

SUKLAYAJURVEDA-SAMHITÂ

(S'rîmad=Vâjasaneyi=Mâdhyandina.)

WITH THE MANTRA-BHÂSHYA

OF

Mahâmahopâdhyâya S'rîmad-Uvatâchârya and the Veda-dîpa-Bhâshya of S'rîman-Mahîdhara.

(WITH APPENDICES & MANTRA-KOS'A)

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAN S'ÂSTRÎ PANS'ÎKAR.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

1929.

DELAYALURVEDA-SAMHITÀ

rimed Vainsancyl Madhyandina.)

hali heatenged the exclusive the the the the

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher:—Pandurang Jawaji,
Printer:—Ramchandra Yesu Shedge,

at the "Nirnaya Sagar" Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

at the "Nirnaya Sagar" Press,

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शुक्क यजुर्वेदसंहिता।

महामहोपाध्यायसर्वतन्तस्वतन्तप्रतिमश्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्येण च संविलता।

(विविधपरिशिष्ट-मन्त्रकोशसहिता च।)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा विद्वत्साहाय्येन संशोधिता।

(द्वितीयावृत्तिः ।)

सा चेयं

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजीश्रेष्ठिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्नालये आयसाक्षरेरानङ्क्य प्राकाश्यं नीता ।

शाकः १८५०, सनः १९२९.

- Follow Indicate Francis

प्राचित्रकारिकांना का हुनार वास्त्रकार प्राचीत्रकार प्राचीत्रकार का विकास का विकास का विकास का विकास का विकास विकास का व

(in different and in the file)

White out the Real Commercial Control of the

। सम्भानित कर व्यक्तिकारी

mi William

he. Ty

wise rectalled to the

ATU. BERNET SIL

अथात्र कश्चिच्छ्रोतः प्रस्तावः—

-

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतचहग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस—' इत्यादि नैकशो निगमागमादिषु भगविनःश्वासात्मकत्वेनोद्धृष्टः कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च मन्नब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्नास्तावचज्ञाचनुष्ठानकारणभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकत्वेनान्नाताः । ब्राह्मण-विषयश्चोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति । निर्दिष्टो वेदश्च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नस्त्रयी-संज्ञितः । तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्भात्रप्रयोगः सामवेदेन, ब्राह्मया-जमानप्रयोगो त्वत्रैवान्तर्भृतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तोऽपि शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रति-पादकत्वेनात्यन्तविरुक्षण एवति वेदत्रयीतोऽस्य पृथग्यहणम् । एवंच प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्नाः सन्ति भूयस्यः शाखाः । तथाच कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूप्यमेव ब्रह्मकाण्डिमिति चतुर्णा वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो निगमपारावारपारीणैर्महर्षिभिः कृतो निर्दिष्टः।

प्रसङ्गादिह शुक्कयजुर्वेदयाज्ञवल्क्यसंबद्धमैतिद्धं किंचिदुच्यते । तथाहि श्रीमज्जगदीशसिसृक्षोपकम-निर्वचनावसरे श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धषष्ठाध्याय उक्तम्—

सूत उवाच-समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । ह्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३०॥

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः । अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शहस्वदीर्घादिरुक्षणम् ॥ ४३ ॥
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विमुः । सन्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥
वेशंपायनशिष्या वे चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महृत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्वृतम् ॥ ६१ ॥
याज्ञवल्क्यश्च तिन्छिष्य आहाहो भगविन्कयत् । चित्रावमन्ना शिष्येण मद्धीतं त्यजाश्चिति ॥ ६३ ॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह् कृपितो याह्यस्रं त्वया । विप्रावमन्ना शिष्येण मद्धीतं त्यजाश्चिति ॥ ६३ ॥
देवरातस्रतः सोऽपि छर्दित्वा यज्ञुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो दहशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥
यज्रुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोल्जपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यज्ञःशास्ता आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्चरन्दान्यधिगवेषयन् । गुरोरिविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्चरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—ॐनमो भगवते आदित्यायाखिरुजगतामात्मखरूपेण कारुखरूपेण चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृद्वयेषु बहिरिपचाकाशइवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव
क्षण्णुरुविभूत्मेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहिति ॥ ६७ ॥ यदुह्वाय
विश्वधर्षम स्वतरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिरुद्धरितवृज्ञिनबीजावभर्जनभगवतः
समिधीमिहि तपनमण्डलम् ॥ ६८ ॥ य इह वाव स्थिरचरिनकराणां निजनिकतनानां मनइन्द्रियासुगणानात्मनः स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोद्धयति ॥ ६९ ॥ य एवेमं लोकमितकरालवदनान्धकारसंज्ञाजगरमहिगिलितं
संमृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकम्पया परमकारुणिक ईक्षयेवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्मास्थातमावस्थाने प्रवर्तयत्यविपितिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नदिति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्रतत्र
कमलकोशाञ्जिलिमिरुपहतार्हणः ॥७१॥ अथह भगवंस्तव चरणनिलनयुगुलं त्रिभुवनगुरुभिविन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥

सूत उवाच-एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः । यज्ंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

इति शुक्कयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाविचारसंक्षेपः ।

त्रयीशब्दितानामृग्यजुःसाम्नां लक्षणान्युच्यन्ते—पादबद्धगायच्यादिच्छन्दोविशिष्टा 'अग्निमीळे पुरोहितं' इत्याद्या ऋचः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यज्ंषि 'अग्नीदग्नीन्वहर' इत्यादिसंबोधन्रूपाणि । निगदमत्रा अपि यजुरन्तर्भृता एव । तदेवं त्रय्या मन्नविभागः । उपकान्तयजुः-संहितायां चरमश्चत्वारिशोऽध्यायो ब्रह्मप्रतिपादकः । शेषा म्लादारभ्येकोनचत्वारिशदध्यायास्तु धर्मापर-पर्यायविविधयज्ञकाण्डनिरूपणमिति यज्ञजाततदङ्गोपाङ्गनिरूपणपरा सपरिकरा कर्ममीमांसोपस्थिता भवति ।

कर्ममीमांसाच 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारम्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता द्वादशाध्यायी सुगृहीतनामध्येन भगवता श्रीजैमिनिमहर्षिणा प्रणीता वरीवर्ति । तत्र प्रथमेऽध्याये धर्मप्रमाणम् १, द्वितीये धर्मभेदाभेदौ २, तृतीये शेषशेषिभावः ३, चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, पञ्चमे श्रुत्यर्थपठनादिना कमभेदः ५, षष्ठेऽधिकारविशेषः ६, सप्तमे सामान्यातिदेशः ७, अष्टमे विशेषातिदेशः ८, नवमे- ऊहः ९, दशमे वाधः १०, एकादशे तन्नम् ११, द्वादशे प्रसङ्गः १२, इति क्रमेण द्वादशाध्यायानां प्रतिपाद्यार्थाः । तथा संकर्मकाण्डमध्यायचतुष्टयात्मकं तेनैव महर्षिवरेण प्रणीतं देवता-काण्डसंज्ञ्या प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्ममीमांसान्तर्गतमेव ।

ब्राह्मणं तु त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपमुभयविलक्षणं च। तत्र शब्दभावना विधिरिति भाद्याः, नियोगो विधिरिति प्राभाकराः, इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकादयः। सर्वोऽपि विधिश्चतुर्विधः—उत्पत्त्यधिकार—विनियोग—प्रयोगभेदात्। तत्र देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरूत्पत्तिविधिः 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यादिः। सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबन्धवोधको विधिरिधकारविधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यादिः। अङ्गसंबन्धवोधको विधिर्विनयोगविधिः 'त्रीहिमिर्यजेत', 'सिमिधो यजती'त्यादिः। साङ्गप्रभानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः। स च श्रोत इत्येके। काल्प इत्यपरे आहुः।

अथार्थवादः । प्राश्नास्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । सच त्रिविधः गुणवादो-ऽनुवादो भूतार्थवादश्च । प्रमाणान्तरिकद्धार्थबोधको गुणवादः 'आदित्यो यूपः' इत्यादिः । प्रमाणान्तर-प्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजं' इत्यादिः । प्रमाणान्तरिवरोधतत्प्राप्तिरिहतार्थबोधको भूतार्थ-वादः 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिः । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादस्य स्वतःप्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातार्थज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरिहतस्याप्यो-स्तिर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इत्येवमर्थवादः ।

अथाङ्गजातं त्रिविधं दृष्टार्था—ऽदृष्टार्थी—भयात्मकभेदात् । यदृष्टार्थं जातिगुणकर्मद्रव्यात्मकं तत्र जातिगुणो 'पशुना यजेत', 'अरुणया कीणाति' इति कियासाधनत्वेन विनियुक्तो तत्साधनद्रव्यपरिच्छेदेन दृष्टेनेवोपकारेण तस्य शेषभावमनुभवतः । कथं पुनर्दव्यपरिच्छेदात्कर्मसाधनत्विमिति चेत् विशिष्टद्रव्यस्य कर्मसाधनत्वात्तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्तिकत्वादप्रतिपन्नस्य साधनाभावासंभवात्तत्वत्यपत्तयोजीतिगुणयोस्त-द्वारेण भवति कर्मसाधनत्वम् । गुणस्य तु साधनत्वं श्चतं यथोक्तप्रकारेणोपपादियतुं तिद्विशिष्टस्य कर्मसाधनत्वं करुप्यते तदेव जातिगुणयोर्द्धार्थत्वम् । द्रव्यस्य तु साक्षादेव कर्मनिर्वृत्तिः । दृष्टमेव प्रयोजनम् ।

१-रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्त्यक्ताः बाखा वाजसनीसंज्ञा इति श्रीधरस्वामिनः।

अङ्गकर्म द्विधा संनिपत्योपकारकरूपमारादुपकारकरूपं च । तत्र प्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकरूपं प्रयाजाद्यारादुपकारकरूपम् । संनिपत्योपकारकारीणि दृष्टार्थानि कर्माणि स्वकारकाणां वह्न्यादीनामुत्पत्तिं प्राप्तिं विकृतिं संस्कारं कुर्वन्ति सन्ति साध्यस्य प्रधानस्योपकुर्वन्ति । यथा-'वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीत', इत्यादावाधान-तक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाम्न-यूपादेरुत्पत्तः । 'खाध्यायोऽ-ध्येतव्यः', 'गां पयो दोग्धि' इत्यादावध्ययन-दोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्याय-पयःप्रभृतेः प्राप्तिः। 'सोममभिषुणोति', 'त्रीहीनवहन्ति', 'आज्यं विलापयति' इत्यादावभिषवा—ऽवघात—विलापनैः सोमादीनां विकारः । 'त्रीहीन्प्रोक्षति', 'पल्यवेक्षते' इत्यादौ प्रोक्षणा—ऽवेक्षणादिभित्रीह्यादिद्वव्याणां संस्कार इति । तदेवमुत्पत्त्यादिसाध्यभेदाचतुर्विधं कर्म कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्पत्त्यादीनि करोति । कर्मण्येव व्रतादि, कर्तरि व्रतं, करणे प्रयाजशेषाभिघारणं, संप्रदाने पशुपुरोडाशयागः, अपादाने अमेस्तृणान्यप-चिनोतीति, अधिकरणे द्ध्यानयनम् । आरादुपकारकं कारकद्वारकं प्रधानस्योपकरोतीत्युभयार्थः पशु-पुरोडाशयागः । सोऽपि त्यागांशेनादृष्टमुद्देशांशेन च दृष्टं देवतासारणं करोतीत्युभयार्थः । ननु 'एकं वा चेदनेकत्वात्' इति न्यायेन विध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयमनुपपन्नमितिचेत् दृष्टार्थत्वादिप्रयोजनापेक्षायां सारणं प्रथमं स्वीक्रियते । स्वीकृते च तस्मिन् त्यागांशस्य तत्र प्रयोजनमपश्यतः पुनरपेक्षा जायते । साचादृष्टकल्पनेन निवर्तते तेनैवंजातीयकमुभयोर्लिङ्गमुभयोपकारतामावहति । संपूर्णाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्ग-युक्तश्च विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्दवींहोमादिः, एवमन्यद्प्यूह्मम् । आस्तां दुरवगाहविषयावगाह-नोहेखपछवितेनेति विरम्यते।

श्रीमच्छुक्कयजुर्वेदसंहितेयं पुण्यपत्तनगतडेकनकालेजाख्याङ्ग्लिविद्यालयसंगृहीतग्रन्थवर्तिहस्ताक्षरप्राचीनद्वित्रपुस्तकानां, तथा श्रीक्षेत्रनासिकवास्तव्यविद्वद्वर वे. शा. सं. आण्णाशास्त्रीवारे इत्येतैर्दत्तस्य कलिकाता—
वाराणसीमुद्रितानां च सहायेन विहितशोधनाभ्यां उवटमाप्य—महीधरभाष्याभ्यां सनाथीकृत्याधुनाङ्कितास्ति
जिज्ञास्नामेकत्र भाष्यद्वयलाभाय । यद्यप्यस्याध्ययनाध्यापनपारायणाद्वितदीयप्रातिशाख्य—याज्ञवल्क्यशिक्षा—प्रतिज्ञास्त्रत्रादिनिर्दिष्टप्रकारेण तत्रतत्र परसवणैपूर्वस्वरगुरुत्वद्वित्वोच्चारणानुकूलो वर्णविन्यासोऽपेक्षितस्तथापि 'योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्चते' इत्यादिप्रामाण्यादर्थज्ञानस्यापि पाठादिसहक्षफलवन्त्वेनावश्यादरणीयत्वात्तत्र पाठकमानुगुणवर्णविन्यासेन चेतरेतरवर्णपदसापेक्षश्चङ्खलावन्त्वेनातीव दुरूहता स्यानद्वारणायाङ्मसा
विश्वदपदस्त्रस्पप्रतिपत्तिद्वाराऽर्थावगमसोकर्याय च प्रतिज्ञास्त्रद्वितीयकण्डिकान्ते ''—ऽसंयुक्तस्य दुमृते
संयुक्तस्य च सकारोच्चारणमध्ययनादिककर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या' इत्यनुशासनमनुग्रत्यार्थज्ञानानौपियकद्वित्वपरसवर्णादिपरिहारेण वर्णविन्यास आहतोऽस्ति । तथा प्रमाणभूतपरिशिष्टानामित्रिलमन्नकोशस्य चान्ते
कृतोऽस्ति समावेशः यत्कमकोशसाहार्यनेप्सितमन्नस्य द्वतमुपल्बिधः स्यात् ।

एताहशानलपपरिश्रमेण विहितेऽपि संस्करणेऽसाहशालपप्रज्ञमानुषशेमुषीसुलभत्वेन जनिमन्ति स्विलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विपश्चिद्वरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं यतेयाप्रिमसंस्करणेऽस्या विशेषनिदींषता-संपादनाय । क्षन्तारश्च परपरिश्रमज्ञा गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियोऽसादृगादिदोषोपनता अशुद्धीरिति भूयोभूयः सप्रश्रयं साङ्गलिबन्धं च विज्ञापयित—

विद्वद्यंवदः पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा।

शुक्कयजुर्वेद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनसंहिताध्यायविषयाः—

CC -		उत्तरार्धम्-	
पूर्वार्धम्—			પૃષ્ઠં.
अध्यायः विषयाः	पृष्टं.		
१ दर्शपूर्णमासेष्टिविषया मन्नाः	ч	77 312311311111	४०५
२ दर्शपूर्णमासमन्नाः	२२	( ) 11 3 11 1 1 1	४२२
अधानास्यपस्थानचातुर्मास्यादिमन्नाः	३६	14 311311111311	४३०
४ अग्निष्टोमे सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेश-		२४ आश्वमेधिकानां पश्रूनां देवतासंबन्धवि-	
मारभ्य कीतसोमस्य शालाप्रवेशान्त-		धायिनो मन्नाः	४४६
मन्नाः	५९	२५ शादंदद्भिरित्याद्यश्वाङ्गभ्यो होमः	844
५ सोमिकवेदिप्रधानेऽत्र आतिथ्यमारभ्य		२६ खिलसंज्ञा मन्नाः	४७२
यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्नाः	७६	२७ पश्चा पारानग्दास्य ।	850
६ अझीषोमीयपशुप्रधाने यूपसंस्कारमारभ्य		२८ सौत्रामण्यङ्गभूताद्यन्तपशुप्रयाजानुयाज-	
सोमाभिषवान्ता मन्नाः	९७	प्रेषमन्त्राः	868
७ उपांशुप्रहादिसवनद्वयगता दक्षिणादा-		२९ आश्वमेधिकोऽध्यायः । शिष्टाश्वमेधमन्नाः	५०३
नान्ता मन्नाः	११३	३० पुरुषमेधसंबद्धा मन्नाः	५१९
	१३२	३१ पुरुषस्काध्यायः परमात्मविज्ञानानन्दा-	
९ वाजपेयराजसूययज्ञाङ्गमन्त्राः	१५४	दिगुणाद्यात्मकः	५२३
१० अभिषकार्थजलादानादिराजसूयशेषचर-		३२ सर्वमेधसंबद्धा मन्नाः	
कसोत्रामणीमन्त्राः	१६७	३३ सार्वमेधिक सप्तदशकाः पुरोरुगणाः	५३४
११ अग्निचयने उखादिसमिदाध्यन्तमन्नाः	१८३	३४ अनारभ्याधीतोऽध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकः।	an in the same
१२ ज्याधारणादिमन्नाः	२०९	शिवसंकल्पादिमन्नाः	
१३ चितिपृष्करपणीं द्युपधानमन्नाः	२४२	३५ पितृमैधसंबन्धिनो मन्नाः	५०५
क्रियान नीयन तथे चितिमग्राः	२६१	३६ प्रवर्ग्यासिकाश्चमेधोपनिषत्संबद्धा मन्नाः	April A
कः मन्याचित्रम्बाश्चयनमञ्जाश्च	२७४	शान्तिपाठार्थाः	५८१:
्र — । अनुस्टिगास्यहोममञ्जाः	263	३७ महावीरसभरणाभ्यादानमन्नाः । अभ्या-	-1
कः चित्रापरिषेकादिजपपर्यन्ता मन्नाः	320	दिरोहिणान्तिऽध्यायः	929
० ८ ज्योधीगदिमन्नाः	380	३८ महावीरोपक्रमे घमधुग्दाहादयः	५९३
०० मोनामणीयाः सगदीन्द्राभिषेकान्ता मन्नाः	३५९	३९ प्रवर्ग्ये घमेभेदे प्रायश्चित्तम्	६०१
२० सेकाद्यासन्दीहोत्रान्ता मन्नाः	३८४	४० ईशावास्योपनिषत् । ज्ञानकाण्डम्	8.08
अन्ते परिशिष्टानि—वेदपारायणविधिः १	, याज्ञ	वल्क्यशिक्षा २, प्रतिज्ञासूत्रम् ३, सर्वानुक्रमणी	8,
अनुवाकसूत्रम् ५, मन्नाणामकारादिवर्णक्रमकोशश्च ६, इति ।			

समाप्तेयं गुक्कयजुर्वेदसंहिताध्यायविषयानुक्रमणिका।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शुक्क यजुर्वेदसंहिता।

उवटभाष्य-महीधरभाष्यसंवलिता।

प्रथमोऽध्यायः।

उवटभाष्यम्।

ॐनमः श्रीवेदपुरुषाय ।

हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं चाधिरुह्य यः।
चेष्टते तमहं नौमि ऋग्यज्ञःसामविग्रहम् ॥ १ ॥
आदित्याङ्ग्च्थवान्यस्तु शाखाः पञ्चदशापराः।
तं याज्ञवल्कयं वन्देऽहं मञ्जभाष्यप्रसिद्धये ॥ २ ॥
गुरुतस्तर्कतश्चेव तथा शातपथश्चतेः।
ऋषीन्वस्यामि मञ्जाणां देवताइछन्दसं च यत् ॥ ३ ॥
ऋचो यज्रंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः।
श्वतयश्चात्र याः प्रोक्ता योऽर्थवादश्च कर्मणः॥ ४ ॥
तत्रहि पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारसंतानाजुच्छित्तिधर्माणः सुप्तपञ्चस्त्रन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः
कल्पादौ सह विद्ययाभिव्यज्यमानाः स्पर्तारो दृष्टारश्च ऋषय
उच्यन्ते। सोऽयं हिरण्यगर्भपरम्परयाभिव्यक्तो नित्यो वेदः।
तेच श्वतौ व्यज्यमाना ज्ञायन्ते। तद्यथा। 'तत एतं परमेष्टी
प्राजापत्यो यज्ञमपद्यद्वर्शपूर्णमासौ' इति। तत्र दर्शपूर्णमासद्रव्यदेवतामन्नादि परमेष्टिना दृष्टमित्यर्थः। तथा 'दृध्यङ्

महीधरभाष्यम् ।

प्रणम्य लक्ष्मीं चहिरं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् । यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥ दूरादस्यां निर्ध्य कृपां कृला ममोपरि । विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिद्धिजोत्तमैः ॥ २ ॥ तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मजु-ध्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यां-श्रवुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः ऋमादुपदिदेश

ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार'इत्युपक्रम्य 'नत-दुहाश्विनोरनु श्रुतमास' इत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां मत्राणां दध्यङ्काथर्वण ऋषिरिति गम्यते । ऋषिश्च ज्ञातव्य इति श्रुतिर्दर्शयति 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपस्यत्' इत्यु-पक्रम्य 'स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेद' इत्यादिना अन्थेन फलं दुर्शयति। अथ देवता मञ्जवाक्याभिधेयाः। यथा-अग्नि-र्मूर्घा दिवः ककुदित्यत्राग्निः। इषेत्वेति शाखा। ननु अग्निर्मू-र्घेत्यत्राभेर्महाभाग्यत्वाद्देवतात्वसुपपद्यते शाखादीनां तु स्थाव-रत्वाद्देवतात्वं दुर्लभिमिति यश्चोदयेत्तंप्रति ब्रूमः । यस्य हि यत्र हविभीक्त्वं स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता नतु रूढ्या। एवंच सति शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यत एव। येंदुक्तं स्थावरत्वादित्यादि । अत्र ब्रुमः। अधिष्ठात्र्योऽत्र देवता विद्यन्ते। प्रतिमाभूतास्तु शाखादयस्ताः फलं साधयन्तीत्यदोषः। मन्नस्य वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति 'आद्युः शिशानो वृषमो न भीमः' इत्युपक्रम्य 'ऐन्द्योऽभिरूपाः' इतीन्द्रस्य देवतात्वं दर्श-यति । छन्दोपि ज्ञेयमित्यनेनेव दर्शयति येनैवमाह । 'दक्षि-णतोऽसुरात्रक्षा भ्सि त्वाष्ट्रान्यपहन्ति त्रिष्टुबिभर्वच्रो वै त्रिष्टुप्' इत्युपक्रम्य 'ता द्वाविंशतिर्गायन्यः संपर्यन्ते तदा-

ते च खिराष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः ।
तत्र व्यासिशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः खिराष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना कुद्धो वैशम्पायनो
याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यान्मूर्ताः
विद्यां विधायोद्धवाम । वान्तानि यज्ंषि गृह्णीतेति गृह्ण्का अन्ये
वैशम्पायनशिष्यासितित्तरयो भूला यज्ंष्यभक्षयन् । तानि
यज्ंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्कानि यज्ंषि प्राप्तवान् ।
तानि च जाबालबौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश

१ ऋषीन्वच्मीह. २ हिर्ण्यगर्भपरम्परा ब्रह्मपङ्किः.

भेरयो भवन्ती'ति । नह्यच्छन्दोविद्देवतामाभ्नेयीं सम्पदं वेदेति । ऋचो यज्ंपि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिभवति 'यां वे देवतासृगभ्यन्का यां यज्ञः सैव देवता सैवर्क् सा देवता तद्यज्ञ'रित्युपासनार्थं ऋग्यज्ञपोः पृथग्यहणं करोत्यतो ज्ञेयसृगैयज्ञपमिति । अथ पदार्थः । 'तत्र चत्वारि पद्दजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति ।

तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति—'घातुजं घातुजाजातं समर्थार्थजमेव च। वाक्यजं व्यतिकीणं च निर्वाच्यं पञ्चधा पद्म्' । तत्र धातुजं-वन्दारुः, पचमानः, यजमानः । धातुजाजातं तद्धितपदं —आग्नेयः, याजमानं, दैव्याय । समर्थार्थजः समासः । सच संक्षेपतश्चतुःप्रकारः । अव्ययी-भावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुबीहिरिति । अथोदाहरणानि— उपरिनाभि, वहिष्पिण्डम् । प्रजापितः, पशुपितः । अशी-षोमो, इन्द्राञ्ची । कृष्णश्रीवः, शितिकण्टः । यथासंख्यं हेहें उदाहरणे । वाक्यजं 'क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः' इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपराव्देन व्यवधानं व्यत्यर्यश्च । व्यतिकीर्णं अन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोचार्यते यत्तत् । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र शतामत इति । 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशु-क्षणिः' इत्यत्राशुश्चणिरिति । तत्र नाम्नां सामान्यतोऽर्थ-वचनं। सत्वप्रधानानि नामानि । सतो भावः सत्वं अस्तिता। त्वात्र प्रधानं तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्तयर्थः कारकं च तानीमानि सत्वप्रधानानि नामानीति नाम्रोऽर्थः।

अथ भावप्रधानमाख्यातम् । भावो नाम क्रियायाः फलं। तद्यथा । ओदनं पचित देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताश्रया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता पाकक्रिया। अतो भावप्रधान-माख्यातमित्युच्यते। यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानं। भावना

शिष्येभ्यः पाठितवान् । तथाच श्रुतिः 'आदित्यानीमानि ग्रुह्णानि यज् ्ष्षि वाजसनेयेन याज्ञवत्क्येनाख्यायन्ते' (वृह ० ५।५।३३) इति । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि । ग्रुह्णानि ग्रुद्धानि । वाजस्यानस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवत्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यज्ञवेदशाखाविश्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन मध्यपि याज्ञवत्क्येन बहुभ्यः शिष्यभ्य उपदिष्टः, तथापि ईश्वरक्रपया मध्यन्दिनसंवन्धितया लोके प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्य-परम्पर्या वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते ॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (शत० ब्रा० ११।५। ६। ७) इति स्वशासाध्ययनं विहितम् । तचाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषि-छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् । अन्यथा दोषश्रव- च पुँरुपपरिस्पन्दः पुरुपप्रयत्नः आत्मनो व्यापारः । परिस्प-न्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भाव-प्रधानमाख्यातम्। अथवा भावो धात्वर्थः क्रियेत्यनर्थान्तरम्। सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि पद्कारकाणि तदिदं भावप्रधा-नमाख्यातमित्याख्यातार्थः । तानिच पचति पठतीत्यादीनि ॥

अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोऽर्थः। विशेषार्थस्वनन्ता इति । तेच प्र परा अप सम् अनु अव
इत्यादयः। अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽसत्ववचनता।
सत्वं द्रव्यमसत्वमद्रव्यं तद्वचनाश्चादयो निपाता असत्ववचनाः। अत्र त्रेराश्यम् उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः,
पादपूरणा इति । तत्र उपमार्थीयाः सादश्यवचना इव न
इत्यादयः। तद्यथा—'देव इव सविता सत्यधर्मा। इन्द्रो न'।
कर्मोपसंग्रहार्थीयास्त्वसत्ववचनाः वा च अह ह इत्यादयः।
तद्यथा—'वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी च' इत्यादयः।
पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति नत्वर्थान्तरं वदन्ति। अनर्थानतरवचना इत्यर्थः। ई कं इत्यादयः। 'स्योजज्ञानो विहि'
'इमा चु कं भुवना'। उक्तंच—'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गी
विशेषकृत्। सत्वाभिधायकं नाम निर्पाताः पादपूरणाः॥'इति॥

अथ वाक्यार्थं व्याख्यास्यामः। नामाख्यातोपसर्गनिपात-समुदायो वाक्यम्। तस्यार्थो वाक्यार्थः। ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वा-क्यार्थस्ततः पृथ्यवाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यश्चोदयेत्तं प्रत्याह।साकाङ्कः पदार्थो निराकाङ्को वाक्यार्थः।तद्यथा-गौ-रित्युक्ते किमित्याकाङ्का भवति।ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्कं भवति।अथ गच्छतीत्युक्ते किर्मित्याकाङ्कां भवति।ततो गौरि-त्युक्ते निराकाङ्कां भवति।अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते यत्रँ गौर्वा-हदोहादिभ्यो व्यावृत्य गमनेऽवतिष्ठते। गमनं चान्यगन्तुभ्यो

णात्। 'एतान्यविदिला योऽधीतेऽनुज्ञूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वार्थं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्तं वाप्यते स्थाणुं वच्छिति प्रवामीयते पापीयान्भवति (अनुक्रम॰ १।१) इति कात्यायनोक्तः। ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच । 'अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्य योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जिपला हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते' (अनु॰ १।१) इत्युक्तेश्व । तस्माहेदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकम् । अन्यथा फलवैकल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिन्तित् यज्षि काश्वन ऋचः। तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडुत्तरशताक्षरावसानानामे-काक्षरादीनां पिङ्गलेन 'दैव्येकम्' इत्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तद्धिकानां तु 'होता यक्षद्धनस्पतिमभिहि' (अध्या॰ २१। ४६) इत्यादीनां नास्ति छन्दःकरपना ॥—तत्राद्याध्याये

१ नियताक्षरपादावसाना ऋक्। अनियताक्षरपादावसानं यजुः। प्रगीतं मन्नवाक्यानाम् २ व्यत्ययात् ३ भावनामात्रप्रधानम्.

१ पुरुषप्रयत्नपरिस्पन्दः. २ त्यर्थान्तरं. ३ विशेषास्त्वनन्ता इति. ४ सर्वसामान्योऽर्थः. ५निपातः पादपूरणः. ६का इति सा. ७यद् गौ.

च्यावृत्य गच्येवाविष्ठते अयं वाक्यार्थः । स एव प्रकरणावि-रोधी वाक्यार्थः पदार्थिनियमे हेतुः । पदंतु पदार्थपरिज्ञानहेतुः। अयं पदार्थवाक्यार्थयोविंशेषः । नन्वस्य पदचतुष्टयस्य वाक्यग-तस्य कथं गुणप्रधानभाव इति । उच्यते । पदार्थहारकः संबन्धो गुणप्रधानभावश्च पदानाम् । तत्र प्रधानमाख्यातं गुणभूतान्य-न्यानि, आख्यातार्थस्य साध्यत्वादितरेषां पदार्थानां स्वभाव-सिद्धत्वात् । तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोर्यदेकस्मिन्वाक्ये समु-चारणं तत्साध्यार्थं भिवतुमर्हति न सिद्धार्थम् । तथाच भूतं सिद्धं भव्यं साध्यम् । भूतभव्यसमुचारणे 'भूतं भव्यायो-पदिश्यते न भव्यं भूताय' इति न्यायविदः पठन्ति । एते च वाक्यार्था इपेत्वादिमन्त्रेगणे प्रायशो दश्यन्ते—'विध्यर्थवा-दयाच्चाशीःस्तुतिप्रैषप्रविद्धकाः । प्रश्लो व्याकरणं तर्कः पूर्व-वृत्तानुकीर्तनम् । अवधारणं चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्युख्यो-दश । मन्नेषु ये प्रदश्यन्ते व्याख्या च श्रुतिचोदिता ॥'

अथेतेषामुदाहरणानि । तत्र विधिः परमेष्ठ्यभिहितः 'अश्वस्तूपरो गो मृगः' इत्यादिः । अर्थवादः—'देवा यज्ञम-तन्वत' इत्यादिः । याज्ञा—'तन्पा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि' । आशीः—'आ वो देवास ईमहे' इत्यादिः । स्तुतिः—'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्' । प्रेषः—'होता यश्चत्सिमधाग्नम्' इत्यादिः । प्रश्चः—'कः स्वदेकाकी चरति' इत्यादिः । व्याकरणं—'सूर्य एकाकी चरति' इत्यादिः । व्याकरणं—'सूर्य एकाकी चरति' इत्यादिः । तर्कः—'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इत्यादिः। पूर्ववृत्तानु-कीर्तनं—'ओषधयः समवदन्त' इत्यादि । अवधारणं—'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति'। उपनिषत्—'ईशावास्यम्' इत्यादि ॥

द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवता प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्याया-न्तिमकण्डिकाषद्गं पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । आदेऽ ध्याये सर्वाणि यज्षि । एका 'पुरा ऋरस्य' (१। २८) इति ऋक् । यज्ञुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते ।

ऋचांतु छन्दांसि वक्तव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । हो त्रयक्षरो । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषछ्यक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः । तत्र प्रकृतिलादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्लाङ्गानामुपदेशः कियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेष्माङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा—अभिहोत्रम् , इष्टिः , सोम-श्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्येव दर्शपूर्णमासयोरिषकारा-दादो अभ्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्त्रथाप्याधाने पवमानेष्टयो विधेयास्ता अन्तराधानस्येवासिद्धेः । पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतिलात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमास-सापेक्षलादादौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा गदितुं युक्ताः । ते चे-षेलादयः ।—तत्रेषेत्वेति द्विपदस्यक्षरो मन्त्रः । तस्य दैव्य-

अथ व्याख्याधर्माः—'अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् । विप्रकृष्टं तु संद्ध्यादानुपूर्यं च कल्प-येत् ॥ लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योर्वयं वाक्यानुलोमतः। यद्य-त्स्याच्छान्दसं वाक्ये कुर्यात्तत्ततु होकिकम् ॥' अथोदाहर-णानि —अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति। यथा-'इमानु कं अवना सीपधाम' इति । कमित्यनर्थको निपातः । हीनं वाक्ये निवे-शयेदिति। 'असादनादिति भागमवेक्षते' इत्यत्राधस्तनो मन्न-शेष इहाप्यभिसंबैन्धनीयः अस्मादन्नान्निर्भक्त इत्यादि । वि-प्रकृष्टं तु संदध्यादिति । 'सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यताम्' इसत्र संप्रच्यतामिति व्यवहितसंबन्धः। आनुपूर्व्यं च कल्प-येदिति । 'मा नो मित्रो वरुणो अर्थमायुः' इत्यत्र 'यद्वा-जिनो देवजातस्य' इति द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः। यतो हि यहुत्तं वाक्ये प्रथमं भवति । लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यथार्थं संनमयेत्। लिङ्गं तु वाक्यवशात्संनमयेत्। 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ'। अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिङ्गं, वैष्णव्या-विति च पुंलिङ्गं, तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सन्नतिराविष्टलिङ्गत्वा-त्पवित्रशब्दस्य। धातुं धात्वर्थं च सन्नमयेत् 'अग्रेगुवो अग्रेपुवः' इति । अत्र अग्रेपुव इति संदेहः किमत्र पिवते रूपं उत पवतेः । तत्र श्रुतितो निर्णयः 'ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ती' ति व्याख्यानात्पिबतेरेव रूपमिति । विभक्तिं संनमयेत्। 'कसौ देवाय हविषा विधेम' इत्यत्र हविषेति तृतीयायाः द्वितीयौसन्नतिर्वाक्यसंयोगात् । अन्यद्पि यह्कि-चिच्छान्दसं तत्सर्वं लौकिकँविहितैः शब्दैर्व्याख्येयम् । इत्ययं सामान्यतो व्याख्याकम उक्तः॥

नुष्टुप्<mark>छन्दः । शाखा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः।</mark> शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तद्भिमानिनीनां देवतानां सत्त्वादे-वतालम् । 'अभिमानिव्यपदेशसुः' इति व्याससूत्रोक्तेः । 'मृद-व्रवीदापोऽब्रुवन्' इति श्रुतेश्च । तस्माच्छाखोखापयःसुक्यूपा-दीनामपि देवतालम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावा-स्यायां प्रातरिमहोत्रं हुला दर्शयागार्थं 'ममामेवर्चः' (काल्या॰ २ । १ । ३) इति मन्त्रेणामिषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । द्रीयागे त्रीणि ह्वींषि सन्ति । आ-मेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति । तत्र प्रतिपदि दिध होतुं दध्रो निष्पत्त्ये रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः । तद्दोहनार्थं प्रातलौंकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमा-तृभ्यः पलाशशाखयाऽपाकरणीयाः । तद्र्थं पलाशशाखाच्छेद-नम् । गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्ल्याहृता तदा तत्पत्रं भूमानुप्तं ततः पलाशोऽभवदिति श्रुत्या (श॰ ब्रा॰ १। ७। १-८। २। १०) पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

१ योजयें चानुलोमतः, योजयेदानुलोमतः, लोम्यतः २ संधा-नीयः ३ प्रथमायाः ४ लोकविदितैः

१ योरर्थविशेषः. २ केषु मन्नगणेषु.

तत्र प्रथमा।

हरि: ॐ। इषे त्वोर्जे त्वा वायवे स्थ देवो वेः सिविता प्रापियतु श्रेष्ठतमाय कभेण आप्यायध्व-मझ्या इन्द्रीय भागं प्रजावितीरनमीवा अयुक्षमा मा वेस्तेन ईशत् मायर्च एसो ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात व्ह्वियेजीमानस्य प्रात्पहि ॥ १ ॥

उ० अतःपरं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः। अत्र इषे त्वा द्वाव-ध्यायौ दर्शपूर्णमासमञ्जाः। परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानां 'तत एतं परमेष्टी प्राजापत्यो यज्ञमपद्ययदर्श-पूर्<mark>णमासौ' इति श्रुतेः परमेष्ठिन आर्षम् । तथा 'ते देवा अकाम-</mark> यन्त' इत्युपक्रम्य 'तत एत एंहविर्यज्ञं दृहशुर्यहर्शपूर्णमासौ' इति देवानामार्षं कथ्यते । तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यज्ंपि। पुरा कूरस्येतीयं त्रिष्टुप् । तत्र यजुपां केचिद्वैशेषिकं छन्द इच्छ-क्ति पिङ्गलपरिपठितं दैं वैयेकमित्यादिनेति। तत्रच सर्वसंख्यया व्यवहारः पाद इत्युपरिष्टाद्धिकारात् । तत्र इपे त्वा द्विपदो मन्नः त्र्यक्षरत्वाद्दैव्यनुष्टुप् श्रुत्या शाखाच्छेदे विनियुक्तः । नचा-ख्यातसुपळभ्यतेऽत्र । नचाख्यातं विना वाक्यं किंचिद्विधत्ते इत्यध्याहारेणानुपङ्गेण वा वाक्यपरिपूर्तिः कर्तव्या । नन्व-**क्ष्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः । छौकिको**ऽध्याहारः यथा-'भूताय त्वा नारातये परिशेषयामि'। पिनष्टि प्राणायत्वेति प्रतिमन्नं 'प्राणाय त्वा पिनिष्म'। अनुषङ्गस्तु मन्नावयव एव यथा—'असादन्नान्निर्भक्तो योऽसान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'। 'अस्यै प्रतिष्ठायां निर्भक्त' इत्यादि विष्णुक्रममन्रेषु परिपठित-मिहाभिसंबध्यते । अपरिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । अयं विशेषोऽध्या-हारानुषङ्गयोः । इह त्वन्यशाखापरिपठितेनाख्यातेन सूत्र-कारेण वाक्यपरिप्र्तिः कृता 'छिनद्मीति चोभयोः साकाङ्क-स्वात्सन्नमयामीति वोत्तर' इति । अथ कोऽर्थः । शाखा उ-च्यते । इषे अन्नाय त्वा त्वां छिनद्मीति । 'इषु इच्छायां' तस्य किपि इट् इति रूपं भवति तस्य तादर्थे चतुर्थी । इषे श्रुत्य-क्तमभिधेयं वृष्ट्ये तदाह 'यदाहेषेत्वेति वृष्टिः सर्वेणैवेष्यते'। अतोऽभिधानगतस्य धातोरभिधेयकिया विद्यत इति । इपे इत्यभिधानम् । अभिधेया वृष्टिः । न्याय्योऽभिधानाभिधे-यलक्षणः संबन्धः। त्वा इति युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आदेशः। नॅन्वेवं तत्र यदि एपणिकयायोगादिह वृष्टिरिमधी-यते नतु रुद्ध्या तदानीं यद्यद्धिरण्यादि किंचिदिष्यते तत्तत्सर्व-मिडित्युच्यते । तथासति संव्यहारोच्छेद इत्येवमादीन्दोषान् केचिद्विद्धित, तदसत् । सिद्धे हि शब्दार्थसंबन्धे पश्चाद-भिधानाभिधेयभावं क्रियाद्वारकं प्रकाशियतुं व्युत्पत्तिः क्रि-यते। साच क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेयेऽवतिष्ठते मगधाघि-पतिवत् । यथा सगधाधिपतेर्मागधेषु जनपदेष्वाधिपत्यमस्ति

न कान्यकुक्षेष्वेवसिहापि जात्यादिपरिच्छिक्षेष्वभिधेयेषु क्रि-याप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रेत्यदोषः । ब्युत्पत्तिद्वारेण च शब्दानां परिज्ञानमभ्युद्यहेनुरिति श्रुतिर्दर्शयति। 'तत्प्रणीतानां प्रणी-तात्वं प्रति ह तिष्टति य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेदे'ति प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति । तथा पुरुषशब्दब्युत्पत्तिं प्रकृत्याह । 'स यत्पूर्वोऽसात्सर्वसात्सर्वान् पाप्सन ओपत्तसात्पुरुष ओपति ह वै स तं योऽसात्पूर्वी बुभू-पति य एवं वेद्'। एवं तत्र तत्र । एतच स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वेप्वेभिधेयेषु दृष्टव्यम् । आहच-'क्रियाद्वारकसंबन्धम-भिधानाभिधेययोः । ज्ञात्वा फलमवाप्तोति श्रुतिर्विक्ति पुनः पुनः॥' ऊर्जे त्वा । द्विपद्ख्यक्षरो सञ्जः । देव्यनुष्टुप् यदि यजुपा छन्दोस्ति । एवं सर्वेषु यजुःषु ऋक्षु च वक्तव्यम् । यन्थ-गौरवभैयाद्त्र नोच्यते। उक्तंच—'स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्र-योगोऽर्थ एव च । मत्रं जिज्ञासमानेन वेदितच्यं पदे पदे ॥' शाखासंनमने विनियुक्तः । संनमयामीति वाक्यशेषः । 'यो वृष्टादुर्यसो जायते तसी तदाह' इति श्रुतिः । 'ऊर्ज बलपाण-नयोः' किए। ऊर्जे। ताद्रथ्यं चतुर्थां। बीह्यादेर्धान्यस्य क्षीरादेश्च सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां संनमयामि । रसपरिणामो हि वृष्टिरन्ना-दिकं च तद्भिप्रायो मन्नो। श्रुतिश्रासिन्नर्थे भवति—'अग्नेवें धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्घृष्टिः' इति । तथा 'इतः प्रदाना-दृष्टिरितो ह्यझिर्वृष्टिं वनुते स एतैः स्तोकैरेतांस्तोकांस्तनुते त एते स्तोका वर्षन्ती'ति ॥ वायव स्थ । वत्सं शाखयोपस्पृशति । यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाप्यायकः एवं यूयमपि प्रस्त्रतिद्वा-रेणाप्यायका भवथेत्यर्थः । एकस्यापि वत्सस्योपस्पर्शने सर्वे<mark>पा</mark>ं संस्कारो बहुवचनोपदेशात् । पूजार्थं वा बहुवचनम् ॥ देवो वः सविता। अथ मातृणामेकां शाखयोपस्पृशति। देवो दानादिगु-णयुक्तः 'देवो दानाइयोतनाद्दीपनाद्वा'इति यास्कः । वः । 'बहु-वचनस्य वस्रसौ' इति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्थाने वसा-देशः । युष्मान् । सविता सर्वस्य प्रसविता । प्रापेयतु समर्पयतु संगमयतु । श्रेष्ठतमाय कर्मणे । 'यज्ञो वे श्रेष्ठतमं कर्म' इति श्रुतिः। प्रशस्यतमाय कर्मणे। ताद्ध्ये चतुर्थी। यज्ञार्थमित्यर्थः। युयमि यज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्यः आप्यायध्वम् । 'ओप्यायी बृद्धौ' णिचो लोपः । आप्याययत । हे अध्याः अनुपहिंस्याः गावः । कं इन्द्राय भागं । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थे यो भागस्तमिति संबन्धः । इन्द्रोऽत्र हविर्भाक्। क्थंभूताः सत्यः। प्रजावतीः। 'वा छन्दसि' इति दीर्घत्वम्। प्रजावत्यः जीवद्वत्साः । अनमीवाः । 'अम रोगे' । अमीवा व्याधिविशेषः । न विद्यते अमीवा यासां तास्त-थोक्ताः । अयक्ष्माः । यक्ष्मा व्याधीनां राजा स यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा अयनं अयः गमनं । क्ष्मा पृथ्वी । अयः क्ष्मायां यासां विद्यते घास-

१ दैन्येत्यानुष्टुवित्यादिनेति. २ अर्थाय, अन्नार्थं. ३ इट् इति विभक्तिस्तादर्थ्ये चतुर्थां. ४ श्रुत्यर्थं. ५ तत्र यदि.

१ पुलाकभक्तावसथन्यायेन । २ ष्वभिधानेषु । ३ भयात्तु । ४ संनमनं तु शाखालसधूल्याचपनयनम् ।

भक्षणार्थं ता अयक्ष्माः । अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः । किंच मा वः युष्माकं स्तेनः चौर ईशत । माङि छुङ् । मा युष्माकं चौरः ईशनं कार्षीदित्यर्थः । मा अघशंसः अघं पापं यः शंसति भक्षणार्थं वृको वा चाण्डालो वा स च मा ईशत । किंच ध्रुवाः शाश्वतिकाः । अस्मिन् गोपतौ यजमाने । स्यात भवत । बह्वविद्वयः ॥ शाखासुपगृहति । यजमानस्य पशू-न्पाहि । यजमानस्य संबन्धिनः पशून् प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहाङ्गभूतं पाहि गोपाय ॥ १ ॥

म० अथ मन्त्रार्थः कियापदाध्याहारेण । हे शाखे, इषे वृष्ट्ये ला लां छिनदि । इष्यते काङ्क्षयते सर्वेवीह्यादिधान्यनिष्प-त्तये सा इट् । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता । कर्मणि किप् । 'वृष्ट्ये तदाह यदाहेषे ला' (१।७।१।२) इति श्रुतेः । 'पर्णशाखां छि-नित शामीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनिद्म इति वोभयोः साका-ङ्कलात्सन्नमयामीति वोत्तर' (काल्या० ४।२।१-३) इति का-त्यायनोक्तेः छिनद्यीति कियापदमध्याहर्तव्यम् । कालायनसूत्र-स्यायमर्थः-पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता । त-च्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति ह्रौ मन्त्रौ विकल्पितौ । तयोः किया-पदाकांह्वलादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्तव्यामिलेकः पक्षः । इषे त्वेति छेदनार्थो मन्त्रः । ऊर्जे त्वेति संनमनार्थः । संनमनं ऋजूकरणं शाखालप्तधृत्याद्यपनयनम् । इदं पक्षान्तर-मिल्पर्थः । ऊर्जे ला । शाखैव देवता । हे शाखे, ला लां सं-नमयामि ऋजूकरोमि । किमर्थम् । ऊर्जे 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । ऊर्जिति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन्बलयति पानादिना दृढशरीरान्क-रोति । यद्वा । प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्जशब्देनोच्यते । तस्मै रसाय ला-मनुमार्जिम । 'यो वृष्टादूर्मसो जायते तस्मै तदाह' (१।७। १।२) इति श्रुतेः । एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्त्रं बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने संपादयत्येव । 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्ज यजमाने दधाति' इति तित्तिरिवचनात् । का-त्यायनः 'मातृभिर्वत्सान्संसुज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवः स्थ' (४।२।७) इति वायुर्देवता। 'वा गतिगन्धनयोः'। वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । हे वत्साः, यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः सह गमने सित सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा । वायु-साद्द्रयाद्वत्सानां वायुलम् । यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवना-दिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति, एवं वत्सा अप्यनुले-पनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसाद्दयम् । अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पश्नां तदभावानिरावरणेऽन्तिरिक्षे संचरणादन्तिरिक्षमेव पर्यानां देवता । तस्यान्तरिक्षस्य वायुरिषपितिः । स च वायुः स्वावयवानिव पश्र्न्पालयतीति पश्र्नां वायुरूपलम् ।

तथा पालनाय पर्मन्वायवे समर्पयितुं वायुरूपलमापाय वायवः स्थेति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पश्वो वायव एवैतान्परिददाति' इति । यद्वा तृणभक्षणाया-हिन तत्र तत्रारण्ये चरिला सायंकाले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पश्र्नप्रवर्तियतुं वायुरूपलमुच्यते । कालायनः 'देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा' (४।२।९।१०) इति । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृश-तीति पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्याकृत्य पृथकृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाखयो-पस्पृशेत् । तथा सित गोसंबन्धि द्धिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं मा भवतीति देवो व इति मन्त्रस्थेन्द्रो देवता । 'षू प्रेरणे'। सुवति खखव्यापारे प्रेरयतीति सविता । देवः द्योतमानः पर-मेश्वरः । हे गावः, वो युष्मान् प्रापयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् । श्रेष्ठतमाय कर्मणे । चतुर्विधं कर्म । अ-प्रशस्तम् , प्रशस्तं, श्रेष्ठम् , श्रेष्ठतमं चेति । लोकविरुद्धं वधवन्धं-चौर्यादिकमप्रशस्तम् । लोकैः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रष्टम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम् । 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' (१।७। १।५) इति श्रुतेः । हे अध्याः गावः, गोवधस्योपपातक-रूपलाद्धन्तुमयोग्या अध्या उच्यन्ते । तथाविधा यूयमिन्द्राय भागं इन्द्रमुद्दिश्य संपादयिष्यमाणद्धिरूपहेतु क्षीरम् । आप्या-यध्वं समन्ताद्वधयध्वम् । सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत । 'ओप्यायी वृद्धौ' । वो युष्मानपहर्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थी मा भूत् । अघरांसः अघेन तीवपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रादिरिप मा ईशत वो हिंसको मा भूत्। कीहशीर्यु-ष्मान् । प्रजावतीः बह्वपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ताः अनमीवाः कृमिदष्टलादिखल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः । प्रबलरोगरहिताः । किंच यूयं गौ-पतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात भवत । 'यजमानस्य पशूनिस्यभ्यगारस्या-न्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति' (का० ४।२।११) इति। हे पलाशशाखे, लमुन्नतंप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यज-मानस्य परान् अरण्ये संचरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष । शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छ-न्तीत्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तद्भिमानिनीं देवतामुद्दिरयैवमुक्तम् । यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिष्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोपचारां न्विद्धतं इत्युक्तं प्राक ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । इषे । इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि । किप् । कित्त्वादुपधाया गुणाभावः । तस्माचतुर्थ्येकवचनम् । इषराब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चौ । दात्तः । स्वरविधौ व्यज्जनस्याविद्यमानलात् । चतुर्थ्येकवचनस्य

१ शाखामुपस्थापयति । २ दोहाङ्गभावात्।

प्रत्ययत्वादाद्यदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (पा॰ ३। १।४) इति तद्पवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि 'सावेकाचस्तृती-यादिर्विभक्तिः' (पा॰ ६।१।१६८) इत्युदात्तलम् । तस्मिन् <mark>.सति 'अनुदात्तं पदमे</mark>कवर्जम्' (पा० ६।१।१५८) इतीकारोऽनु-दातः । यद्यप्येकशब्देन द्वयोख्दात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं <mark>शक्यते तथापि 'सति शिष्टस्वरो वलीयान्' (पा० ६।१।१५८)</mark> इति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रवलः ॥ तथा सत्यनु-दात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं संपन्नम् । ला । युषेर्भजनार्थस्य 'यु-ष्यसिभ्यां मदिक्' (उ॰ १। १४४) इति मदिक्प्रलयान्तस्य युष्मच्छव्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्व-रेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' (पा॰ ८।१।१८) इत्यस्य स्त्रस्य अनुवृत्तौ सत्यां 'लामौ द्वि-तीयायाः' (पा॰ ८।१।२३) इति लादेशविधानादयं शब्दोऽ-नुदात्तः ॥ ऊर्जे । 'ऊर्ज वलप्राणनयोः' अस्मात्किप् । ऊर्जति वलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यूर्क् अन्नम् । 'ऊगिंत्यन्ननामो-र्जयित सतः' (निरु० ९।२७) इति यास्कः । स्वर इषेवत् । संहितायां तु 'उदात्तस्य स्वरितः' (पा॰ ८।४।६६) इति ला-शब्दस्य खरितलम् । मन्त्रद्वयस्य संहितायां ऊर्ज इति ऊकारस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (पा० १।२।३९) इति प्रचया-भिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेन 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (पा॰ १।२।४०) इखखन्तनीचोऽनुदात्तो भवति। अग्रिमस्य लाशब्दस्य खरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां खरा ऊहनीयाः ॥ वायवः वातेर्गत्यर्थात् 'कृवापाजिमिखदिसाध्यश्र्भ्य उण्' (उ० १ । १) इत्युण् । सित शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः । जसः सुःवादनुदात्तलम् । 'जिस च' (पा० ७ । ३ । १०६) इति गुणेऽवादेशे च 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा० १।१। ५०) इति परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति मध्यो-दानं पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ स्थ । अस्तेर्लिटि शपो छुकि 'श्रसोरह्रोपः' (पा० ६।४। १११) इति अकारलोपः। 'तिङ्कतिङः' (पा॰ ८ । १ । २८) इति निघातः ॥ देवः । पचादिलादच् । 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इस्रन्तोदात्तः॥ वः 'बहुवचनस्य वस्रसौ' (पा० ८ । १ । २१) इत्यनुदात्तो वसा-देशः। सविता 'बू प्रेरणे'। 'ण्डुल्तृचौ' (पा॰ ३।१।१३३) इति तृच् । इडागमः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ प्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' (फि॰ ४। १२) इत्याद्युदात्तः । अर्पयतु 'ऋ गतौ' 'हेतुमति च' (पा॰ ३।१।२६)। इति णिच् 'अर्तिहीव्छीरीक्रूयीक्ष्मा-ध्यातां पुग् णौ'(पा०७।३।३६) इति पुक् । 'पुगन्त' (पा० ७। ३ । ८६) इति गुणः निघातश्च । श्रेष्ठतमाय । प्रशस्यशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनी' (पा॰ ५।३।५५) इतीष्ठन 'प्रशस्यस्य थ्रः' (पा॰ ५।३।६०) इति प्रादेशः । 'न्निसादिर्नि-त्यम्' (पा॰ ६१११९७) इत्याद्युदात्तत्वम्। ततः पुनः तमप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ कर्मणे । करोतेर्मनिन् मित्त्वादाद्युदात्तः । आ उदात्तः । प्यायध्वम्

'ओप्यायी वृद्धों'। 'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६) इति णिच्। तस्य 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इत्यार्घधातुकत्वात् 'णेर-निटि' (पा॰ ६१४१५१) इति णिलोपः । निघातः ॥ अझ्याः 'अझ्या अहन्तव्या भवन्खन्नीति वा' (निरु० ११ । ४३) इति यास्कः । अघे नित्र वोपपदे हन्तेः 'अझ्यादयश्च' (उ० ४ । ११३) इति यगन्तो निपातः । संबुद्धित्वात् 'आमन्त्रितस्य च' (पा॰ ६'। १। १९८) इत्याष्टमिको निघातः ॥ इन्द्राय 'इदि परमैश्वर्यें' 'इन्धी दीप्तों' वा । इन्दित इध्यते वा तेजो-भिरिति इन्द्रः । 'ऋज्रेन्द्र' (उ०२। २९) इत्यादिना रन्प्र-ल्ययान्तो निपातः । नित्त्वादाद्यदात्तः । खरितप्रचयौ च ॥ भागं 'भज भागसेनवयोः' । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा॰ ३।३।१९) इति घञ् । जित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते 'कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' (पा॰ ६।१।१५९) इखन्तोदात्तत्वम् ॥ तस्य 'अमि पूर्वः' (पा॰ ६।१।१०७) इत्यमा सहैकादेश 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा०८।२।५) इत्युदात्त एव । प्रजावतीः 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (पा०३।२।९९) इति जनेर्डप्रत्य<mark>यः</mark> ततष्टाप् । तेन सहैकादेशेऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (पा॰ ५।२।९४)। 'मादुपधायाश्च मतोर्वेाऽयवादिभ्यः' (पा० ८ । २।९) इति मस्य वः । 'उगि-तश्च' (पा॰ ४।१।६) इति ङीप्। मतुप्ङीपोरनुदात्तत्वात्प्र<mark>जा-</mark> शब्दस्वर एव । 'वा छन्दिस' (पा॰ ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्ण-दीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' इति ईवप्रत्य-यः । यद्वा 'शेवयह्नजिह्नाग्रीवाप्वामीवाः' (उ०१। १५३) इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः । तस्य 'नजो बहुवीहौं' (पा॰ २।२। ६) 'समासस्य च' (पा० ६।१।२२३ । २—१६२) इत्यन्तो-दाते प्राप्ते तदपवादेन 'बहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा॰ ६।२। १) इति पूर्वपद्प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तद्पवादेन 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६।२।१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अयक्ष्माः तद्वत् स्वरः ॥ मा । निपातत्वादाद्यदात्तः ॥ स्तेनः 'स्तेन चौर्ये' । स्तेनयति चोर-यतीति स्तेनः । पचायच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ईशत 'ईश ऐश्वर्यें'। 'छन्दिस छुड्डाड्डिटः' (पा० ३।४।६) इति लङ्। 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा॰ ३।१।८५) इति बहुवचनम् । 'न माड्योगे' (पा॰ ६।४।७४) इखडभावः । निघातश्च ॥ अघ-शंसः 'अघ पापकरणे' । पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः । 'शसि इच्छायाम्' अच् । 'तत्पु-रुषे तुल्यार्थ-' (पा॰ ६।२।२) इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ धुवाः 'ध्रुव स्थैर्ये' । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा० ३।१।१३५) इति कः । प्रत्ययखरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् 'इणो दमुक्' इति इतेर्दमुक् । अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् हैः स्मिन् । तस्य 'ऊडिद्म्पदाद्यपुम्नैद्युभ्यः' (पा० ६।१।१७१) इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ 'गमेर्डीः' (पा० २।६।६ इति गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । गवां पितिरिति तत्पुरुषे 'पत्यावैश्वर्ये' (पा॰ ६।२।१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स्यात । अस्तेः

प्रार्थनायां लिङ्। 'तस्थस्थिमिपां' (पा० ३।४।१०१) यासुट् सलोपोऽल्लोपश्च । 'तिङ्कतिङः' (पा० ८।१।२८)। वहीः । वहुशन्दात् 'वोतो गुणवचनात्' (पा० ४।१।४४) इति ङीष् । 'वा छन्दिसि' (पा० ६।१।१०६) इति जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्यस्वरेणान्तोदात्तः । यजमानस्य 'पूज्यजोः शानन्' (पा० ३। १ १८) इति यजतेः शानन् । नित्त्वादाद्यदात्तः । 'पश्चन्' पश्यन्ति गन्धेनेति पश्चवः । 'अर्जिदशिकिमि' (उ० १।२७) इत्यादिना दशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पाहि 'पा रक्षणे' लोट् । 'तिङ्कतिङः' (पा० ८।१।२८) एवममे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १॥

द्वितीया।

वसीः प्वित्रेमि द्यौरिस पृथिन्युसि मात्रि-र्थनो घुमुर्गेऽसि विश्वधी असि । प्रमेण धाम्रा दृंऐहिस्व मा ह्यामी ते युज्ञपतिह्यार्षीत् ॥ २ ॥

उ० तस्यां पवित्रं करोति। वसोः पवित्रमिस वसोर्वास-यितुर्यज्ञस्य यज्ञसाधनभूते पयसि । अत्र यज्ञशब्दः पयसः पवित्रं परिपावनं भैवसीत्यर्थः। उखामादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसि 'उपस्तौत्येवैनामेतत्'इति श्रुंतिः। सा यद्विवेवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन द्यौरित्युच्यते । यत्पृथिव्यवयवभूतया मृदा क्रि-यते तेन पृथिव्युच्यते । मातरिश्वन इत्यधिश्रयति । उखो-च्येते । मातरिश्वनो घर्मोऽसि । मातरिश्वा वायुः । मात-र्यन्तरिक्षे श्वसितीति वायोः संबन्धी त्वं घर्मोऽसि । त्रयो घर्मा अग्निवायुसूर्यदैवत्याः । तत्र मध्यमो घर्मः साधवे-त्वेति 'अयं वै साधुर्योयं पवते' इति वायुदेवत्यः स त्वमसी-त्यर्थः । यतश्च त्वं वायुः अतः । विश्वधा असि सर्वस्य धार-यिता भवसि । किंच परमेण धान्ना दुएंहस्व धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जनमानीति च । उत्कृष्टेन नाम्नाभिहिता सती घर्मीसीत्यादिना आत्मानं द्ं ए्हस्य द्वी-कुरुष्वेत्यर्थः । माह्याः । 'ह्व कौटित्ये' । माह्यार्षीः माकुटि-ली भूः । दृढीभूतायामपि लुटितायां पयःस्कन्दनं भवति । तन्माभूदित्येवमुच्यते । माच ते तव यज्ञपतिरिधष्टानात्प्र-च्यवतु ॥ २ ॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बधाति कुशौ त्रिवृद्वा' (का. ४।२।१५।१६) इति । वासयित वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयित विश्वमिति वसुः यज्ञः । 'यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमित' (१। ७।१।९) इति श्रुतेः । यज्ञ्ञाब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते । हे दर्भमय पवित्र, वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वं असि । अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशास्त्रायां बधीयात् । द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ 'वौरसीति स्थाल्यादानम्' (का० ४।२।१९) इति । यस्यां

स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्रहणार्थोऽयं मन्त्रः । हे स्थालि, मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं द्यौरसि जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि । द्युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते । तथा पृथिव्यसि पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवीरूपत्वम् ॥ भातरिश्वन इत्यिधिश्रयति' (का॰ ४।२।२०) इति । गार्हपलादुदी-चोऽङ्गाराचिरुह्य तेषूखामधिश्रयति । हे उखे, त्वं मातरिश्वनः वायोः घर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासवचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः । घर्मः । 'घृ क्षरण-दीप्त्योः' । घर्मः दीपकः संचारस्थानप्रदानेन वायोदीपकोऽ-भिव्यज्ञकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि, तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूप-स्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सङ्गावात्त्वमपि वायोर्घर्मरूपासि ॥ चौरिस पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् । अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीलन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते । तस्मा-देषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्वधाः असि विश्वं दधाः तीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात् । किंच परमेण धामा उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा है उखे, त्वं दंहस्व दढा भव । त्विन्नष्ठस्य क्षीरस्य गलनं वार्यि-तुम् । अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत् । 'दिह वृहि वृद्धौं इति धातुर्यद्यपि वृद्धर्थस्तथापि दार्ह्यं सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद्दार्ट्य नाम कालग्रुद्धिरेव भवति । किंच । हे उखे, मा ह्वाः कुटिला मा भव । 'ह्व कौटिल्ये' । यद्युखा कुटिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षी-रधारणाय दार्ब्धमकौटिल्यं चार्थ्यते । किंच ते यज्ञपतिः त्वत्सं-बन्धी यजमानः मा ह्वार्षीत् कुटिलो मा भूत्। त्वन्निष्ठक्षीरस्क-न्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वदीयेन दार्ब्यन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

तृतीया।

वसीः प्वित्रेमिस श्वधीरं वसीः प्वित्रेमिस सहस्रिधारम् । देवस्त्री सिव्ता पुनातु वसीः पुविन् त्रेण श्वधीरेण सुष्तुा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

उ० तस्यां पवित्रं निद्धाति। वसोः पवित्रमित शतधारं वसोः पवित्रमित सहस्रधारं। शतसहस्रशब्दौ संख्योत्तर-वचनौ। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। अनन्तधारमित्यर्थः। आसिच्यमाने जपति । देवस्त्वा सविता । पय उच्यते। देवस्त्वा सविता । प्रमातु दोषात्प्रथकरोतु निदोंषं करोतु। वसोरिशिष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन अनेकधारेण अच्छिन्द्रेण पवित्रेण। सुप्वा शोभनं पुनातीति सुप्ः तेन सुप्वा। साधुपवनेन पवित्रेण। अथाह कामधुक्ष इति प्रक्षोयं। गवां मध्ये त्वं कां गां अधुक्षः। 'दुह प्रपूर्णे' दुग्धवानिस ॥३॥

१ भवतीत्यर्थ:. २ श्रुते:. ३ इत्युच्यते.

१ तूभयं समर्थ,

मo 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युद्ग्वा' इति । अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्त-मिति सिद्धवत्कृत्वोदगप्रत्वं विकल्प्यते । हे शाखापवित्र, वसोः <mark>इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम्</mark> असि । पवि-त्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपणीदीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम् । किंभतं पवित्रम् । शतधारं शतसंख्या धारा यस्मिन् । तथा सहस्रधारं स्क्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्या-कानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम् । वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते (निरु १०।४२) इति । 'देवस्यत्वेत्यासिच्यमाने जपति' (का॰ ४। २। २३) इति । पयो देवता । दोहनादू ध्व स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर, सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या । शतधारेण <mark>पवित्रेण । त्वा त्वाम् । पुनातु शोधयतु । सुप्वेति</mark> पवित्रविशेषणम् । सुष्टु पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा । नुडाग-माभाव आर्षः ॥ कामधुक्ष इति प्रश्नः (४।२।२४) इति एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत्। हे दोग्धः, विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधीयाः । इन्द्रेस्य त्वा भागक्सोमेनातनच्मि विष्णी हुव्यक् रेक्ष ॥ ४ ॥

उ० अमूमित्युक्ते दोग्झा सा विश्वायुरित्यध्वर्युराह। सा गौविश्वस्य जगतः आयुपो दात्री। द्वितीयामाह। सा गौविश्वस्य जगतः कर्मा केर्त्री। तृतीयामाह। सा गौविश्वस्य जगतः धायाः धयतेणिजन्तस्यासुनि रूपम्। पार्ययत्री। यज्ञादेव सर्वाः प्रजा उत्पद्यन्ते आयुर्मोजनसहिताः स गवासुपचर्यते। आतनकि। इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दक्षा आतनिन्म। तज्जतिः कठिनी-करणार्थः। दिधिमावसापाद्यामीत्यर्थः॥ अपिद्धाति विष्णो हृद्यं रक्ष। 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतिः। हविगोपाय ॥४॥

म् श्रोक्त 'सा विश्वायुरिखाह' (का॰ ४। २। २५) इति पूर्वीक्तप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सित सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यव्वर्धुर्द्भूयात्। या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुःशब्देनाभिधेया। विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः। यजमानस्य संपूर्ण आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः। 'एवमितरे उत्तराभ्याम्' (का॰ ४। २। २६) इति। यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये। दोग्धा तृत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा

सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात्। या द्वितीया गौस्त्वया प्रष्टा सा विश्वकर्मा, या तृतीया गौस्त्व<mark>या</mark> पृष्ठा सा विश्वधायाः । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । विश्वान्स-र्वान्देवान्द्धाति क्षीरद्ध्यादिहविद्गिनेन पुणातीति विश्वधायाः। असुन्प्रत्ययो णिच । णित्त्वात् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा॰ ७। ३ । ३३) इति युक् । यद्वा । 'घेट् पाने' । विश्वानिन्द्रादि-देवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः । 'उद्घा-स्यातनक्ति प्राग्धतशेषेणेन्द्रस्य त्वा' (का. ४। २। ३२) इति । क्रथितं क्षीरमञ्जरहास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन द्भा द्धिनिष्पत्तये आतन्ननं कुर्यात् । हे क्षीर, इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवहीरसेन आतनचिम दध्यर्थं कठिनीकरोमि। तब्बतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातब्बनहेतुर्दिधशेषस्तथापि भावनया तस्यैव सोमत्वं संपाद्यते । यथा कश्चित्पुमान्वन्धु-त्वेन भावितो वन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्व । तटुक्तं वसिष्टेन 'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः । विषामृतदशैवेह स्थितिभीवनिवनिधनी ॥' इति । भोज्यं वा विष-त्वेन भावितं वान्ति करोति । अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्वल-हेतुर्भवति । तथात्र दिधशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ 'सोद-केनापि द्धाल्यमृण्मयेन विष्णो ह्व्यमिति' (का० ४। २।३४) इति । हे विष्णो, इदं हन्यं क्षीरं रक्ष । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः । अतो विष्णुं संबोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

् अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । इदमहमन्तात्स्यमुपैमि ॥ ५ ॥

उ० वतसुपैति। अझे वतपते। हे भगवन् अझे, वतस्य पतेः। वतं सत्यादिकं चरिष्यामि। तहतं तव प्रसादात् शकेयं शकु-याम्। शक्तं च सत् तत् मे मम राध्यतां सिध्यताम्। यज्ञफलसमृद्धिराशास्यते। अनेन वाझिरुच्यते। इदमहं त्व-त्साक्षिकमनृतादसत्यात्सत्यसुपगच्छामि॥ ५॥

म् 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्निष्ठन्निमिशिमाणोऽप उपस्पृत्य व्रतमुपैत्यमे व्रतपत इदमहिमिति वा' (२।१।११) इति । हैं व्रतपते, व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अमे, त्वदनु-ज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि । तच्छकेयं तत्कर्मानु-ष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात् । तन्मे राध्यतां मदीयं त-त्कर्म निविद्यं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशीलिङ्यासुद् । 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० ३।१।८६) 'अतो येयः' (पा० ७।२। ८०)। गुणः । शकेयम् । 'अमिर्वे देवानां व्रतपतिः' (१।१। १।२) इति श्रुतिः । इदमहम् । अहं यजमानोऽस्पाद-न्दतान्मनुष्यजन्मन उद्गत्य सत्यं देवताशरीरम् उपैमि प्राम्नोमि । सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदिमिति वि-शिनष्टि । अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा स्वप्न-

१ कमैकर्त्रीः २ धायाः जगतः ३ स्थात्रासुनि. ४ जगतः धाययित्रीः

गजादयो बोधमात्रेण शिघ्रं निवर्तमाना अन्ता उच्यन्ते। सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात्। यथा जागरणगजादयः। श्रुतिरिप 'इदमहमन्ततात्सलमुपैमि' (१।१।१।४) इति। तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति। यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सलान्तते प्राह्ये। नान्ततं वदेदिति कर्मण्यन्तत्तिषेधात्। अन्तवदनादुद्गलाहमिदं सल्यवदनमुपैमि। अत इदं सल्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम्॥ ५॥

षष्टी।

करत्वी युनक्ति स त्वी युनक्ति कसी त्वा युनक्ति तसी त्वा युनक्ति । कभीणे वां वेषीय वाम् ॥ ६ ॥

उ० अपः प्रणयति । कस्त्वा युनक्ति । यज्ञस्यारमभकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्थुः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह । अत्र चत्वारि सर्वनामानि । तत्र प्रथमतृतीये प्रश्नभूते । द्वि-तीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते । कस्त्वा युनक्ति । हे यज्ञ, प्रजापतिः न मनुष्यः स तु यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति । कस्मै प्रयोजनाय युनक्ति । यज्ञादुत्पक्तिः स्थितिश्च जगतः । अतोऽनेन सर्वनाम्ना तदेव निर्दिश्यते ॥ शूर्षं चामिहोत्रहवणीं चाद्के । कर्मणे यज्ञकर्मणे वां युवां अहं आददे इति वाक्यशेषः । वेषाय । 'विष्ट व्यासौ' । यज्ञव्याह्यर्थं वां युवां अहमादद इति च ॥ ६ ॥

म० एवं वतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । 'ब्रह्म-<mark>जपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहव-</mark> नीयं संप्रति निद्धाति कस्त्वायुनक्ति' (का॰ २।३।२-३) इति । अत्र मन्त्रं प्रयुक्षानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृ-त्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पात्र, त्वां कः पुरुषो युनिक्त आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगिर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-पतिरस्ति सः एव परमेश्वरः हे पात्र, त्वां युनक्ति इत्युत्तरम्। पुनरिप कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्ति इति प्रश्नः । तस्मै प्रजा-पतये तत्त्रीलर्थं त्वा युनिक इत्युत्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वर-प्रीलर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतासर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् 'सर्वकर्माण्यपि सदा' (१८।५६) 'ब्रह्मार्पणं' (४।२४) इति च परिस्तीर्य द्वनद्वशः पात्राण्यासाच रूर्वं चामिहोत्रहवणीं चादत्ते। 'कर्मणे वामिति शूर्पामिहोत्रहवण्यादाय' (का०२।३।१०) इति। कर्मणे हे अग्निहोत्रहवणि, हे रूर्प, वां युवां कर्मार्थमहमादद इति शेषः । वेषाय च । 'विष्तः व्याप्तौ' । घच् । वेषो व्याप्तिः । स्चितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहमाददे । शक-टेऽवस्थितानां त्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणार्थोदकधारण- मिलादयोऽभिहोत्रहवणीव्यापाराः । बीहिनिर्वापधारणमुल्लखले बीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेलादयः शूर्पव्यापाराः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

प्रत्युष्ट्र रक्षः प्रत्युष्टा अरोतयो निष्टम् ए रक्षो निष्टमा अरोतयः । जुर्नुन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

उ० प्रतपित । प्रत्युष्टं 'उष दाहे' । प्रतिज्ञाय दग्धं रक्षः प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः । न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः । अनेन वा । निष्टमं । 'तप संतापे' । निरित्येतस्य स्थाने नितरां तप्तं रक्षः नतु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः । उक्तमन्यत् । गच्छति उर्वन्तरिक्षं । यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्तरिक्षं तथाप्यनेन यज्ञषा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रति-गच्छामि ॥ ७ ॥

म् 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा' (का॰ २।३।११) इति। रक्षः राक्षसजातिः। प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्। 'उष दाहे'। अनेनाप्तिहोत्रहवणीर्द्रपयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः। अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः। 'रा दाने'। हिवेषो दक्षिणाया वा दानं रातिः। रातेः प्रतिबन्धका अरात्यस्तेऽपि दग्धाः। अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः। र्द्यादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं संतप्तम्। 'तप संतापे'। अरातयश्च निष्टप्ताः। अनयोर्भन्त्रयोविकल्पः॥ 'गच्छत्युर्वन्ति-रिक्षम्' (का॰ २।३।१२) इति। उरु विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम् अवकाशम्। अन्वेमि अनुसत्य गच्छामि। गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियत इत्याशयः॥॥

अष्टमी।

धूरे सि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्विति तं धूर्व-यं व्यं धूर्वीमः । देवानीमसि वहितम्॰ सस्तितम् पप्रितम् जुष्टतमं देवहूर्तमम् ॥ ८ ॥

उ० धरमभिमृशति। धूरसि। अनसोऽवयवं धुरं स्तौति। तत्र श्रुतिः 'अग्निवां एष धुर्यस्तमेतद्येष्यन्ववीती'ति। हविप्रेहीष्यन् धुर्यमग्निं व्रवीति। धूरसि। धूर्वतेर्वधकर्मणः। धूर्वणिक्रियानिमित्तं हि ते नाम। अतो व्रवीमि। धूर्व धूर्वन्तं।
हिन्धि हिंसन्तं। धूर्व तं हिन्धि तं। योस्मान्धूर्वतियोसान्
हिनस्ति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। तं पुरुषं हिंधि यं वयं हिंसाः।
अनस उपस्तम्भनमेभिमृशति। देवानामसि। अन उच्यते।
देवानामम्यादीनां त्वं भवसि। विह्नतमं विह्नवें हा। 'वह प्रापणे'
इत्यस्य रूपम्। वोहृतमं। सर्वे तमपः अतिशयार्थाः। सिन्धन्तमं। 'क्ष्णे वेष्टने—'। 'आहगमहन—' इत्यादिना किन्प्रस्तयः।
चर्मणा स्नायुना च परिवृततमम्। अथवा पार्श्वतः कृष्ठीगीणि-

१ प्रजापते.

१ निरेतस्य स्थाने. २ मिमस्प्रशति. ३ काष्ट्रगींणिपटैः

पटेश्च परिवृततमं । प्रितमं । 'शा प्रणे' । पूर्ववत् किन्य-त्ययः । हविषा पूर्णतमम् । जुष्टतमं । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते । अभिप्रेततमं सेविततमं वा । देव-हुतमं देवानाह्ययतीति देवहूः देवानामाह्वानृतमम् ॥ ८ ॥

म 0 'अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठति समि धूरसीति धुरिममर्श-नम्' (२।२।१३।१३) इति । अस्यायमर्थः । श्रपणस्य पुरोडाश-पाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं बीहियुक्तं तिष्ठति । तच समङ्गि सम्यगङ्गानि यस्य तत्सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं वलीवर्दव-हनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः - ब्रीहिरूपहविधीरकशकटसंविन्धनी युगस्य वलीवर्दव-हनप्रदेशे कश्चिद्धिसकोऽभिः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । 'अमिर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति' (१।१।२।१०) इति श्रुतेः । हे वहे, त्वं धूरसि हिंसकोऽसि । 'तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः' धुर्वतेः किए । यतो धूरिस अतः धूर्वन्तं हिंसन्तं पाप्मानं धूर्व विनाशय । किंच यः राक्षसादियीगविद्रेन अस्मान् धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्व विनाशय । यं च वयं धूर्वामः तमि धूर्व । यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्टातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थिताभ्य-तिक्रमणनिमित्तमपराधमपहोतुमभ्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृद्यते 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्' (का० २।३।१४) इति । शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शी मा भूदिति । तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ट्रमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट, त्वं देवानां संबन्धि असि भवसि । किंभूतं विहतमम् 'वह प्रापणे'। वहतीति विह अतिशयेन विह विहतमम् । बीहिरूपस्य हवि-षोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा सिन्नतमं 'णा शौचे' अति-शयेन शुद्धम् । 'आद्दगमहन-' (पा० ३।२।१७१) इत्यादिना किप्रलयः । यद्वा 'स्नै वेष्टने' । दार्ट्याय चर्मादिभिरतिशयेन वैष्टितम् । पप्रितमम् । 'प्रा पूरणे' वीहिभिरतिशयेन पूरितम् । जुष्टतमं 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । देवानामतिशयेन प्रियम् । देवहूतमम् । 'ह्रेञ् सर्घायां राब्दे च' देवानामतिशयेनाह्वातृ । ब्रीहिपूर्ण शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८॥

नवमी।

अहुतमसि हिवधीनं ह्र्यूहेस्व मा हुर्मा ते युक्त-पितिह्वीधीत् । विष्णुस्त्वाक्रमतासुरु वातायापहत्र्य रक्षो यच्छेन्तां पञ्चे ॥ ९॥

उ० अहुतमसि 'हुद्धरेश्छन्दसि' इति द्धरते छठनां थेस्य निष्ठायां हुरादेशः। अछुठितं पूर्णमसि। हिवधानं हिवधां निधान नम्। अतः आत्मानं दे एंहस्य दढी कुरु। ममारुरक्षते अवहितं भव। मा द्धमां ते यज्ञपति द्धांषीदिति उक्तार्थः। आरोहित।

विष्णुर्यज्ञस्त्वां शकट आक्रमतां आरोहतु । अहं त्वसमर्थ इत्य-भिन्नायः । प्रेक्षते हविष्यात् । उरुवाताय उरु महत् वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रेक्षते । अपद्रव्यं निरस्यति । अपहतं 'हन हिंसागत्योः' । अत्र गतौ वर्तते । अपगतं असा-द्विषो रक्षः । आलभते । यच्छन्तां पञ्च 'यम उपरमे' निवन्ननतु त्वां हविष्यं पञ्च अङ्गुलयः ॥ ९ ॥

म अहुतमसि । 'हृ कौटित्ये' । क्तप्रखयः । 'हुह्ररेर्छ-न्दसि' (पा० ७।२।३१) इति निष्ठायां हुआदेशः । अहुतम् अकुटिलम् असि । आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । हविर्धानम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । हविषो बीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतः दंहस्व । मा हुर्मा ते यज्ञपतिर्ह्धार्धा-दिति पूर्ववद्याख्येयम् । 'विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्' (का० १।३। १५) इति । हे शकट, विष्णुः व्यापको यज्ञः त्वा त्वां। कमतां पादेनाकम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः । 'प्रेक्षत उरु वातायेति हविष्यात्' (का॰ १।३।१६) इति । हे शकट, वाताय उरु भवेति शेषः । तदन्तर्विर्तिवीहिषु वायुसंचाराय विस्तीण भव । शकटस्य बीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात्संकोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः तथा संकोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणवेशाद्धविः सप्राणं कियते मन्त्रेण । किंच वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं । वरुणश्च वन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तनिवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । यद्वै किंच वातो नाभिभवति तत्सर्वे वरुणदेवत्यमुरुवा-तायेखाह वारुणमेवैतत्करोति'इति तित्तिरिवचनात् 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यद्विद्यमानेऽभिमृशेत्' (का० २।३।१७-१८) इति । बीहिभ्योऽन्यत्तणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् । तुणाद्यभावे त्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः-रक्षः यज्ञविघातकम् । अपहतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते । 'यच्छन्तामित्यालभते' (का० २।३।१९) इति । पञ्च पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो वीहिरूपं हविः यच्छन्तां निय-च्छन्तु । अनेन पञ्चाङ्गिलयुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन्ग्रह्णीयादित्य<mark>र्थ</mark> उक्तो भवति ॥ ९ ॥

दशमी।

देवस्य त्वा सिवतः प्रसिवेश्विनीर्वोहभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अप्रये जुष्टं गृह्णास्यप्रीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

उ० गृह्णाति । देवस्य त्वा।त्वाशब्देन हविरुच्यते।देवस्य सर्वितुः प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानः । देवेन सवित्रा प्रस्तः । अश्विनोर्बाहुभ्यां न स्वाभ्यां । अश्विनो हि देवाना-मध्वर्यू । पूष्णो हस्ताभ्यां न स्वाभ्याम् । पूषा हि देवानां

१ विष्णुस्त्वाक्रमतां आरोहतु.

भागधुक् भागपूरकः। असये जुष्टम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते । तथाहि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यप्तिशब्दस्य चतुर्थी संजाता । असये जुष्टं रुचितमभिप्रेतं गृह्णामि । एतदुक्तं भवति । योऽग्निः सर्वेश्वरः सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमहिति । नच तथाभूतं मनुष्येण तद्रहीतुं शक्यते । अतोऽहं सावित्रं प्रसवमास्थायाश्विनोर्बा- हुभ्यां पृष्णो हस्ताभ्यां त्वां हविष्याप्तयेऽभिरुचितं गृह्णामि । तथा असीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १०॥

म० 'देवस्य त्वेति गृह्णात्याभ्रयं चतुरो मुष्टीनेवमभीषोमीयं यथादैवतमन्यत्'(का॰ २ । ३ । २०-२२) इति । हे हविः, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्ररणे सति तेन प्रेरितोऽहम् अमये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि । अमीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवताभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि । काभ्याम् । अश्विनोर्बाहुभ्यां हताभ्यां च । अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः । पञ्चाङ्कालियुक्तायभागो हस्तः । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू । पूषा हि देवानां भागधुक् । अतो प्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबा-हुभावना कार्या । हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः । सर्वा-त्मकस्यामेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं प्रहीतुं शक्यमिति सवि-त्रानुज्ञातोऽश्विवाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः । किंच । 'सत्यं देवा अन्ततं मनुष्याः' (१।१।२।१७) इति श्रुतेः देवानां सत्यरूपत्वात्तद्नुस्मृतिपूर्वकं हविर्घ्रहणं फलपर्यवसायि-त्वात्सत्यं भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वा-त्तत्कृतमनुष्टानं निष्फलत्वाद् नृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभि-प्रायः । हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम् नाम प्रहीष्य-तीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवे-दिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थममये जुष्टममीषो-माभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्यहणमिखभिप्रायः १०

एकादशी।

भूताय त्वा नारातये स्वर्गिविख्येषं हर्-हेन्तां दुर्याः पृथिव्याम् । उर्वेन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽभे हव्यर्भक्ष ॥ ११॥

उ० भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम् । भूताय भवनाय । त्वा त्वां परिशेषयामीति शेषः । नारातये न अदानाय । उसं रोपितं सत् ब्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न कृपणताये । स्वरिति प्राङीक्षते । स्वरभिविष्येषं पश्येयम् । विपूर्वः ख्यातिर्दर्शनार्थः । स्वशब्देन यज्ञोऽभिधीयते । स हि शोभनं प्राङीरितो भवति । यज्ञाईदेवाः सूर्यः यज्ञोपि स्वःशब्देनोच्यते । 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' इति श्रुतेः । द्र्ण्हन्तामित्यवरोहित। 'हिंह वृहि वृद्धौ' इति यद्यपि वृद्ध्यथां धातुस्तथापि मन्नेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते। दृह्यन्तामिति प्राप्ते दृण्हन्तामिति विकरणव्यत्ययः। दिवादित्वाच्छ्यन्प्रत्ययः। दुर्याः दुरः द्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उच्चन्ते। दुर्या दृद्धाः भवन्तु। पृथिव्यां भूम्यां गच्छति। उर्वन्ति स्थिमिति व्याख्यातम्। पृथिव्यास्त्वेति सादयति। इविरुच्यते। पृथिव्याः त्वा त्वां नाभौ मध्ये अवसादयामि। अदित्या देवमातुः। उपस्थे उत्सङ्गे। अमे हृत्यं रैक्ष। श्रपणं गार्हपत्य-मित्रमाह॥ ११॥

म० 'भूताय त्वेति शेषाभिमरीनम्' (का० २ । ३ । २३) इति । हे बीहिशेष शकटावस्थित, भूताय भवनाय यागान्त-राणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरिप सद्भावाय त्वा त्वां संपरिशेष-यामीति शेषः । न अरातये अदानाय शेषयामि । स्वरिति प्राडीक्षते' (का॰ २।३।२४) इति । अहं खः अभिविख्येषं यज्ञं परयेयं। 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' (१।१।२।२३) इति श्रुतेः । यज्ञदिवसदेवसूर्याः खःशब्देनोच्यन्ते । खर्गहेतुत्वादपि खःशब्देन यज्ञः । 'ख्या प्रकथने' । अभिविख्येषम् अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमिल्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ 'ह एंहन्तामित्यवरोहति' (का॰ २।३।२५) इति । पृथिव्यां वर्तमानाः । दुर्याः प्रहाः । द्र्ण्हन्तां दढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्या गृहाः । हिवर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योभीरेण गृहक्षोभः संभा-व्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । 'गच्छत्युर्वन्तिरक्षम्' (का० २। ३ । २६) इति । व्याख्यातम् । 'श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वा' (का॰ २ । ३ । २७) इति । हे हविः, पृथिव्या नाभौ मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि । तस्यैव व्याख्यानं अदित्या उपस्थ इति । उपस्थेऽङ्के । यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता खाङ्के स्थापयति एवमिदं हविः अदिला उपस्थे भूम्या अङ्के सादयामि । हे अमे, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष । सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

द्वादशी।

प्वित्रे स्थो वैष्णव्युौ सिवतुर्वः प्रस्व उत्पुनाम्यिचछद्रेण प्वित्रेण सूर्यस्य रिक्सिः । देवीरापो अमेगुवो अमेपुवोऽम्र इमम्य यद्यं नेयतामे
यज्ञपंति ए सुधातुं यज्ञपंति देवयुर्वम् ॥ १२ ॥

उ० पित्रते छिनत्ति । पित्रते स्थ इति । पित्रते प्यनिक्रया-शीले युवां भवथः । वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्याविति लिङ्गव्य-त्ययः । 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्थ' इति श्रुतिः । अप उत्पुनाति । सित्रतुर्वः । आप उच्यन्ते । सित्रतुः प्रसवे वर्तमानः अहं वः युष्मान् उत्पुनामि अर्ध्वं नीत्वा शोधयामि । केन । अच्छिद्रेण

१ सर्वेशः.

पित्रिण। 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पित्रित्रं' इति श्रुतिः। वायोः सर्वगतःवाद्च्छिद्वत्वम् । सूर्यस्य च रिहमभिः उदिङ्ग-यति। देवीराप इति। आप उच्यन्ते । हे देव्यः आपः, अयेगुवः अयेपुवः । अयेशब्दः पूर्वपदं द्वयोः । पूर्वस्य गमिरुत्तरपदम् । उत्तरस्य तु पिबतिः । उभयोरपि द्वप्रत्ययः । अये याः समुदं गच्छन्तीत्ययेगुवः । अये प्रथमं सोमस्य राज्ञो भक्ष-यन्तीत्ययेगुवः । अये उत्कृष्टे स्वर्गे । इमं दर्शपूर्णमासाख्यम् । अये अस्मन् चित्र । यज्ञं नयत प्रापयत । अये यज्ञपतिं नयत । सुधातुं शोभनदक्षिणं यज्ञपतिं । देवयुवं देवान्कामयत इति देवयुः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' इति यास्कः । एतदुक्तं भवति । यज्ञं यज्ञमानं प्रक्रिछदक्षिणं देवकामं च अये नयत ॥ १२ ॥

म० कुशौ समावप्रशीर्णात्रावनन्तर्गर्मौ कुशैदिछनत्ति 'पवित्रे स्थ इति त्रीन्वा' (का०२।३।३२) इति । वैष्णवे इति प्राप्ते 'ब्यल्यो बहुलम्' (पा॰ ३।१।८५) इति स्रीलम् । हे पवित्रे शीधके कुराद्वयरूपे, युवां वैष्णव्यो यज्ञसंविनधनी स्थः भवथः। 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थः' (१।१।३।१) इति श्रुतेः । हवि-र्ब्रहण्यामपः कुला ताभ्यामुत्पुनाति 'सवितुर्व इति' (का० २। ३ । ३३) इति । सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सिते हे आपः, वः युष्मान् उत्पुनामि उत्कर्षेण शोधयामि । केन । अच्छिद्रेण छिद्रहीनेन पवित्रेण शोधकेन वायुरूपेण । 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिदं पवित्रम्' (१।१।३।६) इति श्रुतेः । सूर्यस्य रिमिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति संवन्धः । वायोः सूर्यरङ्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् । 'सन्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापः' (का०२।३।३५) इति । उत्पूताभिरद्भः पूरितामित्रहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थाप-बिला मन्त्रमुचारयन् दक्षिणहस्तेनोध्रं चालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे देवीः आपः द्योतनात्मिका आपः, यूयम् अद्य अस्मिन्दिने इमम् इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञम् अग्रे नयत पुरतः प्रव-र्तयत निर्विन्नं समापयत । किंभूता आपः । अग्रेगुवः अग्रे गच्छन्ति इत्यप्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा अग्रेपुवः अग्रे पुनन्तीत्यमेपुवः । अग्रे यस्मिन्पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः । यदा । अमे पिव-न्तीत्यग्रेपुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्र्यः । गमेः किप्प्रत्यये 'गमः कौ' (पा॰ ६।४।४०)इत्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा कौ 'ऊङ् च गमादीनाम्' (क० ६।४।४० वा० २) इत्यूकारः । किंच यज्ञपति यजमानम्ये नयतेत्यनुवर्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कर्थभूतम् । सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुणा-तीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या । तथा देवयुवम् । 'यु मिश्रणे' । देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुक्तम् । क्रिप् । 'अ-नित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः । यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तम् । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६ । ३१) इति

यास्कोक्तेः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् 'क्यचि च' (७।४।३३) इतीत्वे प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ण४।३५) इतीलाभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा०ण४।३७) इति अश्वाघयोरेवालविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा०७। ४।२५) इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा०३।२।१७०) इति उप्रत्ययः । देवयुशब्दस्यामि परे 'अमि पूर्वः' (पा०६।१।१०७) इति प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य 'वा छन्दसि' (पा०६।१।१०६) इति विकल्पेन 'तन्वादीनां वा इयङ्डुचङौ' (पा०क०६।४।६८ वा०१) इत्युवङ् ॥१२॥

त्रयोदशी।

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रत्ये यूयमिन्द्रेमवृणीध्वं वृत्रत्ये प्रोक्षिताः स्थ । अप्तये त्वा जुष्टं प्रोक्षित्यः स्थ । अप्तये त्वा जुष्टं प्रोक्षित्यः स्थ । अप्तये त्वा जुष्टं प्रोक्षित्यः स्थ । अप्तये त्वा जुष्टं प्रोक्षिमि । दैव्याय कभेणे ग्रुन्धध्वं देवयुष्याये यद्वोऽग्रुद्धाः पराज्ञ प्रुद्दं वस्त-च्छ्रेन्धामि ॥ १३ ॥

उ० युष्मा इन्द्रोऽतृणीत वृत्रतृर्ये । युष्मान् इन्द्रः साहा-य्यार्थमवृणीत । किं पुरस्कृत्य । वृत्रतृर्ये । तृर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रवधाय । यूयं च इन्द्रमवृणीध्वं वृतवत्यः । वृत्रतृर्ये तस्मिक्ने-वावसरे अतिमनुष्यतया । प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम् । 'उक्ष सेचने' । प्रोक्षिता यूयं तावद्मवथ । न ह्यसंस्कृता अन्य-संस्कारक्षमा इति निह्नवः । हविः प्रोक्षति । अप्नये त्वा त्वां जुष्टं अभिरुचितं प्रोक्षामि । अग्निश्चव्दस्य 'रुच्यर्थानां प्रीय-माणः' इति चनुर्थी । अग्नीपोमाभ्यामित्युक्तम् । पात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे देवसंबन्धिकर्मणे । ताद्थ्ये चनुर्थी । ग्रुम्ध्वम् । ग्रुध्यध्वमिति कर्मणि यिक प्राप्ते विकरणव्य-त्ययः । देवयज्याये देवयागाय । एताभिरद्भिः ग्रुन्धध्वमिति संबन्धः । किंच यद्वोऽशुद्धाः पराजृष्टः। यद्वः युष्माकं अश्चद्धाः रैक्षःप्रभृतयः पराजृष्टः पराहतवन्तः । इदमिति प्रत्यक्ष-निर्देशः । वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपन-यामि ॥ १३ ॥

म० हे आपः, इन्द्रः देवः वृत्रत्यें। त्यंतिर्वधकर्मा। वृत्रविधे निमित्तभूते सित युष्माः युष्मान् अवृणीत । आकार्यछान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । यूयम् अपि वृत्रत्यें निमित्ते तम् इन्द्रं अवृणीध्वं वृतवत्यः सहकारित्वेन । 'प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्' (का० २।३।३६) इति । हे आपः, यूयं प्रोक्षिताः भवथ । असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति 'हविश्वामये लागीषोमाभ्यां त्वेति यथादैवतमन्यत्' (का० २।३।३०। ३८) इति । अन्यदिष हविस्तद्देवतीचारेण प्रोक्षणीयम् । अमये लां जुष्टं प्रोक्षामि अग्रीषोमाभ्यां ला जुष्टं प्रोक्षामि

१ तक्षप्रभृतय:.

क्षामि (का॰ २ । ३ । ३९) पात्राणि दैव्यायेति । कृष्णाजिनोल्खलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि, यूयं शुन्धध्वम् शुद्धानि भवत । किमर्थम् । दैव्याय कर्मणे अद्यादिदेवतासंबिन्धने कर्मणे । तदेव कर्म विशिष्यते । देव-यज्याये देवसंबिन्धन्ये यागिकयाये दर्शादिकाये । किंच । अशुद्धाः नीचजातयस्तक्षादयः वः युष्माकं संबिन्ध यदज्ञं पराज्ञाः पराहतं कृतवन्तः । छेदनतक्षणादिकाले खकीयहस्तस्पर्शाख्याः चत्रः । तदिदं वः युष्माकमङ्गं शुन्धामि प्रोक्ष-णेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

शर्मास्यवधूत्र रक्षोऽवधूता अरात्योऽदित्या-स्त्वर्गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यो प्रावसि पृथुबुधः प्रति त्वादित्यास्त्वरवेत्तु ॥ १४ ॥

उ० कृष्णाजिनमादते । शर्मासि । चर्मासीति प्राप्ते चका-रस्य शकारः । 'शर्मदेवता' इति श्रुतिः । अवधुनोति । अवधूतं रक्षः । 'धूज् कम्पने' अवकम्पितं रक्षः । अवकम्पिताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । नत्वेतद्यज्ञसाधनमित्य-पह्नवः । कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि अदित्याः पृथिव्यास्त्वं त्वग्भवसि । अतः प्रतिवेत्तु । 'विद् ज्ञाने' । प्रति-जानातु त्वाम् । अदितिः पृथिवी । 'प्रति हि स्वः संजानीते' इति श्रुतिः । तस्मिन्नद्धात्युल्खलम् । अदिरसि । आद-णाति विदारयति आदणात्यनेन वा बीद्यादिकमित्यद्धिः । त्वं भवसि । वानस्पत्यश्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन वा निद्धाति । प्रावासि । हन्ति बीद्यादिकमनेनेति प्रावा त्वमसि । पृथुद्धश्चः बृहन्मूलः । अतः प्रति त्वादित्यास्त्व-ग्वेतु प्रतिवेत्तु त्वामुल्खल अदित्यास्त्वक् कृष्णाजिनम् । कथम् । अहं पृथिव्यास्त्वक् अयं चोल्खलः पृथिव्यास्त्विगिति । त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति ॥ १४॥

म्० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानम्' (का॰ २।४।१) इति । हे कृष्णाजिन, त्वमुद्धखलस्य धारणार्थं शर्म मुखहेतुरसि । अजिनस्य चमैति मानुषं नाम शर्मिति दैवं नाम । 'अपेल्य दान्ने-भ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति' (का॰ २।४।२) इति । रक्षः कृष्णाजिने गूढम् अवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । 'अल्यगीवमास्तृणालदिलास्त्व-गिति' (का॰ २।४।३) इति । हे कृष्णाजिन, त्वम् आदित्याः भूमिदेवतायास्त्वमूपम् असि । ततोऽदितिभूमिस्त्वा त्वां प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वृगिति वेत्तु जानातु । पुरा यश्चो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्कृत्य जगृहुस्तस्माचमीस्तरणमिल्यभिप्रायः श्रुतावामातः (१।१।४।१)। 'सन्याशून्ये निद्धात्युद्ध-खलमदिरसि प्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोः' (का॰ २।४।

४-५) इति । विकल्पितयोर्भन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योज-नीयः । हे उल्लखल, त्वं ययि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दढ-त्वात् अद्रिरिस पाषाणोऽसि । किंभूतः । पृथुबुधः स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उल्लु-खल, तथाविधस्त्वं प्रावासि दार्ट्येन पाषाणसदृशोऽसि । अदि-त्यास्त्वक् अधस्तादास्तीणी कृष्णाजिनस्त्पा भूमेयी त्वगस्ति सा त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

अप्नेस्तन्त्रसि वाचो विसर्जनं देववातये त्वा गृह्णामि बृहद्गीवासि वानस्पत्यः स <u>इ</u>दं देवेभ्यो ह्वः श्रीमीष्व सुशिम शमीष्व। हविष्कृदेहि हवि-ष्कृदेहि ॥ १५॥

उ० हिवरावपति । अग्नेस्तन्त्ति । आहवनीयोऽत्राग्नि-रुच्यते । तत्र हि हिवः प्रक्षिसमिप्निर्भवति । अत एवमुच्यते अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन यस्यै देवतायै हिवर्गृद्धाते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हिवस्तन् भैवतीति । वाचो विसर्जनम् । वाक् यस्मिन्हिविष प्रक्षिप्ते विस्वज्यतेऽध्वर्णा तिददं वाचो विसर्जनम् । देववीतये देवतर्पणाय । त्वा गृह्णाम । आवपामीत्यर्थः । मुसलमादत्ते । बृहद्भावासि । दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वम् । हन्त्यपेक्षं प्रावत्वम् । दीर्घग्रावा त्वन्मित। वानस्पत्यः वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदिमत्यवद्धाति । सत्विमदं । देवेभ्योऽर्थाय । हिवः शमीष्व । शम्यतिः संस्कारार्थः । सुशमि क्रियाविशेषणमेतत् । साधु यथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति । हिविष्कृदेहीति त्रिराह्मयति । हिवः करोतीति हिवष्कृत् । एहि आगच्छ । अधिदैवं वागुच्यते । अधियज्ञं पत्नी ॥ १५॥

म० 'हविरावपत्यमेस्तनूरसीति'(का०२।४।६) इति। हें हविः, त्वं अमेः आहवनीयस्य तन्ः शरीरमसि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरमीभवति अतो हविः अमेस्तनूः। किंभूतं हविः। वाचो विसर्जनम् । अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमा-नवाचो हविरावपनकाले विसर्गी भवति । तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम् । अतः देववीतये देवानां तर्पणाय । त्वा त्वां । गृह्णामि आवपामीत्यर्थः । 'बृहद्वावेति मुसलमादत्ते' (का॰ २।४। ११) इति । हे मुसल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारमयस्तथापि यावासि दार्ट्येन पाषाणसदृशोऽसि । तथा दीर्घ-त्वेन बृहन्महानसि । 'स इदमिल्यवद्धाति' (का॰ २ । ४ । १२) इति । हे मुसल, त्वं देवेभ्यः अध्यादिदेवोपकारार्थम् । इदं हिवर्गीहिरूपं शमीष्व शमय । भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानम् । सुशमि शमीष्य सुष्टु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय । 'शमु उपशमे' व्यत्य-येन रापो छुक् । 'तुरुस्तुराम्यमः सार्वधातुके' (पा० ७।३।९५)

इति ईडागमः । शान्तिर्द्विविधा । वाह्यतुषापनयनादाद्या । सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या । सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं तण्डलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः । 'हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति' (का॰ २ । ४ । १३) इति यज-<mark>मानः पत्नी वान्यो वा यो बीहीनवहन्ति स संबोध्याहूयते ।</mark> <mark>हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत् । एहि</mark> अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५॥

षोडशी।

कुकुटुोऽसि मधुजिह्व इष्मूर्जमार्वेद त्वया व्यक् संघात एसंघातं जेष्म वृषेष्टेद्धमिस प्रति त्वा वृषेष्टेद्ध वेत्तु पर्रापूत्र् रक्षः पर्रापूत् अरोतयः । अपहेत्् रक्षों वायुर्वे विविनक्त देवो वे सर्विता हिरेण्य-पाण<u>िः प्रतिगृभ्णात्वचिछद्रेण पा</u>णिना ॥ १६ ॥

उ० आहन्ति अन्यो दपदुपले । कुक्कुटोऽसि । अत्र 'मनोर्ह <mark>चा ऋषभ आस' इत्यादीतिहास उत्प्रेक्षितव्यः । कुत्सितं</mark> शुट्दमसुरश्नमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः । अथवा असुरशीं वाचमुपादाय क क असुरा एवं योऽटित असौ कुक्कुटः। अस्मिन्पक्षे कराब्दस्य संप्रसारणम् । अटतेश्चाकारस्य 'संप्रसा-रणाच' इति पूर्वरूपत्वम्। कुक्टरस्वमस्यसुराणां। देवानां मधु-जिह्नः । अतः । इपं वृष्टिं ऊर्जं अन्नं च । आवट् आभिमुख्येन वद । त्वया च सहायभूतेन । वयं संघातं । संपूर्वस्य हन्तेः संघातेन संप्रामः समुदायो वाभिधेयः । वीप्सार्थं द्विर्वचनम् । संग्रामं जेष्म । शूर्पमादत्ते । वर्षवृद्धं वृष्ट्या वृद्धं त्वमसि । हविरुद्वपति । प्रति त्वा वर्षेवृद्धं वेतु प्रतिवेतु प्रतिजानातु । त्वां बृष्ट्या वृद्धं हे हविः । समानजनमत्वाद्धविःशूर्पयोर्आ-तत्वार्थं वचनम् । निष्पुनाति । परापृतं रक्षः पराक्षिप्तं रक्षः । पुरापूताः पुराक्षिप्ताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः। तुषान्नि-<mark>रस्यति । अपहतं । हन्तिर्</mark>गत्यर्थः । अपगतं रक्षः । विविनक्ति । वायुर्वः । तण्डुला उच्यन्ते । वायुः वः युष्मान् विविनक्तु पृथ-क्करोतु । ब्रीहिभ्य<mark>ः सकाशात् । पात्र्यामोप्याभिमञ्</mark>रयते । देवो वः सविता । <mark>वः युष्मान् हे तण्डुलाः । हिरण्य</mark>पाणिः । 'तत्स-वित्रे प्राशित्रं प्रजहुः। तस्य पाणी परिचिच्छेद । तसी हिरण्मयौ प्रतिद्धुः तसाद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते' इति बह्वचीनां श्रुतिः । प्रतिगृह्णातु प्रतिप्रहं करोतु । अच्छिद्रेण अशिथिलेन हस्तेन ॥ १६॥

म० 'आहन्त्यन्यो दषदुपले कुकुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्देषदं सक्चदुपलम्' (का० २ । ४ । १५) इति । हे शम्यारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं कुकुटोऽसि असुराणां । मधुजिह्वः चासि देवा-

नाम् । असुराः क केति तान्हन्तुमिच्छन्योऽटति सर्वत्र संच-रित स कुकुटः । यद्दा कुकं कुत्सितशब्दं कुटित तनोतीित कुंकुटः । यहा कुंकुटाख्यपक्षिवद्भनिविशेषमसुरमीत्यर्थ तनो-तीति कुकुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्नकनामा कश्चिद्वानां मृत्यः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्ना यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध, लमसुरान्प-राभवन्यजमानस्य इपमूर्जं चावद । अन्नं रसं च यथा समाग-च्छिति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीय-मन<mark>्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति । ततः त्वया कृत्वा वयं</mark> सङ्घातं सङ्घातं जेष्म असुरैः सह कियमाणं तं तं संप्रामं जेष्म जयेम । कदाचिदपि प<mark>राजयोऽस्माकं</mark> मास्त्वित्यर्थः । सम्य<mark>क</mark>् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम् । मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मित्रसुरद्गी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वे-वासुरा म्रियन्ते । ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषमेणायाजयतामृषमे हते सा वाङ्मानोजीयां प्रविष्टा । तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञ-पात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थ शम्यया दष-दुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽमिप्रायः (१।१।४।१४)। 'वर्ष-वृद्धमसीति र्र्णमादत्ते' (का०२।४।१६) इति। हे र्र्म्, त्वं वर्षेत्रद्धमसि वर्षेण वृष्ट्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षेत्रद्धम् । वर्षे-बृद्धवेणुशलाकानिर्मितलात् शूर्पस्य वर्षेतृद्धलम् । 'प्रति त्वेति हिविरुद्वपति' (का॰ २ । ४ । १७) इति । हे हिवः, वर्षत्रुद्धं र्ग्स् ला लां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु । वीहिर्ग्स्योर्वर्षेत्रद्ध-लाङ्रातृलम् । 'परापूतमिति निष्पुनाति' (<mark>का०२।४।१८)</mark> इति । रक्षः परापूतं निराकृतम् । ऋर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम् । अरातयः हविःप्रतिकूलाः आलस्यादिशत्रवश्च परापूता निराकृताः । 'अपहतमिति तुषा-त्रिरस्यति' (का॰ २ । ४ । १९) इति । रक्षः अपहतं दूरेऽप-नीय मारितम् । भूमौ पतितान्दूरे निःसारयेत् 'वायुर्वे इति विविनक्ति' (का॰ २।४।२०) इति । हे तण्डुलाः, वायुः रुर्प-चालनोत्थः वः युष्मान् विविनक्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथकरोतु । 'देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते' (का०२।४।२१) इति । हे तण्डुलाः, सविता देवः वः युष्मान् अच्छिद्रेण पाणिना अङ्कुलिविश्लेषहीनेन स्वहस्तेन प्रतिग्रभ्णातु स्वीकरोतु । 'हृप्र-होर्भइछन्द्सि'(पा०८।२।३२) इति हस्य भः।पात्रीप्रक्षेप-समये भूमी पतनं मा भूदिति सवितुर्प्रहणं प्रार्थ्यते । किंभूतः सविता । हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यद्वा दैत्यैः प्राधित्रप्रहारेण छित्रौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणिल-मिति बहुचश्रुतौ कथा ॥ १६ ॥

सप्तद्शी।

धृष्टिर्स्यपामे अग्निमामादं जिहु निष्कृत्या-दे एं से घा देव्यजी वह । ध्रुवमसि पृथिवीं हे एंह

१ इत्याधर्वणश्चितिरत्यन्यत्र पाठः.

ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सजात्वन्युपद्धामि आर्ट-व्यस्य वृधार्य ॥ १७ ॥

[Ashirstings [

ज् उपवेषमादत्ते । धृष्टिरसि । 'निधृषा प्रागल्भ्ये'। अनेनामिर्धष्टमुपचरतीति धृष्टिः । उपवेष उच्यते । धृष्टि-स्त्वमसि उपवेष । अङ्गारान् प्राञ्चः करोति । अपाग्ने अग्नि-मामादं जिह अपजैहि । हे भगवन्नमे, अग्निमामादं आम-मत्तीत्यामात् तं। येनेदं मनुष्याः अपक्रमन्नमश्नन्ति स उच्यते। जहातिस्त्यागार्थः । निष्कव्यादं सेघ निःसेघ कव्यादमि । येन पुरुषं दहन्ति स कव्यात्। सेधेतिः परित्यागार्थः। अङ्गा-रमाहरति । आ देवयजं वह आवह आनय । देवयजमिम् । देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयट् तं देवयजमग्निम् । कपालेनाव-च्छादयति ध्रवमसि पृथिवीं दुएंह । त्रिभः कपालैः त्रीहो-कान् यजमानो जयति । चतुर्थेन दिशो यश्चेषु संस्क्रियते पुरोडाशः सोऽप्याधारवशात्रिलोकविग्रह एव भूत्वा देवताः प्रीणातीति प्रकरणार्थः । 'यदु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति' इति श्रुतिः। ध्रुवमसि ध्रुवं स्थिरं त्वमसि। अतः पृथिवीं दर्ंह दढीकुरु। नहि स्वयमप्रतिष्ठितोऽन्यस्य प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थः । किंच इत्थंभूतं त्वामह्मुपद्धामि । ब्रह्मविन त्वा ब्रह्म एव यहनोति संभजते तत्कपालं ब्रह्मवनि । एवं क्षत्रवनि । सजातवनि समानंजाताः सजाताः आतृप्रभृतय उच्यन्ते । आतृव्यस्य । 'व्यन्सपत्ने' इति आद्यदात्तत्वाद्घातृव्य-शब्दस्य शत्रुरभिधेयः । शत्रीश्च वधाय त्वासुपद्धामी-त्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥

शाखां परिवास्योपवेषं 'मूलतः करोतीति । धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च' (का०२।४।२५)। पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते । हे उपवेश, लम् धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । तीवाङ्गाराणामि-तस्ततश्वालने प्रभुलादस्य प्रागल्भ्यम् । 'अपाम्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति' (का॰ २।४।२६)। इति तत्र त्रयोऽमयः सन्ति। एकः आमात् आममपकमत्तीत्यामाहौकिकोऽग्निः । द्वितीयः कव्यात् शवदाहे कव्यं मांसमत्तीति कव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथकृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावमी आमात्कव्या-त्सं हो तो वारियतुं गाईपत्यं प्रत्युच्यते । हे अमे हे गाईपत्य, आमादमिम् अपजिह परिल्यज । 'व्यवहिताश्व' (१।४।८२) इति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा क्रव्यादम् अप्तिं निः-. षेध निःशेषं दूरे गमय । परित्यजेलार्थः । 'आ देवयजमित्यङ्गार-माहृत्य' (का॰ २।४।२७) इति । हे गाईपत्य, देवयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् आवह समीपमानय । देवा इज्यन्ते यस्मिनसौ देवयाट् तं देवयजम् । 'कपालेनावच्छादयति ध्रव-

१ अपजिहि परित्यज. २ सेेंधितरिप त्यागार्थः ३ संस्कृतेषु.

मितं (का॰ ४।२।२७) इति । देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छाद-येत् । हे कपाल, त्वं ध्रुवमित स्थिरं भवित । अङ्गारोपिर वर्त-मानमिप इतस्ततो न पतित । पृथिवीं भूमिं हंह हृदीकुरु । पुरोडाशपाकसमये लत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथित्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किंच लाम् उपद्धामि अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं । आतृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा वधाय हिंसार्थम् । 'व्यन्त्सपत्ने' (पा॰ ४।९।९४५) इलाद्युदात्तलाङ्गातृव्यशब्दः शत्रुवाची । किंभूतं लां । ब्रह्मविन । 'वन षण संभक्तों' ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीकियते इति ब्रह्मविन । तथा क्षत्रविन सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति ॥ १७॥

अष्टादशी।

अमे बही गृभ्णीक ध्रुणमस्यन्तरिक्षं ह्र्ष्ह् ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजात्वन्युपद्धामि भ्रार्ट-व्यस्य व्धाये । ध्रुपमिसि दिवे ह्र्ष्ट् ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजात्वन्युपद्धामि भ्रार्टव्यस्य व्धाये । विश्वभ्रयस्त्वाशाभ्य उपद्धामि चितः स्थोध्वेचितो भृगूणामिक्षरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८॥

उ० सव्याङ्कल्या शून्येऽङ्गारं निद्धाति। अमे बहा। हे भगवन्नमे, बहा बाहाणं अङ्गुलिप्रदानेन व्यावृत्तमनुगृह्णीष्व। अनुप्रहं कुर्वित्यर्थः। द्वितीयं निद्धाति। धरणिनित साधारणं धारकमित । अन्तरिक्षं दृश्हा शेषं पूर्ववत्। तृतीयं निद्धाति । धर्त्रमित धारियत् असि । दिवं दृश्हा । चतुर्थं निद्धाति । विश्वाभ्यस्त्वा सर्वाभ्यस्त्वां आशाभ्यो दिग्भ्य उपद्धामि । इतराणि कपालान्युपद्धाति। चितः स्थ । चित्र चयने । किबन्तस्य रूपमिदम् । बहुवचनं च पूर्वोपहितकपालविषयम् । चितानि यूयं ताव-द्भवथ । अर्ध्वचितः अर्ध्वचितः । उपचीयमानस्येति शेषः । अङ्गारेरभ्यूहति । भृगूणामङ्गिरसां । भृगोः अपत्यानि बहूनि भृगवः । तथाङ्गिरसः । तद्गाजस्य बहुषु लुक् । भृगूणां अङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

म० 'सव्याङ्कल्या ग्रून्येऽङ्गारं निद्धालये ब्रह्मति' (का॰ २।४।३०) इति । हे अमे, निधीयमानाङ्गाररूपं ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः कियमाणं गृम्णीष्व गृह्णीष्व । नाशकरक्षोवधेनानुगृह्णीष्व । यहा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलिदानासक्तं मा दंहेत्यर्थः । 'धरुणमिति पश्चात्' (का॰ २।४।३१) इति पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निद्धाति । हे द्वितीय कपाल, त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकम् असि । अतोऽन्तरिक्षं दंह दढीकुरु । पुरोडाशस्य धारकम् असि । अतोऽन्तरिक्षं दंह दढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्न

ज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात्तथा कुरु । यदाप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरि-क्षदार्ह्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् । 'पुरस्ताद्धर्त्रमिति' (का॰ २।४।३२) इति । प्रथमस्य पूर्व-भागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल, त्वं धर्त्रं धारकम् असि । दिवं दंह । ज्वालांत्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ट्यम् । अन्यत् पूर्ववत् । (का० २।४।३३) विश्वाभ्यः इति । दक्षिणत इति । हे चतुर्थंकपाल, विश्वाभ्यः आशाभ्य सर्वदिग्भ्यः सर्व-दिग्दार्ह्याय ला उपद्धामि । एवं कपालत्रयोपधानेन यज-मानो लोकत्रयं जयित । चतुर्थेन दिशो जयित । तद्गतः पुरो-डाशों लोकत्रयरूपो भूला देवताः श्रीणातीत्याशयः । 'समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतिश्वतःस्थेति' (का॰ २।४।३४) इति । आग्नेयपुरोडाशस्याष्टंकपाललाचतुर्णां स्थापितलाद-वशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे दे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात् । 'चित्र चयने' क्रिवन्तस्य चित इति वहुवचनम् । हे कपालविशेषाः, यूर्यं चितः स्थ प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ । तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपका-रिणो भवथ । 'मृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति' (का॰ रा४। ३८) इति । अङ्गारैः कपालानि छादयेत् । हे कपालानि, य्यं मृगूणामङ्गिरसां मृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षाणां तपसा तपोरूपेणामिनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत । अस्यामे-स्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

शर्मास्यवधूत् रक्षोऽवधूताऽअरात्योदित्यास्व-गिस् प्रति त्वादितिवेत् । धिषणीसि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिवः स्क्रम्भनीरसि धिषणीसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९॥

उ० शर्मासीत्यादीनि त्रीणि यज्ंषि व्याख्यातानि ।
कृष्णाजिने दृषदं निद्धाति । धिषणासि । धीः कर्म बुद्धिवी
तदुभयं सीद्रति सेनोति वा कर्माङ्गत्वादृषत् धिषणोच्यते ।
धिषणा त्वमसि । पर्वती पर्ववती । अतः प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु ।
त्वामदित्यास्त्वक् पृथिव्यास्त्वक् । कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति । दिवस्कम्भनीरसि । दृषदुपलयोः पृथिवीद्युभ्यामुपलक्षितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तित्वं उपपद्यते । दिवः
द्यावापृथिव्योः स्कम्भनीः । स्कन्नोतिः स्तम्भनकर्मा । त्वं
स्तम्भनीभवसि । 'अन्तरिक्षस्येव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विधते' इति श्रुतिः । दृषद्युपलामुपद्धाति । धिषणासीति व्याख्यातम् । पार्वतेयी पार्वत्या अपत्यम् । 'कनीयसी
द्यीषा दृहितेव भवति' इति श्रुतिः । वेत्तु प्रतिजानातु त्वां
द्यीती माता 'प्रतिहिस्त्व संजानीत' इति श्रुतिः ॥ १९ ॥

मo 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्' (का० २।५।२) इति यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधू-<mark>तम् । अदिलाः । इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् । 'तस्मिन्दषदं</mark> थिषणासीति' (का॰ २।५।३।) तस्मिश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले पेषणाधारभूते, त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पना त्वं धिषणासि धियं बुद्धं कर्म वा सिनोति व्याप्रोति ददाति वा धिषणा । हस्वलमार्षम् । पर्वतवद्धारयन्त्यसि । अदित्याः भूमे<mark>ः</mark> लक् कृष्णाजिनरूपा तादशीं ला लां प्रति वेत्तु लदवस्थानमनु-जानातु । 'पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिवः' (का॰ २।५। ४) इति । दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत् । तां प्रत्युच्यते। हे शम्ये, दिवः द्युलोकस्य स्कम्भनीः स्तम्भनकारिणी लम् असि । व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् । पतनवारणा-यान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । 'अन्तरिक्षेण होमे चावाप्ट-थिवी विष्टच्ये' (१।२।१।१६) इति श्रुतेः । 'दृषद्युपलां धिषणासीति' (का॰ २।५।५)। हे उपले; उपरितनशिले, त्वं धिषणासि पेषणव्यापारधारिकासि । किंभूता । पार्वतेयी पर्वेत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी वालखरूपा । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति' (१।२।१७) इति श्रुतेः । अतः पर्वती मातृसमा लां प्रतिवेत्तु पुत्रीं जानातु ॥ १९ ॥

विंशी।

धान्यमंसि धिनुहि देवान्प्राणार्य त्वोदानार्य त्वा व्यानार्य त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमार्युषे धां देवो वं: सिवता हिर्रण्यपाणिः प्रतिगृ-भणात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्क्षेषे त्वा महीनां पर्योऽसि ॥ २०॥

उ० दपदि तण्डुलानावपति। धान्यमसि। धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति तद्भिप्रायेणैवमाह। यतस्त्वं प्रीणनस्वभावमसि अतः प्रीणीहि देवान्। पिनष्टि। प्राणाय त्वा।
अत्र श्रुतिः। 'जीवं वे देवानां हिवरमृतममृतानामित्युपकम्य
दपदुपलाभ्यां हिवर्यज्ञं प्रन्तीति प्रतिपाद्य स यदाह प्राणाय
त्वोदानायत्वेति तत्प्राणापानौ द्धातीत्येवमादिना प्रन्थेन यथा
हविषः पुनर्जीवनं क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपाद्यति। एतदनुसारेण व्याख्यानं करिष्यामः। प्राणाय त्वा प्राणदानाय त्वां
पिनष्मि नतु हिंसाय। एवमुत्तरावि मन्त्री व्याख्येयो। कृष्णाजिने प्रक्षिपति। दीर्घामनु प्रसितिं। 'षह् मर्षणे'। प्रसितिः
प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा। इहतु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमभिधीयते। तद्पि हि पिष्टानि गृह्णाति। दीर्घा कृष्णाजिनमभिधीयते। तद्पि हि पिष्टानि गृह्णाति। दीर्घा कृष्णाजिननाख्यां प्रसितिमनु। आयुषे आयुद्दीनाय। धां दधामि। देवो व
इति व्याख्यातं। ईक्षते। चक्षुषे त्वा चक्षुर्दीनाय त्वामहमीक्षे।

१ सनोति व्यामोति ददाति वा.

१ स्त्वमेवंस्वभाव.

'एतानि वै जीवतो भवन्येवसहैतजीवितमेव देवानां हिवर्भ-वित' इति श्रुतिः । आज्यं निर्वपति । महीनां पयोसीति । महीति गोनाम । महीनां गवां पयो भवसि । पयःशब्देन लक्षणया घृतमभिधीयते ॥ २०॥

मः 'धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति' (का १। ५। ५)। हे हविः, त्वं धान्यमित । धिनोति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवान् अश्यादीन् धिनुहि प्रीणय । 'पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ २।५।६)। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः । उद् अनिति कर्ध्व चेष्टत इत्युदानः उत्कान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल, ला लां प्राणाय प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यम् । देवानां सजीवं हविभवतीत्येभिर्मन्त्रेईविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इल्सिप्रायः । 'दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति' (का॰ २ । ५ । ७) इति । प्रसयनं प्रसितिः । 'षित्र् बन्धने' । प्रबन्धः कर्मसंततिः । दीर्घामविच्छिनां प्रसितिमनु कर्मसंतति-मनुलक्ष्य । आयुषे यजमानस्यायुरिभवृद्धर्थ हे हविः, त्वां धां कृष्णाजिने द्धामि । द्धातेर्छुङि 'बहुलं छन्द्स्यमाङ्गो-गेऽपि' (६।४। ७५) इति अडागमाभावः । यजमानस्या-युर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्तितः प्रवर्तत इति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रेहिविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम्, अनेन पुनरा-युदीयते हविषः । हे हविः, दीर्घा प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु लां थां धारयामि । कृष्णाजिने प्रक्षिपामीलर्थः । किमर्थम् । आयुषे लदीयायुर्वेड्यर्थम् । 'प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६ । १२) इति यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकला-त्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । 'चक्षुषे लेतीक्षत इति' (२।५।८)। हे हविः, चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय ला ला पर्यामीति शेषः। यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय लामीक्षे । हविष्ः सजीवले कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तिक्तयते इति भावः । 'पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम्' (का॰ २।५।९) इति । हे आज्य, त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पचलाद्धतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम ॥ २०॥

एकविंशी।

देवस्य त्वा सिव्तुः प्रस्ते अधिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्तिभ्याम् । संवेपामि समाप् ओषधीभिः समी-बेधयो रसेन । सङ्रेवतीर्जगतिभः पृच्यन्ताङ् संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१॥

उ० पात्र्यां पिष्टान्यावपति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । नतु प्रहणे देवस्यत्वेति यदुक्तं तेनैव दर्शनेना बाह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुनर्देवस्य त्वेति । सस्यम् । संस्कारो-३ य० उ० जवलनार्थं हितं च पथ्यं च पुनः पुनरुपदिश्यमानं न दोषाय भवतीति । संवपामि । सिमत्येकीभावमाचष्टे । एकत्र क्षिपामि । अपउपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति । समाप ओषधीभिः संपृच्यन्ताम् । 'पृची संपर्के'। संगच्छन्ताम् आप ओषधीभिः पिष्टाभिः । समोषधयो रसेन । संगच्छन्तां च ओषधयः पिष्टाख्यरसेन उपसर्जनीभिः । आपो हि ओपधीनां रसः । स्पृर्वेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम् । 'रेवत्य आपो जगत्य ओषध्यः' इति श्रुतिः । संपृच्यन्तां रेवत्य आपो जगतीभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः । संमुष्यम्तीर्भधुमतीभिः पृच्यन्ताम् । मधुशब्दो रसवचनः । संपृच्यन्ताम् मधुस्वादोपेता आपः मधुमतीभिः । संपृच्यन्तां वा मधुवत्स्वादोपेताभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः ॥ २१ ॥

म् 'पात्र्यां सपिवत्रायां पिष्टान्यावपित देवस्य लेति' (का ० २।५।१०)इति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि । 'उपसर्जनीरानयत्यन्यः पिष्ट्र-त्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति' (का ० २।५।१२-१३)इति । पिष्ट-संवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता अग्नीदानयेदर्ध्वयुः पिष्ट्र-संवपनीया आप उपसर्जनीरूपाः औषधीभिः पिष्टरूपामिः संपृच्यन्ताम् । 'पृची संपर्के' संगच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा ओषधयः पिष्टाख्याः रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन संपृच्यन्ताम् । आपो हि ओषधीनां रसः । तथा रेवतीः रेवत्यः आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः संपृच्यन्ताम् । 'रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः' (१।२।२।२) इति श्रुतेः । मधुमतीः माधुर्योपेता आपः मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपोष्-धीभिः संपृच्यन्ताम् । अपामोषधीनां परस्परं च परस्परं प्रीति-हेतुलात्संपर्को भवत्वत्यर्थः ॥ २१॥

द्वाविंशी।

जनियत्यै त्वा संयोमीदमग्नेरिदमग्नीषोर्मयोरिषे त्वी घुर्मोऽसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपितिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हि एसीहेवस्त्वी सविता श्रीपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

उ० संयोति। जनयसै त्वा। द्यथोंयं मन्नः। श्रुति व्याच्छे। जनेण्यंन्तस्य किन् जनयतिः। यजमानस्य जनयसै श्रीप्रजापश्चिम्यंजमानं जनयतुं संमिश्रियतुं त्वां संयोमि। अथवा पुरोडाश उच्यते। जनयसै उत्पादनाय त्वां संयोमि संमिश्रयामि। यथा त्वं संमिश्रितः पुरोडाशभावमाभाषाद्याधिश्रितः सन् दैवाद्योनेरमेरधिजायस इति। नद्यमर्थं त्वां मत्यों जनियतुमर्हति। असंहरिष्यन्नालभते। इदमम्रेरिद्मग्नीषोमयोः। अर्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकिलङ्गः। तद्भिग्रायमिद्मिति नपुंसकिलङ्गता। आज्यमधिश्रयति। इषेत्वा व्याख्यातं। पुरोडाशमधिश्रयति। धर्मोऽसि प्रवर्गस्त्वमसि।

विश्वायुः विश्वं सर्वं आयुरस्येति विश्वायुः । 'विश्वायुरिति तदायुर्द्घाति' इति श्रुतिः । पुरोडाशं प्रथयति । उरु प्रथस्य उरुप्रथाः उरु विस्तीणं प्रथसे स्वभावतस्तं त्वां व्रवीमि । उरुप्रथस्व । किंच उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्राज्ञप-श्वादिभिः प्रथतां विस्तारमाभोतु । अद्विरभिमृशति । अप्रिष्टे । हे पुरोडाश, अग्नः ते तव त्वचं माहिसीदिति । श्रपयति । देवस्त्वा । देवः सविता त्वां श्रपयतु । वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अश्व उपरि स्थितम् । सविता वा नाके स्थितः । सविता नः संस्तरएव । स ह्याधियज्ञिको यज्ञमधिकृत्य वर्तते । देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यज्ञस्येतज्ञम्म यच्छ्रपणं । स यदि देवलोके ज्ञायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यज्ञमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यते ॥ २२ ॥

मिठ 'संयोंति जनयत्ये विंति' (का०२।५।१४) इति । अपां पिष्टानीं च मिश्रीकरणं संयवनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थ-द्वयः लां संयोमि सम्याब्बिश्रीकरोमि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। किमर्थम् । जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । जलपिष्टयो-र्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्प-त्तिर्भवति तदर्थं लां संयोमि । यद्वा जनयत्ये पुरोडाशोत्पत्त्ये लां संयोमि । 'संविभज्यासंहरिष्यश्वालभते इदमग्नेरिदमग्नीषो-मयोरिति' (का॰ ९।५। १५) इति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्या-वदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कुला पुनरमेलयिष्यन् इदमग्नेः अग्नि-संविन्ध भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत् । इदमग्रीषोमयोर्भव-लिति द्वितीयं स्पृशेत् । 'इषे लेलाज्यमधिश्रयति' (का॰ २ 1 ५ 1 9 ६) इति । हे आज्य, इषे इध्यमाणवृष्ट्यर्थ लामधिश्र-यामीति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्यामी स्थापनम-धिश्रयणम् । 'घर्मीऽसीति पुरोडाशमिति' (का० २।५।१७)। हे पुरोडाश, लं घर्मीऽसि । 'घृ क्षरणदीह्योः' । घर्मशब्देन द्वीच्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते । श्रुच्यमाणतया दीप्यमानलात्प्रव-इग्रें**ऽ**सि । तथा विश्वायः विश्वं कुत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायः । श्र~~साद्यज्ञमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः । 'उरुप्रथा इति प्रथ-~~ यति यावत्कपालमिति' (का०२।५।२०)। सर्वकपालेषु संक्षेषयितुं तं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश, लं स्वभावतः उह-ग्रथाः उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि उरु प्रथस प्रख्यातो भव । किंच ते यज्ञपतिः तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । 'अग्निष्ट इत्यद्भिरमिम्<mark>यतीति' (का०२।५।२१)।</mark> हे पुरोडाश, अग्निः श्रपणाय प्रकृतः ते तव लचं लक्सहश-मुपरितनभागं मा हिंसीन्मा विनाशयतु । अतिदाहेन मधीभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वत्यर्थः । अवघातपेषणोत्यः श्रपणाजाः यमानश्च हविष उपद्रवो जलसर्जीन शाम्यतीति भावः। ·देवस्त्वेति श्रपणमिति' (का० २ 1 ५ 1 २३) । हे पुरोडाश, सविता देवः वर्षिष्ठे अत्यन्तवृद्धे नाके द्युलोकवर्तिनि नाकनामि अग्नौ ला लाम् अवि अधिश्रित्य श्रपयतु पक्षं करोतु । मनु-

ध्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिष्रत्य देवस्वेत्युच्यते । 'दिवि नाको नामामी रक्षोहा' इति तित्तिरिवचनाचाको नाम स्वर्ग-स्थोऽमिः॥ २२॥

त्रयोविंशी।

मा भेमी संविक्या अर्तमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यज्ञ-मानस्य प्रजा भूयात् । त्रितायं त्वा द्वितायं त्वे-कृतायं त्वा ॥ २३ ॥

उ० पुरोडाशमभिमृशति । मा भेमां संविक्थाः । मा त्वं भेषीः । मा च त्वं संविक्थाः । 'ओविजी भयचलनयोः' । तत्र भयं प्रतिषिद्धम् । चलनं त्वत्र निषध्यते । न भेतव्यं न चिलतव्यमित्यर्थः । पुरोडाशमभिवासयति । अतमेर्स्यज्ञः । 'तमु अभिकाङ्कायाम्' । यद्यप्ययं धातुरभिकाङ्कामात्रे पष्ट्यते तथापि श्वासाभिकाङ्कायां भविष्यति । तमनशीलस्तमेरः । न तमेरः अतमेरः यज्ञः । अतमेर्स्यज्ञमानस्य प्रजा भूयात् भवेत् । पात्र्यञ्जलप्रक्षालनमासेभ्यो निनयति । त्रिताय त्वा द्विताय त्वा एकताय त्वा । निनयामीति द्वव्यपरो निर्देशः (?) । निनयामीति शेषः । एवं द्विताय । एवमेकताय । तत आस्याः संबभुद्धः त्रितो द्वित एकत इत्येवमादिरितिहासोऽयमवगन्तव्यः ॥ २३ ॥

मु॰ 'मा मेरिलालभत इति' (का॰ २।५।२४)। है पुरोडाश, लं मा मेः भयं मा कार्षाः । मा संविक्थाः चलनं मा कार्षाः । 'त्रिमी भये' 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यनयोः प्रयोगौ । 'अतमेरुरिति रातावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवे-षेण वेति' (का० २ । ५ । २५) । यज्ञः यागहेतुः पुरोडा<mark>राः</mark> अतमेरः भूयात् । 'तमु ग्लानी' ताम्यतीति तमेरः। औणादिक एहप्रत्ययः । न तमेहरतमेहः । भस्माच्छा-<mark>दनेन</mark> ग्लानिरहितो भवतु । यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्र-पौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानस्य प्रजायाः कदाचिदुःखं मास्लित्यर्थः । 'पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयसमितप्य प्रस्मगस ऐस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्र-मिति' (का॰ २।५।२६)। हे पात्र्यङ्ग्रिष्ठप्रक्षालनोदक, त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय लां निनयामीति शेषः । तथा द्विताय ला निनयामि । तथा एकताय ला निनयामि । पूर्व कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽभिरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञाला जग्र-हुस्तदामिना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आस्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकत्-संज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेंभिरे (१।२।३।१) इति श्रुतिकथानुसंधातव्या ॥२३॥

चतुर्विशी।

देवस्य त्वा सिव्वतः प्रस्ते वेडिश्यां पूष्णो इस्तिभ्याम् । आदेदेऽध्वर्कतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः श्वततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विष्तो वधः ॥ २४ ॥

THEIS MALE

उ० स्पयमादत्ते। देवस्यत्वेति व्याख्यातं। आददे गृह्णामि। अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति अध्वरकृत् तमध्वरकृतं। देवेभ्योध्याय । आलभ्य जपित । इन्द्रस्य बाहुरस्ति । इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्त्वमसि । एष वे वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः। सहस्रभृष्टिः बहुभारः। शततेजाः बहूनि तेजांसि यस्य सशततेजाः। वायुरसि तिग्मतेजाः। तिगमं तेजः। तेजतेरुत्साहकर्मणः। उत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः। द्विपतः शत्रोवधः वधकः॥ २४॥

म् वंदिष्य त्वेति स्पयमादायेति' (का॰ २।६।१२) देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोति वेदिखननादिद्वारेणेल्यध्वरकृतं स्प्यमहमाददे गृह्णामे । 'सतृण्ं स्वये कृला दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य वाहुरितीति' (का॰ २।६।१३)। हे स्पय, लामेन्द्रस्य दक्षिणो वाहुरितीति' (का॰ २।६।१३)। हे स्पय, लामेन्द्रस्य दक्षिणो वाहुरितीति' । तेन वाहुना धृतलात्तत्समानवीर्योपेतलाद्वा स्प्यस्य वाहुरूपत्वोपचारः । किंभूतः स्पयः । सहस्रमृष्टिः मृष्टिर्भर्जनं पाकः । मारणमिति यावत् । सहस्रमृष्टिः वाहुस्यस्य स सहस्रमृष्टिः । तथा शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः वहुधा दीप्यमानः । किंच वायुरित न केवलिमन्द्र-वाहुसदशः किंतु वायुसदशोऽप्यसि । अतएव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः । यथा वायुर्विहं प्रदीप्य तीन्नां ज्वालामुत्पादयंस्ती- व्रतेजा भवति एवं स्पयोऽपि स्तम्बच्छेदरूपं कर्म कुर्वस्ती- व्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो वधः । हन्तीति वधः कर्मे- द्वेषिणामसुरादीनां हन्तेल्यर्थः ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

पृथिवि देवयज्नन्योर्षध्यास्ते मूळं मा हिं्सिषं व्रुजं गैच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते चौबेधान देव सवितः पर्मस्यो पृथिव्यां श्रातेन पाशैयोऽस्मान्द्वेष्टि यं चे वृयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५॥

उ० पहरति । पृथिवि देवयजिन । वेदिः संबोध्यते । हे पृथिवि देवयजिन । देवा यस्यामिज्यन्ते सा तथोक्ता । ओषध्याः ते तव संबन्धिन्याः मूलं माहि एसिषम् । भृह हिसि हिंसायाम्' । माङि छुङ् । मा विनाशिषम् । वज्रेण हरन् पुरीषमादत्ते । वजं गच्छ । वजन्त्यसाद्भाव हित वजो घोषः गोवारो वा उच्यते । गोवजो वा परिवृतं वा गवां स्थानं गच्छ । वेदिं प्रेक्षते । वर्षतु ते द्यौः वर्षतु तव द्युलोकः । शान्त्यर्थं वचनम् । उत्करे करोति । वधान । 'बध बन्धने' । बन्धनं कुरु । हे देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां यत्र अन्धतामिन्नो नरकः तत्र । 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्याम्' इति श्रुतिः । शतेन पाशैर्षंहुभिः पाशैर्योऽस्या-न्द्रेष्टि शत्रुः यं च वयं द्विष्मः शत्रुं तं अतः अस्यान् अन्ध-तमसः मामौक् । 'मुच्छ मोक्षणे' । मा मुख्र ॥ २५ ॥

म० 'पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते (का० २। ६। १५-१६)। हे पृथिवि हे देवयजनि, देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः संबोधने हे देवयजनि, ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हि ऐसिषं मा विनाशयामि। 'व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते' (का॰ २।६।१७) इति । स्प्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ । व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं । किंभूतम् । गोष्टानं गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तं गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेलार्थः ॥ 'वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति' (का॰ २ । ६ । १८) । हे वेदे, ते तुभ्यं लद्थं चौर्धुलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । 'वृष सेचने' वर्षणेन खननजिन-तदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ 'बधानेत्युत्करे करोतीति' (का॰ २। ६। १९)। स्पयोत्खातां मृद्मुत्करे त्यंजेत् । हे देव सवितः, योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभ-यविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । छान्दसः स्याडागमः । उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगू-ढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति । तथाच श्रुतिः 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्याम्' (१।४।१६) इति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह । शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्वन्धनरज्ञुभिः । किंच अस्मादन्धतामिस्राजरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुझ ॥३५॥

षड्विंशी ।

अपारसे पृथिव्ये देव्यजनाद्वध्यासं व्रजं गेच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते दौर्वधान देव सवितः पर्मस्यो पृथिव्या एश्वतेन पाशैयों स्मान्द्रेष्ट्रि यं चे व्यं द्विष्म-स्तमतो मा मौक्। अरेरो दिवं मा पप्तो द्रप्सस्ते द्यां मा स्केन व्रजं० मौक्।। २६।।

प्रनीय। पृथिव्ये पृथिव्याः देवयजनाच अपारहं वध्यासम्।
वजं गच्छेति समानम्। अभिन्यस्यस्मीदुक्तरमररो दिवमिति। हे अररो, त्वं दिवं छुलोकं। मा पप्तः मा गमः। तृतीयं
प्रहरति द्रष्मस्ते द्याम् । योऽस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो
रसः स द्रष्मः ते तव द्यां छुलोकम्। मा स्कन् मास्कानसीत्
मास्कन्तु। व्रजं गच्छेति समानम् ॥ २६॥

म० 'अपारस्मिति द्वितीयं प्रहरतीति' (का० २।६।२१)।
पृथिव्ये देवयजनात्पृथिव्याः संबन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्थानात् अरस्म् अरस्नामानमसुरमप बध्यासम् अपनीय यथा
हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्वव-

त्प्रहरेत्। वर्जं वर्षतु वधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ 'अभिन्यस्यस्प्रीदुत्करमररो दिवमितीति' (का॰ २ । ६ । २२) । हे अररो असुर, दिवं द्युलोकं यागफलरूपं व्वं मा पप्तः मा गमः । स्वर्गे स्वया न गन्तव्यम् । 'पत्स्र गतों' 'पतः पुम्' (पा॰ ७।९।९९) इति छि पुमागमे रूपम् ॥ 'द्रप्सस्त इति तृतीयमिति' (का॰ २ । ६ । २३) । हे वेदिदे-वते, ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु । 'स्कन्दिर्गतिशो- घणयोः' । वर्जं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयप्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

गायत्रेणे त्वा छन्दंसा परिगृह्णाम् त्रेष्टुभेन त्वा छन्दंसा परिगृह्णाम् जार्गतेन त्वा छन्दंसा परि-गृह्णामि । सुक्ष्मा चासि श्विवा चीसि स्योता चासि सुषद् चास्यूजैस्वती चासि पर्यस्वती च ॥ २७॥

सुठ पूर्वं परिगृह्णाति । गायत्रेण त्वा । त्वाशव्देन विष्णुरुच्यते । 'ते प्राद्धं विष्णुं निपाद्य' इति श्रुतिः । गायत्रेण
त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । एवमुत्तरयोः त्रेष्टुभेन जागतेनेति
विशेषः । उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । पूर्वेण परिग्रहेण
विष्णुं यज्ञं परिगृह्य तेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण
परिग्रहेण वक्ष्यमाणेगुंणेरयोजयन्देवाः । सुक्षमा चासि शिवा
चासीति दक्षिणतः । सुक्षमा इति पृथिवीनाम । शोभना
पृथिवीत्वमसि । शिवा शान्ता चत्वमसि । पश्चिमतः । स्थोना
चासि सुषदा चासि । स्थोनमिति सुखनाम । सुखनामरूपा
च त्वमसि । शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुषदा । उत्तरतः
इर्जस्वती चासि पयस्वती च । अन्नवती चासि पयोविकारे
एसैस्तद्वती च ॥ २७ ॥

म० 'पूर्व परिग्रहं परिग्रहाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्पर्येन गायत्रेणित प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ २।६।२५)। यस्मात्प्रदेशादरहर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणा-दिदिक्रये स्पर्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुदेवता-मन्त्रत्रयस्य। 'ते प्राश्चं विष्णुं निपाय छन्दोभिरभितः पर्य-गृह्णन्' (१।२।५-६) इति श्रुतेः। हे विष्णो, ला लां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयस्पत्या भावितेन स्पर्येन दिक्रये परिगृह्णामि। एवं त्रैष्टुमेन जागतेनेत्युत्तरम-म्त्रयोः। ततः छन्दोदेवताः दिक्रयेऽसुरेम्यस्लां पालियध्यन्ति। पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः। प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धा चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मला भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमये कृलाऽसुराना-गल्यास्मभ्यमि भूम्यंशो दातव्य इति तान्याचिषुः। ततोऽसुरा असुयन्तोऽयं विष्णुर्याविति भूमागे शेते तावान्भवदीयोऽस्त्व-

त्युचुस्ततो देवा बह्वेतदस्माकमित्युक्ला ते प्रान्धं विष्णुं निपाल्य गायत्रेणेत्वादिमन्त्रेर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितलाहेदिरिति तद्भमेर्नाम। (१।२ ५ । १—७) इति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ '~~उत्तरं परिग्रहं परिगृहाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वतीति' (का० २ ।~~ ६।३१)। वेदिखननात्पूर्वं कियमाणः पूर्वः परिग्रहः ।पथात्कि-यमाण उत्तरपरिग्रहः । तत्रापि पूर्ववदिक्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम् । हे वेदे, त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता चासि । क्ष्मा शोभना भूमिः सुक्सा । खननेनारमादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभन-लम् । उप्रस्यासुरस्य निष्कासनेन शान्तलम् । गुणद्वयस्यान्यो-न्यसमुखयार्थौ चकारी । एकोऽयं मन्त्रः । स्योना सुखह्तपासि । स्योनमिति सुखनाम । सुपदा सुष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा <u>सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् ।</u> द्वितीयोऽयं मन्त्रः । ऊर्जस्वती पयस्वती चासि । ऊर्जःशब्दो-Sन्नवाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची तदुभयवती । चौ पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी।

पुरा क्रूरस्य विस्तृपो विरिद्धान्नुद्दादाये पृथिवीं जीवदानुम् । यामैरेयंश्चनद्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरानसो अनुदिइयं यजन्ते । प्रोक्षणीरासादय द्विष्तो व्धोऽसि ॥ २८ ॥

उ० वेदिमनुमार्ष्टि । पुरा ऋरस्येति । निदानवतां मन्नाणां पूर्व निदानं वक्तव्यं पश्चान्मन्नार्थः तथा क्षिप्रमवगमो भव-तीति देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमुद्यः-यदस्याः पृथिव्या अनुपहतं देवयजनं तचन्द्रमसि स्थापयामः । तत्र यदि कथंचिदसा।नसुरा जयेयुस्ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः <mark>प्रतिक्रियां करिष्यामः । तदेतचन्द्रमसि कृष्णमुपरुभ्यत</mark> एतदियमृक्त्रिष्टुप् उक्तवती । पुराकृरस्य । क्रूरशब्दः संग्राम-वचनः । पञ्चम्यर्थे पष्टी । प्राक्संप्रामात् । विस्पः 'स्पितृदोः कसुन्² इति कसुन्प्रत्ययान्तं तुमर्थेऽत्र्ययं पञ्चम्यर्थे । विविधं सर्पन्ति योद्धारोऽस्मिन्निति विसृपाः । विरिष्शिन् इति आम-त्रितं महन्नाम । स च विष्णुर्यज्ञवेदित्वमापन्नः स हि त्रिभि-र्वेदैर्निर्वर्समानो विविधं रप्शति शब्दं करोति । हे विरप्शिन् विष्णो, शृणु । उदादाय उत्क्षिप्य प्रकृतत्वादेवाः । पृथिवीं जीवदानुम् जीवितस्य दात्रीम् । सारभूतामित्यर्थः । यामैरयं-श्चन्द्रमसि स्वधाभिः यां ऐरयन् । 'ईर गतौ'। अनेकार्थत्वा-द्धातूनामिह स्थापनार्थः। चन्द्रमसि स्थापितवन्तः। स्वधाभिः। स्वधाशब्दोऽन्नवचनः। इह त्वन्नहेतुभूतास्तिस्रो विद्या गृह्यन्ते। 'यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' इति श्रुतेः । त्रयीलक्षणे बाह्मणाः संहितां यां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यद्धुः । ताम् धीरासो अनुदिइय यजन्ते । तां पृथिवीं धीरासो मेधाविनः अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक्संपाध अद्यापि यजन्ते इति दर्शन-प्रशंसा । प्रेषः । प्रोक्षणीरासादय । प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्यः ता आसादय स्थापय । स्पयं प्रहरति । द्विषतो वधोसि । द्वेष्टुर्वधो विनाशस्त्वमसि ॥ २८ ॥

म० 'पुरा कुरस्येत्यनुमार्धाति' (का०२।६।३२)। अत्रे-यमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता-कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेहत्कृष्टं देवयजन-स्थलं तचन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यसाकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देखपराजयं करिष्याम इति संमच्चय भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दर्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रुते (१।२।५।१८)। पुरा ऋरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवसा। विरप्शीति महन्नाम । विविधं रपति वेदन्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः संबोध्यते । हे विरप्तिन् विष्णो परमेश्वर, त्वं राणु । अनुगृहाणेति शेषः । क्रुरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । 'संग्रामो वै क्रुरम्' (१।२।५।१९) इति श्रुतेः । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विस्प् तस्येति ऋरविशेषणम् । पश्चम्यर्थौ षष्ट्यौ । विस्पो नानायोधयुतात्क्र-राद्युद्धात्पराथीद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्व गृहीला स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन्प्राक्षिपन्स्थापया-मासुः । धीरासः धीरा मेधाविनः । तामु । उ एवार्थे । तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन संपाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्युत इति भावयिला यजनते यागं क्रवन्ति । ख्रधा-शब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते । 'यां चन्द्रमिस ब्राह्मणा द्धुः' (१।२।५।१९) इति श्रुतेः। ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्ट-कृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । प्रोक्षणी-रासादयेति अमीध्रंप्रति प्रैषः । प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय । 'द्विषतो वध इति स्पय-मुदचं प्रहरतीति' (का॰ २।६।४२)। हे स्पय, त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

प्रत्येष्ट् रक्षः प्रत्येष्टा अर्गतयो निष्टं प्र्रक्षो निष्टं प्राः । अनिश्चितोऽसि सप्रवृक्षिद्धाजिने त्वा वाजेष्याये संमर्जित । प्रत्येष्ट्र एरक्षः प्रत्येष्टा अर्गतयो निष्टं प्रस्थे निष्टं प्राः अर्गतयो निष्टं प्रस्थे निष्टं प्राः अर्गतयः । अनिश्चितासि सप्रवृक्षिद्धाजिनी त्वा वाजेष्याये संमी- वितासि सप्रवृक्षिद्धाजिनी त्वा वाजेष्याये संमी-

उ० अथ सुवमादत्ते। तं प्रतपति प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। सुवं संमार्षि। अनिशितोसि 'शो तनूकरणे'। निशितसीक्ष्णी-

कृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्वमसि । तथापि सपलक्षित् सपलान्क्षिणोतीति सपलक्षित् । 'क्षिण क्षिणि हिंसायाम्'। क्षिण हिंसार्थः । यतश्च त्वं यजमानस्य सपलक्षित् अतो वाजिनं त्वा । वाजशब्दोऽजवचनः । इह तु यज्ञवचनः । यतोऽसि देवानामन्नम् । 'यज्ञो देवानामन्नम्' इति श्वतिः । तं वाजमन्नं यज्ञाख्यं योऽहिति स वाजी । अहीर्थे इति णिन् । वाजिनं यज्ञियं त्वाम् । वाजेध्यायै 'जिइन्धी दीसौं'। यज्ञो-ज्वलनार्थम् । संमार्जिम संशोधयामि 'मृजूष् शुद्धौं'। सुवं च प्रतपति प्रत्युष्टमिति । व्याख्याते यज्ञषी । संमार्ष्टि सुचम् । अनिशितासि व्याख्यातम् । अनिशितेति स्नीत्विविवक्षायां टाप् प्रत्ययः। वाजिनीमितिङीप् प्रत्ययः। एतावानेव विशेषः॥२९॥

मo 'सुवं प्रतप्य पूर्वविदिति' (का॰ २।६।४५)। यथा शूर्पामिहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा सुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ 'वेदाप्रैरन्तरतः प्राकृसं-मार्ष्यानिशित इतीति' (का॰ २। ६। ४६)। हे स्रुव, लम-निशितोऽसि । 'शो तनुकरणे' । नितरां शितस्तीक्षणीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रव-कारी न भवसीत्यर्थः । यतः सपत्निक्षित् । 'क्षिणु हिंसायाम्'। सपलानस्पच्छत्रुन्क्षिणोति हिनस्तीति सपलक्षित् । अतएव लां संमार्जिम सम्यक् शोधयामि । 'मृज् शुद्धौ' । किंभूतं लाम्। वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुला-दन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् । 'यज्ञो हि देवानामन्नम्' (५।१।१-२) इति श्रुतेः । वाजं यज्ञाख्यमन्नमहितीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन्प्रत्ययः । किमर्थं संमार्जिम । वाजे-ध्यायै 'विइन्धी दीप्ती' इन्धनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीस्यै प्रकाशनार्थम् । शोधि-तेन सुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निदींप्यते । तद्दीस्या-हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ 'प्रतप्य प्रतप्य प्रय-च्छलनिशितेति सुचा' (का०२।६।४७-४८) इति । अनिशितेति मन्त्रेण सुचिस्तिस्रो जुहूपमृद्भवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति स्त्रार्थः । प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम् । अनि-शितेलिप व्याख्यातम् । सुवस्य पुंस्लादादौ सुवसंमार्जनम्। सुचां स्त्रीलात्पश्चात् । 'योषा वै सुमृषा सुवः' (१।३। १।९) इत्यादिश्रुतेः । जुह्वादीनां सुचां स्त्रीलिङ्गलात्ति हरो-षणयोरनिशितावाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

अदित्ये रास्त्रस्ति विष्णोर्विष्योऽस्यूर्जे त्वाऽदेष्धेन त्वा चक्षुषावेपदयामि । अमेर्जिह्यासि सुहूर्वेवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यर्जुवे यजुवे ॥ ३०॥

उ० योक्रेण पती एं संनद्यति । अदित्ये रास्नासि । अदित्याः संबन्धिनी या रास्ना सा त्वमसि । रास्ना रशना

कर्ध्वमुद्रहति विष्णोर्वेष्योसि । विष्णोर्यज्ञस्य वेष्यः । 'विष्तु व्याप्ती' 'वेष्ट वेष्टने'। अनयोर्धात्वोरन्यतरस्य रूपम्। यज्ञस्य व्यापनं वेष्टनं वा त्वमिस । वेष्य आवर्त उच्यते इत्यपरम् । आज्यमुद्वासयति । अर्जेत्वेति च्याख्यातम् । पद्याज्यमवे-क्षते । अदृब्धेनेति आज्यमुच्यते । अदृब्धेन । दुझातिहि-सार्थः । अनुपहिंसितेन त्वां चक्षुपा अर्वाचीनं पश्यामि । किंच अग्नेजिह्नासि । यदा वा एतद्ग्नी जुह्नति । अथाग्नेः जिह्ना इवोत्तिष्टन्ति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः। सुहूर्देवेभ्यः। साधु हुयतेनेनेति सुहू:। अथवा शोभनमाह्यानं यस्य देवेभ्योऽर्थाय तदाज्यं सुद्रः । उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते । धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे। धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च । धाम्ने धाम्ने यजुपे यजुपे इति द्विर्वचनं वीप्सार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यज्ञिष तावन्ति चामुहीत्यर्थः ॥ ३० ॥

म व 'पन्नी ऐ' संनद्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गाईपत्यस्य मुझयोकेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै राम्नासीति' (का॰ २ १७ १ १) इति । हे योक, अदिस्यै अदिस्या भूम्यास्त्वं राह्मासि रशना भवसि ॥ 'दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमु-द्रुहित विष्णोर्वेष्य इति न प्रिन्थि करोतीति' (का० २।७।२-३) हैं दक्षिणपाश, त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि । 'विष्ठु व्याप्ती' ॥ 'ऊर्जेत्वेत्याज्यमुद्रास्येति' (का०२।७।४) हे आज्य, लामुद्रासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जे उत्तम-रसलाभाय । विलापितं घृतं सुखादु भवति । 'पन्नीमवेक्षय-त्यदब्धेनेतीति' (का॰ २।७।४)। दभौतिहिंसार्थः। हे आज्य, अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा लामवपश्यामि । अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती परयामि । किंच हे आज्य, लममेर्जिह्यासि । यदाज्यममौ हूयते तदा जिह्नेव ज्वालोत्पद्यतेऽ-तस्लमभ्रेजिह्या किंभूतम् । देवेभ्योऽर्थाय सुहः सुषु हूयनते इति सुहुः । पुंस्त्वं छान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणम् । सुष्टु हृयन्ते देवा आहूयनतेऽनया सा सहूर्जिह्या । ज्वालां दृष्ट्या आयानती-त्यर्थः । अतो में मम धाम्ने धाम्ने भव । तथा यजुषे यजुषे च भव । धाम स्थानम् । फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो याग-वाची । धामें धामें तत्तवागफलोपभोगस्थानसिद्धार्थ भव। यजुषे यजुषे तत्तवागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

स्वितुस्त्वा प्रस्व उत्पुनाम्य चिछद्रेण प्वित्नेण सूर्यस्य रहिमभिः। स्वितुर्वः प्रस्व उत्पनाम्य चिछद्रेण प्वित्रेण वसोः सूर्यस्य रिइमभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमि धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं

देवयजनमसि ॥ ३१॥। इति माध्यंदिनीयवाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उ० आज्यमुत्युनाति । सवितुस्त्वा सवितुः प्रसवे वर्त-मानस्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति । सवितुर्व इति व्याख्यातम् । आज्यमवेक्षते । तेजोिस गुक्रमसि अमृतमसि । यो ह्येतद्रक्षयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजःप्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । यहां यत एवैतद्भणयुक्तमाज्यम् । आज्यं गृह्णाति । धामनामासि । धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम् । धीयतेऽस्मिन्निति धाम इति धाम असि । नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम । प्रियं देवानाम् इष्टमभिष्रेतं देवानाम् । अना-ध्रष्टम् अनाधर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः । देवयजनमसि । देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् ॥ ३१ ॥

इति मन्त्रभाष्ये उवटकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

म० 'सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति' (का०२।७।७) । सवितु-र्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः संस्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् । 'प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति' (का० २।७।८)। सुवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् । 'आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति' (का॰ २।७।७)। हे आज्य, त्वं तेजोऽसि। शरीरकान्तिहेतुलात्तेजस्लम् । शुक्रमसि दीप्तिमदसि । स्निग्ध-रूपलादीप्तिमत्त्वम् । अमृतमित विनाशरिहतमित । बहुदिव-सावस्थाने ऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशिलम् ॥ 'सुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्नां धाम नामेति सकृन्मन्त्रं' (का० २ । ७ । १९–१२) इति । हे आज्य, त्वं धाम स्थान-मसि । धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम । आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टमनभिभूतम्। गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतम् । चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गत-साराणि स्युरिदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदशं लमस्यतस्लां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥३१॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शाखाद्याज्यप्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

बितीयोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

कृष्णीऽस्याखरेष्ठोऽमये त्वा जुष्टं प्रोक्षीम् वेदि-रसि बहिंचे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि बहिरसि स्नुगभ्य-स्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

उ० इध्मं प्रोक्षति । कृष्णोऽस्याखरेष्टः । अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोऽन्तोदात्तः। अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तः। तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णमृगो गृह्यते । तथाहि श्रुतिः 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचन्नाम स कृष्णो भूत्वा चचार' इति । इध्मपूलक उच्यते । कृष्णमृगो यज्ञस्त्वमसि । यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ इत्यु-च्यते । आखरेष्टः । आङ्ग्यर्थे । आह्वनीयाख्ये खरे खं खर्ग राति ददाति तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखरेष्टः । एतदुक्तं भवति । आह्वनीयाख्ये खरे स्थितस्त्वं कृष्णमृगो यज्ञो भवसि । अतोऽभये त्वा जुष्टमभिभेतमभिष्ठचितं प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति । 'वेदिरसि तद्यदेतेनेमां सर्व समविन्दत तसाहेदिनीम' इति । तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह वेदिस्त्व-मसि । अतो वर्हिपे त्वामभिष्ठचितं प्रोक्षामि । वर्हिः प्रोक्षति । वर्हिरसि बर्हिस्त्वमसि । अतः सुग्भ्यस्वामभिष्ठ-चितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

म ० 'इध्यं प्रोक्षति विस्र्ं एस वेदिं च वर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ २। ७। १९) इति ॥ इध्मं विसस्य प्रोक्षेत् । वेदिं च प्रोक्षेत्। वर्हिरादाय वेद्यां पूर्वप्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि । हे इध्म, त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि । इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनलायज्ञत्वोपचारः । किंभूतः। आखरेष्ठः । आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं खर्ग राति ददातीति खरः आह्वनीयस्तत्रासमन्ताति-ष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची, अयं तु कृष्ण-शब्द आद्युदात्तलान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपकान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूला वने यिक्षयतरमध्ये प्रविरय कुत्र-चित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिष्रेल कृष्ण आखरेष्ठ इति द्रय-मुच्यते । 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचकाम स कृष्णो भूता चचार' (१।१।४।१) इलादि श्रुतेः। 'स्थे च भाषायाम्' (पा॰ ६।३।२०) इति स्थे परपदे भाषायां सप्तम्यां अलुनिष-धाद्वेदेऽ छक् । 'पूर्वपदात्-' (पा०८।३।१०६) इति षत्वम् । अतोऽमये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । शुद्धर्थं जलेनेति शेषः । 'नेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति'। त्वं नेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । 'विद्व लामे' । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वा-द्वेदिः । अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया चेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिः श्रोक्षणम् । हे दर्भ, त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्याद्वेदिगृंहणसमर्थमिस । अतः सुग्भ्यो जुष्टं सुचां धार-णात्त्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

द्वितीया।

अदित्ये व्युन्द्नमस्ति विष्णोः स्तुपोस्यूणेम्रद्सं त्वा स्तृणामि स्वास्थां देवेभ्यो भुवेपतये स्वाहा भुवेनपतये स्वाही भूतानांपतेये स्वाहो ॥ २ ॥

उ० शेषं मूलेषूपसिञ्चति अदित्ये ग्युन्दनमसि । इयं वे पृथिव्यदितिः। प्रधार्थे चतुर्थी। अदित्याः पृथिव्याः न्युन्दनम् । 'उन्दी क्रेदने'। क्रेदनं सेचनं सवसि । उदकमुच्यते । प्रस्तरं गृह्णित । विष्णोः स्तुपोसि विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः । 'ष्ट्ये स्तै शब्दसंघातयोः' । स्यायतेः संघातः शिखा असि । वेदिं स्तृणाति । ऊर्णम्रद्सम् ऊर्णामिव मृद्धीं त्वां कर्तुं स्तृणाभि । 'स्तृष् आच्छादने'। आच्छादयामि । स्वासस्थां साधु मर्यादया यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योऽर्थाय । स्कन्नमभिमृशति । भुवपतये स्वाहा । अस्याप्नेयें आतरः पूर्वे त्रयो बभूवः ते वषट्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् पृथिवीं प्रविष्टाः। अयं चाग्निः प्रपलाय्याप्सु प्राविविश्वत प्रवेष्ठमेच्छत्। स देवेरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमान एवमुवाच । एतेरिनि-भर्मा परिधक्त त एते परिधयः तेषां चायं भागः ह्नुतोग्नी-नाम् । भुवशब्देन मध्यमा व्याहृतिरूच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामितिशब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां येऽधि-पत्योऽप्रायसेभ्यः स्वाहेति संबन्धः ॥ २ ॥

मo 'शेषं मूलेषूपसिश्चत्यदित्यै व्युन्दनम्' (का० २।७।२०) इति । हे प्रोक्षणशेषोदक, त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्द-नमिस विशेषेण क्रेंद्रनमिस ॥ 'बर्हिविंस्र ऐस्य पुरस्तात्प्रस्तर्प्र-हणं विष्णोरिति' (का०२।७।२१) इति । हे प्रस्तर दर्भ-मुष्टिरूप, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि । 'ष्ट्रये सत्ये शब्दसङ्घा-तयोः'। औणादिको डुप्प्रत्ययः । दर्भसङ्गातरूपत्वात्केशसङ्गा-तरूपा शिखेव भवसि ॥ 'वेदिश्ंस्तृणात्यूर्णम्रदसमिति' (का॰ २।७।२२) इति । हे वेदे, त्वां स्तृणामि बर्हिषा छाद-यामि । किंभूतां त्वाम् । ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृद्तरामतिश-येन मुदुर्भदीयसी । ईयलोपर्छान्दसः । यथा प्रभोरुपवेष्टं भूमिः कम्बलादिनाच्छायते काठिन्याभावाय तथा दभैराच्छादिता वैदिर्मृदुः स्यात् । पुनः किंभूतां त्वां । देवेभ्यः स्वासस्यां देवोप-काराय सुखेनासितुं स्थानभूतां सुखेन आसेनासनेन स्थीयते यस्यां सा खासस्था ताम् । 'स्कन्नमभिमृशति भूवपतये खाहेति' (का॰ २। ७। २२) इति । एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः । भुवप-त्यादयस्त्रयोऽमेर्भातरः । स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रति दान-वाची। 'खाहाकारं च वषङ्कारं च देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः । हविर्घहकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धविः स्कन्नं तद्भुव-पत्यादिभ्यः । अमेर्भातरो वषद्गारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तदुःखेना-भिरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्य-मान एवमवद्यदेतैम्द्रातृभिर्मा परिधत्तेषां च यज्ञभागः कल्प्यतामिति । ततस्तेऽमेर्भातरः परिधयो जातास्तेषां च स्कन्नं हविर्मागः कृत इति कथा ॥ ३ ॥

तृतीया।

गुन्ध्वेस्त्व विश्वावसुः परिद्धातु विश्वस्या-रिष्ट्ये यर्जमानस्य परिधिरस्यमिरिङ ईिह्तः । इन्द्रेस्य बाहुरस्य दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्ये यर्जमानस्य परिधिरस्यमिरिङ ईिह्तः । मित्रावर्रणो त्वोत्तरुदः

परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्ये यर्जमानस्य परिधिरस्यमिरिड ईडितः ॥ ३ ॥

उ० परिधीनपरिद्धाति । गन्धर्वस्त्वा परिधिरुच्यते । गन्धर्वो विश्वावसुस्त्यां।परिद्धातु सर्वतः स्थापयतु।विश्वस्य सर्वस्य । अरिष्ट्ये अविनाशाय । 'रिषि रुषि हिंसायाम्'। रिषतिर्हिसार्थः । सा तत्र प्रतिपिद्धा । किंच यजमानस्य परिधिरसि न केवलमाहवनीयस्य किं तर्हि यजमानस्यापि परिधिरसि । किंच अग्निरसि आहवनीयस्य भ्राता । अत एवसुच्यते । इडे स्तोत्राय । होत्रभिप्रायमेतत् । ईडितः । 'ईड स्तुतौ'। स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिद्धाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुप-मीयते । व्याख्यातः शेषः । उत्तरं परिद्धाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः । मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः परिधत्ताम् । ध्रुवेण अचलेन । धर्मणा धारकेण । विश्वस्या-रिष्ट्या इति च्याख्यातम् ॥ ३ ॥

मo 'परिधीन्परिद्धाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्' (का॰२।८।१) इति । आदौ पश्चात् हे परिघे, विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिद्धातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवस-दिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थ स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्ये । 'रिष हिंसायां' रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्य । आहवनीयस्था-नरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविदय हिंसन्ति । किंच त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापि-तोऽसि । किंच अग्निरिडः ईिंडतश्चासि । आवहनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि। ईंड्यते स्त्यते इतीड् स्तुति-योग्यः । अतएव ईंडितः स्तुतो होत्रादिभिः । 'ईंड स्तुतौ'। दक्षिणं परिधिं परिद्धाति । इन्द्रस्य वाहुरसि । हे द्वितीय परिषे, त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो वाह्रसि । रक्ष-णसमर्थत्वादिन्द्रवाहुत्वोपचारः । विश्वस्यत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिद्धाति । मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधे, मित्रा-वरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिश्चि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्थेत्यादि पूर्ववत् । अत्राप्तिर्भूतानां पतिस्तृतीयो आती ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

वीतिहोतं त्वा कवे चुमन्तु ए समिधीमहि। अमे

बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥ उ० आहवनीये इध्मकाष्ठमाद्धाति । वीतिहोत्रम्।

आग्नेयी गायत्री । वीतिहोत्रम् । 'वी गतिप्रजननकान्त्यस-

नुखादनेषु'। वीतिः अभिलाषः होतृकर्मणि यस्य स वीति-होत्रः । अथवा विविधा ईतिर्गतिहों तृपशास्त्रादिषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः हे भगवन्नग्ने, वीतिहोत्रं त्वाम् । कवे कान्तदर्शन । अतीतानागतविष्रकृष्टविषयं युगपदर्शनं यस्य सः क्रान्तदर्शनः । द्युमन्तम् दीसिमन्तम् । सिमधीमहि । 'इन्धी दीसों' । संदीपयामः । अनेन इध्मकाष्टेन बृह<mark>न्तं</mark> महान्तम् । अध्वरे यज्ञे ॥ ४ ॥

म् 'प्रथमं परिधिएं समिधोपस्पृद्य वीतिहोत्रमित्याद-धाति' (का॰ २।८।२) इति । इयमृक् अमिदेवत्या गाय-त्रीच्छन्दस्का । हे कवे कान्तदर्शिन् हे अमे, अध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ट्रेन दीपयामः। अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपउज्ञानं स कविः । किंभूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । 'इण् गतौ' इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपञ्चधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् । तथा द्यमन्तम् । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्यमान् तं स्वत एव द्युत्यपेतम् तथा वृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

समिद्<u>दे</u>सि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिद्धि-श्रीस्त्यै । स्वितुर्वोहू स्थ ऊर्णम्रद्सं त्वा स्तृणामि स्वासुस्यं देवेभ्य आ त्वा वसेवो रुद्रा अदिलाः सदन्तु ॥ ५ ॥

उ० द्वितीयमाद्धाति । समिद्सि । अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः समिन्धनमसि । समित्स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु गोपायतु । गुध्यैवाभितः परिध<mark>यो</mark> <mark>भवन्ति । 'अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' इति श्रुतिः।</mark> <mark>कस्याश्चिदभिशस्यै । यः</mark> कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभि-<mark>शस्सा इति चतुर्थी प</mark>छार्थे । बर्हिषस्तृणे ति<mark>रश्ची निद्घाति ।</mark> सवितुर्वाहूं स्थः । अनेन प्रस्तरस्य धारणकर्मणा युवां सवि-तुर्वोह् भवथः तयोः प्रस्तरं स्तृणाति । ऊर्णम्रदसम् । ऊर्णामिव मृदुं त्वां स्तृणामि । स्वासस्थम् , देवेभ्यः साधु अस्मिन्नासी-दनित तिष्ठनित इति स्वासस्थः प्रस्तरः । देवेभ्य इति पछार्थे चतुर्थी । देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिद्धाति । आत्वा वसवः । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' । आसद्गतु त्वां सवनदे-वता रुद्रा आदित्याः ॥ ५॥

म० अनुपस्पृत्य द्वितीयं समिदसीति (का० २ । ८ । ३) इति ॥ हे इध्मकाष्ठ, त्वं समिद्सि अमेः समिन्धनं दीपन-मसि ॥ 'सूर्यस्येति जपत्याहवनीयमीक्षमाणः' (का॰ २।८।४) इति ॥ हे आहवनीय, सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्या-श्चिदभिशस्त्ये सर्वस्या अभिशस्तेहिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्था पश्चम्यर्थे । या काचिद्धिसा प्रसक्ता तां सर्वा परिहरित्वसर्थः । इतरिक्तये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः । तथाच श्रुतिः 'ग्रुप्त्ये वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमिव पुरस्ताद्रोप्तारं करोति' (११३१४८८) इति । वृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्थग् निद्ध्यात् । हे तृणे, युवामुमे सिवतुर्देवस्य वाहू स्थः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य वाहू इव भवथः ॥ 'तयोः प्रस्तर्एं स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति' (का॰ २ । ८ । १०) इति । ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वास्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र ताहशं लां स्तृणामि । 'अभिविद्धात्या ला वसवः' (का॰ २ । ८ । ११) इति । प्रस्तरंप्रति पाणी निद्धाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनन्त्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः लामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसार्यन्तु ॥ ५ ॥

षष्टी।

घृताच्येसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्नी प्रियं सद् आसीद घृताच्येस्युप्भन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्नी प्रियं सद् आसीद घृताच्येसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्नी प्रियं सद् आसीद । ध्रुवा असद्भृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि युद्धं पाहि युद्धपतिं पाहि मां युद्धन्यम् ॥ ६ ॥

उ० जुहूं निद्धाति । घृताच्यसि । 'अञ्च गतिपूजनयोः'। घृतमञ्जितं प्राप्तं यस्यां सुचि, घृतं वा अच्यते यया सुचा सा घृताची । जुहूर्नामा । क्रियाभिप्रायमेतत् । हूयते अनयेति जुहूः । सेदं प्रियेण धाम्नेति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । 'एतहै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्' इति श्रुतिः । आज्यसहितेत्यर्थः । अथवा 'धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति वा'। अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम्। उप-भृतं सादयति । घृताच्यस्युपभृताम्मा । उपाभरणादुपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना । ध्रुवा स्थिरा । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्धविः सादयति । वियेण धासा । व्याख्यातमन्यत् । तानि हवी ५ प्वमिमृशति । ध्रुवा असद्न् । ता विष्णो पाहीति तदः संबन्धाद्यदोऽध्या-हारः । यान्येतानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि ऋतस्य योनी यज्ञस्योत्सङ्गे ता विष्णो तानि हवींपि पाहि गोपाय। किंच । पाहि यज्ञम् गोपाय यज्ञम् । किंच पाहि यज्ञपतिं यजमानम् । आत्मानसुपस्पृशिति । पाहि माम् । अध्वर्धुरा-

त्मानं व्रवीति गोपाय माम् । यज्ञन्यम् यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । गोपाय मां यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः ॥ ६ ॥

म० 'सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निद्धाति घृताचीत्येव-मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्' (का०२।८। १२-१३) इति । हे जुहु, त्वं घृताची असि । घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि । नाम्ना च जुहुः । हुथते Sनयेति जुहुः । 'किपि द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेदीं ध्रेश्व' (पा॰ क॰ ३।२।१७८) इति द्वित्वं दीर्घश्च । सा त्वं प्रियेण धाम्रा देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ । 'एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्' (२ । ३ । २ । १७) इति श्रुतेः । प्रियधामशब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थिला बिभर्ति आज्यं धारयतीत्यप-मृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । 'ध्रुव स्थैर्ये' । यथा होमार्थ जुहूपभृतोश्वलनं तद्वदस्याश्वलनाभावेन स्थिर-लानामा धुवा । अन्यद्भगाख्यातम् । 'प्रियेण धाम्नेति हवी ऐषि वेद्यां कुला' (का॰ २।८। १९) इति । हे हविः, प्रियेण धाम्राऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः संबोध्य वचनम् । 'ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते' (का॰ २।८।१९) इति । ऋतस्यावर्यंभाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञ पुरुष, ता तानि हवीं षि पाहि रक्ष । यज्ञं च पाहि यज्ञ पति च पाहि । 'पाहि मामित्यात्मानम्' (का०२।८।२०) इति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्यं मां पाहि ॥ ६॥

सप्तमी।

अम्ने वाजजिद्वाजं त्वा सिर्विष्यन्तं वाजजित् ् संमोर्जिम । नमी देवेभ्यः स्वधापितभ्यः सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७॥

उ० अमेः संमार्गं करोति । अमे वाजजित् । हे भगवन्नमे, वाजजित् वाजस्यानस्य जेतः, वाजं त्वा सरिष्यन्तमिति । 'स् गतौ' । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् । वाजजितं अन्नस्य जेतारं संमार्जिम । 'सृजूष् गुद्धौ' । अञ्जिलं करोति । नमो देवेभ्यः देवेभ्यो निह्नवः । दक्षिणत उत्तानं पाणि करोति । स्वधापि-तृभ्यः पितृभ्यो निह्नवः । जुहूपभृतावादत्ते । सुयमे मे । सुचायुच्येते । साधु यमे मे मम भूयास्तं भवतम् ॥ ७ ॥

म० 'इध्मसन्नहनैरनुपरिधि संमार्ष्यमे वाजजिदिति त्रिस्तिः परिकामम्' (का॰ ३।१।१३) इति । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्संबुद्धौ हे वाजजित् हे अमे, त्यामहं संमार्जिम शोधयामि । किंभूतं लाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्त्रमुहिइय गमिष्यन्तमन्त्रसंपादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्तुमुहिइय जयोपेतम् । अन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः । 'अपरमान्

हवनीयाद अलि करोति नमो देवेभ्य इति' (का॰ ३।१।१५) इति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । 'स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्' (का॰ ३।१।१५) इति । प्राञ्चुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः । इदानीं पितृन-त्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिः कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशन्दो निपातः पितृनुदिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपन्ययंनते । 'स्रुयमे म इति जुद्दु-प्रमृतावादाय' (का॰ ३।१।१६) इति । हे जुदूपमृतो मे मदर्थं स्वयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७॥

अष्टमी।

अस्केन्नम्य देवेभ्य आज्य ्भिसंश्रियासमङ्गिणा विष्णो मा त्वावेक्रमिष् वस्त्रमतीमग्ने ते च्छायासप-स्थेषं विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणोद्ध्वोंऽ-ध्वर आस्थात् ॥ ८॥

उ० यथाहं सुसंयताभ्यां सुग्भ्याम् अस्कन्नं सकलम् अद्य अस्मिन् कर्मणि देवेभ्योथाय आज्यम्। आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते । यज्ञं संश्रियासं संविभ्रयाम् । दक्षिणातिकामित । अङ्गिणा विष्णो अङ्गेगसर्थस्य अङ्गः पादः । पादेन विष्णो यज्ञ । मा त्वावकमिषम् । माङि छङ् । मात्वामवाचीनं कमिषम् । वसुमतीमित्यवस्थाय । वसुमतीं धनवतीम् । हे भगवन्त्रमे, ते तव छायाम् । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम् । उपस्थेषम् उपतिष्णते वस्यानं भवसि । यज्ञस्य द्येतत्स्थानं यत्र स्थितयांगः क्रियते यत् जहोति । इत इन्द्रः इत अस्मात् यज्ञतिस्थानाद् । उत्थायेतिशेषः । इन्द्रो वीर्यं वीरस्य कर्म वीर्यम् अकृणोत् । 'कृज् हिंसाकरणयोः' । कृतवान् । 'अतो हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्थपहन्ति' इति श्रुतिः । किंच अध्वांध्वर आस्थात् । यतश्च यजितस्थानाद्ध्वं प्रगुणः यज्ञः आस्थात् आस्थितः । अध्वर्यमुख्यागाभिप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

म० तथा सित अद्यासिन्न नुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारा-याज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दिति तथा संभ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आज्ञी-तिक्षि उत्तमे रूपम् । 'दक्षिणातिकामलिङ्गणा पादेन ला लाम् अहं मा अवक्रमिषम् मा कार्षम् । पादेनातिक्रमणदोषो लाम् अहं मा अवक्रमिषम् मा कार्षम् । पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । 'वसुमतीमित्यवस्थाय' (का॰ ३।१।१९) इति । हे अग्ने, ते तव छायां छायावत्समीपवर्तिनीं इति । हे अग्ने, ते तव छायां छायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेथ । उपपूर्व-वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेथ । उपपूर्व-

मति, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमित । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आह्वनीयसमीपवर्तित्वादस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अमे, ते तव वसुमतीं धनवर्ती धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयं उपस्थेषं सेवेय । छायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत् ।
यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमित । 'इत इन्द्र इति जुहोति'
(का॰ ३ । २ । १) इति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसंवन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते ।
देवयजनव्यतिरिक्तमूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशः पराजयरितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः ।
इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सिन्निति शेषः ।
वीर्यमक्रणोत् वीरस्य कर्मे वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । अतएवाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्ये कृते
शत्रुकृतविद्याभावादध्वरस्योन्नत्यम् ॥ ८ ॥

नवमी।

अग्ने वेहींतं वेर्दूत्युमवतां त्वां द्याविष्टिश्विवी अव त्वं द्याविष्टिश्विवी स्विष्टकह्वेवेभ्य इन्द्र आज्येन ह्विषी भृत्स्वाह्य संज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

उ० अमे वेहींत्रं वेर्दूत्यम् । हे अमे, वेः । 'विद ज्ञाने' विद्धि जानीहि अवगतार्थो भव । मया होत्रं कर्तव्यम् । वेर्दूत्यम् । विद्धि च दूत्यं दूतस्य कर्म मया कर्तव्यम् । 'उभयं वा एतद्मिर्देवाना ऐ' होता च दूतश्च' इति श्रुतिः । अवतां त्वा द्यावापृथिवी । त्वां कर्मणि प्रवृत्तं पालयेतां च्यावाप्या

म० तसात् है अमे, होत्रं वेः होतुः कर्म विद्धि। लिंड अडभावे रूपम् । दूर्यं दूतकर्म च वेः विद्धि । होतृत्वं दूतत्वं चामेः कर्म । तथाच श्रुतिः 'उभयं वा एतद-मिर्देवाना एं होता च दूतश्च' (१।४।५।४) इति । ईहर्शतां वावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अमे, त्वमि वावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय । इत्थमन्योन्यपालने सित इन्द्रः आज्येन हविषासाभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं खिष्ट-कृत् भृत् । सुष्ठु इष्टं करोतीति खिष्टकृत् ताहशो भवतु । अडभावरछान्दसः । यद्यसाभिरिज्यते तत्ति दृष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः । खाहा सुहुतं अस्तु । इन्द्रं देवसुद्दिर्य इद्भमाज्यं दत्तिमृत्यर्थः । खाहा सुहुतं अस्तु । इन्द्रं देवसुद्दिर्य इद्भमाज्यं दत्तिमृत्यर्थः । खाहा सुहुतं अस्तु । इन्द्रं देवसुद्दिर्य इद्भमाज्यं दत्तिमृत्यर्थः । खाहाति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते ।

'जुह्वा ध्रुवां समनिक्त संज्योतिषा' (का॰ ३।२।२) इति । संगच्छतामित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्य-रूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः संग-च्छताम् ॥९॥

merchell !

दशमी।

मयीदमिन्द्रं इन्द्रियं द्धात्वसात्रायो मघवानः सचन्ताम् । अस्मार्के सन्त्वाशिषः सत्या नः स-न्त्वाशिष् उपहूता पृथिवी मातोप् मां पृथिवी माता ह्वयताम्बिरामीध्रात्स्वाहां ॥ १०॥

उ० यजमानो जपित मयीदिमिन्दः। मिय इदम् इन्द्रः इन्द्रियं वीर्यम्। आधातु स्थापयतु । किंच असान् रायः धनानि मघवानः मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः। सचन्तां सेवन्ताम्। 'पच सेवने'। एतदुक्तं भवति। धनानि धनिनश्चासान् सेवन्ताम्। किंच असाकं सन्त्वाशिषः सत्या अवितथाः नः असाकं भवन्तु आशिषः। अशीन् प्राश्चाति। उपहृता अभ्यनुज्ञाता पृथिवी माता जगतो निर्मात्री। उप मां पृथिवी ह्वयताम्। अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता भक्षणाय। अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि॥ १०॥

मृ० 'आशासने मयीदमिति यजमानो जपति' (का॰ ३।४। २१) इति । प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुजाने सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्थं मिथ यजमाने स्थापयतु । किंच रायो धनानि दैवमानुषमेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमा-नान् सचन्तां सेवन्ताम् । 'षच सेवने' । किंच अस्माकं यज-मानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किंच नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्या अवितथाः सन्तु । मघमिति धननाम तिद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः (पा० ५।२।१०९)। 'एकैकमाहरति द्यावा-पृथिव्योरुपह्नाने ऽमीधे षडवत्तम् । प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति' (का०३।४।१८-२०) यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्यानं करोति तदोभयोः पुरो<mark>डारायोरेकैकमंरां षडवत्ते षडवत्ते क</mark>ुलामीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत्प्राश्चातीति स्त्रार्थः । उपहूता येयं पृथिवी दश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता । सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्नयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाशां ददातु । अहं चामीघात् । अमीध इदं कर्मामीधं तस्माद्धेतोरिमः सन् तं भागं प्राक्षामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठ-रेडमी ॥ १०॥

एकादशी।

उपहृतो द्यौष्प्तोप् मां द्यौष्प्ता ह्वयताम् प्रि-राप्तीधात्स्वाहो । देवस्य त्वा सिव्तुः प्रस्ते अस्वे अधिने नि र्बोहुभ्यां पूष्णो हस्तिभ्यां प्रतिगृह्णाम्यमेष्ट्रास्येन प्राभीम ॥ ११॥

उ० अभीत् द्वितीयं प्राक्षाति । उपहृतो द्यौः पिता अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता । उप मां द्यौः पिता द्व्यताम् उपह्यताम् । अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता । अहं तु अभिः आभीधादिति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत् । प्राशित्रं गृह्णाति देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । प्रतिगृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः । प्राक्षाति । अभेस्त्वास्येन । अभेः संबन्धिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं प्राक्षामि भक्षयामि ॥ ११॥

म्० द्वितीयं प्राश्नाति । एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह-यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य ला । इतःप्रभृति 'ओंप्रतिष्ठ' (ख० १३) इत्यन्तं ब्रह्मलम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः । 'देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति' (का० २ । २ । १६) इति । ब्रह्मा देवस्य लेति प्राशित्रं गृह्णाति । मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । 'अमेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तै-रनुपस्पृशन्' (का० २ । २ । १८) इति । हे प्राशित्र अभेः आस्य, ते विह्नदेवताया मुखेन ला लां प्राश्नामि भक्ष-यामि ॥ ११ ॥

द्वादशी।

एतं ते देव सवितर्यक्षं प्राहुर्बेह्स्पतेये ब्रह्मणे। तेन यक्षमंव तेन यक्षपतिं तेन मार्मव॥ १२॥

उ० समिदामित्रतः प्रसौति। एतं ते देव। अध्वर्युराह बहान् प्रस्थास्यामीति। एतं यज्ञं ते तव हे देव दानादिगुण-युक्त सिवतः प्रसिवतः, प्राहुः। एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। प्राह ब्रवीति। 'तत्सिवतारं प्रसवायोपधावति' इति श्रुतिः। किंच बृहस्पतये ब्रह्मणे प्राह बृहस्पतिवैं देवानां ब्रह्मा तद्धि-छित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति तेन यज्ञमव। तेन हेतुना अज्ञम् अव पालय। तेन च यज्ञपतिं यज्ञमानं च पालय। तेन च माम् अव पालय॥ १२॥

म् 'एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति' (का॰ २। २१) इति समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात्। एतं त इत्यादिः ओंप्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः। हे देव दानादिगुणयुक्त, हे सवितः प्रसिवतः, एतं यज्ञमिदानीं कियमाणिममं मखं ते तुभ्यं लद्धं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति। अनुज्ञापयन्तीत्थर्थः। किंच लया प्रेरितो देवानां

यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः बृहस्पतिवें देवानां ब्रह्मा तद्धिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किंच । तेन हेतुना लदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

मनो जूतिजीपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्येझिम्मं तेनोत्वरिष्टं यञ्ज्भसम्मिमं देधातु । विश्वेदेवासं इह मोदयन्तामो ३प्रतिष्ट ॥ १३ ॥

उ० किंच मनो जूतिर्जंपतामाज्यस्य मनो जपताम् सेव-ताम् आज्यस्य स्वमंशम् । कथंभूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गति-कर्मणो जूतिः । अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यद्गन्तृ गच्छति । किंच वृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु । अरिष्टं यज्ञ ऐसमिमं द्धातु । रिपतिर्हिंसार्थः । अरिष्टमविनष्टं यज्ञमिमं कृत्वा द्धातु । इडामक्षणेन हि यज्ञो विच्छितः इत्यत एवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः । 'आजसरसुक्' । सर्वे देवा इह कर्मणि माद्यन्ताम् । 'मदी हर्षे' । हर्षं कुर्वन्तु । स्वार्थिको णिच् । अवतराम्रोतेर्वा ओंकार इहाभ्युपगमार्थः । प्रतिष्ठ प्रकर्षण तिष्ठ ॥ १३ ॥

म० किंच । मनः आज्यस्य जुपताम् । कर्मणि पष्टी । मनः घृतं सेवताम् । हे सवितः, बदीयं चित्तं यज्ञसंविध-च्याज्ये स्थापयेखर्थः । किंभूतं मनः । जूितः । जवतेर्गतिक-मेणो जूितिरित क्तिन्प्रस्थान्तो निपातः । स्रीत्वं छान्दसम् । अतितानागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः । जवते शीघ्रं गच्छतीति जूितः । किंच बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमिर्ष्टं हिंसार-हितं कुला संद्धातु । इडामक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छित्र इस्रेवमुच्यते । किंच विश्वेदेवासः सर्वे देवाः इह यज्ञकमिण मादयन्ताम् । 'मद तृष्ती' चुरादिः । तृप्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओप्रतिष्ठस्वज्ञां प्रयच्छतु । ओमिस्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु । समिद्राधानकाले यज्ञमानस्यास्त्रितं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकुत्य प्रयाणे प्रेर-यतीस्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्य चा चे प्यायस्व। वर्धिषीमहि च व्यमा चे प्यासिषीमहि । अग्ने वाज-जिद्वाजे त्वा सस्वार्भ्सं वाजितिर्भ्संमीर्डिम।।१४॥

उ० एषा ते अमे । इतः प्रसृति प्राकृतमार्षम् । आमेयी अनुष्टुप् समिदनुमञ्जणे विनियुक्ता । हे भगवन्नमे, एषा ते

तव। समित् समिन्धनम्। तया समिधा वर्धस्य च आ च प्यायस्व। चकारो भिन्नक्रमः। आप्यायस्व च। वर्धमा-नाष्यायने समिधा कुर्वित्यर्थः। किंच त्वस्रसादाह्नयं वर्धि-पीमहि पुत्रपश्चादिभिः। आ च प्यासिपीमहि । चकारो भिन्नक्रमः। आप्यासिपीमहि च। प्यायतेर्लिङ सीयुटि उत्तमपुरुपैकवचने एतद्र्पम्। तत्र सीयुटश्लान्दसोऽभ्यासः। आग्नं संमार्धि । अभ्नेवाजजित् । सस्वांसं स्वन्तमिति विशेषः॥ १४॥

म्० 'एपा त इति होतानुमन्त्रयते' (का॰ ३।५।२) इति । ब्रह्मतं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्पम् । इयमनुष्टुविष्ठि-देवत्या । हे अप्ते, एपा ते तव सिमत् सिमन्धनहेतुः काष्ट्र-विशेषः । तया सिमधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व च । अस्मानिप सर्वतो वृद्धिं प्राप्य । तथाच सित लत्प्रसादाद्वयं विधिपीमिह् वृद्धिं प्राप्तुयाम प्यासिषीमिह् च । अस्मिध्यपुत्रपश्चादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम । 'संमार्ष्टि पूर्ववदपरिकाम ऐ सकृत्सकृत्सस्वा ऐ सम् (का॰ ३।५।४) इति । 'पूर्वमप्ते वाजजिदिति' (ख॰ ७) मन्त्रेण यथेध्मसन्नहनैरमेः संमार्गः कृतस्तथात्रापि संमार्ष्टि । तत्र परिकम्य त्रिस्तिः कृतः । अत्र तु परिकमणं विनेकैकवारिमिति विशेष इति स्त्रार्थः । सन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अप्ते, लां संमार्जिम् । किंभूतं लाम् । वाजं सस्वांसमन्तमुद्दिस्य गतवन्त-मन्नं संपादितवन्तिमित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अग्नीषोमयोक् जितिमन् जेषं वार्जस्य मा प्रस्वेन प्रोहिमि । अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं चे व्यं द्विष्मो वार्जस्येनं प्रस्वेनापोहामि । इन्द्राप्यो-क् जितिमन् जेषं वार्जस्य मा प्रस्वेन प्रोहिमि । इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान्द्वेष्टि यं चे व्यं द्विष्मो वार्जस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५॥

उ० जहूपमृतौ न्यूहति । तत्र जुह्वायमानसंस्तवः अग्नीपोमयोः प्रधानदेवतयोः उज्जितिमनु अर्ध्वजयनमनु । उज्जेपम् अर्ध्व जयेपम् । किंच वाजस्य अस्य पुरोडाञ्चादेः । मा मां प्रसवेन अभ्यनुज्ञ्या करणभूत्या । प्रोहामि प्रेरयामि । प्रकृतत्वाद्ग्नीपोमयोरुज्जितिमनु ह्विपः प्रसवस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहामीति कर्तृत्वं चोपपद्यते । उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति । अग्नीपोमौ प्रधानहः विर्माजौ । तं शत्रुम् । अपनुदताम् । 'णुद प्रेरणे' । अपगमं नयताम् । योऽस्मान्द्वेष्टि । 'हिष अग्नीतौ' । योऽस्माभिनं प्रीयते । यं च वयं हिष्मः । येन च वयं न प्रीयेमहि । किंच एवमग्नीपोमाभ्यामपनुद्यमानं शत्रुमन्यस्य प्रसवेन

अपोहामि अपा<mark>ञ्चं प्रेरयामि । अधो नयामीत्यर्थः । उत्तरौ</mark> मन्नौ समानव्याख्यानौ ॥ १५ ॥

म० 'जुहूपमृतौ व्यूह्लामीषोमयोरिति' (का॰ ३।५। १७-१८) इति । तत्र जुहूं प्राची प्रेरयित यजमानः। व्यूह्नं परस्परिवपरीतत्वेनापनोदनम् । अमीषोमयोर्द्वितीय-पुरोडाशदेवतयोरुजितिमनु अविमेन हिवःस्वीकारूषमुत्कृष्टं जयमनुख्लाहमुजेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानिस्म । वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि । यद्यप्यूहितिधानुर्वितकीर्थस्तदा-प्युपसर्गवशादुत्साहार्थः । अन्यत्पूर्ववत् । उपमृतं प्रतीचीं प्रेरयित । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति । यं च वयं द्विष्मः । यमालस्यादिरूपम-स्मदीयानुष्ठानिवरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः तमुभयविधं शत्रुममीषोमो देवावपनुदतां निराकुरुताम् । किंच । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपमृद्वूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि । उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५॥

षोडशी ।

वर्सुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वा संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावर्रणौ त्वा वृष्ट्यावताम् । व्यन्तु वयोऽक्त् रिहाणा मरुतां पृषितीर्गच्छ वृशा पृश्नि-भूत्वा दिवं गच्छ तती नो वृष्टिमार्वह । नुक्षुष्णा अग्नेऽसि चक्षुंमें पाहि ॥ १६॥

उ० परिधीननक्ति अध्वर्युः । वसुभ्यस्वा परिधिरुच्यते । वसुभ्योर्थाय त्वामनिक्म । रुद्रेभ्योर्थाय त्वामनिक्म । आदि-त्येभ्योर्थाय त्वामनितम । एतदुक्तं भवति । इत्थंभूता यूयं येन युष्मदभ्यञ्जनेन सवनदेवतानां तृप्तिः । प्रस्तरमादत्ते । संजानाथाम् । हे द्यावापृथिव्यौ, युवां संजानाथाम् । अवग-तार्थे भवतम् । युवाभ्यां वृष्टिर्दातच्येति । किंच मित्रावरुणौ वां वृष्ट्यावताम् । वायुर्वे वर्षस्येष्टे स चाध्यात्मम् । प्राणोदा-नभूतौ मित्रावरणशब्दाभ्यामुच्येते। तद्योयं वायुरध्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं त्वां वृष्ट्या अवतु पालयतु । 'यज-मानो वै प्रस्तरः' इति श्रुतिः । अनक्ति । व्यन्तु वय इति । छन्दांस्यभिधीयन्ते गायन्यादीनि । वेतिर्गत्यर्थः । व्यन्तु गच्छन्तु । वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेति शेषः । अक्तं द्वुतमेव प्रस्तरम् । रि<mark>हाणाः लिहाना आस्वादयन्तः ।</mark> नीचैईरति । मरुतां पृषतीः । बृहती प्रस्तरदेवत्या । चतुर्थः पाद आग्नेयः । आहुतिपरिमाणं त्रिभिः पादैराह । अन्तरि-क्षस्थाना मरुतः तेपामादिष्टोपयोजनं पृषलो गावो वाहनं। मरुतां संबन्धिनीः पृषतीर्गच्छ । ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा ।

वशा त्वं पृक्षिभूत्वा दिवं गच्छ । 'इयं वे वशापृक्षिर्यदिद-मस्यां मूलि चामूलं चानाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृक्षिः' इति श्रुतिः । पृथिवीसंबिन्धिभमोंगैर्धुलोकं तर्पयित्वा इत्युक्तं भवति । ततो नो वृष्टिमावह । ततस्तस्मात् द्युलोकात् नः अस्माकं वृष्टिमावह । वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः । आत्मानमुपस्पृशति चक्षुष्पाः । हे भगवन्नमे, यतस्त्वं चक्षुष्पा भवसि स्वरसप्रवृत्त्या । अतश्रक्षुमें पाहि गोपाय ॥ १६ ॥

म० 'जुह्या परिधीननिक्त यथापूर्व वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ ३।५।२४) इति । हे मध्यमपरिषे, वसुभ्यः वसुदे-वताप्रीलर्थं ला लामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधि-मन्त्री व्याख्येयौ । परिधित्रयाज्ञनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इति भावः । 'संजानाथामिति प्रस्तरादानम्' (का॰ ३।६। ३) इति । हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ, युवां संजा-नाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किंच हे प्रस्तर, मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन ला लामवतां रक्षताम् । 'वायुर्वे वर्षस्थेष्टे' (१।८।३-१२) इत्युक्तत्वा-द्वर्षाधीशो वायुः । स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरु-णशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । 'यजमानो वै प्रस्तरः' (१।८।१।४४) इति श्रुतेः। 'अनक्तयेनं व्यन्तु वय इत्ययं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितर-स्याम्' (का॰ ३। ६।४-७) इति । इतरस्यां ध्रुवायाम् । वयः पक्षिणः व्यन्तु । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' । पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमा-दायेति शेषः । किंभूताः वयः । अक्तं रिहाणाः । अक्तं पृत-लिप्तं प्रस्तरं लिहिनाः आखादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ 'मरु-तामिति नीचैईला तृणमादायानुप्रहरति' (का॰ ३।६।८) इति । एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्त्य प्रस्तरं नीचैई लाग्नौ प्रक्षिपे-दिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा । चतुर्थः पाद आम्नेयः । हे प्रस्तर, त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ । मरुकामकानां देवानां संबन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वा-श्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन गच्छेत्यर्थः । अन्त-रिक्षं वशापृश्विभूत्वा । वशा स्वाधीना पृश्लिरल्पतनु-गौंर्भू वा दिवं गच्छ । कामधेनुवतृप्तिकरी भूत्वा खर्ग गच्छे-लर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मद्र्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय । यद्वा । 'इयं वै वशापृक्षियीदिदमस्यां मूलि चा-मूलं चान्नायं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृश्चिः' (१।८।३।१५) इति श्रुतेर्वशाप्रश्निशब्देन भूमिरुच्यते । वशाप्रश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ । पृथिवीसंबिन्धभागानादाय द्युलोकं तर्पयेखर्थः । हे प्रस्तर, त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान्संतर्प्य स्वर्ग गत्वा देवांश्व संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः। 'चक्षुष्पा इत्यात्मान-मालभते' (का० ३।६।१५) इति। हे अमे, त्वं यत्र्य-श्रुष्पा असि । चश्चः पातीति चश्चष्पाः । ज्वालयान्धकारे

निवर्त्य चुक्षःपालकोऽसि । अतो मे मम चुक्षः पाहि पालय । प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चुक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

यं परिधि पर्यधेत्था अमे देव पणिभिर्गुह्यमानः । तं ते एतमनु जोषं भराम्येष नेत्त्वदेपचेतयाता अमेः प्रियं पाथोऽपीतम् ॥ १७ ॥

उ० परिधीनुपहरति । यं परिधिम् । त्रिष्टुप्विराट्रूपा यजुरन्ता । अग्नेः त्रियमिति यजुः । आहवनीयोऽग्निरभिधी-यते । हे आहवनीय, यं परिधिं पर्यधस्थाः परिहितवा-नसि । अम्ने देव, पणिभिरसुरैः प्रतिपक्षभूतैः गुह्यमानः । 'गुहू संवरणे' । संधियमाणः अवरुद्यमानः । तं त एतम् । तमेतं परिधि ते तव अनुजोषं भरामि । अनुरुपसर्गः भिन्न-क्रमः भरामीत्येतेन संवध्यते । 'हयहोर्भश्छन्द्सि' इति हकारस्य भकारः । अनुहरामि जोपमभिष्रेतम् । तथाच श्रुतिः 'वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति अथैतमेवाप्येतीति'। एतत्सङ्गमात्प्रीतो भवति। एप नेस्वद्-पचेतयाते । एष परिधिः । न इत् नेत् । निपातसमाहारः परिभवार्थः । त्वत् त्वतः सकाशात् । अपचेतयाते । आश-ङ्कायां पञ्चमो लकारः । 'चिती संज्ञाने' । अपचेतयतु । एत-दुक्तं भवति । एप परिधिर्मा कथंचित्त्वत्तो वियुक्तः सन् मास्मान्विगतचेतस्कान्कुर्यात् मास्मान्विमनस्कान्करोतु। इत-रावनुसमस्यति । अग्नेः प्रियम् । अग्नेः संवन्धि प्रियं पाथः । पाथ इत्यन्ननाम । अभिव्रेतमन्नम् । अपीतम् अपिग-च्छतम् ॥ १७ ॥

म० 'परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम्' (का० ३।६।१७) इति । एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च 'विराड्रूपः प्रथमोऽष्टकः । यं परिधिम् । त्रिष्टुव्विराङ्रूपा आमेयी यजु-रन्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः देवलदृष्टा । हे अग्ने देव आहवनीय, पणिभिरसुरैः गुह्यमानः । 'गुहू संवरणे' संत्रि-यमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्य-धत्थाः । असुरोपद्रवनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवा-निस । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वहाँ प्रक्षिपामि । अनुर्भिन्नक्रमः । हरतेर्हस्य भः । एष परिधिः त्वत् बतः सकाञ्चात् न इत् । इत् एवार्थे । नैव अपचेतयातै मा अपचेतयतु । लतोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः । लय्येव तिष्ठतु । 'चिती संज्ञाने' णिजन्ताहेट् तस्यात्मनेपदे प्रथ-मैकवचनं तान्तम् । 'टित आत्मनेपदानाम्' (पा०३।४। ७९) इति तस्यैकारः । 'वैतोऽन्यत्र' (पा०३।४।९६) इति लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ 'लेटोऽडाटों' (पा०३।४। ९४) इत्याडागमः । गुणायादेशौ अपपूर्वः । अपचेतयातै अपचेतयतु । एष परिधिस्वत्तोऽपगतिनतो मास्त्विलर्थः । 'इतरों च युगपदमेः प्रियमिति' (का॰ ३।६।१७) इति दक्षिणोत्तरों परिधी युगपत्प्रक्षिपेत्। हे परिधी, अमेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यन्ननाम । (नि॰ नै॰ ९।७) आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अमेरन्नतं भवन्नां प्राप्यतामित्यर्थः ॥१७॥

अष्टादशी।

स्॰्स्वभागाः स्थेषा वृहन्तः प्रस्तरेष्ठाः परिधे-यश्च देवाः । इमां वार्चमभि विश्वे गृणन्ते आस-द्यास्मिन्वर्हिषि मादयध्वः स्वाह्य वाद् ॥ १८॥

उ० जहूपसृद्धां संसवान् जहोति । स्प्सवभागाः । वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यज्ञरन्ता । स्वाहावाडिति यज्ञः । संस्रवः भागो येपां ते संस्रवभागा विश्वदेवाः । यद्यपि यूयं संस्रवभागाः स्थ भवथ । तथापि इपा अन्नेन संस्रवलक्षणेन वृहन्तो महान्तः । किंच ये च प्रस्तरेष्टाः प्रस्तरस्थायिनः ये च परिधेयाः परिधिभवा देवास्तानुप शब्दं प्रत्यक्षीकृत्य व्यीमि। इमां मदीयां वाचम् । अभिगृणन्तः अभिष्टुवन्तः । विश्वे सर्वे । आसद्य स्थित्वा । अस्मिन्बर्हिषि । मादयध्वम् तृष्यध्वम् मोदयध्वं वा । स्वाहा व्याख्यातम् । वाद वषदकारः परोक्षम् ॥ १८ ॥

म० 'सं्स्वमागा इति सं्स्वान् जुहोति' (का॰ ३।६। १८) इति वैश्वदेवी त्रिष्टुव्यज्रुरन्ता। खाहा वाडिति यजुः। सोमग्रुष्म ऋषिः। हे विश्वदेवाः, यूरं संस्वनभागाः स्थ। विलीनमाज्यं संस्वः स एव भागो येषां ते संस्वनभागाः। तथाविधा भवथ। तथा इषा संस्वलक्षणेनानेन वृहन्तो महान्तः स्थ। किंच ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति ते विश्वदेवा इमां मदीयां वाचमिभग्रणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथ्यन्तो यूयमस्मिन् वर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं तृष्यध्वं मोदध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविदीनाथौं। सर्वथा दत्तिमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा' इति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडितिशब्दः प्रयुक्तः॥ १८॥

एकोनविंशी।

घृताची स्थो धुर्यों पात्र सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम् । यज्ञ नर्मश्च तु उपं च यज्ञस्य शिवे संति-ष्टस्व स्विष्टे में संतिष्टस्व ॥ १९ ॥

उ० घताची इति धुरि सुचौ निद्धाति । घतमञ्जति

ययोसे घृताच्याविति शासे घृताची इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः।
ये युवां घृताञ्चने स्थः। ते ब्रवीमि। धुयौं धुरि भवौ धुर्यावनद्वाहौ तौ पातं गोपायतम्। किंच सुन्नेस्थः। सुन्नमिति
सुखनाम। यसात्सुखरूपे भवथः तसात्सुन्ने सुखे। मा
माम्। धत्तं धापयतम्। यज्ञ नमश्च ते इति वेदिमालभते
यज्ञमानः। सूर्यं पवमान ऋषिरुद्वालवान् धनान्नवानित्येते
ऋपयोऽस्य यज्ञपो यज्ञो देवता। हे यज्ञ, नमश्च ते नमोस्तु
ते नमस्कारश्चास्तु।ते तुभ्यम्। सयदतिरेचयति तन्नमस्कारेण
शमयति। उपच उपचयश्च तेऽस्तु। अथ यदूनं करोत्युपचेति
तेन तद्नयूनं भवति इति श्चतिः। यज्ञस्य शिवे संतिष्टस्व।
यद्वे यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति।
स्वष्टे मे संतिष्टस्व। साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम संतिष्टस्व समाप्तिं याहि॥ १९॥

a superstuffull!

म० 'घृताची इति धुरि निद्धाति' (का०३।६।१९) इति । जुहूपमृतौ शकटधुरि निद्ध्यात् । हे जुहूपमृतौ, युवां घृताची स्थः । घृतमञ्चतः प्राप्नुत इति घृताच्यौ । पूर्वसवर्ण-दीर्घः । तथाविधे युवां धुर्यावनङ्घाहौ पातं रक्षतम् । धुरं वहतस्तौ धुर्यो । किंच युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुन्ने सुखे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ 'यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते' (का॰ ३।६।२१) इति । अस्य मन्त्रस्य रूर्पं यवान्कृषि-रुद्वालवान् धानान्वर्वानिति पञ्च ऋषयः यज्ञो देवता । हे यज्ञ, ते तुभ्यं नमः अस्तु । उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु । चकारावन्योन्यसमुचयार्थौ । नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदति-रिक्तं यच न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते । तथाच श्रुतिः 'स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्यप-चेति तेन तदन्यूनं भवति' इति । किंच । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः । 'यद्वे यज्ञस्यान्यूना-तिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति' इति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे संतिष्टस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् । शोभने योगे तिष्ठसि । प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी।

अमेडदब्धायोऽशीतम पाहि मा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्ये पाहि दुरिद्यान्या अविषं नेः पितुं केणु । सुषदा योनी स्वाह्यावाड्यये संवेशपे-तये स्वाह्य सरस्वत्ये यशोभिगिन्ये स्वाह्य ॥ २०॥

उ० सुक्सुवं प्रतिगृह्णाति । अग्नेऽदब्धायो । गार्हपत्यो-ग्निरुच्यते । हे भगवन्नग्ने, अदब्धायो । दश्नोतिर्दिसाकर्मा । आयुरिति मनुष्यनाम । अदब्धः अनवखण्डित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् अदब्धायो । यद्वा अग्निरेव अनवखण्डितायुः । अस्मिन्पक्षे छान्दसी पुंक्ति- क्तता । अशीतम 'अश भोजने' । 'अशू व्यासौ' । एतौ धातू संदिह्येते । अशीतम अतिशयेन भोकः । अतिशयेन व्यापक । अशीतमेति दीर्घत्वं छान्दसम् । एवं स्तुत्वा याचते । पाहि मा दिद्योः । दिद्युदिति वन्ननाम । गोपाय मां दिद्युतः । पाहि प्रसित्ये । 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' । पाहि मां बन्धनात् । पाहि दुरिष्ट्ये दुर्यागात् पाहि । पाहि दुरद्यन्ये । अग्रेत्यन्तनाम । पाहि दुर्भोजनात् । 'भीन्नार्थानां भयहेतुः' इति सर्वाश्चतुर्थः पञ्चम्यथे । अविषं नः पितुं कृणु । पितुरित्यन्ननाम । विषरहितमन्नमस्माकं कुरु । सुषदा योनौ । योनिरित गृहनाम । साधु सदने गृहे स्थितानामस्माकमेतद्भवतु । स्वाहावाहिति व्याख्यातम् । दक्षिणाभौ जहोति । अभये संवेशपतये । स्वीपुंसयोरभिलापपूर्वकमेकन्न शयनं संवेशः । तस्य पतिः संवेशपतिः तस्म । सरस्वत्ये यशोभिगन्ये । जीवतः प्रशंसा यशः । भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेत्यु-व्यते ॥ २० ॥

म० 'सुक्सुवं प्रगृह्णात्में ऽदच्धायो' (का० ३।७।१७) इति । दभ्रोतिर्हिसाकर्मा (निघं० २। १९। १)। आयु-रिति मनुष्यनाम (निषं २।३।१७)। अदब्धोऽनुपहिं-सित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽद्ब्धायुः । 'अश भोजने'। अश्राति भुक्के इत्यशी। यद्वा 'अग्रू व्यासौ' अश्रुते व्याप्नोतीत्यशी । अतिशयेनाशी अशीतमः । दीर्घरछान्दसः । हे अदब्धायो आहंसित यजमान, हे अशीतम भोकृतम, यद्वा व्यापकतम, हे अमे गाईपत्य, मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि । शत्रु-प्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधान्मां पाहि । दिद्युरिति वज्रनाम (निघं० २।२०।१) प्रसित्ये प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्ञालानमां पाहि। 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६। १२) इति यास्कः । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागस्तस्मान्मां पाहि । दुरद्मनी । अदनमद्मनी दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि । चतुर्थ्यः पश्चम्यर्थे । 'भीत्रार्थानाम्-' (पा० १। ४।२५) इति पञ्चमी । किंच नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम (निषं० ३। ४)। सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा तस्यां सुषदा। विभक्तेराकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते । 'दक्षिणामौ जुहोत्यमय इति सरखत्या इति च' (का० ४।७। १८) इति । स्त्रीपुंसयोरमिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः । तस्य पतियोंऽमिस्तसमै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाम्रूपा सरखती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २०॥

एकविंशी।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभेव-सोन मही वेदो भूयाः । देवी गातुविदो गातुं विस्वा गातुर्मित । मनेसस्पत इमं देव युज्ञ ए स्वाहा वाते थाः ॥ २१॥

उ० पत्नी वेदं प्रमुखति । वेदोऽसीति । 'विद ज्ञाने' । वेदिता त्वमसि । यो द्युपप्रहः स संनिक्षांयज्ञं जानाति । यतस्वं वेदोऽसि अतस्वां व्यक्ति । येन कारणेन त्वं वेद देवेभ्यो । देवानामिति विभक्तिव्यत्यः । वेदः अभवः भूतः तेनैव कारणेन मद्यं मम वेदो भूयाः भवेः । सिमष्ट-यज्जुंहोति । देवा गातुविद इति । विराडियं त्रिंशदक्षरा । अस्याः पूर्वेणार्धेन देवतां व्यवस्जति । हे देवाः गातुविदः । गातुरिति यज्ञनाम । यज्ञविदः । युप्मत्यसादात्तथा भवतु । यथा आगामिनं गातुं यज्ञं वित्त्वा विदित्वा । गातुमित । ततोर्वाक्षालं यज्ञमित आगच्छत । यज्ञपरम्परानुच्छिन्नागमना यूयं भवतेत्यर्थः । एवं देवान् यथायथं विस्त्र्य अथेदानीं मनसस्पतिमाह । हे मनसस्पते मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः । हे चन्द्रमः । इमं यज्ञं देव । वाते धाः धारय । वाते हि यज्ञो-ऽविष्ठिते । तथाच श्रुतिः । 'वायुरेवाग्निस्समाद्यदेवाध्वर्यु-रुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

मo 'पत्नी वेदं प्रमुञ्जति वेदोऽसि' (क॰ ३।८।१) इति । हे कुशमुष्टिनिर्मित् पदार्थं, त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्म-कोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक वेद, हे वेद, येन कारणेन खं देवेभ्यः । षष्टार्थे चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ 'समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति' (का॰ ३ । ८ । ४) इति । इयं विराद्रछन्दस्का वातदेवला मनसस्पतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विस्रजित । 'गै शब्दे' । गीयते नानाविधैवैंदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः। हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः, गातुं वित्त्वा विदित्त्वा । 'विद ज्ञाने' । अस्म-दीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञाला । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विस्डय चन्द्रं प्रस्याह । हे मनसस्पते, मनोऽधिपश्चन्द्रः । यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रव-र्तकः परमेश्वरः तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्पते परमेश्वर, हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं खाहा लद्धते द्दामि। त्वं च तं यज्ञं वाते वायुक्तपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवातिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या 'वायुरेवाग्निस्तस्मायदैवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोलथै-तमेवाप्येति' इति ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

संबहिरक्का एहिवर्षा घृतेन समादिये वसिमः संमुरुद्धिः । समिन्द्री विश्वदेवेभिरक्कां दिव्यं नभी गच्छतु यहस्वाही ॥ २२ ॥

उ० वर्हिर्जुहोति । संवर्हिरङ्काम् । वर्हिर्देवत्या विरा-इरूपा त्रिष्ठुप् । संवर्हिरङ्काम् । 'अञ्च व्यक्तिम्रक्षणकान्ति-गतिषु' । वर्हिरिति द्वितीया । समङ्कां वर्हिः । क इन्द्र इत्यु-परिष्टात् श्र्यते स इहाभिसंवध्यते । इन्द्रः समङ्कां वर्हिः । केन । हविषा घृतेन । कैः सहितः समङ्कात् । आदित्यैर्वसु-भिर्मरुद्धिः विश्वदेवैः सहित इन्द्रो वर्हिः समङ्काम् । तचाकं सत् दिव्यं नभो गच्छतु । यद्दिव्यं दिवि भवं नभः । नभ इत्यादित्यनाम । आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्रच्छतु ॥ २२ ॥

म० 'विहः संविहिरिति' (का॰ ३।८।५) इति विहिर्ज-होति। इयम्क् त्रिष्टुप् विराइस्पा विहिर्देवत्या। इन्द्रो हिवषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन विहः दर्भ समङ्काम् सम्यगज-नोपेतं करोतु। स चन्द्रः केवलो न किंतु आदित्यैर्वसिमम्हिद्धः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकेश्व गणदेवैः सिहतः समङ्काम्। सिम-त्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्कामित्यस्य कियापदस्याप्यावृत्तिर्वो-द्वत्या। वस्वादिसहितेनेन्द्रण समङ्कां तद् विहिर्यदिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु। स्वाहा इदं विहिर्देवोद्देशेन दत्तम्। नभः इत्यादित्यनामसु (निघ० १।४) पठितम्। दिवि भवं दिव्यम्॥ २२॥

त्रयोविंशी।

कस्त्वा विमुश्चिति स त्वा विमुश्चिति कसौ त्वा विमुश्चिति तसौ त्वा विमुश्चिति । पोषीय रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

उ० वेद्यां प्रणीतां निनयति । कस्त्वा विमुञ्जति । व्याख्या-तम् । अयं तु विशेषः । तत्र यज्ञं युनक्ति इह तु विमुञ्जति । पोपाय यजमानस्य पोपाय निनयामीति शेषः । कणानपा-स्यति । 'रक्षसां भागोऽसि' इति निगदव्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० 'वेद्यां प्रणीतां निनयति परीत्य कस्त्वेति' (का॰ ३।८।६) इति । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदैवतः । तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः । अत्र तु यज्ञविमोके । पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्यां निनयामीति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तिर्विमोकः कार्यः । 'यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्जत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति' (का॰ ३। ८।७) इति श्रुत्यन्तरवचनात् । पुरोडाशकपालेन कणान-पास्यत्यधः कृष्णाजिन प्रस्तामितीति । हे कणसमूह, त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३॥

चतुर्विशी।

संवर्धेसा पर्यसा संतुन्भिरगन्मिह मनसा सर्भ शिवेन । त्वष्टी सुदत्रो विदेधातु रायोऽनुमार्ष्टु तुन्द्रो यहिलिष्टम् ॥ २४ ॥ उ० इत उत्तरं यजमानं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्णाति । संवर्च-संति त्वाष्ट्री त्रिष्ठुप् । समित्युपसर्गः अगन्महीत्याख्यातेन संबध्यते । समगन्महि । ब्रह्मवर्चसा ब्रह्मवर्चसेन । पयसा गोभिः तन्भिः भार्यापुत्रादिभिः । मनसा च शिवेन शान्तेन । यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतद्पेति वर्चआदि अतोऽनेन पुनराप्याययति । किंच त्वष्टा सुदत्रः कल्याणदानः । रायो धनानि विद्धातु । किंच अनुमार्ष्ट् शोधयतु । तन्वः शरीरस्य यद्विलिष्टं विश्विष्टम् ॥ २४ ॥

म० लष्टृदेवला त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम् । 'पूर्ण-पात्रं निनयति परील सन्नतं यजमानोऽज्ञलिना प्रतिग्रह्णाति सं वर्चसेति सुखं विमृष्टः' (का०३।८।८—१०) इति । सिमित्युपसर्गोऽगन्महील्यनेन संबद्धः प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्मिहं सङ्गता भवामः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्मिहं । तन्भिरनुष्टानक्षमेः शरीरावयवैः । यहा तन्भिर्मार्थापुत्रादिभिः समगन्मिहं । शिवेन शान्तेन कर्म-श्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्मिहं । यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्च-साद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति । किंच सुदत्रः शोभनदानः लष्टा रायो धनानि विद्धातु करोतु । तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टं न्यूनलपरिहारेणानुकूलं कृला शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोलित्यर्थः । सुष्टु ददातीति सुदत्रः सुपूर्वाह्दातेः ष्ट्रन् । 'सर्वधातुभ्यः' (उ०४।१६०) इति ष्ट्रन् । बाहुलकलाद्भस्यः॥ २४॥

पञ्चविंशी।

दिवि विष्णुव्येक्ष्स्त जार्गतेन छन्दंसा ततो निभक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्यं द्विष्मोऽन्त्रिक्षे विष्णुव्येक्ष्स्त वेष्टुमेन छन्दंसा ततो निभक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्यं द्विष्मो ततो निभक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्यं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुव्यंक्ष्यं स्त गायत्रेण छन्दंसा ततो निभक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च व्यं द्विष्मोस्मादन्नाद्स्य प्रतिष्ठाया अर्गनम स्तुः संज्योतिषाभूम ॥ २५॥

उ० विष्णुकमान्क्रमते। दिवि विष्णुः ग्रुलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः व्यकंस्त विकान्तवान् । जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तः । ततो ग्रुलोकात् निर्भक्तो निर्गतमागः कृतः। योऽस्मान्द्वेष्टि हिनस्ति। यं च वयं द्विष्मः हिंसाः। अनेनोत्तराविष मन्नो व्याख्यातौ । भागमवेक्षते । अस्मादन्नात् अस्मात् यज्ञभागात् । निर्भक्त इत्यनुषङ्गः । भूमिमवेक्षते । अस्य प्रतिष्ठाये । अस्य भूमेः प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनुषङ्गः। प्राङीक्षते । अगन्म स्वः । अनेन कर्मणा अगन्म गताः। कम् । स्वर्गं यज्ञं सूर्यं देवान् । स्वरव्ययमनेकार्थम्। ५ य० उ०

आहवनीयमीक्षते । संज्योतिषाभूम । समित्येकीभावमा-चष्टे । आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५॥

म० 'विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति (का॰ ३।८। ११) इति । विष्णुपादबुद्धा स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्यज्ञपुरुषः जागतेन छन्दसा जग-तीच्छन्दोरूपेण खकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यकंसा विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तथा सित ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागर-हितः कुला निःसारितः । कः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णु-क्रममन्त्रौ व्याख्येयौ । 'अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते' (का॰ ३ । ८ । १३) इति । योऽयं भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नायजमा-नुभागानिर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः । 'अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिं' (का॰ ३।८।१४) इति । अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते । अस्यै अस्याः पुरतो दश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत् । 'अगन्म खरिति प्राक्' (का॰ ३।८। १५) इति पूर्वस्यां दिशि स्थितं खः खर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन । 'संज्योतिषेत्याहवनीयम्' (का॰ ३।८। १६) इति । ज्योतिषा-हवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

स्वयं भूरित श्रेष्ठो रिहमवैचिंदा असि वची में देहि । सूर्यस्यावृतमन्वावेते ॥ २६॥

उ० सूर्यमुदीक्षते । स्वयंभूरसि । अकृतकस्त्वं भवसि । श्रेष्ठः प्रशस्ततमः रिहमः । सप्त रहमय आदित्यस्य । तत्र चत-स्यु दिश्च चत्वारो रहमयः। एकोधस्तादेक उपरिष्ठात् । मण्डल-शरीराहंमानी हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठो रिहमिति। तथाच श्रुतिः 'अथ यत्परं माः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकः' इति । यस्त्वं स्वयंभूरसि श्रेष्ठश्च रिहमस्तं त्वां व्रवीमि । वर्चोदा असि । ब्रह्मवर्चसस्य स्यरसेनैव स्वभावेनैव दातासि, अतो वर्चो मे मह्यं देहि । आवर्तते सूर्यस्यावृतम् । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्यावर्तनमनु अहम् आवर्ते । 'तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्य वावृतमन्वावते' इति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'खयंभूरिति सूर्यम्' (का॰ ३।८।१७) इति । हे सूर्य, लं खयंभ्रकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि । श्रेष्ठः प्रशस्यतमो रिश्मः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि । सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिश्च चलारः । एक उपर्येकोऽधस्ता-त्सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स लमसि । यतस्लं वचींदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ 'सूर्यस्य लावतेते प्रदक्षिणम्' (का॰ ३।८।१९) इति । आवर्तनमावृत् । सूर्यस्य संबन्धि-

नीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहमिप आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

अमें गृहपते सुगृहप्तिस्त्वयां में ऽहं गृहपतिना भूयां स्ट्रं सुगृहप्तिस्त्वं मयां में गृहपतिना भूयाः । अस्थूरि णौ गाईपत्यानि सन्तु श्तर् हिमाः सूर्य-स्यावृतमन्वावते ॥ २०॥

पुठ गाईपत्यसुपित हते । असे गृहपते हे भगवन्नसे,
गृहपते सुगृहपितः शोभनो गृहपितः । अहं त्वया गृहपितना
गृहाणां पलायित्रा भूयासं भवेयम् । किंच सुगृहपितस्वं
मया असे, सहायेन गृहपितना भूयाः भवेः । एवमनेन
प्रकारेण । अस्थूरिणौ गाईपत्यानि सन्तु । अन्यतरतो युक्तं
शक्टं स्थूरीत्युच्यते । तत्वतः प्रतिपिध्यते अस्थूरिति । लुसोपमं चैतत् । यथा उभयतोयुक्तं शकटम् । एवं नौ आवयोः
गाईपत्यानि गृहपितसंयुक्तानि कर्माणि सन्तु । शतं हिमाः
शतं वर्षाणि । अथावर्तते । सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते इति
द्याख्यातम् ॥ २७॥

म० 'गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽमें गृहपते' (का०३।८।२१)

इति । हे गृहपते अस्मदीयगृहस्य पालक हे अमे, लया गृहपतिना गृहपालकेन कुला । लत्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अमे,
लमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो
गृहपालको भूयाः भव । अमेपदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सित
नौ आवयोगीर्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुषाभ्यां निष्पाद्यानि
कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थ्रीव सन्तु ।
निरन्तरमवहितानि प्रवर्तन्ताम् । एकपार्थे वलीवर्दयुक्तं शकटं
स्थ्रि न स्थ्रि अस्थ्रि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं
यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरित तथास्माकं गार्हपत्यानि
सन्तु । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (पा०४।४।९०) इति
व्यप्रत्ययः 'स्थ्रेसेत्यावर्तते प्रदक्षिणम्' (का०३।८।२३)
इति व्याख्यातम् ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तर्शकं तन्में ऽराष्ट्री-इमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८॥

उ० वतं विस्त तते । अमे वतपते हे अमे वतपते, वत-महम् अचारिषं चरितवानस्मि । तदशकं शक्तवानस्मि । तन्मे मम आराधि राष्ट्वं फलम् अभिसमृध्वमित्सर्थः । द्वितीयो वतविसर्गमञ्चः । इदमहम् हे अमे, त्वत्साक्षिकं वतं गृहीत्वा इदं कमे समाप्य य एव कमणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवासि ॥ २८॥ म् 'व्रतं विस्जते येनोपेयात्' (का॰ ३।८।२९) इति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोमेध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विस्रजेत् । हे अप्ते हे व्रतपते कर्मपालक, व्रतमचारिपं कर्मानुष्टितवानस्मि तदशकं शिकतवान् । लत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम् । लया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अप्ते, इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

एकोनत्रिंशी।

अग्नये कव्यवाहीनाय स्वाह्य सोमाय पितृमते स्वाही । अपहता असेरा रक्षीक्सि वेदिषदीः ॥२९॥

उ० अतः परं विण्डिपतृयिज्ञिया मद्याः। प्रजापतेरार्षम्। अग्नौ जुहोति । अग्नये कव्यवाहनायस्वाहा । कवयः क्रान्तद्रश्चाः पितरस्तेषां संवन्धि हिवः कव्यम् । तह्रोढव्यं यस्यायम्धिकारः स कव्यवाहनः । सोमायिपतृमतेस्वाहा । पितृमान् पितृसंयुक्तः । वपट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽसं प्रदीयत इति लिङ्गादेवावेतौ मन्नौ । उिह्यस्ति । अपहताः। अपहताः अस्मान् स्थानान् असुराः रक्षांसि च वेदिषदः वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

म० 'सारतण्डुलमपूर्ण एं श्रपित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यमय इति सोमायेति च' (का० ४।१।०)। कवयः कान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संवन्धि कव्यं हविः । तद्वोद्वमधि-कारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अमये स्वाहा हविर्द-तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्चते-देवाविमौ मन्त्रौ । 'दक्षिणेनोहिखल्यपहता इति' (का० ४। १।८) इति वेद्यां सीदिन्ति वेदिषदः ताहशा असुराः अप-हता वेदिसकाशादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषो देविवरोधिनौ ॥ २९॥

त्रिंशी ।

ये <u>र</u>ूपाणि प्रतिमुश्चमाना असुराः सन्तः स्वध्या चर्रन्ति । परापुरो निपुरो ये भरेन्त्यप्रिष्टाँ हो-कात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३०॥

उ० उत्सुकं परस्तात्करोति । ये रूपाणीति त्रिष्टुबामेयी । ये रूपाणि प्रतिसुञ्जमानाः । ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रति-सुञ्जमानाः । प्रतिपूर्वी सुञ्जतिर्वन्धने वर्तते । आत्मनि बधन्तः असुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेन अस्मा- भिरेतत्स्वादितव्यमिति चरन्ति संचरन्ति । किंच परापुरः पराक्षान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्तीति । निपुरः निकृष्टाः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति विभ्रति धारयन्ति अग्निस्तानसुरान् लोकात् स्थानात् प्रणु-दाति प्रणुदतु प्रेरयतु । अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३०॥

म० 'उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति' (का॰ ४। १।९) इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या । स्वध्या पैतृ-कान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुन्नमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः स्क्ष्मदेहान् ये धार-यन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलस्क्ष्मश्चरीराणि विभ्रति । अग्निरुल्मुकरूपः अस्माह्रोकात् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणु-दाति प्रणुदतु प्रेरयतु । प्रकर्षणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

अत्रे पितरो माद्यध्वं यथाभागमावृषायध्वम् । अमीमद्नत पुतरी यथाभागमावृषायिषत् ॥ ३१ ॥

उ० उदद्वासे अत्र पितरः। बृहती। अत्र अस्मिन्बर्हिषि हे पितरः, मादयध्वं मोदध्वम् । किंच यथाभागं यो यस्य भागः तं यथाभागम् । आवृषायध्वम् । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । वृष इव स्वेच्छया महद्गि-प्रांसैरेतान्पिण्डानश्चीत । आवृत्यामीमदन्तेति जपति । अमी-मदन्त हर्षं प्राप्तवन्तः । 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' इति श्चतिः ॥ ३१ ॥

म० 'अत्र पितर इत्युक्लोदङ्काल आ तमनादावृत्यामीम-दन्तेति जपतीति' (का० ४।१।१३-१४)। आ तमनात् श्वासिनरोधेन ग्लानिपर्यन्तसुद्खुख आस्त इति स्त्रार्थः। हे पितरः, यूयमत्रास्मिन् विधि मादयध्वं हृष्टा भवत। ततो हृविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिकम्य आवृषायध्वं समन्ताद्वृषवदाचरत। यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत । आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३।१।११) इति क्यङ् ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । यान् पितृन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमनितकम्य वृषवत् स्वीचकुः । छि रूपम् । 'यथाभागमाविषु-रिस्वेनतदाह' (२।४।२।२२) इति श्रुतिः। स्वं भागं जञ्च-रिस्वर्थः ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

नमी वः पितरो रसीय नमी वः पितरः शोषीय नमी वः पितरो जीवाय नमी वः पितरः स्वधायै नमी वः पितरो घोराय नमी वः पितरो मन्यवे नमी वः पितरः पितरो नमी वो गृहान्नः पितरो दत्त स्तो वः पितरो देष्मैतद्वः पितरो वास आर्थत्त ॥ ३२ ॥

उ० नमो व इत्यञ्जालं करोति। षट्कृत्वा नमस्करोति। 'षड्डा ऋतवः पितरः' इति श्रुतिः । व्याख्यातम् । 'नमो वः पितरो रसाय' हे पितरः, वः युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । वसन्ते हि मध्वादयो रसाः संभवन्तीत्यत एवं नमस्क्रियते । एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्ना व्याख्येयाः । शोपाय शोपप्रभावाय ग्रीष्माय नमः । शुष्यन्ति हि प्रीष्मे ओषधयः । जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः । स्वधाये 'स्वाहा वे शरत् स्वधा वे पितृणामन्नम्' इति श्रुतिः । शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति । घोराय विष-माय। विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात्। मन्यवे। मन्युः क्रोधः । क्रोध इव हि शिशिर ओषधीर्दहति । नमो वः पितरः पितरो नमो वः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । गृहानः पितरो दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते । गृहान्नः अस्मभ्यं हे पितरः, दत्त । किंच तथा युष्मत्प्रमो-दादसाकं भवतु । यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् वो युष्मभ्यं दुन्नः । सूत्राणि दुदाति । हे पितरः, एतद्वः युष्माकं वासः परिधानम् ॥ ३२ ॥

म० 'नमो व इल्प्रज्ञिलं करोतीति' (का॰ ४।१।१५)। षट्कुलो नमस्करोति । 'षड्वा ऋतवः पितरः' इति श्रुतेः । रसादिशब्देन वसन्तादिषड्तव उच्यन्ते । ते च पितृणां स्वरू-पभूताः अतस्तेभ्यो नमस्करोति । हे पितरः, वो युष्माकं संब-निधने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वस-न्ताय नम इत्यर्थः । एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्यन्त्योषधयो यत्रेति शोषो श्रीष्मः। जीवाय जीवनहेतु-भूताय जलाय वर्षतीवे । स्वधायै शरदे । 'स्वधा वै शरत् खधा वै पितृणामनं दित श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽनानि भवन्ति । घोराय विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुर-लेन दुःखदलात् घोरः । मन्यवे मन्युः कोधस्तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु सर्वीषधीर्दहति । हे पितरः, एवंविध-ऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । हे पितरः, वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः, नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः, वो युष्मभ्यं सतः

विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनादि युष्मभ्यमस्माभिर्दा-तव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद्वव्यक्षयो मास्लिल्यर्थः ॥ 'एतद्व इत्युपास्यति स्त्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्यु-त्तरे यजमान्छोमानि वेति' (का०४।७।१६–१८)। हे पितरः, वो युष्मभ्यमेतद्वासःस्त्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

आर्थत्त पितरो गर्भ कुमारं पुष्करस्रजम् । यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

उ० मध्यमंपिण्डं प्राक्षाति पुत्रकामा । आधत्त । गायत्री । पितरः, आधत्त गर्भम् । कुमारं पुष्करस्रजम् । सक्राव्देन मुण्डमालोच्यते । पुष्करशब्देन पद्मानि । अश्विनौ पुष्करस्रजो अश्विभ्यां पुत्रोपमानं कियते । किंच यथा येन प्रकारेण इह अस्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः पुर्याता देवपितृमनुष्याणाम् । असत् भूयात् तथा आधत्तेति संबन्धः ॥ ३३ ॥

म० 'आधत्ति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राक्षाति पुत्रकामेति' (का० ४ । १ । २२)। गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः, यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणाम-पेक्षितार्थस्य पूरियता भूयात् । तथा कुमारं गर्भ पुत्रक्षपं गर्भ यूयमाधत्त संपादयत । किंभूतं कुमारम् । येन प्रकारेणेह पुष्करस्त्रज्ञं पुष्कराणां पद्यानां सक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजो । अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ तत्तुत्यः कुमारः पुष्करस्तक् तम् । अश्विसाम्यकथ-नेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्ति स्चितम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

ऊर्जे वहिन्तीर्मतं घृतं पर्यः कीलालं परिस्नुतम् । स्वधास्यं तुर्पर्यत मे पितृन् ॥ ३४ ॥

उ० अपो निनयति । ऊर्जं वहन्ती अब्दैवत्या विराट् । हे आपः, यूयम् ऊर्जमनं वहत्यो नानाविधं अमृतं घृतं पयः कीलालम् असरसम् । कीले अलं पर्याप्तः समधें।ऽन्निष्टं कर्तुं रस इति कीलालः । कीलं वन्धनम् । अलमत्यन्तमन्न-स्थेति वा कीलालम् । 'तस्माद्यावनमात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवति' इत्यादि श्रुतिः । परिस्रुतं सुराम् । स्वधास्थ । 'स्वधा वे पितॄणामन्नम्' इति श्रुतिः । 'डुधान् धारणपोष-णयोः' । स्वमात्मीयं पितॄणां धानं पोषणं स्वधास्थ तर्पयत मे पितृन् स्वधा भवथ । ततस्तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० 'ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति' (का॰ ४।१।१९)। अब्देवत्या विराट् । हे आपः, यूर्यं स्वधास्थ पित्र्यहविःस्व-ह्पा भवथ । अतो मे पितृंस्तर्पयत । कथंभृता आपः । परि- स्रुतं वहन्तीः । पुष्पेभ्यो निःस्रतं सारं वहन्तः । तच सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्देऽन्नगतं स्वादुलमभिधते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच त्रिविधमपि कीदशम् । अमृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् । पुनः कीदशम् । कीलालम् 'कील वन्धने' । कीलनं कीलो वन्धः तमलित वारयतीति कीलालम् । 'अलं वारणपर्याप्र्योः' इति धातुः । सर्ववन्धनिवर्तकम् । ईदशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकलसुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । इश्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा।

सुमिधाग्निं दुवस्यत घृतैबेधियुतातिथिम् । आ-स्मिन्ह्व्या जुहोतन ॥ १ ॥

उ०समिधाभिम्। आधानमन्त्राः प्रागित्रक्योंतिरित्येतेभ्यः। देवानामापं प्रजापतेर्वाभेर्वा । आभेर्यश्चतस्त्रो गायग्यः । आश्वर्यिस्तिस्यः समिधो घृताक्ता आद्धाति । समिधाभिं दुवस्यत समिधाश्वर्थसमिधा अभिं दुवस्यत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । परिचरत । ततो जातं सन्तं पूर्णाहुतिसंब-न्धिभिर्धृतैः बोधयत अवगतार्थं कुरुत । अतिथिम् अतिथिध-माणम् । ततोऽनन्तरं हविःसंबन्धिन आस्मिन्हव्या जुहो-तन । आजुहोत अस्मिन्नभ्रो हव्या हवींपि ॥ १ ॥

म० अध्यायद्वःयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः। अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागप्तिज्यीतिरित्यन्तेभ्यः (ख॰ ६)। देवानां प्रजापतेरम्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम् । आप्तेय्यश्वतस्रो गायच्यः । तत्र कात्यायनः 'अमावास्यायामम्याधेयम्' (४।७।१) इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कार्या-<mark>ण्युक्ला पश्चादिदमाह । 'तं चातुष्प्रार्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये</mark> कृता सर्पिरसिच्याश्वत्थीस्तिसः सिमधो घृताका आद्धाति समिधामिमिति प्रत्यूचम्' (४।८।४।५) इति । अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋ लिग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्ला वहिरुद्वास्य तस्या-दनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिसः समिधस्तस्मिन्सर्पिष्यभ्यज्य तिस्रभिर्ऋगिभरमावभ्याद-धातीति । समिधाप्तिम् । हे ऋलिजः, यूयं समिधा कृला अप्तिं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगि-ध्यते दीप्यते विह्वर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः हो-ष्यमाणैः पूर्णाहुतिसंबन्धिभरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमि बोधयत प्रज्वालयत । अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ ह्या नानावि-धानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७। १। ४५) इति तनबादेशः॥ १॥

द्वितीया ।

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीत्रं जुहोतन । अमये जातवेदसे ॥ २ ॥

उ० जपित । सुसमिद्धाय साधु समिद्धाय । शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । घृतं तीवं पटुतरं गव्यं प्रहणोद्धासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतिम-स्पर्थः । जुहोतन जुहुत । तेत्त्यर्थका उपजना भवन्ति कर्तन हन्तन यातनेति । अग्नये जातवेदसे जातप्रज्ञानाय ॥२॥

म० हे ऋत्विजः, अभये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत। जुहोतेः परस्य लोट्मध्यमबहुवचनस्य तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्व' (पा० ७। १। ४५) इति तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम्। किंभूतायामये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय। अतएव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय। जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा। किंभूतं घृतम्। तीत्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणो द्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः॥ २॥

तृतीया।

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृह-च्छोचा यविष्ठय ॥ ३ ॥

उ० तं त्वा सिमिद्धिः यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां सिमिद्धिः । हे अङ्गरः । अङ्गित्रगृत्यर्थः । रो मत्वर्थीयः । गमनवन् । 'अङ्गरा उ ह्यप्तिः' इति श्रुतिः । घृतेन वर्धयामसि वर्धयामः । 'इदन्तो मिस' इति सिकारङ्ग्रान्दसः । बृहत् महत् शोच दीप्यस्व । यविष्ठ्य युवतम । इष्टनि परभूते देः 'स्थूल-दूरयुव-' इत्यादिना यविष्ठ्य इति सिद्धम् । स्वार्थिको यकारसिद्धतः ॥ ३ ॥

म० हे अङ्गरः, अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गराः । रस्प्रत्ययो मलर्थायः । तत्तवागेषु गमनवन्नमे । 'अङ्गरा उ ह्यामः' (१।४।१।२५) ति श्रुतेः तं य उक्त-गुणस्तथाविधं ला लां समिद्धिर्यज्ञसंबन्धिकाष्ठैष्ट्रतेन संस्कृता-ज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः । 'इदन्तो मिस' (पा००।१।४६) इति सिकारङ्ग्जन्दसः । हे यविष्ठ्य युवतम, कदाचिदिप स्थविरत्वरहितेत्वर्थः । तथाविधामे, बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोच दीप्यस्व । 'द्यचोऽतस्तिङः' (पा०६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । इष्ठनि परे 'स्थूलदूर्युव–' (पा०६।४।१५६) इत्यादिना वा टिलोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठाः । स्थार्थे तद्धितयकारः ॥ ३॥

चतुर्थी।

उप त्वामे हुविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु ह्येत । जुषस्व समिधो ममे ॥ ४ ॥

उ० उप त्वा उप यन्तु त्वां हे अग्ने, हिवष्मतीः हिवषा संयुक्ताः । घृताचीः घृताञ्चनाः सिमधः । हर्यत । 'हर्य कान्तौ' । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सावन् , ताश्च त्वां प्रत्युप-गच्छन्तीः जुपस्व आसेवस्व सिमधः मम संबन्धिनीः ॥ ४॥

म० 'उप त्वेति जपतीति' (का० ४।८।६) हे अभे, हिवष्मतीईविष्मत्यः हिवर्युक्ताः घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेप्सावन्, 'हर्यतः । आचके' (निघ० २।६।१०) इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात् । तथाविध हे अभे, मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व । त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः । 'छन्द्सि परेऽपि' 'त्यवहिताश्व' (पा० १।४।८१-८२) इति । उपयन्तु इत्युपसर्गिकियापद्योर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरित्त्वादौ 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥४॥

पञ्चमी।

भूर्भु<u>वःस्वुद्याँरिव भून्ना पृथिवीव वरिम्गा ।</u> तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमे<u>न्नादमन्नाद्याः</u> याद्धे ॥ ५ ॥

उ० भूर्भेवःस्वः । महाव्याहृतयः । प्रजापतेरार्षम् । गाईपत्याहवनीययोराधानमञ्जाः । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका अभिधेयाः, ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः, अन्नप्रजापशवो वा। श्रुतितो व्याख्यातमेतत् । इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा यजमानो जपति । द्यौरिव भूम्ना । उपरिष्टादारभ्येतद्यजुर्व्याख्येयं । तथाहि सुबोधं भवति । तस्याः ते तव हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संबोधनं क्रियते । हे देवयजनि, ते पृष्ठे उपरि । अग्निमन्नादम् अन्नस्यात्तारम्। अन्नाद्याय अन्नाद्नाय अन्नभक्षणाय । आद्धे स्थापयामि । तस्याः पृथिव्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय । द्यौरिव भूमा । यथा द्योभूँम्<mark>गा नक्षत्रवहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्मूयासम् ।</mark> पृथिवीव वरिम्णा । यथा पृथिवी वरिम्णा उरुत्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम् । अथवा यथाकममेव व्याख्यायते । द्यौरिव भूझा भूयासम् पृथिवीव वरिम्णा भूयासम् । हे अम्ने, त्वत्प्रसादात् । पृथिन्युच्यते । तस्याः ते तव पृथिवि देवयजनि, पृष्ठे उपरि अग्निमन्नाद्मन्नभक्ष-णाय आद्ध<mark>े । यस्यास्तव मन्वादयोऽपि अन्नाद्याय संवृताः</mark> संजाताः ॥ ५ ॥

मo 'दारुभिर्ज्वेलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेषु' (का॰ ४।९।१) इति । भूर्भुवःस्वरिति पूर्वविदिति च' (४।९।१६) अस्यार्थः । आपो हिरण्यमूषाख्त्करः शर्क-रेति पञ्च संभारान्संपाद्य स्फ्येनोक्षिखितायां ग्राद्धायां भूमौ तान्संभारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ट्रैज्वेलन्तमितं भूभ्वःस्व-रिति पञ्चाक्षराण्युचारयन्नाद्ध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमप्राक्षरत्वाद्रभेगीयत्रत्वं श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसहितस्याप्तेः प्रजापतिसुखादुत्पन्नत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्वः इति ततीया । एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुचारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सप्टत्वात् । अत <mark>एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत् । एतासां व्याहतीनां</mark> महिमा भूयादिति । भूर्भुवःसःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्म-प्रजापरावो वा । सर्वे मद्दशगा भूयासुरिति प्रार्थयत्रशीना-द्ध्यादित्यर्थः । 'इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्रेत्याहेति' (का० ४।९।१७)। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देव-यजनी तथाविधे हे पृथिवि, तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयो-<mark>ग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य</mark> हुतस्यात्तारमप्तिं गार्हपत्यादि-रूपमाद्धे स्थापयामि । किमर्थम् । अन्नाद्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यात्रस्यात्तुं योग्यस्यात्तस्य सिद्धर्थम् । आहिताश्या-दित्वात्पर्निपातः (पा० २।२।३७)। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽभिमाधाय भूमा द्योरिव भूयासमिति <mark>क्षेषः । बहोर्मावो भूमा तेन । यथा</mark> द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रपश्चादिभिवंहुर्भूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भ्यासम् । उरोभीवो वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिना-माश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भ्यासम्। यद्वा पूर्वार्वस्यायमर्थः । किंभूतमिम् । भूम्रा द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तम्। किंच वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वेपाण्या-श्रेष्ठत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अतएव क्वचिद्विधिवाक्ये अप्तये पावकाये-त्याम्रातम् ॥ ५ ॥

षष्टी।

आयं गौः पृश्चिरक्रमीद्सदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्तस्वः ॥ ६ ॥

उ० आयं गौः पृक्षिः । सार्पराज्य आर्षम् । गायत्रस्तृचः आहवनीयाद्म्युपस्थाने विनियुक्तः।अग्निः परापररूपेण स्त्यते। आयं गौः पृक्षिरक्रमीत् । आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणा-यमग्निः गौः गन्ता। सर्वासु तासु तासु क्रियासु पृक्षिर्नानारूपः असदन्मातरं पुरः इमं लोक्सिक्षिणानुगृह्य ततः प्रातरादि-त्यात्मना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि । किंच पितरं च प्रयन्स्यः पितरं धुलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्तते । स्वः स्वर्गे आदित्यः ॥ ६ ॥

स्व 'आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्रिमाद-धातीति' (का० ४।९। १८-१९) । आयं गौरित्यादी<mark>नां</mark> तिसृणामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम् । सर्पराज्ञी कद्रुः पृथिव्य-भिमानिनी । तया दृष्टत्वात् ताभिर्क्तिभराहवनीयमुपतिष्ठते । ततो दक्षिणाग्निमादं ध्यादिति सूत्रार्थः । गायत्रस्त् चः । अग्निः परावरहपेण स्तूयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अकमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्र<mark>मण</mark>ं पादविक्षेपं कृतवान् । किंभूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः यज्ञनि-व्यत्तये तत्तवजमानगृहेषु गन्ता । 'गमेडींप्रलयः' (उ० २ । ६६) । तथा पृक्षिः चित्रवर्णः । लोहितशुक्कादिवहुविधज्वाली-पेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीम-सदत् आसीदत् आहवनीयरूपेण प्राप्तवान् । तथा खः प्रयन आदित्यरूपेण खर्गे संचरन पितरं च द्युलोकमपि अस-द्त्प्राप्तवान् । स्वःशब्देन सूर्यः (निघ० १।४।१)। द्युलो-कभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते । 'द्यौः पिता पृथिवी माता' इति ॥ ६ ॥

सप्तमी।

अन्तर्श्वरति रोचनास्य प्राणाद्पान्ती । व्यक्य-न्यहिषो दिवेम् ॥ ७ ॥

उ० एवमादित्यरूपेणाझि स्तुत्वा अथेदानीं वायुरूपेण स्तौति । अन्तश्चरति रोचनास्य । यावापृथिव्योरन्तरं चरति अग्नेवांच्वाख्या शक्तिः। 'अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते' इति श्वतेः । रोचना । 'रुच दीष्तो' । दीपना अस्य अग्नेः । किं कुर्वाणा चरति । प्राणादपानती । 'अन प्राणने' । सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरस् अपानती चरति अपानादनन्तरं प्राणती चरतीति सामर्थ्यादयमर्थों लभ्यते । एवं वाच्वादित्याभ्यां स्वशिक्तभ्यामिदं जगदनुगृद्याथ य एनामेवसुपतिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यनमहिषो दिवम् । विविधं तस्य पुरुषस्योन्पभोगार्थमवलोकयित पश्चति भोग्यत्वेन दिवं युलोकम् । महिषः । 'अग्निवैं महिषः स हीदं जातो महान्' इति श्रुतिः ॥ ७ ॥

म० एवमादिसहपेणामिं सुत्वा वायुहपेण स्तौति । अस्यामे रोचना । 'रुच दीप्तौ' दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या । अन्तश्चरति चावापृथिव्योर्मध्ये चरित । 'अन्तिरेक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवते' इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानती सर्वचरिरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादनन्तरं प्राणातीत्यप्यथीं लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापान्योर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः । सति हि जठरामौ जीवनहेतो-रौष्ण्यस्य शरीरे सङ्गावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादिमः

प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वराक्तिभूता-भ्यामिदं जगदनुगृद्धा य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यख्यदिति । महिषोऽिमः दिवं व्यख्यत् । द्युलोकं भोगस्थानमनु-ष्टातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः । 'अभिवें महिषः स इदं जातो महान्' इति श्रुतेः । व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्य 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा॰ ३ । १ । ५२) इति च्लेरङ् । आलोपः । 'छन्दिस छङ्खङ्ख्यः' (पा॰ ३ । ४ । ६) इति सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानती । किवन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः । 'उगितश्व' (पा॰ ४ । १ । ६) इति ङीप् ॥ ७ ॥

अष्टमी।

त्रिं ्शद्धाम् विर्गजिति वाक् पेत्ङ्वायं धीयते । प्रतिवस्तोरह द्युभिः ॥ ८॥

उ० ति ए्राद्धाम । त्रिंशात्सु धामस्विति विभक्तियात्ययः। 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि'
इति स्थानान्यत्राभिष्ठेतानि । त्रिंशचाहोरात्रे मुहूर्तास्त इह
गृद्धन्ते । त्रिंशात्सु स्थानेषु मुहूर्तास्येषु स्तुतिभिरिक्षर्यं
स्तूयते । यत्रे या वाग्विराजित शोभते स्तूयमाना सा
वाक् । पतङ्गाय पतन्गच्छतीति पतङ्गोऽिक्षः स ह्यरण्याः
पतन् गार्हपत्यभावं गच्छिति गार्हपत्यादाहवनीयिमत्यादिना
ताद्ध्ये चतुर्था । पतङ्गार्थं धीयते अभ्यर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरिक्षरिव
स्तूयते। सि ह सर्वात्मा। प्रतिवस्तोरह द्युभिः। वस्तोः द्यःभानुः
इत्यहनीमसु पठितम् । अह इति निपातो विनिम्रहार्थीयः ।
न केवलं या त्रिप्शत्सु धामसु वाग्विराजिति सा पतङ्गाय
धीयते किं तिर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं च या स्तुतिलक्षणा वाक् सा
च द्युभिः अहोभिरुत्सवभूतैः । उत्सवाः यागपारायणाद्यः ।
स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यस्थै देवतायै ८

म॰ 'सुपां सुछक्' (पा॰ ०।१।३२) इत्यादिना त्रिंशच्छव्दाद्धामशब्दाच सुपो छक्। 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' (निरु०९।२८।२९)। अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशनमुहूर्ता धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशनमुहूर्ता धामशब्देनाभिन्नेताः । त्रिंशतस् धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजित शोभते स्त्यमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अद्रयर्थमुचार्यते । पतन् गच्छतीति पतङ्गः अग्निः । स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनी-यतामित्यादि । सर्वदेवसंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरित्ररेव सर्वात्मत्वात्स्त्यत इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशतसु धामसु या वाग्विराजति सेव पतङ्गाय धीयते । किं तिर्हं प्रतिवस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्यत्स-

वभूतेः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजित सा पतङ्गायैव धीयते नान्यस्यै देवतायै। 'वस्तोः द्युः भानुः' (निघ० १।९।१) इलाहर्नामसु पठितम् । अहेति निपातो विनिम्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागस्यथैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन । तद्वि-राजित विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनु-ष्ठानेनाहवनीयाद्यभीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इलर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायामये धीयते उचार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशलाद्भिः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति तद्वदिमरपि गाईपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यमेः पक्षिसादस्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽमि-माहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किंलन्यदप्युच्यत इलर्थः । वस्तोरिलहर्नामसु पठितम् । प्रति-वस्तोः प्रलहं द्युभिः द्योतनैरयमिः स्तूयत इलध्याहारः। द्युर्वीतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८॥

इलस्याधेयमन्त्राः॥

नवमी।

अग्निज्यों तिज्यों तिप्तिः स्वाह्य सूर्यो ज्योति-ज्यों तिः सूर्यः स्वाह्य । अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चेः स्वाह्य सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चेः स्वाह्यं । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाह्यं ॥ ९॥

उ० अग्निज्योंतिः । अग्निहोत्रमञ्जाः प्रागुपप्रयन्त इत्येत-स्मात् । प्रजापतेरार्षम् । अग्निर्वर्च इति द्वे तक्षाप्रयत्परां-जीवलश्चेलिकः । सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः । पूर्वाः पञ्चेक-पदाः । अग्निज्योंतिज्योंतिरिशः स्वाहा । 'नमःस्विस्तिस्वाहा-' इत्यादिना स्त्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी । अग्निज्योंतिज्योंतिरिशिरिति मन्नाभ्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः । अथ कोर्थः । अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुत-मस्तु । अथवा स्वस्याहानमस्तु । हानं हाः नहाः स्वस्य अहा अपित्यागः । आत्मनो द्वयस्य वेति । अथवा योऽग्निज्योंतिज्योंतिश्चाग्निस्तस्मे स्वाहा । सूर्यो ज्योतिरित्यप्यनेनैव व्याख्यातम् । अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य । अग्निर्वर्चः योऽग्निर्वर्चसा अनन्यभूतम् तद्वपं तस्मे हुतमस्तु । अनेनेव सूर्यो वर्च इत्याख्यातः प्रातहोंममन्नः । ज्योतिः सूर्यं इति व्याख्यातः सूर्यो ज्योति-रित्यनेनैव ॥ ९ ॥

म० अथामिहोत्रहोमसन्त्राः अमिज्योतिरित्यारभ्य उप-प्रयन्त (ख० ११) इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्कृषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यूषी । 'यथामिर्वचों द्वे तक्षापश्यत्परां जीवलश्रेलकिरिति'

(अनु०१।११) सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः। आद्याः पश्चैकप्रदाः । अग्निज्योंतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे एकपदे गायत्र्यो तक्षा मुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इतीमां चेल-कस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपदयदित्यर्थः । अथ 'प्रदीप्तामभिजु-होल्यमिज्यीतिरितीति' (का०४। १४। १४) या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । अग्निज्योतिषमिति काण्वशा-खोक्तमन्त्रेण (अध्या०३।२।१) समित्प्रक्षेपः । मन्त्रा-र्थस्तु । योऽयमभिर्देवः स एव ज्योतिर्दश्यमानज्योतिःस्वरूपम् । यचेदं हुरुयमानं ज्योतिः तदेवाभिर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिद्प्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीह-पायासये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंक्रलीनोऽप्तिहोत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातहींममन्त्रः सायंहोम-मन्त्रवद्वाख्येयः । सूर्यसंविन्धं तेजो रात्राविष्टं प्रविशतीति सायमिन्रज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेष्यप्रिसंविन्ध ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । 'अग्निमादिलः सायं प्रविशति तस्माद्भिर्दूरात्रक्तं दृहशे । उमे हि तेजसी संपद्येते उद्यन्तं वादित्यमित्ररनु समारोहित । तस्माद्भम एवाभेर्दिवा दहशे' इति तित्तिरिश्रुतेः । 'अभिर्वेर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति' (का०४। १४। १५) ब्रह्मवर्च-सकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्व जुहुयात्। योऽप्रिर्वर्चोनन्यभूतः यस्य तज्योतिर्वर्चोनन्यभूतम् सुहुतमस्तु । एवं 'सूर्यो वर्च इति ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति' (का॰ ४। १५। ११) प्रातहींममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योति-रेव। तसी खाहा॥ ९॥

दशमी।

स्जूरेंवेन सिवित्रा सज् राज्येन्द्रेवता । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा । स्जूरेंवेन सिवित्रा सजूरुषसेन्द्रे-वता । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

उ० अन्यो होममन्ने विकल्पः । सज्देवेन । अग्निरुच्यते । सज्देवेन सवित्रा । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' । योऽग्निः समानप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च । राज्या इन्द्रसंयुक्तया स जुपाणः सेवमानः आस्वाद्यन् आहुति वेतु । वेतिरिह पानार्थः स्वादनार्थो वा । स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु । अथ प्रातः सूर्य उच्यते । सज्देवेन सवित्रा समानप्रीतिदेवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च उपसा । उपसाशब्देन सूर्यप्रभोच्यते इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुपाणः सेवमानः स्वाद्यन् सूर्यः वेतु पिवतु । स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १०॥

म् 'सज्रिति वेति' (का॰ ४। १४। ९) जुहोती-यानुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सज्रित्यादिमन्त्रद्धयं विकल्पितम् । सज्देंवेन । अप्तिर्वेतु अस्मदीयं कमें प्राप्नोतु । यहा वेतु आहुतिं भक्षयतु । 'वी प्रजननकान्त्यसनखादनेषु' इति धातोः प्रयोगः । किंभृतोऽप्तिः । सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सज्ः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं ज्ः समाना ज्ः प्रीतिर्यस्यासौ सज्ः । तथा इन्द्रवला राज्या इन्द्रेण देवेनोपेत्या रात्रिदेवतया सज्ः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानिप्तदेवत्ससौ स्वाहा हूयमानिषदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातःस्य उच्यते । अप्तिमन्त्रवदयं स्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १०॥

एकादशी।

ड्पप्रयन्ती अध्वरं मन्त्रं वोचेमामये । आरे अस्मे च शृज्वते ॥ ११॥

उ० अथ यजमानाइयुपस्थानम् । उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोपः पोपैरित्यन्तं देवानामार्पम् । आद्ये हे आग्नेय्यो गायत्र्यो । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञम् । मन्नम् आपम् । वोचेम ब्र्याम । अग्नये आरे दूरेऽपि स्थिताय असो च श्रण्वते अस्माकं च मन्नं श्रुण्वते अस्मन्मन्न-श्रवणादिभिमुखायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

म् 'सायमाहुत्या एं हुतायां यजमानो ऽमी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो ११ अस्य प्रलां १६ परि ते ३६ चित्रावसविति १८ चेति' (का० ४। १२। १—३) आहवनीयगार्हपत्यावमी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं ३७ वृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे । आहवनीयोप-स्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोऽप्तयेश्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमृहं वोचेस उच्याम । किंभृता वयम् । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्त उपगच्छन्तः । किंभृतायाम्नये । आरे दूरे <mark>अस</mark>े अस्माकं समीपे इति शेषः । शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय । वोचेमेति वक्तराशीर्लिङ परसौपदो-त्तमबहुबचने परे 'लिक्न्याशिष्यङ्' (पा० ३ । १ । ८६) इलाङ् । यासुद्र 'अतो येयः' (पा० ७।२।८०) 'वच उम्' (पा० ७ । ४ । २०) 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति सार्वधातुकलात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा॰ ७।२।७९) इति सलोपः यलोपः । वोचेम असे 'सुपां सुछुन्' (पा० ७ । १ । ३९) इति शेआदेश आप्तः ॥११॥

द्वादशी।

अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपार् रेत्रार्भि जिन्वति ॥ १२ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा । परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्यामृत्यप्तिः स्त्यते । अभिनयेन दर्शयति । योयं 'अग्निर्मूर्धा दिवः' अहिन आदित्यात्मा युलोकस्य मूर्धा भवति । अयमेव ककुत् । क्रकुदिति महन्नामसु प्रस्यते । तस्य कृतान्तलोपस्येतद्र्पम् । अयमेव महानात्मा जगतः कारणिमत्यर्थः । अयमेव पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशादिभिरयमिः सर्वाः प्रजा अनुगु- ह्यातीत्ययमभिप्रायः । किंच अयमेव अपां रेतांसि जिन्वति । या पता युलोकात्पतन्ति तासामपां रेतांसि । रेतः कारणमुख्यते । तानि कारणानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयति परिपुष्यतीति यावत् । आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति । तथाच श्रुतिरिष्ठां प्रकृत्य भवति 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतः' इत्यारभ्य 'यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः' इत्येवमन्ता आहुतिपरिणामनवादिनी ॥ १२ ॥

म० अयमिं अपां रेतांसि जिन्नति द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि वीहियनादिरूपेण परिणतानि जिन्नति । जिन्नतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणयति । वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्नति पुणाति । आहुति-परिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः । 'ते वा एते आहुती उत्का-मतः' इत्यादिश्चतेः । किंभूतोऽिमः । दिनो मूर्धा द्युलोकस्य विरःसमानः । यथा विरः श्रिरस्योपिर वर्तते तथायमिम-रहिन स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टलादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपिर वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छन्दो गोपृष्ठोन्नतावयनवाची तद्व-दादित्यरूपेण सर्वोपिरस्थलात्ककुत्सदशः । यद्वा ककुदिमिति मह्नाम (निघ० ३ । ३ । १९) तस्यान्तलोप आर्षः । महृत् जगत्कारणिमत्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाह्माकप्रकाशैर्मूलोकस्थानामुपकारकलात् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

डुभा विमिन्द्रामी आहुवध्यो डुभा रार्धसः सह मोद्यध्ये । डुभा दातारिविषा १ रेयीणामुभा वार्जस्य स्रातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उ० उभा वामिन्द्रामीति। ऐन्द्री त्रिष्टुप्। हे इन्द्रामी उभा उभी वां युवाम् आहुवध्ये। कध्येप्रत्ययः आख्यातोत्त-मपुरुषस्येकवचनस्थाने। आह्वयामि। किमर्थमुभावाह्वयामि। राधसः सहमादयध्ये राधसो धनस्य हिवर्छक्षणस्य। सह एकस्मिन्नेव प्रदाने। माद्यध्ये। माद्यतिभोजनार्थः। सह भोजनाय । किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सहभोजनायेत्यत आह। उभा दाताराविषां रयीणाम्। उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशिलो ह्यामन्नानां रयीणां धनानां च भवथो युवाम्। उभावाजस्य सात्ये हुवे वाम्। यतश्चेवं युवां विशिष्टान्नधन्दातारो अतो भूयो भूय उभाविष वाजस्यानस्य सात्ये हुवे आह्वयामि वां युवाम्॥ १३॥

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्रामी त्रिष्टुप् द्वयूना ॥ इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः । तस्य यश्वसाधकलरूपेश्वर्ययुक्तलात् । अमिशब्देन
गार्हपत्यः । अमे नीयत इत्यमिरिति यास्कव्युत्पत्तः । स हि
प्रथममाधीयते । हे इन्द्रामी, वां युवामुभौ आहुवध्यै आह्वातुमिच्छामीति शेषः । ह्वयतेस्तुमर्थे कध्येप्रत्ययः । किंच
राधसः धनाद्धविर्लक्षणात् सह माद्यध्यै युगपदेककर्मणि
उभौ युवां माद्यितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । 'मदी
हर्षे' इति, 'मद तृप्तों' इति धातोर्वा णिजन्तानुमर्थे शध्येप्रत्ययः।
गुणः । यत उभौ युवामिषामनानां रयीणां धनानां दातारों ।
अत उभौ वां युवां वाजस्यानस्य सातये दानाय हुवे आहुयामि । उभा । उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये 'षणु
दाने' अस्य धातोः 'ऊतियूति—' (पा० ३ । ३ । ९७) इति
किन्नन्तो निपातः । हुवे 'बहुलं छन्दिस' (पा० ६ । १ । ३४)
इति ह्यतेः शिप संप्रसारणे जवङ् ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

अयं ते योनिर्भुतिवयो यती जातो अरीचथाः। तं जानन्नम् आरोहाथा नो वर्धया र्यिम् ॥ १४ ॥

उ० अयं ते योनिः । आग्नेच्यस्तिस्नोऽनुष्टुक्जगतीगायग्यः । आहवनीयोऽग्निरुच्यते । हे अग्ने आहवनीय, अयं
गार्हपत्योऽग्निः ते तव योनिः उत्पत्तिष्थानम् । कथंभूतो
योनिः । ऋत्वियः ऋतावृतौ प्राप्तः काले काले भवति ।
यतो जातो अरोच्थाः । 'रुच दीप्तौ' । यस्मास्वं जातः सन्
पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वक्षभावमुपगतः सन्
दीप्तवानसि तं जानन्नग्ने आरोह । तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुनरुद्धरणाय । अथानन्तरमेव नः
अस्माकं वर्धय स्कीतं कुछ । रियं धनम् । येन पुनरिष त्वां
यक्ष्याम इस्रिमित्रायः ॥ १४ ॥

म० तिस आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा । हें अग्ने आहवनीय, ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पित्तस्थानम् । किंभूतः । ऋलियः उत्पादनयोग्यः कालः ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्थेति ऋलियः । 'छन्दिस घस्' (पा० ५ । १ । १०६) इति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इया-देशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मा-हतुकालोपेताहाईपत्याज्ञात उत्पन्नस्लमरोचथाः कर्मकाले दी-प्तोऽभूः । हे अमे, तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्म-दर्थ रियं धनं वर्धय पुनर्यागाय समृद्धं कुरु । 'अन्येषामिष हर्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिहीता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भगवो विरुह्युर्वनेषु चित्रं विभवं विशेविशे ॥ १५॥

उ० अयमिह। अयमाहवनीयोग्निः इह खरस्थाने प्रथमः
मुख्यः। दक्षिणास्यभिप्रायं च प्राथम्यम्। धायि। 'हुधान् धारणपोषणयोः'। निहितः धातृभिः अग्निधातृभिरध्वर्युभिः।
होता आह्वाता देवानाम्। यजिष्ठः यष्ट्रतमः भानुपाद्धोतुः।
अध्वरेषु यज्ञेषु। ईट्यः स्तुत्यः। यममवानः यमग्निमाधाय
पूर्वेपि ऋषयः अमवानप्रसृतयः। सृगवः सृगवश्च सृगोरपत्यानि। विरुरुचुः। 'रुच दीशों'। विविधां दीशिं प्राप्तवन्त इत्यर्थः। क्वावस्थितं सन्तमाधाय विरुरुचुः। वनेषु
अरण्योराधानाभिप्रायम्। चित्रं चयनीयम्। विभ्वं विशेविशे। यं च इदानीमपि आद्धाति विभूतिशक्तियुक्तं विशे
मनुष्याय। विश् इति मनुष्यनाम॥ १५॥

म० जगती वामदेवदृष्टा । द्वाद्शाक्षराश्चलारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यृहेनैकाद्शः चतुर्थो व्यूहेन द्वादश-स्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्टानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन्धातृभिर्धायि अधायि आधानकर्तृभिरा-हितोऽभूत्। 'बहुलं छन्दस्यमाख्योगेऽपि' (पा॰ ६। ४। ७५) इत्यडभावः । दक्षिणास्यपेक्षं प्राथम्यम् । किंभूतः । होता देवानामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । 'अतिशायने तम-बिष्टनी' (पा० ५।३।५५) इतीष्टिन परे 'तुरिष्टेमेयःसु' (पा॰ ६।४। १५४) इति तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोम-यागादिषु ईड्यः ऋलिग्भिः स्तुत्यः । अप्रवानो भगवो विशेविशे-यमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् । रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रशब्दोऽपत्यनामसु पठितः (निघ० २ । २ । ७) अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्रवारुषिः अप्रवानस्तत्प्रमृतयो भृगवश्च मुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम (निघ०२।३।५)। यजमानरूपाय तसी तसी मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु प्रामाद्वहिर्यजना-ख्येष्यरण्यप्रदेशेषु यममि विरुरुचुः दीपयन्ति स्म । किंभूतं यम् । चित्रं विविधकर्मीपयोगित्वेन आश्वर्यकारिणम् । अतएव विभवं विमुं विभुलशक्तियुतं यणादेशः ॥ १५ ॥

षोडशी।

अस्य प्रवामनु यते १ ग्रुकं देतु हे अहीयः । पर्यः सहस्रमामृधिम् ॥ १६॥

उ० अस्य प्रलां गां प्रकृत्यामिहोत्रबाह्मणे श्र्यते । 'तामुहा-मिरिमिद्ध्यो मिथुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चत्' इत्यादि तद्यांभिवादिन्येषा ऋग्भवति । अस्यै-वाग्नेः प्रलां चिरन्तनीं द्युतं दीप्तिं गवि अनुपक्तां शुक्ररूपापकां गाम् । दुदुहे दुदुहिरे दुग्धं रक्षन्ति दुहन्ति । का दुहन्ति रक्षन्ति काः । अहयः गावः । 'ही लजायाम्' अविद्यमानहियः अलजिता उजवलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुकं या प्ता गावः रक्षन्ति पयः दुग्धम् । सहस्रसां सहस्रसंख्यानां चातु-मांस्यपशुसोमानां सनितारं संभक्तारम् । ऋषिद्रषृ । द्रष्टृत्वं च गवि सत् पयस्युपचर्यते । 'साहैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्यु-पक्रम्य 'ते देवा विदांचकुरेप साम्नो हिंकारः' इत्येवमादिना ग्रन्थेन गोभिहिंकारो दृष्ट इत्येतत्यतिपादितम् । स एष मन्नो गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति ॥ १६ ॥

म० गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः प्रल्लां चिरन्तनकाळभवां द्युतमनु दीप्तिमनुस्रत्य अहयः नाित्त हीर्थेषामीदशा लजारहिता दोग्धारः ऋपिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्ने दुदुहिरे । दुहेर्लिटि 'इरयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति रेआदेशे रूपम् । 'ऋष गतौं' । अर्षति दोहनस्थाने गच्छतीति ऋषिगीः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । <mark>सायंदोहन-</mark> कालेऽन्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति <mark>शङ्कया</mark> दोग्धृणां ळजा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्नशङ्कानुदया<mark>छजा</mark>-भावादहयो दोग्धारः । किंभूतासृषिम् । सहस्रसाम् । 'षो<mark>ऽन्त</mark>-कर्मणि'। संहस्रसंख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीर-द्ध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः किप् । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरं गांप्रकृत्याभिहोत्रब्राह्मणे श्रूयते 'तासु हामिरिभदध्यौ मिथुन्येन यास्यामीति ताएं संबभूव तस्याएं रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवत्' (२।२।४। १५) इत्यादि। तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अहयः गावः नास्ति हीर्लजा यासां ता अहयः अलजाः उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लजते । अहयो गावोऽस्याप्तेः प्रलां चिरन्तनीमात्मा<mark>तु-</mark> पक्तां द्युतं दीप्तिं द्युकं द्युकरूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुहे <mark>दुहन्ति क्षरन्ति । अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव</mark> गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषण-द्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुर्मास्यपश्चसो-मानां संभक्तारम् । पुंस्लमार्षम् । 'जनसनखनकमगमो विद्र' (पा०३।२।६७) इति विद्प्रत्यये 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा॰ ६।४।४१) इत्याकारे वेर्लीपे सहस्रसा इति रूपम्। तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचयेते । 'सा हैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्युपक्रम्य 'ते देवा विदा~~श्रकुरेष~~ साम्रो हिङ्कारः' इत्यादिना प्रनथेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्य-पादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अहय इलस्य विशेषणद्वयम् । किंभूता अ**ह**यः । स**हस्रसाः** ऋषयः । पूर्ववद्थीं वा ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

तन्पा अमेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्वा अमेऽस्या-युर्मे देहि वर्चोदा अमेऽसि वर्चों मे देहि । अमे यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आर्पण ॥ १७॥

उ० अथ यज्ंषि। तन्पा अग्ने। हे भगवन्नग्ने, यस्त्वं स्वभा-वत एव अग्निहोत्रिणां तन्पा असि तन्ः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं मे मम तन्वं पाहि गोपाय। आयुर्व अग्नेऽसि यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने, स आयुर्मे मम देहि। वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि। यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि स वर्चो मे देहि। यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसामिरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्च इत्युच्यते। हे अग्ने, यत् मे मम तन्वाः शरीरस्य ऊनं न्यूनम् अवखण्डितं तत् मे मम आप्रण आपूर्य॥ १७॥

म० अथ यज्ंषि चलार्यप्तिदेवलानि । हे अमे, त्वं स्वभा-वत एव तन्पा असि अमिहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तन्ं पाति पालयतीति तन्पाः । उदरामौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालन-मतो हे अमे, मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् 'वा छन्दिस' (पा० ६ । १ । १०) इत्यमि पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम् । हे अमे, लमायुदा असि आयुषो दाता भविस । अतो मे ममायुदेहि अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदरामेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन मियत इति प्रसिद्धम् । हे अमे, त्वं वर्चीदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्ची देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यहर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसामिरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणां भवित । किंच हे अमे, मे मम तन्वाः मदीयशरीरस्य यदन्नं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदन्नं मे आपृण सर्वतः पूर्य ॥ १०॥

अष्टादशी।

इन्धीनास्त्वा शत् हिमी युमन्त् समिधी-महि। वर्यस्वन्तो वयुस्कृत् ए सहस्वन्तः सहस्कृ-तम्। अग्ने सपल्लदम्भन्मद्ब्धासो अद्भियम्। चित्रविसो स्वस्ति ते पारमशीय॥ १८॥

उ० इन्धानास्त्वा महापङ्किस्यवसाना आग्नेयी। हे अग्ने, इन्धानाः । 'इन्धी दीसौ'। आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् । शत् हिमाः शतं वर्षाणि समन्त्र समिधीमहि दीहि-मन्तं त्वां समिधीमहि संदीपयाम इत्यर्थः । वयस्वन्तो वय-स्कृतम् । कथंभूतं त्वां कथंभूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि । वयस्वन्तः । वय इत्यन्ननाम । अन्नवन्तः । वयस्कृतम् अन्नस्य कर्तारम् । सहस्वन्तः । सह इति बलनाम । बलवन्तः । सह-स्कृतम् बलस्य कर्तारम् । 'अग्ने सपलदम्भनम्' हे भगवन्नग्ने, सपलदम्भनम् । सपलाः शत्रवः । दश्चोतिर्हिंसार्थः । सपलानां हिंसितारम् । अद्ब्धासः अद्ब्धा एव अद्ब्धासः । 'आज-सेरसुक्' । अनुपहिंसिताः सन्तः । अदाभ्यम् अनुपहिंस्यम् । सिमधीमहीत्यनुवर्तते । चित्रावसो रात्रिरुच्यते 'रात्रिवें चित्रावसः सा हीय एं संगृद्धोव चित्राणि वसति' इति श्रुतिः । हे चित्रावसो, स्वस्ति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिष्टु-जितः सु अस्तीति स्वस्ता । ते तव पारम् अन्तम् । अशीय अश्रुयां व्याप्नुयाम् ॥ १८॥

म० अभिदेवत्या महापङ्किः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्किः । अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः । हे अप्ने, शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान् शतं संवतसरान् लां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किंभूता वयम् । इन्धानाः लदनुप्रहेण दीप्यमानाः । तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम (निघ० २।७।७) अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बल-वन्तः । सह इति बलनाम (निघ० २ । ९ । १७) । अद-ब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि । दभ्रोतिहिंसाकर्मा । 'आजसेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इति असुक् । किंभूतं लाम् । द्यमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽत्रं करोतीति वय-स्कृत् तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपलदम्भनं सपलानां रात्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् । चित्रावसो, रात्रिदेवलं यजुर्ऋषिदृष्टम् । रात्रिवैं चित्रावसुः सा हीय 😲 संगृह्येव चित्राणि वसति' (२ । ३।४।२२) इति श्रुतेश्वित्रावसुशब्देन रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकारुरूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे, स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि । अश्लोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २।४।७३) इति रापो छुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्दत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तिशवारणाय रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी ।

सं त्वमे में सूर्यस्य वर्षसागथाः समृषीणार् स्तुतेने। सं प्रियेण धामा समहमायुषा सं वर्षसा सं व्रज्या सर्रायस्पोषेण गिमषीय ॥ १९॥

उ० संत्वममे । अथोपविदय जपति। आहवनीय उच्यते । समित्ययमुपसर्गः अगथा इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते । सम-गथाः संगतस्त्वम् अमे, सूर्यस्य संबन्धिना वर्चसा तेजसा । श्रुतिमन्नं विवृणोति 'तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविद्यति तेनैतदाह' इति । समृषीणां स्तुतेन संगतस्त्वममे, ऋषीणां संबन्धिभिमेन्नैः । 'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' । संप्रियेण धामा संगतस्त्वं प्रियेण धामा प्रियाभिराहुतिभिः । 'धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' इति श्रुतिः । 'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' इति । यथा त्वमग्ने, एते- स्थिनिः संगतः एवं त्वत्प्रसादादहमपि आयुपा वर्चसा तेजसा अनेन वा प्रजया पुत्रादिकया रायस्पोपेण। राय इति धननाम। धनस्य पोपेण पुष्ट्या गिमपीय । गमेरेतद्रूपम् । संगच्छेयम् । आयुःप्रमृतीनि मम सन्त्वत्यर्थः ॥ १९॥

मृ 'सं लिमित्युपविद्येति' (का॰४। १२।४)। उपप्रयन्तं इंखादिभिधित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपवि-इयेति विशेषः । हे अप्ने, त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि । 'तसंदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति <mark>तैनैतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः। ऋषीणां मन्त्राणां</mark> ~~खुतेन स्तोत्रेण समगथाः ।~~ वहवो मन्त्रा अप्ति स्तुवन्ति । <mark>'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' (२।३।४।२४)</mark> इति श्रुतेः । त्रियेण धाम्रा त्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । 'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः । यथा व्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि व्यत्प्रसादादायुषा अपमृत्यु-दोषरहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यै-श्र्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय । यथा प्रजया पुत्रादिकया संनिमषीय, तथा रायस्पोषेण धनस्य पुछ्या संनिमषीय। आयुरादीनि मम सन्लित्यर्थः । समगथाः गमेः 'समो गम्युच्छ' (पा० १ । ३ । २९) इत्यादिना तद्धाध्यमैकवचने छुडि सिचि 'गमश्र' (पा० १।२।१३) ईति सिचः कित्त्वे 'अनुदात्तोपदेश-' (पा० ६ । ४ । ३७) इत्यादिना मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा० ८। २। २७-) इति सिचो लोपे रूपम्। गिमधीय । गमेराशीिक उत्तमैकवचने 'इटोऽत्' (पा॰ ३ । ४ । १०६) इलाकोरे परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे 'गमहन-' (पा० ६। ४। ९८) इत्युपधालोपे रूपम् ॥ १९॥

विंशी।

अन्ध्रसान्धी वो भक्षीय महेरथ महो वो भक्षीयो<u>र्ज</u>स्थोर्ज वो भक्षीय <u>रायस्पोर्षस्थ रायस्पोर्ष</u> वो भक्षीय ॥ २०॥

उ० अथ गामभ्येति। अन्धस्य अन्ध इत्यसनाम। श्रुत्या तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम्। यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूतमन्धः स्थ भवथ अतोऽन्धः वः युष्मत्संबन्धि भक्षीय। भजतेरेतद्र्षं न भक्षयतेः। भजेयम्। महस्य। महश्यब्देन तस्यै श्रुतं तस्यै शिर इत्या-दीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते। यतो महस्य अतो महो वीर्यं वो भक्षीय। ऊर्जस्य ऊर्जशब्दो रसवचनः। यतो यूयमूर्जस्य अत ऊर्जं वो भक्षीय। रायस्पोषस्थ। यतो यूयमूर्जस्य अत ऊर्जं वो भक्षीय। रायस्पोषस्थ। यतो यूयमूर्जस्य अत ऊर्जं वो भक्षीय। रायस्योपस्थ । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपो<mark>पं वो</mark> भक्षीय ॥ २० ॥

मo 'गां गच्छत्यन्धस्थेति' । (का० ४। १२ <u>। ५</u>) अन्धस्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति । गौर्देवता । हे गावः, युयमन्धस्थ अन्नरूपाः स्थ । क्षीराज्यादिरूपस्<mark>यानस्य</mark> <mark>जनकलादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्संबन्धि</mark> <mark>अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय । 'भज सेवायाम्'</mark> इलस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम् । तथा युयं महस्य पूज्य-रूपाः स्थ । 'मह पूजायाम्' । अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसा-दादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्न पदा स्प्रष्टव्ये-त्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः । यद्वा महःशब्देन दश वीर्या-ण्युच्यन्ते । तानि यथा 'गौर्वे प्रतिधुक् तस्यै श्रतं तस्यै शर-स्तस्यै दिध तस्यै मस्तु तस्या आतम्रनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्' इति श्रुत्युक्तानि । प्रति-धुक् तत्कालदुग्धम् । श्वतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मखु दिधरसः । आतन्ननं दिधिपण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः । एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्थ । अतो वो महो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः । तथा यूयमूर्जस्थ वलह्पाः स्थ । गोक्षीरादेर्वलहेतुलात् वलह्पत्वोपचारः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। वो युष्माकं प्रसादादूर्जं भक्षीय बलं सेवेय। तथा रायस्पोषस्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्या-दिक्रयेण धनं पुष्पन्ति अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्मा<mark>क</mark>ं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ 'खर्परे' शरि' (पा० ८।३।३६।वा १) विसर्गलोपः ॥ २० <mark>॥</mark>

एकविंशी।

रेवेती रमध्वमस्मिन्योनिवस्मिन् गोष्ठेऽसिँहो-केऽस्मिन्क्षये । इहैन स्त मापगात ॥ २१॥

उ० रेवती रमध्वम् । हे रेवत्यो धनवत्यः गावः, रमध्वं रितं कुरुत । अस्मिन् योनो । अस्यां गोयूथसंबन्धिन्यां प्रज-नन्यां रमध्वमित्यनुवर्तते । अस्मिन् गोष्ठे अस्मिन् गोवाटे रमध्वम् । अस्मिँ छोके । 'छोक्त दर्शने' । मदीये अस्मिन् वछोकने रमध्वम् । अस्मिन् क्षये गृहे रमध्वम् । 'क्षयो निवासे' इत्याद्यदात्तः क्षयशब्दः । किंच 'इहैव स्त माप-गात । इहैव यजमानगृहे स्त भवत । माऽपगात मा अप-गच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥

म् हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः, धनहेतुत्वेन धन-वत्त्वं गवाम् । रियविंदाते यासां ता रेवत्यः । रियविंद्यात् मतुप् । 'रियमितौ बहुलम्' (पा० ६ । १ । ३ ७ वा० ४) इति रयेमितौ परे संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा० ६ । १ । १०८) इति परहृषम् । 'आद्भुणः' (पा० ६ । १ । ८७) । 'पशवो वै रेवन्तः' (२ । ३ । ४ । २६) इति श्रुतेः । हे रेवलः, अस्मिन्योनौ दश्यमानेऽभिहोत्रहिवर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं कीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसंबन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्वहिविश्रममेण संचारप्रदेशः । सर्व-दास्मिन् लोके 'लोक् दर्शने' यजमानदृष्टिविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम् । 'क्षयो निवासे' (पा॰ ६ । १ । २०१) इल्याद्यदात्तः । क्षयशब्दो निवासवाची । किंच । इहैव स्त यजमानगृहे एव भवत । मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत । 'इणो गा छिन् (पा॰ २ । ४ । ४५) इति एतेर्छिङ गादेशे रूपम् ॥ २१॥

द्वाविंशी।

स्ंहितासि विश्वरूप्यूर्जामाविश गौपुरोने । उपे त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया व्यम् । नमोभर्रन्तु एमसि ॥ २२ ॥

उ० गामभिमृशति । संहितासि संलग्नासि यज्ञहोम-संवन्धेन । अथवा संद्धाति क्षीणान् प्राणिनः स्वपयोभिरिति संहिता । विश्वरूपी । शुक्ककृष्णादिभेदैः पशूनां वैश्वरूप्यम् । या त्वं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्जा अन्नेन माम् आविश । गौपत्येन च।गवां पतित्वं गौपत्यम् । गाईपत्यमुप-तिष्ठते तिस्भिर्गायत्रीभिः । उप त्वाग्ने । उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह संबध्यते । इमसीति सिद्धे छन्दिस वर्तमानार्थे मस्। लिटि 'इदन्तो मसि' इति रूपम्। उपेम उपेयाम उपगच्छामः त्वाम् । हे अम्ने, दिवेदिवे अह-न्यहनि । हे दोषावस्तः । दोषेति रात्रिनाम । 'वस निवासे' राज्यां वसंनज्ञीको दोषावस्ता तस्य संबोधनं हे दोषावस्तः। 'अमो ह वै देवा' इत्युपक्रम्य 'तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेश' इति यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मच्चो दृष्ट्वाह दोषा-वसंरिति । धिया बुद्धा प्रोक्तं । यतमनस्काः श्रद्धानाः वयं नमोभरन्तः। नम इत्यन्ननाम । अन्नं विश्रेतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥ २२ ॥

म० 'सण्ंहितेसालभते' (का० ४। १२। ६) इति । गामित्यनुवर्तते । हे गौः, त्वं संहितासि क्षीराज्यहपहविद्याय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किंभूता । विश्वहपी विश्वं हुपं यस्याः सा । ग्रुक्रकृष्णादिबहुहुपेर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन गोस्तामित्वेन मामाविश्व सर्वतः प्रविश्व । त्वत्यसादानमम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्तामित्वं च संपर्धतामित्यर्थः । 'गाईपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४। १२। ७)। उप त्वा । तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुच्छन्दो-हृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अमे, दोषा रात्रिस्तस्यामि वसति अजसं धार्यमाणत्वाचोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अमौ हे देवाः, इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अमे रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्न आह । हे दोषावस्तः रात्रौ

वसनशील गाईपल, दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः ला लामुप एमसि लां प्रलागच्छामः । 'इदन्तो मसि'। किंभूता वयम् । धिया श्रद्धायुक्तया बुद्धा नमोभरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः । यद्धा नम इलजनाम (निघ०२।७।२१)। अत्रं हविर्विश्रतः ॥ २२॥

त्रयोविंशी।

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वधै-मानु ए स्वे दमें ॥ २३ ॥

उ० राजन्तमध्वराणाम् । अस्मिन्मन्ने आख्यातं नाम्ना-तमतोऽधस्तनमन्ने यदाख्यातं तद्नुवर्तते । राजन्तं दीप्य-मानम् । अध्वराणां गोपां यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य दीदि-विम् सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तद्भिप्रायमेतत् । वर्धमानम् चातुर्मास्यप-ग्रुसोमैः । स्वेदमे स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दास्यन्ति हि गृहस्थाः । उप आ इमसीत्यनुवर्तते ॥ २३ ॥

म्० कियापदमनुवर्तते । वयमीद्दशमिभुपैमः । कीदृशम् । राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोपारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य वतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे वतं गृहीला सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरमिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् । दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्चद्भावात् व्रिलम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

स नैः पितेर्व सूनवेऽमें सूपायनो भेव । सर्चस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

उ० स नः पितेव । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽसाकं पिता इव सूनवे पुत्राय हे भगवन्नग्ने, सूपायनः सुखोपगमनौ भव । किंच सचस्वा नः स्वस्तये । सचस्व सेवस्व नः असान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥

म० हैं अमे गाईपत्य, स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नौडस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठूपप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किंच नोडस्माकं खत्तये क्षेमाय सचस्व अनेन कर्मणा समवेतो भव । 'षच समवाये' इति धातुः । यद्वा सचस्व सेवस्व । 'षच सेवने' ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

अप्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वर्ह्यथ्यैः। वसुरमिर्वसुश्रवा अच्छी नक्षि द्युमत्तम् रायं दोः ॥ २५ ॥

हु० अमे, त्वं नः। चतको द्विपदा विराज आमेर्यः। हे भगवन्नमे, त्वं नो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः। अन्ति-कशब्दस्य तमप्येतदूपम् । ब्रह्मचर्यप्रभृति अम्रिमुपासते तद्भिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा। संनिकृष्टो द्यप्तिर्विप्रकृष्टा द्यन्या देवताः। उत त्राता । अपिच स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पाल्यितासि। यत एवम् अतो व्रूमः। शिवो भवा वरूथ्यः। शिवः शान्तो भव। वरूथमिति गृहनाम। वरूथाय हितो वरूथ्यः। वसुरिमः। अमिशव्द आम-ब्रितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसंवन्धात् । हे अमे, यस्त्वं वसुः वास्यिता जनानाम् । यहा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि। वसुश्रवाः वसुश्रवाश्च वसुना धनदानेन यः श्र्यते स वसुश्रवाः। धनदानैरित्यर्थः। सः अच्छानक्षि । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपृणिः'। नशितरामोतिकर्मा। अभिव्याप्तुहि अस्मान्। किच द्युमन्तं दीसिमन्तम्। रियं धनम्। दाः देहि॥ २५॥

म० चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । द्शार्णपादा विराद् बन्ध्वादिदृष्टाः । हे अमे गार्हपत्य, त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम् गतौ' भजने शब्दे अमित समीपं प्राप्नोतीत्यम् किप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अमूशब्दात्तमप्। यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन साधुः। उतापि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वह्रथ्यः वह-थाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथः। यद्वा वरूथं गृहम् । तस्मै हितो भव । किंभूतः लम् । वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्ग-तीत्यप्तिः । 'अगि गतौ' । आह्वनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । भनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः । किंच हे अमे, लमच्छा निक्ष अभिव्यामुहि अस्मान् । 'अच्छामेरामुमिति शाकपूणिः' (निरु ५।२८)। निर्धाराप्रोतिकर्मा । यहा हे अच्छ निर्मलभाव अमे, निक्ष अस्मद्धोमस्थानं गच्छ । 'नक्ष गतौ'। यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किंच द्युम-त्तमं रियं दाः अतिदी सियुक्तं रियं धनं देहि । ददाते र्छिङ ह्रपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इस्रहभावः ॥ २५॥

पड्डिंशी।

तं त्वर्ध शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नार्य नूनमी<mark>महे</mark> सर्विभ्यः । स नो बोधि श्रुधी हर्वमुरूष्या णो अघायतः संमस्मात् ॥ २६॥

उ० तं त्वा शोचिष्ठ । यस्वमुक्तगुणसं त्वां व्रवीमि हे अग्ने, शोचिष्ठ शोचिष्मत्तमः शोचिरिति ज्वालानाम्सु पठितम् । छान्दसो मतुव्लोपः । दीदिवः संदीष्यस्य । दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिटि कस्वन्तस्य रूपम् । सुम्नाय । द्वितीयार्थे चतुर्था । सुम्नम् । नृनं निश्चयेन । ईमहे याचामहे । त्वत्तोऽः वश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः । सिष्मभ्यः सिष्मभ्योऽर्थाय । सुम्नं नृनमीमह इत्यनुपङ्गः । स नो बोधि । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं वृध्यस्वाभिप्रायम् । बुध्वा च श्रुधीहवम् श्रुणु अस्मदीयमाह्वानम् । श्रुत्वा चाह्वानम् उरुप्याणः उरुप्यती रक्षतिकर्मा । रक्ष अस्मान् । कृतो रक्ष । अघायतः अधं पापं य इच्छित स अघायत् तस्माद्धायतः शत्रोः । सम-स्मात् सर्वस्मात् ॥ २६ ॥

म ० हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम, हे दीदिवः सर्वस्य दीप-यितः, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं ला लां सखिभ्योऽर्थाय सुम्राय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । सुम्नं सुखं नूनं निश्वयेन ईमहे याचामहें । यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च लामी-महे । स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् वोधि बुध्यस्व । हव-मस्मदीयमाह्नानं श्रुधी १२णु । समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष । समशब्दः सर्वपर्यायः । शोन्वि<mark>रिति</mark> ज्वालानाम । शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप् । अतिश-येन शोचिष्मान् शोचिष्ठः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा॰ ५ । ३ । ५५) 'विन्मतोर्छक्' (पा० ५ । ३ । ६५) <mark>इतीष्ठनि</mark> मतुपो छुक् । दीदिवः दिवेज्वेलनार्थस्य लिडादेशक्रसन्तस्य रूपम् । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा०८।३।१) इति रुखम् । बोधि । 'बुध ज्ञाने' लोण्मध्यमैकवचने 'सेईंध-पिच' (पा॰ ३ । ४ । ८) इति हिः । 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २ । ४ । ७३) इति शपो छक् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा॰ ६ । ४ । १०१) । छन्दसि गुणे घलोपौ । श्रुघी । 'श्रुपृक्तवृभ्यस्<mark>छ</mark>-न्दिस इति हेधिः । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा॰ ६। ३। १३७) इति दीर्घः । उरुष्य उरुष्यती रक्षणकर्मा । 'ऋचि तुनुच—' (पा॰ ६।३। १३३) इत्यादिना दीर्घः। 'नश्च घातुस्थोरुषुम्यः' (पा०८।४।२७) इति न इस्<mark>सस</mark> णलम् । अघायतः । अघं परस्यति अघायति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा०३।१।८) इत्यत्र 'छन्दिस परेच्छायामपि वक्तव्यम्' इति क्यच् 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्या-कारः । अघायतीति अघायन् तसात् अघायतः शतृप्र-त्यये रूपम् ॥ २६॥

सप्तविंशी।

इड एहादित एहि काम्या एते । मयि वः कामधरणं भूयात् ॥ २७॥

उ० गां गच्छति। इड एहि इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देवमाता। इडेव मनोरस्मान्प्रत्येहि। अदितिरिवादित्यानामस्मान्
प्रत्येहि अनिजायामनिदितौ च इडा । अदितिशब्दप्रयोग
उपमार्थः । अतिसम्बच्छब्दस्तद्वदितदेशार्थः । गामिनमृशति। काम्या एत। 'मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः'
इति श्रुतिः । हे काम्याः, आ इत एत आगच्छत।
मयि वः युष्माकम्। कामधरणम् कामा यस्मिन् प्रियन्ते
तत्कामधरणम् श्रुतिर्व्यांचष्टे अहं वः प्रियो भूयासमिति॥ २७॥

म० 'गां गच्छतीड एहीति' (का॰ ४। १२। ८)। द्वे यजुषी गन्ये। हे इडे, एहि। हे अदिते, एहि आगच्छ होम-स्थानम्। इडा मनोर्चुहिता। अदितिर्देवमाता। इडा मनु-मिवास्मानेहि। अदितिरादित्यानिवास्मानेहि। अतिस्मिस्तच्छ-व्दस्तद्वदिदेशार्थः। 'काम्या एतेत्यालमते' (का॰ ४। १२। ९) इति गामालमते। मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः। हे काम्याः सर्वेः कामयितव्याः, यूयमेत आ इति आगच्छत। वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपे-स्नितफलधारकलं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात्। युष्म-त्रप्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः। अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिवर्याचष्टे॥ २७॥

अष्टाविंशी।

सोमान् ए स्वर्णं क्रणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवेन्तं य औशिजः ॥ २८॥

उ० अग्निमीक्षमाणो जपति । सोमानं स्वरणम् । ब्रह्मणस्पत्यो गायत्रस्तृचः । बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते, सोमानम् । 'पूङ् अभिषवे' 'आतो मनिन्कनिब्बनिपः' । 'अन्वेभ्योपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । सोमानं सोतारं पातारमिति पर्यायाः । केषां सोतारम् । सामर्थ्यात् सोमानाम् । स्वरणम् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । शब्दियतारं सोतारं च सोमानां स्तोतारं च देवानाम् । कृणुहि कुरु धनप्रदानैः । ब्रह्मणस्पते । किमव । कक्षीवन्तम् छप्तोपममेतत् । कक्षीवन्तमिव ऋषि दीर्घतमसः पुत्रम् । यः औशिजः ।
द्रिश्चाः पुत्रः उश्चिक् माता अस्यासीत् ॥ २८॥

म० 'सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत्' (का० ४। १२। १०)। व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति स्त्रार्थः। सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः। अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्यते वेदस्य पालक, सोमानं सोमानामिभिषोतारम् । स्वरणं 'स्वृ शब्दोपतापयोः' शब्दियतारम् । कृणुिह कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा॰ ३ । २ । ७५) इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः । नन्धादिलात् ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानेमां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानसुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवनामकमृषिं दीर्घतमः-पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानित तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र ल्यां दृष्ट्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः । उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

यो रेवान यो अमीवहा वसुवित् पृष्टिवर्धनः। स नः सिषक्तु यस्तुरः।। २९।।

उ० यो रेवान् । रै इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्धन्वान् । यश्च अमीवहा । अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता । वसुवित् । वसुनो धनस्य सारासारतां वेति विदित्वा च यथायोग्यं स्तोतृभ्यो ददाति । पृष्टिवर्धनः । 'पुष पुष्टो' पृष्टेः पोषस्य वर्धयिता । सः नः सिषकु 'सिषक्ति सचते' इति सेव-मानस्य । सोऽस्मान् सेवताम् । यस्तुरः यस्त्वरणः अविक्ष्मकारी । यहा पुत्रः प्रार्थते । हे ब्रह्मणस्पते, यः पुत्रः धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्रामिप्रायमेतत् । धनस्य च छव्धा पृष्टेश्च वर्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् । यस्तुरः शीव्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रस्त्रमं कार्यरसं पिब-तीत्याहुः ॥ २९ ॥

म० यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्वामीवहा अमी-वस्य रोगस्य हन्ता । 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' । वस्रुवित् वस्रु धनं वेत्तीति । यश्व पृष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता । यश्व तुरः 'तुर वेगे' 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिनींऽस्मान् सिषक्तुः सेवताम् । 'सिषक्ति सचते इति सेवमानस्य' (निरु० ३ । २१) यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्व व्यार्थेईन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पृष्टेश्व वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽमेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिषक्तुः सेवताम् ॥ २९॥

त्रिंशी।

मा नः श्र्सो अर्रुषो धूर्तिः प्रणुङ्गात्रीसा। रक्षा णो ब्रह्मणस्पते॥ ३०॥

उ० मा नः श्र्ंसः । मा इत्यव्ययं प्रणगित्याख्यातेन संबध्यते । प्रपूर्वस्य नशेर्ब्याध्यर्थस्येतदूपम् । मा व्यामोद्य नः असान् श्र्ंसः । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम् । कस्य संवन्धि, अररुषः । 'रा दाने' । अस्य कसौ पष्ट्यां ररुष इति भवति, तन्नना प्रतिषिध्यते । अररुषः अदातुः । अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धूर्तिः हिंसा । ध्वरति धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम् । मर्त्यस्य मरणधर्मिणो मनुष्यस्य । मास्मान् व्यामोतु अररुपो मर्त्यस्य संवन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति वाक्यार्थः । किंच रक्षाणः । रक्ष नः गोपायासान् हे व्यक्षणस्पते ॥ ३०॥

म० 'रा दाने' इति धातोः क्रमुश्वन्तस्य पष्ट्येकवचने रहष इति रूपम्। ररौ इति रिवांस्तस्य रहषः । दानं कृतवत इत्यर्थः। तस्य निषेधादरहष इति । कदाचिदिपि हविदानम-कृतवत इत्यर्थः। तादृशस्य मर्लस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्व नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । निश्चर्याप्त्यर्थः। यद्वा 'नश अद्शेने'। मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिर्हिसा । 'ध्वरित धूर्वति' (निघ० २।१९) इति वधकमंसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किंच हे ब्रह्म-णस्पते वेदस्य पालकान्न, नोऽस्मान् रक्ष । 'ध्यचोऽतस्तित्वः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। णत्वं पूर्ववत् ॥३०॥

एकत्रिंशी।

महि श्रीणामवीऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यर्थिम्णः । दुरा-धर्षं वर्षणस्य ॥ ३१ ॥

उ० महित्रीणाम् । आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रः । पथि स्वस्त्ययनम् । महि महत् त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम् अवोस्तु अवनमवः पालनं भवतु । कथंभूतं पालनम् । धुक्षम् धुतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति तत् द्युक्षम् । किंनाम्नामादित्यानाम् । मित्रस्य अर्थम्णः वरुणस्य च । दुराधर्षमित्यवनविशेषणम् । दुराधर्षम् । नजोर्थे दुरुप-सर्गः । अनाधर्षम् अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥

म् स्वयुतिहष्ट आदिल्यदेवल्यस्तृचो गायत्रीजपे विनियुक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यार्थम्णो वरुणस्थिति
त्रीणां त्रयाणां देवानां संबन्धि अवः पालनमस्तु । किंभूत
मवः। मिह महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति
निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति
बाच्यम् (पा० ७। १। ५३)॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

नृहि तेषाममा चन नाष्ट्रीस वार्णेषु । ईशे दिपुर्घश्रेश्सः ॥ ३२ ॥ उ० नहि तेपाम् । नहि कदाचित्तेपामादित्यपालितानां यजमानानाम् अमाचन । अमाशव्दो गृहवचनः । चन-शब्दोऽप्यर्थे । गृहेऽपि सताम् । नाध्वसु वारणेषु । नच मार्गेषु सता मम । कथंभूतेषु वारणेषु । यत्रावस्थिताश्चौराः पथिकान्वारयन्ति ते वारणाः पन्थानः । एतदुक्तं भवति । न गृहस्थितानां नापि गृहाइहिः । ईशे रिपुरघश्ंभः । 'ईश ऐश्वर्ये' । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपः । न ईष्टे । रिषुः अद्यं पापं यः शंसति चौरादिः सोऽ-घशंसः ॥ ३२ ॥

मृ० अमाशन्दो गृहनामसु पठितः (निघ० ३।४। ११)। चनशन्दोऽप्यर्थे । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयान्त्रेषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्थमवरुणेस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यज्ञमानानामुपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे समर्थो न भवति । 'लोपस्त आत्मने-पदेषु' (पा० ७।९।४९) इति तलोपः । 'अधीगत्यर्थद्येषां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति तेपामिति षष्टी। मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुवाध इत्यर्थः ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

ते हि पुत्रासो अदितः प्रजीवसे मर्सीय। ज्योतिर्यच्छन्त्यर्जसम् ॥ ३३॥

उ० ते हि पुत्रासः । कसात् पुनरादित्यगुप्तानां गृहे वहिश्च शत्रुनेंष्टे, यतस्ते पुत्रा अदितेः । एवं तावदेकम् । इदः मपरम् । प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति ददति । कसौ । मर्त्याय मजुष्याय । किं प्रयच्छन्ति ज्योतिः । अजसम् अजुपक्षीणम् । किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छन्ति । जीवसे चिरंजीवनाय ॥ ३३ ॥

म० कृथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतसे अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वेक्ता मित्रार्थमवरुणाः मर्लाय मनुष्याय यजमानायाजसं निरन्तर-मनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति । किमर्थं जीवसे जीवि-तुम् । यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छ-न्तीलर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

कदाचनः स्त्रीरसि नेन्द्रं सम्बसि दाशुषे । उपोपेन्नु में बबुन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ३४॥ उ० कदाचन । ऐन्द्री बृहती । नकारो भिक्कम आदो वर्तते । हे इन्द्र, भ्रयोभ्रयो याच्यमानस्त्वं न कदा-चिद्रिप स्तरीरिस । स्तृणातेहिंसार्थस्येतद्रूपम् । न स्तृणासि न कुध्यसि । किंपुनः करोषि । सश्चिति दाञ्चषे । दाञ्चष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । सश्चितः सेवनकर्मा । सेवसे । दाञ्चषे दाश्वांसम् हवींपि दत्तवन्तं यजमानम् । किंच उप पृच्यते एव क्षिप्रम् । 'पृची संपर्के' संपृच्यते हि दाश्वांसप्रति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपशब्दः पादपूरणे । इच्छद्दः एवार्थे । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । हे मध्वन् । कथंभूत-मुपप्रच्यते । भूयो बहुतरमेव क्षिप्रम् । इत् न् उक्तार्थो । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य दातुः । एतदुक्तं भवति— न कदाचित्तं यजमानं प्रति कुध्यसि । सेवसे च दाश्वांसम् । उपप्रच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाश्वांसं प्रति ॥ ३४ ॥

म० ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोद्दष्टा जपे विनियुक्ता। यस्मास्तृतीयः पादो द्वादशाणेंऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती। हे इन्द्र परमेश्वर्ययुक्त, कदाचन कदापि त्वं स्तरी-र्नासि। 'स्तृज् हिंसायाम्' स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि। किं तर्हि दाशुषे सश्वसि। द्वितीयार्थे चतुर्था। दाश्वांसं हिंतिनन्तं यजमानं सेवसे। सश्वतिः सेवनकर्मा। किंच। हे मधवन् धनवन्, देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुत्रसमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते। 'पृची संपर्के' यजमानेन सह संपर्के प्राप्नोति। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्दानेवार्थे। नु क्षिप्रार्थः। न कदाचियुजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च। तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपपृच्यत इति भावः॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

तत्सं <u>वितुर्वरेण्यं</u> भगे देवस्य धीमहि । धियो यो नैः प्र<u>चोदयात्</u> ॥ ३५ ॥

उ० तत्सवितः सावित्री गायत्री। तदिति षष्ट्या विपरिणम्यते। तस्य सिवतः सर्वस्य प्रसवदातः। आदित्यान्तरपुरुषस्य देवस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छित्रस्य वा विज्ञानानन्दस्वभावस्य वा बहाणः। वरेण्यं वरणीयस्। भर्गः।
भर्गशब्दो वीर्यवचनः। 'वरुणाद्धवा अभिषिषचानाद्धर्गोऽपचकाम वीर्यं वे भर्गः' इति श्रुतिः। तेन हि पापं
भृज्जति दहति। 'भृजी भर्जने'। अथवा भर्गस्तेजोवचनः।
यहा मण्डलं पुरुषो रदमय इत्येतिश्चत्यमभिष्रेयते। देवस्य
दानादिगुणयुक्तस्य। धीमहि। 'ध्ये चिन्तायाम्'। अस्य
छान्दसं संप्रसारणम्। ध्यायामः चिन्तयामः। निदिध्यासं
तिद्विषयं कुर्मे इति यावत्। धियो यो नः। धीशब्दो
बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनश्च। बुद्धीः कर्माणि
वा वाचो वा। यः सविता नोऽस्माकस्। प्रचोदयात्। 'चुद्

संचोदने'। प्रक्षेण चोदयित प्रेरयित तस्य सिवतुः संबन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्धः । वाक्यभेदेन वा योजना । तत्सिवतुर्वरणीयं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः । यश्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकं तं च ध्यायामः । स च सिवतैव भवति । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । तत्सिवतुर्वरणीयं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यद्गर्यः अस्माकं प्रेरयित ॥ ३५ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्रीजपे विनियुक्ता । तदिति पृष्ट्यये । तस्य देवस्य योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छित्रस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सवैः प्रार्थनीयं भर्गः सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थ तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपायं वयं धीमिहि ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रञ्जमय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । 'वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भगेंऽपचकाम वीर्यं वे भर्गः' (५।४।५।१) इति श्रुतेः । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षण चोदयित प्रेरयित सत्कर्मानुष्ठानाय । यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । स्थ नो बुद्धीः प्रेरयित तं च ध्यायामः । स च सवितेव । तिज्ञव्यत्ययेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमिह । यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयित ॥ ३५॥

षट्त्रिंशी।

परि ते दूडमो रथोऽसाँ२ अश्रोतु विश्वतः। येन रक्षसि दाश्चर्यः॥ ३६॥

उ० परि ते। आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने, पर्यक्षोतु परि-व्यामोतु। ते तव स्वभूतो रथः। अस्मान् विश्वतः सर्वतः। कथंभूतो रथः। दूडभः दुर्दभः। दुरुपसर्गः प्रतिषेधार्थीयः। दस्नोतिर्वधकर्मा। अवध्यः। येन रथेन रक्षसि दाग्रुषः यजमानानाम्। 'यजमाना वे दाश्वांसः' इति श्रुतिः। स रथोऽस्मान् पर्यक्षोतु इति संबन्धः॥ ३६॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम्। 😘 💯 🎊

म् अभियी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे विनियुक्ता। है अभे, ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिख्नु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किंभूतो रथः। दृड्भः। दभ्नोतिर्वधकर्मा। दुःखेन दभ्यते दुर्दभः। केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः। 'उकारं दुर्दै ॰' (प्रा॰ का॰ ३।३। ४) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण दुरो रेफस्य उकारः अभिपदस्य दः। येन रथेन लं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि। 'यजमाना वै दाश्वांसः' (२।३।४।३८) इति श्रुतेः॥३६॥

् बृहदुपस्थानं समाप्तम् । 💮 💛

सप्तत्रिंशी।

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजािमः स्थाएं सुवीरी विरिः सुपोषः पोषैः । नथे प्रजां में पाहि शएस्य पुरुत्में पाह्यर्थवे पितुं में पाहि ॥ ३०॥

उ० श्रुह्कोपस्थानमुत्र्यते । आसुरेरार्षम् । यज्ंषि । मूर्मुवःस्तः । हे भगवन्नभे, यस्त्वं महाव्याह्रत्यात्मकस्तं स्वां याचे । शोभनप्रजाः प्रजाभिः स्यां भवेयम् । शोभनविष्श्र वीरैः शोभनपोपश्र पोषः । पोषो भूगोहिरण्यधान्यादिभः । प्रवसन् यजमानः गाईपत्यसुपतिष्ठते । नर्यं ध्रजां मे पाहि । नरेभ्यो हितो नर्यः । हे नर्यं, प्रजां मे पाहि गोपाय । आहवनीयसुपतिष्ठते । शंस्य 'शंसु स्तुतो' । हे स्तुत्य, पश्चन्मे पाहि गोपाय । दक्षिणाग्निसुपतिष्ठते । अवववान् अथ्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं हि दक्षिणाग्निगांईपत्यस्य स्थानं गच्छति । हे अतनवन्, अशं मे गोपाय ॥ ३०॥

म्० अथ खुलकोपस्थानमासुरिहष्टम् । 'भूर्भुवःस्वरिति वोभी' (का० ४। १२। १२) इति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वीक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवःस्वरित्यादिना वोभावमी उपतिष्ठेत । उभयोपस्थानं कुर्यादिति स्त्रार्थः । हे अमे, भूर्भुवःस्वः सं व्याहत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्रसादादहं प्रजाभिः वन्धुमृत्यादिरूपाभिः कुला स्यामनुकूल्द्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादशो भवेयम् । तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्र-सुक्तो भवेयम् । तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां वहु-भूत्याहिहरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

~~ष्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चा~~दित्यदृष्टम् ॥

'प्रवत्स्यन् सर्वाभ्येषि प्रतिमन्त्रम्' (का॰ ४।११।१३)
इति । यद्वा यजमानो प्रामान्तरं गन्तुमिच्छित तदानीं सर्वानमीभयेखादिमन्त्रेरपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्थ नरेभ्यो हित गाईपत्य, मे प्रजां पाहि । आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय, मे मम प्रजां पाहि रक्ष । दक्षिणामिमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणामे, मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं गाईपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणामिर्गच्छित तेनाथर्यः । निपान्तीऽयम् ॥३७॥

अष्टत्रिंशी।

आगन्म विश्वेदसम्साभ्यं वसुवित्तमम् । अग्ने सम्राष्ट्रभि द्युम्नमभि सह आयेच्छस्व ॥ ३८॥ उ० प्रत्यागत आहवनीयसुपतिष्ठते । आगन्म । अनु-ष्टुप । हे आहवनीय, यं त्वामागता वयस् । 'विश्ववेदसं

सर्वतो धनम् । असम्यम् । पष्टार्थे चतुर्थी । असाकम् । वसुवित्तमम् । अतिशयेन धनस्य वेदितारम् । सः त्वं हे भगवन् अग्ने, सम्राद । 'राजृ दीप्तो' सम्यग्दीप्तिमत् । अभिस्रहः । अभिद्युम्नम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अभिसहः । सह इति वलनाम । आयच्छस्य । यमेरेतदूपम् । एतदुक्तं भवति । अस्मानभि अन्नं यशो वा वलं वा गृह्णीष्व । अगम्येत्यर्थः । यहा अस्मान् द्युम्नमभि वलं वाभियच्छस्य स्थापयस्य समर्पय । आयच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

म० 'समित्पाणिरुपेत्य कंचिदुपतिष्ठत आहवनीय<mark>गाई-</mark> पत्यदक्षिणाञ्चीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम्' (का०४। १२। १८) इति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगत्वेव प्रथममे-वास्यगारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः । अनुष्ट्रवाहवनीयदेवत्या । हे अप्ने, सम्राट् सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधामे आहवनीय, वयं त्वामा-गन्म लामुद्दिस्य प्रामान्तरात्प्रलागताः । किंभूतं लाम्। विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् । विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किंभूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किंच । हे अम्ने, द्युम्नं सहश्च अस्मभ्यमि आय-च्छस्व । 'दाण् दाने' । 'पाघ्रा-' (पा० ७ । ३ । १८) इत्या-दिना यच्छादेशः । यशो वलं चास्मभ्यं देहि । 'द्युम्नं दोतं-तेर्यशो वार्च वा' (निरु० ५।५)। सह इति बलनाम (निर्ध० २।९) यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय। यच्छतिः स्थापनार्थी वा । अस्मासु यशो वलं च स्थापय ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

अयम् मिर्गृहपेति गीर्ह पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः । अमे गृहपतेऽभि सुम्रम्भि सह आयेच्छस्य ॥ ३९॥

उ० गाईपत्यमुपतिष्ठते । अयमिः न्यह्नुसारिणी ह-हती । योऽयमिर्मगृहपतिर्गाईपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिश्चयेन धनस्य वेदिता तमेतं याचे हे अमे, गृहपतिः अभिद्युमेति व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म्० गाईपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कसारिणी बृहती । यसा दितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कसा-रिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गाईपत्य एतज्ञामकोऽमिर्ग्रेहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्र-पौत्रादिकायाः अनुप्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अमे, स त्वं द्युमं सहश्चाभ्यायम्ब्छस्य देहि ॥ ३९॥

चस्वारिंशी ।

अयम्प्रिः पुर्ाब्यो रियमान्पुष्टिवधनः । अप्रे पुरीब्याभि द्युम्नम्भि सह आयच्छस्य ॥ ४० ॥ उ० दक्षिणाझ्युपस्थानम् । अयमितः । अनुष्टुप् । योय-मितः । पुरीष्यः पशव्यः । 'पशवो वे पुरीषम्' इति श्रुतिः । रियमान्धनवान् पुष्टेर्वर्धियता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हे अमे पुरीष्य, सुन्नं बलं च प्रत्यसान्निधेहि ॥४०॥

म्० दक्षिणामिसुपतिष्ठते । अनुष्ठुप् । योऽयमिमः पुरीष्यः पश्चयः । 'पशवो वै पुरीषं' इति श्रुतेः । रियमान्धनवान् पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धियता । तं याचे । हे अमे, पुरीष्य पश्चित्ति, द्युम्नं सहस्वाभ्यायच्छस्य देहि ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

गृहा मा विभीत मा वेपध्वमूर्ज विश्वेत एमसि। ऊर्जे विश्वेद्धः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः॥ ४१॥

उ० गृहानुपैति । गृहा मा विभीत । ब्रिष्टुब्विरा-हूपा । हे गृहाः, माविभीत भयं मुञ्जत मा वेपध्वम् । 'दुवेषु कम्पने' । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं मुञ्जत । यतो वयम् युष्मान् ऊर्ज अन्नं विश्रतः धारयमाणान् अनु-पश्चीणान् अन्नेनेव आह्मसि आगताः सः । किंच अहमपि ऊर्ज अन्नं विश्रन् धारयन् वः युष्मान् प्रति सुमनाः शोभ-नमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन् गृहानैमि गृहान्प्रत्याग-ह्लामि । मनसा मोदमानः हृष्यन् । आ हमः बहुवचनम् । एमि एकवचनम् । आत्मिन विकल्पेन बहुवचनं स्मर्थत हृत्यदोषः ॥ ४१ ॥

म्० 'गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैति' (का॰ ४। १२। २२) इति । प्रामान्तरादागतो गृहा मेलादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्रामुयात् । तिह्योऽपि वास्तुदेवत्याः शंयुदृष्टाः । त्रिष्ठुव्विराड्- हृपा । यस्या एकादशाणिस्रयः पादा एकोऽप्टाणेः सा विरा- हृह्गा । अत्र प्रथमो दशाणिस्तेनैकोना । हे गृहाः, यूयं मा बिभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्ज बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणा- ज्ञानेव युष्मान् एमि । आ इमः आगताः समः । यथा यूय- मूर्ज बिभ्रतः तथाहमि छर्ज बिभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमन्तरकः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः । मनसा दुःखरिहतेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मिन विकल्पेन बहुवचनम् 'अस्मदो द्वयोश्व' (पा॰ १ । २ । ५९) इत्युक्तेः ॥ ४९॥

द्विचत्वारिंशी।

येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनुसो बहुः । गृहातुर्व ह्वयामहे ते नी जानन्तु जानृतः ॥ ४२ ॥
दु० येषामध्येतीति । अनुष्टुष् । येषां गृहाणामध्येति ।

'इक् सरणे' इत्येतस्येतद्भपं नतु 'इक् अध्ययने' इत्येतस्य । येपां गृहाणां सरित प्रवसन् गृहपितः । येषु च सौमनसो बहुः । येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्यं विद्यते तान् गृहातु-पह्नयामहे आह्नयामः । ते चाहूताः सन्तो नो जानन्तु । असाद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु । जानतोऽसान् प्रत्यभिज्ञाव-तोऽसान् ॥ ४२ ॥

म० अनुष्ठुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषाः
मध्येति । 'इक् स्मरणे' । यान् गृहान् स्मरति । 'अधीगर्थदः
येशां कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) इति षष्ठी । गृहविष्यं
क्षेमं सदा चिन्तयतील्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः
सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपः
ह्यामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमागच्छः
विल्यर्थः । ते गृहदेवा आहूताः सन्तः जानतः उपकाराः
भिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतन्ना न भवन्तीलवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

उपहूता इह गाव उपहूता अजावर्यः । अथी अल्लस्य कीलाल उपहूतो गृहेर्षु नः । क्षेमाय वृः शान्त्ये प्रपद्ये शिवर् शग्मर् शंयोः शंयोः ॥४३॥

उ० उपह्ता इह । ज्यवसाना महापिक्षः । अभ्यनुज्ञाता इह । गृहेषु न इत्येतत्पदृद्धयं विप्रकृष्टिमह संबध्यते । इहासाकं गृहेषु गावः अजा अवयः उपहृताः । अथो अपिच अन्नस्य कीलालः । कीलालशब्दो रसवचनः । पटुरसमिद्-मन्नमभ्यनुज्ञायते । क्षेमाय वः इति प्रविश्वति । गृहा। उच्यन्ते । क्षेमाय अविनाशाय वः युष्मान् शाह्यै च प्रपश्चे प्रविशामि । शिवं शरमं द्वे अप्येते सुखस्य नाझी । अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य शंयोः । शमिति सुखनाम । 'इदंयुरिदंकामयमानः' । सुखकामस्य । नर्यं प्रजामित्यादि आदित्यार्षम् ॥ ४३ ॥

म० त्र्यवसाना महापिद्धः । यस्या अष्टाणीः षट् पादाः सा महापिद्धः । पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका । इह ग्रहेषु गाव उपहृताः धेनवो वलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठिन्लिखेवमनुज्ञाताः । यथा इह ग्रहेषु अजावयः उपहृताः अजालाविलजातिह्रय-युक्ताः पश्चव उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यसामिरनुज्ञाताः । अथो अपिच अचस्य कीलालः अज्ञसंबन्धी रसविशेषो नोऽस्पित्येषु ग्रहेषु उपहृतः समृद्धो भविल्येवमस्माभिरनुज्ञातः । 'क्षेमाय व इति प्रविशति' (का० ४। १२। २३) इति । हे गृहाः, वो युष्मान् प्रपचे प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्ये मम सर्वानिष्टशन्माय । शंयोः शिमाति सुखनाम (निष्ठं० ३। ६। १९) तत्कामयते इति शंयुः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निष्ठं० ६।

३१) इति यास्कोजलात्तादृशस्य मम । शिवं शग्मिमिति हे सुखनामनी (निषं ३ । ६ । १८-२२) तत्राद्यमेहिकं हिती-यमासुष्मिकम् । उभयविषं सुखं भृतादिति शेषः । शंयोरित्य-भ्यासोऽत्याद्रसर्थः ॥ ४३ ॥

्षाहर्षे 🏸 🌅 इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥

चतुश्रत्वारिंशी ।

प्रधासिनी हवामहे मुस्तश्च रिशाद्सः। करम्भेण सुजीवसः॥ ४४॥

ए० प्रधासिनो हवामहे। चातुर्मास्यमञ्चाः। प्रजापतेरार्पम्। गायत्रीमारुती। शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त मारुता
गणाः। तत्र स्वतवांश्च प्रधासी चेति पष्ट्यते। तदेतदुच्यते। प्रधास्युपलक्षिता मरुतः प्रधासिनः ह्वामहे
आह्नयामः। ये च शुक्रज्योतिःप्रभृतयो मरुतस्तांश्च हवामहे। रिशादसः। रिशातिर्हिसार्थः। 'दसु उपक्षये'।
ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशाहासिनः सन्तो रिशादस इत्युच्यन्ते। कथंभूतान्हवासहे। करंभेण सजोषसः
करमभगन्ते। समानप्रीतयः॥ ४४॥

म् अथ चातुर्मास्यमन्त्राः प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मा-स्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्ट्यात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रवास-साकमेधग्रुनासीरीयाख्यानि चलारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघा-साल्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोईयोर्वेद्योर्हवः प्यासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति। सापि तं ब्रूयात् । 'आख्याते प्रघासिन इस्येनां वाचयति नयन् (का॰ ५।५।१०) इति । पत्था जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुती गायत्री । वयं मरुती हवामहे । चकारेण तदीयप-रिचारकाः समुचीयन्ते । किंभूतान्मस्तः । प्रघासिनः 'घस्ल अदने' प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविविंशेषः । स एषामस्तीति तान् प्रघासिनः एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरिला-द्यः सप्तसप्तका मारुता गणाः । तत्र खतवां श्र प्रधासी चेति पुट्यते (अध्या॰ १७ । ८५)। प्रघास्युपलक्षितान् महतः आह्रयामः । पुनः किंभूतान् । रिशाद्सः रिशतिर्हिंसार्थः। रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । 'दूस उपक्षये' किए । यहा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः। 'इगुपध-' (पा॰ ३ । १ । १३५) इति कः । रिज्ञान् हिंस-कान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्तीति रिशन्तः । शतरि दीर्घरछान्द्सः । रिशतोऽऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः। अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविविशेषः करम्भः तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् तथाविधानम-रती हब्रामहे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

यद्वा<u>में यद्रेश्ये यत्सभायां यदिन्द</u>िये । यदे-नश्चकृमा वयमिदं तद्वयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

उ० पत्नीवाचनो सञ्चः । पत्नी दक्षिणाश्चो करंभपात्राणि जुहोति । अनुष्टुभा मारुत्या । यच प्रामे वसन्तो यचारण्ये यच सभायामवस्थिताः यच इन्द्रिये प्रजननेनावस्थिताः सन्तो यदेनश्चकृमा वयम् । एनःशब्दः पापवचनः ।
यच्छब्दश्चाधस्तनेः चतुर्भिर्यच्छब्देरेकीभूय वीष्सार्थो भवति ।
अथ कोऽथः । यत्र यत्र प्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं
चकुम कृतवन्तो वयम् । इदं तद्वयजामहे । अवपूर्वो
यजिनांशने वर्तते । एतल्पापं नाशयामः । स्वाहा सुहुतं
चेतत् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥

म् । मारुखनुष्टुप् । 'करमभपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽम्रो प्रत्यञ्जुखी जायापती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिसपरेण वा यद्वाम इति' (का॰ ५। ५। ११) इति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधि-कानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षि-णामौ जुहुयादित्येकः पक्षः । दम्पती ह्रौ वा जुहुयातामित्य-परः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वेदिशि पश्चिमदिशि वा स्थिला जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । प्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं प्रामोपद्रवरूपं चक्रम कृतवन्तः । तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चक्रम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम। तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलज्जभक्षण-परस्त्रीगमनादिकं चक्रम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकुम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशन यामः । अवपूर्वी यजिनीशनार्थः । स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी ।

मो पू ण इन्द्रात्रं पृत्सु देवेरस्ति हि ब्मा ते छुब्मित्रवयाः । महश्चिद्यस्यं मोदुबो यव्या ह्विब्मं तो मुक्तो वन्देते गीः ॥ ४६॥

उ० सो पूणः ऐन्द्रीमारुती धिराजं यजमानो जपति । 'यत्र वे प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे' इत्यादिना इतिहासेन निदानवचनं श्रुतिः करोति। मो पूणः। सो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति। यस्यार्थं प्रतिषेध्यति। नचाख्यातं विद्यते। अतः श्रुत्युक्तमध्याहियते। हे इन्द्रं, मा विमन्थाः माहि ्ंसीः। सू इत्यनर्थकः। जोऽस्माकं प्रजाः। अत्र पृत्सु एषु संप्रामेषु वर्तमानः । देवैः मरुद्धिः सहितः । क उपकार इति चेत् , उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते । अस्ति हि यसादस्ति । स्म इत्यनर्थकः । ते तव विषये शुष्मिन् । शुष्म इति वलनाम । है बलवन् , अवयाः । अवपूर्वस्य यजतेरेतद्र्षम् । अवयुतो यागः पृथग्भागः तद्योगी । किंच महश्चिस्रस्य । महतः चित् यस्य तव मीद्रुपः । 'मिह सेचने' । सेकुः वरुणस्य वर्षयितुर्वा । यद्या हविष्मतो मरुतः । यवमयेः करम्भपात्रेः हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः संजाताः त्वदनुग्रहात् । महतो यस्य मीद्रुपः । वदन्ते गीः । 'वदि अभिवादन-स्तुत्योः' । स्तौति गीः वाक् स्तोतृणाम् ॥ ४६ ॥

E dedest Halle

म० एन्द्रमरुद्देवत्या विराट् । यस्या दशाक्षराश्चलारः पादाः सा विराट् । चतुर्थ एकाधिकोऽत्र । 'मो पूण इति यजमानो जपति' (का॰ ५।५।१२) इति। प्रत्सिति संग्रामनाम (निघं॰ २ 199 1 २१) हे इन्द्र, अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्या सह सख्यं प्राप्तिर्मरुनामकैदेवैः सहितस्तं नोऽस्मान्से विनाशयिति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः । सुशब्दो विनाश-भावस्य सौष्ठवं ब्रुते । तथा सित विनाशलेशो मा भूदिसर्थः संपद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति वलनाम (निघ॰ २ | ९ | ११) । हे शुष्मिन् बलविनद्रं, ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम् । 'मिह सेचने' धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रद्लेन सेक्तः । हविष्मतो हवियोग्यस्य तव यव्या यव-मयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमिकिया महिश्वत् पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्पासु कृपाछलं युक्तमिति भावः । किंच गीरस्पदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन् वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्न-मस्काररूपलात् । मरुद्दिषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः। मो सुनः अत्र 'सुनः' (पा०८।३।१०७) इति पलम् । 'अन्येषामपि दृश्यन्ते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः (पा०८।४।२७) इति न इखस्य णः । स्म इखस्यापि 'पूर्वपदात्' (पा॰ ८। ३ । १०६) इति पलम् । 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' (पार ८ । २ । ६७) इति विजन्तो निपातः । मीद्धषः । 'दाश्वान्सा-ह्नामीड्वांश्व' (पा े ६ । १ । १२) इति कसन्तो निपातः ॥४६॥

सप्तचत्वारिंशी।

अक्रनकर्म कर्मकर्तः सह वाचा मयोभवा। देवेभ्यः कर्म कृत्वास्त प्रेतं सचाभुवः ॥ ४७॥

उ० पतीं वाचयति । अक्रन्कर्म । अनुष्टुप् । पती इत्तविजो व्यक्ति । य एते अक्रन् अकार्षुः कृतवन्तः कर्म वरुणप्रधासम् कर्मकृतः ऋत्विजः । सह वाचा मन्नेण । मयोभुवा । वात्विशेषणमेतत् । मय इति सुखनाम । सुखेन या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि । देवेभ्योथीय कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत गच्छत मया सहिताः । हे सचाभुवः । सचा सहेत्यर्थः । सहभवनशीला ऋत्विजः ॥ ४७ ॥

म्० आमेय्यनुष्टुप्। 'अक्रन्कमें सेनां वाचयति' (का० ५। ५। १३) इति । कर्मकृतः वरुणप्रधासाख्यकर्मकारिण ऋतिज्ञः वाचा खुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रधासानुष्ठानरूपमकन् कृतवन्तः । कथंभूतया वाचा । मयोभुवा । मय इति सुखनाम (निघ० ३।६।७) मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपखुखेल्यर्थः । हे सचाभुवः, सचेति सहार्थेऽव्ययम् । सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्था वास्मिन्कर्मणि सहान्वस्थिता हे ऋत्विजः, देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृता वरुणप्रधासनामकं कर्मानुष्ठानायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्तमिति गृहनाम (निघ० ३।४।५)॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशी।

अवस्थ निचुम्पुण निचेर्रास निचुम्पुणः। अव देवेदेवकृतमेनोऽयासिष्मव मत्येंमंत्यकृतं पुरु-राव्णो देव रिष्म्पहि॥ ४८॥

उ० अवस्थ निचुम्पुणः । अवस्थो यज्ञः हे अवस्थ यज्ञ, अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् श्लियन्त इत्यवस्थः । निचुम्पुण नीचैः कणन । 'उपांश्ववसृतेष्ट्या चरन्ति' इति श्लितः। यस्त्वं नीचेश्लरणोसि नीचैः कणनः तं त्वां प्राप्येव अव देवैदेवकृतसेनो यासिषम् । अवनीतवानहम् । किमवनीतवान् । एनः पापम् । कैः, सिक् भूतेदेवैः । किविषयम्, देवकृतम्। देविषयम्, देवकृतम्। देविषयम् । केत्रस्त्रम्। अवनीतवांश्लम् सिक् वर्षः अवस्थः हे देव, रिषः पाहि । रिषतिहिंसार्थः किवन्तः । तस्य पञ्चमी । रिषः बन्धन्ताः । रिषतिहिंसार्थः किवन्तः । तस्य पञ्चमी । रिषः बन्धन्ताः । रिषतिहिंसार्थः किवन्तः । तस्य पञ्चमी । रिषः बन्धन्ताः । वहन्ते । वहकमोपमोगसन्तापान्दातुः संसारलक्षणाद्वन्धात् । यद्वा 'ह शब्दे' । हवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन् संसार्थमाणाः स पुरुरावास्तसात्पुरुराज्यः ॥ ४८॥

म० यज्ञदैवतं यजः । 'मज्जयलवस्थिति' (का० ५। ५०) अत्र विनियोगिश्चन्त्य इति । वरुणप्रधासस्य कर्मे जोऽन्ते तदज्ञभूतं यदवस्थारुयं कर्म जलसमीपे कियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवस्थ, अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये श्चियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवस्थः । तत्संबोधनं हे अवस्थ यज्ञ, हे निचुम्पुण, 'चुप मन्दायां गतौ' । नितरां चोपति मन्दं गच्छिति निचुम्पुणः । उण्प्रत्ययो मुमागमश्च । यहां नीचै-रसिम्कणन्ति नीच्यारुदेन । कर्म कुर्वन्त्यवस्थो निचुम्पुणः ।

'वीणस्थूणवणश्रूण' इत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात्कणतेः णक्-प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः । तथाविधावस्थ, यद्यपि लं निचेहरसि नितरां वरतीति निचेरः नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचु-म्प्रणो भव मन्दगमनो भव । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । देवैद्यीतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियदेवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदावयासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवा-निस्स । तथा मर्लैः मनुष्येरसात्सहायभूतैर्ऋत्विगिमर्मर्छकृतं मर्खेषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्य-इमवायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं पापं यथा लां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किंच हे देवावसृथाख्य यज्ञ, रिषो वधात् पाहि पालय । रिषतेर्हिसार्थस्य किवन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किंभूताद्रिषः । पुरुराण्वः । 'रा दाने'। पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात् । 'आतो मनिन्-' (पा॰ ३।२। ७४) इत्यादिना वनिप् । विरुद्धफ-लदायी वधस्त्रत्रसादादसाकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

पूर्णा देवि परापत सुपूर्णा पुन्रापत । वस्तेव विक्रीणावहा इष्मूर्जिं्शतकतो ॥ ४९॥

उ० दुर्व्योपहृन्ति । पूर्णाद्वि । हे ऐन्ह्यावनुष्टुमो । हे दुर्वि, अस्याः स्थालीतोऽत्रं गृहीत्वा पूर्णा सती परा इन्द्रं प्रति पत गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभने पूर्णा पुनरापत पुनरागच्छ । एवं द्वींमुक्त्वा इन्द्रमाह । वस्त्रेव विक्रीणावहै । वस्त्राब्देन मूल्यमुच्यते । वस्ताइव मूल्येनेव आवा-मध्वर्युयजमानी विक्रीणावहै । किं तहिक्रेयं द्रव्यमित्यत आह । इषमन्नम् । ऊर्जमुपसेचनम् । हे शतकतो बहुकर्मन् ॥ ४९॥

म० हे एन्द्यावनुष्टुभो । साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते । स्थाल्याः दर्व्यादत्ते पूर्ण दर्वाति' (का० ५ । ६ । ३४)। दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया । द्वितीयया तं जुहोति । हे दिनि, अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ट्रादिनिर्मिते, त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीला पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वा-देवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्टु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ । एवं दर्वीमुक्तवा इन्द्रमाह । हे शतकतो बहुकर्मन् इन्द्र, त्वं चाहं चोभो वस्नेव 'वस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः'। मूल्येनेव । इषमभीष्टं हिवःखरूपमन्नमूर्जं हिवदीनफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहे परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहे । अहं तुभ्यं हिवर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

देहि में द्द्रिमि ते नि में धेहि नि ते द्धे। निहार च हरासि में निहार निहराणि ते स्वाही।। ५०॥

उ० इन्द्र उच्यते । देहि मे मह्यं प्रथमं तावत् ततो दृदामि ते तुभ्यं पश्चात् । नि मे धेहि निधेहि मे मम प्रथमम्। पश्चाक्षिते दधे निद्धे ते तव । निहारं च हरासि मे । नितरां हरणं निहारः । अवश्यकर्तव्यमुच्यते । मूल्यमिति पर्यायः । स हरसि मे मम । अहमपि निहारं निहराणि ते तव । प्रत्यमण्डतां मम्रहगाशास्ते ॥ ५० ॥

म् देहि म इति जुहोतीति' (का॰ ५।६।३८)। इन्द्रो वदति । हे यजमान, त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि हिवः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुम्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो हितीयपादेना-दरार्थं पुनरुच्यते । मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हिव-रितरां संपादय । ते तुम्यं यजमानाय निद्धे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एविमन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां हियत इति निहारो मृत्येन केतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मृत्येन केतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमान नाय हरासि प्रयच्छ । 'लेटोऽडाटों' (पा॰ ३।४।९४) इत्याडागमः । उत्तरो निहारो मृत्यवाची । निहारं मृत्यभूतं हिवः ते तुम्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । खाहा-शब्दो हिवर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण दिवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्थर्थः ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

अक्षन्नभीमदन्त हार्व प्रिया अध्या । अस्ती-षत स्वभानवो विष्ठा नविष्ठया मृती योजा निवृन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । अक्षत्रमीमदन्तेति । द्वाभ्यामैन्द्रीभ्यां पिक्षभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । अक्षत्
अदेर्लुङि घस्लादेशः । अदितवन्तः मुक्तवन्तः पितरः ।
कथं ज्ञायत इति चेत् । अमीमदन्त हि 'मद तृसी'
हिशब्दो यस्माद्धे । यस्मानृप्तास्तस्माद्भुक्तवन्त इत्यनुमानम् । तृप्तिविशेषणान्युत्तराणि । अविषयाः अधूषत । अवाचीनमत्रविक्षिप्रियाः (?) अञ्चभक्तीरुपस्मृत्य अधूषत । 'धून्
कम्पने' । धुनन्ति गात्राणि । किंच अस्तोषत स्वभानवः ।
प्रिया अञ्चभक्तीरुपस्मृत्य दाद्दन् स्तुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं
स्वाद्वन्नं बहु इति । स्वभानवः स्वयं दीक्षाः अञ्चविस्मयात् ।
विप्राः प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः । नविष्ठया मती नवतमया

अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्तते । एवं पितॄनुपलभ्याथे-म्द्रमाह । योजा । नु क्षिप्रनाम । योजयामि क्षिप्रम् । हे इन्द्र, ते तव हरी हरितवर्णावश्वो स्वभूतो । तवापि गमनकालः प्राप्तः ॥ ५१ ॥

म० ऐन्द्रीभ्यां पङ्किभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पक्षिः । 'यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्ते-ल्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ह्याभ्यामिति' (का० ५।९।२१)। पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविः-खरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मात् । अमीमदन्त हर्षे प्राप्ताः । अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किंच स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः षिप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मला वुद्धा युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाद्वनं वहु दत्तमहो भक्तिरित्यायभिधानं स्तुतिः। अतो हे इन्द्र, नु क्षिप्रं ते तव हरी एतनामको हरितवर्णावश्वी योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः संपन्नलात्तैः पितृभिः सह लया आगन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अदेर्छि (छुड्सनोर्घस्त्र) (पा॰ २।४।३७) इति घस्लादेशः । 'मन्त्रे घस-' (पा॰ २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्छिक् । 'गमहन-' (पा० ६।९।६८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (पा०८।४। ५५) इति चर्त्वम् । 'शासिवसि-' (पा०८।३।६०) इति पलम् । अडागमः । अमीमदन्त 'मद तृप्तियोगे' चुरादिरात्मनेपदी लुक्टि णिलोपादौ रूपम् । अधूषत 'धूञ् कम्पने' छुडि सिचि व्यखयेन गुणाभावः । मती 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९) इति तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-दीर्घः । योज 'युजिरु योगे' ण्यन्ताल्लोटि 'छन्दस्युभयथा' (पा॰ ३।४।११७) इति राप आर्धधातुकलात् 'णेर-निटि' (पा॰ ६।४।५१) इति णिलोपः। 'ह्यचोऽतस्तिङः' (पा॰ ६।३। १३५) इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१॥

द्विपञ्चाशी ।

सुसंहर्य त्वा व्यं मध्वन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवेन्सुरः स्तुतो यसि वशाँ अनु योजा निवन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

उ० सुसंदर्श शोभनदर्शनम् । त्वा त्वम् वयम् हे मघवन् धनवन्, वन्दिपीमहि । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'। अभिवादनमाह । प्र नूनं पूर्णबन्धुरस्तुतो यासि । प्रयासि नूनं निश्चयेन । पूर्णरथनीडः सन् । बन्धुरशब्दो रथनीडवचनः । स्तुतश्च स्तोतृभिः । बशान् अनु । 'वश कान्तौ' । कामाननुप्रयासि । यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम् । इन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

म० हे मघवन, वयं ला लां वन्दिषीमहि खुतिकर्तारो भूयासेम्लाशास्यते। किंभूतं लाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पर्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम्। अनुप्रहृदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टा-रम्। इत्थमस्माभिः सुतः लं वशान् कामयमानान् यज-मानाननुलक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छिस। किंभूतः। पूर्णवन्धुरः। वन्धुरशब्दो रथनीडवाची। स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः संपूर्णरथनीडोपेतो भूला गच्छिस। हे इन्द्र, स लं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

मनो न्वाह्वां महे नाराश्र्सेन स्तोमेन । पितृणां च मन्मभिः ॥ ५३॥

उ० गाईपत्यमुपतिष्ठते । मनोन्वाद्वामहे इति तिस्भि-गांयत्रीभिर्मनोदेवत्याभिः । मनः नु क्षिप्रम् आद्वामहे आह्वयामः । पितृयज्ञचरणेन पितृलोकमिव मनोगतमासीदत आह्न्यते । केनाह्वयामः । नाराश्ंभेन स्तोमेन येन नराः मशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादि-भिर्गुणैः स नाराश्ंभः स्तोमः स्तुतिः । पितृणां च मन्मभिः मननीयैः स्तोमैर्मन आद्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

म० तिस्र ऋचो मनोदेवला गायत्रयो बन्धुदृष्टाः। 'मनो न्वाह्वामह इति गाईपलं तिस्विभिरिति' (का० ५।९।२२)। उपतिष्ठन्त इल्युवर्तते । नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतिमवासीत् अत आहूयते। यहाँ मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः। केन साधनेन। स्तोमेन स्तोत्रेण। कथंभूतेन। नाराशंसेन। शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्संबन्धी नाराशंसस्तेन। स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च। यत्र देवाः स्त्यन्ते तहैवम्। यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम्। तथाविधेन स्तोत्रेणत्युक्तं भवति। किंच पितृणां च मन्मिः पितरो यैः स्तोत्रेर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः ताहशैः स्तोत्रेरान्ह्यामः॥ ५३॥

चतुःपश्चाशी।

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्ये दृशे ॥ ५४॥

उ० आ न एतु । आगरछतु नीऽसाकं मनः पुनः। किमर्थम्। कत्वे कत्वे । कतुः संकल्पः यह्नो वा । दक्षायं। दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा । स यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव कतुरथ यदासौ तत्समृद्धते स दक्षः' इति श्रुतिः। जीवसे जीवनाय। ज्योक् च सूर्यं दशे। ज्योक् निपातश्चिरवचनः। चिरं सूर्यं दशे मृष्टुम् ॥५७॥

म् नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भृयः आ एतु आग-च्छतु । किसर्थम् । कृत्वे कतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय । तथाच श्रुतिः 'तदेव मनसा काम-यत इदं मे स्यादिदं कुर्वायेति स एव कतुरथ यदस्में तत्सम्-द्धाते स दक्षः' इति । ज्योगिति निपातिश्चरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । स्याँ दशे च चिरकालं स्यम-वलोकियतुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनराग-च्छतु । कत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः । जीवसे तुमर्थे असे-प्रस्ययः । दशे । 'दशे विख्ये च' (पा० ३ । ४ । ११) इति साधुः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैन्यो जर्नः। जीवं व्यति ए सचैमहि॥ ५५॥

उ० पुनर्नः पितरः । हे पितरः, पुनरस्माकं मनः ददातु देख्यो जनः देवसंबन्धी जनः । ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् । बातं गणम् पुत्रपश्चादिकम् । सचेमहि । ध्वक्ष परिष्वक्षे परिष्वजेमहि ॥ ५५ ॥

म्० है पितरः, भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसंवन्धी पुरुषः नीऽसम्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु । प्ररयिखित्यर्थः । तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाजीवं जीवनवन्तं त्रातं पुत्रपश्चादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि । सचितः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

व्यक्सीम <u>ब्र</u>ते तब मनस्तन्यु विश्वेतः। प्रजावन्तः सचमेहि॥ ५६॥

उ० वयप्सोम । सौमीगायत्री जपे विनियुक्ता । हे सोम, वयं वते तव । वतमिति कर्मनाम । तव कर्मणि वर्तमानाः मनस्तन्षु शरीरेषु जायत्स्वमसुषुध्यादिकेषु । विश्रतः धारयन्तः प्रजावन्तश्च सचेमहि सेवितव्यानि वस्तुनि ॥ ५६ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयक्ते सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम, वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तन् प्रचन्द्रश्रेषु मनो विश्वतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्त्नीति शेषः । यहा 'षच संबन्धे' सर्वदा त्वत्संबद्धा भवेम ॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी ।

एप ते रुद्र भागः सह खन्नाऽम्बिकया तं जीवस्य साहुष ते रुद्र भाग आखुरते पुराः॥ ५०॥

पुठ एप ते। रौद्रोयमनुवाकः त्रैयम्बकाः पुरोडाशास्त्रत्र विनियुक्तः अवदानहोमे । एप ते तब हे रुद्र, भागः। सह स्वसा। स्वस्नेति भगिन्युच्यते। सह भगिन्या अस्वि-क्या तं भागं जुपस्त । स्वाहा सुहुतमस्तु । अतिरिक्त-माख्त्कर उपिकरित। एप ते तब रुद्र भागः। आसुर्मूपिका ते तब पशुः॥ ५७॥

Ho हे राँद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे । साकमेध-गतत्र्यम्बकहविर्विषया सन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽ<mark>वदा-</mark> नहोमे विनियोगः । तथाच 'एष त इति जुहोतीति' (का० ५ । १० । १२) । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव खुद्धा भगिन्या अम्बिकय<mark>ा अ</mark>म्बिका<mark>नात्र्या</mark> सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भज्नीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुपस्व सेवस्व । स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्विकाया रुद्रभगिनी<mark>त</mark>्वं श्रुत्योक्तम् । 'अस्विका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष स<mark>ह</mark> भागः' (२।६।२।९) इति । योऽयं रुद्राख्यः कूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भ<mark>गिन्या</mark> क्रूरदेवतया साधनभृतया तं हिनस्ति । सा चाम्विका शरद्भ्षं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोर-ग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । 'एष ते रुद्र भागः सह खस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति य एं हिनस्ति तयैवैन एं सह शमयति'। 'अतिरिक्तमाख्त्कर उपकिरस्थेष त इतीति' (का<mark>० ५।</mark> १०। १३) इति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रमृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येता-वतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाश<mark>ं निर्वपेत्</mark> सोऽयमतिरिक्त उच्यते । 'त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपा-ळान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान्' (५।१०।१।२) इति कात्यायनोक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किंतु मूषकोत्खाते एष त इति मन्त्रेणोपिकरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र, एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरो-डाशः ते भागः त्वया भजनीयः । तथा ते तवाखुः प्राः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तया-म्बिक्या यजमानपश्चा मारयतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अष्टपञ्चाशी।

अव रुद्रमदीम्हार्च देवं त्र्यस्वकम्। यथा नो वस्यस्कर्द्यथा नः श्रेयस्कर्द्यथा नो व्यवसा-ययात् ॥ ५८ ॥ उ० आगत्य जपति । अवस्द्रम् । हे पङ्किककुभौ । अवयुत्य पृथक् कृत्वान्याभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अदीमहि । 'अद भक्षणे' छान्दसो णिचो लोपः । रुद्रमाद्यामः भोजयामः । अवगम्य च तं ज्ञात्वा देवं त्र्यम्बकम् । तथाच भोजयामः । यथा नो वस्यसस्करत् येन प्रकारेणा-स्मान्वसीयसः कुर्यात् । 'वस निवासे' इत्यस्य तृजन्तस्य वस्तेति भवति । ततः 'तुइछन्द्रसि' इति ईयसुनि कृते वसीयस इति भवति । तत इकारलोपे वस्यस इति भवति । वस्तृत-रानिति पर्यायः । वसनशीलानित्यर्थः । तथाचास्मान् श्रेयसः प्रशस्यतरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् । विपूर्व-स्यावपूर्वस्य च 'पोन्तकर्मणि' इत्यस्य ण्यन्तस्य आशिषि छङि सार्वधातुके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्वृपं भवति । यथा चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

म० दे रौद्यौ पङ्किककुभौ। यस्या द्वितीयः पादः द्वाद-शाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोर्जपे विनि-योगः । तथा 'आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति' (का॰ ५। १०। १४) । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तम-वगत्यादीमहि लद्नुप्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्य-म्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्रं णिचो लोपर्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथकृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञाला त्र्यम्बकमादयाम इति । यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानसौ कुर्यात् । यंथाच नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात् । यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात्तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशीरियम् । अदीमहि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकलालिङि णिचो लोपः (पा॰ ३ । ४ । १९७) । वस्यसः वसंतीति वस्ता तृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । 'तुश्छन्दसि' (पा॰ ५।३।५९) इति ईयसुनि कृते 'तुरिष्टेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति तूनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलो-<mark>परछान्दसः ॥ करत् 'छन्दसि</mark> छुङ्**लङ्**लिटः' (पा०३।४। ६) इति लङ् । विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः । 'बहुलं छन्द-स्यमाड्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । व्यव-साययात् लेटि आडागमे 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा० ३। ४। ९७) इति इलोपे रूपं विपूर्वस्य ण्यन्तस्य स्यतेः ॥ ५८॥

एकोनपष्टी।

भेषजम्सि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखं मेषाय मेध्ये ॥ ५९॥

उ० भेषजमसि । हे रुद्र, यस्त्वं स्त्रभावत एव भेष-जमौषर्धं भवसि सर्वप्राणिनाम् । अतः प्रार्थ्यते देहि भेष-८ य० उ० जम् । गवे अश्वाय पुरुषाय भेषजं देहि । सुखं देहि । सु-हितं खेभ्यः प्राणेभ्यः इति सुखम् । मेषाय मेष्ये च ॥५९॥

म० हे रुद्र, लं भेषजमित औषधवत्सर्वोपद्रविनवार-कोऽित । अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भैषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि । मेषाय मेष्ये च सुखं देहि । सु हितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपरानां क्षेमप्राप्तिभवति ॥ ५९ ॥

षष्टी।

ज्यम्बकं यजामहे सुग्निंध पुष्टिवधेनम् । ज्वांरुकिमिव बन्धेनान्मृत्योभ्रीक्षीय माऽमृतात् । ज्यम्बकं यजामहे सुग्निंध पित्वेदेनम् । ज्वांरुकि-मिव बन्धेनादितो सुक्षीय मासुतः ॥ ६०॥

उ० त्र्यम्बकम् । द्वावनुष्टुभो । यं वयं त्र्यम्बकं यजान्महे पूजयामः । सुगन्धिम् । 'गन्धस्येदुत्पृति—' इत्यादिना समासान्तः । पुष्टिवर्धनम् पोषस्य वर्धयितारम् । योऽसान् उर्वाहकमिव बन्धनात् । उर्वाहकः फलविशेषः स यथा पकः स्वबन्धनाद्वियुज्यते एवं मृत्योर्मुक्षीय मोचय सोचयत् । पुरुषव्यत्ययञ्चान्दसः । माऽमृतात् । मा कदाचित् अमृतात् मोचयत् । अग्नि त्रिः परियन्त्यनेन मन्नेण । कुमार्यश्चोत्तरेण परियन्ति । यं त्र्यम्बकं यजामहे शोभन्गन्धम् । पतिवेदनम् भर्तृलम्भयितारम् । उर्वाहकमिव बन्धनात् । इतो मुक्षीय ज्ञातिवर्गान्मोचयत् । मामुतः पतिवर्गान्मोचयत् । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाहं मामुत इति पतिभ्यस्तदाहं दृति श्चितः ॥ ६० ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ 'अप्तिं त्रिः परियन्ति पितृवत्सन्योहः-नाघ्नानास्त्यम्बकमिति देववचैतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः' (का॰ ५। १०। १५। १६) इति । यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् वमोर्कस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तिस्त्रः परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निम-प्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रा-र्थसु । सुगर्निध दिव्यगन्धोपेतं मर्लधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धन-धान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृ-योश्च मुक्तो भूयासम् । अमृतान्मा मुक्षीय खर्गरूपान्मुक्तिरूपान चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम्। एकवचनं बहुर्थे। मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः । अभ्युदयनिः श्रेयसहपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः । मृत्योमीचने हष्टान्तः - उर्वाहकामिव बन्ध-नादिति । यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपकं सत् बन्ध-नात् खस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तहत् ॥ 'कुमार्यश्रोत्तरेणेति'

(का॰ ५।१०।१७) । यजमानसंविन्धन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाप्तिं त्रिः परियन्ति । त्र्यम्बकं यजामहे । कीदशम् । पतिवेदनं पति वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भियतारं 'विदल्ल लाभे' । अन्यत्पूर्ववत् । इतो मुश्रीय इतो मातृपितृश्रातृवर्गान्मुश्रीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुश्रीय विवाहादूर्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् । जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गीत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद्व-सामीत्यर्थः । 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामृत इति पतिभ्यस्तदाहेति' (२।६।२।१४) इति श्रुतेरितोऽमुतः-श्रद्धाम्यां पितृपतिवर्गों प्राह्यौ ॥ ६०॥

एकपष्टी।

एतत्ते रुद्राऽवसं तेन परो मूर्जवतोऽतीहि । अव-तत्वन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहि॰्सन्नः श्चिवोऽतीहि ॥ ६१॥

उ० व्यम्बकानासजित । एतत्ते रुद्र । एतत् ते तव हे रुद्र, अवसं पथ्यदानं शंवलम् । तेन पथ्यदानेन परः परस्तात् । मूजवाद्मामपर्वतः भगवतो रुद्रस्य वसितः ताम् । अतीहि गच्छ । कथंभूतो गच्छ । अवततधन्वा अवतारि-तधनुः । पिनाकावसः पिनाको रुद्राङ्कराः रुद्राङ्कराकृतकु-शलः । कृत्तिवासाः चर्मवसनः । अहिंसन्नः अविनाशयन्नः असान् शिवः शान्तो भूत्वा अतीहि पृजितं गच्छ ॥ ६१॥

म० रौद्यास्तारपङ्किः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्या-वष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्किः । 'मृतयोः कृला वेणुयष्ट्यां वा कृषे वासज्योभयतः स्थाणुत्रक्षव एंशवल्मीकानामन्यतमस्मित्र-रक्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति' (का॰ ५।१०।२१) । ब्रीहियवादीन् बद्धा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । तयोरभयोर्म्तयोस्यम्बकान् प्रक्षिप्य खकीयेनांसेन बोढं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रह्ये तन्म-तद्वयमवासज्योचते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मृतद्वययुतां वंशयप्टिं संस्जिति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यलाद्गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्प-र्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हें हद्र, एतते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवर्ता सन्नतीहि अतिकम्य गच्छ। कीहशस्त्रम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्यः । अस्पद्वि-रोधिनां ल्या निवारितलादित अर्ध्व धनुषि ज्यासमारोप-णस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाका-वसः पिनाकार्ख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्देष्ट्वा प्राणिनो न विभ्यति तथा लदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । 'कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः' (का० ५। १०। २२—२३)। इति । उन्नते वृक्षादौ मृतद्वयेऽवसज्य प्रलावर्तमाना मृतद्वय-स्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति स्त्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु हे स्द्र, त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्वरो नोऽस्मा-नहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूज्या संतुष्टः कोपरहितो भूता अतीहि पर्वतमितिकम्य गच्छ ॥ ६१॥

द्विषष्टी।

त्र्यायुषं जमद्ग्नेः कर्यपस्य त्र्यायुषम् । यहे-वेर्षु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

उ० यजमानो मुण्ड्यमानो जपति । ज्यायुपम् । उष्णिक् । लिङ्गोक्ता देवता । त्रीण्यायूंपि समाहतानि वाल्ययौवनस्थविराणि ज्यायुपम् । यज्ञमद्ग्नेः ज्यायुपम् यच कश्यपस्य यच देवेषु तन्नो अस्तु तद्साकमस्तु भवतु । ज्यायुपमित्याशीः ॥ ६२ ॥

म् अशिदिंवतोष्णिक् । यस्याश्रलारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्णिक् । 'त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति' (का॰ ५।२। १६)। सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदभेः मुनेर्यत्र्यायुषं तथा वाल्ययोवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्र्यायुषं तथा कश्यपस्यतन्नामकस्य प्रजापतेः संविन्ध यत्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानामस्तु । जमदभ्यादीनां वाल्यादिषु यादशं चरितं तादशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२॥

त्रिषष्टी ।

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नर्मस्ते अस्तु मा मा हिएसीः । निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रज-नेनाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वायं सुवीर्याय ॥ ६३॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उ० लोहक्षुरमाद्ते । शिवो नामासि । हे क्षुर, यतः त्वं शान्तनामासि । यस्य च तव स्वधितिः पिता । स्वधितिः वज्रः । तसौ नमः ते तुभ्यं भवतु । मा मां मा हि एंसीः मा विनाशय । वपति । निवर्तयामि । निपूर्वो वपतिरिह्य मुण्डनार्थः । मुण्डयामि त्वाम् । आयुरर्थम् अन्नाद्यर्थम् धनस्य पोपार्थम् शोभनापत्यतायै शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

म० धुरदेवतं यजुः 'शिवो नामेति लोहधुरमादायेति' (का० ५।२।१७)। हे धुर, त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि। स्वधितिः वज्रं ते तव पिता। ते तुभ्यं नमोऽस्तु। मां मा हिंसीः । 'निवर्तयामीति वपतीति' (का० ५।२।

१०)। यजमानदैवतं यजः । निपूर्वो वृतिर्मुण्डनार्थः। हे यजमान, लां निवर्तयामि मुण्डयामि । किमर्थम् । आयुषे जीवनाय अनाद्यायानभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्ये सुप्रजास्लाय शोभनापत्यताये सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अस्याधानादिपित्र्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरियः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

एदमंगनम देवयर्जनं पृथिव्या यत्रं देवासो अर्जुबन्त विश्वं । ऋक्सामाभ्या एसंतर्रन्तो य-र्जुर्भी रायस्पोबेण सिमुषा मदेम । इमा आपः शर्म मे सन्तु देवीरोबंधे त्रायस्व स्वधिते मैने ए हिएसी: ॥ १॥

उ० एदमगन्म। आग्निष्टोमिका मन्ना अवस्थपर्यन्ताः। प्रजापतेरार्षम् । हे अप्येते ऋचौ अत्यष्टी त्र्यवसाने । शाल-स्तम्भमन्वारभ्य यजमानो जपति । द्वावर्धचौ देवयजन-दैवत्यो । आ इदम् एदं देवयजनम् अगन्म वयम् आगताः सः। पृथिच्या उत्कृष्टम् । यत्र यस्मिन्देवयजने । देवासः देवा एव देवासः । 'आजसेरसुक्' । अजुपन्त । 'जुषी प्रीति-सेवनयोः'। सेवितवन्तः कामान् । विश्वे सर्वे तमागत्य देवयजनम् । ऋक्सामाभ्यां प्रवभूताभ्यां यज्ञेसमुद्रं सन्त-र^{=तः} यजुर्भिश्च रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया इपा अन्नेन च संमदेम हृष्येमहि तुष्येमहि । उन्दति। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः । शमिति सुखनाम । उ इति पादपूरणे । इमा आपः सुखरूपा मम भवन्तु । देव्यो दानादिगुणयुक्ताः । अपां वज्रश्रुतौ वज्रसंस्तवेऽतः शमा-शास्त्रते । कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओषधे त्रायस्व । त्रायतिः पालनार्थः। हे ओषधे, पालय एनं यजमानं क्षुरात्। क्षुरस्यापि वज्रसंबन्धः। क्षुरेणाभिनिद्धाति। स्वधिते मैन एंहि एंसीः। स्विधितिर्वेजः । वज्रकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते । हे स्वधिते, मा एनं हिंसी: ॥ १॥

म० आधानामिहोत्रास्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीया-ध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्ट्रमस्य द्वात्रिंशत्किण्डिका-पर्यन्तमिमिष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिकृषिः । तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्तयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते । तत्रादौ यजमानः षोडशार्विजो वृलारण्योरमी समारोप्य शालां गच्छेत् । तथा च 'समारोह्यामी शालास्तम्भं पूर्वार्ध गृहीलारणिपाणिराहेदमगन्मेति' (का० ७। १।३६) । द्वे

अल्पष्टी त्र्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः । आद्या-वर्धचौं देवयजनदेवत्यां ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि । 'व्यवहिताश्च' (पा॰ १।४।८२) इति उपसर्गक्रियापदयो-र्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः संविनध देवयजनं देवा इज्यन्ते यसिमलाहेवयजनं स्थानम् आ अगन्म आगताः साः । गच्छतेर्लङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो छुकि 'मो नो धातोः' (पा०८।२।६४) इति मस्य नः अडागमश्व । इदं किम् । यत्र देवयजने विश्वेदेवासः सर्वे देवाः अजुषन्ताप्रीयन्त । प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किंच । वयं रायो धनस्य पोषेण पुछ्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम। 'मदी हर्षें' व्यलयेन शप्। हष्टा भवेम धनैरनेश्च तृप्येम। किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्याम् ऋक् च साम च ऋक्सामे 'अचतुर-'(पा॰ ५।४। ७७) इति सूत्रेणाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्व वेदत्रयगतमन्त्रैः संतरन्तः । समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः । 'दक्षिणं गोदानं वितार्योन-त्तीमा आपः' (का॰ ७।२।९) इति । इमा आपः। आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्रेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु । उ एवार्थे । शं सुखार्थम-व्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किंभूता आपः । देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः दोतनाः । निर्मला इत्यर्थः । 'यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छित्त्वेति' (का॰ ७।२।१०-११)। यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवम-त्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति स्त्रार्थः । ओषघे । कुशतरुणं देवता । हे ओषघे कुशतरुण, लं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष । स्विधते । क्षुरो देवता । हे खिधते क्षर, एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

द्वितीया।

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेनं नो घृत्वः पुनन्तु । विश्वक्षि रिप्रं प्रवहंन्ति देवी-रुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि । दीक्षात्पसोस्तन्त्रेसि तां त्वां शिवाक्शापां परिद्धे भद्रं वर्णे पुष्यन् ॥ २ ॥

उ० स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु। आप उच्यन्ते। या एता आपः जगतो निर्मात्र्यः ता अस्मान् शुन्धयन्तु शोधयन्तु । किंच घृतेन च नः अस्मान् । घृतप्यः घृतेन पुनन्तीति घृतप्यः । घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च । 'तद्दे सुपूतं यं घृतेन पुनन्ति' इति श्रुतिः । 'सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति मेध्यानि' इति गौतमः । पुनन्तु यज्ञ्योग्यं कुर्वन्तु । स्तुतिपूर्वं हि याज्या क्रियते नचात्र स्तुतिरत आहे। विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः । हिशाब्दो यस्माद्धें। 'रपो रिश्रमिति पापनामनी भवतः'। यसात्स्वभावत एव सर्वं पापं प्रकर्षण दहन्ति देव्यः । उत्कामत्युत्तरपूर्वार्धम् । उदिदाभ्यः श्रुचिरापूत एमि । उदेमि उद्गच्छामि । इत्शब्दोऽनर्थकः । आभ्योऽन्यः श्रुचिः सन् आपृतश्च यावत्पापं पावितः । वासः परिधत्ते । दीक्षातपसोः । दीक्षेव दीक्षां । तपःशब्देन उपसद् उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात्। वासः तन्वास्त्राणं तन्शब्देन नोच्यते । या त्वं दीक्षातपसोस्तनः शरीरं भवसि 'तां त्वा शिवां शान्तां शग्मां ससुखां साध्वीं वा' इति श्रुतेः । परिद्धे आच्छादयामि । भद्रं कल्याणम् । वणं दीक्षितरूपम् पुदयन् वर्धयन् । अनेन हि दीक्षितरूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥

मo 'आपो अस्मानिति स्नात्वेति' (का० ७।२।१५)। मातरः मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो <mark>षा आपः अस्मान् कृतक्षीरान् यजमानान् ग्रुन्धयन्तु 'ग्रुन्ध</mark> <mark>द्युद्धौ' शोधयन्तु । क्षौरकर्मनिमित्तामपह</mark>तिं निवारयन्त्वत्यर्थः । किंच घृतप्वः 'घृ क्षरणे' जिघतिं क्षरतीति घृतं तेन क्षरित-जुलेन पुनन्तीति घृतप्यः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितज-क्षेन नोइस्मान् पुनन्तु गुद्धान् कुर्वन्तु । किंच देवीः योतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४। २१) इति यास्कः । 'उदिदाभ्यं इत्युत्कामत्युत्तरपूर्वा-र्धमिति' (का॰ ७।२।१५)। अहमाभ्योऽह्यः उदेमि इत् । इत् एवार्थे । उद्गच्छाम्येव । जलानिर्गच्छामीलार्थः । किंभूतोऽहम् । शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः समन्ताद्भा-विनान्तरिप ग्रुद्ध आचमनेन । ग्रुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां वहिरन्तश्च ग्रुद्धिरुक्ता ॥ 'क्षौमं वस्ते निष्पे-्रवे ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नात्वस्यं(१)वाऽमौत्रधौतं विचि-तकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति' (का०७।२।१६— १९) ॥ दीक्षातपसोः वासो देवता । हे क्षौम वस्त्र, खं दीक्षातपसोस्तन्रसि । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः । तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोभिमानिदेवतायाश्व लं त्त्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तन्ं तद्देवताद्वयशरीरभूतां लामहं परिद्धे धारयामि । किंभूतां लाम् । शिवां शग्मां द्योरपि शब्दयोः सुखवाचकलादत्यन्तसुखरूपां कोमललात्। किंभू-तोऽहम् । भद्रं वर्णं पुष्यन् लत्परिधानेन कल्याणीं कान्ति पुष्यन् ॥ २ ॥

तृतीया।

महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि ।
बृत्रस्मासि कृनीनेकश्चक्षुर्दा असि चक्षुमें देहि ॥ ३ ॥
उ० तमभ्यनिक । नवनीतमुच्यते । महीनां पयोऽसि ।
पयोविकारे नवनीते पयःशब्दः । महीनां गवां पयोऽसि ।
यत्रश्च 'वर्चोदा असि' वर्चस्तेज इस्पनर्थान्तरम् । अतो

वर्चों में देहि । अक्षिणी अनिक्त । वृत्रस्यासि । 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यद्क्ष्यासीत्' इत्यादिना त्रैककुद्स्य चक्षुःसंस्त-वस्तद्यं मन्नोऽभिवद्ति । वृत्रस्य चक्षुपः संबन्धिनी भवसि त्वम् । कनीनकः पुरुषो यतः । हे त्रैककुद् , यत्रश्र स्वभावतः चक्षुद्रां असि अतश्रक्षमें देहि ॥ ३ ॥

मo 'शालां पूर्वेण तिष्टनभ्यक्के कुशेषु नवनीतेन शीर्<mark>णी-</mark> <mark>ऽध्यनुलोम सपादको महीनां पयोऽसीति' (का० ७ ।</mark> २ | ३३)। प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीला शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यनं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते । हे नवनीत, लं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम् (निघ० २ । ११ । ५) । नवनीतस्य क्षीरजन्यलात्ययस्त्वोपचारः । वर्चीदा असि । वर्चो ददातीति वर्चोदाः । अतिस्निग्धत्वेन कान्ति-प्रदमसि । पुंस्लमार्षम् । अतो मे मद्यं यजमानाय वर्चो दे<mark>हि</mark> कान्ति प्रयच्छ ॥ 'वृत्रस्येत्यक्षावनक्ति त्रैककुदाजनेनाभा-वेऽन्यदिति' (का० ७। २। ३४) । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्ना-ज्ञनं लभ्यते चेत्तेनाक्षिद्वयमञ्ज्यात्तदभावेऽन्यद्प्यज्ञनं ग्राह्या<mark>मिति</mark> सूत्रार्थः । वृत्रस्य । अजनं देवता । हे अजन, लं वृत्रस्या-सुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि । '<mark>यत्र</mark> वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्' (३।१।२।१२) इ्लादिश्रुतिः । तथाच तित्तिरिः 'इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनी-निका परापतत्तदेवाजनमभवत्' इति । चक्षुर्दा असि कनीनि-कारूपलात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि । अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग्-दृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मी सिवता पुनात्विच्छद्रेण प्वित्रेण सूर्थस्य रिक्मिः। तस्य ते पवित्रपते प्वित्रेपूतस्य यत्कामः पुने तच्छे-केयम् ॥ ४॥

उ० कुशपवित्रैः पावयति । चित्पतिर्मा पुनातु । 'चिती संज्ञाने' । अस्य चित् विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते । चित्प-तिर्मा पुनातु । 'प्रजापतिर्वे चित्पतिः' इति श्रुतिः । देवो मा सविता पुनातु । अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम् । तस्य ते पवित्रपते । तस्य पवित्रपतस्थेति च पष्टान्तयोः संबन्धः । यजमानवाचित्वं च । तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः । ते तव प्रसवे वर्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः, एतद्भवतु । यत्कामः अहमात्मानं पुने पावयामि । तच्छकेयम् तच्छकुयाम् । 'यज्ञस्योदञ्जं गच्छामि' इति श्रुतिः । अच्छिद्रेणेस्यवमादिन्त्रयाणामनुषद्गो योज्यः ॥ ४ ॥

म० 'कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति' (का॰ ७।३।१)। अच्छि-हेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्वित्पतिर्मनोभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनात शोधयतु । 'मनो वै चित्पतिः' इति तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः । 'प्रजापतिचैं चित्पतिः' (३।१।२। २२) इति श्रुतेः । किंचाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रिमिभः किरणैः । वायुरच्छिदं पवित्रं शुद्धिहेतुलात् छिदरहितलाच । यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम्' इति श्रुतेः । हे पवित्रपते, पवित्रान् शुद्धान् पातीति पवित्रपतिस्तत्संबुद्धौ हे पवित्रपते ग्रुद्धपालक, ते पवित्र-पूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानसाभीष्टं भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम् । यः कामो यस्य यत्कामः । यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः । सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोध-यामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम् । यज्ञानुष्ठानसा-मर्थ्य मेऽस्लिखर्थः । वाक्पतिः वाचां पतिर्वृहस्पतिर्मा मां पुनातु । सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु । एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

आ वो देवास ईमहे वामं प्र<u>यत्यध्वरे। आ वो</u> देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे॥ ५॥

पुठ आवो देवास इति वाचयति । देवी अनुष्टुप् । ईमहे इति याच्चाकर्मसु पठितम् । हे देवासः, आ ईमहे आयाचे वो युष्मान् । किम् । वामम् 'वन पण संभक्तो'। वननीयं संभजनीयं वस्तु । प्रयत्यध्वरे प्रयच्छति यज्ञे । किंच । हे देवासः । आहवामहे आ ह्वयामः । वः युष्माकं संबन्धिन्य आशिषः यज्ञियासः यज्ञसंपादिन्यः । यज्ञिया एव यज्ञियासः । आईमहे आयाचे वः ॥ ५ ॥

म् 'आ वो देवास इति वाचयतीति' (का० ७ । ३ । ६) । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । देवी अनुष्ठुष् आशीः । हे देवासः देवाः, वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । 'वन संभक्ती' । मप्रलयः । ईमहे याचितकर्मसु पिठतो द्विकर्मकः (निघ० ३ । १९ । १) । क सित । अध्वरे अस्मदीये यहे प्रयति प्रवर्तमाने सित । प्रतीतिः प्रयन् तस्मिन् । प्रपूर्वा-दिणः शति ह्पम् । किंच हे देवासो देवाः, वो युष्मान् वयं हवामहे आह्यामः । किं कर्तुम् । यित्रयासः यज्ञस्येमा यित्रया यज्ञसंविध्यनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गण धातुरध्याहर्तव्यः । यज्ञफलप्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५॥

षष्टी।

स्वाही युज्ञं मनेसः स्वाहोरोर्न्तरिक्षात्स्वाहा चार्वाष्ट्रियोभ्याभ्स्वाहा वातादारेभे स्वाही ॥ ६॥

उ० अथ अङ्गुलीन्येचते । स्वाहायज्ञं मनसः । यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुपङ्गः । उरोर्विस्तीर्णादन्त-रिक्षादहमारभे यज्ञं, द्यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम् । वातादहमारभे यज्ञम् । पञ्च स्वाहाकारा येषु यज्ञेषु तत्रार्थ-वादः । 'यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञभेवैतदात्मन्धत्ते' इति । स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥६॥

म० 'साहा यज्ञमित्यङ्गलीन्यं चते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टीकृला स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्कष्ठौ तत्सहिते चोत्सजतीति' (का० ७।३। ७-१०)। आद्यमन्त्रण हस्तद्वयकिनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयित एवमन्यत्रयेणान्याः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णा यज्जुषां यज्ञो देवता । स्वाहाराच्दस्य निपात-त्वेनानेकार्थलादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण प्राह्माः । तथाहि । खाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे । मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि । अत्र स्वाहाश-व्दोऽभिगमनार्थः । खाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे । उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे खाहा यज्ञ आश्रितः । खाहाराब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति । स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् । यावा-पृथिन्योः खाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः। स्वाहा वातादारमे । वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारमे प्रवर्तयामि । वायोः सर्वेकर्मप्रवर्तकलात् । खाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

आकृत्ये प्रयुजेऽसये स्वाहा मेधाये मनसेऽसये स्वाहा दीक्षाये तर्पसेऽसये स्वाहा सर्रस्वत्ये पूष्णेऽप्रये स्वाहा । आपोदेवीर्व्हतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्ष । बृह्स्पत्ये ह्विषा विधेम्
स्वाहा ॥ ७ ॥

उ० औद्रभणानि जुहोति। आकृत्ये प्रयुजे। आकुवनमाकृतिः प्रयतः आत्मनो धर्मः। मनसः प्रेरणाय भवति।
प्रयुङ्क इति प्रयुक् आकृतिलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च
अग्नयेस्वाहा सुहुतमस्तु। मेधाये मनसे मेधालक्षणाय
मनोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। जपति दीक्षाये तपसे।
दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। तपःशब्देन
चोपसद उच्यन्ते। सरस्वत्ये पूष्णे। 'वाग्वे सरस्वती पश्ची
वे पूषा' इति श्रुतिः। बाग्लक्षणाय पश्चलक्षणाय च अग्नये

स्वाहा । पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशुग्रहणम् । आपो देवीः विराह लिङ्गोक्ता देवता । हे आपोदेव्यः, वृहत्यो महत्यः । विश्वशंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भाविष्यः । हे द्यावा-पृथिष्यो, हे उरो हे विस्तीर्ण अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं च वृहस्पतये च । हविषा विश्वेम । विद्धातिदीनकर्मा । हवि-वेति प्रथमाया विपरिणामः । हविर्दश्मः ॥ ७ ॥

म० अतः परं षडौद्रभणहोममच्त्राः । चतुर्णामित्रर्दे-वता । 'औद्रभणानि जुहोति स्थाल्याः सुवेणाकृत्या इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ७।३।१६) । आकृर्लै प्रयुजेऽप्रये खाहा । अमये विहिदेवाय स्वाहा सुहुतिमद्मस्तु । किंभूतायामये । आकृत्ये प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकृतिः तस्यै तत्संपूर्वे । प्रयुजे प्रयुद्धेऽसौ प्रयुक् तस्मै । संकल्पसिं छैं निर्विन्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो मन्त्रः ॥ मेधाये मनसेऽमये स्वाहा । श्रुतयोर्मन्त्रयोधीरणशक्तिर्मेधा तित्सद्धर्थं मनसे मदीयमनोभिमानिनेऽप्रये स्वाहा सुहत-मस्त । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायै तपसेऽमये स्वाहा । व्रत-नियमो दीक्षा तित्सद्यर्थं मदीयशारीरतपोभिमानिनेऽमये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः ॥ सरखत्यै पृष्णेऽमये स्वाहा । मन्त्रो-चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्धार्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तसी वागिन्द्रियपोषकायामये सुहुतमस्तु । इति चतुर्थः ॥ आपो देवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराद् । यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराद् । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेः । अत्र प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः, हे द्यावाप्ट-थिवी बाबाप्टथिन्यौ, हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दनः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधितर्दानकर्मा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किंभूता आपः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । वृहतीः वृहत्यः प्रभूताः । उभयत्र पूर्वस-वर्णः । विश्वशंभुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशंभुवः । इति पञ्चमो मन्त्रः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

विश्वी देवस्य नेतुर्मती युरीत स्ट्यम् । विश्वी राय ईषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ८॥

उ० विश्वो देवस्य । साविज्यनुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य नेतुः प्रणेतुः प्रसवितुः मर्त्यः मनुष्यः व्रुरीत वृणीत सख्यं सखिताभावम् । किंच विश्वः सर्वः धनाय इषुध्यते प्रार्थयते सवितारम् । इषुध्यतिर्योच्चाकर्मसु पठितः । किंच द्युम्नं वृणीत । द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽनं वा प्रार्थयते । पुष्यसे पोषाय स्थितये । य इत्यंमूतः सविता तसी स्वाहा ॥ ८ ॥

म० अथ पष्टः । सिवतृदेवलानुष्टुप् खस्लात्रेयदृष्टा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सिवतुः सिख्यं सिख्यावं वुरीत वृण्ते प्रार्थयते ।
'वृत्र् वरणे' अस्माहिष्टि तिष्टि प्रथमैकवचने व्यल्ययेन रापो
छिक 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ०। १। १०२) इति ऋत
उदादेशः । किंच विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुष्यिति
सिवतारं प्रार्थयते । इषुष्यतिर्याञ्चाकमेसु पठितः (निष्कः
३ । १९ । १४) । किंच द्युत्रं द्योततेर्यशो वात्रं वा तच्च
वृणीत प्रार्थयते । किमर्थम् । पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय ।
पुषेस्तुमर्थे असेप्रल्यः । यः इत्यंभूतः सिवता तस्मे स्वाहा ।
इति षष्ट आद्रमणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

नवमी।

श्रुक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारे<u>मे</u> ते मा पातुमास्य युज्ञस्योद्यचेः । शर्मीसि शर्मे मे यच्छु नर्मस्ते अस्तु मा मा हि॰्सीः ॥ ९॥

उ० कृष्णाजिनयोः शुक्ककृष्णसंधिमालभते ऋतसा-मयोरिति। ये युवासृचां साम्नां च शिल्पे स्थः। 'यह प्रति-रूपं तच्छिल्पम्' इति श्रुतिः। प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः। ते वां युवाम्। आरभे आलभे। ते च मा पातं गोपायतम्। आ अस्य यज्ञस्य उद्दवः उत्तमा ऋचः आसमाप्तेरित्यर्थः। दक्षिणजानुमारोहति । शर्मासि कृष्णाजिनमुच्यते। शर्म शरणं यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं मे मह्यं यच्छ प्रयच्छ। नमस्ते अस्तु नमस्तुभ्यं भवतु। मा मां माहि ऐसीः॥ ९॥

म० 'कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरिति' (का० ७।३।२३) इति । कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णा-जिनगते शुक्रकृणरेखे, युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभि-मानिसामाभिमानिदेवतयोः संबन्धिनी शिल्पे चातुर्थे तद्रूपे भवतः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' (३।२।१।५) इति श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारमे अहं स्पृशामि । ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उद्दचः उत्तमा चरमा ऋगुद्द् तस्या उद्दः आ तत्पर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा॰ २ । ३ । १०) इति पञ्चमी । एतयज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । यज्ञार्थ स्थिते सत्यौ ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृता देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्कं तद्दचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो इपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा 'ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापकाम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्तं कृष्णाजिनमस्यै साम्रो यत्कृष्णम्' (६। १।३) इति । 'दक्षिणजानुमारोहति शर्मासि' (का० ७। ३।२४) इति । हे कृष्णाजिन, लं शर्म शर्णमसि। अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वि-स्वर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोस्तु । मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

दशमी।

क्रीसाङ्गिर्स्यूशीमृदा कर्ज मार्थ घेहि । सो-मस्य नीविरसि विष्णोः शर्मीसि शर्म यर्जमानसे-न्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृषि । उच्छ्रीयस्य वनस्पत कृष्वी मी पाह्यक्ष्ष्ट्रेस आस्य यज्ञ-स्योद्यन्तेः ॥ १०॥

उ० मेखलां बधीते। ऊर्गसि। अङ्गिरसामार्षम्। अस्मिन्य-जुषि जर्गसि अन्नं भवसि । आङ्गिरसी अङ्गिरोभिर्देष्टा । जर्ण-म्रदाः ऊर्णेव मृदी। यतस्त्वमधस्तनेर्गुणैर्युक्तासि अत ऊर्जमन मयि धेहि स्थापय । नीवीं कुरुते । सोमस्य नीविरसि । 'पितृदेवत्या वै नीविः' इत्यदीक्षितस्योक्तम् । इह तु सोम-यागार्था नीविः सोमेन व्यपदिश्यते । शिरः प्रोर्णते । विष्णोः शर्मासि । 'उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च' इत्यादि निदानम् । विष्णोर्दीक्षितस्य शरणं भवसि । शरणं च यजमानस्य । कृष्णविषाणां सिचि बंझीते । इन्द्रस्य योनिः । 'देवाश्च वा असुराश्च' इत्यादि निदानम् यथा इन्द्रस्य योनिर्जनमस्थानं पूर्व त्वमसि एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनार्थोर्थवादः। भूमौ लिखति। सुसस्याः कृषीस्क्रधि । कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां कुरु । दण्डमुच्छ्रयति । जच्छ्रयस्य जध्वी भव । हे वनस्पते, अध्वों भूत्वा मां पाहि गोपाय । अप्हसः पापात् । कियन्तं कालम् । आस्य यज्ञस्योदचः आ अस्य समाप्तेः ॥ १०॥

म्० 'मेखलां बधीते वेणिं त्रिवृत एं शणमु आमिश्रामन्तरां वासस कर्गसीति' (का००।३।२६)। अङ्गिरोभिर्दष्टं मैखलं यजुः। हे मेखले, लमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानाम् वीणां संबन्धिनी कर्क् अञ्चरसरूपासि। किंभूता। कर्णम्रदाः कर्णव म्रदीयसी कम्बलवन्म् हुरसि। तथाविधा लमूर्जमञ्चरसं मिय धेहि स्थापय। अङ्गिरसः स्वर्ग लोकं गच्छन्तोऽञ्चरसं व्यभजन्त विभज्यमाने इविष्ठोष्टोऽञ्चरसो भूमौ पतितः शणमु जनामकतृणरूपेणाविभूतस्तरमाच्छणमु जमयी मेखला। अतएव मेखलाया आङ्गिरसल्यामिति तितिरिणा प्रत्यपादि॥ 'नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति' (का००।३।२०)। हे मेखले, त्वं सोमस्य नीविरिति' सोमदेवतायाः प्रियभूता प्रत्थिरसि। मूलाप्रयोरेकीकरणेन प्रन्थिविशेषो नीविरच्यते। अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिइयते। 'श्रीरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति'

(का० ७ । ३ । २८) । हे वस्त्र, त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि । अतो यजमानस्य शर्म सुखं क्रविति शेषः ॥ 'कृष्णविषाणां त्रिविलं पञ्चविलं वोत्तानां द्शायां बधीते तया कण्ड्यनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति' (का० ७।३।२९—३१)। हें कृष्णविषाणे, लं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचियज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्संभावनादिन्द्रोऽजायत तदानीम-त्रान्यस्योत्पत्तिमी भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनि दक्षिणाया आच्छिय मृगेषु न्यद्धात् । निहिता सा योनिः कृष्णविषाणा-भूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा। तस्मात्कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनिलम् ॥ भूमौ चोि छखित सुसस्या इतीति' (का॰ ७।३।३२)। हे कृष्णविषाणे, लं कृषीः सुसस्याः कृषि कुरु । करतेः शपि छप्ते 'श्रुश्र्णु' (पा॰ ६।४।१०२) इत्यादिना हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः। सस्यं त्रीहियवादि। तद्थीं भूम्युहेखः कृषिः । यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः । 'मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमु-च्छ्रयतीति' (का० ७।४।१—२)। दण्डो देवता। हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड, उच्छ्यस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो भूला अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष । तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उद्दचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तहकपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

एकादशी।

त्रतं क्रणुतामिर्वद्यामिर्यको वनस्पतिर्यक्तियः । देवीं धिर्यं मनामहे सुमृडीकाम्भिष्टये वचींधां यक्तवाहस्र सुत्रीयी नी अस्रद्वशे । ये देवा मनी-जाता मनोयुजो दक्षकत्वस्ते नीऽवन्तु ते नैः पान्तु तेभ्यः स्वाहां ॥ ११॥

उ० वाचं विस्जते। वतं कृणुत। वतशब्देन पयोभि-धीयते। मम क्षिप्रं भोजनार्थ पयः कुरुत। अग्नः ब्रह्म त्रयीलक्षणम्। अग्नः यज्ञः अग्नं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्तत इत्याशयः। वनस्पतिर्यज्ञियः। 'न हि मनुष्या यजेरन्यद्व-नस्पतयो न स्युः' इति श्रुतिः। देवीं धियम् । शक्तरी अतिशक्तरी वा। अस्याश्च पूर्णेनार्धचेन व्रतायोपस्पृशति देवीं धियं मनामहे । मनामह इति याज्ञाकर्मसु पठितः। देवसंबन्धिनीं धियं याचामहे। सुमृडीकाम्। 'मृड सुखने'। सुसुखाम् । अभिष्टेये । अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः। अभिदृष्टये अभियागाय । अथवा अभिपूर्वस्य सिज्जतेः अभिष्टः। अभिषेकाय प्रक्षालनाय । वर्चोधाम् ब्रह्म- वर्चसो धारियत्रीम् । यज्ञवाहसम् यज्ञस्य वोदीम् । सा च सुतीर्था नोऽसत् यज्ञं प्रति शोभनावतारा असाकं भवतु । वशे वश्या भवतु । वतं वतयति । ये देवाः । अत्रामिहोत्रसंपदं यजमानः करोति । ये मिय प्राणेषु देवाः मनोजाताः मनसो जाताः । मनःपूर्वका हि तेषु प्रवृत्तिः । मनोयुजः मनसा युज्यन्ते स्वग्नावस्थायामिति मनोयुजः । दक्षकतवः कतुः संकल्पः तस्येव समृद्धि-दंक्षकतुशारीरा । 'वागेवाशिः प्राणोदाना मित्रावरुणो चक्षु-रादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः' य एते अध्यात्मश्रतौ पष्ट्यन्ते त इहोच्यन्ते । ते नः अस्मान् अवन्तु ते अस्मान् पान्तु पाल-यन्तु तेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु सुहुतमेतद्वविर्भवतु ॥११॥

म० 'त्रतं कृणुतेति' वाग्विसर्जनं त्रिरुक्लेति' (का० ७ । ४। ९५)। मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोचारणं वाग्वि-सर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः, व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यनियतं पयस्तद्रत-मित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था । 'अग्निर्वद्योति च सक्-दिति' (का० ७ । ४ । १५) । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अगिर्वह्म । ब्रह्मराब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नि-लमुपचर्यते । आधानेन निष्पनस्य वैदिकस्यामेर्वेदव्यति-रेकेणासंभवात् । तस्मादयं श्रौतोऽिमर्वद्मैव वेदरूप एव । अयममिर्यज्ञः तस्य अभेर्यज्ञसाधनलायज्ञलमुपचर्यतेऽभिर्यज्ञ एवेति । वनस्पतिः यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादि-रादिः सोऽपि यज्ञ इल्राचुवर्तते । वनस्पतेर्यज्ञसाधनलायज्ञ-<mark>त्वम् । तथाच श्रुतिः 'नहि मनुष्या यजेरन्यद्रनस्पतयो न</mark> स्युरिति' (३।२।२।९)। 'दैवीं धियमिति व्रतायोप-स्पर्शक्ष स्वासन इति' (का० ७।४।३२)। शक्तरी अतिशक्तरी वा । पूर्वीर्धनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञा-नुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मनामह इति याझाक-र्मसु पठितः । किमर्थम् । अभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । यजतेः क्तिनि आदिलोपः । अभिमुखलेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किंभूतां धियम् । दैवीं देवसंव-निधनीम् । देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् । सुष्टु मृडयित सुमृडीका तां शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चीधां वर्ची द्धातीति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहित यज्ञवाहास्तां यज्ञिनिवीहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था । यद्वा सुष्ठु तीर्थम-वतरणमार्गी यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ 'ये देवा इति वतयत्यसृन्मय इति' (का० ७ । ४ । ३३) । ये देवा ईट्शाः दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति । देवाश्रश्चरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः 'वागेवाग्निः प्राणो-श्रोत्रं विश्वेदेवाः' (३। दानौ मिन्नावरुणौ चक्षुरादित्यः २।२। १३) इति श्रुत्युक्ताः । किंभूताः । मनोजाताः दर्श-नश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः । इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त-

मानलात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्ष-कतवः दक्षाः कुशलाः कतवः संकल्पाः येषां ते । संकल्पि-तार्थकारिण इल्पर्थः । ते देवाः नोऽस्मानवन्तु यशानुष्ठान-विन्नपरिहारेण पालयन्तु । तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं श्लीरं हतमस्तु ॥ ११ ॥

द्वादशी।

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तर्वरे सुरोवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसुः स्वद्नतु देवीर्मता ऋताद्वधः ॥ १२ ॥

हु० श्वात्राः पीता। जगत्याव्देवत्यया नाभिमुपस्पृशिति। हे आपः, यूयं श्वात्राः। श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रपरि-णामाः। प्रीता भवत असाकमन्तर्मध्ये । पुनर्विशिनष्टि उदरे सुशेवाः । शेव इति सुखनाम । सुसुखाः। ता असाम्यम् अयथमाः अनमीवा अनागसः । आग इत्यपराधनाम। अनपराधाः। स्वदन्तु देवीः। 'स्वद स्वर्दे आस्वादने' देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम्। एतत्पदसामानाधिकर्ण्यात्तु ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव । ता युष्मान् असम्यम् अस्पद्र्थम् अयथमाः सतीः । यथमा व्याधिराजस्तद्विताः। अनमीवाः । अमीवा व्याधिरेव । आदरार्थं यक्षमग्रहणस् । अनागसः अनपराधाः सतीः । आग इत्यप्रसम्बद्धाम् । स्वदन्तु । 'स्वद स्वर्दे आस्वादने' । आस्वाद्यन्तु । अमृताः प्राणाः वागेवाग्निरित्यादयः। इत्यावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा ॥ १२ ॥

म् 'श्वात्राः पीता इति नाभिमालभत इति' (का॰ ७। ४। ३५)। अब्देवत्या जगती। हे आपः, क्षीररूपा यूर्यं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । 'श्वात्रमिति क्षिप्रनामाद्यु अतनं भवति' (निरु० ५१३) इति यास्कः । किंच अस्माकं पीतवतामन्तरुद्**रे** जलपाक-स्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते । सुष्टु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम । किंच । तास्तथाविधा आपः अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं खदन्तु स्वादुलयुक्ता भवन्तु । किंभू-तास्ताः । अयक्ष्माः प्रवलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनाग<mark>सः</mark> नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतादृधः ऋतं वर्धयन्ति ता ऋतवृधः । संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मर्णनिव-र्तिकाः । यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबहुवचनम् । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता खदन्तु आस्वादयन्तु । कीदशीः । अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थम-स्माकं वा यक्ष्मनाज्ञिनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

ड्यं ते युज्ञिया तृनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अ्र्होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या संभेव ॥ १३ ॥

उ० 'मेक्ष्यन् लोष्टं किंचिद्वादत्ते'। इयं ते यज्ञिया तन्ः। पृथिव्यभिधीयते। इयं तव यज्ञार्हातन्ः तामादद इति शेषः। मेहिति। अपो मुज्ञामि। अपो मूत्रं मुज्ञामि त्यजामि नतु प्रजाम्। उभयं वा। अत एत्यापश्च रेतश्च स एतदाप एव मुज्जित न प्रजाम्। अंहोमुचः अंहः पापमसुखं तस्मात्युरुपं मुज्जिति पृथक्कुर्वन्तीत्यंहोमुचः। हे मूत्राख्या आपः, यूयम् अंहोमुचः ताः स्वाहाकृताः सुष्ठुत्यक्ताः पृथिवीम् आविशत प्रविशत । आत्तं निद्धाति । पृथिव्या संभव। मूम्या सह एकीभव॥ १३॥

म ° मेक्ष्यन्कृष्णविषाणया लोष्टं किं चिद्वादत्त इयं त इति' (का॰ ७।४।३६)। मूत्रं करिष्यन् श्रङ्गेण लोष्टं किंचि-नुणादिकं वा युह्णातीति सूत्रार्थः । हे यज्ञपुरुष, इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मूत्रोप-हतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते । हे पृथिवि, इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञाही तनूस्तामादद इति शेषः ॥ (का॰ ७।४।३७) अपो मुञ्जामीति मेहतीति। अपो मूत्ररूपा अहं मुज्ञामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुज्ञामि । अतो हे आपः मूत्राख्याः, यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत । किंभूताः । अंहोमुचः अंहसः पापात् मुबन्ति पुरुषं पृथक्क्वन्तीत्यर्थः । तथा खाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले खाहेति मन्त्रेण खीकृताः। यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत 'पृथिव्या संभ-वेलात्तं निद्धातीति' (का० ७।४।३८)। गृहीतलोष्टा-दिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिक, पृथिव्या सह लं संभव एकीभव ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अमे त्व एसुजागृहि व्य एसुमन्दिषीमहि । रक्षा-णो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्कृषि ॥ १४॥

उ० स्विपिति । अमे त्वम् । अनुष्टुबामेयी । हे अमे, त्वं सुजागृहि साधु जागृहि । वयं सुमन्दिषीमहि । 'मिदि स्तुतिमोदमदस्वमकान्तिगतिषु' । वयं स्वप्यामः । मन्दितः स्वप्रार्थः । किंच रक्ष नः अस्मान् अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे'। किंच प्रबुधे प्रवोधाय नः अस्मान् पुनः कृधि कुरु ॥ १४॥

म० 'अमे, लिमत्युक्ला खिपित्यधः प्राग्दिक्षणत इति' (का० ७ । ४ । ३९) । अनुष्टुबामेयी । हे अमे, लं सुजा-गृहि सुष्टु निद्रारिहतो भव । वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि ९ य० उ० साधु खप्सामः । 'मिद स्तुतिमोदमदखप्रकान्तिगतिषु' अत्र खप्रार्थः । आशीर्लिङ्गुत्तमबहुवचने रूपम् । किंच । नोऽस्मान् रक्ष । किं कुर्वन् । अप्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । अप्रमाद्यन् । 'द्यचोतिस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां दीर्घः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८ । ४ । २०) इति न इत्यस्य णत्मम् । नो अप्रयुच्छित्रत्यत्र 'एङः पदान्तादिति' (पा० ६ । १ । १०९) इति पूर्वरूपे प्राप्ते 'प्रकृत्यान्तःपा-दमव्यपरे' (पा० ६ । १ । १९५) इति प्रकृतिभावः । किंच अमे, नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय । कृधि कुरु । प्रबोधनं प्रभुत् तस्यै प्रबुधे । संपदादिलाद्भावे किप् । स्वपतोऽमेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा 'अभिमेवाधिपं कृत्वा स्विति रक्षसामपहत्या' इति ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

पुनुर्मनुः पुनुरायुर्मे आगृन्पुनेः प्राणः पुनेरात्मा म आगृनपुनुश्रक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगेन् । वैश्वानुरो अदंब्धस्तनूपा अभिनेः पातु दुरितादेवद्यात् ॥ १५॥

उ० विबुद्धमस्वप्सन्तं पुनर्भन इति वाचयति । पुनर्भनः । मे मम मनः आगन् आगतम् । पुनरायुर्जीवितं मम आगतम् । पुनरायुर्जीवितं मम आगतम् । पुनः प्राणो ममागतः । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः । पुनः श्रोत्रं मम आगतम् । 'सर्वेह वा एते स्वपतोपकामन्ति' इति श्रुतिः । किंच अग्निवेश्वानरो अदृब्धः अनुपहिंसितः तन्पाः शरीरस्य गोपायिता नः अस्मान् पातु रक्षतु दुरितात् अग्रुभात् अवद्यात् अवद्नीयात् ॥ १५॥

म० 'विबुद्धमखप्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति' (का॰ ७।४।४०)। मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्ति-काले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लङ शपि लुप्ते 'हल्ड्याब्स्यः' (पा॰ ६।१।६८) इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किंच खापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूला पुनरागन् इदानीं पुन-रुत्पन्नमिवासीत् । तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् । तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् । तथा मे चक्षुः पुनरागन् । तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । 'सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपका-मन्ति' (३।२।२।२३) इति श्रुतेः । खापकाले मन-आदीनामपकमो भवति तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते। एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमिः अवद्यात् वदितु-मयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पाल-यतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच पातु । किंभू-तोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोप-कारकः। 'नरे संज्ञायाम्' (पा॰ ६।३।१२९) इति पूर्व-पददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति असादीयशरीरपालकः ॥ १५॥

षोडशी

त्वममे व्रत्पा असि देव आ मर्त्येष्वा। त्वं युज्ञेष्वीङ्यः । रास्त्रेयत्सोमाभूयो भर देवो नेः सविता वसीर्दाता वस्त्रेदात्॥ १६॥

उ० अवसं व्याह्स जपित । त्वममे । आमेरी गायती।
हे अमे, त्वं वतस्य पालियता भवित । देव आ मर्लेषु आ ।
आकारी समुचयार्थीयो । देव आ त्वं च मर्लेषु मनुष्येषु
च वतपा इति शेषः । त्वं च यज्ञेष्वीड्यः । सत्कारपूर्वी
व्यापारोऽध्येषणा । ईडिरध्येषणकर्मा वा पूजाकर्मा वा ।
अध्येषितव्यः याचितव्यः । त्वमतो वतं पाहीति शेषः ।
लब्धमालभ्य वाचयित । रास्वेयत् । सोम उच्यते । रास्व ।
'रा दाने' देहि । इयदिति लब्धद्वव्यपरिमाणवचनम् । हे
सोम । किंच आभ्यो भर । 'ह्यहोर्भश्चन्दिस' इति हकारस्य
भकारश्चान्दसः । आहर भूयो बहुतरम् । किंच 'देवः सविता
नः अस्मभ्यं वसोर्दाता धनस्य दाता वस्वदात् धनमदाइत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० 'लमम इलाह कुद्धावलं वा व्याहलेति' (का० ७। ५ 1 9-२) । दीक्षितो यदा कुष्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमम इत्यृचं जपेत् । गायत्र्यामेयी वत्सदृष्टा । व्युहे-नाक्षरपूरणम् । हे अप्ते, देवो योतनात्मकः त्वमा मर्लेषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु वतपा असि वतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्तायह्रेषु त्वमीड्योऽसि । 'ईडिरध्ये-षणकर्मा च'इति यास्कः। याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि। अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुचयार्थम् । देवे इति सप्तम्यन्तं पदम् । हे अभे, लं देवे आ देवेषु च मर्लेषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति । शेषं पूर्ववत् । 'लब्धमालम्भ्य वाचयति राखेयदिति' (का० ७। ५। १६) । कतौ प्राप्तं धनं स्पृष्टा मन्त्रं पठेत्। राखा सोमदेवलं यजुः । हे सोम, इयद्रास्त एतावद्धनं देहि । भूयः पुनरिप आभर धनम् आहर । 'हमहो:-' (पा० ८।२।३२) इति भकारः। यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात्पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६॥

सप्तदशी।

एषा ते शुक्र तन्रेतहर्चस्त्या संभव भाजे गच्छ । जूरेसि धृता मनेसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७॥

उ० एषा ते। अनुष्टुभौ। पूर्वोर्धची हिरण्यदेवत्यः उत्तरो वाग्देवत्यः विनियोगो धौवाज्ये । आज्यं जुह्वां चतुः क्षिह्वा तत्र हिरण्यं निद्धाति । आज्यमुच्यते । एषा हिर-ण्यळक्षणा ते तव हे ग्रुकाज्य तन्ः शरीरस् । 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभय ५ ह्याभिरेतसम्' इति श्रुतिः । एतच हिरण्यलक्षणं वर्चस्तेजः तया तन्वा संभव एकीभव।
एकीभूय च श्राजं सोमं गच्छ । जहोति ज्रसि 'जीव
प्राणधारणे'। अस्य क्रिवन्तस्यापि ह्रप्रत्यये ज्रिति भवति।
या त्वं जीवनमसि। 'धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्पन्ति' इति श्रुतिः। अथवा जवत इति ज्ः । 'एत्र्ंह्याकाशमनुजवते' इति श्रुतेः। या च त्वं धता धारिता मनसा।
'जुपी प्रीतिसेवनयोः'। अभिरुचिता च। विष्णवे विष्णोः
सोमस्य॥ १७॥

म० 'शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति वर्हि-स्तृणेन हिरण्यं बद्धावद्धास्त्रिपा त इतीति' (का० ७।६। v—८) । ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भ-तृणवद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति स्त्रार्थः । एषा ते । हिरण्याज्यदैव-तम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाम्ने, ते तव एषा तन्ः दश्यमा-नमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तया आज्यरूपया तन्वा संभव एकी-भव । ततो भ्राजं गच्छ । 'भ्राज दीप्तौ' हिरण्यगतां दीप्तिं प्रामुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्त्वं सतनुत्वं च संपद्यते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'सतेजसमेवैनं सतनं करोति' इति । यद्वायमर्थः । हे ग्रुक आज्य, एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतते वर्चश्च । 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यप्ति-रेतसम्' (३।२।४।८) इति श्रुतेः । तया हिरण्यलक्ष-णया तन्वा संभव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ । भ्राजतेऽसौ भ्राट्तम्। 'सोमो वै भ्राट्' (३।२।४।९) इति श्रुतेः। 'ज्रसीति जुहोतीति' (का० ७ । ६ । ९) । वाग्दैवतम् <mark>।</mark> हे वाक्, त्वं जूरिस वेगयुक्तासि । यद्दा 'जीव प्राणधारणे'। जीवयतीति जुः। इप्रत्ययः। किंभूता त्वम् । मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा । यज्ञो वे विष्णुः । यज्ञार्थ श्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ट्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

तस्यस्ति स्टासंवसः प्रस्तवे तन्त्रो युत्रमंशीय स्वाह्। । शुक्रमंसि चन्द्रमस्यमृतमिस वैश्वदेव-

उ० तस्यासे तव सत्यसवसः अवितथाभ्यनुज्ञायाः। प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः । तन्वो यञ्चम् अशीय शरीरस्य यमनं दार्ह्यम् अशीय व्यामुयाम् आ यज्ञसमाप्तेः । हिरण्यमुद्धरति । शुक्रमिस अग्ने रेतोसि । चन्द्रमिस । 'चिद आह्वादने'। 'अमृतमिस' असरणधर्मासि । वैश्वदे-वसिस सर्वदेवत्यमिस इति ॥ १८॥

म० सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसव-सोऽवितथाभ्यनुज्ञायाः । तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रस-वेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ब्य- मशीय प्राप्तुयाम् । खाहा इदमाज्यं हुतमस्तु । 'शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निद्धातीति' (का॰ ७ । ६ । १०) । जुह्वां वद्धा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत् । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य, लं शुक्रमसि । शोचते शुक्रम् । 'शुच दीप्तो' । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाहादकमसि । 'चिंद आहादने' । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशामावः प्रसिद्धः । 'अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसंबन्धि । सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

चिदंसि मुनोसि धीरंसि दक्षिणासि क्षित्रियांसि युज्ञियास्यदितिरस्युभयतः श्रीष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतिच्येधि मित्रस्त्वी पदि बिध्नीतां पूषाध्वेनस्पा-त्विन्द्रायाध्येक्षाय ॥ १९ ॥

उ० सोमऋयणीमभिमञ्जयते वाग्रुपाध्याहारोपकल्पनया। त्वं चिद्सि । चित्तस्य मनसोऽनुवादिनी भवसि । या च मनोसि प्रज्ञासि । या च धीरसि बुद्धिर्भवसि । 'धिया ह्येतया मनुष्या जुजूपन्ति जीवितुमिच्छन्ति' इति श्रुति:। या च त्वं दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इत्येतद्भिप्रायम् । तेभ्यो वाचं द्क्षिणामानय-न्नित्येतद्भिप्रायं वा । या च क्षत्रियासि । क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः । जात्या स्तूयते वा । या च यज्ञियासि यज्ञाहीसि । या च अदितिरसि । अदीनासि । या च उभयतःशीर्व्णा उभयतोमुखी । वाक्ये पदानामन्यथा-चान्यथा च क्रमो भवतीत्येतद्भिप्रायम् । 'स यदेनया सया-न ऐसविपर्यासं वद्ति' इत्यादिश्वतिः । सा नः सुप्राची सुप्रतीची एघि । या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची भव । सोममभिगच्छेत्यर्थः । सुप्रतीच्येधि । साधु असान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छेत्यर्थः । 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽ-ज्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्ये-वैतदाह' इति श्रुतिः । किंच । मित्रस्त्वा पदि बन्नीताम् । मित्र आदित्यस्त्वां पदि पादे बन्नातु अप्रणाशाय । किंच पूषाध्वनस्पातु इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु । किंच इन्द्रायाध्यक्षाय । चतुर्थ्याः पछ्या विपरिणामः । अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षः । इन्द्र-स्याध्यक्षस्य सतः ॥ १९॥

म० 'चिद्सीलेनामिमन्त्रयते' (का० ७। ६। १५) इति कण्डिकाद्वयेन । एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वात्रूपाध्या-रोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्त्यते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि, लं चिद्सि मनोऽसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तह्नक्षणानि । अचेतन-

देहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्वि-कल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदि-त्यच्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पो कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मन इत्युच्यते । इद-मित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिवुँद्धिः सैवात्र धीराब्देनो-च्यते । वागात्मका सोमकयणी चिन्मनोधीरूपलेन प्रशस्यते । चिदादिरूपलमारोप्य सुतिः कृता । दक्षिणादिरूपलं तु विद्य-मानमेव स्त्यते । हे गौः, त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्य-त्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्त-लाइक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधि-कम्' इति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि सोमकयसाधनत्वेन । तथाहि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदार-ण्यके 'यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः' (माध्य १।२।१३) इति । तेन सोमेन क्षत्रेणाभि-मन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि । तद्र्पं चास्याः कयद्वारा तत्संबन्धिलादुपचर्यते । अतएव यज्ञसंबिन्धलायज्ञिया यज्ञाहीसि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४ । २२) इति यास्कः । तथा उभयतः-शीर्ष्णां उभयतः शीर्षे यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । 'द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये' (निरु० १३। ७) इति यास्कोक्तेः । यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वामूपलात् । 'स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदित' (३।२।४।१६) इति श्रुतेः । सा पूर्वीक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मद्र्थे सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव। सुष्ठु प्राङ्यतीति सुप्राची । सुष्ठु प्रलङ्खतीति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य केतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखीभूला पश्चात्सोमेन सहा-स्मान्त्रलागन्तुं सुष्ठु प्रलङ्गुखी भवेलर्थः । तथाच श्रुतिः 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेही लेवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेही स्वेनतदाह' (३।२।४।१७) इति । किंच मित्रः स्र्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां बधीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु । यद्वा पूषेत्याबन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम् । पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु 'इयं वै पृथिवी पूषा' (३।२।४।१९) इति श्रुतेः । किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रपीलर्थम् । किं भूतायेन्द्राय । अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्य-क्षस्तस्मै द्रष्ट्रे । यज्ञस्वामिने इखर्थः ॥ १९॥

विंशी।

अनु त्वा मता मन्यतामनु पितानु भ्राता ग्रमभ्योऽनु सखा सर्यूथ्यः। सा देवि देवमच्छे-हीन्द्राय सोमे १५ हदस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमेसखा-पुनुरेहि ॥ २०॥ उ० किंच सोमाहरणप्रवृत्तां त्वामेते अनुमन्यन्तां त्वा त्वां माता अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमन्यतां त्वां आता सगर्भ्यः समानगर्भमवः अनुमन्यतां। त्वां सखा सयूथ्यः समान-यूथप्रभवः सखा अनुमन्यताम्। किंच या त्वं कृतसामग्री-काऽसाभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे देवि दानादि-गुणयुक्ते, देवमच्छेहि। 'अच्छाभेराष्ठुमिति शाकपूणिः'। देवं सोममध्येहि अभिगच्छ। इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः। किंच। सदस्त्वावर्तयतु सद्रः त्वाम् आवर्तयतु। स्द्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः। ततः स्वस्ति अविनाशेन सोमसखा सती पुनरागच्छ॥ २०॥

म् किंच सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुत्तां ददानु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावृत्त्या कियापदावृत्तिः । सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो आतानुमन्यताम् । 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रमृत्युदर्केषु' (६।३। ८४) इति समानपदस्य सादेशः । सयृथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयृथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् । हे देवि सोमक्यणि, सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ । 'अच्छामेराष्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५। १८)। किंच रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्रात्तां नातिकामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईदशी सोमसहिता सती खिता क्षेमेण पुन-रेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २०॥

एकविंशी ।

वस्व्युखदितिरस्यादित्यासि <u>रु</u>द्रासि <u>च</u>न्द्रासि । बृहुस्पतिष्ठा सुन्ने रेन्णातु रुद्रो वसुभिराचेके ॥२१॥

उदीचीं नीयमानामनुगच्छति । वस्त्यसि । अनुष्टुप् बृहती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्त्यते गौः । किंच बृहस्पतिः त्वा सुम्ने सुखे रम्णातु संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा । रुद्रो वसुभिः सहितः आचके कामयतु । रिक्षतुमिति शेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१॥

म॰ 'उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्त्यसीतीति' (का॰ ७ । ६ । १६) । अनुष्टुब्बृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्विद्यादित्यस्त्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्त्रीत्यादियम्बिद्येषणेः । हे गौः, त्वं वस्त्री वस्त्रस्पासि । अदिति-देवमातासि । द्वादशादित्यरूपासि । स्त्रा एकदशस्त्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किंच बृहस्पतिः सुन्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन श्राप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु । 'रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा' (निरु० १० । ९) इति यास्कः । रहो वस्तिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रिक्षितुं

कामयताम् । आचक इत्यादि चकमान इति कान्तिकर्मेषु पठितः॥ २१॥

द्वाविंशी।

अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघिम देव्यजीने पृथिव्या इडायास्पदमीस घृतवृत्स्वाहा असे रमस्वासे ते वन्धुस्त्वे रायो मे रायो मा व्यक्रायस्पोषेण वियोधम तोतो रायः ॥ २२ ॥

उ० पदे जहोति । अदित्यास्त्वा अदित्याः पृथिव्या-स्त्वाम् हे आज्य, मूर्धनि शिरसि आजिवर्मि । 'ष्ट क्षरण-दीस्योः' आक्षारयामि । देवयजने पृथिव्याः इहाया गोः पदं यतस्त्वमसि अतो पृतवत् पृतयुक्तं त्वां कर्तुं जहोमीति शेषः । पदं लिखति । असो रमस्व अस्मासु रितं कुरु । पदं स्थाल्यामावपति । असो ते बन्धः वयं ते तव बन्धु-भूताः । यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे रायः । पश्चो वै रायः । त्विय पश्चाः सन्त्विति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । मे रायः । मिथ पश्चाः सन्त्विति शेषः । अध्वर्युरात्मानसुपस्पृशति । मा वयं रायस्पोषेण वियोष्म मा विभक्ताः स्थाम वयं धनस्य पोषेण । गृहीतपदां पत्नीं वाच-यति । तोतोरायः । त्विय रायः पश्चाः सन्त्विति शेषः ॥२२॥

म० 'षद्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मि-न्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति' (का॰ ७। ३। १७-१८<mark>)।</mark> आज्यदैवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य, त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि । 'घृ क्षरण-दीह्योः'। 'पृथिव्या होष मूर्धा यद्देवयजनम्' इति तित्तिरि-श्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किंच हे स्थानविशेष, त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि । तच पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि । 'स्पयेन पदं त्रिः परिलिखसमें रमस्वेति' (का० ७।६। १९) । हे गोः पद, त्वमस्मे अस्मासु रमस्व कीडां कुरु । 'समुद्धृत्य पद्् स्थाल्यामावपत्यसमे ते बन्धुरिति' (का० ७।६।२०)। हे सोमकयणीपद, ते तव अस्मे वन्धुः वयं वन्धुभूताः साः। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् । 'यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति' (का॰ ७।६।२१)। हे यजमान, त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्वित शेषः । यद्वात्र रायः परावः। 'परावो वै रायः' (३।३।१।८) इति श्रुतेः। त्विय पशवः सन्तु । 'मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति' (का० ७। ६। २२)। में मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्टन्तु । पशवो मयि सन्तु । हेः शेआदेशे मे इति रूपम् । 'मा वयमिलध्वर्युरात्मान एं संस्पृशतीति' (का॰ ०।६।२३)। वयमध्वर्यप्रमृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियोष्म वियुक्ता मा भवाम । यौतेः 'माङि छुङ्' (पा॰ ३।३।१७५) इति छुङि उत्तमबहुवचने वियोष्मेति रूपम् । 'हृला पृत्ये पृदं प्रयच्छिति नेष्टा तोत इसेनां वासयतीति' (का॰ ७।६।२४—२५)। तोतः शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पृश्चो वा पृद्रहृपेण तिष्ठन्तु । यहाव्ययानामनेकार्थलात्तोतः-शब्दो युष्मत्पर्यायः। तोतः लिय रायः सन्तु ॥ २२॥

त्रयोविंशी।

समेख्ये देव्या धिया संदक्षिण्योरुचक्षेसा । मा म आयुः प्रमोधीर्मो अहं तर्व । वीरं विदेय तर्व देवि संदक्षि ॥ २३ ॥

उ० सोमक्रयण्या समीक्षयति । समख्ये । पत्याशीः । आस्तारपङ्किः। सोमक्रयणीतः पत्याशिषमाशास्ते। यया त्वया अहं समख्ये । 'ख्या प्रकथने' । संदर्शनं कृतवती । देव्या दानादिगुण्युक्तया । धिया प्रज्ञया । सहार्थे तृतीया । संदिक्षण्या उरुवक्षसा समख्ये च दक्षिण्या सह । गौर्हि प्रायशो दक्षणा दीयते । उरुवक्षसा विस्तीर्णदर्शनया । वाचोभिरतीतानागतवर्तमानविष्ठकृष्टं ज्ञायते । सा त्वं मा म आयुः प्रमोषीः । 'मुष स्तेये'। मा प्रमोषीः मावखण्डय मम आयुः । मा अहं तवायुः प्रमोषिषम् । किंच वीरं विदेय । विदिर्णाभार्थः । पुत्रं लभेय । संदश्ति हे देवि, तव संदर्शने सति ॥ २३ ॥

म० सोमकयण्या च समीक्ष्यमाणा एं समख्य इतीति' (का० ७। ६। २६)। एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्किः पद्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्किः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्किरिति वचनात् । सोम-क्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि, देव्या द्योत-मानया लया धिया बुद्धा सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अदक्षि दृष्टेलर्थः । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य खु~~ङि तङि 'अस्यतिवक्ति~~ख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरिङ उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम् । एकं संपदं पादपूरणाय। किंभूतया लया। दक्षिणया दक्षि-णात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा खं मे मम पत्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । 'मुष स्तेये' छिङ रूपम् । मो अहं तव । तव सोमकयण्या अधिरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिष-मित्यध्याहारः । मार्थे मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किंच वीरं विदेय तव देवि संहिश । हे देवि गौः, तव संहिश संदर्शने सित वीरं पुत्रं विदेय लुभेय । संद-र्द्यानं संदक् भावे किए । 'विद्व लामे' इसस व्यत्ययेन

'तुदादिभ्यः शः' (पा०३।१।८७) इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥२३॥

चतुर्विशी।

एष ते गायत्रो भाग इति में सोमीय ब्र्तादेष ते त्रैष्ट्रमो भाग इति में सोमीय ब्र्तादेष ते जागतो भाग इति में सोमीय ब्र्ताच्छन्दोनामाना १५ साम्राज्यं गुच्छेति में सोमीय ब्र्तादास्माकोऽसि शुक्रस्ते प्रह्यों विचित्तस्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

उ० यजमानं वाचयति । एष ते गायत्रो भागः । है सोम, एष ते तव गायत्रीसंबन्धी भागः अंशः इति एवं मे यजमानाभिधायकं पदम् । सोमायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मम वचनमेवं सोमस्य ब्रूतात् कथयत । हे अध्वर्यवः, छन्दोर्थं तव कथो न वधार्थम् । एवं यजमानाभिप्रायः । एतद्ध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः। एष ते त्रेष्ठुभो भागः । एष ते जागत इत्यनेनेव व्याख्यातौ । छन्दोनामानाम् । नामशब्दो-ऽनर्थकः । अन्येषामिष छन्दसां साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छ इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयतं । हे अध्वर्यवः । अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाच्यमेव । सोममालभते । आस्माकोसि । यस्त्वां हे सोम, क्रयार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संजातः । शुकस्ते प्रद्यः । उपलक्षणार्थः । शुकप्रमृत्तयो प्रहास्तव प्रहीष्यन्ते । किंच विचितः विचयन-कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

म् ं 'एष त इति वाचयतीति' (का॰ ७।७।८)। मन्त्रचतुष्टय यजमानः पठेत्। हे अध्वर्यो, सोमाय सोमाभिमा-निने देवाय मे इति वचो ब्रूतात् लं ब्रूहि कथय। इति किम्। हे सोम, ते तव एष पुरो हर्यमानी भागो गायत्री गायत्री-संबन्धी । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव कयो नतु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः । ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः संबन्धी भाग इति मेऽभिप्रायमध्वर्यो, सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि । जागतो जगतीच्छन्दसः संबन्धी । अन्यत्पूर्ववत् । छन्दोनामानां छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोना-मानः तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्ति । इति मे वचः सोमाय ब्रुतात्कथय । यः सोमाय छन्द-सामाधिपत्यं दत्त्वा कीणाति तं स खानामाधिपत्यं प्राप्नोति। तदुक्तं तित्तिरिणा 'यो वै सोमं राजान एं साम्राज्यलोकं गम-यित्वा कीणाति गच्छति स्वानाएं साम्राज्यमिति'। अत एतैर्मन्त्रेः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दोदे-वता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः । 'प्राङुपविर्यास्मा-कोऽसीति सोममालभते' (का॰ ७।७।९) इति । हैं

सोम, त्वं कथपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । ग्रुकः ग्रुद्धसंज्ञः ते तव यहाः । यह एव यहाः । ग्रुकपदमैन्द्रवायवादियहाणामु-पलक्षणम् । ग्रुकादयः सर्वे तव यहा इत्यर्थः । विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचि-न्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु । सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समृह्यन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

अभि त्यं देव एसंवितारमोण्योः क्विकेतुमचीमि स्त्यस्व एरत्नधाम्भि प्रियं मृति क्विम् । उध्वी यस्याऽमित्भी अदियुत्तत्सवीमित् हिरण्यपाणिरमि-मीत सुकतुः कृपा स्वः । प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वी-नुप्राणीनतु प्रजास्त्वमेनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

उ० सोमं सिमीते । अभि त्यं देवम् । साविज्यत्यष्टिः । अभ्यर्चामि अभिप्जयामि । त्यं तम् । देवं दानादिगुणयुक्तं सवितारम् । ओण्योः द्यावापृथिच्योरन्तरा वर्तमानम् । कवि-क्रतुं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं अवितथप्रसवम् । रत्नधाम् रमणीयानां धनानां दातारम् । अभिरनर्थकः । प्रियम् सर्व-जनानां प्रियम् । मतिं बुद्धिं व्याप्यावस्थितम् । मतीनां हि सविताधिष्टात्री देवता । कविं क्रान्तदर्शनम् । किंच ऊर्ध्वा यस्याऽमृतिः भा अदिद्युतत् सवीमृनि । यस्य सवितुः अर्ध्वा गमनाभिमुखी अमितः आत्ममयी मितिः अनन्यभूता। कतरा भा दीक्षिः अदिद्युतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये। स सविता हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः अमिमीत ममीते सोमं परिच्छिनत्ति । सुकतुः साधुकर्मा शोभन-यज्ञो वा कृपा कल्पनया सोमस्य कल्पना। स्वः आदित्यः स अरणः । अन्तान् संगृद्धोष्णीषेण वश्चाति । प्रजाभ्यस्त्वाम् । ब्रध्नामीति शेषः । उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम, ह्वां बन्नामि । अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति । प्रजास्त्वानुप्राणन्तु । हे सोम, त्वां प्राणन्तमुच्छ्वसन्तम् । प्रजा अनुप्राणन्तु उच्छ्व-सन्तु । त्वं च प्रजाः उच्छ्वसतीः अनुप्राणिहि अनुच्छ्वसिहि । 'तमयतीति वा एनमेतत्समायच्छन्नं प्राणमिव करोति तस्येत-द्तएव मध्यतः प्राणमुत्स्जति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति' इत्यादि बाह्मणम् ॥ २५ ॥

म० 'सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्द-शमुद्ग्वा तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभित्यमितीति' (का००।०।१२—१३)। सावित्र्यष्टिः। त्यन्तं सवितारं देवमभ्यचीमि सर्वतः पूज्यामि । किंभूतं देवम् । ओण्योः द्यावाष्ट्रिय्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओण्योरिति द्यावा-पृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविकतुं कविः कतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथ- प्रेरणम् । तथा रत्नधां रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा अभिश्रियं सर्वतः श्रीतिविष-यम् । मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं कान्त-दर्शनम् । किंच यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तृनि द्योतयन्ते । यद्वायमर्थः । यस्या-मतिरात्ममयी भा ऊर्श्वा गगने सर्वमदिद्युतत् । अमा-शब्द आत्मवचनः । आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिः दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वादीप्तिः । अमा-तितशब्दस्य वा अमितभावः । सिवतृभाविशेषणम् । आत्म-प्रकाशमयी ततिमेतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत् । <mark>किंनि-</mark> मित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमि-त्यर्थः । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' 'वृस्तृस्तुभ्य (१) इमनिच्' इतीम-निच् । गुणावादेशौ । सवीमा प्रसवोऽनुहोत्यभिधानम् । स स्वरादित्यः । कृपा कल्पनं कृप् तया कृपा कल्पनया अमि-मीत सोममिति शेषः । एतावान्सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किंभूतः खः । हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः । सुकतुः साधुसंकल्पः। 'अन्तान् संगृह्योष्णीषेण वध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति' (का॰ ७।७।२०) । हे सोम, प्रजाम्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां वध्नामीति शेषः । 'अङ्गल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वातु-प्राणन्त्वितीति' (का० ७।७।२१) । उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे सोम, प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुस्त्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम, प्रजा अनु श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसूख प्राणिहि श्वासं कुरु । प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्पर-मनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५॥

षड्विंशी ।

शुक्रं त्वी शुक्रेणं कीणामि चन्द्रं चन्द्रेणाऽस्तेम्स्तेन । सम्मे ते गौरसे ते चन्द्राणि तर्पसस्तन्र्रसि
प्रजापतिर्वर्णः पर्मेणे पश्चना कीयसे सहस्रपोषं
पुषेयम् ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यमालभ्य वाचयति । शुक्रं त्वा । हे सोम, शुक्रमिक्षष्टकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि । एवं सर्वमिष व्याख्येयम् । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति । सम्मे ते गौः गौरिति विषरिणामः । सह गवा वर्तत इति सम्मो यजमानः । तव संबन्धिनी या गौः सा यजमाने वर्तत इति सोमक्रयिणं निराशं करोति । यजमानसहितं निद्धाति । असो ते । हे सोमक्रयिन्, अस्मासु तव संबन्धीनि हिरण्यानि वर्तन्ते । अजामालभ्य वाचयति । तपसस्तन्त्रसि तपसः प्रजापतेः हे अजे, तन् ः शरीरं त्वमसि । प्रजापतेश्च वर्णः रूपं त्वमसि । सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः । एवमजां सोमसमक्षमिष्टुत्य अथेदानीं सोम-माह । परमेण पश्चना कीयसे त्वं हे सोम, सा यतस्तिः संवत्स-रस्य विजायते तेन परमपश्चः । यस्मात्त्वं परमेणोत्कृष्टेन पश्चना कीयसे तस्मात्त्व प्रसादादहम् सहस्रपोपं सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्णाति धनं तदहं पुषेयं वर्धयेयम्। सहस्रप्राणिपोपो मम गृहे वर्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

म o 'शुकं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति' (का॰ ७।८। १६) हे सोम, शुक्रं दीप्यमानं ला लां शुकेण दीप्यमानेन हिरण्येन कीणामि कीतं करोमि । किंभूतं लाम् । चन्द्रं 'चिद आह्वादने' फलहेतुलेनाह्वादकरम् । तथा अमृतं खादुलेनामृतसमानम् । किंभूतेन शुकेण । चन्द्रेणाह्ना-दकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन । 'सग्मे त इति सोमविकयिण एं हिरण्येनाभिकम्पयतीति'। (का॰ ७।८।१७)। यो हिरण्यमादाय सोमं विकीणीते तं हिर-ण्येनाभिकम्पयेत् । तद्धस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वस्तं निराशं कुर्यादिति स्त्रार्थः । षष्टी प्रथमार्थे । हे सोमवि-कयिन्, गौः सोममूल्यलेन तुभ्यं दत्ता सा लदीया गौः पुनः प्रलावृत्य सम्मे यजमाने तिष्ठतु । हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः । यद्वा ते गौः सग्मे वर्तते । गौः ग्मा क्ष्मा क्षा क्षामेत्युक्तः गमा गौः तया सह वर्तमानः सग्मस्तस्मिन् सम्मे ते गोरिति । 'यजमाने ते गौः' (३।३।३।०) इति श्रुतेः । सम्मो यजमानः । 'अस्मे त इति यजमानसहितं निद्धातीति' (का०७।८।१८) । यजमाने प्रसर्पितं यद्गोद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविकयिणः पुरतो निद-ध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविकयिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यसे अस्मासु प्रसावस तिष्ठन्तु । तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भूवन्नित्यर्थः । 'अजां मलङ्गुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरितीति' (का० ७। <mark>८।२०)</mark>। अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे, लं तपसः पुण्यस्य तनूरित देहोऽसि । दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् । किंच है अजे, त्वं प्रजापतेवीणीं इसि । वर्णी देहः । यथा प्रजा-पतिः सर्वेदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा 'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा' इति । एवमजामुक्तवा सोमं प्रत्याह । हें सोम, परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना लं कीयसे । तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसा-दात्सहस्रपोषं पुत्रपश्चादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम् । यद्वायमर्थः । हे अजे, त्वं प्रजा-पतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात्।

तदुक्तं श्रुत्या 'तपसो ह वा एषा प्रजापतेः संभूता यदजेतिः (३।३।३।८)। किंच प्रजापतेवीणीं रूपं त्वमसि। त्रिगुणत्वात्प्रजापतेविश्रहपत्वम्। अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रस्ते तस्मात्प्रजापतेवीणींत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या 'सा यित्र' संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेवीणीः' (३।३।३।९) इति। एवमजां स्तुत्वा सोममाह । परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया लं कीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातिति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयाम्। वर्धयेयमित्वर्थः। पुष्णातेर्व्यत्ययेन रोप्रत्यये लिङ पुषेयमिति रूपम्॥ २६॥

सप्तविंशी।

मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रेस्योरुमाविश् दक्षिणमुशत्रुशन्ते एस्योनः स्योनम् । स्वान् आजा-ङ्वारे बन्भारे हस्त सुहस्त कशानवेते वेः सोमुक्रय-णास्तात्रेक्षध्वं मा वो दमन् ॥ २७॥

उ० सोममादत्ते। मित्रो न एहि। हे सोम, मित्रस्त्वं सन्नोऽस्मानप्येहि । मित्रशब्देनेहादित्यो गृह्यते पुंलिङ्गा-र्थात् । सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्णा-तीति सुमित्रधः । यस्त्वं सुमित्रधः । यजमानस्य दक्षिण ऊरी निद्धाति इन्द्रस्योरुम् । स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरं दक्षिणं आविश उपविश । 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः' इति श्रुतिः । उश्रन्भशन्तम् । 'वश कान्तौ'। कामयमानस्त्वं कामयमानमेव यजमानस्रोरुमाविश इत्य-नुवर्तते । स्थोनः स्थोनम् । स्थोनमिति सुखनाम । सुख-रूपसं सुखरूपम् । यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्तते । एवं परस्परपीत्या अवियुक्ती भवेतामित्यभिप्रायः । सोम-क्रयणाननुदिशति । स्वान आज । सप्तद्शानां मध्यात्सप्त ताव-त्सोमकयणाननुदिशति। हे स्वान, आज अङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कुशानो । एवं सप्तधिष्णान् संबोध्य अथेत-रानाह । एते वः सोमऋयणाः । एते वः युष्माकं मध्ये तावत् सोमक्रयणाः तात्रक्षध्वम् गोपायत । धिष्ण्यान् मा वो दभन् एते होतृका अपि स्वानभाजादयः युष्मान् मा दभन् । दश्लोतिर्हिंसाकर्मा । मा युष्मान्द्रभनुयुः ॥ २७॥

म० 'सव्येनाजां प्रयच्छिन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोम-मादायेति' (का० ७। ८। २१)। सोम्यम् । हे सोम, त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ । किंभूतस्त्वम् । मित्रः सखा, प्रीतियुतः । यद्वा मित्रः रिव्हपः । तथा सुमित्रधः शोभ-नानि मित्राणि दधाति पुष्यतीति सुमित्रधः । कीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्र-त्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः 'वारुणो वै कीतः सोम उप-नद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्ये' इति । 'दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युद्धा वासो निद्धातीन्द्रस्थोरुमितीति'

(का०७।८।२३)।वासः प्रत्युद्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निद्ध्यादित्यर्थः । यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्र-<mark>शब्देन यजमानः । तथाच श्रुतिः 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति</mark> यद्यजमानः' (३।३।३।१०) इति । हे सोम, त्विम-<mark>न्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश । दक्षिणे ऊरा</mark>वुपविशे-त्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । उशन् 'वश कान्तौ' वष्टि उशन् शतृ-प्रत्ययः । ऊहं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किंभूत-मूहम् । उशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं कीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः 'देवा वै सोममक्रीणंस्तिम-न्द्रस्योरी दक्षिण आसादयन् स खळु वा एतहीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह' इति । 'खान भ्राजेति जपति सोम-विक्रयिणमीक्षमाणः' (का० ७।८।२४) इति । स्वनतीति स्वानः । भाजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गस्य पापस्यारिरङ्घारिः । विभित्तं पुष्णाति विश्वमिति वम्भारिः । इसित इस्तः सर्वदा हृष्ट्रहृपः । शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः । कृशं दुर्वलम-निति जीवयतीति कृशानुः । स्त्रानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः । हे स्वानादयः सप्त देवाः, वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः कीयते यैस्ते सोमं केतुमानीता हिरण्या-दिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः । तान्पदार्थान् यूयं रक्षभ्वम-वत । वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिपत । स्वाना-दयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः । तदाह तित्तिरिः 'स्वान भ्राजित्याह ते चामुष्मिँहोके सोममरक्षन्' इति ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

परि माग्ने दुर्श्वरिताद्वाध्या मा सुचीरते भज। द्वार्युषा स्वायुषोदस्थामसृताँर॥ अर्तु ॥ २८॥

उ० गृहीतसोमं वाचयति । परि माग्ने । आग्नेयी पुरस्ताहुहती । हे भगवन्नग्ने, परिवाधस्व परित्रायस्व मां दुश्चरिताल्पापाचरणात् । आभज माम् आसेवस्व मां सुचरिते
वर्तमानम् । उत्तिष्टति । उदस्थाम् उत्तिष्टामि आयुषा निमित्तभूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन प्रकारेण
दानहोमयागादिभिः । येनास्मदीयमायुर्यात्यनेन च हेतुना
दुर्धाम् उत्तिष्टामि च । अमृतान् देवाननु अतः परिमाग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वेति संबन्धः । अमृतशब्देनात्र बहुवचनान्तेन सोमोऽभिधीयते । आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्टति ।
तस्येषा प्रायश्चित्तः ॥ २८ ॥

म॰ 'गृहीतसोमं परि माम इति वाचयतीति' (का॰ १९।१)। अमिदेवत्या पुरस्ताद्वृहती । यस्या आद्यो १९।१)। अमिदेवत्या पुरस्ताद्वृहती । यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्वृहती । 'आद्य-श्वेत्पुरस्ताद्वृहती' इत्युक्तः । हे अमे, दुश्चरितात्पापान्मा मां श्वेत्पुरस्ताद्वृहतीं निवास्य । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भृदित्यर्थः। परिवाधस्व परितो निवास्य । मे पापे प्रवृत्तिर्मा भृदित्यर्थः।

सुचिरते शोभने चिरते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यज-मानमाभज सर्वतो भज स्थापयेखर्थः (का० ७।९।३)। उदायुषेत्युत्थानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्ष-णेनायुषा निमित्तेन तथा खायुषा यागदानादिना शोभने-नायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुस्ख उद-स्थामहमुत्थितवानस्मि । तिष्ठतेर्कुङ रूपम् ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

प्रति पन्थामपद्महि स्वस्तिगामेनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणाक्ति विन्दते वस्री ॥ २९॥

उ० अनोऽभ्येति प्रति पन्थाम् । अनुष्टुप् । पन्थानं स्तौति । प्रत्यपद्महि प्रतिपद्येमहि पन्थानम् । स्वस्तिगाम् अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वस्तिगाम् । अनेहसम् । पृह इत्यपराधनाम । न विद्यते यत्र गतानामपराधः स तथोक्तः । किंच । येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वाः परिवृणक्ति परिवर्जयति । 'वृजी वर्जने' । द्विपः दुष्टान् । किंच विम्दते वसु छमते धनम् ॥ २९॥

म् 'शीर्ष्ण सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येतीति' (का००।९।४)। शकटमिनलक्ष्य
गच्छेदित्यर्थः। अनुष्टुप्पथिदेवत्या। पन्थानं स्तौति। पन्थां
पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्मामिह प्रतिपन्नाः। प्राप्ता
अभूमेत्यर्थः। 'पद गतौ' इत्यस्य व्यत्ययेन शपि छप्ते लिङ्क्ष्यम्। विभक्तः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम्। किंभूतं पन्थानम् । विभक्तः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम्। किंभूतं पन्थानम् । स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम् । गमेविटि प्रत्यये 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा०६।४।४९) इति मकारस्याकारे रूपम्।
तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिवाधस्तद्रहितम् । यद्वा
एह इत्यपराधनाम । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन
पथा गच्छन्पुरुषो विश्वाः विश्वान्सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन्
परिवृणक्ति परितो वर्जयति । 'वृजी वर्जने' रुधादिः।
वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः।
'विद्व लामे'॥ २९॥

त्रिंशी।

अदित्यास्त्वग्स्यदित्ये सद् आसीद । अस्तेश्वाद्धां वृष्मो अन्तरिश्चमिमीत वरिमाणे पृथिव्याः । आसीद्दिश्चा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वर्रणस्य वृतानि ॥ ३० ॥

उ० कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगिति । व्या-ख्यातः शेषः । सोमं निद्धाति । अदित्यै सदः स्थान-मासीत् । सोममालभ्य वाचयति । अस्तश्चाद्धाम् त्रिष्ठुभौ वारुण्यौ । योऽयं वृषभः वर्षिता अस्तश्चाद्धाम् स्तम्भित- वान् द्युलोकम् । यश्चान्तरिक्षं अस्तभात् । यश्चामिमीत वरि-माणं पृथिव्याः । मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः । यश्च सम्राद् देवताविशेषः । आसीदद्विश्वा भुवनानि । आसी-दति हि सर्वाणि भूतजातानि आत्मत्वेनाधिपत्येन च । विश्वेत्तानि । इच्छब्द एवार्थे । सर्वाण्येवैतानि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । ये इमान् लोकान् स्तभुवन्ति ये च सर्वजनाना-विश्वान्ति तेऽपि च वरुणाज्ञां कुर्वन्तीति परव्रह्मरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ ३० ॥

म० 'कृष्णाजिनमस्मिनास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति' (का॰ ७।९।१) । अस्मिन् शकटे इत्पर्थः । हे कृष्णाजिन, लमदित्यास्लगित अखण्डितायाः पृथिव्याः लप्रूपं भवसि । 'तस्मिन्सोमं निद्धालदिस<mark>्यै सद् इतीति' (का०७।९।</mark> १)। हे सोम, लमदिलै सदः अदितेर्भूमेः संविनध स्थान-मासीद सर्वतः प्राप्नृहि । तत्रोपविशेखर्थः । 'अस्तभाद्या-मिति सोममालम्भ्य वाचयतीति' (का० ७।९।८)। हे त्रिष्ट्रभौ । क्रीतसोमस्य वरणदेवतलाद्वरुणो महारूपेण स्त्यते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो चामस्तभात् चुलोको यथा न पतिति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान् । तथान्त-रिक्षमप्यस्तभात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुलममिमीत मिमीते । उरोर्भावो वरिमा तम् । एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । तथा सम्राट् सम्ययाजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्रोति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इत् एवार्थे । सर्वाण्येव वरुणस्य वतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे । इदित्थं तानि घुलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवित्रयतानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

वनेषु व्युन्तरिक्षं ततान् वाज्ञमवित्यु पर्य विश्व-यासु । हृत्सु ऋतुं वर्रणो विश्वतीप्तं दिवि सूर्य-मद्धात्सोममद्रौ ॥ ३१॥

उ० वनेषु वि। वीलयमुपसर्गस्ततानेलनेन संबध्यते। यो वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु वि ततान वितनोलन्तिरक्षमा-काम्म् । यद्यपि सर्वगतमन्तिरक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्या-भावादुपलभ्यत एव । वाजमर्वत्सु । 'वीर्यं वे वाजः पुमां ऐसोऽर्वन्तः' इति श्रुतिः। वाजं वीर्यम्। अर्वत्सु पुरुषेषु । ततानेलानुवर्तते । पय उस्तियासु । उस्तियासु गोषु पयो विततान । हृत्सु क्रतुम् । कतुः संकल्पः । हृदयेषु संकल्पं विततान । विक्ष्विग्नम् प्रजास्विग्नं विततान । दिवि द्युलोके सूर्यमद्भात् स्थापितवान् । सोममद्रौ । अदिषु सोमं स्थापितवान् । य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणसं वयं स्तुम द्वित शेषः ॥ ३१॥

स् 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितल्येति' (का० ७।९।९)। बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयि-लेखर्थः । वि उपसर्गस्ततानेखनेन संबध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाप्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान । यद्यपि सर्व-गतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादखन्तं विस्तारित-वान् । तथा अर्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते । यद्वा अर्वत्स पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान । 'वीर्यं वै वाजः पुमा ऐंसोऽर्वन्तः' (३।३।४।७) इति श्रुतेः। तथा उहिर-यासु पयः क्षीरं विततान । उस्त्रियाशब्दो गोनामसु पठितः । हत्सु हदयेषु ऋतुं संकल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान । विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि द्युलोके सूर्यं वित-तान । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमद्धात्स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवह्या उत्पद्यमानलादद्रौ सोमस्था-पनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । 'सोममद्रावित्याह प्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निद्धाति' इति । य एव मन्त्रद्वयोक्तद्यलोकस्तम्भनादिसामध्यवान्परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३९ ॥

द्वात्रिंशी।

सूर्यस्य चक्षुरारोहाऽमेर्कणः क्नीनंकम् । यत्रै-तशेभिरीयसे आर्जमानो विप्श्चितां ॥ ३२ ॥

उ० ऋष्णाजिनं सोमस्य चिह्नं करोति । सूर्यस्य चक्षुः । अनुष्टुप् । ऋष्णाजिनमुच्यते । सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः आरोह । तथाभ्युच्छितं भव यथा सूर्यश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः । अग्नेश्चक्षुः कनीनकमारोह । यत्रैताभ्यां दृष्टो लक्षितः । एतशेभिः एतश इति अश्वनामसु पठितम् । एतशेरश्वैः ई्यसे नीयसे । आजमानः देदीप्यमानः । विपश्चिता सूर्येण सहितः । अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥

म० 'कृष्णाजिनं पुरस्तादासजित सूर्यस्य चक्षुरितीति' (का००।९।९) कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे कृष्णाजिन, त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं आरोह' । तथा अमेर्वहेरक्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह । तथोचैस्तरांभव यथैताभ्यां दृश्यस्य इत्यर्थः । यत्र यस्मिनेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वहोने सूर्यणामिना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्तरोभिरेतशैरश्वेन्स्त्यमीयसे गच्छिति । एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । यत्र तमश्वेर्गच्छिति । 'ई गतौ' दिवादिरात्मनेपदी । एतशैरिति करणेतृतीया । यद्वा कर्मणि रूपम् । एतशैरिति कर्तरोत्तीया । स्त्रामिद्दिविषयत्वे सित मार्गो रक्षोबाधरिहतो भवति । स्त्रामिद्दिविषयत्वे सित मार्गो रक्षोबाधरिहतो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा 'एष वास्य खळु रक्षोहणः पन्था योऽमेश्व सूर्यस्य च' इति ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

उद्यावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनुश्रू अवीरहणौ ब्र<u>ह्</u>य-चौद्नौ । स्वस्ति यजीमानस्य गृहान्गच्छतम् ॥ ३३॥

उठ अनुद्वाहो युनिक । उसावेतम् । ऊर्ध्ववृहती । हे उसो अनुद्वाहो आ इतम् आगच्छतम् । एत्य च स्वयमेव युज्येथाम् योगं कुरुतम् । हे धूर्णहो । 'पह मर्पणे' । धुरं सोढुं यो शक्कृतस्तो तथोक्तो । अनुश्च अधुरहितो हृष्टावि-त्यर्थः । अवीरहणो । वीराणां यो युवां वधं न कुरुतं ताव-वीरहणो । प्रशस्तावित्यर्थः । ब्रह्मचोदनो ब्राह्मणान् यज्ञं प्रति प्रेरियतारो । एवमनद्वाहो संबोध्य अथेदनीं प्रयोजन-माह । स्वस्ति अविनाशेन यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥३३॥

म्० 'अनड्वाहौ युनत्तयुस्रावेतिमतीति' (का००।९।
११)। आनड्डही ऊर्ध्ववृहती। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्ववृहती। 'त्रिजागतोर्ध्ववृहती' इत्युक्तः। अत्राद्यो दशाणिः द्वितीयस्त्रयोदशाणिस्तेनेकोना। हे उस्रो अनङ्काहौ, युवामेत-मागतम्। एत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम्। किंभूतौ युवाम् । धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थी। तथा अनश्रू नेत्रयोरश्रुरहितौ। सोत्साहावि-स्वर्थः। अवीरहणौ न वीरान्हतस्तौ। श्व्वादिभिवीराणां विश्वत्तां हननमकुर्वाणौ। ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विश्वान् चोद्यत्ताौ ब्राह्मणानां यद्यंप्रति प्रेरकौ। एवं संबोध्य प्रयोजनमाह । तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य ग्रहान्प्रति गच्छतम्॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

भद्रो में इसि प्रच्यंवस्य भुवस्पते विश्वान्यभि धार्मानि । मा त्वा परिपरिणो विद्नमा त्वा परि-पन्थिनो विद्नमा त्वा वृक्षी अधायवी विद्न ॥ इयेनो भूत्वा परापत् यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नी सर्भस्कृतम् ॥ ३४॥

उ० वाचयति । भद्रो मेऽसि । 'भिद्र कल्याणे सुखे च' । सोम उच्यते । भन्दनीयः स्तुत्यः यतस्त्वं मे मम भवसि अतो ब्रवीमि । प्रच्यवस्व । 'च्युङ् छुङ् जिङ् किङ् प्रुङ् कुच् सेङ् गाङ् गतौ' । गच्छ । भुवस्पते भूतजातस्य पते । विश्वान्यभिधामानि सर्वाणि स्थानानि पत्नीशाला-इविधानप्रभृतीनि । किंच त्वां प्रच्यवमानं माविदन् मा जानन्तु । परिपरिणः परिणेतारो दुर्जनाः । मा च त्वां परिपन्थिनः सर्वतः पन्थानं ये तिष्ठन्ति ते विदन् । मा च त्वां वृका अवायवो विदन् । वृका विकर्तनद्गीलाः । अवायवः अवं पापं ये परस्य कर्तुभिच्छन्ति ते अवायवः ।

एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु । किंच त्वमिष इयेनो भूत्वा परापत इयेनरूपमवस्थायोत्पत । ततो यजमानस्य गृहान् गच्छ । तत् नौ आवयोः तव च मम च संस्कृतं सर्वो-पकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥

मृ 'भद्रो म इति वाचयतीति' (का० ७।९। १९)। सौम्यं यजुः । हे सोम, मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं लं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि । 'भदि कल्याणे' । हे भुवः पते, भूशच्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्य<mark>न्ते ।</mark> तेषां भृतानां पालकलात्पतिः सोमः । तदाह तितिरिः 'प्रच्यवस्य भुवस्पत इत्याह भूताना एं होष पतिः' <mark>इति ।</mark> तथाविध हे सोम, विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रमृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व प्र<mark>कर्षेण</mark> गच्छ । 'च्युङ् गतौ' । प्रच्यवमानं ला त्वां परिपरिण<mark>ो मा</mark> विदन् मा जानन्तु । सर्वतः संचरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरि<mark>ण</mark> उच्यन्ते । तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (पा०५।२।८९) इति निपातावेतौ । तथा दृका विक-र्तेनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन्। किंभूता वृकाः । अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघा-यवः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यन्वि 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्याकारः । 'क्याच्छन्द्सि' (पा॰ ३।२।१७०) इति क्यजन्ता<mark>दुप्र-</mark> ल्ययः । किंच इयेनो भूत्वा इयेनरूपमास्थाय इयेनाख्यपिस-वच्छीव्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत । यजमानस्य गृहान् गच्छ । तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वीपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी।

नमी मित्रस्य वर्षणस्य चक्षंसे महो देवाय तहत्र्यंपर्यत । दूरेहरी देवजाताय केतवे दिव-स्पुत्राय सूर्यीय श्रञ्सत ॥ ३५॥

उ० वाचयति । नमो मित्रस्य । सौरी जगती । क्रिविद्देष्टार्थः। परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य स्वं नमस्कारं कृत्वान्येषां कथयति । नमः सूर्याय । कथंभूताय । मित्रस्य वरूणस्य चक्षसे । मित्र आदित्यो वरूणश्च । उपलक्षणार्थं चेतत् । सर्वद्यावापृथिवीनिवासिलोकप्रहणार्थं वा तथेव श्वतः 'अयं वे लोको मित्रोऽसौ वरूणः' इति । चक्षसे दृष्टे श्वरूरूपेणाध्यक्षाय । महो देवाय तदत्र ऐसपर्यंत । महते देवाय तत्सत्यं प्जयत हे ब्राह्मणाः । सपर्यतीत्यर्चाकर्मसु पठितम् । किंच दूरेदक् । देवजाताय देवानुप्रहार्थं जातो स्थितान्पर्यतीति दूरेदक् । देवजाताय देवानुप्रहार्थं जातो

देवजातः । यद्वा जाता देवा असादिति देवजातः । निष्ठा 'वाहिताझ्यादिषु' इति बहुवीहौ परनिपातः । केतवे । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । प्रज्ञानत्वाय । विज्ञानघ-नान-दस्बभावायेत्यर्थः । दिवस्पुत्राय द्युलोकाद्धि सूर्यो विजायते द्युलोकं वा बहुधा त्रायत इति दिवस्पुत्रः सूर्यः । सूर्याय श्रिंसत । 'शंसु स्तुतौ' । इत्थंस्वरूपाय सूर्याय स्तुतीरुज्ञारयत । किमन्येदेवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

म० 'शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थातामीषोमीयं पशुभादाय तिष्ठति कृष्णसारक्षं मेध्यमभावे लोहितसारक्षं नमो मित्रस्थे-त्येनमालभ्य वाचयति' (का० ७ । ९ । २१—२२) इति । सौरी जगती सूर्येदछा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्त्यते । एवंविधाय सूर्याय नमः। किंभूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ट्यो । मित्राय वरु-णाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाय । जगतां हितकारिणे । वृणोतीति वरुणः स्वरिमभिर्जगदावृण्वते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तसमे । चक्षुष्मते द्रष्ट्रे इत्यर्थः । यद्वायमर्थः मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे । मित्रावरुणशब्देन सर्व जगह्नक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय 'सुपां सुछुक्' (पा॰ ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः । देवाय द्योत-मानाय । तथा दूरेदशे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दश्यत इति दूरेटक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेटक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ । देवानुप्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा । 'वाहिताझ्यादिषु' (पा॰ २।२।३७) इति जातशब्दस्य परिनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम । दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवित्रियाय । द्युलो-काद्धि सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते इति दिवस्पुत्रः । दिवः पालकायेति वा । एवंविधाय सूर्याय तदतं सत्यमव-इयफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋितजः, यूयं सपर्यता-नुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३ 4 ५ 1 ३) सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्दतं सूर्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किंच शंसत । 'शंसु स्तुतौ' स्र्येप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावस्यकलादिल्यर्थः ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

वर्षणस्योत्तम्भनमस्य वर्षणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो वर्षणस्य ऋतुसद्देन्यस्य वर्षणस्य ऋतुसद्देनमस्यि वर्षणस्य ऋतुसद्देनमासीद् ॥ ३६ ॥

उ० उत्तम्भनेनोपस्कञ्चाति । वरुणस्योत्तम्भनमसि । वरुणस्य त्वमुत्तम्भनं भवसि नतु शकटस्य । 'उदःस्था-स्तम्भोः पूर्वस्य' हृति स्तम्भनसकारस्य तकारः । शम्ये

उद्वहित । वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थः । स्कन्नोतिः स्तन्नो-तिना समानार्थः । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । स्कम्भराब्देनात्र-युगमुच्यते । तस्य सर्जनी वशीकरण्यो स्कम्भसर्जनी वरुणस्य युवां स्कम्भसर्जनी शम्ये स्थः भवथः । आसन्दीमभिमृशति । वरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वं भवसि । कृष्णाजिन-मस्यामास्तृणाति । वरुणस्य ऋतसदनमसि । वरुणस्य सत्यसदनं त्वं भवसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् । तस्मि-न्सोमं निद्धाति । वरुणस्य ऋतसदनं सत्यसदनं । आसीद उपविश ॥ ३६ ॥

म० 'समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणस्यो-त्तम्भनमितीति' (का० ७। ९। २५) । पञ्च यर्जूषि वारु-णानि । हे काष्ट, लं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोम-स्योन्नमनं भवसि नतु शकटस्येत्यर्थः । उतभ्यते शकट-मुखायमुन्नतलेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ट्रमुत्तम्भनम्। 'शम्ये चोद्दृहति वरुणस्य स्क्रम्भसर्जनी स्थ इतीति' (का० ७।९।२६) । शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोग्लबहिर्भागे काष्ट्रनिर्मिते शस्ये स्थाप्येते । ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते । हे शम्ये, युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः । 'स्कम्भ रोधने' । 'सर्ज अर्जने' स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते कियत्ते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । वियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरु<mark>णरा</mark>ब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुण-दैवतलाच पञ्चलपि मन्त्रेषु । 'औदुम्बरीमासन्दीं नाभि-द्रामरितमात्राङ्गीमुता (१) माहरिनत चलारोऽभिमृशन्त्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति' (का० ७।९।२७—२८)। हे आसन्दि, त्वं वरुणस्य सोमस्य संबन्धिनी ऋतसदन्यसि ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । 'कर-णाधिकरणयोः-' (पा० ३ । ३ । ११७) इति त्युप्रत्ययः । ऋतं यज्ञस्तनिष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः । 'कृष्णा-जिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसद्नमसीतीति' (का० जारार९) हे कृष्णाजिन, वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसद्नं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि । 'तिस्मिन्सोमं निद्धाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति' (का० ७।९।३०)। हे सोम, त्वं वरुणस्य वस्रवद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्था-नभूतमासंदीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

या ते धामीनि ह्विषा यर्जन्ति ता ते विश्वी परिभूरेस्त युज्ञम् । गयुस्कानः प्रतरेणः सुवी-रोऽवीरहा प्रचरा सोम् दुर्थीन् ॥ ३७॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पु० सोमं प्रवेशयन्वाचयति । या ते धामानि । सौमी त्रिष्टुप्। हे सोम, या ते धामानि । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' । यानि तव संवन्धीनि धामानि नामानि हविषा यजन्ति यष्टारः । ता ते विधाः तानि ते सर्वाणि । परिभूः । नपुंसकवहुवचनस्थाने पुंलिङ्गे-कवचनम् । परिभूणि सर्वतो भविष्टणि । अस्तु । एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु यज्ञं यज्ञं सर्वतो गृद्धे भवन्त्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विधानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु । यज्ञः परिगृद्ध वर्ततामित्यर्थः । त्वं च । गयस्मानः गृहस्य पुत्रपद्धभूहि-रण्यादिभिर्वर्धयता । प्रतरणः प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः । सुवीरः शोभनवीरः । अवीरहा अहन्ता वीराणाम् । प्रचर इत्थंभूतस्त्वं परिभ्रम । सोम दुर्यान् गृहानस्पदी-यान् ॥ ३०॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मo 'यात इति वाचयतीति' (का० ७।९।३२)। सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम, ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः । हविषा <mark>खदीयरसहपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञम</mark>-भिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोतीति परिभृः। 'भू प्राप्ती' । भवान् परितः प्राप्तवान् <mark>भत्त</mark>ु । ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्रामुहीत्यर्थः । यद्दा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजनित तानि सर्वाणि ते तव यज्ञ परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितृणि यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपं-सक्बहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्पम् । किंच है सोम, त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्रामुहि । दुर्या इति गृहनाम 'द्यचोऽतस्तिङः' (पा॰ ६ । ३ । १३५) इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किंभूतस्लम् । गयस्फानः गय इति गृहनाम । (निघ०३।४।१)। 'स्फायी बृद्धौ'। गयान्स्फाययतीति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्दा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रत-रणः । सुवीरः शोभनास्लत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्र-पौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान्हन्तीति । वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

अग्नेस्तुन्र्रेसि विद्यावे त्वा सोमस्य तुन्रेसि विद्यावे त्वातिथरातिध्यमसि विद्यावे त्वा रयेनाय त्वा सोमुभृते विष्णवे त्वाप्तये त्वा रायस्पो<mark>षुदे</mark> विष्णवे त्वा ॥ १ ॥

पुठ आतिथ्ये हिवर्गृह्णाति पञ्चभिवेंष्णवैर्यज्ञिभिः । अप्ने-सन्रसि 'अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यते' हित श्रुतिः । अग्नेस्तन्ः शरीरं भवसि । हुतं हिवरग्नेः शरीरं भवसेव । विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि । 'सोमः परोक्षेण त्रिष्टुवुच्यते' हित श्रुतिः । अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजनमिति । विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि । इयेनाय त्वा सोमभृते । गायत्र्ये त्वां सोमहारिण्ये विष्णवे त्वामिति संबन्धः । 'सायं गायत्री इयेनो सृत्वा दिवः सोममहरत्' इति श्रुतिः । अग्नये त्वा रायस्पोपदे धनपोपस्य दान्ने विष्णवे त्वेति संबन्धः । 'पश्चवो वे रायस्पोपः पश्चवो जगती' इति श्रुतिः ॥ १ ॥

भ० चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमार्भ्य कीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । अथ पश्च-मोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्महणादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'निर्वपेदभेस्तनूरिति पञ्चकृलः प्रतिमन्त्रमिति' १।४)। पञ्च यर्ज्षि वैष्णवानि । हे हविः, लमभेस्तनूरिस अग्निसंजो यो देवः सोमस्य राज्ञो मृत्यस्तस्य गायत्रीच्छ-न्दोऽधिष्ठातुस्तनः शरीरं भवसि तृप्तिजनकलात् तथाविध हे हिवः, विष्णवे वहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीलर्थं ला लां निर्वपामीति शेषः । सोमस्य तनूरिस । सोमसंज्ञः कश्चित्सो-मस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुलात्त-नूरित । अन्यत्पूर्ववत् । अतिथेरातिथ्यमित । अतिथिसंज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोधिष्ठाता । हे हविः, लम-तिथेरतिथिसंज्ञस्य सोममृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनाम-संस्काररूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिक्षधया विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय कियमाणः पादक्षालनभो-जनसंवहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् 'अतिथेर्ज्यः' (पा॰ ५।४।२६) इति ज्यप्रत्ययः। विष्णवे त्वां निर्वेपामीति पूर्ववत् । इयेनाय त्वा सोमभृते । इयेनो नाम देवः सोमराजानुचरः खर्गात्सोमहर्ता इयेनरूप-धारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै इयेनाय विष्णवे सोमाय च लां निर्वपामि । किंभूताय इयेनाय । सोममृते सोमं हरति आनयतीति सोमहत्तसम । 'हयहोर्भश्छन्दिस' (पा० ८ । २ । ३२) इति हरते ईस्य भः । सोमानयनकर्त्रे । तथाच श्रुतिः 'सा यद्रायत्री इयेनो भूला दिवः सोममाहरदिति' (३। ४ । १ । १२) । अमये ला रायस्पोषदे । रायस्पोषं धन-पुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै । किप्प्रत्ययः । राज्ञो धनं कयविकयादिना बहुधा पोषियला राज्ञेऽर्पयति स रायस्पो-षदाः अभिसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता

देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽमये हे हविः, ला लां गृह्णामि । विष्णवे लेति पूर्ववत् । विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामम्यादिदेवानां तद्वारा तत्संब-निधनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिभेवति । तदाह तित्तिरिः 'यावद्भिवें राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वे तेभ्य आतिथ्यं कियते छन्दा एंसि खलु वे सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि' इति ॥१॥

द्वितीया।

अमेर्जिनित्रमसि वृषेणौ स्य जुर्वेश्यस्यायुरेसि पुरूरवो असि । गायत्रेणे त्वा छन्द्रेसा मन्थासि त्रैष्टुभेन त्वा छन्द्रेसा मन्थासि जागतेन त्वा छन्द्रेसा मन्थामि ॥ २ ॥

उ० आतिथ्येऽग्निमन्थनं शकलमादत्ते । अभेर्जनित्रम् । जायतेऽस्मिन्नग्निरिति जनित्रम् । दर्भतरुणके निद्धाति । वृषणौ स्थः । 'वृष्ठ सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ भवथः । अधरारणि निद्धाति । उर्वश्यसि । उत्तरारण्याज्य-विलापनीमुपस्पृशति । आयुरसि उत्तरारणि निद्धाति । पुरूरवा असि इतिहासपक्षेण मञ्जन्यं व्याख्यातं श्रुत्या । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिश्रनाद्जायत तदायुः' इति । मन्थति । गायन्नेण त्वा । हे अभे, गायन्नेण त्वा छन्दसा मन्थामि जनयामि । उत्तरौ मन्नौ समानव्या-ख्यानौ । न्नेष्टुभेन जागतेनेति विशेषः ॥ २ ॥

म् अथामिनयनमन्त्राः । 'अमेर्जनित्रमिति शकलमा-दाय वेद्यां करोतीति' (का॰ ५।१।२८) । शकलदैवतं यजुः । हे शकल, लममेर्जनित्रं जननाधारभूतमित । जा-यतेऽसिन्निति जनित्रम् । 'वृषणाविति कुशतरुणे तसिन्निति' (का० ५ । १ । २९) । तस्मिञ्शकले करोतीलर्थः । मन्त्रार्थस्त । हे दभौं, युवां वृषणौ सेक्तारी स्थः भवथः। वर्षत इति वृषणो । कनिन्प्रत्ययः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपु-रुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्यवामप्यरण्योरिमजननसामर्थ्यसं-पादकावित्यर्थः । 'उर्वश्यसीत्यधरारणि तयोरिति' (का॰ <mark>५। १। ३०)। शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणि निदध्यादिति</mark> सूत्रार्थः । हे अधरारणे, लमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरूरवो-नृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः । 'आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थाली एं स एं स्पृशेदिति' (का॰ ५।१। ३१)। उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे स्थाली-गताज्य, लमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्यामेरायुःप्रदं भवसि । 'पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति' (का॰ ५।१। ३१)। अधरारणेरिममुखीमुत्तरारणिं निद्ध्यादिति सूत्रार्थः। हे उत्तरारणे, लं पुरूरवा असि । यथा पुरूरवा नृप उर्वदया अभिमुख उपरि वर्तते तथा लमपीलर्थः । उर्वशीलादिम-म्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् । 'उर्वशी वा अप्सराः पुरुरवाः

पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति' (३।४।९। २२)। 'मन्थित गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति' (का॰ ५।२।२)। मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्यात् । हैं अमे, गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिना देवेनाहं ला लां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पाद्यामि । एवमुत्तराविष मन्त्री योज्यौ ॥ २॥

तृतीया।

भवंतं नः समनमो सचेतसावरेपसो । मा यज्ञ १६ ११ सिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतम्य नः ॥ ३॥

उ० प्रास्यति । भवतं नः पङ्किः । आहवनीयनिर्मथ्या-बुच्यते । भवतं युवां नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ सचेतसौ समानप्रज्ञौ । अरेपसौ । रेप इति पापनाम । अपापौ । मा यज्ञं हि ऐसिष्टं विनाशिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् । किंच शिवौ शान्तौ भवतं भवथः । अद्य अस्मिन्यज्ञे नः अस्माकम् ॥ ३॥

स्० 'भवतं न इति प्रास्यतीति' (का॰ ५।२।३)।

मन्थनोत्थमिममहवनीये प्रास्यतीत्थां । पिष्कः । यसाः

अष्टाणीः पञ्च पादाः सा पिष्कः । अत्र तु तृतीयः षडक्षरः

चतुर्थो दशाणीः । निर्मथ्याहवनीयावप्री देवते । हे जातवद
सावुभावप्री, नोऽस्मदर्थं युवामीहशौ भवतम् । किंभूतो

युवाम् । समनसौ मनसा सिहतौ । तथा सचेतसौ समानं

चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यविषयं मनः

परिहृत्यास्मदनुप्रहाभिमुखलं समनस्त्यम् । अनुप्रहे परस्पर
विप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्यम् । तथा अरेपसौ पापरिहृतौ

प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् ।

तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मत्कर्म मा हिं्मस्वृं मा विनाशयतम् ।

यज्ञपतिं यजमानं च मा हिं्मसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन
नुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं

पूर्वीक्तविधिना ॥ ३॥

चतुर्थी ।

अग्नाविष्ण्यरित प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभि-शस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो ह्वयर् सद्मप्रयुच्छन्त्स्वाहा ॥ ४॥

उ० जहोति । असाविद्यः । आहवनीयनिर्मध्याष्ट्रच्येते विराद । असी आहवनीयाख्ये योयमितः निर्मध्यः चरित प्रविष्टः । ऋषीणां विदुषामित्रहोत्रिणां पुत्रः । 'स यद्मी आधत्ते तदेतं जनयित' इति श्रुतिः । अभिश्रास्तिपावा अभिश्रांसनमिश्रास्तः अभिश्रास्ते पाति गोपायित यः

सोऽभिशस्तिपावा । स नः सोऽस्माकमिशः स्योनः सुखरूपः । सुयजा सुयागेन यज । परोक्षत्वानमञ्चस्य प्रथमपुरुषेण स्यत्ययः । यजतु । इह अस्मिन् यज्ञे । देवेभ्यो हव्यं हिवः । सदम् सदा । अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अप्रमायन् । स्वाहा सुहुतं हिवर्जुहोमि ॥ ४ ॥

म्० 'अमाविमिरित जुहोति स्थाल्याः सुवेणेति' (का॰ ५।२।६)। विराट्। दशाक्षरैश्वतुभिः पादैविराट्। अत्र द्वितीयतुर्यविकादशाणीं ततो इसिका। अग्निर्मध्यमानो- इमावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरित हविर्मक्षयित । 'चर गितमक्षणयोः'। किंभूतोऽिमः। ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेद्विदः ऋषयः तैरुत्पादितलात्तेषां पुत्रवत्पुत्रः। तथा अभिशस्तियावा अभिशस्तिवेकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति रक्षतीत्यमिशस्तिपावा। 'आतो मनिन्-' (पा॰३।२।७४) इति विनिप्रत्ययः। हे अमे, स तथाविधस्त्वं नोऽस्मद्र्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि । अस्मद्त्तं हवि-र्देवान्प्रापयेत्यर्थः। किं कुर्वन् । सदं सदा अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । 'युच्छ प्रमादे' । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुत-मस्तु । यहा सोऽिमनों हविदेवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४॥

पञ्चमी।

आपत्ये त्वा परिपत्ये गृह्णाम् तन्न् शाक् राय शकन् ओजिष्टाय । अनिष्ट्रष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनिभिशस्यभिशस्तिपा अनिभशस्तेन्य-मर्श्वसा स्यमुपेगेष्र्स्वते मा धाः॥ ५॥

उ० तन्नपत्रमाज्यं गृह्णाति । आपतये त्वा । वायुदेवत्यं यंजुः। आ पततीत्यापतिः। परि सर्वतः पततीति परिपतिः। उभयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्य, त्वा गृह्णामि । तन्-नच्त्रे । तन्शब्देनात्रात्माभिग्नेतः । तन्यते हि तसादाकाशः ततो वायुर्भवति तसादाकाशो जायते शकरनामा । आका-शाहायुः । एतद्भिप्रेत्योक्तं तन्नुनप्त्रे ब्रह्मणः पौत्राये-सर्थः। शाकराय। शक्नुवन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शकर आकाशस्त्रस्यापत्यं शाकरो वायुक्तसे । 'तसाहा एतसा-बाकाराः संभूत आकाशाहायुः' इति श्रुतिः । शकने दालम्य अति। श्वन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वनिष्। शक्ताय। ओ-जिष्टाय बलिष्टाय । आज्यमवसृशन्त्यृत्विजः परस्परमद्रोहाय श्चापथयन्तः । अनाध्यमसि । अनाधिवितमनुहिङ्गतं च त्वं भवसि । हे आज्य, श्रापथकारिभिः पूर्वमध्रष्टमिदानीमप्य-नाष्ट्रव्यमनुङ्क्ष्वनीयं त्वं भवसि । अनिभशस्ति । अभिपूर्वः नार्थ्यम् उल्ह । शंसतिर्गर्हार्थे वर्तते । न विद्यते अभिशस्तिर्यस्य तत्त्रथोक्तम् । श्रासातगृहात्र अभिशस्तेः पाति रक्षतीत्रभिशस्तिपाः । अन-

भिशस्ते प्रदेशे स्वर्गादी नयतीति अनभिशस्तेन्यम् । यतः इत्यंभूतमतः त्वामभिमृश्य। अञ्जसा सत्यमुपगेषम्। अञ्जसा प्रगुणेन मार्गेण यथास्वरूपं सत्यमुपगच्छेयम् । त्वं चानेन सत्येन स्विते मा धाः। सु इते साधुगते कल्याणे छोके स्वर्गे मां निद्ध्याः॥ ५॥

म० 'श्रौवं त्रतप्रदाने गृहात्यापतय इति द्विश्व स्थाल्याः सुवेणेति' (का० ८। १। १९—२०)। व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति स्त्रार्थः । वायु-देवसं यजुः । आ समन्तात्पत्ति गच्छतीसापतिः सतत-गतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य, लां गृहामि । किंभूताय । परिप-तये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने । तथा तन्नप्त्रे तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनुरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय । शाकराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शकर आकाशस्त्रस्यापत्यं शाकरस्तस्मे । 'तस्माद्वा एतस्मादा-त्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः' (तैत्ति आरण्यः ८।१) इति श्रुतेः । तथा शक्कने शक्कोति सर्व कर्तुमिति शका तसी। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा॰ ३।२। ७५)। इति वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० ५।२। १२१) इति विनिप्रत्ययः । अतिशयेनोजस्वी ओजिष्टस्तस्मै । 'अतिशायने तमविष्ठनौं (पा॰ ५।३।५५) इतीष्ठिन प्रत्यये 'विन्म-तोर्छक्' (पा॰ ५।३।६५) इति विनो लोपे टिलोपः। यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य, लामा-पतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आसम-न्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तितिरिः 'त्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति' । इष्टप्राह्यपा-यमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयतीति परिपतिर्मनस्तत्त्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । 'मनो वै परिपतिर्मन एव श्रीणाति' इति । तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽभिस्तसौ जाठराभिदेवताप्रीत्ये आज्य, त्वां गृह्णामि । शाकराय शक-नशीलः शकरः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाकरं शक्तिस्वरूपं तसमै शक्तिखरूपाभिमानिदेवताप्रीखै त्वां गृह्णामि । शक्तन ओजिष्ठाय । शकने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्किन शक्तिन मति पुरुषे यदोजिष्टं सारं तस्मै । ओजो नामाष्टमो धातु-स्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजः-साराभिमानिदेवताप्रीत्ये त्वां गृह्णामीत्यर्थः । 'तनूनप्त्र-मेतद्क्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशंन्त्यृत्विजो यजमान-श्वानाषृष्टमित्यद्रोहस्तेभ्यः' (का॰ ८।१।२४—-२६) इति। आज्यदैवतं यजुः । हे आज्य, त्वमीदशमिस । किंभूतम्। अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् । अनाधृष्यं न आध-र्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम् । देवानामभ्यादी-नामोजः सारभूतम् । अनिमशस्ति नास्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत् । अभिपूर्वः शंसितर्गर्हायां वर्तते । अभिशस्तिपाः अभिशस्तिर्फ्रित्वां परस्परिवरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । पुंस्लं छान्दसम् । अनिभशस्तेन्यम् अनिभशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनिभशस्तेनीः । दितीया प्रथमार्थे । पुंस्तं व्यत्ययेन । यतस्त्वमीदशमिस अतो हे तान्तप्त्राज्य, अहमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौ-टिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने 'सिब्बहुलं लेटि' (पा॰ ३ । १ । १४) इति सिपि इडागमे 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इति इलोपः । किंच हे आज्य, स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दथातेर्छुङ मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५॥

षष्टी।

अमें व्रतपास्त्वे व्रतपा या तर्व तुनूरिय एसा मिया यो समें तुनूरेषा सा त्विय । सुद्द नौ व्रतपते व्रतान्यर्नु में दीक्षां दीक्षापिति मेन्येताम सु सप्सापस्पति: ॥ ६ ॥

उ० आहवनीये समिधमाद्धाति । असे व्रतपाः । यजमानोऽनेन यज्ञुषा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं करोति ।
हे अमे व्रतपाः । हे अमे, व्रतं पाति रक्षतीति व्रतपाः ।
वतमिति कर्मनाम । त्वे व्रतपाः अवधारणार्थं पुनः संबोध्यति । त्वमेव व्रतस्य गोपायिता । तं शरणं व्रजाम इति शेषः । केन प्रकारेणेतिचेत् । या तव तन्रिय ऐसा मिय । या ह्यं तव तन्ः सा मिय भवविवित शेषः । या मम तन्रेषा सा त्वयि । या चेषा मम तन्ः सा त्वयि भवविवित शेषः । एवं कृतशरीरव्यत्ययोरावयोः सह नौ व्रतपते व्रतानि । एकत्र आवयोः हे व्रतपते, व्रतानि कर्माण सन्त्विति शेषः । विकंच अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम् । अनुमन्यतां च तपस्पतिः सोमः तपः । तपःशब्देन च उपसद उच्यन्ते ॥६॥

म० 'अमे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति' (का॰ ८।२।४)। आमेर्यं यजुः । यजमानोऽनेन यजुषामिश-रीरात्मशरीरयोर्व्यत्यं करोति । हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकामे, त्वे व्रतपाः लमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनः शरीरमस्ति सेयं तन्मिये भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनः मदीयं शरीरं सेषा तन्मस्लिय भवतु । तथा सति हे व्रतपते, व्रत-पालकामे, व्रतान्यनुष्टेयानि कर्माणि नौ अभियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान्वतेषु ममादरस्तावानेव तवापि

भवित्वसर्थः । किंच । दीक्षापितदीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्पितः उपसद्भूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्भूपमनुमन्यतामि-स्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

सप्तमी।

अंश्रुरंश्युष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रियेकधन्-विदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व । आप्याययास्मानसर्वीन्सन्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय । एष्ट्रा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावाप्रिधिवीभ्याम् ७

उ० सोममाप्याययन्ति । अऐ शुर् शुः । चतुरवसाना चतुरशीलक्षरा प्रकृतिरूच्यते सौमी। चतुर्थोऽर्धचौ लिङ्गोक्त-देवताकः । हे सोम अंग्रः। वीप्सा । ते तव आप्यायतामुपची-यताम् । कस्मै इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । एकधनविदे । एकध-नानु वेत्ति एकधनवित् तसौ एकधनविदे। कथंभूतानु वेति। 'एकैकोंग्रः सोमस्य देवान्प्रति भक्षत्वेन गच्छन् शतमेकध-नानाप्याययति दुशदुश वा सोमस्य ईदृशी शक्तिः' इतिश्रुतिः। आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम् । आप्यायतामुपचीयतामिन्द्रः । हे सोम, तुभ्यं त्वदुर्थम् । उपचितो हीन्द्रो बहु सोमं पिबति । आत्वमिन्द्राय प्यायस्व आप्यायस्व त्वमिन्द्रार्थमात्मानम् । सोम आप्यायय वर्धय । असान् सखीन् समान्ख्याना-न्परिचारकान् । सन्या धनलोभेन मैधया प्रज्ञया च । स्वस्ति ते देव सोम । स्वस्ति अविनाशः अस्त तव हे देव सोम । अहं च सुत्यामशीय व्याप्त्याम् । यद्वा स्वस्त्यविनाशेन तव संबन्धि सवनं सुत्यां हे देव सोम, अहं व्यामुयाम् । प्रस्तरे निहुवते । एषा रायः । यजतेः कृतसंप्रसारणस्येतद्र्पं निष्ठा-प्रंत्यये परतो दानार्थस्य । आ इष्टा रायः मर्याद्या इष्टानि धनानि । दक्षिणाभिप्रायमेतत् । किमर्थमितिचेत् । प्रेषे भगाय। प्रकृष्टाय इषेऽन्नाद्याय भगाय धनाय च । ऋतमृतवा-दिभ्यः सत्यमेति चिन्तितम्साकं भूयात्सत्यवादिनामिति विभन क्तिव्यत्ययः । षष्ट्यर्थे चतुर्था । नमो द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः संभोगम् सर्वे सिध्यतीति नमस्कारः ॥७॥

म्० 'यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्य एं श्चर एं श्चरितं' (का० ८। २। ६।)। प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या। अन्त्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः। चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः। तत्रं मन्त्रद्वयम्। सोमवह्या अवयवोऽश्चरुच्यते । वीप्सा सर्वसंप्र-हार्था । हे सोम देव, ते तवां शुरंशः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रश्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धता। चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाहं तिक्तिरः। 'यहेवस्य शुष्यित यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्यायन

यति' इति । किंभूतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यहा सोमकण्ड-नाय यैर्जलमानीयते ते कुम्मा एकथनाः । एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान्वेत्ति जानातीति । सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः । किंच हे सोम, तुभ्यं लत्पानार्थ-मिन्द्र आप्यायतां वर्धताम् । तथा हे सोम, लमपि इन्द्रा-येन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धि-भवित । तदाह तित्तिरिः 'उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययित' इति । किंच हे सोम, सखीन् सखिवत्त्रीतिविषयानस्मानृ-त्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं भैधार्थधारणशक्तिः । 'ऋत्विजो वा अस्य सखायः' इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋतिजः । किंच हे सोमदेव, ते तव खस्ति क्षेमोऽस्तु । तव प्रसादादहं सुत्यां सोमानिषविकयां समा-सिदिनमशीय प्राप्तुयाम् । 'प्रलेख प्रस्तरे निहुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय' (का॰ ८।२।९) इति । सर्वेऽपि म्हत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्ता-ममुपर्यवस्थाप्य निहुवते सोमं परिचरन्तीति स्त्रार्थः । रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम, व्हरप्रसादादसाकं रायः सन्तिति भावः । यद्वा रायः दक्षि-णालक्षणा एष्टाः आ समन्ताइत्ताः । यजते रूपम् । दक्षिणा दास्यन्त इति भावः। किमर्थं। प्रेषे भगाय। प्रकर्षे-णेष्यत इति प्रेट् तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय । यहा प्रकर्षण इषे अन्नाय भगाय च । किंच ऋतवादिभ्योऽमिहो-त्रिभ्यः ऋतमवर्यंभाविफलोपेतं कर्म संपादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः । यद्वा षष्ट्यर्थे चतुर्थी । ऋत-वादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्विति शेषः । द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽसु । तयोरनुग्रहेण यजमाना-थाविव्यस्थितिभवतीति नमस्कियते । तदाह तित्तिरिः 'द्यावा-ष्ट्रियिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिल्लोके प्रतितिष्ठति' इति ॥ ७ ॥

अष्टमी।

या ते अमेऽयः श्वाया तुन्विषिष्टा गहरेष्टा । उम्रं बचो अपावधीत्त्वेषं बचो अपावधीत्स्वाहां । या ते अमे रजः श्वाया तुन्विषिष्टा गहरेष्टा । उम्रं बचो अपावधीत्त्वेषं बचो अपावधीत्स्वाहां । या ते अमे हरिश्वया तुन्विषिष्टा गहरेष्टा । उम्रं बचो अपाव-धीत्त्वेषं बचो अपावधीत्स्वाहां ॥ ८॥

उपसदं जुहोति । 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चिकरे अयस्मयीमेवास्मिँ छोके रजतामन्तरिक्षे हारिणीं दिवि' इत्या-दीतिहासो निदानभूतः । या ते असे । हे असे, या ते तव अयः त्रया अयसि शेते इत्ययः शया तन्ः शरीरम् । वार्षेष्ठा

उर्तमा विस्तीर्णतमा । गह्नरेष्टा निगृढदेशस्थायिनी । सा असुरसंविध्यनी उम्रं वचः उद्गुण वचः जिहजिह मारयमारय इतीत्थंभूतं वचनम् अपावधीत् अपहन्तु । त्वेपं दीप्तं ष्टष्टं बलेन ऊर्जस्वितया च युक्तमपहन्तु । हतसर्वोद्यमा निर्वाचः असुराः सन्त्वित्यर्थः । यद्वा या तवाग्नेऽयःशयाः तन्ः विस्तीर्णा निगृ ढदेशस्थायिनी च उद्गूणमसद्यं वचनमपहतवती दीप्तं वचनमपहतवती । सेनां पुनरपहन्त्वित शेषः। रजःशया रज-तशायिनी । हरिशया हरितसुवर्णशायिनी । प्तावदुत्तरयो-मंत्रयोर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८॥

या o 'उपसदं जुहोति सुवेण या ते इति' (का o c l २ । ३५) । आम्नेयानि त्रीणि यज्ञंषि । अत्रेयमाख्यायि-कास्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्तस्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रळींहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाभिराराधितः । तत उपसद्देवतारूपोऽभि-र्यदा तासु पूर्षे प्रविश्य ता ददाह तदा तिसः पुरोऽमेस्तन-वोऽभूवन् । तद्भिप्रेत्यायं मन्त्रः । हे अमे, या ते तवायः शया तनः अयसि शेते इत्ययःशया । लोहमयीत्यर्थः । लोहमय-पुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती । वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनामि-मतफलवर्षिणी । तथा गहरेष्ठा गहरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्नरेष्ठा । 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' (पा॰ ६।३।९) इति विभक्तेरछक् । साते तनूरुष्यं वचोऽपा-वधीत छिन्धिभन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीवं वचनं विना-शितवती । तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत् । स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यममये हविर्दत्तम् । 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चिकरे अयस्मयीमे-वास्मिल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि' (३।४।४।३) इत्यादिश्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः । उप्रत्वेषवचसोर-र्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभ-मानाः क्षतिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदू चुस्तदुत्रं वचः। तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्रिश्नन्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः। तदाह तितिरिः । 'अशनायापिपासे ह वा उम्रं वच एनश्र वै वीरहत्यं च त्वेषं वचः' इति । 'एवमितरे अन्वह्र्ंर्जःन शया एं हरिशयां चेति' (का०८।२।३८) । यथा प्रथ-मदिने या ते अमेऽयः शयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उप-सदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः। रजःशया रजतमयी । हरिशया हिरण्यमयी । त्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

नवमी।

त्प्तायनी मेऽसि वित्तायनी मेऽस्यवतानमा नाथि-तादवतानमा व्यथितात् । विदेदिमिनेभो नामामे अङ्गिर् आर्युना नाम्नेहि योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनिष्ठष्टं नामं यज्ञियं तेन त्वाद्धे विदेदिमिनेभो
नामामे अङ्गिर् आर्युना नाम्नेहि यो द्वितीयस्यां
पृथिव्यामसि यत्तेऽनीष्ठष्टं नामं यज्ञियं तेन त्वाद्धे
विदेदिमिनेभो नामामे अङ्गिर् आर्युना नाम्नेहि यस्तुतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेनीष्ठष्टं नामं युज्ञियं
तेन त्वाद्धे। अनु त्वा देववीतये।। ९॥

उ० चात्वालं परिलिखति । तप्तायनी मेऽसि । चत्वारो मन्नाः पृथिवीदेवत्याः । तप्त इव वृत्त्यर्थं पुरुषोऽस्यामेतीति तप्तायनी पृथिवी में मस असि । द्वितीयं परिलिखति। वित्तायनी अस्यां हि विविदानोऽर्थमुपलभमानः पुरुष एतीति वित्तायनी । वित्तवान्वा भवतीति वित्तायनी से सम असि। रतीयं परिकिखति। अवतात् मा नाथितात् । अवतु रक्षतु मां माथितात्। नाथतिर्याञ्चार्थः। परियाचनात्। यथाहं न याचेयं तथा पृथिवी मां करोत्वित्यर्थः । चतुर्थम् । अवतात् अवतु रक्षतु मां व्यथितात्। 'व्यथं दुःखभयचलनयोः'। भयात् चल-नाहा पृथिवी । चात्वाले प्रहरन्ति । विदेदग्निः । स वा अभीनामेव नामानि गृह्णन्हरति। यां त्वा अमूं देवा अभे अमीन् होत्राय प्रवृणतेत्यादीतिहासस्तदनुवादिन मन्त्राः । विदेत् जानीयात् अग्निः । कतमः । नभः न भातीति नभः स्वकीयं नाम । पुरीषं हरति । अम्ने अङ्गिरः। है अमे अङ्गिरः। 'अङ्गिरा उ ह्यम्निः' इति श्रुतिः। आयु-नानाम्ना आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः । आ इहि <mark>आगच्छ । निवपति । योऽस्यां पृथिच्यां यस्त्वमस्यां पृथिच्यां</mark> भविस । यत्ते तव अनाधृष्टं अनाधिषतं नाम यज्ञियं यज्ञ-संपादि तेन नामा त्वा त्वामादधे स्थापयामि।यो द्वितीयस्यां पृथिच्यामसि । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्तः। तृती-यस्यां पृथिव्यामसि । पृथिवीशब्देन द्युलोक उक्तः । चतुर्थं महरति । अनु त्वा देव वीतये । देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां देववीतये। वीतिस्तर्पणार्थः॥ ९॥

म० 'शम्यामादाय चालालं मिमीते पूर्वेणोत्कर एं संचरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निद्धाति पुरस्ताच दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्पयेनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।३।२०—२५) । उत्तरविदिनिचर्यार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चालाल उच्यते । तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदगप्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वं स्प्येन रेखां क्वयीत् । तथा तत्पूर्वपार्श्वं तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् । अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्राग्यां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः।

अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूषि । तत्राद्यानि चलारि पृथिवीदेवलानि । तत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि, लं में ममानुमहार्थ तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्तो-तीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति संतप्यते तं तापोपशान्सर्थ प्राप्नोषीसर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो यस्याम-यति सा तप्तायनी ममासि । द्वितीयं लिखति । वितार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्दा वित्तार्थं विर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभ्यते । तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि, नाथितात् याचि-तात् मा मां लम् अवतात् रक्ष । 'तुह्योस्तात र्-' (पा॰ ७। १। ३५) इति हेस्तातङादेशः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाथतिधातुर्याञ्चार्थः । चतुर्थे परि-लिखति । 'व्यथ भयचलनयोः' । व्यथितात् भयाचल-नात् स्थानभ्रंशाच मा मामवतात् रक्ष । विदेदिभिरिति चालाले प्रहरति स्फ्येनेति' (का॰ ५।३।२६)। प्रहरति मृत्तिकां खनेदिलर्थः । आम्रेयं यजुः । हे चालालगतमृत्तिके, नभोनामामिर्नभः संज्ञस्लद्धिष्ठातामिर्विदेत् लां जानीयात् । मया खन्यमानां लां लद्धिष्ठातानुजानालित्यर्थः । अपिन नामोचारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथाच श्रुतिः 'स वा अमी-नामेव नामानि गृह्णन् हरति' (३।५।१।३१) इति। 'अमे अज्ञिर इति पुरीषं प्रहरतीति' (का॰ ५।३।२७) पुरीषं खाता मृत् । हे अमे, हे अङ्गरः, अङ्गर्गतिरस्या-स्तीति अङ्गिराः । मलर्थे रस्प्रत्ययः । तत्संबोधनं हे अमे, लमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छती-त्यायुरमेनीम । अधिष्ठातयीगत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यमेरा-गमनादिकं प्रार्थ्यते । 'योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्करा-हितमिति' (का॰ ३।५।२८)। उत्तरवेदिस्थाने मुदं निक्षिपेदिलर्थः । हे अमे, यस्लमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्या भूमावसि । किंच ते तव यश्चियं यश्चयोग्यं यत् नामाभि-रिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन लाद्धे तेन नाम्ना युक्तं लां स्थापयामि । 'एवं द्विरपरं द्विती-यस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति' (का॰ ५ । ३ । ३०--३१)। यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रेः खाला हला मृत्प्रक्षिप्ता वेय-र्थमेतिञ्चितयं पुनरिप द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति स्त्रार्थः । यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृती-यस्यामिति विशेषणलाद्वितीया पृथिव्यन्तरिशं तृतीया पृथिवी द्योः । अन्यत् पूर्ववद्याख्येयम् । 'अतु लेति चतुर्थं यथार्थ-माह्स्येति' (का॰ ५। ३। ३२)। यथा पूर्वस्मिन्पर्यायत्रये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां श्रीतये हे मृतिके, ला लामनु पूर्वीक्तमाहरणत्रयमनुस्त्याहरामीति शेषः ॥ ९ ॥

दशमी।

सिं्धिस सपत्रसाही देवेभ्यः कल्पस्व सिं्-ह्यसि सपत्रसाही देवेभ्यः ग्रुन्थस्व सिं्-ह्यसि सप-त्रसाही देवेभ्यः ग्रुंभस्व ॥ १०॥

उ० व्यूहत्युत्तरवेदिम् । सिंद्यसि । 'तेभ्यो ह वाक् चुकोध' इत्युपक्रम्य 'सिएंही भृत्वा ददानाचचार' इतीति-हासो वेदिमन्नाणां निदानभूतः । या त्वं सिएंही भवसि । सपलसाही सपलाम्सोढुं शीलमस्या इति सपलसाही । शत्रू-णामभिभवित्रीत्यर्थः । सा त्वमस्माभिरनुमीयमाना देवे-भ्योऽर्थाय कल्पस्व उत्तरवेदिरूपेण क्रुप्ता भव । प्रोक्षति । ग्रुन्थस्व आभिरन्निराष्ठ्रता सती ग्रुद्धा भव । सिकताः प्रकिरति । ग्रुंभस्व । ग्रुंभितरलंकारार्थः । अलंकृता भव ॥ १० ॥

म० 'सिएं हासीति व्यृहत्युत्तरवेदि एं शम्यामात्रामिति' (का॰ ५।३।३२)। विशेषेण पांसुभिः समां करोति। त्रयाणां वेदिर्देवता। वाक् पूर्वमसुरेभ्यः कुद्धा सिंही भूला चचारे-तीतिहासः। सा वेदिमन्त्रेषूच्यते। हे उत्तरवेदे, या लं सिंही सिंहसमाना भूला सपलसाही सपलान् सहतेऽभिभवतीति सपलसाही कर्मण्यण्। शत्रूणामिभभवित्री असि भवति। अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदि एं सिकताश्च प्रकिरति सिंएं हासी भव। 'श्रोक्षत्युत्तरवेदि एं सिकताश्च प्रकिरति सिंएं हासीति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ ५।३।३०)। हे उत्तरवेदे, ग्रन्थस्व ग्रद्धा भव। 'ग्रुन्थ ग्रुद्धौ'। अन्यत्पूर्ववत्। हे उत्तरवेदे, लं ग्रुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव। अन्यत्पूर्ववत्। ग्रुमितरलंकारार्थः॥ १०॥

एकादशी।

ड्रन्द्वघोषस्त्वा वस्त्रीभः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा कृद्रेः पुश्चात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभिदेक्षिणतः पातु विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरः पात्विदमुहं तुप्तं वाविहिर्धा यज्ञान्निःस्रीजामि ॥ ११ ॥

उ० उत्तरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रघोषः । घोष इति वाङ्नामसु पठितम्। इन्द्रस्त्वां वसुभिः सहितः पुरस्ताद्रोपायतु ।
प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वा रुद्दैः सहितः पृश्चात्पातु । मनोजवाः मनोगतिर्यमः त्वां पितृभिः सहितः दक्षिणतः पातु ।
विश्वकर्मा । विश्वकर्मेति निगदच्याख्यातो मन्नः । बहिर्वेदि
शोषं निषिद्यति । इदमहं वेदिशमनेन तप्तमावर्तितं वाः उदकम् बहिर्षा यज्ञात् बाह्मतो यज्ञात् निःसृजामि निक्षिपामि ॥ ११ ॥

म० 'वेद्यन्तरे स्थिलोदङ्क्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति' (का॰ ५।४। ११)। चतुर्णा यज्जषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते । यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसं-<mark>ख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे, ला लां पुरस्तात्</mark> पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु । प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रै-रेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु । मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः खर्लो-कवासिदेवविशेषेर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वां पातु । विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदिल्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्त-रतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान्हन्तु-मागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषाद्यश्चतसृषु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रेर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थ-नीया । तदाह तित्तिरिः 'असुरा वञ्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत्' इत्यादि । 'बहिवेदि शेषं निषिद्यतीदमहं तप्तं वारिति' (का०५।४।१२)। असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकसुम्रह्ण-त्वात्तप्तमित्युच्यते । तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञा-द्वहिर्घा यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःस्रजामि निक्षिपामि ॥ ११॥

द्वादशी।

सि्् ह्यसि स्वाही सि्् ह्यस्यादित्यविः स्वाही सि्ं ह्यसि ब्रह्मविः क्षत्वविः स्वाही सिं् ह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषविः स्वाही सिं् ह्यस्यावेह देवान्यजीमानाय स्वाही भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

उ० नाभिष्याघारयति । सि एं द्यसि । सा यदेवादः सि एं ही भूत्वा शान्तेवाचचारेत्यादि निदानोद्घाटनं श्रोतम् । सि एं द्यसि आदित्यविनः । 'छन्द्रसि वनसनरिक्षमथाम्' इति इन्प्रत्ययः । आदित्यादीन्वजुते संभजत इत्यादित्यविनः । सि एं द्यसि ब्रह्मविनः क्षत्रविनः । सि एं द्यसि ब्रह्मविनः क्षत्रविनः । सि एं द्यसि ब्रह्मविनः शत्रविनः । सि एं द्यसि ब्रह्मविनः । ब्रह्मक्षत्रं शोभनां प्रजां रायस्पोषं धनपोषम् । एतान्यादित्यविनसमान्याख्यानानि । सि एं द्यसि आवह देवान् यजमानाय । आगमय देवान् यजमानाय । सुच मुच च्छति । भूतेभ्यस्वा । भूतश्चदेन चतुर्विधो भूतप्रामोऽभिधीयते । चतुर्विधाय भूतप्रामाय । उत्पत्तये स्थितये च सुच मुच च्छामीति शेषः ॥ १२ ॥

म० नाभ्योः श्रोण्य एंसेषु पश्च गृहीतं जुहोत्यक्षण्या दक्षि-णे एंसे श्रोण्या एंश्रोण्याम एंसे मध्ये च हिरण्यं पर्यन् सि एं ह्यसीति' (का॰ ५।४।१४)। योऽयमुत्तरवेदेर्ना-

भ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आप्त्रेयेशकोणावंसौ वायव्य-<mark>नैर्ऋतकोणो श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्नां पञ्चवारं</mark> गृहीतेनाज्येन जुहुयात् । कथम् । अक्ष्णया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेंऽसे तत उत्तरश्रोणों ततो दक्षिण-श्रोणो तत उत्तरांसे ततो मध्ये एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोकयन्पन्नभिर्मन्त्रेर्जुह्यादिति स्त्रार्थः । पन्न यजुषां वाग्देवता । पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृला तस्थौ। तदयं मन्त्र आह। तदुक्तं तित्तिरिणा 'तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कुलोभयानन्तरातिष्ठत् इति । तदभिप्रेल सिंही उच्यते । हे उत्तरवेदे, लं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि ताहर्ये तुभ्यं खाहा हविर्दत्तम् । सिंह्यसि किंभूता । आदिखनिः आदिखान् ननुते संभजित प्रीण-यतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्ववत् । सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्र-विनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणियतृलमत्र विशेषः । सिंह्यसि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रा-दिरूपायाः शोभनप्रजायाः संपाद्यित्री । रायस्पोषविनः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री । सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः । भूतेभ्यस्वेति स्रुचमुयच्छतीति' (का॰ ५।४।१५)। भूतेभ्यः जरा-युजाण्डजादिचतुर्विधभूतप्रामप्रीलर्थे हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहू:, लामुचच्छामीति शेषः। तदाह तित्तिरिः 'भूतेभ्य-स्लेति सुचमुद्गहाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्गागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणाति' इति ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

धुवोऽसि पृथिवीं हं एह ध्रुवक्षिदंस्यन्तरिश्रंह एं-हाच्युत्क्षिदं सि दिवं ह एं हामेः पुरीवमसि ॥ १३॥

उ० परिधीनपरिद्धाति । ध्रुवोऽसि । यसाद्धियज्ञं ध्रुवः स्थिरः त्वमसि तसात् पृथिवीं द्र्ंह दृढीकुरु । ध्रुविक्षत् । ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुविक्षत् । यसार्त्वं ध्रुविक्षत् । अन्युते यज्ञे क्षियतीति ध्रुविक्षत् । यसार्त्वं ध्रुविक्षित् तसाद्दन्तिक्षं दृढीकुरु । अन्युतिक्षत् । अन्युते यज्ञे क्षियतीत्यन्युतिक्षत् । यसार्त्वमन्युतिक्षद्सि तसाद्दिवं दृढीकुरु । संभारानुपनिवपति । अग्नेः पुरीषमसि अग्नेः पूरिकृष् । संभारानुपनिवपति । अग्नेः पुरीषमि अग्नेः पूरिकृष् । भवसि । 'द्यारिक्षुतिः । संभाराणां द्यारिरपूरणात्पुरीषत्वसुपपद्यते ॥ १३ ॥

म० 'नाभिं पैतदारवैः परिद्धाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५। ४। १६) । पीतदारुदेवदारुः तदीयैः परिधिभरुत्तरवेदेमंध्यदेशरूपां नाभिं परिद्ध्यातपूर्व-वद्शंपौणंमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः । त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यमपरिधे, त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि । अतः पृथिवीं दंह दढीकुरु । हे दक्षिणपरिधे,

त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदित तस्मादन्तिरिक्षं दृढीकुरु । अच्युते विनाशरिहते यज्ञे क्षियति निवसतील्यच्युतिक्षित् हे उत्तरपरिधे, त्वं ताहशोऽिस तस्मादिवं
द्युलोकं दृंह । 'अग्नेः पुरीषिमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनृष्णेः सुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्या इति' (का॰ ५। ४
। १०) गुग्गुलुधूपद्रव्यं, सुगन्धितेजनं तृणविशेषः, वृष्णेः
स्तुका अविरोमाणि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः ।
हे गुग्गुलुप्रमृतिसंभारसमूह, लम्भेः पुरीषं पूरकमिते ।
पूरयतीति पुरीषम् । 'अमेर्ह्यतिसुरीषं यत्संभाराः' इति
तित्तिरिः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

युक्षते मने उत युक्षते धियो विष्ठा विष्रस्य बृह्तो विपश्चितः। वि होता दधे वयुनाविदेक इन्म्ही देवस्य सवितः परिष्ठृतिः स्वाहां॥ १४॥

ज् सावित्रं जुहोति । युक्षते मनः । अधियज्ञानुवा-दिनी सावित्री जगती यसात्सवित्रा प्रसूता ऋत्विजो युअते मनः मनांसि । उत युअते धियः अपि च युअते प्रेरयन्ति धियो वाचः। कथंभूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति। विप्राः ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः । विप्रस्य प्राप्तिक्रयाशक्तेः फल-दानंप्रति यज्ञस्य कर्मणि बाह्मणस्य । श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावभिष्टोमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते । बृहतो महतः । विपश्चितो मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य । किंच त एव सवित्रा प्रस्ता ऋत्विजः। विहोत्रा दुधे विद्धत इति वचनविपर्ययः। अथ होत्राः सप्त वषदकर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते। 'अथ होत्राः संयाजयन्ति' इति श्रुतिः। 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो वषदकुर्वन्ति' तदेतदुच्यते। वयुनाविदेक इत् । वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । इच्छब्द पुवार्थे । सर्वेषामेवर्त्विजां मध्ये सवित्रा प्रस्तो ब्रह्माख्यः एक एव ऋत्विक् । वयुनावित् त्रिवेदज्ञानान्वितो भेषज्यं करोति । मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः । महती देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः परिस्तवनम् । को हि नाम यज्ञं प्रेत्यर्दिजः प्रस्तूय समा-प्सिति यज्ञम् । यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्विभर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

म० अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला । तस्यामाहवनीयाद्य-त्रित्रयमैष्टिकवेदिश्चास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्प-द्दीर्घा सौमिकी वेदिविधया । तद्वेद्या अप्रभागे पूर्वोक्तोत्तर-वेदिः । ततः पश्चान्मध्यभागे हविधीनाख्यो मण्डपो विधेयः । ततोऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोईविधीनसं-शके द्वे शकटे स्थापिते स्तः । तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्द्ध

तदावरकत्वेन हिविधीनाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्धे प्रवर्तनीयम् । तदाह तित्तिरिः 'सावित्र्यर्चा इला हविधीने प्रवर्तयति' इति । तं होमं विधत्ते काल्यायनः 'चतुर्गृहीत एं शालाद्वार्ये जुहोति युजत इति स गार्हपत्योऽतः' (८1३1२९) इति । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आह्वनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सनुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मित्राहवनीये निष्पने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति स्त्रार्थः । सावित्री जगती स्यावाश्व-हृष्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संविनधनो विप्रा ब्राह्मणा कृत्विजो मनो युजनित लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञ-चिन्तायां नियमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु <mark>नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृह</mark>तो महतः । तथा विप-श्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदलादृहत्त्वमर्थाभिज्ञलाद्विपश्चि-च्चम् । किंभूता विप्राः । होत्राः होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेकइत् विद्धे ससर्ज । एकएव किंभूत एकः । वयुनावित् 'वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' (निरु० ५ 1 9४) इति यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभू-तानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् । संहितायां दीर्घः । सर्वधी-साक्षीत्यर्थः । नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यं तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः मही महती । तथाचाथर्वणिकाः 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य **ज्ञानमयं तपः' इति ।** बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' (मा०४।२।२४।का०४।४।२१)इति।श्वेताश्वतराश्च 'परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानवलिकया च' इति । यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋ तिजो विपश्चितो युज्ञस्य कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युज्जते प्रयुज्जते । 'यज्ञो वै विपश्चित्' (३।५।३।११) इति श्रुतेः । किंभू-तस्य विपश्चितः। विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तिकयाशक्तेः । 'प्रा पूर्तौ' । तथा ष्ट्रहतः महतः सर्वसाधनसंपन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वष-क्कर्तारः विद्धे विद्धते खखकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्य-त्ययः। तन्मध्ये वयुनाविदेकइत् त्रिवेदज्ञानवान्त्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवि-तुर्महती सुतिरित्यर्थः ॥ १४॥

पञ्चदशी।

इदं विष्णुर्विचेक्रमे त्रेधा निद्धे प्दम्। समू-हमस्य पाएसुरे स्वाही ॥ १५॥

उ० दक्षिणे वरमंनि हिरण्यं निधाय जुहोति । इदं विष्णुः । गायत्री वैष्णवी । इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विका- न्तवान् । सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविश्व-तीति विण्णुः । किंच त्रेधा निद्धे पदम् । पद्यते ज्ञायते-ऽनेनेति पदम् । भूम्यन्तिरक्षद्युलोकेषु अभिवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम् । किंच समूदमस्य पाएंसुरे । अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमहैतमक्षर-मित्येवंलक्षणम्, समूदमन्तिहितमविज्ञातमकृतात्मभिः । पांसुरे । लुसोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दश्यते तत्समूदमिति दृष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् । 'तद्विष्णोः परमं पद्ंसदा पश्यन्ति सूर्यः । दिवीव चक्षु-राततम्' इति ॥ १५ ॥

म० 'दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति' (का० ८।३।३१)। दक्षिणशकटसंविन्धदक्षिणचकमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः। विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिद्दष्टा। विष्णुः त्रिविकमावतारं कृत्वा इदं
विश्वं विचकमे विभज्य कमते स्म । तदेवाह। त्रेधा पदं
निद्धे भूमावेकं पदमन्तिरक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति कमादमिवायुस्र्यक्षेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकस्पा विद्यन्ते यस्य
तत्यां सुरं तिस्मन्पां सुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं
विश्वमिति शेषः। यद्वायमर्थः। अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायतं
इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूडमन्तिईतमज्ञातमकृतात्मिः।
किस्मिन्ति । पां सुरे इव सुप्तोपमानं। पां सुले रजसले प्रदेशे
निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत्। तदुक्तं 'तिद्विष्णोः परमं पद्ण् सदा पर्यन्ति सूर्यः' (अध्या०६। ५) इति । स्वाहा
तस्मै विष्णवे हिवर्दत्तम्॥ १५॥

षोडशी।

इर्गवती धेनुमती हि भूत ए सूंयव्सिनी मनेवे दश्या । व्यंसक श्रा रोदंसी विष्णवे ते दाधर्थ पृथि-वीम्भिती मुयुखैः खाहां ॥ १६॥

उ० द्वितीयस्थानसो वर्त्मान जुहोति । इरावती । वेष्णवी त्रिष्टुप् । हे विष्णो, यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्यौ द्यावापृथिव्यौ इरावती सस्यवत्यौ । धेनुमती धेन्वादिभिः पश्चभः तद्वत्यौ । हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः । एवं-भूतं भूताम् अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः । संवृत्ते इत्यर्थः । स्यवित्तनी शोभनयवसवत्यौ सुसस्यवत्यौ । मनवे यज्ञमानाय । दशस्या दाव्यौ यज्ञसाधनानाम् । अतः कारणात् व्यस्कञ्चाः । स्कञ्चोतिः स्तम्भनार्थः । स्तिमतवानिस । रोदसी द्यावापृथिव्यौ एते । किंच । दाधर्थं धारयसि । पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः । अभितः इतश्चेतश्च । मयूखेः रिहमिभिः । यस्मास्वमेवंप्रभावस्तस्मात्वां स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० 'सुक्स्थाल्यो प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थरावती इति पूर्वविति' (का०८।३।३५) यथा दक्षिणशकटदक्षिण-

चक्रमार्गे अध्वर्युर्हतवान् तथा उत्तरशकटसंबन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुव् वसिष्ठदृष्टा । हें रोदसी द्यावापृथिव्यो, युवामीदृशों भूतं भवतम् । भवते-र्<mark>र्छुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । अडभावरुछान्दसः ।</mark> किंभूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्वत्यौ । धेनुमती बहु-धेतुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयव-सिनी । यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तसौ दशस्या दात्र्यो यज्ञसाधनानाम् । 'दारा दाने' दारातस्ते दशस्या । असुन्प्रस्ये उपधाहस्वः ओविभक्तेर्यादेशश्व । एवं द्यावापृ-थिव्यो संप्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो, एते रोदसी लं व्यस्कन्नाः विभज्य स्तम्भितवानसि । किंच पृथिवीं मयूखेः खतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा द्धर्यं सर्वतो धारितवानसि । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६।१।७) इल्रभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हिव-र्दत्तम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतं प्राची प्रेतमध्वरं कुल्प-यन्ती कुर्ध्व युज्ञं नैयतं मा जिह्नरतम् । स्वं गोष्टमावदतं देवि दुर्ये आयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमत्र रमेथां वष्मन्ष्टिथ्वव्याः ॥ १७॥

उ० पत्नी अक्षधुरावनिक्त । देवश्वतौ । देवा एते धुरौ ^{शूण्विन्ति} इति देवश्चतौ । ये युवां देवश्चतौ ते देवेषु <mark>आघोषतम् । 'घुषिर् शब्दे' । आशब्दयतम् । वाचयति ।</mark> भाचीप्रेतम् । हे हविधाने प्राची प्रागञ्जने, 'इण् गती'। प्रइतं मेतं प्रगच्छतम् । अध्वरं कल्पयन्ती यज्ञं समर्थं कुर्वाणे । किंच ऊर्ध्व यज्ञं नयतम् । ऊर्ध्व स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम् । मा जिह्नरतम् । 'ह्वल चलने'। मा चलनं कुरुतम् । अचलि-तप्रतिष्ठिते युवां भवतम् । शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति । स्वं गोष्टम् । हे हविर्धाने, स्वमात्मीयं गोष्ठं स्थानम् । आव-दतं उचारयतम् । हे देवि दानादिगुणयुक्ते, हे दुर्ये गृह-भूते । आमञ्जितद्विवचनान्ते हे पदे । किंच आयुर्मा निर्वा-दिष्टम् । निरुपसर्गः कुत्सायाम् । निकृष्टमल्पं पञ्चधनादिर-हितमायुर्मा निर्वादिष्टं मा उचारयतम्। प्रजां मानिर्वादिष्टम्। मजां निकृष्टाम् निरंशां मा उचारयतम् । युवाभ्यामुचारितं तथैव सादित्यभिप्रायः । नसस्थे करोति । अत्र रमेथाम् अस्मिन् प्रदेशे रमेथां रतिं कुरुतम्। वर्षमन् 'न ङिसं-बुद्धोः' इति नलोपाभावः। 'सुपांसुलुक्' इति सप्तम्या लोपः। पृथिच्याः ॥ १७ ॥

म० 'दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्या ऐशोषं प्रतिगृह्या_ अधुरावनक्ति पराग्देवश्रुताविति' (का० ८ । ३ । ३२) प्रति-

प्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागाव-इयादिति सूत्रार्थः । अक्षधुरौ देवते । देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ i श्रणोतेः क्रिप्तगागमश्च । हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्ष-धुरौ अक्षाप्रभागौ, युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघो-षतम् उचध्वनिना कथयतम् । 'घुषिर् शब्दे' । 'प्राची प्रेत-मिति वाचयतीति' (का०८।४।३) हविधीनाख्ये यदा प्रवर्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यजुषां हविधीने देवते । हे उमे शकटे, युवां प्राची प्राड्युखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् । प्रागञ्चतस्ते प्राची । किं भूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थ कुर्वाणे । किंच यज्ञमिममूर्ध्व नयतं उपरिवर्तिदेवानप्रति प्रापयतम् । मा जिह्नरतं मा कुटिले भवतम् । 'ह्नु कौटिल्ये' णिजन्तस्य छुङि रूपम् । यहा 'ह्नल चलने' मा चलतम् । 'खं गोष्ठमिति च खर्जतीति' (का॰ ८।४।४)। प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जिति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। दुर्यशब्दो गृहवाची । 'गृहा वै दुर्याः' (३।५।३।१८) इति श्रुतेः । तेन गृहसदशे शकटे लक्ष्येते । हे देवि दुर्ये गृह-सद्दशराटकद्वयरूपे देवते, स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतम् । योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहुनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः । युवाभ्यामु-चारितं तथैव स्यादिति भावः । किंच आयुर्मा निर्वादिष्टं यज-मानस्य यावदायुरिस्त तावत्सर्वे मा निराकार्ष्टम् । वदतेलेङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उचा-रयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादि-रूपां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयबद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेव-रूपः । तदाह श्रुतिः 'वरुणो वा एष दुर्वागुभयतोबद्धो यदक्षः' (३।५।३।१८) इति । तस्माच्छापरूपदुर्वाक्यपरि-हारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते । 'पश्चादुत्तर-वेदेखिषु प्रक्रमेषु मला वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमे-थामिति' (का०८ । ४ । ५) । वेदिनिकटस्थापिते उमे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे, पृथित्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां कीडां कुहतं वर्ष्मणि स्तीर्णे वा। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९)। इति डेलीपे 'न ङिसंबुद्धोः' (-पा० ८।२।८) इति नलोपामावः। देव-यजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् 'वर्तम होतत्पृथिव्या यद्देवयजनम्' इति ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

विष्णोर्नुके <u>वीर्याणि प्रवीचं</u> यः पार्थिवानि विमुमे रज्ञिष्सि । यो अस्क्रिमायुदुत्तर्थ् सुधस्य विचक्रमाण्छेयोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ १८॥ उ० दक्षिणमुपस्तश्चाति । विष्णोर्नुकमित्याद्यास्तिस्रो वैष्णव्यस्तिष्टुभः । द्वयोरन्ते विष्णवे त्वेति यजः । नुकमिति निपातसमुद्ययोऽवधारणार्थः । विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं व्रवीमि । यो विष्णुः पार्थिवानि विममे पृथिव्यन्तरिक्षष्टुलो-कानि विममे निर्मितवान् । रजांसि । 'लोका रजांस्युच्यन्त' इति रजःशब्दो लोकवंचनः । किंच यश्च विचक्रमाणस्त्रेधा उस्तायः । उस्तमनः अस्कभायत् स्तम्भितवान् । उत्तरं द्युलोकाष्यम् । सधस्यं सहस्थानं देवानाम् । 'सधमादस्थ-योश्चन्द्रस्ति' इति सहशब्दस्य सधादेशः । तस्य विष्णोर्वी-र्याणि प्रवोचमिति संबन्धः । स्थूणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वा। निहन्मीति शेषः ॥ १८ ॥

म॰ 'उत्तरेण परिकम्य दक्षिणमुपस्तश्राति विष्णोर्नुकमिति' (का॰ ८ । ४ । ६) । दक्षिणशकटस्यायं ओढुमाधारभृतं कार्ष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्ट्रभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । नुकिमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रववीमि । प्रपूर्वस्य वचेर्छुि रूपं वचेरुम् अडभावः । कानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४। १९) इति यास्कोक्तेः रजः-<mark>शब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवप-</mark> रमाणून्विममे परिगणितवान् । यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतित तथा स्तम्भितवान् । सह देवाः तिष्ठन्ति यस्मिस्तत्सधस्थम् । 'सधमादस्थयोरछन्दसि' (पा० ३ । ६ । ९६) इति सहस्य संधादेशः । 'स्कम्भ रोधने' । 'क्यादिभ्यः श्ला'। 'हलः श्लः शानज्झीं (पा॰ ३।१।८३) इति हेरनुवृत्तौ 'छन्दसि शायजपि' (पा॰ ३।१।८४) इति । यद्यपि हो परे श्राप्रत्य-यस्य शायजादेशोऽविहितस्तथाप्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा॰ ३।१।८५) इति लड्यपि श्रः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम् । कीदशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वप्नि-वायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेः 'लिटः कानज्वा' (पा॰ ३।२।१०६) इति कानचि रूपम्। तथा उरुगायः उरुगीयो गमनं यस्य उरुभिमेहात्मभिगीयत इति वा 'दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति' (का० ८। ४। ७) हे स्थूणे काष्ठ, विष्णवे हविधानशकटाभिमानिवि-ष्णुप्रीत्यर्थं लां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

दिवो वा विष्ण जुत वा पृथिवया महो वा विष्ण जुरोर्न्तिरक्षात् । जुभा हि हस्ता वर्सुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वा ॥ १९ ॥ जु० उत्तरसुपस्तश्चाति । दिवो वा विष्णो हे विष्णो, षुलोकात् वा उत वा पृथिव्याः अपि वा पृथिवीलोकात्।

महो वा विष्णो उरोरन्तरिक्षात् महतो वा विष्णो उरोर्विस्तीणांद् अन्तरिक्षलोकात् । एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लोकेभ्यो

धनमादाय अन्यतो वा यतःकुतश्चित्। उभा उभौ हस्तौ

वसुना धनेन पृणस्व आपूर्य। तत आप्रयच्छ आभिमुख्येन

देहि।दक्षिणात् आ उत सच्यात्। पञ्चम्याः तृतीयया व्यत्ययः।

दक्षिणेन हस्तेन अपिच सच्येन हस्तेन । उभाभ्यां हस्ताभ्या
मकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः । विष्णवे त्वेति पूर्व
वत् ॥ १९ ॥

म० 'दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति' (का०८।४।८—९)। यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपएभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति स्त्रार्थः। हे विष्णो, दिवो द्युलोकादुत अपिच
पृथिव्याः भूलोकात् वापिच महो महतः उरोविंस्तीर्णादन्तिरक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभाविष
स्वकीयो हस्तौ पृणस्व प्रयस्व। ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्यस्तात् आ प्रयच्छ बहुकुल आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि। विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥१९॥

विंशी।

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुं<u>चरो</u> गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वां ॥ २० ॥

उ० मध्यमं छदिरारुभ्य वाचयति । प्रतद्विष्णुः । उत्त-रोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यद्दृत्तयोगात् । यस्य विष्णोः उरुषु महत्सु त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु अधिक्षियन्ति उपिर निवसन्ति । भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । इदानीं प्रथमोऽर्धर्चः । प्रतिद्विष्णुः स्तवते स विष्णुः स्तूयते । यकः स्थाने शप्छान्दसः । वीर्येण वीरकर्मणा । कथं स्तूयते । मृगो न भीमः । यथा मृगः सिंहः स्तूयते । भीमः विभेत्यसादिति भीमः । कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजी-वनः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः । यद्वा हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते । सर्वेरेतैर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रो विशिष्यते । स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति । मृगो न । 'मृजूष् ग्रुद्धौ'। यथा द्युद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः । भीमो भीषणः । कुचरः कायं चरतीति कुचरः । कुशब्दस्य संप्रसारणं छान्दसम् । गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तत्र इन्द्रो वृष्ट्यर्थं तिष्ठति । अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मादिरूपेण । अथ गिरि वेद-वाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः । अथ देहोऽपि गिरिरुच्यते तस्मि-न्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ २० ॥

म० 'प्रतिद्विष्णुरिति वाचयित मध्यमं छिदरालभ्येति' (का॰ ८। ४। १३) । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारण-

वीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते गर्नेरिति शेषः। तदिति लिङ्गव्यव्ययः। प्रस्तवते इत्यत्र व्यव्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः।
किंभूतो विष्णुः। 'मृजूष् गुद्धौ' मार्ष्टि शोधयतीति मृगः। नोऽनर्थकः पादप्रणः। भीमः विभेत्यस्मादसौ भीमः। 'भीमादयोऽपादाने' (पा॰ ३।४।७४)। इति मप्रत्ययः। कुचरः कौ
पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति कुचरः। गिरिष्ठाः गिरि वेदवाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः। अथवा
न इवार्थः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनो भीमः भयंकरो मृगो न सिंह इव। स यथा वीर्येण
स्त्यते तद्वत्। स को विष्णुरित्याह। यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु
त्रिषु विकमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि
सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति
स स्त्यत इत्थर्थः॥ २०॥

एकविंशी।

विष्णो र्रारमित् वीष्णोः अप्ते स्थो विष्णोः स्यूरित् विष्णोः स्यूरित् विष्णोर्धुवोऽसि वैष्णवमित् विष्णवे स्या। २१॥

उ० रराट्यामालभ्य वाचयति । विष्णोरराटम् । विष्णोर्थज्ञस्य ललाटमसि । उत अप्यानुपस्पृश्य वाचयति विष्णोः
अप्येस्थः । विष्णोर्यज्ञस्य अप्त्रे सृक्षिणी स्थः । ओष्टसंधिरुच्यते अप्त्रशब्देन । सीव्यति । स्यूरसि । 'षितु
तन्तुसम्ताने' । सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिर्वा । प्रिंथ
करोति । विष्णोर्धुवोऽसि प्रन्थिरसि । समाप्तं स्पृशति ।
वेष्णवमसि विष्णुद्वितास्य वेष्णवम् । विष्णवेर्थाय त्वामुपस्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'विष्णो रराटमिति रराट्यमिति'। (का॰ ८।४। १५) वाचयतीत्यनवर्तते । हविधीनाख्ये हे शकटे दक्षिणी-त्तरभागयोः स्थापयिला तदावरकलेन परितो हविधीनाख्यं मण्डपं कुर्यात्। स च मण्डपो विष्णुदेवताकलाद्विष्णुरित्युपचर्यते। विष्णोक्ष मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाह्नलाटाख्योऽवयवोऽस्ति । तद्व विर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्भध्ये काचिद्दर्भ-माला अथ्यते । तां मालां तद्बन्धनाधारतिर्थग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । दर्भमयमालाधारवंश । लं विष्णोः विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविधीनमण्डपस्य रराटमित ललाट-स्थानीयोऽसि । 'विष्णोः श्रप्ते स्थ इत्युच्छ्राय्याविति' (का॰ ८।४। १६) । उच्छाय्यो रराटीप्रान्तानुपस्पृत्य वाचयेदि-त्यर्थः । हे रराट्यन्तो, युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविधी-नमण्डपस्य श्रप्ते स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवथः। 'द्वार्याः परिषी-व्यति लस्यूजनि प्रतिद्वतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति' (का॰ ८।४।१८)। बृहत्स्चिसमर्पितया रच्चा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः । हे लस्यूजनि, त्वं विष्णोईविधीनस्य स्यूरित ।

सीव्यन्खनेनेति स्यूः सूचिः । 'षिवु तन्तुसन्ताने' । किपि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (पा० ६।४।१६) इति वस्योडा-देशः। 'विष्णोर्ध्रुवोऽसीति प्रन्थि करोति' (का० ८।४।१६) हे रज्जुप्रन्थे, त्वं विष्णोः हविधीनस्य ध्रुवोऽसि प्रन्थिभवसि । 'प्राग्वप्ंश्ं हविधीनं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते' (का० ८।४।२१) प्राग्यैर्वशैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे हविधीन, त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्संबिन्ध भवसि । तस्माद्दिष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं ला लां स्पृशामीति शेषः ॥२१॥

द्वाविंशी।

देवस्य त्वा सिवतः प्रस्तवेऽश्विनीर्बोह्नस्यं पूष्णो हस्ताभ्याम् । आदेदे नार्थसीदमहर् रक्षसां श्रीवा अपि क्रन्तामि । बृहन्नसि बृहद्रेवा बृह्तीमिन्द्रीय वार्चे वद ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं उपरवमन्नाः प्राग्देवस्य त्वेत्यसानमन्नात् । अभ्रिमाद्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातो मन्नः । आददे
गृह्णाम । नार्यस्य । नारीति प्रशस्यतेऽभ्रिः । नरस्यापत्यं
स्वी नारी । परिकिखति । इदमहम् । उपरवान् परिकिखामि ।
इदमहं रक्षसां यज्ञविश्वंसिनां ग्रीवा अपि कृन्तामि छिनम्नि ।
यथापरिकिखितं खनति । बृहन्नसि । यसास्वं हे उपरव,
बृहन्महानसि कर्मणा परिमाणेन च । बृहद्रवाश्च बृहन्महत् रवोऽस्येति बृहद्रवाः । तस्माद् बृहतीं महतीमिन्द्राय
वाचं वद ॥ २२ ॥

म० इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् (क० २६) प्राक् । 'दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्यादिकरो-त्यवटवदिति' (का ८।४।२५)। यथा यूपस्यावटः कियते तथात्राप्युपरवनामकांश्रतुरो गर्तानिश्रस्त्रीकारमारभ्य परिलेख-नपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवटार्थमित्रिस्वीकारमेवाह 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति' (का॰ ६।२।८)। अभ्रिशब्देन काष्ट-निर्मितं खननसाधनमुच्यते । अभ्रिर्देवता । हे अभ्रे, सवि-तुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्विनोबीहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि । त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वाचराणां पुरुषाणामनुष्ठातृणां संबन्धिनी भवसि । 'यूपावटं परिलिखतीदमिति' (का॰ ६।२।८)। य इदं चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति विभक्तिव्यलयः । अनेन परिछेखनेन रक्षसां यज्ञन्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदे-शान्छिनदि । बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति' (का॰ ८।५।७)। आमेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता। तेन परिलेखनक्रमेणावटा-न्खनेदिति स्त्रार्थः । हे उपरवाख्यगर्त, त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाद्वपरिमाणेन

खातत्वाच महत्त्वम् । तथा त्वं वृहद्रवाः वृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवस्याच्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान्ध्वनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्विमन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं वृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

रुश्चोहणं वलगृहनं वैष्णुवीसिद्महं तं वेल्या-मुक्तिरामि यं में निष्ट्यो यममात्यो निच्यानेदमहं तं वेल्यमुक्तिरामि यं में समानो यमसमानो निच्-खानेदमहं तं वेल्यमुक्तिरामि यं मे सर्वन्धुर्यमस्व-न्धुर्निच्यानेदमहं तं वेल्यमुक्तिरामि यं मे सजातो यमसंजातो निच्यानोत्कृत्यां किरामि ॥ २३॥

उ० कि बृहतीमेव केवलां नेत्याह । रक्षोहणम् । रक्षांसि या वागपहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम् । 'ब्रह्मभूणवृत्रेपु किप्'। धात्पपदकालप्रस्ययनियमान्न प्रामोतीति 'बहलं छन्द्सि' इति किप्प्रत्ययः । वलगहनम् वलगान् कृत्यवि-होषान् भूमौ निखनितान् रात्रुभिर्विनाशार्थं हन्तीति वल-गहा वाक्। पूर्वविकिप्प्रत्ययः । तां वलगहनम् । वलो वणोतेः। यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृण्वन् आ प्रच्छा-द्यन् गच्छतीति वलगः। वैष्णवीं विष्णुदेवत्यां वाचं वदेति संबन्धः । उत्करति । इदमहं यत्करोमि तद्वलगं कृत्यावि-होषम्। उत्करामि उद्वपामि । यं मे निष्ट्यः । यं वलगं मे मम निष्ट्यः पुत्रः । स हि निर्गत्य शरीरात्ततो विस्तीर्णो भवति यं च अमात्यः वलगं निचलान निखनति । छन्द्सि लङ्लुङ्-लिटः सर्वेषु कालेषु भवन्ति । द्वितीयसुक्तिरति । यं मे समानः विद्यादिभिः सद्दशः । असमानः विद्यादिभिरस-हुनः । होषं व्याख्यातम् । तृतीयमुत्किरति । यं मे सबन्धः । सबन्धुः स्वजनः । असबन्धुस्तद्विपरीतः । शेपं व्याख्यातम् । चतुर्थमुक्तिरति । यं मे सजातः । सजातो भ्राता । स हि समानजन्मा भवति । असजातः असमानजन्मा आतुरस-हुशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वमुत्किरति । उत्कृत्यां किरामि उत्करामि कृत्याम् ॥ २३ ॥

म० किंभूतां वाचम्। रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोवधविषयाम्। तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा०३।२।८८) इति किप्। पराज्यं प्राप्य पलायमाने राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमी निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः। 'बलगो वृणोतेः' (निरु०६।२) इति यास्कः। यस्य वधार्थं कियते तं वृण्यन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः। ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखन्तम् । 'तान्बाहुमात्रान्खनेत्' इति श्रुतिः (३।५।४।९)

तदाह तित्तिरिः 'असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तीन् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्वाहुमात्राः खायन्ते इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः संवन्धिनीम् । ईहर्शीं वाचमिन्द्राय वदेति संवन्धः । 'इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति' (का०८।५।८)। येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन कमेण चतुभर्यो गर्तेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैहत्किरेदिति स्त्रार्थः । 'ध्यै स्यै शब्दसङ्घातयोः' नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्तत इति निष्टयः । यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्रादिः । यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालादिः 'निसो गते' (पा० ४। २। १०४ वा० ४) इति वार्तिकेन 'निस उपस-र्गाद्गतार्थे त्यप्' इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थी वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः 'अव्ययात्त्यप' (पा॰ ४।२। १०४) इति भवार्थे खप्। धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमालो वा मे महां महाधार्थं यं वलगं निचखान निखा-तवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्दपामि उद्धृत्यान्यत्र परि-त्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम् । इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धन-कुलादिभिः सहशः । असमानो न्यूनोऽधिको वा । अन्य-त्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति । सबन्धः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसयन्युः । अन्यत्पूर्व-वत् । चतुर्थमुत्करति । सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरी-तोऽसजातः । अन्यत् पूर्ववत् । 'उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्स-र्वेभ्यः' (का०८।५।९) इति । असाधारणैर्मन्त्रेः पूर्वोक्त-क्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुभ्यों गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरिद्धः संपा-दिता वलगरूपा तामुरिकरामि उद्भृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

स्वराडिस सपत्रहा सेत्रराडिस्यभिमातिहा जनु-राडिस रक्षोहा सेवेराडिस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

उ० यथाखातं स्पृशति । स्वराष्ट्रसि । स्वकीयमेव राज्यं यस्य सः स्वराद । सपतान् शत्रून्हन्तीति सपत्नहा यस्त्वं स्वराद्यसि सपत्नहा च सोऽस्मानपीत्थंभूतान्कुर्विति शेषः । एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्नेषु योज्यम् । सत्रराद सत्रं हादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराद । अभिमातिहा अभिमातिरननुकूछः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा । जनराद्यसि जने राजतीति जनराद् । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा । सर्वराद्यसि सर्वत्र राजतीति सर्वराद् । अभित्रहा अभिन्नान्हन्तीत्यमित्रहा ॥ २४ ॥

म् ७ 'खराडित्यभिमर्शयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति' (का०८।५१९३)। खननक्रमेण चतुर्धु गर्तेषु यजमानहुः

स्तस्य सर्शं चतुर्भिमन्त्रेः कारयेदिति स्त्रार्थः । चलारि यज्ञि <mark>औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमगर्त, लं खराडिस खेनैव</mark> राजत इति खराट् खयमेव राजमानो भवसि । अतः सपलहा रात्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयं सत्रराट् संत्रेषु द्वाद-शाहादिषु राजत इति सत्रराट् । अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ रृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट् । रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती । अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

रक्षोहणो वो वलगृहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणी वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-हणों वो वलगहनोऽवंस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वां वलगहना उपद्धामि वैष्ण्वी रक्ष्रोहणौ वां वल-गृहनौ पर्यूहामि वैष्ण्वी वैष्ण्वमिस वैष्णवाः स्थं॥ २५॥

उ० मोक्षत्येतान् । रक्षोहणः रक्षसां हम्तून् वः युष्मान् वलगहनः वलगस्य हन्दृन् प्रोक्षामि सिंचामि वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् । अपनयति । रक्षसां हन्दृन् वः युष्मान् वलः गस्य हन्दन् प्रति अपनयामि । अवाचीनम् अपः प्रापयामि । वैष्णवान् । अवस्तृणाति । रक्षसां हन्तृन् युष्मान् वलगस्य च हन्त्वन् प्रति अवाचीनान्दर्भान् स्तृणामि वैष्णवान् । अधिषवणे फलके उपद्याति। रक्षसां हन्तृणी वां युवां वल-गस्य हन्तृणी उपद्धामि स्थापयामि । वैष्णवी विष्णुदैवत्ये । पर्यूहिति । रक्षोहणौ वां पर्यूहामि परिप्रापयामि संलग्ने करोमि । व्याख्यातमन्यत् । तत्राधिषवणं चर्म निद्धाति । वैष्णवमसि विष्णुदेवत्यमसि । तसिन् ग्राब्णः पञ्च वैष्णवाः स्थ विष्णुदेवत्या भवथ ॥ २५ ॥

म० 'प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति' का०८।५। २२-२३) चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत्। तस्य मन्त्रस्य गर्तमेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः । सप्त यज्रिष वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गर्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि । कीह्शान् । रक्षोहणो राक्षसहन्तृन् वलगहनः अभिचारसाध-नहन्तुन्। 'अवनयने ऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति' (का ८ । ५ । २४) । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं देभैराच्छादनं संस्तरणं तयोईयोरि किययोर्गर्तभेदात्तनमन्त्रा-रित्तिंष्टव्येति सूत्रार्थः। तत्रावनयनमन्त्रः। अवनयामि सिंचामि। अन्यत्पूर्ववत् । अथावस्तरणमन्त्रः । आस्तृणामि दभैराच्छा-द्यामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तन्तुपरि कुशान्कुलाधिषवणे फलके बहुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरितमात्रे संतृण्णे वोपद्धाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति' (का०८। ५। २५) यथोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिष्यते ते हे अधिषव-

णफलके तयोरमयोर्मध्ये द्यङ्गलव्यवहिते अरितप्रमाणे संतृण्णे ईषद्रन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानासुपरि स्थापयेत् । तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्त्रः । यावधिषवणफल-कविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवी विष्णुदेवताको । लिङ्गव्यस्ययः । तौ वां युवा-महमुपद्धामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि । अथ पर्युहणमन्त्रः । पर्युहामि मृदा परितर्छादयामि । अन्यत्पूर्ववत् । 'तयोश्वर्माधिषवणं परिकृत्त ्ंसर्वरोहितं निद्धाति वैणवमसीति' (का०८।५।२६)। यसिंश्वर्मणि सोमोऽभिषूयते तच-र्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिनं सर्वमपि लोहितवर्ण तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति स्त्रार्थः । हे चर्म, लं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसंबिन्ध भवसि । 'तस्मिन् प्राव्णः पञ्च वैष्णवाः स्थेति' (का॰ ८। ५। २७)। निद्धातीत्यनुवर्तते । तस्मिश्च-र्मणि । सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान्स्थापयेदिति स्त्रार्थः । हे प्रावाणः, यूयं वैष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

देवस्य त्वा सवितुः प्रमिवेऽश्विनीवीहभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आद<u>ेदे</u> नार्य<u>सीदम</u>ह्र् रक्ष<mark>सां</mark> यीवा अपिक न्तामि । यवोऽसि युवयासहेषो युवयाराती-र्द्विने त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिवये त्वा शुन्धेन्तां लोकाः पितृषद्ना पितृषद्नमसि ॥ २६ ॥

उ० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्नाः । अभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वेति । व्याख्याते हे यजुषी । यवानावपति । यवोसि । 'यु पृथग्भावे' यौतीति यवः । यसाद्यवनिकयायोगाद्यव इत्येत-न्नामा त्वमभूः तसात् यवय पृथक्कृरः । असत् असतः द्वेषोऽप्रीतिः दौर्भाग्यम् यवय । अरातीः अदानानि । सौभाग्यं दानं च प्रार्थ्यते । औदुम्बरीं प्रोक्षति । दिवे त्वा । दिवेऽर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः । अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्ये त्वा। प्रथमेन यजुषा व्याख्याते यजुषी। अवटे शेषमासिञ्जति। ग्रुन्धन्तां लोकाः । ग्रुन्ध्यन्तामिति विकरणव्यत्ययः । दिवा-दिभ्यः इयन्प्रामोति स न भवति । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते पितृपदनाः । बहींवि प्रास्यति पितृपदन-मसि । पितर एषु सीद्नतीति पितृषद्नम् ॥ २६ ॥

म० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः । 'औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्यादि करोत्यावस्तरणादिति' (का॰ ८ । ५ । ३०–३२) । उतुम्बरवृक्षादुत्पन्नां कांचिच्छाखां यजमानदेहिमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् । सा च शाखा निखननात्पूर्व यूपवद्भूमौ रायिला वर्तते यूपावटखननवदिभ्र-स्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान्पदार्थान्मन्त्रेरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः । स्पावटप्रदेशे 'देवस्य लेलिभ्रिमादायेति' (का॰

६ । २ । ८) व्याख्यातं यजुः । 'यूपावटं परिलिखतीदम-हमिति' (का॰ ६।२।८) एतदपि व्याख्यातम्। 'यवोsसीत्यप्सु यवानोप्येति' (का॰ ६।२।१५)। यवदैवत्यम् । हे धान्यविशेष, त्वं यवोऽसि यौति पृथकरोतीति यवः अस्मत् द्वेषो द्वेष्टून शत्रून् द्वेषो दौर्माग्यं वा अस्मत् अस्मतो यवय पृथक्कर । तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कर । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यत इति भावः । 'प्रोक्षस्यप्रम-ध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साका-ङ्कलादिति' (६।२। १५-१६)। तत्र प्रथमो मन्त्रः। हें औदुम्बर्यम्माग, दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थ ला लां प्रोक्षामीति शेषः । द्वितीयः । हे मध्यभाग, अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्ये त्वां प्रोक्षामि ! अथ तृतीयः । हे मूलभाग, पृथिव्यै पृथिवी-<mark>त्रीत्ये त्वां त्रोक्षामि । 'अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति'</mark> (का॰ ६।२।१७) द्वे यजुषी पित्र्ये। पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषद्नाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन गुद्धा भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य कौर्यस्य शान्सर्थमिद्मुदक-सेचनम् । तदाह तित्तिरिः 'ऋरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यत्पयोऽवनयति शान्सै तदिति' । 'वहीं ऐषि प्राइयुद्धि च प्रास्यति पितृषद्नमसीति' (का॰ ६।२।१८)। तस्मि-ज्ञवटे प्रागयानुदगयांश्च दर्भानास्तृणातीति स्त्रार्थः । पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तित्पतृषदनम् । हे विहैंः, त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

इद्दिन् एसामानान्तरिक्षं पृण् द्र्युं स्व पृथिव्यां द्रुंतानस्वा मारुतो मिनोतु मित्रावर्रणौ ध्रुवेण धर्मणा । ब्रह्मवाने त्वा क्षत्रवाने रायस्पोषविनि पर्थू-हामि । ब्रह्मं द्र्युं हु क्षत्रं दुः प्हार्यु दे एह प्रजां दे एह २७

उच्छ्यति। उद्दिव एंसभान। दिवं द्युलोकं स्तम्भय। आअन्तिरक्षं पृण 'पृ पालनपूरणयोः'। आपृण आपूरयान्त-रिक्षम्। द्र्एंहस्व पृथिव्याम् । द्वितीयार्थे सप्तमी। द्वी-कुरु पृथिवीम्। यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवीं द्वीकुरु। मिनोति। द्युतानः त्वा। द्युतानो दीप्यमानः त्वां मारुतो वायुः मिनोति। द्युतानः त्वा। द्युतानो दीप्यमानः त्वां मारुतो वायुः मिनोति। 'द्वमिन् प्रक्षेपणे'। प्रक्षिपतु। मिन्नावरुणो च मिनुतां ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन। पर्यूहित ब्रह्मवनि। 'छन्दिस वनसन्दक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः। ब्रह्मवनि। 'छन्दिस वनसन्दक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः। ब्रह्मवनि। अविभक्तिको निर्देशः। कियाविशेषणतया पर्यूहणाविशेषणत्या वा नपुंसकिलङ्गत्वम्। ब्रह्मवनि त्वाम्। क्षन्नवनि त्वाम्। क्षन्नवनि त्वाम्। क्षन्नवनि त्वाम्। क्षन्नवनि। एवं रायस्पोपवनि त्वाम्, धनपोष्विनि द्यं पर्यूहामि। 'ऊह वितर्के' परिपूर्वः पूरणार्थः। पर्यूषति। ब्रह्मादीनि द्यं ह द्वीकुरु। ब्रह्मा इति व्याख्यातम्॥ २०॥

'उद्दिवमित्युच्छ्यतीति' (का० ८।५।३३) उच्छ्रंयणमूर्ध्वाय्रत्वेन स्थापनम् । पञ्च यज्ं्ष्यौदुम्बरीदेवस्यानि । <mark>हे औदुम्बरि, त्वं दिवं द्युलोकमुत्तमान स्तम्भय ऊर्घः सन्</mark> यथा न पतित तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरिक्षं पृण पूरय । <mark>पृथिव्यां दंहस्व दढा भव । पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे ।</mark> पृथिवीं दृढीकुरु । 'द्युतान इति मिनोतीति' (का० ८ । ५ । ३४)। शाखां गर्ते प्रक्षिपतीति स्त्रार्थः । हे औदुम्बरि, द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धार-णेन त्वां मिनोतु गर्ते प्रक्षिपतु 'डुमिञ् प्रक्षेपे' स्वादिः । तथा मित्रावरुणो देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति रोषः। 'पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वेति' (का०८।५।३५) । पर्यू-हणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः। तत्र यूपस्थाने 'ब्रह्मवनि त्वेति पा ऐसुभिः पर्यूहतीति' (का० ६।३।१०)। हे औदुम्बरि, त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि । किंभूतां त्वाम् । ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनित संभजत इति ब्रह्मवनिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः । रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः । सर्वत्र 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७। १। ३९) इति विभक्तेर्लुक्। 'ब्रह्म दुंऐहेति मैत्रावरुणदुण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति' (का॰ ६ । ३ । ११) । परितो दृढीकुर्यादिति स्त्रार्थः । हे औदु-म्बरि. ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपां च दंह दढीकुरु ॥ २० ॥

अष्टाविंशी ।

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजेमानोऽस्मित्रायतेने प्रजया पुरामिर्भूयात् । घृतेने द्यावाष्ट्रथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य छुदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

उ० आलभ्य वाचयति । ध्रुवासि । यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि एवमयं यजमानो ध्रुवः शाश्वतः अस्मिन्नायतने अस्मिँ छोके प्रजया वा पश्चिभिर्वा भूयात् । विशाखे जहोति । घृतेन द्यावापृथिवी घृतेनानेन हे द्यावापृथिव्यो युवां पूर्येथाम्। सदिस छदिरिध निद्धाति । इन्द्रस्य छदिर्भवसि । सर्व-जनानां छाया । 'विश्वगोत्रा द्यस्मिन् ब्राह्मणा आसत' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'श्रुवासीति वाचयत्योदुम्बरीमालम्भयेति' (का० ८। ५ । ३५)। आलम्भनं स्पर्शनम् । हे औदुम्बरि, त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि । त्विमवायं यजमानोऽस्मिनायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पश्चिमः गवादिभिश्च सह स्थिरोस्तु । 'सुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति' (का० ८। ५ । ३०)। औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखो-त्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति स्त्रार्थः । हूयमानेनानेन घृतेन द्यावा-पृथिवी द्यावापृथिव्यो पूर्यथां पूरिते भवताम् । 'इन्द्रस्य छिदे-

रिति मध्यमं छिदरारोपयित' (का०८।६।१०) औदुम्बरी-निखननादूध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपिर प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति स्त्रार्थः । छिदःशब्देन तृणिन-मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट, लिमिन्द्रस्य छिदिरित इन्द्रसंवन्धी कटो भवित । अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानिस्यूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकलेन तवीय-च्छिदिष इन्द्रसंबिन्धलम् ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

परि त्वा गिर्वणो गिरं इमा भवन्तु विश्वतः। वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः॥ २९॥

उ० परिश्रयति । परि त्वा अनुष्टुबैन्द्री अनिरुक्ता । परि-भवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वणः, 'इन्द्रो वै गिर्वा' इति श्रुतिः । गिरो वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः । विश्वतः सर्वतः । कथंभूतं त्वां परिगृह्णन्तु । वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या करुलक्षणा यस्य स तथोक्तः । यद्वा वृद्धायुरिति समानाधि-करणः । वृद्धश्रायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । अनुवृद्धयः सव-नक्षमेणानुवृद्धा वाचः । किंच जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीतिकरा जुष्टयः ॥ २९ ॥

म० 'परि लेति परिवार्येति' (का० ८। ६। १२) परितः कुड्यवदावरणं कुलेति सूत्रार्थः । ऐन्द्र्यनुष्टुवनिरुक्ता मधुच्छन्दोहष्टा । गीभिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वण इन्द्रः सदोऽभिमानी । हे गिर्वण इन्द्र, स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः ला लां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु । किंभूतं लाम् । गृद्धायुं गृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तम् । यद्वा गृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किंभूताः गिरः । अनुगृद्धयः अनु सवनकमेण गृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तारस्वरेण तृतीयं सवनमिति कमः । किंच जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

इन्द्रेस्य स्यूर्सीन्द्रेस्य ध्रुवोऽसि । ऐन्द्रमसि वैश्वदेवमसि ॥ ३०॥

उ० परिषीवनग्रन्थिकरणाभिमर्शनानि सदसः इन्द्रो-पलक्षितानि भवन्ति । आग्नीधं स्पृशति । वैश्वदेवमसि ॥३०॥

म० 'परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्येन्द्रैरिति' (का० ८। ६। १२)। इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिमंत्र्येः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति स्त्रार्थः। तत्र प्रथमः। हे रज्जो, लिमन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य संबन्धिनी स्यूः सीवनम्सि। सीव्यतेऽनया सा स्यूः किप् 'छोः ग्राड्युनासिके च' (पा० ६।४। १९) इति ऊडादेशः।

द्वितीयः । हे ग्रन्थे, लिमन्द्रसंबन्धी भूला ध्रुवः स्थिरो भवित । अथ तृतीयः । हे सदः, लिमन्द्रसंबन्धि भवित । 'हविधानाप-रान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमम्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्टाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते' (का॰ ८। ६। १३—१४) इति हविधानमण्डपस्यापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किंचिदा-मीध्रनामकमित्रस्थानं कुला तस्य स्पर्शं कुर्यादिति स्त्रार्थः । हे आग्नीध्र, लं सर्वदेवसंबन्धि भवित ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

विभूरसि प्रवाहेणो वहिरसि हव्यवाहेनः। श्वात्रो-ऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः॥ ३१॥

उ० अत उत्तरं पोडश धिष्ण्यमञ्चाः । तत्र श्रुतिः 'ते वै दिनामानो भवन्तीति' । आग्नीश्रं विभूरिस प्रवाहणः । विभवतीति विभूः । प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणत उत्तरतश्च ऋत्विजो गच्छन्ति। यस्त्वं विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीति शेषः । एवसुन्तरेष्वपि योज्यम् । होतुर्धिष्णम् । विद्वरिसे हव्यवाहनः प्रशास्तुः । श्वात्रः शु क्षिप्रमततीति श्वात्रः । प्रचेताः प्रकृष्टिः । श्वाह्मणाच्छंसिनः । तुथोसि विश्ववेदाः । 'ब्रह्म वै तुथः' इति श्वतिः । विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥३१॥

म० इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः । तदाह 'धिष्ण्या-निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्पयेनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।६। १५)। अमीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः खल्पवेदिका धिष्ण्यान्यु-च्यन्ते । 'आप्तीधीयं पूर्वमिति' (का॰ ८।६।१६)। विभूशब्दप्रवाहणशब्दावामीधीयधिष्ण्यस्य नामनी । 'ते वै द्विनामानो भवन्ति' (३।६।२।२४) इति श्रुतेः । अष्ट्य-जुषां धिष्ण्या अमयो देवताः । हे आमीधीय धिष्ण्य, लं विभूः प्रवाहणश्चासि । विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरिषष्ण्येष्विमिविहरणादेतस्य विभुत्वम् । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋलिजो गच्छन्ति । हविषः प्रवाहयितृ लाद्वा प्रवाहणलम् । धिष्ण्यगतान भीन् प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रस्थेकं स्वं नामधेयं संपादयतेति । तदाह तितिरिः 'तान् देवा अञ्जवनं दे दे नामनी कुरुतेति' । मैत्रावरणहो-तृबाह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदिस कुर्यात्। तदाह 'ष्ट् सदिस प्रत्यञ्जुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौ-दुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्त्रा-ह्मणाच्छ एं सिपोतृनेष्ट्राच्छावाकानामिति' (का० ८। ६। १८ -- २१)। होतुर्धिष्ण्यं हे होत्धिष्ण्य, विहिर्वयवाहनश्चासि। वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वहिः । हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहनः । यथामीधीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम् । मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे

[पञ्चमोऽध्यायः ५]

मैत्रावरणिधिष्य, लं श्वातः प्रचेताश्वासि शु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः । प्रकृष्टे चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्र्-पोऽसि । ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य, लं तुथो विश्ववेदाश्वासि । 'ब्रह्म वै तुथः' (४ । ३ । ४ । १५) इति श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान्प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते । तदाह तित्तिरिः । तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभाजतीति ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

ड्शिगंसि क्विरङ्घारिरसि वन्भरिरवस्यूरसि दुवस्वान् शुन्ध्यूरसि मार्जाछीयः सम्राडसि कृशार्तः परिषद्योऽसि पर्वमानो नभोऽसि प्रतको मृष्टोऽसि ह्व्यसूर्दन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

जु पोतुः । उशिगसि कविः । 'वश कान्तौ'। तस्य कृतसंप्रसारणस्योशिक् । कान्तोसि । कविः कान्तदर्शनः । नेष्टः । अङ्घारिरसि बम्भारिः । अंहःशब्दः पापवचनः । तस्य हकारस्य घकारइछान्दसः । तस्यारिः अङ्घारिः । बस्भारिः । 'डुभ्टुज् धारणपोषणयोः' । भर्ता । अच्छा-वाकस्य । अवस्यूरसि दुवस्वान् । अवसमन्नं तदिच्छति क्किप ऊप्रत्यय औणादिकः । स हि पुरोडाशवृगलमिच्छति । दुवस्वान् दुव इति हविनीम । दुवस्वान् हविष्मान् । अच्छा-वाको हि पुरोडाशवृगलं लभते । मार्जालीयः शुन्ध्यू-रसि । शोधनः मार्जालीयः । 'मृज्यू गुद्धौ' । तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते । इत उत्तरमनुदिशति आहवनीयम्। सम्राडसि । सम्राद् संगतदीप्तिः। कृशानुः कृशो यजमानः पयोवतैरुपक्षीणः एनमनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः। परिपद्योसि प्वमानः । परिषद्नीयः उद्गातृप्रभृतिभिः पवमानः । प्रसि-ष्ट्या चात्वालम् । नभोसि प्रतका न भातीति नभः । यद्वा नभ आकाशः आकाशरूपः । प्रतका । तकतिर्गत्यर्थः । प्रद-क्षिणमेनं तकनित निर्गच्छन्ति ऋत्विजः स शामित्रदेशः। मृष्टोसि हव्यसूदनः। मृष्टो मृष्टकारी। शृतं हविर्मृष्टं भवति। ह्व्यसूदनः। सूदः सूपकार उच्यते। हविषः पक्ता। औदु-म्बरी ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः । ऋतो यज्ञस्तस्य धाम स्थानं जन्म वा । तत्र हि उद्गातारो यज्ञस्य कारणभूतास्ति-<mark>ष्टन्ति । जनयन्ति वा यज्ञम् । स्व</mark>ज्यौतिः आदिस्य-ज्योतिः ॥ ३२ ॥

म० पोतुः । हे पोतृधिष्ण्यं, लमुशिक् कमनीयः कविः विद्वांश्वासि ॥ नेष्टुः अङ्कस्यांहसः पापस्यारिरङ्वारिः । विभर्तीति वम्भारिः लं तद्रूपोसि हे नेष्टृधिष्ण्य । दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्वारिवम्भारी । तथाच सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्वारे वम्भारे (अध्या० ४ क० २७) इत्याम्नातम् । अच्छावाकस्य ।

<mark>हे अच्छावाकधिण्य, लमवस्यूः दुवस्वान् चासि । अवो**ऽन्न**-</mark> मिच्छतीत्यवस्यः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा॰ ३।१।८) 'क्याच्छन्दत्ति' (पा॰ ३ । २ । १७०) इति क्यजन्तादुप्रस्<mark>यरः</mark> दीर्घरुछान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वा-न्हविष्मान् । दुव इति हविर्नाम । अच्छावाको हि पुरो<mark>डाशभाग</mark>ं लभते । एवं होत्रादिधिष्ण्यान्सदिस निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्माति । तदाह 'आग्नीध्राद्क्षिणा ऐंसंप्रति वेयन्ते दक्षिणामुखो मार्जाठीयमिति' (का० ८।६।२१)। शुन्धयतीति ग्रुन्थ्यूः । मार्धीति मार्जाठीयः । तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते । 'सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठज्ञनुदिशत्याहवनीयवहिष्पवमानदेशचाला-लशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्रजाहितान् सम्राडसीति प्रति-मन्त्रमिति' (का॰ ८।६।२३)। सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽव-स्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रेः कमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः । तत्रादावाहवनीयम् । हे उत्तरवेदिगताहवनीय, लं सम्राट् कृशानुश्रासि । बहुविधाहुत्याधारलेन सम्युग्राजत इति सम्राट् । पयोत्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनुगच्छतीति क्रुशानुः । वहिष्पवमानदेशम् हे वहिष्पवमानदेश, लं परिषद्यः पवमानश्चासि । स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत् तयोग्यः परिषयः अतएव ग्रुद्धलात्पवमानः । चालाठं हे चालाठ, त्वं नभोति खनने छिद्ररूपलादाकाशः, न भातीति वा । तथा प्रतका प्रद-क्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतका । तकितर्ग-त्यर्थः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा०३।२।७५) इति विनप् । शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते । हे शामित्र, त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतु-लाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि । यद्वा मृष्टः श्रतलानिमृष्टः पक्कं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृद्यजिह्वादिरूपस्य ह्विषः सूदनः पाकहेतुश्वासि । औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि, लमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । 'औदुम्बरी एं स्पृष्ट्रोद्गायति' इत्युक्तेः । खर्ज्योतिः उन्नतत्वेन खर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

समुद्रोऽसि विश्वव्यचा अज्ञोऽस्येकेपादहिरसि बुध्यो वार्गस्यैन्द्रमसि सदोऽस्यृतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्तमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मि-न्पृथि देव्याने भूयात् ॥ ३३ ॥

उ० ब्रह्मासनम् । समुद्रोसि विश्वव्यचाः समुद्र इव त्व-मसि सर्वव्यधनः तत्र हि समुद्र इवाऽगाधो ज्ञानेन ब्रह्मणि तिष्ठति । विश्वं च यज्ञं च व्यब्बति कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन । शालाद्वार्यम् । अजोऽस्येकपात् । अजः । 'अज गतिक्षेप-णयोः'। अजनः अयमेवाहवनीयादिभावेन अजित गच्छिति। एकपात् । एकः प्राजिहितः । एकं पाति एकपात् । सह्यनुग- तस्तसादुद्भियते । प्राजनितम् । अहिरसि बुध्न्यः । अहिः अयनः शालाद्वार्यादिभिभाविरिति बुधमादिरुच्यते तत्र भवो बुध्न्यः।स हि प्रथमं मध्यते । नाम्नेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तंच 'स्तुतिः स्वनाम्ना वाथ कर्मरूपैः' । सदोऽभिमृशति । वागस्यैन्द्रमसि । वाचास्मिन्कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारंण सदोऽभिधीयते । ऐन्द्रमसीति देवताभिप्रायं । सदोसीति नामच्युत्पस्यभिप्रायम् । सीदन्त्यस्मिन्त्राह्मणा इति सदः । द्वार्ये ऋतस्य द्वारो ऋतस्य यत्तस्य ये युवां द्वारो द्वारदेश-स्थायिनो ते मां मा संताप्तम् । संतापश्च प्रवेशनिष्क-मणस्खलनाभिप्रायः । अभिमन्नणमुत्तरेः । सूर्यमभिमन्नयते । अध्वनाम् । हे सूर्य, अध्वपते मार्गपते । अध्वनां संचाराणां मध्ये वर्तमानमिति शेषः । प्रमातिरः वर्धयस्य माम् । संचारेण हि गच्छतो वृद्धिभवत्येव । किंच त्वत्प्रसादान् स्वस्ति अविनाशः मे मम अस्मिन् पथि मार्गे । देवयाने देवयानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥

म् विश्वव्यचाश्वासि । सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्खत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाधो ज्ञानेन, बद्धा यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृता-ष्ट्रतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः । शालाद्वार्यम्, हे प्राचीनवं-<mark>शशालाद्वारवर्तिन्नमे, लमजोऽसि ।</mark> अजति आहवनीयरूपेण यज्ञ-भदेशे गच्छतीत्यजः । यद्वा परब्रह्मलमुपचर्यते । न जायत इलाजः । एकः पातीत्येकपात् । यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । प्राजिहतम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ता पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजिहित उच्यते । हे प्राजिहत, लमहिरसि । न हीयत इलाहिः शालाद्वारीये नृतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमिनः खरूपेण न हीयते । बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्यः । आधानकाले प्रथममाहि-तलानमूलभाविलम् । स हि प्रथमं मध्यते । नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः । उक्तंच । 'स्तुतिः खनाम्ना कर्मणा वाथ रूपै-रिति' (का ०९। ८। २२)। वागसीति सदोऽभिमर्शन-मिति । हे सदः, लं वागिस वाचास्मिन्कर्म कुर्वन्तीति वाक्श-ब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सीदन्यस्मिन्निति सदः । 'ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये' (का॰ ९।८।२३) इति । द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति स्त्रार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थायिन्यौ शाखे, युवां मा मां मा संताप्तं मा संतापयतं प्रवेशनिःकमणे स्खलना-दिना । तपतेर्छुङि मध्यमैकवचने 'झलो झलि' (पा० ८ । २ । २६) इति सिलोपे रूपम् । 'अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति सूर्यम्' (का० ५ । ८ । २४ — २५) । उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रे-स्रयाणामिममन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः । तत्राध्वनामिति सूर्यमिन-मन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे, अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां लं प्रतिर प्रवर्धय । तिरतिर्वृ-

द्धर्थः । किंच अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम खिस्त कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

मित्रस्यं मा चक्षेषेक्षध्वमग्नयः सगराः सगराः स्थ सगरेण नामा रोद्धेणानीकेन पात माग्नयः पिपृत-माग्नयो गोपायतं मा नमी वोऽस्तु मा मो हि॰्-सिष्ट ॥ ३४ ॥

पुठ ऋत्विजः मित्रस्य मा । मित्रसादित्यस्य चक्षुषा मामीक्षध्वम् । मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः । धिष्ण्यान् । अग्नयः सगराः । 'गृ स्तुतौ' । हे अग्नयः, सगराः समानगराः समानस्तुतयः । ये यूयं समानस्तुत्तयो भवथ ते सगरेण नाम्ना समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः । समानं हि नाम धिष्ण्या इति । 'ते वै द्विनामानो भवन्ति' इति द्विनामता च। रोद्रेण रुद्भदैवत्येन अनीकेन मुखेन पातं पालयतं मा माम् । हे अग्नयः, पिषृतं प्रयत धनैमाम् । हे अग्नयः, गोपायत रक्षत माम् । किंच हे अग्नयः, नमो वोस्तु । अयं नमस्कारो वो युष्मभ्यं भवतु । मा मा हि एंसिष्ट । 'तृह हिसि हिंसा-याम्' । मा हिंसिष्ट माम् । यदत्र पुनरुक्तं तत् 'अभ्या-सेन भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति परिह्रियते ॥ ३४ ॥

म० 'मित्रस्येत्यृलिजः' (का॰ ९।८।२६) इति । अभिमन्त्रयत इति रोषः । हे ऋत्विजः, मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पर्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा परयति तथा मां परयध्वमित्यर्थः । 'अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानि' (का०९।८।२७) इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे अग्नयः सगराः । 'गृ स्तृतौ' गरेण स्तृत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवहियमाणलात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ । समानो गरो येषां ते सगराः । हे अन्नयः, ते यूयं रौद्रेणा-नीकेन शत्रुविनाशकलादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत । यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं च । हे अप्तयः, मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोपायत रक्षत । 'अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यन्ते' (निरु १०। ४२) इति यास्कोक्तेः निरन्तरं रक्षतेत्यर्थः । वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु। मा मां मा हिंसिष्ट मा विधिष्ट । निर्विधं यज्ञं कार-यतेत्यर्थः ॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

ज्योतिरसि विश्वक्तपं विश्वेषां देवानि एसमित्। त्व एसीम तन्क्रज्ञ्यो देवीभ्योऽन्यक्रेतेभ्य उक्त य-न्तासि वक्तथ्र एसाही जुषाणो अपुराज्येस्य वेतु स्वाही ॥ ३५॥ हु० पृषदाच्यं गृह्णाति । ज्योतिरसि यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वाद् यथाच विश्वरूपं वैचित्र्यात्त्वमसि । एवं
विश्वेषां देवानां समित् सिमन्धनमसि । वैसर्जितानि जहोति ।
त्वप्ंसोम । सौमी गायत्री अनवसानीया । हे सोम, त्वं
तन्कृद्धः । 'कृती छेदने' । तन्ः शरीरम् तत्कृन्तन्ति
छिन्दन्ति ये वृकाद्यः ते तन्कृतः तेभ्यः गोपायेखेतदध्याहियते । हेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः यानि च हेषांसि अन्यकृतानि
दुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय । यतस्त्वं उरुयन्तासि बहुयकारं नियन्तासि नियामकोऽसि । किंच वर्ष्थं गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय । यहा तन्वा शरीरेण कियन्ते यानि हेषांसि
अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेति
जुल्यम् । हितीयं जहोति । जुषाणः । एकपदा विराद असुदेवत्या । असुश्चात्र सोमः । जुपाणः सेवमानः प्रीयमाणो
वा असुः । आमोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमित्यसुः सोमः ।
आज्यस्य वेतु पिवतु ॥ ३५ ॥

मृ (ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दिधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन' (का०५।४।२६) इति । हे आज्य, त्वं ज्योतिरसि । किंभूतम् । विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वा-<mark>हृतिषूपयुक्तलाद्विश्वरूपलम् । आज्यलाद्वा दीप्यमानलाद्वा ज्योति-</mark> ष्ट्रम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्सिमन्धनं सम्यग्दीपकम् । देवा ह्याज्यं भुक्ला दीप्यन्ते । 'प्रदीप्तमिध्मं लएं सोमेति <mark>प्रचरण्याभिजुहोति'(का०८ । ७ । १) इति । जुहूरिव होम-</mark> साधना काचित्सुक् प्रचरणीत्युच्यते । अवसानरहिता सोमदे-वत्या गायत्री भृगुसुतकतुदृष्टा । तन् शरीरं कृन्तन्ति छिन्द-न्तीति तनुकृतो राक्षसाः । 'कृती छेदने' । द्विषन्तीति देषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम, त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि । यच्छतीति यन्ता 'यम उपरमे' तृच् । यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मा-न्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः । तस्मात्त्वमेवा-स्माकमुरु प्रभूतं वरूथं वलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु। सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतीर्हुतेति भावः । 'जुषाणोऽप्तु-रिति द्वितीयाम्' (का॰ ७।८।२) इति । जुहोतीसमुवर्तते । अप्रुदेवत्येकपदा विराट् यज्जरन्ता । 'विराजो दश' इत्युक्तेर्द-शाक्षरत्वाद्विराट् । अप्तुश्चात्र सोमः । आप्नोति पीतः सन् शरी-रमित्यापुः 'आपू व्याप्तौ' 'आप्नोतेईस्वश्च' (उणा॰ १। ७४) इति तुप्रत्ययो धातोईस्वश्च । जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तु-सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु । कर्मण्यपीति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

अग्ने नर्य सुपर्था राये अस्मान्विश्वनि देव वयु-नीनि विद्वान् । युयोध्युसम्बुहुराणमेनो भूयिष्टां ते नर्मडिक विधेम ॥ ३६॥ उ० वाचयति । अग्ने नयेति हे आग्नेय्यौ त्रिष्ठुभौ । हे भगवन्नग्ने, नय प्रापय सुपथा शोभमानेन मार्गेण । राये धनाय यज्ञफलाय । असान् विश्वानि सर्वाणि । हे देव दाना-दिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि । विद्वान् जानानः । निह ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किंच युयोधि । 'यु पृथग्भावे' पृथक्कुर । असात् मक्तः । जुहु-राणमेनः । 'हुर्छी कौटिल्ये'।'हूर्छतेः सनोलोपश्च' इत्यौणादिकेन स्त्रेण सिद्धः । हूर्छितुमिच्छति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति । यत् एनः पापम् अभिलिपतिकियाप्रतिबन्धि यत्पापम् । किं कार्णमिति चेत् भूयिष्टां बहुतमाम् ते तव नमर्जक्तं विधेम । नम इति अन्ननाम । 'वच परिभाषणे' । अस्य स्त्रियां किन् । उक्तिर्भणनम् । नमसा हविर्लक्षणेन । पुरोनुवाक्यान्याज्यावचनं नमउक्तिस्तां नमउक्तिं विधेम । द्धातिः करोत्यर्थः । करवाम ॥ ३६ ॥

म्० 'अप्ने नयेति वाचयति' (का०८।७।६) इति ।
आप्नेयी त्रिष्टुवगस्त्यदृष्टा । हे अप्ने हे देव, विश्वानि सर्वाणि
वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठान् तृत् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्राप्य ।
किंच अस्मदस्मतोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथकुरु ।
'यु मिश्रणामिश्रणयोः' यौतेः शपः रुष्ठः 'वा छन्दसि' (पा०३।
४।८८) इति हेः पित्त्वपक्षे 'अडितश्च' (पा०६।४।
१०३) इति हेधिः पित्त्वाद्धुणः । किंभूतमेनः । जुहुराणम् ।
'हुर्छा कौटित्ये' अस्मात् हुर्छतेः सनो छक् छलोपश्च (उणा०२। ८८) औणादिकस्त्रेणानच्प्रत्यये रूपम् । हूर्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् । अभिलिषतिकयाप्रतिवनधकमित्यर्थः ।
किंच ते तव भूयिष्टां बहुलतमां नमजित्तं हविषां वचनं याज्ञापुरोनुवाक्यालक्षणां विधेम करवाम । नम इत्यन्ननाम । यद्वा
नमस्कारविषयामुार्त्तं संपादयाम ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

अयं नो अग्निर्वरिवस्क्रणोत्वयं मधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजां जयतु वाजंसाताव्यक् शर्त्रृजयतु जहीषाणः स्वाहां ॥ ३७॥

उ० आशिधाय जहोति । अयं नः अयमिशः नः असा-कम् । वरिवः धनं कृणोतु करोतु । अयमेव च मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् पुर एतु अग्रतो यातु । अयमेव च वाजानन्नानि जयतु । वाजसातौ अन्नसंभजनसेवने निमित्तभूते । अयमे-वच शत्रून् जयतु जर्ह्णाणः । 'हृष तुष्टौ' । अत्यर्थं हृष्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

म० 'उत्तरेण सदो ह्लामीध्रेऽमिं निद्धाति प्रावद्रोणक-लशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्' (का०८।७। ७-९) इति । शालामुखीयमिमं प्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीलामीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यिषण्यगतेऽमौ घतेन जुहुयादिति स्त्रार्थः । आग्नेयी त्रिष्टुव्यजुरन्ता । अयमिनर्गेऽस्माकं विर्वे धनं कृणोतु करोतु । अयमेवामिर्म्धः संप्रामानप्रभिन्दिन्वदारयन्सन् पुर एतु अयतो यातु । अयमेवामिर्वाजसातौ वाजानामन्नानां संभजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्यनानि अस्मभ्यं दातुं जयतु । ततोऽयमेवामिर्जर्हेषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् रात्रुखयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी।

चुरु विष्णो विक्रमस्<u>वो</u>रु क्षयाय नस्कुधि । घृतं धृतयोने पि<u>व</u> प्रप्न यज्ञपंति तिर स्वाहा ॥ ३८॥

उ० आहवनीये जहोति । उरुविष्णो । वेष्णव्यनुष्टुप् । हे विष्णो यज्ञ, उरु महत् विक्रमस्य व्यामुहि । देवयाना-भिप्रायं त्रिलोकाभिप्रायं वा । उरु विस्तीर्णशरीरान् क्षयाय संनिवासाय । महत् । ब्रह्म गृहनिवासाय । नः अस्मान् कृषि कुरु । उरु 'क्षयो निवासे' इति आद्युदात्तत्वात् क्षय-शब्दो निवासवचनः । किंच घृतं पिब घृतयोने अग्ने । 'अग्निर्यस्यै योनेरस्जत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतिः । प्रप्न यज्ञपतिं तिर । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्य-भ्यासः । तिरतिर्वृद्धर्थः । प्रतिर प्रवर्धय यज्ञपतिं यज्ञमानं पुत्रपक्षादिभः ॥ ३८ ॥

म्० 'उरु विष्णविति जुहोति' (का०८।७।१५) इति।
पूर्वभन्त्रेणामीध्रीये होमोऽनेन लाहवनीय इति स्त्रार्थः ।
वैष्णव्यनुष्टुव्यजुरन्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय, उरु
विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु । किंच क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्सानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु । हे पृतयोने अमे,
पृतं पिव हूयमानमिदमाज्यं भक्षय । 'अमिर्यस्य योनेरस्ज्यत
तस्य पृतमुल्वमासीत्' इति श्रुतेष्ट्रेतयोनिलम् । किंच यज्ञपति
यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्षय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे'
(पा०८।१।६) इति प्रशब्दस्य दिलम् । स्वाहा तस्यै
तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

देवे सवितरेष ते सोमस्त ११ रेक्षस्य मा त्वां दभन् । एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ २ ॥ उपागा इदमहं मनुष्यानसह रायस्पोषेण स्वाहा निर्वर्शणस्य पार्शानमुच्ये ॥ ३९ ॥

ु० सोमं निद्धाति । देवसवितः । हे देवसवितः, अयं तव सोमः समर्पितः तं रक्षस्व गोपाय । मा त्वा दभन् । तस्मित्रक्षणकर्मणि प्रवृत्तं त्वां मा असुरा दश्चयुः । दश्चो-तिर्वधकर्मा । यजमान उपतिष्ठते । एतत्त्वं देव हे देव,

सोम, एतत्त्वं देवः सन् देवान् उप अगाः उपागतवानसि । अभिनयेन दर्शयति । इदमहं मनुष्यान् । उपगच्छेयमित्यनुपङ्गः । सहरायस्पोपेण सिहतो धनपोपेण । उपनिष्कामति ।
स्वाहा निर्वरुणस्य स्वाहा । स्वः अहमिति निगृह्यवचनम् ।
अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयोहमस्मि असाच हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोहं वरुणस्य संबन्धिनः
पाशात् । यद्वा सुहुतः सोमोस्तु । अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशान्तिर्मुच्ये ॥ ३९॥

म्० 'दक्षिणेऽनिस कृष्णाजिनमास्तीर्य तिस्मन्सोमं निद्धाति देव सिवतः' (का॰ ८।०।१०) इति । अनिस् शक्टे । सावित्रं यजुः । हे सिवतः सर्वस्य प्रेरक देव, एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादशं सोमं लं रक्षस्य पालय । मा ला दभन् सोमस्य रिक्षतारं लामग्रुरा मा विहिंसिषुः । 'एतत्त्वमिति विस्रज्योपतिष्ठते' (का॰ ८।०।१८) इति । कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विस्रस्थोपस्थानं कुर्यादिति स्त्रार्थः । सोम्यं यजुः । हे सोम देव, लं देवः सन्भवदीयान्देवानेतिदिदानी-मुपागाः प्राप्तोऽसि । अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदिमिदानीं रायस्पोषेण सह पश्चादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीन्त्यनुषद्धः । 'स्वाहा निरिति निष्कम्य' (का॰ ८।०।१९) इति हिवधीनमण्डपान्निर्गलेति स्त्रार्थः । हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वालागः सोमेनात्मानं निष्कीयात्मीयोऽहमस्मीन्त्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु । अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

अमे व्रतपास्त्वे व्रतपा या तर्व तुन्भेय्यभूदेषा सा त्विय यो मर्म तुन्स्त्वय्यभूदिय ए सा मिये। यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यर्त्त मे दीक्षां दीक्षापिति-रम् एसानु तपस्तपस्पतिः॥ ४०॥

उ० समिधमादधाति। अग्ने व्रतपाः। यजमानोऽग्निश्तरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनकर्मकलापं कृत्वाऽथेदानीं
यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह । अग्ने व्रतपाः त्वे व्रतपाः या
तव तन्ः। व्रतपाशब्दस्यामित्रतस्याभ्यासः। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इत्यतिशयार्थः । त्वे इति द्वितीयार्थे शेष्रत्ययः। हे अग्ने, अतिशयेन व्रतस्य त्वं गोपाः अतस्त्वां
व्रवीमि या तव संबन्धिनी तन्भिय अभूत् । अभिनयेन
दर्शयति। एषा सा त्विय भवतु । यो मम तनः। या तु
मम तनः त्विय अग्ने, अभूद् इयं सा मिय भवतु । किंच
यथायथं नौ व्रतपते व्रतानि यथायथं यथास्वं यथात्मीयम्
आवयोः हे व्रतपते अग्ने, व्रतानि कर्माणि सन्तु। किंच अनु
मे दीक्षां दीक्षापितरमण्या अन्वमंत्र अनुमतवान् मे मम
दीक्षां दीक्षापितः सोमः । अनुतपत्तपस्परितः अनुमतवांश्र

तपः उपसदः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधानत्वात् तपःशब्देनोपसद् उच्यन्ते ॥ ४० ॥

मृ० 'अमे त्रतपा इलाहवनीये समिधमाधायेति' (का॰ ८।३।४) आमेयं यजुः यजमानोऽमिश्वरिरेणात्मशरीरस्य कृतव्यल्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाय यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अमे, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमिप ले त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः। हे अमे, व्रतप्रार्थनकाले तव संवन्धिनी या तन्मिय अभूदवस्थिता सा एषा तव तन्ः लिय भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तन्स्लय्यभूत्सा इयं मिय भवतु । किंच हे व्रतपते व्रतपालकामे, नौ आवयोर्वतानि कर्माण यथायथं यथास्वं स्वसंवन्धमनतिकम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं वृतं ममास्तु तत्पालकह्मं वृतं तवास्त्वित्यर्थः। किंच दीक्षापितः समास्तु तत्पालनरूपं वृतं तवास्त्वित्यर्थः। किंच दीक्षापितः समास्तु तत्पालनरूपं वृतं तवास्त्वित्यर्थः। तपस्पतिः तपसः पालकोऽमिः पालकोऽमिः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवान्। अङ्गीकृतवानित्यर्थः। तपस्पतिः तपसः पालकोऽमिस्त्यो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान्॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

हुत विष्णो विक्रमस्योर क्षयाय नस्कृषि । घृतं घृतयोने पिव प्रप्न यज्ञपतिं तिर् स्वाहा ॥ ४१॥ उ० यूपाहुतिः । उरु विष्णो । व्याख्यातम् ॥ ४१॥

म् इदानीं यूपसंपादनमन्त्राः 'गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीता एं खुवेण वोह विष्णविति' (का॰ ६।१।३—४) इति । चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेतुं गमिष्यन्सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः । व्याख्याता ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

अत्यन्याँ २८ अगां नान्याँ २८ उपीगाम्वी-क्त्वा परेभ्योऽविदं प्रोऽवरेभ्यः । तं त्वा जुषा-महे देव वनस्पते देवयुज्याये देवास्त्वा देवयुज्याये जुषन्तां विष्णवे त्वा । ओषेष्ठे त्रायस्व स्विधिते मैनि॰् हि॰्सीः ॥ ४२ ॥

उ० अभिमृशति यूपम्। अत्यन्यान् अतीत्यान्यान्। यूपल-क्षणलक्षितान् वृक्षान्। अगाम् त्वां प्रत्यागतः नान्यान् उपा-गाम्। भवन्तं च दृष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उपआगम्। उप आगतवानस्मि। किंच अर्वाक् त्वा परेभ्यो विदन्। ये त्वत्तः पराञ्चो वृक्षास्तेभ्यस्त्वामर्वाक् अविदम्। विदिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो वा। लब्धवानस्मि ज्ञातवान्वा। परः परसाच अवरेभ्यस्त्वाम् अविद्मित्यनुवर्तते। तं त्वां लक्षण्यं जुषामहे सेवामहे। देव वनस्पते। देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते। देवयज्याये देवया-गाय। किंच देवाश्वत्वां भवन्तं देवयागाय जुषन्तां सेवन्ताम्। उपस्पृशति । विष्णवे त्वा । ताद्रथ्ये चतुर्थी । विष्णवे यज्ञाय त्वाम् । उपस्पृशामीति शेषः । कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओ-पघे त्रायस्व व्याख्यातम् । प्रहरति । स्वधिते मैन एंहि एंसीः व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० 'आज्यशेषमादाय स तक्षा गच्छति यूपमभिमृश-व्यव्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठनभिमन्त्रयते वेति' (का॰ ६।१। ५-- ७)। यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपतक्षणार्थं वनं गला यूप-मिममुशेदिभमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः । वनस्पतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च । पलाशखदिरिबल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीराद्यस्लयृप्याः । हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष, त्वत्तोऽन्या-न्कांश्चिद्यप्यानिप समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अति-कान्तवानस्मि अन्यांश्रायुप्यात्रोपागाम् । किंच परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्योऽर्वाक् निकटं ला त्वामविदं लब्धवानस्मि । अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं 'विद्वु लामे' 'पुषादि-' (पा॰ ३।१।५५) इलाङ् लुङि रूपम् । किंचे हे वनस्पते वनस्य पते, हे देव दीप्यमान वृक्ष, देवयज्याये देवयागार्थ तं ताहशं त्वां वयं ज्यामहे सेवामहे। देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुपन्तां सेवन्ताम्। 'स्रुवेणोपस्प्रशति विष्णवे लेति' (का॰ ६।१।११)।हे युपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः 'ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति' (का॰ ६ । १ । १२)। यूपवृक्षस्य कुरामन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे ओषघे, त्वं त्रायस स्वधितिभयात् मां रक्ष । 'खधित इति परशुना प्रहरतीति' (का॰ ६।१।१३)। हे स्विधिते परशो, एनं युपं मा वधीः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

द्यां मा छेखीरन्तरिक्षं मा हि एसीः पृथिव्या संभव । अय ए हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनार्य महते सौभगाय । अतस्त्वं देव वनस्पते शत्वल्शो विरोह सहस्रवल्शाविव य ए रहेम ॥ ४३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पंचमोऽध्यायः ॥५॥

उ० पतन्तमिमञ्जयते। द्यां मा लेखीः। 'लिख अक्षर-विन्यासे'। इह तु हिंसार्थः। द्युलोकं हिंसीः अन्तिरिक्षं मा हिंसीः। पृथिव्या संभव संगतो भव। वज्ररूपत्वाद् यूपस्य लोकानां शान्तिराशास्यते। कस्मान्त्वमेवमुच्यसे द्यां मालेखीरित्यत आह। अयं हीति। हिशब्दो यस्माद्धें। यस्माद्यं त्वां स्वधितिः वज्ररूपः कुठारः तेतिजानः। 'तिज्ञ निशाने' इह तु हिंसार्थः। उत्सहमानः। प्रणिनाय प्रण-यति। महते सोभगाय । सुभगो यज्ञः तस्य हि महदेश्वर्यं विद्यते शोभनं च। स्वार्थे अण् । महते यज्ञाये-त्यर्थः। सोभाग्याय वा। स्थाणो जुहोति। अतस्त्वम्। हे देव वनस्पते, अतः अस्मात् स्थाणोस्त्वं शतवल्शः बह्नङ्करः शतशाखो विरोह । वयं च सहस्रवल्शाः बह्नङ्कराः पुत्रपौ-त्रादिभिः । विरुहेम प्रजायेमहीत्याशीः ॥ ४३ ॥

<mark>इति</mark> उवटकृतौ मन्रभाष्य<mark>े पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥</mark>

मo 'द्यां मा लेखीरिति 'पतन्तमभिमन्त्रयते' (का॰ ६। १११६) इति । हे यूपनृक्ष, यां द्युलोकं लं मा लेखीः माहिंसीः । <mark>'लिख अक्षरविन्यासे' इह तु हिंसार्थः । अन्तरिक्षं च मा हिंसीः ।</mark> पृथिव्या सह संभव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्रह्म (लाहोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः । 'अय्ंिहि लेति शोधनमभिम-त्रुणरोषो वा सविशेषोपदेशादिति' (का० ६ । १ । १८—१९) हि यसात् हे छिन्नवृक्ष, तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं खिधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयलाय । यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः खार्थेऽण् । यज्ञाय लां प्रणिनाय प्रणयित यूपलं प्रापयित । 'छन्दिस छुडुड्डिटः' (पा॰ ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् । 'तिज निशाने' अस्मायङन्ताच्छा-नचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया छेदान्न भेतव्यमिति भावः । 'अतस्लमिलावृश्चने जुहोति यूपे वेति' (का॰ ६ । १ । <mark>२०—२१</mark>)। हे देव वनस्पते, अतोऽस्मात्स्थाणोः लं शत-वल्याः बह्दङ्करः सन् विरोह विशेषेण जायस्व । वयं च सहस्रव-ल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्वहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्थाणुहोमान्तः पद्ममोऽध्याय ईरितः ॥ ५ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पद्ममोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

देवस्य त्वा सिव्वतः प्रस्वेऽिश्वनीर्बोह्वभ्यां पूष्णो हस्तिभ्याम् । आदंदे नार्थसीदमहर्भ्रक्षसां श्रीवा अपिकन्तामि । यवोऽिस युवयास्महेषो युवयाऽर्गती-दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा प्रश्विव्ये त्वा शुन्धन्तां छोकाः पितृषद्नाः पितृषद्नमसि ॥ १॥

उ० अभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वा । परिलिखति इदमहम् । यवानावपति यवोऽसि । प्रोक्षति दिवे त्वा । शेषमासिञ्चति ग्रन्धन्तां लोकाः पितृषद्नाः। दर्भान् क्षिपति पितृषद्नमसि। एतानि पद यजूषि व्याख्यातानि ॥ १ ॥

म्० सौमिकवेदिप्रधाने पश्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उत्ताः अप्नीषोमीयपश्चप्रधाने षष्टेऽध्याये
यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्चन्ते ।
दिवस्य लेखित्रमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति' (का॰
६ । २ । ८) 'यवोऽसील्यस्य यवानोप्य प्रोक्षलयमध्यमूलानि
१३ य० उ०

दिवे लेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षलादवटे शेष-मासिञ्चति ग्रुन्धन्तामिति वहीं एंषि प्राच्युदिश्च च प्रास्मति पितृषदनमसीति' (६।२।१५—१८)। एतानि षड् यज्रंषि औदुम्बरीविषये (अ०५ क०२६) व्याख्यातानि ॥१॥

द्वितीया।

अयेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामेतस्य विताद्धि त्वा स्थास्यति देवस्त्वी सिवता मध्वीनकु सुपिष्प-लाभ्यस्त्वीषधीभ्यः । द्यामप्रेणास्प्रक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः प्रथिवीसपरेणाद्दश्हीः ॥ २ ॥

उ० प्रथमशकलं प्रास्यति । अग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं युपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्युयेणीः युपावयवभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपमवटंप्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः । यस्त्वमग्रेणीरसि । स्वावेशमुन्नेतृणाम् ऊर्ध्व नेतृणामध्वर्यूणां स्वावेशः। ते ह्येवमस्मिन्यूपावटे सुखेनावे शयन्ति स्थापयन्ति । स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं है यूपराकल, एतस्य वित्तात् । 'विद् ज्ञाने' । एतस्य कर्मणो विद्धि विदितार्थी भव । कतमं तत्कर्म चेत् । अघि त्वा स्थास्यति । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधि उपरि यूपस्त्वां स्थास्यति । यूपमनक्ति । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' । देवस्त्वा। देवः त्वां हे यूप, सवित्रा मध्वा मधुस्वादेन आज्येन आनक्त म्रक्षयतु । चषालं प्रतिमुञ्जति । सुपिप्प-लाभ्यः । पिप्पलं फलम् । शोभनफलाभ्य ओषधीभ्यो-र्थाय त्वाम् प्रतिमुञ्जामीति वाक्यशेषः । उच्छ्रयति । द्यामग्रेण । यूपस्य महिमोच्यते । द्यां द्युलोकम् अग्रेण अप-स्पृशः पृष्टवानसि । आ अन्तरिक्षं मध्येनाग्राः । 'प्रा पूरणे' । आ अप्राः । आपूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्येन । पृथिवीं उपरेण । उपरमित्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन तेन प्रदेश उच्यते यूपस्य । अद्र ऐहीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

म० 'प्रथमशकलं चांप्रेणीरसीति' (का॰ ६।२।१९)।
यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति स्त्रार्थः । हे यूपशकलं,
लमग्रेणीरित अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत
इस्रिंगणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे
प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यंग्रेणीः पुरःसरः । किंभूतस्लम् ।
उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वर्यूणां स्वावेशः मुखेनावेशयितुं शक्यः
ते होनं यूपावटे मुखेनावेशयन्ति लघुलात् । स लमेतस्य
कर्मणो वित्तात् । कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं
तत्कर्म । यत् यूपः लामिध स्थास्यति लदुपर्यवस्थानं करिध्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः । 'देवस्य लेखनत्तीति' (का॰
६ । ३ । २) यूपमिति शेषः । यूपदेवस्थम् । हे यूपः
सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन ला लामनक्तु ।
मध्वा । अनित्यमागमशासन्मिति नुमभावः । 'चषालमुभयः

तोऽकं प्रतिमुद्धति सुपिप्ण्लाभ्य इति' (का॰ ६।३।३-४)। अध उपिर चाज्येन लिप्तं चपालं यूपाये स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चपालं, लां यूपस्याये प्रतिमुद्धामीति रोषः। किमर्थम्। ओष्धीभ्यः बीद्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् । किंभूताभ्य ओष्धीभ्यः। सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः। (का॰ ६।३।७) द्यामयेपेत्युच्छ्रयतीति । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः। यूपदेवत्यम् । यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप, लमयेणाप्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानिस । स्पृशतेर्छक्षः 'शल इगुपधादिनटः क्सः' (पा॰ ३।९।४५) इति क्सप्रत्ययः। मध्येन मध्यभागेनान्तिरक्षमा अप्राः आपूरितवानिस । 'प्रा पूरणे'। अपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदंहीः दही-कृतवानिस ॥ २॥

तृतीया।

या ते धामन्युदमस् गर्मध्ये यत्र गावो भूरि-ग्रङ्गा अयासः । अत्राह तर्दुरुगायस्य विष्णोः पर्मं प्रमर्वभारि भूरि ॥ त्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोष्विनि पर्युहामि । त्रह्मं ह्र्इ क्षत्रं हुङ्हा-श्रुहिङ्ह प्रजां हर्इ ॥ ३ ॥

उ० मिनोति या ते धामानि । 'डुमिज् प्रक्षेपणे' । त्रिष्टुप् यूपदेवत्या । यूप उच्यते । यानि- ते तव संबन्धीनि धा-मानि । स्थानजन्मज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः । स्थानानी-हाभिप्रेतानि । उश्मिस कामयामहे । गमध्ये गमनाय । यानि त्वदीयानि स्थानानि कामयामहे । वयं गमनायेति यद्द-त्त्योगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमहंति । तत्र तेषु स्थानेषु । गावो रश्मयः । भूरिश्द्रङ्गा बहुदीप्तयः । ज्वलन्नामसु श्रङ्गा-णीति पठितम् । अयासः अयनाः गन्तारः । अत्राह तदुरु-गायस्य विष्णोः । अत्रशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे परोक्षत्वात् । अह इति विनिग्रहार्थीयः । तत्र चैतद् उरुगायस्य महागते-विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं पदमादित्यमण्डलाख्यमर्वा-चीनं भारि भाति । तकारस्य स्थाने छान्दसो रेफः । भूरि बहुप्रकारम् । पांसुभिः पर्यूहति । ब्रह्मवनि त्वा व्याख्यातम् । पर्यूषति । ब्रह्मद्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म् 'या त इति मिनोतीति' (का॰ ६।३।८) अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः । यूपदेवत्या त्रिष्ठुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप्, या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्ये गन्तुं वय- मुइमसि उइमः कामयामहे । 'तुमर्थे से-' (पा॰ ३।४।९) इत्यादिना । गच्छतेस्तुमर्थे कध्येन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्यदात्तः । उइमसि 'वश कान्तौ' लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्र- सारणे 'इदन्तो मसि' (पा॰ ७।९।४६) इति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किंच यत्र

येषु तव स्थानेषु गावो रइमयः। अयासः अयन्तीति अयाः 'अय गतो' गन्तारो वर्तन्ते। सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इस्थः। किंभूता गावः। भूरिश्रज्ञाः भूरि वहु श्रक्तं दीप्ति-र्येषां ते भूरिश्रज्ञाः। प्रज्वलज्ञामसु श्रुज्ञाणीति पठितम्। अहेस्रेवार्थे। विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदिस्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति। तकारस्थाने छान्दसो रेफः। यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते। किंभूतस्य विष्णोः। उरुगायस्य 'गाङ् गतो' गानं गायः उरुगीयो गतिर्यस्य। महागतेरिस्थः। यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्त्यतेऽसाबुरुगायस्तस्य। ताहशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप, लमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः। 'ब्रह्मवनि खेति पाण्सुभिः। ब्रह्म द्र्णेहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति' (का॰ ६।३।१०—११)। द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये (अध्या॰ ५ क० २७) व्याख्याते॥ ३॥

चतुर्थी ।

विष्णोः कर्माणि पश्यत् यतौ ब्रतानि पस्पुशे। इन्द्रंस्य युज्यः सर्खा ॥ ४ ॥

उ० वाचयति । विष्णोः कर्माणि । द्वे गायग्यौ वेष्णव्यौ । हे क्रित्वजः, विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतः । तसि-प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम् । यतो येवीयैः । व्रतानि । व्रतमिति कर्मनाम । आधानपश्चसोमप्रभृतीनि कर्माणि आत्मिन । पस्पशे 'स्पश्च वन्धने' बद्धवान् । विष्णुहिं अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम् । यद्वा विष्णोवीर्याणि पश्यत । येवीयैंस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुस्र्याणां स्वानि स्वान्य-प्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान् । किंच यश्च विष्णुः इन्द्रस्य सखा वृत्रवधादिषु कर्मसु । कथंभूतः सखा । युज्यः 'युजिर् योगे'। योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः ॥॥॥

म० 'विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वार्ष्धमिति' (का०६।३।१२)। यूपं स्ष्ट्रष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति स्त्रार्थः। द्वे वैष्णव्यो गायत्र्यो मेधातिथिदृष्टे। हे ऋिलजः, विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माण सृष्टिसंहारादिचरितानि यूपं पर्यत। यतो यैः कर्मभः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिक्कर्माणि पस्परो बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः। 'स्परा बन्धने' स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः ससामित्रम्। यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पर्यत यतो यैवीर्यैर्वतानि आधानपञ्चसोमादीनि कर्माणि पस्परो आत्मिन बद्धवान् । यद्वा यैवीर्यैर्वतानि कर्माणि अग्निवायुस्यीणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्थेवं पस्परो निबद्धवान् । श्रीष्टं समानम् ॥ ४॥

पश्चमी।

तद्विष्णोः पर्मं पद्भं सदी परयन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्॥ ५॥

उ० चपालमुदीक्षते । तद्दिष्णोः । तदः प्रतियोगिनात्रपूर्वं यद्दृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावं च तद्दिष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
पण्डिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविवृतसंपुटाः । कथंभूतं पदं
पश्यन्ति । दिवीव द्युलोकमध्यगतिमव । चक्षुः आदित्यमण्डलम् । आततं विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षुदेवहितम्'इति च।यद्वा।यद्वृत्तसंबन्धो द्वितीयोर्धर्चः प्रथमः
कियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः तद्दिव
चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा
पश्यन्ति पण्डिता अधियज्ञविदः ॥ ५ ॥

म० 'तिद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति' (का०६। ३।१३) यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। स्रयः विद्वांसो वेदान्तपारगाः विष्णोः तत्परमं पदं खरूपं सदा पश्यन्ति । कीदशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिनाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डल-माततं विस्तारितम् । इवोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ००क०४२) 'तचक्षुर्देवहितम्' (अ०३६ क०२४)॥ ५॥

षष्ठी।

परिवीरसि परि त्वा देवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमान्भरायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरेस्यैष ते प्रथिव्यां छोक औरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

उ० परिव्ययति । परिवीरसि । 'व्येज् संवरणे' इत्यस्य क्ष्मस्ययार्थे किपि संप्रसारणम् । असाभिः परिवीतः परिवारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि । अतः परिव्ययन्तां त्वां हे यूप । दैवीर्विशः 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः । व्वत्मसादाच्च परिव्ययन्ताम् परिवारयन्तु इमं यजमानं रायो धनानि । मनुष्याणां मनुष्याणां मध्ये । निर्धारणे पष्टी । स्वत्मवगृहति । दिवः स्नुरसि । द्युलोकस्य त्वं स्नुः पुत्रोसि । द्युलोकाद्वर्षति तस्माद्यूपो जायते यूपात्स्वहरित्यनया प्रणा- खिकया दिवः स्नुः स्वरः । द्वादश उपशयस्तं निद्धाति । एष ते तव प्रथिव्यां लोकः आश्रय-स्थानमित्यर्थः । 'पश्चवे यूपमुच्छ्यन्ति' इति श्रुतिः । यूपस्य पश्चना भवितव्यमित्यत् आह । आरण्यस्तव पश्चः ॥ ६ ॥

म॰ 'त्रिगुणा त्रिच्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिचयपति परिवीरसीति' (का॰ ६।३।१५)।

त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या रशना रजुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति स्त्रार्थः । यूपदैवत्यं यजुः । हे यूप, लं परिवीरित परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि । यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि । 'व्येञ् संवरणे' इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे किपि संप्रसारणम् । किंच दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः प्रजाः मरु-द्रणादयः ला लां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवी-र्विशः पशवः ला परिव्ययन्ताम् । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतेः । किंच मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु । यद्वा मनुष्या-णामिति निर्धारणे षष्टी । मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परिव्ययन्ताम् । 'यूपशकलमस्यामवगृहत्युत्तरे-णाभिष्ठां दिवः सूनुरसीति' (का०६।३।१७) अष्टासे यूपस्य यास्त्रिरिमसमीपे स्थिता सामिष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां खरुनामकं शकलमवस्जेदिति सूत्रार्थः । हे खरो, लं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि । द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः। 'वर्षि-ष्टाइक्षिणं वितष्टं द्वादशं निद्धालेष त इति' (का० ८ । ८ । २३) । यूपैकादिशनीपक्षे विषिष्ठायूपाद्क्षिणभागे वितष्ट-मष्टासिं द्वादशं यूपं निद्धाति स्थापयति न तु निखनतीति स्त्रार्थः । यूपदेवत्यम् । हे यूप, पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु 'पश्चवो वै यूपमुच्छ्यन्ति' (३। ७ । ३ । ४) इति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह । ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

उपावीर्स्युपं देवान्दैवीर्विशोपार्गुरुशिजो वहि-तमान । देवं त्वष्ट्वसुं रम ह्व्या ते खद्न्ताम् ॥ ७॥

उ० तृणमाद्ते । उपावीरसि । उप समीपे अवस्थितः अवित रक्षतीत्युपावीः द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः । पशुमु-पस्पृशति । उपदेवान् उपागुः उप गच्छन्तु देवान्प्रति । देवीविंशः । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः । कथंभूतान्देवान् । उशिजः मेधाविनः । विह्नतमान् वोदृत-मान् । वहन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यङ्गभाव-मुपगच्छन्तः । हे देव त्वष्टः, वसु रम पशुलक्षणं वसु रमय । णिचो लोपश्छान्दसः। ह्व्या ते स्वदन्ताम् । एवं त्वष्टारमुक्त्वा अथेदानीं पशुमाह । ह्व्या हवींचि ते त्वदीयानि स्वदन्ताम् । 'स्वद स्वर्दं आस्वादने' । णिचो लोपः । आस्वादयन्तु देवा इति शेषः ॥ ७ ॥

मः 'उपावीरसीति तृणमादायेति' (का॰ ६।३। १९) हे तृणविशेष, लमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः।

यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवृति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्धितीयः सखा लम्सीत्यर्थः । 'तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति' (कार्व ६।३।२०)। गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यत्रं स्थितं पर्छं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । दैवीर्विशः पश्चो देवानमीषोमा-<mark>दीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः'</mark> <mark>इति श्रुतेः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'छन्दसि छुङ्क</mark>िटः' (पा० 🔁 । ४ । ६) इति । कालमात्रे छुङ् । 'इणो गा छुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः । किंभूतान्देवान् । उदिाजो मे<mark>धाविनः । यद्वा हर्वीषि कामयमानान् वहन्तीति वह</mark>यः अतिवह्नयो वहितमास्तान् । यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पञ्ज्यार्था त्वष्टारमाह । है देव लष्टः, त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । 'छन्द-स्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११०) इति शपोऽप्यार्धधातुकसं-<mark>ज्ञत्वाण्णिचो लोपः। एवं</mark> त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह। हे पशो, ते तव हव्या हवीं पि खदन्ताम् । 'खद खाद आखादने'। स्वादूनि भवन्तु । यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः । पूर्वविष्णचो लोपः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

रेवेती रमध्वं वृह्सपते धारया वसूनि । ऋतस्य वा देवहविः पारीन प्रतिमुञ्जामि धर्षा मार्चषः ॥८॥

उठ रेवती रमध्वम्। लिङ्गच्यत्ययः। हे रेवन्तो धनवन्तः। प्रावः, रता भवत। त्वमिष बृहस्पते धारय निश्चलीकुरु वस्ति पश्चलक्षणानि । पश्चं वद्माति । ऋतस्य त्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां हे देवहविः पशो, पाशेन प्रतिमुद्धामि । प्रतिपूर्वी मुद्धिर्वन्धने वर्तते । बद्मामि । एवं पश्चं संवोध्याथ मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति । धर्षा मानुषः। धर्षेति विकरणव्यत्ययश्चान्दसः । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः। धृष्णोतु शक्नोतु शामियतुं मानुषः। यहा यसाद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हिवः, पाशेन प्रतिमुद्धामि बद्मामि तसाद् धृष्णोतु त्वां मानुषः॥ ८॥

म० रिवर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्यः। रेवन्तः 'रेवन्तो हि पशवः' (३।०।३।१३) इति श्रुतेः
हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पश्चवः, यूयं यजमानग्रहे रमध्यं
संक्रीडध्यम् । एवं पश्चमुक्त्वा बृहस्पतिमाह । हे बृहस्पते, हे
ब्रह्मन्, वस्ति पश्चलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु । 'ब्रह्म वै
बृहस्पतिः पश्चो वसु' (३।०।३।९३) इति श्रुतेः ।
'द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा श्रङ्गमिदक्षिणं वधात्यृतस्य त्वेति' (का०६।३।२६)। अवयवद्योपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्वा नागपाशं कृत्वा
श्रङ्गयोरन्तराले पशुं बधाति कथम्। अभिदक्षिणं दक्षिणश्चङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुश्चेदिति स्त्रार्थः । हे देवहितः देवानां
ह्वीह्प पशो, ऋतस्यावस्यंभाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य

पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुखामि वश्नामि । प्रतिपूर्वो मुखतिर्वन्धने वर्तते । एवं पद्यं संवोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा । 'विष्टुषा प्रागल्भ्ये' विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता धृष्णोतु शमयितुं शकोतु पाशेन वद्धत्वादिति भावः । संहि-तायां 'द्यचोऽतिस्तिङः' (पा०६।३।१३५) इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥८॥

नवमी।

देवस्य त्वा सिवतुः प्रस्वेऽिश्वनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनिन्म । अङ्ग्य-स्त्वौषेधीभ्योऽतुं त्वा माता मन्यतामतुं पितानु भ्राता सगुभ्योऽतु सखा सर्यूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षांमि ॥ ९ ॥

उ० यूपे बझाति पशुम् । देवस्य त्वा व्याख्यातः। अझीपोमाभ्यां जुष्टमभिरुचितं नियुनिष्म निबझामि । पशुं प्रोक्षति । अद्यास्त्वौषधीभ्यः । हे पशो, अत्यः त्वामारभ्य ओपधीभ्यश्च आरभ्य आदितः सर्वं संपद्यते । अझीपोन्माभ्यां त्वां जुष्टमभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । अमुनेवार्थं श्रुत्या स्पष्टयति 'इद््षंह यदावर्षत्यथौषधयो जायन्ते' इत्यादिकया । अनुत्वेति व्याख्यातम् । इह त्वेवं संबन्धः । अन्य आरभ्य अझीपोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो, प्रोक्षमाणं त्वां मात्रादयोऽनुमन्यन्तामिति ॥ ९ ॥

म्० 'देवस्य त्वेति यूप इति' (का॰ ६।३।२७)
यूपे पशुं वध्नातीति शेष इति स्त्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां
जुष्टमिभरुचितं पशुं नियुनिज्म निवध्नामि । व्याख्यातमन्यत् ।
'अद्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति' (का॰ ६।३।३०)
हे पशो, अद्यः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यख्यः । अद्भिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किंभूतं
त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतं दभैरपामुत्पृतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्लेव । स्वमातृभिक्षताभ्यां तृणोदकाभ्यां
पशोरत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तदाह तित्तिरिः 'अद्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्यो होष ओषधीभ्यः संभवति'।
किंच हे पशो, एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां, तथा
पिता द्यौरनुमन्यताम् , सगर्भ्यः समानगर्भे उदरे भवः सोदरो
भ्राता अनुमन्यताम् । सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सहत्
अनुमन्यताम् ॥ ९॥

द्शमी।

अपां पेरुर्स्यापी देवीः स्वदन्तु स्वातं चित्स-देवह्विः । सं ते प्राणो वातेन गच्छताॐ समङ्गीन यजेत्रैः सं यज्ञपंतिराशिषा ॥ १० ॥

उ० आस्ये उपगृह्णाति । अपां पेरः । अपां पानशील-

स्त्वमिस हे पशो । अधस्ताद् प्रोक्षति । आपो देवीः । आपो देव्यः स्वदन्तु आस्वादयन्तु उक्षयन्त्वेनं पशुम् । को गुण इति चेत् । स्वात्तंचित्सहेवहविः । आस्वादितं हि सत् शोभनं देवानां हविः पशुलक्षणं भूयात् । पशुं समनक्ति । सं ते प्राणः । संगच्छतां ते प्राणः वातेन हे पशो, सम-ङ्गानि यजन्नैः । संगच्छतां हे पशो, तवाङ्गानि यजन्नैः यागैः । संयज्ञपतिराशिषा संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वरुशाखाभ्याम् ॥ १० ॥

म० 'अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णतीति' (का॰ ६।३।३१) पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः । पशुदैवतम् । हे पशो, त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि । पिवतीति पेरुः <mark>औणादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत इदं</mark> पिबेल्यर्थः । 'आपो देवीरिल्यधस्तादुपोक्षतीति' (का॰ ६। ३ । ३२) पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः । हे पशो, आपोदेवीः अब्रुपा देव्यः खदन्तु भक्षयन्तु । यद्वा आपोदेव्यः खदन्तु पश् यन्तु । को गुण इति चेत् । खात्तं चित् । चिदिखव्ययं हेर्थे । हिं यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं खात्तमाखादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अग्र्यस्वेलादिमन्त्रत्र-येणोपरिष्टान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् । तदाह 'उपरिष्ठात्प्रोक्षत्यपरिष्ठादेवैनं मेध्यं करोति पाययसन्तरत एवैनं मेध्यं करोसधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति'। 'उत्तरमाघारमाघार्य पशुं पूर्व ० -समनक्ति ललाटा ऐसश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ ६। ४। २) उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वागेव भाले अंसयोः श्रोण्योश्च जुह्वैव पद्यं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः । पशुदैवतयज्षि । ललाटाजनमन्त्रः है पशो, ते तव प्राणो बाह्यन वातेन संगच्छताम् । अथां-सयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः संगच्छ-न्ताम् । इज्यन्त इति यजत्राः । अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगच्छताम् ॥ १० ॥

एकादशी।

घृतेनाक्तो पुश्र्भ्स्नायेथा एरेवेति यर्जमाने प्रियं धा आविश । उरोर्न्तरिक्षात्मजूर्देवेन वातेनास्य ह्विष्-स्त्मना यज् समस्य तन्वा भव । वर्षो वर्षीयसि युक्ते युक्तपति धाः स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

उ० पशोर्छलाटमुपस्पृशिति धृतेन । स्वस्शासावुच्येते । घृतेनाक्तौ म्रक्षितौ भवन्तौ युवां पश्चन् । पूजनार्थे बहुव-चनम् । पश्चंस्त्रायेथां पालयेथाम् । यजमानं वाचयित । रेवति । वाग्वै रेवती । हे वाक् रेवति धनवित । यजमाने त्रियं धा आविश । अस्मिन् यजमाने त्रियमभित्रेतं धाः धेहि आविश च यजमानम् । उरोर्महतोऽन्तरिक्षाच गोपायेति शेषः । सज्देवेन वातेन । समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा । किंच अस्य पशुलक्षणस्य हविषः त्मना यज आत्मना यज । 'मन्नेष्वाड्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समस्य तन्वा भव । संभव चास्य पशोः तन्वा शरीरेण । एतदुक्तं भवति । यजमानरूपेण पशुरूपेण वा त्मना भूत्वात्मनेव यज । हे रेवित, पश्चाच तृणमुपास्यति । वर्षो वर्षीयसि तृणमुच्यते । हे वर्षो वर्षप्रभव । अथवा विस्तीर्ण । वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे । यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि । जुहोति । स्वाहा देवेभ्यः । जुहोति देवेभ्यः स्वाहा । हे यज्ञषी ॥ ११ ॥

म० 'खरुमादायांक्त्वोभो जुह्नमे ताभ्यां पशोर्ठलाटमुप-स्प्रशति घृतेनाक्ताविति' (का॰ ६। ४। १२)। विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्नमे घृतेनांक्ला ताभ्यामसिखरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति स्त्रार्थः । स्वरुशासदैवतम् । हे स्वरुशासौ, युवां घृतेनाकौ सन्तौ पर्रान् । बहुवचनं पूजार्थम् । एतं पद्यं त्रायेथां पाल-येथाम् । 'रेवति यजमान इति वाचयतीति' (का॰ ६। ५। ११)। यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् 'वाग्वै रेवती' इति श्रुतेः (३ । ८ । १ । १२) हे रेवति धनवति वाग्देवते, यजमाने ऽस्मिन् प्रियमभिष्रेतं धाः धेहि । 'बहुलं छन्दस्यमा-ङ्योगेऽपि' (पा॰ ६।४। ७५) इत्यडभावः । आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किंच हे रैवति, वातेन देवेन सज्ः समानप्रीतिभूत्वा उरोविंस्तीणीदन्तरिक्षायजमानं गोपा-येति शेषः । किंचास्य पशुलक्षणस्य हविषा त्मना आत्मना यज् । 'मन्त्रेष्वाङ्गयादेरात्मनः' (पा॰ ६।४। १४१) इति आकार-लोपः । किंचास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव । हैं रेवति, यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वा त्मना च यजेतिं तात्पर्यार्थः । 'पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षायसीति' (का॰ ६ । ५ । १५) । शामित्रस्य पश्चात्प्रागयं तृणमुपास्यति हस्त-स्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विश्वसनीयस्य पशोर्भमिस्पर्शपरि-हारार्थमिति सूत्रार्थः । तृणदेवतम् । हे वर्षो, वर्षादुत्पनं वर्षुः तत्संबोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण, यहा वर्षो विस्तीर्ण, वर्षी-यसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपति यजमानं धाः धेहि । 'देवेभ्यः खाहेति जुहोतीति' (का॰ ६। ५। २४) मन्त्रयोरथैंक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति'॥११॥

द्वादशी।

माहिर्भूमी प्रदांकुर्नमंस्त आतानान्वी प्रेहि । घृतस्य कुल्या उर्व ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥ उ० नियोजनी चात्वाले प्रास्पति । माहिर्भूः । रज् हच्यते। मा सर्पाकारा भूयाः। मा च पृदाकुर्भूयाः। पृदाकु-रजगरः। पत्नीं पशुंप्रति नयन्वाचयति । नमस्त आतान। पत्नी नमस्कारादिराशीर्भिर्यं प्जयति। नमस्तव हे आतान यज्ञ। ध्यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्यते' इति श्रुतिः। अन्वी प्रेहि। अन्वी अपृच्यतोऽन्यस्मिन् अनाश्रितोऽन्यस्मिन् प्र इहि प्रेहि प्रगच्छ आसमासेः। घृतस्य कुल्या उप। कुल्या नद्यः घृतनदीरुपतिष्टमानाः प्रेहि । बह्नत्र घृतमित्यभि-प्रायः। ऋतस्य पथ्या अनु । ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि-भवाः पथ्याः घृतकुल्याः। सन्नाज्यपृपदाज्यकुल्योपलक्षणार्थे घृतकुल्याग्रहणम् । अनु प्रगच्छ ॥ १२ ॥

म० 'वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भू-रिति' (का॰ ६। ५। २६) वपा अप्यते याभ्यां ते वपा-श्रपण्यो काष्ट्रविशेषो ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुवन्धनरजुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति स्त्रार्थः । रज्जुदेवत्यम् । हे रज्जो, त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः । पृदाकुः अजगराका-रापि मा भूः। 'पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति' (का॰ ६।६।१)। पादौ निज्येते क्षात्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थं उदककलंशः । पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् । पान्नजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थी जलकलशो हस्ते यस्याः सा पानेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गाईपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नय-न्सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति स्त्रार्थः । यज्ञदेव-त्यम् । आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः । 'यज्ञो वा आतानो यज्ञ एंहि तन्वते' (३।८।२।२) इति श्रुतेः। हे आतान यज्ञ, ते तुभ्यं नमः । त्वमनर्वा रात्रु-रहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयर्ति वधार्थमित्यवी नास्त्यवी यस्यासावनवी । 'अनवी प्रेहीत्यसपत्नेन मेहि' इति श्रुतेः । 'अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृन्यो वा अर्वा भ्रातृ-व्यापनुत्त्ये' इति तित्तिरिवाक्यात् । किंच ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ । सान्नाय्यपृषदाज्यकुत्योपलक्षणार्थं घृतकुत्याग्रहणम् । अत्र यहे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः॥ १२॥

त्रयोदशी ।

देवीरापः शुद्धा वोद्वर् सुपरिविष्टा देवेषु सुप-रिविष्टा वृयं परिवेष्टारो भूयासम् ॥ १३ ॥

उ० एवं यज्ञं स्तुत्वाथेदानीमपः प्राह । हे देव्यः आपः, शुद्धाः सत्यः वोद्वं वहत यज्ञम् । सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो निविष्टाः पानेजनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति संबन्धः । किंच वयं सुपरिविष्टाः देवेष्वितीहाप्यनुवर्तते । देवेषु मध्ये-ऽवस्थिताः तरेव सुपरिविष्टा देवेः तेषामेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारो भूयास्म वयमित्याशीः ॥ १३ ॥ म्० एवं यइं स्तुत्वेदानीमापः स्त्यन्ते । अर्धमन्देवत्यमर्धमाशीर्देवत्यम् । हे आपो देव्यः, यूयं देवेषु वोढूं पशुमिति
शेषः । एनं पशुं देवान्प्रति वहत प्रापयत । 'वह प्रापणे' अस्य
छुङ्कि तिङ्कि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किंभूता यूयम् ।
शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपिरिविष्टाः साधु पिरतः सर्वतो
निविष्टाः पान्नेजनीपात्रे । किंच वयमि सुपिरिविष्टाः देवेष्विति
पदमिहाप्यनुवर्तते । वयमि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः
सुपिरिविष्टाः तिर्पताः संतस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

वार्च ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्किस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभि ते शुन्धामि मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्रिं ्स्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

उ० पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथालिङ्गम् । वार्च ते शुन्धामि वार्च तव शोधयामि उदकेन उन्द्रनेन । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढ्शब्देन शिक्षमुच्यते । पायुशब्देन हदनप्रदेशः । चरित्राः पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्लेभिरिति चरित्राः । चरित्रशब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

म्० 'पशोः प्राणाञ्छन्धति पत्नी मुखं नासिके चछुत्री कणीं नाभि मेढूं पायुं पादान्स एंह्रस्य वाचं ते छन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ ६।६।२—३)। पत्नी पछुसमीप उपविद्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं छन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति स्त्रार्थः। पछुदेवन्सानि। हे पशो, अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं छन्धामि शोधयामि। एवमभेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियं चछुरिन्द्रियं शोजेन्द्रियं नाभि नाभिच्छिदं मेढूं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्स्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि छन्धामि॥ १४॥

पञ्चदशी।

मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां चक्ष्यस्त आप्यायता एश्रोत्रं त आप्या-यताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्टा-यतां तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः । ओषेषे त्रायस्व स्विधिते मने ए हि एसीः ।। १५ ।।

उ०अध्वर्युयजमानौ पश्चमाप्याययतः। मनस्ते मनः ते तव आप्यायतां हे पश्चो । एवं वागादीन्यपि व्याख्येयान्यङ्गानि। यत्ते क्रम् । यत् तव हे पश्चो, कूरं विकृतमशान्तं वा। यचावयवरूपमास्थितम् अध्यवसितम् शमित्रा यत्र स्थितः शिमितेत्यर्थः । तत् आप्यायताम् निष्ट्यायताम् । 'ष्ट्ये संघाते'। संहतं भवतु संहननं भवतु । तत्ते शुध्यतु । तच तव शुध्यतु । जघनेन पशुमुदकं निनयतः । शमहोभ्यः शं सुखम् अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः अस्माकमस्त्विति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अमेण नाभि तृणं निद्धाति । ओषधे त्रायस्व व्याख्यातः । प्रज्ञात्तयाऽभि-निद्धाति । स्वधिते मैनम् । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

F HALLOWP

म० 'शेषेण यजमानस्य शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिर इति' (का॰ ६।६।४-५)। पानेजनशेषेण यज-मानः चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरआदङ्गान्यनुषिञ्चतः । तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः । पशुदेवतानि हे पशो, ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गलादस्य विनियोग उक्तः । षाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गा-देव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्त इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कणौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु । 'यते ऋरमिस्यक्वानीति' (का॰ ६।६।६) । सर्वोङ्गान्यविश्वित्वान्यस्थिः। हे पशो, यत्ते तव ऋरं वन्धननिरोधादिकं ऋरमस्माभिः कृतं यच आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवा-प्यायतां शाम्यतु । किंच तत्सर्वं निष्ट्यायतां संहतं भवतु । 'ध्ये संघाते' अनुनं भवलित्यर्थः । तत्सर्वे तव शुध्यतु शुद्धं भवतु । 'शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति' (का॰ ६।६।७) पशोर्जघनदेशे पानेजनशेषमुभावपि निषिच्चतामिति सूत्रार्थः। अहो भ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः । 'उत्तानं पशुं कृलाप्रेण नाभिं तृणं निद-धात्योषध इति' (का॰ ६।६।८)। नामेरप्रेऽङ्कलचतुष्टये तुणं निदध्यादिति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः (अ०४ क॰ १)। 'स्विधत इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्त्वेति'। (का॰ ६।६।९)। प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृता-क्तयासिधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृ-णामुद्रख्यं छिन्दादिति सूत्रार्थः । एनं पशुं खिधते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

षोडशी।

रक्षसां भागोऽसि निरेस्त् ए रक्षे इदमहर् रक्षोऽभितिष्ठामीदमहर् रक्षोऽवैबाध इदमहर् रक्षो-ऽधमं तमो नयामि । घृतेने द्यावाप्टथिवी प्रोणी-वाथां वायो वेस्तोकानामिप्रराज्येस्य वेतु स्वाहा स्वा-होकृते उद्ध्वनेभसं मारुतं गेच्छतम् ॥ १६॥

ु उ० रक्षसां भागः । व्याख्यातम् । अपास्यति । निरस्तर्र् रक्षः । 'असु क्षेपणे' निक्षिप्तं रक्षः । यजमानोऽभितिष्ठति ।

इदमहम् । यदेतन्णमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभिति-ष्टामि । न केवलमभितिष्टामि किंतर्हि, इदमहं रक्षः अवा-चीनं बाधे। एवमेव इदमहं रक्षः अधमम् अध्यानलक्षणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रपण्यावाच्छादयति वपया। घृतेन द्यावापृथिवी । वपाश्रपण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यासे उच्येते। हे द्यावापृथिच्यो, युवां घृतेन उदकेन आत्मानं प्रोर्णु-वाथाम् । 'ऊर्णुज् आच्छादने' । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिमाणाभिप्रायमेतत् । तथाचोक्तम् । 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्युपक्रम्य 'आहुतिपरिमाणमिदं जगदिति'। तृणाममध्वर्युराहवनीये प्रास्यति। वायो वेः तोका-नाम् । हे वायो, वेः । 'विद ज्ञाने' अस्य 'दश्च' इति रूत्वे कृते रूपम् । विद्धि अवगतार्थी भव । स्तोकानां विप्रुषां वपा-संबन्धिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपामभिघारयति । अग्निराज्यस्य । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य घृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतमेतद्भविभवतु । वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति । स्वा-हाकृते। हे वपाश्रपण्यौ युवां स्वाहाकृते सत्यौ आहुतिभा-वमुपगते सत्यो अर्ध्वनभसम् अर्ध्व नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तमूर्ध्वनभसं आकाशं मारुतं वायुं वा गच्छ-तम् प्राप्तुतम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

म० 'अप्रश्ंसव्ये कृता दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनिक लोहितेन रक्षसामिति' (का॰ ६।६।९)। यत्तृणं नाभ्यप्रे स्थापितं तस्य छित्रस्य तृणस्यात्रं वामहस्तेन धृला दक्षिणहस्तेन मूलं ध्ला तिद्वगुणीकृत्यात्रे मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्ते-नाड्यादिति स्त्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् । हे लोहिताक्त तृण, त्वं रक्षसां भागोऽसि । 'निरस्तमित्यपास्यतीति' (का॰ ६।६। १०)। लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः । यदाज्ञ-विघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम् । 'इदमहमित्यभिति-ष्ठति यजमान इति' (का॰ ६।६।११)। उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः । यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्कम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किंतु अहमिदं रक्षोऽवबाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नारायामि । किंच अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तिनकृष्टं तमो नरकं नयामि प्राप-थिवी इति' (का॰ ६।६। १२)। पश्र्दराद्वपां निष्कास्य तया वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः । वपाश्रप-ण्योर्चावापृथिव्यावध्यस्त उच्येते । हे द्यावापृथिवी, युवां घृते-नोदकेनात्मानं प्रोण्वाथामाच्छादयेथां परस्परम् । 'अर्णुक् आच्छादने'। आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । तथा चोक्तं 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामत इत्युपकम्याहुतिपरिणामिदं जगदिति । तृणायं चाध्वर्युर्वायो वेरिति' (६।६।१५)। वामहस्तभृतं तृणात्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः। वायुदेवत्यम्।

हे वायो, तं स्तोकानां वपासंविन्धनां विशुषां वेः कर्मणि पष्टी। स्तोकान्विद्ध जानीहि ज्ञात्वा च पिवेत्यर्थः। ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । 'विद् ज्ञाने' इत्यस्य छि मध्यमैकवचने 'दश्व' (पा० ८। २। ७५) इति दस्य रुत्वे कृते रूपम् । अड-भाव आपः। वेः विद्धि । 'वपा एं सुवेणाभिघारयत्यित्रराज्यस्येति' (का० ६। ६। १७) । अत्रिराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिवतु खाहा सुहुतमस्तु । 'हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यित प्राचीं विशाखां प्रतिचीमितरां खाहाकृते इति' (का० ६ । ६ । २८) वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाह-वनीय एव क्षिपेत् । तत्प्रकारः विशाखां द्विश्वज्ञां प्राग्यां क्षिपेदितरामेकश्वज्ञां प्रत्यग्यामिति स्त्रार्थः । स्वाहोकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्रामुतां । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य । किंभूतम् । ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तं नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

इदमापः प्रवहताव्यं च मर्छ च यत् । यची-भिदुद्रोहार्नृतं यचे शेपे अभीरणम् । आपी मा तस्मादेनसः पर्वमानश्च मुञ्चतु ॥ १७॥

पुठ चात्वाले मार्जयनते इदमापः । त्र्यवसाना महापक्किर्व्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपनिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत । किंच अवदं च
अवदनीयं च यत् अभिशापादि मलं च यत् यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यच्चाभिदुदोहानृतम् ।
'दुह जिद्यांसायाम्' । यद्पि चाभिदुग्धवानस्मि असत्यमुचार्य । यच्च शेपे अभीरुणम् । आक्रोशेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम् । अनपराधी हि न विभेति ।
यद्वा अभिद्धनाति छिनत्ति कर्माणि यदुचरितं सत् तदभीरुणम् । आपः मां तस्मात् एनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु ।
पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्जतु पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२९)। सर्वे ऋत्विजश्वात्वालसमीपेऽद्भिरात्मानमम्युक्षन्तीति स्त्रार्थः। अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्किः पावमानश्वान्तः पादः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्किः। हे आपः, इदं पश्चसंज्ञपनिमित्तं पापं प्रवहत। किंच यचावयमवदनीयमभिशापादि यच मलं शरीरलमं प्रसिद्धं तच प्रवहत अपनयत। किंच यदहमनृत्रमसल्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्वरध्यानिस् 'द्वह जिघांसायाम्' यचाहमभीरुणं विमेतीति भीरुर्नभीरूपमनपराधिनमनपराधिनमपराधी हि विमेति एवंविधं शेपे शपितवानस्य। अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुच्चतु पृथकु-वन्तु प्रवमानश्व सोमो वायुर्वा तस्मात्पापानमां मुच्चतु ॥ १७॥

अष्टादशी ।

सं ते मनो मर्नसा सं प्राणः प्राणेर्न गच्छताम् । रेडस्युग्निष्ट्रां श्रीणात्वापस्त्वा समेरिणन्वातस्य त्वा ध्राज्ये पूष्णो रक्षां उष्मणो व्यथिपत्त्रयुतं द्वेषः १८

उ० पशुहृद्यमभिघारयति । सं ते मनः । संगच्छतां ते तव मनः मनसा । अनेन पृषदाज्येनाभिघारितम् । संग-च्छतां च प्राणः प्राणेन पृपदाज्येनाभिघारितस्य पशोः प्राणः। वसां गृह्णाति रेडिस । रिपतिर्हिसार्थः । या त्वं रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च पूष्णः श्रुतिः प्रति-पाद्यति । रेडसीति लेलयेव हियुः । लेलयशब्दश्चाल्पव-चनः अग्निष्टा श्रीणातु । यां च त्वामग्निः श्रपयन् श्रीणाति भूयसीकरोति । आपः त्वा समरिणन् । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन् । रिणातिर्विभर्सर्थे । आपो हि पच्यमा-नेभ्यः पश्चक्रेभ्यः यं रसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां त्वां वातस्य धाज्ये । गृह्णामीति शेषः । धानिर्गतिः । वातस्या-न्तरिक्षेण गतिभवित्विति । पूष्णो र ्ष् हो । पूषा आदितः। रंहतिर्गत्यर्थः। आदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि। जन्मणो व्यथिपत् । जन्मा अन्तरिक्षम् । तिद्धं ब्रह्मण ऊप्मेव । अन्तरिक्षार्धं च वसा गृह्यते । होममन्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । जन्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्री शक्तिस्तां व्यथिषत् व्यथतु । इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वा-तिरिक्ता भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायु-सूर्ययोरिप स्वकर्मक्षमता भवति । तसादुच्यते वातस्य त्वा भ्राज्या इत्यादि । प्रयोति । प्रयुतं द्वेषः । 'द्विष अप्रीतौ'। निवृत्तं पृथग्भूतं । वसाया द्वेषः ॥ १८ ॥

म० 'सं ते मन इति हृदयमभिषार्य सर्वमिति' (का॰ ६ । ८ । ६) जुहूस्थेन पृषदाज्येन पूर्व हृदयमभिघार्य तूणी सर्वं पशुमिधारयेदिति स्त्रार्थः । हृदयदेवल्यम् । हे हृदय, ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभि-घारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः । 'रेडसीति वसां गृहीत्वेति' (का॰ ६।८।१२) । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रव-विशेषो वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः । वसादेवत्यम् । हे वसे । त्वं रेट् असि । रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् । रिष्टासि हिंसि-तेवाभासि अल्पत्वात् । पूष्णोऽल्पत्वं श्रुसोक्तम् । 'रेडसीति लेलयेव हि यूरिति' (३।८।३।२०) लेलयाशब्दश्वाल्प-वाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु 'श्री पाके' क्यादिः । श्रप-यन् भूयसीं करोति । यद्वाघिराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किंच आपः त्वा त्वां समरिणन् 'रो बधे गतौ' त्रयादिः । अत्र रिणातिर्विभर्द्यर्थे । समभरत्रपुणन् । यद्वा आपः त्वां समरि-णन् सम्यक् प्रामुवन्तु । त्व शोषो मा भूदित्यर्थः । आपो हि

पञ्चमानेभ्यः पश्वक्षेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते । तां लां गृह्णामीति शेषः । किमर्थम् । वातस्य ध्राज्ये गत्ये वात-स्यान्तरिक्षे गतिर्भवलिति । तथा पूष्णो रंह्ये आदित्यस्य गर्ये । रंहतिर्गसर्थः । आदिसस्य दुलोके गतिर्भविति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्धर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किंच जन्मणो व्यथिष्यत् । जन्मान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण जन्मेव जन्मा-णमन्तरिक्षं वसा व्यथरतु कर्मणि षष्टी । यद्वा व्यत्ययेन प्रथ-मार्थे षष्टी । ऊष्मा व्यथिष्यत् व्यथतां । वसां पीला तृष्णा-<mark>धिक्येन यथा सीदित । वसारूपं हिवस्तथाविधं भविल्</mark>यर्थः । हि वसा गृह्यते होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात्। इयं वसाऽन्तरिक्षस्य तृप्तिं कृलातिरिक्ता भवलिल्यर्थः । अन्त-रिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवलाद्वायुसूर्ययोरिप स्वकर्मक्षमता भवति तसादुच्यते वातस्य ते ध्राज्या इत्यादि । 'व्यथ भयचलनयोः' अस्य 'लिडर्थे लेट्' (पा॰ ३ । ४ । ७) इति । लेटि 'सिब्ब-हुलं लेटि' (पा॰ ३ । ४ । ३४) इति । सिप्प्रलये 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति । तिप इकार-लोपे 'लेटोऽडाटौं' (पा०३।४।९४) इति अडागमे व्यथिषदिति रूपम् । 'द्विरभिघार्य प्रयुतिमिति पार्श्वेन सर्ऐसूज-ल्यसिना वेति' (का॰ ६।८। १२) वसां द्विरिमघार्य पार्धे-नासिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति स्त्रार्थः । द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशाद्धृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

घृतं घृतपावानः पिबत् वसी वसापावानः पिबतान्तरिश्चस्य हुविरेसि स्वाहो । दिशेः प्रदिशे आदिशो विदिशे उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहो ॥ १९॥

उ० वसां जहोति । घृतं घृतपावानः । वसायां हि घृतं विद्यते द्विरभिघारणस्य विहितत्वात् । अतएवमाह । घृतं पिवत हे घृतपावानः । 'धेट पाने' । 'आतो मनिन्क्वनिप्' हत्यादिना वनिप् । पातार उपभोक्तारः । वसां पिवत हे वसायाः पातारः । हे वसे, त्वम् अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमेतद्धविर्भवतु । दिशो व्याघारयति । दिशः प्रदिशः । अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्कृत्वादिति कात्यायनः । अतएवं व्याख्या । दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा । आदिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । उद्दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा ।

म० 'वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति' (का० ६। ८। १०)। वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः। वैश्वदेवं यजुः। वसाया द्विरिभघारितलाद्धृतमस्ति तत्र। अत एवमाह। हे घृतपावानः, घृतं पिवन्तीति घृतपावानः 'पा पाने'। 'आतो मानिन्' (पा० २। २। ७४) इलादिना विनिप्। घृतस्य पातारो देवाः, यूयं घृतं पिवत। हे वसा-१४ य० उ०

पावानः वसायाः पातारो देवाः, यूयं वसां पिवत । एवं देवानुक्ता वसामाह हे वसे, लमन्तरिक्षस्य हिवरिस खाहा सुहुतमस्तु । 'दिशो व्याघारयित वसाशेषेण वाजिनविदिति' (का॰ ६ । ८ । २१) । यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणमुक्तं तथे- त्यर्थः । तद्यथा 'दिशो व्याघारयित दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुक्तमाभ्यां मध्ये पूर्वाधें चेति' (का॰ ४ । ४ । १ ६ – १७) । षट् दिग्देवतानि अत्र 'खाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क् लादिति' (का॰ ४ । ४ । १८) वचनात् खाहा सर्वत्र युज्यते । दिग्भ्यः खाहा प्रदिग्भ्यः खाहा आदिग्भ्यः खाहा विदिग्भ्यः खाहा उद्दिग्भ्यः खाहा सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सुहुतम- स्लिखर्थः ॥ १९॥

विंशी।

पेन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निद्दीध्यदैन्द्र इंदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवे त्वष्टभूरि ते स्भ्समेतु सर्वक्ष्मा यद्विष्ठरूपं भवति । देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २०॥

उ० पशुं संमृशति । ऐन्द्रः प्राणः । इन्द्र आत्मा तस्य स्वभूतः प्राणः ऐन्द्रः प्राणः । अस्य प्रशोः अङ्गे अङ्गे । वीप्सा । यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु । निदीध्यत् 'दीधीङ् दीप्ति-देवनयोः' इत्यस्य धातोर्दधात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः । निधीयते निहितः । ऐन्द्रश्चास्य उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः निहितः । एवं तावदनेन यजुषा पश्चङ्गेषु प्राणं दत्वा अथेदानीं देवत्वष्टरित्यादिकायास्त्रिष्टुभोधेचेन त्वष्टारमाह । त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे । हे देवत्वष्टः, भूरि ते स्ंभूत्मतु । बहुप्रकारं तव संबन्धि रूपं यहिकृतमसिना तत्संगत्य एकी-भवतु । कथंभूतम् । सलक्ष्म समानलक्षणं सत् यहिषुरूपं भवति तत्समेत्विति संबन्धः । एवं त्वां हे पशो, प्राणे-श्चाङ्गेश्चानेन मन्नेण कृत्स्नीकृतं सन्तं दवीकृतं सन्तं देवत्रा यन्तम् देवान् प्रति गच्छन्तम् । अवसे अवनाय प्रीत्ये । सखायः समानल्यानाः पश्चः अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु त्वां मातापितरश्च । बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २०॥

म० 'ऐन्द्रः प्राण इति पशुर्भसंमृशतीति' (का॰ ६ । ९ । १) पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः । इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' । अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्तमानात्कर्मणि छेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन 'छेटोऽडाटौ' (३ । ४ । ९४) इत्यद् । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः 'धीङ् आदरानादरयोः' । 'अङ्ग इत्यादौ च' (पा० ६ । १ । ११९) इत्यङ्गशब्दस्य एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान्दला लष्टारमाहः। लाष्ट्री त्रिष्टुप् हे लष्टः लष्ट्रनामक देव, यत् पश्वङ्गजातं सल्क्ष्मा

समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुप्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्य-गेकीभवतु । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा०८।१।६) इति समित्यस्य द्वित्वम् । पुनः पद्यमाह । हे पशो, एवं प्राणेः स्वाङ्गे-श्वानेन मन्त्रेण दढीकृतं देवत्रा यन्तं देवानप्रति गच्छन्तं ता त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो मातापितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । अवसे अवितुं प्रीणयि-तुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २०॥

एकविंशी।

समुद्रं गंच्छ खाहान्तरिक्षं गच्छ खाहा देव ए संवितार गच्छ खाहा मित्रावर्रणो गच्छ खाहा-होरात्रे गंच्छ खाहा छन्द्र एसि गच्छ खाहा द्या-वाष्ट्रियिवी गच्छ खाहा युझं गंच्छ खाहा सोमं गच्छ खाहा दिव्यं नभी गच्छ खाहामि वैश्वानुरं गंच्छ खाहा । मनो मे हादि यच्छ दिवं ते धूमो गंच्छत स्वार्जीति: पृथिवीं भस्मनापृण खाहा ।। २१ ।।

उ० प्रतिप्रस्थातोपयजित । समुद्रं गच्छ । हिवरुच्यते । समुद्रं गच्छ तर्पणायेति होषः । एवमुक्तरेष्विप योज्यम् । सुद्धं विमृष्टे मनो मे मम हार्दि हृद्ये गच्छ निवक्षीहि । निवध्यमानो हि स्वादायतनात्र च्यवते । 'तथोहोपयष्टात्मानं नानुप्रवृणिक्त' इति श्रुतिः । स्वरं जुहोति । दिवं ते । स्वरं च्यते । द्युलोकं तव धूमो गच्छतु । कृष्ट्ये स्वज्योतिः । स्वः-शब्देनादिस्योऽभिधीयते । ज्योतिः आदिस्यं गच्छतु तव । पृथिवीं च भस्मना आपृण आपूर्य स्वाहा ॥ २१ ॥

म० 'प्रतिप्रस्थातोपयजित गुडतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।९।१०) अनुया-जेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेका-दश्धा तिर्यक्प्रच्छिय प्रतिमन्त्रं जुहोतीति स्नार्थः । हे हवि-र्गुडावयरूप, लं समुद्रादिनामकान्देवान्गच्छ प्राप्तुहि । तर्पणा-येति शेषः । खाहा सुहुतमस्तु । 'प्रतिवषद्भार एंहुला मनो म इति सुखोपसर्शनमिति' (का०६।९।११) प्रतिवषद्भार-मेकैकं हुला सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति स्नार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह, हार्दि हृदयसंबिध्य मे मनो यच्छ निवधीहि । निवद्धं मनो हि खादायतनात्र च्यवते । 'अनुयाजान्ते खर्छ जुहोति दिवं ते धूमः इति' (का०६।९।१२) खरुदैवतम् हे खरो, ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्ये । तव ज्योतिः ज्वाला खः आदिलं गच्छतु । खः ज्वदेनादिलोऽभिधीयतेऽन्ति-रिक्षं वा । मस्मना पृथिवीमापृण समन्तात्पूर्य । खाहा सुहुत-मस्तु ॥ २१॥

द्वाविंशी ।

मावो मौषधीर्हि एसीर्धाम्ने धाम्नो राजंसती वरुण नो मुखा । यदाहुरव्या इति वरुणेति शर्पा-महे तती वरुण नो मुखा । सुमित्रिया न आपु ओषध्यः सन्तु दुर्भित्रियस्तसी सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं चे व्यं द्विष्मः ॥ २२ ॥

उ० हृद्यशूलमुपगृहति । मापो मौपधीः । इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृद्यशूलं शुक्समवैतीत्युक्तम् । अत <mark>एवमुच्यते । मा</mark> हिं्सीरपः माच ओपधीः हिंसीः । इ<mark>दानी</mark>ं वरुणमाह । हे वरुण राजन्, धाम्नोधामः। धामशब्दः स्था-नवचनः । यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्विभीमः ततः ततः नोऽस्मान्विमुञ्ज । यदाहुः गायत्री वारुणी अनवसाना । यदा-हुरह्या इति अह्या गोनाम । प्रकरणादिहानुबन्ध्या-विषयं बहुवचनम् । अनृबन्ध्याबहुत्वे अर्थवत् । एकानूब-न्ध्यापक्षे तु पूजार्थम् । यहेदस्मृतिलोकवाक्यान्याहुः अध्या अवध्या अहन्तव्या वन्द्याः पूजनीया इति । इतिकरणो वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। वयं तु हे वरुण इति शपा-महे । इतिः करणप्रदर्शनार्थः । शपतिहिंसार्थः । एवमनेन विधिना हिंसाः अझ्याः अतएव वयं याचामहे । ततो वरुण नो मुख । ततस्तस्मादेनसो वरुण, नः अस्मान्विमुख । अथाभिमन्नयते । सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः । नः अस्माकं आप ओषधयश्च सन्तु । दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वे-नावस्थितास्तसे सन्तु योऽसान्द्वेष्टि शत्रुः यं च शत्रुं द्विषमो वयम् ॥ २२ ॥

म० 'अभ्यवेल शुक्ताईसन्धो हृदयश्रूलमुपगृह्ति शुगिति तमिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति' (का॰ ६ । १० । ३) जले प्रविरय आलब्धस्य पर्शोर्ह-दयस्यं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलसं शुष्काईभूप्रदेशयोः सन्धौ निगृहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्रा-भ्यामिति स्त्रार्थः । हृदयशूलदैवतं यजुः । हे हृदयशूल, लमपो जलानि ओषधीश्व मा हि॰्सीः। 'घाम्रो धाम्नः सुमि-त्रिया न इत्युपस्पृशनत्यप इति' (का॰ ६। १०। ५) सर्वे ऋिंक्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति स्त्रार्थः। वरुण-देवतं यजुः । हे राजन् वरुण, धाम्नो धाम्नः यस्माद्यसात् लदीयपाशसमन्वितातस्थानात् वयं बिभीमस्तस्मात्तस्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । यदाहुः । वहणदेवत्या गायत्री अवसान-हीना । अझ्या इति गोनाम प्रकरणादिहान्बन्ध्याविषयम् । बहुवचनमन्बन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत् । एकानूबन्ध्यापक्षेतु पूजार्थम् । अह्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अह्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति । इतिकरणेन वाक्यस्यार्थम-भिनयेन दर्शयति । हे वरुण, वयं तु इति शपामहे । इतिकर्णं प्रदर्शनार्थम् । शपतिर्हिसार्थः । इति एवमनेन विधिना अझ्या हि स्मः । अतएव लां याचामहे हे वरुण, ततस्तरमाद्झ्या वध-जातादेनसो नोऽस्मान्मुञ्च मोचय । सुमित्रियाः आपः ओषध-यश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रलेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभ-यात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रलेनाव-स्थिताः सन्तु । धान्नो धान्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा । सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामिभमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥ एवमन्नीषोमीयः पद्यः समाप्तः ।

त्रयोविंशी।

हविष्मंतीरिमा आपो हविष्माँ २ आ विवासति। हविष्मन्देवो अध्वरो हविष्माँ २॥ अस्तु सूर्यः २३

उ० वसतीवरीर्गृह्णाति । 'हविष्मतीः' अनुष्ठुप् लिङ्गोक्त-देवता । हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः । 'यत्र वै यज्ञस्य शिरिइछद्यते तस्य रसो दुत्वापः प्रविवेश' इत्येतद-भिप्रायम् । हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमान आवि-वासति । विवासतिः परिचर्यायाम् । परिचरणं छुश्रूषा । इमा आपः हविष्मान् हविषा संयुक्तो देवोध्वरो यज्ञः आभि-रिद्धः । हविष्मान् अस्तु सूर्यः । एतस्मै वै गृह्णाति य एप तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥

म० अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां यहणमभिधीयते । 'अप्तीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरी-प्रहण ऐस्यन्दमानानामनस्तमितेऽस्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरेजानश्चेद-नीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कु-षी एं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हिवष्मतीरिति' (का॰ ८। ९। ७। १०) अमीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनुस्तंगते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाहसतीवरीसंज्ञानां सीमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रवि-रस्तं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीयहणम् । निनहनीयो निखननीयो निनाह्यः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीप-स्थितस्य यष्ट्रमीणिकाद्वहणम् । खर्ये अन्नस्य यज्ञकर्त्रलाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वस-तीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः । अनुष्टबलिङ्गोक्तदेवता । हवि-ष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीईविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासित वसतीवरीः परिचरित । विवासितः परिचर्यायाम् । 'यत्र वै यज्ञस्य ज्ञिरोऽच्छियत तस्य रसो दुलापः प्रविवेश' (३।९।२।१) इति श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम् । ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्त आभिरिद्धिरिखर्थः । किंच सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदा-नाय तृप्त्यर्थं च हविष्मान्हंविःसंपन्नोऽस्तु भवतु । एतसी वै

ग्रह्णाति य एष तपति' (३।६।२।१२) इति श्रुतेर्वसतीव-रीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥२३॥

चतुर्विशी।

अम्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदिस सादयामीन्द्राग्यो-भीग्रधेयी स्थ मित्रावर्षणयोभीग्रधेयी स्थ विश्वेषां देवानां भाग्रधेयी स्थ । अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ २४ ॥

उ० शालाहार्यमपरेण निद्धाति । अग्नेर्वः । अग्नेः वो युग्मान् अपन्नगृहस्य । पद्यतेरेतद्र्पम् । अग्नीणम् (?) । अपति-तगृहस्येति पर्यायः । सद्सि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः निकटस्थाने साद्यामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निद्धाति । इन्द्राप्त्योः संबन्धिनो भागस्य धार-यित्र्यः स्थ हे आपः । उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निद्धाति । मित्रावरुणयोभीगधेयी स्थ । आग्नीध्रे निद्धाति । विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ । ऋक् अमूर्याः । अब्देवत्या गायत्री । अभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्या आपः उप समीपे । सूर्यस्येति विभक्तित्र्यत्ययः । याभिर्वा सूर्यः सह । अथापि समुच्चयार्थे भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । याभिश्वाद्धिः सूर्यः सह याति ता आपः नः अस्माकं हिन्वन्तु । हिन्वतिस्तर्पणार्थः । तर्पयन्तु अध्वरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

मo 'अमेर्व इति निद्धाति शालाद्वार्यमपरेणेति' (काo ८। ९। ११) नूतनगाईपत्यात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासा-दयतीति सूत्रार्थः । चलारि यज्ंष्यब्देवत्यानि । हे वसतीवर्यः, वो युष्मान् अमेः शालाद्वार्यस्य सदिस सीदन्खस्मिनिति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि । किंभूतस्याग्नेः । अप-त्रगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य । अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः । 'दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरचेदिश्रोणौ निद्धातीन्द्राभ्यो-रिति' (का॰ ८।९।१८) शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरां-दाय शालादक्षिणद्वारेण नीलोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः, यूयमिन्द्राभ्योः इन्द्रामिदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । 'नामरू-पभागेभ्यः खार्थे धेयप्रत्ययः' (पा० ५ । ४ । ३६) 'केवल-मामक-' (पा॰ ४।१।३०) इत्यादिना डीप्। 'उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति' (का० ८ । ९। २१—२२) पूर्वविदन्द्रास्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तर-वेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवरी-संज्ञका आपः, यूयं मित्रावरूणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ । 'विश्वेषां देवानामित्यामीध्र इति' (का० ८।९।२३) उत्तरवे-दिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायामीधीयस्य पश्चान्निद्ध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यः, यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ । इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः ऋक् अब्देवत्या गायत्री

याः प्रसिद्धा अमूरीहरयो वसतीवर्याख्या आपः । उपसूर्ये सूर्य-समीपे स्थिताः। विभक्तिव्यखयः। याभिर्वा । वाशब्दः समुचये। याभिश्वाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्यरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु । हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

हुदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्यीय त्वा। ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रो यच्छ ॥ २५ ॥

उ० सोममुपावहरति। हृदे त्वा। सौम्य चुष्टुप् ब्रह्मपीया। बह्नये निश्चयात्मिकाये । कामाय एतन्मम स्यादिति। त्वां सोममुपावहरामि। दिवे त्वा। हे सोम, देवलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम, त्वामुपावहरामि । त्वं चोपावहतोऽभिष्ठुत अर्ध्वमिममध्वरं यज्ञं कृत्वा दिवि देवलोके देवेषु च होत्राः। वपद्वारयाजिनोऽब्रह्मप्यो होत्रा उच्चन्ते। यच्छ निब्रह्मीहि॥ २५॥

म० 'आज्यासादनात्कृलेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निद्धाति हृदे लेति' (का॰ ९।१।५) आज्यासादनप-र्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विसंस्य तदर्भं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निद-ध्यात् । अर्मनां स्थूलो भागो मुखमिति स्त्रार्थः । सोमदेवत्या-नुष्टुप् । हे सोम, हदे बुद्धे निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै ला लामुपावहरामीति शेषः । मनसे संकल्पविक-ल्पात्मकाय लामुपावहरामि । लाशब्दानामावृत्त्या कियावृत्ति-र्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये लामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमु-खेभ्यो देवेभ्यस्ततृप्तये लामुपावहरामि । यद्वायमर्थः । हे सोम, हृदे हृद्यवन्त्रो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च लामुपावहरामीति होषः । एतदर्थे तित्तिरिः 'स वा अध्वर्युः सोममुपावहर-न्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवै-तेन करोति मनसे लेल्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे ला सूर्याय लेलाह देवेभ्य एवैतेन करोलेतावतीवें देवतास्ताभ्य एवैन् एं सर्वाभ्य उपावहरतीति'। किंच एवमुपावहतोऽभिषुतश्च लिमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्तमा-नेषु देवेषु होत्राः वषद्गारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ निवधी-हि॥ २५॥

षड्विंशी ।

सोम राज्ञ न्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह विश्वा-स्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्विग्नः समिधा हवें मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोतां प्रावाणो विदुषो न युझं शृणोतु देवः संविता हवें मे स्वाही ॥ २६॥ उ० किंच हे सोमराजन्, विश्वा सर्वाः त्वं प्रजा उपावरोह् अधितिष्ठ आधिपत्याय राज्याय। विस्वज्योपतिष्ठते। विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादादिभिः । जुहोति । शृणोत्विद्यः। त्रिष्ठुप् लिङ्गोक्तदेवता। शृणोत्वनुजानात्विद्यः। समिधा समित्पूर्विकयाहुत्या। हवमाह्यानम्। मे मम। शृण्वन्त्वापः धिपणाश्च वाचः धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वा। देवीर्देव्यः। चशव्दः समुचयार्थः। श्रोता प्रावाणः। यूयमिप शृणुत हे प्रावाणः। कथमिव विदुपो न यज्ञम्। उपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारो नकारः। विदितार्थ इव परिष्टुकारिणो यज्ञम् । प्रत्यक्षकृतः पादो मध्यमपुरुपयोगात्। शृणोतु देवः सविता हवमाह्यानं मे मम स्वाहा सुहुतमस्तु। स्वाहा वागाह ॥ २६॥

म० किंच। हे सोम राजन्, विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः । 'विश्वास्त्वामिति विस्उन्योपति-ष्ठत इति' (का० ९ । १ । ६) ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्यो-पस्थापनं कुर्यादिति स्त्रार्थः । हे सोम, विश्वाः सर्वाः प्रजाः लामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिः प्रामुवन्तु । 'अभूटुषा रुशत्य-गुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोलिभिरिति' (का०। ९। २। २४) अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीत-माज्यं प्रचरणीसंज्ञया सुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः। त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता । अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु । आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समुचयार्थः । धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं श्रुण्वन्तु । 'चिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वा' (निरु० ।८।४) इति यास्कः । थियं सन्वन्ति ददति थिषणाः 'षणु दाने' तनादिः । तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् । हे प्रावाणः, अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत श्र्यात । 'तप्तनप्त-नथनाश्च' (पा॰ ७।१।४५) लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् । संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न । न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः । विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं श्रण्वन्ति तथा यूयं हवं श्रणुत । तथा सविता देवः मे मम हवं श्रणोतु । स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

देवीरापो अपांनपाद्यो न ऊर्मिहीविष्य इन्द्रिया-वान्मदिन्तमः । तं देवेभ्यो देवत्रा देत्त शुक्रपेभ्यो येषा भाग स्थ स्वाह्य ॥ २७॥

उ० अप्सु जुहोति । देवीरापः पङ्किरब्देवत्या । हे देव्यः आपः अपान्नपात्संज्ञकाः, यो वः युष्माकमूर्मिः अप्संघातः कल्लोलः हविष्यः यज्ञियः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते । इन्द्रियावान्वीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् । मदिन्तमः मद्यितृतमः तर्पयितृतमः मृष्टत्वेन । तम्भिं देवेभ्यो देवत्रा । 'देवमनुष्य–' इत्यादिना त्राप्रत्ययः । देवा-न्य्रति यायिनं दत्त प्रयच्छत । शुक्रपेभ्यः शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः । शुक्रादिसोमग्रहपातृभ्यो देवेभ्यः येषां च देवानां यूयं भागः स्थ भवत तेभ्यो दत्तेति संबन्धः ॥ २७ ॥

म० 'आपो गला देवीराप इल्पप्त जुहोतीति' (का ९ । ३। ७) यचतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गला जुहो-तीति सूत्रार्थः । अब्देवत्या पङ्किः पञ्चपदा चलारिंशद्वर्णा पङ्किः । अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपन्नमौ नवाणौ तेनैकाधिका खाहेति यजुः । हे आपो देवीः देव्यः, वो युष्माकमपानपात् अपत्य-रूपो योऽयमूर्मिरप्सङ्घातः कल्लोलोऽस्ति देवत्रा देवान्प्रति यायिनं तमूर्मि देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत । येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ । किंभूत ऊर्मिः । हविष्यः तथा इन्द्रिया-वान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान् । दीर्घरुछान्दसः । प्रीतः सन्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽखन्तहर्षकारी तर्प-यितृतमः । 'नाद्धस्य' (पा०८।२।१७) इति तमपि नुमागमः। किंभूतेभ्यो देवेभ्यः। शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम्। शुकादीन् सोमग्रहान् पिवन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः। यद्वा शकं दीप्तं सोमं पिवन्तीति । खाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु । यहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा । 'देवीरापो अपांनपादित्याहाहुत्या वै निष्कीय गृहातीति' ॥२०॥

अष्टाविंशी।

कार्षिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि । समापो अद्भिरंग्मत समोषधीभिरोषधीः॥ २८॥

उ० कार्षिरसि । अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः । चमसेनाज्यमपोहित कार्षिरसि । 'कृष विलेखने' । हे आज्य,
आकृष्टं त्वमसि । त्वं देवतया भिक्षतिमत्यर्थः । तेन
गृह्णाति । समुद्रस्य त्वा । 'आपो वे समुद्रः' इति श्रुतिः ।
वसतीवरीलक्षणस्याप्सु समुद्रस्य त्वाम् अक्षित्ये अनुपक्षीणताये उन्नयामि उद्गृह्णामि । वसतीवरीणां हि वर्धनाय एता
आपो गृह्णन्ते । संस्जन्ति । समापो अद्भिरम्मतः । संगच्छताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरद्विभिन्नावरूणचमसस्थाभिः संगच्छतां च ओषधीभिः वीहियवादिभिः । ओपथीः मुद्रमसूरादिकाः अपां करणभूतत्वादोषधीनामि तथोपयोगो भवत्वत्यभिन्नायः ॥ २८ ॥

म० 'कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति' (का॰ ९ । ३ । ८) । अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीक-रोतीति सूत्रार्थः । कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलिलानुष्टुप्छन्दः । आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं, लं कार्षिराकृष्टोऽसि देव-तया मिस्तितोऽसीत्यर्थः । यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्ग-

तशमलापनेतासि । तदाह तित्तिरिः 'कार्षिरसीलाह शमलमेवासामुपहावयतीति' । 'समुद्रस्य लेति तेन गृह्णातीति' (का॰
९ । ३ । ९) । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः, द्वे यजुषी अपि । 'आपो वै समुद्रः' (३ । ९ ।
३ । २७) इति श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै
अक्षीणलाय हे जल, ला लामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां
वृद्धौ जलमेतद्गृह्यते । 'प्रत्येत्य चालालस्योपिर मैत्रावरुणचमसं
वसतीवरीश्य स्ं 'स्यांयति समाप इति' (का॰ ९ । ३ । १२)
जलाशयात्प्रत्यागत्य चालालोपिर मैत्रावरुणचमसस्था
अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत संगच्छन्ताम् । गमेर्छकि तिक्ष्रियमबहुवचने शिप छप्ते 'गमहन—' (पा॰ ६ । ४ । ९८) इत्युप्धालोपे समग्मतेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः मुद्रमसूरादिका ओषधीभित्रांहियवादिभिः संगच्छन्ताम् अपां कारणभूतलादोषधीनामिप योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

यमी पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शर्थतीरिषः स्वाही ॥ २९॥

उ० जहोति। यममे। गायन्यामेयी। हे अमे, यं मर्त्यं मनुष्यं पृत्सु संग्रामेषु अवाः। अवते रक्षणार्थस्यैतदूपम्। अविस रक्षसि। वाजेषु। वाज इत्यन्ननाम। हिवर्र्ठक्षणेष्वन्नेषु अभ्युद्यतेषु। यं च पुरुषं जुनाः जुनातिर्गत्यर्थः। अभिगच्छिस। स पुरुषो यन्ता जिनात्यनं, तृजन्तमेतत् आद्युदान्तवात्। लब्धा सततं भवित । शश्वतीः शाश्वितकाः। इषः अन्नानि॥ २९॥

म० 'प्रचरणीस'्' सवमिष्ठोमे जुहोत्सभावे चतुर्ग्हीतं यममें (का॰ ९ । ३ । १६) इति अमिष्टोमसंस्थे कतौ प्रच-रणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्यास्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री मधु-च्छन्दोद्दष्टा । हे अप्ने, पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्लं मनुष्यं लमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा॰ ३।४।९७) इति सिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा०३।४। ९४) इल्राडागमे वा इति रूपम् । किंच वाजेषु वाज इल्पन-नाम । हविर्रुक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छिस । हवींषि प्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः । 'जु गतौ' श्राप्र-त्ययः 'इतश्च लोपः-' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्खस्लदनुप्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्य-न्नानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः छद् । स्वाहा सुहुतमस्तु । उक्थसंस्थे यममे इति मन्त्रेणाद्यं परिधि स्पृशेत् । षोडिशसंस्थे रराटीं स्पृशेत् । अतिरात्रे छिदः स्पृशेत् । अन्यसंस्थास हविधीनं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

देवस्य त्वा सिवतः प्रसिवेऽश्विनीर्वाहभ्यां पूष्णो हस्तभ्याम् । आदेदे रावसि गभीरिमिममं- ध्वरं कृधीन्द्रीय सुपूर्तमम् । उत्तमेनं पविनोर्ज-स्वन्तं मधुमन्तं पर्यस्वन्तं निग्राभ्या स्थ देवश्वर्त-स्तर्पयत् मा ॥ ३०॥

पुळ अदिमाद्ते। देवस्य त्वा व्याख्यातम् । आददे
गृह्णामि । रावासि । रासतेर्द्यानार्थस्य रावा । 'एतच्चेपद्वयं
रासतः' इति श्रुतेः । आहुतीनां च दातासि । गभीरं महान्तम् इमम् अध्वरं यज्ञं कृषि कुरु इन्द्राय इन्द्रार्थम् ।
सुपूतमम् । सुरुपसर्गः पूर्वः । 'पुज् अभिषवे' । अस्य निष्ठातकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमि प्रत्यये । अथ
कोर्थः । साधु अभिषुतम् अतिशयेन उत्तमेन उत्कृष्टेन पिवना
पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा । ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुस्वादुना रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना
रसेनोपेतम् अध्वरं कृधीति संबन्धः । निग्राभ्यास्थ वाचयित ।
निग्राभ्यास्थ । यस्मादिनदेण यूयं गृहीतास्तस्मान्निग्राभ्या
उच्यन्ते । यस्मादेवं बहुमाननामध्यप्रतिलम्भयुक्ता भवथ ।
देवेश्च श्रुतास्तस्माच्च बहुनामान्विताः सत्यः तर्पयत मां समासत्यासेन ॥ ३०॥

म० 'देवस्य लेखदिमादाय वाचं यच्छति प्राग्धिङ्कारात् स उपार् जुसवन इति' (का॰ ९।४।५।६) सोमाभिषव-हेतुमरमानं गृहीला हिङ्कारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽरमोपांशुस-वनसंज्ञः उपांग्रुप्रहाय सोमः स्यते येनेति स्त्रार्थः । देवस्य लेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावासि । 'रा दाने' रातीति' रावा वनिप् । आहुतीनां दक्षिणानां च दाता भवति । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु । 'श्रुश्र्णुपृकृत्रुभ्यइछन्द्सि' (पा० ६ । ४ । १०२) इति हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदशेन लयाहं सोममीदृशं करोमि । किंभूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुवृतं सुष्ठ सूयत इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्ठु अभिषुतत-मम् । निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः । तथा ऊर्जखन्तं मधु-सादेन रसेनोपेतं पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतं एवंविधं सोमं लयाहं करोमीत्यर्थः । 'निग्राभ्यासु वाचयत्यरस्येनानिगृह्य नित्राभ्या स्थेति' (का०९ । ४ । ७)। अभिषोतव्यस सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणासु बाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निप्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः । है आपः, यूरं निम्राभ्या निमाह्या अस्मा-भिर्नितरां प्रहीतव्याः स्थ भवथ । यस्मादिन्द्रेणीरिस यूरं प्रहीतास्ततो नियाभ्याः । हयहोर्भः । देवश्रतः देवैः श्रयन्ते ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी।

मनों में तर्पयत वार्च में तर्पयत प्राणं में तर्प-यत चक्कीं तर्पयत श्रोत्रं में तर्पयतात्मानं में तर्पयत प्रजां में तर्पयत प्रश्लमें तर्पयत गुणान्में तर्पयत गणा में मा वितृषन् ॥ ३१ ॥

उ० मनो में मम तर्पयत इति विस्तारः व्यासे नोक्तः। समासेनाह । आत्मानं पिण्डशरीरम् प्रजां पश्न् गणान्मनुष्यसंघातान् । गणाश्च मा वितृपन् । मद्रव्यदानेन प्रिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु । अनुरक्त-गणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१॥

म० एवं समासेनोक्ला व्यासेनाह । मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षः श्रोत्रं तर्पयत । मदीयानि मनःप्रमृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः । एवं व्यासेनोक्ला पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं
प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पश्र्न्गवादीन्गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत ।
मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन
पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु । अनुरक्तगणोऽहं
भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

इन्द्रीय त्वा वर्सुमते रुद्रवेत इन्द्रीय त्वादिस-वेत इन्द्रीय त्वाभिमातिन्ने । रुयेनार्य त्वा सोम-भृतेम्रये त्वा रायस्पोषुदे ॥ ३२ ॥

उ० सोमं मिमीते। इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते। मिम इति शेषः। इन्द्राय त्वा आदित्यवते मिमे। प्रातःसवनमा-ध्यन्दिनसवनतृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः। इन्द्राय त्वा अभिमातिश्चे मिमे। 'सपत्नो वाभिमातिः' इति श्रुतिः। सपत्नस्य हन्ने। श्येनाय श्येनरूपिण्ये गायण्ये त्वां सोमस्ते। 'हम्रहोर्भश्छन्दस्ति' इति हस्य भकारः। सोमहते सोमसा-हज्यें गायज्ये मिमे। अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायो धनं तस्य पोषो वृद्धिस्तं ददाति यस्तस्मै रायस्पोषदे। अभिशब्देनान्न गायज्यभिधीयते भक्तिश्चतेः 'अथैतान्यभिक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायन्ती' इति ॥ ३२ ॥

म् 'उपाएंश्च्यसवने सोमं मिमीत इन्द्राय ला वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृलः प्रतिमन्त्रमिति' (का॰९।४।८) उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति स्त्रार्थः । पञ्च यज्ञंषि सौम्यानि । तत्राद्यम् हे सोम, इन्द्रायेन्द्रार्थं ला लां मिमे इति शेषः । किंभूतायेन्द्राय । वसुमते वसवोऽस्य

सन्तीति वसुमान् तसै । वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेस्थिः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्थेति रुद्रवान् तस्यै रुद्रनामकमास्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् । आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम, ला लां मिमे । अथ तृतीयम् । अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्यै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम, लां मिमे । 'सपलो वा अभिमातिः'
(३ । ९ । ४ । ९) इति श्रुतेः । अथ चतुर्थम् । सोमं हरतीति
सोमहृत् तस्यै । 'हम्रहोर्भरछन्दिस' (पा० ८ । २ । ३२) इति
हस्य भः । सोमाहरणकर्त्रे र्येनाय र्येनपक्षिरूपाये गायत्र्ये हे
सोम, लां मिमे । 'गायत्री र्येनो भूला दिवः सोममाहरत्'
(६ । ९ । ४ । १०) इति श्रुतेः । अथ पञ्चमम् । रायस्पोषदे
रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्यै धनपृष्टिदात्रेऽसये हे सोम, लां मिमे ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-रिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृष्यार्थे दात्रे वीचः ॥ ३३ ॥

उ० मितालम्भनम्। यत्ते सोम। सौमी विपरीता बृहती। श्रुत्युक्तमस्य मन्नस्य कारणं निदानम् । यदा किल देवानां हिवरभूत् सोग्नः तदेषु लोकेषु तिस्रस्तन्विन्यद्धात् । तासामनेनाप्तिः क्रियते । यत्ते तव हे सोम, दिवि धुलोके ज्योतिः। यच्च पृथिव्यां ज्योतिः। यच्च उरौ विस्तीणें अन्तिरिक्षे तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा असौ यजमानाय अस्य यजमानस्य संवन्धिनि यत्ते उरु विस्तीणे कृत्स्नं शरीरमात्मनः कृषि कुरु । ऋत्विजां च राये दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं कृषि कुरु स्वकीयम्। किंच। अधिवोचः अधिवृहि। दान्ने यजमानाय । कृत्स्नोऽहमागत इति ॥ ३३ ॥

म० 'यत्त इति मितालम्भनमिति' (का०९।४।९)
मितस्योपां ग्रुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति
सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टाणों
द्वितीयतुर्यों द्वादशाणों पादो सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ निदानमुक्तम् 'यदा सोमो
देवानां हविरभूत्तदा तिसः स्वतन्रेषु लोकेषु न्यद्धादिति'
(३।९।४।९२)। तासां तन्नामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः
क्रियते । हे सोम, दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च
पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणं तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यज्ञमानाय । विभक्तिव्यत्ययः । अस्य यज्ञमानस्य यहे उरु विस्तीर्ण स्वश्रीरं कृषि ।
किच दात्रे अधि वोचः अधिकं ब्रूहि । यज्ञमानाय कृत्स्रश्रीरोऽहमागत इति वदेख्यैः । वचेर्छक्टि 'वचेरुम्' ('पा०७।४

२०) इति उमागमेऽडमावे च वोच इति मध्यमैकवचने हपम्। यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम्। हे सोम, त्रिषुयत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये। चतुध्यर्थं तृतीया। राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि। किंच दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि। यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवलिति॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

श्वात्रा स्थे <u>वृत्रतुरो</u> राधोगूर्ता <u>अमृतस्य पत्नीः ।</u> ता देवीर्दे<u>वत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः</u> सोमस्य पिवत ॥ ३४ ॥

उ० आसि ब्रित निमाभ्याः । श्वात्रा स्थ । उपिष्टाहु-हती निमाभ्या आपो देवताः । या यूयं श्वात्राः स्थ । श्वात्र-मिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भवथ । वृत्रतुरः । तुर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रस्य हृह्यः । राधोगूर्ता । राधो धन मुद्दिरन्तीति राधोगूर्ताः अमृतस्य पत्नीः अमृत-त्वस्य पालयित्र्यः ताः हे देवीः । 'वा छन्दसि' इति दीर्घ-त्वस् । देव्यः देवान् प्रति । इमं यज्ञं नयत प्रापयत । किंच अध्वर्युणा उपहूताः सत्यः सोमस्यापिवत ॥ ३४ ॥

म० 'श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चिति नित्राभ्या इति' (का॰ ९ । ४ १२) । सोमस्योपिर होतृचमसेनैव नित्राभ्या आसिञ्चतीति स्त्रार्थः । पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशाणेंऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः पादा यस्याः सा पथ्याबृहती । इयं द्यधिका । हे आपः, यूयमेवंविधाः स्थ भवथ । किंभूताः । श्वात्राः । श्वात्राः । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः । तृवंतिर्वधकर्मा । वृत्रंते देखं तृवंनित हिंसन्ति ता वृत्रतुरः । किपि 'राह्रोपः' (पा॰ ६ । ४ । २१) इति वह्रोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । 'गुरी उद्यमे' अस्मात् 'नसत्तनिषत्त-' (पा॰ ८ । २ । ६१) इत्यादिना कर्तरि को नत्वाभावश्व निपास्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्रयः । हे देवीः देव्यः, तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य । कर्मणि षष्ठी । सोमं पिवत ॥ ३४ ॥

पञ्चित्रंशी।

मा मेमी संविक्था ऊर्ज धत्स्व धिषणे वीडी-स्ती वीडयेथामूर्ज द्धायां पाप्मा हतो न सोम: ॥ ३५॥

उ० प्रहरति । मा भेः । हे सोम, मा भैषीः । मा संविक्ष्याः । 'ओविजी भयचलनयोः' । संपूर्वः कम्पनमभिष्रते । मा च त्वं कम्पनं कृथाः देवतर्पणार्थमहमभिष्रुणोमि । अतः जर्ज धत्स्व रसं धेहि । एवं सोमं संबोध्य अथेदानीं द्यावाप्टिथिव्यो संबोधयित । हे धिपणे हे द्यावाप्टिथिव्यो । वीड्वी सती वीडयेथाम् । वीड्वशब्दो दढवचनः । युवां स्वतएव दढे सत्यो वीडयेथां दढमात्मानं कुरुतम् । अस्मात् याज्याः उद्यतात् । किंच ऊर्जं रसं दधाथाम् । अस्मिन्सोमे अनेन उद्घावणा वज्रसंयुक्तेन पाप्मा यजमानस्य हतः नतु सोमः ॥ ३५॥

म० 'मा मेरिति प्रहरतीति' (का॰ ९।४।१५) उपां ग्रुसवनेनाइमना सोमे प्रहरेदिति स्त्रार्थः। अर्थ सौम्यमर्थं यावापृथिव्यम्। हे सोम, लं मा मेः मा मेपीः। शपो छिक छि हपम्। मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः। 'ओविजी भयचळनयोः' छिङ हपम्। यतो देवतर्पणायाहं लामिभपुणोमि अत ऊर्ज धत्स्व रसं घेहि। एवं सोमं संवोध्य यावापृथिव्यौ संवोध्यति । हे धिषणे हे यावापृथिव्यौ, युवां वीङ्वी सती वीड्येथाम् । वीड्यव्दो हडवचनः। दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद्वाव्याः। किंच ऊर्ज द्धाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे। अनेन तु वज्रसंस्तुतेन प्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः॥ ३५॥

षट्त्रिंशी।

प्रागपागुर्दगधराकसर्वतेस्त्वा दिश् आर्थावन्तु । अस्व निष्पेर समुरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

उ० नियामं वाचयति । प्रागपागुदक् । द्वाभ्यामृग्भ्यामुक्ति । तच्च देवाः संपादितवन्तः । तदेतहचाभ्युक्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागञ्जनाः । अपाक् अधराञ्चनाः । एवं सर्वतः त्वां दिशः आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु । दिग्वासिनो वा जनाः किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावन्तु । अम्ब निष्पर । हे अम्ब, प्राच्यादिविशेषदिगभिधाने निश्चित्य सोमं पर । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपम् । पूर्य स्वैर्भाने वेरेतं सोमम् । कि प्रयोजनमिति चेत् समरीविदाम् । 'प्रजा वा अरी' इति श्वतिः । संविदा संविदन्ताम् । अरीः प्रजाः । एतदुक्तं भवति । सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नाना-दिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥

म॰ 'प्रतिवर्ग निम्रामं वाचयति होतृचमसेऽल्पान प्रान्व वधाय प्राग्पागिति' (का॰ ९।४।२०) प्रतिप्रहारवर्ग होतृचमसमध्ये स्तोकान्सोमां ग्रुचिधाय प्राग्पागिति ऋग्द्रयं निम्रामसं यजमानं वाचयेदिति स्त्रार्थः । सोमदेवत्योष्णिक् । सोमो दिग्मिर्मेशुनमैच्छत्तच देवाः संपादितवन्तस्तदेतहचा-भ्युक्तम् । हे सोम, प्राक् प्रागञ्जनाः अपाक् अपागञ्जनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्जना उत्तराः अधराक् अधरा-ज्ञनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्तप्रदेशात्वा लामा-

धावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परसरं किं भाषमाणास्त्राः मिभधावन्तित तदाह । हे अम्ब हे मातः, निष्प स्वैभीगैः सोमं पूर्य । 'पृ पालनपूरणयोः' विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् । अरीः अर्थः प्रजाः संविदा संविदताम् 'प्रजा वा अरीः' (३।९।४।२१) इति श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्त्रित्यर्थः । इति भाष-माणास्त्रामागच्छन्तु । 'विद ज्ञाने' अस्माह्रटि तिङ प्रथमाबहु-वचने 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा० ७।१।५) इति झस्या-दादेशे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । 'समो गम्' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तङ् ॥३६॥

सप्तत्रिंशी।

त्वमङ्ग प्रशिक्षिषो देवः श्रीविष्ट मर्त्यम् । न त्वद्वन्यो मधवन्नस्ति मर्डितेन्द्व न्नवीमि ते वर्चः ३७ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

उ० त्वमङ्ग । हे इन्द्र, यतः त्वम् अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्र-प्रनाम । क्षिप्रं प्रश्न ्रियः प्रशंसिस । देवः सन् हे शिवष्ठ बलिष्ठ मर्सं मनुष्यं यजमानम् । अतः कारणात् न त्वत् न त्वतः अन्यः हे मधवन् धनवन् अस्ति विद्यते मर्डिता 'मृड सुखने' । सुखयिता यजमानानाम् । इन्द्र ब्रवीमि अत्यद्भुतं तव संबन्धि वचः वचनमार्षम् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये पष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

म० इन्द्रदेवला पथ्याबृहती गोतमदृष्टा। अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे शिवष्ठ अतिशयेन वलवन् इन्द्र, देवः दीप्यमानस्त्रं
मर्ल्य मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंसित स्तौषि । समीचीनोऽयं
यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुति करोषीत्यर्थः । 'शंसु हिंसासुत्योः' लिङ्थें लेट्ट मध्यमैकवचने सिवादेशः 'सिब्बहुलं लेटि'
(३।९।३४) इति सिप्प्रत्ययः तस्य 'आर्धधातुकस्येङ्वलादेः
(पा००।२।३५) इति इडागमः 'लेटोऽडाटों' (पा०३।
४।९४) इति सिपोऽडागमः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'
(पा०३।४।९०) इति सिप इकारलोपः । तस्य रुल्विसगौं षलम् । प्रशंसिष इति रूपम् 'तिङ्कतिङः' (पा०८।९
२८) इति सर्वानुदात्तलम् । किंच हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र,
मर्डिता 'मृड सुल्वने' मृडीति मर्डिता यजमानस्य सुलयिता लदन्यो नास्ति न विद्यते । अतो हे इन्द्र, ते तव वचः
लमेव सुल्यितेलेवंरूपं लदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥३०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

वाचस्पत्तेये पवस्व वृष्णी अ्ध्युभ्यां गर्भस्ति-पूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भागोऽसि ॥ १॥

उ० वाचस्पतये । उपांशुप्रहणस्य पुरोरक् । अनुष्टुप् प्राणदेवत्या । गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्व । 'प्राणो वै वाच-स्पतिः' इति श्रुतिः । वाचस्पतये प्राणाय पवस्व । पवनं गमनम् देवतार्था प्रवृत्तिः । वृष्णो अ्ंशुभ्यां गभस्तिपूतः । यस्त्वं वृष्णोर्विर्षितुः सोमस्यांशुभ्याम् अध्वयोंगभस्तिभ्यां पूतः । 'पाणी वै गभस्ती' इति श्रुतिः । द्वितीयं गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्व । देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न हादेवो देवांस्तर्पयितुमलम् । केषां देवानाम् । येषां व्वं देवानां भागोऽसि ॥ १ ॥

म० षष्टेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ब्रह्बब्रहणमन्त्रा उच्यन्ते । 'उपार्ंश्युं च यृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति' (का०९।४।२३) मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्तत्रैकैकेन मन्त्रेणोपां अप्रहमेकैकवारं <mark>गृह्णीयात् । उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयसादौ योज्यम् ।</mark> प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात्रष्टरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना । पूर्वोत्तरार्घयोरुपां ग्रुयहस्य प्रथ-मद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः । हे सोम, त्वं वाचसतये प्राणाय पवस्व गच्छ । 'पव गतौ' । 'प्राणो वै वाचसातिः' (४।१।१।९) इति श्रुतेः। यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा । विभक्तिव्यत्ययः । मन्त्रेण वाचः संबन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव । किंभूतस्त्वम् । वृष्णः वर्षितस्तव संब-निधभ्यामं ग्रभ्यां तो हि तत्र क्षिप्येते । तथा गभस्तिपतः 'पाणी वै गमस्ती' (४।१।१।९) इति श्रुतेरध्वर्योर्गमस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतराब्दो विच्छियां शुभ्यामित्य-नेनापि योज्यः । द्वितीयं गृहाति । हे सोम, देवः सन् देवेभ्यो-ऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न हादेवो देवांस्तर्पयितुमलम् । केभ्यो देवेभ्यः । येषां देवानां लं भागोऽसि तान्प्रति गच्छे-त्यर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया।

मधुमतीर्ने इवस्क्वि यत्ते सोमाद्यं नाम् जागृवि तस्मै ते सोम् सोमाय खाहा खाहोर्नुन्तरि-क्षमन्वेमि ॥ २ ॥

उ० तृतीयं गृह्णाति । मधुमतीः । मधुरखादोपेताः नः अस्माकम् इषः अन्नानि कृधि कुरु । गृह्यमाणः अंग्लून् सोमे निद्धाति । यत्ते सोम । यत् ते तव हे सोम । अदाभ्यं नाम । दश्लोतिर्हिसार्थः । अनुपहिसितं नाम । किं तत् सोमेति । जागृवि जागरणशीलं च अनुपहृतं मानुषे-

र्धमैं: । तसी ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्यु-क्त्वा निष्कामति । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम, त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृषि कुरु । 'यत्त इत्यात्तान्सोमे निद्धाति' (का०९।४।२८) इति स्वीकृतानंश्च्रत्सोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम, ते तव अदाभ्यमिहंस्यम् । दभ्गोतिहिंसार्थः । जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय-स्वाहा दत्तमस्तु । 'स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तिरिक्षमिति निष्क्रमणमिति' (का०९।४।३४) 'स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्क्रमेत'। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वोमि अनुगच्छामि ॥ २॥

तृतीया।

स्वार्कतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियभ्यो दिन्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्ट्र स्वाहा त्वा सुभव सूर्यीय देवे-भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवां एशो यस्मै त्वेडे तत्स-त्यस्पिद्धता भङ्गेन हत्तोऽसी फट् प्राणाय त्वा व्या-नार्य त्वा ॥ ३ ॥

उ० जहोति । स्वांकृतोऽसि स्वयं कृतोऽसि । स्वयं कृतो-सीति प्राप्ते छन्द्रिस यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोसि । 'प्राणो वा अस्येष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' इति श्रुतिः। स्वय-मुत्पन्नोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात् । दिव्येभ्यः देवेभ्यः पार्थिवेभ्यः द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाज्ञात् स्वयमुत्प-न्नोऽसि इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवं स्वतन्नोऽकृतकः तं मनः त्वाष्ट्र । मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्तोतु । 'प्रजा-पतिवैं मनः । प्रजापतिष्टाश्रुताम्' इति श्रुतिः । स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय । स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीति शेषः । हे शोभन, भव ग्रह । सूर्याय प्रागुपमार्ष्टि मध्यमे परिधौ । देवेभ्यः त्वा । देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वामुपमाज्मीति शेषः । बाह्वादिश्विष्टमं ग्रुमभिचारं जुहुयात् । देवो एंशो । हे देव सोमांशो, यसौ वधाय त्वाम् ईंडे । ईडिरध्येषणा-कर्मा । प्रार्थयामि । तत्सत्यमस्त्विति शेषः । उपरिष्ठता प्रवितर्गत्यर्थः । उपर्युपरिगतेन भङ्गेन आमर्दनेन हतो निहतः। असाविति नामादेशः। फद्। 'जिफला विशरणे' । किब-न्तस्येतदूपम् डलयोरेकत्वात् । विशीर्यतु फटिति अभि-चारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते । पात्रासादनम् । प्राणाय त्वा । साद्यामीति शेषः । उपांशुसवनं साद्यति । व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

म० 'खांकृत इति हुत्वा पात्रमुन्माष्टीति' (का॰ ९।४।३७) उपांशुग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । यहदैवतम् । 'प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' (४१।१।२२)

१ उपरिमुता इति पार्छ:.

इति श्रुतेरुपांग्रुमहः प्राणः। हे प्राणरूपोपांग्रुमह, त्वं खांकृतो भविस खर्य खेनैव कृतो भविस । छान्दसो यलोपः । खयमुत्प-त्रोऽसि । केभ्यः । विश्वभ्यः सर्वभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्ये-भ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात पार्थिवेभ्यः पृथिवी-भवेभ्यो द्विपद्चतुष्पदेभ्यः सकाशात्स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्ट व्याप्नोतु । 'अशुङ व्याप्तौ' पदविकरणव्यत्ययः । 'प्रजापतिर्वे मनः प्रजा-पतिष्ट्राश्चताम्' (४।१।१।२२) इति श्रुतेः । शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संवोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् प्रह, सूर्याय सूर्यार्थ त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वास्य होम-मन्त्रस्यायमर्थः । हे प्राणरूप यह, त्वं खांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । किमर्थम् । दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थि-वेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेखर्थः । मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु । हे सुभव प्राणरूपोपां ग्रुयह, ताद्यपं त्वां वहिः प्राणरूपाय सूर्याय खाहाकारेण जुहोमि । 'आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयसेष होनं चाधुषं प्राणमनुगृह्णीत' इस्याथर्वणिकश्चतेः सूर्यस्य वहिःप्राणत्वम् । खांकृतराब्देन प्राणरूपग्रहस्य खाधी-नत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्ति-रिणोक्तम् । 'खांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इलाहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु <mark>त्राणान् द्धातीति'। 'प्रथमे परिधानुत्तानं पाणि प्रागुपमार्</mark>ि देवेभ्यस्त्वेति' (का०९।४।३८)। पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं क्र्यात् । दैवं यजुः । हे लेप, मरीचिपेभ्यः मरीचिपाल-केम्यो देवेम्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्जिम इति शेषः । **'वास उरोवाहुषु श्ळिष्टम**्'शुमभिचरन्जुहुयाद्देवा ्'शविति'(का० ९ । ४ । ३९) । वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमां ग्रुस्तमिनचारार्थं जुहयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः । हे देव दीप्य-मान हे अंशो सोमांशो, यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि । ~~ईडिरध्येषणकर्मा । तत् वधकर्म सत्यमस्त्वित शेषः । उपरि~~ प्रवते गच्छतीत्युपरिष्रत् । प्रवतिर्गत्यर्थः । तेनोपरि आगतेन भक्तेनामर्देनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः । असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु । 'त्रिफला विशरणे' । अस्य क्तिवन्तस्यैतद्रूपम् । फलतीति फट् डलयोरैक्यम् । स्वाहाकार-स्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते । 'प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्' (का॰ ९ । ४ । ४१) । यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपां ग्रुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः । 'उपाएंशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदश्चं व्यानाय त्वेति सर्ंस्ष्टृष्टमिति' (का॰ ९।४।४२)। येना-इमना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभि-मुखप्रहसंलमं सादयेत् । हे उपांगुसवन, व्यानदेवताशील्यर्थ त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्येच्छ मघवन्पाहि सोम<mark>म् ।</mark> उ<u>रु</u>ष्य रायु एषो यजस्व ॥ ४ ॥

उ० अन्तर्यामं गृह्णाति । उपयामगृहीतोसि । उपयमतीत्युपयामः । उपयामेन गृहीतः त्वमसि । 'इयं वा उपयाम
इयं वा इदम्' इत्यादिश्वतिः । अन्तर्यच्छ मधवन् हे मधवन्,
अन्तर्मध्ये यहपात्रे यच्छ निगृह्णीप्व । ततः पाहि गोपाय
पात्रस्थं सोमम् । ततोऽनन्तरम् उरुप्य रायः उरुप्यतिगापायनार्थः । 'पश्चो वै रायः' इति श्वतिः । गोपाय पश्चन् । इपो
यजस्व इपोऽन्नानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इप उक्ताः ।
'प्रजा वा इपः' इति श्वतिः । यजस्व यायज्काः कुरु ।
अस्मिन्नर्थे श्वत्या एतत्पदं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

मo 'उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति' (का॰ ९ । ६ । १) । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामयहं गृह्णीयात् । उपयामयती-त्युपयामो यहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वाद-न्तोदात्तः । 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावा-द्वृद्धिः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (पा०६।२।२) इति पूर्वपद-स्वरं वाधित्वा 'थाथघञ्-' (पा॰ ६।२।१४४) इति अज-न्तस्यान्तोदात्तत्वम् । पुनस्तृतीयासमासे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (पा॰ ६।२।२) इल्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम् । हे सोमरस, त्वं तादशोऽसि । हे मघवन् धन-वित्रन्द्र, त्वं तादृशं रसमन्तर्प्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व । यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय । ततः सोमं पाहि पालय । तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष । उरुष्यती रक्षणकर्मा । यद्वा 'पश्चा वै रायः' (४।१।१५) इति श्रुतेः पश्चन्नक्ष । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्तोद्देहि । यद्वान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः । 'प्रजा वा इषः' (४।९।२।१५) इति श्रुतेः। ता यजस्य याजयस्य याय-ज्काः कुरु । श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

अन्तस्ते द्याबीपृथिवी देधाम्यन्तदेधाम्युर्वन्तरि-क्षम् । सज्देवेभिरवेरैः परैश्चान्तर्यामे मेघवन्माद-यस्त ॥ ५ ॥

उ० अन्तस्ते । अन्तर्यामं पुरोक्क् त्रिष्टुप् मघवदेवत्या । यस्य तव प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यो द-धामि स्थापयामि । अन्तर्मध्ये च दधामि उक् विस्तीर्णम-न्तरिक्षम् । स त्वं सज्रः समानजोषणः सह प्रीयमाणः । देवेभिदेंवैः । 'अतो भिस ऐस' 'बहुलं छन्दसि' इति भिस् । अवरैः परैश्च । अवरैः पृथिवीस्थानेः परैः द्युस्थानेः अन्त- र्यामे अस्मिन्यहे होमायो<mark>द्यते हे मघवन्, मादयस्व हर्षय-</mark> स्वात्मानम् ॥ ५ ॥

म्० मघवदेवत्या त्रिष्टुप्। अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः। हे मघवन्, ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि। यद्वा हे अन्तर्याम, प्राणरूपापनस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यो दधामि। स्थापयामि। किंच उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थाप-यामि। हे मघवन्धनविनन्द्र, अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभि-देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्ः समानजोषणः समानप्रीति-युक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम्। यद्वा तृष्यस्व भिद्यत्तां चुरादिरात्मनेपदी। देवेभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दिसं' (पा० ७। १। १०) इति ऐसोऽभावे 'बहुवचने झल्येत्' (पा० ७। ३। १०३) इति एकारः॥ ५॥

षष्टी।

स्वांकृतोसि विश्वेभय इन्द्रियेभयो दिव्येभयः पार्थि-वेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाही त्वा सुभव सूर्यीय देवे-भ्यस्त्वा मरीचियेभये उदानायं त्वा ॥ ६ ॥

उ० जुहोति । स्वांकृतोसि । व्याख्यातम् । पात्रमासा-दयति । उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

म० खांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः । 'प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति' (का०९।६।४)। प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण । व्याख्यातः । उदानाय लेति पात्रासादनम् । हे प्रह, उदानसन्तोषार्थं लां सादयामि ॥६॥

सप्तमी।

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्यं देव दिधिषे पूर्वेदेर्य वायवे त्वा ॥ ७ ॥

उ० ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूष । त्रिष्ठुप् वायुदे-वता । हे वायो, आ अभूष अभ्याक्रमस्य । हे श्रुचिपाः, पवित्रं सोमं । प्रथमवषद्गारवषद्गुतमप्राप्तमन्येर्देवताविशेषैः पिबतीति श्रुचिपाः उप नः उप समीपे नः अस्माकम् अभ्याक्र-मस्वेति संबन्धः । केनाहमभ्याक्रम इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । बहवः ते नियुद्गुणयुक्ता अश्वा विद्यन्ते । हे विश्ववार, विश्वं सर्वं वृणोति विश्वेः सर्वेवं वियते प्राणि-भिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार । किंच उपो ते अन्धो मद्यमयामि । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोनं मद्यं मदनीयम् । कथंभूतम् । यस्य सोमस्य हे देव, दिधिषे धारयसि पूर्वपेयं प्रथमवषद्गारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमव- पद्गार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः । वायवे त्वेति देव-तोदेशः ॥ ७ ॥

म० 'ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति'(का० ९। ६। ५)। वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठद्या वायवे लेति यजुरन्ता । हे वायो, हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषद्भतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदशं सोमं पिवतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान, लं नोऽस्माकः मुप समीपे आ भूष आक्रमखागच्छेलर्थः। 'भूष अलंकारे' इह गलर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् । सहस्रं ते नियुतौ विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वेर्वा वियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक, ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेर्नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तवासंख्याता वाहनभूता मृगा-सौरागच्छेत्यर्थः । किंच मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमल-क्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि । सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो, यस्य सोमस्य पूर्व-पेयं प्रथमवषद्भारलक्षणं पूर्वपानं लं दिधषे धारयसि । दधा-तेर्लिटि रूपम् । एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस, वायवे वायुदेवतार्थं लां गृहामीति शेषः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

इन्द्रेवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागंतम् । इन्द्रं-वो वामुशन्ति हि । उपयाम गृहीतोसि वायवं इन्द्र-वायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा ॥ ८॥

उ० द्वितीया पुरोरक् । इन्द्रवायू । वायवी गायत्री । हे इन्द्रवायू, इमे अभिष्ठताः सोमाः अतः कारणात् उपप्रयोभि-रागतम् । उपात्यमुपसर्ग आगतमित्यनेन संबध्यते । उपान्गतम् उपगच्छतम् । प्रयोभिः । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ' इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य । 'इणो यण्' इति यणादेशः भिस् । ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः । ततो रुत्वादि । ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्धति । प्रयद्भिरश्चेः शीष्ठेरागच्छतम् । किंच । इन्द्रवो वामुशन्ति हि । हिशब्दौ यसाद्धे । यसादिनद्रवः सोमाः वां युवाम् उशन्ति । 'वश कान्तौ' कामयन्ते । यद्यसादिनद्रवायू पिवतमिति । उपयामगृहीतोसि वायव इन्द्रवायुभ्यां च त्वा । गृह्णामीति शेषः । सादयति एष ते योनिः । एष पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । सजोषाभ्यां सहप्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

म० 'अपग्रह्म पुनिरिन्द्रवायू इतीति' (का॰ ९। ६। ६)। एकवारमधमादाय प्रथकृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृहाति । ऐन्द्रवायवीं गायत्री मधुच्छन्दोद्दष्टा । उपयामेति यज्ञःसहितो मन्त्रः । हैं इन्द्रवायू, युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इल्प्यन् नाम। प्रयोभिः एतैः सोमरसह्त्यैरन्नैर्निमितेहप समीपे युवामागत- मागच्छतम् । यद्वा प्रयःशब्द 'इण् गतौ' इति धातोः शतृप्र-ल्ययान्तस्य रूपम् । प्रैतीति प्रयन् । इणो यण् तस्य मिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुलादौ प्रयोभिरिति सिध्यति । प्रयोभिः प्रयद्भिः शीष्ठैरश्वेरागच्छतम् । हि यस्मादि-न्दवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः । सोममाह हे सोमरस, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे षायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च लां गृहामीति शेषः । 'दशापवित्रेण परिमृज्येष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति' (का॰ ९ । ५ । २५) । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्राद्वहिर्निर्गतं सोमं मार्जयिला एष ते योनिरिति मन्त्रेण ग्रहस्य सादनं करोति । वीष्सा सर्वग्रहार्था । इति स्त्रार्थः । हे पात्र, एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम् । अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं लां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

नवमी।

अयं वं मित्रावरुणा सुतः सोमे ऋतावृधा। ममेदिह श्रुत्रक्हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावर्ह-णाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

उ० मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । अयं वाम् । गायत्री मैत्रा-वरुणी । हे मित्रावरुणो, अयं वां युवयोः अयमभिपुतः सोमः हे ऋतावृधौ सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा अतः कारणात् मम इत् इह श्रुतं हवम् । इदिति निपात एवार्थे । ममैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम् । उपयाम गृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवतादेशः ॥ ९ ॥

म० 'मैत्रावरुणमयं वामिति' (का०९।६।७) मैत्रा-वरुणं यहं गृहीयात् । मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समददृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणो, विभक्तेराकारः । हे ऋतावृधा, ऋतं यद्गं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधो ऋतस्य वर्धयितारो वां युवयोर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यद्गे ममेत् । इत् एवार्थे । ममैव यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां श्र्णुतम् । हे सोमरस, लमुपयामेन मैत्रावरुणग्रह-पात्रेण गृहीतोऽसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थे ला लां गृह्वामीति होषः ॥९॥

दशमी।

राया व्यं एसंस्वा एसी मदेम हुव्येन देवा यर्व-सेन् गार्वः । तां धेतुं मित्रावरुणा युवं नी विश्वाही धत्तमनेपस्फुरन्तीमेष ते योनिकतायुभ्यी त्वा ॥ १०॥

उ० पयसा श्रीणाति । राया वयम् । मैत्रावरुणी त्रि-ष्टुप्। उपरितनेधेचे तदः श्रवणादिह यदोध्याहारः । इह काम-

दुवां प्रार्थयते मद्रह्म । यया धन्वा गृहेसत्या । राया वय एंससवा एंसो मदेम । राया धनेन वयं ससवांसः । 'वन पण संभक्तो' । संभक्ताः सन्तो हृष्टाः स्थाम । कथिमव । हृत्येन देवाः
यथा हृविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति। यथाच यवसेन गवाहिकादिना गावो हृष्टा भवन्ति तां तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणी,
युवं युवां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा । धक्तं दक्तं । अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपत्यापत्य या पुरुषान्तरात्पुरुषानतरं गच्छिति सा अपस्फुरन्ती अपस्फुरन्ती न भवतीत्यनपस्फुरन्ती ताम् । अनन्यगामिनीं दक्तमित्यर्थः । विश्वाहेति सततं
दानिक्रयार्थम् । एप ते योनिः ऋतायुभ्यां त्वा । साद्यामीति
शोषः । ऋतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते । अयुशब्देन वरुणः ।
अयंतावत् श्रुत्यभिप्रायः येनैवमाह । 'ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हिः
मित्रो ब्रह्म द्युतं वरुण प्वायुरिति'। पद्कारस्तु ऋतायुवाभ्यामित्येकं पदं कृतवान् तस्यायमिभ्रायः । ऋतं सत्यं यशं
वा यो कामयेते तो ऋतायू ताभ्यामृतायुभ्याम् ॥ १०॥

म० 'पयसा श्रीणास्येनं कुशावन्तर्थाय राया वयमिति' (का०९।६।८) मैत्रावरुणपात्रे कुशहूर्य व्यवधाय तत्र स्वं . सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात् । मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् त्रस-दस्यदृष्टा । उत्तरार्धे तामिति तदःश्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्रदक्कामदुघां प्रार्थयते । यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः । 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्य कसौ रूपम्। थनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम । कथिमव । हुव्येनेव । यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति, यथाच यवसेन घासेन गवाहिकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ, युवं युवां तां धेरुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम् । किंभूतां धेनुम् । अनपस्फुरन्तीम् । स्फुरतिर्गत्यर्थः । अपस्फुरति पुरुषा-न्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती ताम् । अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः । एष त इति सादनम् । हे प्रह, एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । 'ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं वरुण एवायुः' (४।१।४।१०) इति श्रुतेः ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु ऋतयुभ्या-मिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् । संहितायां दीर्घः । यज्ञामिच्छन्नां मित्रा-वरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

एकादशी।

या वृां कहा मधुम्त्यश्विना सून्तावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

उ० आश्विनस्य पुरोरुक् । या वां कशा । गायत्री आ-श्विनी । हे आश्विनो या वां युवयोः कशा । कशेति वाङ्- नाम । सा प्रकाशयित अर्थान् । मधुमती मधुबाह्यणोपनिपत् प्रशंसायुक्ता । स्नृतावती शोभना प्रिया ऋतावती
सत्यवती च या वाक् सा स्नृतावती । तया यशं मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतम् । अश्विनो हि यशे अध्वर्यू
अत एवमुच्यते । उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा गृह्णामि ।
एष ते योनिः माध्वीभ्यां त्वा सादयामि । 'दध्यङ् ह वा
आभ्यामाथर्वणो मधुनामबाह्यणमुवाच इत्युपक्रम्य तसानमधुमत्यर्वाक् गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति' इत्याह
श्रुतिः । अतएवं व्याख्येयम् । मधु ब्राह्मणं यावधीयाते तो
माध्वी इत्युच्येते । इकारोऽत्र तद्धितः ॥ ११ ॥

म० 'आश्विनं गृह्णाखन्वारक्षे वा या वामिति' (का॰ ९। ७। ८)। यजमानेऽन्वारक्षे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति। आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना अश्विदेवौ, वां युवयोर्यो कशा । कशेति वाङ्मामसु पठितम् । काशयति प्रकाशयति वाङ्मामति कशा वाक् । किंभूता । मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुबाह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता । तथा स्नृतावती प्रियं सत्यं वचः स्नृतं तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ, तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं 'मिह सेचने' सनन्तः । सेक्नुमिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे लां गृह्णामीति शेषः । (का॰ ९ । ६ । ८) साध्यत्येष ते हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे लां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणां यावधीयाते तौ माध्यौ ताभ्याम् । तद्धित ईप्रत्यः । 'दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मण-मुवाच' (४ । १ । ५ । १८) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

द्वादशी।

तं प्रत्नथां पूर्वथां विश्वथेमथां ज्येष्ठतातिं बर्हिष-द्र्रस्विविदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे ध्रानिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ।। उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्विदतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वां शुक्रपाः प्रणयन्त्वनां घृष्टासि ।। १२ ॥

उ० शुक्रं गृह्णाति । तस्य पुरोहक् । तं प्रवधा । जगती अनिहक्ता प्रकरणाच शुक्रोभिधीयते । अन्न च व्यवहितैः पदैः वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम, तमिन्द्रं ज्येष्ठतातिम् उत्कृष्टतातिं उत्कृष्टविस्तारम् । अथवा 'वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिल्ता-तिलौ च छन्दसि' इति तद्धितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठप्रशस्यम् । बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीद्तीति बर्हिषदम् । स्वविदम् । स्वशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवासः । धुनिम् । 'धूज् कम्पने' । कम्पयितारं भात्रणाम् । आशुं जयन्तम् शीघं जयन्तं जेतव्यानि वस्तुनि । तमेवंगुणविशिष्टमिन्दं हे सोम, यासु अनु वर्धसे । यासु विश्व येषु यजमानेषु वर्धसे पुनःपुनः संस्क्रियसे तासु तासु कियासु त्वमवस्थितः तन्न प्रतीचीनं वृजनं दोहसे । प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा असे यजमानाय वृजनम् । वृजनिमिति बलनाम । बलवच यज्ञफलं दोहसे प्रक्षारयसि । कथं पुनर्दोहसे प्रवथा । था उपमार्थीयः । प्रवश्वदः पुराणवचनः । चिरन्तनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां दोहसे । इमथा । इदानीन्तनानामिव यजमानानां दोहसे । अस्य यजमानस्य । उपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वा गृह्णामि । शण्डोऽसुरः । एष ते योनिः वीरतां वीरत्वं पाहि गोपाय । सादयामीति शेषः । यूपशकलेनाभि मार्ष्टि । अपमृष्टः शण्डः अपमार्जनीकृतोऽस्य प्रहस्य शण्डो-ऽसुरः । निष्कामित । देवास्त्वा । देवास्त्वां हे प्रह, ग्रुक-पायिनः यजितस्थानं प्रापयन्तु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासा-दयति । अनाध्रष्टासि अनुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

मo 'शुक्तं बैल्वेन वा तं प्रलथेति' (का॰ ९। ६। १०) बिल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा छुकं प्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामें सनते यजुः । हे इन्द्र, लं यासु यज्ञिकयासु अनुवर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम । बलं वलवयज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीलर्थः । यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा । 'प्रत्नपूर्व-' (पा॰ ५ । ३ । १११) इलादिना थाल्प्रलय उपमार्थीयः। प्रतशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वया विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यज-मानानामिवास्य फलं दोहसे तं लां स्तुम इति शेषः । किंभूतं तम् । ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः । ज्येष्ठा उत्कृष्टा ताति-र्विस्तारो यस्य तम् । यद्वा 'वृकज्येष्ठाभ्याम्-' (पा० ५ । ४ । ४१) इत्यादिना प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः । प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदं यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् । स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्ववित्तम् । तत्र हि तस्य निवासः । प्रतीची-नमात्मनोऽभिमुखं धुनिम् । 'धूज् कम्पने' । कम्पितारं शत्रुणाम् आशुं शीघं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । हे इन्द्र, यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रति-कूलं वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि । 'दुह प्रपूरणे' प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरखा-मी । किंच यासु कियासु धुनि लदनुप्रहाच्छत्रूनकम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयान-मेनं यजमानमनु सोमपानेन खुत्या च यः लं वर्धसे तासु कियासु तं लां स्तुम इति शेषः । कथमिव । प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः । प्रलाः पुरातना भूग्वादंयो यथा लामस्तवन् पूर्वथा

पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं लां स्तुम इत्यर्थः। कीदृशं लाम् । ज्येष्टतातिं स्वार्थे तातिः । ज्येष्टमित्यर्थः । वर्हि-पदं यागे संनिहितलेन तिष्ठन्तम् । स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं खर्गं वेत्तीति स्वर्वित् । एविमन्द्रमुक्ला सोममाह । हे युक-पह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्ने-Sसुराय वा लां गृह्णामीति शेषः । सादयखेष ते । हे ग्रह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । लं यजमानस्य वीरतां वीरलं श्र्रलं पाहि पालय । 'गुकामन्थिभ्यां चरतः गुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना <mark>प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपराकठावादायापिधानं प्रोक्षि-</mark> शण्ड इत्यध्वयंरिति' ताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः (का॰ ९ । १० । १—५) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुकाम-निथमहाभ्यां यथाकममनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वास्यां युपराकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ युपराकलावादाय प्रोक्षि-ताभ्यां तयोर्घहयोः क्रमेणाच्छादनं कृता प्रोक्षिताभ्यां प्रहा-वपमृज्यात् । तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेना-ध्वर्युः ग्रुकग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः । आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः। <u>'देवास्त्वेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति' (का०९। १०।६)</u> अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पद्द्यवाचक-मन्त्रिलिङ्गमनतिकम्य हविधीनमध्यान्निर्गच्छेताम् । तत्र शुक्रिङ्गे-शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं नाध्वर्युर्निष्कामति । ग्रुकदैवतम् । पिवन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रयह, लां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु (का॰ ९ । १० । ७) । अपरेणोत्तरवेदिमरली सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविस्जनतो दक्षिणस्थामध्यर्युरुत्त-रस्यां प्रतिप्रस्थातानाभृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिप-श्राद्भागे अरत्नी संयोज्य प्रह्योर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रो-ण्योर्यहौ साद्यतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ <mark>श्रतिप्रस्थाता मन्थिनं</mark> सादयति । वेदिश्रोणिदैवतम् । हे उत्तर-वेदिश्रोणे, लमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

सुवीरी वीरान्त्र<u>जनयन्परीद्य</u>मिरायस्पोषेण यर्ज-मानम् । संज्ञुग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-चिषा निर्रस्तः शण्डेः शुक्रस्याधिष्टानमिसि ॥ १३ ॥

उ० यूपदेशं गच्छति । सुवीरो वीरान् हे ग्रह, कल्याणवीरः सत्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् परीहि
परिगच्छ । किंच अभिरायस्पोषेण यजमानम् अभियोजयस्य
धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरत्नी संघत्त । संजग्मानः अयं ग्रुकः संगच्छमानः दिवा द्युलोकेन संगच्छमानश्च पृथिच्या पृथिवीलोकेन संगच्छमानश्च ।
कोसौ ग्रुकः । ग्रुकशोचिषा ग्रुक्कदीप्त्या प्रजा विभर्तीति
क्रीषः । यूपशकलं निरस्यति । निरस्तः शण्डः । निःक्षिप्तः

शण्डो यज्ञाह्नहिःकृतः । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्पति । शुक्र-स्याधिष्टानमसि । शुक्रो प्रहः तस्याधिष्टानम् अधि-करणमसि ॥ १३ ॥

म० 'सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति' (का॰ ९। १०। ८)। गुक्रदैवतम् । हे गुक्रयह, लं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतानमृत्यादीन् प्रजनयनुत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुछ्या यज-मानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ । 'अपरेण यूपमरली संघत्तः संजन्मान इति यथालिङ्गमिति' (का॰ ९। १०। १०) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्वह्वाचकपदलिङ्गम-नितकम्यारत्न्योः संधानं कुर्यातां शुक्रिकेनाध्वर्युः । शुक्रो ग्रहः ग्रुकशोचिषा ग्रुद्धदीस्या कृला यूयं विभर्ताति शेषः । किंभूतः ग्रुकः । दिवा द्युलोकेन पृथिच्या भूलोकेन च संज-ग्मानः सङ्गच्छमानः । 'अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति' (का० ९ । १० । १२) अध्वर्युरप्रोक्षितं यूप-शकलं निरस्येत् । आभिचारिकं शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपु-रोहितो निरस्तः यज्ञाद्वहिनिक्षिप्तः । 'आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः ग्रुकस्याधिष्टानमित्यध्वर्युरिति' (का॰ ९। १०। १३) अर्ध्वर्यराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् । शकलदैवतम् । हे यूपशकल, लं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३॥

चतुर्दशी ।

अचिछन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोर्षस्य दिद्वतार्रः स्याम । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वर्रणो मित्रो अग्निः ॥ १४॥

उ० जपति । अच्छिन्नस्य । हे देव सोम, अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य रायस्पोपस्य धनपोपस्य दृदितारो भवेम । त्वत्प्रसादात् भूयोभूयः करणं
यज्ञस्याशास्यते । जुहोति । सा प्रथमा यस्येन्द्रस्य सा प्रथमा
संस्कृतिः। स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते सोमक्रये। सा दिवि
देवमच्छेहीन्द्राय सोममिति । कथंभूता संस्कृतिः । विश्ववारा
विश्वेः सर्वेर्यत्र सोमो वियते ऋत्विग्भिराहुतिभिश्च । विश्वं
वा वृणोतीति । सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिबीजत्वात्
सा विश्ववारा संस्कृतिः। स च प्रथमो वरुणः स च प्रथमो मित्रः
स च प्रथमोग्निः यस्येन्द्रस्यान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४॥

म० 'अच्छित्रस्येति जिपलेति' (का० ९ । १० । १४)
यजमानो जपति । सौम्यम् । हे देव दीप्यमान सोम, अच्छित्रस्य अनवखण्डितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते
तव दितारः दातारः वयं स्थाम भवेम । रायः पोषस्य धनपोषस्य
च दातारः स्थाम । भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते । यहा
ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य दितारः स्थाम । अच्छित्रस्थेति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव । 'उभयतो यूपं प्रसङ्कुलो

जुहुतः सा प्रथमेल्यं प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति' (का॰ ९।११।१) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोमयपार्थयोः स्थिला पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम् । अध्वर्युरादौ छुकं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति । इन्द्रदेवला त्रिष्ठुप्। सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य कियते इन्द्रार्थं कियत इल्पर्थः। सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमिमित्युक्तलात् (अध्या॰ ४ क॰ २०)। किंभृता संस्कृतिः। विश्ववारा विश्वः सर्वेकृं लिपिभर चलिपिभश्च वियते यत्र सोमः सा विश्ववारा। यद्वा विश्वं वृणोति कियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिवीजलात्। सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भूल इति शेषः। वरुणमित्राप्तयो-इन्येषामप्युपलक्षकाः। देवगणानां यः प्रभुरिल्थां।॥ १४॥

पञ्चदशी।

स प्रथमो बृह्स्पतिश्चिकित्वांस्तरमा इन्द्रीय सु-तमार्जुहोत् स्वाही ॥ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहाऽयोड्मीत् ॥ १५ ॥

उ० स प्रथमः । स च प्रथमो वृहस्पतिः । चिकित्वान् चेतनावान् उत्कृष्टधीः । अन्येषां मित्रिगणानां यस्येन्द्रस्य तस्ये इन्द्राय सुतमिभषुतं सोमम् आजहोत क्षारयत स्वाहा-कारेण हे ऋत्विजः । जपति । तृम्पन्तु होत्राः । होत्राशब्देन होत्रिकयाज्याछन्दांस्यभिधीयन्ते । तृम्पन्तु । 'तृप तृम्प तृह्यो' । तृम्पन्तु होत्रा याज्याछन्दांसि । मध्वः मधुसोमिमत्योपिम-कम् । माद्यतेः मधुस्वादस्य सोमस्य । याः स्विष्टा याः शोभ-निष्टाः । याः सुप्रीताः याः साधुप्रीताः । कथमेतज्ज्ञायत इति चेत् सुहुता यत्स्वाहा । साधुहुता यस्मात्स्वाहाकारेण । प्रसाङ्ग उपविश्वाति । अयादमीत् अमीत् एवं होतुराचष्टे ॥१५॥

म० स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः । यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वेदेवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राप्तयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव । चिकिलान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव । हे ऋलिजः, तस्मै तादशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं खाहेति णाजुहोत आभिमुख्येन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत। 'तुम्पन्लिति जपतीति' (का० ९। ११। ९) होत्रादैवतम् । ताः होत्राः छन्दोभिमानिन्यो देवताः तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु । 'तुम्प प्रीतौ' । होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । ताः काः । याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तलात् याश्व होत्राः सुष्टु प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुताः । होमार्थं नियुक्ता इसर्थः । 'होतारं प्रसङ्डुपसीदस्ययाडमीदिति' (का॰ ९। ११। १०)। अध्वर्यहीतृसमीपे प्रसङ्ख्यास्त्रष्टेत्। होतृदैवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् अग्निधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

षोडशी।

अयं वेनश्चीदयुत्प्रश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रर्जसो विमाने । इमम्पार्श्सङ्गमे सूर्यस्य शिशुंन विप्री मृतिभी रिहन्ति ॥ उपयामगृहीतोऽसि मकीय त्वा ॥ १६ ॥

उ० मन्थिनं गृह्णाति । अयं वेनः । सोम्यानया त्रिष्टुभा-धिदैवमधियज्ञं वावस्थितः स्तूयते । अधिदैवं तावचनद्वात्मना संस्तूयते । अयं वेनश्चोदयत्पृक्षिगर्भाः । वेनः वेनतेः कान्ति-कर्मणः। अयं चन्द्रमा वेनः कान्तः। चोद्यत्। 'चुद् संची-दने' । प्रेरयति पृक्षिगर्भाः द्युलोकः पृक्षिरादित्यो वा। साधारणत्वाद् द्युलोकगर्भा वा आदित्यगर्भा वा आपः । ज्योतिर्जरायु । ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति चन्द्रमसः । रजसो विमाने । उदंकं रज उच्यते । उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मान्ते । इदानीमधियज्ञमवस्थितमुच्यते । इममेव च सोमं अपां च सूर्यस्य च संगमे गृहीताभिरद्भिर्वसतीवरी-लक्षणाभिरभिषुतं सन्तं शिशुंन शिशुमिव विशा मेधाविनो बाह्मणाः मतिभिः रिहन्ति स्तुवन्ति स्तोत्रशस्त्रैः । रिहतिर्हि अर्चतेः कर्मसु पठितः । वसतीवर्यश्चापः अपां संगमे सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते । तत्र ह्येवं पठ्यते । ता वै स्यन्दमानानां गृह्धी-यात् दिवा गृह्णीयादिति च । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय-त्वा गृह्णामि । मर्कोऽसुरः ॥ १६॥

म् o 'मन्थिनमयं वेन इति' (९।६।१२)। मन्थिग्रहं गृह्णीयात् । त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्त्यते । अधिदैवं चन्द्रात्मना स्त्यते । 'वेनो वेनतेः कान्ति-कर्मणः' (नि॰ १० । ३८) इति यास्कः। 'विनि कान्ती' इत्यस्य रूपम् । अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते । उदकस्य निर्माणकाले श्रीष्मान्ते प्राप्ते पृक्षिगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्लिरादित्यो द्युलोको व<mark>ा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः</mark> द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किंभूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युहक्षणं जरायु-वद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्त्यते । विप्रा मेधाविनो बाह्मणा इमं सोमं शिशुंन शिशु-मिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति सुवन्ति। वालं यथा कश्चिहालयति तद्वयं सोमं स्तोत्रशस्त्रस्पाभिर्वाग्निः स्तुवन्ति । रिहतिरर्चनकर्मसु पठितः । अर्चनं स्तवनमेव। किं भूतिममम् । सूर्यस्यापां च सङ्गमे गृहीतामिरिद्धरिम षुतिमिति शेषः । सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य आपो अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते 'ता वै वहन्तीनां स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयात्' इति श्रुतेः । यद्वायमर्थः । अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदक-

सूर्यसमागमनिमित्तं दृष्टिगर्भनिष्यत्त्यर्थं विष्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा वालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदश हे सोम, लमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मर्कः शुक्रपुत्रोऽसु-रपुरोहितस्तस्मै लां गृहामीति शेषः ॥ १६ ॥

सप्तद्शी।

मनो न येषु हर्वनेषु तिग्मं विषः शच्या वनुथो द्रवन्ता । आ यः शयीभिस्तुविनृम्णो अस्याऽश्रीणी-ताऽऽदिशं गर्भस्तौ ॥ एष ते योनिः प्रजाः पाह्यप-मृष्टो मकी देवास्त्या मन्थिताः प्रणयंन्त्वनाध-ष्टासि ॥ १७ ॥

उ० सक्तुभिः श्रीणाति । मनो न येषु । त्रिष्टुप् ग्रुकाम-न्थिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी। मनो न मन इव क्षिप्रम् येषु हव-नेषु सोमहवनेषु सोमहोमेषु । तिग्मम् । तेजतेरुत्साहकर्मणः उत्साहयुक्तम् । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्यु । छान्दसः <mark>प्रातिपदिकैकदेशलोपः । शच्या । शचीति कर्मनाम</mark> । कर्मणा निमित्तभूतेन । वनुथः प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यम-<mark>पुरुषङ्छान्दसः । वनुतः व्याप्</mark>गुवतो युगपत् । शुक्रामन्थिहोमं द्भवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होसेषु कर्तव्येषु । आयः शर्याभिस्तुवि-नृम्णो अस्याश्रीणीत।योध्वर्युः अश्रीणीत शर्याभिरङ्गुलीभिः। तुविनृम्णः । तुवीति बहुनाम नृम्णमितिधननाम बहुधनो महादक्षिणः। अस्पेति गृहनिर्देशः। अस्य मन्थितः अश्रीणीत। आदिशं प्रतिदिशम् । कावस्थितस्य सतः । गभस्तौ पाणौ । <mark>यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः श्रपण</mark>ं करोति स एव प्रधानमित्याशयः। एष ते योनिः प्रजाः पाहि। यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेनोपमार्ष्टि । अपमृष्टो मर्कः अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः । निष्कामित । देवाः त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु प्रापयन्तु यजतिस्थानम्। मन्थीति ग्रहनाम । अनाष्ट्रष्टासि । निर्विशेषम् ॥ १७ ॥

म० 'सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति' (का०९। ६।१३)। एनं मन्थियहं यविष्टिर्मिश्रीकुर्यात्। त्रिष्ठुप् सोम-स्तुतिः। विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ। विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः। येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा। शचीति कर्मनाम। मनो न मन इव तिग्मम्। 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (नि०१०।६)। इति यास्कः। मनोवदुत्साहयुक्तं यथा तथा वनुथः। प्रथमपुरुष-स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः। वनुतः व्यामुतः युगपत् छुका-मन्थिप्रहाविति शेषः। शच्येति निमित्ततृतीया वा। कर्मनिभन्तं व्यामुत इत्यर्थः। किंभूतौ। विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेय कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ। योऽध्वर्युः शर्याभिः अञ्चलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्थास्य मन्थिप्रहस्य। कर्मणि षष्टी। इमं मन्धिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत सम-

न्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किंभूतो यः । तुवितृम्णः तुवि तृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनाम । गृम्णमिति धननाम । यद्यप्यत्रार्ध्वयुप्रतिप्रस्थातारौ समान-कर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इखाशयः । एष त इति सादयति । हे मन्थियह, ते तव एष् योनिः प्रदेशः । त्वं प्रजाः यजमानसंवन्धिनीः पाहि पालय । 'अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का॰ ९ । १० । ५) प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेना-प्रमाष्टिं । अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः (का॰ ९ । १० । ६) देवास्लेति निष्कामतो यथालिङ्गमिति । प्रति-प्रस्थाता हविर्धानाचिष्कामेत् । मन्थिदैवतम् हे मन्थियह, मन्थिनं ग्रहं पिवन्तीति मन्थिपाः देवाः ला प्रणयन्तु यज्ञति-स्थानं प्रापयन्तु । अनाभ्रष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं व्याख्यातः ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण् यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा निरस्तो मकी मन्थिनोऽधिष्ठा-नमसि ॥ १८॥

उ० पूर्वेण गच्छति । सुप्रजाः । यतस्त्वं सुप्रजाः । हे मिन्थन् , सुप्रजाः । अतस्त्वं सुप्रजाः यजमानस्य प्रजनयन्परिहि परिगच्छ । किंच अभि गच्छस्व धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरत्ती संधत्तः । संजग्मानः संगच्छमानो दिवा द्युलोकेन संगच्छमानश्च पृथिव्या पृथिवीलोकेन । कोऽसौ मन्थी मिन्थशोचिषा च । मिन्थनः शोचिदींतिः मिन्थशोचिः तेन मिन्थशोचिषा । संजग्मान इति वर्तते । यूपशकलं प्रास्यति । निरस्तो मकी-ऽसुरः । आहवनीये प्रास्यति । मिन्थनोऽधिष्ठानमसि । मन्थी यहः । अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८॥

म० 'सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति' (का०९।१०९)। प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति । मन्थिदैवतम् । हे मन्थियह, शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसंबन्धिनोः प्रजाः प्रजनयनुत्पादयन्सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमि यजमानसंसुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ । 'अपरेण यूपमरली संधत्तः संजग्मान इति' (का०९।१०।१०)। प्रतिप्रस्थातारली संधतः इत्युक्तम् । मन्थी नाम प्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः संगच्छमानः सन्मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं विभतीति शेषः 'निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का०९।१०।११)। प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्थेत् । आभिचारिकम् । मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः । 'मन्थिन इति प्रतिन

प्रस्थातेति' (का॰ ९। १०। १३) प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत् । शकलदैवतम् । हे यूपशकल, लं मन्थिप्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमति ॥ १८॥

एकोनविंशी।

ये देवासो दिञ्येकदिश स्थ पृथिन्यामध्येकदिश स्थ । अप्सुक्षिती महिनैकदिश स्थ ते देवासी यज्ञ-मिमं जीवध्वम् ॥ १९॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति । ये देवासः वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । ये यूयं हे देवासः । 'आजसेरसुक्' छान्दसः । दिवि द्युलोके एकादश संख्यया भवथ । पृथिव्याम् अधि उपरि एकादश स्थ । ये च यूयम् अप्सुक्षितः । अप्सु इत्यन्तिरक्षना-मसु पठितम् । क्षियतिर्निवासार्थः । अन्तिरक्षिनिवासिनः । महिना महाभाग्येन एकादश स्थ । महिनेति त्रिष्विप स्थानेषु संवध्यते । सर्वत्र हि महाभाग्याविशेषात् । ते यूयं हे देवाः, यज्ञभिमस् आग्रयणलक्षणम् । जुपध्वं सेवध्वम् ॥१९॥

म० 'आत्रयणं द्वयोधीरयोथें देवास इति' (का०९। ६।१४)। धाराद्वये क्षरित सत्याप्रहणं यहं गृह्णीयात्। वैश्व-देवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा। हे देवासः देवाः, ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ। केन। महिना महिना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन। महिनेति पदं त्रिष्विप स्थानेषु संबध्यते। सर्वत्र महाभाग्याविशेषात्। तथा पृथिव्या-मिथ पृथिव्युपरि एकादश स्थ। तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तिरिक्षनिवासिन एकादश स्थ भवथ। अप्स्वस्यन्तिरिक्षनामसु पिठतम्। क्षियतिर्निवासार्थः। अप्सु अन्तिरिक्षे क्षियन्ति निव-सन्तीत्थर्थः। हे देवासः देवाः, ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाप्रयणप्रहं जुष्वं सेवध्वम्॥ १९॥

विंशी।

<u>जपयामगृहीतोऽस्यात्रयणोऽसि</u> स्वात्रयणः पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिनिद्वयेणं पातु विष्णुं त्वं पाद्यभिसर्वनानि पाहि ॥ २०॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि। व्याख्यातम्। आश्रयणोऽसीति
नाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम्। नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधुक्रियायोगात्। स्वाग्रयणः यस्मिन् त्विय गृहीते अग्रे प्रथमं
वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः अध्वर्योः संजातः। यस्त्वमेवं
साधुकारी तं त्वां व्रवीमि। पाहियज्ञं पाहियज्ञपतिम्। गोपाय
यज्ञं गोपाय यजमानम्। किंच विष्णुः त्वामिन्द्र्येण पातु।
विष्णुर्यज्ञस्याधिष्टात्री देवता स त्वामिन्द्र्येण वीर्येण पातु।
विष्णुर्यज्ञस्याधिष्टात्री देवता स त्वामिन्द्र्येण वीर्येण पातु।
विष्णुर्यज्ञस्याधिष्टात्री देवता स त्वामिन्द्र्येण वीर्येण पातु।
अभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि। स हि सर्वेषु सवनेषु गृह्यते॥ २०॥

म० आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम् । हे आग्रयणग्रह, लसुपयामेन पात्रेण खिछतोऽसि । आग्रयणोऽति आग्रयणनामा भवसि । किंभूतस्लम् । खाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं खाग्रं श्रेष्ठ्यम् अयति प्रापय-तीति खाग्रयणः । अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः । ताहशस्लं यशं पाहि रक्ष । यश्चपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यशा-धिष्ठाता देव इन्द्रियेण खसामर्थ्येन लां पातु । लमपि ताहशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २०॥

एकविंशी।

सोर्मः पवते सोर्मः पवते इसे ब्रह्मणे इसे ध्रित्रायास्मे सुन्वते यर्जमानाय पवत इष ऊर्जे पेवतेऽइस ओषधीभ्यः पवते द्यावापृथिवीभ्यां पवते सुभूताये पवते विश्वभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिविश्व-भ्यस्त्वा देवेभ्यः ।। २१ ॥

उठ सोमः पवते । पवत इति गतिकर्मसु पठितम् । यहपात्रेषु गच्छित स्वकीये कर्मणि प्रवर्तते । असौ ब्रह्मणे उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते । असौ क्षत्राय । पूर्ववद्याख्या । असौ सुन्वते यजमानाय कामप्राध्यर्थं पवते । इषे ऊर्जे अन्नाय तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । अन्य ओषधीभ्यः पवते । अन्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः । उत्पत्तिस्थितये पवते । द्यावापृथिवीभ्यां प्रीणनाय पवते । सुभूताय पवते । किंवा बहुनोक्तेन । सर्वस्मे साधुभवनाय पवते । विश्वभ्यः त्वा देवेभ्यः देवतादेशः । एष ते योनिर्विश्वभ्यः त्वा देवेभ्यः । साद्यामीति शेषः ॥ २१॥

म् 'त्रिहिंड्कृत्य सोमः पवत इति' (का॰ ९। ६। १५) हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः। वैश्वदेवत्यम्। सोमः पवते। पवतिर्गत्यर्थः। सोमो गच्छिति श्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः। द्विकत्तरादरार्था। किमर्थम्। अस्मै ब्रह्मणे व्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम्। अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम्। अस्मै स्वत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम्। अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते इषेऽत्राय कर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्कत्यर्थमित्यर्थः। अन्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो ब्रीहियवादिभ्यस्तत्तिद्ध्यर्थं पवते। स्वावाप्टिथवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते। किंवा बहुनोक्तेन। सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते। हे आव्रयणयहः, तादशं ला लां विश्वभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः। एष त इति सादयति। हे ब्रहः, एष ते योनिः स्थानं विश्वभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं लां सादयामीति शेषः॥ २१॥

द्वाविंशी।

ज्ययामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वेते वयस्वत जक्थाव्यं गृहामि । यत्ते इन्द्र बृहद्वयस्तस्मे त्व्य विष्णवे त्वा एष ते योनिह्नक्थेभ्यस्त्वा । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

उ०उक्थं गृह्णाति। उपयामगृहीतोसि। इन्द्राय त्वां गृह्णा-मीति संबन्धः। कथंभूताय। बृहद्दते बृहदितिसामाभिप्रायम्। वयस्वते विशिष्टं योवनलक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः तसौ वयस्वते । कथंभूतं त्वां गृह्णामि । उक्थास्यं उक्थानि मैत्रावरुणबाह्मणाच्छ्र्स्यच्छावाकसंबन्धीनि अवति गोपायतीत्युक्थाव्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । यत्ते तव हे इन्द्र, बृहत् महत् ऊर्जितं वयो योवनस्रक्षणं तसे त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्नितारूयां प्रत्यक्षमिन्द उच्यते । त्वेति युष्मदादेशोऽपि प्रत्यक्ष एव । तयोः सामध्यै कथमितिचेत्। यस्येन्द्रस्य बृहद्वयस्तसै त्वां गृह्णामीति पदद्व-यस्य व्यत्ययेनेति ब्रमः। ते इत्यस्य पदस्य यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः। इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः। विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामीति शेषः । एष ते योनिः उक्थेभ्यः त्वां सादयामीति शेषः । विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा । देवेभ्योsर्थाय त्वां देवाव्यं देवतर्पणम् । यज्ञस्यायुपे । अनविच्छिन्ना आकस्मिकश्रेषरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः । यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि । यहा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

मo 'डक्थ्यमुपयामगृहीत इति' (का॰ ९।६।२०) उक्थ्यं प्रहं गृहीयात् । उपयामप्रहदेवतानि यूजंषि । हे सोम, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । हे उक्थ्यग्रह, ला लामि-न्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किंभूतायेन्द्राय । वृहद्वते वृहत्साम तद्वते । बृहत्सामप्रियायेखर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमहप-मन्नं तद्वते । यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतं सदा तद्वते । किंभूतं लाम् । उक्थाव्यं उक्थानि मित्रावरुणबाह्मणाच्छं-रक्षतीत्यकथावीः स्यच्छावाकसंबन्धीनि शस्त्राणि अवति तम् । तत्र हास्य विनियोगः । किंच एवं सोममुक्ला इन्द्रमाह । हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् वयोऽनं सोमरूपमस्ति तसी तत्पानार्थं लां प्रार्थये इति शेषः । हे सोम, विष्णवे विष्णुदेव-तार्थं लां गृहामि । यद्दा हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् ऊर्जि-तम् वयः यौवनलक्षणं तसी सोम, लां गृह्णामि । अञ्च च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते । लेति युष्मदा सोम उच्यते । प्रत्यक्षतः तयोः सामर्थ्यं नास्ति । ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्थेत्यनेन व्यत्ययः । इन्द्रेसस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्य-त्ययः । ततश्चायमर्थः । हे सोम, यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयः तस्मै लां गृह्वामि । विष्णवे यज्ञाय च लां गृह्वामि । एष त इति सादनम् । हे प्रह, एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय लां साद-यामीति शेषः । 'उक्थं विगृहाति त्रैधं देवेभ्यस्वेति सर्वेभ्य इति' (का॰ ९। १४।८)। उक्थस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्वाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृत्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-

गार्थमित्यर्थः । हे सोम, देवेभ्योऽर्थाय लां गृह्णामि । किंभूतं लाम् । देवाव्यं देवानवित तर्पयतीति देवावीस्तम् । किमर्थम् । यज्ञस्यायुषे अनवच्छित्रा कर्मेकदोषरिहता परिसमाप्तिर्यज्ञस्या-युस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यज्ञमानस्य शरीरिमिति यज्ञमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

मित्रावर्रणाभ्यां त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्या-मीन्द्रीय त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्यामीन्द्राग्निभ्यी त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्यामीन्द्रावर्रणाभ्यां त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्यामीन्द्रावृह्यस्पतिभ्यां त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्यामीन्द्राविष्णुभ्यां त्वा देवाव्यं युष्ठस्यायुषे गृह्यामि ॥ २३ ॥

उ० उक्थ्यविग्रहणेषु हितीयो मन्नविकल्पो मैन्नावरण-ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां यथासंख्यम् । मिन्नावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा इन्द्राग्निभ्यां त्वा एवमादयो मन्ना ऋजवः । चर-काणां मन्नविकल्पाः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राबृहरूपतिभ्यां त्वा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा । एतेषि ऋजवः ॥ २३ ॥

म् 'मित्रावरुणाभ्यां लेति वा प्रशास्त्र इति' (९ । १४ । ९) । मैत्रावरुणाभ्यामेथं देवाव्यं देवतर्पकं लां यज्ञस्यायुषे गृह्णामे । एवं प्रति-प्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय लेति ब्राह्मणाच्छ्ं ऐसिन इन्द्राप्तिभ्यां लेल्यच्छावाकायेति' (का०९।१४) ब्राह्मणाच्छं स्यच्छवाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् । इन्द्राय लां गृह्णामे इन्द्राप्तिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति' (का०१०।०।११) उक्थ्यादिसो-मसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः । इन्द्रान्वरुणाभ्यामित्रं लां यज्ञामि । स्वान्द्रवृहस्पति-भ्यामथें लां यज्ञामि । इन्द्राविष्णुभ्यामथें लां गृह्णामि । स्वान्द्रवृहस्पति-भ्यामथें लां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामथें लां गृह्णामि । मित्रा-वरुणाभ्यामित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा०६।३।२६) इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३॥

चतुर्विशी।

मूर्धानं दिवो अर्ति पृथिव्या वैश्वान्रमृत आ जातम्प्रिम् । कविभ्समाज्मितिथि जनानामासना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ २४ ॥

उ० ध्रुवं गृह्णाति । मूर्धानं दिवः वैश्वानरी न्निष्टुप् । वैश्वानरचीत्र सर्वात्मा स्त्यते । यं वेश्वानरमित्यंभूतं जनयन्त देवाः । मूर्धानं दिवः द्युलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं शिरः आहुर्बह्मविदः । यं च अर्रातं पृथिच्याः । पृथिवीशब्दे-नात्रान्तिरक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तिरक्षनामसु । एतद् अन्तिरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति । अरितम् अल- मति पर्याप्तमित पृथिव्या अन्तिरिक्षलोकसाहुः। तत्र हासौ
स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्णाति भूतानि । वैश्वानरमृत
आजातमग्निम्। यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे आजातमुत्पन्नम् अरणिद्वयाद् अग्निमाहुः। यं च किं क्वान्तदर्शनमाहुः। सम्राजं
सम्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः। यं च अतिथिं जनानामाहुः।
विज्ञायते हि अग्निरितिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदक्तमाहरन्ति। आसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः। योयमुक्तगुणो
वैश्वानरस्तमासन्। आस्यशब्दस्य 'पहन्-' इत्यादिना आसन्
आदेशः। सप्तम्याश्चान्दस्रो लोपः। देवानामासनि आस्ये
मुखे। आ आभिमुख्येन । पात्रं पीयतेऽनेनेति पात्रम्।
विज्ञायते हि चमसो देवपान इति। 'चमसेन ह वा एतेन
भूतेन देवा भक्षयन्तीति'। जनयन्त देवा इन्द्रादयः॥२४॥

मo 'ध्रुवं मूर्धानं दिव इति' (का॰ ९। ६। २१) ध्रुव-संज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । वैश्वा-नरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदशमिं जनयन्त उत्पादि-तवन्तः । अडागमाभाव आर्षः । किंभूतमप्तिम् । दिवो मूर्धानं द्मुलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिच्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिच्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशं आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितलात् पृथिव्या अन्तरि-क्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमिल्यर्थः । तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं बृष्ट्या भूतानि पुष्णाति तथा बैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् । जठरामिरूपेणानपाचकलात् । तथा ऋते यही यज्ञनिमित्तं आजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं खभक्ताननुप्रहीतुमभिज्ञामित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यज-मानानामतिथिं हविभिः सत्कारयोग्यम् । विज्ञायते हि अग्नि-रतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'पद्दन्न-' (पा०६ । १ । ६३) इति सूत्रेणासन्-आदेशः 'सुपां सुसुक्' (पा० ७१ । ३९) इति सप्तमीलोपः । आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम् । 'विज्ञायते हि चमसो दैवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा मक्षयन्ति' (१।४।२।१४) इति श्रुतेः। ईटशमभि वेवा इन्बादयो-**ऽ**जनयन्तेंत्यर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

जुप्यामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युत्क्षित्तेम एष ते योनि-विधानरायं त्वा । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोम्-मवनयामि । अर्था न इन्द्र इद्विशोऽसप्ताः सम-नस्करेत् ॥ २५ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि भ्रुवोसि नाम्ना। कियाजमेतत्त-वनामेति प्रशंसा। भ्रुविक्षितिर्भुवाणाम्। 'क्षि निवासगत्योः'। भ्रुवाणामि त्वं भ्रुविक्षितिः भ्रुविनवासः भ्रुवतमोऽच्युतानाम्। अच्युतानामि त्वमेव भ्रुवतमः । अच्युतिक्षित्तमः अच्युते क्षियतीत्यच्युतिक्षित् अतिशयेन अच्युतिक्षित्तमः । सादयति। एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा। सादयामीति शेषः। भ्रुवं निनयति भ्रुवं भ्रुवेण । बृहती । पूर्वोऽर्धचों भ्रुवदेवसः उत्तर ऐन्द्रः । भ्रुवं त्वाम् अवनयामि अवसिद्धामि । भ्रुवेण एकाम्रेण मनसा वाचा च तत्मन्नोचारणप्रवणया सोमं प्रति । स हि होतृचमसे अवसिच्यते द्वादशे शस्त्रे । अथा नः अथा-स्थाकमवसिक्तसोमानाम् । इन्द्र इत् । इच्छब्द एवार्थे। इन्द्र-एव विशः मनुष्यान् असपताः सपत्ररहितान् । समनसः समनस्कान् वृश्या युक्तानकरत् करोतु ॥ २५ ॥

म० ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवप्रहण एव विनियुक्तम् । हे सोम, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि । कीदशस्लम् । ध्रुवा स्थिरा क्षितिनिवासो यस्य स ध्रुविक्षितिः। 'क्षि निवासगत्थोः' स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् । तथा ध्रवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रवतमः अतिरायेन स्थिरः । तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः । अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतिक्षत् अतिशयेनाच्युतिक्षत् अच्युतिक्षत्तमः । एष त इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायामये ला लां सादयामि । 'ध्रव ऐहोतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति'। ध्रवपात्रस्थं सर्व सोमं होतृचमसे सिश्चेत् । बृहती पूर्वोऽर्धर्ची ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः । प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयच-तुथौं दशाक्षरी सा बृहती 'वैराजी गायत्री च' इति पिङ्गलोक्तः। धुवेणैकाप्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोचारणप्रवणया धुवं ध्रुवमहे-Sवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेSवसिम्बामि । यद्दा ध्रुवं प्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि । अथा अनन्तरमिन्द्र इत् । इदेवार्थे । इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईटशीः करत् '<mark>इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा०३।४।९७</mark>) इतीलो<mark>पः</mark> 'लेटोऽडाटौ' (पा०३।४।९४) इत्यडागमः । कीटशी-र्विशः । असपलाः नास्ति सपल्लो यासां ताः सपलरहिताः शत्रु-श्र्न्याः । तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्काः धतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

षड्विंशी ।

यस्ते द्रप्तः स्कन्दंति यस्ते अ्राध्याविच्युतो धिषणयोर् पस्थात् । अध्वयोर्का परि वा यः प्वित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वर्षद्कत्र्स्वाहा देवानामुक्तमे-णमसि ॥ २६ ॥

उ० विमुषां होमः । यस्ते द्रप्सः । सौमी म्रिष्टुप् यज्ञ-रन्ता । स्वाहादेवानामुपक्रमणमिति यज्ञः । हे सोम, यस्ते द्रप्सः विगुद्ध रसैकदेशः स्कन्दित भूमौ वा अन्यत्र वा पति । यश्च तव अंग्रुः स्कन्दित प्रावच्युतः प्राव्णश्च्युतः पतितः । अधिषवणयोरूपस्थात् अधिषवणफलकयोः उपस्थाद् उत्सङ्गात् । अध्वयोंवा यः स्कन्दित । परि वा यः पविन्त्रात् । परिस्कन्दित वा यः पविन्त्रात् । यतः कुतश्चित्स्कन्दितीस्पिन्नायः । तं ते जुहोमि तं विगुषं ते तव संवन्धिनमंग्रं वा अग्नो जुहोमि । मनसा संकल्प्य वपद्भृतं स्वाहा । वपद्भारेण स्वाहाकारेण वेद्यर्थः । तृणं चात्वाले प्रास्यित देवानामुक्कमणमसि । चात्वालमुच्यते । अतो हि देवाः स्वग लोकमुपोदकामन् ॥ २६ ॥

म० 'यस्त इति वियुषा एं होमं जुह्नतीति' (का०९। ६। २८) अभिषवे यहणे च पतितानां सोमविन्दूनां यहणाशक्य-लात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विमुह्रोम इति संज्ञा तमध्वर्यादयो जुह्नति । सौमी त्रिष्टुप् साहेति यजुरन्ता देव-श्रवोद्दछा । हे सोम, ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतिति । यश्च ते तवांग्रुः खण्डः । यावच्युतः म्राञ्णः सकाशात्पतितः। यश्च अधिषवणयोः अधिषवणफलकयो-रुपस्थादुत्सङ्गात्स्कन्दति । वाथवा य अंग्रुरध्वर्योः सकाशात्स्क-न्दति । वाथवा यः अंग्रुः पवित्रात्परिस्कन्दति । यतः कुतश्चित्परि-स्कन्दतीति भावः । हे सोम, ते तव तं द्रप्समंद्यं च खाहाका-रेण जुहोमि । किंभूतं तम् । मनसा वषटूतं संकित्पतं वषद्कारेण च <mark>साहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः । "अन्यतरतृणं चाला</mark>ले प्रास्यतीति' (का॰ ९।६।३२)। अध्वर्युणा वेदार्थे तृणे गृहीते तयोरेकं चालाले क्षिपेत् । चालालदैवतम् । हे चालाल, लं देवानामुत्क्रमणमसि उत्कामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क-मणं देवास्वत्तः खर्गं गच्छन्ति 'अतो हि देवाः खर्गमुपोद-कामन्' (४।२।५।५) इति श्रुतेः ॥ २६॥

सप्तविंशी।

प्राणार्थ में वर्चोदा वर्चेसे पवस्व व्यानार्थ में वर्चोदा वर्चेसे पवस्वोदानार्थ में वर्चोदा वर्चेसे पवस्व वाचे में वर्चोदा वर्चेसे पवस्व ऋतुद्क्षिभ्यां में वर्चोदा वर्चेसे पवस्व श्रोत्रीय में वर्चोदा वर्चेसे पवस्व चर्छीभ्यों में वर्चोद्सौ वर्चेसे पवेथाम् ॥२७॥

उ० महान्दर्शयत्यवकाशान्याचयन् यज्ञस्येते प्राणा यज-मानस्य वानूचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति। प्राणाय मे वर्चीदाः। हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चीदास्तं त्वां व्रवीमि। प्राणाय मे मदीयाय वर्चेले पवस्य प्रवर्तयस्य। अनेन तुत्त्यव्याख्याना अवकाशमञ्ञाः। उपांशुसवनम्। व्यानाय मे। अन्तर्यामम्। उदानाय मे। ऐन्द्रवायवम्। वाचे मे। मैत्रावरुणम्। कतृदक्षाभ्यां मे । कामः कतुरुच्यते। तस्य समृद्धिर्दक्षः आश्विनम् । श्रोत्राय मे। श्रुकामन्थिनौ युगपत् । चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् । शुक्राम-न्थिविषयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

म्० 'ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन्
प्राणायाम इति प्रतिमन्त्रमिति (का०९।०।९) प्राणायेस्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत् । ग्रहणकमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति । लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्येते प्राणास्तान्प्राणरूपेण दर्शयति । हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव
वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्य प्रवर्तस्य । उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्य । अन्यत्पूर्ववत् । अन्तर्यामं कण्ठदेशस्थो वायुहदानः ऐन्द्रवायवम् । वागिन्द्रियाय मैत्रावहणम् ।
कतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तद्वयसाधनरूपाय वर्चसे प्रवतस्त्व । आश्वनं श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय । शुकामन्थिनौ युगपत् हे शुकामन्थिनौ, मे सम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे
युवां पर्वथां प्रवर्तथाम् ॥ २०॥

अष्टाविंदी।

आत्मने में वर्चोदा वर्चेसे प्रवृक्षौजिसे में वर्चोदा वर्चेसे प्रवृक्षायुषे में वर्चोदा वर्चेसे प्रवृक्ष विश्वाभ्यो में प्रजाभ्यो वर्चोद्सौ वर्चेसे प्रवेथाम् ॥ २८॥

उ० आग्रयणम् । आत्मने मे । उक्थ्यम् । ओजसे मे । अोजो जेप्यामीत्याशंसा । ध्रुवम् । आयुषे मे । प्तम्द्राह-वनीयौ च युगपत् । विश्वाभ्यां मे । यौ युवां स्वभावत एवं वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि । विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथां प्रवृत्तं कुरुतम् ॥ २८ ॥

म्० आत्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्य उक्थ्यम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् आयुर्निर्दृष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । पृतमृदाहवनीयो युगपदवेक्षते । हे पूतमृदा-हवनीयो, सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तद्र्थं युवां पवेथाम् । किंभूतो युवाम् । वर्चो दत्तस्तो वर्चोदसो । सर्वत्र ददातेरसुन्त्रस्ययः । यद्वात्र प्राणायेस्यादिचतुर्थानां पष्ट्या विपरिणामः । प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्तेस्यर्थः । यद्वा यस्तं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्त एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

कीऽसि कत्मोऽसि कस्यासि को नामासि। यस्य ते नामार्मन्मिह यं त्वा सोमेनातीतपाम। भूर्भवः स्वः सुप्रजाः प्रजािमः स्याप्सुवीरी वीरैः सुपोषः पोषैः॥ २९॥

उ० अथ द्गोणकलशम् । कोसि । वर्धमान उष्णिक् अनुष्टुप्

वा । अध्यस्तं प्रजापित्रस्पं द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापितः स त्वमिस । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापितरिस । अनन्यभूतः प्रजापितना । कस्यासि कस्य प्रजापितरनन्य-भूतोऽसि । कोनामासि प्रजापितनामासि । किंच यस्य तव नामासनमिह । 'मन ज्ञाने' । विजानीमः । यं चत्वां सोमेना-तीनृपामः तर्पितवन्तः सोऽस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । जपित । भूभुवःस्वरिति व्याख्यातम् २९

म० 'कोऽसीति द्रोणकलशिमित' (का॰ ९। ७। १४)।
द्रोणकलशमवेक्षते। प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक्। यस्याः प्रथमः
पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टाणेश्चतुर्थो नवाक्षरः
सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक्। अध्यस्तप्रजापति द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश, खं कः प्रजापतिरसि । कतमोऽतिशयेन
प्रजापतिरसि । तथा कस्य प्रजापतेरसि । को नाम प्रजापतिनामासि । प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः। किंच वयं यस्य ते तव नाम
अमन्मिह विजानीमः 'मन ज्ञाने'। च पुनर्थ द्रोणकलशरूपं लां
वयं सोमेन अतीतृपाम तर्षितवन्तः स लमस्मान् विदितनान्नः
कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । 'भूर्भुवः खरिति जपतीति'
(का०९।७।५) हे भूर्भुवःखः अग्निवायुस्र्याः, प्रजाभिः अहं
सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् । वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां
पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९॥

त्रिंशी।

उपयामगृहीतोऽसि मधेवे त्वोपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वोपयामगृहीतोऽसि ग्रुकाय त्वोपयामगृही-तोऽसि ग्रुचये त्वोपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वोपया-मगृहीतोऽसि नभस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसीचे त्वो-पयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वोपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वो-पयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वोपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसि गृहीतोऽस्य गृहीतोऽसि तपस्याय त्वोपयामगृहीतोऽसि

उ० ऋतुग्रहांखयोदश गृह्णाति त्रयोदशिभर्भक्नेः। मञ्जाणां नामान्येव । उपयाम गृहीतोऽिस मधवेत्वा । उपयाम गृहीतोऽिस मधवेत्वा । उपयाम गृहीतोऽिस माधवायत्वा । वासन्तिको शुत्युक्तौ व्युत्पत्तय उच्यन्ते । मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यत इति मधुमाधवौ मासौ । ग्रुक्राय शुच्ये प्रैष्मौ मासौ । उभाविष शोचतेः शुष्यत्यर्थस्य । नभसे नभस्याय वार्षिकौ मासौ । नह्यत्र सूर्यो भाति मेद्यप्रचुरत्वात् तस्मान्नभो नभस्यश्च । इपे ऊर्जे शारदौ मासौ । इपमन्नमूर्जं तदुपसेचनं एध्यादि तदिह प्रचुरं भवित इति मतुङ्लोपादभेदोपचारात् द्वौ मासावुच्येते। सहसे सहस्याय हैमन्तिकौ मासौ । राहतेः प्रसहनार्थस्य । अभिभवित ह्यसौ शीतेन । तपसे तपस्याय शैशिरौ मासौ।

एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः । अ्ंहसस्पतये त्रयोदशो मासः । अंहः पापं तस्य पतिः । अयं च द्वादशस्विप पतित ॥ ३०॥

म० 'ऋतुग्रहैश्वरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे लेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति' (का॰ ९ । १३ । १-४) । अध्वर्युप्रति-प्रस्थातारावृतुप्रहेर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः तत्र षद्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः । द्वाद्श लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुयह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमा-साय लां गृहामीति शेषः । माधवाय वैशाखाय लां गृहामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते । शुकाय ज्येष्ठाय लां गुह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं लां गृहामि । शुक्रशुची श्रीष्ममासौ 'शुच शोषणे' इसस्य धातोः । नमसे श्रावणमासाय सोम, लां गृह्णामि । नभस्याय भादपद-मासाभिमानिने लां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहु ल्यान भात्यत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च इषे आश्वि-नमासाय लां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय लां गृह्णामि । इष-मनम् ऊर्ज तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रच्रं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्क्शब्देन शारदौ मासावुच्येते । सहसे मार्गशिर्षमासाय । सहस्याय पुष्यमासाय । सहःसहस्यौ हैम-न्तिको मासौ । सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः । प्रसहनमिभ-वनम् । यतो हेसस्तः शीतेन नरानभिभवति । तपसे माघमा-साय तपस्याय फाल्गुनाय । तपस्तपस्यो शैशिरौ मासौ । तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च । 'त्रयोदशं गृहीयादि-च्छन्नुपयामगृहीतोऽस्य ७ हसस्पतये ला' (का॰ ९। १३। १८) इति इच्छन्नध्वयुस्त्रयोदशमृतुम्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः । हे यह, लसुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादशं लामं-हसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अंहः पापं तस्य पतिः । मलमासलादयं द्वादशस्विप पतित यद्वांहतेर्गति-कर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति । अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी।

इन्द्रांग्री आगंत एंसुतं गीर्भिर्नभोवरेण्यम् । अस्य पति धियेषिता ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्या त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

उ० ऐन्द्रामं महं गृह्णाति । इन्द्रामी आगतम् । गायत्री ऐन्द्रामी । हे इन्द्रामी, आगतम् आगच्छतम् सुतमभि-पुतं सोमं प्रति । गीभिनंभोवरेण्यम् । गीभिष्वयीलक्षणाभि-वागिमः । नभोवरेण्यम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवः' । लुप्तोपमं चैतत् । नभ इव आदि-त्यमिव वरणीयम् । सोममागत्य च अस्य सोमस्य पातं पिवतम्। धियेषिता यजमानस्य संविन्धन्या बुद्धा इपिता प्रेषितौ सन्तौ। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा गृह्णामि। एष ते योनिः इन्द्राग्निभ्यां त्वा साद्यामि ॥ ३१॥

प्रव 'ऐन्द्रामं गृह्णाति' (का॰ ९ । १३ । २०)। प्रतिप्र-स्थातेन्द्रामिदेवताकं ग्रहं गृहीयात् । ऐन्द्रामी गायत्री विश्वा-मित्रदृष्टा । हे इन्द्रामी, युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमा-गच्छतम् । गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो छुक् 'अनुदात्त-' (पा० ६ । ४। ३७) इति मलोपश्च । किंभूतं सोमम् । गीर्मिर्नमोवरेण्यं गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वर-णीयः प्रार्थनीयस्तम् । 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्यो-तिषां प्रभवोऽपि' (नि॰ २ । २२) इति यास्कोक्तर्नम आदित्यः क्षप्तोपमानम् । यद्वा गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः । नभो नमःस्थितैः खर्गस्थैदंवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम् । नभःश-ब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किंच हे इन्द्रामी, युवामस्य सोमस्य संवन्धिनं स्वमंशं पातं पिवतम् । पिवादेशा-भावर्छान्द्सः । किंभूतौ युवाम् । धियेषिता धिया यजमान-बुद्धा इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ । एवं देवानुक्ला सोममाह है सोम, उपयामेन प्रहेण गृहीतोऽसि हे प्रह, इन्द्राग्निभ्यामर्थे लां गृह्णामीति शेषः । एष त इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम् । इन्द्रामिभ्यामर्थे लां सादयामि ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति वहिरानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखी ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नी-न्द्राभ्यो त्वैष ते योनिरग्नीन्द्राभ्यो त्वा ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहस्य द्वितीयो मन्नविकल्पः आ वा ये। आग्नीन्द्री गायत्री। आघाये अग्निमिन्धते। 'इन्धी दीप्तौ'। आदी-पयन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यज्वानः। घ इति निपातोऽनर्थकः। ये च स्तृणन्ति वर्ष्टिः आनुपक्। आनुप-गिति नामानुपूर्वस्थानुपक्तं भवति। आनुपूर्व्येण क्रमेण किं तेषामिति। येषामिन्द्रः युवा। अनुपहतजरामृत्युशारीरः। सखा समानख्यानः नेतरेषामयज्वनाम्। उपयाम इति व्याख्यातम्॥ ३२॥

म् अमीन्द्रदेवला गायत्री त्रिशोक्ष्टद्य। अस्या विनिश्चीगः काल्यायनेनोक्तः । ऐन्द्राम्मप्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे । ये यजमाना अमिमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपश्चसो-मचातुर्मास्यैर्यजनतील्यर्थः । घेल्यनर्थको निपातः । तस्य संहितायाम् 'ऋचि तुनुध-' (पा०६।३।१३३) इल्यादिना दीर्घः । ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण वर्षिः स्तृणन्ति आच्छा-द्यन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यत इल्यनुषक् । कर्मणि किप्। अकारस्य संहितायां दीर्घः । 'आनुषगिति नामानुपूर्वस्थानुषकं भवति' (नि०६।१४) इति यास्कोक्तरानुषक्-

शब्देनानुपूर्वमुच्यते । किंच येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः । हे सोम, तेषां यज्ञे उपयामेन प्रहेण व्वं स्वीकृतोऽिस अभीन्द्रदेवार्थं व्यां गृहामि । साद्यति हे सोम, एष ते योनिः अभीन्द्राभ्यामर्थे व्यां साद्यामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

ओमिसश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगेत । हा-श्वार्भ्सो दाशुर्षः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यं एष ते योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । ओमासः वैश्वदेवी गायश्री । हे ओमासः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा । चर्पणीधतः चर्पणयो मनुष्यास्तान्धारयन्ति तैर्वा ध्रियन्ते चर्पणीधतः । विश्वदेवास आगत । हे विश्वदेवाः, ये यूयम्। ओमासः अवितारो रक्षितारः । चर्पणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणार्हाः धारयितारश्च संवित्तिकर्तारः ते यूयम् । दाश्वांसः चेतसा दत्तवन्तः कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देय-मिति ततोऽस्य दाशुषः दत्तवतो यजमानस्यतमिषुतं सोमं पातुमागच्छत इस्येवमाशास्महे । हे विश्वदेवाः, इहागच्छत । क्यंभूताः । दाश्वांसः 'दाशु दाने' 'दाश्वान्' इति निपास्यते । दत्तवन्तो यजमानस्य कामान् । किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत । दाश्वपः सुतम् हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिषुतं सोमं पातुम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

Ho 'वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वार्ब्धे-वौमास इति' (का॰ ९। १४। १) । अध्वयौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुकपात्रेण वैश्वदेवं प्रहं गृही-यात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोद्दष्टा । हे विश्वदेवासः विश्वेदेवाः, यूयमागत आगच्छत । किंभूता यूयम् । ओमासः <mark>ओमाः 'अवन्तीत्योमा रक्</mark>षितारः अवितारो वावनीया वा' (नि॰ १२।४०) इति यास्कोक्तः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्म-क्प्रत्ययः संप्रसारणं च । तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्या-स्तान्धरन्ति पुण्णन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीवृतः । चर्षण-शब्दस्य संहितायां दीर्घः । अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः ^कलं दत्तवन्तः । कामान्पूर्यम्त इल्पर्थः । यद्वा स्रुतं सोमं पातुमिति शेषः । 'दांश्वान्-' (पा॰ ६।१।१२) इत्यादिना निपातः। हे सोम, लमुपयामेन सी-कृतोऽसि । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय लां गृहामीति शेषः। सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽशीय लां साद-यामि ॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

विश्वेदेवास आगत राणुता में इम्॰्हवेम् । एदं वृहिंनिषीदत । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यं एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३४॥

उ० द्वितीयो मन्नविकल्पः वैश्वदेवीगायत्री । हे विश्वे-देवाः, इह आगच्छत । आगत्य च द्राणुत मे मम इमं हव-माद्वानम् । श्रुत्वा चावधार्य च आनिषीदत इद्मस्मदीयं बर्हिः । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

म० वैश्वदेवी गायत्री यत्समददृष्टा वैश्वदेवप्रहृप्पहृण एव विकल्पेनान्नाता । हे विश्वदेवासः, यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रला-गच्छत । आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं श्रणत । श्रुला इदं मदीयं वर्हिः आनिषीदत वर्हिष उपर्युपविशत । उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

इन्ह्रं मरुत्व इह पहि सोमं यथा शार्याते अपिवः सुतस्य । तव प्रणीती तर्व शूर् शर्मन्नाविवा-सन्ति क्वयः सुयज्ञाः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मुरुत्वेत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मुरु-त्वेत ॥ ३५॥

उ० मरुत्वतीयं गृह्णाति । इन्द्र मरुत्वः । मरुद्धिः सहित इन्द्रो देवता । इत उत्तरं च तिसणामृचां त्रिष्टुभामिन्द्रार्षं प्राष्णाहेन्द्रात् । हे इन्द्र, मरुत्वः 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्द्रसि' इति रुत्वम् मरुत्वः हे मरुत्वन् । मरुद्धिः सहित, इहा-स्मदीये यत्ते पाहि पिब सोमम् । कथं पिबेत्यत आह । यथा शार्याते अपिबः । शार्यातो मानवः तस्यापत्यं शार्यातः । 'शार्यातो ह वा इदं मानवो यामेण चचार' इति श्रुतिः । यथा येन प्रकारेण शार्याते राजिन अपिवः पीतवानिस । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य स्वमंशम् । किंच । तव प्रणीत्या प्रणयनेन तव च श्रूरशर्मन् शर्मणि शरणे यत्त्रगृहे । आविवा-सन्ति विवासितः परिचर्यायाम् । आभिमुख्येनावस्थितास्त्वां परिचरन्ति कवयः क्रान्तदर्शनाः । सुयज्ञाः कत्याणयज्ञाः । उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

म्० एते प्रातःसवनप्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनप्रहा उच्यन्ते । 'माध्यन्दिने सवने मरुलतीया रखन्ते' इति
तित्तिरिवचनात् । तेषु त्रयो मरुलतीयास्तत्र प्रथममाह ।
'मरुलतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुल इति' (का० १० । १ । १४)
ऋतुपात्रेण मरुलतीयं प्रहं राह्णीयात् । ऐन्द्रमारुतीश्वतस्त्रिष्टुभो
विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुलान् तस्य
संवोधनं हे मरुलः, 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दिसि' (पा० ८ ।
३ । १) इति रुलम् । मरुद्धिः सहित हे इन्द्र, इहास्मदीये

यहे सोमं पाहि पिव । कथं पातव्यस्तत्राह । यथा शार्याते शर्यातिर्नाम किंद्राजा तस्य संबन्धिन यहे सुतस्याभिष्ठतस्य सोमस्यांशमिषवः पीतवानिस तद्वदिह पिव । 'शार्यातो ह वा इदं मानवो प्रामेण चचार' (४।१।५।२) इति श्रुतिः । किंच हे श्रूर वीर, तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञ्या सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः कान्तदर्शनास्तव शर्मन्सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति लां परिचरित । विवासितः परिचर्यार्थः । उपयामेन सोम, लं गृहीतोऽसि महलत इन्द्राय लां गृह्यामि । सादयति एष ते योनिः महलते इन्द्राय लां साद्यामि ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

म्हत्वन्तं वृष्मं वावृधानमक्ष्वारं दिव्य्र्शा-समिन्द्रेम् । विश्वासाहमवसे नूर्तनायोप्र्स्होदा-मिह त्र्र्ह्वेम ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा महत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा महत्वते । उपयाम-गृहीतोऽसि मुहतां त्वाजेसे ॥ ३६॥

उ० द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वन्तं । मरुद्धिस्तद्वन्तिमन्द्रम् वृषभं वर्षितारम् वावृधानं वर्धमानम् अकवारिं
अकुत्सितारिम् । शत्रवोऽपि यस्याऽकुत्सितावृत्राद्यः।अथवा
अकुत्सितदानं अकुत्सितेश्वर्यम्।दिव्यं द्युलोकजम्। शासं प्रशासनवन्तं शासितारं वा । विश्वासाहम् । सहितरिभिभवार्थः।
स्वधमंच्युतस्य सर्वस्याभिभवितारम् । उप्रम् उद्गूर्णवज्रम्
सहोदाम् बलस्य दातारम् यमित्थंभूतमिन्द्रमाहुस्तम् अवसे
नृतनाय । अवनाय पालनाय । इह यज्ञगृहे हुवेम आह्वयामः।उपयामगृहीत इत्यादि व्याख्यातम्।वृतीयं मरुत्वतीयं
यज्ञषा ग्रहं गृह्णाति । उपयाम गृहीतोसि मरुतां त्वा ओजसे
गृह्णामीति शेषः । ओज इति बलनाम । स्वकीयमोजो
निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोऽनेन गृहीतेन सबस्य
आयाताः तदेतद्यजुर्वदिति ॥ ३६ ॥

म० दितीयं महलतीयमाह 'विश्वना महलतीयप्रहणं महलन्तमिति' (का० १० । ३ । ६)। रिक्तेन पात्रेण सशस्त्र-महलतीयप्रहणम् । इहास्मिन्नस्मदीये यह्ने तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः । हेन्नः शिष व्यव्ययेन संप्रसारणम् । किंभूतिमन्द्रम् । महलन्तं महल्गोपेतम् । वृषमं जलस्य विधितारम् । वावृधानम् । संहितायां दीर्घः । वर्धते कामान्वर्धयितं वा ववृधानस्तम् । 'बहुलं छन्दिसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति वर्धतेः शानिच जुहोत्सादिलेन इछः 'श्लौ' (पा० ६ । १ । १०) इति दिलम् । अकवारिं कृत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकृत्सिता वृत्राद्यः । यहा अकुत्तितिमिन्यितं ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टेश्वर्यम् । दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम् । शासं शास्तीति शासः पन्नायन् । शासितारं

दुष्टानाम् । यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् । अर्शआदिलादच् । प्रशासनवन्तम् । विश्वासादं विश्वं पालियतुं सहते स विश्वासाट् तम् । अनलसिल्यर्थः । 'भजसहवहाम्' इति विण् । यद्वा सहितरिभभवार्थः । स्वधमेच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभविता-रम् । नृतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानींतनयजमान-रक्षणाय उत्रमुद्भूणंवज्रम् । सहोदां सहो वलं ददाति सहोदास्तं क्विप् वलप्रदम् । उपयाम एष ते एत्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् । तृतीयं मरुलतीयमाह । 'ऋतुपात्रेण मरुलतीयप्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां लोजस इति' (का० १० । ३ । ३)। मरुलतीयोऽयम् । मरुलदेवत्यं यजुः । हे मरुलतीय प्रह, मरुतां देवानामोजसे वलाय ला लां गृहीतोऽसि स्ववलं विधायेन्द्रं प्रस्ताना । स लमुपयामेन गृहीतोऽसि स्ववलं निधायेन्द्रं प्रस्ताना मरुतोऽनेन प्रहेण गृहीतेन सवला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥

सप्तित्रंशी।

स्जोषां इन्द्र सर्गणो मुरुद्धिः सोसं पिव वृत्रहा शूर विद्वान् । जिहि शत्रू १ २ ॥ रप मधी नुद्-स्वाथाभयं कृणुहि विश्वती नः ॥ उपयामर्गहीतोऽ-सीन्द्रांय त्वा मुरुत्वंत एष ते योनिरिन्द्रांय त्वा मुरुत्वंते ॥ ३७ ॥

उ० द्वितीयो मञ्जविकल्पः। सजोपा इन्द्र। हे इन्द्र, यः त्वं सजोपाः समानजोषणः समानपात्रभोजनः तं त्वां व्यक्ति। समानगणो मरुद्धिः सोमं पित्र । समानगणो मरुद्धिः सोमं पित्र । समानगणो मरुद्धिः भूत्वा सोमं पित्र । वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता भवि-ध्यामीति शेषः। हे शूर विकान्त, विद्वान् एतमर्थं संजानानः। ततः पीत्वा सोमं मरुद्धिः सह । जहि शत्रून् वृत्रप्रमुखान् । अप मृधो नुदस्त्र । अपनुदस्त्र मृधः । 'नुद् प्रेरणे' मृधः संग्रामात् । हत्वा शत्रून् ये हताविश्वष्टाः शत्रवः तान् संग्रामात् प्ररयस्त्र । अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः। अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्ताकम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७॥

म० सजोषा इन्द्रेति (३७) मरुलां इन्द्रेति (३८) ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुलतीयम्रहणे एव विनियोगः वाचस्तोमे
'वाचस्तोमाश्चलारः' (२२।६।२४) इति काल्यायनोक्तेः
मरुलां इन्द्रेति मरुलतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च । हे इन्द्र,
हे शूर वीर, लं सोमं पिव । किंभूतस्लम् । सजोषाः
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्प्रलयः । तेन
सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्धिः छला सगणः सपरिवारः । मरुद्रणसहित इत्यर्थः । वृत्रहा वृत्रं दैलं इन्तीति । अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः । विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं
पीला शत्रून् वृत्रादीन् जहि मार्य । किंच मृधः सङ्कामान् अप-

नुदख। 'नुद प्रेरणे'। युद्धं निवर्तयेखर्थः। 'दीर्घादिट समान-पदे' (पा०८।३।९) इति शत्रूनिति नस्य रुखं पूर्वस्य सानुनासिकलम्। यद्वा मृधः इति पद्यम्येकवचनं। मृधः सङ्गा-मात् अपनुदस्व शत्रूनिलस्यानुषङ्गः। ये हताविशिष्टाः शत्रव-स्तान् सङ्गामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व। प्राणद्यानं कुर्विल्यर्थः। एवं रिपुनाशं कुलाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणिहि कुरु 'कुत्र् करणे' स्वादिः। उपयामेति व्याख्यातं शत्रू-नपेल्यत्र 'दीर्घादिट समानपदे' (पा०८।३।९) इति नस्य रुखम् 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तुवा' (पा०८।३।२) तत्पूर्वस्य कुकारस्यानुनासिकलम्॥ ३०॥

अष्टत्रिशी।

मुरुत्वाँ २॥ इन्द्र वृष्भो रणाय विवा सोम-मनुष्वधं मदाय। आसिश्वस्य जठरे मध्वं ऊमि त्वभ्राजासि प्रतिपत्सुतानाम् ॥ उपयामगृहीतोऽ-सीन्द्राय त्वा मुरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मुरुत्वते ॥ ३८॥

उ० मरुवां इन्द्र हे इन्द्र, यस्वं मरुवान् मरुद्रणयुकश्च वृषमश्च वर्षिता अपामन्तरिक्षेऽवस्थितः तं त्वां व्रवीमि
रणाय पिय सोमम्। रणं संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमम्।
'अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधानं पुरोडाशधानामन्थद्धिपयस्यालक्षणं यस्य स तथोक्तः। मदाय। मदे हि सति योद्धा
भवतीन्द्रः। कथं पुनः पिब। आसिञ्चस्व जठरे मध्य
क्रिमम्। अकृपणमासिञ्चस्व जठरे उदरे। मध्यः मधु सोममिन्
स्यापमिकं माद्यतेः। मधुस्वादस्य सोमस्योपि महासंघातम्।
विशिष्टस्य सोमपानस्य मञ्चद्क् हेनुमाह । हे इन्द्र, त्वं
राजासि प्रतिपत्सुतानाम्। यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोसि प्रतिपत्प्रमुखास्विप तिथिषु सुतानामभिष्ठतानां सोमानाम्।
किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिष्ठतानाम्। त्वद्र्थमेव सर्वासु तिथिषु
सोमोऽभिष्यत इस्यभिप्रायः। छन्दोगानामपि प्रतिपद्विद्यते
तिदिभिप्रायं चैतत्। उपयाम इस्यादि व्याख्यातम्॥ ३८॥

म० हे इन्द्र, लं सोमं पिब 'द्यचोऽतस्तिङः' (पा ६। ३। १३५) इति संहितायां दीर्घः। किमर्थम्। मदाय तृप्तये रणाय सङ्ग्रामाय च। मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति। किंभूतस्लम्। मरुलान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्रणसंयुक्तः। वृष्ठभः विधिता जलानाम्। किंभूतं सोमम्। अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधानतानि पुरोडाशधानामन्थदिधपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं 'पूर्वपदात्—' (पा०८। ३। १०६) इति षलम्। कथं पिबेल्याह। सध्यः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य किंमि कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व। 'अनित्यमागमशासनम्' इति मध्य इत्यत्र नुमभावः। सोमपाने हेतुमाह। हे इन्द्र, लं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत्प्रस्तिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि

किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानां खदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिष्यत इल्यभिप्रायः। छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्यते इति प्रतिपद्वहणम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

महाँ २ ॥ इन्द्रों नृवदाचेषिणिष्रा उत द्विवहीं अमिनः सहोभिः । अस्मद्रयग्वाष्ट्रधे वीर्यायोरः पृथुः सुकृतः करीभिर्भृत् ॥ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्रायं त्वैष ते योनिर्भेहेन्द्रायं त्वा ॥ ३९ ॥

उ० माहेन्द्रं गृह्णाति । महा एं इन्द्रः । त्रिष्टुम्माहेन्द्री महान्यभावत इन्द्रस्थापि नृवत् मनुष्यवदाहू यमानं आगच्छित । आचर्षणियाः । चर्षणयो मनुष्याः । 'प्रा पूरणे' । आगस्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरियता कामैः । किंच उत द्विबर्हाः । अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिवृद्धः प्रभुः । अमिनः सहोभिः । अमिनोऽभितमात्रः सहोभिर्बलैः अप्राक्तोलितवलः । यद्वा । अनुपहिंसितः शत्रुबलैः अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्याय । अस्मदर्शनोत्सुकः सन् वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे य इन्द्रः सोऽस्मद्रीयैः कर्तृभिः स्त्यमानः उद्यः प्रमाणतः पृथुश्च विस्तारेण । सुकृतः शोभनकृत्यभिप्रायः भूत् भूयात् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥३९॥

मo 'माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महार्ए इन्द्र इति' (काo १०।३।१०)। यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं प्रहं तेनैव गृह्णीयात् । माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा । तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्धते । 'छन्दसि छङ्लड्डिटः' (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः । किंभूत इन्द्रः । महान्महा-प्रभवः तथापि नृवन्मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति । यद्वा नृवन्मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताचर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूर्यतीत्याचर्षणिप्राः । 'प्रा पूर्णे' किए । यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापिच द्विबर्हाः 'बृहि वृद्धौ' बर्हणं बर्हः वृद्धिः असुन्प्रत्ययः । द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयाग-योर्वहीं यस्य स द्विबही: । यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वही: बुद्धः परि-वृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च । तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः । अतोलितवल इत्यर्थः । 'अमि-नोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा' (नि॰ ६ । १६) इति यास्कोक्तेः । यद्वा सहोभिः शतबलैरभितः अप्रक्षिप्तः । अनु-पहिंसित इत्यर्थः । 'डुमिन् प्रक्षेपे' । 'मीन् हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानलमार्धम् । तथा अस्म-द्यक् अस्मान् प्रसञ्चतीत्यसम्हयक् अस्मदिभमुखः । अस्म-च्छब्दे उपपदेऽचतेः किप् 'विष्वग्देवयोश्च' (पा० ६।३।९२) इत्यादिना क्रिबन्तेऽ इतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्यादेशः 'उगिद-१७ य० उ०

चाम्—' (पा॰ ७।१।७०) इति प्राप्तस्य नुमोऽभावरछा-न्दसः। स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु। लोडर्थे छुङ्। अङभावरछान्दसः। कीदृशः। उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः। हे प्रह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय लां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय ला सादयामि॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

महाँ २ ॥ इन्द्रो य ओर्जसा पूर्जन्यो वृष्टिमाँ २॥ ईव । स्तोमैर्वित्सस्य वावृधे । <u>उपया</u>मगृहीतोऽसि महेन्द्रार्य त्वैष ते योनिर्महेन्द्रार्य त्वा ॥ ४० ॥

उ० द्वितीयो मन्नविकल्पः । महा ्र्इन्द्रः । गायत्री माहेन्द्री। महानिन्द्रो यः प्रभावतः स ओजसा बलेन पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरि-च्छिन्नसंख्यः एवमोजसा असंख्यातमहाभाग्येम । स्तोमैः स्त्यमानो वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य वाष्ट्रधे वर्धते । उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

म० माहेन्द्री गायत्री वत्सद्धा । माहेन्द्रग्रहण एव विक-ल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानी-यस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कीदृश इन्द्रः । ओजसा तेजसा महान् । क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव । यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान्वर्धते । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हशे विश्वाय सूर्यक्सवाहां ॥ ४१ ॥

उ० दाक्षिणानि जहोति । उदु त्यम् । सौरी गायत्री । उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते । उद्वहन्ति । कम् । त्यं तं सूर्यम् । जातवेदसम् जातप्रज्ञानम् । देवं दातारं द्यस्थानं वा । केतवो रश्मयः । किमर्थमुद्वहन्ति । दशे दर्शनाय । विश्वाय षष्ट्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य जगतः ॥४९॥

म० 'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्ध हिरण्य एं हवन्यामवधाय चतुर्यहीतमुदुल्यमिति' (का० १० । २ । ४ । ५)। वस्रबद्धं खण जुह्वां निधाय शालाद्वार्ये प्रमो चतुर्यहीता-ज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः । सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा । तृतीयः पादः सप्ताणः । उ निपातः पादपूरणः । त्यमिति लच्छच्दरछान्दसः तच्छच्दार्थे । केतवो रत्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्धहन्ति । 'देवो दानाङ्कोतनाद्वा' (नि० ७ । २०) इति यास्कः । किभूतं सूर्यम् । जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुद्धहन्ति । विश्वाय हशे ष्रष्ठ्यं चतुर्थां। विश्वस्य दर्शनाय जगद्वष्टुमित्यर्थः। 'हरो विल्वे च'

(पा॰ ३ । ४ । ११) इति तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वर्रण-स्याग्नेः । आया द्यावीष्टथिवी अन्तरिक्ष्र्रसूर्ये आत्मा जर्गतस्त्रस्थुषेश्च स्वाह्यं ।। ४२ ॥

उ० द्वितीयं जुहोति । चित्रं देवानाम् । सौरी त्रिष्टुप् । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तृयते । चित्रं देवानामुद्गा-दनीकम् । उद्यकालादारभ्य तावद्पररूपेण स्त्यते । चित्र-मिति क्रियाविशेषणम् । यश्चित्रमुद्गात् चित्रमाश्चर्य-भूतमुद्रगमत् । आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोपहत्यान्येषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति। यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयसुद्गमत्। देवानामनीकमित्यनयोः पद्योः संवन्धः। देवानां रस्मीनामनीकं मुखम् । यच चक्षमित्रस्य चक्षमित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः । आदिलोद्ये हि रूपाण्यभित्र्यज्यन्ते । यच आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् यच उद्यसमनन्तरमेव आ अप्राः 'प्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावापृथिच्यौ अन्तरिक्षं च । अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्नपुंसकलिङ्गान्यन्य अथेदानीं पररूपेण स्तौति । सूर्यं आत्मा पुरुषाभित्रायमेतत् । जगतो जङ्ग-मस्य तस्थुपश्च स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिसाद्रह्य'इति। सूर्यांद्वे तमनेन मञ्जेण ख्याप्यते स सूर्यात्मत्वेनोपास्यः। एवं तावद्धियज्ञं गतोऽप्ययं मन्नोऽधिदैवमाचष्टे । अध्यातमं त वक्ष्यति । 'यो वासावादित्ये पुरुषः' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

म० 'चित्रं देवानामिति द्वितीयमिति' (का० १०। २। ६) । चतुर्रहीतेन शालाद्वार्थे द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्ट्रप् कुत्सदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते । सर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा । लडर्थे छुङ् । उदयनेव खतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींच्यादत्त इत्याश्वर्यम् । किंभूतः सूर्यः । देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः। यद्वानीकं समूहः । किरणपुज इत्यर्थः । तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चर्छः । नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः । मित्राद्य उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते । अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा । खते-जसेति शेषः । एवमपररूपेण सुला पररूपेण स्तौति । किंभूतः सूर्यः । जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मा-न्तर्यामी । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजाप-तिस्तद्रह्म' इति श्रुतेः सूर्याद्वैतमनेनोच्यत इति भावः । तसी स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

अम्रे नर्य सुपर्था राये अस्मान्विश्वानि देव व्यु-नानि विद्वान् । युयोध्यसमज्जुहराणमेनो भूयिष्ठां ते नर्मडिक विधेम स्वाही ॥ ४३ ॥

उ० आझीध्रे जुहोति । अझे नय ॥ ४३ ॥

म० आमी भी येऽमे नये लामी भी येऽमी सकृ हृहीतमाज्यं जुहोति' (का०१०।२।७)। 'अयं न इलपरामिति' (का०१०।२।८) द्वितीयामा हुतिमामी भीये जुहोति। इमे दे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये व्याख्याते॥ ४३॥ ४४॥

चतुश्रत्वारिंशी।

अयं नी अग्निवरिवस्क्रणोत्वयं मधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजां अयतु वाज साताव्य एशर्त्रू-अयतु जहीषाणः स्वाहां ॥ ४४ ॥

उ० अयं नो अग्निरित्युक्तार्थों मन्नौ । चतस्रोऽप्येता यजु-रन्ताः स्वाहाकारेण अग्रेण शालां तिष्ठनभिमन्नयते । दक्षि-णतः स्थिता दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

क्र्वेण वो क्वमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभे-जतु । ऋतस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा वि स्वः पश्य व्युन्तरिक्षं यतस्य सदस्यैः ॥ ४५॥

उ० रूपेण वो रूपम्। अग्रे पश्चव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाण्याददिरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपति-ष्टन्त ततस्ते स्वैः रूपैराजग्मुः । एतन्निदानमस्य मन्नस्य। रूपेण मूर्त्या । वः युष्मत्संवनिध रूपम् । अभ्यागाम् अभ्यागतः । सर्वो हि स्वं रूपमागच्छतीत्यभिष्रायः । किंच तथो वो विश्ववेदा विभजतु। तथो ब्रह्मा प्रजापतिः। वः युष्मान् विश्ववेदाः सर्वज्ञो विभजतु यथाईमृत्विजां विभागं करोतु । यूयं चैतजानानाः ऋतस्य यज्ञस्य प्रस्तुतस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रं सुवर्णं <mark>यजमानस्य हस्तगतं द्वितीयं यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा</mark> इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्य-मपदलोपी समासः । सदो गच्छति । वि स्वः पश्य व्यन्तरि-क्षमिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि णया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् विपश्यामि <mark>च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम् । विपश्येति मध्यमपुरूष-</mark> स्योत्तमपुरुषो व्याख्यातः श्रुत्या । सदसि स्थितान्ब्राह्मणान्त्रे-क्षते । यतस्य सदस्यैः । दक्षिणोच्यते । 'यती प्रयत्ने' । तथा-भूतं यत्नमातिष्ठस्व यथा सदस्येः प्रितैरतिरिच्यसे ॥ ४५॥

म॰ 'सिहरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठनिमन्त्रयते दक्षिणा बहिवेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति' (का॰

<mark>१०।२।१०) दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते । नष्टरूपानुष्ट</mark>ुप् दक्षिणदेवस्या । 'नववैराजत्रयोदर्शेर्नष्टरूपे'ति लक्षणात् । अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णेव । पूर्व पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै रूपैस्तानु-पागतास्ततस्ते स्वै रूपैराजग्मुः (४।३।४। १४) इति मन्त्रस्य निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः, रूपेण मूर्ला वो यष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि। अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किंच तथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वे युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु । 'ब्रह्म वै तुथः' (४।३।४।१५) इति श्रुतेः । किंभतस्त्रथः । विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं । विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किंच यूयमेतज्ज्ञाला ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किंभूता यूयम् । चन्द्रद-क्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम । चन्द्रं सुवर्ण यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्वनद्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाक-पार्थिवादिलात् (पा०२।१। ६९) द्वितीयपदलोपः । 'सदो गच्छति वि स्वरिति' (का॰ १०।२।१७) दक्षि-णादैवल्यम् । हे दक्षिणाः, अहं स्वः स्वर्भ देवयानमार्ग विपञ्य विपर्यामि विलोकयामि । अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विप-इयामि । भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः । 'व्यत्ययो बह-लम्' (पा॰ ६।१।८५) इति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः । श्रत्या तथा व्याख्यातलात् । प्रेक्षते । 'यतस्व सदस्या-निति सदस्यान्' (का॰ १०।२।१८) यजमान ऋ खिजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे, लं यतस्व यत्नं कुरु । यथा सदस्यैः ऋ लिग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः । तथा लया यतितव्यं यथा ऋलिजो धनैः संपूर्याधिका भवेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

ब्राह्मणमुद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमुत्यमृषिमार्षे-युभ् सुधार्तुदक्षिणम् । अस्मद्राता देवृत्रा गेच्छत प्रदातारुमाविद्यत ॥ ४६॥

उ० आशीधं गच्छति । ब्राह्मणमद्य । ब्राह्मणम् अद्य अस्मिन् विदेयं लभेयम् । अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम् । निह कश्चिद्विना पित्रा जायते । पैतृमत्यम् । यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि वश्याः श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । ऋषिमार्चेयम् ऋषिमंद्राणां व्याख्याता । अर्षेयो जात्या प्रवरेश्च जातः । सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणाः यस्य स सुधातुदक्षिणः तम् । सुवर्णं हि आशीधे दीयते । दक्षिणां ददाति । अस्मद्राताः । 'रा दाने' । हे दक्षिणाः, अस्माभिः राताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत । देवानप्रति गच्छत । ततोऽनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः प्रदातारमाविश्वत प्रकर्षण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥

मo 'ब्राह्मणमयेत्यात्रीध्रगमनमिति' (का॰ १० । २ i १९)। आग्नीध्रमृलिजं खस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति। व्राह्मणदैवलम् । अहमदास्मिन्दिने ईदशं व्राह्मणं विदेयं लभेय 'विद्रु लामे'। किंभूतम् । पितृमन्तं प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितमान तम् । पित्रा विना न कश्चिजायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप । विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः । तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः । मत् एव मत्याः । स्वार्थे यत । पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य स पैतृमल्यस्तम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमलः। यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमानित्युक्तं तद्पत्यं पैतृमत्यः । सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षे-यस्तम् । जात्या प्रवरेर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षि-णम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् । 'उप-विश्य हिरण्यमस्मै ददात्यसमद्राताः' (का॰ १०। २। २०) इति असौ आमीध्राय दक्षिणादैवत्यं । हे दक्षिणाः, यूयमस्मद्राताः । 'रा दाने' अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान्प्रति गच्छत । तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

अप्तये त्वा मह्यं वर्षणो ददातु सोऽमृत्त्वमेश्रीयायुद्गित्र एधि मयो मह्यं प्रतिमहीत्रे रुद्राये त्वा
मह्यं वर्षणो ददातु सोऽमृत्त्वमशीय प्राणो दात्र
एधि वयो मह्यं प्रतिमहीत्रे बृह्स्पत्ये त्वा मह्यं
वर्षणो ददातु सोऽमृत्त्वमशीय त्वग्दात्र एधि मयो
मह्यं प्रतिमहीत्रे यमायं त्वा मह्यं वर्षणो ददातु
सोऽमृत्त्वमशीय हयो दात्र एधि वयो मह्यं प्रतिप्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

उ० इतउत्तरं पञ्च प्रतिग्रहमञ्चाः । हिरण्यं प्रतिग्र-ह्णाति । अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु । अग्निरूपापन्नाय मह्यं हे हिरण्य, त्वां वरुणो ददातु । वरुणेन हि हिरण्य-मन्नये दत्तं पूर्वमतस्तेनैवात्मना गृह्णानो न रिष्यामीति देव-तादेशः । सोऽमृतत्वमशीय सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानो-ऽमृतत्वं व्याप्रयाम् । आयुर्वत्रे एधि आयुष्मान्दाता भवतु । मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । गां प्रतिगृह्णाति । रुद्राय त्वा । रुद्रभूताय मह्यं हे गौः, त्वां वरुणो ददातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्र-याम् । प्राणो दात्रे एधि । प्राणरूपा दात्रे भव । वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वासो गृह्णाति बृहस्पतये बृहस्पतिरूपापन्नाय महां त्वां वरुणो दृदातु । सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्यामुयाम् । त्वग्दात्र एधि भव । मयः सुखं भव महां प्रतिप्रहीते । अश्वं प्रतिगृह्णाति । यमाय त्वा यमरूपापन्नाय महां त्वां वरुणो दृदातु । सोऽहं यमरूपापन्नोऽमृतत्वं व्यामुयाम् । हयो-ऽश्वः दात्रे भव । वयोऽन्नं पशुर्वा भव मम त्वं प्रतिप्रहीत्रे ४७

म० 'अमये लेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति' (का॰ १०। २ । २८) अध्वर्युप्रतिप्रस्थाताराविति शेषः । हिरण्यदैवल्यम् । हे हिरण्य, वरुणोऽम्रयेऽमिरूपापन्नाय मह्यं ला लां ददातु पूर्व वरुणेन कनकाद्यक्रयादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विश्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अनेन विधिना गृह्णानः सोऽह-ममृतलमारोग्यमशीय व्यामुयाम् । हे हिरण्य, लं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव । प्रतियहीत्रे प्रतियहकर्त्रे मह्यं मयः सुख-मेधि दाता आयुष्मान्भवतु । अहं सुखी स्यामिति भावः । 'हद्राय <mark>लेति गामिति' (का० १०। २</mark>। २९)। गां प्रतिगृह्णीतः। गोदैवलम् । हे गौः, रुद्ररूपाय महां वरुणः ला द्दातु सोऽह-ममृतलं प्राप्तुयाम् । हे गौः, लं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राण-रूपा एधि । मह्यं प्रतिमहीत्रे वयोऽनं पशुर्वा भव । दुग्धद्ध्या-दिरूपेणानं संततिद्वारा पशुश्व भवेखर्थः । 'बृहस्पतये लेति वास इति' (का० १०। २। ३०)। वस्त्रं गृह्णीतः। वासो-दैवलम् । हे वासः, बृहस्पतिरूपाय मद्यं वरुणः लां ददातु सोऽहममृतलमशीय लं च दात्रे लगेधि लगिन्द्रियसुखकारी भव । प्रतिम्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव । 'यमाय खेल्यश्वमिति' (का० १०। २। ३१) हयं गृह्णीतः । अश्वदैवत्यम् । हे अश्व, यमरूपाय मह्यं वरुणः लां ददातु । स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णा-नोऽमृतलं व्यामुयाम् । हे अश्व, लं दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिप्रहीत्रे वयोऽनं तहाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥४०॥

अष्टचत्वारिंशी।

कोऽदात्कस्म अदात्कामोऽदात्कामायादात्कामो दाता कार्मः प्रतिप्रहीता कामैतत्ते ॥ ४८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेथिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः॥०॥

उ० अथ यदन्यहदाति तदनेन प्रतिगृह्णाति। कोऽदात् कः पुरुषः अदात् दत्तवान् एकः प्रश्नः। कस्मै पुरुषाय अदात् दत्त-वान् द्वितीयः प्रश्नः। कामोऽदात् कामायादात् हो प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम्। एवं चेत्काम एव दाता कामः प्रतिप्रहीता च। अतो ब्रवीमि हे काम, एतद्रव्यं ते तव। त्वभेव केनचित्प्रयोज-नेन ददासि त्वभेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ४८

इति उवटकृतौ मद्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

म० 'कोऽदादिलन्यदिति' (का० १०।२।३२)। अन्यन्मन्थोदनतिलादि गृह्णीतः। कामदैवल्यम् । दातुर्दानाभि-मानाभावाय खस्य प्रतिप्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्म- सङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोऽदाइत्तवान् कस्मै नराया-दात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्कामायैवादात् न लं दाताहं प्रतिग्रहीता । लत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिने-ऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम, एतइव्यं ते तव । दातृप्रतिग्रहीतृलात् ॥ ४८ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

<u>उपयामगृहीतोऽस्यादियेभ्यस्त्वा विष्णं उस्गा-</u> यैष ते सोमुस्त्र्रक्षस्<u>व</u> मा त्वा दभन् ॥ १॥

उ० आदित्यग्रहसंस्रवोत्यर्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणक-लशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति । तत्रेते मन्नाः । उपयाम गृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः । आदित्यस्थालीं पात्रेणापिदधाति विष्णो उद्गाय । हे विष्णो, उद्गमनाय एप ते तव सोमः समर्पितः । तं रक्ष गोपाय । गोपायनप्रवृत्तं च त्वां मा दश्चुयुः हिंस्युः रक्षांसि । दश्लोतिर्हिसाकर्मा ॥ १ ॥

म० सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षि-णादानान्ता उक्ताः । अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशाद्वपयामगृ-हीतोऽसीति गृहीला द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्ध इति' (का॰ ९।९। १५)। द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यप्रह-पान्नेण द्रोणकलशात्सीमं गृहाति । सोमदैवसम् । हे सोम. उपयामेन पात्रेण लं गृहीतोऽसि मया । 'शेष्'शेषमादिल-स्थाल्यामासिच्चत्यादित्येभ्यस्वेति' (का० ९।९।२०)। द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत् । सोमदै-वसम् । हे सोम, आदिस्यभ्योऽर्थाय ला लां सिम्रामीति शेषः। 'समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति' (का॰ ९।९। २१) । संसवमासिच्य तेनादिलपात्रेण स्थालीं पिदधाति । विष्णुदैवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष, हे उरुगाय, उरुभिवहुभि-गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्संबोधनम् । एष सोमस्ते तवार्षितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय । आत्मनेपदमार्षम् । हे सोम, रक्षणे प्रवृत्तं ला लां मा दभन् मा दभुयुः मा हन्युः । रक्षांसीति शेषः । दभ्रोतिहिंसाकर्मा ॥ १ ॥

द्वितीया ।

कुदाचन स्तरीरेसि नेन्द्रं सश्चसि दाशुषे । उपो-पेन्नु मेघवनभूय इन्नु ते दानं देवस्य प्रच्यत आदि-त्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥ उ० आदित्यग्रहं गृह्णाति । कदाचन । व्याख्यातोऽयं मन्नः । यदि नाम अधस्तादैनद्रः । इयांस्तु विशेषः । इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥

म० 'आदिल्यमहं गृह्णाति संभ्यं स्वाचनेति'। (का॰ १०।४।४) होमशेषाः संस्वास्तेभ्यः सकाशात्। आदिल्य-देवल्ये बृह्ल्यो यजुरन्ते। आदिल्येभ्यस्त्वेति यजुः। तृतीयो द्वादशाणिस्त्रयोऽन्येऽष्टाणीः। सा बृह्ती तृतीयेऽध्याये बृह्हुप-स्थानमध्ये (क॰ ३४) इन्द्रदेवल्या प्रथममुक्ता व्याख्याता च। इह लादिल्यदेवल्या यजुरन्ता चेति विशेषः। हे इन्द्र, लं कदाचन कदांचिदिप स्तरीहिंसको नासि किंतु दाशुषे। षष्ट्यथें चतुर्थी। हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चिस सेवसे। कुत्र। उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनविन्द्र, भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते लया संवध्यते। यजमानेन दत्तं हविस्लयाङ्गीकियत इत्यर्थः। हे यह, आदिल्यम्योऽर्थाय लां गृह्णामीति शेषः। अन्नेन्द्रनामिनरप्यादिल्य एव स्तुयते॥ २॥

तृतीया ।

कृदाचन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरी-यादित्य सर्वनं त इन्द्रियमार्तस्थावमृतं दिव्यादिसे-भ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति । कदाचन । बृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता । आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। कदाशब्दः कालवचनः। चनेति निपातः पुनरर्थे । प्रयुच्छतिः प्रमादार्थः । हे भगव-न्नादित्य, कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशा-दीननुग्रहान्प्राणिषु कुर्वन् । न कदाचिदित्यभिप्रायः। एवं काकुगतेन विशेषणेन व्याख्येयम्। अथवा कदाचनेति व्यति-कीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम् । यन्न कदाचिद्पीत्यनेनार्थे-नार्थवत्त्वम् । चकारगर्भं सवितुर्निधानम् । अस्य भाष्यं चका-रैनां गर्भनिधानमिति यथा यास्केन दर्शितम्। न कदाचि-स्प्रमाद्यसि स्वकीयं कर्म कुर्वन् उभे च नितरां पासि गोपा-यसि देवमनुष्यसंबन्धिनी जन्मनी । तुरीयेखविभक्तिको निर्देशः। तुरीयं च आदित्यसवनम् । तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव आतस्थौ उपस्थितम् अमृतम् अनश्वरं विज्ञानानन्दस्व-भावम् दिवि द्युलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम् । तदुक्तम् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। एवं परा-पररूपेणास्यामृच्यादित्यस्तुतिः। आदित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

म० 'अपगृह्य पुनः कदाचनेति' (का० १० । ४ । ५)। धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीला तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात् । कदाशब्दः काठवाची । चनेति निपातः पुनरर्थे । हे आदित्य, लं कदाचन प्रयुच्छिस कस्मिन्

काले पुनः प्रमायसि । 'युच्छ प्रमादे' न प्रमायसीति काकुः । उद्यतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णच कदाचिदालस्यं करो-षीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् । चकारोऽप्यर्थे । कदापि न प्रयुच्छिसि स्वकर्मणि । किंच उमे जन्मनी देवमनु-ष्यसंबिन्धनी निपासि नितरां पालयसि । किंच तुरीय, 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७। १। ३९)। इति विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्यं जगत्प्रेरयतीति सवनम् । नन्द्यादिलाल्लयुप्रत्ययः । जगत्प्रवर्तकं अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तिद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम् । तदुक्तं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'। एवमादित्यः परापररूपेणास्या-मृचि स्तुतः । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । प्रशब्दो निषेधे । चनशब्दोऽप्यर्थे । हे आदित्य, लं कदाच कदापि न प्रयुच्छिस न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि। तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य, ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ सम-न्तातिस्थतम् । हे आदिल्यम्ह, आदिलेभ्योऽर्थाय लां गृहामीति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

युक्को देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवेता मृड्यन्तः । आ वोऽर्वाची सुमृतिवेष्ट्रसाद्र्रहो-श्चिद्या वरिवोवित्तरासदादित्यभ्यस्वा ॥ ४॥

उ० दक्षा श्रीणाति । यज्ञो देवानाम् निष्ठुप् यज्ञरन्ताः आदिखदेवता । आदिखभ्यस्त्वेति यज्ञः । यसाद्यज्ञो देवतानामादिखानां सुन्नं सुखं कर्जुं प्रत्येति तसाद्धेतोः हे आदित्यासः आदित्या एव आदित्यासः । आज्ञसेरसुक् । भवता
मृडयन्तः । 'मृड सुखने' तृचोथें शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः ।
मृडयितारः सुखयितारो भवतासाकम् । आवोऽवांची सुमतिवंवृत्यात् । आवृता भवतु वः युष्मत्संबन्धिनी सुमितः
आवांची च अस्मद्भिमुखा च । अं्होश्चिद्या वित्वेतित्तराः
सत् । अंहुः पापकारी । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । अंहोः पापकारिणोपि या सुमितः । वित्वोवित्तरा । वित्व इति धननाम ।
अतिशयेन धनस्य छब्धी असत् भवतु । सा सुमितः अस्मदिभमुखी आववृत्यादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

म० 'दध्ना श्रीणाखेनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवाना-मिति' (का० १०। ४६) । एनमादिख्यहं दध्ना मिश्री-कुर्यात् । आदिखदेवत्या यज्जरन्ता त्रिष्टुप् कृत्सदृष्टा । आदिखे-भ्यस्त्वेति यज्ञः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुन्नं सुखं कर्तुं प्रस्तेति प्रत्यागच्छति । अतो हे आदित्यासः आदित्याः, यूयं मृडयन्तः सुख्यन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । 'अन्येषामिष इर्यते' (पा० ६। ३। १३७) इति संहितायां दीर्घः। किंच वो युष्माकं या सुमितः शोभनवुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदिभमुखी आवत्रत्यात् आवर्तताम् । 'वहुलं छन्दिसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति वर्ततेतिर्लिङ जुहोत्यादि- लाच्छपः श्लोर्द्विलं च । किंच अंहोश्चित् अंहुः पापकारी । चित् अप्यर्थे । अंहोईननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमितविरि- वोवित्तरा वरिवो धनं विन्दिति लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमितिर्थनलब्धी असत् भवेत् सा सुमितरस्मदिभमुखी आवत्रत्यादिति संवन्धः । हे सोम, आदित्येभ्यो देवेभ्यस्लां द्धा मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

विवस्त्रहादित्यैष ते सोमपीथस्तस्मिन्मत्स्व । अदस्मै नरो वर्चसे द्धातन् यद्धिद्धीद्धी दम्पती वाम-मश्चतः । प्रमान्पुत्रो जायते विन्दते वस्त्रधा विश्वा-हार्प एधते गृहे ॥ ५॥

उ० उपांगुसवनेन ग्रहं विमिश्रयति । विवस्वन्नादित्य । तमांसि विवासयतीति विवस्वान् आदित्य उच्यते । हे विवस्वन आदिल, एष ते सोमपीथः एतत्तव सोम-पानम् तस्मिनमत्स्व । 'मद् नृप्तौ' नृप्तिं कुरु, क्षिप्तमा-शिरं सोमे अवेक्षते पत्नी । श्रद्**सै नरः । जगती आशीर्य-**<mark>जमानपत्नीविषया । श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । श्रद्धाः</mark> तन श्रद्धानान्कुरुत 'नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नका-रोऽनर्थकः । श्रद्धां कुरुत असी वर्चसे हे नरः ऋत्विग्यज-मानाः । यत् किमित्यत आह् । आशीर्दा आशिषो दातारः। दम्पती पत्नीयजमानौ । वामं वननीयम् । अश्रुतः व्याप्नुतः यज्ञफलम् । किंच इहैव पुमान् पुत्रो जायते । दुहितापि पुत्रशब्देनोच्यत इत्यतः पुमानिति विशेष्यते । किंच विन्दते वस रूभते धनम् । अधा अथेर्यतौ छन्दसि समानार्थौ । विश्वाहा सर्वदा । अरपः । 'रपो रिप्रमिति पाप-नामनी भवतः'। अपापः सन् एधते वर्धते गृह एवाव-स्थितः ॥ ५ ॥

म० 'उपाएं शुसवनेन मिश्रयति विवस्त्वचादिखेति' (का० १०।४।७) पाषाणेन दिध सोमं च मिश्रयेत् । आदिख्देवसम्। तमांसि विवासयित नाश्यतीति विवस्तान् । यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्तान् । मतौ टिलोपश्छान्दसः। तत्सं-बोधनं हे विवस्त्रन् हे आदिख्, एष पात्रस्यस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः। आहिताभ्यादिलात्पीथशब्दस्य परलम् तस्मिन्पातव्ये सोमे लं मत्स्व 'मद तृप्तौ तृप्तिं कुरु। 'बहुलं छन्दिति' (पा०२।४।७३) इस्यदादिलाच्छपो छक्। 'श्रदस्मै नर इस्येनमवेक्षते पत्नीति' (का० १०।५।४) पत्र्येनं पृतमृतं पश्येत् । आशीर्दे-वस्या जगती नरदेवस्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती। पत्नी

वदति । हे नरो नेतारः ऋत्विग्यजमानाः, आशीर्दा आशिषो <mark>ददति ते आशीर्दाः । सुच्छोपश्छान्दसः । आशिषः दातारो</mark> युयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन । श्रदिति सत्यनामस पठितम् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा॰ ७।१।४५) इति मध्यमबहबचनस्य तनादेशः । श्रद्धां कुरुत । आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेखर्थः । मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह । यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानो वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलम-श्रतः प्राप्नुतः। किंच। इहैव पुमान्पुंस्लधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते । किंच स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते। अध अथेखर्थः। 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घः । अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा०२।३।५) इति द्वितीया। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा० ५ । ४ । ९१) इति प्राप्तस्य दच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकलाच्छान्दसो वाभावः । अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते । नास्ति रपो यस्यासावरपः । 'रपो रिप्र-मिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४। २१) इति यास्कः। आशीर्दा आशिषो दातारौ इति दम्पतीविशेषणं वा । विभक्ते-राकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्तताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः खग्रहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

षष्टी।

वाममुद्य संवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममु-स्मभ्यं ऐसावीः । वामस्य हि क्षयंस्य देव भूरेर्या धिया वामुभाजः स्थाम ॥ ६ ॥

उ० सावित्रं गृह्णाति । वाममद्य । सावित्री त्रिष्टुप् । हे सिवतः, वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावीरिति संबन्धः । वाममु श्वः । वामं च उपाशंसनीये काले सावीः 'श्व उपाशुंसनीयः कालः' इति हि यास्क आह । किंवा बहुनोक्तेन दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः । अहन्यहिन वाममस्माकं प्रस्याः । किंच वामस्य हि क्षयस्य देवभूरेः । क्षयशब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात् । 'क्षयो निवासे' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति । वामस्य च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त, भूरेर्बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः । अनया धिया । धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा वामभाजः अभिल्पितभाजिनो वयं संभवेम ॥ ६॥

म० 'भक्षयिलेडामुपा एंश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्र-यहणं वाममद्येति' (का० १० । ५ । १३) । सवनीयपुरोडा-रोडां भक्षयिला सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्या-मयोरन्यतरेण सावित्रं ग्रह्णाति । कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवला त्रिष्टुव् भरद्वाजदृष्टा । हे सवितः, सर्वस्य प्रेर- यितर्देव, अद्यासिन्दिने असमस्यमस्यदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहील्यर्थः । 'षू प्रेरणे' छुङ् अडमावरछान्दसः । वाममु श्वः । उ अप्यर्थे । श्वोऽपि समनन्तरिनेऽपि वामं सावीः । दिवेदिवे तत ऊर्ध्व दिनेदिनेऽस्मभ्यं वामं
सावीः । हि यस्मात् अया अनया । नलोपरछान्दसः । धिया
श्रद्धायुक्तया बुद्धा वयं वामभाजः स्याम भवेम । वामं वननीयं
यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् ।
वामस्य संभजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य
स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तलात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवेदिवे इत्यहो नामसु पठितम् ।
यद्वोत्तरार्थस्यायमर्थः । हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम । अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलपितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सप्तमी।

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधार्श्वनोधा असि चनो मार्थि धेहि । जिन्बे युज्ञं जिन्बे युज्ञ-पेति भगाय देवाये त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि। सवितृदेवत्योऽसि चनोधाश्चनोधा असि। चन इत्यन्ननाम। 'अभ्यासे भूयांस-मर्थं मन्यन्ते'। अतिशयेन चान्नस्य धारयितासि। अतः चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किंच जिन्व यज्ञम्। जिन्वतिः श्रीतिकर्मा। तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं यजमानम् भगाय यज्ञफलाय। देवाय सवित्रे त्वा गृह्णामीति शेषः॥ ७॥

म० सावित्रम् । हे सोम, लमुपयामेन प्रहेण गृहीतोऽसि । हे यह, लं सावित्रः सिवृत्देवलोऽसि । चन इलानाम । चनोऽनं धत्त इति चनोधाः अनस्य धारियता । 'अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तः । यतस्लमल्यन्तं चनोधा असि अतश्वनोऽनं मिय घेहि स्थापय । किंच यन्नं जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । यज्ञपति यजमानं च जिन्व तर्पय । भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सिवेत्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय लां गृह्णामीति शेषः । भगमस्यस्य स्वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्वेव षण्णां भग इती-रणा' इति ॥ ७॥

अष्टमी।

ज्ययामगृहीतोऽसि सुशर्मांसि सुप्रतिष्टानो बृहदुं-क्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यं एष ते योनि-विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसीति च्याख्या-तम् । सुशर्मासि स्वाश्रयोऽसि । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रति- ष्ठानं प्रतिष्ठा अस्येति सुप्रतिष्ठानः महत्साधनसंपन्नः । 'प्राणो वे सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः' इति श्रुतिः । प्राणहेतुत्वाद्याण इत्युच्यते । अन्नं वे प्रहोऽन्नं वे प्राणहेतुः । यस्मास्वं सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानश्च तस्मात् बृहदुक्षाय नमः महासेच-नाय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमईतीति शेषः । नम इत्यन्ननामसु पठितम् । 'प्रजापतिवें बृहदुक्षः' इति श्रुतिः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातम् ॥ ८॥

म० 'अभिक्षतेन महावैश्वदेवप्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति' (का० १०। ६। २) अभिक्षतेनेव सावित्रप्रहपात्रेण पूतमृतः सकाशान्महावैश्वदेवप्रहस्य प्रहणं करोत्यध्वर्युः।
वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव प्रह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि । यतः
सुश्रमीसि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुश्रमी । तथा
सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य ताहशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः । 'प्राणो वे सुश्रमी सुप्रतिष्ठानः'
(४।४।१।१४) इति श्रुतेः प्रहस्यान्नरूपलादन्नस्य च
प्राणहेतुलाद् प्रहस्य प्राणलम् । यस्मादीहशोऽसि तस्माद्
बृहदुक्षाय बृहन्महांश्रासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते
सेक्त्रे जगदुत्पाद्यित्रे प्रजापतिवै बृहदुक्षः ' (४।४।१।१४)
इति श्रुतेः बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः । विश्वभ्यो देवेभ्योऽर्थाय
लां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८॥

नवमी।

ज्ययामगृहीतोऽसि बृह्स्पितसुतस्य देव सोम त् इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो प्रहारा।ऋद्ध्यासम् । अहं प्रसादहम्बस्ताद्यद्वन्तरिक्षं तद्धं मे पिताभूत्। अहं प्रस्तियम्यतो ददर्शहं देवानां पर्मं गुहा यत्।। ९।।

उ० पातीवतं गृह्णाति उपयामगृहीतोसीति। बृहस्पतिसुतस्य ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य। हे देवसोम, ते तव इन्दोः
इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य सतो ग्रह्मनन्यानुपांगुप्रभृतीन् ऋद्यासं समर्थयेयम्। प्रचरणीसंस्वरोषेण श्रीणाति। अहं परस्ताम्। त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणास्मानं पश्यन् श्रीणाति। अहं परस्तादस्य जगतः अहं चाधस्तात्। यचैतदन्तिरक्षं तदु मे तदेव मे पिता पाताभूत्।
अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श । परस्तादधस्ताच पश्यामि।
सूर्यस्य परस्तान्मम शिर इत्यभिष्ठायः। यच देवानां परमं
गृहा तद्य्यहमेव॥ ९॥

म० 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिस्तस्येति प्रतिप्रस्थाता पालीवतं गृह्णातीति' (का० १० । ६ । १६) उपांश्वन्तर्याम-पात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पालीवतं ग्रहं गृह्णाति सोमदेवस्यम् । हे देव दीप्यमान हे सोम, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि

अतस्ते तव संविन्धनोऽन्यान् प्रहानुपां ग्रुप्रसृतीनहम् ध्यासं समर्थयेयम् । किंभूतस्य ते वृहस्पतिस्रतस्य वृहतो महतो यज्ञ-कर्मणः पतिर्वृहस्पातिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य । यद्वा वृह-स्पतयो ब्राह्मणा ऋलिजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्दोः 'उन्दी क्वेदे' उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्वेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्थमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य । संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य । 'प्रचर्णीशेषेण श्री-<mark>णात्येनमहं परस्तादिति' (का० १०। ६। १७</mark>) प्रचरणीश-ष्टेनाज्येन पालीवतग्रहं मिश्रयेत्। प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रि-ष्ट्रप् । अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपलम्भिप्रेख वदति । अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः। यदन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालकं भवति । अहं परमात्मरूपः सन्नभयतः उपरिष्टादधस्ताच स्थिला सूर्यं ददर्श पर्यामि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अखन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

दशमी।

अग्ना ३।। इ पत्नीवन्स्जूर्देवेन स्वष्ट्रा सोमं पिव् स्वार्दा । यजापेतिवृषांसि रेतोधा रेतो मियं धेहि यजापेतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ।। १० ॥

उ० जहोति । अझा३इ पत्नीवन् । 'एचो प्रगृह्यस्यादूराद्भूते' इति द्धतः । हे अझे पत्नीसंयुक्त । सज्देवेन त्वष्टा ।
समग्रीतिर्देवेन त्वष्टा सोमं पिव स्वाहा पत्नी उद्गातारमवेक्षते ।
प्रजापतिः । त्वं प्रजापतिः वृषा च । रेतोधाः रेतसः सेका
धारियतासि स्वभावत एव त्वां व्यीमि । रेतो मिय धेहि
स्थापय । प्रजापतेश्च तव वृष्णः सेकुः रेतोधसः रेतोधारियतुः
स्वभूतं रेतोधां रेतसो धारियतारम् पुंस्पुत्रम् अशीय
प्रामुयाम् ॥ १० ॥

म० 'अमा ३ इ पन्नीविन्नत्युत्तरार्धे जुहोतीति पानी-वतं महममेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १० ६।१६)। अमिदैवल्यम् । 'एचोऽप्रमृह्यस्य' (पा०८।२।१००) इल्लादिना अमे शब्दगतस्य एकारस्य आइ इल्लादेशो आकारस्य प्रतिलम् । हे अमे, हे पन्नीवन् पन्नीयुक्त, लष्ट्रा देवेन सज्यः संमानप्रीतिः सन् सोमं पिव स्वाहा सुहुतमस्तु। 'पन्नी'एं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्दात्रा समीक्षयति प्रजाप-तिर्वृषासीति' (का० १०।०।३) नेष्टा पश्चिमद्वारेण पन्नीं सदः प्रवेश्योद्वातुरुत्तरतः स्थितामुद्दातारं पश्चेति प्रेष्येत् सा च तं पश्चेत्। हे उद्वातः, प्रजापतिः प्रजानां पालकस्लं मृषासि सेक्ता भवसि। रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि। एवंभूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय। ततो वृष्णो वीर्यस्य-सेक्तः रेतीधसो वीर्यस्य धारयितः प्रजापतेस्त तवानुमहात्, रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नु-याम् । अश्लोतेर्व्यस्ययेनादादिलं लिङ्गुत्तमैकवचने ॥ १०॥

एकादशी।

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरि-भ्यां त्वा । हर्योर्धानाः स्थं सहसोमा इन्द्रीय ॥११॥

उ० हारियोजनं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरितवर्णाऽसि । हरिः सोमो हरितवर्ण इति । हारियोजनः। इन्द्राश्वौ हरितावत्र युज्यते इति हरियोजनः। हरियोजन एव हारियोजनः । स्वार्थे तद्धितः 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुत्य-पेक्षः । हरिभ्यां त्वा । गृह्णामीति शेपः । धाना आवपति । हर्योधानास्थ हरितवर्णयोरिन्द्राश्वयोधाना भवथ यूयम् । सोमेन च सहिता इन्द्राय भवथ प्राणभक्षः ॥ ११॥

म० 'द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणसुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति' (का० १०।८।१) । आग्रयणादिति शेषः ।
ऋक्सामदेवलम् । हे ग्रह, लं हरिर्हरितवणीऽसि 'हरी रिहमहिरिः
सोमो हरिर्हरितवणीवान' इत्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि।
किंभूतस्लम् । हारियोजनः हरी इन्द्राश्चो योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसंबन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामुक्साममन्त्राभ्यां गृह्णानीति शेषः । 'ऋक्सामे वै हरिः
ऋक्सामाभ्या एं ह्योनं गृह्णाति' (४।४।३।६) इति श्रुतेः
'धानाश्चावपति हर्योधाना इति' (का०१०।८।२)।
हारियोजने भ्रष्टयवाचिद्यात् । धानादेवल्यम् । सहसोमाः
सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवाः, यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसंवन्धिनो यूयमिन्
लर्थः ॥ ११॥

द्वादशीं।

यस्ते अश्वसिर्मक्षो यो गोसनिसास्य त इष्टर्य-जुषः स्तुतस्तोमस्य श्वास्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्ष-यामि ॥ १२ ॥

उ० यस्ते अश्वसनिः। यस्तवाश्वं सनोति संभजते भक्षः। यश्च गाः सनोति तस्य तव संबन्धिनः। इष्टयजुषः इष्टानि हि यजूंषि भवन्ति । स्तुतस्तोमस्य । अस्मिन्नेवावसरे स्तुताः स्तोमा भवन्ति । शस्तोक्थस्य । शस्तानि ह्युक्थानि भवन्ति । उपहूतस्य अभ्यनुज्ञातस्य उपहूतोऽभ्यनुज्ञातो भक्षयामि ॥ १२ ॥

म० 'यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयिलोत्तरवेदौ निव-पन्तीति' (का० १० । ८ । ५)। सर्वर्लिजो धाना आ-दाय मन्त्रेणावद्रायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदैवत्यम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य, यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः । 'षणु दाने' अश्वान्सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता । यश्व ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादशस्य ते तव तादशं भक्षमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदशस्य ते । इष्टयजुषः इष्टानि यज्रिष यस्य स इष्टयजुरतस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्ग-तृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य । तया शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहृतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदै-तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

देवकृतस्यैनसोऽव्यर्जनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽ-वयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यै-नसोऽवयजनमस्येनस एनसोऽव्यजनमसि । यज्ञा-हमेनो विद्वांश्रकार यचाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽव-यजनमसि ॥ १३॥

उ० शकलाधानम् । देवकृतस्य देवविषयकृतस्य । एनसः पापस्य अवयजनम् । अवपूर्वी यजिनीशने वर्तते । नाशनं भवसि । मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि पितृविषये कृतस्य पापस्य नाशनमसि। आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनि-न्दादेः नाशनमसि । एनसएनसः यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां नाशनमसि । यज्ञान्यदुप्येनः पापं विद्वान् चकार <mark>कृतवान् । यच्चाविद्वान् अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि</mark> 11 93 11

म० 'शाकलाधानं देवकृतस्येति, प्रतिमन्त्रमिति' (का० १०।८।६)। षट् षड्यूपशकलानि सर्वेऽमौ निद्ध्यः। पड्यज्ंष्यमिदेवस्यानि । हे शकल, लं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य लम्बयजन-मिस नाशकं भवसि । अवपूर्वी यजिनीशनार्थः । अवयजतीत्य-वयजनम् । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसो-Sययजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्ना-शनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेनीशनमसि । एनसएनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नारानमसि । किंच विद्वान् जानानी ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्वकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३॥

चतुर्दशी।

सं वर्<u>चेसा पर्यसा संतन्भिरगन्महि मनसा</u> स् श्रीवेन । त्वष्टा सुदत्रो विद्धातु रायोऽनुमार्धु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४॥

उ० चमसानभिमृशन्ति। संवर्चसेति व्याख्यातम् ॥१४॥ म् अपरेण चालालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवस्-१८ य० उ०

शन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति' (का॰ १०।८।७) पूर्णपात्रानुद्कपूर्णानित्यर्थः । लाष्ट्री त्रिष्टुप् (अ॰ २ क॰ २४) व्याख्यातापि व्याख्यायते । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम । गच्छतेर्लङि अदादिलाच्छपो ल्लकि उत्तमबहवचने 'मो नो धातोः' (पा०८।२।६४) इति मस्य नकारः । पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते । तन्भिर्नुष्टानक्षमेः शरीरावयवैः समगन्महि । शिवेन समी-चीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किंच सुदत्रः शोभ-नदानः लष्टा देवो रायो धनानि विदधातु । तन्वः शरीरस्या-स्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्विष्टम् । 'लिश अल्पीभावे' निष्ठान्तः । विशेषेण न्यूनमङ्गं तद्नुमार्ध न्यूनलपरिहारेणानुकूलं कृला शोधयतु ॥ १४॥

पञ्चदशी।

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सर् सूरिभि-भेघवन्स प्रवस्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यद्स्ति सं देवाना एसुमतौ यज्ञियाना ए स्वाहा ॥ १५॥

उ० नव समिष्टयजूंषि जहोति । समिन्द्रेण इसाद्याः षद त्रिष्टुभः। तत्र त्रिभिः परिधीनाप्याययति त्रिभिर्देवता व्यव-स्जति । समिन्द्र णः । ऐन्द्री । समित्ययमुपसर्गी नेषीत्यनेन क्रियापदेन संबध्यते। हे भगवन्निन्द्र, संनेषि संगमयसि नः असान्। मनसा संगमयसि च गोभिर्वाग्भिर्वादिभिः प्राभिः संगमयसि च सूरिभिः पण्डितैः । हे मघवन्, संगमयसि च स्वस्या अविनाशेन । स्वस्तीत्यविनाशनाम । संगमयसि च ब्रह्मणा देवकृतं देवैर्दष्टं व्रयीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति । यदस्ति यन्नित्यमित्यर्थः । संगमयसि च देवानां सुमतौ । तृतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्या । यज्ञियानां यज्ञ-संपादिनाम् । यस्त्वमसानेवं सर्वेर्मनःप्रभृतिभिः संगम-यसि तसी त एतद्धविः स्वाहा सुहुतमस्तु इति शेषः ॥१५॥

मo 'समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजु ऐषि जुहोति प्रति-मन्त्रमिति' (का॰ १०।८। ११)। नविभर्मन्त्रैः समिष्टयजुः-संज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् । तत्राद्यः विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रि-दृष्टा । समित्युपसर्गी नेषीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य णलम् । हे मधवन्धनवन् हे इन्द्र, मनसानुप्रहयुक्तेन नोऽस्मान् ल संनेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वागिभर्गवादिपशुभिवा संनेषि। व्यत्ययेन रापो लुकि लिट मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् । स्रिभः पण्डितहीं त्रादिभिः संयोजयसि खरुखा क्षेमेण च संनेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन संनेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां देवानां सुमतौ सुमलानुप्रहबुद्धा संयोजयसि । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा॰ ७। १। ३९) इति तृतीयार्थे सप्तमी। यस्त्रमस्मानेवं मनआदिभिः संयोजयित तसै खाहा एतद्वविः सुहुतमसु ॥ १५॥

षोडशी ।

सं वर्षेषा पर्यक्षा सं तुन्भिरर्गनमहि मनेसा स्थि<u>शिवेने । त्वष्टां सुदत्रों विदेधात</u>ु रायोऽनुमार्षु तुन्तुो यद्विष्ठिष्टम् ॥ १६॥

उ० संवर्चसा पयसा । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

स० अथ द्वितीयः । लाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा व्याख्याता [क॰ १४] ॥ १६॥

सप्तदशी।

धाता रातिः संवितेदं जीपन्तां मुजापितिर्निधिपा देवो अग्निः। त्वष्टा विष्णुः मुजयां सक्रराणा यर्ज-मानाय द्रविणं द्धात् स्वाहां ॥ १७॥

उ० धाता रातिः । पद देवता अस्यामृचि । धाता स-विता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते पद निधिपा देवाः । इदं समिष्टयज्ञर्छक्षणं रातिदानम् जुपन्तां सेवन्ताम् । जुपित्वा च प्रजया रराणाः यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संर-ममाणाः । यजमानाय एतद्रविणं । दधातेति प्रथमपुरुपस्य स्थाने मध्यमपुरुषरछान्दसः । दधतु स्थापयन्तु । एवं तावदस्य मन्नस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति ॥ १७ ॥

म्० अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापितदेवािमलष्टृविष्णुदेवला त्रिष्टुप् । धाता सिवता प्रजापितः अग्नः लष्टा विष्णुः
एते षट् देवा इदमस्मद्भविः सिमष्टयजुर्ठक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् ।
किंभूतो धाता । रातिः राति प्रयच्छतीित रातिः दानशीलः ।
'किंच्कौ च संज्ञायाम्' (पा० ३ । ३ । १०४) इति कर्तरि
किंच्प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । किंभूतः प्रजापितः । निधिपाः
निधीन्पातीित निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां
पालियता । किंभूतोऽग्नः । देवः दीप्यमानः किंच ते एते
देवाः प्रजया यजमानसंबित्यन्या सन्तत्या सह संरराणाः
सम्यप्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु
च्वतु । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति तवादेशस्तस्य, तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

सुगा वो देवाः सदंना अकर्मे य आंजिग्मेद्र् सर्वनं जुषाणाः । भर्यमाणा वहंमाना ह्वीर्ध्ष्यस्मे धंत्त वसवो वस्ति स्वाहां ॥ १८ ॥

उ० सुगा वः । हे देवाः सुगमनीयानि वी युष्माकं सदनानि स्थानानि अकर्मं कृतवन्तो वयं ये यूयमाजग्म आगताः । सवनमिदं जुषाणाः यज्ञमेतं सेवमानाः । अथेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे । भरमाणा वहमाना हवींपि । ये तु तु रिथनः ते रथेषु भरमाणा वहमाना हवींपि । ये तु

अर्थिनस्ते स्कन्धावसक्तिकासु हवींपि वहमानाः । असो धत्त वसवो वसूनि । असासु दत्त हे वसवो वासयितारः, वसुनि धनानि ॥ १८ ॥

म्० अथ चतुर्थः । देवदेवला त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशाणः । हे देवाः, ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः । गमेलिटि मध्यमबहुवचनम् । तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकाष्मं कृतवन्तः । 'सदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति सुउपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेश्विललोपे छुडि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम् । किंच हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो विवासहेतवो देवाः । अस्म अस्मासु यूयं वस्ति धनानि धत्त स्थापयत । किंम्ता यूयं यज्ञसमाप्ती हवींथि भरमाणा ये रिथनस्ते तु रथेषु विश्वतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींथि वहन्तः । यद्वा भरमाणाः पुण्यन्तः वहमानाः रथादिभिन्यन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

याँ २ ऽआवेह उश्वतो देव देवांस्तान्त्रेरेय स्वे अग्ने सधस्थे । जिक्षिवा एसं: पिष्वा एसं ख्रु विश्वेऽसुं धर्म ए स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९॥

उ० याँ आवहः । हे भगवन्नसे, यान् आवहः आहूत-वानसि । उशतः कामयमानान् हे देव, देवान् तान् प्रेरय अनुन्नज्यादिभिः । स्वे स्वकीये सधस्थे सहस्थाने गृहे । कि-मुक्त्वा प्रेरयेतिचेदत आह । ये यूयं जिक्षवांसः पश्चन् पुरो-ढाशं च । पिवांसश्च सोमम् । विश्वे सर्वे ते इदानीं परि-समाप्ते यज्ञे असुं धर्म स्वरातिष्ठतानु । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । असुं प्राणवातमन्वातिष्ठत । धर्म चादित्समन्वातिष्ठत । स्वर्धुलोकमन्वातिष्ठत । यस्य यत्र गृहा इस्रमिप्रायः ॥ १९ ॥

म० अथ पद्यमो मन्त्रः। आग्नेयी त्रिष्टुप्। इदानीं देवान् विस्जति। हे अग्ने, हे देव दीप्यमान, उशतो हवींषि कामय-मानान् यान्देवान् लमावहः आहूतवानिस तान् देवान् स्वे स्वनीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् 'सधमादस्थयोश्छन्दिस' (पा०६।३९६) इति स्थे परे सहस्य सधादेशः। किमुक्ला प्रेरयामीति चेत् अत आह। हे देवाः, विश्वे सर्वे यूयं जिक्षवांसः 'घस्त्र अदने' 'क्रमुश्च' (पा०३।२।९००) इति क्रमुः। 'वस्त्रे अदने' 'क्रमुश्च' (पा००।२।६०) इति क्रमुः। 'वस्त्रे काजाद्धसाम्' (पा००।२।६०) इति व्याप्ति पञ्चप्रोद्धाशान् मिक्षतवन्तः। तथा पिवांसः सोमपानं कृतं वन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुन्मण्डलिस्यर्थः। धर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः युलोकं वा अन्वाम्

तिष्ठत आश्रयत । यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठते-स्पर्थः । 'छन्दिस परेऽपि' (पा०१।४।८१) इति अनोः कियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥१९॥

विंशी।

व्यं एहि त्वी प्रयति युक्ते अस्मिन्नमें होतीर्मर्छ-णीमहीह । ऋधेगया ऋधेगुतार्शिमष्ठाः प्रजानन्य-ज्ञमुपैयाहि विद्वान्स्वाही ॥ २०॥

उ० वय ्ंहि त्वा । आग्नं व्यवस्जति । वयमेव त्वां प्रयति प्रगच्छति प्रारम्यमाणे यज्ञे अस्मिन् हे अग्ने । होता-रमवृणीमिह वृतवन्तः । इह मन्ने अग्निर्देवो होतेति । त्वं च वृतः सन् ऋधगयाः । ऋग्नोतेः पूर्वं पदं, यजतेरुत्तरं पदम् । ऋग्नुवन्नयाक्षीः समर्धयन्निष्टवानसि । किंच ऋधगु-ताशमिष्ठाः । उत अपि च ऋग्नुवन्नेव यज्ञ्ञ्रायश्चित्तं शिम-तवानसि । इदानीं प्रजानन्यज्ञ्परिसमाप्तिं गृहमुपयाहि । विद्वान् जानानः स्वमधिकारम् ॥ २०॥

म० अथ षष्टः । आप्तेयी त्रिष्टुप् इदानीमप्तिं विस्जिति । हे अप्ते, हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन् । यहे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्यातारं होम-निष्पादकं वा ला लां वयमवणीमहि वतवन्तः । 'अप्तिवें दैव्यो होते'ति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्धृतस्लम् थक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः । यद्वा ऋष्नोतीति ऋधक् ऋष्नुवन् यद्वं समर्धयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि । यद्वं कारितवानसीत्यर्थः । यज्ञ-तेश्विलोपे यकारस्य छान्दसं छलम् । उतापि च ऋधक् ऋष्नुवन्त्रेव अश्वमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विष्नशान्ति वा अकार्षाः स लामदानीं यद्वं प्रजानन् यद्वं समाप्तमवगच्छन् उपयाहि खगृहं गच्छ । किंभूतस्लम् विद्वान्पण्डितः स्वाधिकारं जानन्त्रित्यर्थः । स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २०॥

एकविंशी।

देवां गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुर्मित । मर्नस-स्पत इमं देव यज्ञ एस्वाहा वाते धाः ॥ २१॥

उ० देवागातुविद इति व्याख्यातम् ॥ २१॥

म० अथ सप्तमः । वातदेवत्या विराद् मनसस्पतिदृष्टा व्याख्यातापि (अध्या० २ क० २१) उच्यते । 'कै गै शब्दे' गीयते नानाविधेवैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः, गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रयुत्त इति विदिला गातुमित यज्ञं गच्छत । यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदिला गातुमित । 'गाङ् गती' गायते गम्यते यज्ञ स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मला यज्ञेन तुष्टाः सन्तः खकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुक्ला प्रजापतिमाह । हे मनसस्पते, अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरंणेन पालक परमेश्वर हे देव, इममनुष्टितं यज्ञं स्नाहा

लद्ध दधामि लंच वाते धाः वायुरूपे देवे यहां धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

यहाँ यहाँ गंच्छ यहापति गच्छ खाँ योनि गच्छु खाँ योनि गच्छु खाँ । एष ते यहा यहापते सहसूक्तवाकः सर्वे-वीर्स्तं जीवस्व खाहां।। २२।।

उ० यमं विस्जिति। यम् यमं गच्छ। हे यम्, यम् मेव त्वं गच्छ। निह त्वत्तोऽन्यद्स्ति सर्वात्मा हि त्वमित्यभि-प्रायः। यम्पतिं यजमानं गच्छ स्वां च योनिं गच्छ। दस्यं देवता हि यमस्य स्वा योनिः। एष ते यमः। अयं तव शारीरभूतो यमः संस्कृतः ऋत्विभिः। हे यम्पते, सह सूक-वाकः साङ्गः सर्वशरीरः संवैवीरैरुपेतः। सोमः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते। तं च जुषस्व आसेवस्व॥ २२॥

म० अथाष्टमः । यज्ञदैवतं यजुः । यज्ञं विस्जिति । है
यज्ञ, त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । यज्ञपतिं यज्ञमानं गच्छ । फलप्रदानेन यज्ञमानं प्राप्नुहीस्पर्थः । सां
योनिं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः
क्रियाशक्तिं गच्छ । द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा
समिष्टयजुसन्तः । यज्ञपतिदैवतम् । हे यज्ञपते यज्ञमान, एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव लदीयोऽस्ति । कीद्दशः सहस्क्तवाकः
स्क्तवाकः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन्
स तथा सोमः प्रजुः । सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्चन्ते तैः
सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा
सहुतमस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

माहिर्भूमी पृद्धिः । उरु्हि राजा वर्षणश्चकार् स्यीय पन्थामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधात-वेऽकरुतापवक्ता हर्दयाविधिश्चत् । नमो वर्षणायाधि-ष्ठितो वर्षणस्य पार्शः ॥ २३ ॥

उ० कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति । माहिर्भूः । व्याख्यातम् । अपोऽवक्रमयम्बाचयति । उरु पृंहि । वारणी त्रिष्ठुप् । एकं तावद् उरं विस्तीण हि अतिशयेन राजा वरुणः चकार कृतवान् । सूर्याय । प्रध्यथे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् । अन्वेतवाउ अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय । अपरम् । अपरे पादा प्रतिधातवेऽकः । यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम् । पष्टीबहुवचनस्थाने आकारः । प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः कृतवान् आलम्बनमिति होषः । सूर्यस्यैव । उतापवका

हृद्याविधिश्चित् । उत् अपिच । अपवक्ता अपविद्ता आक्षेमा हृद्याविधिश्चित् । चिच्छवदोण्यर्थे । हृद्यं यो विध्यति मर्माण्युचार्योचार्यं पिशुनः तस्याप्यपविद्ता किमु-तान्येषामत्युक्तकारिणामिति । य इत्यंभूतो वरुणः सोऽव-भृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः । अपोवक्रमयन्वाचयति नमो वरुणाय । अधिष्ठितः आकान्तः वरुणस्य पाशो नालं बन्धनाय ॥ २३ ॥

म० 'कृष्णविषाणमें खलें चालालें प्रास्यति माहिर्भु-रिति' (का॰ १०।८। १३)। यजमानहस्तस्यं मृगश्रः मध्ये बद्धा मेखला चेत्युमे विसस्य चालाले क्षिपेत्। रज्जदेव-त्यम । हे रजो, लमहिः सर्पे मा भूः । पृदाकुः अजगरः सर्प-विशेषः सोऽपि मा भूः । 'उरु ऐहीति वाचयतीति' (का॰ १० । ८ । १५) । अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मखं यजमानं वाचयेत्। वरुणदेवस्या त्रिष्टुप् ग्रुनःशेपदद्या । उशब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवे । पृष्ठार्थे चतुर्था । सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उहं विस्तीण पन्थां पन्थानं मार्ग चकार । क अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिनन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिथातवे पादौ निक्षेप्तुं । विभक्तेराकारः । मार्गं कः करोतु । स्वर्गगमनाय मार्गं करोलित्यर्थः । करोतेरदादिलेन लि शपो छुक् अडभाव आर्षः । किंच यो वरुणः उतापिच हृदया-विधिश्चिद्पवक्ता हृद्यं विध्यति मर्मीचारणेन पीडयति हृद्यवित 'नहिवृतिवृषि−' (पा॰ ६।३। ११६) इत्यादिना किवन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः । तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अप-विदता चिच्छव्दोऽप्यर्थे । निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किसुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदशो वरुणोऽवस्थाय मार्गं ददालि-त्यर्थः । अन्वेतवै प्रतिधातवे । अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्धातेश्व 'तुमर्थे सेसे-' (पा॰ ३।४।९) इत्यादिना कमात्तवैतवेप्रत्ययौ 'नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयिति' (का॰ १० । ८। २१)। अवसृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्यजमानं वाचयेत्। वारुणं युद्धः। वरुणस्य पाशोऽधिष्ठितः आकान्तस्तस्मान वन्धनक्ष-मस्तसी वरुणाय नमो नमस्कारोऽस्लिति शेषः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

अग्नेरनीकम्प आविवेशापांनपीत्प्रतिरक्षेत्रसुर्यम्। द्मेद्मे स्मिधं यक्ष्यमे प्रति ते जिह्ना घृतमुर्चर-ज्यत्स्वाहां ॥ २४॥

उ० समिधं प्रास्थाभिज्ञहोति । अग्नेरनीकम् । आग्नेथी त्रिष्टुप् । अग्नेरनीकमिति परोक्षिङ्कम् । दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रत्यक्षं लिङ्कमेकस्मिन्वाक्ये । अत एवं व्याख्यायते । यक्ष्यग्ने प्रत्यक्षं लिङ्कमेकस्मिन्वाक्ये । अत एवं व्याख्यायते । यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं मुख्यम् । अप उदकमाविवेश प्रस्तिक्षे प्रविष्टम् अपान्नपात्संज्ञकम् । प्रति रक्षत् असुर्यम् असुरस्य स्वं मायादिकम् । स व्विमदानीं दमेदमे । दम इति गृहनाम । यज्ञगृहे यज्ञगृहे । अश्वमेधविषया वीष्सा । तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति । सिमधं यक्षि यज्ञ । यजतिः संगतिकरणार्थः । सिमधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु । ततोऽनन्तरं घृतं प्रति ते तव जिह्ना ज्वाला उच्चरण्यत् उच्चरन्तु सिमधः सकाशात् ॥ २४ ॥

म० 'प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अमेरनीकिमिति' (का० १०।८।२२)। अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात्। अमिदेवत्या निष्ठुप्। अमेरनीकिमिति
परोक्षिलङ्गं, समिधं यक्ष्यम इति प्रत्यक्षिलङ्गमेकिस्मिन्वाक्ये लसङ्गतमतो यच्छच्दाध्याहारेण योज्यम्। हे अमे, यस्य तवामेः
अङ्गनशीलस्य सतोऽपाचपात्संज्ञकमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अमे, स लं दमेदमे तत्त्रद्यज्ञगृहे
अमुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविन्नं प्रतिरक्षचिवर्तयन्सन् सिम्धं सिम्
न्धनसाधनं घृतं यिस् यज सङ्गतं कृर । यजितः सङ्गतिकरणार्थः
शापो छिक लिट रूपम्। घृतमात्मसङ्गतं कृर्वित्यर्थः। ततोऽनन्तरं
ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु।
स्वाहा सुहुतमस्तु। दमेदमे इति वीप्साक्षमेधविषया। तत्र हि
नानावम्यान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाचरतेर्लोडथें न्यत्प्रस्यय
औणादिकः॥ २४॥

पञ्चविंशी।

समुद्रे ते हृद्यम्प्युन्तः सं त्वा विश्वन्त्वोष-धीरुतापः । युज्ञस्य त्वा यज्ञपते सुक्तोक्ती नमोवाके विधेम् यत्स्वाही ॥ २५ ॥

उ० ऋजीपकुम्भं हावयति । समुद्रे ते । सौमी विराद् । यदित्ययं निपातो हृदयशब्देन सह संबध्यते समानिकङ्गत्वात्। यद्धृद्यं समुद्रे ते तब अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्मध्ये वर्तते तत्र त्वां गमयामि । तत्रस्थं च त्वां संविशन्तु ओपधीः । उत अपि च आपः । किंच यज्ञस्य च स्कोक्ती शोभन-वचनोच्चारणे नमोवाके नमस्कारवचने च विधेम । विधितः स्थापनार्थः । हे यज्ञपते सोम ॥ २५ ॥

म० 'समुद्रे त इति ऋजीषकुम्मं हावयतीति' (का० १०। ९।१)। गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्ण कुम्ममप्सु क्षिपेत्। सोमदेवत्या विराद दशाक्षरचतुःपादा। अन्ते वर्तमानो यच्छ्ब्दो हृदयेन संवध्यते। हे सोम, यत्ते तव हृदयं समुद्रे अपस् समुद्रसमानासु अपसु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्तत इति वा शेषः। तत्र त्वां गमयामीति शेषः। तत्रस्थं ता लामोषधीरोषध्यः संविशन्तु। उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु। किंच हे यज्ञपते, यज्ञस्य पालक सोम, यज्ञस्य स्कोको शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च ता लां विधेम स्थापयामः। विधितिः स्थापनार्थः। स्वाहा सुहुत-मस्तु॥ २५॥

षड्विंशी ।

देवीराप एष वो गर्भस्त सप्रिति एस्प्रेसेतं विश्वत । देवे सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छं च वक्ष्व परि

उ० विस्रज्योपतिष्ठते । देवीरापः । पक्कियां बृहती वा । अपां च सोमस्य च संगतिं वदति । हे देव्य आपः, एप सोमो वः युष्माकं गर्भो वर्तते । तं सुप्रीतं साधुतिर्पतम् । सुन्दृतं सुपुष्टम् विभृत धारयत । हे देव सोम, एप ते लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः शं च वक्ष्व परि च वक्ष्व शं सुखमस्मान् प्रति वह प्रापय। परिवह च अस्मतः सर्वा आर्तीः। तस्मिन्नः शं चेधि । सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्चितः ॥२६॥

म्० 'देवीराप इति विस्रज्योपतिष्ठत इति' (का० १०। ९।२)। ऋजीषकुम्मं मुक्लोपस्थानं कुर्यात्। अष्टित्रंशदक्षर-लात्पिक्षृचृहती वा। पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्ध सोमदेवतम्। हे देवीर्देव्यः हे आपः, वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं ताहशं सोमं यूयं बिसृत धारयत । किंभूतं तम् । सुप्रीतं शोभनप्रीतियुक्तं साधुतिर्पतं वा तथा सुमृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति। हे सोम, हे देव दीप्यमान, ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् लं शं वक्ष्व वह शं सुखमस्मान्प्रति प्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्तय अस्मतः सर्वा आतीं-रिति शेषः। 'तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपाय' (४।४।५।२१) वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने ति शिष स्थि हमं वक्ष्वेति॥ २६॥

सप्तविंशी।

अर्वभृथ निचुम्पुण निचेहरसि निचुम्पुणः । अर्व देवेर्देवर्कृतमेनोऽयासिषमव मत्येंर्मस्यकृतं पुरु-राव्णो देव रिषस्पहि । देवानां एसिमिदिसि ॥ २०॥ उ० मज्जति । अवस्रथेति । व्याख्यातम् । समिधमा-दधाति । देवानाम् देवीसृतानामसाकं समिन्धनं त्वं भवसि ॥ २०॥

म्० 'अवस्थेति मज्जयतीति' (का० १० । ९ । ३)।
ऋजीपकुम्मं जले प्रवेशयेत् । यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि
जलमध्ये श्चियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवस्थः तत्संबोध्यां हे अवस्थ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । 'चुपि
मन्दायां गतौ' इति धातोः । यद्यपि त्वं निचेररि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं
प्रयोजनमिति चेत् उच्यते । देवैद्यांतनात्मकैरस्मदीयौरिन्द्रियदेंवकृतं देवेषु हविःखामिषु कृतमेनः पापं यद्स्ति तदवयासिषं
जले अवनीतवानस्मि । 'देवः सुरे धने राज्ञि देवमाख्यात्मिनिद्रय'मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यमनुष्यरस्मत्सहायभूतैर्कृतिगिर्मर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनो-

ऽस्ति तद्य्यहमवायासिषामित्यज्ञवर्तते । इदमस्माभिः परित्यज्ञ-मेनो यथा लां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेति भावः । किंच हे देवावभृथाख्य यज्ञ, रिषः वधात्माहि अस्मान्पालय । 'रिष वधे' किष् । किंभूताद्रिषः । पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरुरावा । 'रा दाने' 'आतो मनिन्–' (पा॰ ३। २। ७४) इत्यादिना वनिष् । विरुद्धफलदायी वधः लत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः । 'आहवनीये समिदा-धानं देवाना ऐसमिदसीति' (का॰ ५।५।३५)। स्नानानन्तर-माहवनीयमेत्य तस्मिन्समिधं दध्यात् । अग्नदेवतं यजुः । देवानां संवन्धिनी समित् इन्धनमित् । यद्वा । देवभूतानाम-स्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २०॥

इतः परमनुबन्ध्यायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

अष्टाविंशी।

एजेतु दर्शमास्यो गर्भी जरायुंणा सह । यथायं वायुरेजेति यथा समुद्र एजेति । प्वायं दर्शमास्यो अस्रं जरायुंणा सह ॥ २८॥

उ० इत उत्तरमन्बन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चिति-रुच्यते। त्र्यवसाना महापङ्किः। एजतु दशमास्यः एजतु चलतु। 'एजु कम्पने'। दशमासकालाविच्छन्न इव गर्भों जरायुणा सह। जरायुर्गभवेष्टनम् । कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति। यथायं वायुरेजित यथा च समुद्रश्चलति। एतौ हि सदाच-लनौ। एवमयं दशमास्यः। 'तमेतद्प्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मा-णैव यज्जषा दशमास्यं करोतीति' श्रुतिः। असत्। संसतेरेत-दूपं सवतेर्वा। संसतु सवतु वा। जरायुणा सह असत् अपसरतु गर्भों वेष्टनेन सह॥ २८॥

म० 'निरुद्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति' (का० २५। १०। ७)। यदानूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक् कियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत । अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्किः । अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्किः । गर्भः जरायुणा सह एजतु । 'एजु कम्पने'। जरायुर्गभवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किंभूतो गर्भः । दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः । दशमासका-लावच्छिन इव चललिखर्थः । कथं चलत् तत्राह । यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति । एतौ हि सदा कम्पनशीलौ । एवेति निपात एवमर्थे । एवमयं दश-मास्यः संपूर्णावयवो गर्भी जरायुणा सह अस्रत्संसतां निर्गच्छतु । यद्यप्ययं गर्भी दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमा-शास्यते । 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति' (४।५।२।४) इति श्रुतेः 'संस अधःपतने' व्यत्य-येन परसौपदे रापो लुकि च कृते 'हल्ल्याब्भ्यः-' (पा॰ ६। १।६८) इति तिपि छप्ते 'वावसाने' (पा०८।४।५६)

इति सस्य दत्वे 'अनिदिताम्-' (पा॰ ६।४।२४) इति नलोपे अङ्गामे च अस्रदिति रूपम् ॥२८॥

एकोनत्रिंशी।

यस्य ते यहियो गर्भो यस्य योनिर्हिर्ण्ययी। अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम् क्साही २९

उ० अवदानान्यनुजुहोति । यस्यै ते यज्ञियः । अनुष्टुप् वशोच्यते । यस्यास्ते तव यज्ञियो गर्भः यज्ञाहों गर्भः यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी क्रियते ब्रह्मणा यज्जपा तां त्वां गर्भेण संगमयामि । यस्य च गर्भस्य अङ्गानि अहुता अहुतानि अन-वखण्डितानि । 'हुह्वरेश्छन्दसी'ति हुरादेशः । तं गर्भं मात्रा अनुबन्ध्यालक्षणया समजीगमं संगमयामि ॥ २९ ॥

म० 'अवदानान्यनुजुहोति यस्ये त इति' (का० २५। १०। ११)। वशावदानानि हुला गर्भरक्तं जुहुयात्। वशादे-वसानुष्टुप्। हे वशे, यस्यास्ते तव गर्मो यश्चियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी 'ऋत्यवास्त्य-' (पा०६१४१९७५) इति निपातः। सुवर्णमयी मन्त्रेण कियत इत्यर्थः। ताहशीं लां गर्मेण सङ्गमयामीति शेषः। यस्य गर्भस्याङ्गान्य-हुता। 'ह्रृ कौटित्ये' 'हुह्वरेश्च्यन्दिस' (पा००।२।३१) इति हुरादेशो निष्ठायाम्। अकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भ मात्रा जनन्यानुबन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि। गर्मिण्यन्तस्य खुक्टि चिह रूपम्। खाहेति होमार्थः॥ २९॥

त्रिंशी।

पुरुद्स्मे विषुरूप इन्दुरन्तमीह्मानमानश्च धीरः । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीम्छापदी भुवनातु प्रथन्ताङ्स्वाही ॥ ३०॥

पु० अध्वर्योरनुहोममेथं जुहोति। गर्भः स्त्यते इन्दुसंस्तवेन। पुरुद्स्मो बहुदानः। विषुरूपः बहुरूपो हि गर्मो
भवति। इन्दुः सोमः। पशोहिं सोमसंस्तवो विद्यते। अन्तरदरे व्यवस्थितो महिमानं महाभाग्यम् आनु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्येतदूपम्। व्यक्तीकरोति। धीरः मेधावी। इत्थंभूतं महिमानमानु धीरो येन एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुरपदीमष्टापदीमपि वशामवगणयित्वा भूतक्रपेण भुवनानि
भूतजातानि अनुप्रथन्ताम्। वशाया अङ्गमनुप्रथयते वृद्धिरवं भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः। कथिमयं वशा चतुष्पदी
सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते। अवष्ठत्य स्त्यतः इति ब्रूमः।
वशेत्येकपदी, वपया अङ्गेश्च द्विपदी, उपयद होमश्च त्रिपदी
चतुष्पदी पत्नीसंयाजेश्चतुर्भिर्वा पादैः। अष्टापदी तु गर्भसंवनिधिभः पादैः॥ ३०॥

म० 'स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति' (का० २५। १०। १५)। प्रचरण्यां सुचि प्रतिप्रस्थाता सर्व गर्भरसमव-दायाष्ट्रश्रुणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात् ॥ गर्भदैवत्यं

यजुः । इन्दुरूपेण गर्भः स्त्यते । इन्दुः क्वेदनरूपः सोमसहशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु । अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् 'तस्मानुड् द्विहलः' (पा० ७ । ४ । ७१) इति नुडागमः । विशेषणमहिमानमाह । कीहश इन्दुः । पुरुद्सः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः । विषुरूपः बहुरूपः अन्तर्दरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभृतं महिमानमानञ्जत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमन्वन्थ्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनुप्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु । विशेषणः प्रख्यातिमाह कीहशीम् । एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम् । द्विपदीं वपया अङ्गेश्व द्विपदयुताम् । त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयश्वोमेनिस्त्रपदीं । चतुष्पदीं पत्नीसंयाज्ञेश्वतुर्भः पादैर्वा चतुःपादयुताम् । अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादेशाष्ट्रपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संवन्धः । स्नाहा स्रहुतमस्तु ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

मर्ह्यतो यस्य हि क्षये पाथा दिवोविमह्सः। स सुगोपातमो जनः॥ ३१॥

उ० जहोति मस्तो यस । मास्ती गायत्री । मस्तः यस क्षये निवासगृहे। 'क्षयो निवास' इत्याद्यदात्तः। पाथ 'पा पाने' शपो छप् । पिवथ पानादीन्कुरुथ । हे दिवोविमहसः द्युलोकस्य महयितारः पूजयितारः। स सुगोपातमोजनः स सुगुप्ततमो यजमानजनः। युष्मद्भुप्तानां न भयमस्तीत्यभि-प्रायः॥ ३१॥

म० 'सिम्हयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयातिष्ठन्मस्त इत्यखाहाकृत्येति' (का० २५ । १० । १८)। सिम्हयजुर्ही-मान्ते शामित्राग्नावेव अस्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भ जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुचार्य जुहुयादित्यर्थः । मरुदेवत्या गायत्री गोतमदृष्टा । हे दिवो विमृहसः विशिष्टं महो येषां ते युलोकसंविध्या विशिष्टंन महसा तेजसा युक्ताः । यद्वा विशिष्टं महित्त पूजयन्ति ते विमृहसः युलोकस्य पूज्यितारो हे मस्तः, यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञग्रहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ । 'पा पानं' शपो छुक् पिवादेशाभावश्व छान्दसः संहितायां दीर्घः 'द्वाचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति स्त्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्भानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

मही द्यौः षृथिवी चे न इमं युक्तं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिः॥ ३२॥

उ० अङ्गारेरिभसमूहित महीद्योः द्यावाप्टथिय्यो गायत्री। महती द्योः पृथिवी च नः अस्माकिममं यज्ञं मिमिक्षताम्। 'मिह सेचने'। सिञ्चतु स्वैः स्वैभागः पिष्टतां नः विश्वतां नः अस्मान् भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः। समा-सोऽग्निष्टोमः॥ ३२॥

म० 'मही द्यौरिखज्ञारैरभ्यूहतीति' (का॰ २५। १०। १८)। शामित्रे क्षिप्तं गर्भमज्ञारैश्छादयेत् । द्यावापृथिवी-देवत्या गायत्री मेधातिथिद्दष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकिममं यज्ञं मिमिक्षताम्। 'मिह सेचने' सज्जन्तः सेक्तुमिच्छतां । स्वैःस्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरी-मिभः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागैनोंऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२॥ इत्यिष्ठोममन्त्राः संमाप्ताः॥

त्रयस्त्रिशी।

आतिष्ठ वृत्रह्नस्थं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वा-चीन्र्स ते मनो प्रार्था कृणोतु व्युना । उपयाम-गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडिशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडिशिने ॥ ३३ ॥

उ० अथ पोडशी अमे पवस्वेत्येतसात्माक् । आतिष्ठ । तिस्त पेन्द्रोऽनुष्टुभः । आतिष्ठ अधितिष्ठ आरोह हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, रथं युक्तों ते तव बह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्या-दिना हरी हरितवर्णावश्वो । तो हि आह्वानानीन्द्रस्योप-श्रुत्य, मास आवयोर्नियोजनकाल इति मन्यमानो स्वयमेवा-त्मानं रथे युआते अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति । अथेदानीं रथारूढस्य अर्वाचीनम् अस्मदिभमुखम् सु साधु ते तव मनः हे इन्द्र, यावा सोमाभिषवकारी कृणोतु करोतु वम्नना वम्नुरिति वाङ्कामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना । उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा पोडशिनं गृह्णामि एष ते योनिः इन्द्राय त्वा पोडशिनं ॥ ३३ ॥

म० अथ षोडशी अमे पवस्य (क०३०) इत्यस्मात्प्राक् 'प्रातःसवनेऽतिमाह्यान्गृहीला षोडिशनं खादिरेण चतुःस्रिक्त-नातिष्ठ युक्ता हीति वेति' (का॰ १२। ५। २)। प्रातःस-वने आत्रयणप्रहणानन्तरमाप्नेयमतिप्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोल्लखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडिशिप्रहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुव् गोतमदद्या । हे वृत्रह-त्रिन्द्र । ते तव हरी हरितवर्णावश्वी ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रा-गच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्तां रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह। इन्द्राह्वानं श्रुलास्मित्रयोजनकालः प्राप्त इति मलाश्चो स्वयमेव रथे युजाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किंच प्रावा सोमाभिषवपा-षाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सु कृ<mark>णोतु सुतरां करोतु । केन वमुना । वमुरिति वाङ्गामसु प</mark>ठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन । हे सोम, उपयामेन गृहीतोऽसि षोडिशने । षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय ला लां गृह्णामीति शेषः । साद्यति हे यह, एष ते योनिः स्थानं षोडिश्चन इन्द्राय लां सादयामीति शेषः ॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृष्णा कक्ष्यप्रा। अथी न इन्द्र सोमपा गिरामुपेश्वतिं चर । उपयामगृही-तोऽसीन्द्रीय त्वा षोड्शिन एष ते योनिरिन्द्रीय त्वा षोड्शिने ॥ ३४॥

उ० द्वितीयो महणमञ्रः । युक्ष्वा हि । 'युजिर् योगे'
युङ्गिध । हि यसात् केशिनौ प्रलम्बकेसरौ हरी हरितवर्णावश्वौ वृषणौ वर्षितारौ सेकारौ तरुणौ । कक्ष्यप्रा कक्ष्या अश्वस्य संनाहरु । 'प्रा पूरणे' । कक्ष्यां यावाप्रयतः तावेवमुच्येते । तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय । अथ समनन्तरमेव
नोऽसाकम् हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानशीलः गिरामुपश्चितिं
चर स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्चस्य चर आगच्छासमृहम् ।
उपयामेत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥

म्० द्वितीयो प्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुव् मधुच्छन्दोदष्टा । हे इन्द्र, हि निश्चितं हरी हरितवर्णो लदीयावश्वौ युक्ष्वा
रथेन संयोजय । कीहशौ हरी । केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा
वृषणा । 'वृष सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । 'वा
पपूर्वस्य निगमे' (पा० ६ । ४ । ९) इति दीर्घाभावः । तथा
कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धन
प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलवयवावित्यर्थः । अथानन्तरं
रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्चितमुपश्चवणं चर
गच्छ प्राप्नुहि । अस्मद्भिरः श्विण्वत्यर्थः । वाचं श्वलास्मद्वृहमागच्छेल्पर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेल्पत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

पश्चित्रंशी।

इन्द्रमिद्धरी वहुतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुर्प यज्ञं च मार्चुषाणाम् । <u>उपया</u>मगृहीतो-ऽसीन्द्राय त्वा षोड्डशिनं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोड्डशिने ॥ ३५॥

उ० तृतीयो मञ्जविकल्पः। इन्द्रमिद्धरी। इच्छ्व्द एवार्थे। इन्द्रमेव हरितवर्णावश्वो वहतः प्रापयतः। अत्र 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुतेः द्विचचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचकन्त्वाद्धरितवर्णावश्वाविन्द्रमेनं वहतमिति व्याख्यानं न घटते। हिरसवर्णयोद्धश्वयोः सर्वत्र सुलभत्वात्। इन्द्राश्वयोश्च हरितवर्णत्वमप्रसिद्धम् 'मयूररोमिनः पृषती अभूताम्' इत्यादिश्चतेर्दर्शनात्। 'पश्चवो वे देवानां छन्दार्थ् सि' इत्यादिश्चति-पर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत इति युक्तं नतु हरितवर्णावश्वो। कथंभूतिमिन्द्रम्। अप्रतिधन्ष्टश्चवसम् न प्रतिधर्षयितुं श्वयते शवो बलं यस्य स अप्रन्

तिश्वष्टशवाः तमप्रतिश्वष्टशवसम् । क वहत इत्याह । ऋपीणां च विसष्टप्रभृतीनां च स्तुतीः उप समीपे । यज्ञं च मानु-पाणाम् मनुष्याणां यजमानानामुप समीपे वहत इति वर्तते । उपयामेत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥

म्० षोडिशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः 'आग्रयणाहेन्द्रमिद्धरी इति गृहीलेति' कठसूत्रोक्तः । इन्द्रदेवलानुष्ट्रव् गोतमदृष्टा । इत् एवार्थे । हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किंभृतमिन्द्रम् । अप्रतिशृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिशृष्टं न प्रतिशृष्टमप्रतिशृष्टं शवो वलं यस्य सोऽप्रतिशृष्टशवास्तम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी ।

यस्मात्र जातः परी अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजापितः प्रजया सङ्रराण-स्त्रीणि ज्योतीङ्षि सचते स षोडशी ॥ ३६॥

उ० पोडशियहमुपतिष्ठते । यसान्न जातः । त्रिष्टुप् । पोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते । यसादन्यः पर उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिम्नातश्चाविवेश आविशति सुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाण अन्तर्यामि-रूपेण । तथाच श्रुतिः 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति यश्च प्रजापितर्भवति' इति । प्रजया संरराणः संरम्माणः कीडन् । यश्च त्रीणि ज्योतीिष अग्निवायुसूर्यं छक्षणानि सचते सेवते परमात्मरूपेण स पोडशीप्रहः ऋषेर्देष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्या-रूयानयुक्ता ॥ ३६ ॥

म० 'उपस्थायेनं यस्माच जात इति' (का० १२ । ५ । १९)। षोडशियहमुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवसा त्रिष्ठुप् विवस्तदृष्टा । परव्रह्मरूपेण षोडशी स्त्यते । यस्मात्पुरुषादन्यो व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रवृष्ट्वान्सः प्रजापतिः स्वोत्पन्तप्रजापालकस्त्रीणि अग्निवायुस्येलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते । स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः । 'येन स्र्यस्तपति तेजसेद्धः' इस्यादिश्वतेः । 'यदादिस्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यचन्द्रमसि यचामौ तत्तेजो विद्यमामकम्' (भ०गी० १५ । १२) इति स्मृतेश्च । किंभूतः प्रजापतिः । प्रजया संरराणः प्रजारुपेण सम्ययममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गरारीरोपहितः स एव सर्वव्यवन्हाराश्रय इस्यर्थः । 'यः सर्वेषु भृतेषु तिष्ठिनि'स्यादिश्वतेः ॥३६॥

सप्तत्रिंशी।

इन्द्रेश्च सम्राडुर्रणश्च राजा तो ते भक्षं चेकतु-

रर्म एतम् । तयोर्हमर्नु भृक्षं भक्षयामि वाग्देवी जुपाणा सोमस्य तृष्यतु सह प्राणेन् स्वाहा ।। ३७॥

उ० पोडिशनं भक्षयित । इन्द्रश्च सम्राह त्रिष्टुप् यजु-रन्ता । सह प्राणेनेति यजुः । इन्द्रवरुणौ देवता पोडशी-प्रहो वा । इन्द्रश्च सम्राह यो वाजपेययाजी । वरुणश्च । चकारौ समुचयार्थीयौ । राजा यो राजसूययाजी । 'राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राह वाजपेयेन' इति श्चतिः । ताविन्द्रवरुणौ ते तव हे पोडिशिग्रह, भक्षं चक्रतुः कृतवन्तौ । अग्रे प्रथमम् । एतिमित्यस्य भक्षेण सह संवन्धः । तयोर्भक्ष-मनु कुर्वन्नहं भक्षं भक्षयामि । मदीयेन च भक्षणेन वाद्वेवी जुषाणा सेवमाना सोमस्य तृष्यतु सह प्राणेन ॥ ३७ ॥

म० 'इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति'। षोडिशियहं भक्षयेत्। इन्द्रवरुणदेवत्या षोडिशिदेवत्या वा त्रिष्टुव् यजुरन्ता।
अन्त्यपादौ द्वादशाणौं सह प्राणेनेति यजुः विवस्तदृष्टा। हे
पोडिशियह, तौ देवौ इन्द्रावरुणों ते तव एतं सोममये प्रथमं
भक्षं चक्रतुः। तौ कौ। इन्द्रों वरुणश्च। चकारौ समुच्चये।
किंभूत इन्द्रः। सम्राट् परमैश्चर्ययुक्तः वाजपेययाजीत्यर्थः।
किंभूतो वरुणः। राजा राजस्ययाजी 'राजा वै राजस्येनेष्ट्रा
भवति सम्राङ्वाजपेयेन' (५।१।१।१३) इति श्रुतेः। तयोरिन्द्रावरुणयोः संवन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि
सोमं पिवामि। जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वारदेवी
सरस्तती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता
भवतु। 'तृद्रयर्थानां करणे षष्टी वे'ति सोमशब्दात् षष्टी। स्वाहा
सुहुतमस्तु॥ ३०॥ इति षोडिशियागः संपूर्णः॥

अष्टात्रिंशी ।

अग्ने पर्वस्व स्वपां अस्मे वर्धः सुवीर्धम् । द्रध-द्विं मिष्य पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यमये त्वा वर्धस एष ते योतिर्मये त्वा वर्धसे । अग्ने वर्ष-स्विन्वर्धस्वांस्त्वं देवेष्वस्व वर्धस्यान्हं मनुष्येषु भूया-सम् ॥ ३८ ॥

उ० अथातिब्रहपुरोरुचित्तसो गायन्योऽझीन्द्रस्येदेवत्याः असे पवस्व हे भगवन्नसे, पवस्व । पवितः प्रवृत्त्यर्थोऽन्त-भीवितण्यर्थः । पवस्व प्रवर्तयस्व । यस्त्वं स्वपा सुकर्मा । अप इति कर्मनामसु पठितम् । असे अस्मासु वर्चः ब्रह्मवर्चसम् । सुवीर्थं शोभनवीर्थम् । द्धद्रियं मिय पोषम् धारयन् स्थापयन् रियं धनं मिय पोषं पुष्टं च प्रवर्तयस्त्रेति संबन्धः । उपयाम गृहीतोऽसि अझये त्वा वर्चसे । एप ते योनिः अझये त्वा वर्चसे । व्याख्यातम् । भक्षमञ्चः असे वर्चस्विन् । हे असे, वर्चस्विन् ब्रह्मवर्चसेन संयुक्त । यथा त्वं देवे- व्वित् वर्चीयुक्तः एवमहं मनुष्येषु वर्चीयुक्तो भूयासं भवे-

यम् । स्वयंभूरसीत्येतस्मिनमञ्जे वर्चोदा असीति वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो वर्णितः श्वत्या 'तखेव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ग-ह्मवर्चसे स्यात्' इति । अतोऽस्मिन्मन्ने वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसप-र्यायो दुर्शितः ॥ ३८ ॥

म० अथ द्वादशाहमन्त्राः । 'पृष्ट्यः षडहस्तत्रातिप्राह्यप्रहणं ह्यहे पूर्णेऽमे पवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमिलध्वहमेकैकम्' (का० १२। ३ । १-२) 'अमे वर्चस्विनिन्दौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति' (क॰ ६) अस्ति कश्चित् पृष्ट्यः षडहाख्यः कतुः। स तु षड्भिरहोभिर्निष्पायः। तत्र पूर्वस्मिन्नहस्रये कमेणाप्ते पवस्वेत्यादिभिर्भन्त्रेरतियात्यान्यहान् गृह्णीयात्त्रयैवामे वर्चस्विनि-त्यादिभिर्मन्त्रेसत्तद्वहशेषं भक्षयेत् । तत्र प्रथमो यथा । अप्ने पवस्व । अग्निदेवत्या गायत्री वैसानसदृष्टा । आद्यौ सप्ताणीं पादौ। एषा यजुरन्ता। उपयाम एष त इति हे यजुषी। हे अमे. लमसे असास सुवीर्य शोभनं वीर्य यसिस्ताहरां शोभनसा-मध्योंपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व । पव गत्यर्थः अन्तर्भृतण्यर्थः । गमय प्रापय । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९) इति विभक्तः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् । किंभूतस्वम् । स्वपाः । अप इति कर्मनाम । शोभनान्यपांसि यस्य स खपाः सकर्मा । एवमृलिग्भिः सह संप्रार्थ्य खयं याचते । मयि यजमाने रियं धनं दधत् धारयन् स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्चादिवृद्धिं पवस्य प्रवर्तयेति संबन्धः । उपयामयतीत्युपयामो प्रहः हे सोम, तेन लं गृहीतोऽसि । हे यह, वर्चसे वर्चस्विने तेज-खिनेऽग्रये लां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विने ऽप्रये लां सादयामीति शेषः । भक्षण-मन्त्रः। हे वर्चीखन् विशिष्टतेजोयुक्त हे अमे, लं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्वत्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्ब्रह्मवर्चससंपन्नो भूयासं भवेयम् ॥३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

ब्तिष्ठनोजेसा सह पीत्वी शिष्रे अवेपयः । सो-मीमन्द्र चमूसुतम् । बप्यामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वी-जेस एष ते योनिरिन्द्रीय त्वीजेसे । इन्द्रौजिष्ठौजि-ष्टस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥३९॥

उत्तष्टक्रोजसा । मातुरुत्सङ्गादुत्तिष्टम् ओजसा बलेन सह पीत्वी पीत्वा । शिप्रे अवेपयः । शिप्रे हन् नासिके वा । 'दुवेष्ट कम्पने' । अतिपानोद्देगान्नासिके कम्पितवानसि । किं तद्र्व्यं यत्पीत्वा अवेपय इत्यत आह । सोमम् । हे भगवन् इन्द्र, चम्सुतम् । अधिषवणचर्भ चमू-शब्देनोच्यते । अधिषवणचर्मण्यभिषुतं सोमं पीत्वा अवेपय इति संबन्धः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वोजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वोजसे । प्रगुणं ग्रहं भक्षयति । इन्द्रोजिष्ट । हे इन्द्र, ओजिष्ठ अतिशयेनौजसा युक्त । यथा ओजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवमोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

म० द्वितीयोऽतिप्राह्मप्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुख़तिदृष्टा यजुरन्ता । हे इन्द्र, लमोजसा बलेन सह उत्ति-ष्ठन्रत्सङ्गादुद्गच्छन्सन् विप्रि हन् नासिके वा अवेपयः 'दुवेपृ कम्पने' कम्पितवानसि । किं कूला सोमं पीली पीला । 'स्नात्व्या-दयश्व' (पा॰ ७।१।४९) इति निपातः । किंभूतं सोमम्। चमुसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृलाति-हर्षवशानासे कम्पितवानित्यर्थः । हे यह, त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय लां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः ओजस इन्द्राय सादयामि । भक्षणमन्त्रः हे इन्द्र, हे ओजिष्ठ ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । 'अस्माया–' (पा॰ ५ । २ । १२१) इत्यादिना विनिप्रत्ययः । अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्टः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा॰ ५ । ३।५५) इति इष्टनप्रत्ययः । 'विन्मतोर्छक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च । तत्संबोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त, लं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मृनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

अद्देश्रमस्य केतवो विर्वमयो जनाँ २८अर्गु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाये । सूर्यी भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मेनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

उ० अद्दश्रमस्य । 'दृशिरू प्रेक्षणे' । अस्य कर्मणि प्रथम-पुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूपमदश्रमिति । दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात्केतवो रश्मयः । केतुरिति प्रज्ञाना-मसु पठितम् । वि इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यद्दश्रमिति संबन्धः । जनान् अनु अनुगताः आजन्तः देदीप्यमानाः । कथंभूता दृश्यन्ते । अग्नयो यथा अग्नय इव । उपयामगृही-तोऽसि सूर्याय त्वा आजायेष ते योनिः सूर्याय त्वा आजाय । भक्षयति । हे सूर्य आजिष्ठ अतिश्चेन आजिष्ठ । यथा आजि-ष्टस्त्वं देवेष्वसि एवं आजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४०॥

म० तृतीयोऽतिश्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्व-हष्टा यजुरन्ता । हरोर्छिङ 'इरितो वा' (पा॰ ३ । १ । ५७) इति च्लेरङादेशे 'ऋहशोऽङि गुणः' (पा॰ २ । ४ । १६) इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'शीङो रुड्डेतेर्विभाषा बहुलं छन्दसीति' (पा॰ ७ । १ । ६—८) हरोरुत्तरस्य मिबादेश-स्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभावर्छान्दसः । अहश्रमिति रूपम् । कर्मणि छिङ प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमहरुयन्तेत्यर्थे । वीत्युपसर्गोऽहश्रमित्यनेन संबध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामस पिठतम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रस्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अद्दश्रम् विशेषेणाद्दयन्त । सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका द्दयन्त इस्पर्यः । तत्र दृष्टान्तः । श्राजन्तो ज्वलन्तोऽन्नयो वह्नयो यथा जनानुगता द्दयन्ते तद्वत् । हे यह, लमुपयामेन गृहीतोऽसि श्राजते दीप्यतेऽसौ श्राजस्तमे सूर्याय लां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः श्राजाय दीप्ताय सूर्याय लां सादयामि । तृती-योऽतियाह्यभक्षणमन्त्रः । अस्यन्तं श्राजो श्राजिष्टः हे श्राजिष्ट अतिदीप्त हे सूर्य, लं यथा देवेषु श्राजिष्टोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु श्राजिष्टोऽतिदीप्तिमानभूयासम् ॥ ४०॥ इति द्वाद-शाहः संपूर्णः ॥

एकचत्वारिंशी।

उद्घ त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा श्वाजायेष ते योनिः सूर्याय त्वा श्वाजाये ॥ ४१ ॥ उ० विषुवति यहं गृह्णति । उदु त्यं जातवेदसम् । व्याख्यातम् । देवार्पंतु ॥ ४१ ॥

म० 'उदु लामिति प्रह्यहणमिति' (का॰ १३।२।११) गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहिन सौर्यपश्पालम्भादृष्वमितिप्राह्यप्रहणं कार्यम् । सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ०७।क०४१)। त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं स्य केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आग्रु उदृहन्ति उद्याचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं। विश्वाय । षष्ट्यर्थं चतुर्थां। विश्वस्य दशे दर्शनाय । सर्वं जगद्गष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

आर्जिव कुलशे मुद्या त्वा विश्वन्तिवन्द्वः । पुनेक्को निवेतस्य सा नः सहस्रं धुक्वोरुधारा पर्य-स्वती पुनुमीविशताद्वयिः ॥ ४२ ॥

उ० अथ रोहिणीगोरिभमञ्जणं द्वाभ्यामृग्भ्यां महापिक्किन्त्रसारपिक्किभ्यां द्रोणकलशमवद्यापयति । आजिद्य । कुसुरु-विन्दोरार्षम् । महीति गोनामसु पिठतम् । आभिसुख्येन जिद्य द्रोणकलशं हे मिह । किंच आ त्वा विश्वन्तिन्दवन्दवः । आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशसंबन्धिनः । किंच । पुनरिप कर्जा अन्नेन सिहता निवर्तस्व । यां त्वामेवं स्तुमः सानः अस्माकं सहस्रं गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् धुक्ष्व । दुहतिर्वानार्थः । पुनरेहि । त्वत्यसादाच उरुधारा बहुधारा पयस्वती पयसा संयुक्ता पुनरिप मामाविश्वतात् आविशतु । रियः धनम् ॥ ४२ ॥

म० 'हविर्धानाझीश्रयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्यान् जिव्रेति' (का० १३।४। १९)। गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिमुखे गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी घेनुस्तां हविर्धानाझीश्रयोमीध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत्। गोदेन् वला महापङ्किः कुमुहविन्दुदृष्टा अष्टाणंषट्पादा। महीति गोनाम। हे महि हे घेनो, लं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमा-जिन्न आभिमुख्येनाघ्राणं कुर। किंच हे घेनो, इन्दवः सोमाः ला लामाविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्लां प्रविशन्तु। किंच ऊर्जा विशिष्ट्ररसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति। निवर्तस्व। या लमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं युश्व सहस्रसंख्यं घनं देहि। यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुश्व पुनर्देहि। दुहतिर्दानार्थः। किंच लत्प्रसा-दादुरुधारा वहुपयोयुक्ता पयस्वती घेनुर्मा मां पुनराविश-तात् आगच्छिलित्यर्थः। तथा रियः धनमिप मा मामा-विशतात् ॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशी।

इडे रन्ते हन्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्विति महि विश्वति । एता ते अन्ये नामनि देवेभ्यो मा सुकृतं न्नुतात् ॥ ४३ ॥

उ० दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । इडे रन्ते । हे इडे । इडानाम मनोर्डुहिता तया गौरुपमीयते । इडेव त्वमिस । रन्ते रमयतीति रन्ता । हव्ये हूयन्तेऽस्या विकारा यज्ञे व्विति हव्या । काम्ये मनुष्याणां होतासु कामाः प्रविष्टाः । चन्द्रे चन्द्र इवाह्णादयतीति चन्द्रा । ज्योते तस्यैव ज्योतिज्योंत्स्ना । 'द्युत दीसी' अस्य ज्योता । अदिते अदीने । सरस्वति सर इत्युदकनाम सर्तेः तद्वति । हे महि महित । विश्वति विविधं श्रूयत इति विश्वति । एतानि ते तव हे अद्दये, अहन्तव्ये नामानि अतिशयगुणयुक्तानि तेर्रामहिता सती देवेभ्यो मां सुकृतं सुकृतकारिणं बृतात् वृहि ॥ ४३ ॥

म० 'इंडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति' (का० १३। ४। २०)। पूर्वोक्ताया घेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् गोदेवस्या प्रस्तारपिक्षः कुसुक्विन्दुदृष्टा । यस्या आद्यो पादौ द्वादशाणीं अन्त्यावष्टाणीं सा प्रस्तारपिक्षः । ईंड्यते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हत्या, हूयते आहूयते सवैरिति वा हत्या । काम्यत इति काम्या 'मनुष्याणाणं होतासु कामाः प्रविष्ठाः' इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्वादयतीति चन्द्रा । 'द्युत सीतो' द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदिति-रदीनाऽनवस्विष्डता । सरस्वित सरतीति सरः क्षीरं तद्विति । सर इत्युद्कनाम सर्तेरिति (नि० ९ । २६) यास्कोक्तः। उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते

स्तूयत इति विश्वतिः । न हन्तुं योग्या अझ्या अहन्तव्या । तासां संवोधनानि हे धेनो एवंभूते, ते तव एता एतानि अति-शयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां लं ब्रूताहूहि वद । अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेस्यर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्रत्वारिंशी ।

वि न इन्द्र मृधी जिह नीचा थेच्छ एतन्यतः । यो अस्मा २ऽअभिदास्त्यधरं गमया तर्मः । उप-यामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वा विमृधं एष ते योनिरि-न्द्रीय त्वा विमृधे ॥ ४४ ॥

उ० महावतीयं यहं गृह्णाति । वि न इन्द्र । अनुष्टुप् । इन्द्रो विसृद्धणयुक्तो देवता । वि न इन्द्र सृधो जिह वि जिह विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र, सृधः संग्रामान् । किंच नीचा यच्छ पृतन्यतः । ये पृतनां संग्रामिमच्छन्ति ते पृतन्यतः तानपृतन्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचेर्निगृह्णीष्व । यश्चास्मान् अभिदासित 'दसु उपक्षये'। उपक्षयित तमधरं निकृष्टमर्वाचीनं तमो गमय । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय व्वा विसृध एष ते योनिरिन्द्राय व्वा विसृधे । व्याख्यान्तम् ॥ ४४॥

म् 'ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति' (का॰ १३ । २ । १७) गवानयनस्योपान्से महावते-<mark>ऽहाि प्राजापत्यपरूर्पालम्भाद्ध्वेमैन्द्रग्रह्ग्रह्णे मन्त्रत्रयम् ।</mark> तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र, नोऽस्माकं मधः सत्रन्संग्रामान्वा विजिह विशेषेण नाशय । किंच पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच् (पा० ३ । १ । ४) इति पृतनाशब्दात्क्यचि प्रसये 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा॰ ७।४।३९) इति टिलोपे शतुप्रत्यये च रूपम् । पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रृत्रीचान्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व । युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किंच यश्चान्योऽस्मानभिदा-सति । 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकुष्टं तमो नरकं गमय प्रापय । संहितायां दीर्घः । हे प्रह, लमुपयामेन गृही-तोऽसि विशिष्टो मृत् संप्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंप्रा-मवते इन्द्राय लां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्-गुणविशिष्टायेन्द्राय खां सादयामि ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

वाचस्पति विश्वकर्माणम् तये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हर्वनानि जोषहि-श्वर्यम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्रीय त्वा विश्वक-

उ० द्वितीयो मञ्जविकल्पः । वाचस्पति । श्रिष्ठुप् विश्वक-र्मणी । स नो विश्वानीति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः कर्तव्यः । नित्यसंबन्धौ हि यत्तदौ । यं वाचोधिपतिं प्राणरूपेण इन्द्र-रूपेण वा विवक्ष्यते । 'तस्मादाहुरिन्द्रो वाग्' इति श्रुतिः । विश्वकर्माणं सर्वस्य कर्तारम् । उत्तये अवनाय तर्पणाय वा । मनोजुवम् मनस इव यस्य जुवः मनोजुवः स एवमुच्यते । मनोगतिमित्यर्थः । वाजे अन्ने अस्मिन्महावृतीयलक्षणे विष-यभूते । अद्य अस्मिन् द्यवि हुवेम आह्नयामः । स आहूतः सन् नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाण हवनानि आह्नानानि जोषत् जुपतां सेवताम् । विश्वशंभूः । शमिति सुखनाम । सर्वस्य सुखेन भावियता । अवसे अव इत्यन्ननाम । अस्माकमन्नदा-नाय साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ४५॥

म अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टप् शासदृष्टा । ईदशिमन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयाम । किमर्थम् । ऊतये अवनाय रक्षणाय । किंभूतम् । विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्परयादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाची-Sिधपतिं । 'तस्मादाहरिन्द्रो वाक्' इति श्रुतेः । तथा मनोजुवम् । जूरिति जवनाम । मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनो-ज्रुसम् । स ईदश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्धौ रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३ । ४ । ९४) इल्रडागमे 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किंभूतः सः । विश्वरांभूः विश्वस्य रां सुखं भवत्यस्मादिति विश्वरांभूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता । हे यह, उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्व-कर्त्रे इन्द्राय लां गृह्णामि । साद्यति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय लां सादयामि ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

विश्वेकर्मन्ह्विषा वर्धनेन त्रातार्मिन्द्रेमकुणोर-वृध्यम् । तस्मै विद्याः समेनमन्त पूर्वीर्यमुत्रो वि-हञ्यो यथासेत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वा विश्व-कैर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

उ० अपरो मन्नविकल्पः। विश्वकर्मन्हविषा। निष्ठुबैन्द्री वैश्वकर्मणी च। हे विश्वकर्मन्, अन्नेन हविषा महानतीयलक्ष-णेन वर्धनेन च वर्धियत्रा। त्रातारं जगतः इन्द्रम् अकृणोः कृतवानिस अवध्यं च। तस्मै चैवंप्रभावायेन्द्राय विशो मनु-ष्याः समनमन्त सन्नताः पूर्वीः पूर्वे वसिष्ठप्रसृतयः। इदानीतना अपि सन्नताः। अयमेव हि इन्द्रः उप्रः उदूर्णवन्नः विहब्यश्च। विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यः यथा असत्। पञ्च-म्यर्थे थाल्प्रत्ययः। यतः कारणादसत् भवेत् हे विश्वकर्मन्, त्वद्धविस्सामर्थ्यादिनद्गस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः। उपयाम-गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एप ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे इति व्याख्यातम्॥ ४६॥

म० तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवला त्रिष्टुप् शासदृष्टा । हे विश्वकर्मन् , वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा लिमन्दं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रति-भटं चाकृणोः कृतवानिस । तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीविशः प्रजाः पूर्वे विसिष्टादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः । पन्तम्यर्थे थाल्प्रलयः । यथा यतः कारणात् अयिमन्दः उप उद्गूर्णवज्रो विह्वयो विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विह्व्यश्च असद्भूत्तसाद्विशक्तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् , लद्भविः-सामर्थ्यादिनद्रस्यायं प्रभाव इति भावः । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

ज्पयामगृहीतोऽस्यमये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्धा-मीन्द्रीय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्धामि विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यो जर्गच्छन्दसं गृह्धाम्यनुष्टुप्तेऽभिग्रः॥ ४७॥

उ० अदाभ्यं गृह्णाति। उपयाम गृहीतोऽसि। देवानामा-र्षम् । अग्नये त्वां गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि एकं ग्रहणम् । इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि द्वितीयं ग्रहणम् । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि तृतीयं ग्रहणम् । एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा अथेदानी-माह। अनुष्टुप्ते तवहे सोम, अभिगरः। 'गृ स्तुतौ'। अभि-ष्टव इत्यर्थः । यहा 'ऊर्ध्व'्र्सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्' इति श्रुतिः॥ ४७॥

म० 'अदाभ्यं गृह्णासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिस्तूणीं त्रीन प्रेज्ञ्नवधायामये ला गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति' (का० १२।५।१३–१५)।
यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंग्रुर्गृहीतस्तस्मिन्होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिस्तिसः सोमलताः प्रक्षिप्यामये त्वेत्यादित्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं प्रहं गृह्णाति। मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो
वेति केचित्। उपयामगृहीतोऽसीत्येतित्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषद्मनीयं सर्वशेषलादामानस्येति स्त्रार्थः। तत्र प्रथमो मन्त्रः।
अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यज्ंषि देवदृष्टानि। हे सोम, लमुपयामेन प्रहेण गृहीतोऽसि हे प्रह, गायत्री छन्दो यस्य प्रहस्य
तं गायत्रीच्छन्दसं लामग्रयेऽित्रप्रीलर्थं गृह्णामि । द्वितीयो
मन्त्रः। उपयामेन गृहीतोऽसि हे प्रह, त्रिष्टुप् छन्दो यस्य
ताद्दशं लामिन्द्राय गृह्णामि । तृतीयो मन्त्रः। उपयाम० जगती
छन्दो यस्य ताद्दशं लां हे प्रह, विश्वभ्यो देवभ्योऽर्थाय
गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं प्रहणम्। 'अनुष्टुप्त इत्यु-

क्त्वेति' (का॰ १२ । ५ । १०)। एनं मन्त्रं पठेत्। अदाभ्य-देवत्यं देवदृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीलाथ तमाहं है सोम, अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः । 'गृ सुतौ' यहा 'ऊर्ध्वं एं सवने भ्यस्तदानुष्टुभम्' (११ । ५ । ९ । ७) इति श्रुतेः ॥ ४० ॥

अष्टचत्वारिंशी।

त्रेशीनां त्वा पत्मन्नार्धूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नार्धूनोमि भन्दनीनां त्वा पत्मन्नार्धूनोमि मदि-न्तमानां त्वा पत्मन्नार्धूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नार्धूनोमि शुकं त्वा शुक्र आर्धूनोम्यह्नो हुपे सूर्थस्य रिश्मर्षु ॥ ४८ ॥

उठ प्रहपात्रस्थासु नियाभ्यासु अंश्र्नाधुनोति। वेशीनां त्वा पत्मन्नाधृनोमि। मेघस्य वजत उदरे शेरत इति वेश्य उदरस्था आप उच्यन्ते। हे सोम, वेशीनामपां त्वां पत्मन् पत्तने आधृनोमि कम्पयामि। कुक्ननानां त्वा। 'कुङ् शब्दे'। अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं कुर्वाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुक्ननाः मेध्या आपः। भन्दनानाम् 'भदि कल्याणे सुखे च'। कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा भन्दनाः। मदिन्तमानाम् अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः। माद्यतेः 'नाइस्य' इति नुमागमः। मधुन्तमानाम् अतिशयेन मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः। शुकं त्वा शुक्रमिष्ठप्रकर्माणं त्वां शुक्रे अहि-एकमीण नियाभ्यालक्षणे उदके आधृनोमि। अह्रोस्त्ये दिव-सस्य रूपे तद्पि शुक्रमेव भवति। सूर्यस्य च रिश्मषु। रश्मयस्तु प्रकाशस्त्रपत्वादेवं भवन्ति॥ ४८॥

मo 'धूनोत्य एंशुभिर्देशीनां त्वेति गच्छनाहवनीयमिति' (का० १२ । ५ । १७) । आहवनीयसमीपं गच्छन्ने शुभिर-दाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् । एतदादीनि विश्वेषां देवा-नामित्यन्तानि सोमदेवत्यानि देवद्यानि । हे सोम, वेशीनां वजतो मेघस्योदरे शेरते ता वेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थे ला लामाधूनोमि कम्प-यामि । कुकूननानाम् । 'कुङ् शब्दे' अत्यर्थं कुवन्तः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने लां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भिदि कल्याणे सुखे च' भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेध्या <mark>आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः</mark> अलर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः । तमपि पुंवद्भावः 'नलोपः प्राति-पदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) इति नलोपः 'नाद्यस्य' (पा०८।२।१७) इति छान्दसो नुडागमः । अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेथ्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्तादो-पेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने लां धूनोमि । किंच शुकं शुद्धमिक्षष्टिकर्माणं त्यां शुके शुद्धे अक्षिष्टकर्मणि निग्राभ्याः लक्षणे जले लामाधूनोमि । किंच अहो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रिमपु हे सोम, लामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

क्कुभ्र्षं वृष्मस्य रोचते वृहच्छुकः शुकस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमाद्रिभ्यं नाम् जार्गवि तस्मै त्वा गृह्णाम् तस्मै ते सोम् सोमीय स्वाह्ण ॥ ४९ ॥

उ० ककुमं एं रूपं वृषभस्य । ककुभिमिति महन्नामसु पितम् । अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । बृहन्महत्यभावतः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगामी भिवतुमईति यसाद् अतः कारणात् यत्ते तव हे सोम, अदाभ्यमनुपिहंस्यं नाम जागृवि जागर-णशीलं तस्ये त्वा गृह्णामि । जुहोति । तस्ये ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' इति श्रुतिः ॥ ४९ ॥

म० हे सोम, वृषभस्य श्रेष्टस्य तव कक्तभं महत् आदित्य-ठक्षणं रूपं रोचते दीप्यते। कक्तभमिति महन्नामस् पठितम्। वृहत् महान् शुकः शुद्ध आदित्यः शुक्तस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी। सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमहिति। हे सोम, ते लदीयमदाभ्यमनुपहिसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै लां गृह्णामि। 'तस्मै त इति जुहोतीति' (का॰ १२।५।१७) अदाभ्यं जुहोति। सौम्यम् हे सोम, तस्मै ताहशाय ते तुभ्यं स्नाहा सुहुतमस्तु। 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' (११।५।९।११) इति श्रुतेः॥ ४९॥

पञ्चाशी।

डिशक्तवं देव सोमामेः प्रियं पाथोऽपीहि वृशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीह्यसात्सांका त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥ ५०॥

उ० अंश्र्न् सोमे निद्धाति। उशिक्त्वम्। 'वश काम्तो' अस्य किपि उशिगिति भवति। यतः उशिक् काम्तः वल्लभः स्वं हे देव, सोम, अस्माकमतः अमेः प्रियं पाथः अन्नम् अपि इहि अपि गच्छ। वशी च त्वम् । 'वश कान्तो'। शेषं व्याख्यातम् । असात्सला अस्माकं सला। शेषं प्रगु-गम् ॥ ५०॥

म् 'अंध्यून्सोमे निद्धात्युशिक्लमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ १२ । ५ । १८) मन्त्रत्रयेणोल्खलस्थानं श्रन्सोमे क्षिपेत् । तत्राद्यः । हे देव, दीष्यमान हे सोम, उशिक् कामय-मानस्लमभेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे देव सोम, वशी कान्तस्लिभिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि । अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम, अस्मत्सखा अस्मानं मित्रभू-तस्लं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि 'अप्निवैं प्रातःसवनिमन्द्रो माध्यन्दिनं सवन् एं विश्वेदेवास्तृतीय एं सव-नम्' इति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽपंणम् ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहां । उपसुजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धर्यन् । रायस्पोषमस्मासुं दीधरत्स्वाहां ॥ ५१ ॥

उ० सत्रोत्थानं देवानामार्षम्। गाईपत्ये द्वे आहुती जुहोति। इह रितः। उत्कामन्ते पश्चो नियम्यन्ते। इह यजमानेषु भवतां रितः रमणम्। रमणातिः संयमनकर्मा। यत
एवमत इहैव रमध्वम्। इह धितर्भूयात्। इह स्वधितः।
यत एवमत इहैव साधु धारणं भूयात्। पश्चनां यजमानविपया धितः प्रार्थिते। द्वितीयां जुहोति। उपस्जन् उष्णिक्।
उपस्जन्संस्जन् धरुणं धारियतारमाप्तं मात्रे पृथिव्ये।
मातात्र पृथिव्युच्यते। वरुणो धारियताप्तिर्मातरं पृथिवीं
धयन् पिबन् रायस्पोषम्। 'पश्चो वे रायस्पोषः' इति श्वतिः।
पश्चन् अस्मासु दीधरत् धारयतु॥ ५३॥

म० अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवहष्टाः । 'शालाद्वार्येऽन्वारब्षेष्विह रितिरिति जुहोतीति' (का० १२ । ४ । १०) ।
सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानीतनगाईपत्ये घृतं जुहुयात् ।
पश्चदेवतं यज्ञः । हे गावः, युष्मदीया रितः रमणिमह यजमानेष्वस्तु । इहैव यूयं रमध्वम् । युष्माकिमह यजमानेषु धृतिः
संतोषोऽस्तु । स्वधृतिः स्वकीयानामि धृतिरिहेवास्तु । स्वाहा
सहतमस्तु । 'अपरामुपस्जितिति' (का० १२ । ४ । ११)
शालाद्वार्ये एवं द्वितीयाहुतिः उष्णिक् आद्यावद्यक्षरौ तृतीयो
द्वादशाणः सोष्णिक् । धारयतीति धरुणोऽनिरस्मासु रायस्पोषं
रायो धनस्य पश्चपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु । धारयतेर्जुङि रूपम् । अडभाव आर्षः । किंभूतो धरुणः । मात्रे धरुणम् । षष्ट्यये चतुर्थां । मातुः पृथिव्या धारयितारमिन्नमुपस्जन्
समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन्विवन् । तत्रोत्पृतं
हिवर्भक्षयित्रस्थः । स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

द्विपश्चाशी।

स्त्रस्य ऋदिरस्यर्गनम् उयोतिरमृतां अभूम। दिवे पृथिवया अध्यारेहामाविदाम देवान्स्व उयोतिः ॥५२॥

उ० सत्रस्य ऋदिं गायिनत । सत्रस्य ऋदिरिस । बृहती । यजमानानां संस्तवः । सत्रस्य समृद्धिस्त्वमित । यतोऽनमम् आगताः ज्योतिरादित्यस्वक्षणम् । अमृताश्च अभूम भूताः । दिवं चाध्यारुहाम अध्यारुहाः । पृथिव्याः सकाशात् धुलोकं चारुहाः सन्तः अविदाम देवान् जानीमः पश्यामो देवान् स्वः स्वर्गं च पश्यामः ज्योतिरादित्यलक्षणं च । अविदामः इत्यनुवर्तते ॥ ५२ ॥

म० 'सत्रस्यद्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्विरिति' (का० १२। ४। १२) । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकृवरीमालम्ब्य सत्रद्धिंसंक्षकं साम गायन्ति । बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः सप्तैकाद्शनवार्णपादा । हे साम, सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः लमिस अतो वयं यजमाना ज्योतिरादिखळक्षणमगन्म प्राप्ताः । ततः अमृता अमरणधर्माणः अभूम भूताः । पृथिच्याः सकाशादिवं द्युलोकमध्यारहाम । अध्यारुहाः द्युलोकारुहाः ततो देवानिन्द्रा-दीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे छि रूपम् । ज्योतिज्योतीरूषं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

युवं तिमन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नेः पृतन्याद्प तं तिमद्धेतं वञ्जेण तन्तिमद्धेतम् । दूरे चतायं छन्त्स-द्रहेनं यदिनेक्षत् । अस्माक्क्श्रात्रून्परि ग्रूर विश्वती दुर्मा देषीष्ट विश्वतः । भूर्भवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्थाम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥ ५३ ॥

उ० दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोक्षं संसर्पन्ति । युवं तमि-न्द्रापर्वता । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा । त्र्यवसाना ऐन्द्री । प्रथमोऽर्धर्च ऐन्द्रापार्वतः । हे इन्द्रापर्वतौ, युवं तं यलमनु-तिष्टतम्। येन यत्नेन पुरोयुधा पुरोये युत् युध्यतीति पुरोयुत् तेन पुरोयुधा बलेन । यो नः पृतन्यात् अप तं तमिद्धतमिति तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा ऋयते । यो यः शत्रुनीं-उसान् पृतन्यात्संग्रमयेद्योधयेत्। अप तं तम् इद्धतम्। अपहतं विनाशयतं रात्रुम् । इच्छब्दोऽनर्थकः । वच्रेण तं तम् इत् हतम् । बज्रेणेखायुधनियमः शत्रूणामुनमूलनाय । व्याख्यातमन्यत् । इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः। दूरे चत्ताय छन्त्सत्। चततिर्गति-कर्मा । दूरे गताय नष्टाय शत्रवे । छन्त्सत् । छन्दतिः काम-नार्थः । कामयताम् । हे इन्द्र, त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामयताम् । कथं परवशो वर्ततामिति चेत् कथं वज्रस्य शत्रु-विनाशकामना इति चेत्, आत्मेषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मा-युधमित्यदोषः । गहनं यदिनक्षत् । गहनं वनमुच्यते उद्कं वा । इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । इनक्षत् रूपसाददयादुदकं वनं वा यत् व्यामोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुर्य-हुँ हुँ पेण तस्यापि विनाइां कामयतां त्वदीयो वज्रः। अस्याक 😲 श्रीवृत्परिद्यूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट । हे द्यूर, स्वदीयो वज्रः अस्माकं ये शत्रवः तान्परिदर्षीष्ट्र। 'दृ विदारणे' । परिवि-दारयतु । कथंभूतो वज्रः । दर्मा विदारणशीलः । कुतोऽवस्थि॰ तान् रात्रून् । विश्वतः सर्वतः । जपन्ति भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोपाः पोषैः । एकवचनान्तो व्याख्यातः । अयं तु बहुवचनान्तः ॥ ५३ ॥ सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥

म० 'युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःकामन्तीति' (का॰ १२ । ४ । १४) । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धाना-क्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति । इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्र-योपेता पट्षष्ट्यक्षरत्वात् द्यूना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः। हे पुरोयुधा पुरोयुधौ पुरोऽये युध्येते तौ पुरोयुधौ 'इगुपध-' (पा॰ ३। १। १३५) इति कप्रत्ययः । रात्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता इन्द्रपर्वतौ, युवं युवां तं शत्रु-मपहतं विनाशयतम् । आदरे वीप्सा तं तम् । इदेवार्थे । तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमिप शत्रुं विनाशयतम्। तत्रापि विशेष्यते । वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमित् तं तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा । यो यः शत्रुनींऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् । योधयेदि-त्यर्थः। इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते। हे शूर इन्द्र, लदीयो वज्रो यद्यदा गहनमलन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय । चतिर्गतिकर्मा । वनेऽतिदूरगताय शत्रवे छन्त्सत् । छन्दतिः कामनार्थः । शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगतमिनक्षनप्रामुयात् । इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । वने दूर-गतमपि इच्छन् गृह्णाखेवेखर्थः । ततो दर्मा दारयतीति दर्मा 'दृ विदारणे' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा०३।२। ७५) इति मनिन्प्रत्ययः । विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान् विश्वतः सर्वतः स्थितान् विश्वतः सर्वाञ्शत्रून् परिद्षींष्ट परितो विदारयतु । दीर्यतेराशीर्लिङि तिङ रूपम् । 'पृथकामेषु भूर्भुव इति' (का॰ १२। ४। २८)। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः । हे भूर्भुवःखः अग्निवायुस्यीः, वयं प्रजािभः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम । पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम । एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः । अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

परमेष्ठयभिधीतः प्रजापितिर्वाचि व्याहितायाम-न्धो अच्छेतः । सिवता सन्यां विश्वकर्मा दीक्षायां पूषा सीमुक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

उ० परमेष्यभिधीतः । आअध्यायसमासेनैंमित्तिकाति । विस्तृष्ट्यार्षम् । परमेष्ट्यादिश्चितिः चतुस्त्रि ऐश्वत्सु सोमावस्थासु चतुस्त्रि ऐश्वदेवताभिधायिनी ऋजवर्था।अभिधीतः अभिध्यातः संकिष्णितो यजमानेन । सोमोपनायनमेतत् वाचोभिर्च्यातः हतः । अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति । अच्छेतः । अच्छोः भेरासुमिति शाकपूणिः । सोममिभ इतो गतः सोमं घ्यासुमितो गतः । अन्धोऽन्नमुच्यते । सविता सन्याम् । सनोतिः संभजनार्थः । सोमसंभक्तो सत्याम् सिळ्छः प्रष्ठतः प्रष्ठतो निमन्नः । श्रेषं प्रगुणम् ॥ ५४ ॥

मo 'परमेष्ट्यादीं श्रवु स्त्रि पृश्वतं जुहोति पर्मदुग्ध्वाले चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुच्छ-काण्डाहक्षिणेऽस्थानि हला दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति' (का०२५। ६। १—६)। मृण्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्टिने खाहा प्रजापतये खाहेत्यादीन्सिल्लाय खाहेत्यन्तांश्रवुह्मिशद्धोमाञ्जुहोति । घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उद्बुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राब्रुख्या वा पुच्छा-दक्षिणेऽस्थानि परमेष्टिने खाहेति चतुः स्थिताज्याहतीई खा तां दोह्येत् । स्थालीस्थस्य सुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भंशे एके आचार्याः परमेष्ट्यादीञ्जुह्नतीति सूत्रार्थः । परमेष्ट्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मातत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंदितो भवति । तथाच श्रुतिः 'सोमो वै राजा यज्ञः प्रजा-पतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहृतीर्जुहोति स ययज्ञस्यार्च्छेयां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जहयायदि दीक्षोपमत्खाहवनीये यदि प्रसुत आमीध्रे विवा एतयज्ञस्य पर्व स्र ऐसते यद्धलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तया देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति' (१२ । ५। १। १—२)। अथ मन्त्रार्थः । आध्यायाद्वसिष्ट ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः संकल्पितो भवति । मनसा-भिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति । अयमर्थः । मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्टिने खाहेति जुहुया-दिति । तथाच श्रुतिः 'स यद्येनं मनसाभिध्यातो नोपनमेत् परमेष्टिने खाहेति जुहुयात्परमेष्टी हि स तर्हि भव-व्यपपाप्मान एं हत उपेनं यज्ञो नमतीति' (१२।५।१। ३)। वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युचारिते सित सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजा-मतये खाहेति जुह्यादित्यर्थः । यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति । सोमं प्रति गतौ किंचिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धरी खाहेति जुहुयात्। सन्यां सोमस्य संभक्ती सत्यां सोमः सवितनामको भवति तदा प्रायश्वित्तापत्तौ सवित्रे खाहेति जुहयात् । 'अथ यदि सातः किंचिदापरेत सवित्रे खाहेति जुहुयात्' (१२।५।१।६) इति श्रुतेः। दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे खाहेति जुहुयात् । सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमकयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूष्णे खाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

ईन्द्रश्च मुरुतंश्च <u>क</u>यायोपोत्थितोऽसुरः पुण्यमी-नो मित्रः कीतो विष्णुः शिपिविष्ट <u>क</u>रावासंक्रो विष्णुर्नरन्धिषः॥ ५५॥

म० कयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्था-पितः सोम इन्द्रामरुज्ञामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुज्ञश्च खाहेति जुहुयात् । कीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय खाहेति तदा जुहुयात् । यजमानेन कीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय खाहेति जुहुयात् । ऊरौ यजमानोत्सक्ते आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु प्राणिषु यहेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्भणको विष्णुरिखर्थः । तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय खाहेति जुहुयात् । प्रोह्ममाणः शकटेनोह्म-मानः सोमो विष्णुर्नरिधषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरिधः संसारः तं स्यति नाशयति नरिध्यः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः । यद्वा 'रध हिंसायाम्' रध्यति हिनस्ति रिध्यः हन्ता न रिध्यः नरिध्यः जगत्पालको वा विष्णुः । तदा विष्णवे नरिध्याय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५॥

षट्पञ्चाशी।

प्रोह्ममाणः सोम् आर्गतो वर्रण आसुन्दामास्त्री-ऽमिरामीप्र इन्द्री हिवधानेऽथवीपावहियमाणः ५६

म० शकटादागतोऽवरुढः सोमनामको भवति तद् सोमाय खाहेति जुहुयात् । आसन्यां मिश्चकायामुपिवष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय खाहेति जुहुयात् । आप्तीप्ने वर्त-मानः सोमोऽप्तिर्भवति तदाप्तये खाहेति जुहुयात् । हिवधीने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय खाहेति जुहुयात् । 'हृदे ला मनसे ले' (अ०० क० १९) ति मन्त्रेण कण्डनार्थ-मुपाविहयमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदा-थर्वणे खाहेति जुहुयात् ॥ ५६॥

सप्रश्चाशी।

विश्वेदेवा अंश्शुषु न्युप्तो विष्णुराप्रीत्पा अनि प्याय्यमानो युमः सूयमानो विष्णुः संभ्रियमाणो वायुः पूयमानः शुकः पूतः शुकः क्षीर्श्रीर्मन्थी सक्तुश्रीः ॥ ५७ ॥

म० अंग्रुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृलारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वभ्यो देवेभ्यः खाहेति जुहुन्यात्। 'अंश्ंग्रुर्ंग्रुष्ट' (अ०५।क००) इत्यादिमन्त्रेण आप्याय्यमानः वर्ध्यमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति। आ समन्तात्प्रीतान्खस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्पाति रक्षतीलाप्रीत्पाः सद्गुणविश्वष्टः। तदा विष्णवे आप्रीतपाय खाहेति जुहुन्यात्। अभिष्यमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय खाहेति जुहुयात्। सम्यिभ्यमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे खाहेति जुहुयात्। दशापवित्रेण पूर्यमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे खाहेति जुहुयात्। पूरः सोमः ग्रुको भवति तदा ग्रुकाय खाहेति जुहुयात्। श्रीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीकियत इति क्षीरश्रीः तदा ग्रुक एव सोमो भवति तदापि ग्रुकाय खाहेति जुहुयात्। सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्श्री भवति तदा मन्श्रिने खाहेति जुहुयात्। सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्श्री भवति तदा मन्श्रिने खाहेति जुहुयात्। प्रा

१ इतश्रतुर्णा मन्नाणां भाष्यमसात्संपादितेषु चतुर्धित्याद-श्रीषु नोपलभ्यते ।

अष्टपञ्चाशी ।

विश्वेद्वार्श्वमुसेपूत्रीतोऽसुर्होमायोद्यतो रुद्रो हूय-मानो वातोऽभ्यावृत्तो नृचक्षाः प्रतिख्यातो भुक्षो भक्ष्यमाणः पितरी नाराश्रुक्साः ॥ ५८॥

म० चमसेषु प्रहपात्रेषृत्रीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वभ्योदेवेभ्यः खाहेति जुहुयात् । होमार्थ- मुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे खाहेति जुहुयात् । हृयात् । हृयमानः सोमो छ्रो भवति तदा छ्राय खाहेति जुहुयात् । अभ्यावृत्तः होमशेषीभृतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय खाहेति जुहुयात् । प्रतिख्यातः ब्रह्मनुष्ह्यखेखादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नृम् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे खाहेति जुहुयात् । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय खाहेति जुहुयात् । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय खाहेति जुहुयात् । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय खाहेति जुहुयात् । पतरो भवन्ति नरो अस्मिन्त्रासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसग्रणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसोभ्यः खाहेति जुहुयात् ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी।

सन्नःसिन्धुरवभृथायोद्यतः समुद्रोऽभ्यवह्विय-माणः सिळ्छः प्रष्ठेतो ययोरोर्जसा स्किमिता रज्ञिष्ट्-सि वीर्येभिर्वारतमा शिविष्टा । या पत्येते अप्र-तीता सहोभिर्विष्णू अगुन्वर्रणा पूर्वेह्नतौ ॥ ५९ ॥

उ० स्कन्नमिमृशति । ययोरोजसा । वैष्णवीवारणी त्रिष्ठुप्। ययोर्विष्णुवरुणयोः ओजसा बलेन । स्कभिता रजाएं-सि। स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः । लोका रजांस्युच्यन्ते । संभिता लोका न चलन्ति । यो च वीर्येभिवींयैंः स्वकीयैवीरतमी श्विष्ठी बलिष्टी च स्येनाविव परबलेषु पततः । अप्रतीतो अप्रतिगतो अनन्याश्रितौ । सहोभिः स्वकीयैरेव बलेः तो विष्णुवरुणी तुल्यकार्यत्वादुभाविप विष्णू उभाविप वरुणो । द्वितीयाद्विचचनमेतत् । अगन् गतो यज्ञः । यज्ञसाधनभूतं स्कन्नं द्वयं यज्ञशब्देनोच्यते । पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावस्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणो प्रति यज्ञो गत द्वर्याः । यद्वा पूर्वं हूयेते इति पूर्वहूतौ विष्णुवरुणो प्रति यज्ञो गत स्ति अगन्प्रसगच्छत् । गतो यज्ञ इति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० अवस्थार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् । जलमिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वाहेति जुहुयात् । प्रष्ठतोऽप्मु निममः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायिश्वत्तापत्तौ सलिलाय स्वाहेति जुहुयात् । एताभिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ता वा एताश्चतुह्विः 'श्वतमाज्या-

हुतीर्जुहोति त्रयित्रि एंशद्दे देवाः प्रजापतिश्वतुस्त्रि एंश एतदु सर्वेदेवेर्यज्ञं भिषज्यति सर्वेदेवेर्यज्ञं प्रतिसंद्धातीति' (१२। ५ । १ । ३७) । 'ययोरोजसेति चोदकेनोपिसश्चेदिति' (का॰ २५।२।९)। अभिमर्शनेन विकल्पः। स्कन्नं रसरूपं सोमं जलेन सिचेत् कालाहुतिहोमं वाचनं च कुलेति ज्ञेयम् । विष्णु-वरुणदेवला त्रिष्टप् । पूर्वार्घे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहारः। तौ विष्णु तौ वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य तुल्यकार्यलादुभाविप विष्णू उभाविप वरुणी कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः । कदा पूर्वहतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतिमिखर्थः । विशेषणं वा । पूर्वं हुयेते तौ पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगन्निति संबन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा वलेन रजांसि लोकाः स्किभिता स्तिमितानि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि०४। १९) इति यास्कः । स्कन्नोतिः स्तम्भनार्थः । किंच या यो विष्णुवरूणौ पस्रेते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगतामीश्वराविस्पर्थः । 'पत ऐश्वर्थें दिवादिरात्मनेपदी । यद्वा पत्येते परसैन्येषु इयेनाविव पततः । किंभूतौ । वीर्येभिवींर्येर्वलैवीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा श्विष्ठा । शव इति बलनाम । अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ श्विष्ठौ 'विन्मतोर्छक्' (पा० ५। ३। ६५) इति विनिलोपे इष्टानि टिलोपे शिविष्टाविति रूपम् । तथा सहोभिर्वलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोध्यावि-त्यर्थः । न प्रतीयते तावप्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

देवान्दिवंमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु मनुष्यान्-न्तरिक्षमगन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु पितून्ष्रिधवीमं-गन्यज्ञस्ततो मा द्रविणमष्टु यं कं चे लोकमगेन्यज्ञ-स्ततो मे भद्रमभूत् ॥ ६०॥

उ० द्वितीयो मञ्जविकल्पः । देवान्दिवम् । देवान् प्राप्य दिवं चुलोकम् अगन् गतो यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु । ततो चुलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु व्याप्तोतु । मनुष्यान् प्राप्य अन्तिरक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं मा व्याप्तोतु पितृन्प्राप्य पृथिवीलोकमगन् यज्ञः तत उत्पन्नं फलं मा व्याप्तोतु । अन्यमपि यं च कंच लोकं गतो यज्ञ-फलविशेषं ततो लोकात् मे मम भद्रमभूत् भवतु ॥ ६० ॥

म० 'देवान् दिवमिति सोमे' (का० २५।२।८)। सोमे स्कन्ने देवान् दिवमित्यभिमर्शनम् । अत्यिष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं द्युलोक-मगन् अगच्छत् । ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टमो-गसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु । अश्लोतेः पदविकरणयोर्व्यत्यः । अनेन सुकृतिनामारोहकममभिधाये- दानीमवरोहकममाह । ततो द्युलोकादवरोहणकाले यक्तो मनुष्यात् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः । तत्र स्थितात् यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्ट व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमनमाह । अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितृन्प्राप्य प्रथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थितायज्ञाद्रविणं मामष्ट व्याप्नोतु । किं बहुना । यं कंच यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभुद्भयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

एकषष्टी।

चर्तुस्त्रि<u> एंश</u>त्तन्तेवो ये वितित्विरे य हुमं युज्ञ एं-स्वधया दर्दन्ते । तेषां छिन्न एंसम्वेतर्दधामि स्वाहां घुमों अप्येतु देवान् ॥ ६१॥

उ० महावीरभेदे होमः। चतुस्त्रिण्शत्। पङ्किवां त्रिष्ठ्व-वा। चतुस्त्रिशत्तन्तवो यज्ञस्य परमेष्ठादयो ये यज्ञं वित-तिरे वितन्वन्ति । ये च इमं यज्ञं स्वधया अन्नेन ददन्ते। 'दद दाने' इत्यस्येतदूपम्। पुष्यत्यर्थस्य तु पुष्णन्ति तेषां वित-न्वतां यच्छिन्नं तदेतत्संद्धामि । उकारोऽनर्थकः। स्वाहा सुद्वतमस्तु। घर्मो महावीरो देवान् अपि गच्छतु ॥ ६१॥

म० घर्मदेवत्या पङ्कित्रिष्ठ्व वा द्वाचलारिशदक्षरलात्। काल्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः। महावीरमेदे धृतहोमः शाखान्तरे। तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यश्चं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुश्चिशतसंख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यश्चं वितन्तिरे वितन्वन्ति। तनोतेर्लिटे तिङ प्रथमबहुवचने लिटे धातोरनभ्यासस्य' (पा० ६। १। ८) इति दिले 'तिलप्लोश्चन्दिस' (पा० ६। ४। ९९) इत्युपधालोपे तिलिरे इति रूपम्। ये चेमं खध्याचेन ददन्ते धारयन्ति 'दद दानधारणयोः' तेषां यश्चं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं संदधामि। उकारः पादपूरणः। स्नाहा सुहुतमस्तु। अनेन धृतहोमेन महावीरः संहितो भविल्लर्थः। घर्मी महाधीरः सविता सन्देवानप्येतु देवानप्रति गच्छतु॥ ६९॥

द्धिषष्टी।

युज्ञस्य दोहो वित्ततः पुरुत्रा सो अष्ट्रधा दिवे-मन्वातितान । स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायी एरा-यस्पोषं विश्वमार्थुरशीय स्वाहां ॥ ६२ ॥

उ० यज्ञस्य दोह इति वाचयति । त्रिष्टुप् । प्रथमोऽर्धर्ची परोक्षो यज्ञः, द्वितीयः प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यज्ञद्यां वाक्यप-रिपूर्तिः क्रियते । यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरि-णामः विततः प्रसारितः पुरुत्रा बहुधा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूसप्रामो यज्ञपरिणाम इत्याद्याः । य एवं दोहो दिग्भेदेना-ष्ट्रधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान भूमिमन्तरिक्षं च

व्याप्य द्युलोकमन्वाततान सत्वं हे यज्ञ, धुक्ष्व प्रक्षर दोहं महि महान्तम् मे मम प्रजायाम् । अहं च रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं विश्वं सर्वं च आयुः अशीय व्यामुयां त्वत्प्रसादात्॥६२॥

म० 'सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकाल एं हुला यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति' (का॰ २५।६।७)। सोमयागे यज्ञाज्ञविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुिक्षंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालम् 'अथ यदि पण्यमाने' (१२।५।१।१०) इलादिश्रत्युक्ते काले एकैकामाहुतिं हुला यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवला ित्रष्टुप्। पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रलक्षोऽतो यच्छव्दाध्याहारिण योजना। हे यज्ञ, स लं मे मम प्रजायां सन्ततौ मिहि मिहिमानं धुक्ष्व क्षर देहील्यधः। यद्वा मिहि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व। अहं च लत्प्रसादाद्वायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्वाशीय व्यामुयाम्। स कः। यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्मेदेनाष्ट्रधा भिद्यमानो द्युलो-कमन्वाततान व्याप। भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेल्यथः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतप्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः॥ ६२॥

त्रिषष्टी।

आपेवस्व हिरेण्य<u>व</u>दश्चेवत्सोम <u>वीरवत् । वाजं</u> गोर्मन्तुमार्भर स्वाह् ।। ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥८॥

उ० ध्वाङ्कारोहणे यूपस्य होमः । आपवस्य गायत्री सौमी पावमानी । हे सोम, आपवस्य प्रक्षर । हिरण्यवत् । क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम् । अश्ववदश्वसंयुक्तम् । वीरवत् वीरैः संयुक्तम् । वाजमन्नं च गोमन्तं गोभिः संयुक्तम् आभर । 'ह्यहोर्भश्चन्द्रसि' इति हकारस्य भकारः । अञ्चषणमाहर ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

म० 'आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्थिति' (का० २५।६।९)। पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः। सोमदेवत्या गायत्री कर्यपदृष्टा।
हे सोम, लमापवस्व आगच्छ। तत्र कियाविशेषणानि। कथं
हिरण्यवत्कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा
याहीत्यर्थः। स्वर्णाश्ववीरान्महां देहीत्यर्थः। किंच हे सोम,
गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर। अन्नं धेनृश्च देहीत्यर्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु। 'हृग्रहोर्भश्छन्दिस' (पा०८। २।
३२) इति भकारः॥ ६३॥ प्रायश्वित्तानि समाप्तानि।

श्रीमन्महीधरकृते वेद्दीपे मनोहरे। ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

देवं सवितः प्रसुव युज्ञं प्रसुव युज्ञपितिं भगाय । दिव्यो गन्धवेः केतुपूः केतं नः पुनातु वाचस्पित-वीजं नः स्वदतु स्वाहां ॥ १॥

उ० देव सवितः। वाजपेथिका मन्ना एप ते निर्कते भाग इत्येतसात्माक् । वृहस्पतेरार्षम् इन्द्रस्य च । कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति गायत्र्या त्रिष्टुभा । हे देव सवितः, प्रसुव अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं यज्ञम् । अभ्यनुजानीहि यजमानं यज्ञपतिम् । भगाय भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसादाच्च मण्ड-ललक्षणो दिव्यो दिवि भवो गन्धर्वो गवां वाचां रइमीनां वा धारियता केतपः । केतशब्देनान्नमुच्यते । अन्नस्य पविता । केतमन्नं नोऽस्माकं पुनातु शोधयतु । त्वत्प्रसादाच्च वाचस्प-तिः वाजमन्नं नोऽस्माकं स्वदतु । 'स्वद् आस्वादने' । आस्वा-दयतु ॥ १ ॥

म० चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोमम-न्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेय-मन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्किण्डिकापर्यन्तम् । तेषां वृहस्पती-न्द्रावृषी । तत्र 'देव सवितरिति जुहोति यजलादिष्विति' (का॰ १४ । १ । ११) । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्ष-णीयाप्रापणीयादीनामादिषु सक्रद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवि-तृदेवत्या त्रिष्टुप्। हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन्, हे देव दीप्यमान, यज्ञं वाजपेयलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेखर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्टानरू-पायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्टातारं पुरुषसुक्ले-दानीं मण्डलं प्रसाह । लत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रइमीनां धारियता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते । केतमन्नं पुना-तीति केतपूः । अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमनं पुनातु शोधयतु । किंच लत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजा-पतिनें इसाकं वाजमनं हविर्ठक्षणं खदतु आखादयतु खाहा सुहतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया।

धुवसदं त्वा नृषदं मनःसदंग्रपयामगृहीतोऽसीनद्राय त्वा जुष्टं गृह्णामयेष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टंतमम् ॥ अत्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदंग्रपयामगृंहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामयेष ते योनिरिन्द्राय
त्वा जुष्टंतमम् ॥ पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदंग्रपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टंतमम् ॥२॥

उ० पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः। श्रुवसदं त्वा सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एपु लोकेप्वावर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यस्तः। श्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति श्रुवसत् श्रुवसदं त्वाम् नृपदं मनुष्यसदम्। मनिस सीदतीति मनःसदम्। इन्द्राय त्वां जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि उपयामगृहीतोऽसीत्ययं भिन्नक्रमः। आदौ मन्नावयवो दृष्टव्यः अर्थसंबन्धात् सादयति। एप ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममभिरुचिततमम्। द्वितीयं गृह्णाति । अप्सुपद्मुद्दकसदं त्वां घृतसदं व्योमसदम्। व्योमशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते। शेषं व्याख्यातम्। तृतीयं गृह्णाति । पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाक-सदम्। कमिति सुखनाम तत्प्रतिपिद्धं दुःखं प्रतिपिध्यते। यत्र गतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोक-विशेषः। शेपमृजु ॥ २ ॥

म् 'प्रातःसवनेऽतिप्राह्यान् गृहीला षोडिशनं पञ्च चैन्द्रान्ध्रुवसद्मिति प्रतिमन्त्रमिति' (का १४।१।२६१)।
प्रातःसवन आप्रयणानन्तरं त्रीनितप्राह्यानादाय षोडिशनं
चादाय पञ्चन्द्रदेवत्यान्प्रहानगृहीयात् । त्रीणि यज्ंषीन्द्रदेवत्यानि । हे सोम, लम् उपयामयतीत्युपयामो प्रहस्तेन
गृहीतोऽिस । इन्द्राय जुष्टं प्रियं ला लां गृह्णामि । किंभूतं
लाम् । ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् ।
चष्य मनुष्येषु सीदतीति चषत्तम् । मनिस सीदतीति मनःसत्तम् ।
सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमानः सोमाध्यस्त
उच्यते । सादयति हे यह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय
प्रियतमं लां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् । अप्सुषदमुदकसदं घृते सीदतीति व्योग्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो
व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे
देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

तृतीया।

अपाभ्रस्मुद्वेयस्थ्स्र्ये सन्तेथ्समाहितम् । अपाभ्रसंस्य यो रसस्तं वो गृह्वाम्युत्तममुपयामगृही-तोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्वाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टंतमम् ॥ ३ ॥

उ० चतुर्थं गृह्णाति । अपा एंरसम् । रसदेवला नुष्टुप् । रसः सारः सोऽपां वायुः । 'एप वा अपा एंरसो योयं पवत' इति श्रुतिः । उद्वयसम् । उद्गतं वयोऽन्नं यसाद्वायोस्तमुद्वयसं वायुम् सूर्ये सन्तं समाहितमित्यनयोः पदयोर्व्यत्ययोऽर्थसंबन्धात् । सूर्ये समाहितं सन्तं समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् । अपां रसो वायुक्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यक्रस्यज्ञःसामादि-

वपुः तं वःशब्देनाह । हे आपः, गृह्णामि उत्तमम् उत्कृष्ट-तमम् । यद्वा वःशब्दोऽनर्थकः । अपां रसस्य वायोयों रसः भजापतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना। उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

म० अथ चतुर्थम् । रसदेवलानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमहं यहामि । 'एष वा अपाएं रसो योऽयं पवते' (५।१।२।६) इति श्रुतेः । किंभूतं रसम् । उद्वयसमुद्गतं वयोऽतं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् । वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किंच अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाप्ति-वायुस्र्यंग्यंजुःसामादिवपुः हे देवाः, वो युष्मदर्थं तं प्रजापति-महं यहामि । किंभूतम् । उत्तममुत्कृष्टतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा । सोमरूपेण वायुं तदिभमानिनं प्रजापितं च यहामीत्यर्थः । उपयामेति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

यहाँ ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मृतिम् । तेषां विशिष्ठियाणां वोऽहमिष्मूर्जे एसम्प्रम्मुपयामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्रीय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्रीय त्वा जुष्टं म्थः सं मा मद्रेण पृङ्कं विष्ट्रचौ स्थो वि मा पाष्मना पृङ्कम् ॥ ४ ॥

उ० पञ्चमं गृह्णाति । यहा ऊर्जाहुतयः । अनुष्टुप् । हे यहाः ऊर्जमन्नं रसं ये आह्वयन्ति ते ऊर्जाहुतयः । व्यन्तः पश्यन्तो जानन्तः विप्राय मेधाविने इन्द्राय माति विशिन्धिया भवतेति शेषः । शिष्रे हन्तासिके वेत्युक्तम् । इह तु हन् एव गृह्येते । विगतं हन्वोः कर्म येषु प्रहेषु ते विशिन्धाः शोभनाभिषवसंस्कृताः सुपूताश्च विशिष्रिया उच्यन्ते । तत्र हि हन्वोर्व्यापारो न भवति । तेषां च विशिष्रियाणां सतां वः संबन्धिनाम् अहम् इषमन्नम् ऊर्जं च रसम् सम-प्रभम् संगृह्णामि । शेषं व्याख्यातम् । उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् । उपर्युपर्यक्षं सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः । अधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति संपृत्ते स्थः। 'पची संपर्के'। यो युवां ग्रहो संपृक्ती स्थः तो संपृद्धं संस्वनतं मां भद्रेण भन्द-नीयेन कल्याणेन । तो पुनर्विहरतः विष्ट्चौ स्थः। यतो युवां विगतसंसगीं स्थः ततो वि मा पाप्मना पृङ्कम् विगतसंसगीं पाप्मना मां कुरुतम् ॥ ४॥

म० अथ पश्चमम् । प्रहदेवलानुष्टुप् । हे प्रहाः, तेषां वो युष्माकं संविध्धनिमयम् प्रति रसं चाहं समयमं समयहं सम्य-ग्यहामि । किंभूतानां । विशिष्रियाणाम् । शिष्रे हन् नासिके वा । इह तु हन् । शिष्रयोईन्वोः कर्म शिष्रियं हनुचलनम् । विगतं शिष्रयं येषु प्रहेषु ते विशिष्रयाः सम्यगिभषुताः सुपूताश्च । तत्रे हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयलात् । तेषां केषां । ये यूय-

मूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः।
तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मति विशिष्टबुद्धि व्यन्तः
जानन्तो गमयन्तो वा। वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये
रूपम् । उपयाम॰ एष ते इति व्याख्याते (का॰ १४।२।
७) । उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा संपृचाविति।
अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपिर धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात्।
सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च । ग्रहदेवते यजुषी । हे सोमसुराग्रहो, यो युवां संपृचौ स्थः संपृक्तौ भवथः । 'पृची संपर्के'
किप्। तो युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन संपृक्तं
संस्रजतं संयोजयतम्। 'विपृचावित्याहरते' (का॰ १४।२।
८) इति। अध्वर्युनेष्टारो स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः। हे
ग्रहो, यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना
विपृक्तं वियोजयतम्॥ ४॥

पञ्चमी।

इन्द्रेस्य वज्रोऽसि वाज्यसास्त्वयायं वार्ज्ंसेत्। वार्जस्य नु प्रस्वे मातरं महीमदितिं नाम वर्चसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्या नो देवः संविता घमी साविषत्।। ५॥

उ० रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं वा यावद्वेति यदुक्तं तिद्दमिभधीयते। यस्त्विमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसाश्च। वाजमन्नं सनोतीति वाजसाः तं त्वां व्रवीमि । त्वया वज्री-भूतेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत् । सनोतेवां एतद्र्पम् । सनुयात् संभजेदित्यर्थः । सिनुयाद्वध्नीयादित्यर्थः । धूर्गृहीत-मभ्यावर्तयति । वाजस्य नु । जगत्यतिजगती वा पार्थिवी । चतुर्थः पादः सावित्रः । वाजस्य अन्नस्य । नु अनर्थकः । प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना इति शेषः । या मातरं जगिन्दि-मात्रीं महीं महतीम् अदितिम् अदीनां नाम । ताम् अनुकूलां वचसा वेदवाक्येनानेन करामहे कृतवन्तः साहसिकाः । आत्मनेपदं करोतेः । यस्यां चेदं विश्वं भुवनं भूतजातम् आविवेश आविष्टम् । तस्यां पृथित्यां नोऽस्माकं देवः दानादि-गुणयुक्तः सविता सर्वस्य प्रसविता । धर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवताम् ॥ ५॥

म० 'मरुलतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणिमिति' (का० १४। ३। १)। महामरुलतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्व रथ-वाहनाच्छकटाद्रथमवतारयित । रथदेवलं यजः । हे रथ, लिमन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण घदा वृत्राय वज्रं प्रहतं तित्रधा जातं तस्यैको भागो रथ इति 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' (१।२।४। १) इत्यादिश्रुत्या उक्तम् । किंभूतस्लम् । वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः । 'षणु दाने' विद्रप्रत्ययः 'विङ्ग्रनोरनुनासिकस्यात्-' (पा० ६।४।४१) इत्याकारः । किंच

अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत्। सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् । अत्रं सनुयात्संभजेत । यद्वा सिनुयाद्वशीयात्। वह्वजवानभूयादित्यर्थः । 'चालालमावर्तयति वाजस्येति धूर्य-<mark>हीतमिति' (का० १४।३।२) । अवतारितं रथं</mark> धुरि <mark>गृ</mark>हीला चालालाहक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे । वाजस्यानस्य प्रस-वें इनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा । करोतेः शपि रूपम् । किंभूतां भूमिम् । मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदितियदीनामखण्डितां वा । किंच इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं वर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । 'षू प्रेरणे' इति धातोणिजन्तस्य <mark>लेटि साविषदिति रूपस् 'सिब्बहुलं</mark> लेटि' (पा॰ ३।१। <mark>३४) 'लेटोऽडाटौ' (पा०३।४।९४)</mark> 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इति सूत्रैः ॥ ५ ॥

पष्टी ।

अप्त्वन्तर्मृतंम्प्सु भेष्जम्पामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः । देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः कुकुन्मन्वाज्यसास्तेनायं वार्ज््सेत् ॥ ६ ॥

उ० अश्वानद्भिरभ्युक्षति । अप्सन्तः । अनवसाना पुरउण्णिक् अश्वदेवत्या । अप्सु अन्तरवस्थितममृतम् अप्सु च
भेपजम् । तत्र हे अश्वाः, यूयं भवत वाजिनः । वाज इत्यन्ननाम तद् येषु विद्यते ते वाजिनः । अन्नवन्तो यूयं तत्र
भवतेत्यर्थः । अपामुत प्रशस्तिषु । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु
प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुपज्यते । द्वितीयः प्रोक्षणमद्यः । देवीरापः । हे देव्यः आपः, यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः ।
वो युष्माकम् ऊर्मिः कछोलो महानुद्कसन्नाहः । प्रतूर्तिः ।
वत्वरणः । ककुन्मान् । ककुदितिशब्देन ऋषभत्य स्कन्धदेश
उन्नत उच्यते । तत्सामान्यादुद्कसंघातोप्युन्नततमः ककुच्छब्देनोच्यते । बहुभिरुद्किनच्यैः संयुक्तो महाप्राम्भार इत्यर्थः ।
वाजसाः अन्नत्य संभक्ता । तेनायमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्नं
सेत् । सनोतेः सिनोतेर्वा लिटि एतद्र्पम् । सनुयात् संभजेत् । सिनुयात् बङ्गीयात् ॥ ६ ॥

म॰ 'अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतान-प्सन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति' (का॰ १४।३। ३।५) स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नालागतान्वाश्वानप्स-न्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् । अश्व-देवत्यावसानरिहता पुरज्ञिणक् । अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्भध्ये अमृतमवस्थितमप्सु मेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः, यूयं तत्रामृतभेषज्ञयुताखप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत । उतापि च

अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत । द्वितीयः प्रोक्ष-णमन्त्रः अन्देवत्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपः, वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमधो वाजमन्नं सेत् सनुयाद् वश्लीयाद्वा । किंभूत ऊर्मिः । प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिवेंगो यस्य प्रत्यरणशीलः । तथा कक्तन्मान् ककुच्छन्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते । सादश्ये मतुप् । तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो वहुलोदकसंघातवान्ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

सप्तमी।

वातो वा मनो वा गन्ध्वाः सप्तिवि एशितः। ते अम्रेऽश्वमयुख्यस्ते अस्मिख्वमाद्धः॥ ७॥

उ० अश्वं युनिक्त । वातो वा उष्णिक् अश्वस्तुतिः। वाशव्दः समुचयार्थीयः। वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तविंश-तिनिक्षत्राणि। एते त्वां युञ्जनतु । त्विय च जवमाद्धातु। यतस्ते अग्ने प्रथममश्वमयुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमाद्धः ते च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः॥ ७॥

म० 'दक्षिणं युनिक्त वातो वेति' (का० १४।३।६)। दक्षिणमश्चं रथे योजयेत । अश्वदेवत्या उष्णिक् । वाहाब्दी समुचयार्थों । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽप्रे पूर्वमश्वमयुज्जन् रथे योजितवन्तः । ते च वातादयोऽस्मिन्नश्चे जवं वेगमाद्धः स्थापि-तवन्तः ॥ ७॥

अष्टमी।

वार्तर एहा भव वाजिन्यु ज्यमान इन्द्रेस्येव द-क्षिणः श्रियैधि । यु जन्तुं त्वा मुरुती विश्ववेदस् आ ते त्वष्टी पृत्सु ज्वं देधातु ॥ ८॥

उ० द्वितीयं युनक्ति । वातरंहा त्रिष्टुप् अश्वस्तुतिः । रिहितर्गस्यर्थः । वातजवो भव हे वाजिन्, युज्यमानः सन् । इन्द्रस्येव च दक्षिणोऽश्वः श्रिया एघि भव अस्य यजमानस्य । युअन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा । आद्धातु च ते तव त्वष्टा पत्सु पादेषु जवं वेगं युक्तस्य सतः ॥ ८॥

म० 'उत्तरं वातर एंहा इति' (का० १४।३।७)। उत्तरमश्चं युनिक । अश्वदेवत्या त्रिष्ठुप् । हे वाजिन वेगवन्नश्व, युज्यमानः सन् लं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रही यस्य । किंच दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्लिमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किंच विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतः हे अश्व, लां युज्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किंच लष्टा देवः हे अश्व, ते तव पत्स पादेषु जवं वेगमाद्धातु स्थापयतु ॥ ८॥

नवमी।

ज्वो यस्ते वाजित्रिहितो गुहा यः इयेने परी-तो अर्चरच वाते । तेने नो वाजिन्बर्लवान्बर्लेन वाजिज्ञ भव समेने च पारियुष्णुः ॥ वाजिनो वाज-जितो वार्ज सिर्ष्यन्तो बृह्स्परीर्भागमविज्ञित ॥ ९॥

उ० तृतीयं युनिक । जवो यस्ते । जगती अश्वस्तुतिः । जवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन्, निहितः स्थापितः गुहा । गुहायामिति विभक्तिव्यत्यः । गुहाशब्दो रहस्यवचनः । यश्च इयेने पिक्षणि परीत्तः । परिपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम् । परिततो व्यवस्थितः अचरच वाते यश्च वाते त्वदीयो जवः अचरत् । तेन नो वाजिन्बळवान्बळेन वेगळक्षणेन बळेन बळवान् भूत्वा हे वाजिन्, नोऽस्माकं वाजिजच भव अञ्चस्य च जेता भव । समने च पारियण्णुः समने च संग्रामे च पारियता भव । बाईस्पत्यमश्वानवद्यापयित । वाजिनो वाजितः । हे वाजिनोऽश्वाः वाजितः अञ्चस्य जेतारः वाजमञ्चं जेतुं सिर-ध्यन्तो बहस्पतेर्भागं चस्म् अवजिद्यत ॥ ९ ॥

म० 'दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति' (का० १४।३।८)। दक्षिणायां धरि प्रकृष्टं देशमश्रुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादशं तृती-यमश्वं युनक्ति । अश्वदेवत्या जगती । हे वाजिनश्व, यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः । 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७।१।३९) इति गुहाशब्दात् डेर्लुक्। रयेने रयेनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः लयेव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते । यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाद्दातेर्निष्ठायां 'अच उपसर्गात्तः' (पा॰ ७।४।४७) इति तादेशे 'दस्ति' (पा॰ ६।३। १२४) इति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति । हे वाजिन्, तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वे-गवान्सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने सङ्गामे पारयिष्णुः पारयिता च पारप्रापको भव। 'पार तीर कर्मसमाप्ती' इत्यस्माचुरादिणिजन्तात् 'णेर्छन्दसि' (पा॰ ३।२। १३७) इतीष्णुप्रत्ययः । 'बाईस्यत्यमेनाना-घ्रापयति वाजिन इति' (का० १४।३।१०)। बाईस्पत्यं चरु-मश्वानाघ्रापयेत् । अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमनं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं बृहस्पतेभीगं चरमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

दशमी।

देवस्याह्भ्संवितः सुवे स्यसंवसो बृह्स्पतेरुत्तमं नाक्रेंश्रुहेयम् । देवस्याह्भ्संवितः सुवे स्यस्वस् इन्द्रेस्योत्तमं नाक्रेंश्रुहेयम् । देवस्याह्भ्संवितः सुवे स्यप्रसंवसो बृह्स्पतेरुत्तमं नाक्ष्मरुह्म् । देवस्यान ह एसंबितः सबे सत्यप्रसवस इन्द्रस्थोत्तमं नाकम-रुहम् ॥ १० ॥

उ० ब्रह्मा रथचक्रमारोहित । देवस्याहं सिवतुः सवे अभ्यजुज्ञायां सत्यसवसः सत्याभ्यजुज्ञायां वर्तमानस्य बृह-स्पतेः संबिन्ध उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वगंलोकं रुहेयम् आरो-हामि । देवस्याहं सिवतुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्थोत्तमं नाकं रुहेयमिति देवतामात्रं विशेषः । रथचकाद्वतरित । देवस्याहं सिवतुः सवे सत्यप्रसवसौ बृहस्पतेरुत्तमं नाकम् अरुहम् । प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः । अरुहमिति च भूतकालाभिधायी । भूतो हि कालः । आरुद्धवानसीत्यर्थः । शेषमारोहणमञ्जेण समानम् । इन्द्रस्य इति उत्तरे मन्ने विशेषः ॥ १० ॥

म्० 'देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचकमारोहत्युत्करे नामिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति' (का० १४। ३। १२)। उत्करप्रदेशे निखातस्य नामिमात्रकाष्ट्रस्याप्रे स्थितं रथचकं ब्रह्मारोहेत्। ब्राह्मणकर्तृके वाजपेये लिङ्गोक्तदेवतम्। सल्यसवसः सल्याभ्यज्ञः स्थ सिवतुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संबन्धनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुह्यमारोहामि। क्षत्रियवाजपेये चकारोहमन्त्रः। तत्र इन्द्रस्य नाकं रुह्यमिति विशेषः। 'आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति' (का० १४।४।८)। यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्य ब्रह्मा रथचकादवरोहति। विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण। सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सल्यप्रसवाः। अत्र प्रशब्दः प्रकर्षयोतकः। अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः। शेषं पूर्ववत् ॥ १०॥

एकादशी।

बृहंस्पते वाजं जय बृह्स्पतेये वाचं वदत बृह्-स्पतिं वाजं जापयत । इन्द्र वाजं ज्येन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११॥

उ० दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्त-त्वान्मञ्चस्य। बृहस्पते वाजं जय। हे दुन्दुभयः, यूयमुच्यध्वम् बृहस्पतये वाजमन्नं जय इत्थंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय वदत। बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेध्यामीति जापयत। 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि'। जपतेः 'हेतुमित च' इति णिच् लोह मध्यम-पुरुषस्य बहुवचनम्। जापयत उद्घादय। बृहस्पतिना वाजं जितमित्यर्थः। 'जि जये' इत्यस्य वा जयं कारयतेति वा। इन्द्रवाजं जयेति देवतामात्रविशेषः॥ ११॥

म० 'बृहस्पते वाजमित्यकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरा-निति' (का० १४। ३। १५) अनुवेद्युच्छितस्थाण्वारोपित-सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम्। यज्ञः विप्रयहे मन्त्रः हे दुन्दुभयः, यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत । किम् । यत् हे बृहस्पते, लं वाजमन्नं जय । किंच हे दुन्दुभयः, यूयमेव बृहस्पति वाजमन्नं जापयत । बृहस्पतिनान्न-जयं कारयतेत्वर्थः । 'जि जये' इत्यस्य हेतुमण्णिचि 'कीङ्जीनां णों' (पा॰ ६ । १ । ४८) इति धातोराकारे कृते 'अर्तिही-व्लीरीक्रूयीक्ष्माय्यातां पुग्णों' (पा॰ ७ । ३ । ३६) इति पुगागमे लोण्मध्यमवहुवचने जापयतेति रूपम् । क्षत्रयन्ने दुन्दु-भिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयः, यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र, लं वाजं जय । इन्द्रवाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

द्वादशी।

एषा वः सा स्या संवागभू चया बृह्स्पितं वा-जमजीजपुताजीजपत बृह्स्पितं वाजं वर्नस्पतयो विम्रीच्यध्वम् । एषा वः सा स्या संवागभू चयेन्द्रं वाज्यमजीजपुताजीजपुतेन्द्रं वाजं वर्नस्पतयो विम्री-च्यध्वम् ॥ १२ ॥

उ० दुन्दुभिमवहरति। एषा वः। एषा वः युष्माकं सा सत्या अवितथा संगतवादिनी वाक् अभूत् यया वाचा बृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामीति इत्थमीदशम् अजीजपत्। जपतेणिंचि छुङि चङि एतद्र्पं भवति। जापितवन्तः। उद्दा-दितवन्त इत्यर्थः। यच यूयमजीजपद्रृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामीति तच बृहस्पतिना जितम्। अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे वनस्पतयो वा वानस्पत्या दुन्दुभयो विमुच्य-ध्वम् । उत्तरोऽपि मन्नोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः॥ १२॥

म० 'एषा व इति मन्त्रहतमवहरते तृष्णीमितरानिते' (का० १४ । ४ । ९ । १०) सप्तद्रशहुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तृष्णीं स्थाणुभ्यः । पूर्वो मन्त्रो वित्रयह्ने उत्तरः क्षात्रे । हे दुन्दुभयः, वो युष्माक्षमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता । यथा वाचा वृहस्पतिं वाजमजीजपत । पुनर्वृहस्पतिं वाजमजीजपत 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कोक्तर्भूयानर्थो प्राह्यः । अत्यन्तं वृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो य्यं यथा वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः । जयतेणिजन्तस्य छि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, य्यं विमुच्यथ्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कृष्तत । क्षात्रे यहे उत्तरो मन्त्रः । यथा वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यथ्वं तुत्यम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

देवस्याह्र एसंवितः सवे सत्यप्रसवसो बृह्स्पते-वीज् जितो वार्ज जेषम् । वार्जिनो वाज जितोऽध्वेनः स्कञ्जूबन्तो योजना मिमानाः काष्ट्रां गच्छत ॥१३॥ उ० रथमारोहयति यजमानः । देवस्याहम् । देवस्य सिवतुः सत्यप्रसिवसः प्रसिव अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वाजस्य जेतुः संविन्धि वाजमन्नं जेपम् । वाचयित वाजिनो वाजितः अश्वा उच्यन्ते । हे वाजिनः वाजितः अन्नस्य जेतारः, अध्वनः मार्गान् स्कश्चवन्तः क्षोभयन्तः। स द्यश्वानां स्वभावः। योजनानि अतिशीघतया मिमानाः परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं काष्टाम् आज्यन्तं (?) गच्छत आज्यन्तोपि काष्टोच्यते कान्त्वा स्थितो भवति ॥ १३ ॥

म० 'देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः' (का॰ १४। ३। १८) मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत्। सलप्र-सवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्वृहस्पतेः संवन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं । जय-तेर्लेटि उत्तमैकवचने 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इल्र-डागमे 'सिच्चहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप् प्रत्ययः 'इतश्र लोपः परसीपदेषु' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचने Sडभावे । 'वाजिन इति वाचयतीति' (का॰ १४।३।२२)। हे वाजिनोऽधाः, यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत । उत्कर्षं गच्छतेल्यर्थः । आज्यन्तोऽपि काष्टो-च्यते । 'क्रान्ला स्थितो भवति' (नि॰ २ । १८) इति यास्कोक्तः । 'काष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यभिधानाच । किंभूता यूयम् । वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा अध्वनो मार्गान् स्क भुवन्तः हन्धन्तः क्षोभयन्तः । स ह्यश्वस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३॥

चतुर्दशी।

एष स्य वाजी क्षिपणि तुरण्यति यीवायां बुद्धो अपिकक्ष आसनि । ऋतुं दिधका अनुं सुर्सनि-ज्यदत्पथामङ्कार्स्सन्वापनीफणत्स्वाहां ॥ १४॥

उ० हाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जहोति । एषस्य वाजी । अयं स वाजी वेजनवान् । क्षिपणि तुरण्यति क्षपण-मनु कशाघातमनु । तुरण्यति तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । कथंभूतः सन् इत्यत आह । प्रीवायां बद्धोऽपि बद्ध आसनि प्रीवायामुरो-वधेण बद्धः । कक्षे पर्याणप्रदेशे सन्नाहरज्वा बद्धः । आसनि आस्ये च मुखे कविकया बद्धः । किंच कतुं द्धिका अनुसंस-निष्यदत् क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा द्धिका अश्वः । स हि अश्व-वारं द्धत् क्रामति । सनिष्यदत्। स्यन्दतेस्तनोत्यर्थे वर्तमाना-चङ्कुकि निपासते । अथ कोर्थः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा द्धिका अत्यर्थमनुसंतनोति । किंच प्रथामङ्काप् स्यन्वापनी-फणत् । प्रथां कृटिलानि चक्राणि अतिशीघतया क्षिप्रं प्रामोति । अन्वाङ्गपूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थे वर्तमानस्य चकरीत-वृत्तम् ॥ १४ ॥

म० 'एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति' (का॰ १४।४।३-४)। ऋग्द्रयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा । अश्वदेवसे जगसौ दधिकावदृष्टे । सच्छन्दस्तच्छन्दपर्यायः । छान्दसः स्यः । एष वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् क्षिप्यते प्रेयंते इनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्ण-मध्यानमश्रुते । यद्वा क्षिपणि तुरण्यति कशां लरयति । क्शायास्लरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽश्वः । ग्रीवायामपि कक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्ज्विशेषैः । 'पद्दन-' (पा॰ ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्त-म्याम् । श्रीवायामुरोवध्रेण वद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा वद्धः । आस्ये मुखे कविकया वदः । तथा दिधकाः दधाति अश्ववारमिति दिधिः । 'आहगम-' (पा०३।२।१७१) इति किप्रलयः । दिधः सन् क्रम-तें<mark>ऽध्वानमिति दधिकाः । विटि कमतेराकारः । यद्वा दधीन्धा-</mark> रकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिकामतीति दधि-काः । तथा कतं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत्सम्यगनु-संद्धानः सादिसंकल्पानुसारेण गच्छन् 'दाधर्तिदर्धर्ति–' (पा० ७। ४। ६५) इत्यादिना स्यन्दतेर्यङ्छिक निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वा-पनीफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् । समलमापादयन्निसर्थः । अन्वा-ङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्छिकि निपातः । पूर्ववत् । एवंविधाऽश्वस्तुतीति संबन्धः । खाहा सुहृतमस्त ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

जुत स्मास्य द्रवेतस्तुरण्यतः पुर्णं न वेरनुवाति प्रगृधिनः । इयेनस्थेव ध्रजेतो अङ्कसं परि दधि-क्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहां ॥ १५॥

उठत सास्य।यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वोऽनुगच्छिति कविकापर्याणयुक्तः। तद्भिप्रायेणाधस्तनो मन्नो व्याख्यातः। अथेदानीं रथयुक्ताश्चानेकशः स्तौति।अपिच अस्य रथयुक्तस्या-श्वस्य द्वतो गच्छतः आज्यन्तं, तुरण्यतः तूर्णमञ्जवानस्या-ध्वानम्। पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः। निरिति शकुनिनाम। पर्णं पत्रम्। न उपमार्थीयः। पक्षमिव शकुनेः रथोऽनुवाति वातोद्धतः। प्रगर्धिनः आजिं जेतुं प्रगर्धोऽस्यास्तीति प्रगर्धी अश्वः तस्य प्रगर्धिनः। यद्वा शकुनिविशेषणं। आमिषं प्रगर्धिनः शकुनेः। स द्यामिषप्रहणार्थमतिशयेन धावति अतस्तेनोप्रमियते। दक्षिणाप्रष्टिं स्तौति उत्तरेणार्धचेन। श्येनस्येव धजतः यथा रथेनस्य धजतोऽतिशयेन गच्छतः। अङ्कसम्। अङ्कशब्दः शरीरवचनः। शरीरासक्तं परिपश्यन्ति। पक्षिणं भक्षणाय गृहीतम्। तथा तस्य दिधकाःणः अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति। सहोर्जातरित्रतः सहान्नेन तरतोऽतिशयेनाध्वानम्। वेवारं चरमवजिन्नति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम्॥ १५॥

म० उत स्म अपिच असाश्वस्य अङ्कसं श्रङ्गारचिह्नं वस्नचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तलेन दृश्यमानं गच्छित । कस्य किमिन ।
वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा लर्या गच्छितः पक्षिणः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यांकसरूपं
वस्नचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किंभूतस्याश्वस्य ।
द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्लरयतः प्रगर्धिनः प्रगृध्यतीति
प्रगर्धा अवधि प्राप्तुं काङ्क्षतः पिक्षमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तलेनाभिहितम् । शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव
ध्रजतो गच्छतो वेगेन 'ध्रज गतौ' दिधिकावणः दृधीन्कमते
दिधिकावा धारकपर्वताद्यतिकामिणः । 'अन्यभ्योऽपि दृश्यन्ते'
(पा० ३ । २ । ७५) इति कमतेर्वानिपि 'विङ्वनोः–' (पा०
६ । ४ । ४ १) इति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः
मार्ग मृशं तरतः यङ्कुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

षोडशी।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वकीः । जम्भयन्तोऽहिं वृक्श्रक्षांशृसि सनेम्य-स्मद्ययव्यमीवाः ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वान्सौति । शं नो भवन्तु । त्रिष्ठुप् विराइ वा । शमिति सुखनाम । सुखरूपा भवन्तु नः असाकं वाजिनोऽश्वाः हवेषु आह्वानेषु । देवताता देवतातौ यत्रे मितद्रवः । ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम् । स्वर्काः सुरोचनाः सब्बना वा । किंच जम्भयन्तः श्लोभ-यन्तः अहं सर्पं च वृकं च रक्षांसि च।सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात् । सनेमि क्षिप्रम् अस्मत् अस्मतः । युयवन् 'यु पृथग्भावे'। पृथक् कुर्वन्तु । अमीवाः व्याधीन् ॥ १६ ॥

म० 'उत्तरेण तृचेन चेति' (का० १४ । ४ । ५) शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा । अश्वदेवत्या विराद्ध-सिष्ठदृष्टा दशाक्षरचतुःपादा । देवानां कर्म देवतातिः 'सर्व-देवातातिल्' (पा० ४ । ४ । १४२) इति देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः 'लिति' (पा० ६ । १ । १९३) इति प्रत्यत्यात्पृवस्य वकारस्योदात्तलम् । तस्य सप्तम्यां 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना हेराकारः । देवताता देव-तातो यहे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखक्तातो यहे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शोभनोऽकों येषां ते सुरुचः स्वञ्चना वा । तथा आहि सर्प वृक्तमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किंच तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रम् अमीवा व्याधीन्युयवन् पृथक्तिन्तु । 'यु पृथग्मावे' अस्य ह्वादिले लिक रूपम् गुणाङन् भावावाषों । सनेमीति पुराणनाम । इह तु क्षिप्रवाचकः ॥१६॥

सप्तदशी।

ते नो अवन्तो हवन्थ्रतो हवं विश्वे ग्रण्यन्तु वाजिनो मितद्रवः। सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवी महो ये धर्नक्समिथेषु जित्रिरे॥ १७॥

उ० ते नो अर्वन्तः । जगती । ते अर्वन्तः अश्वाः नोऽ-स्माकं हवनश्रुतः । हवनमाह्मानं ये स्वभावत एव ऋण्वन्ति त एवमुच्यन्ते । हवमाह्मानं विश्वे सर्वे ऋण्वन्तु वाजिनो-ऽश्वाः मितद्भवः यजमानमपरिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एव-मुच्यन्ते । मितद्भवः शोभनगमना वा । सहस्रसाः सहस्रस्य सनितारः संभक्तारः । मेधसाता मेधो यज्ञः स यत्र सन्यते संभज्यते स मेधसातिः तत्र मेधसातो । सप्तम्यर्थे आकारः । सनिष्यवः संभक्तारः । महो महान्तः ये धनं समिथेपु संग्रामेषु जित्ररे आहृतवन्तः । तेनोऽर्वन्त इत्यतिकान्तं प्रति-

म० अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्टदृष्टा । विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्यन्तु । किंभूता अर्वन्तः । इन्यति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः । 'ऋ गतौ' इत्यसाद्वनिप् 'अर्वणस्रसावनन्नः' (पा० ६ । ४ । १२०) इति त्रन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्यन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमानिचत्तानुकूत्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनतृप्तिक्षमस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते संभज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला । देर्डाकारः । तस्यां सनिष्यवः संभक्तारः पूरियतारः । ते के । येऽश्वाः समिथेषु संप्रामेषु महः महत्तुन्यं वा थनं जित्ररे जिहिरे आहृतवन्तः ॥ १०॥

अष्टादशी।

वार्जेवाजेऽवत वाजिनो नो घर्नेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मर्घ्वः पिवत मादर्यध्वं तृप्ता यात पृथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

उ० वाजेवाजे । त्रिष्टुप् । अनेअने उपस्थिते सति अवत पालयत । हे वाजिनोऽधाः, नोऽस्मान् धनेषु च उपस्थितेषु पालयत हे विद्याः मेधाविनः परिदृष्टकारिणः, अमृताः अम-रणधर्माणः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञ्ज्ञा वा । किंच अस्य नैवा-रचक्लक्षणस्य मध्यः मधुनः पिबत । माद्यध्यं तृष्यध्यम् । नैवारं चक्षमवजिद्यन्त्यश्वस्य तद्भिमायमेतत् । तृप्ताश्च सन्तः सात पथिभिदेवयानैः देवाध्यासितः ॥ १८॥

म० अश्वदेवत्या त्रिष्टुव् विसिष्ठदेशा । हे वाजिनोऽश्वाः, वाजेवाजे सर्वस्मिनने उपस्थिते सित धनेषु चोपस्थितेषु सत्स नोऽस्मानवत पालयत । किंभृता यूयम् । विप्रा मेधाविनः परिदृष्टकारिणः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किंच अस्य मध्वः पिवत । कर्मणि षष्टी । इदं मधु

धावनात्पूर्वं पश्चाचावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिवत । पीला च मादयध्वं तृप्ता भवत । ततस्तृप्ताः सन्तो देव-यानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

आ मा वार्जस्य प्रस्वो जंगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वक्षेपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमो अमृत्त्वेन गम्यात् ॥ वार्जिनो वाजजितो वार्ज्ञस्ससृवार्ष्सो बृह्स्पते भागमवंजिवत निमृ-जानाः ॥ १९॥

पुर यजमानो नैवारं चरुमालभते । आ मा वाजस्य। त्रिष्टुप् । आजगम्यात् आगच्छेत् मा मां प्रति वाजस्याञ्चस्य प्रस्वोऽभ्यनुज्ञा । आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे । आग् च्छेतां च इमे द्यावापृथिव्यो विश्वरूपे सर्वरूपे । आ मा गन्तां पितरा मातरा च आगन्तामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ 'पितरामातरा च छन्दसि' इति विरूपेकशेषो निपास्यते । आ मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात् । आगच्छेच मां प्रति सोमः अमृतत्वेन सहितः । अश्वानवद्यापयित नैवारं चरुम् । वाजिनो वाजितः । हे वाजिनोऽश्वाः, वाजस्याञ्चस्य जेतारः । वाजमञ्ज जेतुं सस्वाप्ंसः स्वाननः सन्तो बृहस्पतेः संवन्धिनं भागमवजिद्यत निमृजानाः । 'मृजूष् शुद्धौ'। शोधयन्त एनं चरुं यजमानं च ॥ १९ ॥

म० 'अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाज-स्येति' (का॰ १४ । ४ । ११) यजमानो रथादवतीर्य चाला-लोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चहं स्पृशित । प्रजापतिदेवला त्रिष्टुव् वसिष्ठदृष्टा । वाजस्यानस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजग-म्यात् आगच्छतु । गच्छतेर्व्यस्येन ह्यादित्वे लिङि ह्रपम्। आ इमे विश्वरूपे सर्वेरूपात्मिके इमे यावापृथियौ मां प्रसा-गच्छेताम् । पितरा मातरा । 'पितरामातरा च छन्दिस' (पा॰ ६ । ३ । ३३) इति द्विरूपैकशेषो निपास्रते । असा-दीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम । व्यत्ययेनादादिले लोटि रूपम् । सोमश्रामृतलेन सहितो मा मामागम्यात् । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । अमृतलाय मम देवल-जन्मने सोमो मां प्रलागच्छेत् । लिङि हपम् । 'यजुर्युक्ता-नाघ्रापयति वाजिन इति' (का० १४ । ४ १२) इति । मन्त्रेण युक्तानश्वानैवारचरमाघापयेत् । अश्वदेवसं यजुः। हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं बृहस्पतेः संबन्धिनं भागं चरु मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किंभूताः । वाजजितः वाजस्या श्रस्य जेतारः । वाजमन्नं जेतुं सस्रवांसः स्तवन्तो गतवन्तः। सर्तेः कसुप्रत्यये रूपम् । निमृजानाः 'मृजूष् शुद्धौं'शानच्प्रत्ययः। शोधयस्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इलर्थः ॥ १९ ॥

विंशी।

है ।।इस्ताह द्या है

आपये स्वाही स्वापये स्वाहीऽपिजाय स्वाहा कर्तवे स्वाहा वसवे स्वाहीऽहुपैर्तये स्वाहाही सुग्धाय स्वाही सुग्धाय वैन्ध्शिनाय स्वाही विन्ध्शिनी आन्त्यायनाय स्वाहान्त्यीय भौवनाय स्वाहा सुवनस्य पर्तये स्वाहाधिपतये स्वाही ॥ २०॥

उ० द्वादशाप्तीर्जुहोति । आपये स्वाहा। प्रजापतेः संवत्स-रस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आमोतीत्यापिः । श्लोभनमामोन् तीति स्वापिः । अपि जायत इति अपिजः । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । वसुः वासयिता । अह्नां पितः अहर्पतिः । अह्ने मुग्धाय । 'मुह वैचित्ये' । दिनाय मुग्धाय । वेन्ं्रश्ताय विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वेनंशिनः । विनंशिने आन्त्याय-नाय । अन्त्येऽयने भव आन्त्यायनः । अन्त्याय भौवनाय अन्ते भवोऽन्त्यः । भुवने भवो भौवनः । उभयविशेषणविशि-ष्टमप्येकं नाम । भुवनस्य पतये अधिपतये । प्रकटार्थे नामनी ॥ २०॥

म० 'द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति' (का॰ १४।५।१) प्राजापत्यानि द्वादश यज्ंषि। संव-त्सराभिमानी प्रजापतिः स्त्यते तस्यैवैतानि नामानि । आप्नो-तीलापिस्तसमै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति तसौ । अपि जायते पुनःपुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तसौ स्वाहा । कुतुः संकल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवा-<mark>सहेतवे । अहां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै । अतश्रलारि</mark> नामान्यभयविशेषणविशिष्टानि । 'मुह वैचिस्ने' सुग्धस्तस्म । अहे दिवसाय । विनश्यन्तीति विनंशिनः विना-शशीलाः पदार्थाः । 'मस्जिनशोर्झलि' (पा० ७।१।६०) इति छान्द्सलादझल्यपि नुमागमः । विनंशिषु भवो वैनंशि-निलासी । सुरधाय मोहकाय खाहा । अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च तद्यनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तरमे विनंशिने विनाशशीलाय साहा । अन्ते भवोऽन्तः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय खाहा । भुवनस्य पतये जगतः पालियत्रे । अधिपतये सर्वलोकानां खामिने खाहा सुहुत-मस्तु॥ २०॥

एकविंशी।

आर्युर्यक्षेन करपतां प्राणो यक्षेन करपतां चक्केन र्यक्षेन करपता एश्रोत्रं यक्षेन करपतां पृष्ठं यक्षेन करपतां यक्षो यक्षेन करपताम् । प्रजापतेः प्रजा अंभूम स्वर्देवा अगन्मामृत्ता अभूम ॥ २१ ॥

उ० पद ऋतीः। आयुर्यज्ञेन कल्पताम्। मदीयमायुरनेन यज्ञेन ऋतं भवतु। एवमुपरितनानि व्याख्येयानि। मुख-२१ य० उ० नासिकाप्रभवो वायुः प्राणः । चक्षुः श्रोतं च प्रकटार्थम् । पृष्ठं रथन्तरादि । शरीरस्य वा पृष्ठम् । अयं चास्य-दीयो यज्ञो वाजपेयाख्येन यज्ञेन क्रुसो भवतु । यूपं यजमान आरोहति । प्रजापतेः प्रजा अभूम । क्रुतमिदमस्या-भिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः । गोधून् मानुपस्पृशति । स्वर्देवाः । हे देवाः, स्वः स्वर्लोकमगनम गताः । शिरसा यूपमत्युज्जिहीते । अमृता अभूम अमृताश्च संजाताः ॥ २१ ॥

म० 'षट् चोत्तराः षट् आयुर्यज्ञेनेलाद्याश्वशब्दाज्जुहोति वाचयित वा' (का० १४।५।२) प्राजापत्यानि षड्यज्ञंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां ऋषं भवतु । मुखनासिकाप्रभवः पश्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन ऋषों भवतु । चक्षुरिन्द्रयं यज्ञेन ऋषं भवतु । श्रोत्रेन्द्रयं बज्जेन ऋषां भवतु । प्रश्चेत्रन्द्रयं बज्जेन ऋषां यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् । 'प्रजापतेरिलारोहत इति' (का० १४। ५ । ६) पत्नीयजमानौ निश्चेण्या यूपमारोहतः । यजमानदेवल्यानि त्रीणि यज्ञंषि । वयं प्रजापतेः संबन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि । 'खारिति गोधूममालभत इति' (१४।५।७)। खारिति गोधूमपिष्टानिर्मितं चषालं यजमानः स्पृश्चोत् । हे देवाः, वयं खः खर्गमगन्म प्राप्ताः । 'श्चिरसां यूपमुज्जिहीतेऽस्ता इति' (१४।५।८)। यूपादूर्ष्वं श्चिरः करोति । वयममृता सरणधर्मराहिता अभूम संभूताः ॥ २१॥

द्वाविंशी।

असो वो अस्त्विन्द्रियमसो नृम्णमुत कर्तुरसो वची एसि सन्तु वः । नमी मात्रे पृथिव्यै नमी मात्रे पृथिव्या इयं ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवो-ऽसि ध्रुक्तः । कृष्यै त्वा क्षेमीय त्वा र्य्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

उ० दिशोऽनुवीक्षते। असे वो अस्त्विन्द्रयम्। असे असासु वः युष्मत्संबिन्ध अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम्। असो नृग्णम् असासु च धनं युष्मत्संबिन्ध भवत्वित्यनुषङ्गः। उत क्रतुः अपिच क्रतुः कर्म युष्मत्संबिन्ध भवत्वित्यनुषङ्गः। असो वर्चापृष्टि सन्तु वः असासु च तेजांसि भवन्तु युष्मत्संबन्धि । पृथिवीमवेक्षते यजमानः नमो मात्रे पृथिवे । पृथिवी मातरं व्रवीमीति नमस्करोति च। अभ्यासे भूयां-समर्थं मन्यन्त इति द्विच्चनम् । औदुम्बरीमासन्दीं बस्त्वमणा स्तृणाति। इयं ते राद्द। इयिमिति लिङ्गव्यत्ययः। इदं ते तव राद राज्यम्। अभिषक्तोसि त्विमत्येतत्कथयति। सुन्व-तमस्यामुपवेशयति। यन्तासि नियन्ता त्वमसि। तवानव-चिछनं यमनं कालान्तरेऽपि। ध्रुवोऽसि स्थिरोसि। धरुणः धार-

कोऽसि कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा रच्ये त्वा पोषाय त्वा । कर्षणाय त्वाम् क्षेमाय च धनाय च पुष्ट्यर्थं चोपवेशयामीतिशेषः २२

मo 'अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति' (१४।५।९) यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति । दिग्देवस्यम् । हे दिशः, वो युष्म-त्संवन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्माखस्तु । तृम्णं धनं युष्मत्संवन्धि अस्मे अस्माखस्तु । उत अपि च कतुः कर्म युष्मत्संवन्धि अस्मा-स्वस्तु । वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि असे अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं संविन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः। 'नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति' (१४।५।१२)। यूपारूढ एव यजमानो भूमिं परयति । पृथिवीदेवत्यम् । मात्रे मातृह्पाये पृथिव्ये नमो नमस्कारोऽस्तु । 'अभ्यासे भ्यांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०। ४२) इति द्विरुक्तिः । <mark>'उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणा स्तृणातीयं त इति'</mark> (का॰ १४।५।१३) आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि, ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् । संपदादिलाङ्कावे स्त्रियां किप् । अभिषिक्तासि लमिति भावः । 'सुन्वन्तमस्यामुपवेश-यति यन्तासीति' (का० १४ । ५ । १४) । आसन्दां यज-मानमुपवेशयेत् । यजमानदेवत्यम् । हे यजमान, त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि । यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि । अनव-च्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्धर्थं ला लामुपवेश-यामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय लामुप० । रय्यै धनाय लामुप०। पोषाय पशुपुत्रादिपुछ्ये लामुप०॥२२॥

त्रयोविंशी।

वार्जस्येमं प्रस्तवः सुंषुवेऽप्रे सोम्॰ एराजन्मोषे-धीष्वप्त । ता असमभ्यं मधुमतीर्भवन्तु व्यक्राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहां ॥ २३ ॥

उ० वाजप्रसवीयानि जुहोति । वाजस्येमम् । तिस्व-स्विष्टुमो वाजप्रसवीयदेवत्याः । अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां संबन्धः । वाजस्थेमं प्रसवः सुषुवे । वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं राजानम् अग्रे प्रथमं सुषुवे । 'पूज् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्थैतद्भूपम् । जनितवानित्यर्थः । कुतः सुषुवे । ओषधीष्वप्यस्य ओषधीषु वर्तमानमप्सु च वर्तमानम् । या इत्यंभूताः सोमस्य जन-यित्र्य ओषधय आपश्च । ता अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् मधुमती रसवतीः रसवत्यः भवन्तु भोग्या वा भवन्तु । वयं च ताभि-रद्गिरभिषिकाः सन्तः स्वकीये राष्ट्रे जागृयाम अप्रमत्ताः स्याम । पुरोहिताः अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥२३॥

म० 'सुवेण संमृताजुहोति वाजस्थेममिति प्रतिमन्त्रमिति (का० १४ । ५ । २१) । औदुम्बरपात्रे एकीकृताद्वुग्धत्रीह्यादि-धान्यात्सुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति । तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजा-प्रतिदेवत्याः । प्रस्तेऽसौ प्रसवः पचादिलादच् वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापितः अप्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानिमं सोमं वृह्णीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सृषुवे उत्पादयामास । ता इत्यंभृताः सोमस्य जनियत्रय ओषध्य आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीमंधुमस्यो रसवस्यो माधुर्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु । वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागानुष्टानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इस्पर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

वार्जस्येमां प्रस्वः शिश्रिये दिवसिमां च विश्वा भुवनानि सम्राट् । अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्स नो र्यिक्सवीवीरं नियंच्छतु स्वाही ॥ २४ ॥

प्रविश्व वाजस्थेमां प्रसवः । यस वाजसान्नस्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । शिश्रिये आश्रयति । इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च विश्वा भुवनानि सम्राट्ट इमानि च सर्वाणि भूत-जातानि शिश्रिये आश्रयति । सम्राट्लक्षणः । यश्र अदित्स-न्तं दापयति अदानुमिच्छन्तं दापयति । प्रजानन् स्वमधिकारम् । स नो रियं स मे वीरं नियच्छतु सोऽस्मभ्यं धनं सर्वै-वीरं: संयुक्तं नियच्छतु निगृह्णातु ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

म० वाजस्यात्रस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च बिश्विये आश्वितवान् । स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूला अदित्सन्तं हविदीतुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविदीपयिति । ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वेः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रियं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु 'दाण् दाने' 'पाघ्राध्मा—' (पा० ७।३। ७८) इत्यादिना यच्छादेशः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

वार्जस्य नु प्रस्तव आवभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सर्नेमि राजा परियाति विद्वान्यजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५॥

पुठ वाजस्य नु प्रसव आवभूव । योऽसौ वाजस्यान्नस्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विस्पयार्थः । आवभूव ब्रह्माण्डरूपेण संबभूव जात्येन । इमा च विश्वा सुवनानि सर्वतः इमानि च विश्वानि भूतानि हिरण्यगर्भप्रभृतीनि स्तम्वपर्यन्तानि । आवभूवेत्यनुवर्तते । सर्वतः सर्वतोऽविस्थतानि । सनेमि राजा परियाति विद्वान् । सनेमीति पुराण्यचनः । सोऽयमन्नस्य प्रसवश्चिरंतनो राजा परियाति सर्वतो याति स्वेच्छाचारी सन् । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः प्रजां च पुष्टिं च वर्धयमानः असो अस्माकम् ॥ २५ ॥

म० नु इति विस्मये । वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थि- तानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आवभूव संभावितवान् । उत्पादितवानित्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । सनेमि चिरंतनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः खेच्छया गच्छति । किंभूतः । विद्वान्स्वाधिकारं जानन् । तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिस-न्तिति पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन्स्वाहा सुहुत-मस्तु ॥ २५॥

षड्विंशी।

सोम्॰्राजानमवेसेऽग्निमन्वारभामहे । आदि-स्यान्विष्णु॰्सूर्यं ब्रुह्माणं च बृह्स्पति॰् स्वाहां ॥२६॥

उ० सोमं राजानम् । अनुष्ठुप् लिङ्गोक्तदेवत्या । सोमं राजानम् अवसे तर्पणाय अग्निं च अन्वारभामहे । अन्वारम्भश्च तर्पणार्थ एव । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्प-तिम् अन्वारभामहे । तर्पणायेति सर्वेषां शेषः ॥ २६॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसद्दष्टाः प्रथमा सोमाभ्यादित्यवि-ष्णुसूर्यवृहस्पतिदेवत्या । अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमित्रं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं वृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे । स्वाहा सहुतमस्तु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

अर्थमणं बृह्स्पतिमिन्द्रं दानीय चोदय । वाचं विष्णु एसरेस्वती एस वितारं च वाजिन् एसा-हो ॥ २७ ॥

उ० अर्थमणं बृहस्पतिम् । अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवला । अर्थमणं बृहस्पतिम् इन्द्रं दानाय दानार्थं चोदय प्रेरय । आहुतिरुच्यते । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं च । वाजिनो देवाश्वाः ॥ २७ ॥

म० अर्थमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसिवतृदेवसा । हे ईश्वर, लमर्थमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थ चोद्य प्रेरय । बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागिधष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सिव-तारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनमज्ञवन्तिमिति सर्वेषां विशेषणम् । वाजिनं देवाश्वं वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७॥

अष्टाविंशी।

अ<u>में</u> अच्छा व<u>देह नः</u> प्रति नः सुमनी भव। प्र नो यच्छ सहस्र<u>जि</u>त्त्व ११ हि धनुदा अ<u>सि</u> स्वा-हो ॥ २८॥

उ० अमे अच्छ । अनुष्टुप् आमेथी । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । हे अमे, अभिवद इहावस्थितान आसन्द्यां नः अस्मान् प्रति । नः सुमना भव । प्रति न इत्यनयोः पदयोः व्यत्ययः कर्तव्य इति । अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित् । प्रयच्छ देहि नः अस्मभ्यं हे सहस्रजित् बहुनो वसुनो जेतः, त्वं हि धनदा असि। हिशब्दो यसादर्थे। यसात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिद्देवता-विशेषः॥ २८॥

म० अभिदेवत्या । हे अभे, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकम-च्छ वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । 'निपातस्य च' (पा॰ ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घोऽच्छशब्दस्य। किंच नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणाईचित्तो भव। हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः, सहस्राणां योधानां वा जेतः, हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

प्र नी यच्छत्वर्थमा प्र पूषा प्र बृह्स्पतिः। प्र वाग्देवी देदातु नः स्वाहां ॥ २९॥

उ० प्र नो यच्छतु । गायत्री लिङ्गोक्तदेवत्या । प्रयच्छतु नोऽस्मभ्यं अर्थमा । प्रयच्छतु च बृहस्पतिः । प्रकर्षेण च वाग्देवी दानादिगुणयुक्ता । ददातु नः अस्मभ्यम् ॥ २९॥

म् गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या । अर्यमा सूर्य-विशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु । पूषा प्रयच्छतु । उपसर्गावृत्त्या कियापदावृत्तिः । बृहस्पतिः प्रयच्छतु । देवी दीप्य-माना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

वेवस्य त्वा सवितुः प्रस्वेऽिश्वनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सर्रस्वत्ये वाचो यन्तुर्येन्त्रिये द्धामि बहुस्पतेष्वा साम्राज्येनाभिषिश्वाम्यसौ ॥ ३०॥

उ० अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । सरस्वत्ये वाचो यन्तुः सरस्वत्या वाचः नियमन-कर्ग्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । बृहस्प-तेष्ट्वा बृहस्पतेश्च त्वा साम्राज्येन सम्राह्भावेन अभिषिञ्चामि । असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

म० 'शेषेणाभिषिञ्चिति यजमानं देवस्य लेति' । (का० १४। ५। २२) होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरित सिञ्चेत्। यजमानदेवत्यम् । सिवतुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमिश्वनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ला लां वाचो वाण्या यन्तुर्येच्या । पुंस्लमार्षम् । नियमनकर्त्याः । सरखत्यै षष्ट्यर्थे चतुर्थी । सरखत्याः यित्रये नियमने ऐश्वर्थे द्धामि स्थापयामि । किंच वृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन ला लामभिषिञ्चामे । असाविति तन्नामप्रहणम् ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

अग्निरेकक्षिरेण प्राणमुद्देजयुत्तमुजीवम्श्विनौ ह्यक्ष-रेण द्विपदी मनुष्यानुदेजयतां तानुजीषं विष्णुक्यक्षरेण त्रींहोकानुद्जयत्तानुजेष्ण्सोम्धतुरक्षरेण चतुष्पदः पुरानुद्जयत्तानुजेषम् ॥ ३१ ॥

उ० अथोजितीर्वाचयति । अग्निरेकाक्षरेण प्राणसुद्जयत्त-मुजेपम् । ओश्रावयेति चतुरक्षरम् , अस्तुश्रोपिडिति चतुरक्ष-रम् , यजेति झक्षरम् , येयजामह इति पञ्चाक्षरम् , झक्षरो वपदकारः । स एप सप्तदशप्रजापितरिधयज्ञं समासच्या-साभ्यामुजीयते । अग्निः एकाक्षरेण च्छन्दसा प्राणमुद्जयत् तमहमप्येकाक्षरेण च्छन्दसा उजेपम् । एवं सप्तदशोजिती-व्यांख्येयाः ॥ ३१॥

म० 'अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्वेति' । <mark>(का० १४ । ५ । २६) चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वाद</mark>शवत् द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं तद्वत्कृलेखर्थः । तेनैतैर्मन्त्रेर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान् <mark>वाचयति वेत्यर्थः । एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः । सप्तद्वा यज्</mark>रिष लिङ्गोक्तदेवतानि । ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषद्वारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरिधयज्ञं समासव्या-साभ्यामुज्जीयते । अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमु-द्जयत् उत्कृष्टं जितवान् । तथाहमपि तादशं तं प्राणमुजेषमुत्कृष्टं <mark>जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः । अश्विनौ देवौ द्यक्षरेण अक्षरद्वया-</mark> त्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जित-वन्तौ तथाहमपि तेनैव द्यक्षरेण छन्दसा तान् ताहशान्मनुष्या-**नुजेषमधिकं जयेयम् ।** विष्णुक्रयक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि ताँह्रोकानुजेषम् । सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपे-तान्पश्चनुदजयत् अहमपि तेन तान्पश्चनुजेषम् ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

पूषा पश्चक्षिरेण पश्च दिश्च उद्जयत्ता उजीव प् सिवता पर्दक्षरेण षड्दत् तुद्जयत्ता तुजीषं मुरुत् : स्प्ताक्षरेण सप्त श्राम्यान्प श्रू तुद्जिय स्तानुजीषं बृह्दप तिर्ष्टाक्षरेण गायत्री मुद्जयत्ता मुजीषम् ॥ ३२ ॥

म० पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्वत-स्रोऽवान्तरिद्धां चेति पञ्च दिश उद्जयत् अहमपि ता दिशो जयेयम् । सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षद्संख्याचतुनुद्जयत् ताचतूनहमुजेषम् । मरुतो देवाः सप्ता-क्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् प्राम्यान् पश्चन् गवादीनुदजयन् अहं तान् प्राम्यान्पश्चययम् । बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां ताहशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत्र्स्तोम् मुद्जयत्तमुजीषं

वर्रणो द्राक्षिरेण विराज्यसुर्जयसामुजेष्मिन्द्र ए-काद्शाक्षरेण त्रिष्टुम्मुद्जयसामुजेषं विश्वेदेवा द्वाद्शाक्षरेण जर्गतीमुद्जयस्तामुजेषम् ॥ ३३ ॥

म्० मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुद्जयतं ताहशं स्तोममहं जयेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराजित श्रुतिप्रसिद्धां तदिभमानिनीं देव-तामुद्जयत्तां विराजमहमप्युजेषम् । इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुद्जयत् तां त्रिष्टुभमहमुजेषम् । विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुद्जयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

वसंव्ह्ययोदशाक्षरेण त्रयोदश्र स्तोम्मुद्ग्यं-स्तमुजीष्र्रह्राश्चर्तुद्दशाक्षरेण चतुर्दश्र स्तोम्मुद्ग्यं-स्तमुजीषमादित्याः पञ्चदशक्षरेण पञ्चदश्र स्तोम-मुद्ग्यंस्तमुजीषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडश्र स्तो-म्मुद्ग्यसमुजीषं प्रजापितिः स्प्तद्शाक्षरेण सप्तद्श्र स्तो-स्तोम्मुद्ग्यसमुजीषम् ॥ ३४॥

स् ।। ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वाजपेयः समाप्तः ॥

म० वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम् । आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोम-मुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम् । प्रजापितः सप्तदशा-क्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम् । एतान्मन्त्राज्ञपेदेतैर्जहुयाद्वा ॥ ३४॥ इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

पञ्चित्रंशी।

प्व ते निर्कते भागसां जुषस्व साहाग्निनेतेभयो देवेभ्यः पुरःसद्धः स्वाहां यमनेत्रिभ्यो देवेभयो दक्षिणासद्धः स्वाहां विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवभ्यः
पश्चात्सद्धः स्वाहां भित्रावर्रणनेत्रेभ्यो वा मुरुत्रेत्रेभ्यो वा देवेभ्यं उत्तरासद्धः स्वाहा सोमनेत्रेभयो देवेभ्यं उपरिसद्धो दुवस्वद्धः स्वाहा । ३५॥

उ० अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत् । एष ते निर्कृते भागः स्वयं प्रदीर्णेन जुहोति । पृथिव्यत्र निर्कृति शब्देनोच्यते । एष ते तव हे निर्कृते, भागः तं च सेवस्य । पञ्चधाहवनीयं व्युद्ध प्रतिदिशं जुहोति । अग्निनेत्रे-भ्यो देवेभ्यः । देवार्षं प्रागध्यायात् । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अिंक्षर्नेता येषां देवानां ते अिंक्षनेत्राः तेभ्यो देवेभ्य इति तादृथ्यें चतुर्थी । पुरःसद्धः पुरः सीदन्तीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणार्धे जहोति । यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । शेषं तुत्यव्याख्यानम् । अथ पश्चार्धे जहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अथोत्तरार्धे जहोति । मित्रावरुण-नेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्यः । अथ मध्ये जहोति । सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः दुवस्वद्धः । दुवःशब्देन हिवरिभिधी-यते तद्येष्वस्ति ते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वद्धः ॥ ३५ ॥

f or more in a

म् अथ राजस्यमन्त्राः । तेषां वरुण ऋषिः । 'अष्टाक-पालोऽनुमत्ये राम्यायाः पश्चाद्धविष्यमन्न एंसुवे कृता दक्षिणाऱ्यु-ल्मुकमादाय दक्षिणा गला स्वयमप्रदीण इरिणे वामौ जहोलेष ते निर्ऋत इति' (का० १५। १। ९—१०)। फाल्गुनाद्य-दशम्यामनुमत्ये अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतह-विषः पेषणकाले दृषद्धस्तानिहितराम्यापश्चाद्भागे पन्नं पतितं यद्वविस्तण्डलपिष्टरूपं तत् सुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गला खयं स्फुटिते भूभागे ऊषरे वोत्सुकामिं संस्थाप्य तद्वविर्जुहोतीति सूत्रार्थः । पृथिवीदेवत्यम् । निर्ऋति-रत्र पृथिवी । हे निर्ऋते पृथिवि, एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु । 'पञ्चवातीयमाह-वनीयं प्रतिदिशं व्युद्य मध्ये च सुवेणामिषु जुहोत्यमिनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५ । १ । २०) । एवं वर्षमिष्टाः कुला पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयं तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्ष कुला मध्ये चावशिष्य सुवेणाज्यं पञ्चस्विषयु यथालिङ्गं जुहोति । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः । दश यज्रंषि देवदेवत्यानि । अप्तिर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः खाहा सुहुतमस्तु । अथ दक्षिणे जहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षि-णस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अथ पश्चाजुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा । अथोत्तरार्धे जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः। वा यद्वा महतो नेतारो येषां ते महनेत्राः । उत्तरस्यां सीदन्ती-त्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः खाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासद्धः मरुनेत्रेभ्यो देवेभ्य उत्तरासन्त्र इति मन्त्रयोर्विकल्पः। मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते। दुवस्बद्धः परिचर्यावद्धः । यद्वात्र दुवःशब्देन ह्रव्यं तयेषामस्ति ते दुवखन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः खाहा ॥ ३५ ॥

षट्टित्रंशी।

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसद्स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासद्स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सद्स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा मित्रावर्रणनेत्रा वा मुरुन्नेत्रा वोत्तरासद्स्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्त्रस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६॥

उ० सार्धं समुद्य जुहोति । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदः तेभ्यः स्वाहा । तुल्यव्याख्यानाः पञ्चमत्रा ऋजवः ॥ ३६ ॥

म० 'उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५ । १ । २१) पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदत्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववह्याख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावहणनेत्राः ये देवा मरुक्तेत्रा इति मन्त्रयोर्विकत्पः । ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

अमे सहस्व प्रतेना अभिमातीरपास्य । दुष्टर्स्त-रत्नरीतीर्वचींघा यज्ञवाहसि ॥ ३७॥

उ० अपामार्गहोमः । उल्मुकमादत्ते । अमे सहस्व पृतनाः आमेय्यनुष्टुप् । हे भगवन्नमे, सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रामान् । किंच अभिमातीरपास्य । सपलोऽभिमातिरुच्यते । सपलांश्र अपास्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्यतद्रूपम् । अपिक्षप । कसात्पुनरेवं त्वमुच्यसे अत आह । दुष्टरस्तरन्नरातीः तरतेस्तृ-णातेर्वा दुष्टरः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवारस्त्वम् । किंकुर्वन् तरन्नरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः । किंच वर्चोधा यज्ञवाहसि । वर्च इत्यन्ननामसु पठितम् । अन्नस्य धाता दाता वा वर्चस ओजसो वा धारियतासि । यज्ञं वहतीति यज्ञवाहासिस-न्यज्ञवाहसि यज्ञमाने ॥ ३०॥

म० 'अप्ने सहस्रेत्युल्मुकादानमिति' (का॰ १५।२।५)
अपामार्गतण्डुल्होमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमाद्यात् । अग्निदेवत्यानुष्ठुल्देवश्रवोदेववातदृष्टा । हे अग्ने, लं पृतनाः शत्रुसेनाः
सहस्र अभिभव । तथा अभिमातीः सपलोऽभिमातिरुच्यते
स्रीलमार्षम् । अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपि्कष्प निवर्तय ।
'असु क्षेपणे' अस्य लोटि रूपम् । किंच यहं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहिस यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽनं धाः धिहि ।
दधातेर्छि रूपम् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा॰६।४।७५)
इत्यडभावः । किंभूतस्लम् । दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः
अशक्यप्रतिकियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वेन्विनाशयिवत्यर्थः ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

देवस्य त्वा सिवतुः प्रसिवेऽधिनीर्बाहुभ्यां पूछ्णो हस्त्राभ्याम् । उपार्शोर्वार्येण जुहोमि हत्र्राक्षः स्वाह्य रक्षेसां त्वा वधायावधिष्म रक्षोऽवधिष्मा-सुमुसौ हुतः ॥ ३८॥

उ० जहोति देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोवींयेण जहोमि । अतो हतं हिंसितं रक्षः । स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भ-वतु । सुवं प्रास्यति । रक्षसां त्वा वधार्थम् प्रास्यामीति शेषः । प्रस्यागच्छति । अवधिष्म हतवन्तो वयं रक्षः । जातावेक-वचनम् । अवधिष्म । अमुमिति नामग्रहणं असाविति च । अथ कोर्थः । हतवन्तो वयं खिद्रवर्माणं खिद्रवर्मा वा हतो-स्माभिः ॥ ३८॥

म० देवस्य लेति जुहोतीति' (का० १५।२।६)
प्रागुदग्वा गला गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य सुवेणापामार्गतण्डुलान्जुहुयात्। देवस्य ला व्याख्यातम्। उपांशोः त्रीणि यज्ंषि
रक्षोव्वदेवत्यानि। उपांशुर्नाम प्रथमो प्रहस्तस्य वीर्येण सामध्येनाहं जुहोमि। अतएव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा
सुहुतं हविरस्तु। 'रक्षसां लेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां
जुहोतीति' (का० १५।२।७) यस्यां दिश्चि होमं कुर्यातां
दिशं प्रति सुवं प्रक्षिपेत्। रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं
ला लां प्रास्थामीति शेषः। 'अविधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति'
(का० १५।२।७)। अध्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो
देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति। रक्षो राक्षसजातिं वयमविधम हतवन्तः। जातावेकवचनम्। अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति
च। अमुं देवदत्तं वयमविधम्म असौ देवदत्तो हतो मारितोइसाभिः॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

सविता त्वां स्वानी श्रुवताम् प्रिगृहपतीना श्-सोमो वनस्पतीनाम् । बृह्स्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यै-ष्ठयाय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वर्रणो धर्म-पतीनाम् ॥ ३९॥

उ० गृहीत्वा दक्षणं यजमानबाहुं जपति । सविता त्वां सवानाम् प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवताम् अभ्यनु- जानतु । स हि तेषामीष्टे अग्निगृहपतीनाम् आधिपत्ये सुवता- मित्यनुवृत्तिः । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । बृह-स्पतिवीचे वागर्थमभ्यनुजानातु । इन्द्रो ज्येष्ट्याय ज्येष्टभावा- यार्थं सुवताम् । रद्रः पश्चभ्यः पश्चर्यं सुवताम् । मित्रः सत्यः सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् ॥ ३९॥

म० 'उत्तमेन चरिला सिवता लेखाह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीला नामास्य गृहाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति' (का॰ १५।४।१३—१५)। अष्टी देवसहवींषि। तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वार्गेन चरुणा चरिला यजमानान्तिके गला सुचौ सन्त्रे पाणौ

<mark>कृत्वा दक्षिणं तद्वाहुमादाय सविता लेति कण्डिकाद्वयह्तप</mark>ं मन्त्रमाह । मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनप-दजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृहातीति सूत्रार्थः। अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञाना-माधिपत्ये हे यजमान, ला लां सुवतां प्रेरयतु । सर्वेषामाज्ञादा-ने<mark>ऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्</mark>ये लां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये लां सुवताम् । वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । वृहस्पतिर्वागर्थं लां <u>सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु । यद्वा षष्ट्यर्थे चतुर्था । वाचआधिपत्ये</u> सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्येष्ट्याय ज्येष्टभावाय लां सुवताम् । रुद्रः पद्मभ्यः पश्चर्थं पश्चाधिपत्ये वा लां सुवताम् । मित्रो देवः सलः 'सुपां सुळुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना चतुर्थ्याः सुआ-देशः । सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं विदतुं लां सुवताम् । वरूणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये लां सुवताम्। सवित्राद्योऽष्टौ देवसृहविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि दद्खिति वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

हुमं देवा असप्त्र ्स्रवेध्वं मह्ते क्ष्र्यायं मह्ते चयेष्ठयाय मह्ते जानेराज्यायेन्द्रेस्येन्द्रियायं। हुम-म्मुज्यं पुत्रम्मुज्ये पुत्रमस्य विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माके ब्राह्मणानाञ्राजो ॥ ४०॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उ० इमं देवा असपतं सुवध्वम् । इमं राजानं है
देवाः, असपतं सुवध्वम् । महते क्षत्राय महते
ज्येष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते च जनानां राज्याय । इन्द्रस्य
च इन्द्रियाय वीर्याय । सुवध्वमिति प्रत्येकं संबन्धः । इमं
अमुख्यपुत्रम् । अमुख्येति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यन्तं नाम
गृद्यते । अमुख्ये पुत्रम् । अमुख्ये इति यजमानस्य मातुर्नामप्रहः । 'स आदित्येन दिनं मिथुनं समभवत्' इत्यादिश्वतिः ।
इमममुख्य पुत्रमित्यादिस्तृतीयपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः ।
अस्ये विशे । जनपदनामग्राहः । एष वः अमी राजा । एष
वः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां
राजा ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः॥ ९॥

म० अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या । हे देवाः सिवत्रादयः, इम-ममुकसंज्ञं यजमानमसपलं सपलरितं कृला सुवध्वं प्रेरय-ध्वम् । किमर्थं । महते क्षत्राय महत्ये क्षत्रपदव्ये । महते ज्यैष्ट्याय ज्येष्टमावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं । जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्र-स्यात्मन इम्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किंभूतिमिमम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति पष्ट्यन्तं यजमानिपतुर्नाम प्राह्यम् । तथा अमुष्ये षष्ट्यर्थे चतुर्थी । अमुष्या देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्ये विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्ये इति षष्ट्यन्तं जातिनाम प्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देशनाम प्राह्यम् । अमी हे कुरवः पञ्चालाः, वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु । अस्याकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वहीह्रपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

द्शमोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

अपो देवा मधुमतीरगृभणुत्रू श्रीस्तती राज्यस्तुश्चि-तानाः । याभिर्मित्रावर्षणावभ्यषिश्चन्यामिरिन्द्र-मनेयुत्रस्यरोतीः ॥ १ ॥

उ० अपो देवा मधुमतीः। वरुणस्यार्षं प्राक् चरकसौत्रामण्याः। अब्देवत्या त्रिष्ठुप्। या अपो देवाः मधुमतीः
मधुस्वादोदकाः। अगृभ्णन् गृहीतवन्तः। ऊर्जस्वतीः अञ्चवतीः। राजस्वः राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः।
चितानाः चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः। किंच याभिरद्विर्मित्रावरुणावभ्यषिद्धन्नभिषिक्तवन्तः। देवा इत्यनुवृत्तिः। याभिः
इन्द्रम् अनयन् नीतवन्तः। अत्यरातीः अतीत्य अरातीः
अदनवतीः शत्रुसेनाः। प्रकृतत्वादेवाः पद्मस्ति ताः
गृह्णामीति शेषः॥ १॥

म० नवमेऽध्याये वाजपेय-राजस्यसंबन्धि कियदपि कर्मोक्तं । दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजस्यशेषश्चरकसौत्रा-मणी चोच्यते । तत्र इडान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्ति-कीरसंभवाद्गलेतराः पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु (का॰ १५ । ४ । २०-२२) 'सारखतीर्गृहात्यपो देवाः' (१५।४।३३) इति । इडाम्रहणं कार्यशेषोपलक्षणम् । देवसूहविषां भागपरिहर-णान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणी-दुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशा-त्प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्याः गोरुल्या इत्याद्याः ता राजसूयारमभात् प्रागेव संपाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् । कुतः असंभवात् तदानीमातपवर्षणादेनि-मित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गला तदानीमेव गृह्णी-यात्। तत्र मन्त्रानाह । अपो देवा इति सरखतीनदीसंबन्धि-नीरप आदौ राह्णाति । चरकसौत्रामण्याः प्राग्वरुण ऋषिः। अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपोऽग्रभ्णन् गृहीत-वन्तः । किंभूता अपः । मधुमतीः मधुरखादोपेताः । तथा

ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु । विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदेवतलात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिन्तिष्ट । याभिरद्भिदेवा मित्रावरुणो अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरिभिष्ठं कृतवन्तः । याभिरद्भिदेवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अल्यन्यन् अतील्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्तामयन्त्रित्थर्थः । 'छन्दिस परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति अतेरुपसर्गस्य कियापदान्त्परलम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

द्वितीया।

वृष्णं <u>क</u>िर्मिसे राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहा वृष्णं <u>क</u>िर्मिसे राष्ट्रदा राष्ट्रमुमुष्में देहि वृष<u>से</u>नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहा वृष<u>से</u>नोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रमुमुष्में देहि ॥ २ ॥

उ० अनेन मन्नेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनन्तरं हुत्वा षोड-शापो गृह्यन्ते। तत्र प्रथमो होममन्नः। द्वितीयो प्रहणमन्नः। नदीप्रवाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा यो कर्मी व्यर्दतः तो गृह्णाति। स यः प्राङ्गद्दिति प्राङ्गद्रच्छिति तं गृह्णाति। वृष्ण कर्मिरसि राष्ट्रदाः। यस्त्वं वृष्णो वर्षितुः सेकुः संब-न्ध्य कर्मिरसि। वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः राष्ट्रदाश्च। राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां न्नूमो राष्ट्रं मे महां देहि। स्वाहा गृह्णामि। वृष्ण कर्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्र-ममुष्मै। अमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः। देहि। एव-मुपरितना अपि मन्ना व्याख्येयाः। द्वितीयमूर्णमे गृह्णाति। वृषसेनोसि। वृषा युवोच्यते। वृषप्रधाना सेना यस्य स वृषसेनः। स्यन्दमानाः॥ २॥

म० 'जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्ण ऊर्म्यादिभिः खाहाका-रान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति' (का॰ १५।४। ३४) 'अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊमी इति' (१५। ४। २३) सारखतीरादायोत्तरांसु षोडशस्वप्सु, वृष्ण ऊर्मि-रित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्वतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः खाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति । उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मे इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम प्राह्मम् । वृष्ण ऊर्मिरिसादयो विश्वस्त स्थेलन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः खाहाहीनस्तेनापामादानम् । तत्र गला जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हुला गृह्णातीति स्त्रार्थः । वृष्ण ऊर्मिरसीत्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यज्वि लिङ्गोक्त-देवतानि । हे कल्लोल, लं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा संबन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशपदो भवति अतो राष्ट्रं मे महां देहि खाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुलाथ गृहाति वृष्ण अमिरित

राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि । अमुष्मै इति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम याह्यम् । एवसुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोर्मि गृह्णाति वृष्सेनोऽसि वृषां सेचनसमर्था सेना जलराशिह्या यस्य स वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

तृतीया।

अर्थेते स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दल स्वाहाऽर्थेते स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में दलौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दल स्वाहौजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में दलापः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दल स्वाहा-पः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में दलापां पतिरिस राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहापां पतिरिस राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में देख्यां गभीऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में देख्यां गभीऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं में देहि स्वाहापां गभीऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्में

उ० अर्थेत स्थ राष्ट्रदाः । अर्थं प्रयोजनं निष्पाद्यितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता अर्थेतः । अस्तेर्वहुवचनं स्थइति । राष्ट्रदाः । युतद्पि बहुवचनम् । राष्ट्रं मे दत्त । दत्तेति ददातेर्वहुवचनम् । युत्तद्पि बहुवचनम् । प्रतिलोमाः तु ओजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः सन्दन्ते । अपयतीः आपः परिवाहिणीः । हे आपः, याः यूयं परिवाहिणीः सर्वतो वहन- शिलाः स्थ उक्तमन्यत् । नदीपतिः अपापतिरसि । ऋज्वर्थः । निवेष्ट्यम् 'वेष्ट वेष्ट्ने' अस्य निपूर्वस्थान्स्यव्यापत्या निवेष्ट्य आवर्त उच्यते । सन्दमानाः स्थावराः प्रसागता आपः ॥३॥

म० 'स्यन्दमाना इति नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति'। (का॰ १५ । ४ । २४) अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिर्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीलर्थेतः। इणः क्रिपि तुगागमः। तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदात्र्यः स्थ भवथ । मे राष्ट्रं दत्त यच्छत । दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्याख्यातम् (का॰ १५।४। २५)। प्रतिलोमाः । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमा-दाने । हे आपः, यूयमोजखतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ । <mark>'अपयतीरिति' (का॰ १५। ४। २६)</mark> वहन्तीनामपां मध्या-वा मार्गान्तरेण गला पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतोवहनशीला भवथ उक्तमन्यत् (का० ३५ । ४ । २७ ।) नदीपतिमिति । -समुद्रस्यापां होमादाने । अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । (का॰ १५ । ४ । २९) निवेच्या इति । निवेच्य आवर्तस्तद्भवा निवेच्याः नद्यादौ युत्राम्मोभ्रमस्तत्र होमादाने हे जलभ्रम, लमपां सध्यवती भवसि ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्येत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहा स्थे-त्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुब्में दत्त सूर्<mark>थवर्चस स्थ</mark> राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहा सूधैवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुद्भ दत्त मान्दां स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाह्य मान्द्रां स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुद्रमे दत्त वज-क्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहां व्रजिक्षितं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुब्में दत्त वाशी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे द्त्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुमुक्षे द्त्त श्विष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाह्य शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुब्में दत्त शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहु। शकरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रमुस्से दत्त जन्भृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहा जनुः भृतं स्य राष्ट्रदा राष्ट्रमुमुक्में दत्त विश्वभृतं स राष्ट्रदा राष्ट्रं में दत्त स्वाहां विश्वभृतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुब्मे दत्तापः स्वराजं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुब्मे द्त्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षुत्रियाय वन्याना अनाधृष्टाः सीद्त सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय द्धतीः ॥ ४ ॥

उ० सूर्यत्वचस स्थ । सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः सूर्य-त्वचस आतपवर्षाः स्थ । सूर्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदाः सूर्यवर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । सरस्याः मान्दास्थ मन्दतेर्मादनार्थस्य मन्दः। तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहूद्क-त्वात्, तत्र भवा आपो मान्दाः । कूप्याः गृह्णाति । वजिक्ष-त स्थ । ब्रज इति मेघनामसु पठितम् । इह त्दकवत्वसाम्या-त्कूप उच्यते । व्रजे क्षियन्ति व्रजक्षितः पुष्या अवस्यायाः। वाशीस्थ । 'वश कान्तों'। कामिता अभिल्षिताः स्थ । ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुत्वात् । मधुशविष्ठा स्थ । शव इति बलनाम शविष्ठा बलिष्ठाः। बलिष्ठं हि मधु त्रिदोष-शमनत्वात् । उक्तंच 'त्रिदोपघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्ति वातलम्' इति । गोरुल्व्यागृह्णाति । शकरीस्थ । 'शक्कु शक्ती' 'आतो मनिन्क्रनिब्वनिपश्च'। शक्नुवन्ति हि गावो जगदु-दुर्तुं वाहदोहादिभिः । पयः जनभृतः । जनान् हि पयो विभित्ते बालभावे घतं । विश्वभृतः विश्वं सर्वं देवाद्यपि घतं बिभर्ति । मरीचीः । आपः स्वराज स्थ । हे आपः, या यूयं स्वराजस्थ स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ताः। अनन्याश्रित-राज्या इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । औदुम्बरपात्रे संमासि-ञ्चलेता मधुमतीः मधुमतीर्मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिर- द्धिः पृच्यन्तां सुज्यन्ताम् । महि महत् क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे बन्वानाः । वनोतिः संभजनार्थः । संभजमानाः । मैत्रावरुण-धिष्ण्यस्य पुरस्तान्निद्धाति । अनाधृष्टाः अनाधिर्वताः रक्षोभिः सीदत उपविद्यत । सहोजसः सवीर्याः सहबलेन । किंकुर्वाणाः । महि महत्क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे द्धतीः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

म० 'स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्याताप इति'। (का० १५ । ४ । ३०) वहद्यां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमा-नास्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं सूर्यत्वसो भवथ सूर्य-स्येव लचस्लक् यासां ताः सूर्यलचसः सदा तापे वर्तमानलात् लचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची । 'अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्यो इति' (का॰ १५। ४। ३१) आतपे वर्षति सति गगनाद्प आदा-यादौ संपादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्थेव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ । 'सरस्या इति' (का० १५। ४। ३२) तडागभवाखप्सु होमादाने। हे आपः, यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेमीदनार्थस्य रूपं मन्दनते भूतानि यत्र बहूदकलात्ता मान्दाः भवथ । 'कूप्य इति'। (का० १५ । ४ । ३) कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने । हे आपः, यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । अत्र तूदकधारणसामर्थ्यात् कूप उच्यते । त्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति वजिक्षतः । (का० १५ । ४ । ३२) पुष्वा इति । 'प्रुष सेचने' मुणन्ति ओषधीः सिम्बन्तीति मुष्याः अवश्यायरूपाः तृणामेषु स्थितास्तासु वस्रक्षेपेण या आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुवा शिह्याः । वाशाः स्थ । 'वश कान्तौ' उश्यन्ते जनैः काम्यन्ते-**ऽत्र**निष्पत्तिहेतुलाद्वाशा यूर्य भवथ । 'मध्विति' (का० १५ । ४। ३२) मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपः, यूयं श्विष्ठाः। 'शव' इति बलनामं । बलिष्ठाः बलदात्र्यो भवथ । त्रिदोषवलशमनलाद्वलकरं मधु । 'गोरुल्व्या इति' (का० १५। ४। ३२) उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्याः प्रसूयमा-नधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्व गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमा-दाने । शक्तरीः । 'शक्तृ शक्तां' 'अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते' (पा॰ ३ (२ (७५) इति वनिपुप्रत्ययः 'वनो र च' (पा० ४।१।७ इति डीप् रेफंश्व । शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति शक्तर्थी गावस्तत्संबन्धिन्यो यूर्य भवथ । 'पय इति' (का॰ १५। ४। ३२) दुग्धस्य होमपूर्वं प्रहणम् । हे आपः, यूयं जनमृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिम्नति पुष्णन्तीति जनस्तः। 'पृतमिति' (का॰ ५।४।३२) घृते होमादाने । हे घृत-रूपा आपः, यूर्यं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं निभ्रति विश्वमृतो भवथ राष्ट्रदाः । एवं सारखत्यादयो घृतान्ताः सप्त-दशाप उक्ताः । 'आपः खराज इति मरीचीर्रहीला गृहीला-ज्ञिलिना सर्वासु संश्रंसजतीति' (का० १५। ४। ३५) रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वेग्रहीतास्वप्स योजयेत् प्रतिप्रहणमन्त्रः संसर्गस्तुष्णीम् । 'नात्र होमः षोडशा-ह्तीर्जुहोति द्रयीषु न जुहोति सारखतीषु च मरीचिषु च' २२ य० उ०

(५।३।४।२३) इति श्रुतेः। हे आपः, मरीचिरूपा यूयं खराजः स्थ खेनैव राजन्ते ताः खराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ। राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त। 'औदु-म्बरे पात्रे समासिश्चलेना मधुमतीरिति' (का० १५।४।३६) एनाः सारखलाद्या अप उदुम्बरकाष्ट्रपात्रे एकीकरोति। मन्त्रावृत्तिः। अब्देवलं यजुः। मधुमतीः मधुरसंबल एता आपो मधुमतीभिर्मधुरखादोपेताभिरिद्धः पृच्यन्तां संसुज्यन्ताम्। किंभूता एताः। महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राहे यजमानाय वन्वानाः संभजमानाः ददल इल्पर्थः। वनोतिः संभजनार्थः। 'मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधालनाधृष्टा सीदतेति' (का० १५।४।३०) औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्यात्रे सदिस सादयति। अब्देवल्यम्। हे आपः, यूयं सीदत तिष्ठत। किंभूता यूयम्। अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहोजसः ओजसा सहिताः बलयुक्ताः। तथा महि महत्क्षत्रं वलं क्षत्रियाय राहे दधतीः दधलः स्थापयन्त्यः॥ ४॥

पञ्चमी।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात् । अ-प्रये खाहा सोमीय खाहा सिवित्रे खाहा सरेखत्ये खाहा पूष्णे खाहा बहुस्पतेये खाहेन्द्रीय खाहा घो-षाय खाहा श्रोकाय खाहा अध्शाय खाहा भगाय खाहार्यमणे खाहा ॥ ५ ॥

उ० व्याघ्रचमीरोहित । तोमस्य त्विषिः सोमस्य दीप्ति-भैविस यतः अतः तव इव यथा तव त्विषिरेवं मम् त्विषि-भूयात् । 'यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दू छः सम-भवत्तेन सोमस्य त्विषिः' इति श्रुतिः । षद पुरस्ताद्भिषेकस्य पार्थानि जहोति । अमये स्वाहेति प्रतिमञ्जम् षडुपरिष्टात् इन्द्राय स्वाहेति प्रतिमञ्जम् ॥ ५॥

म० 'व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य लिषिरिति' (का॰ १५ ५ । १) । मैत्रावरुणिधण्याप्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्ट्यस्य पुरस्ताद्याप्रचर्मास्तृणाति । चर्मदेवल्यम् । हे चर्म, लं सोमस्य लिषिदींप्तिरिस भवति अतस्तवेव लत्सदृशी मे मम लिषिः कान्तिर्भूयात् 'यत्र वे सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य लिषिः' (५ । ३ । ५ । ३) इति श्रुतेः । 'पार्थानामग्रये खाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्यं' (का॰ १५ । ५ । ३) 'पार्थानामिन्द्राय खाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ १५ । ५ । ३) । पार्थसंज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकानते सङ्द्रहीताज्यैः । लिङ्गोत्तानि द्वादश यज्ञृषि अज्ञतीलिशिः । सनोति सोमः । स्ते स्वति प्रेरयित वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुणाति पूषा । बृहतां साम्रां पतिर्बृहस्यतिः । इन्दिति ईष्टे इन्द्रः । धुन

ष्यति सब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्खते जनैरिति श्लोकः । अंशयित विभाजयित पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः । 'अंश विभाजने भातुः । भज्यते सेव्यते स भगः । इयर्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्थमा । एतेभ्यः सुहुतमसु ॥ ५ ॥

। भिरित्तकीय क्षिण्यासम्बद्धी व प्वित्रे स्थो वैष्णव्यो सवितुर्वः प्रस्व उत्पुनाम्य-चिछद्रेण प्वित्रेण सूर्यस्य र्शिमभिः। अनिभृष्टमसि वाचो वन्धुंसापोजाः सोमस्य दात्रमसि स्वाहा राजस्वः ॥ ६ ॥

उ० पवित्रे करोति । पवित्रे स्थः । पवित्रे स्थो वैष्णव्यो व्याख्यातम् । उत्पुनाति । सवितुर्वः । व्याख्यातम् । अनि-सृष्टमिति। अत्र मन्नावयवा एकवचनान्ताः। श्रुत्या तु बहुवच-नान्ता व्याख्याताः । आपो ह्यत्राभिधेयमिति । अतः श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते । 'अस्जो पाके' इत्ययं धातुः ऋषिणा व्याख्यातः । अनिभृष्टमसीति । कोर्थः । अनाष्ट्रष्टाः स्य रक्षो-भिः। वाचो बन्धुः। वाचः बन्धुभूताः। 'यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति ताबद्वाचो बदति' इति श्रुतिः । तपोजाः । तपः-शब्देनाप्तिरुच्यते तसाजायन्ते। 'अग्नेवैं धूमो जायते' इत्या-दिश्चितः । सोमस्य दात्रमिस सोमस्य दात्र्यः स्थ । 'यदा वा एनमेताभिरद्भिः षुण्वन्ति' इत्यादिश्वतिः। स्वाहा राजस्वः। स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वः भवथ । राजानं या सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः ॥ ६ ॥

म० 'पवित्रे कुला हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति' (का० १५। ५ । ४)। प्रकृतिवत्पवित्रे स्थ इति पवित्रे कुला तयोः स्वर्ण बधाति । पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [अध्या॰ १ क॰ १२]। <mark>'ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति' (का०१५।५</mark>।५)। सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्यात्रासादिता औदु-म्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अय उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण । अब्देवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्वोत्पुनामि हे आपः, वो युष्मान् उत्पवनं करोमि । अनिमृष्टमसि । आपोऽत्राभिषेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्या-ख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते । हे आपः, यूयमनिभृष्टा स्थ । 'भ्रस्ज पाके' अयं धातुर्भृष्ट्यर्थे व्याख्यातः । अनिधृष्टाः न नितरां भृष्टाः अपराभूताः रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः 'यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदति' (५ । ३।४।१६) इति श्रुतेः, 'आपोमयी बाक्' इति सामश्रुतेश्व । तथा तपोजाः तपःशब्देनात्रामिरच्यते तपसोऽभेर्जातास्तपोजाः । 'अमेर्वे धूमो जायते धूमादश्रमश्राद्वृष्टिरमेर्वा एता जायन्ते तसादाह तपोजाः' (५ । ३ । ५ । १७) इति श्रुतेः 'वायो-रमिरमेरापः' (तैत्ति॰ आर॰ ८। १) इति श्रुखन्तरात् सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्यो भव्य 'यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति' (५।३।५।१८) इति श्रुतेः सोमदात्र्य आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः ससः राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सप्तमी।

सधमादी द्युम्निनीराप एता अनिष्टृष्टा अपस्यो वसानाः । पुस्त्यासु चक्रे वर्रणः सुधस्थमपार्श्शिशुं-मीवृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

उ० अभिषेचनीष्वेनां व्यानयति । सधमादो द्युन्नीः। अब्देवत्या वारुणी त्रिष्टुप् । या एताः सधमादः सहमदनाः सह एकस्मिन्पात्रे मार्चन्ति मदनं कुर्वन्ति ताः। द्युम्नीः वीर्य-वत्यः आपः एताः अनाष्टष्टाः अनभिभूता रक्षोभिः। अपस्यः अप इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्यः । वसानाः 'वस आच्छादने' आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः । तास्वप्सु पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम् । गृहरूपासु विशां रूपेणावस्थितासु । चक्रे कृतवान् वरुणो राजा सधस्थं सहस्थानं प्रतिष्टाम् । कथंभूतो वरुणः । अपां शिद्युः। 'अपां वा एप शिद्युर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति' इति श्रुतिः। मातृतमासु अतिशयेन निर्मात्रीषु । अन्तर्मध्ये चके सधस्थमिति संवन्धः॥ ७॥

मo 'अभिषेचनीयेष्वेनां व्यानयति सधमाद इति' (का॰ १५ । ५ । ६) । उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पालाशोदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते । कीदश्यः । सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति माद्यन्ते प्रीणयन्ति वा ताः सधमादः । सहपूर्वानमाद्यतेः किप् 'सध मादस्थयोरछन्दसि' (पा॰ ६। ३। ९६) इति सहस्य सधादेशः । द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वानं वा' (नि० ५ । ५) इति यास्कः । अनावृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः। अप इति कर्मनाम । अपसि कर्मणि साध्यः अपस्यः । 'तत्र साधुः' (पा॰ ४।४।९८) इति यत् 'सुपां सुछुक्' (पा॰ । १ । ३९) इति जसः सुरादेशः । वसानाः 'वस आच्छा-दने' वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सथस्यं सहस्थानं चके कृत-वान् । सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम् । किंभूतो वरुणः । अपां बिद्युः बालकः । 'अपां वा एष बिद्युर्भवित यो राजसूयेन यजते' (५ । ३ । ५ । १९) इति श्रुतेः वरुणो राजसूयया-जिलाद्पां बिद्यः । किंभूताखण्य । पस्त्यासु पस्त्यमिति गृह-नामसु पठितम् । गृहरूपासु सर्वेषामाधारलात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगनिर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

अष्टमी।

विद्यागिडासीयाः ६०

श्वत्रस्योत्वेमसि श्वत्रस्य जराय्वेसि श्वत्रस्य योनि-रसि श्वत्रस्य नाभिर्सीन्द्रेस्य वात्रीव्रमसि मित्रस्यासि वर्षणस्यासि त्वयायं वृत्रं विधेत्। द्वासि रुजासि श्वुमासि । पातेनं प्रान्वं पातेनं प्रतन्वं पातेनं तिर्थेश्वं दिग्भ्यः पात ॥ ८॥

उ० तार्प्यं परिधापयति । क्षत्रस्योल्बमसि । उल्बं गर्भा-धारमुदकम् । पाण्डं परिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसि । जरा-युर्गर्भवेष्टनम् । अधिवासं प्रतिमुज्जति । क्षत्रस्य योनिरसि । गर्भसंभवस्थानं योनिः । उष्णीपं संहत्य पुरस्तादवगृहति । क्षत्रस्य नाभिरसि । नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याशयः। अथ धनुरिधतनोति । इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि । इन्द्रस्य संबन्धि यहार्त्रघम्, वृत्रो येन हत इति वार्त्रघ्नं धनुरासीत्तत्वमसीति रोषः । बाहु विमार्षि । मित्रस्य त्वमसि मित्रस्य संबन्धी वमसीति दक्षिणम् । वरुणस्यासि वरुणस्य संबन्धि त्वम-सीति सव्यम् । धनुः प्रयच्छति । त्वयायं वृत्रं वधेत् धनुषा अयं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । तिस्न इपूरादत्ते । हवासि 'दृ विदारणे' हणातीति हवा । रुजासि 'रुजो भङ्गे' अस्य रुजा । क्षुमासि । 'क्ष्मायी विधूनने' अस्य क्षुमा । यज-सानाय प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चम् । पात पालयत एनं यज-मानं प्रागञ्चनं प्रत्यगञ्चनं तिर्थगञ्चनम् । दिग्भ्यः पातं अन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः पालयत ॥ ८॥

म् ंतार्प्यप्रमृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १५। ५।५) 'तार्घं परिधापयतीति' (१५।५।७)। तार्घ-पाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुभिः परिधत्ते । तार्प्यं क्षीमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा तार्प्यदैवतम् । हे तार्प्य, लं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्बं गर्भाधारभूतमुदकमति । यजमानो गर्भस्थानीयः । 'पाण्ड्वं निवस्त इति' (का॰ १५।५।१२)। रक्तकम्बलं परिधत्ते । पाण्ड्वदैवतम् । क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्डु, लमसि । 'अधी-वासं प्रतिमुच्येति' (का॰ १५।५।१३) कश्चकं गले बधाति। अधीवासदैवतम् । हे अधीवास, लं क्षत्रस्य योनिरिस गर्भ-संभवस्थानं योनिः । 'उष्णीष्ं संवेष्ट्य निवीतेऽवगृहते नाभि-देशे परिहरते वेति' (का० १५। ५। १३) शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति नाभि-देशे वेष्टयति वा । उष्णीषदैवतम् । हे उष्णीष, लं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भवन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः। 'इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति' (का० १५।५।१७)। अर्घ्यर्थभनुरिधज्यं करोति । धनुदैवतम् । हे धनुः, लिमन्द्रस्य संबन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि । तदातनोमीति शेषः । 'मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाह विमार्शिति' (का॰ १५। ५। १८)। मित्रस्य वरुणस्थेति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि । बाहदैवते यजुषी । हे दक्षिणकोटे, लं सिन्नसंबन्धी भवति । हे वामबाहो, लं वरुणसंबन्धी भवसि । 'धनुः प्रयच्छति लयायमिति' (का॰ १५ । ५ । १९) । यजमानाय धनुर्द-दाति । धनुदैंवतम् । हे धनुः, अयं यजमानस्लया धनुषा कृला वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात् । 'हवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस इषुः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ १५ । ५ । २०)। दवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाणत्रयमादाय पातैनमित्यादि-मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति । षड्यजूंषि इषुदेवत्यानि । हे इषो, लं दवासि 'दू विदारणे' हणाति शत्रून्विदारयतीति दवा। हे इषो, लं रुजासि 'रुजो भन्ने' रुजति शत्रूनभनक्ति रुजा। हे इषो, लं क्षुमासि 'क्ष्मायी विधूनने' क्ष्मायति शत्रून् कम्प-यतीति क्षुमा । यजमानाय ददाति । हे इपवः, प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत । प्रत्यश्चं अल्पग्छनं पश्चिमदिर्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्य-गञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात । दिरभ्योऽन्याभ्यो ऽपि दिगभ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

नवमी।

आविभीयों आवित्तो अमिर्गृहपेतिरावित् इन्द्रों वृद्धश्रेवा आवित्तों मित्रावर्रणो धृतत्रतावावित्तः पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्याविष्यवी विश्वशंभुवा-वावित्तादितिरुरुशेमों ॥ ९॥

उ० अथैनमाविदो वाचयति । आविर्मर्याः । आवेद-यन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिर्मञ्जव्याहृतिभिरेताभ्यो देवताभ्य इत्याविद आविर्मर्याः । मर्या इति मनुष्य-नाम । हे मर्याः, आविः प्रकाशः प्रकटोऽयं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यते । कथिते च श्रुतिः प्रयोजनं वदति । 'सोऽसौ सवमनुमन्यते' इत्याविर्मर्या इत्याद्येकवचनादिभिः। सवो जन्म । उत्पत्तिरिति यावत् । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तीर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायन्ते । आविदितो ज्ञापितोऽमये गृहपतये यजमानः । आवित्त इन्द्रः आवेदित इन्द्राय बृद्ध श्रवाः वृद्धं श्रवो धनं यस्य स वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरुणौ । आविदितौ मित्रावरुणाभ्यां धतव्रताभ्यां । व्रत-मिति कर्मनाम । धारितकर्मभ्याम् । आवित्तः पूषा आ-वेदितः पूष्णे । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा । आवित्ते द्यावाष्ट्रियवी । आविदितो द्यावाष्ट्रियवीभ्यां विश्वशं-भ्रभ्याम् सर्वं सुखेन संभावियत्रीभ्याम् । आवित्तादितिः आविदितोऽदितये । उरुशर्मणे उरु पृथु महत् शर्म शरणं यसाः सा तथोक्ता । सर्वा एवाविदः श्रुत्या लक्षणया व्या-ख्याताः । तयथा 'आविर्मर्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्या अनि-

रुकः' इत्यादिस्तास्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्नाणां प्रत्य-क्षृत्वतित्वात् ॥ ९ ॥

मृ (आविर्मर्या इति वाचयतीति' (का० १५ । ५ । २१)। इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानावि-स्संज्ञान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदैवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋलिजः, यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः । सम्यक्कमीनुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्याः ऋतिजः, अयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यत इति शेषः । आवित्तो अग्निर्ग्रहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यस्ययैर्व्यास्या-यते गृहपालकायामयेऽयं यजमान आवित्त आवेदितः ज्ञापितः। अथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे । वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवितः । व्रतमिति कर्मनाम । धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तो धृतवतौ ताभ्यां धारित-कर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तो । आवित्तः आवेदितः । विश्व-वेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावितः । विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशंभुवौ ताभ्यां यावापृथिवीभ्यामाविते । वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः । उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यज-मानः । यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या । गृहपतिरिप्तरावित्त आवे-दितो यजमानमिति शेषः । एवमप्रेडपि ॥ ९ ॥

दशमीं।

अवेष्टा दन्द्र्काः प्राचीमारोह गायुत्री त्वावतु रथन्त्र्र्भामे त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्वह्यद्रवि-णम् ॥ १०॥

उ० केशवासे लोहायसमाविध्यति । अवेष्टा दन्दश्काः अवेष्टाः । अवपूर्वो यिजनाशाने वर्तते । नाशिताः दन्दश्काः अत्यर्थं दशनशीलाः मृत्यव इहाभिष्रेताः । 'तद्यो मृत्युर्यो वध-समेवेतद्विनयति' इति श्रुतेः । सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशो वाचयति । प्राचीमारोह प्राचीं दिशमाक्रमस्य । आक्रममाणं च त्वा गायत्री अवतु पालयतु । रथन्तरं च साम त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमः त्वामवतु । वसन्तक्रतुः त्वामवतु । ब्रह्मद्रविणं ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः । ब्राह्मणजातेः साधनभावाद्धनत्वमुच्यते ॥ १०॥

म० 'अवेष्टा इति लोहायसमाविष्यति केशवास्य सदोऽन्तरूपविष्टायेति' (का० १५ । ५ । २२) । सदःसमीपोपविष्टस्य
दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति । मृत्युनाशनं यजुः ।
अवपूर्वी यजिर्नाशनार्थः । दन्दश्क्षा अत्यर्थ दशनशीला
मृत्युहेतवः सर्पसदशा यज्ञविष्ठकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टाः नाशिता
भवन्तिति शेषः । 'तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति'
(५ । ४ । १ । १) इति श्रुतिः 'सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः
प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति'

(का॰ १५।५।२३)। यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रति-दिशं दिश आक्रमयन् वाचयति । पञ्च यज्ंषि यजमानदेव-त्यानि । हे यजमान, लं प्राचीं दिशमारोह आक्रमख । तथाविधं ला छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि ला शूर नोनुम इलस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम । (छ० सं० १ । ३ । १ । ५१) लां रक्षतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्म-णजातिस्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजाति-स्लामवतु । त्राद्मणादीनां धनसाधनलाद्धनलमुच्यते । त्रिवृत्त्तो-मस्य स्वरूपं सामत्राह्मणे (२५ तमे त्रा॰ २।१) आन्नातम् । 'तिसभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसभ्यो हिंकरोति स मध्य-मया तिसभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यतौ त्रिवृतौ विष्टुतिरिति'। अस्यायमर्थः । उपास्मै गायतेत्यादीनि (ऋ॰ सं॰ ६। ७।३६) तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति तेषु तिस्मिक्तिमः र्गायेत् । काभिस्तिस्रभिः । प्रथमया त्रिष्विप सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गता गायेत्। तथा सति तिस्भिगीतं भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमा गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृतस्तोमसंविधनी विशिष्टा सुतिः संपद्यते सेयं स्तुतिरुवतीति नामा संपचत इसर्थः ॥ १०॥

एकादशी।

दक्षिणामारोह त्रिष्टुस्वीवतु वृहत्सामे पञ्चद्शः स्तोमो श्रीष्म ऋतुः क्षत्रं द्रविणम् ॥ ११॥

उ० एवं दक्षिणामारोहेति चतस्रः कण्डिका व्याख्येयाः। छन्दःसामस्तोमऋतुद्रविणप्रसृतिभिर्भेदः । चतुथ्यां कण्डि-कायां फलं द्रविणमिति पट्यते ॥ ११ ॥

म० अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान, लं दक्षिणां दिश-माकम । त्रिष्टुप् छन्दः । लामिद्धि हवामहे इसस्यामृच्यु-त्पन्नं बृहत्साम (छ० सं० १ । ३ । १ । १ । ५) पञ्चदश स्तोमः । ग्रीष्म ऋतुः । द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रि-यजातिः एते लामवन्तु । क्षत्रं तव द्रविणमवलिति वा पञ्चदशस्तोमस्वेवमान्नातः (२५ तमन्ना०२।४) 'पञ्चस्यो हिंकरोति स तिस्रिभः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्रिभः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिस्मिः पञ्चपित्रनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति'। पूर्वोक्तिवृहस्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः । अन्य तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्रायं कमः । प्रथ-मपर्याये आवृत्तिः पश्चभिस्तत्रादौ तिस्भिर्ऋग्भिगायेत् इतरे द्वे सकुत्सकुद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिस्मिः तृतीयां सकृत् । तृतीयपर्याये आदे हे सकृत् तृतीयां तिस्मिरिति पञ्चदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपश्चिनीत्य-भिधीयत इलर्थः ॥ ११॥ । १० विकास कर्षे विक्रि

द्वादशी।

CON : FIRE THIS !

प्रतिचीमारोह जर्गती त्वावतु वैरूप्र्साम सप्त-दशस्त्रोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

म० अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजमान, लं प्रतीचीं दिशमारोह । जगती छन्दः लामवतु । यह्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम (छ० सं० १ । ३ । २ । ४) ।
सप्तदशः स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विट् वैश्यजातिलक्षणं
द्रविणम् । एते लामवन्तु । यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु ।
सप्तदशस्तोमस्लेवमाम्रातः (२५ तमन्ना० २ । ७) 'पश्चभ्यो
हिंकरोति स तिस्रभिः स एकया पश्चभ्यो हिंकरोति स
एकया स तिस्रभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया
स तिस्रभिः स तिस्रभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्ठतिरिति' ।
प्रथमपूर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत् । द्वितीयपूर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत् । तृतीयपूर्याये प्रथमां
सकृद्रायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधस्तुतिर्दशसप्तेत्वभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

्रद्वि<u>चीमारोहानुष्टु</u>स्वावतु वै<u>राज्यसामैकवि</u>य्श-स्तोमः <u>श</u>रदृतुः फळं द्रविणम् ॥ १३ ॥

उ० तत्र धान्यफलं वा यज्ञफलं वा अभिषेतम्॥ १३॥

म्० अथ चतुर्थो मन्तः । हे यजमान, लमुदीची दिशमारोह । अनुष्ठुप् छन्दः । पिना सोमिमन्द्र मन्दतु ला
एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम (छ० सं० १ । ५ । १) ।
एकविंशः स्तोमः । शरदतुः । फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं
धनम् । एते लामवन्तु । एकविंशस्तोमस्लेवमान्नातः (२५ तमन्ना० २ । १४) 'सप्तभ्यो हिंकरोति स तिस्तभिः स तिस्तभिः
स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्तभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिस्तभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्तभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्तभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिस्तभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स हिन्याम्यय्ये प्रथममध्यमे त्रिणीसप्तम्यो हिंकरोति स हिन्तियपर्याये प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिणीयेदुत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्रायेनमध्यमोत्तमे
त्रिः । तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्रायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टतिः सप्तसिनित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

उध्वीमारोह पुङ्किस्त्वीवतु शाकररैवृते सामेनी त्रिणवत्रयस्त्रिक्शो स्तोमो हेमन्तशिश्चिरावृत् वर्चो द्रविणं प्रत्येस्तं नर्सुचेः शिर्रः ॥ १४ ॥

उ० वर्चो द्रविणमित्यत्रापि तेजो ब्रह्मवर्चसं वा अभि-प्रेतम् । सीसं निरस्यति । प्रत्यस्तम् । 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षितम् । नमुचेरसुरस्य शिरः ॥ १४ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमान, ऊर्ध्वा दिशमा-

रोह । पङ्किरछन्दः । प्रोष्वसौ पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाकरं साम (छ० सं० २ । ९ । १ । १४ । १) रेवर्तीर्नः सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् (छ॰ सं॰ १। २ । २ । १ । ९-२) । त्रिणवत्रयस्त्रिशौ स्तोमौ । हेमन्त-शिशिरावृत् । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् । एते लामवन्तु । यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानी देवस्ते धनं रक्षतु । त्रिणवः स्तोम एवमान्नातः (प० ब्रा० ३ । १) 'नवभ्यो हिंकरोति स तिस्रिभः स पश्चिभः स एक्या नवभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्रिभः स पञ्चिभर्नवभयो हिंकरोति स पञ्चिभः स एकया स तिस्मिर्वज्रो वै त्रिणव इति'। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृतः उत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकुद्रायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृतः। तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्च-कृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिगीयेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्यो-पेतलात्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः । त्रयस्त्रिंशः स्तोम एवमाम्रातः (प॰ ब्रा॰ ३।३) 'एकादशभ्यो हिंकरोति स तिस्रिभः स सप्तिभः एकयैकादशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिस्मिः स सप्तिमरेकादशभ्यो हिंकरोति स सप्तिमः स एकया स तिस्मिरन्तो वै त्रयित्रंश इति'। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिगीयेन्मध्यमां सप्तकृत उत्तमां सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकुन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृतः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः । 'आक्रम्य पादेन सीसं निर-स्यति प्रत्यस्तमिति' (का॰ १५।५।२४)। व्याघ्रचर्मपश्चा-द्भागे निहितं सीसमाकम्य पादेन क्षिपेत्। असुरदेवत्यम्। नमु-चेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसंरूपेण ॥ १४॥

पञ्चदशी।

सोर्मस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयात्। मृत्योः पाद्योजोऽसि सहोऽस्यमृतमिस ॥ १५॥

उ० व्याघ्रचमारोहित । सोमस्य त्विषिरसि व्याख्यातम् । रुक्ममधः पदं कुरुते । मृत्योः पाहि । हे रुक्म, मृत्योः सका-शान्मां गोपाय । शिरसि च रुक्मं करोति । ओजोऽसि ओज इति मनोवृत्तिः, जेष्याम्यमुमिति या प्रतिज्ञा सोच्यते । सह इति बाह्यं बलमुच्यते । अमृतमिति प्रकटार्थम् ॥ १५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य लिपिरिति' (का० १५ । ५ । २५)। अभिषेकार्थ राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् । चर्मदेवत्यं व्याख्यातम् (क० ५) । 'रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति' (का० १५ । ५ । २६) । पादतले हिरण्यं कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे सुवर्णं, मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय । 'शिरित च नवतर्भ्यं शततर्भ वौजोऽसीति' (का० १५ । ५ । २०)। नविच्छदं शतिच्छदं वा सौवर्णमण्डलं यजमानिश्रिति कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे हिरण्यं, लमोजो

ऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं लमसि । शारीरं वर्लं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं लमसि ॥ १५॥

षोडशी।

हिरेण्यरूपा उपसी विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्येश्च । आरोहतं वरुण मित्रु गर्ते तर्तश्चक्षाथाम-दिति दिति च मित्रोऽसि वर्रणोऽसि ॥ १६॥

उ० बाहू उद्गृह्णति । हिरण्यरूप उपसो मैत्रावरुणीत्रिष्टुप् यज्ञरन्ता । मित्रोऽसि वरुणोऽसीति यज्ञः । हे हिरण्यरूपो मित्रावरुणो, यो युवां उपसो विरोके उपसो व्युत्थानकाले । उभाविप हे इन्द्रो । 'इदि परमेश्वर्ये' परमेश्वरो उदिधः उद्ग-च्छथः । सूर्यश्च ययोर्युवयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तो युवाम् आरोहतम् । हे वरुण, हे मित्र, गर्त पुरुपम् । 'बाहू वै मित्रावरुणो पुरुषो गर्तः' इति श्रुतिः । अध्यात्मविषयं व्याच्छे अधिदैवं तु गर्तो रथः । ततश्चक्षाथामदिति दितिं च ततोऽनन्तरं पर्यतम् । अदितिम् अदीनम् स्वकर्म-विहितानुष्टातारम् , दिति दीनं नास्तिकवृत्तिम् । अमुमेवार्थं श्रुतिराह् । ततः पर्यतं स्व चारणं चेत्येवैतदाह । अपरो मन्नविकल्पः । मित्रोऽसि वरुणोऽसि । बाहू एवोच्येते ।

मo 'वाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति' (का० १५ । ५ । २८)। यजमानबाहु ऊर्ध्वी करोति । मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक, दक्षिण-बाहो, हे मित्र सखिवत्पालक वामवाहो, तौ युवां गर्त पुरुष-मारोहत मारोहणं कुरुतम् । 'बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तः' (५।४।१।१५) इति श्रुतिरध्यात्मविषयं वाचष्टे । पुरु-षारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां पर-सेनां चक्षाथां क्रमेणानुप्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । तौ कौ । यौ युवासुभौ द्वौ उपसो विरोके रात्रेः समाप्ती उदिथः उदयं कु-रथः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम् । सूर्योदया-नन्तरं खखव्यापारे प्रवर्तेथे इल्पर्थः । सूर्यश्च उदेतिय योर्युवयोः कार्यसंपादनायेत्यर्थः । किंभूतौ युवाम् । हिरण्यह्पौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णसचितकटकाद्यलंकारेण हिरण्यवद्भासमानी । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपितौ । एवमध्यात्ममर्थः । अधिदैवं लय-मर्थः । हे वरुण, हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ, युवां गर्त रथोपरिभागं गर्तसदशमारोहतम् । परवाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकी-लकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्तसहशो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते 'गृणातेः सुतिकर्मणः' (नि०३। ५) इति यास्कोक्तर्गर्ती रथः । यो युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्गच्छथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किंभूतौ । हिरण्यरूपौ अतितेजिस्वनी । इन्द्री परमेश्वरी । ततो रथारोहणानन्तरम-दितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पद्यतम् । अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पर्यतमित्यर्थः। अमुमर्थं श्रुतिराह 'ततः पर्यत एं' स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति' (५।४।१।१५) 'मित्रोऽसि वरूणोऽसीति वा' (का०१५।५।२९)। अनेन मन्त्रेण वा वाहू उद्गृहाति। हे वामवाहो, मित्रोऽसि । हे दक्षिणवाहो, स्वं वरूणोऽसि ॥१६॥

सप्तदशी । प्राप्त वार्ष

सोर्मस्य त्वा युन्नेनाभिषिञ्चान्यमेश्रीजसा सू-र्थस्य वर्चसेन्द्रस्थेन्द्रियेण । क्षत्राणी क्षत्रपतिरेष्यति दिस्रून्पहि ॥ १७॥

उ० यजमानमभिषिञ्चति । सोमस्य त्वा द्युन्नेन । 'द्युन्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा'। सोमस्य त्वा द्युन्नेन अभिषिञ्चामि। अग्नेर्आंजसा अग्नेर्द्वांश्या । सूर्यस्य वर्चसा सूर्यस्य रोचिषा। इन्द्रस्येन्द्रियेण वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्यातानि । अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि इति सर्वशेषः । त्वं च एतेरभिषिक्तः सन् क्षत्राणां सर्वेषामधिषतिः एधि भव । अतिदिद्यून्पाहि अतीत्यातिकस्य दिद्यून् इपून् पाहि गोपायात्मानम्। 'इपवो व दिद्यव इपुवधमेवैनमेतदितिन्यति' इति श्रुतिः ॥ १७॥

म० 'स्थितं प्राचमिभिचिति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्ता-त्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेनामित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य ला द्युन्नेनेति प्रतिमन्त्रमिनिह्या-मीति सर्वत्र साकाङ्गलात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेघीति चेमममुष्येति च प्रथमो देवस्वदिति' (का॰ १५।५।३०-३३)। अस्यार्थः । हक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहिताद्यः पुरस्ताद्वस्थायाभिषिश्चेयुः । पालाशौदुम्बरन्य-ग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यमिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिश्चेयुः । तानेवाह । स्वो राज्ञो भाता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिचति । चतुर्णामभिषे कुणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्य ते चलारो मन्त्राः। अभि-र्षिज्ञामीति पदमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामिल-वयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इमममुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविः ध्विव नामग्रहणयुक्तं पठित । प्रथम-यहणादन्येषामिममुष्येति मन्त्रशेषो न भवति बाह्मणाना **५** राजेति मन्त्रलिङ्गादिति स्त्रार्थः । चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान, सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा ला लामभिषिज्ञामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रि-याणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वर एघि भव । अति दिद्यून् पाहि । 'दो अवखण्डने' द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः । 'इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयति' (५। ४।२।२) इति श्रुतेः तानितिकम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनप-सार्य इमं यजमानं हे सोम, लं पाहि पालय ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

हुमं देवा असप्त्र ्सुंवध्वं महते क्ष्त्रायं महते ज्येष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रंस्येन्द्रियाये। इममुमुष्ये पुत्रमुमुष्ये पुत्रमुस्ये विश एष वोऽमी राजा सोमो-ऽस्मार्के त्राह्मणाना ्रराजां।। १८॥

उ० इमं देवाः व्याख्यातम् ॥ १८॥

ह्यारीडायायः १०

म्० इमं देवाः । व्याख्यातापि व्याख्यायते । हे देवाः सोमादयः, दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलये विशे प्रजाये तिष्ठन्तिममं राममसपत्रं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय महते ज्येष्ठवाय महते जानराज्यायेन्द्रस्थैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम् । हे अमी कोशलाः, एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा । एतावन्तं मन्त्रं पठिला पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिश्चत् । राजभातुर्मन्त्रमाह । अभिर्श्राजसा-भिषिश्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियायेलन्तो मन्त्रः । हे यजमान, अभेवेश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा लामभिषिश्चामि । क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान, सूर्यस्य तेजसा लामभिषिश्चामि । अन्यत्पूर्ववत् । हे यजमान, सूर्यस्य तेजसा लामभिषिश्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजमान, इन्द्रस्य वीर्येण लामभिषिश्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् । हे यजभान, इन्द्रस्य वीर्येण लामभिषिश्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत् ।

एकोनविंशी।

प्र पर्वतस्य वृष्भस्य पृष्ठात्रावश्चरन्ति स्वसिचे इयानाः । ता आववत्रत्रधरागुदक्ता अहिर्बुध्यमनु रीयमाणाः । विष्णोर्विकर्मणमस्य विष्णोर्विकन्तमस्य विष्णोः कान्तमस्य ॥ १९॥

उठ कण्ड्यमाभिषेकेण कणान्प्रलिम्पति प्र पर्वतस्य । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः पर्वतस्य पर्ववतोऽग्नेः पार्थिवस्य । स हि पर्ववान् पौर्णमास्य-मावस्याचानुर्मास्यादिभिः पर्वभिः । वृषमस्य वर्षितुः पृष्टात् । उत्थायेति शेषः । मावः । 'णू स्तुतौ' । न्यन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रहोममञ्जेरिति नाव आहुतिपरिणामभूता आपः चर-न्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । स्वसिचः स्वयमेव सिञ्चन्तीति स्वसिचः । इयानाः । 'इण् गतौ' । 'ताच्छीत्यवयोव-चन' इत्यादिना चानश् । गमनशीलाः । ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति । मध्यस्थानात्प्रथिवीम् । तथा-चोक्तम् । 'अभौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । ता आवववृत्रन्नधरागु-दक्ताः । आवववृत्रन् आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्तन्ते । अधराक् अधोञ्चनाः । उदक्ताः । 'उन्दी क्रेदने' क्रिप ।

उन्दनेन क्रेदनेन स्तम्भनेनाभ्यक्ता आपः । अहिर्बुध्यम् । अहिमेव बुधमन्तरिक्षं तत्र भवी बुध्यो मेघसं बुध्यं मेघं मध्यस्थानम् । अनुरीयमाणाः । रीयतिर्गत्यर्थः । अनुप्रविदय मेघच्छिद्रैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नवन्तीति शेषः। अथवा आदि-त्यः पर्वतशब्देनोच्यते । या एताः पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य पृष्ठात् इयानाः निर्गच्छन्यः नावः नाच्या आपः । प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः । नाव्या आदित्यस्य या उपरि-ष्टादापस्ता उच्यन्ते । तथाच श्रुतिः 'नाव्या उ एव यजुष्मस्य इष्टकाः' इत्युपक्रम्य 'षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाच्या अभिक्षरन्ति' इत्याह । ताः प्रावृद्काले आवर्तन्ते । अधराञ्चः उद्का व्यक्ताः । अहिं मेघं बुध्यम् अनुरीयमाणाः अनुप्रविश्य शुषिरैरनुगच्छन्यः। अथवा याः पर्वतस्य हिमव-द्विनध्याद्रेः वृषभस्य वर्षितुः सेक्तुः पृष्ठात् इ्यानाः नावश्च-रन्ति । नावा तार्या महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः अभिषेकपा-त्रेषु उदक्ता उत्क्षिप्ताः । उत्पूर्वस्याञ्चतेरेतद्रुपम् । अधराक् अधराब्धः अधोज्जनाः । अहिम् अहन्तारं यजमानं शत्रूणाम् बुधम् बुधशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं यजमानं बुध्यं प्रधान-मित्यर्थः । अनुरीयमाणाः यजमानं प्रत्यनुसिच्यमानाः । ता आववुत्रक्षित्यादिसंबन्धनीयम् । चर्मणि त्रिविकमयति यज-मानम् । विष्णोर्विक्रमणम् । विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच विकान्तं यच कान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना ॥ १९ ॥

मo 'कण्ड्यन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति' (का॰ १५।६।८)। यजमानः कृष्णविषाणया कुलाभि-षेकोदकेन खाङ्गलग्नेन खाङ्गं लिम्पति । अब्देवला त्रिष्टुप्। प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन संबध्यते । नावः प्रचरन्ति । नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रीरिति नावः। यद्वा नुद्नित प्रेरयन्ति फलप्राप्त्ये ता नावः । आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छिनत आदित्यमण्डलं प्रति । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २ । ६४) इति नुद्तेडौप्रत्ययः । किं कुला । वृषभस्य वर्षितुरमेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः । किंभूतस्य वृषभस्य । पर्व-तस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य 'तप्पर्वमरुद्धां' इति तप्प्रत्ययः । किंभूता नावः । खिसचः खेनैवातमनैव सिञ्चन्ति विश्वमिषिञ्चन्ति खिसचः। तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीला इयानाः । एतेः 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्' (पा॰ ३ । २ । १२९) इति चानश्प्रत्ययः चिलादन्तोदात्तं पदम् । गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानातपृथि-वीम् । तदुक्तम् । 'अभौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिवृष्टेरत्वं ततः प्रजाः' (म॰ ३। ७६) इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्या-धराक् आवर्त्रन् अधस्तादावर्तन्ते । रतेणिजन्तालुङि रगागम-इछान्दसः । किंभूतास्ताः । उदक्ताः अर्ध्वमक्ताः । 'अञ्च गति

पूजनयोः । ऊर्ध्व गताः सत्यः अहं मेघमनु रीयमाणाः मेघ-मनुसरन्यः । रियतिर्गत्यर्थः । किंभतमहिम् । बुध्यं बुधमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम् । यद्वायमर्थः । पर्वत-<mark>शब्देनादित्य उच्यते । वृषभस्य वर्षितः पर्वतस्या</mark>दित्यस्य पृष्ठादि-यानाः निर्गच्छन्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति । किंभूताः । खसिचः खयं सेष्यः आदिलोपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च श्रुतिः 'नाव्या आप एव यजुष्मत्य इप्रकाः' (१०।५।६।१४) इत्युपक्रम्य 'षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादिलं नाव्या अभिक्षरन्तीलाह'। ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः वुध्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनु-प्रविदय गच्छन्लः सत्यः प्रावृट्काले अधराक अधसाद्भीमं प्रति आवववन् आवर्तन्ते आगच्छन्ति । यद्वायमर्थं ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विनध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति खिसचः खमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव नावो-Sधराक् अधस्तात् आववृत्रन् राजस्ययाजिनोऽर्था वर्तन्ते । किंभताः। उदक्ता अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः। तथा बुध्यं व्रध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं वुध्यं प्रधानमित्यर्थः । अहि-महन्तारं शत्रूणां यजमानमनुरीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्य-मानाः । 'चर्मणि त्रिर्विकमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ १५ । ६ । ९) । अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रेसिवारं पादप्रक्षेपं कार्येत् । त्रीणि यज्ंषि यजमान-देवत्यानि । हे मदीय प्रथमप्रक्रम, लं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविकमावतारस्य विकमणं प्रथम-पादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रकम, लं विष्णोः विकान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय-प्रकम, लं विष्णोः कान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टप-मसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तितिरिराह 'विष्णु-कमान्क्रमते विष्णुरेव भूलेमां होकानभिजयतीति'। 'इमे वैं लोका विष्णोर्विकान्तं विष्णोर्विकमणं विष्णोः कान्तम्' (५। ४।२।६) इति श्रतेः॥ १९॥

विंशी।

प्रजीपते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा क्र्याणि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्वयम्मुष्ये पितासावस्य पिता वय्स्स्याम् पर्तयो र्याणास्-स्वाही । रुद्ध यत्ते क्रिबि परं नाम तस्मिन्हुतमस्य-मेष्टमस्य स्वाही ॥ २०॥

उ० जहोति प्रजापतेन । प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुर्मध्या । अयममुख्य पितासावस्य पितेति यजुः । हे प्रजापते, नत्वदेता-न्यन्यो विश्वरूपाणि परिता बभूव । त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्तमानुकालसंबन्धीनि रूपाणि परि समन्ततः। ता तानि च यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यन्ते वा। वभूव। अत्र नकारः संवध्यते । न बभूव न भवति आत्मरूपत्वेन यसात् अतो ब्रवीमि यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु। यजुः कथंभूतम्। व्याख्यायते। अयममुख्य पिता अयं पुत्रः अमुख्य यजमानस्य पिता। असावस्य पिता असो यजमानः अस्य पुत्रस्य पिता। सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्थाम भवेम। पत्योः रयीणां धनानाम्। स्वाहा सुहुतमस्तु । जुहोति। स्द्रं यत्ते हे भगवन् रुद्र, यत् ते तव किवि। 'किवि। हिंसा-करणयोः' कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नाम नमनम्। एवं रुद्रं संवोध्य अथेदानीं हव्यमाह । तस्मिन् नाम्नि हुतम् असि अमेष्टमसि । अमाशब्दो गृहवचनः । गृहे इष्टमसि

Ho 'शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति' (का० १५।६। ११)। ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रे-Sन्वारच्ये शालाद्वार्येsमौ जुहोति । प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् यजु-में ध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येति यजुर्युक्ता । हे प्रजापते, बत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविष-याणि न परिवभूव परिभवितुं समर्थों नाभूत्। परिभवः स्टेर-रप्युपलक्षणम् । लदन्यो देव एतानि भूतानि सृष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन लां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माक-मस्तु । यजुर्व्याख्यायते । अयममुख्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोनीम गृहाति । अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः । यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । 'आमीधीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्रं यत्त इत्य-त्तरार्ध इति'। 'पालादोनामिषेकपात्रेणामिषेकोदकदोषानाग्नीधी-याग्नेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १५ । ६। १२) । रुद्रदेव-ल्यम् । हे रुद्र, यत्ते तव किवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति । 'क्रिवि हिंसाकरणयोः' इप्रत्ययः । एवं रुद्रं संबोध्य होमद्रव्यमाह । हे ह्विः, तस्मिन् रुद्रनाम्नि लं हुतमसि अमेष्टं चासि । अमाशब्दो गृहवाची । मदीये गृहे इष्टं दत्तमिस साहा सुहुतम्सु ॥ २०॥

एकविंशी।

इन्द्रंस्य वज्रोऽसि मित्रावर्रणयोस्ता प्रशास्त्रोः
प्रशिषां युनिका । अव्यथाये त्वा स्वधाये त्वारिष्टो
अर्जीनो मुरुतां प्रस्वेतं ज्यापाम मनेसा समि-

उ रथमुपावहरति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । व्याख्यातम्।

तं युनक्ति । मित्रावरुणयोर्देवयोः त्वा त्वां प्रशास्तोः । प्रिशिषा प्रशासनेन युनिम तमातिष्ठति । अव्यथायै । 'व्यथ भयचलनयोः' । अभयाय अचलनाय वा त्वामधितिष्ठामि । स्वधाये अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः । अर्रिष्टः अनुपहिंसितः । अर्जुनः अर्जुनशीलः । 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' इति श्रुतिः । 'दक्षिणधुर्यं प्राजित' । मरुतां प्रसवेन जय मरुतां संबन्धिन्यामभ्यनुज्ञायां वर्तमानः सन् शत्रून् जय । मध्ये गवामुद्यच्छित । अपाम मनसा व्याप्त- सन्तो मनसा वयम् । तदुपि कान्तभर्गः धनुराहर्या गामुप- स्पृशिति । सिमिन्द्रियेण संगताः स वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥ २१ ॥

म० 'वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति' (का० १५। ६। १५)। वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमा-ववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनिक्त । प्रसर्थं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीस्येव मन्त्रो न वाजपेय-संवन्धी सर्वः । तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात् । पूर्वविदिति धुर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्व दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम् । अनिर्देशात्रयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः । रथदेवल्यम् । हे रथ, लिमन्द्रस्य वज्रोऽसि । युनक्ति । रथदेवत्यम् । प्रशास्त्रोः मित्रा-षरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ, लां युनजिम योजयामि । 'अव्यथायै लेति सुन्वन्नारोहतीति' (का॰ १५। ६। १७) यजमानश्चालालदेशस्थः रथमारोहति । रथदेवल्यम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इल्पर्थः । 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' (५ । ४ । ३ । ७) इति श्रुतेः । एवंभूतोऽहं हे रथ, ला लामव्यथायै। 'व्यथ भयचलनयोः'। अभयाय अचलनाय वा । खधायै अन्नरसाय च लामधितिष्ठामि । 'मस्तामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति' (का॰ १५।६।१८)। यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कराया प्रेरयेत् । धुर्य-देवत्यम् । हे धुर्य, महतां देवानां प्रसवेनाज्ञया लं जय रात्र-निति शेषः । 'गवां मध्ये स्थापयत्यपामेति' (का॰ १५। ६ । १९) । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा सह अपाम प्राप्तवन्तो यदुपकान्तं तत्कर्म 'धनुराहर्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति' (का० १५।६।२०) । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् । यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

मा ते इन्द्र ते <u>वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता</u> विदेसाम । तिष्ठा रथमधि,यं वेजह्स्ता र्द्रमीन्देव यमसे स्वधान ॥ २२ ॥

उ० अग्रेण शालामुद्यच्छति । मा त इन्द्र ऐन्द्री त्रिष्टुप्। अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्त । लड्थें लोइ । यं रथमधितिष्ठसि हे वज्रहस्त, यसिश्रावस्थितः आरश्मीन्देव यमसे आयमसे आयच्छिस रइमीन्प्रयहान् हे देव, स्वधान् शोभनाश्वान् । इदानीं प्रथमोऽर्धचीं व्याख्यायते। व्यवहितपदसंबन्धः। प्रायः तस्मित्रथे ते तव स्वभूते वयम् अयुक्तासः अयुक्ता एव अयुक्तासः । 'आज्ञसे:-' इत्यसुक् । मा विद-साम। 'दुसु उपक्षये' कर्मणि लकारः । मा विदस्ये-महि मा उपक्षीयेमहि । हे इन्द्र, तुराषाट् तूर्णं सहत इति तुराषाट् तस्य संबोधनं हे तुराषाट् त इति द्वे पदे अन्ना-नुदात्ते तयोरेकोऽनर्थकः । माविदस्येमहीत्युक्तम् तदुपमया दर्शयितुमाह । अब्रह्मता । लुप्तोपममेतत् । अब्रह्म ते तव । ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरं तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता । यथा ब्रह्मभावादन्यद्विदस्येत् एवं मा विद्रस्येमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥

म० 'तावद्भयो वा गोखामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीलान्तः-पालदेशे स्थापयति मा त इति' (का॰ १५।६।२२)। स्थापितगवां पतये स्वभात्रे तावत् शतमधिकं वान्यहत्त्वा यूपात् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् । इन्द्रदे-वला त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते यस्य तत्सं-बुद्धिः हे देव दीप्यमान, लं यं रथमधितिष्ठ लड्थें लोट्। अधितिष्ठसि । 'द्यचोऽतस्तिङः' (पा॰ ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । यस्य च रश्मीन्प्रयहानायमसे आयच्छिस । किंभ-तान् रहमीन् । खश्वान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् , तूर्ण सहते शत्रूनिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते लदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे आयुक्ताः तस्माद्भिनाः सन्तो मा विद्साम 'द्सु उपक्षये' विविधसुपक्षीणा मा भवाम । तत्र दृष्टान्तः । अब्रह्मतां लुप्तोपमानम् । अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानान-न्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विद्रस्येदेवं वयं मा विद्रस्येमही-त्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

अग्नये गृहपतिये स्वाहा सोमाय वनस्पतिये स्वाहां मुरुतामोजेसे स्वाहेन्द्रस्थेनिद्धयाय स्वाहां । पृथिवि मातुर्मा मा हिं एंसीमों अहं त्वाम् ॥ २३॥

उ० चत्वारि रथविमोचनीयानि जहोति। असये गृहपतये स्वाहा। सोमाय वनस्पतिरूपाय। महतां संबन्धिने ओजसे। इन्द्रस्य संबन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय। भूमिमवेक्षते। पृथि-विमातः, मा हिंसीर्माम्। मो अहं त्वाम्। मो च त्वाम् अहं मा हिंसिषम्॥ २३॥

म० 'अप्रये गृहपत्य इति चलारि रथविमोचनीयानि

जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का॰ १५। ६। २३)। रथविमो-चनीयसंज्ञाश्वतस्र आहुतीर्जुहोति । चलारि यज्ंषि लिङ्गोक्त-देवल्यानि । गृहाश्रमपालकायाग्रये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस-तिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्थेन्द्रसंविन्धने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मस्तां संविन्धने ओजसे वलाय हविर्दत्त-मस्तु । 'भूमिमवेश्वते पृथिवि मातिरिति' (का॰ १५। ६। २४)। रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत् । भूमिदेवल्यम् । हे मातर्जगित्रमीत्रि, हे पृथिवि भूमे, लं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः। अहमपि लां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥२३॥

चतुर्विशी।

हु॰्सः श्रुचिषद्वस्रंपन्तरिश्वसद्धोतां वेदिषद्ति-थिर्दुरोणसत् । नृषद्वंपस्तंत्रसद्योमसद्ब्जा गोजा ऋतुजा श्रेद्विजा ऋतं वृहत्।। २४॥

ज् अवतरति । ह ऐंसः शुचिषत् । 'सप्रपञ्चपरव्रह्माभि-धायिनी अतिच्छन्दा अतिजगती'इति श्रुतेः । हंसः ग्रुचिपत् हन्त्रध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः ग्रुचिपत् । ग्रुचौ दीसौ सीदतीति ग्रुचिषत् । य आदित्यरूपेण ग्रुचिषत् यश्च वसु-र्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति । यश्च होता आह्वाता अग्निरूपेण वेदौ सीद्ति । यश्च अतिथिरूपेण दुरोणे गृहे सीद्ति । यश्च नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीद्ति । यश्च वरेपुत्कृष्टेषु सीदति । यश्च ऋते ससे सीदति । यश्च व्योमसु अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीद्ति । एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा अथेदानीं सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यश्च अञ्जा अप्स जायत इत्यञ्जाः । यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण जायते। यश्च ऋते सत्ये जायते। यश्च अद्रौ पाषाणे अग्नि-रूपेण जायते मेघोऽप्यदिरुच्यते मेघे वा उद्करूपेण जायते । तत् ऋतम् । 'ऋ गतौ'। सर्वतो गतं परब्रह्म । बृहत् परि-वृद्धम् । अनन्तमपर्यन्तम् । एवं परवहावादिनाऽस्य मन्नस्य तत्परब्रह्मप्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

म्० 'अवरोहति हण्सः शुचिषदिति' (का० १५। ६। २५)। यजमानो रथादवरोहति । सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हन्त्यहंकारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः लं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किंभूतो हंसः । शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्य-रूपेण । तथा वसुवांसयिता नराणां प्रवर्तकः । अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् । वेदौ सीदतीति वेदिषत् अभिरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदतीति वरसत् । ऋते यहे सीदतीति ऋतसत् । व्योप्ति आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योगसत्। एवं सर्वत्र स्थितलेन सुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिहारेण स्तौति । यः अञ्जाः अप्सु उदकेषु

जायते मत्स्यादिरूपेणे स्वञ्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विध-भृतग्रामरूपेणेति गोजाः। ऋते सस्ये जायत इति ऋतजाः। अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायत इल्पिद्रजाः । अद्रिमेघो वा अद्रौ मेघे जलहरोण जायत इति वा । ऋतम् 'ऋ गतौ' सर्वेत्र गतम् । वृहत् महत्परिवृद्धमपर्यन्तं परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं श्रित रथादवतरामीति भावः। यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते। हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः। वृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं संपा-दयिलिति होषः । किंभृतो हंसः । शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः खस्योपरि यजमानं वासय-तीति । अन्तरिक्षसत् वृक्षगुल्मायनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः। तदेव कथमित्यत आह। वेदिषत् वेद्यां सीद-तीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहै सीदतीति । न्यपत् न्यु वाहकलेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत् ऋते यहे, वाजपेयादी सीदतीति व्योमसत् । सूर्यं वोढं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अञ्जाः 'अप्सुयोनिर्वा अश्व' इति श्रुतेरच्यो जातैरश्वेहपेतला-द्ब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्वज्राजायत इति गोजाः । 'इन्द्रो वृत्राय वर्ज प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्तस्य स्पयस्तृतीयं रथस्तुः तीयं यूपस्तृतीयम्' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञ-मुद्दिर्य जातलादतजाः । अद्रिजाः अदिभ्यः पाषाणसदशका-ष्ट्रेभ्यो जातलादद्रिजाः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

इयद्स्यायुरस्यायुर्मिये धेहि युङ्कि वचीऽिस् वर्चो मार्य धेह्यर्गस्यूर्जे मार्य धेहि। इन्द्रस्य वां वीर्युक्तो वाहू अभ्युपावहरामि॥ २५॥

उ० उपस्पृशित शतमानी इयदिस । इयदिति परिमाण-वचनोऽयं शब्दः । शतमानमिस आयुरिस । 'आयुर्हिरण्यम्' इति श्रुतिः । आयुर्मिय धेहि । यो हि यदात्मको भवति स तदातुमुत्सहते । यसाच्छतमानं हिरण्यं त्वमिस तसात् शता-बदपरिमाणमायुर्मिय धेहि । युङ्किस युनिक्त यज्ञं संभारिन-वापेन दक्षिणादानेन वेति युङ् । वचौंऽसि वचैंस्तेजः । यसाक्तं वचौंऽसि अतोऽसाभिः प्रार्थ्यंसे वचौं मिय धेहि । औदुम्बरीं शाखामुपस्पृशित । कर्गस्यूर्जं मिय धेहि । कर्जम-अमुच्यते । अवहरति बाह् । इन्द्रस्य वाम् । यो इन्द्रस्य यज-मानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः संबन्धिनो बाहू तो अभ्युपावहरामि मैत्रावारणीपयस्यांप्रति ॥ २५ ॥

म० 'उपस्पृशित शतमानावियदसीति' (का० १५।६। १९)। शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचके बद्धौ शतमानौ शतरिक्तकानिर्मितौ सौवणौ मणी यजमानः स्पृशिति । द्वादशाक्षरे यज्जणी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म, लिमयदिस एतावत्परिमाणं सतरिक्तकापरिमितमसि । आयुरिस जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मिय धेहि । यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते । यतस्तं शतमानमसि ततः शताच्दपरिमितमायुर्मिय रोपय । युङ्ङिस युनिक्त यश्चं संभा-रिनचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवित । अतो मे मम वर्चः तेजो घेहि । 'तौ ब्रह्मणे दत्त्वोगंसीति शाखामु-पस्पृश्शतीति' (का० १५ । ६ । ३०)। तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवोपगूहितारमौडुम्बरीं शाखामुप-स्पृशेत् । शाखादेवत्यम् । हे औडुम्बरि शाखे, त्वमूर्गिस अज्ञ-रूपा भवित । तत ऊर्जमन्नं मिय घेहि स्थापय । 'इन्द्रस्य वामि-त्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति' (का० १५ । ६ । २१) । अध्वर्युयजमानवाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य संविन्धनौ हे बाहू, अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

स्योनासि सुषद्ांसि क्षत्रस्य योनिरसि । स्यो-नामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद॥२६॥

उ० आसन्दीं निद्धाति । स्योनासि । स्योनमिति सुख-नाम । स्योनासि सुखरूपासि । सुषदासि सुखेन यस्यां सी-दन्ति सा तथोक्ता । क्षत्रस्य योनिः स्थानमसि । सुन्वन्तमस्या-सुपवेशयति । स्योनामासीद सुखरूपामासन्दीमासीद अधि-रोह । सुषदाम् अधिरोह च । क्षत्रस्य स्थानमधिरोह ॥२६॥

म० 'प्राक् खिष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जुं तां व्याघ्रचर्म-देशे निद्धाति स्योनासीति' (का० १५। ६। ३३-७)। पयस्यायाः खिष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्यूतां खादिरी-मिध्रकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणिधण्यस्य पुरो निद्धाति। आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि, त्वं स्योना सुखरूपासि सुखकरी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्ठुं योग्यासि । 'अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति' (का० १५। ७। २) । आसन्द्यां वस्त्रमाच्छा-दयति । अधीवासदैवतम् । हे अधीवास, त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि । 'सुन्वन्तमस्यासुपवेशयित स्योनामासीदेति' (का० १५। ७। ३)। आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् हे यजमान, स्योनां सुखकरीमा-सन्दीमासीद आरोह । सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद । क्षत्रस्य योनि स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६॥

सप्तविंशी।

निर्षसाद धृतत्रेतो वर्रणः पुस्त्यास्वा । साम्री-ज्याय सुक्रत्रेः ॥ २७ ॥

उ०यजमानस्य उरोऽभिमृश्य जपति। निषसाद् धतवतः। वारुणी गायत्री। अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद् निषण्णः प्रतन्नतः । धतं वतं कर्म येन स तथोकः । 'ध्तवतो वे राजा न वा एष सर्वसा इव वदनाय न सर्वसा इव कर्मणे यदेव साधु वदेधत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति श्रुतिः। पस्त्यासु प्रजासु । आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः। साम्राज्याय 'सम्राइभावाय राज्याय'इति श्रुतिः । सुक्रतुः सुकर्मा । शोभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥

म० 'निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति' (का० १७ । ४ । ७) । अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशित । वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्ट्रषट्सप्तवर्णपादलाद्ध्यमाना गायत्री । असौ यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद । 'विशो वै पस्त्याः' (५ । ४ । ४ । ५) इति श्रुतेः । आधिपत्येनोपिववेश । यदासन्यां निषण्णः स प्रजात्वेव निषण्ण इत्यर्थः । 'व्यवहिताश्व' (पा० १ । ४ । ८२) इति आङ उपसर्गस्य कियापदेन व्यवस्थानम् । किंभूतो यजमानः । धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुकतुः शोभनसंकत्यः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद । साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् । 'सम्राङ्भावाय राज्याय' (५ । ४ । ४ । ५) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अष्टाविंशी।

अभिभूरेस्येतास्ते पश्च दिशः कल्पन्तां ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि सिव्तासि सत्यर्भसवो वर्मणोऽसि सत्यौजा इन्द्रोऽसि विशोजा रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेये-स्कर् भूयस्करेन्द्रस्य वज्ञोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८॥

उ० पञ्चाक्षान्पाणावावपति । अभिभूरसि । कृतत्रेता-द्वापरकलयश्रवारोक्षाः पञ्चमो रमणः। तत्र कलिः सर्वानन्यान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा तत्संबन्धेन । अभि-भूरसि अभिभवितासि । एतास्तव पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः क्कृप्ताः भवन्तु । ब्रह्मन्निति प्रथममामन्त्रयते यजमानः ब्रह्माणम् त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति । ब्रह्माह त्वमेव ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञः। द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्योजाः सत्यमोजो यस्य स सत्योजाः। तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विशोजाः विश् ओजो यस्य स विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इत्यन्याच्यः समासः । अतएव पदकारो नावगृह्णाति । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्ध त्वमसि। सुशेवः शेव इति सुखनाम। शोभनं सुखयिता । सुमङ्गलनामानं ध्वनयति । बहुकारः बहु करोतीति बहुकारः । श्रेयस्करः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । भूयः करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनम् हे बहुकार श्रेय-स्कर भूयस्कर । स्प्यमसौ प्रयच्छति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । यतः 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य 'स स्पयस्ततोऽयं च' इत्यादिना श्रुतिग्रन्थे उक्तः। अतस्त्वां ब्रवीमि तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य। रध्यतिर्वशामने । वश-

वर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयानभवति' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

मo 'अभिभूरिल्स्मे पञ्चाक्षान्पाणावाधायेति' (का॰ १५। ७ । ५) । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पत्राक्षान् सौवर्ण-कपदीनिद्घ्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपाः पतन्ति उत्ताना अवाद्यो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः सर्वानक्षान-भिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संवन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, लमिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तोसि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्रतस <mark>ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते</mark> लदर्थं कल्पन्तां लत्प्रयोजनसमर्था भवन्त् । कलेः सर्वाक्षाभिभावकलात्मुन्वतोऽपि जयापेक्षिलात् पञ्चाक्षव्यापकलमिति भावः। 'वरं वृला ब्रह्मजिलामन्त्रयते पञ्च-कुलः प्रलाह व्यलास एं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति लं ब्रह्मा-सीत्यादिभिरादिनैवान्त्यमिति' (का० १५।०।०।९) यज-मानो राज्यं मेऽस्लिलादि द्रव्यं संप्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मनिति मन्त्रेण व्रह्माणमामन्त्रयते । एवमामन्त्रितो व्रह्मा लं व्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रसाह । तेन चतुर्णामपि मन्त्राणामादौ लं ब्रह्मासीति प्रयोगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मित्रत्यामन्त्रयते । ब्रह्मा लं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति व्रह्माणमामन्त्रयते । व्रह्मा लं व्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रसाह । पुनर्यजमानो ब्रह्मचिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा लं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशोजा इत्याह । पुनर्यजमानो व्रह्मिति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मा लं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुरोव इलाह । अन्लं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव लं ब्रह्मासीत्येतावतेव कार्य ब्रह्मणेति सूत्रार्थः । ब्रह्मन् ब्रह्म-देवलम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते । हे ब्रह्मन्, ऋ तिक्, लामामन्त्रय इति शेषः । लं ब्रह्मासि । पञ्च यर्ज्षि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान, वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरकश्वासि । सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह लं ब्रह्मासि वरुणो-Sनिष्टनिवारकोऽसि । सत्योजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सले वा ओजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह लं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानिस विशोजाः विश्व प्रजास्वोजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसम् । अतएव पदकारो नावप्रहं चकार । चतुर्थं प्रत्याह । लं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्, लं रुद्रह्पोऽसि शत्रूणां रोदनाइ।वणाच । सुरोवः रोव इति सुख-नाम । शोभनं शेवः सुखं यसात् शोभनं सुखयिता । खं बह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् । 'बहुकारेति च ह्रयत्येवं-नामानमिति' (का० १५। ७।१०)। यजमानं बहुकारेत्यादि-सुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदैवतम् । हे बहुकार, बहु कार्य करोतीति बहुकारः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः भूयो

वहुतरं करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनानि हे बहुकारेखादि । कल्याणनामन्, लामाह्वय इति शेषः । 'स्प्यमस्मे प्रयच्छिति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति' (का० १५। ०। ११) । अस्म यजमानाय स्पयं ददाति चूतभूमिकरणाय । स्प्यदेवलम् । हे स्पय, इन्द्रस्य वज्रस्लमि । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्यादि 'तस्य स्प्यस्तृतीयम्' (१। २। ४। १) इति श्रुतेः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रध्यतिवंशगमने । वश्यवितंनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयानमित्रेभ्यो वै स वलीयानमवति' (५। ४। ४। १५) इति श्रुतेः । यहा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्रह्मस्तेन कारणेन मम रध्य चूतन्म्मौ परिलेखन्हमं कार्यं साध्य ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

अग्नः पृथिभेणस्पतिर्जुषाणो अग्नः पृथिभेण-स्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहोकृताः सूर्यस्य रिम-भिर्यतध्वर्स्सजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥ २९ ॥

उ० हिरण्यमस्मिनिधायाभिजुहोति। अग्निः पृथुः। योऽयं देवानामग्निः पृथुः इतरस्माद्ये धर्मणस्पतिः धारणस्य पतिः स जुपाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा । अग्निः पृथुः धर्मणस्पतिः आज्यस्य पृतस्य वेतु पिवतु स्वाहा सुदुतं चैतद्धविः भेवतु । अक्षान्निर्वपति । स्वाहाकृताः हे अक्षाः, स्वाहाकार-पूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रिझमिर्भवत्थवं स्पर्धां कुरुत । सजातानां समानजन्मनां वा आतृणां क्षत्रियाणां वा। मध्यमे । 'मध्यानमः' मध्ये भवो मध्यमः । मध्यमे प्रदेशे-ऽवस्थानाय यजमानस्य । यतध्विमत्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

म ॰ 'द्यूतभूमो हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्ग्रहीतेनाप्तिः पृथुरिति' (१५।०।१६)। एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात् । अग्निदेवलम् । अग्निः आज्यस्य वेतु । कर्मणि षष्टी । घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमसु । किंभूतोऽप्तिः । पृथुः देवानां प्रथमलाद्विशालः । तथा धर्मण-स्पतिः धारणं धर्म जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी। जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस-तिरिति पुनःपाठ आदरार्थः । 'अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति' (का० १५ । ७ । १६) । पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्द्यूतभूमौ क्षिपति । अक्षदेवत्यम् । हे अक्षाः, यूर्यं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकया-हुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रिझमिः किरणैर्यत<mark>ध्वं सर्</mark>धा कुरुत । सजातानां समानजन्मनां भ्रातृणां क्षत्रियाणां मध्यमे-ष्ट्याय मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत । यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः । मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्टः तस्य भावो मध्यमेष्ट्यं तसी॥ २९॥

त्रिंशी।

स्वित्रा प्रसिव्त्रा सरेखत्या वाचा त्वष्ट्री रूपैः
पूष्णा प्रश्निरिन्द्रेणास्मे बृह्स्पतिना ब्रह्मणा वर्रणेनौजेसामिना तेजेसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दश्स्या देवतेया प्रसूतः प्रसंगीम ॥ ३०॥

उ० सपैति । सवित्रा प्रसिवत्रा । सवित्रा अभ्यनुज्ञातस्य कर्त्रा प्रस्तुतः प्रसपीमि । एवं सरस्वत्यादिभियोजनीयम् । इन्द्रेणास्मे । अस्मे इति इह तृतीयान्तम् । इन्द्रेण मया । द्रोषं सुबोधम् ॥ ३० ॥

म० 'पितामहदशगणएं सोमपानाएं संख्याय सर्पणएं सवित्रेति वानुवाकमुक्लेति' (का० १५ । ८ । १५-१६)। पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते । ऋलिजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् खं खं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयिला अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयिला विभू-रसीत्यादिसर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति । सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा । पक्षान्तरमाह सवित्रेति । यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठिला शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति । दशानां सोमयाजिनामसंभवादयमेव पक्षः श्रेया-निति सूत्रार्थः । सिवत्रादिदेवत्यात्यष्टिः । एताभिर्दशभिर्देव-ताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि । प्रत्येकपाठा-देकवचनं सर्पामीति । काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह । प्रस-वित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण । वाचा वाग्रपया सरखत्या । रूपैरुपलक्षितेन लष्ट्रा देवेन । 'लष्टा रूपाणा-मधिपतिः' इत्युक्तेः । पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन । असो अनेन इन्द्रेण । विभक्तः शेआदेशः । ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्म-लकर्त्रा बृहस्पतिना । ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजसा तेजिखना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसंख्यापूरिकया । विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्टात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥३०॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

एकत्रिंशी।

अधिभ्यौ पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वन्द्रीय सुत्रा-म्णे पच्यस्व । वायुः पूतः प्वित्रेण श्रुसङ्सोमो अतिस्रुतः । इन्द्रेस्य युज्यः सर्खा ॥ ३१ ॥

उ० इतउत्तरं चरकसौत्रामणीयं । अश्विनोरार्षम् । सुरां संद्धाति अश्विभ्यां पच्यस्व । पाको नामान्नविपरिणामः । ज्येष्ठता । सरस्वत्ये इन्द्राय सुत्राम्णे शोभनत्राणाय सुत्रात-व्याय वा । भैषज्यं हीन्द्रस्य कर्तव्यं सौत्रामण्या सुरां पुनाति । वायुः पूतः । सौमी गायत्री । यः सोमः वायुना पूतः । सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् । ततो देवैर्वायुरुक्तः अपहत्तविरूपगन्धं सोमं कुर्विति । ततो वायुनापहतः सोमस्य गन्धः । ऐन्द्रवायवबाह्मणे एतत्प्रतिपादितं तदेतदस्माभि-र्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा यो वायुरूपः सोमः पूतः यश्च पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः अधोमुखम् अतिस्रुतः 'स्रु गतौ' । अतिक्रम्य गतः । स सोमः । इन्द्रस्य युज्यः समान-योगी च । सखा च समानख्यानः । कथमिन्द्रं हिनस्तीति शेषः ॥ ३१ ॥

म् अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते । राज-स्यप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्रा-णामिश्वनातृषी । 'पक्लौदनं विरूढांश्र्णांकुलाश्विभ्यां पच्यस्वेति संभ्रंसजतीति' (का॰ १५।९।२५)। विरूढा जाताङ्करा अजाताङ्कराश्च वीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्क-राणां त्रीहीणामोदनं पक्ला विरूढान्त्रीहींश्र्णांकृत्यौदनेन मिश्र-यति । त्रीणि यज्ंषि सुरादेवलानि । हे सुरे, लमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरशीय पाकं कुरु। पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता। सरखर्य देव्य पच्यख । सुष्टु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्रा-म्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व । यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति । 'वपामार्जनान्ते कुरौः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति' (का॰ १५। १०। १०)। परानां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दभैः सुरां कस्मिश्चित्पात्रे पुनाति । सोमदेवत्या गायत्री । वायुः 'सुपां सुळुक्' (पा॰ ७। १। ३९) इल्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः। सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रसङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रतः अतिकम्य गतः । किंभूतः । इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः । 'सोमः पूर्वं पूर्तिग-न्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्लं सोम एं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृतः' (१२।७।३) इति श्रुसोक्तं तदयं मन्त्रो वदतीसर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

कुविद् यवंमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्येनुपूर्वं विय्यं । इहेहैंषां कृणुहि भोजनानि ये बहिंषो नर्म-उक्ति यजनित ॥ उपयामगृहीतोऽस्युश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्ये त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

उ० यहं गृह्णाति । कुविद्कः । अनिरुक्ता सौमी त्रिष्टुप् । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । हे सौम, यथा केचि-जनपदाः कुविद्वहुक्षेत्रम् अङ्गं क्षिप्रम् । यवमन्तः बहुयवाः । यतः सौमः यवं चित् । चिच्छब्दो वितर्के । यवं वितर्क्यं दान्ति । 'दाप् लवने' । लुनन्ति । अनुपूर्वम् आनुपूर्वेण वियूय पृथकृत्य अमिश्रित्य । एवम् इहेहैपां कृणुहि भोजनानि भोग्यानि वस्त्नि । ये बहिषो नमउक्तिं यजन्ति । ये यजन्ते

मानाः बर्हिष उपरि स्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्ननाम । उक्तिर्वचनम् । हिवर्लक्षणं नमोऽन्नमादाय उक्ति याज्याम-भिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३२॥

म् ं यहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयै-वेति' (का॰ १५। १०। १२)। पूतायां सुरायां वदरीफ-लचुण प्रक्षिप्य कुविदङ्गे खेकं यहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति । यहा कुविदङ्गेत्युचैव त्रीन् यहान्प्रतिदेवतं गृहाति । यथा । कुवि-दङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां लेति प्रथमम् । कुविदङ्ग॰ उपयामगृहीतोऽसि सरखत्यै लेति द्वितीयम् । कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय ला सुत्रामण इति तृतीयम् । तृचं काक्षीवतसुकीर्तिदृष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम । 'अङ्गेति क्षिप्रनाम' (नि० ५ । १७) चिदिति वितर्के । हे सोम, यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा॰ ८।२।९) इति यवादीनां निषेधान्मतोर्मकारस्य वकारा-भावः । बहुयवसंपन्नाः कृषीवलाः । कुवित् बहुलं यवं सर्व यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथकृत्य अङ्गं क्षिप्रं दान्ति छनन्ति । 'दाप् लवने' लट् । तथा एषां यजमानानां संबन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु । एषां केषाम् । ये यजमाना वर्हिष उपरि स्थिता नमुडक्ति यजन्ति । नम इस्रन्ननाम । उक्तिवेचनम् । हविर्ठक्षणमन्नमादाय उक्ति याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । हे सोम, लमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां ला लां गृह्णामि सरखत्ये लां गृह्णामि सुत्रामणे रक्ष-कायेन्द्राय लां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

युव्र्सुराममिश्<u>वना नर्मुचावासु</u>रे सर्चा । वि-पिपाना श्रुमस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

उ० युवं सुरामम् । अनुवाक्या । पुत्रमिव याज्या । अनुष्टुप्त्रिष्टुमो अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये। तत्रेतिहासमाचक्षते। नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सिखभूत आस । स इन्द्रस्य विश्व-स्तस्य सुरया वीर्यं पपो । सोऽश्विनो च सरस्वतीं चोपाधावत् । पीतवीर्योऽहं नमुचिना । ततोऽपां फेनं वज्रमसिञ्चत् तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्विच्छेद । तत्र छोहितमिश्रः सुरासोमोऽतिष्टत् तदेतदुच्यते । हे अश्विनो, युवां सुरामम् सुरामयं सोमं सुरमणीयं वा । नमुचो आसुरे अवस्थितम् । सचा सहभूत्वा एकीभूय । विपिपाना विविधं पिवन्तो । हे ग्रुभस्पती स्वामिनो इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् आवतं पालयतम् । स्वकर्मक्षमं कुरुतिमत्वर्थः ॥ ३३ ॥

म० 'प्रहाणां युव एं सुरामं पुत्रमिवेति' (का० १५।६। ८)। युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराप्रहाणां याज्यानुवाक्ये

प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या अनुष्टुप् अश्विसरस्वती-न्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनी, युवं युवां कर्मसु निमित्तेष इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । अवतेर्रुङि मध्यमद्विवचनम् । किंभृतौ युवाम् । असुर एव आसुरस्तस्मिन-मुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे असुरे दैले स्थितं सुरामं सुष्ठ रमय-तीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिवन्तौ विविधं पिवतस्तौ विपिपानौ। पिवतेर्व्यत्ययेन ह्वादिले शानच्प्रत्यये रूपम् । तद्थे श्रुतावि-तिहासः । (१२।३।४।१) नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखा-सीत्। स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ। तत इन्द्रोऽश्विनौ सरखर्ती चोवाचाऽहं नमुचिना पीतवीर्योऽसि ततोऽश्विनौ सरखती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय दद्वः तेनेन्द्रो नमुचेः बिरिश्वच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तद्वदराद-श्विभ्यां पीला शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावर-क्षतामित्यर्थः । पुनः कीदशौ । ग्रुभः पती शोभनं ग्रुप् 'ग्रुभ दीप्ती' इल्यस्मात् संपदादिलाङ्कावे किप् तस्य ग्रुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालको । 'षष्ट्याः पतिपुत्र' (पा०८।३।४३) इल्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

पुत्रमिव पितर्गविश्वनोभेन्द्रावथुः कान्यैर्दु एस-नाभिः । यत्सुरामं न्यपिवः शचीिमः सरस्वती त्वा मधवन्नभिष्णक् ॥ ३४॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां दश्तमोऽध्यायः ॥ १०॥

उ० पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवमुभावप्यश्विनौ हे इन्द्र, त्वाम् आवशुः । पुरुषव्यत्ययः । त्वां पालितवन्तौ । काव्यैः किवकर्मभिः । मञ्जद्रशैनेरित्यर्थः । दंसनाभिः । दंस इति कर्मनाम । कर्मभिश्च मञ्जेश्वेत्यर्थः । कथमवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवन्तावित्याह । यत्सुरामं व्यपिवः शचीभिः । यसात्त्वं सुरामयं विविधं पीतवानित । शचीभिः कर्मभिः । नमुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववीश्वेण नद्य दढ पुतत्कर्म कर्तुं शक्त इत्यभिन्नायः । सरस्वती त्वा मधवन्नभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मधवन् धनवन्, अभिष्णक् । अभिष्णक्शब्दः कण्ड्वादिषु पष्ट्यते तस्यैतद्रूपम् । अभिष्णक्रीताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये दशमोऽध्यायः॥ १०॥

म० त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे इन्द्र उभा अश्विना उभौ अश्विनौ लामावधुः । अवतेर्लिटे मध्यमद्विवचनं पुरुष-व्यत्ययः । आवधुः पालितवन्तौ । कैः । काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टूणां संवन्धिमिमेन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः । दंस इति कर्मनाम । दंससः करणं दंसना 'तत्करोति तदाचष्टे'

(पा०३।१।२६) इति णिचि जाते 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा०३।३।१०७) इति युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम्। दृष्टान्तमाह । पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ लामावथुः। अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ता-विति कथमवगम्यते तत्राह । यदिति । यद्यसात्कारणात् हे इन्द्र, लं राचीिमः कर्मिभः । नमुचिवधादिकर्माणि कृलेखर्थः । सुरामं सुष्टु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि । पिवतेर्रुङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनविनद्र, यसाच सर-खती देवी ला लामभिष्णक् उपसेवते लत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतलत्सेवनेन च अश्विनौ लामावतुरिति ज्ञायत इत्यर्थः। 'भिष्णज् उपसेवायां' कण्ड्वादिः अस्पाल्लक्षि 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा॰ ३ । १ । २७) इति प्राप्तस्य यको व्यखयेन छुक् 'हल्ड्याब्भ्यो दीर्घात्स्रतिस्यप्टक्तं हल्' (पा॰ ६।१।६८) इति तिपो छक् 'छङ्लङ्ऌङ्क्ष्वडुदात्तः' (पा० ६ । ४ । ७१) अडागमः 'वावसाने' (पा० ८। ४। ५६) इति जकारस्य ककारः अभिषागिति रूपम् ॥ ३४ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १०॥

एकाद्द्योऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

युक्तानः प्रथमं मनस्तुत्वार्य सिवता धिर्यः। अग्नेज्योतिर्निचार्य्य पृथिव्या अध्यार्भरत्॥ १॥

ज् अष्टावध्याया अग्निसंबद्धास्तान्त्रजापतिर्देदर्श । सा-ध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षे-यम्। देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम्। इन्द्राप्ती च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् । ऋषयश्च चतुर्थी चितिमपरयन् ऋषय एव तस्या आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चर्मी चितिमपस्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति'। अथवा प्रतिकर्मदर्शी नः सवितैतानि सावि-त्राण्यपस्यदिति । युञ्जानः प्रथमं मनः । अष्टौ कण्डिकाः सवित्रा दृष्टाः सवितृदेवलाः ताभिः संतताज्याहतिर्हयते । प्रथमाऽनुष्टुप्। अस्यारम्भे सविता युञ्जानः नियुञ्जानः प्रथमं मनः ततोऽनन्तरम् तत्वाय । 'तनु विस्तारे' । क्लो यप् छान्द्स उपजनः । तनित्वा विस्तार्थ धियः बुद्धीः । मनसा पर्यालोच्य बुच्चाऽवधार्येत्यर्थः । अग्नेज्योतिः अग्निसंबन्धि ज्योतिः। पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं निचाय्य उपलभ्य । 'यथा वा अग्निः समिद्धो दीप्यते' इलादिना। ततः पशुरूपान्वितायाः पृथिच्या अध्याभरत् अध्याहतवानाम्ने इष्टकां कृत्वा चितवान-मिम् । श्रुतौ प्रजापतिः कर्तीपदिष्टः तदनुकृत्या इदानीतना यजमाना उपदिश्यन्ते प्रजापतिचै युआन इति ॥ १॥

Ho रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितै-कादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशा-ध्यायपर्यन्तमभिचयनमन्त्राः । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा । सोऽप्तिः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजा-पतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्रामिविश्वक-र्माण ऋषयः । चतुर्थचितेर्ऋषय एवर्षयः । पश्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिम-पर्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपर्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्रामी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति-मृपर्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थी चितिमपर्यनृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपर्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति' (६।२।३।१०)। चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्यनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा प्ररुषाश्वगोऽव्यजानाल-भ्याजेम यागं कुला पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितानु-पधानार्थ कचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यज्ञरोषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्रास्येत् । उखार्थमिष्टकार्थं च मृदं जलं च तत एवादेयम् । ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासंभरणम् । तदर्थमाह-वनीयदक्षिणामी उद्धत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् । पिण्डाहवनीयान्त-राले सच्छिदां वल्मीकमृदं निद्ध्यात्। आहवनीयादृक्षिणदेशेऽश्व-गर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा मुझरसनाबद्धाः स्थाप्याः । आहव-नीयोत्तरे वैण्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाभ्रिः स्थाप्या। ततः कमीह 'अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गहन् युज्ञानः' (का॰ १६।२।७) इति । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं सं-स्कृत्य जुहूं सुवं च संमृज्य सुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परि-स्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया सूचमूर्ध्वा कुर्व-ज्ञध्वर्युर्जुहोति युजान इत्यादाष्ट्रकण्डिकाभिः। साम्तत्यं चाष्ट्रचीन्ते खाहाकारपर्यन्तम् । आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां सविता ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अभेज्योतिः चीयमानस्य वहेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य । यद्वा सफ-लानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पद्मशरीरान्वि-ताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहतवान् । इष्टकाः कृत्वाभि चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः 'प्रजाप-तिवें युजानः' (६।३।१।१२) इति श्रुतेः। किंभूतः। प्रथममभ्यारम्भे मनो युज्ञानः समाद्धानः युद्गेऽसौ युज्ञानः । किं कुला । धियों बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तलाय तनिला । निस्तार्ये मनसा पर्यालोच्य बुद्धावधार्येलर्थः । 'तनु विस्तारे' 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा०६।४।२१) इति क्लाप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः । 'अनुदात्तोपदेश-' (पा०६।४।३७) इत्यादिना नलोपः 'क्लो यक्' (पा० ७। १। ४७) इति क्लाप्रस्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

द्वितीया।

युक्तेन मर्नसा वयं देवस्थं सिवतुः सवे । स्व-ग्याय शक्तया ॥ २ ॥

उ० युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः स्वर्गाय स्वर्गसा-धनाय कर्मणे । शक्तया यथाशक्तया प्रयतं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

म् गायत्री । तृतीयः पादः पञ्चाणस्तेन शङ्कमती । तदुक्तं पिङ्गलेन 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कमती' इति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कर्म इति शेषः ॥ २ ॥

तृतीया।

युक्तवार्यं सिवता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सेविता प्रस्रवाति तान् ॥३॥

उ० युक्तवाय अनुष्टुप्। सविता प्रसुवाति तानिति तदो-दुर्शनादिह यद्योगः कर्तव्यः। नित्यसंबन्धो हि यत्तदौ। युक्तवाय। यकार उपजनोऽनर्थान्तरवचनः। युक्तवाय सविता यत् देवान् अग्निकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्थतः स्वर्शिकं गच्छतः धिया बुद्धा कर्मणा वा दिवं द्योतनं स्वर्गम्। बृहत् महत् ज्योतिरादित्यलक्षणम्। आत्मत्वेन करिष्यतः संस्कु-वंतः। सविता प्रसुवाति प्रसौति अभ्यनुजानाति। तानेव देवान्॥ ३॥

म० अनुष्टुप् द्वितीयः सप्ताणंस्तेनैकोना । सविता तान्
प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति । 'पू प्रेरणे' तुदादिः 'लेटोऽडाटौ'
इत्यडागमः । प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं
कृला । युक्लाय युक्ला क्लो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किंभूतान्देवान् धिया बुद्धा कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत
इति दिवम् 'इगुपध-' (पा०३।१।१३५) इति कप्रत्ययः ।
द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः । इणः शत्रन्तस्य यत इति
हपम् । पुनः कीदशान् । बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मलेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कीदशः सविता । सविता
प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानिग्नकर्मणि सविता
प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषान्युक्ला विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवाति प्रकर्षणाग्निकर्मणि प्रेरयति । कीदशान् । स्वर्यतः स्वर्गप्राप्ये उद्यतान् । तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः
चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तिदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्जुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

चतुर्थां ।

युक्तते मने उत युक्तते धियो विश्वा विश्वस्य

बृह्तो विप्श्चितः । वि होत्रा द्धे वयु<u>नाविदेक</u> इन्मुही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

उ० युञ्जते मन इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः। प्रजापतिर्विपः बृहद्विपश्चिदित्युच्यते । देवा विप्राः॥ ४॥

म० जगती व्याख्यातापि (पूर्व अ० ५ क० ४) विशे-षतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूर्यति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य संविन्धनो विप्रा ऋविजो मनो युज्ञते प्रथमं खकीयं मनो विषये भयो निवर्स समाहितं कुर्वते । उत अपिच । धियं इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युज्जते संपादयन्ति । कीदशस्य विप्रस्य । बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगा-भिज्ञस्य । विप्राः कीदशाः । होत्राः होमशीलाः जुह्नतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः । निन्वदमृति-ग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह । एक एव सविता विदधे सर्विमिदं निर्मितवान् । कीदशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनावित् 'अन्येषामपि दश्यते' (पा०६।३। १३७) इति दीर्घः विपश्चित् ऋ लिग्यजमाना भिप्रायज्ञः । कथ-मेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह । यतः सवितुर्देवस्य परिष्टतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती । अचिन्सः सवितर्महिमेलर्थः ॥ ४ ॥

पश्चमी।

युजे वां ब्रह्म पूर्व्य नमोमिर्विश्लोक एतु प्रथ्येव सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धार्मानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

पुने वाम् । त्रिष्टुप् । दम्पतीयजमानी वामित्यनेन पदेनोच्येते । युजे युनिज्म । वां युवाभ्यामर्थाय । ब्रह्म पूर्व्य नमोभिः । प्राणाः सस ऋषयो ब्रह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । पूर्व्यशब्देन च । नमोभिरन्नेः सहितम् । इयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते । किं प्रयोजनमिति चेत् । विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य । कथमिव । पथ्येव पथः अनपेता पथ्या । यज्ञ-मार्गप्रवृत्ताहुतिरुभयलोकसंचारिणी भवति एवं यजमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भविवत्यभिप्रायः । शुण्वन्तु च विश्ले सर्वे । अमृतस्य अमरणधर्मिणः प्रजापतेः पुत्रा देवाः कीर्तिम् । आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः । आतस्थुः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्यानि ॥ ५ ॥

म० त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नी-यजमानी वामिति पदेनोच्येते । हे पत्नीयजमानी, वां युवयोर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्धृतैः सहितं पूर्व्य पुरातनैर्महर्षिभिरनु-ष्ठितं ब्रह्म परिच्डमित्रचयनाख्यं कर्माहं युजे युनजिम संपाद-यामि । व्यत्ययेन तुदादिलाच्छः । यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्चन्ते । वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्म-णजातिं नमोभिर नैर्युजे योजयामि । अनैर्विप्रांस्तर्पयामीस्थर्धः । किमर्थमिति चेत् स्रेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु । 'व्यवहिताश्च' (पा॰ १ । ४ । ८२) इति वि एतु अनयोर्व्यवधानम् । तत्र दृष्टान्तः । पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भविति भावः । किंच अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्ति शृण्वन्लिस्थर्थः ॥ ५॥

षष्टी।

यस्य प्रयाणमन्वन्य इ<u>ययुर्देवा देवस्य महिमान</u>-मोर्जसा । यः पार्थिवानि विमुमे स एत<u>ंशो</u> रजिं्-सि देवः संविता महित्वना ॥ ६ ॥

उ० यस प्रयाणम् । जगती । सिवतेव प्रजापितरत्राभिप्रेयते । व्यवहितपद्प्रायमिदं मञ्जवाक्यम् । यस देवस्य
प्रयाणं अनु प्रगमनमनु अन्ये देवा ययुः जग्मुः । इच्छब्दोऽनर्थकः । मिहमानमोजसा । मिहमानं महाभाग्यं विभूतिम् ।
ओजसा बलेन ययुर्देवाः । यश्च सिवता देवः पार्थिवानि
रजांसि विममे । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' । पृथिवीप्रभृतीन्
लोकान्मिमीते मिहत्वना स्वकीयेन महाभाग्येन । स एतशः
एतज्जगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेत इति सिवता एतशः
इत्युच्यते । यहा एतश इस्थ्यनामसु पिठतम् । सोऽश्वरूपेण
समस्तमेतज्जगद्वष्टभ्य स्थितः । तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य
मेध्यस्य शिरः' इस्यादिना 'स्रादश्चं वसवो निरतष्ट'
इति च ॥ ६ ॥

म्० सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम्। अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्सेव । यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थः । अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः। यश्च सविता पार्थिन्वानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींश्लीकान्मिमीते । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति यास्कः । स देवः महिल्लना सकीयेन महाभाग्येन एतशः एतजगत्रयं स्थावर-जङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्रोतीलेतशः महेर्महंतो भावो महिलं तेन । भावे छान्दसस्लन्प्रत्ययः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम् । स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः । 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य श्विरः' (१० । ६ । ४ । १) इति श्रुतेः 'सूरादश्वं वसवो निरतष्टे' ति वक्ष्यमाणलाच (अ० २९ का० १३ ॥ ६॥

सप्तमी।

् देवं सवितः प्रस्नव युज्ञं प्रस्नव युज्ञपंतिं भगीय। दिव्यो गन्धवेः केत्पूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-वार्चं नः स्वदतु॥ ७॥

उ० देवसवितरिति व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद्तु इति । 'वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः' इति ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप्। व्याख्यातापि (अ०९ का०१) कथ्यते। हे देव सवितः, यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपति यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव। किंच दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतप्ः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतप्ः ईदशो गन्धवंः गां वाचं धारयतीति गन्धवंः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु। वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं खदतु खादयतु। अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः॥ ७॥

अष्टमी।

इमं नो देव सवितर्यक्षं प्रणय देवाव्य्ध्सिक्वि-विद्र्यस्य ज्ञाजितं धन्जित्यक्ष्वर्जितम् । ऋचा स्तो-म्ध्सम्धिय गाय्त्रेणं रथन्त्ररं बृहद्गाय्त्रवर्तिन् स्वाह्यं ॥ ८ ॥

उ० इमं नो देव। आ अवसानाद्यजुः। इमं यज्ञं नोस्माकं हे देव सिवतः, प्रणय प्रापय। कथंभूतं यज्ञम् । देवाव्यम् देवा यस्मिन्नव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः। सिखिविदम् सखायो यस्य विद्यन्ते स सिखिविदम् । सन्नाजितम् । सन्नाजितम् । धनं यो सिलं विद्य यो जयित स सन्नाजितम् । सन्नाजितम् । धनं यो गवादि जयतीति धनजित् तं धनजितम् । स्वर्गेलोकं यो जयित स स्वर्जित् तं स्वर्जितं । ऋचा स्तोमम् गायन्यनवसानया ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादि समर्धय। गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं समर्धय। बृहत् महत् । कथंभूतं महत् । गायत्रवन्तीन गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥

म० अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः।
हे सिवतर्देव, नोऽस्माकिममं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीहर्शं
यज्ञम्। देवाव्यं देवा अव्यन्ते तप्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम्।
'अव प्रीणनादौ' अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सिखविदं
सखायं खनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम्। 'विद् ज्ञाने'
सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सिखवित्तम् 'विद्रु लाभे'
सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा 'विद् सत्तायाम्'। सत्राजितं
सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि
हि चीयमानमिन्नमिन्नपेक्षन्ते । यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची। सत्रा

ससं ब्रह्म जयतीति । धनजितं धनं गवादि फल्रूपेण यो जयति संपादयतीति धनजित् । स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फल्रुलेन संपादयतीति स स्वर्जित्तम् । किंच ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यज्जरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः, ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्थय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम सम-र्धय बृहत् साम च समर्थय । कीदशं बृहत् । गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मार्गो यस्य तत् । बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्तभूतिमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी।

देवस्य त्वा सिव्तुः प्रस्ते अधिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्तिभ्याम् । आदेदे गायुत्रेण छन्देसाङ्गिर्स्वत्वेथि-व्याः सधस्यदिष्ठिं पुरीष्यमङ्गिर्स्वदाभर् त्रैष्टुभेन छन्देसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

उ० अश्रिमाद्ते देवस त्वा । व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्यम-ङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयसायादीनि छन्दसि' इति भसंज्ञा । श्रुतौ तु अग्निवदिति व्याख्यातम् । अश्रिरुच्यते । त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात्समानस्थानात्। अग्नि पुरीष्यं पश्चम् । अङ्गिरस्वदाभर अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवहा आभर । 'हम्रहोर्भेश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । आहर त्रेष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९॥

म० 'देवस्य लेत्यभिमादाय हस्त अधायेत्येनामभिमन्त्र-यते' (का॰ १६।२।८)। अस्यार्थः। देवस्य लेति कण्डि-काद्वयात्मकमन्त्रेण वैणवीमश्रिमादाय हस्त आधायेति ऋचा (क॰ ११) एनामभ्रिमभिमन्त्रयते । देवस्य ला प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः। व्याख्यातम् । आददे अभिर्देवता अतिधृतिरछन्दः । हे अभ्रे, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः संबन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः संबन्धिभ्यां साङ्गलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गाय-त्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् ला लामाददे गृह्णामि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भसं-ज्ञायामङ्गिरस्वदिति रुलाभावः। आङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा लामगृह्नन् तद्वत् । हे अभ्रे, लं गृहीता सती पृथिव्याः सध-स्थात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्निमाभर आहर 'हम्रहोर्भरछन्दसि' (पा०८।२।३२ वा०१) इति हस्य भः। त्रैष्टुमेन छन्दसा कुला अङ्गिरखत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजहः पुनरङ्गिर-स्वदिति दृष्टान्तार्थातिशयार्थः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तः । किंभूतमग्रिम् । पुरीष्यं 'परावो वै पुरीषम्' (६।३।१।३८) इति श्रुतैः पुरी- षेभ्यः पश्चभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पश्च्यम् । यहा पुरीष्याब्देन पांश्चरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽिषः मृद्मादा-योखां कृला तस्यामिः स्थाप्यते यतोऽतो मृद्भ्योरमेदो-पचारेण मृदाहरणमेवाभ्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमिष्रमाहिरेत्युच्यते । अयं चोपचारोऽिष्टिचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्ति-प्यते ॥ ९ ॥

दशमी।

अभिरसि नार्यसि त्वया वयम्मि एशकेम् खर्नि-तुः स्यथ्य आ जार्गतेन छन्देसाङ्गिरस्वत् ॥ १०॥

उ० अभिरसि । नारी स्त्री त्वमसि । किंच त्वया वयम् अग्निं शकेम । खनितुं सधस्ये आ । समानस्थानेषु वर्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

म्० लमित्रिरित उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ट्रविशे-षोऽति । नारी असि स्त्रीरूपा चासि । यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी । ईप् छान्दसः । खननकाले अस्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किंच लया युक्ता वयं सधसे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमानमित्रं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम । शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १०॥

एकादशी।

हस्त आधार्य सिवता विश्वदित्र १ हिर्ण्ययीम् । अग्नेज्योतिर्तिचार्य पृथिव्या अध्याभरदानुष्टुभेनु छन्देसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

उ० अभिमिमम्मयते । हस्त आधाय । अनुष्ठुप् यजु-रन्ता । आनुष्ठुभेनेत्यादि यजुः । हस्ते अभिमाधाय सविता ततस्तामेवाभि विभ्रत् धारयन् । हिरण्यथीममृतमयी छन्दो-मयीं वा । अग्नेज्योतिर्निचाय्य निभाल्य दृष्ट्वा । ततः पृथिव्या अपि सकाशात् आभरत् आहृतवान् आनुष्ठुभेन छन्द्रसा-क्षिरस्वत् ॥ ११ ॥

म० अनुष्टुव्यज्ञरन्ता । आनुष्टुमेनेसादि यज्जसस्य यज्जन्य पिस्तिष्टुप्छन्दः । तृतीयतुर्थपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभिदेवसा । सिवता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णस्पामित्रमाधाय स्थापियसा बिभ्रत् तामेव धारयन्सन् अभेः संबन्धि ज्योति- निचाय्य निश्चिस दृष्ट्वा पृथिव्याअधि भूमेः सकाशात् आनुष्टु- भेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् । अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत्॥११॥

द्वादशी।

प्रतूर्त वाजिन्नाद्रेव वरिष्टामने संवर्तम् । दिवि ते जन्मे पर्ममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥ उ० अश्वगर्दभाजानिसमञ्जयते यथासंख्यम् । प्रत्तं वाजिज्ञिति तिस्मिर्ऋिरिमः तिस्न एत एवाश्वादयो देवताः । आद्या आस्तारपङ्किः । हे वाजिन् , प्रत्तेम् त्वरतेरेवैतद्रपम् । प्रकर्षेण त्तं तूर्णम् आद्भव आगच्छ । वरिष्ठामनुसंवतम् । वरिष्ठामुत्तमां संवतमन् । संपूर्वस्य वनोतेः क्विपि एतद्र्पम् । संभजनमुच्यते । क्षिप्रतमं वाजिज्ञागच्छ उत्कृष्टं संभजनम-न्वित्यभिप्रायः । तदुत्कृष्टं समजनमधुना दर्शयितुमाह । दिवि युलोके ते तव आदित्यरूपेण जन्म भविष्यति । आगतस्य सतः परमुत्कृष्टम् । किंच अन्तरिक्षे तव नाभिः उद्रम् । पृथिव्याम् अधि उपिर योनिः स्थानं पादावित्यर्थः । उदिति पादपूरणे । विराइरूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इति ॥ १२ ॥

म० 'अश्वप्रमृतींश्व प्रत्यृचं प्रतृतं युजाथां योगे योग इति' (का॰ १६। २। १०)। ऋक्तयेण प्रत्यूचमश्वगर्दभाजान-भिमन्त्रयतेऽभिहस्त उपविष्ट एव । अश्वदेवत्या आस्तारपङ्किः नाभानेदिष्टदृष्टा । यस्या अन्त्यौ द्वादशकानाचानष्टकौ सास्तार-पक्किः। 'वन संभक्तौ' संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्रहणार्थ सेव्यत इति संवत् । संपूर्वस्य वनतेः किप्येतद्रूपम् । मृत्खनन-योग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तलाद्विष्ठे-त्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिनश्व, वरिष्ठामुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्ते शीघ्रमादव आगच्छ । 'नसत्तनिषत्त-' (पा॰ ८। २। ६१) इत्यादिना क्तान्तो निपातस्त्वरतेः। ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादिस्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः । यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् । यद्वा नियुन्नामक-वाय्वश्वा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपेणाखान्तरिक्षवर्तिलम् । नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः । भूमौ ते निवास-स्थानं प्रत्यक्षं दर्यते । विराङ्रूपेणाश्वः स्त्यते । एवंमहिमा लं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

युः श्राथान्र्रासंभं युवम्सिन्यामे वृषण्वस् । अप्तिं भरेन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

उ० रासभमिमत्रयते । युआधाम् गायत्री । अध्व-युयजमानायुच्येते । युआधां रासमं गर्धभम् युवम् युवाम् अस्मिन्यामे अस्मिन्कर्मणि । खृषा सेका गर्दभः स ययोर्व-सु धनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वस् । कथंभूतं रासभम् । अप्तिं भरन्तम् आग्नें संहरन्तम् । अस्मयुम् अस्मा-न्कामयमानम् । अस्मस्रोधितमिति श्रुतिः । युआधामिति संबन्धः ॥ १३ ॥

म० गर्दभदेवत्था गायत्री कुश्चिद्दछा। गर्दभं मन्त्रयते। अध्वर्युयजमानावुच्येते। वृषा सेक्ता, गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वस् । वर्षतीति वृषा 'किनिन्यु-' (उण०१।१५५) इत्या-दिना वर्षतेरौणादिकः किनिन्प्रत्ययः । यद्वा यागिनिषादनद्वारा वृषं फलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ । नलोपाभाव आर्षः । तयोः संबोधनं हे वृषण्वस् अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा । युवं युवां रासमं गर्दमं युज्ञाथां वधीतम् । युजेलेंटि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युज्ञाथामिति । क । अस्मिन् यामे अस्मिन्निमिक्तमृति । यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्त-स्मिन्निमिक्तमृते सित । कीदृशं रासभम् । अग्निं भरन्तं वोद्धं समर्थामित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मानकामयमानमस्मद्धितैषिण-मित्यर्थः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६ । ३१) इति यास्कः । अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यच्प्रत्ययः । अस्मदृष्टेरत्नं छान्दसम् 'क्याच्छन्दिसि' (पा० ३ । २ । १००) इति उप्रत्ययः ॥१३॥

चतुर्दशी।

योगेयोगे त्वस्तं वाजेवाजे हवामहे। सर्वाय इन्द्रमूतये॥ १४॥

उ० अजमभिमञ्जयते । योगेयोगे । गायत्री । योगेयोगे तवस्तरम् । तव इति बलनाम कर्मणिकर्मणि बलिनमुत्साहव-न्तमेतमजम् । वाजेवाजे हवामहे । अन्नेअन्ने दातव्ये देवा-नां मनुष्याणां चाह्वयामः । हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः । इन्द्रम् इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । उत्तये अवनाय । आह्वयाम इति संबन्धः ॥ १४ ॥

म० अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसद्यं प्राप्ता ऋिलग्यजमानाः, वयमिन्द्रमिन्द्रि-यवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमूत्ये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । हः शिप संप्रसारणम् । क सित । वाजे-वाजे तत्तद्वे मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सित तत्तद्वप्राप्ति-विमित्तं वा । किंभूतमजम् । योगेयोगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कमे तस्मिन् । तत्तत्कमिण तवस्तरं बलवत्तरमुत्सा-हवन्तम् । तव इति बलनाम । तवो बलमस्यास्तीति तवस्ति 'अस्मायां—' (पा० ५। २। १२१) इत्यादिना विन् । अत्यन्तं तवस्ति तवस्तरस्तम् । अतिशये तरप् 'विन्मतोर्छक्' (पा० ५। ३। ६५) इति तरिप विनो छक् ॥ १४॥

पञ्चदशी ।

प्रतूर्वे त्रे हो वृक्तामुलक्षेत्ती रुद्रस्य गाणेपत्यं मयो-भूरेहि । उर्वुन्तारिक्षं वृहि स्वस्ति गेव्यूतिरभयानि कृण्वनपूर्णा स्युजी सह ॥ १५॥

उ० अश्वरासभा बुत्का सयित । प्रत्वेकेहि । विराइरूपा यजुर्गर्भा । वर्वन्तरिक्षं वीहीति यजुः । अर्धर्चेनाश्वः स्त्यते । प्रत्वेन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवकामन् अज्ञासीः पादे- रवष्टभ्य अशस्तीः। पाप्मनो दुष्टान् अगमने को गुण इति चेत्। हृदस्य भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वं लप्स्यस इति शेषः। अतो मयोभूः सुखस्य भावियता भूत्वा एहि। रासभमुत्काम्यति । उर्वन्तिरक्षं वीहि। उरु विस्तीर्णमन्तिरक्षं रक्षोभिरना-कुलितं वि इहि विविधमागच्छ। स्वस्तिगच्यूतिः स्वस्तीत्य-विनाशनाम। गच्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः। प्रभूतयवसोदक-मार्गः सन् त्वम् अभयानि कृण्वन् कुर्वन् ऋत्विग्यजमानानाम्। पूष्णा पृथिच्या सयुजा समानयोगिन्या सह। सहेति 'नैको-ऽध्वानं प्रप्येत' इत्येतदृशंयति॥ १५॥

म० 'अनुपस्पृशनुत्कामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रत्वेनुर्व-न्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति' (का० १६।२। ११)। स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति । विराङ्ख्पा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या । उर्वन्तरिक्षं वीहीस्रेतावद्यजुः । त्रय एका-दशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा । अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वीर्धस्याश्वो देवता । हे अश्व, लमेहि आगच्छ । किं कुर्वन् । प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा । शत्रून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृब्यैः कियमाणा अपकीर्तीरवकामन् पादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् । मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य कूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि। अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः । उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्त-रार्धस्य रासभोत्कमणे विनियोगः । हे गर्दभ, अभयानि कृण्वन् ऋित्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वेन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । 'इयं वै प्रथिवी पूषा' (६।३।२। ८) इति श्रुतेः। सह युक्के सा सयुक् तया। किंभूतस्लम्। खित्तगव्यतिः । खस्तीत्यविनाशनाम । खिस्त विनाशरिहतो गुब्युतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छे-त्यर्थः। 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः॥१५॥

षोडशी।

पृथिन्याः सधस्यादाप्तं पुरीष्यमङ्गिरस्वदार्भ-राप्तिं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमाप्तिं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भ-रिष्यामः॥ १६॥

उ० अजमुत्कामयति । पृथिद्याः सधस्थात् पृथिद्याः सहस्थानात्। अग्निम् व्याख्यातम्। ब्रह्माध्वर्युयजमाना गच्छ-नित । अग्निं पुरीष्यम् 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः'। अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव अभिगच्छामः। यद्वा आसुं गच्छामः अनद्धा पुरुषमीक्षते । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव संभिर-ष्यामः॥ १६॥

स्व अजोत्क्रमणे विनियोगः । यजुः । आसुरी गायत्री आमेथी । हे अभ्रे, षृथिव्याः भूमेः सधस्थात् सहस्थानात् पुरीष्यं पश्च्यमित्रमिङ्गिरस्वदिङ्गिरस इवाभर आहर । 'अप्तिषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यितं पुरीष्यमिति' (का १६ । ३ । १२)। त्रिषु अप्तिषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाष्ट्ययंवश्चतुष्को-णश्वअस्यं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अपीति स्त्रार्थः । सामगायत्री छन्दः । पुरीष्यं पश्च्यमिप्तमिङ्गरस इव वयमच्छेम अच्छ अभिमुखिममः गच्छामः । 'अच्छा-मेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५ । २८) इति यास्कः । 'अनद्धा पुरुषमीक्षते देविपतृमनुष्यानर्थकमित्रं पुरीष्यमिति' (का०१६ । २ । १४) देविपतृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनद्धा पुरुषस्तं पश्यतीति स्त्रार्थः । आग्नेयं यजः । आसुर्यनुष्ठुष् । पश्च्यमित्रमिङ्गरस इव वयं भरिष्यामः संपादियिष्यामः ॥१६॥

सप्तदशी।

अन्वमिरुषसामर्यमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवे-दाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा चे र्माननु द्याविष्टिश्विवी आर्ततन्य ॥ १७॥

उ० वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते । अन्विधः आग्नेयी त्रिष्टुप् । प्रजापतिरूपेणात्राग्निः स्त्यते । उपसामप्रम् अनु योग्निः अल्यत् । 'ल्या प्रकथने' । प्रकथितः । उपसामप्रम् मादित्यं योग्निर्दीप्यत इत्यर्थः । यश्च अहान्यनुदीप्यते । प्रथमः आद्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रङ्मीन् । यश्च सूर्यस्य रङ्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते । अनुद्यावापृथिवी आततन्थ । यश्च द्यावापृथिव्यावनु स्वकीयं रिम्मजालम् आततन्थ आतनोति । 'बम्याततन्थ-' इति छन्दसि निपासते । तमिन्नं पर्याम इति शेषः ॥ १७॥

म० 'वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते उन्विप्तिरित' (का० १६।२।१५)। वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतलेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापितासित तां गृहीला तत्स्थाने स्थिला तन्छिद्रेणं पिण्डं पृत्यतीति स्त्रार्थः। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्परोधोद्दष्टा प्रथमस्य व्यूहनम्। अग्निरुषामुषःकालानामग्रमुपकममन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाश्चितवान्। जातं जातं वित्ति वेदयति वा जादवेदाः अयमिन्नः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत्। किंच सूर्यस्य रङ्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत्। किंच यावाप्टथिवी उमे अपि अनुक्रमेण आततन्य आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान्। 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इली पुरुषव्यत्ययः 'बभूथाततन्थ-' (पा० ७।२।६४) इलादिना निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं प्रयाम इति शेषः॥ १७॥

अष्टादशी।

आगत्यं वाज्यध्वान्ं एसर्वा मधो विध्तते । अग्निएस्यस्ये मह्ति चक्षंषा निर्चिकीषते ॥ १८॥ उ० अश्वमिमन्नयते । आगत्य वाजी । अनुष्टुप् । आगत्य आगम्य वाजी वेजनवानश्वः अध्वानम् पन्थानं सर्वा सृधः सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः अमान् विधूनुते अपनयति । 'तस्मा-दुहैतदश्वस्य त्वा विधूनुते' इति श्रुतिः । ततो गतश्रमः सन् आग्नं सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानम् । महति उत्कृष्ट-प्रदेशे प्रवर्तमानम् चक्षुषा निचिकीषते पश्यति । छान्दसोयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

मृ० 'आगलेलिमिमन्त्रयतेऽश्वमिति' (का०१६।२।१७)।
मृत्पिण्डान्ते तिष्ठनश्वमिममन्त्रयते । अश्वदेवलानुष्टुव्मयोभूदेष्टा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागल प्राप्य सर्वा
मृधः सर्वान् संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते विविधं कम्पयति । अपनयतीलर्थः । ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे
स्रिप्त्ये सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमिमिमिहेतुं मृदं चक्षुषा
निचिकीषते पर्यति । पर्यल्थर्यरुष्ठान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

आक्रम्यं वाजिन्ष्रिथिवीमुग्निमिच्छ रुचा त्वम् । भूम्यां वृत्वायं नो ब्रुह् यतः खनेम् तं व-यम् ॥ १९ ॥

उ० अश्वेन पिण्डमधिष्टापयति । आक्रम्य वाजिन् । अनु-ष्टुप् । आक्रम्य अवष्टभ्य । हे वाजिन्नश्च, पृथिवीम् अग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु । 'रुचिर् दीप्तौ' किए । दीश्या सह । यदा निमित्तभूतयान्वेषय त्वम् । किंच भूम्या वृत्वाय । 'वृतु वर्तने'। क्ता क्तो यमे स्पर्शनार्थे वृत्तिः । भूमेः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा नः अस्माकं ब्रूहि कथय । यतः यस्मात् प्रदेशात् खनेम तमग्निं वयम् ॥ १९ ॥

म्० 'आक्रम्येखेतेन सृतिण्डमिष्ठापयतीति' (का॰ १६।२।१८)। एतेनाश्वेन गर्तस्थं सृतिण्डमिष्ठापयति कमयति सृतिण्डोपर्यश्वस्य सन्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः। स्त्रस्य। अश्वदेवत्यानुष्ठुप् हे वाजिन् अश्व, पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधि-ष्ठाय पादस्यर्शेन परीक्ष्य रुचा दीत्या कृता त्यमिमिच्छ अग्ने-रन्वेषणं कुरु। अग्निहेतुं सृदं निश्चिन्वित्यर्थः। किंच भूम्या युताय 'यृतु वर्तते' क्लाप्रत्ययः। क्लो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धात्नामनेकार्थलात्। भूमेः प्रदेशं स्प्रष्ट्या नोऽस्माकं लं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुस्योग्य इति कथय। यतो यस्मात् प्रदेशायां प्रदेशो स्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम्॥ १९॥

बिंशी।

द्यौस्ते पृष्ठं ष्टश्यिवी सुधस्यमारमान्तरिक्षः ए-समुद्रो योनिः । विख्याय चर्क्षण त्वमभि तिष्ठ पृतन्यतः ॥ २०॥ उ० अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपिर पाणि धारयन् । द्यौस्ते पृष्ठम् । बृहती । यस्य तव द्यौः पृष्ठं । पृथिवी च सधस्यं संहस्थानं पादौ । आत्मान्तिरिक्षम् । समुद्र उदकं योनिरुत्पत्ति-स्थानम् । तं त्वामेवंप्रभावं बूमः । विख्याय चक्षुषा निरीक्ष्य चक्षुषा । त्वम् अभितिष्ठ पादैः । पृतन्यतः पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यनः तान् पृतन्यतः पुरुषान् ॥ २० ॥

म० 'द्योल इति पृष्ठस्योपिर पाणि धारयन्ननुपस्पृशिनिति' (का० १६। २। १९)। पिण्डोपिर पदं द्धतमश्वमस्पृशिक्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति स्त्रार्थः।
आर्षा । बृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व, द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं ।
पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं । पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वतीं जीवात्मा । समुद्र उदकं तव योनिः
उत्पत्तिस्थानम् । 'अप्यु योनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः
संप्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादीस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादराकम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्ति 'सुप आत्मनः
क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'कव्यध्वरपृतनस्यिनं लोपः' (पा०
७ । ४ । ३९) इति क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः
शतृप्रत्ययः ॥ २०॥

एकविंशी।

उस्क्रांम महुते सौभगायासादास्थानद्भिवणोदा वाजिन् । व्यक्सांम सुमृतौ पृथिव्या अभि खर्न-न्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उ० अश्वमुक्तमयति । उक्ताम । त्रिष्टुप् विराह् वा । उक्ताम उद्गच्छ । महते सौभगाय ऐश्वर्याय । भगशब्द ऐश्वर्यवचनः । अस्मादास्थानात् अस्माद्धिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददातीति द्रविणोदाः यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किंच उक्तान्ते त्विय वयं स्थाम भवेम । सुमतौ पृथिव्याः शोभनायां मतौ पृथिव्याः । अग्नि खनन्तः अस्यर्थं पिण्डं खनन्तः उपस्थे उत्सङ्गे अस्याः पृथिव्याः ॥ २१ ॥

मृठ 'उत्कामेत्युत्कमयतीति' (का॰ १६। २। १९)।
मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः । विराडश्वदेवत्या दशाणंचतुष्पादा
विराट् पङ्किः । द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे वाजिन,
महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानातं खननप्रदेशाद् यत्र लं तिष्ठसि तस्मादुत्काम । भगशब्द ऐश्वर्यवाची ।
शोभनं भगमेश्वर्य यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै ।
कीदृशस्त्वम् । द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्शब्दः
सान्तः । लिय उत्कान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभनमतौ सानुग्रहे चित्ते स्थाम भवेम । कीदृशा वयम् । अस्याः
पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमभ्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः
खनित्रुंमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१॥

द्वाविंशी।

उद्क्रमीद्रविणोदा वाष्यर्वाकः सुळोक्र्सुर्छतं पृथिव्याम् । तर्तः खनेम सुप्रतीकम्मिर्स्वोरुहांणा अधि नार्कमुत्तमम् ॥ २२ ॥

उ० अथेनमश्वमुत्कान्तमभिमन्नयते। उद्क्रमीत् त्रिष्टुप्।
यतः प्रदेशादुद्क्रमीत् उत्क्रान्तवान्। द्रविणोदा द्रविणस्य
धनस्य दाता। वाजी वेजनवानश्वः। अर्वा अरणशीलः
चन्नल इत्यर्थः। अकः कृतवान्। सुलोकं शोभनं लोकं
स्थानम्। सुकृतं पृथिव्याम्। ततः तस्मात्प्रदेशात् खनेम।
सुप्रतीकम् सुखं प्रतीकम्। सुमुखमित्रम् स्वोस्हाणाः
स्वर्गं लोकमारोहन्तः। अधि। अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा।
नाकम्। कमिति सुखनाम। न अकमसुखं यत्र गतानां
भवति स नाको लोकः। उत्तममुत्कृष्टम् । इत्यंभृतस्य
लोकस्य प्राप्तये पुतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः॥ २२॥

म्० 'उदक्रमीदिखिममन्त्रयते' (का० १६।२।२०)।
पिण्डादुत्तारिताश्चं मन्त्रयते । आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः
चक्रलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत्
उत्कान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं
पुण्यवन्तमकः कृतवान् । करोतेलिकि 'वहुलं छन्दिसि' (पा०
२।४।७३) इति शपो छिक गुणे तिलोपे रूपम् । ततः
प्रदेशाद्वयमित्रमित्रिहेतुं मृदं खनेम । कीदशमित्रम् । सुप्रतीकं
शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तम् । कीदशमित्रम् । सः स्वर्गमिष्यरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुमं इति भावः ।
अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा । किंभूतम् । सः । नाकं नास्त्यकं यत्र
तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तमसुत्कृष्टम् ॥ २२॥

त्रयोविंशी।

आ त्वां जिघर्मि मनेसा घृतेनं प्रतिक्षियन्तं सुर्वनानि विश्वां । पृथुं तिरुश्चा वर्यसा बृहन्तं व्यक्तिष्टमन्नै रभुसं दशानम् ॥ २३ ॥

पुठ मृदमभिज्ञहोति। आत्वा जिवमि। त्रिष्टुभावामेय्या। 'घृ क्षरणदीह्योः'। आजिवामि आसिञ्चामि त्वां घृतेन। मनसा श्रद्धाप्रोत्कण्ठितेन। प्रतिक्षियन्तं भुवनानिविश्वा प्रत्येक्षो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि। पृथुं तिरश्चा महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा। वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तम्। 'इतो वा अयमूर्ध्व रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भन्वति' इत्येतद्भिप्रायम्। व्यचिष्ठं व्यञ्चनवन्तम्। अवकाशन्वन्तं अत्रे रभसम्। 'रभ राभस्ये'। अत्रेष्ट्तितिदिभः क्षित्तेरुत्सान् हवन्तम्। बहुभिर्ण्यत्रेः क्षित्तेर्गस्य शक्तिपरिहाणं भवतीत्येन्तद्भिप्रायः। इशानं दर्शनीयं दर्यमानं वा। अदृष्टा अन्या देवता अयं तु दृश्य दृति॥ २३॥

म० 'उपविश्य मृदमभिजुहोत्या ला जिघमीति व्यतिष-क्ताभ्यामृग्भ्यामाहृती सुवेणाश्वपदे' (का० १६। २। २२)। अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृद्मि अश्वपदे मृतिपण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा ला आ विश्वत इति ऋगभ्यां व्यतिषक्ताभ्यां सुवेणाहुती हे जुहोति व्यतिषङ्ग-श्रैवम् । आला जिघमीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्यत्तरस्या उत्त-रार्धं पठिलैकाहुतिः । आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठिला द्वितीयाहुतिरिति । गृतस-मदद्धे अप्रेय्यो द्वे त्रिष्टुमौ । हे अप्रे, मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन वृतेनाज्येन कृला लामाजिघर्मि आसिश्वामि दीपयामि वा । 'घू क्षरणदीह्योः' भ्वादिः । कीदृशं लाम् । विश्वानि भूव-नानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं । 'क्षि नि-वासगत्योः' तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरो-ऽच्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगचनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्ण वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेतः सिञ्चति धूम एं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति वहुदेशव्याप्तिः। वयसा वयउपल-क्षितेन कालेन । वृहन्तमिति वहुकालव्याप्तिः । देशकालानव-च्छिन्नामित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्या-स्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इतीष्ठन् 'विन्मतोर्छक्' (पा०५।३।६५) इतीष्ठनि परे मतुपो छक् । अनैः रमसं 'रम राभस्ये' घृतायत्रैः सोत्साहम् अनेकात्रैहतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः । तथा दशानं दर्शनीयं दश्यमानं वा । अन्ये देवा अदस्या अयं तु दस्यत इति भावः । दशेः शाननप्रखयः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

आ विश्वतः प्रत्यर्भ्यं जिघम्थेर्<u>श्वसा</u> मनसा तज्ज्ञेषेत । मधिश्रीः स्<u>ष्टह</u>यद्वेणीं अप्रिनी<u>भिमशें त</u>न्तुा जभीराणः ॥ २४ ॥

उ० आ विश्वतः आजिद्यमिं आसिञ्चामि त्वां विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रतिगतं महाभाग्येन । यतः अरक्षसा मनसा तज्ज्येत अकुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्धविर्ज्ञेषेत भक्षयतां। यस्त्वं मर्यक्षीः मर्थेमंनुष्येराश्रयणीयः स्पृहयद्वर्णः स्पृहणी- यवर्णश्च । अग्निरिति साभिन्नायम् 'अग्निर्वे देवानां मृदुहृद्द- यतमः' इत्यादि गुणख्यापनार्थम्। नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः। नचाभिमशेनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भु-राणः। 'जभज्भी गान्नविनामे' इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥

म्० अहमिमाजिघिम समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च। किंभूतम्। विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मत्या प्रतीयमानम्। सोऽिमः रक्षसा क्रीयरहितेन अकुष्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवताम् । प्रार्थनायां लिङ् । कीहशोऽग्निः । मर्यश्रीः मर्येर्मनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्येराश्रयणीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृह्णीयो वर्णो रूपं यस्य । यजमानैः स्पृहणीयरूप इस्पर्थः । अभिम्श्यत इस्पिम्मृट् न अभिमृश्यते नाभिमृट् तस्यै नाभिमृशे । चतुर्थां तृतीयार्थे । तनोविंशेषणम् । नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तु-मयोग्यया दाहकलात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत इति जर्भुराणः 'जिमज्भी गात्रविनामे' इतस्त-तश्च गच्छन् ज्मेरीणादिक उराणप्रस्ययः । ईदृशमिन्नमाजिष्म्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी ।

परि वार्जपतिः कृविर्मिर्हेव्यान्यंक्रमीत्। द्ध-द्रत्नानि दाञ्जुषे ॥ २५ ॥

उ० परिलिखति । तिस्भिराग्नेयीभिर्गायण्यनुष्टुब्जग-तीभिः । परि वाजपितः अग्निः । नानादेवत्यान्यपि ह्व्यानि हवींपि परि अक्रमीत् । परिक्रमणं भक्षणार्थम् । वाजपितः अन्नस्य पितः । कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन्हवीं ध्यक्रमीत् । दुधत् ददत् । रत्नानि रमणीयानि धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥

म० 'अभ्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति वहिर्वहिरुत्तरयोत्तरयेति' (का० १६। २। २३)। अस्यार्थः। अभ्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया वहिर्वहिः-प्रदेशे यथा तथा। परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परिलेति तद्वहिर्द्वितीयं लमम इति तद्वहिस्तृतीयमित्यर्थः। आम्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा। अयममिहं व्यानि नानादेवत्यानि हवीषि पर्यक्रमीत् परिकान्तवान्। परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकर्णमित्यर्थः। कीदृशोऽग्निः। वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पाल्यत्याः। किवः कान्तदर्शनः। किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत्। दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन्। 'दाश्च दाने' अस्य धातोः 'दाश्वान्साह्वान्-' (पा० ६। १। १२) इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः। दाशति दत्ते स्म इति दाश्वान् तसौ दाशुषे। दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि। 'दुधान् विधारणे पुष्टौ दाने' इति कल्पद्वमोक्तेः॥ २५॥

षड्विंशी।

परि त्वामे पुरं व्यं विष्र्ंसहस्य धीमहि। धृषद्वर्णं द्विवेदिवे हुन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६॥

उ० परि त्वामे परीत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः ध्यायतिरयम् संप्रसारणं तु छान्दसम्।परि सर्वतो ध्यायामः त्वा त्वाम् हे अमे, पुरं पुररूपेणावस्थितम्। अमिः सहस्यो हि पुरोरक्षको भवति । वयं विष्रं मेधाविनं ब्राह्मणजाति वा । सहस्य। सहस्र बले भवः सहस्योऽग्निः। सहि बलेन मध्यमानो जायते तस्य संबोधनं हे सहस्य, धषद्वणं प्रसहनरूपम् दिवे-दिवे अहन्यहिन । हन्तारं बाधितारम्। भञ्जरावताम् भञ्जर-मनवस्थितं मनो येषां ते भञ्जरावन्तः तेषां भञ्जरावताम् । अनवस्थितिचत्तवृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

म० आमेय्यनुष्टुप्यायुद्द परीत्युपसर्गस्य धीमहीलनेन संवन्धः । सहस्य सहित बले भवः सहस्यः बलेन मध्यमानस्य जायमानलात्तत्संबोधनं हे सहस्य हे अमे, वयं ला लां परिधीमिह सर्वतो ध्यायामः । ध्यायतेः संप्रसारणं छान्दसमित्युक्तम् । कीदृशं लाम् । पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आमेय्यादिपुराणां रक्षकलात्, यद्वा पिपर्ति पालयतीति पूर्त्तम् । 'पृ पालनपूरणयोः' किप् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इति उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं 'विधृषा प्रागल्भये' अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रस्ययः । धृष्णोतीति धृषन् प्रगल्मो वर्णो यस्य तम् । असह्यरूपमित्यर्थः । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गरावतां हन्तारं भङ्करं भङ्जनीयं पापं तयेषामस्ति ते भङ्करावतो विधातका राक्षसादयः । यद्वा भङ्करमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्करावनतोऽनवस्थितचित्तवृत्तय-स्तेषां विनाशयितारम् । भङ्करावतामिति संहितायां दीर्घः॥२६॥

सप्तविंशी।

त्वमेग्ने सुभिस्त्वमाशुरुक्षिणस्त्वमुद्भ्यस्त्वमद्भन्-स्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७॥

उ० व्वमभे हे भगवन्नभे, त्वं द्युभिरहोभिनिमित्तभूतेर्म-थ्यमानो जायसे। त्वमेव आग्रुग्रुक्षणिः आग्रु शीघ्रं ग्रुचा दीस्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आग्रुग्रुक्षणि-रुच्यते । त्वं अद्यश्च विद्युदात्मना जायसे । त्वमश्मनः पाषा-णात्परिजायसे । त्वं वनेभ्यः अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे । त्वमोषधीभ्यो वंशादिभ्यो जायसे। त्वं नृणां मनुष्याणा-मित्रहोत्रिणां जायसे। तदुक्तम् 'पुत्रो ह्येष सन्स पुनः पिता भवति' इति । हे नृपते नृणां पालियतः । शुचि-र्निषिक्तपाप्मा । अथापरो व्याख्यामार्गः । आशुञ्जक्षणिशब्दस्य पञ्चम्यर्थे प्रथमा। तथाच वाक्यस्य संयोगः। आ उपसर्गपूर्वः शोचितः सन्नन्तः। आञ्जञ्जक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे । योऽपि महं खलं वा निर्मध्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे। सर्वेषामनुम्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः। त्वमग्ने द्यभिर्जा-यसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे । एवं त्वमन्द्यः अइमनः वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिदींस इति योजना ॥ २७ ॥

म० आमेयी त्रिष्टुब् गृत्समदद्दश प्रथमान्त्याचेकादशाणीं

दितीयतृतीयौ दशाणां पादौ यदा तदा पहिरेष । तृतीयचतुर्यो दशाणों यदा तदा विराट्खाना त्रिष्टुप् । द्वौ वा वैराजो नवक- स्रेष्टुभश्व विराट्खानेत्युक्तः । अथ मन्त्रार्थः । हे तृपते तृणां पालक हे असे, खं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मध्यमानो जायसे । अतिदिनं मध्यस इत्यर्थः । यद्वा द्युभिः स्वर्गेः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे । समाग्रुग्रुक्षणिः आद्वा भूमिं शीघ्रमेय शोषयिता, यद्वा आग्रु क्षिप्रं ग्रुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः, सनोति संभजते वा आग्रुग्रुक्षणिः । समझ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे । समस्मनः परि पाषाणस्योपिर पाषाणान्त-रसङ्घटनेन जायसे । सं वनस्पतिभ्योऽरणिकाष्ट्रभयो जायसे । समोषिधभयो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षणेन । सं तृणां मनुष्याणामित्रहोत्रिणां गृहे जायसे । 'पुत्रो होष सन् स पुनः पिता भवति'इति श्रुतेः । किंभूतस्सम् । ग्रुचिः ग्रुद्धिहेतुः । 'पुनः पाकान्महीसयम्'इति स्मृतेः ॥ २०॥

अष्टाविंशी ।

देवस्य त्वा सिवतः प्रमुवेऽश्विनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः स्वध्याद्वाप्तं पुर्गिष्यमङ्गि-रस्वत्यंनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक्षमजस्रेण भातुना दीर्घतम् । श्विवं प्रजाभ्योऽहि एसन्तं पृथि-व्याः सुधस्याद्विप्तं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्यंनामः ॥ २८ ॥

उ० खनति । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । पृथिव्याः सहस्थानात् अप्ति पश्च्यम् अङ्गिरसा तुत्यं खनामि । ज्योति-ष्मन्तं ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हे अग्ने, सुप्रतीकं सुमुखम् अजस्वेण अनुपक्षीणेन भानुना दीक्ष्या दीद्यतं दीप्यमानम् शिवं प्रजाभ्यः शान्तं प्रजाभ्यः अहिंसन्तं प्राणिनः पृथिव्याः सहस्थानाद्षि । अग्नि पश्च्यम् अङ्गिरसा तुत्यं खनामः २८

म् जंभ्या पिण्डं खनित देवस्य लेति' (का १६। २।२३) अभ्या कृला पिण्डं परितः खनित कण्डिकया। देवस्य ला व्याख्यातम्। पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अलिष्टिच्छन्दः। अहं पृथिव्याः सभस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमित्रमित्रित्स इव खनामि। कीहशमित्रम्। ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम्। हे अमे, ईदशं लां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः। कीहशम् । सुप्रतीकं सुमुखम् । अजलेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रिश्मना दीवतं दीप्यमानम्। छान्द्सो थातुः। प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिं-सन्तं हिंसामकुर्वन्तम्। पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

अपां पृष्ठमस्ति योनिर्गेः संमुद्रम्भितः पिन्व-मानम् । वर्धमानो महाँ२ ऽआ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९॥ उ० पुष्करपणं कृष्णाजिनोपरिष्टात्स्थापयति। अपां पृष्ठम्। स्वराद्द पङ्किः। यतः अपां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात्। योनिः स्थानं च अग्नेः अद्मर्थस्य पिण्डस्य। अतस्त्वां व्रवीमि। समुद्रमिभतः पिन्वमानम्। उपपद्विभक्तिर्द्वितीया। समुद्रस्थोदकस्य इतश्चेतश्च सिञ्चतः। त्वं वर्धमानो महान् भव। आ च पुष्करे आसीद च पुष्करे उदके। स हि तस्य योनिः। आकारः आकृष्य व्याख्यातः। चकारो भिन्नक्रमः। विमार्षि एनं चतुर्थेन पादेन। दिवो मात्रया घुलोकस्य परि-माणेन। वरिम्णा उरुत्वेन च प्रथस्व वर्धस्व॥ २९॥

म व 'कृष्णजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठ-मिति' (का॰ ६। २। २४)। अस्यार्थः। मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्यीवसत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्र-यात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पद्धिः । आयौ दशकावन्त्यावेकादशकाविति स्यक्षराधिका पश्चिः खराटपङ्किः । द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण, लमपां जलानां पृष्ठमिस उपर्यवस्थानात्। अभेः अस्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि । समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं श्रीतिकरम् । यद्वा पिन्वमानमिति समद्रविशे-षणम् । पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुद्कमभितः वर्धमानं सत महत् प्रभूतं भवेति शेषः । वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यस्य-इछान्दसः । पुष्करे जले आसीद च । यद्वा पुष्करे आ सम-न्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं लमसि । 'विमा-र्छ्यनिद्दिव इति' (का० १६।२।२५)। एनत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्ण, दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुलेन लं प्रथस्व विस्तृतं भव । उरोभीवो वरिमा तेन 'प्रस्थरफ-' (पा० ६ । ४ । १५७) इलादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

शर्म <u>च</u> स्थो वर्म <u>च</u> स्थोऽिच्छद्रे बहुळे <u>च</u>मे। व्यचेस्वती संबेसाथां भृतम्धि पुरीष्युम् ॥ ३०॥

उ० उमे ऋष्णाजिनपुष्करपणें अभिमृशति अनुष्टुब्भ्याम्। शर्म चं स्थः यो युवां शरणं च भवथः संहननं च। अच्छिद्दे सकले बहुले महाप्राणे च। उमे अपि ते युवां ब्रवीमि। व्यचस्वती अवकाशवती भूत्वा संवसाथाम् आच्छाद्यतम्। आच्छाद्य च भृतं विभृतम्। अग्नि पुरीष्यं पशव्यम्॥ ३०॥

म० 'आलभत उमे शर्म च स्थ इति' (का॰ १६।२। २३)। ऋग्द्रयेन ऋणाजिनपुष्करपणें सहैव स्पृशेदिति स्त्रार्थः। ऋणाजिनपुष्करपणेंदेवत्ये द्वे अनुष्टुमों। हे ऋणाजिनपुष्करपणें, उमे युवां शं च स्थः अमेः सुखकारिणी अपि भवथः। वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः। चौ समुचये। कीहशे युवाम्। अच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीणें व्यचसती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्यः। तद्वती अवकाशवती। तथाविधे

युवां पुरीष्यं पशव्यमित्रं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । 'वस आच्छादने' अदादिः । आच्छाय चान्निं मृतं बिमृतं धारयतम् । विभर्तेः 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २।४।७३) इति शपो छक् ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

संवंसाथा ्रस्वविदासमी <u>ची उरसात्मनी । अप्रि-</u> मन्तर्भी ट्रब्यन्ती ज्योतिष्मन्तम जेस्रुमित् ॥ ३१ ॥

उ० संवसाथाम् आच्छादयतमेनमप्तिं पिण्डरूपम् । स्वविदा । यज्ञसूर्यदेवाहर्वचनः स्वःशब्दः । स्वविति स्ववित् स्वविदा रूपेण । यद्वा द्विचचनस्य स्थाने आकारः स्ववि-दीभूत्वा । यद्वा स्वर्गविदो भूत्वा । समीची समाने संगते प्कचित्ते भूत्वा । उरसात्मना च । किंच अग्निपिण्डमन्तर्भ-ध्यतः भरिष्यन्ती धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजसम् अजुप-श्रीणम् । कुरुतमिति शेषः । इदिति पादपूरणः ॥ ३१ ॥

म० हे कृष्णाजिनपुष्करपणें, ज्योतिषान्तं तेजसिनमज-समित् निरन्तरमेवानिमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारिययन्ती युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणानि संवसायां सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् । खर्विदा विभक्तेराकारः । खर्वित्त इति खर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाच्यो । खःशब्दः खर्गछाभ-साधन इत्यर्थः । तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते । एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अर्थर्वा त्वा प्रथमो निर्-मन्थद्गे । त्वामंग्रे पुष्करादध्यर्थर्वा निर्मन्थत । मुर्ग्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

उ० पिण्डमिममुशति । पुरीष्योऽसि पश्चयस्त्वमसि विश्वमराः सर्वस्य धारकः पोषको वा अथर्वा त्वा च प्राणः । त्वां प्रथमो निरमन्थत् मथितवान् हे अग्ने, पिण्डं हरित पिङ्क्तराग्ने-यीभिः। तत्र तिस्तो गायच्यः हे त्रिष्ठभौ एका बृहती । त्वाममे त्वां हे अग्ने, पुष्करादुदकात् अधि सकाशात् अथर्वा अतनवान् प्राणी निरमन्थत निर्जनितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणो-ऽथर्वा' इति श्रुतिः । मुश्नों विश्वस्य वाघतः । वाघत इति ऋत्विङ्कामसु पिटतम् । वाघतस्तु मुर्भः शिरस्तः अरण्योर्जन-यति सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥

म् 'पिण्डं पुरीष्योऽसीति' (का० १६। २। २०)।
प्रतिष्ठा गायत्री अष्टी सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः।
अग्निदेवत्या। हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पश्च्योऽसि। विश्वभरा असि
विश्वं सर्वं जगद् बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभराः। असुनप्रत्ययः। हे अग्ने, प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाष्ट्य
ऋषिः प्राणो वा ला लां निरमन्थित्वः शेषेण मिथतवान्। 'पाणिभ्यां
२५ य० उ०

परिगृह्णा वेनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः सामिस्लामम इति पड्मिः सर्वर्ण् सकुद्धला पुष्करपणे निद्धातीति' (का॰ १६।२।२८)। दक्षिणेनाभि धृलोभाभ्यां कराभ्यां सर्व पिण्डं लामम इति पड्चेन सकुद्धृहीला पुष्करपणे स्थाप्यतीति सूत्रार्थः। अमिदेवलास्तिलो गायत्रयो भरद्वाजदृष्टाः। हे अमे, अथर्वा प्राणः पुष्कराद्धि उदकात्सकाशात्त्वां निरमन्थत निःशेषेण मथितवान् । 'आपो वे पुष्करं प्राणोऽथर्वा' (६।४।२) इति श्रुतेः। वाघत इति ऋ लिङ्गमसु पठितम्। विश्वस्य सर्वस्य जगतः संबन्धिनो वाघतः ऋ लिष्मस्य । यद्वा क्ष्माबहुवचनार्थे। विश्वे सर्वे वाघत इत्ययः। यद्वा विश्वस्य वाघतः । किष्कात्पुष्करात्। मूर्भः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। मूर्भः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ पर्णमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात् । सूर्भः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ पर्णमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ पर्णमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्। १ विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करात्।

त्रयस्त्रिशी।

तम् त्वा द्ध्यङ्कृषिः पुत्र हेधे अर्थर्वणः । वृत्रहर्णे पुरन्द्रम् ॥ ३३ ॥

उ० तमु त्वा। अत्राप्युकार एति सिक्षधे उत्तरेणेत्युकारः। तमेव त्वां दृष्यङ् नामा ऋषिर्मन्नाणां दृष्टा। पुत्र ईधे। अथर्वणः। व्यवहितोऽत्र संबन्धः। अथर्वणः पुत्र ईधे। 'इन्धी दीसो' आदीपयित । कथंभूतं त्वामादीपयित । वृत्र-हणम् पापमनो हन्तारम्। पुरन्दरम् असुरपुरां च दारियतारं वा। 'दृष्यङ् आथर्वणः' इति श्रुतिः॥ ३३॥

म० हे अमे, अथर्वणः ऋषैः पुत्रः दध्यङ्गमक ऋषिः तमु ला। उएवार्थे। तमेव लाम् ईघे प्रज्वालितवान्। कीदशं लाम् । वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम्। 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु हनः' इति (पा० ३। २। ८७) किप्। पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसंब-निधनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम्। 'वाचंयमपुरन्दरी न' (पा० ६। ३। ६९) इति खशि निपातः॥ ३३॥

चतुस्त्रिशी।

तम् त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम्। धनंजय एरणेरणे ॥ ३४॥

उ०तमु त्वा तमेव त्वां पाथ्यो वृषा। 'मनो वै पाथ्यो वृषा' इति श्रुतिः। मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते। तदुक्तम् 'मनसेवानुदृष्टव्यम्' इति । 'मनसाभिल्प्य स्त्रियां रेतः सिञ्जति' इति वृषा मनः समीधे संदीपयति। दस्युष्ट्-तमम् शत्रुह्नमृतमम् धनस्य जेतारम्। रणेरणे संग्रामेसंग्रामे ॥३४॥

म० पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथिति अन्तिरिक्षे हृदयाकारो भवः पाथ्यः 'पाथोनदीभ्यां ड्यण्' (पा॰ ४।४।१११) इति पाथःशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः। टिलोपः।

वृषा सेका मनः हे अग्ने, ला लां समीधे संदीपयति । मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथ्यः । 'मनसैवानुद्रष्ट्यम्' इति श्रुतेः। 'मनसैवाभिल्ख्य स्त्रियाएं रेतः सिञ्चति' इति । वृषा हि मनः। 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (६।४।२।४) इति श्रुतेः। कीदशं लाम् । दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा०८।२।७) इति नलोपे दस्युहन्तम इति प्राप्ते 'नाद्धस्य' (पा०८।२।१७) इति तमपो नुडागमः। अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम्। रणेरणे धनज्ञयं तेषु तेषु संप्रामेषु धनस्य जेतारम्॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

सीद होतः स्व ई लोके चिकित्वान्सादयां युज्ञ १५ सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान्ह्विषां य<u>जा</u>स्यप्ने वृह-द्यर्जमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

उ० सीद होतः। सीद उपविश हे होतः अग्ने, स्व उ लोके। उकारो विनिश्चयार्थीयः। स्वकीय एव लोके कृष्णा-जिने। चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टाधिकारः स्वमधिकारं जानानः। किंच साद्या यज्ञम् स्थापय च यज्ञं त्वं सुकृ-तस्य साधुकृतस्य कर्मणः योनौ स्थाने कृष्णाजिने। 'कृष्णा-जिनं वै सुकृतयोनिः' इति श्रुतिः। यज्ञे हि तन्यमाने अवघातः पेषणं सोमनिधानं च कृष्णाजिने एव भवतीत्येतद्भिप्रायमे-वमुच्यते। यश्च त्वं देवावीः देवानामवनशीलः तर्पणशीलः देवान्हविषा यजासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि। हे अग्ने, बृहत् महत् यजमाने वयः आयुरन्नं वा धाः धेहि॥ ३५॥

म्० आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने, खे उ लोके । उ एवार्थे । खकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये लं सीद उपविद्या । कीदृशस्त्वम् । चिकित्वान् चेतनवान् खाधिकारं जानन् । किंच सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं साद्य स्थापय । 'अन्ये-षामि हर्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां कियापदस्य दीर्घः । यज्ञे कियमाणेऽवघातपेषणसोमनिधाना-दीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः 'कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः' (६ । ४ । २ । ६) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यतो देवावीः देवानवित प्रीणातीति देवावीः लं हिवषा हृत्येन कृत्वा देवान् यजासि यजसि । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । पूज्यसि अतो यज्ञमाने वृहन्म-हृद्ग्य आयुर्षां वा धाः धेहि । दधातेर्छुहि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडमावः ॥ ३५ ॥

षद्त्रिंशी।

नि होता होतृषदेने विदानस्त्वेषो दीदिवाँ२

ऽर्थसदत्सुदर्धः । अद्ग्धित्रतप्रमित्विसिष्ठः सह-स्नम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

उ० निहोता नीत्ययमुपसर्गाऽसदित्यनेनाख्यातेन संब-ध्यते । न्यसदत् निषण्ण उपविष्टः होता अग्निः । होतृषद्ने होता यस्मिन्सीदित तद्धोतृषद्नं तस्मिन् । विदानः जानानः स्वमधिकारम् त्वेषो दीप्तियुक्तः । दीदिवान् देदीप्यमानः । असदत् । सुदक्षः साधु क्षिप्रकारी । अद्ब्धवतप्रमतिः । अद्ब्धमनुपहिंसितं कर्म यश्च प्रकृष्टा मितः स एवमुच्यते । विसष्टः वस्तृतमः । यश्च सहस्रंभरः सहस्रं विभर्तीति सहस्रंभरः सर्वहितः । ग्रुचिजिद्धः ग्रुचिजिद्धा यस्य स ग्रुचि-जिद्धः योयं नानादेवत्यानि हवींपि अभ्यवहरति नचोच्छो-पयति स ग्रुचिजिद्ध इति शक्यते वदितुम् । अग्निरिति विस्मित इवाचष्टे ॥ ३६॥

म् अामेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । नित्युपसर्गेऽसद्दिल्नेन संवध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसीदत् । होता यस्मिन् सीदति तद्भोतुषद्नम् । होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यग-पंविष्टवान् । कीदशोऽभिः । होता देवानामाह्याता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । लेषः 'लिष दीप्तौ' पचायच् लेषतीति लेषः दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् 'दिवु कीडादौ' अस्मात् क्षसुः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः। 'लोपो व्योर्विले' (पा० ६। १। ६६) इति वलोपः । होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधुकुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धवतप्रमतिः 'दम्भु वधे' अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धवतः प्रकृष्टा मतिर्वुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्ध-श्रासावप्रमतिश्रेति सः । तथा वसिष्टः वसति खस्थान इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तृतमः । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (पा॰ ६। ४। १५४) इतीष्ट्रिन परे तृचो लोपः । सहसंभरः सहसं सर्वजनं विभर्ति पुष्णातीति सहस्रंभरः । शुचिजिह्नः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः । नानादेवत्यानि हवींच्य-भ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

स्भूमीद्स्य महाँऽअसि शोचस्य देव्वीत्मः। वि-धूममंत्रे अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥३०॥

उ० संसीदस्व । है अग्ने, संगत्य सीदस्व । यतः त्वं महानिस । शोचस्व दीप्यस्व । यतस्त्वं देववीतमः अतिशयेन देवानामाप्यायिता । विस्च च विमुद्ध च विध्मम् अरुषम् अरोचनम् मियेध्य । यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसोपकर्षः । हे प्रशस्त्रहक्षण । दर्शतम् दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिंचति धूमं सामुत्र वृष्टिभेवति' इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ म्० आमेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा । तृतीयो द्वादशाणें डिन्ये-ऽष्टाणीः । मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः । हे मियेध्य हे मेध्य । यिश्वय यज्ञाह हे प्रशस्त उत्कृष्ट अमे, लं संसीद्ख पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्तं महानिस अनेककतुहेतुलात् । स लं शोचख 'शुच दीप्तां' दीप्यख । कीदशस्त्वम् । देववीतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्त्यादौं' किप् । अतिशयेन देववीः देववीतमः । किंच दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं विस्रज विमुद्य । वीत्युपसर्गः स्रजेलनेन संबध्यते । 'इतो वा अयमूर्ध्वं प्रे रेतः सिद्यति धूम् ए सामुत्र वृष्टिभवति' इति श्रुतिः ॥ ३०॥

अष्टत्रिंशी।

अपो देवीरुपस्<u>ज</u> मधुमतीरयक्ष्मार्य प्रजाभ्यः । तासामास्थानादुजिहतामोषधयः सुपिष्पुलाः ॥३८॥

उ० अवटे अप आसिञ्चति । अपो देवीः अब्देवत्या बृहती । विधूमममे अरुषं मियेध्येत्यानन्तर्यादग्निरुच्यते । द्यौर्वा अपो देवीरुपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः मधुमती रसवतीः आरोग्यदातृकाः अयक्ष्माय प्रजाभ्यः । यक्ष्मा व्याधिः भाव-प्रत्ययलोपः । अयक्षमत्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः । तासां भूमिगतानाम् अस्थानात् अधिष्ठानात् । उज्जिहताम् उद्गच्छन्तु । ओषधयः सुपिष्पलाः साधुफलाः । पिष्पलं फल-मुच्यते ॥ ३८ ॥

म० 'अपः श्वन्नेऽवनयस्यपो देवीरिति' (का॰ १६। ३। २)। मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति । अब्देवस्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा । द्वितीयो द्वादशाणींऽन्ये त्रयोऽष्टाणी यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वचींऽमें इति संबोधनमध्याहियते । द्यौरध्वर्ची संबोध्यते । हे अमे, यद्वा हे यौः, यद्वा हे अध्वर्यो, देवीः देवनशीला अपः उपस्ज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च । कीहशीरपः । मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः । किमर्थम् । प्रजाभ्यः अयक्ष्माय । पञ्चमी षष्ट्यर्थे । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्य प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपाद्स्मात् खननप्रदेशात् । ओषधयः आ समन्तादुजिहतामुद्गच्छन्तु । कीहश्य ओषधयः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

सं ते वायुमीत्रिश्वा दधात्तानाया हर्दयं यद्वि-केस्तम् । यो देवानां चरसि घ्राणयेन कसौ देव वर्षडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९॥

उ० वायुना संद्धाति । सं ते वायुः । त्रिष्टुप् । अर्धर्चः पार्थिवोऽर्धर्चो वायुदेवत्यः । संद्धातु तव मातरिश्वा वायुः पृथिवी । उत्तानायाः सत्या यदेतत् हृदयमवटरूपेण । विकस्तं विकसितम् । वायुरुच्यते । यो देवानाम् यस्त्वं

देवानां चरसि प्राणयेन प्राणत्वेन । थकारो भावप्रत्ययार्थकः। हे देव, तस्मै कस्मै प्रजापतये तुभ्यम् इयं पृथिवी वषडस्तु वषद्कृता भवतु । 'नोहैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथेषा' इति श्रुतिः ॥ ३९ ॥

म० 'सं त इति वातमपक्षिपति' (का॰ १६।३।३)।
पिण्डगतें वायुं प्रेरयति। त्रिष्ठुप् अर्ध पृथिवीदेवत्यमर्ध वायु-देवत्यम् । हे पृथिवि, उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावररूपेण विकसितम्। इडभाव आर्षः (पा॰ ७।२।३४)। तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्षरोतु । कीदशो वायुः । मातिरेश्वा मातर्यन्त-रिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा । एवं पृथिवीमुक्ला वायुमाह । हे देव, द्योतनादिगुणयुक्त वायो, यस्लं देवानामभ्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरित प्राणानां भावः प्राणथं । भावे छान्दसस्थल्प्रत्ययः । कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषदकृता भवतु । 'नो हैतावत्यन्यान् हुतिरिस्ति यथैषा' (६।४।३।४) इति श्रुतेः ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वर्रूथमासदृत्स्वः। वासो अग्ने विश्वरूप्रश्नंव्ययस्य विभावसो ॥४०॥

उ० आस्तीर्णयोरन्तरानुदृह्णाति । सुजातो ज्योतिषा । अनुष्टुबाग्नेयी । अयमिशः सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा सह संयुक्तः । शर्म शरणम् वरूथं वरणीयम् गृहम् आ असदत् आसीदतु । स्वः स्वर्गाख्यम् । योक्रेणोपनहाति । वासो अमे । हे अमे विभावसो विभूतधन, वासो विभूतयः । विश्वरूपं विचित्रम् । संव्ययस्य । 'ब्येज् संवरणे' परिधत्स्व ॥ ४० ॥

म० 'आस्तीणंयोरन्तानुदृह्णाति सुजात इति' (का० १६ । ३ । ५) अस्यार्थः । आस्तीणंयोः कृष्णाजिनपुष्करपणंयोः प्रान्तानुर्ध्वमादत्त इति । अमिदेवत्यानुष्ठुप् द्वितीयो नवाणः । सुजातः सुष्टृत्पन्नोऽयमिमः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु । 'तिवृता मुजयोक्रेणोपनह्यति वासो अम इति' (१६ । ३ । ६) । उद्गृहीतात्कृष्णाजिनपुष्करपणंयोरन्तान्मुजयोक्रेण बम्नात्युत्तरा-धिनेति सूत्रार्थः । हे विभावसो, विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसः तत्संबोधनं हे विभावसो हे अमे, विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्नं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्ख । 'व्येक् संवर्ण' अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

उद्घे तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया। दृशे चे भासा बृह्ता सुशुकनिरामे याहि सुश्स्तिमिः ४१ उठ अथेनमादायोतिष्ठति । उदु तिष्ठ आग्नेयी वृहती । उत्तिष्ठ । उकारः पादपूरणः । हे स्वध्वर सुयज्ञिय, तत उत्थाय अव पालय नोऽसान् । देव्या धिया देव्या बुद्धा । किंच । दशे च दर्शनाय असाकम् भासा वृहता सुग्रक्षनिः साधु सुग्रुचा संदीप्तः । आयाहि आगच्छ । हे अग्ने सुशस्तिभिः साधुशिष्ठरेषेः ॥ ४१ ॥

म० 'उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति' (का॰ १६।३। ७)। तं पिण्डं गृहीलोत्तिष्ठेदिति सृत्रार्थः। अमिदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोद्देश । तृतीयो द्वादशाणः अन्ये अष्टाणाः । हे स्वध्वर, शोभनोऽध्वरो यश्चो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक, हे अमे, उत्तिष्ठ । उ उत्तिष्ठेव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया थिया कीडापरया बुद्धा नोऽस्मानव पालय । 'क्ष्यचोऽतस्तिष्टः' (पा॰ ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । किंच हे अमे, सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह । यद्वा साधुकिष्ठेरश्चैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् । बृहता भासा प्रौढेन तेजसा। दशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम् । 'दशे विख्ये च' (पा॰ ३। ४।११) इति पश्यतेस्तुमर्थो निपातः। कीदशस्त्वम् । सुग्च-किनः साधु ग्रुचो रश्मीन्वनित संभजित सुग्रुकिनः। रिनमप्रसा-रक् इत्यर्थः। आ अमे याहीति पदच्छेदः॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

्र कुर्ध्व कु षु ण कुतये तिष्ठा देवो न संविता। कुर्ध्वा वार्जस्य सनिता यदुश्विभिवीघद्भिर्वि ह्वयां-महे ॥ ४२ ॥

उ० अथेनमित अर्ध्व प्राञ्चं गृह्णाति। अर्ध्व अपुण वृहती आग्नेयी। अर्ध्वस्तिष्ठ। असू पादपूरणे। नः अतये अस्मा-कमवनाय। कथमूर्ध्वस्तिष्ठ। देवो न सविता। नकार उपमा-र्थायः। देव इव सविता अर्ध्वः स्थितः वाजस्यान्नस्य सविता संभक्ता। भविष्यसीति शेषः। यदक्षिभिः यस्मादक्षि-भिर्म्यक्षकेर्द्वव्याणां रिहमिभः। वाघिद्धः हविषां वोद्धभिः सहितम् विह्वयामहे विविधमाह्ययामः। तदूर्ध्वस्तिष्ठेति संबन्धः॥ ४२॥

म० 'ऊर्ध्वबाहुः प्राश्चं प्रगृह्णात्यू के षुण इति' (का॰ १६।३।८)। प्रसारितवाहुः प्राश्चं पिण्डं गृह्णाति । अग्निदेवलो-परिष्टाहृहती कण्वदृष्टा । चतुर्थः पादो द्वाद्शाणाँ इन्ये त्रयो-इप्टाणाः सोपरिष्टाहृहती । हे अग्ने, नो इस्माकमृतये रक्षणाय कर्ध्व क सु तिष्ठ कर्ध्व एव सुतरामवस्थितो भव । 'द्व्यचो इत-स्तिहः' (पा॰ ६।३।१३५) इति दीर्घः। तिष्ठा इत्यत्र 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा॰ ८।४।२७) इति न इत्यत्र णत्म । क इव । देवो न सविता । न इवार्थे। सविता । देव इव । यथा सविता देव कर्ध्वः सन्नस्मानवित तद्दत् स लमूर्धः सन् वाजस्य सनिता भव अन्नस्य दाता भवेति शेषः। 'षणु दाने'। यद्यस्मात्का-

रणात् अञ्जिभिमंन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाषद्भिः हव्यवाहकैर्कृतिभिः सह ला विह्नयामहे विविधमाह्नयामः तस्माद्र्ध्वं एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यिष्ठिनस्तैः । यहा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रिदमिभः सहितं लां विह्नयामहे । कीट्यैरिजिभिः । वाषद्भिः हविषां वोद्भिः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

स जातो गर्भी असि रोदेखोरमे चार्विर्श्वत ओर्षधीषु । चित्रः शिशुः परि तर्मा प्रयक्तूनप्र-मात्रभ्यो अधि कर्निकदुद्गः ॥ ४३ ॥

उ० अश्वमिमम्त्रयते। स जातो गर्भः। त्रिष्टुप् अङ्गीकृत्याश्वं स्ताति। अध्माहारव्यवहितपद्मायो मन्नः। यस्त्वं
रोदस्योः द्यावापृथिव्योगेभां जातोऽसि। यश्च त्वं हे अग्ने,
चारः शोभनः विभृतः। 'हमहोभेंश्छन्दसि' इति हकारस्य
भकारः। ओपधीपु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु
भवसि। यश्च त्वं चित्रो नानारूपः शिद्युः शंसनीयः। परितमांसि अक्तून् रात्रीः अतिरोचसे स त्वं मातृभ्यः अधि।
ओपधिवनस्पतिभ्यः सकाशात्। कनिकदत् अत्यर्थं शब्दं कुवन्
गाः प्रयाहि॥ ४३॥

म० 'अवहत्योपरिनामि धारयन्नश्वप्रमृतीनभिमन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो भवेति' (का॰ १६।३।९)। पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान्स जात इत्यावृत्कमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पद्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति स्त्रार्थः । अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । अश्वमग्नी-कृत्य स्तौति । हे अमे, स लं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सनि-दानीं जातोऽसि । कीदशस्लम् । चारुः शोभनः पूज्यः । ओष-धीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावणीभिज्वीलाभिविंचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिद्यः शंसनीयो वा । अक्त्निति लिङ्गव्यखयः । अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिकदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ । 'इणो गा छुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः अडभावरछान्दसः 'छन्दिस छुडुड्डिटः' (पा॰ ३। ४।६) इति सर्वकाछे छुङ्। प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन संबध्यते। 'दाधर्तिदर्धर्ति–' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना कनिकद्<mark>दिति</mark> यङ्कुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

चतुश्रत्वारिंशी ।

स्थिरो भेव बीडुङ्ग आह्यभेव वाज्यवेन । पृथुभैव सुषद्स्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

उ० रासभमभिमञ्जयते। स्थिरो भव। उल्लिक् अनुष्टुब्बा स्थिरो भव निश्चलो भव। वीड्वङ्गश्च दढाङ्गश्च भव। आजुः शीघ्रश्च भव। वाजी वेजनवांश्च भव। हे अर्वन्, पदार्थ प्रति इयतीति अर्वा । पृथुः पृथुश्च भव । सुषदः स्वस्थेयश्च भव । यतस्त्वमग्नेः पुरीपवाहणः पुरीषं पश्चयं यवसं वह-तीति पुरीपवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥

म० रासभदेवलानुष्टुवुष्णिग्वा । इयित प्रतिपदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल, स्थिरः चलनरहितः सन् लं वीड्वन्नः दढकायो भव । वीड्वशब्दो दढार्थः । वीड्वन्यन्नानि यस्य सः । आग्रः वेगवान्सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थयो भव । सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्स सुषदः । कीदशस्लम् । पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांग्रुह्णा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पश्च्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः । 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युद्' (पा० ३ । २ । ६५) इति व्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

श्चिवो भेव प्रजाभ्यो मार्नुषीभ्यस्त्वमिङ्गरः। मा द्यावीपृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वन्-स्पतीन्।। ४५॥

उ० अजमभिमञ्चयते। शिवो भव। अनुष्टुप् बृहती वा। है अज, शिवः शान्तो भव। प्रजाभ्यो मानुषीभ्योऽधीय त्वम् है अङ्गिरः। 'अङ्गिरा वा अग्निराग्नेयोऽजः' इति श्रुतिः। मा च त्वं द्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापयेः। मा वान्ति-रिक्षं मा च वनस्पतीन्॥ ४५॥

म० अजदेवत्या पथ्याबृहती । अङ्गरोभिर्ऋषिभिः पूर्व संपादितत्वात् अङ्गसोष्ठवाद्वा अङ्गरा अप्तिः तत्संबोधनं हे अङ्गर अग्निरूप अज, मानुषीभ्यः मनोः संबन्धिभ्यः प्रजा-भ्योऽर्थे लं शिवः शान्तो भव । 'अङ्गरा वा अङ्गराप्तेयोऽजः' (६।४।४) इति श्रुतेः । किंच यावापृथिवी मा अभि-शोचीः मा संतापय । तथान्तरिक्षं माभिशोचीः । तथा वनस्प-तीन्माभिशोचीः ॥ ४५॥

षद्चत्वारिंशी।

त्रैतुं वाजी कर्निकद्त्रानेदद्र(संभः पत्नं । भर्त्त्राप्तं पुरा। वृष्वाप्तं वृष्णं भर्त्त्र्यां गभें एसमुद्रियंम् । अम् आयोहि वीतये ॥ ४६ ॥

उ० एतेषां पश्चनामुपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । प्रेतु वाजी । श्वयसाना महापिष्कः । अर्धर्चावश्वदेवत्यो । प्रकर्षेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः । किनकदन् अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् अयं च रामभोऽश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेणएत्वागच्छतु नानदत्। सोपहासमुच्यते । गर्दभरिटतेन सर्वा दिशो नादयन् रासभः परवा पतनशीलः । 'यदश्वस्य यज्जिष रासमं निराह तद्वासभे शुचं दधाति' हति श्रुतिः । भरन्निं पुरीष्यम् अयं चाश्वो

भरन्धारयन् आग्नं पुरीष्यं पश्च्यम् मा पादि मा विनश्यत् । आयुषः पुरा । आयुश्यब्देन शक्यात्र कर्माभिहितम् । यज्ञ- . संयोगेन हि अश्वादीनां स्तुतिः । आयुषः पुरा आसमासेः कर्मणः रासभ उच्यते । वृषा सेक्ता । अग्नं वृषणं सेक्तारम् । आहुतिपरिणाममभिन्नेत्योक्तम् । भरन्धारयन् । अपां गर्भम् अपां मध्येऽवस्थानाद्गभे उच्यते । समुद्रियम् 'त्रयो ह के समुद्रा अग्निर्यज्ञणां महाव्रतं साम्नां महदुक्थमृचाम्' इत्येतदः भिन्नायम् । तत्र भवः समुद्रियः । खरादाहरति । अग्ने आयाहि एकपदामेथी गायत्री । हे अग्ने, आगच्छ वीतये हविरुषः भोगाय ॥ ४६॥

म० 'धारयखेषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रेतु वाजी वृषा-मिमिल्यश्वलरयोरिति' (का॰ १६। ३। १०)। अश्वादीना-मुपरि पिण्डं धारयति तानस्प्रशन्त्रेतु वाजीत्यश्वोपरि वृषामि-मिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महापङ्किस्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्किः । आयावर्धचीवश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धची रासमदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ । वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं कुर्वन् । किनकदन् अलार्थं हेषितराब्दं कुर्वन् । यङ्ख्ग-न्तम् । रासभश्व प्रेतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् । नानदत् सोपहासमुच्यते । गर्दभरिटतेन सर्वा दिशो नादयन् । यङ्ख्य-न्तम् । कीदशो रासभः । पला पतनशीलः । 'पत्ल गतौ' इल्प-स्मात् 'अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति क्रनिप्। अश्वमन्त्रेः रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् । तथा च श्रुतिः 'यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासमे शुचं दधा-तीति' (६।४।४।७)। किंच अयमश्वः पुरीष्यं पशव्य-मिं भरन्धारयन् । आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं । मा पादि मा विनर्यतु । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवलिखर्थः । आयुःश<mark>ब्देन श्रुत्सा</mark> कर्मीक्तम् । यज्ञसंबन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः कियते । अथ रासः भमन्त्रः । वृषा सेक्ता रासभः अप्ति भरन्धारयन्सन् प्रैत इति शेषः । कीदशमिम् । वृषणं सेकारं फलाभिवर्षणसमर्थम्। आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् । जलमध्येऽवस्थाना-देवमुच्यते । मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्धूपं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवागिरूपेणोत्पन्नम् । यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुः दियः तम् । 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महावत कृ साम्नां महदुक्थमृचाम्' इति श्रुतेः । 'अप्त आयाहीत्याहृत्य खराच्छा-गस्पर्त एं सत्यमित्या निधानात्' (का॰ १६।३।१९) अम इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणा-जस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः। एकपदा गायत्री अमिदेवला। हे अमे, वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

ऋत्रं स्टामृत्रं स्टाम् प्रीविध्यमङ्गिर्खः इ.-रामः । ओवधयः प्रतिमोदध्वम् मिमृत्रं श्रीवमाय-

न्त<u>मभ्यत्रं युष्माः । व्यस्य</u>न्तिश्वा अनिरा अमीवा ैनिषीदं<mark>श्रो अप दुर्मति ज</mark>िह् ॥ ४७ ॥

🚜 😙 छागस्रोपरि धारयन् जपति । ऋतं सत्यम् ऋतमप्तिः सलमादिलः। यदि वा आदिल ऋतम् अग्नः सलम् उभय-क्रपमप्याहरामीति शेषः । अनद्धापुरुषमीक्षते अग्नि पुरीष्यं व्याख्यातम् । उपावहरति । ओपधयः प्रति । द्वाभ्यां त्रिष्टु-वनुष्टब्स्यामोषधिदेवताभ्याम् । द्वितीयोऽर्धर्च आग्नेयः । हे <mark>ओषधयः, प्रतिमोद्ध्वं प्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः</mark> अग्निम् । एतं शिवं शान्तम् आयन्तमभ्यत्र युष्माः युष्मान-भ्यागच्छन्तम् अत्रैव स्थितानाम् । एवमर्धर्चेनोपधीरुक्त्वा अथेदानीमग्निमाह । त्वमपि व्यस्पन् विक्षिपन् । विश्वाः सर्वाः । अनिराः। इरेत्यन्ननाम न भवति अन्नं याभिः सतीभिरतिवृष्टि-निदाबाशनिभिरितिगृह्यते विक्षिपन् अमीवा व्याधीन् निषीद निविशमानश्च नो अप दुर्भितं जिह नोऽस्माकं अपजिह अपनय दुर्मति दुर्बुद्धि नास्ति दुत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकाम् ॥४७॥

्र 🗝 अग्निदेवलं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यश- द्धाभ्यामादिखामी विवक्षितौ । ऋतमादिखः सखमिमः ताहगु-भयरूपमिमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति पुनर्वचन-मादरार्थम् । 'अनदापुरुषमीक्षते' पूर्ववदर्मि पुरीष्यमिति' (का० ९६ । ३ । १३ ।) । देविपतृकार्यविमुखोऽनद्धापुरुषस्तमध्वर्युरी-क्षते अभिषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः । आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्य-मनिमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः । 'उत्तरत आहवनी-यस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीणें परिवृत्ते प्राग्द्वारे पिण्डं निद-धात्योषधय इति' (का० १६ । ३ । १४) । उखासंभरणार्थ-मुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदशे परिवृते । उद्भृते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादशे सिकताव्याप्ते एतादशे इति स्त्रार्थः । त्रिष्टुवनुष्टुभावोषधिदे-वस्य । व्यस्यनित्यर्धर्चोऽमिदैवतः । हे ओषधयः, यूयमेतमि त्रतिमोद्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदशमिम् । शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानिममुखी-कृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्धर्चेनौषधी हक्लाथामिमाह । हे अमे, लमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मितं दुर्वुद्धि नास्ति दत्तं नास्ति हुतिमित्येवमादिकामपजिह अपनय । किं कुर्वन् । विश्वाः सर्वा अनिराः ईतीः अमीवा व्याधीश्व व्यस्यिन-रस्यन् । नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः । इरेखन्ननाम । अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी।

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत् पुष्पवतीः सुविष्पुलाः । अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नप्स्थमासदत् ॥४८॥ महे रणाय चक्षसे ॥ ५०॥

उ० ओपधयः । हे ओषधयः, एतमिशं गृह्णीत आदर-वृद्धः सुद्धः। पुष्पवृतीः सुपिष्पलाः । पुष्पवृद्धः शोभनफलाश्च भूत्वा । अयं हि वो युष्माकम् गर्भ ऋत्वियः ऋतव्यः प्राप्त-कालः प्रतं पुराणं शाश्वतिकम् संघस्यं सहस्थानमासीद्ति ४८

मo हे ओषधयः, एतमभिं प्रतिग्र÷णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । युयं कीहरयः पुष्पवतीः 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सु**पिष्पलाः** शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किंच ऋ वियः ऋतव्यः ऋतः प्राप्तोऽस्य 'छन्दसि घस्' (पा० १। १०६) इति कालप्राप्ती घस्प्रत्ययः । ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भी भूलाऽय-मितः प्रत्नं पुरातनं सथस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत् आसीदति ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

वि पार्जसा पृथुना शोश्चेचानो वार्धस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः । सुरामेणो बहुतः रामीण स्थामग्ने-रहुं सुहर्वस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

उ अथैनमुत्सृजति । विपाजसा । वीत्ययमुपसर्गो बाधस्वे-त्यनेन संबध्यते । विवाधस्व । पाजसा । पाज इति बलनाम । बलेम । पृथुना विस्तीर्णेन । शोशुचानो दीप्यमानः । द्विषः द्वेष्यात् रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं याचित्वा अथेदानीं परोक्षीकृत्याशिषमाशास्ते । सुशर्मणः साधुशरणस्य बृहतो महतः । शर्मणि शरणे । स्याम् भवेयम् । अग्नेः अहं सुहवस्य स्वाह्मानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभ्यतु-ज्ञायाम् ॥ ४९ ॥

म० 'वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पञ्चनुत्सृजति' (का॰ १६।३।१५)।वि पाजसेतीति मन्त्रे-णैनं पिण्डं कृष्णाजिनवद्धं विसंस्य छागरोमाणि गृहीलाश्वादीनै-शानीं दिशं प्रत्युत्सजतीति स्त्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कील-दृष्टा । वीत्युपसर्गी वाधस्वेत्यनेन संबध्यते । हे अमे, द्विषः शत्रुन् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्व लं विवाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदशस्लम् । पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशु-चानः अत्यन्तं दीप्यमानः । पाज इति वलनाम । शोचतेर्येङ-न्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्ला परोक्षमाह । अन्ने प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयम् । सुखं प्राप्तुयामित्यर्थः । कीदशस्याप्तः। सुरार्मणः साधुरारणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्ते-र्लिङ उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

आपो हि छा मेयोभुवस्ता न ऊर्जे देधातन।

उ० अप उपस्जिति । आपो हि । अब्देवत्यास्तिस्तो गायत्र्यः। आपो हि ष्ठा मयोभुवः। द्वितीये पादे तच्छव्द-श्रवणाद्यदोध्याहारः कर्तव्यः। हे आपः, या यूयं मयोभुवः। मय इति सुखनाम । सुखेन भावियत्र्यः स्थ भवथ सर्वप्रा-णिनाम् । छन्दःपरिपूर्तिकरो हिशब्दः । ता नः असान् अर्जे अन्नाय दधातन स्थापयत । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य भोक्तारो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः। महते चरणाय रम-णीयाय । चक्षसे दर्शनाय । अस्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । एत-दुक्तं भवति । महच्च यद्र्शनं परब्रह्मलक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुतेति । अथवा हिशब्दो यसाद्र्ये कृत्वा व्याख्यायते । नहि वेदे मञ्जमात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते संभवे सति । आपो हि । हे आपः, हि यस्मान्मयोभुवः। ता नः कर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां संतितः । तस्माद्धेतोरस्मान् अन्नाय स्थाप्यायते । महत्ते च रमणीयाय चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५०॥

मृ 'आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्त मुदकमासि खति पिण्डे' (का॰ १६।३।१७)। पलाशलक्किथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धद्वीपदृष्टाः । हिराब्दः एवार्थः प्रसिद्धर्थो यस्मादर्थी वा । हे आपः, युयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ । मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणा-न्मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुलेन सुखोत्पादकलमपां प्रसिद्धम् तास्तादृशयो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानु-भवार्थं द्धातन स्थापयत । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा॰ ७ । १ । ४५) इति लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशे द्धातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्करतेति भावः । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत । अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कार-योग्यान्कुरुतेति भावः। ऐहिकपारलैकिकसुखं ददतेत्यूचो भावः। 'मह पूजायाम्' महाते पूज्यत इति मट् किप्प्रत्ययः तस्मै महे। 'रण शब्दे' रण्यते स्त्यते सर्वेरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे प्रयति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्प्रत्ययः । तस्मै चक्षसे । 'यस्मिन्ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यात्' इति छान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

यो वेः शिवते<u>मों रस</u>स्तस्य भाजय<u>ते</u>ह नेः । <u>उश</u>तीरिव मातरेः ॥ ५१ ॥

उ० यो वः यश्च वः युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रसः। तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैव स्थितान्नः अस्मान् उश्चतीरिव। 'वश कान्तौ'। कृतसंप्रसारणस्पैतद्रूपम्। कामयमाना इव मातरः। मातृशब्दः संबन्धवचनः। यथा कामयमाना मातरः पुत्रस्य कत्याणं तस्तैरथैंभीजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१॥ म० हे आपः, वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखै-कहेत् रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थितानोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत। तं रसं प्रापयतेति भावः। कर्मणि षष्ठी। तत्र दृष्टान्तः। उशतीमीतर इव उशन्ति ता उशत्यः 'वा छन्द्सि' (पा० ६।१। १०६) इति दीर्घः। 'वश कान्तौ' इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तात् 'उगितश्व' (पा० ४।१।६) इति डीप्। उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत्॥ ५१॥

द्विपश्चाशी।

तस्मा अरं गमाम <u>वो</u> यस्य क्षयाय जिन्वेथ । आपो जनर्यथा च नः ॥ ५२ ॥

उ० तसा अरम्। अलिमिति प्राप्ते लकारस्य रेफइछान्द्सः।
है आपः, तस्य च रसस्य अधस्तनमञ्जयाचितस्य वो युष्मत्संबन्धिनः अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम वयम्। पर्याप्तं नाम
रसविषये वैतृष्णयं सदातृष्णयं वा। यस्य क्षयाय जिन्वथ।
'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः। षष्ट्यर्थे चतुर्थी । यस्येति
सामानाधिकरण्यात्। यस्य आहुतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य
निवासस्यैकदेशेन जिन्वथ। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। तर्पयथ।
पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेदं ब्रह्मादिस्तम्बप्यन्तं जगत्। तत्र हे
आपः, जनयथ नः अस्मान् मोक्तृत्वेन । आजानदेवत्वमाशास्यते॥ ५२॥

म० अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफर्छान्दसः । हे आपः, वो युष्मत्संबन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम । पर्याप्ति-नीम रसविषये वैत्रण्यं सदात्रित्री । तस्मै इति चतुर्थी प्रश्नर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ 'क्षयो निवासे' (पा॰ ६। १। २०१) इलाद्यदात्तलात् क्षयशब्देन निवासः । क्षयायेति चतुर्थी षष्ट्यर्थे । यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । क्षयस्य निवा-सस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहृतिपरिणामभूतस्य रसस्यैक-देशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ । जिन्वतिः श्रीतिकर्मा । पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किंच हे आपः, नोऽस्मान् तत्र भोक्तलेन जनयथ उत्पादयत । आशिषि लोट् तदसभोक्तनसान् कुरुतेलाजानदेवलमाशास्यते इति भावः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा॰ ६।३। १३७) इति संहितायां दीर्घः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । यस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तसी रसाय तद्र-साप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किंच हे आपः, यूर्यं नोऽस्मान् जनयथ् प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ । गच्छतेर्छुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् । अडभाव आर्षः 'बहुलं छन्दिसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति रापो छुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

मित्रः सुर्स्हन्यं पृथिवीं भूमि च न्योतिषा सुद्द । सुजातं जातवेदसमय्द्रमायं त्वा सर्स्ट-जामि प्रजाभ्यः ॥ ५३॥

उ० अजलोमेः संस्जिति मित्रः संस्जय । मेत्री उपरिष्टाइहती । अध्वर्षुराह । मित्रः आदित्यः संस्ज्य एकीकृत्य
पृथिवीम् युलोकान्तरिक्षम् । भूमिवचनः पृथिवीशव्दः । इह
तु युलोकवचनो गृद्धते । पृथिवीं युलोकम् भूमिं च मां
ज्योतिषा अजलोमेः सह संस्ज्य मद्धं प्रयच्छत्विति शेषः ।
अजस्यामेयत्वात् लोमानि ज्योतिःशव्देन भणितुं शक्यन्ते ।
अहमिषि च गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं
जातप्रज्ञानमिमजलोमाख्यं संस्जामि अयक्षमाय अव्याधिताये । प्रजाभ्यः प्रजानामिति संनतिः ॥ ५३ ॥

म० 'अजलोमिः संध्यजित मित्रः संध्यज्ञेति'।
(का० १६ । ३ । १८) । अजाद्यानि पूर्व लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति स्त्रार्थः । मित्रदेवलोपिरिष्टाहृहती
त्रयोऽष्टाणिश्चतुर्थो हादशाणः । मित्रः आदिलो देवः पृथिवीं
द्युलोकं भूमि चेमां मृत्पिण्डह्पां ज्योतिषाजलोमिः सह
संस्ट्य एकीकृत्य मह्यमध्वर्यवे प्रयच्छिति शेषः । पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तिरक्षवाची । इह द्युलोकवाची गृह्यते । अजस्याप्तेयलाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमिप सुजातं
शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमि ला लां
संस्रजामि पिण्डेन योजयामि । किमर्थं प्रजाभ्यः । चतुर्था
षष्ट्यर्थे । प्रजानामयक्षमाय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्षमं तस्मै
रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

क्ट्राः स्॰्स्च्यं पृथिवीं बृहज्योतिः समीधिरे। तेषां भानुरजेस इच्छुको देवेषु रोचते॥ ५४॥

उ० शर्करायोरसारमचूणेंः संस्कृति । रुद्राः संस्कृत । अनुष्ठुबौद्गी । रुद्राः संस्कृत एकीकृत्य शर्करायोरसारमचूणेंः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डम् । बृहन्महत् ज्योतिरग्निलक्षणम् । उषायां समीधिरे संदीपितवन्तः । उषास्थमग्नि संवत्सरं धारितवन्तः । तेषामिदानीं फलमाह । तेषां रुद्राणां भानुदींसेः । अजसहत् । 'जसु उपक्षये' इच्छब्द एवार्थे । अनुपक्षीण एव । शुक्रः देवेषु । निर्धारणे सप्तमी । रोचते देदीच्यते ॥ ५४ ॥

म० 'शर्करायोरसाइमचूणेंश्व रहाः सं्ग्सुज्येति' (का॰ १६ १३ १९) । स्क्ष्मिसकतालोहिकेद्दपाषाणचूणेंः पिण्डं मिश्रयतीति स्त्रार्थः । रुद्रदेवत्यानुष्टुप् । ये रुद्राः, पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसज्यं शर्करायोरसाइमचूणेंः संयोज्य बृहज्योतिः श्रीढमितं समीधिरे सम्यक् रीपितवन्तः उखास्थमितं

सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुकः शुद्धी देदीप्यमानोऽजसः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः सीप्तिः रोचते प्रकाशते । इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

स्र्सृष्ट्रां वर्सुभी रुद्रैधीरैः कर्मण्युं मृ-दम्। इस्ताभ्यां मृद्धीं कृत्वा सिनीवाली क्रणोतु ताम्।। ५५।।

उ० तिस्भिरनुष्टुविभः सिनीवात्यदितिदेवताभिर्मुदं संयौति । संस्ष्टां संसेविताम् । वसुभिः रुद्देश धीरैः बुद्धि-मद्भिः । धीशव्दो बुद्धिवचनः रो मत्वर्थीयः । कर्मण्याम् कर्म-णा या संपद्यते सा कर्मण्या तां कर्मण्याम् । मृदं मृत्तिकाम् । इस्ताभ्यां मृद्दीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥

म् 'सं्स्ष्यामिति संयौति ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति' (का॰ १६।३।२०) हे सिनीवालिदेवले नृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः। सिनीवाली चन्द्रकलायुक्ता-मावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्धीं कोमलां कृत्यां पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु । कर्म संपद्यते यया सा कर्मण्या ताम् । कीहशीं मृदम् । धीरैः बुद्धिमद्भिवं-सुभिः रुद्देश्व संस्रष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा । धीरस्ति येषां ते धीराः। मलर्थे रः॥ ५५॥

षट्पञ्चाशी ।

सिनीवाली सुकपदी सुकरीरा स्वीप्शा। सा तुभ्यमदिते मुद्योखां देधातु हस्तयोः ॥ ५६॥

उ० या सिनीवाली सुकपर्दा। कपर्दः केशसंयमनप्रकारः। साधु केशसंयमना वेणिर्वा कपर्दः । सुकुरीरा कुरीरी सुकुटः शोभनसुकुटा। स्वीपशा शोभनसुपशेते या सा स्वीपशा विद्ग्धः शयने करकण्ठकूजितादिभिर्विलासैर्यस्याः सा तुम्यं है अदिते, महि महति, उखां दधातु स्थापयतु हस्तयोः॥५६॥

म० 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४। २३) इति यास्कः । हे अदिते देवमातः, हे मिह महित, सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थाप्यतु । कीहशी सा । सुकपर्दा कपर्दे। ज्ञीणामुन्तितः केशवन्धन्विशेषः । शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः श्रङ्कारार्थ शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः । शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्त्रीपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरते यैरवयवविशेषस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः । शोभनः शयनविद्यो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी।

उखां क्रेणोतु शक्तयां बाहुभ्यामदितिर्धिया।

माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्तु गर्भ आ ॥ मुखस्य शिरोसि ॥ ५७॥

उ० उखां कृणोतु करोतु । शक्या सामर्थ्येन । बाहु-भ्याम् अदितिः धिया बुद्धा च कृता सती । माता पुत्रं यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अग्निं बिभर्तुं धारयतु । गर्भे आ । आकार आत्मनो योग्यां क्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भ-शब्द उखाभ्यन्तरवचनः । मृत्पिण्डमादत्ते । मखस्य यज्ञस्य शिरोसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धारणादिहापि स्क्षणया शिरःशब्दः प्रवर्तते ॥ ५७ ॥

म्० अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्धा च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु । सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आसमन्तात् अप्ति विभर्तु धारयतु । तत्र दृष्टान्तः । यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं विभर्ति तद्वत् । 'यज्ञमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति' (का॰ १६। ३।२३) । यजमानपत्र्या तत्पण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गु-लित्रिस्थानलिखिताषाढसं इतेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय खयमेवोखां करोति । एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोध्वां चतुरसां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलयाम्विस्तारामूर्थ्वां प्रादेशेन वेति सूत्रार्थः । मृत्पण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे मृत्पिण्ड, लं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्थयुद्धकरणादिहापि लक्षणया शिरःशच्दः ॥ ५०॥

अष्टपञ्चाशी ।

वसंवस्त्वा कृण्वन्तु गायुत्रेण छन्दंसाङ्गिर्स्बद्धु-वासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजार्ध्रायस्पोषं गौप्स्र्य्सुवीयेश्सजातान्यजेमानाय रुद्रास्त्वा कु-ण्वन्तु त्रेष्टुंभेन् छन्दंसाङ्गिर्स्बद्भवास्यन्तिरक्षमसि धारया मार्थे प्रजार्ध्रायस्पोषं गौप्स्र्य्सुवीर्थेश्-सजातान्यजेमानायादिस्यास्त्वा कृण्वन्तु जागेतेन् छन्दंसाङ्गिर्स्बद्भवासि द्यौरंसि धारया मार्थे प्रजार्थ् रायस्पोषं गौप्त्य्र्सुवीर्थेश्सजातान्यजेमानाय विश्वे त्वा देवा वैश्वान्तराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन् छन्दंसा-ङ्गिरस्बद्भवासि दिशोऽसि धारया मार्थे प्रजार्थ-रायस्पोषं गौप्त्य्र्सुवीर्थेश्सजातान्यजेमानाय ५८

उ० तं प्रथयति । वसवस्त्वा वसवस्त्वा कुण्वन्तु हे उखे, गायत्रेण छन्द्रसाङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसा कृता । यतश्च त्वं कृता सती श्चवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां व्रवीमि धारय स्थापय मि । यजमानायेति चतुर्थ्यन्तं पद्मुपरिष्टाच्छूयते तिद्दह सप्तम्यन्तं कृत्वा योज्यते सामानाधिकरण्यात् । प्रजां धनस्य च पुष्टिं गोपतित्वं च । शोभनं च २६ य० उ० वीर्यं वीरकर्म । सजातान् समानजातान् आतृन् धारयेति सर्वत्राभिसंबध्यते । उत्तरेषु मन्नेषु विशेषः । रुद्रास्त्वा अन्त-रिक्षमि । अदित्यास्त्वा द्यौरिस । विश्वेत्वा देवा वैश्वानराः । विश्वान्तारयन्ति तारयन्ति वैश्वानराः दिशोऽसीति ॥ ५८॥

म० 'वसवस्त्वेति प्रथयति' (का॰ १६।३।२३)। यजमान आत्तां मृद्मुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति स्त्रार्थः । उखादेवत्या ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे, वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृला अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ला लां कृण्वन्तु कुर्वन्तु । यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत्। यतस्वं कृता सती स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्वां वचिम । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । मयीति सामानाधि-करण्यात् हे उखे, मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय । रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गौपत्यं गोपतिलं धनखामिलं मयि धारय । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय । सजातान्समानोदरोत्पन्नान्श्रातृन्मयि धारय । 'अन्ता-नुत्रीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति' (का० १६) ३ । २७) । प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीला प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् आर्घनुष्टुप् । हे उखे, रुद्राः त्रेष्टुमेन छन्दसा लां कुर्वन्तु । लमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । 'संलिप्य श्रुह्णं कृलोत्तरमादित्यास्त्वेति' (का॰ १६।३।२८)। तामुखां शिथिलम्दा लिप्ला वारिणा मृदुं कुलोत्तरं धातुं द्वितीयपि-ण्डिकां पूर्वीपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् । ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्या देवाः जागतेन छन्दसा लां कुर्वेन्तु लं चोरूपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची । 'विश्वे त्वेति समीकरोति' (का॰ १६। ३। २९)। पूर्वोक्तमानां करो-तीति सूत्रार्थः । औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैनरैनीयन्ते विश्वाचराचयन्ति वा विश्वेषां नराणां संबन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवंभूता विश्वेदेवाः हे उखे, लां कुर्वन्तु । आनुष्टुमेन छन्दसा कृला लं च दिशो दिशूपासि । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी।

अदित्यै राह्मास्यदितिष्टे बिर्छ गृभ्णातु । कृत्वा-य सा महीमुखां मुण्मयी योनिमुप्तये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रुपयानिति ॥ ५९॥

उ० वितृतीय उत्तरेवर्ति सर्वतः करोति । अदिसै रास्नासि।व्याख्यातम्। बिलं गृह्णाति।अदितिरदीना देवमाता ते तव बिलस्य मध्यं गृभ्णातु निद्धातु कृत्वाय । उष्णि-गनुष्ठुव्वा आदित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्वाय क्त्वो यक् छान्दस उपजनः। कृत्वा। महीं महतीम् उखाम्। योनिं स्थानम्। अभये अद्यर्थम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत् प्रादात् श्रपयान् श्रपयन्तु । इतिकरणः प्रयोजनख्यापनार्थः ॥५९॥

मृ 'वितृतीय उत्तरे वर्तिं ऐ सर्वतः करोत्यदिसै राम्नेति' (का॰ १६। ३। ३०)। उखोर्घ्यमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मर्थी मेखलां करोति तलान्मेखलान्त-मिप प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरमे स्तन्युक्ताः कुर्यादिति स्त्रार्थः। राम्नादेवलम् यजुर्गायत्री । हे रेखे, लमदिलै अदितिरूपाया उखाया राम्ना काञ्चीगुणस्थानीयासि । 'बिलं गृह्वात्यदितिष्ट इति' (का॰ १६ । ४ । ३)। उखाया मुखमालभते । उखा-देवत्यम् यर्जुवृहती । हे उखे, अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्यं ग्रभ्णातु गृह्णातु । 'कृलायेति निदधाति' (का॰ १६। ४ 1 ४)। एवसुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः । अदितिदेवत्या उष्णिग्रनुष्टुव् वा । उष्णिक्पक्षे तृतीयपाद-श्चतुर्दशार्णस्तेन झ्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः <mark>ष</mark>डणी व्यह्मः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां । कृलाय क्लो यक् । कृला निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् । इति किम् । श्रपयान् श्रपयन्तु । 'श्रा पाके' णिजन्तः । हे पुत्राः, इमामुखां भवन्तः श्रपयन्तु पचन्तु । 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इति अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्त-लोपे च 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इलाडागमे श्रपयानिति रूपम् । कीदशीमुखाम् । महीं महतीं विशालां मृण्मयीं मत्कार्यभूताम् असये अस्यर्थमन्त्रेत्रां योनि स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

षष्ठी ।

वसंवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्देसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वी धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्देसाङ्गिरस्वद्रीदियास्त्वी धूपयन्तु जागतेन छन्देसाङ्गिरस्वद्विश्वी त्वा
देवा वैश्वान्रा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्देसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वर्षणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ६०॥

ु सप्तिभिरश्वशकृद्धिरुखां धूपयति सप्तिभिर्यजुर्भिः प्रतिमन्नम् । वसवस्त्वा । ऋज्वर्थानि यजूषि ॥ ६० ॥

म० 'सप्तिमिश्वशकृद्धिरुखां धूपयति दक्षिणाग्यादीप्तेरैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० १६।४।८)। दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तिमिश्वरण्डेरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यन्त्रयुः। धूमायमानमेकैकमश्वरण्डमादायैकेकेन मन्त्रेणोखायां मन्त्रे व हिश्व श्रामयेदिति स्त्रार्थः। सप्त यज्ंद्युखादेवत्यानि त्रीणि क्रमायत्र्यः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यज्ञरुष्णिहौ षष्ठं यज्ञरनुष्ठुप्। हे उखे, अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गरस इव लां धूपयन्तु अश्वशकृज्यन्येन धूपेन संस्कृवन्तु । रहाः एकादश त्रेष्ठभेन छन्दसा अङ्गरस इव लां धूण । आदित्या जागतेन छन्दसा । वश्वानराः सर्वहिता विश्वदेवाः आनुष्ठभेन छन्दसा । दश्वानराः सर्वहिता विश्वदेवाः आनुष्ठभेन छन्दसा । इन्द्रस्लां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च । श्रेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६०॥

एकपष्टी।

अदितिष्ठा देवी विश्वदैन्यावती पृथिन्याः स्धस्थे अङ्गिर्स्तत्वेनत्ववट देवानां त्वा प्रतिदिवीर्विश्वदैन्यावतीः पृथिन्याः स्धस्ये अङ्गिर्स्वद्देधत्स्ते
धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदैन्यावतीः पृथिन्याः स्धस्ये
अङ्गिर्स्वद्भीन्धतामुखे वक्त्रीष्ठा देवीर्विश्वदैन्यावतीः पृथिन्याः स्धस्ये अङ्गिर्स्वच्छ्रंपयन्त्से
प्रास्त्वा देवीर्विश्वदैन्यावतीः पृथिन्याः स्धस्ये
अङ्गिर्स्वत्पंचन्त्से जन्यस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदैन्यावतीः पृथिन्याः स्धस्ये अङ्गिर्स्वत्पंचन्तुस्ते ॥ ६१ ॥

उ० अभ्या श्वभं सनित अदितिष्ट्वा अदितिस्वां देवी विश्वदेव्यावती । विश्वदेवेः सिहतपृथिव्याः सहस्थाने अङ्गरा इव खनतु । हे अवट कूप । उखामवद्धातु । देवानां त्वा । इतउत्तरं पञ्चसु यजुःषु श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि व्याख्यायन्ते इति 'ओपधयो वै देवानां पत्थः' इति । दधतु स्थापयतु उखे । अग्निना दीपयति । धिषणास्त्वाम् धिषणा वाचः । अभीन्धताम् । 'इन्धी दीप्तों श्रपयति । वस्त्रीष्ट्वा 'अहोरात्राणि वै वस्त्रयः' । तानि हि वृण्वन्ति । पचित द्वाभ्याम् । ग्रास्त्वा ग्राइछन्दांसि 'छन्दांसि वै ग्राइछन्दोंभिर्हि स्वर्गं छोकं गच्छन्ति' । जनयस्त्वा । 'नक्षत्राणि वै जनयः' । अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्राः ॥ ६१ ॥

Ho 'अध्या श्रमं चतुरसं खनत्यदितिष्ट्रेति' (का॰ १६।४।९)। अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्त-मध्या खनतीति सूत्रार्थः । अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त, अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरि-भागे ला लां खनतु । अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्त-द्वत्। कीदृश्यदितिः । विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती । मन्त्रे 'सोमाश्व-' (पा॰ ६। ३। १३१) इत्यादिना दीर्घः । सर्वेर्देनैः सहिता। विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा । 'दे-वानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्' (का० १६।४ । ११) इति । अधो-मुखामुखामपाढोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः । पञ्च यज्-ष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यावतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, ता लां दघतु स्थापयन्तु । देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः । तथान श्रुतिः 'ओषधयो वै देवानां पत्न्यः' (६।५।४।४) इति। ^{'श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाइयमिना दीपयति धिषणास्त्वेति'} (का॰ १६ । ४ । १२) । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योति-

षस्तूष्णीं श्रेभेऽवधाय श्रपणैः सर्वमाच्छाय दक्षिणाग्नेरानीतेन विक्विनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वाग-भिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, लामभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु । 'वरूत्रीष्ट्रेतीक्षमाणो जपति' (का॰ १६।४। १४) । सामर्थ्यादुखोपरिस्थश्रपणे छिद्रं कुला तेनोखां पर्यन् त्रीणि यजूषि जपतीति सूत्रार्थः । ऋग्-बृहती । विश्वदेवयुता वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृषिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, लां श्रपयन्तु पच्यमानतां संपादयन्तु । 'अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रै-हींद्ं सर्वं वृतम्' (६।५।४।६) इति श्रुतेर्वरूत्रिशब्दे-नाहोरात्राणि । मास्ला । साम जगती । 'छन्दा ऐसि ह वै माइछन्दोभिर्हि खर्ग लोकं गच्छन्ति' (६ 1 ५ 1 ४ 1 ७) इति श्रुतेर्माशब्देन छन्दांसि । विश्वदेवयुता मादेव्यर्छन्दोभिमा-निन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे, अङ्गिरस इव लां पचन्तु । जनयस्ता । ऋक्पङ्किः । 'नक्षत्राणि वै जनयः' (६ । ५ । ४ । ८) इति श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे, त्वां पचन्तु । कीदृश्यो जनयः । अच्छिन्नपत्राः अच्छित्रं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

द्धिषष्टी।

मित्रस्यं चर्षणीधृतोऽवो देवस्यं सान्सि । द्युन्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

उ० आचरति । मित्रस्य चर्षणीध्तः । मैत्री गायत्री ।

मित्रस्यादित्यस्य चर्षणीध्तः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धारणे
अधिकृतस्य अवः देवस्य अवः रक्षणं । सानसि पुरातनं
पुराणं धुम्नं च यशः अन्नं वा । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन
चाकर्णनीयं श्रवणीयं च वयं स्तुम इति वान्यशेषः । याचेमहीति वा । यहा यस्य मित्रस्य चर्षणीध्तः पालने पुराणमस्ति धुम्नं चित्रश्रवस्तमम् स यजमानस्याभिष्रेतमर्थं साधयम्न ॥ ६२ ॥

म् 'आचरति मित्रस्येति' (का॰ १६।४।१५)।
पाकान्तं श्रपणं सिपतीति स्त्रार्थः । मित्रदेवला गायत्री
विश्वामित्रद्वष्ठा । मित्रस्यादिल्यस्य अवो रक्षणं द्युन्नं यशोऽन्नं
वा वयं स्तुम इति शेषः । याजेमहीति वा । कीदशस्य मित्रस्य ।
चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृत् तस्य ।
संहितायां दीर्धः । मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य वीप्यमानस्य । कीदशमवः । सानसि सनातनम् । सानसीति पुराणनाम
(निध॰ ३।२७।४) फलदानशीलं वा 'षणु दाने' इलस्य
प्रयोगः । कीदशम् । द्युन्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः
श्रूयते तच्चित्रश्रवः 'श्रु श्रवणे' अस्मात्कर्मण्यसुन् । अतिशयेन
चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति
भावः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी ।

देवस्त्वा सिव्तोद्वेपतु सुपाणिः स्वङ्क्ष्याः सु-बाहुरुत शक्त्या । अञ्यथमाना पृथिन्यामाशा दिश आर्पण ।। ६३ ॥

उठ उद्वपति । देवस्त्वा । बृहती उख्या । देवः त्वा त्वां भवतीम् उद्वपत् प्रकाशीकरोतु । सुहस्तः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः सुभुजः । उत शक्या शक्या अपि बुद्धति । उतशब्दः समुचयार्थः । उद्वपतीत्यनुवर्तते । त्वं च सवित्रा उद्वसा सती अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिशो विदि-शश्च आ पृण आपूर्य आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥

म० 'उद्घपति श्रपणं देवस्त्वेति' (का॰ १६।४। १८-१९)। भस्मीभृतं श्रपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः। सिवतृदेवत्या बृहती। हे उखे, सिवता देवः शक्त्या खसामध्येन उत अपि बुद्धा च ला लामुद्दपतु श्रपणाच्छादनात्प्रकाश्योकरोतु। उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या। कीदशः सिवता। सुपाणः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणः। खङ्किरः शोभनौ अङ्गलयः करस्था यस्य स खङ्किलः। लकारस्य रेफ्चलान्दसः। सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः। मिणवन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः। 'उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति' (का॰ १६।४।१९—२०)। श्रपणमपाकृत्याषाढां बहिनिष्काश्योखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः। हे उखे, सिवत्रा उदुप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनामुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती लमाशाः प्राच्यादिदिशः आग्नेय्यादिविदिशश्व आपृण आपूर्य। आहुतिरसेनेति शेषः॥ ६३॥

चतुःषष्टी ।

ज्रथार्य बृह्ती भ्वोद्धं तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मि-त्रैतां तं ज्ञ्लां परिददाम्यभित्त्या एषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

उ० उद्यच्छित। उत्थाय बृहती प्र्वोध उत्त्य उत्तरो मैत्रः। एतसाद्यजनस्थानादुत्थाय बृहती महती भव। तत उद्वृत्तिष्ठ भवर्तस्य स्वकीये कर्मणि। यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः परिगृह्य पात्रे करोति। मित्रेतां त इति। हे मित्र, एतां ते तव उत्वां परिददामि प्रयच्छामि। किमर्थम् । अभित्ये अभेदनाय। एषा च उत्वा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यताम्॥ ६४॥

म० 'उचच्छत्यत्थायेति परिगृह्य' (का॰१६।४।२१-२२)। हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्व निष्काशयतीति सूत्रार्थः । बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे, लमुत्थायेतस्मादवटाद्वहिरागत्य बृहती महती भव । तत

उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व । यतः लं ध्रुवा स्थिरासि स्वभा-वतः । उकारः पादपूरणः । 'पात्रे करोति मित्रेतां त इति' (का॰ १६ । ४ । २२) । हस्तग्रहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्था-पिते कस्मिश्चित्पात्रे स्थापयतीति स्त्रार्थः । ततो विश्वज्यो-तिषां तृष्णीमुद्रपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव, एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्ये मेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्ये अमेदनाय । एषा चोखा त्वया ग्रहीता सती मा मेदि मा भिद्यतां विदीणीं मास्तु ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी।

वसंबुस्त्वाच्छ्रेन्द्न्तु गायुत्रेण छन्द्साङ्गिर्खडु-द्रास्त्वाच्छ्रेन्द्न्तु त्रैष्टुभेन छन्द्साङ्गिर्खद्विद्यास्त्वा-च्छ्रेन्द्न्तु जागतिन छन्द्साङ्गिर्खद्विश्वे त्वा देवा वैश्वान्दा आच्छ्रेन्द्न्त्वार्त्तप्टुभेन छन्द्साङ्गिर्-खत् ॥ ६५॥

उ० आच्छृणत्ति वसवस्त्वा । निगदव्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

म० 'अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रामिति' (का० १६।४।२३)। चतुर्मन्त्रेश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यानि चलारि आद्या ऋग्गायत्री । हे उखे, वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव ला
लामाच्छ्न्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । 'उच्छ्दिर् दीप्तिदेवनयोः'
हथादिः अत्र सेचनार्थः । हदाः । प्राजापत्यानुष्टुप् । हदास्ला
न्त्रेष्टुमेन छन्दसा आच्छ्न्दन्तु । आदित्याः । ऋग्गायत्री ।
आदित्याः जगतीच्छन्दसा लां छ्न्दन्तु । विश्वे । सामजगती ।
वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवा अनुष्टुप्छन्दसा लां छ्न्दन्तु
शेषं स्पष्टम् ॥ ६५॥

षद्घष्टी ।

आकृतिम्प्रिं प्रयुज्र्स्साहा मनी मेधाम्प्रिं प्रयुज्ञ् स्वाही चित्तं विज्ञातम्प्रिं प्रयुज्ञ्स्साही बाचो विधृतिम्प्रिं प्रयुज्ञ्स्साही प्रजापतये मनवे स्वाह्यस्य वैश्वान्राय स्वाही ॥ ६६ ॥

उ० औद्रभणानि जहोति। आकृतिमग्निम्। आकवनप्राकृतिः। बळं वा आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः। स
मकृतिः। बळं वा आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः। स
एवाग्निः। प्रयुक्तिं कर्मणीति प्रयुक्तः। स्वाहा सुहुतं करोमीएवाग्निः। प्रयुक्तिं कर्मणीति प्रयुक्तः। स्वाहा सुहुतं करोमीविव्याख्यातम्। 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा—'इत्यादिना उपपदः
विभक्तिश्चतुर्थी। आकृत्ये अग्नये प्रयुक्ते स्वाहा । एवमुपरिविभक्तिश्चतुर्थी। आकृत्ये अग्नये प्रयुक्ते स्वाहा । एवमुपरितना अपि मन्ना व्याख्येयाः। मनो मेधाम्। मनो मनसः
तना अपि मन्ना व्याख्येयाः। मनो मेधाम्। मनो मनसः
तना अपि मन्ना व्याख्येयाः। सनो नेधान्। ततिश्चत्तस्य
प्रवृक्तिर्भधायाश्च। चित्तं विज्ञातम्। ततिश्चत्तस्य प्रवृक्तिः। वाचो विधितः। ततो
संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृक्तिः। वाचो विधितः। ततो
संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृक्तिः। वाचो विधितः। ततो
संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रविधानराय विश्वानरपुत्राय॥ ६६॥
सन्यन्सरकारिणे अग्नये विश्वानराय विश्वानरपुत्राय॥ ६६॥

म० 'प्राकृतान्यौद्रभणानि हुला सप्ताप्तिकान्याकृतिमिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १६ । ४ । ३०) । एवमुखासंभ<mark>रणं समा</mark>-प्यान्या अपीष्टकाः कृला फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृलोद्ग-भणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि 'आकृत्ये प्रयुजे-Sमये स्वाहा' (अध्या० ४ । क० ७) इत्यादीनि पश्चौद्वभणानि हुलाग्निचयनसंवन्धीनि सप्तौद्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । सप्तौद्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुः पङ्किः । आकृतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुक्के प्रेरयतीति प्रयुक् तं संकल्पप्रेरकमिमुह्दिय स्वाहा सुहुतमस्तु । आकृतिरेवाभिरिति सामानाधिकरण्यं वा । मनः । यजुिब्रष्टुप् । अनुष्टेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्म-च्चतन्त्रयोर्घारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरकममिस्-ह्दिय खाहा । चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्टानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमिमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमिमु<mark>द्दिस्य</mark> स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुःपङ्किः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा । विश्वेषां नराणामनुत्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाप्तये खाहा सुहुतमस्तु ६६

सप्तपष्टी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्मती वुरीत सुख्यम् । विश्वो राय ईषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ।। ६७ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ ६७ ॥

म० ऋष्याद्युक्तं व्याख्याता च (अध्या० ४। क० ८)। विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादि-गुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते। याज्ञा-कर्मसु पठितः। किंच पुष्यसे पोष्ठं पोषणाय द्युत्रं यशोऽतं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते। स्नाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुत-मस्तु॥ ६०॥

अष्टपष्टी।

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु <u>वीरयस्व</u> सु । अग्निश्चेदं केरिष्यथः ॥ ६८ ॥

पुठ उखामाहवनीयेऽधिश्रयति । मा सु भित्थाः इति गायत्री त्रिष्टुक्स्यामुखादेवत्याभ्याम् । अग्निश्चेदमिति पाद् आग्नेयश्च । हे उखे, मा त्वं भित्थाः । 'भिदिर् विदारणे' । भिद्यस्व । सुकारोऽनर्थकः । मा च रिषः । रिषतिहिंसाकर्मा । मा विनश्यस्व । हे अम्ब, अम्बेति योषाया आमञ्चणम् । धृष्णु धृष्टं प्रागल्भ्यं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व अग्निधारण- छक्षणम् । किंच । इतउत्तरम् अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आस-मासेः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८॥

म० 'दण्डोच्छ्रयणा<mark>न्तं कृलाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उला</mark>-माहवनीयेऽधिश्रयति मुज्जकुलायराणकुलायावस्तीर्णामन्तरेराणां मा सु भित्था इति तिष्ठनुदङ् प्राङ्' (का० १६। ४।३१)। औद्भगहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदी-क्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कृलाध्वर्युर्यजमानो वेशा-नाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठत्रगृद्धयेन समिद्धे आहवनीये उखामा-रोपयति । कीदशीमुखाम् । मुज्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुज्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुला-येन ततोऽन्येनेति स्त्रार्थः । उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टभौ । प्रथमायास्तृतीयपादोऽभिदैवतः । हे अम्ब मातः उखे, लं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव । इदमभिन्नत्वं सुष्ठ विधेयम् । तथा मा सुतरां रिषः । रिषतिाईं साकर्मा । मा हिंसिता भव मा विनश्यख । इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम् । सर्वातमना द्वैधीभावो भेदः, लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदिसर्थः । किंच हे उखे, धृष्णु प्रगल्मं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किंच अग्निश्वका-<mark>रात्त्वं चेदमस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८॥</mark>

एकोनसप्ततितमी।

हः है स्व देवि ष्टथिवि स्वस्तर्य आसुरी माया स्वध्यां कृतासि । जुष्टं देवेभ्यं इदमस्तु ह्व्यम-रिष्टा त्वसुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९॥

उ० दंहस्व देवि । हे उखे, दंहस्व दृढीकुरु आत्मानम् । हे देवि पृथिवि । कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । स्वस्तये अविनाशाय । कस्मान्त्वमिद्मुच्यसे । यत आसुरीमाया । असुः प्राणः । रेफ उपजनः । प्राणसंबन्धिनी माया प्रज्ञा । स्वध्या अन्नेन निमित्तभूतेन कृतासि । किंच । जुष्टं प्रियं देवेभ्यो हुतम् इदं हृद्यं हृविः अस्तु । त्वत्प्रसादात् या उख्येमावाहुतयो हूयन्ते ता उच्यन्ते । त्वमपि अरिष्टा अनव-खण्डिता उदिहि उद्गच्छ यज्ञे अस्मिन्वर्तमाने ॥ ६९ ॥

म० कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिव देवि,
मृत्कार्यलारपृथिवीलं मन्त्रैर्निष्पादितलाद्देवतालम् । तथाविधे
हे उखे, खस्तये यजमानस्य क्षेमाय दंहस्व दढा भव । कस्मात्विमदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन लमासुरी माया प्राणसंविन्धनी प्रज्ञा कृतासि । अस्नां प्राणानामियमासुरी । यद्वा
असुरसंविन्धनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूला
यद्वत्प्रतिभाति तद्वत् लमिप स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः ।
किंच हे उखे, इदं हव्यमुख्येऽप्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं
प्रियमस्तु । लत्प्रसादाद्देवभ्यो रोचतामित्यर्थः । लमिप अरिष्टा
अनवखण्डिता सती अस्मिन्यन्ने वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ
उद्गता भव ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

्रद्वेत्रः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सर्हस-स्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

उ० उल्येऽमो त्रयोदश सिमधः प्रादेशमात्रा आद्धाति त्रयोदशिमरामेयीभिर्करिमः । द्वे गायत्र्यो । द्वन्नः सिर्परा-सुतिः । द्वर्वृक्षोऽन्नमदनीयं यस्य स द्वनः । द्वशब्दो द्वम-पर्यायः । सिर्परासुतिः सिर्पर्धतमासवस्थानीयं यस्य स सिर्परासुतिः । प्रतः पुराणः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहसस्पुत्रः बलस्य पुत्रः । यतो मध्यमानो जायते तस्मादेवसुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । य इत्थंभूतोऽिमः स कार्मुकिं सिमधं भक्षयत्विति शेषः । नह्यत्राख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥

म्० 'अम्रावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आ-दधाति घृतिक्ठेनां कार्मुकीं द्वन्न इति' (का० १६।४।३३–३५)। अभितापादुखायां वहीं जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह । घृतिक्ठेनां क्रमुकसमिधमादौ क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः। अम्निदेवत्या गायत्री सोमाहुति-दृष्ठा।ईदशोऽन्निः। कार्मुकीं समिधं भक्षयित्वति शेषः। कीदृशः। द्वन्नः 'पलाशीद्रुद्धमागमाः' इति कोशोक्तेद्वो वृक्षा एवान्नमद-नीयं यस्य स द्वनः, सिर्परास्तिः सिर्पर्धतमास्तिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः। यद्वा सिर्पराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन्सिर्परास्तिः। प्रतः पुरातनः। होता देवानामाह्वाता। वरेण्यः वरणीयः। सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात्। अद्भुतः आश्चर्यक्षः अनन्यसदृश् इत्यर्थः॥ ७०॥

एकसप्ततितमी।

पर्रस्या आर्घ <u>सं</u>वतोऽवराँ २ऽ<u>अभ्यातर । यत्रा-</u> हमस्मि ताँ २ऽअव ।। ७१ ॥

उ० शतम् ५००। वैकङ्कतीमाद्धाति । परस्या अधि । संवत इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य संगच्छन्ते ह्येव योधाः परस्याः संबन्धिन्याः संवतः अधि सकाशात् । अवरान् असदीयान् । अभ्यातर अभ्यागच्छ । ततो यत्र जनपदे अहमस्मि तान् अव पाळ्य तर्पय वा ७१

म० 'वैकङ्कतीं परस्या इति' (का० १६ । ४ । ३६)। विकङ्कततरुसिमधं जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री विरूप्त । इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः । संवत् इति संग्रामनामसु पिठतम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य किए । संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् । परस्याः शत्रुसंबन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किंच यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१॥

द्विसप्ततितमी।

पुरमस्याः परावती रोहिदंश इहागहि । पुरीष्यः पुरुष्टियोऽमे त्वं तरा मधः ॥ ७२ ॥

पुरावत इति दूरनामसु पठितम् । परमस्याः परावतः । परं दूरम् तस्यात् । हे रोहिदश्च, 'रोहितोग्नेः । हरित आदित्यस्य' इति निघण्डः । हे अग्नेरश्च, इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः परावयोऽसि पुरुषियश्च बहुजनिषयश्च । औदुम्बरे बहुन्येवाशनानि 'तयोत (?) दूर्जा सर्वान्वनस्पतीन् प्रति पच्यते' इति श्रुतिः । आगत्य च हे अग्ने, त्वं तर विनाशय मृधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥

म० 'औदुम्बरीं परमस्या इति' (का० १६।४।३७)। उदुम्बरतहसमिधं तृतीयामादधातीति स्त्रार्थः । अनुष्ट्व्याह-णीद्द्या । हे अमे, परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन्कर्मणि लमागहि आगच्छ । गच्छतेः शपि छप्ते अनुदात्तो-पदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु पिछतम् । परमाशव्दस्य सर्वनामलमार्षम् । परमा उत्कृष्टा-तिशयिता या परावत् । अतिदूर्तमित्यर्थः । आगत्य च मृधः संग्रामान् तर अतिलङ्घय । शत्रून्विनाशयेत्यर्थः । 'क्ल्यो-ऽतिस्त्रङः' (पा० ६ ।३ । १३५) इति दीर्घः । कीदशस्लम् । रोहिदश्वः 'रोहितोमेऽर्हरित आदित्यस्य' इति निघण्द्रकेः रोहि-तोऽमेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः पश्च्यः पुरुष्ठियः पुरुणां वहूनां प्रियो वल्लमः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी ।

यदंग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दृध्मसि । सर्वे तदंस्तु ते घृतं तर्ज्जुषस्य यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

उ० अपरशुवृक्तामाद्धाति । यद्ग्ने । यच्छब्दो द्ध्मसी-स्यनेन संबध्यते । यदा द्ध्मसि यदा द्ध्मः । हे अभे, तव दारूणि कानिचित् । चिच्छब्दोऽनवर्क्कृसौ । यानि कानिचिदे-वेत्यभिप्रायः । सर्वं तदस्तु ते तव घृतं । तज्जुषस्य सेवस्त्र । हे यिवष्ट्य युवतम , स्वार्थे यप्रत्ययः ॥ ७३ ॥

म० 'अपरशुकृकणां यदम इति' (का॰ १६ । ४ । ३८)
कुठारं विना छिन्नां वातादिना भमां यज्ञियतहसमिधं चतुर्थीमादधातीति स्त्रार्थः । द्वे अनुष्टुभौ जमदिमहष्टे, अतिशयेन
युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठः । खार्थे यत्प्रत्ययः । हे
सविष्ठ्य हे युवतम हे अमे, कानि कानिचित् यानि कानि
दार्काण काष्टानि ते तव । सप्तम्यर्थे षष्ठी । लिय यत् आदध्मसि
आदध्मः आरोपयामः । इदन्तो मसि । तत्सर्वं काष्ट्रजातं
ते लद्र्थं धृतं धृतविश्रयमस्तु । तद्दाहजातं लं जुषख
सेवस्त ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

यद्त्रयुप्जिहिका यहुम्रो अतिसपैति । सर्व तर्-स्तु ते घृतं तर्ज्ञुषस्व यविष्ठय ॥ ७४ ॥

उ०अधःशयामाद्धाति । यद्ति यद्गक्षयति काष्टम् । उपजिह्मिका उपदीपिका। यच वम्रः वल्मीकः अतील्यनुवर्तते सर्वे तदिति व्याख्यातम् ॥ ७४॥

म० 'अधःशयां यदतीति' (का० १६।४।३९)।
अधो नीचे देशे शेते तां भूलमां सिमधं पश्चमीमादधाति।
उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासद्दशः श्रुद्भीवः यद्दारु
अत्ति भक्षयति अधःशयलादेव। वम्रो वल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तत्सर्वं ते पृतमस्तु इति
पूर्ववत्॥ ७४॥

पञ्चसप्ततितमी।

अहरहरप्रयावं भर्नतोऽश्वायेव तिष्ठते घासम-स्मै। रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रति-वेशा रिषाम ॥ ७५॥

उ० पालाश्य उखा भवन्ति, अहरहः । त्रिष्टुभौ असि-नमझे द्वितीयचतुर्थपादयोर्विरोधः । अश्वायेव तिष्ठते घास-मसौ । अत्र तिष्ठते असौ हे पदे परोक्षमार्श ज्ञृतः । तथाप्ने मा ते प्रति वेशा रिषामेति अग्ने ते इति प्रत्यक्षमि ब्रुतः। नच वाक्यभेदेनार्थः संभवति । अतो द्वयोः पादयोर्छाक्षणि-कया वृत्त्या व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयावमप्रमत्तं भरन्तः आहरन्तः अश्वनानि । कथमिव । तदुपमेयो दर्शयति अश्वायेति । अश्वस्येव स्थापयन्तो वयं घासं यवसम् असी तव । किंच । रायस्पोषेण दक्षिणालक्षणेन धनस्य पोषेण । समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां हे अन्ने, मा रिषाम मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः। स्वदाश्रया इत्यर्थः । अध्याहारेण वा व्याख्यायते । अहरहः अप्रमत्ता आहरन्तोऽश्चनानि । पञ्च अश्वा येऽवदत्तं घासं भक्षि-तम् अदितं च अवतिष्ठते भसा असौ अग्नये तदुद्वपन्तः। भस्मोद्वपनमपि पठितम् अत एवमपि व्याख्यायते । राय-स्पोषेण समिषा मदन्त इत्यादि समानम् ॥ ७५ ॥

म० 'पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति' (का॰ १६। ४। ४०)। अष्टिर्गः प्रत्यृचमष्टौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध उख्येऽमावादधातीति सूत्रार्थः। द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे। हे अमे, तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः लदाश्रयाः सम्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्तुमः मा विनश्येमेलर्थः। किं कुर्वम्तः। अहरहः प्रत्यहं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा असौ अमये घासं समिद्र्पं भक्ष्यं भरन्तः संपादयन्तः प्रयावः प्रयावः 'यु सिश्रणे' घन्ष्रत्ययः। नास्ति प्रयावः प्रमादो यसां कियायाम् । तत्र दृष्टान्तः। अश्वायेव तिष्ठते

वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रस्तहमप्रमादेन घासं यच्छिन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वतः । रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च संमदन्तः हर्षं कुर्वन्तः । लामुत्साहयन्त इस्यर्थः ॥ ७५ ॥

88 100 100 100

षट्सवतितमी ।

नामा पृथिव्याः संमिधाने अग्नौ रायस्पोषाय वृह्ते हैवामहे । इरंमदं वृहद्वेक्थं यजेत्रं जेतारम्भि पृत्तनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

उ० नाभापृथिव्या इति । नाभौ पृथिव्याः । एषा ह नाभिः पृथिव्ये यन्नैतत्सिमध्यन्ते । सिमधाने संदीप्यमाने आहवनीयाख्ये अमो । रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । बृहते महते । हवामहे आद्ध्यामः । आम्नेयी अधिष्ठात्री देवता तद-भिन्नायमेतत् । कथंभूतमिमित्यत आह । इरमदम् इरया-भेन माद्यति तृप्यति । बृहदुक्यं महच्छस्यम् । यजन्नं यज-नीयम् जेतारं पृतनासु संमामेषु । सासिहं सोढारम् अभि-भवितारम् । सिमधाने अम्नाविति आहवनीयविषयोऽमि-शब्दः । जेतारमिमिष्ठात्रिमिवषयः ॥ ७६ ॥

म० 'एषा ह नाभिः पृथिव्ये यत्रैष एतत्सिम्यते' (६। ६।३।९) इति श्रुतेः । पृथिव्या नाभा नाभौ । विभक्तराकारः । पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये सिमधाने दीप्यमाने अमौ आह्वनीयाख्ये अमि तदिभमानिनं देवं वयं ह्वामहे आह्वयामः । किमर्थम् । वृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीहरामिम् । इरंमदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तृष्यति इरंमदस्तम् 'उप्रम्पर्य-' (पा०३।३।३७) इत्यादिना खिरा निपातः । वृहदुक्यं वृहन्ति महान्ति उक्थानि रास्नाणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संप्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासिहं सहतेऽभिभवतीति सासिहस्तं सोढारमसम्च्छत्रूणामिभभवितारम् । अमावित्याहवनीयविषयो-ऽिमश्चव्यः जेतारमिमिस्यिधिष्ठात्रिमिवषयः ॥ ७६॥

सप्तसप्तित्तमी।

याः सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करास्तास्त्री अग्नेऽपिद्धा-म्यास्त्री ॥ ७७ ॥

उ० याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागन्नपतीयायाः । सा तूपरि-ष्टाहृहती । याः सेनाः अभित्वरीः । 'इण् गतौ' इत्यसा-द्धातोः 'इण्नन्नाजिसर्तिभ्यः' इति करण्यत्ययः । 'इस्वस्य पिति कृति' इति तुगागमे कृते 'टिह्याणज्' इति कीपि कृते इणः इत्वरी इति सिद्धं भवति । अभियायिन्यः । आव्या-धिनीः आविध्यन्ति याः उगणा उत । उतन्नाब्दोऽप्यर्थे । अपिच । उद्गूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । ये च स्तेनाश्चौरा ये च तस्कराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकं' इति

निरुक्ताः । तान्सर्वान् ते तव हे अमे, अपिद्धामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥

म० षडनुष्टुमः । याः काश्वित्परकीयाः सेनाः अभीवरीरभीवर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभिवर्यः । 'इण्नश्रजिसर्तिभ्यः करप्' (पा० ३ ।
२ । १६३) इति करप् 'हस्वस्य पिति–' (पा० ६ । १ । ०१)
इति तुक् 'टिड्डाणज्द्वयसज्–' (पा० ४ । १ । १५) इत्यादिना डीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे । उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः ।
उगणाः उद्गूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये
च तस्कराः प्रकटचोराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकम्' (नि०
३ । १४) इति नैरुक्ताः । हे अमे, तान् पूर्वोक्तान्सेनादीन्
ते तव आस्य मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय । दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी ।

द्र्षृष्ट्रभयां मुलिम्लू अन्भये सास्कराँ २८ जुत । हेनु-भया प्रतेनान्भगव्स्ताँ स्त्वं खोद् सुखोदितान् ॥ ७८॥

उ० दंष्ट्राभ्यां दशनशीलाभ्यां दृढाभ्याम् राक्षसिके दृति ये उच्येते ताभ्याम् मिलम्छन् मिलम्लुचः उकाः (?) गृहाः स्तेनतया म्लोचिन्त भदृश्या भवन्ति जने कक्षे च ये जम्भ्यै-स्तस्करान् जम्भावृत्तिसमाश्रिता जम्भ्याः ताभिः तस्करान् । उत अपि हृनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हेम-वन् महदैश्वर्ययुक्त । तान् त्वं खादा यथा सुखादिता भवन्ति ॥ ७८ ॥

म्० गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः । प्रकटा अपि पुनद्विविधाः । अरण्ये मार्गे च प्रहत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः
प्रकटाः । ततोऽप्यतिप्रकटा निर्मया प्रामेण्वेवागत्य वन्दीकाराः
ते अत्र मिलम्छुच उच्यन्ते । मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति
मिलनाः तथाविधा भूला म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या
भवन्तीति मिलम्छुचः । दन्तपिक्कमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्य
क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंहे । ततः पुरोवर्तिनो
बहिर्दश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावृत्तिमाश्रिता जम्भ्याः ।
दन्तलीने तु हन् । दंष्ट्राभ्यां मिलम्छुन्पीडियला जम्भ्येस्तसकरानि पीडियला हनुभ्यां स्तेनान् पीडियला हे भगवः
भगवन्महदेश्वर्ययुक्त पूजनीय, तान्सर्वान्पूर्वोक्तान्सुखादितान्
सुष्ठु खादितान्भिस्तान्पुनर्जावनरिहता यथा भवन्ति तथा
खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कुलेति वा ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी।

ये जनेषु मुलिम्लेवः स्तेनास्मक्तर्म वने । ये क्षेत्रविधायवृक्तांस्ते द्धामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

उ० जनेषु मिलम्लुचः जनेषु स्तेनासः 'आजसेरसुक्' तस्कराः । वने वनाश्रिताः येच कक्षेषु नदीपर्वतकक्षेषु अधायवः । 'छन्द्रसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यवशब्दा-त्वयच् 'क्याच्छन्द्रसि' इति उप्रत्ययः । अवं परस्मै इच्छन्ती-त्यवायवः तान् तव द्धामि स्थापयामि जम्भयोः भक्षणाय ॥ ७९ ॥

म् जनेषु प्रामवर्तिषु ये मिलम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दी-काराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः 'आजसेरसुक्' (पा० ७। १।५०) इत्यसुक्। गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः। ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने, तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थाप-यामि भक्षणायेत्यर्थः । अघं परस्येच्छन्ति ते अघायवः 'छन्द्सि परेच्छायामिति वक्तत्र्यम्' इति अघशच्दात्क्यच्। 'क्याच्छन्दिस' (पा० ३।२।१००) इति उप्रत्ययः॥ ७९॥

अशीतितमी।

यो अस्मभ्यंमरातीयाद्यश्चं नो द्वेषेते जर्नः । निन्दाद्यो अस्मान्धिप्सांच सर्वे तं मस्मसा क्रुंरु ।। ८० ।।

उ० यो असम्यम् यो मनुष्यः असम्यम् अस्मदर्थम् अरातीयात् अरातिरिवाचरेत्। अरातिः शृतः। यश्च न अस्मान् द्वेषते द्वेष्टि जनः । निन्दाच निन्दयति योऽस्मान् दिष्साच। दश्चोतेः सन्यभ्यासलोपः। दमिनुमिच्छति यः। तान् तव द्धामि। सर्वमेतच्छत्रजातं मस्मसा कुरु। मस्मसेति शब्दो-ऽनुकरणे डाजन्तः। यथा मक्षमाणा मस्मसा शब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः॥ ८०॥

म० पूर्वं चोरमेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुमेदा उच्यन्ते । ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः । हन्तुकामश्रतुर्थः । तान् अमये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य-मस्मदर्थे अरातीयात् अरातिरिवाचरति अरातीयति अराति-लमिच्छति । आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रलयः । यश्च जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पाद्यति 'द्विष अप्रीतौ' 'बहुलं छन्दिसि' (पा॰ २।४।७३) इति शपो लुगभावः। योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यश्चा-परोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति । दिम्भतुमिच्छति जिघांसति । दम्भेः सनन्तस्य 'दम्भ इच' (पा० ७।४।५६) इत्य-भ्यासलोप इकारश्च। 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा०३। ४।९७) इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इलाडागमोऽरातीयादिलादिषु त्रिष्वपि । हे अमे, तं सर्व जनं चतुर्विधं मस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्विला भक्षयेखर्थः।

मस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरण-वाची ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी।

स्ट्रितं मे बहा सङ्शितं वीर्यु वर्लम् । सङ्-शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

उ० पुरोहितस्यादधाति । संशितं मे ब्रह्म । 'शो तन्क-रणे' उपसर्गव्यत्यः । निशितं तीक्ष्णीकृतं मे मम ब्रह्म । निशितं च वीर्यं वीरकर्म बलम् । निशितं च क्षत्रं जिष्णु जयनशीलम् । यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

म० 'उपोत्तमां क्षत्रियस्थेच्छनुत्तमां पुरोहितस्य' (का॰ १६।४१।४–४२)। क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशित-मिस्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेषामिस्ये-तामिच्छया दधाति एकादश निस्याः सर्वासाम्चामन्ते स्वाहा-कारश्वेति स्त्रार्थः। मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमिस्यर्थः। 'शो तन्करणे' कान्तः। वीर्यमिन्द्रियशक्तिः, बलं शरीरशक्तिः, तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम्। तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीवं कृतम्॥ ८९॥

द्यशीतितमी।

उद्देशं वाहू अतिर्मुद्रचों अथो बर्लम् । क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुत्रयामि स्वाँ २ ऽअहम् ॥ ८२ ॥

उ० उदेवाम् क्षत्रियस्य उदितरम् उद्धरितवान् अस्मि । एषां योद्धृणां बाह् उद्धर्वः उद्धरितवान्वर्वः । अथो अपिच बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहितसंज्ञेन अमित्रान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान् पुत्रपौन्नान् अहम् ॥ ८२ ॥

म० एषां खकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजो उद्दित्मुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि । तिरितर्वृद्ध्यर्थः । लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टों भवति जना एवं वदन्ति अयं खहस्तमुपिर कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामण्युद्दिरम् । अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुद्दिरम् । ब्रह्माणा मन्त्रसामर्थ्येन अभिन्नान्शन्नून् क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । खान्खकीयान्पुरुषान्पुत्रपीत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं न्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

ज्यशीतितमी।

अन्नप्तेऽन्नस्य नो देहानमीवस्य शुब्मिणः । प्रप्ने दातारं तारिष ऊर्ज नो घेहि द्विपदे चतुष्पदे॥८३॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

जु० समिधमाद्धाति अन्नपते अमे, अन्नस्य स्वमंशं नः असम्यं देहि । अनमीवस्य अमीवा व्याधिः तद्दहितस्य । शुष्मिणः । शुष्मिमिति बलनाम । बलवतः । किंच । प्रप्रदा-तारं तारिषः अतिशयार्थं उपसर्गाभ्यासः । महता प्रकर्षेणा-न्नस्य दातारं प्रदातारं प्रतारिषः प्रवर्धय । किंच । ऊर्जमन्नं नः असमभ्यं धेहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपान्धश्च-सुष्पान्धश्च ॥ ८३ ॥

इति उवटकृतौ मद्रभाष्य एकादशोऽध्यायः॥ ११॥

मo 'न्यज्य समिधं त्रते प्रते प्रतेऽन्नपत इलाधानम्' (का॰ १६ । ६ । ८) । अध्वर्युणा वतपयसि दत्ते तत्र समिधम-भ्यज्य दीक्षित उख्येऽमावादध्यात् । प्रते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः । आमेयी उपरिष्टाद्वहती अष्टार्णित्रिपादा चतुर्थो द्रादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अप्ने, नोऽस्मभ्यमनस्य देहि । कर्मणि षष्ठी । अन्नं प्रयच्छ । यद्वानस्य स्वमंशं देहि । कीदशस्यानस्य । अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवं तस्य । शुष्मणः शुष्ममिति बलनाम । शुष्मं बलं विद्यते यसात्तत् शुष्मि तस्य । रोगना-शकं बलहेलकं प्रयच्छेलर्थः । किंच दातारं प्रतारिषः अनस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा०८ । १। ६) इति पादपूर्वे प्रोपसर्गस्य द्विलम् । अतिशयार्थं वोपसर्गा-भ्यासः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्क्रोक्तः 'तृ प्रवनतरणयोः' लेटो मध्यमैकवचनं 'सिब्ब-हुलं लेटि' (पा॰ ३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययः। 'आर्ध-धातुकस्य' (पा० ७।२।३५) इतीट् छन्दिस धातो-र्देदिः 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इति अडागमः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति लेट इकारलोपे रुलविसर्गों। तारिष इति रूपम्। किंच नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय। यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे । चलारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै 'पादः पत्' (पा॰ ६।४। १३०) 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा० ५ । ४ । १३८) इति अन्तलोपे पदावेशः । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन् धिहि देहि जातावेकवचनम् । सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देही-लर्थः ॥ ८३ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

ह्यानो रूक्म बुर्व्या व्यंद्यौद्धुर्भर्षमार्युः श्रिये रुचानः । अग्निर्मृती अभवद्वयोमिर्यदेनं द्यौरजन-यत्सुरेताः ॥ १ ॥ २० य० उ उ० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्जित । दशानो रुक्मः त्रिष्ठुप् । आदिलाध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो दशानः दृश्यमानः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्व्या
महत्या दीस्या व्यद्योत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः दुर्मर्षमनवलण्डितम् आयुर्जीवनम् । श्रिये रुचानः यश्च
जनेभ्यः श्रियं दातुं रोचते सोऽयमिः अमृतः अमरणधर्मा
चाभवत् । वयोभिरन्नेः पशुपरोडाशप्रभृतिभिः यदेनं
द्यौरजनयत् । यच एनमिं द्यौः अजनयत् जनितवती ।
सुरेताः शोभनरेताः । रेतः पुत्रः । 'सुरेता ह्येषा यस्यायमिः'
इति द्वितीयममृतत्वकारणमग्नेः ॥ १ ॥

म् एकादशाध्याये उखासंभरणादिमन्त्रा उत्ताः द्वादशे-Sध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिसुखते परिमण्डलमेकवि एंशतिपिण्डं कृष्णाजिननि-ष्यूतं लोमस शुक्रकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतसुपरिनाभि बहि-ष्पिण्डं हज्ञानो रुक्म इति' (१६।५।१)। समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो श्रीवायां रुक्मं खर्णनिर्मितं फलका-कारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशम् । वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः खरूपाद्वहिर्भूता उन्नतिबन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतं नामेरूर्ध्व वर्तमानं पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । आदित्याध्यासेन स्क्मः स्त्यते । स्क्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीऱ्या व्यवीत् विद्योतते । 'द्युत द्योतने' व्यत्य-येन रापि छप्ते वृद्धौ लिङ रूपम् । कीहराो स्वमः । हशानो दृश्यमानः । शानचि शपो छुक् । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिर-स्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाञ्छन्। रोचतेः शानन्व 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २। ४। ७३) इति शपो छक् सोऽयमिर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रमृतिभिरमृतो-**ऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यसात्कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी** देवगण एनमिम्रमजनयत् जनितवती । कीदशी द्यौः । सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादमृतलं युक्तम् ॥ १ ॥

द्वितीया।

नक्तोषासा समनसा विक्रिपे धापयेते शिशुमेके ५ समीची । द्यावाक्षामा क्कमो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

उ० द्वाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा । आग्नेयी त्रिष्टुप् नक्ता रात्रिः उषाशब्देनाहरुच्यते राज्यहनी । समनसा एकमनस्के । विरूपे नानारूपे । कृष्णा रात्रिः ग्रुक्तमहः । धाप-येते पाययेते सायंत्रातरिश्चहोत्रादिभिः कर्मभिः।शिशुं बालमिव मातापितरौ एकं अग्निलक्षणम् । समीची सम्यगञ्चिते संश्चिष्टे वा । ये इत्थंमूते ताभ्यां गृह्णामीति श्रोषः । हरन् जपति चावाक्षामा । चावाष्ट्रथिच्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्तर्विभाति अन्तरादीप्यते तं हरामीति शेषः । निद्धाति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः यमग्निं देवा द्रविणोदाः धनदातारो धारितवन्तः तमहं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥

म० 'परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषा-सेति' (का॰ १६। ५।३)। वर्तुलभ्यामुखाधारणसाधन-रूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टप् कुत्सदृष्टा । अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्व नक्तोषसौ । विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः । नक्तं रात्रिः उषा अहः। नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमि धापयेते पाययेते सायप्रातरिमहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः । तत्र छप्तोपमानम् । शिद्युं वालं मातापितराविव । 'घेट् पाने' 'हेत्सति च' (पा॰ ३।१।२६) इति णिच् 'आदेच उपदेशेऽशिति' (पा॰ ६। १। ४५) इति आकारे 'अर्तिही' (पा॰ ७। ३। ३६) इत्यादिना पुक् । कीटरयौ नक्तोषसौ । समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैक-मत्ययुक्ते इत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे । कृष्णा रात्रिः गुक्रमहः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्यः सम्यगञ्चने समन्विते संश्विष्टे वा । पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये इत्थंभते रात्र्यहनी ताभ्यामिण्डारूपाभ्यामुखां गृहामीति शेषः । 'हरति द्यावाक्षामेति' (का॰ १६। ५। ४) । आहवनीयो-परिस्थासुखामेवमिण्ड्वाभ्यामादाय दाषिति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः । यावाक्षामा यौश्र क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा । दिवो द्यावादेशः विभक्तेलीपः । द्यावापृथिव्यो-रन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽभिर्विभाति प्रका-गते तं हरामीति शेषः । 'आहवनीयस्य पुरस्तादुद्वात्रासन्दी-वदासन्द्यां चतुरसाङ्ग्यां शिक्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति' (का॰ १६।५।५)। आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिता-यामासन्यामुखां निद्धाति देवा इति पादेन । उद्गात्रासन्दी-वदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरिलमात्राङ्क्यां मुझरज्वा व्यतायामिति लभ्यते । तथा चतुरसाङ्ग्यां चतुरसाणि चतुष्को-णानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति सूत्रार्थः । देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यज-मानस्य एतमप्ति धारयन् अधारयन् । अडभाव आर्षः । कीदशा देवाः । द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं दद्ति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । आर्थि धारयन् द्रविणोदा इलाह प्राणा वै देवा द्रविणोदाः' इति तैत्तिरीवश्चतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

तृतीया।

विश्वा ह्याणि प्रतिमुञ्जते कृविः प्रास्विद्धद्रं द्विपदे चर्तुष्पदे । विनाकंमख्यत्सिवृता वर्ण्योऽनुं प्रयाणमुष्मो विराजिति ॥ ३ ॥

उ० शिक्यपाशं प्रतिमुञ्जति । विश्वा रूपाणि जगती सा-वित्री।यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्जते प्रतिवञ्चाति । दृत्येष्वपहत्य शार्वरं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः क्रान्त-दृश्चेनः । यश्च प्रासावीत्प्रसौति । भदं भन्दनीयम् । द्विपदे चतुष्पदे द्विपान्यश्चतुष्पान्यश्च । विनाकमस्यत्सविता वरेण्यः । यश्च व्यख्यत् विख्यापयति प्रकाशयति । नाकं द्युलोकम् । सविता सर्वस्य प्रसविता । वरेण्यः वरणीयः। अनु प्रयाणमुपसो विराजति । स सविता उपसः प्रयाणं प्रगमनम् अनु पश्चात् विराजति दीष्यते । 'उपाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः स्तुतिः । य इत्यंभूतः सविता स शिक्यं प्रतिमुञ्जविन् त्यर्थः ॥ ३ ॥

म् (शिक्यपाशं प्रतिमुश्चते पडुद्यामं विश्वा रूपाणीति (का० १६। ५।६) । उत् ऊर्ध्व यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः पडुद्यामा रज्जव अर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्पेदश-मासन्दीस्यं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बधातीति सूत्रार्थः। सवितृदेवत्या जगती स्यावाश्वदृष्टा । कविः विद्वान् क्रान्त-दर्शनः । वरेण्यः श्रेष्टः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुचते द्रव्येषु प्रतिबधाति रात्रितमोऽपहत्य ह्पाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यश्चाद्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्मश्रवुष्पाद्मो मनुष्यपश्चादिभ्यो भद्गं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति। यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति । 'अस्यतिविक्ति-ख्यातिभ्योऽङ्' (पा॰ ३।१।५२) इति च्लेरङ्। यक्ष उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजित विशेषेण दीप्यते । 'उषाः सवितुः पुरोगा-मिनी' इति सवितुः सुतिः । ईट्यः सविता शिक्यं प्रतिमुद्ध-लिति शेषः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

सुपुर्णोऽसि गुरुत्मांसिवृत्ते शिरो गायतं चक्षुर्वेहद्रथन्तरे पृक्षौ । स्तोमं आत्मा छन्दार्भसङ्गानि
यर्ज्भिष् नामं । सामं ते तन्वीमदेव्यं यज्ञाय्ज्ञियं
पुच्छं धिष्णयाः शकाः । सुपुर्णोसि गुरुत्मान्दिवं
गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

उ० विकृत्याऽभिमञ्जयते। विकृतिश्चतुरवसाना गारूतमती विपन्नी। सुपर्णोऽसि सुपतनस्त्वमित । गरूतमान् गणवान् अश्चनवान् । त्रिवृत्स्तोमः ते तव शिरः। गायत्रं चश्चः। वृह-द्रथन्तरे सामनी पक्षौ । पञ्चविंशः स्तोमः आत्मा। छन्दांस्ये-कविंशतिरङ्गानि यज्ंषि नाम। साम ते तन्ः । वामदेवं यज्ञायिज्ञ्यं पुच्छम् । धिष्ण्याः अग्नयः शफाः खुराः। यतश्च त्वं सुपर्णोऽसि गुरूत्मान् अतो व्रवीमि व्वाम् । दिवं गच्छ सः स्वर्लोकं पत्त ॥ ४ ॥

म् o 'सिशक्यं प्राश्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत्' (का० १६ । ५ । ७) । शिक्यसहितमुख्याप्तिं प्राच्यामूर्धं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्ववाहुः । अनेनोख्याग्नेरिममन्त्रणमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः । गरुत्मद्देवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः । हे अमे, त्वं सुपर्णः शोभनं पर्ण पतनं यस्य स पिक्ष-ह्पोऽसि पक्ष्याकारेण चितलात् । तत्र दृष्टान्तः । गरुत्मान् गहडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते । त्रिवृत् ते तव विरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षः यद्वायत्राख्यं साम तत्तव चक्षः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्र-थन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये। स्तोम आत्मा पञ्चदशस्तोमस्तवातमा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृद्यायङ्गस्थानीयानि । यज्ंषि नाम इषे लेलादीनि यज्ंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनः शरीरस्थानी-यम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । बिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अमयस्तव शफाः खुर-स्थानीयाः । हे अमे, एवंभूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ । तत्रापि सः पत सः खर्गलोकं प्राप्तुहि ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायुत्रं छन्द आ-रोह पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्थभिमा-तिहा त्रेष्टुमं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्थरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ-रोह दिवमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुमं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५॥

उ० विष्णुकमान्क्रमते। विष्णोः क्रमोऽसि। विष्णोः यज्ञ-स्याग्नेः यतः क्रमोऽसि सपत्नहा च शत्रुघातकश्च अतः गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व। अभिमातिहा अभिमाति-रिप केनचिद्गुणविशेषेण शत्रुरेवोच्यते। ऋज्वन्यत्। अराती-यतो हन्ता अरातिरिवाचरित अरातीयित अरातिः शत्रुः तस्य अरातीयतः शत्रुयतो हन्ता। अधस्तनेन व्याख्यातम् ५

म० 'विष्णुक्तमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमग्न्युद्धहणं च तिस्मिल्तिसान्' (का० १६ । ५ । ११) । विष्णुक्रमसंज्ञान्पा-दन्यासान्करोति तिस्मिल्तिसन्क्रमणे उख्यस्यामेरूर्ध्व प्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः । चलारि यज्र्ष्युख्यामिदेवस्यानि ऋग्व-हतीच्छन्दस्कानि त्रीणि । चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णु-शब्देनामिकच्यते । 'स यः स विष्णुर्यज्ञः स यः स यज्ञो-ऽयमेव स योऽयममिहखायाम्' (६ । ० । र । ११) इति श्रुतेः । हे प्रथमपादविन्यास, लं विष्णोः यज्ञस्यामेः कमोऽसि । सपत्नहा सपत्नाव्यात्रुन्हन्तीति शत्रुघातकश्च । अतो

गायत्रं छन्दः आरोह अनुप्राहकलेन स्वीकुरु । ततः पृथिवी-मनु विक्रमस्व भूदेवतारूपिममं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एव-मुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे द्वितीय पादन्यास, लं विष्णोः कमोऽित अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति । त्रेष्टुमं छन्दः । खीकुरु अन्तरिक्षप्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादन्यास, विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता राति-र्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः । जागतं छन्दः । आरोह दिवं दुलोकमनु विक्रमस्य द्युलोकं व्याग्निहि । हे चतुर्थ पादन्यास, लं विष्णोः कमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुलं हन्तृलमिच्छति शत्रूयति शत्र्यतीति शत्र्यन्। क्यजन्ताच्छतृप्रस्यय उभयत्र। तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह । अत्र चतुर्ष्विपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुलेन भावयेत् चतुर्णा प्रक्रमाणां प्रदेशान्पृथि-व्यादिलोकरूपलेन भावयेत् । 'दिशो वीक्षते' दिशोऽनु विक-मखेति' (का॰ १६। ५। १३)। सर्वा दिशः पर्यती-त्यर्थः । यजुरुष्णिक् । हे अमे, लं दिशोऽनु विक्रमख प्राच्या-दिदिशो व्यामुहि ॥ ५ ॥

षष्ठी।

अक्रन्दद्भिः स्त्नयंत्रिव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधैः सम्अन् । सद्यो जङ्गानो वि हीमिद्धो अख्यदारो-दसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

उ उ धर्वबाहुः प्रदक्षिणं गृह्धात्यप्तिम् । अकन्दद्प्तिः त्रिष्टुप् । अस्यामृच्यिमपर्जन्यौ कथ्येते । अकन्दत् कन्दते विस्फूर्जिति अग्निः । स्तनयन्निव द्योः । द्योःशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः। यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एवमग्निः पर्जन्यवत् शब्दं करोति।अथान्यान्यपि पार्जन्यानि रूपाण्यमेः प्रदृश्यन्ते। क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते । द्वितीयार्थे च प्रथमा। 'लिह आस्वादने' यथा पर्जन्य उदक-भावसुपगच्छन्नत्यर्थं पृथिवीं लेढि आस्वाद्यति वीरुधः सम-अन् व्याप्नुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमत्यर्थमास्वादयति स्व-कीयज्वालासमृहेनौषधीः समअन्त्यापुवन् । अन्यद्प्युच्यते । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यत्। यथा पर्जन्यः सद्य एवा-अरूपेण जायमानी व्यख्यत् । विरूपसर्गः ख्यातिना संबध्यते । तेन विख्यापयति हि ईं इद्धो धाराशतसहस्तः। हि ईं इसौ निपातौ पादपूरणौ । एवमयम् झिः सद्य एव जायमानः इद्धः सन् इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच । आरोदसी भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विशुद्र्पेण । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमयमप्रिराभाति भानुना दीस्या घावापृथिच्योरन्तर्च्यवस्थितः । एवमग्निः पर्जन्यवत्स्तूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥

म० 'पिण्डवत् प्रागुद्शं प्रगृह्णस्यकन्ददिमिरिति' (का॰ १६।५।१४)। अर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमितं गृह्णातीति स्त्रार्थः।

अमिदेवला त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अमिरऋन्दत् 'छन्दसि छुड्लड्लिटः (पा० ३।४।६) क्रन्दति विस्कूर्जिति। कीद्दशः । यौरिव स्तनयन् । यौराव्देनात्र पर्जन्य उक्तः । यौर्मेघ इव स्तनयन् गर्जन् शब्दं क़र्वाणः 'स्तन गदी देव-शब्दें चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह । क्षामा रेरिहत् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९) इति विभक्तिलोपः । क्षामेति पृथिवीनामसु पठितम् । क्षामां पृथिवीं रेरिहत् 'लिह आखादने' यङ्कुगन्ताच्छतृप्रस्यः रेफर्छान्दसः । अस्यन्तं हेढीति हेहि-हत् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७ । १ । ७८) इति नुमभावः । भूमिमति आखादयन्व्यामुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्न-त्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समजन् खकीयज्वालासम्-हेन ओषधीर्व्याप्नवन् । अन्यदप्यच्यते । हि यसात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्र सन् व्यख्यत् विख्याति । अन्तर्भूतणिजन्तो होयः । श्रुत्या तथा व्याख्यातलात् । विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाश-यति । अन्यच योऽग्निः रोदसी वावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रिंमना खयमाभाति समन्तात्प्रकाशते । यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमिः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

सप्तमी।

अग्नेऽभ्यावर्तित्रभि मा निवर्तेस्वायुषा वर्षसा प्रजया धर्नेन सन्या मेधर्या रुग्या पोर्षण ॥७॥

उ० अवहरति असे अभ्यावर्तिति । इतःप्रभृति पञ्चा-सेय्यः । असे अभ्यावर्तिन् अर्ध्वबृहती । हे असे अभ्यावर्तन-शील, अभिनिवर्तस्व मांप्रति । आयुषा । वर्चसा । अन्नेन । प्रजया । धनेन । सन्या लाभेन । मेधया । रय्या सुवर्णोत्क-वेण । पोषेण धनपुष्ट्या ॥ ७ ॥

म्० 'अवहरत्यमेऽभ्यावर्तिचिति' (१६।५।१५)।
ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्यामिमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः।
अमिदेवत्योध्वेबृहती द्वादशाणित्रिपादा। अभि आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमत्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्संबोधनम् अस्मदिभमुखागमनशील। आयुरादिभिः सह मा मामभि मांप्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ। आयुषा जीवनेन। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन।
प्रजया प्रत्रादिकया। धनेन वस्रना। सन्या इष्टलामेन। मेधया
धारणावत्या बुद्धा। रय्या सुवर्णालंकारैः। पोषेण आयुरादीनां
पुष्ट्या॥ ।।

अष्टमी।

अम्रे अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपा-वृतः । अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नृष्टमार्कृषि पुनर्नो रियमार्कृषि ॥ ८॥

पु अमे अक्रिरः । महाबृहती । हे अमे, अक्रिरः

अङ्गामां रसभूत, शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि । शतशब्दोऽसंख्यातविषयः । सहस्रं बहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानाथौं । अथेवं भूयोभूयः करणेन् नावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनागमेन सह पुनः नोऽस्माकं नष्टम् न आङ्गधि आगमय । रियं धनं पुनरागमय । करोतिर्गतिकर्मा ॥ ८ ॥

मo आमेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशाणेश्वलारोऽहा-णीः । हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अमे, ते तव शतमात्रतः सन्त्र शतसंख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्त् । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत् । लत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां इत्यवि-शेषाणां चावर्तनसुपावृत्तिः । अस्मासु स्नेहातिशयेन लमपि पुनःपुनरावर्तस्व । लदीयाः पुरुषास्लदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अधेत्यव्ययमथार्थम् । 'निपातस्य न' (पा॰ ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः । अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धि-स्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्ता-हरोन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृषि आवृत्तं कुरु आगमय । पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वम-संपादितं धनमाकृधि सर्वतः संपादितं कुरु । करोतिर्गतिकर्मा 'श्रुश्रृणुपृक्कृवृभ्यश्छन्दसि' (पा॰ ६ । ४ । १०२) हेिर्षिः व्यत्यये न शपो छक्॥ ८॥

नवमी।

पुर्न<u>रू</u>जी निवंतिस्व पुर्नरम् हुषायुषा । पुर्नितः पाह्यक्ष्हंसः ॥ ९ ॥

ु० पुनरूजी गायण्यो । पुनःपुनरभ्यासोऽनवच्छेदार्थः। पुनरिप ऊर्जा दध्याद्यपसेचनेन निवर्तस्त । पुनश्च हे अमे, ह्या अन्नेन सह आयुपा च सह । किंच पुनरेव नोऽसान् पाहि अंहसः पापात्सकाशात् यथा पूर्व रिक्षताः॥ ९॥

म० आग्नेय्यो हे गायत्र्यो । हे अग्ने, लमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ । इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ । आगतस्वं नोऽस्मान्युनः कृतादंहसः पापा-त्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

दशमी।

सह र्य्या निर्वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारेया । विश्वपस्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

उ० सह रय्या सह धनेन निवर्तस्व । किंच । हे अमे, पिन्वस्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रिं सिद्ध । वसो-धारया अनवच्छित्रधनदानेन निवर्तस्व । पुनःपुनराप्याय-स्वेत्यभिमायः । कथंभूतया रय्या । विश्वप्रस्या विश्वत- स्परि । 'प्सा भक्षणे' सर्वजनोपभोग्यया । विश्वतस्परि सर्वतोऽधिगतैरथैंः पूर्यमाणया रयया ॥ १० ॥

म० हे अमे, रय्या धनेन सह निवर्तस्व । किंच धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापा-दपानामुपरि पिन्वस्व सिद्य । पिन्वतिः सेचनार्थः । कीहऱ्या धारया । विश्वप्त्न्या 'प्सा भक्षणे' विश्वेः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्त्नी तया । यद्वा विश्वप्त्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिद्य । अनवच्छित्रधनदानेन पुनःपुनराप्यायसेवस्थैः ॥ १०॥

एकादशी।

आ त्र्वाहार्षम्नन्तर्रभूर्धुवस्तिष्ठाविचाचिछः । वि-शस्त्वा सर्वी वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिश्रशत् ॥११॥

उ० उपरितनानि धारयन्नभिमन्नयते । आ त्वाहार्षम् । अनुष्टुब् आहार्षं त्वां यतः द्युलोकात् । 'हज् हरणे' । हतवान् । त्वं च अन्तरभूः अन्तः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये अभूः । अतो न्नवीमि । ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ । अविचाचिलः अविचलनशीलः । किंच विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु अन्नं तवोपिष्ठतु सर्वम् । 'अन्नं वे विद्ध' इति श्रुतिः । मा त्वत् त्वत्तो राष्ट्रं जनपदसमृहः अधिभ्रशत् अधिभ्रश्तु ॥ ११ ॥

म० 'उपरिनामि धारयना लाहार्षमित्यभिमन्त्रयते' (का॰ १६।५।१६)। नाभेरुपर्युख्याप्तिं धारयंत्तमिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः। आग्नेय्यनुष्टुव् ध्रुवदृष्टा । हे अग्ने, अहं लामाहार्ष-माहतवानस्मि । आङ्पूर्वस्य हरतेर्लक्षे उत्तमैकवचनम् । लं च अन्तरभूतः उखामध्येऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ । विचलतीति विचाचलिः यहन्तादिन् । किंच सर्वा विशः प्रजाः ला लां वाञ्छन्तु । यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि लां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपति-ष्टन्तु । 'अनं वे विशः' (१६।७।३।७) इति श्रुतेः। इदं राष्ट्रं लत् लत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्लतो माप्रभ्रथतु श्रून्यो मा भूत् । अस्मिन् राज्ये स्थिला सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः । यद्वा श्रीवे राष्ट्रम् 'मा लद्राष्ट्रमधिभ्रशत्' (६।७।३।७) इति श्रुतेः। श्रीः लत्तो मा भ्र्यतु 'भ्रंशु अधःपतने' पुषादिलाच्छेरङ् 'न माङ्योगे' (पा०६।४। ७४) इति अडभावः॥ ११॥

द्वादशी।

बर्रुत्तमं वेरुण पार्शमुसादवीधुमं वि मध्यमं श्रेथाय । अथी व्यमीदिस ब्रुते तवानीगसो अदि-तये स्थाम ॥ १२ ॥

उ० पाशान्विमुञ्जति । उदुत्तमम् वारुणी त्रिष्टुप् । उदि-स्ययमुपसर्गः श्रथायेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण, उत्तमं पाराम् उच्छ्रथय । 'श्रथ शैथिल्ये' । श्रथीकृत्योर्ध्वं नय । असात् अस्तः अवाधमम् अधमं च पाराम् अवाचीनं श्रथय । विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्वथय मध्यमम् । अथैवं कृते सित वयं हे आदित्य अदितः पुत्र, व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीननताय स्थाम भवेम ॥ १२॥

म० 'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६ । ५ । १७)। रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलाद्रध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः। वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एता-वपि श्रथयेत्यनेन संबध्यते । हे वरुण, उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं लदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय । अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं लत्पाशमवश्रथय अवकृष्यासमतो विनाशय । मध्यमं मध्यम-प्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय । 'श्रथ बध्ने' मिला-ण्णिचि हसः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् । श्रथायेति संहि-तायां दीर्घरछान्दसः । यद्वा श्रथ त्रयादिः लोटि मध्यमैकव-चने 'छन्दिस शायजिप' (पा॰ ३।१।८४) इति श्राप्र-त्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति हपम् । अथ पाशत्रयविनाशा-नन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र, वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदी-नतायै स्याम अखण्डितलाय योग्या भवेम । अथा इत्यत्र 'निपातस्य च' (पा॰ ६।३। १३६) इति दीर्घः ॥ १२॥

त्रयोदशी।

अर्थे बृह्त्रुषसाम्ध्वी अस्थान्निर्जगुन्वान्तमसो ज्योतिषागीत् । अप्तिभीतुना रुशता स्वङ्ग आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः ॥ १३ ॥

उ० प्रदक्षिणान् गृह्णाति । अग्रे बृहन् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः । यः अग्रे उपसां बृहन् महान् प्रभावतः अर्ध्वः अस्थात् स्थितः । यश्च निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रिलक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह आगात् आगतः सोऽग्निः । भानुना स्वाता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः । 'प्राप्रणे' । आ अप्राः आप्रिवान् जातः संजातरिमः विश्वा सद्मानि । 'इमे वे लोका विश्वासद्मानि' इति श्वतिः । सर्वाणि सदनानि प्रत्यक्षवृत्तिता ॥ १३ ॥

म० 'पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यम्रे बृहिक्तिते' (का॰१६। ५।१७) । पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योध्ववाहुराम्नेयीं दिशं प्रत्यस्यामिम्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः । अमिदेवत्या त्रिष्ठुप् त्रितद्या । आदित्यात्मनामेः स्तुतिः कियते । बृहन् प्रभावान्महानयमिम्रस्यसामम्रे प्रातःकालानां मुखे कथ्वी अस्थात् कथ्वेः स्थितः । यद्वामिहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । कथ्वी अस्थादित्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमन्त्रपरे' (पा० ६।१।११५)

इति 'एङः पदान्तादिति' (६।१।१०९) इति स्त्रप्राप्त-सन्ध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिळक्षणानिर्जगन्वानिर्गतः सन्ध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिळक्षणानिर्जगन्वानिर्गतः सन्ध्यभात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् 'प्रा पूर्ण' लङ् पुरुषव्यत्ययः । 'इमे वै लोका विश्वा सद्मानि' (६।७।३।१७) इति श्रुतिः । कीटशः । रुशता 'रुश हिंसायाम्' रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रिहमना स्वज्ञः शोभनान्यज्ञानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥ सनुद्रिशी ।

हु्भ्सः श्रुचिषद्वसुरन्तरिक्ष्मद्वोता वेदिषद्ति-थिर्दुरोणसत् । नृषद्वेरसद्देतसद्वोमसद्द्वा गोजा ऋतुजा अद्विजा ऋतं वृहत् ॥ १४ ॥

उ० अवहरति हं ऐसः शुचिपदिति । जगती यज्ञ-रन्ता बृहदिति यज्ञः । जगता 'जगती हेमाछोकान्' इति श्रुतिः । तथा बृहदिति निद्धातीति राजसूये अतिच्छन्दसमित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्नार्थः ॥ १४ ॥

म० 'अवहरति ह ्ंसः शुचिषदिति' (का० १६।५। १८)। उख्यामिमवतारयित । जगती अमिप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता । राजस्यप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते वृहदिति यजुः । तिद्विनियोगमाह 'आसन्द्यां करोति वृहदिति' (का० १६।५।१९)। वृहदिति यजुषा उख्या-मिमासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः । हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः (अ० १०। क० २४)॥ १४॥

पञ्चदशी।

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यमे वयुनानि विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीर्न्तरस्या ५ शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५॥

उ० उपितष्ठते सीद त्वमिति तिस्भिराग्नेग्रीभिः। एका तिष्ठुप हे अनुष्ठुभौ । सीद त्वम् अवस्थानं कुरु त्वम् । अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सक्षे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पदार्थसातत्य-वेदीसन् । किंच उखायामवस्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीः मा अभिशोचीः मा अभितापयेः एना-मुखां तपसा तापेन मा चार्चिषा ज्वालया। किंच । अन्तः मुखां तपसा तापेन मा चार्चिषा ज्वालया। किंच । अन्तः अस्यां मध्ये अस्यामुखायामवस्थितं शुक्रकर्मन् साधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीष्यस्व ॥ १५॥

म० 'उपतिष्ठते सीद लिमिति' (का० १६ । ५ । २०)। आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्रिमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्ठुप् । हे अग्ने, ल मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश्च । कीदशस्लम् ।

विश्वानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान् विद्वाञ्चानन् । सर्वपदार्थ-तत्त्ववेदी सिन्नित्यर्थः । किंच एनामुखां तपसा संतापेन माभिशोचीः मा संतापय । अर्चिषा ज्वालया च माभि-शोचीर्मा दीपय । तपः कार्यमर्चिः कारणं । कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन लीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुखा-यामन्तर्मध्ये ग्रुकज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्त्र ॥ १५ ॥

षोडशी।

अन्तर्रप्ते रुचा त्वमुखायाः सर्देने स्वे । तस्या-स्त्व ए हर्रमुा तपुन्जातेवेदः शिवो भेव ॥ १६ ॥

उ० अन्तरमे । व्यवहितपद्संबन्धप्रायोऽयं मन्नः । हे अग्ने, यस्या उखायास्त्वमन्तर्मध्यतः रुचा दीक्ष्या सहितः सद्ने स्वे स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः त्वं हरसा उयोतिषा तपन् । 'तप संतापे' । अग्ने, जात-वेदः जातं जातं वेत्तीति जातवेदास्तत्संबोधने हे जातवेदः जातप्रज्ञान, शिवो भव शान्तो भव ॥ १६ ॥

म् अमिदेवले दे अनुष्टुमौ । हे अमे, लमुखाया अन्तः मध्ये से सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीस्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किंच जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य संबोधनम् । हे जातवेदः सर्वज्ञ, जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञानः तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव । किं कुर्वन् । हरसा ज्योतिषा तपन्प्रतपन्सन् ॥ १६॥

सप्तदशी।

शिवो भूत्वा महामग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः १७

ु० शिवो भूत्वा शान्तो भूत्वा महां हे असे, अथो अपि च। सीद उपविश उखायाम्। शिवस्त्वं शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं स्थानम् इहासदः इह आ असदः आसीद्॥ १७॥

म्० हे अमे, महां मदर्थ शिवः शान्तो भूला अथो अन-न्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वो दिशः शिवाः शान्ताः कृला इहास्यामुखायां स्व योनि स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश । 'छन्दसि छुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लोडर्थे छुङ् ॥ १०॥

अष्टादशी ।

दिवस्परि प्रथमं जी अग्निरसमिहितीयं परिजात-वेदाः । तृतीयमुप्सु नृमणा अजीसमिन्धान एनं जरते खाधीः ॥ १८॥

उ० वात्सप्रेणोपतिष्ठते । दिवस्परि । द्वादशाग्नेय्यः त्रिष्टुमः । दिवस्परि दिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे जातः अग्निः। 'प्राणो वे दिवः प्राणादु वा एष प्रथममजायत' इति श्रुतिः। तं जातमिप्रप्राणिति 'प्राणो वा अग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति' इत्येतद्भिप्रायम्।असाद्वितीयं परि जातवेदाः अस्मत् अस्मतः पुरुपविधात् द्वितीयं जातवेदः 'जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुपविधोऽजनयत्' इति श्रुतिः। स्वमुखाच योने-ईस्ताभ्यां वाग्निमस्जतेत्ययं पुरुपविधिः। नृतीयमप्सु। नृतीयं तम् अप्सु व्यवस्थितं जनयति। 'यदेनमदस्नृतीयम्द्योऽधिजनयत्' इति श्रुतिः। अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सो-ग्निरस्वत्येतत्वेत्वच्छुत्यभिप्रायम्। नृमणा अजसम् । नृषु मनो यस्येति नृमणाः प्रजापितः अजसमनुपक्षीणम्। 'प्रजापितवे नृमणा अग्निरजसः' इति श्रुतिः। नृतीयमप्स्वन्तर्व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजसमिति वाक्यार्थः। य एवं वहुजनमाग्निः तं इन्धानः आदीपयन् यजमानः एनमाग्ने जरते जनयतीति धातोर्थान्तरे वृत्तिः। स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाधीः॥ १८॥

मित्रा इस्याया है है

म० 'वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके' (का० १६। ५। ३१-३२)। दिवस्परीस्येकादशर्चेन वात्सप्रेणोख्य-मित्रमुपतिष्ठते । एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुमो भलन्दनपुत्रवत्सप्री-हृष्टाः। अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः 'प्राणो वै दिवः प्राणादुः वा एष प्रथममजायत' (६ । ७ । ४ । ३) इति श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवार-मस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्रह्मणो जज्ञे जातः । 'यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्' (६।७।४।३) इति श्रुतेः 'स मुखाच योनेईस्ताभ्यां चामिमसजत' इति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणाः 'पूर्वपदाच्च' (पा॰ ८।१।३) इति णलम् । नृमणाः प्रजापतिः अज-समनुपक्षीणमग्रिमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवार-मजनयन् यदेनमदस्तृतीयमद्भोऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्त-रासीत्सोऽग्निरसञ्यत । 'प्रजापतिर्वे नृमणा अजसोऽग्निः' (६। ७।४।३) इत्यादिश्रुतयः । एवं बहुजन्माप्तिः खाधीः शोभना आहिता धीर्वुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मान-मिमिनिधानो दीपयन् जरते जनयति । धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । यद्वायमर्थः। अग्निः प्रथमं दिवःपरि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपे-णोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयंज्ञे प्रसिद्धविहरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान्। अप्सु समद्रे तृतीयं जही वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पनः । अजस्रं त्रि-ष्विप जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुभह्बुद्धियुक्तः एनमीदशमिमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन्खाधीः स्वायत्त-वित्तो यजमानी जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरती सर्थः ॥१८॥

एकोनविंशी।

विद्या ते अमे त्रेधा त्र्याणि विद्या ते धाम

विश्वता पुरुत्रा । विद्या ते नाम पर्मं गुहा य-द्विद्या तमुत्सं यते आजगन्थे ॥ १९॥

उ० विद्याते। विद्य जानीमः विद्या 'द्यचोऽतस्तिङः' इति वीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने, त्रेधा त्रयाणि त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्यां व्यानि । विद्या ते धाम । 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च' । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । धामानि जन्मानि आहवनीयगाईपत्यदक्षिणाझ्यतिप्रणीतिधिष्ण्यप्रभृतीनि । विभृता विह्नता पुरुत्रा बहुरूपाणि । विजानीमश्च तव नाम परममुत्कृष्टम् । गुहायामिव यद्यवस्थितम् । यविष्य इति वा । अस्य तन्नाम विद्या तमुत्सं विजानीमश्च तमुत्सन्दन्नमूपं प्रथममवस्थानं यतस्त्वम् आजगन्थ आगतवानसि हे अग्ने ॥ १९॥

म० हे अमे, यानि पूर्वसिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा सिक्पाण्युक्तानि आदित्यामिवडवानलक्ष्पाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव संबन्धीनि रूपाणि वयं विद्य जानीमः। 'द्यचोऽतस्तिङः' (पा०६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। 'विदो लटो वा' (पा०३।४।८३) इति मसो मादेशः। यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अमिवायुस्याख्यानि वयं विद्य। किंच ते तव संबन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गाईपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनामिधीय-रूपेषु विभृता विहतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्य। विभृतेति विभक्तराकारः। धामेत्यत्र विभक्तिलोपः। किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहा। सप्तमीलोपः। गुहायां यद्य-विद्य। किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहा। सप्तमीलोपः। गुहायां यद्य-विद्य। किंच यत उत्सात् अन्नूपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्य-तरूपेणागतोऽसि तमुत्समुतस्यन्दनं जलक्षं स्थानं वयं विद्य। गमेलिंद्र॥ १९॥

विंशी।

समुद्रे त्वा नृमणा अप्त्वुन्तर्नृचक्षा ईघे दिवो अग्न अर्थन् । तृतीये त्वा रजिस तस्थिवा एसे मृपा-सुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २०॥

उ० समुद्रे त्वा । हे अग्ने, समुद्रे त्वा त्वां पूर्व वर्तमानं नृमणाः प्रजापितः ईघे दीपयांचकार। 'सोऽपोऽस्जत' इत्यु-पक्रम्य 'तस्माद्ग्निहं वे तमग्निरित्याचक्षते' इत्येतद्गिप्रायम्। अप्सन्तर्गृचक्षा ईघे अप्सन्तर्ग्वर्तमानं नृचक्षा प्रजापिति देव ईघे आदीपितवान् । 'तमद्य उपोदास्प्रसं पुष्करपणें विवेद' इत्यादिश्वतिरुद्धाटिता । दिवो अग्न ऊधन् द्युलोकस्य ऊधिस महोदके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव ईघे । नृतीये त्वा रजिस च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपां उपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये व्यवस्थिन

तम् महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्धन् वर्धयांचकुः । 'प्राणो वै महिषाः' इत्यादिश्रुतिः ॥ २० ॥

म् हे अमे, नृषु मनो यसासौ नृमणाः प्रजापितः समुद्रे बडवानलरूपेण तिस्थवांसं वर्तमानं ला लामीधे दीपयांचकार। 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० १। २। ६) इति कित्त्वान्नलोपः। नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं
वक्तीति नृचक्षाः प्रजापितः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तमध्ये विद्युदूपेण स्थितं लामीधे दीपितवान्। तथा दिवः द्युलोकस्य
कंधन् कथस्थानीये नृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया नृतीयस्थाने
रजिस रज्ञनात्मके तेजोमण्डले आदिलात्मना तिस्थवांसं लां
नृचक्षा एव ईघे। किंच महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे
उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं लामवर्धन् 'छन्दस्युभयथा'
(पा० ३। ४। १९७) इति शप् आर्धधातुकलाण्णिलोपः।
'प्राणा वै महिषाः' (६। ७। ४। ५) इति श्रुतिः॥ २०॥

एकविंशी।

अक्रन्दद्गिः स्तुनयंत्रिव द्यौः क्षामा रेरिहद्धी-रुधः समुखन । सद्यो जंज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यु-द्दारोदसी भानुना भात्युन्तः ॥ २१ ॥

उ० अकन्ददक्षिरिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ म० अकन्ददिति व्याख्याता (क० ६) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

श्रीणार्सुदारो धृरुणी रयीणां मेनीषाणां प्रापेणः सोमेगोपाः । वर्सुः सूतुः सहसो अप्सु राजा विभात्यम् डुषसमिधानः ॥ २२ ॥

उ० श्रीणामुदारः। श्रीणां लक्ष्मीणामुदारोऽत्यर्थं दाता। धरुणो रयीणां च धनानाम्। मनीषाणां प्रापंणः कश्चिद्धन-वानिष भवति नतु दाता। अयं तु मनसा एषितानां कामानां प्रापयिता। सोमगोपाः धिष्णा अग्नयः सोमं गोप-यन्ति तद्भिप्रायमेतत्। सोमिनो वा गोपायति । वसुः वासयिता। यद्वा वसुः धनं एवाग्नः । यथा यानि धना-न्युपकारं कुर्वन्ति शयनासनगवादीनि एवमयमप्युपकरोति भूतानां तापपाकप्रकाशैः अतो वसुः स्तुः सहसः पुत्रो बलस्य। मध्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अप्सु राजा अप्सवस्थितो वरुणात्मना राजा । तथा चोक्तम् । 'त्वमभे वरुणो जायसे यत्' इति । विभात्यम् उपसाम्। आदित्यात्मना द्धानः 'इन्धी दीसौ' दीप्यमानः । यद्वा उपसानः इधानः 'इन्धी दीसौ' दीप्यमानः । यद्वा उपसाने प्राव दिस्यात्मेतत् ॥२२॥

म० एवंविधोऽमिर्विभाति विशेषेण भासते । कीदशः। श्रीणां गवाश्वादिसंपदामुदारः अल्पर्थं दाता। 'उदारो दातृम-हतोः' इति कोशः । स्यीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामिभलिषतानां प्राप्णः प्रकर्षेणा-पीयता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोम-यागस्य रिक्षता। वसुः सर्वस्य निवासहेतुः। वासयतीति वसुः। यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकु-विन्ति तथायमि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्ता अतो वसुः। सहसः सूनुः वलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः। यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा। यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उपसामये प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः। उपसामये प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः। उपस्कालेऽभिहोत्रहोमायाय्यः प्रादुष्कियन्ते तदिभप्रायेणी-च्यते प्रातर्दाप्यमान इति॥ २२॥

त्रयोविंशी।

विश्वस्य केतुभुवनस्य गर्भ आ रोदंसी अष्टणा-ज्ञार्यमानः । वीडुं चिदद्रिमभिनत्परायन्जना यदु-ग्निमर्यजन्त पश्च ॥ २३॥

उ० विश्वस्य केतुः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते यच्छव्दयोगात् । जना यदिमयजन्त पञ्च । यदिव्यविभिक्तिको निर्देशः । यमित्रं पञ्चजनाः । चत्वारो वर्णा निषाः दपञ्चमाः पञ्चजना उच्यन्ते । अयजन्त इष्टवन्तः स विश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रजानन् अद्यातमा । सुवनस्य गर्भः भूतजातस्य वाय्वात्मना गर्भः । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । आरोदसी अपृणात् जायभानः । स एव आप्रयति द्यावापृथिव्यो जायमान् आदिः व्यात्मना । स एव मध्यस्थानमारुद्य इन्द्रात्मना वीद्वंचित् । इद्यात्मना । स एव मध्यस्थानमारुद्य इन्द्रात्मना वीद्वंचित् । द्यात्मन्त् । स्यत्व मध्यस्थानमारुद्य इन्द्रात्मना वीद्वंचित् । स्यत्मन्त् परायत् परतो गच्छन् ॥ २३ ॥

म० सोऽप्तिजीयमानः उत्पद्यमानः स्यीत्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यो आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः । विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽम्यातमना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वातमना । स हि प्राणमावेन भूतानामन्तः संचरति । किंच यः
परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् । विडुशब्दी
दढार्थः चिद्ष्यर्थः । दढमपि अदिमदारियतव्यं मेघमभिनतः
भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः । यम्भि पञ्च जना
अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्वलारो निषादश्वति पञ्च । यद्वा
चलारो महर्लिजो यजमानश्व ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

डिशक् पावको अर्तिः सुमेधा मर्वेष्विप्तरमृतो निर्धाय । इयर्ति धूममर्ष्यं भरिश्रदुच्छुकेणे शो-चिषा द्यामिनेक्षन् ॥ २४ ॥ पुठ उशिक्पावकः । 'वश कान्तो' अस्य कृतसंप्रसारणसैतदूपम् । उशिक् कान्तः मेधावी वा । पावकः पावयिता । अरितः अलंमितः पर्याप्तमितः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः
साधुयज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः कथंभूतः ।
अमृतः अमरणधर्मा । निधायि निहितः देवैः त्वं नो अस्य
लोकस्याध्यक्ष पृधीति । स इयितं उदियतिं उद्गमयित धूमम्
अरुषम् अरोचनम् । भरिअत् धारयन्निदं जगत् । 'इतो वा
अयमूर्ध्व एंरेतः सिञ्चति धूमण्ंसामुत्र वृष्टिभैवति' इलेतच्छुल्यभित्रायोऽयं मन्नः । ग्रुकेण शोचिषा । द्यां
दुलोकम् इनक्षन् व्याप्तुवन् । नक्षत्रप्रहचन्द्रतारकसंबनिधना तेजसा धूमियतींति संबध्यते । 'इतः प्रदानाद्धि
देवा उपजीवन्ति' इलेतच्छुल्यभिप्रायोऽयं मन्नः ॥ २४ ॥

म० योऽप्तिर्मर्लेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा॰ ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । स अरुषमरोषं चक्षुराद्यपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियर्ति उद्गमयति । 'व्यवहिताश्व' (पा० १।४।८२) उपसर्गिकिययोर्व्यवधानम् 'इतो वा अयमूर्ध्वं ऐ रेतः सिञ्चति धूम एं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । कीह्शोऽप्तिः । उशिक् उर्यते काम्यते लोकेरित्युशिक् कान्तः । वशेरौणादिक इक् प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । यद्वा दुष्टेष्वरतिः श्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धियस्य, शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् 'दाधर्ति-' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामा-काशमिनक्षन्व्याप्नुवन् । नक्षत्रग्रहतारासंबन्धितेजसा द्युलोकं व्यामुविज्ञात्यर्थः । 'इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

ह्यानो रुक्म उर्व्या व्यंद्योहुमर्ष्मायुः श्रिये रेचानः । अग्नर्मतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजन-यत्सुरेताः ॥ २५ ॥

सु इशानो रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ म इशानो व्याख्याता (क १) ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

यसी <u>अ</u>द्य कृणविद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवेन्त-ममे । प्र तं नेय प्रतरं वस्यो अच्छाभि सुम्नं देवभेक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

उ० यस्ते अद्य । यस्तव अद्य प्रतिपदि । कृणवत् करोति । हे भद्रशोचे भन्दनीयदीप्ते, अपूर्ण पुरोडाशम् । हे देव, घृतवन्तम् । हे अग्ने 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदा-२८ य० उ० याथोपरिष्टादाज्यस्यावघारयति' इत्येतच्छुत्यभिप्रायम् । प्र तं नय। नयसीति प्राप्ते छान्दसो लोद । प्रणयसि तं यजमानम् । प्रतरम् अतितराम् वस्यो अच्छ । 'अच्छाभेरासुमिति शाक-प्रणिः' । वसीयः स्थानमच्छा वस्तृतमस्थानमभि । 'वस निवासे' तृन् 'तुरछन्दसि' इति ईयसुन् 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति तृचो लोपे वसीय इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोक-महिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः' इति श्रुत्युक्तं तं प्राप्तु-यात् अयं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुन्नं देव-भक्तं देवसेवितम् । हे यविष्ठ युवतम, अथवा मिश्र-यितृतमः॥ २६॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी शोचिदीं प्तिर्यस्य तत्संबोधने हे भद्रशोचे, हे देव अमे, अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूरं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तसुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृण-वत् कृणोति करोति । 'कृञ् करणे' खादिः 'इतश्व लोपः परसौ-पदेषु' (पा॰ ३।४।९७) इति तिप इकारलोपे 'लेटो-Sडाटौ' (पा॰ ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे ओर्गुणे कृण-विदिति रूपम् । 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विईविषोऽवदायाथोपरि-ष्टादाज्यस्याभिषारयति' (१।७।२।१०)। इत्येतच्छुत्य-भिप्रायम् । हे यविष्ठ युवतम, यद्वा मिश्रयितृतम, तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् 'अमु च छन्दसि' (पा॰ ५। ४ । १२) इत्यव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः । प्रकृष्टतरं वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय । कीदशं सुम्नम् । देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्त तृन्प्रत्ययः । अतिशयेन वस्तृ वसीयः 'तुर्छन्दसि' (पा॰ ५ । ३ । ५९) इतीयसुन् 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् नसित शाश्वतीः समाः' (बृह० मा० ४ । १५) इति श्रुतेः । 'प्रकृ-त्यान्तःपादमव्यपरे' (पा॰ ६।१।११५) इति वस्यो अच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

आ तं भेज सौश्रवसेष्वं प्र उक्थ डेक्थ आभेज शस्यमाने । श्रियः सूर्ये श्रियो अग्ना भेवात्युज्ञातेने भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

उ० आ तं भज। यदःस्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने लोटः अर्थसंबन्धात्। हे अग्ने, आभजसि तं यजमानम्। सौश्रवसेषु साधुश्रवणीयेषु यज्ञऋतुषु। उनथ उनथ आभज ततस्तेष्वेव यज्ञऋतुषु उनथे उन्थे शस्यमाने आभजसि आसेवसे। यजमानः प्रियः सूर्यस्य भवति प्रियश्राग्नेभेवति। किंच उज्जातेन भिनदत्। उद्भिनत्ति धर्मार्थकामान् जाते-नौरसपुत्रसंघातेन । उद्भिनत्ति च जनित्वैः जनिष्यमाणैः पौत्रप्रपुत्रसंघैः वेदार्थान् । प्रजाप्यस्य स्वर्गयायिनी भवती-त्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म्० शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः संवन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अमे, लं तं यजमानमाभज सेवस्व । निरन्तरं कर्मानुष्टायिनं कुर्विस्थाः । उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छन्ने सित तमाभज सर्वतः सेवस्व । कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेखर्थः । एवं लया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु । लिङ्थें लेट् 'लेटोऽडाटौं' (पा॰ ३ । ४ । ९४) । अमा अमेश्व प्रियोऽस्तु । ङसो डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनत् उद्भदमुद्यं वृद्धिमाप्रोतु । इलोपेऽडागमे चोद्भिनददिति रूपम् । तथा जनिल्यः जनिष्य-माणश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् । जनिष्यन्ते ते जनिलाः तैः । भविष्यदर्थे औणादिक इलप्रस्थयः ॥ २०॥

<u>ाकः अधाविंशी ।</u> अष्टाविंशी ।

्त्वामंग्ने यर्जमाना अनु चून्विश्वा वर्स द्धिरे वार्याणि । त्वर्या सह द्रविणमिच्छमाना ब्रुजं गोर्म-न्तमुशिजो विवेब्रुः ॥ २८॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वां यजमानाः । अनुद्यून् अन्वहं अहन्यहिन विश्वानि वसूनि धनानि । दिधिरे धारयन्ति भूमिगोहिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किंच । त्वया च सह द्रविणं यज्ञफलमिच्छमानाः कामयमानाः । व्रजम् वजन्त्यनेन सुकृतिन इति वजो देवयानमार्गः । गोमन्तम् गावो रश्मय आदित्यसंविन्धनः तैः संयुक्तम् । उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुज्ञयकारिणः । विववृः विभिदुः । आदित्यमण्डलस्य मध्येन मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवं विदुः' इत्युपक्रम्य 'देवलोकादादित्य-मण्डलम्' इत्यादि ॥ २८॥

म० हे अमे, यजमानास्तामनु वर्तमानाः तां सेवमानाः सन्तः यून् । युशब्दो दिनवाची । 'कालाध्वनोः-' (पा० २ । ३ । ५) इति द्वितीया । दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वस्नि धनानि गोभू-हिरण्यादीनि दिधिरे धारयन्ति । यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुब्लोपः । किंच त्या सह स्थिताः तां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उश्विजः मेधा-विनो ज्ञानकर्मसमुचयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रङ्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृ-तिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवृतः विभिदुः । रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवमेतद्विदुः' इत्युपकम्य 'देवलोकादादित्यम्' इति ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

अस्ताव्यमिर्न्राएं सुशेवी वैश्वान्र ऋषिभिः

सोर्मगोपाः । <u>अद्</u>वेषे चार्चापृथिवी हुवेम देवा धूत्त र्यिमस्मे सुवीरम् ॥ २९॥

पु० असाव्यक्षिः स्तुतोऽभिवेशानरः नरां सुरोवः
मनुष्याणां शोभनं सुखियता । ऋषिभिः ऋत्विग्यजमानेः ।
सोमस्य गोपायिता अद्वेषे।पादौ लिङ्गोक्तदेवताकौ।यतोऽभिः
स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः
तदाश्रयकर्मप्राप्त्यर्थम् । हे देवाः, यूयमिष धत्त दत्त । रिषं
धनम् । असो अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥

म० ऋषिभिः यजमानार्लिभिः अग्निरस्तावि खुतः । कर्मणि चिण् । कीदशोऽग्निः । नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखियता । नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् । शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रिक्षता । अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतो-ऽद्वेषे द्वेषरिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्माप्त्यै । हे देवा अग्न्यादयः, अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रिवे धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९॥

त्रिंशी।

स्मिधामिं दुवस्यत घृतैवीधयुतातिथिम्। असि-न्हुव्या जुहोतन ॥ ३०॥

उ० वनीवाहनम् । आम्नेय्यः पञ्च कण्डिकाः । समिश्वाप्ति व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'अथ वनीवाहनं प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः सिमदाधान ए सिमधाप्तिमिति' (का॰ १६।६।१५)। उख्याप्तेक्तरिदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽमौ वनीवाहने सिमधमाधत्त इति स्त्रार्थः । विरूपाक्षदृष्टामेयी गायत्री व्याख्याताप्युच्यते (अध्या॰ ३ क॰ १)। हे ऋति- ग्यजमानाः, सिमधा कृत्वाप्तिं दुवस्यत परिचरत अतिथि- मेनमितिं बोधयत । अस्मिन्नमौ ह्व्या हवींषि आजुहोतन साकत्येन जुहुत ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

उद्घेत्वा विश्वेद्वा अग्ने भरेन्तु चित्तिभिः । स नो भव ज्ञिवस्त्व्युप्रतीको विभावसः ॥३१॥

उ० उद्यच्छति। उदु त्वा अनुष्टुप्। हे अमे, उद्गरन्तु त्वां विश्वेदेवाः। चित्तिभिः यैरमिरुद्धियते। स त्वं विश्वेदेवैरुधि-यमाणः नः अस्माकं शिवो भव । शिवः शान्तः । सुम-तीकः शोभनमुखः विभावसुः विभूतधनश्च॥ ३१॥

म० 'सासन्दीकमुद्यम्योदुलेति दक्षिणतोऽनसि करोति' (का॰ १६।६।१६)। समिदाधानानन्तरमुदुलेति मन्त्रे-णासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कुला दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः। तापसदृष्टाभ्रेप्यनुष्टुप्। हे अमे;

विश्वे सर्वे देवाः प्राणह्याः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धांवृत्तिभिः ला लामुद्धरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु । मृत्रः शप् उ पादपूरणः । हे अमे, स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणक्कद्भव । किंभूतः । सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य ।
विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

[89 :proveffeets .]

द्वात्रिंशी।

प्रदेमे ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिर्चिभिष्वम् । वृहिभूर्गेनुभिर्भास्नमा हिं एसीस्तुन्वा प्रजाः ॥३२॥

ज् प्रयाति । प्रेद्मे अनुष्टुप् । प्रयाहि हे अमे, ज्योति-प्मान्भूत्वा । शिवेभिरर्चिभिः शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छस्व । त्वं बृहद्भिः भानुभिः रिमिभिः भासन् दीप्यमानः मा हिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥

म० 'अनड्वाहाँ युक्ला प्रेदम इति प्राङ् याला यथार्थम्' (का॰ १६।६।१८)। शकटे त्र्णीं वृषो संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गला यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदि- सर्थः। अमिदेवलानुष्ठुप्। हे अमे, शिवेभिरचिंभिः शान्ताभि- ज्वीलाभिज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्तं प्रयाहि गच्छ । इत्पाद-पूरणः। किंच वृहद्भिभीनुभिः प्रौढैः रिमिभिः भासन्भास-यन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

अकन्दद्गिः स्तुनयंत्रिव द्यौः क्षामा रेरिह्द्यी-रुधंः सम्अन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदंसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३॥

उ० अफ्रन्दद्भिरिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'अक्षे खर्जत्यकन्ददमिरिति जपति' (का० १६। ६।२०) । अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् । व्याख्याता (क०६)॥३३॥

चतुस्त्रिंशी।

प्र प्रायम् मिभेरतस्य शृष्वे वि यत्सूर्यो न रोचेते बृहद्भाः । अभि यः पूर्व प्रतेनासु तस्थौ दीदाय दैव्यो अतिथिः श्चिवो नेः ॥ ३४॥

उ० समिधमादधाति । प्र प्रायम् त्रिष्टुप् । प्र प्रायम् प्रकर्षेण महता अयमितः । भरतस्य प्रजापतेः शृण्वे शृणोति वचनम् । कथमेतद्ध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वचनिति । वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः । यत्सिमदाधानस-सनम्तरमेव विरोचते । सूर्यो न सूर्यहव बृहद्भाः महादीप्तिः । यश्च अभितस्थौ पूरुम् असुरराक्षसम् प्रतनासु संप्रामेषु प्रतया समिधा आप्यायितः । यसाच दीदाय दीप्यते । दैव्यः देवसंबन्धी । अतिथिः अतिथिधर्मा जनानाम् ।

शिवः शान्तः नः असाकं भवति । तसास्रजापतेर्वचनं शुणोति ॥ ३४ ॥

म० 'वासेऽवहरत्युद्धृतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति' (का॰ १६।६।२१)। वासे स्थितौ कियमाणे उत्तरदिशि उद्धृतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयित ततोऽमो समिदाधानम् । विसष्ठदृष्टामेयी त्रिष्टुप् । 'प्रसमुपोदः पाद-पूरणे' (पा॰ ८।१।६) इति प्रोपसर्गस्य द्विलम् । अय-मिन्नः विभित्तं हवींिष भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य श्रुण्वे श्रणुते आह्वानमिति शेषः । यजमानकृतमाह्वानं श्रणोतीत्यर्थः । पुरुषव्यलयः । यत् योऽिमः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृह्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽिमः पृतनासु संग्रामेषु पूरं राक्षसमितस्थी संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसंवन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलह्यः सोऽिमदीदाय दीप्यते । 'दीङ् क्षये' धातृनामनेकार्थलादत्र दीर्प्यथः लिटि ह्पम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास्त्य' (पा॰ ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'छन्दिस छङ्-लङ्लिटः' (पा॰ ३।४।६) इति वर्तमाने लिट् ॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत्स्योने क्रेणुष्व ए सुरुभा डे छोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीर्मा-तेव पुत्रं विश्वताप्स्वेनत् ॥ ३५ ॥

उ० आपो देवीः । दश किण्डका भस्माभ्यवहरणम् । आपो देवीः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपः देव्यः, प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत भस्मैतत्त्वागतादिभिः । तत्र अयं शिष्टव्यवहारः । ततः खातादिभिः परिगृह्य । स्थोने कृणुध्वं सुरभा उ लोके स्थोने सुखावहे कृणुध्वं स्थापयत । उकारः समुख्यार्थः । सुरभौ शोभनगन्धे धूपपुष्पोपकारैः । लोके स्थाने शय्यायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदःस्थाने एतदःप्रयोगः प्रकृतत्वात् । तस्मै भस्मरूपायाम् व नमन्तां जनयः उपित- इन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्यः । रूपलावण्ययौवनालं-कारवेदग्ध्यसंपन्नाः । यूयं च मातेव पुत्रं बिस्तत धारयत । पानभोजनवासोभिः गोपयत । किंच अपसु स्वात्मिन एनत् भस्म ॥ ३५ ॥

म० 'पलाशपुटेनापो देवीरिलेक्या' (का० १६।६। २६)। वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गला वटादि-पत्रपुटेन सायंप्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्धस्मास्ति तदे-क्या ऋचा जले क्षिपेदिति स्त्रार्थः। अन्देवत्या त्रिष्ठुप्। हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः, भस्म यूयं प्रतिग्रभणीत खागतादिभिः प्रतिग्रहीत । किंच स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्धस्म कृणुध्वं कुरुध्वम् 'कृत्र कृतौ' स्थादेः उ पादपूरणः। किंच शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपद्भयः 'आपः वरुणस्य पत्नय आसन्'

इति शुल्यन्तरात् । जनयन्त्यित्रमुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादि-द्वारेति जनयः सुपन्नीर्जनयो भवलस्तस्म भस्मरूपायात्रये नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । किंच हे आपः, एनद्भस्म अप्सु खात्मिन यूयं विमृत धारयत । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं खात्मिन धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी।

अप्स्<u>वग्ने</u> सधिष्टव सौषधीरने रुध्यसे । गर्भे सन् जीयसे पुनः ॥ ३६ ॥

उ० अप्स्तमे । अधस्तनेन मन्नेण भस्मातिथित्वेनाप्स्वव-स्थाप्य अथेदानीं गायत्र्यनुष्टुब्भ्यामम्नेः सर्वगतत्वं प्रकाशयन् भस्माभ्यवहरणमेवापन्हुते । अप्सु हे अम्ने, सिघष्टव सिधः समानस्थानम् । सौषधीरनुरुध्यसे सत्वं बीजमवस्थाय ओषधीः अनुरुध्यसे । ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे । ततो गर्भे सन् विद्यमानः जायसे पुनरिष ॥ ३६ ॥

म्o'ततो द्वाभ्याम्' (का॰ १६।६।२७)। ततो-ऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वमे गर्भोऽसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्यामिमस्माप्म प्रास्यति । विरूपदृष्टा-मेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथिलेन संस्तुत्य द्वाभ्याममेः सर्वव्यापकलं वदन्भस्माभ्यवहरणमपह्नते । हे अमे, अप्सु जलेषु तव सिधः स्थानं स लमोषधीः यवाद्या अनुरुध्यसे ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूर-णम्' (पा०६।१।१३४) इति स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धः । यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठरामिरूपेण । किंच गर्भे अरण्योमध्ये स्थितः सन्पुनःपुनर्जायसे ॥३६॥

सप्तत्रिंशी।

गर्भी अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भी अपामसि ॥ ३७॥

उ० किंच। गर्भः असि भवसि ओषधीनां गर्भश्र वन-स्पतीनाम् गर्भश्र विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने, गर्भः अपाम् असि ॥ ३७॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभोऽमिदेवत्याः । हे अमे, लमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानलात् । हे अमे, लं वनस्पतीनां तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानलात् । विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठरामिरूपेण विद्यमानलात्, अपां गर्भोऽसि वाडववैद्यतादिरूपलात् ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमंग्ने ।
स्र प्रस्त्य मातृभिष्टं ज्योतिष्मान्पुन्रासंदः ॥ ३८॥
उ० अप आदत्ते प्रसद्य चतस्मिराग्नेयीभिः । द्वे अनुष्ठभौ द्वे गायच्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण
योनिं स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, संसुज्य संगत्य च

मातृभिः अद्भिः त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्यामुखाया-मासदः आसीद ॥ ३८ ॥

म् 'अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसंघेति' (का॰ १६। ६। २९)। अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म यहाति प्रसंघेति चतुर्ऋग्निमः। हे अप्ने, लं भस्मना कृला योनि कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसंघ प्राप्य मातृभिरद्भिः संस्रुच्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी संपन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखमासीद ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

पुनरासद्य सर्नम्पश्च पृथिवीममे । शेषे मातु-र्यथोपस्थेऽन्तरस्याकृ<u>शि</u>वतमः ॥ ३९॥

उ० पुनरासद्य पुनरप्यास्थाय सद्नं स्थानम् अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, ततोऽनन्तरं शेषे । 'शीङ् स्वप्ने' इत्यसै-तदृपम् । स्विषि । मातुः यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अन्तर्मध्ये अस्यामुखायाम् । शिवतमः शान्ततमः ॥ ३९ ॥

म० हे अग्ने, अपश्च पृथिवीं च सदनमासय जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरिप अस्यामुखायामन्तर्मध्ये लं शेषे खिपिष मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते । किंभूतस्लम् । शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

पुनक्तर्जा निवर्तस्<u>व</u> पुनरम् इषायुषा । पुनर्नः पाह्यक्हंसः ॥ ४०॥

उ० पुनरूर्जा । हे व्याख्याते ॥ ४० ॥

म० द्वे व्याख्याते (क०९) ॥४०॥ (क०१०) ॥४१॥

एकचत्वारिंशी।

सह र्य्या निर्वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धार्या । विश्व-एक्या विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

बोधां में अस्य वर्चसो यविष्ठ म्र्इष्टिष्ठस्य प्रभृ-तस्य स्वधावः । पीयिति त्वो अर्च त्वो गुणाति वन्दा-रुष्टे तन्वं वन्दे अमे ॥ ४२ ॥

उ० प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति द्वाभ्यां त्रिष्टुपगायत्रीभ्याम् । गायत्री यज्ञरन्ता । विश्वकर्मणे स्वाहेति
यज्ञः । बोधा मे बुध्यस्व मम अस्य वचसः । किमिभिप्रायोहं ब्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रयितृतम, अथवा युवतम । मंहिष्टस्य भूयिष्टस्य प्रभृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य ।
हे स्वधावः अन्नवन् । किंच पीयति त्वः पीयतिराक्षोशकर्मा
आक्रोशति त्वः । एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने, अनु त्वो गृणाति ।
अनुगृणाति स्तौति । त्वः एकपुरुषः । एष लोकस्य स्वधावः

कश्चिदाकोशति कश्चित्स्तौतीति । एवंच सित वन्दारुः वन्द-नशीलः सन् ते तव तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥

म० 'प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति' (का० १६। ६।३०)। तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णी-मुखायां प्रास्य वोधा म इति द्वयूचेनोख्यान्निमुपतिष्ठते । दीर्घतमोदद्यामेयी त्रिष्टुप् । खधान्नमस्यास्तीति खधावान् तत्सं-बोधने खधावः। 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा॰ ८। ३।१) इति रुलम्। हे अन्नवन्, हे यविष्ठ युवतम अमे, में मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्टी । मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किंभूतस्य । भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रमृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येलर्थः । किंच लशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः । पीयतिराकोशतिकर्मा । हे अमे, लः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति लः एकः लामनुगृणाति लां स्तौति । कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकखभावः। एवं सित हे अमे, अहं त ते तव तन्वं तन्तं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च। 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'। कीह्शोऽहम् । वन्दारुः वन्दनशीलः 'शृवन्योरारुः' (पा॰ ३। २ । १७३) इति आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

स बोधि सूरिर्मेघवा वर्सपते वर्सदावन् । युयो-ध्युस्महेष्र्यंस्स विश्वकर्मणे खाहां ॥ ४३॥

ु० स बोधि । यस्त्वं स्रिः पण्डितः मघवा धनवांश्च सः बोधि बुध्यस्त । हे वसुपते धनस्य पातः, बुध्वा च युयोधि पृथक् कुरु । असात्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः सन् । सिमधा उपहत्याज्यं जहोति । विश्वकर्मणेस्वाहा ॥४३॥

म० सोमाहतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे खाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते, हे वसुदावन्, वसु ददातीति वसुदावा । 'आतो मनिन्–' (पा०३।२।७४) इति कनिप् तत्संबुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः, स लं बोधि अस्मदिभिप्रायं बुध्यस्व । बुध्यतेः शिप छप्ते 'हुझल्कभ्यो हेिंधः' (पा०६।४।१०१) इति धिः गुणान्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्लम् । सूरिः विद्वान् मधवा धनवान् मधं धनमस्यास्तीति । संतुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथकुरु । 'प्रायिश्वत्तिप्' समिधोऽपहलाज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति' (का०१६।०।१)। सुवस्थानीयया समिधा धृतमादायोख्येऽग्रौ जुहोति तत्कर्मणः प्राय-श्वित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः । यजुः । जगत्स्विष्टिस्थिलादिकर्म-कर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहतमस्तु ॥४३॥

चतुश्रत्वारिंशी।

पुनेस्त्वादित्या रुद्रा वसंबुः समिन्धतां पुनेर्बन

ह्याणी वसुनीथ युझैः । घृतेन त्वं तुन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामीः ॥ ४४ ॥

उ० आद्धाति समिधम् । पुनस्त्वा । आमेयी त्रिष्टुप् । निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां संदीपयन्तु । आदित्या रुद्धाः वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः । वसुनीथ नीथा स्तुतिरुच्यते । वसुलाभनिमित्ता यस्य स्तुतिः स वसु-नीथः । यहैः यागैः घृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्धयस्व । सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भसाभ्यवहरणव्यव-च्छिन्नाः ॥ ४४ ॥

म० 'उत्थायादधाति समिधं पुनस्लेति' (का॰ १६। ७।२)। घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽमान्वादधाति। आमेयी त्रिष्ठुप्। आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशक्तेन झ्यधिका। हे अमे, आदित्याः रुद्राः वसवश्च लां लां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु। हे वसुनीथ, वसु धनं तिन्निमत्ता नीथा स्तुतिर्यस्य। यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्संबुद्धौ हे धननेतः, ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋलिग्यजमाना यज्ञैः कृला लां पुनः समिन्धतां लं च तन्वं स्वश्रीरं घृतेनास्म-इत्तेन वर्धयस्व। लिय वृद्धे सित यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु॥ ४४॥

पञ्चचत्वारिंशी।

अर्पेत बीत वि च सपैतातो येऽत्र स्थ पुराणा ये च नूर्तनाः । अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रे-त्रिमं पितरो छोकमस्मै ॥ ४५ ॥

उ० पलाशशाखया गाईपत्यं ब्यूहति । अपेत त्रिष्ठुप् । अधेर्चेनोदरसिंपण उच्चन्ते । पादेन यमः पादेन पितरः । अप इत अपगच्छत । वि इत विगच्छत । वि च सर्पतातः । च अतः स्थानात् । येऽत्रस्थ ये यूयमत्रस्थ भवथ । पुराणा-श्चिरन्तनाः । ये च नृतनाः इदानीन्तनाः कस्माह्रयमपसप्म इतिचेन्मितः अदात् दत्तवान् यमः अवसानं स्थानम् । अवस्यन्त्यसिन्निति अवसानम् । पृथिव्याः असौ यजमानाय । अकन्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् असौ यजमानाय । अतोऽपगच्छतेति ॥ ४५॥

म्० 'अथ गाईपल्यचयनमुच्यते । पलाशशाख्या गाईपलं व्युद्हल्पेत बीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्' (का॰ १७ । १ । ३) । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यो गाईपल्याच्देनोच्यते तद्यां चितिश्चितेः स्थानमपि गाईपल्य एव । पलाशशाख्या गाईपल्यचितेः स्थानं व्युद्दृहति । ऊहिरत्र प्रेरणे । तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्वृद्दिः क्षिपतील्यर्थः । अपेत वीति ऋचः पुच्छः पदैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्षिल्युत्तरे इति स्त्रार्थः । लिङ्गोक्तबहुदेवल्या त्रिष्टुप् । अधेर्चेन तत्स्थानसर्पिण

उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यिथिपति-लात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्त्रत्युच्यते । हे यमसृत्याः, ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तनाः यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च । अतः स्थाना-दपेल सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्वयमपसर्पामेल्यत आह । अवस्यति स्थापयलस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अव-सानं स्थानमिदं यमो देवोऽसौ यजमानायादाइत्तवान् । पित-रश्चेमं लोकं स्थानमसौ यजमानायाकन्कृतवन्तः । करोतेः शिप छप्ते लिङ रूपम् । यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तलाद्ययमपसर्पतेल्यर्थः ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

संज्ञानेमसि कामधरेणं मर्थि ते कामधरेणं भूयात् । अग्नेर्भस्मांस्युग्नेः पुरीषमसि चितः स्थ परि-चित्रं ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

दु० उखां निवपति उल्बसंस्तवः पशुसंस्तवश्च तेपामतस्तथेव व्याख्यायते। संज्ञानमिस । त्रीणि यज्रंपि । समिति
एकीभावमाचष्टे। यत एकं ज्ञानमिस उल्बसंस्तवात्। 'तसादु
समानोल्बाः समेव जानीते' इति श्रुतिः । कामधरणं च
कामान्धारयति संपादयति कामधरणम् 'पश्चवो वा उखाः
पश्चवः कामधरणं' इति श्रुतिः । अतो मिय ते तव कामधरणं भूयात् । 'मिय ते पश्चवो भूयासुः' इति श्रुतिः ।
उल्बाभिप्रायमेकवचनम् । सिकता निवपति । अश्चेभंसासि ।
'भस भर्त्सनदीस्योः' । भसितं भस्म भस्मसाद्दयात्सिकताः
भसेत्युक्ताः 'न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति' इति श्रुतिः ।
अग्नेश्व पुरीषं पूरणम् असि । भसाभिप्रायमेकवचनम् । 'अग्नेरेतद्वेश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' इति श्रुतिः । परिसृत
उपद्धाति चितःस्थ । 'चित्र चयने' अस्य किपि बहुवचनम् ।
या यूयं चितो भवथ । परि सर्वतश्च चितस्थ ता उच्चन्ते ।
कर्ष्वचितो भूत्वा पुनमग्निमाश्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

म० 'उदीचीएं' शाखामुदस्योखां निवपति संज्ञानमिति' (का० १० १ १ ४)। यया व्युद्हनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्ता गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निद्धाति । ऊषदेवत्यं यजुः । हे ऊषस्रक्षप, लं संज्ञानमित पश्चनां सम्यक् ज्ञानसाधनमित । पश्चो हि ऊषदेशं प्राला लिहन्ति । तथा कामधरणं कामान्मनोरथान्धरति संपादयतीति कामधरणं यज्ञहारा कामसंपादकलात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसंपादनसामर्थं मिथ भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुखनुसारेण व्याख्यानम् । ते तव कामधरणं पश्चः मिथ भूयात् भूयासुः । यतस्तं कामधरणं पश्चक्षपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमित उल्वसंभवात् । 'पश्चो वा ऊषाः पश्चः कामधरणं मिथ ते पश्चो भूयासुः' (१ । १ । १ । ८) इति श्चतेः उल्बाभिष्रायमेकवचन-

'सिकताश्चामेर्भत्यूषवत्' (का॰ मुल्बस्योषोत्पन्नलात् । १७ । १ । ६) । ऊषवत्सिकता निवपति । सिकतादेवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप, लमग्नेर्भस भासकमित सिकतास्थी-ऽिमरत्युत्रो भवति । अम्रेश्च पुरीषं पूरणमिस पूरयतीति पुरीषम् । पिपर्तेरीषक्ष्रस्यये औणादिके 'उदोष्ठयपूर्वस्य' (पा॰ ७। १। १०२) इत्युदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः खं भसातिदहति । 'अमेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' (७।१।१।९—१०) इति च श्रुतिः। 'परिश्रिद्धः परि-श्रयति पूर्ववदेकवि एंशत्या चितः स्थेति' (का॰ १७।१।७) एकविंशतिपरिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षि-णमुर्ध्वास्ताः खननीया इति । परिश्रिदेवत्यं यजुः । हे परिश्रितः शर्कराः । यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ । परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ । ऊर्घ्वं चीयन्त इति ऊर्घ्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्वमिदं गाईपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

अय्सो अग्निर्यस्मिन्सोम्मिन्द्रः सुतं द्धे जठरे वावशानः । सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिः ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

उ० गाईपत्य इष्टकाभिश्रीयते । अयं सो अग्निः पड-चेमामेयं त्रेष्ट्रमम् । चतुर्थीषष्टयौ अनुष्टुभौ । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दुर्शयति । अयं सः गाईपत्योऽग्निश्चीयते । यसिश्चिते सति अभिषुतं सोमम् इन्दुः दधे धारयति । जठरे उद्रे वावशानः कामयमानः । कथंभूतं सोमं दधे । सह-स्वियं सहस्राईम् । वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः । असं न सप्तिम् । नकारः संप्रत्यर्थे । अनन्तरं भक्षणादेव मुद-करम् । सप्तिं शरणं तृप्तिकरम् । न केवलं यसिश्चिते इन्द्रः सोमं जठरे धारयति । किंतर्हि । त्वमिष ससवान्सन्स्त्यसे जातवेदः । ससवान्सन् हवींषि संभजमानः सन् स्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः । हे जातवेदः, अयं तावदस्य मन्नस्य प्रगु-णोऽर्थश्चितिस्तु आहुतिपरिणामाभित्रायेण व्याचष्टे । अयं वो लोको गाईपत्य आपः सोमः सुतोऽसिलोके य इन्द्रो धत्ते जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठरमित्यादि अयं स लोको गाईपत्यामिर्यसिंछोके अभियुजः सोमपरिणामभूता अपः इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्रियं वाजमत्यन्न-सप्तिमिति । आपो वै सहस्त्रियो वाजः अपां विशेषणानि । ससवान्सन्स्तूयसे जातवेद इति व्याचष्टे । चितः संश्रीयसे जातवेद इति गाईपत्यरूपेण चितः सन् चीयसे । आहव-नीयरूपेणेति वा अर्थान्तरनिवृत्तित्वम् ॥ ४७ ॥

म० 'मध्येऽऽर्धबृहतीश्रतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपद्धाति दक्षिणत उद्दुय् ऐसो अग्निरिति प्रत्यूचम्' (का॰ १०। १। ८) । ततोऽध्वर्धुर्मण्डलादृक्षिणे उद्दुख उपविदय मध्ये

चतस्रोऽर्धबृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपं-क्योत्तरमारभ्योपद्धाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः। ऋक्चतुष्के-<mark>णैकेकाम् । हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य</mark> इप्रका अर्धवृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः । पञ्च ऋचो विश्वामि-त्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुमश्रतुर्थनुष्टुप् । इष्टकोपघातं कुर्वज्ञभि-नयेन द्रीयति । अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्रीयत इति शेषः । यस्मिनभी चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे खोदरे दघे धारयति । वर्तमाने लिट् । किंभूत इन्द्रः । वावशानः वष्टीति वावशानः 'बहुलं छन्दिसि' (पा॰ २ । ४ । ६० इति शपः श्लौ सति द्विलेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् । कामयमानः । कीदशं सोमम् । सहस्रियं सहस्राहम् । वाजमन्नं बहुनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न । नकारः संप्रत्यर्थः । भक्षणादेव मदकरम् । सप्ति शरणं तृप्तिकरम् । अमौ चितेन केवलिमन्द्र एव सोमं जठरे धते किंतु हे जातवेदः, जातं वेदो धनं यस्मात् हे अमे, लमपि ससवान् हवीं षि संभजमानः सन् ऋलिग्यजमानैः स्तूयसे 'षण संभक्तौ' क्रसुप्रत्ययः। उत्तरार्धस्यायं वार्थः । हे जातवेदः, सप्तिं शरणं गमनकुशल-मलं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संमितं वाजमनं ससवान्दत्तवानसन् यजमानैस्लं स्तूयसे 'सहस्रेण संमितौ घः' (पा॰ ४।४। १३५) इति घप्रस्ययः। 'षणु दाने' क्रमुः ससवान् ॥ ४७ ॥

ि हेर्ड शामान्य शामाह

अष्टचत्वारिंशी।

अमे यत्ते दिवि वर्षः पृथिव्यां यदोषधीष्व-प्ला यजत्र। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थं त्वेषः स माजु-रर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८॥

उ० असे यत्ते । हे असे, यत्ते तव दिवि द्युलोकआदिलक्षणं वर्षः । यच्च पृथिव्यामसिलक्षणं वर्षः । यच्च ओषधीषु अन्तर्व्यवस्थितम् । यच्च अप्खन्तर्व्यवस्थितम् आयजन्न
आयष्टव्यं मर्याद्या यष्टव्यम् । एतान्यधस्तादुक्तानि वर्षासि
तव लघीयांसि । येन तु वर्षसा अन्तरिक्षम् उरु विस्तीणेम् आततन्थ आतनोषि । त्वेषः स भानुः महत्तद्वर्षः ।
अर्णवः अर्णस्वान् उदकवान् अथवा 'अरणवानामनवान्
वायुः सः' इति श्रुतिः । नृचक्षाः नृणां श्रुभाशुभकर्मदृष्टा ।
त्रिस्थानोऽन्नासिः स्तुतः ॥ ४८ ॥

म्० हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अमे, ते तब यत् दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरकेह्पं वर्तते यच पृथिव्यामिन्नह्पं यच ओषधीष्वन्तः स्थितं यचाप्तु जलेषु अन्तः स्थितं यच वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तिरक्षमाततन्थ आतनोषि विस्तार्यसि । 'वभूथाततन्थ-' (पा० ७। २। ६४) इतीडभावः । स भातुः दीप्तिः लेषः लेषयित प्रकाशयित सकलं विश्वमिति लेषः 'लिष दीप्ती' पचादिलाद्च् । अर्णवः अर्णांसि उदक्कानि सन्ति यत्रेल्थां । 'अर्णसो वः सलोपश्च' । यद्वा

अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृन् चष्ट इति नृणां ग्रुभाग्रुभकर्मद्रष्टा । ईहशो यस्ते भानुस्तमेवेष्टकारूपमु-पद्धामीति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

अमे दिवो अण्मच्छाजिगास्यच्छा देवाँ २ ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने प्रस्तात्स्येस्य याञ्चावसादुपतिष्ठन्त आपेः ॥ ४९॥

उ० अमे दिवः । हे अमे, दिवः द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुद्रकम् अच्छा जिगासि । 'अच्छाभेरासुमिति शाकप्णिः'। अभिजिगासि । 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता एष धूमेना-च्छैति' इति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभिजिगासि च देवान् । कतमान्देवानित्यत आह । ऊचिषे धिष्ण्या ये । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिष इष्णन्ति' इष्णन्ति उच्चन्त इति लिङ्गवचनयोर्व्यत्यः । उच्चन्ते ये धिष्ण्या अमयः । किंच रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य परस्तादाप उपतिष्ठन्ते याश्च अधस्तादुपतिष्ठन्ते आपः ताश्च त्वमभिजिगासि । त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीत्यभिमायः ॥४९॥

म० हे अमे, दिवो द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकं लम-च्छाजिगासि आभिमुख्येन गच्छिस 'गा स्तुतिगत्योः' ह्यादिः । अभ्यासेलं छान्दसम् । 'अच्छामेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५ । ३१) 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इत्य-च्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः । 'आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेति' (७ । १ । १ । २४) इति श्रुतिः । किंच ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणह्पा देवाः तान् देवांश्व लमच्छा जिगासि अभिगच्छिसि । ऊचिषे ब्रूजः कर्मणि लिद् पुरुषवचनयोर्व्यत्यः । 'प्राणा वे देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति' (७ । १ । १ । २४) इति श्रुतेः । किंच रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्या आप उपतिष्ठन्ते ता आपश्च लमभिजिगासीत्यन्वयः । लमेवैते रूपैः परिणम-सीति भावः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणिर्मः सजोषेसः । जुषन्ता यज्ञमुद्धहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

उ० पुरीष्यासः । बहुवचनिष्टकापेक्षम् । ये पुरीष्याः पश्चाः पश्चभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः । प्रावणेभिः । 'पुङ् गतौ' । प्रावणेः गमनैः छोकच्याप्तिभिः । सजोषसः समा-नप्रीतयः समानसेविनो वा । समानं हि ते छोकं सेवन्ते । अर्धबृहत्यो हि ताश्चतसः । ते जुषन्तां सेवन्तां यज्ञम् । अद्वहः अहिंसितारः । अनमीवाश्च अश्चनायानुभुक्षानिवृत्ति-करा इत्यर्थः । इषः अन्नभक्तीः महीः महतीः प्रभूताः ॥५०॥ म्० अनुष्टुप् बहुवचनिष्टकापेक्षम् । अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञमस्पदीयिममं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् । अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायानुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवाः क्षुधातृष्णानिवर्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः अन्नमक्तीश्वाग्नयो जुषन्ताम् । कीहशा अग्नयः । पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पश्चभ्यो हिताः पुरीष्याः । आज्ञसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणेः प्रकर्षेण वनन्ति संभजन्ति विषयानिति प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः । मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः । 'अन्येषामिष हत्त्यते' (पा० ६ । ३ । १३०) इति संहितायां प्रावणेति दीर्घः । 'बहुलं छन्दिस' इत्येखम् । तथा अद्वहः न द्वह्यन्तीत्यद्वहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

इडाममे पुरुद्ध्सं्स्विं गोः श्रेश्चत्म् हर्व-मानाय साध । स्यात्रेः सूनुस्तनियो विजावामे सा ते सुमृतिभूत्वसो ॥ ५१॥

पुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतम् । यतु श्रुत्योक्तम् 'पश्चवो वा हृद्धा' इति तद्धलीवर्देरूत्पाद्यत इत्यनेन हेतुना।सिनं गोः गोः संबधिनीं च सिनं दानं पयोदिधिष्टतादिकम् । शश्वत्तमं शाश्वतिकतमं शाश्वतिककमं अनपायि हवमानाय यज-मानाय। सि हि देवानाह्वयति । साध प्रसाधय । एतदुक्तं भवति । अत्रं सोपसेचनं शाश्वतिकतमं यजमानाय देहि । किंच । साज्ञः सूनुस्तनयः भवेचासाकं पुत्र औरसः । विजावा प्रज्ञातिमान् । यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योज-यति वीर्येण यया सुमत्या त्वमेतत्करोषि सा ते भूतु अस्मे अस्मास् ॥ ५१ ॥

म्० 'इडामम इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः' (का० १० । १ । ११) इडामम इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे हे पादमान्त्र्यो पद्ये दिश्च्यो उद्ग्रेटक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दिक्षणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति स्त्रार्थः । हे आमेण्यो त्रिष्ठवनुष्ठुमो । हे अमे, हवमानाय यजमानाय साध साध्य संपादय 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । १ १ ० ०) इडामन्त्रम् । शप आर्धधातुकष्टिलोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुखोक्तं 'पश्चो वा इडा' (० । १ । १ । २०) इति तद्वलीवदेरत्रस्थोत्याद्यमानलात् । किंभूतामिडाम् । पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितम् । पुरूषि वहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्चान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्त्रं देहीत्यर्थः । तथा शश्चत्तममत्यन्तमिवच्छेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनि धेनुसंबन्धि दानं पयोदधिष्टतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किंच नौऽस्साकं यजमानानां सुनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीहशः सूनुः ।

तनयः औरसः पुत्रस्य सृतुशब्देनोक्तलाइत्तपुत्रादिव्यावृत्यै तनयशब्दः । यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते, पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा०६।४।४१) इति धातो-राकारः । हे अमे, ते तव सात्रगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना वुद्धिरनुप्रहेणास्मे अस्मासु भृतु भवतु । यजमानेभ्य-स्तयान्नादि देयमिति भावः । व्यत्ययेन शपो छुक् । अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदायलम् ॥५१॥

द्विपञ्चाशी।

अयं ते योनिर्कत्वियो यती जातो अरोचथाः।
तं जानन्नम् आरोहार्था नो वर्धया रियम् ॥ ५२ ॥
उ० द्वितीयमुपद्धाति अयं ते। व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥
म० व्याख्याता [अध्या॰ ३ क॰ १४] ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

चिद्ं सि तया देवत्याङ्गिर्स्बद्भुवा सीद पर्-चिद्ं तया देवत्याङ्गिर्स्बद्भुवा सीद ॥ ५३ ॥

उ० पुरस्तादुपद्धाति चिद्सि । 'चित्र् चयने' । चितासि । सादयति । तया देवतया सादिता सती अङ्गरख-त्प्राणवत् । यथाहि प्राणः सर्वमङ्गं व्याप्य स्थितः एवं त्वमि । ध्रुवा सीद निविशस्त । तया देवतयेति 'वाग्वे सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गराः' इति श्रुतिः । द्वितीयामुपद्धाति । परि चिद्सि । परि सर्वतश्चितासि तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्'। (का० १७। १। १२) तद्वत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां मला चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्चौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदब्बुख उप-दधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम्। इष्टकादैवले दे यज्ज्षी। चीयत इति चित्। हे इष्टके, लं चिता स्थापि-तासि। यद्वा चिनोति भोगान्संपादयतीति चित् लं भोगसंपादिकासि। तया प्रसिद्धया देवतया वामूपया सादिता सती अङ्गिरखत्माणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती लं सीद निविशस्व। तया देवतयेति 'वाग्वे सा देवताङ्गिरखदिति प्राणो वा अङ्गिरा' इति श्रुतेः। द्वितीयामुप-दधाति। परिचित्परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्विनोतीति वा लं परिचिदसि। तया देवतयेति व्याख्यातम्॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी।

छोकं पृण छिद्रं पृणाथी सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्रामी त्वा बहुस्पतिरस्मिन्योनीवसीषदन् ॥ ५४ ॥

उ० लोकंपृणामुपद्धाति । लोकं पृण । पद्यादिकोकं(?) स्थानं पृण पूरय । छिद्रं पृण पूरय अमेरवयवभूता भव । अथो अपिच सीद निविशस्य ध्रुवा निश्वला त्वस् । इन्द्राझी च त्वां बृहस्पतिश्च अस्मिन्योनो स्थाने असीपदन् आसाद-यन्तु । नहि मानुषोऽध्वर्थुः त्वां सादयितुं समर्थे इत्यभिप्रायः

म० 'तिसृषु लोकंपृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च' (का० १० । १ । १०) । आदौ तिसृषु लोकंपृणेष्टकासु तृष्णीसुपहितासु लोकंपृणेत्विभमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः
यद्वादौ द्वयोर्लांकंपृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गाईपस्थे स्युरिति सृत्रार्थः । लोकंपृणादेवस्यानुष्टुप् । हे लोकंपृणेष्टके, लं लोकं पृण गाईपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाकान्तं स्थानं पूर्य । तथा छिद्रं पृण किंचिदिप छिद्रं यथा न दश्यते तथा संश्विष्टा भवेत्यर्थः । 'पृण
तृप्तौ' तुदादिः । अथो अपिच ध्रुवा दढा सती लं सीद तिष्ठ ।
किंच इन्द्रामी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने ला
लां असीषदन् सादितवन्तः सदेश्वङ् । नहि मानुषोऽध्वर्युस्तां
सादियतुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

ता अस्य सूर्ददोहसः सोर्म ् श्रीणन्ति पृश्नेयः। जन्मेन्द्रेवानां विश्लेखिःवारोंचने दिवः॥ ५५॥

उ० सूद्दोहसाधिवद्ति । ता अस्य अनुष्टुप् । यज्ञाहुतिपरिणामभूता आप उच्यन्ते । व्यवहितपद्मायो मञ्जः ।
ता यज्ञपरिणामभूता दिव इत्यन्तं पद्मिह संबध्यते । दिवः
धुलोकात् च्युताः सूद्दोहसः । 'आपो वै सूदोऽत्रं दोहः'
हति श्रुतिः । अन्नसहिता आपः । अस्येत्रस्य पदस्य विश हत्यनेन संबन्धः । 'यज्ञो वै विशः' इति श्रुतिः । अस्य विशः अस्य संबन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृश्नयः 'अन्नं वै पृश्चिः' इति श्रुतिः । एतदुक्तं भवति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधिवनस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकु-वैन्ति । कस्मिन्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' इति श्रुतिः । संवत्सरम्वतिनः संवत्सरे सोमयागः तद्भिप्रायमेतत् । त्रिष्वारोचने । 'सवनानि वै त्रीणि रोचनानि' इति श्रुतिः । त्रिष्वारोचनेष्विति वचन-व्यत्ययः। त्रिषु सवनेषु । एवं श्रुतितोऽयं मन्नो व्याख्यातः ५५

म० 'निसं सादनस्द्दोहसा उपधानादुत्तरे तया देव-तया ता अस्थेति' (का॰ १६।०।१४) तया देवत-येति सादनम्।ता अस्थेति सूद्दोहसाधिवदनम्। एते निस्थे सर्वत्रेति स्त्रार्थः। इन्द्रपुत्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप्। दिवो द्युलोकसंबन्धिनो दिवश्च्यता वा सूद्दोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूद्दोहसः सूदेन जलेन सिहता दोहसोऽज्ञानि अज्ञयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य संबन्धिनं सोममाश्री-णन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्तं कुर्वन्ति वा 'श्री पाके' क्यादिः। 'आपो वै स्दोऽनं दोहः' (८।०।३।२१) 'यज्ञो वै विशः' (८।०।३।२१) इति च श्रुतिः। कीह्शाः।

स्द्दोहसः पृश्नयः नानाविधाः । यद्वा 'अन्नं वै पृश्नी' (८। ७ । ३ । २१) इति श्रुतेरन्नरूपाः अत्रागत्य बीह्यादिधान्य-निष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' (८। ७ । ३ । २१) इति श्रुतेः । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्तद्मिप्रायमेतत् । 'सव-नानि वै त्रीणि रोचनानि' (८। ७ । ३ । २१) इति श्रुतिः । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिँ-होके पतिलौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्ससुद्रव्यंचसं गिरः। र्थीतंम प्रथीनां वाजीना प्रसत्पतिं पतिम् ॥ ५६॥

उ० प्रीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्रनुष्टुप् । इन्द्रं विश्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यज्ञःसामलक्षणाः । अवीन् वृधन् वर्धयन्ति । समुद्रव्यचसम् समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्यवलं वा । रथीतमं रथीनाम् । सर्वेषां रथिनां मध्ये रथं युद्धलब्धातिशयम् । वाजानां सत्पतिं पतिं वाजानामन्नानां पतिं सतां च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मान् चुष्टातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६॥

म० 'चालालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का॰ १०।१।१८)। चालालस्थानात् मृदमानीय गाईपलचिन्तेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवला मधुच्छन्दसुतजेतृहष्टानुष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । कीहशामिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्थस्य तं समुद्रवद्यापकं विविधाञ्चनं नानागतिमिल्यर्थः । अक्षोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतमन्त्रम् तं रथयुद्धे लब्धातिशयमिल्यर्थः । 'ईद्रथिनः' (पा॰ ८। २। १७) इति घे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधमवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी।

समित् एं संकल्पेथा एं संप्रिया रोचिष्णू सुमन्-स्यमाना । इष्मू जैमभि सुंवसाना ॥ ५०॥

उ० चित्येनोख्यं निवपति समितमिति चतस्मिरुष्णिगुपिर्षाद्वृहत्युष्णिकपङ्किभिर्द्धान्नदेवत्याभिः। तृतीया वान्निदेवत्या। समितम्। द्वितीयपाद्मभृति व्याख्यायते। यो युवां
संप्रियो संगतिप्रियो रोचिष्णू रोचनशीलो च। तो
सुमनस्यमानो परस्परं शोभनं चिन्तयन्तो। इपमन्नमूर्ज
तदुपसेचनं सिपरादि अभिसंवसानो अभ्यवहरन्तो। वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः। एतत्कुर्वाणो समितम्। 'इण् गतौ'।
संगतिं कुरुतम्। संकल्पेथां च एकसंकल्पो च भवतमित्येतदाशास्रहे॥ ५७॥

मo 'समंबिलां कुलोख्यं निवपति समितमिति' (काo १७।१।१९)। समं विठं यस्याः सा समंबिठा। विभक्त्य-छुक् छान्दसः । गाईपत्यचितिं मृत्पूर्णेन परिश्रित्समां कृला तन्मध्ये नीचैरुख्याप्तिं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः । चतस्रो द्वयप्ति-देवलाः । समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादलेऽप्यष्टा-विंशलक्षरलात् । हे चिलोख्यामी, युवां समितं संगच्छतम् । 'इण गतौ' संगतौ भवतम् । संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भवतम् । यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदशौ युवाम् । संप्रियौ संप्रीणीतस्तौ 'इगुपध-' (पा॰ ३ । १ । १३५) इति कः । सम्यक् परस्परं त्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानौ 'अलं-कृज्-' (पा॰ ३ । २ । १३६) इलादिना इष्णुच । समनस्य-मानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ वा । सुमनस्येते तौ <mark>सुमनस्यमानौ । सुब्धातुः क्यङन्ताच्छानच् । परस्परं शोभन-</mark> चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुजानौ अभितः सम्यक् संपादयन्तौ वा । वस्ते-र्यान्तरे वृत्तिः ॥ ५० ॥

अष्टपञ्चाशी ।

सं <u>वां मनिक्सि</u> सं <u>व्रता समुचित्तान्याकेरम् ।</u> अप्ने पुरीष्याधिपा भे<u>व</u> त्वं न इष्मूर्जे यजीमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

उ० सं वाम् आ समाकरम् आभिमुख्येन स्थित्वा संस्कृतवान् वां युवयोर्मनांसि । बुद्धहंकारमनांसीति बहु-वचनम् । संवता । वतिमिति कर्मनाम । संस्कृतवांश्र युवयोः कर्माणि समुचितानि । चितशब्देन संस्कारा मनो-गता उच्यन्ते । संस्कृतवांश्रास्मि मनोगतान्संस्कारान् । उकारः समुचयार्थीयः । एवं मनःकर्मसंस्कारेरेकीभूतं त्वामेकं देवताभिमानिनं प्रार्थये । हे अग्ने, पुरीष्य पश्च्य, अधिपतिभीव । त्वं नः अस्मभ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय धेहि देहि । इषमन्नमूर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥

म० उपरिष्ठाढूहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादलादेकाधिका । हे पूर्वोक्तावमी, वां युवयोर्मनांसि बहुवचनलान्मनोबुद्धाहंकारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान्करोमि । करोतेर्लङ्युत्तमबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा वता वतानि
कर्माणि समाकरम् । वतमिति कर्मनाम (निघ०२।१।७)
तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् । उकारः समुचयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारेरेकीकृतैरेकीभूतमित्रं प्रार्थये हे
पुरीष्य, पशच्य हे अमे, लं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः
पालको भव । इषमचमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय
धिहि देहि ॥ ५८॥

एकोनपष्टी।

अ<u>ग्ने</u> त्वं पुरीव्यो रि<u>यमान्पुष्टिमाँ</u> २ असि । श्<u>रिवाः कृत्वा दिशः</u> सर्वाः स्वं योनिमिहासदः॥५९॥

उ० असे त्वम् । हे असे, त्वं पुरीष्यः रियमांश्च धनवान् पुष्टिमांश्च असि यतः अतः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः इति व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म् उख्यामिदेवलोणिक् आर्ध्येकाधिका अनियताक्षरपा-दलात् । हे अमे, लं पुरीष्यः पश्चयोऽसि । रियमान् धनवान् पुष्टिमान् पोपयुक्तश्चासि । अतः सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृता इहास्मिश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्रामुहि ॥ ५९ ॥

षष्टी ।

भवतं नः समनसौ सचैतसावरेपसौ । मा युज्ञ ए हिं एंसिष्टं मा युज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतम्य नः ॥ ६० ॥

उ० भवतं न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

म० आधीं पिक्कः अनियताक्षरपादलात् द्व्यमिदेवला (अध्या० ५ क० ३) पुनर्व्याख्यायते । हे जातवेदसौ अमी, यज्ञमस्मदीयं कमं युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् । यज्ञ-पितं यज्ञमानं च मा हिंसिष्टम् । अद्यास्मिन् कमंदिने नोऽस्मस्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किंच युवां नोऽस्मद्र्यं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुप्रहाभिमुखलं समनस्लम् । अस्मदनुप्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहिलं सचेत-स्लम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्वे कोपाभावो निष्पापलम् ईदशावस्मभ्यं भवतमिल्रर्थः ॥ ६०॥

एकषष्टी।

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्रि स्वे योन्विमान् रुषा । तां विश्वेद्वे के तुनिः संविदानः प्रजापितिन् विश्वकर्मा विम्रीञ्चतु ॥ ६१ ॥

उठ उछां शिक्याद्विमुद्यति मातेव पुत्रम् । अनुष्ठुप्। उछास्तुतिः । येयमुखा माता इव पुत्रं पृथिवीरूपमवस्थाय पुरीष्यं पश्चयं अग्निम् स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः । प्रथमपुरुषस्यतदूपम् । उखाशब्दसामानाधिकरण्यात् अभार्षात् धारितवती । तामिदानीं कृतसत्यां स्तीं विश्वदेवैः ऋतुभिः संविदानः । अहो महत्कर्म कृतमित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुद्धतु शिक्यात् ॥६१॥

म० 'सिकताभिः समंबिलां कृला मातेव पुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याश्रिविच्यासिखित पयोमध्ये तूष्णीम्' (का॰ १७।१।३१)। ग्रून्यामुखां सिकताभिः संपूर्व मातेविति मन्त्रेण शिक्यात्थ्यकृलाश्रिविति स्थापितामेरुत्तरेऽरिक्षमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्यवेखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिश्चेषिति स्त्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्ठुप् । तृतीयो नवकः । चतुर्थो द्वादशकः । पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्यं

पशस्यमितं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभाषीत् धृतवती । मृत्रो छिड 'बहुलं छन्दिस' (पा० ७ । ३ । ९७) इतीडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि छप्ते रूपम् । माता पुत्र-मिव यथा माता पुत्रमुत्सक्षे बिभाति । प्रजापितः कृतकृत्यां तामुखां विमुद्यतु शिक्यपाशाद्विमुक्तां करोतु । कीदशः प्रजापितः । विश्वेदिवैकृतुभिश्च संविदानः संवित्त इति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोखया कृतिमिति संवादं कुर्वेन् । विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१॥

द्धिषष्टी।

अर्सुन्वन्त्मयंजमानमिच्छ स्तेनस्येट्यामन्विहि तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा त हुट्या नमी देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

उ० नैर्क्ततीनामिष्टकानामुपधानं तिस्तिभरनुष्टुिक्सः । असुन्वन्तम् सोमाभिषवमकुर्वाणम् यजमानं चान्यैः यज्ञकनुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व । किंच स्तेनस्येत्यामन्विहि । स्तेनस्य चौरस्य इत्यां गतिम् अनुकुर्वन् इहि प्रपलाय्य याहि । तस्करस्य तदेवायं चौरकर्म करोति नान्यत् स तत्करः सन् तस्कर इत्युच्यते । पुनरप्याह । अन्यमस्पदिच्छ अन्यं पुरुपमस्पत्तः इच्छ गृहीतुम् सा ते तव इत्या गतिः । एवं दण्डगर्भमुक्त्वा अथेदानीं साम्नाह । नमो देवि निर्कते तुभ्य-मस्तु है देवि निर्कते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ ६२ ॥

म् व 'नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्षास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्री-र्हिविष्यासन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृ-राज्ञसुन्वन्तामिति प्रत्यृचं पराचीः' (का० १७। १। २३)। ततोऽध्वर्यः राजसूये हविष्यासन्नहोमे यादशो देशस्तादशे खयं प्रदीर्णे :इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋति-संज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशतुपद्धाति । कीदशीः । पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पकाः लक्षणहीनाः पद्याः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः । तिस्रो निर्ऋतिदेवत्या-स्त्रिष्ट्रभः । हे निर्ऋते, असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अय-जमानमन्यहेवियं ज्ञैर्यजनमकुर्वाणं च लामिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेखर्थः । किंच स्तेनो ग्रप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गला ताविप गृहा-णेल्र्यः । सर्वथा सोमं सुन्वन्त्रो हविर्यज्ञेश्व यजन्त्रोऽस्पदन्य-मिच्छ न लस्मानिच्छ । सा दुष्टिशक्षा ते तवेला गतिश्वर्या हे दिवि निर्ऋते, एवंभूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी।

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता वन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥ उ० नमः सु ते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते, अस्तु। निर्ऋतिः कृच्छ्रापितः भूमिर्वा। तिग्ममुस्साहतेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः, अयस्ययं विचृत अयोमयं विच्छित्ध बन्धमेतम्। येनाहं बद्धः अजस्य जीवभावलक्षणेन जनित्वा म्नियते मृत्वा जायत इति। किंच। यमेनाप्तिना त्वं यम्या च पृथिव्या संविदाना एकम-तीभूय। उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यजन्मानम्॥ ६३॥

म० 'निकृतिः कृच्छ्रापतिः। 'स्यादलक्ष्मीस्तु निकृतिः' इत्यभिधानात् भूमिर्वा, निकृतिदिगिभमानिनी देवता वा। 'अलक्ष्म्यां दिवपती चापि निकृतिर्निरुपद्रवे' इति कोशात्। तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधने हे तिग्मतेजाः, हे निकृते, तुभ्यं सु सुतरां नमोऽस्तु। अयस्मयमयोमयम् 'अयस्मयादीनि छन्दिसं' (पा० ११४१२०) इति सलम्। लोहपाशवदृढमेतं बन्धं जीवलेन जन्ममृतिरूपम् ज्ञानं लं विचृत विच्छिन्धि नाशय । 'चृती प्रन्थे' तुदादिः। 'क्ष्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६१३११३५) इति संहितायां दीर्घः। किंच यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमलं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्ग एनं यजमानमिधरोहय स्थापय ॥ ६३॥

चतुःषष्टी ।

यस्यस्ति घोर आसन्जुहोन्येषां बन्धानामवस-जीनाय। यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्देते निक्रीति त्वाहं परिवेद विश्वतः॥ ६४॥

उ०यसास्ते यसाः तव है घोरे विषमशीले। आसन् आस्ये मुखे जहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोचनाय। सा त्वमेतान्बन्धानस्मत्तो विसृज। किंच। यां च त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वाम्ममिप स्तौमि। तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनियत्री मातेव बिमर्तीत्यादिभिर्गुणैः। किंच। निर्करितं त्वाम् अहं परिवेद जानामि विश्वतः सर्वतः। नितरां हि विदित आमित्रतो हिनस्तीत्यत एतान् बन्धानवसृज अस्मतः॥ ६४॥

म० हे घोरे विषमशीले ऋूररूपे निर्ऋतिदेवि, यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिविदृष्टकामुपद-धामि । किमर्थम् । एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाप्तिप्रति-बन्धकानां पापानामवसर्जनाय । किंच जनो जन्छुमात्रो यां ला लां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञलात् । 'मिदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातुः । लं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञत्या ताहशीं ला लां विश्वतः सर्व-थापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि । निर्ऋतिशब्दस्याय-मर्थः सर्वदेवसाधारणाद्वयजनानिष्टुष्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ

ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी।

यं ते देवी निर्श्वतिराववन्ध पाशं श्रीवास्विन-चृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पितु-मिद्धि प्रसूतः ॥ नमो भूत्यै येदं चकार्र ॥ ६५ ॥

उ० शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासंदीः परेणास्यति । यं ते देवी तिष्ठुप् । यजमान उच्यते । यं ते देवी निर्कृतिः आववन्ध आवद्धवती शिक्यपाशं रुक्मपाशं च । ग्रीवासु कण्ठे । अविच्छेदम् । 'चृती च्छेदने' । अविच्छेद्यम् अनवखण्डनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विष्यामि । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुद्धामि । आयुषो न मध्यात् । अग्निर्वा आयुस्तस्यतन्मध्यं यश्चितो गाईपस्यो भवस्यचित आहवनीयः । नकारः संग्रस्यर्थे । अग्नेर्मध्यात् अथोन्मुक्तपाशः सन् अग्निरुप्तवस्थाय यजमान एतं पितुमन्नम् अद्धि भक्षय । प्रसूतोभ्यनुज्ञातो निर्कृत्या । उद्पात्रं निषच्य अन्तरात्मेष्ट- कमुपतिष्ठन्ति । नमो भूत्ये । विराडेकपदा भूतिदेवत्या । नमो भूत्ये श्रिये या इदमिन्नस्थणं कर्म चकार कृत-वती ॥ ६५ ॥

म० 'शिक्यरक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं त इति' (का० १७। २। ४)। शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चारिक्षपति । यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् । यज-मानं प्रत्युच्यते । हे यजमान, निर्ऋतिर्देवी ते तव शीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूपमावबन्ध आसमन्ताद्वद्वती । कीद्दरं पाराम् । अविचृत्यं 'चृती छेदने' अच्छेयं दढं तं श्री-वास्यं ते तव पारामनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुत्रामि । स्यति-रुपस्पृष्टो विमोचनार्थः । कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽन्ने-मध्याद्गार्हेपत्यचितिस्थानात् न संप्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरो-मील्यर्थः । नकारः संप्रलर्थः । 'अग्निर्वा आयुक्तस्यैतन्मध्यं तिचतो गाईपत्यो भवत्यचित आहवनीय' (७।२।१।१५) इति श्रुतेरायुःशब्देनात्राभिरुच्यते । अथ पाशविमोका-नन्तरं प्रसूतः निर्ऋखानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान, एतं पितुमन्नमद्धि भक्षय । 'उदपात्रं निषिच्यान्त-रात्मेष्टकम्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति' (का० १०।२।४)। शिक्यादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जल-पूर्ण चमसं तूर्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रे-णोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति स्त्रार्थः । भूतिदेवत्यैकपदा विराद्। या देवी इदममिलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूलै श्रीहिपण्यै देव्ये नमी नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

षट्षष्टी।

निवेशनः सुङ्गर्मनो वसूनां विश्वा ह्वपाभिचेष्टे

शर्चीभिः । देव ईव सविता स्वध्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पंथीनाम् ॥ ६६ ॥

उ० शालाद्वार्योपस्थानम् । निवेशनः त्रिष्ठुप् । पृथि-वीलोकसंस्तुतोऽयमग्नियाँयमग्निर्निवेशनः । निविशन्तेऽस्मि-न्निति निवेशनः । संगच्छन्तेऽस्मिन्निति संगमनः । केपाम् । वस्नां धनानाम् । यश्चायं विश्वारूपा सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाद्व्यतिप्रणीताग्नीश्विष्ण्यप्रभृतीनि । अभि-चष्टे अभिपश्यति । शाचीभिः स्वैः स्वैर्युक्तानि । कथं पश्यति । देव इव सविता सत्यधर्मा अवितथकर्मकारी । यश्च इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थो तस्थिवान् । समरे संग्रामे । पथीनां परिपन्थिभः सह । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ६६॥

मo 'अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति' (का० १७।२।६)। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदे-शात पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति । अध्वर्धुरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमिम्मपतिष्ठते । विश्वावसुगन्धर्वदष्टेन्द्र-देवत्या त्रिष्टुप् । अयमितः विश्वा विश्वानि हपा हपाणि अभिच्छे पर्यति आहवनीयातिप्रणीतामीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदशानि रूपाणि । शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽभिः । निवेशनः निवेशयति यजमानं खगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवद्यंभाविफलोपेतो धर्मोऽप्तिहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव । सविता देव इव । यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिच्छे । यश्चामिः पथीनां । विभक्तिव्यत्ययः । पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थी स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्दत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिञ्शब्दस्य परिपन्थिवाचकलाद्भस्य टेरिति (पा० ७।१।८८) टिलो-पाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टी।

सीरा युजान्ति कवयो युगा वितन्वते पृथेक्। धीरा देवेषु सुझया ॥ ६७ ॥

उ० सीरं युज्यमानमभिमन्नयते गायत्रीन्निष्टुब्भ्याम् । सीरा युञ्जन्ति सीराणि लाङ्गलानि युञ्जन्ति कवयो मेधा-विनः । युगा वितन्वते युगानि च वितन्वन्ति । पृथक् नाना । कथंभूताः । कवयः युञ्जन्ति । धीराः धीमन्तः अग्निक्षेत्रविदः । किमर्थं युञ्जन्ति । देवेषु सुग्नया । सुन्न-मिति सुखनाम । द्वितीयार्थं तृतीया । देवेषु सुग्नं सुखं कर्षु-मिति शेषः । सीरकविशब्दयोर्बेहुवचनं प्जार्थम् । युगानि च बहून्यिप यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥

म० 'दक्षिणाममिश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमिन-

मन्त्रयते सीरा युज्जन्तीति' (का॰ १०। र । ११) । चिते-दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वयुः प्रतिप्रस्थानोत्तरांसपूर्वे षड्-भिर्वा दशिमश्वतुर्विशत्या वा वृषैर्युज्यमानमोदुम्बरं हलं द्वाभ्या-मिममन्त्रयते । सीरदेवत्ये सोमपुत्रवुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुमो । धीराः धीमन्तोऽभिक्षेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युज्जन्ति वृषैर्योजयन्ति । युगा युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् । देवेषु सुन्नया सुन्नमिति सुलनाम । ततो द्वितीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७।१।३९) इति यादेशः । सुन्नं सुलं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुन्नं कर्तुं युज्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्यं यादेशो वा । देवानां सुन्नया युज्जन्ति । सीरकविपदयोर्वहुत्वं पूजार्थम् । तयोरेकलाद्युगानि वहूनि सन्ति ॥६७॥

अष्टषष्टी।

युनक्त सीरा वियुगा तेनुध्वं कृते योनी वप-तेह बीर्जम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असेन्नो नेदीय इत्सृण्यः पुकमेयात् ॥ ६८ ॥

उ० युनक सीरा सीराणि युनकं। वियुगा तनुध्वं वितनुध्वम् युगानि सम्यग्योकृप्रभृतिभिः। ततः कृते योनौ
वाहनादिभिः वपत इह क्षेत्रे बीजं बीह्यादि। गिरा च वाचा
च या ओपधीरित्यादिकया। चशब्दाचमसेन च वपत।
तथाच वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः बीह्यादिका समराः सह
भरसा फल्रवातेन वर्तत इति समराः। सान्तोयं स्नीलिङ्गः
शब्दः। आनामितफलेत्यर्थः। असत् भवेत्। नोऽस्माकं
यथा नेदीयः अन्तिकतमम् । इच्छब्दोऽनर्थकः। सण्यः
दात्रान् पक्तम् औषधम् आ इयात् आगच्छेत्। एतदुक्तं भवति
अतिधनत्वादोषधीनां निकटतमं दात्रं भूमेश्च दात्रपूरं पक्तमोषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति॥ ६८॥

म्० हे कर्षकाः, सीराः सीराणि हलानि युनक्त युक्क योजयत । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा००।१।४५) इति थस्य तबादेशे श्रसोरह्णोपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा युगानि वितनुष्वं शम्यायोक्तादिभिविस्तारयत । ततः कृते कर्ष-णेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने बीजं बीह्यादिकं यूयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया (क००५) वेदमन्त्रवाचा चकाराचमसेन च । किंच 'वाग्वै गीरन्न एं श्रृष्टिः' (०।२।२।५) इति श्रुतेः श्रृष्टिः अन्नजातिर्वाह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पृष्टिः । भृजोऽसुन्त्रत्ययः । भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पृष्टा अस्तु । 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा०३।४।९०) इतीकारलोपेऽडागमेऽस-दिति रूपम् । पकं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधो' (पा०५।३।६३) इत्यन्तिकस्थे-यसुनि प्रत्यये नेदादेशः । इत् एवार्थे । नेदीय इत् अन्तिक-तममेवात्यल्पकालमेव पकं धान्यं सुण्यः । सुणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः । सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण छन्नमिति शेषः । दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान्प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्प-कालेन पक्तमस्मद्गृहमागच्छलित्यर्थः ॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमी।

शुन्छ सुफाला विक्षेषन्तु भूमिं शुनं की-नाशां अभियन्तु वाहै: । शुनांसीरा ह्विषा तोशं-माना सुपिप्पला ओषधी: कर्तनास्मे ॥ ६९॥

उ० चतसः सीताः कृषित चतस्भिक्रिंगः। तत्र हे त्रिष्टुमो तृतीया पङ्किः चतुर्थ्यं नुष्टुप्। ज्ञुनं सुफालाः। ज्ञुन-मिति सुखनाम । सुखेन शोधनफालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः विकृपन्तु विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् । सुखेन च कीनाशाः हिलनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनुद्धाः सहिताः। अथैवं कृष्टे सित ज्ञुनासीरा। ज्ञुनो वायुः। ज्ञु इत्यव्यक्ताः-नुकरणम्। 'ज्ञु एत्यन्तिरक्षे सीर आदित्यः सरणात्'। वाच्वा-दित्यो हिवषा उदकेन। तोशतिर्वधकर्मा। निम्नन्तो भूमिम् सुपिप्पलाः। पिष्पलमिह फलमुच्यते। ओषधीः कर्तन कुरुतम्। द्वयोर्बहुवचनं छान्दसम्। अस्मे अस्माकम् ॥६९॥

म० 'आत्मनि कुषलनुपरिश्रिच्छन एं सुफाला इति प्रत्यूचम्' (का॰ १७। २। १२) । चितिस्थाने परिश्रित्स-मीपे चतुर्ऋग्भिदंक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतसः सीताः कृषति । कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्वतस्रः । द्वे त्रिष्टुमौ तृतीया पङ्किः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोह-विशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु। शुनमिति सुखनाम । 'फालः सीरोपकरणोत्स्रवयोः फालमं<mark>शुके'</mark> इति कोशः। कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषमैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्त । हे ग्रुनासीरा ग्रुनासीरौ है वाय्वादित्यौ, असो असाकमोषधीः वीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः । थस्य तनवादेशे शपि छप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । 'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति कोशः। शुनश्र सीरश्च ग्रुनासीरों 'देवताद्वनद्वे च' (पा॰ ६।३।२६) इति पूर्वपददीर्घः । शुनो वायुः सीर आदित्यः । 'शुनो वायुः श्च इसन्तरिक्षे सीर आदिसः सरणात्' (निरु० ९ । ४०) इति यास्कोक्तेः । कीहशौ शुनासीरौ । हविषा जलेन तोशमाना । तोशतिर्वधकर्मा । भूमिं झन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्ता-वोषधीः सफलाः कुरुतिमिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वेदेवरेनुमता मरुद्धिः । ऊर्जस्वती पर्यसा पिन्वमानास्मानसीते पयसाभ्याववृत्स्व ॥ ७०॥

उ० घृतेन सीता। सीता समज्यताम् अनुमता इति

परोक्षाभिधायीनि त्रीणि पदानि । सीते अभ्याववृत्स्वेति प्रसक्षाभिधायिनी हे पदे एकस्मिन्मञ्ज्ञवाक्ये। तत्र 'विरोधि-समवाये तु भूयसां स्याद्धर्मित्वम्' इति न्यायात्। 'प्रथमं वा नियम्येत कारणाव्यतिकमः स्यात्' इति च न्यायात्। तस्मादु-पक्रमप्रभृति व्याख्यायते । घृतेनोदकेन मधुना मधूदकेन समज्यतां संसिच्यताम् । विश्वेः सर्वेदेवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता मरुद्धिश्च। मरुतो ह वै वर्षास्वीक्षते। एवमक्षारोद्देकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुद्दिभः। ऊर्जस्वती अञ्चवती। पयसा पयोद्धिघृतादिभः पिन्वमना प्रयन्ती सर्वो दिक्षः। अस्मान्सीते। सीता इति विभक्तिव्यत्ययः परोक्षत्वात् । अस्मान्प्रति सीता अभ्याववृत्स्व स्वयमभ्या-वर्ततामिति पुरुषव्यत्ययः॥ ७०॥

म्० सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोद्देन सम-ज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीहशी सीता । विश्वेदेवै-मेरुद्भिश्वानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्ला प्रसक्षमाह हे सीते, ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोद्धिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्यावृत्रस्व अस्मद्भिमुखमावृत्ता भव । अस्माक्रमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेः 'बहुलं छन्दिसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्रौ सति लोटि वृत्रत्स्वेति रूपम् ॥ ७०॥

एकसप्ततितमी।

छाङ्गेलं पर्वीरवत्सुशेवें ् सोमुपित्सं र । तदुर्द्ध-पित गामिवें प्रफुव्यें च पीवेरीं प्रस्थावेद्रथ्वाहेणं ७१

उ० लाङ्गलं प्रवीरवत् । प्रविधारोच्यते सोऽस्यास्तीति प्रवीरं फालः रो मत्वर्थे । तदस्य लाङ्गलस्यास्तीति प्रवीरविद्याः काङ्गलं फालसंयुक्तमित्यर्थः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याच्छे लाङ्गलं रियमदिति । सुशेवं शेविमिति सुखनाम । श्रोभनं सुखकरम् । सोमपित्सरु सोमं पिवतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाने त्सरणशीलः त्सरुख्यते । भूमेः खननशीलम् । यद्वा त्सरुर्वृतं सोमपि यजमाने पापं त्सर्यति नाश्यतीति सोमपित्सरु । यद्वा । सोमः पीयते येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः त्सरु वृतं लाङ्गलम् । निह लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोमचमसाः स्युः । यदित्यंभूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति । गाम् अविं प्रफर्यं च पीवरीम् । फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षण फर्या गम्या प्रफर्वी प्रथमयुवतिः पीवरी उच्छ्नस्तनकपोलानामुद्वपति प्रस्थाना-द्रथवाहणम् । प्रस्थानसंयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनम-श्रम् उद्वपतीत्यनुपज्यते ॥ ७१ ॥

म् ० तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमिवं छागिवशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्घपति उद्गमयित प्रापयित । रथं वाहयित प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अतएव लाङ्गलं गवादिप्रा-

<mark>पक्रम् । कीदर्शं लाङ्गलम् । पवीरवत् । पविर्धारास्यास्तीति पवीरं</mark> <mark>फालः । रो मलर्थः । पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् ।</mark> तथा सुरोवम् । रोविमिति सुखनाम शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपित्सरु सोमं पिवतीति सोमपाः यज-मानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरः । यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पाप-मिति सोमपित्सरु । 'त्सर छद्मगतौ' इति धातोरुप्रखयः शीलार्थः । 'हलदन्तात्सप्तम्या' (पा०६।३।९) इति विभक्तेरलुक् 'आतो धातोः' (पा॰ ६।४।१४०) इति आलोपे हलन्तलात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपि-श्रमसः तस्य त्सरु निष्पादकम् । नहि लाङ्गलकर्मविना सोमच-मसाः स्युः । ईदशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदशीं गामविं च । प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं 'वा छन्दिस' (पा०६।१।१०६) इत्यमि पूर्वरूपभावे यणादेशः । युवतिलादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीट्यां रथवाहनम् । प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावतप्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवी-पेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी।

कार्म कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वर्षणाय च । इन्द्रीयाश्विभ्यौ पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२॥

उ० कामं कामदुघे । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां प्रपूरिण, कामं धुक्ष्व पूर्य । केषामित्यत आह । मित्राय वरुणाय च । इन्द्राय अश्विभ्याम् । पूष्णे प्रजाभ्यः ओष-धीभ्यः । चकारः समुचयार्थः सर्वत्रानुषज्यते ॥ ७२ ॥

म् कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । 'दुहः कब् घश्च' (पा॰ ३ । २ । ७०) इति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः संवुद्धौ हे कामदुघे ठाङ्गठपद्धते, मित्रादिपूषान्तदेवा-नामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व संपादय ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी।

विर्मुच्यध्वमद्भया देवयाना अर्गन्म तर्मसस्पार-मुस्य ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

उ० अनडुहो विमुञ्जित । विमुच्यध्वम् । गायत्री । एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूतां कृषिमिभिनिर्वर्तं कृतकृत्याः सन्तो विमुच्यध्वं युगात् । हे अद्याः अहन्तव्याः । देव-यानाः देवकर्मकारिणः । यहा देवयानमार्गनिमित्तभूता अगन्म गतवन्तः अश्वनायोज्ज्वा तमसः पारमस्य । तदुक्तम् 'योऽश्वनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमस्येति' इति । तदेव स्पष्टयति । ज्योतिः आपाम प्राप्तवन्तः । परमात्मलक्षणं यज्ञलक्षणं वा देवलक्षणं वा ॥ ७३ ॥

म० 'अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सुज्य दक्षि-<mark>णाकाल्</mark>डेऽध्वर्यवे ददाति' (का० १७।२।२०–२१) । वृषान्हलाद्वियोज्य पशुवदित्यैशानीं दिशं प्रति विसुजल्यध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवलार्षा गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः, देवतार्थकर्मकारिणः, देवार्थं यानं कृष्याद्यदामो येषां ते । यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे अझ्या अहन्तव्या गावो वलीवर्दाः, यूयं विमुच्यध्वम् । मुचेः कर्मकर्तारे यक् लोटि । जगिस्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः धुत्पि-पासाद्युद्धतस्य दुःखस्य पारं समाप्ति वयमगन्म प्राप्ताः । गच्छतेर्लक्ष शपि छप्ते रूपम् । तद्वक्तं 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति' (बृह०३।२।१।)। डुःखपारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्रोतेर्छुङि 'पुषादि-' (पा॰ रे। १। ५५) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी ।

स्जूरब्दो अर्यवोभिः सज्रूरुषा अर्रुणीभिः। सजोबसावश्चिना दङ्सोभिः सज्रूः सूर् एतशेन सजूर्वश्वानर इडीया घृतेन स्वाहा ॥ ७४॥

उ० कुशस्तम्बे जहोति। सज्रुरब्दः यज्ञरेतत्। समानजो-पणः। अब्दः संवत्सरः। स हि अपो ददाति। अयवोभिः यवाश्च अयवाश्च अर्धमासा मासाश्चोच्यन्ते। सज्रः उषा अरुणीभिः। अरुणवर्णाभिर्गोभिः किरणैः। सजोपसौ अश्विना अश्विनौ। दंसोभिः कर्मभिः सज्रः स्रुरः एतशेन अश्वेन। सज्वेशानर इडया। आग्नेयी पृथिवी इडा पृथिवी-स्थाना या स्त्री तस्या अत्र ग्रहणं युक्तम्। गौर्वागन्नं च इडा-शब्देनोच्यते। घृतेन हविषा स्वाहा सुहृतमस्तु॥ ७४॥

म० 'पश्चग्रहीतेनोद्गृह्णन्निभजुहोति सज्रब्द इति' (का०१०। ३ । ३)। तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पश्चग्रहीतेनाज्येन कृष्टात्म-मध्यस्थापितकुशस्तम्बे सुचमूर्ध्यां कुर्वश्रहोति लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्बाह्यनुष्टुप्छन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरिष्ठष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देव-भिषजौ स्रः स्र्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां प्रत्येकं विशेष्णानि । कीहशोऽब्दः । अयवोभिः सज्ः यवाश्वायवाश्वार्ध-मासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुद् प्रीतिः सह जुषा वर्तते समाना जुद् वा यस्य सज्ः । जुषतेः संपदादिलाद्भावे किप् । मासार्थमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीहर्युषाः । अरुणीभिः अरुणवर्णभिः गोभिः सज्ः प्रीतियुता । कीहशावश्विनौ । देसोभिः कर्मभिश्विकत्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीहशावश्विनौ । देसोभिः कर्मभिश्विकत्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीहशा

स्रः । एतरोनाश्वेन सज्रः तुष्टः । कीहराोऽिमः । इडया पृथिव्या सज्रः प्रीतः तद्धिष्ठातृलात् । आग्नेयी हि पृथिवी इडाराब्देन गौर्वागनं चोच्यते ॥ ७४॥

पञ्चसप्ततितमी।

या ओर्षधीः पूर्वी जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा। मनैतु बुश्रूणामह्र्रातं धामानि सप्त चै।। ७५।।

उ०क्षेत्रे सवींपधं वपति । सप्तविंशतिरनुष्टुभः । ओषधी-स्तुतिः पञ्चदश तु वपने नियुक्ताः । या ओषधीः । या ओष-धयः । पूर्वा जाताः प्रथमजाताः । अन्याभ्य ओषधीभ्यः भविष्यत्कालसंबन्धिनीभ्यः देवेभ्यः ऋतुभ्यः । 'ऋतवो वै देवाः' इति श्रुतिः । ऋतुभ्योऽर्थाय । ऋतव ओषधिसंबद्धाः कर्तव्या इति । त्रियुगं पुरा त्रीणि युगानि समाहतानि त्रियुगं त्रिकालमित्यर्थः । वसन्ते प्रावृषि शरिद पुरा पूर्वेषु वस-नतादिषु । पूर्वस्मिन्हि संवत्सरे ओषध्यः अग्निक्षेत्रे उप्यन्ते । किनिमित्तिसत्यत आह । मने नु मन्ये जानामि । तासां बश्रूणां बश्रुवर्णानाम् । बश्रू रासभः । अहं शतं धामानि । धामशब्दः स्थानपर्यायः । संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं यदिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः पुरुषः पुतानि शतं धामानि सप्तच 'य पुवेमे शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह' इति ॥ ७५ ॥

म० 'या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत्' (का० १७। ३ । ८) । पञ्चभिस्तृचैश्वमसेन सवौंषधं वपति उद्पात्रवदिति चतुश्रतुःसीतासु यथाकृष्टम् । अथर्वपुत्रभिषग्दष्टा ओषधि-देवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशति-रनुष्टुभः मुझन्तु मेलाद्या (९०) द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये । युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरिद च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः। किमर्थं। देवेभ्यः ऋतुभ्यः। 'ऋतवो वै देवाः' (७।२।४।२६) इति श्रुतेः। ऋतव ओषिधयुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बभ्रूणां जगजनभरणसम्थानां पाकेन पिङ्गलव-र्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै च मन्य एव जाने । मन्यते लिटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि 'एत ऐ' (पा॰ ३ । ४ । ९३) इति रूपम् । संवत्सरोपं-लक्षितमेकैकं स्थानं 'शतायुर्वे पुरुषः' इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि च 'य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह' (७।२।४। २६) इति श्रुतेः । नराणां शतवर्षपर्यन्तामिन्द्रियाणामोषधि-भिस्तर्प्यमाणलादोषधीनां तत्स्थानलम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान्याम्या-नारण्यांश्च वीद्यादीन्तीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

षद्सप्ततितमी।

श्चतं वी अम्ब धार्मानि सहस्रमुत वो रहीः। अधा शतकत्वो यूयमिमं में अगुदं कृत ॥ ७६॥

उ० शतं वः हे ओषधयः अश्वमातरः, शतं वः युष्माकं धामानि जन्मानि । सहस्रमुत वो रुहः अपिच सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा शतकत्वः । अथेवं सित हे शतकत्वः बहुकर्माणः, यूयं प्रजापितं इमं वा यजमानं मे मम संबन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधि कृत कुरुत ॥ ७६॥

म्० हे अम्ब, मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिमेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा रातं सन्ति । उत अपिच वो युष्माकं रहः रोहन्तीति रहः प्ररोहा अङ्कराः सहसं सन्ति । रातसहस्रपदाभ्यामपरिमितलमुच्यते । अध अथ 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः । शतं कलः कर्माणि यामिस्ताः रातकतवः 'जिस च' (पा० ० ।३।१०९) प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः । अथैवं सित हे रातकल, यूयं मे मम इमं यजमानमगदं ध्रुत्पिपासादिषडूर्मिरोगरहितं कृत कुरुत । करोतेः रापो छुक् ॥ ७६॥

सप्तसप्ततितमी।

ओर्षधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पंवतीः प्रस्वंरीः । अश्वी इव सजित्वंरीर्वोरुधेः पारयिष्णवंः ॥ ७७ ॥

उ० ओषधीः प्रति । हे ओषधयः, प्रतिमोदध्वं हृष्यत । पुष्पवतीः प्रसूवरीः पुष्पवत्यः प्रसववत्यश्च सत्यः ततोऽनन्तरं अश्वा इव संग्राम्याः सजित्वरीः सह जय-नशीला भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधि रुन्धन्तीति वीरुधः । पारियष्णवः पारणशीलाश्च भवत अस्माकिमिति शेषः ॥७७॥

म० हे ओषधीः हे ओषधयः, यूयं प्रतिमोदध्यं हृष्टा भवत । कीहरूयो यूयम् । पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रस्वरीः फलप्रसववत्थः प्रस्वते जनयन्ति फलानीति प्रस्वरीः 'अन्ये-भ्योऽपि हर्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति स्तेर्वनिपि प्रस्ये 'वनो र च' (पा० ४ । १ । ७) इति ङीप् रान्ता-देशश्च । अश्वा इय सजिल्सीः सह जयन्ति तच्छीलाः 'इण्-नशजि-' (पा० ३ । २ । १६३) इति करप् 'टिइडाणञ्-' (पा० ४ । १ । १५) इति डीप् । यथाश्वाः संप्रामे जय-शीलाः तद्वत्फलपर्यन्तलाजयशीलाः । 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं सन्यन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः 'नहिम्नतिवृधि-' (पा० ६ । ३ । ११६) इत्यादिना उपसर्गदीर्घः । यहा विविधं रोहन्ति प्रशेहन्तीति वीरुधः । विरुहः को धान्तादेशो वेदीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारियणावः 'पार

तीर कर्मसमाप्तौं चुरादिरदन्तो धातुः । पारयन्ति फलपा-कान्तलं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः 'णेइछन्दसि' (पा॰ ३ । २ । १३७) इतीष्णुच्प्रत्ययः ॥ ७७॥

अष्टसप्ततितमी ।

ओर्षधीरिति मातर्स्तद्वी देवीरुपेब्रुवे । सनेय-म<u>र्श्वं गां वासे आत्मानं</u> तर्व पूरुष ॥ ७८ ॥

उ० ओषधीरिति । हे ओषधयः, या यूयम् इति इत्थ-मशनदानव्याध्यपगमादिकुर्वन्त्यो मातरः जगिन्नर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः, उपबुवे उपसङ्गम्य बुवे बवीमि प्रार्थयामि । सनेयं संभजेयम् अश्वं गां वासः आत्मानं च सनेयं तव यज्ञपुरुष प्रजापतिरूपिणम् ॥ ७८ ॥

म् हें ओषधीः ओषधयः, हे मातरः जगित्रमीत्रयः, भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्न्यः हे देवीः देव्यः, वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदः मीष्टमुपन्नुवे वचिम प्रार्थयामि । इति किम् तदाह । हे पुरुष यज्ञपुरुष, तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्नमात्मानं शरीरमहं सनेयं संभजेयम् । 'वन षण संभक्तों' लिङ् । यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्त-व्यमित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८॥

एकोनाशीतितमी ।

अश्वत्थे वो निषद्नं पूर्णे वो वस्तिष्कृता। गोभाज इत्किलासथ यत्सनवैथ पूर्वपम् ॥ ७९ ॥

उ० अश्वत्थे वः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते । यत्सनवथ प्रषम् । यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् प्रषं यजमानम् । अथ अश्वत्थे वः युप्माकं निषद्नमवस्थानम् । पर्णे वः पछाशपर्णमय्यां जुह्वाम् वः युप्माकं वसितः स्थितिः होमार्थमध्वर्युणा कृता । अश्वत्थपर्णयोस्तिद्धतः छोपश्छान्दसः । अथापि तिद्धतेन कृत्स्वविश्वगमा भवन्तीति । गोभाज इत्किछासथ । इच्छब्दः पादप्रणः । किछेति विद्याप्रकर्षे । ततोग्नौ हुताः सत्यः । गोभाजः गोशब्देनादित्योऽभिधीयते । आदित्यमाजः यूयं किछ भवथ । तदुक्तम् । 'अग्नौ प्रास्ताव्हितः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृष्टिर्वृष्टेरतं ततः प्रजाः' इति । यद्वा अश्वत्थे फिछते सर्वा ओषध्यः फछवत्यो भवन्ति । पर्णे फिछते कोद्भवादयः फिछता भवन्ति । गोभाजः पृथिवीभाजश्च उप्ताः सत्यः किछ भवथ । तदुक्तम् । यदा प्रषः संसेवध्वं भाजनादिभिरुपकारैः एवं दुरवधार्यं गतयो यूयमित्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

म् हे ओषधयः, वो युष्माकमश्वत्थे आश्वथ्यामुपसृति सुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् । किंच वो युष्माकं पर्णे पठाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता । अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तिद्व-

<mark>तप्रस्यरोपर्छान्द्सः । 'अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमो</mark> भवन्ति' (नि॰ २ । ५) इति यास्कोक्तः । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविभूता ओषधयः, यूयमग्नौ हताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ। गामादिलं भजन्तीति गोभाजः। अप्तौ प्रास्ताहुतिः सम्य-गादित्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेः । यद्वा अश्वत्थे वो निषद्न-मश्वत्थे फलिते सर्वोषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः कृता प्रलाशे च फलिते बीह्यादीनां फलितलात् । अतएव यूयमुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ। <mark>ंगोर्नोदित्ये वलीवर्दे मखभेदर्षिभेदयोः । स्त्रियां स्यादिशि</mark> भारत्यां भूमौ च सुरभावपि' इति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेव-ध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्थे पुलाशे च वः स्थानम् । देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नितप्रद-क्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिरूपेण । एवमश्वत्थादिरूपेण यूरं भूभाजः स्थ । शेषं पूर्ववत् । अस्तः शिप असथेति रूपं छटि । सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

अशीतितमी।

्यत्रौषधीः समरमत् राजांनः समिताविव । विष्टः स उच्यते भिषयेक्षोहामीवचार्तनः ॥ ८०॥

उ० यत्रोषधीः । यत्र यस्मिन्पुरुषे भेषज्यकर्तरि हे ओपधयः, यूयं समग्मत समागच्छत व्याधि जेतुम् । कथिमव । राजानः समिताविव यथा राजानः समितो संग्रामे शत्रुं जेतुं समागच्छिन्त । किं तत्रेत्यत आह । विषः बाह्मणः स उच्यते भिषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीवचात-नश्च । अमीवा व्याधिः। चातयितिर्नाशने। व्याधिनाशनः ८०

म् हें ओषधीः ओषधयः, यत्र विषे भैषज्यकर्तरि व्राह्मणे यूयं समग्मत संगच्छत रोगं जेतुम् । के इव राजान इव । यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छिति । गमेर्छुि मध्यमबहुवचने 'पुषादि—' (पा॰ ३ । १ । ५५) इत्युपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विष्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीहशो विष्रः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोद्यं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाश्चकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाश्यतीति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाश्चकः । चातयतिर्नाशनार्थः धात्मामनेकार्थलात् ॥ ८०॥

एकाशीतितमी।

अश्वावती ऐसो मावती मूर्जियन्ती मुदो जसम् । आ-वित्सि सर्वो ओषधी रस्मा अरिष्ठतातये ॥ ८१॥ पुरु अश्वावतीम् । सर्वा ओषधीरिति बहुवचनोपदेशा-

३० य० उ०

दिहापि बहुवचनं भवति। या ओषधयश्च अश्ववतः अश्वसं-पादिन्यः सोमवतः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्जयन्तः 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' बलसंपादिन्यः । उदोजसः उद्गतमोजो यासां उदोजसः। ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ अविस्सि जानामि। विदित्वा च असौ अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-शार्थः। न रिष्टमरिष्टमविनाशः तस्य तननमरिष्टतातिः असौ अरिष्टविनाशतननाय भैषज्यं करोमीति शेषः॥ ८१॥

म० असौ अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये । रिषतिर्विना-शार्थः । रेषणं रिष्टम् भावे क्तः । न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलिन-लर्थः । तस्य कारणमरिष्ठतातिः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा॰ ४।४। १४३।) इति तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्वि-स्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवितिस समन्ताद्वेद्भि जानामि । वेत्तेर्छ्डि आत्मनेपदे उत्तमे-कवचने इडभावे अवित्सीति रूपम् । अस्मै यज्ञमानार्थ वेद्यीति वा। तद्विशेषणम् । अरिष्टं ग्रमं करोति तनोति वारि-ष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह । अश्वावतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्वनती ताम् अश्वसंपादिनीं कांचित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या-मस्तीति सोमवती तां सोमसंपादिनीं 'मन्त्रे सोमाध-' (पा॰ ६ । ३ । १३१) इत्यादिनाश्वसोमयोदीर्घः । ऊर्जयन्तीम् 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' बलसंपादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्ज्यन्तीति । उदोजसमुद्रतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसंपादिनीम्। एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणलात् ॥ ८१ ॥

ह्यशीतितमी।

अच्छुष्मा ओषधीनां गावी गोष्ठादिवरते । धर्नक् सनिष्यन्तीनामात्मानं तर्व पूरुष ॥ ८२ ॥

उठ उच्छुष्माः । उच्छब्द ईरत इत्यनेन संबध्यते । उदी-रते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति । ग्रुष्माः वीर्याणि ओषधीनां संबन्धीनि । कथमिव । गावः गोष्ठादिव निष्कान्ताः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनां संभजमानानां यजमानार्थं आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ प्रष् ॥ ८२ ॥

म० हे पुरुष यज्ञपुरुष, तवात्मानं लदीयं शरीरं प्रति धनं सिनध्यन्तीनाम् 'षणु दाने' हवीरूपं धनं दानुमिच्छन्तीः नामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति । गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थाः नाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् । 'ईर कम्पे', अदादिः ॥ ६२ ॥

ज्यशीतितमी।

इष्कृतिर्नामं वो माताथी यूय ए स्थ निष्कृतीः। सीराः पत्तिर्णाः स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३॥ पुं इष्कृतिर्नाम । उपसर्गेकदेशलोपश्छान्दसः । निष्क्रमणं विनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः । निष्कृतिस्तावद्युष्मदीयाया मातुर्नाम ब्युत्पत्त्यभिप्रायम् । अथो
भिष्च यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रमणाः । किंच सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः पतित्रणीः पतनशीलाः स्थन भवथ । 'कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नकार उपजनः । कस्मिन्काले यूपमित्यंभूता भवथेत्यत आह । यदामयति निष्कृथ । 'अम रोगे' यदा आमयाविनि स्थितं तस्य व्याधि निष्कृथ निर्नाशयत ॥ ८३ ॥

म् हे ओषधयः, वो युष्माकिमष्कृतिर्नाम निष्कृतिनामी
माता जननी । निष्करोति व्याधि नाशयतीति निष्कृतिः ।
'निश्च्दो बहुलम्' (३ । १ । १०) इति प्रातिशाख्यस्त्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः
निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्कमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृरूपलात् । किंच सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः ।
सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः
श्रुधादीनामपसारयित्र्यः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकलेन यासु
ताः सीराः । पतित्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः
पतित्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ । 'वा छन्दसि' (पा॰
६ । १ । १०६) इति दीर्घः 'तप्तनस-' (पा॰ ७ । १ । ४५)
इत्यादिना थस्य थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति 'अम
रोगे' चुरादिः शत्रन्तः । रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं
निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् श्रुधादिकं रोगवद् वाधते
तद्युयं निष्कृथ । करोतेः शपि छप्ते लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी।

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन ईव ब्रजमंक्रमुः । ओर्ष्ष्यीः प्राचुंच्यवुर्यत्किचं तुन्वोरपः ॥ ८४ ॥

उ० अति विश्वाः । यदा असक्रमुः आक्रामन्ते तनः विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठ- स्तीति परिष्ठाः ओषधयः । कथमिव । स्तेन इव व्रजम् । यथा स्तेनः तस्करः वजमस्यकामत् परिमुमोषिषया एवमस्यक्रमः । अथानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति । यिक्विचित्तन्वः शरीरस्य रपः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' । पापजनितं व्याधिमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

म० परि सर्वतो रोगानिधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाश्चिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्तमुः
आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्तुवन्ति । क्रमतेर्लिङ अन
उश् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव वजम् । यथा रात्रौ
स्तेनश्चोरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति
तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किंच यत्किमपि रपः पापं शिरोव्यथागुल्मातिसारादिह्तं पापफलं यत् किंन्विदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्याव-

यन्ति नाशयन्ति 'च्यु गतौ' छुङि 'णिश्रिद्वस्नुभ्यः कर्तिरि चङ्' (पा॰ ३।१।४८) इति चङ्प्रत्यये रूपम् । 'र्पो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (नि॰ ४। २१) इति यास्कः॥८४॥

पश्चाशीतितमी।

यदिमा वाजर्यश्रहमोर्षधिहिस्त आद्धे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवृगृभी यथा ॥ ८५ ॥

उ० यदिमाः । यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओपधीः हस्ते आद्धे आस्थापयामि । अथानन्तरमेव । आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुरा जीवगृभो यथा । जीवन्नेव हिंसार्थं यो गृद्धते पशुर्वान्यो वा मनुष्यादिः स जीवगृप् तस्य जीवगृभः प्रागेव वध्यासं इति विषादान्यः तोऽहमिति मन्यमानस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधेरात्मा नश्यति यदाहमोपधीईस्त आद्ध इति संबन्धः ॥ ८५॥

म० यत् यदा इमा ओषधीः वाजयनपूजयनमानयन्सन् अहं हस्ते खकरे आद्ये स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा खरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यित किं पुनर्भक्षणेनेति
भावः। तत्र दृष्टान्तः। जीवगृभो यथा जीवन्सनेव यो हिंसार्थ
गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो वधारप्रागेवातिविषदानमृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा
नश्यित नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा
नश्यतीखर्थः॥ ८५॥

षडशीतमी।

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं पर्रुष्परः । ततो यक्षमुं विविधध्व दुन्नो मध्यमुशीरिव ॥ ८६ ॥

उ० यसौपधीः । यस रोगिणः हे ओषधयः, प्रसर्पभ अङ्गमङ्गं परुष्परः सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणीत्युक्तं भवति। परुशब्दः पर्ववचनः। तस्य रोगिणः ततो यहमं विबाध्ये । ततस्तसादङ्गपर्वसमुदायात् व्याध्यपगमं कुरुष्वे । कथिमव । उम्रो मध्यमशीरिव । उम्रः क्षत्रियो बद्धगोधाङ्कि लित्राणः स एव विशिष्यते मध्यमशीः मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः । स यथा शत्रून्बाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः । यद्वा उम्रो सदः स एव त्रिश्चलम्ध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जग्ध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जग्ध्यमेन शृणातीति पदं यूयमपि व्याधि कुरुष्वे ॥ ८६ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परः । परुःशब्दः पर्ववचनः । प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि प्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्तुथ ततोऽङ्ग-पर्वसमुदायात् यक्षमं रोगं यूयं विवाधध्वे निवर्तयथ ध्याधिन् नाशं कुरुध्वे । तत्र दृष्टान्तः । उम्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं श्वणाति हिनस्ति मध्यमशीः 'श्वृ हिंसान्

याम्' किप्। 'ऋत इद्धातोः' (पा० ७ । १ । १००) इति इदादेशः 'उरण् रपरः' (पा० १ । १ । ५१) इति रेफः । मर्मधातकः उम्र उत्कृष्टो बद्धगोधाङ्गलित्राण उद्दूर्णशस्त्रः क्षित्रयो यथा शत्तुं बाधते । यद्वा उम्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूल-मध्यमागेन श्र्णातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्वा-धते तद्वद् यूयमि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधि विवाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६॥

सप्ताशीतितमी।

साकं यक्ष्म प्रपेत चार्षण किकिदीविनां । साकं वार्तस्य धाड्यां साकं नेश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

उ० साकं यक्ष्म साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म, सह प्रपत्त
प्रणश्य । चापेण पिक्षणा किकिदीविना । शब्दानुकरणमेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । स हि तव
सार्थ उचितः । साकं वातस्य भ्राज्या गत्या प्रपत । साकं
नश्य प्रपलाहि । निहाकया निहन्ति कायमिति निहाका
निर्कतिः कुच्छापत्तिः तया कुच्छापत्या सह नश्य हे यक्ष्म,
यहा शब्दानुकरणमेतत् । हा कष्टं निर्गतोऽहं कया ओषध्या
एवंस्पया शब्दानुकरणमत्त्या सह नश्य हे यक्ष्म, अपुनरागमनाय ॥ ८७॥

म० हे यक्ष्मरोग, लं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ । किंभूतेन चाषेण । किकिदीविना । किकीति शब्दानुकरणम् । किकीति शब्देन दीव्यति कींडतीति किकीदी-विस्तेन । चाषस्तवोचितः सार्थः । वातस्य ध्राज्या गला साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेल्यर्थः । किंच निहाकया साकं नर्य नष्टो भव । निहन्ति कायमिति निहाका निर्कृतिः कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नर्य । यहा शब्दानुकरणियः । हा कष्टं क्या ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म, लं नर्य । अर्थान्तरं वा। कफावरुद्धकण्टोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकि-शब्दः । किकिना कण्डध्विना दीव्यतीति किकीदिविः श्रेष्म-रोगः । 'चष वधे' चषति व्याकुलं कुला हन्ति चाषः पित्त-रोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज, लं कफ-पित्तवातरोगः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्ग-वेदना तया साकं हे यक्ष्म, लं नर्य ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी ।

अन्या वी अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपवित । ताः सवीः संविदाना इदं मे प्रावता वर्चः ॥ ८८॥

उ० शतम् ६०० ॥ अन्या वः । हे ओषधयः, अन्या ओषधिः वः युष्माकम् अन्यामोषधिम् अवतु पालयतु । अन्या च ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावतः पुरुषवचनव्यस्ययः । उपावतु उपगम्य पालयतु । ता यूयमेव सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः इदं मे मम प्रावत प्रपा-लयत । वचः वचनमार्षम् ॥ ८८ ॥

म० है ओषधयः, वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधि व्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु । तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रिक्षकाया उपावत उपावतु उप समीपमागस्य पालयतु । पुरुषवचनव्यस्यः । अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमसं गर्ताः सस्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षण रक्षत ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमी।

याः फुलिनीया अफुला अपुष्पा यास्र पुष्पणीः। बृह्स्पतिप्रसूतास्ता नी मुखन्वत्व एहंसः॥ ८९॥

उ० याः फलिनीः या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च पुष्पिणीः पुष्प-वत्यः । बृहस्पतिना अभ्यज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुज्जन्तु अंहसः पापात् ॥ ८९ ॥

म० या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चां-फलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रस्तां बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानहसः पापाद्रोगरूपान्मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि

नवतितमी।

मुश्वन्तुं मा शप्थ्याद्यो वरुण्यादुत । अयो यमस्य पड्डीशात्सवस्मादेवकिल्बिषात् ॥ ९० ॥

उ० इत उत्तरमनारभ्यवादमंत्राः तेषां लिङ्गतो विनि-योगः। मुझन्तु मा शपथ्यात् शपथिनिमित्तात्किल्बिषात्। अथो अपिच वरुण्यात् वरुणनिबन्धनात्। उत अथो अ-पिच। यमस्य संबन्धिनः पद्वीशात् बन्धनात्। पद्वीश-शब्दो बन्धनवचनः। संदानमेवन्तं पद्वीशमिति इश्यते। किंच। सर्वसात् च देवनिमित्तात्किल्बिषात् मुझन्तु। यत्किचिद्धनस्ति पापं कर्तुः संबन्धि तत्किल्बिषमित्युच्यते। बह्महत्यादि॥ ९०॥

म० अथानारभ्याधीता मन्त्राः। शपथनिमित्तात्किल्बिषात्पां-पादोषधयो मा मां मुझन्तु पृथक्कुर्वन्तु । अथो अपिच वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्धरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुझन्तु । उतापिच यमस्य संबन्धिनः पङ्घीशात् । पङ्घीशशब्दो बन्धन-वाची । यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुझन्तु । अथो अपिच सर्वसमोद्देविल्खिषाद्देवापराधनिमित्तात्पापान्मां मुझन्तु ॥ ५०॥ 1.- 3.4 1. 18

प्कनवतितमी।

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीव-मुभवीमहै न स रिध्याति पूर्वषः ॥ ९१ ॥

उ० अवपतन्तीः अवाचीनं पतन्तः अवदन् उक्तवत्यः। यं जीवमनुत्कान्तप्राणम् अश्ववामहै च्यामुमः न स रिष्याति दिवः परि दिवो द्युलोकात् ओषधयः। किमवद्त्रित्यत आह। नविनश्यति पुरुषः। छान्दसं दीर्धत्वम् ॥ ९१ ॥

म् दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्तोऽध-स्ताद्भूमी गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वचनमुक्तवत्यः । किं तदाह । जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्कान्तप्राणं पुरुषं वयमश्रवामहे 'अश्र्ष्ण् व्याप्ती' लोट् व्याप्तुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति । रिष्यतीत्यत्र 'लेटोऽडाटो' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी।

या ओष्धीः सोमराज्ञीर्वेद्धीः <u>श्</u>तविचक्षणाः । तासामस्रि त्वर्मुत्तमारं कार्माय शक्ट्दे ॥ ९२ ॥

सुठ या ओषधीः या ओषधयः सोमराइयः सोमो राजा यासामिति सोमराइयः। बहुयः अनन्ताः। शतविच-क्षणाः बहुवीर्याः। बहुवो वा स्रोतारो विचक्षणा यासां बहुविचक्षणाः। तासामोषधीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा यतः अतः अलंकामाय भव। शंच सुखंच हृदयाय भव॥९२॥

म० सोमो राजा यासां ताः सोमराह्यः बह्वयः बह्वयोऽनन्ताः शतिबचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवंभूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे, लमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव । हदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी।

या ओर्ष्याः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमर्तु । बृहस्पतिप्रसूता अस्य संदेत वीर्यम् ॥ ९३ ॥

उ०या ओषधीः या यूयं हे ओषधयः सोमराइयः विष्ठिताः विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु । ताः बृहस्पतिप्रस्ता अस्यै ओषध्ये संदत्त वीर्थम् । येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभि-प्रायः ॥ ९३ ॥

म० सोमराज्ञ्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्य ओषध्ये महृहीताये वीर्यं संदत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत । इयं बहु-बीर्या भवलिति भावः ॥ ९३ ॥ चतुर्नवतितमी ।

या<u>श्चे</u>दमुपशुण्वन्ति याश्चे दूरं परागताः । सर्वीः सङ्गत्ये बीरुधोऽस्ये संदेत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

ु० याश्र ओपधयः इदं वच उपराण्वन्ति समीप स्थिताः। याश्र अतिद्रं परागताः दूरदेशव्यवहिताः ताः सन्निधानीकृत्याहं व्रवीमि । सर्वाः सङ्गत्य संभूय हिं वीरुधः, विरोहणाः अस्य संदत्त वीर्यं प्रभावम् ॥ ९४ ॥

म० या ओषधय इदं मद्धचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः शृष्विन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृष्विन्ति हे वीरुधः, विविधरोहणा ओषधयः, ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूला अस्य ओषध्ये यूयं वीर्थं संदत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी ।

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः। द्विपाचर्तुष्पादस्माकुं सर्वीमस्त्वनातुरम् ॥ ९५॥

उ० मा वो रिषत् मा रिषतु मा विनश्यतु वो युष्माकं खनिता । यसौ च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान् । किंच द्विपात् स्त्रीपुंसम् चतुष्पात् गवादि । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपः । अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम् । युष्मत्यसादादिति शेषः ॥ ९५ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं खनिता चिकित्साये युष्मनमूलं ग्रहीतुं खननकर्ता मा रिषत् मा विनश्यतु । यस्मै च
रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं
खननं करोमि स च मा रिषत् । किंबहुनास्माकं संबन्धि द्विपात्
स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्भवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमसु ।
द्वौ पादौ यस्य चलारः पादा यस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा॰
५। ४। १४०) इति पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ ९५॥

षद्नवतितमी।

ओषधयः समेवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यसी कृणोति ब्राह्मणस्त्र अरोजन्यारयामसि ॥ ९६ ॥

उ० ओपधयः सम् । ओपधयः समवदन्त संवादं छ-तवतः । सोमेन सह राज्ञा । सोमो हि ओपधीनां राजा । किं समवदन्त । यसौ पुरुषाय भैषज्यं कृणोति करोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराज्ञन् , पार्यामिस पार्यामः उत्तार्यामो व्याधेः । सोमेन सह संवादो व्याध्यपगमदढीकरणार्थः ॥ ९६॥

म्० राज्ञा खखामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह । ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति 'कृ कृतौं' खादिः । हे राजन् खामिन् सोम, तं रुग्णं नरं वयं पार्यामिस पार्यामः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७। १। ४६)। सोम संवादो व्याधिनाशदार्ब्यार्थः ॥ ९६॥

सप्तनवतितमी।

ना<u>श</u>यित्री बुळासुस्याशीस उपुचितामसि । अथी <u>शतस्य</u> यक्ष्माणां पाकुरोरसि नार्शनी ॥ ९७ ॥

उ० नाशियती । नाशियती बलासस्य बलमस्यति निक्षिपतीति बलासः क्षयः अश्रीसः मूलव्याधेः । उपिनतां शरीरे ये उपचीयन्ते श्वयथुगद्श्वीपद्प्रभृतयः तेषां च त्वं नाशनी भवसि । अथो शतस्य यक्ष्माणामपि बहूनां व्याधीनां नाशियत्री त्वमसि । पाकारोः अरुः क्षतमुच्यते । मुखपाकक्षतादेनीशिनी त्वमसि । यहा 'रुच दीसौ' । अन्न-पाकस्य अरुः अदीक्षिमन्दाशित्वं तस्य च त्वं नाशनी भवसि ॥ ९७॥

म० हे ओषधे, लं वलासस्य क्षयव्याधेनीशयित्री नाश-कर्त्री असि भवसि। वलमस्यति क्षिपतीति वलासः क्षयः। अर्शसो गुद्व्याधेश्च नाशिकासि। उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप्। श्वयथुगडुश्लीपदादयः तेषां च नाशिकासि। अथो अपिच शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्या-धीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री लं भ-वसि। पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते। पाकेनारुः पाकारु-स्तस्य। यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दामिलं तस्य ना-शनी लमसि॥ ९०॥

अष्टनवतितमी।

्वां गन्ध्वी अखनंस्त्वामिन्द्रस्त्वां बृह्स्पतिः । त्वामोष्धे सोमो राजा विद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥९८॥

उ० त्वां गन्धर्वाः यतश्च त्विमत्यंभूता असि अतः त्वां गन्धर्वाः अखनन् अभिल्वितकामप्रास्यर्थम् । त्वां च इन्द्रः त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे, सोमराजा विद्वान् जानानः उपयोगं यक्षमान्महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥

म० हे ओषघे, गन्धर्वाः देवविशेषाः लामखनन् स्वेष्टकार्यसिद्धार्थं खंननमकुर्वन् । इन्द्रश्च लामखनत् । बृहस्पितिश्च लामखनत् । हे ओषघे, सोमो राजा लां च विद्वान् लत्सामध्यं जाननसन् लामुपयुज्य यस्मात् महाव्याघेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८॥

एकोनशततमी।

सहीस्य मे अरातीः सहस्य प्रतनायतः । सहस्य सर्वी पाप्मान् ए सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

उ० सहस्व मे । यतस्त्विमित्थंभूता च अतोऽहं याचे । सहस्व अभिभव मे मम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः । सहस्व च अभिभवस्व च पृतनायतः पृतनाः संयामाः संयामकामान् शत्रुन् सहस्व च अभिभवस्य च सर्वं पाप्मानं सर्वमश्चभम् । कस्मादिभिभवनकर्मणि त्वमस्माभिनियुज्यसे इति चेत्। यतः सहमाना अभिभवनशीलासि त्वं हे ओपधे ॥ ९९ ॥

मृ० हे ओषधे, यतः लं सहमानासि शत्रूनिभवन्ती भविस अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अभिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्र पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायनतस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यजन्ताच्छतृप्रस्ययः । किंच सर्वं पाप्मानमञ्जभं सहस्र । सहितरिभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

शततमी।

दीर्घायुक्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनी-न्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवंत्शा विरो-हतात् ॥ १००॥

उ० दीर्घायुस्ते । पुनरिप त्वां प्रार्थयामः । हे ओषधे, खनिता अहं भूयासम् । यसे च आतुराय त्वां खनामि स च दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डिता- युर्भूत्वा अतवल्शा । वल्शशब्दोऽङ्करवचनः । बहुङ्करा विरो-हतात् विरोह । 'तुद्योस्तातङ्काशिष-' इत्यादिना तातङादेशः । अनवखण्डितमूला त्वमनेकेरङ्करेः संतिष्टस्वेत्याशीः ॥१००॥

म० हे ओषधे, ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भून्यादिति शेषः। यसौ चातुराय नरायाहं लां खनामि सोऽपि दीर्घायुरखा । अथो अपिच लं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूला शतवल्शा बहुङ्करा सती विरोहताद्विरोह बहुङ्करोत्पयस्व। 'तुह्योस्तातङ्' (पा००।१।३५) इति तातङ्। वल्शशब्दी-ऽङ्करवाची। शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १००॥

एकोत्तरशततमी।

त्वर्<u>यं त्त</u>मास्योष<u>धे तर्व वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिर-</u> स्तु सुोऽस्माकं यो अस्माँ २ऽअभिदासति ॥ १०१॥

उ० त्वमुत्तमा असि हे ओषघे, तव च वृक्षाः शालत-मालादयः उपस्तयः। उपकाराय ओषधीनां तिष्टन्तीत्युपस्तयः तत्र हिताः प्रसपन्ति । नच वृक्षाणां भोग्या भवन्ति अय-थातथेमे वृक्षा उपस्तयः यथा त्वस्रसादात् उपस्तिः अस्त स पुरुषः अस्माकम् यः अस्मान् । अभिदासति 'दसु उपक्षये'। अभिहन्ति ॥ १०१॥

म्० हे ओषधे, लमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि । वृक्षाः शा-लतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु । 'स्लैष्ट्ये शब्दसङ्घातयोः' उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणायं च समीपे संहता-स्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः लां सेवन्तामित्यर्थः । किंच यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समी-पस्थ उपासकोऽस्तु । दासतिहिंसाकमी ॥ १०१ ॥

इलनारभ्याधीताः समाप्ताः ।

द्युत्तरशततमी।

मा मो हिर्भीजनिता यः पृथिव्या यो वा दिवेर् स्टार्धमी व्यानेट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जुजान कस्मै देवार्य हुविषा विधेम ॥ १०२ ॥

उ० चतस्रो लोगेष्टकाश्चतस्भिर्ऋग्मिरुपद्धाति । मामा कायी त्रिष्टप् । मा माहिंसीत् पूर्वः प्रतिषेधार्थीयः उत्तरी-उसादादेशः । माहिंसीनमा जनिता यः 'जनिता मन्ने' इति णिचो लोपः। जनयिता यः पृथिव्याः प्रजापतिः। यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद् । वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । व्यान-हिति व्याप्तिकर्मा । श्रुत्मा तु सृजतेरथे व्याख्यातः । यश्र दिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानद् असृजत् । यंश्र आप-श्चन्द्राः प्रथमो जजान । 'मनुष्या वा आपश्चनद्राः' इति श्रुतिः। मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गा-जुसारिणः। यद्वा । यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरी जनितवान् । अपां चायनीयानां कारणभूतानां जननेन यो मनुष्यानु जनितवानु इति कारणे कार्योपचारः। कसै देवाय हविषा विधेम । य इत्थंभूतः कः प्रजापतिः तसै कसै काय इति प्राप्ते सैआदेशश्छान्दसः । 'सर्वनाम्नः सै' इति हि पाणिनिः। नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतये हविषा हविरिति विभक्तिव्यत्ययः । विद्धातिदीनकर्मा । तसौ प्रजापतये हविदेश हति संबन्धः ॥ १०२ ॥

Ho 'लोगेष्टकाः स्पयेनाहृत्य बहिर्वेदेरनूत्कान्तेषूपद्धाति तिष्ठनमा मा हि ऐसीदिति प्रत्यूचं प्रतिदिशं प्ररस्तात्प्रथमम' (१७ । ३ । ११) । ततोऽध्वर्युः स्पयेन वेदिवहिःप्रदेशाह्रो-गेष्टकाश्चत्रो मृत्खण्डान्पद्याप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपु-र्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादिषु तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे' (पा॰ ६।४।५३) इति णिचो लोपः। वा चार्थे। यो वा यश्च दिवं व्यानद् द्युलोकमस्जत् । व्यानद् इति व्याप्तिकर्मा । श्रुतौ तु सजतेरथें व्याख्यातः । 'यो वा दिव एं सल्यधर्मा-सुजते' (७।३।१।२०) इति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः आह्रादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मचुष्या व्याख्याताः । मनुष्या एव हि यहेनामुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः । 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' (७।३।१।२०) इति श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः । प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धर-तीति सलस्य धार्यिता सं प्रजापतिर्मा मा हिंसीन्मा हन्तु । यतः कसी काय प्रजापतये हिविषा हिवः वयं विधेम दद्मः। इविदीनान्मा हन्त्र । कशब्दस्य सर्वनामलाभावात सीआदेशः

<mark>छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्य</mark>खयः । विध<mark>तिर्धातुर्दा-</mark> नार्थः ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमी ।

अभ्यावर्तस्व पृथिवि युज्ञेन पर्यसा सुद्द । वृपां ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

उ० दक्षिणत उपद्धाति । अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव । अग्निं प्रत्यादता भव हे पृथिवि, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन हिष्णा । पयसा सह । कसात्कारणादित्यत आह । वपान्ते वपां पृष्ठे ते तव अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत् आरूढवान् ॥ १०३ ॥

म्० अग्निदेवला उष्णिक् । हे पृथिवि, यज्ञेनासम्बिकी-वितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्त आभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह । इषितः प्रजा-पतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां लचं पृष्ठं वपासदशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहतु । अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्ठकोपधा-नम् ॥ १०३॥

चतुरुत्तरशततमी ।

अमे यत्ते शुक्रं यचन्द्रं यत्पूतं यचे युज्ञियम्। तहेवेभ्यो भरामसि ॥ १०४॥

उ० पश्चादुपद्धाति । अमे यत्ते । आमेयी गायत्री । है अमे, यत्ते तव शुक्रं सारं शुक्रं वा । यच चन्द्रमाह्णाद्नी-यम् । यच पूतं पवित्रम् यच यज्ञियं यज्ञार्हम् तहेवेभ्यो-र्थाय । देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥१०४॥

म० अप्तिदेवत्या गायत्री पश्चाहोगेष्ठकोपधाने विनियुक्ता । हे अप्ते, यत्ते तवाङ्गं शुक्तं शुक्तं शुद्धं दीप्तिमत् यचान्यदङ्गं चन्द्रमाह्णादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यचान्यदङ्गं यिष्ठयं यज्ञार्दे तत्सर्वं श्लाध्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामित भरामः संपादयामः ॥ १०४॥

पश्चोत्तरशततमी ।

इष्मूर्जमहमित आर्दमृतस्य योनि महिषस्य धारोम् । आ मा गोर्षु विशुत्वा तुनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५॥

उ० उत्तरत उपद्याति । इपमूर्जम् । त्रिष्टुप् । आशीः-प्रायो मद्यः । अस्मिन्मन्ने विशेषणविशेष्यभावात् यत्त्र्यां वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते । यत् इषमन्नं यच ऊर्जे तदुपसेचनं द्धिपयोष्टतादिकम् अहम् इतः उदीच्या दिशः । आदम् आददे गृहीतवान् । यच ऋतस्य सत्यस्य योनि स्थानं तिस्रो विद्या अहमाददे । यच महिषस्य महतः इच्छावत-श्राप्तेः धाराम् आहुतिमहमाददे । उदीच्या दिशः । एतत्स-वम् आमा गोषु विश्वत्या तनुषु आविश्वतु मां गोषु तनुषु च पुत्रपौत्रादिकासु । सिकताः प्रध्वंसयति । जहामि परित्य-जामि उदीच्यां दिशि स्थापयामि । सेदिम् अवसादम् अनिरामनन्ताम् अमीवां व्याधिम् ॥ १०५ ॥

म० आशिदेवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्थोत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इषमजमूर्जं तदुपसेचनं दिधपयोष्टतादिक-मृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयं महिषस्य महत इच्छा-वतोऽप्रेर्धारां धारणामाहुर्ति वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादहमादमिद्य भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । 'अद भक्षणे' लङ् । किंच एतत्सर्वमिडादिकं मामाविशतु आगत्य प्रविशतु । तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु । 'उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति–' (का० १७ । ३ । १३) । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पात-यति । नास्ति इराजं यस्यां तामनिरामचरहिताममीवां व्याधियतां सेदिमवसादमहं जहामि स्वजामि । अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्लित्यर्थः ॥ १०५॥

षडुत्तरशततमी।

अमे तव श्रवो वयो महि भ्राजनते अर्चयो विभावसो । ब्रह्मद्भानो शर्वसा वार्जमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६॥

पुठ आग्नेयेन षहुचेन सिकता निवपति । अग्ने तव ।
प्रथमे विहारपङ्की । तिस्नः सतोबृहत्यः षष्ठी उपरिष्टाज्योतिः ।
हे अग्ने, तव संबन्धी धूमः । श्रवोवयः अमुिमन् लोके
श्रावयतीति श्रवः वयोऽज्ञम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमितभूतत्वात् धूमो वय इत्युच्यते । धूमो वा अस्य श्रवो
वयः सह्येनममुिष्मन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः । एवंप्रभावस्तव धूमः । अथ मिह महत् भ्राजन्ते अर्चयः अर्चीषीति
लिङ्गव्यत्ययः । हे विभावसो विभूतधन । किंच । हे बृहद्भानो
महादीस, शवसा बलेन सहितं वाजमञ्जम् उन्ध्यम् उन्ध्याई
यज्ञाईम् । द्धासि ददासि दागुषे हर्वीषि दत्तवते यजमानाय । हे कवे भानतदर्शन ॥ १०६ ॥

म० 'अमे तविति सिकता न्युप्य छादयसात्मानम्' (का॰ १७ । ३ । १५) षड्चेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत् । पावकामिद्दष्टं षड्चमिमिदेव-सम् । आद्ये द्वे विष्टारपङ्की । यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वाद्वाणौं आद्युर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्किः । हे अमे, हे विभावसो, विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्संबोधनं हे कान्ति—धन, तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते । वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽनम् । 'वी कान्स्यसनसाद्वा-स्वाप्तिषु' धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणानहेतुलादयोऽत्र धूम उच्यते । कीद्द्यां वयः । श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभोगामिलात् 'धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनमसुष्मिल्लोके गामिलात् 'धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनमसुष्मिलोको

श्रावयति' (७। ३।१। २९) इति श्रुतेः । किंच बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्संबुद्धौ हे बृहद्भानों, हें कवे क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिश्रायज्ञ, दाशुषे हविर्दन्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमनं लं दधासि ददासि । कीहशं वाजम् । उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्युपेतो यज्ञस्त- योग्यं यज्ञपर्याप्तमनं ददासीत्यर्थः ॥ १०६॥

सप्तोत्तरशततमी।

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अन्तवर्चा उदियर्षि भागुना । पुत्रो मातरा विचर्त्रुपविस पृणिक्षि रोदसी उमे ॥ १०७॥

प्रविक्वाः । हे अमे, यस्वं पावकवर्षः । पावकशक्तिः शुक्रवर्षाः शुक्रशक्तिश्च अन्तं वर्षाश्च अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वा सन् । उदियर्षि उद्गच्छित । भाजुना दीह्या । यश्च त्वं पुत्रइव मातरा मातापितरौ । उत्तमे वयसि विचरन् उपचरन् । उपावसि उपसङ्गम्य पालयसि । सदेवमनुष्यं जगत् । यश्च त्वं पृणक्षि पूर्यसि रोदसी द्यावापृथिवौ । उभे अपि 'इमे वै द्यावापृथिवौ रोदसी ते एष उमे पृणक्ति धूमेनाम् वृष्ट्येमाम्' इति श्रुतिः तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १०७ ॥

म० हे अमे, लं भानुना दीह्या उदिया वि उद्गच्छित । उत्कर्ष प्राप्तोषीत्यर्थः । कीहरास्त्वम् । पावकवर्नाः पाषकं शोधकं वर्नो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः । शुक्रवर्नाः शुक्तं शुक्तं निर्मलं वर्नो यस्य । अन्नवर्नाः अनुनमहीनं वर्नो यस्य पूर्णशक्तिः । किंच हे अमे, लं विचरन्सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रश्वसि । तत्र दृष्टान्तः । पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्वरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत् 'पितरामातरा च छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ३३) इति निपातः । किंच उमे रोदसी यावापृथिवयौ पृणिक्ष पूर्यसि । हिवषा यां वृष्ट्या भूमिं पूर्यसीत्यर्थः । 'इमे वै यावापृथिवी रोदसी ते एष उमे पृणक्ति धूमेनाम्ं वृष्ट्येमामिति' (७ । ३ । १ । ३०) इति श्रुतेः । तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः ॥१०७॥

अष्टोत्तरशततमी ।

ऊर्जी नपाजातवेद सुशक्तिभिर्मन्देख धीति-भिर्द्धितः । त्वे इषः संदेधुर्भूरिवर्षसिश्चत्रोतेयो वाम-जाताः ॥ १०८॥

पु० कर्जी नपात् । कर्कशब्देनाय उच्यन्ते । नपाच्छव्देन च पौत्रः । हे अपांपौत्र, अन्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योऽभिर्जायते । प्वमपांनपादिभिः । जात-वेदः जातप्रज्ञानः । सुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुत इति शेषः । मन्दस्व दीप्यस्व । धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः हितः निहितः स्थापितः । समान्तां वयमेवं ब्रूम इत्यवी- चाम्। त्वे इषः संद्धुर्भूतिवर्षसः । त्वयि इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि संद्धुः जुहुबुः । भूतिवर्षसः । वर्ष इति रूप-नाम । बहुरूपा यजमानाः जगदात्मत्वेनोपगताः । चित्रो-तयः चायनीयानि अवनानि तर्पणानि येषां ते चित्रोतयः । वामजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः । अतस्त्वं मन्दस्वेति संबन्धः ॥ १०८ ॥

म० तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आवतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोवृहती । ऊर्क् जलं नपारपौत्रः हे ऊर्जीनपादपां पौत्र, अन्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभयो-ऽमिजीयत इत्यपां पौत्रलममेः । यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात्। पतेणिजन्तात् किप्। हे अन-स्याविनाशक, हे जातवेदः जात्प्रज्ञान, धीतिभिः कर्मभि-निंमित्तभूतैहिंतः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृला लं मन्दस्य मोदस्य हृष्टो भव। 'मदिङ् खपने जाड्ये मदे मोदे सुतौ गतौ' इति धातुः । किमतिहर्षः कार्यस्तत्राह । यजमानाः ले लिय इषो हिवर्लक्षणान्यनानि संद्धुः जुहुबुः । हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इल्पर्थः । कीहशा यजमानाः । भूरिवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । भूरीणि वर्षास येषां ते नानारूपाः। चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा लत्कृतानि येषां ते । लया तर्पिता इत्यर्थः । वामजाताः वामं वननीयं संभ-जनीयं जातं जनम् येषां ते । विशिष्टदेशजातिकुलोत्पना इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमी।

हुर्ज्यन्नेमे प्रथयस्य जन्तुभिर्स्मे राया अमर्छ। स दर्शतस्य वर्षुषो विरोजिस पृणिक्ष सान्धि कर्तुम् ॥ १०९॥

उ० इरज्यन् अत्रोपरितनोऽधचः प्रथम व्याख्यायते।
स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोवृत्तिः। सर्वनामसामान्याइाक्यवशाच विभक्तिव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः। स दर्शतस्य वपुषो विराजिस । यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजिस देदीप्यसे पृणिक्ष प्रयस्ति। सानिसं चिरन्तनम् ऋतुं संकल्पम् तं त्वां ब्रवीमि। इरज्यन्दीप्यमान
हे अग्ने, प्रथयस्व पृथुर्भव। स्वार्थे णिच्। जन्तुभिः मनुष्येरध्वर्युप्रभृतिभिः चीयमान इति शेषः। अस्मे अस्मासु च
रायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुषज्यते। हे
अमर्ल अमरणधर्मन् ॥ १०९॥

म० हे अमरणधर्मन् हे अमे, रायो धनानि असे असास लं प्रथयस्व विस्तारय । कीहरास्त्वम् । जन्तुभिः प्राणि-भिह्विः प्रदेरध्वर्युप्रमृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः । किंच यस्ति-भीहराो धनप्रथिता स लं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्रा-भिह्मस्य रारीरस्य मध्ये विराजिति विशेषेण दीप्यसे ।

विभक्तित्वस्यो वा । दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन <mark>शरीरेण</mark> विराजसि । सानसि चिरन्तनं कतुं संकल्पं पृणक्षिः पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमी।

इष्कृतीरमध्वरस्य प्रचेतस्ं क्षयन्त्ं राघसो मुद्दः । राति वामस्य सभगा मुहीमिषुं द्धासि सानुसिङ् र्यिम् ॥ ११० ॥

उ० इष्कर्तारम् यं तमिष्कर्तारम् निरुपसर्गस्यादिलोपः। निश्चयेन कर्तारम् अध्वरस्य यज्ञस्य। प्रचेतसं प्रकृष्टप्रज्ञानम्। क्षयन्तम् 'क्षि निवासगर्योः'। क्षयन्तं निवसन्तम् राधन्तो महः। राध इति धननाम। सप्तम्यर्थे पष्ट्यो। राधिस महित स्तुमः। स त्वं राति दानं दधासि। कस्य संवन्धिनीम्। वामस्य वननीयस्य दातुः संवन्धिनीम्। कथंभूताम्। सुभगाम्। भगशब्दो धनवचनः। किंच। महीमिषम् महन्तीं च इषं वृष्टिमन्नं वा दधासि। सानसि पुराणं रिवं धनम् सर्यमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि॥ ११०॥

म० हे अमे, अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारम् निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः (८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनि-ष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तम् 'क्षि निवासगलोः' विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदशं यजमानं प्रति वामस्य वननी-यस्य महो महतो राधसो धनस्य राति दानं लं दधासि ददासि । किंच सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमि-षमन्नं च ददासि । सानसि पुराणं रियं धनमस्मर्थमाण-विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः॥ ११०॥

एकादशोत्तरशततमी ।

ऋतावानं महिषं विश्वदेशतम् प्रिः सुम्नायं द्धिरे पुरो जनाः । श्रत्कर्णे स्मप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

उ० कतावानम् । यस्वामृतवानं सत्यवन्तं महिषं महानतम् । विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयम् अग्निम् । अन्यदेवतानिवृत्त्यथाऽग्निशब्दः । सुम्नाय यज्ञाय दिधिरे स्थापितवन्तः ।
पुरोऽप्रतः आहवनीयात्मना जनाः यज्ञमानाः तं त्वाम् श्रत्कर्णम् श्रुणोत्याह्मानं श्रुत्वा चानुतिष्ठति यः स श्रुत्कर्णः ।
सप्रथस्तमं सर्वतः पृथुतमं अर्ध्वमधोऽनवच्छित्वगतिविज्ञानम्
गिरा वाचा स्तुत्या । देव्यं देवम् । स्वार्थे यत्मत्ययः ।
मानुषा मनुष्याः । युगा । युगशब्दः काळव्चनः । काळैनिमित्तम्तौः पूर्णमास्यमावस्यादिभिराह्मयन्ति ॥ १९९ ॥

म० उपरिष्टाज्ञ्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्च-तुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः । मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋलिग्यजमानाः । युगा विभक्तराकारः । युगशब्दः कालवाची । युगैः कालैः पौर्णमा-स्मावास्यादिभिनिमित्तैः गिरा वेदवाचा कृला सुन्नाय यज्ञाय ला लामित्रं पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दिधरे स्थापितवन्तः । किंभूतं लामृतवानमृतमस्यास्तीति कृतवा तं सत्यवन्तम् । छान्दसो दीर्घः । 'छन्दसीविनपौ वाच्यौ वंश्व मतुप् च' (पा० ५ । २ । १०९) इत्यस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः । महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्ण श्र्णुत इति श्रुतौ किप् । श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् । यद्विज्ञाप्यते तत्सत्य-मेव कर्णाभ्यां श्रुला संपाद्यतीत्यर्थः । सप्रयस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । 'प्रथ प्रख्याने' अस्मादसुन्प्रत्ययः । प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमितिकी-र्तिमन्तम् । दैत्र्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत् । यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमी।

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम् वृष्ण्यम्। भवा वाजस्य संगथे ॥ ११२ ॥

उ० सिकता अभिष्ठशति । आप्यायस्य । तिस्नः सौम्याः गायत्रीत्रिष्ठुप्उिष्णहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः । आप्यायस्य आत्मानमभिवर्धय । कथं कृत्वा । समेतु ते । सामगच्छतु तव विश्वतः सर्वतः हे सोम, वृष्ण्यं सर्वभू-त्वीजम् । ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्यं भव । वाजस्यात्रस्य सङ्गये सङ्गमने । अन्नभावं प्राप्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥

म्० 'आप्यायखेति सिकतालम्भनस्यभ्याम्' (का॰ १७। ३। १६)। आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्रयेन। गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः 'आप्यायस्य मदिन्तम' (११४) इति तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति। हे सोम, विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्व-भूतोत्पत्तिऋद्वीजं ते तव समेतु समागच्छतु। तेन च वीर्येण लमाप्यायस्य सर्वतो वर्धस्य। किंच वाजस्यानस्य संगये सङ्ग-मननिमित्तं भव। अन्नसस्यास्य सङ्गमयेत्यर्थः॥ ११२॥

त्रयोदशोत्तरशततमी ।

सं ते पर्या ११ सि सम्रु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यां-न्यभिमातिषाहैः । आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवा ११३ ॥

उ० सं ते पयांसि । संयन्तु ते तव पयांसि रसाः सार-भूताः । संयन्तु च वाजाः अन्नानि । संयन्तु च वृष्ण्यानि रेतांसि । अभिमातिषाद्यः पाष्मनोऽभिभवतु सोमस्य ततः तैः पयोन्नवृष्ण्यैः आष्यायमानः अमृताय भव । प्रजास्यै अमरणधर्मिण्यै भव । 'प्रजात्यां तदमृतं द्धाति तसात्प्रजा- तिरमृता' इति श्रुतिः । हे सोम, ततो दिवि द्युलोके श्रवांसि चन्द्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि । धिष्व धारयस्य ॥ ११३ ॥

म० हे सोम, पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ताम् । उत अपिच वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि
ते संयन्तु । कीदशस्य ते । अभिमातिषाद्दः अभिमाति पाप्मानं
सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाद्दः । षत्वं छान्दसम् । हे सोम, पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन्
अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजाल्ये पुत्रादिवृद्धौ यजमानस्य भवेति
शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथाच श्रुतिः
'प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्रजातिरमृतेति' (७ । ३ ।
१ । ४६) । किंच दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि
अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धार्य संपाद्य । लोकद्यभोगं संपादयेल्यर्थः । 'धि धारणे' तुदादिः विकरणव्यलय
आत्मनेपदं च छान्दसम् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३)
इत्युक्ते 'सुधितवसुधित' (पा० ७ । ४ । ४५) इति सूत्रेण
दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमी।

आप्यायस्व मदिन्तम् सोम् विश्वेभिर््शुः। भर्वा नः सुप्रथस्तमः सर्खा वृषे ॥ ११४ ॥

उ० आप्यायस्व । हे सोम, त्वमात्मानमाप्यायस्व । मदिन्तम मद्यितृतम । यहा मदोऽस्यास्तीति मदी अतिश-येन मदी मदिन्तमः । 'नाइस्य' इति नुद्द । विश्वेभिः सवैरंशुभिः । ततः समर्थः सन् भव नः अस्याकम् सप्रथ-स्तमः सखा । सर्वतः प्रथयितृतमः सखा । वृषे वर्ध-नाय ॥ ११४॥

म० हे मदिन्तम, मदयति तर्पयतीति मदी। गहादिलाण्णि-निप्रत्ययः (पा० ३ । १ । १३४)। यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी 'अत इनिठनौ' (पा० ५ । २ । १९५) इतीन् अति-शयेन मदी मदिन्तमः (पा० ८ । २ । १७) इति नान्ता-त्परस्य तमपो नुडागमः । ईदृश हे सोम, विश्वमिर्विश्वैः सवैरं-श्चिमः स्क्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव । वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृषे वर्धनाय सखा सहायो भव । 'द्यनोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां दीर्घः । कीदशस्त्वम् । सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमी।

आ ते वृत्सो मनी यमत्वरुमाचित्स्धयात् । अग्रे त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

उ० होत्रम् । आ ते वत्सः । आग्नेय्यस्तिस्रो गायत्र्यः । हे अग्ने, आयमत् गृहीतवान् ते तव वत्सः पयोजीवन- सामान्याद्यजमानो वत्स उक्तः । स हि पयोव्रतो भवति । मनः अन्तःकरणम् परमाचित्सधस्थात् । चिच्छव्दोऽप्यर्थे । परमाद्रिप सहस्थानात् आद्दयेति शेषः । सहस्थानं देवैः समानं स्थानं द्युलोकोऽग्नेः केन वत्सो मन आयमदि-त्यत आह । त्वांकामया । त्वां स्तोतुं कामयमानया गिरा वाचा ॥ ११५ ॥

म० 'श्वेतेऽश्वे पुरस्तातिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेsनडुह्यमिभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुवाचयति' (का॰ १७।३। २०-२१) । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होता आ ते वत्स इति तृचमनुवक्तीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टेव । हे अग्ने, ते तव वत्सः पयोवतलाद्वत्ससमस्लित्प्रियो यज-मानः परमाचित् । चिदप्यर्थे । उत्कृष्टादिप सथस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आह्लेति शेषः । आयमत् आयच्छति गृहाति मनोनिम्रहं करोतीलर्थः। 'इतश्व लोपः' (पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे यमदिति रूपम् । 'इषुगमियमां छः' (पा० ७। ३ । ४७) इति छलाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचा मन आहत्येत्यर्थः । कीदश्या गिरा । लां कामया लां कामयते स्तोतुमिच्छतीति लांकामा तया अछक्। देवैः सह तिष्ठति यस्मित्रियः तत्सधस्यं द्युलोकः 'सधमाद-' (पा० ६।३। ९६) इति सहस्य संघादेशः ॥ ११५॥

बोडशोत्तरशततमी।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् विश्वाः सुक्षित्यः पृथंक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६॥

उ० तुभ्यं ताः । तुभ्यं हवींपि दत्वा यजमानैः ततोऽन-न्तरम् ताः स्तुतयः हे अङ्गरस्तम । अन्नं गिरतीत्यङ्गिरस्त-मस्तस्य संबोधनं हे अङ्गरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः मस्तस्य संबोधनं हे अङ्गरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः व्योभननिवसनाः । स्थानकरणानुप्रदानवत्यो देवताः याथा-क्यसंतानचिन्तनगर्भाः पृथक् नानाभूताः हे अमे, कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्येव येमिरे । कर्मणि लकारः । नियम्यन्ते स्तुतयः ॥ ११६॥

म० हे अङ्गिरस्तम, अन्यते जीव्यते येनेसन् अञ्चम् भ० हे अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः श्वायेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः श्वायेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः श्वायेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं सर्वाः ताः प्रसिद्धाः यजमानौरिति शेषः । कर्मणि लिट् । विष्य योमिरे नियम्यन्ते । यजमानौरिति शेषः । कर्मणि लिट् । किह्र्यः । सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः । किह्र्यः । सुक्षितयः इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्वे द्युलो-स्वर्गादिश्चभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्वे द्युलो-स्वर्गादिश्चमस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्वे द्युलो-स्वर्गादिश्चमस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्वे द्युलो-स्वर्गादिश्चमस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्यानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्यानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्यानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गादिश्चमस्यानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इत्यर्गाप्यानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यानप्रदा स्वर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यानप्रदा इत्यर्गानप्रदा इत्यर्गानप्यानप्रदा इत्यर्यस्यानप्रदा इत्यर्यस्यानप्रदा इत्ययस्य

सप्तदशोत्तरशततमी ।

अग्निः प्रियेषु धार्मसु कामी भूतस्य भव्यस्य । सुम्राडेको विरोजिति ॥ ११७ ॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सुठ अग्निः त्रियेषु । योऽग्निः त्रियेष्वभिरुचितेषु धामसु स्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्यस्य भविष्यतश्च । सम्राद सङ्गतराज्य-भावः सन् एक एवासहायः विराजित इष्टे अधिपतिः विविधं दीष्यते ॥ ११७ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

म्० अग्निः प्रियेषु अभिक्चितेषु धामसु स्थानेषु विष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कीहशोऽग्निः । भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः । भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वेर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा ॥ ११७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । हक्मादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा ।

मिय गृह्याम्यमे अग्निप् रायस्पोषाय सुप्रजा-स्त्वायं सुवीयीय । मार्सु देवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

जु० मिय गृह्णामीति यजमानो जपति । मिय गृह्णामि आग्नेयी ककुप् । मिय आत्मिनि गृह्णामि अग्ने प्रथमम् । अग्नि दर्शनेन । ततोऽग्नि चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय धनपोषाय । सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । वीर्यं शक्तिः । किंच मामु देवताः सचन्ताम् । मामेव देवताः सेवन्ताम् अग्निमिव ॥ १ ॥

म० द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौष-धवपनादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे पुष्करपणीद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । 'उत्तरवेदिभपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति' (का० १७ । ३ । २७) उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यज-मानो जुहोति । अग्निदेवत्या ककुप् । यस्या मध्यपादो द्वादशक् आद्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् । अत्र मध्यश्चर्तुदशकरतेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽन्ने प्रथमं मयि आत्मनि अग्नि गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्तं तस्मै । दीर्घश्चान्दसः । शोभनपुत्रादि- निष्पत्त्ये । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्य शक्तिः । किंच उकारोऽप्यर्थे । देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् । उ एवार्थे वा । देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

द्वितीया।

अपां पृष्ठमं सि योनिर्ग्नेः समुद्रम्भितः पिन्वं-मानम् । वर्धमानो महाँ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

उ० पुष्करपर्णसुपद्धाति । अपां पृष्ठमसि । व्याख्या-तम् ॥ २ ॥

म् (पुष्करपर्णसुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत्' (का० १० । ४ । १) । ततोऽध्वर्धुः कुशस्तम्बोपिर कमलिनीपत्रसुपदधाति पूर्वविदित्युखासंभरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर इत्यन्ते-नोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनिमिति सूत्रार्थः व्याख्यातः (११ । २९) ॥ २ ॥

तृतीया।

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमृतः सुरुची वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसीतश्च विवेः ॥ ३ ॥

उ० रुक्समुपद्धाति । ब्रह्मजज्ञानम् त्रिष्ठुप् आदित्यदे-वत्या । ब्रह्मलक्षण आदित्यः जज्ञानं यजमानः प्रथमं पुर-स्तात् प्राच्यां दिशि जायते । ततोऽनन्तरं वि सीमतः सुरुषो वेन आवः व्यावः व्यावृणोत् विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः । सुरुषः सुरो-प्रमानिमान् लोकान् । वेनः कान्तो मेधावी वा आदित्यः । सएव च । बुझ्याः बुझमन्तरिक्षं तत्र भवा दिशो बुझ्याः । उपमाः उपमीयन्ते आसु स्थितानि भूतानीत्युपमा दिशः । अस्य विष्ठाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्ठाः । अस्य विष्ठाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्ठाः । दिशः । सतश्च योनिः विद्यमानस्य च मूर्तस्य स्थानम् अस-तश्च अमूर्तस्य वायवादेः योनिम् । विवः विवृणोति । आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्ति नान्य इति स्तूयते स्वकीयेन कर्मणा ॥ ३ ॥

म्० 'तस्मिन्स्क्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति' (का॰ १७ । ३ । २९)। तस्मिन्पुष्करपणे पूर्व कण्ठधृतं स्क्ममधःपिण्डमुपदधाति । आदिखदेवला त्रिष्ठुप् । वीत्युपसर्ग आव
इति कियापदेन संबध्यते 'त्र्यवहिताश्व' (पा॰ १ । ४ । ८२)
इति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् स्क्मरूपोऽयमादिलः
सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु
रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः
विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदशं ब्रह्म । प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दश्यमानम् । जनेः शानचि

रापः श्लौ सित जज्ञानिमिति रूपम् । किंच वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः वृध्या वृध्यमन्तिरक्षं तत्र भवा वृध्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटा-देयोंनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाघ्वादेश्व योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति । वृणोतेः शिप छप्ते लिङ गुणे च व इति रूपम् । अङभाव आर्षः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा॰ ६ । ४ । ७५) इति वचनात् । कीहशीर्वध्रयाः । उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यामु ता उपमाः । सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यामु ताः । 'अम्वाम्वगोभूमि—' (पा॰ ८ । ३ । ९७) इत्यादिना षत्यम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिन्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

हिर्ण्यगर्भः समेवर्त्ततात्रे भूतस्य जातः पित्-रेके आसीत् । स दोधार पृथिवी द्यामुतेमां कस्म देवार्य हिवधी विधेम ॥ ४॥

उ० पुरुषमुपद्धाति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्याम् । स प्रजा-पतिः सः अग्नः अधियज्ञं स यजमानः । हिरण्यगर्भः यो हिरण्यगर्भाष्ट्यः पुरुषः । समवर्तताग्रे समभवद्ग्रे प्रथमम् शरीरी यश्च भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः सन् पतिरीधर एक एवासीत् अभूत् । स दाधार । तदः स्थाने यदो वृत्तिरर्थसंभवात् । यश्च दाधार धारयति । पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते । पृथिवी भूः येयं भूरित्यादे-रन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् । द्यां द्युलोकं च । उत अपि इमां पृथिवीम् । तसी कसी । काय इति प्राप्ते सीआदेश-र्छान्दसः । प्रजापतये देवाय । हविषा विधेम हविर्दम् इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४॥

म्० 'उत्तानं प्राञ्च एहिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ' इति (का० १० । ४ । ३) । तस्मिन्रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृग्द्वयेनोपद्धाति । हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवला त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिहिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याये समवर्तत प्राणि-जातोत्पत्तः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्न-मात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरिश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तिरक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १३ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयंभू-रिलन्तिरक्षनामस्य पठितलात्वृथिवीश्ववीश्वेनान्तिरिक्षलोकोऽत्रोन्च्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविदेशः । विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४॥

पञ्चमी।

हुत्सश्चरकन्द् ष्टथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं हुप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

उ० द्रष्सश्रस्कन्द । अस्यामृच्यादिस्यो यथा सर्व विभित पालयित च स तथोच्यते । य आहुतिपरिणामरसनिधानभूतो द्रष्स आदित्यः चस्कन्द पृथिवीम् उदकरूपेण
पृथिवीं स्कन्दित मनुष्यादिधारणाय । यश्च द्युलोकमनुस्कन्दित आहुतिपरिणामभूतेन रसेन दिवादिधारणाय ।
इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः यश्च इमं लोकं स्कन्दित आहुतिग्रहणाय । यश्च अनुस्कन्दित पूर्वयोनिममुं लोकं सुकृतिनां तप्णाय । तमेवं समानं योनिं स्थानम् अनुसंचरन्तं द्रष्समादित्यं जुहोमि स्थापयामि । अनु सप्तहोत्राः
सप्तस्विपि दिश्च । 'असौ वा आदित्यो द्रष्यो दिश्चः सप्तहोत्राः
अमुमादित्यं दिश्च प्रतिष्ठापयन्ति' इति श्चितः । तिर्यक् चतसो
दिशः अध एका उपर्यका मध्य एका एताः सप्तदिशः ॥५॥

म्० देवश्रवोद्दष्टादिखदेवला त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदिलः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दित गच्छिति सिञ्चतीलर्थः । मनुष्यादिधारणाय । यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनि स्थानं भूलोकमनुस्कन्दित आगच्छिति आहुति- श्रहणाय । एवं समानं योनि सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु संचरन्तं द्रप्समादिलं सप्त होत्रा अनु जुहोमि । विभक्ति- व्यत्ययः । सप्तसु होत्रासु दिश्च स्थापयामि हिरण्यपुरुषहपेण सर्वदिश्च सूर्यमेव स्थापयामील्यंः । 'असो वा आदिलो द्रप्सो दिशः सप्तहोत्रा अमुमादिलं दिश्च प्रतिष्ठापयिति' (७। ४। १। २०) इति श्रुतेः । पूर्वादिचतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो होयाः ॥ ५॥

षष्टी ।

नमीडस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमर्नु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नर्मः ॥ ६ ॥

ु० सर्पंत् नामभिरुपतिष्ठते । नमोस्तु । तिस्रोऽनु-ष्टुभः सर्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोस्तु सर्पेभ्यः ये के च पृथिवीमनु व्यवस्थिताः ये चान्तरिक्षे ये च दिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्का-रोस्तु ॥ ६ ॥

म्० 'उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्रित' (का० १०। ४।६।) यजमानो हिरण्यपुरुषं पर्यनृक्त्रयं पठेत्। सर्पदेव- स्यास्तिहोऽनुष्ठमः। ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेम्यः सर्पेम्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये

वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पभयो नसोऽस्तु । 'इमे वे लोकाः सर्पाः' (७।४।१।२५) इति श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्चन्ते ॥६॥

सप्तमी।

या इषवी यातुधानीनां ये वा वनस्पती प्रनि । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नर्मः ॥ ७ ॥

पुठ या इपवः यानि काण्डानि । यातुधानानां यातनां दुःखं ये दधित ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयः ये च वन-स्पतीन् अनु व्यवस्थिताः ये च अवटेषु विलेषु शेरते आसते तेभ्यः सर्पभ्यो नमः ॥ ७ ॥

म् यातुं यातनां दुःखं दधित ते यातुधाना रक्षःप्रसृत-यस्तेषां याः सर्पजातय इषवो वाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वन-स्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु विलेषु शेरते खपन्ति तेभ्यः सर्पभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७॥

अष्टमी।

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रहिमर्षु । येषामुद्ध सर्दस्कृतं तेभ्यः सुर्पेभ्यो नर्मः ॥ ८॥

पुठ ये वा ये च अमी । प्रत्यक्षान्द्रतो निर्दिशिति सर्पान् । रोचने दिवः । 'रोचनो ह नामेष लोको यत्रैष एतत्तपति' इति श्रुतिः । ये च सूर्यस्य रिमष्ठ स्थिताः । येषां च अप्सु सदः कृतं उदके स्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पभ्यः नमः ॥ ८॥

म० दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्मामिरदृश्यमानाः सन्ति 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति' इति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रिमष्ठ किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति येषां सर्पाणामण्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८॥

नवमी।

कृणुष्व पाजः प्रसित् न पृथ्वी याहि राजे वामवाँ उद्दर्भन । तृष्वीमनु प्रसिति दूणानोऽस्ति विध्य रक्षसस्तिष्ठिः ॥ ९ ॥

उ० जहोति। कृणुष्व पाजः। पञ्च त्रिष्टुम आग्नेय्यो रक्षोद्ध्यः। हे अग्ने, कृणुष्व पाजः। पाज इति बलनामसु पठितम्। कुरुष्व बलम् प्रसितिं न पृथ्वीम् 'प्रसितिः प्रस्मनात्तन्तुर्वा जालं वा'। नकार उपमार्थीयः। उपरिष्टादुपचारः। अथ कोर्थः। कुरुष्व बलं वागुरामिव पृथिवीं।
यहा जलमिव पृथु। ततो याहि राजेव । अमवान् अमात्यवान्भूत्वा अभ्यवनवान् वा । अभ्यमनं शत्रूणां भयादमितपक्षकरणम्। गृहवान्वा भूत्वा। शत्रून्प्रति याहि ।
इभेन इभमवेन बलेन। यहा। इभेन हिस्तिना । गत्वा

च। तृष्वीमनु प्रसितिं दूणानः। तृष्या प्रसित्येति विभ-क्तियत्ययः। दूणान इति हिंसाकर्मा । यतश्च त्वं तृष्या क्षिप्रया प्रसित्या तन्तुना जालेन वा दूणानो हिंसन् अस्ता असि क्षेप्ता असि विकटः कृतास्त्रोसि अतो व्रवीमि । विध्य ताडय । हिंद्धि रक्षसः । तिषष्टैः तप्ततमैः प्रहारैः। यद्वा । अतीव तप्ततमैः अतिशयेन क्रेशकरैः॥ ९॥

म० उपविरय पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् (का॰ १७।४।७) । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविदय प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चरिभर्जुहोतीति सत्रार्थः । वामदेवदृष्टा राक्षोन्नाः प्रतिसराः अमिदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने, पाजः वलं कृणुष्व कुरुष्व । पाज इति वलनामसु पठितम् । तत्र दष्टान्तः । पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालम् 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६ । १२) इति यास्कोक्तेः । 'षिञ् बन्धने' प्रकर्षण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम्। नकार इवार्थः । पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुप्रहणाय वलं प्रसारयेल्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानि-मेन गजेन याहि शत्रुनप्रति गच्छ । 'अम् गतौ भजने शब्दे' अमन्ति भजन्ति खामिन इत्यमाः सेवकास्तेऽस्य सन्तीलम-वान् । पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुष्प्रत्ययः । हे अप्ते, अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय । व्यध ताडने' दिवादिलाच्छ्यन् गहादिलात्संप्रसारणम् । कैः । तिपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः । तपन्ति संतापयन्तीति तप्तृणि अतितप्तृणि तिपिष्ठानि तै: । 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इती-ष्ट्रिन परे तृचो लोपः। कीदशस्लम्। तृष्वीं प्रसितिम्। विभक्ति-व्यत्ययः । तुष्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दूणानः रात्र-न्मारयन् 'द्व हिंसायां' त्रयादिः शानच् प्रत्ययः । द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ९ ॥

दशमी।

तर्व अमासं आशुया पत्नत्यनुस्पृश धृषता शोश्चिताः । तपूर्ण्यमे जुह्या पत्ङ्गानसन्दितो विस्<u>रेज</u> विष्वंगुल्काः ॥ १०॥

उ० तव अमासः । हे अमे, य एते तव अमासः अमणा वातोद्ध्ता ज्वालासमूहाः आग्रुयाः आश्वाः स्थाने याः पतन्ति इतश्चेतश्च गच्छन्ति । तैः अनुस्पृश अभिम्यः । एपता एष्टेन ज्वालासमूहेन शोग्रुचानः देदीप्यमानः । कान्यनुस्पृशेदित्यत आह । तपूंषि तापियत्यिण रक्षांसि । जुह्वा सुचा हूयमान इति शेषः । पतङ्गान्पतम् गच्छन्तीति रक्षांसि । किंच असंदितः 'दो अवस्वण्डने' अनुवस्णिहतश्च सन् विस्तृज विक्षिप विष्वक् विषु नानाः

वचनः । अञ्चतिर्गत्यर्थः । नानागमनाः तिर्थगूर्ध्वमधश्चे-त्यर्थः । उल्काः रक्षोविघाताय ॥ १० ॥

म० हे अमे, तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोबृता ज्वालासमूहाः पतिन्त इतस्ततो गच्छिन्त । कीदृशा भ्रमासः । आशुया आश्ववः शीघ्रगमनाः । आशुशब्दात्परस्य जसः 'सुपां सुछ्ग्-' इत्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपृषि तपन्ति संतापयिन्त तानि तपृषि तापयितृषि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छिन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृशः । ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगत्भेन धृष्टेन ज्वालोधेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत इति शोशुचानः 'शुच दीप्तौ' इत्यस्माद्यङ्गताच्छान-च्प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुचा हूयमान इति शेषः । असन्दितः असण्डितः । ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्थगृष्वमधश्च उत्काः ज्वाला विसुज रक्षोघाताय मुखेत्यर्थः ॥ १०॥

एकादशी।

प्रति स्पशो विस्टिज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदेव्यः । यो नो दूरे अघर्रा एसो यो अन्त्यमे मा किष्टे व्यथिरादंधर्षात् ॥ ११ ॥

उ० प्रतिस्पशः। अत्र तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते। यच्छब्दयोगात्। यो नो दूरे अघशंसः योऽस्माकं दूरे वसति अघशंसः पापस्योत्कीर्तको दुर्जनः। यो अन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः तंप्रति स्पशः विसृज। 'स्पश बन्धने' स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अध्यक्षान् विसृज प्रेरय । तूर्णितमः अतिशयेन त्वरन्। किंच भवा पायुः पाल्यिता। विशः जनपद्जातेः। अस्या मदीयाया अदब्धः अनुपहिंस्यः। एवंच तवास्मदनुप्रहप्रवृत्तस्य सतः हे अग्ने, माकिः मा कश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता शतुः आदुध्वीत् प्रत्मनीकोऽभूत् ११

म० नोऽसाकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छतीति अघशंसः अस्मद्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अमे, तं प्रति स्पशः 'स्पश्च बन्धने' स्पश्यन्ति बम्नन्तिति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विस्ज प्रेरय। अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पाठको भव। कीदशस्त्वम्। तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णां अत्यन्तं तूर्णां तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अमे, एवमनुमहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः प्रयूत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षात् धार्ष्यं मा करोतु । दूरसमीपस्थानस्थन्त्रत्र्वति वरतो बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापाठको भव। राक्षसाश्च लां प्रति धृष्टा मा सन्त्वत्यर्थः। धृष धातोर्छिङि द्विलमङभावश्च मायोगात्॥ १९॥

द्वादशी।

उद्ग्रे तिष्टु प्रत्यातंनुष्व न्युमित्राईओषतानिन

ग्महेते । यो नो अराति ए सिमधान चके नीचा तं धेक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उ० उद्ये उत्तिष्ट हे अग्ने, किंच प्रत्यातनुष्व प्रत्या-तनुहि विस्तारय ज्वालाप्राग्भारान् । किंच न्यिमत्रान् ओषतात् न्योषतात् निर्देह अमित्रान् शत्रून् हे तिग्महेते । हेतिरायुधम् तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवदायुधं षस्य स तथोक्तः। किंच । यश्च नः अस्मभ्यम् अरातिम-द्वानं चके न ददाति अश्रद्धालुः । हे समिधान नीचा भीचै:कृत्य तं धक्षि दह । अतसं न । अतसो वृक्षः। नकार उपमार्थीयः । वृक्षमिव शुष्कम् ॥ १२ ॥

म्० हैं अमे, लमुत्तिष्ठ ततः प्रसातनुष्य ज्वाला विस्तारय ।
तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः । तिग्मं तेजते हत्साहकर्मणः ।
तत्संबोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध, अमित्राञ्छत्रून् लं
न्योषतान्तितरां दह । 'उष दाहे' 'तुह्योस्तातङ्—' (पा०
० । १ । ३५) इति तातङादेशः । हे समिधान, समिन्दे
दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान दीप्यमान,
नोऽस्माकं योऽरातिं चके करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा
नीचैः कृला धक्षि दह । 'दह भस्मीकरणे' 'बहुलं छन्दसि'
(पा० २ । ४ । ७३) इति शपि छप्ते लटि मध्यमैकवचने
धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । छुष्कमतसं न । न इवार्थः ।
अतसो वृक्षः छुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

उध्वों भेष प्रतिविध्याध्यसमदाविष्क्रेणुष्य दै-ध्यान्यमे । अवे स्थिरा तेनुहि यातुजूनां जामिम-जामि प्रमृणीहि शत्रून् । अमेष्टा तेजसा साद-यामि ॥ १३ ॥

उ० उध्नों भव उध्वेस्तिष्ठ । स्थित्वा च प्रतिविध्य प्रतिताड्य । अध्यस्मत् अस्मत्त उपिर व्यवस्थितान् । किंच आविष्कृणुष्व प्रकाशीकुरुष्व दैव्यानि कर्माणि हे अग्ने । किंच अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि । बातुज्ज्ञां यातुधानानां जवनप्रधानानाम् । किंच यज्ञस्य जामिमजामिम् । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः । पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणीहि । मृणतिर्मरणार्थः । प्रमारय शत्रुन् । प्रथमां सुचसुपद्धाति । आग्नेयेन यज्ञपा ऋचा वा अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संवन्धिना तेजसा त्वां साद्यामि हे सुक् ॥ १३ ॥

म० हे अमे, अर्घो भव उद्युक्तो भव । अस्मद्धि अस्मा-कसुपरि वर्तमानाञ्चात्रू-प्रतिविध्य प्रतिताड्य । दैव्यानि दैवसंबन्धीनि कर्माणि आविष्कृणुष्य प्रकटय । किंच यातु-जूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धन्षि अवतनुहि अव-तार्य । किंच जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ । जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृता पुनःपुनस्ताङितमताङितं वा रात्रून् प्रमृणीहि । मृणातिर्मारणार्थः । रिपून् सारय । 'धृतपूर्णामप्तेष्ट्रेति' (का॰ १७ । ४ । १२) । कार्ष्मयम्प्रीं(१) पादमात्रदीर्धा षडङ्कलविपुलां घृतपूर्णा प्रागयां सुचममेष्ट्रेति यज्ञुषाप्तिर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति । आमेयं यज्ञः । हे सुक्, अमेः संवन्धिना तेजसा ला लां सादयामि ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ।

अग्निर्मूर्यो दिवः क्कुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपार् रेतार्भस जिन्वति । इन्द्रस्य त्वीजसा सादयामि ॥ १४ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा व्याख्यातम् । द्वितीयामुपद्धाति ऐन्द्रेण यज्ञपा । आग्नेय्या च त्रिष्टुभा । इन्द्रस्य त्वाम् ओजसा वळेन साद्यामि ॥ १४ ॥

म० अमिर्मूर्घेति व्याख्याता (३।१२)। (का॰ १७।४।१३) एवमौदुम्बरीमुत्तरतो द्धिपूर्णामिन्द्रस्य लेति। एवंविधमेवौदुम्बरीं द्धिपूर्णां स्वमुत्तरे उपद्धाति । इन्द्रस्य लेति यज्जषा भुव इति ऋचा च। इन्द्रदेवलं यज्जः। हे सुक्, इन्द्रस्थोजसा तेजसा लां साद्यामि स्थापयामि॥१४॥

पञ्चद्शी।

भुवी युज्ञस्य रजसश्च नेता यत्र नियुद्धिः सर्वसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं द्धिषे स्वुर्षी जिह्वामेग्ने चक्रषे हव्यवाहम् ॥ १५॥

उ० भुवो यज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् । यदा जिह्नां ज्वालालक्षणां हे अग्ने, चकृषे करोषि । हव्यवाहं हविषो वोद्ग्रीम् अथानन्तरमेव भुवः भविस । यज्ञस्य द्रव्यदेवतालागात्मनो नेता देवयान-पितृयाणमार्गानुसारिणः । रजसश्चोदकस्य च यज्ञपरिणाम-भूतस्य नेता भवित जगदुत्पस्यर्थम् । कुत्र नेता भवसीत्यत् आह । यत्र यस्मिन् स्थाने नियुद्धः नियुद्धणविशिष्टाभि-रश्वाभिः शिवाभिः सहितं वायुं सचसे सेवसे । नियुतो वायोरिस्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्धिवांयुर्लक्ष्यते बायुना-न्तरिक्षम् । यत्रच दिवि द्युलोके मूर्धानमादिस्यं दिधिषे धारयसि । स्वर्षा स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्षा तां स्वर्णम् तत्र भविस । यज्ञस्य रजसश्च नेतित । यस्य तवै-तत्कर्म तं त्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥

म० त्रिशिरोदद्याभिदेवत्या त्रिष्ठुप् । हे अभे, लं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोद्धीं जिह्नां ज्वालां चक्कषे करोषि । लड्थें लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवता-त्यागात्मनो नेता भुवः भविष । रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भविस जगद्रक्षार्थम् । भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि 'इतश्र लोपः-' (पा० ३ । ४ । ९७) इति इकारलोपे 'लेटो-ऽडाटों' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे 'अचि श्रुधातु-' (पा० ६ । ४ । ७७) इत्युवडादेशे च कृते भुव इति रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह । यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गल-रूपाभिर्नियुद्धिरश्वाभिः लं सचसे संवन्धं प्राप्नोषि । नियुतो वायोरित्युक्तिनियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लस्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानमादिलं दिधिषे धार-यसि । लिङ् लड्थे । किंभूतं मूर्धानम् । स्वर्षं सः स्वर्गं सनोति ददातीति स्वर्षाः । 'षणु दाने' विट्प्रत्ययः । 'विड्वनोरनुनासिक-स्यात्' (पा० ६ । ४ । ४ १) इति नकारस्याकारः । यद्वा स्वः स्वर्गं स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि किप् । अन्त-रिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः । यत्रेत्स्य संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति दीर्घः । यस्य तवैतत्कर्म तं लां सुगूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५॥

षोडशी।

ध्रुवासि ध्रुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वा समुद्र उद्वधीनमा सुपूर्णोऽन्यथमाना पृथिवी हें प्रा १६ ॥

उ० स्वयमातृण्णां पृथिवीसंस्तुतामिष्टकामुपद्धाति । ध्रुवासीति तिसृभिर्ऋगिमरूध्वं बृहत्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्किभिः विश्वस्मे प्राणायेत्यादिना यज्ञपा च । ध्रुवासि स्थिरासि । स्वतएव धरुणा च अन्येषां च धारयित्री । आस्तृता विश्वकर्मणा उपहिता चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा । एवंचेदतो ब्रवीमि । मा त्वा समुद्र बद्वधीत् उद्दध्यात् । 'स्वमो वे समुद्रः पुरुः सुपर्णः' इति श्रुतिः । स्वंच अव्यथमाना अचलन्तीं पृथिवीं दंह दवीकुरु । आत्म-सात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म्० 'खयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति' (का॰ १७ । ४ । १५) । पुरुषोपि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन खयमातृण्णामुपद्धाति । कीहशीम् । शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां खाभाविकच्छिद्रयुताम् । सच्छिद्राश्ममयीष्टकेव खयमातृण्णोच्यत इति स्त्रार्थः । ऊर्ध्वेवृहती । द्वादशाक्षरत्रिपादोध्वेवृहती । अत्र प्रथमत्रयोदशाणंस्तृतीयो दशाणः । हे खयमातृण्णे, लं ध्रुवा स्थिरासि । कीहशी लम् । घरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो स्वमः ला लां मा उद्वधीत् मा हन्तु । सुपणः पुरुषश्च लां मोद्वधीत् । 'रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपणः' (७ । ४ । २ । ५) इति श्रुतेः । समुद्र-सुपण्शब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते । लं चाव्यथमाना अच-लन्ती सती पृथिवीं दंह भूमिं हढीकुरु ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

प्रजापंतिष्ट्वा साद्यत्व्यां पृष्ठे समुद्रस्थेमंन् । व्यचेखतीं प्रथंखतीं प्रथंख पृथिव्यसि ॥ १७॥

उ० प्रजापितद्वा प्रजापितः त्वां साद्यतु । स हि त्वामासाद्यितुं समर्थः । अपां पृष्ठे अपामुपि । समुद्रस्य समुन्दनस्य उद्कसंघातस्य एमन् एमनि । इणः मनिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने । कथंभूतामासाद्यतु । व्यचस्वतीं व्यञ्चनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम् । त्वं चासादिता प्रजापितना । प्रथस्व पृथ्वीभव । यतश्च पृथिव्यसि अतो व्रवीमि ॥ १७ ॥

म० अनुष्टुप्। हे खयमातृण्णे, प्रजापितः ला लां सादयतु स्थापयतु । क । अपां जलानां पृष्ठे उपिर । समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्न्रत्यये एमजिति रूपम् 'सुपां सुलुक्' (पा० ० । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् । किंभूतां लाम् । व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्त-दस्या अस्तीति व्यचस्तती तामिन्व्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुलं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । लमिप प्रजापितसादिता सती प्रथस्व अस्याश्वितेः प्रथनं कुरु । यतस्लं पृथिव्यति पृथिव्युत्पज्ञलात् ॥ १० ॥

अष्टादशी ।

भूरं सि भूमिर्स्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्ती । पृथिवीं येच्छ पृथिवीं हे एह ए-थिवीं मा हिं एसीः ॥ १८॥

उ० भूरसि भूमिरसि । अदितिरसि विश्वधायाः विश्वस्यां निहितमिति विश्वधायाः । विश्वस्य च भुवनस्य भूतमामस्य च धर्नी धारियत्री । यतश्च त्वमियमेव अत इदमुक्तं भवति । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीच्व । पृथिवीं दंह आत्मानं दढीकुरु । पृथिवीं माहिसीः आत्मानं माहिसीः ॥ १८॥

म० प्रस्तारपिक्षः आद्यौ चेत्प्रस्तारपिक्षिरित्युक्तेर्यत्रायौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपिक्षः । अत्र लाय एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे खयमातृण्णे, लं भूः सुखानां भावयित्र्यसि । भूमिः पृथिव्यसि । भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदिति-देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पृण्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूत-ग्रामस्य धर्ती धारयित्री ताहशी लं पृथिवी यच्छ नियतां कुर । पृथिवी दंह दढीकुरु । पृथिवी मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

विश्वस्मै प्राणायापानायं व्यानायोदानायं प्रतिष्ठाये चरित्राय । अग्निष्ठाभिपातु मह्या स्वस्ता छुर्दिषा शन्तमेन तया देवत्रयाङ्गिरस्वद्धुवा सीद ॥ १९॥

उ० विश्वसे प्राणाय सर्वसे प्राणार्थं। अपानाय व्यानाय उदानाय प्रतिष्ठाये चरित्राय चरणाय त्वां सादयामीति होषः । अग्निः त्वाम् अभिपातु पालयतु। मह्या महत्या स्वस्त्या अविनाशेन । छर्दिषा शन्तमेन । गृहेण सुखत-मेन हेतुभूतेन सादयति । तया देवतया । व्याख्या-तम् ॥ १९॥

म्० यजुः एकाधिकार्ष्यनुष्टुप्। हे खयमातृण्णे, विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदाना- ख्यवायुवृत्तिळाभाय प्रतिष्टायै कीलें चिरत्राय शास्त्रीयाचरणाय च। प्राणिनामेतत्सर्विसिद्ध्यर्थं लां सादयामीति शेषः। किंच मह्या महत्या खस्त्या योगक्षेयसंपत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुख-कारिणा छर्दिषा ग्रहेण चामिस्ला लामिनपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता लं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश। अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्टाने यथा लं स्थिरस्थिता तद्द-दिहोपविश ॥ १९॥

विंशी।

काण्डात्काण्डात्प्ररोहेन्ती पुरुषः परुष्स्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रोण शतेन च ॥ २०॥

उ० अग्निना दृष्टां दूर्वेष्टकामुपद्धाति द्वाभ्यामनुष्टुहभ्याम् । काण्डात्काण्डात् । भूमौ संबद्धं जटाभिः
पर्व काण्डमित्युच्यते । असंबद्धं परुः । काण्डात्काण्डात्यरोहन्ती परुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परि प्ररोहन्ती
यथा शताङ्करांछभसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे, प्रतनु
विस्तार्य । प्रत्रपौत्रनष्ट्भिः शतसहस्रसंख्यैः ॥ २० ॥

म० 'मूलायवतीं दूर्वा तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्का-ण्डादिति'(का० १०।४।१८) तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डा-दिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगतायं मूलाययुतां दूर्वामुपद्धाति । अग्निद्धे दूर्वेष्टकादेवस्ये दे अनुष्ठुमौ । मूलेर्भूसंवद्धं पर्व काण्डं भूम्यसंवद्धं परुः । हे दूर्वे द्वेष्टके, काण्डात्काण्डात्प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसंवद्धासंवद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सका-शाद्यथा स्व परि समन्तात्प्ररोहन्ती अङ्करवती वर्तसे । 'निस्यवी-प्रयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्धिसम् । एवेस्वस्ययमेविपस्य्थे 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घः । हे दूर्वे, एवं स्वाङ्करविस्तारवत्सहस्रण शतेन च । सहस्रशतराज्दावसंख्यार्थे । असंख्येः पुत्रपौत्रन-प्त्रादिभिनींऽस्मान् प्रतन्न विस्तारय ॥ २० ॥

एकविंशी।

या <u>श</u>तेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहंसि । त-स्यांस्ते देवीष्टके विधेम हविषां वयम् ॥ २१॥

उ० या शतेन । या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनीपि पृथिवीं सहस्रेण चाङ्कराणां विरोहित । तस्यास्तव हे इष्टके, विधेम स्थानं हविषा सह वयम् ॥ २१॥

म० हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके, या लं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि, सहस्रेण चाङ्कराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि । वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

यास्ते अम्ने सूर्ये रुचो दिवमात्-वन्ति र्-दिमभिः । ताभिनीं अद्य सर्वीभी रुचे जनीय नस्कृषि ॥ २२ ॥

उ० द्वियज्ञपसुपद्धाति इन्द्राग्निभ्यां दृष्टाभ्यां द्वाभ्या-मजुष्टुदभ्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम् । यास्ते अग्ने । हे अग्ने, यास्ते तव सूर्येऽवस्थिता रुचो दीत्यः दिवं द्युलोकम् आतन्वन्ति प्रकाशयन्ति रहिमभिः । ताभी रुग्भिः सर्वाभिः नोऽस्मान् अस्मिन्द्यवि रुचे रोचनाय कृषि कुरु । जनाय नस्कृषि । जनानां च भोकृत् अस्मान् कृषि ॥ २२ ॥

म्० 'यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये' (का॰ १०।४। २०)। दूर्वेष्टकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्त इति ऋग्द्वयेन द्वियजुः संज्ञां पद्येष्टकामुपद्याति इति सूत्रार्थः । इन्द्राप्तिदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभा । हे अग्ने, याः ते तव हचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रका- शयन्ति रिहमभिः सरूपभूतैः किरणैः ताभिः सर्वाभिः हिभः नाऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभाये अद्यास्मिन्द्यवि कृषि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्रांश्वास्मभ्यं देहीत्वर्थः । यद्वा विभक्तित्वयत्ययः । नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः हिभः हचे शोभाये कुरु । जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्वर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्चेषु या रुचेः। इन्द्रामी ताभिः सर्वीभी रुचे नो धत्त बह-स्पते॥ २३॥

उ० या वो देवाः या वः युष्माकं हे देवाः, सूर्ये रुवः दीप्तयः गोषु अश्वेषु या रुवः । हे इन्द्राग्नी, हे खहस्पते, ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः रुवम् नः अस्मभ्यं धत्त ॥ २३ ॥

म् हे देवाः, हे इन्द्राझी, हे बृहस्पते, वो युष्माकं संबन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृला नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त । तत्समप्रभानस्मान्कुरुते-खर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

विराड् ज्योतिरधारयत्स्वराड् ज्योतिरधारयत् ॥

पुजापितिष्ट्वा साद्यतु पृष्टे ष्टिश्वव्या ज्योतिष्मतीम् ।

विश्वसी प्राणायापानायं व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेऽधिपतिस्तयां देवत्याङ्गिर्स्वद्भवा

सीद् ॥ २४ ॥

उ० रेतःसिचानुपद्धाति । विराद्द ज्योतिरधारयत् । विराद्धयं लोकः स इममिन्नं ज्योतिर्धारयति । द्वितीयामुपद्धाति । स्वराद्द ज्योतिः अधारयत् । असौ वे लोकः स्वराद्द सोऽमुमादिलं ज्योतिर्धारयति । विश्वज्योतिषमुपद्धाति । प्रजापतिः त्वां सादयतु । पृष्ठे पृथिव्याः
उपिर पृथिव्याः । ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुक्ताम् । किमर्थम् । विश्वसौ सर्वसौ प्राणाय अपानाय व्यानाय । किमर्थम् । विश्वसौ सर्वसौ प्राणाय अपानाय व्यानाय । किंच । विश्वं ज्योतिर्यंच्छ निगृह्णीष्व । अग्निश्च तवाधिपतिः । साद्यति । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भवासीद् । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

म० 'विराद खराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १७१४। २२)। द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पयेष्टके प्राग्लक्षणे अनुकमभितो विराट् खराडिति प्रतिमन्त्र-मुपद्धाति विराडित्युत्तरां खराडिति दक्षिणामिति स्त्रार्थः। द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमाद्यजुरनुष्टुभौ। विशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरिमलक्षणमधारयत् धारयति । खेनैव राजत इति खराट् असौ लोको ज्योतिरादि-ललक्षणमधारयद्वारयति । 'विराडयं लोकः स इममप्तिं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः खराट् सोऽमुमादित्यं ज्योति-र्घोरयति' (७।४।२।२३) इति श्रुतेः । (का० १७। ४।२३) इति प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां प्राग्लक्षणामुद्बुखोऽन्के उपद्याति । विश्वज्योतिर्देवतं यजुः-शकरीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योति-षोपेतां ला लामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु । किमर्थं । विश्वसमें सर्वसमे प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसंपत्त्यर्थम् । किंच हे इष्टके, लं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ निगृहीष्य देहि वा। अभिश्व ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयामिलक्षणया युना स्थिरा सती सीद उपविश । अङ्गिरखदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीदः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४॥

पश्चिवंशी।

मधुं मार्धवश्च वासन्तिकावृत् अग्नेरेन्तः श्ले-पोऽसि कल्पेतां द्यावीपृथिवी कल्पेन्तामाप ओर्ष-धयः कल्पेन्तामुग्नयः पृथुद्धम् ज्येष्ठ्याय सत्रेताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावीपृथिवी इमे । वासन्तिकावृत् अभिकल्पेमाना इन्द्रेमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवत्याङ्गिरस्बद्भवे सीद-तम् ॥ २५ ॥

उ० ऋतव्ये उपद्धाति मधुश्चं। वसन्तऋतुरुच्यते । यस्त्वं मधुश्र माधवश्र चैत्रश्र वैशाखश्र वसन्तऋतुः । स्वार्थे तिद्धतः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्य स्थाने अर्थसंबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संवत्सराख्यस्य अन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि तस्य। तव कल्पेतां द्यावापृथिच्यौ । उयैष्ठ्याय उयेष्ठभावायेत्यनुषङ्गः । कल्पन्तां च आपः ओषधयः उपैष्ट्याय । कल्पन्तां च अग्नयः पृथक् मम ज्येष्ठ्याय । 'अझयो हेते पृथग्ये देवता इष्टकाः' इति श्रुतिः । मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यत्ययश्रा-न्दसः। अथ कोऽर्थः। कल्पन्ताम् इष्टका याः स्वयमातृ-ण्णाद्यः नानाभूतास्तव ज्येष्ट्याय सवताः समानकर्माणः। समानं हि कर्म इष्टकानामग्निचयनं नाम । किंच। ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्यौ इमे वर्तन्ते तेपि वसन्तमृतुमिक-ल्पमानाः । वासन्तिकाविति स्वार्थे तिद्धितः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे । अभिकल्पमानाः संविशन्त्वित संबन्धः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः । यथा इन्द्रं देवानां राजानं परिचरणाय देवा अभिविशन्ति एवं वसन्तमः-तुमन्या इष्टकाः परिचरणायाभिविशन्तु । सादयति । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म्० 'ऋतव्ये मधुश्र माधवश्चेति' (का० १७ । ४ । २४) विश्वज्योतिषः पुरो हे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनुकमित उद्बुख उपद्धाति । ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चेत्रो मासः माधवो वैशाखः तानुभी वासन्तिको वसन्तसंबन्धिनौ ऋत् अवयवौ । यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः । द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादश वसन्ताख्य ऋतो, त्वं चीयमानस्याभरन्तः श्चेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्चेषकोऽसि । यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्टपाष्पाद्यः श्चिष्यन्ते तद्वत् । ममाप्तिं चिन्वतो यजमानस्य ज्येष्ठ्याय ज्येष्ठलायोत्कर्षाय इमे द्यावाष्ट्रियवी द्यावाष्ट्रियव्यौ कल्पन्तां सोचितमुपकारं संपादयताम् । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमीः तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् । आपश्चौषध-यश्च तव ज्येष्ठलाय कल्पन्ताम् । समानं वतं कर्म येषां ते

सत्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव ज्येष्ठ्याय कल्पन्ताम् । 'अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टकाः' इति श्रुतेरिष्नशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किंच इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्धावापृथिव्यो-मेध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यरिपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृत् वसन्तमृतुमिकल्पमानाः संपा-दयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दष्टान्तः । इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एव-मन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु । सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्यष्टके, युवामिक्षरसां कर्मणीव श्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदत्तमुपविशतम् ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

अर्षा<u>ढाखि</u> सहैमाना सहस्वारातीः सहैस्व <mark>पृतनायुतः । सहस्र</mark>्ववीर्या<u>सि</u> सा मा जिन्व ॥२६॥

उ० अपाढासुपद्धाति । अपाढासि । सविता अपर्य-देवा वा अपर्यन् अनुष्ठुप् । अपाढासि नाम्ना । यदसहन्त तस्माद्धाढेत्येतच्छुत्यभिप्रायं नामकथनम् । सहमाना च अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः अतस्त्वां व्रवीमि । सहस्वारातीः अभिभव अदानशीलान् । अभिभव च नः पृतनायतः पृतानां संग्रामसिच्छतः । किंच । या च त्वं सहस्ववीर्यासि सा मा जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि ॥ २६ ॥

म० 'अषाढासीत्यषाढाम्' (का॰ १०१४।२५) अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणामृतव्याभ्यां पूर्वासंलग्नामनूके उपद्याति । सिन्तृदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् ।
हे इष्टके, त्यमषाढासि । रात्रूच सहते इत्यषाढा । तथाच श्रुतिः
'ते देवा एतामिष्टकामपद्यच्चषाढामिमामेव तामुपाद्यत तामुप्रधायामुरान्सपत्नान्धातृच्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति' (७।४।२।३३)। कीहशी त्यम् । सहमाना सहत
इति सहमाना अभिभवनशीत्वा स्वभावतः । अतोऽरातीः अदानशीत्वाः प्रजाः सहस्वाभिभव । प्रतनां संयामिच्छन्ति ते
पृतनायन्ति पृतनायन्ति पृतनायन्तः क्यजन्ताद्र्छतृप्रत्ययः ।
तान्पृतनायतः संयामेच्छ्न रात्रून्सहस्य । किंच तं सहस्रवीर्या
बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६॥

सप्तविंशी।

मधु वार्ता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीनेः सुन्त्वोषधीः॥ २७॥

उ० क्र्म दिधिमधुष्टतैरभ्यनिक । मधुवाताः । गाय-त्रिखिचो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तो वाता वान्तिवित शेषः । कस्मै । ऋतायते यज्ञमिच्छते । मधु क्षरन्ति सिन्धवः मधु उदकं क्षरन्तु सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः । माध्वीर्नः । मधुमत्योऽस्माकं सन्तु भवन्तु ओष-धयः ॥ २७ ॥

म० 'कूर्म दिधमधुवृतैरनिक्त मधु वाता इति' (का॰ १७।४।२७)। मिश्रितैर्दधिमधुष्टतैर्ऋक्तयेण कच्छपमनक्ति गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्रय ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधु-मन्तो रसवन्तो वान्लिति शेषः । ऋतयतीत्यत्र 'क्यचि च' (पा० ७। ४। ३३) इति प्राप्तस्येलस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७। ४। ३५) इत्यभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७। ४ । ३७) इत्यश्वाघयोरेव क्यच्यालविधानात् 'अकृत्सार्वधा-तुकयोः' (पा॰ ७।४।२५) इत्यालमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यम्रे [२८] मतुप्प्रत्ययद्-र्शनात्सर्वत्र मधुशब्दाये सतुब्ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्द्माना नयः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्ववन्त्वित्यर्थः। 'तिङां तिङः' (पा॰ ७। १। ३९) इति लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७॥

अष्टाविंशी ।

मधु नक्तंमुतोषसो मधुंमत्पार्थिव्र्र्रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

उ० मधु नक्तम् । मधुमत् नक्तं रात्रिरस्तु । उत् अपि च उपसः मधुमत्यः सन्तु । मधुमद्रसवत्पार्थिवं रजो छोकः अस्तु मातृभूतः । मधुमदित्ययं मतुष् सर्वेषां मधुशब्दा-नामनुषङ्गो दृष्टव्यः साकाङ्कृत्वात् । सधुद्योरस्तु नः पिता । मधुमती द्यौरस्तु अस्माकं पितृभूता ॥ २८ ॥

म् ० नक्तं रात्रिनें। इस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमा-नन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमन्मधुररसो-पेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसो-पेतोइस्तु ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँऽअस्तु सूर्यः । माध्वी-र्गावी भवनतु नः ॥ २९॥

उ० मधुमान् रसवान् नः अस्माकं वनस्पतिर्यज्ञस्य साधनभूतोऽस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान् अस्तु स्र्यः यज्ञसाधनभूतः । माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यः गावः यज्ञसाधनभूताः पश्चवो रश्मयो वा भवन्तु नोऽस्माकम् । 'रसो वै मधु' इति श्रुतिः । वाट्वादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि सन्त्विति समस्तार्थः॥ २९॥

म० वनस्पतिरश्वत्थादिनोऽस्माकं मधुमान्रसवान्यज्ञसाधन-भूतोऽस्तु । सूर्यो मधुमान् संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतो- ऽत्तु । गावः यज्ञसाधनभूता रइमयः नोऽस्माकं माध्वीः मधु-मलो रसवलो भवन्तु । 'रसो वै मधु' (७ । ५ । ९ । ४) इति श्रुतेः । वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्तीति सर्वोऽर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

अपां गम्भेन्सीद् मा त्वा सूर्योऽभितोप्सीन्मा-प्रिवेश्वानुरः । अचिछन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष्यानुं त्वा दि्व्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

उ० उपद्धाति । अपां गम्भन् । त्रिभिः पङ्कितिष्ठुव्गायत्रीभिः । द्वे कूर्मदेवत्ये । कूर्मश्च यजापितरादित्यो वा ।
उत्तरा द्यावापृथिवीया । अपां गम्भन् अपां गम्भीरे प्रदेशे
सीद उपविश । 'एष वा अपांगम्भन् यत्रेष एतत्तपित' इति
श्रुतिः । तत्र चोपितष्टन्तं सन्तं मा त्वां सूर्यः अभिताप्सीत् अभितापयेत् । मा च अग्निवेश्वानरः । त्वं च
अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व । प्रजा इष्टका उच्चन्ते ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व । प्रजा इष्टका उच्चन्ते ।
अच्छिन्नपत्राः इति व्याख्यातं श्रुत्या । अरिष्टा अनार्ता
अस्माकमिति । अनवखिष्डता योगक्षेमा इष्टका दर्शनेन
कुर्वित्यर्थः । अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् । अनुसेवतां
व्वां दिव्या दिवभवा वृष्टिः । दिव्या वृष्टिरिति प्रियवचनम् ॥ ३०॥

म् अरितमात्रेऽषाढां दक्षिणेगायकास्परिष्टाच पुरुष-मिमुखमपां गम्भिन्निति तिस्रिभः'। (का॰ १७। ४। २८। ५) अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्रयमन्तराले मुक्ला तृतीये पद्मालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शेवालेषु पुरुष-संमुखक्कक्त्रयेण कूर्ममुपद्धातीति स्त्रार्थः । खराट्पिक्वः दशा-क्षरचतुष्पादा कूर्मदेवत्या तृतीयो द्वादशाक्षरः । कूर्मः प्रजाप-तिरादित्यो वा । तृतीया द्यावापृथ्वीया । हे कूर्म, अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले लं सीद उपविश । 'एतद्धापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति' (७।५।१।८) इति श्रुतेः । तत्रोपविष्टं ला लां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा संतापयतु । वैश्वानरः सर्वत्रहितोऽप्रिश्व मा संतापयतु । लं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पस्य । कीह्सीः प्रजाः । अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः । अखिण्डता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । ^{'इमा वै} सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्था अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्य' (७।५।८) इति श्रुतेः। किंच दिव्या दिवि भवा वृष्टिः ला लामनु सचतां सेवतामुदकेन निलं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

त्रीन्सं मुद्रान्सर्भस्रपत्स्वगीन्पां पतिर्वृष्भ इष्ट-

कानाम् । पुरीषुं वसानः सुकृतस्य छोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः ॥ ३१॥

उ० एजयति । त्रीन्समुद्रान् । यखीन्समुद्रान् लोकान् समस्यप् । समस्य इति पुरुषव्यत्ययः । संस्प्तोसि । स्वर्गान् स्वर्गहेत्न् । यश्च त्वम् अपापतिः वृषमश्च वर्षिता भर्ता इष्टकानां तं त्वां व्यवीमि । पुरीषं वसानः पश्चनाच्छा-दयन् । सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेलींके स्थाने स्थित्वा तत्र गच्छ यत्र पूर्वे कूर्मा अन्येष्विम्नपूपहिताः सन्तः परेताः परागताः ॥ ३१ ॥

म० 'घड्टयति मध्यमयेति' (का० १० । ५ । २) तिस्णां मध्यमया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति स्त्रार्थः । कूर्मदेवला त्रिष्ठुप् । हे कूर्म, यो भवान् त्रीन्समुद्रान् लोकान्समस्पत्सम्यक्प्राप्तो भवति । 'स्पृष्ठु गतौ' 'पुषादि—' (पा० ३ । १ । ५९) इल्यादिना च्लेरङ् । समुद्रवन्ति सकारणात्समुद्भवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् । कीद्दशान् । स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीद्दशो भवान् । अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किंच यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः अन्येष्वतिष्ठपृष्टिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनक्ततस्यामेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने लं गच्छ । किं कुर्वन् । पुरीषं हुतान्पर्यन् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं भिमिक्ष-ताम् । पिपृतां नो भरीमिक्षः ॥ ३२ ॥ उ० मही द्यौरिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ म० महीति व्याख्याता (८ । ३२)॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

विष्णोः कमीणि पदयत् यतौ ब्रतानि पस्परो । इन्द्रेस्य युज्यः सर्खा ॥ ३३ ॥

उ० उॡखलमुसले उपद्याति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'उल्लखलमुसले खयमातृण्णामुत्तरेणारितमात्रे औहु-म्बरं प्रादेशमात्रे चतुरसमुद्धखलं मध्यसंगृहीतमूर्धं वृत्तं दक्षिणमुद्धखलाद्विष्णोः कर्माणीति' (का० १७। ५। ३) चतुष्कोणं संकुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुद्धखलम् वृत्तं मुसलम् ते उमे खयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपद्धातीति सूत्रार्थः। व्याख्याता (६।४)॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी । ध्रुवासि धरुणेतो जी प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधि <u>जातवेदाः । स गायुज्या त्रिष्टुमानुष्टुमा च</u> देवेभ्यो हुज्यं वहतु प्र<u>जानन् ॥</u> ३४ ॥

उ० उलामुपद्धाति । ध्रुवासीति द्वाभ्याम् त्रिष्टुव्वृ-हतीभ्याम् । ध्रुवासि स्थिरासि धरुणा धारिणी च । इदा-नीमझ्यपत्यद्वारेण उला स्तूयते । य इत उलातो जल्ले जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोकेभ्यो अधि एभ्यो लोकेभ्यः सकाशात् । जातवेदाः जातप्रज्ञानः । स इदानीं गायञ्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च सहितः देवेभ्योऽर्थाय हत्र्यं हविः वहतु प्रापयतु । प्रजाननस्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० 'उद्धलल उखां कृलोपशयां पिष्ट्रा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम्' (का० १० । ५ । ४) । पूर्वमुद्धल्लोपर्युखां तृष्णीं कृला तत उपशयां मृदं पिष्ट्र्योखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपद्ध्यादिति स्त्रार्थः । उखादेवला त्रिष्टुप् । हे उखे, धरुणा जगतो धारयित्री लं ध्रुवा स्थिरासि । अथा-प्रिजनकलेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्या उखायाः सका-शात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरिधज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्य-द्वविवृह्य ॥ ३४ ॥

पञ्चित्रिंशी।

इषे राये रमस्व सहैसे द्युम्न ऊर्जे अपैद्याय। सम्राडिस स्वराडिस सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावी-ताम्॥ ३५॥

उ० इषे राये। उखोच्यते । इषे अन्नाय राये धनाय रमस्य रातें बझीहि। सहसे बलाय। द्युन्ने 'द्युन्नं द्योतते-र्थशो वा अन्नं वा'। ऊर्जे उपसेचनाय पयोद्धिवृतादये। अपत्याय पुत्रपौत्रादये। रमस्रेति सर्वत्र संबध्यते। किंच सम्राहिस संगतराज्यभावासि। स्वराहिस स्वराज्ययुक्तासि। सारस्वती च सरस्वतीसंबन्धिनौ च त्वामुत्सौ उत्स्वन्दनौ कृपौ। मनश्च बाक् च। मनस्तावत् सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कृप इवोत्स्यन्दति। वागि तत्प्रतिपादनं कुर्वती। 'मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वतानुत्सौ' इति श्रुतिः। प्रावताम्। अवितः पालनार्थः॥ इप ॥

म० उखादेवत्या बृहती । हे उखे, लं रमस्व अत्र कींडां उठ । किमर्थम् । इषे अनार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय हान्ने सुन्नाय यशोऽर्थम् । 'हामं द्योततेर्यशो वानं वा' (निरु० ५ । ५) इति यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोद्धिष्टतादिकाय अपलाय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्रेति सर्वत्र संबन्धः । किंच सम्यमाजत इति सम्राडसि । स्वेनैव राजत इति स्वराडसि । पृतंभूतां सारस्रतौ सरस्रतीसंबिन्धनौ उत्सौ उत्सन्दनौ

कूपो प्रवाहो वा ला लां प्रावतां प्रकर्षण पालयताम् । ती चौत्सौ मनोवाचौ । सामज्ञानाय कृप इवोत्स्यन्द्तीति मनः कृपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागिष कृपः । 'मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वलेतौ सारस्वतावुत्सौ' (७ । ५ । १ । ३१) इति थुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ लां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः 'ऋक्साम वै सारस्वतावुत्सौ' इति ॥३५॥

पट्टात्रेंशी।

अमें युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधर्वः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६॥

उ० हाभ्यामाभेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति । अभे युक्ष्व । हिशब्दः पादपूरणः । ये तव स्वभूताः अश्वासः अश्वा एव अश्वासः आजसेरसुक् । हे देव दानादिगुणयुक्त, साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः । अलं पर्यासं वहन्ति । मन्यवे दीसये कोधाय वा ॥ ३६ ॥

म्० 'अमे युक्षा हीति प्रत्यृच एं सुवाहुती जुहोत्यु-खायाम्' (का० १४। ५। ५) ऋग्द्रयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति । अमिदेवत्ये द्वे गायत्र्यो आद्या भरद्वाजहृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान, हे अमे, ये साधवः दान्तांस्ते तवाश्वासः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः । तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हिं पादपूरणः ॥ ३६॥

सप्तित्रंशी।

युक्ष्वा हि देवहूर्तमाँ २॥ ऽअश्वा अग्ने स्थी-रिव । नि होता पूर्वाः सदः ॥ ३७॥

उ० युक्ष्वा हि देवहृतमान् अतिशयेन देवानाह्व-यन्ति तान् युक्ष्व अश्वान् हे अग्ने, रथीः इव । इवकारो मत्वर्थीयः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यतः । निहोता पूर्वाः सदः । निषदः निषीदिस होतृषद्ने होता सन् पूर्वाः मानुषाद्वोतुः प्रथमः अप्रयः । तदुक्तम् । अव्याद्यन्नं जात-वेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषदेति ॥ ३७ ॥

म० अमे, लमश्वान्युक्ष्व योजय । हिश्चाब्दः प्रसिद्धौ । कीदशान् । देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातृन् । 'झ्यचोऽतिल्लाङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह । रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान्योजयित तहत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मलर्थे । किंच लं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽच्यो भूला निसदः अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद । 'छन्दिस' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोडर्थे छङ् । देवहूतमानश्वानित्यत्र 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८ । ३ । ३) इत्याकारस्यानुनासिकलम् 'दीर्घादिट' (पा० ८ । ३ । ९) इति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी।

सम्यक् स्रंवन्ति स्रितो न धेर्ना अन्तर्हेदा मनसा पूर्यमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिर्ण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८॥

खाकान्प्रस्थित । सम्यक् स्ववित । त्रिष्ठुप् । हिरण्मय-खाकान्प्रस्थित । सम्यक् स्ववित । त्रिष्ठुप् । हिरण्मय-प्रक्षाध्यासेनायं मन्नो व्याख्यायते । सम्यक्संगताः स्ववित श्वरित । कथमिव । सिरतो न यथा सिरतो नद्यः समुद्र-मिस्ववित । काः स्ववित । धेना अन्नानि । 'अन्नं वै धेना' इति श्रुतेः । अन्तर्हदा मनसा प्रयमानाः यजमा-नसंबित्धना अन्तर्व्यवस्थितेन हदा मनसा हदयप्रतिष्ठितेन मनसा प्रयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वे हदयेन मनसा प्रयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वे हदयेन मनसा सतान्नं पूर्तं यद्यज्ञः । यजमानो मनोवाक्कायकर्म-भिरकवृत्तिः । न केवलं धेनाः स्ववित । किंतर्हि । धृतस्य धाराः स्ववत्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि । योयं हिरण्मयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः। तत्र स्वत्यो धृतधाराः । अभिचाकशीमीति संबन्धः ॥३८॥

म० 'मुखे करोति सम्यक्षवन्तीति' (का० १७ । ५ ।)। सम्यगिति मन्त्रण पञ्चपर्यानां मुखे एकैकं हिरण्यसकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्मयपुरुषो-हेरोनायं मन्त्रः। अग्नर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्मयो वेतसः पुरुषो यो निहितोस्ति तं प्रति धेना अजानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति। हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । 'अन्नं वै धेना' (७।५।२।११) इति श्रुतेः। कीटस्यो धेनाः। मनसा पूर्यमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । कीहरोन मनसा । अन्तर्हदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेन अव्याकुले-नेखर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इखर्थः । 'अन्तर्वे हृदयेन मनसा सतानं पूर्तं य ऋजुः' (७।५।२।११) इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । नकार इवार्थः । सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति सवन्ति गच्छन्ति तद्वत्। धेना घतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति सवन्तीरहमिमचाकशीमि परयामि । चाकशीतिः परयतिकर्मा यङ्खुगन्तः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

ऋषे त्वां कृचे त्वां भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनम्भेवश्वान्रस्थे च ॥ ३९॥

उ० ऋचे त्वा बृहती। नासिकयोः प्रास्यति। ऋचे ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः। रुचे दीहयै त्वां प्रास्या-मीति शेषः। चक्षुषोः भासे त्वा ज्योतिषे त्वाम्। तुल्यः

शेषः । श्रोत्रयोः अभूत् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वाग्जं वाचोज्ञातारम् । श्रोत्रेण हि शब्दा ज्ञायन्ते । अग्नेवैश्वानरस्य च । चशब्दात् वाजिनं वाग्ज्ञमभूत् । अयमग्निवैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्येष घोषो भवति यमेतत्कर्णाविषधाय शृणोति' इस्येतदिभि- प्रायम् ॥ ३९ ॥

स० हिरण्यशकलदेवलाणीं बृहती पादाणीनियमाभावात्। 'नासिकयोर्ऋचे लेति' (का० १०।५।९) मन्त्राभ्यां पश्चनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः । हे हिरण्यशकल, ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये ला लां वा मनसि प्रास्यामि । रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्ये लां दक्षिणनिस प्रास्यामि । 'शिरा एंसि प्रस्थिति' (का॰ १०।५।१३) आदौ वामनिस ततो दक्षिणे। 'अक्ष्योभीसे लेति' (का० १७। ५। १०) भासे लेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्भिरण्यशकलप्रासनम् । भासे कान्लै लां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्ये लां दक्षनेत्रे प्रास्यामि । 'श्रोत्रयोरभूदिदमिति' (का॰ १७ । ५ । ११) कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमन्निज्योतिषेति मन्त्रा-भ्याम् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वाः नरस्य विश्वभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्व वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राशब्दा वहेश्व शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते-ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनम् । वाच्पूर्वादेतेरौणादिको नक्प्रत्ययः । छान्दसः कुलाभावः । 'झलां जशोऽन्ते' (पा०८।२।३९) इति जरलम् । अयमित्रविश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णाविपधाय श्रणोति' इति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः । इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरसामेश्व वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अती-ऽस्यामीति ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मात्रुक्मो वर्धमा वर्ध-स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४०॥

उ० अग्निज्योंतिषा उध्यक् । द्वितीयश्रोत्रशासनः मज्ञः । अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु । रुक्मइव वर्चसा वर्चस्वानस्तु । श्रोत्रं पुरुषशिर उद्गृह्णाति । सर्ह-स्रदा असि बहुनां दातासि । एवंचेत् अतः सहस्राय त्वासुद्गृह्णामि ॥ ४०॥

म० हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् । द्वौ पादावष्टाणीं तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमिन्नः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजसी असु । रुक्मो रोचमानोऽभिर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वाद् कान्तिमानसु । बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषात्रिरिव ज्योतिष्मद्दसु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदसु । रुक्म इव सुवर्ण- पुरुष इव । उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः । 'सहस्रदा इति पुरुषिरिर उद्दृद्ध मध्ये' (का० १० । ५ । १४) पुरुषिरिर आदायोखामध्ये वश्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति स्त्रार्थः । हे पुरुष, लं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रयन्त्राभाय ला लामुदृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुपिरिरिस सक्लप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां कमेण । एकपशुपक्षे पुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकृत्व एकैकिमित्यन्ये (का० १७ । ५ । ११) ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

आदिसं गर्भे पर्यसा समझिष्य सहस्रस्य प्रतिमां विश्वस्तपम् । परिवृङ्गिष्ठ हरेसा माभि-में प्रसाः शतायुंषं कृणुहि चीयमोनः ॥ ४१ ॥

उ० पुरुषशिर उपद्धाति । आदित्यं गर्भम् इतउत्तरं पद्तिष्टुमः । आद्मे पद्मिति आदित्यः । आदित्यः व आदित्यः । आदित्यः व का ईष्टे स सर्वेषां पद्मनामिति आदित्यः । गृह्णाति पद्मनिति गर्भः चित्योऽग्निरुच्यते । आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन समङ्ग्धि समञ्जयसि । पुरुषमपि द्धातीत्येतद्भिप्रा-यम् । सहस्रस्य प्रतिमाम् बहुनः प्रतिमाभृतं विश्वरूपं सर्वरूपम् । सर्वोणि हि रूपाण्यादित्यस्य आदित्यवचायं स्त्यते । परिवृङ्गिध हरसा परित्यज एनं हरसा । वीर्या-पहारकं ज्योतिरम्ने हर इत्युच्यते । माभिमंस्थाः अभिपूर्वो मनिहिंसार्थः माहिंसीः । सर्वथा शतायुषं कृणुहि चीय-मानः ॥ ४१ ॥

म० 'आदिलं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण' (का० १० । ५ । १०) । पुरुषादीनां शिरसि पन्नमन्त्रक्रमेणैकैकमुपद्धानित्यर्थः । पन्न कन्नोऽप्रिदेवत्यास्त्रिष्टुमः आदौ पुरुषशिर उपद्धाति मध्ये । हे पुरुषशिरः, लमादिलं चिलाग्निं पयसा समङ्गिध संरचय । अञ्जलेटि मध्यमैकवचने रूपम् । पयसि संयाप्य इलेवमुच्यते । आदत्ते पग्नादित्यवदीष्टे वा सर्वपग्नामित्यादित्यवदीष्टे वा सर्वपग्नामित्यादित्यव्योऽप्तिः । कीदशमादित्यं । गर्भ गृह्णाति पग्नानित गर्भः पन्यायच् 'ह्महोर्भरछन्दसि' तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभृतं । बहुधनप्रदिस्त्यर्थः । विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यलात् सर्वरूपप्रकाशकामित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किंच हरसो सर्ववीर्यापहारकमभेज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्गिध परिवर्जय । 'वृजी वर्जने' रुधादिः लोट् । मा अभिमंत्याः यजमानं मा हिसीः । मन्यतेर्छुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिसार्थः । किंच चीयमानः उपधीयमानः सन्यजमानं वातायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

वार्तस्य जूतिं वर्षणस्य नाभिमश्<mark>वं जङ्गान्यं सीट्-रस्य मध्ये । शिद्यें नदीनाय् हरिमद्रिबुध्नमभ्रे</mark> मा हिंथुसीः पर्मे व्योमन् ।। ४२ ॥

उ० अश्वमुपद्धाति । वातस्य ज्तिम् । ज्तिगंतिः प्रीतिर्वा । वातस्य गतिभूतं प्रीतिजनकं वा। वरुणस्य नाभिस् वरुणस्य नाभिमिवान्तरम् । अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । अश्वं जज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये । शिशुं पुत्रम् नदीनां हरितवर्णम् । अद्विव्यक्षम् अद्विः पर्वतः तस्य व्यक्षमादिः तत्र भवा आपः अद्विव्यक्षाः । इह तु अन्यो जातोऽश्वोऽपत्यप्रत्ययलोपाद्दिव्यभ्वश्वदेनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य, मा हिंसीः मावधीः । परमेव्योमन् निपीदन्तम् । इमे वे लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० अश्विशिर ईशाने उपद्धाति । हे अमे चिलामे, लम-श्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह । की हशम । वातस्य ज्यतिं जुतिर्गतिः प्रीतिर्वा । वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वायोः त्रीतिं त्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण खनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वंद्वरूणेनातिप्रियलात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानम् । 'जन् जनने' ह्यादिः शानच् 'गमहन-'(पा॰ ६।४।९८) इत्युपधालोपः । अपसुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुखन्तरात् । अतएव नदीनां ज्ञिज्ञं बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृलात्तिच्छ्यम । हरिं हरित-वर्णं यद्वारूढं नरं हरतीति हरिस्तम् । अदिव्रधमदिगिरिः बुध मूलं कारणं यासां ता अद्रिवुधा आपस्तजातमद्रिवुधम् अपत्य-प्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकार उपजनश्ळान्दसः । अदि-बुध्रमद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पिथ तत्खुरैः क्षुण्णानद्रीन्पाषाणान्दञ्चा नरैर्जातं यदत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः। 'इमे वै लोकाः परमं व्योम' (७।५।२।१८) इति श्रुतेः । यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणं परममुत्कृष्टं यद्व्योम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापि तमिति शेषः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

अजस्त्रमिन्दुं मरुषं सुरण्युम् मिर्माहे पूर्विचिति नमोभिः। स पर्वभिक्षेत्रद्वाः कल्पमानो गां मा हिं एसीरदिति विराजाम् ॥ ४३॥

ं उ० गामुपद्धाति । अजस्म् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजसमनुपक्षीणम् इन्दुं सोमं चन्द्रमसम् अरुषम् अरो-चनम् भुरण्युम् भेत्तारं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् । तिद्धतलोपः । ईडे याचामि उपधानाय । पूर्वचितिं प्राक् चयनम् । प्राञ्चं ह्यमिमुद्धरन्तीति अध्यध्यासेन गोस्तुतिः । नमोभिरन्नेरभ्युद्यतेः स त्वमेताभिः पर्वेष्टकाभिः पर्वभिः पश्चष्टकाभिः ऋतावृतौ कल्पमानः गां माहिंसीः । अदिति-मदीनां विराजम् 'तस्य द्यतं तस्य सर' इत्यादि दशवी-याभिप्रायम् ॥ ४३ ॥

म० गोशिर आग्नेय्यामुपद्धाति। अहमिभिनीडे स्तौमि 'ईड स्तुतौ'। कीहशम्। अजसमनुपक्षीणम्। इन्हुं 'इदि परमैश्वर्ये' इन्द्र-तीतीन्दुः देश्वर्योपेतम्। यद्वा 'उन्दी क्लेदे' उनित क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः 'उन्देरिचादेः' (उण०१।१२) इति कुप्रत्यया-दीकारी। अरुषं रोषरिहतम्। यद्वा अरुमेमं मर्मस्थानीयं रहस्यम्। आराध्यमित्यर्थः। पूर्वचित्तं पूर्वेमेहिषिभः चित्तं चेतव्यम्। नमोभिरत्रेमेरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम्। हे अग्ने, एवं स्तूयमानः स लं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीह-स्तूयमानः स लं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीह-स्तूयमानः स लं गामुपधीयमानां ना विराजं निवदं राजमानाम् दुर्धदानाद् गौर्विराट् 'तस्यै श्वतं तस्यै शरः' (३।३।३।२) इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्लम्। कीहशः लम् । पर्वभिः पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्प-मानः कर्माण संपादयन्॥ ४३॥

चतुश्चत्वारिंशी ।

वर्क्त्रीं त्वष्टुर्वर्ह्णस्य नाभिमविं जज्ञाना ए रजेसः परेसात् । मही एसाहसीमस्र स्य मायामग्रे माहि एसी: परमे व्योमन् ॥ ४४॥

उ० अविमुपद्धाति । वरूत्रीम् । वरान्वृणोतीति वा कम्बलादिना आच्छादयति । त्वष्टुः वरुणस्य च नाभि नहनम् । 'वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविः' इति श्रुतिः । अविं जज्ञानां यजमानानां रजसः परसात् । 'श्रोत्रं वे परं रजो दिशो वे श्रोत्रं दिशः परं रजः' इति श्रुतिः । महीं महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम् । असुरस्य असुवतः माणवतः प्रज्ञानवतो वा वरुणस्य मायां प्रज्ञाम् हे अमे, मा हिंसीः । परमे व्योमन्निति व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

म० वायव्येऽविद्वार उपदधाति । हे अमे, परमे व्योमन् उत्कृष्ट रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः । कीहशीम् । लष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुम्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम् । वरुणस्य नामि नाभिस्थानीयां नाभिवद्वसणीयाम् वारुणी लाष्ट्री चाविः । परसादजसः दिस्पालोकाजज्ञानं जायमानम् । 'श्रोत्रं वै परम एरजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परम एरजः' (७।५।३।२०) इति श्रुतेः । यद्वा परसादजसः प्रजापते रजोगुणाज्ञायमानाम् । महीं महतीम् । साहस्री सहस्रमूल्यार्डी सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मल्बें

रः । प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामिल्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

यो अग्निर्मेरध्यजायत् शोकात्पृथिव्या <u>उत्</u> वा दिवस्परि । येन <u>प्रजा विश्वकर्मा जजात् तम्मे</u> हेडः परि ते वृणक्त ॥ ४५ ॥

उ० अजमुपद्धाति। यो अग्नः। यः अजः अग्नः अग्नः अग्नेः अधि सकाशात् अजायत उत्पन्नः। शोकात्पृथिव्या अधि अजायत । उत्वा दिवस्परि अपिच दिवोधि अजायत । ''यहै प्रजापतिः शोकादजायत तहै दिवश्च पृथिव्ये च शोकादजायत' इति श्रुतिः । येनाजेन प्रजाः विकर्मा प्रजापतिः जजान जनितवान् 'वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान' इति श्रुतिः। तमजं हे अग्ने, हेडः क्रोधः परिवृणक्त परिवर्जयतु ते तव संबन्धी ॥ ४५॥

म् ० नैर्ऋखेऽजमुपद्धाति । योऽग्निरमिरूपोऽजोऽमेः प्रजा-पतेः शोकाद्ध्यजायत अग्निसंतापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजा-पतिः । उत वा अपिच दिवः शोकात् पृथिव्याश्व शोकाद्योऽ<mark>जः</mark> पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तिद्दवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत' (७ । ५ । २ । २१) इति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान्। अजस्य वाम्रूपलं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति' (७।५।२।२१)। हे अमे चिल्य, ते तव हेडः क्रोधः तमजः परिवृणक्तु परि-त्यजतु । लयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः । माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् 'शुच दीप्तौ' घजन्तः । दीप्तियुक्तादमेः प्रजापतेः सकाशायोऽग्रिरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मी येनाजेन प्रजाः पश्रून् जजान । अजस्य पश्रुसाधनलं तैतिरीयश्रुस्रोक्तम्। 'ततोऽजस्तूपरः समभवत्त एं खायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः परा,नसजतेति'। शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी ।

चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्किमित्रस्य वर्तण-स्याग्नेः । आष्ट्रा द्यावीष्ट्रथिवी अन्तरिक्ष्ंसूर्ये आत्मा जगतस्तुस्थुषेश्च ॥ ४६॥

उ० चित्रं देवानाम् । होमे व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० 'चित्रं देवानामित्यर्धर्चश्चः सुवाहुती मध्यमे' (का॰ १०।५।१८)। अर्घर्चद्वयेन पुरुषित्ररस्याहुतिद्वयं जुहोती- सर्थः। व्याख्याता (अ०० क०४२)॥ ४६॥

सप्तचत्वारिंशी।

इमं मा हिं एंसी द्विंपादं पुछु एं सहस्राक्षी मेथाय चीयमानः । मुयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेने चिन्वानस्तुन्वो निषीद ॥ मुयुं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

ए० अथ पञ्चपश्चनां शुचोत्सर्गः। इमं मा हिंसीः। पञ्च त्रिष्टुमो द्वयवसाना उत्तराणि यजूंषि । पुरुपस्योत्स-जिति । इमं पुरुषं माहिंसीः अचा । द्विपादं पशुम् । 'द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषः'। सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलेवी एष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय अन्नाय वा चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः। मयुं पशुं मेधम् हे अग्ने, जुपस्त । किंपुरुषो वे मयुः । तेन किंपुरुषेण चिन्वानः । तन्वो निषीद आत्मानं संस्कुरुष्व । इत उत्तरं यजः । मयु ते तव गुक् सन्तापः ऋच्छतु। किंच। यं पुरुषं वयं द्विष्मः तंच तव शुक् ऋच्छतु हिनस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'वहिर्वेद्युदङ्तिष्ठनुपतिष्ठत उत्सर्गेरिमं मा हि एंसी-रिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।५। १९) । अभेरुत्तीर्थ वेदेवंहिर्दक्षिणे उदङ्मखस्तिष्ठत्रिमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पन्निभिरि-खर्थः । अमिदेवत्याः पञ्च त्रिष्ट्रभः आद्ययोरन्ते दे यजुषी तिस्णामन्ते त्रीणित्रीणि यज्वि । हे अमे, सहस्राक्षः सह-समक्षीणि यस्य सः हिर्ण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्कियमाणः सन् लिममं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह । 'हिरण्यशकलेवा एष सहस्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषः' (७।५।२।३९) इति च श्रुतेः । यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं द्युद्धं मयुं पद्यं तुरङ्गवदनं किंपुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेलार्थः । 'किंपुरुषो वै मयुः' (७१५।२।३२) इति श्रुतेः। मयुं कृष्णमृगं वा जुपस्र 'मयुर्मृगेऽश्ववदने' इति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तन्ः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद । द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो मयुं किचरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किंच यं पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी।

इमं मा हिं्सीरेकेशफं पशुं केनिकदं वाजिनं वार्जिनेषु । गौरमार्ण्यमनुं ते दिशामि तेन चिन्वा-नस्तुन्नो निषीद् ॥ गौरं ते शुगृच्छतु द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० अथाधस्य । इमं मा हिंसीः एकशर्फ पशुम् 'एक-

वाजिनं वेगवन्तम् वेगवत्सु मध्ये व्यवस्थितम् । गौरं गौरमृगम् अनुदिशामि ते तव । तेन चिन्वान इति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥

मo अथाश्वस्य । हे अमे, इममेकशफमेकखुरं प्रामश्व माहिंसीः। 'एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः' (७।५।२। ३३) इति श्रुतेः । कीदशम् । कनिकदमस्यन्तं कन्दितारं हेपमाणम् । क्रन्देः 'दाधर्ति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना यङ्छिक निपातः । वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिनो वेगवन्तः मलर्थे इन्प्रत्ययः । तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि । तेन तन्वः चिन्वानो निविदेति पूर्ववत् । ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

इम् साह्स्र ् श्वात्मार्म्सं व्यच्यमान् सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामादात् जनायाये मा हिं ऐसी: पर्मे व्योमन् ॥ गवयमारण्यमन दिशामि तेन चिन्वानस्तन्त्रो निषीद् । गव्यं ते शुर्गृच्छतु यं द्विष्मस्तं <u>ते</u> शुर्गृच्छतु ॥ ४९॥

उ० अथ गोः। इमं साहस्रम् । इमं गां साहस्रम् सहस्रार्हम् शतधारमुत्सम् । उत्सः कूपः । बहुस्रोतसमिव कृपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' इत्यादिश्चतिः । घृतं दुहानाम् अदिति-मदीनाम् जनाय मनुष्येभ्योऽर्थाय । पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां मन्ने गौः स्त्यते। अमे माहिंसीरित्यादि व्याख्यातम् ॥४९॥

म० अथ गोः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलि-ज्ञानि व्यखयेन उभाभ्यां गौरेव स्त्यते । हे अमे, परमे व्योसन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं लं मा हिंसीः। कीदशम् । साहस्रं सहस्रमूल्याईं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदशम् उत्स इवोत्सर्तः । बहुस्रोतसमित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोके-ष्वन्तः व्यच्यमानं जनैविविधमच्यमानसुपजीव्यमानम् । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (७।५।२।३४) इति श्रुतेः । जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम् । अदिति-मखण्डिताम् । ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पश्चविशेषमनुदि-शामि। शिष्टं मुक्तम्॥ ४९॥

पञ्चाशी।

इममूर्णायं वरुणस्य नाभि त्वचं पशुनां द्विपद्ां चतुं हपदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-शको वा एप पशुर्वद्थः'। कनिकदम् अत्यर्थं कन्दितारम् मम् मा हि एसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेर्न चिन्वानस्तन्त्रो निर्षाद । उष्ट्रं ते ग्रुगृंच्छतु यं द्विष्मस्तं ते ग्रुगृंच्छतु ॥ ५० ॥

उ० अथावेः । इमम्णीयुम् । इमम् जणीयुं जणी-यन्तम्। वरुणस्य नामि वरुणस्य नहनम् अपत्यम् त्वचं पश्चनां द्विपदां चतुष्पदां च । उभयरूपाणां पश्चनां त्वप्र-क्षणं करोति कम्बलादिनेत्याशयः । किंच । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम् । 'एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं चकार' इति श्चतिः । जनित्रं जननम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५०॥

म० अथावेः । हे अभे, परमे व्योमन् स्थाने स्थितिमममिवं मा हिंसीः । की दशमुणी युम् । ऊर्णावन्तं । ऊर्णाया युस् ।
वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः । द्विपदां
नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पश्चनां लचम् लचमिव लचम् लग्नक्षकं कम्बलैः छादकलात् । मनुष्याः शीतिनवृत्ये कम्बलं दधते । अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते । तथा लष्टः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं
जिनेत्रं प्रथमोत्पन्नम् । 'एतद्ध लष्टा प्रथम एंन्हपं विचकार'
(७।५।२।३५) इति श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

अजो ह्यग्नेरजीनष्ट शोकात्सो अपरयजानिता-र्मभे । तेन देवा देवतामर्थमायंस्तेन रोहमायुत्रुप् मेध्यासः ॥ शर्भमार्ण्यमन् ते दिशामि तेन जिन्वानस्तन्वो विषीद । शर्भ ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१॥

उ० अथाजस्य । अजो हि । यः अजः अग्नेः अजिनष्ट जातः । शोकात्संतापात् । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत् तद्ग्नेः शोकादजायत' इति श्रुतिः । हिशब्दः पादपूरणः । सः अपश्यत् जनितारं जनयितारं प्रजापतिम् । अग्ने प्रथ-मम् । यथासौ द्रष्टव्यः । तेन च देवा इन्द्रादयः । वेवतामग्रमायन् । नायं 'देवात्तत्व' इतिस्वार्थिकः किंतर्हि 'तस्य भावस्त्वत्तलौ' इति भावप्रत्ययः । षष्ट्यर्थे चेयं द्वितीया । देवत्वस्थाग्रमायन्नितिशब्दप्रकरणात् । तेनैवाजेन रोहं स्वर्गम् आयन् उपागच्छन्तु । मेध्यासः यज्ञे ये देवाः । लोकप्रसिद्धाः शरभादयो व्याख्येयाः ॥ ५१ ॥

म० अथाजस्य । हि पादपूरणः । योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्संतापादजिनष्ट उत्पन्नः, शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापते-रजिनिष्टेति वा । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्गेः शोका-दजायत' (७१५।२।३६) इति श्रुतेः । 'आत्मनो वपा-मुद्खिदत्तामग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्' इति तैत्ति-रीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्ने प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं

स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यदृष्टवान् । किंच एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मिन तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः । देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' । किंच मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यज्ञमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन्नुपगच्छन्ति । 'छन्दिस परेऽपि' (पा॰ १।४।८१) इति । शर्मोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती । शेषमुक्तम् ॥ ५१॥

द्विपञ्चाशी।

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूँः पहि श्रृणुधी गिरेः। रक्षो तोकमुत त्मनो ॥ ५२ ॥

उ० चित्योपस्थानम् । त्वं यविष्ठ । गायज्यामेयनिरुक्ता । त्वं हे यविष्ठ युवतम । यद्वा 'यु मिश्रणे' । अतिशयेन मिश्रयितृतम । दाशुषः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य
नून्मनुष्यान् पाहि पालय । शुणुधि च गिरः स्तुतिलक्षणा
वाचः । किंच रक्षा रक्ष तोकं अपत्यम् । उत तमना । अपिच
आत्मानं रक्षेति । शुत्युक्तो व्यत्ययः ॥ ५२ ॥

म० 'एस च लं यिवष्ठिति चिस्रोपस्थानम्' (का० १७ । ६ । १) बहिर्वेदेरागसाधिसमीपेऽर्धिचसमुपतिष्ठते । उद्यानेदृष्टा, निरुक्ताभ्रेयी गायत्री । हे यिवष्ठ युवतम, यद्या मिश्रयितृतम, गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः श्र्णुधि श्र्णु 'श्रुश्णु-' (पा० ६ । ४ । १०२) इस्रादिना हेधिः 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुला दाग्रुषो हिवर्दत्तवतो यजमानान् नृन्मनुष्यान् पाहि रक्ष । दाग्रुषो हिवर्दत्तवतो यजमानस्य नृन् पाहीति । 'दाश्वान्साह्यान्न नियातः । किंच उतापि च तमना आत्मना लोकं यजमानापत्यं रक्ष 'द्याचीऽत-सिलः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां दीर्घः । 'मन्नेष्वाञ्यादेरात्मानः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आका-रलोपः । लोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तित्र्यस्यो वा ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

अ्षां त्वेमन्साद्याम्य्यां त्वोद्यन्साद्याम्य्यां त्वा मस्मन्साद्याम्य्यां त्वा ज्योतिषि साद्याम्य्यां त्वार्यने साद्याम्य्योवे त्वा सदिने सादयामि समुद्रे त्वा सदिने साद्यामि सिर्टे त्वा सदिने साद्याम्य्यां त्वा क्षये साद्याम्य्यां त्वा सिष्ठि साद्याम्य्यां त्वा सदिने साद्याम्य्यां त्वा स्वान्यां त्वा प्रानी साद्याम्य्यां त्वा प्रानी साद्याम्य्यां त्वा प्राथिसे

सादयामि । गायत्रेण त्वा छन्दंसा सादयामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दंसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दंसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दंसा साद-यामि पाङ्केन त्वा छन्दंसा सादयामि ॥ ५३॥

उ० पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभिर्यजुभिरुपदधाति । अपां त्वेमन्सादयामि । श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि । अपां त्वा एमन् । सप्तम्या लुक् । एमनि । 'इण् गतौ' । अस्य मनि-न्प्रत्ययान्तस्येतदूपम् । वायुर्वा अपामेमन् । वायौ तां साद्यति । अपां त्वा ओद्मन् । 'उन्दी क्वेदने' । ओपधयो वा अपामोद्म । तुल्यव्याख्यानमन्यत् । भस्मन् । 'भष भर्त्सनदीह्योः'। अभ्रं वा अपां भस्मन्। ज्योतिषि। विद्युद्धा अपां ज्योतिः । अयने । इयं पृथिवी अपामयनम् । अर्णवे । प्राणो वा अपामर्णवः । समुद्रे । मनो वे समुद्रः । सरिरे। वाग्वै सरिरम् । क्षये । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः । सिधिष । श्रोत्रं वा अपां सिधः । सदने द्यौर्वा अपां सदनम् । सधस्थे । अन्तरिक्षं वा अपांसध-स्थम् । योनौ । समुद्रो वा अपां योनिः । पुरीषे । सिकता वा अपां पुरीषम् । पाथसि । अन्नं वा अपां पाथः। अन्ने त्वां साद्यति । पञ्चच्छन्द्स्याः पञ्चभिर्यजुर्भिरुपद्धाति गायत्रेण त्वा च्छन्दसा साद्यामीत्यादि ॥ ५३ ॥

मठं 'अपरेण खयमातृण्णामेखापस्याः पञ्चपञ्चानूकानतेष्वपां लेमन्निति प्रतिमन्त्रम्' (१७।६।२) तीर्थेनाभ्रिमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुष्विप्यन्कान्तेष्वपां लेमित्रिति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपद्यातीति स्त्रार्थः । विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यज्वि पञ्चदशापस्यादेव-ल्यानि पञ्च छन्दस्यादेवल्यानि । हे इष्टके अपस्ये, अपामेमन् एमनि वायौ ला लां सादयामि स्थापयामि । 'इण् गतौ' मनि-न्प्रत्ययः सप्तम्या छक् ला इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेम-त्रित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ब्राह्यः । 'वायुर्वा अपामेम वायौ ला एंसादयामि' (७।५।२।४६) इति श्रुतेः। अपा-मोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु लां सादयामि । 'उन्दी क़ेदे' मजलोपश्च गुणः सप्तम्या छुक् । 'ओषधयो वा अपामोद्म' [७।५।२।४७-६०] एवमग्रेऽपि तुल्यम् । भस्मन् मस्मिन । 'भस भत्सनदीह्योः' मन् । अभ्रे 'अभ्रं वा अपां भस्म' अपां ज्योतिषि विद्युति । 'विद्युद्वा अपां ज्योतिः'। अपामयने भूमौ । 'इयं पृथिव्यपामयनम्' । अर्णवे सदने स्थाने आणरूपे सा॰ । 'प्राणो वा अर्णवः' । समुद्रे सदने सा॰ । 'मनो वै समुद्रः'। सरिरे सदने वाचि सा०। 'वाग्वै सरिरम्'। अपां क्षये चक्षुषि लां सा० । 'चक्षुर्वा अपां क्षयः' । क्षयो निवासः । अपां सधिषि श्रोत्रे लां सा० । 'श्रोत्रं वा अपाएं-सिधः'। अपां सदने दिवि लां सा० । द्यौर्वा अपाएं सदनम् अयां समस्ये अन्तरिक्षे लां सा॰ । 'अन्तरिक्षं वा अपाएंस-

धस्थम्'। अपां योनौ ससुद्रे त्वां सा०। 'समुद्रो वा अपां योनिः'। अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा०। 'सिकता वा अपां पुरीषम्' अपां पाथित अने त्वां सा०। 'अन्नं वा अपां पाथः'। पञ्च छन्दस्या उपद्धाति पञ्च यजुिभः। नाय-त्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वासुपद्धामि। त्रेष्टुमेन छन्दसा त्वां सा०। जागतेन छन्दसा त्वां सा०। अनुष्टुमेन छन्दसा त्वां सा०। पाङ्केन छन्दसा त्वां सा०॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वस्तिः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्रम् गायत्राद्धीपाङ्गुरुपाङ्शोस्त्रिवृत्तिवृत्तो रथन्तरं वसिष्ट् ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्वामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० प्राणभूताः पञ्चाशिदृष्टका उपद्धाति । पञ्चाशिक्तिः । अयं पुरो भुवः । अग्निवे पुरः तद्यत्दाहः पुर इत्यादिनिर्वचनम् । तस्य प्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्त ऋतुः । प्राणायनः प्राणस्यापत्यम् । नडादित्वाद्मक् । गायत्री च वसन्तस्यापत्यम् । गायत्री गायत्री च वसन्तस्यापत्यम् । गायत्री गायत्री गायत्रम् । गायत्राः सकाशाद्गायत्रम् साम निरमिमीत । गायत्रादुपांञुः । गायत्रात्साम्न उपांञुं प्रहं निरमिमीत । उपांशोः त्रिवृत् । उपांशोर्भहात्रिवृत्स्तोमं निरमिमीत । त्रिवृत्तो रथन्तरम् । त्रिवृत्स्तोमाद्वथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत । त्रिवृत्तो रथन्तरम् । त्रिवृत्स्तोमाद्वथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत । त्रिवृत्तो रथन्तरम् । त्रवृत्स्तोमाद्वथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत । त्रिवृत्ते । प्राणो व वसिष्ठक्षविः । प्रजापति पतिगृहीतया त्वया । गृह्णातिः स्जितवचनः । प्रजापति स्प्रया त्वया । प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव इत्यादिभिदेशभिभेदेः प्राणमेवैकमविशेषेण गृह्णामि । प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥

म० 'व्याघारणवत्प्राणमृतः कणंसिहता दशदशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ६ । ३) । प्राणमृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्क्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामृत्तरे अंसे कणंसिहता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति स्त्रार्थः । पश्चाशद्यज्ञंषि प्राणमृदिष्टकादेव-त्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्यग्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूलोत्कान्ताः तदा तान्त्र-जापतिक्रचे किमित्युत्कम्यते मामुपगच्छतेति । ततः प्राणास्त-मूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शकुमस्तदन्नं त्या सञ्चते चेत्ति-ष्टामः । ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽनं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽनं सृजामेति दथ्कानां प्राणमृत्संन्तेत्युक्तं श्रुत्या 'प्रजापतेर्विसस्तात् प्राणा उदकामन्' (८ । १ । १ । ३) इत्यादिकया । अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवश्वाधिर्वर्तते हे इष्टके, त्वं तद्रुपासि । प्राण एवामि-

र्भूला पुरस्तिष्ठति अतोऽभिरूपां लामुपद्धामीति शेषः। एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्धियते प्राहुपचर्यत इति पुरोऽप्तिः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यसात्सर्वमिति वा भुवो-Sिमः तद्र्पेष्टका ध्येयेति भावः । तद्कतं श्रुसा 'अयं पुरो भुव इलिप्निवें पुरस्तायत्तमाह पुर इति प्राञ्च ऐत्यप्तिमुद्धरिन्त प्राञ्च-मुपचरन्स्य यद्भव इत्याहामिवै भ्वोऽमेहींद्ं एंसर्व भवति प्राणो हामिर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रुपसुपदधातीति' (८। १।१।४)। प्राणस्तस्यामेरपत्यमिति शेषः । अतएव भौवा-यनः भवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः । नडादिलात्फक् । इष्टके, प्राणरूपां वां सा॰ । 'प्राणं तस्माद्रुपादमेनिरमिमीत' (८। १।१।५) इति श्रुतेः । प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक्। यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत' (८। १।१।५) इति श्रुतेः । वसन्तस्यापत्यं वासन्ती 'तस्या-पसम्' (पा॰ ४।१।९२) इस्रण् 'टिड्डाणञ्' (पा॰ ४। १। १५) इत्यादिना ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। ^{'गायत्रों} छन्दो वसन्ताहतोर्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति <mark>श्रुतेः । गायत्र्येव गायत्रं चतुर्था पञ्चम्यर्थे । गायत्र्याः सकाशाद्गा-</mark> यत्रं सामोत्पनं तद्रपां सा० । 'गायत्रये छन्दसो गायत्र पृंसाम निरमिमीत' (८।३।१।५) इति श्रुतेः । गायत्रात्साम्रो य उपांशुप्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा० । 'गायत्रात्साम्न उपार््शुं पहं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। उपांशुप्रहानिर्मितो यित्रवृत्त्तोमस्तद्रूपां सा॰ । 'उपा एंशोर्प्रहात्रिवृत एंस्तोमं निर-मिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः । त्रिवृतः स्तोमानि-र्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा॰ । 'त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्त्नि वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (६।४।१५४) इतीष्ठनि तृचो लोपः। सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्भपां सा०। 'प्राणो वै वसिष्ठ ऋषियद्वैनु श्रेष्ठ-स्तेन विसष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसित तेनो एव विसष्ठः' (८। १।१।६) इति श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया । गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः । प्रजापतिना सृष्ट्या ल्येष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि । प्रजानां प्राणसिद्धये लामुपदधामीत्यर्थः । अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि । 'ये नाना-कामाः प्राणे तांस्तद्धाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोति' (८।१।१।६) इति श्रुतेः ॥ ५४॥

पञ्चपञ्चाशी।

अयं देक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनी वैश्वकर्मणं श्रीक्मो मानसिख्यष्ट्रव्यक्षेमी त्रिष्टुभीः स्वार्श्स्वा-रार्दन्तर्यामोन्तर्यामात्पे खद्द्यः पे खद्द्याद्भृहद्भरद्वाज्ञ सिं श्रुजापितगृहीतया त्वया मनी गृह्वामि श्रुजाभ्यः ॥ ५५ ॥

उ० अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं वे वायुर्विश्वकर्मा योयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणेव सूर्यिष्ठं वात्या-र्यावर्तात् । तस्य मनो वैश्वकर्मण इत्यादि तुत्यव्याख्यानं चतस्व्विष कण्डिकासु ॥ ५५ ॥

म० एभिमन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपध्यम्। विश्वं करोति सर्वं सजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षि-णस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भयो वाति तद्रूपां लां सा । 'अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीद्ं सर्व करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्र्पसुपद्धाति'। (८।१।१।७) इति श्रुतेः। तस्य विश्वकर्मणी-Sपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम् । 'तस्ये-दम्' (पा० ४।३।१२०) इत्यण् 'इनण्यनपत्ये' (पा० ६।४। १६४) इति प्रकृत्या । मनोरूपां सा०। 'मनस्त-स्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत' (८।९।९।८) इति श्रुतेः। मनसोऽपत्यं श्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा॰ । 'श्रीष्ममृतुं मनसो निर-मिमीत' इति श्रुतेः । श्रीष्मस्ययं श्रैष्मी श्रीष्मोत्पना त्रिष्ठुप् छन्द-स्तद्रूपां <mark>सा० । 'त्रिष्टुमं</mark> छन्दो ग्रीष्माहतोर्निरमिमीत' इति श्रुतेः। त्रिष्टुम उत्पनं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा॰ । 'त्रिष्टुमरछन्दसः स्वार ऐसाम निरमिमीत' इति श्रुतेः । स्वारात्साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो प्रहस्तद्रूपां सा०। 'स्नारात्साम्रोऽन्तर्यामं प्रहं निर-मिमीत' इति श्रुतेः । अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदशस्तोमस्तद्भूपा सा । 'अन्तर्यामाद्भहात्पच्चदश्ंस्तोमं निरमिमीत' इति श्रुतेः। पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्ग्रहत्पृष्ठं तद्गूपां सा०। 'पञ्चदशात्स्तो-माद्भृहत्पृष्ठं निर॰'। भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि खस्थे अन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा०। भनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो निमर्ति सोऽनं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः' (८।१।१।९) इति श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया धातृस्रुष्ट्या लयेष्ट्रकया कृला प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रेमेन एव गृह्णामी-त्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वश्वव्यचसं वृषी-श्चाक्षुष्यो जगती वार्षी जगत्या ऋक्सम्म् क् क्समाच्छुकः शुक्रात्सप्तद्शः सप्तद्शाद्वैरूपं जम-देप्तिक्रिषिः प्रजापंतिगृहीत्या त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

उ० अयं पश्चात् । अयं पश्चाद्विश्वव्यचा । 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा होवेष उद्देति अथेदं सर्वं व्यचा भवति तद्यत्तमाह' । पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६॥

म० अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्यो-पद्धाति । पश्चात्प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीची-गमनशीलो विश्वं विचात उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदिखोऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा॰। 'असौ वा आदिखो विश्वव्यचा यदा होवैष उदेखंथेद एंसर्व व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रसम्बमेव यन्तं पर्यन्ति' (८।१।२।१) इति श्रुतेः । तस्यादित्यस्य संवन्धि चक्षुरतएव वैश्वव्यचसं विश्व-व्यचसो रवेरत्पन्नं तद्रूपां सा० । 'चञ्चस्तसाद्रूपादादित्यान्निर-मिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः। चाक्षुच्यः चक्षुप उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा०। गर्गादिलायञ् 'वर्षा ऋतुं चक्कुको निरमिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः । वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीछन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीछन्दो वर्षाभ्य ऋतो-निरमिं। जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा । जगसे छन्दस ऋक्सम एंसाम निरमि । ऋक्समा-दुत्पन्नो यः शुक्रप्रहस्तद्र्पां सा॰ । क्रक्समात्सान्नः शुक्रं प्रहं निरमि॰। गुकादुत्पन्नो यः सप्तदशस्तोमस्तद्रूपां लां सा॰। शुकाद्रहात्सप्तदश्ं स्तोमं निरमि । सप्तदशात्स्तोमादुत्पनं यद्वै-रूपं पृष्ठं तद्र्पां सा०। सप्तदशात्स्तोमाद्वेरूपं पृष्ठं निरमि०। जमदिमिर्ऋषिः जमित जगत्पस्यतीति जमन् । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीलि सि:। ऋषित जानाति ऋषि: ईंदर्श यच धुस्तद्रूपां सा०। 'चक्षुर्वे जमद्मिर्ऋषियंदेनेन जगत् पर्यख्यो मनुते तस्मा-चक्षुर्जमदमिर्ऋषः' (८।१।२।३) इति श्रुतेः। प्रजा-पतिसष्टया लयेष्टकया प्रजार्थ चक्षुर्यक्रामि दशमन्त्रेश्रक्षुरेव र्युकामि । 'सकृत्साद्यत्येतचक्षुः करोति' (८।१।२।३) इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी।

इद्मे त्रात्स्वसस्य श्रोत्रं एसौव एश्वरच्छूरै ज्युनु-ष्टुप् शार्यनुष्टुर्भ ऐडमे डान्मन्थी मन्थिन एक-वि एश एक वि एशा हैराजं विश्वामित्र ऋषिः मुजापेति गृहीत्या त्वया श्रोत्र गृह्वामि प्र-जाभ्यः ॥ ५७॥

उ० अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । 'दिशो वा उत्तरा तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरात्तर्द्यसात्सर्वसादिशः । अथ यत्स्व-रित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः' इति ॥ ५७ ॥

म० दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति । उत्तरस्यामुत्तरात् 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' । (पा० ५ । ३ । ३४) इति आतिप्रत्ययः । सर्वस्मादुत्तरभागस्या दिशः यदिदं स्वः स्वर्गे लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां तां सा० । क्रियाच्ययविशेष-णानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । दिशो वा उत्तरात्तयत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वसमादिशो-ऽथ यत्स्वरित्साह 'स्वर्गे हि लोको दिशः श्रोत्र एंह दिशो भूलो-

त्तरं तस्थौ तदेतद्रूपमुपद्धाति' (८।१।२।४) इति श्रुतेः । तस्य स्वर्गस्य संबन्धि श्रोत्रं कीदशम् । सौवम् स्वः इरं सौवं 'तस्येदम्' (पा॰ ४।३। १२०) इत्यण्। द्वारादि-लादैजागमः (पा॰ ७।३।४) अव्ययानां भमात्रे टिलोपः। श्रोत्ररूपां लां सा॰। 'श्रोत्रं तस्माद्रुपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत' (८।१।२।५) इति श्रुतेः । श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्र्पां सा॰। 'शरदमृतु ऐंश्रोत्रानिरमिमीत' (८।१।२।५) इति श्रुतेः । शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० । अनुष्टभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा॰ । अनुष्टुभरछन्दस ऐड ऐसाम निरमि॰ । ऐडात्साम्न उत्पन्नो यो मन्थी प्रहस्तद्रूपां सा०। ऐडात्साम्रो मन्थिनं यहं निरमि॰ । मन्थियहादुत्पन्नो य एकविंशस्तोमस्तद्रूपां सा॰। मन्थिनो प्रहादेकविंश (१ स्तोमं निर्मि॰। एकविंशस्तो-मादुत्पन्नं यहैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकवि ऐशारस्तोमाहैराजं पृष्ठं निरमि॰ । विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन 'मित्रे चर्षी' (पा॰ ६।३।१३०) इति दीर्घः। तादश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा॰ । 'श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः श्रणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः' (८।१।२।६) इति श्रुतेः। प्रजापतिसृष्ट्या लयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रेः श्रोत्रमेव सादयति 'ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तइधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोति' (८। १।२।६) इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

इयमुपरि मृतिस्तस्य वाङ्यत्या हे मृन्तो-वाच्यः पङ्किहें मृन्ती पङ्किषे निधनंव विधनंव ति आप्रयुण ऽश्रीप्रयुणा श्रिणवत्र यस्त्रि एस्तो त्रिणवत्र य-स्त्रि एसाभ्या एसाकररेवते विश्वके में ऋषिः प्रजा-पतिगृहीतया त्वया वार्च गृह्वामि प्रजाभ्यो छोकं ता इन्द्रम् ॥ ५८॥

पुठ अथ मध्ये । इयमुपरि मतिः । 'वन्द्रमा वा उपि तद्यत्तमाहोपरीति उपि हि चन्द्रमा । अथ यनमति-रिलाह वाग्वे मितः'। समानं व्याख्यानम् । लोकं तामि-न्द्रमिति तिस्नः प्रतीकगृहीताः । लोकं पृण च्छिदं पृण । ता अस्य सूद्दोहसः। इन्द्रं विश्वा अवीवृतत् ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

म० दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिरम्यामृतरां प्रथमां कृला प्रादक्षिण्येनोपध्यम् । 'उपर्युपरिष्टात्' (पा॰ ५।३। ३१) इति निपातः। उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मितः वाक्

मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्ति-ष्ट्रित तद्रुपां सा॰ । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीद ऐसर्व मनुते 'वाग्य चन्द्रमा भूलोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपद्धाति' (८। १।९।७) इति श्रुतेः । तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरूत्पनात एव माला मतेरियं माला या वाक् तद्रूपां सा॰ । 'वाचं तसाद्रुपाचन्द्रमसो निरमिमीत' (८।१।२।८) इति श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा । हेमन्तमृतुं वाचो निरमि । हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पह्निस्छन्दस्तद्रूपां सा० । पह्निस्छन्दो हेमन्ताहतोर्निरमि०। पङ्केहत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा॰ । पङ्क्ये चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । पङ्क्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमि । निधनवतः साम्र उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा० । निधनवतः साम्र आप्रयुणं प्रहं निरमि॰ । आग्रयणाद्वत्यनौ यौ त्रिणवत्र-यित्रंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा॰ । आत्रयणाद्रहात्रिणवत्रय-क्षिं ऐशौ स्तोमौ निरमि॰ । त्रिणवत्रयस्त्रिशाभ्यामुत्पन्ने ये दे शाकररैवते पृष्ठे लां तद्रूपां सा० । त्रिणवत्रयस्त्रि एंशाभ्या एं-सोमाभ्या ंशाकररैवते पृष्ठे निरमि । विश्वकर्मा विश्वं सर्व करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्व कुरुते वायूपां लां सा॰ । 'वाग्वै विश्वकर्मऋषिर्वाचा हीद्ं एंसर्व कृतं तसाद्वाग्विश्वकर्मऋषिः' (१।२।९) इति श्रुतेः । प्रजापतिसृष्ट्या खयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्दशम-न्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । 'सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोति' (८।१।२।९) इति श्रुतेः । अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्वक्षःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य रित चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणम् पञ्चारादि-ष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्लिल्थं: । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नाना-लोकेभ्यः सकाशात्र्राणादीनगृह्णामि मद्दशगान्करोमीति प्राण-भृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्दशगा भवन्त्वित्यर्थः । (का० १७। ६। ५) लोकंटुणा दक्षिणाएंसादध्यामध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्यामध्यात् अधि खयमातृण्णा-पर्यन्तं लोकंपृणा उपद्धाति तासां लोकंपृणेसिमन्त्रणम्। ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्टा पठनमिति सूत्रार्थः । 'मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्' (का॰ १७। ६। ९) । स्वयमातृण्णोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण मृत्क्षेपः । तिस ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तलात् (अ० १२ क० ५४। 44144)114611

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

ध्रुवाक्षेतिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद साध्रुया । उर्ल्यस्य केतुं प्रथमं जीवाणाश्विनीष्व्यी सोदयतामिह त्वी ॥ १ ॥

उ० द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चितौ पञ्चाश्वन्यो यज्ञरन्ताः । अश्विनाध्वर्यू इत्यादियज्ञः । प्रथमा विराट् । द्वितीयाद्याश्वतस्रसिष्ठुभः । ध्रुविक्षितिः । या त्वं ध्रुविक्षितिः स्थिरिनवासा ध्रुवयोनिश्व अनश्वरस्थाना च ध्रुवा चासि स्वत एव तां त्वां व्रवीमि । ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानम् । आसीद् अधितिष्ठ । साध्रया साध्रम् । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने या । उत्त्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथममाद्यं जुषाणा सेवमाना । उत्त्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञानम् । 'इयमेव प्रथमा चितिस्तस्याश्चोपरिष्टान्निधीयते तस्मादेवमुच्यते' । उत्तरं यज्ञः । किंच अश्विनौ चाध्वर्यू साद्यताम् इह रेतःसि-ग्वेलायां त्वा त्वाम् । केचिचतुर्थमेतं पादं वर्णयन्ति त्रिष्टुभं च ॥ १ ॥

म० त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा। 'अयंवैलोकः प्रथमा चितिः' (८।२।१।१) इति श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते । भूमेरू-र्ध्वमन्तरिक्षाद्वीग्भागो द्वितीया चितिः। 'एतां द्वितीयां चितिमपर्यन् यदूर्घं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षातेषामेष लोकः' (८।२।१।२) इति श्रुतेः । देवैरिश्वनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजो ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुकं • चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैहक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यवो भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरूप-हितेति श्रुत्या 'तेऽश्विनावज्रुवन' (८।२।१।३) इत्या-दिकयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः । द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः। 'आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १७। ८। १५) । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिग्वे-लायामुपद्धाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः । पद्याधिनी-देवसाः प्रथमा विराट् चतस्रश्चिष्टुमो यजुरन्ताः। अश्विनाध्वर्यू इसादि यजुः । अदिलास्लाषी त्रिष्टुबैकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके, यतस्त्वं धुवा स्थिराप्ति अतो धुवं स्थिरं योनि स्थानं रेतः सिग्वेलालक्षणमासीद् अधितिष्ठ । कीदृशम् । साधुया साधु श्रेष्ठं 'सुपां सुलुक्' इत्यमो यादेशः । कीहशी लम् । ध्रुविसितिः धुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममायं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथवा 'अग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणा' (८।२।१।४) इति श्रुतेः। इतः परं यजुः । किंच अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके, ला लां सादयतामुपध-त्ताम् । केचिदिदं यज्जश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुमं वदन्ति ॥ १ ॥

द्वितीया।

कुळायिनी घृतवंती पुरेन्धिः स्योने सींद् सद्ने पृथिव्याः । अभि त्वां रुद्रा वसेवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्ये सादयतामिह त्वां ॥ २ ॥

पु० कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी । सा हि रेतःसिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति षृतवती भविष्यता योगेन । इह हि वसोधाराद्या आहु-तयो होष्यन्ते । पुरंधिः । बहु हि इष्टकाजातमियं धारयति चितिसंबद्धम् । या त्वमित्यंभूता तां त्वां ब्रूमः । स्थोने सीद सदने पृथिव्याः सुखरूपे उपविश स्थाने पृथिव्याः । किंच अभि त्वा अभिगृणन्तु त्वां रुद्दाद्यः । किंच । इमां इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्य । सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० हे इष्टके, पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुसक्षे लं सीद तिष्ठ । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदने' (८।२।१।५) इति श्रुतेः। लम् । कुलायिनी 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' कुलायो नीडं गृह-मस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति । 'कुलायमिव वै द्वितीया चितिः' (८। २ । १ । ५) इति श्रुतेः । अत्र साददयार्थं इनिः । तथा घृत-वती होष्यमाणाज्ययुता वसोधीरा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यत इति वा । किंच रुद्रा वसवश्चोपलक्षणम् । सर्वे देवाः ला लाम-भिगृणन्तु सुवन्तु । किंच सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्रामुहि । अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । 'पि गतौ' तुदादिः । 'बहुलं छन्दिसि' (पा॰ २।४।७६) इति शपः श्रुः 'श्लौ' (पा॰ ६।१।१०) इति द्विलं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६१९।७) इति अभ्यासदीर्घः । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

तृतीया।

स्वैर्धे से पितेह सीद देवानी प्सुने हेहते रणीय । पितेविधि सूनव आ सुरोवी स्वावेशा तुन्वा संविशस्वाश्विनी ध्वर्यू साद्यतामिह त्वी ॥३॥ इ० स्वैर्धेः स्वेद्धारें: । दक्षपिता वीर्यस्य पालियत्री संती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानं कुरु । दक्ष-शब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुसे सुखाय । कथं नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । बृहते रणाय महते च रमणीयाय यज्ञकतवे । किंच । पितेवैधि सूनवे पिता इव भव पुत्राय । आसुशेवा मर्याद्या साधु सुखियत्री । किंच स्वावेशाः स्वावेशित विभक्तिव्यत्ययः । स्वावेशया तन्वा आत्मना संविशस्त्र अवस्थानं कुरु । अधिन नावध्वर्यू । उक्तार्थः ॥ ३ ॥

म० हे इष्टके, लिमह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ खेर्दक्षेः वीर्येः सामध्येः सह। दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः। 'खेन वीर्येणेह सीद' (८।२।१।६) इति श्रुतेः। कीह्शी। दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री। किमर्थं स्थातव्यं तत्राह। रणाय रमणीयाय वृहते सुन्ने सुन्नाय सुखाय। सप्तमी चतु-ध्येथें। 'देवाना एं सुन्नाय महते रणाय' (८।२।१।६) इति श्रुतेः। देवाः सुखिनो भवन्तिति तिष्ठेत्यर्थः। किंच आसमन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्ताहशी सर्वदा सुखियत्री एधि भव 'घ्वसोरेद्धौ-' (पा०६।४। ११९) इत्येकारः। तत्र दृष्टान्तः। पिता सूनव इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत्। किंच खावेशा सुखेनाविशति खावेशा। प्रथमा तृतीयार्थे। खावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्य अवस्थानं कुरु। 'खावेशेनात्मना संविशस्य' (८।२।१।६) इति श्रुतेः। अश्विनेत्युक्तम्॥३॥

चतुर्थी ।

पृथिव्याः पुरीषम्स्यप्सो नाम् तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवेतीह सीद् प्रजावेद्से द्रविणायेजस्वाश्विनीध्वर्यू सोद्यता-मिह त्वो ॥ ४ ॥

उ० पृथिव्याः पुरीषम्। या त्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि। 'पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत्पुरी-पित्रव यद्वितीया' इति श्चितिः। अप्सो नाम रसो नाम। अप्स इति रसपर्यायं दर्शयति। अपः सनोतीत्पप्सः। अपा हि रसो गुणः। 'तस्य वा एतस्य यज्ञपो रस एवो-पिनपत्' इत्येतच्छुतिर्दर्शयति। तां त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु अभिष्ठुवन्तु । त्वमि च स्तोमपृष्ठा घृतवती च इह सीद द्वितीयसां चितो । यां स्तोमस्यान्त एस्य(?) मानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा घृतवती च वसोधीरा-पित्रहाँमेः। ततः प्रजावदसो द्विणा यजस्य । प्रजासंयुक्तानि असम्भयं द्विणानि देहि । यजतिर्दानार्थः। शेषमुदक्॥ ४॥

म० हे इष्टके, लं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्ति । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वि-तीया' (८।२।१।७) इति श्रुतेः । पृणाति पूर्याते पुरीषम् । 'शृपृभ्यां कित्' (उणा०४।२७) पृणाते पूर्याते पुरीषम् । 'शृपृभ्यां कित्' (उणा०४।२७) पृणाते पिष्ट्याः । सिंच कित्त्वात् 'उदोष्ट्यपूर्वस्य' (पा०७।१।१०२) इत्युदादेशो रपरलं च । नित्त्वादाद्युदातः । अपः सनोति ददातीलप्तो नामापां कारणीभूतो रसश्च लमित । तां ताहशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां लां ला विश्वे सर्वे देवा अभिग्णन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किंच स्तोमपृष्टाः स्तोमाश्चित्रदादयः पृष्टानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा ताहशी स्तोमप्रिवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयश्चितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा विषयं चनमस्मे अस्मभ्यमायजस्य समन्तोद्देहि । यजितिरह सानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः। व्याल्यातमन्यत् ॥ ४॥

पञ्चमी।

अदिलास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्ती विष्टम्भेनी दिशामधिपत्नी भुवनानाम् । <u>कर्मिर्द्र</u>प्सो अपामिस विश्वकर्मा त ऋषिरश्चिनां ध्वर्यू साद-यतामिह त्वा ॥ ५॥

उ० अदित्यास्त्वा । या त्वम् ऊर्मिः कछोलराशिः कृष्मः रसः अपामसि । यस्यश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजा-पतिर्क्षिपर्देष्टा । तां त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथंभूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकस्य धर्मी धारयित्रीम् विष्टमभनीं संस्तमभनीम् अन्तरिक्षलोकस्य धर्मी धारयित्रीम् विष्टमभनीं संस्तमभनीम् अन्तरिक्षस्येव । दिशामधिपत्नीं दिशामीशिनीं भूतजातानां व । शेषं समानोदर्कम् ॥ ५॥

मै० हे इष्टके, अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथित्याः पृष्ठे उपि ला लां सादयामि स्थापयामि । किंभूतां लाम् । अन्तिरक्षस्य भुवर्जीकस्य धर्त्री धारियत्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टमभनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं खामिनीम् । किंच लमपां द्रप्तो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लो-लस्लमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा । तं लामिश्वनौ साद्यतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

षष्ठी।

शुक्रश्च श्चिश्च मैब्मावृत् अमेरन्तः सेषोऽसि कर्वतां द्यावापृथ्वी कर्वन्तामाप् ओर्वधयः कर्वन्तामुम् अप्रेष्ट्यः प्रथ्वाम् ज्येष्ठयाय सर्वताः । ये अभयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथ्वी हुमे । मैब्मान

वृत् अ<u>भिकल्पमाना इन्द्रीमिव देवा अभिसंविशन्तु</u> तयो देवतेयाङ्गिर्खद्भुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

उ० ऋतव्य उपद्धाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्या-तम् ॥ ६॥

म् ७ 'ग्रुकश्च ग्रुचिश्वेत्यृतन्ये पूर्वयोरुपिर' (का० १७ । ८ । १६) । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपिर हे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उद्बुख उपद्धाति ग्रुकश्च ग्रुचि-श्वेति प्रत्येकमुप्धाय । प्रैष्मावृत् इति मन्त्रशेषो हे अप्यालभ्य पत्य इति स्त्रार्थः । उत्कृतिच्छन्दः । ग्रुको ज्येष्ठमासः ग्रुचि-राषादः तो प्रैष्मावृत् प्रीष्मसंबन्धिनौ ऋत्ववयवौ । अन्यद्यान्त्यातम् ॥ ६ ॥

सप्तमी।

सजूर्रतिभेः सजूर्विधाभेः सजूर्वेवैः सजूर्देवैविधोनाधरमये त्वा वैश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्रतिभेः सजूर्विधाभिः सजूर्विधीभः
सजूर्देवैविधोनाधरमये त्वा वैश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू
सादयतामिह त्वा सजूर्र्रतिभेः सजूर्विधाभिः सजू
रूद्रैः सजूर्देवैविधोनाधरमये त्वा वैश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्र्रतिभेः सजूर्विधाभिः
सज्रादित्येः सजूर्देवैविधोनाधरमये त्वा वेश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्र्रतिभेः सज्र्विधाभिः
सज्रादित्येः सजूर्देवैविधोनाधरमये त्वा वेश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्र्रतिविधोनाधरमये त्वा
वेश्वान्रायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा । । ।।।

पुठ वैश्वदेवीरुपद्धाति । विश्वेषांदेवानामार्षम् । सज् ऋतुभिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापित्तर्भृत्वा इष्टका उपिहतवान् । यथाच समानजोषणः विधामिः । 'आपो वै विधाः । अद्विहींदं सर्वं विहितम्' । यथाच समा-नजोषणो देवैः । च समानजोषमाणः देवैर्वयोनार्धेः । 'प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणेहींदं सर्वं वयुनं नद्धं अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिष्टींदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम्' । एवमहमिष एताभिदेवताभिः समानप्रीतिर्भृत्वा उपद्धामि । अमये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्नि-वेश्वानरः । अश्विनो च अध्वर्यू साद्यतामिह त्वाम् । एवमुत्त-रेष्विष मन्नेषु वसुरुद्वादित्यविश्वेदेवा योज्याः ॥ ७ ॥

म० 'वैश्वदेवीः सज्कृतिभिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १७। ८। १७) पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः प्रवीदिषूपद-धातीत्यर्थः । विश्वदेवदष्यानि पञ्च यज्ंषि। हे इष्टके, देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनो तां ला लामिह स्थाने

द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थम् । वैश्वानराय विश्वभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायामयेऽमितृप्तये । अमये लेति लाशब्दो या इति प्रथमार्थे । प्रातिपदिकसुपोर्व्यस्यः । तां काम् , या लमृतुभिः सजुः जोषणं जुट् प्रीतिः 'जुषी प्रीतिसेयनयोः' संपदादिला-द्भावे किए । समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सज्ः 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध-' (पा॰ ६।३।८४) इति समानस्य सादेशः। वसन्तादिभिया लं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या लम् सज्ः असि विद्धति सजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । 'आपो वै बिधा अद्भिर्हीद्ंभ्ंसर्वं विहितम्' (८।२।२।८) इति श्रुतेः। 'अप एव ससर्जादौ' (मनुः १।८) इति स्मृतेश्च। तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सज्ः तथा वयो वाल्यादि नहान्ति वधन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सज्ः । 'प्राणा वै वयो-नाधाः प्राणेहींद््ंसर्वं वयुनं नद्धम्' (८।२।२।८) इति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधेर्देवैइछन्दोभिः सजूः । 'अथो छन्दा एंसि वै देवा वयोनाधारछन्दोभिहींद ऐसर्व वयुनं नद्धम् (८।२। ३।८) इति श्रुतेः। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयिला तैः सज्ः सयुग्भूला प्रजापतिर्यथा लामुपहितवाने-वमहमप्यमये लामुपद्धामीति शेषः । अश्विनौ चेह ला साद-यताम् 'तदतून् प्राजनयदतुभिर्वे सयुग्भूत्वा' (८।२।२। ८) इति श्रुतेः । उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः स्द्रैः आदित्यै-विश्वेदेवैः सज्र्रिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

अष्टमी।

प्राणं में पाह्यपानं में पाहि क्यानं में पाहि चक्क्षर्म उन्यो विभाहि श्रोत्रं में श्लोकय । अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपाद्व चर्तुष्पात्पाहि द्विवो वृष्टिमेर्य ॥ ८॥

उठ प्राणभृत उपद्धाति। प्राणं मे पाहि गोपाय। अपानं मे पाहि। व्यानं मे पाहि। चक्षुर्म उर्व्या विभाहि विभावय। श्रोत्रं मे मम श्लोकय। श्लोक इति वाद्यामसु पठितम् श्लोकं पाहि श्लोत्रं कुरु। अपस्या उपद्धाति। अपः पिन्व। पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्वि-पाद्वद्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः। अव गोपाय। चतु-पाद्वद्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः। अव गोपाय। चतु-पाद्वद्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः। द्वो वृष्टिमेरय द्युलोका-द्विश्व आईरय आगमय॥ ८॥

म० 'प्राणमृतः प्राणं म इति' (का० १७। ८। २०) पश्चयज्ञिभिः प्राणमृत्सं ज्ञका इष्टकाः पूर्वादिवूपद्धाति । पश्च वायुदेवत्यानि यज्ञृषि । 'प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिनेतद्द्धाति' (८। २। ३। २) इति श्चतेः । हे इष्टके, त्वं मे मम प्राणं प्राणक्षं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्छिर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थ कुर्वित्यर्थः । मम श्रोत्रं

कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु । 'श्लोक सङ्घाते' बहु-शब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः । 'अपः पिन्वेत्यपस्याः' (का॰ १७।८।२१) । पद्यमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपद्याति । अब्देवत्यानि पद्य यर्जूषि । हे इष्टके, त्यमपो जलानि पिन्व सिद्य । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पद्यश्चारीरं पाहि पालय । दिवो द्युलोकाङ्गृष्टिमेरय आ समन्तात्प्र-

नवमी।

मूर्धा वर्यः प्रजापिति इछन्देः क्षत्रं वर्यो मर्यन्दं छन्दो विष्टम्भो व्योऽधिपिति इछन्दो विश्वक्रमा वर्यः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वर्यो विव्छं छन्दो वृिष्णिक्षयो विश्वाछं छन्दो वस्तो वर्यो विव्छं छन्दो व्याद्रो विश्वाछं छन्दः पुर्वषो वर्यस्तन्द्रं छन्दो व्याद्रो वयोऽनां पृष्टं छन्देः सि एहो वर्य इछ दि इछन्देः पृष्ट्रवान द्वयो बृह्ती छन्दे प्रक्षा वर्यः क्कुप्छन्देऽ ऋष्मो वर्यः सतो बृह्ती छन्देः ॥ ९॥

उ० पयस्या उपद्धाति । अत्र शुत्युक्तं निदानम् । प्रजा-पतेविश्रसात्पशव उदकामन् छन्दांसि भत्वा तान गायत्री भूत्वा वयसामोत्प्रजापतिः । मूर्धावयः प्रजापतिरुछन्दः चतु-भिर्मन्त्रेर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते । मूर्धा प्रजापतिप्राधा-न्यात् । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिः स्वयमेव छन्दः । क्षत्रं वयः प्रजापतिर्वे क्षत्रं वयोभवत् । च्छन्दः अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिः । मयं सखं ददातीति मयन्दः । विष्टम्भो वयः । प्रजापतिविष्टम्भः । सहीदं सर्वे विष्टभोति । अधिपतिरछन्दः । प्रजापतिर्वा अधिपतिः । विश्वकर्मा बयः प्रजापतिवै विश्वकर्मा परमेष्टीछन्दः । आपो वै प्रजापतिः परमेष्टी । अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशूनगृह्णाति । वयसा वयोवस्थया जरया । 'असाजीर्णं पशुं वयसाप्त' इति श्रुतिः । वस्तो वयो विवलं छन्दः। वस्तःपद्यः विवलं छन्दोरूपमाश्रित्योदकामत् तं प्रजाप-तिर्गायत्रीरूपो वयसामोत् एकपदा वै विवलं छन्दः तद्विविधं वरमुत्कृष्टं पुरुषसंबन्धि हि तच्छन्दः । एवमुत्तरेव्वि मन्नेषु योज्यम् । वृष्णिर्वयो विशालंछन्दः । वृष्णि मेषं वयसा विवलं विशालं द्विपदाछन्द आमोति । पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः । तन्द्रं छन्दः पङ्किः । व्याघ्रो वयोनाध्ष्टंछन्दः विराड्डा अनाध्रष्टं छन्दः । सिंहो वयः छिह्र्स छन्दः । अति-छन्दा वै छदिइछन्दः । अथातो निरुक्तानिव पद्मक्रिरुक्तानि छन्दांसभिद्धाति पृष्ठवाड् वय इत्यादिदश निगद्व्या-ख्याताः ॥ ९ ॥

म० 'वयस्याः पर्च पत्रान्कान्तेषु मूर्धा वय इति प्रति-मन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्' (का० १७। ८। २२) । दक्षिणो-

त्तरपश्चिमेष्वन्कानतेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उपद्धात्येकोनविंशतिमन्त्रीरित्यर्थः । एकोनविंशतिर्यज्ंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात् सृष्टाः पश्चवश्छन्दोरूपमास्थाय निर्गच्छन् । ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसंवन्धिन्या तत्तद्दयोव-स्थया तान्पराताप्रोत्तदभिधायका मन्त्राः । 'प्रजापतेर्विस्रस्ता-त्पराव उदकामंरछन्दा ऐसि भूला तान्गायत्री छन्दो भूला वय-माप्नोत्' (८।२।३।९) इति श्रुतेः। तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्धाप्रधानः प्रजापतिर्छन्दो गायत्रीरूपो भूला वयः । विभक्तिव्यत्ययः। वयसा कुला पश्र्नाप्रोदिति शेषः । तद्रूपां लामिष्टके उपद्धा-मीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ । <mark>'प्रजापतिवें मू</mark>र्घा स वयोऽभवत्प्रजापतिरुछन्द इति प्रजाप-तिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१०) इति श्रुतेः। क्षतात्रायत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत्। मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिहक्तं छन्दोऽभवत् । क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वे क्षत्र एंस वयो ऽभवन्मयन्दं छन्द इति । यद्वा <mark>'अनिरुक्तं तन्मयन्द्मनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव</mark> <mark>छन्दोऽभंवत्' (८।२।३।११) इति श्रुतेः। अधिपतिः</mark> अधिकं पालकः विष्टभोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । 'प्रजा-पतिर्वे विष्टम्भः स वयोऽभवद्धिपतिर्छन्द इति प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८।२।३।१२) इति श्रुतेः । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयरछन्दश्चाभवत् । 'प्रजापतिर्वे विश्वकर्मा स वयो-Sभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत्' (८।२। ३ । १३) इति श्रुतेः । एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ द्वाववयवावित्यष्टाव-यनः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः । तथा चाष्टसंख्यो-पत्तात्सर्वेच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीछन्दो भूला वयसा । तृतीयाया छक् । वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पश्चदश पश्चन् <mark>प्रजापतिरगृह्णात् । 'तानि वा एतानि चलारि वया एंसि</mark> चलारि छन्दार््सि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तङ्क्ष्वा प्रजापतिरेतान्पग्रन्वयसाप्नोत्' (८।२।३।१४) <mark>इति श्रुतेः । वस्तः अजः ।</mark> द्वितीयैकवचनस्य सुपां खिति सु-आदेशः । वय इति तृतीयाछुक् । विवलं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदार्ख्यं छन्दो भूलोत्कान्तं बस्तं पश्चं वयसा तत्त-द्वयोवस्थया जम्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिविपरिणामं कृला तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं <mark>यहीतवानिति योज्यम् । विशेषस्तु वक्ष्यते । 'वस्तो वय इति</mark> वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूलाजा उचकमुः' (८।२।४।१) इति श्रुतेः। ३४ य० उ०

विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूला वृष्णि सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह । 'वृष्णि वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूला वय उचकमुः' (८।२।४। २) इति श्रुतेः । तन्द्रं पङ्किञ्छन्दो भूलोत्कान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत् । 'पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्किवे तन्द्रं छन्दः पिक्षिर्ह भूला पुरुषा उचकमुः' (८।२।४।३) इति श्रुतेः । अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूलोत्कान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाऽम्रहीत् 'व्याघ्रं वयसाप्तोदनाधृष्टं छन्द इति विराङ्वा छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूला (८।२।४।४।८)। छादयतीति छिदरितच्छन्दा-छन्दो भूलोत्कान्तं सिंहं पशुं वयसामहीत् । 'सि एंहं वयसा-प्रोच्छिदिरछन्द इत्यतिच्छन्दा वै छिदरछन्दः सा हि सर्वाणि छन्दा एंसि छादयलिन्छन्दा ह भूला सि एंहा उच ॰ दिति 'अथातो निरुक्तानेव पश्चित्रक्तानि छन्दा एंस्युपद्धाति' इति श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्टवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूलोत्कान्तं पष्टवाहं पशुं वयसामहीत् । 'पष्ठवाहं वयसाप्रोद्वहतीच्छन्द इति बृहती ह भूला पष्टवाह उच॰ दित । उक्षा सेचनसमर्थः पशुः। आयन्ताव-ष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूलो-त्कान्तमुक्षाणं पद्यं वयसाप्रहीत् । 'उक्षाणं वयसाप्रोत्ककुप्छन्द इति ककु भूलोक्षाण उच्च ं इति । वृषभः सेचनसमर्थी-ऽनड्वान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूलोत्कान्तमृषमं वयसामहीत् । ऋषभं वयसाम्रोत्सतोवृहतीछन्द इति सतो-बृहती भूलर्षभा उच्च॰' इति ॥ ९ ॥

दशमी।

अनुङ्गान्वर्यः पङ्किरछन्द्री धेनुर्वयो जर्गती-छन्द्रस्यविवेयंश्विष्टुप्छन्द्री दित्यवाङ्व्यो विराद् छन्दः पञ्चविवेयो गायत्री छन्देश्विवत्सो वर्य उिष्णक् छन्देस्तुर्यवाङ्वयोऽनुष्टुप् छन्द्री छोकं ता इन्द्रम् ॥ १०॥

म० अनः शकटं वहतीत्यनद्वान्वलीवर्दः पङ्किश्छन्दो भूलोत्कान्तमनद्वाहं पशुं वयसाप्रहीत् । अनद्वाहं पशुं वयसाप्रहीत् ।
अनद्वाहं वयसाप्रोत्पङ्किश्छन्द इति पङ्किर्ह भूलानद्वाह उच्च०'
(८।२।४।९-९५) धेनुः नवप्रस्ता सवत्सा गौः
जगती छन्दो भूलोत्कान्ता धेनुं वयसाप्रहीत् । 'धेनुं वयसाप्रोजगती छन्द इति जगती ह भूला धेनव उच्च०' इति । षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य न्यविः अष्टादशमासः पशुः
त्रिष्ठप्छन्दो भूलोत्कान्तं न्यविं पशुं वयसाप्रहीत् न्यविं पशुं वयसाप्रहीत् । 'न्यविं वयसाप्रोत्रिष्ठप् छन्द इति त्रिष्ठुव् ह भूला
न्ययव उच्च०' इति । 'दोऽवलण्डने' क्तिनप्रत्ययः । दिति
खण्डनमईति दिस्यं धान्यं वहति दिस्यवाद् । यद्दा द्विवर्षः

पश्चित्वाट् विराट्छन्दो भूलोत्कान्तं दिखवाहं पश्चं वयसाप्रहीत्। 'दिखवाहं वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति विराड् भूला
दिखवाह उच्च०' इति । पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पश्चः गायत्री भूलोत्कान्तं पञ्चाविं पश्चमप्रहीत्। 'पञ्चाविं
वयसाप्रोद्वायत्री छन्द इति गायत्री ह भूला पञ्चावय उच्च०'
इति । त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पश्चः
छण्णिक् छन्दो भूलोत्कान्तं त्रिवत्सं जप्राह । 'त्रिवत्सं वयसाप्रोद्धिण्णक् छन्द इत्युष्णिग्च भूला त्रिवत्सा उच्च०' इति ।
तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पश्चः अनुष्टुप् छन्दो
भूलोत्कान्तं तुर्यवाहं पश्चं प्रजापतिर्वयसाप्रहीत् । 'तुर्यवाहं
वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुव् ह भूला तुर्यवाह उच्चकमुः' (८।
२।४११५) इति श्रुतेः । एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ।
'दक्षिणश्रोणिसारभ्य लोकंप्रणाः पूर्ववत्' (का० १०।८।२४)।
दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकंप्रणा उपदधाति (१२,५४।५५।
५६) पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति स्त्रार्थः ॥ १०॥

इति द्वितीया चितिः संपूर्णा ॥

एकादशी।

्हन्द्रा<mark>म्री अन्यथमानामिष्ट</mark>कां हर्एहतं युवम् । पृष्ठे<u>न द्यावाष्ट्रिथिवी अन्तरिक्षं च</u> विर्वाधसे ॥ ११॥

उ० तृतीयां चितिमिन्द्रामी विश्वकर्मा नापश्यत् । तत्र स्वयमातृण्णा मथमा । इन्द्रामी अव्यथमानाम् । अनुष्टुप् । पूर्वोऽर्धर्च ऐन्द्रामः उत्तरः स्वयमातृण्णायाः । तत्रोत्तरोऽर्धर्चः पूर्व व्याख्यायते । तत्र विवाधतः इति पुरुषव्यत्ययः । येयं प्रष्टेन द्यावाप्रथिवी अन्तिरक्षं च विवाधते अभिभवति तामिन्द्रामी अव्यथमानां अचलन्तीमिष्टकां दंहतं दृढी-कुरुतम् । युवं युवाम् ॥ ११॥

म० अथ तृतीया चितिः । इन्द्राप्ती विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । 'तृतीयाया ऐ खयमातृण्णामिन्द्राप्ती इति मध्ये'
(का० १७ । ८ । २५) । तृतीयायां चितावातमनो मध्ये
खयमातृण्णामुपद्याति । अनुष्ठुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राप्तिदेवत्यः
उत्तरः खयमातृण्णादेवतः । हे इन्द्राप्ती, युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरिहतामिष्टकां खयमातृण्णाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राप्ती प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे खयमातृण्णे, पृष्ठेन खोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च लं विवाधसे अभिभविस्
लोकत्रयमत्थिषे ॥ ११॥

द्वादशी।

विश्वकर्मा त्वा साद्यत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यर्च-स्वती प्रथंस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं द्र्ष्टा-न्तरिक्षं मा हिंक्सीः ॥ विश्वसौ प्राणायापानायं व्यानायोदानायं प्रतिष्ठाये च्रित्रीय ॥ वायुष्टा- भिपीतु मुद्या स्वस्त्या छुर्दिषा शन्तमे<u>न तयि दे</u>व-तैयाङ्गिरस्बद्भवा सीद ॥ १२ ॥

उ० विश्वकर्मा त्वा प्रजापितः साद्यतु इत्यादि पूर्व-वद्याख्येयम् । अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनायुष्ट्वा इति विशेषः ॥१२॥

म्वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः खयमातृण्णोपधाने एव विनियुक्तम् । हे खयमातृण्णे, विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तिरक्षस्य पृष्ठे उपिर ला लां सादयतु स्थापयतु । किंभ्तां लाम् । व्यच्ख-तीमभिव्यक्तियुक्ताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् । हे इष्टके, लमन्तिरक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकत्या नियमय । अन्तिरक्षं दंह परोपद्रवाभावेन दढीकुरु । तदन्तिरक्षं मा हिंसीः । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानास्य-वायुविक्ताभाय प्रतिष्ठाये खग्रहस्थित्ये चरित्राय शास्त्रीयाचर-णाय । प्राणिनामेतत्सर्व ठोकदार्क्यं सित भवतीति नमोनिय-मनादि प्रार्थत इति भावः । किंच मह्या महत्या खस्त्या योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनातिश्चभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृला वायुः ला लामभिपातु सर्वतो रक्षतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुग्रहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदो-पविश । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा लं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

राज्यं<u>सि प्राची दिग्विराडसि</u> दक्षि<u>णा दिक्स</u>-म्राडसि प्रती<u>ची</u> दिक्ख्याडस्युदी<u>ची दिगार्धेपह्रयसि</u> बृहती दिक् ॥ १३ ॥

उ० शतम् ७०० पञ्च दिश्या उपद्धाति । वायुरप-श्यत् राज्यसीति प्रतिमन्नम् ॥ १३ ॥

म० 'अन्केषु पन्न दिश्या वैश्वदेवीवद्राह्यसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १० । ८ । २६) । वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं
रेतःसिग्वेलयामन्केषु पन्न दिश्यासंज्ञका इष्टका उपद्याति
पन्नमीं दक्षिणामुत्तरेणेति स्त्रार्थः । दिक्शञ्दोपेतलान्मन्त्राणां
दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पन्न यज्ञि । हे इष्टके, लं राज्ञी
राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्मविस गायत्रीरूपासि ।
विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि । त्रिष्टुक्रुपासि ।
सम्राट् सम्यप्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि । खराट् परनिरपेक्षं खयमेव राजमाना सती उदीची दिग्नुष्टुबसि ।
अधिकं पातीत्यधिपत्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्किरसि ।
अधिकं पातीत्यधिपत्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्किरसि ।
दिक्छन्दोरूपां तां लां साद्यामीति सर्वत्र शेषः । 'छन्दार्थसि वे दिशो गायत्री वे प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती
प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्किङ्विति' (८ । ३ । १ । १४) श्रुतेः ॥ १३॥

चतुदेशी । विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति- हमतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानायं व्यानाय विश्वं ह्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तयां देवतयाङ्गिर्स्त-द्भुवा सीद् ॥ १४ ॥

ु उ० विश्वज्योतिषमुपद्धाति । विश्वकर्मात्वा । वायु-देवत्या ॥ १४ ॥

म० 'विश्वकर्मेति' विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः' (का० १७.१९।३) प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्यो-तिषमिष्टकामुपद्धाति । वायुदेवत्यं शक्तरीच्छन्दस्कं यजुः । हे इष्टके, ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्यां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे लां साद्यतु । 'अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुः' (८।३।२।३) इति श्रुतेः । किंच सर्वप्राणादिलाभाय त्यं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४॥

पञ्चदशी।

नर्मश्च नम्स्यश्च वार्षिकावृत् अग्नेरेन्तः श्रेषो-ऽसि कर्षेतां द्यावाष्ट्रिथिवी कर्षन्तामाप ओर्ष-धयः कर्षन्ताम्मयः प्रथुद्धम् ज्येष्ठवाय सर्वताः । ये अग्नयः सर्मनसोऽन्तरा द्यावाष्ट्रिथिवी इमे । वार्षिकावृत् अभिकर्षमाना इन्द्रमिव देवा अभि-संविशन्तु तया देवत्याङ्गिरस्बद्धवे सीदतम् ॥१५॥

म० 'ऋतव्ये नमश्च नभस्यश्चेति' (का० १७। ९। ४)
पूर्वेर्तव्ययोरपरि द्वे ऋतव्ये उपद्याति । ऋतुदैवसमुत्कृतिच्छन्दस्कं यज्ञः । नभः श्रावणः । नभस्यो भाद्रपदः । शेषं
व्याख्यातम् (अ० १३ क० २५)॥ १५॥

षोडशी।

इष्ट्रोर्जेश्च शार्दावृत् अग्नेरंन्तः श्रेषेऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पेन्तामाप ओषंधयः कल्पेन्तामग्रयः पृथुङ्मम् ज्येष्ठयाय सन्नेताः । ये अग्नयः
समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । शार्दावृत्
अभिकल्पेमाना इन्द्रीमिव देवा अभिसंविशन्तु तया
देवत्याङ्गिरस्वद्भुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

उ० ऋतव्या नभस्बद्देवत्या ॥ १६॥

म० 'इषश्चोर्जश्चेत्यपरे' (का॰ १७।९।५)। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोहपरि द्धाति । ऋतव्यमुत्कृतियज्ञः । इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरदवयवौ । शिष्टं प्रोक्तम् (अ॰ १३ क॰ २५)॥ १६॥

सप्तद्शी।

आयुर्मे पाहि घाणं में पाह्यपानं में पाहि व्यानं

में पाहि चक्क्षेमें पाहि श्रोत्रं में पाहि वार्च में पिन्व मनों में जिन्वात्मानं में पाहि ज्योतिमें यच्छ ॥ १७ ॥

उ० दश प्राणभृतः । आयुर्मे पाहि गोपाय । वाचं मे पिन्व त्रयीलक्षणां वाचं मे मम पिन्व सिंच कामैः पूरय । मनो मे जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । ज्योतिर्मे यच्छ देहि । सुखबोध्यमन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'पूर्वाघें प्राणमृतो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १०। ९। ६) आत्मनः पूर्वभागे प्राणमृत्सं दशेष्टका उप-दधातीति स्त्रार्थः । दश यज्ंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे इष्टके, मे ममायुः लं पाहि रक्ष । एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षः श्रोत्रं मे रक्ष । मे वाचं पिन्व सिच्च कामैः पूर्य । मे मनो जिन्व प्रीणय । ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १०॥

अष्टादशी।

मा छन्देः प्रमा छन्देः प्रतिमा छन्दे अस्तिव-युरछन्देः पुङ्किच्छन्दे जुल्लिक्छन्दे बृह्ती छन्दे-नुष्टुप् छन्दे विराद् छन्दे गायुत्री छन्दे सिष्टुप् छन्दो जर्गती छन्देः ॥ १८ ॥

उ० पदित्रंशच्छन्दस्य उपद्धाति । मा छन्दः । अयं लोकोमित इव मा छन्दः छादनात् । प्रमा छन्दः । अन्त-रिक्षलोको वै प्रमा । अन्तिरिक्षलोकः असालोकात्प्रमित इव दश्यते । प्रतिमा छन्दः द्योः प्रतिमा सा हि अन्तिरि-क्षलोके प्रतिमिता । असीवयः छन्दः अन्नमसीवयः । यदभ्यो लोकेभ्य आहुतिपरिणामभूतमन्नं स्ववि तदसी-वयः । परतो निरुक्तानि छन्दांसि पङ्किप्रसृतीनि ॥ १८ ॥

म० 'छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्ययेषु मा छन्द' (का॰ १७। ९।८) इति । अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसिन्धषु त्रिषु द्वादश द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति स्त्रार्थः । षट्त्रिंशच-जूषि छिङ्गोक्तदेवत्यानि । मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः । हे इष्टके, लं तद्भूपासि । 'अयं वै लोको मायं लोको मित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । अस्मालोकात्प्रमीयत इति प्रमान्तिरक्षलोकरूपासि । 'अन्तिरक्षलोको वै प्रमान्तिरक्षलोको ह्यस्मालोकात्प्रमित इव' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । प्रतिमा द्योः सा ह्यन्तिरक्षे प्रतिमिता । 'असौ वै लोकः प्रतिमा द्योः सा ह्यन्तिरक्षलोके प्रतिमिता । 'असौ वै लोकः प्रतिमेष ह्यन्तिरक्षलोके प्रतिमित इविति' (८।३।३।५) श्रुतेः । असीवयः अस्यते क्षिप्यत इत्यक्ति अस्ति पत्तनशीलं वयोऽनं यस्मात्तदित्वयः । दीर्घश्चान्दसः । असीवयः लोकन्त्रयहपं छादनाच्छन्दस्तद्भूपासि । 'यदेषु लोकेष्वनं तदसीवयोथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नप्रस्विति तदसीवय' (८।३।३।५)

इति श्रुतेः । इतः सप्टान्येव छन्दांसि पङ्गयादीन्यष्टौ 'अयो निरुक्तान्येव छन्दां एंस्युपदधाति' (८।३।३।५) इति श्रुतेः । इष्टके, लं पङ्गयुष्णिग्वृहस्यनुष्टुप्विराङ्गायत्रीत्रिष्टुञ्ज-गतीच्छन्दोह्तपासीस्यर्थः ॥ १८॥

एकोनविंशी।

पृथिवी छन्द्रोऽन्तरिक्षं छन्द्रो चौरछन्द्रः समा-रछन्द्रो नक्षत्राणि छन्द्रो वाक्छन्द्रो मन्दछन्देः कृषिरछन्द्रो हिर्रण्यं छन्द्रो गौरछन्द्रोऽजा छन्द्री-श्वरछन्देः ॥ १९॥

उ० पृथिवी छन्द इति । यान्येतदेवत्यानि छन्दांसि तान्युपद्धाति । छादयन्तीति छन्दांस्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यादिदेवसानि यानि छन्दांसि तृद्भूपासि । समाः संवत्सराः सष्टमन्यत् । 'यान्येतदेवस्यानि छन्दा ऐसि तान्येवैतदु-पद्धातीति' (८। ३। ३। ६) श्रुतेः ॥ १९॥

विंशी।

अप्तिर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वस्त्रवो देवता रुद्रा देवतादित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्री देवता वर्रुणो देवता।। २०॥

उ० अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वे छन्दांसि ता अपि छादयन्ति ॥ २० ॥

म० इष्टके, लमस्यादिदेवताहपासि । तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अस्यादीनां देवतालं प्रसिद्धम् । 'अमिर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दा एंसि तान्येवैतदुपदधातीति' (८। ३ । ३ । ६) श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी।

मूर्धा<u>सि राड्ध्रुवासि धुरुणा धुर्झ्यसि</u> धरणी । आर्युषे त्वा वर्चसे त्वा कुष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥२१॥

उ० चतुर्देश वालिखत्या उपद्याति द्वाभ्यामनुष्टुष्प्-रोष्णिग्भ्याम् । मूर्थासि राद्द मूर्थासि शिरोभूतासि राद्द । 'राजृ दीसों' दीसा चासि । ध्रुवा स्थिरासि । धरणा च धारियत्री च धर्म्यसि धारियत्री असि । धरणी च विधरणी च । मर्यादाभूता च । एवं त्रिलोकसंस्तवः तिसृणामिष्टकानाम् । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्ये त्वा क्षेमाय त्वा उपद्धामिति शेषः । एतासां चतसृणां वालिखत्यानां मञ्जस्तवः ॥ २१॥

म॰ 'वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणमृद्धो वापरा द्वादश-भ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १० । ९ । १०-१३) । प्रागुक्तः दुशप्राणमृद्धः पूर्वा अपरा वा सप्त

वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपद्याति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः । तुर्विशेषे । अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादश~~च्छन्दस्याभ्यो~~-अभिना इति वालखिल्याः प्राणाः । ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तों वाहू शिरो ग्रीवा नामेरूर्ध्वभागश्चेति, ऊरू जानुनी पादौ नामेरधोभागश्वेति सप्त पश्चादघोभागे एतेष्वक्षेषु प्राणानां विद्यमानलात्तानेवोपद्धाति । तथाच श्रुतिः 'प्राणा वै वाल-खिल्याः प्राणानेवैतदुपद्धाति ता यद्वालखिल्या नाम' (.८ । ३ । ४ । १ । ४-५) यद्वा 'उर्वरयोरसंभिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादुहेमे प्राणा असंभिनास्ते यद्वालमात्रादसंभिनास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात्प्राणाश्रलारि दोर्वाहवाणि शिरो त्रीवा यदूर्व नामे-स्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात्प्राणा-श्रलार्य्वेष्टीवानि द्वे प्रतिष्टे यदवाङ्नाभेसतत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नतद्दधातीति ॥ ५ ॥ इति स्त्रार्थः । मूर्घासि अनुष्टुप् गायत्री ऋग्द्रये चतुर्दश यज्ंषि वालखिल्यादेवत्यानि । हे इष्टके, ल मूर्घा मूर्घवदुत्तमा राट् राजमाना चासि । हे इष्टके, लं धुवा स्थिरा धरणा धारणहेतुश्चासि । हे इष्टके, लं धर्ती धारणं कुर्वती धरणी भूमिह्या चासि । एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकह-पलम् । तदुक्तं श्रुला 'मूर्घासि राडितीमं लोकमरोहन् धुवासि धरणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्न्यसि धरणीत्यमुं लोकमिति (८।३।४।८)। आयुषे ला आयुर्वृद्ध्यर्थं लामुपद्धामि। वर्चसे कान्त्यर्थ लामुपद्धामि । कृष्ये सस्यनिष्पत्तये लामु । क्षेमाय संपादितधनरक्षणाय लामु॰ । इष्टकाचतुष्टयस्य पशु-संस्तवः 'आयुषे ला वर्चसे ला कृष्ये ला क्षेमाय लेति चलार-श्रुतुष्पादाः पशवः' (८।३।४।८) इति श्रुतेः ॥२१॥

द्वाविंशी।

यत्री राड्यत्रयृष्टि यमेनी ध्रुवासि धरित्री। इषे त्वोर्जे त्व रुग्ये त्वा पोषीय त्वा छोकं सा इन्द्रेम् ॥ २२ ॥

उ० परतोऽपि तिस्णां द्युलोकप्रमृतिलोकसंस्तवः । यन्नी राद्द । यमनी दीसा चासि । यन्नी असि । यमनी ध्रुवा असि धरित्री । पशुसंस्तवः पूर्ववत् । इषे त्वो-र्जेत्वा रथ्ये त्वा पोषाय त्वा । लोकं ता इन्द्रमिति व्याख्या-तम् ॥ २२ ॥

म् हे इष्टके, लं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री खयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमका-रिष्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिस्रणां त्रिलोकसंस्तवः 'यन्त्री राडिल्यमुं लोकमरोहन् यन्त्र्यसि यमनी-लन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति' (८।३।४। १०) श्रुतेः । हे इष्टके, इषेऽन्नाय लामुपद्धामि । ऊर्जे वलाय लामु॰ । रथ्ये धनाय लामु॰ । पोषाय धनपुष्ट्ये लामु॰ । 'इषे लोर्जे ला रथ्ये ला पोषाय लेति चतस्रश्चतुः ष्यादाः पश्चः' (८।३।४।१०) इति श्रुतेश्चतस्णां पश्चः संस्तवः । 'उत्तरश्रोणेरिधलोकंपृणाः पूर्ववत्' (का॰ १७।९ । ९।१५) उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकंपृणा उपद्धाति । ततः पुरीषिनिर्वापोपस्थाने ॥ २२॥

इति तृतीया चितिः॥

त्रयोविंशी।

आशुश्चिवृद्धान्तः पश्चित्शो व्योमा सप्तद्शो धृरुणं एकवि््शः प्रत्तिरष्टाद्शस्तपो नवद्शो-भीवृतः संवि््शो वची द्वावि््शः संभरणस्व-योवि््शो योनिश्चतुर्वि्शा गभीः पश्चिव्श्श ओजिस्वणवः कर्तुरेकिति्र्शः प्रतिष्ठा त्रेयस्वि्श्शो ब्राम्स विष्ट्षे चतुर्स्थिः प्रतिष्ठा त्रेयस्विश्शो ब्राम्स विष्ट्षे चतुर्स्विश्शो नार्कः षट्तिश्शो विवर्तीऽष्टाचेत्वारि्श्शो धृत्रं चतुष्ट्रोमः ॥ २३ ॥

उ० चतुर्थी चितिमृषयोऽपर्यम् । आशुस्त्रिवृदित्यष्टा-द्शेष्टकाः प्रतिमन्त्रमुपद्धाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्भन्नैः स्तोमानुपद्धातीति श्रुतिः । प्रकटार्था मन्नाः श्रुत्या च व्याख्याताः तथापि किंचित्किंचिदुच्यते । आग्रुः त्रिवृत् यएव त्रिवृत् स्तोमः सोऽनेन मन्नेणोक्तः इत्येकं व्याख्या-नम्। अथो वायुर्वा आञ्चः शीघः त्रिवृत् त्रिलोकसंचारी। एवसुपरितनान्यपि व्याख्येयानि । भानतः पञ्चदशः । चन्द्रमा उच्यते। स हि भाति च पञ्चदशाहान्यापूर्यते च अपक्षी-यते च। व्योमा सप्तदशः। संवत्सर उक्तः। स हि विविध-मवति प्राणिनः सप्तद्शावयवश्च । धरुण एकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । 'प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैक-विंशः स्तोमः । आदित्या वा प्रतिष्ठा । मासादिभिः एकविं-शावयवं च । परतः संवत्सररूपाणि व्याख्यातानि । प्रतूर्तिः संवत्सरः । स हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति प्रवर्धयति । तपः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति शीतोष्णवर्षैः । अभीवर्तः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तेन हि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानि भूतेषु दृश्यन्ते । वर्चः । 'संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः' इति श्रुतिर्बु-वन्ती मतुब्लोपं दर्शयति । वर्चस्वी महाभाग्यवान् । संभरणः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभरति उत्पाद-यति संहरति वा विनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः संवत्सरः त्रयोदशमास इहोच्यते । स च गर्भी भूत्वा ऋतू-न्प्रविशति । कथं पुनस्त्रयोदशो मासः ऋतून्प्रविशति । उच्यते। एकोनपण्मासाहोरात्रेश्चन्द्रो द्वाद्शराशीन् विभ्रमति

स चान्द्र ऋतुभेवति । आदित्यस्त्वेकपण्मासदिवसैः राशिद्वयमतिकामति स सौरऋतुभेवति । तैश्च सौरैऋतुभिः
संवत्सरो भवति । ततश्चैकस्मिनृतौ सौरचान्द्वौ ऋतुभेवतः
तिथिद्वयं च । एवं षड्ऋतुषु द्वादशतिथयः प्रविशन्ति
अपरेषु पदस्वपरा द्वादश अपरेषु पद्दतिथयः । स एषोऽर्धतृतीयेषु संवत्सरेषु चान्द्रो मासः प्रविशति । स एवाधिमासः स एव त्रयोदशो मासः सौरानृत्न्द्वाभ्यां तिथिभ्यां
प्रविशति । ओजः । अत्रापि मतुङ्लोपः । ओजसी
संवत्सर ऋतुः । 'संवत्सरो हि सर्वाणि भृतानि करोति'
इति श्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रधस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं
व ब्रधस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं स्वतन्नता । नाकः काम्यत
इति कं सुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखमस्मिन्निति नाकः । विवर्तः । विविधं वर्तन्ते तत्र गतानि
भूतानीति विवर्तः पिनृयाणः । धन्नै धारणम् । चतुष्टोमः
चतुरुत्तरः स्तोमः चतुष्टोमः । उत्तरपद्लोपी समासः ॥२३॥

म् ० 'उत्तरां पूर्वयोराञ्चित्रृदिति' (का॰ १७। १०। ७) । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घा-मात्रीमुदब्धुख उपद्धातीति स्त्रार्थः । अस्यां कण्डिकायामष्टा-दश यज्ंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः । प्रतृर्तिरि-त्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके, तं त्रिवृत् स्तोमरूपासि । साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणा-न्याशुरित्यादीनि । कीदशिव्रवृत् । आशुः । 'अशु व्याप्ती' अश्रुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याग्रुः । तद्रूपां लामुपद्धामीति सर्वत्र शेषः । 'स्तोमानुपद्धाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपद्धातीति' (८।४।१।३) श्रुतेः। यद्वा आग्रः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् किप् सर्वभूतव्यापकलादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथाच श्रुतिः 'स पुरस्तादुपद्धात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपद्धाति तद्यत्तमाहाद्युरित्येष हि स्तोमाना-माशिष्ठोऽर्थो वायुवी आद्युखिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तयत्तमाहाशुरिलेष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूला पुरस्तात्तस्थी तदेव तद्रूपमुपद्यातीति' (८।४।१।९)। 'दक्षिणां दक्षिणयोभीन्तः पञ्चदश' (का० १७। १०। ९) इति दक्षिणान्कान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रसङ्घुख उपद्यातीति स्त्रार्थः। भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चद्शः स्तोमः। यद्वा भान्तश्चन्द्रः पञ्च-दशाहानि पूर्यमाणलात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणलात् पञ्चदशः। भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपाति । 'य एव पञ्चदशः स्तोमस्तं तदुपद्धाति तयत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वजः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशा-हान्यापूर्यते पञ्चद्शापक्षीयते तयत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूला दक्षिणतस्तस्थी तदेव तद्रूपमुपद्धा-तीति' (८ । ४ । १० । १०) श्रुतेः । 'दक्षिणामुत्तरयोत्र्योमा

सप्तदश इति' (का॰ १७। १०। १०)। उत्तरानूकान्त-विहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रस्-श्चुल उपद्धातीति सूत्रार्थः । विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमास-पञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवलात्तद्रूपासि । य एव सप्तदशः स्तोमस्तं तदुपद्धाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिचे व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तयत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूलोत्तरतस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१। ११) श्रुतेः 'दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविर्ंश इति' (का॰ १७। १०।८) । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्घामात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपद्धातीति स्त्रार्थः । धरुणो धारकः प्रतिष्टाभूत एकविंशः स्तोमः । यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवलादेकविंशः । द्वादश मासाः पचर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्र्पासि । 'य एवैक-वि एंशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तयत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरणः प्रतिष्ठैकवि एंशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकवि एं-शस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादिलो धरण एकवि एंशस्तवत्तमाह धरुण इति यदा होवैषोऽस्तमेख-थेद ऐंसर्व ध्रियत आदिलो ह भूला पश्चात्तस्यौ तदेव रूपमुप-द्धातीति' (८।१।१।१२) श्रुतेः 'चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतृतिरष्टादश इति' (का॰ १७ । १० । ११)। चतस्र उप-धाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्गुख उपद्याति चतुर्दशमन्त्रीरिति स्त्रार्थः । अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्ति-स्लरा यस्य स प्रत्तिः अष्टादशः स्तोमः । यद्वा संवत्सरः प्रतू-र्तिरष्टादशावयवः द्वादशमासाः पत्रर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः। थ एवाष्टादशः स्तोमस्तं तदुपद्धात्यथो संवत्सरो वाव प्रतू-र्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतृर्ति-रष्टादशस्तवत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपद्धातीति' (८।४।१।१३) श्रुतेः । तपोरूपो नवद्शः स्तोमः । यद्वा संवत्सरस्तपः शीतो-णवर्षेस्तपतीति स नवद्शः । द्वादशमासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्र्पासि । य एव नवदशः स्तोमस्तं तदुपदधाल्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तयत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद्॰' (८।४।१। १४) । अभिवर्सते आवर्सत इसभीवर्तः समावृत्तिरूपः स विंशः स्तोमः । यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानी-सभीवर्तः संवत्सरः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं' (पा॰ ६ । ३ । १२२) इति दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूप-विंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । 'य एव सविश्रास्तोमस्तं तदुपद्धातीत्यथो संबत्सरो वा अभीवर्तः सविशृशास्तस्य द्वादश-मासाः सप्तर्तवः संवत्सर् एवाभीवर्तः सविपृश्चास्तयत्तमाहामीवर्त

इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूप॰' (६ । १। १५)। वर्चः वलविशेषप्रदो द्वाविश्रंशः स्तोमः । यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहीरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतलाद् द्वाविंशः तद्रूपासि एवं द्वावि एंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्ची द्वावि ्रशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वावि भृंशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप॰' (८।४।१।१६) इति । संविभर्ति संभरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्वमिति । यद्वा संभरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा संभरणः संवत्सरः त्रयोदशमासाः सप्तर्ववो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि । 'य एव त्रयोवि एंशः स्तोमस्तं तदुपद्धात्यथो संवत्सरो वाव संभरणस्रयोवि एंशस्तस्य दश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव संभरणस्त्रयो-वि एंश स्तयत्तमाह संभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संमृतस्तदेव तद्र्प॰' (८।४।१।१७)। योनिः प्रजो॰ त्पादकश्वतुर्विशः स्तोमोऽसि । यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्रतुर्विशतिपक्षात्मकस्तद्र्पासि । 'य एव चतुर्विं ्राः स्तोमस्तं तदुपद्धात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्वि एंशस्तस्य चतुर्वि एंशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरी सर्वेषां भृतानां योनिस्तदेव तद्रूप॰' (८।४।१।१८)। गर्भाः व्यत्ययेन वहुलम् । सामगर्भः पत्रविशस्तोमोऽसि । यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकलाचतुर्विशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूला ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । एव पञ्चवि ऐशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चिव एंशस्तस्य चतुर्वि एंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्च-वि एंश सवतमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोद्शो मासो गर्भी भूलर्त् प्रविशति तदेव तद्रुप॰' (८।४।१।१९)। ओजः मतुब्लोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपिक्र-णवः स्तोमोऽसि । यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विशतिपक्षाहोरात्र-संवत्सरात्मकलात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणवः स्तोमस्तं तदुपद्धाति तयत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रित्रणवः संवत्सरो वा ओजिस्त्रणवस्तस्य चतुर्विशितिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजिश्वणवस्तयत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्र्प॰' (८।४। १। २०)। ऋतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोसि । यद्वा संवत्सर एव करोतीति कतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकलादेकत्रिशः । 'य एवैक-त्रि एंशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ऋतुरेकत्रि एं-शस्य चतुर्वि एंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव कतुरेक-वि एंशस्तवत्तमाह ऋतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करो-तीति' [८।४।१।२१।] श्रुतेः। प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रय-क्षिएं हाः स्तोमोऽसि । यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितलात् पक्षर्लहोरात्रसंवत्सरात्मकलात्रयस्त्रिशः । य एव त्रयस्त्रि ए्राः स्तोमस्तं तदुपद्धाल्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयित्र एंशस्तस्य चतुर्वि एंशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रि ऐशस्तयत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप॰'(८।४।१।२२)। ब्रधः सूर्यः । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नः' इति श्रुतेः । विष्टपं निवास-स्थानं 'भुवनं विष्टपं लोकः' इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं खतन्त्रलं तद्र्पस्तत्तरप्रदो यश्चतुस्त्रि एंशः स्तोमस्तद्र्पासि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणलात् चतुर्विशतिपक्ष-सप्तत्वंहोरात्रसंवत्सरात्मकलाचतुःश्लिशः । य एव चतुः त्रिः र्शः स्तोमस्तं तदुपद्धात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रि ए्रास्तस्य चतुर्वि ए्रातिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रि एशस्तयत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपिमिति खाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूप॰' (८।४। १।२३)। नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तनास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकलात् । य एव षट्त्रि एंशः स्तोमस्तं तदुपद्धात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रि एंशस्तस्य चतुर्विं ऐशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तवत्तमाह नाक इति । नहि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरः संवत्सरो वाव नाकः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप॰'(८।४।१।२४)। विवर्लन्ते आव-र्खन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचलारिंगः स्तोमस्तद्भुपासि । यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमा-सलेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इलाष्ट्राचलारिंशः य एवाष्ट्राचलारि ऐशः स्तोमस्तं तदुपदधालथी संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचलारि एंशस्तस्य षिट्वि एंशतिरहो-रात्राणि त्रयोद्श मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप॰ (८।४।१।२५)। धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरः स्तोमश्चतुष्टोमः। मध्यमपदलोपी समासः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूह-स्तद्र्पासि । वायुर्वा धर्त्र जगदाधारलाचतुर्दिग्मिः स्तूयमान-<mark>त्वाचतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपद्धाति तयत्तमाह</mark> <mark>धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रै प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्र</mark> चतुष्टोमः सं आभिश्वतस्रभिर्दिग्मिः स्तुते वायुर्वे सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्र्पमुपदधातीति' (८।४।१।२६) श्रुतेः । आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशी-करोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या 'स[्]वै वायुमेव प्रथ<mark>ममुपद</mark>-धाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृहातीति' (८ । ४ । १ । २७) एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवा-दिभिः स्तोमरूपलं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इल्पर्थः॥२३॥

चतुर्विशी।

अमे<u>भी</u>गोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्मं स्पृतं त्रिवृत्स्तोम्ऽइन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं क्षत्रक्

स्पृतं पेश्वद्द्यः स्तोमो नृचक्षंसां भागोऽसि धातु-राधिपत्यं जनित्रेणस्पृत्वण्सप्तद्द्यः स्तोमो मित्रस्यं भागोऽसि वर्षणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टि्वीतः स्पृत एकविण्यः स्तोमः॥ २४॥

उ० स्पृतं दश इष्टका उपद्धाति दशिभमंत्रैः अभेर्भागोसीत्यादिभः। तत्रार्थवादः। प्रजापितर्गर्भमेकेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भृतानि पाप्मनो व्यव्धत् त्रिवृदादिभिः स्तोमैः। इष्टकोच्यते। या त्वम् अभेः भागोसि। यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यं जातम्। यया च त्वया ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्ये-रपनीतम्। त्रिवृत्सोमः। त्रिवृत्स्तोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः। तां त्वामुपद्धामीति शेषः। यहा । या त्वमभेर्भागोऽसि यस्याश्च तव त्रिवृत्स्तोमः यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यम् यया च त्वया ब्रह्म मृत्योमोचितम् । तां त्वामुपद्धामीति शेषः। एवमन्यदिष व्याख्येयम्। जनित्रम् आश्चर्येण जायत इति जनित्रम् ॥ २४॥

Ho (दक्षिणां पूर्वयोरमेर्भाग इति' (का० १७ । १० । १२) पूर्वानूकान्ते विहितयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये दक्षिणामुपदधा-त्युदञ्जुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता । दश यज्ंषि चतुर्भिर्मृत्युमो-हिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्पृत्संज्ञाश्च । तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सुछ्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि सष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पापना मृत्युर-गृहात् । ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपानमृत्योमीचयामीति देवैहक्तं तत्रासाकं को लामः । प्रजापतिनोक्तं वृणुत । तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्त । अन्येहक्तमस्माकमाधिपत्यमहिलाति तथेत्युक्लैकेभ्यो भागमप-रेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरसपृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति । तथाच श्रुतिः 'अथ स्पृत उपद्धालेतद्वै प्रजापतिरेतिसानात्मनः प्रतिहि ते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभव-त्तान्यस्य गर्भ एव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवान-ब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्प्रणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यव्रवीतं भागो नोऽस्लिल्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्लिल्येके सभागमेकेभ्यः कुलाधिपलमेके स्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरसपृणो-यदस्प्रणोत्तसात्स्प्रतस्तथैवतयजमानो भागमेकेभ्यः कुलाधिप-त्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पापमनो मृत्योः स्पृणोतीति' (८। ४।२।१।२)। अथ मन्त्रार्थः। हे इष्टके, या लमप्तेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च लयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्वामिलं। यया च लया त्रिवृत्स्तोमः । विभक्तिव्यत्ययः । त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतम् रक्षितम्। यस्यां लिय त्रिवृत्स्तोम इति वा । तां लामुपद्धामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । 'स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेष्' स्वादिः । 'वाग्वै दीक्षा

(८।४।२।३) इति श्रुतेः। 'उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति' (का० १७ । १० । १५) । उद्गनूकान्तविहितयो-र्दक्षिणोत्तर्योः पययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, लिमन्द्रस्य भागोऽसि । यस्यां लिय विष्णो-राधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योमीचितम् 'इन्द्राय भागं कृला विष्णव आधिपत्यमकरोत्' (८।४। २। ४) इति श्रुतेः । 'उत्तरां दक्षिणयोर्चचक्षसां भाग इति' (का० १७। १०। १४)। दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणो-त्तरयोः पद्ययोहत्तरां निद्धाति दक्षिणोपहिता । नृन् शुभाशु-भकर्तृन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि । लिय धातुराधिपत्यं लया सप्तदशस्तोमेन जिनत्रं वैदयजातिः स्प्रतम् । 'देवा वै रचक्षसो देवेभ्यो भागं कृला धात्र आधि-पत्यमकरोद्विङ्वे जनित्रम्' (८।४।२।५) इति श्रुतेः। 'उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति' (का॰ १७। १०। १३) अपरान्कान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपद्धाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः। हे इष्टके, लं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि लयि वरुणस्यापानस्याधि-पत्यं यया लयेकविंशेन स्तोमेन दिवः संवन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्प्रतस्तां सादयामि । 'प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति' (८।४।२।६) श्रुतेः ॥ २४ ॥

पश्चविंदी।

वसूनां भागोऽसि ह्द्राणामाधिपत्यं चर्तुष्पात्रपृतं चेतुर्विष्यः स्तोमं आदित्यानां भागोऽसि
म्रुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृताः पंचिविष्यः स्तोमोदित्ये भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोर्जः स्पृतं त्रिणवः
स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृह्यस्पतेराधिपत्यप्
समीचीर्दिशः स्पताश्चेतुष्टोमः स्तोमः ॥ २५॥

म० 'षट् प्रतिमन्त्रं वस्नां भाग इति' (का० १० १ १० १ १६)। चतुर्दशम्योऽपराः षण्मन्त्रेः षट् पद्या उपदध्यादिति स्त्रार्थः । हे इष्टके, लं वस्नां भागोऽसि । लिय रुद्राणामाधि-पत्यं लया चतुर्विशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्प्रतं पापान्मोचितम् । 'वसुभ्यो भागं कृला रुद्रेभ्य आधि-पत्यमकरोत्' (८।४।२।७) इति श्रुतेः । आदित्यानां या लं भागोऽसि । लिय मरुतामाधिपत्यं लया पश्चविशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रिक्षताः । 'आदित्यभ्यो भागं कृला मरुद्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४।२।८) इति श्रुतेः । समदित्ये अदित्या भूमेभागोऽसि । पूण आधिपत्यं लिय लिया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः वलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् । 'इयं वा अदितिरस्य भागं कृला पूणा आधिपत्यं (८।४।२।

लया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगिच्चन्ति जना यासु ता,दिशः स्पृताः । 'देवाय सिवेत्रे भागं कृत्वा वृहस्पतय आधिप॰' (८।४।२।१०) इति ॥ २५॥ पार्डिशी ।

यवानां भागोऽस्ययेवानामाधिपत्यं प्रजाः स्पृता-श्रंतुश्चत्वारिष्शः स्तोमं ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं भूतप्रपृतं त्रेयस्विष्शाः स्तोमः॥ २६॥

उ० यवाः पूर्वपक्षाः । अयवा अपरपक्षाः ॥ २६ ॥

म० यवानां पूर्वपक्षाणां लं भागोऽसि । अयवानामपरप-क्षाणां लय्याधिपत्यं चतुश्रलारिशेन स्तोमेन ल्या प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । 'पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीद् प्रं सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृलापरपक्षेभ्य आधिप॰' (८।४।२।११)। ऋभूणां देवविशेषाणां लं भागोऽसि लिय विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयक्षिंशेन स्तोमेन लया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् । तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । 'ऋभुभ्यो भागं कृला विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८।४। २।१२) इति श्रुतेः ॥ २६॥

सप्तविंशी।

सहश्च सहस्यश्च हैमेन्तिकावृत् अग्नेरेन्तः श्टेन् षोऽसि कल्पेतां द्यावाप्टिथिवी कल्पेन्तामाप ओर्ष-धयः कल्पेन्ताम्प्रयः पृथुद्धम् ज्येष्ठधाय सत्रताः ॥ ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावाप्टिथिवी हुमे । हैमे-नितकावृत् अभिकल्पेमाना इन्द्रिमिव देवा अभिसं-विश्चनतु तथा देवत्याङ्गिरस्बद्भवे सीद्तम् ॥ २७ ॥

उ० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति ॥ २७ ॥

म० 'ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति' (का० १७ । १० । १८)। अनूकमितो द्वे पये उपद्धाति । ऋतुदेवत्यं यजः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [अ० १३ क० २५]॥ २७॥

अष्टाविंदी ।

एकं यास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापित्रिधिपति-रासीतिस्मिरस्तुवत ब्रह्मासुज्यत् ब्रह्मणस्पतिरधि-पतिरासीत्पश्चभिरस्तुवत भूतान्यसुज्यन्त भूतान्। पतिराधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवत सप्त ऋषयोऽस्ट-ज्यन्त धाताधिपतिरासीत्॥ २८॥

म् 'रेतःसिम्बेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेना-

न्क एं सष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १७। १०। १८)। सर्वासु दिक्षु रेतिस्सिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपद्याति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थाद्ष्यावुत्तरेणेति सूत्रार्थः । सप्तदश यज्ंिष सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भ्तानि मृत्योरेव मुक्तवा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्स प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनूचे युष्माभिः सह पर-मात्मानं सुलेमाः प्रजा जनयामीति । देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः । स ऊचे मया युष्माभिश्चेति । तथेत्युक्ला प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथाच श्रुतिः 'तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्लाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १॥ स प्राणानव्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्वेति तथेति ते प्राण-श्रेव प्रजापतिना चास्तुवत' (८।४।३।१।२) इति। प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् । वचनव्य-लयः। 'वाग्वा एका वाचैव तदस्तुवत' (८।४।३।३) इति श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपायन्त, प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः । 'तिस्भिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म वाह्मणजातिः स्रष्टा ब्रह्मणस्पतिबीह्मणजातेः ^{'त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैः' (८ । ४ । ३ । ४) इति} श्रुतेः। पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत' (८।४।३।५) इति श्रुतेः। सप्तभिः श्रोत्रच-क्षुर्नासावायूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत । ततः सप्त ऋषयः सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तैरेव' (८।४।३।६) इति श्रुतेः॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

नुविभरस्तुवत पितरोंऽसः ज्यन्तादितिरिधिपल्या-सीदेकाद्शिभरस्तुवत ऋतवोऽसः ज्यन्तातेवा अधि-पत्य आसंस्रयोद्शिभरस्तुवत मासा असः ज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत्पञ्चद्शिभरस्तुवत ध्रुत्रमसः-ज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तद्शिभरस्तुवत श्रुाम्याः प्रावोऽसः ज्यन्त इहस्पतिरिधिपतिरासीत् ॥ २९॥

म० नविभः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजा-पित्रस्तौत्। ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः। अदितिः अखिष्डता प्रजापितशक्तिः सृष्टानां पितृणामिषपत्नी स्वामिलेनाधिकं पालयित्र्यासीत्। 'नव वे प्राणाः सप्त शीर्षत्रवाञ्चो द्वो तैः' (८।४।३।७) इति श्रुतेः। एकाद-शिभः दश प्राणा आत्मैकादशक्तौरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभूवन्। 'दश प्राणा आत्मैकादशः' (८।४।३।८) इति श्रुतेः।

३५ य० उ०

त्रयोदशिमः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत्। ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः। मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत्। 'दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदशः' (८।४।३।९) इति श्रुतेः। पश्चदशिमः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नामेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत। ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा। इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदिभमानी देवः स्वाम्यभूत्। 'दश हस्ता अङ्गलयश्चलारि दोर्बाहवाणि यद्ध्वं नामेस्तत्पञ्चवशम्' (८।४।३।१०) इति श्रुतेः। सप्तद्शिमः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभरधोभागेश्वेति तैरस्तौत् तदा प्राम्याः पश्चवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पति-स्तेषां साम्यभूत्। 'दश पाद्या अङ्गलयश्चलार्यृविष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्गामेस्तत्सप्तदशम्' (८।९।३।१९) इति श्रुतेः २९

त्रिंशी।

नवद्शिमरस्तुवत शूद्धार्यावेस्र इयेतामहोरात्रे अ-धिपत्नी आस्तामेकेवि एशत्यास्तुवृतेकेशफाः पश्नी-ऽस्र इयन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्रयोवि एशत्यास्तुवत श्रुद्राः पश्चीऽस्र इयन्त पूषाधिपतिरासीत्प श्चिवि ए शत्यास्तुवतारण्याः पश्चीऽस्र इयन्त वायुरिधपति-रासीत्सप्तिवि एशत्यास्तुवत् द्यावीष्टिथ्वी व्यैतां वसेवो रुद्रा ओदित्या अनुव्यायंस्त प्वाधिपतय आसन् ॥ ३०॥

म० नवदशिमः दश हस्ताङ्ग्रतयः ऊर्ध्वाधःस्थिच्छद्रह्पा नव प्राणास्तैरस्तीत् । ततः श्रद्रायौ श्र्ववैश्यावसञ्चतां सृष्टौ । अर्थः खामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः खामिलेनास्ताम्। 'दश हस्त्या अङ्गलयो नव प्राणाः' (८।४।३।१२) इति श्रुतेः। एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चिति एकविंशत्यास्तीत्। ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः। एकं शफं खरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । 'शफं हीवे खरः पुमान्' इस्रमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । 'दश हस्स्रा अङ्गलयो दश पाद्या आत्मैकवि एंशः' (८ । ४ । ३ । ९३) इति श्रुतेः । त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्कलयः पादा-वात्मा चेति तैस्तु ते श्रुदाः पश्चवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा खाम्यभूत्। 'दश हस्ता अङ्गुलयो दश पाद्या है प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविर्भ्शः' (८१४१३।१४) इति श्रुतेः। पञ्चविशसा विंशतिः करपादाङ्करयः करौ पादावात्मेति तैरसुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हरत्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्वलायङ्गा-न्यातमा पञ्चवि एशः' (८।४।३।१५) इति श्रुतेः। सप्तविशत्या करपादाङ्कलयः ह्यौ भुजाबूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो यामापृथिवी द्युभूलोको ह्येतां विशेषणागच्छतामित्यर्थः। विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लिङ प्रथमाद्विवचनम् । वसवोऽष्टी रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव खामिनोऽभूवन् । 'दश हस्त्या अङ्गलयो दश पाद्याश्च-लार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविः एशः' (८।४।३।१६) इति श्रुतेः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

मविविध्शासास्तुवत् वनस्पतियोऽस्वयन्त् सोमोऽ-धिपतिरासीदेकेत्रिध्शतास्तुवत प्रजा अस्वयन्त् यवा-श्चायंवाश्चाधिपतय आसंख्यिक्षिध्शतास्तुवत भूता-न्यशास्यन्यजापतिः परमेष्ठयधिपतिरासीह्योकं ता इन्द्रम् ॥ ३१॥

इति श्रीवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः।

पुठ सष्टीरुपद्धाति सप्तद्शेष्टकाः सप्तद्शिभमंत्रेः । एकया स्तुवतेत्यादिभिः तत्र निदानभूता श्रुतिः । 'एतद्वे प्रजापितः' इत्युपक्रस्य 'ते वे केन स्तोष्यामह' इति । मया चैव युष्माभिश्रेति तथेतरे प्राणैश्रेव प्रजापितना । एकया-स्तुवतेति । एकया वाचा अस्तुवत स्तुतवान् । कः सामर्थ्यात्प्रजापितः । इदानीं फलमाह । प्रजा अधीयन्त । याः गर्भीभृताः प्रजाः प्रजापतेरासन् ताः प्रजापत्थर्थम् अस्थाप्यन्त स्थिताः । प्रजापतिरिधपतिरासीत् अस्यां स्तुतौ । एवं षोडशानामिष्टकानां मन्ना एकव्याख्यानाः ॥ २८॥॥ २९॥ ३०॥ ३१॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥

म् नवविंशत्या करपादाङ्कत्यो नव छिद्ररूपाः प्राणा-स्तैरस्तुवत ततो वनसतयोऽश्वत्थवटाद्याः स्टष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभृत् । 'दश हस्त्या अङ्गलयो दश पाद्या नव प्राणाः' (८।४।३।१७) इति श्रुतेः । एकत्रिंशता करपादाङ्करयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तीत् । ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभृवन् 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रि ऐशः' (८।४।३॥१८) इति श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्रा-धिपतय आसन् (१८) इति च । त्रयस्त्रिंशता अङ्कलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौतिस्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनो-**ऽ**भूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । 'दश इस्ता अङ्गुलयो दश पाचा दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रय-स्त्रिएंशः' (८।४।३।१९) इति श्रुतेः। अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तनमन्त्रोक्तदेवतारूपेण प्यातव्ये-सर्थः । 'उत्तरार्ंसादधि लोकंप्रणाः पूर्ववत्' (का॰ १७। १०। १९) उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवह्रोकंपृणा उपद-

धातीति स्त्रार्थः । ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकंप्रण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः (१२ । १४–१६) ॥ ३१ ॥ इति चतुर्था चितिः पूर्णा ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चद्द्योऽध्यायः।

अप्ने जान्तानप्रणुदा नः स्पन्नानप्रयज्ञातान्त्रद जातवेदः। अधि नो त्रूहि सुमना अहेडुंस्तवे स्याम् शमिस्त्रिवरूथ उद्भौ ॥ १॥

प्रशासिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य अप्रमानिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य अप्रमानिक्य प्रमानिक्य प्रमानिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य प्रमानिक्य प्रमानिक्य प्रमानिक्य अप्रमानिक्य अप्रम

 सदोहविर्धानामीध्ररूपे वयं स्याम भवेम । सदा यज्ञान्कुर्म इस्यर्थः । कीहरो । त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः त-स्मिन् भवतेर्डिप्रस्ययः । अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति १

द्वितीया।

सहसा जातान्त्रणुदा नः स्पात्नान्त्रस्यजीतान् जातवेदो नुदस्य । अधि नो ब्रहि सुमनस्यमानो वयक्ष स्थाम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

जु० सहसा जातान् बलेनो द्भृतशक्तीन्। प्रणाशय असाकं सपतान् । यद्वा सहसा बलेन स्वशक्तया उत्पन्नान् प्रेरय अस्मच्छन्न् । प्रत्यजाताञ्चातवेदो नुदस्व । प्रतिनुदस्व अजाताननुत्पन्नान् हे जातवेदः । किंच। अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानः अधिब्रूहि अधिवद् नः अस्माकं सुमनस्यमानः शोभनचित्तः । यथाच वयमेव स्थाम भवाम तथा कुरु। भूयोभूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपतान् ॥ २॥

म् अथ पश्चादुपद्धाति । सहसा बलेन जातानुत्पन्नानो-ऽस्माकं सपल्लान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः, अजातान् उत्पत्स्यमानानि प्रतिनुद्ख । आत्मनेपद्मार्षम् । किंच स्रमनस्यमानोऽस्मास् श्रुभिचत्तः सन्नोऽस्मानिधन्नूहि शत्रुभ्यो-ऽधिकान् वद । वयमपि लत्प्रसादाद्धिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपल्लान् प्रणुद । पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः 'भृशा-दिभ्यः' (पा० ३ । १ । १२) इति क्यङ् ततः शानच् ॥२॥

तृतीया।

षोड्शी स्तोम् ओजो द्रविणं चतुश्रत्वारिष्शः स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम् तां त्वा विश्वे अभिर्गणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवेतीह् सीद प्रजावेदस्मे द्रविणायंजस्व ॥ ३ ॥

उ० दक्षिणतः षोडशीस्तोमः । यसास्तव षोडशी आदित्यः पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं धनं हे इष्टके, त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । उत्तरतः चतुश्रत्वारिशः । यस्यास्तव चतुश्रत्वारिशः त्रिष्टुप्वज्ञाक्षर-संमितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि । पञ्चमी । अमेः पुरीषम् त्रिष्टुप् । या त्वामग्नेः पञ्चदशकरूपस्य पुरिवशी । व्यास्यतमन्यत् ॥ ३ ॥

म० अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजः । पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यच ओजो वलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके, लं तदुभ-यरूपासि तां लामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजः । चतुश्रलारिश्चत्वावृत्त्या संपन्नो यः स्तोमिल्लिष्टुन्नूपो वा यच वलरूपं धनम् तदुभयरूपां लामुपदधामि । अथ मध्ये-

पञ्चमी त्रिष्टुप् । 'प्सा मक्षणे'। न प्साति मक्षयति विनाश-यतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदश-कलस्य पुरीषमिस पूरियत्री भविस । हे इष्टके, या लं तां लां विश्वदेवा अभिग्रणन्तु स्तुवन्तु । स्तोमेः पृष्ठेश्च युता होष्यमाणघतयुता च सती सा लिमह चतुर्थ्या चितौ सीद उपविश । अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३॥

चतुर्थी।

एवरछन्दो वरिवरछन्देः शंभूरछन्देः परिभूरछन्दे आच्छच्छन्दो मनुरछन्दो व्यच्रछन्दः
भूरछन्दे आच्छच्छन्दो मनुरछन्दो व्यच्रछन्दः
सिन्धुरछन्देः समुद्ररछन्देः सरिरंछन्देः कुछप्
छन्देखिक्कुप् छन्देः काव्यं छन्दो अङ्कुपं छन्दोक्षरेपङ्किरछन्देः पुद्रपङ्किरछन्दो विष्टुरपिङ्किरछन्देः
क्षरेपङ्किरछन्देः ॥ ४॥

पुठ चत्वारिशद्विराजश्रत्वारिशद्विर्यज्ञिभिरुपद्धाति । एवर्छन्दः । अयं व लोक एवर्छन्दः । वरिवर्छन्दः अन्तरिक्षं व वरिवर्छन्दः । शंभूरुछन्दः द्यांवें शंभूरुछन्दः परिभूरुछन्दः दिशो व परिभूरुछन्दः । आच्छच्छन्दः । अत्रं वा आच्छच्छन्दः । मनरुछन्दः प्रजापतिवें मनरुछन्दः । व्यचरुछन्दः । सम्पुरुछन्दः । व्यचरुछन्दः । सम्पुरुछन्दः । सार्वे सिन्धुरुछन्दः । सार्वे छन्दः वाग्वे सरिरंछन्दः । क्रुप्छन्दः । प्रकृप्छन्दः । प्रकृप्छन्दः । कार्यछन्दः । त्रिक्षुरुष्ठन्दः । अञ्चप्ष्ये व लोकोऽक्षरपङ्किरुछन्दः । पर्व्यक्षरपङ्किरुछन्दः । असौ व लोकोऽक्षरपङ्किरुछन्दः । पर्व्यक्षरपङ्किरुछन्दः । असौ व लोकोऽक्षरपङ्किरुछन्दः । पर्वयक्षिरुछन्दः । असौ व लोकोऽक्षरपङ्किरुछन्दः । असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजरुछन्दः ॥ ४ ॥

म् 'विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवरछन्द इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ १ १ १ ५) । प्रतिदिशं दश दश विराद्सं हा इष्टका उपद्धाति ताश्रलारिशत्यया एवेति स्त्रार्थः । चलारिशयज्ञंषि इष्टकादेवत्यानि । एति गन्छिति सर्वो जन्तुसम्हो यस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव छन्दो- रूपेण स्थितलात् छादकलाद्वा छन्दः । हे इष्टके, लं तद्वः पासि तां लामुपद्धामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता होया । 'अयं वै लोक एवरछन्दः' (८ १ ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आवियत इति वरिव्यछन्दः' (८ १ ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आवियत इति वरिव्यछन्दः' (८ १ ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । शंभूः शं मुखं भवत्य- स्मादिति शंभूः द्युलोकः । 'द्योवें शम्भूच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूदिंग्वाचकः

शब्दः । 'दिशो वे परिभूर्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अन्नम् । 'अनं वा आच्छच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि । प्रजापतिर्वे मनर्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । व्यचः व्यचति-र्व्याप्तिकर्मा । विचिति व्याप्तोति सर्वं जगदिति व्यचः । आदिखः 'असौ वा आदित्यो व्यचर्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । सिन्धुः स्यन्दित नाडीभिः शरीरं व्याप्रोतीति सिन्धुः प्राणवायुः । 'प्राणो वै सिन्धुरछन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः। समुद्रम् समुद्रवन्त्यस्माद्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः । यद्वा समुद्रसाम्याद्राम्भीर्येण समुद्रं मनः । 'मनो वै समुद्रः' (४) इति श्रुतेः । सरिरं सिललं रलयोरैक्यं सरित वदन-गहरात्रिर्गच्छतीति सरिरं वाक् । 'वाग्वै सरिरं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा 'कुप् दीती' चुरादिः किप् । पूर्वपक्षे सलोपरछान्दसः । ककुप् प्राणः । 'प्राणो वै ककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभातीति त्रिककुप् उदानः । 'उदानो वै त्रिककुप्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । काव्यम् कवेः परमा-त्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः छन्दः । 'त्रयी विद्या काव्यं छन्दः' (४) इति श्रुतेः। अङ्कपम् 'अङ्क कुटिलगतौ' अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम् । 'आपो वा अङ्कुपं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । अक्षरपङ्किः न क्षरतीत्यक्षरा नाशर-हिता पङ्किराविलर्यस्याः साक्षरपङ्कियौः । 'असौ वै लोकोऽक्ष-रपङ्किरछन्दः' (४) इति श्रुतेः । पदपङ्किः पदानां चरण-न्यासानां पङ्कयो यस्मिन् सा पदपङ्किर्भूलोकः । 'अयं वै लोकः पदपङ्किरछन्दः' (४) इति श्रुतेः । विष्टारपङ्किः विस्तारा विस्तीर्यत इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पद्मयो यत्रेति विष्टारपङ्किर्दिक् । 'दिशो वै विष्टारपङ्किरछन्दः' (४) इति श्रुतेः । क्षुरः 'क्षुर विलेखनखननयोः' क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति धुरः तीवः । भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः हस्वर्छान्दसः । धुरोभ्रजः आदित्यः । 'असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

पश्चमी।

आच्छच्छन्दैः प्रच्छच्छन्दैः संयच्छन्दौ विय-च्छन्दौ वृहच्छन्दौ रथन्त्रं छन्दौ निकायरछन्दौ विव्धरछन्दो गिर्रछन्दौ अज्ञरछन्दैः स्ए्स्तुष्छ-न्दौनुष्ठुप् छन्द एवरछन्दौ वरिवरछन्दौ वयुरछन्दौ वयुस्कुच्छन्दौ विष्धारछन्दौ विशासं छन्दैरछदि-रछन्दौ दूरोहुणं छन्दैस्तन्द्रं छन्दौऽङ्काङ्कं छन्दैः ॥५॥ पुठ आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽनं प्रच्छच्छन्दः। संयच्छन्दः रात्रिर्वा संयच्छन्दः। वियच्छन्दः असौ वे छोको वियच्छन्दः। निकायरुष्ठन्दः वायुर्वे निकायरुष्ठन्दः। विवधरुष्ठन्दः अन्तरिक्षं वे विवधरुष्ठन्दः। गिररुष्ठन्दः अन्नं वे गिररुष्ठन्दः। अन्नरुष्ठन्दः अप्तिवे अनरुष्ठन्दः। स्प्रेस्तुष्ठन्दो नुष्ठुप्छन्दः इति । वाग्वे स्प्रेस्तुष्ठन्दो वागनुष्ठुप्छन्दः। एवरुष्ठन्दः वरिवरुष्ठन्द इति । स्राम्ये स्तुष्ठन्दो वागनुष्ठुप्छन्दः। एवरुष्ठन्दः वरिवरुष्ठन्द इति । स्राम्ये प्रवास्थाने वागनुष्ठुप्रवास्थाने । यथाश्चिति व्याख्यानम्। या त्वम् एवः अवनात्पृथिवीछोकः छन्दः छादनात् तां त्वामुपद्धामीति व्याख्याधर्मप्रदर्शनम् ॥ ५॥

म० आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम् । 'अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽनं प्रच्छच्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । संयत् संयच्छति व्यापारा-निवर्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः । रात्रिवे संयच्छन्दः' (८। ५।२।५) इति श्रुतेः । वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम् । 'अहर्वे विय-च्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । बृहत् विस्तीर्णं स्वः। 'असौ वै लोको बृहच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः । रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । 'अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः' (५) इति श्रुतेः । निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुनमूलयिति निकायो वायुः 'कै शब्दे'। 'वायुर्वे निकायरछन्दः' (५) इति श्रुते<mark>ः । विवधः विविध</mark>ं वध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । 'अन्तरिक्षं वै विवध-इछन्दः' (५) इति श्रुतेः । गिरः गीर्थते भक्ष्यत इति गिरो-Sत्तम् । 'अन्नं वै गिरः' (६) इति श्रुतेः । अनः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽभिः । 'भिमिनैं भ्रजश्छन्दः' (८) इति श्रुतेः । संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीकियते अनु निरन्तरं सुभ्यतेऽनया सा संसुप् अनुष्टुप् वाक् । 'वागेव सर््सुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्दः' (५) इति श्रुतेः। एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् । वयः बाल्यादिवयो-हेतुभूतमन्त्रम् । 'अन्नं वै वयरछन्दः' (६) इति श्रुतेः। वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठरामिः। 'अमिवै वयस्कुच्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । विष्पर्धाः विविधं सर्धन्ते ऐश्वर्याधिकयद्श्वेनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः स्वर्गः। 'स्पर्ध संघर्षे' असुन् । 'असौ वै लोको विष्पर्धा<mark>रछन्दः'</mark> (६) इति श्रुतेः । विशालं विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम् । 'अयं वे लोको विशालं छन्दः (६) इति श्रुतेः । छदिः छाद्यतेऽर्करिममिरिति छदि-रन्तिरिक्षम् । 'अन्तिरिक्षं वै छिदिश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः । द्रोहणम् दुःखेन रोद्धमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योति-ष्टीमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यलादिति दूरोहणं रविः। असी

वा आदित्यो दूरोहणं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । तन्द्रम् 'तिन्द्र सादे मोहे' तन्द्रति सीदित स्थानसंकोचेनेति तन्दः श्रेणी । 'पिक्किचें तन्द्रं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेसङ्काङ्कं जलम् । 'आपो वा अङ्काङ्कं छन्दः' (६) इति श्रुतेः । अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५॥

पष्टी।

र्शिमना स्टार्य सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्म जिन्वानिवला दिवा दिवं जिन्व सन्धिना-न्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व विष्टमभेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवृयाहाहं जिन्वानुया राज्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसू श्चिन्व प्रकेतनी द्लेभ्यं आदिला-श्चिन्व ॥ ६ ॥

उ० एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपद्धाति । रिश्मना सत्या-य सत्यं जिन्वेति । अत्र श्रुतिकृता व्याख्या । अमुनादो-जिन्व । अदोस्यमुष्मे त्वा अधिपतिनोजों जिन्वेति । त्रिधा विहिता मन्नाः । तत्र प्रथमस्य मन्नगणस्य द्विक-ण्डिकावधिपरिपठितस्य व्याख्यानम् । अमुना रिश्मना अदः सत्यं जिन्व । जिन्वतिस्तर्पणार्थः । रिश्मना अन्नेन सत्याय उपहितासती सत्यं तर्पय । प्रेतिना अन्नेन । धर्मणा धर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः । निद्वादिवेऽर्थायोपहितासती दिवं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

मo 'सर्वतोऽषाढावेलाया ऐस्तोमभागा रिहमना सत्या-येति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानुकम्' (का० १७। ११।९-१०) अषाढावेलायां सर्वदिक्ष स्तोमभागासंज्ञा इष्टका उपद्याति रिमनेत्यायेकोन्त्रिंशन्मन्त्रैः । तन्मध्ये पञ्च-दश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाचतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति स्त्रार्थः । एकोनत्रिंशयज्ंषीष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः । कण्डिकाद्वयपर्यन्तमम्नोपहिता सत्यदो जिन्वेति प्रथमः । अदोऽस्यमुष्मै लामुपदधामीति द्वितीयः । अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथाच श्रुतिः 'अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुम्मे लाधिपतिनोर्जोर्ज जि-न्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहित एं ह्यन्नम्' (८।५।३। रे) इति । अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके, लं रिमनानेन संखायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोव-द्धिप्रदलादन्नं रिहमः 'रिहमरन्नं' (८। ५।३।३) इति श्रुतेः। प्रकर्षेण देहे इतिगीतिर्थस्येति प्रेतिरचम् तेन । धर्मणा । विभक्तिव्यत्ययः । धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्म जिन्व प्रीणय 'प्रेतिरचम्' (६) इति श्रुतेः । सर्वमच्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्ध्यन्तं कार्यम् । अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिर-

नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व। 'अन्वितरनं' (३) इति श्रुतेः । सिन्धना सम्यग्वलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सिन्धरनं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमु-पहितान्तरिक्षं जिन्व। प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरनं तेन पृथियये उपिहता सती पृथिवीं जिन्व। विष्टम्मेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽनं तेन वृष्ट्ये उपिहता वृष्टिं जिन्व। प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवानम् तेनाहाहे उपिहताहिदिनं जिन्व। अनुया देहान्तर्गतद्वासप्तिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमिल्यनुयानं तया। तृतीयैकवचने 'आतो धातोः' (पा॰ ६। ४। १४०) इल्यालोपः। रान्ये उपिहता रत्नीं जिन्व। उशिजा 'वश कान्तौ' उर्यते सवैंः काम्यत इत्युशिगनम् तेन वसुभयोऽर्थायोपिहता वस्न जिन्व। प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादिल्यम्योऽर्थायोपिहतादिल्यान् जिन्व॥ ६॥

सप्तमी।

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व स्थ्स-पेण श्रुतायं श्रुतं जिन्वेडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वोत्त-भेने तन्त्रीसत्तन्त्र्जिन्व वयोधसाधीतेनाधीतं जिन्वा-भिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७॥

म० तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरत्नं तेन ।
रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व । संसर्पेण
सम्यक् सपिति प्रसरित देहे इति संसपिंऽन्नम् तेन श्रुताय
शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व । इडान्नम् इडेवैडम् खार्थेऽण्
तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जन्व । उत्तमेन उद्गतं
तमो यस्मात् यद्योत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तन्भिः शरीरार्थमुपहिता
तन्ः शरीराणि जिन्व । वयोधसा वयो दधाति पुणातीति
वयोधा अत्रं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्व । अभि
सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरतं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७॥

अष्टमी।

प्रतिपद्सि प्रतिपद् त्वानुपद्स्यनुपद् त्वा सम्प-दसि सम्पद्दे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा॥ ८॥

उ० द्वितीयस्य मञ्जवर्गस्य व्याख्यानम् । अदो धर्मा-योपहितासती धर्मे जिन्व । एवं द्वितीयान्तं पदं चतु-र्थ्यन्तं कर्तव्यं सर्वत्र मञ्जेषु अन्वित्या अदोस्यमुद्मे त्वा । अदः असि ॥ ८॥

म० अदोऽस्यमुष्मे लेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपयते जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् । हे इष्टके, लं प्रतिपदन्नस्पासि प्रतिपदेऽन्नाय लामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र । प्रतिदिनमनुपयतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय लामुपदधामि । हे इष्टके, लं संपदन्नमसि संपदेऽधीय लामुपदधामि । तेजसः कारणलात्तेजोनम् तेजसे लामुपदधामि ॥ ८ ॥

नवमी।

त्रिवृदंसि त्रिवृते त्वा प्रवृदंसि प्रवृते त्वा विवृदंसि विवृते त्वा स्वृदंसि स्वृते त्वाऽकृमोऽ-स्याकृमायं त्वा संकृमोऽसि संकृमायं त्वोत्कृमोऽस्युत्कमायं त्वोत्क्रान्तिर्स्युत्क्रान्त्ये त्वाधिपतिनोजीं जीन्व ॥ ९ ॥

उ० त्रिवृद्दित । अमुद्मै त्वा त्रिवृते त्वा वाक्यधर्मः । यतः त्रिवृद्दित त्रिगुणासि । अन्नं हि त्रिगुणम् अन्नं च त्वम् अतः त्रिवृतेर्थाय त्वामुपद्धामि प्रवृणोति भूतानीति प्रवृत् अन्नम् यतस्त्वं प्रवृद्दित अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपद्धा-मीति । तृतीयो व्याख्यायते । अधिपतिना ईश्वरेण । ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । अभिधेयगतां क्रियां पर्यालोच्याभिधानन्युरपत्तिः कर्तव्या ॥ ९ ॥

म० कृषिदृष्टिवीजरूपेण त्रिगुणलात्रिया वर्तत इति त्रिवृ-दन्नं तद्गूपां लां त्रिवृते उपद्धामि । प्रवृणोति भूतानीति प्रवृद्धं । यतस्लं प्रवृद्धि अतः प्रवृतेऽर्धाय लामुपद्धामि । विशेषेण वर्तते भूतेषु इति विवृद्धं लं विवृद्धि विवृतेऽर्धाय लामुपद्धामि । सह वर्तते सवृद्धि सवृतेऽन्नाय लामुपद् । आका-मित पराभवित श्रुधामित्याक्रमोऽन्नं लमाक्रमोऽसि आक्रमाय लामुप् । देहे एंकामतीति एंक्रमोऽन्नं लं एंक्रमोऽसि एंक्रमाय लामुप् । सन्तानोत्पत्त्ये वीजरूपेण परिणम्यो-त्कामतीत्युत्क्रमोऽन्नं लं तद्रूपासि उत्क्रमाय लामुप् । उत्कृष्टा कान्तिर्गमनं यस्यत्युत्कान्तिरक्षम् हे इष्टके, लमुत्का-नितरित उत्कान्त्ये अर्थाय लामुपद्धामि । अथ तृतीयो व्याख्यामेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपाठकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । एवं मन्त्रेष्वभिधेयानु-सारेण व्युत्पत्तिः कार्यो ॥ ९॥

दशमी।

राइयेसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपतयोऽग्निहेंतीनां प्रतिध्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याक्ष्
श्रृयत्वाज्यमुक्थमव्यथाये साञ्चातु रथन्त्रक् साम्
प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋष्यस्त्वा प्रथमुजा देवेषु दिवो
मात्रया विस्णा प्रथन्तु विध्ता चायमधिपतिश्च
ते त्वा सर्वे संविद्वाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे छोके
यजमानं च सादयन्तु ॥ १०॥

उ० नाकसद उपद्धाति । राज्यसि । या त्वं राज्ञी 'राज्ञ दीता' । ईश्वरी असि प्राची च दिक् । यस्याश्च वसवः ते तव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः । यस्याश्च अग्निर्हेतीनामस्त्राणां वधहेतुभूतानां धारियता विधारियता तां त्वां व्रवीमि । त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु । राज्यं च उक्थम् । अव्यथाये अचलनाय स्तन्नातु स्थिरी-करोतु । रथन्तरं च साम प्रतिष्टित्ये प्रतिष्ठानाय स्तन्नातु । अन्तिरिक्षे लोके । ऋपयश्च त्वां प्रथमजाः । प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः । देवेषु मध्ये । दिवः द्युलोकस्य मात्रया वरिस्णा च उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु । प्रथयन्तित्र प्राप्ते णचो लोपः । विधर्ता चायमधिपतिश्च । विधर्ता वाक् । अधिपतिर्मनः । एते च प्रथयताम् । तव एते वस्ताद्यो यथोक्ताः सर्वे संविद्यानाः ऐकमत्येनावस्थिताः । नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वां च सादयन्तु ॥ १० ॥

मo 'नाकसदोऽन्केषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्रा-र्यसीति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १७। १२<mark>। १) । पूर्वान् के</mark> स्थानाभावात् पूर्वान् कवर्जं त्रिदिक्ष्वन् केषु ऋतं व्यावेलायामन् कोपरि राज्ञीत्यादिपद्यकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उप-द्धातीति स्त्रार्थः । पुरस्तादुपद्धाति । राज्यसि । पञ्च यजूंपि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके, राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् लमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं । अमिर्हेतीनासुपद्रवकारिणीनां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किंच त्रिवृत्स्तोमः ला लां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शक्तं 'प्र वो देवायामये' (ए॰ ब्रा॰ २ । ४०) इत्यादिकम् । अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय लां स्तन्नातु हढीकरोतु । रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्ये प्र<mark>तिष्ठानाय ला</mark> स्तभातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोक-मध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन लां प्रथन्तु प्रथयन्तु । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति राप आर्धधातुकलाण्णिलोपः । 'प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः । आकाशस्य यादृशं विशाललं ताहग्विशालां लां कुर्वन्लित्यर्थः । विभूती इष्ट-कानिष्पाद्यिता च पुनर्यमधिपतिरिष्टकापालकश्च लां प्रथ-यताम् । यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च ला प्रथयताम् । 'विधर्ता चायमधिपतिश्चिति वाक् च मनश्च तौ हीद्र्भ्सर्वं विधारयतः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः। किंच ते सर्वे यथोक्ता वस्तादयः संविदानाः ऐकमत्येनाव-स्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे खरूपे सुखरूपे खर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु । स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमे-Sध्याये प्राचीमारोहेलादिकण्डिकासु (अ० १० क० १०-१४) व्याख्यातानि ॥ १०॥

एकादशी।

विराहिस दक्षिणा दियुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पेश्वदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याए श्रयतु प्रजगमुक्थमव्यथाय स्तभातु बृह-स्साम् प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया विरम्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविद्याना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११॥

उ० उत्तरासु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः । उक्थानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति । समानमन्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

म० अथ दक्षिणतः चतस्रष्ठु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिभित्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि । समान-मन्यत् । 'वायुरग्रेगाः' (अध्या० २७ क० ३१) इति प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११॥

द्वादशी।

सम्राडंसि प्रतीची दिगादियासे देवा अधि-पत्रयो वर्रणो हेतीनां प्रतिधर्ता संप्रद्शस्त्वा स्तोमेः पृथिव्याण् श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथाये स्तभातु वैह्वपण् साम् प्रतिष्ठिया अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथम्जा देवेषु दिवो मात्रया विष्का प्रथन्तु विध्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविद्याना नार्कस्य पृष्ठे स्वर्गे छोके यर्जमानं च सादयन्तु ॥१२॥

म० अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । 'आ ला रथं यथोतये' (ऋक्सं० म० ८। ७।९।१) इति मरुलतीयं शस्त्रम् ॥ १२॥

त्रयोदशी ।

स्वराड्स्युदीची दिक्ज्यम्तेस्ते देवा अधिपतयः सोमी हेतीनां प्रतिधर्तेकेविण्इास्त्वा स्तोमः पृथि-व्याण् श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथाय स्तन्नातु वैदाज् साम प्रतिष्ठिया अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथम्जा देवेषु दिवो मात्रया विद्मणा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकंस्य पृष्ठे स्वर्गे छोके यर्जमानं च सादयन्तु ॥१३॥ म० अथोत्तरतः । खेनैव राजते खराद । अभि ला घर नोतुमः (ऋक्स॰ म० ७।२। १५। १२) इत्यादिकं निष्केवल्यं शक्षम् ॥ १३॥

चतुर्दशी।

अधिपत्यसि बृह्ती दिग्विश्वे ते देवा अधि-पत्यो बृह्स्पतिहेंतीनां प्रतिध्तां त्रिणवत्रयिष्ध्शौ त्वा स्तोमौ पृथिन्याप् श्रेयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अन्यथाये स्तभीताप् शाकररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथम्जा देवेषुं दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विध्तां चायमधि-पतिश्च ते त्वा सर्वे संविद्दाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यर्जमानं च सादयन्तु ॥ १४॥

म० अथ मध्ये । हे इष्टके, अधिकं पालयित्री बृहती
प्रौढोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयित्रंशो स्तोमो त्यां पृथिव्यां
श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारते रास्ने अचलनाय स्तन्नीताम् ।
शाकररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्ये त्यां स्तन्नीताम् । द्विवचने विशेषः । 'तत्सिवतुर्वृणीमहे' (ऋक्स० म० ५ । ६ ।
१० । १) इत्यादि वैश्वदेवं शस्त्रम् । 'वैश्वानराय पृथुपाजसा'
(ऋक्० म० ३ । १ । १३ । १) इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् ।
उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरिश्मस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीश्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थला चे ऋतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्क्णवंः पृश्चो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽ-वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो देष्टि तमेषां जम्भे द्ष्मः ॥ १५॥

उ० पञ्चच्डा उपद्धाति । अयं पुरः योयमग्निः पुरः पुरस्तादुपधायाचर्यत इति पुरं इत्युच्यते । हरिकेशश्च हरि-तज्वालः सुवर्णवर्णाचिरिति यावत् । सूर्यरिमश्च सूर्य-स्थेवाग्नेः रइमयः तस्य रथगृस्मश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः मेधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । रथौजाश्च रथे ओजोऽस्यास्ति रथौजाः । वकारौ समु-च्यार्थीयो । सेनानीग्रामण्यो । सेनां नयतीति सेनानीः । प्रामं नयतीति प्रामणीः । 'वासन्तिको तावृत्' इति श्वतिः । प्रामं नयतीति प्रामणीः । 'वासन्तिको तावृत्' इति श्वतिः । प्रामं नयतीति प्रामणीः । 'वासन्तिको तावृत्' इति श्वतिः । प्रामं नयतीति प्रामणीः । 'वासन्तिको तावृत्' इति श्वतिः । प्रामं सकल्पानां स्थलमिव । स्रीद्वन्यस्वस्पादिज्ञानं संकल्पः तन्मूलकस्तु कामः । दिशश्च उपदिशश्चेति माहित्थः । 'सेना च समितिश्च' इति श्वतिः । दङ्क्षणवः दशनशीलाः पश्चवो हित्विज्ञः आयुधम् । पौर्षजनितः वधः विमाशः । प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् ।

तेभ्यो नमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु। ते च नोऽस्मानवन्तु गोपायन्तु । ते नो मृडयन्तु ते अस्मान्मुखयन्तु । ते वयं हेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यं पुरुषं द्विष्मः यस्मानिष्टं चिन्तयामः । यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मान्प्रत्यप्रीतिं करोति तं पुरुषम् एषां हेतिप्रहेती-नाम् वयं जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दुध्मः प्रक्षिपामः ॥१५॥

म० 'पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पश्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्' (का॰ १७ । १२ । २-३) । नाक-सत्सु तूष्णीं चालालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वेदिश्च यथालिङ्गं लिङ्गानतिकमेण यहिङ्गको मन्त्रस्तिहिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपद्धातीति स्त्रार्थः । पञ्च यज्ंषि लिङ्गोक्तदेवलानि । योऽयं पुरोऽभिः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानलात् पुरोऽिमः । 'अमिवै पुरस्तवत्तमाह पुर इति प्राञ्च ऐहानिमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति' (८। ६। १। १६) इति श्रुतेः । कीट्यः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य । 'हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे' इलिभिधानात् । सूर्यरिमः सूर्यस्येव रत्मयः किरणा यस्य 'सूर्यस्येव ह्यामे रइमयः' (८।६।१।१६) इति श्रुतेः। तस्यामे रथगृतसः रथौजाः च सेनानीयामण्यौ रथे गृतसो मेधावी कुशलो रथगृत्सः 'गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (निरु॰ ९ । ५) इति यास्क्रोक्तेः । सेनां नयतीति सेनानीः । चौ समुचयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः। रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। एतनामकौ सेनानीप्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृत् इत्यर्थः । 'वासन्तिको तावृत्' (१६) इति श्रुतेः । तथा पुजिकस्थला कतुस्थला चेलाप्सरसौ दिगुपदिशूपे यस्य परिचा-रिके । पुजिकस्य पुजीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थला आधारभूता पुजिकस्थला । कतूनां संकल्पानां रूपादिज्ञा-नानां स्थला स्थानभूता ऋतुस्थला । पुिककस्य कतूनां च स्थलं यसामिति बहुवीहिनी । 'पुजिकस्थला च कतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः' (१६) इति श्रुतेः । दङ्कणवो दशनशीलाः पशवः व्या-प्रादयो हेतिरायुधं वजः । पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिनन्ने मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपनो झन्ति स पौरुषेयो वधः । 'यदन्योन्यं झन्ति स पौरु-षेयो वधः प्रहेतिः' (१६) इति श्रुतेः । यस्याभिरियं सामग्री हे इष्टके, लं तद्भिखरूपासीलार्थः । योऽयमभियौं च तस्य सेनानीष्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान् मुख्यन्तु सुखयन्तु । ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः । यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि असाखप्रीति करोति तं नरमेषां पूर्वोत्तानां जम्मे दंष्ट्राकराले

मुखे वयं दक्ष्मः प्रक्षिपामः । 'जभि नाशने' जम्भयति नाश-यति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिनस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५॥

षोडशी।

अयं देक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे चित्रश्च सेनानीप्रामण्यो ॥ मेनुका चे सहजुन्यान चौरसरसौ यातुधानो हेती रक्ष्रीकृष्मि प्रहेतिस्तिभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्चे नो देष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेषु । अयं दक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता वायुः तस्य वायो रथस्वनः रथेऽवस्थितो महास्वनः । स्वनः शब्दः । रथे चित्रः रथेऽवस्थितो विचित्रयोधी । मेनका च सहजन्या च । मेना मानयन्त्येनां मेनका समानैर्जनेः सहस्थिता जनानां सहजन्या । अप्सरसो हि सर्वसामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥

म् अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' (पा० ५ । ३ । ३६) इति सप्तम्यन्ताइक्षि-णराव्दादाच्प्रत्ययः । दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्व सर्वं कमं यस्य । विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । 'अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीद्र एं सर्व करोति तद्यत्त-माह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति' (८।६। १।१७) इति श्रुतेः । तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः सनिति ग्रुरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथे चित्रो ग्रामणीः 'हलदन्तात्-' (पा॰ ६।३।९) इति सप्तम्या अछक् । तौ ग्रैष्मावृत भेष्मी तावृत्' (१७) इति श्रुतेः । मानयन्त्येनां मेनका। जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसी । यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिमेदो बोध्यः। हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । ऋूरा यातुधानास्तीक्ष्ण<mark>हेतिरूपाः</mark> अतिक्र्राणि रक्षांस्यतिनीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । हे इष्टके, यस वायोरिदं सर्वं लं तद्रूपासि । व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

सप्तद्शी।

अयं पश्चाद्विश्वन्यचास्तस्य रथेप्रोत्श्वासंमर्थश्च सेनानीयामण्यो ॥ प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चा-प्सरसौ न्यावा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नोऽवन्तु ते नी मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दश्मः ॥ १७॥

उ० अयं पश्चात् विश्वव्यचाः आदित्यो विश्वव्यचाः । स ह्युदयेन सर्वं व्यञ्चनवक्तरोति । तस्य रथप्रोतश्च रथेऽवस्थितः प्रोत इव । असमस्थः अन्येः रथिभिरतुस्य- रथः । प्रम्लोचम्ती चानुम्लोचम्ती च । तुत्यव्याख्यानम् । व्याघाः सर्पाः ॥ १७ ॥

म्० अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इल्पर्थे 'पश्चात्-'
(पा॰ ५ । ३ । ३२) इति स्त्रेण निपातः । पश्चात्
पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति
प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् । पश्चिमायां स्पष्टं
इश्चत इति पश्चात् । 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा
होवैष उदेत्यथेद्ं एं सर्वं व्यचो भवति तयत्तमाह पश्चादिति
तस्मादेतं प्रत्यच्चमेव यन्तं पश्यन्ति' (८ । ६ । १ । १८)
इति श्रुतेः । तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथे
प्रोतः सेनानीः । असमोऽन्ये रथैरतुत्थो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम प्रामणीः तौ च वार्षिकावृत् । 'वार्षिकौ तावृत्'
(१८) इति श्रुतेः । प्रम्लोचित नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति
प्रम्लोचन्ती । अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ
व्याघ्वाः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः, सर्पाः प्रहेतिर्थस्य तद्ग्पाति ।
उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

अयमुत्तरात्संयद्वेसुस्तस्य तार्ध्वश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीप्रामण्यौ विश्वाची च घृताची चाप्सर-सावापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्चे नो देष्टि तमेषां जन्मे दध्मः ॥ १८ ॥

उ० अयमुत्तरात् । अयं यज्ञः उत्तरतः । संयद्वसुः संयन्ति वसुनो धनस्य लिप्सवो यंप्रति स संयद्वसुर्यज्ञः । दीयते हि तत्र प्रसुप्तेभ्यः । ताक्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसिता-युधः । विश्वाची च सर्वंप्रति अञ्चनशीला । साधारणा हि सा । घृताची घृताञ्चना । घृतं हि अप्सरसामन्नम् । तथाचोर्वशीवाक्यम् 'घृतस्य स्तोकं सकृदद्ध आक्षामि' इति । आपः वातः ॥ १८ ॥

म० अथोत्तरतः । उत्तरिसिन्नित्युत्तरात् 'उत्तराधर-' (पा० ५ । ३ । ३४) इत्यादिना आतिप्रत्ययः । अयमुत्तरतः संयद्वयुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यंप्रति जनाः स् संयद्वयुः । यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् । यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथाच श्रुतिः 'यज्ञो वा उत्तरात्तयत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्व-युरित्याह् यज्ञ्ं ऐहि संयन्तीतीदं वसु' (८ । ६ । १ । १९) इति तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति ताक्ष्यः अरिष्टाऽनुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एत्रज्ञामको सेनानीप्रामण्यो तौ शारदावृत् । 'शारदो तावृत्' (१९) इति श्रुतेः । विश्वाची वृताची चाप्सरसो ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति

विश्वाची सर्वसाधारणलात् । घृतमञ्चति भुक्के घृताची । घृतं ह्याप्सरसामन्नम् । 'घृतस्य स्तोकं सकृदह आश्रामी'त्युर्वशीवच-नात् । आपोऽपां समूहो हेतिः । 'तस्य समूहः' (पा॰ ४ । २ । ३७) इत्यण् । वातः वायुः प्रहेतिः । तेभ्य इत्या-द्युक्तम् ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

अयमुपर्यवीग्वंसुस्तस्य सेन्जिचं सुषेणश्च सेना-नीमामण्यां वुवेशी च पूर्विचित्तिश्चाप्सरसाववस्फू जैन् हेति विं युत्पहे तिस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नी ऽवन्तु ते नी मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो देष्टि तमेषां जम्भे द्ष्मः ॥ १९॥

पुठ मध्ये। अयमुपरि । अयं पर्जन्य उपरि । अर्वा-ग्वसुः अर्वागञ्चनं वसु धनमुद्दक्लक्षणं प्रजाभ्यो द्दा-तीत्यर्वाग्वसुः पर्जन्यः । तस्य सेनजिच सेनां जयतीति सेनजित् । सुषेणश्च शोभनसेनश्च । उर्वशी च उरुः पृथुः वशः कामो यस्या इति उर्वशी । पूर्वचित्तिश्च पूर्वं प्रथमं पुंसां चेतस्तामभ्युपैति सौभाग्यातिशयात् । अवस्फूर्जन्प-जन्यः हेतिः । स्फूर्जतिर्वजनिर्घोषार्थः विद्युत्प्रहेतिः ॥ १९॥

म्० अथ मध्ये। उपिर ऊर्ध्वदेशेऽयमवीन्वसः पर्जन्यः 'उपर्युपिष्टात' (पा० ५। ३। ३१) इति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे।
अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽवीग्वसुः। अधोजलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'पर्जन्यो वा
उपिर तद्यत्तमाहोपरीत्युपिर हि पर्जन्योऽथ यद्वीग्वसुरित्याहातो स्वाग्वसु वृष्टिरजं प्रजाभ्यः प्रदीयते' (८। ६। १।
२०) इति। तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना
सेना यस्येति सुषेणः 'पूर्वपदात्' (पा०८। ३। १०६)
इति पत्मम् ततो पत्नम् । तौ सेनानीप्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृत्
'हैमन्तिकौ तावृत्' (२०) इति श्रुतेः। उरुः पृथुः कामो
वशो यस्याः सोर्वशी। रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तसुपैतीति पूर्वचित्तः। एते दिगुपिद्यूपे अप्सरसौ। 'स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः।
विद्युचपला प्रहेतिः। शिष्टं व्याख्यातम्॥ १९॥

विंशी।

अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपार्थ् रेतार्थ्स जिन्वति ॥ २०॥

उ० छन्दस्या उपद्धाति । अग्निर्मूर्धा । आग्नेयं प्राक् तपश्च तपस्यश्चेत्यतः । प्रथमस्तृचो गायग्नः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २० ॥

म० 'छन्दस्यास्तिस्रोऽन्कान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरिप्तर्मूर्धेति प्रत्यृचम्' (का० १७ । १२ । ५) । वक्ष्यमाणा गायत्र्या- वारछन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपद्धाति तासां

मध्यमा पद्यानुके तामभितो हे अर्धपद्ये । अत्र पूर्वदिश्यन्कान्ते तिस्रो गायत्रीरिप्तर्मूर्धेति प्रत्यृचम् । एवं वश्यमाणा अपीति स्त्रार्थः । तिस्र ऋचोऽभिदेवस्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता (अध्या ३ क ० १२) ॥ २०॥

एकविंशी।

अयम्प्रिः संहुस्त्रिणो वार्जस्य श्वतिनस्पतिः। मूर्धो क्वी रेयीणाम् ॥ २१॥

उ० अयमग्निः। ऋषिरभिनयेन दर्शयति । अयमग्निः सहित्रणः सहस्राणि बहूनि यस्य विद्यन्ते तस्य । वाजस्यान्नस्य शतिनश्च पतिरिघपतिः । मूर्धा च रयीणाम् प्रधानभूतश्च धनानाम् । अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टादृष्टसाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः स्तुमः ॥२१॥

म० अयमित्ररीदशस्तं सुम इति शेषः । कीदशः । सहस्रं संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्याचस्य पतिः स्वामी । अनेकाचप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्घा शिरोवदुत्तमः । अप्रिर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् । कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१॥

द्वाविंशी।

त्वामें ये पुष्कराद्ध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ज्ञो विश्वस्य वावतः ॥ २२ ॥

उ० त्वाममे पुष्करात्। व्याख्यातम्॥ २२॥

म० व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

भुवी यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्री नियुद्धिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धाने दिधिषे स्वर्षी जिह्वामिन्ने चक्रषे हन्यवाहम् ॥ २३ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । त्रेष्टुभस्तृचः । प्रथमा व्या-ख्याता ॥ २३ ॥

म० 'पुरस्तात्रिष्टुमो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति' (का॰ १०। १२। ७) । पूर्वेदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपद्धाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्कामिर्कृग्भिरुपधेया इष्टकास्तिस्रिष्टुमः । एवमभेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुम आमेय्यः । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (अ॰ १३। क॰ १५)॥ २३॥

चतुर्विशी।

अवोध्यप्तिः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवाय-तीमुवासम् । यहा ईव प्रवयामुजिहानाः प्रभानवः सिस्रते नाकुमच्छे ॥ २४॥

उ० अबोध्यक्तिः । योयमग्निः अबोधि प्रतिबुध्यते कर्माणि स्वमधिकारम् । समिधा समिन्धनेन् । जनाना- मिन्नहोत्रिणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासंपन्नानाम् । कथिमव प्रतिवुध्यते । धेनुमिवायतीम् । यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिवुध्यते । यथाच उपसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यते । यथाच उपसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यने तस्याहुतिभिर्दीसस्य । यहा इव प्रवयामुज्जिहानाः । यह्न इति महतो नामधेयम् । यथा महान्तो जातपक्षाः पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुज्जिहानाः परित्यजनतः उध्वै गच्छेयुः । एवम् प्रभानवः सिस्रते प्रसिस्रते प्रसर्पन्ति भानवः अर्चीपि महान्ति । नाकमच्छ । अच्छाभेरामुमिति शाकपृणिः । स्वर्गछोकमभि ॥ २४ ॥

म् जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसंपन्नानामप्रिहो-<mark>त्रिणां समि</mark>धा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यवोधि प्र<mark>तिबुध्यते । कर्मणि</mark> स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । 'दीपजन–' (पा० ३ । १ । ६९) इलादिना छुङि कर्तरि चिण्। तत्र दृष्टान्तः । आयतीमाग-च्छन्ती धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोष समागच्छन्ती प्रति मनुष्याः प्रतिवुष्यन्ते । दीप्तस्य तस्यामेर्मानवो रहमयो नाकमच्छ स्वर्गमितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति । 'अच्छाभेराप्तु-मिति शाकपूणिः' (निरु० ५।२८) । दृष्टान्तमाह । यह इति महन्नाम । यहाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्ष-शाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् । ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां संवन्धिन्या समिधानिरवोधि प्रतिबोधितः प्रज्वितिः आयतीमुषसं प्रातः-कालंप्रति धेतुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्नते । दृष्टान्तः । वया पक्षिणां मध्ये यहाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्रच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र संवध्यते द्वितीयः सिस्रते इलात्र । 'सृ गतौ' ह्वादिः लट् । 'ओहाङ् गतौ' शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

पश्चविंशी।

अवीचाम क्वये मेध्याय वची बन्दार्ह वृष्-भार्य वृष्णे। गविष्ठिरो नर्मसा स्तोमं मुन्नी दिवीव रूक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत्॥ २५॥

पुठ अवोचाम । उद्गातारो ब्रुवन्ति । अवोचाम उक्त-वन्तो वयम् । कवये क्रान्तदर्शनाय । मेध्याय यज्ञियाय । वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् । वन्दारु वन्दनशीलम् । वृष्णे भाय वर्षित्रे । आहुतिपरिणामाभिन्नायमेतत् । वृष्णे सेक्रे । यूने परिणामरहिताय । इदानीम् गविष्ठिरः होता गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याच्यः । तस्य हि अग्निरिष्ठात्री देवता । नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमं स्तुतिः । अभौ आहवनीयाल्ये । अश्रेत् आसंजयिष्यति अग्निसं-बद्धं करिष्यते । कथमिव दिवीव स्वमम् यथा द्युलोके रुक्मं रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्चम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभि-र्युक्तम् स्वरसौष्ठवादियुक्तम् । स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥२५॥

म० उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये कान्तदर्शिनेऽप्तये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेच्याय मेघे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्ष-यित्रे । वृष्णे सेके । यूने परिणामरहिताय । कीदशं वचः । वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । 'शृवन्द्योरारुः' (पा॰ ३ । र । १७३) । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसाऽन्नेन युतं स्तोमं स्तुतिममी आहवनीये अश्रेत्। अन्तर्भृत्रण्यर्थः श्रयतिः लङ्कडर्थे । 'छन्दिस लुङ्लङ्लिटः' (पा॰ रें। ४। ६) इति वचनात् 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २।४। <mark>ं १) इति रापो छक् गुणः । होतामौ स्तोममापयिष्यति</mark> आसंजयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरजमिप्तसंबद्धं करिष्यतीलर्थः। तंत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते । दिवि द्युलोके रुक्मं रोच-मानमादित्यं सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो वहवो व्यञ्चाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युरप्रेक्षा। स्तोमः सूर्येणोपमीयते । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (पा॰ ८। रे। ९५) इति षलम् ॥ २५॥

षड्विंशी।

ं अयमिह प्रथमो धायि धारिभहींता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुह्चवेनेषु चित्रं विरुह्च विदेशीय विरुह्च विदेशीय ।। २६॥

उ० अयमिह । जागतस्तृचः । प्रथमा व्याख्याता ॥२६॥

म० 'जगतीश्व पश्चादयिमहेति' (का० १७। १२।८) तिस्तिः पश्चाद्देतःसिग्वेलायां तिस्रो जगतीसंक्षेष्टका दक्षिणामुख उपद्धातीति सूत्रार्थः । तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः । आद्या व्याख्याता (अध्या० ३ क० १५)॥ २६॥

सप्तविंशी।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविर्पाः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीको बृह्ता दिविस्पृशी सुमद्विभाति भर्तेभ्यः द्याचिः ॥ २७ ॥

उ० जनस्य गोपाः । योयं जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्ट जातः । जागृविः जागरणशीलः अम्लिष्टज्ञानः अग्निः । सुदक्षः शोभनोत्साहः । सुविताय नव्यसे सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सः ष्टतप्रतीकः ष्टतसुलः । बृहता महता भानुना दिविस्पृशा दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा । द्युमद्विभाति द्युति-मिद्विषं दीष्यते । भरतेभ्यः ऋत्विभ्योऽर्थाय । शुनिः बहुन्यपि हवींषि भक्षयनुन्दिष्टशे न भवति शोधको वा । यद्वा । योऽसौ यजमानस्य गोपायिता अजनिष्ट भरतेभ्यः

ऋषिभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । जागृविः अग्निः सुदक्षः । सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोयं घृत-मुखो महता भानुना दिविस्पृशा । द्युतिमद्विभाति । द्युचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । यद्वा मनुष्येभ्यो विजाय-मानो मनुष्यसंबंद्धैदेंषिनं लिप्यते ॥ २७ ॥

म० योऽप्रिर्भरतेभ्यः ऋित्यम्यः सकाशादणिष्ठ जातः तैर्मिथितलात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋिल्ह्ना-मसु पठितम् । किमर्थं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय । सुविताय स्ताय प्रस्ताय कर्मणे यागाय । स्तेरिङागम आर्षः । अभिनवं नवीयस्तस्म । ईलोप आर्षः । सोऽप्रिर्दिविस्पृशास्त्रां विभाति विविधं दीप्यते । कीहशोऽप्तिः । जनस्य यज्ञमानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति गोपाः किप् 'लोपो व्योविलि' (पा॰ ६ । ९ । ६६) इति यलोपः । जागृविः जागर-णशीलः कर्मणि सावधानः । सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । मृतप्रतीकः मृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुन्दिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २०॥

अष्टाविंशी ।

त्वाम<u>मि</u> अङ्गिरसो गुह्रौ हितमन्वेविन्द्ञ्छि-श्रियाणं वनेवने । स जायसे मध्यमानुः सही महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८॥

पुठ त्वामग्ने। यं त्वाम् हे अग्ने, अङ्गिरसः ऋषयः।
गुहाहितं निगृढे प्रदेशेऽवस्थितम् अप्सु अग्निदेवेभ्य
उदकामत्सोमः प्राविश्वदिलेवमादिनिदानमस्य मञ्जस्य।
अन्वविन्दन् लब्धवन्तः। पुनरि नष्टं सन्तं शिश्रियाणं
वनेवने अवस्थितम् ओषधिवनस्पतिषु। अन्वविन्दन्नङ्गिरस्
इति वर्तते । स त्वमिदानीमिष जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो
मध्यमानः। सहोमहत् सहसा बलेन महता इति विभक्तिव्यत्ययः। अतश्च कारणात् त्वाम् आहुः ऋषयः सहसः
पुत्रम् बलस्य पुत्रम् । अङ्गिरः अङ्गिर इत्यग्नेः संबोधनम् हे अङ्गिरः॥ २८॥

म० हे अमे, अङ्गरसः अङ्गरोवंशोद्भवा ऋषयस्वामन्व-विन्दन् लेभिरे। अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किंभूतं लां गुहा गुहायां निगृढे प्रदेशे हितं स्थितम् । अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। 'अमि-देवेभ्य उदकामत्सोऽप आविशतः' इत्यादिश्चतेः । 'सुपां सुछक्' (पा० ७। १। ३९) इति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे अमे, पुनर्नष्टं लां वने वने शिश्चियाणं नानावनस्पतिषु श्चितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८। १। ४) इति वनेपदस्य द्विलम्। श्चयतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७६) इति शपः रुछः द्विलं च। यं लामङि-रसोऽलभन्त स लं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पृथसे। कीदशः। महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मध्यमानः । महत्सहः-शब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मध्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने, अतएव सहसो बलस्य पुत्रं लामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाजायमानलाद्वलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

सर्खायः सं वीः सम्यञ्चिमिष्ण स्तोमी चामये। वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जीनप्त्रे सहस्वते॥ २९॥

उ० सखायः सम् । आनुष्टुभस्तृचः । यजमान इत्तिजः संबोधयति । हे सखायः, संगत्य ग्रृणुत । वः युष्मान् व्रवीमि । सम्यञ्चम् संगतम् एकीभृतम् । इपम् हविर्लक्षणमन्नम् । स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चद्शादि । अग्नये भरत । कथंभूतायाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनां पृथुतमाय मनुष्या-णाम् । ऊर्जोनप्त्रे अपां पौत्राय । अन्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ताभ्योऽग्निः । सहस्तते वलवते ॥ २९ ॥

म० 'अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति' (का॰ १०। १२। ९) । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संक्षेष्टकाः प्राझुख जपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति स्त्रार्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋ ि अंत्राति यंजमानो क्रूते । हे सखायः ऋ ि अः, सम्यश्चं समीचीनमिषं हिंवर्रक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाम्रये वः यूयं संपादयत अग्न्यर्थं हिनः कुरुत । त्रित्रत्यवदशादिस्तोमं च वदते त्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयावहुवचनं ऋ वा वसावेशे व इति । समित्युपर्सगस्यापेक्षितः कियाशेषोऽध्याहर्तव्यः । की हशायामये । क्षितीनां मनुष्याणां । वर्षिष्याय श्रेष्ठाय बद्धतमाय । 'श्रियस्थिर-' (पा० ६ । ४ । १५७) ईस्यादिना बद्धस्य वर्षादेश इष्ट्रनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि किन् । सर्वपूज्याये त्यर्थः । तथा कर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अन्यो वनस्यतयो जायन्ते तेभ्योऽमिरित्यपां पौत्रोऽमिः । तथा सहस्वते वलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९॥

त्रिंशी।

स्पृत्यमिर्युवसे वृष्त्रमे विश्वान्यर्थे आ। इड-रपुदे समिष्यसे स नो वसून्यार्भर ॥ ३० ॥

उ० स ्सिमित्। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपसर्गा-भ्यासः । इदिति पादपूरणः । युवस इति विकरणव्य-त्ययः । यस्त्वं संयोषि संगमयसि । हे वृषन् वर्षितः अमे । विश्वानि वस्ति । अर्थ ईश्वरः सन् आलोच्या-लोच्य । यजमानानाम् इडायाश्च पदे कर्मार्थं समिध्यसे । यहा इडायाः पृथिव्याः पदे उत्तरवेदौ संदीप्यसे । स नः असमभ्यम् वस्ति धनानि आभर आहर देहि ॥ ३०॥

म० हे रूपन वर्षितः सेक्तः हे अमे, अर्थः खामी लं विश्वानि सर्वाणि फुलानि आ समन्तात्संयुवसे संयोपि यज- मानेन सङ्गमयसि । यौतेविंकरणपद्व्यत्ययः । 'अर्थः स्वामिन् वैश्ययोः' (पा०३।१।१०३) इति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिष्यमे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहील्यर्थः । हरतेर्भकारः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

्तां चित्रश्रवस्तम् हर्वन्ते विक्षु जन्तवः । शो-चिष्केशं पुरुषियामे हत्याय वोढवे ॥ ३१॥

पुठ त्वां चित्रश्रवस्तम । हे अग्ने । चित्रश्रवस्तम चित्रं नानारूपं श्रवो धनमितशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य संवोधनं हे चित्रश्रवस्तम । त्वां हवन्ते आहु-यिनत । विश्व मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम् जन्तवो मनुष्याः । कथंभूतम् । शोचिष्केशम् शोचिन्त दीप्यन्ते ज्वालाः केशसंस्थानीया अस्थेति शोचिष्केशः । हे पुरुप्तिय बहवो यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः । वहु वा हिवः प्रियमस्थेति समासविशेषाः । तस्य संबोधनं हे पुरुप्तिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्याय वोदवे । हवींपि वोद्धं परियामः ॥ ३१ ॥

म० चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्संबुद्धः । हे पुरुत्रिय, पुरुणां वहूनां यजमानानां त्रियः । यद्वा पुरवः त्रिया यस्य, पुरु वहु हविः त्रियं यस्येति वा हे पुरुत्रिय हे अग्ने, विश्व प्रजास ऋतियजमानाः लां हवन्ते आह्वयन्ति । 'हेज् आह्वाने' 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा० ६ । १ । ३२) इति श्चिष संप्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोढं त्राप्तुम् 'तुमर्थे सेसेन्-' (पा० ३ । ४ । ९) इति तुमर्थे तवेप्रलयः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी ।

प्ना वो अग्निं नर्मसोर्जीनपातमाहुवे । श्रियं चेतिष्ठमर्तिक्ष्वध्वरं विश्वस्य दृतम्मृतम् ॥ ३३॥

उ० एना वः। प्रगाथोयम्। तत्र बृहती पूर्वा सतीबृहत्युत्तरा। तत्र प्रगथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः संपादिताः
द्वयोस्तु व्याख्यानम्। निह शास्त्रे व्यूढानां मन्नाणामर्थान्तरं
विद्यत इति। तथाच आत्वा जिद्यमीति श्रुतिव्यतिधिकाभ्यां
होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेव व्याख्यानं करोति अतः प्रगुणो
व्याख्यायते। एना अनेन नमसा अन्नेन। व इति पादप्रणार्थः संभवात्। अग्निम् ऊर्जोनपातम् अपां पौत्रम्।
आहुवे आह्यामि। सर्वजीविष्यम्। चेतिष्ठम् अतिशथेन चेतनायुक्तम्। अरितम् अलंमितं पर्याप्तमितम्।
स्वध्वरम् शोभना अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः।
विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतम्। अमृतम् अमरणधर्माणम्॥ ३२॥

म० 'अषाढावेलायां पुरस्ताद्वहतीरेना व इति' (का॰ (१८। १२। १०) । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो वृह-तीष्टका एना व इति तिस्रिभरुपद्धातीत्यर्थः । तिस्रो वृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्रयप्रन्थनेन ऋक्त्रयसंपादनं प्रगाथः तत्र बृहती-सतोवृहतीभ्यां तिस्रो वृहत्यः कृताः । यस्यास्तृतीयो द्वादशा-क्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाणीः सा वृहती । 'एना वोऽप्तिं नमसोजीं-नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरति एं खध्वरं विश्वस्य दूतम-मृतम्' इति । यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाणौ द्वितीयतुर्या-वष्टाणीं सा सतोबृहती। 'स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् खाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देव ए राधो जनानाम्' इति । तत्र वृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्खं सतोवृहसाः पूर्वार्धेन सह द्वितीया वृहती कृता। सतोवृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्ख तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता। एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः। तत्रावर्तितपादाना-मर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते । एना वः । विभक्ते-राकारः । हे ऋ खिग्यजमानाः, वो युष्माकं संबन्धिना एना एनेन नमसानेन हिनर्रक्षणेनानिमहमाहुवे आह्यामि । वो युष्माकमेनमित्रं नमसा हुव इति वा। कीदृशमित्रम्। ऊर्जी-नपातमपां पौत्रं प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठम-तिशयेन चेतयितारम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (पा॰ ६।४। १५४) इतीष्ठनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिम्। यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् । सदोद्यमयुतमिल्यर्थः । खष्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

विश्वस्य दूतम्मृतं विश्वस्य दूतम्मृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवृत्स्वाहुतः ॥३३॥

उ० स योजते । स एवाझिः योजते युनक्ति । अरुषा अक्रोधनावश्वौ रथे । विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारौ । द्विती-याद्विवचनस्य स्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । स एव च दुद्रवत् द्रवति गच्छति । स्वाहुतः शोभनप्रकारेण हुतः सन् ॥ ३३ ॥

म् विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्य-करलात्। अमृतं मरणरहितम्। अथ सतोबृहती व्याख्या-यते । स योजते । यमिमाह्यामि सोऽिमः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुजते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ। द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन्। एवं-विधावश्वौ रथे योजते युनक्ति । विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

स दुर्वत्स्वाहुतः स दुर्वत्स्वाहुतः। सुब्रह्मा युकः सुरामी वसूनां देवकु राधो जनानाम्।। ३४॥ दुसम्यं पुर्वणीक दीदिहि।। ३६॥

उ० क गच्छतीत्यत आह । यत्र सुब्रह्मा यज्ञः । सुब्र-ह्मग्रहणं सर्वेर्विगुपलक्षणार्थम् । शोभनर्विग्यज्ञः । सुशमी च । शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यस्मिन्यज्ञे स सुशमी । वसूनां देवम् वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन्यज्ञे क्रुप्तानि सवनानि । एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामञ्जसम्। राघो जनानाम् राधो धनं च यत्र जनानामुपकृष्तम् तत्र स योजत इति संबन्धः ॥ ३४ ॥

म० स एवामिः रथारूढः सन् खाहुतः शोभनप्रकारे-णाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति 'द्व गतौ' 'णिश्रिद्वसुभ्यः-' (पा॰ ३।१।४८) इति छुङि चङ् द्विलम् अङभावगु-णाभावावाषों । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति । वसूना-मिति । वसुराब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः । वस्नां रुद्राणामा-यत्र च जनानां दित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हिवर्रक्षणं चास्ति तत्रामिर्गच्छतीलर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्लिगुपलक्षणम् । शोभनो ब्रह्मा ऋलिग्यत्र युभर्लिग्युक्तः। सुशमी। शमीति कर्मनाम । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान् । अमिराहुतो रथेऽश्वानियुज्य यज्ञे हिवर्भोक्तुमाश्वागच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

अमे वार्जस्य गोमंत ईशानः सहसो यही। असमे घेहि जातवेदो महि अवः ॥ ३५॥

उ० अमे वाजस्य। औष्णिहस्तृचः। हे अमे, यस्त्वं वाजसान्नस्य । गोमतः गोभिः संयुक्तस्य । ईशानः ईश्वरः । हे सहसो यहो बलस्य पुत्र। सह इति बलनाम। यहुरिति पुत्रस्य नाम । मध्यमानो जायते तसादेवमाह सहसस्पुत्र-मित्यादि । स त्वम् । असो धेहि असम्यं देहि । हे जातवेदः महि महत् श्रवोऽन्नलक्षणं धनम् गोभिः संयु-क्तम्॥ ३५॥

म० 'अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽमे वाजस्येति' (का॰ १७ । १२ । १३) । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उ िणक्संज्ञा इष्टका अम इति ऋक्रयेणोपद्धातीति सूत्रार्थः । तिम उष्णिहः। हे अमे, हे सहसो यहो बलस्य पुत्र, सह इति बलनाम यहुरिति पुत्रनाम । मन्थनाजायमानलाद्वलस्य पुत्र-लम् । सहसस्पुत्रमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान, असे असम्यं महि महत् श्रवः धनं घेहि देहि । कीदृशस्त्रम् । गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

षद्त्रिंशी।

स ईधानो वसु क्विरमिरीडेन्यों गिरा । रेव-

पुठ स इधानः । स उक्तगुणः । इधानो दीप्यमानः । वसुः उपकारभूतः वासयिता वा । किवः मेधावी अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः । गिरा वाचा त्रयीलक्षणया । तत्रार्थं-वादः प्रत्यक्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धन-वत् । असम्यम् अस्मदर्थम् । हे पुर्वणीक बहुमुख । अनीकं मुखम् । पुरु बहुनाम । 'यतो ह्येव कुतश्चाम्रावभ्याद्धाति तत्तप्व प्रदहृति' इति श्रुतिः । दीदिहि दीप्यस्व । एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन । वसु धनं तापपाकप्रकाशैरुपकारकः । किवः कान्तदर्शनः अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः । गिरा वाचा । तं त्वां व्रवीमि । रेवत् धनवत् अस्मदर्थं पुर्वणीक दीप्यस्व ॥ ३६ ॥

म० हे पुर्वणीक, पुरु वहु अनीकं मुखं यस्य तत्संबुद्धिः सर्वदाहकलात् । 'यतो होव कृतश्रामावभ्यादधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतेः । हे वहुमुखाम्ने, असमभ्यमस्पद्धें रेवत् रियमत् धनवत् यथा तथा स लं दीदिहि दीप्यस्व । दिवेः शप श्रुः दिलम् 'तुजादीनां दीघाँऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ५ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योविलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति वलोपः । रियिविद्यते यत्र कर्माण रेवत् 'रियमती' (पा० ६ । १ । ३ ७) इति संप्रसारणम् । तथा लया हिवर्माद्यं यथास्माकं धनाप्तिभवतीत्थवः । स पूर्वोक्तः कीदशस्त्वम् । इथानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः । कविः कान्तदर्शी । अभिः अभे नयतीत्थयणीः । प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । निरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

क्षपो राजञ्जुत त्मनामे वस्तोरुतोषसः । स तिगमजम्भ रक्षसी दह प्रति ॥ ३७॥

उ० क्षपो राजन् । यस्त्वं क्षपः क्षपियता । हे राजन् । रक्षसाम् उत त्मना । अप्यात्मनैव स्वभावत एव । हे अमे, वस्तोः सहसंबन्धिनां रक्षसाम् उत उपसः अपि उपसः संबन्धिनाम् सः । हे तिरमजम्म वज्रदंष्ट्र । तिरमिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम । रक्षसो दह । प्रति प्रत्येकम् ॥ ३७ ॥

म० हे राजन् दीप्यमान, हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य । यहा तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रदंष्ट्र अमे, वस्तोः अयःसंबन्धिनः उतापि उपसः उपःकालसंबन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स लं प्रतिदह प्रत्येकं भसीक्षरः । लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्तम् । 'छन्दिस परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति प्रत्युपसर्गस्य कियाप-दात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् । त्मना उप आत्मनापि स्वभावन्तोऽपि । क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' चुरादिः पचायच् । स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । 'मन्त्रेष्वाञ्चादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

भुद्रो नो अग्निराहुतो भुद्रा रातिः सुभग भुद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

उ० भदो नः । द्वे ऋचौ । पूर्वा ककुप् सतोवृहत्युत्तरा । तिसः ककुभः संपादिताः । सुभग इति चित्यमाप्तं संबोध्य शार्थयति । भदः भन्दनीयः नोऽस्माकम् अग्नः आहुतः अभिहुतः । भवत्विति शेषः । भदा रातिः । 'रा दाने' । रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्वेव पण्णां भग इतीङ्गना' । भद्श्वाध्वरो यज्ञो भवतु । किंच भद्रा उत अपि प्रशस्त्यः प्रशंसनानि भवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥

मु 'भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः' (का० १७। १२। ११)। इति वृहतीभ्यः पुरस्तात्तिसः ककुबिष्टका भद्रो न इत्युक् मेणोपद्धातीति स्त्रार्थः । प्रगाथः ककुप्सतोवृहतीभ्या तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः अवृतस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽमिराप्रशस्तय इति ककुप्। मध्यः पादो द्वादशक आद्य-तृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रत्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती । आयतृतीयौ द्वादशको द्वितीयतु-र्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् । तत्र ककुव् व्याख्यायते । यजमा-निश्चित्यम्भिं संबोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । 'ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तः । हे षड्विधैश्व-र्ययुक्त, आहुतः ऋिबिग्भिराहुतोऽिमनीऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवलिति शेषः । किंच रातिः लदीयं दानं भद्राख कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु । उतापिच प्रशस्तयः कीर्तयो भद्राः सुखदायिन्यः सन्तु ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी।

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मर्नः कृणु^{द्व वृत्र}-तूर्थे । येना समस्स्रं सासद्देः ॥ ३९॥

उ०भद्गं मनः। भद्गं स्तुत्यं मनः। कुरुष्व वृत्रत्यं शत्रुवधाय। तूर्यतिर्वधकर्मा। येन मनसा समत्सु संग्रामेषु। सासहः। 'षह मर्षणे'। छन्दस्यभिभवे। अभिभवसि॥३९॥

म्० अथ द्वितीया। हे अभे, येन मनसा समत्सु संप्रा-मेषु लं सासहः अभिभविस शत्रून् 'षह मर्षणे' छन्दस्यभिभवे च लङ् द्विलाडभावो छान्द्रती संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व। तूर्यति-विध्वमी। वृत्रः पापम् 'पाप्मा वै वृत्रः' इति श्रुतेः ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

येना समत्सुं सासहोऽवं स्थिरा तेनुहि भूरि-शर्धताम् । वनेमां ते अभिष्टिभिः ॥ ४०॥ ु० किंच । अव स्थिरा तनुहि अवतारय स्थिराणि कठिनानि धनंषि । भूरिशर्धताम् बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम् । शर्ध इति बलनाम । अभिबलायमानानाम् । ततो वयं शत्रुभिरप्रतिबध्यमानाः । वनेम संभवेमहि । तानेव शत्रून् ते तव । अभिष्टिभिः अभीष्टयागैः ॥ ४० ॥

म० किंच भूरि वहु शर्धतां वलं कुर्वतां संबन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बलनाम । शर्ध वलं कुर्वन्ति शर्धन्ति । सुपः किप् । ततः शतृप्रत्ययः । शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किंच ते तवाभिष्टिभिमीगैंवयं वनेम संभजेम भोग्यानि वस्नि सेवेमहि । वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

अप्ति तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः । अस्तमवैन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इष्ण् स्तोतम्य आर्भर ॥ ४१ ॥

उ० अग्निं तं मन्ये । पिक्सिस्तृचः । तमहमिन्नं मन्ये जाने । यो वसुः धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा वसुर्वासयिता । अस्तं यं यन्ति धेनवः । यं चानिमुद्धतं ज्ञात्वा प्राप्तोऽस्माकं दोहदकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः । अस्तं गृहम् । अर्वन्तः अश्वाः । आश्वाः शिचाः यन्ति । स्वामी हि पश्चनामिन्नः । यत्तज्ञातः पश्चनिवन्दतेत्युपक्रम्य 'तस्मात्सर्वानृतृन्पश्चवोऽग्निमिभसंयन्ति' इति श्वतिः । अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः । वाजिनः सुहयाः । सैन्धवाभिप्रायमेतत् । य उपास्यमान एतत्सर्वयज्ञमानस्योत्पाद्यति तमिन्नं मन्ये । अधस्तनाश्चत्वारः पादाः परोक्षकृताः अयं तु प्रत्यक्षकृतः । अध्याहारेण परिपूर्तिः । यदि स त्वमिन्नः इषमन्नं स्तोतृभ्य आभर देहि ॥ ४१ ॥

म० 'अनुकानते दक्षिणे पक्षीरिम तिमिति' (का० १७।१२।१४)। दक्षिणेऽन्कान्ते तिसः पक्षिसंज्ञा इष्टका अमि तिमिति तिस्मिरुपद्धातीति स्त्रार्थः । तिसः पङ्कायः यस्य द्वी पादावष्टकौ सा पिक्षः । यो वसुः तापपाकप्रकाशेरुपकुर्वन् धनरूपो वसुरित्युच्यते । वसुर्वासियता वा यः तमिम मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमिम मुद्धृतं ज्ञाला असं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं हष्ट्रास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो वलवन्तोऽश्वाः । सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् । यं हष्ट्रास्तं यन्ति । यसुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यत इत्यर्थः । ताहश हे अमे, स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषम्त्रमाभर आहर देहि ॥ ४९॥

द्विचत्वारिंशी।

सो अप्रियों वर्सुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवैः । समर्थन्तो रघुद्धवः सङ् संजातासेः सूरय इविङ् स्तोत्रभ्य आर्भर ॥ ४२ ॥

उ० सोऽिं स एवाझिः यो वसुरिति गीयते स्तोतृभिः संयमायन्ति धेनवः समायन्ति च यं धेनवः । समर्वन्तो रघुद्धवः समायन्ति च अर्वन्तोऽश्वाः। लघुद्धवः लघुद्भवणाः। समागच्छन्ति च सुजातासः कल्याणजन्मानः । सूरयः पण्डिताः। एतदुक्तं भवति । किं तेनामिना य एतत्सर्व-मात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । सचेत्वम् । इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

म् योऽप्तिर्वसुर्वासयिता स अग्निः। विभक्तिव्यव्यः। तमिं गृणे स्तौमि 'गृ शब्दे' खादिः लिट तह्युत्तमैकवचनम् खादिलाद्रसः (पा० ७।३।८०)। यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः। कर्तृप्रव्ययस्य कर्मलं विधेयम्। धेनवो यमिं समायित समागच्छिति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायिति । कीदशा अर्वन्तः। रघुद्धवः रलयोरैक्यम्। 'लघु क्षिप्रमरं द्वतम्' लघु शीघ्रं द्ववन्ति गच्छिति लघुद्धवः 'द्व वधगलोः' खादिः त्रयादिश्व किप्। सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायित यदुपासकं सर्वे भजनते इत्यर्थः। कीदशाः सूरयः। सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः 'आजसेः—' (पा० ७।१।५०) इत्यसुक्। तादश है अग्ने, त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशी।

ड्मे सुश्चन्द्र सिर्पिषो द्वी श्रीणीष आसिन । ड्तो न उत्प्रपूर्या डक्थेषु शवसस्पत् इष्ण स्तो-तम्य आभैर ॥ ४३ ॥

उ० उमे सुश्चन्द्र । हे अग्ने, सुचन्द्र शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक । शोभने हि चन्द्रमिस धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणा-ह्रादज । उमे दवीं उमी हस्ती दर्व्याकारी कृत्वा श्रीणीषे श्र-यसि आश्लेषिस । आसनि आस्ये मुखे। सिर्पषः पानाय । उतोन उत्पुप्या अपि च त्वं ब्रूषे यदिनाम बिक्षप्य सिर्पषो भाण्डमत्यर्थमञ्जलि पूरयेरस्माकं साधु कृतं स्थात् । उक्थेषु यज्ञेषु हे शवसस्पते बलस्य पते, यद्येवम् इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

म० चन्द्रे सु शकारेणित संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः । हे सुश्चन्द्र, चन्द्रमिति हिरण्यनाम । शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यसात् । यद्वा शोभनश्चन्द्र इव चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिभवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्द्रसाह्याद्यति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र, आसिन आस्थे मुखे सिषंषः पानायेति होषः । घृतस्य पानाय उमे द्वीं द्वीं द्वीं ह्वीं श्रीणीषे आश्रयि सेवसे 'श्री पाके' क्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते, वलस्याधिपते, उक्थेषु रास्त्रतसु यहेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षण पूर्य धनैरिति होषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

चतुश्रत्वरिंशी।

अग्ने तम्या<u>श्</u>वं न स्तोमैः ऋतुं न भद्रए हिद्-स्पृश्चीम् । <u>ऋष्यामां त</u> ओहें: ॥ ४४ ॥

उ० अमे तमद्य। पदपङ्किः तृचः। हे अमे, तं पावकं यज्ञम् अद्य। ऋद्याम समर्थयेमिहि। कथिमव । अर्थ न स्तोमेः । यथा अश्वमाश्वमेधिकं स्तुतिभिः समर्थयेयुः एवं समर्थयेमिहि। कतुं न भद्रम् कतुं संकल्पिमव च भद्रं। हिदस्प्रसम्। हिद आत्मना स्पृश्यते बहुकालाभिध्यातम् यथा समर्थयेयुः एवं समर्थयेमिहि। ते तव संवन्धिभः ओहैः। वहेरेतदूपम् । प्रापणैः । त्वं नामबन्धुकर्मरूपसंयुक्ताभिः स्तुतिभिदंक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्थयेमहीति समस्तार्थः ॥४४॥

म० 'उत्तरे पदपङ्की अमे तमिति' (का० १७। १२। १५)। उत्तरानुकान्ते तिस्रः पदपङ्कीष्टकाः अमे तमिति तिस्-भिरुपद्धातीति स्त्रार्थः । तिस्रः पदपङ्कयः । यस्याः पञ्चाक्षरा-श्वलारः पादा एकः षडणीः सा पदपङ्किः । यद्वा त्रयः पञ्चा-र्णाश्चतुर्थश्चतुर्णः पञ्चमः षडणं इति । पञ्चकाश्चलारः षट्कश्चै-कश्रतुर्थश्रतुष्को वा पदपङ्किरित्युक्तः । तत्राद्यायां चतुर्थश्र-तुष्कः । है अझे, ते तव तं कतुं तावकं प्रसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन् दिने वयमुख्याम समर्थयाम । समृद्धं करवामेखर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैंः । स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमृहैः । कीहरौः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपम् । वहन्ति फलं प्रापय-न्तीत्योहाः तैः, वहन्ति प्रतिपादयन्ति लत्कर्मरूपनामानीति वा। तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विशाः समर्थयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः । ऋतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । 'हलदन्तात्-' (पा॰ ६।३।९) इल्डिक् अतिप्रियं चिरं मनित स्थितं भद्रं कल्याणं कतुं संकल्पं यथा समर्थयन्ति । कतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य संबन्धः। विरामिलिषतं यथा सन्तः संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पश्चचत्वारिंशी।

अधा हामे कतीर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । र्थी-र्केतस्य बृह्तो बुभूर्थ ॥ ४५॥

उ० अधा हाग्ने। अधा समनन्तरमेव। हिः पादपूरणः। हे अभे, कतोः भद्रस्य संकल्पस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य तस्यैव समृद्धस्य। समृद्धः संकल्पो दक्ष उच्यते । साधो-रतिशययुक्तस्य । रथीः इव वभूथ भव । ऋतस्य यज्ञस्य च । बृहतो महतः वभूथ भव । अथवा यज्ञ एवोच्यते । अथ अग्नेः ऋतोः यज्ञस्य भन्दनीयस्य । दक्षस्य उत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य । साधोः रथीरिव ऋतस्य यज्ञस्य बृहतो भव ॥ ४५ ॥

मृ० अथेलर्थंऽघेलव्ययम् । 'निपातस्य च' (पा॰ ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अप्ते, अथ समनन्तरमेव कतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारियिति वभूथ भव । 'वभूथाततन्थ-' (पा॰ ७ । २ । ६४) इलादिना- हभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः सारिथी । रथादीर नीरचावित्य- स्लिथें ईरच्प्रत्ययः । सारिथियथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेल्यर्थः । कीदशस्य कतोः । भद्रस्य कल्याण- रूपस्य । दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यते इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येल्यर्थः । ऋ-तस्य अमोवफलस्य । वृहतः महतः प्रौडस्य ॥ ४५॥

षद्चत्वारिंशी।

प्रिनीं अर्केभेवां नो अर्वाङ् स्वर्णक्योतिः । अमे विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

उ० एभिनीः एभिः अकैंः मन्नैः नः असार्क संब-निधिभिः स्त्यमान इति शेषः। भव नः असान् अर्वाङ् अभिमुखाञ्चनः। कथिमव। स्वर्णज्योतिः यथा स्वराह्यं ज्योतिरुद्यादारभ्यावीगञ्चनम् सर्वप्राणिनोऽनुगृह्णाति। एवं भवावीगञ्चनोऽनुग्रहपरतया। हे अन्ने, विश्वेभिः अनीकैः सर्वें मुंखेः। अनीकम् मुखम्। सुमनाः शोभनमनस्कः सन्॥ ४६॥

म० हे अमे, विश्वेमिः विश्वेः सर्वेरनीकैः मुखैः कृला नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेश-मञ्जतीखर्वाङ् । अनुगृहाणेखर्थः । कीहराः । एभिरस्मत्पिठतै-रकेरर्चनीयैमेन्त्रेः कृला समाः शोभनमनस्कः । प्रसन्धः सन्नस्तरं सन्नस्तरं सन्नस्तरं । वत्र दृष्टान्तः । स्वः न ज्योतिः सन्नस्तरं सुखो भवेखर्थः । तत्र दृष्टान्तः । स्वः न ज्योतिः अकैः सन्दिन सूर्यः । न इवार्थे । यथा खरादिखरूपं ज्योतिः अकैः स्तुतमुद्यादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति । 'ब्राचोऽतिह्यः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति भवेखस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

अप्तिष् होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुष् सूत्रथ् सहसो जातवेदसं विष्टं न जातवेदसम् । य ज-र्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्रा-ष्ट्रिमन्तेवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषे: ॥ ४७॥

उ० अग्निं होतारम् । अतिच्छन्दाः अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमान्ने होतारं मन्ये जानामि । दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं वासयितारम् सूनुं सहसः बलस्य पुत्रम् । जातवेदसं जा- तप्रज्ञानम् । विप्रं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम् ।

यः देवो दानादिगुणयुक्तः । ऊर्ध्वया ज्वालया स्वध्वरः
साधुयज्ञः । देवाच्याकृपा देवान् प्रत्यब्रत्या देवान्प्रति
गतया । कृपा कल्पितया । घृतस्य विश्राष्टिमनुवष्टि शोचिषा । घृतस्य विश्राष्ट्रिं विश्रंशपातम् अनुकामयते दीश्या ।
आजुह्वानस्य आह्यमानस्य । सपिषो घृतस्य । तमहमप्तिं
होतारं मन्य इति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'पुरीषनत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निं होतारमिति' (का॰ १७। १२। १६) । अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोप-हिता पश्चम्यसपला पुरीषवती तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्ट-<mark>कामुपद्धाति । भद्रा रात्रिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति कक</mark>ुभां चतुश्रतुरक्षरसहितयामिं ऐ होतारमित्यृचा पुरीषवत्यतिच्छन्द इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः । अनयोरन्तः पुरीषा-<mark>वापः कार्यः इति स</mark>ूत्रार्थः । अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । <mark>छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिकान्तातिच्छन्दाः । चतुःष-</mark> ष्यक्षरलादृष्टिः । ककुभामक्षरैः सहातिधृतिः । यो देवः देवाच्या देवानप्रसम्बति दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूध्वयोन्नतया गच्छतीति देवाची तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यत इति कृप् तया कृप्तया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टि विश्रंशपातमनुविष्ट अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्रीलमा-र्षम् । किंभूतस्य घृतस्य । आजुह्वानस्य समन्ताद्भूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य । अभ्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एताहराः तसिं मन्ये जानामि । कीहराम् । होतारं देवानामा-ह्रातारम् । दास्त्रन्तं 'दास्र दाने' दातारम् । वस्रुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं बलेन मध्यमानलात् जातवेदसमु-त्पन्नप्रज्ञम् । न इवार्थे । जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विष्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अष्टाचत्वारिंशी।

अमे त्वं नो अन्तम जुत त्राता शिवो भेवा वर्ष्युः ॥ वर्सुर्मिवेसुश्रवा अच्छो नक्षि द्युम-त्तम् र्यि द्राः ॥ तं त्वो शोचिष्ठ दीदिवः सुम्रायं नृतमीमहे सिकिम्यः ॥ ४८ ॥

उ० अप्ने त्वम् । द्विपदः तृचो व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

म् 6 'अमे लिमिल्यन्कान्तेऽपरे द्विपदाः' (का॰ १७। १२।१७)। अमे, लम् वसुरिमः तं ला इति तिस्मिर-परेऽन्कान्ते द्विपदेष्टका उपद्धातील्यर्थः । तिस्रो द्विपदा आमेय्यः व्याख्याताः (३।२५-२६)॥ ४८॥

एकोनपञ्चाशी।

्येन ऋषेयुस्तपंसा स्त्रमायुन्निन्धांना अग्निष्

स्वराभरन्तः । तस्मित्रहं निद्धे नाके आर्थ्रियमान् हुर्मनेवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

उ० येन ऋषयः । अष्टाभिर्ऋग्मिः पुनश्चितिश्चीयते ।
तत्र षद् त्रिष्टुमः द्वे अनुष्टुमौ । येन तपसा ऋषयो वसिष्ठप्रमृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः । इन्धानाः अग्निम्
आदीपयन्तः अग्निम् उख्यम् । स्वराभरन्तः स्वर्लोकमाभरन्तः स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहं तपसा सत्रमागत्याग्निं संदीप्य
स्वर्लोकं च स्वीकृत्य । तस्मिन्नहं निद्धे स्थापयामि । नाके
अग्निम् न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो
लोकः । यमाहुर्मनवः मननप्रधानाः । तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्यज्ञसाधनैः संपादितसुखमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

म० 'पुनिश्विति चोपरि तद्वचेन ऋषय इति प्रत्यूचम्', (का० १७ । १२ । १९) मध्योपहितस्यास्यष्टकस्य गार्हप- स्रस्योपि गार्हपत्यवदेव पुनिश्वितिमुपद्धाति येनेत्यष्ट्चेन प्रत्यूचिमित्यर्थः । आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुमः द्वे अनुष्टुमौ । ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाय्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः । यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीद्दशाः । अग्निमिन्धानाः दीप- यन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः । 'मनसन्धिन्द्रयाणां च ऐकाय्यं परमं तपः' इत्युक्तः । तिस्मन् तपिस सित नाके स्वर्गलोकनिमित्तमित्रमहं निद्धे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमित्रं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वेद्दन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् । यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । 'ये विद्वार्एसस्ते मनवः' (८। यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । 'ये विद्वार्एसस्ते मनवः' (८।

पञ्चाशी।

तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैश्राविभिरुत वा हिर्रण्यैः । नार्कं गृभ्णानाः सुकृतस्य छोके तृतीये पृष्ठे अधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

उ० तं पत्नीभिः। तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः। द्विती-यादर्धर्चाद्याययते। नाकं गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः। सुकृतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने। तृतीये पृष्ठे अधिरो-चनेऽवस्थिता दिव एकदेशीभूते यत्रादिसस्तपतीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम। हे देवाः, पुत्रैः श्रातृभिः अपि च हिरण्यैः॥ ५०॥

म० हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः, पत्नीभिः कलतेः सह पुंत्रेष्त पुत्रेरिप सह आतृभिर्वा आतृभिश्च हिरण्यः सुवर्णादिद्रव्येश्च सह तमिमनुगच्छेम वयमनुसरेम । सेवे-मेखर्थः । वयम् । कीहरो । तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्याप्रके दिवः पृष्ठे रिवमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमिरिग्रभणानाः अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीहरो दिवः पृष्ठे । सुकुन्तिस्य लोके ग्रुभकर्मणः फलभूते रोचने दीग्यमाने । प्तद्दे

वृतीयं पृष्ठ्ं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपति' (८।६।३

एकपञ्चाशी।

आ वाचो मध्यमरुहद्भुर्ण्युर्यमुग्निः सत्पति-श्रेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निर्हितो द्विद्युतद्ध-स्पदं क्रणुतां ये पृत्वन्यवः ॥ ५१॥

जु० आ वाचो मध्यमरुहत्। अरुहत् वाचोमध्यम्।
'एतद् वाचोमध्यं यत्रैष एतचीयते'। सुरण्युः भर्ता।
अयमिः सत्पतिः शोभनानां पतिः। चेकितानः चेतयमानः। किंच पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः। दिवद्युतम् देदीप्यमानः। अधस्पदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु।
ये पृतन्यवः पाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१॥

म० अयमिः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्याल्ढः। 'एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतचीयते' (८।६।
३।२०) इति श्रुतेः। सोऽयमिः ये प्रतन्यवः युद्धेप्सवः
पाप्मानस्तानधस्यदं कृणुतां पादयोरधः करोतु । पादयोरधोऽधस्यदम्। कस्कादिलात्सः (पा०८।३।४८)। प्रतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति प्रतन्यन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा०३।१।८) 'कव्यध्यर-' (पा०७।४।३९)
इत्यादिना प्रतनायाष्टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दिसं' (पा०३।
२।१७०) इत्युप्रत्ययः। 'अधस्यदं कृरुताण्ं सर्वान् पाप्मनः' इति श्रुतेः। कीह्योऽप्रिः। भुरण्युः जगद्भती।
'भुरण्युरिति भर्तेत्यतत्' इति श्रुतेः। सत्पतिः सतां पालकः।
चेकितानः चेतयमानः। पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपिः निहितः
स्थापितः। दविद्युतदत्यन्तं योतमानः 'दाधर्ति-' (पा०७।
४।६५) इत्यादिना यङ्कुकि शत्रन्तो निपातः॥ ५१॥

द्धिपञ्चाशी।

अयम्प्रिर्वारतमो वयोधाः सहस्रियो द्योतता-मप्रयुच्छन् । विश्राजमानः सरिरस्य मध्य उप-प्रयहि दिव्यानि धार्म्॥ ५२॥

उ० अयमग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः वयोऽत्रं हविर्लक्षणमस्मिन्धीयते । सहस्रियः सहस्राहः । द्योततां दीप्यताम् । अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः विश्राजमानः सिरस्य मध्ये । 'इमे व लोकाः सिरस्य' । दीप्यमान एषु लोकेषु । उप प्रयाहि । यातु इति पुरुषव्यत्ययः परोक्ष-कृतत्वान्मञ्रस्य । दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन सन्नितः । स्थानानीति पर्यायः ॥ ५२ ॥

म॰ अयमग्रियोंततां दीप्यतां दिव्याति धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि । उपप्रयातु च स्वर्ग लोकं गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । 'उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्ग लोकमित्येतत् (८।६।३।२१) इति श्रुतेः । कीह-

शोऽिमः । वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः । वयोधाः वयोऽनं हिवर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण संमितः 'सहस्रेण संमितौ घः' (पा॰ ४।४।१३५) इति घप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमायन् सरिरस्य मध्ये लोकन्त्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । 'इमे वै लोकाः सरिरम् (२१) इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी ।

संप्रच्यंवध्वमुर्प संप्रयातामे पथो देवयानीन् कृणुध्वम् । पुनः कृण्वानाः पितरा युवीनाऽन्वा-तांकुसीत्त्वयि तन्तुंमेतम् ॥ ५३ ॥

उ० संप्रच्यवध्वम् । ऋषीनाह मञ्चहक् संप्रच्यवध्वमेनमग्निम् उपसंप्रयात च । त्वम् हे अग्ने, पथः देवयानानृषीणां कुरु इति वचनव्यत्ययः । किंच पुनरिष कृष्वानाः
कुर्वाणा ऋषयः । पितरा युवाना । 'वाक् च मनश्च पितरा
युवाना' इति श्रुतिः । वाङ्मनसे युवाना तरुणे अयात्यामे
अन्योन्यं संगते वा । संगते हि वाक् च मनश्च यज्ञं साधयतः । अन्वाता ्रंसीत् त्विय तन्तुमेतम् अन्वातनोतु
त्विय तन्तुं यज्ञम् एतम् हे अग्ने ॥ ५३ ॥

म् नन्त्रदगृषीनाह । हे ऋषयः, एतम्भि यूर्यं संप्रच्य-वध्वमितं प्रलागच्छत । उप संप्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत । संप्रच्यवध्वमुप संप्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह । प्रच्यवध्यमुप चैन एं संप्रयात' (८।६।३।२२) इति श्रुतेः । एवमृषीनुक्लाग्निमाह हे अमे, देवयानान् पथः कृणुःच कुरु वचनव्यल्यः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यस्ते देवयाना-स्तान् 'करणाधिकरणयोश्च' (पा॰ ३ । ३ । १९७) ल्युद् । देवलोकप्राप्तिहेत्नार्गान्कविंखर्थः । हे अमे, यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं लयि अन्वातांसीत् अतानिष<mark>ुः अनुक्रमेण</mark> विस्तारितवन्तः । वचनव्यत्ययः । कीदशा ऋषयः । पुनः भूयः पितरा वाद्धानसे युवाना तरुणो अयातयामावन्योन्य-सङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः । खादेः कृत्रः शानच् । विभक्ते-राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनातः ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति 'वाक् चैव मनश्च पितरा युवाना' (२२) इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

उद्घेष्यस्वामे प्रतिजागृहि त्विमिष्टापूर्ते स्प्स्टे-जेथाम्यं चे । अस्मिन्त्स्थस्ये अध्युत्तरस्मिन्विधे-देवा यजमानश्च सीदत् ॥ ५४ ॥

उ० उहुध्यस्य प्रतिबुद्धो भव। हे अग्ने, प्रतिजागृहि च त्वम् । ततः इष्टापूर्ते च संस्रजेथाम् त्वत्प्रसादाद्यज-मानेन सह । अयं च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संस्रष्टो भवतु । ततः संसृष्टेष्टापूर्तो व्यपगतकल्मषः सन् । अस्मि-न्सपस्थे सहस्थाने देवैः । पुनरिष विशिनष्टि । अध्युत्तर-स्मिन् सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतु । विश्वेदेवैर्यजमानस्य समानलोकता प्रार्थ्यते ॥ ५४॥

म्० हे अमे, लमुद्धध्यस्य उद्घुद्धो भव सावधानो भव।
एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रोतसार्ते कर्मणी संस्रजेथां यजमानेन सह संस्ष्टे भवताम् । लत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संस्रज्यताम् । पुरुषव्यत्ययः । किंच हे विश्वेदेवाः, यूयं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्ये देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नत्तरिसन् सर्वोत्कृष्टे रिवलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकम् । चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । 'द्योवी उत्तर्थं सधस्थम्' (८।६।३।२३) इति श्रुतेः । विश्वेदेवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४॥

पञ्चपञ्चाशी।

येन वह सि सहस्रं येनाप्ते सर्ववेदसम् । तेनेमं युज्ञं नी नय स्वदेवेष गन्तेवे ॥ ५५ ॥

उ० येन वहसि । येन हेतुना सामर्थ्येन वा वहसि शापयसि सहस्रम् । येन हे अग्ने, सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमं यज्ञम् नः असात्संबन्धिनम् नय शापय । स्वदेंवेषु गन्तवे स्वर्लीकं देवेषु देवान्प्रति । गन्तवे गमनाय । यज्ञे हि स्वर्लीकं गते असाकमि गमनं भवति । तदु-कम् । 'सोऽस्य यज्ञो देवलोकभेवाभिष्रति तदन्त्वी दक्षि-णायां ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यज्ञमानः' इति ॥ ५५॥

म० हे अमे, येन सामध्येंन सहस्रं सहस्रदक्षिणांकं यज्ञं लं वहिस प्रापयसि । येन च सर्ववेदसं सर्व वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्रदक्षिणांकं यज्ञं वहिस तेन सामध्येंन नोऽस्मा-किसमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थे गमेः तवेप्रस्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमिप तत्र गमनं स्यात् । 'सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तद-न्ची दक्षिणा यां ददाति प्रैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' (१२) इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥५५॥

षट्पञ्चाशी।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यती जातो अरीचथाः । तं जानस्रम् आरोहार्था नो वर्धया र्यिम् ॥ ५६॥ उ० अयं त इति व्याख्यातम् ॥ ५६॥

मृ इयं व्याख्याता (३। १४। १२। ५२)॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी।

तपश्च तप्रयुध्ध शैशिरावृत् अमेरेन्तः श्रेषीऽसि करुपेतां द्यावीष्ट्रथिवी करुपेन्तामापु ओषेधयः क-रुपेन्तामुद्रयः प्रथुड्यम् इयेष्ठयाय सर्वताः । ये

अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावीपृथिवी दुमे । शैशिरा-वृत् अभिकर्पमाना इन्द्रीमिव देवा अभिसंविशन्तु तयी देवतयाङ्गिरस्बद्भुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

उ० ऋतव्ये । तपश्च तपस्यश्चेति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥
भ० एवं पुनश्चित्युपस्थानमुक्ता पञ्चमन्तिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्चन्ते । 'ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति' (का० १०।
१२ । २२) । ऋतव्ये द्वे पर्यष्टके उपद्माति । ऋतुदेवसं
यजुः उत्कृतिश्चन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैकिरौ
ऋतू शिशिरतीरवयवौ । शिष्टं व्याख्यातम् (१३ । २५) ॥५०॥

अष्टपञ्चाशी ।

परमेष्ठी त्व सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्म प्राणायापानायं व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ सूर्यसोऽधिपित्सायां देवतयाङ्गिरखद्भुवा सीद ॥ ५८॥

उ० विश्वज्योतिषम्। परमेष्ठी त्वा इति व्याख्यातम्॥५८॥
म० 'विश्वज्योतिषं परमेष्ठी लेति' (का० १०।१२।२३)
यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपद्धातीति सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यं यजुः शकरीच्छन्दः । परमेष्ठी लां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्भाख्यातम् (अध्या० १४
क० १४)॥ ५८॥

एकोनषष्टी।

लोकंपूण छिद्रं पृणाथी सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रामी त्वा बहुस्पतिरस्मिन्योनीवसीषदन् ॥ ५९॥

उ० लोकंप्रण व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० 'दक्षिणाणं सात्रलगरितमात्रादि लोकंष्ट्रणाः पूर्व-वत' (का० १७ । १२ । २४)। आत्मनो दक्षिणादामेय-कोणादपरस्यां दिश्यरितमात्रादि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तु-तीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवलोकंष्ट्रणा उपद्धातीति सूत्रार्थः । 'तिसोऽपि द्वादशे' (१२ । ५४-५६) व्याख्याताः ॥ ॥ ५९-६१॥

षष्टी । ता अस्य सूर्यदोहसः सोमेथ् श्रीणन्ति पृश्रयः । जन्मन देवानां विश्लोह्यारोचने दिवः ॥ ६० ॥ •

उ० ता अस्य ॥ ६० ॥

एकपष्टी । इन्द्रं विश्वा अवीवधन्त्समुद्रव्यवसं गिरेः । र्थी-तंमक् र्थीनां वाजानाक् सत्यति पतिम् ॥ ६१ ॥ उ० इन्द्रं विश्वाः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी।

त्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणा-ब्रह्मात्। आदेस्य वातो अर्जुवाति द्योचिरधं सा ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२॥

उ० व्याख्याताः । विकर्णां मुपद्धाति । प्रोथदृश्वः । आग्नेयोत्रिष्ठुप् । मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते । प्रोथतिः शब्दार्थः । शब्दोन यवसेऽविष्यन् अश्वह्व यवसे वासे विषयभूते अविष्यन् प्रसिष्यन् । यदा यसिन्काले । महतः संवरणात् । संवियते अस्मन्निग्निरित संवरणमरणिकाष्टमुच्यते । अरिणकाष्टात् । व्यस्थात् व्युत्ति-ष्ठते प्रकाशीभवति । आत् अथानन्तरमेव । अस्याग्नेः वातः अनुवाति । शोचिः संदीपनः । अध अथ समानार्थो छन्दसि । स्मिनपातोऽनर्थकः । ते । अथैतस्यत्यर्थः । नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मञ्चस्य । श्वतिरप्य-सुमर्थं दर्शयति । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति । व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥

म० 'प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णा स्वयमातृण्णे शर्करे सर्ं-स्पृष्टे छिद्दे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम्' (का॰ १७ । १२। २५)। पश्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववतप्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णी खयमातृण्णासंज्ञे द्वे इष्टके उप-धेये। तयोर्मध्ये उत्तरिद्यन्करेखामध्ये प्रोथदश्व इति विक-णीष्टकामुपद्धातीति स्त्रार्थः । वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । मध्य-मानोऽग्निः कथ्यते । यदा यस्मिन् काले महः महतः संवर-णात्सं वियते ऽस्मित्र विरित्त संवरणमरणिकाष्ट्रं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते । . श्रोथतिः शब्दार्थः 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप इकारलोपः । तत्र दृष्टान्तः अश्वो न । न इवार्थे । अक्ष इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथित । आत् अस्य अनन्तरं विह्नज्वलन-शब्दानन्तरं वातो वायुरस्यामेरनुवाति अमिमनुलक्ष्य प्रसरित वाय्वम्योः सख्यादिति भावः । कीहशो वायुः । शोचिः शोच-यति ज्वलयति शोचिः अप्तेः संदीपनः । शोचिरिति ज्वल-नामसु पठितम् । यद्वास्य शोचिज्वीलामनुलक्ष्य वातो वाति । अधेति निपातोऽथार्थः । अथ वातेनामौ ज्वलिते सति ते एत-स्याप्तेः वजनं वजस्येत्रेति वजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति स्यामं भवति 'कृष्णवर्तमा हताशनः' इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपू-रणः । श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षलान्मन्त्रस्य । 'अथैतस्य वजनं कृष्णं भवति' (८। ७।३। १२) इति श्रुतेः । अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितम् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी।

आयोष्ट्रा सद्ने साद्याम्यवत्रज्ञायायां प्समु-

द्रस्य हृद्ये । र्द्यमीवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

उ० स्वयमातृण्णामुपद्धाति । आयोष्ट्रा । आयाद्यां भासीत्याद्यारम्भः यच्छव्दयोगात् । आयाद्यांभासि । द्युलो-कसंस्तवोऽस्याः स्वयमातृण्णायाः । आभासि प्रकाशयसि या त्वं द्यां द्युलोकम् । आपृथिवीम् आभासि च पृथिवीम् । आभासि च उक्त विस्तीर्णमन्तिरक्षम् । तां त्वां रश्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अयनस्य आदित्यस्य । त्वां सदने अवस्थाने साद्यामि । अवतः अवनस्य पाल्यितुः दीप्यती वा । छायायाम् आश्रये । समुद्रस्य समुन्दनस्याद्त्यस्य । हृदये प्रधानप्रदेशे । आदित्यो हि सर्वमुन्दतीति समुद्र उच्यते ॥ ६३ ॥

म० 'आयोट्टेति खयमातृण्णाम्' (का० १७१२।२५)। आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णादक्षिणां खयमातृण्णामुपद्ध्यातीखर्थः। आयोः परमेष्ठीति द्वे यज्ञुषी खयमातृण्णादेवले आयं ब्राह्मयृण्णिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः। हे खयमातृण्णे, आयोः आदिखस्य सदने स्थाने तां ला लां साद्यामि। स्थापयित एति निरन्तरं गच्छतीखायुरादिखः। कीदशस्यायोः। अवतः जगत्पालियतुः दीप्यमानस्य वा। तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य। आदिलो वृष्ट्या जगदाईं कुर्वन् समुद्र उच्यते। किंभूते सदने। छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते। कीदशीं लाम्। रित्मवर्ती किरणयुतामतएव भाखतीं शोभमानाम्। तां काम्। या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयित पृथिवीमाभासि उक् विस्तीर्णमन्तिरक्षं चाभासि। रित्मपदस्य संहितायां दीर्घः॥ ६३॥

चतुःषष्टी।

प्रमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचेखतीं प्रथंखतीं दिवं यच्छ दिवं दृश्ह दिवं मा हिंश्सीः। विश्वस्म श्राणायीपानायं व्यानायीदानायं प्रति- ष्टायं चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातु मुह्या स्वस्या छ्दिंषा शन्तमेन तया देवत्याङ्गिरस्बद्भुवे सीद-तम्॥ ६४॥

उ० परमेष्टी त्वासादयत्विति व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥ म० व्याख्यातम् (१४ । १२ । १५ । ५८) ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सहस्र-स्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उ० अग्ने प्रोक्षति । हिरण्यशकलसहस्रेण शते हे हे प्रकि-

रित सहस्रस्थेति प्रतिमञ्जम् । सहस्रस्य प्रमा प्रमाणं भवसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिमानं भवसि । सहस्रस्थोन्मा उन्मानं तुलामानं भवसि । साहस्रोऽसि सहस्राहोंऽसि यतः अतः सहस्राय त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥
म० 'तिष्ठन्नांत्रं प्रोक्षाति हिरण्यशकलसहस्रेण शते हे हे
प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १०। १२। २०)।
इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमात्रं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं
द्वयं सोदकस्तिष्ठनप्रकिरतीत्यर्थः। पञ्चाग्नेयानि यज्ंषि। हे अने,
सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं लमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि । साहस्रः सहसाहींऽसि ।
सहस्रायानन्तफलाह्ये ला लां प्रोक्षामि ॥ ६५॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अस्मन्पन्नदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५॥

षोडशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा।

नर्मस्ते रुद्र मृन्यवं <u>ज</u>तो तु इषवे नर्मः । बा-हुभ्यामुत ते नर्मः ॥ १ ॥

उ० शतरुद्धियहोमः । 'अथातो यः शतरुद्धियं जुहोति' इत्युपक्रस्य 'स एषोऽत्राग्निश्चितो बुअक्षमाणो रुद्ररूपेणा-विष्ठते । तस्य तर्पणं देवैः कृतम् । द्वितीयं दर्शनम् । यद्वै शतरुद्धियं जुहोतीत्युपक्रस्य प्रजापतेर्विस्तस्तादित्यभिध्यय मञ्जार्थोनुगुण्येन श्रुतिर्भवति । स एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति । नमस्ते रुद्रमन्यवे रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशमिन्त्रं देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशमिन्त्रं सिमः । तत्र एको रुद्रो देवता एका गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिसः पङ्क्षयः सप्तानुष्टुभौ द्वे जगत्यौ । नमोऽस्तु ते । हे रुद्र, ते तव संबन्धिने मन्यवे क्रोधाय । उत अपि च । ते तव संबन्धिने इपवे काण्डाय नमोऽस्तु । बाहुभ्याम् उत अपि ते तव संबन्धिन्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

म० पञ्चद्शे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरिद्रयाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते । 'शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्या ए सत्त्यां परिशित्स्वर्कपणेनार्ककाष्ट्रेन शातयन्तंतं जितिलमिश्रान् गवेधुकासक्तृनजाक्षीरमेके तिष्ठनुदङ्नमस्त इस्यायेन त्रयनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नामिमात्रे प्राक् च प्रस्ववरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रस्ववरोहान् जहोति प्रमाणेषु नमोऽस्लिति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १८।
१।१-५)। अस्यार्थः। हिरण्यशकलरिप्रिप्रोक्षणानन्तरं शतरिद्रियसंज्ञो होमः तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह। उत्तरपक्षपश्विमकोणे याः परिश्रितो जङ्गामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्तासु

होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तू-नर्कपत्रण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन संततं क्षारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदब्धुखो नमस्त इल्रध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्ते 'अर्भकेभ्यश्च वो नमः' (क॰ २६) इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पञ्चानुवाकान्ते 'सुधन्वने च' (क॰ ३६) इस्त्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' (क॰ ६३) <mark>इति प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति खाहा-</mark> कारः। नमोऽस्लिति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः। 'ये दिवि' (क॰ ६४) इति मुखमात्रे । 'येऽन्तरिक्षे' (क॰ ६५) इति नाभिमात्रे । 'ये पृथिव्याम्' (क॰ ६६) इति जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः । नमस्ते । षोडशर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवलः आचा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्कयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः । मा नः (क॰ १५-१६) इति द्वयोः कुत्सोऽपि ऋषिः। हे रुद्र, रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः । यद्वा 'रु गतौ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे किप् तुगागमः । रुत् ज्ञानप्रदः । यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नम-स्कारोऽस्तु । उतो अपिच ते तवेषवे बाणाय नमः । उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव कोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्त्र नास्माखिखर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया।

या ते रुद्र शिवा तुनूरघोराऽपीपकाशिनी । तया नस्तुन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाक-शीहि ॥ २ ॥

उ० या ते तव हे रुद्द, शिवा शान्ता तनः शरीरम् । अघोरा अविषमा। अपापकाशिनी पापमसुखं या प्रकाशयित सा पापकाशिनी पापप्रकाशिनी । न पापकाशिनी अपापकाशिनी। तया नः अस्मान् तन्वा शन्तमया सुखतमया सुखयितृतमया अतिशयेन सुखयित्रया । गिरिशन्त गिरीपर्वते कैलासाख्ये अवस्थितः शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः। यद्वा गिरि वाच्यवस्थितः सुखं तनोतीति। यद्वा गिरी मेधेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति। तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त। अभिचाकशीहि अभिपश्य। सुखं तनोतीति। तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त। अभिचाकशीहि अभिपश्य। सुखं वितुमिति शेषः। चाकशीतिः पश्यितकर्मा॥ २॥

म० हे रुद्र, या ते तवेहशी तनः शरीरं हे गिरिशन्तं, तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (नि० ३ । ११ । ८) । कीहशी तनः । श्रीवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अत-एवाऽपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमिखर्थः । गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा, गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा, गिरौ शेते गिरिशः । अमित गच्छिति जानातीत्यन्तः सर्वेशः । 'अम गतौ भजने शब्दे' कर्तरि क्तः । गिरिश-श्वासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्संबुद्धिः । शकन्थ्वादिलात्पररूपम् (पा० ६ । १ । ९४) कीदृश्या तन्वा । शन्तमया सुख-तमया ॥ २ ॥

तृतीया।

यामिषु गिरिशन्त हस्ते विभुष्यस्ति । शिवां गिरित्र तां के ह मा हिं क्सी: पुरुषं जगत्।। ३।।

उ० यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् । हे गिरिशन्त गिरौ पर्वतेऽवस्थितः कैलासाख्ये सुखं तनोतीति गिरिश्तन्तः तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । हस्ते विभिष्धे धार-यसि । अस्तवे असितुं क्षेष्ठमित्यर्थः । शिवां गिरिश्र गिरौ कैलासेऽवस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरिश्रः तस्य संबोधनं हे गिरिश्र । तां कुरु । किंच । माहिंसीः मावधीः पुरुषम् जगत् जङ्गमं च गवादि ॥ ३ ॥

म्० हे गिरिशन्त, लं यामिषुं वाणं हस्ते विभाषिं धारयसि । किं कर्तुम् । अस्तवे 'असु क्षेपणे' तुमर्थं तवेप्रलयः । असितुं शत्त्रत्त्र क्षेप्तमिल्यथः । गिरित्र, गिरी कैलासे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किंच पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यद्पि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

शिवेन वर्चसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगद्यक्ष्मण् सुमना असेत् ॥ ४॥

उ० शिवेन वचसा । शिवेन वचनेन त्वा त्वाम् । गिरिश गिरौ पर्वते कैलासाख्ये शेते इति गिरिशः तस्य संबोधनम् हे गिरिश । अच्छावदामसि । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । 'इदन्तो मिस' । तथा अभिवदाम । यथा येन मकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छब्द एवार्थे । सर्व-मेव जगत् जङ्गमादि । अयक्ष्मम् । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधि-रहितम् सुमनाश्च शोभनमनस्कं च असत् भूयात् ॥ ४ ॥

म० गिरो कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश, शिवेन वचसा
मङ्गलेन सुतिरूपेण वचनेन ला अच्छ लां प्राप्तं वयं वदामिस वदामः प्रार्थयामहे । 'अच्छामेराप्तुमिति शाकपूणिः'
(नि० ५। २८) संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६। ३।
१३६) इति दीर्घः । 'इदन्तो मिस' (पा० ७। १। ४६)।
किं वदाम इस्रत आह । नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत्

जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति यथा कुर्विति शेषः । सुमनः- शब्दे पुंस्लमार्षं जगद्विशेषणलात् । असदिल्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इल्यट् इलोपः ॥४॥

पञ्चमी।

अध्येवोचद्धिवृक्ता प्रेथमो दैव्यो भिषक् । अहीं <u>एश्च</u> सर्वीन जम्भयुन् सर्वीश्च यातु<u>धान्योऽध</u>-रा<u>चीः पर्</u>रासुव ॥ ५ ॥

उ० अध्यवोचत् । अधीत्युपिरभावमैश्वर्यं वा। अधि-वदतु व्रवीतु कंचित्स्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्धः । अधि-वक्ता ऐश्वर्येणैव यो विदतुं जानाति । प्रथमो दैन्यो भिषक् मुख्यो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । किमधिवद-त्वित्यत आह । अहींश्च सर्वान् जम्भयन् । 'जमिजुभी गात्रविनामे' । सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन् । सर्वाश्च यातुधान्यः यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः राक्षसीः जम्भयन् । अधराचीः अधोञ्चनाः कृत्वा । परासुव पराक्षिप । यद्वा रुद्ध एवोच्यते । अध्यवोचद्व-धिवक्ता अधिवदतु ईश्वरो वक्ता । प्रथमो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । अहींश्च सर्वान् । जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुव क्षिप ॥ ५ ॥

म्० रही मामध्यवीचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वद्यु,
तेनोक्तं मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कीहशः । अधिवक्ता
अधिकवदनशीलः । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूड्यलात् । दैव्यः
देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मर्णेनैव रोगनाशाद्भिषक्तम् । एवं परोक्षमुक्ला प्रत्यक्षमाह । हे रह, सर्वा
यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः लं परासुव पराक्षिप असम्यो
दूरीकुरु । किं कुर्वन् । सर्वानहीन् सर्पव्याघादीन् जम्भयन्
विनाशयन् । कीहशीर्यातुधान्यः । अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः । चो समुचये । सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५॥

षष्टी।

असौ यस्ताम्रो अंहुण उत बुभुः सुमङ्गर्लः । ये चैन् रुद्धा अभिती दिक्ष श्रिताः सहस्रशेऽवै-पाए हेर्ड ईमहे ॥ ६ ॥

उ० असी यः। आदित्यरूपेणात्र रुद्दः स्तूयते। अभिन्नयेन दर्शयन्नाह । असी यस्ताम्नः ताम्रवर्णः । उदयकाले अस्तमनकाले च । अरुणः अरुणवर्णः रक्तवर्णः । उत बभ्रः अपिच वभ्रवर्णः कपिलवर्णः । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः। अवास्य हेड ईमह इत्यनुषङ्गः। ये च एनं भगवन्तमादित्यं रुद्दाः रइमयः । अभितः इत-

श्चेतश्च । दिश्च सर्वासु च । श्रिताः स्थिताः सहस्रशः असंख्याताः अग्र एषां हेड ईमहे । अव ईमहे अवन-यामः । एषां संबन्धी हेडः क्रोधः । हेड इति क्रोधनामसु पठितम् । यद्वा रुद्र एवोच्यते । असौ यस्ताम्रवर्णः अरुण-वर्णः अपिच बभुवर्णः सुमङ्गलः । अनेकानि हि रूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्यत् ॥ ६ ॥

म० आदिखरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रिवरूपः । च पुनरर्थे । रुद्रा एनमभितोदिश्च प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्तया निराकुर्मः । हेड इति कोधनाम । 'अभिसर्वतसोः' (पा०२।३।२) द्वितीया । कीहशो-ऽसौ । ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च ब्रधुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस मङ्गलरूपः रुन्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६॥

सप्तमी।

असौ योऽवसपैति नील्पीवो विलेहितः । जैने गोपा अदृश्चन्नदेशन्नुदृहार्युः स दृष्टो मृड-याति नः ॥ ७ ॥

उ० असी यः आदित्यः अवसपैति अवाचीनं सपैति गच्छित अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नीलग्रीव इवासं गच्छन् लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनु (१) मात्रेणाप्राप्तविलोहितमण्डलाभिप्रायम् । उत्तेनं गोपा अद्दश्रन् अथैनं गोपालाः अभिपश्यन्ति गवां प्रवेशनकालं मन्यमानाः । अद्दश्रनु दृहार्थः । दशेरुडागमञ्छान्दसः । पश्यन्ति च उद्कहार्थः कुम्भन्दासः । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । स दृष्टो दृष्टमात्रो मृडयाति । 'मृड सुखने' सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं मृदुहृद्दयतम इत्यभिप्रायः । यहा रुद्ध एवोच्यते । ऋषिग्राह । असौ यः अवाचीनं सपैति अभिमुखं गच्छिति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगतकलुषभावः । उतैनं गोपा अद्दश्रनुदृहार्य इति गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं दर्शयति । समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥

म० योऽसावादिखरूपोऽवसपंति उदयास्तमयो कुर्विशिरन्तरं गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अद्दश्रन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः 'मन्यौदन-' (पा० ६ । ३ । ६०) इत्यादिना उदकस्योदादेशः। जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदश्रन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गना-दिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दशेर्छिक 'इरितो वा' (पा० ३ । १ ।५७) इति च्लेरङ् हगागमश्छान्दसः कीदशः । नीलगीवः विष्धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नो-ऽस्मान्मृडयाति सुखयतु । असो मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोलित्यर्थः ॥ ७॥

अष्टमी।

नमों उस्तु नीलंगीवाय सहस्राक्षायं मीदुषे । अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८॥ उ० नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । नीलग्रीवाय नीलकण्डाय सहस्राक्षाय बह्वक्षाय । मीदुषे 'मिह सेचने' । सेक्रे तरु-णाय । अविपरिणामीति स्तूयते । अथो अपिच ये अस्य सत्वानः सत्वभूता रुद्राः अहं तेभ्यः अकरम् अकरवम् करोमि । नमस्कारम् ॥ ८॥

म० नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय । सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्व-रूपिणे । मीद्धषे मिमेहेति मीद्धन् तस्मै 'मिद्द सेचने' 'दा-श्वान्साह्यान्मीद्धांश्व' (पा० ६ । १ । १२) इति क्रसन्तो निपातः । सेके वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेल्यर्थः । तरुणाय वा । अथो अपिच अस्य रुद्रस्य ये सलानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि । 'कृष् कृतौ' शप् लिङ उत्तमै-कवचनम् ॥ ८ ॥

नवमी।

प्रमु<u>च्च</u> धन्वेनुस्त्वमुभयोरात्योंर्ज्याम् । याश्चे ते हस्त इर्षवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

पुठ प्रमुख धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आत्न्यीर्धनुर-न्तयोः ज्यां गुणम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः । परा ता भगवो वप परावप पराक्षिप ताः हे भगवन् महदैश्वर्य-युक्त ॥ ९ ॥

म० हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुलम् । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यश्चसः श्रियः । ज्ञानवै-राग्ययोश्वैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तः । हे भगवन् ध-न्वनः धनुष उभयोराहर्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वी लं प्रमुख दूरीकुरु । याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषुः परावप पराक्षिप ॥ ९॥

दशमी।

विज्यं धर्नुः कपुर्दिनो विश्तेल्यो बार्णवाँ २॥ <u>उत</u> । अनेशन्नस्य या इषेत्र <u>आभुर</u>स्य निषङ्गधिः ॥ १०॥

पु० विजयं धनुः विगतगुणं धनुः। कपदोंऽस्यास्तीति कपदीं। कपदोंऽस्य जटाबन्धः। विश्वल्यः शल्यरिहतः। वाणवान् इषुधिः। उत अपिच। अनेशन् 'णश अद्रश्चने'। नष्टा। अस्य या इषवः आशुः रिक्तः अस्य निष्कृधिः खङ्गनिक्षेपः। निष्ज्यत इति निष्कः खङ्ग उच्यते तद्यस्मिन्धीयते स निष्कृधिः। न्यस्तसर्वशस्त्र इत्यभिन् प्रायः॥ १०॥

म् ० कपरों जटाज्टोऽस्यास्तीति कपरीं रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरिहतमस्तु । विगता ज्या यस्य तत् । उतापि वाण-वान् वाणा अस्मिन् सन्तीति वाणवान् इष्ठिः विश्वल्यो विफलोऽस्तु । वाणाप्रगतो लोहभागः शल्यम् इष्ठिर्धिनर-प्रवाणोऽस्तु । अस्य स्द्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु 'णश अदर्शने' नशेरत एलम् अङि वेलेलम् प्रपादिलात् च्लेरङ् । अस्य स्द्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गर-हितोऽस्तु । स्द्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्लिल्पर्थः ॥१०॥

एकादशी।

या ते हेतिमीं दुष्टम हस्ते व्भूवं ते धर्नः । त-यास्मान्विश्वतस्त्वमयुक्षमया परिभुज ॥ ११ ॥

उ० या ते या ते तव हेतिरायुधम् हे मीदुष्टम 'मिह सेचने'। सेकृतम युवतम । परिणामनिषेषद्वारेण स्तुतिः । अस्मात्सर्वे भवति । हस्ते बभूव भूता । ते इति निरर्थकः । धनुरिति हेतिविशेषणम् । तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मया । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधिरहितया परिसुज परिपालय ॥ ११ ॥

म० अतिशयेन मीड्वान्मीडुष्टमः 'तसौ मलर्थे' (पा० १। ४। १९) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा० ६। ४। १३१) इति संप्रसारणम् । पलष्ठुले । हे मीडुष्टम सेकृतम वर्षुक, ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमाथुषं व-भूव अस्ति । एकं तेपदं पादपूरणाय । तया धनूरूपया हेला विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय । भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रस्थयः । कीह्ज्या तया । अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया हृद्ध्या अनुपद्रवकारिण्या वा॥ १९॥

द्वादशी।

परि ते धन्वेनो हेतिर्स्मान्वृणक्तु विश्वतः । अथो य ईषुधिसावारे असमित्रधेहि तम् ॥ १२॥

उ० परि ते । परिवृणक्तु परिवर्जयतु । ते तव धन्वनः धनुषः संबन्धिनी हेतिः आयुधं काण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः । अथो अपिच । य इषुधिर्वाणवान् तव आरे दूरे अस्मत् अस्मतः निधेहि स्थापय तम् इष्ट धिम् ॥ १२ ॥

म० हे रुद्र, ते तब धन्वनो हेतिः । धनुःसंबन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु । मा हन्लित्यर्थः । 'वृजी वर्जने' रुधादिलात् श्रम् । अथो अपिच यस्तव इष्ठधि-स्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥१२॥

त्रयोदशी।

अवतत्य धनुष्ठ्यं सहैसाक्ष शतेषुषे । निशीर्ये शुल्यानां मुर्खा शिवो नीः सुमना भव ॥ १३ ॥

उ० अवतत्व अवतार्व धनुः त्वम् हे सहस्राक्ष शतेषुधे शतशब्दो बहुपर्यायः । निशीर्य शस्यानां सुखा शातियत्वा फलानां सुखानि । शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव ॥ १३ ॥

म्० सहस्रमक्षीण यस्य शतिमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष, हे शतेषुधे, त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः समनाः शोभनिचत्रश्च भव । अनुग्रहाणेखर्थः । किं कृत्वा । धतुर-वतस्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां सुखा सुखानि वाणफला-प्राणि निशीर्थ शीर्णानि कृत्वा 'श्वृ हिंसायाम्' 'समासे-ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' 'ऋत इद्धातोः' (पा॰ ७ । १ । १००) इति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

नर्मस्त आर्युधायानीतताय धृष्णवे । उभाभ्यी-मुत ते नमी वाहुभ्यां तव धन्वेने ।। १४ ॥

ु० नमस्ते नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातताय अवतारिताय। धष्णवे धर्षणशीलाय प्रगल्भाय। उभाभ्याम् उत अपिच । ते तव नमोऽस्तु । बाहुभ्यां तव धन्वने । धनुषे नम इस्रनुवर्तते ॥ १४ ॥

म० हे रुद्र, ते त्वायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नितरस्तु । कीहशाय । अनातताय धनुष्यनारोपिताय । वृष्णवे धर्षणश्रीलाय । वृष्णवे धर्षणश्रीलाय । वृष्णवे धर्षणवे धर्षणवे धर्षणवे धर्षणवे धर्षणवे धर्मणवे । त्रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते त्वोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषेऽपि नमो-ऽस्तु । तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वी-काय ॥ १४॥

पञ्चदशी।

मा नी महान्तंमुत मा नी अर्भकं मा न उक्षे-न्तमुत मा ने उक्षितम् । मा नी वधीः पितरं मोतं मातरं मा नेः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥१५॥

उ० मा नः मावधीः नः अस्माकं महान्तं वृद्धं वयःप्रभृतिभिः। उत मा नो अर्भकम् अपि च मावधीः नः
अस्माकमर्भकमल्पम्। मा न उक्षन्तम् मावधीः नः अस्माकमुक्षन्तम्। 'उक्ष सेचने'। सिञ्चन्तं तरुणसिति यावत्।
उत मा न उक्षितम्। अपिच मावधीः नः अस्माक-मुक्षितं
सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः। मा नो वधीः पित्रम् मावधीः
नः अस्माकं पित्रम् । आदरार्थं पुनर्वचनम्। महान्तमिति
सिद्धत्वात् । मोत मात्रम् मावधीः अपि च मात्रम्।
मा नः प्रियास्तन्वः रुद्ध रीरिषः। रिषतिहिंसार्थः। मारी-

रिषः माहिंसीः। नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणि शरीराणि पुत्रपौत्रलक्षणानि । हे रुद्ध ॥ १५ ॥

म० हे रद्द, नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृत्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः । उतापि नोऽस्माकमर्भकं वालं मा वधीः । नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः । उतापि नोऽस्मा-कमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः । नः पितरं जनकं मा वधीः । उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः । महान्तमित्यनेन सिद्धयोमीतापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं त्रिया वल्लभाः तन्वः तन्तः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः । रिषतिहिंसाकमी ॥ १५॥

षोडशी।

मा नेस्तोके तर्नये मा न आर्युष् मा नो गोषु मा नो अर्थेषु रीरिषः । मा नो वीरान रुद्र भा-मिनो वधीई विष्मन्तः सद्मित्त्वो हवामहे ॥ १६॥

उ० मा नः। मा रीरिषः। रिपतिहिंसाकर्मा। मा हिंसीः नः अस्माकम्। तोके पुत्रविषये। मा हिंसीः तनये पौत्रविषये। मा हिंसीः नः अस्माकम् आयुषि विषय-भूते। मा नो गोषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषय-भूतोषु। मा नो अश्वेषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषय-भूतोषु। यहा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम्। मारी-रिषः अस्माकं तोकं तनयमायुर्गा अश्वानिति। मा नो वीरान् रुद्रभामिनो वधीः मावधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्र, भामिनः। 'भाम क्रोधे'। क्रोधसंयुक्तान्। कः प्रत्युप-कार इति चेत्। हविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः सदं सदाका-छम्। इच्छब्द एवार्थे। त्वामेवाह्वयामहे आह्वयामो यागा-र्थम्। अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः॥ १६॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः । नः आयुषि जीवने मा हिंसीः । नो गोषु धेतुषु मा रीरिषः । नोऽश्वेषु तुरगेषु । मा रीरिषः । विभक्ति-व्यव्ययो वा । तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः । 'भाम कोधे' । भामिनः कोधयुतानिष नोऽस्माकं वीरान् मृत्या-न्मा वधीः । क उपकार इति चेत् । हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदिमत् सदैव लां वयं हवामहे यागायाह्वयामः । लदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६॥

सप्तदशी।

नमो हिरंण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पर्तये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पश्नुनां पर्तये नमो नमेः शुब्पिश्चराय त्विधीमते पथ्नीनां पर्तये नमो नमो हरिकेशायोपवितिने पुष्टानां पर्तये नमेः ॥ १७॥

पु० नमो हिरण्यबाह्वे । इतउत्तरं यज्ंषि द्वापे अन्ध-सस्पते इति यावत् । द्वयोर्द्वयो रुद्धयोश्च स्तुतिः । तिस्रोशीतयो रुद्धाणां कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावष्टो रुद्धाः तेषां चोभयतोनमस्काराः अन्ये अन्यतरतोनमस्कारा अन्ये रुद्धास्ते घोरतरा अशान्ततराः यत उभयतोनमस्करा इति । नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितबाह्वे । सेनान्ये च सेनां न-यतीति सेनानीः । दिशां च पतये नमः । नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्धभ्यो नमस्कार इति । हरि-तानि पर्णानि केशा इव येषां लक्ष्यन्ते । पश्चनां पतये नमः । नमः शिष्पञ्चराय नवप्ररूढानि तृणानि शृष्पं तद्वर्णाय । त्विषीमते । त्विषिद्धिः । पथीनां पतये नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसम् । नमो हरिकेशाय लोहितके-शाय । उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां समृद्धानां पतये नमः ॥ १७ ॥

म० 'नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापे इति' (क॰ ४७) ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यज्ंषि । तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्या-दीनां धनुष्कृद्धश्र वो नम इत्यन्तानां (क॰ ४६) चला-रिंशद्धिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णा (क॰ ४६) अप्तिवायु-सूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः । छन्दांसि तु चतुरक्षरं दैवी बृहती पश्चाक्षरं दैवी पङ्किः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ता-क्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्वृहती दशाक्षरं यजुःपङ्किः एकादशाक्षरं यजुल्लिष्टुप् द्वादशाक्षरं सामोिष्णगेकमेव यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं इति । एतान्येवात्र छन्दांसि । तद्वद्रमध्ये केचनोभयतोनम-स्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यवाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्व वो नम इल्पन्ताः । (क॰ २८) ततोऽन्यतरतोनमस्काराः अन्यत-रत आदावेव यजुईयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवाये-लादि (क॰ २८) प्रखिदते चेल्पन्ताः (क॰ ४६)। इषु-मझ इलादि (क॰ २२) श्वपतिभ्यश्च इलन्ताः (क॰ २८) प्रसिक्षाः व इति युष्मच्छद्धयोगात् । इष्रुकृत्य इति । (क॰ ४६) उभयतोनमस्काराः सभाभ्य इति (क॰ २४) जात-संज्ञा रुद्राः । उभयतोनमस्काराः शान्ततमाः अन्यतर-तोनमस्कारा घोरतराः । तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते । एकै-कस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वो-र्थस्य स हिरण्यबाहुः । स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः । दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः। हरयो हरितवणीः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः। पर्यनां जीवानां पत्ये पालकाय रुद्राय नमः । शिष्पज्ञराय राष्यं बालतृणं तद्वत्पिज्ञराय पीतरक्तवणीय टिलोपर्छान्दसः । लिषिदीप्तिरस्यास्तीति लिषिमान् । संहितायां लिषिशब्दस्य दीर्घः । ईहशाय स्द्राय नमः । पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः । पथिशब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया-मार्गाः श्रुताबुक्ताः । हरिकेशीय नीलवर्णकेशाय जरारहितायो-पवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे स्द्राय नमः । पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये खामिने नमः ॥ १७॥

अष्टादशी।

नमी वभ्छुशार्य व्याधिनेऽन्ना ं पत्ये नमो नमी भवस्य हेटी जगतां पत्ये नमो नमी रूद्रा-याततायिने क्षेत्राणां पत्ये नमो नमीः सूतायाहीन्त्ये वनानां पत्ये नमीः ॥ १८॥

उ० नमी वम्लुशाय बश्चवर्णाय । वश्चः किपलः । व्याधिने विध्यतीति व्याधी । अन्नानां पतये नमः । नमो भवस्य हेस्रे । भवः संसारः । हेतिरायुधम् । संसारस्य छेत्रे । जगतां पतये नमः जगतां जङ्गमानाम् । नमो रुद्राय आततायिने । आततेन धनुषा एतीत्याततायी उद्यतायुधाय । क्षेत्राणां पतये नमः । नमः सूताय सूतोऽश्वसारियः । अहन्त्ये अहन्त्रे । निहं सूतः कंचिद्पि हन्ति । वनानां पतये नमः ॥ १८॥

म० वम्छुशः कपिलवर्णः । यद्वा विभित्तं रुद्रमिति वम्छुर्यु-षमस्तस्मिन् शेते स वम्छुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्म रुद्राय नमः । अन्नानां पालकाय नमः । भवस्य संसा-रस्य हेन्ये आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः । जगतां पालकाय रुद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छतीति आततायी उद्यतायुधस्तस्म रुद्राय नमः । क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः । न हन्तीत्यहन्तिस्तस्म अहन्त्रे स्ताय सार्थये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सार्थिन हन्ति वनानां पालकाय नमः ॥ १८॥

एकोनविंशी।

नमो रोहिताय स्थपतेये वृक्षाणां पतेये नमो नमो सुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतेये नमो नमो मुक्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतेये नमो नमे उचैवीपायाकन्दयेते पत्तीनां पतेये नमेः ॥ १९॥

उ० नमो रोहिताय। वर्णतो निर्देशः। स्थपतये स्थप-तिर्गृहादीनां चेता। चयनं करोति विश्वकर्मरूपेण। वृक्षाणां पतये नमः। नमो भुवन्तये भुवं पृथिवीं तनोति विस्ता-रयतीति भुवन्तिः। वारिवस्कृताय वरिवो धनम् तस्कृतं चेन स वारिवस्कृतः। दीर्वत्वं छान्द्रसम्। ओपधीनां पतये नमः। नमो मञ्जिणे। प्रसिद्ध एव मञ्जी। वाणिजः वणि-गेव वाणिजः। कक्षाणां पतये नमः। नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा। नम उच्चेर्वाषाय महाशब्दाय । आक्रन्द्यते आक्रन्दः प्रसिद्धः। पत्तीनां पतये नमः। हस्स्वश्वरथपदातिसंख्या पत्तिः॥ १९॥ म० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्महर्षण तसे नमः । वृक्षाणां पालकाय नमः । भुवं तनोतीति भुवन्तिर्मूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स
एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् । स्थानभोग्यकराय नमः । ओषधीनां प्राम्यारण्यानां पालकाय नमः । आलोचनकुरालो
मन्त्री । वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्र्पाय नमः । वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उचैगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उचैगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उचैगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः । उचैवर्षेषो ध्वनिर्यस्य स उचैधांषः । आकन्दयति रोदयतीत्वाकन्दयन् युद्धे महाराव्दाय रिपुरोदकाय नमः । पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । 'एको रथो गजश्वाथास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष सेनाविशेषोऽयं पतिरित्यभिधीयते' इति व्यासोक्तेः (भार० १ । २८९) ॥ १९॥

विंशी।

नर्मः कृत्स्नायतया धार्वते सत्वनां पर्तये नर्मा नमः सहमानाय निव्याधिने आव्याधिनीनां पर्तये नमो नमो निष्किणे ककुभार्य स्तेनानां पर्तये नमो नमो निष्केषे परिच्रायारण्यानां पर्तये नर्मः ॥ २०॥

उ० नमः कृत्स्नायतया । कृत्स्नायततायेति प्राप्ते तकारहोपरहणन्दसः । कृत्स्नं चासावायतं च कृत्स्नायतः पूरितथनुः तस्य भावः कृत्स्नायतया तया हेतुभूत्या धावते ।
आकर्णपूरितधनुपेद्यर्थः । सत्वनां सत्वानां पत्ये नमः ।
नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने नितरां
विध्यतीति निव्याधी । आव्याधिनीनां पत्ये नमः आविध्यन्ति याः सेनास्ता आव्याधिनयः । नमो निषक्तिः निषकः
खद्गम् । ककुभाय ककुभ इति महन्नामसु पठितम् ।
स्तेनानां पत्ये नमः स्तेनश्रीरः । नमो निचेरवे नितरां
चेरतीति निचेरः । परिचराय सर्वतोगत्रे । अरण्यानां
पत्ये नमः ॥ २०॥

म० कृत्सं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्सायतस्तस्य भावः कृत्सायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे शीघं गच्छते रुद्राय नमः । शीघ्रगतौ सरतेर्धा-वादेशः तलोपश्छान्दसः । यद्रा कृत्सः । सर्व आयो लाभो यस्य स कृत्सायस्तस्य भावः कृत्सायतता तया धावते सर्व-लाभप्रापकलेन धावते । यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नो-तीत्थर्थः । सलन्शच्दः प्राणिवाची । सलानः सालिकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः । सहतेऽरीनभि-भवतीति सहमानः । नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः स्रर्र-सेनास्तासां पालकाय नमः । निषद्गः खद्गः सोऽस्यास्तीति निषद्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति मह- शामसु पठितम् । स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः । अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेहः। परित आपणवाटि-कादौ हरणेच्छ्या चरतीति परिचरः तस्मै नमः। अरण्यानां वनानां पतये नमः। हदो लीलया चोरादिरूपं धत्ते। यद्वा रुद्धस्य जगदात्मकलाचोरादयो हदा एव ध्येयाः। यद्वा स्तेना-दिशरिर जीवेश्वररूपेण हदो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्धरूपं लक्षयित यथा शासामं चन्द्रस्य लक्षकम् । किं बहुना लक्ष्यार्थविवश्चया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः॥ २०॥

एकविंशी।

नमो बर्झते परिवर्श्वते स्तायूनां पर्तये नमो नमो निषक्षिणं इषुधिमते तस्कराणां पर्तये नमो नमेः सकायिभ्यो जिघिष्सद्भ्यो मुख्यतां पर्तये नमो नमोऽसिमद्भयोनकंचरद्भ्यो विकृत्तानां पर्तये नमे: ॥ २१ ॥

उ० नमो वञ्चते । वञ्चतिर्गत्यर्थः गन्ने । परिवञ्चते सर्वतोगन्ने स्तायूनां पतये नमः । स्तायुश्चीर एव । नमो निषङ्गिणे खङ्गिणे इष्ट्रिधमते इष्ट्रिधिरस्यास्तीति इष्ट्रिधमान् । तस्कर्रणां पतये नमः । तस्करश्चीर एव । नमः स्का-ियभ्यः। स्क इति वज्जनामसु पठितम् । सकेण गृहीतेन एउं शीलमेषामिति स्कायिणः । जिघांसच्यः हन्तुमिच्छन्यः सुष्णतां पत्तये नमः। 'सुष स्तेये' नमोऽसिमच्यः। असिः खङ्गं तत्संयुक्तेभ्यः नक्तंचरच्यः रात्रौ गच्छन्यः विक्रन्तानां पत्रये नमः। विकर्तनशीला विक्रन्ताः॥ २१॥

म् व व व प्रतारयतीति व व परि सर्वतो व व ति परि-वश्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूला व्यवहारे कुत्रचित्त-दीयं धनमपहुते तद्वज्ञनम् सर्वव्यवहारे धनापहवः परिवज्ञ-नम् । गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पत्तये नमः। निषद्गः खङ्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति इषुधिर्वाणाधारोस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः। तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः। सृक इति वज्रनाम । सकेन विजेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सुकायिणः अतएव शत्रून् हन्त्रमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः । हन्तेः शत्रन्ताच्छत्प्रलयः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । क्षेत्रादिषु धान्या-पहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । असयः खङ्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्री चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खर्न धुला रात्री वीथिनिर्गतप्राणियातकारतेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विक्रन्तन्ति छिन्दन्ति ते विक्रन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

नर्म उष्णीिषणे गिरिच्रायं कुडु चानां पर्तये नमो नर्म इषुमद्भो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नर्म आतन्वानेभ्यः प्रतिद्धनिभ्यश्च वो नमो नर्म आयच्छुद्भोऽस्यद्भश्च वो नर्मः ॥ २२ ॥

उ० नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्तीत्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय गिरो पर्वते चरतीति गिरिचरः । कुळुञ्जानां पतये नमः । कुत्सितं छुञ्जति कुळानि वा छञ्जतीति कुळुञ्जः । नम इषुमञ्चः धन्वायिभ्यश्च वो नमः । व्याख्यायां बहुवचनधर्मः प्रदृश्यते । नमोस्तु ये यूय-मिषुमन्तस्तेभ्य इषुमञ्चः । धनुषा गृहीतेन एतं शीलमे-षामिति धन्वायिनः । 'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो धन्वन् धन्वायिभ्यः । चकारः समुच्चयार्थीयः । वः युष्मभ्यं नमः । आतन्वानेभ्यः उत्क्षिप्तज्याकानि धन्त्वि कुर्वाणेभ्यः । प्रतिद्धानेभ्यश्च वो नमः । प्रतिद्धानाः संधानं कुर्वाणाः । नम आयच्छन्यः आकर्षन्यो धन्त्वि । अस्यज्ञ्यश्च वो नमः । 'असुं क्षेपणे' काण्डानि क्षिपन्नः ॥ २२ ॥

म० उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरःप्राग्नस्य यामेऽपहर्तुं प्रवृताः गिरौ वरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय
रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां छुत्रन्ति हरन्ति कुछुत्राः
कुत्सितं छुत्रन्ति वा तेषां पालकाय नमः । इषवो विद्यन्ते
येषां ते इषुमन्तः जनान्भीषियितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः ।
धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः,
धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः ।
एवमभेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तदूपेभ्यो नमः । प्रतिद्धते संद्धते बाणं धनुषीति संद्धानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । आयच्छन्ताकर्षन्ति धन्तुंषि ते
आयच्छन्तः तेभ्यो नमः । अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यनतस्तेभ्यो नमः । 'अस्र क्षेपणे' दिवादिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

नमो विसृजङ्गो विध्यङ्गश्च वो नमो नर्मः स्वपङ्गो जार्थङ्गश्च वो नमो नमः शयनिभ्य आसीनभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठङ्गो धार्वङ्गश्च वो नर्मः ॥ २३ ॥

उ० नमो विस्तज्ञः काण्डानि क्षिपद्यः योद्धारं प्रति । विध्यच्यश्च वो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति ये शरैस्तेभ्यो विध्यच्यः । नमः स्वपच्चो जाब्रह्मश्च वो नमः । नमः श्चयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमः । नमः तिष्ठस्यो

धावश्चश्च वो नमो नमः । शतृशानजन्तान्येतानि पदानि ऋजून्येव ॥ २३ ॥

म विस्जनित विसुद्यन्ति वाणानरिष्टिति विस्जन्तः तैभ्यो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्य-न्तर्त्तभ्यो वो नमः। मुक्तस्य वाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः। खपिनत ते खपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः। जाश्रति ते जाश्रतः जाश्रद्वस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः। शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः। आसते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्व वो नमः। तिष्टन्ति ते तिष्टन्तो गतिनि-ष्ठतास्तेभ्यो नमः। धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमो-श्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उर्गणाभ्यस्तृशृहती-भ्येश्च वो नर्मः ॥ २४॥

ड० इतउत्तरं जातेभ्यो जुहोति । जाता जातिविशेषाः त इहोच्यन्ते रुद्राहैतप्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थंभूता रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । 'अथो एव ्रेहैतानि रुद्राणां जाता-नि'इति । नमः सभाभ्यः । सभादिभ्यो रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नम अश्वभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वो नमः। नम आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्ती-त्याच्याधिन्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः। विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया । नम उगणाभ्यः उदुपसर्गसान्यलोपः । उदूर्णगणाः समूहा यासु सेनासु ता एवमुच्यन्ते । तृ्ंहतीभ्यश्च वो नमः । तृंहतिर्दिसाकर्मा । हिंसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥

म० अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्रा-द्वैतप्रतिपादनाय । 'अथो एव एं' हैतानि रुद्राणां जातानि' (९।१।१९) इति श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तेव्येति तात्पर्यम् । सभायाः पतिभ्यो नमः । अश्वास्तुरगास्तेभ्यो वो नमः । अश्वानां पतिभ्यो वो नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः । विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्खस्ताभ्यो वो नमः। उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः। उप-सर्गान्खलोपः पृषोदरादिलात् । ब्राह्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः । तृंहिनत झन्ति तृंह्सः 'तृहि हिंसायां' हन्तुं समर्था दुर्गादय-स्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

पश्चिवंशी।

नमी गणेक्यो गुणपतिभ्यश्च वो नमो नसो व्रातिभ्यो व्रात्पतिभ्यश्च वो नमो नमो गृतसेभ्यो गुत्संपतिभ्यश्च बो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपे-भ्यश्च वो नर्मः ॥ २५ ॥

उ० नमो गणेभ्यः । गणः समूहः । गणपितभ्यश्च वो नमः। नमो ब्रातेभ्यः । ब्रातमईन्ति ते ब्राता गण-विशेषाः। बातपतिभ्यश्च वो नमः। नमो गृत्सेभ्यः गृत्सो मेधावी । गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । नमो विरूपेभ्यः निक्र-ष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो तमः। विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥

म० देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः। गणानी पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां सङ्घारतभ्यो नमः। व्यातपालका व्यातपतयस्तभ्यो बो नमः। गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः । गृत्सपतयस्तत्पालकास्तभ्यो वो नमः। विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नममुण्डजिटलाद्यस्त्रभ्यो वो नमः। विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपासुरङ्गवदनहयमी-वादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

नमुः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमी र्थिभ्यो अर्थेभ्यश्च वो नमो नमः श्रृतभ्यः संयहीतभ्यश्च वो नमो नमो महद्भी अभिक्रम्यश्च वो नर्मः ॥ २६ ॥

उ० नमः सेनाभ्यः । सेना चम्ः । सेनानिभ्यध वो नमः । सेनां नयतीति सेनानीः । नमो रथिभ्यः स्था येषां सन्ति ते रथिनः । अरथेभ्यश्च वो नमः। अरथा रथ-वर्जिता योद्धारः । नमः क्षत्तुभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षतारः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः। संग्रहीतारः सारथयः। नमो मह-स्यः महान्तो जातिविद्यादिभिरुक्ष्ट्रष्टाः । अर्भकेम्बश्च बो नमः । अर्भका अल्पकाः श्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥

म् सेनारूपे स्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः पत्यस्तद्वपेभ्यो वो नमः । ह्ख्इछान्द्सः । रथाः सन्ति वेषां ते स्थानः नेपन्ते ते रथिनः तेभ्यो नमः। नास्ति रथो येषां ते अर्थास्तभ्यो वो नमः। 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः। क्षियन्ति निवसन्ति रथेषिति क्षतारः । यद्वा 'क्षिप प्रेरणे' क्षिपन्ति प्रेर्यन्ति सार-थीनिति क्षतारः रथाधिष्टातारः 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृमाः रुगमातृपितृदुहितृ' इस्रौणादिकस्त्रेण तृच्पस्यान्तो तिपातः। तेभ्यो नमः । संग्रह्णन्यश्वानिति संग्रहीतारः सार्थयः (ज्वुरू-तृचौ' (पा० ३।१।१३३) इति तृच्। तेभ्यो नमः। महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः। अभैकाः प्रमा-णादिभिरल्पाः तेम्यो नमः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

नमुसाक्षं स्यो रथकारे भयश्च वो नमो नमः कुला लेभ्यः कुमीरेभ्यश्च वो नमो नमी निषादेभ्यः पु ि छे भ्यश्च वो नमो नमी श्वनिभयो मृगु अर्थश्च वो नमी ।। २७ ।।

स्थ नमः तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः। रथकारो रथं करोतीति तक्ष्णो विशेषण्व। नमः कुलालेभ्यः कमारेभ्यश्च वो नमः। कुलालाः कुम्भकाराः। कमीरा लोहकाराः। नमो निपादेभ्यः पुलिष्ठेभ्यश्च वो नमः। निपादा मात्सिकाः। पुलिष्ठा जात्यन्तरसंबद्धाः पुल्कसादयः। नमः श्वनिभ्यः। श्रुनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः श्वनिभ्यः। नय-तेर्हस्वत्वं छन्दसम्। श्वगणिका उच्चन्ते। मृगयुभ्यश्च वो नमः। 'इदंयुरिदंकामयमानः' इति यास्कः। मृगान् कामयन्तीति मृगयवः पापिर्द्धिकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः॥ २७॥

म० तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारिवशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भ-कारास्तेभ्यो नमः । कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु । निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिलास्तेभ्यो नमः । पुिक्रष्ठाः पिक्षपुक्षधातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः । छुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः । नयतेर्हस्त्र आर्षः तेभ्यो नमः । मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः । 'इदंयुरिदं-कामयमानः' (निरु० ६ । ३१) इति यास्कोक्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यच् 'क्यिच च' (पा० ७ । ४ । ३३) इति प्राप्तस्त्रस्त्रस्य 'न छन्दस्यपुन्त्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधः । मृगयवो छिष्ध-कास्तेभ्यो वो नमः ॥ २०॥

अष्टाविंदी'।

नमः श्वभ्यः श्वपंतिभ्यश्च वो नमो नमो म-वार्य च रुद्रार्य च नमेः श्वीर्य च पशुपतिये च नमो नीर्छमीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८॥

उ० नमः श्वभ्यः श्वपितभ्यश्च वो नमः इत्युभयतोनम-स्काराः समाप्ताः । नम इष्रमञ्चो धन्वायिभ्यश्च वो नम इत्यारभ्य ये वःशब्दा अतिकान्ताः ते पूजावचना वा न युष्मदादेशाः । इतउत्तरं रुद्गनामानि । नमो भवाय च रुद्गाय च नमः शर्वाय च पश्चपतये च । नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च । नीलग्रीवः कृष्णग्रीवः । शितिकण्ठः श्वेतकण्ठः ॥ २८ ॥

म् श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः । श्वानां पतयः श्वप-तयः श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । श्वपतयः किरात-वेषस्य रुद्रस्थानुचराः । नम इष्वमञ्चो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य (क॰ २२) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदा-देशाः । इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ अथ नमस्का-रोपकमानाम मन्त्रा उच्यन्ते । भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मा-दिति भवस्तस्मै नमः । इत् दुःखं द्वावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै

नमः । श्रृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । पश्रूत् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा श्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलश्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शिति-कण्ठस्तस्मै नमः । 'शिती धवलमेचको' ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

नमः कप्रदिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहसा-क्षायं च शतर्धन्वने च नमी गिरिश्यायं च शिपि-विष्टायं च नमी मीदुर्षमाय चेषुमते च ॥ २९॥

उ० नमः कपिद्ने च न्युप्तकेशाय च। कपिद्गी जटामु-कुटधारी। न्युप्ता मुण्डिताः केशा यस्य न्युप्तकेशः। नमः सह-स्नाक्षाय च शतधन्वने च बह्नक्षाय बहुधनुष्काय च। नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च गिरौ शेत इति गिरिशयः। शिपिविष्टः शिप इव निर्वेष्टितः खलतिरित्यभिधेयः प्रजन-नवत् वेष्टनरहितः। यहा उदितमात्र आदित्य उच्यते। शिपि-शब्देन च वालरस्मय उच्यन्ते। नमो मीद्रष्टमाय चेषुमते च। मीद्रष्टमः सेकृतमः युवा परिणामरहित इत्यर्थः। इषु-मान् इषुसंयुक्तः॥ २९॥

म० कपदों जटाज्टोऽस्यास्तीति कपदीं तसे नमः । पाशुपतादिवेषेण । चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युता मुण्डिताः केशा यस्य स व्युत्तकेशस्तसे नमः । इत्यादिरूपेण मुण्डितलम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तसे इन्द्ररूपाय । नमः । शतं धनंषि यस्य शतधन्या 'धनुषश्च' (पा० ५ । ४ । १३२) इत्यानङ् तस्मे बहुधनुधीरिणे नमः । गिरौ कैलासे शेतेऽसौ गिरिशयस्तसे नमः । शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय 'विष्णुः शिपिविष्टः' इति श्रुतेः । यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः 'पश्चो वै शिपिः' इति श्रुतेः । सर्वप्राणिध्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः । यद्वा 'यञ्चो वै शिपिः' यज्ञेऽधिदेवतालेन प्रविष्टः शिपिरादिलो वा मण्डलाधिष्ठातेल्यर्थः । तस्मै नमः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोकः अतिशयेन मीद्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीद्वष्टमः तस्मै नमः । इषयो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

नमी हस्वायं च वामनायं च नमी बृह्ते च वधीयसे च नमी बृद्धायं च सब्धे च नमोऽस्याय च प्रथमायं च ॥ ३०॥

पु० नमो हस्वाय च वामनाय च । रूपतोनमस्काराः। हस्वो छघुप्रमाणः । वामनः संकुचितावयवः। नमो बृहते च वर्षीयसे च । बृहते महते वर्षीयसे वृद्धतराय च सबुधे च । वृद्धः प्रसिद्धः सबूधः तेन समानवयाः । नमो-ऽध्याय च प्रथमाय च । अभ्रेभवोऽध्यः प्रथमो मुख्यः ॥३०॥ म० हपतो नमस्काराः । हस्बोऽत्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कृषितावयवस्तस्मै नमः । वृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः । वर्षायानितशयेन वृद्धः 'प्रस्थरफ-' (पा० ६ । ४ । १५७) इस्वादिना वर्षादेशः तस्मै नमः । वृद्धो वयसाधिकः तस्मै नमः । वर्षन्ते विद्याविनयादिगुणस्ते वृद्धाः पण्डिताः किप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽय्यस्तस्मै नमः । 'अत्राद्यत्' । सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

नमें आश्रवे चाजिरायं च नमः शीव्याय च शीभ्याय च नम् अन्यीय चावस्वन्याय च नमी नादेयायं च द्वीप्याय च ॥ ३१॥

उ० नम आशवे चाजिराय च शीघनामनी। आग्रुर-ध्वनो व्यापारः। अजिरः 'अज गतिक्षेपणयोः'। अजतीत्य-जिरः। नमः शीघ्याय च शीभ्याय च। शीघ्रशीभशव्दौ क्षिप्रनामनी। एवं तत्र भव इति छान्दसो यत्प्रत्ययः अधिष्ठातृदेवतावचनः। उपरितनेष्वेवमेव योज्यम्। नम अभ्याय चावस्वन्याय च। अभिर्जलकल्लोलः। अवाचीनमु-दकस्य गच्छतः स्वनो ध्वनिः अवस्वनः। नमो नादेयाय च द्वीप्याय च। नद्यां भवः द्वीपे भवः। द्वीपो नद्या मध्ये उदकरहितः प्रदेशः॥ ३१॥

म० अश्रुते जगझाप्रोतीत्याग्रुस्तस्मै नमः । अजित गच्छतीत्यजिरो गितशीळस्तस्मै नमः । शिष्ठे वेगवद्वस्तुनि भवः शीप्ट्यः । 'तत्र भवः' (पा० ४ । ३ । ५३) इति यत्सर्वत्र । 'शीम् कत्थने' शीमते कथ्यते इति शीमः आत्मश्लाची पचा- यच् तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिष्ठ कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः । अवगतः खनो यस्मात्तदवस्तनं स्थिरजलम् । यद्वा अव नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्तनस्तत्र भवाय । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । 'श्लीभ्यो ढक्' (पा० ४ । १ । १२०) । द्वीपे जलान्तवीर्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

नमी ज्येष्ठायं च किन्छायं च नर्मः पूर्वजायं चापरजायं च नमी मध्यमायं चापगुरुभायं च नमी जयुन्याय च बुध्याय च ॥ ३२ ॥

उ० नमो ज्येष्टाय च कनिष्टय च । वयोवस्थाभिप्रायाः पदनमस्काराः । नमः पूर्वजाय चापरजाय च । पूर्वो जातः पूर्वजः अपरो जातः अपरजः । नमो मध्यमाय चापगलभाय च । मध्ये भवो सध्यमः अपगतगर्भः अपगलभः । एकगर्भान्तरितः । नमो जघन्याय च बुध्याय च । जघनः पश्चाद्धागः बुधमादिः तत्र भवः । इति द्वादश यत्प्रत्ययान्ता रुद्धाः ॥ ३२ ॥

म० वयोवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्टस्तस्मे नमः । 'ज्य च' (पा॰ ५ । ३ । ६१) इति प्रशस्यशब्दस्येष्टनि ज्यादेशः । अत्यन्तं युवात्पो वा किनिष्टस्तस्मे नमः । 'युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्' (पा॰ ५ । ३ । ६४) इति कनादेशः । पूर्वं जगदादो हिरण्यगर्भरूपेणो-रपजः पूर्वं जस्तस्मे नमः । अपरस्मिन् काले प्रलये कालामि-रपजः पूर्वं जस्तस्मे नमः । अपरस्मिन् काले प्रलये कालामि-रपजः पूर्वं जस्तस्मे नमः । मध्ये स्वष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यं गादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मे नमः 'मध्यान्मः'। 'गल्भ धार्ष्ट्यं गादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मे नमः 'मध्यान्मः'। 'गल्भ धार्ष्ट्यं गत्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् । अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भो-प्रभाने गल्भो द्याद्वादेशं प्रभाने वा जधनं गवादीनां प्रधाद्भागस्तत्र भवो जधन्यस्तस्मे नमः । युद्रे वक्षादिमूले भवो बुध्यस्तस्मे नमः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमं उर्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३॥

पुठ नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च । सोभ इति गन्धर्वनगरं सुभमिति वा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरः । नमो याभ्याय च क्षेम्याय च । नमः श्लोक्याय चावसान्याय च । इलोकः शब्दः । अवसानं समाप्तिः। नम उर्वर्याय च । उर्वरः सीतयोः सर्व-ससाद्ययोः सीतयोर्जाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलो धान्य-ससाद्ययोः सीतयोर्जाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलो धान्य-सलः ॥ ३३ ॥

म० सोमं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोम्यः। यहा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः। 'पुण्यन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकः' (प्रश्लो० १) हलाधर्वणश्रुतेः। तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः। प्रतिसर्यः तस्मे विवाहोचितं हस्तस्त्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मे नमः। 'आहुः प्रतिसरं हस्तस्त्रे माल्यस्य मण्डने। व्रण्युद्धौ नमः। 'आहुः प्रतिसरं हस्तस्त्रे माल्यस्य मण्डने। व्रण्युद्धौ चम्प्रृष्ठे नियोज्यारक्षके तथा। कर्णेथ मन्त्रमेदेऽपि' इति विश्वः। यम्प्रृष्ठे नियोज्यारक्षके तथा। कर्णेथ मन्त्रमेदेऽपि' इति विश्वः। यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः। क्षेमे यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः। क्षेमे तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः। श्लोका वैदिकमन्त्रा यद्यो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः। अवसानं समाप्तिर्वदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः। उर्वरा सर्वसस्याद्ध्या भूः तत्र वा मयोऽवसान्यस्तस्मै नमः। खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः। 'खलः कल्के भुवि धान्ये पूरे कर्णे जयेऽधमे' इत्युक्तेः॥ ३३॥

चतुस्त्रिशी।

नमो बन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः श्रवाय च नमः श्रद्धाय च नमः

उ० नमो वन्याय च कक्ष्याय च। वनं वृक्षसमूह उद्कं वा। कक्षो नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा। नमः श्रवाय च प्रति-श्रवाय च श्रवः शब्दः प्रतिश्रवः प्रतिशब्दः। नम आशुषेणाय चाशुरथाय च। आशुसेनः शीष्रसेनः। आशुरथः शीष्ररथः। नमः शूराय चावभेदिने च। शूरः शवतेः। अवाचीनं भेतुं शीलमस्येत्यवभेदी॥ ३४॥

म्० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तसै नमः । वनं वृक्षीघो जलं वा । 'वनं प्रस्तवणे गेहे प्रवासेऽम्भित कानने'। कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तसै नमः । 'कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे'। श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्भूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्भूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुषेणः तसौ नमः । आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तसै नमः । शराय युद्धधीराय नमः । अवभिनति रिपूजीचैविदारयतीत्यवभेदी तसौ नमः॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

नमो बिलिमने च कबचिने च नमो बर्मिणे च वर्ष्ट्यिने च नमीः श्रुतायं च श्रुतसेनायं च नमो इन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५॥

उ० नमो बिलिमने च कविचने च । बिल्ममस्यास्तीति विल्मी । बिल्मं भासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचं पदृस्यूतं क्पांसगर्भम् । नमो वर्मिणे च वरूथिने च । वर्म लौहं वरूथं हस्तिन उपिर गृहाकारः कोष्टकः । नमः श्रुताय च श्रुतसे-नाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय । श्रुतसेना प्रसिद्धा च सूर्यस्य । नमो दुन्दुभ्याय च आहनन्याय च । दुन्दुभौ भवः दुन्दुभ्यः आहनने भव आहनन्यः ॥ ३५॥

म० बिल्मं शिरस्राणमस्यास्तीति बिल्मी तस्मै नमः । पटस्यूतं क्यांसगर्भ देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः । लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । 'वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपन-वेश्मनोः' । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै । दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । 'दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिस्रते विषे' । आहन्यते ताष्ट्यतेऽनेनेस्ताहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

नमी धृष्णवे च प्रमुशार्य च नमी निषक्षिणे चेषुधिमते च नर्मस्तीक्ष्णेषेवे चायुधिने च नर्मः स्वायुधार्य च सुधन्वेने च ॥ ३६॥

उ० नमो ध्वावे च प्रमृशाय च ध्वाः प्रगल्भः। प्रमृशः

सर्वं परिमृशति । पण्डित इत्यर्थः । नमो निषक्षिणे चेषुधि-मते च । निषक्नं खद्गं तदस्यास्तीति निषद्गी इषुधिमान् । इषवः धीयन्ते अस्मिन्निति इषुधिः । नमः तीक्ष्णेषवे चायुधिने च । तीक्ष्णा इषवोऽस्य विद्यन्त इति तीक्ष्णेषुः। आयुधमस्या-स्तीत्यायुधी । नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । शोभना-युधः स्वायुधः । शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥

म० धृष्णोतीत्यवंशीलो धृष्णुः प्रगत्भः तसौ । प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः तसौ । 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । निषक्षिणे खङ्गयुताय नमः । इषुधि-मते त्णयुताय नमः । तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुः तसौ । आयुधान्यन्यान्यपि सन्तीति आयुधी तसौ । शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स खायुध तसौ । शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तसौ ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी ।

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सर्स्याय च नमी नादेयाय च वैद्यान्तायं च ॥ ३७॥

पुठनमः सुत्याय च पथ्याय च। नद्या एकदिशोदकवाहिनी सुतिस्तत्रभवः सुत्यः। पिथ भवः पथ्यः। नमः काट्याय च नीप्याय च। काटे भवः काट्यः। काटः कूपः। नीचैर्यन्ति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः। नमः कुत्याय च सरस्याय च। कुत्यायां भवः कुत्यः। सरसि भवः सरस्यः। नमो नादेयाय च वैशन्ताय च। नद्यां भवो नादेयः। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। वेशन्तः तडागः तत्र भवो वैशन्तः॥ ३७॥

म० सुतिः क्षुद्रः क्षुद्रमार्गा वा तत्र भवः सुद्धः तस्मै । पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः तस्मै । कुत्सित-मटित जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः तस्मै । काटः कुल्याप्रदेशो वा । नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः । 'ऋक्पूर्ब्धूःपथाम्–' (पा० ५ । ४ । ७४) इत्यप्रत्ययः 'द्धान्तरुपसर्गभ्योऽप ईत्' (पा० ६ । ३ । ९७) इत्यप्राव्यस्थेकारः तत्र भवो नीप्यः तस्मै । कुल्या कृत्रिमा सित्तित्र भवः कुल्यः, कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः तस्मै । 'कुलं देहेऽन्वये गणे'। सरित भवः सरस्यः तस्मै । नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलह्याय नमः । वेश-नतोऽल्यसरः तत्र भवो वैशन्तः तस्मै ॥ ३७ ॥

अष्टात्रंशी।

नमः क्र्त्याय चाऽवृद्याय च नमो वीध्याय चात्त्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नमो वध्यीय चाव्ध्यीय च ॥ ३८॥

उ० नमः कृष्याय चावट्याय च। कूपे भवः कूष्यः। अवटे भवः अवद्यः। अवटो गर्तः। नमो वीध्याय चातप्याय च। 'इन्धी दीसौ' विगतदीसिवींध्रः धनागमः तत्र भवो वीध्यः। आतपे भव आतप्यः। नमो मेध्याय च विद्युत्याय च। निगदव्याख्यानम्। नमो वर्ष्याय चावप्यीय च। वर्षे भवः वर्षः। अवर्षे भवः अवर्ष्यः॥ ३८॥

म० कूपे भवः कूप्यः तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः तस्मै । 'इन्धी दीप्तो' विशेषेण इप्नं वीप्नं निर्मलं शर्दभं तत्र भवो वीप्टयः । यद्वा विगत इप्नो दीप्तिर्यस्मात्स वीप्नो घनागमः तत्र भवाय नमः । आतपे भव आतप्यः तस्मै । मेघे भवो मेध्यः तस्मै । विद्युति भवो विद्युत्यः तस्मै । वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्षः तस्मै । अवर्षे वृष्टिप्रतिवन्धे भवोऽवर्षः तस्मै ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

नमो वार्त्याय च रेष्मयाय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपार्य च नमः सोमाय च रुद्रार्य च नमं-स्ताम्रार्य चारुणार्य च ॥ ३९॥

उठ नमो वात्याय च रेष्ययाय च । वाते भवो वात्यः । रिषतिर्हिंसार्थः । 'अन्येभ्योऽिष दृश्यन्ते' इति मनिन् । रेष्म । तत्र भवो रेष्म्यः । नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तुपतिर्वास्तुपः । नमः सोमाय च कदाय च नामतो नमस्काराः । नमस्ताम्राय च वर्णतो नम-स्काराः ॥ ३९ ॥

म० वाते भवो वात्यः तस्मै । रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । 'अन्यभ्योऽपि दश्यन्ते' (पा०
३ । २ । ७५) इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः । प्रलयेऽपि
विद्यमानायेल्यर्थः । वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः तस्मै ।
'वेश्मभूवीस्तुरिक्षयाम्' । वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः
तस्मै । उमया सहितः सोमः तस्मै । रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो
दुःखनाशकः तस्मै । ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै ।
अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

नर्मः शंगवे च पशुपतंत्रे च नर्म ख्यायं च भीमायं च नमों ऽप्रेवधायं च दूरेवधायं च नमों हुन्ने च हरिकेशेभ्यो नर्मस्तारायं ॥ ४०॥

उ० नमः शंगवे च पशुपतये च। शं सुखं गवां करो-तीति शंगुः। पशुनां पितः। नम उप्राय च भीमाय च। उप्र उदूर्णः। भीमो भीषणः। नमोऽप्रेवधाय च द्रेवधाय च। अग्रेस्थितो हन्ति अग्रेवधः। दूरेस्थितो हन्ति द्रेवधः। नमो हन्ने च हनीयसे च। हन्तीति हन्ता हनीयान्हन्नुतमः। नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः। हरितवर्णानि येषां वृक्षाणां पत्राणि त एवसुच्यन्ते । नमस्ताराय तारयति उत्तारयति संसारात् तारः॥ ४०॥

म० शं मुखं गमयति प्रापयति शक्तः, शं मुखहपा गावो विद्रहपा यस्येति वा तस्मै । पश्चनां प्राणिनां पतिः पालकः तस्मै । उग्र उद्दूणां युधः शत्रून् हन्तुं तस्मै । सीमः शत्रुभयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो हन्तीत् हन्ता तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधः तस्मै । हन्तीति हन्ता तस्मै । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत् थाः । अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै । 'तुरिष्ठेमेयः सु' (पा॰ ६ । ५ । १५४) इति तृचो लोपः । प्रलये सर्वहन्ते त्युर्थः । हर्यो हिरताः केशाः पत्रहपा येषां तेभ्यो द्वक्षेभ्यः कल्पतह्रूपेभ्यो नमः । तारयति संसारमिति तारः तस्मै ॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

नर्मः शंभवायं च मयोभवायं च नर्मः शंक-रायं च मयस्करायं च नर्मः शिवायं च शिवतं-राय च ॥ ४१ ॥

उ० नमः शं भवाय च मयोभवाय च। शम उपशमें। अस्य। शं सुखनाम । शंभावयतीति शंभवः। यहा । शमा सुखेन वा भावयतीति शंभवः। शं च आन-न्द्रूपश्च। कालदेशानविन्छतं भवनं तच्छक्तिश्च। आन-न्द्रूपश्च। कालदेशानविन्छतं भवनं तच्छक्तिश्च। आन-न्द्रिवज्ञान इत्यर्थः । इयमेव व्याख्या मयोभुवशब्दस्य। नमः शंकराय च मयस्कराय च। शं करोतीति शंकरः। मयः करोतीति मयस्करः। नमःशिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तो निर्विकारः। शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिश्य-सर्वज्ञवीजः॥ ४१॥

म० शं सुखं भवत्यसादिति शंभवः । यद्वा शं सुखरिवारी भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै ।
स्यः सुखं भवत्यसान्मयोभवः संसारसुखप्रदः तस्मै । शं
लौकिकसुखं करोति शंकरः तस्मै । मयो मोक्षसुखं करोति
स्यस्करः तस्मै । स्वक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारिलं
शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदलान्मोक्षसुखकारिलंमित्यर्थः । एताभ्या
पदाभ्यां साक्षात्सुखकारिलं पूर्वपदाभ्यां तद्वारा कार्यितृलपिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापः तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानिप निष्पापानकरोति तस्मै । अस्मो
किण्डकायां षइ यज्रंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४९॥

द्विचत्वारिंशी।

नमः पायीय चावार्यीय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थीय च क्रुल्याय च नमः राज्याय च फेन्याय च ॥ ४२॥

उ० नमः पार्याय चावार्याय च। पारे भवः पार्यः।

अवारे भवः अवार्यः। नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च।
प्रतरित येन तत्प्रतरणम् उदक्रमुच्यते। उत्तरित
येन तदुत्तरणम् नौरुच्यते। नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय
च।तीर्थे भवस्तीर्थ्यः। कूले भवः कूल्यः। नमः शष्प्याय
च फेन्याय च। प्ररूढानि तृणानि शष्पमुच्यन्ते तत्र भवः
शष्प्यः। फेने भवः फेन्यः॥ ४२॥

मृठ पारे संसाराज्येः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्थः तस्मै । अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारिलेन भवोऽवार्यः तस्मै । 'पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरम्' इति कोषः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः तस्मै । तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थः तस्मै । कूछे तटे भवः कूल्यः तस्मै । शृष्यं वालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्करादि तत्र भवः शृष्यः तस्मै । फेने डिण्डीरे भवः फेन्यः तस्मै ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

नमं : सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमं : किछ्-शिलायं च क्षयुणायं च नमं : कप्रदिने च पुल्काये च नमं इरिज्याय च प्रपुष्याय च ॥ ४३॥

उ० नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च । सिकतासु भवः सिकताः । प्रवाहे भवः प्रवाह्यः । किं्ंशिलाय च क्षय-णाय च किमेतदुदकं हिमीभूतमुत शिलेति यत्र वितर्कः स किंशिलः । यद्वा किंशिलो उत कर्करः । क्षय-त्यस्मिनाप इति क्षयणः । नमः कपर्दिने च पुलस्तये च । कपर्दी जटा-मुक्टधारी । पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः ह्यभाह्यभिद्दक्षया । नम इरिण्याय च प्रपथ्याय । इरिणे भव इरिण्यः । निरुदकः प्रदेश हरिणम । प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

म्० सिकतासु भवः सिकत्यः तस्मै । प्रवाहे स्रोतिस भवः प्रवाहाः तस्मै । कुत्सिताः श्रुद्राः श्विलाः शर्कराह्माः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्र्याय नमः । क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्ष्यणः स्थिरजलप्रदेशः तस्मै । कपर्दी जटाज्रहोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽप्रे तिष्ठति पुलिसः । थस्य तत्वं रस्य लत्वं च छान्दसम् । यद्वा पूर्ष्ठ शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलिसः सर्वान्तर्यामी तस्मै । इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

नमो ब्रज्याय च गोष्ठयाय च नमुस्तरूयाय च गेह्याय च नमी हद्य्याय च निवेद्याय च नमीः काट्याय च गह्यदेष्ठाय च ॥ ४४॥

उ० नमो ब्रज्याय च गोष्ट्याय च ब्रजे भवो ब्रज्यः। गाविस्तिष्टन्त्यस्मितिति गोष्टः तन्त्रं भवो गोष्ट्यः। नमस्त-३९ य० उ०

ल्प्याय च गेह्याय च । तल्पः शयनम् । गेहं गर्भगृहम् 'तत्र भवः' इति तिह्यतः । नमो हृद्य्याय च निवेष्प्याय च । हृद्ये भवो हृद्य्यः । निवेष्पे भवो निवेष्पः । निवेष्प आवर्तः । अमः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च । काट्ये भवः काट्यः काटः कृपः । गह्वरे तिष्ठति गह्वरेष्ठः । गह्वरं महद्वदकम् ॥ ४४ ॥

म० वर्जे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै । 'गोष्ठाष्वितवहा व्रजाः'। गाविसिष्ठन्ति यत्रेति तद्रोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यसस्मै । तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्म । गेहे गृहे भवो गेह्यसस्मै । हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्म । निवेष्प आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्प्यः तस्मै । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः तस्मै । गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः तस्मै । 'गह्वरं बिलदम्भयोः' ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

नमः शुब्कयाय च हरित्याय च नमः पार्थम्-व्याय च रजस्याय च नमो छोत्याय चोछ्त्याय च नमं ऊव्यीय च सुव्यीय च ॥ ४५ ॥

उ० नमः शुष्तयाय च हरित्याय च । शुष्ते भवः शुष्तयः। हरिते भवो हरित्यः हरितमार्द्रम् । नमः पार््भस्याय च रजस्याय च पांसुषु भवः पांसव्यः । रजिस भवो रजस्यः। नमो लोप्याय चोलप्याय च । लोपे भवो लोप्यः । लुप्यत इति लोपः । उल्पे भव उल्प्यः । जर्धं लप्यते उच्चार्यते नतु लोप इवाश्रवणमुपैति उलप्यः । नम ऊर्व्याय च । अवें भव ऊर्व्यः । जर्वें वडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्वः तत्र भवः सूर्वः ॥ ४५ ॥

म० छुष्के काष्टादी भवः छुष्वयः तस्मै। हिरते आर्द्रे काष्टादी भवः हिरतः तस्मै। पांछुषु धूलिषु भवः पांसव्यः तस्मै। आर्थुणः । रजिस गुणे परागे वा भवी रजस्यः तस्मै। 'रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च'। छुप्यते नश्यित गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्त्रत्र भवो लोप्यः तस्मै। लोपः संहारो वा । उलपा बल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः तस्मै। 'उलपस्तु गुलिमनीतृणभेदयोः' । उर्व्या भूमौ भव उर्व्यः तस्मै। दीर्घ आर्षः । ऊर्वा बडवानलो वा। शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५॥

षद्चत्वारिंशी ।

नमः पूर्णायं च पर्णशादायं च नमं उद्घरमाणाय चाभिन्नते च नमं आखिद्ते च प्रखिद्ते च नमः इपुक्तः स्रो धनुष्क स्रोध वो नमो नमो वः किरिके-भ्यो देवाना ए हद्येभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नमं आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६॥ उ० नमः पर्णाय च पर्णशादाय च । पर्ण प्रसिद्धम्।

पर्णशब्दः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्धरमाणाय चाभि-वते च। उद्धरमाण उद्यमनशीलः । अभिव्नते अभिहननं कुर्वते । नम आखिद्ते च 'खिद दैन्ये' दैन्यभावं कुरुते । अभक्तानां प्रकर्षेण दैन्यभावं कुरुते निषिद्धसेविनाम् । नम इपुकृत्यो धनुष्कृत्यश्च वो नमः। इपून्ये कुर्वन्ति ते इपु-कृतः तेभ्यो नमः। ये यूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्यो नमः। युक्तदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्धाः।समाप्तास्तिस्रोऽशीतयः। इदानीं रुद्राणां हृद्यभूतानामन्निवायुसूर्याणां संवन्धीनि यजूंषि उच्यन्ते । नमो वः किरिकेभ्यः । नमो वः युष्मभ्यं ये यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् वृष्ट्याद्यपकारेण किरिकाः अप्तिवायुस्याः देवाना एं हदयेभ्यः रुद्राणां हदयभूताः। नमो विचिन्वत्केभ्यः । विचिन्वन्ति पृथकुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणं च ते विचिन्वत्काः। नमो विक्षिणत्केभ्यः। विविधं क्षिण्वन्ति हिसन्ति ये ते विक्षिणत्काः । नम आनि-र्हतेम्यः हन्तिर्गत्यर्थः । एते हामिवायुसूर्याः सर्गादावाभि सुख्येनैतेभ्यो छोकेभ्यो निर्गताः ॥ ४६॥

म् व तरूणां पत्ररूपाय नमः । 'शदू शातने' शदनं शदः शातनम् । यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शास्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय न्मः। 'गुरी उद्यमे' 'तुदादिभ्यः शः'। उद्घरते उद्यमं करोति उद्घर-माण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रूनिस्यभिन्नन् तस्मै । आ समन्तात् खिद्यते दैन्यं करोल्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै। प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्म । इपृन् बाणान् कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तिभ्यो रहेभ्यो नमः । धन्षि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश-योगात्त्रस्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चलारिंशद्धिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मलमुक्तम् । अय रुद्रेषु प्रधानभूतानामित्रवायुसूर्याणां संबन्धीनि चलारि यज्ंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमः शब्दाचलार्थेव आयं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि । नमो व इति । देवानां हृद्येभ्यो रुद्राणां हृद्यवत्प्रधानभूते-भ्योऽप्तिवायुस्यें भ्यो वो युष्मभ्यं नमः । 'देवानां हृदयेभ्य इलिमिनीयुरादिल एतानि ह तानि देवानाएं हृदयानि' (९।१।१।२३) इति श्रुतेः। हृदयानीव हृदयानि यथा-ज्ञानां हृद्यं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इल्पर्थः । कीहरो-भ्यस्तेभ्यः । किरिकेभ्यः । बृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरि-कारतेम्यः। 'एते हीद्र्ं सर्वं कुर्वन्ति' (९।१।१।२३) इति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽस्यादिभ्यो नमः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्कास्तेभ्योऽस्यादिभ्यो नमः। आ समन्तान्निईता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिईतास्तेभ्यो रुद्रा-वतारेभ्योऽभिवायुस्र्यभयो नमः। हन्तिर्गत्यर्थः। 'तेभ्यस्तिभय-स्त्रीणि ज्योती १० ज्यानायन्ता मियों ऽयं पवते सूर्यः 'इति श्रुतेः॥४६॥

सप्तचत्वारिंशी।

द्रापे अन्धंसस्पते दरिद्रं नीलेलोहित । आसां प्रजानमिषां पश्चनां मा मेर्गा रोङ्गो च नः किंचु-नाममन् ॥ ४७ ॥

उ द्रापे अन्धसस्पते । सप्तकण्डिका एक्हद्रस्तुतिः । उपरिष्टाद्रृहती । हे द्रापे । 'द्रा कुत्सायांगतो' । द्रापयतीति द्रापिः । अयथोक्तकारिणं कुत्सितां गति नयति । हे अन्ध-सस्पते सोमस्य पते । हे दरिद्र हे निष्परिग्रह । हे नील-सस्पते सोमस्य पते । हे दरिद्र हे निष्परिग्रह । हे नील-सस्पते । 'नीलानि चास्येतानि रूपाणि च' इति श्रुतिः । एवं संबोध्य रुद्रं अथेदानीमभयं याचते । असां प्रजानाम् एवं संबोध्य रुद्रं अथेदानीमभयं याचते । असां प्रजानाम् अस्पदीयानाम् एपां पद्यनां मा त्वं भेषीः । मारोक् अविभ्यश्च मा त्वं रुजः मा भाङ्कीः । मो च नः किंचनाममत् । मा च नः अस्माकं किंचन अपत्यादिकम् । आममत् 'अम रोगे'। मा चास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कृथा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

म० सप्त ऋच एकस्द्रदेवत्याः आयोपरिष्टाद्वृहती सप्ताप्रदशहादशाणपादा । हे द्रापे, 'द्रा कुत्सायां गतों' द्रापयित
कृत्सितां गितं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः
कृत्सितां गितं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः
सोमस्य पते पालक, 'अन्धसस्यत इति सोमस्य पत इत्येतत्
(९।१।१।२४) इति श्रुतेः । हे द्रिद्र निष्परिम्रह,
अद्वितीयलादिति भावः । हे नीललोहित, कण्ठे नीलोऽन्यत्र
लोहितः हे शिव, नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां
लोहितः हे शिव, नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां
पश्नां गवादीनां लं मा भेः भयं मा कुरु । 'बहुलं छन्दिसे
(पा०२।४।७३) इति शपो छक् । मा रोक् 'रुजो
भन्ने' प्रजापश्चनां भन्नं मा कार्षाः । कर्मणि षष्ट्यो । च पुनर्नोअस्माकं किंचन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षात् । यद्वा रुग्णं मास्तु । 'अम् रोगे' लिं
धातोरमागम आर्षः ॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशी।

इमा रुद्रार्थ तुवसे कप्दिने क्षयद्वीराय प्रभ-रामहे मृतीः। यथा शमसंहिपदे चर्तुष्पदे विश्वी पुष्टं शामे अस्मिन्नेनातुरम्॥ ४८॥

उ० इमा रहाय। जगती। इमाः मतीः याभिः स्त्यते जि० इमा रहाय। जगती। इमाः मतीः याभिः स्त्यते ता रहाय। तवसे महसे बलवते वा। उभयत्र हि तवः शब्दः पत्र्यते। कपर्दिने जटामुकुटधारिणे। क्षयद्वीराय। क्षयिन्त वसन्त्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरस्तस्मे क्षयद्वीराय। भभरामहे प्रेरयामः। तथा वयं प्रेरयामः। यथा येन प्रकार्णण। शमसत् द्विपदे चतुष्पदे। शं सुखम् असत् भवति द्विपदां चतुष्पदां। यथा विश्वं सर्वं पुष्टं समृद्धं प्रामे अस्मिन् अनातुरम् आपद्वहितं स्वस्थं भवति॥ ४८॥

म्० कुत्सदृष्टा जगती । वयिममा अस्मदीया मृतीः बुद्धीः स्दाय शंकराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं स्मराम

इल्पर्थः । हमहोर्भः । कीहशाय । तबसे महते बलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः पठितः । कपिंदने जिटलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः श्रूराः यत्र स क्षयद्वीरः तस्म । श्रूराये- ल्पर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदिविषये । यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् प्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं सस्यं च यथा असत् तथा मितं हरे समर्पयाम इल्पर्थः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशी।

या ते रुद्र शिवा तुन्ः शिवा विश्वाहां भेषजी।
शिवा रुतस्य भेषजी तयां नो मृड जीवसे ॥४९॥
उ० या ते रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्ध, या तव शिवा शान्ता तन्ः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । विश्वाहा भेषजी सर्वदा भिषक्त्वेन वर्तते । शिवा रुतस्य व्याधेः भेषजी । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यहा शिवारतस्य शिवाफेत्कृतस्य शब्दस्य भेषजी । अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः । तया तन्वा नः असान् मृड सुखय । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥

म० अनुष्टुप्। हे रुद्र, या ते तव ईस्शी तनः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय। कीस्शी। शिवा शान्ता अघोरा। विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा०२।३।५) इति दितीया। तस्या आकारः। सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याण-कारणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका। रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तकौषधिः॥ ४९॥

पञ्चाशी ।

परि नो रुद्रस्य हेतिहीणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मिति-र्घायोः । अर्व स्थिरा मुघवक्क्सस्तनुष्व मीद्र्यस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

उ० परि नः अनुष्टुप्। परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः असान् रुद्धस्य हेतिः आयुधं परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोः परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधिनो ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मितः। अघायोः अघं पापं यः कामयते परस्मे कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः। उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयं वाक्यम्। अविस्थरा मघवच्यस्तनुष्व अवतनुष्व अवतार्य शिथिलीकुरः। स्थिरा स्थिराणि धनूंषि। केभ्योऽर्थाय अवतनुष्व। मघवच्यः मघं धनं हिवर्लक्षणं येषामित्तं ते मघवन्तः तेभ्यो मघवच्यो यजमानेभ्योऽर्थाय। नतु अयागशीलेभ्यः प्रतिषिद्धसेविभ्यः। किंच। हे मीद्वः 'मिह सेचने' सेकः। मध्यस्थानो वा वृष्टिकर्मणा स्तूयते । युवा वा कृत्वा अपरिणामित्वेन स्तूयते। तोकाय तनयाय मुड। तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय। मृड सुख्य॥ ५०॥

म० त्रिष्टुप्। रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिगृणक्तु परितो वर्जयतु । अस्मान्मा हन्त्वित्यर्धः । लेषस्य
कुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मितिर्दुष्टमितिर्देष्टमित्रिंहवुद्धिश्चास्मान्परिगृणक्तु ।
लेषित कोधेन ज्वलित लेषस्तस्य पचाद्यच् । अघं पापं
परस्येच्छिति अघायुः 'सुप आत्मनः क्यन्' (पा॰ ३ । १ ।
८) इत्यत्र परेच्छायामि वाच्यमिति क्यन् । 'क्यिन च'
(पा॰ ७ । ४ । ३३) इतीले प्राप्ते 'अश्वाघस्यात' (पा॰
७ । ४ । ३७) इत्याकारः 'क्याच्छन्दित्ते' (पा॰ ३ । २ ।
१७०) इत्युप्रत्ययः । मेहिति सिञ्चतीति मीद्वान् हे मीद्वः
कामाभिवर्षुक, स्थिरा स्थिराणि हदानि धन्त्षि लमवतनुष्वं
अवतारय ज्यारहितानि कुरु । किमर्थं । मघवन्न्यः । मघमिति
धननाम । मघं हिवर्छक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो
यजमानास्तदर्थम् । यजमानानां भयनितृत्तये इत्यर्थः । किंच
तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुख्य ।
कर्मणि चतुथ्यौं ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी ।

मीर्डुष्टम् शिवंतम शिवो नः सुमना भव । पर्मे वृक्ष आर्युधं निधाय कृति वसान आर्चर पिनोकं विश्वदागिहि ॥ ५१ ॥

उ० मीड्रष्टम । यवमध्या त्रिष्टुप । हे मीड्रष्टम सेकृतम । हे शिवतम, शिवो नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव । किंच । परमे वृक्षे दूरदेशावस्थायिनि आयुधं निधाय स्थापयित्वा । कृतिं चमें वसानः । आचर आचरणमनुष्टानम् । पिनाकं विश्रत् पिनाकं कोदण्डः तं धारयन् आगिह आगच्छ ॥ ५३॥

म० इयमेकोना यवमध्या त्रिष्ठुप् तृतीय एकादशाणीः चलारोऽन्येष्टाणीः पञ्चपादा । अतिशयेन मीद्वान् मीद्वष्टमः । अत्यन्तं श्रिवः श्रिवतमः । हे मीद्वष्टम अतिशयेन कामसेकः, हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः, नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किंच परमे दूरस्थे उन्नतें वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिश्र्ह्णादिकं निधाय संस्थाप्य कृतिं चर्म वसानः परिद्धानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । अगाच्छ तपश्चरेति वा । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोधार्थं धारयन्त्रागच्छेल्यर्थः ॥ ५१ ॥

द्धिपञ्चाशी।

विकिरिद्ध विलोहित नर्मस्ते अस्तु भगवः। यास्ते सहस्र्वेष् हेतयोऽन्यमस्मित्रवेपन्तु ताः ॥५२॥ उ०विकिरिद्ध। हे वनुष्टुभौ। हे विकिरिद्ध विकिरित्रपून्द्रा-वयतीति विकिरिद्धः विलोहित विगतकल्मपभाव। नमस्ते अस्तु हे भगवन्। एवमभिष्ट्स अथ याचते। यास्तव सहस्र हेतयः। हेतिरायुधम्। सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः। अन्यस्मि-श्रिवपन्तु ताः अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निवपन्तु ताः॥ ५२॥

म० दे अनुष्टुभी। विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र, हे विलोहित, विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे ग्रुद्धखरूप, भगवः भगवन्, ते तुभ्यं नमोऽस्तु। हे रुद्र, ते तव याः सहसं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मद्दन्यमस्मद्भातिरिक्तं निवपन्तु घ्रम्तु॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तर्व हेतर्यः । तासा-मीशानो भगवः पराचीना सुर्खा कृषि ॥ ५३ ॥

उठ सहस्राणि बहूनि सहस्रशः । 'संख्येकवचनाच धीप्सायाम्' इति शस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्व-प्रतिपादनार्थम् । बाह्योस्तव हेतयः आयुधानि तासां हेती-नाम् ईशानः सन् हे भगवः, 'मतुवसोरुः संबुद्धौ छन्दसि' इति विसर्जनीयः । हे भगवन् । पराचीनानि पराख्रितानि पराख्युखानि मुखा मुखानि कृधि कुरु ॥ ५३ ॥

म० हे भगवः भगवन, पडुणैश्वर्यसंपन्न, तव बाहोर्ह-स्तयोः याः सहसाणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराच्छुखानि लं कृषि कुरु । करोतेः शिप छप्ते 'शुश्र्णपृकृत्रभ्यर्छन्दसि' (पा॰ ६।४।९०२) इति हेधिः । कीद्रशस्त्रम् । ईशानः इष्ट इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खङ्गः ग्रुलं वर्मेत्यादिमेदेन सहस्रसंख्यतम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः 'संख्यैकवचनाच वीप्सायाम्' (पा॰ ५।४।४३) इति शस्त्रत्यः । धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्नमि-सर्थः॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूनयाम् । सेषाक्ष सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

उठ असंख्याता । बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभः । पृथि-वीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् भूम्यामुपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽ-ध्वनि अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानि तन्मसि अवत-नमसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानि धन्षि ॥ ५४॥

म० वहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुमोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनृंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिताहशे पथि सहस्रयो-जनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः । अपज्यानि कृलासम्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

अस्मिनमहत्युर्णेबेऽन्तरिक्षे भवा अवि । तेषिष्-सहस्रयोजनेऽव धन्वांनि तन्मसि ॥ ५५ ॥

उ० अस्मिन्महति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महति अर्णवे । अर्णः उदकनामसु पठितम् वो मत्वर्थीयः । अर्णवति अन्त-रिक्षे भवा रुद्याः । अधि उपरि स्थिताः ये तेषामिति कृत-व्याख्यानम् ॥ ५५ ॥

म्० अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते । अस्मिनन्तरिक्षे अधि-श्रिख ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीटशेऽन्तरिक्षे । महति विशाले । अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारलात् । 'अर्णसो लोपश्च' (पा० ५ । २ । १०९–२) इति वप्रखयोऽन्तलो-पश्च ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

नीलंबीबाः शितिकण्ठा दिवेध् रुद्रा उपश्रिताः । तेषांध् सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६॥

उ नीलग्रीवाः । द्यस्थाना उच्यन्ते । नीलग्रीवाः । कृष्णवचनो नीलग्रीवः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः । दिवं द्युलोकं रुद्रा उपश्चिताः अधिष्ठिताः अध्याश्चिताः ये तेपामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

म० द्युस्था रद्रा उच्यन्ते । ये रद्रा दिवं द्युलोकसुपश्चिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीहशाः । नीलगीवाः नीला श्यामा श्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विष- ग्रासात्कियान्कण्ठभागः कृष्णः कियान्श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी।

नीर्लमीवाः शितिकण्ठाः श्वर्वा अधः क्ष्रीमाच्याः। तेषां ए सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७॥

उ० नीलग्रीवाः । पृथिव्या अधो ये हृद्दास्त उच्यन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः रुद्दा अधः क्षमाचराः अधः पृथिव्यां संचरन्ति ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥

म् पातालस्था रहा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रहाः क्षमाचराः क्षमाया भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमा-चराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् । नीलग्रीवाः शिति-कण्ठा इति पूर्वविद्विशेषणे ॥ ५० ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ये वृक्षेषु शाब्पश्चरा नीर्रमीवा विलेहिताः। तेषी् सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८॥

पुरुषे वृक्षेषु आसते शिष्पञ्चराः शिष्पञ्चरवर्णाः। नव-मरूढानि तृणानि शष्पशब्देनोच्यन्ते। नीलग्रीवाः विलो-हिताः विगतकल्रषभावाः। विविधं वा लोहिताः। लोहित- शब्देन वा धातवो लक्ष्यन्ते । त्वग्लोहितमजादिविमुक्तेत्वर्थः। तेपामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

म० ये रुद्रा बृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीह्शाः । शिष्वाद्यादिषु स्थिताः । कीह्शाः । शिष्वाद्यादिषु स्थिताः । वीष्ठ- श्रीवाः नीला श्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः । यद्या विगतं लोहितं रिधरं येषां ते । लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् । विगतलोहिता- दिधातवस्तेजोमयशरीरा इस्रर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपुर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९॥

उ० ये भूतानां प्राणिनामधिपतय ईश्वराः । विशि-खासः विशिखा एवं विशिखासः । सर्वमुण्डा इत्यर्थः । कृपर्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

म० ये ईहरा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीहराः । भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः । तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते । शिखाशच्दः केशोपलक्षकः । मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कदर्पिनः जटाज्द्रयुताः ॥ ५९ ॥

षष्टी।

ये पथां पेथिरक्षय ऐलबृदा आयुर्युर्धः । तेषां ११ सहस्रयोजनेऽव धन्वांनि तन्मसि ॥ ६० ॥

उ० ये पथाम् ये रुद्धाः पथां मार्गाणाम् अधिपतय इति शेषः । ये च पथिरक्षयः पन्थानं ये रक्षन्ति । ऐछबृदाः इला-नामन्नानां समूह ऐछम् तत् ये बिश्रति ते ऐछभृतः सन्तोपि परोक्षवृत्तिना शब्देन ऐछबृदा इत्युच्यन्ते । आयुर्धधः आयु-र्जीवनं पणीकृत्य ये युध्यन्ति ते आयुर्धधः चौरादयो वा रुद्धा वा तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥

म० ये चेहशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीहशाः । पथां लीकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वचीनुषद्धः । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानिप रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः । यद्दा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षवृत्त्या ऐलबृदा उच्यन्ते । अन्नर्जन्त्नां पोषका इत्यथः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावजीव-युद्धकराः । यद्दा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

एकषष्टी।

ये तीर्थानि प्रचरेन्ति सृकाहिस्ता निष्किणीः ।
तेषां ए सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१॥
उ० ये तीर्थानि । ये रुद्धाः तीर्थानि प्रयागप्रसृतीनि ।

प्रचरन्ति स्काहसाः सका इत्यायुधनाम । आयुधहस्ता निषङ्गिणः सङ्गिनः । तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

म० ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदशाः । स्रकाहस्ताः स्रकेलायुधनाम । स्रका आयु-धानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खङ्गा विद्यन्ते येषां ते । स्रकाहस्तलेऽपि निषङ्गिलोक्तिः खङ्गप्राधा-न्याय ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी।

येऽत्रेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान्। तेषां ए सहस्रयो<u>ज</u>नेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

उ० येऽन्नेषु ये अन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्ति अतिश्व येन विध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्ष-यितारो व्याधिभिर्गृहीतव्या इति । पात्रेषु व्यवस्थिताः पित्रतो जनान् ये विविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

म० ये रहा अज्ञेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । धातुवैषम्यं कृला रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिवतः क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति । अन्नोदकभोक्तरो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी।

य एतावेन्त<u>श्च</u> भूयां एसश्च दिशो हुद्रा वित-स्थिरे । तेषां एसहस्रयोजनेऽव धन्वानि त-न्मसि ॥ ६३॥

उ० य एतावन्तश्च ये रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुत-राश्चोक्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्टभ्य स्थिताः तेषा-मित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

म० ये रुद्रा एतावन्तः एतल्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्राः दिशो दश वित-स्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धर्नृषि अवतन्मसीति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

नमीडस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषा वर्षमिषवस्तेभ्यो दश् प्राचीर्दशे दक्षिणा दशे प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशो-ध्वीस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नीडवन्तु तेनी मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्चे नो देष्टि तमेषां जम्भे द्ष्मः ॥६४॥

उ० इत उत्तरं त्रीणि यज्ंषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तूयन्ते। नमोऽस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः ये दिवि द्युलोके स्थिताः येषां रुद्राणां वर्षं दृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयम् तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम् इति सर्वत्र संबध्यते । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः दश उध्वीः तेभ्यः नमः अस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते च संतर्पिताः सन्तः । यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि । तं तेषां रहाणां जम्भे सुखे द्ष्मः । यहा ते रुद्रा वयं च यं द्विष्मः यश्च नः द्वेष्टि । तमेषां रुद्राणां जम्भे द्ष्मः । समझसमेव सर्वम् ॥ ६४ ॥

म० कण्डिकात्रयास्मिकानि त्रीणि यर्जूषि प्रस्पवरोह-संज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये हद्राः वर्तन्ते येषां च हद्राणां वर्ष वृष्टिरेव इषवः वाणाः । आयुधस्थानीया वृष्टिः । अतिवृष्ट्यादी-तिभिः प्राणिनो घन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु । तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागिभमुखा अङ्गुलीः कुवें इति शेषः । प्राङ्मुखाङ्गलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्कुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रसङ्खुखाः दशाङ्क्षरीः कुर्वे । उदीचीरदञ्जुखाः दशाङ्क्षरीः कुर्वे। ऊर्घाः उपरि दशाङ्कलीः कुर्वे । अञ्जलि बद्धा सर्व-दिखु नमस्करोमीलर्थः । तेम्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्व नितरस्तु । 'दश वा अझलेरङ्खलयो दिश्चि दिश्येवैभय एतद-इिलं करोति' (९।१।१।३९) इति श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुख-यन्तु । किंच ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः । वयं च यं दिष्मा यस देषं कुर्मः च । पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वीक्तानां रुद्राणां जम्मे दंष्ट्राकराले मुखे दक्षाः स्थापयामः । अस्मद्भिषमस्मद्भेष्यं च नरं रुद्राः पूर्वीक्ता भक्षय-न्तिसर्थः । असांश्वावन्तु च ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

नमीडस्तु रुद्रेभ्यो येडन्तरिक्षे येषां वात् इषव-स्तेभ्यो दश प्राचीर्दशं दक्षिणा दशं प्रतीचीर्दशोदी-चीर्दशोध्वीस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नीडवन्तु ते नी मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्चे नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दश्मः ॥ ६५ ॥

म० ये अन्तिरिक्षे रहा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्त । येषां रहाणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाह्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्न्नन्ति । तेभ्योऽन्तिरिक्ष-तम् ॥ ६५॥ रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । बिष्टं व्याख्या-

पर्पष्टी ।
नमीं इस्तु हुद्देभ्यो ये पृथित्यां येषामञ्जमिषेत्वस्तेभ्यो दश् प्राचीर्दशं दक्षिणा दशं प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोध्वीस्तेभ्यो नमी अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो

मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्चं नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दश्मः ॥ ६६ ॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजस<mark>नेयसंहितायां</mark> षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उ० हे कण्डिक उक्तार्थे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति उवटक्रतौ मन्नभाष्ये पोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

म० ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नामिषवः । अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्यं वा
प्रवर्ख रोगमुत्पाद्य जनान् व्रन्ति तेभ्यः पृथिवस्थिभ्योऽनायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् ।
एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । 'अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति' (९ ।
१ । १ । ३२) इति व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६॥

सप्तदशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

उ० अप्नि परिपिञ्चति । अरमन्नूर्जम् । यजुर्मास्तम् । ताल इपमूर्जं धत्तेति तदःश्रवणाद्यदोऽत्राध्याहारः कर्तव्यः। या असम् अशनवति मेघे ऊर्जम् उद्कलक्षणम् शिश्रिया-णाम् आश्रिताम् । या च पर्वते पर्वतवित मेघे । शिश्रियाणा-माश्रिताम् उदकलक्षणो वा । या च अच्छः अधि सकाशात् ओषधीभ्यः अधि सकाशात् वनस्पतिभ्यः अधि सकाशात्। संभृतं पयः संभृता पयोलक्षणा गोद्वारेण। गौहिं अपः पिबति ओषधिवनस्पत्यादीन्खादति अथ पयो जायते। ता न इपमूर्ज धत्त तामेतामुभयरूपां मेघसंभवामुद्कलक्षणां गोप्रभवां च पयोलक्षणां नः असम्यम् इषम् ऊर्जम् धत्त दत्त हे मरुतः, 'मरुतो ह वै वर्षस्येशते'। संरराणाः संरम-माणाः । अश्मनि कुम्भं स्थापयति अश्मंस्ते क्षुत् अश्मन् ते तव क्षुत् अश्वनाया अस्तु । आदत्ते कुम्भम् मिय त ऊर्क् तव संबन्धिनी ऊर्क् मिय अस्तिवति देशाः । कुम्भं प्रक्षि-पति । यं द्विष्मस्तं ते शुगुच्छतु यं पुरुषं द्विष्मः तं तव संबिधनी ग्रुक् शोकः ऋच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

म० षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः । सप्तदशे चिलपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते 'चिलं परिषिश्चल्यप्रीहिक्षणे निक-क्षेऽद्रिं कुलाइमनूर्जमिलंद्रेरिधं (का० १८। २। १)। पक्षस्यापर्सिन्धः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरस-निधसमीप आत्मभागेऽइमानं निधायोदकुम्भमादायाद्वेरारभ्य सपक्षपुच्छममि जलधार्या समन्तादमीतिसञ्च-प्रदक्षिणं तीलर्थः । यजुर्महद्देवलम् आर्षा त्रिष्टुप् । हे महतः, तां प्रसिद्धामिषमञ्जमूर्जं रसं च नोऽसम्यं धत्त दत्त यूयम्। किंभूता यूयम् । संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । 'रा दाने' 'बहुलं छन्दिति' (पा० २ । ४ । <mark>७६) इति ज़होत्यादिभ्यः श्टुः द्विलं च शानचि परे । कीदशी-</mark> मिषमूर्जम् । अरुमन् अरुमनि पाषाणे पर्वते विनध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् । श्रयतेः शानचि जुहोत्यादिलाद्विलम् । तथा ऊर्ज सारभूतां वलहेतुम् । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्धां तप्प्रस्यः । अश्वातीत्यरमा 'अन्येभ्योऽपि दर्यते' (पा॰ ३।२। ७५) इति अश्वातेमीनन् अशनवति पर्ववित मेघे ऊर्ज जलं शिशि-<mark>याणामाश्रितां वृष्टिसंपाद्यामित्यर्थः । तथा अन्नः ज्लेभ्य</mark> ओषिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशाद-धिसंमृतमधिकं संपादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रिया-णाम् गौरपः पीलौषधिवनस्पतीन् भक्षयिला पयो दोग्धि। तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्ज दत्तेलार्थः। 'महतो वै वर्षस्येशते' (९।१।२।५) इति श्रुतेः । 'अरमंस्ते ध्रुदिलदौ कुम्भं कुला मयि त ऊर्गिला-दायैवं द्विरपरम्' (का॰ १८।२।२।)। सेकान्ते ऽरमनि कुम्भमर्मस्ते श्चिदिति निधाय मिय त इति पुनरादाय पुनिर्दि-वारं परिषिचेदिलार्थः । अरमा देवता दैवी बृहती । अश्ना-तील्यरमा । हे अरमन् सर्वभक्षक अमे, ते तव छुत् छुषा अस्त बहुद्दविषां भोज्यलात् (का० १८।२।३)। कुम्भ-मादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती । हे अरमन्, ते तव ऊर्क् सारभागो मिय अस्विति शेषः । 'कुम्भेऽदिं कुला दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति' (का० १८। २। ४)। तं पाषाणं कुम्भे कुला दक्षिण-वेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि सारमानं घटं निरस्यतीत्यर्थः । यजुर्वृहती शुक् देवता । हे अमे, ते तव छक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु । तं कम् । वयं यं नरं हिष्मः अस्मद्वेषविषयं तव शोको गच्छत ॥ १ ॥

द्वितीया।

इमा में अग्न इष्टका धेनवं: सत्त्वेको च दर्श च दर्श च शतं चे शतं चे सहस्री च सहस्री चायुतै चायुतै च नियुतै च नियुतै च प्रयुत् चार्बेदं च न्युर्बेदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तेश्च पराधिश्चेता में अग्न इष्टका धेनवं: सन्त्वमुत्रामुब्मिङ्कोके ॥ २ ॥

उ० इमा मे । द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यामग्निमभिमृश्येष्टकाः

धेनूः कुरुते। तत्र प्रथमं यजुः। द्वितीया बृहती वा पङ्किर्वा अग्निस्त्वासां धेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते। इमाः मे मम हे अग्ने, इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः सन्तु। अस्मिछोक इति शेषः। किसंख्याकाः। एका च दश च दश च शतं च शतं च शतं च सहस्रं चायुतं च अयुतं च नियुतं च नियुतं च परार्थश्च। एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्धपर्यन्तं पूर्वीत्तरसंख्याविशेषसमुचितं वर्धमानसंख्ययनिष्टं संख्याजातम-भिधाय अग्निमाह। एता मे मम हे अग्ने, इष्टकाः धेनवः सन्तु। अमुत्र अमुिक्मन् छोके। अमुत्रेति जनमान्तरनिर्देशः। अमुन्दिमन् छोक इतीष्टलोकनिर्देशः॥ २॥

म० 'अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठजात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति' (का॰ १८।२।९)। कुम्भनिरसना-नन्तरमपश्यनेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठ-ज्ञात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्स्प्रष्टं शक्नोति तावत् स्पृष्टेमा म इति कण्डिकाद्वयं खरेण जपतीत्यर्थः । विकृतिरिमदेवत्या । हे अमे, या इष्टकाः पश्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मद्र्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्यः सन्तु लत्प्रसादात्। अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां संख्यामाह—एकेत्यादि । अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं संख्योच्यते । एका एकलसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते । सा दशगुणिता शतं पूर्वसंख्यासिहतोत्तरसंख्यामहणमाधिक्याय । शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितम्युतं भवति दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं । प्रयुतप्रहणं कोटेहपलक्षकम् । प्रयुतं दशगुणं कोटिः । कोटिर्दशगुण अर्बुदम् । अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् । न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया । एतेषां प्रहणमञ्जसमु-द्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कसंज्ञानां संख्यानासुप-लक्षकम् । तेनाडजं दशगुणं खर्वं । खर्वं दशगुणं निखर्वं । निखर्वं दशगुणं महापद्मं । महापद्मं दशगुणं शङ्कः । शङ्कर्दशगुणः समुदः । समुद्रो दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परा-र्धः । चकारा इतरेतरसमुचयार्थाः । एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञा-संमिता इष्टका एता है अमे, मे धनवः सन्लिति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतद्धेनुभवनं कुत्रार्थ्यते तदाह । अमुत्र अन्य-जनमिन तथान्यस्मिन् लोके खों सर्वत्र इष्टदाः सन्लिखर्थः। यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामध्योद्वर्ध-माना एकादिपराधीन्तसंख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तृतीया।

ऋतवेः स्थ ऋतावृधे ऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधेः । घृत्रश्र्यतो मधुश्र्यतो विराजो नाम कामदुघा अश्ली-यमाणाः ॥ ३ ॥ स्व अतवः स्थ । या यूयम् अतवः स्थ अतावृधः । अत्तवो भवथ सत्यश्च वर्धयिव्यश्च । अतुष्ठाः स्थ च । अतुष्ठाः तिष्ठन्तीति अतुष्ठाः स्थ भवथ । अतावृधः अतिशयार्थं पुनर्वंचनम् । ता घृतश्चयुतः मधुश्चयतः सत्यः । घृतं याश्च्योतन्ति ता घृतश्चयुतः मधुश्चयुतश्च सत्यः । विराजो नाम नाम्ना च विराज इति स्थाताः सत्यः दश लोकंपृणा उपधीयन्ते तद्भि-प्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुष्याः कामानां दोम्ध्यो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्वमाणाः ॥ ३ ॥

म० वृहती पिक्किती अष्टित्रंशदक्षर्लाद्विकल्यः । अग्नि-देवला इष्टकादेवला वा । हे इष्टकाः, या यूयमेवंविधाः स्य भवथ ता मे धेनवः सिन्लिति पूर्वेण संबन्धः । कीहर्यः । कतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं सल्यं यः वा वर्धः यन्ति ऋतवृधः । संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्टाः ऋतुष्ठ वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशन्तस्य पुनरहक्तिः पादपूरणाय । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्च्युतः 'श्च्युतिर् क्षरणे' घृतं श्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः धृतसाविण्यः । मधुश्च्युतः मधु श्च्योतन्ति ता मधुसाविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः । दशलोकंपृणाभिप्रायमेतत् । कामदुष्धाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्यः पूर्यित्रयः 'दुहः कव्धश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरिहताः ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

समुद्रस्य त्वाविक्यामे परिच्ययामसि । पावुको असम्भ्यं श्रिवो भव ॥ ४॥

उ० अग्निक्षेत्रं सप्तिर्भिर्मिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तत्राचे गायच्यौ । समुद्रस्य त्वा । हे अग्ने, यं त्वां समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकस्य अवकया परिव्ययामित अवकया अव-कारोन परिव्ययामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः पाव-यिता अस्त्रस्यं शिवः शान्तः भव ॥ ४ ॥

म० मण्डकावकावेतसशासा वेणी बद्धावकपंति मन्त्रकृष्ट्यत्समुद्रस्य लेति प्रत्यृचम्' (का० १८। २। १०)। मण्डूकिशैवलवेतसत्तरशासा वंशे बद्धा तं इस्तेनादायाभिक्षेत्रं प्रत्यृचं
कर्षति तेनेत्यर्थः । आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं
यावत्कपंति । द्वे गायत्र्यावभिदेवत्ये अन्त्यो दशकः । हे अभे,
समुद्रस्य समुन्दति क्रिनं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया
शेवालेन । ला लां परित्ययामित परितो वेष्ट्यामः । इदन्तो
मिस । उपरिभागं सर्वत्र विकर्णम इत्यर्थः । त्वं चासमभ्यं
पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४॥

पश्चमी।

हिमस्य त्वा जरायुणामे परिव्ययामसि । पावको असम्येथ् शिवो भव ॥ ५॥ उ० हिमस्य त्वा । त्वां हिमस्य जरायुणा । शीतस्य प्रशीतेन हे अग्ने, परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

म० दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैलस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शेवालेन हे अमे, ला लां परि-व्ययामित संवरणं कुर्मः । लमस्मभ्यं पावकः शिवश्रेलु-क्तम् ॥ ५ ॥

पष्टी ।

उप इम त्रुपं वेत्से ऽवंतर नृदी ह्वा । अप्ने पृत-मुपामसि मण्डू कि तासिरागेहि सेमं नी युइं पोव-कर्वणेष्ट शिवं कृषि ॥ ६ ॥

उ० उप जमन्। जगती वा त्रिष्टुव्वा। उपजमन् उपावतर जमन् जसते जमा पृथिवी पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतर च वेतसे वेतसशाखायाम्। मण्डूका च वेतसशाखास्त्र बढा भवन्ति वंशे तद्यं मन्नोऽभिवदति। नदीष्वा। आ उपसर्गे उध्यर्थे। अवतर च नदीषु। अधिशब्देनात्र लक्षणया अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात्। कस्मान्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्ये इसत आह। हे अग्ने, पित्तं अपाम् असि। यो यस्मावयक मृतो भवति न स तद्धिनस्ति तद्धमा च भवति। एवमप्ति संवोध्य अथेदानीं मण्डूकीमाह हे मण्डूकि,ताभिरिक्तः सहिता आयाहि। यासामिन्नः पित्तम्। याभिवा सह त्वमुत्पन्ना। या च त्वमिन्नः शान्त्यर्थमितश्चेतश्च नीयसे सा इमं नः अस्माक्ष्य यन्नं चयनलक्षणम्। पावकवर्णम् अग्नवर्णम्। शिवं शान्तम्। कृधि कृरु॥ ६॥

म० उत्तरश्रोणेहत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप् वा चतुश्वलारिंशदक्षरलात्रिष्टुवेव । नदीषु आ सा इमिति व्यूह्-द्वयेन द्यूना जगती भवति । हे अमे, जमन् जमा पृथिवी सप्तम्या छक् जमनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वज्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ। आ उपसर्गोऽध्यर्थ। तदी-ष्विधि अवकासु उपावतर । नदीशब्देन लक्षणयावका उच्चन्ते। तत्त्रभवलात् । मण्डूक्यवकाचेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तद्यं मन्त्रो वदति । कसात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इलतं आह । हे अमे, लमपां पित्तं तेजोऽसि । यो यस्मावयवः स तं न हिनस्ति तद्धमी च भवति । एवमि संबोध्य मण्डू-कीमाह । हे मण्डूकि, मण्डूको मेकसास्य स्त्री मण्डूकी तत्संबुद्धी हे मण्ड्रिक, ताभिः पूर्वोक्ताभिरद्भिः सह आगहि आगच्छ। शपि होपे महोपः । यासामिशः पित्तं यत्र लमुत्पना या लमनेः शान्लै इतस्ततो नीयसे सा लिममं यज्ञमसाभिः कियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमिससमानतेजसं शिवं फल-प्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

सप्तमी।

अपामिदं न्ययंनक् समुद्रस्य निवेशनम् । अ-न्याँस्ते असमत्तंपन्तु हेतयः पानको असमभ्यंक् शिवो भव ॥ ७ ॥

उ० अपामिदम् । बृहती । अपाम् इदम् । न्ययनम् नित-रामयनम् । यदेतन्मण्ड्वयवकावेतसशाखालक्षणम् समुद्रस्य उदक्तिधेः निवेशनम् निविशन्ते अस्मिन्निति निवेशनम् । यतप्वम् अतो व्रवीमि अन्यान्पुरुषान् ते तव अस्पत्तः । तपन्तु दहन्तु । हेतयः अस्त्राणि अर्चीषि । त्वं च पावकः पावियता स नः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

म० उत्तरांसाद्दक्षिणांसं कृषति । आग्नेयी वृहती । इदं चिलाग्निस्थानं मण्डूक्यवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् । नितरामीयते प्राप्यते येन तन्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् । यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते । अपां वाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यस्मिनिति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने, ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु क्रेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः विवः शान्तश्च भव ॥ ७॥

अष्टमी।

अभे पावक रोचिषां मन्द्रयां देव जिह्नयां। आ देवान्वेक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

उ० असे पावक हे गायण्यो । हे असे, पावक पाविषतः, रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थिता इति शेषः । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्नया होतृत्वेना-वस्थित इति शेषः । आदेवान्विक्ष यिक्ष च देवान् विक्ष च । आवह देवान् यज चेति । हो हासेराकारो होत्रं च आहवनीय-रूपेण हिवर्वहणं च अतपुवं स्तूयते ॥ ८॥

म० 'पक्षपुच्छानि चाभ्यातमभे पावक रोचिषेते' (का० १८। २। ११)। पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्या-तम्मात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमभे इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः। आभेयी गायत्री वस् युद्दष्टा। हे अभे, हे पावक शोधक, हे देव, रोचिषा रोचनेन ज्वालासमृहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः। मन्द्रया मदनीयया जिह्नया होतृवाप्रूपेणावस्थित इति शेषः। देवानाविक्ष आवह यक्षि यज च। द्वावभेरिषकारी होत्रमाह-वनीयरूपेण हविर्यहणं चात एव स्त्यते। वहतेर्यजेश्व लोण्मध्यमै-कवचने शिप छप्ते दल्लगलादिके कृते विक्ष यक्षीति रूपम्॥८॥

नवमी।

स नीः पावक दीदिवोऽम्ने देवाँ२॥इहार्वह । उपे युज्ञर्थ हुविश्ची नाः ॥ ९ ॥

उ० स नः पावक । यस्त्वमुक्ताधिकारः स नः अस्माकं हे पावक पावियतः । दीदिवः दीप्तिमन् हे अमे, देवान् इह आवह । उप यज्ञम् यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हिनश्च नः संबन्धि । देवान्प्रापयेति शेषः ॥ ९ ॥

म॰ गायत्र्याभयी मेधातिथिद्देश । हे पावक पावयितः, हे दीदिवः, दिदेवेति दीदिवान् तत्संबुद्धो हे दीदिवः दीप्ति-मन्, 'दिनु कीडादिषु' कसुप्रत्ययः द्विलम् 'तुजादीनाम्' (पा॰ ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योविलि' (पा॰ ६।१।६६) इति वलोपः। हे अमे, देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय। यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हिवश्च देवाना-वह प्रापय॥ ९॥

दशमी।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामेत्रुरुच उपसो न भातुनी । तूर्वेत्र यामुत्रेतशस्य नूरण आ यो घृणेन तृरुषाणो अजर्रः ॥ १०॥

उ० पावकया। जगती। पावकया पावियन्या योऽिसः चितयन्त्या परिदृढकारिण्या कृपा समर्थया। 'कृपू सामर्थ्ये' अस्य किपि तृतीया। क्षामन् पृथिव्याम्। क्षामेति पृथिन्वीनाम। रुरुचे दीप्यते। उषसो न भानुना उषस इव ज्योतिषा। यश्च। तूर्वन्न यामन् त्वरमाण इव आधानकर्मणि। यामशब्दः कर्मवचनः। एतशस्य आज्यस्य। नू अनर्थकः। रणे रमणीये पदे। आधीयते। अध्वर्युणा आहितश्च यः घृणेन। घृणिरिति दीसिनाम। न इत्यनर्थकः। ततृषाणः तृष्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिम् पूर्णाहुत्यादि तं तत्र शमयन्ति। पीत्वा च अजरः संपाद्यते। तमवकादिभिः शमयाम इति शेषः॥ १०॥

म० जगती भरद्वाज्ह्छा । योऽग्निः क्षामन् क्षाम्णि पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते । कया कृपा 'कृपू सामथ्यें' कल्पनं कृप् किप्। तया कल्पनया सामर्थ्येन दीऱ्या वा। क्षा-मेति पृथिवीनाम । किंभूतया कृपा । पावकया पावयतीति पा-वका तया पावयित्र्या । चितयन्त्या चेतयन्त्या । यद्वा चितं करोति चितयन्ती तया दढचयकारिण्या । रोचने दष्टान्तः । उषसो न भानुना । न इवार्थे । यथा उषसः कालाः भानुना खप्रकाशेन रोचनते तद्वत् । किंच यश्चामिः घृणिः । घृणि-रिति दीप्तिनाम ('सुपां सुछक्' (पा०८। १। ३९) इति विभक्तेः शे आदेशः । घृणिना दीऱ्या आ समन्तात् । चु निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गो नकारश्चार्थः । किं कुर्वन् । एतशस्य एतीखेतराः गमनकुरालस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन 'तूर्व हिंसायां' परबलानि हिंसन् । न इवार्थे । शत्रृत् हिंसन्निव रोचते । यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः । नु अनर्थकम् । यामनि कर्मणि तूर्वन लरमाण इव एतशस्या-श्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वयुंणा । तथा ततृषाणः

४० य० उ०

तृष्यतीति ततृषाणः 'त्रितृषा पिपासायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ २ । ४ । ७६) इति हादिलाच्छानचि श्रुद्विले पूर्णी-हुर्ति पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईटशोऽमिस्तं कृषाम इसर्थः ॥ १० ॥

एकादशी।

नर्मस्ते हरसे शोचिषे नर्मस्ते अस्त्वर्चिषे । अ-न्यांसी अस्मत्तपन्तु हेतर्यः पावको अस्मभ्ये एश्वियो भव ॥ ११॥

जि० नमस्ते । चित्यारोहिणी बृहत्याग्नेयी । नमः तव हरसे च शोचिषे च । नमः ते अस्तु अचिषे च । हरतेईरः । शोचते शोचिः । अन्यांस्त इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

म० 'उभयमादाय चिल्तारोहणं नमस्त इति' (का॰ १८।३।५)। हिरण्यशकलसितं सुक्स्थमाज्यं दिधमधु-
धतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्वयमादायाध्वर्युक्षित्याप्तिमारोहित ।
ब्रह्मयजमानौ तु अमेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आमेर्यी
धृहती लोपामुद्राहष्टा । हे अमे, ते तब शोचिषे शोचनहेतवे
तेजसे नमोऽस्तु । कीहशाय शोचिषे । हरसे हरति सर्वरसा-
निति हरः तस्मै । हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तब अचिषे पदार्थ-
प्रकाशकाय तेजसे नमोस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११॥

द्वादशी।

्नृषदे वेडेप्सुषदे वेडेहिषदे वेडेन्सदे वेट् स्वर्वि-देवेट् ॥ १२ ॥

उ० स्वयंमातृण्णाया जहोति पञ्चभिर्यजुर्भिराग्नेयैः । मृषदे वेद् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् तस्मै नृषदे । वेडिति परोक्षं वपदकारः । अप्सु उदके सीदतीत्यप्सुषत् तस्मै अप्सुषदे । वर्हिषदे । 'ओषधयो वे वर्हिः' । वनसदे वनं वृक्षसमृहः । स्विवेदे । स्वःशब्दोऽव्ययमिहादित्यवचनः । विद्यतेरत्र ग्रहणं सीदितनार्थसंनिकर्षात् । स्वरादित्ये विद्यते थोऽग्निः तस्मै स्विवेदे ॥ १२ ॥

म० 'स्वयमातृष्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिविद्धरण्या-दर्शनं च गृषदेवेडिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । ३ । ६ ।)। आरुष्य स्वयमातृष्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभि-विदिति दक्षिणांसश्रोणिद्धयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यित्र-स्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः । पञ्चाभेयानि यज्ंषि देवी गृहती देव्यः पङ्कयः अन्त्या देवी गृहती । नृषु मनुष्येषु जठरामिरूपेण तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तरमे वेट् हविर्दत्तम् । वेट्शब्दः स्वाहा-कारार्थः । 'प्रत्यक्षं वे तयत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षण्ं सोत्तरविद-वेट्कारेणेमां परोक्षं वे तयद्वेट्कारः' (९ । २ । १ । ७) इति श्रुतेः । तथा नृषदे वेडिति । 'प्राणो वे नृषनमनुष्या नरस्त-योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽमिस्तमेतत्प्रीणाति' (९ । २ । १ । ८) इति । अप्सु उदक्षेषु और्वरूपेण सीदतीस्रप्सुषत् । 'योऽप- स्विप्तस्तमेतत्प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । वर्हिषि यहे आह-वनीयादिरूपेण सीदतीति वर्हिषत्, वर्हिःषु ओषधीषु तिष्ठ-तीति वा तस्मै वेडस्तु । 'वर्हिषदे वेडिति य ओषधीष्विप्त-स्तमेतत् प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः । वनं यक्षसमूहस्तत्र दावाप्तिरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट् । 'वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्विप्तस्तमे॰' (८) स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः । यद्वा स्तरादित्यं विन्दते स्विन-त्तस्मै वपडस्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

ये देवा देवानां यज्ञियां यज्ञियांनाष्ट्र संवत्स्-रीणुमुर्प भागमासते । अहुतादो हुविषो युज्ञे अ-स्मिन्त्स्वयं पिवन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३॥

उ० दिधमधुष्टतेनामि प्रोक्षति । ह्यास्यां दैवीस्यां जग-तीस्याम् । ये देवाः प्राणाः देवानामुत्कृष्टाः । यज्ञिया यज्ञि-यानाम् यज्ञार्हाः यज्ञियानाम् । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः । संवत्सरं हि भृत्वामिश्चीयते । उप भागमासते उपासते भागम् । अहुतादः अन्ये देवा अमिप्राप्तामाहुतिमद्गित प्राणास्तु साक्षादन्नमद्गित । हिवषः स्वमंशम् यज्ञे अस्मिन्स्वयं पिवन्तु । मधुनो ष्टतस्य द्रमश्चेति श्रोषः ॥ १३ ॥

म् 'समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं च ये देवा इति' (का० १८ । ३ । ७)। पात्र्यां सिकार द्धिमधुष्टतान् कुरौः परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छम्भि मच्ये वहिश्व प्रोक्षति ऋग्द्रयेनेत्यर्थः । जगत्यौ प्राणदेवत्ये । ते प्राण-रूपा देवाः, अस्मिन् यहे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाः इप्तश्च हविषो मधुष्टतद्धिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु । खाहाकारसमर्पणेन विना खयमेव खीकुर्वन्लिखर्थः । कीट-शास्ते । अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः । अन्ये देवा अमिहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्तमदन्ति अत एवा-हुतादः । ते के । संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृतः संवत्सरीणः 'संपरिपूर्वात् ख च' (पा० ५ । १ । ९२) इति संपूर्वोद्धत्सरानिर्वृत्तार्थे खप्रत्ययः । संवत्सरं हि भूलामिश्चीयते इलमित्रायः । कीहशाः । यज्ञियानां यज्ञाहीणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हिवर्भुज इन्द्रवरुणाद्यः द्यारीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च वीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्येलाद् यत्रियाः प्राणादयस्तु यहेन पूजकलाद्यहियाः ॥१३॥ चतुर्दशी ।

ये देवा देवेष्वाधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरए तारी अस्य । येभ्यो नऋते पर्वते धाम किंचून न ते दिवो न पृथिव्या अधि सुर्षु ॥ १४॥ दुव ये देवा देवेषु अधि उपिर अधिष्ठातृत्वेन । देवत्वं देवभावम् उपायन् उपगताः । ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ये च ब्रह्मणः 'अयमिश्वर्वह्म तस्येते पुरएतारः' इति श्रुतिः । प्राणा हि प्राणिनः पुरएतार एव । येभ्यश्च प्राणेभ्यः नऋते वियोगे । पवते वर्तते । धाम स्थानं जन्म वा । किंचन न किंचिदपीत्यभिप्रायः । य इत्थंभूताः प्राणा देवाः क पुनस्त आसते । न ते दिवः द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु । नच पृथिव्या आश्रयणीयेषु प्रदेशेषु प्रलभ्यन्ते । अधिसुषु 'स्नु प्रक्षरणे' । प्रस्नावीणि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु-पलभ्यन्ते । स हि तेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

म० ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देव-लमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽमे यन्तीति पुरएतारः 'इण् गतौ' इससात् 'ण्वुल्तृचौ' (पा॰ ३।१।१३३) इति तृच्-प्रखयः। 'प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयम् तिर्वह तसौ ते पुरएतारः' (९ । २ । १५) इति श्रुतेः । प्राणैर्विना चीय-मानोऽमिर्निवोद्धं न शक्यते । किंच येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किंचन धाम किमपि शरीरं न पवते 'पवङ् गतौ' न चेष्टते । इत्थंभूता ये प्राणा देवास्ते पुनः कासते तत्राह । न त इति । ते प्राणरूपा देवाः न दिवः । षष्ट्यो सप्तम्यर्थे । दिवि स्वर्गे न सन्ति । पृथिव्याः पृथिव्यां भूमाविप न नैव । 'ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तसिस्ते' (९।२।१।१।१५) इति श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न कि तर्हि सुषु अधि 'सु प्रक्षरणे' सुवन्ति क्षरन्ति सूनि स्रोतांसि व्खुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रिख वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

प्राणदा अपानदा व्यनिदा वेचींदा वेरिवोदाः । अन्याँसी अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्येष् शिवो भेव ॥ १५ ॥

उ० अवरोहित । प्राणदाः आग्नेयी बृहती पङ्किर्वा । यस्त्वं प्राणदाः अपानदाः व्यानदा वर्चोदाः अन्नस्य दातासि । वरिवोदाः वरिवो धनं तस्य दातासि तं त्वां ब्रवीमि । अन्यांस्ते अस्मदिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

म० 'प्राणदा इस्वरोहित' (का० १८। ३।८)।
प्रोक्षणानन्तरममेरवतरतीस्थंः । अमिदेवस्या वृहती पङ्किर्वा
अष्टित्रंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अमे, ते तव हेतयो ज्वाला
अस्मदन्यान् तपन्तु । लं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदशस्लं । प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः । अपानं
ददातीस्यपानदाः । व्यानं सर्वशरीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः । वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः । वरिवो धनं ददातीति
वरिवोदाः ॥ १५॥

षोडशी।

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासुद्धि<u>श्वं</u> न्युत्रिणम् । अग्निनी वनते रुयिम् ॥ १६ ॥

उ० पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयी गायत्री । अग्निः तिग्मेन । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषा दीह्या यासत् । 'यस उपक्षये' उप-क्षयति । विश्वं सर्वं न्यञ्चिणम् नितरामञ्चिणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अग्निश्च नः अस्मभ्यं वनते । वनतिर्दो-नार्थः । ददाति रियं धनम् ॥ १६ ॥

म० 'पश्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा' (का॰ १८। ३ । १२)। शालायामागत्य पश्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽसौ जुहोति । आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्व-मित्रणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु 'यास उपक्षये' लेद्र 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इती-कारलोपः । अत्र अदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । किंच अग्निनोंऽस्मभ्यं रियं धनं वनते ददातु । वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्बदृष्टिता न्यसी-दित्पता नेः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथ-मच्छदवर्षे २ ॥ आविवेश ॥ १७ ॥

पुठ पोडशगृहीतं जुहोति । य इमा विश्वा । पञ्चदशभिवेशकर्मणीभिस्त्रिष्टुिंडभः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकमैसमुचयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापश्चपितकल्मषं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्येश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः
प्रजास्जमानमृषिः पश्यन्नाचष्टे य इमा विश्वा भुवनानि
जुह्नदित । यः इमानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ।
आत्मनि जुह्नत् आत्मत्वेन पश्यन् । ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा ।
होता आह्नाता देवानां कल्पादे। न्यसीदत् निषणाः । पिता
पाता नः अस्मत्रभृतीनाम् । स एव ऋषिमंत्रुष्यादिभावसुपगतः सन् । यज्ञसंबन्धिन्या आशिषा द्रविणं यज्ञफलम्
इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छाद्कः । प्रथमो मृतंशरीरग्राही अवरान् द्विपद्चनुष्पद्स्थावरादीन् । आविवेश आविष्टो
विपरिणामतः ॥ ३७ ॥

म० 'षोडराग्रहीतार्धमनुवाकरोषेण' (का॰ १८।३। १२)। पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडरागृहीतमाज्यं जुहां कुला तस्यार्धमनुवाकरोषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकरोषथ य इमा विश्वेत्यारम्य विह्व्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्च इत्यर्थः। भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडरा त्रिष्टुमः।

प्रजाः संहरन्तं सजन्तं विश्वकर्माणं पर्यकृषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूत-जातानि जुह्नत् संहरन्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थित-वान् । कीदशः । ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहार-ह्रपस्य होमस्य कर्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः। प्रलयकाले सर्वलोकान् संहत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासी-दिलार्थः । तथा चोपनिषदः 'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसी-न्नान्यत्किंचन मिषत् सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयम् इलाद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण 'बहुः स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपेण पुनःसिस्क्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्र्पं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीव-रूपेण प्रविष्टः । कीट्शः । प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् । छादयतेः क्रिपि हस्यः । उत्कृष्टं रूप-मावृण्वन्सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्थम् । 'सो-ऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तस्या इंदर्ं सर्वमस्जत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इलादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

किए स्विदासीद्धिष्टानमारम्भणं कत्मत्स्वित्क-थासीत्। यतो भूभि जनयन्विश्वकर्मा विद्यामाणी-न्महिना विश्वचिक्षाः॥ १८॥

उ० एवं विश्वकमाँहैतमुक्त्वा अथेदानीं यथा जगत्सजित तत्प्रश्नप्रतिप्रशाम्यामाह । कि एस्वित् । स्वित् वितर्के ।
किं पुनरासीत् अधिष्टानम् । अधितिष्टन्त्यस्मिन्नित्यधिष्टानमधिकरणं विश्वकर्मणा द्यावापृथिद्यौ सृष्टे । अधिष्टानरहिता
इदानीं जनाः कर्तारो न किंचिद्रिप कुर्वाणा दृश्यन्ते । आरमभणं कतमित्स्वत् आरभ्यते अस्मात् इत्यारम्भणं प्रकृतिइत्यम् सद्द्रव्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथंभूता च तत्र क्रिया आसीत् । चक्रस्त्रसिल्लादिभिहिं घटादेशो निष्पाद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा यतो यदेत्यथः । यथा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौणीत् । 'ऊर्णुज् आच्छादने' आच्छादितवान् । द्यां पृथिवीं
चेत्यध्याहारः । महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण । विश्वचक्षाः सर्वतोदर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत्
ज्ञाता ॥ १८॥

म० अथेश्वरो यथा जगत्स्रजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादिचिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण च चकाद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के । यावाभूमी स्रजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् । अधितिष्ठत्यस्मिचित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् । अयतना निर्धिष्ठानाः किमिप न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के । आरम्भणं कतमत् किमासीत् । आरम्यतेऽने- नेखारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा किया च किंप्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदिखर्थः । 'था हेती च छन्दसि' (पा० ५ । ३ । २६) इति किमः थाप्रखयः । दण्डचकसिललस्त्रादिभिर्घटादयो निष्पद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां खर्गं च जन्यम् सन् महिना महिन्ना खसामध्येन वि और्णात् सृष्टे द्यावाप्रदिवी आच्छादितवान् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लङ् उपसर्गन्यवधानमापम् 'व्यवहिताथ्य' (पा० १ । ४ । ८२) इति वचनात् । कीदशः । विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्व-द्या अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्दशा अनन्यशक्तिरिखर्थः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

विश्वतंश्रक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत वि-श्वतस्पात् । सं वाहुभ्यां धर्मति सं पत्रेत्रैर्धावाभूमी जनयन्देव एक: ॥ १९ ॥

उ० अत्रोत्तरं ददाति । विश्वतश्रक्षः सर्वतश्रक्षः । उत विश्वतोमुखः अपिच सर्वतोमुखः । विश्वतीबाहुः उत विश्वतस्पात् अपिच सर्वतः पादः । संधमित बाहुभ्याम् । धमितिर्गत्यर्थः । संगमयित बाहुभ्यां संगच्छेत् वा । संपत्तत्रैः संगच्छते पत्तत्रैः पद्गः । ऐश्वर्ययोग्याहहवोऽपि पादाः संभवन्ति । द्यावाभूमी जनयन्देव एक अदितीयः ॥ १९ ॥

म० उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन्सन् वाहुभ्यां वाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमित । धमतिर्गल्यथः । संगच्छते संयोगं प्राप्नोति पत्तत्रैः पतन्त्रीत्रैः अनिल्यैः पञ्चभूतेश्च संगच्छते धर्माधर्मारूपेनिमित्तः पञ्चभूत-रूपेद्यादानेश्च । साधनान्तरं विनेव सर्वं स्जतील्यथः । यद्याधर्माधर्माभ्यां भूतेश्च संधमति संगमयति जीवान् । णिजन्तलं व्यम् । कीदशः । विश्वतश्च विश्वतः सर्वतश्चश्चरिष यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो बाह्वो भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः । पादस्य लोपोऽहस्लादिभ्यः (पा० ५ । ४ । १३८) इति पादस्यान्ललोपः । परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकलायस्य यस्य प्राणिनो ये चश्चराद्यस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चश्चरादयः संपद्यन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी।

किए स्विद्धनं क ज स वृक्ष आस यतो वार्वी-पृथिवी निष्ठतक्षः । मनीषिणो मनेसा पृच्छतेदु तद्य-वृष्यतिष्ठद्भवेनानि धारयेन् ॥ २०॥

उ० कि ऐस्वित्। अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपेण। कि पुनस्तद्वनं कश्च स वृक्षः आस अभूत्। यतः द्यावापृथिवी तिः तत्रश्चः। तक्षतिः करोतिकमां । बहुवचनं पूजार्थम् । यसात् वृक्षात् द्यां च पृथिवीं च निष्कृष्य चकार । यदि हि वनं वृक्षो वा भवेत् तदा एवमप्याशङ्केत । तक्षाणो हि वृक्षाचमसादीनि-दक्षंयन्ति अयं त्वात्मारम्भण ऊर्णनाभिवदित्यभिप्रायः । विस्मित ऋषिर्द्वितीयं प्रश्नं करोति । हे मनीषिणो मेधाविनः, मनसा पर्यालोच्य पृच्छत । इत् उ तत् एतदपीति पदत्रय-स्वार्थः । यदत्र यद्यर्थः । यदि अध्यतिष्ठत् यत् भुवनानि भूतजातानि सह द्यावाष्ट्रिथवीभ्यां धारयन् उपरिष्टाइस्ते २०

म्० पुनरिप प्रश्नः । खिदिति वितर्के । तहनं किमास वभूव । उ अपिच स वृक्षः कः आस । यतो वनाहृक्षाच विश्व-कर्मा द्यावापृथिवी निष्टत्रक्षः निस्तत्रक्ष निस्तक्ष्यालंकृतवान् । वचनव्यत्ययः । निह ताहशं वनं वृक्षो वा संभवति । लोके हि गृहादिनिर्माणिमच्छन् कस्मिश्विद्वने कंचिदृक्षं छित्वा तक्षणिदिना स्तमभादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यधः । किंच हे मनीषिणः विद्वांसः, मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदिष यूयं पृच्छत । तिकम् । भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यद्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदिष पृच्छत । कुम्भका-रादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदिष्ठानमिष पृच्छत कर्णनामिवदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २०॥

एकविंशी।

या ते धार्मानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मञ्जुतेमा । शिक्षा सिक्षिभ्यो हिविषि स्वधावः स्वयं येजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

उ० या ते यानि ते तव धामानि स्थानानि परमाणि उत्कृष्टानि । यावमा यानि चावमानि कनीयांसि । या मध्यमा यानि च मध्यमानि । हे विश्वकर्मन्, उतेमा अपिच इमानि यानि प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते तेभ्यो द्रव्यमुपादाय शिक्षा सिखभ्यो देहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः हविष अभ्युचिति हे स्वधावः अञ्चवन्, क उपकार इति चेत् । नोत्सहे वक्तमहं त्वां यज इति । को हि नाम मनुष्यस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं व्रवीमि । स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं वावृधानः वर्धयमानः ॥ २१॥

म० हे विश्वकर्मन्, हे खधावः, खधानमस्यासीति खधावान् तत्संबुद्धौ हे खधावः, 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (८।३।१) इति रुः। हे हविर्लक्षणानवन्, ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि, या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि, उतापि च या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सिखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि। 'द्ध्यचोऽतस्तिङः' (पा०६।३।१३५) इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः। क उपकार इति चेत् हिविष यजमानसंबन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं खशरीरं वृधानः वर्षयन् सन् खयं यज्ञस्व । वयं यज्ञाम इति कथं वक्तं

शक्यम् । मनुष्यः कस्लां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि खयं यजस्व । वर्धतेः शानचि व्यखयेन शपो छक् । वृधानः तन्वमित्यत्र 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति पूर्व-रूपामावे यणादेशः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

विश्वेकर्मन्ह्विषा वावृधानः स्वयं येजस्य पृथि-वीमुत द्याम् । मुद्येन्त्वन्ये अभितः सपत्ना ह्हा-स्माकं मुघवा सुरिरेस्तु ॥ २२ ॥

उ० विश्वकर्मन् हे विश्वकर्मन्, मदीयेन हिवधा वावु-धानः वर्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीये यज्ञे । स्वयमेव यजस्व मदनुप्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणि भूतानि । उत द्याम् अपिच द्युलोकाश्रयाणि भूतानि । किंच त्वत्प्रसादादिनासाकं मुद्यन्तु मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये अभितः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किं त्वत्प्रसादादेव इह अस्माकं मघवा धनवानिन्द्रः । सूरिः पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥

म० हे विश्वकर्मन्, हिवषा महत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यहे पृथिवी पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि खयं यजस्व मदद्य-प्रहाय। किंच लत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुद्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु । किंच इह यहे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

वाचस्पति विश्वकर्माणम् तये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वनि हवनानि जोषद्धिश्व-इम्भूरवेसे साधुकमी ॥ २३॥

उ० वाचस्पतिम् व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ म० दे ऋचौ व्याख्याते (अध्या० ८ क० ४५ । ४६) ॥ २३ ॥ २४ ॥

चतुर्विशी।

विश्वेकमेन्द्रविषा वधीनेन त्रातार्मिन्द्रमकणो-रवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीर्यमुप्रो विह्नयो यथासीत् ॥ २४॥

उ० विश्वकर्मन्हिव्षेत्यपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

पञ्चिवंशी ।

चर्श्वषः पिता मर्नमा हि धीरी घृतमेने अजन-न्नम्रमाने । यदेदन्ता अदिहहन्त पूर्व आदिस्थावी-पृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५॥ उ० चक्षुपः पिता। अत्र द्वितीयोऽर्ध्वचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात्। यदा इत्। इच्छन्द एवार्थे। यदेव अन्ता। अन्तानिति द्वितीया। द्यावापृथिव्योः। अद्दह्नतः। दंहते-रेतद्र्पम्। द्वीकृतवन्तः के। ये पूर्वे ऋषयः वसिष्टप्रभ्रतयः। आत्। अथेव्यर्थः। अथानन्तरम् द्यावापृथिव्यो अप्रथेताम् पृथिव्यो अभूताम्। ततोऽनन्तरम्। चक्षुपः पिता। चक्षुन्ममऋषिः तस्य पिता प्राणः प्रजया स्त्यते। मनसा हि धीरः मनसा च धीमान्। द्यतमेने अजनत् द्यतमुद्कम् एने द्यावापृथिव्यो प्रति। अजनत् जगदनुप्रहाय। नम्नमाने नममाने च। विष्कम्भवन्निति होषः॥ २५॥

म० 'चछुषः पितेल्यप्रमनुवाकेन' (का० १८ । ३ । १३)। अष्टर्चन पोडशगृहीतस्याप्रमर्थ जुहोतीत्यर्थः । यदा इत् यदैव पूर्वे विष्ट्राद्यो मुनयः अन्ताः । विभक्तिव्यत्यः अन्तान् यावाभूम्योरन्तप्रदेशानदद्दहन्त दृढीकृतवन्तः । दृहते रूपम् । आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे । अनन्तरमेव यावाभूमिदार्व्यानन्तरमेव यावापृथिवी यावापृथिव्यौ अप्रयेतां पृथू अभृताम् । तदा यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चछुषः पिता चछुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११०) इत्यार्थधानुकलाच्छिप णिचो लोपः । रोदस्योर्दार्व्यं वृष्टि कुरुत इत्यर्थः । कि कुर्वन् । नम्नमाने नममाने यावापृथिव्यौ स्तम्भयित्रिते शेषः । जगदनुप्रहाय रोदसी स्तम्भयित्रत्यर्थः । नमतेः यानिय नुगागमस्छान्दसः ॥ २५॥

पड़िंशी।

विश्वकेर्मा विमेना आदिह्या धाता विधाता पर्मोत संहक्। तेर्वामिष्ठानि समिषा मेदन्ति यत्री सप्त ऋषीन् पुर एकमाहुः ॥ २६॥

उ० विश्वकर्मा विमनाः। विश्वभूतमनाः आत् विहाय। अपिच महान् व्यापकः। धाता धारियता। विधाता विद्धाति कर्माणि। परमोत संदक् परमश्च संद्रष्टा भूतानाम्। तेषामिष्टानि हविषा मदन्ति येषां भूतानां विश्वकर्मा द्रष्टा तेषां भूतानां मध्ये यानि दृष्टानि अभिमतानि दमदानद्या-दिभिर्युक्तानि । तानि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन संमो-दन्ते। सर्वद्वनद्वयुक्तानि भूतानि संमोदन्ते। यत्र यसि-न्प्रदेशे ससन्त्रपीन् विश्वकर्मणः प्राणभूतान् वसिष्टप्रभृतीन्। परः परेण विश्वकर्मणा एकमाहुः एकं भवति। स हि साध्यानां होकः तेऽिष विश्वकर्मवं प्रार्थयन्ति॥ २६॥

म० यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्व सप्तऋषयः 'ऋत्यकः' (पा० ६ । १ । १२८) इति सन्ध्य-भावः । तान् परः विभक्तेः सः । परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्भयो विश्वकर्मणा सहैकलं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलिषतानि वस्तूनि इषा अनेन आहुतिरसभूतेन सह संम-दिन्त संमोदन्ते सम्यक् मोद्युक्तानि पुष्टानि भवन्ति । तेषां केषाम् । विश्वकर्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीलर्थः । तेषां केषाम् । विश्वकर्मा येषां संदक् सम्यक् परयतीति संदक् सम्यक्ष्या । विश्वकर्मा । विश्वकर्मा । सर्वकर्मश । विश्वकर्मा यस्य स तथा विभूतमनाः । सर्वकर्मश हल्यथः । आत् अपिच विहायाः नभोवह्यापकः । यहा विशेषण जहाति त्यजित विहायाः संहता । धाता धारितता प्रोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः । विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां दृष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पर्यित तस्माद्भिक्तः कार्येन् लर्थः ॥ २६॥

सप्तविंशी।

यो नेः पिता जिन्ता यो विधाता धामीन वेद् भुवनानि विश्वा । यो देवानी नामुधा एक एव तुष् संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ २७॥

उ० यो नः योऽस्माकम् पिता पाता जनिता जनिता जनिता यश्च विधाता विधारणहेतुः । यश्च धामानि स्थानानि वेद जातानि भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि । यश्च देवानां नामधा नामानि दधाति करोति । नामच पितेव करोति । यश्च एक एव अद्वितीयः । तं विश्वकर्माणं संप्रश्नयितुम् भुवना भूतजातानि । आयन्ति आगच्छन्ति । अन्या अन्याति व स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्केत्यभिप्रायः ॥ २७॥

म० यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जितता जनयिता उत्पादकः। 'जिनता मन्त्रे' (पा०६।४।५३) इति निपातः। यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति। यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहुनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः। नाम च पितैव करोति। तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां कियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकलं प्राप्नुवन्ति। यहा पंप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स्पर्व स्वाधिकारेषु नियुक्च इति भावः॥ २०॥

अष्टाविंदी।

त आयंजन्त हविण्यु संमस्मा ऋषयः पूर्वे ज-रितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजीस निष्ते ये भूतानि समक्रीण्वित्रमानि ॥ २८॥

उ० त आयजन्त । अत्र हितीयोर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् असूर्ते असुसमीरिते । असुः प्राणः सस दशः किल्क्षयुक्तावात्मानः सूर्ते सुष्टुसमीरिते रजसन्तरिक्षलोके ।
निपत्ते निर्गतसत्ताके निरालम्बने । 'नसत्तनिषतानुत्त-'
इसादिना निपातनम् । यत्र स्थिताः सन्तः ये भूतानि समकृष्वन् कृतवन्तः । इमानि ते आयजन्त । यजतिर्दानार्थः ।
आभिमुख्येन दत्तवन्तो द्रविणं धनमुदकलक्षणं जीवनाय ।
सम् अस्मे संगत्य अस्मै भूत्रयामाय । ऋषयः पूर्वे वसिष्टप्रभृतयः । जरितारः स्तोतारः । नभूना नात्यन्तं बहुयुक्तया
कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । ये वसिष्टादयो भूतानि स्जन्ति त
प्वोदकदानेन जीवन्तीति समस्तार्थः ॥ २८ ॥

म् ते पूर्व ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा विष्ठाद्या असौ भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं दुदुः ।
न भूना न भूमा न बाहुल्येन । मलोपरछान्दसः । किंतु युत्तया
कामवर्षिलेनेत्यर्थः । कीदशाः । जिरतारः स्तोतारः । ते के ।
ये ऋषय इमानि भूतानि समकुण्वन् । खादेः करोतेर्लङ् ।
ये विस्रष्टादयस्तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीस्थिः । कीदशाः । असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशिरौरीरिता असूर्ताः । असुर्वस्य 'ईर गती' इत्यस्य छान्दस इडभावो निष्टायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा
रजित अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस
एकारः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु ४ । १९) इति
यास्कः । कीदशे रजिस । सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे । सुपूवस्य ईरधातोर्निष्टायां पूर्ववत् । 'नसत्तनिषत्त–' (पा० ८ ।
३ । ६१) इत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

पुरो दिवा पुर एना पृथिब्या पुरो देवेभिरसी-रै्येदस्ति । किछ् स्विद्गभी प्रथमं देघ्न आपो यत्रे देवाः सुमर्पदयन्त पूर्वी ॥ २९ ॥

उ० परो दिवा। प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपा मन्नाः। परब्रह्मविष-योऽत्र प्रश्नः विभक्तिव्यत्ययबहुलो मन्नः। परः सूक्ष्मः दिवा दिवः। परश्च एना अस्याः पृथिव्याः। परश्च देवेभ्यः परश्च असुरेभ्यः यदस्ति। यच्च सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मोति शेषः। किएंसित् स्विच्छब्दो वितर्के। कं पुनर्गर्भं दुध्ने धारितवत्य आपः। यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त दष्ट-घन्तो जगदिदम् पूर्वे प्रथमजाः। तदुक्तम् 'आपो हवा इद-ममे सल्लिलमेवास' इत्यादिना॥ २९॥

म् प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्ति-व्यव्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हृवीति शेषः । यदी-श्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवापरः द्युलोकादिप दूरे तिष्टति दिवो दुर्ज्ञेयलात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिर-धुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे । दूरलं विलक्षणलम् । सर्वजगिह लक्षणला हु रशास्त्र विमुखेर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किंच खिदिति वितर्के । आपः प्रथमं कं गर्भं द्रियं दिधिरे अधा-रयन् । धाञो लिटि तिङ प्रथमबहुवचनस्य 'लिटस्तझयोरे-शिरेच्' इति (पा॰ ३ । ४ । ८१) इति रे आदेशे तस्य 'इस्यो रे' (पा॰ ६ । ४ । ७६) इति रे आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वात् 'आतो लोप इटि च' (पा॰ ६ । ४ । ६४) इत्यालोपे द्रियं इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पत्ता देवाः विसष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त दह्युः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदा-त्यन्तस्थमं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २९॥

त्रिंशी।

तमिद्गर्भ प्रथमं देघ् आपो यत्रे देवाः समर्ग-च्छन्त विश्वे । अजस्य नामावध्येक्मिपितं यस्मि-न्विश्वीनि भुवनानि तुम्धुः ॥ ३०॥

उ० तमित् प्रतिप्रश्नः तमिद्गर्भम् । इच्छब्दो निपात आश्चर्यवचनः । तमाश्चर्यभूतं प्रथमं गर्भं द्रघ्ने आपः । यत्र देवाः समगच्छन्त संगताः विश्वे सर्वे । नन्वस्याण्डस्याद्भिः सहितस्य क आधार इत्याशङ्काह । अजस्य न जायत इत्यजः । नाभौ मध्ये अधि उपरि । एकमविभक्तमनन्यभूतम् अर्पितं समर्पितम् । यस्मिन्नजे ब्रह्मणि । विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि । तस्थुः स्थितवन्ति ब्रह्माण्डाश्चितानि । नतु तस्याप्यन्य आधार इति । स्वप्रतिष्ठं हि परब्रह्म ॥ ३० ॥

म० प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भ द्रियं दिघरे । यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः संभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अजस्य जन्मरिहतस्य परमेश्वरस्य नामावधि नामिस्थानीयस्य खरूपस्य मध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किंचिद्वीजं गर्भरूपमितं स्थापितं । यस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः स्थितानि तद्वीजमपितम् । तथाच स्मृतिः 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवास्त्रत् । तदण्डममविद्यमं स्पर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु०१।८।९) इति । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रय इति । मावः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

न तं विदाध य इमा जुजानान्यद्युष्माकुमन्तरं बभूव । नीहारेण प्राहिता जरुष्य चासुत्रपे उक्थ-शासिश्चरन्ति ।। ३१॥

उ० इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं ददाति। न तं विदाय न विदाय न जानीथ तं परं पुरुषम् । य इमानि भूतजातानि जजान जनयति उपसंहरति च । अतः करान णात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य । अन्यत् महत् अन्तरं बभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्याः । पुरुषो आमको यूयं आम्याः । यदि तु ज्ञात्वात्मत्वेनोपास्यध्वं न संस्तिः स्यादिस्यभिप्रायः । एवं प्रस्यक्षानुक्त्वा अथेदानीं परोक्षानिम्येन दर्शयन्नाह । ये चैते । नीहारेण अविद्यया प्रावृता अवगुण्ठिताः । ये जल्प्या प्रावृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तेरात्मज्ञानं जल्पः । कुतार्किकाभिप्रायमेतत् । ये च असुतृपः असुन्याणान्तर्पयन्ति असुतृपः अलंकरिष्णवः तैरिप सह महदे-वान्तरं बभूव । ये उक्थशासः उक्थानां शंसितारः । उक्थानि च यशे शस्यन्ते अतो यज्वानो गृह्यन्ते । ये यज्ञशीलास्ते पुरुषं प्रति विचरन्ति । ये तु पुरुषविदः ते पुरुष एव भवन्ति । नीहारप्रावृतास्तु नरक्यायनः ॥ ३१ ॥

म० इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूत-जातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः, यूरं न विदाथ न जानीथ। 'लेटोऽडाटौ' (पा०३।४।९४) इलाडागमः । नतु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न । न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वर-तत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रस्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवसम्पमन्यत् अहंप्रस्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं वेद्यमी-श्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्य इति चेत् भवन्त ईह्शाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ। कीदशाः । नीहारेण प्रावृताः नीहारसदशेनाज्ञानेनावृतलाज जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकलात् नाप्य-व्यन्तं सन् काष्टारमादिवद्रोधयितुमयोग्यलात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकलात् नापि सत् वोधमात्रनिवर्ध-लात् ईदशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः। जल्पनं जल्पि-स्तया देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमिलाद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किंच असुतृपः असुषु असून् वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान् भूला तावतैव तृप्यन्ति नतु परमे-श्वरतत्त्वं विचारियतुं प्रवर्तन्ते । न केवलमहिकमोगेन तृप्तिः किंतु उक्थशासः परलोकभोगान् संपादियतुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः । शसेः क्रिपि 'अनिदिताम्' (पा॰ ६।४।२४) इति नलोपः । संहितायां दीर्घः। ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

विश्वकर्मा हाजीनिष्ट देव आदिर्रेन्ध्वों अभव-हितीयः । तृतीयः पिता जीन्तौषधीनाम्पां गर्भे व्यवधात्पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

उ० विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदिल्यान्तरः पुरुषः अज-निष्ट जातः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ ।

अथानन्तरम् । गन्धर्वः गौर्वाचो धारियता पृथिव्या वा धारियता गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वोऽग्निः । 'अथो आहुः गन्धर्वो अग्निरेवास्य पृष्ठे सर्वकृत्स्तो मन्यमानोऽगायत् ।' इत्यादिश्चितः । अभवत् द्वितीयः सहायाय । तृतीयः पिता पालियता जनियता च ओपधीनाम् । पर्जन्यः अभवत् । सचोत्पन्नः सन् अपामाहुतिपरिणामभूतानाम् गर्भं विअद-धात् धारयति पुरुत्रा बहूनां त्राता । यद्वा अपां गर्भं विद-धाति पृथिव्यां बहुप्रकारम् ॥ ३२ ॥

म० ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्भेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुमुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः। आत्
इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धवेः अभवत् उत्पन्नः।
गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धवींऽिष्तः। गानाद्वा गन्धवेः
'अथो एवाहुरिष्तरेवास्य पृथिव्ये पृष्ठे सर्वः कृत्स्रो मन्यमानोऽगायत्' इत्यादिश्चतेः। पिता पालयिता ओषधीनां जनिता
उत्पादकः पर्जन्यः। पूर्वीक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत्। स
पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भ व्यदधात्
धारयित करोति वा। कीदशं गर्भ। पुरुत्रा पुरून् बहुन् त्रायते
रक्षति पुरुत्राः वहूनां रक्षकम्। विभक्तराकारः। बहुप्रकारं वा। वैश्वकर्मणहोमः समाप्तः॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

आ्राः शिशाना वृष्भा न भीमा धनाष्ट्रनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संकन्दनोऽनिम् एकवीरः श्रात्र सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

उ० आशुः शिशानः अनुवाकः। अप्रतिरथक्षिः। ऐन्द्रीऽप्रतिरथोऽपश्यत्। मर्माणि त इत्यन्तः। आदितो द्वादशैन्द्रसिष्ठुभो ब्रह्मा दक्षिणतो जपति। आशुः शीघः। शिशानः।
'शो तन्करणे'। शिशानो वज्रम्। वृषभो न भीमः वृषभ
इव भीमः भीमो बिभ्यत्यस्मादिति। घनाघनः हनहनेत्येव
वक्ता। यद्वा घनशरीरः। क्षोभणश्चर्षणीनाम् संचालकः
चर्षणीनां मनुष्याणाम्। संकन्दनः समाह्वाता संग्रामकारिः
णाम्। आहूय चानिमिषः अप्रमादी। यद्वा अनिमिषो देवः।
एकवीरः एक एवासहायो विकान्तः। य ईट्रगुणविशिष्टः
सः स तं बह्वयः सेनाः अजयत् जयति। साकं सहैव।
इन्दः॥ ३३॥

म० 'आहवनीये प्रणीयमाने प्रपित्थस्य द्वादश ब्रुवन्नमी सर्वत्रेके' (का० ११ । १ । १ । १०) । अमी व्ययने इध्मन् मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने न्नद्वाप्रतिरथस् कादश ऋचो जपन् दक्षिणतो प्रनुगच्छतीति स्त्रार्थः । अप्रतिरथह्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिष्टुमः । इन्द्रः शतं सेनाः शतः संख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयनेनैवाजयत् जयति ।

कीदश इन्द्रः । आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उण्प्रत्ययः । शिशानः 'शो तन्करणे' 'बहुलं छन्दसि' (पा॰ १ । ४ । ७६) इति जुहोलादिलाच्छानचि द्विलम् । रयति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः । ग्रुषमो न ग्रुषम इन भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा । 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' इल्पमिधानात् । चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । संकन्दनः सम्यक् कन्दनं परभयहेतुः विनर्यस्य । यद्वा समाह्वाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवलात् । यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति । अल्यन्तसावधान इल्पर्थः । एकवीरः एकश्वासौ वीरश्व अन्यनिरपेक्षं शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

संकर्दनेनाऽनिमिषेण जिष्णुनी युत्कारेण दुश्रय-वनेन धृष्णुनी । तदिन्द्रेण जयत् तत्संहध्वं युधी नर इपुहस्तेन वृष्णी ॥ ३४ ॥

उ० संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन अप्रमाद्यता वा । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण 'युध संप्रहारे' अस्य किपि युत् । संप्रहारकारिणा दुश्र्यवनेन अप्रच्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेन वा । धष्णुना प्रसहनशीलेन । तिद्दन्द्रेण जयत । ईहग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत । दुर्जय-मिति शेषः । तच्च सहध्वम् तच्चाभिभवत । हे युधः, 'युध संप्रहारे' इत्यस्येतिकिपि बहुवचनम् । हे योद्धारः । 'पादा-दाविभमित्रतस्य च' इत्यादिरुदात्तः । हे नरः मनुष्याः, इपुहस्तेनेन्द्रेण । वृष्णा सेक्ना वर्षणशीलेन वा ॥ ३४ ॥

म० युध्यन्ते ते युधः किप् पादादावामित्त्रितस्येति आद्यु-दात्तः । हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः, इन्द्रेण कृला यूयं तत् परवलं जयत वशीकुरुत । वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत । विनाशयतेत्यर्थः । कीदशेनेन्द्रेण । संकन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशी-लेन । युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन । कर्मण्यण् युद्ध-कारिणा । दुश्यवनेन दुःखेन च्यावियतुं शक्यः दुश्यवनस्तेन अजय्येन धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारुणाद्यायुधोपेतेन । ग्रुणा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४॥

पश्चित्रंशी।

स इपुंहरतैः स निष्क्षिभिर्वशी सक्ष्रिष्टा स युध् इन्द्री गुणेन । सुक् सृष्ट्रजित्सीमुण बहुशुध्युप्र-धन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५॥

उ० स इपुहस्तैः स इन्द्रः इपुहस्तैः योद्धृभिः संस्रजिति स इपुहस्तानेव योद्धृन् । स निषक्षिभिः । स एवेन्द्रो निष-४१ य० उ०

क्विभिः खिद्विभिः संस्कृति निषक्विण एव योद्भृत् स्वान्।
किंच। वशी कान्तः सर्वजनिषयो वा स्वतन्नो वा निगृहीतादिषड्वगों वा ईश्वरो वा। सएवेन्द्रो युधः योद्भृन्स्वान् शतुगणेन संसृष्टा। किंच संसृष्टिजित् संसृष्टाञ्चयित शत्रुन्।
सोमपाश्च बाहुशर्धी च बाहुबलः संयोगिबलिनरपेक्षः। शर्षे
इति बलनाम। उग्रधन्वा उद्यतधनुः। प्रतिहिताभिरस्ता।
शत्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ता सेसेल्यनुमीयते। लघुसंप्रधानो लक्षपाती चेत्यभिप्रायः॥ ३५॥

म० स इन्द्रोऽस्मानविति शेषः । संस्नष्टा 'ण्डुल्तृची-'
(पा० ३ । १ । १३३) इति तृच्प्रत्ययः । युद्धाय संसर्गकर्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी । यद्वा कान्तः जनिष्रयः
स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषङ्क्यों वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता 'इगुपधन्ना'
(पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । संस्ष्र्षजित् संसष्टान् युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संस्ष्ट्रजित् । सोमपाः
सोमं पिवतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । बाहुशर्धां
वाह्वोः शर्धों वलमस्यास्तीति बाहुशर्धां बाहुबलोपेतः । संयोगिनिरपेक्ष इत्यर्थः । शर्ध इति बलनाम । अप्रधन्वा
उप्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः । 'धनुषश्च' (पा० ५ । ४ । १३१)
इत्यनङादेशः । प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता 'असु क्षेपणे' तृन् आद्युदात्त्वात् अस्यतीस्थेवंशीलः रिपुनाशियतेत्थर्थः । सशब्दावृत्तिः पादपूर्णार्था ॥३५॥

षट्त्रिंशी।

बृहंस्पते परिदीया रथेन रक्षोहामित्राँअपवार्ध-मानः । प्रमुखन्सेनाः प्रमुणो युधा जयं क्रस्माकंमे-ध्यविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

परियाहि रथेन । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून् । अपवाधमानः । किंच प्रभक्षन्त्रमर्दयन् सेनाः । प्रमृणो युधा जयन् । मृणातिर्हिंसार्थः । तस्य किपि द्वितीयाबहुवचनम् । प्रमृणः हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकम् एधि भव । अविता गोप्ता रथानाम् । बृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इती-न्द्रसंबन्धेनेव स्तुयते ॥ ३६ ॥

म० बृहस्पतिरिन्दः वाग्वे बृहती तस्या एव पतिः व्याक-रणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पति-रेव स्त्यते । हे बृहस्पते, त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ । दीयतिर्गत्यथः । गत्वा चास्माकं रथानामस्पदीयस्पन्दनानाम-विता रक्षक एथि भव । कीहशस्त्वम् । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा किप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रूनपवाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभन्नन् प्रकर्षेण भन्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमुणो जयन् । मृणतिर्हिसाकर्मा । तस्य किपि द्वितीयाबहुवचनम् । प्रमुणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥३६॥

सप्तत्रिंशी।

बुल्विज्ञायः स्थित्ः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सह-मान उपः । अभिवीरो अभिसंत्त्वा सहोजा जैत्रे-मिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३७॥

उ० वलविज्ञायः । यस्वं वलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्र इति । स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरन्तनो वा । प्रवीरश्च अभिवीरः वीरं वीरमभि अभिवीरः । अभि सत्त्वा च सत्त्वं सत्त्वमभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च । सह इति वलनाम । बलात् जातः । नहान्यस्माजात इत्थंबलः स्यात् । सत्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्रं, रथम् आतिष्ठ । गोवित् सन् स्तुतिवित्सन् । गोशव्दो वाग्वचनः ॥ ३७ ॥

म० हे इन्द्र, खं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदशस्त्रम् । वलविज्ञायः वलं परकीयं विशेषण जानाति वलविज्ञायः कर्मण्यण् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा० ७ । ३ । ३३) यदा वलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घत्र् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः श्रूरः । सहस्त्रान् सहो वलमस्यास्तीति सहस्त्रान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रूनिभभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः अभिवीरः अभितो वीराः श्रूराः यस्य सः । अभिसत्ता । अभितः सत्तानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्ता । सहसो वलाजातः सहोजाः । न ह्यन्यस्माजात ईहग्वलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३० ॥

अष्टत्रिंशी।

गोत्रभिदं गोविदं वर्जबाहुं जर्यन्तमन्नं प्रमृण-न्तुमोर्जसा । इम् संजाता अर्नु वीरयध्वमिन्द्रेश् सखायो अनु सर्थ्रभध्यम् ॥ ३८ ॥

पुठ गोत्रभिद्म्। असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभित्। यहा गोत्र इति मेघनामसु पिठतम् । स हि गाः अपः त्रायते। तस्य गोत्रस्य मेघस्य भेत्तारं वृष्ट्यर्थम् । गोविदम् उपल-द्धारम्। यहा वाग्वदं स्तुतिविदम् पण्डितं वा वज्रपाणिम् जयन्तम्। जयतेर्गस्यर्थस्य अप्त । अप्नेति संप्रामनाम। संप्रामं गच्छन्तम्। प्रमुणन्तम् ओजसा। मृणतिर्हिसाकर्मा। प्रमाद्यन्तं बलेन । इमिनन्दम् हे सजाताः समानजन्मानो देवाः। अनुवीरयध्वम् वीरकर्मकुर्वाणमनुगन्य वीरकर्मणैव प्रोत्साह्यत। हे सखायः समान्त्याना देवाः, अनुसंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसं कुरुत ॥ ३८॥

म् हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानज-न्मानः सखायो देवाः, इमिमन्द्रमनु वीरयध्वम् 'ग्रूर वीर विकान्ती' अदन्तश्चरादिः लोट् । वीरकर्भ कुर्वाणमनुगम्य वीर-कर्मणा प्रोत्साहयत अनु संरभध्वम् । संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत । कीट्शमिनद्रम् । गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं

भिनति गोत्रभित्तम् । यद्वा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम् । वज्रवाहुं वज्रं वाहौ यस्य तम् । अज्म संग्रामं जयन्तम् । अज्मेति युद्धनाम । अजतेर्गत्यर्थस्य । ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हिंसन्तम् । मृणतिर्हिसाकर्मा ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

अभि गोत्राणि सहैसा गाहैमानोऽद्यो <mark>वीरः</mark> <u>शतमेन्यु</u>रिन्द्रेः । दु<u>श्च्यव</u>नः पृतनाषाड<mark>ेयुध्योऽसाक्</mark>् सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

उ० अभिगोत्राणि अभिगाहमानो गोत्राणि असुरकुः लानि मेघवृन्दानि वा । सहसा बलेन । अद्यो निश्चितः । वीरः विकान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः । दुश्च्यवनः अप्रच्याच्यः । पृतनाषाद पृतनां संग्रामं सहते अभिभवति । अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधः । य इत्थंभूत इन्द्रः सोऽस्माकं सेनाम् अवतु पालयतु । प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षण रक्षतु 'छन्दिस परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८ १) इत्युपसर्गस्य कियापदात् परप्रयोगः । कीहरा इन्द्रः । गोत्राणि असुरक्तलानि मेघयुन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारिहतः । वीरः विकान्तः । शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः कोधो यस्य शतयज्ञो वा । दुश्यवनः अप्रच्याव्यः । पृतनं संप्रामं सहते अभिभवतीति प्रतनाषाट् । अयुध्यः योद्धमन् शक्यः । नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

इन्द्रं आसां नेता बृह्स्पितिर्दक्षिणा युज्ञः पुर एतु सोर्मः । देवसेनानामभिभञ्जतीनां जर्यन्तीनां मुरुती युन्त्वप्रम् ॥ ४०॥

उ० इन्द्र आसाम् । देवसेनानां व्यूहरचनात् इन्द्र आसां नेता भवतु। बृहस्पतिश्च। मन्नी प्रधानानि हि कार्याणि करोति । दक्षिणायज्ञः दक्षिणतो यज्ञः एतु । पुर एतु सोमः पुरस्तादागच्छतु सोमः । यद्वा । दक्षिणापुरस्तात् एतु यन्ध्र सोमश्च । केषामित्यत आह । देवसेनानाम् अभिभञ्जती-नाम् । 'भञ्जो आमर्दने' जयन्तीनाम् । महतः गणभूताः यन्तु अग्रम् निरुध्य ॥ ४०॥

म० इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भविति रोषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु । दक्षिणादाच्यस्ययः । सोमः परोऽप्रे एतु । महतो गणदेवा अयं सेनायभागं यन्तु गच्छन्तु । कीहसीनां देवसेनानाम् । अभिभज्ञतीनां 'भज्ञो आमर्दने' सत्रून्मर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

इन्द्रस्य वृष्णो वर्षणस्य राज्ञ आदित्यानी मुक-ता्ण् शर्धे उप्रम् । महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदंस्थात् ॥ ४१ ॥

उ० इन्द्रस्य वृष्णः इन्द्रस्य विषतः। वरुणस्य च राजः। आदित्यानां मरुतां च शर्धः वर्लं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम्। उग्रम् उद्गूणीयुधम्। उदस्थादित्यनुपङ्गः। यदा चैतदुदस्थात् अथानन्तरमेव। महामनसाम् अक्तिष्टमनसाम्। सुवनच्य-वानां सुवनच्यावनसमर्थानाम् घोषः शब्दः। देवानां जय-ताम् उदस्थात् उत्थितः जितं जितमिति॥ ४१॥

म० वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादिस्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुत्रमुदृकृष्टं शर्धो वलं गजतुर-गरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितिमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितिमिति वददिन्द्वादिसेन्यमुत्थितिमित्यर्थः । कीदशानां देवानाम् । महामनसां महन्मनो येषां ते महामनस्तेषां युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

उद्धेषेय मघवन्नायुधान्युत्सत्वेनां मामकानां मन्रिष्ट्रस्त । उद्घेत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयेतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

उद्धर्षय उद्गतहर्षान् कुरु । हे मघवन् आयुधानि । उत्सत्वनाम् उद्धर्षय च सत्वनाम् सत्त्वानां मनुष्याणाम् । मामकानां मदीयानां । मनांसि उद्धर्षय । हे वृत्रहन्, वाजि-नामश्वानाम् । वाजिनानि वेजनवन्त्वानि । चञ्चलत्वं द्यश्वस्य गुणः । उद्गथानां च जयतां यन्तु घोषाः । उद्यन्तु च त्वत्प्र-सादात् रथानां च जयतां मे घोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥

म० हे मघवन धनवित्रन्द्र, आयुधानि उद्ध्येय उद्भूतह्वीणि कुरु । मामकानां मदीयानां सलनां प्राणिनां मनांसि
च उद्ध्येय ह्वयुक्तान् कुरु । हे वृत्रहन् वैरिधातिन्, वाजिनामधानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्ध्येय उत्कृष्टानि कुरु ।
किंच जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु
उद्गच्छन्तु रथाः । सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

असाकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वसाकं या इष-वस्ता जयन्तु । असाकं वीरा उत्तरे भवन्त्वसाँ २॥ ष देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

उ० अस्माकिमन्द्रः । अस्माकं तावत् समृतेषु संगतेषु ध्वजेषु शत्रुवरुध्वजलोलीभूतेषु । इन्द्रो रक्षिता भवतु ।

इन्द्रप्रसातादेव असाकं या इपवः ताः जयन्तु । असाकं च वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु । असान् उ । विनिग्रहा-थींय उकारः । असानेव हे देवाः, अवत रक्षत । हवेषु आह्वानेषु ॥ ४३ ॥

म० ध्वजेषु समृतेषु 'ऋ गतौ' सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुकेषु सत्स इन्द्रः अस्माकं रिक्षता भविविति शेषः। तदा
नोऽस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि
झन्तु । अस्माकं ये वीराः श्रूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य
उत्कृष्टा भवन्तु । उ अपिच हे देवाः, हवेषु अस्मान् यूयमवत
रक्षत 'अन्येषामि हश्यते' (पा॰ ६ । ३ । १३७) इति
दीर्घः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

अमीर्ष चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यवे परेहि । अभि प्रेहि निर्देह हृत्सु शोकैर्न्धेनामित्रा-स्तर्मसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

उ० अमीषां चित्तम् अप्वा देवता । साच पुनर्व्याधिवीं भयं वा । यसादेतया विद्धो व्याप्तः अपचीयतेऽनया भक्ष्य-माणः तसाद्वा अपशब्दान्त्याकारलोपस्ततष्टाप् 'ऐन्द्र्योऽभि-रूपा द्वादश भवन्ति' इति श्वतिः । इयमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी । अमीषाम् संबन्धिनां मनुष्याणाम् चित्तम् चित्ता-विति वचनव्यत्ययः । प्रतिलोभयन्ती । 'लुभ विमोहने' । विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हे अप्वे, ततः परेहि परागच्छ पुनरन्यान् शत्रूनगृहीतुम् अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव शत्रूनभिष्रेहि । निर्देह चैषां हृद्यानि शोकैः । हृत्स्विति सप्तमीबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्थाने । हृदयानि निर्देह शोकैः । यथा अन्धेन ध्वान्तलक्ष्रणेन अमित्राः तमसा सचन्ताम् तमसा संसेव्यन्ताम् संश्चिष्यन्ताम् । द्वादशैन्द्यः समाक्षाः ॥ ४४ ॥

मृ० अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा यसादेतया विद्धो-ऽपचीयते तसाद्प्वा । अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३ । २ । १०१) इति डप्रत्ययः । अपशब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप् । अपवति अपगम-यति सुखं प्राणांश्वेत्यप्वा । 'ऐन्द्योऽभिष्ठपा द्वादश भवन्ति' (९ । २ । ३ । ६) इति श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी । हे अप्वे, अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोह-यन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ । पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमिभ शत्रुसङ्घं प्रेहि प्र-गच्छ । तेषां हत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तीर्निदेह विभक्तिव्यत्ययः । किंच अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां 'षच संबन्धे' लोट् । द्वादशैन्द्रयः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

पश्चचत्वारिंशी।

अवसृष्टा परापत् शर्यच्ये ब्रह्मस्थ्शिते । गच्छा-मित्रान्प्रपंद्यस्य मामीषां कंचनोचिछवः ॥ ४५ ॥

उ० पृथग्विनियोगमञ्जाः । अवसृष्टा इपुदेवत्यानुष्टुप् । परावसृष्टा निक्षिता परापत परागच्छ । हे शरव्ये शरमयी इषुः शरच्या । हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणाभिमन्त्रिते अभिमन्न्य अतितरां तीक्ष्णीकृते, गच्छ परापत । गच्छेत्यतिशयार्थं एका-र्थयोराख्यातयोद्धिवचनम् । अमित्रान्प्रपद्यस्य । माच अमी-<mark>षाममित्राणां कंचन उच्छिपः उच्छेषय । उद्धृतमूलान्</mark>कुर्वि-त्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

म० इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायनेनोक्तः । इय-<mark>मिष्ठदेवत्यानुष्टुप् । हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या</mark> ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादिश हे शरव्ये, वमवस्रष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव । पतिला चामित्रान् रात्रून् गच्छ प्राप्तुहि । प्राप्य च प्रविद्य रात्रुशरीरेषु प्रविश । प्रविद्य चामीषां रात्रूणां मध्ये कंचन पुरुषं मा उच्छिषः अविशष्टं मा कुरु । सर्वानिप जही-स्यर्थः। 'शिष्टृ विशेषणे' 'पुषादि–' (पा०३।१। ५५) इलादिना च्लेरङ् ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

शैता जर्यता नर् इन्द्रो वः शर्म यच्छतु । <u>ज्</u>रा वै: सन्तु वाहवीऽनाधृष्या यथास्य ॥ ४६॥

उ० प्रेत अनुष्टुप्। योद्धृन्स्तौति। हे नरः मनुष्याः, प्रेत गच्छत जयत च। इन्द्रश्च वः शर्म शरणं परित्राणम् यच्छतु दुदातु । उम्रा उद्गूर्णायुधाः वः युष्माकम् सन्तु बाहवः। अनाष्ट्रच्याः अप्रष्ट्रच्याः यथा यूयम् असथ भवथ तथा उग्रा वः सन्तु बाहव इत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥

म० योद्धदेवत्यानुष्टुप् योद्धृन् स्तौति । हे नरोऽस्मदीया थोद्धारः, यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत । ततो जयत विजयं प्राप्तुत । 'ब्यचोऽतस्तिङः' (पा०६।३।१३५) इति प्रेतेस्यत्र दीर्घः । 'अन्येषामि हर्यते' (पा॰ ६ । ३ । १३७) इति जयतेत्यत्र दीर्घः । इन्द्रो वा युष्मभ्यं शर्म ज-योत्थं सुखं यच्छतु ददातु 'दाण् दाने' 'पाघ्रा-' (पा० ७। ३। ७८) इत्यादिना यच्छादेशः । किंच यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ । तथा वो युष्माकं बाहवो भुज-दण्डा उमा उद्गूर्णायुधाः सन्तु । असथेखत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।३।९४) इलडागमः॥ ४६॥

सप्तचत्वारिंशी।

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यति न ओजसा स्पर्धमाना । तां गूहत तमसाऽपत्रतेन यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥ ४७ ॥

जु असौ या। मारुती त्रिष्टुप्। असौ या सेना हे मरुतः, परेषां रात्रुणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः असान्त्रति <mark>ओजसा बळेन स्पर्धमाना। तां सेनां गृहत व्यामुत। तमसा</mark> अपत्रतेन । व्रतमिति कर्मनाम । अपगतकर्मणा । येन तम-सार्धव्याप्तानां नइयन्ति कर्माणि तद्पवतं तमः तेनापवतेन तमसा वा गृहत । यथामी अन्यो अन्यं न जानन् यथा अमी सैनिकाः अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः ॥ ४७ ॥

[सप्तदशोऽध्यायः १७]

म० मरुद्देवत्या त्रिष्टुप् । है मरुतः, या प्रसिद्धा असी परेषां शत्रुणां सेना नोऽस्मानिभ आ एति अभ्यागच्छति। कीहशी । ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धा कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूर्य गृहत संवृतां कुरुत । तथा गृहत यथा अमी सैनिका अन्योन्यं न जानन् परसरं न जानी-युस्तथा गृहत । कीहरोन तमसा । अपवतेन अपगतं वर्त कर्म यस्पात् तेन । येन व्याप्तानां कर्म नर्यति तादशेन तमसा गृहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी।

यत्रे वाणाः संपत्तिनत कुमारा विशिषा ईव। तन्त्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शमे यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

उ० यत्र वाणाः । लिङ्गोक्तदेवता पङ्किः । यत्र बाणा इपवः संपतन्ति अनिर्मर्यादम् । कथमिव । कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वेसुण्डाः तं तमर्थं संनिपतेयुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः। नः असाकम् इन्द्रः शर्म शरणम् यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म य^{च्छतु ।} अदितिः शर्म यच्छतु । विश्वाहा सदाकालं च शर्म यच्छतु । इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रवृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्किरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन् युद्धे वाणाः शत्रुप्रयुक्ताः संपतन्ति इतश्चेतश्च संभूय पतिनत । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीण्कवचा वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत्। तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यच्छ प ददातु । कीहरा इन्द्रः । वृहस्पतिः वृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखिंडतशक्तिः । विश्वाहा विश्वान्सर्वान् शत्रून् आ समन्ताद्धन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु इति पुनहित्तरा-दरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शमी यच्छतु । विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

ममीणि ते वर्भणा छादयामि सोमस्त्वा राजा-ऽमृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वर्रणस्ते कृणोतु जर्य-न्तुं त्वानुं देवा मंदन्तु ॥ ४९॥

उ० मर्माणि ते । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । कवचं प्रय-च्छति मर्माणि ते तव । वर्मणा कवचेन छादयामि । सोमश्र राजा त्वाम् अमृतेन अनुवस्ताम् आच्छादयतु । किंच उरो-वरीयो वरुणस्ते छुणोतु पृथोरिप प्रथीयः वरुणः तव कवचं करोतु । किंच जयन्तं त्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु देवाः ॥ ४९ ॥

म्० 'मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छित' (का॰ १३। ३। १०)। महावते यागेऽध्वर्युः क्षित्रयाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः। सोमवरुणदेवत्या त्रिष्ठुप्। हे यजमान,
ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि
आवृणोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति
मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा ला लामनुमस्तामन्वाच्छादयतु। 'वस आच्छादने' अदादिः लोट्। तथा
वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरिष वरीयः उरुतरं प्रथीयः
कृणोतु। अत्यन्तमुरु वरीयः। ईयसुनि 'प्रस्थरूफ-' (पा॰ ६।
४। १५७) इत्यादिना उरोवरादेशः। किंच देवाः जयन्तं
विजयं प्रामुवन्तं ला लामनुमदन्तु अनुकूला भूला हृष्यन्तु
उत्साहयन्तु वा॥ ४९॥

पञ्चाशी।

उद्देनमुत्तरां नयाम्ने घृतेनाहुत । <u>रायस्पोषेण</u> स्ट्-स्टंज मुजयां च बहुं क्रेघि ॥ ५० ॥

उ० उदेनम् । समिधमादधाति तिस्पिरनुष्टुिक्सः। तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयेन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता। उदे-नमुक्तरां नय । एनं यजमानम् उद्गततराम् हे अमे, घृतेन आहुतिसंबन्धेन आहुत अभिहुत । जहोतेरेतद्भ्पं नतु द्वयतेः। रायस्पोषेण च धनस्य पुष्ट्या संस्रज । प्रजया च बहुं पुत्रपोत्रसंकुळं कृषि कुरु॥ ५०॥

म० 'आहीं दुम्बरी ही तोषिता स्तिस उदेन मिलाद धाति प्रत्यु-चम्' (का० १८। ३। १४) । अञ्चष्का उदुम्बरत रूत्था रात्री हते स्थिताः प्रादेशमात्रास्तिसः समिध ऋक्त्रयेण शाला-द्वार्ये जहोति ततो प्रित्तेप्रणयन मिल्ला । तिलो प्रज्ञुष्टुभः प्रथमा-मिदेवला द्वितीयेन्द्रदेवला तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे हते-नाहुत आज्येन सर्वतो हूयमान हे अमे, एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत्त उत्तराम् तरबन्तादाम्प्रलयः । उत्कृष्टल-मैश्वर्य प्रापय । ऐश्वर्यमेवाह । रायस्पोषेण धनसमृद्धा संसुज संयोजय । प्रजया संतला पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि भूयांसं कुरु । बहुकुदुम्बं कुर्विल्यर्थः ॥ ५०॥ एकपञ्चाशी।

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसद्धशी । समेनं वर्चसा स्टज देवानी भागुदा असत् ॥ ५१॥

उ० इन्द्रेमम् हे इन्द्र, एनं यजमानम् प्रतरां नय।
सजातानां च समानजन्मनां च । असत् भवतु । वशी
कान्तः ईश्वरो वा । किंच समेनं वर्चसा सज संस्ज च एनं
यजमानं । वर्चसा स्वेन स्वेन कर्मणा । वर्णानामुक्षपे वर्चः ।
देवानां च भागदाः असत् भवतु । यज्ञसमाप्तिं व्वत्प्रसादाद्रामोत्वित्यर्थः ॥ ५९ ॥

म० हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, इमं यजमानं प्रतरां नय अति-प्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्य प्रापय । तदेव दर्शयति । सजा-तानां समानजातीयानां वशी वशयतीति वशी नियमनसमर्थों असत् भवतु । किंच एनं यजमानं वर्चसा संस्क तेजिस्वनं कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यशेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१॥

द्विपञ्चाशी।

यस्य कुर्मी गृहे ह्विस्तमंग्ने वर्धया त्वम् । तस्ये देवा अधिववत्रयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

उ० यस कुर्मः । यस यजमानस्य कुर्मः गृहे हिवः तं हें अमे, वर्धय त्वं प्रजया पशुभिश्च । तसी देवा अधिब्रुवन् । उपरिभावेन यह्मश्चर्तं कल्याणं तत् ब्रुवन्तु । अयं ब्रह्मणस्य-तिरम्निः ॥ ५२ ॥

म० वयमृतिजो यस्य यजमानस्य गृहे हिनः कुर्मः पुरी-हाशप्रधानं कर्म कुर्मः । हे अग्ने, तं यजमानं लं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिष्ठुवन् अधिकं ख्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधि-कोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरिमश्च इममधि-ख्रुवन् तस्मै । द्वितीयार्थे चतुर्था ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

उद्धे त्वा विश्वे देवा अग्ने भरेन्तु चित्तिभिः । स नो भव शिवस्त्वर्थ् सुप्रतीको विभावसः ॥५३॥ उ० अग्निसुद्यच्छति । उद्दुत्वेति व्याख्यातम् ॥५३॥ म० 'त्रिक्तायासुद्यम्योद्दलेति' (का०१८।३।१८)।

म् विकासिम्यम्योदुलिति (का प्रतिप्रस्थाता उदु-होत्रा प्रथमायाम्चि त्रिःपिठतायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु-लेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिष्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पादयतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२ । क० ३१) ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

पश्च दिशो दैवीर्यज्ञ मंचन्तु देवीर्पामितिं दुर्मितिं वार्धमानाः । रायस्पोधे यज्ञपितिमाभजेन्ती राय-स्पोधे अधि यज्ञो अस्थात् ॥ ५४ ॥

उ० चित्रं गच्छन्ति । पञ्चभिक्तिमिर्यज्ञाङ्गसाधनवादिनीभिः। पञ्च दिशः। द्वे त्रिष्ठभौ । पञ्च दिशः दैवीः देवानां संबन्धिन्यः यज्ञम् अवन्तु पालयन्तु । स्वयं च देव्यः । किं कुर्वाणा यज्ञमवन्तु । अपामिति दुर्मिति वाधमानाः । अमितम् अमननम् अज्ञानम् । अमितः दुर्मितं च । किंच रायस्पोपे धनस्य पुष्टौ । यज्ञपतिं यज्ञमानम् आभजन्ती भागिनं कुर्वत्यः । रायस्पोपे च अधि उपरि । यज्ञः अस्थातिष्ठतु । दिगिभरेव स्थापितः अभिहुतः ॥ ५४ ॥

म० 'चिखं प्रतिगच्छन्ति पच दिशं' (का० १८ । ३ । १८) इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पच दिश इसायृक्पचकेन चिखं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः । अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिन इस्यथः । यज्ञानिसाधनवादिन्यः पच ऋचः । आद्ये दे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवस्या । पच दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीहर्यो दिशः । देवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरूणसोमत्रह्मणां संवन्धिन्यो देव्यः । तथा अमतिमस्दीयप्रज्ञामाद्यं दुमैतिं दुष्टां मतिं पापविषयां वुद्धिमपवाधनाः विनाशयन्सः । रायस्पोषे धनपुष्टी यज्ञपतिं यज्ञमानमाभजनतीः आभजन्सः भागिनं कुर्वन्सः । किंच यज्ञोऽस्मिन्द्यो रायो धनस्य पोषे पृष्टी अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

सिमिद्धे अप्राविध मामहान उक्थपेत्र ईड्यो गृभीतः । तुप्तं घुर्म परिगृद्धायजन्तोजी यद्यझमये-जन्त देवाः ॥ ५५ ॥

उ० समिद्धे अग्ने। असंबद्धानि वाक्यानि यद्योगात्तद्योगात्त संबद्धानि भवन्ति। यः समिद्धे सम्यग्दीसे अग्ने प्रणीयमाने अधिमामहानः 'यजमानो वे मामहानः' इति श्रुतिः।
'मह पूजायाम्'। उपिसावेन देवानामत्यर्थं पूजकः।
आत्मानं वा कृतकृत्यं मन्यमानोऽग्निमनुगच्छति। यस्य च
उक्थपत्रोऽग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानि भवन्ति
तदङ्गभूत एवायमग्निः। ईड्यः यज्ञियः। गृभीतः गृहीतो
धारितोऽध्वर्युणा। यस्य च मामहानस्य तसं रुचितं घमे
परिगृद्ध परीशासाभ्याम् अयजन्त ऋत्विजः। यस्य च ऊर्जेन
अन्नेन हिवर्छक्षणेन। यज्ञमयजन्त संगतं वा कृतवन्तः देवा
ऋत्विजः। सोऽयं कृतकृत्य इति शेषः॥ ५५॥

म् आमेर्या । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मलहौत्राध्वर्य-वादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋलिजो यत् यदा तप्तं घर्म ज्विलतं प्रवर्ग्य परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हिवर्लक्षणेनानेनायजन्त यजन्ते । यदोष्रहणात्तच्छव्याध्याहारः । तदा अमौ समिद्धे सित दीप्य-माने सित जक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । 'गृभीत

इति धारित इस्रेतत्' (९।२।३।९) इति श्रुतेः। उन्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उन्थपत्रः। शस्त्रेरेव यश्चो वाह्यते। कीदश उन्थपत्रः। ईस्त्रः। ईस्तितुं योग्यः खुत्यः। अधिमामहानः महयति पूजयति देवानिति मामहानः। महतिर्विकरणव्यत्ययेन 'जुहोत्यादिभ्यः खुः' 'क्ष्टौ' (पा॰ ६।१।९०) इति दिस्त्रम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः। यद्वा अधिको मामहानो यज्ञमानो यत्र यश्चे। 'यज्ञमानो वै मामहानः' (९।२।३।३।९) इति.श्रुतेः॥ ५५॥

पट्टपञ्चाशी।

दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवशीः श्रीमनाः शत्प्याः । परिगृह्यं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्यो अध्वर्धन्ती अस्थः ॥ ५६ ॥

दु० दैव्याय धर्ते । बृहती वा पिक्किर्वा । यसे अप्तये देव्याय देवानां संविन्धने । धर्ते धारियत्रे जगतः । जोष्ट्रे योपियतृतमाय । पयोदानार्थं नीयत इति वाक्यशेषः । यश्च देवश्रीः देवा अस्य शेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियं दातु-कामाः । श्रीर्वा यस्य मनिस वसित । शतपयाः बहू नि पर्या-स्वन्नानि यसासौ बहुपयाः । पञ्च परिगृह्य गृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्यजमानाः यश्चं कर्तुमागच्छिन्त । तं देवा ऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यश्चं कर्तुकामाः । देवेभ्यो अध्वर्यन्तः अध्वरं कामयमानाः अस्थः परिवार्य स्थिताः ॥ ५६ ॥

म० वृहती पङ्किर्वाष्टित्रंशदक्षरलात् । अमिदेवला । एवं विधाय अमये यशे भवतीति शेषः । कीहशाय । दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मे । धरतीति धर्ता तस्मे धागद्वारा जगतो धारियते । जोषते जोष्टा सेविता तस्मे अस्महत्तहिषः सेविते । कीहशो यशः । देवश्रीः देवान् श्रयति हिविदीनेन सेवते देवशीः । श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीयं-जमानस्तस्मिन्मनोऽनुत्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः । यद्वा श्रीमं-नित यस्य । यद्वा भक्तिंभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । श्रतपयाः शतसंख्याकानि पयः प्रमृतीनि हवीषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईद्दं यज्ञानिं परिगृद्ध यशं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किंच देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वर्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'कव्यध्वरप्रतनस्यि लोपः' (पा० ७। ४। ३९) प्रति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी।

वीत ए ह विः श्रीमृत ए श्रीमृता युजध्ये तुरीयो युज्ञो युज्ञे हुव्यमेति । तती वृक्ता आशिषी नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

उ० वीत ए हिवः बृहती । वीतम् कामितमिष्टमिभे

तम् । शमितम् सुसंस्कृतं मद्रैः। शमिता शमितेति व्यत्ययो वाक्यशेषात् । यजध्ये यागाय । तुरीयश्चात्र यज्ञो भवति । यत्र इत्थंभूतं हव्यं हविरेति । अध्वर्युः पुरस्तायज्ञंषि जपति होता पश्चादचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयश्चतुर्थो यज्ञः । ततः तस्मात्तत्वज्ञादुत्थिताः वाकाः वचनानि अर्ग्यज्ञःसामलक्षणानि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुपन्तां सेवन्ताम् । यज्ञफलमस्मानालिङ्गयत्वित्यर्थः ॥५७॥

म० हविर्यज्ञदेवला बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले ह्यं होतं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका त्रद्भयजुःसामलक्षणानि आज्ञिषोऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽसान् जुषन्ताम् सेवन्ताम् । यज्ञफलान्यसानालिङ्गन्लि-त्यर्थः । कीदशं हविः । वीतं देवानामिष्टम् । 'इष्टर्ं स्विष्ट-मिलेतत्' (९।२।३।११) इति श्रुतेः। तथा शमिता 'सुपां सु-' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । शमित्रा यजध्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् 'तुमर्थे से-' (पा॰ ३ । ४ । ९) इत्यादिना यजेस्तुमर्थे शध्येप्रत्ययः । कीहशो यज्ञः । तुरीयः चतुर्थः आदो यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ततो ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवंच तुरीयो होमः। तथाच श्रुतिः 'अध्वर्युः पुरस्तायज् एषि जपति होता पश्चा-ह्नोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञः' (९।२।३।११) इति । यद्वा आदावध्वर्युणा श्रावणम् तत् आमीध्रेण प्रत्याश्रावणम् यजेति ततोऽध्वर्योः प्रैषः ततो होतुर्वेषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी।

सूर्यरिक्महरिकेशः पुरस्तात्सिवता ज्योतिरुद्ध-याँ २॥ अजस्मम् । तस्य पूषा प्रस्तवे याति विद्वान् सुपरयन्विश्वा सुर्वनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

उ० सूर्यरिहमहिरिकेशः । त्रिष्टुप् 'असौ वा आदित्य एपोऽग्निः' इति श्रुतिः । यः सूर्यरिहमः सूर्यसद्देशरिमः हरिकेशः । हरितवर्णकेशः सः पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योतिः । उदयान् उद्गच्छति । अजस्त्रमनुपक्षीणम् । तस्य चान्नेः पूषा प्रसवे याति विद्वान् । स्वमधिकारं जानानः । 'पश्चवो वै पूषा' इति श्रुतिः । लक्षणया सचान्निर्याति । प्रणीयमानः । संपश्यन् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । गोपाः गोपायिता सर्वस्य जगतः ॥ ५८ ॥

म् अभिदेवत्या त्रिष्टुप्। ज्योतिज्योतीरूपोऽभिः अजसं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान् उद्गच्छति । उत्पूर्वस्य यातेर्छेडि प्रथमाबहु-वचनेनोरु आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः 'छदिस छङ्-लङ्लिटः' (पा०३।४।६) इति लङ् । कीहशोऽभिः। सूर्थरिमः सूर्यस्येव रहमयः किरणा यस्य सः। यहा सूर्य-श्वासौ रिहमश्च। सूर्यरूपसदिस्मरूपश्चेत्यर्थः। हरिकेशः हरति

दारिद्यमिति हरि हिरण्यम् । हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्त्व्वा-पारेषु प्रेरकः । तस्येदशस्थाभः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः स्य्यः याति उदयास्तमयद्वारेणाटति । कीदशः पूषा । विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रिवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि संपद्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलो-कयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी।

विमान एष दिवो मध्यं आसा आपप्रिवात्रो-देशी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचीर्भिचेष्टे घृताची-रन्तरा पूर्वेमपरं च केतुम् ॥ ५९॥

उ० आसीध्रे अरमानं पृश्चिमुपद्धाति विमान एष इति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामादित्यदेवत्याभ्याम् । य एष आदित्यो विमानो निर्माता भूतग्रामस्य दिवो मध्ये आस्ते द्युलोकस्य मध्ये आस्ते । आपप्रिवान् । 'प्रा पूर्णे'। आपूरयन् रोदसी द्यावापृथिव्यो अन्तिरक्षं च । स्वकीयेन प्रकारोनापहत्य शार्वरं तमः । स विश्वाचीरिभच्छे पृताचीरिभच्छे । विश्वं हिवरिक्षतमस्यामिति विश्वाची वेदिः। पृतमस्यामञ्चनमिति पृताची सुक् वेदीश्च सुच्छामिच्छेऽभिपश्यति । यज्ञं कर्तुं नेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । अन्तरा अन्तरेण । पूर्वमिमं लोकम् अपरं चामुं लोकम् । किंच । केतुम् चितं जनानाम् तच्च सर्वमिभच्छेऽभिपश्यति । अथो यच्चेदमेतिईं चीयते यच्चादः पूर्वमिप चीयते ॥ ५९ ॥

स० 'आमीध्रदेशादृक्षिणं पृष्ट्यासहितं पृश्चयरमानमुप-दधाति विमान इति' (का० १८। ३ १९)। अध्वर्युराप्ती-ध्रगृहाइक्षिणदिशि पृष्ट्यासंलग्नं पृक्षि तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्द्रयेनोपदध्यादित्यर्थः । विश्वावसुदृष्टा आदिखदेवला त्रिष्टुप्। आदिलाध्यासेनारमा स्त्यते। एषो-**ऽ**रमादिखरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति 'असौ वा आदिलोऽरमा पृश्निरमुमेवैतदादिलमुपदधाति' (९।२। ३ । ३४) इति श्रुतेः । आहवनीयो द्युलोकः गार्ह-पत्यो भूलोकः तयोर्भध्ये आमीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितलादिनो मध्ये आस्ते । तथान श्रुतिः 'अन्तरेणाहन-नीयं च गाईपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गाईपत्यो दौरा-हवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तसादेष इमो लोकावन्तरेण तपति' (९।२।३।१४। १५) इति ॥ १४ ॥ आमीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा आमीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति । कीहरा एषः । विमानः विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यो अन्त-रिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः प्रितवान् 'प्रा पूरणे' कसु-प्रत्ययः । स तथा स्त्यमान आदित्यह्पोऽरमा विश्वाचीः वेदीः इताचीः सुचश्वाभिचष्टे पर्यति यज्ञकर्नृननुगृहीतुं कर्म पर्यतीलयंः । विश्वं हविरिश्चतं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः । ष्ट्रतमिश्चतं यस्यामिति ष्ट्रताची सुक् । तथाच श्रुतिः 'स विश्वाचीरिमचष्टे ष्ट्रताचीरिति सुचश्चेतद्वेदीश्वाहेति' (९ । २ । ३ । १७) । तथा पूर्विममं लोकमपरममुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजना-भिन्नायज्ञ इल्पर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा ष्ट्रताचीर्ष्टतप्राप्तिहेतुभूता धेनृश्वा-भिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुद्यास्तम-यमध्यवर्तिनं वोधमभिचष्टे ॥ ५९॥

षष्टी।

ुक्षा संमुद्रो अंकुणः सुपूर्णः पूर्वस्य योनि पितु-राविवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्चिरश्मा विचे-कमे रजसस्पासन्ती ॥ ६० ॥

पु० उक्षा समुद्रः । य उद्यकाले उक्षा सेचनः समुद्रः समुद्रदनो भवति तस्मिन्काले अवश्याया अतितरां पतित्त तद्भिप्रायमेतत् । अरुणः वर्णतो निर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । यश्च पूर्वस्य द्युलोकस्य । योनि स्थानम् पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत आदित्य इति पिता द्युलोकस्य । आविवेश आविशति । उदितमात्रः यश्च मध्ये द्युलोकस्य निहितः अवस्थितः । पृक्षिः समस्तरिशमसंकुलो विचित्रः । अश्मा अशनो व्यापकः स्थात् स विचक्रमे चंक्रममाणः । रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य पाति गोपायति । अन्तौ अन्तान् यो द्युन्तान्पाति स मध्यं पालेव ॥ ६० ॥

म० अप्रतिरथद्दशदिखदेवला त्रिष्टुप् । य आदिलः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितुर्द्युलोकस्य योनि स्थानमाविवेश आवि-शति योः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलो-काजायमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते । किंभूतः यः । उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदन-कर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्ण पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्व दिवो मध्ये निहितोऽव-स्थितः । पृक्षिविचित्रवर्णः नानारिइमसंकुलः । अइमा अश्रुते व्याप्नोति नम इत्यरमा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विकमते नभः । यश्च विकममाणो रजसः रजनस्य लोकत्रयस्य अन्तो । वचनव्यत्ययः । अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेल्यर्थः । अथारमपक्षे व्याख्या-नम् । अयं प्रश्निर्विचित्रवर्णोऽरमा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनि कारणभूतमाधी-ध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्धपेदामीध्रादुद्धरेदित्याह-वनीययोनिलमामीध्रस्यामातमन्यत्र । अयमस्मा दिवो मध्ये आमीध्रस्थानीयस्थान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रजनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयुक्पकोदिद्वयं विच-

कमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदशोऽस्मा । उक्षा सेका । यागृद्वारेण फलाभिवर्षेक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रद-लात्समुद्रसदश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात् सूर्य-सदशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्रमनहेतुलात् पक्षिसदशः॥ ६०॥

एकपष्टी।

इन्द्रं विश्वां अवीवृधन्समुद्रव्यंचसं गिर्रः। रथी-तम्प्रथीनां वाजानाप्सत्यंतिं पतिम् ॥ ६१॥

उ० निधायैनमतिकामन्ति चतस्याः । इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

म० 'निधायैनमितकामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का॰ १८ । ३ । २१)। एनं पृश्यदमानं कचिद् गुप्ते देशे स्थापिता सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्यायृक्चतुष्टयेने सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्यायृक्चतुष्टयेने सर्वे । व्याख्याता (अ० १२ । क० ५६)॥ ६१ ॥

द्विषष्टी।

देवहूर्यज्ञ आ चे वक्षत् सुम्रहूर्यज्ञ आ चे वक्षत्। यक्षद्भिर्देवो देवाँ२॥ आ चे वक्षत् ॥६२॥

पुठ देवहूर्यज्ञः। तिस्रोऽनुष्टुभः। आद्ये हे उिलाही वा।
यो देवहूः देवान् आह्वयति यज्ञः। सच अवक्षत् आवहत्
च देवान्।यजतु चेति चकारः समुच्चयार्थीयः। यश्च सुम्नहः।
सुम्नमिति सुखनाम । सुखमाह्वयति यज्ञः स आवहत् च
देवान् यजतु । किंच यक्षन् यजतु च अग्निः देवः देवान्
आचवक्षत् आवहतु च॥ ६२॥

म्० विश्वतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् । देवानाह्यतीति देवहः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावस्यत् आवहतु । वकारः समुः चये । यजतु च । सम्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्थमाह्वयति सुम्रहः सुखकरो यज्ञो देवानावस्यत् आवहतु । अभिदेवश्च देवानावस्यत् आवहतु । अभिदेवश्च देवानावस्यत् आवहतु यस्यत् यस्यत् वहतेर्यज्ञेष्य (सिच्चहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) सिप्प्रत्ययः (लेटी- ऽडाटी' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९४) इति तिप इकारलोपः ॥ ६३ ॥

त्रिषष्टी।

वार्जस्य मा प्रस्व उद्घामेणोद्यभीत् । अर्घा सपत्नानिन्द्रो मे निष्ठामेणार्घराँ २॥ अकः ॥ ६३॥

उ० वाजस्य मा वाजस्याजस्य । मा माम् । प्रसवः प्रस्तिरूपितः अभ्यनुज्ञा वा । उद्वामेण उद्वहणेन । कर्षे हि गृद्य दीयत इति उद्वहणं दानं तेनेत्यर्थः । उद्मिशी उद्गृह्णीयात् । 'ह्म्महोर्भश्चन्द्रसि' हस्येति हकारस्य भकारः । अध अध समनन्तरमेव सपलान् इन्द्रः मे मम निम्राभेण नीचैर्थहणेन । नीचैर्हि हस्तं कृत्वा भिक्षादिर्गृह्यते याचि ज्युतया अनन्नतया च । अधरान् अधोगमनान् अकः करोतु ॥ ६३ ॥

म० इन्द्रदेवलानुष्टुप् । वाजसानस्य प्रसवः प्रस्तिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्घामेण 'ह्यहोर्भश्छन्दसि' उद्घामेण
उद्ग्रहणेन ऊर्ध्व विगृह्य दीयत इत्युद्ग्रहणं दानं तेन
मामुद्यभीत् उद्यहीत् उद्गृह्णातु । अध अथ नियामेण
नियाहेण नीचैर्प्रहणेन नीचैर्हस्तं कृला भिक्षादिः प्रार्थ्यते
याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपलान् शत्रूनधरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु ।
शत्रुन् भिक्षून् करोलिल्पर्थः । करोतेर्लिङ 'बहुलं छन्दसि'
(पा०२।४।७३) शपि छप्ते गुणे तिपि छप्ते अक इति
रूपम् ॥ ६३॥

चतुःषष्टी।

्रद्धामं चे निष्ठामं च ब्रह्मं देवा अवीवृधन्। अधी सुपन्निनिन्द्वाग्नी मे विषूचीना न्व्यस्यताम् ६४

उ० उद्घामं च। उद्घामं च असाद्विषयं निग्रामं च शतु-विषयम्। ब्रह्म च त्रयीलक्षणं यज्ञविषयम्। देवाः अवीवृधन् वर्धयन्तु । अध अथ सपलान् । इन्द्राग्नी मे मम । विष्ची-नान् विष्वगञ्चनान् नानागतीन्कृत्वा। व्यस्पतां विक्षिपन्ताम् अपुनरागमनाय ॥ ६४ ॥

म० इन्द्राभिदेवलानुष्टुप् । देवा उद्राभमुद्राहमस्मद्धिषयमुत्कर्षं निम्नामं निम्नाहं शत्रुविषयमपक्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवीवृधन्वर्धयन्तु । अध अथानन्तरं मे मम
सपलान् शत्रुन् विषूचीनान् विष्वगञ्चनान्नानागतीन्कृला
इन्द्रामी द्वौ व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी।

कर्मध्वमसिना नाक्मुख्युएं हस्तेषु विश्रेतः । द्विवस्पृष्ठुषु स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

उ० चित्यमारोहन्ति पञ्चिमः । क्रमध्वमिना । अनुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः । क्रमध्वम् आक्रमध्वम् । अग्निना चित्येन लोककालाक्ष्यादिवपुषा । नाकं दिवम् । उख्यम् उखायां धतम् अग्निम् उख्यम् । हस्तेषु विभ्रतः धारय-माणाः । ततो दिवः पृष्टमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा मिश्राः समानलोकस्थानायुषः सन्तः देवेभिः देवैः सह आध्वम् आसनं कुरुत देवीभूताः । आसेरेतदूषम् । ध्वसमित्यत्र सकारलोपेन ॥ ६५ ॥

म्० 'कमध्वमित्रनिति चिल्रमारोहिन्त' (का॰ १८। ४। १) । ते ऋत्विजः कमध्वमिति पद्यिभिस्तीर्थेन चिल्राप्ति-मारोहन्तील्र्यंः। आन्नेय्यनुष्टुप्। हे ऋत्विग्यजमानाः, यूयम-प्रिना चिल्येन कृता नाकं स्वर्गलोकं कमध्वमाकमत 'स्वर्गे वे लोको नाकः' (९।२।३।२४) इति श्रुतेः। किंभूता यूयम्। उल्रायां संस्कृतमुख्यमि हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः।

यद्वा उख्यमाम हस्तेषु विभ्रतः सन्तोऽमिनानेकचित्यामिना सह कमध्वम् चित्युपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः। ततो दिवोऽन्तिरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गला देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोद मध्यमबहु-वचनं शपो लोपः 'धि च' (पा०८।२।२५) इति मलोपः॥६५॥

षट्षष्टी ।

प्राचीमन प्रदिशं प्रेहि विद्वानमेरेमे पुरो अमि-भेवेह । विश्वा आशा दीर्चानो विभाह्यू न नो धेहि द्विपदे चर्तुष्पदे ॥ ६६ ॥

उ० प्राचीमनु निष्ठुप्। प्राची दिशम् अनु प्रेहि प्रगच्छ । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः । अग्नेः इष्टकास्थलरूपस्य । हे अग्ने उल्यरूप प्रणीयमान, पुरो अग्निः पुरोगामी अग्नि-भेव इह यहे । ततो विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः आभासयन् विभाहि विविधं दीप्यस्य । ऊर्जं च नः धेहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्यः चतुष्पाद्यश्च ॥ ६६ ॥

म० आभेयी त्रिष्टुप्। हे अमे इदानीमानीत उख्य वहें, प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य लं प्रेहिं प्रकर्षण गच्छ । कीदृशस्लम् । विद्वान् खाधिकारं जानानः । गला च हे अमे, इहास्मिन् प्रदेशे अमेः इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्यामेः पुरोऽमिमंव पुरः अमे अङ्गति गच्छतीति पुरोऽमिः पुरोगन्ता मुख्यो भव 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा॰ ६ । १ । १ १ ५) इति सन्ध्यभावः । किंच विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् लं विभाहि विशेषण दीप्यस्य । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकायं चतुष्पदे गवादिकायं ऊर्जमकं घेहि संपादय ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टी।

पृथिव्या <u>अहमुद्दन्तरिक्षमार्रहम्नतरिक्षाहिव</u>-मार्रहम् । दिवो नार्कस्य पृष्ठात् स्तुज्योतिरगा-महम् ॥ ६७॥

उ० पृथिच्या अहम्। पिपीलिकमध्या बृहती। यजमान आह। पृथिच्याः सकाशात् अहम् उदन्तिरक्षमारुहम् उर्ध्वकः मेण अन्तिरिक्षमारुदः। अन्तिरिक्षाच दिवमारुहं धुलोकमा-रूदः। दिवः नाकस्य पृष्ठमारुदः। नाकस्य पृष्ठाच स्वरादि-त्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोऽहं क्षिमीभूतः (?)। भाईपत्यादाभीधीयमागच्छन्त्यादाभीधीयादाहवनीयम् ' इ-त्यादिश्वतिः अभीनां लोकसंस्तवं दर्शयति॥ ६७॥

म० आमेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यत्तीयो त्रयो-दशाणी द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती 'त्रयोदिक्वि-नोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' इति वचनात् अत्राद्यस्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशकं इति षट्त्रिंशदक्षरलाद् वृहती 'त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या' इति वचनातिपपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत् उद्गतः सन् अन्तिरिक्षमाह्हमाह्हहोऽस्मि । तस्मादन्तिरिक्षादुद्गतो दिवमाह्हं द्युलोकमाह्हहोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरिहतः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्यं ज्योतिरिसमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामील्यर्थः । 'इणो गा छिंड' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्टी।

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्याएं रोहन्ति रोदसी। युज्ञं ये विश्वतीघार्ष् सुविद्वाएसो वितेनिरे ॥६८॥

उ० सर्यन्तः अनुष्टुप् । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छव्दयोगात् । यज्ञं ये यजमानाः । विश्वतोधारं सर्वतोधारम् । आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः । ताभिद्धीप वर्षति । यद्वा विश्वस्य जगतो धारियतारम् । वैश्वानरमास्तवसोधारा । वाजस्य प्रसवीयानि धारा वा यज्ञस्य । सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुचयकारिणः वितेनिरे वितन्वन्ति । सर्यन्तः स्वर्छोकं गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रप्रश्वादिकृतकृत्यत्वात् । आरोहन्ति हि धां रोदसी । दिव प्रतिद्विशेषणम् नतु धावापृथिव्योरभिधानं दिव इति । स्वःशब्दोपादानसामध्यात् । कथंभूतां द्यामारोहन्ति । रोदसी रोधी जरामृत्युशोकादीनाम् ॥ ६८ ॥

म० आनेयी अनुष्टुप् । सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकमसमुज्ञयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे
वितन्वन्ति अनुतिष्टन्ति । कीहरां यज्ञम् । विश्वतोधारं विश्वतो
धारा यस्य तम् । आहुतिदक्षिणाज्ञानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमास्तपूर्णाहुतिवसोधारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः ।
यद्वा विश्वस्य जगतो धारियतारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं
यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वते कृतकृत्यत्वात् । द्यां सर्गं चारोहन्ति । कीहर्शी द्याम् । रोदसी रुणद्वि
जरामत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् । धस्य दादेशरुछान्दसः ।
पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न द्य द्यावापृथिव्योरिभधानं
दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यज्ञमानाः सुविद्वांसः सुष्टु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यञ्चं वितन्वन्ति
विशेषण कुर्वन्ति ते यज्ञमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा
रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति । ततः स्वर्यन्तः स्वर्गस्थमादिस्यमण्डलं प्रामुवन्तोऽन्यितकमिष स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमी।

अमे प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षदिवानामुत मत्यी-माम् । इयक्षमाणा भूगुंभिः सजोषाः स्त्रुर्थेन्तु यर्जमानाः स्वस्ति ॥ ६९॥

सु० असे मेहि प्रयाहि । प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टु-

मिच्छताम् । यस्त्वं चक्षुः देवानामुतापि च मर्त्यानां मर्जु-प्याणाम् । ततस्त्विय प्रथमं प्राप्ते सति । इयक्षमाणाः भृगुभिः यागं कुर्वाणाः । भृगुग्रहणमार्षेयान् चानवाह्मणोप-ठक्षणार्थम् । सजोपाः समानजोपणाश्च देवैः सन्तः । स्वर्लोकं यन्तु यजमानाः । स्वस्ति अविनाशेन ॥ ६९ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप्। हे अग्ने, त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षण गच्छ । देवानिच्छत्ति देवयन्ति देवयन्ति देवयन्तः तेषाम् 'सुप आत्मनः क्यन् (पा॰ ३ । १ । ८) इति क्यजन्ताच्छतृप्रस्ययः 'क्यिच व' (पा॰ ७ । ४ । ३३) इतीले प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य (पा॰ ७ । ४ । ३५) इति तदभावः । कथं मयाप्रतो गन्तव्यं तत्राह । यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चर्छः स्थानीयः । लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किंच यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः । अभ्यासे यलोप्छान्दसः । इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्ते यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्रामुवन्तु । कीहशाः । भृगुमहणम् गोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुमहणमन् नूचानवाह्मणोपलक्षणम् । उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापर्येते शिशुमेके ए समीची। द्यावाक्षामा हिक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन द्रविणोदाः॥ ७०॥

प्रथमातृण्णामध्यमि धारयंच्छुक्रवत्सापयसामिजुहोति म् 'खयमातृण्णामध्यमि धारयंच्छुक्रवत्सापयसामिजुहोति कृण्णाया दोहनेन खयमातृण्णामवसिञ्चनक्तोषासेति' (का॰ १८।४।२)। अध्वर्युः खयमातृण्णेष्ठकोपरि समीपे प्रति-प्रस्थात्रा तममि धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन प्रस्थात्रा तममि धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृण्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन खयमातृण्णां सिक्ष्मस्थेऽमौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः । ब्याख्याता

एकसप्ततितमी।

द्वादशे (अ० १२ । क० २) ॥ ७० ॥

अमें सहस्राक्ष शतमूर्धे इत ते प्राणाः महर्से च्यानाः । त्वर्थ साहस्रस्य राय ईशिषे तस्म ते विधेम वार्जाय स्वाहां ॥ ७१॥

पुठ अमे सहस्राक्ष । आमेयीविराद । हे अमे सहस्राक्ष, हिरण्यशकलेवी एष सहस्राक्षः । शतमूर्धन् । यददः शतशिषा स्दोऽस्रजत । यस्य च तव शतं प्राणाः सहस्रं न्यानाः । यश्च त्वं साहस्रस्य रायो धनस्य हिर्विर्वक्षणस्य ईशिषे । तस्मे ते तुभ्यम् विधेम । विधितदानकमा । द्याः । वाजाय वाजमिति विभक्तिन्यस्यः । वाजमनं हिर्विर्वणम् । स्वाहा सहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

म० आग्नेयी विराट्पङ्किः दशाक्षरचतुःपादा। हे अमे। सहस्राक्ष, सहस्रमक्षीणि यस्य तत्संबुद्धिः हिरण्यशकलान्येव नेत्राणि । तथाच श्रुतिः 'हिरण्यशकलेर्बा एष सहस्राक्षः' (९।२।३।३२) इति । हे शतमूर्धन्, शतं मूर्धानो थस्य। 'यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसञ्यत' (९।२।३।३२) इति श्रुतेः। यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः। शतसहस्र-राव्यावपरिमितवचनो । यश्च लं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भविस । सहस्रादण्प्रत्ययः। तस्मै ताहशाय। ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमनं हवीरूपं दद्यः। वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः। विधितर्दानकर्मा। स्वाहा एतद्विः सहस्रास्तु।। ७९॥

द्विसप्ततित्मी।

सुपुर्णोऽसि गुरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्याः सीद । भाषान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवुमुत्तेभान् तेर्जसा दिशु उदृश्ह ॥ ७२ ॥

उ० स्वयमातृण्णायामितं निद्धाति । सुपणेंऽसीति हाभ्यामान्नेयीभ्यां पिङ्क्तित्रिष्टुडभ्याम् । यस्त्वं सुपणेवद्सि । गरुत्मान् गरणवान् अश्वनायावानित्यर्थः । स पृष्ठे पृथिव्याः सीद् आस्थानं कुरु । भासा च दीह्यान्तरिक्षम् आपृण् आपूर्य । ज्योतिषा च दिवम् उत्तभान उत्सभान उत्त-स्भय । तेजसा दिशः उहु ऐ ह तेजसा च दिशः दृढीकुरु । आदीपनार्थो वा दंहतिः ॥ ७२ ॥

म० 'तस्यामिं निद्धाति सुपणेंऽसीति वषद्वारेण' (का०१८।४।४)। स्वयमातृण्णायां सुपणेंऽसीति ऋग्द्व-येन वषद्वारेण चामिं स्थापयतीत्यर्थः। अमिदेवत्या पिक्षः। हे अमे, लं सुपणेंऽसि सुपणेपश्याकारो गरुडसमानोऽसि। गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं मक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशानायावित्यर्थः। अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपिर सीद् उपविश। मासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूर्य। ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं सुलोकमुत्तभान अर्ध्व स्तम्भितं कुरु स्तम्भेः (हलः श्रः शानज्द्वी' (पा०३।१।८३) इति श्राप्रत्ययस्य शानजादेशः। तथा तेजसा स्वेन दिश उदृंह उत्कर्षण दृढीकुरु दिपय वा॥ ७२॥

त्रिसप्ततितमी।

ञाजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादक्षे स्वं योनिमा-सीद साधुया । अस्मिन्सधस्ये अध्युत्तरिस्मन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३॥

उ० आजुह्वानः अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । हे अग्ने, स्वं योनिं स्थानम् आसीद् अधितिष्ठ साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन श्रुत्या

व्याख्यातम् । यूयमि च हे विश्वेदेवाः, यजमानश्च सीदत अवस्थानं कुरुत । अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने । अधियज्ञे स्वर्गाख्ये । 'स्वर्गो वै लोकः सधस्थः' इति श्रुतिः । अध्यु-त्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्र तृतीयः पादः पश्चाद्याख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥

म० अप्तेयी त्रिष्ठुप्। हे अप्ते, लमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं । विभक्तेयांदेशः। सं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ। हे विश्वेदेवाः, यूयं यजमानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिन अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्ये अप्तिना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये खगें उपविशत । 'यौर्वा उत्तरं सधस्थं' (९।२।३।३५) इति श्रुतेः॥ ७३॥

चतुःसप्ततितमी।

ताएं संवितुवरिण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमृतिं विश्वर्जन्याम् । यामस्य कण्वो अदुह्तप्रपीनाएं सह-स्रंधारां पर्यसा महीं गाम् ॥ ७४ ॥

उ० तिस्नः समिध आद्धाति तिस्मिर्ऋग्भिः। अत्र कण्वः सावित्र्या त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ञयोतिषा धेनुं कामदोहनीं पयो ययाचे। ता एसिवितुः तां सिवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्य वरणीयस्य चित्रां चायनीयाम्। आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि । सुमितिम् कल्याणमितम् । विश्वजन्याम् सर्वजनेभ्यो हिताम्। यां सुमितिं प्राप्य अस्य सिवितुः संब-न्धिनीम् कण्वः अदुहत् दुग्धवान् । प्रपीनां पूरितां पयसा। सहस्रधारां बहुधारां बहुनो वा कुटुम्बस्य धार-यित्रीम्। महीं महतीं गाम्॥ ७४॥

म० 'समिदाधान ए शामिलीवैक इलौ दुम्बर्यस ए सिनतु-रिति प्रत्यूचम्' (का॰ १८। ४।६)। अग्निनिधानानन्तर-मध्वर्युस्तत्रामौ समित्रयमाद्धाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कर्ती प्रेद्धो अम इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः संवित्धनी तां समितं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिमुख्येन वृणोमि स्वीक-रोमि । कीहर्शी सुमतिम् । चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविध-फलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हिताम् । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पार्थं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसम् र्थाम् । तां कां । कण्वो मुनिरस्य सवितुर्या सुमतिमेव गां घेतुम-दुहत् अनुप्रहकारिणीं बुद्धं दुग्धवान् । कीहशीम् । प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यसा-स्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् । यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयि-त्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीम् बहुदुग्धामित्यर्थः । सर्व-सिद्धिदात्रीम्। रवेमीतियां कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४॥

पञ्चसप्ततितमी ।

विधेम ते पर्मे जन्मन्नन्ने विधेम स्तोमैरवरे सुधस्ये। यस्माद्योनेरुदारिथा यजे तं न्न त्वे हुवीपि जुहुरे समिद्धे॥ ७५॥

उ० विधेम ते । त्रिस्थानोऽप्तिर्देवता त्रिष्टुप् । विधेम । विद्यातिर्दानकर्मा । द्राः ते तुभ्यम् । परमे जन्मन् हे अप्ते, परमे जन्मनि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । 'द्यार्वा अस्य परमं जन्मि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । 'द्यार्वा अस्य परमं जन्म' । विधेम स्तोमैः स्तुतिभिः । अवरे सधस्थे स्थिताय विद्युदात्मना । 'अन्तिरक्षं वा अवरं सधस्थम्' । यसात् योनेः उत् आरिथा 'ऋ गतौ' । अस्यैतद्रूपम् । यसात् योनेः उत् आरिथा 'ऋ गतौ' । अस्यैतद्रूपम् । यसात् स्थानादुद्वतोऽसि यजे तत्स्थानमहम् । 'एप वा अस्य स्थो योनिः' एप इति चित्योग्निरुच्यते । किंच प्रत्वे हवी एंपि जुहुरे समिद्धे जुहोमि स्विय हवींपि समिद्धे सम्य-र्दीप्ते ॥ ७५॥

म्० गृत्समदृष्ट्या त्रिस्थानाभिदेवत्या त्रिष्टुम्। हे अभे, परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुम्यं वयं विधेम हविदेशः। 'द्यौर्वा अस्य परमं जन्म' (९। २।३।३९) इति श्रुतेः। अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तिरिक्षे स्थिताय विद्युद्भाय ते स्तोमैः स्तोत्रैवयं विधेम परिचरेम। 'अन्तिरिक्षं वा अवर्षं सधस्थम्' (९।२।३।३९) इति श्रुतेः। हे अभे, यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात् स्थानात् लमुदारिथ उद्गतोऽसि 'ऋ गतौ' लिट् संहितायां दीर्घः। तं योनिमहं यजे पूज्यामि। ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते ले लिय हवीषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुह्वित ऋिलजः 'इर्यो रे' (पा०६।४।७६) इति इरेप्रत्ययस्य रे आदेशः। 'एष वा अस्य स्थो योनिः' (९।२।३।३९) इति श्रुतेः। एष विस्थोऽभिः॥ ७५॥

षद्सप्ततितमी ।

प्रेड़ी अमे दीदिहि पुरो नोऽर्जस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाकु शर्धन्त उपयन्ति वार्जाः ॥ ७६ ॥

पुठ पेद्धो असे। आसेयीविराद । प्रकर्षण इन्द्रः दीतः सन् हे असे, भूयोऽपि दीदिहि दीप्यस्व । पुरः अग्रतः नोऽस्माकं व्यवस्थितः । एतया अजस्या अनुपक्षीणया । सूर्म्या सिमित्काष्टिकया । सूर्मीशब्दः काष्टवचनः । 'सूर्मी व्वलन्ती वाश्चित्यात्' इति च स्मृतिः । हे यविष्ठ युवतम । यतश्च स्वामेव शश्चन्तः शाश्वतिकाः । उपयन्ति उपगच्छन्ति । वाजाः अन्नानि अतो दीदिहीति संबन्धः ॥ ७६ ॥

म्० विसष्ठदृष्टामिदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडि-त्युक्तेः । हे यविष्ठ, अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशायने तम-विष्ठनौ' 'स्थूलदूरयुव-' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वलोपे पूर्वगुणः । हे युवतम्, हे अमे, लं नोऽस्माकं पुरोऽमे दीदिहि

दीप्यस्त । दीव्यतेविकरणव्यस्ययेन जुहोस्यदिसाच्छपः हो हिसम् 'तुजादीनाम् -' (पा० ६ । १ । ७) इति पूर्वदीर्घः । किंभूतस्त्वम् । अजस्यानुपक्षीणया स्म्यां समित्काष्टेन प्रेवः प्रकर्षे दीप्तः । स्मीशब्दः काष्टवाचकः । यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा स्मीं । अजस्या स्म्यां स्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । स्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अमे यतः शक्षन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींपि लामुपयन्ति प्रामुवन्ति अतो दीप्यस्तेस्यर्थः ॥ ७६ ॥

सप्ततितमी।

अग्ने तम्दा<u>श्</u>चं न स्तोमैः ऋतुं न भूद्रण् हिद्-स्पृश्चम् । ऋध्यामा तु ओहेः ॥ ७७ ॥

पुठ तिस्र आहुतीर्जुहोति । अग्ने तमदोति द्यास्या-तम् ॥ ७७ ॥

म० 'सुवाहुती जुहोत्यमें तमधेति प्रत्यृचम्' (का॰१८।४। ८)। समिध आधायामें तमिति ऋग्ह्येन सुवेण हे धृताहुती तत्रामी जुहोतीत्यर्थः। व्याख्याता (अ०१५। क०४४)॥७७॥

अष्टसप्ततितमी।

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा हुहाग-मन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः । पत्ये विश्वस्य भूमती जुहोभि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यण्हुविः ॥ ७८॥

उ० चित्तं जहोमि। वेश्वकर्मणी जगत्यतिज्ञाती वा। चित्तमचित्तमेषामृत्विग्यजमानाम् जहोमि अग्निसंबन्धं करोमि। अग्नितत्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः। मनसा च घृतेन च सह। तथा जहोमि। यथा देवा हृहीं गमन् इह आगच्छेयुः। कथंभूताः। चीतिहोत्राः कामितः यज्ञाः। होत्रा इति यज्ञनामसु पठितम्। ऋतावृधः सत्यव्धः। किंच। पत्ये विश्वस्य भूमनो जहोमि विश्वकर्मणे। अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतग्रामस्य। जहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहा सर्वदा। अदाभ्यम् अनुपक्षीणम् हविः॥ ७८॥

म० विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सर् चित्तमृत्विग्यजमानानां चिति जुहोमि अग्निसंबद्धं करोमि। अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । संकल्प विकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः । 'पुषादि—' (पा॰ ३ । १ । ५५) इत्यादिना गमेर्छुि च्लेर्ट् । कीहशा देवाः । वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम । वीतिरिभलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं गरं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः । संहितायां दीर्घः । किंच विश्वाही विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहः सु अदाभ्यमनुपहतं स्वादु हिवः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीहशाय विश्व कर्मणे । भूमनो भून्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ने स्नामिने । भूमन इस्रत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी।

सप्त ते अग्ने सिमिधः सप्त जिह्नाः सप्त ऋषेयः सप्त धार्म प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वां यजन्ति सप्त योनीराष्ट्रणस्वा घृतेन स्वाहां ॥ ७९ ॥

उ० सप्त वाझेयी। सप्त ते तव हे अझे, सिमधः सिम-न्धनाः प्राणाः यतः सिन्त । यतश्च सप्त जिह्नाः तव सिन्त । सप्तपुरुषान्संहत्येकीकृतोऽयमिससदिभिप्रायमेतत् । यतश्च सप्त ऋषयः तव यष्टारः सिन्त । यतश्च सप्त धामानि प्रियाणि। सप्त छन्दांसि प्रियाणि तव सिन्त । यतश्च सप्त होत्राः आझीश्चपर्यन्ताः । सप्तधा त्वा त्वां यजन्ति । अतो ववीमि सप्त योनीः सप्त चितीः आप्रणस्व आपूर्यस्व युतेन । स्वाहा सुहतं चैतद्धविभवतु ॥ ७९॥

मृ 'पूर्णाहुतिं च सप्त त इति' (का॰ १८।४।९)। सुचा पूर्णाहुतिं जुहोति घृतपूर्णया सुचा' आहुतिः पूर्णा-हुतिरित्यर्थः । सप्तर्षिदद्या अमेयी क्यधिका त्रिष्टुप् । हे अमे, ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । 'प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येत एं समिन्धते' (९।२।३। ४४) इति श्रुतेः । किंच तव सप्त जिह्नाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्नाः हिरण्याङ्गणाद्याः (१) आगमोक्ताः । यद्वा आथर्वणि-कोक्ताः 'काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी छेलायमाना इति सप्त जिह्नाः' (मुण्ड० १।२) इति । तथा सप्त ऋषयः मरी-च्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । 'छन्दार् सि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणि' (९ । २।३। ४४) इति श्रुतेः । यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगाईपत्यदक्षिणामिसभ्यावसथ्यप्राजाहिता-मीधीयाणि सोमयागे विह्वधारकाणि सन्ति । किंच हे अमे, सप्त होत्राः होत्रादय ऋ खिजः सप्तधा सप्तप्रकारैरिप्तिष्टोमादिस-प्तसंस्थाभिः ला लां यजनित । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टामीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः । अमिष्टोमोऽख-मिष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्वेति सप्त-संस्थाः प्रकाराः । हे अमे, स लं सप्त योनीः चितीः घृतेना-पृणस्य 'सप्त योनीरिति चितीरेतदाह सप्तचितिकोऽमिः' (९। २। ३। ४४) इति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु । यद्वा 'यहों वे स्वाहाकारः' (९।२।३।४४) इति श्रुतेः। खाहा यज्ञरूपः व्हं सप्त योनीर्घतेनापृणस्व 'पृण तुदादिः॥ ७९॥

अशीतितमी।

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च मुत्रज्योतिश्च ज्योति-ज्माश्च । शुक्रश्च ऋत्पाश्चात्र्यश्हाः ॥ ८० ॥

उ० मास्तान् जहोति ग्रुकन्योतिरिति षड्भिर्क्तरममास्तीभिः। तत्र चैकैकस्यामृचि सप्त मस्तः । प्रथमा
उिष्णक् चतुर्थी च । द्वितीयानृतीये गायन्यो । पञ्चमी जगती
पष्टी गायन्युष्णिग्वा । ग्रुकन्योतिः पुरोडाशं च स्वमंशं
भक्षयतु । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । ग्रुकश्च
क्रतपाश्च अत्यंहाश्च । अथैकपद्निरुक्तम् । ग्रुकं ज्योतिर्यस्य
ग्रुकस्येव वा ज्योतिर्यस्य स ग्रुकज्योतिः । चित्रं ज्योतिः
सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वान् । ग्रुकः ग्रुकः
क्रतपाः सत्यं यज्ञं वा पाति । अत्यंहाः अतीत्य अंहः पापं
वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ ८०॥

म् विश्वानरेण प्रचर्य सर्वहतेन हस्तेन मास्तान जुहो-तीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथं कृता शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम्' (का॰ १८।४।२३। २४)। वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान्पुरोडाशान्सर्वेहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रे-णेकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति । किं कुला । प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कुला । आरण्ये-ऽन्च्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाण-मन्त्रेण जहोतीलर्थः । षद्र मरहेवलाः । आद्या उष्णिक् । एकै-कस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याचा एकोनपञ्चाश-नमस्तो यूयमद्यासिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः । 'तप्तनप्-' (पा० ७। १।४५) इत्या-दिना तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते । शुक्रं शुद्धं शुकसेव वा ज्योतिस्तंजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्श-नीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यत इति शुकः । ऋतं सत्यं यहं वा पातीति ऋ-तपाः । अंहः पापमतील वर्तत इललंहाः । चकाराः समुचयार्थाः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी।

र्डेटङ् चान्याटङ् च सहङ् च प्रतिसहङ् । मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

उ० ईरङ् च। अनेनानेन च समानदर्शनः ईरङ् ईरङ् च। पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रतिगृह्णातु। अन्यारङ् च अन्येना-न्येन च समानदर्शनः अन्यारङ् । सरङ् च प्रतिसरङ् च तेन तेन समानदर्शनः सरङ्। तंतं प्रति सरशः प्रतिसरङ् । मितश्च उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यः मितः। संमितश्च एकीभावेन मितः संमितः। सभराश्च सह विभाति सभराः॥ ८१॥

म० हे गायत्र्यो । इमं पुरोडाशं गृहीला पर्यतीति ई हर् । अन्यमपि पुरोडाशं पर्यतीति अन्याहर् । समानं पर्यतीति सहर् । तं तं प्रति समानं पर्यतीति प्रतिसहर् । मितो मानं प्राप्तः । यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक्

एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः संमितः । सह विभर्ताति सभराः॥ ८१॥

द्यशीतितमी।

ऋतश्चे सत्यश्चे ध्रुवश्चे घरणश्च । धर्ता चे विध्वर्ता चे विधार्यः ॥ ८२ ॥

उ० ऋतश्च । ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु । सत्यश्च । श्रुवश्च घरुणश्च । घर्ता च विधर्ता च । विधारयः विविधं धारयतीति विधारयः ऋजः ॥ ८२ ॥

म्० ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । ध्रुवः स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

त्रयशीतितमी।

त्रुत्जिचे सत्युजिचे सेनुजिचे सुवेणश्च । अनित-मित्रश्च दूरेअमित्रश्च गुणः ॥ ८३ ॥

उ० ऋतिज्ञ । सत्यिज्ञ । सेनजिच । सुपेणश्च शोभनसेनश्च । अन्तिमित्र आसन्नमित्रः । दूरेअमित्रश्च गणः ऋजुः ॥ ८३ ॥

म० डिष्णक् । ऋतं यशं जयतीति ऋतजित् । सत्यं या-थातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेन-जित् । इस्त्र आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति समीपे मित्राणि यस्य स अन्तिमित्रः । दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरे अमित्रः 'प्रकृत्यान्तःपादम्-' (पा०६।१। १९५) इति सन्ध्यभावः 'हलदन्तात्सप्तम्या-' (पा०६। ३।९) इति विभक्त्यलोपः । गणयति सर्वमिति गणः॥ ८३॥

चतुरशीतितमी।

र्दुद्धांस एतादृक्षांसऽऊषुणः सुदृक्षांसः प्रति-सदृक्षास एतंन । मितासंख्य संभितासो नो अद्य सभरसो महतो यहे अस्मिन् ॥ ८४ ॥

उ० ईदक्षासः । व्यवहितपदप्रायोऽयं मद्यः । साद्दर्यनात्र महतः स्तूयन्ते । ये यूयम् ईदक्षासः इदंदर्शनाः सर्व एव । ये च एतादक्षासः एतद्दर्शनाः सर्व एव । ऊपुणः त्रीणि पदानि छन्दःपरिपूर्ति कुर्वन्ति । ये च यूयं सदक्षासः समानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूयं प्रतिसमानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूयं प्रतिसदक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्व एव । ये च यूयं मितासः मितः प्रमाणतः सर्वएव । ये च यूयं समितासः सङ्गत्य मिताः सर्व एव । ये च यूयं समस्सः समानमलंकारादि विभृतः । तान् व्रवीमि । एतेन नो अद्य मस्तो यज्ञे अस्मन् एतेन आगच्छन्ति नः अस्माकम् अद्य अस्मिन्द्यवि । हे महतः, यज्ञे अस्मन् । एवं व्यवहित्तानि पद्यानि पश्चात्सवैरेव संबन्धनीयानि ॥ ८४॥

म० हे महतः, यूयमेते कीदशाः । ईदशासः इदंदर्शनाः । एतादशासः एतदर्शनाः । उ सु नः एतत्पददत्रयं पादपूर्तये । सदशासः समानदर्शनाः । प्रतिसदशासः प्रत्येकं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । संमितासः सङ्गत्य मिताः । सभ-रसः समानमलंकारादिकं विश्रति ते सभरसः । भरसा आद-रेण सह वर्तमाना इति वा । यहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४॥

पञ्चाशीतितमी।

स्वतंत्रांश्च प्रयासी चे सांतपुनश्चे गृहमेधी चे। कीडी चे शाकी चोजेषी ॥ ८५ ॥

उ० स्वतवांश्र स्वकीयं तवो वलं यस स स्वतवार् स्वतवांश्र स्वमंशं पुरोडाशमस्य भक्षयतु । प्रधासी व । 'वस्तृ अदने'। प्रकर्षण अदनशीलः । सान्तपनश्र गृहमेधी च क्रीडी च । पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । शाकी च शकः । उज्जेपी च उज्जयनशीलः ॥ ८५ ॥

म० गायत्री उष्णिग्वा पड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकत्यः । आबाः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्वकीयं तवो वलं यस्य स स्वतः वान् स्वाधीनवलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अति प्रधासी परो- डाशमक्षणशीलः । संतपनः सूर्यस्तत्संवन्धी सांतपनः । गृह- मेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधमेवान् । कीडतीत्येवंशीलः कीडः सदा कीडाशीलः । शकोतीति शाकी शक्तः । उज्जयन्तीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः । एते महतो यूयमत्र यई एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी।

[उपर्थ भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सामहाँ श्चीभियुग्वा चे विक्षिपः स्वाह्यं ॥]

इन्द्रं दैवीविशी मुरुतोऽनुवत्मीनोऽभवन्यथेन्द्रं दैवीविशी मुरुतोऽनुवत्मीनोऽभवन् । एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशी मानुषीश्चानुविद्मीनी भवन्तु ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रं दैवीरिति मारुतं यज्जर्गति । इन्द्रं राजानं देवी विशः मरुतो मरुलक्षणाः अनुवर्त्मानः अनु पश्चात् वर्त्मं वर्तनं यासां ता अनुवर्त्मानः । अनुगामिन्य इत्यर्थः । अभवन् । स्वरूपाख्यानभेतत् । यथा इन्द्रं दैवीः विशः अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानम् । एवम् इमं यजमानम् दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च विशः मनुष्याः अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यः भवन्तिवति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

म० विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्याख्यायते । उम्र उत्कृष्टः । विमेखस्मादसौ भीमः 'मीमादयोऽपादाने' (पा॰ ३ । ४ । ४४) इति निपातः । ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोतीति ध्वान्तः । ध्वान्तशब्दात् 'तत्करोति–' इति णिजन्तात्पचाद्यच् । धूनयति कम्पयित रात्र्मिति धुनिः । सहतेऽभिभवते रात्र्निति सास-ह्वान् । सहेः कसुः अभ्यासदीर्घः । अभियुनिक अभियुग्वा 'अन्यभ्योऽपि दश्यन्ते' (पा०३।२।७५) इति अभि-पूर्वाद्युजेः किनप् । भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयित रात्र्मिति विक्षिपः रात्रुक्षेप्ता। चकाराः समुचयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्धः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु । 'इन्द्रं दैवीरिति जपति' (का०१८।४।२५)। कर्मापवर्गान्ते यज्जजपती-स्वर्थः । मरुद्देवस्यं यजुः राक्षरी षट्पञ्चाशदक्षरसात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसंविन्धन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरु-द्रपा इन्द्रमनुतर्मानोऽभवन् । अनु पश्चाद्दर्म वर्तनं यासां ताः इन्द्रमनुगामिन्योऽभवित्रति स्वरूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुस्य वर्तमाना अभवन् । उपमा-नमेतत् । दैवीर्मानुषीश्च देवसंविन्धन्यो मनुष्यसंविन्धन्यश्च विशः एविमन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुस्ख वर्तमाना भवन्तिति प्रार्थना ॥ ८६॥

सप्ताशीतितमी।

ड्रमण् स्तन्मू जीस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सर्-रस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमवनसमुद्रियण् सर्नुनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

उ० इम ऐस्तनम् । त्रयोदशाशेयीत्रिष्ठभो यजमानं वाचयति । घृतस्तुतिश्र दृश्यते वसोधारानन्तरं भविष्यति तद्भिवादिन्यो वा । वसोधारा सुचा हूयते सात्र रूपकल्पन्या स्तन उक्तः । इमं सुग्लक्षणं स्तनम् अर्जस्वन्तं बलवन्तम् धय । 'घेद पाने' पित्र । अपां प्रपीनम् । अपन्तिम् धय । 'घेद पाने' पित्र । अपां प्रपीनम् । अपन्तिम् धय । 'घेद पाने' पित्र । यद्वा 'अधापि तद्धितेन कृत्स्वित्रिगमा भवन्ति' इतिवित्रिगमः । घृतप्रप्रितम् हे अभे, सिरस्य मध्ये वर्तमान । 'इमे वै लोकाः सिरस्य' इति श्रुतिः । एषु लोकेषु मध्ये वर्तमानः । किंच उत्सं ख्रुपस्य उत्स्यन्दनं सुग्लक्षणं कृपं ज्रुपस्य सेवस्त । मधुमन्तं मधुस्यदेन रसेन युक्तम् । हे अर्वन् । 'ऋ गतौ' अस्यतन्त्रप्तम् । हे अरण सर्वतोगत । किंच । समुद्रियम् समुद्रसं-विध्वनम् । सदनं गृहम् । आविशस्य सेवस्त । 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यज्ञषां महावतं साम्नां महदुक्थमृचाम्' इस्येत-दिभिपायम् । अन्तरिक्षं वा समुद्रः ॥ ८० ॥

म० 'इम एं स्तनमिति वाचयति वा' (का॰ १८। ४। १६)। इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति खयं जपति वेद्यर्थः । त्रयोदशर्च आग्नेयिव्यर्षिष्ठ प्रजन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुर्तिवेसोधाराभिवादिनी घृतः स्तितिवी । हे अग्ने, सिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः लिममं सुग्लक्षणं स्तनं सुचः पतन्तीं घृतधारां वा लं धय पिव। 'धेट् पाने' लोट्। 'इमे वै लोकाः सिरस्म्' (२।५।२।३४) इति श्रुतेः। सिरस्य ब्देन लोका उच्चन्ते । वसोधीरा सुचा

होध्यते सा सुगन्न रूपककल्पनया स्तन उच्यते । कीदृशं स्त-नम्। ऊर्जसन्तम्जी रसोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वान् तं विशिष्टरस-वन्तम्। तथा अपां प्रपीनम् । अप्शब्देन लक्षणया पृतमु-च्यते। अद्भिः पृतैः प्रपीनं पूर्णं अपामिति 'तृह्यर्थानां करणे षष्ठी' इति तृतीयार्थे षष्ठी । प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् 'ओ-प्यायी वृद्धौं' 'प्यायः पी' (पा॰ ६।१।२८) इति च। हे अर्वन् इयतींति अर्वा सर्वतो गन्तः, उत्समुत्स्यन्दनं सुग्ल-क्षणं कृपं जुषस्व सेवस्व। कीदृशमुत्सम्। मधुमन्तं मधुस्तादेन पृतेन युक्तम्। किंच समुद्रियं समुद्रसंवन्धि चयनयागसंबन्धि सदनं गृहमाविशस्त तृप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्त । 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महावत एं साम्नां महदुक्थमृचाम्' इत्यभि-प्रायः समुद्रशब्दः 'समुद्राभ्राद्धः' (पा॰ ४।४।१९८) इति घप्रस्यः तस्येयादेशः॥ ८७॥

अष्टाशीतितमी ।

घृतं मिसिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृत-म्बस्य धार्म । <u>अनु</u>ष्वधमार्बह मादयस्व स्वाहोकृतं वृषभ वक्षि हुव्यम् ॥ ८८ ॥

उ० घृतं मिमिक्षे । योऽयमिष्ठिष्ठं मिमिक्षे । घृतमुद्दकमाहुतिपरिणामभूतम् । मिमिक्षे सिद्धामि । अथवा यस्याप्रेमुंखे घृतं मिमिक्षे सिद्धामि । घृतं चास्य योनिरूत्पत्तिस्थानम् 'अग्निर्यस्य योनेरस्ज्यत तस्यै घृतमुह्वमासीत्' इसेतद्भिप्रायम् । यश्चायं घृते श्रितः अवस्थितः । यस्य चास्य
तमेव धाम तेजः दीप्तिनीम वा । तमग्निम् अनुष्वधमावह । हे अध्वर्यो, अनुष्वधम् अन्वक्षम् पूर्वमन्नमुपकरूप्य
पश्चादाह्वय । आहूय च माद्यस्य तर्पय । तर्पयित्वा चैवं
बृहि । स्वाहाकृतम् स्वाहाकारेणाभिहुतम् । हे वृषभ
वर्षितः । विक्ष हत्यम् हिवः देवानां वहनं च हिवधामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८ ॥

म० एत्समदद्देश । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि । अग्निमुखे मेडुमिच्छित मिमिक्षते 'मिह सेचने' सजन्ताल्रद्र उत्तमैकवचनम्। यतोऽस्याग्नेघृतं योनिरूत्पत्तिस्थानम् । 'अग्नि-र्यस्य योनेरस्ज्यत तस्य घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतेः। गर्माः धारोदकमुल्बम् । योऽग्निष्टिते श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्नेच्छितमेव धाम स्थानं तेजस्करम् । वा उ अवधारणे । अतो हे अध्वर्यो, अनुष्वधं स्थामन्त्रमुपलक्ष्य तमिग्नमावह पूर्वमन्त्रमुपकल्प्य पश्चादाह्य । आहूय च माद्यस्व तर्पय । तर्पयिला चैवं ब्रूहि हे च्यम कामानामिनवर्षक, स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतं ह्व्यं लं विश्व वह देवान् प्रापय । वहतेः शिष्ठ छते बलकलादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुष्यधं देवानावह माद्य ह्व्यं च विश्व इत्यां प्रत्येन्वोक्तिः। यतो वहः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हिवर्वहनं च ॥४८॥

एकोननवतितमी।

स्मुद्रादृर्मिर्भधुंमाँ२॥ उद्गिर्दुपाएशुना समेम्-तुत्वमनिट् । घृतस्य नाम् गुद्धं यद्स्ति जिह्ना देवानी-मुम्तीस्य नाभिः ॥ ८९॥

उ० समुद्राद्भिः अन्नाध्यासेन घृतमन्नमत्र स्त्यते प्राणा-ध्यासेन वाग्निः। तसात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात् चृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिष्रायं वा । साह्यनुपक्षी-णैव । अर्मिः महाराशिः घृतकङ्कोलः । मधुमान् रसवान् । उदारत् उद्गच्छत् । उद्गस्य च उपांशुना सममृतत्वमान् । उपसंच्यामीत्। अंग्रुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनामिना एकी-भूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम् । प्राणश्चान्नं चैकीभूयामृतत्वं प्राप्तं इत्यर्थः । तस्य घृतस्य नाम गुह्यमविज्ञातमविद्वद्धिः श्रुतिमन्नपरिपठितं यदस्ति तत् अहं वेद्यि । जिह्वा देवानाम् असमिलापाजिह्यास्थाननिमित्तं देवानाम् । अमेर्जिह्यासीति 'यदा वा एतद्यो जुद्धत्यथायेजिद्धाइवोत्तिष्टन्तीति'। यच सर्वप्रकाशं तद्प्यहं वेशि । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मि-व्यस्य नहनं बन्धनम्। यो हि घृतमश्चाति स दीर्घायुर्भवति। <mark>यद्वा अर्धेन सत्रं स्त्यते अर्धेन पृतं मत्रस्य । समुद्रात्</mark> आग्निकात् यजुःसमुद्रात् यः अर्मिः शब्दसंघातः । नामा-ख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः। मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः । उदारत् उदगान्मुखतः । स एव उपांछुना सवनेन क्रियमाणः । 'तदेतत् यज्ञरुपार्ंट-श्वनिरुक्तम्' इति वचनात् । संप्रामोदमृतत्वम् । अतोऽग्नि-विद्धिः प्रकाशनीयः । घृतस्य नाम गुद्धं यदस्ति तद्िष जिह्नास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षाद्धोमः । अथास्य ष्ट्रतकीर्तावेवाभिवैधानरो जज्वालेखेतद्भिप्रायं वचनम् । अमृतत्वस्य च नाभिः नहनं यजमानानाम् । अतोऽग्निच-किर्हूयते स्त्यते च ॥ ८९ ॥

म० वामदेवदद्या । अत्राजाध्यासेन द्यतं स्त्यते प्राणाध्यासेन चाप्तिः । समुद्रात् वृतमयात् मधुमान् रसवान् भिः कछोल उदारत् उदगच्छत् 'ऋगतौ' चूरङ् 'ऋदशोऽि गुणः' (पा० ०। ५। १६) अक्षीणलाद् द्यतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा । सा द्यक्षीणेव । उद्गस्य च स ऊर्भिः अंद्यना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनामिना सं सङ्गस्यैकीभूय अमृत-सममरणधर्मिलमुपानट् उपव्याप्तोतु । 'णश अदर्शने' छिः 'मन्त्रे घस-' (पा० २।४।८०) इस्रादिना चूर्छक् 'हल्ड्याप्' (पा० ६। १। ६८) इति तिपो लोपः विआङ्गपसर्गाभ्यां व्याप्त्रयद्येः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतलं प्रामुत इस्त्रयः । तस्य पृतस्य गुद्यमविज्ञातं नामाविद्यद्विरश्चेयं श्रुतिमन्त्रपिठतं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः । किं तदाह । देवानां जिह्वा अस्यभिला-पादेवानां जिह्वात्थाननिमित्तम् अमिजिह्वासीत्युक्तः । 'यदा वा

एतदमौ जुह्नत्यथामेजिह्ना इवोत्तिष्टन्ति' इति श्रुतेः । यच्च सर्वप्रकाशं नाम तद्युच्यते । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं वन्धनम् । यो हि घृतमशाति स दीर्घायुर्भवति । यहा ऋगर्धेन मन्त्रः स्त्यते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आप्निकाद्यज्ञः समुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्यातोपसर्गनि-पातस्य उपमोत्प्रेश्चास्पकाद्यलंकाररूपो मधुमान् रसवान् वाक्यार्थगुणेर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांद्यना सव-नेन कियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् 'तदेवज्जरपा्र्श्चिनिरुक्तम्' इति श्रुतेः । अतोऽित्रचिद्धिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य गृद्यं नाम यदस्ति तदिप देवानां जिह्नोत्थानिमित्तं कि पुन-हाँमः । 'अथास्य घृतकीर्तावेवाप्निवेधानरो मुखादुज्जवाल' (१।४।१।१३) इति श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतलप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽित्नचिद्धिः र्ह्नयते स्तूयते च घृतमिति भावः ॥ ८९॥

नवतितमी।

वयं नाम् प्रत्रवामा घृतस्यास्मिन्यत्ते धार्रवामा नमोभिः। उपं ब्रह्मा श्रृणवच्छस्यमानं चर्तुःश्रङ्गी-ऽवमीद्गीर एतत्।। ९०॥

उ० वयं नाम। यतो नामोचारणमपि प्रियं देवानामतो वयं नाम प्रव्रवाम प्रतस्य अस्मिन्यत्रे । धारयाम च यत्रं नमोभिः हिविभिः । किंच उपश्रणोचैतत् स्तोत्रं ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानम् । यथा चतुःश्रङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोऽस्य श्रङ्गाणि । अवमीत् उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । गौरः गौरवर्णः एतत् धृतम् ॥ ९०॥

म० यतो वृतनामोचारणमि देवानां प्रियमता वर्षे वृतस्य नाम प्रव्रवाम अस्मिन् यज्ञे वृतनाम स्तुमः । नमोभिः रत्नैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किंच व्रह्मा ऋतिक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद् वृतनाम उपश्यावत् उपश्याोतु । 'लेटोऽडाटो (पा० ३ । ४ । ९४) इल्राडागमः । यथा गौरः गौरवर्णः युद्धो यज्ञः एतत् वृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्धिरति यज्ञपरिणामाभिः शुद्धो यज्ञः एतत् वृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्धिरति यज्ञपरिणामाभिः प्रायम् । कीहशो गौरः । चतुःश्टङ्गः चत्वार कृत्विजः श्टङ्गभूता यस्य सः ॥ ९० ॥

एकनवतितमी।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा हे शीर्वे सप्त हस्तांसो अस्य । त्रिधां बुद्धो वृष्यमो रोरवीति महो देवो मर्त्यां २॥ आविवेश ॥ ९१॥

प्र चत्वारि श्रङ्गाः । चतुःश्रङ्गो वमीदित्युक्त्वा अधुना चतुःश्रङ्गं यज्ञं वृषशब्दं वृषभं प्रतिपाद्यितुमाह । यस्यास्य चत्वारि श्रङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यात्व यस्य चास्य त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । यस्य चास्य हे शीर्षे हविधानमवर्गाद्ये यस्य चास्य सप्तहस्तासः सप्तहोतारो हस्ता इव व्याप्त्रियन्ते । यद्वा सप्तच्छन्दांसि हस्ता इव । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारं संबद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः। वृषमो वर्षिता। रोरवीति 'रु शब्दे'। अत्यर्थं शब्दं करोति। सोऽयं महो देवः महो देवो महान्देवः हिरण्यगर्भस्तम्बपर्य-न्तानां प्राणिनामुपजीव्यः। ज्ञानकर्मसमुचयकारिणां शरीर-भूतः। मर्लान्मनुष्यान् आविशति। शब्द्यामो वाभिधेयः। चत्वारि श्रङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोऽस्य पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः। द्वे शीर्षे नामाख्याते। सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः। न्निधा बद्धः एकवचनद्विवचन-बहुवचनैः। वृषभ इवामर्षादन्यानि शास्त्राण्यधःपदीकृत्य रोरवीति। य उक्तगुणः सोऽयं महान्देवो मर्लान् आविशति प्रतिपादयति॥ ९१॥

म० यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःश्रङ्गोऽवमीदि-त्युक्ला चतुःश्टङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां वर्षिता । रोरवीति 'रु शब्दे' यङ्कुगन्तम् । असर्थ शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति महाते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामु-पजीव्यो ज्ञानकर्मसमुचयकारिणां विदुषां ज्ञारीरभूतो मर्खान् मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चलारि श्टङ्गा श्टङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्ष-णानि । त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः । द्वे शीर्षे शिरसी हवि-धोनप्रवर्ग्याख्ये । 'शिर एवास्य हविधीनं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः' इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्वद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिन-सवनतृतीयसवनैर्वद्धः । यद्वा चलारो वेदाः शृङ्गाणि । त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि । त्रिधा बद्धः मन्त्रबाह्मणकल्पैर्बद्धः । शब्दयामो वा व्याख्येयः । चलारि श्रङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा । दे शीर्षे कार्यताव्यक्त्यते । सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इ्वायमन्यशास्त्राणि अधः कुला रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्स्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति । मनुष्येष्विति । मनुष्याधिकारलाच्छा-स्रस्येति न्यायात् ॥ ९१ ॥

द्धिनवतितमी।

त्रिधी हितं पृणिभिर्गुद्यमानं गर्वि देवासी घृत-मन्वेविन्दन् । इन्द्र एकु एस्य एक जजान वेना-देके ए स्वध्या निष्टति छुः ॥ ९२॥

उ० त्रिधा हितम् यज्ञपरिणामभूतं यथा घृतं तथा त्रिधा निहितं स्थापितमेषु लोकेषु । पणिभिः सुरैः । गुद्यमानं गुप्यमानम् । गवि देवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याञ्जब्ध-४३ य० उ०

वन्तः । यत् तस्य घृतस्य इन्द्रः एकं भागं जजान जनयति ।
'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः'
इस्यादिश्चितिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं
जनयति । 'ते तत उद्धामतः ते दिवमाविशतः' इस्यादिश्चितः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनाद् अभेर्यज्ञसाधनभूतात् एकं भागं स्वधयान्नेनाहुतिलक्षणेन निष्टतश्चः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः । यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

म० त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं द्वतं यज्ञः परिणामभूतं पणिमिरसुरैर्गृह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्विवन्दन् घेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयित 'ते वा एते आहुती हुते उत्कामतस्ते अन्तिरिक्षमाविशत' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकलं दर्शयित । सूर्य एकं भागं जजान । 'जनी प्रादुर्भावे' लिट् परसीपदमार्षम् । 'ते तत उत्कामतस्ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकलं दर्शयित । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादमेः एकं स्वध्या अन्नेन त्रताहुतिलक्षणेन निष्टतिष्ठः निष्किषितवन्तो द्विजातयः । यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी।

प्ता अर्धनित हद्यात्समुद्राच्छतत्रजा रिपुणा नाव् चक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिर्-ण्ययो वेत्सो मध्ये आसाम् ॥ ९३ ॥

उ० एता अर्थन्ति । कर्मयः या एता वाचः अर्थन्ति उद्गच्छन्ति । ह्यात् समुदात् श्रद्धोदकप्छतादेव । ता याथा-त्म्यचिन्तनसन्तानगर्भान्निगमनिरुक्तनिघण्डुव्याकरणशिक्षा-च्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः । बहुगतयो बह्वर्थाः । याश्चेता अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुसंघातेन । नाव-चक्षे नापवदितुं शक्याः। ताः घृतस्येव धारा देवानां तृप्ति-कराः अभिचाकशीमि अहमभिगच्छामि । हिरण्यमयश्च वेतसोऽग्निः मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि अहमभियास्यामि । हिरण्मयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यः। मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अप्तिहिं वाचामधिष्ठात्री देवता । यहा घृतस्य धारा एवोच्यन्ते । या एता अर्धन्ति गच्छन्ति हद्यात्समुद्रात् । हृद्येन हि सं-कल्प्य पश्चात् यजन्ते ता एवमुच्यन्ते । शतव्रजा बहुगतयः। याश्चेता रिपुणा शञ्जुणा यज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावद्रष्टुं शक्यन्ते ताः घृतस्य धारा अहमभिचाकशीमि पश्यामि । यश्चायं हिरण्मयो वेतसोऽभिराहवनीयाख्यो मध्ये आसां व्यवतिष्ठति तमप्यहं पश्यामि । याथात्म्यतोऽहं द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ९३ ॥

मृ एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । तस्मात् हृयात् समु-द्रात् श्रद्धोदकष्ठतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समु-द्राजिगमनिरुक्तनिधण्डुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पृतात्। कीटर्यो वाचः । शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः । बहुर्था इत्यर्थः । याश्र अर्पन्सो रिपुणा कुता-र्किकवृन्द्रात्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः। नापविदतुं खण्डियतुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवामिचाक-शीमि । छप्तोपमानम् । अहं पर्यामि । आसां वाचां मध्ये यो हिरण्ययो हिरण्मयो दीप्यमानो वेतसोऽप्तिः तं चाभिचाक-शीमि अमिहि वाचामधिष्ठात्री देवता । यहा वृतधारा एवो-च्यन्ते । या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्थन्ति गच्छन्ति । हृदयेन संकल्प्य यजनाद्भृदयादुद्गतिरुच्यते । शतवजा नाना-गतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घतधाराः पर्यामि । यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽभिराह-वनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पर्यामि द्रव्यदेवताश्च याथात्म्येनाहं पर्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी।

् सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हेदा मनेसा पूर्यमानाः । एते अर्धन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा ईव क्षिपुणोरीर्धमाणाः ॥ ९४ ॥

उ० सम्यक् । या एताः साधु स्रवन्ति सरितो न घेनाः नयह्वानविच्छन्नोदकसंतानप्रबद्धाः । घेना वाचः । घेना हित वाद्यामसु पठितम् । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपथस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये चैते अर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाताः घृतस्य सुक्परिश्रष्टा मृगाइव क्षिपणोः व्याधात् ईषमाणाः प्रवायमानाः । तेष्यग्नि तर्पयन्तीति शेषः । एतदुक्तं भवति । शुतिश्च द्वयं चाश्यर्थमेव ॥ ९४ ॥

म० या घेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानय-व्छित्रप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । घेना इति वाङ्-नामसु पिठतम् । कीहद्यो घेनाः । अन्तः हृदा मनसा च मनसा प्रमानाः शास्त्रोवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च प्रमानाः शब्दरोषेभ्यो विविच्यमानाः। ता अधिमेव स्तुवन्तीति शेषः। ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति सुक्परिश्रष्टाः गच्छन्ति । 'ऋष गतौ' तेऽप्यप्तिं तर्पयन्तीति शेषः। तत्र हृष्टान्तः । क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव व्याधाद्भीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽभिं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुति-र्द्रव्यं चाद्रपर्थमेवेति भावः॥ ९४॥

पञ्चनवतितमी । सिन्धौरिव प्राध्वने शूर्घनासो वार्तप्रमियः पत- यन्ति युद्धाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ट्री भिन्दत्रूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

प्रथ सिन्धोरिय । या एताः सिन्धोरिय नद्याः प्राध्वने प्रगतोऽध्वनः प्राध्वा महोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते । यूघनासः यू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य धनः । क्षिप्रनामः वातप्रमियः तरङ्गाः पतयन्ति । स्वार्थेण् च । प्रपत्तिन्त । यद्धाः महत्यः । सुञ्जुखात्परिभ्रष्टाः वृतस्य धाराः तांश्च पतन्तीरश्चात्यग्निः । क इवेत्यत आह । अरुपो न वाजी । नकार उपमार्थायः । यथा अरोचनो जात्यादिमिरुकृष्टो वाजी वेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्चं विशिन्षिः । काष्टामिन्दन् । आज्यन्तान् विदारयन् । ऊर्मिभिः पिन्वमानः आज्यन्तिमेदनश्चमयोगाच स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसिन्दानम् । यथतहुणविशिष्टोऽश्वोऽश्वाति एवमग्निरप्यशाः तीति वाक्यार्थः । नतु हीनोपमानमग्नेरश्वः ज्यायांसत्र गुणोऽभिन्नेत इति परिहतं यास्केन ॥ ९५॥

म ॰ घतस्य धाराः पतयन्ति सुझुखात्पतन्ति । 'पत ऐधर्ये गतौ च' चुरादिरदन्तः । कीटश्यो धाराः । यहाः महत्यः । यह इति महनामसु पठितम्। तत्र दृष्टान्तह्रयम् प्राध्वने सि-न्धोर्वातप्रमिय इव । प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः। वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति ते वातप्रमियस्तरज्ञाः 'मीङ् हिंसायां' दिवादिः अस्मात् किप् । यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तर्जाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतनित तद्वत् । कीहशा वातप्रमियः। ग्रूघनासः । ग्रु इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति हपम् । शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शुघनाः शीघ्रगम्नाः 'आजसेर सुक्'। अन्यो दृष्टान्तः। वाजी न । न इवार्थे। वाजीव यथा वाजी अश्वः पतिति । कीहशो वाजी । अरुषः 'रुष क्रोधे' रोषित कुष्यतीति रुषः 'इगुपध-' (पा॰ ३ । १ । १३५) इति कप्रः त्ययः । न रुषः अरोषणः जालादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्टाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् भिन्दन् विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ट्रमेदनोत्थश्रमखेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन्। 'पिवि सेचने' शानच् इदित्त्वानुम् । स वाजी यथा पतिलानान्यश्नाति एवं पतन्ती वृतवारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमी ।

अभिप्रवन्त समेनेव योषाः कल्याण्यः सार्य-मानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधी नसन्त ता जीषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ९६॥

उ० अभिप्रवन्त अभिनमन्त्यो यन्ति प्रह्वीभवन्ति । काः पुनस्ताः घृतस्य धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निम् । कथमिव । समानमनस्का इव योषाः एकभर्तारं प्रति संगतमनसः । कल्याण्यः रूपयोवनसंपन्नाः । स्वयमानाः । 'सिङ् ईपद्धसने' । ईपद्धसमानाः । समिधः समिन्धनाः । इत्थंभूता धारा अग्निमि प्रह्वीभूय। ततस्तमेवाग्नि नसन्त।
नसितरामोतिकर्मा वा नमित कर्मा वा । व्याप्नवन्ति।
ताश्च धाराः जुपाणः हर्यति जातवेदाः। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा।
भेप्सित प्रतिकामयते । नास्य प्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीत्यभिप्रायः। जातप्रज्ञानोऽग्निः॥ ९६॥

म० घतस्य धाराः अग्निमिम्प्रवन्त 'ग्रुङ् गतौ'। अग्निं प्रतिगच्छन्ति। लङ् अडभाव आर्षः। तत्र दृष्टान्तः। योषा इव यथा
योषाः स्त्रियः पतिं अभिप्रवन्ते। कीदृश्यो योषाः। समनाः
समानं मनो यासां ताः समनसः। विभक्तेर्डादेशः। कल्याण्यः
रूपयौवनसंपन्नाः स्मयमानाः ईषद्धसन्त्यः 'स्मिङ् ईषद्धसने'।
ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति 'नस हरणे' लङ् अडभाव
आर्षः। नसतिराप्नोतिकर्मा वा। अग्निं व्यामुवन्ति । कीदृश्यो
धाराः। समिधः समिन्धते दीपयन्त्यभिमिति समिधः। किंच
जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति प्राप्नोति 'हर्य क्रमे गतौ' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा।
ता धाराः प्रेप्सति कामयते। नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति
भावः॥ ९६॥

सप्तनवतितमी।

कृत्या इव वहतुमेत्वा ई अङ्यञ्जाना अभि-चौकशीमि । यत्र सोमीः सूयते यत्र यज्ञी घृतस्य धारी अभि तत्पवनते ॥ ९७ ॥

उ० कन्या इव । या एताः कन्याइव नवपरिणीता इव । वहतुम् वोढारं भतीरम् । एतवे एतं गमनाय । अञ्जि भजननम् । अञ्जाना व्यक्तं कुर्वाणाः । अभिचाकशीमि अभिपश्यामि । ताः धृतस्य धाराः यत्र सोमोभिष्ट्यते यत्रच सौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते । अभि तत्पवन्ते । तत् तत्रे-त्यर्थः । अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिता धृतस्य धारा इस्रभिष्ठायः ॥ ९७ ॥

म० घतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति 'पव
गती'। तत्र कुत्र । यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः स्यते अभिपूयते । यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः कियते तत्र गच्छन्तीर्घतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः ।
कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते 'इण् गतौ' तुमर्थे तवेप्रस्यः । कीदृश्यः कन्याः । अज्ञि भगमज्ञाना व्यक्तं
योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीकियते स्त्रीपुंव्यक्तियेन
तत् तद्जानाः कन्या यथा पति गच्छन्ति तथा यश्च
घत्रधारा गच्छन्ति ता यश्चसिहता घृतधाराः पश्यामीस्यर्थः ॥ ९७॥

अष्टनवतितमी।

अभ्यूषेत सुष्टुतिं गव्यमाजिम्सासं भूद्रा द्रवि-

णानि धत्त । इमं युझं नैयत देवती नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

उ० अभ्यर्षत । हे देवाः, अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतां सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । एतं च गव्यमाजिम् गोविकारै- धृतैर्जनितं गव्यम् आजिमानमनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्य च असासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि धनानि । धत्त स्थाप- यत दत्त वा । किंच इमं यज्ञं नयत तत्र देवा देवत्वं नः असाकम् असाभियों देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चेता धृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताश्चासाजितं लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥

म० हे देवाः, यूयं सुष्ठुतिं शोभनां स्तुतिमानिं यहं चे अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजि-र्यज्ञः । कीदशमानिं गव्यम् । गव्यं वृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् वृत्युतम् । अर्शआदिलादच्प्रस्यः । आगस्य चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' दाने चेति वचनात् । किंच नोऽस्माकिममं यहं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत । देवताशब्दात् 'सुपां सुछक्' (पा॰ ७। १। ३९)

एकोनशततमी।

यज्ञे यज्ञद्रव्ये खर्गं गते यज्ञमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

इति विभक्तिलोपः । किंच याश्चेना घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत

धामं ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः संमुद्रे हृद्य-न्तरायुषि । अपामनीके समिथे य आभृतस्तमं-रयाम् मधुमन्तं त अभिन्।। ९९॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

उ० धामं ते तव आहुतिपरिणामभूतिमदं जगत् ब्रह्मा-दिसम्बपर्यन्तम् मन्यमान आह । धामं धामानि विभूत्यां ते तव विश्वं भुवनं भूतजातमधिश्रितम् अध्याश्रितम् । यचान्तःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये किंचित् यच्च आयुषि किंचिदिष धामनि तव अधिश्रितिमत्यनुवर्तते । यत एवम् अतस्त्वां व्रवीमि । अपामनीके मुखे वर्तमानो य जिमरा-हतः । समिथे संग्रामे च पणिभिः सहवर्तमानो य जिमरा-हतः । तदुक्तं पणिभिर्गुह्ममानिमिति । तम् अश्याम भक्ष-यामः व्यागुयाम वा । मधुमन्तं रसवन्तम् ते तव संबन्धिः नम् हे घृत, हिवःपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेम । देवत्वं प्राग्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ ९९ ॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये सप्तद्शोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म० ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं ।

मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने, विश्वं भुवनं सर्वे भूतजातं ते

तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितं आश्रितं स्थितम् । लन्म-हिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हुन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भतजातं तदिप ते धामनि श्रितम् । धामनिति विभक्तिलोपः । अतोऽहं प्रार्थंये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मि घृतकल्लोलं ते ल-~~दीयं वयमस्याम भक्षयामो व्याप्तुयामो वा । तं कम् । अपाम-~~ नीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिधे पणिभिः सह युद्धे थामृतः आहत आनीतः । 'त्रिधा हितं पणिभिर्गुद्यमानम्' (क॰ ९२) इत्युक्तलात् । अरयामेति अश्रातेरश्लोतेर्वा विक-रेणव्यखयेन इंयनि प्रखये छोटि रूपम् । हविःपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः । देवलं प्रामुयामेति वकोत्तया प्रार्थ्यते । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । हे अमे, इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तिंडुच्यते । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र इसन्तरिक्षनाम । हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठरा-ग्निरूपेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारले<mark>न अपामनीके</mark> उद-कानां सङ्घाते वैद्युताभिरूपेण सिमिथे सङ्कामे शौर्याभिरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आमृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः ष्टतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधु-र्थोपेतं वयमस्याम प्रामुयाम । सर्वरसभोक्तारः स्यामेति भावः ॥ ९९ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यार्थः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा ।

वार्जश्च में प्रसिश्च में प्रयंतिश्च में प्रसितिश्च में धीतिश्च में कर्तुश्च में स्वरंश्च में श्लोकंश्च में श्रवश्च में श्रुतिश्च में ज्योतिश्च में स्वश्च में यहोने करपन्ताम् ॥ १॥

उ० इतउत्तरं वसोधीरिकाणि यज्ंषि सप्तविंशतिकण्डि-काः। वाजश्च में वाजः अन्नं च मे। प्रसवः अन्नदानविषया-म्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिश्च में प्रसितिश्च में प्रयत्नं प्रयतिः आज्ञा प्रस्यनं प्रसितिः तन्नुर्वा जालं वा तैन चात्र बन्धनं स्नेह उपलक्ष्यते। धीतिश्च में क्रतुश्च में। ध्ये चिन्तायाम्'। तस्य धीतिः संप्रसारणं छान्दसम्। क्रतुः संकल्पः संस्कारो वा । स्वरश्च में श्लोकश्च में। साधुशब्दः स्वरः श्लोकः गद्यपद्यबन्धः । श्रवश्च में श्लुतिश्च में श्रवो चेदमन्नाः। श्लुतिर्वाह्मणम्। ज्योतिश्च में स्वश्च में। ज्योति-रादिलादिः स्वर्धुलोकादि । ह्रौ ह्रौ कामो संयुनक्ति अव्यव-च्छेदाय। 'यथा ब्योकसो संयुज्यादेवम्' हति श्रुतिः। ह्रौ हो कामाविभरूपो संयुनिक । चकारेण समुधिनोति अव्य-वच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्विजीतिव्योंकसौ संयु-ज्यात् । ओक इति निवासनाम । विगत ओको गृहं ययोः कुमारीकुमारयोः तो व्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयोविंवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुधिनोति । यहेन कल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनि चकारसमुधितानि मम यहेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । यहेऽशिं तर्पयन्तु अभिषिश्चन्तु वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिश्चन्तु वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वा अभिषिश्चन्तु च मे देहीदं च म इत्यस्याः श्वतेरिमप्रायेण व्याख्यास्यामः । वाजप्रभृतीनि चशव्दसमुधितानि मम यहेनानेन कृसानि भवन्तु । यहोऽस्मभ्यमेतेषां दाता भवत्वत्यर्थः । एवमस्या-भिर्दिखान्नप्रदर्शनं कृतं मन्नव्याख्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उत्ताः । इदानी-म् प्रादशेऽध्याये वसोधीरादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'वसोधीरां जुही-लौदुम्बर्या पञ्चगृहीत एंसन्ततं यजमानो ऽरण्येऽनूच्येऽभिन्नाते वाज्थ म इल्रष्टानुवाकेन' (का॰ १८। ५।१)। अस्यार्घः। ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्योदुम्बर्धा खुचा महता खुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्यें इनूच्ये पुरोडा शेऽधिकरणे तदुपरि संततमविच्छित्रधारं यथा तथा वसी कार्योऽष्टाभिरनुवाकेर्वाजश्वेसादिवेट्साहान्ते॰ रेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः । वाजश्च मे । चकाराः समुब यार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्ता क्षृप्ताः संपन्ना भवन्तु । स यज्ञो वाजादीनां दातासमध्यं भव-लिलार्थः। 'अथो इदं च मे देहीदं च मे' (९।३।२।५) इति श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यहेन कल्पन्ताम्। विभक्तिव्यत्ययः। यज्ञेऽभिं तर्पयन्तु अभिषिद्यन्तु वा । 'अ नेन च ला श्रीणाम्यनेन च लाभिषिज्ञामि' (९।३।३। ५) इत्यादिश्रुतिः । द्वौ द्वौ कामावनुपक्षयाय संयुज्या कारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः 'द्वौ द्वौ कामाविभ-रूपो संयुनत्तयव्यवच्छेदाय यथा व्योकसी संयुज्यात,' (६। ३।२।६) इति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्रेत्या दियजुषां देवा ऋषयः । अभिर्देवता । छन्दांसि पिङ्गलोक्ता न्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽभेः याचते वाजो मेऽस्लिखादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यर्ज् कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तद्यथा । वाजश्रेत्यायासु जी छं च मे, वसु च मे (१४।१५) इति कण्डिकाद्वयवर्जितास एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यर्ज्ष सन्ति ज्येष्ठं च म इत्यस्यां (४) पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां (१५) नव । अभिश्व में घर्मश्व में इलस्यां (२२) द्वादश कामाख त्रयोदरा अङ्गलयः शकरयो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामा-स्लत्र त्रयः । वृतं च म इल्स्यां (२३) षट् कामास्तु द्रा अहोरात्रें ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च म इस्रेकं यजुः षद कामाः। एका च म इत्यस्यां (२४) त्रयित्रंशत्। चतस्रश्च में (२५) अत्र त्रयोविंशतिः । त्र्यविश्व मे (२६) अत्रैकादश । पष्ट-बाद च मे (२७) इलात्र नव । वाजाय खाहेति (२८) अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति (२९) अत्रैकविंशतिः कल्प-न्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षट् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेट्साहा २१। एवमेकाधिका चतुःशती । अथ यजुषा-मर्थाः । वाजोऽन्नम् । चशब्दाः समुचयार्थाः । प्रसवोऽन्नदा-नाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः वन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् 'ध्यै चिन्तायाम्' छान्दसं संप्रसारणम् । कतुः संकल्पो यज्ञो वा । खरः साधु-शब्दः । श्लोकः पद्यवन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवण-सामर्थ्यं वा । श्रुतिः बाह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्ता-मिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुलम् । मेपदानामा-वृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

द्वितीया।

प्राणर्श्व मेऽपानर्श्व मे व्यानश्च मेऽस्रुश्च मे चित्तं चे म आधीतं च मे वाक् चे मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बर्लं च मे युज्ञेन करपन्ताम् ॥ २ ॥

म् प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्ति-र्षायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं बाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोतं श्रवणे-न्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

तृतीया।

ओर्जश्च में सहश्च म आत्मा चं में तुन्श्चे में शमी च में वभी च में अंडिज़ीन च में उसीन च में पर्रूषि च में शरीराणि च म आर्युश्च में जुरा चे में युक्तेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

म० ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शारीरं बलं सप-लाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तन् रम्यं वषुः । शर्म खुलम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्तायवयवाः । अस्थीनि शारीरगतानि । पहंत्रि अङ्गल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शारीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । एते यहेन संपद्यन्ताम् ॥ ३ ॥ चतुर्थी।

ज्येष्ठयं च म आधिपतं च मे मन्युश्चं में भामेश्च में इमंश्च में इन्मंश्च में ज़ेमा च में महिमा च में विर्मा च में प्रथिमा च में विष्मा च में द्राधिमा च में बुद्धं च में बुद्धिश्च में युज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

म० ज्येष्ठस्य भावो ज्येष्ठ्यं प्रशस्तलम् । अधिपतेर्भाव आ-धिपत्यं स्वामिलम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादि-लिङ्गको बाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयलमन्यै-रियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यलम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं संपत्त्यादिना । उरोभावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोभावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीविलम् । दीर्घस्य भावो द्राधिमा अविच्छिन्नवंशलम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैहत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४॥

पञ्चमी।

सत्यं चे में श्रद्धा चं में जर्गच में धर्म च में विश्वं च में महिश्व में क्रीडा चं में मोदेश्व में जातं चं में जिन्हियमाणं च में सूक्तं चं में सुकृतं चं में यहानं कल्पन्ताम् ॥ ५॥

म० सत्यं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धा परलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । कीडा अक्षद्युतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृक्समृहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ५॥

षष्टी।

ऋतं चं मेऽमृतं च मेऽयक्षमं च मेऽनामयच मे
जीवार्त्रश्च मे दीर्घायुत्वं चं मेऽनम्त्रं च मेऽभयं च
मे सुखं चं मे शयनं च मे सूषार्श्च मे सुदिनं च
मे यहोनं कल्पन्ताम ॥ ६॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० ऋतं यज्ञादिकमे । अमृतं तत्फलभूतं खर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्षमं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आम्यति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्य-व्याध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाञ्चकमो-षधम् । दीघीयुषो भावो दीघीयुष्तं बहुकालमायुः । पृषोदरा-दिलात्सलोपः आयुक्दन्तो वा । असित्राणामभावोऽनिमत्रं

शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुखमा-नन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सृषाः शोभन उपाः स्नान-सन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्व दिनम्। एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६॥

सप्तमी।

यन्ता च में धर्ता च में क्षेमश्च में धृतिश्च में विश्वं च मे मह्श्व में संविच में ज्ञात्रं च में सूर्ध मे प्रसूर्ध में सीरें च में लग्ध में युक्तेन कल्पन्ताम्।।७।।

म० यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिर-चित्तलम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेद-शास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रस्ः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हुलादिकृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः। लयः कृषिप्रतिवन्धनिवृत्तिः॥०॥

अष्टमी।

शं च में मयश्र में प्रियं च में अनुकामश्र में कामश्च में सौमनसर्थ में भगश्च में द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८॥

उठ सुगमं व्याख्यानम् ॥ ८॥ ९॥

म० शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयल-साध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यंकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभा-ग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौ-किकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीयः 'तुरिष्ठे-मेयस्सु' (पा॰ ६।४।१५४) इति तृचो लोपः । नि-वासयोग्यो वसुमान् गृहादिः । यद्याः कीर्तिः । एते कल्प-न्ताम्॥ ८॥

नवमी।

अर्क्च में सूनता च में पर्यक्ष में रस्क्ष में घृतं च में मधु च में सर्विश्व में सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिदां च मे यहोने कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥ । विश्वास्त्र ।

म० अर्क् अनम् । स्तृता प्रिया संस्था वाक् । पयः दुग्धम्। रसः तत्रत्यः सारः । ष्टतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना विधर्भोजनं सविधः । अदेः क्तिनि घस्लादेशः 'घसिभ-सोईलि' (पा॰ ६। ४। १००) इति घस उपधालोपे कृते 'झलो झलि' (पा॰ ८। २। २६) इति सलोपे कृते 'झप- स्तथोधोंऽधः' (पा०८।२।४०) जश्लं । सिव्धः ब-न्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः वन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । उद्भिदो भाव औद्भियम् चुतादितरोरुत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

दशमी।

र्यिश्च में रायश्च में पुष्टं चे में पुष्टिश्च में विस् च में प्रमु च में पूर्ण च में पूर्णतरं च में कुर्यवं च मेडिंद्रितं च मेडलं च मेडलं च मे युक्तेन कल्पन्ताम् १० उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० रियः सुवर्णम् । रायो सुक्तादिमणयः । पुष्टं धन-पोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामध्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिवाहुल्यम् । अस्वन्तं पूर्णं पूर्णतरं गर्ज तुरगादिवाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । खुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

एकादशी।

बितं च में वेद्यं च में भूतं च में भविष्य में सुगं च मे सुप्थ्यं च म ऋ द्वं च म ऋ दिश्च मे कृतं च में कृतिश्च में मतिश्च में सुमतिश्च में यूड़ेन

कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

म् 'विद्वृ लामे' पूर्वलब्धं वित्तम् । वेदं लब्धव्यम्। भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् संपत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुर्वेन गम्यते यत्र तत् सुगम् 'सुदुरोरिधकरणे' (पा॰ ३।१। ४८) इति गमेर्डः । सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं हि तम्। ऋदं समृदं यज्ञफलम्। ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः। ऋर्ष कार्यक्षेमं द्रव्यादि । ऋ तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्ष मात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यईन कल्प्नताम् ॥ ११ ॥ द्वादंशी।

ब्रीहरम् में यवाश्च में माषाश्च में तिलाब में मुद्रार्थ में खल्वाश्च में प्रियक्नवश्च में इज्वश्च मे रयामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मुसूराश्च मे यहोने कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

म० वीहियवमाषतिलमुद्रगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्बाः चणकाः लङ्गाश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवश्चीनकाः । स्यामाकास्तृणधान्यानि द्याम्याणि कोद्रवलेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे युवेन HI SHAMEN GE कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

1 35 topics (Pisto)

अदमां च में मृत्तिका च में गिरयंश्च में पर्व-ताश्च में सिकताश्च में वनस्पत्यश्च में हिर्ण्यं च में ऽयंश्च में द्यामं च में लोहं च में सीसं च में त्रपुं च में यज्ञेन कल्यन्ताम् ॥ १३॥

म० अदमा पाषाणः। मृत्तिका प्रशस्ता मृत् 'मृदस्तिकन्'। गिरया क्षुद्रपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः। पर्वताः महान्तो मन्दरिहमाचलादयः। सिकताः शर्कराः। वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः। हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा 'द्रविणाकुप्ययोश्व' इत्यभिधानात्। अयो लोहम्। श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा। 'लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽिप च' इत्यभिधानात्। सीसं प्रसिद्धम्। त्रपु रङ्गम्। एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम्॥ १३॥

चतुर्दशी।

अगिश्च म आपेश्च में वीरुधंश्च म ओषधयश्च में छष्टपुच्याश्च में अङ्ग्रहपुच्याश्च में याम्याश्च में पुराव आर्ण्याश्च में वित्तं चे में वितिश्च में भूतं चे में भूतिश्च में युज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

म्० अग्नः पृथिवीस्थो विहः। आपोन्तिरक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः। कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः 'राजसूयसूर्य-' (पा॰
३ । १ । १ १४) इत्यादिना क्यबन्तो निपातः। भूमिकर्षणवीजवापादिकमीनिष्पाद्या ओषधयः । तिद्वपरीता अकृष्टपच्याः
स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्या ग्रामे भवाः
पश्चः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये
भवाः पश्चः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं
पूर्वल्ब्धम् । वित्तः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् ।
भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम संपद्यन्ताम् १४ ॥

पञ्चदशी।

वर्सु च मे वस्तिश्च मे कमे च मे शक्तिश्च मेऽथेश्च म एमश्च म इत्या च मे गतिश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम ॥ १५॥

म० वसु धनं गवादिकम् । वसितर्वासस्थानं गृहम् । कर्माभिहोत्रादि । शक्तिस्तद्नुष्टानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिल-पितः पदार्थः । एमः ईयत इत्येमः एतेमप्रत्ययः प्राप्त-व्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् । अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरि-ष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

षोडशी।

अप्रिश्चं म् इन्द्रंश्च में सोमश्च म् इन्द्रंश्च में सिवता च म् इन्द्रंश्च में सर्प्तती च म् इन्द्रंश्च में पूषा च म् इन्द्रंश्च में बृह्मपतिश्च म् इन्द्रंश्च में युक्तेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

उ० अथार्घेन्द्राणि जुहोति । अर्घे इन्द्रः अर्धे अन्ये देवाः । अग्निश्च म इन्द्रश्च म इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

म्o 'अथार्धेन्द्राणि जुहोति' (९।३।२।९) अर्ध-स्येन्द्रदेवत्यलाद्धंस्य नानादेवत्यलात् । अग्निसोमसवितु-सरखतीपूषवृहस्पतयः प्रसिद्धाः । तैः समानभागलादिन्द्र एकै-कया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्योः । एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६॥

सप्तदशी।

मित्रश्चं म इन्द्रश्च मे वर्रणश्च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टी च म इन्द्रश्च मे मुरु-तश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च में यहोने कल्पन्ताम् ॥ १७॥

म् । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

पृथिवी चे म इन्द्रेश्च में उन्तरिक्षं च म इन्द्रेश्च में बौश्चे म इन्द्रेश्च में समाश्च म इन्द्रेश्च में नर्श्च-त्राणि च म इन्द्रेश्च में दिश्चंश्च म इन्द्रेश्च में युज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८॥

उ० अथ प्रहान् जुहोति । अ्ं जुश्च म इति ॥१८॥१९॥ म० पृथिव्यन्तरिक्षादिवन्नेलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठाच्यो देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८॥

एकोनविंशी।

अ्थ्युश्चे मे र्दिमश्च मेऽद्याभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपाण्युश्चे मेऽन्तर्यामश्चे म ऐन्द्रवायुवश्चे मे मैत्रावरुणश्चे म आश्विनश्चे मे प्रतिपृष्टानश्च मे युकश्चे मे मुन्थी चे मे यहाने कल्पन्ताम् ॥ १९॥

म० 'अथ महान् जुहोति' (९।३।२।१०) किण्ड-कात्रये महहोममन्त्राः । अश्वादयः सोमम्रहिवशेषाः सोमप्र-करणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणलदशायां पृथकृत्य प्रहणे रिमशब्देन निर्देशः । रश्मीनां तद्महणे साधनलात् 'अहो रूपे सूर्यस्य रिमषु' (८।४८) इति मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निमाह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठवादाधिपत्यम् 'ज्येष्ठो वा एष महाणाम्' इति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निमाह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

विंशी।

आय्यणर्श्व मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वान-रश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे महत्वती-यश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पालीवतश्च मे हारियोजनर्श्च मे यहान कल्प-न्ताम् ॥ २०॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

म्० आयो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः । महावैश्वदेवस्तु
तृतीयसवनगतः । श्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तदशापत्रो श्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुखतीया
इति बहुवचनं त्रिखात् मरुखतीयो महामरुखतीयः छुण्ठमरुखतीयश्वेति । अभिषेचनीये सारखतीनामपां ग्रहणमेव
सारखतो ग्रहः सारखतं ग्रहं ग्रह्णातीति तत्राम्नानात्॥ २०॥

एकविंशी।

सुर्चश्च में चमसार्श्व में वायुव्यानि च में द्रोण-कलुशर्श्व में प्रावणिश्च में ऽधिषवणे च में पूत्रभूचे म आधवनीर्यश्च में वेदिश्च में वृहिश्च में ऽवभृथश्च में खगाकारश्च में युज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१॥

म० सुचो जुह्वाद्यः । चमसानि प्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतमृदाधवनीयो सोमपात्रविशेषो । स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्तं देव-तानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमिन्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

अग्निश्च में घुमेश्च में डर्कश्च में सूर्यश्च में प्राणश्चे में डश्वमें घर्श्च में पृथिवी च में डिदिश्च में दितिश्च में द्यौर्श्च में डङ्कुलेयः शकरयों दिशश्च में युज्ञेने कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

म्० किण्डिकाद्वयेन यज्ञकतुहोमः । 'अथैतान् यज्ञकतुन् जुहोत्पप्तिश्च म इति' (९ । ३ । ३ । १) इति श्रुतेः । अग्निः चीयमानो विह्वरिप्तिष्टोमो वा । घर्मः प्रवर्ग्यः । 'इन्द्रायार्कवते प्ररोडाज्ञम्' इति विहितो यागोऽर्कः । 'सौर्य चरुम्' इति विहितः सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषा-वयवाः शकरयः शक्तयः दिशः प्राच्याद्याः । एते यहोन कल्पनताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

व्रतं च म ऋतवश्च में तपश्च में संवतस्रश्चे में डहोरात्रे ऊर्वष्टीवे बृहद्रथन्त्रे च में युक्केन कल्प-न्ताम् ॥ २३ ॥

म् वतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृष्ट्रः चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादि । अहश्व रात्रिश्वाहोरात्रे दिननिशे । ऊरू चाष्टीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवि-शेषौ 'अचतुर-' (पा० ५ । ४ । ७०) इति निपातः । बृह-द्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

एका च में तिस्रश्चे में पर्श्व च में पर्श्व च में पर्श्व च में स्प्र च में स्प्र च में नर्व च में नर्व च में नर्व च में नर्व च में प्रश्वी एका दश च में पर्श्वदश च में प्रश्वीदश च में स्प्रदश च में पर्श्वदश च में नर्वदश च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में प्रश्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में म्प्रविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में नर्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शतिश्च में पर्श्वविध्शत्व में पर्श्वविध्य में पर्याविध्य मे

पु० अथैतान् । यज्ञकतून् जुहोति । एका च मे तिस्त्रश्च म इति ॥ २४ ॥

म० अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः । 'अथायुजस्तोमार्य जहोति' (९।३।२) इति श्रुतेः । एकामादाय दिः तीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थं विहाय परित्यक्तसमर्थः ख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमाङ्क्षद्यादित्यश्चः। आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनक्किः । अयुग्मस्तोमहोमेः सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः 'एतहै देवाः सर्वान् कामाः नात्वायुग्मः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्काः मानात्वायुग्भः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति' (९।३।३।२) इसादि ॥ २४॥

पश्चविंशी।

चत्रश्च में उष्टों चे में उष्टों चे में द्वादेश च में द्वादेश च में विष्णु द्वादेश च में विष्णु विश्व में विष्णु विश्व में चिष्णु विश्व में चतुर्विष् शतिश्च में चतुर्विष् शतिश्च में चतुर्विष् शतिश्च में उष्टाविष्श्य में अधिक में विष्णु शतिश्च में अधिक मे

द्वात्रिष्शच में द्वात्रिष्शच में षदत्रिष्शच में षद्त्रिष्शच में चत्वारिष्शच में चत्वारिष्शचं में चतुंश्रत्वारिष्शच में चतुंश्रत्वारिष्शच में ऽष्टाचं-त्वारिष्शच में युक्तेनं कल्पन्ताम् ॥ २५॥

उ० युग्मतो जहोति । चतस्रश्च मेऽष्टो च म इति । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण संबद्गाति । यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत्तादक् । द्विरुत्तयाः प्रयोजनमाह श्रुतिः ॥२५॥

म० एककण्डिकया युग्मस्तोमाञ्जहोति । 'अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म' (९।३।३।४) इति। प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टा-चलारिंशत्पर्यन्ताञ्जहुयादित्यर्थः। तत्फलं खर्गप्राप्तिः। 'एतदै-छन्दाश्ंस्यञ्चवन्यातयामा वा अयुजः स्तोमा युग्मिर्भवय्ं स्तोमैः खर्गं लोकमयामेति तथैतयजमानो युग्मिभः स्तोमैः खर्ग लोकमेति' (९।३।३।५) इति श्रुतेः। पूर्व पूर्व-मुत्तरेण संबधाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः 'पूर्वपूर्व-मुत्तरेण संबधाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः 'पूर्वपूर्व-मुत्तरेणोत्तरेण संयुनिक्त यथा वृक्षं रोहनुत्तरामुत्तराश्ं शाखाःश्ं समालम्भयः रोहित्ताहक्ततः (९।३।३।६) इति । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा। एते यज्ञेन कत्पन्ताम्॥२५॥

षाड्वंशी।

ज्यविश्व मे ज्युवी चे भे दित्युवाट् चे मे दि-त्योही चे मे पञ्चाविश्व मे पञ्चावी चे मे त्रिवृत्सश्चे मे त्रिवृत्सा चे मे तुर्युवाट् चे मे तुर्योही चे मे यक्षेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

उ० अथ वयांसि जुहोति। त्र्यविश्व म हति ॥२६॥२७॥

म० कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथाच श्रुतिः 'अथ वया एंसि जुहोति त्र्यविश्व म इति पश्चो वै वया एंसि पश्चिमरेवैनमेतद्वेन प्रीणात्यथो पश्चिमरेवैनमेतद्वेनामिषि-श्वितं' (९ १ ३ । ३ । ७) इति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः ताहशी गौंच्यवी । द्विसंवत्सरो वृषा दित्यवाद् ताहशी गौंदित्यौही । पश्चावयो यस्य स पश्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः ताहशी गौः पश्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः ताहशी गौः पश्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः ताहशी गौस्त्रवर्षो वृषः ताहशी गौस्त्रवर्षो । एते यहेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

पृष्ठवाद्भ चे मे पृष्ठोही चे म दुक्षा चे मे वृशा चे म ऋष्मश्चे मे वृहचे मेऽनुड्वांश्चे मे धेनुश्चे मे युज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७॥

म० पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः ताहशी गौः पष्ठौही । उक्षा सेचनक्षमो वृषः । वशा वन्ध्या गौः । अतियुवा वृष ऋषभः । वेहद्गर्भघातिनी गौः । अनः शकटं वहतीत्यनङ्वान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहेः किपि संप्रसारणमनसो डकारः 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' (पा॰ ७ । ९ । ९८) इति आमागमः । धेनुनवप्रस्ता गौः । एते मम यहोन निमित्तेन कल्पन्तां खख्वव्यापारसम्थी भवन्तु । यहा एते यहोन मम कल्पन्तां मह्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वत्यर्थः । एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी।

वाजीय खाही प्रस्वाय खाहीऽपिजाय खाही क्रतेवे खाहा वसेवे खाहीऽहुर्पतेये खाहाही सुग्धाय खाही सुग्धाय वैनश्शानाय खाही विन्हानी आन्त्यायनाय खाहान्त्यीय भीवनाय खाहा भुवनस्य पतेये खाहाधिपतये खाही प्रजापतये खाही । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा गृष्टी त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

उ० अथ नामप्राहं जहोति। वाजाय स्वाहा इति ॥२८॥

म० अथ नामप्राहहोमः । तथाच श्रुतिः 'अथ नाम-प्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानास्वाथै-तमेव प्रत्यक्षमप्रीणं स्तथैवैतद्यजमानः स्वीन्कामाना स्वाथैतमेव प्रसक्षं प्रीणाति' (९।३।३।८) इति । वाजोऽनं तसी खाहेति होममन्त्रः । वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीला होतव्यमिल्यर्थः । अन्नप्राचुर्याचैत्रोऽन्नरूपः। प्रसवायानुज्ञारूपाय जलकी डादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् । जलकीला-रतलादिपजो ज्येष्ठः। कतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचु-र्यात्कतुराषाढः । वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानि-षेधाद्रसुः श्रावणः । अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यह्पाय ताप-करलाद्भादपदस्याहर्पतिलम् । मुग्धायाहे तुषारादिना मोह-रूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अमुग्धाय वैनिश्वनाय विनश्यतीति विनंशी 'मस्जिनशोर्झिलि' (पार् ७। १। ६०) इति बाहुलकादझल्यपि नशेर्नुमागमः। विनं-र्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण्। अल्पघटिकावत्वेन विनाशशी-पापनाशकलादमुग्धास लाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय । अविधिने आन्त्यायनाय न विनर्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय। अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्सं तदयनं चेलन्लायनं तत्र भव आन्लायनस्तसी सर्वनारोऽप्यविष्ठाय । अतएवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशी-र्षाय । 'मासानां मार्गशीर्षोऽहं' (गीता॰ १०। ३५) इति स्मृतेः आन्लाय भीवनाय । भुवनानामयं भीवनः अन्ते खरूपे

भव आन्यस्तस्म । लोकखरूपपुष्टिकरलात्तत्रभवलम् । जाठ-रामेदींप्तिकरलेन पुष्टिकरलं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य <mark>पतये पालकाय माघाय । स्नानादिना पुण्यजनकलेन पालकल</mark>ं माघस्य । अधिपत्रये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तलात् प्रजापतये । एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र । हे अमे, इयं ते तथ राट् इदं राज्यं यत्र यत्र यागाः कियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किंच हे अप्ने, लं मित्रस्य संख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि । पष्टार्थे चतुर्था मित्रायेति । कीदशस्लम् । यमनी यमयतीति यमनः अप्तिष्टो-भादिकमें सर्वान्नियमयन्। अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय ला लामभिषिञ्चामीति रोषः । तथा वृष्ट्ये वर्षणाय लामभिषि-मामि । 'अम्मी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या-जायते वृष्टिवृष्टेरमं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । ततः प्रजानामा-विपत्याय प्रजास्वामिलाह्यै लामभिषिद्यामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः 'प्रजानामाधिपसायेसनं वा ऊर्गनं वृष्टिरत्नेनैवै-नमेतत्त्रीणाति यद्वेवाहेयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे ला वृष्ट्ये ला प्रजानां लाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषि-क्तोडसीलेतन्मित्रस्य लं यन्तासि' (९।३।३।१०-११) इति ॥ २८॥

एकोनात्रिंशी।

आयुर्यक्षेत्रं कल्पतां प्राणो यक्षेत्रं कल्पतां चर्छुर्थक्षेत्रं कल्पतां प्राणो यक्षेत्रं कल्पतां वाग् यक्षेत्रं कल्पतां वाग् यक्षेत्रं कल्पतां मनी यक्षेत्रं कल्पतामात्मा यक्षेत्रं कल्पतां ब्रह्मा यक्षेत्रं कल्पतां ज्योतिर्यक्षेत्रं कल्पतां व्यक्षेत्रं कल्पतां यक्षेत्रं कल्पतां यक्षेत्रं यक्षेत्रं कल्पतां यक्षेत्रं यक्षेत्रं कल्पतां यक्षेत्रं यक्षेत्रं कल्पतां यक्षेत्रं यक्षेत्रं कल्पतां प्रक्षेत्रं यक्षेत्रं व्यक्षेत्रं व्यक्षेत्यव्यक्षेत्रं व्यक्षेत्रं व्यक्षेत्रं

उ० अथ कल्पाञ्चहोति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति । आयुरादीनि मम यज्ञक्क्ष्रानि भवन्तु । यज्ञश्च मम यज्ञेनैव क्ष्राो भवतु । नाहं यज्ञक्क्ष्राते समर्थः । स्तोमश्च यज्ञश्च ऋक् च साम च वृहच रथन्तरं च यज्ञेन क्ष्रानि भवन्तिवलजुषङ्गः । स्वर्देवा अगन्म हे देवाः, स्वर्गलोकं वयमगन्म । अमृताश्च भृताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम् । वेद स्वाहेति होममन्नः ॥ २९ ॥

म० कल्पहोमः कल्पतामिति लिज्ञात् । 'अथ कल्पाज्जहोति' (९ । ३ । ३ । १२) इति श्रुतेः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जी-वनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणच्छाःश्रोत्रवाज्ञा-नांसि मम यज्ञेन क्लुप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः 'आत्मेन्द्रि-यमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति स्मृतेः । ब्रह्मा वेदो

यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः खयंप्रकाशः परमात्मा यहेन साध्यताम् । पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने करणम् । 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (१४।७।२। २४) इति श्रुतेः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' (गीता॰ ३। २०) इति स्मृतेश्च । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनेव ऋसो भवतु नाहं यज्ञकृप्तौ समर्थः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' देवाः (अ॰ १३ क॰ १६) इति श्रुतेः । किंच स्तोमयजुर्ऋक्सामबृहद्रथन्तरावि च यज्ञेन ऋप्तानि भवन्लिखनुषज्ञः । स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः । ऋक् नियतपादा । साम गीतिप्रधानम् । वृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ । वसोर्घारयैवमिमिमिषिच्यात्मानं यज-मानः प्रशंसति । वयं यजमाना देवा भूला खः खर्गमगन्म गतवन्तः । गमेर्लिङ शब्लोपे मस्य नले रूपम् । चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः । भवतेर्छुहिः ह्रपम् । ततः प्रजापते हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोधीरायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुलमुक्तम् । वेट्खाहेति वसी र्धाराहोमार्थी मन्त्रः । वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो हेष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवे भ्योऽनं प्रदीयते' (९।३।३।१४) इति श्रुतेः॥ २९॥

इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥

त्रिंशी।

वार्जस्य नु प्रस्तवे मातरं महीमहिति नाम वर्चसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेष तस्यां नो देवः संविता धर्म साविषत् ॥ ३०॥

म० 'वपावत्संभृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकाति वाज स्मिमिति आिप्तकाति च वाजस्य न्विति' (का० १८ । पा ४ । पा)। क्षेत्रवपनवत्सवौषधमौदुम्बरे चमसे संभृत्य तस्मि सवीषधाचमसवत्सुवेणेत्योदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेत्र तस्मि प्रसव इति सप्तमन्त्रैः (९ । २३—३०) स्मि वाजप्रसवीयानि हुला वाजस्य न प्रसव इता सप्तमन्त्रीः प्रतिमन्त्रमाप्तिकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वोषधात्तनेव सुवेण जुहोतीति स्त्रार्थः । तस्मादेव सर्वोषधात्तनेव सुवेण जुहोतीति स्त्रार्थः । व्याख्याता (अ०९। क०५) ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

विश्वे <u>अद्य मुरुतो विश्वे उती विश्वे भवन्त्वम्यः</u> समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसार्यमन्तु विश्वेमस् इविणं वाजो <u>अ</u>स्मे ॥ ३१ ॥

उ० विश्वे अद्य वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपद्मायः। विशे

[39 spine Spine]

अद्य मरुतः अद्य अस्मिन्यवि आगमन्त्वत्यनुषद्गः। विश्वऊती। विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपत्तिजनकमतस्तित्राकाङ्क्षीकरणाय विशिष्टो देवतागण इहाध्याहियते।
विश्वे च देवगणा वसवो रुद्रा आदित्या अद्य ऊती ऊत्या
अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः सिमद्धाः सम्यग्दीप्ताः।
विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकम् अवसान्नेन हिवर्छक्षणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु । तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्व
चसु द्रविणं भूमिहिरण्यादिधनं वाजश्चान्नं च अस्म अस्माकमस्तु ॥ यद्वान्यथा संबन्धः। विश्वे मरुतः अद्य आगच्छन्तु ।
विश्वे च देवगणाः ऊत्या निमित्तभूतया आगमन्तु । विश्वे
च देवा अवसा निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च
विश्वे भवन्तु अग्नयः समिद्धाः । होमार्थं हि अग्नयः प्रज्वात्यन्ते। तत्तो यागोत्तरकालम् । विश्वमस्तु द्रविणं वाजो
अस्मे॥ ३१॥

म् छुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। अद्यास्मिन् दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु। छला-भावे रूपम्। विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदिलाश्व ऊती ऊला पूर्वसवर्णः। अनेन तर्पणेन निमित्ते-नागमन्तु तृद्रयर्थमागच्छिन्लिल्पर्थः। विश्वेदेवाः च गणदेवता नोऽस्माकमवसान्नेन हविषा निमित्तेन हविर्प्रहणायागमन्तु। तद्यागमनेन च विश्वे सर्वेऽमयः गाईपलादयः समिद्धाः सम्य-ग्दीप्ता भवन्तु तद्र्थं होमेनेल्पर्थः। तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वे द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽनं चास्पेऽस्माकमस्तु। विभक्तेः शेआदेशः॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

वाजो नः सप्त प्रदिश्यतस्रो वा परावतः। वाजो नो विश्वदिवैर्धनसाताविहावतु ॥ ३२ ॥

उ० वाजो नः । अनुष्टुप् वाजो देवता । वाजोऽन्नं नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रो दिशः प्रकृष्टाश्च त्रयो लोकाः सप्त प्रदिशः उक्ताः । चतस्रो वा परावतः । वाशब्दः सप्तु- चयार्थीयः । चतस्रश्च परावतः । परावच्छब्दो दूरवचनः । महः जनः तपः सत्यमित्येते लोका उच्यन्ते । ते हि तान् लोकानतीत्य वर्तन्ते । आपूरयन्त्विति शेषः । किंच वाजः नः अस्मान् विश्वदेवैः सह धनसातौ धनसंभजनकाले प्राप्ते इह यज्ञे इह वा लोके अवतु पालयतु ॥ ३२ ॥

मि० तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ ।
नोऽसाकं वाजोऽनं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्चापूरयितिति शेषः । वाशब्दश्चार्थः । यद्वा अस्माकं वाजोऽनं सप्त
प्रदिशश्चतस्रो महराद्याश्चावतु प्रीणातु । प्रशब्देन प्रकृष्टं
लोकत्रयम् । दिशः प्राच्याद्याः । परावच्छव्दो दूरार्थः ।
महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते । अस्महतानेन सम

लोका दिक्चतुष्कं च तृष्यित्तित्यर्थः। किंच धनसातौ 'षण संभक्तौ' किंजन्तो निपातः। धनस्य सातौ संभजनकाले प्राप्ते वार्जोऽनं नोऽस्मान् विश्वैदेवैः सहावतु पालयतु। इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदा देवतर्प-णक्षमं बह्वजमस्त्रिति वाक्यार्थः॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ २॥ ऋतुमिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जुजान विश्वा आञ्चा वाजपतिजेयेयम् ॥ ३३॥

उ० वाजो नः । हे अनुष्ठुभौ वाजदेवत्ये । वाजः नः असाकम् अद्य प्रसुवाति अभ्यनुजानातु दानम् वाजश्च देवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान । हिशब्दः समुचयार्थीयः । वाजश्च मां सर्ववीरं जनयतु । ततो विश्वा आशाः वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः ॥ ३३॥

म० अद्यास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रस्रवाति प्रेरयतु अनुजानातु । दानार्थमिति शेषः । अन्नदानेच्छास्माकं भविल्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु । 'छेटोऽडाटौ' यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजिल्यर्थः । हि चकारार्थः । वाजश्व मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादशं जजान जनयतु । 'छन्दिस छङ्कङ्किटः' पुत्रादियुतं मां करोल्लिखर्थः । ततो वाजपितः समृद्धानः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो जयेयम् । अन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामिल्यर्थः ॥ ३३॥

चतुस्त्रिशी।

वार्जः पुरस्ति वृत मध्यतो नो वार्जी देवान ह्विषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वार्जपतिभेवेयम् ॥ ३४॥

उ० वाजः पुरस्तात् । वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति वानयशेषः । उत मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः । वाजश्र देवान्हविषा वर्धयाति वर्धयतु । अस्माकम् वाजश्र मां सर्ववीरं च करोतु । ततः सर्वा आशा दिशः वाजपतिः सन् भवेयम् । दिग्रपतया व्यापकता प्रार्थते ॥ ३४ ॥

म् वाजोऽनं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु । उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषां कृला देवान्वध्याति वध्यतु पुष्णातु । हि चार्थे । वाजो मा सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्तहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् । दिशूपतया व्यापकता प्रार्थ्यते । यहा विश्वा आशा भवेयं प्रामुयाम् । वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्तौ ॥ ३४॥

पश्चत्रिंशी।

सं मा सृजामि पर्यसा पृथिव्याः सं मा सृजा-म्युद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वार्जेष् सनेयमग्ने ॥३५॥

उ० सं मा। विराजी आग्नेयो वा। सोऽहं वाजमिति
तच्छव्दयोगाद्यदोऽध्याहारः। सं मा सृजामि मा माम्
आत्मानं पयसा रसेन पृथिव्याः संविन्धना संसृजामि।
संसृजामि च मा माम्। आत्मानं अद्भिः ओपधीभिश्च। सोऽहं
संसृष्टपयः प्रसृतिशरीरः। वाजं सनेयं संभजेयम्। हे अग्ने,
त्वत्प्रसादात्। यहा अग्निरेवोच्यते। अस्मदादेशस्य माशव्दस्य
त्वाशव्दं कृत्वा युक्ततरमेतम्राख्यानम्। योऽहं हे अग्ने, संस्जामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामित्नरोपधीमिश्च। होमाभिष्रायः संसर्गः। सोहं वाजं सनेयमिति॥३५॥

म० द्दे विराजो । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तरेकादशाक्षरित्रपादा विराद्ध । तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना ।
सोऽहिमिति तच्छव्दश्रवणायदोऽध्याहारः । हे अमे, योऽहं
पृथिव्याः पयसा पृथिवीसंविष्यसेन मामात्मानं संस्जामि
संयोजयामि । अद्भिरोषधीभिश्व मां संस्जामि । सोऽहं संसपृपयोऽवोषधिशरीरः सन् । वाजमनं सनेयं संभजेयम् । यद्दा
व्यत्ययेनासम्च्छव्दस्य युष्मदादेशः । हे अमे, योऽहं लं
पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्व लां संस्जामि होमेन सोऽहं
वाजं सनेयम् ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

पर्यः पृथिवयां पय ओषधीषु पर्यो दिवयुन्त-रिक्षे पर्यो धाः । पर्यस्वतीः प्रदिशेः सन्तु महीम् ३६

उ० पयः पृथिव्याम् । विराद्द अग्निरुच्यते हिवर्षा । पयः पृथिव्यां धाः निधेहि । पयश्च ओषधीषु धाः । पयो दिवि धाः । अन्तरिक्षे पयो धाः । आहुतिपरिणामाभित्रायमेतत् । किंच पयस्त्रतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशः दिशो विदिशश्च सन्तु भवन्तु मह्मम् ॥ ३६ ॥

म० हे अमे, लं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय। द्रधातेर्छेिष्ट मध्यमैकवचने रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योने नेऽपि' (पा० ६। ४। ७५) इत्यडभावः । ओषधीषु च पयो धाः। दिवि स्वर्गे च पयो धाः। अन्तरिक्षे च पयो धाः। किंच महां मदर्थे प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वतो रसयुताः सन्तु । आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्तिस्थं।। ३६॥

सप्तत्रिंशी।

देवस्य त्वा सवितः प्रसिवेऽिश्वनीर्वाहुभ्या पृष्णो हस्तिभ्याम् । सरस्वस्य वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्रोज्येनाभिविश्वामि ॥ ३७॥ उ० अभिपिञ्चति यजमानम् । देवस्य स्वेति व्यास्यान् तम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्नेण यमनेन अप्नेश्च साम्राज्येन अभिपिञ्चामि ॥ ३७ ॥

मo 'सुवं प्रास्य परिश्रित्सपृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छा-दुत्तर एं शेषेऽपः कृलाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपे-यिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामिश्वलन्दार्द्यो देवस्य लेति' (का० १८।५।६-९)। अस्यार्थः। कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं सुव<mark>माहवनीये प्रक्षिप्याप्ति</mark>-पुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलमं प्राग्मीवसुत्तरलोम कृष्णाजिन-मास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्वयनकृतान्वार-म्मोऽष्वर्युणा सर्वोषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृता । सर्वौ-षधशेषेऽपो जलानि कृत्वा । अभिषेकस्येव द्रव्यसाध्यत्वात् अर्ब पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति । वा पूर्वपक्षनिरासे । 'शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विद्येते वाजपेयिकानि' (९।३।४।७।) इति श्रुतेः। <mark>अत्र वाजपेयसंबन्धीवि</mark> वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव । औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः (काल्या० १४ । ५ । १६)। भतन्त स्मिन्मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा। व्याख्या तम् । सरखत्ये लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरखत्ये चतुर्थी । सरखतीसंबन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजा-पतेः यन्त्रेण नियमेन अमेश्र साम्राज्येन चक्रवर्तिलेन हे यज् मान, लामभिषिद्यामि । मत्कृताभिषेकेण साम्राज्यं च तव संपद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

ऋताषाड्टतधामाग्निगैन्धर्वस्तस्यौषधयोऽत्मर्सो सुदो नाम । स ने इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाह्म बाह् ताभ्यः स्वाहां ॥ ३८॥

उ० राष्ट्रभृतो जहोति । द्वादश यज्षि स नो भुवतस्य पत इत्येतस्याः प्राक् ऋताषाडित्यादीनि । अभिक्च्यते ऋताः पाद । ऋतं सत्यं सहतीति ऋताषाद् । ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य स तथोक्तः । अभिगेन्धर्वः तस्य चामेगेन्धर्वस्य ओषधयोऽप्सरसः । तासां च मुदः नाम । ओषधीभिहीं संव मोदत इति मुदः । सोऽभिगेन्धर्वः नः अस्माकम् इतं महा इदं च क्षत्रं पातु । तस्य स्वाहावाद् । ताभ्यश्च औषः धीभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

म० 'द्वादशगृहीतं विद्याहं जुहोत्यृताषाडिति' (का॰ १८।५।१६) प्रतिखाहाकार एं राष्ट्रमृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्तः। आज्याद्वादशगृहीतं गृहीला विभज्य द्वादः शांशं कृला ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रेः प्रतिखाहाकारं राष्ट्रभृतसंश आहुतीर्जुहोति। व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः खाद्वा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः खाहेत्यन्तः। ततो मन्त्रे यावि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्य

पकृष्य पठिला पूर्वी मन्त्रः संपादाः । यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्गौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो मन्त्रः संपाद्य इसर्थः । द्वादश यजूषि गन्धर्वाप्सरोदेवस्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाप्तिर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । तस्यौष-धयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः खाहेति खाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः । पूर्वो गन्धर्वदेवलः उत्तरोऽप्सरोदेवलः । एवं पचकण्डिकाख्यये मन्त्रविभागो होयः । तथाच श्रुतिः 'पु॰्से पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमा॰्सं वद्वीर्येणादधात्ये-कस्मा इव पुंऐसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्माद्प्येकस्य पुर्णसो बह्वयो जाया भवन्त्यभाभ्यां वाट्कारेण च खाहाका-रेण च पुं भेरे जुहोति खाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमा एंसमेव तद्वीर्येणाद्धाति' (९।४।१।६) इति । तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्रा-णामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः। तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्-सामानीति षष्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका देवताः । अथ मन्त्रार्थः । योऽप्तिर्गन्धर्वः स नोऽस्माकिमदं वस बाह्मणजातिसिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीहशो गन्धर्वः । ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये क्रिपतो भवतीत्यर्थः। 'सहेः साडः सः' (पा॰ ८।३।५६) इति षलम्।पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः। तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य ऋत-थामा । य ईहशोऽिमः तस्मै अमये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सहुतमस्लिलेको मन्त्रः । तस्यामेर्गन्धर्वस्यौषधयो विद्याचा नाम नामा अप्सरसः स्त्रीलेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः। मदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः 'ओषधयो वै सुद ओषधीभिहींद एं सर्व मोदते' (९।४।१।७) इति श्रुतेः ओषधयोऽमेर्भाग्याः । तथाच श्रुतिः 'अमिर्ह गन्धर्व ओषधीभिरप्सरोमिर्मिथुनेन सहोचकाम' (९। ४।१।७) इति । ताभ्य ओषधीभ्यः खाहा सुहुत-मस्तु ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

स्थिहितो विश्वसामा सूर्यी गन्ध्वस्तस्य मरी-चयोऽत्सरसं आयुवो नामं । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहां ॥ ३९॥

उ० स्र्वेहितो विश्वसामा यः सूर्यः संहितः एष हाहो-रात्रे संद्धातीति संहितः सूर्यः । विश्वसामा एष होव सर्व साम । तस्य मरीचयोऽप्सरसः मरीचयस्त्रसरेणवः । आयुवो नाम आयुव इव हि मरीचयः प्रवन्त इत्यायुवः मिश्रयन्त इत्यर्थः । तुत्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९॥

म० यः सूर्यो गन्धवः स नोऽस्माकिमदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदशः । संहितः संद्धालहोरात्रे इति संहितः 'असौ वा आदित्यः सं्पृहितः एष ह्यहोरात्रे संद्धाति' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकलेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । 'विश्वसामेलेष ह्येव सर्व एंसाम' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । 'यदेतदर्चिद्धंप्यते तन्महावतं तानि सामानी' ति च । तस्म सूर्याय खाहा वाट् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्रसरेणवः 'सूर्यो ह गन्धवी मरीचिभिरप्सरोभिर्मिश्चनेन सहोचकाम' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । कीदश्यो मरीच्यः । आयुवः आ समन्ताद्यवन्ति मिश्रीभवन्त्यायुवः । 'आयुवाना इव हि मरीचयः स्रवन्ते' (९।४।१।८) इति श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिभ्यः खाहा ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

सुषुम्णः सूर्यरिश्यन्द्रमां गन्ध्वस्तस्य नक्षत्रा-ण्यत्सरसो भेक्करयो नाम । स न दुदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मे स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४०॥

उ० सुषुम्णः सूर्यरिक्तः । यः सुषुम्णः सुयज्ञियः। सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रइमयः । चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राणि अप्सरसः । भेकुरयो नाम भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥

म० यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकिमदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदशः । सुषुम्णः शोभनं सुन्नं सुखं यस्मात् सुयिश्चियः यश्चद्रारा सुखप्रदः । याज्ञिकानां चन्द्रलोकाप्तिक्तलात् । तथाच सूर्यरिमः सूर्यस्थेव रदमयः किरणा यस्य । 'सुषुम्ण इति सुयिशिय इत्येतत् सूर्यरिमारिति सूर्यस्थेव हि चन्द्रमसो रहमयः' (९ । ४ । ९ । ९) इति श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे खाहा वाट् । तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः । कीद्दरयः । मेकुरयः भां कान्ति कुर्वन्तीति मेकुरयः । पृषोदरादिलात् साधः । 'चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिधुनेन सहोच-काम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामेते भाएं हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति' (९ । ४ । ९ । ९) इति श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्स-रोभ्यः खाहा ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

इषिरो विश्ववयंचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्स-रस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म क्ष्रत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१॥

उ० इषिरो विश्वव्यचाः । य इषिरः क्षिप्रः । 'इषु गतौ' तस्य इषिरः । विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जोनाम । आपो वा ऊर्जः अन्यो ह्यप्ति-र्जायते । तस्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥ म्० यो वातो वायुगंन्थवंः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै खाहा वाट् सुहुतमस्तु। कीहशो वातः। इपिरः 'इप गतौ' दिवादिः। इप्यति गच्छतीति इपिरः। औणादिक इरप्रलयः। शीघ्रगमनः। विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः। 'इपिर इति क्षिप्र इत्येत-दिश्वव्यचा इत्येष हीद्रभृंसवं व्यचः करोति' (९।४।९।१०) इति श्रुतेः। तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वो-ऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोचकाम' (९।४।९।१०) इति श्रुतेः। कीहर्यः। ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः। 'आपो वा ऊर्जोऽन्यो ह्युर्ग् जायते' (९।४।९।१००) इति श्रुतेः। ताभ्योऽन्यो ह्युर्ग् जायते' (९।४।१।१०००) इति श्रुतेः। ताभ्योऽन्योऽन्यरोभ्यः खाहा॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

भुज्युः सुपूर्णो युज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अ-प्सरसस्तावा नाम । स न इदं ब्रह्म क्षुत्रं पातु तस्मै स्वाह्य वाद् ताभ्यः स्वाह्य ॥ ४२ ॥

उ० अन्युः सुपर्णः । यज्ञो वै अन्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि अनक्ति पालयति । सुपर्णः शोभनपतनः । यज्ञो गन्धर्वसस्य दक्षिणा अप्सरसस्सावा नाम । दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिहिं यज्ञः स्तूयते । यथा यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥

म० यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै खाहा वाट्। कीहरो। यज्ञः । भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । 'यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति' (९।४।
१।११) इति श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्ण पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोचकाम' (९।४।१।११) इति श्रुतेः । कीहरयः । स्तावाः स्त्यते यज्ञो यजमानध्य याभिस्ताः स्तावाः 'दक्षिणाभिर्दिं यज्ञः स्त्यतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्त्यत एव सः' (९।४।१।११) इति श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्तहा ॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशी।

प्रजापितिर्विश्वकर्मी मनी गन्ध्रवेस्तस्य ऋक्सा-मान्यप्सरस् एष्ट्रयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्म स्वाहा वाद् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

उ० प्रजापतिरिति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा सहीदं सर्व-मकरोत् स नो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः पृष्टयो नाम । ऋक्सामानि वा एष्टयः । ऋक्सामैद्याशासते इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥ ४३ ॥

म० यो मनोह्नपो गुन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु

तस्मै मनसे गन्धर्वाय खाहा वाट् ह्विर्दत्तम् (कीट्रारो गन्धर्वः । प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति करोतेमीनन् । 'स हीद्णं सर्वमकरोत्' (९ । ४ । १ । १ २) इति श्रुतेः । तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः । नाम प्रसिद्धम् । कीट्र्यः । एष्ट्यः इप्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं याभित्वा एष्ट्यः । 'मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिधुनेन सहोचका पृथ्यः । 'मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिधुनेन सहोचका मेथ्यो नामेत्यृक्सामानि वा एष्ट्य ऋक्सामेह्याशासत इति नोऽस्तित्यं नोऽस्तु' (९ । ४ । १ । १२) इति श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त ज्यारे गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि इसे यच्छ स्वाहो ॥ ४४ ॥

न रथशिरसि जहोति । स नो भुवनस्य प्राजापता प्रस्तारपङ्किः । हे भुवनस्य पते प्रजापते, यस्य ते तव उपिर अमुध्मिं होके गृहा यस्य वा इह अस्मिन् होके । स स्वं नः अस्माकम् । व्यवहितोयं संबन्धः । अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राच महि महत् । शर्म शरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं च रथिशिरस्यध्याहवनीयं घ्रियमाणे प्रक्ष्म कलः स नो भुवनस्यति' (का॰ १८। ५। १७)। राष्ट्रं भृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीलाहवनीयोपिर प्रति प्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथिशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभव्य पञ्चछलो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः । प्रजापित देवस्या प्रस्तारपित्तः । आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपित्तः । लतीयोऽत्र नवकः । हे भुवनस्य पते पालकः हे प्रजापते, यस्य ते तवोपिर स्वर्गे गृहाः सन्ति । वाथवा वस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स लं नोऽस्माक्रमसौ ब्रह्मा वाह्मणायास्म क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यन्त्र देहि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४॥

पञ्चचत्वारिंशी ।

समुद्धोऽसि नर्भस्वानार्द्रदोतुः शंभूभैयोभूर्भि मा वाहि स्वाही । मारुतोऽसि मुरुतौ गुणः शंभूभै योभूर्भि मा वाहि स्वाही । अवस्यूरेसि दुवेस्वा-व्हंभूभैयोभूर्भि मो वाहि स्वाही ॥ ४५॥

उ० वातहोमाञ्जहोति । समुद्रोऽसीति त्रीणि यज्षि त्रिलोकस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति । यस्त्वं हे वायो समुद्रोऽसि समुन्दोऽसि । नभस्वांश्च नभस् इति नक्षत्राण्यु च्यन्ते । तानि हि नितरां भान्ति तैः संयुक्तो नभस्वाम् । आर्द्रदानुश्च एष ह्यार्द्वे ददाति वृष्ट्यवश्यायादि । तं स्व प्रार्थये शंभूः मयोभूश्च शं भावयतीति शंभूः । मयः सुखं भावयतीति मयोभूः । अभि मा वाहि अभि मां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि यस्त्वं मारुतोऽसि मरुतां पुरोवातप्रभृतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणोऽसि तं त्वां व्रवीमि । शंभूश्च मयोभूश्च भूत्वा अभि मां वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि यस्त्वमवस्यूरसि । अवनं तर्पणं रक्षणं वा तत्सीव्यतीत्यवस्यूः । 'षिष्ठ तन्तु-संताने' इत्यस्य 'च्छ्लोः शूडनुनासिके च' इति किपि कृते संप्रसारणे च अवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्च हविर्वक्षणमन्नमु-च्यते । हविर्वक्षणेनान्नेन युक्तश्च आईदानुश्च । तं त्वां याचे । शंभूर्मयोभूरित्यादि ॥ ४५॥

म० 'वातहोमाञ्जहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिवेदेरधो दक्षिणतो धुरंतरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्ठे समुद्रोऽसीति प्रति-मन्त्रम्' (का० १८ । ६ । १) । रथहोमानन्तरं तं रथमप्रे-रत्तरतो वेदौ प्राङ्युखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायुहो-मान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृला बहिवेंदेरजालेना वा तमानीयेति सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजूषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्त्यते । हे वायो, यस्लमीदशो-ऽसि स लं मा मामभिवाहि मदिभमुखमागच्छ खाहा सुहुतं तेऽस्तु । 'वा गतिगन्धनयोः' लोट् मध्यमैकवचनम् । कीद्दशः । समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिशो भवतीति समुद्रः । 'उन्दी केदे' रक्प्रलयः । नभखान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आईदानुः आई वृष्ट्यवर्यायादिकं ददातीत्याईदानुः । रांभू: रामैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति रांभू: । मयोभू: मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः खर्लोकरूपोऽसि । 'असौ वै लोकः समुद्रः' (९।४।२।५) इति श्रुतेः। स मामभिवाहि । महतां वातानामयं माहतः । महतां शुक्रज्योतिः-प्रस्तीनां गणः तिन्नवासलात् । 'अन्तरिक्षलोको वै मारुतः' (९।४।२।६) इति श्रुतेः। शंभूः मयोभूः लं मामिन-वाहि पूर्ववत् । अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः 'षिवु तन्तु-सन्ताने' किप् 'छोः श्रूडनुनासिके च' (पा०६।४। १९) <mark>फठि कृते</mark> यणादेशः । 'अयं वै लोकोऽवस्यूः' (९ । ४ । २ । <mark>७) इति श्रुतेः भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान्दुवोऽनं</mark> हविर्लक्षणं विचते यस्य सः शंभूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवेमातुन्वन्ति रुदिमिनः। तामिनी अद्य सर्वीमी रुचे जनीय नस्कृषि ॥४६॥

उ० रक्मवतीर्जुहोति । यास्ते हे व्याख्याते ॥४६॥४७॥
म० 'नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८।
६ । ६) । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवा-हृतीर्जुहोति यास्ते अमे, या वो देवाः ह्वं नः तत्त्वा यामि

एताश्चतसः खर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव । द्वे व्याख्याते (१३ । २२-२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्चेषु या रुचेः । इन्द्रांमी तामिः सर्वोभी रुचे नो धत्त बृहस्पते ४० अष्टचरवारिंशी ।

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुच्छ राजेसु नस्कृषि। रुचं विश्येषु शूद्रेषु मिये धेहि रुचा रुचम्॥४८॥

उ० रुचं नः अनुष्टुबाग्नेयी । रुचं दीप्तिम् नः अस्माकं ये ब्राह्मणाः तेषु धेहि । रुचं च राजसु नः संबन्धिषु कृधि कुरु । रुचं विश्येषु शूदेषु च नः संबन्धिषु कृधि कुरु । मिय च धेहि रुचा दीस्या सह रुचं दीप्तिम् । अनुत्सन-धर्माणो यथा वयं दीस्या भवेम तथा कुर्वित्याशयः । यद्वा ब्रह्मप्रभृतिषु या रुक् तामस्माकं धेहि सर्वथा । किं बहुनो-केन मय्येव धेहि रुचा सङ्गता रुचम् ॥ ४८ ॥

म० अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः । हे अग्ने, नो-ऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्संबन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहिं आरोपय। नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु 'श्रुश्युण-' (पा०६।४।१०२) इत्यादिना हेधिलम् शपो छुक्। विश्येषु वैश्येषु श्रुद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किंच मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि । अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः। यद्वा ब्राह्मणराजविद्शुद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि। शिष्टं पूर्ववत्॥४८॥

एकोनपञ्चाशी।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द्मानुस्तदाशस्ति यर्ज-मानो ह्विभिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुश्ध्स मानु आयुः प्रमोधीः ॥ ४९॥

पुठ वारुण्या त्रिष्टुमा जुहोति। तत्त्वा। तदाशास्त इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः। यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशीस्ते हविभिरभ्युद्यतेः। अतः अहेडमानः अकुध्यन् हे वरुण, इह कर्मणि वर्तमान । अस्माकं कं प्रयोजनं यज्ञसमासिलक्षणम्। बोधि बुध्यस्व। बुद्धा च हे उरुशंस बहुसंस्तव्यमान । आयुः मा प्रमोधीः मा अस्माक-मायुः खण्डय ॥ ४९॥

म० वरुणदेवत्या त्रिष्ठुप् शुनःशेषदृद्या। अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण, यजमानः हिविभिः दत्तः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छिति यत्कामसुभ्यं हिविदेत्ते तत् यजमानेष्टं ला लामहं यामि याचामि । तत् लया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति याज्ञाकमेसु पठितः।

अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति यास्कोक्तराकारलोपः। कीदशोऽहम् । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः लां खुवानः। किंच हे उरुशंस, शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु सुतौ' उरुमेंहान् शंसः सुतिर्थस्य स उरुशंसः तत्संबुद्धौ हे बहुस्तुते, इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते कुध्यति हेडमानः न हेड-मानोऽहेडमानः अकुध्यन् सन् लं वोधि बुध्यस्व लम् । मत्प्रार्थनां जानीहील्यर्थः । 'हुझल्भ्यो हेधिः' 'वा छन्दसि' (पा॰ ३।४।८८) इति हेरपित्त्वाद्धणः धलोपरछान्दसः । किंच नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय 'मुष स्तेये' छङ् 'न माड्योगे' (पा॰ ६।४। ७४) इलडमावः। पूर्णमायुश्च देहील्यर्थः॥ ४९॥

पञ्चाशी।

स्वर्ण घर्मः स्वाह्य स्वुर्णार्कः स्वाह्य स्वुर्ण शुक्रः स्वाह्य स्वुर्ण ज्योतिः स्वाह्य स्वुर्ण सूर्यः स्वाह्य ॥ ५०॥

उ० अथार्काश्वमेधयोः सन्तती जहोति पञ्चभिर्यज्ञिः। स्वर्ण यज्ञः सूर्याहर्देववचनः स्वःशब्दः । स्वरिव यो वर्म आदित्यस्तद्भौ जहोमि स्थापयामि स्वाहाकारेण स्वरिव योऽर्कसमादित्ये स्थापयामि । स्वर्ण स्वरिव यः ग्रुकस्तमादित्य एवं जहोमि । स्वरिव ज्योतिरिमस्तममावेव जहोमि । स्वर्ण स्वरिव यः सूर्यस्तमुक्तमं करोमि ॥ ५० ॥

म० पत्र यज्ंष्यिप्तिदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अकीश्वमेधसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथाच श्रुतिः 'अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति' (९।४।३।८) इति । अस्यार्थः । अर्कोऽप्तिः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्त-न्वन्ति संयोजयन्तीति संततयस्ताः अम्यादित्येक्यकारिका <mark>आहुतय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अमिरकोंऽसावादित्योऽश्व-</mark> मेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समत-न्वन्समद्धः' (९।४।३।१८) इति । तद्वुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे । स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरलात्सूर्यस्याहरूपमानम् । स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं खाहा अम्रौ जुहोमि तममाविति शेषः पूरणीयः। आदित्यमग्नौ स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यो घर्मोऽमुं तदादि-ल्यमस्मिन्नमौ प्रतिष्ठापयति' (९।४।३।१९) इति श्रुतेः। खरिव सूर्य इव योऽकोंऽमिस्तमादिखे जुहोमि स्थापयामि । 'अयमितर्क इमं तद्गिममु िमनादित्ये प्रतिष्ठापयति' (९ । ४।३।२०) इति श्रुतेः । स्तरिव स्तर्देवः नकारो निश्चि-तार्थः। सर्न देव इव यः शुक्त आदिलासामादिले एव जुहोमि स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यः ग्रुकस्तं पुनरमुत्र दधाति' (९।४।३।२१) इति श्रुतेः।स्तः स्तर्गः स इव ज्योति-रिप्तः स्वर्गप्रदलादमेः स्वर्गीपमानम् । तमिप्तममावैव जुहोमि स्थापयामि । 'अयमञ्जिज्योतिस्तं पुनरिह ददाति' (९ । ४ ।

३।२२) इति श्रुतेः । एवमित्रं सूर्यं सूर्यम्मो सूर्ये च सूर्य-मन्नावित्रं च संधाय । िकं वहुना तयोः संयोगं कुला सूर्यमुक्तमं करोति खर्न सूर्यः खाहेति । खः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं खाहा उत्तमं करोमि । अव्ययानामनेकार्थलात् खाहा-शव्द उत्तमार्थः । सर्वे देवाभिन्ना भ्रान्ता भासन्ते वखुतः सूर्ये एव नानारूपोऽस्तीतीवशब्दार्थः । 'असौ वा आदिखः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्थोत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्व-स्योत्तमः' (९।४।३।२३) इति श्रुतेः । एवं पञ्चाहुति-भिरम्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमलं कृतिभिति भावः॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

अप्निं युनिन्म शर्वसा घृतेन दिव्यश्रं पुर्णे वयसा वृहन्तेम् । तेने व्यं गीमेम ब्रिप्नस्य विष्टप्र स्वोरुहाणा अधिनाकेमुत्तमम् ॥ ५१॥

उ० अग्नं युनिन तिस्भिराग्नेयीभिः द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां वृतीयया पङ्क्ष्या । यमि युनिन शवसा बलेन घृतेन व। दिव्यं दिवि भवम् सुपर्णं सुपतनम् वयसा बृहन्तम् वयसा धृमेन वृहन्तं महान्तम् । धृमेन हि महानिप्तर्भविति। 'अग्नेवें धूमो जायते धूमादश्रमश्राहृष्टिः' इति श्रुतिः। तेनिः भिना युक्तेन वयं गमेम गन्छेम । ब्रक्षस्यादित्यस्य विष्ट्यं विगतसंतापम् । सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोऽप्यि स्वाः लोकं रहाणाः आरोहन्तः नाकमुत्तमं च गमेमेत्यतुवर्तते। यत्र गता न अकमसुखं प्राप्नुवन्ति स नाको लोकः॥ ५९॥

म् 'अभियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीना लभ्य यथापूर्वमित्रं युनज्मीति प्रत्यूचम्' (का॰ १८।६। १६) । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्विनि त्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन स्पृष्ट्वाभियोजन करोतीति । अभिदेवलास्तिसः हे त्रिष्टुमौ तृतीया पहिः। श्वसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमिं युनिज्म संयोजयामि 'युजि-र्योंगे' 'रुधादिभ्यः श्रम्' । कीदशमिम् । दिव्यं दिवि भवी दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम्। वयसा धूमेन बृहन्तं विह्वर्धूमेन महान् भवति । 'अमेर्वे धूमी जायते घूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिः' (५।३।५।१७) इति श्रुतेः। किंच तेन युक्तेनामिना ब्रधस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम । गमेराशीर्लिङ लिङ्याशिष्यङ् (पा॰ ३।१) ८६) इलङ्प्रलये उत्तमबहुचने रूपम् । विगतस्तापो दुःसं यस्य स विष्टपो लोकः । ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्टात् खो हहाणाः खर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःसर-हितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्तते । रोहतेः 'बहुलं छन्दिसि' इति शपि छप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं सम स नाकः ॥ ५१ ॥

द्धिपञ्चाशी।

हुमौ ते पृक्षावजरौ पत्ति जा याभ्या ए रक्षा ए-स्यपृह् एस्येमे । ताभ्यो पतेम सुकृतीमु लोकं यत्र ऋषयो ज्यमुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

पुठ इमो ते। याविमो ते तव पक्षी अजरी जरारहिती। पतित्रणावुत्पतनशीली । ताभ्यां च रक्षांसि अपहंसि। हे अमे, ताभ्यां पक्षाभ्यां पतेम उत्पतेम । सुकृतां लोके सुकृतिनामेव स्थानम् । यत्रान्येऽपि ऋषयः जग्मः गताः। प्रथमजाः पुराणाः॥ ५२॥

म० हे अमे, यो ते तवेमी पक्षी उत्तरदक्षिणी। कीहशी। अजरी नास्ति जरा ययोस्ती सदा नवी। पतित्रणी पतंत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीली। याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् लमपहंसि। उ एवेलार्थे। ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सक्ततां प्रण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम। यत्र सकृतलोके प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जम्मुः॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

इन्दुर्दक्षः रयेन ऋतावा हिरंण्यपक्षः राकुनो भुर्ण्युः । महान सुधस्थे ध्रुव आ निष्ते नर्मस्ते अस्तु मा मा हिएसीः ॥ ५३॥

उ० इन्दुर्दक्षः । यस्त्विमन्दुः । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमेश्वरः इन्दनो वा । दक्षः उत्साहवान् इयेनः शंसनीयगितः । ऋतावा यज्ञवान् उदकवान्वा । हिरण्यपक्षः शक्तनः । आकृत्या भरण्युः भर्ता । महान् प्रभावतः । सधस्थे ब्रह्मणा सह अविभक्तस्थाने ध्रुव आनिषत्तः स्थिर आनिषण्णः । तस्मै नमः ते तुभ्यमस्तु मां मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

म० हे अमे, यस्लमेतादशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽसु। लं मां मा हिंसीः हिंसां मां कुरु। कीदशस्लम् । इन्दुः इन्दिति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः 'इदि परमैश्वर्थे' चन्द्रवदाह्णदको वा । दक्षः उत्साहवान् इयेनः इयेनपिक्षवदाकाशचारिलाच्छयेनः । यद्वा शंसनीयगितः । ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा । संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्य-रूपो पक्षौ यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्युः विभर्तीति भुरण्युः । भूव औणादिकः कन्युप्रत्ययः । पोषकः । महान् प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आनिषतः आसमन्ताविषण्णः । सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्यं 'सधमादस्थयोर्द्छन्दिस' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सधादेशः । 'नसत्त-' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिक्त्र्गपामोर्षधी-नाम् । विश्वायुः शर्भ सुप्रथा नर्मस्पर्थे ॥ ५४ ॥

उ० अश्वनामादियुक्षानं विमुञ्जति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां
पुरोष्णिग्जगतीभ्याम् । दिवो मूर्धासि द्युलोकोत्तमाङ्गमसि । पृथिव्याः नाभिर्नहनम् । ऊर्क् रसः सारः अपाम्
ओपधीनां च । विश्वायुश्च सर्वप्राणिनामायुर्जीवनम् । सप्रथाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवन्छिन्नविभवः । तस्मै
ते नमः पथे । अग्निग्रमुखो हि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥

म० 'आमिमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्यो-र्दिंवो मूर्चेति प्रत्यृचम्' (का॰ १८। ६। १७)। यज्ञायिज्ञ-यस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्घेति ऋग्द्रयेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्यामिविमोचनं करोतीति स्त्रार्थः । आ-मेयी परोष्णिक आद्यावष्टको तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक । अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशं-कस्तेनैकाधिका । हे अमे, यस्त्वमीहशोऽसि तसी पथे मा-र्गाय स्वर्गमार्गह्रपाय नमी नमस्कारोऽस्त । अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः । कीदशस्लम् । दिवो मूर्घा खर्ली-कस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः । नहा-तेऽनया सा नाभिः । नहति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः 'नहो भश्च-' (उणा॰ ४। १२७) इतीन्प्रत्ययो णिश्च भा-न्तादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः 'ञिल्यादिर्नित्यम्' (पा०६।१। १९७) इत्युक्तः । पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः । अपां जलानामोषधीनां बीह्यादीनां च ऊर्क् रसः सारः। विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः । यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् । तद्धिजीवनलात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिनप्रभावः । ई हशायामये नमः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

विश्वस्य मूर्धन्निधितिष्ठसि श्रितः संमुद्रे ते हर्द-यम्प्स्वायुर्पो दत्तोद्धि भिन्त । दिवस्पर्जन्यदि-न्तरिक्षात्पृथिव्यास्तती नो वृष्ट्यीव ॥ ५५ ॥

उ० विश्वस्य मूर्धन् । यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्धन् मूर्झः अधि उपि तिष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धी-निद्रयाणि सुषुम्णां वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तिरक्षे ते तव हृद्यम् । अप्सु च आयुर्जीवनम् । तं त्वां याचे । अपो दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः । एकोऽग्नि-रिहृ देवता । कथमिति चेत् । उद्धिं भिन्त । उद्कं धत्त इत्युद्धिः । उद्कस्य उद्दादेशः । मेघ उच्यते । अत्रापि भिधीति प्राप्ते भिन्दतेर्विद्रगार्थस्य बहुवचनं छान्दसम् । एवं दिवस्पर्जन्यात् अन्तिरिक्षात् पृथिच्याः अन्यत्रापि यतो-यतो वृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत उपादाय नोऽस्मान् वृष्ट्या अव पालय हे असे ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी महापङ्किर्जगती । आद्यो व्यृहेन पडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्योऽष्टकः पद्यमो नवकः षष्टो नवकः एवमष्टचलारिशदर्णा महापिक्कः । हे अमे, स लं नोऽस्मान् बृष्ट्या कुला अव रक्ष । वृष्टि कुला पालयेल्यर्थः । किं कुला । दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादा-काशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाजलमादायेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिर्सि अधितिष्ठसि । मूर्धन्राब्दात् 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७।१।३९) इति संप्तम्या छुक् । सर्वेषां मूर्जि उपरि रविरूपेण दीप्यस इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्याद्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ खर्लीके ज्ञिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलादृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यमे-र्जलाधीनजीवनलम् । किं बहुना । हे अमे, अपो जलानि दत्त देहि । उद्धिं मिन्त भिन्धि । उदकानि द्धाति धीयन्ते वात्रे-त्युदिधिमें घः तं विदारय । मेघं भिन्धि जलं देही लर्थः । 'पेषं-वासवाहनधिषुच' (पा० ६ । ३ । ५८) इत्युदकस्योदादेशः । दत्त भिन्तेत्युभयत्र 'व्यलयो बहुलम्' (पा॰ ३।१।८५) इति वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

हुष्टो युज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न इष्टस्य श्रीतस्य द्रविणे हार्गमेः ॥ ५६॥

उ० इष्टो यज्ञः हे समिष्टयज्ञपी यज्ञाग्निदेवेत्ये उप्णिगा-यज्ञ्यो । अध्वर्युर्यजमानविषयामाशिषं करोति । यस्यास्य सुवर्णदानस्य यजमानस्य इष्टः संपादितयज्ञः । भृगुभिः भृगुगोत्रैर्वाह्मणेः आशीर्दा आशिषां च दाता । वसुप्रभृति-भिर्देवताविशेषेः कृतः । तस्यास्य यजमानस्य । नः इष्टस्य अस्याकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्य च अस्यान्प्रति । प्रीतः स्निग्ध उच्यते । याज्ययाजकयोः स्नेहस्यापनपरं वाक्यमिद्मुक्त्वा अथेदानीं द्विणमाह । त्वमिष हे द्विण, इह यजमाने आगमेः आगमनं कृथाः । स्थानमिदं धनानामित्यभिप्रायः । यहा । इष्टो यज्ञो भृगुभिः आर्पेयेर्वाह्मणेः । आशीर्दा वसु-भिश्च । विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोऽर्धर्चः । सोऽस्याकमिष्टः प्रीतश्च द्विणमिह आगमयत्विति ॥ ५६॥

म० 'अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे' (का० १८ । ६ । १९)। समिन्द्रेण इलादिनवानामध्वरसमि- ष्ट्यजुषा (८ । १५) होमान्त इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति द्वाभ्या- मपरे आग्निके हे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या

डिणिग्गालवदृष्टा अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रवं प्रसाह । हे द्रविण द्रव्य, तस्य यजमानस्य इह सदने लमागमेः आ-गच्छ । आङ्पूर्वाद्रमेदछलाभावे लिङ मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य । नोऽस्माकिमष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु क्षिग्धस्य । तस्य कस्य । यस्य यजमानस्य यहो मृगुभिः मृगुगोत्रैर्वाह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्व इष्टः संपादितः । कीदृक्षो यज्ञः । आशीर्दाः आशिषोऽभिल्पितपदार्थान् ददाती-त्याशीर्दाः किप् । विप्रदेवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे लंगमेः सर्वदा तिष्टेस्यर्थः ॥ ५६ ॥

सप्तर्याशी।

हुष्टो अग्निराहुतः पिपर्तु न हुष्ट् हुविः।
स्वगेदं देवेभ्यो नर्मः॥ ५७॥

उ० इष्टो अग्निः । इष्टः कृतयागः अग्निः आहुतः अभिहुतः । पिपर्तु प्रयतु नः असान् । इष्टं ह्विः कृति यागं च हविः असान्प्रयतु । स्वगेदं देवेभ्यो नमः । स्वयं गामि च इदं समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्यो नमः हिन् भेवतु ॥ ५७॥

म० अग्निदेवला गायत्री गालवहष्टा । अग्निनेऽसार मिष्टमिनलितं पिपर्तु प्रयतु । ददालिल्य्यंः । नोऽस्ति पालयिति वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' लोट् ह्वादिलाग्निल्यः 'अर्तिपिपर्लोश्व' (पा००।४।७७) इलभ्याससेल्यः कीहशोऽग्निः । इष्टः कृतयागः । हिनः विभक्तिव्यल्यः । हिन्निः आहुतः समन्तात्तिपितः । किंच इदं नमः हिनः सिम्हिण्यः लक्ष्मणं देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीहशम् । खगा खयं गमनशिल्यः विभक्तराकारः ॥ ५७॥

अष्टपञ्चाशी ।

यदाकूतात्स्मसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा संस् चक्षुषो वा । तदनु प्रेतं सुक्रतासु छोकं यत्र ऋषी जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

उ० यदाक्तात् । अष्टे। वेश्वकर्मणानि जुहोति । विशेषकर्माप्रिदेवता तृतीया देवी वा । आद्या जगती तिस्रविध्या भश्रतस्रोऽनुष्टुभः । यदाक्तात् । यत्कर्म आकृतात् आकृता नाम प्राक्षानसः प्रवृत्तिरात्मनो धर्मो मनःप्रवृत्तिहेतुः । सम् सुस्रोत् समस्रवत् । हृदो वा बुद्धेश्व मनसो वा मनस्र समसुस्रोदित्यनुवर्तते । संभृतं चश्चेषो वा संभारैः संभाषत् यश्चश्चरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समसुस्रोत्प्रजायते तद्युपे तत्प्रजापतिना कृतं कर्म अनुगच्छत । सुकृतामु लोकं सुष्टि तामेव लोकं स्थानम् यत्र ऋषयो जग्मः यत्रान्येऽपि ऋष्यो गताः प्रथमजाः प्रराणाः ॥ ५८ ॥

म् (हृदयग्रह्लान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकृतादिति प्रस्^ज मष्टौ (का॰ १८। ६। २२) । सामिचिसे मैत्रावरुष्णी

वन्ध्यावर्यमेका भवति तेन तस्या हृद्यशूलसंवनिधसमिधानानते कृते यदाकूतादिति प्रत्यचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति स्त्रार्थः । अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्महृष्टाः । आद्या जगती त्रयः पादा एकादशाणीः चतुर्थश्चतुर्दशाणीः । हे ऋलिजाः, यूरं तद्तु प्रेत प्रजापतिकृतं कमीनुगच्छतानुसरत । प्रजापतिश-रीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके। उ एवार्थे। खर्गमेव प्रेतेत्यनुष हः। खर्गे गुच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः। तिक्तं कर्म। यत्प्रजापते-राकूतादिभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्म-कात् चक्षुषः । चक्षुरुपलक्षणम् । चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संसुतं प्रसतम् । ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सष्टं कर्म तत् कृला खर्लोकं गच्छते लर्थः । की हशं कर्म । संभृतं संभारैः पुष्टं पूर्ण-सामग्रीकम् । मनःप्रवर्तक आत्मनो धर्म आकृतम् । समसु-सोदिति 'सु गतौ' इत्यस्माल्लङ् 'बहुलं छन्दिस' (पा०२।४। <mark>७६) इति जुहोसादिलाच्छ्रो द्विलम् ॥ ५८ ॥</mark>

एकोनषष्टी।

एत् संघस्थं परि ते ददामि यमावहा च्छेव्धि जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तथ् स्म जानीत परमेव्योमन् ॥ ५९॥

उ० एत एं सधस्यं एतं यजमानं सधस्यं समास्थानम्। देवानां स्वर्गं परि ते ददामि परिददामि तव । दानं च रक्ष-णार्थम् । यं च आवहात् आनयेत् शेवधिं सुखनिधिमा-हुतिपरिणामभूतम् । शेव इति सुखनाम । जातवेदा अग्निः तं च परिददामि । एवंच स्वर्गाख्यं स्थानमुक्तवा अथेदानीं स्थानिनो देवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाध्यनुपदमेव आ-गन्ता । यज्ञपतिः वः युष्माकमत्र स्थितानां तं स जानीत । परमे व्योम्नि स्थाने अवस्थितं सन्तम् ॥ ५९ ॥

म् तिस्रस्रिष्टुभः। सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सपस्थः खर्गः तं प्रार्थयते । हे सधस्थ, एतं यजमानं ते तव परिद-दामि । जातवेदा अभिर्य शेवधि सुखनिधिमाहुतिपरिणाम-भूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिद्दामि । उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीखर्थः । एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गे समर्प्य तत्स्थान् देवानर्थयते अन्विति । हे देवाः, यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति छुट् । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत । सोति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः संभावनीय इत्यर्थः । आवहात् वहतेर्छेट् 'इतश्च लोपः परसीपदेषु' (पा० ३।४। ९७) इति तिप इलोपः 'लेटोऽडाटौ' (पा॰ ३ । ४ । ९४) इलडागमः । शेव इति सुखनाम । शेवं धीयतेऽसिनिति श्रेवधिः ॥ ५९ ॥

षष्टी।

एतं जानीय पर्मे व्योमन्देवाः सपस्या विद क्षपमस्य । यदागच्छात्पथिभिदेवयानैरिष्टापूर्ते कुण-वाथाविरसी ॥ ६०॥

उ० एतं जानीथ देवदेवत्या । एतं यजमानं जानीथ । परमे व्योमन् परमे स्थानेऽवस्थितं सन्तम् । हे देवाः, सधस्थाः समानस्थानाः । किंच । विद जानीत रूपमस्य यजमानस्य प्रत्यभिज्ञानाय । ततो विदितरूपः। यदाग-च्छात् आगच्छेत्पथिभिः देवयानैः । पूजार्थं बहुवचन्मुप-भोगस्थानभेदाद्वा । अथ इष्टापूर्ते कृणवाथ कुरुथ आवि:-प्रकाशफले असी ॥ ६० ॥

म० सह तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे खर्ग-भूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः, एतं यजमानं जानीथ जानीत । लेटो मध्यमबहुवन्तने आडागमे रूपम् । किंच अस्य यजमानस्य रूपं विद् वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय । वेत्तेर्वि-करणव्यत्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदित्रहपोऽयं यद्यदा देव-यानैः पथिभिः खर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति । इलोपाडा-गमो । तदा इष्टापूर्ते श्रीतसार्तकर्मफले असी यजमानायाविः-कुणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेलार्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः 'करणाधिकरणयोश्व' (पा॰ ३।३।११७) इति त्युद् । उपभोगस्थानभेदाद्वहुलं पूजार्थं वा । इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसंबन्धिकर्मलात् 'देवताद्वन्द्वे च' (पा०६।३।२६) इति पूर्वपदस्यानङ् । आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ 'कृञ् कृतौ' स्वादिः आडागमश्र ॥ ६०॥

एकषष्टी।

उद्वेध्यस्वामे प्रतिजागृहि त्विमिष्ठापूर्ते सक्स्रीजे-थाम्यं च । अस्मिन्स्धस्थे अध्युत्तरिम्निन्वश्चेदेवा यजमानश्च सीद्त ॥ ६१ ॥

उ० उद्घध्यस्वाभे येन वहसीति व्याख्याते ॥६१॥६२॥ म० उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् । येन वहसि । अनुष्टुप् । एते द्वे व्याख्याते (अ० १५। क० ५४-५५)॥ ६१॥ ६२॥

द्विषष्टी।

येन वहसि सहस्रं येनांग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं युक्तं नी नय स्वृदें वेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥ त्रिषष्टी।

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या च बहिषा। ऋचेमं यूज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

उ० प्रस्तरेण परिधिना च खुचा च वेद्या च बर्हिषा च ऋचा च ऋगादिभिमंत्रेश्च। इमं यज्ञं नः अस्माकं संबन्धिनं नय। हे अझे, स्वर्गं लोकम् देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गम-नाय। यज्ञे हि गते यजमानो गत एव। स हि तस्य शरीर-मिस्यभित्रायः॥ ६३॥

म्० तिस्रोऽनुष्टुभः । हे अमे, नोऽस्माकिममं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् । देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् । तुमर्थे तवेन्त्रस्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । कीद्रशम् । प्रस्तरेण सुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिनिस्त्रिभिर्वाहुमात्रैः काष्टेः सुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा वर्हिषा दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्वोपलिस्तिमिति शेषः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी।

यह्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः । तद-भिवैश्वकर्मणः स्वेदेवेषु नो द्धत् ॥ ६४ ॥

उ० यहत्तम् । भार्याजामानुपुत्रप्रमृतिभ्यः । यच परा-दानं दीनान्धकृपणेभ्यो दयया । यच पूर्तम् स्मृतिविहितं बाह्मणभोजनादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तिह्नतः । स्वर्गे लोके देवेषु मध्ये नः अस्मदर्थमस्माकं वा । द्यत् द्धातु फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्मणः खार्थे तिद्धितो वा । विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं खः खर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु । फल-भोगायेखर्थः । तित्कम् । यद्दां भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्प-त्यादिभ्यो दत्तम् । यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्ध-कृपणेभ्यो दत्तम् । यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकृपारा-मादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञसंवन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञाङ्गला-द्यजमानः खर्गत एव ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी।

यत्र धारा अनेपेता मधीर्घृतस्य च याः । तद-मिवेश्वकर्मणः स्वेद्वेषे नो दधत् ॥ ६५ ॥

उ० यत्र धाराः । यत्र यस्मिन्देशे धाराः अनपेता अनु-पक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि क्षयं नयन्ति मधोः मधुनः घृतस्य च । याश्चान्याः सोमादीनाम् । तत् तव अग्निः वैश्व-कर्मणः देवेषु स्वः स्वर्गे लोके मध्ये नः अस्मान्दधातु ॥६५॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्माभिस्तत् तत्र खः खर्मे देवेषु मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु । तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्वान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

षद्षष्टी।

अग्निरिस्म जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षेर्मतं

म <u>आ</u>सन् । अर्कस्त्रिधातू रज<mark>सो वि</mark>मानोऽजस्तो घुर्मो हुविरेस्मि नार्म ॥ ६६ ॥

उ० अविनियुक्तत्वाद्ग्निप्रकरणाच यजमानदर्शनमेतत्। अग्निरस्मि त्रिष्टुवाग्नेयी । अग्निरहमस्म जन्मना उत्पत्त्येव जातवेदाः। 'अथ ह वे रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहित । तृष्टुन्द्रते तद्यज्ञातं जातं विन्द्रते तस्माजातवेदाः' इत्येतद्गिप्रायम् । यत्रश्चाहमग्निरस्मि अतो घृतं मे मम चश्चः 'घृतहोन्मिमहं पद्यामी'त्येतद्भिप्रायम् । अमृतं च मम आसत् आस्ये मुखे । यो हि सम मुखे हविर्जुहोति तमहममृतं करोमीति । किंच अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नाम्ना त्रिषातुः कर्ययज्ञःसामभिः । रजसो विमानः उद्कर्षा निर्माता । किंच अजसः अनुपक्षीणः । धर्मः दीप्तः उद्करक्षणो वा आदित्यः अहमस्मि । किंच हविरुप्यहमस्मि नाम नाम्ना । नामशब्दस्य कृतविभक्तिव्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्य च सर्वष्ठ संवन्थः । एवमइयद्वैतं सञ्चार्थः ॥ ६६ ॥

मo अभ्यहैतव।दिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातर्था यहेऽवि-नियुक्ता । अग्निप्रकरणलाद् यजमान आत्मानमप्रिलेन ध्यायति। जन्मना उत्पत्त्यैवाहमिपरस्मि अग्निरूपो<mark>ऽस्मि । नाम विभक्ति</mark> लोपः । नाम्रा हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीह्योऽ हम् । जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः । उत्पन्नस्य सर्वस स्वामीत्यर्थः । अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिभाउ त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य । रजसो विमानः स्व उदकं तस्य निर्माता । विमिमीत इति विमानः । नन्यादिलातः तीरे ल्युट् । अजसः न जसति क्षीयत इसजसः अनुपर्भाष 'जसु उपक्षये' 'निमकिम्पि–' (पा॰ ३ । २ । १६७) इलादिन रप्रत्ययः । घर्मः 'घृ क्षरणदी ह्योः' जिघर्ति घर्मः औणादिशे मप्रस्यः । दीप्तः आदिस्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा । एताः शोऽिमरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्कुर्नेत्रं । घृतहोमिनं प्रा मीति भावः । अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे 'पहन' (पा॰ ६। १। ६३) इलादिना आस्यशब्दस्यासन्नाहेश सप्तम्या छक्। मन्मुखे हविर्जुह्नन्तममृतं करोमीति भावः। एवमात्मन्यक्ष्यद्वैतं संपाद्यम् ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टी ।

त्रचो नामास्मि यर्जूक्ष<mark>ि नामस्मि सामिति</mark> नामास्मि।ये अग्नयः पाञ्चीजन्या अस्यां पृथिव्यामिति तेषामसि त्वसीत्तमः प्र नी जीवात्वे सुव ॥ ६०॥

उ० ऋचो नामास्मि । अनेनात्मिन वेदत्रयात्मक्षे संपादयति । ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदना मास्मि । चित्यमिशसुपतिष्ठते । ये अग्नयः । आग्नेय्यनुहुप्। 'ये अग्नयः पाञ्चजन्याः पञ्चचितिकाः' इति श्रुतिः । अत्री पृथिव्याम् अधि उपिर स्थाः । तेपामगीनासुद्वततमोऽभि यतः अतः प्रार्थ्यसेऽस्माभिस्त्वम् । प्र नो जीवातवे सुव । प्रसुव अस्माकं जीवातवे चिरंजीवनाय ॥ ६७ ॥

म० ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तद्शाक्षरम् । यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकलं संपा-दयति । नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि। यज्षि नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि । सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्नास्मि । 'चित्रोऽसीति चित्यनाम कृलोपतिष्ठते ये अमय इति' (का॰ १८। २। २३)। चित्यस्यामेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तसुपतिष्ठते । कर्मशेषं समाप्येदसुपस्थानं कार्य-मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः । अग्निदेवसा-उष्टुप्। अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अप्तयो वर्तन्ते । कीदशाः । पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः । यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येवां ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः । खार्थे तद्धितः । हे चिलामे, तेषां पृथिवीस्थानाममीषां लमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि । अतो नोऽसान् जीवातवे चिरंजीवनाय प्रसुव प्रेरय । चिरंजीव-येसर्थः । 'जीवेरातुः' (उणा॰ १ । ७९) इत्यातुप्रत्ययः 'व्यवहिताश्व' (पा॰ १।४।८२) इति प्रेत्यस्य सुवेलनेन व्यवधानम् ॥ ६७॥

अष्टषष्टी।

वार्त्रीहत्याय शर्वसे पृतनाषाद्याय च । इन्द्र त्वार्वर्तयामसि ॥ ६८॥

उ० चित्यमिम् पुपतिष्ठते । वार्त्रहत्याय 'इन्द्र एतत्सस-र्षमपद्य'दिति श्रुतिः । प्रथमे गायत्रीत्रिष्ठभौ । इन्द्रो वृत्र-हादेवता । वार्त्रहत्याय वृत्रो येन शवसा बलेन हन्यते तत् वार्त्रहत्यं शवस्तस्म वार्त्रहत्याय शवसे । प्रतनापाद्याय च प्रतनाः संग्रामाः येन शवसा अभिभूयन्ते तत्प्रतनासहं वलं तस्म प्रतनासहाय । सहतिरभिभवार्थः । इन्द्र, त्वा त्वाम् आवर्त्यामसि आवर्त्यामः ॥ ६८ ॥

म० 'चिति परीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रह्लायेति सप्तिमरष्टाभिरेके दशिभवां' (का॰ १७। ७। १—२)। मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तिभिर्ष्टाभिरेकेषां मते दशगिभवेंति सूत्रार्थः। आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः। आये द्वे
खत्रहेन्द्रदेवस्ये गायत्रीत्रिष्टुमौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे। हे इन्द्र,
वयं ला लामावर्तयामसि आवर्तयामः 'इदन्तो मित्तं' उपतिष्टामहे। किमर्थम् । शवसे बलाय । लद्बलगृद्धय इस्पर्थः।
कीदशाय शवसे । वार्त्रह्लाय वृत्रस्य दैस्यस्य हस्यायां हनने
कुशलं वार्त्रहृत्यं बृत्रघातसमर्थमिस्पर्थः। च पुनः पृतनाषाद्याय
पृतना शत्रुसेना सह्यतेऽभिभूयते येन तत्पृतनासाद्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेस्पर्थः॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमी।

सहदानं पुरुद्दत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिणकु-

णारुम् । अभि वृत्रं वधीमानं पियारुम्पारंमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९॥

उ० सहदानुम् । सहेति बलनाम । बलस्य दातारम् युध्यस्वानेन सह त्वं संपूर्णबलः । अयं च तुच्छवल इत्येवं यः शत्रुमुपस्तोभयते स सहदानुः तं सहदानुम् । यहा सह एकीभूय यो दुर्मन्नान्ददाति स सहदानुः तं सह-दानुं शत्रुम् । हे पुरुहूत बहुभिराहुत, क्षियन्तं निवसन्तम् इहैव अहस्तं कृत्वा युद्धेन निर्जित्य संपिणक् संपिण्डीकुरु । तं कुणारुम् कणन्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रस्तम् अभिभूय वृत्रं वर्ध-मानम् । पियारुम् पियतिहिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारम् । अपादं कृत्वा गमनासमर्थं कृत्वा तवसा बलेन जघन्थ । जहि ॥ ६९ ॥

म० हे पुरुहूत, पुरुभिर्बहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहु-भिराहूत, हे इन्द्र, लं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कुला संपिणक संपिण्डि चूर्णय। सह इति बलनाम। सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादिलात्सहः शब्दान्खलोपः नुप्र-त्ययो ददातेः । अयमसमर्थोऽस्ति लं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेयं वलं ददाति स सहदानुः । यहा सह एकीभूय योद्धर्मत्रं ददाति स सहदानुः शत्रुः । कीदृशम् । क्षियन्तं क्षियति वसतीति क्षियन् तम् 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः शतृप्रत्ययः । निकटे वसन्तम् । कुणारं क्रणति दुर्वचो वदति कुणारः तम् । 'क्रण शब्दे' औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः संप्रसारणं च । 'पिष्ल संचूर्णने' लिङ मध्यमैकवचनं स्थादिलात् श्रम् संपूर्वः अड-भावस्लार्षः षस्य कुलमार्षम् । हे इन्द्र, वृत्रं दैलमपादं पादहीनं कुला तवसा बलेन लमभिजधन्थ जहि सम्यक् मारय 'छन्दिस छङ्लङ्लिटः' (पा॰ ३।४।६) इति लोडर्थे लिद्र । कीद्दां वृत्रम् । वर्धमानं जगद् व्याप्नुवन्तम् । पियारुं सुराणां हन्तारम् । पियतिर्हिसाकर्मा ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

वि न इन्द्र मधी जिह नीचा येच्छ पृतन्यतः। यो अस्माँ २॥ अभिदासत्यधरं गमया तमः॥ ७०॥ उ० विन इन्द्र । मगो न भीम इति वै मुख्यो है अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । पूर्वा व्याख्याता॥ ७०॥ म० शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता (अ०८। क०४४)॥ ७०॥

एकसप्ततितमी ।

मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः परावत आर्ज-गन्था परस्याः । सृक्ष्म्एशार्य प्विमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून ताद्धि वि मृधो नुदस्य ॥ ७१ ॥

उ० मृगो न मृग इव । मृगो व्याघो वा सिंहो वा।

भीमो भीषणः कुचरः कुत्सितचारी हिंसः प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कांश्चिद्देखप्राणिविद्योपान्हन्ति तैरनभिभूयमानः एवं त्वं परावतः दूरप्रदेशादाहूयमानान् आजगन्य आगच्छ । आगत्य च द्राणु यत्प्रार्थ्यसेऽस्माभिः । स्कं शरणं वज्रं संशाय । 'शो तन्करणे' तीक्ष्णीकृत्य । पविम् शत्रुकायेषु गन्तारम् हे इन्द्र, तिगमम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततो विश्वत्रून्ताढि वि ताढि । ताडयते-हिंसाकर्मण एतदूषम् । विमृधो नुदस्ब प्रेरयस्व मृधः संग्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१॥

म० जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र, परस्याः परावतो दूरतराहेशादाजगन्थ आगच्छ । परावच्छन्दो दूरवचनः । परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादिस्यर्थः । लोडर्थे लिट् । आगस्य च
शत्रून वितादि विशेषेण ताड्य । मृधः संत्रामांश्र्य विनुदस्य
विशेषण प्रेरय दूरीकुरु । किं कुला । पविं वज्रं संशाय तीक्षणीकुल्स 'शो तन्करणे' ल्यप् । कीदृशं पविम् । सकम् सरिति
शत्रुशरीरे गच्छतीति सकः तम् । तिग्ममुत्साहवन्तम् 'तिग्मं
तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । क
इव । मृगो न मृग इव । यथा मृगः सिंहो दूरादेस्य प्राणिनं हन्ति ।
कीदृशः । मीमः भयंकरः । कुचरः कुत्सितं चरित गच्छिति
कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयतिर्हिसाकर्मा तस्य हो परे 'छन्दस्युभयथा–' (पा० ३ ।
४ । ११७) इलार्षथातुकत्वे णिचो लोपः हुझल्भ्यो हेिर्धः
हुलम् ताढि ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी।

<u>वैश्वानरो न ऊतय</u> आ प्रयातु परावर्तः । अग्निनैः सुष्टुतीरुपं ॥ ७२ ॥

उठ वैश्वानरो नः । वैश्वानरदेवेत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोऽग्निः नः अस्माकम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय आ प्रयातु आगच्छतु परावतः । किंच सुष्टुतीरुप अस्माकं च शोभनाः स्तुतीः उप श्रोतुम् आप्रयातु आगच्छतु ॥ ७२ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्ठुतीः शोभनाः सुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थम् । नोऽस्माकमृत्ये रक्षणाय । अस्मान् रिश्वितिस्थांः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी।

पृष्टो दिवि पृष्टो अप्तः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओपंधीराविवेश । वैश्वानुरः सहसा पृष्टो अप्तः स नो दिवा स रिषस्पति नक्तम् ॥ ७३ ॥

उ० पृष्टो दिवि । योऽिमवैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति । दिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो सुसुक्षभिः । तत्र होवं श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स यजापितः स बहा' इति । यश्च वैश्वानरोऽमिर्विद्युदात्मना
प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तिरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोयं नाम द्विपदच्तुः
प्रदुजीवनहेतुः । यश्चामिर्वेश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः
पृष्टोऽमिहोतृभिहोतृपर्यन्तेः कोयं तापपाकप्रकाशैरूपकृत्य
विश्वा ओपधीराविवेश आविष्टः। यश्च वैश्वानरोऽमिः सहसा
वलेन मध्यमनोऽध्वर्युणा कोऽयं निर्ममन्थ इति पृष्टो
दिद्युभिः । स नः सोऽस्मान् दिवा अहनि पातु रक्षतु ।
सच नक्तं रात्रो पातु रिपः विनाशात् । रिपतिहिंसाकर्मा ।
दिवानक्तमिति सन्ततार्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

म० वैश्वानरदेवला त्रिष्ठुष् कुत्सदृष्टा। वैश्वानरः सर्वनरेम्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु। स व
नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः। स कः।
योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादिलात्मना तपतीति सुर्मः
श्विभः पृष्टः अन्तिरिक्षे 'यमेतमादिले पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः
स प्रजापतिस्तद्रद्वा' इति श्रुतेः। यश्वाग्निः पृथिव्यामन्तिरिक्षः
लोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्धिभः
लोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्धिभः
पृष्टः। अन्तिरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम्। यश्च विश्वाः
ओषधीः सर्वा वीद्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन्
पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति यश्च
सहसा वलेनाध्वर्युणा मध्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं मध्यतः
इति। सोऽयमिमिर्दिवा नक्तं रिषो वधात् पातु। रिषतिर्हिसाकर्मा। मास्मान्नाशयलिल्यर्थः॥ ७३॥

चतुःसप्ततितमी ।

अश्वाम तं कार्ममग्ने तवोती अश्वामं र्विएँ रेयिवः सुवीरम् । अश्वाम वार्जम्भि वार्जर्यन्ती ऽश्यामं सुम्नमंजराजरं ते ॥ ७४ ॥

उ० अश्याम तम् । हे आग्नेय्यो त्रिष्ठुमो कामवत्यो । अश्याम प्राप्तयाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने, तब अश्याम प्राप्तयाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने, तब उती उत्या अवनेन तर्पणेन च । अश्याम च रियं धनम् । हे रियवः धनवन् । सुवीरं कल्याणपुत्रम् । अश्याम वाजः मन्नम् अभिवाजयन्तः । वाजितरचैतिकर्मा । अभिपूजयन्तो मन्नम् अभिवाजयन्तः । वाजितरचैतिकर्मा । अभिपूजयन्तो मिम् अन्यानि पूजियत्व्यान् । अश्याम द्युन्नं यशः हे अजर जरारहिताग्ने । अन्नरं द्युन्नविशेषणमेतत् । अश्लीणं द्युन्नं ते तव प्रसादात् ॥ ७४ ॥

म० भरद्वाजदृष्टाभ्रयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अमे, तर्व ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमस्याम प्रामुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । 'अरुर्ड् व्याप्तो' विकरणव्यत्ययेन लोटि स्यन्प्रत्ययः । रिवर्धनमस्यास्तीति रिववान् तत्संबुद्धौ हे रिववः धनवन्, सुवीरं रिवं वयमस्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रिवं पुत्रसहितं धनं वयं प्रामुयाम । वाजयतिरचितिकर्मा । वाजयन्तो विह्नमूचियन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात् प्राप्तुयाम । हे अजर, नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित, अजरम-क्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम । सर्वदा यशस्त्रिनो भवा-मेखर्थः ॥ ७४ ॥

Tod meneral in

पञ्चसप्ततितमी।

व्यं ते अद्य रेरिमा हि कार्ममुत्तानहेस्ता नर्म-सोपुसर्च । यजिष्ठेन मर्नसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अप्रे ॥ ७५ ॥

उ० वयं ते । हिशव्दो यसादर्थे । हि यसाद्वयं ते तुभ्यम् अद्य रिम । 'रा दाने' । दिम । कामं पुरस्कृत्य हिवः कामप्राध्यर्थे वा हिवः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः । अवद्धमुष्टिकाः असंवृताङ्कुळ्य इति यावत् नमसा नमस्कारेण प्रणिपातेन उपसद्य उपसंगम्य निषद्नं कृत्वा । अतः यिष्ठष्टेन यष्टृतमेन मनसा यिश्व यज देवान् । अस्रेधता अनन्यगतेन देवताया याथात्म्यचिन्तन-संतानकरसेन । मन्मनाः मननेन विप्रः सन् मेधावी सन् । हे अग्ने ॥ ७५ ॥

म् उत्कीलदृष्टामेयी त्रिष्टुप्। हे अमे, हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः रिम दद्यः । काम्यत इष्यत इति कामं हविः ररिम । 'रा दाने' लिट् 'अन्येषामपि दश्यते' इति (पा॰ ६। ३। १३७) रिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः। किं कुला। नुमसा उपसद्य नुमस्कारेणोपसङ्गम्य । नमस्कृत्य निकटमागत्य हविदेदा इत्यर्थः । कीहशा वयम् । उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः। तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीहरोन मनसा । यजिष्ठेन यजतीति यष्ट्र अतिशयेन यष्ट्र यजिष्ठं तेन । 'तुरिष्ठेमेयः-सु' (पा॰ ६।४। १५४) इति तृचो लोपः । यागतत्परेणे-ल्यर्थः । तथा असेधता 'सिध गती' सेधित अन्यत्र गच्छिति स्रेधत् न स्रेधदस्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानातीति मन्म तेन । मन्यतेर्मन् प्रखयः । देवतायाथातम्यज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादशेन मनसा वयं हिवः रिम अतो हे अमे, विश्रो मेधावी लं देवान् यक्षि यज। मइत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेखर्थः । यजतेः 'बहुरुं छन्दिस' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपि छप्ते मध्यमैकवचने पले ष्टले यक्षीति रूपम् । विप्रो अभे इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर' (पा॰ ६। १। १०५) इति प्रकृतिभावः ॥ ७५॥

षद्सप्ततितमी।

धामच्छद्गिरिन्द्रो <u>ब्रह्मा दे</u>वो बृह्स्पर्तिः । सचै-तसो विश्वेदेवा युज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

उ० धामच्छत् । वैश्वदेव्यनुष्टुप् । धामच्छत् । धामशब्दः स्थानवचनः । स्थानानि न्यूनानि पूरयति अतिरिक्तानि

समीकरोति यः स धामच्छत् एवं धामच्छव्दः देवशब्दश्च सर्वत्र संवध्यते । योऽग्निर्देवो धामच्छत् यश्चेन्द्रः यश्च ब्रह्मा यश्च बृहस्पतिः । एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः । चेतः-शब्दः प्रकारवचनः । यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु । नः अस्माकम् शुभे स्विष्टे च ॥ ७६ ॥

म् विश्वदेवदेवलानुष्टुप्। एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रा-वन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु । अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्लिल्ल्यधः। अन्यू-नातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । ग्रुमे इष्टे स्थाने खर्गे च यज्ञं स्थापयन्लिति शेषः । यद्वा ग्रुमे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के । अग्निः देव इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । इन्द्रः। ब्रह्मा चतुर्मुखः। बृहस्पतिजीवः। विश्वे देवाश्व । धामानि स्थानानि छाद्यति आच्छाद्यति धामच्छत् । छाद्यतेः क्विपि णिलोपे धातोईस्वः । धाम्नां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समी-करणम् । इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः। समानं चेतो येषामिति वा समान-ज्ञाना अभ्यादयो मद्यज्ञं रक्षन्लिल्यर्थः॥ ७६॥

सप्तसप्तितमी।

त्वं येविष्ठ <u>दाशुषो नृ</u>ः पहि शृणुधी गिर्रः । रक्षा तोकमुत त्मना ।। ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

उ० त्वं यविष्ठ इति व्याख्यातम् । नह्येषु प्रत्यक्षकृत-मस्ति अनुषेरतपसो वेत्युपक्रम्य भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीति चाविधायाह । तस्माद्यदेव किंचान् चानो भवत्यार्षं तद्भवतीति अतोऽयमार्षेयो प्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७७ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥ म० ऋष्यादि प्रागुक्तम् । व्याख्याता च (अ० १३। क० ५२)॥ ७७॥

> महीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः। वसोधीरादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः॥ १८॥

ऊनविंद्योऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

स्वाद्वीं त्वी स्वादुनी तीव्रां तीव्रणामृतीम्मतेन्
मधुमतीं मधुमता सृजामि सक्ष् सोमेन ॥ सोमीऽस्यिभयां पच्यस्व सरस्वत्ये पच्यस्वेन्द्रीय सुत्राम्ले
पच्यस्व ॥ १ ॥

उ० अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अझ्यङ्ग-त्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः। तत्र 'प्रजापतिर्यज्ञमस्- जते'त्युपक्रस्य 'स एतं यज्ञकतुमपइयत्सौत्रामणी'मिति सौत्रामण्याः प्रजापितक्रिषः । अथापरम् इन्द्रभैपज्यार्थम-श्विनौ सरस्वती च सौत्रामणी दृह्युः । सुरा संधीयते । स्वाद्वीं त्वा । सुरादेवत्यानुष्ट्य । स्वाद्वीं त्वा । स्वादुशब्दो मिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् । स्वादुना मृष्टेन तीत्राम् । तीत्रशब्दः पहुवचनः । पट्टीम् शीव्रमदजनकाम् । तीत्रेण पहुरसेन अमृताम् । अमृतेन मधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना । चतुणा वाक्यानां शेष उच्यते । सृजामि स्वप्ट् सोमेन । 'ते प्राय्वातोः' 'छन्दिस परेऽिप' इति उपसर्गसंस-गांत् संस्जामि स्वादुना सोमेनेति । एवमुत्तरत्रािप योज्यम् । यज्ञंत्युत्तरािण । सोमोऽिस । यस्त्वं मन्नेणोक्तः सोमसंसर्गात् तं त्वां व्वीमि । अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्य । पाको विपरि-णामः । सरस्वत्ये पच्यस्व इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्य ॥ १ ॥

कृपानाथं रमाकान्तं नला चहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे लध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥

म० अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः । ऋद्विकामस्याः ग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्य-च्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः । अन्तःपात्यस्थाने गोचर्माण एतानि स्थापयेत् सोमसुराविकयिणः क्षीवाद्वा कीला सीसेन शर्ष कीला ऊर्णाभिस्तोक्मान स्त्रेण ठाजान केनचि-हुव्येण नम्रहुम् । विरूढा त्रीहयः राष्पम् । विरूढा यवा-स्तोक्माः । मृष्टबीह्यो लाजाः । सर्जलक्त्रिफलाशुण्ठीपु-नर्नवाचतुर्जातकपिष्पलीगजपिष्पलीवंशावकावृहच्छत्राचित्रकेन्द्र-वारण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवत्रीहय एकीकृता नमृहुः । शष्पतोक्मलाजनमृहून्दक्षिणद्वारेणामिगृहं नीला संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण बीहिर्यामाकयोश्रह बहुजले पक्ला श्वतालम्भनानन्तरं तयोश्ववीनिःस्रावमुष्णं पृथक् पात्र-योरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णेः संसज्य स्थापयेत् । द्वयं चूर्णाचा-मरूपं मासराख्यम् । 'ओदनौ चूर्णमासरैः सर्एसज्य खाद्वीं ला एं छुनेति त्रिरात्रं निद्धाति' (का० १९ । १ । २२)। एवमाचामयोश्रूणंसंसर्गे मासरलिनिष्पादनानन्तरमोदनौ वीहि-इयामाकचरू चतुर्भिश्रूणैः संसज्य खाद्वीं लेति मन्त्रेण अंशु-नेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्पात्रे चूर्णसंसृष्टावो-दनौ मासराभ्यां संसज्य त्रिरात्रं शालानैऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरू उद्वास्य द्वयोः पृथगाचाम-प्रहणम् । ततः शष्पतोकमलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्रेधा कुलाचामयोः क्षिपेत् । ततो नमहुचूर्ण द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंस्रष्टाचाः मयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृती-यांशं द्विधा कुलैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् । नमहुचूर्णद्विती-यार्धं द्वेधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् । तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत्। ततः खाद्वीं ला अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्ण-मासरैः सहौदनयोराङ्कालनेन (१) संसर्गः कार्यः । ततस्त्रिरात्रनि-

थानम् । शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां नि-वापार्थं रक्षणमिति स्त्रार्थः । खाद्वीं ला । सुरासोमदेवलाउ-ष्टुप्। सुराह्रपः सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्य-श्विसरख्य ऋपयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे, ला लां सोमेन संस्जामि संयोजयामि । 'छन्दिस परेऽपि' (पा॰ १।४। ८१) इति समुवसर्गस्य कियापदात्परप्रयोगः । कीदशीं लाम । स्वाद्वीं मिष्टां मिष्टरसाम् । तीत्रां तीत्रशच्दः कटुवचनः । कर्द्वी शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । **मधुमर्ती** मधुरखादोपेताम् । कीदशेन सोमेन । खादुना मृष्टेन तीवेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन । मधुमता मधुरस्वादेन। सोमोऽति । चलारि यज्ंपि सुरादेवसानि । पूर्व एव विनि-योगः । सोमोऽसि देव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्रत्वे यजुरुष्णिक् इन्द्राय यजुर्वृहती । हे सुरे, लं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अधिभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम । पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय व पच्यस्त । कीदशायेन्द्राय । सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सु त्रामा तस्मै । त्रायतेः 'आतो मनिन्-' (पा॰ ३।२। ७४) इति मनिन् ॥ १ ॥

द्वितीया।

परीतो विश्वता सुत्र सोमो य उत्तमं ह्विः। द्धन्या यो नयी अप्त्युन्तरा सुषाव सोम्म द्रिमिः॥ २॥

उ० एकस्याः पयसा कृतेनाश्विनेन परिषिचित । परीतः। सौमी बृहती । द्वितीयपादप्रमृतिच्याख्यायते यच्छब्द्योगात्। यः सोमः उत्तमं हिवः सर्वेषां हिवषाम् । यश्च द्वधन्वाद् धारितवान् यजमानम् । यश्च नर्यो हितः । यश्च अध्वर्धः अप्सु अन्तर्व्यवस्थितं सन्तम् आसुषाव अभिषुतः वान् सोमम् । अद्गिभः आवभिः तं परिषिच्चत अभिषुतं सोमम् इतः गोरूधस उपादाय परिस्नुतम् ॥ २ ॥

म्० 'एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिचीतं परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णाने चावपति सारस्वतेन ह्रमोः प्रातस्तोक्मचूर्णाने चैन्द्रेणोत्तमे तिस्रणां लाजचूर्णानि च प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिस्रणां लाजचूर्णानि च (का० १९ । १ । २३ – २८) । सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्प्रष्ट्रा एकां तां दुग्चा तत्पयसाम्बर्धः स्रात्ते परीत इति मन्त्रेण । रिक्षतं शष्पचूर्णानां तृतीयां सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽि निशान्ते सरस्वता अपाकरोमीति गावौ स्प्रष्ट्रा दोहितेन तयोर्द्वग्धेन तेनैव मन्त्रेण स्रात्ते तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽि रात्री सन्द्राय सुत्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्प्रष्ट्रा ता दुग्चैकी-कृततत्त्ययसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चति सृत्रार्थः । भरद्वाजद्या सोमदेवसा बृहती । हे ऋत्विजः, इतो गोः सकाशाद्वहीतेन दुग्धेनेति शेषः। सुत्रिन

मिषुतं सोमं परिसुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् । परि इतः सिञ्चतेति परेषु सत्म 'ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध' (प्रातिशा॰ ३ । ३ । ९) इति स्त्रेण सिञ्चतौ सोपध' (प्रातिशा॰ ३ । ३ । ९) इति स्त्रेण सिञ्चतं तकारस्थाकारस्य ओकारः 'अन्येषामपि दश्यते' (पा॰ ६ । ३ । ९३७) इति सिञ्चत-पदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् । यः सोम उत्तमं हितः सर्वेषां श्रेष्ठम् । यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यज्मानं धारितवान् । 'धन शब्दे' कसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभः प्राविभरध्यपुः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापनं पयसा सिञ्चतेति संबन्धः ॥ २ ॥

1 23 representations t

तृतीया।

वायोः पूतः प्वित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्वतः । इन्द्रेस्य युज्यः सर्खा । वायोः पूतः प्वित्रेण प्राङ्-क्सोमो अतिद्वतः । इन्द्रेस्य युज्यः सर्खा ॥ ३ ॥

उ० तिसृभिगायत्रीभिः परिस्तृतं पुनाति। वायोः पूतः। योऽयं वायोः पवित्रेण उदरान्तरवर्तिना पूतः सन् प्रत्यङ् अधोमुखः सोमः अतिद्वतः सः इन्द्रस्य युज्यः । इन्द्रेण सह योगमर्हति । सखा सहायः । सुक्रीडनकः अगर्छः। सोमवामिनः पुनाति वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः माङ् प्रागञ्चनः मुखतः सोमः अतिद्वतः यः स इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा ॥ ३ ॥

म० 'सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुत-मिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः' (का० १९ । २ । ७-९)। वायोः पूत इति कण्डिकायां दे ऋची पुनाति त इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह । पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् । मुखेतरिच्छद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां षायोः पूतः पवित्रेण प्रसङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः । ऋकयमाभूति हष्टं सोमदेवत्यं गाय-त्रम् । प्रस्ववित अधो गच्छति प्रसङ् अधोमुखोऽति इतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्तिना पूतः शुद्धः । कीदशः । इन्द्रस्य युज्यः सखा योगाहीं ऽगर्धाः सहायः । प्राञ्चत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्वतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

पुनाति ते परिस्रुत् सोम् ए सूर्यस्य दुहिता। वारेण शर्यता तर्ना ॥ ४॥ ४६ य० उ०

उ० समृद्धिकामस्य पुनाति ते। यजमानस्याचष्टेऽध्वर्युः। पुनाति तव परिस्नुतं सुरां सोमं च सूर्यस्य दुहिता । यद्वा छप्तोपमानमेतत् पुनाति ते परिस्नुतं सोममेवेति । यद्वा पुनाति तव परिस्नुतं सोमरूपापन्ना सूर्यस्य दुहिता। 'श्रद्धा वे सूर्यस्य दुहिता वारेण गोऽश्ववालवालेन। शश्वता शाश्वति-केन। तना। तनेति धननाम। धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन॥ ॥

म० अध्वर्धुर्यजमानं प्रत्याचिष्टे हे यजमान, सूर्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्तृतं सुरां सोमं च पुनाति शोधयति । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' इति श्रुतिः । यद्वा छुप्तोपमानम् । ते तव परिस्तृतं सोमिनव पुनाति सोमवत् पवित्रं
करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापत्रां परिस्तृतं श्रद्धा पुनाति ।
केन । वारेण वालेन रलयोरैक्यम् । गोऽश्ववालवालेन । कीटशेन वारेण । शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना ।
तनेति धननाम । तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तंभूतेनेत्यर्थः ॥ ४॥

पश्चमी।

ब्रह्म श्चरं पवते तेजे इन्द्रियक्ष् सुरया सोर्मः सुत आस्तो मद्या । शुक्रेण देव देवताः पिपृण्धि रसेनात्रं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

उ० अजाविलोमपवित्रेण पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रम्। व्यवहितपद्मायः प्रथमोऽर्धर्चः। यस्मात्कारणात् सोमः सुतः अभिषुतः ब्रह्म क्षत्रं पवते । तेज इन्द्रियं च। पवितर्जन-नार्थः। ब्रह्म जनयति क्षत्रं च तेजश्च इन्द्रियं च। यस्मात्वं सुरया सुतः सुरया तीव्रः कृतः मदाय भवसि मदजनको भवसि । अतः कारणात् शुक्रेण शोविष्मता दीप्तिमता रूपेण मन्नजनितेन । हे देव, देवताः पिपृग्धि प्रीणीहि । रसेन चान्नं यजमानाय धेहि देहि ॥ ५॥

म० 'उत्तरसां पयो वैतसेऽजाविलोमपिवत्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति' (का० १९ । २ । १०) । अजमेषलोमकृतपिवत्रेण वेतसपात्रे उत्तरिद्धी पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः । सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् । आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशाणः अन्यावेकादशाणों तेन त्र्यधिका । हे देव सोम, स्त्रकेण राजेन वीर्येण लं देवताः अम्याद्याः पिष्टुनिध प्रणीहि । पुनः रसेन घतादिना सहितमन्नं यजमानाय घेहि देहि । यतः सोमो भवान सुतोऽभिष्ठतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामध्ये पवते जनयति । पवतिर्जननार्थः यज्ञादिव सर्वोत्पत्तः सोमे उपचर्यते । आस्तः सुरया तीत्रीकृतः सन् भवान मदाय च भवति । ईदृशसामध्ययुक्तस्लं देवान यज्ञमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी । कुविद्क यवीमन्तो यवी चि्रध्या दान्त्रीनुपूर्वी वियूर्य । इहेहैं वां कुणु हि भोजनानि ये वहिं पो नर्मड कि यजेन्ति । उपयामगृही तो ऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्ये त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । एष ते यो निस्ते-जेसे त्वा वीर्याय त्वा वळाय त्वा ॥ ६ ॥

उ० पयोग्रहान् गृह्णाति । कुविदङ्गेति व्याख्यातम् । उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा सरस्वत्ये त्वा इन्द्राय त्वा सुत्रामणे । शोभनं त्राणमस्याश्विभ्यां सरस्वत्ये च कृतमिति सुत्रामा सादयति । एप ते योनिः तेजसे त्वां सादयामि वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

म० 'पयोग्रहान् गृहाति कुनिदङ्गेति पृथगुपयामयोनी' (का॰ १९। २। १२-१३)। एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदक्षेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति । मन्त्रपाठे उप-यामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति हे यज्ञवी सकृत्पिठते त्रिषु प्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चेते मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं पठिला उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां ला। ऋग्व्याख्याता (१०।३२)। है पयोत्रह, लमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । अश्विभ्यामर्थे ला लां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे ला । एप ते तव योनिः स्थानम् । योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः । तेजसे तेजोर्थं लां सादयामि । द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठिला उपयामगृहीतोऽसि सरख्यै ला सरख्यर्थं लां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय ला वीर्यार्थ लां सादयामि । तृतीयपयोगहे कुविदिखन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय ला सु-त्रामणे सुष्ठ त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय लां गृहामि । सादयति एष ते योनिर्वलाय ला बलाय वलार्थ त्वां सादयामि । एतेषां कमादश्वत्थोदुम्बरन्ययोधपात्रैर्यहणम् ॥ ६ ॥

मानी मानी सप्तमी।

नाना हि वो देवहित् ए सर्स्कृतं मास ए-स्रेक्षाथां पर्मे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुब्मिणी सोमे एष मा मो हिष्सीः खां योनिमा ब्रिशन्ती ७

उ० सुरायहान् गृह्णाति। नाना हि। हिशब्दो यसाद्यें। यसान्नाना पृथक् पृथक् वा युवयोः सुरासोमयोः। देवहितं देवानां पथ्यं देवैंवां हितं धारितं स्थापितम् सदःस्थानं कृतम्। हे हि वेदी भवतः सुरापयसोर्नानाभूते । अतो व्रवीमि । मा संस्क्षाथाम् मा संसगं कुरुतम् । परमे व्योमन् स्थाने आहवनीयाष्ये। दक्षिणे ह्यमौ सुरा हूयते। किंच यत्थ सुरा त्वमित । शुष्मिणी बलावती अशान्ता। तसात्सुरां पीत्वा रौद्रमना भवति सोमश्र एष प्रख्यातगुणः शान्तः। अतो व्रवीमि । सर्वथा मां माहिसीः सोमं स्वयोनिस्थानमाविश्यती सती। माशब्दोऽनुदान्तोऽन्थकः॥ ७॥

म० 'स्थालीभिः सौराचाना हि वामिति व्यत्यासम्' (का० १९ । २ । २०) । नाना हीति मन्त्रेण मृण्मयस्था- लीभिस्त्रीन्सुराग्रहान्गृहाति । व्यलासमिसर्थः । आदावा-<mark>श्विनं पयोग्रहं गृहीस्वासाद्याश्विनसुराप्रहस्य प्रहणासादने ।</mark> ततः सारस्रतौ पयोग्रहसुराग्रहौ । तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ। कमेण वा उपयामयोनी । अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पिटत्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनि-मोंदाय त्वेति सादनम् । द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृही-तोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति यहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नायेखनते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति श्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति स्त्रार्थः । स्रा-सोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमी, हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् । सुरापयसोर्हे वेदी भवतः। कीदशं सदः । देवहितं देवानां हितं पथ्यम् । यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योक्ति व्योमविद्वशाले हवनस्थाने युवं मा संसक्षाथां संसर्ग मा इरु तम्। आहवनीये पयो हूयते दक्षिणामो सुरा हूयते अतो न संसर्गः । 'सुज विसर्गे' छुङ् । एवं हो प्रत्युक्त्वा सुरामाह । हे सुरे, त्वं सुरा असि । कीदशी । शुष्मिणी शुष्मं बलमस्य अस्तीति वलवती । अतस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः । अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

ड्पयामगृहीतोऽस्याश्चिनं तेजः सारस्वतं वीर्धः मैन्द्रं बर्छम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वानन्दायं ता महसे त्वा ॥ ८ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि । आश्विनं तेजः साक्षास्विति होषः । एवं सर्वत्र । सारस्वतं वीर्यम् ऐन्द्रं बलम् । सार यति । एष ते योनिः मोदाय त्वा त्वां साद्यामि । आर्वः न्दाय त्वा । महसे त्वा महत्त्वाय । 'मह पूजायाम्' ॥ ८॥

म० आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्ततं सरस्तिर्धं विन्धं वीर्थं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसंबिन्धं बतं व त्वमिति शेषः । सादयित । एष ते त्व योनिः स्थानम्। मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे महत्त्वाय च सादयामि । प्रतिकं मन्त्राः ॥ ८॥

नवमी।

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमिस वीर्यु मिं धेहि बर्लमिस बलं मिय धेह्योजोऽस्योजो मिं धेहि मन्युरसि मन्युं मिय धेहि सहीऽसि सहो मिये धेहि ॥ ९॥

उठ पयोग्रहान् श्रीणाति तेजोऽसीति । तेजोऽसि यतः

अतस्त्वां व्रवीमि । तेजो मिय धेहि । यो हि मदात्मकः स तत्र नियोगमईति । वीर्यमिस वीर्य मिय धेहि । बलमिस बलं मिय धेहि । तुल्यव्याख्यानानि । सुराग्रहान् श्रीणाति । ओजोऽसि ओजो मिय धेहि । मन्युरसि मन्युं मिय धेहि । सहोऽसि सहो मित्र धेहि । तेजः प्रज्वलनमात्मनः । मन्युः कोपः । सहो बलम् ॥ ९ ॥

। उत्तरि तीडणायो १९१

मo 'गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति' (का॰ १९।२।१६)। आश्विनप्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् दे दर्भ-तृणे प्रागम्ने पात्रोपरि कृला गोधूमकुवलयोधूर्णानि सहैव पयिस क्षिपति । कुवलं स्थूलं बदरीफलमिल्यर्थः । त्रीणि य-ज्यि पयोदेवत्यानि । आद्यं यजुर्वृहती । पयः, लं तेजो-Sसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय । 'यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत' इति न्यायात् । 'उपवाकबद्रचूर्णानि च वीर्यमसीति' (का॰ १९।२। १७)। उपवाका इन्द्रयवाः। बदरं सूक्ष्म-षदरीफलम् । तयोश्रुणीनि सारखते पयोग्रहे निर्वपेदिलर्थः । यजुः पङ्किः । हे प्रह, लं वीर्यमिस अतो मयि वीर्थ सामर्थ्य धेहि । 'यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति' (का॰ १९ । २ । १९)। यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चर्णा-न्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदिलार्थः । यजुः पङ्किः । हे ग्रह, लं बल-मिस अतो मिय विषये बलं धेहि । 'सुराग्रहान्श्रीणात्योजो-ऽसीति वृकव्याघ्रसि ्ंहलोमिनः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासं-ख्यम्' (कां १९।२।२२-२३)। वृकादीनां मिश्रेः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराप्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्या-विनं मन्युरसीति सारखतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् । एके वृकादिकेशै-र्थयासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृक्षकेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारखतं संहरेन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यज्ंिष सुरादेवत्यानि । हे सुरे, लमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्ति घेहि स्थापय। लं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं घेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९॥

दशमी।

या व्यावं विषृचिक्षोभी वृक्षे च रक्षति । इयेनं पत्तित्रणेष् सिष्हण् सेमं पात्वण्हंसः ॥ १०॥

उ० रयेनपत्राभ्यां पावयतो यजमानम् । या व्याघ्रम् । अनुष्ठुप् । विषूचिकास्तुतिः । विषु निपातो नानावचनः । अञ्चतिर्गत्यर्थः । अन्तर्व्यापत्तिनीनाञ्चना विषूचिकेत्युच्यते । विषुचिका व्याघिविरोषः । या विषूचिका व्याघि वृकं चोभाविष रक्षति । नृहि तयोरपरिणामजनिता व्यापत्तिः । किमेतावेव यो रक्षति नेत्याह । रथेनं पतित्रणं पतनशीलम् । स हि वधजीवनः प्राणिनो गृहीतुमवर्यं पति । सिंहं च सा इमं यजमानं पातु अंहसः पापात् । पापसमूहव्याप्तेः व्याधीनामधिष्ठात्र्यो देवताः सन्ति ताः प्रार्थ्यन्ते ॥ १० ॥ म० 'दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये र्येनपत्राभ्यां या व्या-

प्रमिति' (का॰ १९ । २ । २६)। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहै-वान्तःपालेऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं रयेनपिच्छाभ्यां पाव-यतः दीक्षावदिलेकेन नामेरूर्ध्व प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नामेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः । हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवलानुष्टुप्। व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छिति विषूची सेव विषूचिका रोगविशेषः। 'केऽणः' (पा॰ ७।४।१३) इति डीपो हस्वः। या विषूचिका व्याघ्रं घृकमेनावुमौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा रयेनं पत्रत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोमौ रक्षति । नहि तेषामनपरिणामजनितो दोषः। सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेनुभूतात्पापा-त्पानु रक्षतु ॥ १०॥

एकादशी । व्यक्ति विकास

यद् पिपेषं मातरं पुत्रः प्रमुदितो धर्यन् । एत-त्तदंग्ने अनुणो भवाम्यहितौ पितरौ मर्या । संपूर्व स्थ सं मा भद्रेण पृङ्का । विपृत्तं स्थ विमा पाप्मना पृङ्का ॥ ११ ॥

उ० अम्नं प्रेक्षयति । यदा पिपेष । आम्नेयी बृहती । पिपेषेति लिट उत्तमपुरुषेकवचनम् । यदहम् आपिपेष आपिष्वान् पन्धाम् । मातरं पुत्रः प्रमुद्दितः प्रहृष्टः सन् । धयन्पिषनस्तनम् । तदेतत् तव समक्षम् हे अमे, अनृणः ऋणत्रयरहितः कृतकृत्यो भवामि । यत एवमतो व्रवीमि उत्किप्य भुजम् । अहतौ अहिंसितौ पितरौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । मया यो हि प्रत्युपकर्तुमसमर्थः तेनैव माता-पितरौ हिंसितौ भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संमृशति । संपृचस्थ 'पृची संपर्के' । संपृचन्तीति संपृचः स्थ स्वया कियया व्यपदिश्यन्ते । ये दास्यन्ते संपृच स्थ तानहं व्रवीमि संमा भद्रेण पृद्धः संसृजत मां भद्रेण भन्दनीयेन कत्याणेन । सुराप्रहान् संमृशति । विपृच स्थ ये यूयं विपृचः वियोगकारिणः स्थ तानहं व्रवीमि । पाप्मना विपृक्ष विगत-संसर्ग पाप्मना मां कुरुत ॥ ११ ॥

म० 'अमि प्रेक्षयित यदाऽऽिपपेषेति' (का॰ १९। २। २०) । अमि प्रेक्षस्वेति प्रेषेणाध्यर्युर्यजमानमिन दर्शयित स्त्रेषित औत्तरवेदिकमिमिमिक्षत इत्यर्थः । अमिदेवत्या बृहती । प्रेन्नोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् प्रद्धां धीडितवान् । पिषेठिंट् उत्तमेक्ववनम् । हे अमे, तत् एतत् लत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरिहतोऽस्मि । अतएव ब्रवीमि मया पितरो मातापितरो अहतौ न पीडितौ । यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोक्तितो न पीडितौ । यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोक्ति भावः । 'पयोप्रहसंमर्शन्एं संप्रच स्थिति' (का॰ १९। २। २८) यजमानः सहैव पयोप्रहाणं स्पर्शं करोती-त्यर्थः । पयोप्रहदेवत्यं यज्ञस्त्रिष्टुप् । हे पयोप्रहाः, यूयं संप्रचः स्थ संप्रचन्ति संयोजयन्तीति संप्रचः स्वतं एवं संयोजका

भवत । अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन संपृक्ष संस्रजत । कल्याणयुक्तं मां कुरुतेल्यथः । संपूर्वात्पृचेः किए । पृचे रौधा-दिकाल्लोट् संपृक्षः । 'विष्टच स्थेति सौराणाम्' (का॰ १९ । २ । २९)। यजमानं सौरप्रहान्संमृशतील्यथः । हे सुराप्रहाः, यूयं विष्टचः स्थ विष्टुबन्तीति विष्टचः वियोजका भवत । अतो मा मां पाप्मना कल्मषेण विष्टक्ष निष्पापं कुरुतेल्यथः ॥ ११ ॥

द्वादशी।

देवा यज्ञमंतन्वत भेषुजं भिषजाश्विना । वाचा सरस्वती भिषगिनद्रायेन्द्रियाणि द्रधतः ॥ १२॥

प् देवा यज्ञम् । विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्यां सोमसं-पदर्शनार्थः । निदानवतां मन्नाणां पूर्वं निदानं वक्तव्यमर्थस्य सुखबोधाय । इन्द्रस्य किलानुपहितसोमपानाद्विस्वसस्य नमुचिरसुरोऽपिवत् । समस्तं वीर्यं तत्र देवेन्द्रस्य भेपनं कृतम् । तत्राश्विनौ भिषजौ सरस्वती च ओषधं सौत्रामणी । यद्देवा यज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भेषनं भेषजस्य कर्तारं सौत्रामण्याख्यं अथ तदा भेषना भिषजौ वैद्यो अश्विना अश्विनौ । इह चतुर्थः पादः संबध्यते द्विवचनत्वात् । इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि द्धतः । वाचा च त्रयीलक्षणया सर-स्वती तदा भिषक् स्यात् ॥ १२ ॥

म० देवा यज्ञमित्यादिकण्डिका विंशतिबाह्मणरूपातो विनि-योगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोम-साम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहूतसोमपानाद्ध-ष्ट्रस्थेन्द्रस्य वीर्थं नमुचिरसुरोऽपिवत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्राक्षिनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौष्यम् । तथाच श्रुतिः 'लष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्र एं सोममाह-रत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृला प्रसह्य सोममपिवत्स विष्वङ् व्या-च्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदकामंस्तानि पशू-न्प्राविशंस्तसात्परावो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वानसौ-त्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरखती च यज्ञ एं समभरन्सौत्रामणी भैषज्याय तयैनमभ्यषिश्चंस्ततो वै स देवाना 🎷 श्रेष्ठोऽभवच्छेष्ठः स्त्रानां भवति य एतयाभिषिच्यते' (१२। ८ । ३ । १) इति । देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं मेषजमिन्द्रस्यौ-षध्रूपमतन्वत विस्तारयामासुः । तदा अश्विना अश्विनौ भि-षजा भिषजो वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरखती च वाचा त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदशाः सरखलिश्वनाः । इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इलार्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

दीश्राये ह्रप् शब्पणि प्रायुणीयस्य तोक्मांनि । ऋयस्य ह्रप् सोर्मस्य लाजाः सोमाण्शवो मधु ॥ १३ ॥ उ० दीक्षाये रूपम् । शब्पाणि नवप्रस्टानि वीह्यः। प्रायणीयस्य तोक्मानि । नवप्रस्टा यवास्तोक्मानि क्रयस्य रूपं सोमस्य । सोमक्षयस्येति समासप्राप्ते पद्योर्व्यत्ययो रूपशब्देन व्यवधानं च छान्दसम् । सोमक्रयरूपं हाजाः सोमांशवश्च छाजा एव मधुरस्वादाः ॥ १३ ॥

म्० इदानीं सौत्रामण्याः सोमसंपति निरूपयति। शष्पिन नवप्रकृदत्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षाये । षष्ट्रार्थे नतुर्धा । दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् । शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन घे यानि । एवमग्रेऽपि । तोक्मानि नवप्रकृदयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्योऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमक्योऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमक्योऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमक्या इत्यथः । सोमक्रयस्यति समासे युक्ते तद्मावः सोमक्रयपदयोर्व्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम् । मध् सोमांशवः सोमखण्डास्तद्वपेण ध्येयम् । यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

आतिथ्युरूपं मार्सरं महावीरस्य नुम्रहुः । हूप-सुपुसद्मितित्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

उ० आतिथ्यरूपं मासरम् । वीहिश्यामाकीदनाचामः चूर्णसंसर्गी मासरम् । महावीरस्य नम्रहुः । किण्वो नम्हुः सौरिकाणां प्रसिद्धः । रूपसुपसदामेतिकायते यसिसितिबी रात्रीः सुरा अभिष्ठता तिष्ठति ॥ १४ ॥

म् ० किंच मासरमातिथ्य हपमातिथ्येष्टेः खहुपं ध्येयम् । विहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनम्चूणेः संसगे नासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जलगादिषाङ्ग्रेशतिवस्तून्येकीकृताि नमहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य धर्मस्य हुपं ध्येयम् । बा तिस्रो रात्रीः 'कालाध्वनोः—' (पा० २।३।५) हितिस्रो । त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोकं सर्वमेकपात्रे कृता साद्वीं लेति मन्त्रेण यहर्ते त्रिरात्रं स्था पनम्। एतदुपसदामुपसरसंज्ञानािमष्टीनां हूपम् ॥ १४॥

पञ्चदशी ।

सोमस्य रूपं कीतस्य परिसुत्परिषिच्यते । अ धिभ्यां दुग्धं भेषुजमिन्द्रियेन्द्रक्ष् सरस्वत्या ॥१५॥

उ० सोमस्य रूपम् । सोमस्य कीतस्यैतद्भूपं यत्परिस्त परिषिच्यते पयसा । केन पयसा यत् अश्विभ्यां दुग्धं भेषत्रं च इन्द्राय यच अश्विभ्यां दुग्धिमन्द्रायेव भेषजम् । यच सरस्रत्या दुग्धं पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥

म० यत् अश्विभ्यां सरखत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धे-नैकगोः पयसा सरखत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्नुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत् कीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । 'एकस्याः प्यसापाकृतेनाश्विनेन परिषिच्चति सारखतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिस्णामिति' (१९।१।२३।२५।२७) कालायनेन निर्दिष्टलादश्विभ्यां सरखला च दुग्धमिति निर्देशः॥१५॥

षोडशी।

आसन्दी रूपण् राजासन्दी वेदी कुम्भी सुरा-धानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं करितरो भिषक् ॥ १६॥

उ० आसन्दी रूपम् । यजमानाभिषेकासन्दीरूपम् । राजासन्धे सोमासन्द्याः । वेद्ये कुम्भी सुराधानी सोमिक्या वेदेः रूपम् । वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् । कारो-तरः सुरापावनम् भिषगिन्दस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥

म० राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्ये । चतुर्थां षछार्थे । आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मश्चिका राजासन्दाः
सोमासन्दा रूपं तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते
स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या
वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्याः रूपम् ।
कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक्
होयः ॥ १६॥

सप्तदशी।

वेद्या वेदिः समाप्यते बहिषां बहिरिनिद्धयम्। यूपेन यूपे आप्यते प्रणीतो अग्निर्मिनां ॥ १७॥

उ० अनया वेद्या वेदिः सौमिकी समाप्यते । बर्हिषा च बर्हिः समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यम् । यूपेन दृश्येन च यूप आप्यते । प्रणीतश्चाग्निः अग्निनाप्यते ॥ १७ ॥

म० वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते । तद्गुपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समा-प्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः । समाप्यते । फलादाने सामर्थ्यं उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते । अभिनात्रत्येन प्रणीतोऽभिः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७॥

अष्टादशी।

हुविधीनं यद्श्विनामीधं यत्सरेखती । इन्द्रीयै-न्द्रक्ष् सर्दस्कृतं पेत्रीशालं गाहीपताः ॥ १८॥

उ० हविधानं यद्श्विना । यदाश्विनदैवतं तेन हविधान्त्रमाप्यते । यत्सरस्वतीदैवतं तेनाझीध्रमाप्यते । यदिन्द्राय हविः तेन इन्द्रसदः कृतमाप्यते । पत्नीशालं च गाईपत्यस्य आप्यते ॥ १८ ॥

म० अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तते तेनाश्विसद्भावेन ह्विधीनं सौमिकमाप्यत इस्यनुषतः । अत्र

यस्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीघ्रं सौमि-कमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः । पत्थाः शाला पत्नीशालम् 'विभाषा सेनत्सुरा—' (पा॰ २ । ४ । २५) इत्यादिना क्लीबलम् । गार्हपत्यश्वेति त्रयमि-न्द्राय यद्धविः कियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्ध-विस्तत्सौमिकसदा पत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥१८॥

एकोनविंशी।

त्रैविभिः त्रैवानाप्रोत्याप्रीभिराप्रीविज्ञस्य । प्रया-जेभिरनुयाजान्वेषद्वारेभिराहुंतीः ॥ १९॥

उ० प्रेषेभिः प्रेषान् । प्रेषैः प्रेषानामोति आप्रीभिः आप्रीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रियाः प्रयाजयाज्याः । प्रयाजे-ऽभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानामोति । अनुयाजैरनुयाजा-नामोति । वषद्वारेभिराहुतीः । वषद्वारैर्वषद्वारानामोति । प्रयाजेभिरित्यादिचतुर्णां वाक्यानामर्थलोपः ॥ १९॥

म० प्रेषेभिः प्रेषेः प्रैषानाप्तोति । आप्रीभिः प्रयाजयाज्या-भिर्यक्षस्याप्रीराप्तोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्ट्यस्योत्तर-पदलोपर्छान्दसः । प्रयाजेभिः प्रयाजेः प्रयाजानाप्तोति अनुयाजेरनुयाजानाप्तोति । वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्तोति । आहुतिभिराहुतीराप्तोति । प्रैषादीनासुभयत्र सङ्गावात् ॥ १९ ॥

विंशी।

पश्चिः पश्चनाप्रोति पुरोडाशैर्द्धवीक्ष्वा । छ-न्दोभिः सामिधेनीर्योज्याभिवेषद्वारान् ॥ २०॥

उ० पशुभिः पशून् । पशुभिः पशूनामोति । पुरो-डाशैः हवींषि आमोति । छन्दोभिः छन्दांसि सामिथे-नीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्याः । वषद्वारैर्वेषद्वारा-नामोति ॥ २०॥

म० पशुभिः कृत्वा पशुनाप्नोति । पुरोडाशैः पुरोडाशाना-प्नोति । हिविभिरन्यैईवीषि आप्नोति । छन्दोभिरछन्दांसि आप्नोति । सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति । याज्याभियीज्या आप्नोति । वषट्कारैविषट्कारानाप्नोति । पश्चादीनामुभयत्र सद्भावात् अत्रा-प्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २०॥

एकविंशी।

धानाः करम्भः सक्तवः परीवावः पयो द्धि । सोर्मस्य रूप्थ ह्विषं आमिक्षा वार्जिनं मधुं ॥२१॥

उ० धानाः करम्भः । उदक्रमन्थः करम्भः । सक्तवः परीवापः हिविष्पङ्किः। दिधि पयः । दिधि सोमस्य रूपम्। हिवि-पश्चात्र रूपम् । आमिक्षा पयस्या । वाजिनं मधु । मधुशब्दो वाजिनस्य विशेषणम् आनन्तर्यात् सोमसंस्तवश्च ॥ २१ ॥

म० धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भृष्टधान्यम् । करम्भः उ दस्न्थः । सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्पक्तिः । 'परिवापो जलस्थाने पर्युप्तपरिवारयोः' इति कोशः । पयोद-धनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या । मधु मधुरम् । वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दिश्ल क्षिप्ते धनभाग आमिक्षा । शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

धानानीथ् क्रवं कुर्वलं परीवापस्य गोधूमाः । सक्त्रेनाथ् क्रवं वर्दरमुप्वाकाः कर्म्भस्य ॥ २२॥

उ० धानानां रूपम् । अधस्तनमञ्जोक्तानां सामहिवपां सोमस्य च संपत्तिं सौत्रामणीद्रच्येष्वाह । धानानां रूपं कुवरुं कोमछबद्रम् । परीवापस्य गोधूमाः । सक्तृनां रूपं वद्रम् । उपवाकाः करम्भस्य रूपम् । उपवाका यवकाः ॥ २२ ॥

म० नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपलमुक्तम् तेऽत्र क्रित्र सन्तीति धानादिसोमहिवणां सोमस्य संपत्तिं सौत्रामणी-द्रव्येराह् । कुवलं कोमलं वदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् । 'कुवलं वदरीफले । मुक्ताफलोत्पलयोश्च' इति कोशः । गोधूमाः परीवापस्य रूपम् । वदरं सर्वं वदरीफलं सक्तृनां रूपम् । उपवाका यवाः करम्भस्य रूपं होयम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

पर्यसो रूपं यद्यवां दुन्नो रूपं कुर्कन्धूनि । सो-मेस्य रूपं वाजिन्य सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३॥

उ० पयसो रूपम् । पयसो रूपं यत् यवाः । दक्षः रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्वदरिवदोषः सोमस्य रूपम् । वाजिनं सोमस्य च रूपमामिक्षा पयस्या ॥ २३ ॥

म० यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् । कर्कन्धृनि स्थूलव-दराणि दधो रूपम् । वाजिनं सोमस्य रूपम् । आमिक्षा पयस्या सोम्यस्य चरोः रूपं होयम् ॥ २३ ॥

चतुर्विशी ।

आश्रावयति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनुरूपः । यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा येयजामहाः ॥ २४ ॥

उ० आश्रावय । इदानीं शस्त्रसंपत्तिः क्रियते । आश्रा-३वय । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियारूपः प्रत्याश्रावः अस्तु श्रो३षद । अनुरूपः यज इति । धार्य्यारूपम् निष्के-वत्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धार्या शस्यन्ते । प्रगाथा येयजामहाः येयजामहे इति प्रगाथाः ॥ २४ ॥

म्० शस्त्रसंपत्तिमाह । आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियाह्रपो हैयः । स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियः । प्रस्राश्रावः अस्तु औषडिति शब्दः । अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः । यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् । निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धाय्या शस्यते सा यजेति शब्दो होयः । येयजामहाः येयजा-मह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयः ॥ २४ ॥ पश्चिवंशी।

अर्धऋचैरुक्थानी ए रूपं प्रदेशीयोति निविदेः। प्रणुवैः शस्त्राणी ए रूपं पर्यसा सोम आप्यते ॥२५॥

पुठ अर्धऋचैः उक्थानां रूपमामोति । पदैः आमोति निविदः । निविदो न्यूङ्का उच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणां रूपम् । पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

म० ऋचामधीनि अर्धऋचास्तैः 'अर्धचीदयः पुंति च' (पा० ०१४१३१) इति पुंस्तम् 'ऋत्यकः' (पा०६।१।१२८) इति कुकारस्य सन्ध्यभावः। अत्रत्येरधचैरुक्थानां शक्तिकैरेष्णाणां रूपमाप्यते प्राप्यते। पदैनिविदो न्यू ह्यानाप्रोति। प्रणके ओद्धारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते। पयसा दुग्धेन सोम आप्यते। अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः॥ २५॥

षड्विंशी।

अधिभ्यां प्रातः सवनिमन्द्रेणेन्द्रं माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवण् सरस्वत्या तृतीयमाप्तण् सर्वनम् ॥ २६॥ उ०अधिभ्यां प्रातः सवनमाप्तम्। इन्द्रेण ऐन्द्रं माध्यन्दिनं सवनमाप्तम् । वैश्वदेवं तृतीयं सवनं सरस्वत्या आप्तम् ॥२६॥

म् अधिभ्यां देवाभ्यां प्रातःस्वन् माप्तं प्राप्तम् । इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं स्वतं प्राप्तम् । सरस्वत्या देवतया कृत्वा विश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीं स्वनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

वायुन्यैर्वायुन्यान्याप्रोति सतेन द्रोणकर्षः शम् । कुम्भीभ्यामम्भूणौ स्त्रते स्थालीभिः स्थालीपिः प्रोति ॥ २७ ॥

उ० वायव्यैः। सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संशा वायव्यैः वायव्यानि पात्राण्यामोति । सतेन द्रोणकल्झस्। वैतसं पात्रं सत इत्युच्यते । क्रम्भीभ्यां सुराधानीभ्यां सतः चित्रदाभ्याम् अम्भृणौ । अम्भृणौ पूतभृदाधवनीयावुच्यते । सुते अभिषुते सोमे यौ भवतः तौ आमोति । स्थालीभिः स्थालीः आमोति । उभयत्र हि स्थाल्यो भवन्ति ॥ २७ ॥

म् वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्रापि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्मी सुराधानी तद्वयमस्ति कुम्मीभ्यां शति छद्राभ्यां सुराधानीभ्यामम्हणौ पूतस्दाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे बौ सासावाप्नोति । स्थालीभः कुला स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

यर्जुर्भिराप्यन्ते महा महैः स्तोमाश्च विष्ट्रतीः।

<mark>छन्द्रोमिरुक्थाश</mark>्चसाणि साम्रावमृथ आप्यते ॥२८॥

उ० यज्ञभिराप्यन्ते । यज्ञभिः यज्ञि आप्यन्ते । महा महेराप्यन्ते । स्तोमाश्च विष्ठुतीश्च छन्दोभिः उक्थश-स्नाणि साम्नावस्थ आप्यते । साम्ना साम आप्यते अवस्ट-थेनावस्थः ॥ २८ ॥

म० यजुर्भिः यजुंषि आप्यन्ते । यहा ग्रहेराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते । विष्ठतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्ठतीर्विष्ठतार्विष्ठतार्वे । अन्योभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्रा सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

एकोनात्रिंशी ।

् इड्डिभिभेक्षानीप्रोति सूक्तवाकेनाशिषः । <u>शं</u>युनी पत्नीसंयाजान्सीमिष्टयुजुषी सुध्स्थाम् ॥ २९ ॥

उ० इडाभिर्भक्षान् । इडाभिः इडामामोति । भक्षेर्भ-क्षानामोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकम् । आशीर्भिराशिषः । शंयुना शंयुमामोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानामोति । समिष्टयज्ञषा समिष्टयज्ञरामोति।संस्थया संस्थामामोति २९

म० इडाभिरिडामाभोति । भक्षैभेक्षानाप्नोति । स्क्रवाकेन
स्क्रवाकमाप्नोति । आशीभिराश्चिष आप्नोति । शंयुना होमविशेषेण
शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति । समिष्टयज्ञषा
समिष्टयज्ञराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति । इडादीनामुभयत्र
सद्भावात् ॥ २९॥

त्रिंशी ।

व्रतेन दीक्षामाप्तीत दीक्षयाप्तीत दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाप्तीत श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३०॥

उ० वतेन। हुतोच्छिष्टभक्षश्चत्रात्रिमझिहोत्रं जहोतीत। अनेन वतेन दीक्षामामोति । दीक्षया दक्षिणामामोति । दक्षिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामामोति । श्रद्धिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामामोति । श्रद्धिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामामोति । श्रद्धिति सत्यनामसु पठितम् । तदस्यां धीयते आस्तिक्येनै-वमेतदिति सा श्रद्धा पुण्यकृतां मनोविशेषः । श्रद्धया सत्यमाप्यते । सत्यम् ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । त्रयी-लक्षणं वा ॥ ३०॥

म० हुतोच्छिष्टभक्षश्चत्रात्रिमित्रहोत्रं जहोतीति । व्रतेन वीक्षामाप्रोति । दीक्षया दक्षिणामाप्रोति । दक्षिणा विभक्ति-लोपः । दक्षिणया श्रद्धामाप्रोति । श्रदिति सत्यनाम । श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोवि-शेषः । श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते । श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

एतार्वद्भुपं यज्ञस्य यहेवेत्रेह्मणा कृतम् । तदेत-त्सर्वेमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणीसुते ॥ ३१॥ उ० एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्देवश्च ब्रह्मणा च प्रजापितना कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को विशेष इतिचेत् । स्वमप्रतिबुद्धन्यायेन दर्शनम् । करणं तु बुद्धिपूर्वकम् । यदेतत्सर्वमामोति यज्ञे सौन्नामणी । पूर्वस-वर्णदीर्घ आदेशश्चान्दसः । सौन्नामण्याख्ये सुते सुरा-सोमाभिषुते ॥ ३१ ॥

म० यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवै-र्वस्या प्रजापतिना च यद्ग्पं कृतं दृष्टम् । द्रशनकरणयोः को मेदः । सुप्तप्तिबुद्धन्यायो द्रशनं । बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रा-मणी । सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः । सौत्रामणी सौत्रा-मण्यां यज्ञे सुते सुरासोमेऽभिषुते सित तदेतत्सोमयागरूपं सर्वमाप्रोति ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी। महामामाना

सुरावनतं बर्हिषद्रं सुवीरं युज्ञ् हिन्वन्ति महिषा नमोभिः। दर्धानाः सोमं दिवि देवतासु मदे-मेन्द्रं यजमानाः स्वकीः ॥ ३२ ॥

उ० पयोग्रहाञ्जहोति । सुरावन्तम् । त्रिष्टुविश्वसरस्व-तीदेवत्या । यत् सुरावन्तं बिह्मिदम् 'सुरावान्वा एष बिह्मिन् द्यज्ञो यः सौत्रामणी' । सुवीरं कत्याणवीरम् यज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषा ऋत्विजः । नमोभिः नम-स्कारैः अन्नैर्वा । द्यानाः धारयन्तः । सोमं दिवि देवतासु । तत्र मदेम वयम् इन्द्रं यजमानाः । स्वर्काः शोभनार्चनाः कत्याणं मन्ना वा ॥ ३२ ॥

म् (सुरावन्तमिति जुहोति' (का॰ १९ । ३ । ८)। अध्वर्युस्त्रीनिप पयोत्रहान्सहैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रिष्टुमोऽश्विसरख-तीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋ विजो यज्ञं सौत्रामणी-संज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किंभूतं यज्ञम् । वर्हिषदं वर्हिषि सीदन्ति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् । 'सुरावान्वा एष बर्हिषयज्ञो यत्सौत्रामणी' (१२।८।१।२) इति श्रुतेः। सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्लिजम् । कीहशाः । महिषाः नमोभिरक्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि खर्गे वर्तमानास देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किंभूता वयम् । खर्काः शोभनोऽर्की-Sर्चनं मन्त्रा वा येषां ते खर्काः । यद्वा शोभनोऽर्केऽनं येषां ते खर्का इति 'अर्को नै देवानामन्नमनं यहा यहोनैवैनमन्नायेन समर्धयन्ति' (१२।८११।२) इति श्रुतेः। 'अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमनं भवत्यचिति भूतान्यकी वृक्षो भवति संवृतः कटुकिन्न' (निरु ५ । ४) इति यास्कः । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋलिग्वाचकः । 'महिषा नमोभिरित्यृलिजो वै महिषाः' (१२।८।१।२) इति श्रुतेः ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

यसे रसः संश्रेत ओषधीषु सोर्मस्य ग्रुब्मः सुरया सुतस्य । तेने जिन्व यजमानं मदेन सरस्व-तीम् श्विनाविन्द्रम् प्रिम् ॥ ३३॥

उ० सुरामहाञ्जहोति । यस्ते रसः उक्ता देवता छन्द-श्राधस्तनया । हे सुरे, यस्तव रसः संमृतः एकीकृतः ओष-धीषु वर्तमानः । सोमस्य च यः ग्रुष्मः यद्वलम् । सुरया सह अभिषुतस्य तेनोभयेन रसेन वलेन च जिन्वन् प्रीणीहि यजमानं मदेन सुरोत्थेन सरस्वतीं च । अश्विनो च इन्द्रं च अग्निं च ॥ ३३ ॥

म० 'पालाशै: सौरान्नमृण्मयमाहुतिमानशे' (का० १९ । ३ । ९) इति श्रुतेर्यस्त इति प्रतिप्रस्थाता पालाशोल् खलै: खराप्रहान्दक्षिणेऽभौ यजति । मृण्मयपात्रमाहुति न व्याप्नोती-सर्थः । हे सुरे, ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः संमृत एकीकृतः 'अपां वा एष ओषधीनां च रसो यत्सुरा' (१२ । ८ । १ । ४) इति श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः ग्रुष्मः यद्धलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमिश्वनौ इन्द्रमिष्ठं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

यम् धिना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्दि-यार्य । इमं तक् शुक्रं मधुमन्तमिन्दुक् सोमुक् राजीनमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

उ० पयोग्रहान् भक्षयन्ति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामृत्विग्य-जमानाः । यमिश्वना नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यम-पिवत् तस्य शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः सोम उद्तिष्ठत् तदुल्प्यापिवन्त तद्दिभवादिनी एषा ऋक् । यत् अश्विना अश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अश्वि सकाशादाहृत्य । सरस्वती च असुनोत् अभ्यषुणोत् । इन्द्रियाय वीर्याय इन्द्रभेषज्याय वा । इमं तं शुक्रम् शुक्रम् असंस्पृष्टलोहि-तम् । मधुमन्तं रसवन्तम् । इन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' पर-मेश्वरम् । सोमं राजानम् इह भक्षयामि ॥ ३४॥

म० 'अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताप्तीयमिश्वने साश्चिनं भक्षयन्ति दिदिरावर्ते एं होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्चिनवदैन्द्रं यज-मानः' (का० १९ । ३ । १०-१३) । त्रय आवृत्याश्चिनं प्योप्रदं कमेण दिदि भक्षयन्ति सकुनमन्त्रः । होत्रादयः सारस्वतं पयोप्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोप्रहमत्तीति स्त्रार्थः । नमुचिनेन्द्रस्य वीर्थं पीतम् तस्मिन् हते रुविरमिश्रः सोमो

जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्वापत्वमा सुरस्तस्मादसुरपुत्राजमुचेरिय सकाशाद् यं सोममाहरतामिति शेषः । 'अश्विनौ ह्येनं नमुचेरिध्याहरताम्' (१२।८।१।३) इति श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमस्रवेदिः भ्यपुणोत् । किमर्थम् । इन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भेषज्याय वा। तमस्त्र्याहतं सरस्वतीस्रतमिमं राजानिमह यहेऽहं भक्षयामि। तमस्त्र्याहतं सरस्वतीस्रतमिमं राजानिमह यहेऽहं भक्षयामि। कीहशं सोमम्। शुकं शुद्धं लोहितासंस्रष्टमत्त्व मधुमन्तं स्वन्तिमन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

यद्त्रं रिप्तण् रसिनंः सुतस्य यदिन्द्रो अपि-वच्छचीभिः। अहं तदस्य मनसा शिवेन सोम्ए राजानमिह भक्षयामि॥ ३५॥

जु० यदत्र । यत् अत्र अस्यां सुरायाम् रिसं किं छन्नम् । रिसनः रसवतः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य । श्र इन्द्रः अधिवत्पीतवान् । इन्द्रदेवत्यो हि सोमः । श्रवीिः कर्मभिः । अहं तत् । यत्तदिति सुविज्ञाते नपुंसकिक्षिता। अस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिति पृष्ट्या विपरिणामः। सोमस्य राज्ञः इह भक्षयामि ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

पित्रभ्येः स्वधायिभ्येः स्वधा नर्मः वितामहेश्ये स्वधायिभ्येः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्येः स्वधायिभ्येः स्वधा नर्मः । अर्क्षनिपतरोऽभीमदन्त पितरोऽतीत्वपत्र पितरः पितरः शुन्धेध्वम् ॥ ३६ ॥

पुरुष अङ्गारेषु बर्हिष्परिधिषु सुरां जुहोति । पितुःषा पैत्राणि यर्जूष्यस्यां कण्डिकायाम् । पितृभ्यः स्वधाबिभा स्वधांप्रति गमनशीलाः स्वधायिनः 'सुप्यजातौ णिनिसा-च्छीत्ये'। स्वधानमः अन्नमस्तु । बहुवचनं पितृव्यसव्य-पेक्षं पूजार्थं वा । पितामहेभ्यः उक्तोदर्कम् । प्रक्षालने-नोपसिञ्चति । अक्षन् अक्तवन्तः भक्षितवन्तः पितरः । अमी-मदन्त मादिताः पितरः । अतीतृपन्त तर्पिताः पितरः । जपति पितरः पितरः ग्रुंधध्वम् पाणिप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ३६ ॥

म० 'अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विन-मुत्तरे मध्यमे सारखतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं (का॰ १९ । ३ । १७) सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह यद्वाहव-नीयस्याङ्गारेषु परिधेर्वहिर्दक्षिणदिवस्थेषु होमशेषान्सुरामहान्पि-रुभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह । उत्तरेऽज्ञारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुरायहं जुहोतीति स्त्रार्थः । अपसव्येन कर्म । सप्त यज्ञंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः खधा-संज्ञकं नमोऽन्नमस्तु 'खधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतेः। यद्वा पितृभ्यः खधान्नमस्तु । तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु । कीद-रोभ्यः । स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवं-शीलाः खधायिनस्तेभ्यः । 'इण् गतौ' इति धातोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा॰ ३।२।७८) इति णिनिप्रत्ययः। पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पिता-महेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्री व्याख्येयौ । 'अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति' (का॰ १९।३।१८)। सौर-यहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम्। पितरः अक्षन्भक्षितवन्तः । 'घस्ल अदने' लङ रूपम् । पित-रोंऽमीमदन्त 'मद तृप्ती' तृप्ताः । अतीतृपन्त तर्पिता असाभिः पितरः । यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन । 'पितरः ग्रुन्धध्वमिति जपति' (का॰ १९।३।१९) हे पितरः, शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

पुनन्तुं मा पितरः सोम्यासः पुनन्तुं मा पिता-महाः पुनन्तु प्रपितामहाः प्वित्रेण श्वायुंषा । पुनन्तुं मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः प्वि-त्रेण श्वायुंषा विश्वमायुर्व्यक्षेत्रे ॥ ३७ ॥

उ० नवर्चं वाचयति पावमानं पुनन्तु मा । हे पित्र्याः वनुष्टुभौ । पुनन्तु मां पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पुनन्तु मां पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः । पावनं च पापापनोदः । छुद्धिः फल्प्रहणयोग्यता । केन पुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन । शतायुषा । येन प्तः श्रातायुभवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तु मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आद-रार्थोऽभ्यासः विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहाः प्रितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यक्षवे व्यक्षयां प्राप्तयाम् ॥ ३७ ॥

मo 'कुम्भीमासज्य कुम्भव्च्छत्वितृण्णां वालपवित्रहिर-ण्यानन्तर्धाय नवर्च वाचयति पुनन्तु मेति' (का॰ १९ । ३ । २०)। दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्रयोपरि दक्षिणायं वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतन्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्लाभेरुपरि सवन्त्यां सुरायां नवर्च यजमानं वाचयेत् । वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् । पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् । हिरण्यं शतमानमितम्। प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः । द्वे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु । केन । पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन । कीद्शेन पवित्रेण । शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यसमात्रच्छ-तायुस्तेन । येन पूतः शतायुर्भवतीस्पर्थः । पितामहाश्व मां पुनन्तु प्रपितामहाश्व मां पुनन्तु । कीदशाः पित्रादयः। सो-म्यासः सोम्याः सोमं संपादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्व-चनम् । पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवि-त्रेण। एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यक्षवे व्याप्तवे प्रामुयाम् 'अशूङ् व्याप्ती' लोट् ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशी।

अम् आर्यूथ्षि पवस् आसुवो<u>र्</u>जमिषे च नः । <u>आ</u>रे बोधस्व दुच्छुनोम् ॥ ३८ ॥

उ० अम आयूंषि । आमेथी गायत्री । हे अमे, यत-स्वम् आयूंषि पवसे आयुःप्रापकाणि कर्माणि चेष्टयसे स्वभावतएव अतस्त्वां प्रार्थये। आसुव अभ्यनुजानीहि। ऊर्ज द्धि उपसेचनम् । इषं च बीद्यादि नः अस्माकम् । एतदि जीवनहे त्वित्यभिप्रायः । किंच आरे दूरे एवावस्थितं सन्तं वाधस्य तैस्तैरुपायैः । दुच्छुनां दुष्टं श्वानम् । ग्रुना चात्र दुर्ज-नप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तैः रहितो हि पुरुषः परमायुः प्रामोति ॥ ३८॥

म० प्रजापतिदृष्टामिदेवत्या गायत्री । हे अमे, त्वमायूंषि पवसे स्वत एवायुःप्रापकाणि कर्माणि पावयसे चेष्ट्यसे । अन्त-भूतण्यन्तः । अतएव नोऽस्मदर्थिमिषं बीह्यादिधान्यमूर्जं दृष्ट्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः । जीवनहेतुत्वात् । किंच आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनां दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तेषाम् । कर्मणि षष्टी । दुष्टान् द्युनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनेसा धियः।
पुनन्तु विश्वी भूतानि जातेवेदः पुनीहि मा ॥३९॥
उ० पुनन्तु मा। लिङ्गोक्तदेवतानुष्टप्। पुनन्तु सा देवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तु मनसा संयुक्ताः । धियः

बुद्धयः कर्माणि वा । पुनन्तु विश्वानि भूतानि । त्वमपि हे जातवेदः पुनीहि मामू ॥ ३९ ॥

म० अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवला । देव-जनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु । हे जातवेदः, लमपि मां पु-नीहि ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

पुवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीर्घत् । अभ्रे कत्वा कतूँ२॥ रर्जु ॥ ४०॥

उ० पित्रिण । आग्नेयी गायत्री । पित्रिण पुनीहि माम् ग्रुकेण शोचिष्मता ग्रुकेन अशवलेन । हे देव, दीचत् दीष्य-मान हे अग्ने, कत्वा कर्माणि च क्रियया च कतृन् तान् तान् च कतृन् अनु ॥ ४० ॥

म० अभिदेवत्या गायत्री । हे अभे हे देव, छुकेण छ-केन छुद्देन पिवत्रेण मा मां पुनीहि । किंभूतस्लम् । दीवत् अतिदीव्यतीति दीवत् दीप्यमानः । दिवेर्थङ्छगन्तं रूपम् । किंच हे अभे, कत्नन अस्माकं यज्ञाननुरुक्ष्य कला कतुना कर्मणा लं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि । यद्वा यज्ञान्पुनीहि सम्यक् कारयेत्यर्थः ॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

यत्ते प्वित्रमार्चिष्यमे वितंतमन्त्रा । ब्रह्म तेने पुनातु मा ॥ ४१ ॥

उ० यत्ते । आग्नेयी गायत्री । ब्राह्मस्तृतीयः पादः । यत्ते तव पवित्रम् आर्चिषि हे अग्ने, विततं प्रसारितम् । अन्तरा मध्येन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरं वा । तेन पवित्रेण अश्यनुज्ञातेन पुनातु मा माम् ॥ ४१ ॥

म्० आप्तेयी गायत्री । तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अप्ते, ते तव अर्विधि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयी-रूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

पर्वमानः सो <u>अद्य नः प्</u>वित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स प्रनातु मा ॥ ४२ ॥

जु० पवमानः । सोमदेवता गायत्री तृतीयः पादो वायत्यः।सः पवमानः सोमः। अद्य अस्मिन् द्यवि नः अस्मान् पवित्रेण विचर्षणिः। द्रष्टा कृताकृतावेक्षकः पुनातु । यश्च स्वभावतः पोता स पुनातु मां वायुः॥ ४२॥

म॰ सोमदेवत्या गायत्री । तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन्

दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु । कीहराः सोमः । विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यहा विजिष्टाः चर्ष-णयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किंच यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

डुभाभ्या देव सवितः प्वित्रेण सुवेन च। मां प्रनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उ० उभाभ्याम् । सावित्री गायत्री । हे देवसवितः, उभाभ्याम् पवित्रेण च । सवेनाभ्यनुज्ञया च । मां पुनीहि विश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥

म० सवितृदेवला गायत्री । हे देव सवितः, उभाभ्यां कृला विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि । उभाभ्यां काभ्याम् । पविन्त्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सर्वेनाभ्यनुज्ञया च लदाज्ञया यज्ञसि-द्विरिल्थर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बृह्यस्त-न्वो वीतप्रेष्टाः । तया मद्नतः सध्मादेषु व्यक्ष् स्याम पत्रयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

पुठ वैश्वदेवी त्रिष्ठुप् अनिर्ज्ञाताभिधेया प्रविह्निकेव तत्र कांचिदेवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे। शतातृण्णाकुम्भी दक्षि-णत्याग्नेरुपिष्टात्क्षरति। सा चाभिधेया सौत्रामणीवा वावा उला वेत्यादि। विश्वभ्यो देवेभ्यः आगता हिता वा वैश्व-देवी सुराकुम्भी। पुनती पावनं कुर्वाणा आगात् आगता। यत्याम् इमाः बह्नयः धाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामि-तशरीराः। काम्यन्ते हि सुराधाराः। त्या मदन्तः त्या सह मोदमानाः। सधमादेषु 'सधमादस्थयोश्छन्दिस' इति सहस्य सधादेशः। सह मदनेषु वयं स्थाम पत्यः रवीणां धनानाम्॥ ४४॥

म० विश्वदेवदेवत्या त्रिष्ठुप्। इयं प्रविष्ठका अज्ञाताभि-घेया। ततः कांचिद्देवतामुद्दिर्य व्याख्यास्यामः। दक्षिणांमेरु-परि शतातृण्णा कुम्भी क्षरित तां सौत्रामणीं वा वावं वा उखां या। देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता। कीहशी। वैश्व-देवी विश्वम्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वभ्यो देवेभ्य आगता वा। पुनती पावनं कुर्वती। यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दश्यमानाः बह्वयो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते। कीहश्यस्तन्वः। वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्व-रूपं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते। तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम। सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः 'सध मादस्थयोश्छन्दिस' (पा० ६। ३।९६) इति सहस्य सधादेशः॥ ४४॥

पञ्चचत्वारिंशी।

ये समानाः समनसः पितरी यम्राज्ये । तेषां छोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

उ० दक्षिणाझो जहोति । ये समानाः अनुष्टुप् पैत्री । ये समानाः जात्यादिभिः । समनसः समानमनस्काः पितरः यमराज्ये लोके इत्यस्य हि स्वे लोके राज्यम् । तेषां पितृणां लोकः आयतनम् स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु । यद्वा तेषां पितृणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षितमन्नमस्तु । नम-स्कारोपलक्षिता च स्तुतिभैवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां सम-थाँ भवतु ॥ ४५ ॥

म० 'ये समाना इति यजमानो जुहोति' (का॰ १९ । ३ । २३)। सक्ट हृहीतमाज्यं दक्षिणेऽमा प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः । द्वे अनुष्टुमा । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते 'धर्मराजः पितृपतिः' इत्यभिधानात् । की-दशाः पितरः । समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः । समनसः समानं मनो येषां ते जुल्यमनस्काः 'समानस्य छन्दसि' (पा॰ ६ । ३ । ८४) इति समानस्य सादेशः । तेषां पितृणां लोकः । विभक्तित्यत्ययः । लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽज्ञमस्तु । यहानं नमस्कारश्वास्तु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवलित्यर्थः ॥ ४५ ॥

षद्रचत्वारिंशी।

ये संमानाः समनसो जीवा जीवेर्षु मामकाः । तेषां श्रीभीये कल्पतामस्मिङ्घोके शुतं समाः ॥ ४६॥

उ० उत्तरेऽग्नावाज्याहुतिं जुहोति। ये समानाः अनुष्टुप्। यजमानाः ये समानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः। जीवेषु जीवनवत्सु मध्ये मामकाः मदीयाः। तेषां संब-न्धिनी श्रीः मयि कल्पतां कृष्ता भवतु । तान् परित्यज्य मामाश्रयत्वित्यर्थः। पापात्मानो हि गोत्रिणो भवन्ति। कुन्न कियन्तं च कालमित्यत आंह। अस्मिन् लोके शतं समाः। समाशब्दः संवत्सरवचनः॥ ४६॥

म्० 'उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया' (का॰ १९ । ३ । २४)। उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्रिमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः । यजमानाज्ञीः श्रीदेवत्या । जीवन्तीति जीवात्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सिपण्डाः ये मे ते मामकाः 'तवकममकावेकवचने' (पा॰ ४ । ३ । ३) इति असादो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शत-वर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीमीय कल्पतां तांस्त्यक्ता मिय कृप्ता भवतु । मामाश्रयतामित्यर्थः । गोत्रिणो हि पापान्तमाः सहजाः शत्रवोऽत एवं प्रार्थते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

द्वे सृती अंश्रणवं पितृणामहं देवानामुत मर्थी-नाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेज्ञत्समेति यदेन्त्रा पितरं मातरं च ॥ ४७॥

उ० पयः समन्वारब्धे जुहोति । द्वे स्ती त्रिष्टुप् । पन्थानो ब्रवीति । ये एते ग्रुक्कुरुष्णे स्ती यावेतौ देवयान-पितृयाणो पन्थानो । अहमश्रणवं पितृणां श्रुतिवाक्येभ्यः । 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति । देवानां देवयानगामिनाम् उत अपिच मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृ-याणगामिनाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । याभ्यां पिथभ्याम् इदं सर्वम् एजत् क्रियावत् समेति संगच्छति । यत् अन्तरा पितरं मातरं च । द्योः पिता पृथिवी माता । सुदुतं ताभ्यां स्तीभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'अन्वारक्षेषु पयो जुहोति द्वे स्ती इति' (का० १९।३।२५)। ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः पयोजुहोतीत्यर्थः।देवयानिपतृयाणमार्गदेवत्या त्रिष्ठुप्। मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे स्ती द्वौ मार्गों अहमश्यण्वं श्रुतवानिस्म श्रुतितः। 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति श्रुतेः।के द्वे स्ती अत आह। देवानां मार्ग एकः उतापि च पितृणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति। पितरं मातरम् यौः पिता पृथिवी माता। 'असौ वै पितेयं माता' (१२।८।१।२१) इति श्रुतेः। पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकद्युन्लोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं कियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां स्रतिभ्यां देवयानिपतृयाणाभ्यां समेति संगच्छते ताभ्यां स्रतिभ्यां सुहुतमस्तु॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशी।

हुदं हुविः प्रजनेनं मे अस्तु दर्शवीर्थं सर्वीगण्थं स्वस्तये । आत्मसिन प्रजासिन पशुसिन छोक्सन्ये-भयुसिन । अग्निः प्रजां बेहुछां मे करोत्वन्नं पयो रेती अस्मास् धत्त ॥ ४८ ॥

उ० शेषं यजमानो भक्षयति । इदं हिवः त्र्यवसाना अष्टियंजमानाशीः । इदं पयोळक्षणं हिवः प्रजननं उत्पादकम् मे मम अस्तु । दशवीरम् । 'प्राणा वे दशवीराः' । सर्वगणम् । 'अङ्गा वे सर्वगणाः' । स्वस्तये अविनाशाय । पुनरिष हिविविशेष्यते । आत्मसनि आत्मानं यद्धविः सनोति संभजते तदात्मसनि । एवं प्रजासनि पश्चसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अभिः प्रजां बहुलाम् अतिवृद्धां मम करोतु । यूयं च हे ऋत्विजः, अन्नं च पयश्च रेतश्च असासु धत्त ॥ ४८॥

म् 'शेषं यजमानी भक्षयतीद एं हविरिति' (का॰ १९। ३। २६)। उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । यजमानाशिर्देवत्या त्र्यवसाना अष्टिः एको व्युहः । इदं पयो-रूपं हविमें मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदशं हविः । प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् । यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमा-ननागकूर्मकृकरदेवदत्तधन अयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भव-तीयर्थः । 'प्राणा वै दशवीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते' (१२ । ८ 1 9 1 २२) इति श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यसिस्तत्। यत्र पीतेऽङ्गानि खस्थानि स्यूरिखर्थः । 'अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्ते' (१२।८।१।२२) इति श्रुतेः। आत्मसनि आत्मानं सनोति देदाति सनति संभजते वा 'षणु दाने' तुदादिः 'षण संभक्तौ' भ्वादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजा-सनि पशुसनि 'आत्मानमेव सनोति पशुन्सनोति' (१२।८। १ । ३२) इत्यादि श्रुतेः । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिंकं मुखं ददातीत्यर्थः । 'लोकाय वै यजते तमेव जयति' (२२) इति श्रुतेः । अभयसनि अभयं खर्गं सनोति 'खर्गो वें लोकोऽभय एं खर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति' (२२) इति श्रुतेः। एवं हविः प्रार्थ्याप्तिं प्रार्थयते । अप्तिमे मम प्रजां बहुली प्रवृद्धां करोतु । एवमग्रिमुक्त्वा ऋलिज आह । हे ऋतिजः, असासु अनं नीह्यादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूरं धत्त स्थापयत । तद्य एवमेतेन याजयन्ति तानेतदाहैत-न्मयि सर्व धत्ते' (२२) इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

उदीरतामवेर उत्परीस उन्मध्यमाः पितरेः सोम्यासः । असुं य ईयुरेवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

पुठ उदीरताम् । त्रयोदश पैत्र्याख्रिष्टुभः जगत्येकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् 'ईर गती' उद उपसर्गात्परः । उध्वै कमतां उध्वै गच्छन्तु । अवरे येस्मिन् लोके अवस्थिताः पितरः । उद्परासः पर एव परासः ये च परस्मिन् लोके अवस्थिताः पितरः । उद्परासः पर एव परासः ये च परस्मिन् लोके अवस्थितास्तेऽपि उदीरताम् तस्मादिप स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः । मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमास्ते ततो विशिष्टतत्स्थानमुद्रच्छन्तु । पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । असुं ये ईयुः येऽपि असुं प्राणं ईयुः समन्वियुः वातात्मानः अवृका अनिमन्नाः मध्यस्थत्वमा-स्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञ्जा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा । तेपि ततो विशिष्टतरं स्थानमुच्छन्तु । एवं च स्वकी-येन कर्मणा अस्मदीयेन च ये उन्नति प्राप्ताः ते नः अस्मान् अवन्तु पालयन्तु पितरः हवेषु आह्मतेषु ॥ ४९ ॥

म् 'सोमवतां बर्हिषदामप्रिष्वात्तानां च' (का॰ १९।

३ । २१) । उदीरतामिलादित्रयोदशचीं इतुवाकः तत्र । उदीर-ताम् (४९) अङ्गिरसः (५०) ये नः (५१) इति ऋक्त्र-यस्याग्निष्वात्ता (६१) नित्यन्त्यायाश्च विनियोगः कल्पकृतोत्तः। <mark>लं सोम (५२) इति तृचं सोमवताम् वर्हिषद (५५) इति</mark> तृचं वर्हिषदाम् आयन्तु न (५८) इति तृचमित्रघातानाम् पुनन्तु (३९) इति नवर्चवाचनानन्तरं लं सोमेलावि (६२) तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चे प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीः सर्थः । त्रयोद्श शङ्खदृष्टाः पितृदेवस्याः । एकाद्शी अप्ति-ष्वात्ताः पितरः (५९) इयं जगती अ<mark>न्या द्वादश त्रिष्टुभः।</mark> अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः <mark>उदीरताम् कर्ध्वं क्रम</mark>-न्ताम् ऊर्घ्यलोकं गच्छन्तु । 'ईर कम्पने' अदादिः लोद् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तसादिप स्था-नात् परं स्थानं गच्छतु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः पि तरः उदीरताम् । कीह्शाः पितरः । सोम्यासः सोमं संपाद-यन्ति ते सोम्याः। ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातह्यं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः। अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋत्ज्ञाः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

अङ्गिरसो नः पितरो नवंग्वा अर्थर्वाणो भूगवः सोम्यासः । तेषा व्यक् सुमतौ यज्ञियानामि भूदे सौमनुसे स्योम ॥ ५०॥

उ० अङ्गरसो नः । अङ्गरा ऋषिस्तस्यापत्याति बहुति अङ्गरसः नः अस्माकं पितरः नवग्वाः नवग्वत्यः पुतःपुतः रपुनरुत्तया गच्छन्ति । नवनीया स्तोतव्या वा गतिर्वेषां ते तथोक्ताः । ये च अथर्वाणः बहुन्यपत्यानि अथर्वाणः । ये च भूगवः भूगोर्वः थर्वतिश्वरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । ये च भूगवः भूगोर्वः हुन्यपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां पितृणां वयं सुमतौ स्याम । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिव भद्रे सन्दनीये सोमनसे कल्याणमनसे स्थाम भवेम ॥५०॥

म० ये नोऽसाकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वर्ष स्याम भवेम । अस्तेि हुँ तेऽस्मासु सुमति कुर्वन्लिद्धर्थः। तेषां स्याम भवेम । अस्तेि हुँ तेऽस्मासु सुमति कुर्वन्लिद्धर्थः। तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्लेऽपि वयं स्याम । सुमनसो भावः सौमनसम् । अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्तिः सर्थः । कीहशानां तेषाम् । यित्रयानां यत्ने हिता यित्रयाः यत्तं संपादिनः । कीहशाः पितरः । अङ्गरसः अङ्गरसो बहून्यपः सानि अङ्गरसः बहुले तिद्धतलोपः । नवा नृतना ग्वा गतिः येषां ते नवा नवनीया स्तोत्व्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो सुनेर्वहून्यपत्यानि । सृगवः सृगोरपत्यानि । सोम्यासः 'सोममईति यः' (पा० ४ । ४ । १३०) इति यः सोमसंपारिनः ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽन्हिरे सोमपीथं विसिष्ठाः । तेभिर्यमः संध्रराणो ह्वीध्ष्युशत्रुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१॥

उ० ये नः पूर्वे । ये नः असाकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितॄणाम् अनु ऊहिरे । 'वह प्रापणे' । देवाननु प्रापितवन्तः सोमपीथं सोमपानम् । विसष्ठाः विसष्ठस्य बहून्यपत्यानि । विसष्ठः पुनर्वस्तृतमः कृतास्पदो वसति । तेभिः तैर्वसिष्ठः यमः संरराणः संप्रियमाणः हवीषि । कथंभूतो यमः । उशन् 'वश कान्तौ' अस्य कृतसं-प्रसारणस्थेतदूपम् । कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः । उशिद्धः । कथमत्तु । प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥

म्० नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमन्हिरे अनुवहन्तिस्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदशाः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापसानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अनु भक्षयतु । 'रा दाने' शानच्प्रस्ययः । कीदशो यमः । उशन् विष्ठ कामयत इत्युशन् कामयमानः । कीदशैः तैः । उशिद्धः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः 'वश कान्तौ' शतृ-प्रस्यः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

त्वर्थ सोम् प्रचिकितो मनीषा त्वर्थ रिजेष्ट्रमर्जु-नेषि पन्थाम् । तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

उ० त्वं सोम । हे सोम, प्रचिकितः चिकित्वात् चेतनावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वं मनीषा ।
मनस इच्छाविशिष्टतरा भवति यज्वनाम् । यहा हे सोम,
त्वं प्रचिकितः । 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि । यावत्
ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया स्वया प्रज्ञ्या । त्वं च रजिष्टम् ऋजुतरं देवयानाच्यम् अनुनेषि अनुनयसि । पन्थां
पन्थानम् । किंच । तव प्रणीती प्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन
पितरः नः अस्मकम् हे इन्दो, देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं
यज्ञफलम् अभजनत धीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥

मृ० लं मनीषा मनीषया खप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनुनेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयै-कवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः 'अतिशायने तमनिष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) 'विभाषजींश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १६२) इयृकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् 'अयस्मया-दीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८ । २ । ७) इति नलोपे सवर्णदीर्घ पन्थानमिति हपम् । अनुनेषि नयतेः शपि

छुप्ते गुणे छटि रूपम् । कीदशस्त्रम् । प्रचिकितः 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विज्ञिष्टचैतन्ययुतः । किंच हे इन्दो सोम, नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजनत सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गप्तिः । कीदशाः पितरः । धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

त्वया हि नैः पितर्रः सोम् पूर्वे कर्माणि चुक्रुः पवमान् धीराः । वन्वन्नवातः परिधीँ २ ॥ रपोर्णु वीरेभिरधैर्मधवा भवा नः ॥ ५३ ॥

पुठ त्वया हि नः यसात्त्वया आश्रयभूतेन नः असाकं पितरः हे सोम, पूर्वे पूर्वजाः कर्माण चकुः । कृतवन्तः हे पवमान, धीराः धीमन्तः । अव अतः प्रार्थये च त्वाम् वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यसदीयानि । अवातः वाताद्यपद्भवरहितः एकचित्तः । परिधीन् सर्वतो निहितान् यज्ञोपद्भवकारिणः अपोर्णु । 'ऊर्णुज् आच्छादने' अपगमय । वीरेभिः वीरेश्चाश्चेश्च सहितः । मघवा धनवान् भव नः असाकम् । यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति मतिः ॥ ५३ ॥

म्० हे सोम, हे पवमान शोधक, नोऽस्माकं घीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् लया कृला कर्माणि यश्चादीनि चकुः अतः प्रार्थये लं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लोद् । परिद्धिति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिध्यो यशोपद्रावकाः। कीट-शस्लम्। वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि संभजमानः। तथाऽवातः नास्ति वातो यस्य। वात उपलक्षणं। वाताद्युपद्रवर-हितः। किंच वीरेमिवीरैः अश्वेश्व सहितः सन्नोऽस्माकं मधवा धनवान् भव। मधं धनमस्यास्तीति मधवा। यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धः। भवेल्यस्य संहितायां दीर्घः। परिधीन् अपेल्यत्र 'दीर्घादिः समानपादे' (पा० ८। ३।६) इति नकारस्य रः॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

त्वर्थ सोम पितृभिः संविद्यानोऽनु द्यावीष्टिथिवी आतंतन्थ । तस्मै त इन्दो हुविषा विधेम व्यर्थ स्थाम पत्तयो रयीणाम ॥ ५४॥

उठ त्वं सोम। यस्त्वं हे सोम, पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः । अनु द्यावापृथिवी आततन्थ । 'तनु विस्तारे' अन्वातनोषि दढीकरोषि द्यावापृथिव्यौ । तस्मे तव हे इन्दो, हविषा विश्वेम हविदंग्न हति वाक्यार्थः । वयं च हविःप्रदानानन्तरं भवेम पतयो धनानाम् ॥ ५४ ॥ सोमवतां । पितृणां षदुचः समाक्षः ॥

म० हे सोम, लं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारित-वान् 'तनु विस्तारे' लिट् 'बभूथाततन्थ-'(पा० ७। २। ६४) इलादिना निपातः । किंभूतस्लम् । पितृभिः संविदानः संवित्त इति संविदानः संवादं कुर्वाणः 'समो गमि-' (पा० १। ३ २९) इलादिना अत्मनेपदिलाच्छानच्। हे इन्दो, तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्दद्यः । विभक्तित्र्यत्ययः विधति-दीनार्थः । हविदीनेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥ सोमवतां पितृणां षड्चः समाप्तः ।

पञ्चपञ्चाशी।

वर्हिषदः पितर उत्युर्वागिमा वी हुव्या चक्रमा जुषध्वम् । त आग्तावसा शंतम्नाथा नः शं योररपो द्धात ॥ ५५ ॥

उ० वर्हिषदः तिस्र ऋचो वर्हिपदाम् । हविर्यज्ञयाजिनो वहिंपदः वहिंपि सीद्नतीति वहिंपदः पितरः । ऊती ऊत्या अर्वाक् अर्वाञ्च <mark>आगच्छत । को हेतुरागमन इति चे</mark>त् । इमा इमानि वः युष्माकं हच्या हवींषि चक्रम । तानि जुपध्यं सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिरधस्तनानि हवींष्यासेवितानि । ते यूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः । अवसा अन्नेन हवि-<mark>र्छक्षणेन । शंतमेन । शमिति सुखनाम । सुख</mark>यितृतमेन हेतुभू<mark>तेन अथ परितुष्टाः यज्ञसमाहयुत्तरकालम् नोऽस्माक</mark>ं शंयोः पदद्वयमेतत् । शमनं च रोगाणां द्धात । यावनं च भयानां दधात । अन्यद्पि यत्किचित् अरपः अपापं तद-स्माकं द्रधात ॥ ५५ ॥

म० अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः । बर्हिषदः बर्हिषि दमें सीदन्तीति बर्हिषदः । पृषोदरादिलादन्त्य-लोपः । हे वर्हिषदः पितरः, ते यूयमूला अवनेन निमि-त्तेन अर्वागागत आगच्छत । किमर्थमिति चेत् । वो युष्माकमिमा इमानि हत्या हत्यानि वयं चक्रम । करोते-हिंट्। कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शंत-मेन सुखयितृतमेनावसान्नेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं यो भयपृथकरणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत 'तप्तनव्-' (पा० ७। १। ४५) इति तबादेशात् 'श्राभ्यस्तयोरातः' (पा॰ ६।४। ११२) इति आलोपा-भावः । शं योः 'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्' इति थास्कः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

आहं पितून्सुविद्त्रीँ २॥ अवित्सि नपतिं च विक्रमणं च विष्णोः । वर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहार्गमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

उ० आहम् । आ अवित्सि आभिमुख्येन वेश्वि विदि-तवान् । अहं पितृन् सुविद्त्रान् । सुविद्त्रः कल्याणदानः ।

कत्याणदानान् । नपातं च विक्रमणं च विष्णोः व्याप्तुर्यज्ञस। न विद्यते यत्रोपगतानां पातः स नपातः देवयानः पन्थाः। विविधं क्रमणं यत्र गतानां स विक्रमणः पितृयाणः पन्याः। तत्र हि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । देव-यानपितृयाणौ पन्थानौ यज्ञसंबन्धिनावहं वेशि । तद्गतांश्र पितृन् । यत एवमतो ब्रवीमि । बार्हिषदो ये पितरः स्वध्या अन्नेन सह सवनीयलक्षणेन । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस् भजन्ते सेवन्ते । पित्वः पानं सोमपानं ते इह असिन्धः र्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्दिवत्याख्यात<mark>सन्नतिः ॥ ५६ ॥</mark>

म० अहं पितृन् आ अवितिस आभिमुख्येन वेद्भि विदिः तवान् । विदेर्छिङ आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीद्शान् पितृन् । सुविदत्रान् सुष्टु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तात् कल्याणदानान् । किंच वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनः शीलस्य यज्ञस्य 'यज्ञो वै विष्णुः' (१।१।३।१) इति श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्यि । नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः । यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं कमणं गमनागमनं यत्र स विकमणः पितृयाणपथः। यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् यत्तसंबन्धिनौ देवयानिपृत्याणी पन्थानौ वेद्मीखर्थः । उद्गामिनः पितृंश्च । अतो व्रवीमि व वर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनान्नेन सह पुतस्याभि पुतस्य सोमस्य पिलः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते । हर् अडमाव आर्थः। ते इह यही आगमिष्ठाः आगच्छन्तु । तेही छुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी।

उपहूताः पितरः सोम्यासी बर्हिष्येषु निर्विष श्रियेषु । त आगमन्तु त इह श्रु<u>व</u>न्त्वधित्रुवन्तु हेव न्त्वसान् ॥ ५७ ॥

उ० उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः। बर्हिः ध्येषु निधिषु प्रियेषु । हिविविशेषणान्येतानि । क्रि भवेषु बहिष्येषु बहिषि सादितेषु हिनः विवस्य भूतेषु पितृणां प्रियेषु अभिरुचितेषु ते पितर एत^{5ह्माखा} आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह श्रुवन्तु क्र असदीयानि वचांसि।श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु यहक्तव्यं पितृप्तिः पुत्राणाम् । ते च अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः असान् ॥ ५७॥

मo हे पितरः, इह यज्ञे आगमनतु आगच्छन्तु । ब्यस् येन शपो छक् । ते श्रुवन्तु अस्मद्रचः श्रुप्वन्तु । श्रुता व अधिश्चवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु । ते असान वन्तु । कीहशाः पितरः । प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः । कीहरीषु प्रियेषु । बर्हिष्येषु बाहिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधि भूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥ 📨 📆

अष्टपञ्चाशी ।

आयन्तु नः पितरेः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पृथि-भिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मद्नतोऽधिष्रुवन्तु तेऽवन्त्वसान् ॥ ५८॥

उ० आयन्तु नः । चतस्रोऽग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकं पितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । अग्निष्वात्ताः पुनः यान् अग्निरेव स्वद्यति । निह ते श्रौतस्मा-र्त्तकर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानेः देवसहगमनेः । देवसह-यायिनस्ते पितरो येषामेतत्कर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रेः । उक्तं च 'पुत्रेण छोकं जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रझस्यामोति विष्टपम्' इति । आगत्य च । अस्मि-न्यज्ञे स्वध्या अन्नेन । मदन्तः नृष्यन्तः । परिपुष्टा अधिबुव-न्तु । तेऽवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० चतस्र ऋचेऽप्रिष्वात्तानां पितॄणाम् । नोऽसाकं पितरः देवयानैः पिथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु । देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः । सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अप्रिष्वात्ताः अप्रिना खात्ताः खादिताः अप्रिर्यान् दहन् खाद्यति । श्रोतसार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते । तदुक्तम् 'पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्चते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण व्रष्ट्रस्याप्नोति विष्टपम्' इति । किंच पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे खध्यानेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानिधन्नुवन्तु अधिकान् वदन्तु । तद्वाक्यात्त्येव वयमिधकाः स्यामेत्यर्थः । ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी।

अग्निष्वात्ताः पितर् एह गेच्छत् सर्दःसदः सदत् सुप्रणीतयः । अत्ता ह्वीछ्षे प्रयंतानि बहिं-ष्यथा र्यिछ् सर्वेवीरं द्धातन ॥ ५९॥

उ० अग्निष्वात्ताः पितरः आ इह गच्छत आगच्छत इह। एत्य च सदःसदः गृहं गृहं प्रति सदत उपविशत। हे सुमणीतयः साधुप्रणयनाः । ततः सुखोपविष्टाः अत्त भक्षयत । हवीं वि प्रयतानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृत्तानि ग्रुचीनि । बहिं वि अन्नानि । अथ तृप्ताः सन्तः रिंथं धनं सर्ववीरं द्धातन । नकार उपजनः ॥ ५९ ॥

म० हे अभिष्वात्ताः पितरः, इह यज्ञे यूयमागच्छत । आगल च सदःसदः प्रतिग्रहं सदत उपविशत 'नित्यवी-प्तयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति द्वित्वम् । कीहशा यूयम् । स्त्रप्रित्यः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्युपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत । अत्तेलींद्र संहितायां दीर्घः । कीहशानि हवींषि । बिहैषि दमें प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियमयन्ते तानि प्रयतानि । अथा-

नन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रियं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः वा यत्र तम् । 'निपातस्य च' (पा॰ ६।३। १३६) इति दीर्घोऽथशब्दस्य 'तप्तनव्' (पा॰ ७।१।४५) इति तन-वादेशः ॥ ५९॥

षष्टी।

ये अग्निष्वात्ता ये अनिम्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया माद्यन्ते । तेभ्यः स्वराडस्नीतिमेतां यथा-वशं तन्त्रं कल्पयाति ॥ ६० ॥

उ० ये अग्निष्वात्ताः ये पितरः अग्निष्वात्ता अग्निना आस्वा-दिताः ये च अनिष्निष्वात्ताः इमशानकर्माप्राप्ताः । मध्ये दिवः द्युलोकस्य स्वध्या स्वकर्मफलोपभोगेन मादयन्ते सुखं संसे-वन्ते । तेभ्यः । तेषामिति विभक्तिव्यत्ययः । स्वराद् स्वय-मेव राजत इति स्वराद । अकृतकैश्वयों यः स स्वराद्वच्यते । असुनीतिम् एताम् आत्मनो द्वितीयं सहायं कृत्वा । असून् प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः । एताम् एतमिति लिङ्गव्यत्ययः । यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु ॥६०॥

म० ये पितरः अभिष्वात्ताः अभिना दग्धाः विधिवदौध्वेदेहिकं प्राप्ताः । ये चानमिष्वाता न अभिना खादिता
अदग्धाः रमशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः खर्गस्य मध्ये
खधयान्नेन खकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते ।
खराद् खेनैव राजते खराद् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं
वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसंबन्धिनीं तन्वं शरीरं
कल्पयाति कल्पयतु । लेद् 'लेटोऽडाटौ' तेभ्यो नरशरीरं यमो
ददाखिखर्थः । कीदशीं तन्वम् । असुनीतिम् असून् प्राणान्
नयति प्राप्रोखसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनी खर्थः । ते
यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६०॥

एकषष्टी।

अग्निष्वात्तानृंतुमतो हवामहे नाराशृश्से सोम-पीथं य आहुः । ते नो विप्रीसः सुहर्वा भवन्तु व्यथ् स्थीम् पत्तयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

उ० अग्निष्वात्तान् । अग्निष्वात्तान् पितृन् ऋतुमतः ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः । नाराशंसे सोमपीथं सोमपानम् ये आञ्चः प्राप्तुयुः । नाराशंसे चमसे पितृणां भक्षः श्र्यते । 'अथ यदि नाराशंसेषु सन्न' इत्युपक्रम्य । 'पितृभ्यो नाराश्ं सेभ्यः' इति । ते चाहूयमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु । एवं कृते वयं स्वाम पत्रयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

म० अभिष्वात्तान् पितृन् वयं ह्वामहे आह्वयामः । कीह-शान् । ऋतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्ता-नाह्वयामः । ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीयं सोमपान-माद्यः अश्लन्ति सम 'अश भोजने' लिट् । 'अथ यदि नाराश'एं- सेषु सन्न' इत्युपक्रम्य 'पितृभ्यो नाराश्'भेभ्यः खाहेति जुहु-यात्' (१२।६।१।३३) इति श्रुत्या नाराशंसे चमसे पितृणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः खाह्वाना भवन्तु । अस्मदाहूताः शीघ्रमायान्त्वित्यर्थः । एवं पितृष्वाहूतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी।

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्येमं यज्ञम्भिगृ-णीत विश्वे । मा हिं एसिष्ट पितरः केनेचित्रो यह आर्गः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

ं उ० आच्या जानु । दशर्चोऽनुवाकः । तत्र नव पित्र्या दशस्येन्द्री गायत्री । द्वितीयातृतीये नवमी चानुष्टुभः । त्रिष्टुभ इतराः । पितर उच्यन्ते । आच्या जानु सद्यं जानु पातियत्वा । दक्षिणतो निषद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा । <mark>रूपतोयं निर्देशः । ए</mark>वंस्वभावा ह्येते । 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सद्यं जान्वाच्योपासीत['] इति श्रुतिः। इममसदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुवत दक्षिणामन्न-कालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षेः साध्वयं यज्ञ इति । विश्वे सर्वे सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । मा च हिंसिष्ट । माच हिंसां कुरुत । हे पितरः केनचिद्पि नः असान् यत् यद्यपि वः युष्माकम् आगः अपराधः। आगःशब्दः सान्तो नपुंसक-लिङ्गोऽपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः पुरुपत्वेन चलचित्ततया । कराम कुर्मः ॥ ६२ ॥

म० कात्यायनेन आच्या जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः । उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य श्राद्धेऽश्रत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः । दशर्चीऽनुवाकः । आद्या नव पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुमा । हे पित्रः, विश्वे सर्वे सोमवन्तो वर्हिषदोऽमिष्वात्ताश्व युयमिमं यहं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्ठत । दक्षिणामन्त्र-कालकर्तृहिविर्यजमानोत्कर्षेः साध्ययं यज्ञ इति स्तुर्ति कुरुते-त्यर्थः । किं कृला । जान्वाच्य वामजानु पातथिला । तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य । स हि तेषां ख्रभावः। 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सत्यं जान्वाच्योपा-सीदन् इति श्रुतेः । किंच हे पितरः, केनचित् केनाप्यपरा-वेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । हिनस्तेर्छङ् । यत् यसात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः । पुरुष-भावेन चलित्तालेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः। करोतेः रापि लिङ रूपम् अडभावः। यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् विधिष्टत्यर्थः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी। आसीनासो अरुणीनामुपसे दुपि धेत दाशुषे

मर्याय । पुत्रेभ्यः पितर्स्तस्य वस्वः प्रयेच्छत् इहोर्जी द्धात ।। ६३ ॥

उ० आसीनासः ये यूयमासीनाः । अरुणीनाम् अरुण वर्णानां अरुणवर्णाहि ता ऊर्णा भवन्ति याभिः कुतपाः क्रियन्ते कुतपिप्रयाश्च पितरः 'कुतपं चासने द्द्यात्' इति स्मृतिः। यद्दा अरुणवर्णानां रइमीनाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदिख्ली कजितः पितर उच्यन्ते । रियं धनम् धत्त दत्त । दाशुषे हर्वीपि दत्तवते यजमानाय मर्त्याय मनुष्याय । पुत्रेभ्यश्च हे पितरः। यजमानार्थं पुत्रवचनम् । सर्वे हि पितृणां पुत्रा यजमानाः। तस्य यजमानस्य वस्वः प्रयच्छत दत्त । यद्भिप्रेतं वसुनी धनस्य च इह अस्मदीये ऊर्ज द्धात स्था<mark>पयत ॥ ६३ ॥</mark>

म० हे पितरः, दाशुषे हिवर्दत्तवते मर्खाय मनुष्याय यज-मानाय यूयं रियं धनं धत्त दत्त । कीहशा यूयम् । अरुणीनाम-रुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः भासीनाः उपविष्टाः । याभिः कुतपाः कियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवित 'कुत्पं चासने द्यात्' इति स्मृतेः कुत्पप्रियाः पित्रः। गृह्य अरुणीनामरुणवर्णानां रञ्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आदिललोकस्था इलार्थः । किंच हे पितरः, पुत्रम्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्तः वसुनो धनस्य प्रयच्छत कर्मणि पष्टी । यदभीष्टं धनं तद्दत्त । पितॄणां पुत्रा एवं मानाः । ते यूयमिहासमदीये यहे ऊर्ज रसं द्धात यत ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी ।

यममे कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे र्यिम्। नों गीभिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४॥

उ० यमभे कव्यवाहन । स्विष्टकृद्भिरुच्यते वतस्त्रिः र्क्सिमः। हे असे कव्यवाहन, कव्यं वोदव्यमेख्यमधिकारे यस स एवं संबोध्यते । यं रियं हिवर्लक्षणं धतम् ह्वं त्वमपि मन्यसे अवगच्छसि । साधु शक्यते तेन श्रेयः प्राप्तुः मिति । तं हिवर्रिक्षणं रियं धनम् नः असाकं स्वभूतम् गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषद्गारळक्षणाभिः। अवाय्यम् हिविविशेषणमेतत् । अवणीयम् देवत्रा देवे पनय देहि । पनतिदीनकर्मा । युजं यथायोगम् ॥ ६४ ॥

म० दे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमनं वहतीति कवा वाहनः 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्' (पा० ३।२।६५) इति भ्युद्रप्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अमे, लं चित् तमि के रियं हिवर्छक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽसाकं तं रि देवत्रा देवेषु पनय देहि। पनतिर्दानकर्मा। देवमनुष्यपुरुष (पा॰ ५।४।५६) इलादिना सप्तम्यर्थे देवात् न्नाप्रत्ययः। कीहरां रियम् । गीर्भः वाग्भः पुरोनुवाक्यायाज्यावषद्कार लक्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् 'श्रुद्क्षिसपृहिगृहिद्भिभा आय्यः' (उणा॰ ३ । ९५) इति श्रुणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत इति युक् तम् 'क्षिप् च' (पा॰ ३ । २ । ७६) इति क्षिप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी ।

यो अग्निः केन्युवाह्नंनः पितृन्यक्षंहतावृधेः । प्रेर्दु हुन्यानि वोचति देवेभ्यंश्च पितृभ्य आ ॥६५॥

पुठ यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणां हिवरुव्यते।
यच हिवः पितृन् यक्षत् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधो वा
यज्ञवृधो वा । द्वितीयाबहुवचनमेतत् । स इदानीं प्रेदु
हव्यानि वोचिति । प्रवोचिति प्रववीतु हव्यानि हवींषि ।
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । समुच्चयार्थीय आकारः । देवेभ्यश्च
पितृभ्यश्च । इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ॥ ६५ ॥

म० यः कव्यवाहनोऽिसः पितॄन्यक्षिद्ष्यान् 'लेटोऽडाटौ' 'सिञ्चहुलं लेटि' इतो लोपः। कीहशान् पितॄन् । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यश्चं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः। संहितायां दीर्घः। तान् । सोऽिमिरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च ह्व्यानि हवींषि प्रवोचित प्रववीतु। इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वद- लिल्पर्थः। इत् उ निपातौ पादपूरणौ। आकारः समुचयार्थः। व्यल्ययेन वचेः शिप 'वच उम्' (पा० ७। ४। २७) इति छान्दस उमागमः॥ ६५॥

षद्षष्टी।

्वमंत्र ईडितः केव्यवाह्नावडि्डव्यानि सुर्-भीणि कृत्वी । प्रादाः पित्रभ्यः स्वधया ते अक्ष-ऋद्धि त्वं देव प्रयंता हवीक्षि ॥ ६६ ॥

उ० त्वमझे। यस्त्वं हे अझे, ईडितः अध्येषितः सन् कव्यवाहन अवाद 'वह प्रापणे' इत्यस्येतद्रूपम्। उद्धवानिस। हव्यानि हवींषि। सुरभीणि सुगन्धीनि। कृत्वी कृत्वा। हृत्वा हवींषि। प्रादाः प्रदत्तवानिस पितृभ्यः स्वधया पितृमञ्जेण। ते च पितरः। अक्षन् अत्तवन्तो भक्षितवन्तः। अद्धि भक्षय त्वं हे देव। प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि॥ ६६॥

म० चतस्त्रिष्टुमः । हे कव्यवाहन, हे अमे, लं हव्यानि हवीं ि सरमीणि कृती सुगन्धानि कृता अवाट् वहित सा । वहें छीं इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् । 'स्नात्यादयश्व' (पा० ७ । १ । ४९) इति कृतीति निपातः । की दशस्त्रम् । ईडितः स्तुतः देवैर्कृत्विग्मिश्व । किंच हव्यानि कृद्वा स्वध्या पितृम्त्रेण पितृभ्यः लं प्रादाः दत्तवानि । ददाते छीं रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति सा । 'घस्त्र अदने' इत्यस्य रूपम् । हे देव, लमपि अद्धि हवीं ि मक्षय । 'अद मक्षणे' लोट् । की दशानि हवीं ि । प्रयता प्रयतानि ह्युद्धानि ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टी।

ये चेह पितरो ये च नेह यांश्चे विदा याँ २ ॥ ई च न प्रविदा । त्वं वेत्थ् यित ते जातवेदः स्वधार्भिर्यक्ष् सुकृतं जुषस्व ॥ ६० ॥

उ० ये चेह। ये पितरः इहास्मिन्समीपे इह वा लोके आसते। ये च नेह। यान् च पितृन् विद्या अवगच्छामः। यान्। उ इति निपातः पादपूरणः। च न प्रविद्यः न प्रजानीमः। त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः। तेशब्दः आदौ क्रियते द्वितीयान्तो वाक्यस्य बलीयस्त्वात्। तान् त्वं वेत्थ वेत्स जानासि। यति। अविभक्तिको निर्देशः। यतीन् श्रुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणाजिद्ग्धकल्मषान्। हे जातन् वेदः। अतएवमुच्यसे। स्वधाभिः पितृसंबद्धेईविभिः। यज्ञं पितृयज्ञम्। सुकृतं साधुकृतम्। जुषस्व सेवस्व॥६७॥

म० ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्व पितृन् वयं विद्य जानीमः । उ पाद्पूरणः । यांश्व पितृन् वयं न प्रविद्य न प्रकर्षण जानीमः । हे जातवेदः, ते पितरो यित यावन्तो वर्तन्ते तान् लं वेत्थ जानासि । या संख्या येषां ते यित 'किमः संख्यापरिमाणे' (पा० ५ । २ । ४१) इत्यादिना स्त्रेण यत्त्रद्यामि डितिरिति वार्तिकेन यच्छव्दात् डितिप्रत्ययः 'डिति च' (पा० १ । १ । २५) इति तस्य षद्-संज्ञलात् 'षद्भ्यो छुक्' (पा० ७ । १ । २२) इति जसो छुक् । यद्वा यतीन् छुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् लं वेत्थ । यति विभक्तिलोपः । ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस् । किंच स्वधाभिः पितृणामनैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं लं जुषस्व सेवस्व ॥ ६० ॥

अष्टषष्टी ।

इदं पित्रभ्यो नमीऽस्त्व्य ये पूर्वीसो य उप-रास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निष्ता ये वी नून्ध् सेवुजनीस विक्षा ॥ ६८॥

उ० इदं पितृभ्यः । इद्मिति प्रत्यक्षतो निर्देशः । पितृभ्यो नमः अन्नं हिवर्लक्षणं अस्तु । अद्य अद्यतनम् ये पितरः पूर्वासः पूर्वमीयुः स्वर्गम्। ये च उपरासः उपरतच्या-पाराः कृतकृत्याः परं ब्रह्म ईयुर्याताः । ये च पार्थिवे रजित । पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजः ज्योतिरग्निः तत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येन निषण्णाः । अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । ये वा ये च त्नं निश्चयेन । सुवृजनासु साधुवृत्तासु । विश्व यजमानेषु निषण्णाः । तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति संबन्धः ॥ ६८ ॥

म० ये पितरः पूर्वीसः पूर्वे ईयुः खर्गं जग्मुः । ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजिस पृथित्र्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरिमः तस्मित्रा निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः 'नसत्तनिषत्त–' (पा०८।२।६१) इत्यादिना निष्ठायां निपातः। ये वा।वा समुच्चयार्थः। ये च नूनं निश्चितं विश्व प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः। कीद्द-त्रीषु विश्व । सुन्नजनासु शोभनं वृजनं वलं यासां ताः सुन्नजनासु धर्मेरूपवलयुक्तासु। अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गव्रह्माभियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु॥६८॥

पकोनसप्ततितमी ।

अधा यथा नः पितरः परांसः प्रतासी अग्न ऋतमाञ्जूषाणाः । शुचीदंयुन्दीधितिमुक्थ्यासः क्षामी मिन्दन्ती अरुणीरपंत्रन् ॥ ६९ ॥

उ० अथा यथा। अथैवं सित यथा येन प्रकारेण नः असाकं पितरः परासः पराएव परासः उत्कृष्टाः। प्रलासः। प्रलाकः परासः पराएव परासः उत्कृष्टाः। प्रलासः। प्रलाकः प्राणाः हे अग्ने, ऋतं यज्ञम् आग्रु-पाणाः अश्ववानाः व्याग्नुवन्तः । ग्रुचि अविभक्तिको निर्देशः। ग्रुचि दीप्तं भास्तरम् । इच्छव्द एवार्थे। अयन् आगताः प्राप्ताः दीधितिम् आदित्यरिश्मम् तत आदि-त्यमण्डलम् । एष हि देवयानः पन्थाः। उक्थशासः उक्थानि ये शंसन्ति यज्ञेषु ते उक्थशासः। पितृणां विशेष-णमेतत्। एवं वयमपि हे अग्ने, त्वत्यसादात् क्षामा भिन्दन्तः। क्षामा अविभक्तिको निर्देशः। क्षामां पृथिवीं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटादिखननैः। यहा पृथिव्याश्र-याणि यज्ञे बीहिपग्रुयूपादीनि भिन्दन्तः यज्ञं सर्वीपकार-कमनुतिष्टन्त इत्यर्थः। अरुणीः आरोचनाः। रश्मीन् अपवन् अपवृणुमः । अपवृत्य च रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्टाम इत्यर्थः॥ ६९॥

म० हे अमे, नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण छुचि । सुपो लोपः । इदेवार्थे ।
छुचि निर्मेलं दीधिति रिवमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः । 'अय
गती' लङ् अङमाव आषः । कीहशाः पितरः । परासः परा
उत्कृष्टाः प्रलासः प्रलाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाछुषाणाः अश्ववाना
व्याप्नुवन्तः । एवंभूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा
वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपवृणुमः ।
सूर्यरमीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः । 'वृत्र् वरणे'
विकरणव्यत्ययेन शिष छुप्ते लिङ रूपम् । अङमावः । पुरुषव्यत्यय्यव्यन्दसः । कीहशा वयम् । उक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि
शक्षाणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशसः । किप् संहितायां
दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमि भिन्दन्तः वेदिचालालयूपावटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः । सर्वीपकरणेर्यज्ञं कुर्वन्त
इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

ु इशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । <mark>डुश</mark>-चुशुत आवह पितृन्द्दविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

उ० उशन्तस्त्वा। 'वश कान्तो' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम्। हे अग्ने, यतो वयसुशन्तः कामयमानाः त्वां
निधीमहि स्थापयामहे। यतश्च उशन्तः कामयमानाः एव
समिधीमहि संदीपयामः। यतस्त्वमि उशन्कामयमान एव। उशतः कामयमानानेव आवह पितृन्। किमर्थमिति चेत्। हविषे अत्तवे हविषः अदनाय॥ ७०॥

म० अनुष्टुप्। हे अमे, उशन्तः कामयमाना वयं तं ला निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं लां सिमधी-महि संदीपयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितॄनावह आनय । किं कर्तुम् । हिषके अत्तवे हविः अत्तुं भक्षयितुम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्य-त्ययः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी।

अपां फेर्नेन नर्मुचेः शिरं इन्द्रोदंवर्तयः । विश्वा यदर्जयः स्पृधंः ॥ ७१ ॥

पुठ अथेन्द्रो मन्नः सोमो राजेत्यस्य निदानभूतः प्रकाते । अपां फेनेन । तृतीयपादमभृतिव्याख्यानं युच्छब्द्योगात् । अथि विश्वाः सर्वाः । यत् यदा अजयः स्पृधः संग्रामान् । अथि तदा अपां फेनेन फेनपुक्षेन नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्रं, त्वमुद्वर्तयः उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वो वृतिः छेदने वर्तते ॥ ७१ ॥

वतत ॥ ७२ ॥

म० इन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र,
यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानिस
तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्तयः
छिन्नवानिस । उत्पूर्वो वृतिः छेदार्थः ॥ ७३ ॥

द्विसप्ततितमी।

सोमो राजामृतंथ सुत ऋजीषेणांजहानमृत्युम् । ऋतेनं सुत्यामेनिद्ययं विपानंथ् शुक्रमन्धंस इन्द्रस्ये-निद्ययमिदं पयोऽमृतं मधुं ॥ ७२ ॥

उ० इदानीमेतं च मन्नं वक्ष्यमाणं चानुवाकं श्रुत्या संब-भाति। 'तस्य शीर्षे छिन्ने छोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तसा-त्तद्वीभत्सत एतदन्धसो विपानमपश्यत्सोमो राजामृतं सुत इति तेनैनं स्वद्यित्वात्मन्नद्धत' इति । सोमो राजा । अष्टी यहोपस्थानमिश्वसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिस्वो महा-वृहत्यः पङ्किश्चतुर्थी अन्ते अतिजगत्यो होषे अतिशक्तयों। यथा एककारणानि वस्नि विविच्यमानानि दृश्यन्ते । यथा पृथग्भृतानि संसुज्यानि पुनर्विवेच्यमानानि दृश्यन्ते । एवमय- मिष लोहितिमिश्रः सोमः सोम एवेत्यनुवाकार्थः । सोमो राजा सोमः राजा सुतः अभिषुतः अमृतं संपद्यते रसीमा-वात् । स्थूलस्य हि सूक्ष्मताऽमृतीभावः । ऋजीषरूपेणचाज-हात्त्यजित मृत्युं मूर्तत्वाद्यजीषभावस्य सत्यमेतत् । अनेन च ऋतेन सत्येन सत्यमेतत् ज्ञातम् इन्द्रियं वीर्यं विपानं विविक्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यं वा विपानम् शुकं रजो हितम् अन्धसः अज्ञात्संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इदिमिन्द्रियं पयः अमृतं मधु भवत् ॥ ७२ ॥

म० 'सोमो राजेल्य ज्वाकेन प्रहानुपतिष्ठते (का॰ १९ । २ । २४) अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयो-अहान्सुराग्रहांश्राध्वर्यु रुपतिष्ठते । यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्रतुर्भिः सुराप्रहान् । प्रहणानन्तरमेवोपस्थानं मन्त्रपाठकमादत्रालेखी-खर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः । आद्यास्तिस्रो महाबृह्दः । यस्याश्वलारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वाद्शकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृत-ह्पो रसह्पो भवति । स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूल-भावमजहाजहाति । ऋतेन अनेन सस्येन एतत् सस्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुकं शुक्रं <mark>शुद्धमतएव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्पेदशं भवतु।</mark> कीदृशं इन्द्रियम् । वीर्यवत् अमृतमजरामरलप्रदं मधु मधुरं च । अपां फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्यष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या संबन्ध उक्तः । 'तस्य शीर्षिण छित्रे लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्माद-बीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृत ए सुत इति तेनैन 😲 स्वदयिलात्मन्नद्धत' इति । यथा एककारणानि वस्त्नि विविच्यमानानि दश्यन्ते यथाच पृथग्भूतानि संमृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी।

अङ्गः क्षीरं व्यपिबत्कुङ्काङ्किर्सो ध्रिया। ऋतेने सुत्यभिन्द्रियम् ।। ७३ ॥

उ० अन्यः क्षीरम् । क्षीरोदकयोः संस्ष्टयोः अन्यः सकाशात् क्षीरं वियुत्य अपिबत् पीतवान् । कुङ् हंसः हंस-जातिमास्थाय आङ्गिरसः प्राणः । सहाङ्गानां रसः धियां प्रज्ञया । इत्थंभूता हि तस्य प्रज्ञा तस्यां जात्यामेव स्थितस्य भवति । सत्यमेतत् । अनेन ऋतेन सत्यमिन्दियं विपानं ग्रुकं अन्धसः संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इन्द्रियं विपा-नममृतं मधु भूयात् ॥ ७३ ॥

म् अङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा कुङ् हंसो भूला विया प्रज्ञया अद्भाः सकाशात् क्षीरं दुग्धमिषवत् पिवति । संख्षाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिवतीति जातिस्व-भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुकं भवतु । अथेन्द्रस्य प्रयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी।

सोमम्द्र्यो व्यपिबच्छन्दंसा हुएसः श्रेचिषत्। ऋतेनं सुद्यमिन्द्रियम् ।। ७४॥

जु सोममन्तः। सोमोदकयोः संसृष्ट्योः सोमं वियु-त्यापिबत् अन्तः सकाशात्। छन्दसा छन्दोनिबद्धेन वेदेन। हंस आदित्यः ग्रुचिषत्। एतत्सत्यम्। ऋतेनेत्यादि समानम्॥ ७४॥

म० हंसः आदित्यः अन्नः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेद-हपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रिवः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीहशो रिवः । शुन्विषत् शुन्वि निर्मेले गगने सीदतीति शुन्विषत् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी।

अन्नीत्परिस्नुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्ष्त्रं पयः सोमं प्रजापितिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् ० ॥ ७५॥

उ० अज्ञात्परिस्नुतः । अज्ञाद्धिवर्रिक्षणात् संपरिस्नुतश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् । क्षत्रं च व्यपिबत् । क्षत्रस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमम् प्रजापितः प्रथम-शरीरी । सल्यमेतत् ऋतेन सल्यमिति समानम् ॥ ७५ ॥

म० अतिजगती द्वापचाशदक्षरा । प्रजापितः प्रथमशरीरी परिस्नुतोऽज्ञात्सुरारूपादजात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपि-बत् विविच्य पीतवान् । क्षत्रं च व्यपिबत् वशीचकार । क्षत्रि-यस्य पानं वशीकरणम् । पयः सोमं च व्यपिबत् । अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

षद्सप्ततितमी।

रेतो मूत्रं विजहाति योनि प्रविश्वितिष्ट्रियम् । गभी जरायुणावृत् उल्बे जहाति जन्मना । ऋतेने सत्यमिन्द्रियम् । । ७६ ॥

उ० रेतो मूत्रम् व्यवहितपद्मायः। रेतः विजहाति त्यजित । योनिं खीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिक्षम् । योनिप्रवेशाद्न्यत्र मूत्रं विजहाति । तुल्यद्वारयोरिप मूत्र-रेतसोमूत्रस्थानं हित्वान्यत्राविष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः गर्भो जरायुणा आवृतः विष्ठितः । जरायुं च उह्बं च विज-हाति त्यजित । जन्मना प्रसर्वेन । सत्यमेतत् । नानास्थाना-नामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम् । एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

म० अतिशक्यों द्वे षष्ट्राक्षरातिशकरी । इन्द्रियं पुंप्रजननं शिश्रं योनि स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति स्वजित । योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति । समानद्वारयोरिप रेतोमूत्रयोमूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भवेष्ट-नेनावृतो गर्भः जन्मना कुला उल्बं जरायुं जहाति । भिन्नस्था-

नानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् । एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमी।

हृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापंतिः। अश्री-द्धामनृतेऽद्धाच्छूद्धाक्ष् सत्ये प्रजापंतिः। ऋतेने सृत्यमिन्द्रियम्०॥ ७७॥

उठ दृष्ट्वा रूपे । दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोः । इदं सत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमिति व्याकरोत् । व्याक-रणं पृथकार्यावस्थानम् । कथं व्याकरोत् । अश्रद्धाम् अनृते अद्धात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः । श्रद्धामास्तिक्यम् सत्ये । कः अद्धात् । प्रजापितः सत्यमेतत् ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७७॥

म० प्रजापितः रूपे रूपवती मृर्तिमती सलानृते दृष्ट्वा ध्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सल्यमिदमनृत-मिति पृथगवास्थापयत् । तदेवाह । अनृते अश्रद्धां नास्तिक्य-मद्धात् अस्थापयत् अनृतस्थाश्रद्धानिमित्तलात् । सल्ये श्रद्धा-मद्धात् सलस्य श्रद्धानिमित्तलात् । श्रद्धास्तिक्यवुद्धिः । अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमी।

वेदेन कुषे व्यपिवत्सुतासुतौ प्रजापितिः । ऋतेने सुत्यमिन्द्रियम् ० ।। ७८ ।।

उ० वेदेन रूपे। वेदेन परिज्ञानेन त्रय्या वा विद्यया। रूपे सुतासुतयोः व्यपिबत्। सुतः सोम उच्यते पयश्चासुतः परिसुत्प्रजापतिः सत्यमेतत् अनेन ऋतेनेति व्याख्यातम् ७८

म् महाबृहती । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वैदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिवत् विविच्य पीतवान् । सुतः सोमः असुतः पयः परिसुच । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी।

हृष्टा परिसुतो रसंध् शुक्रेण शुक्रं व्यपिवत्पयः सोम प्रजावितः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७९॥

उ० दृष्ट्वा परिस्नुतः रसं शुक्रेण अमलेन शुक्रममलम् । वियुत्स अपिवत् पयश्च सोमं च हे प्रजापितः । सत्यमेतत् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

म० अतिजगती । प्रजापितः परिस्नुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्तं शुक्तं शुद्धं कृत्वा व्यपि-बत् वियुज्य पीतवान् । ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी।

सीसेन तत्रं मनसा मनीविण ऊर्णासूत्रेण कुव-यो वयन्ति । अश्विनां यहाएं संविता सरस्वती-म्ट्रेस्य हुपं वर्षणो भिष्ण्यन् ॥ ८०॥ उ० खुरैर्वसाप्रहान्द्वात्रिंशतं जहोति । सीसेनेति प्रत्यु-चम् पोडश जगतः । यथेन्द्रस्य भैपज्यं कियते तथा आभि-रुच्यते । यज्ञः पटेन रूप्यते प्रथमायामृचि । सीसेन फर्णासूत्रेण च तज्ञमिव पूर्वापरेः सूत्रेर्दक्षिणोत्तरेश्च वयन्ति यज्ञम् । के वयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्त-दर्शनाः । मनसा पर्यालोच्य गुणत उक्त्वा अथेदानीं नामत आह । अधिनौ सविता सरस्वती वरुणश्च । किमर्थं पुरस्कृत्य यज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपं भिष्ठयम् ॥ ८०॥

म् 'खरैर्वसाप्रहान्द्वात्रि एंशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्' (का॰ १९ । ४ । १२) । पञ्चपलो यह इति परिशिष्टो^{न्}तः ऋषभखुराणां महत्त्वाचार्षभैः खुरैः पश्र्नां वसां गृहीला सीसे-नेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान्सुराग्रहान् जुहोति । एकेन मन्त्रेण द्वयोहींम इखर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवलाः षोडरा जगत्यः । 'जगतीभिर्जुहोति' (१२ । ८ । ३ । १३) इति श्रुति-वलाद्वह्रक्षरन्यूनानामपि कासांचिज्जगतीलमेव । दस्रादिमिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन । सीसेन ऊर्णासू-त्रेण च सीसेन शब्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताम्यां यज्ञ-निष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सीसेन ऊर्णास्त्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गद्विशेषं वयति कर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् 'तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः । अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छदे' इति कोशात् । कीहशा अश्वयादयः । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः कान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः 'भिषज् रुग्जये' कण्ड्वादिलायक् वयन्ती-प्रखयः । वचनव्यखयः । इन्द्रमैषज्याय यहं त्यर्थः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमी।

तर्यस्य कृपमुमृत्थ् शर्चीभिस्तिस्रो देधुर्देवताः सथ्रराणाः । छोमानि शष्पैर्वहुधा न तोक्मिम्स्व-गैस्य माथ्रसमेभवन्न छाजाः ॥ ८१॥

उ० तदस्य। तत् अस्येन्द्रस्य रूपम् अमृतममरणधर्भि। शचीभिः कर्मभिः । तिस्रो देवताः संद्धुः संराणाः । अश्विनौ सरस्वती च। कथं संद्धुः। लोमानि तावत् शब्धेः संद्धुः। बहुधा न तोकमभिस्त्वगस्य । नकारः समुचये। आअध्यायसमाप्तेः। त्वचमिति विभक्तिव्यत्ययः। बहुधा न तोकमभिस्त्वचमस्वेन्द्रस्य संद्धुः। मांसम् अभवन्न लाजाः ९ १

म० तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रम-माणाः सत्यः अस्पेन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि ह्वं शचीभिः कर्मभिः संद्धः कर्माङ्गैः संधानं चकुः । तदेवाह । लोमानि इन्द्ररोमाणि शषीविह्दन्नीहिभिः संद्धः । अस्येन्द्रस्य लक् त्वचं च तोक्मिभः विरूढयवैर्वहुधा संद्धुर्लाजा न लाजाश्वास्य मांसं समभवत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चका-रार्थाः ॥ ८१ ॥

द्यशीतितमी।

तद्धिनं भिषजां रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति पेशो अन्तरम् । अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरेण दर्धतो गर्वा त्वचि ॥ ८२ ॥

उ० तदिश्वना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य । अश्विनौ भि-पंजौ । रुद्रवर्तनी । रुद्रस्येव वर्तनिर्मागों ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी वा । रोरूयमाणौ वर्तेते इति वा । सरस्वती च । वयति वयन्ति । बहुवचनमेकवचनस्य । संबद्गन्ति अन्तरम-भ्यन्तरम् । किं वयन्ति । अस्थि च मज्जानं च तावत् मासरैश्च कारोतरेण च यथाक्रमं वयन्ति । किं कुर्वणाः । द्रधतः स्थापयन्तः । गवां त्वचि चर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥

म्० रहवत् वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रहवर्तनी रुग्णवर्तनी वा। भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरखती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति संबधनित वचनव्यत्ययः। तदेवाह । मासरैः शष्पादिचूर्णचरुनिः स्नावैः अस्थि संबधन्ति। कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति। कीदशास्ते। गवां खचि चर्मणि द्धतः सुरां स्थाप-यम्तः॥ ८२॥

त्र्यशीतितमी ।

सरेखती मनेसा पेशुळं वसु नासेत्याभ्यां वयति दर्शतं वर्षः । रसे परि्सुता न रोहितं नुमहुर्धार्-स्तर्सर् न वेमे ॥ ८३ ॥

पुर सरस्वती मनसा। सरस्वती मनसा पर्यां लोच्य। पेशलम् । पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च। हिरण्यवद्वा रूपवद्वा । वसु नासत्याभ्यां च सहिता वयति पटमिव स्वजति। दर्शतं वपुः दर्शनीयं वपुः शरीरम् इन्द्रस्य। रसं परिस्नुता न रोहितम्। सरं च परिस्नुता सरस्वती नासत्याभ्यामिश्वभ्यां सहिता वयति । वपुषो रञ्जनार्थम्। अतो रोहित इन्द्रो वेदेषु पठ्यते । अथ तदा नमहुः किण्वः धीरः धीमान्। तसरं न वेम तसरं च वेम च संपद्यते। नमहोः कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम् । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। तसरं वेम च कुविन्दानां प्रसिद्धम्। तसरं वयनसाधनम्॥ ८३॥

म्० नासत्याभ्यामश्चिभ्यां सहिता सरस्रती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सर्जति । इन्द्रस्थेति शेषः । कीहशं वसु । पेशलं पेश इति हिरण्यहपयोगीम । पेशं लाति एहाति पेशलं हिरण्यवद्रपवद्वा । मनसा विचार्येति शेषः । परिस्तुता परिस्तुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वयति

इन्द्रवपुषो रज्जनाय । अतएव वेदेषु रोहित इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नम्रहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति । तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदशो नम्रहुः । धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः । मादक इत्यर्थः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनानमहोः कर्तृलं विविस्तिम् ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी।

पर्यसा शुक्रम्मस्तं ज्ञिन्तृष् सुरया मूत्राज्ञन-यन्त रेतः । अपामिति दुर्मिति वार्धमाना ऊर्वध्यं वार्तिष्ट्रसब्वं तदारात् ॥ ८४॥

उ० पयसा शुक्रम् । पयसा दुग्धेन कारणभूतेन शुक्रं च अमृतं च जिनत्रम् आजन्म जनयन्तः अश्विनौ सरस्वती च प्रकृतत्वात् इन्द्रस्तु भैषज्यः । सुरया च मूत्रात् मूत्रमिति साधु । मूत्रं च रेतश्च जनयन्त । किंच । अपामितं दुर्मतिं बाधमानाः । अपबाधमानाः अमितममननं वध्यभावं दुर्म-तिं च । जवध्यम् आमाशयगतमन्नं वा तम् तत्सहचितिं सर्वे पक्षाशयगतमञ्जिष्टः । तदारात् तदेतत् सुरया जन-यन्त । आरात् सुरासंनिकर्षात् । संनिकर्षे हि गन्धा-दिभिः ॥ ८४॥

म० प्रकृतलादिश्वनौ सरस्तती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उद्पादयन् । अडभाव आर्षः । इन्द्रस्रेति शेषः । कीदृशं रेतः । शुक्तं शुक्कम् अमृतमनश्यत् । जिनत्रं जनयतीति जिनत्रं जयनशीलम् । आरात् समीपे स्थिला तत्प्रसिद्धमृत्रध्यं वातं नाडीगतं सब्वं च सुरया कृला मूत्रात् मृत्रं चाजन-यन्त । आमाशयगतमन्नमृत्रध्यम् प्रकाशयगतमन्नं सब्वम् । कीदृशास्ते । अमृति वध्यभावं दुर्मिति दुर्बुद्धं च बाधमाना निव-र्तर्यन्तः सद्वुद्धं ददत इस्थिः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमी।

इन्द्रेः सुत्रामा हर्द्येन सत्यं पुरोडाशेन सविता जीजान । यर्कृत् क्ष्रोमानं वर्षणो भिष्उयन्मतेस्रे वायुव्युनिर्मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा। पुरोडाशदेवता इन्द्रं भिषज्यन्ति। इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन। हृदयमिति विभक्तिव्यत्यः। इन्द्रस्य जजान जनयति। सत्यम् इन्द्रस्य पुरोडाशेन सविता जनयति। यक्त्रच क्रोमानं च जनयति। वरुणः इन्द्रस्य भिष-ज्यन्मतस्त्रे च पित्तं च वायव्यैः अर्ध्वपात्रैः अर्ध्वपात्राणां सौमिकानां वायव्यानीति उक्तम्। मिनाति निर्मिमीते मृजति॥ ८५॥

म० सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता। इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति। सिवता च पुरोडाशे-नेन्द्रस्य सत्यं जजान। बरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च जजान । वायव्यैः सौमिकौरूर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तं च मिनाति निर्मिमीते सजतीत्यर्थः । सोमिका-न्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

षडशीतितमी।

आत्राणि स्थाछीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पा-त्राणि सुदुचा न धेतुः । स्येनस्य पत्रं न प्रीहा शचीभिरासुन्दी नाभिरुदुरं न माता ॥ ८६ ॥

उ० आत्राणि स्थालीः । स्थात्यः आत्राणि अभवन् । किं कुर्वाणाः । मधु पिन्वमानाः । पिन्वतिः सेचनार्थः । गुदाः पात्राणि अभवन् । सुदुघा च धेनुः दक्षिणा च आदित्यस्पेष्टेः । गुदा एव अभवन् । इयेनस्य च पत्रं फ्रीहा अभवत् । शचीभिः कर्मभिः । आसन्दी नाभिः इन्द्रस्य उद्रं च माता च । आसन्दीस्थोऽभिषच्यते अतस्ततो जायते ॥८६॥

म० स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् । कीद्दर्यः स्थाल्यः । मधु पिन्वमानाः सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुदुघा न घेतुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा दोग्धी च घेतुः आदित्थेष्टदिक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् । इयेनस्य पत्रं च श्रीहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसिपण्डः गुल्मसं शेऽभवत् । आसन्दी शचीभिनीभिष्दरं चाभवत् । कीद्दर्यासन्दी । माता जननीस्थानीया आसंद्यामभिषिच्यते-तऽसतो जायत एव । नाश्चार्थाः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी।

कुम्भो विनिष्ठुजैनिता शचीिमयेसिमुत्रये योन्यां गभी अन्तः । प्राशिव्यक्तः शतर्धार बत्सी दुहे न कुम्भी स्वधां पित्रभ्यः ॥ ८७ ॥

उ० कुम्मो विनिष्ठुः । सुरासंधानकुम्मो विनिष्ठुः जिनता च जनकश्च । श्राचीभिः स्वकीयैरेव कर्मभिः । यस्मिन्कुम्भे अग्रे प्रथमं योन्यां गर्भः । अन्तर्मध्ये सुरालक्षण उपितः । किंच । प्राशिर्व्यक्तः । स्पष्टः शतधार उत्सः कृपः बहुस्रो-तत्वात् कृप उक्तः । दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

म० कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृला वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्मे योन्यां
कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप
उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्राशिः
शिश्रोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे
दुग्धे अन्नं पूर्यति 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ ।
४१) इति तलोपः ॥ ८०॥

अष्टाशीतित्मी । मुख्ए सर्दस्य शिर इत्सर्तेन जिह्ना प्वित्रम्थि-

नासन् सरस्वती । चप्यं न पायुर्भिषगस्य वाली वृक्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

पुठ मुखं सत्। अस्थेन्द्रस्य मुखं सत्। एकदेशलोपः सन्तमिति प्राप्ते। तथाच श्रुतिः 'मुखं सन्तमस्य जिह्ना पवित्रं चप्यं न पायुर्वस्तिवीलः' इति। शिर इत् सतेन जिह्ना पवित्रम् आसन् आस्थेति च। चप्यं च पायुः भिषास्य वालः वस्तिश्च शेषो हरसा तरस्वी। वालस्य त्रिधा परिणामः वैद्यः वस्तिः शेपश्च। कीद्दशः शेपः। हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान्॥ ८८॥

म० अस्पेन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत्। सत-शब्दस्यान्तलोपइछान्द्सः। सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत्। पवित्रं जिह्वाभवत्। अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्पे-ऽभवन्। चप्यं च पायुरिन्द्रियमभूत्। वालो सुरागलनवस्त्रमस्पे-न्द्रस्य भिष्यवैद्यो वस्तिगुदं शेषो लिङ्गं चाभृत्। वालेन त्रयं जा-तम्। कीदशः शेषः। हरसा वीर्येण तरस्त्री वेगवान्॥ ८८॥

एकोननवतितमी।

अधिभ्यां चक्षुरमृतं प्रहाभ्यां छागेन तेजी हिवशी शृतेन । पक्ष्मीण गोध्मैः कुवेलेकृतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

उ० अधिभ्यां चक्षुः । अधिभ्यामिनद्रस्य चक्षुः संस्कियते । तदेवामृतम् । यहाभ्यामिधदेवत्याभ्याम् छानेन
तेजः चक्षुपः क्रियते । कथंभूतेन छागेन । हिवधा द्युतेन
हिवर्भूतेन पक्षेन अपरम् पक्ष्माणि चक्षुपः छोमानि गोधूमैः
संस्क्रियते । कुवलेर्बद्रविशेषेः उतानि निविद्यानि पक्ष्मसु
रोमाणि संस्क्रियते । पेशो न ग्रुक्रमसितं वसाते । पेशो न
रोमाणि संस्क्रियते । पेशो न ग्रुक्रमसितं वसाते । अच्छारूपं च चक्षुपः ग्रुकं ग्रुक्रम् असितं कृष्णं च वसाते ।

म० अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षः कियते प्रहाभ्यामिश्वदेव-स्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं कियते । श्वतेन पक्केन हिवषा छागेन छागरूपेण पक्कहिवषा तेजश्वक्षुःसंबन्धि कियते । गो-धूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि कियन्ते । कुवलैर्वदरैः उतानि चक्षुनिविष्टानि लोमानि कियन्ते । छुकं गुक्कमितं कृष्णं च चक्षुनिविष्टानि लोमानि कियन्ते । गुक्कमितं कृष्णं च पेशः रूपं गुक्ककृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयेते । कु-वीत इस्पर्थः । प्रकृतलादिश्वनौ कर्तारौ ॥ ८९॥

नवतितमी।

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पत्था अ-मतो महाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्धिवेदरेर्जनान ॥ ९०॥

উ০ अविन । अविश्व मेषः सारस्वतः नसि नासिका-याम् वीर्याय अवस्थितः । प्राणस्य च पन्था मार्गः अमृतः शृहाभ्यां सारस्वताभ्यां कियते। सरस्वती च उपवाकैः व्यानं जजान जनयति। नस्यानि नासिकाप्रभवाणि च बहिः बदरैः जनयति॥ ९०॥

for spinstfield

म्० अविः सारखतो मेषश्च नित्त इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः यहाभ्यां सारखताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते । सरखती उपवाकैर्यनाङ्करैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । विर्विदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जनजान ॥ ९०॥

्रक<mark>नवतितमी ।</mark>

इन्द्रस्य रूपर्मृष्मो बल्लीय कर्णीभ्याक्ष श्रोत्रेम्-मृतं प्रहाभ्याम् । यवा न बहिंश्चेवि केसराणि कर्क-न्ध्रं जज्ञे मर्धु सार्घं मुखात् ॥ ९१ ॥

जु० इन्द्रस्य रूपम् । इन्द्रस्य रूपं संस्करोति ऋषभः बलायावतिष्ठते । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अतीतानागतवर्तमानश-ब्द्याहि । अमृतम् ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्यां स्थापितम् । यवाश्च बहिश्च । श्रुवि केसराणि श्रुवोः लोमानि अभवन् । कर्कन्धु च यज्ञे मधु सारघम् मुखात् कर्कन्धु बदरम् यज्ञे स्वयमेव यज्ञे इन्द्रस्य मुखात् । मधु लालाश्चेष्मादि मधुशब्देनोच्यते सादस्यात् । सारघम् । सरघाः श्रमराः । यथा सारघम् मधु इतश्चेतश्चाहतं भवति । एवं लालादि सर्वसादङ्गाद्य-वति ॥ ९१ ॥

म० ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चके । प्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्तमानशब्द्याहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं
कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्वके । कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं
स्थापितमिखर्थः । यवा बर्हिश्च श्रुवि श्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु बदरं मुखात् सार्घं मधु तत्तुल्यं लालाश्वेष्मादि
जज्ञे । सरघा मधुमक्षिका तत्संबन्धि सारघम् । यथा मधु
नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गभ्यो भवति इति
लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१॥

द्धिनवतितमी।

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम सुखे इमश्रीण न व्यावलोम । केशा न शीर्षन्यशीसे श्रिये शिखी सिएइस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥

उ० आत्मन्नुपस्थे। आत्मिन उपस्थे च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि। लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे रमश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रस्य लोमानि। केशा न शीर्षन् ये च केशाः शिरसि यशसे निहिताः या च श्रिये शिखा निहिता या च विविधः दीप्तिः यानि चेन्द्रियाणि तदेत-विसहस्य लोम॥ ९२॥

म० आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि । लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि इमश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षन् शीर्ष्णि शिरिस च यशसे यशोर्थं ये केशाः या च श्रिये शोभाये शिखा या च लिपिः कान्तिः यानि चेन्द्रिशाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी।

अङ्गीन्यात्मिन्भिषजा तद्श्विनात्मानुमङ्गैः समे-धात्सरेखती । इन्द्रेस्य ऋप् श्वतमीनुमायुश्चन्द्रेण द्योतिरुमृतं दर्धानाः ॥ ९३ ॥

उ० अङ्गान्यात्मन् । अङ्गानि यस्मिन्नात्मनि भिषजो वैद्यो अश्विनो समधाताम् तदात्मानम् । अङ्गेः समधात्सर-स्वती । एविमन्दस्य रूपं शतमानं बहुप्रतिमानम् । अश्विनो सरस्वती च । चक्षुः चन्द्रेण हिरण्मयेन ज्योतिः असृतं च दधानाः ॥ ९३ ॥

म्० भिषजा भिषजी अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मिनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् । सरस्वती तन्त्रमा-त्मानमङ्गेः समधात्मंद्धे । कीदृशा अश्वयादयः । इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्णादकेन ज्योतिज्योतिषा सहामृतमनश्वरं द्धानाः संपादयन्तः । कीदृशं रूपम् । शतमानं शताना-मनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमि-स्यर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी।

सरस्ति योन्यां गर्भमन्तर्श्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति । अपाछ् रसेन् वर्षणो न साम्नेन्द्रेष् श्रिये जनयेश्वरम् राजां ॥ ९४ ॥

उ० सरस्वती योन्याम्। व्यवहितपद्रयायः। सरस्वतीयं योन्याम् इन्द्रलक्षणं गर्भम् अन्तर्मध्ये अश्विभ्यां पत्नीभूत्वा सुकृतं शोभनीकृतं विभर्ति धारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रिये विभूत्ये वरुणश्च अप्सु राजा अपां रसेन साम्ना च विभर्ति ॥ ९४॥

म० सरखती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूला योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभितं । अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्रा उदकरसभूतेन साम्रा इन्द्रं श्रिये जनयन्सन् बिभर्ता-त्यनुषज्ञः । नश्चार्थः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी।

तेजीः परानाक् हिविरिन्द्रियावित्पर्मुता पर्यसा

सार्षं मर्घ । अधिभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम् इन्दुः ॥ ९५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

उ० तेजः पश्चनाम् । तेजः पश्चनामुपादाय हिवश्च इन्द्रियवत् वीर्यवत् उपादायः । परिस्तुता हिवर्भूतया । पयसा हिवर्भूतेन सारचिमव मधु । अश्विभ्यां दुग्धम् । सरवाः अमराः ते यथा अन्य ओषधीभ्यश्च रसमादाय दुहन्ति एवमेतेभ्यो द्रव्येभ्यः अश्विभ्यां दुग्धं सौन्नामणीलक्षणम् । कथंभूताभ्याम् । भिषजा भिषग्भ्याम् सरस्वत्या च । किंच सुता सुताभ्यां परिस्तृत्ययोभ्यां सकाज्ञात् अमृतः सोमः इन्दुः दुग्धे। एवं यैः सौन्नामणी दृष्टा तेभ्यः ऋषिभ्यो नमोऽश्विभ्यां च सरस्वत्ये च । एविमयमृषिश्चतिः ॥ ९५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥१९॥

म्० निष्का निष्म्यामिश्वम्यां सरखत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पग्नुनां संबन्धि हिवरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं सावि-तम् । स्रुतास्ताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृत-रूपः इन्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः । एवं यैः सरखत्यश्विभि-रिन्द्राय नानाद्रव्यभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीद्रष्ट्रभ्यो नमः ॥ ९५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सुगदीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

विंद्योऽध्यायः । भीकार्यसम्बद्धाः तत्र प्रथमा ।

क्षुत्रस्य योतिरसि क्षुत्रस्य नाभिरसि । मा त्वी हिथ्सीन्मा मो हिथ्सीः ॥ १ ॥

उ० क्षत्रस्य योनिरसि । गायत्री । आसन्दीवेद्योरुपद्-धाति अर्धचेंन । क्षत्रस्य त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्द्या-मंभिषिक्तो हि गुणधर्मानर्हति राजेत्येतद्भिप्रायं योनित्वम् । क्षत्रस्य नाभिश्च नहनं त्वमसि । कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति । मा त्वा हिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते । मा त्वामियमासन्दी हिंसीत् । मा च त्वं मां हिंसीः । यज्ञाध्यासोऽत्र कृष्णाजि-नस्य । 'यज्ञो वे कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्च हिंसायाः' इति श्वतिः ॥ १ ॥

म० 'सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निद्धाति क्षत्रस्य योनिरित' (का० १९ । ४ । ८) । जानुप्रमाणपादा-मासन्दीं वेद्योर्मध्ये निद्धाति सोमासन्दीवदिति मुझरजुन्युताम् । आसन्दा हो पादौ दक्षिणवेदौ हानुत्तरवेदौ यथा तथेति

स्त्रार्थः । आसन्दिदेवताका द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि, लं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमित । आसन्दामिभिको गुण-धर्मान्हिति राजेति भावः । क्षत्रस्य नाभिनेहनं बन्धनं नासि 'कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा लेति' (का० १९ । ४ । ८) । अस्यामासन्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः । यजुः कृष्णाजिनदेवसम् । प्राजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थते । हे कृष्णाजिनं, आसन्दी ला लां मा हिंसीः । लं च मा मां मा हिंसीः मा जहि । 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य नैवात्मन् अर्थे हिंसायै' (१२ । ८ । ३ । ९) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

द्वितीया।

निर्षसाद धृतत्रेतो वर्रुणः पुस्त्युास्वा । साम्री-ज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पहि विद्योत्पहि ॥ २ ॥

उ० आसन्द्यामुपविश्वति । निषसादेति व्याख्यातम् । पादयो स्वममुपन्यस्यति । मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युश-ब्देनात्राशनिरुच्यते । विद्योत्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥

म० 'तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति' (का० १९ १ ४ । ९) । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता (अ० १० । क० २०) । 'पादयो रुक्ममुपन्यस्पति राजतं एं सव्ये मृखोरिति सौवर्णं एं शिरस्येके विद्योदिति' (का० १९ । ४ । १० – ११) । आसन्द्युपविष्टयजमानस्य पादयोर्धो रुक्मी मण्डलाकारो भूषणविशेषो न्यस्पति राजतं सव्ये मृखोरिति मन्त्रेण सौवर्णं द्धे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊर्जे रिति सूत्रार्थः। रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यो बृहत्यो । हे रुक्म, मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्णं रुक्म विद्योत् विद्योन्तत इति विद्योत् । विद्युरुत्यये गुणः । विद्युत्पताद्वक्षेत्रर्थः ॥ २॥

तृतीया।

देवस्य त्वा सिवतः प्रमुवेऽिश्वनीर्बाहुभ्यो पूर्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोभैष्वयेन तेजसे ब्रह्मवर्चे-सायाभिषिश्वामि सरस्वत्ये भैष्वयेन वीर्यायाना-चायाभिषिश्वामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रिये यशेसेऽ-भिषिश्वामि ॥ ३ ॥

उ० अभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । अश्विन् नोभैंषज्येन । भिषजः कर्म भैषज्यम् । भिष्यवैद्यः । तेन भैषज्येनाभिषिञ्चामीति संबन्धः । किमर्थमित्यत आह । तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च । सरस्वस्ये भैषज्येन वीर्याय अञ्चा-द्याय अभिषिञ्चामि । सरस्वस्य इति ष्रष्ट्यं चतुर्थी । इन्द्रस्य इन्द्रियेण वीर्येण । बलाय श्रिये यशसे च सर्वा-र्थायाभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

म् जंसर्वसुरभ्युनमृदित् एं शेषैरभिषिञ्चला मुखादवस्नाव-यन् प्रतिदिश्ं सर्वत्र सावित्रमिधनोः सरस्रला इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ १९ । ४ । १४) । वेतसमात्रस्थापितैर्व-साग्रहरोषैः प्रतिदिशं स्थितोऽचर्युरा मुखादवसावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण । कीदशम् । सवैः सुरिम-भिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य लेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे तृतीयमन्त्रेण स्थितस्त्रिभिमंन्त्रेमेहाव्याहति भिरिन्द्रस्थेति कुर्यादिति सूत्रार्थः । देवस्य ला । व्याख्यातम् । अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि । आदं प्राजापत्या वृहती दे ऋग्गा-यत्रयौ । हे यजमान, अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा लामभि-षिद्यामि । भिषजः कर्म भैषज्यम् । किमर्थ । तेजसे कान्सै ब्रह्म-वर्चसाय । सर्वत्रास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्वह्मवर्चसम् । सरखत्यै भैषज्येन । षष्ट्यर्थे चतुर्था । सरखत्या भिषक्तर्भणा च भवन्तं देवमभिषिद्यामि । किमर्थं । वीर्यायात्राद्याय । वीर्यं सामर्थ्यं अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यं तस्मै । इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रि-यपाटवेन सामर्थ्येन च लामभिषिञ्चामि । किमर्थे बलाय साम-भ्याय श्रिये सर्वसमृद्ये यशसे कीलें ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

कोऽसि कत्मोऽसि कसी त्वा कार्य त्वा। सुन्होंक सुमङ्गल सर्वराजन् ॥ ४ ॥

उ० यजमानमालभते । कोऽसि । गायत्री । कः प्रजाप-तिरसि । कतमः प्रजापिततमः असि । अतिशयार्थं तम-उपादानम् । बहवो हि प्रजापतयः । कसौ । प्रजापितपद-प्राप्तये त्वामिभिषक्तवानहं । यतः काय त्वा प्रजापितभवाय त्वामहमभिषिक्तवानस्मि यतः । 'सुक्षोकेत्यलब्धो ह्वयति' । हे कल्याणमङ्गल, हे सत्यराजन्, सत्यः अनश्वरः राजा यस ४

म० 'यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं स्ट्रशति' (का० १९ । ४ । १९)। प्राजापत्या गायत्री उष्णि-गर्मा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान, लं कः प्रजापतिः असि । अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्टः प्रजापतिरसि । प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये लामहमभिषिक्तवानिति शेषः । काय प्रजापतिभवाय चामिष्क्तवान् । 'सुश्लोकत्याल्व्यो ह्यति' (का० १९ । ४ । २०)। अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञान्नरानाह्व-यति । हे सुश्लोक, एहीति शेषः । शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः । हे सुमङ्गल, लमेहि । हे सत्यराजन्, एहि सत्थोऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

शिरों में श्रीर्यशो मुखं त्विषः केशाश्च रम-श्रृणि । राजों में प्राणो अमृत्रं सुम्राद चक्षुर्विराट् श्रोत्रेम् ॥ ५ ॥

उ० अङ्गानि चालभते यथालिङ्गम् । शिरो मे पञ्चभिः ।

तृतीया गायत्री अन्त्या महापङ्किस्यवसाना अनुष्ठभोऽन्याः ।

इन्द्रोऽभिषक्त आत्मानं राष्ट्रीभूतं पश्यन्नाह । शिरो मे

श्रीवर्तते । यशो मुखं वर्तते । त्विषिदीिक्षः केशाश्च शमश्रूणि

च वर्तन्ते । राजा प्राणः मे अमृतं वर्तते । संगतं राज्यं

यत्र स सम्राह् चक्षुवर्तते । विराह् श्रोत्रं वर्तते । विराह्

म् 'अङ्गानि चालभते यथालिङ्ग एं शिरो म इति प्रति-मन्त्रम्' (का॰ १९ । ४ । २१) । यजमानो यथालिङ्गमङ्गा-न्यालभते । इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पश्चर्चम् । तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या त्र्यवसाना महापङ्किः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभि-षिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं सर्वात्मकं पर्यन्नाह । हे मम शिरः, श्रीः शोभास्तु वर्तते वा । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः रमश्रूणि मुखलोमानि च लिषिदीं प्रिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु । सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रसिन्द्रियं विराट् विविधं राजमा-नमस्तु ॥ ५॥

न के प्रकार कि पृष्टी । किया न

जिह्ना में भद्रं वाड्यहो मनी मृन्युः खराड् भार्मः । मोद्राः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहैः ॥ ६॥

सुठ जिह्ना में । जिह्ना में भद्नं वर्तते । वाक् महः वर्तते पूजाकारिणी वर्तते । मनः मन्युर्वर्तते मनः क्रोधफलदायि वर्तते । भामः क्रोधः स्वराज्यक्षमो वर्तते । उक्तं च 'शक्तिरहि॰ तोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि । अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधि विडम्बयितुम्' इति । मोदाः प्रमोदाः अङ्गुलयः अङ्गानि च मम वर्तन्ते । मित्रं में सहः मिन्नबलं में सहः शत्रूणामभिभवितृ वर्तते ॥ ६ ॥

म० मे जिह्ना रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु। वाक् वागिन्द्रियं महः महाते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु। महतेरसुन्-प्रलयः। मनो मन्युः कोधरूपमस्तु कोधफलं ददातु। भामः कोधः खराट् खेनैव राजमानोऽस्तु नतु कुतश्चिरप्रतिहन्यता-मिल्यधः। तदुक्तम् 'शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्रहति सेवकजनोऽपि। अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधि विडम्ब-यितुम्' इति। अङ्गलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु। मोदन्ते ते मोदाः पचायच्। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्रं सहः अस्तु। सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु॥ ६॥

सप्तमी।

बाहू में बर्लमिन्द्रियुए हस्ती में कमी वीर्युम्। आत्मा क्षत्रमुरो मर्म।। ७॥

४९ य० उ०

पु बाहू में। बाहू में बलिमिन्दियं च वर्तते। हस्तो में कर्म च वीर्थं वर्तते । आत्मा अन्तरात्मा क्षत्रं वर्तते उरश्च मम ॥ ७ ॥

म्० मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियं च बलं खकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात्राणकरमस्तु ॥ ७॥

अष्टमी।

पृष्टीमें राष्ट्रमुदर्मथ्सौ श्रीवाश्च श्रोणी । ऊरू अरुती जार्नुनी विश्लो मेऽङ्गीनि सुर्वर्तः ॥ ८ ॥

उ० पृष्टीमें पृष्ठदेशों में राष्ट्रं वर्तते। उदरं च अंसी श्रीवा च श्रोणी च ऊरू च अरती च जानुनी च विशो में वर्तते। अन्यान्यप्यक्वानि यानि सर्वतः॥ ८॥

म् मे मम प्रष्टीः प्रष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधार-मला मे मम उद्रमंसी स्कन्धी श्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कृटिदेशी करू सिक्थनी अरली हस्तदेशी जानुनी च सर्व-तोऽन्यान्यक्वानि च विशाः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ४॥

नवमी।

नाभिमें चित्तं विज्ञानं पायुमें ऽपेचिति भेसत्। श्रानन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पर्सः। जङ्घान्या भ्यां पुद्धां धमें । ऽस्मि विश्वि राजा प्रतिष्ठितः।।९॥

पुठ नाभिमें । नाभिमें चित्तं विज्ञानं च वर्तते । चित्त-विज्ञानयोः को विशेष इति चेत् । विज्ञानं विज्ञिप्तः तज्ञः संस्कारश्चित्तम् । पायुमें अपचितिभंसच वर्तते । पायुर्गुद-प्रदेशः । अपचितिः पूजा । भसत्शब्देन स्वीप्रजननं गौडा आहुः । नच यजमानस्यैतद्भवति । अतः पत्नीविषयमेतत् । आन-दनन्दौ आण्डो मे वर्तते । भगः सौभाग्यं पसो मे वर्तते । भगः महदैश्वर्यम् । 'पसः पसतेः स्पृश्तिकर्मणः' इति शिक्षमुच्यते । जङ्काभ्यां पद्मां च धर्मीऽस्मि । धर्मप्रति हि राजा भवति । विशि प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ ९ ॥

म० मे नाभिः चित्तं ज्ञानहृपम् । पायुर्मे गुदेन्द्रयं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस् । भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजाहृपमस्तु सुभगमस्तु । यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ । तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः । 'पसः पसतेः स्ट्रशतिकर्मणः' इति यास्कोक्तः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु । भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं संपित्तः । सर्वदा भोगासक्तम-स्त्रिख्यं । जङ्बाभ्यां पद्यां चाहं धर्मोऽस्मि । उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धमेह्पोऽस्मि । धर्महृपलादेव विद्या प्रजायां राजा प्रति-ष्ठितोऽस्मि । धर्मश्रितिष्ठितो हि स्रजा भवति ॥ ९ ॥

दशमी।

प्रति क्षेत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्येषेषु प्रतिति-ष्ठामि गोषु । प्रत्येङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावीपृथिव्योः प्रतितिष्ठामि युक्ते ।। १० ॥

उ० कृष्णाजिनेऽवरोहित प्रतिक्षत्रमिति यजुषा। प्रतिति-द्यामि क्षत्रे प्रतितिष्टामि राष्ट्रे प्रतितिष्टामि च अश्वेषु प्रतिति-द्यामि गोषु प्रतितिष्टामि च। अङ्गेषु प्रतितिष्टामि च आत्मिनि प्रतितिष्टामि च प्राणेषु प्रतितिष्टामि च पुष्टे प्रतितिष्टामि च द्यावाष्ट्रियद्योः प्रतितिष्टामि च यत्ते ॥ १०॥

म० 'कृष्णाजिनेऽवरोहित प्रति क्षत्र इति' (का॰ १९ । ४ । २३)। आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरित । विश्वदेवदेवस्यं यजुः अतिशक्षरी । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वष्ठु गोषु अङ्गेष्ठ करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मिनि चित्ते प्राणेषु पद्यसु पुष्टे पुष्टो समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेहलोकयोः यहौ उयोति-ष्टामादौ च प्रतितिष्ठामि । कियापदावृत्तिः फलातिशयद्योत-नार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगलम् आत्मप्रतिष्ठा निराधिलम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यहे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् । वश्यविश्वः पश्चमान्निराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेयामिति भावः ॥ १० ॥

एकादशी।

त्र्या देवा एकदिश त्रयस्त्रिष्शाः सुराधिसः। शहस्पतिपुरोहिता देवस्य सिवतः स्वे। देवा देवे रवन्तु मा॥ ११॥

उ० त्रया देवा इति अस्तान्ते जहोति । पङ्क्या इयव-सानया देव्या । परेण यज्ञषा स्त्राहाकारान्तेन च । व्यवहि-तपदप्रायः । ये एकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः येच एकी-कृताः त्रयस्त्रिशाः त्रयस्त्रिशत्संपद्यन्ते । सुराधसः श्लोभन-धनाः । राधइति धननाम । राध्ववन्यनेन । येच बृहस्पतिषु-रोहिताः ते देवस्य स्वितः सवे प्रसवे वर्तमानाः । देवा देवैर्वक्ष्यमाणैः सह अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ ११ ॥

म० 'त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति' (का० १९ । ५ । ८) । शस्त्रसमाप्ती वषट्कृते त्रया इति किण्डकाह्रयात्म-केन मन्त्रेण त्रयस्त्रिशं वसाग्रहं जुहोति । त्र्यवसाना विश्वदेव-देवसा पित्तः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा माम-वन्तु रक्षन्तु । कीहशाः । त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० ५ । २ । ४२) 'द्वित्रिन्यां तय-सायज्वा' (पा० ५ । २ । ४३) इत्ययजादेशः । एकादश

त्रिगुणा इत्यर्थः । ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयिस्वाः तिस्मिरिधका त्रिंशत्संख्या येषां ते । त्रयिस्वार्त्संख्या इत्यर्थः । सुराधसः शोभनं राधो येषां ते । राध इति धननाम । 'राध्रव-न्त्यनेन' (नि॰ ४।४) इति यास्कोक्तः । तथा वृहस्पति-पुरोहिताः वृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते । तथा सिवतुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

द्वादशी।

प्रथमा द्वितीयैद्वितीयोस्तृतीयैस्तृतीयोः सत्येने सत्यं यक्केने यक्को यज्जेभिर्यज्ञ्छ्षि सामिभः सामीन्युग्भिर्क्तचेः पुरोजुवाक्याभिः पुरोऽजुवाक्या
याज्याभिर्योज्या वषद्कारैवैषद्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्समेधयन्तु भूः स्वाहां ॥ १२ ॥

उ० कथमवन्तु । प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिता अवन्तु । द्वितीयाः तृतीयैः तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यज्ञिः यज्ञेषि सामिभः सामानि ऋग्मिः ऋचः पुरो-चुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिः याज्या वषस्कारैः वषस्कारा आहुतिभिः । पुवमेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैदेवैक-त्तरोत्तरपालिता आहुतयः मे कामान्समर्धयन्तु संवर्धयन्तु । भूयः सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

म्० कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमाशीर्छिङ्गं यजुः
प्रकृतिरुङ्ग्दः । प्रथमा देवा द्वितीयः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यहेन सह
यहो यजुभिः सह यज्ंषि सामभिः सह सामान्युग्भिः सह
ऋचः पुरोनुवाक्याभिः सह पुरोनुवाक्या याज्याभिः सह
याज्या वषद्कारेः सह वषद्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकाररेकादशसंख्यैदेवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानिमलाषान् समध्यन्तु पूर्यन्तु । भूः भुवनं भूः हुतिमिदं
स्वाहा स्नुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

होमानि प्रयंतिर्भम त्व<u>द्ध</u> आनंतिरागीतिः । माथ्रसं म उपनितिर्वस्वस्थि मुज्जा मु आनंतिः॥१३॥

उ० यजमानी ग्रहान् भक्षयति। लोमानि प्रयतिः। अनुष्टुप्। मम यानि लोमानि तानि प्रयतिर्वर्तते। प्रयतिः प्रयतः । त्वक् मे आनंतिर्वर्तते आनयनमानितः। त्वगेव सर्वाणि भूतानि मम आनतानीत्यभिष्ठायः। आगतिश्च म्व्यादिमीसं मे उपनतिर्वर्तते। उपनमन्ते हि मम भूतानि। वसु धनानि अस्थि मम वर्तते। मजा मे आनंतिः॥ १३॥

म् 'प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति' (का॰ १९। ५। १०)। यजमानो प्रहरोषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्ष-यति । लोमलगादिदेवतानुष्ठुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयता वर्तते तथोद्यामी (१) यथा लोमस्पपि प्रयतः ।

मे मम लङ् आनितः आगितिश्व आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनितः। आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगितः। मदीयां लचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः। मे मम मांसमुपनितः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव । मे मजा आनितः आनमन्ति भूतानि यत्र उपलक्षणमेतत् । मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः॥ १३॥

चतुर्दशी।

यदेवा दे<u>वहेर्डनं</u> देवासश्चकृमा व्यम् । अग्निर्मा तस्मादेन<u>स</u>ो विश्वान्मुञ्चत्वशृहसः ॥ १४ ॥

पुठ इत उत्तरमवभृथः मासरकुम्मं ष्ठावयति । यहेवाः तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवस्याः । देवाः देवासः हे आमिन्नते श्रिस्थानानिष देवान् बोधयति । यिकंचित् हे देवाः हे देवाः हे देवाः हे देवाः हे देवाः हे देवाः न स्वातः , देवहेडनं चक्रम कृतवन्तो वयम् । अग्निर्मा माम् तस्मात् एनसः पापात् विश्वात्सर्वस्मात् मुञ्जतु । अंहसश्च पापात् ॥ ५४ ॥

स्० इत उत्तरमवस्थः । 'मासरकुम्मं हावयित यहेवा इति' (१९।५।१३)। अवस्थेषि कृता यहेवा इत्यादिना वरुण नो मुख्ये स्ति (१८) सार्धकिष्डकाच कुष्कात्मकेन मम्ब्रेण मासरकुम्मं जले तारयित । अभिवायुस्येदेवत्यास्ति-सोऽनुष्ठमः कूष्माण्डीसंज्ञाः । दीव्यन्तीति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवाः, वयं यहेवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चक्रम कृतवन्तः । करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः । अभिस्त-सादेनसः पापात् मा मां मुखतु पृथक्करोतु । विश्वात् विश्वसात्सर्वसात् अंहसः विद्वाच मुखतु । इसेः सादमाव आर्षः ॥ १४॥

पञ्चदशी।

यदि दिवा यदि नक्तमेन थिस चक्रमा वयम् । वायुमा तस्मादेनसो विश्वन्म खत्व थ्हंसः ॥ १५॥

उ० यदि दिवा। यदि दिवा अहिन च रात्रौ एनांसि पापानि चकुम कृतवन्तो वयम्। वायुः मां तस्मात् एनसः विश्वात् मुख्यतु अंहसः॥ १५॥

म० यदि चेत् दिवा अहिन यदि नक्तं रात्री वयमेनांसि पापानि चकुम । वायुः तस्मादेनसः विश्वसादंहसश्च मी मुचतु ॥ १५॥

षोडशी ।

यदि जाम्बदि स्वप्न एन छूसि चक्रमा ब्यम्। सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्म खत्व छूहंसः ॥१६॥

उ० यदि जामत् । यदि जामदबस्थायाम् यदि स्वमा-वस्थायाम् एनांसीति समानव्याख्यानम् । सूर्य इति विशेषः । श्रुतिस्तु लक्षणया झाचष्टे । 'मनुष्या वे जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाचैवैनं पितृकिल्विषाच मुझतु' इति ॥ १६ ॥

म्० यदि जाप्रत्। सप्तम्या छक् । यदि जाप्रति जाप्रद-षस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चक्रम सूर्यस्त-स्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुखतु । श्रुत्या लन्यथा व्याख्या-तम् । जाप्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् तस्मान्मा मुखतु । 'मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यिक-ल्विषाच्चैनेनं पितृकिल्विषाच मुखन्ति' (१२।९।२।२) इति श्रुतेः ॥ १६॥

सप्तद्शी।

यद्रामे यद्रिष्ये यत्मभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यद्र्ये यदेनश्चकुमा वयं यदेकस्याधि धर्मीण तस्या-वयजनमसि ॥ १७॥

उ० यह में यदरण्ये यत्सभायां यत् इन्द्रिये इन्द्रि-यविषये। 'त्वेविषये' इति श्रुतिः। यत् श्रुद्रे यत् अर्थे। 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः'। यच एतद्यतिरिक्तमेनः चक्रम वयम्। यच एकस्य आवयोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एनः तस्य एनसः अवयजनमस्ति । अवपूर्वो यजतिनीशने वर्तते। नाशनमस्ति ॥ १७॥

म० लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । य्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् देवविषये वा राह्ने अर्थे वैद्ये। 'अर्थः खामिवैदययोः' (पा०३।१।१०३) इति निपातः । यत् पापं वयं चक्रम । आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधिधर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाहानं लमसि । नाहाकोऽसीत्यर्थः । कुम्मं प्रति वचनम् । अवपूर्वो यजिनाशनार्थः ॥१७॥

अष्टाद्शी।

यद्यो अध्या इति वरुणेति श्रापामहे तती वरुण नो मुख्य । अवस्थ्य निचुम्पुण निचेरुरिस निचुम्पुणः । अव देवदेवकृतमेनीऽयुक्यव मत्येंमी-देकितं पुरुषावणी देविष्टिप्साहि ॥ १८ ॥

उ० यदापः व्याख्यातः । अवस्थिनिचुम्पुण व्याख्यातः । इयांस्तु विशेषः । अयक्षीति यजतेरिह रूपम् । पूर्ववच कतुयागे अयाजिषमिति ॥ १८॥

म० यदापः । व्याख्यातम् (अ०६।क०२२) 'पूर्व-वन्मजनम्' (का०१९।५।१४)। पूर्वविदिति अवस्थे-स्यादि ओषधीरुताप इस्यन्तेन (१९) सुराकुम्भस्य जले मजनम् । अवस्थ । व्याख्यातम् (अ०३।क०४८। अ०८।क०२५) इसान्विशेषः । अयक्षि अवायक्षि नाशि-तवानस्मि यजेर्छेङ तक्षि उत्तमैकवचने रूपम् । पूर्वत्र अया-

सिषमिति । सुमित्रिया न इत्यपोऽज्ञिलदानाय दुर्मित्रिया इति देखं परिषिज्ञति हो विकमा उदज्ञला' (का १९ १५ । १५)। यजमानोऽवस्थप्रदेशात् हो विकमो उदीच्यां गला सुमित्रिया इति जलाज्ञलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिज्ञतीति स्त्रार्थः । सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् (अ॰ ६ । क॰ ६ २) ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकोनविंशी।

समुद्रे ते हर्द्यम्प्स्तुन्तः सं त्वा विश्वन्त्वोवधीह्तापः । सुमित्रिया न आप ओषंघयः सन्तु
दुर्मित्रियास्तस्म सन्तु योऽसानद्वेष्ट्रि यं चे व्यं
द्विष्मः ॥ १९ ॥

उ० समुद्दे ते । द्विपदा विराद्द् । सुमित्रिया व इत्यपोऽञ्जलिना आदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यप्रति सिञ्जति ॥ १९॥

विंशी।

द्भुपदादिव मुमुचानः स्वितः कातो मलदिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमार्पः शुन्धन्तु मैनसः॥ २०॥

उ० हुपदादिव । अनुष्ठुप् अब्देवत्या वा सीपण्डव-नीया। हुममयः पदः हुपदः पादुका उच्यन्ते । तथाच यास्कः 'कनीनकेव विद्वधे नवे हुपदे' इति । मुमुचानः यथा हुममयात्पादात् मुच्यमानः पुरुषः तज्जैदेषिः असंबध्यमानः पृथग्भवेत् । यथाच स्वितः प्रस्वितः पुरुषः स्नातः मलात्षु-यग्भवेत् । प्रस्वितस्य हि कृत्स्नो मल उपति । यथाच पूर्त पवित्रेण कम्बलमयेन आज्यं घृतं पृथग्भवेत् कीटिकातः एव-मापः शुन्धन्तु पृथक्कुर्वन्तु मामेनसः पापात्सकाशात् ॥२०॥

म० 'अवस्थवत्साला वा सोपासनं द्वपदादिवेति' (का० १९।५।१६)। जलस्थावेव जायापती सौमिकावस्थवत् साला कर्मकाले धृतं वासोऽण्स क्षिपतः अब्देवत्यानुष्टुष् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात् प्रथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्वपदादिवेति 'पलाशीङ दुमागमाः' इत्यभिधानोक्तः (अम०२।४।५) दुस्तरः समागमाः' इत्यभिधानोक्तः (अम०२।४।५) दुस्तरः तन्मयं पदं द्वपदं पादुका तस्मान्मुसुचानः पृथाभवत् यथा पादुकादोषरसंबद्धो भवति । मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानिव जुद्दो-त्यादिलाद्विले मुसुचान इति रूपम् । यथाच खिनः खेदयुक्तः लादिलाद्विले मुसुचान इति रूपम् । यथाच खिनः खेदयुक्तः लातः सन् मलात् पृथाभवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूर्तं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथाभवति । तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २०॥

एकविंशी।

उद्धयं तम् सम्परि खः पश्यन्त उत्तरम् । देवं

उठ उत्तरित । उद्वयम् अनुष्टुप्सोरी । उदः अगन्म । आख्यातेन संबन्धः । उद्गन्म उद्गताः स वयं तमस-स्परि । तमसोधि तमोबहुलादसाह्रोकात्। स्वः स्वर्गं लोकं पश्यन्तः । उत्तरम् उद्गतत्रमसाह्रोकात् । ततोऽपि देवं सूर्यं देवत्रा देवेषु उद्गन्म ज्योतिः । उत्तमं सर्वेभ्यो ज्योतिभर्यः ॥ २१ ॥

म० 'सोमवदुत्कमणमागमनं च' (का॰ १९।५।१७)।
सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलानिष्क्रमणम् । 'अपाम
सोमममृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनिति
स्त्रार्थः । सूर्यदेवलानुष्ठुप् प्रस्कण्वदृष्टा । वयं तमसः परि
तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्मालोकात् उदगन्म उद्गता
निर्गताः । गमेर्लिङ शिप ल्रिप्ते मस्य नः । कीदशा वयम् ।
उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः । किंच देवत्रा
देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्वद्धरूपमुदगन्म
प्राप्ताः ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

आपो अद्यान्वचारिष्ण् रसेन समस्रक्ष्मिह । पर्यस्वानम् आगेमं तं मा सण्सेज वर्चीसा प्रजयी च धनेन च ॥ २२ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । आपो अद्य पङ्किराम्नेथी । योऽहम् आपः अद्यास्मिन्नहिन अन्वचारिषम् । अनुचरितवा-नस्मि अनेनावभृथकर्मणा । यश्चाहम् अञ्जेन रसेन समस्-क्ष्मिहि संस्ष्टवानस्मि । यश्चाहं पयस्वान् उदकवान्सन् । हे अम्ने, आगमम् आगतवानस्मि । तं मामागतवन्तं सन्तम् संस्रज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

म० 'आहवनीयमुपतिष्ठत आपो अद्येति' (का॰ १९ । ५ । १८) । यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते । अमिदेनसा पक्षिः । हे अमे, तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च लं संस्ज संयोजय । योऽहमद्य अप अन्वचारिषम् अवभ्यकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि । चरतेर्छेङ् । यश्चाहं रसेन जलेन समस्रक्षमिहं संस्रष्टोऽस्मि । स्जेर्छेङ् वचनव्यस्ययः । यश्चाहं पयस्नानुदकवानसन् आगम-मागतवानस्मि । गमेर्छेङि 'पुषादि—' (पा॰ ३ । १ । ५५) इति च्लेरङ् । तं मां वर्चआदिभियोजय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

एघोऽस्येघिषीमहि समिद्धि तेजोऽसि तेजो मिय घेहि। समावविति पृथिवी समुषाः समु सूर्यः। समु विश्वमिदं जगत्।। वैश्वान्रज्योतिर्भूयासं विभून्कामान्व्यश्रवै भूः स्वाहां॥ २३॥

उ० समिधमादत्ते । एघोऽसि एधः समिन्धनमस्यग्नेः ।

एवं चेत् अतस्त्वां सिमन्धनसुपादाय एधिषीमहि। आद्धाति सिमदिसि । यतश्च सिमन्धनमस्यक्षेः तेजश्चासि अक्षेः । दाह्यसंयोगेनाक्षिज्वं लतीस्रेतद्भिप्रायम् । अतस्त्वां व्रवीमि । तेजो मिय धेहि । जुहोति । समाववर्ति गायत्री । यसा-रसमावर्तते नश्चरत्वादियं पृथिवी। यसाच समावर्तते उषाः । यसाच समावर्तते एवं सूर्यः । यसाच समावर्तते एवं विश्वम् । इदं जगत् जङ्गमादि । अतो वैश्वानरस्य ज्योतिः भूयासम् । 'वैश्वानरः परं ब्रह्म' इत्याहुरौपनिषदिकाः । विभून् कामान् व्यक्षवे प्राप्तुयाम् । भूः भुवनमात्राभि-संबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

मo 'एघोऽसीति सामिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति सामे-दसीति' (का॰ १९ । ५ । १९) । यजमानः एघोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीला समिदसीति मन्त्रेणात्रौ दधाति । समि-देवले यजुषी । हे समित्त्वमेधः, एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि । वयं लत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्शुद्धं व्याप्तु-याम । एधतेराशीलिंड् । हे समित्, त्वं समिद्सि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्वासि तत्संयोगेनामेर्ज्वलनात् । अतो मयि विषये तेजो घेहि धारय । 'जुहोति समाववर्ताति' (का० १९ । ५ । २०) । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डि-काशेषेण जहोति । समाववर्ति आग्नेयी गायत्री । वैश्वानर-ज्योतिरिति यजुः आसेयम् । पृथिवी समाववर्ति सम्यगावर्तते । विकरणव्यत्ययेन वृतेः शपः रुष्ठः । नर्यतीत्यर्थः । उषाः दिव-सोऽपि समाववर्ति सूर्यः समाववर्ति । उ एवार्थे । विश्वमिदं जगत् समाववर्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् । विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्वपं ज्योतिर्वेद्यौव भूयासम् । विभून्महतोऽपि कामान्मनोर्थान् व्यक्षवे प्रामुयाम् । भूः खाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तसी खाहा सुहुतमसु भूरिलव्ययम्॥ २३॥

चतुर्विशी।

अभ्यादधामि समिधमभे त्रतपते त्विय । त्रतं चे श्रद्धां चोपेमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम् ॥ २४ ॥

उ० सौत्रामण्यारम्भे यजमान आहवनीये तिस्नः समि-धोऽभ्यादधाति तिस्भिरनुष्टुिक्सराग्नेयीभिः। प्रथमा वतप्रह-णीया। यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हे अग्ने व्रतपते, त्विय अनया वर्तं च श्रद्धां च उपगच्छामि । ततः इन्धे त्वाम् अहं दीक्षितः सन्॥ २४॥

म० 'अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिसः समिधो-ऽभ्यादधाति' (का० १९ । १ । १२)। सौत्रामण्यादावादि-त्येष्टिं समाप्य त्रिपश्चर्थमाहवनीयदक्षिणामी विह्न्याभ्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिसः समिधः प्रत्यृचमा-दधाति । अमिदेवलास्तिसोऽनुष्टुभः आश्वतराश्विद्दष्टाः । हे अमे, व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक, अहं समिधं लिय अभ्या- द्धामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि । ला लामिन्धे दीप-यामि ॥ २४॥

पश्चिविंशी।

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं चे सम्यक्षी चरतः सह। तं छोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्रं देवाः सहाग्निनां ॥ २५॥

उ० यत्र बहा। यत्र बहा च मृतिमत् क्षत्रं च। सम्यञ्जो समीची इति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः। चरतः सह अवियोगेन। तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं प्रज्ञानं वा प्राप्ता भवन्तीत्यतः तल्लोक-गमनं प्रार्थ्यते। यत्र देवाः सहाम्निना चरन्ति॥ २५॥

म् पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम्। लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति खलोंकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् । यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्व सहावियोगेन चरतः तिष्ठत इल्र्यंः । कीहरो ब्रह्मक्षत्रे । सम्यश्चो लिङ्गव्य-स्ययः । समीची सम्यक् अञ्चतस्ते । तत्र चाप्तिना सह देवाः संचरिन्त । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राद्मुयामिल्र्यंः ॥ २५॥

पड्डिंशी।

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चो चरतः सह । तं <u>छोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्रं से</u>दिने विद्यते ॥ २६ ॥

उ० यत्रेन्द्रः । यत्र इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्जी संगती चरतः सह अवियुक्ती । तं लोकं पुण्यं प्राप्तुयाम् । यत्र सेदिनं विद्यते । अन्नलाभनिमित्तं सदनं कातर्यात्सेदिः ॥२६॥

म० यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्ची सह चरतः। यत्र च सेदिः सदनं सेदिः 'आहगम-' (पा०३।२।१७१) इति चात्किप्रत्ययः लिङ्वत्त्वादेलाभ्यासलोपौ । अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेषं प्रजानीयाम् । जानातेः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा०३।१। ३४) इति सिपीटि च हपम्॥ २६॥

सप्तविंदी।

अध्युना ते अध्युः धृच्यतां पर्ह<u>षा</u> पर्हः । गुन्धस्ते सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २७ ॥

उ० अं् ग्रुना ते । द्वितीया सुरासन्धानेऽनुष्टुप् । सोम-स्यांग्रुना ते तब हे सुरे, अंग्रुः पृच्यतां संपृच्यतां संमुज्यताम् । परुषा च परुः पर्वणा च पर्व संपृच्यताम् । एवं च कृत्वा गन्धस्तव सोममवतु संपृणकु समालिङ्गताम् । मदाय च रसः अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम् ॥ २७ ॥

 अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु । किमर्थं । मदाय मत्तताये । सुरायुक्तः सोमः पीतो मद्जनको भवति अत समयोर्थोगोऽस्त ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

सिक्चन्ति परिषिक्चन्त्युर्त्सिक्चन्ति पुनिति च । सुराये वक्षे मदे किंत्वो वदित किंत्वः ॥ २८॥

उ० प्तामादत्ते । सिञ्चन्ति परि । अनुष्टुप् सौमी पेन्द्री वा । सिञ्चन्ति याम् आचामभावमुपगताम् । आचामो भक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयःप्रभृतिभिः । उत्सिञ्चन्ति च प्रहैः । पुनन्ति च यां गोवालपिवत्रहिरण्यादिभिः । तस्य सुराये बभ्ने बभ्रुवणीये ।
पष्ट्रार्थे चतुध्यों । मदेऽवस्थितः इन्द्रः । किंत्वो वद्ति
किंत्वः किंत्वः इति वदति किं त्वं कस्य त्वं ब्रूहीति
वदति ॥ २८॥

म० सरादेवलेन्द्रदेवलावानुष्टुप् । प्तस्रादाने विनियोग उक्तः (का॰ १९।२।६)। वध्वे वभुवर्णाये तस्ये सुराये। पष्ट्यर्थे चतुर्था । सुराया मदे स्थितः सुरया मक्तः इन्द्रः किलः किल इति वदति लं किम् कस्य लिमलाद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति । यां सुरां सिश्चन्ति पात्रे ऋलिजः परिभिन्नन्ति पयआदिभिः उत्सिन्नन्ति । प्रहेः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च॥ २८॥

एकोनत्रिंशी ।

धानार्वन्तं कर्मिभणमपूर्वन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं प्रातञ्जीषस्य नः ॥ २९ ॥

उ० धानावन्तं करिमणम् । ऐन्द्री गायती प्रातः-सवने पुरोडाशानां पुरोनुवाक्या । धानावन्तं धाताभिः संयुक्तं । करिमणं करम्भेण संयुक्तम् । अपूपवन्तं अपूपेन संयुक्तम् । उक्थिनं वचनवन्तं स्तुतिमन्तं भागम् हे हुन्द्र, प्रातःसवने ज्ञापस्त सेवस्त नः अस्माकम् ॥ २९॥

म० इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रहष्टा स्मार्ते श्रवणाक-मंणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोतुवा-क्यापि। हे इन्द्र, त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व। कीदशम्। धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम्। कर्म्भणं कर-म्भोऽस्यास्ति। अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र । उविश्वनमुक्यं शस्त्रं यत्र सुतियुक्तम्॥ १९॥

त्रिंशी।

बृहदिन्द्रीय गायत् मर्रुतो बृत्रुहन्तमम् । येन् ^उयोत्रिरजनयत्रृतावृधो देवं देवाय जार्गृति ॥ ३०॥

उ० बृहदिन्द्राय । ऐन्द्राबृहत्या गायतीति । साम्न-इयं योनिः । बृहत्साम इन्द्राय गायत उपशब्द्यत । हे महतः । ऋत्विजो वा महतः । वृत्रहन्तमम् वृत्रंप्रति अति- शयेन हन्ति गच्छतीति वृत्रहन्तमः । एवमेव व्याख्येयम् । येनैवं पदकारः पदं चके । वृत्रहन्तमिति मकारान्तावय-हणम् । अथ कोर्थः । पाप्मानं प्रति अतिशयेन हन्तारं साम गायतीति । येन साम्ना ज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । इन्द्रस्य । यहा । ऋतावृधो देवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवं दातृ । देवाय इन्द्राय दातुः । जागृवि जागरणशीलं स्वाधिकारावहि-तचित्तम् ॥ ३०॥

म० 'ऐन्द्यां वृह्त्यां गायति' (का० १९ । ५। २)। अध्वर्यप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां वृह्त्यां साम गायति। इन्द्रदेवत्या वृह्ती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा। हे मरुतः ऋतिजः, इन्द्राय इन्द्रार्थ यूयं वृह्त्साम गायत सामगानं करत। कीहराम्। वृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा। 'नाद्धस्य' (पा० ८। २। १७) इति नुम्। ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋतिजो वा। येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयनुद्रपादयन्। कीहरां ज्योतिः। देवं दीप्यमानम्। जागृवि जाग्वीति जागृवि जागरणशीलम्। अविनश्वरमित्यर्थः। सामगानेन्द्रस्तेजस्ती जात इत्यर्थः॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

अर्ध्वर्यो अद्विभिः सुत्रु सोमं पुवित्र आनेय । पुनाहीन्द्रीय पार्तवे ॥ ३१ ॥

उ० ब्रह्मानुमञ्चणम्। अध्वयों अद्गिभिः। ऐन्द्री गायत्री। हे अध्वयों, अद्गिभिः ग्राविभः सुतमिषुतं सोमम् पवित्रे आनय आसिञ्च। ततः पुनाहि पुनीहि। इन्द्राय इन्द्रस्य। पातवे पानार्थम्॥ ३१॥

म० 'ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वयों अदिभिरिति' (का॰ १९ । २ । ११) । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वयों, लं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिच्च । कीदशम् । अदिभिर्ध्याविभः सुतमभिष्ठतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय । इलाभाव आर्षः । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थे तवेप्रस्यः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

यो भूतानामधिपतियासिङोका अधिश्रिताः। य ईरो महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामुद्दं मिय गृह्णामि त्वामुद्दम् ॥ ३२ ॥

उ० त्रयिक्षिशं वसामहं गृह्णाति । यो भूतानां पिक्कः । सोममवादः । यो भूतानां चतुःप्रकाराणाम् अधिपतिः । यिष्मिश्र लोका अधि उपरि श्रिताः स्थिताः । यश्च ईशे महतः विकारजातस्य । स्वयं च महान् । तेन गृह्णामि त्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥

म० 'त्रयित्रिण्ंशं वसायहं गृहाति यो भूतानामिति' (का० १९ । ४। २४) । 'प्रागिभिकात्सीसेन तन्त्रमिति' (१९ । ८०) षोडशिर्मिद्वात्रिंशद्वसायहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः । ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयित्रंशं वसायहमार्षभेखरेण गृहाति । आत्मवादिनीयहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्किः । यः परमात्मा भूतानां जराय्वादिभूतानां चतुर्विधानामिधपतिः अधिकं पालकः । यस्मिन् आत्मिन लोका भूराद्योऽधिश्रिताः आश्रिताः । लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तः नवप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ०। १ । ४१) इति तलोपे लिट ति प्रथमेकवचने ईशे इति रूपम् । 'अधीगर्थद्येशाम्' (पा० २ । ३ । ५२) इति कर्मणि पष्टी । हे ब्रह्, अहं तेन परमात्मना कृता ला ला गृहामि मयि परमात्मभावमापने मयि विषये अहं लां गृहामि ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

जुपयाम गृहीतोऽस्यश्विभयी त्वा सरस्वत्ये त्वेन्द्रीय त्वा सुत्राम्ले । एष ते योनिर्श्विभयी त्वा सरस्वत्ये त्वेन्द्रीय त्वा सुत्राम्ले ॥ ३३ ॥

उ० उपयाम गृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० उपयाम० यजुः सामत्रिष्टुप्। व्याख्यातम् (अ० १०। क० २३) एव ते यजुः प्राजापत्या बृहती। सादने विनि-योगः। प्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३॥

चतुस्त्रिशी।

पुण्पा में अपान्पार्श्वक्षुष्पाः श्रीत्रपार्श्व मे । वाचो में विश्वभेषज्ञो मनसोऽसि विछायकः ॥३४॥

उ० ऋत्विजः प्राणमक्षं सक्षयन्ति । प्राणपा इति द्वाभ्यामनुष्टुनुपरिष्टाद्वृहतीभ्यां प्राणादिपरिचयाय । यस्त्वं प्राणपाः मम असि अपानपाश्रक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्च मे । वाचश्च मे विश्वभेषजः सर्वभेषजकारी । मनसश्चासि विला-यकः । 'लीङ् श्लेषणे' सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥

म० 'शेषमृलिजः प्राणमक्षं मक्षयन्त' (का॰ १९ । ५ । ९)। सहरा(१) महहोमानन्तरं शेषमृलिजः सर्वेऽविज्ञान्ति किण्डकाद्वयेन । यहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्वृहत्यो । हे प्रह, लं मे प्राणपा असि । प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः । अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि । चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः । मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पासि । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वमेषजः विश्वं सर्वं मेषजमीषधं यसात्स वाचः औषधम्ममार्गनिवृत्तिजेपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायक्ष्यासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्वात्मनि स्थापयतीति विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्वात्मनि स्थापयतीति विलाययति विलाययति । यद्वा 'ली श्लेषणे' विलाययति

चक्करादिभिः सह श्रेषयति विलायकः । सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पञ्चित्रंशी।

अश्वनेकृतस्य ते सरस्तिकृतस्य न्द्रीण सुत्राम्णी कृतस्य । उपहूत् उपहूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

उ० किंच अधिनकृतस्य ते । नकार उपजनः । करो तिर्दर्शनार्थः । अदृष्टस्य सरस्वतिदृष्टस्य ते इन्द्रेण सुत्राम्णा दृष्टस्य ते । उपहूत्रश्चाभ्यनुज्ञात एताभिर्देवताभिः उपहूतस्य च सोमस्य ऋत्विग्भिः भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० हे यह उपहूत, आज्ञप्तांऽहं ते तव लां भक्षयामि । कर्मणि पष्टी । कीहरास्य ते । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनकृताः वाश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्तस्य 'ज्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्वेहुलम्' (पा॰ ६ । ३ । ६३) इति सरस्वतीराच्यस्य हृसः । सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहूतस्य ऋत्विग्मः कृतोपहन्यस्य ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी।

समिद्ध इन्द्रं उपसामनीके पुरोक्त्वा पूर्वेक्टरी-चयानः । त्रिभिद्वेक्षिथ्शता वर्ज्ञवाहुर्जेवानं वृत्रं वि दुरी ववार ॥ ३६ ॥

उ० समिद्ध इन्द्रः । इतउत्तरं होत्रमेत्रावरणं च सौत्रामण्याः आअश्वमेषात् । तत्रैन्द्रस्य पशोरेकादशयाजाः तत्रैता आयोज्या ऐन्द्यस्विष्ठुमः । यास्तु आग्निदेवताः 'इध्मः तन्तपात् नराशंसः इडः विद्वः द्वारः उपासानका दौव्यौ-होतारौ तिस्नोदेव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः' इति । ता यथायोगं विशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । द्विस्थान इन्द्रो-ज्य स्तुपते । यः समिद्धः संदीष्ठः आदित्यानां त्वमिन्द्र, उपसामनीके मुखे। उपसां हि यत्र मुखं तत्र भगवानादित्यो-ज्यतिष्ठते । पुरोहचा अप्रतोगामिन्या दीक्ष्या वावृधान इति संबन्धः । पूर्वकृच पूर्वा दिशं करोति । तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वा दिक् संभवति । स एव मध्यस्थानः सम् त्रिभिदेवैः सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान वृत्रं मेधम् विदुरो ववार । हत्वा च वृत्रं विविधान् विवृतान् अकरोत् । विदुरः द्वाराणि स्रोतांसि तस्यैव मेधस्य । द्वारशब्दस्य दुर इति छान्दसं संप्रसारणम् ॥ ३६ ॥

म० आध्वर्यवं समाप्तम् । इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते । 'समिद्ध इन्द्र इत्याप्त्रियः प्रथमस्य' (का० १९ । ६ । १२)। समिद्ध इत्याद्या एकाद्श ऋचः प्रथमस्येन्द्रस्य पशोराप्त्रियः प्रयाजयाज्याः । आङ्गिरसद्या एकादशाप्त्रियः त्रिष्टुमः तासां क्रमादेता देवता इधः तत्तूनपात्रराशंसो वा इडः बर्हिः

द्वारः उपासानका दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः लष्टा वनस्रतिः साहाकृतयः एता देवताः यथायोगिमिन्द्रविशेषणलेन व्याख्येयाः। अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्त्यते। इन्द्रो वृत्रं मेषं दैसं वा ज्यान हतवान्। दुरः द्वाराणि च विववार मेषस्य द्वाराणि स्रोतासि विवृतान्यकरोत्। दैखपक्षे तत्पुरद्वाराणि स्न्यान्यकरोत्। दौराच्यस्य संप्रसारणे दुर इति रूपम्। कीदश इन्द्रः। सिमद्धः संदीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोहचा अप्रे प्रसरन्त्या दीह्या पूर्वकृत्पूर्वा दिशं करोतीति आदित्या प्रविस्ता पूर्वस्ताः कर्ता। नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। त्रिभिर्ववैः निमात्रे पुंवद्भावः। त्रिभिर्ववैः निमात्रे द्वाराणः वर्धमानः। वृधेर्विकर्ण्यस्यस्येन शपः 'तुजादीनां दीर्वोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६। १। ७) इत्यभ्यासदीर्घः संहितायाम्। वन्नवाहुः वन्नं वाही यस्य वन्नपाणिः॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी ।

नर्। श्रुष्सः प्रति शरो मिमानस्तन्त्वादप्रिति यश्चस्य धाम । गोभिर्वेषावानमधीना समुझिन्हर्णयेन श्रुन्शि यजित प्रचेताः ॥ ३७॥

उ० नराशंसः । एकस्यामेव ऋचि नराशंसः तन्तपान्नात्रीणामनुवाके । व्यवहितपद्मायोयं मन्नः । यः श्रूरः
इन्दः सन् नराशंसः । यश्र यश्रो भवति नरा अस्मिन्नासीः
नाः शंसन्तीति । प्रतिप्रति मिमानो मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यश्रस्य धाम स्थानम् गोप्रमृतिपश्चसंबन्धिनीभः
वपाभिः वपावान् हिरण्येर्वपापूर्वैः यश्राधानमूतैः चन्द्री ।
चन्द्रमिति हिरण्यनाम। यश्र श्रूर इन्द्रः तन्त्नपात् धृतं भवति
मधुना । मधुस्तादेन धृतेन समझन् ह्वीं वि । गौरत्र तन्त्रः
व्यते । ततोऽस्यां भोगास्तत्याः पयो जायते पयसं
जायत इति । तं श्रूरमिनदं यजमानो यज्ञति प्रवेताः प्रकृष्णनाः ॥ ३७ ॥

स० एकस्यामृचि नराशंसतन्तपातौ । प्रचेताः प्रहरं प्रतियचेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्दं प्रतियजित प्रस्तदं यजित । तं कम् । य ईदृशः नराशंसः नरैकृत्विः
जित प्रस्तदं यजित । तं कम् । य ईदृशः नराशंसः नरैकृत्विः
जित प्रस्तदं यजित । तं कम् । य ईदृशः नराशंसः । यद्वस्तिः
गिमरा समन्तात् शस्यते शक्षः स्त्यते स नराशंसः। यद्वस्तिः
गिमरा अस्मिन्तासीनाः शंसन्ति' (निष्कृ ८ । ६) इति यास्कोजिन्तराशंसो यज्ञः तद्वप्रसद्धान्वा । यज्ञस्य धाम स्थानं
प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् । यज्ञस्यानानि
प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् । यज्ञस्यानानि
जानन्त्रस्थः। एकः प्रतिमिमान इत्यनेन संबध्यतेऽपरो यज्ञजानन्त्रस्थः। एकः प्रतिमिमान इत्यन्त्रस्थः। नपात् तनोति विस्तारामिक्षपेणिति तन्त्रनपात् अमिस्तद्वपः। यद्वा तनोति भोगारामिक्षपेणिति तन्त्रपात् अमिस्तद्वपः। यद्वा तनोति भोगानिति तन्ः गौस्तस्या नपात् पौतं घृतम्। गोः पयो जायते
प्रस आज्यमिति घृतरूपसद्वान् व।। गोभिवेषावात् प्रयुसंब-

[( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( )

अष्टत्रिंशी।

र्डुडितो देवैहीरिवाँ २॥ अभिष्टिराजुह्वानो ह्विषा शर्धमानः । पुरन्दरो गोत्रभिद्वज्रवाहुरायातु यज्ञमुपे नो जुषाणः ॥ ३८॥

उ० ई ितो देवै: । ई ितः पूजितो देवै: । हरिवान् हरी ह्नद्रसाक्षी तद्भिप्रायो मञ्चः वर्णाभिप्रायो वा । अभिष्टिः अभिगमनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानः आहूयमानः हविषा निमित्तभूतेन । शर्धमानः अतिबलायमानः । शर्ध हति बलनाम । पुरन्दर इति पुरां दारियता । गोत्रभित् मेघान्भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । वज्रबाहुः यः स आयातु यज्ञमुप नो जुषाणः । यज्ञं नः संबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८॥

म० एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु । कीहराः । देवै-रीडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्वो अस्य स्त इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य । इलोपरछा-न्दसः । यद्वा अभिस्त्यत इस्यभिष्टिः । स्तौतेरीणादिको डिप्रस्य-यः । आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भः हविषा निमित्तेन हवि-निमित्तं द्विजराहूयमानः । रार्धमानः रार्ध इति बलनाम । अति-घलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रभित् गां भूमि बृद्ध्या त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान् बृद्ध्यर्थ भिनत्ति गोत्र-भित्, गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं यज्ञमुपज्ञुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

जुषाणो बहिं हिरिवान इन्द्रः प्राचीने ए सीद-स्प्रदिशो प्रथिवयाः । उरुप्रथाः प्रथमान ए स्योन-मादित्यरक्तं वस्नीभः सजोषाः ॥ ३९॥

उ० जुषाणो बहिः। जुषाणः सेवमानः बहिः। हरिवात् हरी अश्वी ताभ्यां संयुक्तः नः अस्माकम् इन्द्रः प्राचीनं प्रागञ्चनम् सीदत् सीदत् आस्ताम् प्रदिशा उपदिशन्। पृथिच्याः देवयजनत्वेन । उरुप्रथाः उरु विस्तीणं प्रथनमस्ये-त्युरुप्रथाः । इन्द्रविशेषणमेतत् । बहिंविशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्थोनं सुखरूपम् । आदित्यः अक्तं वसुभिश्च। बहिंपाञ्चनमन्ने आदित्या वसवश्च सन्ति तदभिप्रायमेतत् । 'संबर्धिरङ्कां हविषा घृतेन समादित्येवंसुभि'रित्ययं मन्नः। सजोषाः सह प्रीयमाणः। इन्द्रविशेषणमेतत् ॥ ३९॥

म्० इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत् सीदतु आस्ताम् । 'इतश्च लोपः-' (पा॰ ३ । ४ । ९७) इति इलोपः । कीदश इन्द्रः । हरिवान् हरी अश्वो तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा । द्वितीयार्थे षष्ठी । पृथिवीं देवयजनभूमं

प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशतीति प्रदिशन् 'सुपां सुछक्-' (पा॰ ७ । १ । ३९) इत्यादिना विभक्ते इतिशः । उरुप्रथाः । प्रथनं प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः असुन्प्रस्यः । जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः । वहिं जुषाणः सेवमानः । शानिव शपो छक् । कीदशं वहिंः । प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुख्रुरुपम् । आदिस्यः वसुभिः मरुद्भिश्व अक्तं प्रक्षितम् बहिरज्ञने मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तलात्तरक्तम् । 'सं वहिरङ्कां हिवेषा घतेन समादिस्यैवसुभिः सं मरुद्भिः इत्युक्तेः ॥ ३९॥

चत्वारिंशी ।

इन्द्रं दुरेः कवुष्यो धार्वमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारी देवीर्यमतो विश्रयन्ताष्ट् सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४०॥

उ० इन्द्रं दुरः । संप्रसारणं छान्द्रसम् । यज्ञगृहद्वारः कवण्यः । 'कुष निष्कर्षे' कुषिताः ससुषिराः । धावमानाः आद्रश्वत्यः । वृषाणं वर्षितारम् यन्तु । जनयः सुपत्नीः । छसोपमानमेतत् । जाया इव शोभनपत्यः । अथेन्द्रसंगतिं प्राप्य यज्ञगृहद्वारः देवीः । अभितः इतश्चेतश्च । विश्रयन्तां विवियन्ताम् । सुवीरा ऋत्विभिः वीरमिन्दं प्रति प्रथमानाः पृथ्यो भवन्तः महोत्सवैः ॥ ४०॥

म० दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदशमिन्द्रम् । वृषाणं वर्षतीति वृषा तं वर्षितारम् । 'इन्द्रः पृथिव्ये वर्षायान्' इत्युक्तः । वीरं शूरम् । कीदश्यो दुरः । कवष्यः 'कु शब्दे' कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् । कौतेरीणादिकोऽषद् प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः । आदर्युक्ता इत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः । आदर्युक्ता इत्यर्थः । तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्यः पृथ्यो यज्ञैः सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव । छुसोपमानम् । ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु । किच इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां निवृत्ता भवन्तु । कीदश्यो द्वारः । सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विजो महत्त्वा । महोभिस्तेजोभिरुत्सवैवी प्रथमानाः विस्तृता भवन्तः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

खुषासानको बहुती बृहन्तं पर्यस्वती सुदुधे शूरमिन्द्रम् । तन्तु ततं पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१॥

उ० उषासानका । उषा आदित्यश्रमा नका रात्रिः उषाश्र रात्रिश्च बृहती महत्यो । बृहन्तं महान्तम् पयस्वती उदकवत्यो अवश्यायवत्यो । सुदुवे साधुदोहने श्रूरिमन्द्रम् । तन्तुं ततम् । जुसोपमानमेतन् । तन्तुमेव ततं पंटीर्थं सूर्व प्रसारितमिव पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण संवयन्ती संप्रथ-यन्त्यो । देवानां देवमिन्द्रं यजतः संगतं कुरुतः । पुनर्घष्टयत इत्यर्थः । सुरूतमे सुरोचने ॥ ४१ ॥

म् उषासानका इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः । इन्द्रेण सङ्गमं कुरुतः । यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । उषा आदित्यप्रभा नका रात्रिः उषाश्च नका च उषासानका । समासे उषःशब्दस्योषा-सादेशः । किंभूतमिन्द्रम् । बृहन्तं महान्तं रह्रं विकान्तं देवानां देवं सर्वदेवपुज्यम् । कीहरुयो उषासानका । बृहती बृहत्यो पयस्ति। उदकवत्यो अवर्यायवत्यो । सुदुषे शोभनं दुग्धः ते 'बुहः कव्षश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् घादेशश्च । पेशसा विचित्रकृषेण संवयन्ती संप्रथयनत्यो इन्द्रं रूपेण योज-यन्त्यो । तत्र दृष्टान्तः । तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्ररूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुरुवमौ शोभनं रूक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुवमौ ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

दैन्या मिमाना मर्जुषः पुरुत्रा होताराविन्द्री प्रथमा सुवाची । मूर्धन्यज्ञस्य मर्धुना द्यांना प्राचीनं ज्योतिर्हेविषा वृथातः ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या मिमाना । व्यवहितपद्रायो मन्नः । दैव्यौ होतारी अयं चाग्नः असौ च वायुर्मध्यमः । दैव्यौ होतारी मिमानौ निर्मिमाणौ यत्ते । मनुष इति तद्धितलोपः । वीष्सायाश्च मनुष्यस्य यजमानस्य पुरुत्रा बहुप्रकारम् । प्रथमौ मानुषाद्धोतुः । सुवाचा साधुवाचौ । मूर्धनि प्रधानाङ्गे यज्ञस्य । इन्दं मधुना अञ्चसहितं द्धाना स्थाप-यन्तौ । प्राचीनम् आहवनीयाख्यं ज्योतिः हविपा वृधातः वर्धयतः ॥ ४२ ॥

म० अयं चामिरसी च वायुर्मध्यमस्ती देवानामिमी दैव्यी होतारी वाय्वमी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृता वधातः वध्यतः । वधः 'लेटोऽडाटो' (पा०३।४।९४) इत्यादः । कीहशी । होतारी पुरुता बहुधा मिमाना मिमानी यत्रं निर्मिमाणी। मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आयौ। मनुषः इति प्रथमा पश्चम्यथे। धुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्ती। यत्रस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रथानेऽके इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ। सर्वत्र प्रथमादिवचनस्थान्कारः॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशी।

तिस्रो देवीर्हेविषा वधीमाना इन्द्री जुषाणा जनेयो न पत्नीः । अचिछन्नं तन्तुं पर्यसा सरस्य-तीर्डो देवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

उ० तिस्रो देवीः । यास्तिस्रो देव्यो हविषा आज्येन वर्धमानाः इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः। जनयो न पत्नीः जाया

इव पर्यः आसते । ता अच्छिनं तन्तुम् अविस्रस्यज्ञम् प्रयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्तो देव्य इत्यत आह । सरस्वती च इडा च । देवी दानादिगुणयुक्ता । भारती आदित्यप्रभा । विश्वत्तिः सर्वतः तूणं यायिनी । आख्यात-मन्ने नास्त्यतोऽध्याहतम् ॥ ४३ ॥

म० सरखती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हिवधा छला तन्तुं यज्ञमिन्छनं छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्लिति शेषः। वर्धमानाः पृष्टियुक्ताः। पलीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः। देवीः दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वेत्र लरते तूणं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वेगामिनीति हे विशेष्यणाम्॥ ४३॥

चतुश्चत्वारिंशी।

त्वष्टा द्वच्छु मिन्द्राय वृष्णे पाको अविष्टुर्ये । ह्या यजन वृष्णे भूरिरेता मूर्धन्य । इस समनकु देवान ॥ ४४ ॥

उ० त्वष्टा द्धत् त्वष्टा तक्षतेः करोत्यर्थस्य । यस्वष्टा द्धत् धारयत् ग्रुष्मं बलम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृष्णे सेक्ने । कथंभूतस्वष्टा । अपाकः । पाक इति प्रशस्यनाम । न विद्यते यसात्त्वष्टुरन्यः पाकः प्रशस्यः स अपाकः । 'नजोऽस्त्यः र्थानां बहुवीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः । अचिष्ठुः अचितस्त्यानशरीरः अञ्चनशीलो वा । यशसे च इन्द्राय । पुरूणि बहूनि भेषज्यानि अकरोदिति होषः । इन्द्राय । पुरूणि बहूनि भेषज्यानि अकरोदिति होषः । वृषा सेक्ता यष्टा यजन् वृषणं सेक्तारमिन्द्रम् भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा । स मूर्धनि यज्ञस्य आह्वनीये सम् अनक्त भक्षयतु हिनः सहितेनाज्येन देवान् । अनक्तिभीजनार्थः । आह्वनीयात्मनावस्थितान् भोजयतु देवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

म० लष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आह्वनीये देवान् समनक्तु भोजयतु । अन्तर्भूतण्यर्थोऽनिकार्त्र भोजन्तर्थः । कीदशस्त्रष्टा । यशसे यशस्त्रिने वृष्णे सेक्रे इन्द्राय पुरूणि । वचनव्यत्ययः । पुरु बहु गुष्मं बलं दधतं धारयन् । पुरुणि । वचनव्यत्ययः । पुरु बहु गुष्मं बलं दधतं धारयन् । तथा अपाकः इति प्रशस्त्रामा । न विद्यते पाकः प्रशस्त्रो यस्मात्सोऽपाकः । 'नजोऽस्त्रय्थीनां बहुनीहिवीच्यो वाचीत्तरपद-लोपश्च' इति समासः । अचिष्टुः अञ्चनशीलः सर्वत्र गतः । दृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वर्षि यस्य सः । सर्वजनक इत्यर्थः । 'लष्टा लक्षतेः करोत्यर्थस्य' विरु ८ । १३) इति यास्कोक्तः । ईदशस्त्रष्टा देवान्मोजन्यत्रिक्षः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

वन्स्पित्रवसृष्ट्रो न पाशैस्त्मन्य सम्अञ्छे-मिता न देवः । इन्द्रेस्य हुन्यैर्जुठर्र पृणानः स्वद्रित युज्ञं मधुना घृतेने ॥ ४५ ॥ उ० वनस्पितरवसृष्टः वनस्पितर्यूपः अवसृष्टोन अभ्यनु-ज्ञात इव पाशेर्वद्धमध्वर्युणा पशुम् तमन्या आत्मिन समझन् सङ्गमयतु संबद्धातु । कथिमव । शिमता न देवः । यथा शिमता देवः अपापः पशुबद्धमात्मना संगमयेत् एवम् । किंच इन्द्रस्य जठरमुद्रम् हव्यैः पृणानः प्रयन् । स्वदाति यशं समनक्तु यागम् मधुना च रसेन घृतेन च ॥ ४५ ॥

म्० वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यशं स्वदाति स्वदु छेद्। शास्त्रादयतु समनकु वा। कीदशो वन-स्पतिः। अवसृष्टो न आज्ञप्त इव पाशैः कुला। त्मन्या आत्मिनि समज्जन् अर्थात् पद्युं संयोजयन् । आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः। 'मन्त्रेष्वाज्यादेरात्मनः' (पा॰ ६।४। १४१) इति आलोपः। तत्र दृष्टान्तः। शमिता न शमिता इव। यथा शमिता पाशैः पशुमात्मिन संयोजयित तथा ह्व्यैरिन्द्रस्य जठ-रसुदरं पृणानः पूर्यन् पृणीतेऽसौ पृणानः॥ ४५॥

षद्भवत्वारिंशी।

स्तोकान्।मिन्दुं प्रति शूर् इन्द्री वृषायमाणो वृष्भस्तुराषाट् । वृत्रपुषा मनसा मोद्मानाः स्वाह्य देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६॥

उ० स्तोकानामिन्दुम्। वपास्तोकानां संबन्धिनमिन्दुम्। प्रति सोमंप्रति पशोः सोमसंस्तवस्तद्भिप्रायमेतत्। गमनाय सूरः विकान्तः। इन्द्रो वृषायमाणः वृष इव आचरत्। वृषभः सर्वछोकत्रासकृत्। तुराषाद तूर्णं सहते अभिभवतीति तुराषाद। स इन्द्रः स्वाहाकृतिभिर्माद्यताम् तृष्यतु इत्य-तुषक्षः। घृतप्रुषा च घृतावयवेन च। मनसा मोदमानाः हृष्यन्तः। स्वाहा अविभक्तिको निर्देशः। स्वाहाकृतिभिर्देवाः अमृताः अमरणधर्माणः मादयन्ताम् तृष्यन्तु ॥ ४६॥

म्० इन्द्रः खाहा देवाः । नामैकदेशे नामग्रहणम् । खाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृष्यन्तु । 'मद तृप्ती' चुरादिः । किमुह्दिय स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासंबन्धिनो घृतिन्द्रिय स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासंबन्धिनो घृतिन्द्रियः त्त्संबन्धी य इन्दुः सोमः तंप्रति तमुह्दियं वपास्तोकेषु सोमलमारोप्यते । वपास्तोकरूपं सोममुह्दियेन्द्रः स्वाहाकृत-यश्च तृष्यन्तामित्यर्थः । कीहश इन्द्रः । श्रूरः शौर्यवान् वृषाय-माणः वृषवदाचरित वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः । शत्रून्प्रति गर्जिन्त्यर्थः । वृषमः वर्षिता । तुराषाट् तृर्णं सहते सत्रूनिभवतीति तुराषाट् । कीहशाः स्वाहाकृतयः । घृतपुषा घृतिनदुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः । अमृताः अम्रणधर्माणः । नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

आयात्विन्द्रोऽर्वस् उपं न इह स्तुतः संधमार्-स्तु रार्रः । वाब्धानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौने क्षत्रम्-मिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

उ० आयात पर त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाश-पश्नां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छतु इन्द्रः । अवसे अवनाय तर्पणाय रक्षणाय वा । उप नः समीपेऽस्माकम् आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहमदनः सहभोजनः अस्तु । श्रूरो विक्रान्तः । वावधानः वर्धमानः स्ववलैः । तविषीर्यस्य पूर्वीः द्यौर्न । तविषीति बलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः । यस्येन्द्रस्य बलानि पूर्वाण वृत्रवधादीनि बलानि द्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयं क्षत्रम् । अभि-भृति अभिभवितृ अभिभवनशीलमपि पुष्यात् पुष्णाति स आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'याज्यानुवाक्याश्व' (का० १९। ६। १३।) वपापु-रोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयालिन्द्र (४७) इति वपायाः पुरोनुवाक्या, आ न इन्द्रो दूरात् (४८) इति याज्या, आं न इन्द्रो हरिभिः (४९) इति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, त्रातारमिन्दं (५०) इति याज्या, इन्द्रः सुत्रामा (५१) इति पशुयागे पुरोऽनुवाक्या, तस्य वयम् (५२) इति याज्येति स्त्रार्थः । सप्त त्रिष्टम इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितं रक्षितम्प आयात समीपमागच्छत् । तमर्थेऽवतेरसेन्प्र-त्ययः । इहायातः सन् । सधमात् अस्तु सह देवैः सार्ध माद्यति तृप्यतीति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु । माद्यतेः किप् । कीदश इन्द्रः । शूरः विकान्तः । सुतोऽस्माभिः । वात्रधानः वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग इव कथ्यन्ते । खर्गा यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्त्यन्ते । तिवधीति बलनाम 'तवतेर्वृद्धिकर्मणः' (निरुं ९) २५) इति यास्कः। यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात पुष्यति 'लेटोऽडाटौ' । कीहरां क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयालिति संबन्धः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी।

आ न इन्द्री दूरादा न आसादिभिष्टिकद्वसे यासदुगः। ओर्जिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्जवाहुः सङ्गे समत्से तुर्विणिः पृतन्यून् ॥ ४८॥

जु० आ न इन्द्रः आउपसर्गी यासदियत्र संबध्यते । आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आ न आसात् । आयासच्च अस्माकम् । आसादियन्तिक-नाम । आगच्छतु चास्माकं समीपात् । यद्यपि दूरे यद्यप्य-न्तिक इत्यर्थः । अभिष्ठिकृत् अभिल्पितपदार्थकारी । अवसे अवनाय अन्नाय वा । उद्यः अतिविषमः । एत्य च । ओजि-छेभिः ओजिस्तितमेः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सन्ने संप्रामे । समत्सु । एतद्पि संद्र्यामनाम । एकस्मिन्संद्र्यामे बहुषु च युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः सूर्णविनः तूर्णसंभक्ता । पृतन्यून् संप्रामयतः शत्रुन् ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रो नोऽसाकं दूराहरप्रदेशात् सुलोकादेरपि आयासत् आयातु । यातेः 'हेटोऽडाटौ' (पा॰ ३।४।९४) इति अटि कृते 'सिन्बहुलं लेटि' (पा॰ ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रस्यः। आसाचिकटप्रदेशाद्पि आयासत् । आसादिस-न्तिकनाम । दूरात्समीपाचागच्छलित्यर्थः । किं कर्तुम् । अवसे अवितुसस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदश इन्द्रः । अभिष्टि-कृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीलभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः । ओजिष्टेभिः तेजस्वितमैर्वलैर्युक्तः इति शेषः । ओजो विद्यते येषां ते ओजिखनः अखन्तमोजिखन ओजिष्ठाः। <mark>विन्मतोर्छक् तैः । चपतिः चणां पालकः । वज्रवाहुः वज्रं वाह</mark>ौ यस्य सः । तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति हे संग्राम-नामनी । सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समृत्यु बहुष्वपि संप्रामेषु युगपदुरिथतेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वेणिः 'तुर्व हिंसायां' तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता । पृत्नामिच्छन्ति पृत्नयन्ति 'सुप आतमनः क्यच्' (३।१।८) इति क्यचि परे 'कव्य-ध्वर-' (पा॰ ७। ४।३९) इखलोपः । ततः 'क्याच्छ-न्दिसि' (पा॰ ३।२।१७०) इति उप्रस्यः। संप्रामेच्छ्नां हन्तेलर्थः ॥ ४८॥

एकोनपञ्चाशी।

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छिविनोऽबेसे राधसे च । तिष्ठाति वुजी मुघव विर्द्शीमं युज्ञ-मर्च नो वाजसाती ॥ ४९॥

उ० आ न इन्द्रः । आयातु नः अस्मानिभ इन्द्रः । हरिभिः हरितवणेः अच्छ । अच्छाभेरथे । सचास्मानेत्य । अर्वाचीनः अर्वागञ्चनः अवसे अन्नाय राधसे धनाय च दानार्थम् । एत्य च तिष्ठाति तिष्ठतु वन्नी मघवान् धनवान् । विरक्षी विरमणक्षीलः । इमं यज्ञम् अनु प्रति । नः अस्मा-कम् वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते ॥ ४९ ॥

म् ० अच्छामेर्थे। इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानम् आयात । कैः हरिभिरश्वः। किमर्थम्। अवसे अवनम्बः अधुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च। आगस्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्ते तिष्ठति तिष्ठतु छेट्। कीदशः। मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरप्ती विविधं रपति लपतीति विरप्ती महान् ॥ ४९॥

पञ्चाशी।

त्रातार्मिन्द्रमवितार्मिन्द्रए हवे हवे सुहव्छ शूर्मिन्द्रम् । ह्वयामि शकं पुरुहृतमिन्द्रेण् स्वस्ति नो मुघवा धात्विन्द्रः ॥ ५०॥

उ<mark>० त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारं रक्षितारम् इन्द्रं यतः</mark> कथयन्ति । अवितारं च यतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवे सुहवम् । आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्दं यतः कथ-यन्ति । शूरं विकान्तमिन्दं यतः कथयन्ति जनाः । अतः ह्वयामि शकं शक्तम् इन्दं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । सचाहुतः सन् । स्वस्ति नः अविनाशमसाकम् मधवा धनवान् धातु द्धातु इन्दः ॥ ५० ॥

म० गर्गदृष्टा । त्रातारं रिक्षतारिमन्द्रम् । अवितारं प्रीण-यितारिमन्द्रम् । हवे हवे आहाने आहाने यहे वा । सुहवं सुखेन हूयते आहूयत इति सहवम् रह्म् । शक्तम् शक्कोतीति शकस्तं समर्थम् । पुरुहृतं पुरुभिर्वहुभिर्हृयते पुरुहृतस्तं बहुभि-राहृतम् । ईदशिमन्द्रं ह्यामि आहुयामि । मघवा धनवानिन्द्रः आहूतः सन्नोऽस्माकं खिस्त अविनाशं धातु द्धातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

इन्द्रेः सुत्रामा खवाँ २॥ अवीभिः सुमृडीको भवेतु विश्ववदाः । वार्धतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्थस्य पत्तयः स्याम ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधुत्राणः स्वतान् धनवान् । अवोभिः अक्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किंच वाधताम् अपगम्यतु द्वेषः दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच सुवीर्यस्य धनस्य पत्रयः स्थाम ॥ ५५ ॥

म० इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुस्कारी भवत । शोभनं मृडीकं सुस्नं यस्मात्स सुमृडीकः । कीद्द्रश इन्द्रः । सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा 'आतो मिनिन्', (पा॰ यान स्वं धनमस्मास्तीति ३ । २ । ७४) इति मिनन् । स्वान स्वं धनमस्मास्तीति स्वान् । 'आतोऽिट नित्यम्' (पा॰ ८ । ३ । ३) इति कलम् । 'वीर्घादि समानपादे' (पा॰ ८ । ३ । ३) इति कलम् । 'वीर्घादि समानपादे' (पा॰ ८ । ३ । ३) इति कलम् । 'विश्ववेदाः विश्वं सर्व वेदो धनं यस्म सः । स वेन्द्रो नस्म रः । विश्ववेदाः विश्वं सर्व वेदो धनं यस्म सः । स वेन्द्रो हति इतः दौर्माग्यं वाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । देषः दौर्माग्यं वाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किच इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पत्यः स्वामिनः स्थाम निवन् । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी।

तस्य व्यक् सुमतौ यज्ञियस्यापि भुद्रे सौमनसे स्योम । स सुत्रामा खवाँ २॥ इन्द्री असे आरा-

उ० तस्य वयम् । तस्येन्द्रस्य सुत्राम्णः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्याम । यज्ञियस्य यज्ञसंपादिनः । अपि किंच । भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम वयम् । ततोऽनुत्राह्यबुद्धौ वर्तमानामस्याकम् । स सुत्रामा शोभन्तित्राणः । स्ववान् धनवान् इन्द्रः अस्ये अस्पत्तः आराचित्

दूराद्पि द्वेषः दौर्भाग्यम् तत्र वर्तमानम् । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम । अन्तर्हितं छत्वा युयोतु । यद्वा दूरे वर्तमानं प्रकटं छत्वा युयोतु पृथक्करोतु ॥ ५२ ॥

म० वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शौभनवुद्धौ स्याम भवेम।
भेद्रे कल्याणरूपे। सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कलेऽपि स्याम। इन्द्रोऽस्मासु सुमित मनश्च भद्रं करोलिल्यधः।
कीदशस्येन्द्रस्य। यश्चियस्य यश्चाय हितो यश्चियस्य यश्चसंपादिनः। सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मे
अस्मतः आराचित् दूरादिप वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तहितं कृला युयोतु पृथकरोतु। विकरणव्यस्ययः। सनुतरिति
निर्णातान्तर्हितनाम ॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनोऽतिधन्वेव तां रा। इहि ॥ ५३ ॥

उ० आ मन्द्रैः बृहस्यैन्द्री। आयाहि मन्द्रैः मन्द्रनीयैः हे इन्द्र। हरिभिः हरिद्वर्णैः अश्वैः। मयूररोमभिः बभ्रवो हाश्वाः। किंच मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनः। मा च त्वामा-गच्छन्तं केचिन्नियमन्निबद्धन्तु। कथमिव। विरिति शकुनि-नाम। शकुनिमिव पाशिनः पाशप्रतिबन्धका आखेटिकिनः। अथ केचित्परिपन्थिनो भवेगुः। अतिधन्वेव तान् इहि। अतीत्य तान् इहि आगच्छ। कथमिव। धन्व इव। यथा धन्व निरुद्दकदेशं परित्यस्य अन्यतममागच्छेगुः एवमागच्छेति ५३

म्० विश्वामित्रदृष्टा बृहती । तृतीयो द्वादशाणेंऽन्ये त्रयोऽष्टाणोः । आ मन्द्रेः एवेत् अनयोर्विनियोगामावः । हे इन्द्रं, लं हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीहशैः । मन्द्रेः गम्भी-रनादैः मयूररोमभिः मयूरस्थेव रोमाणि येषां ते मयूररोमणिस्तैः मयूरसमवर्णेः । किंच केचित् दुष्टा आगच्छन्तं ला लां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबधन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पाश्चिनः पाश्चिद्या व्याधाः विं पिक्षणिमव । यथा पाश्चिनः पिक्षणं वंधनित तथा लां मा बधन्तु । अथ ये परिपन्थिनो भवेयु-स्तानतीहि अतिकम्यागच्छ । किमिव । धन्व इवं । धन्व निरुद्धिरोः । यथा पानथो मरुदेशमतिकम्य गच्छति तथा गच्छ ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

प्वेदिन्द्वं वृष्णं वर्जवाहुं वसिष्ठासो अभ्यूर्च-न्त्युर्केः । स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोर्मयूयं पति स्वुस्तिभिः सद्दी नः ॥ ५४ ॥

उ० एवेत् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् यमेवमनेन प्रकारेण । इत् पादपुरणः । इन्द्रं वृषणं विधितारं वज्रबाहुं विसष्टासः विस-ष्टस्यापत्यानि बहुनि । यहा वस्तृतमा ऋषयः । अभ्यर्चन्ति

अभिष्टुवन्ति अकैं: मेथ्रे: । स नः सोऽसभ्यम् स्तुतः वीर-वत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातु ददातु धनम् । गोमच गोसं-युक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य अथेदानीं ये याज-यन्ति तानाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनादौः सदा-कालं नोऽस्मान् ॥ ५४ ॥

म० विषष्ठदेश इन्द्रदेवसा त्रिष्टुप्। विषष्ठाः विषष्ठाप्नस्थानि मुनयः अर्केर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यचिति प्जयन्ति । कीदशमिन्द्रम् । वृषणं विषतिरम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम् । गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु द्धातु । विकरणव्यस्ययः । एवं पादन्त्रयेणेन्द्रं स्तुला ऋलिज आह । हे ऋलिजः, यूयं खिलिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

समिद्धो अग्निरिधना तुन्नो घुर्मी विराह् सुतः। दुहे धेनुः सरस्वती सोमेथ् शुक्रमिहेन्द्रियम्॥ ५५॥

उ० इतउत्तरं त्रिपशुः आअध्यायात् तत्र द्वादशानुष्टुमो-ऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । समिद्धः संदीक्षोऽग्निः हविःक्षप-णसमर्थः । हे अश्विनौ । किंच तक्षो धर्मः प्रवर्ग्यः विराह च सोमोऽभिषुतः । किंच दुहे प्रपूरयति च धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रं शुक्रम् इह इन्द्रियं वीर्थम् ॥ ५५ ॥

म० 'आप्रियश्च समिद्धो अप्तिरिश्वनेति' (का॰ १९ १ ६ । १५)। समिद्ध इलाया द्वादशानुष्ट्रभः चकारात्रिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः । विद्विसंदृष्टा अश्विसरखतीन्द्र-देवला आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह । हे अश्विना अश्विनौ, अग्नः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हिर्वदृहनक्षमोऽस्ति । चर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति । विराट् विविधं राजमानः सोमः युतोऽभिष्ठतः । किंच घिनोति प्रीणाति धेनुः । औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च । प्रीणियत्री सरखती इह यज्ञे सोमं दुग्धे 'दुह प्रपूर्णे' लिटे ति प्रथमैकवचने टेरेल 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा॰ ७। १। ४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमम् । छकं छकं युद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसंपित्रिरस्ति युवामागच्छतिमिति भावः ॥ ५५ ॥

षद्पञ्चाशी ।

तनूपा भिषजी सुतेऽश्विनोभा सरस्वती । मध्या रजीर्थसीन्द्रियमिन्द्रीय पृथिभिवेद्दान ॥ ५६॥

उ० अश्विनावध्वर्यू तयोहींता कथयति यज्ञसंपत्तिम्। तन्पा भिषजा तन्नां पातारी भिषजी च । सुते सोमे अश्विनावुभी सरस्वती च मध्वा रसेन रजांसि पूरयत्विन्द्रो-पभोगाय। लोका रजांस्युच्यन्ते इतीह लोकवचनो रज- इशब्दः । इन्द्रियं वीर्थस् इन्द्राप्यायनार्थम् पथिभिर्मार्गेर्व-हान्वहन्तु ॥ ५६ ॥

म्० उमा अश्विना उमो अश्विनौ सरखती मध्या मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति । पूर्वचीं दुहे इतस्य वचन-व्यव्ययेनेहानुषद्धः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति यास्कोकेः रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीहशावश्विनौ । तनुमा तनुः शरीराणी पातस्तौ तनुमौ शरीराणां रिक्षतारौ । मिषजा भिषजौ वैद्यौ । क सित । स्रते सोमेऽभिष्ठते सित पूर्यन्तीव्यर्थः । किंच अश्विसरख्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्य पिथिभिर्यश्चमार्गैः वहान् वहन्ति । 'इतश्व लोपः परस्मैप-देषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपे वहानिति ह्यम ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी।

इन्ह्रायेन्दुएं सर्रखती नराश्यसेन नम्रहेम् । अर्घातामुश्चिना मर्घु भेषुजं भिषजी सुते ॥ ५७ ॥

पुण इन्द्रायेन्दुम् । इन्द्रार्थिमिन्दुं सोमं सरस्वती अभि-पुणोदिति वाक्यपरिपूर्तिः । नराशंसेन यज्ञेन सहिता नमहुम् । किंच अधातां सुरायाम् अश्विनौ मधु रसरूपं भेषजरूपं च । भिषजौ वैद्यौ सुते सोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गो विभक्तिव्यत्ययेन ॥ ५७॥

म० सरखती नराशंसेन यहेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थिमन्दुं सोमं नमृहं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किंच निषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेडिम सुते सित मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ । अधातामिस्येव किया वचनव्यस्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

अष्टपश्चाशी।

आजुह्वांना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वृधिम् । इंडाभिर्धिनाविष्धसमूर्जेष् सक् र्यिं देधुः॥५८॥

उ० आजुद्धाना आह्वयन्ती सरस्रती इन्द्रायेन्द्रियाणि चक्षुःप्रमृतीनि वीर्यं च वीरकर्म । इडाभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभू-ताभिः । अधिनौ च सहायभूतावुपादाय संद्र्यः । इषं चान्नं च संद्र्यः । ऊर्जं तदुपसेचनं च द्रध्यादि संद्र्यः संद्र्यश्च रियं धनम् ॥ ५८॥

म० आहूयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्रती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षरादीनि संदधः। वीर्य सामर्थ्य च दधः। इडाभिः पशुभिः सह इषमणं संदधः। 'पशवो वा इडा' (१।८।१।१२) इति श्रुतिः। ऊर्ज दध्यादि रियं धनं च संदधः। एतानि ददुरित्यर्थः॥ ५८॥

एकोनषष्टी।

अधिना नर्सुचेः सुत्र सोम् शुक्तं परिस्नुता । सर्वति तमाभरद्वहिंवेन्द्रीय पार्तवे ॥ ५९॥

जु० अधिना नमुचेः । यमधिनो नमुचेराहत्य सुतम-भिषुतं सोमं शुक्रम् अमिलनम् परिसुता सहितं स्थापि-तवन्तो । सरस्वती तमेवाहरत् बर्हिषास्तरणार्थेन सहिता । इन्द्राय पातवे इन्द्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥

म्० अश्विना अश्विनौ परिस्तुता सुरया सह सुतमभिष्ठतं शुकं शुद्धममिलनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् । सरस्तती च तमेव सोमं विहिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहे-रत्। किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थे तवे-प्रस्यः ॥ ५९ ॥

षष्ट्री।

कवुष्यो न व्यचंखतीर्श्विभ्यां न दुरो दिशः। इन्द्रो न रोदंसी उमे दुहे कामान्सरस्वती ॥ ६०॥

उ० कवण्यो न यज्ञगृहद्वार उच्यते । कवण्यो न 'कुष निष्कर्षे'। समुच्चयार्थीयो नकारः । अस्यामृचि समुधिराश्च व्यञ्जनवत्यश्च अश्विभ्यां न अश्विभ्यां चाध्वर्युभ्यां सहिताः दुरः द्वारिद्याः। द्वाभिदिंशो लक्ष्यनत्य इत्यत एवमुक्तम्। इन्द्रो न इन्द्रश्च यासु द्वास्सु व्यवस्थितः । रोदसी द्यावापृथिव्यो उभे अपि दुहे दोग्धि । कामांश्च सरस्वती दुहे । इन्द्रायान् याताय यज्ञगृहद्वार इन्द्रं कुवैज्ञिति शेषः ॥ ६०॥

म० अस्यामृचि त्रयो नकाराश्वकारार्थाः । अश्विभ्यो सहिता सरस्रती इन्द्रो न इन्द्रश्व उमे रोदसी वावापृथियो कामान् दुहे दुग्धे । द्विकर्मकः द्यावापृथियोभ्यां सकाशात्कान् मान् दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि । 'अक्थितं व' (पा० १ । ४ । ५१) इति द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मलम् । कीद्दर्यो द्वारः । कवन्यः 'कुष निष्कर्षे' । कुषिताः सन्दिष्ट्राः । तथा व्यचस्रतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वस्यः ॥ ६०॥

एकषष्टी।

जुषासानक्तमश्चिना दिवेन्द्रेष्ट्र सायमिन्द्रियैः। संजानाने सुपेशसा समेखाते सरस्वता ॥ ६१॥

उ० उपासानक्तम् । उषा आदित्यप्रभा । नक्तं रात्रिः । है अश्विनौ, उषाश्च रात्रिश्च दिवा अहिन च इन्द्रम् इन्द्रिन् वैविधिः समञ्जाते संश्व्यक्षयतः सायं च इन्द्रिन् समञ्जाते । सातत्याभिप्रायम् । संजानाने एकमतीभूते उषाश्च रात्रिश्च खुपेशसा सुरूपे शुक्केन उषाः कृष्णेन रात्रिः । किमिन्द्रमु-षाश्च रात्रिश्च केवले एव समञ्जाते । नेत्याह । सरस्वद्या च सह समञ्जाते ॥ ६१ ॥

म० हे अश्विनी, उषासा रिविश्रभा नक्तं राहिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाळे च इन्द्रमिन्द्रियैः वीयैः सह समक्षातं संयोजयतः । कीट्रयौ ते । संजानाने संजानीतः ते संजानाने एकमती । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं अयोखे । श्रुका उषाः कृष्णा राहिः ॥ ६१॥

द्धिपष्टी।

पातं नो अश्वना दिवा पाहि नक्तं ए सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा पातमिन्द्रु सर्चा सुते ६२

उ० पातं नः पालयतं नोऽसान् हे अश्विनौ दिवा अहनि । पाहि पालय च नक्तं हे सरस्वति । युवां च हे देख्यौ, होतारौ भिषजौ, पातं पालयतम् । इन्द्रम् सचा सहेत्यर्थः । सुते सोमे ॥ ६२ ॥

म्० हे अश्वना अश्वनो, दिवा दिवसे नोऽसान् युवां पातं रक्षतम् । हे सरस्रति, नक्तं रात्रो लं नः पाहि रक्ष । हे दैव्या होतारा देवसंवन्धिनौ होतारो, भिषजा भिषजौ अश्विनौ स्रते सोमेऽभिष्रते सति सचा सह एकीभूय युविमन्द्रं पातं रक्षतम् । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी।

तिस्रक्षेघा सरेस्वत्यश्विना भारतीडा । तीत्रं परिस्नुता सोमुमिन्द्राय सुषुवुर्भर्दम् ॥ ६३ ॥

उ० तिस्रक्षेषा। तिस्रो देव्यः सरस्तती च मध्यस्थाना। भारती आदित्यप्रभा सुस्थाना। इडा पृथिवीस्थाना। एतास्त्रिषु स्थानेषु स्थिताः। अश्विनौ च। तीवं पद्धतमं परिस्तुता सहितं सोमम्। इन्द्राय सुषुवुः अभिषुतवन्तः। मदं तर्पणम्॥ ६३॥

म० तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनो च परिसुता सुरया सह सोमिमन्द्राय सुषु वुरिभषुतवन्तः । काः तिस्रः । सरस्वती भारती इडा च । कींद्रयः । त्रेधा स्थिता इति शेषः । सर-स्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना । कींद्रशं सोमम् । तीत्रं पदुलकरम् । मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी।

अधिना भेषुजं मधु भेषुजं नः सर्रखती। इन्हें त्वष्टा यद्याः श्रियेष् रूपण् रूपमधुः सुते॥ ६४॥

उ० अश्विना भेषजं मधु। अधुः एतदाख्यातं तस्यादधु-रिति परिणामः। के अद्धुः । अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा च प्रयाजदेवताः। किमद्धुः। अश्विनौ तावद्रेपजं मधुरूपं भेषजम्। नः अस्मत्संबन्धिनी सरस्वती । त्वष्टा च यशः श्रियं रूपं च । कस्मिन्नद्धुः । इन्द्रे । कस्मिन्नवसरे। सुतेऽभिषुते सोमे ॥ ६४ ॥

म० अश्विना नोऽस्माकं सरस्तती ल्रष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः। दधातेर्ज्जङ् । कानीत्यत आह । भेषजमीषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्ति श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च। 'नित्यवीप्सयोः' (पा०८।१।४) इति रूपशब्दस्य द्विलम्॥६४॥

पञ्चषष्टी । जार क्यानिक

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्नुती । कीलालमधिभ्यां मधुं दुहे धेनुः सरेखती ॥ ६५॥

उ० ऋतुथेन्द्रः । ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेति विभक्तिव्यत्ययः । वनस्पतिः शशमानः संशममानः स्तुवन् परिस्नुता साधनभूतया । कीलालमन्नरसम् दुहे इत्यतु-पङ्गः । अधिभ्यां च सहिता । दुहे दोग्धि धेनुभूत्वा सरस्वती ॥ ६५ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले परिख्नुता सुरया सह कीलालमञ्च-रसिनदः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। 'सुपां सुलुक्' (पा॰ ७।१।३९) इस्रादिना चतुर्थ्यंकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा॰ ७।१।४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम्। किंच सरस्वती अश्विभ्यां सहिता घेनुभूला इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे॥ ६५॥

षद्षष्टी।

गोभिन सोममिश्चना मासरेण परिस्नुता । सर्म-धातुष् सरेखत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

उ० गोभिनं । गोप्रसृतिश्च पश्चभिः सोमं सहितं मास-रेण परिस्ता च । कथंभूतं । सुतं मधु अभिषुतं मधुस्तादं च । हे अश्वनौ, युवां समधातम् । कस्मिन्समधातम् । इन्द्रे । किं केवलावेवाश्विनौ समधातं नेत्याह । सरस्वत्या सह । स्वाहा स्वाहाकृतिभिः प्रयाजेन सार्धम् ॥ ६६ ॥

म० हे अश्विना अश्विनी, मासरेण परिस्ता सह गोभिनी गोप्रमृतिपशुभिश्च सह। नश्चार्थ। सुतमभिष्ठतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम्। संपूर्वाइधातेर्छि मध्यमद्विवचनम्। हे खाहाकृतयः प्रयाजदेवाः, यूयं सरख्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः॥ ६६॥

सप्तपष्टी।

अश्वनां ह्विरिन्द्रियं नर्सुचेर्धिया सरेखती । आ शुक्रमासुराइसुं मुघमिन्द्रायाजिश्वरे ॥ ६७॥

उ० अश्विना हिवः । तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या अनुष्टुमः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । आंजित्ररे इत्या-ख्यातपदे सर्वाणि पदानि संबध्यन्ते । अश्विनो सरस्वती च आजित्ररे । हिविरिन्द्रियं वीर्यं शुक्रममिलनम् । वसु धनं मधं महनीयम् । कुत आजित्ररे । नमुचेः आसुरात् । कया हितुभूतया आजित्ररे । धिया बुद्धा । कस्मै आजित्ररे । इन्द्राय ॥ ६७ ॥

भ० अश्विना हितिरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य दितीया याज्या दितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनुच्य प्रथमा याज्या । अश्विने साद्यास्तिस्र स्तिस्णां वपानां कमाद्याज्यापुरोनुवाक्याः । तत्प्रकारमाह । आश्विनव-पायागे अश्विना (६०) इति अनुवाक्या यमश्विना (६०) इति आनुवाक्या यमश्विना (६०) इति आनुवाक्या तिमन्द्रम् (६९) इति याज्या, ऐन्द्रवपायागे तिमन्द्रम् (६९) इति अनुवाक्या अश्विना (६०) इति याज्यति स्त्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवसास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना स्त्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवसास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना स्त्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवसास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सम्त्रार्थः । अश्विमरस्वतीन्द्रदेवसास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना सम्त्रात् स्त्रात् चिया युद्धा कृत्वा नमुचेनमुचिसंज्ञात् आस्रात् दैस्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आज्ञिरे आजिहरे । कानीस्तत् आह । हविः ग्रुकं ग्रुद्धममिलनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मधं महनीयं वसु धनं च ॥ ६०॥

अष्टपष्टी।

यम्श्रिना सरस्वती हुविषेन्द्रमवर्धयन् । स विभेद बुळं मुघं नमुचावासुरे सर्चा ॥ ६८॥

उ० यमिश्वना । यमिन्द्रमिश्वनौ सरस्वती च हविषा वर्धयन् । स बिभेद । 'भिदिर् विदारणे' विदारितवान् । बलं मधम् । वृणोतिर्बले । मधं महनीयम् । नमुचौ आसुरे सचा । सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच विभक्तिव्यत्ययः । नमुचिना असुरेण सह बलं विभेदेति ॥ ६८ ॥

म० अश्विनो सरस्वती च हिवषा कृता यमिन्द्रमवर्धयन् । सं इन्द्रो नमुचावामुरे सचा नमुचिना अमुरेण सह मघं मह-नीयं बढं मघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्रव्ययं सहार्थे। तथोंगे नमुचावामुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । 'वृणोतेर्बरुं' (निह॰ ६।२) इति यास्कः। नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारित-वानित्यर्थः॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमी।

तमिन्द्री पुशवः सचाश्विनोभा सरस्वती । दुर्घाना अभ्यन्वत हुविषा यज्ञ ईन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

उ० तमिन्दं तमुक्तगुणिमन्दं पशवः कर्माङ्गभूताः गोमे-षाजाः सचा सहभूताः । अधिनौ उभौ सरस्वती च दधानाः धारयन्तः । अभ्यन्षत । नूषतिर्वृद्धर्थः । अभिवर्धयन्ति । केन हविषा । कस्मिन् यज्ञे । इन्द्रियवीयैः ॥ ६९ ॥

म० पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभी अश्विनो सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इनिद्रयेः वीयेश्व द्धानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन् वा 'णू स्तवने' ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

्य इन्द्रे इन्द्रियं दुधुः संविता वर्षणो भर्गः । स सुत्रामी हुविष्पेतिर्थर्जमानाय सश्चत ॥ ७० ॥

उ० य इन्द्र । तिस्रोऽनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानु. ब्राक्या इन्द्रसवितृवरुणदेवत्याः । सर्वाः ये इन्द्रे इन्द्रियं

द्धुः स्थापितवन्तः । सिवता वरुणो भगः । भगशब्देना-त्रेन्द्रो लक्ष्यते । ते यजमानेऽपि वीर्यं द्धतीति वाक्यप-रिपूर्तिः । स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी । यजमानमिति विभक्तिव्यत्ययः । सश्चत सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः । एवमेते विषमा मन्ना लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

म्० 'य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्' (का॰ १९ १ १ १८) य इन्द्र इति तिसस्त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याद्यान् नुवाक्याः पूर्ववत्' य इन्द्रे (७०) सविता (७१) इस्नेन्द्र्यानुवाक्यायाज्ये, सविता (७१) वरुणः क्षत्रम् (७२) इति सावित्रस्य ते । वरुणः क्षत्रम् (७२) य इन्द्रे (७०) इति वारुणस्थिति स्त्रार्थः । प्रत्येकिमन्द्रसिवतृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽतुः प्रभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रिगं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । हविष्पतिः हविषां स्वामी स्त्रामार्शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय । कर्मणि चतुर्था । यजमानं सथत सेवताम् । इष्टदानेन यजमानं सुखयित्सर्थः । 'धव सेवने' लोडथें लङ् । अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी।

सुविता वर्षणो दध्यजमानाय दाशुषे । आदेखे नर्सुचेर्वेसुं सुत्रामा बर्लमिन्द्रियम् ॥ ७१॥

उ० सिवता वरुणः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः। आदत्त जग्राह नमुचेः सकाशात् वसु धनं बलं चेन्द्रियं च। सुत्रामा इन्द्रः । तत् सिवतृवरुणप्रभृतयः पशुपुरीः डाशदेवताः द्धत् द्धातु । यजमानाय दाशुषे हर्वीषि दत्तवते ॥ ७१ ॥

म० सत्रामा इन्हो नमुचेरस्र रात्सकाद्यात् यद्वस् धनं बल-मिन्दियं वीर्यं च आदत्त जम्राह । सविता वरुणो भगक्ष पश्चर-रोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्तादिकं यजमानाय दधत् दधातु । ददलिखर्थः । कीदशाय यजमानाय । दाशुषे दाशित ददातीति दाश्चान् तस्मै हवीषि दत्तवते 'दाश्चान्साह्वान्-' (पा॰ ६ । १ । १२) इस्नादिना कसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी।

वर्षणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम्। सुत्रामा यशेसा बळुं द्धांना युज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

उ० वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च द्धाना इन्द्रे यजमाने वा यज्ञं सौत्रामणीम्। आसत् व्यास-वन्तः। किंकिं द्धानाः। वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च। सविता भगेन धनेन सहितां श्रियम्। सुत्रामा यशसा बलम् ॥७२॥

म० वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यहां सौत्रामणीमाशत भिक्षतवन्तः व्याप्तवन्तो वा । 'अश भोजने' 'अग्नह् व्याप्तौ' वा । उभयोविकरणव्यत्ययः । कीदशास्ते । क्षत्रं क्षतात् त्राण- सामर्थ्यामिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्र-मिन्द्रियं च दधाति सविता भगं त्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमी।

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्धं बर्लम् । ह्वि-षेन्द्रुष् सरस्वती यजीमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

उ० अश्विना गोभिः। तिस्रोऽनुष्टुभः। हविषां याज्यानुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः। अश्विनौ सरस्वती च
गोभिः गोप्रसृतिभिः पश्चिभः इन्द्रियम् । इन्द्रियेणेति
विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसंबन्धात्। अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः।
वीर्यं बलम् वीर्येण बलेन । हविषा पुरोडाशेन । इन्द्रं
यज्ञमानं च अवर्धयन्॥ ७३॥

म० 'अश्विना गोभिरिति च हविषाम्' (का० १९ । ६ । १९)। अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना (७३) ता नासत्या (७४) इत्याश्विनपञ्च-यागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये, ता नासत्या (७४) ता भिषजा (७५) इति सारस्वते, ता भिषजा (७५) अश्विना (७३) इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विनौ सरस्वती च एतैः पदार्थः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन् । कैस्तत्राह् । गोभिगांप्रभृतिपञ्चभिः इन्द्रियम् । विभक्तित्र्यत्ययः । इन्द्रियण इन्द्रियपाट्येन अश्वेभिः अश्वेः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्व्येन हविषा पञ्चपुरोडा-शेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वा-दिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमी।

ता नासेत्या सुपेशेसा हिरेण्यवर्तेनी नरी। सरस्वती ह्विष्मतीन्द्र कभीस नोऽवत ॥ ७४॥

पुठ ता नासत्या तो नासत्यों न असत्यों सत्यावेव। सुपेनासा सुरूपों। हिरण्यवर्तनी हिरण्यदानोपलक्षितपन्थानो।
नरा नृगुणयुक्तों नराकारों वा। सरस्रती च हविष्मती
हिवषा संयुक्ता। एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः। चतुर्थस्तु
पादः प्रत्यक्षकृतः। अतो वाक्यभेदः। तो नासत्याद्यक्तगुणों सरस्रती च कर्मसु वर्तमानान् नोऽस्मान् अवत अवनित्वति पुरुषव्यत्ययः। ततो हितीयं वाक्यम्। इन्द्र कर्मसु
मोऽवत। हे इन्द्र, त्वमिष कर्मसु वर्तमानान् नः अस्मान्
अवत। अवेति वचनव्यत्ययः॥ ७४॥

म० ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु । पुरुषव्य-त्ययः । हे इन्द्र, लमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव । वचनव्य-त्ययः । कीइशौ नासत्यौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलिस्ता वर्तनिर्मागों ययोस्तौ । यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव संप-

यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तो सुन्दरौ । नरा नरी नरगुणयुक्तो नराकारौ च । कीदशी सरस्रती । द्वि-ष्मती हविर्वियते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी।

ता भिषजो सुकर्भणा सा सुदुष्टा सरस्वती । स वृत्रहा शतक्रेतुरिन्द्राय दधरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

उ० तो भिषजो । सुकर्मणा कल्याणकर्माणो । सा सुदु-घा सुदोहना सरस्वती च । स च वृत्रहा शतकतुः बहुकर्मा इन्द्राय दधः ददुः इन्द्रियं वीर्यम् । ननु स वृत्रहा शतक-तुरिन्द्राय दधिरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्राय ददातीत्येतकोपप-यते । कल्पान्तरीण इन्द्र एतत्कल्पप्रभवाय ददातीत्यदोषः । विभवो वा देवा अचिन्त्यशक्तयः एकधा द्विधा बहुधा भवेयुः । एवमेवान्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥

म् ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्रती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं द्धुः । यद्वा इन्द्रं एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तितात् । कीहशौ भिषजौ । सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीहशौ सरस्रती । सुदुधा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुधा साधुदोहना । कीहशो वृत्रहा । शतकतुः शतं कतवः कर्माणि यस्य । बहुकर्म-कर्ती ॥ ७५ ॥

षद्सप्ततितमी।

युवर्थ सुराममिश्वना नर्मचावासुरे सर्च। विविपानाः सरस्वतीन्द्वं कमीस्वावत ॥ ७६॥

उ० महाणां याज्यानुवाक्यो । युवं सुरामम् । पुत्रमिव पितरौ । अनुष्टुप्त्रिष्टुभाविश्वसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवं यूय-मिति विभक्तिव्यत्ययः । सरस्वती हि तृतीया । युवं यूयम् हे अश्विसरस्वत्यः । सुरामं सुरामयम् । नमुचौ आसुरे वर्त-मानम् । सचा सह विपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्त-मानाः इन्द्रम् आ अवत पालयत ॥ ७६ ॥

म् 'प्रहाणां युव्ं सुरामं पुत्रमिवेति' (का १९ १६ । २०)। त्रयाणां पयोप्रहाणां सुराप्रहाणां च युवमिति पुरोगु-वाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः । द्वे अश्विसरस्वतीन्द्रदेव स्टेडमुष्टुप्त्रिष्टुमौ । हे अश्विनौ, हे सरस्वति, युवं यूयं वचनव्यस्यः । नमुचावासुरे दैस्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं प्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आस-मन्ताद्रक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यस्ययः ॥ ५६ ॥

सससप्तितमी।

पुत्रिमेव पितर्गविश्वनोभेन्द्वावश्रुः कान्येदि एस-निभः । यत्सुरामं न्यपिवः शचीिमः सरेस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७॥

५१ य० उ०

💹 😈 ० पुत्रमित्र पितरी । व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ म् इयं व्याख्याता दश्चमेऽध्याये । (अ० १०। क० ३४)॥ ७७॥

अष्टसप्ततितमी।

यस्मित्रश्रांस ऋषभासं उक्षणी वशा मेषा अव-मृष्टास आहुताः । कीलालपे सोमप्रष्टाय वेधसे हृदा मित जनये चार्ममये ॥ ७८ ॥

उ० पशुस्त्रिष्टकृतौ । यसिन्नश्वासः अहाव्यप्ने इति । जगतीत्रिष्टभावाग्नेय्यौ। यस्मिन्नग्नौ अश्वासः ऋषभासः उक्षणः वशाः मेषाः अवसृष्टासः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः । भादायादाय हुताः । तसौ अग्नये । कीलालपे कीलालमन्न-रसं पिवतीति कीलालपाः । सोमपृष्टाय सोमाहुतयो यस्य पृष्ठे हूयन्ते । वेधसे मेधाविने । हृदा मितं जनये । हृदयं मतिपूर्वकं जनय । चारुम् अग्नये ॥ ७८ ॥

म् 'पशुस्विष्टकृतो यसिन्नश्वासोऽहाव्यम इति' (का॰ १९ । ६ । २१) । पशोः संविधिन स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्न-श्वास इति पुरोनुवाक्या अहाव्यम इति याज्या हे अमिदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ । हे अध्वर्यो, तस्मै अमये हदा सह मतिं वुद्धि चारं समीचीनां जनय । अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः । कीदशायामये । कीलालपे कीलालमन्नरसं पिवतीति कीलालपा-स्तसे । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तसी । यस्य पृष्ठे सोमाहु-तयो हूयन्त इल्पर्थः । वेधसे विद्धाति शुभं करोति वेधाः तसौ शुभमतिकर्त्रे । तसौ कसौ । यसिनन्ना एते परावः अव-स्रष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः । तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पश्चवः । अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा॰ ६।४।९) इति उपधादीर्घाभावः । वशाः वन्ध्याः । मेषाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनः-शुद्धं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

पकोनाशीतितमी।

अहा च्यमे हिविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः । वाजसनिष् रियमसो सुवीरं प्रशासं धेहि युरासं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

उ० अहाव्यमे । यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अमे, अहावि हुतं मया हविः । कथमिव । सुचीव घृतम् । यथा सुवि नित्यावस्थितं घृतम् । चम्वीव सोमः चम्वामिव । यथाच अधिपवणचर्मणि नित्यावस्थितः सोमः। एवम्। त त्वां बवीमि । वाजसनिम् वाजमन्नं संसेवते वाजसनि रवि घनम् । असौ असासु । सुवीरं शोभनवीरं प्रशस्तं । धेहि स्थापय। यशसं च। 'यशो वै सोमो राजा'। बृहन्तं महान्तम् ॥ ७९ ॥

म ० हे अमे, ते तवास्ये हविरहावि हुतम् सर्वतः। जुहोतेः कर्मणि छङ् । सन्ततहोमे इष्टान्तः । स्नुचि घृतमिव । यथा सुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्व चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव । तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वज्ञित्यं मया तवासे हविर्हुतम् । हे अमे, सः लमसे अस्मास एतानि वस्तूनि घेहि स्थापय । कानि । वाजसिनं वाजस्य अन्नस्य सिन भोगम् । रियं धनम् । कीदृशम् । सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वेलोकसुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च । पुंस्लमार्षम् । सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देही खर्थः । 'यशो वै सोमो राजा' इति श्रुतेः । यशसं सोम-मिति वा ॥ ७९ ॥

अज्ञीतितमी।

अधिना तेर्जसा चर्छः प्राणेन सरस्वती वीर्यम्। वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिनिद्वयम् ॥ ८० ॥

उ० शतम्। अधिना तेजसा। एकादशं च शस्त्रम्। आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या च । द्वितीयाद्यास्वय-स्त्यूचो गायज्योऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या यथासंख्यम्। अश्विना अश्विनौ तेजसा सह। चश्चः प्राणेन घ्राणेन सह वीर्यम्। सरस्वती वाचा सह बलेन च सह। एवमेता देवताः प्रति-नियतचक्षुरादिद्वारेण इन्द्राय द्धुः द्दुः इन्द्रियम् ॥ ८०॥

म० 'प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोएंसावेलाहूयाश्चिना तेजसेत्यनुवाक एं शएंसति' (का० १९। ७।१।)। त्रयिं शवसायहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगरार्धमुप वेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यसम्बर्धा पुर उपविष्टे ससम्बर्धा शो एंसावो ३ मिलाहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति । प्रथमान्से ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्व-तीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो निवार्णः तृतीयः षडणीः चतुर्थोऽष्टाणीः । अश्विनौ तेजसा सह च खुरिन्द्रियमि-न्द्राय दधुः दधतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यभिन्द्राय दघी ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कः ल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि द्धुरित्यर्थः । सर्वापेक्षया द्धुरिति बहुवचनम् ॥ ८०॥

एकाशीतितमी।

गोमदूषु णास्त्याधावद्यातमधिना । वृती रहा नृपाच्यम् ॥ ८१ ॥

उ० गोमदूषु। हे नासत्यौ, गोमद्धनं संगृह्य। उ सु पा-दप्रणौ । अश्ववच धनं संगृह्य यातम् हे अश्विनी, वर्तिः वर्तिन्या प्रसिद्धेन मार्गेण । हे रुद्रा रुद्री, शत्रूणां रोद्यि-तारी । नृपाय्यं प्रति सदेवा नरः यस्मिन्यहो पिबन्ति स नृपास्यः ॥ ८१ ॥

म् गृत्समदद्दष्टा अश्विदेवत्यास्तिह्यो गायन्यः । आद्या पादनिचुद्रायत्री 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' इति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ । 'इकः सुनि' (पा० ६ । ३ । १३४) इति वाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः 'सुजः' (पा०८। ३। १०७) इति सूत्रेण सु इलस्य पलम् 'पूर्वपदात्' (पा॰ ८। ३। १०६) इति नासत्यशब्दनकारस्य णलम्। हे नासत्या नासत्यी, हे अश्विनी, हे रुद्रा रुद्री, शत्रुणां रोद्यितारी, वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः । वर्ला मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् । नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः 'कतौ कुण्ड-पाय्यसंचाय्यौ' (पा० ३ । १ । १३०) इस्रत्र कुण्डराब्द उपलक्षकः। नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिवतेर्धातोरधिकरणे यत्त्रत्ययो युगागमश्च निपालते । किं कुला । गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् । अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तद-श्ववत्। 'मन्त्रे सोमाश्व-' (पा० ६।३। १३१) इत्यादिना अश्वराज्दस्य दीर्घः । गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यहां गच्छ-तमिल्यर्थः ॥ ८१ ॥

द्यशीतितमी।

न यत्परो नान्तर आद्धर्षहुषण्वसू । दुःश्ण्सो मत्ये रिपुः ॥ ८२ ॥

उ० न यत्परः । यमेनं न परः अन्तरेण असंबद्धः नच अन्तरः संबद्धः आद्धर्षत् आष्टुण्यात् अभिभूय गृह्णीयात् । हे वृष्णवस्त् । वर्षणं वृष्टिर्वसु धनं ययोस्तौ तथोक्तौ । यहा वृष्टिहरेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसहृतं शंसित यः स तथोक्तः । मत्यों मनुष्यः । रिपुः शत्रुः ॥ ८२ ॥

म्० हें वृषण्वस्, वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ । यहा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वस् हे अश्विनो, दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपविदता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असंबद्धः अन्तरः संबद्धः स्कीयोऽपि ईहशो मर्ली यत् यमिन्दं न आद्धर्षीत् न आवृष्णुयात् न पराभू-यात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिश्चनोऽपि यमिन्दं पराभ-वितुं न शक्त इत्यर्थः । 'निष्टृषा प्रागत्भये' अस्माद्धातोर्यङ्क-गन्ताच्छत्प्रस्ययः ॥ ८२॥

त्र्यशीतितमी ।

ता न आवोडमिश्वना र्यि पिशक्संसंदर्शम्। धिष्ण्या वरिवोविदंम्।। ८३।।

उ० ता नः । यो युवामुक्तगुणो तो नः अस्माकम् । आवो-दम् आवहतम् हे अश्विनो, रियं धनम् पिशक्तसंदशं अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्यामिरूपो दातारो वा । वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति वरिवोविदः । वरिवो धन-नाम । यञ्जद्धं सदन्यस्य धनलाभस्य हेतुभूतं भवति ॥८३॥

म० हे चिष्ण्या चिष्ण्यौ चिष्ण्याग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विनौ, युवां नोऽस्माकं रियं धनमावोडमावहतम् । आन-

यतिम सर्थः । वहतेर्छिकि परसौपदे मध्यमिद्विवननम् । कीदशं रियम् । पिशङ्गसंदशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दश्यते तत् पिशङ्गसं-दशम् पीतवर्णं सुवर्णिम सर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् 'विद्वृ लाभे' 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३२) इति कः । यच धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीन सर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमी।

पावका नः सरस्ति वाजेभिवाजिनीवती। यज्ञं वेष्टु ध्रियावसः ॥ ८४॥

उ० पावका नः । पावियत्री सरस्तती वाजेभिः अजैः वाजिनीवती अज्ञवती । सा नः अस्माकम् यज्ञं वष्टु कामय-ताम् । यो हि यदिच्छति स तस्प्रति गच्छति । धियावसुः धिया वसु धनं यस्याः सा धियावसुः ॥ ८४ ॥

म० मधुच्छन्दोद्दष्टाः सरस्वतीदेवसास्तिस्रो गायभ्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । 'वश कान्तौ' यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति । अस्मयज्ञं प्रसागच्छित्सर्थः। कीदशी सरस्वती । पावका पाविष्यती पवनं पावः शोधनं घञ् । पावं कायति कथयति पावका 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा॰ ३ । २ । ३) वाजेभिर्वाजैः अज्ञैः । वाजिनीवती वाजा अज्ञानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया । वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः । छान्दसस्तृतीयाया अञ्चक् ॥८४॥

पञ्चाशीतितमी।

चोद्यित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं देधे सरेस्वती ॥ ८५ ॥

उ० चोद्यित्री सूनृतानाम् । चोद्यित्री प्रेर-यित्री । सूनृतानां शोभनानामृतां वचसाम् । त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोद्यित्रीत्यर्थः । चेतन्ती चेत्यमाना सुम-तीनां शोभनमतीनाम् । यज्ञं दधे धारयति सरस्वती ॥८५॥

म० सरस्ती यहं द्घे धारयती। कीहशी। स्रतानां त्रियं सत्यं स्रतानां प्रियं सत्यं स्रतानां चोद-यित्री प्रियंत्री 'चुद प्रेरणे' णिजन्तातृच् ततो डीप्। सम-तीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती। सम-तिदात्रीत्यर्थः। 'छन्दस्युभय्था' (पा०३। ४। १९७) इति शपोऽप्यार्धधातुकलाण्णिचो लोपः॥ ८५॥

षडशीतितमी।

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विरोजति ॥ ८६ ॥

उ० महो अर्णः। या महत् अर्णः महान्तमुदकिमत्यर्थः। सरस्वती प्रचेतयित प्रज्ञापयित। केन हेतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा। मध्यस्थाना नदी वा। धियो बुद्धीः विश्वाः सर्वाः सर्वेमाणिष्ववस्थिताः । विराजित । राजित-द्वीह्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विविधं दीपयित मकारायित । तां वयं स्तुम इति रोषः ॥ ८६ ॥

म् सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अणेः उदकं प्रचेतयित प्रज्ञापयित प्रेरयित । सर्वस्यां भूमो वृष्टिं कारयतीत्यर्थः । किंच विश्वाः सर्वाः वियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजित विराजयित दीपयित सर्वजनतुबुद्धीः प्रकाशयित तां सुमः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी।

इन्द्रायहि चित्रभानो सुता हुमे खायर्वः । अर्ण्वीभिस्तर्ना पूतार्सः ॥ ८७ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ । हे चित्रभानो चित्रदीसे । किं कारणम् । सुता अभिषुताः इमे सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः 'सुपआत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दिसं' इति दीर्घः । त्वायव इति सिद्धम् । नचाभिषुता एव केवलम् । किंतर्हि । अण्वीभिस्तना पूतासः । अण्य इस्य कुलिनाम । अञ्जलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पविन्त्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अञ्जलीभि-र्दशापवित्रमभिधाय अञ्जलीभि-र्दशापवित्रमणिया च पूता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवलास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानः । हे चित्रभानो इन्द्र, लमायाहि आगच्छ । किमिति । इमे सोमाः स्रताः अभिषुताः । कीदृशा इमे । लायवः लां कामयन्ते लायवः (स्रपः आत्मनः क्यच्' (पा०३।१।८) 'क्याच्छन्दिसं' (पा०३।२।८) 'क्याच्छन्दिसं' (पा०३।२।८) 'क्याच्छन्दिसं' (पा०३।२।१७०) इत्युप्रस्ययः । तथा अण्वीभिः अण्वीस्यङ्गिलिनाम । अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः । तनाशच्दो दशापवित्रवाची । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः स्रताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिवन्तिति कामयन्ते अतोऽत्रायाहीस्रर्थः ॥ ८०॥

अष्टाशीतितमी।

इन्द्रायहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्मणि वाघतः॥ ८८॥

उ० इन्द्रायाहि। हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ धिया स्वकी-यया बुद्धा ईषितः प्रेषितः। अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः। विप्रजूतः जूतिर्प्रीन्थः प्रीतिवा। मेधाव्यनुगतः सुतावतः अभिषुत्वतो यजमानस्य यज्ञम्। किमित्यागन्तव्यमिति चेत्। उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते। उपपुरोडाशानु-त्विजो वर्तन्त इत्यर्थः। वाघत इति ऋत्विङ्गामसु पठितम् ८८

म० हे इन्द्र, धिया खबुड्या इपितः प्रेरितः सन्नायाहि । अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कीहशस्त्वम् । विप्रजूतः 'जु गतौ' विप्रैमेधाविभिरतुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत्

सुतावतः । छान्दसो दीर्घः । सुतवतः सोममिभधुतवतो यज-मानस्य ब्रह्माणि हवींपि उप हविषां समीपे वाघतः ऋतिजो वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८॥

एकोननवतितमी।

इन्द्रायाहि तूर्वजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते देधिष्व नुश्चनेः ॥ ८९ ॥

उ० इन्द्रायाहि। हे इन्द्र, आगच्छ त्तुजानः। त्तुजान इति क्षिप्रनाम। क्षिप्रं त्वरमाणः। कुत्रागच्छ इति। उपब्रह्माणि हवींपि हे हरिवः। हरी अधौ तद्दन् इन्द्र। 'मतुबसोरु संबुद्धौ' इति रुत्वम्। एत्य च सुते अभिषुते सोमे दिधिष्व उदरेण धारयस्व। नः अस्माकं स्वभूतं चनः अन्नुलक्षणम् ८९

म० हरी अश्वी विद्येत यस्य स हरिवान 'मतुवसो र संयुद्धो छन्दिस' (पा० ८। ३। १) इति रुलम् । हे हरिवः, अश्ववन् हे इन्द्र, तूतुजानः लरमाणः सन् लं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सित नोऽस्माकं चनः अनं सोमरूपं हिनः दिघष्व उदरे धारय । 'धि धारणे' व्यत्ययेन वापो छिनि दिलं जुहोत्यादिलादभ्यासस्यालं छान्दसम् । चन इत्यजनाम ८९

नवतितमी।

अधिना पिबतां मधु सरस्वता मुजीवसा। इन्द्रेः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ता ए सोम्यं मधु ॥ ९०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां

विंशोऽध्यायः ॥ २०॥
उ० अश्विना पिवतां अश्विनो पिवेतां मधु मधुरस्वादोपलस्वतम् । सोमं पिवतां । सरस्वत्या च सजोषसा समानसोमपानौ इन्द्रश्च सुत्रामा वृत्रहा पिवतु मधु । ततो भूयोभूयोऽश्विसरस्वतीन्द्राः जुपन्तां पिवन्तां सोम्यं मधु सोमम्यं मधु ९०
इति उवटकृतो मन्नभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २०॥

आनन्दपुरवास्तव्यजैय्यटाख्यस्य सूतना । उवटेन छतं भाष्यं पदवाक्यः सुनिश्चितः ॥ १ ॥ म० अश्विसरखतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरखादं सोमं पिवतां भक्षयताम् । कीहशौ अश्विनौ । सरस्वता सजोषसौ । जोषः प्रीतिः असुन् । समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ । सरखत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किंच सुष्ठु न्त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हिवर्जुषन्तां सेवन्ताम् । भये च' (पा० ४ । ४ । १३८) इति सोमशब्दान्मयड्थं यप्रत्यरः । सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सेकासन्चादिहौत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ ३०॥

उत्तरार्धप्रारम्भः।

1 may for the Foll

एकविंशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

डुमं में वरुण श्रुधी हर्वमुद्या च मृडय । त्वामे-वस्युराचेके ।। १ ।।

उ० इमं मे इत्यनेनानुवाकेनैष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यो गायत्री त्रिष्टुमौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । हे वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्मानं श्रुधि ऋणु च । अप-रम् अद्य मुख्य कालविलम्बनं मा कृथाः । यतः अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक इति कान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम् । एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म् 'इमं मे तत्त्वेलेककपालस्य' (का॰ १९।७। १३)। अवस्थेष्टी वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य हे पुरोऽनुवाक्या-याज्ये इत्यर्थः । वरुणदेवले गायत्रीत्रिष्टुमौ छुनःशेपदृष्टे । हे वरुण, लं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि श्रुणु । 'छुश्रुणु –' (पा॰ ६।४।१०२) इति हेधिः । संहितायां दीर्घः।च पुनः अद्य-दिने मृडयास्मान् सुखय । यतोऽहं लामाचके कामये । आचक इति कान्तिकर्मा । कीदशोऽहम् । अवस्युः अवनमवः पाल-नम् । अवतेरसुन् तदिच्छित अवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा॰ ३।१।८) 'क्याच्छन्दिसि' (पा॰ ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः । आत्मनो रक्षणमिच्छन् लामिच्छामीत्थर्थः ॥१॥

द्वितीया।

तत्त्वी यामि ब्रह्मणा वन्द्रमानुस्तदाशास्ते यर्ज-मानो हुविभिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युर्रुश्स् मान आयुः प्रमोवाः ॥ २ ॥

स्o तस्वा यामि ॥ २ ॥

म० व्याख्याता (अ० १९। क० ४९)॥ २॥

तृतीया।

त्वं नी अमे वर्षणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवया-सिसीष्ठाः । यजिष्ठो विद्वान्देवस्य होडो अवया-देविष्ट्रस्य प्रमुम्भियस्यत् ॥ ३ ॥

उ० त्वं नः। आग्निवारूण्यो त्रिष्ठभो अग्निवरूणयोः स्विष्ट-कृतोर्याज्यानुवाक्ये। हे अग्ने, त्वं नोऽस्मान्प्रति वरूणस्य देवस्य हेडः क्रोधम्। अवयासिसीष्ठाः 'यसु उपक्षये'। अस्याव-पूर्वस्य ण्यन्तस्य लिङि रूपम्। अवगमय। यजिष्ठः यष्टु-तमः। बह्वितमः वोढृतमो हविषाम्। शोशुचानः देदीण्य-

मानः। किंच असत् असतः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि मुख्य ॥ ३ ॥

म० 'अग्निवरुणयोस्तं नः स लं न इति' (का॰ १८ । ७ । १४) । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोनुवाक्यायाज्ये अग्निवरुणदेवले त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने, लं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः कोधमवयासिसीष्टाः निवर्तय । 'यम्र उपक्षये' अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीलिङि रूपम् । किंच विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मतः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुख दूरीकुरु । मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्रुः । कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः । 'तुरिष्ठेमेयःमु' (पा॰ ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । विह्वतमः वहतीति विह्वः अत्यन्तं विह्वविह्वतमः हिवषां वोद्या । शोशुचानः । स्वस्यतं शोशुचानः । शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

स त्वं नी अमेऽवमी भवीती नेदिष्ठो अस्या ज्षमो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वर्षण्थ् रर्राणो वीहि मंडीकथ् सुहवी न एधि ॥ ४ ॥

उ० स त्वं नः हे अग्ने, स त्वम् अती जत्या अवनेन ।
नः अस्माकम् । अवमः अवितृतमः पालियतृतमः
भव । अस्या उपसः व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति
भावः । नेदिष्टः अन्तिकतमश्च भव । रराणः रममाणः
'रा दाने' । हविद्दद्वा । नोऽस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अवगत्य यज । अवपूर्वो यजितनीशनार्थः । इहतु धात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं सुखकरं हविः वीहि
भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्मानः एषि ॥ ४ ॥

म० हे अमे, स लमस्या उपसो व्युष्टो व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहिन ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माक्तमवमः रक्षकः नेदिष्टोऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्याः । यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः
तलोपरछान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्टः 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (पा० ५।३।६३) इति इष्ठे परे
नेदादेशः । किंच रराणो हिवर्ददत्त सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज । अवपूर्वायजतेलीटि शपो छक् । ततो मृडीकं
सुस्तकरं हिवः वीहि भक्षय । 'वी कान्तित्याप्तिक्षेपप्रजनसादनेषु'। किंच नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव । 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च' (पा० ६।४।११९) इत्येकारः॥४॥

पञ्चमी।

महीमूषु मातर्थ सुब्रतानामृतस्य प्रवीमवसे

हुवेम । तुविश्वत्रामुजरेन्तीमुरूची ए सुशर्मीणुमदि-तिए सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

पुठ महीमुषु आदित्यचरीर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ। महीं महतीम्। ऊसु निपातीपसगौं छन्दःपरिपूर्तिफलौ। मातरं निर्मात्रीं साधुव्रतानाम्। ऋतय यज्ञस्य पत्नीं जायां पाल-यित्रीं वा। अवसे अवनाय तर्पणाय वा। हुवेम आह्याम। मुविक्षत्रां बहुक्षरणां वा बहुक्षतत्राणां वा। अजरन्तीं जरारहिताम्। उरूचीं बहुव्यक्षनाम्। सुशमीणं कल्याणा-श्रयां साधुसल्याम्। अदितिमदीनाम्। सुप्रणीतिं सुप्रणे-त्रीम्॥ ५॥

म्० 'आदिस्य सुत्रामाणं महीमूष्टु मातरमिति' (का॰ १९ । ७ । १५) । आदिस्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वेपसादिस्य-मीजान इस्रादावन्ते चादिस्रश्चरुरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीमूिष्वित याज्या अदितिदेवसा त्रिष्टुप् । इह सुनिपातौ पादपूरणौ । संहितायामायस्य दीर्वोऽन्स्यस्य षत्म । वयमवसे अवितुं रिक्षतुमदिति हुवेम आह्यामः । तुमर्थे असेप्रस्यः । कीदशीमिदितिम् । महीं महतीम् सुत्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् । व्रतमिति कर्मनाम । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम् । तुविक्षत्राम् । तुवीति बहुनाम । बहुक्षतात् त्राणशीलाम् । अजरन्तीं न जीर्यस्यजरन्ती तां जरारिहताम् । उरु अञ्चतीति उरूचीं बहुगमनशीलाम् । सुश-मणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् । 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४ । २२) इति ॥ ५ ॥

षष्टी।

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामिन्हसंष्युश्वरामीणमदि-विष् सुत्रणीतिम् । दैवी नार्वष् खरित्रामनीगसमस्र-वन्तीमार्रहेमा स्वस्तये ॥ ६ ॥

उ० सुत्रामाणं साधुपालियत्रीम् । पृथिवीम् पृथि-वीमिव । छुसोपमानमेतत् । द्यामनेहसम् द्यामिव वाहियत्रीं जीवनहेतुभूताम् सुत्रमाणं साधुत्ररणां शोभना-श्रयां वा । आदितिमदीनाम् । सुत्रणीतिं सुत्रणेत्रीम् । दैवीं यज्ञमर्थीं नावम् । स्वरित्रां साधुकेन्दुवालां, अरित्रशब्दः केन्दु-वालवचनः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवन्तीम् अपूर्यमाणा-सुद्केन । अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमित्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

म्० अदितिदेवसा त्रिष्टुप् गयःश्वतदृष्टा । दैवीं देवसंब-निधनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारु-हेमं । यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः । कीदशीं नावम् । सुत्रामाणं सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । यां स्वर्गेरूपाम् । स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेदृसम् । एद इति

कोधनाम । नास्ति एहो यत्र कोधरिहताम् । यद्वा छुप्तोपमानम् । पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमकोधाम् । सुत्रामाणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां
वा । सुत्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री ।
स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् । अरित्रशच्दः केन्दुवालवाचकः ।
'अरित्रं केनिपातकः' इत्यभिधानात् । प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः । अनागसमनपराधाम् । असवन्तीमिच्छद्वाम् ।
निर्दोषामित्यर्थः । ईदशीं नावमारुहेम । संहितायां
रीर्घः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

सुनावमार्रहेयमस्रवन्तीमनागसम् । श्वातारित्राधः स्वस्तये ॥ ७ ॥

उ० सुनावम् । गायत्री । 'तहै सर्व एव यत्तो तौः स्वग्यां' इति श्रुतेरुपकल्पना । कल्याणीं नावम् आरुहेयम् । अस्ववन्तीम् अच्छिद्राम् । निर्दोषामित्यर्थः । अनागसमपा-पाम् । अभीष्टितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः । शतारित्रां बहुके-न्दुवालाम् । ऋग्यजुःसामाभिष्रायम् । स्वस्तये अविनाशाय । संसारसागरोत्तरणाय वा ॥ ७ ॥

म० स्वर्गसंविन्धनी यज्ञदेवसा गायत्री । 'तह्रै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्गा' इति श्रुतेः स्वर्गा नौर्यज्ञ एव । सुनावं ज्ञोभनां नावं यज्ञरूपां स्वरत्येऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारु हेयमारोहेयम् । यज्ञं कुर्यामिखर्थः । कीह्यीम् । अह्मवन्तीः मच्छिद्राम् । अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामिखर्थः । श्रातित्रां बहुकेन्दुवालाम् । ऋग्यजुःसामिभिरिखर्थः । स्मार्ते नावारीहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७॥

अष्टमी ।

आ नो मित्रावरुणा घृतेर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजीक्षसि सुकत् ॥ ८॥

उ० आ नः। मैत्रावरुण्याः पयस्यायाज्यानुवाक्ये नाय-त्रीत्रिष्टुभौ आ उक्षन्तम् आसिञ्चतम् नः असाकम् हे मित्रावरुणौ। घृतैः अक्षारोदकैः। गज्यूतिम् गवि पृथि-व्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं गोप्रचारं वा। किंच मध्वा रजांसि मधुस्वादोदकेन रजांसि। लोका रजांस्युच्यन्ते। तान् आ उक्षतम्। हे सकत् सुकर्माणौ॥ ८॥

म० 'आ नः प्र बाह्वेति पयस्यायाः' (का० १९ । ७ । १६) । अवभृथादुदेल्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणिति पुरोनुवाक्या प्र बाह्वेति याज्या मित्रावरुणदेवल्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । हे मित्रावरुण मित्रवरुणो देवो, नोऽस्माकं गव्यूति यज्ञमागं घृतैर्युवामा उक्षतं सर्वतः सिञ्चतम् । यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं स्रेतं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् । किंच हे सुकत् शोभनः कतुः

कर्म ययोस्तो हे सुकर्माणी, मध्वा मधुना रजांसि लोकानां उसतम् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः॥ ८॥

नवमी।

प्र बाहवां सिसृतं जीवसे न आ नो गर्व्यूति-मुक्षतं घृतेने । आ मा जने अवयतं युवाना श्रुतं में मित्रावरुणा हवेमा ॥ ९ ॥

उ० प्रवाहवा प्रसिख्तम् । अन्तर्भावितण्यर्थः । प्रसारयतम्। बाहवा बाहू । किमर्थमिति चेत् । जीवसे नः जीवनायास्माकम् । बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः ।
तत् आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम् । गवि पृथिव्याम्तिमवनम् । जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थे हि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति ।
गोजातिविषयभूतां वा ऊतिम् अवनमार्गम् । भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोप्रवाटमिति यावत् । घृतेनाक्षारोदकेन ।
आ मा जने अवयतं युवाना । एवमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनिप्रतिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम् जने जनपदे आ अवयतं
प्रकथयतम् । इत्थमदादित्थमयाक्षीदिति । हे युवानो उच्छिजजरसो । श्रुतम् आद्युतं मम । हे मित्रावरुणो हवेमा
हवान् आह्वानानि इमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः॥९॥

म् भित्रावरुणदेवत्या त्रिष्ठुप् वसिष्ठदृष्टा । हे मित्रावरुणौ, हे युवाना युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ, नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिस्तम् । अन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतम् । जीवनविन्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतिमत्यर्थः । किंच नोऽस्माकं गव्यूति क्षेत्रं षृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम् । भविस्तकक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवाम-अवयतम् आश्रावयतम् । इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके मां कथयतिमत्यर्थः । वृद्धभाव आर्षः । किंच युवां मे मम इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं श्रुणुतम् । श्रुला पूर्वोक्तं कुरुतिमत्यर्थः । श्रुणोतेः शपो छक् ॥ ९ ॥

दशमी।

शं नी भवन्तु वाजिनो हर्वेषु देवताता मित-द्रवः स्वर्काः । जन्भयन्तोऽहिं वृक्ष् रक्षांश्सि सनेम्यस्मद्ययवृत्रमीवाः॥ १०॥

उ० शंनः। च्याख्यातम्॥ १०॥

म् वाजिनस्य शं नो वाजेवाज इति' (का॰ १६। ७। १७) पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोजुवाक्या वाजेवाज इति याज्या। व्याख्याते (९। १६। १८)॥ १०॥ ११॥

एकादशी।

बाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विशा अमृता

ऋत्जाः । अस्य मध्येः पिबत माद्येध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

सुठ वाजेवाजेऽवत ॥ वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्याख्याते॥ १०॥ ११॥

द्वादशी।

समिद्धो अप्तः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्दे इन्द्रियं त्यविगौवेयो दधः ॥ १२ ॥

उ० समद्रो अग्निः। एकादश आग्नियः। अनराशंसा ऐन्द्राय वायोधसेऽनुष्टुमः। सिमिद्धः संदीप्तः अग्निः सिमिधा प्रयाजदेवतया। सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन। वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः। गायत्रीछन्दः। त्रयविश्च गौः वयः अवयः अनु-चरत्वेन यस्य स तथोक्तः। इन्द्रियं वीर्यं च। वयः सत्त्वमञ्च वा आयुर्वो इन्द्रे द्धुः निद्ध्यः॥ १२॥

म० 'वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति' (का॰ १९। ७। १९)। वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरिखाद्या एका-दश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः। एकादश आप्रीदेवला अनुष्ठुमः खस्लात्रेयदृष्टाः। अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्य वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दृष्ठः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदशोऽग्निः । समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजपृतेनेति शेषः। वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः। कीदशो गौः। त्र्यविः त्रयोऽव-योऽनुचरलेन यस्य सत्त्र्यविः। यद्वा षण्मासाविधः कालोऽविः त्रयोऽन्वयो यस्य सार्धवत्सरो गौरिखर्थः॥ १२॥

त्रयोदशी।

तनूनपाच्छुचित्रतस्तनूपाश्च सरेखती । उष्णिहा छन्दं इन्द्रियं दित्यवाङ् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

उ० तन्त्रपात्। तन्तामपां नपान्नसा अप्तिः। गौर्वा तन्ः तस्या नप्ता घृतम्। ग्रुचित्रतः उज्जवलकर्मा। तन्त्रपाः सरस्वती च। उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः। उष्णिक्छन्दः दिस्यवाद गौः एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे द्धुः॥१३॥

म् तन्नामपां नपात् पौत्रोऽितः तन्नां गवां नपात् घतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः । हलन्तलादाप उष्णिक् छन्दः । गौश्च एते चलार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधः दधतु । कीहशास्तन्नपात् । शुचित्रतः श्चिच शुद्धं त्रतं कर्म यस्य सः । कीहशी सरस्वती । तन्पाः तन् शरीरं पाति रक्ष-तीति । कीहशो गौः । दिखवाट् दिव्यं हिवर्वहतीति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

इड भिर्मिरीड्यः सोमो देवो अर्मर्थः । अनुष्टुप् छन्दं इन्द्रियं पञ्चावि गौर्वयो दधः ॥ १४ ॥

उ० इडाभिरिम: । इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अमिः

<mark>ईड्यः स्तोतव्यः । सोमश्च देवः अ</mark>मर्त्यः अमरणधर्मा अनु-ष्टुप्छन्दः । पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

म्० इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनु-ष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे द्धुः । कीहशोऽग्निः । ईब्बः सुत्यः । कीहशः सोमः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । कीहशो गौः । पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्ध-द्विवर्षः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

सुबहिर्माः पूष्णवानस्तीर्णवर्हिरमर्दाः । वृहती छन्दं इन्द्रियं त्रिवृत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

उ० सुबर्हिरग्निः शोभनविहिः प्रायाजदेवतयाग्निः । पूप-ण्वान् पूष्णा संयुक्तः । स्तीर्णविहिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य स तथोक्तः । अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीच्छन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

म् शोभनं बहिः प्रयाजदेवता अग्निः वृहती छन्दः गौः एते चलार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदशोऽग्निः । पूषण्वान् पूषास्यास्तीति पूष्णा युक्तः । स्तीर्णवर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः । अमर्लः अनश्वरः । कीदशो गौः । त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनु-चरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५॥

षोडशी।

दुरी देवीर्दिशों महीर्बुद्धा देवो बृह्स्पतिः । पुङ्किरछन्दं इहेन्द्रियं तुर्येवाङ् गौर्वयो दधुः ॥ १६॥

उ० दुरो देवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः । छान्दसं संप्रसारणम् । देवीः देव्यः दिशश्च । महीः महत्यः । व्रह्मा च देवः वृहस्पतिश्च । पङ्किश्च छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इह यज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाद गौश्च इन्द्रियं वयश्च दुष्ठः ॥ १६ ॥

म० दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसारणम् । महीमें हत्यो दिशः बद्धा देवो बृहस्पतिः पङ्किरछन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च द्युः ॥ १६॥

सप्तदशी।

्र<mark>षे युद्धी सुपेश्चसा विश्वेदेवा अर्मर्साः । त्रि-</mark> ष्टुप्छन्दे <u>इहेन्द्रियं पेष्ट</u>वाड् गौर्वयो दुधः ॥ १७ ॥

उ० उपे यही । उपे इति द्विवचनसामध्यीत्सहचरित-त्वाच द्वितीयारान्निर्गृद्धते । उपाश्च रान्निश्च । कीदृश्यो । यही महत्यो । सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः । त्रिष्टुप् छन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । पष्टवाद च गौः । पष्टं भारं वहतीति पष्टवाद् । इन्द्रियं वयश्च दृष्डः ॥ १७ ॥

म० उषे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च । अमर्साः विश्वदेवाः त्रिष्टप् छन्दः । पष्टं भारं वहतीति पष्टवाङ् गौः । एते पश्चेहे- निद्रयं वयश्च दधुः । कीट्दयौ उषे । यही यहवौ महत्यौ । यह इति महन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसी सुरूपे । विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

दैन्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा । जगतीछन्दं इन्द्रियमनुद्वान् गौर्वयो दधः॥ १८॥

उ० दैव्या होतारा अयं चाग्निः। असौ च मध्यमः।
भिषजौ इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकायौं। युजा परस्परेण
युक्तौ। जगती च्छन्दः। अनद्वांश्च गौः एते इन्द्रे इन्द्रियं
वयश्च द्धुः॥ १८॥

म० दैव्यो होतारी प्रयाजदेवो अयं चामिरसी च मध्यमी वायुः । जगती छन्दः । अनः शकटं वहतीत्यनद्वान् गीः एते चलार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधः । कीहशो होतारी । भिष्णी भिष्णी वैद्यो इन्द्रेण सयुजी सह युज्येते सयुजी संयुक्ती युजी परस्परं संयुक्ती ॥ १८॥

एकोनविंशी।

तिस्र इडा सरस्वती भारती मुहतो विशेष्ट्री विराट्छन्दं इहेन्द्रियं धेनुगौंने वयो दधुः॥ १९॥

पुठ सित इडा। तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती। मरुतश्च विद्याः इन्द्रस्य प्रजाः। विराद्य छन्दः। धेतुर्देग्ग्री गौश्च। नकारश्चार्थे। एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः॥ १९॥

म० इडा सरस्रती भारतीति तिस्नः प्रयाजदेव्यः महती विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुदींग्धी गौश्च । नकारश्ची एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधः ॥ १९ ॥

विंशी।

त्वष्टां तुरीपो अर्डुत इन्द्रामी पुष्टिवधेना। हिपे-वा छन्दं इन्द्रियमुक्षा गौने वयो दधः॥ २०॥

उ० त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः। अद्भुत इव महानित्यर्थः। इन्द्राभी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः। उक्षा गौर्न । नकारश्चार्थे । उक्षा सेक्ता च गौः। एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दथुः॥ २०॥

म० लष्टा प्रयाजदेवः इन्द्रामी द्विपदा छन्दः। उक्षा सेका गौश्च पश्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधः। कीद्दशः लष्टा। तुरीपः तूर्ण-माप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् । कीद्दशाविन्द्रामी । पुष्टिवर्धना पुष्टि धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः॥ २०॥

एकविंशी।

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् । कुकुप्छन्दे इहेन्द्रियं वृशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

उ० शिमता नः शमयिता इति प्राप्ते 'शिमता मन्ने' इति छान्दसः प्रयोगः । शिमता नः अस्माकं वनस्पतिः सविता च प्रसुवन् भगं धनम् ककुप् च छन्दः । इहेत्यभि-नयः । इह इन्द्रे वशा वनध्या गौः वेहच विहति त्यजित गर्भं या गौः सा तथोक्ता । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

म्० वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुष्ठन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघो गौः एते पञ्च इहेन्द्रं इन्द्रियं वयश्व द्युः । कीदशो वनस्पतिः । नोऽस्माकं शमिता शमयति सुख-यति शमिता । 'शमिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५४) इति छान्दसो णिचो लोपः । कीदशः सविता । भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

स्वाही यज्ञं वर्रणः सुक्षत्रो भेषुजं करत् । अति-च्छन्दा इन्द्रियं बृहर्द्धभो गौर्वयो दधुः ॥ २२ ॥

उ० स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं करत् करोतु । कः करोतु । वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्च च्छन्दः बृहद्दपभश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

म्० शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षत-त्राता वरुणः स्वाहा । नामैकदेशे नामग्रहणम् । स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यशं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधिमन्द्राय करत् करोतु । किंच अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चलार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे द्धुः द्धतु ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी ।

<u>वसन्तेन ऋतुनां देवा वसंविध्व</u>द्यतां स्तुताः । रथन्तरेण तेजसा हुविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २३ ॥

उ० वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपश्ननां याज्यानु-वाक्या अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । वसन्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृता स्तोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हिवर्वपाख्यं वयश्च द्धुः। यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिवृता स्तोमेन च स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकीयेन तेजसा इन्द्रे हिवर्वयश्च द्धुः। प्वमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

म० 'याज्याः पुरोनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपर्ग्ननां वसन्तेन ऋतुनेति' (का० १९।७।२०)। चकाराद्वयोधसे पशा-वेव षड्चो यथाकमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे ५२ य० उ० वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनुवाक्या श्रीष्मेणेति (२४) याज्या, पञ्चपुरोडाशयागे वर्षामिरिति (२५) पुरोनुवाक्या शारदे-नेति (२६) याज्या, हृदयादियागे हेमन्तेनेति (२७) पुरोनुवाक्या, शैशिरेणेति (२८) याज्येति स्त्रार्थः । अनु-ष्टुभः षद लिङ्गोक्तदेवता । वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हिवविपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु । कीहशा वसवः । वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३॥

चतुर्विशी।

श्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पश्चद्शे स्तुताः।
बृह्ता यशसमा बर्ल्ण हिविरिन्द्रे वयो दधः॥२४॥

उ० शिष्मेण ऋतुना सह देवा रुद्राः पञ्चदशे। पञ्च-दशेनेति विभक्तिव्यत्ययः। पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बृहता पृष्ठेन च सह। यशसा सह बलं हिवः इन्द्रे वयश्च दधः॥ २४॥

म् रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च द्धुः। कीदशा रुद्राः। ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन। विभक्तिव्यत्ययः। बृहता पृष्ठेन च स्तुताः॥ २४॥

पश्चिवंशी।

वर्षाभिक्षितुनिद्याः स्तोमे सप्तद्शे स्तुताः। वैक्षपेणं विशोजसा ह्विरिन्द्रे वयो दधः॥ २५॥

उ० वर्षाभिक्ततुना सह आदित्याः स्तोमे सप्तद्शे स्तोमे। सप्तद्शेनेति विभक्तिव्यत्ययः। स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्टेन सह विशा च ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च द्धः॥ २५॥

म्० आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधः। कीदृशाः। वर्षाभिर्ऋतुना सप्तद्शेन स्तोमेन। तृतीयार्थे सप्तम्यौ। वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २५॥

षड्विंशी।

शारदेने ऋतुना देवा एकविष्श ऋभवेः स्तुताः। वैराजेने श्रिया श्रियेष् ह्विरिन्द्रे वयो द्धुः ॥२६॥

उ० शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकवि एंशे। एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हिविरिन्द्रे चयश्च दधः ॥ २६॥

म० ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हिवर्वयश्च दधुः । कीहशाः । शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च खुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

सप्तविंशी ।

हेम्-तेन ऋतुना देवाश्चिणवे मुरुतः स्तुताः। बलेन शर्करीः सही हिविरिन्द्वे वयो दधः॥ २७॥ उ० हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिण-वेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । बलेन शकरीः सह । शकरीरिति योनिनिर्देशः । शाकरस्य । शाकरेणेति विभक्तिव्यत्ययः । शाकरेण च पृष्ठेन सह । बलेन च सह । हविः इन्द्रे वयश्च दुष्ठः ॥ २७ ॥

म० मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह। सहः इन्द्रियसामध्यें हिविवयश्च दधः। कीहशा मरुतः। हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः। शक्तरीरिति शाक्षरस्य योनिनिर्देशः। शाक्षरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः॥ २०॥

अष्टाविंशी।

<u>शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रि</u> थ्हें।ऽमृताः स्तुताः । स्त्येन रेवतीः क्षत्रथ् ह्विरिन्द्रे वयो द्धः ॥२८॥

उ० शैशिरेण ऋतुना । सह देवाः अमृताः । त्रय-स्त्रि ऐशे । त्रयस्त्रिशेनेति विभक्तित्र्यत्ययः । त्रयस्त्रिशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । सत्येन रेवतीः । रेवतीरिति रेवतस्य योनिनिर्देशः । रैवतेन च पृष्टेन सह सत्येन च । क्षत्रं हविश्र इन्द्रे वयश्र द्धुः ॥ २८ ॥

म० अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हिवर्वयः च इन्द्रे दधः दधतु । कीहशा अमृताः । शारदेन ऋतुना अयुक्षिशेन स्तोमेन स्तुताः । रेवतीरिति रैवतस्य योनिः । रैवतेन च पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी ।

होती यक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रथ् सर्र-स्वतीमजो धूम्रो न गोधूमैः कुवेछैभेष् जं मधु शब्पैने तेज इन्द्रियं प्यः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वा-व्यस्य होत्येजं ॥ २९॥

उ० होता यक्षत् । द्वादशाप्रियस्तन्तपात्रराशंसयुक्ताः । वेषिकमिश्वसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् । देव्यो होता यक्षत् यजतु । समिधा प्रयाजदेवत्याप्तिमवस्थितम् । इडस्पदे इडा गौरुव्यते तस्याः पदे आहवनीये स्थाप्यते तद्भिप्रायमेतत् । गोः पदे अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न । नकारः प्रायः समुख्यार्थः । अजो धूम्रो मेषश्च । गोधूमैः कुवलेश्च सहितः भेषजमत्र संपद्यते । मधुश्चष्यः न । मधु च संपद्यते स शष्परक्वित्वीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियं च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च । सोमिति विभक्तिव्यत्ययः । परिस्नुता सह धृतं मधु च । व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

म० 'होता यक्षत्सिमधामिमित प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः' (का०१९।६।१४)। होता यक्षत्सिमधामिमिडस्पद इस्रा- दयो द्वादश किन्डकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः । द्वादशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अश्विः । देव्यो होता सिमधा प्रयाजदेवत्या सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीय यक्षत् यज्ञ । गोपदे स्थाप्यत इत्यमिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धृम्रो मेषश्च गोधृमैः कुवलैः वदरैः शष्पैः अङ्करितवीहिनिश्च सहितो मेषजमीषधं भवति । नकारौ चार्थो । इन्द्रायेति शेषः । कीहशं मेषजम् । मधु मधुरं तेजः तेजः प्रदिमिन्द्रयमिन्द्रिय-सामर्थ्यप्रदम् । किंच ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिष्ठता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिवन्तु । सोम इति विभक्तिव्यत्ययः । सर्वत्र हे होत-मंनुष्यहोतः, त्वमपि आज्यस्य यज । कर्मणि षष्ठी । यजतिर्दी-नार्थः । अश्व्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषो न भेष्जं पथा मधुमता भरेत्रश्चिनेन्द्रीय वीर्धे बद्रैरहप्वाकी-भिर्भेष्जं तोक्मीभः पयः सोमः परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्थजं ॥ ३०॥

उ०होता यक्षत्तन्त्वात्सरस्वतीम्। तत्तृत्वात्मिति विभः क्रिक्टात्ययः। सरस्वतीं च। अधिनेन्द्रायेत्युपिष्टाद्यविहतं यत्पठ्यते तिदृह कृतविभक्तिच्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंबन्धात्। अधिनौ इन्द्रं च। अविभेषो न भेषजम् । नकारः समुब-यार्थीयो भिन्नक्रमः। अविश्व मेषश्च भेषजम् इन्द्राय यज-यार्थीयो भिन्नक्रमः। अविश्व मेषश्च भेषजम् इन्द्राय यज-मानाय वा करोति। पथा मधुमता भरन्। पथा यज्ञमार्गण मधुमता रसवता आत्मानं भरन् हरन् हवीं वि देवान्त्रति। 'ह्यहोभेंश्छन्द्सि' इति हकारस्य भकारः। वीर्यं बद्रेहपवा-काभिभेषजं तोक्मभिः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः। तोक्मभिरक्किः रितयवैः। वीर्यं भेषजं करोति मेष एव। इन्द्राय यज्ञमानाय वा। अधिसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रा इज्यमानाः प्रयःप्रभु-तीनि पिबन्तु। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज्ञ॥३०॥

म० एकाधिका अत्यष्टिः । तन्नपादिति प्रथमा दितीयार्थे । इन्द्रायेति चतुर्थां द्वितीयार्थे । नकारश्चार्थः । देव्यो होता
तन्नपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं च यजतु । तत्र
यागे अविः अजः मेषश्च । नश्चार्थे । मधुमता रसवता पंथा यज्ञयागे अविः अजः मेषश्च । नश्चार्थे । मधुमता रसवता पंथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् बदर्रेबद्रीफलैः । उपवाकामार्गेण भरन् आत्माभरङ्कारितत्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कारितत्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होन्नज्यमानाः
करं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होन्नज्यमानाः
पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः, लमपि आज्यस्य यज आज्यं
देहि ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

होता यक्षत्रग्राश्यमं न नमहुं पतिथ् सर्या

भेषुजं मेषः सर्रस्वती भिषत्रथो न चन्द्रुश्विनोर्वेपा इन्द्रस्य वीर्युं बदेरैरुपवाकिभिभेषुजं तोक्मीभः पयः सोर्मः परिस्नुतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतुर्यज्ञं ॥ ३१॥

उ० होता यक्षत्रराश ऐसं न । दैच्यो होता यजतु नराशंसं न नम्नहुं पतिम्। व्यवहितपद्कल्पना। नराशंसं च। पतिमधिपतिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणा-मद्वारेण जगद्विभार्ति । नम्नहुम् सुरया सहितं नम्नहुं किण्वं च होता यजस्वित्यनुवर्तते । भेषजं मेषः वपा इन्द्रस्येत्युप-रिष्टात्प्रैषस्य श्रूयते स इहानुषज्यते । भेषजं मेषः इन्द्रस्य करोत्विति वाक्यशेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु । रथो न चन्द्राधिनोः । रथश्च भिषगिनद्रस्य भवतु । कथंभूतो रथः। चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । तदस्यास्तीति चन्द्री सुवर्णखचितः । अश्विनोः संबन्धी । नन्वश्विनोः संबन्धिनो रथस्य कथं भिषिक्त्वम् । द्युणु । 'आयुर्ध वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तसात्मा बहुधा हि सः'। वपा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्तिवति शेषः। वपा इति बहुवचनोपदेशस्त्रिपशुविषयः । बदरैः उपवाकाभिः तोक्मभिः भेषजमिनद्रस्य भवत्वितिशेषः। अश्विसरस्वतीनद्राश्च दैच्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज्ञ ॥ ३१ ॥

म० दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरखती सरखतीं भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथंच यक्षत् यजतु । कीहशो रथः। चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः। रथस्य यागोऽश्विनोरेव । तदुक्तम् 'आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यसेह हर्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्याक्तस्यात्मा बहुधा हि सः' इति । सरखतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे । भिषजि । प्रथमा पष्ट्यर्थे । तत्र सुरया सह नमहुं नमहुः किण्वः मेषः वपाः बहुलान्निपशुसंबन्धिन्यो वपाः बदरेः उपवाकाभिर्यवैः तोक्म-भिश्व व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्वया-द्यः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, आज्यस्य यज देहि । कीहशं नराशंसम् । पतिं पालकम् । नमहुः सुराकन्दः । नकारो चार्थो । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

होता यक्षदिडेडित आजुह्वानः सरेखतीमिन्हं बर्छेन व्धर्यत्रृष्मेण गर्वेन्द्रियमुश्चिनेन्द्रीय भेषुजं यवैः कुर्कन्धुं भिर्मेधुं लाजैर्न मार्सरं पयः सोर्मः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होत्र्येजं ॥ ३२॥

पु० होता यक्षदिङेडितः। होता यजतु। इडा प्रयाजदे-वत्तया ईडितः स्तुतः सन्। किंकुर्वन्। आजुह्नानः सरस्वतीं

सरस्वतीमाह्नयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टात्प्रेषस्य पट्यते तदेतत्पद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संबध्यते । उक्तंच 'यस्य
येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् । अर्थतो द्यसमानाना(?)मानन्तर्यकारण' मिति । अश्विनौ इन्द्रं च । किंच । इन्द्रं
बलेन वर्धयन् । ऋषभेण गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्धयन् ।
मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजेश्व
भेषजिमन्द्रस्य वर्धयन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैन्येन होन्नेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमिष हे मनुष्यहोतः,
आज्यस्य यज्ञ ॥ ३२ ॥

म० दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्रतीमिन्द्रमधिना अधिनो च यक्षत् यजतु । किं कुर्वन् । ऋषमेण गवा च
धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीदशो
होता । ईडितः ऋलिगिः स्तुतः । आजुह्वानः इडादीनाहुयन् । तत्र यवैः लाजैश्व सिहतं मधु मासरमोदनं निःस्नावं
च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं मेषजं भवति । अश्विसरस्रतीन्द्रा
होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, लं च
यज ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

होतां यक्षद्वर्हिरूणैम्नदा मिषङ्गासंत्या मिषजा-श्विनाश्वा शिश्चमती मिषग्धेनुः सर्यस्तती भिषग् दुह इन्द्राय भेषुजं पयः सोर्मः परिस्नुता घृतं मध्य व्यन्त्वाज्यस्य होत्र्येजं ॥ ३३॥

उ० होता यक्षद्विह्णंम्रदाः होता यजतु प्रकृता देवता। बर्हिश्च प्रयाजदेवता। ऊर्णम्रदाः ऊर्णम्रद इति प्राप्ते ऊर्णम्रदा इति छान्दसो छिङ्गविपर्ययः। ऊर्णव मृदुर्भिष्ग्मततु इन्द्राय। भिष्गवैद्य उक्तः। नासत्या भिष्जाश्विना। नासत्या नासिकाप्रभवावश्विनौ भिष्जौ भवतामिन्द्रस्य। अश्वा वडवा शिद्यमती धेनुश्च भिष्गिनद्रस्य भवतु। इत्थंभ्रता हि सा दक्षिणा पष्ट्यते। कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह। यतः सरस्वती भिष्क् स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम्। अतो यूयमिष भिष्जौ भवथेति। अश्विसरस्वनिद्राश्च दैव्येन होन्नेज्यमानाः प्रयःप्रस्तीनि व्यन्तु। त्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

म० दैन्यो होता ऊर्णमदाः ऊर्णमिव मदीयः वर्हिः प्रया-जदेवम् । भिषजा भिषजो वैद्यो । नासत्या न असत्यो सत्यक्षी अश्विना अश्विनो । सरस्वती सरस्वतीं च यक्षत् यज्तु । तत्र जिद्यमती वालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् घेतुः भिषक् च इन्द्राय भेषजमीषधं दुहे दुग्धे पूर्यति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७। १ । ४१) इति तलोपः । ते पयआदीनि त्यन्तु होतर्यज ॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

होता यक्षहुरो दिशः कव्ष्यो न व्यचेस्ततीर्-श्विभ्यां न दुरो दिश् इन्द्रो न रोदंसी दुवे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्रीय भेष्वज्ञ शुक्रं न ज्योति-रिन्द्रियं पयः सोर्मः परिस्नुता वृतं मधु व्यन्त्वा-ज्येस्य होत्येज ॥ ३४॥

उ० होता यक्षद्वरो दिशः होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते छान्दसं संप्रसारणम्। द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः। कथंभूता यज्ञगृहद्वारः । दिशः कवण्यो न व्यचस्वतीः । छप्तोपमानमेतत् । दिश इव याः कवण्यः ससुपिराः । व्यचस्वतीः व्यञ्चनवत्यः गमनवत्यश्च याः । अधिभ्यां न दुरो दिशः । अधिभ्यां च वा अधिष्ठताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव वभूवः । इन्द्रो न रोदसी दुवे इन्द्रश्च या अधिष्ठाय रोदसी द्यावापृथिव्यो दुहे । हकारस्य घकारः । दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठाय दुहे धेनुभूत्वा सरस्वती अधिनौ च । कस्मै दुहे किंच दुह इत्यत आह । इन्द्राय भेषजं शुकं शुकं उपोतिश्च इन्द्रियं च दुहे । अधिसरस्वतीन्द्राश्च पयः प्रभृतीन व्यन्तु । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥३४॥

म० दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सर-स्वती सरस्वतीं अश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । नकारा-श्वार्थाः । द्वारशब्दस्य संप्रसारणम् । कीहशीः द्वारः । दिशः दिश इव सावकाशाः कवष्यः सम्रुषिराः । अतएव व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्चनं गमनं विद्यते यामु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्तुल्या दुरो द्वारः अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी वावापृथिव्यो इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे । कीहश्यो रोदसी । दुघे 'दुहः कव्षश्व' (पा० ३ । २ । ७०) इति हकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः । दुहते । रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः । 'अकथितं च' (पा० १ । ४ । ५१) इति द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय ग्रुकं ग्रुकं ग्रुकं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्थं च दुहे दुग्धे । अन्यद्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

पश्चित्रिंशी।

होता यक्षत्सुपेशसोव नक्तं दिवाश्विना सम-श्वाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेष्वज् इयेनो न रजसा हृदा श्रिया न मार्सरं पयः सोमः परिस्रुता धृतं मधु व्यन्त्वाव्यस्य होत्र्येजं ॥ ३५॥

उ० होता यक्षत्सुपेशसोषे । होता यक्षत् यजतु सुपेशसा सुरूपे । उपे इति द्विचनोपदेशादात्रिश्च उपाश्च गृह्येते । नक्तंदिवा रात्रौ च अहनि च । यौ चाश्चिनौ समजातः संक्षेपयतः सरस्वत्या सहितौ । त्विषि दीप्तिम्

इन्द्रे। इन्द्रभेपजं च संश्लेपयतः। तो च होता यजतु। यश्च इयेनः रजसा। रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः। ज्योतिषा हृदा हृद्येन। श्रिया न। नकाराः सर्वे समुचयार्थीया इहानुवाके प्रायशः। श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनिति। तं च होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रा इज्य-मानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु। त्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज॥ ३५॥

म्० होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विचनाद्वातिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवी सरखत्या सहिती अश्विनी च यक्षत्। ती चाश्विनी नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा । रजःशब्दी ज्योतिर्वन्चनः। हदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासरह्य-मौषधं इयेनः इयेनपत्रं त्विषिं कान्ति च इन्द्रे समझाते संश्चेषयतः। नकाराश्चार्थाः। ते पयआदीनि व्यन्तु। हे होतः, त्वं यज ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

होतां यक्षद्दैन्या होतांरा भिषजाश्वितेन्द्रं त जागृंवि दिवानकं न भेषजैः शूष्ण् सरस्वती भिषक् सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमेः परिस्नुतां घृतं मधु न्यन्त्वाज्यस्य होत्र्यंजे ॥ ३६॥

उ० होता यक्षहेव्या होतारा होतारा अयं चाहिरसी च मध्यमः। भिषजी अश्विनी इन्द्रं न इन्द्रंच होता यज्ञ । जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शूष्ंसरस्वती भिषक् दुह इन्द्रियम्। या चेषा सरस्वती भिषक् स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता जागरणशीला। विभक्तिलोषः। दिवा-नक्तं च भेषजैरोषधैः शूषं बलम् सीसेन च दुहे इन्द्रियं च इन्द्रार्थम्। तां च दैव्यो होता यज्ञ । रस्वतीनद्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि त्वमपि हेमनुष्यहोतः, आज्यस्य यज्ञ ॥ ३६॥

म० दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यो होतारी अयं अभिरसो च मध्यमः एता प्रयाजदेना भिषजा वैद्यो अश्विनी रसी च मध्यमः एता प्रयाजदेना भिषजा वैद्यो अश्विनी रसी च यक्षत् यजतु । नी चार्थों । भिषगभूता सरस्वती भेषजेः सह ग्रूषं वलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कुला दुहे दुग्धे । दुहेर्लेद् सह ग्रूषं वलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कुला दुहे दुग्धे । दुहेर्लेद् सह ग्रूषं वलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कुला दुहे दुग्धे । दुहेर्लेद् सह ग्रूषं चलमिनद्रयं वीर्यं च सीसेन कुला दुहे दुग्धे । दुहेर्लेद् सह ग्रूषं चलमिनद्रयं वीर्यं च सीसेन कुला दुहे दुग्धे । दुहेर्लेद् सह ग्रूषं सामे प्रवास । तलोपः । दिवानक्तमहोरात्रं जाग्रिन जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता 'सुपां सुळुक्' (पा० ७ । १ । ३९)। सोर्छक् तां च दैव्यो होता यजतु । अश्वयादयः पयअद्यादिन व्यन्तु । हे होतः, त्वमिप यज ।। ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

होता यक्षतिहो देवीर्न भेषुजं त्रयं श्रिधाते वो-ऽपसी रूपमिन्द्रे हिर्ण्ययम् धिनेडा न भारती वाचा सरेस्वती मह इन्द्रांय दुह इन्द्रियं पयः सोमीः परिस्नुता घृतं मधु व्यन्त्वाव्यस्य होत्येज ॥ ३०॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः । होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणाः । नभेषजं त्रयस्थिधातवोपसः । नकारः समुच-याथींयो भिन्नक्रमः । भेषजं च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । त्रयः पश्चः त्रिधातवः । आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः इति त्रयः पश्चः । प्रधानाङ्गोपाङ्गभेदा- श्चिधातवः पश्चः । अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दस्रो मतुञ्लोपः । कर्मवन्तः । अग्नयो वा त्रयस्थिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्चिनेडा न भारती । ये च इन्द्रे रूपं हिरण्यय कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु । के ते इत्यत आह । अश्विमौ इडा च भारती च । वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियम् । या च वाचा त्रयीलक्षणया सरस्वती महः महत्त्वं पूजामिनद्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियं च । तां च होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होन्नेज्यमानाः पयः प्रस्तिनि व्यन्तु । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३० ॥

म० नो चार्थों । दैव्यों होता । इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमिश्वना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमीषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्व इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा । त्रयिश्वधातवः त्रिभिः पश्चभिः । तृतीयार्थे प्रथमा । त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपाङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पश्चवः । ते च त्रयः आश्विनो धूमः सारस्वतो भेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीटशाः पश्चवः । अपसः । अप इति कर्मनाम विनो लोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पश्चभिर्मेषजरूने पेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्वयादयः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, त्वमण्याज्यस्य यज पृतं देहि ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

होतां यक्षत्सुरेतंसमृष्मं नयीपमं त्वष्टार्मिन्द्रंमुश्चिनां भिषजं न सरंखतीमोजो न जूतिरिनिद्वयं

चको न रंभसो भिषग्यशः सुरंया भेषज्ञ श्रिया

न मासंरं पयः सोमः परिस्नुतां घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यंजं ॥ ३८॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम्। होता यजतु सुरेतसं शोभनं रेतः उदकलक्षणं यस्य। 'शोभनं होतस्य रेतो यदुदकम्'। यद्वा सुष्ठु रेतो यसात्तं पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं वर्षितारम्। नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् तद्यस्य। अपः कर्म। स नर्यापसः तं नर्यापसं त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु। किंच इन्द्रमश्चिना भिषजं न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिषजं च सरस्वतीम् दैव्यो होता यजतु।

ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रमसो भिषक् । नकारः समुचयार्थीयः । ओजश्र जूतिर्जवः इन्द्रियं च यो वृकः सरभसः सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु । सुरायां वृकः लोमानि क्षिप्यन्त इत्यत एवमुच्यते । पयः सुरया भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यजतु । यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभतीनि व्यन्तु । स्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३८॥

म० नकाराश्वार्थाः । होता लष्टारं प्रयाजदेविमन्द्रमिश्वना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं च यक्षत् यजतु । कीदशं लष्टारम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् । यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषमं विधितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु तदाह । रभसः सोद्यमो भिष्यवैद्यभूतो यो वृकः तेन । प्रथमा तृतीयार्थे । सुरायां वृक्तलोमानि क्षिप्यन्ते-ऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु । भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु । एवंच यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवन्तिति शेषः । अश्वयादयः पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः, लमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी।

होता यक्षद्वन्रस्पति ए शिम्तार्र शतकंतुं भीमं न मृत्युए राजानं व्याघं नर्मसाश्विना भामए सर्र-स्वती भिषगिन्द्रीय दुइ इन्द्रियं पयः सोमः पर्-स्रुतां घृतं मधु व्यन्त्वाष्यस्य होत्र्येर्ज् ॥ ३९॥

उ० होता यक्षद्वनस्पितम् होता यजतु । वनस्पितं शिमतारं शतकतुं बहुकर्माणम् भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् ।
भीमं भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमारण्यानां
पञ्चनां व्याघं च होता यजतु । नमसाश्चिना हिवेषा ।
अश्विनो च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषिगन्द्राय दुह
इन्द्रियम् । या च भामं क्रोधम् । सरस्वतीभिषक् इन्द्राय
दुहे दोग्धि इन्द्रियं च तां च देव्यो होता यजतु । अश्विसरस्वतीनद्राश्च देव्येन होन्नेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु ।
त्वमिष हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज्ञ ॥ ३९ ॥

म० दैव्यो होता वनस्पति प्रयाजदेवं व्याप्नं विशेषणाजि-प्रतीति व्याप्नः । व्याप्नमिव राजानं शतकतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु । कीदशं वनस्पतिम् । शमितारं पश्चनां संस्कर्तारं यूपरूपेण । भीमं भयंकरं मन्युं कोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं कोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्पादयः इज्यमानाः प्रयुआदीनि पित्रन्तु । हे होत-र्यज्ञ ॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

होता यक्षद्विष् खाहा च्यां स्तोकानाए खाहा मेर्दसां प्रथक खाहा च्यां मिथ्य खाहा मेर्दसां प्रथक खाहा च्यां मिथ्य खाहा मेर्दसां प्रथक खाहा च्यां मिथ्य खाहा से मेर्दस खाहा क्यां मिय्य खाहा सो मिनिन्द्र-यए खाहा में मिनिन्द्र-यए खाहा से मिनिन्द्र-यए खाहा बनस्पति प्रियं पाथो न मेप्य अप खाहा देवा अन्यपा जुषाणो अप्रिभेष् जं पयः सो में पर्सुतां पृतं मधु व्यन्त्वा अपर्यं होत्र्यं ४०

उ० होता यक्षद्भिं स्वाहा । दैव्यो होता यजतु । अभि प्रयाजदेवतां वा आहवनीयं वा । स्वाहाज्यस्य स्तोकानाम् सुष्टु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानाम् । स्तोका विप्रुषः। स्वाहा मेदसां पृथक्। शोभनमाह यजमानः मेदसां वपासंबद्धानाम् पृथक् पृथक् । वपाः श्रप्यमाणा आज्येना-भिघार्यन्ते तद्भिप्रायमेतत् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । छागमेषर्षभशब्दाः पशुवचनाः । शोभनमाह यजमानद्या-गपशुमिश्वभ्यां मेषं शोभनं सरस्वत्ये च । स्वाहा ऋषभिम-न्द्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभं इन्द्राय । कथंभूताय इन्द्राय । सिंहाय अभिभवित्रे । पुनः क्थंभूताय । सहसे बलात्मकाय च । किंभूतमृषभम् । इन्द्रियं इन्द्रियात्मक-मिति सामानाधिकरण्यात्संबन्धः । स्वाहाग्निन भेषजम् <mark>आज्यभागौ सुआह यजमानः । अग्निं च भेषजम् । स्वाहा</mark> सोमिमिन्द्रियं शोभनमाह यजमानः सोमिमिन्द्रियात्मकम्। स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजांपतिम्। पद्य-पुरोडाशदेवताः । सुआह यजमानः । इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितारं च । वरुणं वैद्यानां पतिं च । स्वाहा वनस्पतिम् प्रियं पाथोन भेषजम् । सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियं पाथश्चान्नं भेषनं च । पशुदेवतानां वनस्पतिम् स्वाहादेवा आज्यपाः । प्रयाजानुयाजा वे देवा आज्यपाः । शोभन-माह यजमानः देवा आज्यपाः इज्यमाना वे देवा उत्तमे प्रयाजे सार्यन्त इत्यतो विभक्तिव्यत्ययोत्र न कृतः । श्रुतिस्तु 'देवा ह वा ऊचुईन्त विजितमेवानुसर्वं यज्ञ एं सएंस्थापय' इत्युपकम्य 'त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्व यज्ञ एं संभूंस्थापयन्' इत्याह । अतः स्वाहाकारा समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच स्वाहाकाराणां देवतापदस्य चतुथ्यी भवितव्यम् । स्वाहा देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्ययं प्रकारः । जुषाणो अग्निर्भेषजम् । जुषाणः सेवमानः अग्निः भेषजमौ-पधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज्ञ ॥ ४० ॥

म० होता अग्नि प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु । <mark>किंच आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विष्रुषां स्त्राहा सुष्ठु आह</mark> शोभनं वदति । 'क्र्यचोऽतस्तिङः' (पा॰ ६।३।१३५) इति दीर्घः । ब्रुवो रूपम् । यजमान इति शेषः । यजमानो घृतविन्दृर शोभनान्वदतीत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । मेदसां वपासंवन्धिनां पृथक् स्वाहा । वपासंविन्धमेदांसि समीचीनानीति पृथम्बदिति अधिभ्यामिधनोरर्थे छागं शोभनमाह । सरखसै मेषं शोभन-माह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदम्षभं सु आह । कीह्शाये-न्द्राय । सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तसौ शत्रूणामिन-भवित्रे । तथा सहसे बलात्मकाय । भेषजं हितकारिणमर्त्रि च सु आह । नश्वार्थः । इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह । एताव-मीषोमावाज्यभागों सु आहेलार्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पर्ति वरुणं च सु आह । पग्रुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं मेषजं च पशुदेवतानां वनसातिं प्रयाजदेवं सु आह । नकारश्चार्थः । आज्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह् । 'प्रयाजातुयाजा वै देवा आज्यपाः'। स्वाहेतिकियाया यजमानः कर्ता । ह वा ऊचुईन्त विजितमेवानु सर्व युज्ञं सर्एस्थापय' इत्युपकम्य 'तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञ एंसमस्थापयन्' इत्या-हेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भेषजमौषधभूतं जुवाणः सेवमानोऽप्तिरश्विसरखतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः प्या दीनि व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

होतां यक्षद्शिनौ छार्गस्य व्याया मेर्द्सो जुवे तां हित्रोत्तर्यं । होतां यक्षत्सर्स्वतीं मेवस्य व्याया मेर्द्सो जुवतां हित्रहीत्वर्यं । होतां यक्ष्या दिन्द्रमृष्यस्य व्याया मेर्द्सो जुवतां हित्रहीं त्र्यं ॥ ४१॥

उ० होता यक्षदिश्वनौ छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथा-छिङ्गम्। दैव्यो होता यजतु। अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः खेहप्रकृतिर्मेदः। तौ चेज्यमानौ जुपेतां हविः। दं च हे मजुष्यहोतः यज। होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य। जुषतामित्ये-कवचनविशेषः। होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य। सममन्यत्॥४१॥

म० 'होता यक्षदिश्वनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालि-इम्' (का० १९ । ६ । २२) । होता यक्षदिश्वनी छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृष्मस्येति त्रयो वपा-त्रयस्य कमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति स्त्रार्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवताः । तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रेषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्किरछन्दः । द्वितीयस्य क्ष्यिका प्रथमतृतीययोरे-काधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । इज्यमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः हिवर्जुषेतां सेवेताम् । मेद- िलग्धभागः । हे होतर्यज । होता सरखर्ती यक्षत् । सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः, लं यज । होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनु-ष्यहोतः लमपि यज ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

होतां यक्षद्धिनों सर्स्वतीमिन्द्रंश् सुत्रामाण-मिमे सोमाः सुरामाण्यछागैन मेषेक्षेष्भैः सुताः शब्पैन तोक्मिमिर्लाजैमेह्स्वन्तो मदा मासरेण परि-ष्क्रताः शुक्राः पर्यस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधु-श्चृतसान्धिना सर्रस्वतीन्द्रेः सुत्रामां वृत्रहा जुष-न्तांश् सोम्यं मधु पिबन्तु मर्दन्तु व्यन्तु होत्-र्थेज ॥ ४२ ॥

उ० होता यक्षदिश्वनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रेषः। दैव्यो होता यजतु । अश्विनो च सरस्वतीं च इन्द्रं च सुत्रा-माणम् । एवं होतारमुक्त्वाथेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः सुरामाणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा । सुरामया वा। छागैर्न मेषेः ऋषभैः सुताः। नकाराः सर्वे समु-चयार्थीयाः । छागैश्र मेषेश्र ऋषमेश्र सुता अभिषुताः सम-र्थीकृताः । शब्पैश्च तोक्मिभश्च लाजेश्च महस्वन्तः महाभा-ग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मासरेण परिष्कृताः । 'संपर्यु-पेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुद् । मासरेण अलंकृताः । शुकाः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा संयुक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः । वः युष्म-त्संबन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्रुतः मधुस्रवाः मधुक्ष-रणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सु-<mark>त्रामा । साधुत्राणः वृत्रहा जुषताम् जुषित्वा च । सोम्यं</mark> सोममयं मधु पिबन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च। त्वमि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४२ ॥

म० 'ब्रह्मणां चतुर्थः' (का० १९ । ६ । २३) । होता यक्षदिश्वनी सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ब्रह्मणां प्रैषः । होता यक्षदिश्वनी सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ब्रह्मणां प्रैषः । होता यक्षदिश्वनी सरस्वती सुष्ठु रिक्षतारमिन्द्रं च यक्षत् यजतु । एवं होतारमुक्लाध्वर्थूनाह । हे अध्वर्थवः, इमे सोमाः वो युष्माकं युष्मामिः स्रता अभिष्ठताः । कीहशाः सोमाः । छागैमेंषिर्कृष-भैश्व सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः । रमते-रनण्प्रस्ययः । पश्चिमः कुला रमणीयाः नौ चार्थौ । सुरावन्तः सुरामया वा । तथा शिष्टेः तोक्मिभिर्यवाङ्करैलीजेश्व महस्वन्तः सुरामया वा । तथा शिष्टेः तोक्मिभिर्यवाङ्करैलीजेश्व महस्वन्तः सुरामया वा । तथा शिष्टेः तोक्मिभिर्यवाङ्करैलीजेश्व महस्वन्तः सुरामया वा । तथा शिष्टेनित तर्पयन्तिति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तन परिष्कृता अलंकृताः 'संपर्युपेम्यः-' (पा० ६ । १ । १३७) इति सुद्ध । श्रुकाः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चिताः । मधुश्वतः मधु श्रोतन्ते ते मधुश्वाविणः । अश्विनौ सरस्वती

स्त्रज्ञामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्ताम् । सोम्यं मघु पिवन्तु मदन्तु तृप्यतु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः, लमपि यज ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

होतां यक्षद्धिनौ छार्गस्य हुविष् आत्ताम्य मध्यतो मेद उद्घृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौर्रषेण्या गृभो घस्तां नूनं घासे अञ्जाणां यर्वसप्रथमानाष्ट् सुमत्क्षराणाष्ट् शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामृत उत्साद्तो-ऽङ्गोदङ्गादर्वत्तानां करेत एवाश्विनां जुषेतांष्ट् हुवि-हाँतुर्यजे ॥ ४३॥

उ० होता यक्षद्धिनी छागस्य। प्रेषः। होता यजतु। अश्विनौ छागस्य छागाङ्गस्य तावश्विनौ छागसंबन्धिनः हविषः अत्ताम् । 'अद् भक्षणे'। अभक्षयतां भक्षितवन्तौ । अद्य अस्मिन्द्यवि । मध्यतो मेद् उद्भृतम् उद्रमध्यतो वपालक्षणं मेदः उद्धृतम्। 'ह्यहोर्भश्छन्द्सि' इति हस्य भकारः। पुराद्वेषोभ्यः पूर्वमसुरंरक्षोभ्यः यज्ञद्वेष्ट्रभ्यो वा। पुरा च पौरुषेय्यागृभः पुरुषार्थं गृह्यते इति पौरुषेयीगृप् तस्याः पौरुषेय्यागृभः । इडाया इत्यर्थः । नहि वपायागे इडा वि-द्यते । यावेवं वपाहविष आत्तां ताविदा<mark>नीं घस्तां भक्षयताम् ।</mark> अङ्गानां स्वमंशभूतमिति शेषः। विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः। न्नं निश्चयेन । किंभूतानामङ्गानाम् । घासे प्रासे अज्ञा-णाम् अवत्तानाम् । घासेयैरजितं स्वेच्छया घासे वा यान्य-जराणि स्युः। यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां यानि प्रथमानि मन्नैः संस्कृतत्वात् । 'एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम्' इति श्रुतेः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत् स्वयमित्यर्थः । स्वयमेव यानि क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्धियाणाम् बहुस्तुतीनाम् । रुद् इति हि स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणां अग्निष्वात्तानां अग्निना साधु-पाकार्थमासादितानाम् । अग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवो-पवसनानाम् । पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपो-षितं येरवदानैः स्थूलानामुपवसनं समीपस्थितिर्येषामिति वा । किंच । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गा-दङ्गादवत्तानां पार्श्वतोवत्तानाम् पार्श्व परश्चमयमङ्गं भवति । श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यकु-द्वाशिताम् योनिर्वाशिताम् मेदोवाशिताम् इति व्याख्या-भेदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एव-मङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत एवाश्विनौ तृप्तिमिति शेषः । जुषेतां च । पुनर्वचनमादरार्थम् । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४५ ॥

म० 'हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्' (का० १९।६।२४)। चतुर्थात्प्रेषाद्ये पठ्यमाना 'होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविषः' इलाबास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इलार्थः । दैच्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हिवषः छागसंविन्ध हिवः आत्ताम् अभक्षयताम् । कर्मणि षष्टी । किंच अद्य अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्धतं मेदो वपारूपं चात्ताम् । 'हमहोर्भर्छन्दसि'। कथमुद्धृतं तत्राह । द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि । द्वेषेरसुनप्रस्ययः । यज्ञद्वेषृणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्भृतम् । यावत्तानि पराभवायागच्छिन्त ततः पुरैवोद्धृतमिल्यर्थः । तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् <mark>तस्या ग्रभः इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् । वृ</mark>पायामिडाप्रयोज-नाभावात् । कीद्दया गृभः । पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋलिगर्था तसाः । तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् । 'घस्ल अद्ने' विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । कीदशानामङ्गानाम् । घासे अञ्जाणाम् । एकपदं घासे यासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् । अन्यानि प्रासेषृत्तरो-त्तरमहर्चि जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसाना-मन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानां मांसलात् । 'एतद्दे परमम-न्नाद्यं यन्मार्ऐसम्' इति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरित तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् । सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः। शतमसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम्। बहुमन्त्रेः सुतानामित्यर्थः । अग्निष्यात्तानाम् अग्निना स्वात्ता-नामास्वादितानाम् । पाककाले पूर्वमित्रना सुश्यतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् । पीवस्शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची । पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीनोपव-सनानि तेषाम् । स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः। 'उपवसने पीवः' इति प्रातिशाख्यसूत्रेण उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः । किंच पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् । श्रोणितः कटिप्रदे-शात्। शितामतो बाहुप्रदेशात्। उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः, छेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् 'निल्यवीप्सयोः' (पा॰ ८।१।४) इति द्विलम्। प्रसङ्गात् अवत्तानामवदान-धर्मेण गृहीतानामङ्गावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण संबन्धः । एव एवमिश्वना अश्विनौ हिवर्जुषेतां सेवेताम् अक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः। तृप्तिमिति शेषः। विकरण-व्यत्ययः । पुनर्वचनमाद्राय । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज । शितामराब्देन बाहुयक्रयोनिमेदांस्युच्यन्ते॥ ४३॥

चतुश्रत्वारिंशी।

होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य ह्विष् आवयद्य मैध्यतो मेद उद्भृतं पुरा देषोभ्यः पुरा पौर्रषेषया गृभो घसन्नूनं घासे अज्ञाणां यवसप्रथमानाष्ट् सुमत्क्षराणाष्ट्र शतक्ष्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-

पवसनानां पार्श्वतः श्रीणितः शितामृत उत्साद्तो-ऽङ्गीदङ्गादवीतानां करेदेवण् सरस्वती जुषतीण् ह्विहीतर्यजे॥ ४४॥

ज् होता यक्षत्सरस्वतीं मेपस्य । होता यजतु सरस्व-तीस् । या हविप आवयत् । आङ्पूर्वस्य वनेः खादनार्थस्य लिटि भूतार्थाभिधायिन्येतदूपम् । घसत् लोडर्थे लेट । जुपतामेकवचनम् । अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

म० होता सरखतीं यक्षत् या सरखती मेषस्य हिविधः हिविः आवयत् अभक्षयत् । आङ्पूर्वस्य वेतेर्न्नि हिपम् । यहा भक्षयतु । लेटि वाडागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद इसादि- व्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि घसत् । एवं सरखती हिविर्जुवतां तृप्तिं च करदिस्थेकवचनानि । अन्यदुक्तम् ॥ ४४॥

पञ्चचत्वारिंशी।

होता यक्षदिन्द्रमृष्यस्य ह्विष आवयद्य मध्यतो मेद् उद्भृतं पुरा द्वेषिभ्यः पुरा पौरुषेच्या गृभो मेद् उद्भृतं पुरा देषीभ्यः पुरा पौरुषेच्या गृभो यस्त्रप्रमानाएं सुमत्थे- राणाएं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवीपवस- नानां पार्श्वतः श्लोणितः शितामृत उत्सादृतोऽ- क्षादङ्गाद्वतानां करदेविमन्द्रो जुषतीएं ह्विहीं- त्र्येजं ॥ ४५ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रसृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५॥ म० होता इन्द्रं यक्षत् । स इन्द्र ऋषभस्य हिविष आव-यत् भक्षयतु । एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५॥

षटचत्वारिंशी।

होतां यक्ष्रद्वन्स्पतिमां हि पिष्टतंमया रिमष्ट्या र्श्वनयाधित । यत्राश्विनोद्यशास्य हृतिषंः श्रिया धामानि यत्र सरेखत्या मेषस्य हृतिषंः प्रिया धामानि यत्राग्नेः यत्रेन्द्रंस ऋष्मस्य हृतिषंः श्रिया धामानि यत्राग्नेः यत्रेन्द्रंस सुत्राम्णाः श्रिया धामानि यत्रे सित्रुद्धाः श्रिया धामानि यत्रे सित्रुद्धाः श्रिया धामानि यत्रे सित्रुद्धाः श्रिया धामानि यत्रे वनस्पतेः धामानि यत्र वर्षणस्य श्रिया धामानि यत्रे वनस्पतेः श्रिया पाथां श्रिया यत्रे देवानामाज्यपानां श्रिया धामानि यत्राग्नेहीतुः श्रिया धामानि तत्रेतान्श्रस्त्रसे वोष्ट्रसेविक्षेत्रस्ति हित्रिया धामानि तत्रेतान्श्रस्त्रसेविक्षेत्रसेविक्षेत्रस्ति हित्रुवित्रेष्ठेष्ठ ॥ ४३॥

ज् होता यक्षद्वनस्पतिम् । वनस्पतिप्रेषः । होता यजतु वनस्पतिं यूपम् । अभि हि पिष्टतमया रभिष्टतया रशनया-धित । कस्माद्वनस्पतिं यजत् । हिशब्दो यसादर्थे । यसात् अभ्यधित । 'स्थाध्वोरिच' इति द्धातेर्लुङ् । इस्रिभधारि-तवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दो रूपवाची । पिष्टतमया रिभष्टया च आलब्धतमया । अतिशयेन निय-मकारिण्या । रशनया जालभूतया । प्रार्थयामि वनस्पतिम्। यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हविषश्च प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि । यत्र सरस्वत्याः यत्रेन्द्रस्य । एताः पशु-देवताः अथाज्यभागौ । यत्राग्नेः यत्र सोमस्य । अथ पशुपुरी-डाशदेवताः । यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र सवितुः यत्र वरुणस्य यत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसि । पाथःशब्दोऽन्नवचनः। वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम् । अथ प्रयाजानुयाजाः । यत्र देवानामाज्य-पानाम् । अथ स्विष्टकृत् । यत्राग्नेहोंतुः प्रियाणि स्थानानि तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पश्चन् । प्रस्तुत्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । उपावस्रक्षत् उपा-वसृजतु । रभीयस इव कृत्वी 'रभ राभस्ये' रभसांश्च पशून् कृत्वा करत् करोतु । एवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविः। त्वमिप हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४६॥

म॰ 'उत्तमो वनस्पतिस्विष्टकृतोः' (का॰ १९।६।२५)। अन्ते पत्र्यमानो होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षद्भिं खिष्ट-कृतिमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्त्रिष्टकृद्यागे च प्रैषौ । यूपो देवता । दैव्यो होता वनसातिं यूपमियक्षत् अभियजतु । हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ञ्वा कुला अधित धृतवान् । <mark>पग्नुनिति शेषः । द</mark>धातेर्छुङि 'स्थाध्वोरिच्च' (पा० १ । २ । १७) इतीकारः । कीदश्या रज्ज्वा । पिष्टतमया । पिष्टशब्दो रूपवाची । अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया । रभिष्ठया रभते पश्रुन्नियच्छतीति रब्धी तृच् ङीप्। अल्पन्तं रब्धी रभिष्ठा तया। 'तुश्छन्दसि' (पा॰ ५।३। ५९) इतीष्ठनि तृचो लोपः । समर्थयेत्यर्थः । इदानीं वनसातिः प्रार्थ्यते । यत्र अश्विनोः संबन्धिनः छागस्य ह्विषः छागह्रपस्य ह्विषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः । एवमप्रेऽपि । यत्र सरखत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राप्तेः प्रियाणि धामानि यत्र करणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवा यत्र सोमस्य त्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुत्राम्ण इन्दस्य त्रियाणि धामानि । यत्र सवितुः त्रियाणि धामानि यत्र वनस्पतेः त्रियाणि पाथांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरसेः स्तिष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एताञ्छागादीन् पश्रून् रभीयस इव कुली रभनते ते रब्धारः अल्पन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृला इवश्वार्थः । प्रस्तुस्रेव प्रकर्षेण स्तुला च उप-

स्तुत्येव उप समीपे स्तुला च । इवी चार्थों । तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावसक्षत् उपावस्य स्थापयतु । स्योन् र्छिङ रूपं । छेटि वा 'सिञ्बहुलं छेटि' (पा॰ ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् । वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु । हविश्व जुषताम् । हे मनुष्यहोतः, लमिप यज ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

होतां यक्षद्मिष् स्विष्ट्कत्मयां हिम्रिश्वनोश्लागस्य ह्विषः श्रिया धामान्ययाद् सरस्वता मेषस्य
ह्विषः श्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य ऋष्भस्य ह्विषः
श्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः श्रिया धामान्ययादि सोमस्य
श्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः श्रिया धामान्ययाद सोमस्य
श्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः श्रिया धामान्ययाद सवितः श्रिया धामान्ययाद वर्षणस्य श्रिया
धामान्ययाद वनस्पतेः श्रिया पाथा एस्ययोद् देवानीमाज्यपानां श्रिया धामान्ति यक्षद्मेहीतुः श्रिया
धामान्ति यक्षत्स्वं महिमानुमार्यज्ञतामेज्या इषः
कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषतां ह दिहीन

उ० होता यक्षद्भिं स्वष्टकृतम् । स्वष्टकृत्भेषः । दैव्यो होता यजतु । अप्ति स्विष्टकृतम् । कसाद्धेतोरित्यत आह । अयाद अयाक्षीत् इष्टवान् । एवमग्रेऽपि । योऽग्निः अश्विनोः छागस्य च हविषश्च प्रियाणि धामानि । अयाद् सरस्वत्याः अयाद इन्द्रस्य। प्रधानदेवताः । अयाद अग्नेः अयाइ सोमस्य । आज्यभागौ । अयाद इन्द्रस्य सुत्राम्णः अयाद सवितुः अयाद वरुणस्य । पशुपुरोडाशदेवताः । अयाद् वनस्पतेः प्रियाणि पार्थास्यन्नानि । वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता । अयाद देवानाम् आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः । यक्षद्रभेहींतुः यक्षत् इष्टवान् । अग्नेहोतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि यक्षत् अयाक्षीत्। स्वं महिमानं स्वकीयां विभूतिम्। किंच। आयजतामेज्या इषः। यजतामिति वचनव्यत्ययः। आइज्या अभियष्टव्या यागाही हुपः प्रजाः । इषान्नेन तासां श्चितिरूपत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः । यागशीला यागार्हाः प्रजा भवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतु । सः अध्वरा अध्वरान् यज्ञान् जातवेदाः जुषतां च हविः। हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४७ ॥

म० खिष्टकृदिमदेवता । होता खिष्टकृतमिं यक्षत् यजतु । योऽिमः खिष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हिवषः संबन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् । अवदानानि यजति सेखर्थः । एवममेऽिष । सरख्या मेषस्य हिवषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हिवषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः अप्तः प्रिया धामान्य-याट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ । सृष्ठु त्रायते सुत्रामण इन्द्रस्य प्रियाणि सवितुः प्रियाणि वरुणस्य प्रियाणि एताः पञ्चपुरोडाशदेवताः । वनस्पतेः प्रियाणि एत-रप्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रियाणि एते प्रयाजातु-याजाः । होतुरमेः स्वष्टकृतः स्वस्येव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत् । किंच आ इज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः । इषः इच्छन्तीति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजतु । वचनव्यत्ययः । प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वत्यर्थः । स जातवेदाः स्वष्टकु-दिमः अध्वरा अध्वरान्यज्ञान् कृणोतु करोतु । हविश्च जुषताम् । हे मनुष्यहोतः, लं यज । विभक्तेराकारः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी।

देवं बहिः सरस्वती सुदेविमन्द्रे अश्विना । तेजो न चक्षुर्क्योवेहिषा द्धुरिन्द्रियं वसुवने वसुवेर्यस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ४८ ॥

उ० देवं वहिः एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्र-देवत्या व्यवहितपद्मायाः। यत् देवं वहिः सुदेवम् शोभना देवा अस्येति सुदेवम् । तेन वहिंषा सरस्वती अश्विनो च इन्द्रे। तेजो न । नकारः समुचये । तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्ष्योः अक्ष्णोः दुष्ठः। वसुवननाय धनलाभाय । वसुधेयस्य धननिधानाय च । व्यन्तु पिवन्तु अश्विसरस्वती-न्द्राः। त्वमपि यज । अथ समस्तार्थः । यद्देवं वहिः सुदेवं तेन वहिषा सरस्वती अश्विनो च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियं च दुष्ठः। एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

म० 'अनुयाजप्रैषा देवं विहिरिति याज्याश्व' (का० १९ ।०। ८—९) देवं विहें सरस्वतीत्याया एकादश कण्डिकास्त्रि-पशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्व भवन्तीत्यर्थः । एकादशानु-याजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस आर्ध्यस्वष्टुभः व्यव-हितपद्मायाः । शोभना देवा यस्य तत्स्रदेवं यद्विहः देवमनु-याजदेवता तेन विहिषा सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो द्धुः दधतु । कक्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षः इन्द्रियं च द्धुः । नकारश्वार्थः । एवमभेऽपि । वस्रुवने वस्रुवननाय धनलामाय वस्रुधेयस्य वस्रुनो धेयं वस्रुधेयं तस्य वस्रुनिधानाय च अश्वि-सरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हिवभिक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमिप यज्ञ । सप्तमीषष्ठ्यो चतुर्थ्यथे ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

देवीर्द्वारों अश्विनां भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्ये निस द्वारों दधरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यजे ॥ ४९ ॥

उ० देवीद्वारः। या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिषजौ च। सरस्वती च प्राणं च। नसि नासिकायाम्। वीर्यं च इन्द्रियं च। द्वारः द्वाभिरिति विभक्तिव्यत्ययः। इन्द्रे दथः। वसुवने इति व्याख्यातम्॥ ४९॥

म० उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञ गृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्भिः सह भिष्णा अधिना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं वलं दधः । निस् इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं च दधः । वष्ठ० व्याख्यातम् ॥ ४९॥

पञ्चाशी।

देवी ज्वासीविश्वनी सुत्रामेन्द्रे सर्दस्ती । बळुं न वार्चमास्य ज्वाभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-यस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ५० ॥

पुठ देवी उपासी । नक्तोपासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकछोपः । यो देव्यो नक्तोपासी । ताभ्याम् अः श्विनौ सुत्रामा शोभनत्राणौ सरस्वती च । बर्छ च वार्व च आस्य मुखे । इन्द्रियं च इन्द्रे । उपाभ्यां नक्तोषोभ्यां दधः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

म० नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः। उषासा देवी नक्तोषसी अनुयाजदेव्यो ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनो सुमात्रा शोभनरक्षणकत्रीं सरस्वती व इन्द्रे वलं दधः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधः। नश्चार्थः। विस्तिसुक्तम्॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

देवी जोष्ट्री सरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् । श्रीत्रं न कर्णयोर्थशो जोष्ट्रीभ्यां दधरिनिद्धयं वसुवने वसुधे-यस्य व्यन्त यर्ज ॥ ५१॥

उ० देवी जोष्टी। ये देव्यो जोषियत्र्यो द्यावापृथिव्यो इति वा। अहोरात्रे इति वा। 'शस्यं च समा चेति कात्थक्यः'। ताभ्यां जोष्टीभ्याम् सरस्वती वाधिनो च इन्द्रं अवर्धयन्। कथमवर्धयन्। श्रोत्रं च कर्णयोः यश्रश्र इन्द्रियं च इन्द्रे द्युः। वसुवन इति समझसम्॥ ५१॥ इन्द्रियं च इन्द्रे द्युः। वसुवन इति समझसम्॥ ५१॥

म० ये जोष्ट्री जोषियत्रयौ सुखस्य सेव्यित्रयौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ दावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । शस्यं व समा चिति कात्थक्यः' (निरु० ९ । ४१ । ६) तास्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् । कथमव- धंयन् तत्राह । इन्द्रे यशो दधः । तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी ।

देवी ऊर्जाहती दुघे सुदुघेन्द्रे सर्वत्यिभानी

भिषजीवतः । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोराहुती धत्त इन्द्रियं वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ५२॥

उ० देवी ऊर्जाहुती। जोष्ट्रवास्तुल्यदेवताविकल्पः। ये देव्यो ऊर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम्। दुघे दुग्धे सुदुघे सुदोहने। उपरितनेर्धचें आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृतवि-भक्तिव्यत्ययः समर्थीकियते। ताभ्यामाहुतिभ्याम् सरस्वती च अश्विनो च भिषजो अवतः। अवन्तीति वचनव्यत्ययः। इन्द्रमिति शेषः। कथं कृत्वा। ग्रुकं च ज्योतिश्र पयोलक्षणं स्तनयोः इन्द्रियं च इन्द्रे धत्त इति विभक्तिव्यत्ययः। दुष्टः। वसुवने इति व्याख्यातम्॥ ५२॥

म० उत्तराधें आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः। जोष्ट्रयोरेव देवता-विकल्पः। ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती। दुधे दुग्धस्ते दुधे कामपूरके। युदुधे युदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरखती भिषजाविश्वनौ य इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति। वचनव्यत्ययः। कथं तदाह। ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधित। स्तनयोः शुक-मिन्द्रियं च धत्तः। वचनव्यत्ययः नश्चार्थः। व्याख्यातम-न्यत्॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

देवा देवानां भिषजा होतांराविन्द्रमिश्वनां । वषद्कारेः सरस्वती त्विष् न हृद्ये मृतिए होरी-भ्यां दधुरिनिद्वयं वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यजे ॥ ५३ ॥

उ० देवा देवानाम् । यो देवो होतारो देवानां भिषजो ताभ्यां होतृभ्यां वषद्वारेश्च । अश्विनो सरस्वती च इन्द्रं । इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियं च त्विषिं दीप्तिं च हृद्ये मातिं च दथुः । वसुवने इति समक्षसम् ॥ ५३ ॥

म० देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सर-खती च इन्द्रमिन्द्रे लिपिं कान्ति दधुः। हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः। नश्चार्थः। वसु० उक्तम्॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवीस्त्यिसत्तिस्रो देवीर्धिनेडा सर्यस्ति। शूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्रीय द्धुरिन्द्रियं वसुवने वसुधे-यस्य व्यन्तु यजी ॥ ५४ ॥

उ० देवीस्तिस्रः । या देव्यस्तिस्रः सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रो देवीः । अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिस्रभिर्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौ च इडा च सरस्वती च । ग्लुषं बळं च मध्ये नाभ्याम् इन्दि- यं च इन्द्राय । इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधः । वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

म० यास्तिस्रो देवो भारती इडा सरस्तती तिस्रो देवीः । विभक्तिव्यत्यः । ताभिस्तिस्रिभः देवीभिः सह अश्विनौ सर-स्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलिमिन्द्रयं च दधः । नश्चार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

देव इन्द्रो नराश्यसंस्निवस्थः सरस्वत्याश्व-भ्यामीयते रथः। रेतोन रूपममृतं जनित्रमिनद्रायः त्वष्टा दर्धदिनिद्वयाणि वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यर्ज।। ५५॥

उ० देव इन्द्रः। यो देव इन्द्रः। 'इदि परमैश्वर्यं'। परमैश्वर्ययुक्तः। नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः। त्रिवरूथः त्रिगृहः सदोहविधानाप्तीष्टैः। त्रिलोन्या वा त्रिगृहः। यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते उद्यते नीयते रथः। स यज्ञः। रेतोन रेतश्च अमृतं च रूपं च जनित्रं जन्म च। इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभ-क्तिव्यत्ययः। कथम्भूतो यज्ञः। त्वष्टा त्वक्षतिः करोत्यर्थः। जगतः कर्ता। द्धत् द्धातु इन्द्रियाणि च । वसुवन इति व्याख्यातम्॥ ५५॥

म० 'नरा अस्मिन्नासीनाः शंसिन्त' (निरु० ८। ६) इति यास्कोक्तः नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जिनत्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दघद्द्धातु । नश्चार्थः । कीदशो नराशंसः । इन्द्रः इन्दतीतीन्द्र ऐश्वर्यवान् । 'इदि परमैश्वर्ये' । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहिविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा लष्टा । लक्षतिः करोतिकर्मा । जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तः । यस्य नराशं- सस्य रथः सरस्वस्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊह्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

देवो देवेर्वनस्पितिहिर्रण्यपणी अश्विभ्याएं सरे-स्वत्या सुपिष्पुल इन्द्रीय पच्यते मधु । ओजो न जूतिऋष्मो न भामं वनस्पितिनी द्धिदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ५६ ॥

उ० देवो देवै: । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैहिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्मयानि पर्णानि । रूपकोऽत्रार्छकारः । यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिष्परुः । अश्विनौ
सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रार्थं
च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि । स वनस्पतिः
ऋषभः। ऋषभशब्दः पूजावचनः। पूज्यः। जूतिः जूतिर्जवतेः।

वेगवान् । ओजश्च भामं च । भामशब्दः क्रोधवचनः । इन्द्रियाणि च नः अस्माकम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुव-चनम् । द्धत् द्धातु । वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म्० वनस्पतिर्देवो नोऽस्पाकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं कोधिमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु । यो वनस्पति-र्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचित फलित इन्द्राय फलं ददाति । नकारो चार्यो । कीदशो वनस्पतिः । देवैहिंरण्य-पणः हिरण्यक्षपाणि पणीनि यस्य । देवा यस्य हिरण्ययानि पणीनीसर्थः । अश्विभ्यां सरस्वस्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः । अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीसर्थः । ऋषभः पूज्यः । ऋषभशब्दः पूजावचनः । वस्रु० व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

सप्त्रमाशी।

देवं वृहिंवीरितीनामध्वरे स्तीर्णमश्वभ्यामूर्ण-प्रदाः सरेख्या स्योनिमेन्द्र ते सदेः । ईशायै मन्युष् राजीनं वृहिंषी द्धुरिन्द्वियं वेसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यजे ॥ ५७ ॥

उ० देवं वहिः। यसाहेवं वहिः वारितीनाम् उदकव-तीनां वा वारिप्रभवाणां वा वरतराणां वा ओषधीनां सं-बन्धि। अध्वरे स्तीर्णम् अधिभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णम्रदाः कर्णेव मृदु। सरस्वत्या च। स्तीर्णमित्यनुवर्तते। तसात् स्योनं सुखरूपं। हे इन्द्र, तव सदः स्थानम्। किंच त-स्मिन्सदिस। ईशाये ईशिताय ऐश्वर्याय मन्युं कोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियं च अश्विनो च सरस्वती च बर्हिषा दृष्ठः। यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियं च। अश्विनो सरस्वती च हविषा दृष्ठः। वसुवन इति व्याख्यातम् ॥५७॥

म० है इन्द्र, वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलो द्ववानामोषधीनां संबन्धि बहिः ते तव सदः सदसि अध्वरे यहे अश्विभ्यां सरखला च स्तीर्णमास्तृतम् । कीहशं वहिः । देवं दीप्यमानम् । ऊर्णमदाः ऊर्णमिव म्रदीयः । छान्दस ईयोलोपः । अतएव स्योनं सुखलपम् । किंच अश्विसरखलः वहिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं कोधिमिन्द्रयं च है इन्द्र, लिय दधः । किमर्थम् । ईशाय ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्य 'गुरोश्व हलः' (पा० ३ । ३ । ३०३) इति स्यधिकारे ईशतेरप्रस्थाः स्त्रीलादाप् । वसु० व्यक्तियातम् ॥ ५७॥

अष्टपश्चाशी।

देवो अप्रिः स्विष्ट्कह्वान्यक्षद्यथाय्थथं होती-राविन्द्रम्थिना वाचा वाचथं सरस्वतीम्प्रिः स्वोम्थं स्विष्ट्कृतिस्वष्ट् इन्द्रः सुनामां सिवृता वर्षणो

भिषिग्रिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा अवियुपाः स्विष्टो अग्निर्मिना होतां होत्रे स्विष्ट्रकृषशो त द्धिदिन्द्रियमूर्जिमपैचितिष् स्वधां वसुवने वसुधे-यस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ५८ ॥

उ० देवो अग्निः। यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभन
मिष्टं कर्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः। देवान्

यक्षत् इष्टवान्। यथायथम् यथास्वं यथायथम्। यो यथा

यष्टव्यः स तथेत्यर्थः। एवं सामान्यत उक्त्वा अथेदानीं विशोपत आह। होतारो अयं चाग्निरसो च मध्यमो वायुः होत्
मित्रावरुणो वा। इन्द्रं च अश्विनो च वाचं कृत्वा वाचं च सरस्वतीं च अग्निं च सोमं च यक्षदिति संवन्धः। स्विष्टकृत्व स्विष्टः

शोभनिमष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो

भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः। स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रया
जानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना । अथेदानीं होता स्विष्टकृत्

होत्रे मानुषाय। यशो न दधत्। ददात्यर्थे दधातिः। ददातु ।

इन्द्रियं च ऊर्जं च अपचितिं पूजां च स्वधामन्नं च। वसुवने

इति व्याख्यातम्॥ ५८॥

म० शोमनिष्टं यागं करोतीत खिष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथाखं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत्
इष्टवान् । कान् देवानत आह । होतारौ अयं चाग्निरसौ व
मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ व
वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमित्रं सोमं व । किंव वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमित्रं सोमं व । किंव वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमित्रं सोमं व । किंव स्वष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः । प्रत्ययः । इन्द्रः खिष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिष्तिष्टः वन-प्रत्ययः । इन्द्रः खिष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिष्तिष्टः वन-प्रत्ययः । इन्द्रः खिष्टः सुष्टु इष्टः सविता वरुणो भिष्तिष्टः वन-प्रतिदेविश्व इष्टः । आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः विष्ठाः । अग्निरिष्ठाता अग्निना भौमेन हविद्वीरा सुष्टु इष्टः । किंव शिता देवाः खिष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमप् होता देवाः सिष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमप् चिति पूजां स्वधां पित्रर्थमन्तं दधत् ददतु । नकारश्चार्थः । वस्ववननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु । मनुष्यहोत-र्यज ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टी।

अग्निम् होतारमवृणीतायं यजमानः पर्वन्यक्तीः पर्वन्यरोडाशान्ब्ध्रत्रश्चिभ्यां छागुर् सर्रख्या मेष-मिन्द्राय ऋष्मथ् सुनवत्रश्चभ्याथ् सर्रख्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९॥

उ० अग्निमद्य। स्क्ताकप्रैषः। अग्निम् अद्य अस्मिन्द्यिति होतारम् अवृणीत वृतवानयं यजमानः। किं कुर्वत् । पचन् पक्तीः। पक्तव्यानि वस्नि इति सामान्यवचनम्। अथ विश् शेषः। पचन् पुरोडाशान् पशुपरोडाशान्। बन्नन् पशुं यूपे इति शेषः। अधिभ्यां छागम् अधिनोरधे छागम् सरस्तसे मेषम् इन्द्राय च ऋषभम् । अन्यच सुन्वन् अश्विभ्यां सर-स्वत्ये च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान् । तानि च वस्त्नि कुतोऽन्ययजमानः अप्ति होतारमवृणीतेति संबन्धः ॥ ५९॥

म् 'अग्निमयेति स्क्ताकप्रैषः' (का० १९ । ७ । १०)। अग्निमय होतारमिलादिः स्का ब्रहीलन्तः कण्डिकात्रयात्मकः स्क्वाके प्रैषो भवति । लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः । प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विक्वतिः । अयं यजमानोऽय आग्नं होतारमञ्जीत वृतवान् । वृणातेर्लङ् । किं कुर्वन् । पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्ला विशेषमाह । पुरो- डाशान्पचन् अश्वभ्यामिश्वनोरथें छागं वधन् । यूपे इति शेषः । सरखत्ये मेषं वधन् इन्द्राय ऋषभं च वधन् तथा अश्वभ्यां सरखत्ये सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सन्वन् अग्निमत्रणीत ॥ ५९ ॥

षष्टी।

सूप्था अद्य देवो वन्स्पतिरभवद्धिभ्यां छागेन सर्रखत्ये मेषेणेन्द्राय ऋष्भेणाश्चँसान्मेद्सः प्रति पचतार्ग्यभीष्तावीवृधन्त पुरोडाशैरपुरिश्वना सर्रखतीन्द्रेः सुत्रामा सुरासोमान ॥ ६०॥

उ० सूपस्था अद्य । साध्यज्ञ मुपतिष्ठति इति सूपस्थाः अद्यास्मिन्द्यि देवः वनस्पतिः अभवत् । अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्ये च मेषेण इन्द्राय च ऋषभेण । कथमेवमवगम्यत इत्यत्त आह । अश्वंस्तान् मिश्चतवन्तः अश्विप्रभृतयः तान् छागादीन् । कुत आरभ्येत्याह । मेदस्तः वपाया आरभ्य । प्रतिपचतागृभीषत । प्रत्यप्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचता पक्षानि अग्निपक्षानि अवदानानि । अवीवृधन्त च पुरोडाशैः। किंच । अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा । सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च । यहा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

म० अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृला अश्विभ्यां सूपस्था अभ-वत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः । छागेनाश्विनोः सेवां चकारे-स्यर्थः । मेषेण सरस्वत्ये सूपस्था अभवत् । ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् । वनस्पतिना छागमेष्वभेगरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतं तत्कथं ज्ञायते तत्राह । अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपा-मारभ्य तान् छागादीन् अश्वन् अभश्वयन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि पक्षानि अवदानानि प्रस्यय-भीषत प्रत्यगृह्णन् । पचतेः 'मृद्बियिष्णिर्विपच्यमितिमनिष्ट्यें-भ्योऽतन् (उणा०३।१०९) इस्तत्वप्रस्यः । 'मृते-ऽपि दश्यन्ते' (पा०३।३।२) इति वचनाद्भूतेऽपि द्रष्ट्यः । विभक्तराकारः । पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त । किंच अश्वना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीत-वन्तः । पातेर्लङ् पिवादेशाभावश्चान्दसः । ररश्चर्वा । सुराश्व सोमाश्व तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥६०॥

एकषष्टी।

त्वाम् इत्य आर्थेय ऋषीणां नपादवृणीतायं यज्ञीमानो बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष में देवेषु वसु वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देव दानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्त्वा चे गुरस्वेषितश्चे होत्रस्ति भद्भवा-च्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकार्य सूक्ता ब्रीहि ॥६१॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहिताया-

मेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

उ० त्वासद्य । दैव्यो होताग्निरुच्यते । त्वाम् अद्य हे ऋषे मञ्जाणां द्रष्टः, हे आर्षेय, यजमान आर्षेयोर्वियते इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणामृत्विजां नपात् पुत्र, अवृणीत वृतवान् अयं यजमानः । बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः । किमर्थम् । एषः मे मह्यम् देवेषु वसु धनम् वारि वरणीयम् आयक्ष्यते आदास्यति अयं दातुं समर्थ इति । एवंच । ता या देवदानान्यदुः । ता तानि । या यानि । हे देव, यानि देव, दानानि अदुः दत्त-वन्तः इमानि अस्मे यजमानाय दातव्यानीति । तानि अस्मे यजमानाय । आच शास्त्वाच गुरस्व । आकारौ भिन्नक्रमौ । आशास्त्र च इच्छ । आगुरस्व च 'गुरी उद्यमने' । उद्यच्छ च । दानाय प्रेषितश्चासि । हे होतः, भद्रवाच्याय भन्दनी-यवचनाय । भद्रं च वचनं त्वं द्भूया इति । अथेदानीं प्रेषितो मानुषो होता स्क्तवाकाय । कथं कृत्वा स्का द्रूहि । स्कानि साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सौत्रामणी ।

इति उवटकृतौ मस्रभाष्ये एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

म० दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः, हे आर्षेय, यजमानार्षेयैर्वियत इत्येवं संबोध्यते । हे ऋषीणां नपात् पुत्र, अयं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ लामेव आ अवृणीत सम्यग् वृतवान्। इति किम्। एषोऽग्निमें महां देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते । यजतेर्दानार्थाष्ट्रद् । मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किंच हे देव अमे, या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि असौ यजमानाय आशास्ख च इच्छ । तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेलर्थः । आगुरख च उग्रच्छ । 'गुरी उग्रमे' तुदादिः । दानायोग्यमं कुरु । आकारौ चकारौ च भिन्नकमौ । हे होतः, लिमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि । कथं तदाह । भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं ग्रुमं च तत् वाच्यं च भद्र-वाच्यं तसी । भद्रं ब्रुहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किंच सूक्ता सूक्तानि लं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेद्दीपे मनोहरे । एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिश्रेषणान्तिमः ॥ २१ ॥

द्वाविंद्योऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

तेजोऽसि शुक्रम्मृतमायुष्पा आर्युमें पाहि । देवस्य त्वा सिवृतुः प्रमुवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादेदे ॥ १ ॥

उ० अथाश्वमेधश्रतिभिरध्यायैः । तं प्रजापितरपश्यत् । तेजोऽसि । सोवर्णं निष्कं प्रतिमुद्धन्वाचयित । यसात्तेजस्त्व-मिस शुकं चार्राः 'अग्निर्हवा अपोऽभिद्ध्यो' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तिद्धरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं च अग्निप्रभवत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच । 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुपश्च पाता गोपायिता । अतः त्वां प्रार्थये । आयुः मे मम पाहि । यज्ञसमाह्यर्थ-मायुः प्रार्थये । रशनामाद्ते । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् ॥१॥

म० सर्वेकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनगुक्राष्टम्या-मारम्भः । 'निष्कं प्रतिमुझन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० २०। <mark>१।९)। चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः । तं</mark> यजमानकण्ठे प्रतिवधन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति । तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुति कुलाध्वर्यवे <mark>द्यादिति स्त्रार्थः । चलारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजा-</mark> पतिर्कृषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राजापत्या-जुष्टुप्। हे निष्क, तेजोऽसि आमेयलात्। ग्रुकममेवींर्यं चासि। <mark>'अग्निर्ह वाऽपोऽभिद्घ्यो' इ</mark>त्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्च-त्तिद्धरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । अमृतं च विह्नतापेऽनुच्छियमा-<mark>नद्रवलाधिकरणलात् दानेनामृतल</mark>प्रदानाच 'हिरण्यदा अमृ-त<mark>लं भजन्ते' इति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः</mark> पातीति आयुषो गोपायिता । अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष । यज्ञसमाप्ति-<mark>पर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते 'देवस्य ले</mark>ति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह' (का० २०।१।२७) इति । देवस्यलेखा-दि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारितं दर्भमयीं द्विगुणा-मश्रवन्धनार्था रञ्जनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्वमित्यादि-तेनराध्या-समिल्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रलाहेति सूत्रार्थः । देवस्य लेति व्याख्यातम् (अ०११क १०)॥ १॥

द्वितीया।

इमामंगृभ्णत्रश्नामृतस्य पूर्व आयुषि विद्धेषु कृत्या । सा नी अस्मिन्सुत आवभूव ऋतस्य सामन्सरमाऽऽरपन्ती ॥ २ ॥

उ० इमामगृभ्णन् । त्रिष्टुब्रशनादेवत्या । यामिमाम् अगृभ्णन्नगृह्णन् गृहीतवन्तः रशनां दर्भमयीम् ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि । यज्ञारम्भे इत्यर्थः । के रशनामगृह्णन्नि-त्यत आह । विद्धेषु कत्या यज्ञेषु कवयः । विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजापतिप्रसृतयः । एते हि सृष्टिं यज्ञादसुजन्त । सा रशना नः अस्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आवभूव आभूता उत्पन्ना । ऋतस्य सामन् संमनने यज्ञप्रारम्भे । सरं यज्ञ-प्रसरम् । आरपन्ती शब्दायमाना ॥ २ ॥

ब्रिविशोऽध्यायः २२ 1

म० यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवला त्रिष्ठुप्। सवनं सुतं यज्ञः भावे कः । नोऽस्माकमिस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आवभूव उत्पन्ना। कीदृशी । ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्मे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती 'रप उक्तो' उच्चारयन्ती । यज्ञ-प्रसारो भविलाति वदन्तील्यथः। सा का । विद्यते लभ्यते खर्गो येस्ते विद्या यज्ञाः। विद्येषु यज्ञेषु 'विदेरथक्' इल्यथक्-प्रलयः। कव्या कवयः विभक्तेर्ड्यादेशः 'सुपां सुकुक्' (पा॰ ७।१।३९) इल्यादिना। यज्ञेषु कुशलाः प्रजापलाद्यो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्मे इल्पर्थः। अयुभ्यन् अग्रुह्नन् या पूर्वेर्गृहीता सा रशनात्रोद्भतेल्यर्थः॥ २॥

तृतीया।

अभिवा असि भुवनमिस यन्तासि धुर्ता । स त्वमाग्नि वैश्वान्रक् सप्रथसं गच्छ स्वाहांकृतः ॥३॥

उ० वझात्यश्वम् अभिधासि । यस्त्वम् अभिधा असि अभिधातच्योऽसि । भुवनं चासि । भुवनमाश्रयः यन्ता नियमनकर्ता चासि । धर्ता धरियता चासि । स त्वमेवंत्रभावः सन् । अझि वैश्वानरम् । कथंभूतम् । सप्रथसं सर्वतः पृथुम् । तिर्यगूर्ध्वमधश्चेव महतेश्वर्येण पृथुम् । गच्छ । स्वाहाकृतः साधुहुतश्च सन् ॥ ३ ॥

म० 'तं वधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति। ब्रायान्थ्यम्' (का०२०।१।२८)तं वधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राष्ट्रहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरिभधा असीद्यादि-खगान्द्रान्देवेभ्यः-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रज्ञानयार्थं ब्रह्माति। लिङ्गोक्तदेवतानि यज्ञंषि अश्वो देवताद्यस्य । हे अश्व, यस्त्वमिधा असि अभिधीयते स्तूयत इत्यभिधाः किए। भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जग-द्यारियता च। स एवंविधः लं स्वाहाक्यतः स्वाहाकारेण कृतः द्यारियता च। स एवंविधः लं स्वाहाक्यतः स्वाहाकारेण कृतः द्यारिया च। स एवंविधः लं स्वाहाक्यतः स्वाहाकारेण कृतः द्यारिया च । स एवंविधः लं स्वाहाक्यतः स्वाहाकारेण कृतः द्यारेषा च । स एवंविधः लं स्वाहाक्यतः स्वाहाकारेण कृतः द्यारेषा स्वाहाकारेण कृतः स्वाहाकारेण स्वाहाकारेण कृतः स्वाहाकारेण स्वाहाकारे

चतुर्थी।

स्वगा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नर्थं मुन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम्। तं वधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राष्ट्रहि ॥ ४ ॥

उ० स्वगा त्वा। हे अश्व, स्वगाकरोमि त्वां देवेभ्यः प्रजा-पतये च। स्वगाशब्दो डाजन्तः । स्वयंगामिनमिस्यर्थः। व्रह्माणमामञ्जयते । ब्रह्मन्नश्चं भन्त्स्यामि । ब्रह्मातेरेतद्र्पम् । अश्वस्य बन्धनं करिष्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बद्धेनाहं राध्यासं राधिं प्राप्त्रयाम् । राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । व्रह्मा प्रसौति । तं बधान यमिच्छसि तमश्चं वधान । तस्य बन्धनं कुरु । किमर्थम् । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन बन्धेन राध्नुहि यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीस्यर्थः ॥ ४ ॥

म० हे अश्व, ला लां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च खगा करोमीति शेषः। खेनैव गच्छतीति खगा। डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो वा। खयंगामिनमित्यर्थः। ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते। हे ब्रह्मन्, अश्वं भन्त्रसामि वन्धनं करिष्यामि। ब्रधातेर्कृटि स्यपि 'एकाचो बशः' (पा०८।२।३७) इति भष्लम्। किमर्थम्। देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं 'राध संसिद्धौ' सिद्धिं कर्मसमाप्ति-ह्रपां प्राप्तुयाम्। आशीलिंड्। ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अध्वर्यु-देवतं यजुः। हे अध्वर्यो, यं बन्द्धमिच्छित तमश्वं बधान। किमर्थम्। देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राधिहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि। राधेः खादिलाह्नोटि श्रुप्र-स्यः॥ ४॥

पञ्चमी।

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीन्द्वाग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षांमि वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षांमि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षांमि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षांमि । यो अवैन्तं जिर्घाष्ट्रसति तम्भ्यमीति वर्षणः परो मर्तेः पुरः श्वा ॥ ५ ॥

उ० प्रोक्षत्यश्वम् । प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति । क्षज्ञवः प्रोक्षणमञ्जाः । यजमानं वाचयति । यो अर्वन्तम् । गायत्री अर्धेनाश्वस्तुतिः यः पुरुषोऽर्वन्तं अश्ववचनोर्वशब्दः । अश्वं जिद्यांसिति हन्तुमिच्छति । तम् अभ्यमीति । 'मी हिंसायाम्' हिनस्ति वरुणः श्वानं चतुरक्षम् हत्वाऽधस्पदम-श्वस्योपष्ठावयति । 'यस्य ग्रुनश्चश्चवोः समीपे पुण्डे स्तः स चतु-रक्ष उच्यते' परो मर्तः परः परामूतः अधस्पदं नीतः मर्तो मनुष्यः यो अर्वन्तं जिद्यांसतीति । परः परामूतश्च श्वा ॥५॥

म० 'स्थावरा अपो गला प्रजापतये लेति प्रोक्षलक्षं प्रतिमन्त्रम्' (का० २०।१।३०)। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्त-डागादिस्था अपो गला ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्चं प्रोक्षति। लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यज्ंषि। हे अश्व, प्रजापतये जुष्टं ला लां प्रोक्षामि सिञ्चामि। अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरि-वाश्च वीर्यं दधाति। तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिर्वें देवानां वीर्य-वत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्चः पर्यतां वीर्यवत्तमः' (१३।१।२।५) इति। इन्द्रामिभ्यां जुष्टं लां प्रोक्षामि। अनेनेन्द्राध्योरिवाश्चे ओजो दधाति । तथाच श्रुतिः 'इन्द्रामी

वै देवानामोजिसतमा ओज एवास्मिन् द्याति तस्मादश्वः पश्चनामोजिखतमः' (१३।१।२।६) इति । वायवे जुष्टं त्रीतं वां प्रोक्षामि । अनेन वायोरिवाश्व वेगं दधाति । तथाच श्रुतिः 'वायुर्वे देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पर्यामाशिष्टः' (१३।१।२।७) इति । आशिष्ठो वेगव-त्तरः । विश्वेभयो देवेभयो जुष्टं लां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति 'विश्वे वै देवा यशस्त्रितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पर्गूनां यशस्त्रितमः' (१३।१।२।८) इति श्रुतेः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं लां प्रोक्षामि । अनेन सर्वा देवता अर्थे दधाति । 'सर्वेभ्यस्ला देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अश्वे अन्वायातयति' (१३।१।२।९) इति श्रुतेः । 'यो अर्वन्तमिति वाचयति' (का॰ २०।२। १)। श्रूदाहैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्यप्रेरितेन चतुर्नेत्रे श्रुनि खादिरमुसलेन हते सति यो अर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति । गायत्री पूर्वार्घेऽश्वस्तुतिः परेऽर्घे लिङ्गोक्त-देवता । यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति 'अर्वणस्त्र-सावनजः' (पा॰ ६।४। १२७) इति त्रन्तादेशः । हन्तेः सन्नन्ताल्लट् । वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति 'अम् हिंसायाम्' एतस्य लटि 'तुरुस्तुशम्यमः' (पा॰ ७।३।९५) इति ईप्रत्ययः । 'वेतसकटेनाधोऽश्वं हावयति परो मर्त इति' (का० २०। २। ४)। वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानम-श्वाधो जले तारयति । अश्वं जिघांसुमैर्तो मनुष्यः परः परा-भूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः । श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

षष्ठी।

अप्रये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय स्वाहा सिवेत्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहे-न्द्रीय स्वाहा बृह्स्पत्तेये स्वाहा मित्राय स्वाहा वर्षणाय स्वाहा ॥ ६॥

उ० दशाश्वस्तोमीयानि जुहोति । अग्नये स्वाहेति ऋजवो मन्नाः ॥ ६ ॥

म० 'अभिसमीपमानीयामये खाहेति जुहोत्यज्ञवाकेन प्रतिमन्त्र एं सहस्रं वावर्तम्' (का० २०।२।३।४)। ततः स्थावराभ्योऽन्यः सकाशादश्वमिमपर्श्वमानीयामये खाहेत्येक-कण्डिकात्मकेनाज्ञवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृदृहीला जुहा स्तोकी-यसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमावर्धावर्षे सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति स्नार्थः। दश यज्ञंषि लिज्ञोक्तदेवतानि। अङ्गतीत्यमः। सुनोतीति सोमः। अपां जलानां मोदाय मोद्यति हर्षयति मोदः। सूते सविता। वातीति वायुः। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः। इन्दतीतीन्दः। बृहतां वेदानां पतिर्वृहस्पतिः। मिद्यति सिह्यति मित्रः। वृणोति भक्तं भजते वरुणः। एताभिन

राहुतीभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति । तथाच श्रुतिः 'एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति' (१३।१। ३।३)॥६॥

सप्तमी।

हिङ्काराय खाहा हिङ्कृताय खाहा कन्द्ते खाही-ऽवकृन्दाय खाहा प्रोथेते खाही प्रप्रोथाय खाही गुन्धाय खाही ब्राताय खाहा निविष्टाय खाहोपेविष्टाय खाहा संदिताय खाहा वलीते खाहासीनाय खाहा शर्यानाय खाहा खपेते खाहा जार्यते खाहा कूर्जते खाहा प्रयुद्धाय खाहा विज्न-स्थाहोपेस्थिताय खाहा विचृताय खाहा संप्रहोनाय खाहोपेस्थिताय खाहायीनाय खाहा प्रायणाय खाहो।। ७।।

उ० अश्वस्य रूपाणि जुहोति। हिंकाराय स्वाहेति। एको-नपञ्चाशत्। अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥७॥

म० 'दक्षिणामी जुहोति हिङ्काराय खाहेति प्रकमान' (का० २० १३ १३) । एतदर्थमेगोद्धृते दक्षिणामी प्रतिमन्त्रं प्रकमसंज्ञान्होमानेकोनपन्नाशज्जुहोतीत्यर्थः । अश्वस्यैकोनपन्नाशज्जेहोतीत्यर्थः । अश्वस्यैकोनपन्नाशज्जेहोतीत्यर्थः । अश्वस्यैकोनपन्नाशजेहिष्ठाति व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्ये । हिङ्कताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्ये । कन्दतीति कन्दन् । अव नीचैः कन्दतीत्यकनन्दः । प्रोथतीति प्रोथन् 'प्रोशृ पर्यापणे' । प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य 'घोणा तु प्रोथमित्वयाम्' । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । प्रातमाघ्राणमस्यास्ति प्रातः । निविश्वते निविष्टः । उपविश्वतीत्युपविष्टः । सम्यक् दितं ह्यनं खण्डनं यस्य स् संदितः । वल्गतीति वल्गान् । आस्तेऽसावासीनः । शेतेऽसो शयानः । खपिति खपन् । जायतीति जायत् । कृजतीति कृजन् । प्रकृषेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । 'चृती दीसो' विशेषेण चर्तति विचृतः । संहानाय सङ्गतशरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्सै स्वाहा ॥ ७॥

अष्टमी।

यते स्वाह्य धार्वते स्वाहोद्वावाय स्वाहोद्वीताय स्वाहो राकराय स्वाह्य राक्रेताय स्वाह्य निर्धण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाह्य ज्वाय स्वाह्य बळाय स्वाह्य विवर्षमानाय स्वाह्य विवर्षमाय स्वाह्य विश्वनाय स्वाह्य विश्वनाय स्वाह्य विश्वनाय स्वाह्य विश्वनाय स्वाह्य विश्वनाय स्वाह्य राज्ये स्वाह्य स्वाह्य राज्ये स्वाह्य स्वा

यद्ति तस्मै स्वाहा यत्प्रविति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रै कुरोति तस्मै स्वाहा कुर्वेते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥८॥

उ० यते स्वाहा एतीति यन् तसी यते । स्पष्टमन्यत् ॥८॥

म० एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्वावो गिर्तिश्य स उद्दावः । उत् अधिकं द्वतं यस्य स उद्दावः । श्रू अधिकं द्वतं यस्य स उद्दातः । श्रू इति करोतीति श्रूकारः । श्रू कुतमस्यास्ति श्रूकृतः । निषीदिति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । बलमस्यास्ति वलः । विवर्तते स विवर्तमानः विवर्तते स विश्वतः । श्रोद्धन्ति कम्पते स विधून्वानः । विध्यतेऽसौ विधूतः । श्रोद्धन्यितः त्रश्रू वमाणः 'श्राश्रु समृदशां सनः' (पा० १ । ३ । ५७) इति शानन् । श्र्णोति श्र्णवन् । ईक्षते स ईक्षमाणः । ईक्षते स्मिति ईक्षितः । विशेषेणिक्षितो वीक्षितः । निमिषति निमेषः । यिक्षित् अत्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिवति तस्मै पानकर्ते । यन्मूत्रं करोति तस्मै मृत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपन्नाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

नवमी।

तत्सं <u>वितु</u>र्वरेण्यं भगे। देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

उ० अथ सावित्रीणामिष्टीनाम् । तत्सवितुरित्यादिकाः पद याज्यानुवाक्याः सावित्र्यो गायत्र्यः । आद्या व्याः ख्याता ॥ ९ ॥

म० षड्चः सवितृदेवसा गायत्र्याः सावित्रीणामिः ष्टीनां याज्यानुवाक्याः । आद्या व्याख्याता (अ०३। क०३५)॥९॥

दशमी।

हिरण्यपाणिमूत्रये सिवतार्मपह्नये । स वेती देवती पदम् ॥ १०॥

उ० हिरण्यपाणिमृतये हिरण्मयो पाणी यस स हिरण्यपाणिः तम्। ऊतये अवनाय । सवितारम् उपह्नये शिक्षयामि । किमिति । यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थहक् । महती च देवता पदं च स्थानं च ज्ञानकर्मसमुख्यकारि-णाम्॥ १०॥

म० मेधातिथिद्दष्टा । अहं सवितारमुपह्वये अहियामि । किमर्थम् । ऊतये अवनाय । कीद्दशं सवितारम् । हिरण्यपाणि किमर्थम् । जतये अवनाय । कीद्दशं सवितारम् । हिरण्यपाणि हिरण्मयौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेता चेति सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

एकादशी।

देवस्य चेततो महीं प्र संवित्रहेवामहे । सुमति ए सुलराधसम् ॥ ११॥ उ० देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः विराजमानस्य महीं महतीम् प्रहवामहे आह्वयामि । सवितुः संविन्धिनीं सुमितं कल्याणीं मितम् । किंभूतां मितम् । सत्यराधसम् अनश्वरधनां सत्यसाधियत्रीं वा ॥ ११ ॥

म० वयं सिवतुः देवस्य सुमितं शोभनां बुद्धं प्रह्वामहे प्रक्षेण प्रार्थयामहे । कीदशस्य सिवतुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कीदशीं सुमितिम् । महीं महतीं सल्यरा- धसं सल्यमनश्चरं राधो धनं यस्यास्ताम् । यद्वा सल्यं राधयित साध्यति सा सल्यराधास्ताम् ॥ ११॥

द्वादशी।

सुष्टुतिथ् सुमतीवृधी रातिथ् संवितुरीमहे । प्रदेवायं मतीविदे ॥ १२ ॥

उ० सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् सुमतीवृधः शोभनां मितं वर्धयतीति सुमतीवृत् तस्य सुमतीवृधः संबन्धिनीं रातिं दानं च सिवतुः ईमहे याचेम । भदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविदे देवस्य मतीविदः इत्यु-भयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

म० देवाय मतिविदे इति चतुथ्यौं षष्ट्ययें। वयं सिवतु-देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । 'छन्दिस परेऽपि' (पा०१।४।८१) इति कियापदात्परः प्रशब्दः । कीदशस्य सिवतुः । सुमतीरृधः शोभनां मितं वर्धयति सुमतीरृत् तस्य। संहितायामिति दीर्घः। तथा मतीविदे सर्वेषां मितं वेति मतिवित् तस्य । पूर्वव-दीर्घः॥ १२॥

त्रयोदशी ।

रातिष् सत्पंतिं महे संवितार्मपेह्रये। आसवं देववीतये ॥ १३॥

उ० रातिं सत्पतिम्। 'रा दाने'। रातिनिमित्तत्वाद्गाति-शब्देन सवितेवोक्तः। रातिं दानरूपम्। यद्वा राति ददातीति रातिम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् । महे पूजयामि। सवितारम् उपह्वये आह्वयामि च। आसवम् आभिमुख्येन मसोति कर्माणीत्यासवः तमासवं सवितारम् । किमर्थ पूजयाम्याह्वयामि च। देववीतये देवर्तपणाय ॥ १३॥

म्० अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । महे पूजयामि च । 'मह पूजायाम्' । किमर्थम् । देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदशं सवितारम् । रातिं राति ददातीति रातिः तम् 'कतियूति—' (पा॰ ३ । ३ । ९७) इत्यादिना कर्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतांपतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् । पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

देवस्य सिवतुर्मेतिमास्व विश्वदेव्यम् । धिया भग मनामहे ॥ १४ ॥

उ० देवस्य सवितुः मितम् । आसवम् प्रसवरूपम् । विश्वदेव्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं भजनीयं धनं मनामहे याचामि । द्विकर्मा चायं धातुः । तेन मितशब्दे भगशब्दे च द्वितीया ॥ १४ ॥

म् सिवतुर्देवस्य मितं बुद्धं प्रति वयं धिया बुद्धा भगे धनं मनामहे याचामहे । सिवतुर्देवस्य बुद्धिरस्माधु दानतत्परा भविल्ल्यर्थः । कीदशं भगम् । आसवम् आसौल्यनुजानाति येन आसवस्तम् । धनेन सर्वेषामाज्ञा दातुं शक्यत इल्पर्थः । विश्वदेव्यं विश्वभ्यो देवेभ्यो हितम् । धनेनैव देवतर्पणादि-ल्पर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

अग्निष् स्तोमेन बोधय समिधानो अमेर्ट्यम् । ह्वया देवेषु नो दधत् ॥ १५॥

उ० अमि स्तोमेन । तिस्त आमेरयो गायज्यः । है अध्वयों, अमि स्तोमेन स्तुतिभिः बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः संदीपयन् । कथंभूतममिम् । अमर्खं अमरणधर्माणम् । किमर्थं पुरस्कृत्येति चेत् । ह्या ह्वींवि देवेषु नः अस्मत्संबन्धीनि द्धत् द्धातु । सहस्याधिकार इति ॥ १५ ॥

म्० तिसः खिष्टकृतिपुरोऽनुवाक्याः अग्निदेवला गायत्र्यो यथाकमं सुतंभरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो, लं स्तोमेन सुला अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु । किं कुर्वन् । समिधानः समिन्द्रे स समिधानः संदीपयन् । कीदशमग्रिम् । अमर्लं मरणधर्मरहितम् । सोऽग्निबीधितः सन्नोऽस्माकं ह्व्या हवीषि देवेषु दधत् धारयनु । अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५॥

षोडशी।

स हेव्यवाडमेर्ट <u>उशिग्दूतश्चनोहितः । अप्ति-</u> र्धिया समृज्वति ॥ १६ ॥

उ० स हव्यवाद । यदोऽत्राध्याहारः तच्छब्दश्रवणात् । यः हव्यवाद हिवषो वोढा । अमर्त्यः अमरणधर्मा । उशिक् मेधावी । दृतः देवानाम् । चनोहितः । चन इत्यन्ननाम । हिवर्भृतस्यात्रस्य भक्षणार्थं हितः निहितः । सः अग्निः धिया प्रज्ञया सम्रुण्वित संगच्छते देवैः सह हिवषः तर्पणाय ॥१६॥

म० सोऽमिधिया बुद्धा समृण्वति संगच्छते देवैः सह हिवेश् दीनाय । कीहरो।ऽमिः । हत्यवाट् हव्यं वहतीति हिवेषां वोढा । अमर्लः मरणहीनः । उशिक् विष्टं उर्यते वा सर्वेश् रित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता ।

५४ य० उ०

चनोहितः चन इत्यन्ननाम । चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपान्न-स्यादनाय स्थापितः॥ १६॥

सप्तद्शी।

अप्तिं दूतं पुरो देधे हव्यवाहुमुर्प ब्रुवे ॥ देवाँ २॥ आसोदयादिह ॥ १७ ॥

उ० अप्तिं दूतम् । यम् अग्निम् दूतं देवानां दूतम् अहं पुरोद्धे अग्नतः स्थापयामि । हत्यवाहं हविषो वोढारम् । तम् उपगम्य द्युवे व्रवीमि । किं व्रवीमि तदाह । देवाना-सादयादिह । हे अग्ने, देवान् आसादयात् आसादय इह अस्मिन्यन्ने गृहे यागाय ॥ १७ ॥

म० यमिमहं पुरो द्धे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उप-द्भुवे कथयामि । किं तदाह । हे अमे, इह यज्ञे लं देवाना-सादयात् आसादय स्थापय । कीदशमिमम् । दूतं देवानां ह्ययाहं हिवेषां बोढारम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अर्जीजनो हि पैत्रमान सूर्य विधारे शक्मेना पर्यः । गोर्जीरया रथ्हेमाणः पुरेन्ध्या ॥ १८ ॥

पुठ अजीजनो हि। पावमानी सौमी विह्नतिः अनुष्ठुप्। यसात् अजीजनः जिनतवानसि जनयसि वा हे पवमान सोम, सूर्यम्। यसाच शक्मना चर्मणा पयः अपः विधारे उपिष्टात् विधारयसि । केन हेतुना । गोजीरया जीवेरेत-दूपम्। गोजीविकया हेतुभूतया। कथंनु नाम गावो जीवे-युरिति। गोभिर्हि यज्ञस्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति। किं कुर्वन् । रंहमाणः पुरंध्या रंहमाणः गच्छन् द्शापिवत्राद्रो-णकलशं प्रति पुरन्ध्या बहुधारियत्र्या धारया । तसात्त्वां स्तुम इति शेषः॥ १८॥

म० अरुणत्रसद्स्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकमध्या कृतिरनुष्ठुप् । यस्या आवतृतीयौ पादौ द्वादशाणीं द्वितीयोऽष्टाणीः सा पिपीलिकमध्या कृतिरनुष्ठुप् जागतावष्टकश्च
कृतिर्मध्ये चेदछकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः । हे पवमान, त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानिस । जनेणिजनतालुङ् । शक्मना शकनं शक्म 'शक्ट शक्तों' मिनन्त्रस्ययः । शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि वृष्ट्ये । केन हेतुना । गोजीरया जीवनं जीरा । वस्य रेफः
छान्दसः । गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं
धारयि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीहशस्त्वम् । पुरन्ध्या रहमाणः पुरं बहु द्धाति पुरन्धिर्धारा
तया रहमाणः रहत इति रहमाणो गच्छन् । दशापवित्राह्रोणकल्श्यमभिगच्छिन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयि पुरुषव्यत्ययः । धारयतेस्तिङ लिट उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते

'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शितोऽप्यार्धधातु-

कले सति 'णेरनिटि' (पा॰ ६।४।११) इति शिलोपे धारे इति रूपम्॥१८॥

एकोनविंशी।

विभूमीत्रा प्रभूः पित्राश्वीऽसि ह्योऽस्यसीऽसि मयोऽस्यवीसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि तृमणी असि । ययुर्नामीसि शिशुर्नामीस्यादितानां पत्वा-निविहि । देवी आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधीय प्रोक्षित्र रक्षत । इह रनितिर्ह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाही ॥ १९॥

उ० अध्वर्युयजमानो दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः। विसूर्मात्रा। अश्व उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा। 'इयं वै मातासो ते पिता' इति श्रुतिः। अधार्ष नामिक्रयाभिः स्तौति । अश्वो महाशनस्त्वमि । ह्योऽसि 'हि गतौ' अस्य हयः । अत्योऽसि 'अत सातत्वगमने'। मयोऽसि मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि अर्वासि ऋग-तावस्यार्वा । सप्तिरसि सरणोसि । वाज्यसि वेजनवानसि । वृपा सेक्ता असि । नृमणा असि नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एवं नामा व्यमसि । वयुर्यानशीलः । शिद्युर्नामासि शिद्युः एवंनामा स्वमसि शंसनीयो भवसि । अपारमार्थिको वा नामशब्दः । यस्त-मेवंप्रभावः तंत्वां व्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्विहि । पत्वा पतनमार्गेण । येन यथा आदित्याः पतन्ति गब्छन्ति तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः । एतं देवेभ्यः प्रोक्षितम् अधम् मेधाय यज्ञाय रक्षत्। चतस्रो धतीर्जुहोति । अश्व उच्यते । इह रन्तिः रमणम् । इह रमताम् । इह धतिः इह स्वधतिः साधुधितः। इह यज्ञे हे अश्व, तव क्रीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० 'अध्वर्युयजमानी दक्षिणेऽश्वकणं जपतो विभूमित्रेति' (का० २०।२।१८)। तृतीयायां सावित्र्यामिष्टी समाप्तां यामध्वर्युयजमानी दक्षिणेऽश्वकणं जपतोऽमिभूमित्रित सूत्रार्थः। यामध्वर्युयजमानी दक्षिणेऽश्वकणं जपतोऽमिभूमित्रित सूत्रार्थः। अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम्। मात्रा पित्रेति तृतीये अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम्। मात्रा पित्रेति तृतीये अश्वदेवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम्। मात्रा पित्रेति तृतीये अश्वदेवां सकाशादिवः विभूरित विभवति विभूः समर्थोऽितः। पित्रा पितुः सकाशादिवः पित्रः समर्थोऽितः। 'इयं वै मातासौ पिता ताम्यामेवैनं परिद्रः प्रभुः समर्थोऽितः। 'इयं वै मातासौ पिता ताम्यामेवैनं परिद्रः प्रभुः समर्थोऽितः। वश्व वामिभिरश्वं दाति' (१३।१।६।१) इति श्रुतेः। अश्व वामिभिरश्वं दाति' (१३।१।६।१) इत्यादिना अशेः कन्प्रत्ययः। अश्वाति । उपा० १।१५०) इत्यादिना अशेः कन्प्रत्ययः। अश्वाति वाश्वः। हयोऽित हयति याति हयः 'हय गतौं' पचायच्। अत्योऽित सातत्यामी। अत्योऽित यत्प्रत्ययः। मयोऽित मयते गच्छिति मयः 'यम औणादिको यत्प्रत्ययः। मयोऽित सुखनाम। सुखहपोऽित। गतौं' पचायच् । यद्वा मय इति सुखनाम। सुखहपोऽित।

अवीसि इयर्ति गच्छतीति अवी 'स्नामदिपर्वार्तपृशकिभ्यो विनन्' (उणा० ४। ११४) इति विनन्प्रस्ययः । यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनि सर्वा किनन्प्रस्ययः । सप्तिरिष सपति <mark>सैन्येन समवै</mark>ति सुप्तिः 'सप संबन्धे' क्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी । 'वज गतौ' अनेकगतिसूचनाय पुनः पुनर्गत्युक्तिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा 'कनिन्युवृषि-' (उणा० १। १५५) इलादिना कनिन्त्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि । असर्थं याति ययुः <mark>'ययुरश्वोऽश्वमेघीयः'</mark> इत्यभिधानात् 'यो द्वे च' (उणा० १।२१) इत्युप्रस्ययः । किंच नाम्ना शिशुरसि । इयति कृशं करोति स्तनमिति शिद्युः 'शः कित्सन्वच' (उणा० १। २०) उप्र-लयः सन्बद्धावाद् द्विलमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा लमादिल्यानामदितेरपल्यानां देवानां पला मार्गमन्विहि । पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पला मार्गः 'स्नामदि-' (उणा० ४। ११४) इत्यादिना वनिन्प्रत्ययः । आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनगुरुछ । देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजा-तीयास्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् (का॰ २०।२।२०) । चतुर्विशतिवार्षिकाश्वशतमध्य-स्थर्येशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकात्ररानादिशति । कीदशान् । अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं स्त्यामण्यां पुत्रान् । स्ता अश्वपोष-कास्तेषां मध्ये त्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः । शतं क्षात्र-संप्रहीतृणां पुत्रान् । क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंगृहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकला-पिद्ण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखङ्गाः सूत्रग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः। <mark>वंशादिदण्डधरा इ</mark>स्पर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाचाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वोः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानं पारिष्ठवशस्त्रपाठं धृतिहोमं चेलादि इेय-मिति सूत्रार्थः । देवदेवत्यं यजुः ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवाः, यूयमेतमश्चं रक्षत । कीइ-शम् । मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् । राजपुत्रा-दय एवाशापालाः । तदुक्तम् 'शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापाळास्तेभ्य एवैनं परिददातीति' (१३।१।६।२)। '<mark>आहवनीयेऽस्तमिते</mark> चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति' (का॰ २०। ३ । ४) । अस्तमितेऽर्केऽमिहोत्रहोमात् प्रागमिहोत्राद्धते आह्वनीयेऽमौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षेपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चलारिंशद्धिका चतुर्दशशती भवति । तथाच श्रुतिः 'संवत्सरमाहृतीर्जुहोति षोडश नवंतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बधातीति' (१३।१।६।२)। चलारि यर्जूषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रव-णात्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अश्वं प्रत्युच्यते । हे अश्व,

इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धारणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥

विंशी।

काय खाहा कस्मैखाहा कत्मस्मै खाहा खा-हाधिमाधीताय खाहा खाहा मनः प्रजापेतये खाही चित्तं विज्ञातायादित्ये खाहादित्ये मृद्धो खाहादित्य सुमृडीकाये खाहा सर्रखत्ये खाहा सर्रखत्य पावकाये खाहा सर्रखत्ये खहुत्ये खाहा पूष्णे खाहा पूष्णे प्रपृथ्याय खाहा पूष्णे नर-धिषाय खाहा त्वष्ट्रे खाहा विष्णेवे खाहा विष्णेवे नि-मूयपाय खाहा विष्णेवे शिपिविष्ठाय खाहा ॥ २०॥

उ० औद्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कसौ स्वाहा । कतमसौ स्वाहा । स्वाहाधिमाधीताय । पूर्व स्वाहा-कारान्तास्तिस्र आहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाध्यानम् । चतुर्थी चात्र कर्तव्या । आध्ये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा । चित्तं विज्ञाताय । चित्तायेति विभक्तियययः । मनः मनसे इति विभक्तित्रयत्ययः। प्राजापत्याय स्वाहा। अदित्ये महो । 'मह पूजायाम्' पूजिताये अदित्ये सुमृडीकायै 'मृड सुखने'। सुखयित्र्ये सरस्वये स्वाहा। सरस्वसै पावकायै पाविधित्रये। सरस्वसै बृहस्यै महस्यै। पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्रपथ्यः। पूरुणे नरन्धिषाय । नरान् द्धाति धारयतीति नरन्धिषः । त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय । तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः। त्वष्ट्रे पुरुरूपाय बहुरूपाय विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय । नीचैर्भूत्वा यः पाति स निभूयपः। विष्णवे शिपिविष्टाय। शिपिं पशुं यज्ञस वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

म० 'काय खाहेति चाश्वमेधिकानि' (का० २०।४। ३-५) त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्वलारि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चलार्याध्वरिकाण्योद्धभणानि हुला काय खाहेलाश्वमेधिकानि त्रीण्योद्धभणानि जुहुयात् अत औद्धभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । 'सप्ताहं प्रचरन्ति' (१३।१। ७।२) इति श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह । अध्वरदीक्षणीयायाश्वलारि चलार्योद्धभणानि आकृत्ये प्रयुजे इलादीनि (४।७) त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय खाहेति कण्डिकापठितानि प्रलहमन्यान्यन्यानि पाठकमेण एवं सप्त-सप्त प्रलाहं हूयन्ते । काय खाहेति कण्डिक

कायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्त्रहः स कमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकारायं मन्त्रत्रयं स्वाहा-धिमाधीतायेखादीति सूत्रार्थः । औद्भमणसंज्ञानि यज्रंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहृतमस्तु । कस्मै प्रजापतये कतमसौ प्रजापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनिस वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदिस्ये अखण्डिताये मही पूज्याये अदिस्ये सुमृडीकायै सुखयित्रयै अदिस्यै। सरस्वस्यै वागधिष्ठात्रयै पाव-यति पावका तस्यै शोधयित्रये सरखत्यै वृहत्ये महत्ये सर-स्वलै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे । नरन्धिषाय 'धिष् शब्दे' ह्यादिवैदिकः । नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरनिधवः तस्मै पूष्णे 'इगु-पध−' (पा॰ ३ । १ । १३५) इति कः । लष्ट्रे लक्षति तनू-करोति लष्टा तस्मै । तुरीपाय 'तुर वेगे' तस्य रूपम् । तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै । ल्रष्ट्रे पुरुह्पाय पुरूणि वहूनि रूपाणि यस्य तस्मै लष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूला मत्स्याचवतारं कृला पाति निभूयप-स्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्या-मिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे। एते औद्ग्रमणमन्त्राः॥ २०॥

एकविंशी ।

विश्वो देवस्य नेतुर्भती वुरीत स्ख्यम् । विश्वो राय ईषुध्यति सुम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाही ॥ २१ ॥ उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'षडामिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति' (का॰ २० । ४ । ९ । १०) । सप्तम्यां दीक्षणीयायामयं विशेषः । प्रस्तयानि चलार्योद्धभणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने षडामिकानि आकृतिं प्रयुजमिम् एं खाहेति (११ । ६६) हुलाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे खाहेस्या-दीनि हुला विश्वो देवस्येति दशममौद्धभणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (अ० ४ । क० ८) ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

आ ब्रह्म-ब्राह्मणो ब्रह्मवर्च्सी जीयतामा राष्ट्रे राजन्यः शूरं इष्व्योऽतिव्याधी मेहार्थो जीयतां दोग्धी धेनुवाँढानुङ्वानाद्यः सिद्यः पुरेन्धियाँषी जिल्लू रथेष्ठाः सभयो युवास्य यजमानस्य वीरो जीयतां निकामे निकामे नः पूर्जन्यो वर्षतु फर्छ-वस्यो न ओष्धयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः करप-ताम् ॥ २२ ॥

उ० जपति । आब्रह्मन् आ जायतां हे ब्रह्मन्, ब्राह्मणः

<mark>ब्रह्मवर्चसी । य</mark>ज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण <mark>आजायतामित्यर्थः ।</mark> राष्ट्रे । आजायतां च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुिनः विध्यति इपव्यः इपुषु वा साधुः इपव्यः। अतिव्याधी महा-रथः । अतिविध्यति द्विपन्तमित्यतिच्याधी । महारथश्च दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आजायतामिति सर्वत्र संबन्धः। वीढा अनङ्घान् आञ्चः शीघः सप्तिरश्वः । पुरन्धिर्यो<mark>षा । पुरं शरीरं</mark> रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः । जिब्णू रथेष्ठाः । जयनशीलः रथे तिष्टतीति रथेष्ठाः युयुत्सुः सभेयो युवा । सभामहिति विद्यागुणचित्रिः सभेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायतां चास्य यजमानस्य धीरः पुत्रः। किंच निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु प्रार्थनायामवस्यं भव-तीति निकामः। अभ्यासो वीप्सार्थः। अस्माकं राष्ट्र इत्यर्थः। फलवत्य अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओवधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमो नः कल्पताम् । योगो व्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम् । योगश्च क्षेमश्चास्माकं क्रुप्तो भवतु । योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः । तत्र नपुंसक लिङ्गता वा स्यात् द्विर्वचनं वा इति । तत्र छान्दसो विसर्जनीयो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

म् ॰ 'कृष्णाजिनाया समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मिति जप-त्युत्सर्गकाल एके' (का॰ २०।४। ११)। कृष्णाजिनवी-क्षात आरम्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्धुरेव ब्रह्मिति जपति उत्सर्गेरपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मजिति जपमिच्छन्ति । यद्दाश्वस्योत्सर्गकाले विभूमीविति जपानन्तरमित्यर्थः । लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन्, राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायता-मुत्पचताम् । राजन्यः क्षत्रियश्वेदश आजायताम् । कीदृशः । श्रूरः पराक्रमी । 'श्रूर विकान्तौ' श्रूरयति श्रूरः इष्ट्यः इषुमि-विंध्यतीति इषव्यः । यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः । अतिव्याधी अलन्तं विध्यतीलित्रयाधी शत्रुमेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं यजित स महारथः । दोग्घ्री दुग्धपूर्यित्री धेतुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः । अनङ्कान् वृष्मो वोढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शीघ्रङ्गामी जायताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सुर्वेगुणसंपन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठतीति रथेष्टाः किप् सप्तम्या अछक् । रथे स्थितो युयु-त्सुर्नरो जिल्लुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदच्छेदः । अस्य यजमानस्य युवा समर्थः समेयः समाया योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् । सभायां साधः सभेयः 'ढच्छ-न्दिसि' (पा० ४।४। १०६) इति समाशब्दातत्र साधिर-खर्थे ढप्रखयः। तस्य ण्यादेशः। किंच नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु । अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः पच्यन्तां ख्यमेव पका भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेप्तो योगक्षेमः स हृतो भवतु । अलब्धलाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

प्राणाय स्वाहांपानाय स्वाहां ज्यानाय स्वाहा चक्षेषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहां वाचे स्वाहा मनेसे स्वाहां।। २३।।

ं उ० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्नं सर्वरात्रमावर्तम्' ॥ २३ ॥

म० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय खाहेति प्रतिमन्त्र ऐ सर्वरात्रमावर्तम्' (का०२०।४।३१)। आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रं मुत्तरवेदिस्थामौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृला । आवर्तम् प्राणाय खाहेत्यादिकमेकराताय खाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाप्रहणाद्धोमित्रयाया द्वितीये सक्त्रिभः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनवाके (३४) एकसै खाहा द्वाभ्याएं खाहेलन त्रिभ्यः खाहा चतुभर्यः खाहा पद्यभ्यः खाहा षड्भ्यः खाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेखेवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि ककैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः। 'एको-त्तरा जुहोति' (१३।२।१।५) इति श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये खर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

प्राच्ये दिशे खाहार्वाच्ये दिशे खाहा दक्षिणाये दिशे खाहार्वाच्ये दिशे खाहा प्रतीच्ये दिशे खाहहार्वाच्ये दिशे खाहार्वाच्ये दिशे खाहार्वाच्ये

उ० प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥ म० प्राच्ये । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

पश्चविंशी।

अद्भाः स्वाहां वाभ्येः स्वाहोदुकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्वन्दंमाना-भ्यः स्वाहा कृष्याभ्यः स्वाहा स्र्वाभ्यः स्वाहा धार्योभ्यः स्वाहाणिवाय स्वाहां समुद्राय स्वाहां स्रित्य स्वाहां ॥ २५॥ उ० अभ्यः। जलदेवताः ॥ २५ ॥ १०००

म० अद्धः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

वार्ताय स्वाहां धूमाय स्वाहाश्राय स्वाहां मे-घाय स्वाहां विद्योतमानाय स्वाहां स्तुनयते स्वाहां-व्स्फू जैते स्वाहा वर्षते स्वाहां व्वर्षते स्वाहोगं वर्षते स्वाहां शीग्रं वर्षते स्वाहोद्वहते स्वाहोद्वहीताय स्वाहां प्रुष्णते स्वाहां शीकायते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहां हादुनीभ्यः स्वाहां नीहाराय स्वाहां ॥ २६॥

उ० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः॥ २६॥

म० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

अप्तये स्वाह्य सोमाय स्वाहेन्द्रीय स्वाही पृथि-व्ये स्वाह्यन्तरिक्षाय स्वाही दिवे स्वाही दिगम्यः स्वाहाशीभ्यः स्वाहोव्ये दिशे स्वाह्यवीच्ये दिशे स्वाही ॥ २०॥

उ० असये । अझ्याद्यः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

म० आमये । अस्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ अष्टाविंशी ।

नक्षत्रभ्यः खाहा नक्षत्रियेभ्यः खाहाहाग्रेभ्यः खाहा मासेभ्यः खाहा ऋतुभ्यः खाहातिनेभ्यः खाहा संवत्सराय खाहा द्यावाप्ट- थिनीभ्याए खाहा नुन्द्राय खाहा सूर्याय खाहा रिवेभ्यः खाहा नुन्द्राय खाहा सूर्याय खाहा रिवेभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा मूलेभ्यः खाहा हा निवेभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा मूलेभ्यः खाहा हा स्वीभ्यः खाहा निवेभ्यः खाहा मूलेभ्यः खाहा प्रतिभ्यः खाहा पुर्विभ्यः खाहा फलेभ्यः खाहा पिधीभ्यः खाहा पुर्विभ्यः खाहा फलेभ्यः खाहा पिधीभ्यः खाहा ।। २८ ॥

उ० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठाच्यः ॥ २८ ॥ म० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठाच्यः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

पृथिव्ये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाही दिवे स्वाहा स्यीय स्वाही चन्द्राय स्वाहा नक्षेत्रेभ्यः स्वाहा स्यीय स्वाही स्वाही स्वाही स्वाही वनुस्पतिभ्यः स्वाही परिप्रवेभ्यः स्वाही चराचरेभ्यः स्वाही सरीसृपेभ्यः स्वाही ॥ २९॥

उ० पृथिव्ये । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥ म० पृथिव्ये । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

असंवे खाहा वसंवे खाहा विभुवे खाहा विव-खते खाहा गण्श्रिये खाहा गण्पतये खाहाभिभुवे खाहाधिपतये खाहा श्रुपाय खाहा सङ्सपीय खाहा चन्द्राय खाहा ज्योतिषे खाहा मिलम्छु-चाय खाहा दिवा पतर्यते खाहा ॥ ३०॥

पु असवे । अस्वादयश्च ॥ ३०॥ मृ असवे । अस्वादयश्च ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

मधेवे खाहा माधेवाय खाही शुक्राय खाहा शुचेये खाहा नर्भसे खाही नभस्याय खाहेषाय खाहोजीय खाहा सहसे खाही सहस्याय खाहा तंपेसे खाही तपस्याय खाही शृहसस्पतये खाही ३१

उ० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥ म० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशी।

वार्जाय खाहा प्रस्वाय खाहाऽपिजाय खाहा कर्तवे खाहा खुः खाहा मूर्जे खाहा व्यशुविने खाहान्याय साहा स्वाहा सुवे- स्वाहान्याय खाहा धिपतये खाहा प्रजापतये खाहा ॥ ३२॥

ु उ० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥ म० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

आर्युर्घेन्नेन कल्पतार्थ स्वाही प्राणो यहोने कल्पतार्थ स्वाहीपानो यहोने कल्पतार्थ स्वाही व्यानो यहोने कल्पतार्थ स्वाही वाणे स्वाही समानो यहोने कल्पतार्थ स्वाहा चर्छु- यहोने कल्पतार्थ स्वाहा स्वाहा श्रीत्री यहोने कल्पतार्थ स्वाहा श्रीत्री यहोने कल्पतार्थ स्वाहा श्रीत्री यहोने कल्पतार्थ स्वाहा वाग्यहोने कल्पतार्थ स्वाहातमा यहोने कल्पतार्थ स्वाहातमा यहोने कल्पतार्थ स्वाहातमा यहोने कल्पतार्थ स्वाहा ज्योतिर्यहोने कल्पतार्थ स्वाहा स्वर्यहोने कल्पतार्थ स्वाहा पृष्ठं यहोने कल्पतार्थ स्वाहा स्वर्यहोने कल्पतार्थ स्वाहा पृष्ठं यहोने कल्पतार्थ स्वाहा यहोने यहार्थ स्वाहार्थ स्वाहार्

पुठ आयुः। यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामञ्जाः ॥ ३३ ॥

म० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमप्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याए स्वाही शुताय स्वाहै-कशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाही स्वागीय स्वाही ॥ ३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

पुठ ब्युष्ट्या इति ब्युष्ट्यम् स्वर्गायेत्युदिति । प्राणाय-स्वाहेत्यारभ्य द्वादशिभः कण्डिकासंमितेरनुवाकेर्देवता उक्ताः आज्यादिहिविभिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोककालाभ्यादिवपुषोऽवयिवनोऽवयवभूताः । यथा देव-दत्तस्यावयिवनोऽवयवभूताः शिरःपाण्यादयः एवं सोऽयम-श्वमेधः प्रजापतेरवयिवनोऽवयवभूतः । प्रजापतेश्चात्मनः सोऽयमात्मा । शाखाप्रशाखागतः स्त्यते हूयते च ज्ञान-कर्मसमुचयकारिभिर्यजमानैः । एकसौ स्वाहा द्वाभ्यार्थ् स्वाहेति प्रकारदर्शनम् । त्रिभ्यः स्वाहा चतुभ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

म० एकसौ । संख्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः खर्गो दिनम् ।

रात्रिर्वे व्युष्टिरहः खर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणाति' (१३ ।
२ । १ । ६) इति श्रुतेः । प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयिवनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मेव स्तूयते
इज्यते इति भावः । 'सर्विमिदं यदयमात्मा'इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२॥

> त्रयोविंशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

हिर्ण्यगर्भः समेवर्ततार्त्रे भूतस्य जातः पित-रेक आसीत्। स दोधार पृथिवीं चामुतेमां कसी देवार्य हविषा विधेम ॥ १॥

उ० हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः पुरोहक् । व्याख्या-तम् ॥ १ ॥

म० द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते । 'प्रातहक्थ्यो महिमानी गृह्वाति सौवर्णेन पूर्व प् हिरण्यार्भ इति' (का । २०।५।१—२)। प्राति द्वितीयेऽह्नि उक्थ्य-संस्थमहर्भवित तत्र महिमसंशो द्वी प्रह्वी गृह्वाति आगन्तु लादा-प्रयणोक्थ्ययोर्भध्ये तौ गृह्वाति 'अन्तराप्रयणोक्थ्यावागनस्थातुं

महाणाम्' इति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनो-द्धखलेन गृहाति । व्याख्याता (अ॰ १३। क॰ ४) ॥ १॥

द्वितीया।

जुप्यामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहंन्संवत्सरे महिमा संबुभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबुभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा संबभूव तस्ते ते महिन्ने प्रजा-पत्रे स्वाहां देवेभ्यः ॥ २ ॥

उ० उपयामगृहीतोसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमिमरुचितं
गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्तव
महिमा महाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति ।
यस्तेऽहन् यस्तव अहिन संवत्सरे च महिमा संबभूव
संभूत उत्पन्नः । अहिन निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि
संपद्यन्ते । निमित्तससम्यश्चेताः । 'चर्मणि द्वीपिनं हिन्त
दन्तयोहिन्त कुञ्जरम्' इति यथा । यः ते वायौ अन्तरिक्षे
च महिमा संबभूव । यस्ते दिवि सूर्ये च महिमा संबभूव ।
तस्मे ते तव महिन्ने प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

म० उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं लां हे प्रह, अहं यहामि। 'एष ते योनिरिति प्रहसादनम्' (का०९।५। २५)। एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः दीपस्येव प्रभा। 'यस्तेऽहिनिति जुहोति' (का०२०।७। १६)। पूर्वमहिमानं प्रहं जुहोति वषदकृते सर्वहृतम्। देव-देवलं यज्जः द्यधिका शकरी। हे महिमन्, यः ते तव महिमा शहन् अहि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते संवभूव उत्पन्नः, वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा संवभूव, दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा संवभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्व स्वाहा सुहृतमस्तु॥ २॥

तृतीया।

यः प्राणतो निमिष्तो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूवे । य ईशे अस्य द्विपद्श्रहिषदः कसौ देवाये हविषा विधेम ॥ ३॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्यः प्राणतः कायी प्राजापत्या। यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूत-प्रामस्य निमिषतः निमेषणं कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम् महित्वा स्वकीयेन महाभाग्येन। एकइत्। इच्छन्द एवार्थे। एकएव समस्तस्य जगतो राजा बभूव संवृत्तः। यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य। तस्मै कस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम। विद्धातिदीनकर्मा । हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्विती-यान्तः। हविर्द्धाः॥ ३॥

म० 'द्वितीय एं राजतेन यः प्राणत इति' (का० २०। ५।२)। द्वितीयं महिमानं प्रहं राजतेनो ह्य खलेन गृह्णाति। हिरण्य गर्म हष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप्। तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हिविविधेम हिवर्द्यः। विधृतिर्दानार्थः। तृतीया द्वितीयार्थे। तस्मै कस्मै । यः प्रजापतिः- प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमिषतो निमेषणं कुर्वतः। उपलक्षणमेतत् हगादीन्द्रियत्या-पारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः। विश्वस्य एक एव राजा वभूव। केन। महिला महेर्महिम्नो भावो महिलं तेन महित्वेन। विभक्तः पूर्वसवर्णः। महाभाग्येनेत्यर्थः। यश्वास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य 'पादः पत्' (पा० ६।४। १३०) इति पदादेशः। द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिग-वादेः प्राणजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७। १। ४१) इति तकारलोपे ईशे इति रूपम्। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २।३। ५२) कर्मणि षष्टी॥ ३॥

चतुर्थी।

ज्ययामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टै गृह्या-म्येष ते योनिश्चन्द्रमास्ते मिह्नमा यस्ते रात्रौ संव-त्सरे मिह्नमा संबभूव यस्ते पृथिव्यामुम्नौ मिह्नमा संबभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि मिह्नमा संबभूव तस्मै ते मिह्नम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहां ॥ ४॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वां जुष्टं गृह्णामि । साद्यति । एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते राश्री संवत्सरे पृथिव्यामग्नी च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संबभ्द तस्मे ते महिन्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४॥

म० उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं लां गृहामि । सादयित । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः । 'वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति' (का॰ २०। ७। २६)। वपायागान्ते द्वितीयेन महिमा पूर्वविति सर्व-हुतं महिमानं जुहोति । अष्टिः हे महिमन्, रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा संवभूव पृथिव्याममौ च यस्ते महिमा संवभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा संवभूव सर्वव्या-पकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च खाहा सहुतमस्तु ॥ ४॥

पञ्चमी।

युक्तनित ब्रध्नम् रुषं चर्रन्तं परि तुरथुषः।
रोचन्ते रोचना दिवि॥ ५॥

उ० अश्वं युनक्ति । युक्तन्ति ब्रह्मम् । अश्वोऽत्रादित्यव-त्स्त्यते उत्तरोर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । यस भासा रोचन्ते देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि। दिवि घुलोके । तं युक्षन्ति रथे बझन्ति । कथंभूतम् । बझम् परिवृढं आदित्यम् अरुपमरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिध्यर्थम् । के युक्षन्ति परितस्थुपः सर्वतः स्थिता ऋत्विग्यजमानाः ॥ ५ ॥

म्० 'युनत्तयेनं युजनित ब्रधमिति' (का० २० । ५ । ११) । अश्वं रथे युनिक । मधुच्छन्दोद्दष्टा आदिखंदेवला गायत्री । तस्थुषः । विभक्तर्व्यत्यः । तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋिष्कः ब्रध्नमादिलं युजनित रथे योजयनित । अश्व आदिल्यत्वेन स्तूयते । 'असौ वा आदिल्यो ब्रध्नोऽरुपोऽनुमेन्वास्या आदिलं युनिक स्वर्गस्य लोकस्य समध्ये' (१३ । २६ । १) इति श्रुतेः । किंभूतं ब्रध्नम् । अरुषं रोषति कुष्यति रुषः 'इगुपध-' (पा०३ । १ । १३५) इति कः । न रुषः अरुषः तं कोधरहितम् । परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना । विभक्तिलोपः । दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते । यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रप्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५॥

षष्टी।

युक्तन्त्रंस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणी धृष्ण् नुवाहंसा॥ ६॥

उ० इतराश्चं युनिक । युझन्तस्य । गायत्री । युझन्ति रथं अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्या काम्यो कामसंपादिनौ । नहोको रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावश्वी हरिणौ वा वेगवन्तौ विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विपक्षसौ विविधपक्षावस्थितौ । यद्गा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ शोणा शोणौ । शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तो वर्णो धूस्रभासः शोण इत्युच्यते । धृष्णू प्रसहनौ । नृवाहसा नृणां मनुष्याणां वोढारौ ॥ ६ ॥

म० 'इतरांश्व युज्जन्सस्येति' (का० २० १५ १११)
इतरान्त्रीनश्वात्रथे युनक्ति । गायत्री अश्वसुतिः । ऋलिजो
हरी अश्वी रथे युज्जन्ति । कीहशौ । अस्याश्वमेधिकाश्वस्य
काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसंपादिनौ न त्वेको
वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ । विपक्षसा 'पक्ष परिप्रहे' असुन्त्रस्ययः । पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः
पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ । यहा विरिति शकुनिनाम
'वेतेर्गतिकर्मणः' (निरु० २ । ६) इति यास्कः । वेः पिक्षण
इव पक्षसो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ पृष्णू प्रगल्भौ 'निष्टृषा
प्रागल्भ्ये' कुप्रस्ययः । नृवाहसा नृत् वहतस्तौ । वहेरसुन्प्रस्यः सर्वत्र विभक्तराकारः । नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

सप्तमी।

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्त्रम् । एत्रष्ट् स्तोतर्नेन पथा पुन्रस्थमार्वर्तयासि नः ॥ ७॥

उ० अपो यात्वावगाठेषु वाचयित । यद्वातः बृहती । अश्वदेवत्या । यत् यसात् वातः वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियांच इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् । अतो व्रवीमि । एतम् अश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो, अनेन पथा येन गतः पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

म० 'अपो यालावगाढेषु वाचयति यद्वात इति' (का॰ २०।५।१४)। चतुर्मिरश्वेर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुद्य तडागादिजलं गला जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति। वृहती अश्वस्तुतिः। सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अल्पर्थं गतः 'दाधर्तिदर्धर्ति–' (पा०७।४।६५) इल्लादिना यङ्कुगन्तो निपातः। अतो हे स्तोतः अध्वर्यो, एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय। 'लेटोऽडाटो' पुरुषव्यल्ययः॥ ७॥

अष्टमी।

वसंवस्त्वाञ्चन्तु गायत्रेण छन्दंसा हृद्रास्त्व जिन्
नु त्रेष्टुभेन छन्दंसादित्यास्त्व जिन्तु जागतेन्
छन्दंसा भूभेवः स्वर्लाजी ३ व्छाची ३ न्यव्ये गर्व्य
एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमिद्धि प्रजापते ॥ ८॥

उ० 'आगतमश्चं महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्य-अयन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमञ्जम्'। वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगद-व्याख्यातम् । सौवर्णान्मणीनेकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पच्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिहृतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योयं लाजानां समूहो लाजी-नित्युक्तः । योयं सकूनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवो हि अतितरां शच्या कर्मणा निष्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः। यश्चायं यव्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः । यश्चायं गोर्वि-कारसमूह उक्तो गव्य इति । एतद्श्वम् अत्त अक्षयत हे देवाः । एतद्श्वमद्धि भक्षय हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितः तद्देवतत्वादेतदेवत्य इति ॥ ८ ॥

म० 'आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिकृत्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २ । ५ । १५) । आयाय जलप्रदेशाहेवयजनमागल्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिसः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव
इति वावाता देहमध्यं रदा इति परिकृत्ता पश्चाद्भागमादिस्ना

इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे अश्व, वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा ला लामजन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रष्टुभेन छन्दसा लामजन्तु । आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जनतु । 'अभ्र ७३य-मानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति' (का० २०। ५। १६)। महि-ष्याद्यास्तिसः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चाबधन्त महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता श्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु खरिति वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः । 'अश्वाय रात्रिहत्रशेषं प्रय-च्छति लाजीञ्छाचीनिति' (का॰ २०। ५। १८)। सक्त-धानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति मक्ष्याय । अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः । लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्त्नां समूहः । शाचीन् यश्चायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः हे देवाः, एतदनमत्त भक्षयत । हे प्रजापते, एतदनमद्भि भक्षय । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्भुपोऽश्वः संबोध्यते ॥ ८॥

नवमी।

कः स्विदेकाकी चरित क र्ष खिजायते पुनः। किथ् स्विद्धिमस्य भेषुजं किंवावर्षनं महत्॥ ९॥

उ० ब्रह्मा पृच्छिति होतारं यूपमिभतः । कः स्वित्। चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरित गच्छिति । कड स्वित् को नु विनष्टः सन् जायते । पुनः उकारः पादपूरणः । किंपुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम् । किंच आवपनं महत् । उप्यते निक्षिप्यतेऽसिन्नित्यावपनम् ॥ ९॥

म० 'ब्रह्मा पृच्छिति होतारं यूपमिनतः कः खिदेकाकीति' (का॰ २० । ५ । २०) । यूपस्य दक्षिणत उदझुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छिति । ब्रह्मोये कर्मणि होतुर्ब्रह्माणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः । खिदिति वितर्के। एकः असहायः कः चरित गच्छिति । उ पादपूरणः । कःखित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते । किंखित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौष्धम् । किंखित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिस्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

दशमी।

सूर्य एकाकी चरित चन्द्रमा जायते पुनीः। अग्निर्द्धिमस्य भेषुजं भूमिरावर्षनं महत्॥ १०॥

उ० होता प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । चन्द्रमा जायते पुनः । अप्तिश्च हिमस्य शीतस्य भेषजम् । भूमिः अयं लोकः आवपनं महत् ॥ १० ॥ म० 'सूर्य इत्याचष्टे होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति' (का॰ २०।५।२१)। सूर्योऽसहायो गच्छित । अनेन होतृब्रह्माणी यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः। 'असो वा आदित्य एकाकी चर्त्येष ब्रह्मवर्चसं बत्तः। 'असो वा आदित्य एकाकी चर्त्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवासिंसत् इत्ते' (१३।२।६।१०) इति श्रुतेः। चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः। 'चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवासिंसत इत्ते' (१३।२।६।१२) इति श्रुतेः। कृति श्रुतेः। हिमस्य मेषजमितः अनेन तेजो धत्तः। 'अप्रिवें हिमस्य मेषजं तेज एवासिंसत इत्ते' (१३।२।६।१२) इति श्रुतेः। भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः। 'अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतिति-ष्ठित' (१३।२।६।१३) इति श्रुतेः॥ १०॥

एकादशी।

का खिदासीत्पूर्विचित्तः किथ्सिदासीहृहद्वयः। का खिदासीत्पिलिप्प्लि का खिदासीत्पिशक्किला ११

उ० होता ब्रह्माणं पृच्छिति । का स्वित् । का पुनः आसीत् पूर्वचित्तिः । किं पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पक्षी । का पुनरासीत् पिलिप्पिला । का पुनरासीत् पिशक्विला ॥११॥

म० 'होता ब्रह्माणं का खिदासीदिति' (का० २०। ५। २२) होता ब्रह्माणं प्रच्छिति । पूर्व चिन्स्यत इति पूर्व-चित्तः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का खित् बृहत् महत्। वयः पक्षी किं खित् आसीत्। पिलिप्पिला का खित् पिश-क्रिला च का खित् पिश-क्रिला च का खिदासीत्॥ ११॥

द्वादशी।

द्यौरासीत्पूर्विचित्तरर्थं आसीद्वृहद्वर्यः । अवि-रासीत्पिळिप्प्ला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

उ० बहा प्रश्नान् व्याकरोति । द्यौरासीत् । द्युप्रहणेनात्र वृष्टिर्लक्ष्यते । सा हि पूर्वं सर्वेः प्राणिभिश्चित्यते । अश्व आ-सीद्वृहद्वयः अश्वराब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसा इव ह्यने-नाश्वमेधेन स्वर्गं लोकमारोहन्ति । अविरासीत् अविः पृथि-व्यभिधीयते सा आसीत् पिलिप्पिला । वृष्ट्या हि क्किट्यमाना पृथिवी पिलिप्पिला भवति । श्रीरिति श्रुत्या पृथिव्युक्ता च । रात्रिरासीत्पिराङ्गिला । पिशमिति रूपनाम । रात्रिहिं सर्वाणि रूपाणि गिलति अदृश्यानि करोति ॥ १२ ॥

म० 'द्यौरिति प्रसाह' (का॰ २०।५।२३)। ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति। पूर्विचित्तिः पूर्वस्मरणविषया यौर्विष्ट्रिरासीत्। योश्चिदेन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः 'द्यौर्वे वृष्टिः पूर्विचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्दे' (१३।२।६। १४) इति। अश्वः बृहद्वयः आसीत् । अश्वश्चदेनाश्वमेधो लक्ष्यते । अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीस्थ्वमेधो वयः। अवतीस्रविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत्। वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला

५५ य० उ०

चिक्कणा भवति । 'श्रीवैं पिलिप्पिला' (१३।२।६।१६) इति श्रुत्या श्रयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिश-क्षिला आसीत् । पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिश-क्षिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥१२॥

त्रयोदशी।

वायुष्टी पचतैरवत्वसितन्नीव्दछागैन्य्योधेश्चमसैः शेलमुळिईच्यो। एष स्य राध्यो वृषी पृद्भिश्चतु-र्भिरेदंगन्बुद्धाऽकृष्णश्च नोऽवतु नमोऽन्नये॥ १३॥

उठ प्रोक्षत्यश्वम् । वायुष्ट्वा वायुः त्वा पचतैः पाकैः अवतु । वाय्विधसंयोगाद्धि द्रव्याणि पच्यन्ते । असितप्रीवः छागैः अतितप्रीवोऽग्निः धूमसंयोगात् । छागैः अवतु कृष्ण-प्रीवादिभिः पर्यक्वैः । अश्वाङ्गेष्वालभ्यमाना अश्वायोपकुर्वन्ति अद्देष्टेनोपकरिण । न्यप्रोधश्वमसैः अवतु सोमसंवन्धेन । शत्मिलिः स्वकीयया वृद्धा त्वां अवतु पालयतु । एष सः एष सः राध्यः रथे साधू राध्यः । वृषा सेका । पद्मिश्चतुर्भिः आ इत् आगन् आगतः । चतुर्प्रहणं किम् । पद्मिश्चतुर्भिः आ इत् आगन् आगतः । चतुर्प्रहणं किम् । 'तस्मादश्विभिक्तिष्टिति अथ युक्तः सर्वैः सममायुत' इति श्चितः । व्रह्माऽकृष्णश्च । व्रह्मा परिवृदः अकृष्णः न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अश्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्यविद्याय ॥ १३ ॥

<mark>म० '</mark>अश्वप्रोक्षणमञ्चस्त्वा वायुष्ट्रेति' (का०२०।६।७)। अज्ञस्लोषधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६।९) वायुष्ट्रेत्यारभ्य देवः सविता द्धालिखन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्व-मेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति स्त्रार्थः । चत्वारि यज्ध्यश्व-देवत्यानि । हे अश्व, वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु । वायुसंयोगादिमः शीघं पचति । असिता शीवा यस्य धूमेनेल-सित्रशीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । 'अग्निर्वा असित्रशीवः' (१३।२।७।२) इति श्रुतेः। 'कृष्णप्रीव आमेयो रराटे' (२४ । १) इति वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णप्रीवादयः पञ्च-दश पर्यक्र्याः पशवः सन्ति तैरिप्तरविल्यर्थः । न्यप्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शल्मिलः वृक्षविशेषो वृद्धा त्वामवतु 'शल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धते' (१३।२। ७।४) इति श्रुतेः। किंच स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः पद्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगिन्निति पदच्छेदः । अश्विस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्व गुच्छतीति चतुर्भहणम् । तथाच श्रुतिः 'तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठ-खथ युक्तः सर्वेः पद्भिः सममायुत' (१३।२।७।५) इति । पदशब्दस्य डान्तलं छान्दसम् । किंच अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । 'चन्द्रमा वै ब्रह्मा कृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददाति' (१३।२।७।७) इति श्रुतेः। नोऽस्माकमश्वमवलिति वा। अप्तये नमः नमस्का-रोऽसु विद्याभावायात्रेनीतः कियते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

स्थ् शितो रिहमना रथः स्थ्शितो रिहमना हर्यः । स्थ्शितो अप्यप्तुजा ब्रह्मा सोमेषु-रोगवः॥१४॥

उ० स्थ् शितो रिहमना । तिस्रोऽनुष्टुिव्दार्त्रिष्टुमः । श्रोक्षणे एव अश्वदेवत्याः । संपूर्वः इयितः शोभने वर्तते । संद्रितः यथा दर्शनीयतमः रिहमना रथो भवति । यथाच संशितः रिहमना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अष्मु । अद्भिः । अप्मुजाः अष्मु जातोऽश्वः । 'अप्मुजाता अश्वा' इति श्वतिः । किंभूतः ब्रह्मा। विभर्ता परिवृद्धो वा । सोमपुरोग्यः सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरोग्यः । सोमार्था हि पशवः । 'स यत्यशुमालभते रसमेवास्मिन्द्धाति' इति श्वतिः ॥ १४ ॥

म० अश्वदेवत्यानुष्टुप्। संपूर्वः दयितः शोभनार्थः। रश्वः पर्युतो रिहमना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवित 'तस्माद्रशः पर्युतो रिहमना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवित 'तस्माद्रशः पर्युतो दर्शनीयतमो भवित' (१३।२।०।८) इति श्रुतेः। दर्शनीयतमो भवितं (१३।२।०।८) ज्ञावते अप्युजा अश्वः अप्यु अद्भिः संशितः। विभक्तिव्यत्ययः। 'अप्युगो-भविं अश्वः' (१३।२।०।९) इति श्रुतेः। कीदृशः निर्वा अश्वः' (१३।२।०।९) इति श्रुतेः। कीदृशः सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छिति। 'सोमपुरोग्ममेवैनर्थं सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छिते। 'सोमपुरोग्ममेवैनर्थं सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छिते। 'सोमपुरोग्ममेवैनर्थं स्वर्गं लोकं गमयित' (१३।२।०।१०) इति श्रुतेः॥१४॥

पञ्चदशी।

स्वयं वाजिस्तुन्वं करपयस्य स्वयं यंजस्य स्वयं जीपस्य । मुहिमा तेऽन्येन न संनक्षे ॥ १५ ॥

पु० किंच। स्वयं वाजिन्। स्वयमेव हे वाजिन्, तन्वं पु० किंच। स्वयं वाजिन्। स्वयमेव हे वाजिन्, तन्वं श्वरोगं कर्षयस्व। स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः। अतएव स्वयमेव यजस्व। तेन्यो यष्टा नास्तीति भावः। स्वयं च जुषस्व। यजस्व। तेन्यो यष्टा नास्तीति भावः। स्वयं च जुषस्व। स्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व। किमर्थमिद्मुच्यतेऽस्माभिरुस्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व। किमर्थमिद्मुच्यतेऽसाभिरुस्वयमेवाभिरुचितं स्वान्थे। सिहमा ते तव संवन्धी अन्येन महिम्ना न संवर्धा निशरदर्शनार्थः। वेदे तु व्याह्यथोंऽपि भवति न संव्यार्थते॥ १५॥

म० आश्वी विराट्। हे वाजिन्, ख्यं तन्वं शरीरं लं कलयस्व 'खयं रूपं कुरुष्व यादशमिच्छिसि' (१३।२।७। कलयस्व 'खयं रूपं कुरुष्व यादशमिच्छिसि' (१३।२।७। ११) इति श्रुतेः। खाराज्यं तवास्तीति भावः। अतः ख्यं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति । खयं जुषस्व इष्ट्रस्थानं सेवस्व। यतस्ते तव महिमा अन्येन न संनश्यते महिम्ना न संनशे न व्याप्यते। नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः। यलोपे नशे रूपम्॥ १५॥

षोडशी।

न वा चे पुतन्त्रियसे न रिष्यसि देवाँ र॥

इदेषि पृथिभिः सुगाभेः । यत्रासेते सुकतो यत्र ते युयुस्तत्रे त्वा देवः संविता देधातु ॥ १६ ॥

उ० नवे। वे उपादपूरणो। न एतत् म्रियसे यत् संज्ञप्यसे।
न च रिष्यसि विनश्यसि विशस्यमानः । किमिति। यत्
देवान् इत्प्रति एषि गच्छसि। पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैदेवयानैरित्यर्थः। किंच। यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः।
यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वां देवः सविता द्धातु ॥१६॥

म्० आश्वी त्रिष्ठुप्। हे अश्व, अस्माभिर्यत्तं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि नच रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः। वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । १ । ४८) इति गमेर्डप्रत्ययः। साधुगमनैः पथिभिः देवयानमागैः देवानित् देवान्प्रति एषि गच्छसि । किंच सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति । यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सिवता देवः ला लां दधातु स्थापयतु । 'सिवतैवैन एं खर्गे लोके दधाति' (१३ । २ । ७ । १२) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

अग्नः पश्चरां सी तेनां जयन्त स एतं छोकमंजय-द्यसिन्नग्नः स ते छोको भविष्यति तं जेष्यसि पिवैता अपः । वायुः पश्चरां सी तेनां यजन्त स एतं छोकमंजयद्यस्मिन्वायुः स ते छोको भविष्यति तं जेष्यसि पिवैता अपः सूर्यः पश्चरां सी तेनां यजन्त स एतं छोकमंजयद्यस्मिनसूर्यः स ते छोको भवि-हयति तं जेष्यसि पिवैता अपः ॥ १७॥

उ० उपगृह्णात्यपः । अग्निः पश्चः सृष्टियज्ञे देवाना-मासीत् । तेनाग्निना ते अयजन्त । स चाग्निसत्र साधन-भावमुपगतः सन् । एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यसिन् लोके अग्निः । अतः स ते लोको भविष्यति तं च जेष्यसि । पिव एताः प्रोक्षणीः अपः । वायुः सूर्यः पश्चः । व्याख्यात-मन्यत् ॥ १७ ॥

म्० 'उपगृह्णाख्यमं पेरुरितः पशुरिति' (का॰ २०।६। ८)। अपां पेरुरिति (अ०६। क० १०) प्राकृतेन मन्त्रे-णािनः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वाखे उपगृह्णातीति सूत्रार्थः। अश्वदेवत्यािन त्रीणि यज्ंषि। सृष्टिदेवानामिनः पशुरासीत् तेनािम्हपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे। स पशुभावमुपगतोऽिनः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽिनः हे अश्व, स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं खं जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिव। तथाच श्रुतिः 'यावानमेविं-जयो यावांलोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांलोकस्ताव-दैश्वर्यं भविष्यतील्येवैनं तदाह' (१३।२।७।१३) इति।

वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः ताविष ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

प्राणाय स्वाही अपानाय स्वाही व्यानाय स्वाही। अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मी नयति कश्चन । सर्तस्यश्वकः सुभेद्रिकां काम्पीलवासि-नीम् ॥ १८॥

उ० परिपशच्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति। तिस्रोऽपराः वाचयति पत्नीर्नयन्। अम्बे। अनुष्टुप्। अश्वस्तुतिः। पत्न्यः परस्परमामञ्जयन्ते। हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बाले, न मां नयति अश्वं प्रति प्रापयति कश्चन कश्चिद्पि मद्गमनेन च। ससस्ति 'सस् स्वमे'। यः अन्यां परिगृद्ध शेते। कुत्सि-तोऽश्वः अश्वकः। अकुत्सितोऽपीर्ध्यया कुत्स्यते। सुभद्रिकाम् कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका। इयमपीर्ध्यया कुत्स्यते। काम्पीलवासिनीम् । काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरूपा विद्ग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवन्ति॥ १८॥

म० 'परिपशव्ये हुला प्राणाय खाहेति तिस्रोऽपराः' (का॰ २०।६। ११)। 'परिपशच्ये खाहा देवेभ्यः खाहेति' (२०।६।११) द्वे आहुती हुला प्राणायेत्याचास्तिस आहुतीर्जुहोति एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः। त्रीणि यज्ंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथाच श्रुतिः 'प्राणानेवास्मिन्नेतद्धाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति' (१३।२।८।२)। 'वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽन्व इति' (का॰ २०।६। १२)। 'सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनीहस्ताः पशून् प्रति नयन-मस्ते आतानेति' (२०।६। १२) प्राकृतं मन्त्रमम्बे इत्या-श्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवलानुष्टुप् । पत्र्यः परसारं वदन्ति हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके, नामा-न्येतानि । कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति । तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह । अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकु-त्सितोऽपीर्ध्या कुत्स्यते । सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्घ्या कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते 'सस् स्वप्ने' ह्वादिः । मदगमने ऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चित्रयतीति भावः । किंभूतां सुभद्रिकाम् । काम्पील-वासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम्। तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति । 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे प्रम्बे प्रम्बाले पूर्वे' (पा॰ ६। १। ११८) इति प्रकृतिभावः ॥ १८॥

एकोनविंशी।

गुणानी त्वा गुणपिति ए हवामहे प्रियाणी त्वा प्रियपिति ए हवामहे निधीनां त्वा निधिपति ए-

ह्वामहे वसो मम । आहमजानि गर्भेघमा त्वमे-जासि गर्भेघम् ॥ १९॥

जु० पत्यः त्रिः परियन्त्यश्वम् । गणानां त्वा स्त्रीगणानां मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव । वियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव वियपतिं वियं भर्तारं हवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं हवामहे । कथं कृत्वा । हे वसो अश्व, मम त्वं पतिर्भूयाः इति । महिषी अश्वसुप संविशति । आहमजानि । आकृष्य अहम् अजानि 'अज गतिश्लेपणयोः' । श्लिपामि । गर्भधं गर्भस्य धारियतृ रेतः । आत्वमजासि गर्भधम् । आकृष्य च त्वं हे अश्व, अजासि श्लिपसि गर्भधं रेतः ॥१९॥

म० अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति' (का० २०।६। १३)। सर्वाः पत्न्यः पाने-जनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अर्थं त्रिस्त्रः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः । वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गः । ततश्चैवं प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । तत्र सक्नन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततः प्रियाणामित्य-प्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृल इति स्त्रार्थः । त्रीणि यर्ज्षि लिङ्गोक्तदेवलानि । हे अश्व, वयं लां <mark>इवामहे आह्वयामः । कीदशं लाम् । गणपति गणानां मध्ये</mark> <mark>गणपतिं गणरूपेण पालकम् । त्रियाणां वल्लभानां मध्ये</mark> त्रिय-पति प्रियस्य पालकम् । निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपति सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व, मम पतिस्लं <mark>भूया इति होषः। 'प्रक्षालितेषु</mark> महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजा-नीति' (का० २०।६। १४)। प्रक्षालितेषु शोधितेषु पर्यनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अञ्चसमीपे शेते । अञ्चदेवत्यम् । हे अश्व, गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि । 'अज गतिक्षेपणयोः' लोह । तं च गर्मधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९॥

विंशी।

ता डुभी चुतुरैः पुदः संप्रसरियाव स्वर्गे छोके प्रोणुवाथां द्ववां वाजी रेतीवा रेती द्वातु ॥ २०॥

उ० ता उभी । यो आवां कृतसंकेतो तो उभी त्वं चाहं च । चतुरः पदः पादान् । हो तव संविन्धनो हो च मम संविन्धनो । संप्रसारयाव । एवं हि संवन्धे संवेशप्रकार इसिमायः । अधीवासेन प्रच्छादयित । स्वर्गे लोके । 'एप वे स्वर्गों लोको यत्र पद्युं ऐ संज्ञपयिन्त' । प्रोर्णुवाथाम् । अर्थातिराच्छादने । प्रोर्णुवनं कुरुतमिल्यध्वर्युराह । अर्थाशिक्षमुपस्थे कुरुते । वृषा वाजी वृषा सेका वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धारियता रेतो द्धातु आसिञ्चतु ॥ २०॥

म्० पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उमौ चतुरः पदः पादाः नावां संप्रसारयाव तव हौ मम हौ एवं संवेशनप्रकारः 'अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति' (का॰ २० । ६ । १४) । अधीवासेनाश्वमहिष्यो छादयति अध उपरिष्ठाचाच्छाः दनक्षमं वासोऽधीवासः । अश्वदेवत्यम् । अध्वर्युर्वदति । हैं अश्वमहिष्यौ, युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यत्तम्मौ प्रोणुवाधां वास आच्छादयतम् । 'ऊणुत्र् आच्छादने' 'एष व स्वर्गो लोको यत्र पशुर्ण् संज्ञपयन्ति' (१३ । २ । ८ । ५) इति श्रुतेः । 'अश्वशिक्षमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति' (का॰ २० । ६ । १६) । महिषी स्वयमेवाश्वशिक्षमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति । अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मित्र वीर्यं स्थापयति । अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मित्र वीर्यं स्थापयति । विद्याने धारयिता ॥ २० ॥

एकविंशी।

उत्संक्थ्या अवंगुदं घेहि समुक्षि चौरया वृषन्। यः स्त्रीणां जीवुभोर्जनः ॥ २१ ॥

उद्गते सिवधनी यसाः सा उत्सिक्धी तसा उत्सिक्ध्या महिष्याः। अवगुदं धेहि अवाचीनं गुदम् रेतो धेहि सिज्ञ । कथिमितिचेत् । समिज्ञ चारया चृषन् संचारय अितम् । कथिमितिचेत् । समिज्ञ चारया चृषन् संचारय अितम् । अनिक्त व्यक्ति पुंस्त्वमित्यिक्षः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हे वृषन् सेकः। कथंभूतोऽिक्षः। यः स्त्रीणां जीवभोजनः यस्मिन्सिति सियो जीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिश्च सित भोजनादीन् भोगान् स्थ्यते । स जीवभोजनः ॥ २१॥

म० 'उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते' (का॰ २०।६।१०)। अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषत् सेक्तः अश्व, महिष्या गुदमव गुदोपिर रेतो घेहि वीर्य धारय। कीद्दश्याः। उत्सक्थ्याः उत् अर्ध्वं सिक्थनी अरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः। कथं तदाह। अज्ञि लिङ्गं संचारय। अनिक व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यिज्ञिलिङ्गम्। लिङ्गं योनौ प्रवेशय। योऽजिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्वासौ भोजनश्च जीवभोजनः। यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय॥ २१॥

द्वाविंशी।

युकाऽसुको शकुन्तिकाऽऽह्ळुगिति वश्वति । आर् हेन्ति गुभे पसो निर्गलग्रीति धार्रका ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं दशानुष्टुभोऽभिमेथिन्यः। पुंस्त्वजननः

सुक्तम् । द्वितीयोपरिष्टाद्वृहती । अत्र च यो यत्र भण्यते स तत्र देवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्धः कुमारीमभिमेथयति । यकासकौ । अकच्छत्ययोऽत्र कुत्सायाम् । अङ्कल्या प्रदर्श-यन्नाह् । यकाऽसकौ शकुन्तिका । अहपे कन् प्रत्ययः। अल्पीयसी पिक्षणीव । आहळक् इति प्रकारवचनम् । हळेहळे इति ब्रुवन्ती । वञ्चति त्वरितं गच्छति । चपळे-द्यर्थः । तस्या अपि आहन्ति । हन्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । आगमयति प्रवेशयति । अत्यर्थ वाहन्ति । गभे पसः गभ इति आद्यन्तवर्णविपर्ययः । पसः पसतेः स्पृश्चतिकर्मणः । भगे शिक्षमाहन्तीत्पर्थः । अथ तदा निगल्गळीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्जति धारका योनिः । यदा शब्दानुकरणम् निगल्गळीति गिरते वा । निगरति शिक्षं योनिः ॥ २२ ॥

म० 'अध्वर्युवह्मोद्गातृहोतृक्षतारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याएं हये-हयेऽसाविसा-मह्यामह्य' (का॰ २०।१।१८) । अध्वर्धादयः पञ्च हये हयेऽसामिति संबुद्धन्तनामोचारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यका-सकाविति दशर्चसंबन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामुग्भ्यां कुमारीपलीभिः सहसोपहासं संवदन्ते । तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं प्रच्छित कुमारि हुये हुये कुमारि यकासकी शकुन्तिकेलर्थः । कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्वृहती अन्या नवानुष्टुभः । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' (पा० ५ । ३ । ७१) इति अकच् कुत्सायाम् । अल्पा राकुन्तिः राकुन्तिका 'अल्प' (पा॰ ५।३।८५) इति कन् । अङ्गल्या योनि प्रदर्शयनाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपिस-णीव आहलक् शब्दानुकरणम् । हले हले इति शब्दयन्ती व्यति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भव-तीत्यर्थः । गमे वर्णविपर्यय आर्षः । भगे योनौ शकुनिस-हर्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति । पस इति पसतेः स्पृश्चातिकर्मणः' (निरु० ५ । १६) इति यास्कः । पुंस्प्रजन-नस्य नाम । हन्तिर्गत्यर्थः । यदा भगे शिश्रमागच्छति तदा-धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरा <mark>गलति वीर्थं</mark> क्षरति । यद्वानुकरणम् । गल्गलेति शब्दं करोति॥ २२॥

त्रयोविंशी।

यकोऽसको शंकुन्तक आह्छगिति वश्चिति। विवेक्षत इव ते सुख्मध्वयों मा नुस्त्वमुभिभी-षथाः।। २३।।

उ० अध्वर्युं प्रत्याह कुमारी। यकोऽसकौ। यकः असकौ
यः असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति । तस्याश्लीलं
भाषिणः किमन्यत् ब्रवीमि। विवक्षत इव ते मुखम् ।
असाधु वक्तुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि अतो हे अध्वर्यो,
मा नः अस्मान् त्वमिभाषथाः॥ २३॥

म० कुमारी अध्वर्धं प्रत्याह । अङ्गुल्या शिक्षं प्रदर्शय-न्त्याह । हे अध्वर्यो, यकः यः असकी असी शकुन्तकः पक्षीव

विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलित अप्रभागे सच्छिदं लिङ्गं तव मुखमिव भासते । अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्य-लात् ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

माता चे ते पिता च तेऽमें बुक्षस्यं रोहतः। प्रतिलामीति ते पिता गुभे मुष्टिमेत्र एसयत्।। २४॥

उ० ब्रह्मा महिषीमभिमेथित। माता च ते। हे महिषि, यदा माता च तव पिता च तव। अग्रं वृक्षस्य। वार्झ्य-स्येति तिद्धतलोपः। वार्झ्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितनं भागं रोहतः मैथुनार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् तदा प्रतिलामीति 'तिल स्नेहने'। स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा इति एवमिति प्रकारवचनं वदन्। तव पिता गभे भगे मुष्टिं मुख्याकारं शिक्षम् अतंसयत् अक्षिपत्। एवं तवोत्पितिः॥ २४॥

म० ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हे महिषि, ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्यायमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरिस्यश्लीलम् । 'तसि अलंकृती' चुरादिः । लिङ्गमुत्थाने-नालंकरोति वा । किं कुर्वन् । प्रतिलामीति वदन्तिति शेषः । 'तिल स्नेहने' तव भोगेन स्निह्यामीति वदन् । एवं तवो-रपत्तिः ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

माता चे ते पिता च तेऽत्रे बुक्षस्य कीडतः। विवेक्षत इव ते मुखं ब्रह्मन्मा त्वं वेदो बृहु॥ २५॥

उ० महिषी प्रत्याह । माता च ते । हे बहान्, यदा माता च ते पिता च ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः । तदा त्वमुत्पन्नः । तुल्योत्पत्तिरावयोः । यश्चोभयोदींषो न तमेकश्चो-दिखतुमईति । एवं सित यदसाधु विदतुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि तत् हे बहान्, मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

म० सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन्, ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्यात्रे कीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम् । 'यत्रो-भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्त-व्यस्ताहगर्थविचारणे' इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः । हे ब्रह्मन्, लं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५॥

षड्विंशी।

अथारये मध्यमेधताथ्शीते वाते पुनन्निव ॥ २६॥

उ० उद्गाता वावातामिभमेथयित अर्ध्वामेनाम् कंचित्युरुपमाह । अर्ध्वामेनां वावाताम् उच्छितां कुरु । कथिमव ।
गिरौ भारं मध्ये निगृद्ध हरेत् एवमेनां मध्ये निगृद्ध
अर्ध्वामुच्छापय । अथ यथेखेतस्य स्थाने । तथाच उच्छापय
यथा अस्या वावाताया मध्यं योनिप्रदेशः एधताम् । 'एध
वृद्धौ' वृद्धिं यायात् अथेनां गृह्णीयाः । शीते वाते पुनन्निव । यथा कृषीवलः धान्यं वाते शुद्धं कुर्वन् प्रहणमोक्षौ
स्रिटित करोति ॥ २६॥

म् उद्गता वावातामाह । कंचित्ररं प्रसाह । हे नर, एनां वावातामुर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव । गिरो भारं हरित्रव । यथा कश्चित् गिरो पर्वते भारं हरित् पर्वतोपिर भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु । कथम्पूर्धां कार्या तदाह । अथिति निपातो यथार्थः । यथा अस्य अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् । यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीलोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । श्रीते वाते पुनन्निव । यथा श्रीतले वाया वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा अर्धं करोति तथेस्थः ॥ २६॥

सप्तत्रिंशी।

कुर्ध्वर्मेनुमुच्छ्रंयताद्विरौ मार्ए हर्रन्निव। अथास्य मर्घ्यमेजतु द्यीते वाते पुनन्निव॥ २०॥

उ० वावाता प्रसाहोद्गातारम् । भवतोप्येतदेवम् । अर्थ्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् उच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरुष्ययते । गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं कियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम् एजतु चलतु । अथैनं निगृहीष्व शीते वाते पुन-न्निव यवान् ॥ २७ ॥

म्० वावातोद्वातारं प्रस्ताह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर, एनमुद्रातारम् ध्वेमुच्छ्यतात् ऊर्ध्वं कुरु । गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्वातुर्मध्यं लिङ्गमेजत् कम्पताम् 'एज्-कम्पने' लोद् । शीते वाते उक्तम् ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

यदंस्या अध्हुभेद्याः कुषु स्थूलमुपातेसत् । मुक्काविदंस्या एजतो गोशुफे शंकुलाविव ॥ २८॥

उ० होता परिवृक्तामिभिमेथयति । यदस्याः । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः । अंहुभेद्याः अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः । इश्व इति हस्त्रनाम । हस्यं शिक्षम् स्थूलं च उपातसत् उप-सङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वात् हस्यत्वाच हुः प्रजननस्य । मुक्ते वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि एजतः । 'एज् कम्पने' कम्पनं कुरुतः । कथिमव गोशके गोष्पदे उद्कपूर्णै । शकुलाविव मत्स्याविव ॥२८॥

म० होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृषु हस्तं स्थूलं च शिश्रमुपातसत् उपगच्छेत् योनि प्रति गच्छेत् 'तंस उपक्षये' तदा मुष्को वृषणो इत् एव अस्याः योनेरपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूललायोनेरल्पला- इपणौ वहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोशफे जलपूर्णे गोः खरे शकुलो मतस्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यो कम्पेते । कृष्विति हस्त्वनाम । कीदृश्या अस्याः । अंहुभैद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्थं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः, अंहुभिद्यते यस्या वा ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

यद्देवासी ल्लामंगुं प्रविधामिनमाविषुः । स्वभा देदिस्यते नारी स्टास्यांक्षिभुवी यथा ॥ २९॥

प्रविका प्रसाह। यद्वासः। होतृप्रमुखान् सर्वान्व क्रिक्वः परिवद्ति। यदा एते देवासः शिश्रदेवाः शिश्रकीडनाः। छलामगुम्। छलामति सुखमिभिधीः यते। सुखं कर्तुं गच्छतीति छलामगुः शिश्रम्। यहां छलायते। सुखं कर्तुं गच्छतीति छलामगुः शिश्रम्। यहां छलायते। सुखं कर्तुं गच्छतीति छलामगुः शिश्रम्। यहां छलायते। सुवं कर्तुं गच्छतीति छलामगुः शिश्रम्। यहां छलायते। प्रविधिमनम् प्रवेश्य विष्टभ्य च । आविष्ठः भवति । प्रविधिमनम् प्रवेश्य विष्टभ्य च । आविष्ठः भवति । प्रविधिमनम् प्रवेश्य विष्टभ्य च । क्रिक्शित्वे विद्रश्यते नारी सिव्यकृतेन कुटिलगमनेन निर्दिश्यते छक्ष्यते नारी । निह तस्याः किंचिद्द्याप्तं पुरुषेण भवति छक्ष्यते नारी । निह तस्याः किंचिद्य्याप्तं पुरुषेण भवति अन्यत्र सक्ष्य इत्यमिप्रायः। कथिमव सत्यस्याक्षिप्रवे यथा। द्विप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवं वेति। अन्अक्षिप्रसवम् शिप्रभवं । अन्अक्षिप्रसवम् श्रोत्रप्राद्यम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति। अन्अक्षिप्रसवं श्रोत्रप्राद्यम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति। अन्अक्षिप्रसवं श्रोत्रप्राद्यम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति। अन्अक्षिप्रसवं श्रोत्रप्राद्यम् । तत्र साकाङ्कं वक्त्रप्रस्तामपेक्षते। अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति। सत्यस्य अक्षिभुवो यथा अवितथत्वं तथेति॥ २९॥

म्० परिक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः वीव्यन्ति कीडन्ति देवा होत्रादय ऋिलजो ललामणं लिक्नं प्र आविष्ठः योनौ प्रवेशयन्ति । 'अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ आविष्ठः योनौ प्रवेशयन्ति । 'अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्रेषेऽपंणे वेशे भागे वृद्धौ गृहें यथे ॥'इत्युक्तरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः । छङ् 'छन्द्रित छुङ्किटः' वर्षे ॥'इत्युक्तरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः । छङ् 'छन्द्रित छुङ्किटः' (पा॰ १ । ४ । ६) इति वर्तमाने छङ् 'व्यवहिताश्च' (पा॰ १ । ४ । ८) इति प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामित सुखन्तामा । ललाम सुखं गच्छित प्राप्तोति ललामणः विश्वः । यद्वा ललामं पुण्डं गच्छित ललामणः लिङ्गं योनि प्रविशद्धितं एष्टीम पुज्ञां भवतीत्यर्थः । कीहरां ललामणम् । विद्यमिनं 'प्टीम पुज्ञां भवतीत्यर्थः । कीहरां ललामणम् । विद्यमिनं 'प्टीम हेदे' विशेषेण स्तीमनं हेदनं विधीमः घन्त्रत्ययः विद्यमः हेदोऽस्यास्ति विद्यमी तम् 'अत इनिठनौ' (पा॰ ५ । २ । १९५) इत्यस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः । शिक्षस्य योनिप्रवेशे हेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिक्षकीिको भवन्तो ललामणं यदिर्यते योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्षा फरणा फरभ्यां देदिर्यते योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्षा फरणा फरभ्यां देदिर्यते

निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते । दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः । भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तलादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारी-स्थिः । तत्र दृष्टान्तः । सत्यस्याक्षिभुवो यथेति । सत्यं द्विविध्मम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षं । एकं च श्रोत्रप्राह्यम् । पृष्ठ्यो तृतीयार्थे । भवति यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा उरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यत इत्यर्थः । श्रोत्रप्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्ततमलमपेक्षिनतम् ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पुशु मन्यते । शूद्रा यद्यीजारा न पोषाय धनायति ॥ ३०॥

उ० क्षत्ता पालागलीमिममेथयति । यद्धरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अत्ति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुम् मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भिक्षतिमिति यथा । एवं शूद्धा यत् यस्य शूद्धस्य भर्तुः । अर्थजारा अर्थः वैद्यः जारो यस्याः सा अर्थजारा भवेत् तदा स शूद्धः क्षेत्री । न पोषाय ममैतदिति मन्यते । नच तस्यां धनायति धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३०॥

म् अत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यणिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भिक्षतिमिति दुःखी भवती- स्थयः । पशुशब्दात् 'सुपां सुछक्' इत्यमो छक् । एवं शृहा शृहजातिः स्त्री यदा अर्थजारा भवति 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इति निपातनादयों वैश्यो जार उपपतिर्थस्याः सा अर्थजारा । 'शृहा चामहत्पूर्वा जातिः' (पा० ४ । १ । ४) इति शृहाजात्यथे टाप् । वैश्यो यदा शृहां गच्छित तदा शृहः पोषाय न धनायते पुष्टिं न गच्छित मद्भार्या वैश्येन भुका सती पुष्टा जातेति न मन्यते किंतु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । 'अश्वनायोदन्य-' (पा० ७ । ४ । ३४) इति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी।

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते। शूद्रो यद्यीये जारो न पोष्मनुमन्यते॥ ३१॥

उ० पालागली प्रत्याह । यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोष्येतदेवमिति सोहुण्ठमाह । इयांस्तु विशेषः । श्रृद्ध यत् अर्थाये अर्थायाः वैश्यायाः जारः जारियता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च श्रृद्धः उत्कृष्टा वैश्या इति । समासमश्रीलभाषणम् ॥ ३१ ॥ म० पालागली क्षतारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा वहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते । इदं भवतोऽपि तुल्यम् । इयान् विशेषः । यत् यदा श्रुद्रः अयीये अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किंतु श्रुद्रेण नीचेन भुक्तेति क्षिश्यतील्यर्थः । अश्वीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

दुधिकाव्णी अकारिषं जिब्लोरश्वस्य वाजिनीः।
सुर्भि नो मुखी कर्त्प्रण आर्यूक्षि तारिषत्॥३२॥

उ० ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं पुनन्ति । दिधिकाव्णः । अनुष्टुब्वैश्वदेवत्या । यत् दिधिकाव्णः अश्वस्य संस्कारार्थमश्ठीलभाषणं अकारिषं अकार्वम् अकार्षमं कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं बोध्यम् । उपरिष्टाद्वहूनि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते । किंभृतस्य दिधिकाव्णः । जिष्णोः जेतुः अश्वस्य अश्चन्स्य व्यापिनः वाजिनः । 'ओविजी भयचलनयोः' वेजनवतः तत्र सुरभीणि सुगन्धीनि । अश्वीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात् । नः अस्माकं सुखानि । निकारलोपञ्छान्दसः । करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः । किंच । प्राणः आयूंषि तारिषत् । प्रतारिषत् प्रवर्धयतु च नः अस्माकम् । बहुवचनं बालयौवनवृद्धवयोपेक्षम् ॥ ३२ ॥

मo 'महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दिधकारण इत्याहुः' (काo २०। ६। २१)। महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नी-मश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः । वामदेवात्मजद्धिकावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । वयमध्वर्यादयः अकारिषमकाष्मे कृतवन्तः । वचनव्यत्ययः। अश्वीलभाषणमिति शेषः । किमर्थम् । अश्वस्य संस्कारायेति शेषः । अश्वसंस्कारायाश्वीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीद्दश-स्याश्वस्य । दधिकाव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः 'आदगमहन-' (पा०३।२।१७१) इति किप्रलयः। द्धिः सन् कामतीति द्धिकावा । तस्य 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा॰ ३।२। ७५) इति वनिपप्रत्ययः 'विड्वनोरनुनासि-कस्यात्-' (पा॰ ६।४।४१) इति धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य। वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरिम सुरिमीणि करत् करोतु यज्ञ इति शेषः । अश्वीलभाषणेन दुर्गनधं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोलिल्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'सुरभि-मतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनन्तः' (१३।२।९।९) इति । सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः । किंच नोऽस्माकमार्यूषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्ध-यत । लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

गायत्री त्रिष्टुव्जर्गत्यनुष्टुष्पुङ्त्तया सह । वृहृत्यु-ष्णिह्। कुकुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

उ० पह्योसि पथं कल्पयन्ति । गायत्री त्रिष्टुप् पद्ध-भिक्तिमः । तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप् । गायत्री च त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च पङ्क्ष्या सह बृहती च । उष्णिहा सह ककुप् च । सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् हे अश्व, मनमगानामभेदेन (?) वर्त्मीन दर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन पथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

म् 'तिसः पत्नयोऽसि पथान्कलपयन्स्थस्य' स्चीभिलौंह-राजतसौवणीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रीत्रिष्टुविति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् (का २०। ७। १) । गायत्री त्रिष्टुविति षड्चे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिसः पत्न्यः ताम्रह्प्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकश्चतसंख्याभिः स्चीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान्कुविन्ति । शासस्य सुखप्रवेशाय स्चीभिर्वितुद्य विद्याश्व-खचं जर्जरीकुविन्तीति स्त्रार्थः । अश्वदेवत्याः षड्चः आद्यो-ष्व्यं जर्जरीकुविन्तीति स्त्रार्थः । अश्वदेवत्याः षड्चः आद्यो-ष्व्यं त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्ग्या सह चहती उष्णहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि स्चीभिरेताभिः खां शम्यन्तु संस्कुविन्तु । विकरणव्यत्ययः । असिपथार्थं लग्भे-दनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

हिर्पदा याश्चतुंष्पदास्त्रिर्पदा याश्च षद्पदाः। विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु स्वा ॥ ३४॥

उ० द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः याश्च पद्पदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः । विषमाक्षराः विषमपदाः छन्दोलक्षणेनानभि-संबद्धाः । याश्च सच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराद्दछन्दसां जातयः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

म० चतलोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतु-ष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षण-युताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व, सूचीभिः लां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

पञ्चित्रिंशी।

महान्। ह्यो रेवत्यो विश्वा आज्ञाः प्रभूवंरीः । मैधीर्विद्युतो वार्चः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा।। ३५॥

उ० महानाम्यो रेवत्यः। महानाम्य ऋचः शास्तर्य इति या भण्यन्ते। रेवत्य एता अपि रेवत्यः। रेवतं तासु साम भवति । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूत- तमाः । मैघीः मेघे भवाः विद्युतः तदुत्पना याश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५॥

म्० महत् नाम यासां ता महानाह्यः शक्यं ऋचः।
रेवसः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती। विश्वाः
सर्वाः आशा दिशः। कीदृश्य आशाः। प्रभूवरीः प्रभवन्ति
सर्वमृतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यन्ते' (पा०३।२।७५) इति वनिप् 'ऋकेभ्यः-' (पा०४।१।७)
इति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घलम्। मेघे भवा मैध्यः। पूर्वसवर्णः। मेघोत्था विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि।
एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व, लां शम्यन्तु हविः
कुर्वन्तु॥३५॥

षद्त्रिंशी।

नार्थस्ते पह्यो छोम् विचिन्वन्तु मनीषयी। देवानां पत्यो दिश्लीः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥३६॥

उ० नार्यस्ते। नृणामपत्यानि बहू नि स्त्रीलक्षणानि नार्यः।
ते तव। पत्यः यजमानस्य पत्यः। लोम लोमानि विचिनवन्तु पृथकुर्वन्तु। मनीषया मनसः इच्छ्या मनसः पर्याः
लोचनेन। देवानां च याः पत्यः दिशः ताः सर्वाः स्वीभिः
शम्यन्तु शमनेन हिविष्कुर्वन्तु त्वाम्॥ ३६॥

म० हे अश्व, नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसः इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक् कुर्वन्तु । रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा । कीहर्यो नार्यः । पत्न्यः 'पत्युनीं यज्ञसंयोगे' (पा०४। १।३३) इति नकारः । यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किंव देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः लां शम्यन्तु ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शन्यन्तु श-न्यन्तीः॥ ३७॥

उ० रजता हरिणीः । रजतसुवर्णसीसमय्यः सूच्यः । युजः सहयोजनाः । युज्यन्ते कर्मभिः सीमालक्षणेः याः ताः अश्वस्य वाजिनः वेजनवतः त्वचि रोमसु सीमाः । सिमाशब्दः सीमपर्यायो मर्यादावचनः । सीमानं कुर्वाणाः शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु । शम्यन्तीः हविष्कुर्वाणाः अश्वम् ॥३७॥

म्० रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः । 'त्रय्यः सूच्यो भवन्ति लोह-मय्यो रजता हरिण्यः दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरिदेशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यसाभिरवैनं कल्पयन्ति' (१३।१।१०।६) इति श्रुतेः । स्चीनां दिश्र्पलादश्वसंस्कारक्षमलम् । ताः स्च्यः कर्माभः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणेः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति । सीयाकरणयोग्या भवन्तील्यर्थः । कीह्र्यस्ताः । युजः युज्यन्ते ता युजः संयुताः । एकीभूता इल्यर्थः । ताः स्च्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य लचि सिमाः सीमारेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु । सिमाशच्दः सीमापर्यायः । कीह्र्यस्ताः । शम्यन्तीः शम्यन्लः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३०॥

अष्टित्रंशी।

कुविद्कः यर्वमन्तो यर्व चिद्यथा दान्त्यंतुपूर्व वियूर्य । इहेहें षां क्रणुहि भोजनाित् ये बहिषो नर्मं उक्ति यर्जनित ॥ ३८॥

स् कुविद्क्षेति च्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

Ho इयं व्याख्याता (अ० १०। क० ३२) ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी।

कस्त्वाऽऽच्छर्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति । क उते शमिता कविः ॥ ३९॥

उ० अश्वं विशास्ति अनुवाकेन पडृचेन। तत्राद्या गायत्री परा अनुष्टुभः। कस्त्वा। कः प्रजापितः त्वाम् आच्छ्यति। 'छो छेदने'। आच्छिनति त्वचः। कश्च प्रजापितः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयित। कश्च प्रजापितः ते तव गात्राणि शर्राणि शम्यति शमनेन हिवभावमापादयित। क उ ते प्रजापितरेव ते शमिता कविः मेधावी कान्त-दर्शनः। यहा प्रश्नरूपोऽयं मन्नः। कोऽयं मनुष्यः त्वाम् आच्छ्यति कश्च त्वां विशास्ति कश्च ते गात्राणि शम्यति। कश्च उ ते शमिता कविः। न कश्चिदपीत्यभिप्रायः। उः पादपूरणः॥ ३९॥

म० 'अर्थ विशास्य नुवाकेन कर लाऽऽच्छ्यतीति' (का० २०।७।६)। षड् चेनानुवाके नार्थ विशास्ति अश्वोद् पाट-यित मेदस उद्धरणाय। वपाया अभावात् उद्दरमध्यस्थं स्त्यानं घनं श्वेतं मांसं मेद इति स्त्रार्थः। अश्वदेवत्याः षड्चः। आद्या गायत्री। हे अश्व, कः प्रजापितः ला लामाच्छ्यति छिनित्ता। 'छो छेदने' लड् 'ओतः स्यिन' (पा००।३। ७१) इति ओकारलोपः। हे अश्व, कः लां विशास्ति लचा वियोजयित। ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति। कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविमेधावी ते तव शमिता शमिता। प्रजापतिरेव सर्व करोति नाहमित्यर्थः॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

ऋतर्वस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासितु। संवत्सरस्य तेर्जसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा॥ ४०॥ उ० यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं

५६ य० उ०

तिसान्पक्षे प्रतार्थते । ऋतवश्च तव शिमतारः ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले पर्व पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हिवर्भाव-मापादयन्तु त्वां । हे अश्व, यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थों मनुष्य एवं व्याख्यातं तदा ऋतवो देवाः ते शिम-तार इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

म० पञ्चानुष्टुमः । हे अश्व, ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले ते तव पर्वणि पर्वाणि अस्थिप्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किंच ऋतवः ला लां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

अर्धमासाः पर्रूष् ते मासा आच्छर्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मुरुतो विछिष्ट्र् सूद-यन्तु ते ॥ ४१ ॥

उ० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च ते तव परूषि पर्वाणि आच्छयन्तु आच्छिन्दन्तु । शम्यन्तः शमनेन हविभीवमा-पादयन्तः । किंच । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं दुःश्चिष्टं सूदयन्तु । 'पूद क्षरणे' पठितोऽपीह संधाने वर्तते वाक्य-योगात् । संदधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

म्० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तद्भिमानिनो देवाः राम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व, ते तव पहंषि पर्वाणि आच्छयन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु । 'प्रन्थिनो पर्वपर्षी' इति कोशः । किंच अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मस्तश्च देवाः ते तव विलिष्टं 'लिश अस्पीमावे' विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् स्दयन्तु संद्धतु 'स्द क्षरणे' अत्र सन्धानार्थः व्यर्थे मास्तु ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

दैव्या अध्वर्धवस्त्वाच्छर्यन्तु वि च शासतु। गात्राणि पर्वेशस्ते सिमाः क्रण्वन्तु शम्यन्तीः ॥४२॥

उ० दैव्या अध्वर्धवः । ये च दैव्या दिव्या अध्वर्धवः अश्विमशृतयः ते च त्वा त्वाम् आच्छ्यन्तु विच शासतु चकारो भिन्नक्रमः । विशासतु च । किंच गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु । शम्यन्तीः मर्यादादर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

म० देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्त-लात् अश्विप्रस्तयो देवसंबन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व, ला लामा-च्छयन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च । चकारो भिन्नकमः । हिवः कुर्वन्तु । किंच ते तव गात्राणि । विभक्तिव्यत्ययः । गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृष्वन्तु कुर्वन्तु । 'कॄ करणे' खादिः । कीहशीः सीमाः । शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

योस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुदिछ्दं पृणातु ते । सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥ ५० योस्ते योश्र ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षं च वायुश्र छिदं पृणातु प्रयतु ते । किंच । सूर्यश्र ते तव नक्षत्रेः सह लोकं स्थानं कृणोतु । साधुया साधुम् । द्वितीयार्थे या छान्दसः ॥ ४३ ॥

म० थौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अक्ष, ते तव छिद्रं पृणातु । वचनव्यस्ययः पृणन्तु पूरयन्तु । यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु । किंच नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साध्या साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु । 'सुपां चुछक्' इस्वादिना साधुशब्दात्परस्थामो यादेशः । सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददालिस्थर्थः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

शं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शम-स्थभ्यो मुज्जभ्यः शम्बस्तु तुन्त्वु तर्व ॥ ४४ ॥

उ० शं ते सुखं ते तव अस्तु । हे अश्व, परेभ्यः गात्रेभ्यः । शं सुखम् अवरेभ्यः अस्तु । शम् अस्यभ्यः अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु । शं चास्तु तन्वै शरीराय । पृष्ठार्थे छन्दस्ति चतुर्थी वक्तव्येति पृष्ठार्थे चतुर्थी । तन्वाः तव ॥४४॥

म० हे अश्व, ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिर-आदिभ्यः शं सुखमलु । अवरेभ्यः अधःस्थ्रभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रभ्यः शमलु । अस्थ्रभ्यः तवास्थ्रिभ्यश्च शमलु । 'अस्थि-दि –' (पा० ७ । १ । ७५) इत्यस्यानुवृत्तौ 'छन्दस्यि इश्यते' (पा० ७ । १ । ७६) इति सूत्रेण हलादावप्यस्थि-शब्दस्यानङादेशः । मजभ्यः पृष्ठधानुभ्योऽपि शमस्तु । किंव-हुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शमु सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्येथे । आशिषि वा चतुर्था । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

कः खिदेकाकी चरित क ह खिजायते पुनः। किए खिद्धिमस्य भेषुजं किंवावर्षनं महत्।। ४५॥

उ० इत उत्तरं बैह्योद्यमष्टादशर्चम् । तत्राद्याश्चतस्रोऽनु-ष्टुभः कास्त्रिदासीत्पूर्वचित्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टु-भोऽन्याः । होताध्वर्शुं पृच्छति कः स्विदेकाकी इति ॥ ४५॥

म० 'प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्युश्च सदिस संवदेते चतस्रिभः' (का २०। ७। १०)। कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् । वपा-

१ उत्तरमत्युत्तरैः परस्परं संवादो मह्मोद्यम्,

होमात्प्राक् च चतुर्ऋगिमः पूर्ववहुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गला होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः । अष्टादश ऋची ब्रह्मीः यसंज्ञाः । ब्रह्मोदं परस्परं संवादः । आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदिलाद्याश्च (५३) अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छिति । व्याख्याता ॥ ४५॥

षद्चत्वारिंशी।

सूर्य एकाकी चरित चन्द्रमां जायते पुनैः। अग्निर्द्धिमस्य भेषुजं भूभिरावपनं मुहत्॥ ४६॥

उ० तं प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । अग्रे व्या-ख्यातो ॥ ४६ ॥

म० व्याख्याता ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

किए स्वित्सूर्यंसमं ज्योतिः किए संमुद्रसंमुए सरः। किए स्वित्पृथिव्यु वधीयः कस्य मात्रा न

उ० अध्वर्युहींतारं पृच्छित । किं्स्वित्स्येसमें ज्योतिः । किंच समुद्रसमं सरः । किंस्वित्पृथिन्ये पृथिन्याः वर्षीयः महत्तरम् । कस्य च मात्रा परिमाणं न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः, खिदिति तर्के।
सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं खित् । पृथिव्ये पृथिव्याः सकाशात् वर्षायः
समं सरः किं खित् । 'प्रियस्थिर-' (पा० ६ । ४ । १५०)
महत्तरं किं खित् । 'प्रियस्थिर-' (पा० ६ । ४ । १५०)
इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न
हत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न

अष्टचत्वारिंशी।

त्रह्म सूर्यसम् च्योतिचाँः संमुद्रसम् सर्वः। इन्द्रः पृथिव्ये वधीयान् गोस्तु मात्रा न वि-चते ॥ ४८॥

पुठ तं प्रत्याह । बहा सूर्यसमम् । बहा त्रयीलक्षणं परं वा सूर्यसमं ज्योतिः। द्योः समुद्रसमं सरः। इन्द्रः पृथिव्ये वर्षीयान् महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते । गवा हि यज्ञो धार्यते । स जातः कारणं भवतीत्येतदभित्रायम् । पृथिवी वा गोः ॥४८॥

म० होता प्रसाह सूर्थसमं ज्योतिर्बद्ध त्रयीलक्षणं परं च। समुद्रसमं सरो द्यौरन्तिरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिन्यै पृथिन्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकलात् ॥ ४८॥

एकोनपञ्चाशी।

पुच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमञ्

मनीसा जगन्थे । येषु विष्णुस्त्रिषु पुरेष्वेष्ट्रस्तेषु विश्वं भुवनुमाविवेशाँ ३॥ ॥ ४९॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छिति। पृच्छामि स्वा भवन्तं चितये। 'चिती संज्ञाने' परिज्ञानाय। हे देवसख उद्गातः। यदि त्वम् अत्र पृष्टः सन्मनसा प्रश्नविवेचनाय स्क्ष्मानर्थान् जगन्थ अवगच्छिसि। येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनी-यदक्षिणाग्निषु आ इष्टः। यजेरेतद्र्पम्। तेषु विश्वं भुवनं भूतजातम्। आविवेश उत नेति प्रश्ने ष्ठतः॥ ४९॥

म० 'ब्रह्मोद्गातारों च पृच्छामि लेति' (का० २०। ७। ११)। ब्रह्मोद्गातारं पृच्छाति पृच्छामीति। चकाराचतुर्वहिगः सदिस ब्रह्मोद्गातारों संवदेते। ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छिति। पृच्छामि। देवानां सखा देवसखः 'राजाहः सिखभ्यष्टच्' हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः, ला लां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि। अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि लं मनसा जगन्थ जनासि गमेर्लिट् । ये गल्यथांस्ते ज्ञानार्थाः। किं पृच्छसीत्यत आह। विच्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तिर्पतः। यजेः क्तः। तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्ठमुत नेति प्रश्ने ष्ठतः॥ ४९॥

पञ्चाशी।

अपि तेषु त्रिषु पृदेष्वंस्मि येषु विश्वं सुवंनमा-विवेशं । सुद्यः पर्थंमि पृथिवीसुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

उ० प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वं चेत्य-पिशब्दः । तेषु गाईपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्वं च । केषु येषु । विश्वं भूतजातम् । आविवेश आविष्टम् । यत्पुनरेतदुक्तं भवता यदि त्वमत्र मनसा जग-न्थेति । अत्र ब्रूमः । सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिग-च्छामि पृथिवीम् । उत अपिच द्याम् एकेन अङ्गेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठं च किमुत भूतानि तत्राविष्टानीति ॥ ५०॥

म० उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमा-विवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गाईपत्यादिषु अह-मस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि । अपिशब्दात् लं च तत्रै-वासि । किमेतावदेव जानामि किंतु पृथिवीमुतापि च द्यां खर्ग दिवः स्वर्गस्य पृष्टमुपरिभागमपि सद्यः तत्क्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्यमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किंपुनर्भूतानि प्रविष्टा-नीति भावः ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी।

केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अभि-तानि । एतद्रश्चात्रपंवल्हामसि त्वा किष् स्वित्रः प्रतिवोचास्यत्रं ॥ ५१॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छिति । केष्वन्तः । केषु अन्तमेध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः प्रविष्टः । कानि चान्तः
मध्ये पुरुषे अपितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवर्ष्टामसि ।
'वष्ट प्राधान्ये' । इह तु आह्वानपूर्व संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याह्योरिक्षप्य बाह् पृच्छामि भवन्तम् किंस्विन्नः किं
पुनरस्माकं प्रति वोचासि मध्ये पुरुष आविवेश । किंच
तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अपितानि ।
एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजानानः अस्म अवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवसि उत्तरः उद्गानृतरः मत्
प्रति ब्रवीषि अत्र प्रशे ॥ ५१॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्भध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुष-मध्ये कानि वस्तूनि अपितानि स्थापितानि । एतत् ला लां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः सर्धया पृच्छामः 'वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु' लट् 'इदन्तो मसि' अत्र प्रश्ने । किं स्थित् लं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि । 'वच उम्' (पा॰ ७। ४। २०) इति लेटि छान्दस उम् । 'लेटोऽडाटो' (पा॰ ३। ४। ९४) इलाडागमः ॥ ५१॥

द्धिपञ्चाशी।

पुञ्चस्वन्तः पुर्हेषु आविवेशु तान्यन्तः पुर्हेषे अर्पितानि । एतत्त्वात्रं प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

उ० प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चसु प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पश्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अपितानि । प्राणात्मनामन्योन्यापेक्षासिद्धि-रित्यर्थः । नचात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते 'न प्राणानन्तरेणात्मेति' बह्न्चश्रुतेः । यद्वा पश्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि 'तानि सृष्ट्वा तदेवानु-प्राविशत्' इति श्रुतेः । उद्गातः, अहमत्र प्रश्ने । ला लां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि । एवमुत्तरं ददामी-त्यर्थः । किंच मायया बुद्धा मत् मतः उत्तरोऽधिकस्लं न भवसि । मत्तो बुद्धमानासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

का स्विदासीत्पूर्विचित्तः किथ्सिदासीद्रृहद्वर्यः । का स्विदासीत्पिलिप्प्लि का स्विदासीत्पिश-क्रिला ॥ ५३ ॥

प० होताध्वर्युं प्रच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥
भ० 'पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति' (का॰
२०। ७। १२)। ततः सदसो निष्कम्य हविधीनस्य पर

उत्तरवेदेः पश्चादुपविज्य पूर्वी पूर्वीक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः । होताध्वर्युं प्रुच्छति । व्याख्याता (११)॥ ५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

यौरासीत्पूर्विचित्त्रियं आसीद्वृहद्वयः । अवि-रासीत्पिछिप्पिछा रात्रिरासीत्पिशंगिछा ॥ ५४ ॥

उ० प्रसाह । द्यौरासीत् व्याख्यातौ ॥ ५४ ॥ म० व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशी।

का ईमरे पिशंगिला काई कुरुपिशंगिला। क ईमास्कन्दमर्पति कई पन्थां विसंपति।। ५५॥

उ० अध्वर्युहींतारं पृच्छिति । का ईमरे । ईमिति चका-रार्थे । अरे इत्यामचितविषयः । उभाविष निपातौ । का च अरे होतः, पिशक्तिला । का च कुरुपिशक्तिला । कश्च आस्कन्दम् अपैति कश्च पन्थां विसपैति ॥ ५५ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्रार्थः । अरे होतः, का च पिशंगिला का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं णमुलन्तः । आस्कद्य उत्स्रुत्य अर्थति गच्छति 'ऋष गतौ' तुदादिः व्यत्ययेन शप् । कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५॥

षट्पञ्चाशी ।

अजारे पिशंगिला शाबित्कं रुपिशंगिला । शुश आस्कन्दं मर्षेत्यहिः पन्थां विसंपीत ॥ ५६ ॥

उ० प्रत्याह अजारे अजा नित्यारात्रिः अरे अध्वयों, पिराङ्गिला । सा हि पिरां रूपं गिलति भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते । कुरुपिरांगिला । कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिरां रूपं गिलति भक्षयति सा कुरुपिरांगिला । सा हि रातं मूलानां श्वोभक्षणाय कुक्षो स्थापयति रातं च भक्षयति स हि तस्याः स्वभावः । शराश्र आस्कन्दं आस्कन्दास्कन्द्य अपंति गच्छति स हि तस्य स्वभावः । अहिश्र स्वकीयं पन्थानम् विसर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६॥

म् अरे अध्वर्यो, अजा पिशंगिला अजा निसा माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं प्रसते । रात्राविष रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे 'पिश अवयवे' इति धातोरिगुपधेति कप्रस्ययः । कुरु इति शब्दमनुकुर्वाणा पिशान मूलाववयवान् गिलति पिशंगिला । मूलानां शतं कुक्षो स्थापयति रातं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्यास्कन्य अर्षति स तस्य

स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्प<mark>ति विशेषेण</mark> गच्छति ॥ ५६ ॥

सप्तर्याशी।

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होर्मासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विद्धा पृच्छुमञ् कति होर्तार ऋतुशो यजिन्ति ॥ ५७॥

उ० व्रह्मोद्गातारं पृच्छिति । कत्यस्य अस्य यज्ञस्य कित विष्ठाः विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्ठा अन्नानि । कित च अक्षराणि कित च होमाः कितथा च समिद्धः समिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विद्धा आवेदनेन हेतुना पृच्छं पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कित होतारः ऋतुशः ऋतुयाज्यान् यज्ञन्ति ॥ ५७ ॥

म० 'उत्तरौ च कल्पस्येति' (का॰ २०।७।१३)। उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्क्तिमः संवदेते। ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्क्तिमः संवदेते। ब्रह्मोद्गातारौ पृच्छिति। अस्य कित विष्ठाः कियन्ति अञ्चानि। का संस्यायासां ताः कित । विशेषेण तिष्ठिति यज्ञो यासु ताः अञ्चानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कित । होमासः होमाः कित । सिमद्धः सिमधः कितप्रकाराः। धकारस्य दिल्यामध्म । यज्ञस्य विद्धा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विद्धाय यज्ञावेदितृलेन हेतुना अत्र स्थले ला लामहं पृच्छमपृच्छं पृच्छामि । पृच्छतेर्लङ् । अडभाव आर्षः। कृतुशः कृतौ क्रतौ किति होतारः यजन्ति ॥ ५०॥

अष्टपश्चाशी।

षडीस विष्ठाः श्वतमक्षराण्यश्चीतिहोंमाः स्मिधी ह तिस्रः । यञ्चस्यं ते विद्या प्रत्रवीमि स्प्र होतीर ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८॥

ज्ञ विश्वाह । पडस्य । रससंख्ययोपसंजिहीर्धुराह । अस्य यज्ञस्य पिंद्विष्टाः अस्तानि सर्वाद्वानां पड्सात्मकत्वात् शतमक्षराणि । छन्दसामुद्धारेणोपसंजिहीर्धुराह । चतुर्दश छन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्त- राणि अतिष्टतिपर्यन्तानि । अतिष्टतिस्तु षद्सप्तस्या भवति । एतैः प्रायशो यज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिष्टतिश्च शतम् । एवमन्येष्विप छन्दस्सु इत्येतदः भिनायम् । अशीतिहोंमाः । एकविंशतिरश्वमेधे यूपाः । तत्रामिष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु वोडशावत्रामिष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु वोडशावासे । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तद्भिम् प्रायमेतत् । कतिथा समिद्ध इति यदुक्तम् अत्र ब्रूमः । समिधो इ तिस्तः याभिः समिद्धः संदीप्तो यज्ञः तास्तिसः अश्वस्तूपरो गोमृगाः प्राजापत्याः पश्चः यज्ञस्य ते तव विद्या वेदनेन । व्रवीमि सप्तहोतारः वपद्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयागेषु यज्ञन्ति ॥ ५८ ॥

मः उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह । अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्नानि । सर्वेषामन्नानां षड्सात्मकलात्षडे-वानानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पा-यते तानि च छन्दांसि गायत्रयादीन्यतिष्ट्रसन्तानि चतर्दश चतुर्विशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां कमोत्कमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विशति-वर्णा । अतिपृतिः षटसप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलिला शतमक्षराणि उिष्णिक २८ धृतिः ७२ एवं शतम्। अनुष्टुप् ३२ अलिष्टिः ६८ एवं शतम् । अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् । अतिश-क्करी ६० पङ्किः ४० एवं शतम् । शकरी ५६ त्रिष्टप् ४४ एवं शतम् । अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि। अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्व-मेध एकविंशतिर्यूपाः तत्राप्तिष्टे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नि-युनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतसोऽशीतयः पश्चा भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् । अशीतिहींमाः ह स्फ़टम् । तिस्नः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः परावः तद्रपाभिः समिद्धियंज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिध उक्ताः। यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रज्ञवीमि प्रवदामि । किंच सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी।

को अस्य वेंद्र भुवर्नस्य नामिं को द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृह्तो जनित्रं को वेद चन्द्रमेसं यतोजाः ॥ ५९॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य । कः अस्य वेद जानाति । कश्च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कश्च सूर्यस्य वेद जानाति । बृहतः महतः जिनत्रं जन्म । कश्च वेद चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः। यतोजाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, अस्य भुवनस्य जातस्य नाभि नभ्यते यत्र स नाभिवन्धनस्थानं कारणिनित यावत् । नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते 'नभ हिंसायाम्' अत्र वन्धनार्थः । औणादिक इप्रत्ययः । भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो अन्तिरक्षं च को वेद । वृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद । सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः । जनेस्रल्प्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे 'जनसनखनकमगमो विद्' (पा॰ ३। २।६७) इति विद्प्रत्ययः । 'विद्वनोरनुनासिकस्य' (पा॰ ६। ४।४१) इति नकारस्यालम् । प्रथमा द्वितीयार्था । यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसिन्दं को वेद । यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९॥

पष्टी।

वेदाहम्स्य भुवनस्य नामि वेद् दार्वापृथिवी

अन्तरिक्षम् । वेद् सूर्यस्य बृह्तो जनित्रमथी वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६०॥

उ० प्रसाह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् । अस्य भुवनस्य नाभि नहनं बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च द्यावापृथिवी अन्तिरक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनित्रं परमात्मलक्षणम् । अथो अपिच वेद जानामि चन्द्रमसं यतोजाः चन्द्रमसः यतो जनम परमात्मनः यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभि कारणमहं वेद जानामि 'विदो लटो वा' (पा॰ ३ । ४ । ८३) परब्रह्मैव जग-त्कारणं जानामीत्यर्थः । यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपिच यतोजाः चन्द्रमसमहं वेद परमा-तमनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः ॥ ६० ॥

एकषष्टी।

पृच्छामि त्वा पर्मन्ते पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१॥

उ० अध्वर्युं यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वां भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च यत्र भुवनस्य नाभिः नहनम्। पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेकुः अश्वस्य रेतः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम्॥ ६१॥

म० 'यजमानोऽध्वर्यु पृच्छामि लेति' (का० २०। ७। १४)। यजमानोऽध्वर्यु पृच्छाति । हे अध्वर्यो, पृथिव्याः परमन्तमविधभूतं पर्यन्तं ला लामहं पृच्छामि । द्विकर्मकः । यत्र यग्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तद्वि लां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं लां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं लां पृच्छामि ॥ ६१॥

द्विषष्टी।

ह्यं वेदिः परो अन्तः पृथिन्या अयं युक्तो भुवनस्य नाभिः । अयु सोमो वृष्णो अर्थस्य रेती ब्रह्मायं वाचः पर्मं न्योम ॥ ६२ ॥

उ० प्रलाह इयं वेदिः। इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः। वेदिहिं सर्वा पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य नाभिः नहनम् 'यज्ञाद्धे प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः। अयं च सोमः चन्द्रमाः छता सोमो वा वृष्णः सेकुः अश्वस्य रेतः। अयं च ब्रह्मा ऋतिक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् त्रिवेदयोगात्। समाप्तं ब्रह्मोधम् ॥ ६२ ॥

म० 'इयं वेदिरिखध्वर्युः' (का० २०। ७। १५)। अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽविधः। वेदेः सर्वपृथ्वीरूपलादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम्। अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम्। 'यज्ञाह्रै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः। वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्ञातेत्यर्थः। अयं ब्रह्मा ऋलिक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम्। ब्रह्मणिव्निवेदसंयोगादित्यर्थः। ब्रह्मोयं समाप्तम्॥ ६२॥

त्रिषष्टी।

सुभः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तर्भहृत्यृर्णवे । दुधे हुग-भैमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

उ० महिम्नः पुरोनुवाक्या । सुभूः स्वयंभूः । अनुष्टुप् प्राजापत्या । साधुभवनः स्वयंभूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः । प्रथमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्भ-हत्यर्णवे दुधेह । अन्तर्भहतोऽर्णवस्य । हेति निपातः पुराक-व्पद्योतनार्थः । किं दुधे । गर्भं ऋत्वियं प्राप्तकालम् । कथंभूतं गर्भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यसाद्गभीत् जातः प्रजा-पतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

म० सुभूरिति पूर्वस्य महिम्रः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । 'उदिते ब्रह्मोद्यं संप्रपद्याध्यपुर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं प्रहं गृह्णाति तस्य पुरोहिन्घरण्यगर्भः सम-वर्ततात्र इस्यथास्य पुरोऽनुवाक्याः सुभूः खयंभूः' (१३।५।२।२।२३) इति श्रुतेः । प्रजापतिदेवस्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् । प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं द्धे स्थापित-वान् । कीह्शः । सुष्टु भूरूत्पत्तर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः । स्वयं भवतीति खयंभूः स्वेच्छाधृतशरीरः । कीह्शं गर्भम् । ऋस्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य । घस्प्रस्यः । प्राप्तकालम् । यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टी । होता यक्षत्प्रजापंति ए सोर्मस्य महिमः । ज्रुषतां पिबंतु सोम्ए होतर्यर्ज ॥ ६४ ॥

उ० प्रेषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजा-प्रतिम् सोमस्य महिम्नः संबन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुपतां प्रीत्या परिगृह्णातु पिवतु च सोमम् । त्वमपि च हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६४ ॥

म० महिम्नः प्रैषः । 'होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः'
(१३।५।२।२३) इति श्रुतेः । आर्षा गायत्री । महिम्नः
सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य संबन्धिनं प्रजापतिं होता
दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं
महिमग्रहं पिवतु च । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज ॥ ६४॥

पञ्चषष्टी ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां हुपाणि परि ता वभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वृय्ध्-स्यामु पर्तयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

न्ति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

उ० प्रजापते न । व्याख्यातो मन्नः ॥ ६५ ॥ इति उवटकृतो मन्नभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ म० पूर्वस्य महिन्नो याज्या । 'प्रजापते न लदेतान्यन्य इति होता यजतीति' (१३ । ५ । २ । २३) इति श्रुतेः । व्याख्याता (१० । २०) ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

अश्वस्तूप्रो गोंमृगस्ते प्राजापुट्याः कृष्णप्रीत्र आग्नेयो राष्ट्रे पुरस्तात्सारस्वती मेच्युर्धस्ताद्धन्त्री राश्चिनाव्धोरांमी वाह्वोः सौमापौष्णं रयामो नाभ्याप्ष सौर्ययामी श्वेतस्र कृष्णस्र पार्श्वयोस्त्वाद्री होम्बर्ध संक्यो स्वथ्योवीयुव्यः श्वेतः पुच्छ इन्द्रीय स्वप्-स्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं श्रुतिरूपा मन्ना आधमेधिकानां प्राती देवतासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरोगो मृगस्ते प्राजापत्या इति शतपथोप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्याह । अश्वस्तूपरोगो मृग इति । तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना यन्थेन दिझात्रं प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः स्त्री कृतः। येनैवमाह अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगाब्रियुनिक। यथोक्तमश्वादौ देवता इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः पर्यंग्याः । अश्वः तूपरो निःश्टङ्गः गोमृगो गवयः एते प्रजा-पतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवरछाग आग्नेयः पुरस्ताछ्छाटे अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः । एवं सारस्वती मेषी अधस्ताद्धन्वीः आधिनो अधोरामो अधः शुको च्छागौ पूर्वपादयोः सोम-पुपदेवलो नाभ्याम् बन्ध० । सूर्यदेवलाः श्वेतयमदेवताः कृष्णश्च पार्श्वयोः लोमयुते सक्थनी ययोस्तौ त्वष्टृदेवस्यौ सक्थाः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय झोभनकर्मणे इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पद्युः अश्वस्य पुच्छ एव । एते पर्यंग्याः । एवमग्रेऽि देवतापशुबन्धो ज्ञेयः । ल्लाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्ज्ञ्मिर्वेष्टनीयम् । एते मध्यमयूषे ॥ १ ॥

म० श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पश्नां देवतासंबन्ध-विधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्युपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽभिष्ठसंज्ञः तत्र सप्तद्श पशवो नियोज-नीयाः । तान् देवतासंबन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो-गोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि श्वज्ञहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदैवलाः । ततः प्रजा-पतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो <mark>यद्दैवत्यः पशुः सः अमुष्मे जुष्टं</mark> नियुनजमीत्यादिमन्त्रैर्वन्ध-नीयः । आग्नेयोऽग्निदैवतः कृष्णग्रीवः स्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपनये वन्धनीयः । हन्वोर्धस्तात्सा-रखती मेवो बन्धनीयः । आश्विनावधीरामौ अधीभागे शुक्रवर्णा-वजो वाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवसः स्यामः श्चक्रकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे । यमदैवतः कृष्णो-अवामपार्थ । लाष्ट्रौ लष्ट्रदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छिकौ पश्च अश्वस्य सक्थ्योरूर्वीः पश्चात्पदयोरेकैकः। वायव्यः श्वेत-षणः पशुरश्वस्य पुच्छे । खगसाय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्र पुच्छ एव अङ्गान्तरानुक्तेः । एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति । एते पर्यक्र्या उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय पुंचीफलवद्रज् बद्धा गुम्फनीयम् । ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धायां रज्ज्वां भन्धनीयाः । ततो रोहितो धूमरोहित इलादयो द्वादशसं-ख्याकाः शितिवाहुरन्यतः । शितिबाहुः समन्तशितिबाहुरते षाहिस्पत्मा इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । 'सप्तदशैव पश्रूनमध्यमे यूप आलभते' (१३।५।१।१५) इति श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वत्परगोमृगाः द्वौ चामेयावेकाद्शिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः प्रवती ध्रद्रप्रवतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां (१९) शतत्रय-संख्याकानां पश्रतां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पश्रनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैकश्र-काद्शिनः । एवं मध्ययूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश परावो भवन्ति 'बोडराषोडरोतरेषु' (१२।५।१।१५) इति अवणात् ॥ १ ॥

द्वितीया।

रोहिता भूमरीहितः कुर्कन्ध्रेरोहित्स्ते सीम्या ब्रभुरेरुणबंभ्यः शुक्रंबभ्रुस्ते बारुणाः शितिरन्ध्रोऽ-न्यतः शितिरन्धः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुर्न्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बाईस्पत्याः पृषेती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता भैना-वरुण्यः ॥ २ ॥ उ० रोहितो धूम्र रोहित इत्याद्यः श्वेता वायच्याः श्वेताः सौर्या इत्येवमन्तः । इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः शब्दास्ते गुणिनं पशुं लक्षयन्ति ॥ २ ॥

म० रोहितः सर्वरक्तः धूमरोहितः धूमवर्णमिश्रो रक्तः वृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोम-दैवलाः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीलादिमन्त्रेण प्रलेकं मध्यमे यूप एव नियोज्याः। ततो बभुः कपिलवर्णः अरुणवश्रः अरुणवर्ण-मिश्रः कपिलः ग्रुक्तबभ्रः ग्रुकपिक्षसमवर्णः कपिलश्र ते त्रयो वारुणाः वरुणदैवलाः मध्यम्यूप एव। शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्धः। अन्यतः इलेकपार्श्वे शितिरन्धः समन्तं सर्वतः शितिरन्धः एते सारस्तताः मध्यमे एव। शितिबाहुः श्वतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः 'शिती धवलमेचकौ' एते बार्ह-स्थाः बृह्स्पतिदैवलाः मध्यमे एव। अथ द्वितीययूपे। पृषती विचित्रवर्णिबन्दुयुक्तश्रिरा धुद्रपृषती स्क्ष्मविचित्र-विन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपश्रवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः॥ २॥

तृतीया।

शुद्धवालः सर्वश्चिद्धवालो मणिवालुस्त आश्चिनाः इयेतः इयेताक्ष्मोऽरुणस्ते रुद्रायं पशुपत्ये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

उ० महीधरोक्तमर्थं विलिखामि । शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्वि-देवत्याः द्वितीये । इयेतः श्वेतवर्णः इयेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्धाय पशुपतये पशुपतिरुद्धदेवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चन्द्वे च वृक्षे च' इति विश्वोक्तेः । कर्णाश्चन्द्वसद्दशश्वेतकर्णास्त्रयः पश्चवः । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः द्वितीये । अविलिष्ताः सग्वास्त्रयो रौद्धाः । एते द्वितीये पञ्चदश्च । अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पश्चस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

म० शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः
मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः
श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये
पशुपतिरुद्धदैवता द्वितीये । कर्णाश्चयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चर्द्रे
च वृक्षे च' इति विश्वोक्तः । कर्णाश्चर्द्धसदशश्वेतकर्णाक्षयः
पश्चः । बहुवचनस्य त्रिले पर्यवसानात् । यामाः यमदैवताः
द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वाश्चयो रौद्राः । एते द्वितीये पश्चद्श ।
अथ तृतीययूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः
पर्जन्यदैवताः पश्चः तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

चतुर्थी । पृत्रिस्तिर्श्वीनेपृत्रिक्षंपृत्रिस्ते मारुताः फुलगू- लीहितोणी पेल्रक्षी ताः स्रोरस्वत्यः द्वीहाकणीः शुण्ठा-कणीऽद्वयालोहुकण्सते त्वाष्ट्राः कृष्णश्रीवः शितिक-स्रोऽश्विसकथस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णश्चिरस्पश्चिमेहा-श्चिस्त रेषस्याः ॥ ४ ॥

पुरुष्टिः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्चीनि विन्दवो यस सः । एवम् ध्वांनि पृश्चीनि यस सः । ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये। फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोणीं रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता । पलक्षशच्दो वलक्षार्थः श्वेत-पर्यायः । तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वतिदेवतास्तृतीये । प्रीहाकर्णः प्रीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णों यस स प्रीहकर्णः 'अन्येषामिष दश्यते' इति संहितायां दीर्घः । शुण्ठकर्णः द्रस्तकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्टाः त्वष्टु-देवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अक्षिसम्यः अक्षि पुण्डं सक्शोस्त्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निः अक्षि पुण्डं सक्शोस्त्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निः अक्षाक्षः पूर्णाः । कृष्णपुण्डः अल्पाक्षः सहाक्षिः अल्पाक्षः यस्य महदक्षि यस्य तथा ते त्रय उपस्याः उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

म० पृक्षिः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृक्षीनि विन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृक्षीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरु-देवलास्तृतीये । फल्गूः अपृष्टशरीरा लोहितोणीं रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता । पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः । तास्ति-सोऽजाः सारस्वलाः सरस्वतिदैवतास्तृतीये । श्लीहाकणैः श्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कणौ यस्य स श्लीहकणैः 'अन्येषामिष दश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां दीर्घः । शुण्ठकणैः हस्वकणैः अख्यालोहकणैः रक्तवणैकणैः । ते त्रय-स्लाष्ट्राः लष्ट्रदैवतास्तृतीये । कृष्णप्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अज्ञिसक्थः अज्ञि पुण्डूं सक्ष्रोक्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्रामाः इन्द्रामिदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णािकाः कृष्णपुण्डः अल्पािकाः महािकाः अल्पमिक यस्य महदिक्ष यस्य स तथा । ते त्रय उपस्या उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यहयवयो वाचेऽवि-ज्ञाता अदित्यै सक्तपा धात्रे वत्सत्यों देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

उ० विचित्रवर्णास्तिसः स्वीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेव-देवताश्चतुर्थे। रोहिण्यः रक्तवर्णाः ज्यवयः सार्धसंवत्सरा-सिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवा-दिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पश्चवोऽदित्ये अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पश्चवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्थः बाल्छाग्यो देवतानां प्रतीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५॥ म० विचित्रवर्णास्तिसः स्त्रीपश्चो वैश्वदेवः विश्वदेवदेव-ताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिसोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञान-श्च्यास्त्रयः पश्चोऽदित्ये अदितिदेवताश्चतुर्थे । सहपाः समा-नहपास्त्रयः पश्चो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः वालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५॥

पष्टी ।

कृष्णश्रीवा आग्नेयाः शितिभवो वसूनाए रोहिता रुद्राणीए श्रेता अवरोकिण आदिसानां नभीहणाः पार्जन्याः ॥ ६॥

उ० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पश्चव आग्नेयाः अग्नि-देवताः पञ्चमे । शितिश्रवः श्वेतवर्णश्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसु-देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रहाणां रुद्ददेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः । यहा अवाधसा-द्रोकः छिद्धं येषां ते । 'छिद्धं निर्व्यथनं रोकः' । ते व्रवः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे । अथ पष्टे यूपे । नभोरूणः पार्जन्यास्त्रयः पष्टे ॥ ६ ॥

म० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पराव आग्नेयाः अर्तिः देवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभूयुक्तास्त्रयो वस्तां वर्षः देवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्धदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवलोकिनः । यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छित्रं येषां ते 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकः' इति कोशः । ते त्र्यः वार्तिन्यान् स्वानां तद्देवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे । नभोह्नपाः स्वयः षष्ठे ॥ ६ ॥

सप्तमी।

चुत्रत ऋष्मो वामनस्त ऐन्द्रावैष्ण्वा रेन्न्ता शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबाहस्प्ट्याः ग्रुकस्पा वाजिनाः कुल्माषां आग्निमारुताः द्यामाः पौष्णाः ॥ ७॥

उ० उन्नतः उचाः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः पष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रावार्हस्पत्याः इन्द्रवृहस्पतिदेवताः पष्ठे। शुकस्पाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः पष्ठे। कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पश्चव आग्निमास्ताः पष्ठे। एवं पञ्चदश्च। अथ सप्तमे यूपे। स्यामाः शुक्ककृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे॥ ७॥

म० उन्नतः उचाः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रिक्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे । ग्रुकरूपाः ग्रुकपिक्षि-समवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्वु-रास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः कृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७॥

अष्टमी।

एता ऐन्द्रामा हि<u>रू</u>पा अम्रीषोमीया वामना अनुद्वाह आम्रावैष्णवा व्या मैंत्रावरूण्योऽन्यती एन्यो मैड्यीः ॥ ८ ॥

उ० एताः कर्नुरवर्णास्त्रय इन्द्राप्तिदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अभीषोमीयाः अभिसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनङ्वाहः त्रय आग्नावेष्णवाः अग्निविष्णु-देवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्नोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्थे कर्नुरवर्णास्तिस्नोऽजा मैत्र्याः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

म० एताः कर्बुरवर्णास्रय इन्द्रामिदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्रयः अमीषोमीयाः अमिसोमदेवत्याः सप्तमे । धामना अनङ्घाहः त्रय आमाविष्णवाः अमिविष्णुदेवत्याः सप्तमे । विश्वाः वर्ष्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

नवमी।

कृष्णग्रीवा आग्नेया बुभ्रवः सौम्याः श्वेता वीयुव्या अविज्ञाता अदित्ये सर्रूपा धात्रे वेत्सत्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

उ० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः किपल-वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः बायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्या अष्टमे । अथ नवमे सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्नः नवमे ॥ ९ ॥

म्० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बंभवः किपल-वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदि-तिदेवत्याः अष्टमे । अर्थ नवमे । सह्पाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सर्तर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्नः नवमे ॥ ९ ॥

दशमी।

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तिरिक्षा बृहन्ती दिव्याः श्वन्ती वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥ उ० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवसास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णाः

स्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्रयः वेद्युताः विद्युदेवत्याः दशमे । सिष्माः सिष्माष्यरोगवन्तस्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

मिं० कृष्णाः भौमा भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णा-स्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । वृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे । अथ दशमे शवलाः कर्वुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युदेवत्याः दशमे । सिष्माः सिष्माख्यरोगवन्तस्त्रयः नक्षत्र-देवत्याः दशमे ॥ १० ॥

एकादशी।

धूम्रान्वंसन्तायालंभते श्वेतान् श्रीष्मार्यं कृष्णा-न्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेम्नतायं पिशङ्गा-ञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

उ० ध्स्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानाल-भते नियुनक्ति दशमे । श्वेतांस्त्रीन् प्रीष्माय दशमे । कृष्ण-वर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तांस्त्रीन् शरदे एकादशे । एषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णास्त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

म० धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन् प्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एका-दशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

द्वादशी।

त्र्यवयो गायुत्रय पञ्चावयिष्ठिष्टुमें दित्यवाहो जगत्यै त्रिवृत्सा अनुष्टुमें तुर्युवाहे उिणहे ॥ १२ ॥

उ० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायन्ये एकादशे । सार्घद्विसंव-त्सरास्त्रयः श्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दिस्पवाहः । द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्ये द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षास्त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उिष्णहे द्वा० ॥ १२ ॥

म० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्ये एकादशे । सार्धद्विसंवत्स-रास्त्रयः त्रिष्ठमे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्ये द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुमे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

पृष्ठवाही विराज उक्षाणी बृह्त्या ऋषभाः क्कुभेऽनुड्वाहै: पुङ्क्षचे धेनवोऽतिच्छन्द्से ॥ १३॥ उ० पष्टवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा०। उक्षाणः सेचनसम्था युवानस्रयः वृहत्ये हा०। अथ त्रयोदशे यूपे। ऋषमाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः कक्कमे त्रयोदशे। अनङ्काहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्कये त्रयो०। धेनवः नवपस्ता अजास्त्रिसः अतिच्छन्दसे त्रयो०॥ १३॥

मेठ पष्टवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वार । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः वृहत्ये द्वार । अथ त्रयोदशे यूपे ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः कक्षमे त्रयोदशे । अन-ड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्कषे त्रयोर । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिसः अतिच्छन्दसे त्रयोर ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

कृष्णभीवा आग्नेया वश्चर्यः सोम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सत्यः सारस्वत्यः द्यामाः पाँष्णाः पृश्चयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा व्हा द्यावाप्ट-थिवीयाः ॥ १४ ॥

उ० अथ चातुर्माखदेवाः पश्चवः श्वेताः सौर्या इसन्ताः।
तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपश्चव उच्यन्ते । कृष्णप्रीवाः त्रयः
आग्नेयाः त्रयः वभ्रवः किपलाख्यः सौम्याः। अथ चतुर्दशे
यूपे। उपध्वसाः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः
तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । इयामाः शुक्ककृष्णवर्णाः
पौष्णाः पूपदेवत्याः चतु० । पृश्चयः तनुकाया विचित्रवर्णां
वा त्रयो महद्देवताः चतु०। बहुरूपाख्ययो वैश्वदेवाः चतु०।
अथ पञ्चदशे। वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च०॥ १४॥

म० अथ चातुर्माखदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इखन्ताः । सत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपश्च उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आमेयाः त्रयो० । बन्नवः कपिलाख्यः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्वणविशिष्टा वर्णान्तर-मिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिसः सरस्वतीदेवताः चतु० । स्थामाः शुक्रकृष्णवर्णाः पौष्णाः पृषदेवस्याः चतु० । पृथ्रयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो महदेवताः चतु० । बहुह्मपाद्वयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पद्य-वर्शे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवसाः पद्य० ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

प्रकाः सै<u>चरा एता ऐन्द्राश्नाः कृष्णा बार</u>ुणाः प्रश्नेयो मा<u>रु</u>ताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

उ० अथ वरुणप्रधासपर्वपदाव उच्चन्ते । संचरशब्देन कृष्णश्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पश्व उच्चन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् यथा चातु-भीस्येषु चतुर्ष्वेषि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च ह्वींषि समानानि प्वमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संविध्यनामाद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चद्रश प्रश्नवः समाना एव भवन्ति । तेन
संचरा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चद्रश पश्चव उक्ता इत्यर्थः ।
आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चद्रशे । सोम्याः वश्चवस्त्रयः
पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वस्ततर्थः तिस्रः पञ्च० । अथ पोडशे । पौष्णाः श्च्यामाः त्रयः
पोडशे । एते संचरा उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्रामाः
इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः
वरुणदेवताः षो० । पृक्षयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० ।
त्रथः तुपराः निःश्यङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

मु० अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचर्शव्देन कृष्णप्रीवा आग्नेया इलाद्यः पूर्वकिष्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवीं पि भवन्तीतिवत् । यथा वार्ष्ठ मांस्थेषु चतुर्ष्विप पर्वेषु आग्नेयादीनि पञ्च हवीं पि समानानि एवमत्रापि चतुर्णा पर्वेणां संविन्धनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन वंषा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन वंषा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशवः उक्ताः इल्प्यं । आग्नेयादयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्यस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्त्रस्तः वत्सत्तर्यः तिसः प्राधः अथ पोडशे । पते संबंधि उक्ताः । एताः कर्युरास्त्रय ऐन्द्रामा इन्द्राभिदेवताः बी० । उक्ताः । एताः कर्युरास्त्रय ऐन्द्रामा इन्द्राभिदेवताः बी० । पृश्चयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःश्वः कार्याः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

षोडशी ।

अप्रयेऽनीकवते प्रथम्जानार्रं भते मुरुद्धाः सान्ते-प्रनेभ्यः सवायानम् रुद्धो गृहमे विभ्यो बिकहान्म-रुद्धाः क्रीडिभ्यः स्थ्मृष्टानम् रुद्ध्यः स्वतंबद्धोऽ-गुमृष्टान् ॥ १६॥

उ० अथ सप्तद्शे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमार्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्रये । आङ्भते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सांतपनेभ्यः महत्त्यः सप्त० । बिकहान् चिरप्रस्तान्त्रीनपृह-मेधिभ्यो महत्त्यः सप्त० । संस्थान् सह स्थान् त्रीन् कीडिभ्यो महत्त्यः सप्त० । अनुस्थान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवन्नो महत्त्यः सप्त० ॥ १६ ॥

स्० अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकव-द्वणविशिष्टायांग्रये आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वाला तथा सह वर्तन्त इति सवालाः वातमण्डलीमध्यस्थां- स्त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्धः सप्तः । बिष्कहान् निर्प्रस्तान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्धः सप्तः । संस्र्षान् सह स्र्ष्टान् त्रीन् कोडिभ्यः मरुद्धः सप्तः । अनुस्र्षान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्त्रवद्धो मरुद्धः सप्तः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

उक्ताः सेचरा एता ऐन्द्राप्ताः प्राशृङ्गा महिन्द्रा बहुरूपा वेश्वकर्मणाः ॥ १७॥

उ० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदशः पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्नुरास्त्रय ऐन्द्रासाः एकोन० । प्राध्यक्षाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्ट-र्यक्षयुक्ताः माहेन्द्राः महेन्द्रदेवता एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७॥

म् अथाष्टादशे यूपे महाहिवःपश्चः कृष्णश्चीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्वुरास्त्रय ऐन्द्राप्ताः एकोन । प्रकृष्टश्च्युक्ताः माहेन्द्राः पहेन्द्रवेवताः एकोन । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मने देवताः एकोन ॥ १७॥

अष्टादशी।

धूम्रा ब्रुनीकाशा पितृणार्थ सोमेवतां ब्रुवी धूम्रनीकाशाः पितृणां विर्धिवती कृष्णा ब्रुनी-काशाः पितृणामिमिष्वात्तानी कृष्णाः पृषेन्तस्त्र-यम्बकाः ॥ १८॥

उ० अथ पित्र्येष्टिदेवतापरावः ध्स्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बश्चनीकाशाः कपिलवर्णसदशास्त्रयः परावः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बश्रवः कपिलाः धूस्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादशास्त्रयः बर्हिपदां पितृणामेकोन० । अथ विशे । यूपे कृष्णाः बश्चनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः ज्यस्वकदेवताः विशे ॥ १८॥

म् अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः । धूमाः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभुनीकाशाः कपिलवर्णसदशास्त्रयः पशवः सोम-वतां पितॄणां नियोज्याः एकोन० । बभवः कपिलाः धूम्रनी-काशाः धूमा इव नितरां काशन्ते इति तादशास्त्रयः बर्हिषदां पितॄणामेकोन० । अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभुनीकाशाः अमिष्वात्तानां पितॄणां विंशे । कृष्णाः पृष्ठन्तः विन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

हकाः सेचरा एताः द्युनासीरीयाः श्रेता वाय-ह्याः श्रेताः सौर्याः ॥ १९॥

उ० अथ छुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः

पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विशे । बश्चवः सौम्याः विशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विशे । अथैकविशे यूपे वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविशे । इयामाः पौष्णाः एक०। एताः कर्नुराः ग्रुनासीरीयाः ग्रुनासीरदेवताः एक०। एवं श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक०। श्वेताः त्रयः सौर्याः स्थैदेवताः एक०। एवं समाप्ताः यूपाः। इत्यश्वाद्याः सौर्याम्ताः सप्तविशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पश्चाः सर्वे उक्ताः॥ १९॥

म० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः पश्चदशोक्ताः तेन कृष्णप्रीया आग्नेयाः विशे । बभ्रवः सौम्याः विशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विशे । अथैकविशे यूपे । वत्स-तर्यः सारख्यः एकविशे । स्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इस्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविशे व्यधिकशतत्रयं प्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

विंशी।

वसन्ताय कृपिश्चलानालंभते यीष्माय कल्वि-क्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्तिका हेम्नताय कर्क-राञ्जिछिशिराय विकेकरान् ॥ २०॥

उ० वसन्ताय किपञ्जलानालभते इत्यादयः विश्वेषां देवानां पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशा-रण्याः पशव आलभ्यन्ते ॥ २० ॥

म् अथारण्याः पशव उच्यन्ते । अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिज्ञलाद्यस्त्रयोद्शः त्रयोद्शः पशव आलम्भनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे । नाडीषु धुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पज्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारांसु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्त-रालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम्। अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगम-निरुक्तनिघण्ड्याकरणोणादिवृत्त्यशिधानप्रन्थेभ्यो वगन्तव्याः । आटविकेभ्यश्च लक्षणीयाः । तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिजलान् वसन्ताय आलभते नियुनिक्त । त्रीन् कलविद्वान् चटकान् श्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय । अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टी द्वी ककरी पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन् विककरान् बिशिराय ॥ २०॥

एकविंशी।

स्मुद्रायं शिशुमारानालभते पर्जन्याय मुण्हू-

कानुन्यो मत्स्यान्मित्रायं कुछीपयान्यर्रुणाय ना-

उ० त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्त्न् समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये हौ अन्तः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमन्तः । त्रीन् कुलीपयान् सोमाय । जलजान् मित्राय । त्रीन् नाकान् नका एव नाकासाञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

म० त्रीन् शिद्यमारान् जलचरजन्त्न् समुद्रायालभते । त्रीनमण्ड्कान्मेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अन्त्रः । अथ तृतीयेऽत्रकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्यः । त्रीन् कुलीपयान् जलजान् मित्राय । त्रीन् नाकान् नका एव नाका-स्नाञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

द्धाविंशी।

सोमीय हुएसानार्छभते बायवे बुछाकी इन्द्रा-ग्निभ्यां कुञ्चीन्मित्रार्थ मुद्गून्वर्रुणाय चक्रवा-कान् ॥ २२ ॥

उ० त्रीन् हंसान् तिस्रो बलाकाः बकपतीः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकारो । त्रीन् कुञ्जान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन् महून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥२२॥

म० त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो वलाकाः वकपत्रीः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकारो । त्रीन् कुज्ञान् पक्षिणः इन्द्राप्ति-भ्याम् । त्रीन् मद्गुज्ञलकाकान् मित्राय । त्रीन् चकवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

उ० त्रीन् कुटरून् कुकुटानसये । ततस्रयाणामुल्कानां मध्ये एकमुल्कं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे हौ उल्को काकवैरिणो । त्रीन् चापानसीपोमाभ्याम् त्रीन्मयू-रानश्चिभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

म० त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानमये । ततस्त्रयाणामुळ्कानां मध्ये एकमुळ्कं वनस्पतिभ्यः । अथ पत्रमेऽवकाशे द्वौ उल्लेको काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानमीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानिश्वभ्यां त्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

सोमाय छवानार्लभते त्वष्ट्रे कौछीकान् गोषादी-देवानां पत्नीभ्यः कुछीका देवजामिभ्योऽप्रये गृह-पत्तये पारुष्णान् ॥ २४॥

उ० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय अथ पष्टेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्टे । तिस्रो गोपादीः गवां सादियत्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवज्ञामिभ्यः देव- वध्भ्यः । 'जामिः स्वसकुलस्त्रियोः' । त्रीन्पारुष्णसंज्ञान्युः हपतयोऽस्रये ॥ २४ ॥

म० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये ह्या सोमाय । अथ पष्टेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कीलीकान् पक्षिणः लष्टे । तिस्रो गोपादीः गवां साद्यित्रीः पक्षिणीः देवानां प्रतिभयः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः । 'जामिः खस्कुलस्त्रियोः' । त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपत्येऽप्रये ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

अहे पारावतानारुभते राज्ये सीचापूरहोगा-त्रयोः सन्धिभयो जुतूर्मासेभयो दात्यौहान्सेवत्स-रायं महतः सुपूर्णान् ॥ २५॥

उ० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलस्वाहे। तिहाः सीचापः पक्षिणीः राज्ये । तिस्रो जतः पात्राख्याः अहीरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः । त्रवानी महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवक्षी हो महान्तौ सुपर्णों संवत्सराय ॥ २५ ॥

म० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कल्रहानहे।
तिस्रः सीचाप्ः पक्षिणी रात्र्ये। तिस्रो जत्ः पात्राख्याः पक्षिणीः
अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः। त्रीन् दात्यूहान् कालकण्ठात् मारीभ्यः।
प्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ।
वकाशे हो महन्तौ सुपर्णों संवत्सराय ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

भूम्या आख्र्नार्लभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्कान्दिवे कशान्दिगभ्यो नेकुछान्बभ्रंकानवान्तरिद्धाभ्यः २६

उ० भूम्ये आखून्सूषकान् त्रीन् पाङ्क्रान् सूषकजातिः विशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्भेदानेव दिवे । त्रीतकुका-निद्गभ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवसे एकम् त्रीन्बभुकान-वान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

म० भूम्ये आख्न मूषकान् त्रीन् पाङ्कान् मूषकजाति विशेषानन्तिरक्षाय । काशान् तद्भेदानेव दिवे । त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्यौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । त्रीन् बभुकान-वान्तरिदशाभ्यः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

वर्सुभ्य ऋष्यानार्लभते रुद्रेभ्यो हर्मनादिये भ्यो न्यङ्कृत् विश्वेभयो देवेभ्यः पृष्तान् साध्येभ्यः कुळुङ्गान् ॥ २७ ॥ ु जि त्रीनृष्यान्वसुभ्यः । ऋष्यादयो सृगविशेषाः रुद्देभ्यः रुरून् । त्रीव्यङ्क्नादिस्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृष-तान्विश्वेभयो देवेभ्यः । त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

म् त्रीनृष्यान् वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुह्तन् । त्रीन् न्यङ्क्तादिस्रेभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः । त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७॥

अष्टाविंशी।

ईश्चीनाय परेखत् आर्छभते मित्रायं गौरान्व-र्ह्मणाय महिषान्बृहुस्पतीये गवयास्त्वष्ट्र उष्ट्रीन् ॥२८॥

उ० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्मृगा-निमत्राय । त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकाद-शेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदशानारण्यपश्चन्बृहस्पतये । त्रीनुष्टान् त्वष्टे ॥ २८॥

म० परस्ततः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान्मृगान् मित्राय । त्रीन् महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकादशे-ऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपश्चन् बृहस्पतये । त्रीतु-ष्ट्रान् लाष्ट्रे ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

प्रजापतये पुर्हवान्द्वस्तिन आर्रुभते वाचे प्रुषी-श्रद्धुंबे मुशकाञ्छोत्राय भुङ्गाः ॥ २९॥

उ० प्रजापतये पुरुषानहस्तिनः त्रीन् । त्रीन् छुषीन्वक-तुण्डान्वाचे।तनमध्ये हो प्लुषी एकादशे। अथ हादशेऽवकाशे एकं छुषिम्। त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो सृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

स्० प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्रुषीन् वकतुण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ प्रुषी एकादशे । अथ द्वादशे-ऽवकाशे एकं प्रुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो मृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९॥

त्रिंशी।

प्रजापंतये च वायवे च गोमृगो वर्षणायार्ण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजायं मुकेटः शार्दूलायं रोहिहं प्रभायं गव्यो क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीर्लक्षोः कृमिः समुद्रायं शिशुमारो हिमवेते हस्ती ॥ ३०॥

उ० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः।
एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय।
एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्द्यः शार्द्लाय।
एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय। अथ त्रयोदशेऽवकाशे
एका वर्तिका क्षिप्रइयेनाय देवाय। एकः कृमिः कीटः
नीलङ्कोः नीलङ्कवे । शिद्यमारः एको जलचरः समुद्राय।
हस्ती हिमवते॥ ३०॥

म् ० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्द्यः शार्क्ष्णय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

म्युः प्रांजाप्त उलो हुलिङ्णो वृषद्ध्रास्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्कां मेयी केलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे कुर्ञ्चः ॥ ३१॥

उ० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापति-दैवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्का पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदः पुष्करे सीदतीति कम-लभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः कुङ्कः वाचे ॥ ३१ ॥

म० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्का पिक्षणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पिक्ष-विशेषः ते त्रयः लाष्ट्राः लष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः कुन्नः वाचे ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

सोर्माय कुछुङ्ग और्ण्योऽजो नेकुछः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रंस्य गौरमृगः पिद्धो न्यङ्कुः कक्टस्तेऽनुंमत्यै प्रतिश्चत्क्षये चक्रवाकः ॥ ३२॥

उ० कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजङ्खागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । कोष्टा झुगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्ये । चक्रवाकः प्रतिश्चरकाये ॥ ३२ ॥

म० कुछङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजो-ऽजच्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदे-वलाः । कोष्टा श्र्मालो मायोदेवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्गः अपि कक्षटः स एव ते त्रयोऽनुमलै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्काये ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

सौरी बलाका शार्गः संज्यः श्याण्डक्ते मैत्राः

सरस्वत्ये शारिः पुरुष्वाक् श्वाविद्धौमी शर्वि्छो <mark>ष्टकः प्रदाकुस्ते मृन्यवे सरस्वते शुक्रः पुरुष्वक् ॥३३॥</mark>

उ० वेळाका बकस्ती सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः । अथ पञ्चद्शेऽवकाशे स्त्रज्यः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः । पुरुपवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुर्की सरस्वसे । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्द्द्रलो व्याघः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे। पुरुपवाक् ग्रुकः सरस्वते संमुदाय ॥ ३३ ॥

म् व बलाका वकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः । अथ पबदशेऽवकाशे सजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैताः मित्रदेवलाः । पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरखलै । श्वावित् सेवा भौमी भूदेवला शार्द्छो व्याद्रः वुकः चित्रकः प्रदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् छुकः सरखते समुद्राय ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

सुपण: पार्जन्य आतिवाहसो द्विदा ते वायवे वृह्स्पत्ये वाचस्पत्ये पेङ्गराजोऽल्ज आन्तरिक्षः प्रुवो मुदुर्मत्स्यस्ते नदीपत्ये द्यावाष्ट्रश्रिवीयः

उ० सुपर्णः गरूतमान् पार्जन्यः पर्जन्याय । आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्टकुटः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये वाची वाण्याः पतये इति बृहस्पति-विशेषणम् । ईंदशाय बृहस्पतये पेङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ <mark>षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविदोपः आन्तरिक्षः अन्तरिक्ष-</mark> देवतः। प्रवः जलपक्षी मद्धः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। <mark>कूर्मः कच्छपः द्यावाप्टथिवीयः द्यावाप्</mark>टथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

म०सपर्णः गरूतमान् पार्जन्यः पर्जन्याय । आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्ठकुटः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । वृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् । ईहशाय बृहस्पतये पैज्ञराजः पक्षिविशेषः । अथ षोडशेऽव-कारो अलजः पक्षिविरोषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः । स्रवः जलपक्षी मद्धः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः यानाप्टिथिवीयः यानाप्टिथिवीदेवतः ॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कुकुवार्छः सावित्रो हुएसो वातस्य नाको मकरः कुलीपयस्तेऽक्पारस्य हियै श-ल्यंकः ॥ ३५ ॥

उ० उरुपस्यः युंस्यः चन्द्रससः। गोवा कालका पश्चि-

विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्चचूदः सावितः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाकः मकरः <mark>कुलीपयः ते</mark> त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य । त्रयाणां मध्ये द्वौ पोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकृपारस्य । शल्यकः श्वावित् ह्रिये देव्ये ॥ ३५ ॥ म० पुरुषस्गः पुंस्गः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षि-विशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । क्रुकवाकुः ताम्र-चुडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य । नाकः मकरः कुली-पयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकृपारस्य समुद्रस्य । त्रयाणां मध्ये हो पोडरो । अथ सप्तदरोऽवकारो एकः कुलीपयः अकू॰

षद्त्रिंशी।

पारस्य । शल्यकः श्वावित् हिये देव्ये ॥ ३५॥

एण्यह्नो मण्डूको मूर्षिका तित्तिरिस्ते सूर्पाणी लोपारा अश्विनः कृष्णो राज्या ऋक्षी जुतः सुष्टि-ळी<mark>क</mark>ु त ईतरजनानां जहंका वैष्णुवी ॥ ३६॥

उ० एणी मृगी अहः आरुम्या । मण्डूको मू^{त्रका} तिचिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आधिनः अधिदेवतः । कृष्णो सृगः राज्ये । ऋक्षः भारी जतः सुषिलीका एती पक्षिविशेषी ते त्रयः इतरजनाती देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैदणवी देवत्या ॥ ३६ ॥

स० एणी मृगी अहः आलभ्या। मण्ड्को मूषिका तितिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः अधिदेवतः । कृष्णो मृगः राष्ट्रये । ऋक्षः महूकः जतः सुषि-लीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां जहका गात्रसङ्कोंचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

सप्तित्रंशी।

अन्यवापोऽर्धमासानाम् रयो मयूरः सुपूर्णस्ते गन्ध्वीणाम्पामुद्रो मासां कद्यपी रोहित्पुण्डूणाची गोलित्तका तेडप्सरसी मृत्यवेडिसित: ॥ ३७॥

<mark>े उ.० अन्य</mark>वापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानौ पद्यः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो सृगविशेषः मयूरः बही सुपर्णी गरूकान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलवरः कर्कटसंज्ञः अपा पद्यः। कश्यपः कच्छपः मासा मासानाम्। रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरीविद्येवः गोलितकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

पक्षिविशेषोऽर्धमासानां म० अन्यवापः कोकिलाख्यः पद्यः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बही सुपणीं गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । रुद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अयां पद्युः । कत्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलित्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

[MS HAMER TO BEEN ?

अष्टतिंशी।

वर्षाह् ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितृणां बलायाजगरो वस्तां कपिश्चलः कृपोत् उर्ल्यकः इशस्ते निर्श्वत्ये वर्षणायार्ण्यो मेषः ॥ ३८॥

उ० वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋत्नाम् । आखुः मूषकः क्याः मान्थालश्च तिह्रशेषो ते त्रयः पितृणाम् । अथैकोन-विशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिआलो वस्नाम् । कपोतः उल्कः शशः ते निर्कत्ये । आरण्यो मेषो वरु-णाय ॥ ३८॥

म० वर्षाहुः वर्षाभूः भेकी ऋत्नाम् । आखुः मूषकः कराः मान्थालश्च तद्विरोषौ ते त्रयः पितॄणाम् । अथैकोनविरो । अजगरो महासर्पः वलाय । कपिज्ञलो वस्नाम् । कपोतः उल्लकः शराः ते निर्ऋत्ये । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

श्रित्र अदिलानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्शीन्सस्ते मुला अर्पयाय समुरो रुरू रौद्रः कथिः कुटर्न-द्वित्योहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९॥

उ० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घप्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः । वार्धानसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्ये देव्ये । समरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः सृगः रौद्रः रुद्रदेवतः । क्वायः पश्चिवशेषः । अथ विशेऽवकाशे । कुटरुः कुकुटः दात्योहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९॥

म्० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घशीवः धृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः । वार्धानसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्ये । समरः गवयो-ऽरण्याय देवाय । रुहः सृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्षयिः पक्षिविशोषः । अथ विशेऽवकाशे । कुटरः कुक्कुटः दालौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

खङ्गो वैश्वदेवः श्वां कृष्णः कृणां गर्देभस्त्रक्षुस्ते रक्षंसामिन्द्राय सूक्रः सिछ्हो माह्नतः क्रंकलासः पिष्पंका शक्रतिस्ते शर्वयाये विश्वेषां देवानां पृष्तः ॥ ४०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां । । चतुः चतुः विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पुठ खड़ी सृगविशेषो विश्वदेवदेवतः एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बक्णों गर्दभः तृतीयस्तरश्चः सृगादनः ते त्रयो रक्षसां पश्चवः । स्करः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पश्चिणी शकुनिः पश्ची एते त्रयः शरव्याये । एकः पृषतः सृगविशेषो विश्वेषां देवानां पश्चभवति विश्वेषयो देवेभ्यो जुष्टं नियुन्ज्मीति योज्यः । एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पश्च उत्ताः । अत्र द्वाविशतिरेकादशिनः सप्तविशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षडधिकं शतद्वयं किषञ्चलादयः पृषतान्ताः आरण्याः पश्चवः सर्वे मिलित्वा षद् शतानि नवाधिकानि पश्चो भवन्ति । श्लोकश्च । षद् शतानि नियुज्यन्ते पश्चनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नविभ-श्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्वष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये चतुर्विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

म० खन्नो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरश्चः मृगा-दनः ते त्रयो रक्षसां पश्चः । स्करः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पिह्मणी शकुनिः पश्ची ते त्रयः शरव्याये । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पश्चभवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुन्न्जमीति योज्यः । एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पश्चव उक्ताः । अत्र द्वाविश्वतिरेका-दिश्चनः सप्तविश्वस्थिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः पष्ट्यधिकं शतद्वयं किष्ठलादयः पृषतान्ता आरण्याः पश्चवः सर्वे मिलिला षद्शतानि नवाधिकानि पश्चो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पश्चनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यञ्चस्य नवभिश्वाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्सष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । प्राप्त । १४॥ । १४॥

पश्चविद्योऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

शादं दक्षिरवंकां दन्तमूळेर्मदं वस्त्रेंस्तेगां द्र्ष् ष्ट्राभ्याण् सरेस्तत्या अम्रजिहं जिह्नायां उत्सादमेव-कृत्देन ताळु वाज्ञ्ण् हर्नुभ्याम्प आस्येन वृषेण-माण्डाभ्यामादित्याँ इमश्रुमिः पन्धानं भूभ्यां द्याची-पृथिवी वर्ते।भ्यां विद्युतं कृतीनकाभ्याण् शुक्काय् स्वाहां कृष्णाय स्वाहा पर्याणि पक्ष्माण्यवार्यो इक्ष-वोऽवार्याणि पक्ष्माणि पार्यो इक्षवः ॥ १॥ उ० शादं दक्किः । इयमपि श्रुतिर्देवताश्वाङ्गयोश्रोदनां विद्धाति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दक्किः प्रीणाति देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्तयोः सामर्थ्यं भवति । युक्तंच होमकाले अङ्गाभिधानं देवताये होमः । आहच श्रुतिः । 'आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति दक्किः शादाय स्वाहा । दन्तम्लेरवकाय स्वाहा' इत्येवं प्रयोगाः । किचच देवता केवला भवति यथा श्रुक्तायस्वाहा कृष्णा-यस्वाहेति । किचचान्यया विभक्त्या निर्देशो द्वयदैवतयोः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोनिंपक्षतिरिति । एवं द्वयदैवतम-प्रसिद्धं यज्ञपार्थादिभ्योऽवगन्तव्यमिति प्रथिवीं स्वचेति यावत ॥ १॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीयो मयेर्थते ॥

म० 'सिष्टकृद्वनस्यस्तरे श्रूत्य ए हुला देवताथा केभ्यो जुहोलमुष्ये साहेति प्रतिदेवत एं शादप्रमृतिलगनते भ्योऽविमु-साच परेभ्य इति' (का० २०।८।५।६)। सिष्टकृद्दन-सखोरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं खिष्टकृद्यागात्पूर्वं श्रूले श्रपितं मांसं प्राजापस्रोऽश्व इति वचनात्प्रजापतये हुसा अमुम्मे खाहेति प्रतिदेवतं शादादिलगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गभ्यो देवता-भ्योऽश्वाङ्गभ्यश्च घृतं जुहुयात् । अनादेशे घृतस्योक्तलात् । तत्र शादं दिस्रिरिसादि पृथिवीं लचेसन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्वतुर्गृहीतमाज्यं शादाय खाहा दद्धः खाहा साहा दन्तमूळेभ्यः साहेसादि पृथियौ साहा लचे साहे-लम्तं जुहुयादिलेकः पक्षः शाखान्तरोदितः। खपक्षे तु शादं दिद्धः श्रीणामि खाहेलादिहोममन्त्राः । देवता भोकत्री द्विती-यया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभस्तया निर्दिश्यते । कचित्केवला देवतैव यथा शुक्राय खाहा कृष्णाय खाहेति । कचिद्न्यविभक्तयैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अमेः पक्षतिर्वायोनिंपक्षतिरिति । तथाच श्रुतिः 'शादं दद्भिरवकां दन्तम्लेरित्याज्यमवदानानि कृला प्रलाख्यायं देवताभ्य आहु-तीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधियेन समर्थ-धिति' (१३।३।५।१) इति । अस्यायमर्थः । शादं नाम वैवमश्वस्य विद्वर्दन्तैः श्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः । सतश्च शादं दद्भिः श्रीणामि खाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृला आज्यमेवाश्वाङ्गलेन परिकल्य प्रसा-ख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्याया-ब्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्वाङ्गभवा <u>घताहुतीः</u> शादादिभ्यो ब्दाति । एवं कुर्वेच्चिपभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्ध-यति प्रीणातीत्यर्थः । अथ संहितार्थः । दक्किरश्वदन्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलेरवकां देवतां प्रीणामि । वस्वैदन्तपी-

ठैर्मृदं देवतां प्रीणामि 'वर्सं स्याइन्तपीठिका' । शादादयी-Sप्रसिद्धा देवाः आदिलादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेगां देवतां प्रीणामि । सरखत्यै अग्रजिह्वाम् । अत्र चतुर्थ्या देवतोहेशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यखयः । जिह्नाया अप्रमग्रजिहं जिह्वाग्रेण सरस्वर्ती ग्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् । अत्र षष्ट्याश्वाङ्गोदेशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः । जिह्नयो-त्सादं देवं प्रीणामि । अवकन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अज्ञे प्रथमा व्यलयः । तालुना अवकन्दं देवं प्रीणामि । वार्ज हर्जः भ्याम् । हनुभ्यां वक्रकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्पेन मुखेनापो देवताः श्रीणामि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं त्रीणामि । रमश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्त्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटन गरोमपह्लिभ्यां पन्थानं देवं श्रीणामि । वर्ताः पक्ष्मपह्लिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते श्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्ण-गोलाभ्यां विद्युतं देवतां श्रीणामि । शुक्रा<mark>य खाहा कृष्णाय</mark> खाहा देवोद्देश एव न लङ्गम् । शुक्राय कृष्णाय देवाय सुहत-मस्तु । यद्वा चतुर्थ्याश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते । प्राजापसोऽश्रं इति वचनाइवोऽध्याहर्तव्यः । शुक्केन कृष्णेत् चाश्वाङ्गेन प्रजापति श्रीणामि । एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादाविष बोध्यम् । वा पक्ष्माणि । अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः । पक्ष्माणि नेत्रोपरिके पार्याणि पारदेवलानि ततः पक्ष्मभिः पारं श्रीणामि । नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणाहित विपरीतं वा अवायीण अवारदेवत्यानि पक्षाणि इक्षवः पारवेवलाः ॥ १ ॥

द्वितीया।

वार्त प्राणेनापानेन नासिके उपयाममध्ये लोष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमन्काशेन बाह्य तिवेष्यं मूर्फ्रा स्तेनयित्नं निर्वाधेनाशनि मस्तिष्केण विद्युतं कृषीं कृषीनिकाभ्यां कृषीभ्याप् श्रोत्रप् श्रोत्राभ्यां कृषीं तेद्वनीमधरकण्ठेनापः श्रुष्ककण्ठेन चित्तं मन्याभि रदिति श्रीष्णां निर्दित् निर्जीलपेन श्रीष्णां संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणेष्ठ स्तुपेन ॥ २ ॥

उ० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे हे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरित्तनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकाम्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति अनोर्दार्धः । अनुकाशेनाधस्तने-देहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मुर्झा मस्तकेन निवेष्यं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलमो मजाभागः तेन स्तनियतुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः। 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'हृष गत्तो'

मस्तकमजोति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिष्केणाशनि देवं ब्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां ब्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णी देवी प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः अष्को निर्मांसो देशः तेनापोदेवताः श्रीणामि । 'पश्चाद्वीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । श्रीवापश्राद्धागे कुकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि'इति क्यप्। त्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीव्णी शिरसा दिति हेवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋति देवं शीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गेः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छाये'। स्तुपेन उच्छितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं श्रीणामि ॥ २ ॥

म० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्टेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्ला अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा॰ ६।३। १२२) इस्रनोदींर्घः। अनुकाशेनाधस्तनदेहकान्या बाह्यं देवं श्रीणामि । मूर्शा मस्त-केन निवेष्यं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्वाधः शिरो-ऽस्थिमध्यसंलभो मजाभागः तेन स्तनयिनुं देवं श्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तकिमष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गतौ' मस्तकमज्जेति क्षीरखामी । तेन मस्तिष्केणाशनि देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्ण-शब्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ श्रीणासि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां श्रीणामि । शुष्कश्रासौ कण्ठश्च ग्रुष्ककण्ठम् । कण्ठस्य यः ग्रुष्को निर्मासो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्रीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । श्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि-' (पा०३।३।९९) इति क्यप्। त्रीवापश्चाजाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णा शिरसा दितिं देवतां त्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षज्ञादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् कोशन्ति शब्दा-यन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यज्ञानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । 'खुप उच्छ्रये' खुपेन उच्छितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

ततीया।

५८ य० उ०

शकुनिसादेन कूर्माञ्छुफैराकर्मण्य स्थूराभ्यामुख-लीभः किपश्चलाञ्च जवं जङ्घाभ्यामध्यानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्यमुग्निमीतिहग्भ्यां पूषणं दोभ्यामुश्च-नावर्थसाभ्याथ् रुद्रथ् रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

उ० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदशेन वहेन । स्वपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यत्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षदु विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं क्षीबे खुरः पुमान्' इति कोशः। खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं श्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्य ऋक्षलासाभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानु-नोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपाद-योजीन्ध्वभागी बाह ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं। रलयोरभेदः। तदाकारो जानु-मध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं श्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामिश देवं प्रीणामि । अय-पादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि। अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्धं प्रीणामि ॥ ३ ॥

म० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान्त्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं त्रीणामि । कीहरोन वहेन । खपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स खपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षट्ट विश-रणगत्यादौं घञ । वेगवत् कूर्दनं तेन बृहसातिं देवं प्रीणामि । 'शफं क्रीबे खुरः पुमान्' खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयो-रैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फा-धःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिज्ञलान्देवान्प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोजीनू ध्वभागौ बाह् ताभ्यां अध्वानं देवं श्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्य-भागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अस्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामितं देवं प्रीणामि । अप्रपाद-योर्जान्वधो दोषो करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । असौ स्कन्धौ ताभ्यामिश्वनौ देवौ श्रीणामि । रोरावंसप्रन्थी ताभ्यां रुद्रं श्रीणामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

अग्नेः पंक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सो-म्शकान्केशैरिन्द्र् स्वपंसा वहेन बृहस्पतिष् मस्य चतुर्थिदियै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मस्ताण् सप्तमी बृहुस्पतेरष्टुम्युर्यम्णो नेवमी धातुर्दशुमीन्द्रंस्यैकादुशी वर्षणस्य द्वादुशी युमस्य त्रयोदुशी ॥ ४ ॥

उ० अत्र पछ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्व-सध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरो-धयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकृष्टिपतः' इत्यभि-धानोक्तरत्र पक्षः पार्श्ववाची। पक्षस्य मूळं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' इति मुलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मुलभूतान्य-स्थीनि वंक्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोद्श भवन्ति । 'षड्विं ऐंशतिरश्वस्य वंक्रयः' इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिण-पार्श्वास्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्या अग्नि देवं श्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिनिपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि च्याख्येयम् । <mark>तृतीया पश्चतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पश्चतिः सोमस्य ।</mark> अदित्ये । चतुर्थी पछार्था । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । पष्टी <mark>पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी</mark> पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिरर्थम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

म० अत्र षष्ट्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्लिख-ध्याहारः । अमेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इस्रमिधानोक्तरत्र पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूळं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' (पा० ५। २ । २'४) इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूल-भूतान्यस्थीनि वंकिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्व त्रयोद्श भवन्ति 'षड्विं एशितरश्वस्य वंकयः' (कौषी॰ त्रा॰ १०।४) इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवता-संबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्त्रां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्याभिं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षति-र्निपक्षतिः । द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यासु । एवम-वेडिप व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी षष्ट्यर्था । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः महताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

इन्द्राप्योः पश्चितः सरस्वत्ये निपंश्वतिर्मित्रस्य

तृतीयापां चेतुर्थी निक्षेत्य पञ्चम्युग्नीषोम्योः ष्ष्री सपीणां सम्मी विष्णोरष्ट्रमी पूष्णो नेवमी त्वष्टं- देश्मीन्द्रस्यैकाद्शी वर्षणस्य द्वाद्शी युम्ये त्रयो- द्शी द्यावीप्रथिव्योदेक्षिणं पार्श्व विश्वेषां देवाना- सत्तरम् ॥ ५ ॥

उ० अथ वामपार्श्वस्थान् देवानाह । प्रथममुपिरस्थं वामपार्श्वास्य इन्द्राइयोर्देवयोरस्तु । सरस्वत्ये निपक्षतिः दितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्कत्ये निर्कतेः । षष्ठी अग्नीपोमयोः । सप्तमी सपाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णो- वेवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी देवस्य । वादशी वरुणस्य । यमस्ययं यमी । त्रयोदशी पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोदेवानाह । दक्षिणं पार्श्व द्यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्व विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

म० अथ वामपार्श्वास्त्रां देवानाह । प्रथममुपिरसं वर्म पार्श्वास्थि इन्द्राइयोर्देवयोरस्तु । सरस्वस्थे निपक्षतिः । विश्वापक्षितः सरस्वस्थाः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । अपा देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋते निर्ऋतेः । षष्टी अपीषोः अपा देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋते निर्ऋतेः । षष्टी मयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पृष्णो देवस्य । दशमी ल्रष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । नवमी पृष्णो देवस्य । दशमी ल्रष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । नवमी पृष्णो देवस्य । यमस्ययं यमी त्रयोदशी पक्षितः यमसंबद्धादशी वरुणस्य । यमस्ययं यमी त्रयोदशी पक्षित्रोहेवानाह । निधनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्व विश्वेषां दक्षिणं पार्श्व द्यावाप्टियव्योरस्तु । उत्तरं वामं वर्ष्व देवानामस्तु ॥ ५ ॥

षष्टी।

म्हतां स्कृत्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीके सा हृद्राणां द्वितीयां दियानां तृतीयां वायोः पुच्छे मुप्तीषोमयोभीसंदौ कुचौ श्रोणिभ्यामिन्द्राष्ट्रस्पती कुरूमो मित्रावर्षणाव्लगाभ्यामाक्रमण्य स्थूराभ्यां बलं कुष्टाभ्याम् ॥ ६ ॥

उ० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः। स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्नो-रिस्वपुद्धयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुत्यमस्थि । च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोतीति कीकसमस्थि । प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यस्थिप ज्ञितिश्चेषां देवानां । प्रथमकीकसीर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्किः रुद्गाणां द्वितीय रुद्मान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसरादित्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासते तौ

भासदी नितम्बी तावझीषोमयोः भासन्द्यामझीषोमी शीणामि । कुञ्जो श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गान्तिया । 'कटिः
श्रोणिः ककुद्मती' इत्यमरः । श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्जो देवौ श्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती करुभ्याम् ।
'सिक्थ कुवि पुमान्रुरः' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती
देवौ श्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छतः
करुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अल्गो बङ्खाणौ करुसन्धी ताभ्यां
मित्रावरुणौ श्रीणामि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं श्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुप्येते
तो कुष्टौ नितम्बस्थो कूपकौ आवतौं ककुन्द्रशब्द्वाच्यौ
ताभ्यां बलं देवं श्रीणामि ॥ ६ ॥

म० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशमंहतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रो-Sस्थिपङ्कयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । कीकसित शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्किविंश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्श्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्किः रदाणां द्वितीये रुद्रान्त्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदि-लानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्त्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं त्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावभी-षोमयोः भासन्धामन्नीषोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया । 'कटिः श्रोणीः ककुद्मती' इल्पमरः। श्रोणीभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुन्नौ देवौ प्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् 'सिक्थि हीबे पुमान्रुः' इल्पमरः। ऊरुभ्यामिन्द्रावृहस्पति देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊहभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तो अल्गो वङ्कणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थ्रौ स्थूलौ स्फिनौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं श्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुष्येते ता कुष्ठी नितम्बस्थी कूपकी आवर्ती ककुन्द्रशब्दवाच्यी ताभ्यां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

सप्तमी।

पूषणं विन्षुनांन्धाहीन्स्थूं छगुदयां सर्पानगुद्गिभ-विद्वितं आत्रेरपो वस्तिना वर्षणमाण्डाभ्यां वार्जि-नुष् शेषेन प्रजाष् रेतेसा चार्षान्पत्तेन प्रद्रान्पा-युनां कूक्माञ्छीकप्रिण्डैः ॥ ७ ॥

उ० वनित संभजित विनिष्ठः स्थूलावं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । स्नीत्वं छान्द्सम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तथा गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्त्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तेर्गुद्भागैः सर्पान् प्रीणामि । विह्नत आबैः 'अन्नं पुरीतत्' इत्यमरः । 'अम् गतौ

भजने शब्दे' अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्नम् अत्रे भवा आच्चाः अच्चसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहुतो देवान्प्रीणामि । अपो बस्तिना 'बस्तिर्नाभेरघो द्वयोः' इत्यमरः । वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं श्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं श्रीणामि । 'शिक्षो मेढो मेहनशेफसी' इसमरः। 'शि निशाने' शिनोति भग-मिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । 'रीङ् स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजादेवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतित संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान् देवान् प्रीणामि। पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुद्मुकातिरिकं तेन गुद्तृतीय-भागेन प्रदरान्देवान्त्रीणामि । कूरमान् राकपिण्डैः । 'शको देशे नृपे विशि'। विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कृष्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

म् वनित संभजित विनिष्ठुः स्थ्लान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । 'गुदं लपानं पायुनां' इलमरः । स्त्रीलं छान्दसम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलमागेन अन्धा-हीन् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुद्भागैः सर्पान्त्रीणामि । विहुत आन्त्रेः 'अन्त्रं पुरीतत्' इसमरः । 'अम् गतौ भजने शब्दे' । अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम् । अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसंब-न्धिनो मांसभागाः तैर्विहुतो देवान्त्रीणामि । अपो बस्तिना 'बिस्तर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसित मूत्रं यस्मिन्स विस्तः नाभेरघो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' इत्यमरः । अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि 'शिश्रो मेढ्रो मेहनशेपसी' इलमरः । 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेपः सान्तो-Sदन्तश्च । प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इल्पमरः । 'रीङ् स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां श्रीणामि । मायुः पित्तं पतित संसते पित्तं धातुविशेष-स्तेन चाषान्देवान्त्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्ग्रद-मुक्तातिरिकं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्त्रीणामि । कूरमान् शकपिण्डैः । 'शको देशे नृपे विशि' । विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

अष्टमी।

इन्द्रंस्य कोडोऽदित्य पाज्रस्यं दिशां ज्त्रवोऽदित्ये भसज्जीमूर्तान्हदयौप्शेनान्तरिक्षं पुरीतता नर्भ उद्-र्येण चक्रवाको मर्तस्ताभ्यां दिवं वृक्काभ्यां गिरीन्छा- शिभिरुपेलान्द्रीहा वल्मीकान्क्रोमभिग्लेंभिर्गुल्मीन्ह-राभिः सर्वन्तीर्ह्वदान्कुक्षिभ्यां समुद्रमुद्रेण वैश्वा-नरं भस्तना ॥ ८॥

उ० पुनर्देवे पष्टी अङ्गे प्रथमा । 'कुड वनत्वे' कुडतीति कोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु । कोडेन वा इन्द्रं त्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पाजसे वळाय हितं पाजस्यं वलकरमङ्गं तद्दित्याः देवतायाः । अंसकक्षयोः सन्धिर्जेत्र । जायत इति पुंस्त्वमार्षम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'भस भत्संनदीह्योः' वभस्ति दीप्यते असत् छिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु । पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृद्ये उपशेते हृद-यौपशं हृद्यस्थं मांसं तेन जीमूतान्त्रीणामि । पूर्वते पुरीतत् <mark>हृदयाच्छादकमञ्चं तेनान्तरिक्षं देवं</mark> ग्रीणामि । उदरे भवसुद-र्<mark>यंसुदरस्थं मांसं तेन नभोदेवं त्रीणामि । शरीरावयवाद्यत् ।</mark> **शीवाधसाद्भागस्थितहृद्योभयपार्श्वस्थे** अस्थिनी ताभ्यां चक्रवाकी देवी शीणामि । 'वृक आदाने' वृक्यते स्वादुतया गृद्यते वृक्का । नान्तः पुंस्ययम् । स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी । वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां शीणामि । वृक्ते कुक्षिस्था मांसगो छकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः। प्रकर्षेणाश्चन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति ष्ठाशयः शिश्चमूलनाड्यः त्रजाडीद्वारेवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः ताभिगिरी-न्देवान्त्रीणामि । हृद्यवामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्पु-ससंज्ञः 'ष्ठिह गतौ' हेहते हीहा नान्तः तेन उपलान्देवान् शीणामि । क्लोमिति क्लोमा उदर्थी जलाधारः। 'हृदयस्य दक्षिणे यकृत क्लोमा वामे भ्रीहा पुष्पुसश्चेति वैद्य' इति क्षीरस्वामी। क्रोमा गलनाडीति कर्कः । तैर्वहमीकान् देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवा-न्त्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्यवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्ववन्तीः देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षवामभागो कुक्षी ताभ्यां हदान्देवान्धीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं श्रीणामि । सस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं श्रीणाप्ति ॥ ८॥

म० पुनदेंचे षष्टी अङ्ग प्रथमा। 'नना कोडं भुजान्तरम्' इत्यमरः। 'कुड घनले' कुडतीति कोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु कोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमप्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तदित्याः देवतायाः। 'सन्धी तस्यैव जत्रुणी' इत्यमरः । अंसकक्षयोः सन्धिजत्रु । जायत इति पुंस्लमार्षम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'मस भर्त्सन-दीत्योः' बमस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गायं तदित्याः अस्तु । पुनदेंवे दितीया अङ्गे तृतीया । हृद्ये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमृतान्त्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदया-च्छादकमन्त्रं तेनान्तिरक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुद्दर्यं मांसं तेन नमो देवं प्रीणामि । 'शरीरावयवाद्यत्' । प्रीवा-धसाद्भागिस्थतहृदयोभयपार्थस्थं अस्थिनी मतन्ने ताभ्यां चक्र-

वाको देवौ प्रीणामि । 'वृकाप्रमांसम्' इल्यमरः । 'वृक आदाने' वृक्यते सादुतया गृद्यते वृका । नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्यके इति क्षीरस्वामी । वृका मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि । वृक्षे कुक्षिस्था मांसगोलकावाम्रकलाकृती इति याज्ञिकाः। प्रक्षेणाश्नन्ति भुजतेऽचानीति हारायः शिश्नम्लना<u>ड्यः</u> तचाही-द्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः । ताभिर्गिरीन्देवान्त्री-णामि । 'गुल्मस्तु हीहा पुंसि' इत्यमरः । हृद्यवामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्पुससंज्ञः 'छिह गतौ' हेहते हीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्त्रीणामि । 'तिलकं होम' इलमरः । होमति क्रोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्रोमा वामे श्रीहा पुष्पुसश्चेति वैद्या इति क्षीरस्वामी । क्लोमा गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान्देवान्त्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृद्यनाड्यः ताभिगुल्मान्देवान्श्रीणामि । हरन्त्यत्ररसमिति हिरा अजवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इस्यमरः। जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां हदान्देवान्त्रीणामि ! उदरेण जठरेण समुदं शीणासि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं त्रीणामि ॥ ८॥

नवमी।

विश्वितिं नाभ्यो घृतछ् रसेनापो यूङ्णा मीनि चीर्विपुड्भिनीं हारमूङ्मणा श्वीनं वस्या पुड्या अश्वेभिह्वादुनी दूषीकां भिर्स्ता रक्षां छ्सि वित्राण्य-क्वेनिक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा कुंब्रकाय् स्वाहां ॥ ९॥

नाभ्या उदराधःस्थम्निथना विष्वितं देवतां श्रीणामि । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विवरागयोः । श्रङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे हित विश्वः । रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं भीणामि । यूषः कथितो रसः 'पहन्-'इत्यादिना यूपनादेशः । यूल्णा पक्रान्नरसेनापो प्रीणामि । विग्रुङ्मिवंसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवताः भीणामि । 'ऊष्मणस्तु निदाघोष्णश्रीष्मा बाष्पसहा अपि' इति विश्वः । ऊष्मणा शरीरगतेनौष्णयेन नीहारं देवं प्रीणामि । वस्ते मांसमिति वसा 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा' इति वैद्या इति स्वामी । वसया मांसस्तेहेन शीनं देवं श्रीणामि । दूषीकाभिर्नेत्रमलैहांदुनीदेवताः श्रीणामि । अस्यते सुज्यते इति वा असृक् रुधिरं 'पहन्-'इत्यसन्नादेशः। अस्ता रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि श्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुश-ब्दयोः' इति विश्वः। रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि। त्वचा चर्मणा पृथिवीं प्रीणामि। स्वाहेति मन्ने-राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्नि हृद्येनाशनि हृद्याभ्रेणे- त्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् । अवसृथे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति-विक्रिधशुक्कस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकायस्त्राहा इति । वारुणी द्विपदा ग्रुण्डिभ औदन्यदृष्टा । 'वरुणो वे जुम्बकः' इति श्रुतिः । एषा चान्तर्जेले जप्ता पापनाशिनी । तद्रक्तं हारीतेन 'जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके। अन्त-र्जले सकुजमा ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

म् नाभ्या उदराधःस्थयनिथना विधृतिं देवतां प्रीणामि । 'रसो गन्धरसे खादे तिकादौ विषरागयोः । शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधालम्बुपारदे' इति विश्वः । रसेन वीर्येण धातुविद्ये-बेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः कथितो रसः 'पहन्' (पा०६। १।६३) इत्यादिना यूषनादेशः । यूष्णा पक्षानरसेनापो देवताः प्रीणामि । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः क्षियः' इत्यमरः । विप्रुड्भिर्वसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवताः श्रीणामि । '<mark>ऊष्माणस्तु निदाघोष्</mark>णग्रीष्माः शष्पसहा अपि' इति विश्वः । <mark>ऊष्मणा शरीरगतेनौष्ण्येन नीहारं देवं श्रीणामि । भेदस्त</mark> वपा वसां' इत्यमरः । वस्ते मांसमिति वसा । 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः' इति खामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । 'अश्रु नेत्राम्बु रोदनम्' इस्रमरः । अश्रुभिर्ने-त्राम्बुभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि । 'दूषिका नेत्रयोर्भलम्' इत्यमरः । दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्हादुनीर्देवताः प्रीणामि । 'रुधिरे-Sसुग्लोहितासरक्तक्षतजशोणितम्' इलमरः । अस्यते सुझ्यते इति वा असक रुधिरम् 'पइन्-' (पा॰ ६।१।६३) इल-सन्नादेशः । अस्ना रक्षांसि श्रीणामि । अङ्गेः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि प्रीणामि । 'रूपं खभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि प्रीणामि । लचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । खाहेति मन्त्रै-राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अप्तिं हृदयेनाशनिं हृदयायेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि (३९।८-१३) आहु-तीर्जुहुयात् आश्वमेधिकलात् । 'अवभृथेष्ट्यन्तेऽप्सु ममस्या-क्षिपिङ्गलस्य खलतिविक्रिधशुक्रस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति' (का॰ २०।८। १८)। अवसृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सक्नद्गृहीतं जुहुयात्। कीदशस्य पुंसः । जले ममस्य पिज्ञलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य । विक्किंधस्य दन्तुरस्य शुक्कस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः । वरुणदे-वसा द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'वरुणो वै जुम्बः' (१३ । ३ । ७। ५) इति श्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी । तदुक्तं हारीतेन 'जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सक्कजप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥' इति ॥ ९ ॥

दशमी।

हिर्ण्यगर्भः समवर्ततात्रे मृतस्य जातः पतिरेके य आत्मदा बेळदा यस्य विश्वं ज्यासते प्रशिष्

आसीत् । स दांधार पृथिवीं द्यामुतेमां कसी देवार्य हुविषां विधेम ॥ १० ॥

एकादशी।

यः प्राणतो निमेषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बुभूवं। य ईशे अस्य द्विपद्श्चतुंष्पदः कसमें देवाय हुविषा विधेम ॥ ११ ॥

उ० चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्य-गर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे च्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

Ho चतसः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतिहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपर्रानामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते (२३ । १ । ३) ॥ १० ॥ ११ ॥

द्वादशी।

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्र् रसया सहाहुः । यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कसौ देवाय हविषां विधेम ॥ १२ ॥

उ० वयं कसौ प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हवि-र्दुनः । विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः। प्रथमा द्वितीयार्थे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति वचनात् । इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्गीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहु-र्बुधाः । महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी 'रसतेः शब्द-कर्मण' इति निरुक्ते यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः । यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः। सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः । कसौ देवाय हविषा विधेमेति च्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० वयं कसी प्रजापतये देवाय हिवषा विधेम हिवर्द्यः। विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामलमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः । प्रथमा द्वितीः यार्थे । सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् । इमान् हिमवत्प्रभृत्य-द्रीन् यस्य प्रजापतेर्महिलं महिमानमाहुर्बुधाः । महिलेति विम-क्तेराकारः । 'रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११। २५) इति यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महिल-माहुः। इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महिल-माहुः । यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्व जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यस्य देवाः । यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाये ह्विषा विधेम ॥ १३ ॥

उ० आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्य-प्रदः । वर्ष्टं सामर्थ्यं ददाति वलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमु-पासते । देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य श्रेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् । कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञा-नमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'ये तद्विदु-रमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इति श्वेताश्वतरो-पनिषत् ॥ १३ ॥

म० कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । वळं सामध्यं ददाति अत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । वळं सामध्यं ददाति वळदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य श्लेयाविध ज्ञानं शिक्षाविध च शासनम् । कार्याविध च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य । अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'य ए-तद्विदुरमुक्तास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' (श्वेता॰ ३ । १०) इति ॥ १३॥

चतुर्दशी।

आ नो भद्राः कर्तवो यन्तु विश्वतोऽदेब्धासो अपरीतास उद्भिद्धः । देवा नो यथा सद्धिषट्ट्रधे असुन्नप्रायुवो रक्षितारो द्विवेदिवे ॥ १४ ॥

द्वा । पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्ठमोऽन्याः । आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम् । भद्गाः भन्दनीयाः स्तुत्याः । कतवः यज्ञाः संकल्पा वा । विश्वतः सर्वतः अदृष्ट्यासः अनुपिहिसिताः अपरीतासः अपरिज्ञाताः केनचित् । उद्भिदः उद्भेतारोऽन्येषां यज्ञकतूनां कल्पानां वा । किंच देवाः नः अस्माकम् सदं सदा । इच्छब्द एवार्थे । सदाकाल एव । वृधे वर्धनाय । असन् स्युः भूयासुः । कथंभूताः । अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रिक्षतारश्च । दिवेदिवे अहन्यहनि तथा भूया-दिति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० वैश्वदेवप्शुवपापुरोडाशप्रातां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । कतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आयन्तु आगच्छन्तु । यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः कतवः । भद्राः भन्द-नीयाः 'भदि कत्याणे' कत्त्याणकारिणः । तथा विश्वतः अद्ब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिताः । निर्विद्या इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः । केनिवत्फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दिन्त प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भिन्तरः । यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किंच यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृद्ध्ये असन् भवन्ति । तथा कतवः आयन्त्रित्यर्थः । सदमिदित्यत्ययं सदार्थे । कीहशा देवाः । अप्रायुवः प्रकर्षणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः । यौतेः किप् तुगभाव आर्षः । न प्रायुवः अप्रायुवः अन्तरुसा अस्माकं वृद्ध्ये भवन्त्रित्यर्थः । तथा दिवेदिवे अहन्यहित प्रसादं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

देवानां भद्रा सुमितिक्सज्यतां देवानां राति-रभि नो निवर्तताम् । देवानां स्व स्वयमुर्वसेदिमा व्यं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५॥

उ० देवानां भद्रा । देवानां भद्रा भन्दनीया सुमितः कल्याणी मितः । अभिनो निवर्ततामित्यनुषद्धः । असा-न्यत्यभिमुखीभवतु । कथंभूतानां देवानाम् । ऋज्यां ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकामिनाम् । ऋजं प्रावि यज्ञमानं कर्तुं ये कामयन्ते ते तथोक्ताः । किंच । देवातां रातिः दानम् अभि नः अस्मान्यति निवर्तताम् । तती लव्यदानाः सन्तः । देवानां सख्यं सिखभावम् । यजमानाः सन्तः उपसेदिम प्राप्नुयाम वयम् । ततो देवाः नः अस्माकं भक्तानामायुः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । किमर्थम् । तीवसे निवरं जीवनाय ॥ १५॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमितः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्ततामस्मदिभमुखीभवतु । क्षेष्ट्यानां देवानाम् । ऋज्यताम् ऋज् अवकं यन्ति गच्छन्ति ऋज्यन्तसेषाम् । इणः शतृप्रत्ययः । अवकगामिनाम् । यद्वा ऋज्ञम्वकं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋज्यन्ति 'सुप आत्मनः क्यम्' ऋज्यन्ति ते ऋज्यन्तसेषाम् । क्यजन्ताच्छत् । साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किच देवानां रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्तताम् । देवा अस्मभ्यं ददिवत्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्तुः याम । सदेर्लिट उत्तमबहुले रूपम् संहितायां दीर्घः । देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धन्तु । १५॥

षोडशी।

तान्पूर्वया निविद्धं हमहे व्ययं भर्गं मित्रमिदितिं दर्धमिस्रिधम् । अर्थमणं वर्षण्थं सोममिश्चिना सरे-स्वती नः सुभगा मर्थस्करत् ॥ १६॥

उ० तान् पूर्वया । तान्देवान् पूर्वया अक्रुत्रिमया स्वयं-

भुवा। निविदा। निविच्छब्दो वाग्वचनः। हूमहे आह्वयामो वयम्। तान् कानित्यत आह। भगं मित्रम् अदितिम् दक्षम् अस्त्रिधम् अच्युतसद्भावम्। दक्षस्यैतिद्विशेषणम्। अर्थमणम् वरुणम् सोमम् अश्विनौ च। यैः सहिता सरस्वती सुभगा नः अस्माकम् मयः सुखं करत् करोत्विति॥ १६॥

म्० पूर्वया प्राचीनया अकृतिमया खयंभुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान् हूमहे आह्यामः। निविच्छन्दो वाग्वाचकः। तान् कान् तत्राह । भगं मित्रम-दितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्थमणं वरुणं सोममिश्वना अश्विनौ । अस्विधमिति भगादीनां विशेषणम् । न सेधते च्योतते सोऽस्नित् तमच्युतसद्भावम्। किंच शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६॥

सप्तदशी।

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषुजं तन्माता पृथिवी तित्पता द्यौः । तद्रावीणः सोमुसुतो मयो-भुवस्तद्धिना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

उ० तन्नः । तत् भेषनं मयोभु सुखस्य भावियत् नः अस्माकम् वातः वातु अनुगृह्णातु । तच्च भेषनं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्याः अनुगृह्णातु । तच्च प्रावाणः सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावियतारः अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनो, धिष्ण्या धारियतारो युवं युवामि शृणुतम् । श्रुत्वा च अनुगृह्णीतम् ॥ १७॥

म० वातः पवनः नोऽस्माकं मेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु 'वा गतिगन्धनयोः' लोद प्रवातु । अनुगृह्णालिल्यर्थः । ददालिति यावत् । कीहरां हितम् । मयोभु मयः मुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु मुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगिन्नर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं मुन्वन्ति सोममुतः सोमाभिषवकारिणो प्रावाणः दषदः तत् मेषजं वान्तु ददतु । कीहराा प्रावाणः । मयोभुवः मयः मुखं भावयन्ति ते मयोभुवः मुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां तत् वातादिभ्यो मेषजप्रार्थनं श्र्मुतं युवामपि हितं दत्तमिल्यर्थः । कीहराौ युवाम् । धिष्ण्या धृहवद्धारयितारौ ॥ १०॥

अष्टादशी।

तमीशानं जर्गतस्त्रस्थुष्टस्पति धियंजिन्वमवसे हूमहे व्यम् । पूषा नो यथा वेदसामसंद्रुधे रक्षिता पायुरदंब्धः स्वस्तये ॥ १८॥

उ० तमीशानम् । तम् ईशानं रुद्रम् । कथं भूतम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पितमिव पितम् । धियंजिन्वम् धिया बुद्धा संकल्पमात्रेण जिन्वति शीणाति इति धियंजिन्वम्। यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति श्रीणातीति धियंजिन्वम् अवसे अवनाय तर्पणाय । हूमहे आह्वयामः वयम्। किंच पूषा नः अस्माकम् वेदसां धनानाम् असत् भूयात् वृधे वर्धनाय । रक्षिता च वायुः पाता च अदब्धः अनुपहिंसितश्चान्ये केनचित् स्वस्तये अविनाशाय । तथा हमहे वयमिस्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

म० वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्यामः । कीदशं तम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पति पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धं जिन्वति प्रीणातीति धियं-जिन्वस्तम् अछक् बुद्धिसन्तोषकारकम् । जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं हूमहे । अवसे अवितुं तर्पयितुम् । तुमर्थं असेप्रस्ययः । यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इस्वर्थः । कीदशः पूषा । वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

स्वस्ति न इन्द्रों बुद्धश्रीवाः स्वस्ति नेः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नुस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिद्धात् ॥ १९॥

उ० खिस्त नः स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नः अस्माकम् इन्द्रः द्धातु स्थापयतु । कथंभूतः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः । महाशब्दो महाकीर्तिर्वा स्वस्ति नोऽस्माकं पूषा ददातु । कथं-भूतः । विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा । स्वस्ति नः ताक्ष्यों दधातु । कथंभूतः । अरिष्टनेमिः अनुपिहंसितासुः । स्वस्ति नः अस्माकं वृहस्पतिश्च दधातु ॥ १९ ॥

म० विरादस्थाना । आद्यौ पादौ नववणों तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः 'नवकौ वैराजस्त्रष्टुमश्व' इति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं खस्ति अविनाशं ग्रुमं दधातु ददातु । कीहशः । वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः खस्ति ददातु । कीहशः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । ताक्ष्यों रथो गरुडो वा नः खस्ति दधातु । कीहशः । अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्व-कधारा पक्षो वा यस्य सः । वृहस्पतिः देवगुरुनीऽस्मभ्यं खस्ति ददातु ॥ १९ ॥

विंशी।

पृषंद्धा मुरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विद्-थेषु जग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरंचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमित्रह ॥ २०॥

उ० पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शबला अश्वा येषां ते पृषदश्वाः । पृश्चिमातरः । पृश्चिः चौर्माता येषां त एवसु-च्यन्ते । ग्रुभंयावानः ग्रुभं कर्तुं जनान्प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः । 'आतो मनिन्क्षनिप्वनिपश्च' इति वनिप् । विद्धेषु यत्तेषु जग्मयः गमनशीलाः । 'आदगमहन–' इति किः । य इत्यंभूता मस्तस्ते अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहेत्यनुपङ्गः । ये च अग्निजिह्ना अग्निमुखाहुतादा इत्यर्थः । मनवः चतुर्दश ते च अवसा गमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वदेशाः ते च नः असाकम् अवसागमन्निह यत्ते ॥ २०॥

म० जगती। महतो देवाः अवसान्नेन हविर्ठक्षणेन हेतुना इह यन्ने आगमन्नागच्छन्तु। कीहशा महतः। पृषदश्वा पृषद्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषद्श्वाः। पुंवद्भावः 'पृषद्थो महताम्' इति निघण्डवचनात्। यद्वा पृषन्तः शवलाः अश्वाः येषां ते पृश्विर्धोगोदितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्विमातरः। ग्रुमं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा ग्रुमंयावानः 'आतो मनिन' (पा०३।२। ७४) इति विनिष्प्रस्यः। विदथेषु यज्ञग्रहेषु जग्मयः गमनशीलाः 'आहगमहन-' (पा०३।२। १०१) इति किः। अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः। हुताद इत्यर्थः। मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः। सूरः सूर्यश्वक्षः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूर्यक्षः। किंच न केवलं महतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यन्ने आगमन्नागच्छन्तु॥ २०॥

एकविंशी ।

मुद्रं कर्णिभिः ऋणुयाम देवा मुद्रं पंत्रयेमाक्षिन-र्यज्ञाः । स्थिरेरङ्गैस्तुष्टुवाष्ट्संस्तुनूभिव्य्वेशेमहि देव-हितं यदायुः ॥ २१ ॥

उ० भद्रं कर्णेभिः। भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णाभ्यां श्रणु-याम हे देवाः। भद्रं पश्येम अक्षभिः अक्षिभ्यां। हे यजत्राः यजनीयाः। किंच। स्थिरेरङ्गेः अशिथिलैः अङ्गेः। नुष्टुवांसः देवान्स्तुतवन्तः। तन्भाः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तन्भिः सहिताः व्यशेमहि व्यक्षवीमहि । देवहितं देवैर्यत्स्थापितं मनुष्याणामायुः तद्यक्षवीमहि ॥ २१॥

म० तिस्रस्निष्टुमः । हे देवाः, कर्णेभिः कर्णेः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं श्र्णुयाम । हे यजत्राः, यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति
यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं परयेम
'बहुलं छन्दिस' (पा० ७ । ९ । ७६) इति हलादौ अक्षिराब्दस्थानङादेशः । किंच देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं
देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यश्चवीमहि
प्राप्तुयाम । कीहशा वयम् । स्थिरैः दृढेरङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तन्भिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः
स्ववन्तः सन्तः ॥ २९ ॥

द्वाविंशी।

श्वतिमन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रो नश्चका जरसे तन्ताम् । पुत्रासो यत्रे पितरो भवन्ति मा नी मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः ॥ २२ ॥

उ० शतमित्। शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके समीपे भवथ हे देवाः। आकल्पकालमित्यभिप्रायः। ऋषिभिरुद्धि-तमेतत् । यत्र यस्मिन् शरदांशते नः अस्माकं यूयं चक कृतवन्तः । जरसं जरां तन्नां जरानिमित्तां शक्तिमित्यभि-प्रायः। किंच। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति पुत्रा अग्नयः यत्र शरदां शते । यजमानस्य पितरो जनितारो भवन्ति । तदुक्तम् 'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृज' इत्युपक्रम्य 'तसाजनियत्वा विभृही'ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतद्प्युक्तमेव । 'स यत्र चियते यत्रैनमञ्जावभ्यादधाति तदेषोऽझरधिजायते स एष पुत्रः सन्पिता भवति अथवा पुत्रा एव पितृणामौध्रवदेहिकं कुर्वाणाः पितरो यत्र संपद्यन्ते तद्पि शरदांशतमन्तिक एव इति । यतं एवमतो ब्र्मः। मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः मारीरिषत् माहिंसीष्ट नोऽस्माकं मध्या मध्ये अकाल हुन आयुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् । उक्तंच 'संचिन्स सं तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिकी हैं चर्मबन्धाः सर्वे प्रयताः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

म० हे देवाः, शतमित् शतमिष शरदो वर्षाण शतवर्षः पर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः । यत्र शर-च्छते नोऽस्माकं तन्नां शरीराणां यूयं जरसं जरां वर्क कुरुध । करोतेछिटि मध्यमबहुवचनम् । 'झचोऽतस्तिहः' (वा॰ ६ । ३ । १३५) इति चकेत्यत्र संहितायां दीर्घः 'निपातस्य च' (पा॰ ६ । ३ । १३६) इति यत्रेत्यत्र दीर्घः । वार्धकाविध यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पत्रोते भवन्ति । यावदस्माकं पौत्रा भवन्ती त्यर्थः । तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत् मा हिंसिष्ट । रिषतेहिंसार्थस्य णिजन्तस्य चिक् ह्वम् । कीहशन्मायुः । गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् । तदुक्तम् 'संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षाष्ठ सिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे प्रयक्ताः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

अदितिचौरदितिर्न्तिरेश्चमदितिम्ता स पृता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदिति-जीतमदितिर्जनित्वम् ॥ २३ ॥

उ० सर्वात्मकत्वेनादितिं मञ्चद्दक्तौति । अदितिश्र द्यौः अदितिश्र अन्तिरिक्षम् अदितिश्र माता स च पिता स च पुत्रः स इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याश्र अदितिः। किं बहुनोक्तेन अदितिरेव जातं भूतम्। अदितिरे जनित्वं जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरने-नोच्यते किंपुनः एतान्येव द्योःप्रमृतीनि अदानानि महा-भाग्ययुक्तानीति ॥ २३ ॥

म० मन्त्रहक् सर्वात्मकलेनादितिं स्तौति । द्यौः खर्गोऽदितिः तद्धिष्ठानृलात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षमदितिः माता
पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः ।
पञ्चजनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं
प्राणिजातं जनिल् जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वाऽदितिमन्त्रण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनिलान्तानि अदितिः
अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

मा नो मित्रो वर्षणो अर्युमायुरिन्द्रं ऋधुक्षा मुरुतः परिख्यन् । यह्याजिनी देवजातस्य सप्तेः प्रवृक्ष्यामी विद्ये वीर्याणि ॥ २४ ॥

उ० मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्यृग्भिस्ति-ष्टुविभः । तृतीयाषष्ठ्यो जगत्यो । दीर्घतमा ऋषः अश्वस्य स्तूयमानत्वात् । या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो देवता । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यत् वाजिनः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' इत्येतद्भिप्रायम् । सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः उचारयामः । विद्ये यत्ते वीर्याण चिरत्राणि तत् मापिर-स्यान् मा गईन्तु नः अस्माकं देवाः स्तुत्याः । नत्वश्वप्रमु-तयस्त्रियञ्च इति स्याद्वर्हा । अतो व्यामि मा परिष्यन्निति । यद्यपि गहींचिता तथापि अश्वादिरूपेण देवानामेव स्तुत्त्वा-दित्याशयः । के ते देवाः । मित्रः वरुणः अर्थमा आयुर्वायुः वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋसुक्षा मरुतश्च ॥ २४ ॥

म॰ 'मा नो मित्र इति च प्रत्यूचमनुवाकाभ्याम्' (का॰ २०।८।७)। मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाक-द्वयेन पूर्ववचतुर्गृहीतमाज्यं गृहीला जुहोति । मा नो यदश्व-स्याष्टकावित्युक्तः 'षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति' इति श्रुतेश्व। द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरलादश्वदेवलाश्चिष्टभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष छाग (२६) इति तृतीया यूपत्रस्का (२९) इति षष्टी, एते द्वे जगत्या । ततः षोडशिमहींमः षड्भिः स्तुतिः सर्वाभिनी होमः 'अश्वस्तोमीय ए हुला द्विपदा जुहोति' इति श्रुतेः । अथ मन्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याण चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उचार्यिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मानमा परिख्यन् मा निन्दन्तु । परिख्यानं निन्दा 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा०३।१।५२) च्लेरङ्'न माङ्योगे' (पा०६।४।७४) इखडभावः । अस्माभि-र्देवाः स्तुता न लश्वादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः कियते। कीदशस्य वाजिनः। ५९ य० उ०

देवजातस्य देवात्सूर्याज्ञातस्योत्पन्नस्य देवैजीनितस्य वा 'सूरा-दश्चं वसवो निरतष्ट' (२९ ११३) इत्युक्तः । सप्तः 'सप संबन्धे' सपित देवैः सह युज्यत इति सप्तिस्तस्य । के मा निन्दन्तु तानाह । मित्रः अहरभिमानी देवः । वरुणः राज्य-भिमानी देवः । अर्थमा आदिखः । आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापितः । यद्वा इयितं व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रख्यः 'पथि-मध्युभुक्षामात्' (पा० ७ । १ । ८५) इति सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४॥

पञ्चविंशी।

यत्रिर्णिजा रेक्णसा प्रार्वतस्य रातिं गृंभीतां मुखतो नर्यन्ति । सुप्राङ्को मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूब्लोः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २५ ॥

उ० यन्निर्णिजा । यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोद्कस्नानेन संस्कृतस्य आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्रस्य तदेतदुक्तम् । तथा रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । धनेन मणिकाल्येन प्रावृतस्य केसरपुच्छेषूपचितस्य अश्वस्य । सुवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पल्य आवपन्ति तद्मिप्रायमेतत् । रातिं दानम् आज्यसक्तुधानालाजालक्षणं गृभीतां गृहीतां मुखतो नयन्ति । अश्वाय राति हुतशेषं प्रयच्छन्तीलेतद्भिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुप्राङ् सुष्ठु प्रागञ्जनः अजः मेम्यत् । मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति शब्दं कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिलेतद्भिप्रायमेतत् । किंच इन्द्रापूष्णोः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अन्नं पश्चलक्षलम् । अप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पद्यते सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम् तदेवान्यस्यां श्वतौ पद्यते सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम् तदेवान्यस्यां श्वतौ पद्यते इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथ इति ॥ २५ ॥

म० यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाप्रे ग्रभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति 'अश्वाय रात्रिहुतरोषं प्रयच्छति' इत्युक्तः । तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । कीहरारेऽजः । सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छतीति सुप्राङ् । ललाटे बद्ध इत्यर्थः । 'कृष्णप्रीव आप्रेयो ललाटे पुरस्तात्' (२४।१) इत्युक्तः । तथा मेम्यत् राच्दानुकरणम् । मे मे इति राब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य । नानावर्ण इत्यर्थः । किंच इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । ३ । २६) इतीन्द्रपदस्य दीर्घः । इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽनं पञ्चलक्षणं तदप्येति भक्षाय नामिबद्धोऽप्यागच्छति 'सौमा-पौष्णः रयामो नाभ्याम्' (२४ । १) इत्युक्तः । हुतज्ञेषमन्त्रं यद्यश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षायागच्छत

इत्यर्थः । कीदशस्याश्वस्य । निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्राष्ट्र-तस्य संस्कृतस्य । आलम्भनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तया । निजतेः संपदादिलाङ्कावे किप् । तथा रेक्णसा प्राष्ट्र-तस्य आच्छादितस्य । रेक्ण इति धननाम । धनेन सौवर्ण-मणिलक्षणेन प्राष्ट्रतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्नय आवपनतीत्युक्तेः ॥ २५॥

षड्विंशी।

पुष छार्गः पुरो अर्थेन वाजिन्। पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिष्रियं यत्पुरोडाशुमर्थता त्वष्टेदेन्थं सौश्रवसायं जिन्वति ॥ २६ ॥

उ० एप छागः। एप आग्नेयइछागः पुरः अप्रतोग्नेस्थितः
नीयते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः। पूष्णश्च पोपकस्याग्नेश्च भागो भजनीयः नीयते अश्वेः सह सोपि पर्यंग्य
एव। विश्वेदेव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेविप्रयत्वम्। कस्मात् अभिप्रियम् अभिभेतं यत् यच पुरोडाशं कर्तुम् अर्वता अश्वेन सहितम्।
अश्वस्तिस्मिन्काले संज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम्।
त्वष्टा च एनमजम् तदा सौश्रवसाय शोभनान्तःकरणाय
जिन्वति शीणाति। सहि तस्याधिकार इति॥ २६॥

म० यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धलात् । कीदृशः छागः । पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः 'आग्नेयो रराटे' (२४।१) इत्युक्तलात्। तथा विश्वदेव्यः विश्वभयो देवेभ्यो हितः सर्वदेवार्दः अग्नेः सर्वदेवात्मकलात् । तदा लष्टा इत् लष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थम् । सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्म सुकीर्तये यहे मृतानां स्वर्गोप्तरक्तलात् । किमृतमेनम् । अभिप्रियं अभि-श्रीणातीति तम् समन्ताद्वानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरोडाश्यन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तं पुरस्ताद्दातव्यम् ॥ २६॥

सप्तविंशी।

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिमीनुषाः पर्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति युक्रं देवेभ्यः प्रतिवेद्यंत्रजः ॥ २७॥

उ० यद्धविष्यम् यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृतौ खचारिणं देवयानम् देवानां प्रापणीयं देवयानमार्गगामिनं वा आदित्यवद्निवारितगतिं वा। त्रिःसंस्कृतम् स्नापनव्यञ्ज-नसुवर्णमणिकप्रवारैः। मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम्। अत्र तत्रेत्यर्थः। तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागोऽजाल्यः एति यज्ञम् देवेभ्यः प्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्देन । चरकश्रुतौ पूष्णो ललाट इति प्रस्वते तदभिष्ठायमेतत् ॥ २७ ॥

म० मानुषा मनुष्या ऋिलजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यप्तिकुर्वन्ति । कीदशमधम् । हिवष्यं हिवषे
हितं हिवर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं
देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्गगामिनं वा । यद्वा देववदादिस्यवद्यानं गतिर्यस्य । अनिवारितगतिमिस्यर्थः । अत्रास्मिन्समये पर्यप्तिकरणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य वामेर्मागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एित
गच्छति । किं कुर्वन् । देवेभ्यः यश्चं प्रतिवेदयनप्रस्थापयन्
स्वश्चदेन शापयन् । 'पूष वृद्धौ' पूषित वर्धते पूषाितः ॥ २०॥

अष्टाविंशी।

होतां ध्वर्युरावया अग्निमिन्धो प्राविष्टाम जुत श्र्षस्ता सुविष्ठः । तेन युज्ञेन स्वरंकृतेन हिन्हेने वक्षणा आप्रेणध्वम् ॥ २८॥

उ० होताध्वर्युः । होता तत्र शंसिता सुविप्र हित संबन्धः । यस्मिन्यज्ञे होता विश्वासिता । शस्त्राणामिति वर्धः मेधावी साधुब्राह्मणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे अतिः आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः दीपकः प्रावप्राभः प्रावप्राहः सोमाभिषवाय प्रावप्रहण्यतिहः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन साध्वलंकृतेन विवष्टेन साधु इष्टेन च । वक्षणाः नदीः देवानां तुष्टिकराः पर्योदधिपय-स्यापुरोडाशमांसेः । आप्रणध्वं आपूर्यध्वम् । अक्ष्र्पणं दात-स्यापुरोडाशमांसेः ॥ २८ ॥

म० हे होत्रादय ऋ लिजः, तेन प्रसिद्धेन यहेनाधमेघेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्यायाः आपृणच्वं घृतपयोद्धिपयस्या-पुरोडाशमांसैः पूरयत् । वहन्तीति वक्षणाः । यहं संपाद्य फलं साधयतेत्यर्थः । कीद्दरोन यज्ञेन । खलंकृतेन रलग्रोरेक्यम् । सुष्टु अलंकृतेन विप्रहविदंक्षिणादिभिः शोभितेन । खिष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋलिजस्तानाह । होता आह्वाता देवा<mark>ना</mark> तनामक ऋलिक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'कव्यध्वरपृतनस्याचिं लोपः' (पा० ७१४।३९) इति टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा॰ ३।२।१७०) इत्यु-प्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः श्वेतवाहीः क्थशासेति उस् । आवयाः प्रतिप्रस्थाता 'अवे यजः' (पा० ३।२।७२) इति प्विन् अवाप्योरिति अवस्याह्नोपः। अप्ति-मिन्धः अग्निमिन्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् 'भाष्ट्रास्यो-रिन्धे' (पा०।६।३।७०) इति मुम्। प्रावमाभः पान्णो गृहाति सौति प्रावप्राभः । कर्मण्यण् इस्य भः प्रावस्तोता । उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविपः शोभनो वित्रो मेधावी सुवित्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्विविद्यः सर्वे वेदितुमहिति'

इत्युक्तिः । अयमनुक्तिर्लिगुपलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृण-ध्वमिति संबन्धः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

यूप्त्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषाळं ये अश्वयूपाय तक्षीति । ये चार्वते पर्चनक् संभरेन्त्युतो तेषाम्भि-गूर्तिने इन्वतु ॥ २९॥

उ० यूपबस्का उत यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते। उत अपिच ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति। चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चपालं यूपायभागं तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम्। साधुसंपा-द्यन्ते। ये च अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं काष्टादि संभरन्ति। उतो अपिच तेषां जनानां संबन्धिनी अभिगूर्तिः 'गुरी उद्यमने'। आगृरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः इन्वतु व्यामोतु॥ २९॥

म० तेषामृ लिजामिग्र्तिः अभिगोरणमिभग्र्तिरुयमः
नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा । अस्माकं यज्ञं सम्यक्
साध्यिलत्यर्थः । 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' लोट् रापि 'इदितो
नुम् धातोः' (पा० ७ । ९ । ५८) इति नुमागमः । तेषां
केषाम् । ये यूपत्रस्काः यूपाय वृश्चन्ति तरं छिन्दन्ति ते यूपत्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपनाहाः ।
कर्मण्यण् । छिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय
अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपाप्रभागे स्थाप्यं काष्ठं
तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । 'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः ।
'तक्ष्म् तमूकरणे' साधु संपादयन्तीत्यर्थः । उतो अपिच ये
नराः अर्थते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनिति पचनं पाकसाधनं
काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणालित्यर्थः ॥ २९॥

त्रिंशी।

उप प्रागतिसुमन्मेऽधायि मन्मे देवानामाशा उप बीतप्रेष्ठः । अन्वेनं विष्ठा ऋषेयो मदन्ति देवानी पुष्ठे चेक्रमा सुबन्धीम् ॥ ३०॥

द्व उप प्र। उपप्रागात् उपेतु सुमत् 'सुमत्स्वयिमत्यर्थे' इति यास्कः। मे मम अधायि निहितस् यत् मन्म मननम्। किं तदिति चेत्। देवानाम् आशाः शंसनानि साधुसाध्वयं पशुरागच्छेदित्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्वागः। कामितपृष्ठो वा। अश्वपृष्ठं हि सर्व एवारोद्धं कामयन्ति। यत एवमतो ब्रवीमि। अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति । अनुमदन्ति अनुमोदन्ति एनमश्चं विप्रा ऋषयश्च। स्वयं च देवानां पृष्टे पोषणाय। चकुम कृतवन्तः। सुवन्धं शोभनवन्धनं शोभनार्थवादं वा॥ ३०॥

म० मन्म मननीयं फलं सुमत् ख्यमुपप्रागात् उपग-च्छतु । सुमिदिख्व्ययं ख्यमिख्यें। 'सुमत् ख्यमिख्यें' (निरु० ६ । २२) इति यास्कोक्तः । तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमिख्येंः । किंच अयं वीतं पृष्टं पृष्ठं यस्य । यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतप्ट-ष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरियतुमिति शेषः । उप-गच्छतु उपसर्गेण कियावृक्तिः । किंच देवानां पृष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा । निमित्ते सप्तमी । देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुवन्धुं चक्रम कृतवन्तः । संहितायां दीर्षः । शोभनो बन्धु-र्वन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः । एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋलिजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

एकत्रिंशी।

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शिर्षण्या रश्ना रज्जुरस्य । यद्वी घास्य प्रभृतमास्ये रण्ध् सर्वो ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१॥

उ० यद्वाजिनः वेजनवतः दाम ग्रीवाबन्धनरज्जुः संदानं सम्यगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्वतः अश्वस्य । याच शीर्षण्या शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः पादपूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतं प्रहृतं निश्चिमम् आस्ये मुखे नृणम् सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यस्ययः ॥ ३१ ॥

म् वाजिनो वेगवतोऽवितोऽश्वस्य यत् दाम श्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च संदानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः । शिरःशब्दात् 'भवे छन्दिस' (पा० ४।४। ११०) इति यत्। 'ये च तद्धिते' (पा० ६।१।६१) इति शीर्षन्नादेशः । तित् खरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । वाथवा अस्या-श्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व, ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु देवोपयो-गीनि भवन्तु देवलं प्रामुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवलमाशास्यते ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

यदर्श्वस्य कृविषो मिक्किकाश् यद्धा स्वरो स्विधितौ रिप्तमिस्ति । यद्धस्तियोः शमितुर्यक्रलेषु सर्वो ता ते अपि देवेष्वंसतु ॥ ३२ ॥

उ० यदश्वस्य । यत् अश्वस्य क्रविषः अश्वाङ्गभूतस्य क्रव्यस्य मांसस्य 'क्रव्यं विक्रुम्ताज्ञायत' इति नैरुक्ताः । अङ्गम् । मक्षिका आश अशितवती । यद्वा । स्वरी स्वधिती रिप्तमस्ति । यच स्वरी पश्वभक्ताले स्वधिती क्रासे छेदनकाले लिसं लग्नमस्ति । यच हस्तयोः शिमतुः रिप्तम् । यच नखेषु रिप्तम् सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥३२॥

म्० मिस्का अश्वस्य कविषः कविः यदाश मिस्तिवती। अश्वातेिंहिंट् कविषः इति कर्मणि षष्टी । वाथवा यत् मांसं खरौ पश्चक्षनकाले रिप्तं लिप्तमिस्ति 'खरणा पश्चमनिक्ति' इति श्वतेः । यत् खिषतौ शासे लिप्तमिस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व, सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु। वचनन्यस्यस्यः । सर्वं लदीयं देवभोग्यं भवतु॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

यदूर्वध्यमुद्ररस्याप्वाति य आमस्य कृविषो गुन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्यन्तृत मेर्धेष् शृतपाक्षे पचन्तु ॥ ३३ ॥

उ० यदूवध्यम् यत् जवध्यम् । भक्षितमपरिणतमामा-श्रयस्थम् वध्यमुच्यते । उद्रस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यश्र आमस्य अपकस्य क्रविषः मांसस्य गन्धः अस्ति विद्यते । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशासनकर्तारः सुकृतानि सुसंस्कृतानि दोष-रहितानि कुर्वन्तु । उत अपिच मेधं मेध्यं यज्ञाईम् । श्रतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु । अतिपक्रमीषत्पकं च मा कुर्वन्तिवस्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० उदरस्य ऊवध्यमीषजीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । मिसतमपक्षमामाशयस्थम्बध्यमुच्यते । आमस्यापक्षस्य कविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृष्वन्तु कुर्वन्तु ।
उतापि च मेधं मेध्यमश्वं श्रतपाकं यथा पचन्तु श्रतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु । अतिपक्षमीपत्पकं च मा कुर्वन्लिखर्थः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

यते गात्रीद्भिनां पुच्यमानाद्भिश्र्टं निर्हत-स्याव्धाविति । मा तद्भम्यामाश्रिष्-मा तृणेषु देवेभ्य-स्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४॥

उ० यते । शूले सशेषश्रपणम् तद्भिवद्स्यं मझः । यच ते तव गात्रादवयवात् अभिना पच्यमानात् उष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । माश्रिषत् माश्चिषत् तदङ्गं भूम्याम् माच कृणेषु । किंतु देवेभ्यः तत् उशस्यः 'वश कान्तौ' कामयमा-नेभ्यः रातं दानम् अस्तु ॥ ३४॥

म॰ हे अश्व, अभिना पच्यमानाते तव गात्रात् शरीरात्

यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति तथा निह-तस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं ग्रूलमभि अवधावति ग्रूलेन पाके कियमाणे यित्रर्गच्छति तित्रर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्विष्टं मां भूत् । श्रिषेः पुषादिलात् च्लेरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तिर्हे तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु 'रा दाने'। कीहशेभ्यो देवेभ्यः । उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविःकामयमानेभ्यः । 'वश कान्तौ' लटः शत्रादेशः॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

ये वाजिने परिपर्यन्ति पकं य ईमाहः धुर्भि-निर्हेरेति । ये चार्वतो माण्सिमक्षामुपासत ज्तो तेषामभिगृतिने इन्वतु ॥ ३५॥

उ० ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्चं परिपश्यन्ति पकं सन्तम् । ये च एनमश्वम् आहुः । किमाहुः । सुरिभिरः यमश्वः अतो निर्हर किंचिद्समभ्यं देहीति । इतिश्वः प्रकारवचनः । ये च अर्वतोऽश्वस्य संबन्धिनीं मांसिभिश्वास् उपासते हुतशिष्टमांसयाञ्चां काङ्क्षते । उतो तेपाम् अवि तेपां संबन्धिनी या अभिगृतिः सा नः अस्मान् वि व्यामोतु । यहा देवपरोयं मञ्जो व्याख्येयः । ये देवाः विति परिपश्यन्ति पकम् कदा होष्यतीति । विलम्बं हृष्ट्वा वे सुरिभरयमश्वोतनिर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीताहुः । चार्वन्तो मांसिभक्षामुपासते लिप्सते उतो तेषामिभार्ति हन्तवतु । वयं तु देवानामन्यभूता इत्यभिन्नायः ॥ ३५ ॥

म० ये जनाः पक्षं वाजिनमश्चं परिपर्यन्ति अयं पक्ष इति जानन्ति । य ईम् ईमिल्रव्ययं चार्थे । ये व इलाहुः एवं कथयन्ति । किम् । सुरिभः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर असेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अवंतोऽधस्य मांसिभक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुवेते । उतो अपिन तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामिभगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वर्षु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पकं वाजिनं परिपर्यन्ति कदा होध्यतीति । ये च विलम्बं हक्षा सुरिभः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीलाहुः । ये वावतो मांसिमक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामिभगूर्तिः संकल्पोऽस्मा-न्त्रीणातु । सफलो भवलिल्यर्थः ॥ ३५ ॥

षद्त्रिंशी।

यत्रीक्षणं मार्थस्पचेन्या <u>उखाया या पात्रीणि</u> यूष्ण आसेर्चनानि । <u>ऊष्मण्यापिधानी चक्रणाम</u>ुङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्चम् ॥ ३६ ॥

उ० यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् नितरामीक्ष्यते श्रताश्च तव संबन्धिनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । मांस्पचन्याः । 'मांसस्य पचि युद्धनोः' इसकारलोपः । उखायाः यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः । यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्वित्यासेचनानि । ऊष्मण्या । ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत् प्रत्ययः । यानि च ऊष्मण्यानि पिधाना पिधानानि च चरूणां स्थालीनाम् । ये च अङ्काः अङ्को-पलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्कशब्दः । याश्च सूनाः अश्व-विश्वसनाधिकरणभूताः वेतसमय्यः तानि सर्वाणि परि-मूषन्ति 'भूष अलंकारे' । अलंकुर्वन्ति परिरक्षन्ति वा अश्वम् ॥ ३६ ॥

म० एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुवन्ति । ख्रव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । 'भूष अलंकारे' भौवादिकः । एते के तानाह । यत् उखायाः स्थाल्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं द्र्शनम् । कीद्र्या उखायाः । मांसचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्पचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः । 'कर-णाधिकरणयोश्च' (पा॰ ३ । ३ । ११७) सुद्र । 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इति मांसस्याकारलोपः 'टिड्ढाणञ्-' (पा॰ ४। १। १५) इति ङीप्। तथा यूष्णः पक्षरसस्य आसेच-नानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि । 'पद्न' इति यूषराब्दस्य यूषनादेशः । यानि च चह्णां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छाद्न-पात्राणि । कीदशानि तानि । ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि । ऊष्मन्शव्दाद्धारणार्थे यप्रत्ययः । आच्छा-दने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः । तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि हृद्याद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरण-भूताः स्वधित्यादयः । एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

मा त्वाग्निध्वनयोद्धूमगैन्धिमों खा आर्जन्त्यभि-विक्त जाविः । इष्टं वीतमभिगूर्ते वर्षट्कतं तं देवासः प्रतिगृभणन्त्यश्चम् ॥ ३७॥

उ० मा त्वाझिः हे अश्व, मा त्वा अग्निः ध्वनयीत्। ध्वनिः शब्दकर्मा । शब्दं कारयेत् । कथंभूतः । धूमगिन्धः अव्पध्मावरणः। मांसं हि पचन्निप्तिर्देहन्नप्यलपधूमावरणो भवति । तच्च दृद्धमानं सिमसिमाशब्दं करोत्यत एवमुच्यते । मा च उखा भ्राजन्ती संदीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त 'ओविजी भयचलनयोः' अभिविनकु अभिनष्टा विदीर्येत वा । उद्घावा वृद्धा मांसरसं तिदृहोच्यते । जिन्नः गन्धमहाणशीला उखा । नन्वचेतनोखा कथं गन्धं जिन्नति । उच्यते । अधिष्ठाव्योऽत्र देवताः सन्तीति पुरस्तात्मतिपादितं तचात्र पुनः सार्यते । इष्टं योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्धतम् वषदकृतं चादानकाले । यहा इष्टं प्रयाजैः वीतमाग्रीभिः पर्यक्षिकृतम् अभिगूर्तं येयजामह

इत्यागूर्थोक्तम् पद्कृतं वषदकारेण संस्कृतम् तं तादशम् देवा एव देवासः प्रतिगृभणन्ति प्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७॥

म० हे अक्ष पच्यमानाश्वावयव, अग्निः ला लां मा ध्वन-यीत् ध्वनिं मा कारयतु । ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् । दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मासु 'नोनयति-ध्वनयति - (पा॰ ३।१।५१) इलादिना ण्यन्ताचङ्प्रति-षेधः 'ह्रयन्तक्षण-' (पा० ७।२।५) इति वृद्धभावः । कीदशोऽिः । धूमगन्धः धूमस्य गन्धो छेशो यत्र सः अल्प-धूमवानित्यर्थः । 'अल्पाख्यायाम्-' (पा० ५ । ४ । १३६) इति धूमादिकारः । किंच भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु 'ओविजी भयचलनयोः' छिं ति 'झलो झिले' (पा॰ ८।२।२६) इति सिलोपे रूपम् । 'न माङ्योगे' (पा॰ ६।४। ७४) इलाङभावः। कीहशी उखा । जिघा जिघाति गन्धं गृह्णातीति जिघाः 'आह-गम-' (पा० ६।२।१७१) इति किन्प्रत्ययः । अधि-ष्ठाञ्या देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रति-ग्रभणन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कीदशमश्वम् । इष्टं प्रयाजैः । वीतमा-श्रीभिः पर्यमिकृतम् । अभिगूर्तं ये यजामह इलागूर्लोक्तम् । वषद्कृतं वषद्वारेण संस्कृतम् ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

निकर्मणं निषद्नं विवरीनं यच पड्ढीशमधितः। यच प्पौ यचं घासि ज्ञास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३८॥

उ० निक्रमणं निषद्नम् निक्रमणं गमनं वसति-स्थानात् । निषद्नं तत्रैव स्थितिः । विवर्तनं अमणम् । यान्येतानि चेष्टितानि । यच पड्डीशम् । पादेषु विश्वतीति पड्डिशं पाद्वन्धनमुच्यते अर्वतः अश्वस्य । यच पपौ पीत-वानुद्रकम् । यच घासिं यवसं जधास । 'वस्त् अद्ने' भक्षितवान् । सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व, अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु सन्तु । तान्यपि निर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८॥

म० यत् निकमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निष्कमणस्थान्नम् । निषदनं नितरां सीद्रसमिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् । निवर्तनं निविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो छण्ठनस्थानम् । सर्वत्राधिकरणे त्युद्द । यद्यावितोऽश्वस्य पङ्घीशम् पदेषु विशति पङ्घीशं पादबन्धनम् । क्रियापरा वा निकमणादयः शब्दाः । आलम्भसमये यानि अश्वस्य निकमणादीनि चेष्टितानि । किंच यच पपौ यज्ञलं पीतवान् यच घासिमदनीयं तृणादिकं जवास मक्षितवान् 'घस्छ अदने' लिद् । हे अश्व, ता तानि सर्वाणि ते तव निकमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु । देवार्थसाश्वस्य रोमादीनामि निरर्थकलं मास्लित्यर्थः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

यद्श्वाय वासं उपस्तृणन्त्यं धीवासं या हिर्रण्या-न्यस्म । संदान्मवन्तं पद्वीशं श्रियादेवेष्वायाम-यन्ति ॥ ३९॥

उ० यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञ्च्यमानाय वासः उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति । यच अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि
उपस्तृणन्ति असो अश्वाय । यच संदानं संदीयतेऽनेनेति
संदानं शिरोबन्धनम् अर्वन्तम् अर्वते इति विभक्तिव्यत्ययः ।
अश्वायेति सामानाधिकरण्यात् । यच पट्टीशं पादवासः
एतानि प्रियाणि देवेषु आयासयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

म० प्रिया प्रियाणि एतानि वस्त्नि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति । ऋलिजोऽश्वस्थैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह । अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति 'स्तृत्र् आच्छादने' क्यादिकः । तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अवेन्तम् षष्ट्यर्थे द्वितीया । अवेतोऽश्वस्य संदानं शिरो-बन्धनं पद्वीशं पादवन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीहशानि । प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

चत्वारिंझी।

यत्ते सादे महसा श्रक्ठंतस्य पाष्ट्यी वा कशया वा तुतोदं । सुचेव ता हिवेषी अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूद्यामि ॥ ४०॥

प्रव यत्ते सादे। हे अश्व, यत् ते तव सादे। सीद्र स्यश्ववारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तिस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्ववारः महसा महत्वेनान्वितः सन्। कथंभूतस्य। ग्रूकृतस्य
शब्दानुकरणमेतत्। ग्रूकारं कुर्वतः। अनन्तरम् पाष्पर्या
वा कशया वा तुतोद्। 'तुद् व्यथने'। तुद्ति व्यथयति
सुचा इव ता तानि यथा सुचा हविषः हिविरिति विभक्तिव्यस्ययः। अध्वरेषु यज्ञेषु जुह्नति एवं सर्वाणि ते तव
ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन सुद्यामि क्षारयामि । आहुतित्वेन
कल्पयामीत्यर्थः॥ ४०॥

म० हे अश्व, अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव लां पाष्ण्यी पादाधोमागेन कराया वा तुतोद पीडितवान् 'तुद व्यथने' हिट्। सदनं सादः घञ्। कीहरास्य तव। महसा बहेन राक्ष-तस्य राक्ष्मतस्यास्ति राक्ष्मतः तस्य । राब्दानुकरणमेतत्। राक्षारं उर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्धिकराताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सुद्यामि 'षूद् श्वरणे' चुरादिः श्वारयामि । यज्ञे आहुतिलेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र हृष्टान्तः । हिवषः सुचेव हिवराज्यादिकं यथा सुचा जुह्ना सुद्यामि तह्नत्। एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

चर्तुस्त्रिष्शद्धाजिनो देववन्धोर्वकारश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्धा गात्रो वयुनो कृणोत् पर्हत्पहर-नुष्ठत्या विश्लेस्त ॥ ४१ ॥

पु० चतुस्तिंशत् । चतुस्तिंशत् वंक्रयः । वाजिनः वेजनवतोऽश्वस्य देववन्धोः देवानां प्रियस्य । देवा बन्धवोऽस्य
इति वा भावी देववन्धः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवंभूतस्यांश्वस्य वंकीः वंक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति एकमकृत्वा सङ्गच्छति यतः अतो
ववीमि । अच्छिदा गात्रा अच्छिदाणि अनवखण्डितानि गात्रा
गात्राणि वयुना प्रज्ञानेन कृणोत कुरुत हे शमितारः । किंच
परुष्परः पर्वपर्वं हृद्याद्यङ्गम् अनुयुष्य इद्मिद्मिति संशब्ध
विशस्त विशसनं कुरुत । उत्तरार्धस्येव मन्नस्त्पसंबन्धः ॥४१॥

म० स्वितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुर्विशत वंकीः चतुर्स्रिशत्संख्याकान्युभयपार्श्वास्थीनि समेति सम्बा गच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य । वाजिनः वजित तीति वाजी तस्य । वेगवत इत्यर्थः । देववन्धोः देवानां कर् प्रियस्तस्य, देवा वन्धवो यस्येति वा अधस्य चतुस्त्रिंशद्वंकयः अजादीनां षड्विंशतिः । ऋतिजः, वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्चस्य गात्रा गात्राणि अस्ति अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत । अधितिती छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत । किंव परः परः 'प्रन्थिना पर्वपरुषी' इत्यमरः । 'नित्यवीप्सयीः' इति (पा॰ ८।१।४) दिलम् । प्रतिपर्वे प्रत्यव्यवम् कृतः इदमिति नाम्रा संशब्दा यूयं विशस्त विशसनं हेर्द 'शसु हिंसायाम्' छान्दसः शपो छक् । कुणोत 'कृ स्वादिः 'तप्तनव्-' (पा० ७। १। ४५) इति मध्यमबहुव चनस्य तवादेशः ततो गुणः। अनुष्ठुष्य, 'घुषिर् विश्वितं क्ली ल्यप् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विश्वस्ता द्वा युन्तारी भवतुः स्तर्थ ऋतुः । या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ता ता पिण्डानां प्रजीहोम्यमौ ॥ ४२ ॥

पु० एकस्वष्टुः। एकः अश्वस्य विश्वस्ता विश्वसिता संवे त्सरः। तदुक्तम् 'संवत्सरस्य तेजसेति'। त्वष्टुः आदित्यादुत्प-जस्याश्वस्य। तदुक्तम् 'स्रादश्वं वसवो निरतष्टत' इति। हा यन्तारा हो नियन्तारो अहोरात्रो द्यावाष्ट्रथिव्यो वा भवतः। तथा ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति होषः। एवमश्वस्य विश्वसित्तृन् उक्त्वा अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह। या ते यानि तव हे अश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुथा ऋतावृतो काले काले बन्धनानि कृणोमि करोमि ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन जुहोमि असौ ॥ ४२ ॥

म० अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीहशस्याश्वस्य । लाष्टुः वीप्तस्य । ऋतूपलिक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेल्यर्थः । शसेस्तृच् । तथा यन्तारा यन्तारौ
नियमनकर्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः । तयोरेव सर्वेषां नियन्तृलादिति भावः । तथ ऋतुः अत्र 'ऋत्यकः'
(पा० ६ । १ । १२८) इति हस्तप्रकृतिभावौ । एवमश्वस्य
विशसितृयन्तृनुक्लाध्वर्युः स्वकमीह । हे अश्व, ते तव गात्राणां
पिण्डानां गात्रसंबन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं
कृणोमि हन्मि छिनद्वि । 'कृञ् बन्धे' स्वादिः । ऋतुथा ऋतौ
ऋतूपलिक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता ता तानि तान्यङ्गानि अमौ
प्रज्ञहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

मा त्वां तपत्त्रिय आत्मा पियन्तं मा स्वधिति-स्तन्वु आतिष्ठिपत्ते । मा ते गृष्ठ्यरेविश्वस्तातिहाये छिद्रा गात्रीण्यसिना मिथू कः ॥ ४३ ॥

उ० मा त्वा तपत्। मा त्वां तपत्। त्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते। सुखदुःखयोभींक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः।
स हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः। देवानाम् पियन्तम्
देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रं तन्वः
शरीरस्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते
तव। माच ते तव गृष्ठुः मांसग्रहणे गर्धालुर्जुब्धः। अविशस्ता
विशसने अकुशलः अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि
गात्राणि असिना मिथूकः मिथ्या अकार्षीत्॥ ४३॥

म० हे अश्व, प्रियः बह्नभो भोगायतनलात् तवात्मा देहः ला लां मा तपत् तप्तं दुः खितं मा काषींत् । तव देहवियोग-जनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किंभूतं लाम् । अपियन्तम् । अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छ-न्तम् । अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः । किंच खिषतिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु । सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददिख्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य छि चिं 'तिष्ठतेरित्' (पा० ७।४।५) इतीकारे कृते द्विलादि । किंच शमिता ते तव गात्राणि अज्ञानि अतिहाय व्यक्ता शास्त्रोक्तकमं व्यक्ता असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथान्छिचानि मा कः मा काषीत् । करोतेर्छिङि 'मन्त्रे घसह्वर-' (पा०२।४।८०) इलादिना च्लेर्छक् गुणे 'हल्ड्याव्' (पा॰ ६।१।६८) इति तिपो लोपे विसर्गः। मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् । संहितायां दीर्घः । कीहराः शमिता । गृष्टुः गृध्यतीति गृष्टुः छुन्धः केवलं मांसग्रहणेच्छः। अतएवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विश-

सने अकुशलः । अतएवान्यथा मा छिदत् । सम्यगवदानानि करोलिल्थंः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

न वा ड एतिन्ध्रियसे न रिष्यसि देवाँ २।। इदेषि पृथिभिः सुगेभिः । हरी ते युक्ता पृषंती अभूतामुपीस्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ।। ४४ ॥

उ० न वै। न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच हरीन्द्राश्वो ते तव । युक्षा योजनाहीं वोढारी प्रतिधुरी अभूताम् । एषती च मरुतां संबन्धिनावश्वो प्रतिधुराव-भूताम् । तदुक्तमश्वरथयाने 'युक्षन्यस्य काम्या हरी' इति । एभिदिंब्येस्वं समानं लोकं संज्ञस इत्यभिप्रायः । एनमुप-श्रुत्य स्वयमेव उपास्थात् उपस्थितः वाजी । धुरि रासमस्य अश्विसंबन्धिनः । रासभावश्विनोरित्यादिष्टं प्रयोजनम् ॥४४॥

म० वै एवार्थे उ अवधारणे । हे अश्व, लमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववत् मृतो न भवसि देवलप्राप्तेर्वक्ष्यमाणलात् । अत-एव न रिष्यिस हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् । रिषतेर्यिक परसौपदमार्षम् । ननु प्रत्यक्षले मरणमङ्गनाशश्च दश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिर्मागैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छिति । अथो युक्ता मदुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनं तत्राह । हे अश्व, ते तव हरी इन्द्राश्वी युजा युजी रथे युक्तौ अभूतां भविष्यतः । 'आशंसायां भूतवच' (पा० ३। ३ । १३२) इति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे । हरी इन्द्रस्येति यास्कः । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युज्जो अभूताम् । पृषत्यो मरुतामिति च । युङ्गस्ते युङ्जौ 'ऋत्विग्दधृग्-' (पा॰ ३।२।५९) इलादिना किन् 'किन्प्रलयस्य कुः' (पा॰ ८।२।६२) इति कुलम् 'युजेरसमासे' (पा॰ ७।१। ७१) इति नुम् 'सुपां सुछुक्' (पा० ७। १। ३९) इति विभक्तरालम् । किंच रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहन-स्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति । देवलं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्राद्यो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्त्रदेवभावं प्राप्तं लां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

सुगव्यं नो वाजी स्वश्वयं पुष्सः पुत्राँ २।। उत विश्वापुषं ए रियम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्ष्रत्रं नो अश्वो वनताष्ट् ह्विष्मान् ॥ ४५॥ उ० इदानीं याञ्चा। सुगव्यं नः। शोभनगव्यं नोऽस्माकं वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्व्यं शोभनाश्वं च करोतु पुंसः पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्चन्ते इस्यतो विशेषणं पुंस इति । उत अपिच विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं रियं धनं करोतु । किंच अनागाः अनपराधम् त्वं च। नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैधंदुको वा अदि-तिशब्दः । अनागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु । किंच । क्षत्रं नोऽस्माकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः । करोतु हविष्मान् अश्वः सर्वे अश्वावयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

म० इदानीं याच्या कियते । वाजी देवलं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमृहं कृणोतु । गवां समृहो गव्यम्। <mark>'खळगोरथात्' (पा॰ ४। २। ५०)</mark> इति यत्प्रस्ययः। शोभनं <mark>गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्चयं</mark> कृणोतु अश्वानां समृहः अश्वयम् 'केशाश्व-' (पा॰ ४। २। ४८) इति विकल्पात्पक्षे यत्। <mark>शोभनमक्ष्यं स्वक्ष्यम् । तथा पुंसः पुत्रान्करोतु । पुत्रशब्दोऽपत्य-</mark> वाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाथका-न्पुत्रान् करोतु । उतापि च रायें धनं करोतु । कीदशं रयिम् । विश्वपुषम् पुष्णातीति पुषः 'इगुपय-' (पा॰ ३।१।१३५) इति कप्रखयः । विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थ धनं करोलिल्यर्थः । संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किंच नोऽस्माकमनागास्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोडनागाः तस्य भावोडनागस्त्वम् दीर्घरछान्दसः। निष्पापत्नं करोतु पापसङ्कावे उक्तफलाप्राप्तेः । किंच अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं परवालंभनाद्रक्षणं वा करोतु । कीदशोऽश्वः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् ह्विरस्यास्तीति हविष्मान् 'तदस्यास्ति-' (पा०५।२।९४) इति मतुप् । हविर्भृतावयवः । यद्वा देवलाह्या हविष्मान् । ईंट्शोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु । वनतिः त्यर्थः ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी।

ड्मा तु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः । आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मुरुद्धिरसमभ्यं भेषजा करत् । युज्ञं च नस्तुन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रेः सुह सीषधाति ॥ ४६॥

उ० इमा तु। षद द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यः। स्तिस्त आग्नेय्यः। 'द्विपदा उत्तमा जुहोति' इति श्रुतिः। तुकम् इतिनिपातावनर्थकौ। इमानि भुवनानि भूतजातानि सीषधाम साध्याम वयम्। ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वं च देवाः आदित्यैः सिहतः इन्द्रः सगणः मरुद्धिश्र सिहतः असम्यमस्माकं भेषजा भेषजानि करत्करोतु। किंच यज्ञं च नोऽस्माकं तन्वं च शरीरं च आदित्यैः सह इन्द्रः सीषधाति साध्यतु वश्यं करोतु॥ ४६॥

म० 'इमा नु कमिति च द्विपदाः' (का॰ २०।८। १२)। अयस्मयपात्रेणा न हितहोमानन्तरमिमा नु कमि-साद्याः षद्व द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडधीनि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति स्त्रार्थः । द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेव-देवला आस्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्न ऋचः । नु कम् एतौ तिपातौ पादप्रणो । इमा इमानि भुवना भुवनानि भृतजातानि वयं सीपधाम साध्यामः । वशीकुर्म इल्पर्थः । साध्यतेर्छुङ्ग उत्तर्म मबहुवचने रूपम् अङभाव आर्षः । किंच इन्द्रः 'इदि परमे- थर्ये' ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणः परिवारः सहित इन्द्रो वेवेशो विश्व देवाश्व आदिल्येः द्वादशिमः मरुद्भिः एकोनपञ्चा- शत्संख्येश्व सहिताः अस्मभ्यं मेषजा मेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु । सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भव- विल्लख्येः । किंच इन्द्रः आदिल्येः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेषं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साध्यतु । वशी- करोल्लख्येः । नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वर्सुर्मिर्वस्रेश्रवा अच्छो नक्षि द्युमत्तम् र्यिं दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुमार्यं तृतः मीमहे सर्विभ्यः ॥ ४७ ॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उ० असे त्वं न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥
इति उवटकृतो सञ्जभाष्ये पञ्चविंद्योऽध्यायः ॥ २५ ॥
म० तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (अ०३।क०१५/०६)।
समिद्रो अञ्जन् (अ०२९।क०१) आश्वने विक्रोऽध्याय
इति वचनात्तत्र होत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः । समाह्रोऽध्रमेधः

सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५॥

षड्विंशोऽध्यायः।

अग्निश्चं पृथिवी च संनेत ते मे संनमताम्दो वायुश्चान्तरिक्षं च संनेत ते मे संनमताम्द आदि-लश्च द्यौश्च संनेत ते मे संनमताम्द आपश्च वर्ष-णश्च संनेत ते मे संनतामदः । स्प्न स्प्स्तदो अष्टमी भूतसाधनी सकामाँ २॥ अध्वनस्कृत संज्ञा-नमस्तु मेऽमुना ॥ १॥

उ० इषेत्वेति प्रारम्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपद्यचातुर्मा-साग्निष्टोमवाजपेयराजस्याग्निसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा मञ्जा

व्याख्याताः । नामाख्यातोपसर्गनिपातजनिता वाक्यार्थाश्च ॥ <mark>अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोमाग्निसौत्राम-</mark> ण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मञ्जा व्याख्येयाः त इहोच्यन्ते । अत्र च ये अत्र संबद्धा मञ्जास्तेषां तदेवार्षम् । असंबद्धानां तु आदित्य एव 'आदित्यानीमानि <mark>यजू ∵्षोति वा आहुः' इति श्रुतेः ।</mark> याज्ञवहक्यो वा 'याज्ञ-वल्क्येनाख्यायन्ते' इति श्रुतेः । अविनियुक्तानां मन्नाणां है कि विनियोगः । तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमञ्जाः । लिङ्गं नाम प्रकाशनसामर्थ्यम्च्यते । यो हि यमर्थं चिंदतुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते । अग्निश्च पृथिवी च सन्नते । सन्नमनं सन्नतिः प्रह्वीभावः आनुकृत्येन प्रवृत्तिः । अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनते कस्मादतो व्रवीमि ते अग्निपृथियौ मे मम सन्नमताम् । अत्र णिचो ळोपञ्छान्द्सः । सन्नमयतां वशवतिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेविंशेषनामोपलक्षणम् । द्वितीयान्तं चोपलक्ष-यति कर्मभावात् । एवमुत्तरेष्विप योज्यम् । वायुश्चान्तरिक्षं च आदित्यश्च द्याश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसंसदः परमात्मो-च्यते । यस्य तव सप्तसंसदः सप्तसंसदानि प्रकृतानीत्येवम अग्निपृथिवीवारवन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणान्तानि । यस्य च तव अष्टमी बभूव भूतानां साधनी पृथिवी। नहि पृथि-वीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति । तत्त्वं प्रार्थ्यसे । सकामान् अध्वनः कुरु सकामान्मार्गान् असाकं कुरु । यदा हि तैर्छभ्यते तदा सकामा मार्गाः स्युः । संज्ञानं च सङ्गतं च ज्ञानम् अस्तु मे सम अमुना । विशेषनामाभिप्रायमेतत्। विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तव सप्तसंसदः । मनश्च बुद्धिश्च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च। अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूत-प्रज्ञक्षिकरी । तं त्वां ब्रवीमि । सकामान् अध्वनः कुरु अस्माकम् । संज्ञानं च अस्तु में मम अमुना ॥ १॥

म० इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासिपतृयज्ञामिहोत्रोपस्थान-पश्चातुर्मास्यामिष्टोमवाजपेयराजस्यामिसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा मन्त्रा व्याख्याताः । इदानीं खिलान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगा-नुक्तः । तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तः 'आदिलानीमानि यज्षि व्याख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति श्रुतेः याज्ञ-वत्क्यो वा 'याज्ञवत्क्येन व्याख्यायन्ते' इति श्रुतेः । अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यज्षि । चतस्र ऋग्गायत्र्यः । सप्त संसदः आसुर्यनुष्ठुप् । सकामान् प्राजापत्यानुष्ठुप् । यथे-माम् ब्राह्मी गायत्री । अग्निश्च पृथिवी च संते संनमनं संतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते । अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः अमुकं संनमतां संनमय-ताम् वश्वार्तिनं कुरुतामित्यर्थः । अद इति पुरुषादेनीम द्विती-यान्तं प्रयोज्यम् । 'छन्दस्युभयथा' (पा०३।४।१९७) इति श्रपोऽप्यार्थयातुकलात् 'णेरिनिटि' (पा०६।४।५९) इति श्रपोऽप्यार्थयातुकलात् 'णेरिनिटि' (पा०६।४।५९) योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च संते ते ममामुकं संनमयताम् । आदित्यः द्यौध संते ते म॰ । आपश्च वरुणश्च संते ते म॰ । परमात्मानं प्रत्युच्यते । हे स्वामिन् , यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भृतसाधनी पृथ्वी । भृतानि साधयति उत्पादयति भृतसाधनी । भूमिं विना भृतोत्पत्तरभावात् । अतः सर्वाधिष्ठानभृतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु । येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वत्यर्थः । किंच मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सज्जतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु । विज्ञानात्मा वोच्यते । यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्वेति सप्तायतनानि अष्टमी भृत-साधनी भूतानि साधयति वशीकरोतीति भृतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु । अमुना सह मे संज्ञानं सज्जतमस्तु ॥ १ ॥

द्वितीया।

यथेमां वाचे कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । <u>ब्रह्मराजन्याभ्यां कृ</u>द्भाय चार्याय च स्वाय चार-णाय च । श्रियो देवानां दक्षिणाये दातुरिह भूयास-मयं मे कामः सम्द्रिखनासुष मादो नमतु ॥ २ ॥

उ० यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीं अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् । आवदानि जनेम्योऽर्थाय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याम्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शुद्धाय च अर्थाय च । अर्थों वैद्यः । स्वाय चात्मीयाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः । आवदानीति सर्वत्र संबध्यते । प्रियो देवानाम् । अवसानरित्तानुष्ठुप् । यथेमां वाचिमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दोऽन्त्राध्याहर्तव्यः । तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम् । दक्षिणाये दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिनेव काले प्रियो भूयासम् । सम् । अयमिति कामनामप्रहणम् । तद्यथा अयं प्रामलाभकामः अस्मै मे समृद्यताम् । किंच उपमा अदः नमतु । अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु मांप्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

म० इमां कल्याणीमनुद्देगकरीं वाचमहं यथा यतः आव-दानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वन्मि। केभ्यस्तदाह । ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च श्र्द्राय अयीय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय। अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह, वाक्-संबन्धरहितः शत्रुरिति वा। प्रियो देवानां मध्येऽवसानरहिता-नुष्टुप् लौगाक्षिद्दष्टा। यथेति पूर्वोक्तरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः। यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां त्रियः भूयासम् । इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च त्रियः भूयासम् । देवा दक्षिणादातारश्च मिय त्रीतिं कुर्वेन्तिवस्र्यः । किंच में ममायं कामः समृद्ध्यतां सफलो भवतु । अयमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलाभकामो मे संप-यतामित्यर्थः । किंच अदो मा मामुपनमतु । अद इति इष्ट-नामग्रहणम् । देवदत्तादिमां श्रीणयतु ॥ २ ॥

तृतीया।

ृ वृह्स्पते अति यद्यों अहीं ह्युमद्भिभाति कर्तु-मुज्जनेषु। यहीदयुच्छवंस ऋतप्रजात तद्स्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्। उपयामगृहीतोऽसि वृह्स्पतेये त्वैष ते योनिर्वृह्स्पतेये त्वा ॥ ३॥

उ० वृहस्पते अति । वृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा वृहस्पतिदेवतया ब्रह्मे गृद्धते । गृत्समदस्यापंम् वृहस्पतेवां ।
हे वृहस्पते, अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्थ ईश्वरः ।
अर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । अर्हात् पूजयेत् । यच्च द्युमद्विभाति द्युमत् द्युतिमत् विभाति भासते ।
कतुमज्जेषु यच्च कतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्तते ।
यत् दीद्यत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा वलेन । रिक्षतारोऽपि यस्य सन्तीत्यभिष्रायः । हे ऋतप्रजात ऋतात्सत्यादिवनाशिनः प्रजायत इति ऋतप्रजातः तत्संबुद्धौ हे ऋतप्रजात, तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय । चित्रं नानारूपम् । उपयाम गृहीतोसि वृहस्पतये त्वा । एप ते योनिऽर्वृहस्पतये त्वा । स्थापनमन्नः ॥ ३ ॥

म् वृ ब्रह्मदेवला त्रिष्टुप् गृत्समदद्वा । वृहस्पतिसवे वाई-स्यत्यम्हणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात, ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जनम यस्य ऋतप्रजातः । हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक, चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु घेहि धारय स्थापय देहीलर्थः । तत्किम् । अर्थः स्वामी यद्धनमहिति पूज-यति । 'लेटोडाटी' (पा॰ ३।४।९४) इत्याडागमः। 'अर्थः खामिवैरययोः' (पा॰ ३।१।१०३) इसर्थशब्दः खामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । ईश्वरयोग्यं धनं देही-त्यर्थः । यद्भनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते । कीदृशं धनम् । द्युमत् यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमत् 'दिव उच्च' (पा॰ ६।१।१३१) इत्युकारः । कतुमत् कतवो यज्ञा वियन्ते येन तत्। येन यज्ञाः कियन्ते ताहशं धनं देही त्यर्थः। यत् धनं शवसा बलेन दीद्यत् दापयति प्रापयति वा धना-न्तरम् तद्धनं देही सर्थः । 'दय दानगति हिंसादाने षु' अस्मा-ण्णिजन्ताहुङि रूपम् । अङ्भाव आर्षः । उपयामेन पात्रेण रहीतोऽसि बृहस्पतयेऽथीय ला रहामि । स्थापयति एप ते योनिः स्थानम् । बृहस्पतये लां सादयामि ॥ ३ ॥

चतुर्थी। इन्द्र गोमेलिहायाहि पिबा सोमेथ् शतकतो।

विद्यद्भिर्शविभिः सुतम् । <u>उपयामगृहीतोऽसीन्द्र</u>ीय त्वा गोर्मत एष ते योनिरिन्द्रीय त्वा गोर्मते ॥ ४ ॥

पुठ इन्द्र गोमन् । हाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते प्रहो गृद्धते गोसवे । आदित्यस्यापं याज्ञवल्यस्य वा । हे इन्द्र, गोमन् गोभिः स्तुतिभिन्नां संयुक्त, इह यज्ञे आयाहि आगच्छ । एत्य च पिन सोमम् । हे शतकतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । विद्यद्विर्धावभिः सुतम् 'दो अवखण्डने' अस्य शति । विद्यन्तः ते विद्यद्धिः विशेषेणा-वखण्डयद्धिः प्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् । उपयामगृही-तोऽसीन्द्राय त्वा गोमते गुद्धामि । एप ते योतिरिन्द्राय त्वा गोमते साद्यामि ॥ ४॥

म० दें इन्द्रदेवलें गायन्यों, रम्याक्षिद्दें गोसवे यहें प्रहुन नियुक्त सोपयामे । ज्ञातं कतवः कर्माण यस्य स्व ज्ञातकतुः हे ज्ञातकतो हे इन्द्र, हे गोमन् गावो धनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् । लिमह यहें भायाहि आगच्छ । सोमं च पिव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । अगच्छ । सोमं च पिव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । अगच्छ । सोमं च पिव । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । अग्यामः अतम्द्रमिर्भर्भिष्तम् । कीहरौर्याविभः । विद्यद्भः विशेषेण द्यन्ति खण्ड-पिषुतम् । कीहरौर्याविभः । विद्यद्भः विशेषेण द्यन्ति खण्ड-पाति विद्यन्तः तैः । 'दो अवखण्डने' दिवादिलाक्ष्यत् वाति 'ओतः इयनि' (पा० ७ । ३ । ७१) इलोकार्ष्याति 'ओतः इयनि' (पा० ७ । ३ । ७१) साद्यति एष ते० ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

इन्द्रायहि वृत्रहुन्पिबा सोर्म्ण शतकतो । गोर्म-द्भित्रीविभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रीय त्वा गोर्मत एष ते योनिरिन्द्रीय त्वा गोर्मते ॥ ५॥

पुठ इन्द्रायाहि। हे इन्द्र, आगच्छ। हे वृत्रह्न् वृत्रस्य हन्तः, एत्य च सोमं पिब। हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । गोमद्धिः स्तुतिमद्धिः । ब्राह्यसंयुतैर्वा अंशुव-चनो वा गोशब्दः। ब्राविभः सुतमभिषुतम् । उपयामेति व्याख्यातम्॥ ५॥

म० वृत्रं देखं हन्ति वृत्रहा । शतं कतवो मखा यस स शतकतुः । हे वृत्रहन् हे शतकतो, हे इन्द्र, लमायाहि आगच्छ सोमं च पिव । कीटशं सोमम् । श्रावभिः सुतम् । कीटशैर्पावभिः । गोमद्भिः गोः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोम-नतस्तैः । उप० एष ते व्याख्याते ॥ ५॥

षष्ठी ।

ऋतावानं वैश्वान्रमृतस्य ज्योतिष्रपतिम् । अजस्तं घुर्भभीमहे । <u>उपयार्ग</u>हीतोऽसि वैश्वान्राये त्वैष ते योनिवैश्वान्राये त्वा ॥ ६ ॥ उ० ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोहचः गायत्री-त्रिष्टुप्गायच्यः । अधस्तन एव ऋषिः । ऋतावानं सत्यव्रतं यज्ञवन्तमुद्कवन्तं वा वेश्वानरम् । ऋतस्य वा उद्कस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्व-गतस्य ज्योतिषः पतिमधिपतिम् । अजसं अनुपक्षीणं धर्मम् अक्षरणं दीष्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमाप्तिमिति शेषः । सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः । यज्ञसमाप्तिमिति शेषः । ईमहे याच्याकर्मस पठितः । कीद्द्यं वैश्वानरम् । ऋतः वानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् 'छन्दसी-विनपौ वाच्यौ' (पा॰ ५।२।९०९।वा॰ २) इत्यस्त्यथं वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् । तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजसं न जस्यति नश्यतीति अजसस्तमनुपक्षीणम् 'जसु हिंसा-याम्' 'नमिकम्पि-' (पा॰ ३।२।९६७) इति रप्रत्ययः । धर्म 'ष्टु क्षरणदीश्योः' जिघतिं क्षरति जलं घर्मसाम् दीप्तं वा । उपया॰ वैश्वानराय लां गृह्णामि । एष ते॰ साद-यामि ॥ ६॥

सप्तमी।

वैश्वानरस्यं सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवना-नामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचेष्टे वैश्वा-नरो यतते सूर्यण । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानरायं वैष ते योनिवेश्वानरायं त्वा ॥ ७ ॥

उ० वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्व व्याख्या-यते । यः वैश्वानरः राजा दीक्षः । हिकमिति निपातसमा-हारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामिभश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽरणितः कृतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभिविपद्यति । यथा दृष्ट्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः यतते स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीक्ष्या तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ वयं सामेति प्रार्थना । उपयामेति समझसम् ॥ ७॥

भ्र० त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्थाम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यसाद्धेतो-वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुह्मपं पश्यति । सूर्येण सह यतते स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा इस्पर्थः । कीदृशोऽभिः । राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः । अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः । कर्मणि क्रिप् । उप० एष ते उक्ते ॥ ७॥

अष्टमी।

वैश्वानरो न ऊत्य आ प्रयांतु परावर्तः । अग्नि-रुक्थेन वार्हसा । <u>उपयामर्ग</u>ृहीतोऽसि वैश्वानरार्यः त्वैष ते योनिवैश्वानरार्यं त्वा ॥ ८ ॥

उ० वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽसान् कतये अव-नाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु । परावतः दूरात् । यो हि दूरादागच्छेत् आगच्छेद्प्यसौ समीपादित्यभिष्रायः । केन आ प्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन । अन्यत्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहनः स्तोम इति । उपयामेति समानम् ॥ ८॥

म० गायत्री । नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशा-द्वेश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु । केन । वाहसा वाहन-भूतेन । उक्थेन स्तोमेन 'वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा' इति श्रुखन्तरे स्तोमस्य वाहनलमुक्तम् । उप० एष० उक्ते ॥ ८॥

नवमी।

अप्तिर्ऋषिः पर्वमानः पार्श्वजन्यः पुरोहितः। तमीमहे महाग्यम् । उपयामगृहीतोऽस्यम्रये त्वा वर्धस एष ते योनिर्मये त्वा वर्धसे ॥ ९॥

उ० अभिर्क्तिः। आभेयी गायत्री पुरोहक्। ऋषिहकः। यः अभिः ऋषिः द्रष्टा मन्नाणाम्। पवमानः इतश्चेतश्च गच्छन्। पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः। चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः। तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति। पुरोहितः पुर एनं द्रधाति यज्ञं कुर्वाणाः। तम् ईमहे याचामहे । महागर्यं महान्तं गृहम्। महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम्। उपयाम-गृहीतोस्यमये त्वा वर्चस इति व्याख्यातम्॥ ९॥

म० अप्तिदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् ।
महान् गयः स्तुर्तिर्यस्य स महागयो महाग्रहरूपो वा तमर्प्ति
वयमीमहे याचामहे । तं कम् । योऽप्तिर्कृषिः मन्त्रदृष्टा ।
पवमानः 'पवं गतौ' पवत इतस्ततो गन्छिति पवमानः । यद्वा
'पूङ् शोधने' पवते शोधयित पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । विप्रादयश्चलारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् । पुरोहितः पुरोऽप्रे हितः स्थापितः
दधातैर्निष्ठा । उप० वर्चसे तेजोरूपायामये लां गृहामि ।
एष० ॥ ९॥

दशमी।

महाँ २॥ इन्द्रो वर्जहस्तः बोड्रशी शर्भ यच्छतु । इन्तुं पाप्मानं योऽस्मान्द्रेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्रायं त्वेष ते योनिर्महेन्द्रायं त्वा ॥ १०॥ उ० महाँ इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोस्क् गायत्री । उक्तमा-पैम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । पोडती पञ्चत्राणाः पञ्चबुद्धी-न्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः पोडत्रं एति छिङ्गं यस्य स पोडिशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रश्लेन्द्रश्च घोडती वज्रस्य । शर्म शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाष्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यश्चासान् हेष्टि तं च हन्तु । यं च वयं द्विष्मः तं च हन्तु । उपयामेति समानम् ॥ ३० ॥

म् महेन्द्रदेवत्या गायत्री वितिष्ठकृता पुरोहक् । इन्द्रः शर्मे सुखं यच्छतु ददातु । योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हृन्तु नाशयतु । यद्वासम्द्रेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हृन्तु । अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः । कीदश इन्द्रः । महान् श्रेष्ठः वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । पोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी । आत्मरूप इत्यर्थः । उप० एष० उत्ते ॥ १० ॥

एकादशी।

तं वो दुस्समृतीषहुं वसीभेन्दानमन्धंसः । अभि वृत्सं न स्वसंरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिनैवा-महे ॥ ११ ॥

उ० तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः। आदिससार्षं याज्ञवल्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तः । हे ऋत्विग्यजमानाः, तिमन्द्रं गीर्भिर्वाग्निः स्तुतिलक्षणाभिः । नवामहे 'णु स्तुतो' अभिष्ठमः । किमर्थम् । वः युष्मभ्यं दास्ततीति । कथंभूतिमन्द्रम् । दस्मं दर्शनीयम् । प्रियवादिनं कार्यसाधकं च । ऋतीपहम् ऋती गितः गितमात्रेण शत्रुं सहत इत्युतीपाद तमृतीपहम् । वसोर्भन्दानमन्धसः । वसोर्वासियतुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अन्धसः अध्यापनीयस्य चान्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् । कथमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थीयः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसराण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्सु । धेनवः यथा नवप्रस्ता धेनवः दिनेषु अतिहादात् वत्सं शब्दैराधासयेयुः एवं वयमप्यितसौहादेनेन्द्रं गीर्भिनेवामह इति सम-सार्थः ॥ ११ ॥

म० इन्द्रदेवसा पथ्या वृहती नोधागीतमदृष्टा स्वाध्या-यादिषु नियुक्ता । आदिस्याज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः, तिमन्द्रं वयं गीभिः स्तुतिलक्षणाभिवीग्निः अभिन-वामहे सम्यक् स्तुमहे 'तु स्तुतौ' व्यस्ययेन शप् । किंभूतम-भिम् । वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् 'दस दर्शने' मप्रस्ययः । ऋतीषहम् 'ऋ गतौ' क्ति-प्रस्ययः । ऋसा गसा सतेऽभिभ-वित शत्रूनिति ऋतिषद् तम् 'पूर्वपदाच' (पा०८।३।१०६) इति षत्म् । संहितायां दीर्घः । वसोः वास्यितुः स्थितिहेतु-भूतस्यान्धसोऽत्रस्य । षष्टी तृतीयार्थे । अन्नेन मन्दानं मोद-

मानम् 'मदिङ् खप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गती' इति धातीः शानच्प्रस्रयेन शपो छक्। दृष्टान्तमाद्द। वत्सं न। नकार इवार्थः। स्वसरेषु स्वेनेवारमनेव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु । यथा धेनवो नवप्रस्ता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति । शब्दैराह्वयन्तीस्यर्थः। तद्वद्वयमिन्दं स्तुमः॥ १९॥

द्वादशी।

यद्वाहिष्टं तद्मये वृहद्चि विभावसो । महिषीव त्वद्वयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

उ० यहाहिष्टम् । आप्तेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः, यत् वाहिष्टं बोहृतमं बृहत्साम तत् अभ्रये अर्थाय अर्च गाय । ततो दृष्ट्वाप्तं ब्रूहि । हे विभावसो विभूत्यन् अभे, महि-पीव त्वद्रयिः महिपी प्रथमवित्ता । यथा प्रथमपत्ती धर्मा-र्थकामात्मिका उदीरते उत्तिष्टति सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्टति । अर्थवा महिषी यथा सर्वान्भोगान् उदीरते उत्किप्तति परोपकार्याय । एवं त्वत्तो रथिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अन्नानि उदीरते उद्ग-च्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

म० अभिदेवलानुष्ट्व वस् युद्धा । हे उद्गातः, अमि अभिदेवलानुष्ट्व वस् युद्धा । हे उद्गातः, अभि व्हार ति वह वह साम अर्च गाय बृहत्सामो गानं कर । तिकम् । यत् वाहिष्ठम् वाह्यति प्रापयति इष्टमिति वाहिष्ठम् वह प्रिन्तात् तृच् । अल्पन्तं वाहिष्यत् वाहिष्ठम् 'अतिशायने वह प्र्यन्तात् तृच् । अल्पन्तं वाहिष्यत् वाहिष्ठम् 'अतिशायने तमविष्ठनो' (पा०५।३।५९) इति इष्टाने परे 'तुरिष्ठमेयः धं '(पा०५।३।५९) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति ह्यम् । ५।४।१५४) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति ह्यम् । ५।४।१५४) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति ह्यम् । ५।४।१५४) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति ह्यम् । प्राप्ता अन्ताने व लत् लत्तः सकाशात् उदीरते उन्नः धनं वाजा अन्नानि च लत् लत्तः सकाशात् उदीरते उन्नः धनं वाजा अन्नानि च लत् लत्तः सकाशात् उदीरते उन्नः च्लान्तः। 'ईर गतौ कम्पे च' लद् शपो छक् 'अदभ्यस्तात्' च्लान्तः। 'ईर गतौ कम्पे च' लद् शपो छक् 'अदभ्यस्तात्' पाठिषोव पाठिष्ठी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पति प्रति प्रति उदीर्ते उद्गच्छिते। एकं लत्पदं पादपूरणम् । रिगः लद्धिते उदिते वा।। १२॥

त्रयोदशी ।

एह्यू पुत्रवाणि तेऽम इत्थेतरा गिर्रः । एभि-वैधीस इन्द्रभिः ॥ १३ ॥

पुठ एहि । आग्नेयी गायत्री अधस्तनमञ्चस्तृतोऽमिरिह संबोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः । को हेतुरिति चेत् । सुब्रवाणि साधुब्रवाणि ते तव हे भगवन्नमे, इरथेतरा इत्थं त्वदीयेर्नामबन्धकर्मरूपेर्प्रथिता इतराः स्तुति-छक्षणाः गिरो वाचः । यहा इत्थमुद्गानृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैः त्वं वर्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

म्० अभिदेवला गायत्री भरद्वाजदृष्टा । हे अभे, लमेहि आगच्छ । उः पादपूरणः । सुनि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्था इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सुत्रवाणि सुतरां वदानि । त्रूजो लोद । किंच एभिरिन्दुभिः सोमैः वधीसे वर्धस्व 'लेटो-ऽडाटौं' ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

ऋतवंस्ते युज्ञं वित्निन्वन्तु मासा रुक्षन्तुं ते हिवैः । संवत्सरस्ते युज्ञं देधातु नः प्रजां च परिपातु नः ॥ १४ ॥

उ० ऋतवस्ते यजमानेनाझिरुच्यते अनया बृहत्या । ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु । संवरसरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु । नः इति निपातोऽन-र्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह । नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

म० अग्निदेवला बृहती वर्णपादा विषमपादा। नवकाष्ट-कैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात्। हे अग्ने, ऋतवः ऋत्-पलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यश्चं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु। मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु। संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं लदर्थं नोऽस्माकं यश्चं दधातु पुष्णातु। नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव॥ १४॥

पञ्चदशी।

ज्यहरे निरीणार्थ संगमे च नदीनाम् । धिया विश्लो अजायत ॥ १५॥

उ० उपह्नरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः। उपह्नरे निकटे गिरीणां पर्वतानाम् । प्रसिद्धमेतत् । एकाहा- हीनसत्राणि क्रियन्तामित्यनया धिया बुद्धा विप्रः मेधावी सोमः अजायत जगद्धारियतुमिच्छन् ॥ १५ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा। गिरीणां पर्वतानामु-पह्नरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः। जनेर्लङ्। कया। धिया बुद्धा। विप्राद्यो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्यत्यर्थः॥ १५॥

षोडशी।

उचा ते जातमन्धसी दिविसङ्क्रम्यादेदे । उप्रक् शर्म महि अर्थः ॥ १६ ॥

उ० उचा ते। व्यवहितपद्प्रायो मद्रः । हे सोम, ते तव अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात् जातमुत्पन्नं यज्ञ-

परिणामभूतम् उचा उचेः । दिविसत् युलोके विद्यमानम् । पश्चात् भूमिः आददे गृहीतवती । किं तत् युलोकप्राप्तं भूमिराददे । उप्रम् उद्गूणं महाचौरादिभिरनाष्ट्रष्यम् शर्म शरणं गृहम् । महिश्रवः महच श्रवणीयं धनम् । पञ्चाहुति-परिणामोद्धाटनमात्रमेतत्कृतम् । यथाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छित ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनो पुरुषरूपेणेति पञ्चधाहुतिपरि-णामः ॥ १६ ॥

म्० सोमदेवलास्तिह्यो गायन्य आमहीयवद्याः । हे सोम, ते तव अन्धसोऽनाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् । उचा उचं गतं दिवि खर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति । भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः । किं तत् द्युलोकस्यं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उत्रमुत्कृष्टं शर्मे सुखं गृहपुन्त्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा । अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा हुताहुतिरादौ दिवि गच्छिति ततोऽन्तरिक्षे जलहूपेण ततो भूमावन्नहूपेण ततो नरे रेतो- रूपेण ततो योनौ नरहूपेणागत्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६॥

सप्तदशी ।

स न इन्द्रीय यज्येवे वर्षणाय मुरुद्धः । वरि-वोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

जु० स नः। यस्त्वं विरवोवित् विरवो धनस् तिहन्दिति वेत्ति वा योसो विरवोवित् यस्त्वं धनस्य लब्धा वेदिता वा। सः नः सोऽसाकं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे यष्टव्याय वरुणाय च मरुच्धश्रार्थाय। पिरस्तव रक्षा। अथवा स त्वं नः यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुच्धश्र विरवोविदिति एतेषां विशेषणं कृतविभक्तित्र्यत्ययं गृह्यते सामानाधिकरण्यात्। विरवोविच्यः धनविच्यः पिरस्तव । क्रियाविशेषणं वा। एतेभ्यो देवेभ्यः पिरस्तव । तथाच पिरस्तव यथा विरवो-विज्ञवित् ॥ १७॥

म् हे सोम, स लं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर । रसहपो
भ्लाहुतिलमेही खर्थः । किमर्थम् । इन्द्राय वरुणाय मरुख्यश्च
इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवे खर्थः । की हशायेन्द्राय । यज्यवे
यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्ट्रव्याय । इदं त्रयाणां विशेषणम् ।
यज्युभ्य इति मरुताम् । की हशस्लम् । वरिवोवित् वरिवो धनं
वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता
प्रापकश्च ॥ १७॥

अष्टादशी।

एना विश्वान्यर्थ आ युन्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

उ० एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि

हुमानि धनानि । अर्थ ईश्वरः सोमः आ आदाय असमयं दृदाविति होषः। तानि च सोमदत्तानि । सिपासन्तः। 'षणु दाने' । अस्य सन्यजुनासिकस्याकारः । दातुमि-च्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे संभुज्महे॥ १८॥

म् अर्थः इश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आनयिति शेषः । असम्भ्यं ददाखिल्यर्थः । तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि षयं वनामहे 'वन संभक्तिशब्दयोः' लट् । संभजामहे । कीदृशा वयम् । तिषासन्तः 'षणु दाने' सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः । सनेधीतोः सन्नन्ताच्छनृप्रत्ययः 'जनसन्यनां सन्झलोः (पा॰ ६।४।४२) इल्यालम् 'सन्यतः' (पा॰ ७।४। ७९) इति अभ्यासेकारः । दानं कुर्वाणा धनभाजः सामेल्यथः ॥ १८॥

एकोनविंशी।

अनु वीरेरनु पुष्यासम् गोभिरन्वश्वेरनु सर्वेण पुष्टैः । अनु द्विपदानु चर्नुष्पदा वयं देवा नी यज्ञर्ध-तुथा नेयन्तु ॥ १९॥

उ० किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह । अनुविरैः। आशीर्देवता ब्रिष्टुप्। अनु पुष्यास्म वीरैः वयम्। अनु पुष्यास्म च गोभिः वयम्। अन्वश्वैः। अनु पुष्यास्म च वयम्। अन्वश्वैः। अनु पुष्यास्म च वयम् । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेः। अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः। अनु द्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं द्विपदा द्विपादेन अनु पुष्यास्म च चतुष्पादेन । किंच। देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले नयन्तु॥ १९॥

स्० आशीरियं देवदेवला त्रिष्टुप् मुद्रलहष्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास पुष्टा भवेम । पुषेराशीर्लिङ उत्तमबहुवच-नम् । गोभिधेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गाद्यत्यां कियाद्यत्तिः । अश्वरन्न पुष्यास्म । सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म । पुष्टैः सर्व-पदार्थिद्यादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चनुष्यदा गजादिना च पुष्यास्म (पादोऽन्यत्रस्याम् (पा० ४ । १ । ८) इत्यन्तलोपः (पादः पत् (पा० ६ । ४ । १३०) इति पदादेशः । किंच ऋतुथा ऋताद्वतौ कालेकाले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्यन्तु प्राप्यन्तु ॥ १९॥

बिंशी।

अमे पत्नीरिहार्वह देवानीमुश्तीरुपं । त्वष्टी-रुए सोमीपीतचे ॥ २०॥

उ० असे पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्ट्रयीज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पह्यः त्वष्टा च देवता । हे असे, देवानां पत्नीः इहास्मिन्यज्ञे उपावह आगमय । कथंभूताः । उश्वतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारं च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २०॥

मं अप्तिदेवत्या गायत्री मेधातिथिद्द्या। इतः पश्च ऋचीऽित्रिष्टोमे नेष्ट्रयाज्याः। आद्या प्रातःसवने नेष्ट्रवमसयागे याज्या।
हे अप्ते, देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय।
कीह्शीः पत्नीः। उज्ञतीः हिवःकामयमानाः। वशेः अत्रनतात् 'उगितः—' (पा० ४। १। ६) इति डीप्। किंच सोमपीतये सोमपानाय लष्टारं देवं चोपावह ॥ २०॥

एकविंशी ।

अभि युज्ञं गृणीहि नो माबो नेष्टः पिर्व ऋतुनी। स्वष् हि रेब्रधा असि ॥ २१॥

उ० अभि यज्ञम् । हे गायत्र्यो ऋतुम्हाणां याद्ये। नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां व्रवीति । अभिगृणीहि स्तृहि यज्ञं नोऽस्पत्संवन्धिनम् । हे ज्ञावः द्वाः पद्यः ता विद्यान्तेऽस्य स आवान् तत्संवोधनं हे आवः । 'अव्वसो रुः नतेऽस्य स आवान् तत्संवोधनं हे आवः । 'अव्वसो रुः नतेऽस्य स आवान् तत्संवोधनं हे नष्टः, पिव व ऋतुना संवुद्धौ छन्द्सि' इति रुत्वम् । हे नेष्टः, पिव व ऋतुना संवुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् । हे नेष्टः, पिव व ऋतुना हि रक्ष्या असि । यसात्त्वमेव समणीयानां ध्वानां हि रक्ष्या स्वानां हि रक्ष्या असि । यसात्त्वमेव समणीयानां ध्वानां हि रक्ष्या स्वानां स्वा

म० दे ऋतुदेवते गायत्र्यो मेधातिथिद्दष्टे ऋतुयाने नेषुं प्राज्ये। माः पल्योऽस्य सन्तीति मावा। 'तदस्यास्ति', (पा॰ ५। १। ९४) इति मतुप्। 'मादुपधायाः' (पा॰ ८। ५। १। ९४) इति वलम्। तस्य संवोधनं हे मावः पत्नीवर्त, हे निष्टः, नोऽस्माकं यज्ञमभिग्रणीहि स्तुहि 'गृ शब्दे' न्यादिलात श्रा 'ई हल्यघोः' (पा॰ ६। ४। १९३) इति तस्यकारः श्रा 'ई हल्यघोः' (पा॰ ७। ३। ८०) इति धातोईखः। 'प्वादीनां हस्यः' (पा॰ ७। ३। ८०) इति धातोईखः। किंच ऋतुना देवेन सह पिय सोममिति शेषः। हि यसात् किंच ऋतुना देवेन सह पिय सोममिति शेषः। स्मणीयधनानां लं रक्षधा असि रक्षानि दधाति ददाति रक्षधाः रमणीयधनानां दातासि॥ २१॥

द्वाविंशी।

द्वविणोदाः पिपीषति जुहोत् प्र च तिष्ठत । नेष्ट्राहतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

उ० द्रविणोदाः । ऋत्विज उच्यन्ते । अयमितः द्रवि-णोदाः धनस्य बलस्य वा दाता । पिपीषति पातुमिच्छिति । पिवतेः सनीकारः । सोममिति शेषः । एवंचेदतो व्रवीमि । हे ऋत्विजः, जहोत प्रच तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कमेसु । किंच । नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् धिष्ण्यात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यत पुनःपुनः पिवत ॥ २२ ॥

म० द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची । द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताभिः । पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति

शेषः । 'पीङ् पाने' असाहैवादिकात्सन्प्रस्यः । अतो हे ऋिलजः, यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च । 'तप्तनप्–' (पा॰ ७ । १ । ४५) इति तबादेशः । कर्मसृद्युक्ता भवतेत्यर्थः । किंच नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् । वृष्ट्यभाव आर्षः । नेष्टुर्थिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत । 'इष गतौ' दिवादिला-च्छयन् लोद्र ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

तवायथ् सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमथ् सुमनां अस्य पाहि । अस्मिन्यज्ञे बहिष्या निषद्या दिष्-ष्वेमं जुठर इन्द्वंसिन्द्र ॥ २३ ॥

जु० तवायस् । ऐन्द्री त्रिष्ठुप् साध्यन्दिनीया । हे इन्द्र यतः तवायं साध्यन्दिनीयः सोमः अतः असाभिः प्राध्यं-सानः स्वस् आ इहि आगच्छ । कथंसूतः । अवीङ् अवी-गञ्जनः अवरेणाञ्चितः । एत्य च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं सोमभागं गृहाण । संगृद्ध च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि पिव । पीत्वा च अस्मिन्यन्ने बहिषि निषद्य अवस्थानं कृत्वा दिधिष्व धारयस्व । इमं जठरे इन्द्वं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

म० इन्द्रदेवत्या त्रिष्ठुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्यन्दिने सवने नेष्ट्रचमस्यागे याज्या । हे इन्द्र, तव अयं सोमोऽस्ति । अतः अर्वाङ् अस्मदिभमुखः लमेहि आगच्छ । शश्वत्तमं सर्वकाल-मस्य पाहि । कमीण षष्ठी । इमं सोमं रक्ष 'पा रक्षणे' लोद । कीदशः लम् । सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किंच अस्मिन् यन्ने बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इमिन्दुं सोमं जठरे उदरे दिधिष्य धार्य । 'धि धारणे' तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्रुस्तङ् च । अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

चतु विशी।

अमेर्च नः सुहवा आ हि गन्तेन नि बहिंषि सदतना रणिष्टन । अर्था मदस्व जुजुषाणो अन्धं-सुस्त्वष्टंदेवेभिजीनिभिः सुमद्गणः ॥ २४॥

उ० अमेव नः। देवपत्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते। जगती तार्तीयसवनीया थाज्या। अमाशब्दो गृहवचनः। यथा गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि। सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत। हिः पादपूरणः। आगस्य च निवर्हिष सदतन निषीदत उपविशत वर्हिष। निषय च रणिष्टन रातं कुरुत। अथ उपविष्टासु देवपत्नीषु। मन्दस्य तृष्यस्य। जुजुषाणः सेवमानः। अन्धसः सोमस्य। स्वमंशम्। हे त्वष्टः, देवेभिदेवेः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन्। शोभनमदा देवास्तेषां स्नीणां च गणः यस्य स सुमद्गणः॥ २४॥

स ० लघूदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा । तृतीयसवने नेष्ट्रच-मसयागे याज्या । देवपह्यः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवा-चकः । अमेव खगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपह्रयः, यूयमागन्तन आगच्छत । गमेः शपो छुक् लोटि मध्यमबहु-वचने । हिः पादपूरणः । वर्हिषि दभें निसदतन निषीदत उपविशत । 'सद्धु गतौ' रणिष्टन 'रण शब्दे' अस्य छुङि रूपम् अडागमाभावः। परस्परं वार्ता कुरुतेत्यर्थः। 'तप्तनप्-' (पा॰ ७। १। ४५) इति सर्वत्र तनबादेशः । की हर्यो यूयम् । सहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः । एवं देवपती-रुक्तवाथ त्वष्टारमाह । हे त्वष्टः, त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वाग-तासु मदस्व मोदस्व तृष्यस्वेत्यर्थः । कीदशस्त्वम् । अन्यसः अन्धः हविर्लक्षणमन्नं । जुजुषाणः सेवमानः । 'जुषी प्रीतिसेव-नयोः' व्यत्ययेन शानचि शपः रुद्धः । अन्यसः इति कर्मणि षष्टी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्व सुमद्रणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः । मदेः किप् । सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । जनयन्तीति जनयो नार्यः ॥२४॥

पञ्चविंशी।

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पर्वस्व सोम् धारया। इन्द्रीय पार्ववे सुतः ॥ २५॥

उ० स्वादिष्टया। सौम्यो पावमान्यो गायज्यो। जपादिषु विनियोगः। उक्तं च। 'रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्क्ष-रति ग्रहम्। ऋग्भिः स्वादिष्टयाद्याभिः पवमानः स उच्यते'। स्वादिष्टया स्वादिष्टया मद्यितृतमया पवस्व दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति गच्छ । हे सोम धारया। यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिवतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुतः अभिष्ठतोऽस्माभिः॥ २५॥

म० सोमदेवले द्वे गायत्र्यो मधुच्छन्दोह छे जपादिषु विनियुक्ते। हे सोम, धारया कुला पवस्व गच्छ दशापवित्राहोणकलशं प्रति गच्छ । कीहश्या धारया । खादिष्ठया खादो
विचते यस्यां सा खादवती अत्यन्तं खादवती खादिष्ठा तया।
'विन्मतोर्छक्' (पा० ५। ३। ६५) इतीष्ठिन मतुष्णे छक्।
खादुतसया। सदिष्ठया मदयतीति मदिश्रती अत्यन्तं मदिश्रती
मदिष्ठा तथा। इष्ठिन 'तुरिष्ठेमेथःसु' (पा० ६। ४। १५४)
इति तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं लं सुतोऽभिष्ठतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व॥ २५॥

षड़िंशी।

रक्षोहा विश्वचंधिणर्मि योनिमयोहते। द्रोणे सधस्थमासंदत्॥ २६॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेथिसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

उ० रक्षोहा विश्वचर्षणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्ष-सामपहन्ता । विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथाई प्रति । अभि आसदत आभिमुख्येन सन्तः सीदेति वा । किमभ्यासदत् । योनिं स्थानम् । कथंभृताम् । अयोहते अयसा कृष्णलोहेन हतमुक्तीर्णं सोमभाजनीकृतस् । हतसिति विभक्तिव्यस्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम् । द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यस्ययः । द्रोणं द्रोणकल्करालक्षणम् । सधस्थं सहस्थानलक्षणं सोमा-नाम् ॥ २६॥

इति उवटक्रतौ मञ्जभाष्ये पड्विंशतितसोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सोमः द्रोणे । विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलश-लक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीद्यः सोमः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पदयति विश्व-चर्षणिः । सर्वस्य ग्रुभाग्रुभद्रष्टा । यद्वा चर्षणिरिति मनुष्य-नामसु पठितम् । विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋ लिग्यजमान-लक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीहरा द्रोणम् । अयः 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनलोपः । अयसा लोहेन हतसुत्कीर्णम् । वास्यां कृला तक्ष्णा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यलयः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्टन्ति सोमा यत्र स सहस्थः 'सुपि स्थः' (पा०३।२।४) इति कप्र-खयः। 'आतो लोपः' (पा॰ ६।४।६४) इति आलोपः 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा॰ ६।३।९६) इति सहस्य सवादेशः । असदत् 'पुषादि-' (पा॰ ६ । १ । ५५) इति छुडि च्छेरड् 'छन्दिस छुङ्छङ्छिटः' (पा॰ ३।४।६) इति लडर्थे छुङ्॥ २६॥

श्रीमन्महींधरकृते वेददीपे मनोहरे । अनुक्तमन्त्रकथनः षार्ड्वेशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंद्योऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

समास्त्वाम्न ऋतवी वर्धयन्तु संवत्स्रा ऋषयो यानि सुत्या । सं दि्व्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिश्यतिसः ॥ १॥

उ० समास्त्वा । आश्चिकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव त्रिष्टुभः आग्नेरयोऽग्निना दृष्टाः । प्राक्षीवोन्नाया ऋषिरश्चिः कर्माङ्गभूतमाश्चें स्ताति । समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने, ऋतवश्च वर्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सप्त ऋषयो मन्न-द्रष्टारो वा प्रणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षा मन्नाः त्वां वर्धयन्तिवत्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्धमानः संदिव्येन दीदिहि रोचनेन । संदीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीश्या । किंच विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

म्० अयमध्यायः पश्चचितिकस्याग्नेः संवन्धी प्रजापतिदृष्टः।
नव ऋचोऽमिदेवत्याखिष्टुभोऽमिना दृष्टाः दृष्ठकापशौ सिमिध्यमानसिमृदृत्योरन्तराले आसां विनियोगः। अमिर्कृषिः कर्माङ्गभूतमिम् स्तौति। हे अमे, एते त्या त्यां वर्धयन्तु । के समा
मासाः। संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः।
ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तद्धिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। यानि सत्या सत्यानि । सत्यह्मपा मन्त्रा दृत्यर्थः।
त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीत्या संदीदिहि संदीप्यस्य। दिवेः श्लो छिक ह्मपम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा॰ ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्धः। किंच
विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय।
अन्तर्भृतो ण्यर्थः 'भा दीप्तौ'॥१॥

द्वितीया।

सं चेद्वयस्तां प्रच बोधयैन्मुच तिष्ठ महते सौभंगाय । मा च रिषदुपसत्ता ते अमे हिंगी तिष्ठ प्रस्ता ते ते तिष्ठ प्रस्ता ति

उ० संच समिद्धस्य च हे अभे, प्रबोध्य च अवगतार्थं च एनं यजमानं कुरु यथाभिश्चेतच्य इति । उतिष्ठ च महते सौभगाय ऐश्वर्याय । किंच मा च रिषत् मा च विनश्यते । उपसत्ता उपसदनस्य कर्ता यजमानः । सद्ध्यिमुप्सीहति । ते तव । हे अभे । किंच । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च ऋिवग्य-जमानाः तवसंबन्धिनः । यशसः सन्तु । मत्वर्थीयलोपः । यशस्विनः सन्तु । मा अन्ये यशस्विनः सन्तु अयजमाना अलंकरिण्णवः ॥ २॥

म० 'व्यवहिताश्व' (१।४।८२) इति पाणिन्युक्तः। उपसंगिक्तयोर्व्यवधानम्। हे अमे, समिध्यस्य दीप्यस्य त्र। व्यव्ययेन रथन्। एनं यजमानं प्रवोधय च ज्ञातार्थं कुह अभिश्वेतव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उतिष्ठ च । ऐश्वर्य दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किंच हे अमे, ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता तृच् सेवकः। मा रिषत् च मा नर्यतु च । यजमानो ह्यमिमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋक्षिग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु । मत्वर्थीयप्रत्ययन्त्रोपः । मा अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २०॥

तृतीया ।

त्वामंग्ने वृणते ब्राह्मणा हुमे शिवो अंग्ने संवर्णे भवा नः । सपल्लहा नो अभिमातिजिच्च स्त्रे गर्थे जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥ उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वाम् इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः वृणते बृण्वन्ति यागाय । यतएवमतः प्रार्थयामः । शिवः शान्तः हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणेः सह एकस्मिन्वरणे भव । नः अस्माकम् । त्वं देवो वयं च मर्ला इत्यभिप्रायः । सपलहा अभिमातिजिच्च । सपलानां हन्ता च भवास्माकम् । अभिमातिज्ञ । सपलानां हन्ता च भवास्माकम् । अभिमातिज्ञ । सपलानां हन्ता भव हताविशिष्टानां जेता च भवेति । किंच । स्वे गये स्वकीये गृहे । जागृहि अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अप्रमाद्यन् उद्गतमना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० हे अमे, इमे ब्राह्मणाः ऋतिजः ला लां वृणते 'वृङ् संभक्तो' यागाय भजन्ति । अतो हे अमे, संवरणे ब्राह्मणेः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपलहा अभिमातिजिच भव । अभिमातिरिप शत्रुः तत एवं व्याख्या । सपलानां हन्ता भव हतांवशिष्टानां जेता च भव । किंच स्त्रे गये निजे यहे जायहि सावधानो भव । किं कुर्वन् । अप्रयुच्छन् अप्रमायन् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

हुहै वाग्ने अधि धारया र्यं मा त्वा निक्रीन्पूर्व-चितो निकारिणीः । क्षत्रमंत्रे सुयमेमस्तु तुभ्येमु-पस्ता वर्धतां ते अनिष्टृतः ॥ ४॥

उ० इहेव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामसाकम् हे अग्ने, अधिधारय रिंथं उपरि निक्षिप धनम् । किंच। मा त्वा त्वां निकन्नीचेः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु। पूर्वचितः पूर्वं ये अश्निं चितवन्तः। निकारिणः ज्ञानकर्मसमुचयातिशयेन येऽन्योन्यजन्मानि नीचेः कुर्वन्ति। किंच। क्षत्रम् हे अग्ने, सुयमं साधुयन्तृ अस्तु तुभ्यं तव। किंच उपसत्ता यजमानः। सह्यपसद्नं करोत्यग्नेः। वर्धतां ते तव। अनिष्टृतः। 'स्तृ हिंसायाम्'। अनुपहिंसितः सन्॥ ४॥

म्० हे अमे, इहैवासाखिव यजमानेषु रियं धनं लमिध-धारय अधिकं देहि । किंच पूर्व चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमिमं चितवन्तोऽतएव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः ला लां मा निकन् मा नीचैः कुर्वन्तु । मावजानन्लिखर्थः । करोतेः शिष छप्ते लिङ प्रथमबहुवचने रूपम् । किंच हे अमे, क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु । सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु । 'ईषहुःसुषु—' (पा० ३ । ३ । १२६) इति सुपूर्वाद्यमेः खल् । किंच ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धन-पुत्रादिमिरेधताम् । 'स्तृष् हिंसायां' निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

क्षत्रेणिमें स्वायुः स्ट्रिंभस्य मित्रेणीमें मित्र्धेये ६१ ये० उ० यतस्व । सुजातानी मध्यमुस्था एषि राज्ञामन्ने विहुव्यो दीदिहीह ॥ ५ ॥

उ० क्षत्रेणामे । क्षत्रेण संपाद्यात्मानम् हे अमे, स्वायुः साध्वायुः सन् । संभरस्व यज्ञं वोद्धम् । मित्रेण च संपाद्या-त्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्थन्ते तथा यत्नं कुरु । किंच सजातानां समानजन्मनाम् । मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्यभिप्रायः । किंच राज्ञां हे अमे, विहव्यः विविधमाह्यातव्यः । दीदिहि दीप्यस्व । इह यज्ञगृहे । यथा राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५॥

म० हे अमे, लं क्षत्रेण संरमल समारमल । ण्यन्तो बोध्यः । क्षत्रेण समारमभय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान्यज्ञं कारयेल्यर्थः। कीहशस्लम् । खायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः। यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची । शोभन आयुर्भनुष्यो यजमानो यस्य स खायुः। किंच हे अमे, मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रभये यतस्व। धातुं धारयितुं योग्यं धयम् मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्य यागळक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किंच सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किप् । मध्यमस्थ एधि भव । सजाता अपि यज्वानो भवन्त्विल्यर्थः । किंच हे अमे, इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्त । दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्रुः 'श्रो' (पा० ६ । १ । १०) इत्त द्विलम् 'तुजादीनां दीर्घः' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः। कीहशस्लम् । राज्ञां विह्वः। कर्तरे षष्ठी राजभिविविधं हूयते आहूयते विह्वः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः॥ ५॥

षष्ठी।

अति निहो अति सिधोऽसर्चितिमसर्गतिममे । विश्वा ह्यमे दुरिता संहुस्वाथासमभ्येष् सहवीराष्ट्र रियं दीः ॥ ६॥

उ० अति निहः अतिक्रम्य निहन्तृन् । निप्र्वेख हन्तेः उः प्रत्ययः । प्रथमेकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्य-संबन्धात् । अतिस्निधः । स्नेधितः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताचरणान् । अत्यचित्तम् । अचित्तरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् । अत्यरातिम् अरातिरजुपजीच्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने, विश्वा द्वाग्ने दुरिता सहस्व विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव । हिरनर्थकः । अथान-न्तरम् । अस्मम्यं सहवीरां सपुत्रां रियं धनं दाः दद्याः ॥६॥

म० हे अमे, हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि लं सहस्व अभिभव । निवर्तयेलर्थः । किं कृत्वा । निहः निहन्ति निहः । निपूर्वाद्धन्तेर्डप्रलयः । सुपां सुरुनित शसः सु आदेशः । निहान् हन्तृन् अतिकम्य ।

स्रेथितः कुत्सितकर्मा । स्रेथिन्त स्रिथः किप् । कुत्सिताचारान् अतिकम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामितकम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमितकम्य । दुष्टान्सर्वानितकम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किंच अथानन्तरं हे अग्ने, अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सिहतां रियं दाः देहि छुङ् ॥ ६ ॥

सप्तमी।

अन्।धृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विरार्षमे स्त्र-भृदीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुखन्मानुषीर्मियः शिवोभिरुच परिषाहि नो वृषे ॥ ७ ॥

जु० अनाध्यः। यस्त्वमन्तिष्ट्यः अशक्यः खलीकर्तुम्। जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च। अनिष्टृतः अनुपहिस्तिश्च । स्तृणातेरेतद्र्पम्। विराद् च 'राज् दीतौ'। विराजनशीलः विराद
स्त्रेत्रभृच । तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने, दीदिहि दीप्यस्व । इह
कर्मणि वर्तमानः। विश्वाः सर्वाः आशा दिशः। किंच प्रमुखन्मानुषीर्भियः विक्षिपनमानुपाणि भयानि जन्मजरामृत्युशोकदेन्यादीनि । शिवेभिः शिवेः शान्तैः (अर्चिभिः)
अद्यास्मिन्द्यवि । परिपाहि नः सर्वतो गोपायासान् ।
किमर्थम् । वृधे वर्धनाय ॥ ७॥

म० हे अमे, इह कर्मणि वर्तमानस्तं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्रम् । अनाधृष्यः परा-भिवतुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि 'स्तृ हिंसायां' क्तान्तः । विराद् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं विभित्तं पुष्णाति । किंच मानुषीः मनुष्यसंविधनीिर्भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुखिवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरद्य वृधे वृद्धे नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे संपदादिलाङ्कावे किप् ॥ ७॥

अष्टमी।

ब्रह्मिते सवितर्बोधयैन्छ् सछ्जितं चित्संत्राष्ट् सङ्जिज्ञाधि । वर्धयैनं महते सौर्भगायु विश्व एन्-मनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

उ० बृहस्पते सिवतः । हे बृहस्पते, हे सिवतः, बोधय कामेण्ववगतार्थं कुरु । एनं यजमानं । किंच । संशितं चित् । चिच्छब्दोऽण्यर्थे । संशितवत्रमिष यजमानम् संतरामितत-राम् संशिशाधि शिक्षय । वर्धय च एनं यजमानम् । महते सौभगाय ऐश्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनु-मदन्तु उत्साहयन्तु । बृहस्पितशब्देन सिवत्शब्देन चात्रा-श्रिरेवोच्यते । अथवा वाक्यह्यम् । एकेन बृहस्पितरुक्तः अपरेण सविता ॥ ८ ॥

म० हे बृहस्पते हे सवितः, एनं यजमानं बोधय कर्मा-भिज्ञं कुरु। किंच चिद्रप्यथें । संशितं चित् संशितं शिक्षित- मिप संतरामितितरां संशिशाधि शिक्षय । शासेः शपः स्वौ दिलम् छान्दसमभ्यासस्येलम् । किंच महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृष्ठा हृष्टा वा भवन्तु । वृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यक्रभूः तोऽभिरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा । एकेन वृहस्पतिस्कोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

नवसी।

अमुत्रभ्याद्ध यद्यमस्य वृह्स्पते अभिशस्तेर-मुञ्जः । प्रत्यौहताम्श्विनां मृत्युमस्माह्नेवानाममे भिष्जा श्राचीभिः ॥ ९॥

उ० असुत्र भूयात् । असुत्रासुिक्म होके यत् शरीरं भूयात् । अध अथ यत् यमस्य सदने च शरीरं भूयात् । तस्मात् च हे वृहस्पते, अभिश्चातः अभिश्चासनाच असु । किंच प्रत्योहतां प्रतिगेरयतास् अन्यत्र नयतास् । अधिनी सृत्युम् अस्मायजमानात् । कथंभूताविश्वनो । हेवानं भिषजो हे अभे, शचीभिः । अत्रापि वृहस्पतिशब्द भामः चित्रतोऽग्निशब्दस्य दृष्ट्यः । सामिधेनीप्रकर्णसामेवित् । नचु वृहस्पतिशब्दो नेघण्डको न चाग्निशब्द हित । आग्नेय्यः प्राजापत्या यद्भिरपश्यत् तेनाभ्रय्यो यस्त्रापिति समेधत तेन प्राजापत्या दृशिरपश्यत् तेनाभ्रय्यो यस्त्रापिति समेधत तेन प्राजापत्या हित श्वतः प्रजापतेः सर्वदेवाल हित्वात् । 'तस्मादेनं प्रजापति प्रं सन्तमिष्निरित्याचक्षते । श्वी

म० हे वृहस्पते, लममुत्रभूयाद्ध अमुत्र पालोके भवनममुत्रभूयम् । 'भुवो भावे' (पा० ३ । १ । १००) इति कयप् । परलोकगमनान्मरणान्मु । मरणाद्रक्षेव्य । लकारव्यत्ययः । अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं तरि कपातादि तस्माद्गि मुच । किंच अभिशास्तेः अभिशापाद्गि लोकापवादादिष मुच । देवानां भिषजौ अश्विना अश्विनी अस्माद्यजमानात् मृत्युं प्रत्योहतां निवर्तयतां । कैः । श्वीभिः कर्मभिः कृता । अत्र वृहस्पतिरित्ररेव सामिधेनीप्रकरणस्थि मृयलात् ॥ ९ ॥

दशमी।

उद्भुयं तमंस्मिर्पिट् स्वः प्रयन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगनम् उयोतिरुत्तमम् ॥ १०॥ उ० उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १०॥

मo व्याख्याता (अ०२०। क०२१)॥ १०॥

एकादशी।

डिंग्यों अस्य समिधी भवन्त्यूर्ध्वी शुक्रा शोबीए-ष्युमेः । शुमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११॥ उ० अर्धा अस्य । द्वादश आप्रियः प्रयाजदेवस्य उिष्णहः । अष्टम्याचे हे गायञ्यो । 'ता विषमा विषमाक्षर-पादा' इत्यादि श्रुतेः । ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः । 'यद्ग्निर-पश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्रजापितमाग्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति च श्रुतिः । अग्निर्ऋषिः । प्रजापितश्राग्निरूपेण संस्त्यते । अस्याग्नेः प्रजापितरूपेण संस्त्यमानस्य कथ्वाः प्रगुणाः देव-मार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । कथ्वां श्रुका कथ्वानि च श्रुक्ताणि शोचींष्यचींषि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः । सुप्रतीकस्य सुमुखस्य यजमानस्य सूनोः । स ह्येनं जनयति । य इत्थंभूतोऽग्निस्तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

म० द्वादशाप्रीदेवला उष्णिहो विषमपादा आमेरबोऽमिना दृष्टाः । अमिः प्रजापतिलेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आमेर्यः प्राजापत्याः 'यदमिरपश्यत्तेनामेर्यो यत्प्रजापति-माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति श्रुतेः । अस्यामेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति । शोचीषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदशानि शोचीषि । ग्रुका ग्रुकाणि ग्रुद्धानि । द्युमत्तमा द्योः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अल्वन्तं ग्रुमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदशस्यामेः । सुप्र-तीकस्य सुष्ठ प्रतीकं मुखं यस्य । तथा स्तोः यजमानपुत्रस्य 'स यदेनं जनयति तेनास्येष स्तुः' इति श्रुतेः । य ईदशस्तं स्तुम इति श्रेषः ॥ ११॥

द्वादशी।

तनूनपादसुरो विश्ववैदा देवो देवेषु देवः। पथो अनक्कु मध्यो घृतेने॥ १२॥

उ० तन्नपात्। आज्यस्य अग्नेर्वा। यः तन्नां गवां नपात् आज्याभिप्रायमेतदुच्यते। अथवा योऽग्निः तन्नामपां नपात् पौत्रः। असुरः असुमान् प्राणवान्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा असुरः वसुरः धनवान्। अस्मिन्पक्षे आदिलोपः। विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा। देवो दानादिगुणयुक्तः। देवेष्वपि देवः दीप्तिमान्। य ईद्दशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तः। मध्वा मधुस्वादुना घृतेन। इत्थं नाम प्रभूतं यज्ञे धृतमस्तु येन मार्गा अभ्यक्ताः स्युरित्यभिप्रायः॥ १२॥

म० देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमागाननक्तु । मध्वेति नुमभावः अनिल्यमागमशासनित्युक्तेः ।
पथो अनक्तु इल्प्य 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ ।
१९५) इति सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु घृतमक्तु । येन मार्गा
घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीहशो देवः । तनूनपात् तन्नामपां नपात् पौत्रः । अद्धो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिल्यपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् । रो
मलर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान्
श्रष्टः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

मध्वा युज्ञं नेक्षसे प्रीणानो नराश्यक्षी अग्ने । सुक्रद्देवः संविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

उ० मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने, यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्यामोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथं-भूतः । श्रीणानः देवान् । नराशंसश्च नरेर्क्वत्विग्भिर्यः शंस्रते स्तुयते स तथोक्तः । सुकृच साधुकृच । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

म० हे अमे, लं मध्या खादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । की हशस्लम् । प्रीणानः प्रीणीतेसौ प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैकृ लिग्निराशंस्यते स्त्यते नराशंसः । सकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन वियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् । सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

अच्छायमेति शर्वसा घृतेनेडानो वृहिर्नर्मसा। अमिथ् सुची अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४॥

उ० अच्छायम्। 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकप्णिः'। अच्छ एति अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसा स्वकीयेन प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन ईडानः स्तुवन् । विद्वर्वोद्या । नमसा चानेन हिवर्लक्षणेनाभ्युद्यतेन सुचः बाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥१९॥

म० अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्नि-मच्छ एति अभ्वेति । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५।२८) । कीदशः । शवसा ज्ञानबलेन ईडानः 'ईड खुतौ' शानच् । तथा विहः वहति यज्ञभारमिति विहः यज्ञ-निर्वाहकः । किं कृला । घृतेन नमसा अन्नेन हिर्विर्वक्षणेनोप-लक्षिताः सुचौ जुह्नाया गृहीलेति शेषः ॥ १४॥

पञ्चदशी।

स येक्षद्स्य महिमानेमुग्नेः स ई मन्द्रा सेप्र-यसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधार्तमश्च ॥ १५ ॥

उ० स यक्षत् । स एवाध्वर्युः यक्षत् यजतु । अस्याझेः संबन्धि महिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्द्रा मन्द्रनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याझेः । सुप्रयसः । प्रय इत्यन्नाम । शोभनानि प्रयास्यन्नानि हविर्ठक्षणानि यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अथ कस्माद्रन्यदेवताः परित्यज्याझेमेहिमानं यक्षदित्युच्यत इतिचेदत आह । वसुश्चेतिष्टो वसुधातमश्च । यतोऽसी वसुः वासयिता चेतिष्टो- ऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः । वसूनां धनानां धातमो दातृतमश्च अतः अग्निः स्तूयते ॥ १५ ॥

म० सोऽष्वर्युरस्याप्तेः महिमानं यक्षत् यजतु 'सिव्बहुठं छेटि' (पा० ३ । १ । ३४) 'छेटोऽडाटौ' 'इतश्च छोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ९४—९७) इति स्त्रैर्यक्षदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवीं पि च यजतु ददातु । कीदशस्याग्तेः । सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम । शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदशस्याग्नेमीहिमानं यजतु । यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता । वसु-धातमः वसुनां धनानां दातृतमः । किवन्तात्तमप् ॥ ९५ ॥

षोडशी ।

द्वारो देवीरन्वस<u>्य विश्वे त्र</u>ता दंदन्ते <u>अ</u>ग्नेः । <u>उरु</u>व्यचे<u>सो धा पत्यंमानाः ॥ १६ ॥</u>

उ० हारो देवीः । अस्याप्तेः प्रथमम् हारः देव्यः वता वतानि कर्माण ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः । देवशब्दलोपः । व्यवहितपद्मायोऽर्धर्चः । कथंभूता हारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धाम्ना स्थानेन । ऋत्विक्संबन्धिना। पत्यमानाः । 'पत ऐश्वर्ये' ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्थंभूता यज्ञगृहहारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० द्वारो देव्योऽस्याभेर्वता व्रतानि कर्माण ददन्ते धारयन्ति 'दद दाने धृतौ च'। अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अभिव्रतानि ददन्ते । कीहर्यो द्वारः । उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽनकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धामा स्थानेन पत्यमानाः 'पत ऐश्वर्ये' दिवादिरात्मनेपदी । पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानेरैश्वर्यं कुर्वाणाः । ऋ विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः । ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उषासानका । इमं यज्ञमवैतामध्यरं नेः ॥ १७ ॥

उ० ते अस्य । ते उपासानका उपाश्चाहो नका च रात्रिः । अस्याग्नेः । योना योनौ आहवनीयाच्ये स्थितस्य । योषणे भार्ये । दिव्ये दिवि भवे । नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुसं कुरुताम् । अध्वरं सोमं च नोऽस्माकं संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

म० उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता । उषस उषासा-देशो द्वन्द्वे । ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्मा-कमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते । अस्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्य । अग्नेः योगी गार्हपत्यस्थाने स्थितस्यति शेषः । नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरम् 'ध्वृ कौटित्ये' न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् । अकु-टिलं शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७॥

अष्टादशी।

दैव्या होतारा <u>अर्ध्वर्मध्वरं नो</u>ऽग्नेर्जि<u>ह्वाम</u>ुभिर्गृ-णीतम् । कृणुतं नः स्विष्टिम् ॥ १८ ॥

उ० देव्या होतारा । अयं चाझिरसौ च मध्यमः हे देव्यौ होतारो, ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्यभिप्रायः । अझेर्जिह्वामभिगृणीतम् । अझिमुखं साधु वर्णयतमित्यर्थः । कृणुतं कुरुतं च नः अस्माकं सिष्टिं साधुयजनम् ॥ १८ ॥

म० अयं चाग्निरसों च मध्यमो वायुः हे दैबाहोतारों अग्निवायू, युवां नोऽस्माकं खिष्टिं शोभनं युजनं कृणुतं कुरुतम्। किंच नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम्। अग्नेर्जिहां ज्वालामभिग्रणीतं वर्णयतम् समीची विहिन्जवालेति स्तुतमित्यर्थः॥ १८॥

एकोनविंशी।

तिस्रो देवीविहिरेद्ध् संदन्त्वडा सर्वित् भारती । मुही र्गुणाना ॥ १९ ॥

उ० तिस्रो देवीः तिस्रः देव्यः । वहिः भा इदं मूर्व आसदन्तु आसीदन्तु इदं बहिः । कतमास्ताः । इडाः प्रि वीस्थाना । सरस्वती च मध्यस्थाना । मही सुवन्ती प्रत्येकं तिस्पिभरिप योज्यम् । यहा एकमेव वाक्यम्। तिस्रो देव्यो बहिरिदमासदन्तु इडासरस्वतीभारत्यो प्रहत्यो गुणाना इति ॥ १९॥

म० तिस्रो देव्यः इदं बहिरासदन्तु आसीदन्तु। इन्द्रिंसिदादेशाभावः 'व्यवहिताश्व' (पा०१।४।८२) इस्राहास कियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह । इडा पृथिवीश्याता सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्यस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिस्रणाम् ॥ १९॥

विंशी।

तन्नर्सतुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टी सुवीर्यम्। ग्रय-स्पोषं विष्यतु नाभिमस्से ॥ २०॥

उ० तन्नः तत् रायस्पोषम् नः असम्यमस्पर्धम् । तुरीपं तूर्णमश्रुते तूर्णं चामोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु यिक्षयति निवसति तत्पुरुश्च । विद्या देवः सुवीर्यं साधुवीर्थम् । रायस्पोषविषयान्येतानि चत्वारि पदानि । विष्यतु । स्यतिरूपसृष्टो विमोचने । विसुन्नतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यं प्रत्यसासु ॥ २०॥

म्० लष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पृष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुच्चतु । नाभौ मुक्तमुत्सक्रे पततीति भावः । 'घोऽन्तकर्मणि' 'ओतः इयनि' (पा॰ ७ । ३ । ७९) इत्योकारलोपः । 'स्यतिरुपस्छो विमोचने' इति

यास्कः । कीदशं रायस्पोषम् । नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु 'सुपां सुछुक्' (पा॰ ७। १।३९) इत्यमो छुक् । क्षियतेरीणादिको डुप्रत्ययः । सुवीर्य साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम् । ईदशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २०॥

एकविंशी।

वर्नस्पृतेऽवस्तृजा रर्राणुस्मना देवेषु । अग्नि-र्हेट्युष् शेमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

उ० वनस्पतेऽव। हे वनस्पते, अवस्त । सङ्मुखयोर-वाचीनं निक्षिप। हवीं वि रराणः। यहा 'रा दाने' ददानः। त्मना 'मञ्जेष्वाड्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। देवेषु विष-यभूतेषु । कस्मात्त्वमेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह। यतः अग्निः शमिता शामित्रमिति तिद्धितलोपः। हव्यं हविर्जातम् सूद्याति । 'षूद् क्षरणे' संस्करोति । अतो हे वनस्पते, अवसृजेति संबन्धः॥ २१॥

म० अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते, तत्संस्कृतं हव्यमवस्रज सुङ्गुखतोऽवा-चीनां क्षिप । कीदशस्त्रम् । त्मना आत्मना देवेषु रराणः हविर्ददानः 'रा दाने' कानच् । मन्त्रेष्वाच्यादेरात्मनः' (पा॰ ६।४।१४१) इत्यालोपः ॥२१॥

द्वाविंशी।

अमे स्वाह कुणुहि जातवेद इन्द्रीय हुव्यम् । विश्वेदेवा हुविर्द्दे जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

उ० अमे स्वाहा । हे जातवेदः, स्वाहा कृणुहि स्वाहा-कृतिं यज । इन्द्राय हव्यं हिवः । प्रयच्छेति शेषः । विश्वे-देवाश्च इदं हिवः जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

म० हे अमे, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, हव्यमिन्द्राय खाहा कृणुहि खाहाकारेण प्रयच्छ । किंच विश्वेदेवा इदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

पीवोअन्ना रियव्धः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुत्तीमभिश्रीः । ते वायवे समनसो वितस्थुर्विश्वे- न्नरः स्वपुट्यानि चन्नुः ॥ २३ ॥

उ० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्कं तूपरमालभत इत्यस्य प्रशोः 'पीवो अन्ना रियवृधः' इत्याद्याः षद् याज्यानुवाक्या- सिष्ठुभो वायव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुरोडाश इति प्रस्तते । तस्य आपो ह यत् हे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीवोअन्नान् पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् । रियं धनं ये वर्धयन्ति ते रियवृधः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । श्वेतः वायोर्वर्णवचनम् 'शुक्को हि वायुः' इति श्वतिः ।

सिपक्ति सेचिति । नियुतामिभश्रीः नियुतामभ्याश्रयणीयः ।
अथ यान्वायुः सिपक्ति ते नियुतोऽश्वा वायवेऽश्वाय ।
समनसः समनस्काः सन्तः वितस्थुः तान् विश्वा विश्वानि ।
इत् पादपूरणे । नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि
शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रः कुर्वन्ति ।
एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सित सर्वमिदं यज्ञादि
प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

म० अथैतं वायवे नियुलते ग्रुक्तं तूपरमालमते इति हुतस्य पशोः पीवोअन्ना रियन्धः इत्याद्याः षद् याज्यानु-वाक्याः। द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्ठुमौ वित्तष्ठदृष्टे। 'शुक्तो हि वायुः' इति श्रुतेः। श्वेतो वायुः यान्नियुतोश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः समनसः सममनस्नाः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषण तिष्ठन्ति। कीहशान्नियुतः। पीवोअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान्। नकारलोपः 'प्रकृत्यान्तःपादम्' (पा॰ ६।१।१९५०) इति पीवोअन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः। तथा रियन्धः रियं धनं वर्धयन्ति तान्। कीहशः श्वेतः। सुमेधा शोभना मेधा बुद्धियस्य। नियुतामिमश्रीः अश्वानामाश्रयणीयः। एवन्मश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकाणि चक्नुः कर्माणीति शेषः॥ २३॥

चतुर्विशी।

राये नु यं जुज्ञतू रोदंसीमे राये देवी धिषणी धाति देवम् । अर्ध वायुं नियुतः सश्चतः स्वा उत श्वेतं वसुधिती निरेके ॥ २४॥

उ० राये नु । राये धनाय उद्कलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वायुं जज्ञतुः जनयामासतुः रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमे । अ-नयोद्यावापृथिव्योः संयोगेऽपि सित वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । यं वायुं च राये धनायोद्कलक्षणाय । देवी धिषणा धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति संभजते इति धिषणा वाक् मध्यस्थाना धाति धार-यति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अध अथेत्यर्थः । समनन्तर-मेव । तं वायुं नियुतः अश्वाः सश्चतः सरन्तः सेवन्तः स्वाः स्किनीयाः । उत्त अपिच श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्यो-दकलक्षणस्य धारियतारम् । निरेके जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितं वायुम् । नियुतः सश्चतः स्वा इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

म० इमे रोदसी द्यावापृथिव्यो यं वायुं जज्ञतुः उत्पादया-मासतुः तु क्षिप्रम् । किमर्थम् । राये धनायोदकरूपाय । धिर्य सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति । शपो छक् । राये धनाय । रोदस्योः सङ्घावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेवायुक्तपादितः । धिषणेति हस्समार्षम् । अध अध उत्पत्त्यनन्तरमेव उत्त निश्चितं स्वा नियुतो निजाश्वा वायुं सश्चतः सचन्ते सेवन्ते 'धन् सेवने' पुरुषब्यत्ययः। क्ष निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः ग्रून्यता यस्मात् ताद्दशे बहु-जनाकीणें स्थाने । कीदशं वायुम् । श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसु-धितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तं धनस्य धारयिता-रम् ॥ २४ ॥

पञ्चविंशी।

आपो हु यहृंहतीर्<u>विश्वमायन्गर्भे दर्धांना जनर्य-</u> न्तीर्मिम् । तती देवाना्ण् समेवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषां विधेम ॥ २५ ॥

उ० आपो ह । 'आपो ह वा इदमग्रे सिळ्छमेवासीत' इसेतद्वाह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । गृहतीः गृहतः महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन् प्राप्तः । गर्मे हिरण्यगर्भेळक्षणं दधानाः । जनयन्तीः जनियण्यन्तः । अग्निम् अग्निस्त्रं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भवचनो वा अग्नि-शब्दः । ततः गर्भोत्संवत्सरोपितात् देवानां मध्ये समवर्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानां । स हि ळिङ्गशरीरः य इत्थंभूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विभेम हविदंश इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

म० द्दे प्रजापतिदेवसे त्रिष्टुमों हिरण्यगर्भदृष्टे प्रथमा इयिका। 'आपो ह वा इदम्ये सिललमेवास' (११।१। ६।१) इति ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम्। ह प्रसिद्धौ । यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्राप्टः । कीदृश्य आपः । बृहतीः बृहस्यो महस्यः बहुलाः । तथा गर्भ हिरण्यगर्भलक्षणं द्धानाः धारयन्सः । अतएवाप्ति जनयन्तीः अप्रिह्म हिरण्यगर्भ जनयन्ताः उत्पाद्यिष्यन्सः । ततो गर्भात्यंवत्सरोषितात् देवानामग्रः प्राणह्म आत्मा लिङ्गशरीर-ह्मो हिरण्यगर्भः समवर्तत उद्मयत । कस्मै प्रजापतिहमाय देवाय हिरण्यगर्भाय हिवषा विधेम हिर्विद्धः । विभक्तिव्यस्यः विधितिर्दानार्थः ॥ २५॥

षड्विंशी।

यश्चिदापी महिना पूर्यपेदयदक्षं दर्धाना जनर्य-न्तीर्युज्ञम् । यो देवेष्वधि देव एक आसीत्कसी देवार्य हविषा विधेम ॥ २६ ॥

उ० यश्चित्। योऽपि देवः अन्तर्यामी। आपः अपः इति विभक्तिव्यत्ययः। महिना महाभाग्येन। पर्यप्रयत् परितो हष्टवान्। दक्षं प्रजापति दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञं। यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तसी कसी प्रजापतये हविषा विधेम हविदंदा इति विभक्तिव्यत्ययः॥ २६॥

म० चिद्प्यर्थः। यो देवोऽन्तर्यामी महिना महिम्रा आपः। विभक्तिव्यत्स्यः। अपः पूर्वोक्ताः पर्यपर्यत् सर्वतो ददर्श। कीदशीः । दक्षं कुशलं प्रजापतिं द्धानाः । यशं जनयन्तीः । यज्ञशब्देन यज्ञकर्तां प्रजा उच्यते । सृष्टिकर्त्रारिसर्थः । यश्च देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तसौ देवाय दृविद्द्यः ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

प्र याभियांसि दाश्वार्थसमच्छा नियुद्धिर्वाय-विष्टये दुरोणे । नि नो र्यिथ् सुभोजसं युवस्य नि वीरं गव्यमद्रव्ये च रार्धः ॥ २७॥

उ० प्रयाहि प्रयासि याभिनियुद्धिः । नियुच्छद् उभय-लिङ्गः स्त्रियां पुंसि च। दाश्वांसं यजमानं 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः'। हवींपि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो, इष्टये यागाय एषणाय वा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यज-मानम्। ताभिनियुद्धिरागस्य। नो रियं सुभोजसं युवस्व। निपूर्वी यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मर्यं गिंध धनम्। किंभूतम्। सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तं सुभोजसम् । किंच। वीरं पुत्रम् ग्रत्यं च राधः अस्यं च राधो धनम् नियुवस्व इति ॥ २७॥

म० द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुमी विस्वष्ट । हे वायो वं वाति वियुद्धिरश्वामिः कृला इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञ पृहे वियो विश्व विदेत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयाप्ति गण्डिता विदान वे (पा॰ ६।३।९३६) इति संहितायाम् छा दिति दीर्घः। 'त्यवहिताश्व' (पा॰ ९।४।८२) इति प्रण्डा यासीत्यस्य व्यवधानम्। ताभिनियुद्धिरागत्य नोऽसम्यं रिव धनं नियुवस्य देहि । नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन वाप्रत्ययः। कीद्दं रियम् । सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम्। भुजेरसुन्प्रत्यः। किंच वीरं पुत्रं गत्यं गोसंबन्धि अश्वमश्वः संवन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्य ॥ २०॥

अष्टाविंजी

आ नो नियुद्धिः श्वतिनीभिरव्वर्थः संहुस्निणी-भिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदां नः ॥ २८॥

उ० आ नः । आ उपयाहि नः असाकम् अध्वरं यज्ञम् । नियुद्धिः अश्वैः । शतिनीभिः शतानि विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यः ताभिः शतिनीभिः सहस्विणीभिश्च । एतदुक्तं भवति । बहूनामपि वाहनानां वयं तपैथितुं क्षमाः । एतः च हे वायो, अस्मिन्सवने तृतीयसवने माद्यस्व तृष्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयं पात पाल्यत स्वितिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८॥

म० हे वायो, नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुप-याहि । कीहशीभिः । शतिनीभिः सहस्विणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः। एस चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व । अथ पादेन ऋसिज आह । हे ऋसिजः, स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

नियुत्वीन्वाय्वाग<u>ीह</u>्य थ् शुको अयामि ते गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९॥

उ० नियुत्वान्वायो । पद वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गाय- इयोऽन्याश्चतस्तः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो गन्ता गमनशीलः । तृत्वन्तोयं गन्ता उदातः । तद्धमी वा तत्साधुकारी वा एते हि तृनोऽर्थाः । असि । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्धुणको भूत्वा हे वायो, आगहि आगच्छ । अयंच शुक्रो प्रहः अयामि आगच्छित्वति लकारपुरुषव्यस्यः । ते त्वांप्रति । त्वमेव हि शुक्रादीनां प्रहाणां स्थान- मिल्यभिप्रायः ॥ २९॥

म० षड्चो वायुदेवलाः वायव्यष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यलेन नियुक्ताः । आद्या गायत्री गृत्समद्दष्टा । हे वायो, यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति लं गन्ता गमन् शिलोऽसि । तृचन्त आद्युदात्तलात् । अतो नियुलानश्वावान्सन् आगहि आगच्छ । शपो छक् । अयं शुको प्रहः ते लां प्रति अयामि आगच्छतु प्राप्तोतु । लकारपुरुषव्यलयः । शुका-दिप्रहाणां पात्रं लमेवेति भावः ॥ २९॥

त्रिंशी।

वायों शुक्रो अंयामि ते मध्यो अमं दिविष्टिषु । आयोहि सोमेपीतये स्पार्हो देव नियुत्वंता ॥ ३०॥

उ० वायो शुकः । हे वायो, शुको ग्रहः अयामि स्वयमेवागच्छतु ते त्वांप्रति । कथंभूतः । मध्वो अग्रम् रसस्य सारभूतः दिविष्टिषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वता नियुच्छब्दवता मन्नेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

म० अनुष्ठुप् पुरुमीढाजमीढदद्या । हे वायो, शुको प्रहः लामयामि आगच्छनु । कीदद्याः शुकः । दिविष्ठिष्ठ मध्यः अप्रं वौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तः मध्यः मधुनो रसस्याप्रं सारभूतः । यज्ञ-रसेषु शुको प्रहः सारभूत इत्यर्थः । किंच हे देव वायो, नियुलता अश्वावता रथेन आयाहि आगच्छ । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय । कीदशस्त्वम् । सार्हः स्पृहायोग्यः जयमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

वायुरेष्ट्रेगा यज्ञप्राः साकं गुन्मनेसा यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१॥

उ० वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रेगमनशीलः यज्ञभीः यज्ञेन प्रीयत इति यज्ञप्रीः । सार्क गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो द्यादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथंभूतः । शिवः शान्तः नियुद्धिः अक्षाभिः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

म० द्वे गायत्रयो । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियु-द्भिरश्वाभिः कृला मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदशः । अग्रेगाः अग्रे गच्छतीत्यप्रेगाः 'विड्वनोरनु-नासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४ १) इत्याकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यतीति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३ १॥

द्वात्रिंशी।

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागीह । नियुत्वान्सोमेपीतये ॥ ३२ ॥

उ० वायो ये । हे वायो, ये ते तव । सहस्रिणः सहस्र-संख्याभिर्युक्ताः । रथासः रथा एव रथासः । तेभिः तैः आगहि आगच्छ । नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

म० हे वायो, ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः रथाः तेभिस्तैः रथैः आगिह आगच्छ । किमर्थं । सोमपानाय । कीहशस्त्रम् । नियुत्वान् अश्वायुक्तः । नियुतो वायोरिति निघ-ण्ट्रकेः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

एक्या च द्रामिश्च खभूते द्राभ्यामिष्ट्ये विष्शुती च । तिस्तिश्च वहंसे त्रिष्शतां च नियुद्धिवीयविह ता विस्ते त्रा ३३॥

उ० एकया च एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमु-च्यन्ते। हे वायो, स्वभूते स्वकीया भूतिर्थस्य जगत्सर्वं स स्वभूतिः। यानि पात्राणि वहसे इष्ट्ये देवयज्याये। एकया च नियुता दशिभश्च नियुद्धिः द्वाभ्यां च नियुच्धाम्। विंशती च। विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः। विंशत्या च नियुद्धिः। तिस्रिभश्च त्रिंशता च नियुद्धिरेव। ता तानि पात्राणि इह विमुद्धा। ३३॥

म० त्रिष्टुप् अनयची पात्राणि मुच्चन्ते । खा निजा भूतिः समृद्धिजगद्भूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते, हे वायो, एकया दशिमः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः । तिस्रिभः त्रिंशता च नियुद्धिः अश्वाभिः कृत्वा । इष्ट्ये यज्ञाय लं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुख । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

तर्व वायवृतस्पते त्वष्टुंर्जामातरद्भुत । अवार्ष् स्यावृंणीमहे ॥ ३४ ॥

हु० तव वायो । हे वायो, ऋतस्पते सत्यपालक । यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः, स ह्यादित्याद्प आदाय गर्भयति ततो विप्रुपो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः । अद्भुतं अभूतपूर्व । तव संवन्धीनि अवांसि अवानि । आवृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

म० गायत्री व्यश्वदृष्टा । हे वायो, हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक, ऋतस्य पतौपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः, आदि-स्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादि-स्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप, तवावांति अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

<u>अभि त्व</u>ि इ<u>र्</u>र नोनुमोऽद्वेग्घा इव धेनवंः । ई<mark>शानम्स्य जर्गतः स्वर्देश्चमीशानिमन्द्र</mark> तुस्थुर्षः॥३५॥

उ० अभि त्वा 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतिः । नान्योध्वर्योगीयेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पट्यन्ते । तत्रेन्द्रप्रगाथो रथन्तरस्य योनिः। तत्र प्रथमा वृहती द्वितीया सतोवृहती । अभि त्वा श्रुर नोनुमः आभिमुख्येन त्वां हे श्रुर, नोनुमः नमामः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हितिभिः स्तोत्रैः शस्त्रेश्चाभिमुख्येन नमामः। यद्वा 'णु स्तुतौ'। अयमत्र धातुः शब्दसारूष्यात् । अभिनोनुमः अभिष्ठमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्समभितुष्रुवुः एवम् । कथंभूतं त्वामभिनोनुमः । ईशानमस्य जगतः जङ्गमस्य । स्वर्दशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स स्वर्दक् तं स्वर्दशम् । ईशानं च हे इन्द्र, तस्थुषः स्थितवतः स्थावरस्थेत्यर्थः ॥ ३५॥

म० वृहतीसतोवृहतीद्वयं प्रगाथं वित्तष्ठदृष्टमिन्द्रदेवसम् । 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतेः । 'नान्योऽध्वर्योगीयेत' इस्य्वर्योगीनं विहितम् । अतः साम्नां योनय ऋचः पट्यन्ते । तत्रेन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे श्रूर इन्द्र, वयं ला लामिननोनुमः आभिमुख्येनास्यन्तं स्तुमः 'नु स्तुतौ' यङ्ख्यन्तम् । तत्र दृष्टान्तः । अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति । कीदशं लाम् । जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् । स्वर्दशं स्वः पर्यतीति स्वर्दक् तम् । यद्वा स्वः आदिस्य इव द्रयते स्वर्दक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् । विश्वनियन्तार-मिस्यथः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशी।

न त्वावाँ२॥ अन्यो दिव्यो न न पार्थिवो न जातो न जैनिष्यते । अश्वायन्तो मधवन्निन्द्र वाजिनो गुव्यन्तेस्त्वा हवामहे ॥ ३६॥

उ० न त्वावान् । येन त्वावान् त्वत्सहशः अन्यः दियः दिविभवः नच पार्थिवः अस्तीति शेषः । नच जातः नच जनिष्यते उत्पत्स्यति । अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः हे मघवन् धनवन् इन्द्र, वाजिनः वाजोऽन्नम् तहेषामिन्न ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः । गव्यन्तः गाः कामय-मानाः । त्वां हवामहे आह्नयामः ॥ ३६॥

म० हे मघवन् धनवन्, हे इन्द्र, दिवि भवी दिवः पार्थिवः पृथिवीभवश्च लावान् लत्सहशोऽन्यो नास्तीति शेषः। न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते । लत्सहशोऽतीति लावान् । साहर्यार्थे वतुप्रस्ययः । अतो वयं ला लां हवारहे। कीहशा वयम् । अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः 'अश्वायन्तः (पा० ७ । ४ । ३७) इति क्यचि आलम् । ततः विभि स्ययः । वाजिनोऽज्ञवन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा विक्रीति त्ययन्तः गोकामाः । गवाश्वान्देहीस्यर्थः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

त्वामिछि हर्वामहे सातौ वार्जस्य कार्यः। श्लो बुत्रेब्विन्द्र सत्पेतिं नर्स्त्वां काष्टास्ववेतः ॥ ३०॥

पुराधें हिर्निरर्थकः । त्वामेव हवामहे आह्वयामः । साती वाजस्य सातिर्काभः । लामे अन्नस्य विषयमूते । अपिव कारवः कर्तारः स्तोमानां वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शृष्ठि हन्तव्येषु हे इन्द्र, सत्पतिं सतां पाल्यितारम् श्रुतिस्वृतिः विहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः तत्पितम् । नरः मनुष्याः आह्वयन्ति । त्वामेव काष्ठासु जेतव्यासु अर्वतः अश्ववतः रथिनो वा आह्वयन्ति । नहि त्वहते पुरुषाणां किंचित्सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३०॥

म० ऋग्द्यमैन्द्रः प्रगाथः शम्युद्दष्टः बृहत्साम्नो योतिः अध्वर्योगीनस्योक्तः। आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृह-दुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः। हे इन्द्र, कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः ऋखिजो वयं लामेव हवामहे आह्यामः। इत् एवार्थं हि निश्चये। किंनिमित्तम्। वाजस्याचस्य सातौ लाभनिमित्तम्। वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुष्ठ रात्रुषातिनिम्तम्। काष्ठासु दिश्च दिश्विज्यतिमित्तम्। कीदशं त्वाम्। सत्पतिं सतां पालयितारम्। श्रुतिस्पृत्यु-काचारस्ता निषद्धल्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते। तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं च । विभक्तिव्यल्यः। त्वांशब्दावृत्तिराद्र-रार्था॥ ३०॥

अष्टत्रिंशी।

स त्वं नश्चित्र वजहस्त घृष्णुया महः स्तेवानो अद्रिवः। गामर्थ्वं रथ्यमिन्द्र संकिर सुत्रा वाजं न जिग्युषे।। ३८॥

उ० स त्वम् । सः त्वं नः असम्यम् हे चित्र चाय-नीय, हे वज्रहस्त, ध्रण्णुया प्रसहनेन महः सहस्वेन च स्तवानः स्त्यमान इति विकरणव्यत्ययः । हे अदिवः अदिवन्, अदिसारमयं वज्रं तद्यस्यासीति संबोध्यते अदिव इति । गाम् अश्वं च रथ्यं रथे साधुम् हे इन्द्र, संकिर । संकिरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीणं देहि । कथमिव । सत्रा वाजं न जिग्युषे । नकार उपमार्थीयः । यथा जिग्युषे विजितवते । अश्वाय हस्तिने वा । सत्रा त्राणसहितम् वाजं यवसम् । सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्द्धः एवमसम्यं देहि ॥ ३८ ॥

म० हे चित्र आश्चर्यकारिन, हे वजहस्त, वजं हस्ते यस, हे अद्रिवः अद्रयोऽजेयलेन सन्तीस्यद्रिवान् तत्संबुद्धिः 'मतुवसोः' (पा० ८।३।१) इति रुलम् । हे इन्द्र, स लं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च संकिर देहि। संपूर्वः किरतिदीनार्थः । कीटशमश्चम् । रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीटशस्त्वम् । शृष्णुया प्रागलभ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूय-मानः । धृषेः कुः ततो विभक्तर्यादेशः । धृष्णुना धृष्णुलेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथिमव । वाजन वाजिमव । न इवार्थे । यथा जिम्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्ष-णम् तत्सिहितं वाजमणं यवं यथा ददित तथास्मभ्यं देहि ॥३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

कर्या नश्चित्र आर्भुवदूती सदार्हधः सर्खा । कया शर्चिष्ठयाऽवृता ॥ ३९॥

उ० कया नः। वामदेव्यस योनिः तिस्र ऐन्द्रो गायग्यः अन्त्यपादो निचृत् । कया निश्चत्र आसुवद्ती कया पुनः उती उत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन। नः अस्माकम् चित्रः चायनीयः इन्द्रः। आसुवत् भूयात्। आकारो वृतासह संबध्यते। सदावृधः सदाकालं वर्धयिता। सखा च कया च नाम शचिष्ठया। शचीति कर्मनाम मतुब्लोपः। अतिश-येन कर्मवत्या अवृता कर्मणा सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते॥ ३९॥

म० तिस्रो गायत्रय इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्य-साम्रो योनिः 'वामदेव्यमात्मन्' इति श्रुतेः अन्त्या पादिनितृत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषज्ञनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्तत इति ६२ य० उ०

वृत् तया वृता वर्णमानया शिचष्ठया अतिशयेन शची शिचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागिक्रययास्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्ठन्त्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः । चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः 'इगुपध-' (पा०३।१।१३५) इति कप्रत्ययः । सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुछुक्' (पा००।१।३९) इति पूर्वसवर्णः । अभुवत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा०३।४।९०) इति तिप इलोपः शपरछान्दसे कित्वे धांतोस्वङ्डादेशः॥ ३९॥

चत्वारिंशी।

कस्त्वा सत्यो मदानां मध्हिष्ठो मत्स्वदन्धंसः। दृढा चिदारुजे वस्तुं।। ४०॥

उ० कस्त्वा को नाम त्वाम् मत्सत् साद्यति । सत्यः अवितथः । मदानां मध्ये मंहिष्ठ अतिशयेन मद्जनकः । अन्धसः सोमस्य स्वभूतोंऽशः । येन मत्तः सन् त्वम् । दृढा चित् दृढान्यप्यसुरवृन्दानि । आरुजे आरुजिस चूर्णयिस वसु च दृदासीति शेषः । यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्थायीनि वसूनि आरुजिस चूर्णयिस द्वानाय ॥४०॥

म० हे इन्द्र, अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः ला लां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति 'मदी हर्षे' 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इल्लडागमः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । ९ । ३४) सिप्प्रलयः तिप इलोपः । कीहशः । मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि ह्वींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अल्लन्तमदजनकः 'मंहि कान्तो' चुरादिः मंहयति द्योतवे मंही अल्लन्तं मंही मंहिष्ठः । यद्वा 'महि वृद्धौ' भ्वादिः । मंहते वर्धते मंही अल्लन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् ह्वचित् ह्वान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि लमारुजे 'रुजो भन्ने' पुरुषपदव्यल्यः । आरुजिस चूर्णयसि दातुं मनक्षि । भड्कला भड्कला ददासीलर्थः ॥४०॥

एकचत्वारिंशी।

अभी षु णः सर्वीनामविता जीरतृणाम् । शतं भेवास्यूतये ॥ ४१ ॥

उ० अभी षु णः आभिमुख्येन सुष्टु च नः अस्माकं सखीनाम् अविता पालियता । जरितृणां स्तोतृणां च अस्माकं पालियता । किंच । शतं भवासि शतधा भवसि । हे इन्द्र, ऊतये अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादसाकमेव सखीनां जरितृणां च ॥ ४१ ॥

म० हे इन्द्र, लमूत्येऽवनाय पाळनाय स सहु सम्यक् अभि आभिमुख्येन रातं भवासि भवति । आडागमः । रातराब्दो बहुवाची । बहुरूपो भवति । पाळनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीहरास्त्रम् । सखीनां मित्राणां जिरतॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माक- मृतिजामिता पालयिता । संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । 'सुजः' (पा॰ ८ । ३ । १०७) सुशब्दस्य पत्नम् । 'नश्च धातु-स्थोरुषुभ्यः' (पा॰ ८ । ४ । २७) इति षुशब्दात् परस्य नः इसस्य णत्नम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशी।

युज्ञा यंज्ञा वो अप्तये गिरा गिरा च दक्षेसे । प्रप्र वयम्मतं जातवेदसं ग्रियं मित्रं न र्राष्ट्रसि-षम् ॥ ४२ ॥

उ० यज्ञा यज्ञा वः आग्नेयस्ययः। तत्र हे बृहस्यो तृतीया सतोबृहती। यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः । यज्ञेयज्ञे इति ससम्येकवचनस्य आ आदेशः वीष्सायाम्। वः इति यज्ञमान्विषयं युष्मदर्थम् । अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यस्यः वाक्यसंबन्धात्। गिरा गिरा च। तया तया च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणया दक्षसे । दक्षसमिति सन्नतिः। दक्षवन्त-मुत्साहवन्तम्। अग्निविशेषणं चैतत्। प्र प्रः 'प्रसमुपोदः पादप्रणम्' इस्प्रभ्यासः। शंसिषेत्यास्यातेन संबन्धः। प्रशं-सिषं वयम् अहमिति वचनव्यस्यः। अमृतममरणधर्माणम्। जातवेदसं जातप्रज्ञानम्। प्रियं मित्रं न मित्रमेव। अथ वाक्यार्थवशा सदानुपूर्वी। अहं यज्ञे यज्ञे वः युष्मदर्थे अग्नि दक्षवन्तं तयातया च स्तुस्या प्रशंसिषम् अमृतं जात-वेदसं प्रियं मित्रमिव॥ ४२॥

म् तृचः प्रगाथः आमेयः शंयुदृष्टः यज्ञायिज्ञयस्य साम्रो योनिः । 'यज्ञायज्ञियं पुच्छम्' इति श्रुतेः । द्वे बृहत्यौ । तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञ वीप्सायां द्विलम् । सप्तम्येकवचनस्या-कारः । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा । अमये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा वीप्सायां द्विलम् । चः पादपूरणः । दक्षसे । चतुर्थां द्वितीयार्थे । प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा॰ ८।१।६) इति द्विलम्। तस्य च शंसिषमिति कियया संबन्धः । वयमिति प्रथमाबहुव-चनमेकवचनार्थे । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेSनेकयज्ञेषु गिरागिराऽन्ययान्यया सुत्या वः लाम् । यद्वा वो युष्मा-कमर्थे अप्नि प्रशंसिषं स्तौमि। 'शंस स्तुतौ' छुइ अङभाव आर्षः । कीदशमितं । दक्षसम् दक्षते हत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्र-ल्ययः । दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिनम् । यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नातमलर्थं द्रष्टव्यम् । दक्षसं बलवन्तम्। अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यसात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुप-मार्थीयः । मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्दिम सुमह इसाशासहे ॥ ४२॥

त्रिचत्वारिंशी।

पाहि नो अम एकया पाह्युत द्वितीयया। पाहि गीर्भिस्तिस्भिरूजी पते पाहि चेतुस्मिर्वसो ॥४३॥

पुठ पाहि नः गोपाय नः असान् । हे अमे, एकया गिरा ऋग्लक्षणया । पाह्युत गोपाय च । द्वितीयया द्वाभ्यां गीभ्यांमृग्यजुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीभिः तिस्भिः स्तु-तिभिः । हे ऊर्जामन्नानां पते, पाहि च चतस्भिः गीभिः । ऋगाद्यास्तिसः गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्था गीः । हे वसो वासयितः ॥ ४३ ॥

म० गर्गदृष्टा । हे अमे, हे ऊर्जा पते अन्नानां पालक, हे वसो वासयितः, यद्वा छप्तमलर्थं दृष्टव्यम् । हे वसो वसुमन् धनवन्, एकया गिरा इति पदस्यानुषन्नः एकया गिरा ऋज्ञ्ञ्य-णया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सिन्नितवाक्यशेषः । नोऽस्मान् पाहि रक्ष । उत अपिच द्वितीयया यजुर्ठक्षणया स्तुतः सन् पाहि । तिस्मिर्गाभिः ऋग्यज्ञःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतस्यभिः ऋग्यज्ञःसामनिगद्लक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतस्यभिः ऋग्यज्ञःसामनिगद्लक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थां गीः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

कुर्जी नपांत्र स हिनाऽयमस्म्युद्दिम हुन्यदी-तये । भुवद्वाजेष्वविता भुवेद्व्ध उत ब्राता वृतः नाम् ॥ ४४ ॥

उ० ऊर्जो नपातस्। स त्वं हे अध्वयों, ऊर्जो त्यातस् अर्जशब्देनाप उच्यन्ते। ताभ्य ओषधिवनस्पत्यो तर्पय। तेभ्य एप जायते इत्यपां पौत्रोऽग्निः। तम्। हिन अते। अते। अयम् अस्मयुः। अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते। अते। व्यं च। दाशेम संकल्पं छर्याम । हव्यदात्ये हिवधे व्यं च। सुवहाजेष्विता यतोऽयम् वाजेष्वकेषु विषय-दानाय। सुवहाजेष्विता यतोऽयम् वाजेष्वकेषु स्तेषु अविता गोप्ता। सुवत् भवति । सुवह् चे वर्ध-मृतेषु अविता गोप्ता। सुवत् भवति । सुवह् चे वर्ध-मृतेषु अविता गोप्ता। सुवत् भवति । सुवह् अतः वहुवचनोपदेशाद्वार्यादिशरीरमहणम् । यत एवम् अतः वहुवचनोपदेशाद्वार्यादिशरीरमहणम् । यत एवम् अतः अर्जो नपातं हिन इति संबन्धः। एवमद्र्यविप्रकर्षेण ऊर्जो नपातं हिन इति संबन्धः। एवमद्र्यविप्रकर्षेण विषममञ्जा व्याख्येयाः॥ ४४॥

म० यजमानोऽध्वर्यं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो, कर्जी नपातमणं पौत्रमिप्तं स लं हिन हिन तर्पय 'हि गतौ वृद्धौ च' खादिः
मणं पौत्रमिप्तं स लं हिन हिन तर्पय 'हि गतौ वृद्धौ च' खादिः
मणं पौत्रमिप्तं । उर्क्शब्देनाप उच्चन्ते । अब्बो वृक्षा
लोट् उलोपश्लान्दसः । उर्क्शब्देनाप उच्चन्ते । अब्बो वृक्षा
लायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽितः । यतोऽयमिप्तरस्पयुः
लायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽितः । यतोऽयमिप्तरस्पयुः
लायन्ते अस्पयुः 'क्याच्छन्दितं (पा० ३ । २ । १००)
अस्मानिच्छिति अस्पयुः 'क्याच्छन्दितं (पा० ३ । २ । १००)
अस्मानिच्छित अस्पयुः 'क्याच्छन्दितं (पा० ३ । २ । १००)
अस्मानिच्छिते अस्पयुः 'क्याच्छन्दितं विष्ठो दानाय दाशेम संकल्पइत्युप्रत्ययः । अतो ह्यदातये हिवेषो दानाय दाशेम संकल्पइत्युप्त्ययः । अतो ह्यद्वीत्य भवति । यदोऽयं वाजेष्वत्रमु
अविता रिक्षिता भवति । वृष्टे वृद्धौ च भुवत् भवति ।
अविता रिक्षिता भवति । बहुवचनं
उतापिच तन्नां शरीराणां त्राता रिक्षिता भवति । बहुवचनं
उतापिच तन्नां शरीराणां त्राता रिक्षिता भवति ।
भार्योदेशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अभिरन्नतनुरिक्षिता वर्धिवतास्मान्
कामयतेऽतो हिविदीनाय तं संकल्पयामः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी । सुंवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्ध- स्रोऽसि वत्स्रोऽसि । उषसंसे करपन्तामहोरा-त्रास्ते करपन्तामधेमासास्ते करपन्तां मासस्ते करपन्तामृतवंस्ते करपन्ताए संवत्स्रस्ते करपतात्। प्रेत्या एत्ये संचाञ्च प्र चं सारय । सुपर्णचिदंसि तया देवतंयाङ्गिरस्बद्भवः सीद् ॥ ४५॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

उ० संवत्सरोऽसि । संचितोऽग्निरनेन वपुषा अभिमृ-रयते । 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापितम्' इति यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे तिदिहोच्यते । हे अभे, यस्त्वं संवत्सरोऽसि । सर्वस्य सारितासि । नच त्वामन्यः सारयित । यश्च त्वं परिवत्सरोऽसि यश्च इदावत्सरोऽसि । इदा इदानीमिति समानार्थों । यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति निपातः । यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उपसः कल्पन्तां श्रुप्ता भवन्त्ववयवत्वेन । एवम् अहोरात्रा अर्धमासा मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम् । त्वं च प्रेत्ये प्रगमनाय एत्ये आगमनाय संचाञ्च प्रसारय च । समं च प्रसारय च । स्वेच्छ्या संकोचिवकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः । सुवर्णचिद्सी-त्याकृतिवचनम् । तया देवतया वाचा सहितः । अङ्गिरस्वत् प्राण इव । ध्रुवः शाश्चितिकः । सीद अवस्थानं कुरु । अभि त्वा शूरु नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत् ॥ ४५ ॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

म० अमिदेवलं यजुः। अत्र यजुषि नवनवस्रक्षराणि एको व्यूहः। ततः शताक्षराभिकृतिरुङ्ग्दः। चिलामेरभिमर्शने विनियोगः। 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तामिहोच्यते। हे अमे, लं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इद्दावत्सरोऽसि इद्दावत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसील्यथः। 'युगं भवेद्दत्सरपञ्चकेन' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तः। तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्वादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चेत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवलेन स्त्रा भवन्तु। संवत्सरश्च उपलक्षणम्। संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम्। क्रियावृत्तिरादरार्था। क्रिच प्रेले प्रगमनाय एले आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च। खेच्छ्या संकोचिकासौ कुर्विति भावः। क्रिच सुपणीकारेण चितलात्वपणिचिकासौ कुर्विति भावः। क्रिच सुपणीकारेण चितलात्वपणिचिकासौ कुर्विति भावः। क्रिच सुपणीकारेण चितलात्वपणिचिकासौ कुर्विति भावः। स्थिरः सीद तिष्ठ॥ ४५॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽयमध्याय आप्तिको विस्तोऽधुना ॥ २०॥

अष्टाविंशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

होतां यक्षत्मिभिन्द्रेमिडस्पदे नामां पृथित्या अधि । दिवो वर्ष्मेन्सिभिध्यत् ओर्जिष्टश्चर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होत्येर्ज ॥ १ ॥

उ० होता यक्षत्सिमधेन्द्रम् । सौन्नामण्यामेन्द्रस्य पशोः
प्रयाजप्रैषाः एकाद्श ऐन्द्रानेके प्रथमस्येत्येन्द्राः । आप्रीदेवतास्तु इन्द्रस्येव विभूतय इति । होता यक्षत् देव्यो होता
यजतु । सिमधा इध्मकाष्ठेन हिवर्भूतेन । सिमधा वा
सिहतम् इन्द्रम् । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु सिमध्यते ।
प्रथमं तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय प्रदेशे सिमध्यते
अञ्चात्मना । द्वितीयं विद्युदात्मना सिमध्यते । नाभौ
पृथिव्या अधि । पृथिवीशब्देनान्तिरक्षमुच्यते । नाभौ
पृथिव्या अधि । पृथिवीशब्देनान्तिरक्षमुच्यते । नाभिभूते
अन्तिरक्षप्रदेशे अध उपिर ततः तृतीयमादित्यात्मना दिवः
द्युलोकस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे सिमध्यते एवं त्रिस्थान
इन्द्रः स्त्यते । यश्च ओजिष्टः अतिशयेन बली । केषां
मध्ये । चर्षणीसहाम् चर्षणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते
अभिभवन्ति ते चर्षणीसहः देवाः तेषां चर्षणीसहां देवानां
मध्ये । स चेज्यमानो वेतु पिवतु स्वमंशमाज्यस्या । त्वमिष
हे मनुष्यहोतः, यज ॥ १ ॥

Ho इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः। अयमध्यायः सौत्रामणिसंबन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोध-सयोराद्यन्तपश्चोः प्रयाजानुयाजप्रैषरूपः । ततश्च प्रजापसिश्व-सर्खत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आयेऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः संबन्धिन अप्रीदेवताः समित्तन्त्रनपादित्यादिदेवताकाः प्रया-जानां प्रेषाः होता यक्षत्सिमधेन्द्रमित्याद्यो होता यक्षदिन्द्र-मिल्यन्ताः [११ क॰] । अथ मन्त्रार्थः । आर्षा त्रिष्टुप् । दैच्यो होता । समिधा समित्काष्ठेन हविभूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिष्यते दीप्यते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्या-त्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्त-रिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अघि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मेन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यातमना समिध्यते । कीदशः । चर्षणीसहामोजिष्ठः चर्षण्यो मनुष्यास्ता-न्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणीसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितमः अल्पन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्ट्रिन परे 'विन्मतो-र्छक्' (पा॰ ५।३।६५) इति विनो छिक टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षाणशब्दस्य दीर्घः । एवंविध इन्द्रः आज्यस्य वेतु घतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज ॥ १ ॥

द्वितीया। होता यक्षत्तनूनपातमूतिमिजेतार्मपराजितम्। इन्द्रं देव् स्वविंदं पृथिभिर्मधुमत्तमैर्नराश्र्सेन तेर्जसा वेत्वार्धस्य होतुर्यर्ज ॥ २ ॥

उ० होता यक्षत्तन्तपातम् आश्रीदेवताभिशायमिन्द्राभिशायं वा । स हि मरीचेः पौत्रः । देव्यो होता यजतु
तन्त्तपातमिन्द्रम् जितिभरवनैः सहितम् जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितम् इन्द्रं । देवं दानादिगुणयुक्तम् । स्विवदम्
स्वर्गं वेति जानाति स्वर्गे वा विद्यते इति स्विवित् तं स्विविदम् । केन यजतु । पिथिभिर्मधुमत्तमेः । पिथशब्देनात्र
हविष्युच्यन्ते । तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रति पतन्ति यजमानाः ।
हविभिः मधुमत्तमेरितशयेन रससंयुक्तेः । कथंभूतमिन्द्रम् ।
नराशंसेन यज्ञेन सहितम् । तत्र तन्त्नपात्रराशंसावेकस्मिन्ययाजे पिठतावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा च
सहितमिन्दं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिवतु आज्यस्य
स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २ ॥

म० अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तन्नपातिमन्द्रं च देवं होता यजतु । कैः । पिथिभिः । पतिन्त गच्छिन्ति खर्गं यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीहर्शः । ऊतिभिः अवन्ति तप्यन्ति ते ऊतयस्तेः 'ऊतियृति—' (पा०३।३९७) इस्रादिना कर्तिरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुमधुरस्रा-सोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अस्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः । कीहरामिन्द्रम् । जेतारं शत्रूणाम् । अपराजितं केनापि न पराभूतम् । स्वविदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्ववित् । यद्वा सः स्वर्गं विद्यते स्ववित्तम् 'विद् सत्तायाम्'। कीहरोन नराशं-सेन । तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आजस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २॥

तृतीया।

होता यक्षदिङाभिरिन्द्रमीडितमाजुङ्गानममर्छम्। देवो देवैः सर्वीयो वर्जहस्तः पुरंद्रो वेत्वाच्यस्य होत्र्येजं॥ ३॥

उ० होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् । आजुह्मानमाहूयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्मा-णम् । स चेज्यमानः देवः द्यस्थान इन्द्रः । देवैः द्यस्थानैः सवीर्थः समानवीर्थः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरां दारियता । वेतु पिबतु आज्यस्य स्त्रमंशं । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३ ॥

म० बाह्यी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदशमिन्द्रम् । ईडितम् ऋलिग्भिः स्तुतम् । आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्थम-मरणधर्माणम् ईदशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु । कीदशो देवः । सवीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः । सर्वदेवेषु यादशं वीर्यं तदेक-सिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शत्रृणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

होतां यक्षद्वहिंषीन्द्रं निषद्धरं वृष्भं नयीपसम्। वस्रुभी रुद्रैरादित्यैः स्युग्भिर्वहिंरासंद्देत्वार्व्यस्य होतर्यज्ञं ॥ ४ ॥

उ० होता यक्षद्वहिंपीन्द्रम् । दैच्यो होता यज्ञतु । बर्हि-पीन्द्रं वर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधन-मेवात्र प्रयाजदेवतावर्हिः । कथंभ्तमिन्द्रम् । निषद्धरमितरा-कुर्वतां वरमुत्कृष्टम् । वृषमं वर्षितारं च । नर्यापसम् नृभ्यो मनुष्यभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्मः यस्य स नर्यापाः तं नर्यापसमिन्द्रम् । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्येः । सयुग्भिः समानयोजनेः बर्हिः आसद्त् । आसीदित्विति एकारव्यत्ययः । वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । तमिष्

म० आवां त्रिष्टुप् । वर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्वितिमन्द्रं होता यजतु । कीदशिमन्द्रम् । निषद्धरं निषीदन्ति तिष्टं उपवे-ष्टारः तेषां वरं श्रेष्टम् । यूषमं वर्षितारम् । नर्यापसं यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नराणां यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नराणां हितकारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्येः सवतत्रयदेवैः सहितः वर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीद्दरीविखाः सिभः । सयुग्मिः सह युजन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः॥४॥

पश्चमी।

होता यक्षदोजो न वीर्युष्ट्र सहो द्वार् इन्द्रमव-र्धयन् । सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्तासृतावृधो द्वार् इन्द्राय मीदुषे व्यन्त्वाज्यस्य होत्र्यज्ञे ॥ ५॥

उ० होता यक्षदोजो न। दैच्यो होता यजतु । ओजः न इति समुचयार्थायो निपातः। ओजश्च वीर्यं च सहश्च द्वारश्च इन्द्रियशरीरमनोबलान्यपि समुचितानि । कसाद्धितोरेतानि यजतु । यत एतानि इन्द्रमवर्धयन् वर्धयन्ति । इदानीं नव स्तुलद्वारः स्तौति । एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः । सुप्रायणाः सुप्रगमनाः । अस्मिन्यचे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । कथंभूताय । मीद्धपे सेके व्यन्तु पिवन्तु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ५ ॥

म० अतिजगती । नकारश्वार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवाः इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्थं सहध्वावर्धयन् । ओज इन्द्रियवलं, वीर्थं शारीरवलं सही मनोवलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्व द्वार इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विद्वता भवन्तु । अस्मिन्

यहे आज्यं व्यन्तु पिवन्तु च । कीहर्यो द्वारः । सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासः ताः विवृत्तलादित्यर्थः । ऋतं यद्यं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीहराय । मीद्धषे मेहतीति मीद्वान् तस्मै सेक्न्ने । कसन्तो निपातः ॥ ५॥

षष्टी।

होतां यक्षदुषे इन्द्रंस्य धेन् सुदुषे मातरां मही। स्वातरो न तेर्जसा वृत्समिन्द्रंमवर्धतां वीतामा-ज्यंस्य होत्वर्जनं ॥ ६॥

उ० होता यक्षदुषे दैव्यो होता यजतु। उषे नक्तोषासा-विति प्राप्ते पूर्वपदछोपदछान्दसः । इन्द्रस्य धेन् सुदुषे शोभनदोहने मातरा मातरो । मही महत्यो । ते चेज्यमाने सवातरो । वातृराब्दो वत्सवचनः समानो वाता वत्सः ययोस्ते सवातरो । नकार उपमार्थीयः । एकशिशुके इव गावौ तेजसा वत्सिमव इन्द्रं अवर्धताम् । वीतां पिवताम् आज्यस्य स्त्रमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६ ॥

म० आधां त्रिष्टुप्। उषे अत्र पूर्वपदलोपः। होता उषे नक्तोषे यजतु । ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः। सवातरी न । न इवार्थे। समानो वाता वत्सी ययोस्ते सवत्सौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् । कीदृश्यौ उषे । इन्द्रस्य धेन् धिनुतस्ते धेन् प्रीणयित्रयौ । सुदुषे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं पूर्यन्त्यौ । मातरा मातरौ । विभक्तेराकारः। मातृवत्पालिके । मही मह्यौ महत्यौ । विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

होतां यक्षद्देश्या होतारा भिष्जा सर्खाया ह्विषेन्द्रं भिषज्यतः । कुवी देवौ प्रचेतसाविन्द्रीय धत्त इन्द्रियं वीतामाज्यस्य होतर्थर्जं ॥ ७ ॥

उ० होता यक्षद्देव्याहोतारा । देव्यो होता यजतु देव्यो होतारी । भिषजा भिषजो देवानां वैद्यो । सखाया सखायो समानख्यानी । यो च हविषा इन्द्रम् भिषज्यतः यो च कवी क्रान्तदर्शनो यो च देवो द्युस्थानो यो च प्रचेतसो प्रकृष्टज्ञानो यो च इन्द्राय इन्द्र इति विभक्तिव्यत्ययः । धत्तः स्थापयतः इन्द्रियं वीर्यम् । तो चेज्यमानो वीतां पिवताम् आज्यस्य स्त्रमंद्रां । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥७॥

म् अतिजगती। दैव्यौ होतारी अयं चामिरसौ च मध्य-मस्तौ होता यजतु । यो च हिवषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकि-स्सतः 'भिषज् रुग्जये' कण्ड्वादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः। तो च आज्यं वीताम्। कीहशौ। भिषजा भिषजो चिकित्साकुशलो । सखाया सखायौ अन्योन्यं सेहवन्तौ।

कवी क्रान्तदर्शनो । देवौ दीप्यमानो । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तो ॥ ७॥

अष्टमी।

होतां यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषुजं त्रयेखिधातं-वोऽपस इडा सरस्वती भारती मुहीः। इन्द्रेपत्नीर्हे-विष्मतीर्ट्यन्त्वार्ज्यस्य होत्र्येर्ज् ॥ ८॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः न भेषजं त्रयस्त्रिधात-वोपसः। नकारो भिन्नक्रमः समुचयार्थीयः। भेषजं च ये च त्रयो लोकाः त्रिधातवः अग्निवायुसूर्यास्त्रेषां धातवः अपसः। अप इति कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः। अपस्विनः कर्मवन्तः। शीतोष्णवर्षादीनि हि तेषां कर्माणि। तांश्र होता यजतु। कतमास्तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती च। महीः महतीः इन्द्रपत्तीः इन्द्रस्य पाल्यित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः। ताश्रेज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं। व्यमपि हे मनुष्यहोतः, यज॥ ८॥

म् ब्राह्मी अनुष्ठुप् । भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोका-स्तान् इडा सरखती भारतीति तिस्रो देवीश्व होता यजतु । ताश्वाज्यं व्यन्तु नकारश्वार्थे । कीहशास्त्रयः । त्रिधातवः त्रयो-ऽप्तिवायुस्यी धातवो धर्तारो येषां ते । अपसः अपस्तिनः कर्भवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीहश्य-स्तिसः । महीः महत्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयिग्यः । हविष्मतीः हविर्विवयते यासां ताः ॥ ८ ॥

नवमी।

होता यक्ष्रत्त्वष्टारमिन्द्रं देवं भिषने ए सुयर्नं घृत्रिश्चम् । पुरु रूपं ए सुरेतंसं मघोन् मिन्द्रांय त्वष्टा दर्धदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतुर्यर्ने ।। ९ ।।

उ० होता यक्षत्त्वष्टारिमन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु ।
त्वष्टारं प्रयाजदेवताम् । इन्द्रम् 'इदि परमेश्वर्यं' त्वष्टा
चेन्द्रः सामानाधिकरण्यात् । देवं दानादिगुणयुक्तम् भिषजिमन्द्रस्य । सुयजम् साध्यष्टव्यम् अक्टेशयागं वा ।
धृतश्चियम् आज्यहिविष्का हि प्रयाजाः । पुरुरूपं बहुरूपम् ।
सुरेतसं शोभनरेतस्कम् । मधोनं मधवन्तं धनवन्तम् । सं
चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः । दधत्
स्थापयत् । इन्द्रियाणि वीर्याणि वेतु च पिबतु च आज्यस्य
स्वमंशं । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज्ञ ॥ ९ ॥

म० अतिजगती । होता ल्रष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदशं ल्रष्टारम् । इन्द्रम् 'इदि परमेश्वर्यं' ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं स्रष्टु इज्यते स सुय-जस्तं साधु यष्ट्रव्यम् । घतिश्वयं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् । आज्यहिनिष्का हि प्रजायाः । पुरुष्पं पुष्कणि बहूनि रूपाणि यस्य तम् । स्ररेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स लष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणे द्धत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

दशमी।

होता यक्षद्वनस्पतिष् शमितारेष् शतकेतं धियो जोष्टारमिन्द्रियम् । मध्या समुक्षनपृथिभिः सुगेभिः स्वद्वित युज्ञं मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होत्-र्यक्षे ॥ १०॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम्। दैव्यो होता वनस्पति यजतु शिमतारं हिवपा संस्कर्तारम् । शतकतुं वहुकर्माणम् । धियो जोष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वा सवितारम् । इन्द्रियं वीर्यात्मकम् । स चेज्यमानः । मध्वा समझन् मधुस्वादुना धृतेन समझन् यद्यं संमृष्टीकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः मागैंः शोभनगमनैः स्वदाति यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञं देवाननु । मधुना मधुस्वादुना धृतेन सहितम् । चेतु च पिवतु चाज्यस्य स्वमंशं । त्वमि हे मनुष्यहोतः, यज्ञ ॥ १०॥

म० शकरी । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीहरां वनस्पतिम् । शमितारम् उल्लख्नादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम् । शतकतुं शतं कतवः कर्माणि यस्य तं वहुकर्माणम् । धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्थात्मनो हितं वीर्यरूपं वा । स ल्रष्टा मध्या मधुना स्वादुना घृतेन समजन् यहं संम्रक्षयन् सन् । सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मागैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञम् । स्वदाति देवान् प्रापयति । स्वदातिः प्रापणार्थः । स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३। १। ४८) इति गमेर्ड-प्रस्यः ॥ १०॥

एकादशी।

होता यक्ष्विन्द्र्ष् स्वाहाज्यस्य स्वाहामेर्द्सः स्वाही स्तोकानाष् स्वाहा स्वाहीकृतीनाष् स्वाही हुज्यस्कीनाम् । स्वाही देवा श्रीज्यपा जेषाणा इन्द्र आज्येस्य ज्यन्तु होत्र्येजं ॥ ११ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाज्यस्य स्वाहाकारेणाज्यदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहामेदसः स्वाहाकारेण मेदोदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहा स्तोकानाम् स्तोका विन्दवः । स्वाहाकारेण च स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा-देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा वे देवा आज्यपाः स्वाहाकारेण वे देवा आज्यपाः जुषाणाः

सेवमानाः शीयमाणा वा इन्द्रं । आज्यस्य वेतु स्वमंशं पिवतु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ११॥

म्० शकरी । होता इन्द्रं यजतु । खाहाकारेणाज्यस्य देवान्यजतु । खाहाकारेण मेदसो देवान्यजतु । खाहाकारेण खाहाक्ररेण खाहाक्रारेण खाहाक्रारेण खाहाक्र-तीनां देवानां खाहाक्रतीः प्रयाजदेवताः यजतु । खाहाकारेण हव्यस्क्तीनां हव्यसंविन्धसुवचनानां देवान्यजतु । खाहाकारेण हव्यस्कीनां हव्यसंविन्धसुवचनानां देवान्यजतु । खाहाकारेण रेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुपाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिवनतु ॥ ११ ॥

द्वादशी।

देवं वहिरिन्द्रेष् सुदेवं देवैर्वारवत्स्तीर्णं वेद्योम-वर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तीर्भृतक् राया बृहिन्मृती-ऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञे ॥ १२॥

उ० देवं वर्हिः । एकादशानुयाजप्रेषा ऐन्हाः केत्राः वरुषां वर्षां वरुषां । कथंभूति वरुषां । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं पुदेवम् । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं पुदेवम् । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं पुदेवम् । देवेवं हिवां श्वाम् यच्च स्तीणं वेद्याम् यच्च स्तीणं वेद्याम् यच्च स्तीणं वेद्याम् यच्च स्तीणं वेद्याम् अस्तिः वर्षाः वर

म० एकादश एन्द्रपशोः संबन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवता बर्हिरादयः । अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं वर्हिः संज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवध्यत्पुष्णाति । किभूतं वर्षिः । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः तथा देवैः वर्हिः । मुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । वर्षा देवैः तथा देवैः तथा देवैः तथा स्वित्मः वीरवत् वीरयुतम् । वर्षा स्वीर्णमाच्छा-दितम् । वर्षोरहिन वृतं छनम् धात्नामनेकार्थलात् । अक्तो दितम् । वर्षोरहिन वृतं छनम् धात्नामनेकार्थलात् । अक्तो दितम् । यत् वर्हिः राया हिवर्छक्षणेन धनेन वर्हिषा युक्तानन्यान् यागानस्यगात् अतिकम्य गतं वर्ष्वयस्य वस्वनो धानाय निधानाय यजमानगृहे विखननाय वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे विखननाय वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे वर्ष्वयस्य वसुधेयस्य हे मनुष्यहोतः, लमपि यज । एवमघेऽपि क्विडकाशेषो हे मनुष्यहोतः, लमपि यज । एवमघेऽपि क्विडकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

देवीद्वीर्य इन्द्रेष्ट् संघाते वीडीर्यामंत्रवर्धयन् । आ वृत्सेन् तर्रुणेन कुमारेणं च मीवृतापावीण्ट् रेणुकंकाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेर्यस्य व्यन्तु यर्जा। १३॥

सु० देवीर्द्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यन्ते। या देव्यो यज्ञगृहद्वारः इन्द्रं यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सलाम् अवर्धयन्।
याश्च संघाते देहलीकपाटपुटार्गलादिसंघाते सित वीड्वीः
हद्धाः। निह संघातमन्तरेण तासां दृद्धत्वमुपपद्यते। ता इदानीम् आ आभिमुख्येन स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मक्षमेण
कुमारेण च मीवता 'मीङ् हिंसायाम्' शत्रूणां हिंसावता
अपर्वाणम् रेणुककाटम् समासपद्मेतत् । नुदन्ताम् ।
हतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्तु । वत्सेः पुत्रैश्च अर्वते
गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् रेणुककाटम् ।
काटः कूषः । ककाराभ्यासः कृत्सार्थः रेणुपूर्णः कृत्सितः
कूषः रेणुककाटः तं रेणुककाटम् । उपलक्षणमेतत् यज्ञअंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः। वसुवननाय
वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमिष हे होतः,
यज्ञ ॥ १३॥

म० एकाधिका शक्षरी । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छिन्ति नियता भवन्ति ऋ लिजो यत्रेति याम कर्म । यमेर-निणप्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या छक् । यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीटश्यो द्वारः । संघाते देहलीकपाट-द्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्डीः वीड्व्यः दृढाः। संघातं विना न द्वारां दढलं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम । काटः कृपः कुत्सितः काटः ककाटः । रेणुभिः कृला ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीहरां कृपम् । वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्थते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् 'ऋ गतौ' इसतो 'अन्येभ्योऽपि दर्यन्ते' (पा॰ ३।२।७५) इति विनिष्प्रत्ययः । कीदशेन । मीवता 'मीज् हिंसायाम्' मयनं मीः किप् । मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन । हिंसाशी-लाश्रञ्जला उचलन्तो वत्साः कुमाराश्र यत्र पतन्ति तं कूपमप-उदेखर्थः । उपलक्षणमेतत् । यज्ञप्रजाविष्ठकराणि कृपादीनि मार्गाद्वनयन्त्रित्याशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

देवी उषासानकेन्द्रं युक्के प्रयत्यहेताम् । देवी-विद्याः प्रायोसिष्टाएं सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधे-यस्य वीतां यजे ॥ १४॥

उ० देवी उपासानका ये देव्यो उपाध नका रात्रिश्च इन्दं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अह्नेताम् आहूतवत्यो वर्धनाय। ये च देव्यो दैवीर्विशः वसवो रुद्धा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति। अयासिष्टाम् गतवत्यो स्वेन संभोगेन। यद्धा 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः। दैवीर्विशः यज्ञाङ्गभूतान्पशून्प्रति अयासिष्टां गतवत्यो । अनुयाजेषु हि तयोभाग इत्यभिप्रायः। ये च सुप्रीते साधुप्रीते । ये च सुधिते साधुहिते। वसुवननाय वसुनिधानाय च वीतां पिवतां। त्वमिष हे होतः, यज ॥१४॥

म० ब्राह्मी उष्णिक् । उषाश्व नक्ता च उषासानका । समासे उषःशब्दस्य उषासादेशः । अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देवी यशे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्नेतामाहूतवस्यौ । प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ । ये च दैवीः देवसंबन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायसिष्ठां प्रगतवस्यौ । यातेर्छङ् । वसवो रुद्रा आदिस्या विश्वेदेवा मरुत इस्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् । कीहर्यौ । सुप्रीते अतितुष्ठे । सुधिते सुत्रां हिते ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

देवी जोष्ट्री वसंधिती देविमन्द्रंमवर्धताम् । अयी-व्यन्याघाद्वेषाञ्चान्यावश्चद्वसु वायीणि यजेमानाय शिक्षिते वसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यजे ॥ १५॥

उ० देवी जोष्ट्री देव्यो जोषिय गाँ । इदानीं देवता-विकल्पः । द्यावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा । सत्यं च समा चेति कात्थवयः । ये देव्यो जोषिय गाँ । वसुधिती वसुधानं याते वसुनो धारिय गाँ वा ये च देव-मिन्द्रम् अवर्धताम् अवर्धयताम् । अयाव्यन्याधाद्वेषांसि ययोश्च मध्ये अयावि । 'यु पृथाभावे' पृथक्करोति । लकार-व्यत्ययः । अन्या एका अधा अधानि पापानि द्वेषांसि च दौर्भाग्यानि आ अन्यावक्षन् वसुवार्याणि यजमानाय । अन्या एका आवक्षत् आवहति वस्नि व रणीयाणि यजमानर्थम् । कथंभूते । शिक्षिते विदित्वेषे तत्वत्ते । ते च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिवतां त्वमिष हे होतः, यज ॥ १५॥

म० एकाधिकातिजगती। जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्रयौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ। वसुधिती वसुनो धनस्य धितिर्घारणं याभ्यां ते यावाप्टिथिव्यौ अहोरात्रे वा। 'सस्यं च समा चेति कात्थक्यः' (निरु० ९। ४१)। ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम्। तयो-र्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि। 'यु पृथग्भावे' दूरीकरोति। यौतेश्विण् लकारव्यव्ययः। अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वस्ति धनानि आवक्षत् आवहति। कीहर्यौ ते। शिक्षिते विदितवेथे तत्त्वज्ञे। ते वीताम्॥ १५॥

षोडशी।

देवी ऊर्जाहुंती दुघे सुदुवे पयसेन्द्रमवर्धताम्।

इष्मूर्जम्नया विश्वत्सिग्धिष् सपीतिम्नया नवेन पूर्वे दर्यमाने पुराणेन नव्मधीतामूर्जमूर्जीह्वती ऊर्ज-यमाने वसु वायीणि यर्जमानाय शिक्षिते वेसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यर्ज ॥ १६ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती। अधस्तनप्रैषोक्त एव देवताविकल्पः। ये देव्यौ कर्जाहुती कर्जाह्वान्यौ दुवे दोग्ध्यौ अन्योन्यम्। 'अनयोरनुसंभोगमिमाः सर्वाः प्रजाः अनुसंभुञ्जत' इति <mark>श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने । ये च पयसा इन्द्रम्</mark> अवर्धताम-वर्धयताम् । ययोश्च इषमन्नम् ऊर्जं च तदुपसेचनं दुध्यादि अन्या एका आवक्षत् आवहति यजमानाय । सर्विध सपीतिमन्या अन्या अपरा च स्रिध समानां जिंध पुत्रपौ-<mark>त्रादिभिः । सपीतिं समानां पीतिं पानं च आवक्षत्</mark> आवहति यजमानाय नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधा-ताम्। ये च देव्यो नवेन ऊर्जा धान्येन पूर्व पुरातनम् ऊर्ज धान्यम् । दयमाने दयतिः रूपद्याकर्मा । रक्षितवत्यौ सत्यौ अधाताम् । पुराणेन च ऊर्जा धान्येन नवसूर्जं धान्यस् अधा-ताम् धारितवलौ । ये च ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने स्वीकुर्वाणे। वसूनि वरणीयानि यजमानाय । शिक्षिते विदितवेदो च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिवताम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ १६॥

विकृतिः। अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः। देवी देच्यौ पूर्वप्रैषोक्त पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् 'छन्द-स्युभयथा' (पा॰ ३।४।११७) इति राप् आर्धधातुकलाण्णिचो लोपः । कीहरुयो । ऊर्जाहुती ऊर्जा वलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते। दुघे दुग्धस्ते दुघे 'दुहः कव्घश्च ' (पा॰ ३।२। ९००) इति कप् घादेशश्च । दोग्ध्यौ 'अनयोरनु संभोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसंभुजतः' इति श्रुतेः । सुदुघे साधुदोहने । तयोमें ध्ये अन्या एका इषमञ्जमूर्जं दध्यादि च वश्चत् वहति यजमानाय । अन्या द्वितीया सर्विव सपीति च वक्षत् समाना विधमाजनं सविधः ताम् । समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनाचेन पूर्व पुराणमञ्चमधाताम् पुराणेनाञ्चनं नवमञ्चमधाताम् । यजमानाय वार्याणि वसु वस्नि चाधाताम् । अन्नं धनं चाक्षयं कृतवसावि-खर्थः । कीद्दरयौ । दयमाने उक्षन्सौ कृपयन्सौ वा । ऊर्जा-हुती ऊर्जायुता आहुतिर्होमो ययोस्ते । ऊर्ज रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्या । शिक्षिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिवताम् ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रमवर्धताम् । हता-धेश्क्ष्मावामार्ष्टी वसु वायीणि यजीमानाय शिक्षिती वसुवने वसुवेर्यस्य वीतां यजी॥ १७॥

उ० देवा देवा। यो देवो देव्यो होतारो । एकः पार्थि-

वोऽग्निः एकश्च मध्यमः । देविमन्द्रमवर्धताम् । यो च हता-घशंसावभार्षां वसुवार्याणि यजमानाय । शिक्षितो अघं पापं ये शंसन्ति ते अघशंसाः । हता अघशंसा याभ्यां तो हताघ-शंसो । आभार्षाम् आहार्षाम् हतवन्तो वसूनि वरणीयानि यजमानाय । शिक्षितो अवगतार्थों तो च वसुवननाय वसु-धानाय च वीतां पिवतां । त्वमिष हे होतः, यज ॥ १७ ॥

म० अतिजगती । एकः पार्थिवोऽितः अन्यो मध्यमः । देवा देवो देव्या देव्यो होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् । यजमानाय वार्याणि वसु वस्नि च आमार्धाम् आहार्धमाहृतवन्तो । आङ्पूर्वाद्धरतेर्छक् हस्य भः । कीहशौ । हताघर्शसौ अवं पापं शंसतीच्छिति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तो पापि-निवर्तको । तो वीताम् ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

देवीस्त्स्रस्त्स्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन् । अस्पृक्षद्भारती दिवेष् रुद्रैर्यज्ञष्सरस्वतीड्डा बर्धमती गृहान्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज्ञ ॥ १८॥

पुठ देवीस्तिसः। आद्राथों अभ्यासः। पति देवानां गालः पितारम् इन्द्रमवर्धयन्। तासां मध्ये भारती भरत आदितः पितारम् इन्द्रमवर्धयन्। तासां मध्ये भारती भरत आदितः तस्य इयं भारती दिवम् अक्षत् स्पृश्चति। रुद्धेर्यद्धं सस्ति। सरस्तती च रुद्धैः सहिता यज्ञम् अस्पृक्षत्। इडा व वसु-सरस्तती च रुद्धैः सहिता यज्ञम् अस्पृक्षत्। इडा व वसु-सती वसुभिः तद्वती गृहान् अस्पृक्षत्। गृहशब्देनात्रायं मती वसुभिः तद्वती गृहान् अस्पृक्षत्। गृहशब्देनात्रायं होकोऽभिधीयते लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिडायाः। ताः लोकोऽभिधीयते लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिडायाः। ताः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु। त्वमिषि हे होतः, यज्ञ॥ १८॥

म० अतिजगती । तिस्रो देवीः देव्यः पति पालकामन्द्र-मवर्धयन् । आदरार्थं पुनक्तिः । ता एवाह । भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति । भरतो रिवस्तत्कान्तिर्भारती । सरस्रती स्वर्मः युता यज्ञमस्पृक्षत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत् । गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८॥

एकोनविंशी।

देव इन्द्रो नग्रश्थसंस्निवस्त्र्यस्निवन्धुरो देव-मिन्द्रमवर्धयत्। शतेनं शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रोण प्रवितते मित्रावरुणेदेस्य होत्रमहितो बृहस्पतिः स्तोत्र-मश्चिनाध्वयेवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यर्ज्ञ ॥ १९॥

उ० देव इन्द्रः । यज्ञो देवता देवः दानादिगुणयुक्तः यज्ञः इन्द्रः । 'इदि परमैश्वरें' परमेश्वरः । नराशंसः नरा असिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः । त्रिवरूथः वरूथ-असिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः । त्रिवरूथः वरूथ-शब्दो गृहवचनः । त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धाना-शब्दो गृहवचनः । त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धाना-श्विधाणि यस्य स त्रिवरूथः। त्रिवन्धुरः । वन्धुरशब्दः सारथि-स्थानवचनः । त्रीणि वन्धुराणि सारथिस्थानानि ऋष्यज्ञःसा-सळक्षणानि यस्य स त्रिवन्धुरः । देविमिनद्दमवर्धयत् । यश्च

शतेन शितिपृष्ठानामाहितः। शतगुणो हि अग्निराधेयस्तद-भित्रायमेतत् । सहस्रेण गवां प्रवर्तते । सहस्रेण गवां यष्टव्यमित्युक्तेः। यस्य चास्य मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणा-वेव होत्रमर्हतः। बहस्पतिश्च स्तोत्रमोद्गात्रमर्हति। अश्विनौ च आध्वर्यवमर्हतः। स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु। व्वमपि हे होतः, यज ॥ १९॥

म० कृतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसिन्त नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत्। कीहशो नराशंसः । इन्द्रतीतीन्द्रः ऐश्वर्यन्वान् । त्रिवरूथः वरूथं गृहम् । त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाप्त्रीधाणि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि वन्धुराणि कृग्यजुः-सामलक्षणानि वन्धनानि यस्य सः । नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ भवतः । वृहस्यतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति । अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवन्मर्हतः । स वेतु ॥ १९ ॥

विंशी।

देवो देवैर्वन्सपितिहिरंण्यपणों मधुशाखः सुपि-प्युठो देविमन्द्रमवर्धयत् । दिव्मग्रेणास्पृश्चदान्तरिक्षं पृथिवीमद्यश्चिद्यसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यर्ज ॥२०॥

उ० देवो देवै: । यूप उच्यते । यो देवो वनस्पतिः देवै-रेव हिरण्यपणः देवाः सौवणीन पणीन यस्य स तथोक्तः । मधुशाखः मधुरसवती शाखा यस्य स मधुशाखः देवैरेव । सुपिप्पलः साधुफलो देवैरेव देविमन्द्रमवर्धयत् । यश्च दिवम् अग्रेण अस्प्रक्षत् स्पृशति । आ अन्तरिक्षमस्प्रक्षदित्य-नुपङ्गः । मध्येनेति शेषः साकाङ्कत्वात् । पृथिवीमदंहीत् पृथिवीम् उपरेणेति शेषः । अदंहीत् दढामकरोत् । स वन-स्पतिः वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ २० ॥

म० अतिशकरी। यूप उच्यते। वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत्। कीहराः। हिरण्यपणः हिरण्यमयानि पणीनि यस्य। मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य। सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य। यो वनस्पतिरप्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति। स्पृशेर्छुङ 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (पा०३। १। ४५) इति क्सप्रत्ययः। अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः। आ स्पृशति। पृथिवीमुपरेणेति शेषः। अदंहीत् दढा-मकरोत्। स वेतु॥ २०॥

एकविंशी।

देवं बहिंवारितीनां देविमन्द्रमवर्धयत्। स्वास-स्थमिन्द्रेणासेन्नम्न्या बहीं छ्ष्यभ्यभूद्रस्यने वसुधे-यस्य वेतु यजे ॥ २१॥ उ० देवं बहिः । यद्देवं बहिः । वारितीनाम् वाः उदकम् 'इण् गतौ' वारुदकमितिः स्थानं यासां ता वारितयः
ओषधयः तासां मध्ये देवं वरिष्ठम् । यद्वा वार्य इति दर्भरूपेणावस्थानं येषां ते वारितयः दर्भाः । अत्र श्रुतिः 'तदेताभ्यामुत्पुनाति' इत्युपक्रम्य 'तस्मादुहैका आपो बीभत्सांचिक्ररे' इति अभिधीयते । त इमे दर्भा इत्याह । वारितीनां
दर्भाणां संघातभूतम् देवमिन्द्रमवर्धयत् । यच स्वासस्थम्
साधु आस्थेयं देवमनुष्यैः । यत्र च इन्द्रेण आसन्नम् आस्थितम् । यच अन्या अन्यानि हवींषि अभ्यभूत् अभिभवतीति
कालव्यत्ययः । तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु ।
त्वमपि हे होतः, यज ॥ २१॥

म् अाषीं त्रिष्ठुप् । बहिं अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्ध-यत् । अन्या अन्यानि बहीं ज्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु । कीदशं बहिं । वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् । वारि जले इतिगितियासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः । स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम् । इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१॥

द्वाविंशी।

देवो अग्निः स्विष्टकहेविमन्द्रीमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकस्विष्टमुद्य करोतु नो वसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यर्ज ॥ २२ ॥

उ० देवो अग्निः । स्विष्टकृत् शोभनिमष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं च इन्द्रमवर्धयत् । यश्च स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृतनामभूतः सः । स्विष्टं साध्वष्टम् अद्य अस्मिन्कर्मणि करोतु नोऽस्माकम् । अपिच वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिवतु । त्वमपि हे होतः, यज्ञ ॥ २२ ॥

म० आर्षा त्रिष्ठुप्। खिष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं खिष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च। कीटशः। खिष्टं कुर्वन्सन् खिष्टकृत् नाम शोभनिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधि-कारः॥ २२॥

त्रयोविंशी।

अग्निम् होतारमवृणीतायं यर्जमानः पन्नपक्तीः पर्च-पुरोडाशं वृष्ठित्रित्रायं छार्गम् । सूप्षाः
अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय छार्गेन । अधृतं
मेद्साः प्रति पचतार्यभीद्वीवृधत्पुरोडाशेन । त्वाम्य
ऋषे० ॥ २३ ॥

उ० अभिमद्य । व्याख्यातः प्रैषः । ऐन्द्र एकः पशुरिति विशेषः ॥ २३ ॥

म० लामय अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसंबन्धी स्तवाकप्रैषः । लामय ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानु- वाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तः आदिमात्रेणोक्तः सकलो होयः। अग्निमय एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूपस्थाः ब्राह्मी उष्णिक्। लामय एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रैषः (२१ । ५९—६१) ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

होता यक्षत्सिमि<u>धानं महद्यशः</u> सुसीम<u>द्धं</u> वरे-ण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्री छन्दं इन<u>्द्रियं</u> ज्या<u>व</u> गां वयो द्धदेत्वाज्यस्य होत्यत्र्वं ॥ २४ ॥

उ० होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे । पशुसंस्कारश्रेन्द्रः तत्रैते प्रेषाः । अतः प्रयाजदेवताऽविरोधेन यथेन्द्राः संपद्यन्ते तथा व्याख्यायन्ते । देव्यो होता यजतु समिधानमित्रम् । महच्च यशः अग्निसंबन्धि । सुसमिद्धं चाग्निमेव । वरेण्यं वरणीयं चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः आधातव्यम-स्मिन्निति वयोधास्तं वयोधसम् । वयसः आयुपो वा धार-यितारम् । किं कुर्वन् देव्यो होता यजतु । गायत्रीं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च व्यविं च गां वयश्र आयुः दधत् धारयन् । इन्द्रं इत्यध्याहारः प्रकरणात् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंश्रम् । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २४॥

म० एकादरा वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तन्तपादावाप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अप्तिं वयोधसमिन्द्रं च
यजतु । वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो धातारं
धारियतारं वा । कीहरामित्रम् । समिधानं दीप्यमानम् । महवशः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सुआदेशः । महता
यश्चासा समिद्धं दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु ।
गायत्रीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत्
स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु । हे मनुष्यहोतः, लमि यज ।
एवमवेऽि ॥ २४॥

पश्चविंशी।

होतां यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्देधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्दं इन्द्रियं दित्य-वाहं गां वयो दध्देत्वाज्यस्य होतुर्यनं ॥ २५॥

प्रवासम् प्रवास यक्षत्तन्तपातम् । दैव्योहोता यजतु तन्तन्तातम् । देव्योहोता यजतु तन्तन्तातम् । देव्योहोता यजतु तन्तन्तातम् । देव्योहोता यजतु तन्तन्त्वात्तात्तः देवे । उद्मिदम् उद्मेत्तारं यज्ञफलानाम् । यं च गर्भम् व्योजसम् । दुन्द्रं च यजतु व्यातारं वा । किपा यय आयुर्धायते यस्मिन् तं वा वयसो धार-दुन्द्रियं वीर्यं च रिकुर्वन्देव्यो होता यजतु । उष्णिहं च छन्दः दिख्यवाहं च गां वय आयुश्च हन्द्रे दधत्

धारयन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २५ ॥

म० एकाधिका जगती । होता तन्त्रपातं प्रयाजदेवं वयोधसिमन्दं च यजतु । अदितिर्यं गर्भ द्धे तं इन्द्रमिखर्थः । कीदशं तन्त्रपातम् । उद्भिदम् उद्भिनित्तं प्रकटयित फलमिखु-द्भित् तं । यज्ञफलानामुद्भेत्तारम् । छुचिं पिवत्रम् । किं कुर्वेन् । उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दिखवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दिखवाद । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

षड़िंशी।

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तम्मिडिमि-रीडयुष् सहः सोम्मिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुमं छन्दं इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो द्धिहेत्वाज्यस्य होतर्यज्ञं ॥ २६ ॥

पु० होता यक्षदीडेन्यम् । देव्यो होता यजतु । ईडेन्यं स्तुत्यम् । ईडतेरेन्यप्रत्ययः । ईडितम् ऋषिभः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभः प्रयाज-वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभः प्रयाज-देवताभिः । ईड्यं स्तुत्यम् । इन्द्रविशेषणान्येतानि । सहः सोमं च यजतु । सहःसोमशब्दौ नेघण्डको इन्द्रमंबन्धा-सोमं च यजतु । सहःसोमशब्दौ नेघण्डको इन्द्रमंबन्धा-रप्रत्यते । इन्द्रं च वयोधसं वयस आयुषो धार्यितारम् । विकं द्वर्वन्यजतु । अनुष्टुमं च छन्दः इन्द्रियम् वीर्यं च पञ्चाविं च गां वय आयुश्च इन्द्रे द्धत् धार्यन् । प्रयाज-पञ्चाविं च गां वय आयुश्च इन्द्रे द्धत् धार्यन् स्वमंशम् । देवता च इन्द्रसहिता वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । स्वमिष् हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २६॥

म० व्यूहेन शकरी। होता इडािमः प्रयाजदेवतािभः सह वयोधसिमन्द्रं यजतु । कीदशिमन्द्रम् । ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभः खुतम् । वृत्रहन्त-ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभः खुतम् । वृत्रहन्त-सर्वेः खुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्यदकम् । सर्वेः खुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्यदकम् । किं कुर्वन् । अनुष्टुमं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गीः । स् वेतु ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

होतां यक्षत्सुबहिषं पूष्णवन्तममृत्युं सीदेन्तं बहिषं त्रियेऽसतेन्द्रं वयोधसम् । बृहतीं छन्दं इन्द्रियं त्रिवत्सं गां वयो द्धहेत्वाउयस्य होत्-र्यत्रं ॥ २७॥

उ० होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । सुबर्हिषं शोअ-नबर्हिष्कम् । पूषण्वन्तं पूष्णा संयुक्तम् अमर्त्वममरणधर्माः णम् । सीदन्तं बर्हिषि प्रिये अवस्थानं कुर्वन्तं बर्हिष्यमि रुचिते । अमृते इन्दं वयोधसम् । किं कुर्वन् यजतु । बृहती च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्रिवत्सं च गां वय आयुश्च इन्द्रे द्धत् धारयन् । प्रयाजदेवता चेज्यमाना इन्द्रेण सह वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज । ननु प्रयाजदेवताया अत्राधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते नतु देवतात्वमिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह । इत्थंभूतमेव बर्हिषो देवतात्वमित्यदोषः । तथा द्वारामिष देवतात्वम् ॥ २७ ॥

म्० शकरी । होता वयोधसिमन्द्रं यजतु । कीदशम् । युविहिषं शोभनं विहः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषास्यास्ति पूषण्वांस्तं पूष्णा युक्तम् । अमर्ल्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे विहिष सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्वन् । बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गोः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी।

होता यक्ष्यचिस्ततीः सुप्रायणा ऋतावृधो द्वारो देवीहिं पण्ययी केह्याणमिनद्रं वयोधसम् । पृङ्कि छन्दं इहेन्द्रियं तुर्वेवाहं गां वयो द्ध्यन्त्वाच्यस्य होत्-र्यजे ॥ २८॥

उ० होता यक्षद्यचस्ततीः । देव्यो होता यजतु व्यचस्ततीर्व्यञ्चनवतीर्गमनवतीः । सुप्रायणाः साधु-प्रगमनाः । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वारः यज्ञगृहद्वारः । द्वितीयाबहुवचनान्तान्येतानि पदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्ययीः अविनाशिनीः । तथा । ब्रह्माणं परिवृद्धम् इन्द्रं । वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु पङ्किं च छन्दः । इहेत्यभिनयदर्शनम् । इहास्मिनिन्दे इन्द्रियं वीर्यं च तुर्यवाहं गां च आयुश्च दधत् धारयन् । सेन्द्रा द्वारश्चेज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । व्यमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २८ ॥

म० अतिशकरी। होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयो-धसिमन्दं च यजतु । कीहशीर्द्वारः। व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः। अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः। ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः। हिरण्ययीः हिरण्मयीः दढाः। किं कुर्वन् । पक्षिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत्। सार्धत्रिवर्षो गोस्तुर्यवाद तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

होता यक्षत्सुपेशीसा सुशिल्पे बृह्ती डुभे नक्तो-षासा न देशेते विश्वमिन्द्री वयोधसम् । त्रिष्ठुभं छन्दे इहेन्द्रियं पष्टवाहं गां वयो दर्धद्वीतामार्व्यस्य होत्येज ॥ २९॥ उ० होता यक्षत्मुपेशसा। दैव्यो होता यजतु सुपेशसा सुपेशसौ। पेश इति रूपनाम। सुरूपे सुशिल्पे। 'यहैं प्रतिरूपं तिन्छल्पम्' अन्योन्यं प्रतिरूपे। बृहती महत्यो उभे नक्तोषासान।समुचयार्थीयो नकारः। उभे अपि नक्तोषसौ। नक्ता रात्रिः उषाश्च रात्रेरपरकालः। दर्शते दर्शनीये। विश्वं सर्वात्मकमिन्द्रं वयोधसम् आयुषो धारियतारं च यजतु। किं कुर्वन् यजतु। त्रिष्टुमं च छन्दः इह इन्द्रे इन्द्रियं च वीर्यं पष्टवाहं गां च वय आयुश्च दधत् धार-यन्। नक्तोषासौ सेन्द्रे चेज्यमाने वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम्। त्वमिप हे मनुष्यहोतः, यज॥ २९॥

म० अतिशक्षरी । होता उमे नक्तोषासा नक्तोषसी विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रे-रपरभागः । नकारश्वार्थः । कीहरयो नक्तोषसो । सुपेशसा सुपेशसी पेशः रूपनाम । शोभनं पेशो ययोस्ते सुरूपे । सुविल्पे 'यद्वै प्रतिरूपं तिच्छल्पं' इति श्रुतेः । सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योन्यं प्रतिरूपं । चृहती वृहत्यौ । दर्शते दर्शनीये । हशेरतच् प्रत्ययः । किं कुर्वन् । त्रिष्टुमं छन्दः इन्द्रियम् पष्ठ-वाहं गाम् वयश्व इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २९॥

त्रिंशी।

होता यक्षत्मचेतसा देवानामुत्तमं यशो होतारा दैव्या क्वी स्युजेन्द्रं वयोधसम् । जगेती छन्दं इन्द्रियमनुद्वाहं गां वयो दर्धद्वीतामाव्यस्य होत्-र्यजे ॥ ३०॥

उ० होता यक्षत्मचेतसा । दैव्यो होता यजतु । मचेतसा मक्ट हानो । यो च देवानामुत्तमं यशः । यशः पुञ्जीकृतये होतारी दैव्यो । अयं चाग्निरसो च मध्यमः । कवी क्रान्त-दर्शनो । सयुजा सहयोगिनो । इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारियतारम् । किंकुर्वन् दैव्यो होता यजतु । जगतीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च । अनङ्गाहं च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । तो च दैव्यो होतारो सेन्द्रावीज्यमानो वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३०॥

म० एकाधिका शकरी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसिमन्द्रं च यजतु । अयं चामिरसौ च मध्यम इति । होतारौ कीहशौ । प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः पुङ्जीकृतदेवयशोरूपौ । कवी कान्तदर्शनौ । सयुजा सह युङ्कस्तौ समानयोगौ । िकं कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनङ्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वहतीस्न-ङ्वान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

होता यक्षत्पेशंस्वतीस्त्रिस्रो देवीहिंर्ण्ययीभीर-

तीर्हेह्तीर्म्हीः पतिमिन्द्रं वयोधसम् । विराजं छन्दं इहेन्द्रियं धेनुं गां न वयो द्ध्वद्यन्त्वाच्यस्य होत्-र्यं ॥ ३१॥

उ० होता यक्षत्पेशस्वतीः। देव्यो होता यजतु पेशस्वतीः स्पसमृद्धाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतशरीराः। भारतीः भरत आदित्यः तस्य भारतीः। बहुवचनमिडास-रस्वत्युपलक्षणार्थम्। बृहतीः प्रभावतः महत्यः आदित्येन्द्रा-निसंबन्धात्। पति पालयितारम् इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारं यजतु। किंकुर्वन्यजतु। विराजं छन्दः इहासिन्निन्दे इन्द्रियं वीर्यं च। धेनुं गां न। नकारः समु-च्यार्थीयः। धेनुं च गां वय आयुश्च दधत् धारयन्। तिस्रो देव्यश्च सेन्द्रा ईज्यमानाः व्यन्तु पिवन्तु आज्यस्य स्वमंशम्। स्वमिष हे मनुष्यहोतः, यज्ञ॥ ३१॥

म० एकाधिका शकरी। होता तिस्रो देवीः पर्ति पालकं वयोधसिमन्द्रं च यजतु । कीह्शीस्तिसः । पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्यशिः हिरण्यालंकृतदेहाः । वृहतीः प्रभावेण । महीः महतीः तेजसा आदिस्थेन्द्राभिसंवन्धात् । कास्ताः भारतीः । वहुवचनिम्हासरस्वत्युपलक्षणम् । इहासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इस्पर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्धीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१॥

द्वात्रिंशी।

होता यक्षत्सुरतेसं त्वष्टारं पुष्ट्रिवर्धनं रूपाणि विश्रेतं पृथ्कपुष्ट्रिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपेदं छन्दे इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो द्धदेखान्यस्य होत्-र्थने ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । देव्यो होता यजतु सुरेतसं त्वष्टारम् । शोभनं हि रेतस्त्वष्टुर्जगदुत्पत्तिवीजत्वात् । पुष्टिं वर्धयितारम् । रूपाणि विश्वतं पृथक् पुष्टिम् । जातिषु रूपाणि पुष्टिं च पृथक् धारयन्तम् । इन्द्रं च वयोधसं आयुषो धारयितारं यजतु । किंकुर्वन्यजतु । द्विपदं च छन्दः इन्द्रियं वीर्थम् उक्षाणं गां न । नकारः समुचयार्थीयो भिन्न-क्रमः । उक्षाणं च गाम् वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । त्वष्टा च सेन्द्रः ईज्यमानः वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३२ ॥

म० एकाधिका शकरी। होता लष्टारं वयोधसिनन्द्रं च यजतु। कीटशं लष्टारम्। खरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम्। जग-सुत्पादकलात्त्वष्टुः शोभनं रेतः। पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयि-तारम्। पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च विश्रतम्। किं कुर्वन्। द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसेकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे द्धत्। नश्चार्थः। सेन्द्रस्लष्टा वेतु ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

होता यक्षद्वन्स्पति ए शिम्तार्थ् शतकेतु थ् हिरंण्यपर्णमुक्थिन ए रशनां बिश्चेतं वृशि भगमि-न्द्रं वयोधसंम् । क्कुभं छन्दं हुहेन्द्रियं वृशां वेहतं गां वयो द्धदेत्वाष्यस्य होत्येजं ॥ ३३॥

पु० होता यक्षद्वनस्पतिम् । देव्यो होता यजतु वनस्पति
शमितारं हिवपः संस्कर्तारम् । शतकतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपणं सुवर्णमयपत्रम् । उक्थिनम् । 'वच परिभाषणे' अस्य
उक्थिनं वचनवन्तं यज्ञवन्तं वा । रशनां विश्वतम् स्वरूपानुवादः । यूपे हि पशुवन्धनार्थं रज्जुर्वध्यते । विशे कान्तं
भगं भजनीयम् । इन्दं च वयोधसमायुषो धारियतारं
यजतु । किं कुर्वन् देव्यो होता यजतु । ककुभं च छन्दः
यजतु । किं कुर्वन् देव्यो होता यजतु । ककुभं च छन्दः
इहेन्द्रं इन्द्रियं वीर्यं च वशां चन्ध्यां वेहतं गर्भघातिनीं च
गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । वनस्पतिश्च सेन्द्रं ईज्यमानः वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमिष हिं मतुष्यहोतः, यज ॥ ३३ ॥

म० अखिष्टः । होता वनस्पतिं वयोधसिमन्द्रं च यज्तु । किहरां वनस्पतिम् । शिमतारं संस्कर्तारं हिवधाम् । श्रतकतुं वहुकर्माणम् । हिरण्यपणं हिरणमानि पणानि यस्य तम् । उतिभवनम् उक्थानि शिक्षाणि सन्त्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां रज्जुं विश्रतम् । सभावानुवादः । यूपे हि पशुवन्धाय रज्जुं विश्रते । विश्रते कान्तम् । सभावानुवादः । यूपे हि पशुवन्धाय रज्जुं विश्रते । विश्रते कान्तम् । सभावानुवादः । यूपे हि पशुवन्धातिनीं च ककुमं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भीप्धातिनीं च गाम् वयश्य इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशी।

होतां यक्षत्स्वाहांकतीर्षिं गृहपंतिं पृथावर्षणं भेषजं कृविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अति च्छन्द्सं छन्दं इन्द्रियं बृहद्देषमं गां वयो द्ध्यान्त्वा चर्यस्य होत्र्यं जी ॥ ३४॥

उ० होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । दैव्यो होता यजतु स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः । अग्निं च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणं
कृतीः प्रयाजदेवताः । अग्निं च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणं
च भेषजम् । तथा किं कान्तदर्शनं । क्षत्रं प्रहाराद्रक्षितारम् । इन्दं च वयोधसमायुषो धारियतारम् यजतु । किंकुवैन्यजतु । अतिच्छन्दसं च छन्दः इन्द्रियं च वीर्यं बृहन्महत्
क्रिपमं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । सेन्द्रश्च
प्रयाजदेवता ईज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् ।
विमित्र हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३४ ॥

म् अतिशक्तरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदशिमन्द्रम् । अग्निम् अङ्गतीस्थिः अभे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यशेषु । गृहपति गृहस्य पालकम् । वरुणम् वियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋलिग्भिवरणीयम् । मेषजं रोगनाशकम् । कविं कान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षतास्त्रहारात्राता-रम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् । अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं वृहत् महत् ऋषमं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज्ञ ॥ ३४॥

पञ्चित्रंशी।

देवं बहिंवयोधसं देविमन्द्रमवर्धयत्। गायुत्र्या छन्दंसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दर्धद्वसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यजे ॥ ३५॥

उ० अथ वयोधसोनुयाजप्रैषाः । देवं बहिः यत् देवं द्योतनं बहिः । वयोधसमायुषो धारियतारं देवं दानादिगु-णयुक्तं इन्द्रं अवर्धयत् । किंकुर्वन् । गायच्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं चक्षुश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयत् । तत् वसुव-गनाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमिष हे होतः, यज ॥ ३५॥

म्० वयोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादि-देवताः । एकाधिके आध्यों त्रिष्ठभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधस-मिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीहशं बर्हिः । गायत्र्या छन्दसा कृला चश्चरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु । षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यथे । हे मनुष्यहोतः, लमपि यज । एवमभेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी।

वेवीर्द्वारी वयोधस्थ् ग्रुचिमिन्द्रमवर्धयन् । उिणहा छन्द्सेनिद्वयं प्राणमिन्द्वे वयो दर्धद्रसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ३६॥

उ० देवीद्वारः। या देव्यः द्वारः वयोधसमायुषो धार-यितारम्। द्याचि पवित्रम् इन्द्रम् अवर्धयन्। किं कुर्वत्यः। उदिणहा। छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं प्राणं च इन्द्रे वय आयुश्च द्धत् द्धत्य इति लिङ्गवचनव्यत्ययः। धारयन्त्य इत्यर्था-न्तरम्। ताः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु। व्वमिष हे होतः, यज ॥ ३६॥

म्० द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदरथो द्वारः । उष्णिहा छन्दसा कृला सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणिन्द्रियं वयश्चिन्द्रे दधत् दधलः । लिङ्गवचनव्यलयः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

देवी खुषासानक्तां देविमन्द्रं वयोधसं देवी देव-मेवर्धताम् । <u>अनुष्टुभा</u> छन्दंसेन्द्रियं बळुमिन्द्रे वयो दर्धद्रसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यजे ॥ ३०॥

उ० देवी उपासानका । ये देव्यौ उपासानका उपाश्च रात्रेरपरकालः नक्तेति रात्रिनाम । देविमन्द्रं वयोधसमा-युषो धारियतारम् । देवी देव्यौ देवम् । एको देवीशब्दो दीसिवचनोऽपरो दानादिगुणयुक्तवचनः । देवशब्दोऽप्येव-मेव । अवर्धताम् । किंकुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं बलं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमि हे होतः, यज ॥ ३७ ॥

म० हे ब्राह्म गृहस्यो । उषासानको देवी देव्यो वयोधसमिन्दं देवमवर्धताम् । उषाश्च नक्तं च उषासानका 'उषासोषसः' (पा० ६ । ३ । ३१) इत्युषःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उषासाआदेशः विभक्तराकारश्च । कीदृश्यो ते । देवी दीप्यमाने ।
कीदृशमिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । एको देवीदेवशब्दो दीप्तिवाचको अन्यो सुरवाचको । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रयं
वयश्च इन्द्रे दधत् दधस्यो । दधिदस्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यस्यो
वा । ते वीताम् ॥ ३७॥

अष्टत्रिंशी।

देवी जोष्ट्री वसुधिती देविमन्द्री वयोधसी देवी देवमवर्धताम् । बृह्त्या छन्दसिन्द्रियए श्रोत्रमिन्द्रे वयो दर्धवद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यर्ज ॥ ३८॥

उ० देवी जोष्टी। ये देव्यो जोष्ट्यों जोषयि व्यो । वसु-धिती वसुधा व्यो देवं दीसं वयोधसमायुषो धारयितारमि-न्द्रम् देव्यो देवम् अवर्धताम्। ते बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं श्रोत्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यो सत्यो वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामा ज्यस्य स्वमंशम्। त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३८॥

म० देवी देव्यौ दीप्यमाने अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयो-धसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीद्दयौ । जोष्ट्रयौ जुषेते ते जोष्ट्रयौ प्रीतियुक्ते । जुषेस्तृच् । वसुधिती वस्रनो धनस्य धारयित्रयौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रयं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

देवी ऊर्जाहुंती दुघे सुदुघे पयसेन्द्रं वयोधसं देवी देवमंबर्धताम् । पङ्क्षया छन्दंसेन्द्रियए शुक्त- मिन्द्रे वयो दर्धद्वसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यर्ज ॥३९

उ० देवी जर्जाहुती। ये देवी दात्र्यों जर्जाहुती जर्जा-ह्वान्यों दुवें दोग्ध्यों सुदुवें सुदोहने पयसा इन्द्रं वयोधसं देवी देव्यों द्यस्थाने देवं द्यस्थानम् अवर्धताम्। ते पङ्कवा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं शुक्रं च इन्द्रे वय आयुश्च द्धत् धा-रयन्त्यो वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम्। त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३९॥ म् शकरी । देवी दात्र्यो ऊर्जाह्वान्यो देव्यो पयसा वयोधसं देविमिन्द्रमवर्धताम् । कीद्द्यो । दुघे दोग्ध्यो । सुदुघे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्ष्या छन्दसा शुक्तं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधस्यो ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

्देवा दैव्या होतारा देविमन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । त्रिष्टुमा छन्दंसेन्द्रियं त्विषिमन्द्रे वयो दर्धद्रसुवने वसुधेर्यस्य वीतां यर्ज्।। ४०॥

उ० देवा दैव्या। यो देवौ दातारी दैव्यौ होतारी अयं चामिरसौ च मध्यमः। देवं दातारिमन्द्रं वयोधसमायुषो धारियतारम् देवौ द्यस्थानो देवं द्यस्थानम् अवर्धताम्। तौ त्रिष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं त्विषिं दीप्तिं च इन्द्रे वयश्चायुः दधत् धारयन्तौ वसुवननाय च वसुधानाय वीतां पिवतामाज्यस्य स्वमंशम्। हे होतः, यज्ञ ॥ ४० ॥

म० अतिजगती । दैच्या दैच्यी देवा देवी दीप्ती देवसंव-न्धिनी होतारा होतारी देवी वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमव-र्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसा लिधि कान्तिमिन्द्रियं लिगिन्द्रयं वयश्चेन्द्रे दधती ॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

देवीस्त्सिस्त्स्रो देवीवैयोधसं पतिमिन्द्रेमव-धैयन् । जर्गत्या छन्द्सेनिद्वयक् शूष्मिनद्वे वयो दर्धद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यर्ज ॥ ४१॥

उ० देवीसित्तः। याः तिस्रोदेव्यः सरस्रतीडाभारतः। आदरार्थमभ्यासः । वयोधसमायुपो धारियतारम् पतिं पालियतव्यम् इन्द्रमवर्धयन्। ता जगत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यम्। ग्रूपम् ग्रूपशब्दो बलवचनः। बलम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधतः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४१ ॥

म॰ एकाधिका बाह्मी अनुष्टुप् । तिसो देव्यो भारतीडा-सरखत्यः पति पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् । अभ्यास आदरार्थः । कीदर्यः । जगत्या छन्द्रसा ग्रूषं वलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे द्धत्यः ॥ ४१॥

द्विचत्वारिंशी।

देवो नराश्यसी देविमन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियक् छपिनन्द्रे वयो दर्धद्वसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यर्ज ॥ ४२ ॥

उ० देवो नराशंसः। यो देवो द्यस्थानो नराशंसो यज्ञः देवं द्यस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारवितारम्। देवो देवम् दानादिगुणयुक्तः इत्युभयत्र। अवर्धयत्। स इदानीं विराजा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं रूपं च इन्द्रे वय आयुश्च दुधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४२ ॥

म् अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीसं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदशः । विराजा छन्दसा रूपमि-न्द्रियं वयश्चेन्द्र दधत् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

देवो वनस्पतिर्देविमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमेव-धैयत्। द्विपदा छन्दंसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दर्ध-इसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यर्ज्ञ ॥ ४३॥

जु देवो वनस्पतिः। यो देवो वनस्पतिर्यूपः। देवं ग्रुख्यानम् इन्द्रं वयोधसमायुपो धारियतारम् देवो देवम् दीप्त इत्युभयत्र। अवर्धयत्। स इदानीं द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं भगमैश्वर्यं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिवतु। त्वमपि हे होतः, यज्ञ॥ ४३॥

म० अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं बोतनं वयोधसिनन्दं देवमवर्धयत् । कीहराः । द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशी।

देवं वहिंवरितीनां देविमन्द्रं वयोधर्मं देवं देवम्वधयत्। कुकुमा छन्द्रसिन्द्रियं यहा इन्द्रे वयो दर्धद्रसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यज्ञे ॥ ४४॥

उ० देवं बहिः। यद्देवं श्रेष्ठं बहिः। वारितीनां वार्स्यः अद्यः इतीनामुद्गतानाम् । ओषधीनामित्यर्थः । देवं धु-स्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारियतारम् देवं देवम् दा-नादिगुणयुक्तमित्युभयत्र । अवर्धयत् । तत्ककुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं यश्रश्च इन्द्रं वय आयुश्च द्धत् धारयन् वसु-वननाय वसुधानाय च वेतु पिवतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमिष हे होतः, यज ॥ ४४ ॥

स्० बाह्या बृहती । बहिं देविमन्द्रमवर्धयत् । कीहरा-मिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । वयोधसं वयसो दातारम् । कीहरां बहिं । वारितीनां वार्भ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुमा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे द्धत् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

देवो अग्निः सिष्ट्रक्रद्वेविमन्द्रं वयोधसं देवो देवमेवर्धयत् । अतिच्छन्द्<u>सा</u> छन्द्सेनिद्र्यं <u>श्</u>रव्यमिन्द्रे वयो दर्धद्रसुवने वसुधेर्यस्य वेतु यर्ज ॥ ४५॥ उ० देवो अग्निः। यो देवो सुस्थानः अग्निः स्विष्टकृत् साधु इष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारियतारम् देवो देवम् दीप्त इत्यु-भयत्र । अवर्धयत् अतिच्छन्दसा छन्दसा स इदानीम् इन्द्रियं वीर्यम् क्षत्रं क्षताञ्चाणम् इन्द्रं वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४५ ॥

म् व्राह्मी बृहती। देवो दाता खिष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्दं देवमवधयत्। कीहराः। अतिच्छ-न्दसा छन्दसा क्षत्रं क्षतात्राणरूपमिन्दं वयश्चन्द्रे दधत्। स वस्रवननाय वसुधानाय च वेतु। हे होतः, लमपि यज ॥४५॥

षद्चत्वारिंशी।

अभिम्य होतारमवृणीतायं यर्जमानः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः पचनप्ताः वयोधमे छार्गम् । सूप्ष्या अय देवो वनस्पतिरभवदिनद्राय वयोधमे छार्गन । अध्तं भेद्साः प्रति पचतार्यभीदवीवधस्पुरोडाशेन ॥ त्वामय ऋषे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उ० अग्निमचेति व्याख्यातम् । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥ इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये अष्टाविशतितमोऽध्यायः ॥ २८॥

म० अभिमय एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्मयनुष्टुप्। एते व्याख्याते (क० २३)। लामय प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठ्यः। एकाधिका विकृतिः। अयमपि व्याख्यातः (क० २३)। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः॥ ४६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगम्त्सौत्रामणीभवः ॥ इति सौत्रामणीसंबन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंद्योऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

सिमिद्धो अञ्जन्क्वदेरं मतीनां घृतमेष्ट्रे मधुमित्प-न्वमानः । वाजी वहन्वाजिने जातवेदो देवानां विक्षि प्रियमा सधर्थम् ॥ १॥

उ० एकादश त्रिष्टुभः । आध्यो नराशंसः बृहदुक्थो वामदेव्यः । अश्वो वा समुद्रिरपश्यत् । अश्वस्तुतिः । आश्वमेधिकं प्रागाभेयः कृष्णभीव इत्येतस्मात् । हे भगवन्नभे, समिद्धः संदीप्तः । अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् । आज्ये हि सर्वासां देवतानां मनांस्येतानि ममेदं स्थान्ममेदं स्थादिति घृतं

मधुमत् मधुस्वादु । पिन्वमानः आत्मानंप्रति सिञ्चन् स्वेच्छया पिबन्नित्यर्थः । वाजी वेजनवान् चलनवान् वहन्वा-जिनं हविः । हे जातवेदः देवानां विश्व वह प्रापय । प्रियं आ सधस्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥

म० आश्वमेधिकोऽध्यायः । ततोऽस्य प्रजापित ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्ठुमः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुन्त्रण वृहदुक्येन समुद्रपुत्रणाश्वन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडा-दिदेवताकाः । हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, लं देवानां सधस्यं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानिष्ठा आवह देवान्प्रीणयेखर्थः । वहतेः शपो छुकि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदशस्लम् । समिद्धः दीप्तः मतीनां कृदरं बुद्धीना-मुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् । बुद्धिरहस्यं प्रकाशयित्रिखर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् । वाजी वजतीति वाजी 'वज गतौ' चलनवान् । वाजिनं हिवः वहन् देवान्प्राप्यन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

द्वितीया।

• घृतेना अन्सं पथो देव्यानीनप्रजानन्वा ज्यप्येतु देवान् । अनुं त्वा सप्ते प्रदिश्तः सचन्ता ए स्वधा-मसौ यर्जमानाय धेहि ॥ २ ॥

उ० घृतेनाञ्जन् । प्रथमोर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रस-क्षकृतः । यतस्तयोरेकवाक्यता नोपपद्यते अतः प्रस्वव्यत्ययः । घृतेन अञ्जन्समञ्जन् । पथः देवयानान् । हवींषि देवयानाः पन्थान उच्यन्ते । तैर्हि ते जीवन्ति । प्रजानन् अहं देवानां हविरिति जानन् वाजी अप्येतु अभ्यागच्छतु देवान् । किंच अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे सप्ते सरण, प्रदिशः दिगाश्रयाणि भूतानि । किंच स्वधामन्नम् असौ यजमानाय धेष्टि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दसन् नुपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

म० वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीहराः । घृतेन देवयानान् पथः समजन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो
हवींच्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हिवरहमिति जानन् । एवं
परोक्षमुक्ता प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व, प्रदिशो दिगाश्रयाणि
भूतानि ला लामनुसचन्ताम् । 'षप् संबन्धे' सपति कर्मणा
संबध्यते स सप्तिः । किंच अस्मै यजमानाय खधामणं धेहि
प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तन्नपाद्वाची ॥ २ ॥

वृतीया।

ईडयुश्चासि वन्धश्च वाजित्राशुश्चासि मेध्यश्च सप्ते । अपिष्ट्वी देवैर्वर्सिः स्जोषीः श्रीतं विह्ने वहतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

उ० ईड्यश्रासि । यस्त्वं ईड्यश्रासि स्तुत्यश्रासि वन्द्यश्र । हे वाजिन् , आग्रुश्च शीवश्च मेध्यश्च यज्ञसंपादी च असि । हे सप्ते, तं त्वाम् अग्निः देवैः वसुभिः सजोषाः समा- नजोषणः श्रीतम् आश्रीभिः श्रीतम् वाह्नं वोढारम् वहतु श्रापयतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

म० हे वाजिन्, हे सप्ते, ईड्यः स्तुलोऽसि । वन्यः नम-नीयोऽसि । आग्रः शीघः मेध्यः मेधायाश्वमेधाय योग्यः । चकाराः समुचयार्थाः । किंच जातवेदाः अग्निः ला लां वहतु देवान् प्रापयतु । कीहशोऽग्निः । वसुभिः देवैः सजोषाः जो-षसा प्रीत्या सहितः । कीहशं लाम् । प्रीतं तुष्टम् विह हिवषो बोहारम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

स्तीर्णं बहिः सुष्टरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं पृथ्वित्याम् । देवेभिर्युक्तमिदितिः स्जोषाः स्योनं कृष्वाना सुविते देधातु ॥ ४॥

उ० सीण वहिः। सीणमिप वहिः सुष्टरीम साधुस्तृ-णाम आजुवाणा विभक्तेडाँदेशः। सेवमानम् । ततस्तीर्य-माणम् उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् प्रथमानम् । पृथिव्यां वैद्याम् । देवेशिः देवैः युक्तम्। अदितिः सजोषाः समान-जोषणा सह प्रीयमाणा स्थोनं सुखं कृण्वाना कुर्वाणा। सुविते सुगते स्वर्गे प्रजायां वा। द्धातु स्थापयतु ॥ ४॥

म० वयं वहिं: सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम । अदिति-देवी स्तीर्ण तत् वहिं: सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु । कीहशी अदितिः । सजोषाः जोषसा श्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा श्रीयमाणा । कीहशं वहिं: । उरु वहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्थमाणम् । देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

पश्चमी।

एता च वः सुभगां विश्वरूपा विपक्षोभिः श्रयं-माणा उदातैः । ऋष्वाः सतीः कवषः शुम्भमाना द्वारो देवीः सुत्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

उ० एता उ वः एताश्च यज्ञगृहद्वारः हे ऋत्विग्यजमानाः, वः युष्माकं सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपचित्रिताः । विपक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः । पक्षोभिः पक्षैः । उदातैः उध्वमायातैः सततमायातैः सततगमनैः विश्रयमाणा विस्तिर्यमाणाः । पक्षःशब्दः सान्तः कपाटवचनः । ऋष्वाः महत्यः सतीः सत्यः कवषः कुषिताः ससुषिराः । ग्रंभमानाः आत्मानं शोभयन्त्यः । द्वारो देवीः दीप्तिमत्यः । सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवन्तु ॥ ५ ॥

म० हे ऋ लिग्यजमानाः, वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईहर्रयो भवन्तु । उ पादपूरणः । कीहर्रयः । स्रभगाः शोभनं भगं श्रीयीसां ताः । विश्वरूपाः नानारूप-चित्राः । पक्षोभिः पक्षस्वाब्दः सान्तः पक्षवाची । पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः विश्रयमाणाः विलार्यमाणाः । कीहरौः पक्षोभिः । उत् ऊर्ध्वम् आतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः 'अत सातत्यगमने' ऊर्ध्वं प्रस्तैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः । ऋष्याः ऋषित्त ऋष्याः 'ऋष गतौ' इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवषः 'कु शब्दे' कुवन्ति शब्दं कुवन्तिति कवषः । कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् । कपट-पिधानसमये शब्दं कुवीणाः ससुषिरा वा । शुम्भमानाः शोभ-मानाः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुग-मनाः ॥ ५ ॥

षष्टी।

अन्तरा मित्रावर्रणा चरन्ती मुखं युज्ञानीम्-भिसंविद्दाने । उषासी वाष्ट्र सुहिर्ण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविह साद्यामि ॥ ६ ॥

पुठ अन्तरा मित्रावहणा । ये अन्तरा मध्येन मित्रावहणा चरन्ती । 'अयं वे लोको मित्रोऽसौ वहण' इति श्रुतिः । यावापृथिय्योर्मध्येन संचरन्तौ । मुखं यज्ञानामिसंविदाने यज्ञानां मुखमिन्नहोत्रं तस्य कालम् अभिसंविदाने प्रकथ-यन्तौ । उत्तिष्टतामयमिन्नहोत्रहोमकालः आद्य इतीव लक्ष्यते । ते उपासा । द्विचचनोपदेशात्सहचरितत्वाच हितीया रात्रिः । नक्तोपासौ वां युवयोः हे दम्पतीयजमातौ, द्वितिया रात्रिः । नक्तोपासौ वां युवयोः हे दम्पतीयजमातौ, सुहिरण्ये साधुहिरण्यालंकारभूषिते । सुशिष्टे साध्वन्योन्यं प्रतिरूपे स्तर्वाच विद्यालंकारभूषिते । सुशिष्टे साध्वन्योम् ॥६॥ प्रतिरूपे स्तरस्य यज्ञस्य योनौ इह साद्यामि स्थापयामि ॥६॥ जोनौ

म० हे पत्नीयजमानो, वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनो इह उषासा उषसो नक्तोषसो सादयामि स्थापयामि । द्विवन-नात्सहचारिलाच द्वितीया रात्रिः । कीहरूयो उषसा । मित्रा-वरुणा मित्रावरुणो अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संवर्न्ती संव-वरुणा मित्रावरुणो अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संवर्न्ती संव-वरुणा वर्तमाने 'अयं वै लोको मित्रोऽसो वरुणः' इति श्रुतेर्मिन्त्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुख्यमित्रहोत्रवर्गमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यो उत्तिष्ठतायमित्रहोत्रवर्गमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते । मुहिरण्ये साधु हिरण्यं भृतं ययोस्ते । मुश्चित्रं अन्योन्यं प्रतिरूपे । श्लित्यं प्रतिरूपं भृतं ययोस्ते । मुश्चित्यं अन्योन्यं प्रतिरूपे । श्लित्यं प्रतिरूपं भृतं ययोस्ते । मुश्चित्यं अन्योन्यं प्रतिरूपे । श्लित्यं प्रतिरूपं भृतं ययोस्ते । मुश्चित्यं अन्योन्यं प्रतिरूपे । श्लित्यं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

सप्तमी।

प्रथमा बांक् सर्धिनां सुवर्णी देवी पर्यन्ती भुवनानि विश्वा । अपिप्रयं चोदना वां मिमाना होतारा ज्योतिः प्रदिशां दिशन्ता ॥ ७ ॥

पुठ प्रथमा वाम्। यो प्रथमो होतारो अयं चाग्निरसो च मध्यमः। वां युवयोः हे दम्पती यजमानो । सर्थिना एक-रथारूढो । सुवर्णा शोभनवर्णो । देवो दानादिगुणयुक्तो । पश्य-न्तो सुवनानि भूतजातानि । विश्वानि सर्वाणि मध्यस्थतया । अपिप्रयम् । प्रीणातेरेतदूपम् । प्रीणितवानहमस्मि तो चोदना सुप्रमाणकं कर्म । वां युवयोः हे दम्पती यज- मानौ सिमाना निर्मिमाणौ होतारौ । ज्योतिः प्रदिशा दि-शन्ता आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रष्टव्यमिति प्रदिशा प्रदेशेन अभिनयेन दिशन्ता दर्शयन्तौ । आसते इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

म० हे यजमानी, वां युवयोः प्रथमा प्रथमी मुख्यो होतारा होतारी अहमपि प्रयं प्रीणितवानिस्म । प्रीणातिर्णिजनतस्य छिडि उत्तमैकले रूपम् । अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति । होतारी कीहशी । सरिथना सरिथनो समानो रथो ययोस्तौ एकरथा-रूढो । सुवर्णा सुवर्णी शोभनो वर्णो द्युतिर्ययोस्तौ । देवौ दीप्य-मानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयो-श्वोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ०॥

अष्टमी।

आदिसैनों भारती वष्टु युज्ञ्सरेस्वती सह रुद्रैने आवीत्। इडोपेहूता वस्निः सजोषा युज्ञं नो देवीर्मतेषु धत्त ॥ ८॥

उ० आदित्येर्नः । अत्र त्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थः पादः प्रत्यक्षकृतः । नचैवं सामअस्यम् । अत्रश्चतुर्थस्य पादस्य सन्नतिः । आदित्येः सहिता नो अस्माकं भारती वष्ठु काम-यतां यज्ञम् । सरस्वती च रुद्दैः सहिता नः अस्मान् आवीत् अवतु । इडा च उपहूता कृतोपह्वाना वसुभिः सजोषा समानप्रीतिः । नः आवीदित्यनुवर्तते । एवमनेन प्रकारेण यज्ञं नोऽस्माकं तिस्रो देव्यः असृतेषु देवेषु धत्त द्धत्विति पुरुषव्यत्ययः । परोक्षीकृत्य स्तुताः ता इदानीं प्रत्यक्षकृताः स्तौति । यज्ञं नो देवीरसृतेषु धत्तेति ॥ ८ ॥

म्० आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम्। सरस्वती रुद्दैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु । कीहशी । उपहूता कृतोपहवा । वधुभिः देवैः । सजोषाः श्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह । हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः । नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८॥

नवमी।

त्वष्टी बीरं देवकांमं जजान त्वष्टुरवी जायत आह्यरश्चेः । त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कुर्तारं-मिह यक्षि होतः ॥ ९॥

उ० त्वष्टा वीरं । यः त्वष्टा वीरं पुत्रम् देवकामम् ऋणत्रयापाकरणसमर्थं जजान जनयति । यसाच त्वष्टः भवा अरणः आद्यः शीघः अश्वः जायते । यश्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान जनयति । तं त्वष्टारं बहोः भूतमामस्य कर्तारम् इह यज्ञे यक्षि यज हे होतः ॥९॥

म० लष्टा वीरं । पुत्रं जजान जनयति । कीद्दरं वीरं । देव-

कामं देवान्कामयते देवकामस्तं यष्टारम् । ऋणत्रयापाकरणसमर्थ-मित्यर्थः । लष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते । कीहशोऽश्वः । अर्वा इयति गच्छति अर्वा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा॰ ३ । अर्वा इयति गच्छति अर्तेविनेप् । आग्रुः अश्वते दिशो व्याप्नोति २ । ७५) इति अर्तेविनेप् । आग्रुः अश्वते दिशो व्याप्नोति अश्वाति भक्षयति वा आग्रुः उण्प्रत्ययः । किंच लष्टा इदं विश्वं सर्व भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । हे होतः, एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं लष्टारमिह यज्ञे लं यक्षि यज । यजतेः शपि छप्ते रूपम् ॥ ९॥

दशमी।

अश्वी घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँ२॥ क्रितुद्याः पार्थ एतु । वनस्पतिदेवलोकं प्रजानन्त्र- मिना हुव्या स्विदितानि वक्षत् ॥ १०॥

उ० अश्वो घृतेन । यः अश्वः पत्नीभिः घृतेन त्मन्या आत्मना स्वयमेव समकः समुक्षितः सन् । उप एतु उप गच्छतु देवान् प्रति । ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले पाथः अन्नं भूत्वा । कथं देवलोकमजानन्न देवान् प्रति यायादित्यत आह । वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति शोषः । अग्निना च तन्मित्रेण । ह्व्या ह्वींषि स्वदितानि मृ- ष्टीकृतानि । वक्षत् वहतु देवान्प्रति ॥ १०॥

म० पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हिवः ऋतुशः ऋतीऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना खयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तेयांदेशे 'मन्त्रेष्टाङ्ग्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आलोपः । कीहशोऽश्वः । ष्टतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः । किंच वनस्पतिर्देवः ह्व्या ह्व्यानि वश्चत् वहतु देवान्प्रति । कीहशो वनस्पतिः । देवलोकं प्रजानन्विदन् अतएव वहतु । कीहशानि ह्व्यानि । अभिना खदितानि आखादितानि आखाद्या मिष्टीकृतानि ॥ १०॥

एकादशी।

मुजापेतेस्तपेसा वाष्ट्रधानः सुद्यो जातो देधिषे युज्ञमेन्ने । स्वाह्रिकतेन ह्विषा पुरोगा याहि साध्या ह्विरेदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

उ० प्रजापतेस्तपसा । यस्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्योजातः अरण्योः सकाशादुरवनः । दिधिषे धारयसि यन्तं । हे अमे, तं त्वां ब्रवीमि । स्वाहाकृतेन हिवषा स्वाहाकारोपलक्षितेन हिवषा । पुरोगाः पुरोगामी सन् ।
याहि साध्या । साधुशब्दविभक्त्यर्थे ड्यादेशे टिलोपः ।
साधु हिवः अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

म० हे अमे, लं यज्ञं दिधिषे धारयित । लड्थे लिट् । कीहशस्त्रम् । प्रजापते स्तपसा वातृधानः वर्धमानः । सयोजातः अरण्या उत्पनः । किंच स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा हुतेन ह्विषा सह । पुरोगाः पुरो गच्छतीति अम्रगामी सन् याहि देवान् गच्छ । लिय गते सित देवाः हिवरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हिवः । साध्या साधु । श्रेष्ठम् । विभक्तेर्क्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ १९॥

द्वादशी।

यद्क्रेन्दः प्रथमं जायमान <u>ज्वन्त्संमुद्रादुत वा</u> पुरीपात् । इयेनस्य पृक्षा हिर्णस्य वाह उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

उ० यदकन्दः। त्रयोदश त्रिष्टुमोऽश्वाभिष्टवो होतः। यत् यदा अकन्दः हेषाशब्दमकार्षाः प्रथमं जायमानः। यच उधन् उद्गच्छन् समुद्रात् अन्तिरक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समु-द्वात्। उत वा अपिच पुरीषात् अन्यस्माजलसङ्घात्पशोर्वा। उधन् अकन्दः तदा स्थेनस्य पक्षौ शीव्रतया अजेषीः। हरि-णस्य बाह् शीव्रतया अजेषीः इति शेषः। उपस्तुत्यम् उपस-इम्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिः। महि महत् जातमुत्पन्नम् ते तव। हे अर्वन् अरण अश्व॥ १२॥

म० त्रयोदशाश्वस्तुतिह्यास्त्रिष्टुमो जमदिन्नदीर्घतमोभ्यां हष्टा अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व, यत् यदा लमकन्दः कन्दितवान् हेषारवमकार्षाः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुल्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । क्यं स्तुल्यं तदाह । इयेनस्य पक्षौ हरिणस्य वाहू । अनेन कन्दनेन जिताविति शेषः । स्येनपक्षौ शौर्येण हरिणवाहू वेगेनेल्य्यः । कीदशस्लम् । समुद्रात् अन्तरिक्षात् उद्धेर्वा प्रथमं जायमानः । उतवा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्यद्यमानः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

यमेने दत्तं त्रित एनमायुन्गिन्द्रं एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । गुन्ध्वो अस्य रशुनामग्रभणात्सूरा-दर्भं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

उ० यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थः पादः प्रथमं व्या-ख्यायते योग्यत्वात् । सूरादश्चं वसवो निरतष्ट । हे वसवः यूर्यं सूरात् आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट । तक्षतिः करोति-कर्मा । निष्कृष्य कृतवन्तः । तं यमेन दत्तम् त्रितः त्रिस्थानो बायुः एनम् आयुनक् युक्तवान् । इन्द्रश्च एनं प्रथमः अध्य-तिष्ठत् । गन्धर्वश्च विश्वावसुः अस्य रशनाम् अगृभ्णात् अगु-ह्वात् । य इत्थंभृतोऽश्वः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः॥१३॥

म० वसवोऽष्टगणदेवाः स्रादादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट निष्कृष्टवन्तः । तक्षतेर्छुङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः । यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् । युक्तेर्छ् संहितायामिट दीर्घः । इन्द्रश्चनमश्चं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आदाविष्ठितवान् । गन्धवः विश्वावसुरस्याश्वस्य रूशना-मग्भणात् गृहीतवान् । य ईहशस्तं स्तुमः । एणिमिति णलं छान्दसम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशी।

असि युमो अस्यदित्यो अवित्रसि तितो गुर्ह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विष्टक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि वन्धनानि ॥ १४ ॥

उ० असि यमः भवसि च आदित्यः हे अर्वन् अरण अश्व, भवसि च त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः गुद्धेन गुप्तवतेन कर्मणा। भवसि च सोमेन समया मध्यतः विष्टक्तः संपृक्तः एकीभूतः। भवसि च सोमेन समया मध्यतः विष्टक्तः संपृक्तः एकीभूतः। एताभिदेवताभिस्तव सायुज्यं जातमित्यभिष्टायः। किंच एताभिदेवताभिस्तव सायुज्यं जातमित्यभिष्टायः। किंच आहुः बुधाः ते तव। त्रीणि दिवि बुलोके आदित्यात्मनाव-स्थितस्य। वन्धनानि ऋग्यज्ञःसामलक्षणानि मण्डलान्त-रपुरुपाचीपि॥ १४॥

म् हे अर्वन्, लं यमोऽसि आदिस्रश्चासि। गुह्यन गोप्येन त्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विष्टुक्तः संप्रुक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदिस्रक्ष्पेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदिस्रक्ष्पेण स्थितस्य त्रीणि बन्ध-नानि वुधा आहुः । ऋग्यजुःसामक्ष्पाणि मण्डलान्तरपुरुषाचीषि त्रीणि वन्धनानि स्रक्षपाणि । 'यदेतन्मण्डलं तपति तन्मह-त्रथम्' इस्रादिश्रतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

त्रीणि त आहुर्दिवि वन्धनानि त्रीण्यप्त त्रीण्य-न्तःसंमुद्रे । उतेर्व मे वर्षणर्छन्तस्य वन्यत्री त आहुः पर्मं जनित्रम् ॥ १५ ॥

उ० त्रीणि ते। त्रीणि त आहुदिवि बन्धनाति इति व्या-ख्यातम् त्रीणि अप्सु बन्धनानि कृषिवृष्टिर्वातमिति। ख्यातम् त्रीणि अप्सु बन्धनानि कृषिवृष्टिर्वातमिति। त्रीण्यन्तःसमुद्रे। समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते। अन्तरिन क्षस्य मध्ये तव त्रीणि बन्धनानि। मेघो विद्युत् अञ्चानिरिति क्षस्य मध्ये तव त्रीणि बन्धनानि। मेघो विद्युत् अञ्चानिरिति अत्तद्व अपिच। मे मम वरुणः छत्सि। छन्द्विरर्वतिकर्मा। उत्तद्व अपिच। मे मम वरुणः छत्सि। छन्द्विर्विर्वतिकर्मा। शांसिति कथयति। हे अर्वन् अरण अश्व, यत्र ते तव आहुः परमं जनित्रं जन्म वायुक्ष्पेण॥ १५॥

म० हे अर्वन्, यत्र ते तव परमं जिनत्रं बुधा आहुः । आदिखरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । आदिखरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अप्य उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्वाजमिति । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत् अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत् अन्तरिस्तुरिति । उतेव उतापिच वरुणः वरुणरूपः लं मे मां खनितः प्रशंसित । कर्मणि धष्टी । छन्दित्रिकर्मा । अर्चनं छन्तिस प्रशंसित । कर्मणि धष्टी । छन्दित्रिकर्मा । अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

षोडशी।

इमा ते वाजिन्नव्माजीनानीमा शुकानी ए सिन्-तुर्निधानी । अत्रो ते भद्रा रशना अवश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ १६॥ उ० इमा ते। इमानि ते तब है वाजिन् अश्व, अवमा-जैनानि येस्तवावमार्जनं कृतं तान्येव मार्जनानि नृतनवेत-सक्दप्रभृतीनि अहमप्रयं प्रयामि। इमानि च शफानां खुराणां सनितुः संभक्तः पादवाससः निधाना निधानानि यत्र पादवासः प्रभृतीनि धीयन्ते तानि अहमप्रयम्। अपिच अत्र ते तब भद्रा भन्दनीयाः स्तुत्याः रशनाः अहमप्रयम्। ऋतस्य यत्तस्य या रशना अभिरक्षन्ति गोपाः गोपायितव्या-

म० हे वाजिन्, ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहम-प्रयं प्रथामि । अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतस-कटादीनि । शफानां खराणां सनितुः संभक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यहे ते तब रशनाः मध्यवन्धनरज्जः अपश्यम् । कीहशी रशनाः । भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्तीति गोपाः रक्षणकर्त्यः । या रशनाः ऋतस्य ऋतं यशमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्टी । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इस्रत्र पदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

सप्तद्शी।

आत्मानं ते मनसारार्दजानाम् वो दिवा प्त-यन्तं पतुङ्गम् । शिरो अपद्यं पृथिभिः सुगेभिररे-णुभिर्जेहेमानं पतुत्रि ॥ १७॥

उ० एतेरधस्तनेरश्वचित्रेरश्वमिभष्टस अथेदानीं भविष्य-त्कर्मभिरभिष्टौति । आत्मानं ते । पशुसंस्पर्शनोत्तरकालम् आत्मानं ते तव दिव्यमहं मनसा आराहरात् । अजानाम् जानामि । जानातेरेतदनुदात्तत्वाद्दपं लुङ्थेकवचने । अवः अधस्तात् प्रदेशात् । दिवा दिवंप्रति । पतयन्तम् उत्पत-न्तम् । पतङ्गम् आदिस्यरूपिणम् । शिरश्चाहं तव अपस्यम् पथिभिः मार्गैः सुगेभिः सुगमनेः अरेणुभिः उपद्वरहितैः जेहमानं गच्छत् पतित्रि उत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥

म्० एवमश्वं स्तुला भविष्यत्कर्मणा सौति । हे अश्व, ते तवात्मानं मनसा आराद्दे अहमजानां जानामि । जानातेर्ल्डयुत्त-मैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् । अवः अधस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पत्यन्तमुत्पतन्तम् । 'पत्त ऐश्वर्यगत्योः' चुरादिरदन्तः । किंच ते बिरः सूर्यरूपं पश्यामि । कीदृशं शिरः । पथिभिः नभोमार्गः जेहमानं गच्छत् । कीदृशः पथिभिः । सुगेभिः - सुगैः सुखेन गम्यते थेषु ते सुगास्तः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ ।४८) इति गमेर्डः । अरेणुभिः, नास्ति रेणुर्थेषु ते अरेणवस्तैः । उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं श्वीरः । पतित्र पत्नशीलं गन्तृ ॥ १०॥

अष्टादशी।

अत्रो ते रूपमुत्तममंपद्यं जिगीवमाणमिष आ

पुदे गोः । युदा ते मर्तो अनु भोगुमानुडादिद्र-सिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

उ० अत्रा ते । अत्र घुलोके ते तव रूपमुत्तमम् अहम-पर्यं पर्यामि । कथंभूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् इषः अज्ञानि आ आस्थितं पदे गोः गन्तुर्मण्डलस्य । एवं घुलो-कावस्थितस्य तवाहं रूपमप्रयम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य यदा ते तव मर्तो मनुष्यः भोगं वाहनादिकम् । अनुआनद्द अनुव्यामोत् । आत् इत् इति पादपूरणार्थों । तदा प्रसिष्ठः 'ग्रमु अदने'। ग्रसिनृतमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः अजीगः गृह्णासि गिरसि वा । अन्यो हि वाहितश्रलितुमपि न शक्रोति त्वं वीर्यवत्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

म० हे अश्व, अत्रास्मिन गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि । 'गौनीदित्यं बलीवर्दे' इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीहशं रूपम् । इषः अन्नानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् । जयतेः सन्नन्ताच्छानच् 'सन्लिटोर्जः' (पा० ७ । ३ । ५७) इति गः । किंच मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव लमोषधीः हवीरूपाः अजीगः 'गृ निगरणे' गिरित भक्षयति । कीहश्चस्तम् । प्रसिष्ठः प्रसत्ते इति प्रसिता अतिशयेन प्रसिता प्रसिष्ठः । अत्यन्तं भक्षयिता । इष्ठिन तृचो छक् । गृणातेणिजन्तस्या-जीगः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

अर्तु त्वा रथो अनु मर्या अर्वुत्रनु गानोऽनु भर्गः क्नीनाम् । अनु त्रातासक्तर्व सुख्यमीयुर्तु देवा मीमरे वीर्यु ते ॥ १९॥

पुठ अनु त्वा। अनु इति परभावमाचष्टे। हे अर्वन्, यस सुकृतिनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे त्वामनु रथः त्वामनु मयों मनुष्यः त्वामनु भगः सौभाग्यं कनीनां कन्यकानाम्। तन्नेते पदार्था भवन्तीस्पर्थः। किंच। ब्रातासः पुरुष-सङ्घा अपि तव सख्यं सिखभावमन्वीयुः। किमन्यद्वहु वदामः। अनु देवा मिमरे वीर्यं ते अनुमिमरे अनुमितवन्तः देवा वीर्यं वीरकर्म ते तव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीस्पन्तिम्रायः॥ १९॥

म० हे अर्वन् अश्व, रथः ला लामनु वर्तत इति शेषः।
मर्यः मनुष्यः लामनु । गावः लामनु । कनीनां कन्यानां भगः
सौभाग्यं लामनु । यत्र लं तत्र रथादयः स्युरिल्यर्थः । किंच
वातासः वाताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः
प्रापुः । किं वहुना । देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुमिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

विंशी।

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्वर इन्द्रे आसीत् । देवा इदेख हिव्दर्यमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ २० ॥

उ० हिरण्यश्रुङ्गः हिरण्यं श्रुङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्य-श्रुङ्गः । अयो अस्य पादाः यस्य चास्य अयः । अय इति सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम् । पादा इत्यवयवानाम् । रजतादिविशिष्टा अवयवाः । मनोजवाः मनोवेगयुक्ताः । यस्माच अवरः किष्टः इन्द्रः आसीत् अभवत् । वायुरूपे-णाश्वस्थावस्थानात् । देवा इत् देवा अपि यस्याश्वस्य हिवरचं हिवर्लक्षणमदनीयमायन्नागच्छन् । यश्च अर्वन्तं प्रथमः अध्य-तिष्ठत् स च इन्द्रः यस्य हिवरचमागतम् तं वयं स्तुम इति होषः ॥ २०॥

म० यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठित-वान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् । कीदश इन्द्रः । हिरण्यश्वः हिरण्यवत् श्रः दीप्तिर्यस्य । श्रः मिति ज्वलनामसु पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा । अयोरूपाः पादा इत्यर्थः । कीदशाः पादाः । मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किंच देवा अस्याश्वस्य हिवरद्य-मायन् अतुं योग्यमद्यं हिवश्च तद्यं च हिवरद्यम् हिवर्छ-क्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् । इत् एवार्थं अप्यर्थं वा ॥ २०॥

एकविंशी ।

र्डमान्तासः सिछिकमध्यमासः सङ्शूरंणासो दिव्यासो अत्याः। हुङ्सा ईव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्याः॥ २१॥

उ० ईर्मान्तासः आदित्यस रथे येऽश्वा युक्तासतद्वारेणायमश्चः स्त्यते। ईर्म ईरितः अन्तो येषां ते ईर्मान्ताः ईर्मान्ताः
एव ईर्मान्तासः। तेषां हि सप्तानामश्वानां समीरितान्ताः
विक्षित्ताः प्रान्ताः। विरला इत्यर्थः। दृष्टान्ता वा । ते
हि पृथ्रस्काः पृथुजवनाश्चेत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः संलग्नमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः। सप्तानामि संश्विष्ठा उदरप्रदेशा
निरुद्रसन्तेऽश्वा इत्यर्थः। तथापि हि स्तुतिरुपपद्यते एव ।
संश्रूरणासः। सहिताः श्रूरणेन भगवताऽदित्येन दिव्यासः
दिविजाः। अत्याः सततगमनाः। ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं
सहस्वयुगापयन्तमहर्वहन्ति। य इत्यंभूता अश्वाः ते हंसा इव
श्रेणिशो यतन्ते। यथा हंसाः श्रेणीभूता एक्या रीत्या प्रथमगमनाद्यान्कुर्वन्ति एवमश्वा अपीत्युपमार्थः। कदा इत्याह।
यदा यस्मिन्काले आश्विषुः 'अश्र्ङ् व्याह्मो' इत्यस्थैतद्र्पम्।
व्यामुवन्ति दिव्यं दिवि भवम्। अन्तमम् अजनम् आजिम्
अश्वाः॥ २१॥

म० स्राधिक्षेणायमश्वः स्त्यते । यत् यदा अश्वाः सप्त
रिवर्थस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभृता हंसा इव संयतन्ते सम्यक्
प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संप्रामं वा
आक्षिषुः व्याप्तुवन्ति । 'अश्ल् व्याप्तो' लुि क्षिम् । हंसा यथा
गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीहशा अश्वाः । ईर्मान्तासः
र्ह्मान्ताः ईर्यते ईर्मः 'ईर प्रेरणे' मप्प्रत्ययः । ईर्मः प्रेरितः
ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः 'ईर प्रेरणे' मप्प्रत्ययः । ईर्मः प्रेरितः
अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिअन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः सिलिकः शिष्ठः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां
कमध्यमासः सिलिकः शिष्ठः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां
ते शिलिकमध्यमाः । कृशोदरा इत्यर्थः । 'पिल संश्वेते' इकप्रत्ययः । ग्रूरणासः ग्रू शीग्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते
ग्रूरणाः । यहा ग्रूरणो रिवस्तदीयाः ग्रूरणाः । दिव्यासः दिवि
भवा दिव्याः । अलाः अतन्ति सत्ततं गच्छन्ति अलाः सक्वद्युक्ता ब्रह्माः पर्यन्तं रिवर्थं वहन्ति ॥ २१॥

द्वाविंशी।

तव शरीरं पतयिष्णवर्षेत् तव चित्तं वात इव ध्रजीमान् । तव शङ्गीण विष्ठिता पुरुव्वारण्येषु जभीराणा चरन्ति ॥ २२ ॥

उ० तव शरीरम्। हे अर्वन्, तव शरीरं प्तिषणु जिल्ला स्थानिक्ष्म् । तव चित्तं च वात इव ध्रजीमान् जिल्ला श्रृङ्गान् वेगवत् स्थानधान्प्रति गच्छेदित्यर्थः । तव श्रृङ्गाणि श्रृङ्गान् विविधं णीति ज्वल्लामसु पठितम् । तवाचीषि विद्विता विविधं स्थितानि पुरुत्रा बहुधा विद्युचन्द्राकां स्थादिषु । अरण्येषु वनेषु । अर्भुराणा जर्भुराणानि देदीप्यमानानि दावा ग्रिक्षणेण चरन्ति ॥ २२ ॥

म० हे अर्वन्, तव शरीरं पतियेष्णु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं ध्रजीमान् गतिमत् । वात इव वेगवत्स्क्ष्मार्थान्गच्छतीः स्यर्थः । तव श्रङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु द्वागिरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति । कीदशानि श्रङ्गाणि । पुरुत्रा बहुधा विष्ठिता विविधं स्थितानि विद्यचन्द्राकीशिषु स्थितानि । जर्भराणा जर्भराणानि । 'जुम्म विकसने' विकसितानि ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

उप प्रागाच्छसनं वाज्यवी देवद्रीचा मनेसा दीध्यानः । अजः पुरो नीयते नाभिर्स्याने पृश्चा-त्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

सु० उपप्रागात्। उपप्र अगात् शसनं विश्वसनम्। वाजी वेजनवान् अर्वा अरण्योऽश्वः। देवद्गीचा देवान्त्रस्य द्वितेन। मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम्। किंच अजः पुरो नीयते। तदुक्तम् 'कृष्णप्रीव आग्नयो रराटे पुरस्तात्' पुरो नीयते। तदुक्तम् 'कृष्णप्रीव आग्नयो रराटे पुरस्तात्' इति नाभिरस्य अश्वस्य। तदुक्तम् 'सीमापौष्णः स्थामो नाभ्याम्' इति । किंच अनुलग्नाः पश्चात्। कवयः क्रान्तद् र्भाः। यन्ति गच्छन्ति। रेभाः स्तोतारः॥ २३॥

म० अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः। कीहशोऽर्वा। वाजी वजतीति वाजी गमनशीलः अनवान् वा। देवद्रीचा मनसा दीध्यानः। देवान्प्रस्म्रवित देवद्यक् तेन 'विष्वग्देवयोश्व टेरद्यच्चतावप्रस्थये' (पा॰ ६।३।९२) इति देवशब्दस्य टेरच्यतो परेऽद्यादेशः। दीधीते दीध्यानः 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' शानच्प्रस्यः। देवान्प्रति गतेन वित्त दीप्यमानः। किंच अस्याश्वस्य पुरोऽप्रे अजो नीयते स्थाप्यते। तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आन्नयो रराटे पुरस्तात्' इति। अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते। तदुक्तम् 'सौमा-पौष्णः श्यामो नाभ्याम्' इति। अस्य पश्चात् कवयः ऋित्वः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति। कीहशाः कवयः। रेभाः रेभन्ते इति रेभाः 'रेभ् शब्दे' स्तोतार इस्रर्थः॥ २३॥

चतुर्विशी।

उप प्रागीत्पर्मं यत्स्धस्थमर्वार। अच्छा पितरं मातरं च । अद्या देवान्जुष्टतमो हि गुम्या अथा-शक्ति दाशुषे वार्यीणि ॥ २४॥

उ० उपप्रागात् । एवमश्वमिष्ट्रिय अथेदानीं यजमानं कृतकृत्यतया संबोधयन्नाह । उप प्रागात् प्राप्तवान् । परममुकृष्टम् । यत् यस्मात् सधस्थं सह स्थानं देवमनुष्याणाम् । अर्वान् अर्वा अश्वः । नकार उपजनः । अच्छा पितरं मातरं च अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' अभ्यगाच यस्मात् पितरं मातरं च द्यावाप्रथिच्यो अश्वः । तस्माह्रवीमि हे यजमान, अद्या अद्य कृतकृत्यः सन् देवान् गम्याः गच्छेः जुष्टतमः सन् हिनिश्चये । अथेवंगताय भवते दाञ्चपे दत्तवते हवींपि यजमानाय । आशास्ते अश्व एव वार्याण वरणीयानि ॥२४॥

म० एवमश्वं स्तुला यजमानमाह । अर्वोन् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावाष्ट्रिय्यो अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत् सप्तस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् । अर्वन्शब्दस्य नलोपा-भावरछान्दसः । अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान, जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य लं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः । गमेरा-शिलिङ मध्यमैकवचने गम्या इति इपम् । अर्थवं देवलं गताय दाशुषे हविद्त्तवते तुभ्यं वार्याण वरणीयानि भोग्य-वस्तूनि हि नूनम् आशास्ते । देवगणोऽश्वो वा ददालि-सुर्थः ॥ २४ ॥

पञ्चविंदी।

सिमिद्धी अद्य मर्जुषो दुरोणे देवो देवान्यंजसि जातवेदः । आ च वर्ह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरेसि प्रचेताः ॥ २५॥

ु० समिद्धो अद्य । हादशास्यि हिष्यः भागवो जमद-भिरपश्यत् । यस्त्वं सिसिद्धः अद्यास्मिन्यजनीयेऽहिन । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे यश्रगृहे देवो दाना-

दियुक्तः । देवान् दानादियुक्तान् यजसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञान, तं त्वां प्रार्थयामि । आच वह देवान्यज च । हे मित्रमहः मित्राणां पूजियतः, यस्त्वं चिकित्वान् चेतना-वान्परिदृष्टकारी । अपि चैतदेव चित्रं यस्त्वमस्माकमस्मि-न्कर्मणि वर्तथाः । किं कारणं यतो ब्रवीमि । त्वं दूतः देवानां कविः कान्तदर्शनश्चासि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताश्च ॥ २५॥

म० द्वादशाप्रीसंज्ञास्तिष्ठुमो जमदिसिद्धाः समित्तन्तपादा-दयो देवताः । हे जातवेदः जातज्ञान, मनुषो मनुष्यस्य यजमा-नस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य लं देवान् यजित । कीदशस्त्वम् । सिमद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महित पूजयित मित्रमहाः तत्संबुद्धौ हे मित्रमहः, भावह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः लमीदशोऽति । कीदशः । चिकिलान् चेतनावान् । दूतः कविः कान्तदर्शी । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५॥

पड्डिंशी।

तन्तिपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्यो सम्अन्खं-दया सुजिह्न । मन्मोनि धीभिरुत युज्ञमुन्धन्देवत्रा च कुणुह्यस्वरं नः ॥ २६ ॥

उ० तन्तपात्पथः। तन्तपाच्छ्वदेनाज्यमिभधेयमिर्मा।
हे तन्तपात् गवामपां वा पौत्र । पथः ऋतस्य यानान्
ऋतस्य यज्ञस्य गमनान्पथः हवींषि । हविंभिंहिं यज्ञो याति
प्रवर्ततेऽतो यज्ञमार्गा हवींष्युच्यन्ते । मध्वा मधुरसेन सम-अन् भक्षयन् । स्वद्य देवेभ्यः रोचय । हे सुजिह्न कल्याण-जिह्न । कल्या हामेजिंह्या या नानादेवस्यानि हवींष्यभ्यव-हरते न किंचनोच्छेषयति । किंच मन्मानि मननानि धीमिः बुद्धिमिः सहितानि । उत अपिच यज्ञम् ऋन्धन् समर्धयन् । देवत्रा च कृणुहि देवान्प्रति गमय । करोतिर्गमनार्थः । अध्वरं नः अस्माकम् ॥ २६॥

म० तन्नामपां नपात्पात्रोऽिमः अन्नी वृक्षा जायन्ते तेभ्यो-ऽमिरिल्पपां पौत्रलममेः । हे तन्नपात् अमे, हे सुजिह्न, शोभना जिह्वा यस्य स सुजिहः । नानादेवलानि हवींिष भक्षयन्नि नोच्छिष्टानि करोतीति वहेः शोभनजिह्नलम् । हे सुजिह्न, ऋतस्य यानान् पथः स्वद्य रोचय । भक्षयेल्यथः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान् । 'करणाधिकरणयोः' (पा॰ ३ । ३ । १९७) इति ल्युप्रल्ययः । ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गो हवींिष तान्भक्षयेल्यथः । हिन्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमन-पन्थानो हवींिष । किं कुर्वन् । मध्वा समज्ञन् मधुरेण रसेन संम्र-क्षयन् । किंच नोऽस्माकमध्यरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान् गमय । करोतिर्गल्यथः । किं कुर्वन् । धीिभः वुद्धिमः सह मन्मानि ज्ञानानि । उत अपिच यज्ञमन्धन् समर्थयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च वर्षयन् यज्ञं देवलोकं नयेल्यथः ॥ २६॥

सप्तविंदी।

नराश्क्षांस्य महिमानंमेषामुर्पस्तोषाम यज्तस्यं युद्रैः । ये सुक्रतंबः शुचयो धियुंधाः स्वदंन्ति देवा उभयोनि हुच्या ॥ २७ ॥

उ० नराशंसस्य नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञः प्रजापित्वांशिर्वा नरेः प्रशस्यो भवतीति नराशंसः। तस्य महिमानं महाभाग्यम्। एषां देवगणानां मध्ये उपस्तोषाम उपस्तुमः। कथंभूतस्य नराशंसस्य। यज्ञतस्य यष्टव्यस्य यज्ञैराहुतिभिः। तस्य च महिमानमासाय ये देवाः सुकतवः सुकर्माणः। ग्रुचयः निषिक्तपाष्मानः अणिमाद्येथयं युक्ताः धियंधाः प्रज्ञायाः कर्मणो वा धारयि-तारः। स्वदन्ति भक्षयन्ति उभयानि हव्या हवींषि। सोमं च इत्तराणि च हवींषि तान्नाणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृ-तीनि आवापिकानि प्रधानान्यभयानीति॥ २७॥

म० नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽप्तिः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरमेर्वा महि-मानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः । स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'सिब्बहुलं लेटि' (पा॰ ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रस्यये रूपम् । कीहशस्य नराशंसस्य । यशैः यजतस्य । यजेरतच्प्रस्यः । एषां केषाम् । ये देवाः । उभयानि ह्या हवीषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति । कीहशा देवाः । सुकतवः शोभनः कतुः कर्म येषां ते शुचयः शुद्धा निष्पापाः । वियंधाः वियं वुद्धिं कर्म वा दधतीति सिखुगार्षः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशी।

श्राजुह्वान ईड<u>यो वन्यश्रायां द्य</u>मे वसुंभिः सजो-षाः । त्वं देवानां मसि यह्व होता स एतान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ २८ ॥

प्रव आजुह्मानः । यस्त्वम् आजुह्मानः अहूयमानः सन् ईंड्यः स्तुत्यः वन्यः नम्यश्च भवसि स त्वं याह्मागच्छ हे अप्ते, वसुभिः सजोषाः सहग्रीतिः । यश्चत्वं देवानां होतासि । हे यह महन्, स एतान्देवानाहूय यक्षि यज । इपितः प्रेषितः अधीष्टो वा । यजीयान् यष्ट्रतरः सन् ॥ २८ ॥

म० है अमे, लमायाहि आगच्छ । कीहशस्लम् । आजु-ह्वानः आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः । ह्वयतेः शपः श्रुः ह्वः संप्रसारणम्' (पा०६।१।३२) इत्यभ्यासस्य संप्र-सारणं शानचि । ईच्छः स्तुत्यः । वन्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः, सजोवाः समानप्रीतिः । किंच हे यह महन्, यः लं देवानां होता आह्वाता असि च लमेनान् यिस यज । कीहश-स्लम् । इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतीति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् । ईयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा०६। ४।१५४) इति त्वो लोपः ॥ २८॥

एकोनत्रिंशी।

प्राचीन वृद्धिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तीर्स्या वृज्यते अग्ने अहीम् । व्यु प्रथते वित्रं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९॥

उ० प्राचीनं वहिः प्राचीं प्रागमं वृज्यते प्रसीयते । किं समनीपया नेत्याह । प्रदिशा प्रदिक्शव्देन श्रुतिवाक्यमम् समनीपया नेत्याह । प्रदिशा प्रदिक्शव्देन श्रुतिवाक्यमम् भिधीयते प्रागमं वहिंस्तृणातीति । पृथिव्या वस्तोरस्याः । अस्र अस्याः पृथिव्याः वेदेः । वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अस्र अह्माम् पूर्वाह्मदिवसानाम् । स हि यागकालः प्रशस्तः । तत् वृज्यमानं वहिः विडप्रथति विप्रथति विविधमाच्छादयति । वृज्यमानं वहिः विडप्रथति विप्रथति विविधमाच्छादयति । उकारः पादपूरणः । वितरमतितराम् वरीयः वरतरमुख्तरं वा । किं कारणमपेक्ष्य व्यप्रथते इत्यत आह । देवेभ्यश्च अदितये च स्थोनं सुखं कर्तुमिति रोषः ॥ २९॥

म० अहां दिनानामंत्र पूर्वाहे वहिंः प्राचीनं प्रागप्तं वृज्यते प्रस्तीयंते प्रात्यांगकालस्य प्रशस्तलादहामग्रे इस्युक्तम् । किं प्रख्यां नेलाह । 'प्रदिशा प्रागप्तं वहिंः स्तृणाति' इति श्रुतिस्वयं नेलाहं । 'प्रदिशा प्रागपं वहिंः स्तृणाति' इति श्रुतिस्वयं नेतिः वित्यं प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् । अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्ताः वित्युम् । आच्छादयितुमित्यर्थः । तहिं वृज्यमानं वस्ताः वित्यं विविधं विस्तीणं भवति । जकारः पादपूरणः । सत् विप्रथते विविधं विस्तीणं भवति । जकारः पादपूरणः । सत् विद्ययं विहिः । वितरं वरीयः अस्यन्तं वि वितरमितितराम् वरीयः अस्यन्तम् वरीयः 'प्रस्थम्फव-' (पा० ६ । ४ । वरीयः अस्यन्तम् वरीयः चर्यानं १५७) इस्यादिना उरोवरादेशः । देवेभ्यः अदित्ये च स्योनं प्रस्थम्म ॥ २९ ॥

त्रिंशी।

व्यचस्वतीरुविया विश्रयन्तां पतिभ्यो त जन्यः शुम्भमानाः । देवीद्वीरो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३०॥

पुठ व्यचस्ततीः यज्ञगृहद्वारोऽभिष्याः । अत्र च प्रथमोर्धर्चः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः। नच तयोरेक-वाक्यता संप्राते अतः प्रथमस्य सन्नतिः। व्यचस्त्रतीः व्यञ्च-वाक्यता संप्राते अतः प्रथमस्य सन्नतिः। व्यचस्त्रतीः व्यञ्च-वाक्यता संप्राते अतः प्रथमस्य सन्नतिः। व्यचस्त्रताम् विवृताः भवत । कथमिव । पतिभ्यो न जनयः ग्रुंभमानाः यथाः भेथुन्यघर्मे पतिभ्योऽर्थाय जनयः जाया आत्मानं शोभयन्त्यः मेथुन्यघर्मे पतिभ्योऽर्थाय जनयः जाया आत्मानं शोभयन्त्यः जरू विश्वयेयुः विवृतौ कुर्वन्ति । यथा हि विवृता जायाः उपसर्पन्ति पति न तथा इति इतीद्मुक्तं पतिभ्यो न जनयः एवं विवृताश्च भूत्वा हे देव्यः द्वारः, वृहत्यः महत्यः। प्रविश्वमिन्वाः विश्वमेत्येताभिः विश्वमिन्वाः । यूगं देवेभ्यः क्रित्वय्यजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः सुप्रगमनाः॥ ३०॥

म० द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विद्वता भवन्तु । कीट्र्यो द्वारः । उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यचनवस्यो गमनवसः । कथमिव । पतिभ्यो जनयो न जनय इव । यथा जनयः जायाः पत्यर्थं ऊरू विश्रयन्ति । एवं परोक्षमुक्ला प्रत्यक्ष-माह । हे द्वारो देव्यः, यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रग-मनाः भवत । कीद्रयः । वृहती वृहत्यः । विश्वमिन्वाः विश्व-मेति गन्छति यासु ताः । एतेर्न्वकप्रत्ययः अछुक्समासः । ग्रुम्भमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वाविशेषणं वा । उरवो विश्वालाः 'इयाडियाजियारश्च' इति विभक्तोरयाजादेशः चिला-वन्तोदात्तः ॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

आ सुष्वयंन्ती यज्ञते उपिक ज्षामानको स-द्तां नि योनौ । दिञ्ये योषणे बृह्ती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दर्धाने ॥ ३१॥

उ० आसुष्वयन्ती। स्मयतेर्वा निरुपसर्गात्स्वपतेर्वा सूप-सर्गात्। सेस्मीयमाने परस्परं हसन्त्यौ साधुस्वपन्त्यौ वा। यजते यत्रो उपाके उपकान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते। उपासानका उपाश्च नक्ता रात्रिश्च। सदतां नियोनौ आसीद-ताम्। निरन्थेक उपसर्गः। यहा निरिति सदतामित्याख्यातेन युज्यते। निषीदताम्। योनौ यज्ञगृहे। कथंभूते। दिव्ये दिविभवे। योषणे प्रीतिमत्यौ सीरूपिण्यौ वा। बृहती बृहत्यौ महत्यौ। सुरुक्मे सुरोचने। अधिश्चियं ग्रुक्षपशं दधाने। ग्रुक्मिशं ग्रुक्कर्षं श्चियम् अधिदधाने। स्थापयन्त्यौ॥३१॥

म० आ नि एतयोः सदतामिति संबन्धः । अधीयस द्धाने इत्यनेन संबन्धः । उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनि सदताम् सम्यक् उपविशताम् । कीटश्यौ ते । सुष्वयन्ती समयतेः खपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् । पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दसः । उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः । परस्परं हसन्सौ साधु खपन्सौ वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमक-तस्ते उपाके 'अक गतौ' परस्परं समीपस्थिते । दित्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यो । बृहती बृहसौ महसौ सुक्तमे शोभनं रूकमं सुवर्ण ययोस्ते । सामरणे इस्पर्थः । शुक-पिशं शुक्तमं इं कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धार-यन्सौ । शुक्तमहः कपिशा रात्रिः ॥ ३१॥

द्धात्रिंशी।

दैन्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिर्माना युज्ञं मर्नुषो यर्जध्य । प्रचोदर्यन्ता विद्येषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ३२॥

उ० देव्या होतारा । यो देव्यो होतारी अयं चाझिरसो च मध्यमः प्रथमा आद्यो सुवाचा सुवाचो । निह तो पाठं विनाशयतः । मिमाना निर्मिमाणो यज्ञम् मनुषो मनुष्यस्य यजध्ये यजनाय प्रचोदयन्तो च विद्धेषु यज्ञेषु अन्यानु-त्विजः । स्वयं च कारू कर्तारो । प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि भवं आह्वनीयाख्यं ज्योतिः यष्टव्यमिति प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन वा दिशन्ता कथयम्तौ । आशास्तावसादीयं प्रसाधयेतामिति शेषः ॥ ३२ ॥

म० दैव्यो होतारो ईहशो आसाते इति शेषः । कीहशो । प्रथमा आद्यो । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तो । मनुषो मनुष्यस्य । यजध्ये यष्टुं यश्चं । मिमाना निर्मिमाणो । तुमर्थे शध्ये-प्रस्यः । विदथेषु यश्चेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तो ऋिकाः प्ररयन्तो । कारू कुरुतस्तो कारू 'उणादयो बहुलम्' (पा०३। ३।१) इत्युण् । स्वयं कर्तारो । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तो । सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ३२॥

त्रयस्त्रिशी।

आ नो युज्ञं भारती तूर्यमेत्विडा मनुष्वदिह चेतर्यन्ती । तिस्रो देवीविहिरेद्ध् स्योन्ध् सरस्वती स्वर्षसः सदन्तु ।। ३३ ।।

उ० आ नो यज्ञम् । आङ् उपसर्गः सदन्त्वित्याख्यातेन संबध्यते। आ एतु आगच्छतु नः अस्माकं यज्ञम् भारती भरत आदित्यस्तस्य भारती तूयं क्षिप्रम् इडा च आगच्छतु । मनुष्वत् मनुष्यवत् इह चेतयन्ती परिदृष्टकारिणी । सरस्वती च । या इत्थंभूतास्तिस्रो देव्यः ताः बर्हिः आङ्उपसर्गः सद-न्तिवत्याख्यातेन संबध्यते । आसदन्तु आसीदन्तु इदं स्रोनं सुखरूपम् स्वपसः। अप इति कर्मनाम । साधुकर्मणः ॥३३॥

म्० भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कीहशी । मनुष्वत् मनुष्यविह कमीण चेत-यन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती । इदं तिस्रणां विशेषणम् । एतास्तिक्षो देवीः देव्यः स्थोनं सुखरूपिमदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीहश्यः । स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः ग्रभकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिशी।

य इमे द्याविष्टिश्विता जनित्री ह्वैरिपिछ्शुद्धुर्व-नानि विश्वी । तमुद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टीरमुद्द यक्षि विद्वान् ॥ ३४॥

उ० य इमे । यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथिद्यो जनित्री जन-यिव्यो सर्वभूतानाम् । रूपैः अपिंशत् सुचित्रिते अकरोत् । सुवनानि विश्वा भूतजातानि च सर्वाणि रूपैरपिंशत् आवृ-तान्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहृति । हे होतः, इषितः प्रेषित इति वा अधीष्ट इति वा । यजीयान् यष्टृतमः । देवं दाना-दिगुणयुक्तम् व्वष्टारम् । इह यज्ञे यक्षि यज । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० हे होतः, अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं लष्टारं देविमह यज्ञे यक्षि यज । कीट्शः लम् । यजीयान् अत्यन्तं यष्टा 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इतीयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् खाधिकारज्ञः । तं कम् । यः लष्टा इमे द्यावा-पृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् 'पिश अवयवे' तुदादिः । लिल् 'शे मुचादीनाम्' (पा० ७ । १ । ५९) इति तुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीटश्यौ द्यावापृथिव्यौ । जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशी।

्रुपार्वसृज् त्मन्या समुखन्देवानां पार्थ ऋतुथा ह्वींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हृव्यं मर्धना घृतेने ॥ ३५ ॥

उ० उपावस्त । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात् । यजमान आह । वनस्पतिः यूपः शमिता देवः अग्निः शामित्रः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यं हविः मधुना मधुरसेनं घृतेन । त्वमिप हे अध्वर्यो उपावस्ज उत्पष्टं पाग्नुकमवदानम् अवस्ज निक्षिप । त्मन्या आत्मना । आदरार्थं वचनम् । 'मन्नेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समञ्जन् संमृक्षयन् देवानां पाथः अन्नम् । ऋतुथा ऋतावृतो च हवींपि अवस्ज ॥ ३५ ॥

म० यजमानो वदति । हे होतः, तमन्या आत्मना हवींषि ऋतुथा ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले लमुपावसूज देहि । किं छुर्वन् । देवानां पाथः हिवः मधुना मधुररसेन घृतेन समजन् संम्रश्नयन् । देवानामित्युक्तं तानाह । वनस्पतिर्यूपः शिमता देवः अगिः एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्म-राष्ट्रस्य विभक्तेर्यादेशे 'मन्त्रेष्वाच्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इत्याकारलोपः ॥ ३५॥

षद्त्रिंशी ।

स्योजातो व्यमिमीत यज्ञम्मिर्देवानामभवत्पु-रोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाही-कृतिष् ह्विरेद्न्तु देवाः ॥ ३६ ॥

उ० सचोजातः । योऽिमः सचोजातः जायमानः सन् व्यमिमीत निरमिमीत यज्ञम् । यश्च देवानाम् अभवत् प्रोगाः अग्रतोगामी । तस्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि ऋतुथा ऋतावृतौ आ च हवनीयात्मना व्यवस्थितस्य । वाचि आस्ये मुखे । वाग्महणेन लक्षणया मुखमिमधीयते तदुक्तं वार्तिककारेण 'अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेष्यते । लक्ष्यमाणगुणेयोंगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति' । स्वाहाकृतम् स्वाहाकृत्युपलिक्षतं हिवः अदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

म० देवा हिवरदन्तु भक्षयन्तु । कीहशं हिवः । अस्याभेः वाजि वागिन्द्रयोपलक्षिते मुखे खाहाकृतं खाहाकारेण हुतम् । कीहशस्यास्य । होतुः देवानामाह्वातुः । प्रदिश्चि पूर्वदिशि ऋतस्य 'ऋ गतौ' आह्वनीयात्मना स्थितस्य अस्य कस्य । योऽभिः

सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् । यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् । पुरो गच्छतीति पुरोगाः । विटि प्रखये 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा॰ ६ । ४ । ४१) इति मस्याकारः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशी।

केतुं कृष्वत्रकेतवे पेशी मर्या अपेशसे । समु-पद्मिरजायथाः ॥ ३७ ॥

उ० इत उत्तरमधरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च स्त्यन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः। केतुं कृण्वन् । आग्नेयी गायत्री अनिरुक्तः। केतुं प्रज्ञानं कृण्वन्-कुर्वन् । अकेतवे न विद्यते केतुः प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे। पेशः सुवर्णं रूप्यं वा। मर्याः मर्याः यति विभक्तिव्यत्ययः। मर्याय मनुष्याय अपेशसे न विद्यते पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूष्याय वा पेशः कुर्वन् । समुपद्भिरजायथाः हे अग्ने, उपद्भिः। 'उप पशः कुर्वन् । समुपद्भिरजायथाः हे अग्ने, उपद्भिः। 'उप दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः। जायमानः सन् जन्मना जातेर्वा वसतेर्वा कृतसंप्रसारणस्थेतद्भूपम् । उत्पद्यसे ॥ ३७ ॥

म् अभिदेवला गायत्री मधुच्छन्दोद्दष्टानिहत्ता । है अभे, लमुषद्भिः कृता अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेलि ह्यम् । लमुषद्भिः कृता अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेलि ह्यम् । उत्पन्तोऽभिहोमकर्तारो यज्ञ- 'उष दाहे' उपन्ति हविर्दहन्ति ते उपन्तोऽभिहोमकर्तारो यज्ञ- मानाः । कीदशस्लम् । अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुमानाः । कीदशस्लम् । अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय पेशः प्राय केतुं ज्ञानं कृष्यन्कुर्वन् । विभक्तिव्यल्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३०॥

अष्टत्रिंशी।

जीमूर्तस्थेव भवति प्रतीकं यहुर्मी याति सुमदी-मुपस्थे । अनीविद्धया तुन्वा जय त्वर्थं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

उ० जीमूतस्थेव । वर्म स्त्यते । जीमूतो मेवः तस्येव भवित प्रतीकम् अनीकम् मुखमिति पर्यायः । यथा मेघस्य भवित प्रतीकम् अनीकम् मुखमिति पर्यायः । यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनथित्नुधारानिकरेरस्यद्यं भवत्यन्तःसरणैः पुषं हस्त्यथपदातिमुखं निश्चितास्त्रगम्भीरत्यं निनादशरधारा- एवं हस्त्यथपदातिमुखं निश्चितास्त्रगम्भीरत्यं निनादशरधारा- भिरसस्यं भवित । एवं कस्मिन्काले कस्यवेत्यत् आह । यहमीं यदा वर्मास्य विद्यते इति वर्मी । याति गच्छिति समदाम् । यदा वर्मास्य विद्यते इति वर्मी । याति गच्छिति समदाम् । समदान्त सह वा माद्यन्ते आसु योद्धार इति समदः संमाद्यन्ति सह वा माद्यन्ते आसु योद्धार इति समदः समदशब्दः संग्रामवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे समदशब्दः संग्रामवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपकण्ठे यत एवमतो व्रवीमि । अनाविद्धया तन्वा त्वं जयेम । हे वर्मिन्, अनाविद्धया अक्षतया अरिष्टया तन्वा त्वं जयेम । किंच सन्त्वावर्मणो महिमा पिपर्तु पाल्यतु ॥ ३८॥

म० एवमिं खुलाश्वरक्षणे योधाः युद्धोपकरणानि च

स्तूयन्ते । भरद्वाजसुतःपायुः संयामाज्ञानि प्रत्यृचं स्तौति । त्रिष्टु-हिभः वर्म स्तूयते । यत् यदा वर्मा कवचवान् समदां संया-माणामुपस्थे उत्सज्जे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमृतस्य मेष-स्थेव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संप्रामाः । मदेः क्रिप् । मेषस्य मुखं विद्युत्स्तनियन्नुधाराभियेथासद्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौषेः सेनामुखमसद्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं व्रवीमि । हे वर्मिन्, अनाविद्याः अक्षतया तन्वा शरीरेण खं शत्रून् हला जयं प्रामुहि । किंच स वर्मणः महिमा ला लां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८॥

A state of the fill of a wall

एकोनचत्वारिंशी।

धन्वना गा धन्वनाजि जयम् धन्वना तीत्राः समदो जयम । धनुः शत्रीरपकामं कृणोति धन्वना सवीः प्रदिशो जयम ॥ ३९॥

उ० धन्वना गाः। धनुः स्त्यते त्रिष्टुमा। धन्वना धनुषा गाः जयेम। धनुषा च आजि मार्ग जयेम। धनुषा च तीवाः पटवः उदूर्णायुधाः समदः संग्रामाञ्जयेम। धनुश्र शत्रोः अपकामं कृणोति अपनयति कामम्। कर्तृत्विविक्षात्र धनुषः। धनुषा च सर्वोः प्रदिशः जयेम॥ ४९॥

म० धनुः स्त्यते । धन्वना धनुषा कृला वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम । अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्त्रसावाजिर्मार्गः । तीवाः उपाः समदः संप्रामान् धन्वना जयेम । धनुः रात्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति । कामस्याभावोऽपकामम् । 'अव्ययं विभक्ति—' (पा० २ । १ । ६) इत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किंच धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईह्हो धनुःप्रभावः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

वक्ष्यन्तीवेदार्गनीगन्ति कर्णे प्रियण् सर्वायं परिष-स्वजाना । योषेव शिक्के वित्ताऽधि धन्वन्डया इयण् समने पार्यन्ती ॥ ४०॥

उ० वस्यन्तीवेत्। ज्या अभिधेया त्रिष्टुप्। या ज्या वस्यन्ती इव वचनोत्सुकेव योषित्। इच्छब्दः पादपूरणार्थः। आगनीगन्ति आगच्छन्ति अत्यर्थमागच्छिति वा कर्णं धानुष्क-कर्णमूलम्। या च प्रियमिव सखायमिषुम् परिषस्त्रजाना आलिङ्गयन्ती। योषेव शिङ्के। 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'। यथा मुग्धा योषित्कामुकरञ्जनार्थमव्यक्तं कूजितं करोति एविमयम्यकं शब्दं करोति। प्रसारिता च अधि उपरि धनुषि निवद्या। सेयं ज्या समने संग्रामे पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती संग्रामात् तारयन्ती स्त्र्यतेऽस्माभिरिति शेषः॥ ४०॥

म० ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि-वितता उपरि विस्तारिता सती जिल्ले अव्यक्तराज्दं कुरुते । 'ब्रिजि अव्यक्ते राज्दे' अदादिः 'इदितो नुम् धातोः' (पार्वे ६५ य० उ० ७।१।५८) इति नुम्। का इव । योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरज्ञनायाव्यक्तं वद्ति एविमयमि । कीहशी ज्या। समने संप्रामे पारयन्ती। 'पार तीर कर्मसमाप्ता' अदन्तः। संप्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः। इयं का। या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योद्धः कर्ण प्रत्यत्यर्थन् मागच्छति। यङ्कुकि गमेः रूपम् । कीहशी उत्प्रेक्ष्यते। वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव। अन्योऽपि वक्तुमिच्छन्कर्ण प्रत्यान् गच्छति। प्रियं सखायमिष्टं मित्रं बाणरूपं परिषस्त्रजाना आलिज्ञन्ती। स्वजेः शानचि शपः श्लौ सति द्विलम्। इत्। पादपूरणार्थः॥ ४०॥

एकचत्वारिंशी।

ते आचरेन्ती समनेव योषां मातेव पुत्रं विभृ-तामुपस्थे । अप शत्रून्विध्यताक्ष् संविद्दाने आर्ती इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४१॥

उ० ते आचरन्ती । धनुषः कोटी स्तूयेते । त्रिष्ठुप् । ये इमे आर्ली आल्यों धनुषः कोटी । समना इव समने इति वचनव्यत्ययः । समानभर्तृगतमनस्के योषे इव । यथा समान-भर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा ते आचरन्ती आग-च्छन्त्यौ धानुष्कम् । मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे । यथा माता उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं धारयति एवं विभृतां धारयतां श्राम् । अपशत्रून् विध्यताम् 'व्यध ताडने' । अपविध्यतां च शत्रून् संविदाने सुखमनुभवन्त्यौ । विष्फुरन्ती अमित्रान् । अमि-त्रान् शत्रून् विष्फुरन्त्यौ ॥ ४१ ॥

म० धनुःकोटी स्तूयेते। ते प्रसिद्धे इमे आर्त्री आह्यों धनुःकोटी उपस्थे उत्सन्ने मध्यभागे बिम्रतां धारयतां शरमिति शेषः। तत्र दृष्टान्तः। माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सन्ने बिमर्ति तथा शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च । कीदश्यो आह्यों। आचरन्ती आचरन्त्यो आगच्छन्त्यो धानुष्कं प्रति। तत्र दृष्टान्तः। समना योषा इव वचनव्यत्ययः। समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ। विभक्तेर्डादेशः। समनित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः। संविदाने संविदाने ते संविदाने 'समो गमि—' (पा०१।३।२९) इत्यादिना शानच्। परस्परं संकेतं कुर्वाणे। अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं कुर्वाणे। ४१॥

द्धिचत्वारिंशी।

बहुनिं पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चार्र्यणोति समेन्न नावगर्य । इषुधिः संकाः प्रतनाश्च सर्वीः पृष्ठे निनेद्वो जयति प्रस्तः ॥ ४२ ॥

उ० बह्वीनां पिता । इषुधिरभिष्नेयः त्रिष्टुप् । यः बह्वी-नामिष्णां पिता पालयिता । तेन सहिताः पाल्यन्ते सहिताः संनिद्धाति । यस चास बहुः इषुकलापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः । स हि तेन इषुकलापेन त्रायते बहु वा तद्यें हितं
करोति । चिश्राकृणोति । शब्दानुकरणमेतत् । इपोर्निष्कस्यमाणः चिश्रेत्येवं शब्दं करोति । समनावगत्य समना
संग्रामान् अगवत्य ज्ञात्वा । स इषुधिः संकाः संधत्ते
अस्मिन् योधा इति संकाः संकीर्यन्ते अस्मिन्नरय इति
संकाः शत्रुसंकटं । पृतनाश्च सर्वाः पृतनाः स्पर्धनीयतमाः ।
संग्रामभक्तीः सर्वाः पृष्ठे निनद्धः धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः प्रसूतः
भामुष्केणाभ्यमुज्ञातः सन् जयति । अत्र इषुधेः कर्तृत्वम् ।
विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाः ॥ ४२ ॥

म० इष्ठिः स्त्यते । य इष्ठिः तूणो बहीनामिष्णां पिता पालकः । यतो बाणानधरति । अस्येषुधेर्बहुः । बाणसमृहः पुत्रः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानलात् । पुरून्बहून् त्रायत इति पुत्रः । स इष्ठिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञाला । चिश्वाकृणोति चिश्वेति शब्दं करोति । शब्दानुकरणमेतत् । बाणे तूणानिष्का-म्यमाणे चिश्वेति शब्दो भवति । च पुनः स इष्ठिधिं नुष्केण पृष्ठे निनदः बद्धोऽपि प्रस्तः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः अयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीह्यः पृतनाः । संकाः 'संकाः सचतेः संपूर्वाद्वा किरतेः' (निरु ९ । १४) इति यास्कोक्तेः सचतेः संपूर्वाद्वा किरतेः' (निरु ९ । १४) इति यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् । सचन्ते संबध्यन्ते संकीर्यन्ते वा योधा यास्र ताः संकाः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृलम् ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी ।

रथे तिष्ठेत्रयति वाजिनः पुरो यत्रं यत्र काम-यते सुषार्थिः । अभीश्र्नां महिमानं पनायत् मनः पश्चाद्नुयच्छन्ति रुइमर्यः ॥ ४३ ॥

इ० रथे तिष्ठन् । जगला अर्धेन सारियः स्त्यतेऽर्धेन रईमयः । सुसारियः रथे तिष्ठन् नयित वाजिनः प्रापयत्यक्षान् पुरः पुरतोऽवस्थितान् । यत्र यत्र कामयते तं वयं स्तुम इति शेषः। अभीशूनां प्रमहाणां महिमानं महाभाग्यं पनायत पूजयत हे जनाः । ये मनः अश्वसंबन्धि चित्तम् पश्चा-रसन्तः अनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः॥४३॥

म० अर्धेन सारिथरधेन रइमयः स्त्यन्ते । जगती इयम् ।
सुषारिथः सुसारिथः शोभनः सारिथः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इच्छिति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान्
बाजिनः नयति प्रापयति । कीहशः । रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति
शेषः । इरानीं रइमयः स्त्यन्ते । हे जनाः, अभीश्चनां रइमीनां
महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत । ये रइमयः पश्चाद्वर्तेमानाः सन्तः मनोऽश्वित्तत्तमनुयच्छिन्ति अनुगम्य गृह्वन्ति
वशवितं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'पन स्तुतो' 'गुपूद्यूप-' (पा०
३ । १ । २८) इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात्यनेकोद ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिं<mark>शी ।</mark>

तीत्रान्घोषांन्क्रण्वते वृषंपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः । अवकार्मन्तः प्रपदेरुमित्रनिश्चणन्ति रात्रं १॥ रर्नपव्ययन्तः ॥ ४४॥

उ० तीव्रान्चोषान् । अश्वाः स्तूयन्ते त्रिष्टुभा । तीव्रान् जयजयेरयुमान् घोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । वृष्पा-णयः वृषा अश्वाः पाणौ येषां संम्रहीतृप्रसृतीनां योकृणां ते तथोक्ताः । युक्ताः श्वसन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः । सह वाजयन्तः पूजयन्तः रथिनः तीव्रानेव घोषान् हेषितादी-न्कृण्वते । अवक्रामन्तः प्रपदेः खुरैः अमित्रान् शत्रून् क्षि-णन्ति क्षिण्वन्ति हिंसन्ति । अनपव्ययन्तः । 'व्यय क्षये' । अपपूर्वादसाच्छतृप्रत्ययः । अपव्ययन्तः न इयन्तः न अपव्य-यन्तोऽनपव्ययन्तः न नश्यन्तः । अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् ॥ ४४ ॥

म० अश्वाः स्त्यन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते वेषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीवान्घोषान् जयजयेति शब्दान् कृष्वते कुविन्त । अश्वा अपि रथेभिः रथेः सह वाजयन्तः गर्छन्तः सन्तस्तीवान्घोषान्शब्दान्कुविन्त शत्रून् क्षिणन्ति नाश्यन्ति च । कीदशा अश्वाः । प्रपदैः पादाप्रैः खुरैः अभित्रात् रिपून् अवकामन्तः आकामन्तः । अनपव्ययन्तः 'व्यय क्षये' अदन्तश्चरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तेऽनपव्ययन्तः अनश्यस्तः समर्थाः । वाजिनः 'वज गतौ' सार्थे णिव् ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

रथवाहण हितरस्य नाम यत्रायुंधं निहितमस्य वभे । तत्रा रथमुपं शुग्म सदेम विश्वाही व्यक्ष स्रीमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

उ० रथवाहणम् । रथस्तुतिः त्रिष्टुप् । यस स्वनसः रथवाहणं रथवोढ इति नाम । हिनिरिति नाम्नोर्धलोपः । हिनिर्धानमिति च द्वितीयं नाम । विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणं करोति अनस्तकमेति कात्यायनः । 'तस्मादनस एवं पौरोडा-करोति अनस्तकमेति कात्यायनः । 'तस्मादनस एवं पौरोडा-करोति अनुरूषि' इति श्रुतिः । यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितम् । अस्य योद्धः वर्म च संनहनम् । तथाऽनिस रथम् स्थापितम् । अस्य योद्धः वर्म च संनहनम् । तथाऽनिस रथम् स्थापं सुसम् उपसदेम उपसादयाम । विश्वाहा सर्वदा वयम् । सुमनस्यमानाः अनुकूलचित्ताः ॥ ४५॥

म० शकटद्वारा तथः स्त्यते । अस्यानसो रथवाहणं नाम रथं वहतीति तथवाहनम् । वाजपेयेऽनित रथस्यारोप्यमाणलात् । तथास्य हिवः हिवधीनं नाम । पृषोदरादिलादुत्तरार्धलोपः । यत्रानित अस्य योद्धवर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानित वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीहशं रथं । शग्मं मुलकरम् । कीहशा वयम् । विश्वाहा सर्वदा स्मनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते 'सृशादिभ्यो भुव्यच्वेः-' (पा॰ ३।१।१२) इति क्यङ् ततः शानच्। अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां 'निपातस्य च' (पा॰ ६।३।१३६) इति दीर्घः ॥४५॥

षद्चत्वारिंशी।

स्वादुष्धसदैः पितरो वयोधाः क्रेच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इष्टुब्ला अस्धाः सतोवीरा उरवी त्रातसाहाः ॥ ४६ ॥

उ० स्वादुपंसदः। रथगोपान् स्तोति त्रिष्ठुप्। स्वादु सुस्तकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादुसंसदः रथगोप्तारः। पितरः पातारः। वयोधाः अञ्चर्यायुषो वा धारियतारः। इच्छ्रेश्वितः क्रेशाश्रयिणः। शक्तीवन्तः बलवन्त आयुध-वन्तो वा। गभीराः गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा। चित्रसेनाः विचित्रसेनाः। द्वृषुबलाः द्वृषु विशेषतो बलं येषां ते तथोक्ताः। अमृधाः अमृदवः उप्रशासनाः। सतोवीराः सतः विद्यमानस्य बलस्य विविधमीरियतारो वा पृथुजघनो-रस्का वा उद्यमनसो वा। ज्ञातसाहाः ज्ञाताः गणास्तेषामभि-भवितारः। य दृत्थंभूताः पुरुषास्तेऽस्माकं रथगोप्तारो भव-न्दिवति शेषः॥ ४६॥

म० रथगोपान् स्तीति । ईदशा नरा अस्माकं रथगोप्तारो भवन्लिति शेषः । कीदशाः । खादुसंसदः खादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः। पितरः पान्ति ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधित धारयन्ति वयोधाः । कृच्छ्रेश्रितः इलेकं पदम् । कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रिश्रितः । कर्मणि किप् अलुक् सप्तम्याः । दुःखे सित आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकलात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे । कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रिताः दुःखं प्राप्यापि खामिसेवनपराः। राक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्व-रिममतीत्येत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः। गभीराः गम्भीरवला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नाना-विधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्वाणैर्वलं येषां ते अमृधाः मुधा मृद्वो न भवन्त्यमुधाः कठिनाङ्गा उप्रशासना वा । सतो-वीराः इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः ग्रूराः । यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति वीराः षष्ट्या अलुक् । उरवः विशालाः । पृथुजघनोरस्का इलार्थः । वातसाहाः वातान् शूरसमूहान् सहन्तेऽभिभवन्ति ते मातसद्दाः पचायच् 'अभिमातिपृतना' (प्राति॰ ३ । ६ । २७) इलादिना सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

ब्राह्मणासः पितंरः सोम्यांसः शिवे नो दावी-पृथिवी अनेहसी । पूषा नैः पातु दुरितादेतातृष्टो रक्षा मार्किनी अध्यक्षिस ईशत ॥ ४७॥ उ० ब्राह्मणासः जगती लिङ्गोक्तदेवता । सतावृध्य इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मद्यः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतः अतएवं व्याख्यायते । हे ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञबृधो वा । देवा इत्यध्याहारः सामध्यात् । रक्ष रक्षत इति वचन्वव्यव्यः । माकिः मा च कश्चन नः अस्माकम् । अघरांसः अघानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघरांसः । ईशत ईष्टे इति वचनव्यव्ययः । भवत्प्रसादाश्च । व्राह्मणासः ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पान्त्वत्यत्रान्वयः । शिवे कल्याणकारिण्यो द्यावाष्ट्रियेवी च अनेहसा अनुपहिंसिन्यो अनपराधिन्यो वा पाताम् । पूषा च नः अस्मान् पातु दुरितात् अग्रुभात् ॥ ४७॥

म्० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान्
पान्तु रक्षन्तु । पालित्यस्यार्थवशाह्यचनव्यत्यः कार्यः । पितरः
च पान्तु । कीहशाः । सोम्यासः सोम्याः सोमसंपादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोविशेषणम् । यावाप्टिथिवी यावाभूमी नः
पाताम् । कीहश्यौ । शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ
नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किंच पूषा
सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । एवं परोक्षेणोक्ला प्रत्यक्षमाह । है
ऋतादृधः, ऋतं सत्यं यशं वा वर्धयन्ति ऋतदृधः देवाः ।
संहितायामृतस्य दीर्घः । रक्षे रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः ।
माकिः मा कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा
करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अघं पापं शंसति
वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशी।

सुपुर्ण वस्ते मृगो अस्यादन्तो गोभिः संनद्धा पतित प्रसूता । यत्रा नरः सं च वि च द्रवेन्ति तत्रासमभ्यमिषेवः शर्भ यक्षमर् ॥ ४८ ॥

उ० सुपणं वस्ते । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुडभ्यामिषुं स्ताति । या सुपणं वस्ते सुपणं पक्षा तद्विकारः सौपणंमिति भवति। तत्र कृत्स्वविक्षगमः । राजानमिभिष्रेत्य । मृगो अस्पाद्नतः यस्याश्चास्या इषोः मृगो दन्तः फलं मृगयतेर्मृगः । स हि वेध्यं मृगयते । या च गोभिः संनद्धा गोविकारैः श्रेष्मचायुभिः संनद्धा । पति शत्रुबलंप्रति । प्रस्ता प्रेरिता धनुष्मता सा इषुः । यत्र नरः संच विच द्ववन्ति संगच्छन्ति वि-गच्छन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः इषुरिति सञ्चतिः । शर्म शरणम् यंसत् यच्छत्विति सञ्चतिः ॥ ४८ ॥

म० द्वाभ्यामिषुं स्तौति । आद्या त्रिष्टुप् अन्त्यात्रष्टुप् । या इषुः प्रपणं पिसिपिच्छं वस्ते परिधत्ते । 'वस परिधाने' शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपणंः पक्षी तस्य विकारः सौपणम् तत्र 'कृत्स्विनगमा भवन्ति' (निरु० २ । ५) इति यास्कोक्तेः सुपणंशब्देन तित्पच्छं गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाण-

लात्। किंच अस्या इषोः दन्तः फलं। मृगः मृगयुतेऽन्विष्यति

रिप्तू हन्तुमिति मृगः 'मृग मार्गणे' चुराद्रिदन्तः प्चायच्
मृगो मृगयतेः' (निरु० ९ । १९) इति यास्कः। शल्यं हि
वेष्यं मृगयते । किंच या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः
संनद्धा बद्धा प्रस्ता धनुष्मता प्रेरिता सती पतित शत्रुवलं
प्रति गच्छिति । किंच यत्र नरो योद्धारः संद्रवन्ति च सम्यक्
गच्छिन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसर्गन्त । चौ समुच्चये । तत्र
रणे इषवः वाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसन् यच्छन्तु । 'यमु
जपरमे' छेटि तिप इलोपेऽडागमे 'सिन्वहुलं लेटि' (पा०
रे। १ । २४) इति सिवागमे यंसन्निति हपम् । सुखं
दद्तु ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

ऋजीते परिवृङ्गिष्ठ नोऽद्रमा अवतु नस्तुन्ः । सोमो अधिववीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ ४९॥

उ० क्रजीते परि। हे क्रजीते क्रजुगामिनि, परिवृङ्गिध नः परिवर्जयासान् । अश्मा भवतु नस्तन्ः अश्ममयी च भवतु नः असाकं तन्ः शरीरम् । सोमश्र अधिव्रवीतु आ-धिक्येन वदतु नोऽसाञ्जीवनाय । अदितिश्र शर्मे शरणम् यच्छतु ददातु ॥ ४९॥

म० ऋजः सरला ईतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः । हे ऋजीते ऋजुगामिनि । हे इषो, नोऽस्मान् परिवृङ्गिध परि-वर्जय । अस्मासु मा पतेत्वर्थः । किंच नोऽस्माकं तनः शरीरम् अञ्चा पाषाणतुल्यद्दढा भवतु । सोमः नोऽस्मान-धिव्रवीतु अधिकान् वदतु । अदितिः देवमातां शर्मे सुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९॥

पञ्चाशी।

आजंङ्घन्ति सान्वेषां ज्यनुँर॥ उपजिन्नते । अश्वाजनि प्रचेत्सोऽश्वानसमस्य चोद्य ॥ ५०॥

उ० आजङ्गन्ति । कशास्तुतिः अनुष्टुप् । येषामश्वानाम् आजङ्गन्ति अश्वारोहाः सानु सानूनि मांसोपचितान्यङ्गानि । येषामेषां च जघनान् जघनानि । उपनिन्नते उपनिन्नन्ति । अश्वाजनि अश्वाञ्जनयतीत्यश्वाजनी तस्याः संबोधनं हे अ-श्वाजनि । प्रचेतसः परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्या अश्वान् । समत्सु संग्रामेषु । चोदय प्रेरय ॥ ५०॥

म० अनुष्ठुप् । कज्ञा स्त्यते । 'अज गतौ क्षेपणे च'। अश्वाः अञ्चन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी । हे अश्वाजनि कशे, समत्सु संग्रामेषु लमश्वान चोदय प्रेर्य जयाय । कीद्द-शानश्वान् । प्रचेतसः प्रकृष्टं ग्रूरं चेतो मनो येषां ते । हे कशे, यया लयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसो-प्रचिताज्ञानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आप्नन्ति ताडयन्ति । ज्ञष्नान् कटिमागान् उपजिन्नते निन्नन्ति । तुरज्ञारोहा यया-श्वान् वज्ञायन्ति सा लमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी।

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परि-वार्धमानः । हस्तन्नो विश्वा बुयुनानि बिद्धान्पुमा-नपुमार्थ्सं परिपातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

उ० अहिरिव । हस्तवः स्त्यते त्रिष्ठुप् । हस्ते एव स्थितो हन्ति यः स हस्तवः खेटकः प्रकोष्टादित्राणं वा । यः हस्तवः अहिरिव सर्प इव भोगेः शरीरावयवैः। पर्येति परिवेष्टयति बाहुम्। ज्याया हेति परिवाधमानः ज्यायाआयु-धात्परित्रायमाणः । स हस्तवः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयु-नानि विद्वान् प्रजानन् परिदृष्टकारी वा । पुमान् शूरो कीवो वा । पुमासमङ्कीवं परिपातु विश्वतः सर्वतः॥ ५९॥

म० हस्तनः स्त्यते । सप्त त्रिष्टमः । हस्ते स्थितो हित्त हस्तनः खेटकः । यद्वा हस्तं हित्त प्राप्तोति हस्तनः प्रकोष्ठ-त्राणम् । पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्तो हस्तनः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञाननि विद्वान् जानन् । तथा पुमान् पुंस्लयुक्तः । द्वार् इत्यर्थः । यो हस्तनः भागैः खशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्यति हस्तं विष्यति । क इव । अहिरिव । यथाहिः सर्पा भोगैः खदेहैः हस्तादिकं विष्यति । कीहशः । ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितं परिवाधमानः यन् । खेटकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवार-यन् । खेटकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेति प्रहारे निवार-यन् ज्याधातस्य निवारकलात् ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशी।

वर्नस्पते वीर्डुङ्गो हि भूया अस्मत्स्रखा प्रत-रंगः सुवीरंः। गोभिः संनद्धो असि वीड्यंखा-स्थाता ते जयत् जेत्वानि ॥ ५२ ॥

उ० वनस्पते वीङ्गङः। स्थदुन्दु भिदेवत्यावृची त्रिष्ठभी। ऐन्द्रो वान्त्योऽर्धर्चः। हे वनस्पते वानस्पत्य रथ। कृत्स्वविक्षिन्दे वान्त्योऽर्धर्चः। हे वनस्पते वानस्पत्य रथ। कृत्स्वविक्षिन्याः। वीङ्गङ्गो हि भूयाः वीङ्गराब्दो दृढवचनः। दृढाङ्गो मव । अस्पत्सत्या सन् । प्रतरण प्रतरन्त्यनेन संप्राम्मानिति प्रतरणः। सुवीरः साधुवीरः। यतश्च त्वम् गोभिः मानिति प्रतरणः। सुवीरः साधुवीरः। यतश्च त्वम् गोभिः संनद्धोऽसि अतस्त्वां व्रवीमि। वीङ्गयस्य संन्त्रिक्ष्मचर्मभिः संनद्धोऽसि अतस्त्वां व्रवीमि। वीङ्गयस्य संन्त्रिक्षमय स्वात्मानम् आस्थाता ते संस्थाता च ते तव जयतु जेत्वानि जेतव्यानि॥ पर॥

म० तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ, 'कृत्स्वविद्यामः' (निरु० २ । ५) । लं वीङ्ककः हढाक्षो भूयाः भव । वीङ्किन अङ्गानि यस्य । कीह्बाः । अस्म-त्याः भव । वीङ्किन अङ्गानि यस्य । कीह्बाः । अस्म-त्याः अस्माकं मित्रभूतः । प्रतरणः प्रतरित संग्रामपारं गच्छिति प्रतरणः । सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र । किंच हे रथ, यतः लं गोभिः गोविकारेश्चर्मभिः सन्नद्धः बद्धोऽसि अतो वीङयख् आत्मानं स्तम्भय । किंच ते तवास्थाता आरोढा रथी जेलानि जेतव्यानि रिप्रधनानि जयद्य । हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

दिवः पृथिव्याः पर्योज उड्हतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृत्य सहैः । अपामोज्मानं परि गोमिरावृत-मिन्द्रस्य वर्त्रथ् हविषा रथं यज ॥ ५३ ॥

उ० दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् यत् ओजः परि
सर्वतः उद्भृतं उद्भृतम् । यच पृथिव्याः पृथिविलोकात् परि
उद्भृतम् । यच वनस्पतिभ्यः वनस्पितसकाशात् परि सर्वतः
आगृतम् आहतम् सहः बलम् । यच अपां संबन्धि ओज्मानम् ओजःपरिमाणम् । तदेतचतुष्टयं रथभावमुपनीतम् ।
परिगोभिरावृतम् परि समन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायुश्रुष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्य वन्नम् । 'इन्द्रो ह
यत्र वृत्राय वन्नं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं चेत्यभिधाय 'रथेन च शरेण च राजन्यबन्धव' इति श्रुतिः । तदभिन्नायमेतत् । हविषा तमीदशं रथं यज हे अध्वर्यो ॥५३॥

म० हे अध्वर्यो, त्वं हिवषा कृत्वा रथं यज । कीहरां रथम् । दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धतं समन्तादुद्धतम् ओजः तेजः तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्या-भृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम् । तथा अपां जलाना-मोज्मानं तेजःसारभूतम् । 'ओज बलतेजसोः' इति धातोः 'अन्यभ्योऽपि दर्यन्ते' (पा० ३।२। ७५) इति मनिन्। ओजयित बलिनं करोतीति ओजमा तम् । यावाभूमीवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितलात् । यद्वा गोभिः चर्मभिवेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राजातमित्यर्थः । इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् । युपः र्पयः रथः शरश्वेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्पयो विप्रेर्धहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंघेया । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारे' त्युपकम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय 'रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धवः' (१।२।४।१—२) इति श्रतेः । ईदशं यजेल्यर्थः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी ।

् इन्द्रस्य वज्री मुरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वर्ष-णस्य नामिः। सेमां नी हुव्यद्गतिं जुषाणो देवे रथ प्रतिहृव्या ग्रेभाय ॥ ५४ ॥

उ० इन्द्रस्य वज्रः । यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि मरुतां च अनीकं मुखमसि मित्रस्य च गर्भोऽसि वरुणस्य च नाभि-रसि । सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम् । हव्यदातिं हविषो दानम् जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ, प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४॥

म० हे रथ हे देव, स लं हव्या हवीं वि प्रतिग्रभाय प्रति-ग्रहाण । कीहराः लम् । इन्द्रस्य वजः वज्रोत्पन्नलात् । महतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकलात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः । गृणातेर्भप्रत्ययः । सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः 'नभ हिंसायाम्' इण्प्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्मान् कमिमां हव्यदातिं हिविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' (पा॰ ६ । १ । १३४) इति सिन्धः । गृभाय गृह्णातेः 'हलः श्रः शानज्झों' (पा॰ ३ । १ । ८४) इति हो परे श्राप्रत्यस्य शायजपि' (पा॰ ३ । १ । ८४)

पञ्चपञ्चाशी।

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुता ते मनुतां विष्ठितं जर्गत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरा-दवीयो अपसेष्ट शर्त्रून् ॥ ५५ ॥

उ० उपश्वासय उपशब्दस्य पृथिवीम्। उत द्याम् अपिच उपशब्दय द्याम्। पुरुत्रा ते बहुधा च ते तव एकस्य सतः घोषं मनुतां मन्यताम्। विष्ठितं विविधं स्थितं स्थावरम्। जगत् जङ्गमं च। यस्त्वमेवास्माभिः प्रार्थितः स त्वम् हे दुन्दुभे, सज्ः समानप्रीतिः सन् इन्द्रेण सह देवेश्च। दूराहूरतरम् अपसेध अपगमय शत्रुन्॥ ५५॥

म् तिस्र ऋचो दुन्दुभिदेवलाः । हे दुन्दुभे, स लं पृथिन वीमुत द्यामन्तिरिक्षमि उपश्वासय उपशब्दय । श्वसिः शब्दार्थः । विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् । पुरुत्रा बहुधा ते लां मनुतां जानातु दुन्दुभिनंदतीति । स लं दूराइ-वीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपगमय । अस्तन्तं दूरं दवीयः 'स्थूलदूर-' (पा० ६ । ४ । १५६) इति रेफलोपपूर्वगुणौ । कीहराः सम् । इन्द्रेण देवैश्व सज्ः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

आक्रेन्द्य बळुमोजों न आधा निष्टनिहि दुरिता-बार्धमानः । अपेप्रोथ दुन्दुमे दुच्छुनी इत इन्द्रीस्य मुष्टिरेसि वीडयेस्व ॥ ५६॥

उ० आकन्दय। हे दुन्दुमे, आकन्दय दीनान् शब्दान्तारय अहो पलायध्वं पिता में हतो आता में हत इति बलं शत्रुसेनाम् ओजो न आधाः ओजसेजः न असाकम् आधाः आधेहि । किंच निष्टनिहि निश्चितं शब्दं जयाय कुरु । दुरिताबाधमानः दुरितानि अपगमयन् । किंच । अपश्रोथ । प्रोथितिनीशनार्थः । अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय । दुच्छुनाः दुष्ट्युन इव याः सेनाः । सुखर्वचनो वा शुनाशब्दः । दुःसुखाः विसर्जनीयस्य दत्वम् । इतः सेनायाः । यतश्च व्वम् इन्दस्य मुष्टिरसि अतो व्रवीमि । वीडयस्य दृद्धीकुरु आत्मानम् ॥ ५६ ॥

म० हे दुन्दुमे, त्वं बलं शत्रुसैन्यमाकन्दय रोदय । पला-यध्वं मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदीन् रवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माक-मोजः तेजः आधाः आधिहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि वाधमानो निराकुर्वन् सन् । निष्टानिहि शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिरदन्तः । किंच इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तान्दुष्टान् द्युनः श्वसदशान् शत्रून-प्रोथ नाशय । प्रोतिथिनीशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि । अतो वीडयस्व आत्मान-मस्मान्ददय ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशी।

आमूर्रज प्रत्यावर्तयेमाः केंतुमद्वेन्दुभिवीवदीति । समर्थपर्णाश्चरेन्ति नो नरोऽस्माकेमिन्द्र र्थिनी जयन्तु ॥ ५७॥

उ० आम्: । ऐन्द्री । आअज आक्षिप । 'अज गतिक्षे-पणयोः' । अम्: शत्रुसेनाः । प्रत्यावर्तय इमाः प्रत्यावर्तय जितंजितमिति इमाः अस्मदीयसेनाः । किंच केतुमत् प्रज्ञातवान् दुन्दुभिः वावदीति । लोडथें लद्द अत्यर्थं वदतु । जयप्रकाशकम् । किंच समश्वपणीश्चरन्ति नो नरः । अत्रापि लोडथें लद्द । संचरन्तु अश्वपणीः अश्वपतनाः । नो नरः अस्मदीया मनुष्याः संग्रामे । हे इन्द्र, नः अस्माकं रथिनः जयन्तु त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, अमूः शत्रुसेनाः लमा अज समन्तात्परिक्षिप 'अज गतिक्षेपणयोः'। यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अल्पन्तं वदति अतः इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय। किंच नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति। कीदशा नरः। अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते। किंच अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्रामुवन्तु॥ ५७॥

अष्टपञ्चाशी ।

आमेयः कृष्णप्रीवः सारस्वती मेषी बश्रः सीम्यः पौष्णः श्वामः शितिपृष्ठो बहिस्पृद्धः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरूणो मार्कतः कुल्मार्ष ऐन्द्रामः संश्वहित्तोऽधोरामः सावित्रो बहुणः कृष्ण एकं-शितिपात्पेत्वं: ॥ ५८॥

उ० आग्नेयः कृष्णग्रीव इति श्रुतिः आ अध्यायपरि-समाप्तेः । द्वयोरेकाद्शिन्योः पश्चदेवतासंबन्धविधात्री परतो द्वादश हविषो वेष्टेर्देवताः ॥ ५८ ॥

म० अश्वमेधे श्रुतिरस्ति 'द्वे त्वेवैते एकादिक्रान्यावालमे-तेति' (पा० १३ । ५ । १ । ३) तयोरैकादिक्रान्योः पशवस्त-देवताश्व कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते । तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्य-देवताप्रतिपादकानि नतु मन्त्राः । कृष्णा प्रीवा यस्य स कृष्णप्रीवः पशुरामयः अभिदेवलः १, मेषी सारखती सरखतीदेवताका २, वभुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवलः ३, इयामः कृष्ण-वर्णः पौष्णः पृषदेवलः ४, भिति इयामं पृष्ठं यस्य स भितिपृष्ठः वार्हस्यलः वृहस्पतिदेवलः ५, भित्ने विनित्रवर्णा वैश्वदेवः विश्वदेवदेवलः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवलः ५, कल्माषः कर्युरो मारुतः मरुद्देवलः ८, संहितः दढाङ्गः ऐन्द्रामः इन्द्रामि-देवलः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवलः १०, एकः भिति श्वेतः पादो यस्य स एकभितिपात एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवलः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टी।

अप्तयेऽनीकवते रोहिताञ्चरनुडानधोरीमी सा-वित्री पौष्णी रेज्तनांभी वैश्वदेवी पिश्व तृप्री मारुतः कुल्मार्थ आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः ॥ ५९॥

उ० अमये इति स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

म० दितीयैकादिक्षिनीपशुदेवानाह । रोहिती रक्तोऽिक । स्तिलको यस्य सोऽनद्वान् वृषमोऽनीकवतेऽमये आल्म्यः । अधोरामी अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्म १, ३, रजत-अधोभागे श्वेतौ द्वौ पश्च सावित्रौ सिवृदेवत्यौ २, ३, रजत-अधोभागे श्वेतौ द्वौ पश्च सावित्रौ सिवृदेवत्यौ ६, ५, पिशक्तौ पीतौ तृपरी निःश्क्तौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, पिशक्तौ पीतौ तृपरी निःश्क्तौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, पिशक्तौ पीतौ तृपरी निःश्क्तौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, पिशक्तौ पीतौ तृपरी निःश्कतौ वैश्वदेवौ विश्वदेवत्वत्यौ ६, ७, पिशक्तौ पीतौ तृपरी सारस्त । १०, ऐत्वः विश्ववान् वरुण-अभिदेवत्यः १, मेषी सारस्त १०, पेत्वः विग्वान् वरुण-अभिदेवत्यः ११, एवमेकादश ॥ ५९॥

षष्टी।

अप्रये गायुत्रायं त्रिवृते राथन्तरायाष्ट्राकंपाले इन्द्राय त्रेष्टुंभाय पश्चद्रशाय बाह्यतायकंदिशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागंतेभ्यः सप्तद्रशभ्यो वैद्ध्येभ्यो विश्वेभ्यो जागंतेभ्यः सप्तद्रशभ्यो वैद्ध्येभ्यो हादंशकपालो मित्रावर्हणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकवि- एशाभ्या वैद्याजाभ्या पयस्या बृह्म्पतेये पाङ्काय त्रिण्वायं शाक्ररायं च्रहः संवित्र औहिणहाय त्रय- विश्व्यायं रेवताय द्वादेशकपालः प्राजाप्त्यश्चर्र- विश्वेभायं रेवताय द्वादेशकपालः प्राजाप्त्यश्चर्र- दित्ये विष्णुपक्षये च्रहर्मये वैश्वान्राय द्वादेशक- पालोऽनुंमत्या अष्टाकंपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायाः मूनात्रिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

उ० अमयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः। कीदशायामये। गायत्राय त्रिवृता स्तुताय राथन्तराय साम्ना स्तुताय इन्द्राय त्रेष्ट्रभाय त्रिष्ट्रभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय। बाईताय बृहत्सामस्तुताय । विश्वेम्यो देवेभ्यः द्वादशक-पालः पुरोडाशः । कीदशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः । सप्तद्शेभ्यः सप्तद्शस्तोमस्तुतेभ्यः । वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः । मित्रावरुणाभ्यां पयसा पयसि श्रितः चरुः । कीदशाभ्यामानुष्टभाभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुता-भ्याम् । एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराजा-भ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः । कीदशाय। पाक्काय पक्किच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तुताय । सवित्रे द्वादशकपालः पुरो-डाशः । कीद्दशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक् छन्दसा स्तुताय । त्रयस्त्रिशाय त्रयस्त्रिशस्तोमस्तुताय । रैवताय रैव-तसामस्तुताय । एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् पद् देवान-भिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्ररः प्रजापतिदेवत्य-श्ररः कार्यः । विष्णुपस्ये अदित्ये चरुरेव । वैश्वानराय वैश्वा-नरगुणविशिष्टायामये द्वादशकपालः पुरोडाशः । अनुमत्ये देवताये अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उवटकृतौ मस्रभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

म् **अथा**मीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामोऽवेष्टीर्निर्व-पती'त्युपऋम्य 'तदाहुर्दशह्विषमन्त्यामिष्टिं निर्वेपेत्' इति श्रुत्या दशह्विष्कावेष्टिसंकेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींपि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अमयेऽष्टाकपालः पुरो-डाशः कार्यः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः 'तद्धितार्थो-त्तरपदसमाहारे च' (पा०२।१।५१) इति समासः। 'अष्टनः कपाले हिविषि' (पा० ६।३।४६) इत्यष्टन्शब्दस्य दीर्घः । कीद्यायामये । गायत्राय गायत्र्या सुताय । त्रिवृते त्रिष्टुत्स्तोमेन स्तुताय । राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १,इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः । समासः पूर्ववत् । कीदशाय इन्द्राय । त्रेष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोम-स्तुताय बाईताय बृहत्सामस्तुताय २, विश्वभ्यो देवेभ्यः द्वाद-शकपालः पुरोखाशः । कीदशेभ्यः । जागतेभ्यः जगला छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तद्शेभ्यः सप्तद्शस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदशाभ्यामा-नुष्टुक्भ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोम-स्तुताभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय पाङ्काय पिङ्काच्छन्द्सा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीहशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयिक्षशाय त्रयिव्रिशस्तोमस्तुताय रैव-ताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षद् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापस्थकः प्रजापति- देवत्यश्वरः कार्यः ७, विष्णुपत्न्ये अदिले चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविश्विष्टायामये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्ये देवताये अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषाऽवेष्टे-देवताहवींष्यपि अश्वमेधोपयोगिलादुक्तानि समिद्धो अञ्जनाश्व-मेधिकोऽध्याय इति कालायनोक्तेः अनुक्रमण्याम् ॥ ६०॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिगतोऽध्यायोऽङ्गहग्मितः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

देवे सवितः प्रसेव युक्तं प्रसेव युक्तपितं भगीय । दिच्यो गन्धवेः केत्पूः केतं नः पुनातु वाचस्य-तिवीचं नः स्वदतु ॥ १॥

द्वितीया।

तत्सं वितुर्वरेष्यं भगी देवस्य धीमहि । धियो यो नैः प्रचोदयीत् ॥ २ ॥

उ० इत उत्तरं पुरुषमेधः द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽ-पश्यत् । देवसवितः तिस्नः सावित्रीराहवनीये जुहोति । देवसवितः । तस्सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानि देवसवितरिति । तत्र द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

म० इतउत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपद्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रश्रुह्नदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिद्यांक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चलारिंशहिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादिशनी भवति एकादशामीषोमीयाः पश्चो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सङ्गृहृहीतेन देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः (११।७) तत्सवितुः (३।३५) द्वे व्याख्याते ॥१॥१॥

तृतीया।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्न आसुव।। ३।।

उ० विश्वानि देव सवितरिति हे गायन्यौ । विश्वानि सर्वाणि हे देवसवितः, दुरितानि असत्यानि । परासुव पराञ्जि गमय । यच भद्धं भन्दनीयं तत् नः अस्नाकम् । आसुव आगमय ॥ ३ ॥

म० हे देव सवितः, विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्धं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव आगमय ॥ ३॥ चतुर्थी ।

विभक्तारेष्ट् हवामहे वसीश्चित्रस्य रार्धसः । सुवितारे नृचर्श्वसम् ॥ ४ ॥

उ० विभक्तारं कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे आह्रयामः। वसोः वासयितुः। चित्रस्य चायनीयस्य। राधसः धनस्य आयुपश्च । सवितारम् नृचक्षसम् नृणां द्रष्टारम्। ये नरो यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा पैइयति॥ ४॥

म्० वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः । किंभूतम् । वसोः वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् । नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

त्रह्मणे त्राह्मणं क्षुत्रायं राजन्यं मुरुद्धो वैरयं तपसे सूदं तमसे तस्करं नारकार्य वीर्हणं पापमने क्षीवमांक्रयायां अयोगं कामाय पुँश्चत्रमतिकृष्टाय मागुषम् ॥ ५ ॥

म० अतः परं पुरुषमेधकाः पश्चाः आ अध्यायसमाप्तेः ।
ततः प्रतियूपमेकैकमेकाद्शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचलारिशत्तंः प्रतियूपमेकैकमेकाद्शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचलारिशत्तंः प्रतियूपमेकैकमेकाद्शिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचलारिशत्तं इतरेषु यूपेष्वेकाद्शैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यातीनियुनक्ति । ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति
अप्तिष्टे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमये सर्वेषां यूपे एव
बन्धनम् चनुध्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं वोद्धव्यम् ।
अत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २ मरुद्धो वैश्यम् ६ तपसे श्रुद्धम् ४
तपसे तस्करं स्तेनम् ५ नारकाय वीरहणं नष्टाप्तिं श्रूरं वा ६
पापमने क्रीवं नपुंसकम् ७ आक्रयाये अयोग्मयसो गन्तारम्
८ कामाय पुंश्चल्वं व्यभिचारिणीम् ९ अतिकृष्टाय मागधं
मगथदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १०॥ ५॥

षष्टी।

नृत्तार्य सूतं गीतार्य शैलूषं धर्मीय सभाच्यं निरिष्ठार्य भीमलं नुर्माय रेमण् हसाय कारिमान-न्दार्य स्त्रीष्ट्यं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधार्ये रथकारं धैयीय तक्षाणम् ॥ ६॥

म० रत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाजातः सूतः ११ गीताय शैद्धषं नटम् १२ धर्माय सभावरं सभायां चरतीति तम् १३ नरिष्ठाये भीमलं भयद्भरम् १४ नर्माय रेमं शब्द-कर्तारं वाचाटम् १५ हसाय कारि करणविशिष्टम् १६ आन-न्दाय स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७ प्रमद्दे कुमारीपुत्रं

रे इत उत्तरमाध्यायान्तमौवटमाष्यं नोपलंब्धमिति महीधरीय-मेकमेव संगृहीतम् ।

कानीयम् १८ मेधाये रथकारं माहिष्येण कारण्यां जातम् १९ वैर्याय तक्षाणं सूत्रधारम् २०॥ ६॥

सप्तमी।

तपंसे कौलालं मायाये कुर्मार्रथ् कृषाये मणिकार्थ् शुभे वृप्थ् शर्व्याया इपुकार्थ् हेरी धेनुकारं कभणे ज्याकारं दिष्टार्य रज्जुसर्ज मृत्यवे मृग्यमन्तकाय धनिनेम ॥ ७॥

स्व तपसे कोठाठं कुळाळापत्यम् २१ मायाये कर्मारं स्व तपसे कोठाठं कुळाळापत्यम् २१ मायाये कर्मारं छोहकारम् २२ ह्याकमणिकारं रलकर्तारम् २३ छोने छुभाय वपं वीजवतारम् २४ शरव्याये इष्ठकारं वाणकर्तारम् २५ हेत्ये धनुष्कारं चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन- हेत्ये धनुष्कारं चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चन- कर्तारम् २७ दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्वष्टारं निर्मातारम् २८ मृत्यवे मृगयुं मृगयाहम् २९ अन्तकाय श्वनिनं छुनो नेता- सम् ३०॥ ७॥

अष्टमी।

नदीभ्यः पौज्जिष्टमृक्षीकाभ्यो नेषादं पुरुषव्याव्यायं दुर्भदं गन्धविष्मरोभ्यो व्राद्यं प्रयुग्भ्य
उन्मेत्तर्थं सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपद्मयेभ्यः कित्वमीर्यताया अकितवं पिशाचेभ्यो विद्रह्मारी यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८॥

म० नदीम्यः पाजिष्ठं पुजिष्ठोऽन्स्यजः पुल्कसस्तदप्रसम् ६१ ऋक्षीकाम्यो नेपादं निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्म-६१ ऋक्षीकाम्यो नेपादं निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्म-दम्नमम् ३३ गन्धर्वाप्तसरोभ्यो बात्यं सावित्रीपतितम् ३४ तप्रयोग्यः प्रयोग्यः प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं प्रतिपद्यं अयेभ्यः जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं निकलमित्यर्थः ३६ अयेभ्यः जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं निकलमित्यर्थः ३६ प्रशा-कितवं द्यूतकारम् ३० ईर्यताये अकितवमद्यूतकृतम् ३० प्रशा-वेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९ यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४०॥८॥

नवमी।

सन्धये जारं गेहायोपपतिमात्ये परिवित्तं निक्षेत्ये परिविविदानमर्राध्या एदिधिषुःपति निष्केत्ये पेशस्कारीष् संज्ञानाय स्मरकारी प्रक्रमोद्यायोपसदं वर्णीयानुहुधं बळायोपदाम् ॥ ९॥

म० सन्धये जारमुपपतिम् ४१ गेहाय उपपति व्यभि-चारिणम् ४२ आर्थे परिवित्तम् ऊढे किनिष्ठेऽनूढम् ४३ निर्ऋत्ये परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४ आराध्ये देव्ये एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामन्दायाम्हा एदिधिषुः तत्प-तिम् ४५ निष्कृत्ये पेशस्कारीं हपकर्त्रीम् ४६ संज्ञानाय स्मर-कारीं कामदीसिकरीम् ४७ प्रकामोद्याय तृतसंज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८ एतानिष्ठिष्टे नियुनिक्ति । अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनु-रुत् तम् १ बलाय उपदाम् उपद्वातीत्युपदास्तमुपायनदा-तारम् २ ॥ ९ ॥

दशमी।

जुत्सादेभ्यः कुटजं प्रमुदे वामनं द्वाभ्यः स्नामध् स्वप्नायान्धमधमीय विधरं प्रवित्रीय भिषजं प्रज्ञानीय नक्षत्रदुरीमाशिक्षाये प्रश्निनेमुपशिक्षायां अभिप्रशिने मुयीद्ये प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

म० उत्सादेभ्यः कुब्जं वकाङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं हस्वा-ङ्गम् ४ द्वाभ्यः सामं सर्वदा जलिङ्ग्जनेत्रम् ५ स्वप्ताय अन्धं नेत्रहीनम् ६ अधर्माय विधरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७ पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयित तं गणकम् ९ आशिक्षाये प्रक्षिनं प्रश्नवन्तम् । शकुनादिप्रधारमि-स्ययः १० उपशिक्षाये अभिप्रक्षिनमभिप्रश्नवन्तम् ११ अथ नृतीये यूपे । मर्यादाये प्रश्नविवाकं कृतान्प्रश्नान्यो विविन्तिः ब्रुते स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

एकादशी।

अर्भेंभ्यो हस्तिपं ज्वायाश्चपं पृष्ट्ये गोपालं वीर्या-याविपालं तेजेसेऽजपालमिराये कीनाशं कीलालीय सुराकारं भद्रायं गृहप् श्रेयंसे वित्त्वमाध्यंक्ष्या-यानुक्ष्यतारम् ॥ ११॥

म० अर्मे भ्यो हस्तिपं गजपालकम् २ जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३ पुष्ट्ये गोपालं घेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपालम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इराये कीनाशं कर्षुकम् । 'कीनाशः कर्षुके यमे' ७ कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८ भद्राय गृहपं
गेहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तं धनकर्तारम् १० आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सार्थ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥

द्वादशी।

भायै दार्वाहारं प्रभायां अझ्येधं ब्रुष्टस्यं विष्ट-पायाभिषेक्तारं विष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलो-कायं पेश्चितारं मनुष्यलोकायं प्रकरितार्थं संविभ्यो लोकेभ्यं उपसेक्तार्मवं ऋत्ये वधायोपमन्थितारं मेधाय वासःपरपूर्ली प्रकामायं रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

म् अथ चतुर्थे यूपे। भाये दार्वाहारं काष्ठानामाहर्ता-रम् १ प्रभाये अध्येधम् अग्निमेधयतीति तमनेर्वर्धकम् २ नभस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३ वर्षिष्ठाय नाकाय ६६ य० ७०

उत्कृष्टस्वर्णय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम् 'पिश अवयवे' पिशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५ मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् 'कृ विक्षेपे' विक्षेप्तारम् ६ सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारम्पसेचनकर्तारम् ७ अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारम्पम्थनकर्तारम् ८ मेधाय वासःपल्पृ-लीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् 'पल्पुल प्रक्षालनच्छेदनयोः' ९ प्रकामाय रजयित्रीं वस्नाणां रङ्गकारीणीं नारीम् १०॥ १२॥

त्रयोदशी ।

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विवित्तये क्षुतार्मोपेद्रष्ट्रयायानुक्षतारं बल्लीयानुच्रं भून्ने पिकिष्कृन्दं प्रियाये प्रियवादिन्मरिष्ट्या अश्वसाद्ध् स्वर्गीय लोकार्य भागदुषं विविश्वयनकीय परिवेश्व हार्रम् ॥ १३ ॥

म० ऋतये सेनहृद्यं सेनस्येव हृद्यं यस्य तम् ११ अथ पद्यमे यूपे । वैरहृत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १ विवित्तयै क्षत्तारं प्रतीहारम् २ औपद्रष्ट्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३ बलाय अनुचरं सेवकम् ४ भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दिति रेतः सिम्नति तम् ५ प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६ अरिष्ट्ये अश्वसादम् अश्वारोहम् ७ स्वर्गय लोकाय भागदुचम् भागं दुग्धे भागदुचस्तम् विभागप्रदम् ८ विष्ष्रायनकाय परिवेश्वारम् ९ ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

मृन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निस्रं योगाय योक्ता-रुष् शोकायाभिस्तारं क्षेमाय विमोक्तारंमुत्कूलनि-कूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वर्षेषे मानस्कृतक् शीलीयाञ्जनी-कारी निर्श्वत्ये कोशकारीं युमायासूम् ॥ १४ ॥

म्०मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १० कोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११ । अथ षष्ठे यूपे । योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तारं संमुखमागच्छन्तम् २ क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३ उत्कूलिकूलेभ्यः त्रिष्ठि-नम् त्रिषु तिष्ठतीति तिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमि-स्थाः ४ वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् । सक् छान्दसः ५ शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६ निर्कृत्ये कोशकारीं सञ्जाद्यावरणं कोशस्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७ यमाय अस्म न स्ते सा अस्ः ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

यमार्य यमस्मर्थर्वभ्योऽवंतोकाष् , संवत्स्रार्यं पर्यायिणीं परिवत्स्रायाविजातामिदावत्स्रायाती-

त्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरी मत्सराय विजेर्जराष्ट् संवत्सराय पर्लिकीमृभुभयोऽजिनसुन्धक् साध्येभ्ये-श्चमुन्नम् ॥ १५ ॥

म्० यमाय यमस्ं युग्मप्रसिवत्रीम् ९ अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १० संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वती-मनुक्रमप्रज्ञाम् १९ । अथ सप्तमे यूपे । परिवत्सराय अविजाताम् अप्रस्ताम् १ इदावत्सराय अतीलरीमत्यन्तं कुलटाम् 'पुंश्वली कुलटेल्सरे' २ इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्वति इत्यतिस्कद्वरी । स्कन्देविजन्तात् डीव्रेफौ ३ वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४ संवत्सराय पिक्कीं श्वेतकेशाम् ५ ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६ साध्येभ्यः चर्मम्रं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

षोडशी।

सरोभ्यो धैवरमुप्थावराभ्यो दाशं वैश्वन्ताभ्यो वैन्दं नेड्व्छाभ्यः शौष्केछं पारायं मार्गारमेवारायं केवती तीर्थेभ्यं आन्दं विविमेभ्यो मैनाछण् स्वनेभ्यः पर्णकं गुहाभ्यः किरात्ण् सार्नुभ्यो जन्भकं पर्व-तेभ्यः किंपूरुषम् ॥ १६ ॥

म० सरोभ्यो घैवरं कैवर्तापत्यम् ८ उपस्थावराभ्यः दाशम् 'दाश्य दाने' दातारम् । दाशो धीवरो वा ९ वैशन्ताभ्यो वैन्दं विन्दो निषादापत्यम् १० नड्डलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् ग्रष्कला मत्स्यास्तैर्जावति तम् ११ । अथाष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगारेरपत्यं मार्गारस्तम् १ अवाराय कैवर्तम् २ तीर्थेभ्यः आन्दम् 'अदि बन्धने' अदित आन्दस्तं बन्धनकर्ता-रम् ३ विषमेभ्यो मैनालम् 'अल् वारणे' मीनानलित वारयित जालरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४ स्वनेभ्यः पर्णकं भिल्लम् ५ ग्रहाभ्यः किरातम् ६ सानुभ्यः जम्भकं 'जिम नाशने' जम्भ-यतीति तेत् हिंसकम् ७ पर्वतेभ्यः किंपूष्वं कुत्सितन-रम् ८॥ १६॥

सप्तद्शी।

बीमत्सायै पौल्क्सं वणीय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषायं ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्येः सिद्मलं भूत्यै जागरणमभूत्ये स्वपनमार्त्ये जनवादिनं व्युद्धा अपगुल्भक् सेक्शुरायं प्रच्छिद्म् ॥ १७॥

म० बीभत्साय पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९ वर्णाय हिरण्यकारं खर्णनिष्पादकम् १० तुलाय वाणिजं विणगपत्यम्
१९। अथ नवमे यूपे। पश्चादोषाय ग्लाविनं 'ग्लै हर्षक्षये'
सहस्म् १ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिन्मलं सिन्माल्यरोगवन्तम् २
भूत्ये जागरणं जागरूकम् ३ अभूत्ये खपनं शयाछम् ४

आर्खें जनवादिनं जनान् वदति तम् ५ रुख्ये अपगल्भम् ६ संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७॥ १७ ॥

अष्टादशी ।

अक्षराजायं कित्वं कृतायदिनवर्द्धं त्रेतिये कृत्विनं द्वापरायाधिकृत्विनंमास्कृत्दायं सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तिकाय गोघातं क्षुघे यो गां विकृ-न्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चर्रका-चार्य पाष्मने सैलुगम् ॥ १८॥

म्० अक्षराजाय कितवं धृतेम् ८ कृताय आदिनवद्शम् आदीनवो दोषस्तं पदयति तथाभूतम् ९ त्रेताये कित्वं कत्प-कम् १० द्वापराय अधिकित्पनम् अधिकत्पनाकर्तारम् ११। अथ दशमे यूपे। आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १ मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २ अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३ छुधे यो गां विकृत्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृत्तन्तं छिन्दन्तम्। भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं छुधे देव्ये आलभेत ४ दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५ पापमने सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६॥ १८॥

एकोनविंशी।

प्रतिश्चत्कांया अर्तेनं घोषांय भूषमन्तांय बहु-वादिनमनुन्ताय मूकु् शब्दांयाडम्बराघातं महेसे वीणावादं क्रोशांय तूणव्ध्ममवंरस्परायं शङ्ख्धमं वनांय वनपमुन्यतोऽरण्याय दाव्पम् ॥ १९॥

म० प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७ घोषाय भषं जल्पकम् ८ अन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय मूकं वान्विकलम्
१० शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तं कोलाहलकर्तारम् ११। अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्तारम् १ कोशाय तूणवध्मं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २ अवरस्पराय शङ्कध्मं शङ्कवादकम् ३ वनाय
वनपं वनपालकम् ४ अन्यतोऽरण्याय दावपं वनविहपम् ५॥ १९॥

विंशी ।

नुमीय पुंश्चल्ल् इसाय कार्टि यादसे शावुल्यां यामुण्युं गणकमभिकोशकं तान्महेसे वीणावादं पाणिन्नं तूणवृध्मं तात्रृत्तायानुन्दायं तळ्वम् ॥२०॥

म० नर्माय पुंश्रद्धं दुष्टां नारीम् ६ हसाय कारिं करण-शीलम् ७ यादसे शाबल्याम् शबलः कर्बुरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८ मामण्यं प्रामनेतारम् ९ गणकं ज्योतिर्विदम् १० अभिकोशकं निन्दकम् ११ तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एकादशे यूपे आलभते । एवं प्रतियूपमेकादशस्क्रेकादशस् नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्तान् द्वितीयोच्छिते यूपे नियुनक्ति । तांश्व वीणावादं पाणिप्तमित्यादीन् रात्र्ये
कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश । ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ
च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये । यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिष्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान् त्रीन् नृताय आलभते ३
आनन्दाय तलवम् 'वा गतिगन्धनयोः' गन्धनं हिंसा तलं
हस्तादितलं वाति वायमुखं हन्ति स तलवस्तम् वायवादकम् ४ ॥ २० ॥

एकविंशी ।

असये पीवानं पृथिन्यै पीठस्पिणं वायवे चाण्डा-लम्नतरिक्षाय वर्थशनितिनं दिवे खेलतिथ् सूर्यीय हर्यक्षं नक्षत्रिभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलास्महे शुक्रं पिङ्गाक्ष्य् राज्ये कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१॥

म० अमये पीवानं स्थ्लम् ५ पृथिव्ये पीठसर्पणं पीठे-नासनेन सर्पति गच्छति पीठसपीं तं पङ्गम् ६ वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७ अन्तिरक्षाय वंशनित्तिनम् वंशेन नर्तन-शीलम् ८ दिचे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटिमित्यर्थः ९ सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रम् १० नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बुरवर्णम् ११ चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तम् १२ अहे शक्रवर्णं पिङ्गाक्षम् १३ राज्ये कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४॥ २१॥

द्वाविंशी।

अथैतान्छी विरूपानलेभतेऽतिदीर्ध चातिहरवं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिकुकं चातिकृणं चाति-कुत्वं चातिलोमशं च । अश्रूद्धा अत्राह्मणास्ते प्राजा-प्रयाः । माग्धः पुंश्चली कित्वः क्वीबोऽश्रूद्धा अत्री-ह्मणास्ते प्राजाप्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

म० तत एतान् वक्ष्यमाणानष्टी विरूपान् परस्परं विरुद्ध-रूपान् पद्मनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिहस्वम् अति-स्थूलम् अतिकृशम् अतिकृष्णम् अतिकृष्णं रोमर-हितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गयापिरोमाणम् । ते अष्टी अश्रद्धाः अब्राह्मणाः श्रद्धबाह्मणव्यतिरिक्ताः पश्चो भवन्ति । तेऽष्टाविप प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः 'अष्टावृत्तमानालभत' इत्युपकम्य 'ते वै प्राजापत्या भवन्ति' (१३।६।२।७—८) इति श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादाद-

यश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टो एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंथली कितवः क्लीबः एते चलारोऽपि शूदबाह्मणव्यति-रिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्विती-ययपे नियोज्याः । सर्वेषां नियोगानन्तरं तानियुक्तान् पुरुषान् 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (३१ । १-१६)इति षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपनिष्टो होतृवदिभष्टौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयो-स्त्रिवेचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा सहस्रशीषो पुरुषः -- ० हुलो ३ म् पुरुष एवेदऽ्ं -- ० रोहतो ३ म् । एवम-भिष्टीति । तत आलम्भनकमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्म-णादीनां पर्यभिकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथाखखदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् बाह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्स्रजित । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृला प्राक् खिष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संस्कृत्यं सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीला ओम् पुरुष-देवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १ क्षत्राय खाहा २ मरुद्धाः ३ तपसे ४ तमसे ५ इलायध्या-यान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः तावतीर्ध-ताहुतीर्हुला स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृलान्ते यज् मानः 'अयं ते योनिः' इति मन्त्रेणात्मन्यभीन् समारोप्य 'अझः संभृत' (३१।१७) इति षडृचेनानुवाकेन**्सूर्यमु**-पस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गला संन्यसेत् । 'गाईपत्ये-Sधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्यमी समारोप्यान रण्यं वजेत्' इति शाङ्कायनोक्तः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्राम-वासेच्छा तहीुदवसानीयान्ते सायमाहुती हुलारण्योरग्नी समान रोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवजयनमादीप्य गृहं वजेत्। यहे आगस निर्मध्याप्ति स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानिप कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं संन्यास एव ॥ २२॥

> श्रीमन्महीधरकृते वेद्दीपे मनोहरे । त्रिंशेध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

सहस्रशीषी पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिए सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

उ० परमात्मविज्ञानानन्दादिगुणाध्यात्मनि प्रभूतः पुरुषमेधो यज्ञः प्रजापतिः लोककालास्यादिवपुः पुरुषोत्पत्तिस्थितिसंहतीनां हेतुः स्वर्गापवगैर्श्वर्यभोक्षदो ज्ञानकर्मसमुज्ञयकारणं शरीरं 'यज्ञो वा अस्यात्मा भवती'ति श्रुतिः ।
सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यज्ञवाकेन षोडशर्चेनानुष्टुभेन निष्ठुबनस्येन ब्रह्मणे ब्राह्मणमिस्याद्यवयवभूतपुरुषद्वारेणावयवी

स्त्यते । इदानीं स्तुत्यर्थं निर्वचनद्वारेण द्रढियतुमाह । 'अथ यसात्पुरुपमेधो नानेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योयं पवते सोऽस्यां पुरि होते तस्मात्पुरुषः। तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तद्-सान्नं मेधस्तद्स्यतद्त्रं मेधस्तसात्पुरुषमेधः'। पुरुषस्कस्य नारायणऋषिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः अन्त्या त्रिष्टुप् मोक्षे विनियोगः। अस्य भाष्यं शौनको नाम ऋषिरकरोत्। <mark>मथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमेयार्थव्याख्येति</mark> सर्वमेतजनकाय मोक्षार्थं कथयामासेति । सहस्रशीर्था पुरुषः <mark>सहस्राक्षः सहस्रपात् । सः भूमिम् सर्वतः स्पृत्वा</mark> अति अति-ष्टत् दशाङ्कुलम्। सः पुरुषः नारायणाख्यः सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा व्याप्य दशाङ्कलम् अत्यतिष्ठत् । दश च तानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि । केचिदन्यथा रोचयन्ति देशाङ्कुलप्रमाणं हृद्यस्थानम् । अपरे तु नासिकायं दशाङ्ग-लमिति । किंमूतोक्सी सहस्रशीर्षा । अनेकपर्यायः सह-स्तराब्दः । अनेकानि शिरांसि यस्य स सहस्रशीर्षा पुरुषः । <mark>सहस्राक्षः सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि यस्यासौ</mark> सहस्राक्षः । सहस्रपात् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य स सहस्रपात्। धुतद्भुणः पुरुषः तद्याप्य अतिक्रम्य स्थित इति ॥ १ ॥

> रमाकान्तं गिरं नला हेरम्बं शिवमम्बिकाम् । एकत्रिंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म् 'नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति होज्वदनुवाकेन सहस्रक्षीर्वेति' (काला० २१।१।११)। अस्यार्थः । नियुक्तान्त्राह्मण-मिलादिपश्चन् सहस्रशीर्धेलानुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमां त्रिहत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । 'त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नभी सूर्यमुपस्थायाद्यः संभत इत्यनु-वाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गला न प्रत्यवयाद् प्रामे वावि-वत्सनरण्योः' (का॰ २१।१।१७-१८)। त्रैधातवी उदव-सीनीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यमी आत्मिन समारोह्य तदु-ष्माणमास्ये प्रवेश्याद्यः संसत इति षड्चेनानुवाकेन सूर्य-मुपस्थाय पश्चादपर्यन्वनं गला ग्रामं नागच्छेत् । वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरप्ती समारोप्यार्की-पस्थानानन्तरं भामे गला यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषद्धा जगद्वीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुमः षोडशी त्रिष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽनयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्ते-षामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चे-तनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचि'दिसादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदशः । सहस्रक्षीषी सहस्रवाब्दो बहुलवाची । संख्यावाचकले सहस्राक्ष रति विरोधः स्यात् नेत्रसहस्रद्धयेन च भाव्यम् । ततः सहस्र-मसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः 'शीर्षश्छन्दसि' (पा॰ १ ११ ६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः । शिरोग्रहणं सर्वोवयनोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि

स्वीणि तद्देहान्तःपातिलात् तस्येवेति सहस्रशीर्षलम् । एवम-ग्रेडपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः । अक्षिप्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० ५ । ४ । १४०) इति पादस्यान्त्य-लोपः । पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमि त्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् अर्ध्वमधश्च स्पृतां व्याप्य । स्प्रणोतिर्व्याप्तिकर्मा । यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः । पञ भूतानि व्याप्य दशाङ्कलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिकम्या-वस्थितः । दशाङ्कलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्विहरिप सर्वतो-व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । यद्दा नाभेः लमतिकम्य हृदि स्थितः। नाभित इति कुतो लभ्यते 'कतम आत्मे' त्युपक्रम्य 'सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति'-रिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपमोगाय अन्त-र्यामिणो नियन्तृलेन । तदुक्तम् 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्रजाते । तयोरन्यः पिप्पूलं साह्रस्यनश्न-त्रन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति । स पुरुषोऽत्र देवता । तथाच श्रुतिः 'इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः' (१३। ६।२।१) इति॥१॥

द्वितीया।

पुरुष एवेद्ध् सर्वे यद्भूतं यह <u>भाव्यम् । जुता-</u> मृत्त्वस्थेशानो यद्त्रेनातिरोहेति ॥ २ ॥

उ० पुरुष एव । पुरुषः एव इदम् सर्वम् यत् भूतम् यत् च भाव्यम् । उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अक्षेत्र अति-रोहति । स एव पुरुषः पूर्वपर्यायविशेषित एवशब्दो नान्यः। इदं वर्तमानकं सर्वम् यच्च भूतमतीतम् यच्च भाव्यं भविष्यत् तस्य कालत्रयस्य ईशानः । न केवलं कालत्रयस्य ईशानः । उत अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि । उत्शब्दोऽपि-शब्दार्थे । कस्मात्कारणात् । यत् अक्षेन अमृतेन अतिरोहति अतिरोधं करोति । सर्वस्थिषर इति ॥ २ ॥

म० यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव । यत् भूतमतीतं जगत् यच भाव्यं भविष्यं जगत् तदिप पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽिष विराटपुरुष-स्थावयवाः तथैवातीतागामिनोरिष कल्पयोईष्ट्रव्यमिति भावः । उतापि च अमृतलस्य देवस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अनेन प्राणिनां भोग्येनानेन फलेन निमित्तभूतेनाति-रोहिति स्वीयां कारणावस्थामतिकम्य परिदृश्यमानां जगदवस्था-प्राप्तित तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्था-स्वीकारानेदं तस्य वस्तुलमित्यर्थः । यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तिः परिणामीत्याशङ्काहः । अमृतलस्थामरणधर्मस्थेशानः मुक्तेरीशः । यो हि मोक्षेश्वरो नासौ प्रियत इत्यर्थः । किंच यत् जीव-जातमन्नेनातिरोहित उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः महानि

स्तम्बपर्यन्तो भूतप्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः 'इतःप्रदा-नाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

त्रतीया।

प्तावानस्य महिमातो ज्यायाश्च पूर्रषः । पादो ऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपार्दस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

उ० एतावानस्य । एतवान् अस्य महिमा अतः ज्या-यान् च पूरुषः । पादः अस्य विश्वा भूतानि त्रिपात् अस्य अमृतं दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान् महिमा एतदेव महत्त्वमस्य । अतः कारणात् ज्या-यांश्च पुरुषः महानित्यर्थः । कस्मान्महत्त्वमायातम् । यसा-त्पादः एकोंशः अस्य पुरुषस्य । विश्वा भूतानि विश्वानि चतुर्दशभुवनसम्हे यानि चतुर्धा भूतानि तान्येकोंशः । त्रिपात्पुनः त्रयोंशाः अस्य पुरुषस्य अमृतम् ऋग्यजुःसामल-श्वणम् आदित्यलक्षणं वा दिवि द्योतते इति ॥ ३ ॥

म० अतीतानागतवर्तमानकालसंबद्धं जगद्यावदस्ति एता-वान्सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः नतु वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मात् महिम्रा जगजालात् ज्यायांश्च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते । अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि काल-त्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थोशः । अस्य पुरुषस्याविष्ठष्टं त्रयात्सरूपम् अमृतं विनाशरहितं तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं स्वक्षे स्वामातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं विस्पयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विव-स्वितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३॥

चतुर्थी । त्रिपादृ्ध्वे उद्दैत्पुर्हषः पादोऽस्येहाभेवत्पुर्नः । ततो विष्वुङ् व्यकामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

उ० त्रिपाद्ध्वः । त्रिपात् अर्धः उत् ऐत् पुरुषः पादः अस्य इह अभवत् पुनः । ततः विष्वङ् वि अकामत् साशनानशने अभि । यसादयं पुरुषः त्रिपात् व्यंशभूतः अर्ध्वः उपरिष्टात् उदेत् देदीप्यमानिस्तष्ठति । अस्य च पुरुषस्य पादः एकोंशः इह त्रैलोक्ये बीजभूतं चतुर्षु भूतेषु अभूत् भूतम् । ततः तसात्कारणात् विष्वङ् भुवनकोशं व्यकामत् उत्पन्नमित्यर्थः । तसावेव पुरुषात् । साशनानशने अभि साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्व जगत्स्वर्गं प्रति मोक्षं प्रति च तसादेवोरपन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म् योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्परीरहितब्रह्मरूपः अय-मूध्वः उदेत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद्वहिर्भृतोऽत्रस्तर्थेर्ण-दोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो छेशो जगद्भूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनराग- च्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशलं भगवताप्युक्तम् 'विष्ट्-भ्याहमिदं कृत्लमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १०। ४२) इति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्राञ्चतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्तामत् व्याप्तवान् । किंकृला साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य खयमेव विविधो भूला व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४॥

पञ्चमी।

तती विरार्डजायत विराजो अधि पूर्रुषः । स जातो अस्रीरच्यत पश्चाद्भूमिमशी पुरः ॥ ५ ॥

सु० ततो विराद्द । ततः विराद्द अजायत विराजः अधिपूरुषः । सः जातः अति अरिच्यत पश्चात् भूमिम् अथो
पुरः । तस्मादेव पुरुषात् विश्वोत्पत्तिः । तत्र पूर्वं विराद्द अजायत । विराजः अधिपूरुषः प्रधानं तेजः । स क्षेत्रज्ञः ब्रह्मा सृष्टिकृत् जातः सन् अतिरिच्यते । सोऽभितः पश्चात् अस्मात् क्षेत्रज्ञात् ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादौ जाता उत्पन्ना इति । अथोऽनन्तरम् पुरः शरीराणि पुराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायन्त । पुत्रादीनि तेनैवोत्पादितानि एवमेकोंशः तेनैव सर्वं विश्वमुत्पादितमिति ॥ ५॥

म० विष्वङ् व्यकामदिति यदुक्तं तदेव प्रपश्यते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः । विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्यो-पि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तहेहाभिमानी एक एव पुमानजायत । सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा खमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डह्पं सङ्घा तत्र जीवहृपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चार्थवणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्य सङ्घात्र प्रविष्ट इव विहरति' (तृसिंहता २ । ९) इति । किंच स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यद्यानुष्यादिह्योद्यात् प्रविष्ट भूमिं ससजति शेषः । अथो भूमिसप्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः सस्र्ज । पूर्यन्ते सप्त-मिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

षष्ठी।

तस्मायकात्सेर्वहुतः संभृतं प्रवदाक्यम् । पुरास्ता-श्रके वायव्यानार्ण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

उ० तसाद्यज्ञात्। तसात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृष-दाज्यम्। पश्चन् तान् चके वायव्यान् आरण्याः प्राम्याः च थे। यथा अग्निष्टोमाख्यात्तसाद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषद्गज्यम् तेन वायव्यान् पश्चन् आरण्या ग्राम्याश्च ये तान् कृतवन्तः। एवमात्मयज्ञात् सर्वहुतात्पूरितात् उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् पद्मन् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत्पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

म० सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाञ्यं दिधिमिश्रमाञ्यं संमृतं संपादितम् । दध्याज्या-दिभोग्यजातं संपादितमिखर्थः । पुरुषेणिति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पर्यत् चके उत्पादितवान् । 'अन्तिरिक्षदेवत्याः खळु वे पश्चवः' इति श्रुतेः । अन्तिरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात्पश्चनां वायुदेवत्वम् । तान्कान् । ये चाएष्याः अरुष्ये भवाः हिरणाद्यः । ये च प्रामभवा गवाश्वादयस्तान्पश्चन् चके ॥ ६ ॥

सप्तमी।

तस्मायुज्ञात्सर्<u>वेहुत</u> ऋ<u>चः</u> सामानि जिज्ञिरे । छन्द्रिष्ट्सि जिज्ञिरे तस्मायजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

उ० तसाबज्ञात्। तसात् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जिज्ञेरे । छन्दांसि जिज्ञेरे तसात् यज्ञः तसात् अजायत । तसादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वाछितात् यथा ऋचः सामानि य-जूंपिच देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च। एवमात्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानाद्धिष्टितानि भवन्ति । एवं येन परमा-त्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धाः(?)सर्वे वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ॥७॥

म् सर्वहुतः तस्मायज्ञात् ऋचः सामानि च जिहिरे उत्प-ज्ञानि । छन्दांसि गायच्यादीनि जिहिरे तस्मायजुरप्यजायत । ऋग्यजुःसामभिर्छन्दोभिश्व विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

अष्टमी।

तस्मादश्वा अजायन्तु ये के चोमयादेतः । गावी इ जिह्नरे तस्मात्तस्मा<u>जाता</u> अजावयः ॥ ८ ॥

उ० तसात् । तसात् अश्वाः अजायन्त ये के च उभयादतः। गावः ह जित्तरे तसात् तसात् जाताः अजावयः। तसाद्वज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोभी-गयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः। छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तसायज्ञात् गावः च जित्तरे । किंच तसायज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः। नहि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥८॥

म्० तस्मायज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोभीगयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घलम् । छध्वाधीभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं
तस्मात् यज्ञात् गावः च जित्ररे । किंच तस्मायज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिविना यज्ञः
तिध्येत् ॥ ८॥

नवमी।

तं युज्ञं वृहिषि प्रौक्षनपुरुषं जातम्युतः । तेने देवा अयजनत साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

उ० तं यज्ञम् । तम् यज्ञम् विहिषि प्रौक्षन् पुरुषम् जातम् अग्रतः । ते देवाः अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये । यथेन्द्रेण तत्र यज्ञे अग्निष्टोमाख्ये विहिषा प्रोक्षितः पुरुषो जातः । तहदात्मयज्ञे विहिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मि-न्पुरुषो जातः । ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यम् । अग्रतः प्रथमतः । तेन देवा इन्द्रादयः साध्याश्च ऋषयश्च यथा अयजन्त । तथा देवा योगिनः कपिलादयश्च साध्याश्चापरे ऋषयः । ऋषय-श्चाप्येतेनैव प्रणवाधिष्टितेन पुरुषणात्मयज्ञं कृतवन्त इति॥९॥

म० यज्ञसाधने यज्ञराब्दः । यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पञ्चलमाभाव्य यूपे वद्धं वर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्त्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीहशम् । अप्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषलेनोत्पन्नम् । एतच प्रागेवोक्तम् तस्माद्धि-राडजायत विराजो अधि प्रुष इति । तेन पुरुषह्मेषण पश्चना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इस्पत्राह । ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभःतयः । ये च तद्नुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्यय-जन्त ॥ ९ ॥

दशमी।

यत्पुर्रुषुं व्यद्धुः कित्धा व्यक्तस्यन् । मुखं किर्मस्यासीरिंक बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥ १०॥

पुरुषम्। यत् पुरुषं व्यद्धः कित्या व्यक्टपयन्।
मुखम् किम् अस्य आसीत् किं वाहू किम् अरू पादौ
उच्येते। यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तिस्मन् यहो व्यद्धः
कृतवन्तो यथा। तद्वत् योगिनः आत्मयहो पुरुषं ज्ञानम्
यत् ज्ञानान्तं तत्कृतवन्तः कितप्रकारं विकल्पितवन्तः।
तस्यैवविधस्य किं मुखम् कौ बाहू कौ ऊरू पादौ उच्येते
उच्यन्तामित्यर्थः। बाह्यणक्षत्रियवैद्यद्यद्भादाः स्थिता
इत्यर्थः॥ १०॥

म० प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिस्तृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्चन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यद्धुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारेर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाह् करू चास्ताम् । किंच पादौ उच्येते पादावि किमास्तामि-सर्थः ॥ १०॥

एकादशी।

त्राह्मणोऽस्य मुखंमासीद्वाहू राजन्यः कृतः । क्रूरु तद्स्य यहेद्यं: पुद्धाएं शुद्रो अजायत ॥ ११ ॥ स्व बाह्यणोऽस्य। बाह्यणः अस्य मुखम् आसीत् बाह् राजन्यः कृतः। ऊरू तत् अस्य यत् वैश्यः पद्माम् शूदः अजायत । अस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य ये केचिद्राह्मणाः ते मुखम् आसीत्। ये क्षत्रियाः ते बाहूकृताः। ये वैश्याः ते अस्य ऊरू कृताः। ये शूद्रा ते पद्माम् अजायन्त इति कल्प्यन्ते तदस्योत्पन्नत्वादिति । एवमेतेऽवयवाः शिरःप्रभृ-तयः पुरुषस्य विद्यन्ते नान्ये इति ॥ ११ ॥

[SE :PIN 2 PILLY]

म० पूर्वोक्तप्रश्लोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मलजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजम्यः क्षत्रियलजातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुलेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यानूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः । उत्रभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पन्नां शृद्धलजातिमान्पुरुष्टिजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

द्वादशी।

चन्द्रमा मनसो जातश्रक्षोः सूर्यी अजायत । श्रोत्राह्यायुश्चे प्राणश्च मुखादिमिरेजायत ॥ १२ ॥

उ० चन्द्रमा मनसः। चन्द्रमाः मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत। श्रोत्रात् वायुः च प्राणः च मुखात् अग्निः अजायत। तस्येवंविधस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य। चन्द्रमाः मनसः चेतसः जातः अजायतेति कल्पना। मन एव चन्द्रमाः। चक्षोः नेत्राभ्यां सूर्यः। नेत्रे एव सूर्यः। यः प्राणो जीवः स एव वायुः श्रोत्रात् अजायतेति कल्प्यते श्रोत्रमेव वायुः। योऽयमग्निः स मुखात् अजायतेति कल्प्यते मुखमेवाग्निः अंशोत्पन्नत्वादिति॥ १२॥

म० यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः वाह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशाचन्द्रमाः जातः । चक्षोः चक्कषः सकाशात्स्र्यः अजायत । वायुः प्राणश्च श्रोत्रा-त्कर्णाद्जायत । मुखादिवर्यजायत ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

नाभ्या आसीदन्तरिक्ष शिष्णी द्यौः समे-वर्तत । पुद्भां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तर्था छोकाँ २॥ अंकल्पयन् ॥ १३ ॥

उ० नाभ्या आसीत्। नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम् शीर्ष्णः द्योः सम् अवर्तत। पद्याम् भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन्। तस्यैवंविधस्य पुरुषस्य या नाभिः तदेवान्तरिक्षं नभः। या द्योः तत् शीर्षं शिरः। समवर्ततेति कल्पितम्। पादौ भूमिरेव। श्रोत्रे श्रवणौ दिशः। श्रोत्रा-वयवाः यसाद्दिशः ब्रह्मणो जाताः तथैव सर्वान् लोकान् पुरुषस्यावयवभूतान् अकल्पयदिति॥ १३॥

म० यथा प्रजापतेर्मनःप्रमृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरि-श्चादिलोकानित्याह् नाभ्योति । प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् । शीष्णेः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततो-त्पन्ना । अस्य पन्नां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । श्रोत्राहिशः उत्पन्नाः । तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः । फलादानोत्सुकाः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

यत्पुर्रुषेण हुविषा देवा युज्ञमतेन्वत । <u>वसन्तो</u>-ऽस्यासीदाज्यं श्रीष्म हुध्मः शुरुद्धविः ॥ १४ ॥

उ० यत्पुरुषेण । यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अत-न्वत । वंसन्तः अस्य आसीत् आज्यम् प्रीष्मः इध्मः शरत् हविः कथमन्नेनाधिरोहति । यत् यसात्कारणात् पुरुषेण हविषा हविभूतेन देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञम् अतन्वत विस्तारितवन्तः । तथा योगिनोऽपि पुरुषेणैवासृतभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञं समधिकृतवन्तः । अत्र यज्ञे वसन्तः आज्यमासीत् प्रीष्मः इध्मः शरद्धविरिति । इत्तरयागे वसन्तशब्देन सात्विको गुण उच्यते। प्रीष्मशब्देन राजसः । शरच्छब्देन तामसः । त्रयो हि गुणास्तत्रात्मयज्ञे योगिनो जुह्नतीति ॥ १४ ॥

म० यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरस्ष्टिसिद्धार्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नलेन पुरुषस्क्ष्पमेन मनसा हिविष्ट्रन
संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हिविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् । आज्यलेन संकल्पतवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्मः इष्मः आसीत् ।
ग्रीष्ममेवेष्मलेन संकल्पितवन्तः । तथा शरत् हिवः आसीत् ।
शरदमेव पुरोडाशादिहिनिष्ट्रेन संकल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य
हिवःसामान्यरूपलेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपलेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् । अत्र कण्डिकाव्युत्कमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् (९) ततः तस्मायज्ञादिति
(६) तिस्रः क्रमेणेव । ततः सप्तास्यासिन्निति (१५) क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४॥

पञ्चदशी ।

सुप्तास्योसन्परिधयुष्ठिःसप्त सुमिर्धः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अवध्रन्पुर्हषं पुशुम् ॥ १५ ॥

उ० सप्तास्यासन् सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिःसप्त समिधः कृताः । देवाः यत् यज्ञम् तन्वानाः अवझन् पुरु-षम् पशुम् । देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञं पुरुषमेधाएयं विस्तारयन्तः पुरुषं पशुम् अवझन् हतवन्तः अस्य पुरुषमे-धयज्ञस्य सप्त समुद्राः परिधयः आसन् । भारते हि वर्षे यागः प्रवर्तते । त्रिःसप्त छन्दांसि गायञ्यादीनि समिधः कृताः आत्मयागे परिधिशव्देन पृथिव्यापसेजोवायुराकाशं मनोबुद्धिरित्येते परिधयः करुप्यन्ते । त्रिःसप्त समिधः । पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि । पञ्चतम्मात्राणि रूपा-दीनि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । पञ्च कर्मे-न्द्रियाणि पाण्यादीनि मनश्च एताः त्रिःसप्त समिधः करप्यन्ति । तथा देवा दीप्यमाना ज्ञानेन योगिनः समा-ध्याख्यं यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तः । पुरुषं ज्ञानं पुरुषमेध-पश्चरूपेणावस्थितम् अवश्चन् अगृह्णन् ॥ १५ ॥

म० यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पश्चमवध्नन् विराद्पुरुषमेव पश्चलेन भावितवन्तः । एतदेवाभिष्रेख पूर्वं (१४) पुरुषेण हिविषेत्युक्तम् । तदा संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तर्वेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः 'गुरुये वा अभितः परिधयो भवन्त्ययैतत्स्यमेव पुर्स्ताद्वोप्तारं करोति' इति । तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिध-योत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्या-काः सिधः छताः 'द्वाद्वा मासाः पत्रतिवस्य इमे लोका असावादित्यः' एते एकविंशतिरेकविंशतिदार्युक्तेष्मलेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्योऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् । त्रारत्यखण्डे यागा भवन्तीति समुद्राणां परिधिलम् । त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोव्गाः सिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगलादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तिति ॥ १५॥

षोडशी ।

युक्तेन युक्तम्यजन्त देवास्तानि धर्मीण प्रथमा-न्यसिन् । ते हु नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

पुठ यज्ञेन यज्ञम् । यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । यथा इन्द्रादयो देवाः यज्ञेन ज्योतिष्टोमाख्येन यज्ञपुरुषं वासुदेवम् विधिना अयजन्त । यतः तानि यजनरूपाणि धर्माणि प्रथमानि आसन् ते ह महाभाग्ययुक्ताः नाकं सचन्त स्वर्गं सेवन्ते । यत्र पूर्वे साध्याः प्रथमे सुराः सन्ति विद्यन्ते देवाः तेजसा देदीप्य-मानाः । एवं योगिनोऽपि दीपनादेवा यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञानरूपम् अयजन्त । यतः तानि समाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति । ये तु योगिनो महिमानः जन्मान्तरैर्निर्धृतगुणाः युद्धाः ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति । मुक्ति गच्छन्तीलर्थः ॥ १६ ॥

म० पूर्वप्रपन्नेनोत्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राण-

ह्पा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वह्पं प्रजापितमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्र्पविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि धर्माणि जगद्र्पविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकस्क्तभागार्थं उक्तः । अयो- थासनतत्कलानुवादकभागार्थः संगृद्धते । यत्र यस्मिन्विराट्पासिह्पे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः प्राप्तिह्पे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्टन्ति तं नाकं विराट्पासिह्पं स्वर्गे ह एव ते सिहमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति पामुवन्ति । अडभाव आर्षः । स्रष्टेः प्रवाहनित्यतां दर्शयति । पामुवन्ति । अडभाव आर्षः । स्रष्टेः प्रवाहनित्यतां दर्शयति । तदुक्तम् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति ॥ १६ ॥ इति पुरुषस्क्तानुवाकः ।

सप्तदशी।

अङ्गः संभीतः पृथिवयै रस्न विश्वकर्मणः समवर्ततात्रे । तस्य त्वष्टां विद्धंद्रूपमेति तन्मस्य देवत्वमाजानमन्ने ॥ १७॥

उ० अद्यः संभृतः । अद्यः संभृतः पृथिये रसात् च विश्वकर्मणः सम् अवर्तत अग्रे । तस्य त्वष्टा विद्वत् क्ष्म एति तत् मर्लस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे । त्वष्टा स्वप्म एति तत् मर्लस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे । त्वष्टा प्रजापतिर्वद्या यदूपमेकांशभूतं विद्धत्कृतवान् तदेव मर्लस्य भूलोके देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमात्तमित्यर्थः । किंम्स्ते भूलोके देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमात्तमित्यर्थः । किंम्स्तोसौ । अद्यः सकाशात् संभृतः पिण्डीभूतः पृथिव्या भूतोसौ । अद्यः सकाशात् संभृतः पिण्डीभूतः पृथिव्या स्तात् च । विश्वकर्मणः अग्रे प्रथमतः समवर्तत संयोग्सिपण कृतः । तस्येव नान्यस्य तदेव कारणान्मत्ये प्राप्त-वान् सतु पाळनीयदानवादिविनाशनायेति ॥ १७ ॥

म॰ 'अज्ञः संमृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति' (१।३।६।२।२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम्। उपान्ले हे अनुष्टुभो शेषास्त्रिष्टुमः आदिल्यदेवलाः। पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदिलारूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्धः जलात् पृथिव्याः सकाशाच पृथिव्यपां प्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम्। भूतपञ्चकात् यो रसः संमृतः पुष्टः । तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात्प्रीतेः यो रसोऽप्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् । भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणलात्पुरुष-मेथयाजिनो लिङ्गशरीरे पश्च भूतानि तुष्टानि कालश्च । ततस्तु-ष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफठरूप उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः। तस्य रसस्य रूपं विद्धत् धारयन् लष्टा आदित्यः एति प्रताह-मुद्यं करोति । अप्रे प्रथमं मर्ल्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवलं मुख्यं देवलम् सूर्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्व । कर्मणोत्कृष्टेन देवलं प्राप्ताः कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुत्पन्ता आजानदेवाः । ते कर्मदे-वेभ्यः श्रेष्ठाः 'ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवा-नामानन्दः' (बृह० मा० ४ । १ । ३५) इति श्रुतेः सूर्या-दय आजानदेवाः ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तंमादिस्रवर्णं तमेसः पुर-स्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थी विद्यतेऽयंनाय ॥ १८ ॥

उ० वेदाहम् वेद अहम् एतं पुरुषम् महान्तम् आदि-स्ववर्णम् तमसः परस्तात् । तस् एव विदित्वा अतिमृत्युम् एति न अन्यः पन्था विद्यते अयनाय । ऋषेः प्रतिवचनम् । अहमेतं पुरुषं वेद । महान्तं देशकालाद्यवच्छेदरहितम् । आदित्यवर्णे स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अविद्यायाः भेददर्शनम् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युम् एति अतिक्रम्य मृत्युं तं पुरुषमनुष्रविश्वति । न अन्यः पन्था मार्गः तस्याय-नाय गमनाय विद्यते ॥ १८॥

म० एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेवंचनम् । कीदशम् । आदिखवर्णमादिखस्थेन षणीं यस्य तम् । उपमान्तराभावात्खोपमम् । तथा तमसः परस्तादूरतरम् । तमोरिहतिमिखर्थः । तमःशब्देनिविद्योच्यते । तमेनादिखं विदिला ज्ञाला मृत्युमत्येति अतिकामित परंब्रह्म गच्छिति । अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते । सूर्य-मण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञालैन मुक्तिः ॥ १८ ॥

एकोनविंशी।

युजापितिश्चरति गर्भे अन्तरजीयमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्त्रस्मिन्ह तस्थुर्भुवीनानि विश्वा ॥ १९॥

उ० किंभूतं तं विशिष्यते । प्रजापतिश्वरति । प्रजापतिः चरित गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते । तस्य योनिम् परिपदयन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुः भ्रवनानि विश्वा । स एव पुरुष एकांशभूतः प्रजापतिः अस्य गर्भ-स्यान्तः अजायमानः चरित चतुर्विधेषु भूतेषु । स एव जायमानः बहुधाऽनेकप्रकारं विजायते । ये धीराः योगिनः ते तस्य योनि परिपदयन्ति सर्वत्यागेन परिहरन्ति । विश्वे त्रैलोक्ये भुवनानि तस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥

म० यः सर्वातमा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविश्वति । यश्वाजायमानोऽनुत्पयमानो निलः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पयते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनि स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेल्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी।

यो देवेभ्यं आतपंति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥ ६० य० ड० उ० यो देवेभ्यः । यः देवेभ्यः आतपित यः देवानां पुरः हितः । पूर्वः यः देवेभ्यः जातः नमः रुचाय ब्राह्मये । अग्रे यो देवेभ्यः । योगिनस्तं नमन्ति ध्यायन्ति । यो देवेभ्यः सर्वेभ्यः आतपित अतिशयेन तेजसा तपित आदित्यरूपेणेत्यर्थः । यश्च देवानां पुरोऽग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः। यश्च पूर्वः अग्रे ब्रह्मरूपेण देवेभ्यो जातः । तस्मे रुचाय तेजसे ब्राह्मये ब्रह्मपुरुषापत्याय नमः ॥ २०॥

म० यः प्रजापितरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपित द्योतते। यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वप्रे नीतः । यश्च देवेभ्यः सकाशात्पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः। कीदशाय। रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः। तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मः। इनि टिलोपः। ब्रह्मावयवभूताय वा॥ २०॥

एकविंशी।

रुचं बाह्यं जनयन्तो देवा अधे तर्ब बुवन्। यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१॥

उ० रुचं ब्राह्मम् । रुचं ब्राह्मम् जनयन्तः देवाः अभे तत् अबुवन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः असन् वशे । रुचं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं जनयन्तः सृष्ट्यर्थम् देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यत् अबुवन् यद्भ्यः अग्रे प्रथमतः । किम्सूचुः । अपरोपि यो ब्राह्मणः स ब्रह्म विद्याज्ञानीयात् तस्य देवा असन्वशे । सोऽपि सनका-दीनां स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणो-ऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचो-ऽब्रुवन् ऊचुः । 'ब्राह्मो जातौ' (पा०६।४।१७१) इति निपातः । तत्किमत आह । यो ब्राह्मणः हे आदित्य, ला लामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्याजानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति । आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥२१॥

द्वाविंशी।

श्रीर्श्च ते लुक्सीश्च पहर्यावहोरात्रे पार्थे नर्क्ष-त्राणि रूपमुश्चिनी व्यात्तम् । इष्णत्रिषाणामुं मे इषाण सर्वेलोकं मे इषाण ॥ २२ ॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

उ० श्रीश्च ते। श्रीः च ते लक्ष्मीः च प्रवेश अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन् इषाण अमुम् मे इषाण सर्वेलोकम् मे इषाण । अस्य पुरुषस्थै- तेऽवयवाः । श्रीश्च लक्ष्मीश्च पत्यो भार्ये । अहश्च रात्रिश्च ते पार्थे। नक्षत्राणि रूपस्। अश्विनो व्यात्तं सुखम्। इष्णन् इपाण स्वर्गस्य लोकस्य ईशानः । एतद्वणविशिष्टः नाम मोक्षस्य ईशानः सर्वलोकस्य च स एव देवानामीशान इति ॥२२॥

इति शौनकप्रणीतं पुरुषस्क्तभाष्यं समाप्तम् ॥

म० ऋषिरादित्यं सुला प्रार्थयते । हे आदित्य, श्रीः लक्ष्मीश्च ते तम पद्यो । जायास्थानीय लद्वस्ये इत्यर्थः । यया सर्वेजनाश्रयणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः संपदि-द्यर्थः । यया लक्ष्यते दर्यते जनैः सा लक्ष्मीः । सौन्द्र्यमि-त्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगन-गास्ताराः तव रूपम् । तवैव तेजसा भासमानलात् 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः। अधिनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्व-वाते व्यामुतस्तौ अश्विनौ 'अश्विनौ चावापृथिव्यौ इमे हीद ऐ सर्वमश्रुवातां' इति श्रुतेः । य ईटशस्तं लां याचे । इणान्कर्म-फलिमच्छन्सन् इषाण इच्छ 'इषु इच्छायाम्' विकरणव्यत्ययः। यद्वा 'इष आमीक्ष्ये' क्यादिः अत्रेच्छार्थः । किमेषणीयं तत्राह । अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीची-नोऽस्लितीच्छा । अमोघेच्छलादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः । मुक्तो भवेय-मिल्यर्थः । 'सर्वं खल्वदं ब्रह्म' इति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । नरमेधाध्याय एव एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१॥

द्वाञ्जिंद्योऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

तदेवाग्निस्तद्वित्यस्तद्वायुस्तदुं चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्वह्य ता आपुः स प्रजापितिः ॥ १ ॥

उ० इदानीं सर्वे मद्याः प्राक्यवायुमित्यसादनुवाका-त्सर्वमेधसंबद्धाः । ब्रह्मण आर्षम् । तदेवाद्यः हे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टास्यादिषु ओतप्रोतत्वेनोपा-स्योऽभिधीयते । तदेव कारणमग्निः तदादित्यः तहायुः तत् उ चन्द्रमाः । उकार एवार्थे । तदेव शुक्रं त्रयीलक्ष-णम् । तहस्य परम् । ता आपः । सः प्रजापतिः ॥ १ ॥

म० पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवा-युमच्छेलस्मात्प्राक् (३३।५५)। खयंभुब्रह्मदृष्टा आत्म-देवलाः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति' इत्युपकम्य 'सर्व जुहोति सर्व-स्यास्य सर्वस्यावरुद्धी' (१३।७।१।९) इति श्रुतेः । द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽस्यादिष्वोतप्रोत-लेनोपास्योऽभिधीयते । अग्नः तदेव कारणं ब्रद्दीव आदिल- स्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव । उ एवार्थे । शुक्तं शुक्तं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मेव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरिप तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

द्वितीया।

सर्वे निमेषा जीज्ञिरे विद्युतः पुरुषादिधे । नैने-मूर्व्व न तिर्थे चं न मध्ये परिजयभत् ॥ २ ॥

उ० सर्वे निमेषाः । सर्वे निमेषत्रुटिकाष्टाद्यः कालवि-शेषाः जिल्लेरे जाताः विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तन्थितवः । पुरुषाद्धि सकाशात् । नच एनं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं सन्तं अर्ध्वं नच तिर्थेञ्चं नच मध्ये परिजयभत् न परिगृ-ह्याति कश्चिद्पि । नद्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः । आगमो हि तत्र प्रवर्तते । तदुक्तम् 'एप नेतिनेत्यात्मना अगृद्यो नहि गृद्यते' इत्यादि ॥ २ ॥

म० सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्टाषट्याद्यः काळविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाजि । कीहशात्पुरुषात् । विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंव किश्विव्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंव किश्विव्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किंव किश्विव्य एपं एपं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजयभत्परिगृहाति । एपं तिर्यञ्चं चतुर्दिश्च न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृहाति । एपं तिर्यञ्चं चतुर्दिश्च न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृहाति । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । 'स एष निति नेत्यात्मा- ऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः । जयभत् । ग्रहेः शतिर जुहो स्थादिलेन रूपम् ॥ २ ॥

तृतीया।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः । हिर्ण्यगर्भ इत्येष मा मा हिष्सिदित्येषा यस्मान जात इत्येषः ॥ ३॥

उ० न तस्य गायत्री द्विपदा । न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किंचिद्विद्यते । यतो यस्य नाम महद्यश इत्येष वेदान्तिविदः पठन्ति हिरण्यगर्भ इत्येष चतुर्ऋचोऽनुवाको-दूरविप्रकर्षेण हिरण्यगर्भ प्रतिमाभूतमाह । मामाहि ऐसी-दित्येषा च ऋक् यसान्न जात इत्येषा च द्विकिण्डकोऽनुवाकः पोडशिदैवत्योऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसां च किण्ड-कानां बह्मयज्ञेऽध्ययनं कर्त्वयं प्रतीक्षम्हण्त्वात् ॥ ३ ॥

म्० द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानसुप-मानं किंचिद्वस्तु नास्ति । अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति । सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनु-वाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदा इति (२५ । १०—१३)। मा मा हिंसीजनितेत्येका एषा (१२ । १०२)। यस्मान जातः इन्द्रश्च सम्नाङिति (८। १६—३७) द्वयृचोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्व पठितलादादिम।त्रेणोक्ताः बद्धायत्रे जपे च सर्वा अध्येयाः। एवं सर्वत्र ॥ ३॥ चतुर्थी ।

प्षो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वी ह जातः स उ गर्भी अन्तः । स एव जातः स जिन्ध्यमणः प्रत्यङ् जनीस्तिष्ठति सर्वतीमुखः ॥ ४ ॥

उ० एषो ह। त्रिष्टुभः सर्वाः सदसस्पतिमद्भुतमित्यस्याः ग्राक्। इदानीं स्वरूपतः कथयति। एष एव देवः प्रदिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्तते तिर्यगूर्ध्वमध-श्चेति। पूर्वो ह जात अनादिनिधनः संभूतः। स उ गर्भे अन्तः स एव च मातुरुद्दरे अन्तर्गभें व्यवतिष्ठते। स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः। तदुक्तम् 'सर्वं खिवदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति प्रतिपदार्थमञ्चनः। हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोग्रीवपाणि-पादः तिष्ठति। अचिन्यशक्तिरित्यर्थः। जना इत्याद्यदात्तस्व-रमिष स्वरामित्रतार्थस्यादावेव वर्तते॥ ४॥

म० चतसि स्रिष्ठ मः । ह प्रसिद्धम् । एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः, ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानो-ऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्थर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

यस्मि जातं न पुरा कि च नैव य आब्मूव भुव-नानि विश्वा । प्रजापितिः प्रजयां सङ्राणस्त्रीणि ज्योतीङ्षि सचते स षोड्शी ॥ ५ ॥

उ० यसान्न जातः । यसात्पुरुषात् जातं न पुरा किंच एव । यश्च आवभूव संभावयति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । प्रजापतिरिति व्याख्यातम् । अयं पोडशकलिङ्गयुक्तः ॥ ५ ॥

म० यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव सम-न्ताद्भावयामास । अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावय-विज्ञश्चरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतीिष रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥ ५॥

षष्ठी ।

येन द्यौरुष्रा पृथिवी च हुढा येन स्तः स्तिमतं येन नार्कः । यो अन्तरिक्षे रर्जसो विमानः कसौ देवाय हुविषा विधेम ॥ ६॥

उ० येन पुरुषेण द्याः उम्रा उद्गुर्णा वृष्टिदायिनी कृता। पृथिबी च दढा स्थिरा माणिधारणाय वृष्टिमहणाय च अन्न-निष्पादनाय च कृता। येन च स्वः आदिसमण्डलं स्तिनतं स्तम्भितम् । येन च नाकः स्वर्गो लोकः स्तम्भितः । यश्चा-न्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानो निर्माता । तं परित्यज्य कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविदेश इति समंजसम् ॥ ६ ॥

म० येन पुरुषेण दौरुमा उद्गूर्ण। वृष्टिदा कृतेति शेषः। पृथिवी च येन दढा कृता। सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणं अज्ञानिष्पादनं चेति भूमेर्दाट्यम्। येन खः आदित्यमण्डलं स्तिभतं स्तिम्भतम् । येन नाकः खर्गोऽपि स्तिम्भतः। यः अन्तिरिक्षे नभित रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता। तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्यः । न कस्मै-चिदित्थर्थः॥ ६॥

सप्तमी।

यं क्रन्दंसी अवंसा तस्तमाने अभ्येक्षेतां मर्नसा रेजमाने । यत्राधि सूर् उदितो विभाति कस्में देवार्य हिवर्ष विधेम ॥ आपी ह्यद्वृह्तीर्थ-श्चिदार्पः ॥ ७॥

उ० यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिद्यो अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तमाने संस्तम्भयन्त्यो सर्वप्राणिजातम् । अभि ऐक्षेतां मनसा साध्वेतत्कृतमनेनेति । रेजमाने कल्पमाने । यत्र च अधि उपिर स्थितः यदाधार इत्यभिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः सन् विभाति । तं देवम् परित्यज्य कस्म देवाय हविषा विधेम इति समंजसम् । आपो ह यहुहतीर्थश्चिदाप इति हे प्रतीकगृहीते । अत्रापि स्वाध्यायाध्ययनं प्राप्तं प्रतीकस्थो-पलक्षणार्थत्वात् ॥ ७॥

म० कन्दसी द्यावाष्ट्रिययों यं पुरुषं मनसा. अभ्यक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् । कीदश्यों कन्दसी । अवसा हिनर्लन्धणनावेन वृष्टिजनकेन तस्तमाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यो । व्यत्ययेन स्तम्भेर्हादिलम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र द्यावाष्ट्रिययोः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते वित्रासयति वा । तं विहाय कस्मै हिनर्दद्यः । आपो ह यहु-हतीः (२७ । २५) यिश्वदापः (२७ । २६) द्वे प्रतीकोक्ते जपादावध्यये ॥ ७ ॥

अष्टमी।

वेनस्तर्भश्यितिहीतं गुहा सद्यत्र विश्वं भवत्येक-नीडम् । तासित्रिद्ध्सं च वि चैति सर्वेष्ट् स ओतः श्रोतिश्च विभूः प्रजार्स्व ॥ ८॥

उ० वेनस्तत्पश्यत् । वेनः पिष्डतः विदितवेदान्तरहस्यः सद्भावनया तद्भ्षं ब्रह्म पश्यत् पश्यति । निहितं स्थापितम् । गुहा गुहायामित्र । सन्नित्यम् । यत्र विश्वं सर्वमिदं विका- रजातं भवति एकनीडं एकनिलयमविभक्तम् । कारणमेवो-पसंहतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निटं सं च विचैति सर्वम् । तस्मिन्नेव परमात्मिनि इदं विकारजातं सर्वं समेति च उपसं-हतिकाले । समेत्य च व्येति सृष्टिकाले सर्वमेव । स च परमेश्वरः ओतश्च शारीरभावेन श्रोतश्च जीवभावेन इत्तरथा वा विभूः विभवति च कार्यकारणभावेन प्रजासु ॥ ८ ॥

म् वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति । जानातीस्यथः । कीद्दशं तत् । गुहा गुहायां रहःस्थाने निहितं स्थापितं दुईंत्रमिस्यथः । सत् निस्मम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यजातमेकनीडं भवति । एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत् । अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीस्यथः । तस्यिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भृतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाछे । व्यति च निर्गच्छति सर्गकाछे । स्परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च उद्यति च निर्गच्छति सर्गकाछे । स्परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च उद्यति च निर्गच्छति सर्गकाछे । स्परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च उद्यति च निर्गच्छति सर्गकाछे । स्परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च उद्यति च निर्गच्छति सर्गकाछे । स्परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च अधिरिमावेन प्रोतश्च । कीद्दशः । विभूः कार्यकारणहपेण विविधं भवतीति विभूः । सर्वं स एवेस्पर्थः ॥ ८ ॥

नवमी।

त्र तद्वीचेद्मतं नु विद्वान्गन्धर्वो धाम विभेतं गुहा सत्। त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासंत्॥ ९॥

उ० म तत् प्रवोचेत् प्रव्यात् तत् अमृतं शाश्वतम् । तु क्षिप्रम् । विद्वान् पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोके हि ब्रह्मविद्या सुतरां ज्ञायते । धर्मस्थानम् । विभृतं विभृतं नानाभृतं सर्गस्थितिप्रलयः । गुहासत् गुहायामिव निगृहम् अविद्यत-वेदान्तरहस्यसद्गावानाम् । किंच । त्रीणि पदानि निहितानि गुहा गुहायामिव अस्य अमृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा वेदाः त्रयो वा कालाः । भूयस्त्वोपलक्षणार्थं वा । भूयांसो हि तत्र गुणाः श्र्यन्ते विज्ञानचनानन्दसस्यसंकल्पादयः । प्रव्यक्षान्त्रयांभ्यव्याकृतानि वा त्रयः पादाः । यश्च तानि वेद जानाति स पितुरि पिता भवति । परं ब्रह्म भवन्तीत्रर्थः । तिद्व ब्रह्मरूपं श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥

म् गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धवैः वेदान्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत्
ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् । गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम
खरूपं विमृतं विद्वतं सगिस्थितिप्रलयरूपैविंभक्तम् । किंच
अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्रुरूपाणि गुहा गुहायां निहिता
निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मानत्रशीमिविज्ञानात्मानो वा । किंच यः तानि पदानि वेद
जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति ।
परंबद्धीव भवतीत्थर्थः ॥ ९ ॥

दशमी।

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धार्मानि वेद् भुवनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृ-तीये धार्मञ्चध्यैरयन्त ॥ १०॥

उ० स नो वन्युः। स नोऽसाकं वन्युः। स वासाकं जनिता। जनियतेति प्राप्ते 'जनिता मुन्ने' इति णिचोलोपः। स च नो विधाता धारियता। यः धामानि ब्रह्मगः स्थानानि वेद् । भुवनानि भूतजातानि विश्वा सर्वाणि वेद नाना- समो भिन्नानि वेद। किंच । यत्र देवा अध्याद्यः असृतं परब्रह्मलक्षणम् । आनशानाः व्यामुवन्तः तृतीये धामन् धामनि स्थाने अधि उपिर स्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छ्या प्रव-र्तने तच्च यो वेद स नो बन्धरित्याद्यनुवर्तते॥ १०॥

म० स परमात्मा नोऽस्माकं वन्धुः वन्धुवन्मान्यः। जनिता जनियता। जनिता मन्त्रे (पा० ६। ४। ५३) इति णिचो लोपः। स च विधाता धारियता। सः विधा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद। देवा अध्यादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गक्षपे अध्येरयन्त खेच्छया वर्तन्ते। कीदृशा देवाः। अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्लवते आनशानाः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७६) इत्यरोह्मीदिलेन द्विले शानिव अभ्यास्य नुगागमः। ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्त इति भावः॥ १०॥

एकादशी।

प्रीत्यं भूतानि प्रीत्यं छोकान्प्रीत्यं सर्वीः प्रदिशो दिशेश्च । उपस्थायं प्रथमजामृतस्यात्मनात्मा-नमभि संविवेश ॥ ११ ॥

म० इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किंच सर्वमेधमहोऽपि न ज्ञानं प्रधानम् । ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याभिहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् । एवंज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञ-स्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति । ब्रह्मेव भवतीत्यर्थः । किं कृता । भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन्परीत्य ब्रह्मरूपाञ्ज्ञाला । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्र्पा ज्ञाला । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य । यज्ञादि कृत्वेन्त्यर्थः । 'अपिहि तस्मात्पुरुषाद्वह्मैव पूर्वमस्त्र्यत' इति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११॥

द्वादशी।

परि द्याविष्टिश्वित्री सुद्य हुत्वा परि छोकान्परि दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं वितेतं विचृत्य तद्पद्यत्तद्भवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्य द्यावा । परीत्ययमुपसर्ग इत्वेत्यनेन संबध्यते । परीत्य द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन परीत्य च लोकान् परीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुं विततं विचृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य । सद्य एव तत् तथाभूतमात्मानम् अपश्यत् पश्यति । तदभवत् तथाभूतं वह्य भवति । तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् 'तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः'। 'यथा ह्येकस्याग्नेः प्रदीपसहस्राणि तुत्यशक्तीनि निर्गच्छिन्ति एवं परमात्मन इमे जीवा अप्युच्यराक्तीनि निर्गच्छिन्ति एवं परमात्मन इमे जीवा अप्युच्यरान्ति'। आभ्यां कण्डिकाभ्यां प्रहस्थानामेव मुक्तिदेशिता भवति । तेषां हि भूयांस उपायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥

म० परीत्युपसर्ग इलेखनेन संबध्यते। सर्वमेधयाजी तत् वहा अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वसु-गला तदेवास्ति। अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः। कि कृला। द्यावापृथिवी सद्यः परि इला परील तद्रूपेण ज्ञाला। छोकान् परील्य दिशः परील्य स्वरादिलं च परील्य। गृह्यं वस्तु पुनः पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः। ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृलेल्यर्थः। 'तदेव सन्तस्ततु तद्भवाम' इति श्रुतेः 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेश्च ब्रह्मारूपस्य जीव-स्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मापिरिल्यर्थः॥ १२॥

त्रयोदशी।

सद्सरपतिमद्भुतं वियमिन्द्रस्य काम्यम् । स्ति मेधामयासिष्धं स्वाहां ॥ १३ ॥

उ० इतउत्तरम् तिस्रभिः कृण्डिकाभिर्मेधा याच्यते श्रीश्र चतुर्थ्या । सदसस्पतिम् सदसस्पतिदेवता सदो यज्ञगृहं तस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं अचिन्त्यशक्तिम् । प्रिय-मिन्दस्य । काम्यं कामसंप्रकरम् कमनीयं वा धनमेधा- र्थिभिः । सिनं धनं मेधाम् अयासिषम् याचे । द्विकर्मा चायं धातुः ॥ १३ ॥

म्० इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते । चतुर्थ्या श्रीयाच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अप्तिं सिनं द्रव्यदानं मेधां वुद्धिं च अयासिषं याचे । द्विकमैकः । कीहशमित्रम् । सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमिनन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

चतुदेशी।

यां मेधा देवगुणाः पितरश्चोपासंते । तया मामुद्य मेधयान्ने मेधाविनं कुरु स्वाही ॥ १४ ॥

उ० याम् मेधाम्। तिस्रोऽष्टुभ आग्नेटयः। यां मेधां देवगणाः पितस्श्र उपासते पूजयन्ति । तया माम् अद्य मेधया हे अग्ने, मेधाविनं कुह स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४॥

म० अनुष्ठुप्। हे अभे, तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । खाहा सुहुतमस्तु । 'अस्मायामेधासजो विनिः' (पा० ५ । २ । १२१) इति विनिप्रखयः । मेधास्यास्तीति मेधावी तम् । तया कया । देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यो मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वि-खर्थः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

मेधां मे वर्रणो ददातु मेधामुमिः प्रजापितिः। मेधामिन्द्रश्च वायुश्चे मेधां धाता देदातु मे स्वाहो ॥ १५॥

उ० मेधां में । लिङ्गोक्तदेवता । मेधाम् मे महां बहणी ददातु । मेधां चाझिः प्रजापतिश्च । मेधां इन्द्रश्च वायुश्च । मेधां च धाता ददातु में महाम् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५॥

म० लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्। वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु। अभिः प्रजापतिश्व मे मेधां ददातु । इन्द्रः वायुश्व मे मेधां ददातु । धाता मे मेधां ददातु खाहा सुहुतमस्तु॥ १५॥

षोडशी।

इदं में ब्रह्म च क्ष्रत्रं चोभे श्रियंमश्रुताम् । मियं देवा दंधतु श्रियंमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥१६॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेथिसंहितायां

द्वाात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

उ० इदं में । श्रीः ऋक् । इदं बहा च क्षत्रं च उभे बहाक्षत्रे श्रियम् अश्रुताम् मदीयां श्रियमुपजीवताम् । मिय च देवाः दधतु स्थापयन्तु श्रियम् उत्तमाम् । ययाहं सर्वजन् नभोग्यो भवामि । तस्यै ते स्वाहा । या त्वमेवं सर्वजनेर-भिल्ञ व्यसे तस्यै श्रिये ते तुभ्यं स्वाहा सुद्धुतमस्तु । अश्राप्य मेधां श्रियं च न यज्ञाः सिध्यम्तीत्येष संबन्धः ॥ १६ ॥ इति उवदकृतौ सम्बभाष्ये द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ म्० मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप्। श्रीकामोऽनया श्रियं याचते। व्रह्म बाह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदिममे उमे व्रह्मकत्रे में मम श्रियमश्रुताम्। देवाः मयि उत्तमां श्रियं देवतु स्थापयन्तु । तस्य प्रसिद्धाये ते तुभ्यं श्रिये स्वाहा सुहुत-मस्तु । ची समुच्चयार्थो । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदवीपे मनोहरे । सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिद्वीत्रिशेऽच्याय ईरिता ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशोऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

अस्याजरासो दुमामिरित्रा अर्चेद्वूमासो अग्नर्यः पावकाः । श्रितीचर्यः श्वात्रासी अर्ण्यवी वनुर्वेदी वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

उ० इत उत्तरं सप्तदशकाः पुरोहम्माना अस्मिनध्याये पुट्यन्ते । तत्र सार्वमेधिकानां चतुर्णामहां चस्वार आद्याः पुरोरुच इत्येवमेते विदुः। यथास्याग्निष्टुद्शिष्टोमः प्रथममहर्भ-वित तस्याप्नेया प्रहा भवन्ति आग्नेयमः पुरोरुच । एविमन्द-सतुन्थ्यो द्वितीयमहभवति तस्य एः ब्रामहा भवन्ति ऐन्द्राः पुरोहचः। सूर्यस्तुन्थ्यस्तृतीयमहभैवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोहचः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्व-देवा महा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोहच इति। य एतैस्त्रयो नुवाका अनारभ्याधीताः। एताश्च पुरोस्चोयच्छन्दस्काः प्रकृतिदृशस्त च्छन्दस्का इहापि प्रायो दृश्यन्ते अन्त्यमनुवाकं वर्जियित्वा । अस्या जरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वे पुरोहचौ । अस्य यजमानस्य अजरासः जरारहिताः। दुमां ग्रहाणाम् अरित्राः अरणाः। नावा-मिव केनिपाताः । यद्वा दमां दमनीयानां रक्षसाम् अर-णासारकाः। अर्चद्रमासः अर्चन्पूजनीयो धूमो येषां ते अर्चेद्र्-मासः पूज्यभूमाः। पावकाः पावयितारश्च अग्नयो भवन्तु। अस्य च श्वितीचयः श्वेतत्वप्रचयकारिणः । श्वात्रासः । श्वात्रशब्दः क्षिप्रवचनः । क्षिप्रकर्माणः । भुरण्यवः भर्तारः वनसदः रेफ उपजनः। वनमुद्कं तत्र सन्ना उदकाभिषुता इत्यर्थः। वायवो न वायव इवोद्दीपियतारः गृहे रक्ष्यमाणाः सोमाः सन्तु । यद्वा सर्वाण्यरण्यग्निविशेषणानि । श्वितीचयः श्वे-<mark>तत्वमञ्जनाः । वायव इव श्रात्रासः क्षिप्रगमनाः । वनर्षदो</mark> वनसदः । 'वनसदो वेटो रेफेणे'ति प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफा-गमः। सोमा इव यजमानेष्टदाः। समानमितरत्॥ १॥

म० सर्वमेथेऽप्रिष्टोमसंस्थेऽप्रिष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहिन अस्या-जरास इसाया महो अप्ने इस्यन्ताः सप्तदशः ऋचोऽप्निदेवस्याः प्ररोहको भवन्ति । पुरोहकवाब्देन ऋमृपा प्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यज्ञूह्याः 'ऋषियं पुरोहक' इति श्रुतेः । उक्थ्यमहावैश्व-

देवपालीवतहारियोजनेषु यज्रूरुपे यहणमन्त्रे सत्यपि 'तं वा अपुरोहकं गृह्णाती'ति श्रुतेस्तत्र न दोषः । अतएवाग्नेयीभि-र्क्षेच एव निवर्लन्ते नोपयामादीनि । आदे हे ऐन्द्रवायवप्रहस्य पुरोहचौ । वत्सप्रीदृष्टाभेयी त्रिष्टुप् आ वायवित्यस्याः (७ । v) स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ~~ई~~ह्<mark>शाः सन्तु ।</mark> कीदशाः । अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्य-हीनाः । दमां गृहाणामारेत्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः । अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः । यद्दा दमानां दमनीयानां रक्ष-सामरित्राः तारकाः । विभक्तेर्नुडभावात्सवर्णदीर्घः । अर्चद्रूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चेद्रुमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितीचयः श्वितिं श्वेतवर्ण चिन्वन्ति थितिचयः। चिनोतेः किप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । श्वेतलमुज्वललं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः । श्वात्राः क्षित्रफलप्रदाः भुरण्यवः भरणकर्तारः । वनर्षदः वनसदः वने काष्टे सीदन्तीति वनसदः 'वनसदोऽवेटो रेफेण' (३।३।११) इति प्रातिशाख्यस्त्रेण रेफागमः। वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमाने-ष्टदाः ॥ १ ॥

द्वितीया।

हरेयो धूमकेतियो वार्तजूता उप द्यावे । यर्तन्ते वृथगुप्तर्यः ॥ २ ॥

पुठ हरयो धूमकेतवः । ये अझयः हरयो हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूमप्रज्ञानाः । वातज्ञता वातगमनाः । उपद्यवि द्युलोकंप्रति । यतन्ते यत्नमाचरन्ति । वृथक् । प्रथ-गिति प्राप्ते वर्णव्यापत्तिः । पृथक् नाना ताम् स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

म्० गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यसाः (७।८) स्थाने । अग्नयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि खर्गे उपय-तन्ते खर्ग गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदशाः । हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्शापको येषां ते । यत्र धूमस्तत्रामिनिति व्याप्तेः । वातज्ताः वातेन ज्तं गमनं प्रसारो येषां ते । 'आ वायो इन्द्रवायू इमे' (७। ७-८) अनयोः स्थाने एते हे उक्ते ॥ २॥

तृतीया।

यज्ञ नो मित्राविष्णा यज्ञ देवाँ २॥ ऋतं वृहत्। अग्ने यक्षि स्वंदमम्॥ ३॥

उ० यजा नः मैत्रवारुणी गायत्री । यज नः अस्माकम् मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । यज च देवान् यज च ऋतं यज्ञम् बृहन्महान्तम् । हे अग्ने, यक्षि यज च स्वं दमं स्वनीयं गृहम् ॥ ३ ॥ म् गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरणस्य पुरोरक् अयं वाम् (७।९) इत्यस्याः स्थाने । हे अप्ते, नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज । यज देवान् । यज वृहत् महत् ऋतं यज्ञम् खंदमं गृहं यक्षि यज ॥ ३॥

चतुर्थी ।

युक्वा हि देवहूर्तमाँ२॥ अर्था अमे रुथीरिव। नि होता पूर्व्यः सेदः॥ ४॥

उ० अथाधिनस्य । युक्ष्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० आश्विनग्रहस्य पुरोहक् या वां कशेलस्याः स्थाने (७।११) व्याख्यातेयम् (१३।३७)॥४॥

पञ्चमी।

द्वे विर्ह्णे चरतः खर्थे अन्यान्या वृत्समुर्पधा-पयेते । हरिर्न्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुको अन्यस्या दृहशे सुवचीः ॥ ५ ॥

उ० द्वे विरूपे । त्रिष्टुप् शुकस्य । द्वे राज्यहनी विरूपे नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्तमहः । चरतः आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्र अग्निनातु रात्रिः । स्वर्थे शोभनार्थे । अन्यान्या वत्समुपधापयेते । अन्या एकारात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम् अन्या एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उपधापयेते । रात्रि-रिश्चद्यमग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्सिमत्यान्याः । किंच हरिहरितवणांऽग्निः अन्यस्यां रात्रो स्वधावान् अन्नवानुपभोग्यः तापपाकप्रकाशभिवति । शुक्रः शुक्कवर्ण आदित्यः अन्यस्यामहिन दृदशे दृश्यते सुवर्चाः सुतेजाः । यहा द्वे द्यावापृथिव्यो विरूपे नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः स्वर्थे कत्याणप्रयोजने । अन्या पृथिवी अग्निवत्सम् अन्या द्योरादित्यं वत्सम् उपधापयेते पोषयतः । किंच हरिरशिः अन्यस्यां पृथिव्यां स्वधावान् भवति । शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यां दिवि दृदशे सुवर्चाः दृश्यते सुतेजाः ॥ ५ ॥

म० शुक्तमहपुरोक्क् कुत्सदृष्टा त्रिष्ठुप् तं प्रल्थे स्याः (७।१२) स्थाने । द्वे राज्यहृनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कीहृशे । विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते । कृष्णा रात्रिः शुक्तमहः । स्थि शोभनोऽथी ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्या य अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः । अन्या एका रात्रिः वत्समित्रमुपधापयते रात्रावित्रदेवत्यमित्रहोत्रम् । अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अहि सूर्यदेवत्यमित्रहोन्त्रम् । किच तदेवाह । अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽितः स्वधावान् अन्वान् भवति अन्यस्यामहिन शुक्तः शुक्तः अहिः स्वविद्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः दृशे दृश्यते । यहा द्वे यावाष्ट्रियत्यौ अन्यर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिव सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५॥

षष्टी।

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिहोता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुह्चुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ ६ ॥

उ० मन्थिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० मन्थियहपुरोहक् अयं वेन (७।१६) इत्यस्याः स्थाने । व्याख्याता (३।१५)॥६॥

सप्तमी।

त्रीणि श्वता त्री सहस्राण्यमि त्रिष्श्च देवा नव चाऽसप्येन् । औक्षेन्घृतैरस्त्रणन्बहिरस्मा आदि-द्योतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति । त्रीणि शता शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च । देवाः असपर्यन् । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । परिचरितवन्तः । कथमितिचेत् । औक्षन् अतिञ्चन् अग्निम् घृतैः । अस्तृणन् बर्हिश्व असी अप्तये । आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव । होतारं वृत्वा न्यसादयन्त नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्यात्रयणग्रहस्य पुरोहक्। ये देवास (७। १९) इति स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३९। एते वस्तादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति। सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः 'नवैवाङ्गास्त्रिव्द्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः। ते ब्रह्मविष्णुह्दाणां शक्तीनां वर्णभेदतः' इति । ते च ३३३ ३३३ १३३ एतावन्तो भवन्ति। कथं परिचरन्ति तदाह। ते प्रतेरिममौक्षन् असिश्चयन्। 'उक्ष सेचने' छङ्। अस्मै अग्नये वर्हिरस्तृणन् आच्छादयन्। आत् इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः। प्रतसेचनवर्हिःस्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ७

अष्टमी।

मूर्धानं दिवो अर्ति पृथिव्या वैश्वान्रमृत आ जातम्प्रिम् । कविथ्सम्राज्यातीथ् जनानामासना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८॥

उ० अथ ध्रुवस्य । सूर्धानं दिव इति व्याख्यातम् ॥ ८॥ म० प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोहक् व्याख्याता (७। २४)॥ ८॥

नवमी।

अग्निर्वृत्राणि जङ्गनद्भविण्स्युर्विष्-ययो। समिद्धः शुक्र आहेतः ॥ ९॥

उ० ऐन्द्राप्तस्य । अग्निर्वृत्राणि गायत्री । अग्निः वृत्राणि

यजमानस्य वृजिनानि । जंघनत् अत्यर्थं हन्ति । किंभूतः द्विणस्युः धनं हविर्लक्षणिमच्छन् । केन हेतुना जंघनत् । विपन्यया । विपनिरर्चतिकर्मा । यजमानपूजया निमित्त-भूतया । पुनः किंभूतोऽग्निः । समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः आहुतः अभिहृतः सन् ॥ ९ ॥

म० गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्रासग्रहपुरोहक् इन्द्रामी आगतमिलस्याः (७।३१) स्थाने । अमिनृत्राणि पापानि
जङ्घनत् अल्यर्थं हन्ति । यङ्कुगन्तम् । कया । विपन्यया
पनितर्चितिकर्मा । विविधया पूजया पापं हन्ति । कीहशोऽिमः । द्रविणस्युः द्रविणो धनिमच्छिति द्रविणस्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दिसि' (पा०३।२।१००)
इति क्यजन्तादुप्रत्ययः । हविर्लक्षणं धनिमच्छन् । सिमद्धः
दीप्तः । शुक्तः शुद्धः । आहुतः निमन्त्रितः ॥९॥

दशमी।

विश्वेभिः सोम्यं मध्वय्य इन्द्रेण वायुनां । पिवां मित्रस्य धार्मभिः ॥ १० ॥

उ० वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यम् गायत्री । विश्वेभिः देवैः सह । सोमसंबन्धि मधु हे अमे, इन्द्रेण च सह वायुना च सह पिव । मित्रस्य धामभिनीमभिः स्तुतः सन् । तदुक्तम् 'त्वममे वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्स ईखाः' इति ॥ १० ॥

म० गायत्री मेधातिथिद्दश वैश्वदेवग्रहपुरोस्क् ओमास-श्वषंणी (७। ३३) इत्यस्याः स्थाने । हे अमे, विश्वेभिः विश्वे-देंवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिव । कीदशस्लम् । मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः । 'लममे वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवति दस्म ईन्यः' इति श्रुतेः ॥ १०॥

एकादशी ।

आ यदिषे नृपितं तेज आन्द शुचि रेतो निषिकं चौर्भीके । अग्निः शर्धमनवृद्यं युवनिष् स्वाध्यं जनयत्स्दर्यच ॥ ११॥

पुठ आ यत्। द्वाभ्यां मरुत्वतीयाभ्याम् द्वे त्रिष्टुभौ। व्यवहितपद्मायः आहुतिपरिणामवादिन्यौ। आ उपसर्गः आन्द इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते। यत् यदा इषे अन्नाय निषिक्तं नितरां सिक्तं देवतोद्देशेन क्षिप्तम् श्रुचि मन्नैः संस्कृतम् तेजः जगदुत्पत्तिबीजम्। नृपतिम् अग्निम् आ आनद्द अश्लोतेरेतद्र्पम्। व्यामोति। ततोऽपि रेतो मध्यस्थानं व्यामोति विद्युद्धक्षणं तेजः। द्यौरभीके द्यौरपि तत्या- द्विपरिणामभूतस्य रसस्य अभीके निकट एव वर्तते। तत् अग्निः शर्भम् सर्धं वलं तस्य हेतुभूतम्। अनवद्यं प्रशस्यम् युवानम् परिषकं रसम् स्वाध्यं सुष्टु ध्यानीयम्। सर्वोऽपि

वृष्टिमभिलपति । जनयत् जनयति अष्टभिर्मासैः । सूद्यच । 'पूद् क्षरणे' । निष्पन्नमुद्दकं चतुर्भिर्मासैः क्षरति च वृष्टि-द्वारेण ॥ ११ ॥

म० त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुलतीयग्रहपुरोहक् इन्द्र मरुल (७ । ३५) इसस्याः स्थाने । आ उपसर्गः आनिहिसनेन संयध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपति नुर्यज-मानस्य पालकमग्निमानद्र अश्रुते व्याप्नोति । यदाप्नौ हिवर्हूयत इसर्थः। तदा अग्निः रेतो जगद्वीजभूतं जलम् द्यौरभीके। प्रथमा षष्ट्यर्थे । दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति । मेघरूपेण च पुरः सृदयत् सूदयति क्षरित वृष्टिह्यारेण 'पूद क्षरणे'। कीदशं तेजः । इषे दृष्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनामी सिक्तं हुतम् । ग्रुचि मन्त्रसंस्कृतम् । की हशं रेतः । शर्धं बल-हेतुभूतम् । अनवयं निदीषम् 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितच्या-निरोधेषु' (पा॰ ३।१।१०१) इति गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः । न अवद्यमनवद्यमगर्द्य प्रशस्यम् । युवानं द्युवतुल्यं परिपक्षरसं दृढमिलार्थः । स्वाध्यं सुष्टु आ समन्तात् ध्यायते चिन्लत इति खाध्यं चिन्तनीयम् । सर्वी वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽभिरष्टमासैर्जळं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः। व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

द्वादशी।

अन्ने राध महते सौभंगाय तर्व सुन्नान्धेत्मानि सन्तु । सं जारप्टाए सुयम्मार्क्षणुष्व शत्र्यताम्-भितिष्टा महाएसि ॥ १२ ॥

उ० असे शर्ष। हे भगवन्नसे, शर्ष उत्सहस्व बलमावि-रकुर। महते सौभगाय। महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः। एवं कुर्वतस्तव द्युम्नानि उत्तमानि सन्तु। द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा। हिवर्लक्षणानि धनानि सन्तु यशांसि वा। किंच एतच त्वं प्रार्थसे। संजास्पत्यम्। जायापितिमिति प्राप्ते आकार-यकारयोर्लोपः सुक् च। सुयमं सुनियमं अन्योन्यबद्धरागम् समाक्षणुष्व कुरुष्व। शत्रूयतां शत्रुष्विमच्छताम्। अभि-तिष्ठ पद्मामिभिमव महांसि महत्त्वानि॥ १२॥

म० त्रिष्ठुप् विश्ववारादृष्ठा द्वितीयमरुखतीयपुरोरुक् मरु-लन्तं वृषमं (७। ३६) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, लं रार्ध उत्सदृस्त्र बलमाविष्कुरु । किमर्थम् । महते सौमगाय महत्सौ-भाग्यं लोकस्थितिः । उद्यच्छतस्तव द्युम्नानि उत्तमानि उत्क्र-ष्टानि सन्तु 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु० ५ । ५) इति यास्कः । हविर्लक्षणान्यनानि यशांसि वा सन्तु । किंच जासालं जायापत्यमित्यर्थं जास्यत्यमिति निपातः । जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं समाकृणुष्व कुरु । सुष्ठु यम्यते सुयमम् 'ईषद्वुःसुष्ठु' (पा० ३ । ३ । १२७) इति खल्प्रत्ययः । किंच शत्रूयतां शत्रुत्व-मिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्त अभि- त्रयोदशी।

त्वार्थ् हि मन्द्रतममकेशोकैवैवृमहे महि नः श्रोब्यंग्ने। इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं प्रणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

पुठ त्वा एं हि। माहेन्द्रस्य त्रिष्ठुष्। त्वां हि त्वामेव मन्द्रतमं मन्द्रनीयतमं मृदुहृद्दयं वा। अर्कशोकैः मन्नदीं हैं। । यथोक्तस्थानकणां नुप्रदानविद्धः । देवताद्यात्मवित्तसन्ता-नगर्भगुरुशुष्राधिगताविष्ठावितव्रह्मचयैः । एवं हि मन्ना दीप्ताः स्युः। ववृमहे वृतवन्तो वयम्। त्वं च वृतः सन् महि महत् स्तोत्रम् नोऽस्माकम् श्लोषि शुणोषि। शुत्वा च प्रभावयसि कर्म हे अग्ने। किंच इत्थं नाम त्वं महती देवता। येन इन्द्रं न। उपमार्थीयो नकारः। इन्द्रमिव त्वा शवसा बलेन पृणन्ति प्रयन्ति। वायुमिव च प्रयन्ति राधसा हिवर्छक्षणेन धनेन। नृतमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्लेष्ठाः॥ १३॥

म० त्रिष्टुव भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोहक् इन्द्रो नृवदि-ख्याः (७।३९) स्थाने । हे अग्ने, वयं लां वृह्महे बृतवन्तः । कीदृशं लाम् । मन्द्रतममतिगम्भीरम् । कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रात्तैः अविश्वतृद्ध्यच्येः । यथोक्त-मधीता मन्त्रा अर्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं लं श्लोषि श्र्णोषि । विकरणव्यत्ययः । किंच मृतमाः मनुष्यश्लेष्ठाः देवता देवतां ला लां राधसा ह्वी-रूपेणानेन पृणन्ति पूर्यन्ति । देवताशब्दात्सुपो छक् । कीदृशं लाम् । शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् । न इवार्थे उभयोः संबध्यते ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूर्यः । युन्तारो ये मुघवनो जनानामूर्वान्दर्यन्तु गो-नोम् ॥ १४ ॥

उ० त्वे असे आदित्यग्रहस्य ध्रत्यो। त्वे तव हे असे, स्वाहुत साधुना प्रकारेणाभिहुत। प्रियासः प्रियाः सन्तु स्र्यः पण्डिताः। ये च यन्तारः निगृहितसर्वविषयाः। ये च मघवानः धनवन्तः। जनानां मध्ये। न केवलं धनवन्त प्व किंतर्हि। ऊर्वान् अन्नप्रकारान् दयन्त। दयतिद्रांनार्थः। ददति। गोनाम् गवामिति प्राप्ते 'गोः पादान्ते' इति नुद्द। गवां संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान्॥ १४॥

म० द्वे बृहत्यो आदित्यमहपुरोश्चो । आद्या विषष्टिष्टा अन्त्या प्रस्कण्वदृष्टा कदाचन स्तरीरिस कदाचन प्रयुच्छिसीत्य-नयोः (८।२।३) स्थाने । सुष्ठु हूयते खाहुतः हे खाहुत हे अमे, जनानां मध्ये जनाः गोनां गवां संबन्धिमिर्दुग्धद्धिकृतैः सह ऊर्वान् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददित 'दय ६८ य० उ० दानगतिहिंसादानेषु' लङ् अङभाव आर्षः । ते सूरयः पण्डिताः ते तव प्रियासः सन्तु । कीदशास्ते । यन्तारः निग्र-हीतेन्द्रियाः । मघवानः धनवन्तः । गोनामिस्त्र 'गोः पादान्ते' (पा० ७ । १ । ५७) इति नुडागमः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

श्रुधि श्रुत्कर्ण वहिंभिर्देवेरेगे स्याविभिः । आसीदन्तु वहिंषि मित्रो अर्युमा प्रात्यावीणो अध्वरम् ॥ १५॥

पु० श्रिधि श्रुत्कर्ण । हे अमे, श्रिधि शृणु । 'श्रुशृणु' इत्या विना धिभावः । सत्वरं यज्ञमामेयम् । हे श्रुत्कर्ण, श्रुणुतः कर्णावर्थिनां वचांसि यस्य स तथोक्तः । त्विय श्रुतवित विह्निमः वौद्वभिदेवैः । सयाविभः । 'या प्रापणे' विनिष् । समानमाप्तिभिः सहिताः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रः अर्थमा च । अन्ये च । प्रात्यावाणः प्रात्रेव हविःप्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः ॥ १५॥

म्० श्णुतः इति श्रुतौ अर्थिवनःश्रोतारौ कणौ यस्य स श्रुत्कणः हे श्रुत्कणं, देवैः सह लमध्वरं यज्ञं श्रुधि श्रुणु । कीहरौदेवैः । विक्षिभः हवींषि वहन्ति ते वह्नयः तैः । सयाविभः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किंच मित्रः अर्थमा प्रात्यीवाणश्च देवाः वर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रात्योन्ति हिवेः प्रमुवन्ति प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

षोडशी ।

विश्वेषामिद्विविश्विष्यानां विश्वेषामितिथिमानुषा-णाम् । अमिद्वानामवे आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६॥

उ० विश्वेषामदितिः । आदित्यग्रहे द्धिश्रयणमञ्चः । अयमपि पुरोरुचां मध्ये गण्यते । तथाहि । कदाचन स्तरी-रित । कदाचन प्रयुच्छिति । यज्ञो देवानामिति तिस्णा-मादित्यभ्यस्त्वेत्यनुषङ्गः । त्रिष्ठुप् । योऽग्निः विश्वेषाम् अदितिः अदीनः । यज्ञियानां यज्ञसंपाद्कानाम् । विश्वेषां च अतिथिः मानुषाणाम् अग्निहोत्रिणाम् । सोऽग्निः देवानाम् अवः अन्नं हिवर्छक्षणम् आवृणानः समर्पयन् । सुमुडीको भवतु । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

म० त्रिष्टुब्गोतमहष्टादित्यमहद्धिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः (८।४) स्थाने । अग्निः ईहरो भवतु । कीहराः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः । कीहराानां देवानाम् । यज्ञियानां यज्ञा- ह्णाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामितिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्वक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन् । सुमृ- डीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६॥

सप्तदशी।

महो अग्नेः सीमधानस्य शर्मेण्यनीगा मित्रे वर्षणे स्वस्तये । श्रेष्ठे स्थाम सिवृतुः सर्वीमिन् तहे-वानामवी अद्या वृणीमहे ॥ १७॥

उ० महो अग्नेः । सावित्रस्य त्रिष्टुप्। महः महतः अग्नेः समिधानस्य संदीष्यमानस्य । शर्मणि शरणे आश्रये वर्तमानाः अनागाः अनपराधाः स्याम । येन च मित्रे वरुणे अनपराधा एव स्थाम । स्वस्तये अविनाशाय । येन च श्रेष्टे स्थाम सवितुः सवीमनि प्रसवे । तत् देवानां संबन्धि अवः हविर्लक्षणमन्नम् । अद्य आवृणीमहे अधिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

म० छुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोक्क् वाममधेस्यसाः (८।६) स्थाने । देवानां तत् अवः अजं हिवर्लसणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुमेः । क सति । सवितुः सूर्यस्य
सवीमिन सति आज्ञायां सत्याम् । 'देवस्य ला सवितुः प्रसवे'
इत्युक्तेः । 'सवीमा प्रसवोऽनुज्ञा' इति कोशः । कीदशे सवीमिन । श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा । तिकम् । येनात्रेन वयं खक्तये खित्समन्तो भवेम । कीदशा वयम् । अग्नः
शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः
सुणां सुप' (पा० ०।१।३९) इति जसः सुः । अग्निसित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदशस्याग्नः । महः पूज्यस्य
मह्यते पूज्यते मद् तस्य 'मह पूजायां' किप् । सिमधानस्य
दीप्यमानस्य ॥ १०॥

अष्टादशी।

आपश्चित्पिष्युस्तुर्यो न गावो नक्षेत्रृतं जेरिता-रेस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वथ्-हि धीभिर्दर्यसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

उ० इदानीमिन्द्रस्तुतिः। उक्थसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरोस्च ऐन्द्यो द्वादश। आपश्चित् त्रिष्ठुप्। आपोपि। पिष्युः
भ्यायः पी आदेशः। पाययेयुः निम्नाह्यसोमे स्तर्यो न गावः
सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति याभिर्वाग्मः सोमं तास्तर्यः। सोमाभिषवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याभ्रयन्ते। तदेतदुक्तम्।
तयो न गावः तर्य इव गावः। नक्षत्रृतं जिततारस्त इन्द्र।
नक्षत् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। एवमनेन प्रकारेण नक्षन्व्याप्तुवन्ति ऋतं यज्ञम्। जिततारः स्रोतारः ते तव हे इन्द्र।
पतच ज्ञात्वा। वाहि वायुर्ने नियुतो नो अच्छ। अच्छ अभियाहि। आयाहि नः अस्मान् वायुर्ने वायुर्यथा नियुतः अश्वान्
याति। त्वं हि यस्मात्। पुनस्त्वमेवसुच्यसे। यस्त्वं धीभिः
स्वकीयाभिर्वुद्धिभः दयसे ददासि। विविधं वाजान्
अन्नानि॥ १८॥

म् 'इन्द्रस्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भव-न्सैन्द्राः पुरोह्नः सर्वमैन्द्रमसत्' (पा० १३। ७। १। ४)

इति सर्वमेधे श्रतिः । ततः इन्द्रस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेषस्य द्वितीयेऽहिन आपिश्वदित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः। तं प्रलिया अयं चेनः महाँ इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन प्रयच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवाय-वादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः वसिष्ठद्याः त्रिष्टप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोहक् आ वायो इत्यस्याः (७ । ७) स्थाने । हे इन्द्र, जरितारः स्तोतारः ऋ विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्यामुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । लङ्कि अडभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निम्राभ्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति 'ओप्यायी वृद्धौ' लिटि प्यायः पी-आदेशः। तत्र दष्टान्तः । स्तर्यो गावः इव स्तृण्वनित सुन्वन्ति याभिस्ताः स्तर्यः याभिः स्रोमः स्यते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि । अतएव लं नोऽसानच्छ अभिमुखं याहि आंगच्छ । वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वानश्वानभियाति । हि यतः लं धीभिः वुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे विविधं ददासि 'दय दानादौ' अत एवागच्छ ॥ १८॥

एकोनविंशी ।

गाव उपावतावृतं मही युज्ञस्य रूप्<mark>सुद्गि । जुमा</mark> कर्णी हिर्ण्यया ॥ १९॥

उच्चन्ते। हे गावः, उपावत उपगच्छत दक्षिणालक्षणा गाव उच्चन्ते। हे गावः, उपावत उपगच्छत दक्षिणमार्गेण अवतः प्रति। अवतमिति कूपनाम। सचात्र चात्वालं तदन्तरेण हि गवां संचारः। को हेतुरागमन इति चेत्। मही यज्ञस्य रण्सुदा। मही महत्यः यज्ञस्य रण्सुदा दानं वर्तते। यत्श्व भवतीनाम् उभाकणां हिरण्यया उभो कर्णों हिरण्मयो कृतो। दानार्थमेव अत उपावतेति संबन्धः॥ १९॥

म० तिस्रो गायत्रयः आद्या पुरुमीढाजमीढिदृष्टा ऐन्द्रवा-यवस्य, द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः (७।६) स्थाने । गाव उच्यन्ते । हे गावः, अवतं कूपं चालालरूपं प्रति उपा-वत उपगच्छत दानार्थम् । चालालान्तरेण गवां संचारोऽस्ति । अवत इति कूपनाम । को हेतुरागमने तत्राह । मही महस्यो यावापृथिन्यो यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रिस्विति रूपनाम तहत्तस्ते रप्सुदे वर्तेते । यावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपा-गच्छत । किंच उभा कर्णा भवतीनामुमो कर्णो हिरण्ययौ हिरण्मयौ अतएव दानार्थमागच्छतेस्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी ।

यद्द्य सूर् डिदेतेऽनांगा मित्रो अर्थमा सुवाति सिवता भगः ॥ २०॥

जु० यदद्य। यत्कर्म अद्य अस्मिन्द्यवि सूरे उदिते उद्गते अनागाः अनपराधो मित्रः सुवाति प्रसौति तत्कर्म प्रया- दिति होषः । एवमर्थमणः सवितुर्भगस्य च वाक्यानि अवि-होषात् ॥ २० ॥

म० वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरूणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः (७।९) स्थाने । अद्य सूरे सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्थमा सविता भगश्च यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णा विशेषणम् ॥ २०॥

एकविंशी।

आ सुते सिञ्चत श्रियु रोदस्योरिमश्रियम्। रसा देधीत वृष्मम्। तं प्रत्नथायं वेनः॥ २१॥

उ० आसुते । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यं सोमम् रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः । दधीत धारयति । नद्युपकण्ठे हि सोमो जायते । वृपमं वर्षितारम् आसुते सिञ्चत आसिञ्चत प्रहपात्रेषु चमसेषु सोमं हे ऋत्विजः । सुते अभिषुते सति सोमे । कथंभूतम् । श्रियम् श्रियोहेतु-भूतम् । रोदस्योरभिश्रियम् द्यावापृथिव्योरधिगतश्रियम् । ब्रह्माण्डव्यापिनी हि सोमश्रीः । तं प्रवथायं वेनः इति हे प्रतीके उक्ते ॥ २१ ॥

म० सुनीतिदृशिश्वनपुरोहक् या वामित्यसाः (७।११) स्थाने । रसा नदी 'रसतेः शब्दकर्मणः' (निह० ११।२५) इति यास्कः । रसा नदी वृषमं वर्षितारं सोमं दृष्ठीत युष्णाति । द्धातेर्लिङ् । नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तिस्निन्सोमे सुते अभिषुते सित आसिञ्चत । चमसेष्विति शेषः । ऋतिकः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषमम् । रोदस्योः यावा-पृथित्योः श्रियं श्रीयते श्रीः तम् आश्रयम् । सोमस्य जगदा-धारतात् । अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस सोऽ-भिश्रीः तम् । तं प्रतथा अयं वेनः द्वे प्रतीकोक्ते शुक्रम-न्थनोः प्राकृते (७ । १२ । १६) पुरोह्नौ ॥ २१ ॥

द्धाविंशी।

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूष्िश्रयो वस्तिश्च-रित खरोचिः । महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्व-र्द्धपो अमृतानि तस्था ॥ २२ ॥

उ० आतिष्ठन्तम् त्रिष्टुप्। इन्द्रस्यात्र वृष्टिकमें। स्थानान्ते मध्यमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रं पर्यभूषन् परिरिक्षितवन्तः। विश्वे सर्वे देवा मध्यमका देवगणाः। श्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः। सतु मध्यमस्थानः सर्वेषां देवगणानां श्रियः आच्छादयन् स्वेच्छ्या चरति। स्वरोचिः अपराधीनदीसिः। तृतीयः पादश्चतुर्थान्ते व्याख्यायते तच्छ- इद्योगात्। आविश्वरूपो अमृतानि तस्था। यत् आतस्था विश्वरूपः इन्द्रः अमृतानि उदकानि उदकेषु पातियत्रव्येषु। महत् तत् वृष्णः वर्षितुः असुरस्य प्रज्ञानवतः नाम। नमनं महीभावः॥ २२॥

म्० विश्वामित्रदृष्टाप्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यसाः (७। १९) स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आति-ष्टन्तं समन्तात् स्थितमिन्दं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति । कीदशः । श्रियो वसानः देवानां दीप्तीः आच्छादयन् खरोचिः खं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीन-दीप्तिः । किंच विश्वं रूपयति निरूपयतीति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्यौ वृष्टये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि । कीद्र-शस्य वृष्णः । असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

प्र वी महे मन्द्रमानायान्ध्सोऽची विश्वानराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुर्मख्णु सहो महि अवी नुम्णं च रोदसी सप्यतः ॥ २३॥

पुठ प वः त्रिष्टुप् । हे ऋत्विजः, प्रार्च प्रार्चत । वः यूयम् स्तुतीः । महे इन्द्रविशेषणमेतत् । महते । अन्धसः अन्नस्य दात्रे इति वाक्यशेषः । मन्द्रमानाय स्तूयमानाय मोदमानाय वा । विश्वानराय सर्वभूताय । विश्वाभुवे सर्व-व्यापिने किंच इन्द्रस्य यस्य सुमखं साध्यन्नम् । सहः बळं च महि महच श्रवः श्रवणीयं च यशः नृम्णं च धनं च नृत्रमयतीति नृम्णम् । रोदसी द्यावापृथिव्यो सपर्यतः परिचर्यतः । तस्य चेन्द्रस्य प्रार्चत स्तुतीरित्यनुषङ्गः ॥ २३ ॥

म० सुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोहक् मूर्थानिस्वर्याः (७।२४) स्थाने । हे ऋतिजः, यूगं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्च प्रार्चत । वचनव्यत्ययः । इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृशाय । महे महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन ह्वीरूपेण मन्द्रमानाय मोदमानाय । विश्वाभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने, विश्वा भूर्यस्येति वा, विश्वं भवति यस्मादिति वा । संहितायां दीर्घः । किंच रोदसी यावापृथिव्यो यस्येन्द्रस्य एतान् पदा-र्थानसपर्यतः पूजयतः । कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृम्णं धनं च । यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी।

बृहन्निद्धिम एषां भूरि शक्तं पृथुः स्वर्रः। येषा-मिन्द्रो युवा सर्खा ॥ २४॥

ुठ बृहिन्नित् हे गायच्यो । अन्त्यः पादः प्रथमं व्या-ख्यायते यच्छव्दयोगात् । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसु दक्षः राखा । तेषामेषां यजमानानाम् बृहिन्नित् महानेव इध्मः भवति । महत्त्वं च साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वतां भवति । भूरिशस्तं भवति । पृथुश्च स्वरुः भवति । यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमेवाभिन्नेतं स्यात् ॥ २४ ॥

म० त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राप्तपुरोक्क् इन्द्राप्ती इत्यस्याः (३।७१) स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः वृहन् इत् महानेव भवति । शस्तं शस्त्रं भूरि बहु । खरुः खङ्गः पृथुः विशालः । यज्ञवाहुल्यमा-शास्यत इत्यर्थः ॥ २४॥

पश्चिवंशी।

इन्द्रेहि मत्स्यन्धं सो विश्वेभिः सोमुपर्वभिः। महाँ२ ॥ अंभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

उ० इन्द्रेहि। हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । एस च मिस तृप्ति कुरु अन्धसः अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यानस्य स्वेनांशेन । ततोऽपि विश्वेभिः सर्वेः सोमपर्वभिः सोमया-गकालैनिमित्तभूतैः । आइहि । यद्वा सर्वसवनगतैः सोमां-ग्रुभिः निमित्तभूतैः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इस्तत आह । यतो महानसि अभिष्टिश्च अभ्येषणशीलश्च शत्रुणामभियष्टच्यो वा । ओजसा स्वकीयेन वलेन ॥ २५॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोहक् ओमास इत्सस्याः (०।३३) स्थाने । इन्द्र आ इहि 'ओमाङोश्व' (पा०६।१।९५) इति पररूपम् । हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ । आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन हविर्ठक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्व खं मत्सि तृष्यख । 'मद तृप्तौ' शपो छुक् । कीहशः खम् । ओजसा तेजसा महान् श्रेष्टः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यमिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

षड्विंशी।

इन्द्रो वृत्रमंत्रणोच्छधैनीतिः प्र मायिनामिन-नाद्वपैणीतिः । अहन्व्युष्समुशध्यवनेष्वाविधेना अञ्चणोद्धाम्याणीम् ॥ २६ ॥

उ० इन्द्रो वृत्रम् त्रिष्टुभौ। य इन्द्रः वृत्रं युद्धाय अवृणोत् शर्धनीतिः। शर्ध इति बलनाम। शर्धे चतुरङ्गवले नीतिर्थस्य स तथोक्तः। प्रमाथिनाममिनात् यश्च माथिनां मायाविनां प्र अमिनात्। 'मीङ् हिंसायाम्' हिनस्ति। यश्च वर्पणीतिः। वर्प इति रूपनाम। रूपसन्नद्धः स्वेच्छारूपविज्ञुन्मकः। यश्च अहन् हन्ति व्यंसं निरसं संधिसंबन्भिनं माथिनम्। उश्च क् 'वश्च कान्तौ' अस्य कृतसं-प्रसारणस्तेतद्वपम् । दहतेरुक्तरं कृतभण्भावस्य । अथ कोर्थः शत्रुखं कामयमानान् दहति वनेष्विप वर्तमानान् आविधेना अकृणोद्धास्याणाम्। स इन्द्रः आविः प्रकटम् धेना स्तृतीः इत्थं शत्रुन्हन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददातीति। अवद्यं च रमियतव्यानां यायज्ञुकानाम्॥ २६॥

म्० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुखतीयपुरोरक् इन्द्र मरुख इस्रस्याः (७।३५) स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैसमञ्जोत् युद्धाय वृजोति स्म । मायिनां मायिनो दैसान् प्रामिणात् हिनस्ति 'मीज् हिंसायाम्' त्रयादिः प्वादिलाद्रस्यः कर्मणि षष्टी । व्यंस-महन् हन्ति । 'अंस विभागे' चुरादिरदन्तः अंसयित विभजति स्वान्परानिति व्यंसो दुष्टः तम् । क । वनेषु वनस्थान् हन्ती-स्थाः । रमयन्ति देवान् ऋते राम्याः यायज्ञाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति । यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः । कीहरा इन्द्रः । शर्थनीतिः । शर्थ इति वलनाम । शर्थे चतुरक्षे वले नीतिर्यस्य सः । वर्ष-णीतिः । वर्ष इति रूपनाम । वर्षं नानारूपं नयति प्राप्नोतीति वर्षणीतिः नानारूपधारी । उश्यक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्वौरास्तान् दहति उश्यक् ॥ २६ ॥

सप्तविंशी।

कुत्स्त्विमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं ते इत्था । संप्रेच्छसे समराणः शुभानेवोचे-स्तन्नो हरिवो यते अस्मे । महाँ २॥ इन्द्रो य ओर्जसा कदा चन स्त्रीरंसि कदा चन प्रयु-च्छसि ॥ २७॥

उ० कृतस्त्वम् । इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वान्यम् । हे इन्द्र, त्वम् कृतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रृन् एकः असहायः यासि । हे सत्पते, श्रुति-स्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः । किंत इत्था किंच ते तव इत्थंभृतम् प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि । संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः ग्रुभानैः शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति । हे हरिवः हरिवन् । तत्करणं नः असाकं वोचेः ब्रूयाः । यत्ते अस्मे यत् व्यावृत्तिकारणं ते तव अस्मे अस्मासु वर्तत इति । महाँ २ इन्द्रो य ओजसा । कदाचन सरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि इति तिस्तः प्रकृताः प्रती-कोक्ताः ॥ २७ ॥

म० अगस्यदृष्टा त्रिष्टुण् सराम्रमरुखतीयपुरोरुक् मरुखन्तनिखस्याः (७।३६) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्धाक्यम् । हे
इन्द्र, हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्युक्ताजाररताः सन्तः तेषां पते
पालक, लमेकः सन् कृतो यासि असहायः क गच्छिति । ते
तव किमित्था गमने को हेतुः किं प्रयोजनम् । 'था हेतौ च
छन्दसि' (पा०५।३।४) इतीदमः थाप्रस्ययः। 'एतेतौ
रथोः' (पा०५।३।४) इतीदम इदादेशः। कीह्रास्लम्।
माहिनः महितः पूज्यः । निष्ठातस्य नलम् धातोईदिश्व
छान्दसी । यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही एव माहिनः
स्वार्थेऽण् 'इनण्यनपत्ये' (पा०६।४।१६४) इति टिलो
पाभावः । किंच समराणः सम्यक् गच्छन् सन् ग्रुभानैः

शोभनैः वचनैः लं संपृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान् पृच्छिसि एकािकलात् । शोभन्ते तािन शुभानािन । शानिच शिप छुप्ते रूपम् । संपूर्वस्यतेः शानिच शिप छुप्ते समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य सन्तीित हरिवान् 'मतुवसी रुः संवुद्धौ छन्दिसि' (पा०८।३।९) इति रुः । हे हरिवः इन्द्र, नोऽस्माकं तत् एकािकगमनकारणं वोचेः ब्रूहि । यत् यतो हेतोः असो वयं ते तव लदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः । तिसः प्रतीकोक्ताः तत्र महाँइन्द्र इत्यसाः (७।४०) महेन्द्रप्रहणे विनियोगः चविद्यस्याः (७।३९) स्थाने कदाचनिति (८।२—३) द्वयोरादित्यप्रहणे विनियोगः ॥ २०॥ अष्टाविंशी ।

आ तत्तं इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्व गोर्मन्तं तिर्तृत्सान् । सक्कत्स्वं ये पुरुपुत्रां मही ए सहस्र-धारां बहुतीं दुर्दुक्षन् ॥ २८॥

जु आ तत् त्रिष्टुप्। आङुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन सं-वध्यते । आपनन्त । पनतिः पूजाकर्मा । पूजयन्ति वृत्रवधा-दिकम् ते तव संवन्धि कर्म हे इन्द्र, आयवः मनुष्याः यज-मानाः । कथंभूता आयवः । अभितितृत्सान् । तृत्स-तिहिंसाकर्मा । ये अभितर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति । किमिस्रत आह । ऊर्वम् अन्नं सोमलक्षणम् । गोमन्तं उदकवन्तम् । निम्राभ्याभिः सोमोऽभिष्यते । येऽपि उदकवन्तं सोममभि-पुण्वन्ति तेपि पूजयन्तीत्यर्थः । किंच । सक्तस्वम् । एकवा-रमेव प्रसूयते यागो हिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सूसां सकृ-ह्स्वम् । ये यजमानाः । पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् । सर्वे एव पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते। महीं भूमिम्। सहस्रधारां अन-न्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधा प्राणिजातं धारयन्तीं वा। बृहतीं महतीम्। दुदुक्षन् दोग्धुमिच्छन्ति। भूमिदानं सर्व-मेधयाजिनश्चोद्यते तद्भिप्रायमेतत् । ये च सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददित ते त्वां पूजयन्ति नान्ये दुर्मे-धस इति ॥ २८ ॥

म् गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदिख्यहस्य द्धिश्रयणे विनि-योगः। यज्ञो देवानामित्यस्याः (८।४) स्थाने। हे इन्द्र, आयवो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूज्यन्ति। पनितः पूजाकर्मा। लङ् अङभाव आर्षः। ये आयवः ऊर्वमणं सोम्हपमितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति 'उतृदिर् हिंसानाद्रयोः' सज्ञन्तः 'इतश्च लोपः परसौपदेषु' (पा०३।४।९७) इत्यतेरिकारलोपः। सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः। कीदशमूर्वम् । गोमन्तं गौरुदकमित्त यस्मिन् स गोमान् तम् नियाभ्यालक्षणोद्कयुतम् । ताभिरेव सोमः स्यते। किंच ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुध्क्षन्ति दोग्धुमिच्छन्ति। दुहेः सनन्तालद्ध पूर्वविदेकारलोपः। तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति। कीदशीं महीम्। सकृत्स्वं सकृदेक-

वारमेव स्ते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृतसः ताम् । पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् । सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् । यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरित सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इस्र्यं: ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

इमां ते धियं प्रभेरे महो महीमस्य स्वोत्रे धिषणा यत्ते आनुजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदुन्ननुं ॥ २९॥

उ० इमां ते हे इन्द्र, इमां ते तब धियं स्तुतिं प्रभरे प्रहरामि शपयामि। कथंभूतस्य ते। महः महतः। कथंभूतां धियम्। महीं महतीम्। अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक्। यत्ते यस्मात्ते तब स्वभूतान् गुणान् आनजे अभिव्यनिक्त ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति। किंच। तमेन्वेन्द्रम्। उत्सवे च अभ्युद्ये प्रसवे च अभ्यनुज्ञानाय विषयभूतायाम्। सासिहं शत्रूणामभिभवितारम्। देवासः देवा अपि शवसा मदज्ञनु । शवसा बलेन अन्व-मदन् अभिष्ठवन्ति। पूर्वोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्ष-कृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम्॥ २९॥

म० क्रिसदृष्टा जगती सावित्रपुरोहक् वाममयेखस्याः (८।६) स्थाने। हे इन्द्र, इमां मामकी धियं बुद्धिं सुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि। कीदृशस्य ते। महः महतः पूज्यस्य। कीदृशीं धियम्। महीं महृतीम्। यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिवीग्वा स्तोत्रे कियमाणे ते तव आनजे खां व्यनिक्त। कर्मणि षष्ठी। अज्ञिलिंट् नलोप्च्छान्दसः। किंच देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमद्दित स्तुवन्ति 'छन्दिस परेऽपि' (पा०१।४।८१) इस्यनोः परः प्रयोगः। क स्तुवन्ति। उत्सवे अभ्युद्ये। प्रसवे गुर्वायनुज्ञायां सत्याम्। यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिहृषे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति। कीदृशमिन्द्रम्। श्वसा बलेन सासिहृम् सहते सासिहः शत्रूणामिभभवितारम्। चौ समुचये॥ २९॥

इन्द्रस्तुत्संज्ञं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥

त्रिंशी।

विश्राड्बृहित्पवतु सोम्यं मध्वायुर्धय् इति विहुतम् । वार्तजूतो यो अभिरक्षति समर्ग प्रजाः पुरोष पुरुधा वि राजिति ॥ ३०॥

उ० विश्राद बृहत्। जगती सूर्यस्तुतिः। द्वितीयेऽहिन ब्रहाणां पुरोरुचः। द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छ. इदयोगात्। यः वातजूतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोदेस्यभि- मायः। अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत्। 'मन्नेष्वाच्यादेरा-त्मनः' इत्याकारलोपः। यश्च प्रजाः पुपोप पोषयति शीतोष्ण-वर्षेः। यश्च पुरुधा विराजति बहुधा च दीष्यति अग्निविद्यन्न-क्षत्रादिरूपैः। स विश्राद्द विविधं श्राजते इति विश्राद सूर्यः। वृहत् महत् पिवतु सोम्यं सोममयं मधु। किं कुर्वन्। आयुः जीवनम् द्धत् स्थापयन् यज्ञपतौ यजमाने। अवि-हुतम् अनवखण्डितम्। 'ह्यु कौटिल्ये'। 'हुद्धरेश्छन्दसि' इति हुआदेशः॥ ३०॥

म० अथ तृतीयमहः स्थेस्तुत् । तथाच श्रुतिः 'स्यंस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या प्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरचः सर्व एंसौर्यमसदिति' (१३।०।१।५) । चतुर्दश
पुरोरुचित्तिकः प्रतीकोक्ताः । एवं सप्तदश ऋचः स्थेखुत्सं हो
उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहिति । ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां यहाणां पूर्वोक्तकमेण यहणमन्त्रा बोध्याः । विश्राइदृष्टा
जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं श्राजते विश्राद सूर्यः सोम्यं
सोमरूपं हिवः पिवतु । कीदृशं सोम्यम् । बृहृत् महृत् मधु
मधुरखादम् । यः सूर्यः तमना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति
पालयति पुपोष पुष्णाति च । पुरुधा बहुधा विराजति च
शोभते । कीदृशः । यज्ञपतौ यज्ञमाने अविहुतमखण्डितमायुः
दथत् स्थापयन् । वातज्ञृतः वातेन प्रेरितः । वातेन प्रेरितं रिवमण्डलं श्रमतीति प्रसिद्धः । त्मना 'मन्त्रेष्वाद्ध्यादेरात्मनः'
(पा०६।४।१४१) इत्याकारलोपः । 'ह्नु कौटित्ये' 'हुहरेर्छन्दिति' (पा००।२।३१) इति हु आदेशः॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवेः । हशे विश्वाय सूर्ये ए स्वाही ॥ ३१॥

उ० उदुत्यमिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोहक् । व्याख्याता (७। ४९)॥ ३९॥

द्वात्रिंशी।

येना पावक चक्षसा भुर्ण्यन्तं जनाँ २॥ अर्नु । व्यं वेरुण पर्श्वसि ॥ ३२ ॥

उ० येना पावक । हे गायण्यो सर्वमेधाग्निश्चीयते तेन रूपेण । आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्तोति तिद्द प्रार्थ्यते । येन हे पावक पावियतः, येन चक्षसा दर्शनेन । भुरण्यन्तम् जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभिधीयते । सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्य-न्तम् पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः । त्वं हे वरुण सूर्यं, पद्यसि । तदोध्याहारेण वाक्यपरिपूर्तिः । येन जनान् अनु भुरण्यतः पद्यति ॥ ३२ ॥

म० प्रस्कान्बद्धा गायत्री मैत्रावरणपुरोहक् । सर्वमेधे

पक्षाकारेणामिश्रीयते तद्र्यमात्मानं संपाद्य मुक्तिमाप्नोति तद्त्र प्रार्थ्यते । हे पावक शोधक, येन चक्षसा दर्शनेन लं भुरण्य-न्तमनुपर्यसि । क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः । भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् । क्षिवन्तात् शत्-प्रस्यः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृला स्वर्ग-च्छन्तं येन चक्षसानुपर्यसीस्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानिष भुरण्यतः हे वहण, लं पर्य । वहणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

दैव्यविध्वर्यू आगतिष् रथेन सूर्यत्वचा । मध्वा यज्ञष् समेखाये । तं प्रतथायं वेनश्चित्रं देवा-नाम् ॥ ३३ ॥

उ० देव्यावध्वर्यू । हे देव्यावध्वर्यू अध्वरस्य नेतारी इह आगतम् आगच्छतम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यन्वचा । स्वया सूर्यस्य व्वकः यस्य स सूर्यत्वकः तेन सूर्यत्वचा । मध्वा मधुस्रादुना हविषा सोमपुरोडाशेन दृध्यादिना । यमं समझाथे समाप्तमिति साधुरूपं समंजयतम् । प्रभू-तानि हवींपि कुरुतिमत्यर्थः । तं प्रत्नथाऽयं वेनिश्चित्रं देवाना-मिति तिसः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥

म० आश्वनपुरोहक् गायत्रो । देवानामिमी दैन्यो है दैन्यावध्वर्य् अश्वनी, युवां रथेन आगतमागच्छतम्। रापो छक्। कीहशेन रथेन । स्थेलचा स्थेस्थेव लक् कान्तिर्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समझाथे युवां संमक्षयतम् । बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रलथा (७।१२) अयं वेनः (७।१६) चित्रं देवानाम् (७।४२) तिसः प्रतीकोक्ताः । आहे हे शुक्तमन्थिपुरोहचौ तृतीयाग्रयणस्य ॥३३॥

चतुस्त्रिंशी।

आ न इडाभिर्विद्धे सुशक्ति विश्वानरः सविता देव एतु । अपि यथा युवानो मत्स्था नो विश्वं जगदभिषित्वे मनीषा ॥ ३४॥

उ० आ नः त्रिष्टुप्। द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छव्दयोगात्। अपि यथा येन प्रकारेण। हे देवाः,
युवानः सर्वकर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा मत्सथ माद्यथ्य
तृष्यथ नः अस्माकं गृहे। विश्वं जगदुद्धराम इति इत्वाः
अभिपित्वे अभिपतनकाले प्राप्ते। मनीषा मनीषयेति
विभक्तिव्यत्ययः। मनस इच्छ्या। अपि तथा तेन
प्रकारेण माद्यत यथेष्टम्। नः अस्माकं विद्धे यज्ञे इडाभिः
प्रकारेण माद्यत यथेष्टम्। नः अस्माकं विद्धे यज्ञे इडाभिः
करणभूतेः। सुशस्ति अविभक्तिको निर्देशः। सुशस्तिभिश्च
करणभूतेः। सुशस्ति अवभक्तिको निर्देशः। सुशस्तिभिश्च
करणभूतैः। विश्वानरः आ एतु सविताः
च देवः आ एतु॥ ३४॥

म० अगस्यदद्या त्रिष्टप् ध्रवपुरोहक् । विश्वानरी विश्वनर-

हितकारी सविता देवः नोऽसाकं विदये यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु । कथम् । इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडा-भक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यसां कियायां तथा । यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एलिखर्थः । यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः । कीहशे यज्ञगृहे । सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्ता देवानाह । हे युवानः, जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपिले अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ 'मद तृतौ' तृप्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तृ जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्धा मत्सथ । अन्तभूतण्यर्थः । त्पंयत । यथा भवद्भिस्तृप्तिः कियते तथास्तर्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४॥

पञ्चित्रिंशी।

यद्य कर्च वृत्रह्ञुद्गा अभि सूर्य । सर्वे तर्दि-न्द्र ते वर्शे ॥ ३५॥

उ० यद्द्य। द्वे गायज्यो। यत् अद्य कच्च कुत्रचित् यत्। हे वृत्रहन् वृत्रस्य पाप्मनः शार्वरस्य तमसो हन्तः, त्वम् उद्गा अभि अभ्युद्गाः अभ्युदेषि । हे सूर्यं, तत्सर्वनेनेतत् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते तव वशे वर्तते। त्वमेवैक ईश्वरो न द्वितीय इत्यभित्रायः॥ ३५॥

म० श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्रामपुरोहक् । 'वृत्रो मेघे रिपो ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ' इति कोशाहृत्रमन्धकारे शावरं हन्तीति वृत्रहा रिवः । हे वृत्रहन्, हे सूर्य, हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, अद्य यत् कच्च यत्र कृत्रचित् लमि उद्गाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः । यद्वा उद्गाः अत्र पुरुषव्यल्ययः । यत्किचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्व-स्येद्याता लमेवेल्यर्थः ॥ ३५॥

षद्रत्रिंशी।

तर्णिर्विश्वदंशेतो ज्योतिष्कृदंसि सूर्य । विश्वमा-भक्ति रोचनम् ॥ ३६ ॥

उ० तरणिर्विश्वदर्शतः । यस्त्वं तरणिरसि तूर्णं वर्तसे विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च कर्तासि हे सूर्य, तं त्वां प्रति तथा ब्रूमः त्वमेव विश्वं सर्वम् आभासि दीपयसि । रोचनं दीप्तम् अप्निविद्युद्रहतारकारूपं त्वदीयमेवैकं ज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

म् प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोहक् । हे सूर्य, लं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि । विश्वमाभासि प्रकाशयसि च । अग्निविद्युचक्षत्रचन्द्रमहतारकादिषु लदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वम् । रोचनं दीप्यमानं लत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्लम् । तरिणः तरस्यतिकामति नभोवत्मति तरिणः 'अश्यवितृभ्यो-ऽनिः' (उणा० २ । ९८) इति तरतेरिनप्रस्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः । दशेरतच् ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्मिहित्वं मुध्या कर्तोवितेत्र्थ् संजीभार । युदेदयुक्त हिरतेः सुधस्थादाद्रात्री वासी-स्तजुते सिमस्मे ॥ ३७॥

उ० तत्स्र्यस्य । द्वे त्रिष्टुभो । तदेव स्र्यंस्य देवत्वम् ।
तच्च महित्वं महाभाग्यम् । तिकिमित्यत आह । मध्या कर्तोविंततं संजभार मध्या मध्ये इत्यर्थः । कर्तोः कर्मण इत्यर्थः ।
मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमजुष्यसंबन्धिनां विततं
रिह्मजालं अहर्लक्षणं संजभार । अयमेव संहरते नान्य एतत्तितुं शक्तोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किंच यदा
इत् अयुक्त यदा प्रयुक्के आत्मिन आत्मसंस्थान्करोति हरितः
हरितवर्णान्त्रमीन् । द्यस्तमनकाले लोहिततां यन्ति सधस्थात् सहस्थानादाहत्य पृथिच्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्थानम् तत्रहि ते निपतन्ति । आद्वात्रीवासस्तजुते । आत्
अथानन्तरम् रात्री तमोमयं वासः तजुते विस्तारयति ।
सिमस्ये सर्वस्य जगित एकत्रादित्यसिहतं ज्योतिरेकत्र तमः
आदित्यप्रभावात्प्रभ्रमतीत्ययमिप्रायः ॥ ३७॥

म० कृत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुखतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवलं देवतानुभावः । तच्च महिलं महाभाग्यमैश्वर्यम् । तत् किम् । कर्तोः 'ईश्वरं तोष्ठुन्कसुनौ' (पा०३ । ४ । १३) करोतेस्तोस्ठन्प्रस्यः । कार्यश्रेष्ठस्य जगद्भपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमं शुजालं संजभार संजहार संहरते । न ह्यन्य एताहरा मं शुजालं प्रसारियतुं संहर्तु वा राक्नोतीस्थः । किंच यदा इत् यदेव हरितः हरितवर्णात्रश्मीनयुक्त युक्के आत्मिन आरोपयित सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्यं व्योम-मण्डलम् । 'सध मादस्थयो रह्णन्दिते' (पा०६।३।१६) इति सहस्य सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णानं सून् यदा व्योममण्डलात्स्वसिन्योजयित । आत् अनन्तरमेव रात्री विशा सिमस्मे वासः तन्तुते । सर्वं वस्तु तमसाच्छादयती-स्थाः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्याः ॥ ३०॥

अष्टित्रंशी ।

तिन्मुत्रस्य वर्षणस्याभिचक्षे सूर्यी ह्रपं कृणुते द्योरुपस्थे । अनुन्तमुन्यद्भर्शदस्य पार्जः कृष्णमुन्य-द्धरितः संभरन्ति ॥ ३८॥

उ० तिनमत्रस्य । सूर्यः तद्भ्यं ज्योतिः कृण्ते कुरुते द्योर्लोकस्य उपस्थे उत्सङ्गे । मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे अद्र्य-नाय। मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति वरुणः दुष्कृतिनो गृह्णाति एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिष्रायः। किंच अनन्तम् अपर्यन्तं कालतः देशतश्च। अन्यत् एकम्। रुशत् शुकुं जरामरणादिभिवियुक्तम्। विज्ञानघनमानन्दः अस्य सूर्यस्य पाजः । पाज इति वलनाम इह तु रूपमुच्यते । रूपम् असीति शेषः । तचाहैतलक्षणम् कृष्णं हैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरिणा इन्द्रियवृत्तयः संभरन्ति निदा-नभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥

म० स्यों योः युलोकस्योपस्थ उत्सक्ते मित्रस्य वरुणस्य च तद्र्षं कृणुते कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पर्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य स्थ्रंस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेयम् । रशत् ग्रुकं दीप्यमानं विज्ञान-घनानन्दं बह्मेव । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियग्रत्यो वा संभरन्ति धारयन्ति । इन्द्रियग्राद्धं द्वैतरूपमे-कम् । एकं ग्रुकं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे स्थ्रंस्य सगुणिनर्गुणं बद्धा स्थ्रं एवेखर्थः । पाज इति वलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति रशत् । औणादिकेऽतिप्रत्यये चकारो रस्य शकारो गुणाभावश्च निपास्यते । यद्वा 'रश्च हिंसायाम्' रुच्यर्थे वर्तमानादस्माहृदः शतरि रशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशी।

बण्महाँ २।। असि सूर्य बडादित्य महाँ २।। असि । महस्ते सतो महिमा पेनस्यतेऽद्धा देव महाँ २।। असि ॥ ३९॥

उ० वण्महान् । प्रगाथः द्वाभ्याम् । पूर्वा वृहती उत्तरा सतोवृहती । वह सत्यम् महान्परव्रह्म असि । हे सूर्यं, वह हे आदित्य, तेजसामादानादादित्यः । महानसि । किंच महः महतः ते तव सतः महिमा महाभाग्यं सर्वेषु देवेष्वव-स्थितम् पनस्यते पूज्यते सर्वेः प्राणिभिः । अद्धा सत्यं हे देव दानादिगणयुक्त, महान् असि । अभ्यासे भूयांस-मर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया इति ॥३९॥

म० जमदिमिद्देष्ट द्वे बृहतीसतोबृहत्यो । आद्या माहेन्द्रपुरो-रक् । बिहल्ययं सत्यार्थम् । हे सूर्य, सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः 'राजस्यसूर्य—' (पा० ३ । १ । १ १ ४) इत्या-दिना क्यवन्तो निपातः । बद्द सत्यं लं महान् असि श्रेष्ठो-ऽसि । आदत्तेऽसूनित्यादित्यः हे आदित्य, बद्द लं महानित । किंच महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्त्यते । हे देव, दीप्यमान, अद्धा सत्यं लं महानित । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति पुनहक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

बट्सूर्ये श्रवंसा महाँ२॥असि स्त्रा देव महाँ२॥ असि । महा देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योति-रदीभ्यम् ॥ ४०॥

उ० बद सूर्य बद सत्यम् हे सूर्य, अवसा अवणीयेन

धनेन महानसि । सत्रा सत्यम् हे देव, महानसि । किंच महा स्वकीयेन महत्त्वेन त्वसेव देवानां मध्ये असुर्यः। असवः प्राणाः सन्ति येपां ते असुराः रो मत्वर्थीयः तेभ्यो हितः असुर्यः। उगवादित्वाद्यत्। प्राणिभ्यो हित इत्यर्थः। पुरो-हितश्च पुर एनं धाति सर्वेषु कार्येप्विति पुरोहितः। किंच विसु व्यापि । उयोतिः विज्ञानवनानन्दम् । अदाभ्यम् अनुपहिंसितम्॥ ४०॥

म० आदिल्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे स्र्यं, वद् सल्यश्रवसा धनेन यशसा वा लं महानसि । हे देवा, सल्यं लं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन । महा महत्त्वेन । कीहशः लम् । असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः पुरोऽमे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः । सर्वदेवानां स्र्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजः । लमेव तेजोरूप इस्यर्थः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी।

श्रायन्त इव सूर्ये विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि जाते जनमान ओर्जसा प्रति भागं न दीधिम ॥४१॥

चु० श्रायन्त इव । बृहती । यथा श्रायन्त भाश्रिताः सूर्यरहमयः विश्वानि धनानि । इदिति निपातः पादप्रणार्थः । इन्द्रस्य संबन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि । भक्षत आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभक्षन्ते विभजन्ते एवं वयमपि समाश्रिताः अनुदात्तत्वात् विभक्षन्ते विभजन्ते एवं वयमपि समाश्रिताः सूर्यं विश्वानीन्द्रस्य धनानि विभक्षामः । किंच वस्ति धनानि जाते पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्काल्धनानि जाते पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्काल्धनिषये । ओजसा बळेन ज्ञानकर्मसमुचयकारित्या । प्रतिपुरुषम् भागं न भागमिव । दीधिम निधीमहि स्थापयाम । दुधातेरेतद्वपं नतु ध्यायतेरर्थपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥

म० गृमेधदछा बृहती। आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम्। श्रयन्त इति श्रायन्तः 'श्रिञ् सेवायाम्' अतः शति शिष गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः। इव एवार्थे। सूर्यं श्रायन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रमयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येन वस्ति धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि मक्षत अभक्षत भजन्ते, विभ-जन्ते। प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः। 'भज भागसेवयोः' अस्य छि ति प्रथमबहुवचने रूपम्। अडभाव आर्षः 'आत्मभेपदेष्वनतः' (पा० ७। १। ५) इति झस्यादादेशः। स्यिकरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः। किंच वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम। स्थापयामेत्यर्थः। किमिन भागं न भागमिन । यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथे-सर्थः। 'धि धृतौ' छङ् व्यत्ययेन शपः श्रुः द्विसम् । दुजादि-सादभ्यासदीर्घः॥ ४९॥

द्विचत्वारिंशी।

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निर्ध्हंसः पिपृता निरंव्यात् । तन्नोमित्रो वर्रणो मामहन्तामदितिः सिन्धुं: पृथिवी उत द्योः ॥ ४२ ॥

उ० अद्या देवाः । द्वे त्रिष्टुभौ । अद्यास्मिन्नहि हे देवाः, रइमयः उदयकाले सूर्यस्य । निरंहसः पिष्ठत निष्पष्ठत निर्मुञ्चत अंहसः पापात्सकाशात् अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हितनि-गृहोपधाद्विपरीतात् निरवद्यात् निष्पष्टतं च निर्मुञ्चतं च अवद्यात् अवदनीयात् । येन दुर्यशो भवति तदवद्यम् । तदेत-दुच्यमानम् नः अस्माकम् मित्रावरुणः मामहन्तां पूजयतु । अदितिः सिन्धः नदी । पृथिवी उत अपि च द्योः ॥ ४२ ॥

म० कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् द्रप्तादिस्प्रहृश्यणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रइमयः हे देवाः, नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिष्टत निर्मुञ्चत । अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिष्टत प्रुथक् कुरुत । अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेस्पर्थः । का । अद्यास्मिन्दिने स्र्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य स्र्योदये-ऽस्माञ्छुद्धान्कुरुतेस्पर्थः । अद्यस्य 'द्ध्यचोऽतस्तिङः'। 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३५,३६) इति दीर्षः । 'अन्येषामि दश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्षः । 'अन्येषामि दश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्षः । पिष्टतेस्पत्र । किंच मित्रादयः तत् नः अस्मद्धचनं मामहन्तां पूज्यन्तु । अङ्गीकुर्वन्तिस्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देव-माता सिन्धः समुद्दो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४३ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

आ क्रुष्णेन रर्जसा वर्तमानो निवेशयेश्वसतं मर्द्य च । हिर्ण्ययेन सिवता रथेना देवो याति सुवनानि पश्येन ॥ ४३ ॥

उ० आ कृष्णेन । आवर्तमानः पुनःपुनर्श्रमणं कुर्वन् । कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह निवेशयम् स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयम् अमृतं देवादिकम् मर्सं च मनुष्यादिकं च । हिरण्ययेन हिरण्मयेन सविता रथेन । आदेवो याति आयाति देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनानि भूतजातानि पश्यम् कानि कानि साधु कुर्वन्ति कानि कानि वा असाध्विति स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

म्० हिरण्यस्त्पद्दष्टा त्रिष्ठुप् सावित्रपुरोहक्। सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति। किं छुर्नन्। कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भमणं छुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्लं मनुष्यादिकं च निवेशयन् खलप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसा- विवति विचारयन्॥ ४३॥

तृतीयं सूर्यसुदुक्थ्यमहः समाप्तम् । ६९ य० उ०

चतुश्चत्वारिंशी।

प्रवाद्यजे सुप्रया बृहिरेषामा विद्यपतीव बीरिट इयाते । विद्यामुक्तोरुषसीः पूर्वहूँतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान ॥ ४४ ॥

उ० प्रवावृजे । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः । चतुर्थेऽहिनि सर्वमेधे वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रचिछ्यते सुप्रयाः सुप्रयाणं सुगमनम् बिहः एपाम् । येपामिति सर्वनामव्यत्ययः । येपां यजमानानाम् । आइयाते आगच्छत्तम् अश्विनौ । कथमिव । विश्पती इव सर्वस्य पती इव । बीरिटशब्दो गणवचनः । यथा विशां मनुष्याणां पती राजानौ विशां मनुष्याणां गणे अवस्थितौ । कस्मिन्काले । अक्तोः राज्याः अवसाने । उपसः आगमनकाले । पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन् आह्वानकाले । किंच वायुः नियुत्वाम् अश्ववान् । पूषा च स्वस्तये स्वस्त्ययनाय अविनाशाय आइयाते ॥ ४४ ॥

Ho अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत्। तथाच श्रतिः 'वैश्व-देववचतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा यहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोह्यः (१३।७।१।६) इति । वैश्वदेवस्तु चतुर्थेऽहि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रा-न्तप्रहाणां पुरोरुचो प्रहणमन्त्राः । वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवाः यवपुरोरुक् । एषां यजमानानां खस्तये कल्याणाय वीरिटे-Sन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः। 'ई कान्ससनगतिव्याह्यादौ' व्यस्ययेन तङ् । कीहशो वायः । नियुलान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य सः । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तः । कस्मिन् काले । अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य । पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्व पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वान-काले । अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः । उपसः पूर्वाह्वाने पूषा रवि-रायाति रात्रौ वायुः । वायुना वायुसखलादिभिर्लक्ष्यते रात्रिहो-मस्यामिदेवसालात् । तत्र दृष्टान्तः । काविव । विरूपतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां बीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छ-तस्तद्वत् ताविप तेषां स्वस्तये इयाते । एषां केषाम् । येषां बर्हिः प्रवारुजे प्ररुज्यते प्रस्तीर्यते 'रूजी रृतिलागयोः' लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदशं बहिः । सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तर्णं यस्य तत् सप्रयः दीर्घरछान्दसः । सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः। बीरिटशब्दो गणवाचकः। तथाच यास्कः 'प्रशुज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते सर्वस्य पातारों वा पालयितारों वा बीरिटमन्तरिक्षं भियों वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतनयो भास-स्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो बी-आदेशे तनोते: रिटः' (निरु० ५। २८) इति ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशी।

्रहुन्द्रवायू बृहुस्पति सित्राप्ति पूषणं भर्गम् । आदिखानमार्रतं गणम् ॥ ४५ ॥

ए० इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । तिस्रो गायज्यः । इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । मित्रा मित्रमितिप्राप्ते आकारः । मित्रम् अग्निम् पूषणम् भगम् । आदित्यान् मारुतं च गणम् आह्वयामीति रोषः ॥ ४५ ॥

म्० मेथातिथिदष्टे द्वे गायत्रयो । आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुन-भेहणे द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पति मित्रा । विभक्तेराकारः । अप्तिं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्संव-निधनं गणं एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

षद्चत्वारिंशी ।

वर्षणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिक्तिभिः। करतां नः सुराधंसः॥ ४६॥

उ० वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः भुवन् भवतु मित्रश्च । विश्वाभिः सर्वाभिः कतिभिः अवनैः पालनैः । किंच करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः शोभनधनान् ॥ ४६ ॥

म० वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः छतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु । भवतेर्व्यस्येन तुदादिलात् शप्रत्ययः 'इतश्च छोपः' (पा० ३।४। ९७) इति तिप इछोपः धातोरुवङ् । किंच मित्रावरुणो नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं राधो येषाम्॥ ४६॥

सप्तचत्वारिशी ।

अधि न इन्द्रैषां विक्लो सजात्यानाम् । इता मरुतो अधिना । तं प्रत्यथायं वेनो ये देवास आ न इडिभिविधिभः सोम्यं मध्योमासश्च-षेणीधृतः ॥ ४७॥

उ० अधि नः। अधि इत् अध्यागच्छित नोऽसाकम् एषां च सजात्यानामृत्विजाम्। हे इन्द्र, हे विष्णो, हे मरुतः, हे अश्विनौ। अथ प्रतीकोक्ताः तं प्रतथा। अयं वेनः। ये देवासः। आ न इडाभिः विश्वेभिः सोम्यं मधु। ओमासश्चर्षणीधृतः॥ ४७॥

स० क्रसीदिह्या गायत्रयाश्चिनपुरोहक् । हे इन्द्र, हे विष्णो, हे महतः, हे अश्विना अश्विनौ, नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत । अत्र भतीकोक्ताः तं प्रलथा (७।१२) ग्रुकप्रहे अयं वेनः (७।१६) मन्थिप्रहे ये देवासः (७।१९) आप्रयणस्य आ न इडाभिः (३३।३४) ध्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु

(३३ । १०) ऐन्द्राप्तस्य ओमासश्चर्षणीघृतः (७ । ३३) वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशी।

अग्न इन्द्र वर्षण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मार्र-तोत विष्णो । डुभा नासेत्या रुद्रो अधु ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८॥

पुठ अस इन्द्र त्रिष्टुप्। हे असे, हे इन्द्र, हे सिन्न, हे देवाः। शर्धः वलं संगृह्य। प्रयन्त प्रगच्छत । सोमिनो गृहं सोमं पातुम्। हे मारुतगण उत अपि हे विष्णो। प्रस्यक्षकृतोऽयमर्धर्चः। द्वितीयस्तु परोक्षकृतः वाक्यभेदात्। उभा नासत्या उभौ नासत्यो रुदः अध अध साः देवपत्थः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्त यज्ञं सोमपानाय ॥ ४८॥

म० प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् महत्त्वतीयपुरोहक् । हे अमे, हे इन्द्र, हे वहण, हे मित्र, हे देवाः, हे माहत महत्रण, उतापि हे विष्णो, यूयं शर्यः वलं प्रयन्त प्रयन्त्वत दत्त । यमेः शपो छक् । एवं प्रत्यक्षमुक्ता परोक्षमाह । उभा नासत्या उभो नासत्याविधनो हदः अध अथ द्वाः देवप्रयः पूषा भगः सरस्तती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां ह्वींषि ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशी।

हुन्द्रांन्री मित्रावरुणादिति ए स्वः पृथिवीं चां मुरुतः पवताँ २॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं त्रह्मण-स्पति भगं नु शिष्सि सिवतारम् तये ॥ ४९॥

उ० इन्द्राप्ती मित्रावरुणा । जगती । इन्द्राप्ती च उठ इन्द्राप्ती मित्रावरुणा । जगती । इन्द्राप्ती च डां मित्रावरुणो च अदितिं च खः आदित्यं च पृथिवीं च डां च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च हुवे आह्यामि । विष्णुं च पूषणं च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च हुवे आह्यामि । विष्णुं च पूषणं च ब्रह्मगस्पतिं च नु क्षिप्रम् शंसं शंसितव्यं सवितारं च हुवे। उत्तये अवनाय ॥ ४९॥

म् वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुलतीयपुरोरुक् । इन्द्रामी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणं ब्रह्मणस्तिम् भगम् सरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणं ब्रह्मणस्तिम् भगम् संसं सुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमृतयेऽवनायादं हुवे आह्यामि ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

असो रुद्रा मेहना पर्वतासो वृज्ञहत्ये भरेहती सजोषीः। यः शक्षते स्तुवते धार्यि पुज्र इन्द्रे-ज्येष्ठा असाँ २॥ अवन्तु देवाः॥ ५०॥

पुठ असो रुद्राः । त्रिष्टुअः पञ्च । असो असाकं रुद्राः मेहनाः सेचनाः यहा महनीयाः पूजनीयाः पर्वतासः पर्व-ताश्च वृत्रहत्ये वृत्रवधे भरहूतौ संग्रामाह्वाने च । सजोषाः समानजोषणाः समानशीतयः । एकाभिष्राया भवन्त्विति शेषः । यश्च शंसते शस्त्राणि स्तुवते स्तौति च स्तोत्राणि । धायि दैंधति हवींषि । पत्रः प्रार्जितधनः सन् । तसे च रुद्धाः सजोषाः भवन्तु । किंच इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते तथोक्ताः । अस्मान् अवन्तु पालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥

म० पश्च त्रिष्टुमः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोहक् । यो नरः शंसते शस्त्राणि शंसति खुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षण जपित पज्जः प्रार्जितधनः सन् धायि द्धाति ह्वींषि । तान् अस्माश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु । पज्जः पृषोदरादिः । कीह्शा देवाः । अस्मे अस्मास्च मेहना । शस आकारः । मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्धाः । पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः 'तप्पर्वमरुद्धां' (पा० ५।२।१२२) इति तत्प्रस्त्रयः । वृत्रहस्ये वृत्रासुरवधाय । भरहूतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानं तत्र सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । एकमतय इस्तर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईहशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशी।

अर्वाञ्ची अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्यययम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादेवपदो यजत्राः ॥ ५१॥

उ० अर्वाञ्चो अद्य । अर्वागञ्चनाः अद्य भवत हे यजताः हे यजनीयाः । किंच आवो हार्दि भयमानो व्ययेयम् आव्ययेयम् । व्ययतिर्गत्यर्थः । आगमयेयं अभिमुखमापाद्येयं वः युष्माकं हार्दि हृद्यम् भयमानः विभ्यत् । विभेतेर्विकर्णव्यत्ययेन शानचि शप् । यत एवमतो ब्रवीमि त्राध्वं पालयत नः अस्मान् हे देवाः, निजुरः नितरां यो भिक्षतं जरयति स निज्ः बुभुक्षितादित्यः वृकस्य वृकादिति विभक्तिव्यत्ययः । त्राध्वं च कर्तात् कूपात् । अवपदः अवाचीनानि यत्र पदानि स तथोक्तः तस्मात् सोपानैर्यत्रोत्तरितं न शक्यत हत्यर्थः । हे यजत्रा यष्टव्याः ॥ ५१ ॥

म० कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्तं त्रायन्ते यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः, अय यूयमर्वाञ्चः अस्मदिभमुखाः भवत । दीघों संहितायाम् । यतो भयमानः विभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयं आगमयेयम् । अभिमुखं संपाद्येयमित्यर्थः । 'व्यय गतौ' णिजन्तः । भित्रो व्यत्ययेन रापि भयमानः । किंच हे यजत्राः देवाः, नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत । कर्तात् कृपाच त्राध्वम् । कीद्दशाद् वृकात् । निजुरः 'जूरी वधे' नितरां जूर्यते हिनस्ति निजुः । किप् तस्मान्तिजुरः हिंसकात् । कीद्दशात् कर्तात् । अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः अव-पात् तस्मादवपदः सोपानैर्यत्रोत्तरीतुं न शक्यत इत्यर्थः ॥५९॥

द्धिपञ्चाशी। विश्वे अद्य मुरुतो विश्वे अवन्त्वु- म्रयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसार्गमन्तु विश्वे-मस्तु द्रविणं वाजी अस्मे ॥ ५२ ॥

उ० विश्वे अद्य इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० विश्वे अय छुशदृष्टादिलपुनर्भहृणे । व्याख्याता (१८। ३१) ॥ ५२॥

त्रिपञ्चाशी।

विश्वेदेवाः शृणुतेमध् हर्वं मे ये अन्तरिक्षे य उप चित्रष्ठ । ये अग्निजिह्ना उत वा यजेत्रा आस-चास्मिन्वहिषि मादयध्वम् ॥ ५३॥

उ० विश्वदेवाः हे विश्वदेवाः, शुणुत इमं हवं आह्वानं मे मम । ये अन्तिरिक्षे स्थ भवथ । ये च उपद्यवि द्युलोके स्थ भवथ ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाः । उत वा अपिच यजत्रा यष्टव्याः । श्रुत्वा च आह्वानम् आसद्य स्थित्वा अस्मिन्बर्हिषि मादयध्वं तृष्यध्वम् ॥ ५३ ॥

म० सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य द्धा श्रयणे विनियुक्ता। हे विश्व-देवाः, ये यूयमन्तिरक्षे स्थ भवथ। ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ। ये चामिजिह्याः विह्नमुखाः । उत वा अपिच यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्यानं श्रणुत। श्रुला चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृष्यध्वम् ॥५३॥

चतुःपञ्चाशी ।

देवेभ्यो हि प्रथमं युज्ञियेभ्योऽमृत्त्वर्ष्सुवसि भागमुत्तमम् । आदिद्दामानेष् सवित्वर्यूणुषेऽन्-चीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

उ० देवेभ्यो हि । यसाह्वेभ्यः प्रथमं यज्ञियेभ्यः यज्ञाहेभ्यः अमृतत्वं सुविस अभ्यनुजानासि भागं चोत्तमं सुविस आत् इत् अथानन्तरमेव दामानम् दातारमुत्पत्ति-स्थितिलयानाम् स्वकीयं रिश्मजालम् हे सवितः, व्यूणुंषे विवृणोषि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्रमे हि विप्रोऽकिपत-मनसामिहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वात । किंच अन्चीना अन्व-श्चितानि तदनुगतानि जीविता जीवितानि जीवनहेत्नि कर्माणि मानुषेभ्यः ददासि तसात् त्वामेव स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

समाप्तं सर्वमेधिकं कर्म।

म० वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रह्स पुरोहक् । हे सिवतः, हि निश्चितं प्रथममुद्यसमये यि वियेन्यः यज्ञाहेंभ्यो देवेभ्यः लमुत्तमं भागमित्रहोमहृषं सुवित प्रेरयि 'वू प्रेरणे' तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागम् । अमृतल्मम्हृतप्रदिमत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उद्यानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रिहमसमूहः तं । व्यूणुषे विदृणोषि विस्तारयि । ततो मानुः

षेभ्यः जीविता जीवितानि जीवनहेत्नि कर्माणि व्यूण्णेषे । स्यों-द्यानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदशानि जीवितानि । अनुचीना अनुचीनानि अन्वज्ञन्ति तान्यनूचीनानि रिश्मसम्-हानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त-यिता लमेवेखर्थः ॥ ५४॥

इति वैश्वदेवसुचतुर्थमहः समाप्तोऽयं सर्वमेधः॥

पञ्चपञ्चाशी ।

प्र वायुमच्छी बृह्ती मंनीषा बृहद्रीय विध-वरिष् रथपाम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कृविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

उ० इदानीं त्रयोनुवाकाः पुरोह्चामनारभ्याधीता व्यास्थेया आदित्यस्य वा याज्ञवल्ययस्य वा आपमापितृमेधात् ।
प्रवायुम् त्रिष्ठुप् । चतुर्थः पूर्वं व्याख्यायते वाक्यव्यात् । हे
प्रयच्यो प्रकर्षेण यजनशील अध्वयों, योग्यस्त्वं कविः कान्तदर्शनः वायुम् अच्छ आभिमुख्येन प्रइयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छिस । यजतेरेतदूपम् । बृहती मनीषा बृहत्या मनीपया ।
किंभूतं वायुम् । बृहद्विम् महाधनम् । विश्ववारं सर्वस्य
वरणीयम् । रथपां रथपूरणम् । शत्रुधनरसौ रथं प्रयति ।
स्रुतद्यामा द्योतनं यमनं यस्य स तथोक्तः । द्युतद्यामानमिति
विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् । नियुतः पत्यमानः
अत्रापि पत्यमानमिति पद्योविकारो वाक्यवशात् । नियुद्विरश्वेद्ध्यतन्तम् । कविं कान्तदर्शनम् ॥ ५५॥

म० अथ पच्चद्शपच्चद्शत्रयोदश्चीह्रयोऽतुवाकाः पुरोरचोऽनारभ्याधीताः श्रोतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञाही आदिस्याज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् । ऋजिश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यज्ञति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वयो, बृहती
मनीषा महत्या बुद्धा कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन लं वायुं प्र
इयक्षति प्रकर्षेण यष्टुमिच्छिति । कीदृशः लम् । किवः ज्ञानी ।
कीदृशं वायुम् । बृहद्विम् बृहन् रियर्यस्य तं महाधनम् ।
विश्वनारम् विश्वन वियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति
वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूर्यति रथप्राः
तम् । यजमानाय दातुं धनैः रथं पूर्यति । द्युत्वामा व्यत्ययः
द्युत्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य
तम् । नियुतः पत्थमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । नियुद्भिरश्वैः पत्थमानं गच्छन्तम् । किवं क्ञान्तदर्शनम् । ईदृशं
वायुं यज्ञेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी।

इन्द्रेवायू इसे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्देवी वासुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवे इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योतिः स्जोबेभ्यां त्वा ॥ ५६॥

उ० इन्द्रवायू इमे व्याख्यातम् ॥ ५६॥ म० इन्द्रवायू व्याख्याता (७१८)॥ ५६॥

सप्तपञ्चाशी।

मित्रथं हुवे पूत्रदेशं वर्षणं च रिशादंसम् । धियं वृताचीक् सार्धन्ता ॥ ५७ ॥

ट्र नित्र एं हुवे। हे गाय व्यो मित्रमाह्मयामि। प्तदक्षम् प्तस्य ग्रुदस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम्। वर्षणं च रिशादसम् हिंसकादिविनाशाने शिक्तं कुर्वणम् हुवे। कीदशः। धियं कर्म। घृताचीम् येन कर्मणा घृतमच्यते हूयते तत्कर्म। साधन्ता साधयन्तौ। नहि देवतामन्तरेण कर्मसिहिः॥ ५७॥

म० दे मधुच्छन्दोद्दष्टे गायत्रयौ आद्या लिङ्गोक्तदेवला ।
भित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । पूतदक्षं पूतं पितत्रं
सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिवेधयति पूतदक्षस्तम् 'दक्ष कम्यृद्धोः' इत्यस्माण्णिजन्तात्कर्मण्यण् । रिशादसम् रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्ताद्दसति नाशयति रिशादसः तम् । 'रिश हिंसायाम्' 'दस उपक्षये' । द्वयोविशेषणे । कीद्द-शावुमौ । धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशी धियम् । घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र ताम् ॥ ५०॥

अष्टपञ्चाशी ।

दस्रा युवार्कवः सुता नासंत्या वृक्तवहिषः। आयातक् रुद्रवर्तनी । तं प्रत्यायं वेनः ॥ ५८ ॥

उ० दस्ता युवाकवः । द्वयोरिश्वनोरेकस्य दस्त इति नाम अपरस्य नासत्य इति । तत्रायं विभक्तयर्थे आकारो विरूप-करोषे वर्तते । 'गुणो यङ्कुकोः' इति च पाणिनिर्देशयति । हे दस्तो दर्शनीयो, हे नासत्यो न असत्यो सत्यावेव । 'नुआ-णनपात्–' इति प्रकृतिभावः । युवाकवः युवां कामयमानाः अहमहिमक्या मां पिवतं मां पिबतिमिति सुता अभिषुताः । युक्तविद्धेः प्रस्तीर्णवर्हिषः । यतः अतो व्रवीमि आयातम् अगाच्छतम् । हे रुद्रवर्तनी रुद्दस्थेव वर्तनिर्ययोस्तो तथोक्ती रुद्दपन्थानो । तं प्रवथायं वेन इति प्रतीकोक्तो ॥ ५८ ॥

म० आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्त इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दस्ती दर्शनीयौ, हे नासत्या नासत्यौ न असत्यौ । सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् । यतः असत्यौ । सत्यवादिनावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् । यतः अता अभिष्ठताः सोमा इति शेषः । कीहशाः सोमाः । युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः । कवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः । यद्वा युवन्ति अमौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकृषिभ्यां यद्वा युवन्ति अमौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकृषिभ्यां यद्वा युवन्ति अमौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकृषिभ्यां काकुः' (उणा॰ ३। ७६) इति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । ककुः' (उणा॰ ३। ७६) इति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः । ककुः' वर्तं वर्हियत्र ते । कीहशौ युवाम् । कहवर्तनी कद्व- युक्तविनिः पन्था ययोस्तौ क्ष्रवद्गमनशीलौ । तं प्रत्यथा (७। १२) अयं वेनः (७। १६) एते द्वे प्रती- कोक्ते॥ ५८॥

एकोनषष्टी।

विदयदी सरमा रुग्णमहेमिह पार्थः पूर्विष् सध्यकः । अर्थं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवे प्रथमा जीनती गीत् ॥ ५९ ॥

उ० आय्रयणं गृह्णाति । विद्यदि त्रिष्ट्प् । इह वाक्-अकटीभवेति सोच्यते । विदत् जानीयात् यदि । सरमा वाक् त्रयीलक्षणा । सा हि अभिषवे समानं रमते । रुग्णं चूर्णी-कृतम् अद्गेः सोमाभिषवस्य कर्तुः अद्गिभिश्व सोमोऽभिषुयते। महि महत् पाथः सोमलक्षणमन्नम् पूर्व्यं उपांश्वन्तर्यामैनद्र-वायवादिषु गृहीतम् । सध्यक् समानाञ्चनम् । सहस्य सिधः अञ्चतेरुत्तरम् । कः कुर्यात् । किंच अग्रंनयत् यज्ञाग्रं नयति सा पाथः। सुपदी शोभनानि पदानि यसा वाचः सा तथोक्ता । निहि पदानि प्रत्याख्याय वाक्यं स्यात् । अक्षरा-णामकारादीनां रवं शब्दं जानती प्रथमा अच्छ आभिमुख्येन अगात् गच्छति । एवमधियज्ञं मन्नो व्याख्यायते बहुचांतु संवादसक्तम् । तत्र सरमा देवग्रनी इन्द्रेण प्रेषितान्वेषणार्थं गोधने पणिभिरसुरहिते तदभित्रायेण व्याख्यायते तत्रासुराणां पर्यालोचनवाक्यम् । विद्यदि विद्त् अलभत् यदा सरमा देवशुनी । रुग्णं भन्नं गवां संबन्धिभिः खुरैः । अद्रेः पर्वतस्य द्वारम् । अथानन्तरं महि महत् गोलक्षणं पाथः अन्नम् । पूर्व्यम् पूर्वेषु कालेषु अपहृतम् । सध्यक् देवान्यति सहाञ्चनम् कः। करोतेः रूपं। करिष्यति। अप्रम् गवामयमवस्थाय नयत् नेष्यति । सपदी शोभनपाद्युक्ता पदेन यान्वेषयति नष्टं सैवमुच्यते । अक्षराणामसदीय-वाक्यसंबन्धिनाम् अच्छ अभि रवमुचारणम् प्रथमा जानती अगात् आगमिष्यति ॥ ५९ ॥

म् कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयी-लक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति । यज्ञं प्रति-पादयतीत्यर्थः । कीहशी सरमा । सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती । अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विद्जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमनं कः कुर्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानिधकारात् । कीदृशं पाथः । अद्रेः रुगम् विभक्तिव्यत्ययः । अद्रिणा सोमाभिषवयावणा रुग्णम-भिषुतम् । महि महत् । पूर्वं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामैनद्रवा-यवादिपात्रेषु । सध्यक् सहाञ्चति सहस्य सिघः । सहैव हवनाय गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो मुख्यो भवति । एवमधियइं मन्त्रो व्याख्यातः। बहुचानां तु संवादस्क्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधने-**Sपहते इन्द्रेण देवशुनी तद्भीत्ये प्रेरिता तदिभारायेण व्याख्या-**यते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण वान्वेषणाय प्रहिता सती

यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भन्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अल-भत् तदा इन्द्रः पाथः हिवरनं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपद्धतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अन-यत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती अच्छ गवामिभमुखं गात् अगात् जगाम । कीदशं पाथः। महि महत् । पूर्वं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्या-मीति प्रतिज्ञातम् । सध्यक् सधीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् । विदत् 'विद्रु, लामे' 'पुषादि' (पा॰ ३।१।५५) इला-दिना च्लेर्डादेशः अडभाव आर्थः । सरमा 'स गतौ' औणा-दिकोऽमप्रत्ययः । 'सरमा सरणिः' इति यास्कः । रुग्णम 'रुजो भन्ने' निष्ठायां 'ओदितश्व' (पा० ८। २। ४५) इति नलम् । पाथः पातीति 'पा रक्षणे' अन्नम् असुन्त्रत्ययस्य थुडागमः । कः करोतेर्छुङ 'मन्त्रे घसहर-' (पा० २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेलीपे रूपम् । सुपदी 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा०४।१।८) इति छीप्। गात् 'इणो गा छुङि'॥ ५९॥

षष्टी।

नहि स्पशुमविद्ञन्यमुस्माद्वैश्वान्रात्पुर्ण्तार्र-मुग्नेः । एमेनमदृधत्रुमृता अर्मर्त्ये वैश्वान्रं क्षेत्रीजि-त्याय देवाः ॥ ६० ॥

उ० निह स्पराम् । त्रिष्टुप् । निहराबदः प्रतिषेधवचनः । स्पराम् स्पराः प्रणिधिरुच्यते । अविदन् अन्यम् अस्मात् वैश्वानरादग्नेः । पुरण्तारं सर्वेषु कार्येषु अप्रगन्तारं च निह अविदन् । आ ईम् द्वौ निपातौ अथराब्दस्यार्थे वर्तेते । अथ एनं वैश्वानरम् अवृधन् वर्धितवन्तः । अमृता अमरणधर्माणो देवाः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणं वैश्वानरम् । क्षेत्रजित्याय यजमानस्य देवयजनक्षेत्रजयनिमित्तम् ॥ ६०॥

म० विश्वामित्रदेश त्रिष्ठुव्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वभ्यो हितात् अमेः अन्यं स्परं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त । नहिराब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अथार्थो । अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमृत्यम् अवर्धयन् । कीदशमिमम्। अमर्लममरणधर्माणम् । किमर्थमवृ-धन् । क्षेत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षेत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यज-मानस्य क्षेत्रास्य ॥ ६०॥

एकपष्टी।

उप्रा विघनिना मधं इन्द्रामी हैवामहे । ता नो मृडात ईटरों ॥ ६१॥

उठ उमा विघनिना। हे गायण्यो। उमा उमी उद्गूणा। विघनिना हन्तेर्घत्वम् विहन्तारी मृथः संमामस संमामका-

रिणां वा। इन्द्राप्ती हवामहे आह्वयामः। तौ च आहुतौ नः अस्मान् मृहातः मृहयतः सुखयतः ईरदो कर्मणि ॥ ६१ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राभी गायत्री । वयमिन्द्राभी हवामहे आह्यामः । कीद्याविन्द्राभी उन्नौ उद्गर्णवलौ । सधो हिंस-कान् विधनिनौ विशेषेण हतो नाशयतस्तौ विधनिनौ हन्तेर्घः । ता तौ आहुतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् । ईदशे भयानके संप्रामे कर्मणि वा । मृडातः मृडयतः सुख-यतः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टी।

उपास्मै गायता नरः पर्वमानायेन्द्वे । अभि देवाँ २॥ इयं खते ॥ ६२ ॥

उ० उपासी। उपगायत हे नरः ऋत्विजः, असी पवमा-नाय दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति गच्छते । इन्दवे सोमाय अभिइयक्षते यष्टुमिच्छते। सनि यकारछोपः। देवान्॥ ६२॥

म० देवलदृष्टा सोमदेवला गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋ तिजः, असौ इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुस-त्योपराब्दयत । स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीहशायेन्दवे । पवमा-नाय 'पव गती' पवते दशापवित्राद्द्रोणकळशं गच्छिति पव-मानस्तसम देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते। यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टी।

ये त्वाहिहरी मचवन्नवधन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ । ये त्वी नूनमनु मद्नित विष्टाः पिवेन्द्र सोम् ए सर्गणो म्हाद्भः ॥ ६३ ॥

उ० ये त्वा हे त्रिष्टुभौ । ये मरुतः त्वाम् अहिहत्ये अहिरसुरः। अहिचधे कर्तव्ये हे मघवन्, अवर्धन्वर्धित-वन्तः। ये च शाम्बरे वधे कर्तव्ये हे हरिवन्। ये च गविष्टौ गवामपामेषणायोपस्थितं सन्तं त्वामवर्धन्। ये च त्वा त्वाम् न्तं निश्चयेन अनुमद्दित उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा। विप्राः मेधाविनः पिब हे इन्द्र, सोमम् सगणः समानगणः तैः मरुद्धिः॥ ६३॥

म० विश्वामित्रदृष्टाया दे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवसास्तिसः । हे मधवन् धनवन्, ये मस्तो गणदेवाः अहिहस्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि ला लामवर्धन् जिंह वीरयखेलादिवचोभिस्ते वृद्धिम कुर्वन् । हे हरिवः, हरिनामकाश्वयुक्त, शाम्बरे शम्बरसंब-न्यिनि युद्धे ये लामवर्धन् । ये च महतो गविष्टी गवां पण्य-स्रहतानामिष्टी प्रसाहरणेच्छायां ये लामवर्धयन् । ये च विशाः मेधाविनो महतो नूनं निश्चितं लामनु मदन्ति उत्कर्ष-यन्ति तर्पयन्ति वा। हे इन्द्र, तैर्मरुद्धिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिव मरुलतीयादिप्रहं पिवातृप्तेः । अहिह्से हन्तेर्मावे 'हनस्त च' (पा० ३।१।१०८) इति क्यप् क्रुटुत्तरपदसमासः । अवर्धन् । झेः सार्वधातुकलेऽपि 'छन्द-स्युभयथा' (पा०३।४।११७) इत्यार्घघातुकले णिलोपः। <mark>यदृत्तयोगात्रिघाता</mark>भावः (पा०८।१।६६<mark>)। गवामिष्टि•</mark> र्थिस्मन् रणे इति 'बहुत्रीही प्रक्तसा पूर्वपदम्' (पा॰ ६। २ । १) इति पूर्वेपद्खरः । अनुमदन्ति । झेर्लसार्वधातुका-नुदात्तले थातुस्तरः 'तिङि चोदात्तवति~' (पा०८।१।७१) इति गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

चतुःपष्टी । जिन्छा द्यः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो वहुलाभिमानः । अवधित्रिन्द्रं मुरुत्रिधिद्व माता

<mark>यद्वीरं दुधन</mark>ुद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

उ० जनिष्ठा उम्रः । जातः उम्रः उद्गूर्णः । सहसे बलाय तुराय त्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रः मन्द्नीयः ओ-जिष्टः अतिशयेन ओजसा युक्तः । बहुलाभिमानः अचिन्त्या-भिमानः बहुप्रकाराभिमानो वा। अभिमानः ज्ञानम् यत् तसात्। अवर्धन् अवर्धयन् इन्द्रं। मरुतश्चित् मरुतोऽिप अत्र परमपदे स्थितम्। माता अदितिः यत् यसात् वीरंच द्धनत् द्धातेरेतद्रूपम् नकार उपजनः। धारितवती। धनिष्ठा अतिशयेन धन्या धनवती । तसाच मरुतः अवर्धनिति संबन्धः ॥ ६४ ॥

म० गौरिवीतिदृष्टा । हे इन्द्र, लं सहसे बलाय जिनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि छुङ् अडभावः । कीह्शाय । सहसे तुराय लरमाणाय वेगवते । कीदृशः लम् । उयः उत्कृष्टः । मन्द्रः सुत्यः ओजिष्टः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्टः 'विन्मतोर्छक्' (पा॰ ५ । ३ । ६५) इति विनो छुक् । बहुलाभिमानः सर्व जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्र-मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् । स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमिखाह । यत् यसात् माता-दितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती । नकार्

उपजनः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टी।

आ तू न इन्द्र वृत्रहत्रसार्कमधमार्गिह । महा-नमुहीमिरुतिमः ॥ ६५॥

उ० आ तूनः। आ तूनः इति त्रयो निपाताः छन्दः-परिपूर्तिकराः। हे इन्द्र, हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, अस्माक-मर्थम् असादीयं पक्षम् आगहि आगच्छ । एत्य च असान् पाल्येति शेषः। महान् सन् महीभिर्महतीभिः जतिभि-रवनैः पालनैः ॥ ६५ ॥

म० वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षित्रवचनः । 'ऋचि तुनुघ-' (पा० ६।३। १३३) इत्यादिना तस्य संहि-तायां दीर्धः । वृत्राणामावरकाणां पाष्मनां हन्ता वृत्रहा । हे वृत्रहन् हे इन्द्र, लं नोऽसान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छे-लर्थः। आगत्य चास्माकमधमस्मित्रवासदेशमागिह। देवयजन-देशं प्रामुहीत्यर्थः। कीदशस्त्वम्। महीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान्। योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते॥ ६५॥

षद्घष्टी।

स्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वमि विश्वा असि स्पृधः । अशस्तिहा जीनिता विश्वतूरीस त्वं तूर्य तरु-ष्यतः ॥ ६६॥

उ० व्विमन्द्र बृहती । त्वमेव हे इन्द्र, प्रत्तिषु प्रतरणेषु शत्रुषु निमित्तभूतेषु । अभिविश्वा असि अभ्यसि अभिभवसि विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामान् । किंच अशिस्तिहा अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा । जनयिता च सुखानाम् । विश्वतः सर्वतूरणश्चासि । अतो व्ववीमि । त्वमेव तूर्यं जिहि मारय । तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रुन् ॥ ६६ ॥

म् नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यो पथ्यावृहतीसतोबृहत्यो । प्रकृष्टा तूर्तिहिंसा येषां यत्र वा ते प्रत्तियः शत्रवः संप्रामा वा तेषु प्रतृतिष्ठं हे इन्द्र, लं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किंच यतः लं विश्वत्रसि विश्वान् सर्वान् रिपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वत्ः । ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्यं जिहे मारय । कीदशस्त्वम् । अशिलाहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्त्रयः दुष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा। जनिता जनयिता स्पक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टी।

अर्नु ते ग्रु^६मं तुरयन्तमीयतुः <u>क्षोणी शिशुं</u> न मातरा । विश्वास्ते स्पृधंः श्रथयन्त मृन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७॥

उ० अनु ते। सतोबृहती। चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छव्दयोगात्। हे इन्द्र, यत् यसात्कारणात् वृत्रमसुरं तूर्वसि। तूर्वतिहिंसाकर्मा हिंसि। अतः कारणात्।
अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः। अन्वीयतुः अनुजग्मतुः
अनुगतवत्यौ त्वामेव। ते तव शुष्मं बलं किंकुर्वाणं। तुरयन्तं
तूर्णं गच्छन्तम्। क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ। शिशुं न
शिशुमिव पुत्रमिव। मातरा मातृपितरौ विरूपैकशेषः।
किंच विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामाः ते तव मन्यवे मन्योः
भयात् अथयन्ति विश्वीर्यन्ति। यो हि वृत्रं हन्ति यस च
द्यावापृथिव्यौ बलमीयतुः॥ ६०॥

म् हे इन्द्र, क्षोणी द्यावापृथिव्यो ते तव शुष्मं बलमन्वी-यतुः अनुगच्छतः । द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्रद्धलं बहु मन्यन्त इति भावः । कीदशं शुष्मम् । तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्व-न्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः । मातरौ मातापितरौ शिशुंन शिशु-मित्र । यथा पितरौ बालमनुगच्छतः 'यस्य बलाद् द्यावापृथि- व्यावप्यित्रभीताम्' (निरु० १० । १०) इति यास्कः । तदेव प्रपचयित विश्वा इति । विश्वाः सर्वाः स्पृधः सर्धमानाः शत्रु-सेनाः ते तव मन्यवे । पद्यम्यर्थे चतुर्था । तव कोषात् श्रथयन्त अश्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति । तव कोषदर्श-नादुद्विजन्त इत्यर्थः । युक्तमेतत् । यत् यस्मात् युद्धे हे इन्द्र, लं वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्विसि हंसि । तूर्वितिहिंसार्थः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टी ।

युक्तो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृड्यन्तः । आवोऽर्वाची सुमातिर्वष्टत्यादुण्होश्चिया वरिवोवित्तरासंत् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

उ० यज्ञो देवानामिति व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥ म० कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् व्याख्याता (८।४)॥ ६८॥

एकोनसप्ततितमी।

अद्बंधिमः सवितः पायुमिष्ट्वथ् शिवेभिर्द्य परिपाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिहः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किनी अघरीथ्स ईशत ॥ ६९॥

उ० अदृब्धेभिः सवितः। जगती । हे सवितः, अदृ-ब्धेभिः अनुपहिंसितैः पायुभिः पालनैः त्वम् शिवेभिः शान्तैः अद्य परिपाहि परिपालय नोऽस्माकम् गयं गृहम् । हिरण्यजिह्नः सत्यवाक् भूत्वा । सुविताय सुप्रसूताय कर्मणे नव्यसे नवतराय । भवेति वाक्यशेषः । रक्ष च सर्वथा । माकिः मा कश्चन नोऽस्माकं अधशंसः अधं पापं यः शंसति स अधशंसः । ईशत ईष्टा ईशिता भवतु ॥ ६९ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा जगती सिवतृद्धेतृत्या । हे सिवतः सर्वस्य प्रसिवतः, पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा लमय परिपाहि रक्ष । 'गयः कृदरः' इति गृहनामसु, 'मीहुं गयः' इति धननामस्विप पाठात् गृहधनयोगयशब्दः । कीहरौः पायुभिः । अद्बेधिः अद्बेधरनुपिहंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीहरास्त्वम् । हिरण्यजिहः हिरण्यवद्विचला जिह्ना यस्य सत्यवाक् । यद्वा 'हिरण्या हितरमणीया जिह्ना ज्वाला यस्येति वा 'हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवन्तीति वा' (निरु० २ । १३ । १२) इति यास्कोक्तेः । किंच नव्यसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किंच माकिः मा कश्चनाधशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् । लत्यसादात्पाप्मास्मान्कमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् 'बहुलं छन्दिस' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो छगभावः अङभावश्च ॥ ६९ ॥

सप्ततितमी।

प्र वीर्या शुचयो दद्रिरे नामध्वर्युभिर्मधुमन्तः

सुतार्सः । वहं वायो नियुतो याद्यच्छा पिर्वा सुतस्यान्धंसो मद्गिय ॥ ७० ॥

उ० प्रवीरया। अन्याः पुरोह्मगणः त्रिष्ठुष् । प्रवीरया। बहुवचनस्य स्थाने यादेशः। प्रकृष्टवीराः सोमाः शुचयः स्वभावादेव शुद्धाः। दृद्धिरे 'दृ विदारणे'। विदीर्णाः कणी-भूताः। वां युवयोः संबन्धिनः। हे यजमानो जायापती। कथं दृद्धिरे इति चेत्। वाम् अध्वर्श्वभाः मधुमन्तः उद्कवन्तः सुतासः अभिषुताः प्रावभिः। एवमनेनार्धचेन यजमानो संवोध्य अथेदानीं संवोधयति वायुम्। वह वायो नियुतः। वह प्रापय। हे वायो, नियुद्गणकानश्वान् याहि च अच्छ सोममि। सोमं वा प्राप्तुम्। पिव च सुतस्या-भिषुतस्य। अन्धसः सोमस्य। मदाय नृत्रये मदजननार्थं वा॥ ७०॥

म० वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चद्रा ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोक्चां समृहः । वामिति द्विव-वनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दिद्देरे विदीर्णाः चूर्णाभूताः 'द्व विदारणे' कर्म-कर्तरि लिट्। कीह्शाः । प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋ लिजो येषां सोमानां ते प्रवीराः 'सुपां सुछक्' (पा॰ ७। १ । ३९) इति जसो याजादेशः । ग्रुचयः निर्मलाः । अध्व-र्वुभिः स्तासः स्ताः अभिषवधर्मेण 'त्रावभिः द्रवीभावमापा-दिताः अभिषुण्वन्ति चलारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात्' (का० ९। ५।१) इति कालायनसारणादध्यर्युभिरिति वहुवचनम् । अध्वरनेतृभिकृत्विग्विशेषैः सुता इल्पर्थः । मधुमन्तः मधु-निमाभ्याह्मपमुद्कं तद्दन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ संबोध्य बायुमाह । वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो, नियुतोऽश्वान लं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छ याहि । अच्छामेर्ये आपु-मिति वा। सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः । याला च मदाय तृप्तये मत्ततायै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य खमंशं पिच ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमी।

गाव उपवितावतं मही यज्ञस्य रूप्सुद्री। उभा कर्णा हिर्ण्यया ॥ ७१॥

उ० गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥ म० गाव उपेति व्याख्याता (३३ । १९) ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमी।

काञ्चयोराजानेषु कत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशा-दसा सुधस्य आ ॥ ७२ ॥

उ० काव्ययोराजानेषु । गायत्री । काव्ययोः कवीनां हितयोः । आजानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु । क्रत्वा कर्मणा अभिष्टोमादिकया क्रियया । दक्षस्य उत्साहवतो यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे । रिशादसा । रेशितव्यस्योपल-क्षयितारो । सधस्यआ सहस्थाने आगच्छतम् । हे मित्रा-वरुणाविति शेषः ॥ ७२ ॥

म्० दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणी। कवीनां क्रान्तद्रिति हिंसन्ति ज्ञानसमुचयकारिणां हितौ काव्यो तयोः। रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः तानासमन्ताद्रस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ । द्विवचनं मित्रावरुणविषयम्। हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ, यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम् आ आगच्छतम्। कीदशस्य यजमानस्य। काव्ययोः कवि- हितयोर्थुवयोः आजानेषु आ समन्ताजनमसु सोमपानार्थमा- विभूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कला कनुना यज्ञकमणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्धयत इल्प्यंः। दक्षस्येति विशेषणाद्यजमानपदमध्याहर्तव्यम्। आ इत्युपसर्गेण गच्छतमिति कियाध्याहारः॥ ५२॥

त्रिसप्ततितमी।

दैव्यावध्वर्यू आगतुष् रथेन सूर्यत्वचा । मध्वी युज्ञष् समीकाथे ॥ तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ७३ ॥

ु देव्यावध्वर्यू व्याख्यातम्। तं प्रतथा अयं वेन इति दे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

म० दैवेति व्याख्याता (३३।३३) तं प्रत्नथा (७। १२) अयं वेनः (७।१६) इति द्वे प्रतीकोक्ते॥ ७३॥

चतुःसप्ततितमी ।

तिर्श्चीनो वितेतो रिहमरेषाम् धःस्विद्धासी ३द्रुपरिस्विदासी ३त्। रेतोधा असिन्महिमान आसन्तस्वधा
अवस्तात्प्रयंतिः प्रस्तात् ॥ ७४ ॥

उ० तिरश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणेनया गृद्धते विदिश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणेनया गृद्धते तद्भिप्रायेण प्रधार्यते आध्वनीयादुन्नेता निग्नाभ्यास्वासिन्तद्भिप्रायेण प्रधार्यते आध्वनीयादुन्नेता निग्नाभ्यास्वासिन्तद्भिप्रायेणम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्ररूक्ष-विततो रिश्मिरेपाम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्ररूक्ष-विततो रिश्मिरेपाम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्ररूक्षात् अध्यक्ष आ-शापवित्रे सोमः प्रक्षितः दशापवित्रात् अधःस्वत् अध्यक्ष आ-शापवित्रे सोमः प्रक्षितः दशापवित्रात् आसीदित्युभ्यत्र विचारे सीत् उपिरस्वत् उपि च आसीत् । आसीदित्युभयत्र विचारे सीत् उपिरस्वत् उपि च आसीत् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाध्वनीय-पत्तिवीजम् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाध्वनीय-पत्तिवीजम् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाध्वनीय-पत्तिवीजम् । तस्य धारयितार आसन् । सोमेकादशाः सोन्दोणकलशाद्यः । महिमानश्च आसन् । सोमेकादशाः सोन्दोणकलशाद्यः । महिमानश्च आसन् । सोमेकादशाः सोन्दोणकलशाद्यः । किच स्वधा अवसात् स्वधा अन्नम् अव-मस्य महिमानः । किंच स्वधा अवसात् स्वधा अन्नम् अव-मस्य महिमानः । किंच स्वधा अवसात् स्वधा अन्नम् अव-मस्य महिमानः । किंच स्वधा अवसात् स्वधा अन्नम् अव-मस्य प्रक्तिः परस्तात् परस्ताद्व परस्तात् स्वति । प्रयितः परस्तात् प्रयतः परस्तादु परिष्ठात् । आध्वनीयादुन्नेता नि-प्रयतः परस्ताद्वित ताः पवित्रे यजमानोऽवनयित दृस्येतदुक्तं भवति ॥ ७४ ॥

म् अजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या । भावेषु पदार्थेषु

वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आप्रयण-यहे विनियोगः कमपाठालभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद्याख्यायते । 'आधवनीयादुनेता निमाभ्यास्वासिचति ताः पवित्रे यजमान-स्ततो प्रहप्रहणमा ध्रवादिति' (का॰ ९ । ५ । १७) काला-यनेनोक्तं तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रिसः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गान्भिरिति शेषः । तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्राद्धश्च आसीत् उपरि च आसीत् । खिच्छव्दौ चार्थौ । उपरि खिदासीदितीः कारः ष्ठतः । किंच तत्रैके पदार्था प्रहचमसाधवनीयद्रोणकल-शादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधित धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् । 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेर्जगद्वीजलं सोमस्य । तथाऽपरे पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः। 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म ह्विः' इति स्मृतेः। किंच ख्रधानं तद्रुपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीच आसीत्। प्रयतिः प्रयत्ते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् । अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां सूर्यरदमीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रहिमः तिरश्वीनः विततः विस्तृतः सन् किम् द्युलोकादधः स्वित् आसीत् उतो-परिखिदासीत् । खिदिति वितर्के । 'विचार्यमाणानाम्' (पा॰ ८।२।९७) इति ष्रुतः । किंच स रिहमः रेतोधाः रेतसो विश्ववीजस्योदकस्य धारियता आसीत् । व्यत्ययेनैकवचनम्। तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रिमर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्तिं इति । अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्या-धायका आसन् विश्वप्रकाशलेन । किंच खधान्ननिष्पादकः स एव रिमः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयता-त्सोध्वेमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रतौ 'असौ वा आदिलो देवम-ध्वि'त्यपक्रम्य 'न वै देवा अश्वन्ति न पिबन्सेतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' (छां० ५ । १ । ६) इति । अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तचेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते (ऋ॰ ८। ७। १७) बहुच इमामृचं पठन्ति तत्र। नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूय विश्ववीजमविद्योक्ता। कामस्तद्ये समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः। मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवम-विद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतून्युक्ला तेषां स्वकार्यजनने शैष्ट्य-माह तिरश्वीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रिमरिव रिमः कार्यवर्गी वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्रीनः तिर्यगव-स्थितो मध्ये स्थितः अधश्वासीद्वपरि चासीत्। सूर्थरिमवद्युग-पत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभजते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः ७० य० उ०

कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् । अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वियदाद्यो भोग्या आसन् । महिमान इति स्वार्थे इमिन् । एवं मायायामीश्वरः सर्व जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविदय भोकृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानिस्वर्थः । तयोभीकृभोग्य-योमेध्ये स्वधानं भोग्यप्रपञ्चोऽनस्ताद्वरो निकृष्ट आसीन्। प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोकृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानिस्वर्थः । 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा॰ ५ । ३ । २९) इति प्रथमार्थेऽस्तातिप्रस्यः । 'अस्ताति च' (पा॰ ५ । ३ । ४०) इस्ववरशब्दस्यावादेशः । 'एतद्वा इद्ं- सर्वमनं चैवान्नादश्व' इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमी।

आ रोर्द्सी अप्रणदा स्वर्महज्जातं यद्नैनम्पसो अधारयन् । सो अध्वराय परिणीयते क्विरत्यो न वार्जसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

उ० आरोदसी जगती। वैश्वानर उच्यते। आ अप्रणत् आपूरयति रोदसी द्यावापृथिव्यो। आ स्वः आपूरयति च स्वः आदित्यम् महत् महान्तम्। कदा आपृणत्। यत् यदा जातं जातमात्रम् एनं वैश्वानरम् अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः अधार-यन् कर्मणि स्थापितवन्तः। सो अध्वराय स एवायमग्निः अध्वरा यज्ञार्थं परिणीयते। कविः कान्तदर्शनः। कथमिव अत्योन अश्वद्व। वाजसातये अन्नसंभजनाय। चनोहितः चनसि अन्ने स्थापितः। अश्वो हि घृतादिभिरभिघारितेनान्नेन पोष्यते अतस्तेनोपमीयते॥ ७५॥

म० तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तीति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्त्रिनः कर्मवन्तो यजमाना अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी यावाभमी आ सर्वतः अप्रणत् पूरयति सा । स्थावराणां प्रस्तरादौ तद्-पलब्धेः । न केवलं रोदसी किंतु महत्प्रभूतं स्वः अन्तरिक्ष-माप्रणत्सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः। गाईपल्यादीनां लोकलं श्रुत्योक्तम् 'अयं वै लोको गाईपत्यो द्यौराहवनीय' इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति । सोऽप्ति-रध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीतामीधीयादिधि-ज्यादिषु प्रकर्षेण प्रापय्यते । नयने दृष्टान्तः । अत्यो न यथाश्वी वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्ववा-न्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽभिं सेवमानो बह्मलोकान्त-भोगानिति भावः । कीदशोऽग्निः । कविः सर्वज्ञः चनोहितः चन इत्यजनामेति यास्कः । चनसेऽनाय भोग्याय हितः सर्वभोगः संपादक इलार्थः ॥ ७५ ॥

षर्सप्ततितमी।

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा। आङ्गुषैराविवासतः ॥ ७६ ॥ उ० उन्थेभिर्वृत्रहन्तमा । द्वे गायत्र्यो । यो इन्द्राग्नी । उन्थेभिः उन्थेः स्तुतौ सन्तौ । वृत्रहन्तमा वृत्रस्थातिशयेन हन्तारौ साः । या चित् यौच गिरा वाचा स्तुतौ आमन्दाना मोदमानौ साः । यो च आङ्गूषैः स्तोमैः स्तुतौ आविवासतः परिचरतः स्तोतृन् । तो उन्थेः गिरा आङ्गूषेश्च स्तुमः सर्व-कामास्यर्थम् ॥ ७६॥

मि० विसिष्ठदृष्टेन्द्रामिदेवला गायत्री । या यो इन्द्रामी आजूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरिप स्तुतौ आ आगच्छतः 'आजूषः स्तोम आघोषः' (निरु० ५ । ११) इति यास्कः । तो उक्थेभिः उक्थेः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः । व्यत्ययेन कर्तरि लद्द्र । 'विवासतिः परिचर्यायाम्' (निरु० १९ । २३) इति यास्कः । कीदशौ तौ । वृत्रहन्तमा वृत्राणा-मावरकाणां पाप्मनां हन्तृतमौ 'नाद्धस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति नुम् । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तेर्डादेशः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्तित्तनी।

डर्प नः सूनवो गिर्रः श्रुण्वन्त्वमृतस्य ये। सुमृडीका भवन्तु नः॥ ७७॥

ुष्ठ उप नः । उपश्चण्वन्तु नोऽस्माकम् गिरः वाचः स्नवः पुत्राः अमृतस्य प्रजापतेः ये विश्वेदेवाः । श्रुत्वा च सुमडीकाः अतिशयेन सुखयितारः भवन्तु नः अस्माकम् ७७

म० सहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणही-नस्य प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वदेवाः ते नोऽस्माकं गिरः उपश्ण्यन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु । श्रुला च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुलकराः भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७॥

अष्टसप्ततितमी ।

नहां जि में मृत्यः शुष् सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो में अदिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छी ॥ ७८॥

उ० वहाणि में तिस्रखिष्टुमः। इन्द्रमरूत्संवादे इन्द्रस्य द्वैतवाक्यम्। ब्रह्माणि स्तुत्यः हवींषि वा। में मतयः मम मतीः इयति उद्गमयन्ति। शं सुखम् सुतासः अभिषुताः सोमाः मम उद्गमयन्ति। शुष्म इयति प्रभृतो में अदिः। शुष्मः बलम् इयति । 'ऋ गतौ' णिचो लोपश्छान्दसः। अपयति उद्गमयति। प्रभृतः 'हप्रहोभेश्छन्दसि हस्य' इति हकारस्य भकारः। प्रहृतः सोमाभिषवनिमित्तम्। मे मम अदिः प्रावा। यत्र च आशासते यजमानाः मदीयमागमनमिच्छन्ति। यत्र च प्रतिहर्यन्ति प्रतिकामयन्ते। हर्यतिः भेप्साकर्मा। उत्था उत्थानि। इमानि इन्द्रः श्रणोत्विति।

इमा इमो हरी अश्वो वहतः प्रापयतः । ता तानि स्थानानि नः असान् अच्छ आभिमुख्येन ॥ ७८ ॥

मृ तिस्रस्त्रिष्ट्रभः हे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये । आदे-Sगस्त्यदृष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह । हे मरुतः, ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि । चोदनावाक्येऽस्यादिदेवतान्तरसंबन्धेन प्रतीय-मानान्यपि सर्वदेवताशाणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः। मत्यः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यहे गन्तव्यमिति भावः । किंच मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अदिः वज्रः इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यंप्रति । न प्रतिहन्यत इल्पर्थः । कीदशः । ग्रुष्मः शोषयति शत्रूनिति ग्रुष्मः । अतएव गमने राक्षसायुपद्रवो नास्तीलर्थः । न केवलं हिवरादीनां मदीयलेन गन्तव्यम् अपितु आशासित प्रार्थयन्ते यजमाना यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिह-र्यन्ति कामयन्ते । हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किंच नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मा प्रापयतः । अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् । ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवग्राचा ग्रुष्मः सुखह्यः एतत् सर्वं मम शं सुखमियर्ति अर्पयति उद्गम-यति । णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् । शुष्मः 'अविसिविशुषिभ्यः कित्' (उणा० १ । १४२) इति मन्प्रत्ययः कित्वाहुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः 'अदिशदिभूशु-मिभ्यः किन्' (उणा० ४। ६६) इति किन्प्रत्ययः आद्यु-दात्तः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमी ।

अर्नुत्तमा ते मघवृत्रिके न त्वावा २॥ अस्ति देवता विद्यानः । न जार्यमानो नर्शते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

उ० अनुत्तमा ते। एविमन्द्रेणोक्ता महतः प्रसाहुः। अनुत्तम् 'णुद् प्रेरणे' अस्य निष्टाप्रस्यये 'अनुत्तप्रत्ते-' इत्या-अनुत्तम् 'णुद् प्रेरणे' अस्य निष्टाप्रस्यये 'अनुत्तप्रत्ते-' इत्या-विना सिद्धिः। अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम्। आ आस्ते। ते तव। हे मघवन् धनवन्। निकर्तुं नवा आश्रेत् प्रच्यावको महाभागस्य। किंच न त्वावान्। मतुप् साह्यथां । न त्वत्सहशः अस्ति देवता देवः विदानः सर्वज्ञ साह्यथां। किंच न जायमानः नशते। नशिर्व्याह्मर्थंश्चन्द्रस्। इस्थंः। किंच न जायमानः नशते। नशिर्व्याहम्थंत्र उन्द्रस्। व्यामोति। नच जातः तानि करिष्यति। तानि कानि। यानि व्यामोति। नच जातः तानि करिष्यति। तानि कानि। यानि व्यामोति। करीषीति छकारव्यस्यः। हे प्रवृद्धः॥ ७९॥ त्वं कृणुहि करोषीति छकारव्यस्यः। हे प्रवृद्धः॥ ७९॥

म् एविमन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । 'नुद प्रेरणे' अस्य निष्ठायां 'नसत्तनिषत्त-' (पा॰ ६। २। ६१) इत्यादिना अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् । हे मघवन् धनवन् इन्द्र, ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः । नु निश्चये । निकः न कोऽपि खन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वेश्वलमपीत्याह न लेति । वतुरत्र साहर्ये । लावान लत्स-ह्यो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति । खार्थे तल् विदेः शानन् नित्त्वादाद्यदातः । किंच हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण-पुरुष, यानि कर्माणि वृत्रवधादीनि लं कृणुहि करोषि । व्यत्ययेन लोद । तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति । न करो-तीत्यर्थः । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति । उत्पत्त्यमान इति शेषः । तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । काल-त्रये लाहशो नास्तीत्यर्थः । अतो यहेशस्लम् ॥ ७९ ॥

अशीतितमी।

तदिद्यंस भुवनेषु ज्येष्टं यती जुज्ञ उपस्वेष-र्चम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे मद्नस्यूमाः ॥ ८०॥

उ० तदित्। तत् इत् आस। इच्छब्द एवार्थे। आसीदिति लकारव्यत्ययः। तदेवासीत् भुवनेषु भूतजातेषु
ज्येष्ठं वृद्धतमम् । यतो यज्ञे जातः उग्रः उद्दूर्णः वज्रहस्त
इन्द्रः। त्वेषनुम्णः तेजोधनो वा महाधनो वा। कार्य
दृष्ट्वा कारणानुमानं कुरुते। निह यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत
इति। किंच। यश्च सद्योजज्ञानः जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य।
निरिणाति निहन्ति शत्रून्। पुनरिष विश्वनिष्ट । अनु यं
विश्वे मदन्ति अनुमदन्ति अनुतृष्यन्ति यं विश्वे सर्वे
देवाः। ऊमाः अवितारः अवनीया वा। नास्ति यतः
कुतश्चिज्ञायत इति विश्वेषः॥ ८०॥

म० बृहिद्वहिष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप्। भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव। 'छन्दस्युभयथा' (पा॰ ३। ४। १९७) इति लिटः सर्वधातुलादस्तेर्भूभावः। न सर्वेत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उम्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः। कीहराः। लेषच्रमणः लेषः कान्तिः चरणं धनं यस्य तेजोधनः कार्यं हृष्ट्रा कारणमहत्त्वं करुप्यते। किंच य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं रात्रृत्विरिणाति नितरां हन्ति। 'री वधे' वयादिः प्वादिलाद्भसः। किंच विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमन्दिन्त अनुतृष्यन्ति। 'अनुर्लक्षणे' (पा॰ १। ४। ८४) इति द्वितीया 'यद्वृत्ताचित्यम्' (पा॰ ८। १। ६६) इति मदन्तीत्यत्र निघातो न । कीहरा।। विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः रक्षकाः। अवतेर्मन्त्रत्ययः 'छ्वोः ग्रह्—' (पा॰ ६। ४। १९) इति उद् ॥ ८०॥

एकाशीतितमी।

दुमा चै त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मर्म। पावकवर्णाः शुचैयो विप्रश्चितोऽभि स्तोमैरनू-पत ॥ ८१ ॥ उ० इमा उ त्वा हे बृहत्यो । तृतीयः पादः पूर्व व्याख्याः यते सामध्यात् । यं त्वां पावकवर्णा अग्निवर्णा ऋषयः । श्रुचयः यमनियमपराः । विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः । अभ्यन्तृपत अभिष्ठवन्तः । स्तोमैः स्तोत्रैः । तं त्वा इमा उः पाद-पूरणः । याः मम गिरः हे पुरूवसो प्रभूतधन, ता वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥ ८१ ॥

म० मेधातिथिदष्टे आदिखदेवले दे बृहलाँ । पुरु बहु वसु धनं यस स पुरुवसुः । संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुश-ब्दस्य । हे पुरुवसो बहुधनादिखा, या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः ला लां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किंच विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातार्थ स्तोमैः स्तोनैः बहिष्यव-मानादिभिः लामभ्यनूषत अस्तुवत । 'न् स्तुता' छुङ् कुटादि-लाद्गुणाभावः । कीदशा विपश्चितः । पावकवर्णाः अग्नितुल्यते-जसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्लां स्तुवन्तीलर्थः ॥ ८९ ॥

द्यशीतितमी ।

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा आरिः। तिरश्चिद्वर्ये हुशमे प्रवीरित तुभ्येत्सो अज्यते रुचिः॥ ८२॥

उ० यसायम् । यस्येन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वः आर्थः दासः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता दास इव। शेवधिपाश्ररिः शेवधिर्निधः। निधिमिव यो धनं रक्षति न वर्णाश्रमविहित्तकर्मानुष्ठानं करोति सः यस शत्रुभूतः। किंच। तिरश्चित् प्राप्तेषि अर्थे ईश्वरे रुशमे। रुशतिहिंसाकर्मा। हिंस्ने। पवीरिव पवीरमायुधं तद्वति। आयुधवित युद्धकर्मणि। य इन्द्रः अरिः शत्रुः। हे यजमान, तुभ्य इत् तुभ्यमेव। स इन्द्रः अरुयते। धात्नामनेकार्थत्वाद् आर्द्धानार्थः विकरणव्यत्यश्च। अनक्ति ददाति रियः धनम् । अत्रापि रियमिति विभक्तिन्व्यत्ययः॥ ८२॥

म० हे आदित्य, यस तवायं विश्वः सर्वोऽिष आर्यः वर्णाश्रमविहितकमानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेविधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः । निधिः शेविधिरिति यास्कः । किंच एवंविधे कृपणे अर्थे धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरिश्वत् । तिरोऽन्तधौ चिदप्यर्थे । अन्तर्भूतो भूमिगतीदौ निक्षिसोऽिष तस्य रिप्धिननिचयः तुभ्यं इत् मलो-पश्छान्दसः । तुभ्यमेव लद्धमेवाज्यते व्यक्तो भवति । कर्मकर्तिर यक् । कृपणस्य धनं लद्धमेवोपयुज्यते पश्चहरणा-दिना नतु कृपणभोगाय भवतील्यधः । कीहशेऽयें । रुशमे रशितिहिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रल्यः । रुशिति हिनस्तिति रुशमः तस्मिन् धनापहर्तृणां हिंसके । आतिथ्यादितिरस्कारे-णात्मनोऽिष हिंसके । प्वीरिव पविः शल्यमस्यास्तीित पवीरमायुधम् रो मल्योयः । पवीर् वाति गच्छित पवीरवाः तस्मिन्

धनरक्षार्थमायुधधारके । तथाच यास्कः 'पविः शल्यो भवति यद्धि पुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्दः पवीरवान्' (नि॰ १२।३१) इति । धनिनातियलेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिय धर्मिष्ठाय ददातीति भावः॥ ८२॥

त्र्यशीतितमी ।

अयथ् सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र ईव पप्रथे। सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवी यह्नेषुं विष्ठराज्ये ॥ ८३॥

उ० अय ्सहस्तम् । सतोवृहती । योयमिनदः सहस्तं सहस्रकृतः । ऋषिभः सहस्कृतः । सह इति वलनाम । यलं कृत्वा स्तुतः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते । तस्यास्य सत्यः सः महिमा शवः वललक्षणः गृणे । गीयते अस्माभि-यंत्रेषु विप्रराज्ये । यज्ञे हि ब्राह्मणाः स्वतन्ना राजान इव भवन्ति ॥ ८३॥

म० मेधातिथिद्दष्टादिखदेवला सतोवृहती। अयमादिख-रूप इन्द्रः समुद्र इव उद्धिवत् पत्रथे प्रथितो विस्तीणीं व्याप-फोऽभूत्। कीदशोऽयम्। ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सह-स्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः। स्तुला हि देवतावलं वर्धते। किंच अस्पादिखस्य स महिमा सलोऽवितथः। शवो बलं च सल्यम्। यश्चेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्र-संदेहे गुणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः। यश्चेषु विप्राः स्तत्त्राः राजान इव भवन्ति। राज्ञां कर्म राज्यम्। स्तोत्रश-स्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः॥ ८३॥

चतुरशीतितमी ।

अद्बेभिः सवितः पायुभिष्टु शिवेभिर्ध परिपाहि नो गर्यम् । हिरंण्यजिह्नः सुविताय नन्येसे रक्षा मार्किनी अध्शेष्ट्स ईशत् ॥ ८४॥

प० अद्बेभिः सवितरिति व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥ म० व्याख्याता (३३ । ६९) । षष्टः पुरोहम्मणः समाप्तः॥ ८४ ॥

पश्चाशीतितमी।

आ नो युज्ञं दिविस्पृद्धां वायो याहि सुमन्मिभः। अन्तः प्वित्रं उपरि श्रीणानुोऽय्थं शुक्रो अयामि ते॥ ८५॥

उ० आ नः आयाहि नः असाकं यज्ञम् । दिविस्पृशं धुलोकयायिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वद्विरार्द्धः दक्षिणा-दिभिः संपन्नः यज्ञः दिवं स्पृशत्येव । हे वायो, सुमन्मभिः सुमनसैः संकल्पैः । आगतस्य किं फलमितिचेत् । अन्तः-पवित्रे दशापवित्रस्य उपरि श्रीणानः होतृचमसे निषिच्य- मानः सोमो वर्तते तत्र तव ब्रहो गृद्धते । अयं <mark>च यः ग्रुक्तः</mark> सोमः तम् अयामि प्रापयामि ते तव ॥ ८५ ॥

म्० इतोऽध्यायसमाह्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः
पूर्ववत् । जमदिमिदृष्टा वायुदेवत्या वृहत्य आद्या नव द्वादशी च ।
दशम्येकादशीत्रयोदृश्यः सतोवृहत्यः । हे वायो, नोऽस्माकं
यज्ञमायाहि आगच्छ । कीदृशं यज्ञम् । दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुष्यादृक्षिणासंपन्नत्वाच स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह् अन्तिरिति । अन्तः
माणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह् अन्तिरिति । अन्तः
पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः
पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः
होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं श्रुकः शुद्धः ऋजीषकल्करितः
सोमो रसात्मा ते तुभ्यं लदर्थमयामि नियतः लदीयभागलेन
सया संस्कृतः । 'यमु उपरमे' कर्मणि चिण् ॥ ८५॥

षडशीतितमी।

इन्द्रवायू सुंसंदशी सुहवेह हैवामहे। यथी नः सर्वे इज्जनोऽनमीवः सङ्गमें सुमना असेत् ॥ ८६॥ ए० इन्द्रवायू सुसंदशा। सुसंदशा सुतरां सम्य- ए० इन्द्रवायू सुसंदशा। सुसंदशा सुतरां सम्य- एवंनीयो। सुहवा स्वाह्वानी च। इह हवामहे आह्व- यामः। तथाचाह्वयामः यथा येन प्रकारेण नः अस्माकम् सर्वेइत् सर्वेएव जनः। अनमीवः अमीवा व्याधिस्तद्गितः। सङ्गमे इन्द्रवायू संगतो। सुमना शोभनमनस्कः। असत् भूयात्॥ ८६॥

म् तापसद्देन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्यामः । उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति आनङ्कभावः । कीदशी आह्यामः । उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति आनङ्कभावः । कीदशी सुसंदशा सुसद्शी सुतरां सम्यक् पश्यतस्तो । सुह्वा सुह्वी शोभनाह्वानो । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व शोभनाह्वानो । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदशः असत् भवेत् । अस्ते हेळ्डागमः । एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदशः असत् भवेत् । अस्ते हेळ्डागमः । कीदशः । अनमीवः व्याधिरहितः । सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समानिदशः । अस्ते । अस्ते व्याधिरहितः । सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समानिदशः । उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमी।

ऋधिगित्था स मटीः शशुमे देवतात्ये, । यो नूनं मित्रावर्रणावभिष्टेय आचके हृव्यद्वातये ॥८७॥ ज० ऋधिगत्था। तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छ-

ब्दयोगात्। यः मर्त्यः नूनं निश्चयेन मित्रावरणी अभिष्टये स्वाभीष्टप्राप्तये। आचके सेवते। हव्यदातये हविषो दानाय। स मर्त्यः ऋषक् समृद्धियुक्तः। इत्था इत्थमित्यभिनयेन दर्शयति। शशमे शाम्यति यमनियमज्ञो भवति । देव-तातये देवानां कर्म देवतातिः तस्यै। यज्ञायेत्यर्थः॥ ८७॥

म० जमदग्निष्ट्या मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्लो मनुष्यो मित्रावरुणी आचके आकुरुते सेवते 'गन्धनावक्षेपण-' (पा० १ । ३ । ३२) इत्यादिना करोतेः सेवनार्थे आत्मने - पदम् । किमर्थम् । अभिष्टये अभिमतलाभाय । पृषोदरादिलोपः । हव्यदातये हिवषो दानाय च । स नरः इत्था अनेन
हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति । यमनियमशमदमादियुक्तो
भवतीत्यर्थः । कीटक् सः । देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः
तस्मै यज्ञाय । ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसंपतिक्षमधनाद्धाः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बद् धत् सत्रा अद्धा
इत्थेति निपातः । सत्यवचनो वा । सत्यं शाम्यति । एलाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेत्यत्र ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमी।

आयात्मुपंभूषतं मध्वः पिवतमश्विना । दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमार्गतम् ॥८८॥

उ० आयातं आगच्छतम् । उपभूषतम् अलंकुरुतं च यज्ञम् । मध्यः मधुरूपस्य स्वमंशं पिवतं च । हे अश्विनौ । किंच । दुग्धं पयः महावीरसेचनार्थम् । हे वृषणौ सेकारौ हे जेन्यावस् जेन्यं जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ जेन्या-वस् । किंच मा नो मधिष्टं माच मधिष्टं संप्रहारं कुरुतम् नः अस्मान्प्रति । आगतम् अवद्यं च आगच्छतम् ॥ ८८ ॥

म० विसिष्टदृष्टाश्चिदेवला । हे अश्विना अश्विनौ, युवामा-यातं यज्ञं प्रलागच्छतम् । आगल्य च उपभूषतमलंकुकृतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिवतम् । कर्मणि षष्टी नुमभाव-रूछान्दसः । किंच हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेक्तारौ, हे जेन्यावस्, जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावस् वशीकृतधनौ तादशौ । युवां पयः वृष्ट्युदकं दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् । दुहेर्लोण्मध्यमद्वि-वचनं दुग्धमिति । किंच नोऽस्मान्मा मधिष्टं मा हिंस्तम् । मृधिर्हिसार्थः छङ् । किं बहुना युवामागच्छतम् । आदरार्थ पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमी।

त्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं नर्थ पुङ्किराधसं देवा युज्ञं नैयन्तु नः ॥ ८९॥

उ० प्रेतु असादीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः वृहस्पतिः । प्रेतु च देवी वाक् । स्नृता शोभना सत्य-वृता त्रयीलक्षणा । कं प्रत्यागच्छत्वित्यत आह । अच्छ अभि । वीरं पुत्रं महावीरं वा । नर्थम् नृभ्यो हितम् अनुप्राहकम् । पङ्किराधसं ब्रह्मपङ्किसाधकम् । पङ्किपावनमित्यर्थः । किंच देवाः यज्ञं नयन्तु नः अस्माकम् ॥ ८९ ॥

म्० कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः । 'ब्रह्मणः पाता पालयिता वा' (निरु० १० । १२) इति यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रेतु । किंच देवा यष्ट्रव्या नोऽस्मान् यज्ञं

नयन्तु प्रापयन्तु । यहं कारयन्तिल्लर्थः । कीटशं यज्ञम् । वीरं विशेषेणरयित वीरस्तं शत्रूणां विशेषोनमूलयितारम् । 'वीरो वीरयलमित्रान्' (निरु॰ १ । ७) इति यास्कः । नर्थं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् 'उगवादिभ्यः' (पा॰ ५ । १ । २) इति यत् । पिक्कराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हर्योधीनाः पूष्णः करम्भः सरखत्ये दिध मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपिक्कः, द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सक्जाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपिक्कः, त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपिक्कः, एताभिः पिक्किभः राधः समृद्धिर्यस्य पक्कयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पिक्कर्माशाः तम् । ब्रह्मणसत्यादयः ईदशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्रिति सर्वार्थः ॥ ८९ ॥

नवतितमी।

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपूर्णो धावते दिवि । र्याये पिशक्ते बहुलं पुरुष्पृहुण् हरिरेति कनिकदत् ॥९०॥

उ० चन्द्रमा अप्सु । आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योसौ चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिषुतः अप्स्वन्तः मध्ये रसरूपेण आस्थितः । अभौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः धावते दिवि । तस्मात् पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण रियं धनम् पिशङ्गं पीतवर्णम् । बहुलमसंख्यातम् । पुरुस्पृहं बहवो यत्र स्पृह्यन्ति । हरिः सोम एति । कनिकदत् पर्जन्

म० त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेहीं मद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चानिकमेण परिपाकः' 'इति तु पश्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः तं वदस्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्णादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्स वसतीवरीनिम्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थितामी हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूला दिवि आधा-वते शीघ्रं गच्छति । 'स गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः 'ततीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो हरितवर्णः' (निरु० ४ । १९) इति यास्कोक्तेहरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयि-मेति 'रियरिति धननाम' (निह० ४। १७) इति यास्तः। धान्यभावं प्राप्नोति बीहियवाद्यनरूपो भवतीत्यर्थः । कीहरां र्यिम् । पिराज्ञम् परिपाकेन वीहियवादिकं धान्यं पीतवर्ण भवति । बहुलमसंख्यातम् । चतुर्विधभूतप्रामजीवनपर्याप्त-मिल्यर्थः । पुरूरपृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् । बह्वोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्र्पो भवतीत्यर्थः । कीहशो हरिः । कनिकदत् पर्जन्यरूपालर्थस्तनितं कुर्वन । 'दाधर्ति-' (पा॰ ७। ४। ६३) इत्यादि निपातः ॥ ९०॥

एकनवतितमी।

देवं देवं वोऽवंसे देवं देवम्भिष्टंये । देवं देवं हुवेम् वार्जसातये गृणन्ती देव्या धिया ॥ ९१ ॥

उ० देवं देवं वः । देवं देविमिति वीप्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवास्तावतो देवान् वः युष्माकमवसे पालनाय ! हुवेमेत्यनेन संबन्धः । आह्वयामः । देवं देवमभिष्टये अभी-ष्टकामावासये आह्वयामः । देवं देवं हुवेम । वाजसातये अन्नसंभजनाय । कथं हुवेमेतिचेत् । गृणन्तः स्तुतिभिः देव्या धिया । देवतायाथात्म्यचिन्तनपरया बुद्धा ॥ ९१ ॥

म० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीष्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवा-स्तान् वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलुषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽजलाभाय देवं देवं हुवेम । 'अभ्यासे भूयां-समर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कः । कीह्शा वयम् । देवया देवतायाथात्म्यानुसन्धानपर्या धिया बुद्धा गृणन्तः सुवन्तः । यद्दा देव्या स्वरादिसौष्टवेन दीप्य-मानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमी।

दिवि पृष्टो अरोचतामिवेश्वानरो बृहन्। क्ष्मयां वृधान ओर्जसा चनीहितो ज्योतिषा बाधते तमः॥ ९२॥

उ० दिवि पृष्टः । योऽप्तिवैधानरः दिवि पृष्टः युलोके स्थितः आदित्यात्मना अरोचत देदीप्यते बृहन् महान् । सोऽयम् क्ष्मया पृथिव्या कारणभूतया । वृधानः वर्धमानः ओजसा बलेन च । चनोहितः चनसि अन्ने हिवर्लक्षणे हितः स्थापितः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

म० मेधरष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः आदिसात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते 'पृष्ठ सेके' निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीरशोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । वृहन् महान् । किंच सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्ध्रकारं निवर्तयति । कीरशः । क्ष्मया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तया तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मञ्चाः कोशन्तीति वत् । भूस्थैर्वणीश्रमिभिः नरै-देत्तेन हविषा वर्धमानः । अत्रत्व ओजसा च चनोहितः ओष-धिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः 'चन इस्यन्ननाम' (निरु० ६ । १८) अन्नानिष्यादक इस्थिः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमी ।

इन्द्रामी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः । हित्वी शिरो जिह्नया वार्वद्वरिश्थिशत्पदान्यक्रमीत् ॥९३॥ इ० इन्मामी अपात् । प्रविह्नकेयमृक् । यथाप्रज्ञं त व्याख्यायते । मानुपी वागनयोच्यते । उक्तंच 'अथ यन्मान्तुष्या वाचाह इतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तदुह तया चीयत' इति । हे इन्द्राग्नी, अपात् पाद्रहिता गद्या इयं वाक् । पूर्वा आअगात् आगता । पहतीभ्यः पाद्वतीभ्यः सकाशात् । हिस्वी हिस्वा परित्यज्य शिरः प्रथमं पद्म् अन्यत्करोति । नहि छौकिक्या वाचः कश्चित्पद्नियमोऽस्ति । जिह्नया विदुपः वावदत् वदन्ती । चरत् चरति । कियन्ति तन्न पदानि । न्निंशत्पद्गनि । न्निंशत्पदानि पदानि अक्रमीत् अतिक्रामति । नहि परतः त्राणविषयः ॥ ९३ ॥

म० सहोत्रहष्टा इन्द्रामिदेवला प्रविक्ति । हे इन्द्रामी, अपात्स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हिली निद्रात्याजनेन प्रेरियत्री। यद्वा शिरो हिली हिला त्यक्ला खयमशिरस्का सती जिह्नया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् । यङ्छुगन्तं । सूरां शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति । अडमावः । एवं चरन्ती उषा एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसा-धनभूतान् मुहूर्तान् नि अकमीत् नितरां कमते । अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्कामतीत्यर्थः । यद्दा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः अप्तिः पुरुषः । हे इन्द्राभी, युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-रहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात्। पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारता-दिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् प्राथम्यं श्रुखोक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममस्ज्यतेति । एवं प्रथम-जाया वाचोऽविकृतलं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतलमाह हिली शिर इति । शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते । अभ्याज गां दण्डेन शुक्कां गां दण्डेनाभ्याजेत्यवं होकिक्या वाचः पद्प्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरस्थानीयमाख्यात-पदं हिला सक्ला जिह्नया विदुषो वागिन्द्रियेण अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् कमति । अत्र पद्शब्दोऽङ्कलव्चनः । मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्खलानि कामित । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमी।

देवासो हि स्मा मनवे समन्यवो विश्वे साक्ष्य सरातयः । ते नो अद्य ते अपूरं तुचेतु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

उ० देवासो हि ज्मा । हि स्म निपाती । थे देवांसंः मनवे समन्यवः मनुना समानदीसयः समानकोषा वा । विश्वे सर्वे साकं सह उपास्थाः । सरातयः समानदानाश्च । ते विश्वेदेवाः नः अस्माकम् अद्य । ते च अपरम् आगा-मिकाले । तुचेतु नः । तुगित्यपत्यनाम् । अपस्यायं च

अस्मदीयाय भवन्तु । वरिवोविदः वरिवो धनं ये अस-दर्थं विन्दन्ति ते वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

म्० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्धातिश-यार्थों । छान्दसौ पलदीघों । ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अग्र वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु । तुगि-त्यपत्यनाम । कीदशास्ते । मनवे समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युदीं प्तिर्येषां ते । 'मन्युर्मनतेदीं प्ति-कर्मणः' (निरु० १० । २९) इति यास्कः । मदर्थकमैकमलं प्राप्ताः । यद्वा मन्युना कोधेन सह वर्तमानाः । अस्मच्छत्रुह-ननाय कोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिदीनं तत्सिहताः दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमी।

अपधिमद्भिशंस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो हुन्न्याभेवत्। देवास्त इन्द्र सख्यायं येमिरे ब्रहंद्भानो मर्हद्गण ९५

उ० अपाधमत् । प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतः द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः अतो वाक्यभेदः पदसंनतिर्वेकस्मिन्नधर्चे। अपाधमत् धमतिर्गतिकर्मा । यदा अपगमयति । अभिशस्तीः अभिशापान् अशस्तिहा । अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा स्वतप्व । अथानन्तरम् इन्द्रः द्युन्नी अन्नवान् यशस्ती वा आअभवत् भवति । एवं स्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः। इत उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । देवाः ते तव हे इन्द्रं, सख्याय सिविभावाय येमिरे आत्मानं संयतं कृतवन्तः । हे बृहद्गानो महादीसे हे मरुद्रण, एकवाक्ये तु बहूनां पदानां संनतिः कार्यो ॥ ९५ ॥

म० नृमेधदृष्टे द्वे मरुलद्भुणविश्विष्टेन्द्रदेवसे । बृहन्तो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्भणः हे बृहद्भानो, हे मरुद्भण हे इन्द्र, देवाः वसुरुद्भादिस्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सिस्मावाय वृणीत इस्यिभ्याया आत्मानं संयतं कृतवन्त इस्यर्थः । स भवान् अभिशासाः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तान्पवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति । धमतिर्गतिकर्मा (निरु० ६ । २) इति यास्कः । अथ पश्चात् सुन्नी अनवान् यशस्त्री वा आ अभवत् सर्वतो धनवान् भवति । कीहशो भवान् । अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्त्रयः निन्द्या असुरास्तान् हन्तीस्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यन्वान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्त्री वेजस्त्री बहुगृत्यसेन्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति भावः ॥ ६५ ॥

षण्णवतितमी।

प्रव इन्द्रीय बृह्ते मरुतो ब्रह्मार्चत । बृत्रक् हैनति बृत्रहा शतकेतुर्वेष्ठीण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

उ० प्रवः प्रथमाबहुवचनस्य वआदेशः । प्रार्चत प्रो-चारयत वः यूयम् स्तुतीः । इन्द्राय बृहते महते हे मरुतः, ब्रह्म त्रयीलक्षणाः किमितिचेत् । दुत्रं हनति । हन्तीति प्राप्ते शपः श्रवणम् । वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतकतुः बहुकर्मा । बज्रेण शतपर्वणा शतप्रन्थिना ॥ ९६ ॥

म० हे महतः, वो युष्माकं खामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामह्परतोत्रं प्राचित प्रोचारयत । कीहशायेन्द्राय । बृहते महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु । 'बहुलं छन्दिसि' (पा॰ २ । ४ । ७३) इति शपो छुगभावः । केन । वञ्रेण खायुधेन । कीहशेन वञ्रेण । शतपर्वणा शतसंख्यानि पर्वाण धारा प्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीहशो वृत्रहा । शतकतुः शतं कतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६॥

सप्तनवतितमी।

अस्पेदिन्द्रो वाद्ये वृष्ण्युष् शवो मदे सुतस्य विष्णिव । अद्या तमस्य महिमानमायवोऽर्जुष्टुवन्ति पूर्वथो । इमा उ त्वा यस्यायम्युष् सहस्रमूर्ध्व इ षुणैः ॥ ९७॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयक्षिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

उ० अस्येत्। अस्य इत् इदिति निपातः पादपूरणः। मदे सुतस्य विष्णवि विष्णुर्येज्ञः। यज्ञे अभिषुतस्य मदे संजाते य इन्द्रो वाक्ष्ये वृद्धश्च वृष्णयं सेकृत्वम् शवो बलं च आवि-करोति। तस्यास्य इन्द्रस्य अद्य अद्यापि तं महिमानं आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति। पूर्वथा पूर्ववत् यथा पूर्वमृषिभिः स्तुतः। इमा उत्वा यस्यायम् अय ५ सहस्वम् उर्ध्व उषुणः इति चतसः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः॥ ९७॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये त्रयस्थितोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
म० मेधातिथिदष्टा माहेन्द्री सतोनुहती । इन्द्रः अस्य इत्
अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं रावः च वावृधे वर्धयति । णिजन्तलं
बोध्यम् । वर्षति सिखतीति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यम् । यप्रत्यये
उपधालोपः । रावः बलम् । क्ष सति । सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्य मदे सति । कीदशे मदे । विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति
विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्यापके । सप्तम्येकवचने 'घेडिति'
(पा० ७ । ३ । १९१) इति गुणेऽवादेशः । यहा विष्णवि
विष्णी यहेऽभिषुतस्येति संबन्धः । 'यशो वै विष्णुः' इति श्रुतेः ।
सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किंच अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्धनस्यं

महिमानमद्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्वेण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वेथा पूर्विमिव यथा पूर्वम्पयोऽस्तुवन्नेविमदानीमिप नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । 'प्रलपूर्व-विश्वेमात्थाल्च्छन्दिसि' (पा०५।३।१११) इति पूर्वशब्दा-दिवार्थे थाल्प्रत्ययः । इमा उ ला यस्यायम् अयं सहस्रम् (३३।८१—८३) ऊर्ध्वे ऊ षुणः (११।४२) एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ९७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । त्रयस्त्रिशत्तमोऽध्यायो गतोऽगं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंदोोऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

यजार्घतो दूरमुदैति दैवं तद्धं सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे भनः शिवसंक-स्पमस्त ॥ १॥

उ० यजायतः पदकण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः। असिन्नाध्याये लैक्किको विनियोगः। लिक्कंच सामर्थ्यमुच्यते अभिधानशक्तिः। यन्मनः जायतः पुरुषस्य दूरं उदैति उद्गच्छिति
चक्षुःप्रभृतीन्यपेक्ष्य। यच्च दैवम् देवो विज्ञानात्मा सोनेन
गृद्धत इति दैवम् । उक्तंच 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतद्प्रमयं
ध्रुविभ'ति । तदु सुप्तस्य । तदःस्थाने यदोवृक्तिः । उकारः
समुच्चयार्थीयः। यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति ।
यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् अतीतानागतवर्तमानव्यविहतविप्रकृष्ट्यहीत् । ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाननेतृणां मध्य एकमेव ज्योतिः । तत् मे मनः शिवसंकल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य स्थादेः सुरूपताज्ञानवतः
कामप्रभृति शान्तसंकल्पम् अस्तु भवतु ॥ १ ॥

म० अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठं विनियुक्ताः । षडृचित्रिष्ठुभो मनोदेवलाः श्चित्यंकल्पदृष्टाः । ऋषिवंदति । तन्मे मनः श्चितः
संकल्पमत्तु श्चिनः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत्
तादृशं भवतु । मन्मनिस सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्यापमित्यर्थः । तित्कम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति
उद्गच्छति । चक्षराद्यपेक्षया मनो दूरगामील्यर्थः । यच्च दैवं
दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः । 'मनसैवानुदृष्ट्व्यमेतद्यम्यं ध्रुवम्' इति श्रुतेः । तत्
उ । यदः स्थाने तच्छच्दः उकारश्चार्थः । यच्च मनः स्रुप्तस्य
पुसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छित स्वापकाले
सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूर्गमं दूरात् गच्छतीति
दूर्गमम् खर्प्रत्ययः । अतीतानागतवर्तमानविष्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां प्राहकामित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां

श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमिल्र्यः। प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि खविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः- संवन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादशं मे मनः शान्तसंकल्प- मस्तु॥ १॥

द्वितीया ।

येन कर्माण्यपसी मनीषिणी युझे <u>कृ</u>ण्वनित विद-थेषु धीराः । यदंपूर्व युक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

उ० येन कर्माण । येन मनसा सता कर्माण । अपसः अप इति कर्मनाम तिहतलोपः । अपस्विनः कर्मवतः । मनीपिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्विन्त कुर्वन्ति । विद्धेषु वेदनेषु यज्ञविधिविधानेषु धीराः धीमन्तः । यज्ञ अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् । यहा अपूर्वमनपरम् । यज्ञ यक्षं पूज्यम् । यज्ञ अन्तर्भध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म । मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कुण्वन्ति कुर्वन्ति 'क्ट करणे' खादिः । मनःखास्थ्यं<mark>विना</mark> कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु । विद्येषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विद्थानि तेषु । वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तलेन मध्योदात्तं पदम् 'प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्च' (पा० ३। १। १-३) इति पाणिन्युक्तः यज्ञसंबन्धिनां हितरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्ख्यियः । कीदशा मनीषिणः । अपसः अप इति कर्मनाम (निघ॰ २।१।१) अपो विद्यते येषां ते अप-स्विनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' (पा०५।२। १२१) इति विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्छक्' इतीष्ठाभावेडिप छान्दसो विनो छुक् (पा० ५।३।६५) सदा कर्मनिष्ठा इलार्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्वियते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा०३।२।१) यच मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्विमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः। यद्वा अपूर्वमनपरमवाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच यक्षं यष्टुं शक्तं यज्ञम् । यजतेरौणादिकः सन्प्रसयः 'निसादिनिसम्' (पा०६।१।१९७) इत्याद्युदातं पदम् । यच प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरामध्ये आस्ते इतरे-न्द्रियाणि वहिःष्ठानि मनस्लन्तिरिन्द्रियमिखर्थः । तत् तादशं मे मनः शिवसंकल्पमस्लिति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तृतीया।

यत्प्रज्ञानंमुत चेतो धृतिश्च यज्ञयोतिरन्तरमृतं प्रजास्त्र । यस्मान्न ऋते किंच न कर्म कियते तन्मे मनेः शिवसीकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

उ० यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपतिः

प्रज्ञाम् । उत अपिच । चेतः सामान्यप्रतिपत्तिचेतः । एतिश्व प्रसिद्धा । यन्मनः अन्तज्योंतिरमृतं च प्रजासु । यसान्न ऋते येन च विना न किंचन कर्म कियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

माठ यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्व' (पा० ३ । ३ । १९७) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत् अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तचेतः । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृति धेर्येक्षपम् । मनस्येव धेर्योत्पत्तेर्मनिति धेर्यमुप्चर्यते कार्यकारणयोरमेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् । उक्तमपि पुनक्च्यते आदरार्थम् । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरुष्यात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनोविना किंचन किमपि कर्मन कियते जनैः । सर्वकर्मसु प्राणिनां मनःपूर्वं प्रवृत्तर्मनः स्वास्थ्यंविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यारादितर्ते–' (पा० २ । ३ । २९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

येन्दं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतम्मृतेन् सर्वम् । येने युज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिव-सैकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

उ० येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालम्, भुवनं वर्तमानकालं, भविष्यत् भविष्यत्कालं च। परिगृहीतम् अमृतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते । सप्त-होता । सप्त होतारो हाभिष्टोमे भवन्ति । तन्मे मन इति स्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० येन मनसा इदं सर्व परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किंभूतम् । भूतकालसंबिध वस्तु । भुवनं भविद्यत् (ल्टः सद्वा' (पा०३।३।१४) इति शतृप्रलयः वर्तमानकालसंबिध । भविद्यत् (ल्टः सद्वा' (पा०३।३।१४) इति शतृप्रलयः वर्ते सत् (पा०३।२।१२०) इत्युक्तः त्रिकालसंबद्ध-वस्तुष्ठ मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि तु प्रलक्षमेव गृह्णित् । कीदशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन । मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्लनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यह्नोऽमिष्टोमादिः तायते विस्तार्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा०६। ४।४४) इत्याकारः । कीदशो यज्ञः । सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाहातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता । अभि-ष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥४॥

पञ्चमी।

यस्मृत्रृचः साम् यजूं एषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः। यस्मि एश्चित्तए सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनेः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

उ० यसिकृचः यसिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः। यसिन् नसामानि प्रतिष्ठितानि। यसिन् यज्ंषि प्रतिष्ठितानि। कथ-मिव। रथनाभौ इव आराः। यसिन् चित्तं संज्ञानम् सर्वम् तस्य तस्यार्थस्य । ओतं निक्षिप्तम् तन्तुसंततिमव कृतं प्रजानाम्। तन्मे मन इति व्यख्यातम्॥ ५॥

म० यस्मिन् मनिस ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यज्रंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फ्रतेंर्मनित शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितलम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोचारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ आराः इव । यथा आराः रथचन्ननाभौ मध्ये प्रतिष्ठि-तास्तद्वच्छब्दजालं मनिस । किंच प्रजानां सर्व चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनिस ओतं प्रोतं निक्षिसं तन्तुसन्तितः पटे इव सर्व ज्ञानं मनिस निहितम् । मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयम्ये च ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५॥

षष्टी।

सुषार्थिरथानिव यनमेनुष्यानेनीयतेऽभीश्चिमि-वीजिन इव । हत्प्रतिष्टं यदिज्यं जिवेष्टं तन्मे मनेः शिवसंकल्पमस्त ॥ ६ ॥

उ० सुषारथिः। यन्मनः मनुष्यान्। नेनीयते अल्पर्थं नयति । कथमिव । सुषारथिः कल्याणसारथिः अश्वान् इव यन्मनुष्यान् । यच मनः सुषारथिरिव । अभी ग्रुभिः प्रमहैः वाजिन इव वेजनवतोऽश्वानिव यमयतीति शेषः । द्वे उपमे एकत्र नयनमन्यत्र नियमनमर्थः। यच हत्प्रतिष्ठम् । तत्रोपल्ड्येः । यच अजिरं जरारहितम् । यच जिवष्ठं अतिशयेन गन्त् । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६॥

म० यत् मनो मनुष्यात्रराज्ञनीयते अल्थंमितस्ततो नयति । नयतेः कियासमभिहारे यङ् । मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यप्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र हृष्टान्तः । सुसारिथः अश्वानिव शोभनः सारिथर्यन्ता यथा कश्या अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो हृष्टान्तः । अमीश्चिमिर्वाः जिन इव यथा सुसारिथरभीश्चिभः प्रप्रहैः वाजिनोऽश्वात्रेनीयत इत्यनुषक्षः । रिमिभिर्नियच्छतीत्थर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच मनः हृष्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्थस्य तत् हृद्येव मन इपलभ्यते । यच मनः अजिरं

जरारिहतम् वाल्ययोवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थलात् । यच जिवष्टम् अतिजववद्वेगवत् जिवष्टम् 'न वै वातास्किचनाशी-योऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

सप्तमी।

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तर्विषीम् । यस्ये त्रितो व्योजसा वृत्रं विषविमद्येत् ॥ ७॥

उ० पितुं नु । अन्नस्तुितः उण्णिगनुष्टुग्नभा । द्विती-योऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छव्दयोगात् । यस्य पितोः अन्यस्य त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः ओजसा बलेन वृत्रम् । विपर्वं विपर्वाणं विगतसन्धिवन्धनं कृत्वा । अर्दयत् विविधं अर्दितवान् तम् पितुम् अन्नम् । नुरनर्थकः । स्तोषम् स्तोमि । महः महतः धर्माणं धारयितारम् । तवि-षीम् तविष्याः इति विभक्तिव्यत्ययः । तविषीति वलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

म्० उष्णिक् अन्नस्तुतिः। तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि। किंभूतम्। महो महसः तिवधीं तिविष्याः वलस्य धर्माणं धारियतारम्। तिवधीति वलनाम। विभक्तिव्यत्ययः। अनेनैव वलोत्पत्तः। तं कम्। यस्य पितोरोजसा वलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैस्यं विपर्वं गतसंधिवन्धनं कृला वि अर्दयत् विविध्यमितिवान्। इन्द्रेण वृत्रोऽत्र वलेनैव हत इत्यर्थः। स्तोषं स्तौतिर्मिपि 'इतश्व लोपः परस्मैपदेषु' (पा०३।४।९४) इत्याडान्गमे 'सिब्बहुलं लेटि' (पा०३।१।३४) इति सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम्। महः। महच्छब्दस्य ङिस छान्दसिष्टलोपः। धर्माणम् धरतेर्मन्। विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम्। धप्रत्ये टिलोपः। अर्दयत् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा०६।४।७५) इत्यडभावः। 'व्यवहिताश्व' (पा०६।४।८२) इति वेरपसर्गस्य व्यवधानम्॥७॥

अष्टमी।

अन्विदेनुमते त्वं मन्यांसै शं च नस्कृषि। कत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आर्यूष्ठि तारिषः ॥८॥

उ० अन्वित् । चतकोऽनुष्टुभः । अनुमन्यासे अनुमन्यस्त । इदिति निपातः पादपूरणः । हे अनुमते, त्वम् । शं च सुखं च नः अस्माकम् कृधि कुरु । हे अनुमते, कत्वे कतवे संकल्पाय । दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च । नः अस्मान् हिनु गमय । प्रण आयूंषि तारिषः प्रतारिषः भवर्धय च नः अस्माकमायूंषि ॥ ८॥

म० चतलोनुष्टुभः द्वयोऽरनुमितिर्देवता । इत् निपातोऽन-र्थकः । हे अनुमते, लमनुमन्यासे अनुमन्यसास्मदुक्तं बुध्यस । नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं कले कतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय । नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । 'लेटोऽडाटौं' (पा० ३ । ४ । ९४) इलाट् 'वैतो-ऽन्यत्र' (पा० ३ । ४ । ९६) इल्येकारः । कृधि 'श्रुश्णुपृकृ-गृभ्यश्चन्दिसं' (पा० ६ । ४ । १०२) इति हेर्धिः 'बहुलं छन्दिसं' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो छुक् । कत्वे गुणाभावे यणादेशः । तारिषः 'सिव्बहुलं छन्दिस णिद्धक्तव्यः' (पा० ३ । २ । ३४) इति वृद्धिः । अन्यत्पूर्ववत् । प्रपूर्वस्त-रितर्वृद्ध्यर्थः ॥ ८ ॥

नवमी।

अनु नोऽद्यानुमितिर्युज्ञं देवेषु मन्यताम् । अपिश्ची हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मर्यः ॥ ९ ॥

पुठ अनु नः । अनुमन्यतां नः असाकम् अद्य अनु-मतिः । यज्ञम् देवेषु यज्ञियेषु । अग्निश्च अनुमन्यताम् । हव्यवाहनः हविषो वोढा भवतं । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः। दाञ्चषे हवीषि दत्तवते यजमानाय । मयः सुखरूपौ ॥ ९॥

म् अनुमितः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनु-मन्यताम् । अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किंभूतोऽग्निः । हव्यवाहनः हविषां वोद्या । किंच दाग्नुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्नी भवतम् । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा॰ ३ । २ । ६६) इति वहेर्ण्युट् । दाग्नुषे 'दाश्वान्साह्वान्–' (पा॰ ६ । १ । १२) इति साधुः ॥ ९ ॥

दशमी।

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हुव्यमहुतं प्रजां देवि दिदिहि नः ॥ १०॥

उ० सिनीवाली। सिनीवाली देवपुत्री। हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके पृथुसंयमितकेशभारे। महास्तुतिर्वा पृथुष्टुका। या त्वं देवनाम् असि भवसि स्वसा भगिनी। तां त्वां व्रवीमि। जुपस्व प्रीत्या परिगृह्णीष्व हब्यं हविः। आहुतम-भिद्युतमग्री। प्रजां च हे देवि, दिदिष्टि दिश अतिस्रज देहि नः असभ्यम्॥ १०॥

म० सिनीवाली देवता। हे सिनीवालि, हे पृथुष्ठके, स्तुकं केशभारः स्तुतिः कामो वा। हे पृथुकेशभारे, महास्तुते वा पृथुकामे वा। या लं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि। सा लमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृद्धीध्व। हे देवि, नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिष्टि दिश देहि। 'बहुलं छन्दिस' (पा॰ २। ४। ७६) इति दिशतेः शपः श्रुः ततो द्विलादि॥ १०॥

एकादशी ।

पर्ञ न्युः सरेखतीमपियन्ति सस्रोतसः। सरेखती तु पेब्चधा सो देशेऽभेवत्सुरित्॥ ११॥ उ० पञ्च नद्यः सरस्वतीम् । नदीदेवतायाः पञ्च नद्यः दृषद्वतीशतद्वश्चन्द्रभागाविपाशेरावतीत्यादिकाः । सरस्व-तीम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति । सस्रोतसः समा-नानि स्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः । सरस्वती तु । सुशब्दोऽवधारणार्थः । सरस्वत्येव पञ्चधा । सो सा च स्वदेशभवत् भवति । सरित् नदी। तस्यां हि सारस्वतानि सन्नाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

म० सरस्वतीनदीदेवला । याः दषद्वलाद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमिपयन्ति गच्छन्ति । किंभूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे । सा उ सैन सरस्रलेव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि सक्ता सर-स्वलेवाभवत् ॥ ११ ॥

द्वादशी।

त्वमं में प्रथमो अङ्गिरा ऋषिट्वो देवानामभवः शिवः सखा । तर्व व्रते क्वयो विद्यानापुमोऽजा-यन्त मुरुतो भ्राजटेष्टयः ॥ १२ ॥

उ० त्वममे चतस्र आमेरयः। द्वे जगत्यो अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभी। हे अमे, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः।
त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः। शिवः कल्याणः सखा
समानख्यानः। किंच तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः कवयः
कान्तदर्शनाः विद्याना अपसः। अप इति कर्मनाम। विदितकर्माणः। अजायन्त संवृत्ताः मरुतः। भ्राजन्त्यः ऋष्टयः
खङ्गा येषां ते भ्राजदृष्टयः। यो हि शत्रून् जयित भ्राजन्ते
तस्यायुधानि॥ १२॥

म० चतस्र आंत्रध्यः द्वे जगस्यो अन्य त्रिष्टुबनुष्टुभो । हे अग्ने, त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि । आग्नो भित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किंभूतस्त्वम् । अङ्गिराः अङ्गानां रसः । यद्वा अङ्गभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्य- किंद्याः । ऋषिर्देष्टा । देवो योतमानः । श्विवः कल्याणः । किंद्य तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदशा अजायन्त । किंद्य तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदशा अजायन्त । किंद्याः । कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्यनापसः अप इति कर्मनाम । विद्यना विदितानि अपांसि कर्माण यस्ते विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आग्रुधानि येषां ते तथा । शत्रुधातकत्वात् । कृष्टयः आग्रुधातकत्वात् । विद्यनेति वेतः कर्मणि मनिन्त्रस्त्रयः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तराकारः तस्य चाछुक् । विद्यनापसः अजायन्त । जनेरङ् जादेशश्च रथन् ॥ १२ ॥

त्रयोदशी ।

त्वं नी अमे तर्व देव पायुमिर्मघोनी रक्ष सन्बन्ध बन्द्य । त्राता तोकस्य तर्नये गर्वामस्य-निमेष्ण रक्षमाणस्तर्व व्रते ॥ १३॥

उ० त्वं नः । विषमोऽयं मन्नः साध्याहारः । त्वं नः अ-साकम् हे अमे, आश्रय इति शेषः । अथैवं सति तव हे देव, पायुभिः पालनः धेर्यावलम्बिभः पालिताः सन्तः आसहे । किंच मघोनो रक्ष धनानि रक्ष । तन्वः शरीराणि च रक्ष । हे वन्द्य वन्दितव्य । कस्मात्पुनस्वमेवमुच्यसे । यतः स्वभावत एव त्राता तोकस्य पुत्रस्य । तनये तनयस्य पौत्रस्य च गवां च असि । कथम् । अनिमेषं रक्षमाणः प्रमाव्मकुर्वन् रक्षमाणः । एवं चेत् मृदुहृद्यतमोसि । तव व्रते तव कर्मणि वयं स्थाम । अन्या देवताः परित्यज्ये त्वा-मेव परिचराम इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

म० रक्षणार्थों मन्त्रः । हे अमे, हे देव द्योतमान, हे वन्य स्तुत्य, तव वर्ते कर्मणि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजन्मानात्रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । कैः । तव पायुभिः लदीयैः पालनैः । यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये । विभक्तिव्यत्ययः । तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

उत्तानायामवंभरा चिकित्वान्सयः प्रवीता वृषेणं जजान । अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इडीयास्पुत्रो व्युनेऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

उ० उत्तानायामव द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते योग्यत्वात् । योऽयम् अरुषस्तूपः ज्वालासंघातमूर्तिः । यस्य
चास्य रुशत्पाजः दीप्तं बलम् । यश्च इंडायाः पृथिव्याः
पुत्रः । यश्च वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः तमग्निम् ।
उत्तानायां अवभर अवाचीनं हर । चिकित्वान् जानानः
अरण्या वीर्यमिति शेषः । किंतद्वीर्यमिति चेत् सद्यः प्रवीता
वृषणं जजान । सद्य पुत्र प्रवीता कामिता सती वृषणं वर्षितारं सेकारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयतीति ॥ १४ ॥

म० यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽप्तिर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजिनष्ट जातः । किंभूतः । अरुषस्तूपः 'रुष वधे' रोषित रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छायो यस्य स तथा । 'ष्टु उच्छाये' । अस्यामेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्याम्मभर अवाचीनं हर । 'द्वयचोऽतिस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । चिकिलान् अरणिवलं जानन् । किं बलमिति चेत् । याऽरणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेकारमितं सद्यः तत्कालं जजान जनयति 'छन्दिस छङ्गिङ्घेटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लिट् । सोऽप्तिर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पश्चदशी।

इडीयास्त्वा प्रदे व्ययं नाभी पृथिव्या अधि । जातेवेदो निधीमहाभे हृव्याय वोढेवे ॥ १५॥ उ० इडायास्त्वा । इडायाः पृथिच्याः त्वाम् । पदे देवः यजनाख्ये। वयम् नाभा नाभौ पृथिच्या अधि। उत्तरवेद्यां नाभिका भवति तद्विषयमेतत्। हे जातवेदः जातप्रज्ञान, निधीमहि स्थापयामः। हे अग्ने, हच्याय वोढवे हिवपो वहनाय॥ १५॥

म० हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने, इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं ला लां निधीमहि स्थापयामः । किमथम् । हव्याय वोढवे हव्यं वोढम् । विभक्तिव्यत्ययः । वहतेः 'तुमर्थे सेसेन्-' (पा॰ ३।४।९) इति तर्वेप्रत्ययः 'सहिवहोः-' (पा॰ ६।३।१९२) इत्योकारः ॥ १५॥

षोडगी।

प्रमन्महे शवसानायं शूषमाङ्गूषं गिवीणसे अङ्गि-रुखत् । सुबुक्तिभिः स्तुवृत ऋग्मियायाचीमार्कं नरे विश्रुताय ॥ १६॥

उ० प्रमन्महे। चतस ऐन्द्रासिष्टुमः। प्रमन्महे प्रजानीमः शवसानाय बलमाविष्कुर्वते। श्रूपं बलम्। आङ्ग्पम् आधोपं स्तोमम्। गिर्वणसे देवाय। कथमिव। अङ्गरस्वत् अङ्गरसा तुल्यप्रज्ञानाय च। सुवृक्तिभिः सुवृक्ताभिः शोभनाभिः स्तृतिभिः। स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्यन्ययः सामर्थात्। ऋग्मियाय ऋखायाय स्तुतिमयाय। अर्चनीयाय च। वयम् अर्चामः अर्कम् उच्चारयामः मन्नम्। नरे नृरूपाय। विश्वताय शौर्यवलदानादिल्ञ्यल्यातये॥१६॥

म० चतस ऐन्यस्त्रिष्टमः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्ग्ष स्तोमं त्रिष्टदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किंभूतं स्तोमम् । ग्रूपं बल्हेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उचारयाम । धातूनामने-कार्थलादचीतिरुचारणार्थः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव । तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पटितस्तस्मै तद्वत् । किंभूतायेन्द्राय। शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा॰ ३ । १ । ८) इति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् 'बहुलं छन्दिसि' (पा० २ । ४ । २७) इति तस्य छक् 'छन्दस्यु-भयथा' (पा॰ ३ । ४ । ११७) इति तस्य शानचोऽप्यार्ध-धातुकलात् 'क्यस्य विभाषा' (पा०६।४।५०) इति क्यचो लोपः शवसान इति सिद्धाति । पुनः कीदृशाय । गिर्वणसे गिरा खुला वनयति संभाजयति आत्मानमभिल-वितदानात्स्तोत्भ्य इति गिर्वणाः । गीःशब्दोपपदाद्वनोतेर्ण्यन्ता-दुधिन वनेर्घटादिलेन मिरसंज्ञलात् हस्तलम् णिचो लोपः। गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावर्छान्दसः । यद्वा स्वार्थे णिच् गीभिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै । गीर्वाणशब्देन समानार्थी गिर्वणःशब्दः । पुनः किंभूताय । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै । यज-मानानिति रोषः। तदुक्तम् 'लमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ

मर्लम्' (६।३७) इति । पुनः कीदृशाय । ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय । मयडर्थे छान्द्सो मियट् । यद्वा 'ऋच स्तुतौ' इत्यसाद्धावे औणादिको मक् कुलं जश्लं । ऋग्मः स्तुतिः तमईति ऋग्मियः अहीर्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय । नरे नररूपाय । चृशब्दस्य हे परे छान्द्सो गुणः । पुनः कीदृशाय । विश्रुताय शौर्थदानवलादिभिर्लव्धाएया- तये ॥ १६॥

[चतुस्त्रिशोऽध्यायः ३४]

सप्तदशी।

प्रवी महे महि नमी भरध्वमाङ्गुष्युष् शवसा-नाय साम । येनां नः पूर्वे पितरः पद्झा अविन्तो अङ्गिरसो गा अविन्दन् ॥ १७॥

उ० प्रवः । सामर्थ्याद्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । येन साम्ना नः अस्माकम् । पूर्वे पितरः पद्जाः
आत्मसत्तत्ववेदिनः । अर्चन्तः स्तुवन्तः अङ्गरसः ऋषयः ।
गाः अविन्दन् आदित्यरइमीन् लब्धवन्तः स हि
साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् आहरध्वम् । वः । प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने व आदेशः । यूयम् हे पुत्रपीत्रप्रपीत्राः,
महे महते इन्द्राय । महि महत्वम् । नमः अनम् आङ्गप्यम् स्तोमस्य च हितम् साम । प्रभरध्वम् । शबसानाय
वलमभिलपमाणाय ॥ १०॥

म्० महे महते शवसानाय वलमिलपमाणायेन्द्राय महि महत् नमोऽत्रं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत् । यूय-मिल्यथं व इल्ल्ययम् । मुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः । आङ्ग्रूष्य-माङ्ग्राय हितं साम प्रभरध्वमुचारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनान्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यिकरणानविन्दन् लेभिरे । स हि साम्नां लोकः तत्साम् प्रभरध्वम् । कीदशा अङ्गिरसः । पदशाः पदमात्मख्वह्वं जान-नतीति पदशाः ॥ १७ ॥

अष्टादशी।

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सर्खायः सुन्वन्ति सोमं द्र्षति प्रयाप्सि । तितिक्षन्ते अभिर्यस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८॥

उ० इच्छन्ति त्वा। इच्छन्ति त्वाम्। सोम्यासः सोमसंपादिनः। सखायः समानख्यानाः। कथं समानख्यानाः।
श्रुतौ 'द्वया वै देवाः अहैवं देवाः अथ ये ब्राह्मणाः श्रुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इति। केन प्रकारेण इच्छन्ति।
सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति सोमम्। द्धति प्रयासि ।
प्रय इस्यन्ननाम। धारयन्ति च हविर्छक्षणान्यन्नानि। किंच।
तितिक्षन्ते अभिश्रास्ति जनानाम्। मनोवाक्षायसंयताः क्षानितपराः। अभिश्रास्ति दुर्वचनं जनानां सहन्ते। अथैवं त्वामिच्छताम् हे इन्द्र, त्वत् त्वत्तः सकाशात् आसमन्ताङ्गा-

वेन । कः चन । चनो निपातोऽप्यर्थे । हिरनर्थकः । कोऽपि प्रकेतः प्रज्ञानविशेषः अत्यर्थं भवति । यजमानानामिति शेषः ॥ १८ ॥

म० हे इन्द्र, लत् लतः सकाशात् कश्चन । चनशब्दो-ऽप्यर्थे । कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः लामिच्छन्ति । 'अथ ये ब्राह्मणाः ग्रुश्रुवा ्ंसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इत्यु-केर्देवानां विप्राणां च सखिलम् । किंभूताः सखायः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह । यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अज्ञानि द्धति च । प्रय इलज्ञ-नाम । हवींषि धारयन्ति । किं । जनानामभिशस्ति दुर्वचनं तितिश्चन्ते सहन्ते मनोवाकायसंयताः श्लान्तिपरा इल्पर्थः ॥१८॥

एकोनविंशी ।

न ते दूरे परमा चिद्रजाएसा तु प्रयहि हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ब्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९॥

उ० न ते। नहि ते तव दूरेऽपि परमा परमाणि विशकृष्टदेशानि। रजांसि स्थानानि। एवंचेत्। आ प्रयाहि
आयाहि तु तूर्णम्। हे हरिवः हरिभ्यां अश्वाभ्याम्।
किमर्थम्। स्थिराय दृढसौहदाय। वृष्णे सेके। सवना कृतेमा
सवनानि कृतानि इमानि। किंच। युक्ताः अभिषवकर्मणि
प्रावाणः। समिधाने समिध्यमाने च अग्नौ आहवनीयां स्थे
आहुतयः होष्यन्ते। अतश्च आयाहि॥ १९॥

म० हे हरिवः, हरी अश्वी विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य संबोधनम् 'मतुवसोः—' (पा०८।३।१) इति रुलम्। हे हरिवः, स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्त्रे तुभ्यम् इमा सवनाकृता इमानि सवनानि प्रातः सवनादीनि कृतानि । क सति । अग्नी समिधाने समिध्यमाने सति । छान्दसो यको छक् । प्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुशब्दो हेल्थे । अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । सन्तु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गन्तव्यमिस्यत आह । परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति । चिच्छब्दोऽप्यथे । अतिदूरमि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

विंशी।

अबिं युत्सु प्रतेनासु पिष्ठिं स्वर्षाम्प्सां वृज-नेस्य गोपाम् । भरेषुजार्थ् सुक्षितिर्थ् सुश्रवसं जर्यन्तं त्वामनुमदेम सोम ॥ २०॥

पुठ अषाढं युत्सु । अषाढं असोढम् । युत्सु युद्धेषु । पृतनासु सैन्येषु । पित्रम् । 'पू पालनप्रणयोः' इत्यसै-तद्भूपं 'नतु प्रा पूरण' इत्यस्य । पित्रं पोलनशीलम् । स्वर्षा स्वर्दिवं सनोति स तथा तम् । अप्साम् अपः सनोति संभजते स तथा तम् । वृजनस्य गोपां बलस्य गोप्तारम् । भरेषुजाम् जयतेरेतद्भ्पं नतु जानातेः । संप्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् श्रवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम् । जयन्तं त्वाम् अनुमदेम । मदेर्मोदनार्थस्य प्रहणम् । परसै-न्यानि जयन्तं त्वां दृष्ट्वा उत्साद्यन्ते तत् दृष्ट्वा प्रहृष्टाः स्थाम हे सोम ॥ २०॥

म० चतसः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम, लां जयन्त-मुत्कर्षेण वर्तमानमनु वयं मद्रेम हृष्टाः स्याम । किंभूतं लाम् । युत्सु युद्धेषु अषाढमसहनमनभिभूतम् । पुनः कीहशम । पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति संभजते स खर्षाः तम् । अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्ति-र्थस्य स सुश्रवाः तम् । अषाढम् सह्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् । सहेः क्तः ढलं (पा॰ ८।२।३१।) धलं (पा०९।२।४०) ष्टुलम् (पा०८।४।४१।) 'ढो ढे लोपः' (पा॰ ८। ३। १२) 'ढ़लोपे पूर्वस्य दीघींऽणः' (पा॰ ६ । ३ । १११) बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६ । ३ । ११२) इसस्याप्रवृत्तिः षलं छान्दसम् । पप्रिम् 'पृ पाल-नपूरणयोः' 'आहगमहन-' (पा० ३।२। १७१) इति किः द्विलादि । खर्षाम् खःपूर्वात्सनोतेर्विट् 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा॰ ६।३।४१)। एवमप्साम् । गोपायतीति गोपाः किप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनिति भरेषुजाः। 'हलदन्तात्सप्तम्याः' (पा०६।३।९) इति अछक् । जयतेरीणादिको डाप्रत्ययः । मदेम 'मदी हर्षे' लिङ् व्यत्ययेन राप् ॥ २०॥

एकविंशी ।

सोमों धेनु ए सोमो अविन्तमा गुए सोमों वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विद्ध्य ए सभेयं पितृश्र-वणं यो ददाशदस्मै ॥ २१॥

उ० सोमो धेनुम्। सोमः धेनुं ददाति। सोम एव अर्व-न्तमश्चं आग्रुम् शीघ्रगतिं ददाति। सोम एव च वीरं पुत्रम् कर्मण्यं कर्मणि साधुं ददाति। तमेव विशिनष्टि। सादन्यं सदने साधुम्। विद्ध्यं विद्धे यज्ञे साधुम्। सभेयं समामर्हति सभेयसम्। पिनृश्रवणं पिनुरानुशासने च स्थितम्। विनीतमित्यर्थः। यः यजमानः ददाशत् असौ सोमाय हविः तसौ सोमो धेन्वादीन्ददातीति संबन्धः॥२१॥

म० यो यजमानोऽसे सोमाय ददाशत ददाति हिनः तसे सोमो धेनुं ददाति । आशु शीप्रमर्वन्तमश्चं च सोमो ददाति । सोमश्च तसे वीरं पुतं ददाति । कीहशं वीरम् । कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सदने गृहे साधुम् । विद्रश्यं विदयो यज्ञस्तत साधुम् । समेयं सभामईति समेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीत्तमित्यर्थः ।
कर्मण्यमित्यादौ 'तत्र साधुः' (पा०४।४।९८) इति
यत् । समेयं 'ढङ्छन्दसि' (पा०४।४।१०६) इति सभायाः
साध्यर्थे ढप्रत्ययः । तस्येयादेशः (पा००।१।२)। ददाशत् 'दाश्य दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा०२।४।०६) इति
शपः श्रुः द्विलम् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा०।३।४।
९७) इति तिप इलोपः । 'लेटोऽडाटौ' (पा०३।४।९४)
इत्यडागमः ॥ २१॥

द्वाविंशी।

त्वमिमा ओषधीः सोम् विश्वास्त्वम्पो अजन-युस्त्वं गाः । त्वमाततन्थोर्जुन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ।। २२॥

उ० त्विमिमाः । हे स्रोम, त्वम् इमाः ओपधीः विश्वाः सर्वाः अजनयः जनितवानसि । त्वम् अपः अजनयः । त्वं च गाः अजनयः । त्वम् आततन्थ आततवानसि । उरु विस्तीर्णम-न्तिरिक्षम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थं विवृणोषि तमः । त्वमेवादित्यात्मना तमोऽपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥२२॥

म० हे सोम, लिममाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः धेन्ः अजनयः जनितवानित । लमुरु विस्तीर्णमन्ति-रिक्षमाततन्थ विस्तारितवानित । त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमो-ऽन्धकारं विववर्थं विद्यणोषि । आदिस्यातमना सर्वं तमोऽपनय-सीति सर्वातमा त्वमिस्यर्थः । 'वभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति-निगमे' (पा०। ७। २। ६४) इति निपातः ॥ २२॥

त्रयोविंशी।

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागए सह-सावज्ञभियुंध्य । मा त्वातंनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिकित्सा गविष्टो ॥ २३ ॥

उ० देवेन नः। दैवेनेति प्राप्ते तिद्धतलोपश्छान्दसः। दैवेन मनसा सह नः अस्मभ्यम्। रायो भागं धनस्य भागम्। सहःशब्दो बलवचनः सान्तः तत्र अकारागमञ्छान्दसः। हे सहस्वन्, अभियुध्य । युध्यितर्गत्यर्थानां मध्ये पट्यते अन्तर्भावितण्यर्थश्च गृद्यते। अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्पतिवद्गीयादित्यत् आह। मा च त्वाम् आतनत्। तनोतिः प्रतिबन्धार्थः। प्रतिबन्नातु । कृतस्त्वमेव-स्वयस इतिचेत् । ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीर-कर्मणः ईशिषे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः। किंच उभयभ्यः प्रविकित्स उभयलोकप्राह्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः। गविद्यागोग्राबद्देनात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः। स्वर्गेषणायां च विधय-स्तायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । देवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामसस्था कुर्विति वाक्यार्थः॥२३॥

म० हे देव, सोम, हे सहसावन् बलवन्, देवेन मनसा देवसंवन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽसम्यमि-युध्य । युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः । अभिगमय देही-लर्थः। एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा मां आतनोतु मा प्रतिवन्नातु । तनोतिः प्रतिवन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईि दिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवित 'अधी-गर्थद्येशाम्' (पा०।२।३।५२) इति कर्मणि षष्टी। किंच गिवष्टौ गोः खर्गस्य इष्टौ इच्छायां खर्गेषणायां विषयभूतायां समामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राह्यर्थं चिकित्सां करु व्याध्यपगमं कुरु । उभयलोकप्रतिवन्धकं विव्नं निवर्तयेखर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्व सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः । देवेन देवानामिदं देवम् तिद्वतप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया । सहसा सहो वलमस्यास्तीति सहसावान् अछक् । तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च । चिकित्स 'गुप्तिज्किन्न्यः सन्' (पा० ३ । १ । ५) 'अन्येषामपि दश्यते' (पा० ६ । ३ ।१३७) इति दीर्घः ॥ २३ ॥

चतुर्विशी । अष्टौ व्यक्यत्क्कुभः पृथिव्यास्त्रीधन्व योजीना सप्त सिन्धून् । हिर्ण्याक्षः संविता देव आगाइध्-

द्रत्नां दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

पुठ अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः साविज्यः द्वितीया जगती
पुठ अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः साविज्यः द्वितीया कम्भः
त्रिष्ठमोऽन्याः । यः अष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान् ककुमः
दिशः । चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरिदशः । पृथिव्याः संबविश्वाः । त्रीधन्व त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व
विश्वनीः । त्रीधन्व त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व
द्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षितावितराविष लोकौ गृद्धेते छित्रणो
द्यान्तीति यथा । यश्च त्रीन् लोकान् व्यख्यत् । यश्च
नान् योजनगन्यूतिकोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत् । यश्च
नान् योजनगन्यूतिकोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत् । यश्च
सप्तसिन्धून् संप्तसमुद्रान् व्यख्यत् । सोऽयं हिरण्याक्षः
सप्तसिन्धून् संप्रसम्यानि
च्छत् किं कुर्वन्नित्यत आह् । दधत् स्थापयन् रता रत्नमयानि
धनानि । दाशुषे हर्वीषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि
वरणीयानि ॥ २४ ॥

म० चतसः सावित्र्यः द्वितीया जगती विष्ठुभोऽन्याः हिर्ण्यस्त्पदृष्टाः। स सविता देव आगात् आगच्छतु 'इणो गा छुडि' (पा० २ । ४ । ४५) इतीणो गादेशः । किं कुर्वेन् । दाशुषे ह्वीषि दत्तवते यजमानाय वार्याण वरणीयानि रहा रहानि द्वादृद्दत् स्थापयन्वा । कीदृशः । हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्ति-दथहृदत् स्थापयन्वा । कीदृशः । हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्ति-दथहृदत् स्थापयन्वा । कीदृशः । स्थापयन्वा । संविता पृथिव्याः संवित्वानाः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् । सक्तिता पृथिव्याः संवित्वानाः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् । प्रकाषितवान् । यश्च ती त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । प्रकाषितवान् । यश्च ती त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । प्रकाषितवान् । तन तदुपलिसितावितराविष्ठोकौ लक्ष्येते धन्वेसन्तरिक्षनाम् । तेन तदुपलिसितावितराविष्ठोकौ लक्ष्येते

छितिणो गच्छन्तीतिवत्। यथ योजना योजनानि योजनगव्यूतिकोशादीनध्वपिरमाणिविशेषान्व्यख्यत्। यथ सप्त सिन्धून्समुद्रान्क्षीरोदाद्यान्व्यख्यत्। उपलक्षणमेतत् । सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयात्तित्यर्थः । अख्यत् 'ख्या
प्रकथने' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२)
इति च्लेरङ् आलोपश्च धात्नामनेकार्थलादत प्रकाशनार्थो
प्राह्यः। ती योजना 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इलादिना पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः। धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप
आकारः। दाशुषो 'दाश्वान्साह्वान्' (पा० । ६।१।१२)
इति निपातः । वार्याणि 'ऋहलोण्यंत्' (पा० ।३।१।

पश्चविंशी।

हिरंण्यपाणिः सिवता विचेषिणिरुभे द्यावीपः थिवी अन्तरीयते । अपामीवां बार्धते वेति सूर्थ-मुभि कृष्णेन रर्जसा द्यामृणोति ॥ २५॥

उ० हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता । विचर्षणिः विविधं यष्टा कृताकृतप्रस्रवेक्षकः । उमे द्यावापृथिवी अन्तः । अधिकरणश्चतेयोंग्यिक्रयाया अध्याहारः ।
मध्ये स्थितः ईयते पृति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते अमीवां व्याधिम् । वेति विगतिकर्मा । गच्छित सूर्यं सूर्यस्वमवस्थाय । ततोऽस्तमनकाले । अभिकृष्णेन रजसा
द्यामृणोति । अभिकृष्णोति अभिव्यामोति । कृष्णेन रजसा
तमोलक्षणेन । द्यां द्युलोकम् ॥ २५ ॥

म० सिवता प्रसिवता सूर्य सूर्यः विभक्तिव्यत्यः। उमे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छिति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति। अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छिते तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमिम ऋणोति अभिव्याप्नोति। कीद्दशः सूर्यः। हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः। विवर्धं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः। उमे द्यावा-पृथिवी। षष्ट्यर्थे द्वितीया। अन्तर्योगे वा। ईयते 'ईङ् गतौ' दिवादिः॥ २५॥

षड्विंशी।

हिर्रण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृडीकः स्वर्गं यात्वविङ् । अपसेधेन्यक्षसी यातुधानानस्यहिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यहस्तः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते साम-थ्यात् । यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसः यातुधानांश्च असु-स्वकारकान् । अस्थात् उदस्थात् । देवः प्रतिदोषं गृणानः श्वतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः स्तुवन् उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थमित्यभित्रायः । सोऽयं सविता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः । असुरः 'रा दाने' असून्प्राणान्ददाती-त्यसुरः । सुनीथः । नीथा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । सुमृ-डीकः साधु सुखयिता । स्ववान् । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । यातु आयातु । अर्वोङ् अर्वागञ्चनः अस्मान-भिमुखः ॥ २६ ॥

म० यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् अयुखकरांश्व अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थादुद्स्थात् तदेति स
देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदिभमुखः यातु आयािलल्यंः।
कीदृशो देवः । हिरण्यह्सः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स
तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः। असुरः असून् प्राणान् राति ददातीलसुरः। सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकः
साधु सुखियता खबान्धवान्। प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो
दोषः प्रतिदोषः तम्। श्रुतिस्मृतिविहितधमपराङ्मुखानां यावन्तो
दोषास्तावतः गृणानः उचारयन् उपभोगार्थमिल्यभिप्रायः।
स्ववान् यातु इल्यलं 'दीर्घादि समानपादे' (पा०८।३।९)
इति नस्य रुले 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (पा०८।
३।१०) तस्य रोर्घादेशे 'हिल सर्वेषां' (पा०८।३।२२)
तस्य लोपः। सक्षस्शब्दस्य व्यल्ययेनाङ्गीबल्यम्॥ २६॥

सप्तविंशी।

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुर्फता अन्तरिक्षे । तेभिनी अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षां च नो अधि च ब्रुहि देव ॥ २७॥

उ० ये ते पन्थाः। ये ते तब पन्थाः पन्थान इति वच-नव्यत्ययः। हे सिवतः, पूर्व्यासः पूर्वेष्विप कालेषु भवाः। अरेणवः अपांसुलाः। सुकृताः साधुकृताः धात्रा अन्तिरिहो। तेभिः तैः नः असान् अद्य नयेति शेषः। पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्गच्छतः रक्षा च रक्ष च नः असान्। अधि च ब्रूहि अङ्गीकृत्य च ब्रूहि । यथा एते असादीया इति । यहा यदसाकं हितं पथ्यं तद्धिब्रूहि उपदिशः। हे देव, दानादिगुणयुक्तः॥ २७॥

म० हे सिवतः हे देव, पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तिरिक्षे सुकृताः साधुकृताः धावा वर्तन्ते । कीहशास्ते । पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः । अरेणवः नास्ति रेणुर्यत अपांसुलाः । तिमः तैः पिथिमिः मार्गैः नोऽस्मान् अय नयेति शेषः । च पुनः गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिकृहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति । यहा अधिकृहि उपिदशास्माकं यद्धितं पथ्यं तत् । यहा अधि अधिकान् वद एते महायाशिका दातार इत्यादि । किंभूतैः पिथिमिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः । अधिकरणे गच्छतेर्ड-प्रत्ययः । पूर्वैः पूर्व्यासः कृताः 'पूर्वैः कृतिमिनियौ च' (पा०४ । ४ । १३३) इति यप्रत्ययः ॥ २०॥

अष्टाविंशी ।

डुभा पिवतमिवनोभा नः शर्म यच्छतम् । अवि-द्वियाभिक्तिभिः ॥ २८॥

पुठ उमा पिवतम् । आश्विन्यस्तिसः एका गायत्री द्वे त्रिष्टुमा । उमा सोमं पिवतम् हे अश्विनो, पीत्वा च सोमम् उमाविष नः असम्यम् द्यमं द्यारणं प्रयच्छतं दत्तम् । किंच अविदियाभिः 'दृ विदारणे'अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिः जतिभिरवनैः रक्षतिमिति द्येषः ॥ २८ ॥

म० आश्विन्यस्तिसः एका गायत्री हे अनुष्टुभौ । हे अश्विना अश्विनौ, उभा उभौ द्वाविप युवां पिवतम् । सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा
यच्छतम् । काभिः सह । अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः अतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं
चेसर्थः । उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति
विद्रियाः 'हु विदारे' औणादिक इयक्प्रस्ययः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशी।

अप्रस्वतीमिश्चना वार्चमुसो कृतं नो दसा वृषणा मनीषाम् । अद्यूत्येऽवसे निह्वये वां वृषे च नो भवतं वार्जसातौ ॥ २९॥

पुठ अमस्ततीम्। अम इति कर्मनाम । कर्मवतीम् हे अश्विनौ, वाचम् अस्मे अस्माकम् कृतं कुरुतम् । किंच नः अस्माकम् हे दृष्वौ दृश्नीयौ हे वृष्णौ विधितारौ, युवाना-विसर्थः। मनीषां मनसः संबन्धिनीमिच्छां च । अमस्वतीमेव कृतम् । कस्मात्पुनरहमेवं व्रवीमि । यतः अद्यूर्ये अवसे । द्यूते भवमवसमन्नं द्यूत्यम् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवति अत एवमुच्यते । अद्यूत्ये अन्ने निमित्तभूते। निह्नये वाम् आह्वयामि युवाम् । आगत्य च । वृधे वर्धनाय च नः अस्माकं भवतम् । वाजसातौ वाजसंभजननिमित्त-भूते संयामे च यहे वा वर्धनायव भवतम् ॥ २९॥

म० है अश्विना अश्विनो, हे दहा दर्शनीयों हे वृषणा वर्षितारों से कारों युवानों, अस्में अस्माकं वाचम् अप्रस्ति कर्मवर्ती युवां कृतं कुरुतम्। तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्रस्तिमिव कुरुतम्। मनसा वचसा च यहां कुर्मस्तथा कुरुतम् । यतो ह वां युवां निह्नये आहुयामि । किंनि-मित्तम् । अद्यूखे सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्निमित्तम् तह्मार्थिमित्यर्थः। द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्य-मद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किंच वाजसाती वाजानामन्नानां सातिः संभजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यन्ने नोऽस्माकं युधे वृद्धौ भवतम् । अस्मे विभक्तेः श्रेआदेशः। कृतम् करोतेः 'बहुलं छन्दिस' (पा० २।४।

७३) इति शपि छप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृष्णा वृष्णौ 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा॰ ६ । ४।९) इत्युपधादीर्घान् भावः । वृषे वर्धनं वृत् संपदादिलाद्भावे किप् ॥ २९॥

त्रिंशी।

युभिर्कुभिः परिपातम्सानरिष्टेभिरिश्वना सौभे-गेभिः । तन्नी मित्रो वर्रुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३०॥

उ० द्युभिरकुभिः द्युभिरहोभिः कारणभूतैः अकुभिः अकू रात्रिः रात्रिभिश्र कारणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा वा । काले हि द्युपु रात्रिपु वा । परि सर्वतः पातं परिपाल्यतम् युवाम् अस्मान् । न केवलं द्युभिरकुभिः परिपातम् । किं तर्हि । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः हे अश्विनौ, सौभगेभिः । भग इति धननाम । शोभनेश्र धनैः । योज्यतमिल्यध्याहारः । तत् नः अस्माकम् भित्रः वरुणश्र माम्महन्तां पूजयन्ताम् । अदितिश्र सिन्धुश्र पृथिवी च उत

म० हे अश्वना अश्वनो, द्युमिः दिवसैः अक्तुमिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया। दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम्। कैः । सौभगेभिः सौभगैः । भग इति धननाम। शोभनैः धनैः । किंभूतैः । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान्रक्षतिमित्यर्थः । किंच मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्ता-मित्यर्थः । द्युरित्यहो नाम अक्तुरिति रात्रः । मामहन्ताम् भह पूजायाम्' 'वहुळं छन्दसि' (पा०२।४। ५६) इति शपः श्रुः। 'श्रौ' (पा०६।१।९०) द्वित्वम् 'तुजा-दीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा०६।१।७) इत्यभ्यास-दीर्घः॥ ३०॥

एकत्रिंशी।

आ कृष्णेन रर्जसा वर्तमानो निवेशयेष्ठस्तं मही च । हिर्ण्ययेन सिवता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१॥

उ० आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१॥

म॰ व्याख्याता (अ॰ ३३ क॰ ४३)॥ ३१॥ द्वात्रिंशी।

आ राति पार्थिवृष् रजीः पितुरप्रायि धार्मभिः। दिवः सद्गिष्सि बृह्ती वितिष्ठस आ त्वेबं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

उ० आरात्रि रात्रिदेवत्या बृहती । हे रात्रि, या त्वम् आ अमायि आअपूपुरः आपूर्यसि । पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धि- लोकम् पितुः मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह। या च त्वम् दिवः द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि । बृहती महती वितिष्ठसे आक्रामसि । यस्याश्च ते । तथापि आवर्तते । त्वेपं दीसं महाप्राग्भारं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

म् रात्रिदेवला पथ्यावृहती । हे रात्रि, यया लया पार्थिवं रजः पृथिवीसंविन्धलोकः पितुः मध्यलोकस्य धामिनः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या च लं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि वृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवन्तेते । किंभूतं तमः । लेषं वीप्तं महाप्राग्भारमिल्थंः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि 'प्रा पूरणे' कर्मणि छि चिणि स्पम् ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिशी।

उपुस्तचित्रमार्भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येनं तोकं च तन्यं च धार्महे ॥ ३३ ॥

उ० उपसत् । उपोदेवत्या परोष्णिक् । हे उपः, तत् चित्रं चायनीयं महनीयं धनम् आभर आहर असम्यम् । हे वाजिनीवति अन्नवति । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धामहे दक्ष्महे ॥ ३३ ॥

म० उषोदेवत्या परोष्णिक्। हे उषः, हे वाजिनीवति हे अच्चवति, अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि। येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तन्यं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दक्ष्महे पुष्णीमः। धामहे दधातेः शपो छिक रूपम्॥ ३३॥

चतुस्त्रिंशी।

श्रातर्भि श्रातरिन्द्रेष्ट् हवामहे श्रातर्भित्रावर्षणा श्रातर्भिनां । श्रातभेगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं श्रातः सोममुत रुद्रथ् ह्वेनेम ॥ ३४ ॥

उ० प्रातरिश्चम् बहुदेवत्या जगती। प्रातःशब्दो वीप्सा-वचनः। प्रातःप्रातः पुनःपुनः। अग्निं च इन्द्रं च मित्रा-वरुणौ च अश्विनौ च। हवामह इति प्रत्येकमभिसंबध्यते। प्रातः भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च। प्रातः सोमम् उत अपिच रुद्धम् हुवेम आह्वयामः॥ ३४॥

म् जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातःप्रातः पुनःपुनः एतान्देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं संबध्यते । कान् । अग्निम् इन्द्रं मित्रावणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् । सोमम् उत अपिच रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम । ह्वयतेः संप्रसारणे रूपद्वयम् ॥३४॥

पञ्चित्रिंशी।

प्रातु जितं भगेमुब्र्छ्ह्वेम व्यं पुत्रमदितेयी

विध्ती । आध्रश्चियं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चियं भर्ग मुक्षीत्याह ॥ ३५॥

उ० प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विध-र्तेत्यादिमन्नो व्याख्यायते उद्दिश्यमानस्वात् । यः भगः विधर्ता विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिद्यम् । प्रतिषे-धस्य दीर्घत्वं छान्दसम्। आधः 'ध्रै तृप्तौ' अतृप्तः बुभुक्षितः। अथवा भ्रियतेः आधाः दरिद्रः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दस्-द्रोऽपि यं भगं मन्यमानः । मन्यतिरचैतिकर्मा । पूजय-न्खार्थसिद्धये भगं भिक्ष इत्याह । उदयं भक्षयस्य भजस्व इत्याह । तुरश्चित् आङोऽध्याहारः । आतुरोऽि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व इत्याह । यद्वा तुरश-बद्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णे प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उद्यं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुद्ये हि राज्ञां वार्तासिद्धिः तं प्रातर्जितं प्रातर्जियनं भगम् उग्रमुद्गूर्णदानम् हुवेम आह्वयामः । वयम् ऋषिरात्मान-माह । पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥

म० पद्य भगदेवत्याक्षिष्टुमः । वयं तं भगमादित्यं हुवेस आह्याम । किंभूतम् । प्रातार्जितं प्रात्जियतीति प्रातार्जित् तम् प्रात्जियनशीलम् । उप्रमुक्ष्ष्टमुद्गूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं तन्यम् । तं कम् । यो विधर्ता जगतो धारयिता । यश्च आप्रश्चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे । न ध्रायति 'ध्रे तृप्तौ' न तृप्यति स अध्रः नजो दीर्घर्छान्दसः । यहा आ समन्तात् ध्रः आध्रः । यहा अध्र एवाध्रः खार्थे तिह्यतः । आध्रः अतृप्तः वुभुक्षितो दिद्यो वापि यं भगं भिक्ष भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह । किं कुर्वन् । मन्यमानः पूज्यन् खार्थसिद्धये । मन्यतिरचितिकमी । स हिं सूर्योदये भिक्षादिना किंचिल्लभते तत् उदयं वाञ्छति तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भिक्ष उदयं भजस्वत्याह । दिवसे तत्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति । यहा तुरो यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं मिक्ष इत्याह । तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वे-ष्टिसिद्धः । भिक्ष भजतेः शिष छते लिट मध्यमे रूपम् ॥३५॥

षद्त्रिंशी ।

भग प्रणेत्भग सत्यराष्ट्रो भगेमां धियमुद्देवा द्देशः। भग प्र नो जनय गोभिरश्वेभग प्र नृभि-नेवन्तः स्याम ॥ ३६॥

उ० भग प्रणेतः । हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयस्य कर्तः । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्तः । हे भग, इमां धियं प्रज्ञाम् उत् अव उद्गमय । यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः। ददत् नः देहि असम्यं धनम् । भग प्र नो जनय गोभि-रथैः। हे भग, प्रजनय नः असान् गोभिः अश्वेश्र । हे भग, नृभिः मनुष्यैः नृवन्तः स्थाम भवेम ॥ ३६॥

म० हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षण नयति प्रापयति धन-मिति प्रणेता तस्य संबोधने हे प्रणेतः, आदरार्थ पुनः संबो-धनम् । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमनश्वरे राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्संबुद्धौ हे सत्यराधः हे भग, त्वं ददत् धनं प्रयच्छिन्सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कमे वा उदव उद्ग-मय । यथा स्क्ष्मार्थान्पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किंच हे भग, नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । गाः अश्वांश्व बहून् देहीत्यर्थः । हे भग, वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्थाम भवेम ॥ ३६॥

सप्तत्रिंशी।

जतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रिप्टित जत मध्ये अहाम् । जतोदिता मघवनसूर्यस्य वयं देवानी ए सुमतौ स्योम ॥ ३७॥

उ० उतेदानीम् । उत अपिच इदानीं भगवन्तः स्थाम आदित्यप्रसादात् । उत अपिच प्रपित्वे प्राप्ते अस्तमनकाले भगवन्तः स्थाम । उत अपिच मध्ये मध्यंदिने अहां भग-वन्तः स्थाम । उतोदिता उत अपिच उदिता उदयकाले हे मधवन् धनवन्, सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयम् देवानां सुमतौ कत्याण्यां मतौ स्थाम भवेम ॥ ३७ ॥

म० हे मघवन घनवन् रवे, उत अपिच वयमिदानीं भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्थाम भवेम । उतापिच सूर्यस्य प्रिपेल प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्थाम । उत अहां मध्ये मध्यंदिने भगवन्तः स्थाम । उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उद्यसमये भगवन्तः स्थाम । किं बहुना सर्वदास्माकं घनवत्ताः स्थिम । किंच देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्थाम । वेवा अस्मासु शोभनामनुप्रहविषयां बुद्धि दधिलस्पर्थः ॥ ३०॥

अष्टित्रंशी। भर्ग एव भर्गवाँ२॥ अस्तु देवास्तेन व्यं भगवन्तः स्याम । तं त्वी भग सर्वे इजीहवीति स नी भग पुरएता भवेह ॥ ३८॥

उ० भग एव । हे देवाः, भगएव भगवान् धनवान् अस्तु किमन्येदेंवताविशेषेधंनयुक्तेरदातृभिरित्यभिप्रायः । तेन भगप्रदक्तेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । एकं वाक्यम् । द्वितीयेनार्धर्वेन द्वितीयम् । एकवा-क्यताया असंभवात् । तं त्वा । उपिर तदः श्रवणात् यदोऽत्र वृक्तिः । तं त्वाम् । हे भग, सर्वद्दत् सर्वप्रव जोहवीति आह्वयित कामसिद्धये । स नः अस्माकम् हे भग, पुरएता अमयायी सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८॥

म० हे देवाः, भग एव भगवान् । धनवानस्तु किमन्येर-दातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्थाम । एवं देवानुक्लाथ भगमाह । हे भग, सर्वेइत् सर्वे एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अल्यन्तमाह्वयति इष्ट-सिद्धये । हे भग, स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरी-ऽमे एतीति पुरएता अग्रयायी भव । अग्रेसरो भूत्वा सर्व-कार्याणि साधयेल्ययः ॥ ३८॥

एकोनचत्वारिंशी।

उ० समध्वराय । समनमन्त प्रह्वीभवन्ति या उपसः । अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणे । कथमित्र । दिध-कावेव । यथा दिधिकावा अश्वः शुचये पदाय शुचिपदं अश्याधानः थ कर्तव्यमिति संनमते । एवं ता उपसः । अर्वाचीनं अनन्यगतमनस्कम् । वसुविदं च वसु धनं विन्दतीति वसुवित् तं वसुविदम् । भगम् आदित्यम् । नः असान् प्रति । रथमिव अश्वाः वाजिनः वेजनवन्तः अज्ञ-वन्तो वा । आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

म्० उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति । कथमिव । दिधिकावा अश्वः इव । तथा अश्वः ग्रुचये पदाय । अग्र्याधानार्थं ग्रुचि पदम् । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमवीचीनमिम्मुखमावहन्तु आगमयन्तु । किंभूतं भगम् । वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः 'इगुपध' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । यथा वाजिनोऽन-वन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशी।

अधीवतीर्गोर्मतीर्ने ड्वासी बीरवेतीः सर्वसुच्छ-न्तु भुद्राः । घृतं दुहीना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सर्वा नः ॥ ४० ॥

उ० अश्वावतीः । उषोदेवत्या त्रिष्ठुष् । अश्ववत्यः गोमत्यः नः अस्माकम् । उषासः वीरवत्यः सदं सद्दाकालम् उच्छन्त । 'उच्छी विवासे' । विवासयन्तु तमः । भद्राः भन्दनीयाः । धृतमवश्यायजलं दुहानाः । विश्वतः प्रपीताः । प्यायः पीआदेशः । सर्वतः आप्यायिताः धर्मार्थकामैः । इवानीमृत्विविवषयः प्रश्नः यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविन्नाशैः सदा नः अस्मान् ॥ ४०॥

म् ० उषोदेवसा त्रिष्ठुप् । उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मा-गुच्छन्तु विवासयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उच्छी विवासे'। किंभूता उषसः। अश्वावतीः अश्ववसः गोमतीः गोमसः वीरवतीः वीरवसः भद्राः भन्दनीयाः कत्याणह्पाः धृतमव स्यायजलं दुहानाः क्षरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थ-कामराप्यायिताः । प्यायः पी आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह । हे उषसः, यूयं खिस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽ-स्मान् पात पालयत ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशी

पूष्**न् तर्व <u>ब्रुते</u> वयं न**्रिष्येम् कद्व<mark>ीचन।</mark> स्तोतारस्त इह स्मेसि ॥ ४१॥

उ० पूपन् तव। हे पोष्णयो गायत्रीत्रिष्टुभो। हे पूपन् , तव व्रते कर्भणि वर्तमाना वयम् न रिष्येम न विनश्येम कदा-चन कदाचिदपि। अन्यच स्तोतारोऽपि। ते तव इह स्मसि स्म। 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः॥ ४१॥

म० द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्ठभौ । हे पूषन्, तव वर्ते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विन-रयेम । किंच इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मिस भवामः । इदन्तो मिस ॥ ४९॥

द्विचत्वारिंशी

पृथस्पेथः परिपतिं वचुस्या कार्मेन कृतो अभ्या-नडुर्कम् । स नो रासच्छुरुर्धश्चन्द्राश्चा विये धियुष् सीवधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

उ० पथस्पथः । यः पथस्पथः मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्यः। वचस्या वचनेन वेदोक्तेन अभिमुखीकृतः । कामेन इच्छया च अभिमुखीकृतः । अभ्यान्द । आनिश्चांसिकर्मा । अभिव्यामोति । अर्कम् । सः नः असभ्यम् रासत् ददातु । ग्रुरुधः । पूर्वपदान्तलोपः । ग्रुचं संतापं साधनाभावकृतं यानि रुधन्ति साधनानि भवन्ति तानि तथोक्तानि विव्यच्य व्यत्ययेन । चन्द्राप्राः । तान्येव विशिष्यन्ते । चायनीयाग्राणि । धियं धियं प्रसीषधाति । साधितः कर्मवचनः प्रसाधयतु । पूषा ॥ ४२ ॥

म० यः पूषा अर्क देवमभ्यानद् अभिव्याप्तोति । किंभूतः कामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तन कृतः अभिमुखीकृतः । किंभूतमर्कम् । पथस्पथः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । सः पूषा नोऽस्मभ्यं ग्रुरुधः ग्रुचं रुन्धन्ति वर्णनाशात् पृषोद्धादिस्तात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु । लिङ्गव्यस्यः । किंभूताः ग्रुरुधः । चन्द्रात्राः चन्द्रमाह्यादकमयं यासां ताः । साधने कृते आह्यारो भवति । पुनः पूषा वियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षण साधयतु । पथस्यथः धियं धियमिति 'निस्त्वीप्सयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति दिस्तम् । वचस्या विभक्तेयिद्याः । आनद् व्याप्तिकर्मेषु दशस्यं पठितः । सीषधाति 'साध संसिद्धो' शपः श्रुरुग्रन्दसः स्वयं पठितः । सीषधाति 'साध संसिद्धो' शपः श्रुरुग्रन्दसः दिस्तम् । 'लेटोऽडाटो' 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' उपधान्हस्वरुग्रान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशी।

त्रीणि पदा विचेकमे विष्णुगोपा अदाभ्यः। अतो धर्माणि धारयेन् ॥ ४३ ॥

उ० त्रीणि पदा । वैष्णच्यो गायत्र्यो । द्वाभ्यामेकवा-क्यम् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि । विचक्रमे क्रान्तवान् अग्निवारवादित्याख्यानि । गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः । अदाभ्यः अनुपिहंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि । धर्मशब्द उभयल्जिङ्गः अर्धचीदौ गणे पिठतः । धर्मान् धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

म० वैष्णव्यो गायण्यो द्वयोर्क्तचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि विचक्तमे विकान्तवान् अग्निवाय्वानि दिल्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किंभूतो विष्णुः । गोपाः जगतो रक्षकः । अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् । अत्रः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्मन्मिस्रयाम् ॥ ४३ ॥

चतुश्रत्वारिंशी।

तद्विप्रांसो विपन्यवी जागृवाश्सः समिन्धते। विष्णोर्यत्पर्मं पदम् ॥ ४४ ॥

उ० तहिप्रासः तस्य विष्णोर्थज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्म-लक्षणम् । तत् । विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः । जागृवांसः असुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकमसमुज्ञयकारिणः । समिन्धते संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

म० तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्वि-प्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते । णिचो लोपः । समिन्धयन्ति दीपयन्ति । उपासते इत्यर्थः । किंभूताः विप्राः । विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः । जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसु समुचयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४॥

पञ्चचत्वारिंशी।

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वा पृथ्वी मधुदुधे सुपेशंसा। द्यावापृथिवी वर्षणस्य धर्मणा विष्कंभिते अजरे भूरिरेतसा॥ ४५॥

उ० घृतवती । द्यावापृथिवीया जगती । ये द्यावापृथि-त्यो घृतवत्यो उदकवत्यो । सुवनानामभिश्रिया भूतजाता-नामभ्याश्रयणीये । उर्वी विस्तीर्गे । पृथ्वी पृथुले । मधुं-दुधे मधु उदकं तस्य दोग्ध्यो । सुपेशसा सुरूपे । ते वरुण-त्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन । विष्कम्भिते । स्वन्नोतिर्देढी-करणार्थः । दृढीकृते अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा बहुरे-तस्के । सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥ म्० जगती द्यावाष्ट्रिथिवीदेवला । द्यावाष्ट्रिथिवी द्यावाष्ट्रथियौ वरुणस्यादिलस्य धर्मणा धारणेन धारणशक्त्या विषकभिते स्विम्मते । स्कभोतिई डीकरणार्थः । वरुणेन स्वशक्त्या
हडीकृते इल्पर्थः । किंभूते ते । वृतवती उदकवलौ । वृतिनित्युदकनाम । भुवनानां भूतजातानामिनिश्चिया अभिश्चियौ
आश्च्यणीये । कर्मणि किष् विभक्तेराकारः । उर्वा उर्व्यौ
विस्तीणें । पृथ्वी पृथ्वौ पृथुळे । आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं
गेशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुषे मधु उदकं तस्य दोम्ध्यौ ।
पेशसा सुरूपे । अजरे जरारिहते । भूरिरेतसा भूरि रेतो
स्योस्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के । सर्वभूतानां हि रेतांसि
ताभ्यामेवोत्यद्यन्ते ॥ ४५॥

पद्चत्वारिंशी।

ये नः सपत्ना अप ते भवन्त्वन्द्राग्निभ्यामवे-धामहे तान् । वसवो रुद्रा अदित्या उपरिस्पृशं तोत्रं चेत्तारमधिराजमेकन् ॥ ४६ ॥

उ० ये नः। जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नः अस्माकम्। सपताः शत्रवः। अप ते भवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा- स्ते भवन्तु। ततः इन्द्राग्निभ्याम् अववाधामहे अवनाशयामः ताक्रात्रून्। किंच वसवः रुद्धाः आदित्याश्च। उपरिस्पृशम् उपरिस्थितः स्पृशतीति उपरिस्पृक् आधिपत्येऽवस्थितः पा-देन स्पृशतीति उपरिस्पृक् तं उपरिस्पृशम् मां उग्रं च। चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य। अधिराजं अधिपतिमीश्वरं च। अक्रम् इतवन्तः कुर्वन्तु वा॥ ४६॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नोऽस्माकं सपलाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु । पराभवं यान्लिखर्थः । यतो वयं तान् सपलान् इन्द्राप्तिभ्यां कृला अववाधामहे इन्द्राप्तिवलेन नाशयामः । किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदिला द्वादश एते मा मामेतादशमकन् कुर्वन्तु । कीट्शम् । उपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच-स्थानस्थितम् । उप्रमुत्कृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य । अधि-राजम् अधिकश्वासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्लिखर्थः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशी।

आ नांसत्या त्रिभिरेकाद्शैरिह देवेभिर्यातं मधु-पेयमिश्वना । प्रायुक्तारिष्टं नी रपांक्सि मृक्षतुक् सेथेतं द्वेषो भवतक् सचामुवां ॥ ४७॥

उ० आ नासत्या। आधिनी जगती। आयातम् आगच्छ-तम् हे नासत्यावधिनौ, त्रिभिरेकादशैः त्रयिश्वंशद्धिदेवैः स-हितो भूत्वा। तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि। इह मधुपेयम् मधुः सोमः सोमपानं प्रति। एत्य च प्रायुस्तारिष्टं प्रतारिष्टं प्रवर्धय-तम् आयुः। नी रपांसि सृक्षतम्। 'सृजूष् गुद्धौ'। रपः पापमु- च्यते । निर्मृक्षतं निःशोधयतं नाशयतम् । रपांसि पापानि । सेघतं द्वेषः । 'पिधु गत्याम्' । गमयतं दोर्भाग्यम् । भवतं च सचाभुवा सहभुवा सर्वकार्येषु संयुक्ता ॥ ५०॥

म० जगती अधिदेवला । हे नासला नासली, हे अधिनी त्रिभः एकादशैः त्रिगुणरेकादशिभः त्रयिक्षंशत्सं- ख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् । मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किंच आयुः प्रतारिष्टम् । तरितर्गृद्धार्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् । नाशयतिमिल्धर्थः । हेषः दौर्भाग्यं सेधतं । 'षिधु गल्याम्' गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् । सचा इल्व्ययं सहार्थे । सचा सह भवतस्तौ सचाभुवा भवतम् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इल्लादिना त्रयन्त्रिशहेवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्छि मध्यमिद्वचनम् 'बहुलं छन्दस्यमाञ्चोगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इल्लादेवा भावः । मध्यतम् 'मृज्व् ग्रुद्धौ' 'लेटोऽडाटौ' 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप् 'तस्थस्थिमिपाम्-' (पा० ३ । ४ । १०१) इति व्यल्ययेन थसः तमादेशः॥ ४७॥

अष्टचत्वारिंशी।

पुष वः स्तोमो मरुत इयं गीमीन्दार्यस्य मान्यस्य कारोः । एषायासीष्ट तन्वे व्यां विद्यामेषं वृजने जीरदानुम् ॥ ४८॥

खु० एप वः मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, एप स्तोमः वः युदमाकम् इयं च गौः सत्या च । मम मान्दार्थस्य ऋषेः समेति स्वस्यामिसंबन्धं दणातीति मान्दार्थः । यद्वा मां दार्थः यति मां वतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययमाद्धाति स मान्दार्थः तस्य मम च मान्यस्य मानार्हस्य । कारोः कर्तुः तं स्तोमं तां च गिरम् उपश्चत्य । एपायासीष्ट आ इषा यासीष्ट अयासीष्ट अयासीष्ट अयासीरम् इति वचनव्यत्ययः । आगच्छत । इषा अन्नेत् निमित्तभूतेनाहूयमाना । तन्वे वयां सशरीरस्थित्यर्थं वयो दृढंकर्तुम् आयासीष्ट । किंच विद्यां लभेमहि । इपमन्नम् वृजनं वलं च जीरदानुं जीवितदातृकर्मं च ॥ ४८ ॥

म० मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयंच गीः सत्या च त्रिया च वो युष्मभ्यं । युष्म-दर्थं वर्तत इति शेषः । किंभूतस्य कारोः । मान्दार्यस्य मां ममेति स्वलामिसंबन्धं दारयतीति मान्दार्यः तस्य । वीतरागसेत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरस्थेत्यर्थः । मान्यस्य मानार्द्यस्य । किंच हे मरुतः, यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन अयासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । वयां वयसाम् । आमि टिलोप आर्षः । बाल्ययौवनस्थावि-राणां वयसां संबन्धिन्ये तन्वे शरीराय । सर्वदा शरीरस्थित्य-र्थिनित्यर्थः । असमच्छरीरं दढीकर्तुमिति भावः । किंच इषमनं

वृज्जनं वलं च वयं विद्याम लभेमहि । किंभूतिमिषं वृजनं च। जीरदातुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् । जीवेरौणादिको रदानु-प्रस्ययः 'लोपो व्योवेलि' (पा॰ ६। १। ६६) इति वलोपः। जीवितदातृ वलमन्नं च वयं प्राप्तुयामेति प्रार्थना ॥ ४८॥

एकोनपञ्चाशी।

सहस्तोमाः सहच्छेन्दस आवृतः सहप्रमा अर्वयः सप्त दैन्याः । पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे र्थ्यो न र्श्मीन् ॥ ४९॥

उ० सहस्तोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहछन्दसः छन्दःसहिताः आवृतः ।
आवृच्छव्देन कर्माभिधीयते । श्रद्धासस्प्रधानानां कर्मणामनुष्टातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा । शब्द्यमाणपरीश्वणतत्पराः ऋपयः सप्त । सप्तऋषय इति प्राप्ते व्यत्यः ।
अरह्मजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमद्ग्निवसिष्टाः । द्वाः
प्रजापतेः प्राणाभिमानिनः एते अभिव्यज्यमानाः । पूर्वेषां
श्रधस्तकष्टपोत्पन्नानां अवसिताधिकाराणाम् । पन्थां पन्थासम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वालसम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वालसम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वालसम् । स्तु स्थाः सार्थः । नकार उपमार्थायः । यथा
सार्थिरिष्टदेशप्राह्यर्थं प्रथममश्वरश्मीनालभते स्पृशति एवं
तेऽिष सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः ॥ ४९ ॥

स् ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकरयपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदिप्तसंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः । सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कुला। पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिता-धिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पत्तिर्ऋषिभिर्यथा सप्टं तथा सृष्टवन्त इलार्थः । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प-यत्' इत्युक्तः । कथमिव । रथ्यो न रइमीन् । नकार उपमार्थः । रथे साधुः रथ्यः रथी यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं ररमीन् प्रमहानालभते स्पृशति सजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्ट-वन्तः । किंभूता ऋषयः । सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सह-च्छन्द्सः छन्दोभिर्गायच्यादिभिः सहिताः । आयृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः । आवृच्छब्देन कर्मीच्यते । सहावृतः कर्म-सहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशी।

आयुष्यं वर्चस्य ए रायस्पोष् मौद्भिदम् । इद्ध् हिरेण्यं वर्चस्य जैत्रायाविशतादु माम् ॥ ५०॥ इ० आयुष्यम् । तिस्रः हिरण्यस्तुतिः उष्णिक्शकरी-

त्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यं आयुषे हितम् । वर्चस्यं वर्चसे हितम् । रायस्पोषं धनस्य वर्धयित् । औद्भिदं उद्भेत्त् धनस्य स्वर्गस्य वा । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् । तत् जैन्नाय विजयाय । आविशतात् आविशतु । उः पादपूरणार्थः । मा-मप्यवस्थानं करोतु ॥ ५० ॥

म० तिसः उष्णिक्शकरीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्य-स्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मामु मामेवावि-शतात् आविशतु मिय तिष्ठतु । कीदृशम् । आयुष्यमायुषे हितम् । वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् । रायो धनस्य पोषं पोषयितृ वर्धकम् । औद्भिदम् उद्भिनत्तीति उद्भिद् उद्भि-देवौद्भिदमुद्भेत्तृ धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५०॥

एकपञ्चाशी ।

न तद्रक्षी एसि न पिशाचास्तरिनत देवानामोजीः प्रथम ज ए होतत्। यो बिभिति दाक्षायण एहिरेण्य ए स देवेषु कणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घ-मार्युः ॥ ५१॥

उ० न तत् हिरण्यं रक्षांसि न च पिशाचाः तरन्ति हिंसन्ति । देवानां प्रथमजं ओजः हि एतत् । यतश्च देवा-नामोजः प्रथमजम् अतः यो बिभिर्ति दाक्षायणं हिरण्यम् । दाक्षायणमित्यलंकारविशेषः । स देवेषु देवलोकेषु कुरुते दीर्घमायुः । चिरं देवलोके वसतीत्यर्थः । स मनुष्येषु कुरुते दीर्घमायुः । स च मानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः॥५१॥

म् रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति । हि यसात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः । प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभित्तं अलंकारलेन धारयति । दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः । स वेदेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते । देवलोके चिरं वसतीलार्थः । स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु खमायुर्दार्धं कृणुते मनुष्यायुरतिकम्य जीवति ॥ ५१॥

द्धिपञ्चाशी।

यदाविभ्रन्दाक्षायणा हिरेण्यक् श्वानीकाय सम-नस्यमीनाः । तन्म आविभ्रामि श्वारारद्वायायुक्मा-न्जरदेष्टिर्यथासम् ॥ ५२॥

उ० यदाबमन् यत् हिरण्यम् आबभन् आबद्धवन्तः । दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि बहूनि । नडादिपाठात्फक् । भारतानीकाय राज्ञे शतं बहूनि अनीकानि सेना यस्य स त-थोक्तस्तसे शतानीकाय । सुमनस्यमानाः शोभनेन मनसा ध्यायन्तः । तत् हिरण्यम् । मे । मयि आत्मनीति सम्य-गुक्तिः । अहं आबभामि । शतशारदाय शतं शरदां जीव-नाय । आयुष्मान् च जरदृष्टिः जरामश्चृते व्याभोतीति जर- दृष्टिः । यथा येन प्रकारेण आसं भूयासम् तथा वश्नामीति शेषः ॥ ५२ ॥

म्० दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि । नडादिलात् फक् । दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अवधन् ववन्धः । शतं वहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्म । किंभूताः दाक्षायणाः । समनस्यमानाः मनिस शोभनं घ्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वते समनस्यन्ते शत्रात्याच्यानाः । तत् हिरण्यं मे मिथे आवधानि । किमर्थं शत्रात्यास्यन्ते अहमायुष्मान् दीर्घजीवी जरदृष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आवधानि । जरदृष्टिः जरामश्चते व्याप्नोति जरदृष्टिः । यहा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदृष्टिः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशी।

चत नोऽहिर्बुक्ष्यः ग्रुणोत्वज एकेपात्य्थिवी संमुद्रः । विश्वेदेवा ऋतावृधी हुवानाः स्तुता मन्नाः कविश्वस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

उ० उत नः। बहुदेवत्या त्रिष्टुप्। उत अपिच नः अस्माकम्। वचांसि अहिर्बुद्धयः श्रणोतु । अजएकपात् रुद्धः प्राणो वा श्रणोतु। पृथिवी च समुद्धश्र श्रणोतु। श्रुत्वा च अवन्तु। विश्वे च देवाः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा हुवाना आहूयमानाः स्तुताश्च मन्नाः। मन्नेरिति विभक्ति-व्यत्ययः। कविशस्ता मेधाविशस्ताः। अवन्तु पाल्यन्तु ॥५३॥

म० बहुदेवला त्रिष्ठुप् । उत अपिच अहिर्बुध्यः रुद्रवि-रोषः श्रणोतु । नः अस्माकं वचांसीति रोषः । अजएकपात् रुद्रः प्राणो वा श्रणोतु पृथिवी च श्रणोतु समुद्रश्च श्रणोतु विश्वे देवाश्च श्रण्वन्तु । श्रुला च ते अहिर्बुध्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान् । किंभूतास्ते । ऋतावृधः सलवृधो वा । हुवाना आहूयमानाः । मन्त्राः मन्त्रेरिति विभक्तिव्यलयः । स्तुताः कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशी।

हुमा गिरं आदियभ्यो चृतस्तूः सनाद्राजभ्यो जुह्ना जुहोमि । श्रृणोर्तु मित्रो अर्थमा भगो नस्तु-विजातो वर्षणो दक्षो अष्र्यः ॥ ५४ ॥

पुठ इमा गिरः आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । या इमा गिरः वाचः आदित्येभ्यः घृतस्तः घृतप्रसाविणीः घृतप्रसा-रिणीर्वा घृतहोमसहचरिताः । सनात् चिरम् चिरकालम् राजभ्यः चिरराजभ्यो वा । जुह्वा सुचा जुहोमि । ताश्च श्वणोतु मित्रः अर्थमा च भगश्च नः अस्माकम् । तुविजातश्च धाता च । स हि बहुशः प्रजायते । वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥ म० आदिखदेवला त्रिष्टुप्। इमा गिरो वाचः जुह्वा सुचा कुला आदिखेभ्यो जुहोमि । स्तुतिलक्षणा वाणीर्वुद्धिरूपया सुचादिलेभ्यः समर्पयामील्यर्थः। किंभूता गिरः । षृतसूः षृतं सुवन्ति सवन्ति ताः पृतस्रवः ता पृतस्रः । तुगभाव आर्षः। पृतप्रसारिणीर्घतहोमसहचरिता वा। किंभूतेभ्य आदिलेभ्यः। सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः। ताः सुचा हूयमानाः नोऽस्माकं गिरः श्रृणोतु । कः । मित्रः अर्थमा भगश्च। तुविजातो बहुजातः लष्टा वातो वा। स हि बहुशः प्रजायते। वरुणः दक्षः अंशश्च। एते सूर्यविशेषाः॥ ५४॥

चित्रसिंशोऽध्यायः ३४]

पञ्चपञ्चाशी ।

सप्त ऋषेयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षिति सद्मप्रमादम् । सप्तापः स्वपेतो छोकमीयुस्तत्रे जागृतो अस्वप्रजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

पुठ सप्त ऋषयः। अध्यात्मवादिनी जगती। सप्त प्राणाः पिडिन्द्रियाणि मनःसप्तमानि । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः श्रारीरे व्यवस्थिताः ये त एव। सप्त रक्षन्ति सदं सदाकालं शरीरम्। अप्रमादं प्रमादमकुर्वाणाः। ते एव सप्त आपः आपना व्यापनाः। स्वपतः पुरुपस्य लोकं ईयुः। लोकः शब्देन विज्ञानात्मा हृद्याकाशप्रतिष्ठित उच्यते। तत्र च संवित्स्थाने। तस्यामेवावस्थायां जागृतः जागरणं कुर्वाते। अस्वमज्ञो। ययोनं जायते स्वमः तौ तथोकौ। सत्रसदौ सत्रे सतां त्राणे कृतावस्थानो। देवौ जीवितदातारौ प्राणा-पानौ॥ ५५॥

म० अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः लक्-चक्षःश्रवणरसनाष्ट्राणमनोवुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यव-स्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति । लोकशब्देन विज्ञानातमा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किंभूताः सप्त । आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमिस्रापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवी दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वाते । कीहशौ । अस्तप्रजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्तप्रजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रं तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ । जीवितदातारावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशी ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव्यन्तस्त्वेमहे । उप प्रयन्तु मुरुतः सुदानेव इन्द्रं प्राश्रभेवा सर्चा ॥ ५६॥

उ० उत्तिष्ठ। तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप्। हे ब्रह्मणस्पते, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आरब्धकार्यो भव । यस्मात् देवयन्तः देवान्कामयमानाः यजमानाः त्वां भवन्तम् ईमहे याचामहे आगच्छेति । भव- न्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उपसंगम्य आगच्छन्तु । मरुतः सुदानवः कल्याणदानाः । त्वं च हे इन्द्र, प्राश्सः प्रकर्षेण शीघो भव । सचा सहगमनाय ॥ ५६ ॥

म० तृचो ब्रह्मणसातिदैवतः । द्वे बृहस्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः ला लामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे <mark>प्रयन्तु आगच्छन्तु । किंभूताः मरुतः । सुदानवः शोभन</mark>ं ददति ते सुदानवः। हे इन्द्र, लमपि सचा सह गमनाय प्राद्यः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः <mark>शत</mark>्प्रस्ययः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । ९ । ८) 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधात् 'क्यन्वि च' इतीलाभावः (पा० ७।४।३३) 'अश्वाघस्यात्' (पा० <mark>७ । ४ । ३७) इत्यश्वाघयोरेवाकारविधानात् 'अकृत्सार्व-</mark> धातुकयोः' (पा॰ ७।४। २५) इति दीर्घोऽपि न स्यात्। इमहे याचतिकर्मसु पठितः 'ई गतौ' दिवादिलादागतस्य इयन-इछान्दसो लोपः । सुदानवः 'दाभाभ्यां नुः' (उणा० ३ । ३२) प्राद्यः आशुराब्दे दीर्घरछान्दसः । भवा संहितायां 'क्र्यचोऽतस्तिङः' (पा॰ ६।३ । १३५) इति दीर्घः ॥ ५६ ॥

सप्तरश्चाशी।

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्भन्नं वदत्युक्ध्यम् । यस्म-ब्रिन्द्रो वर्षणो मित्रो अर्थमा देवा ओकांसि चिक्ररे ॥ ५७ ॥

उ० प्र नृतम् नृतमिति पादपूरणः। प्रवद्ति प्रोचारयति प्रह्मणस्पतिः मम्नं उनध्यम् । उनध्यमिति रास्नमुच्यते तत्र सन्तमनमञ्ज उनध्यः । कथंभूतोसौ मञ्जः । यस्मिन् मन्ने इन्त्रश्च वरुणश्च अर्थमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि चिकिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

म० ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवद्ति प्रकर्षेणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्थमा अन्य च देवाः ओकांसि निवासान् चिकरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीगं मन्त्रवदिस्यर्थः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशी ।

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य युन्ता सूक्तस्य बोधि तर्नयं च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहर्द्धदेम विद्ये सुवीराः । य इमा विश्वा विश्वकर्मा यो नैः पुता अन्नप्तेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुःस्त्रिशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

प्त ब्रह्मणस्पते । हे ब्रह्मणस्पते, त्वम् अस्य जगतः

यन्ता। एवंचेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधि बुध्यस्य अवगतार्थो भव । तनयं च अपत्यानि च जिन्व । जिन्वति प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि विश्वं च तत् भद्रं भन्द-नीयम् अस्ताकम् अस्तु । यत् अवन्ति पालयन्ति देवाः स्वत्यसादात् । बृहत् महत् ऊर्जितम् । वदेम दीयतां सुज्य-तामिति । विद्ये यज्ञे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः । इमा विश्वा सुवनानि जुद्धत् । विश्वकर्मा विमना । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये चतुस्त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४॥

म्० हे ब्रह्मणस्पते, लं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते । स्क्तस्यस्मदुक्तस्य साधुवचनस्य । कर्मणि षष्ठी । स्क्तम् बोधि बुध्यस्व । अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञाय-तामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पाल-यन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्रिति शेषः । किंच सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदये यश्चे बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम । अथ चतसः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (१७। १७) विश्व-कर्मा विमनाः (१७। २६) यो नः पिता (१७। २७) अन्नपतेऽचस्य नो देहि (११। ८३) इति । ता ब्रह्मयश्चे-ऽध्येयाः ॥ ५८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदरीपे मनोहरे। चतुः स्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४॥

पश्चित्रंशोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयर्वः । अस्य ल्रोकः सुतार्वतः । द्युभिरहोभिर्कुभिर्वेक्तं युमो देदात्ववसार्नमस्मै ॥ १ ॥

उ० अपेतो यन्तु । पित्र्योऽध्यायः । आदित्यसार्षे देवानां वा। गायत्रीव पलाशशाख्या ब्यूहति। अपेतो यन्तु पणयः। अपयन्तु इतः स्थानात् पणयः असुराः असुन्नाश्च असुखकराः । देवपीयवश्च । पीयतिहिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारः देवद्विषः । किमिति अस्य यजमानस्य लोकः स्थानमत्र सुतावतः सोमाभिषवं कृतवतः। परं यजः। द्युभिरहोभिरक्तुभिः। द्युशब्देन श्रुतो ऋतव उक्ताः। ऋतुभिः अहोभिः अकुभिः रात्रिभिः व्यक्तं स्पष्टीकृतम् । यमः ददातु अवसानम् अवस्यत्यसान्नित्वस्यत्मानम्। असौ यजमानाय ॥१॥

म् अयि अयि सर्वमेधसंबन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ला प्रवायुमच्छेलारभ्य (३३। ५५) अनारभ्याधीतास्मः

म्त्रानुक्त्वा चतुःस्त्रिशेऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चतिंशेऽध्याये पितृमेधसंविधनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति । वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारक-नक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीक्मे शरदि माघे भवति । पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्मेऽस्थिसंचयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तो-Sमालपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्मेभ्यो-<u> ऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्मे कृतमस्थिसंचयनं</u> प्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्मं संस्थाप्याहतवस्नैकदेशेन संवेष्ट्य मोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपात्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्वास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्याप-रभागेषु तिह्ने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति चृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायात्रमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकु-म्मसहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भाञ्छत्राणि चादाय त्रामाद्क्षिणस्यां वहिर्गच्छन्खम्वर्युयजमानामाखाः । इमशानान्तं कमं कुर्वतो <mark>यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारब्धव्यम् । तत्र वने</mark> गत्वा य्रामा-न्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्धस्फूर्जकविभीतकश्चेष्मातककोविदारादि-भ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे वोदकप्रवणे दक्षिणप्र-वणे समें वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे इमशानार्थं दिक्रोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते । पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृता करणीमध्येषु शङ्कवः स समाधिरिति (यजुःपरिशिष्ट० ७। २) शुल्वोक्तविधिना तचतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गठानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्ग-लचतुर्थमागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चि-मोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणाद्धिकानि । तथाहि पुरुष-मात्रक्षेत्रस्याक्ष्णया प्राची कृत्वा तर्तप्रान्तयोः शङ्कं निखाय सार्धा-ष्टादशाङ्कलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यम-देशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्कोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः। ततः सार्घाष्टादशाङ्कलाधिकां पुरुषद्वयत्रमाणां रज्जुमुभयतःपाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा राङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्त-रत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोणेषु पाला-श्रासमीवारणारममयाश्रात्वारः शङ्कवो निखेयाः । एतत्कुर्वतां निकटे किञ्चजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रिस् धारयेत् । कर्म-समाप्तो गृहमागत्य तं गृहेषूच्छ्येत प्रजारुखी इत्यादि बोध्यम् । कालायनः 'अपसलवि सुद्ध्या रज्ज्वा परितत्याऽपेतो यन्लिति पळाशशास्त्रया न्युद्हति' (२१।३।३२) इति । अपसलवि अप्रादिक्षण्येन निष्पादितया रज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदिक्षणं संवेष्यापेतो यन्लिति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपणीदिकं पला-शशाख्या कला क्षेत्राह्रहिनिष्कासयतीति सूत्रार्थः ॥ अस्या-ध्यायस्य पितरो देवताः आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या गायत्री । पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽप-

यन्तु अपगच्छन्तु 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इत्यु-पसर्गस्य यन्लिति कियापदेन व्यवधानम् । किंभूताः पणयः । असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम । नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः । तथा देवपीयवः । पीयतिहिंसाकर्मा । देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः । किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह**ा** अस्य होकः अस्य यजमानस्यास्थिभृतस्यायं होकः स्थानम् । <mark>किंभूतस्यास्य । सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषावेति सुत-</mark> वान् तस्य 'षुत्र् अभिषवे' क्तवतुप्रस्ययान्तः 'अश्वरिममतिसु-मती' (३।६।२) इत्यादिना प्रातिशाख्यस्त्रेण संहितायां सुतराब्दस्याकारे दीर्घः । द्युभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यजमानायावसानं ददातु । अवस्यन्सस्मिचित्यवसानं स्थानम् । किं भूतं । द्युभिर्ऋतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्व व्यक्तं साष्टीकृतम् । द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः 'तदेनमृतु-भिश्वाहोरात्रेश्व सलोकं करोति' (१३।८।२।३) इति श्रुतेः । ऋत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमसौ यमो ददा-लिखर्थः ॥ १ ॥

द्वितीया।

स्विता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु । तसी युज्यन्तामुस्तियाः ॥ २ ॥

पु० जपित । सिवता ते गायत्री । सिवता ते तव शरी-रेभ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं स्थानं इच्छत । निहं सिवत्राऽननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते । दितीयं वाक्यम् । तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थं युज्य-न्तां शरीरे उस्तियाः अनङ्गाहः ॥ २ ॥

म० 'औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षज्ञवे युज्यमाने युक्किति संप्रेष्य सविता त इति जपति' (का० २१।३।३४) इति । ततोऽध्वर्युक्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्धिर्वेष्ट-यिता तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्धिः सीरं युनक्ति । तिस्मन् युज्यमाने युक्किति संप्रेष्ट्य सवितिति मन्त्रं जपति । गायत्री । हे यजमान, सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवि-त्रज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति । तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उक्षियाः अनङ्वाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

तृतीया।

वायुः पुनातु सविता पुनात्वमेश्रीजसा स्येस्य वर्षसा । विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३ ॥

उ० वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कषंति चतुर्भिर्य-ज्ञिः। वायुः पुनातु विदारयतु । सविता पुनातु विदारयतु । अमेर्श्रोजसा दीह्या विदारयतु । सूर्यस्य वर्चसा आजिष्णु-तया विदारयतु । विमुद्धत्यनदुहः । विमुच्यन्तामुक्षियाः विमुच्यन्तां शरीरात् उक्षियाः अनङ्गाहः ॥ ३॥

मo 'अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनालिति जितमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति' (का० २१।४। १-२)। अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जमनुलक्षीकृत्य वायुः पुनालिति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति । तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्धे प्रतीचीं कृषित । दक्षिणतः सीर-ग्रोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव क्वित । 'तदपसलवि पर्योहत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाएं सीतां कवित वायुः पुनालिति सविता पुनालिति जघनार्धेन दक्षिणा-मंग्नर्ज्ञाजसेति दक्षिणार्धेन प्राची ए सूर्यस्य वर्चसे स्वयंणोदीचीं' (१३।८।२।६) इति श्रुतेः। चलारि यज्षि लिङ्गोक्त-देवतानि । हे पृथिवि, वायुः लां पुनातु विदारयतु । सूर्यः लां पुनातु अमेर्भाजसा दीऱ्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च लां विदा-रयतु। 'अनडहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति' (का॰ २१।४।४) एवं पूर्वीक्तचतुर्मेन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्व क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभा-नीराद्विमुद्यति । यजुः वृषदैवतम् । उसा धेनुः तदपत्यानि विस्रयाः अनङ्गाहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

अश्वत्थे वी निषद्ंनं पुर्णे वी वस्तिष्कृता। गोभाज इत्किलासथ यत्सनवंथ पूर्वषम् ॥ ४॥ उ अश्वत्थे व इति व्याख्यातम् ॥ ४॥

म॰ 'दक्षिणा सीरं निरस्याश्वतथे व इति सवौषधं वपतीति' (का॰ २१।४।४) हलं दक्षिणदिशि तूच्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति । अनुष्टुप् व्याख्याता (अ० १२।
क॰ ७९)॥ ४॥

पञ्चमी।

सुबिता ते शरीराणि मातुरूपस्थ आर्वपतु।

उ० शरीराणि निवपति । सविता ते । गायत्री । सिवता ते तव शरीराणि अस्थीनि । मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सिवता उद्याय हे पृथिवि, शंभव सुखरूपा भव ॥ ५॥

म० 'सिवता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति'
(का॰ २१ । ४ । ५) । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये
शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति । एतच सूर्योदयकालं
कर्तव्यम् 'यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्' (१३ । ८ । ३ । २) इति
श्रुते: । गायत्री सिवतृदेवत्या । हे यजमान, सिवता सूर्यः ते
तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथित्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे, तस्मै सिवत्रोतायास्थिल्पाय
यजमानाय शं भव सुखल्पा भव ॥ ५ ॥
७३ य० उ०

षष्टी।

प्रजापती त्वा देवतायामुपोदके छोके निद्धा-म्यसी । अप नः शोर्श्वचद्यम् ॥ ६ ॥

उ० प्रजापतो त्वा। यजुः कण्डिकाः। प्रजापतो त्वाम् देवताया उपोदके उप समीपे उदकं यस्य स तथोक्तः। लोके स्थाने निद्धामि। असाविति नामग्रहणम्। अनुदा-त्तत्वादामन्नितम्। तद्यथा हे देवदत्त, अप नः शोक्जचद्यम्। अपेत्य नः असान् अत्यर्थं दहतु पापम् हेष्टृन्। यहा प्रजापतिः अपशोक्जचत् अत्यर्थं दहतु । नोऽस्माकमधं पापम् ॥ ६॥

म० उष्णिक् प्रजापतिदेवला अस्थिनिवापे एव निवि-युक्ता । असाविति नामग्रहणमनुदात्तत्वादामित्रितम् । हे देव-दत्त, उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापती देवतायां त्वां निद्धामि स्थापयामि । स प्रजापतिनीऽस्माक-मधं पापं शोशुचत् अल्पर्थं दहतु । 'शुच शोके' यङ्छगन्तं रूपम् ॥ ६॥

सप्तमी।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानीत् । चक्षेष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाष्ट् रीरिषो मोत वीरान् ॥ ७॥

उ० प्रत्यागते जपति । परं मृत्यो त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या । हे मृत्यो, परं पन्थानमाश्रित्य । अनु परा इहि पराख्युखो भूत्वा आगच्छ । तं शब्देन दर्शयति । योऽसौ ते तव स्वभ्तः अन्यः इतरः देवयानात् पितृयानाख्यः । अपिच चक्षु- क्मते श्रण्वते ते ब्रवीमि । षष्ट्यर्थे चतुर्थी । चक्षुक्मतः श्रण्वतः तव ब्रवीमि । अतिशयार्थं चचनम् । नहि तस्यादृष्टम- श्रुतं चास्ति । मा च नः अस्माकं प्रजां रीरिषः हिंसीथाः । मोत वीरान् पुत्रान् ॥ ७ ॥

म० 'प्रसागते परं मृत्यविति जपतीति' (का॰ २१। ४। ७)। दक्षिणां गत्वानुच्छ्वसन् कुम्मं प्रक्षिप्यहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्मं क्षित्वा प्रसागते सति यजमानोऽध्वर्युवां जपति । मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकस्पकदृष्टा ।
मृत्यो, परा पराष्ट्रुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमनिविह अनुगच्छ । तमेव दर्शयति । यस्ते तव त्वदीयः पन्था
देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाद्यः देवा
यान्ति यस्मिन् स देवयानः । किंच चक्षुष्मते ज्ञानिने श्व्यते
च ते तुभ्यं मृत्यो, किंचिद् व्रवीमि वदामि । आदरार्थं
वचनम् । निहं तस्यादृष्टमश्चतं वास्ति । षष्ट्यथे चतुथ्यों ।
चक्षुष्मतः श्व्यतस्तव वदामि । किम् । हे मृत्यो, नोऽस्माकं
प्रजां सन्तितं वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः । 'रिष वधे'
स्वार्थे णिजन्तस्य छिष्ट रूपम् । उत अपिच वीरान्पुत्रान् मा
हिंसीः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

शं वातः श्र्ण् हि ते घृणिः शं ते भवन्त्व-ष्टकाः। शं ते भवन्त्वुप्रयुः पार्थिवास्रो मा त्वाभि-श्रंश्चन ॥ ८॥

उ० यथार्थं करपयति अनुष्टुन्बृह्तीभ्याम् । शं वातः सुखरूपो वातः ते भवतु । शं हि ते घृणिः सुखरूपश्च ते घृणिभेवतु । घृणिरित्यह्नीम । हीति स्वाध्यायार्थं । सुखरूपाश्च ते भवन्तु इष्टकाः । सुखरूपाश्च ते भवन्तु अग्नयः । पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः पार्थिवासः । मा च त्वाम् अभि- शूशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८॥

म० 'शं वात इति यथाङ्गं कल्पियेलेष्टकां निद्धाति मध्ये तूष्णीमिति' (का॰ २१।४।८)। शं वात इति मन्त्र- ह्रयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पियत्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्था तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रामिष्टकां तूष्णीं निद्धाति । हे ऋचाव- उष्टुब्बृहत्यौ विश्वदेवदेवते । हे यजमान, वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः षृणिः सूर्यकरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिसः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिसः प्रक्षिप्तासे तव शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः प्रिययां भवाश्वामयः त्वा लां माभिश्च शुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८॥

नवमी।

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवर्तमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धंवः। अन्तरिक्षक् शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सवीः॥ ९॥

उ० किंच । कल्पन्तां ते दिशः क्रुप्तास्ते दिशो भवन्तु । तुभ्यम् आपः शिवतमाः भवन्तु । तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः समुद्राः शिवतमाः । अन्तिरक्षं शिवं तुभ्यं भवतु । कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः । आदरार्थं पुनर्वचनं कात्स्यार्थं वा ॥ ९ ॥

म० दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां क्रुप्ता भवन्तु । आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु । सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु । सर्वा दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं कारहर्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९॥

दशमी।

अइमेन्वती रीयते सध्रंभध्वमुत्तिष्ठतः प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा ये असेव्छिवान्वय-मुत्तरेमाभि वाजीन् ॥ १०॥

उ० अरमन्वती रीयते। अरमनस्त्रीन्विकरन्ति ता अभ्यु-त्तरन्ति । त्रिष्टुब्वैश्वदेवी । अरमन्वती पाषाणवती द्वयं नदी रीयते गम्यते असाभिः विषमम्। अतो व्रवीमि। संर-भध्वम्। संरम्भश्चोत्तरणाय प्रयत्नकरणम्। उत्तिष्ठत अभि-मुखा भवत प्रतरत हे सखायः। किमित्यादुरः। अत्रा-जहीमः परित्यजामः। अशिवाः अशान्ताः। ये असन् स्युः। शिवान् वाजान् अन्नविशेषान् वयम् अभ्युत्तरेम॥ १०॥

म० 'अध्यधिगच्छन्खरमन्वतीरिति' (का० २१।४।२१)।
गर्तान्मद्रमानीय पूर्ववर्जिदिग्भ्यः कृष्ट्वा वा मृद्रमानीय तत्
रमशानं विश्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैर्यस्योरुमितं स्त्रिया
भगमितं शृद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृद्रा
कृत्वा शैवछैः कुशैश्व प्रच्छाद्य तद्दक्षिणतो गर्ती खात्वा क्षीरोदकाभ्यां संपूर्य रमशानोत्तरे सप्त गर्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्
जलेन संपूर्योत्तरगर्तेषु अध्वर्ध्यजमानामात्यांस्त्रीन्पाषाणान्त्रिक्षिप्यारमन्वतीरिति मन्त्रण तद्रतीपरि गच्छिन्त । विश्वदेवदेवत्या
त्रिष्ठुप् सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि, एषा अरमन्वती
पाषाणवती नदी रीयते गच्छित । 'री गतौ' दिवादिः आत्मनेपदी । अतो यूयं संरभध्वमृत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्तिष्ठत
अभिमुखा भवत । प्रतरत प्रकर्षण तां नदीं तरत । किमिति ।
यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन्
स्युः तान् वयं जहीमः परित्यजामः । तेषु त्यक्तेषु शिवान्धखकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १०॥

एकादशी।

अपायमप् किल्जिष्मपं कृत्यामपो रपः । अपी-मार्गे त्वमस्मदपं दुःष्वप्त्यं सुव ।। ११ ॥

उ० अपामार्गणापमृजित । अपाघम् अनुष्टुप् । हे अपामार्ग, त्वम् अस्मत् अस्मतः । अपसुव अपगमय अघं पापं मानसम् । अपगमय च किल्बिषं कीर्ति-भेदकं पापमेव कायिकम् । अपगमय च कृत्याम् अभि-चारम् । अपगमय च रपः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । वाचिकं पापम् । अपगमय च दुःस्वक्ष्यं दुःस्वक्षे भवं फलं दुःस्वक्ष्यम् ॥ ११॥

म० 'अपाधिमत्यपामार्गेरपमृजत इति' (का॰ २९। ४ २२)। ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तग्रहीतरपामार्गेः खद्यारीरं शोधयन्ते अपामार्गवीजैस्द्धत्यन्तीति किचित्। लिङ्गोक्तदेवतानुष्ठुप् ग्रुनःशेपदृष्टा दुःखप्तनाशनी। हे अपामार्ग, त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशाद्धं मानसं पापमपस्वव 'धूप्रेरणे' अपगमयेखर्थः। किल्बिषं कीर्तिमेदकं कायिकं च पापमपस्वव। कृत्यां परकृतमिन्चारमपस्वव। अप उ रपः 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४। २१) इति यास्कः। रपः पापं वाचिकं च अपस्व उ चार्थे। दुःखप्त्यम् दुष्टः खप्तो दुःखप्तः तत्र भवं दुःखप्तोत्थमसुखरूपं फलं चास्मतोऽपस्व ॥ ११॥

द्वादशी।

सुमित्रिया न आप ओर्षधयः सन्तु दुर्मित्रिया-स्तर्से सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं चे वयं द्विष्मः ॥१२॥

उ० सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० 'सुमित्रिया न इति स्नालाहतवाससोऽनहुत् पुच्छमन्वा-रम्यानह्वाहिमित्युद्धयमित्यागच्छन्तीति' (का० २१।४।२३) सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नाला नृतनवस्नाणि परिहितवन्तोऽन-ह्वाहिमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारम्य उद्धयं तमिति मन्त्रेण यज-मानामात्या प्राममागच्छन्ति । यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽझलिनादाय दुर्मि-त्रिया इति देष्यं परिषिञ्चतीति' (का० १८।५।१५) द्वयं विश्वयम् । 'दुर्मित्रिया द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्या स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयति' (१३।८।४।५) इति श्रुतेः । व्याख्याता (अ०६।क०२२।अ०२०। क०१९)॥ १२॥

त्रयोदशी।

अनुङ्वाहेमन्वारभामहे सौरभेयथ्स्वस्तये । स न इन्द्रे इव देवेभ्यो वहिः संतारणो भव ॥ १३॥

उ० अनदुत्पुच्छमन्वारब्धा आगच्छन्ति । अनद्वाहम् । आनद्वहि अनुष्टुप् । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः अतो यच्छब्दा-ध्याहारेण सामर्थम् । या त्वाम् अनद्वाहं अन्वारभामहे आक्रभामहे । सौरभेयं सुरभ्या अपत्यम् 'स्वीभ्यो ढक्'। स्वस्तये अविनाशाय । स त्वम् नः अस्माकम् इन्द्रह्व देवेभ्यः देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः । वह्निर्वोढा संतारणश्च भव ॥ १३ ॥

म० अनुष्टुप् अनुडेंद्वला । उत्तरोऽर्धर्चः प्रलक्षकृतः ततः सर्वनाम्रोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् । वयं यमनङ्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः । किंभूतम् । सौरभेयं सुरभ्याः अपल्यम् 'श्लीभ्यो ढक्' (पा० ४।१।१२०) इति ढक् । किमर्थम् । खस्तये अविनाशाय । हे अनङ्वन्, स लं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव । किंच लं विहः देवानां वोढा । तत्र हृष्टान्तः । देवेभ्यः इन्द्र इव । इन्द्रो यथा देवार्थं तारको भवति ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

डह्ययं तमस्परि स्तुः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमर्गनम् ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४॥

उ० उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १४॥

म् उद्वयं तमिति माममागच्छन्ति । व्याख्याता (अ० २०। क०२१) ॥ १४॥

पञ्चदशी।

इमं जीवेभ्यः परिधि देधामि मैषां न गादपरी अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदेः पुरूचीरन्तर्भृत्युं देधतां पर्वतेन ॥ १५॥

उ० मर्यादाया एव लोष्टमाह्रत्यान्तेन तोरणे निद्धाति । इमं जीवेभ्यः । त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या । इमं लोष्टं जीवेभ्यः अर्थाय । परिधि परिधीयत इति परिधिः तं परिधिम् । दधामि स्थापयामि । किमर्थमिति चेत् । मा गात् मा गच्छतु एषां जीवानां मध्ये अपरः नु क्षिप्रं वेदोक्ता-दायुषोऽवीक् पितृलोकम् । एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वथा शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः बह्वञ्चनाः दानाध्ययनयागानुकूलाः अन्तर्मृत्युं दधताम् अन्तर्दधातु मृत्युम् पर्वतेन इव लोष्टेन ॥ १५ ॥

म् 'श्रामइमशानान्तरे मर्यादालोष्टं निद्धातीमं जीवेभ्य इति' (का॰ २१।४।२४)। स्वनिवासप्रामस्य इमशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निद्धाति। मनुष्यदेवस्या त्रिष्टुप् संकस्रकदृष्टा। जीवेभ्यः विद्यमानजन्त्वर्थ-सिमं परिधिं मर्यादां द्धामि स्थापयामि । कथमिति चेत्। एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षित्रं वेदोक्तादायायुषो-ऽवीक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु। एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु। किभूताः शरदः। पुरूचीः पुरु बहु भञ्चन्तीति पुरूच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः। किंच पर्वतेन लोधेनैव मृत्युमन्तर्द-धतां मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः॥ १५॥

षोडशी।

अग्न आर्यूथ्षि पवस आसुवोर्जिमिषे च नः। आरे बांघस्व दुच्छुनाम्।। १६॥

उ० जहोति द्वाभ्याम् । अग्न आयू ्षि । व्याख्याः तम् ॥ १६ ॥

म० 'अजनाभ्यज्ञने कृलोपासनं परिस्तीर्य वारणान् परिश्वाध्यान् परिश्वाध्यान् वारणेन स्रुवेणकामाहुति जुहोत्यम् आयूर्ण्ड्याः युष्मानम् इति' (का॰ २१।४।२५)। कज्जलादिना नेत्राः जनमज्जनम् तेलेन पादाज्ञनमभ्यज्ञनम् तद्वयं कृला औपाः सनं कर्तुरावसथ्यामि दभैः परिस्तीर्य वारणेन स्रुवेणकामाहुति परिधीश्वतुर्दिश्च तृष्णीमेन परिधाय वारणेन स्रुवेणकामाहुति जुहोति ऋग्द्वयेन। औपासनः प्रेतस्येन। तस्येवाद्वारेण निरसन्तियलादिति हरिस्लामिनः। कर्तुरेवोपासने होमस्तस्येकदेशनिरस्तिमिति कर्कादयः। व्याख्याता (अ॰ १९। क॰ ३८)॥१६॥

सप्तद्शी । आयुं मानमे ह्विब वृधानो घृतप्रतीको घृतयो- निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गर्व्यं पितेवं पुत्र-मुभिरंक्षतादिमान्स्वाहां ।। १७ ॥

पुठ आयुष्मानमे । वसुरन्ता त्रिष्टुप् । इमा स्वाहेति पुछः । हे अमे, यः त्वम् आयुष्मान् तं त्वां व्रवीमि । हविषा वृधानः वर्धमानः । घृतप्रतीकः । प्रतीकं मुखम् । घृतयोनिः यृतसंस्थानः एधि भव । उत्तरवेद्यां धारणाभिप्रायमेतत् । घृतं च पीत्वा । मधु मधुरसम् । चारु सुगन्धि । गव्यं गोविकारसंभूतम् । पिता इव पुत्रम् अभिरक्षतात् । 'तुह्यो-स्वातङाशिष्यन्यत्रस्याम्' इति तातङादेशः । अभिरक्ष इमान् जीवान् । स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ १७ ॥

म० अप्तिदेवला त्रिष्ठुव् वैखानसदृष्टा । हे अमे, खमेवंभूत एिं भव । किंभूतः । आयुष्यमान् चिरंजीवी । तथा
हिविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४
७३) इति शानचि शपो छक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं
मुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनिकत्यित्स्थानं यस्य उत्तरवेद्या
थारणाभिप्रायमेतत् । स लं गव्यं गोसंबन्धि घृतं पीला
इमान् जीवान् अभिरक्षतादिभरक्ष 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां' (पा० ७ । १ । ३५) इति हेस्तातङादेशः । तत्र
दृष्टान्तः । पिता पुत्रभिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किंभूतं
घृतम् । मधु मधुरं । चाक् सुगन्धि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१०॥

अष्टादशी । परीमे गामनेषत् पर्युग्निमहृषत । देवेष्वंकत् श्रवः क इमाँ २॥ आद्धर्षति ॥ १८॥

उ० अथेषां परिदां द्धाति अनुष्टुभा। परीमे गामनेपत। इमे जीवाः परि सर्वतः गाम् अनेपत। नयतेर्छुं सिच एतद्द्रपम्। परिणीतवन्तः गाम्। अनुदुन्पुच्छालम्बनाभिन्नाय-मेतत्। पर्यमिमह्पत पर्यहृष्यत। हरतेरेतद्र्पम्। परिहत-वन्तः अग्निम्। यसिन्नमावेतत्कर्म क्रियते तमग्निं परिहत-वन्तः। अहारेणोपासनं निरस्यतीत्येतद्भिन्नायमेतत्। देवेषु ऋत्विश्च । अकत्। अकृषतेति न्नाप्ते सिचो लो-पश्चान्दसः। श्रवः धनं दक्षिणालक्षणम्। अथेदानीं कृतकृत्यान् इमान् कः को नाम। आद्ध्यंति आधं-वितं आकृमितं शक्तुयात्। अश्वस्यप्रतिक्रिया होते वर्तन्त इत्यमिन्नायः॥ १८॥

म० 'अथेषां परिदां वदन्ति। परीमे गामनेषतेति।' (का॰ २१। ४। २६) अध्वर्युयजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् सत्सं मञ्जं वदति 'दाङ् पालने' परिदीयते समन्ता-इक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम्। इन्द्रदेवत्यानुष्ठुप् भरद्वा-जात्मजिशिरिम्बिठहष्टा। इमे जीवाः गामनङ्वाहं पर्यनेषत परि-णीतवन्तः अनुङ्खुच्छालभनाभिप्रायम्। नयतेर्छुं ति सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् 'त्यवहिताश्व' (पा॰ १। ४। ८२) इति परेर्व्वधानं कियापदेन। इमे जीवाः अप्तिं च पर्यहणत

परिहृतवन्तः । यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिज्ञहुः । अहारे-णौपासनं निरस्यतीस्थेतदिभिप्रायम् । इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मस्र दीप्यन्ते ते देवाः ऋखिजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमकृत कृतवन्तः । अकृपतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम् । अत एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमाश्रीवान् कोनाम आदध्येति आकर्षयितुं पराभवितुं शकुयात् । अशक्यप्रतिकिया एते जाता इति भावः ॥ १८॥

एकोनविंशी ।

कृत्यादमाभि प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छत रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हुव्यं वहत प्रजानन् ॥ १९॥

उ० अहारेणौपासनं निरस्यति । क्रव्यादम्भिम् । त्रिष्ठुप्। अथ येन पुरुपं दहति स क्रव्यात् । क्रव्यादम्भिम् । प्रहिणोमि प्रेषयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यं गुन्छन्तु रिप्रवाहः । रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं मृतं वहति प्रापयति भसीभावमिति रिप्रवाहः । जपति । इह ग्रहे एव अयम् इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । देवेभ्यः ह्व्यं हविः वहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९॥

म० 'अद्वारेणौपासनं निरस्यति कव्यादमिति' (का॰ २१ ४। २७)। आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेषं निरस्यति । प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमिष निरस्यति । अग्निदेवत्या त्रिष्ठप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दृष्यते स कव्यात् तं कव्यादमिनमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रषयामि । स प्रहितः कव्यादिगः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति वजतु । किंभूतः । रिप्रवाहः 'रिप्रमिति पापनाम' (नि॰ ४ । २१) रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः । 'इहैवायमिति जपति' (का॰ २१ । ४ । २८)। यजमानो जपति । अयमितरः कव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽिमः इहैवास्मितेव यहे सदने देवेभ्योऽर्थाय हृव्यं हृविः वहतु प्रापयतु । किं कुर्वन् । प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः । इति पितृमेधः समाप्तः । उपप्रानम् स्वाधिकारं जानानः । इति पितृमेधः समाप्तः । उपप्रानमसन्वीवृषभयवानजीर्णान् तद्दक्षिणालेन द्यात् । इन्छन् हेमाद्यपि द्यात् ॥ १९ ॥

विंशी ।

वह व्यां जातवेदः पित्रभ्यो यत्रैनान्वेत्थ् निहि-तान्पराके । मेद्सः कुल्या उप तान्स्रवन्तु सत्या एषामाशिषः सत्रीमन्ताथ् स्वाहां ॥ २०॥

उ० वपां जहोति । वह वपाम् त्रिष्टुप् । वह प्रापय वपाम् । हे जातवेदः पितृभ्यः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे एतान् पितृन् वेत्थ जानासि । निहितान् स्थापितान् । पराके परा-कान्ते सुदूरेऽपि । तस्याश्च वपायाः सकाशात् मेदसः कुल्या नधः निःसस्य उपस्रवन्तु । तान् पितृन्प्रति । एषां च दा- हुणाम् सत्या अवितथा आशिषः संनमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहेति यज्ञः ॥ २० ॥

म० जातवेदोदेवला त्रिष्टुप्। अस्या विनियोगः श्रोतस्त्रे नास्ति। किंतु गृह्यस्त्रेऽस्ति। तथाहि 'मध्यमा गवा तस्यै वपां कुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्यः' (पार०३।३) इति। अस्यार्थः। मध्यमाष्टका गोपग्रना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेल्यर्थः। हे जातवेदः, जातं वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्संबोधने हे जातवेदः, पितृभ्योर्थाय सं वपां धेनुसंबन्धि चर्मविशेषं लं वह प्रापय। पराके पराकान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान्स्थापितानेनान्पितृन् लं वेतथ जानासि तत्र वहेल्यर्थः। तस्याः वपायाः निःसल्य भिदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितृन् प्रति उपस्ववन्तु प्रसरन्तु। किंच एषां दातृणामाशिषः मनोरथाः सल्याः अवित्थाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। स्वाहा सुहुतमस्तु। स्वाहेति क्रिंभन्नं यजुः॥ २०॥

एकविंशी ।

स्योना प्रथिवि नो भवानृक्ष्रा निवेशनी । यच्छो नः शभे सप्रथाः । अपं नः शोर्श्चच्छम् २१

उ० स्थोना पृथिवि । पार्थिवी गायत्री । स्थोना सुखरूपा हे पृथिवि, नः असाकम् भव अनृक्षरा च । ऋक्षरः कण्टकः। अनृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना । किंच । युच्छा नः प्रयच्छ च नः अस्याकम् शर्म शरणम् । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । अप नः शोशुचद्घमिति व्याख्यातम् ॥ २१॥

म० पृथिवीदेवला गायत्री मेधातिथिद्दष्टा यजुरन्ता। अस्या अपि श्रोते विनियोगो नास्ति स्मार्ते सस्तरारोहणे शयने वितियोगः । तथाहि 'स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वे प्राक्तिश्वरसः संविशन्तीति' (पार०३।२)। हे पृथिवि. लं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किंभूता लम् । अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः। 'ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृत्त-तेवी स्याद्रतिकर्मणः' (निरु० ९ । ३२) इति यास्कः । तद्गहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना 'करणाधिकरणयोश्च' (पा॰ ३ । ३ । १९७) इति ल्युद्र । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः। किंच नोऽस्मभ्यं शर्म शर्णं यच्छ देहि । अतः परं यजुः तद्वितियोगो गृह्यस्त्रे संबन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने । तथाहि 'सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचद्घमिति' (पार॰ ३ । १०) । इदं जलं नोऽसाकमधं पापमपशोशु-चत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

द्वाविंशी।

असात्त्रमधि जातोऽसि त्वद्यं जीयतो पुनैः। असौ स्वर्गीय छोकाय स्वाही ॥ २२॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उ० असात्तम् । गायत्री यज्ञरन्ता एकात्राहुतिः । अ-निरुक्तामेयी । असाद्यजमानात् । हे अमे, त्वम् अधिजा-तोसि यतः अतो व्रवीमि । अयं पुनर्जायमानः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामप्रहणम् । तद्यथा देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्रास्यर्थम् । त्वत्तो ह्ययं जायमानः त्वह्रस्य एव स्यादित्यभिप्रायः । स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥२२॥ इति जवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५॥

म् 'आहुतिं जहोति पुत्रो आतान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मा-त्त्वमधिजातोऽसीति' (का॰ २५। ७। ३७)। साधिकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिर्जुहोति । अधि-देवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अभे, लमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि । अतोऽयं यजमानः पुनः लत् लत्तः जायतामुत्पयताम् । असाविति विशेषनामव-चनः । तथाहि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थ लत्तो जायताम् । लद्वंश्य एव भविति भावः । स्वाहा सुदु-तमस्तु ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः।

ऋचं वाचं प्रपेद्ये मनो यजुः प्रपेद्ये साम प्राणं प्रपेद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपेद्ये । वागोर्जः सहोजो मर्थि प्राणापानौ ॥ १ ॥

उ० इदानीं प्रवर्गिमिकाश्वमेधोपनिषत्संबद्धा मन्नास्ता-न्त्र्याख्यास्यामः । तत्राप्तिका उमश्रेस्येवमादयः । तान्पुनः परमेष्ट्यपदयत् । प्राजापत्यो विमुख इति तस्य मन्नगणस्य संज्ञा । अग्निएं हृदयेनेत्याश्वमेधिकाः आ अध्यायात् प्रजापतेराषम् । परिशिष्टं दृध्यङ्काथर्वणोऽपदयत् । 'दृध्यद्ध हृ वा आथर्वणः' इत्येवमादिकया श्रुत्या तद्भावं प्रतिपद्यते । ऋचं वाचम् । प्रवर्गस्यादावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः । विश्वदेवा अग्निकानामाश्वमेधिकानां च मन्नाणाम् इह समाम्नानं दिवाकीर्तिसामान्यात् । प्रथमकण्डिका यजुः । ऋचं वाचं प्रपद्ये प्रविशामि यामि वा । एवं मनो यजुः साम प्राणं चक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्येयम् । नहि त्रयीविन द्याप्रपन्नस्य प्रवर्ग्य आयुषो विनाशं कुर्यात् । तथा वाळा-नःप्राणश्रक्षःश्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशं होतत्प्रजापतेर्लिङ्गमु-पलक्षितम्। अथैवंसति वाक् ओजो वलं मानसं धष्टतानाम । पुनरोजोग्रहणमादरार्थं च । एतदुक्तं भवति-वाक् अतिश-यिकमोजः प्राणापानौ च सह एकीभूताः मयि वर्तन्तेऽतः प्रवर्गोऽस्मान्न हिनस्ति ॥ १ ॥

म् अध्याध्यायी आथर्वणेन दधीचा दष्टा 'दध्यङ् ह वा आथर्वण एत एं शुक्रमेतं यहं विदांचकार' (१४।१।१। २०)इति श्रुतेः। 'उप्रथ्न' (३९।७।१७।८६) इलामिको मन्त्रः । अप्तिं हृद्येनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३९।८-१३) तद्वयं वर्जियिला । (का॰ अनुक्रमण्याम्) शान्तिकरणमायन्तयोः । ऋचं वाचिमत्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् । खाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्श-नात्। अथ मन्त्रार्थः । पत्र यज्ंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋच-स्प्रूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजू-रूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिमहणं सप्तदशावयवीपलक्षणम् । सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपये इत्यर्थः । त्रयीविद्यां लिङ्गश-रीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यों न नाशयेदिति भावः । तथा वागिन्द्रिय-मोजो मानसं वलं धार्छ्यम् । पुनरोजोग्रहणाच्छारीरं च वलम् । प्राणापनौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्गेऽस्मान हन्तीति भावः ॥ १ ॥

द्वितीया।

यन्में छिद्रं चक्षुंषो हृद्यस्य मर्नसो वातितृण्णं बृहुस्पतिमें तद्देधातु । शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः ॥ २ ॥

उ० यन्मे बाईस्पत्या पङ्किः। यन्मे मम । छिदं अव-खिरुतम् चक्षुषः हृदयस्य वा। हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता। मनसो वा अतितृष्णं अतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन । बृह-स्पतिः मम तत् द्रधातु । अथैवं बृहस्पत्यनुगृहीतानाम् । शं नः सुखरूपोऽस्माकं भवतु । सुवनस्य भूतजातस्य यः पतिः योऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः॥ २॥

म्० बृहस्पतिदेवत्या पङ्किः । मे मम चञ्चषः चञ्चरिन्दि-यस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातं प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृण्णमतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन यत् चञ्चर्बुद्धिमनसां व्याकुललं जातम् बृहस्प-तिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृण्णं च द्धातु संद्धातु छिद्रं निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरिधपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्साकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना छिद्रापा-करणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीया।

भूर्मुवः स्वः तत्संवितुर्वरेण्यं भगी देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

ु० भूर्भुवः स्वः यजूंपि । तत्सवितुरिति कयानस्तिसश्च व्याख्याताः । ऋषिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

म० भूर्भुवः खः त्रीणि यज्षि । तत्सवितुः, कया नः, कस्ला, अभी षु णः, एताश्रतस्र ऋचो व्याख्याताः [३,३५। २७,३९—४१] अभी षु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्यूति-भिरिति बहुवचनम् । पूर्वमृतय इत्येव पाठः । ऊतिभिः अव-नैर्हेतुभिः शतमसंख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥३॥४॥५॥६॥

चतुर्थी ।

कर्या नश्चित्र आभुवदूती सदार्घधः सर्वा । कया शर्विष्ठया वृता ॥ ४ ॥

पञ्चमी ।

कस्त्रो सुत्यो मद्गिनां मध्हिष्ठो मत्सदन्धेसः। द्वृद्धा चिद्रारुजे वर्सु ॥ ५ ॥

षष्टी।

अभी षु णः सर्खीनामिवता जीरितृणाम् । शतं भवास्युतिभिः ॥ ६ ॥

सप्तमी।

कया त्वं ने ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कर्या स्तोतस्य आर्भर ॥ ७॥

पुठ कया त्वम् । गायत्री । ऐन्द्री अनिरुक्ता । हें इन्द्र, कया जत्या केन वा गमनेन त्वम् नः अस्मान् अभित्रमन्द्रसे अभिमोदयसि हर्षयसि । हे वृषन् सेक्तः, कया च जत्या केन वा गमनेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि । लड्थें लोद । तत्कथय । येन तथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥

म्० इन्द्रदेवला गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपद्दीना। आद्यपादे व्यूह्द्रयम् । हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र, 'वासवो वृत्रहा वृषा' इल्पिधानम् । कया ऊला केन तर्पणेन हिन्दीनेन नोऽस्मानिभप्रमन्दसे अभिमोदयसि । 'मिद्सु खपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' लद् । कया च ऊला तृह्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि। धनं दातुमिति शेषः । तद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः। आभरेति लड्थें लोद्र॥ ७॥

अष्टमी।

इन्द्रो विश्वस्य राजित । शं नी अस्तु द्विपदे शं चर्तुष्पदे ॥ ८ ॥ उ० इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराद । योयं महावीर इन्द्र आदित्यो वा । कस्याधिष्ठात्री देवता । विश्वस्य जगतः राजित द्विप्यते ईष्टे वा । तस्य प्रसादात् । अस्माकम् अस्तु द्विपदे द्वां चतुष्पदे । द्विपदां चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥८॥

म० द्विपदा विराद्व इन्द्रदेवला । विश्वलक्षरा द्विपदा विराद कथ्यते । विश्वल्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः 'इदि परमैश्वरें' इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदिलो वा यो राजति द्विपयते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे । विभक्तिव्यलयः । द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु । चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

नवमी।

शं नो मित्रः शं वर्षणः शं नो भवत्वर्युमा। शं न इन्द्रो बृहुस्पतिः शं नो विष्णुं रुरुक्रमः ॥ ९ ॥

उ० शं नो मित्रः। हे अनुष्टुभौ। महावीरप्रसादात् आदौ व। शं सुखरूपः नोऽस्माकं भवतु मित्रः। शं च नः वरुणः भवतु। शं च नः भवतु अर्थमा शं च नः इन्द्रः बृहस्पतिः शं च नः विष्णुः उरुकमः उरु विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुक्रमः। शेषं दर्शितया व्याख्येयम्॥ ९॥

म० हे अनुषुभौ मितवरणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् । मेद्यति भक्तेषु हिह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । वृणोख्निकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु । वृद्यति गच्छति भक्तं प्रतीखर्यमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । वृह्तां वेदानां पतिः भवतु । वृह्तां वेदानां पतिः पाठकः । उरुविस्तीणः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु । वेवेष्ठि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

दशमी।

शं नो वार्तः पवतार्थ् शं नेस्तपतु सूर्यः । शं नः कनिकदद्देवः पुर्जन्यो अभिवर्षेतु ॥ १० ॥

उ० शं नः शं सुखरूपः नोऽस्माकम् वातः अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वातु । शं सुखरूपः अदहनः भेषज-रूपश्च नोऽस्माकं तपतु सूर्यः । शं नः सुखरूपश्चास्माकम् । पर्जन्यो देवः काशनिक्षाररिहतं पवित्रसुदकम् भेषजकर्तृ अभिवर्षतु । कनिकदत् । स्तनियतु शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

म० वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारः अपरुषः अव्या-धिजनकश्च पवतां वहताम् । 'पव गतौ' लोद । सुवति जनान् खखव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखल्पोऽदहनो भेषजल्पश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्त्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः, परोऽम्मःपूरो जन्यतेऽनेन वा । 'पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ' इत्यभिधानम् । पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु । कीदशः । कनिकदत् अत्यन्तं कन्दतीति शब्दं कुर्वन् 'दाधर्ति-दधर्ति-' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना यङ्खुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

एकादशी।

अहां नि शं भवेन्तु नः शक्ष् रात्रीः प्रतिधीय-ताम् । शं ने इन्द्रामी भवतामवोभिः शं न इन्द्रा-वर्रुणा रातहेन्या । शं ने इन्द्रापूषणा वार्जसातुौ शमिन्द्रासोमां सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

उ० अहानि शम् द्विपदा गायत्री । अहानि दिवसाः शं सुखरूपाः भवन्तु नोऽस्माकम् । शं सुखरूपाः रात्रीः प्रतिधीयतां प्रतिद्धात्वस्मासु महावीरः । शं सुखरूपौ च इन्द्रामी भवताम् अवोभिः पालनैः सह । शं नः सुखरूपौ चास्माकम् । इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । रातह्व्या दत्तह-विष्को भवताम् । शं नः सुखरूपौ चास्माकं इन्द्रापृषणौ भवताम् । वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते । शं सुख-रूपौ च इन्द्रासोमौ भवताम् सुविताय साधुगमनाय साधु-प्रसवाय वा । शं योः शमनाय रोगाणां यावनाय पृथक्कर-णाय च भयानाम् ॥ ११॥

म० द्विपदा गायत्री । अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु । महावीर इति शेषः । कर्तरि यक् छान्दसः । शं न इन्द्राभी त्रिष्ठुप् । इन्द्राभी इन्द्रावरुणी इन्द्रायोगो देवताः । इन्द्राभी अवोभिः पालनैः कृला नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हृव्यं ययोस्ती रातहृव्यो हिवस्तृष्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्मानस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्षरणाय च भयानाम् । रोगं भयं च निवर्ल्य सुखरूपौ भवतामिल्यर्थः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा॰ ६ ३ । २६) इति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्षः ॥ १९ ॥

द्वादशी।

शं नो देवीर्भिष्टय आपी भवन्तु पीतये। शं योर्भिस्रवन्तु नः ॥ १२॥

उ० शं नो देवी: । अब्देवत्या गायत्री । सुखरूपा असाकम् देवी: देव्य: अभिष्ये अभिषेकाय अभीष्टाय वा। आपः भवन्तु पीतये पानाय च । शं यो: शमनाय रोगाणां पृथक्करणाय भयानां वा । अभिस्रवन्तु नः असा-कम्॥ १२॥

म् ० अब्देवला गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना अपो नोऽस्माकमिन्छये अभिषेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्रयो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक-रणं च अभिसवन्तु । नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्तित्यर्थः १२

त्रयोदशी।

स्योना पृथिवि नो भवानृ<u>क</u>्षरा <u>नि</u>वेशेनी । यच्छो नः शर्भ सप्रथाः ॥ १३ ॥

उ० स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥ म० स्योना पृथिवि । व्याख्याता [अ० ३५ । क० २१] ॥ १३ ॥

चतुर्दशी।

आपो हि ष्टा मंयोभुवस्ता नं ऊर्जे दंधातन।
मुहे रणाय चक्षंसे ॥ १४॥

ु उ० आपो हिष्टेति तिस्रश्च व्याख्याताः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥

म० आपो हि ष्टा तृचो व्याख्यातः [अ० ११। क० ५०-५२] ॥ १४॥ १५॥ १६॥

पश्चदशी।

यो वे: शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह ने: । उश्तीरिव मातर्रः ॥ १५॥

षोडशी।

तस्मा अरे गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वेथ। आपी जनयेथा च नः॥ १६॥

सप्तदशी।

द्योः शान्तिर्न्तिरिक्षुष् शान्तिः पृथिवी शान्ति-राषः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतियः शान्ति-विश्वे देवाः शान्तिक्षेष्यः शान्तिः सर्वेष् शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥ १७॥

उ० द्योः शान्तिः । या द्युलोकस्ता शान्तिः या चान्त-रिक्षरूपा शान्तिः । या च पृथिवी । आपः ओषधयः वनस्पतयः विश्वेदेवाः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सर्वशान्तिः या च शान्तिरेव शान्तिः स्वरूपत एव शान्तिः । सा । मा मां शान्तिः एधि । अस्त्विति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसा-दादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥

म० यज्ंषि संहिश जीव्यासिमित्यन्तानि (क० १९) प्रकाधिका शकरी । योः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्ष-रूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वन- स्तयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः वृक्ष त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्व सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिः शान्तिः वा सरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एघि अस्तु । पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्व शान्तिरूपं प्रत्यस्त्रित्यय्यः । यद्वा बौरित्यादिषु विभक्तिन्व्यत्यः सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्त्रोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु वृद्धाणि सर्वस्थिश्व या शन्तिः सा मां प्रत्यस्त्वत्यर्थः ॥ १७॥

अष्टादशी।

हते हर्ए हैं मा मित्रस्य मा चर्क्षण सर्वीण भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चर्क्षण सर्वीण भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चर्क्षण समीक्षामहे १८

उ० दते दुं ह मा। दते यजः। 'हृ विदारणे' विदी-णेंऽपि शरीरे जरया। दंह दढीकुरु माम्। कथमिति चेत्। मित्रस्य मा चक्षुपा सर्वाणि भूतानि सं ईक्षन्तां पश्यन्तु। अहमपि मित्रस्य चक्षुपा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि। शान्तं हि मित्रस्य चक्षुः। न वै मित्रं कंचन हिनस्ति। न मित्रः कंचन हिनस्तीति। एवमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च परस्परमद्रोहेण सर्वथा मित्रस्य चक्षुपा समीक्षामहे ॥१८॥

म० हते 'दृ विदारे' विदीणें जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर, मा मां खं दंह हढीकुरु । यद्वा हते विदीणें कर्मणि मां हंह अच्छिद्रं कर्म कुरु । यद्वा ससुषिरलात् सेकुलाच हति-शब्देन महावीरः । हे हते महावीर, मां हंह हढीकुरु । कथं दार्छ्य तदाह । सर्वाण भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रह्म्या सर्वे मां पश्यन्तु नारि-हम्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किंच अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति । मित्रः कंचन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८॥

एकोनविंशी।

हते हं है मा० । ज्योक्ते संहशि जीव्यासं ज्योक्ते संहशि जीव्यासम् ॥ १९॥

उ० दते दुं है। यजुः । दते दुं है मा। अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । ज्योक् चिरम् ते तव संदक्षि संदर्शने। जीव्यासं जीवेयम्। आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९॥

म्० हे हते वीर, मां हंह । आदरार्थ पुनर्वचनम् । हें
महावीर, ते तव संहित्री संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं
जीवेयम् । जीवेराशीर्लिङ रूपम् । ज्योगिति निपातिश्वरार्थः ।
पुनरुक्तिरादरार्था । ते संहिश ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

विंशी।

नर्मस्ते हर्रसे शोचिषे नर्मस्ते अस्त्वर्चिषे। अन्याँस्ते अस्मत्तंपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यंथ् शिवो भेव ॥ २० ॥

उ० नमस्ते हरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ म० नमस्ते व्याख्याता [अ० १७ । क० ११] ॥ २० ॥

एकविंशी।

नर्मस्ते अस्तु विद्युते नर्मस्ते स्तन्यित्रवे । नर्मस्ते भगवत्रस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१॥

उ० नमस्ते द्वे अनुष्टुभौ। नमः ते तुभ्यं अस्तु। वि-द्युते विद्युद्र्पाय। नमस्ते स्तनियन्नवे स्तनियनुरूपाय। नमः ते हे भगवन्, अस्तु। यतः यस्मात् स्वः स्वर्गे लोकं ग-न्तुम् समीहसे चेष्टसे। अमर्लस्वमित्यभिष्रायः॥ २१॥

म० द्वे अनुष्टुमी विद्युत्सनियत्नुह्पभगवद्देवते । हे भग-वन् महावीर, विद्युते विद्युदूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । स्तन-यिलवे स्तनियत्नुर्गार्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं लं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥२१॥

द्वाविंशी।

यती यतः समीह से तती नो अभयं कुरु। शं नः कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पुशुभ्यः ॥ २२ ॥

उ० यतो यतः यसाद्यसात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समी-हसे चेष्टसे ततस्ततः नः असाकम् अभयं भयरहितं कुरु। किंच। शं नः सुखमसाकम् कुरु प्रजाभ्यः। अभयं नः पश्चभ्यः कुरु॥ २२॥

म् हे महावीर, यतो यतः यसायसाद् दुश्वरितात्त्वं समीहसे असाखपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽसाकमभयं कुरु। किंच नोऽसाकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु। नोऽसाकं पशुभ्यः चाभयं भीलभावं कुरु॥ २२॥

त्रयोविंशी।

सुमित्रिया न आप ओर्षधयः सन्तु दुर्मित्रिया-स्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्रेष्टि यं च व्यं द्विष्मः ॥२३॥

ु इत उत्तरं यर्ज्षि व्याख्यायन्ते आअध्यायात्। तत्र समित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० यजुः । व्याख्यातम् [अ० ६। क० २२] ॥ २३ ॥

चतुर्विशी ।

तचक्षेदेंवहितं पुरस्ताच्छुकमुचरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतक् श्रणीयाम शरदः श्वतं प्रत्नेवाम शरदेः श्वतमदीनाः स्थाम श्ररदेः श्वतं भूर्यश्च शरदेः श्वतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

उ० तच्छः। योयं महावीरोऽसाभिः स्तुतः। तत् आदित्यरूपं च्छः। देवहितं देवैनिहितं स्थापितम् देवानां वा हितम्। पुरस्तात् प्राच्यां दिशि। ग्रुकं ग्रुक्टम् असंसृष्टं पाप्मभिः। शोचिष्मद्वा। उच्चरत् उदितम्। तत्प्रसादाच। पश्येम शरदः शतम्। जीवेम शरदः शतम्। श्रुणयाम शरदः शतम्। प्रव्रवाम शरदः शतम्। अस्वितवागिन्द्रिया भवामः। अदीनाः स्याम शरदः शतम्। भूयश्च बहुतरं कालं च शरदः शतात्॥ २४॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षद्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

म्० स्यंदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्ठुप् । एतैर्मन्त्रैयों महावीरों-ऽस्माभिः खुतः तत् चक्षः जगतां नेत्रभूतमादिस्रक्षं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उचरत् उचरित उदेति 'इतश्च लोपः परसैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपः । कीहरां तत् । देवहितं देवहिंतं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं त्रियम् छुकं छुकं पापा-संसष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहतचक्छरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थ-नायां लिङ् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः श्रव्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रव्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः शदीनाः स्थाम न कस्याप्यये देन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालं पश्येमे-लादि योज्यम् ॥ २४॥

श्रीमन्महीधरकृते वेदरीपे मनोहरै । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षदत्रिंशोऽयं प्रकाबितः ॥ ३६ ॥

सप्तर्त्रिकोऽध्यायः। तत्र प्रथमा।

देवस्य त्वा सविद्धः प्रसिवेऽिश्वनीविद्धभ्या पूर्णो इस्तिभ्याम् । आदे<u>दे</u> नारिरसि ॥ १ ॥

सु० महावीरसंभरणं अभ्यादानम् । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

म० 'देवस्य लेखिमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारितमा-त्रीएं सब्ये कुला दक्षिणेनालभ्य जपति युजत इति' (का॰ २६।१।३)। उदुम्बरतहृत्थां विकङ्कततहृत्थां वा हस्तप्र-माणामित्रं देवस्य ला नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कुला दक्षिणहरूतेन स्पृष्ट्वा युजते मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः। देवस्य ला। अभिदेवल्यं यजुः। हे अभे, सिन्नुर्दे- वस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां लामाददे गृह्णामि । लंच नारिरिस स्त्रीनाम्नी भवसि । युज्जते मनः । व्याख्याता [अ०५। क०१४] ॥१॥२॥

द्वितीया।

युक्तते मन उत युक्तते धियो विश्वा विश्वस्य बृह्ततो विपुश्चितः । वि होत्रा द्धे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्ट्रतिः ॥ २ ॥

उ० आलम्य जपति । युक्षते मन इति व्याख्यातम् ॥२॥ तृतीया ।

देवी यावाष्ट्रथिवी मुखस्य वाम्य शिरो राध्यासं देव्यजने ष्ट्रथिव्याः । मुखाय त्वा मुखस्य त्वा श्रीको ॥ ३॥

उ० सृत्पण्डान्परिगृह्णाति । देवी द्यावापृथिवी । हे देव्या द्यावापृथिव्या, मलस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय । सृदं चोदकं चादायेत्यर्थः । अद्य शिरः राध्यासम् । 'राध्य साध संसिद्धी' संसाधयेयम् । देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते इति देवयजनम् । पृथिव्याः मखाय यज्ञाय त्वा परिगृह्णामि । ततोऽपि विशेषापेक्षायामाह । मलस्य शीर्ष्णे त्वां परिगृह्णा-मीति ॥ ३॥

म० दावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री । 'मृद्मादते पिण्डवदेवी द्यावापृथिवी इति' (का० २६ । १ । ४) अध्य- धुँदैवीति मन्त्रेण विषणं मृत्पिण्डमादते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्माति दक्षिणः साम्निरिति लभ्यत इति स्त्रार्थः । मन्त्रार्थे हु देवी देव्या दीप्यमाने द्यावापृथिव्या, अद्यास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य विरो राध्यासं साधयेयम् 'राध साध संसिद्धी' । महाविरो यज्ञिराः । किं कृत्वा । वां युवां द्यावापृथिव्या आदाविरो यज्ञिराः । किं कृत्वा । वां युवां द्यावापृथिव्या आदाविरो यज्ञिराः । दिवोंदर्शं जलं पृथिव्यां मृद्मादायेल्पधः । एवं द्यावापृथिव्या प्रार्थं मृद्माह । मखाय हे मृत्, यज्ञाय लां गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्ला विशेषमाह । मखस्य यज्ञस्य शिर्णं विरसे महावीराय लां गृह्णामिति शेषः । तं मृत्पिण्ड- मृत्रस्थापिते कृष्णाजिने निद्ध्यात् ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

देन्यो वस्यो भूतस्य प्रथमजा मृखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयर्जने पृथिन्याः । मुखायं त्वा मुखस्य त्वा शीर्णे ॥ ४ ॥

उ० अथ वरुमीकवर्षां गृह्णाति । देखो वद्ययः । हे देखाः वद्यः । उपजिह्विकाः सीमका इति पर्यायाः । या यूयं भूतस्य प्रथमजाः । पृथिवी भूतानां प्रथमजा तत्संब-नेवाह्यक्रपोऽपि प्रथमजा उच्यन्ते । मसस्य शिरः राध्यासस् <mark>अद्य वः ताः युष्मान् उपादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि</mark> व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उत्तरतो देव्यो वन्य इति वल्मीकवपाम्' (का॰ २६।१।५—६)। उपदीकृतो मृत्संचयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तृष्णीं निद्ध्यादिति सूत्रार्थः। वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्किः। हे देव्यो दीप्यमानाः वन्यः उपजिह्निकाः, वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य त्रिरो महावीरमद्य राध्यासं संपादयेयम्। मखाय लामाददे मखस्य शीर्षो लामाददे इति व्याख्यातम्। किंभृता वन्यः। भृतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तृनां प्रथमजा तत्संवन्धात् वन्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते॥ ४॥

पञ्चमी।

इयुत्यर्थ आसीन्मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देव्यर्जने पृथिन्याः । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा ज्ञीर्ष्णे ॥ ५ ॥

स्व वराहिवहतमादत्ते । इयस्रये युष्मदः संबन्धानम-ध्यमोऽत्र पुरुषः । या त्वम् इयती प्रादेशमात्रा अभिनयेन निर्दिश्यते । अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् आसीः अभूः। 'इयती ह वा इयमग्रे पृथिच्यास प्रादेशमात्री' इत्युपकम्य 'वराह उज्जवान' इत्याह । तां त्वां व्रवीमि । मखस्य ते त्वामुपादाय अद्य शिरः राध्यासं देवयजने पृथिच्याः। मखाय त्वेति व्याख्यातम्॥ ५॥

म० 'इयत्यम्र इति वराहविहतम्' (का० २६ । १ । ७) वराहोत्खातमृदमादाय तूणीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निद्ध्यादिति सूत्रार्थः । वराहविहतमृद्देवतं यज्ञः ब्राह्मी गायत्री । हे पृथिवि, भवती अग्ने आदौ वराहोद्धरणसमये इयती । प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्शते । एतत्प्रमाणा आसीत् 'इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' (१४ । १ । १२) इत्यादि 'वराह उज्ज्ञधाने' ति श्रुतेः । ते इति द्वितीयार्थे षष्टी । तां लामाद्याय पृथिव्याः देवयजनेऽय मखस्य शिरो राध्यासम् । मलाव्यातम् ॥ ५ ॥

षष्टी।

इन्द्रस्थोत्तः स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राष्यासं देवयर्जने पृथिवयाः । मखायं त्वा मखस्यं त्वा शीर्ष्णे । मखायं त्वा मखस्यं त्वा शीर्ष्णे । मखायं त्वा मखस्यं त्वा शीर्ष्णे ॥ ६ ॥

सुठ आदारानादत्ते। इन्द्रस्थोजःस्थ ये यूयं इन्द्रस्य ओजो भवथ। तान्युष्मान् अद्य उपादाय शिरः राध्यासमित्यादि व्याख्यातस्। अजाक्षीरमादत्ते। मखाय त्वेत्युक्तम्। संस्ट-तानभिमृशति। मखाय त्वेत्युक्तम्॥ ६॥ म् 'इन्द्रस्थीजः स्थिति प्तीकान्' (का॰ २६।१।८)।
प्तीकान् रोहिषतृणान्यादाय तृष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे
निद्ध्यादिति स्त्रार्थः। आदारदेवसमृक्तिष्ठुप्। हे पूतीकाः,
यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ। वो युष्मानादाय
पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राष्यासम्। मखाय
वो गृह्णामि मखस्य शीष्णें महावीराय च गृह्णामित्युक्तम्। 'मखायेति पयः' (का॰ २६।१।९)। पय आदाय तृष्णीं
कृष्णाजिने प्तीकोत्तरे निद्ध्यादिति स्त्रार्थः। पयोदेवसम्।
हे पयः, मखाय मखशीष्णें सां गृह्णामि । तृष्णीं गवेधुका
अपि प्राह्याः। 'संमृतानभिमृशति मखायेति' (का॰ २६।
१।११)। संमृतान्संभारान्करेण स्वृशेदिस्पर्थः। संभारदेवस्यम्। हे संभाराः, मखाय तच्छीष्णें च वः स्पृशामि॥ ६॥

सप्तमी

त्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्ये तु सूनता । अच्छा वीरं नयी पङ्किराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीव्णे । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा श्वीव्णे । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीव्णे ॥ ७॥

उ० परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति । प्रैत्विति व्याख्या-सम् । खरे सादयति । मखाय शिरोसीत्युक्तार्थम् । मृत्पि-ण्डमादाय महावीरं करोति । मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

मo 'कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रेतु ब्रह्म-णसातिरिति' (का० २६। १। १२) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राद्यः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैलिति जपनतोऽन्तःपालादुत्तरे परिवृत्तं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारिलिमितः समचतुरसः प्राग्द्वारः सिकतोपकीणीः पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतरुछादितप्रदेशः परिवृत उच्यत इति सूत्रार्थः । बृहती व्याख्याता [अ॰ ३३। क॰ ८९] । 'परिवृते निद्धाति संभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीणे प्राग्द्वारे मखायेति' (का॰ २६।१।१३-१४)। अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव संभारान्परिवृते निद्धाति । कीहर्शे । उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते । एतंत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकं सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः । हे संभाराः, मखाय युष्मा-निद्धामि । 'संभारैः सर्एसजित मखायेति' (का० २६। १ । १५) । गवेधुकाजापयसी पृथकृत्य वल्मीकवपादित्रिसं-भारेर्नृत्विण्डं मिश्रयतीत्यर्थः । हे संभाराः, युष्मान् मखाय मृतिपण्डेन संसजामि । 'मृद्मादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रम् ध्वेमासे चनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतम् ध्वे मेखलायास्यङ्गलम्' (का० २६ । १ । १६) । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय सन्त्रेण महावीरं करोति । कीदशम् । प्रादेशोइं गर्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलोपरि त्यङ्ग-होचिमिति स्त्रार्थः । हे महावीर, मखाय तच्छी हों लां करोमि॥ ७॥

अष्टमी।

मुखस्य शिरोंऽसि । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा श्वीकों । मुखस्य शिरोंसि । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा श्वीकों । मुखस्य शिरोंसि । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा श्वीकों । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा श्वीकों । मुखार्य त्वा मुखस्य त्वा श्वीकों ॥ ८ ॥

उ० निष्ठितमिमस्याति । मखस्य शिरोसीत्युक्तार्थम् । एवं द्वितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः श्रक्षणयति । मखाय त्वेति त्रिभिमेन्नेस्नीन्महावीरान् ॥ ८॥

म० 'निष्ठितमिम् शति मखस्य शिर इति' (का० २६ १ १ १ १ ७) । निष्पं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृश्ती- त्यर्थः । हे महावीर, लं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि । 'एव- मितरौ प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । १९) । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रम् करोति अभिमृशति चेत्यर्थः । मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि । मखस्य निष्पं स्पृशामि । मखस्य तृतीयं महावीरं करोमि । मखस्य निष्पं स्पृशामि । मखस्य शिरोऽसि मखाय ला मखस्य शिष्णे लामिमृशामि । 'गवे- धुकाभिः श्रद्भणयति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । २२) गवेधुकाभिः महावीरान् घषणेन मृदून् करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् । मखाय मखस्य शिष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्रद्भणयामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८॥

नवमी।

अश्वीस्य त्वा वृष्णेः श्वाका धूपयामि देवयर्जने पृथिवयाः। मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शिष्णे। अश्वीस्य त्वा वृष्णेः श्वाका धूपयामि देवयर्जने पृथिवयाः ॥ मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शिष्णे । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शिष्णे । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीष्णे ॥ ९ ॥

उ० अश्वशकृतावधूपयति । अश्वस्य त्वा त्वां हे महावीर, वृष्णः सेकुः । शक्ता शकुच्छब्दस्य शक्तादेशः । धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । एवं द्वितीयतृतीयौ । श्रपयति त्रीनमहावीरान् त्रिभिमंत्रैः मखाय त्वेति प्रतिमन्नम् ॥ ९ ॥

म० 'अश्वराकृता धूपयस्थिस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ १। २३)। दक्षिणामिदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिमेन्त्रैस्त्रीन्महा-वीरान्धूपयेत् । एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वराकृत्ति गृह्णाति । हे महावीर, पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्षो च वृष्णः सेक्तुरश्वस्य शक्ता शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि । 'पद्दन-' (पा॰ ६।१।६३) इति स्त्रेण शक्तुच्छन्दस्य शकतादेशः। एविमतरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत्। 'प्रदहनं च मखायेति प्रति-मन्त्रम्' (का॰ २६।१।२४)। मखायेति त्रिभिमेन्त्रे-स्त्रीन्महावीरानुखावच्छूपयेत् पिन्वनरोहिणेः सहेत्यर्थः। मखाय मखस्य शीष्णे ला लां निर्दहामि। एविमतरौ॥९॥

दशमी।

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षिये त्वां । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीर्को । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीर्को । मुखाये त्वा मुखस्ये त्वा शीर्को ॥ १० ॥

प्रवा । असौ वे लोक ऋजः । सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितम् । सत्यं वा आदित्यः । ऋजवे त्वा आदित्याय त्वाम् उद्धरामीति होषः । एष उ प्रथमः प्रवर्गः । साधवे त्वा । अयं वे साधुवां । एष इ प्रथमः प्रवर्गः । साधवे त्वा । अयं वे साधुवां । एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽप्रतिहतः पवते । एष इ द्वितीयः प्रवर्गः । सुक्षित्ये त्वा । अयं वे लोकः सुक्षितः । अस्मिन्हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अग्निर्हि वा सुक्षितः । अग्निर्हि अस्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि परिगृह्य वसति । एष उ तृतीयः प्रवर्गः । अजापयसा परिसिञ्चति महावीरान् मखाय त्वेति प्रतिमन्नम् ॥ १०॥

महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

म् 'पकानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ २६। १। २५)। पकान्महावीरानापाकादिवोद्धरति त्रिमिर्मचौरि-ल्यर्थः। ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सल्यमेव नतु कौटि-ल्यम् । सलमादिलः । हे महावीर, ऋजवे सलायादिलाय ला त्वासुद्रपामीति शेषः । तथाच श्रुतिः 'स उद्वपत्यृजवे लेखसौ वै लोक ऋजः सल्प एं हाजः सलमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्त्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वा' (१४ । १। २। २२) इति । अथ द्वितीयम् । साधवे त्वा साधवे वायवेऽर्थाय वायुत्रीत्ये त्वामुद्धपामि । तथाच श्रुतिः 'साधवे लेखय एं साधुरों ऽयं पवत एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तसादाह साधवे त्वा' (१४।१।२।२३) इति । अथ तृतीयम् । सुक्षित्ये त्वा सतरां क्षियन्ति निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षिति-र्भूमिः। तथाच श्रुतिः 'सुक्षित्ये लेखयं वे लोकः सुक्षितिर-स्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्सयोऽप्तिवै सक्षितिर-मिहींवासिन् लोके सर्वाणि भूतानि क्षियखेष उ तृतीयः प्रव-र्ग्यस्तदेतमेवैतत्त्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्ये त्वा' (१४।१। २। २४) इति । 'अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६। १। २६)। अजादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः उल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः । मखाय मखशीर्ष्णे चाजापयसा लां सिंबामीलर्थः ॥ १०॥

इति महावीरसंभरणं समाप्तम्।

एकादशी।

युमार्य त्वा मुखार्य त्वा सूर्यस्य त्वा तर्पसे । देवस्त्वी सिवता मध्यीनक्त । पृथिव्याः सुर्थस्प्रशी-स्पाहि । अर्चिरसि शोचिरसि तपीऽसि ॥ ११ ॥

उ० महावीरं प्रोक्षति । यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे । प्रोक्षामीति होपः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु इति व्याख्यातम् । रजतशतमानं खरे उपगृहति । पृथिव्याः सं्रेष्ट्शः । संस्पृशतीति संस्पृक्त किवन्तस्यतदूपम् । हे रजत, पृथिव्याः संस्पृशो राक्षसात् महावीरं पाहि गोपाय । महावीरमाज्यवन्तं निद्धाति । अचिरसि शोचिरसि तपोसि ऋज्वर्थम् ॥ ११॥

म॰ 'ब्रह्मानुज्ञातो यमाय लेति महावीरं प्रोक्षति'। (का॰ २६। २। १३) प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्यरुपविद्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः। त्रीणि यज्ंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्य-स्तत्त्रीलै ला लां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'स प्रोक्षति यमाय लेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीद एं सर्व यमयत्येते नेद एं सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय ला' (१४।१।३।४) इति । मखाय ला। मखो यज्ञः प्रवर्गः सूर्यहृपस्तसं लां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् श्रीणाति तस्मा-दाह मखाय त्वा' (१४।१।३।५) इति । सूर्यस्य त्वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः । सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां त्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै स्यों य एष तपत्येष उ प्रवर्ग-स्तदेवमेवैतत्त्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसा' (१४) १।३।६) इति । 'अजनतीत्युच्यमाने देवस्लेखनिक महावीरमाज्यं संस्कृत्य' (का० २६।२।२०)। होत्रा अज्ञन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति । सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वेजगद्भूपेणाज्यन हे महावीर, त्वामनक्कु लिम्पतु । मध्येति नुमभाव आगमस्यानित्यत्वात् । तथाच श्रतिः 'सर्वं वा इदं मधु यदिदं किंच तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति' (१४।१।३।१३) इति । 'रजतशतमानं खर उपगृहति पृथिव्याः सर््स्पृझ' (का० २६ । २ । २१) इति । रजतस्य शतमानं शतरिक्तकामितं रजतं खरे सिकतान्तरुपगू-हतीलर्थः । प्राजापला गायत्री रजतदेवला । संस्पृशति उप-द्रवार्थं सर्शं करोतीति संस्पृक् राक्षसः किवन्तम् । पृथिव्याः संव-निधनः संस्पृताः राक्षसात् महावीरं हे रजत, लं पाहि रक्ष। देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थममेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरं निद्धुः । अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेभीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं खरेऽन्तिहितमिति श्रुतौ कथा। तथाच श्रुतिः 'देवा अबिभयुर्यहै न इममधस्तादक्षा ऐसि नाष्ट्रा न हन्युरिखमेर्बा एतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाएं रक्षसामपहला इति' (१४।१।३।१४) तथा 'अथो पृथिव्यु ह वा एत-साद्धिमयांचकार यद्धे मायं तप्तः ग्र्युचानो न हिएंस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतम्' (१४।१।३।१४) इति । 'सएंसीदस्वेत्युच्यमाने मुजप्रव्वान्दिगुणानादीप्य प्रतिद्धं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति' (का॰ १६६ ।३।३।४)। होत्रा संसीदस्वेति (१९।३७) प्रव्यमानेऽध्वर्युद्धिगुणितान्मुज्जखण्डान्गाईपस्य प्रदीप्य खरे चतु-दिश्च कृत्वा तेषु मुजेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निद्धातीति स्त्रार्थः। यजुित्रष्ठपू धर्मदेवत्या। हे महावीर, लम्बिश्चन्द्रकान्तिस्पोऽसि शोचिरियतेजोह्रपोऽसि तपः सूर्यताप्त्रद्धिन्द्रमाति' (१४।१।३।१७) इति श्रुतेः 'यदादि-त्यातं तेजो जगद्धासयतेऽखिलम्। यचन्द्रमसि यचामौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (गीता १५।१२) इति स्मृतेश्व ॥११॥

द्वादशी।

अन्। घृष्टा पुरस्ताद्मेराधिपत्य आयुर्मे दाः । पुत्र-वृती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां में दाः । सुषद्रि पृश्चाहेवस्यं सिवृतुराधिपत्ये चर्क्षमें दाः । आश्रु-तिहत्तर्तो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः । विश्विति-हपरिष्टाद्वृहस्पतेराधिपत्य ओजों मे दा विश्वाभयो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि मनोरश्वासि ।। १२ ॥

पुथिति, या त्वम् अनाष्ट्रश अधिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां व्या व्यम् अनाष्ट्रश अधिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां व्या व्यमि । अग्नेः आधिपत्ये सित आयुर्मेदाः देहि । या त्वं पुत्रवती दक्षिणतो भवसि तां त्वां व्यामि इन्द्रस्याधिपत्ये सित प्रजां में दाः मद्धं देहि । या त्वं सुपदा स्वास्थेया साध्विस्ति प्रजां में दाः मद्धं देहि । या त्वं सुपदा स्वास्थेया साध्विस्ति ति सुपदा । पश्चाद्रवसि तां त्वां व्यक्ति । देवस्य सिवतुः आधिपत्ये सित चक्षुर्में दाः देहि । या त्वं आश्वतिः आश्वयन्त्यस्मिन्यजमाना इत्याश्वतिः । यज्ञियो द्यसौ देशः । उत्तरतो भवसि । तां त्वां व्यविमि । धातुराधिपत्ये सित रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं में दाः देहि । या त्वं विश्वतिः विश्वतिः विश्वतिः विश्वतिः अपरिष्टाद्भवसि । तां त्वां व्यविमि चृहस्पतेः आधिपत्ये सित ओजो मे दाः । दक्षिणत उत्तानेन पाणिना विन्हुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । सर्वाभ्यः माम् आर्तिभ्यः गोपायेति । इमामिभमृह्य जपति । मनोरश्वासि । 'अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह' इति श्वतिः ॥ १२ ॥

म० 'अनाष्ट्रिति वाचयति प्रादेशमध्यि धारयन्तम्' (का० २६ । ३ । ५) महावीरोपर्यक्कष्टाक्कित्रेशं धरन्तं यज-मानमध्वर्युर्मेन्त्रान्वाचयतीति स्त्रार्थः । सप्त यज्ंषि पृथिवीदे-वसानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि, या लं पुरस्तात्पूर्वस्यां

दिशि अनाधृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अमेराधिपत्ये खामिले सति मे मह्यमायुर्वाः देहि । ददातेर्छिङ मध्यमैकवचनेऽङभाव आर्षः। 'अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४।१।३।१९) इति श्रतेः। या लं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सित पत्र-वती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि 'इन्द्रमे-वास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणा ए रक्षसामपहत्ये' (१४) १।३।२०) इति श्रुतेः। या त्वं पश्चात्पश्चिमायां दिशि सुषदा भविस । सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा 'ईषहः-सुष्'-(पा॰ ३ । ३ । १२६) इति खल्प्रख्यः । सवितुर्देव-स्याधिपत्ये सति सा लं मे चक्षः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि । 'देवमे-वास्यै सवितारमधिपतिं करोति' (१४।१।३।२१) इति श्रतेः । हे पृथिवि, या लमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्वह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋ विजो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः । सा लं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि । 'धातारमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४। १।३।२२) इति श्रुतेः। या लमुपरिष्टादुपरिश्रदेशे बृहस्य-तेराधिपत्ये सति विधृतिरसि । विशेषेण धारयतीति विधृतिः उपरिष्टाज्ञह्वादिकं घ्रियते । सा लं मे महामोजो बलं दाः देहि। 'बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४।१।३। २३) इति श्रुतेः । 'विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणि निद्धाति' (का॰ २६।३।७)। महावीरादृक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं पठन्खकरं निद्धात्युत्तानम् । यजुर्वृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे, विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशक-र्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान्पाहि रक्ष 'सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपाय' (१४।१।३।२४) इति श्रुतेः। 'छन्दिस वा प्राम्नेडितयोः' (पा०८।३।४९) इति विसर्गस्य सलम् । 'मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः' (का॰ १६ । ३ । ८)। महावीरादुत्तरतो यजमानो निजश्रदेशं निद्धातीति सूत्रार्थः। दैवीपिक्किः । हे घर्मोत्तरभूमे, लं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वहनाय 'अश्वा ह वा इयं भूला मनुमुवाह' (१४।१।३। २५) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

त्रयोदशीः।

स्वाही मुरुद्धिः परिश्रीयस्व द्विः स्थ्रपृश्ची-स्पाहि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

उ० विकक्कतशकलैः परिश्रपयति।स्वाहा महिन्दः परिश्रीयस्व। हे प्रवर्ग्य, यस्त्वं स्वाहाकारः तं त्वां व्रवीमि। महिन्दः
रिहमिनः। यद्वा 'विश्रो वे महतः' इति श्रुतिः तािनः परिश्रीयस्व। कर्मणि यक् आश्रीयस्व। महतस्त्वामाश्रयन्त्वस्वर्थः। सुवर्णशतमानेनािपदधाति। दिवः द्युलोकस्य संस्पर्शनो रक्षसो महावीरे पाहि गोपाय। अथवा द्युलोकस्य
संस्पर्शनकर्तृन्देवान् त्वं हे महावीर, पाहि। पिवित्रेराधुनोति। मधु मधु मधु। मधु प्राणो मधु समान्यादुत्यते स
हाङ्गानां रसः तं महावीरे स्थापयित॥ १३॥

म ० 'षृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्व विकद्धतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद्गिभः खाहा महद्भिरित्यधिकं दक्षि-णतो द्वौं मन्त्रेण' (का० २६।३।९। १०)। अध्वर्युर्ध-ष्टिभ्यां गाईपत्यस्य भसाङ्गारांश्व महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागमैरुदगमैस्रयोदशविकद्वतशकलैर्महावीरं वेष्टयति । अङ्गारो-परि शकलात्रिक्षिपतीलर्थः । तन्मध्याद्वी शकलै। मन्त्रेण प्राची निद्धाति शेषां तृष्णीम् । एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निद्धातीति स्त्रार्थः । मासानां त्रयोद्शलात्रयोदशशकलैराच्छादनम् 'त्रयोदश वै मासाः संव-रसरस्य संवत्सर एव य एव तपत्येव उ प्रवर्ग्यः' (१४ । १ । ३।२८) इति श्रुतेः । यजुःपिङ्क्षर्धर्मदेवत्या । हे धर्म, लं स्वाहाकारोऽसि इविराधारलात्सूर्यरूपोऽसि । 'एष वै स्वाहा-कारों य एष तपत्येष उ प्रवार्यः' (१४।१।३।२६) इति श्रुतेः । अतस्तं महद्भिः प्रजामिरसमृद्रूपामिः परिश्रीयस्य सेव्य-ख । कमीण यक् । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः । 'विशो वै महतो विशवतत्क्षत्रं परिवृ्हित तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृद्धम्' (१४।१।३।२७) इति श्रुतेः। 'सुवर्णशतमाने-नापिदधाति दिवः सर्ंस्प्रश इति' (का॰ २६।३। १०)। शतरिककामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति स्त्रार्थः। दैवी जगती सुवर्णदेवला। हे शतमान, दिवः द्युलोकसंविन्धनः संस्पृशः सर्शकर्तृन्देवान्पाहि । 'देवा राक्षसे भ्यो भीता महावी-ररक्षाये खर्ण स्थापितवन्तः' (१४।१।३।२९) इति श्रुतौ कथा देवा अनि भयुरित्यादिकार्था । 'कृष्णाजिनावकृत्तैर्ध-वित्रेरपवीजयति त्रिभिद्ण्डवद्भिमेंधु मध्विति' (का॰ २६।४।२) कृष्णाजिनकृतैर्द्ण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैर्मि वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः । त्रीणि यज्ंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक् । मधुररस-साम्यात्त्राणो मधु उच्यते । मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथ धवित्रैराधु-नोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिनेतद्धाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मि-नेतद्धाति' (१४।१।३।३०) इति ॥ १३॥

चतुर्दशी।

गर्भी देवानी पिता मतीनां पतिः प्रजानीम् । सं देवो देवेन सिव्त्रा गत सिथ् सूर्येण रोचते १४ ए० महावीरमुपतिष्ठते । गर्भी देवानामित्यवकाशैः तेन त्वष्टमन्त इत्यतः प्राक् । यो गर्भी देवानां गृह्णातीति गर्भः आदित्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता बु-द्वीनाम् । यश्च पतिरिधपतिः प्रजानाम् । यश्च सं देवो देवेन सिव्त्रा गत संगत संगच्छते । देवः प्रवर्गः देवेन सिव्ता सह । यश्च संरोचते वर्मः सूर्येण सह एकीभूतः तं वृषं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म् परिकम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद् गर्भो देवानामिति

(का॰ २६।४। ११)। धवित्रैवींजनसमये उत्तरं देववत्प-रिकमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिकम्येतरथावृत्ति सकृत्कृत्वा गर्भों देवानामिलादिभिनेमस्ते असु मा मा हिंसीरिलन्तेरव-काशसंज्ञकैमंन्त्रेः सयजमाना ऋखिजो महावीर मुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः । घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः । आद्या ऋचां पिह्नः। अथ मन्त्रार्थः। देवो दीप्यमानो महा-वीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते । गमेर्छुङ 'वा गमः' (पा॰ १।२। १३) इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश-' (पा॰ ६।४।३७) इति मलोपे 'हस्वादङ्गात' (पा०८।२।२७) इति सिचो लोपः। 'बहुळं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडमावः । 'समो गम्-' (पा॰ १।३।२९) इत्यादिना तङ्। यश्व घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यादीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदशः । देवानां दीप्तानां रश्मीनां दश्यमा-नानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः यहीता । एष वै गर्भी देवानां य एव तपत्येष हीद एं सर्व एं संग्रमणात्येतेनेद एं सर्व गृमीतमेष उ प्रवर्ग्यः' (१४।१।४।२) इति श्रुतिः। तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

सम्प्रिर्प्रिना गत् सं देवीन सिव्वत्रा स्ट्यू सूर्यी-णारोचिष्ट । खाहा सम्प्रिस्तपेसा गत् सं देव्येन सिव्वत्रा सिट्यु सूर्यीणारूहचत ॥ १५ ॥

उ० समितः अनुष्टुप् ब्राह्मी । यश्च संगत संगच्छते अितः धर्मः अग्निना सूर्यां ख्येन सह । यश्च संगत संगच्छते देवेन सिवता सह । यश्च समरोचिष्ट संरोचते दीष्यते सूर्येण सह स्पर्धयन्। तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । स्वाहाकारः आ-दिख्यीणनार्थः । यश्च स्वाहा अग्निः संगत संगच्छते । तपसा आदिख्यसंबिन्धना सह । यश्च संगत संगच्छते देव्येन सिवत्रा सह । यश्च समरूहचत समरोचत संरोचते सूर्येण सह स्पर्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५॥

म् वाह्यनुष्टुप्। यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति । देव एव दैवः सिवता दैवेन देवेन सह सङ्गच्छते । यथ सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते । 'अवरं खाहाकारं करोति परां देवतामसावेव वन्धुः' (१४।१। ४।६) इति श्रुतेः । खाहा अग्निः । खाहासहितोऽग्निर्धर्म-खपसा सूर्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते । दैव्येन देवेन सिवता च सङ्गच्छते । सूर्येण सह समह्हचत सर्वं सम्यक् रोचयित प्रका-श्रायति । रोचतेणिजन्ताहुड् । वयं तं स्तुम इति श्रेषः ॥ १५॥

षोडशी।

धुर्ती दिवो विभाति तर्पसस्प्रिश्वच्यां धुर्ती देवो

देवानामर्मर्त्यस्तपोजाः । वार्चम्सो नियंच्छ देवा-युर्वम् ॥ १६॥

उ० धर्ता दिवः । अर्ध्ववृहती घर्मस्तुतिः । योऽयं धर्ता धारियता दिवः छुलोकस्य । यश्च तपसः रिहमजालस्य धर्ता । विभाति च पृथिव्यां अवस्थितः । धर्ता धारियता च देवानाम् । स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरिहतः । तपोजाः तपः आदित्यः तसाजायते । सोयम् वाचं असो असासु । नियच्छ नियच्छित्विति पुरुषव्यत्ययः । निगृह्णानु स्थापयनु । देवायुवम् या देवान् यौति मिश्रयति आगमयित सा तथोक्ता तां देवायुवम् ॥ १६ ॥

म० अर्घ्ववृहती । त्रिजागतोर्घ्ववृहती अत्राद्यो त्रयोदश-वर्णी तृतीय एकादशवर्णस्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्म अस्मास् । विभक्तः शे-आदेशः । वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः । यहं नियच्छतु स्थापयतु । किंभूतां वाचम् । देवयुवं देवान् यौति मिश्रयति देवयुः ताम् । किपि तुगभाव आर्षः । अनि-यौति मिश्रयति देवयुः ताम् । किपि तुगभाव आर्षः । अनि-यमागमशासनमिति वचनात् । देवसमृहमाह्ययन्तं यशं समा-प्यत्वर्थः । 'यशो वै वाग्यशमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्त्री-णामेखेवितदाह' (१४ ।१ ।४ ।८) इति श्रुतेः देवयुवामि-णामेखेवितदाह' (१४ ।१ ।४ ।८) इति श्रुतेः देवयुवामि-त्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः । यो देवः पृथिव्यां स्थानि शोभते । कीहशः । दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । विभाति शोभते । कीहशः । दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । तपसः रिमजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनु-ध्यधर्मरिहितः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माजायत इति तपोजाः सूर्योत्पनः ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

अर्थद्रयं गोपामनिपद्यमानुमा च पर्रा च पृथि-भिश्चरिन्तम् । स सुधीचीः स विषूचीवेसान् आवे-रीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७॥

उ० अपरयम् । त्रिष्टुप् । आदिसात्मना धर्मस्तुतिः । यमहमपदयम् । गोपां गोप्तारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बने अन्तिरिक्षे गच्छन्नासौ पति । आच पराच पथिभिश्ररन्तम् अन्तिरिक्षे गच्छन्नासौ पति । आच पराच पथिभिश्ररन्तम् आचरन्तं च आगच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं च । पश्चिमः देवैः सह । स सधीचीः सएव सधीचीः । सहस्य सित्ररादेशः । सहाञ्चनाः दिशो रश्मीन्वासहस्रम् । सित्रपूचीः । विषु इति निपातो नानावचनः । अञ्चतेः परं किप् । नानाञ्चनाः दिशः नानाञ्चनान्वा रश्मीन् । वसानः आच्छादयन् । आवरीवर्ति प्रनःप्रनरावर्तते । अवनेषु त्रिषु होकेषु । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

म् त्रिष्टुब्दीर्घतमोद्दश । स घर्मी भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते । वृतेर्य-इल्लोक रूपम् । कीद्दशः । सधीचीः सह अबन्तीति सधीच्यः सहस्य सिंप्रादेशः । सहाबना दिशो रश्मीन् वा वसानः

आच्छादयन्। 'वस आच्छादने' शानच्प्रत्ययः। विषूचीः विषुनि-पातो नानार्थः । विषु अञ्चन्तीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन् वा वसानः। किवन्तात् 'उगितश्व' (पा० ४। १।६) इति ङीपि 'अचश्व' (पा०६।४।१३८) इत्य-लोपे 'चौ' (पा०६।३।१३८) इति पूर्वपददीर्घः 'सधी-चीश्व होष विषूचीश्व दिशो वस्तेऽथो रश्मीन्' (१४।१।४। १०) इति श्रुतिः। एकः सशच्दः पादपूरणः। स कः। यम-हमपश्यमादिस्रह्णं पश्यामि। कीदृशम्। गोपां गोपायतीति गोपास्तम्। किपि यलोपः। अनिपद्यमानं निपद्यते पत्ततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तिरक्षे गच्छ-न्तमपि नाधः पतन्तम्। च पुनः पथिभिः देवमार्गः आचर-न्तमागच्छन्तम् । पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम्॥१७॥

अष्टादशी।

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुत्त्वं देव धर्म देवो देवान्पां हात्रु प्रावीर चं वेवनीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु माध्चीभ्याम् ॥ १८॥

उ० विश्वासां भुवाम् । सर्वासां पृथिवीनां पते हें प्रवर्ग्य, विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राण्याश्रयस्य मनसः पते । विश्वस्य वचसः सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते । सर्वस्य वचसः सर्वस्य लोकिकस्य वचसः पते । त्वां स्तुम इति होषः । यतश्च त्वं देवश्चत् देवैः श्चतः अतः त्वां याचे । हें देव धर्म, त्वं देवः सन् देवान्पाहि गोपाय । अत्र प्रावीरति पुरुषव्यत्ययः । प्रावतु तर्पयतु धर्मः । वां युवाम् हे अश्विनौ, अनु देववीतये । ततोऽनन्तरम् देवतर्पणाय नमस्करोत्विति वाक्यशेषः । मधुमाध्वीभ्याम् मधुनाम ब्राह्मणं तदश्चिभ्यां ददौ दध्यङ्कार्थवणः । तदेतदुक्तम् । मधुमाधूचीभ्यां मधु ब्राह्मणं प्रति अञ्चतो गच्छतः तो ताभ्यां मध्यञ्चनाभ्याम् । शेषं पूर्ववद्याख्येयम् ॥ १८ ॥

म० अखिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन्, विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिपते, विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालकः, सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्तकः, हे देवश्चतः देवैः श्रूयत इति देवश्चतः देहप्रसिद्धः, हे देव दीप्यमान हे धर्म देव, त्वं देवान् पाहि रक्ष । एवं धर्म संप्रार्थ्याश्चिनावाह । हे अश्विनौ, अत्र यहो देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं धर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु । लोडथे छङ् पुरुषव्यत्यय्थ । युवयोस्तृत्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति भावः । याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्घार्थवणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुन्वाच 'दध्यङ् ह वा आभ्यामार्थवणो मधुनाम ब्राह्मणमुनाच'

(१४।१।४।१३) इति श्रुतेः । कीदशाभ्यां युवाभ्याम् । माध्वीभ्यां मधुव्राह्मणमीयाते तौ माध्यौ ताभ्याम् 'ई गतौ' किप्। तथा माधूचीभ्यां मधुव्राह्मणमञ्चतः पूज्यतस्तौ मध्यश्चौ ताभ्याम् । मध्यग्भ्यामिति प्राप्ते हीपि अलोपे मधूचीभ्या-मिति लिङ्गव्यस्यः आदिदीर्घर्छान्दसः ॥१८॥

एकोनविंशी।

हृदे त्वा मर्नसे त्वा दिवे त्वा सूर्यीय त्वा। कुर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

उ० हदे त्वा । परोष्णिक् । हदे त्वा हदयार्थं त्वां स्तुम इति शेषः । एवं मनसे त्वां स्तुमः । दिवे अर्थाय त्वां स्तुम इति शेषः । सूर्याय त्वा सूर्यतपेणाय त्वां स्तुमः । यसाच सर्वकार्येषु त्वामेव स्तुमः । अतो व्रूमः उर्ध्वः अवहितचित्तः सन् अध्वरं दिवि देवेषु घेहि निघेहि स्थापय ॥ १९ ॥

म० परोष्णिक् । आद्यावष्टाणीं तृतीयो द्वादशाणीः सा परोष्णिक् । 'परोष्णिक् परतः' इत्युक्तः । आद्ययोर्क्यृहः । हे धर्म, हदे ला हृदयस्वास्थ्याय ला लां स्तुम इति शेषः । मनसे मनःशुद्धर्थं ला लां स्तुमः । दिवे स्वर्गप्राप्तये ला लां स्तुमः । हृदयं संशोध्य सूर्यतृत्ये त्वा त्वां स्तुमः । हृदयं संशोध्य मनो निर्मेलं कृत्वा दिवमस्मानीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किंच ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्त-मानेषु देवेषु धेहि स्थापय । यज्ञे गते यज्ञमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

विंशी।

पिता नोंऽसि पिता नों बोधि नर्मस्ते अस्तु मा
मा हिएसीः । त्वष्ट्रंमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पश्र्नमियं
धेहि प्रजामस्मास् धेह्यरिष्टाहर् सह पंत्रा भूयासम् ॥ २०॥

उ० पिता नोऽसि । गायत्री । यतश्च त्वम् पिता नः असाकमिस भवसि । अतो व्रवीमि । पितेव भूत्वा नः असान् बोधि बोधय सर्वथा। नमः ते अस्तु मा मा हिंसीः हिंसीथाः । पत्नीं वाचयित महावीरमीक्षमाणाम् । त्वष्टु-मन्तस्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्ट्रसंयुक्ताः । त्वष्टा हि चेतसां विकर्ता । त्वामेव सपेम । सपितः स्पृशतिकर्मा । मैथुना-र्थमुपस्पृशामः । अतः पुत्रान् पश्चन् मिथ धेहि स्थापय । यजां च भूयोभूयः असासु धेहि स्थापय । किंच अरिष्टा अनुपहिंसिता अहम् । सह पत्या सह मत्री भूयासम् । आशीः ॥ २०॥

म० ऋग्गायत्री । हे महावीर, लं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि । पितेव नोऽस्मान् वोधि वोधय । सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जिह । महावीरोपस्थानं समाप्तम् । 'त्वष्ट्रमन्त इत्येनां वादयित' (का॰ २६ । ४ । १३) । महावीरमीक्षमाणामपनीति शरोवस्तां घमं परयन्तीं पत्नीमध्यर्थुर्वाचयती त्यर्थः । ऋचां त्रिष्टुप् घमेदेवत्या पत्न्याशीः । हे घमं । वयं त्वा त्वां सपेम । सपितः स्ट्रशतिकर्मा । मेथुनाय त्वामुपस्पृशामः । किहशा वयम् । त्वष्ट्रमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्ट्रमन्तः । त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मेथुनार्थान् पत्सर्शे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान् पर्यत् च मिय विषये लं घेहि स्थापय । प्रजामुत्तरोत्तरवंशदृद्धिम्सामु घेहि स्थापय । किंच पत्या मर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् । भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । 'तृषा व प्रवग्यों योषा पत्नी मिथुनमेवेतत् प्रजननं कियते' (१४ । १ । ४ । १६) इति थुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी।

अही केतुनी जुषताथ सुज्योतिज्योतिषा स्वाही । रात्रिः केतुनी जुषताथ सुज्योतिज्योतिषा स्वाही २१ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७॥

उ० रौहिणं जहोति । अहः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितम् जुपतां परिगृह्णातु । कथंभूतम् । यदहः सुज्योतिः शोभनज्योतिष्कम् । केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव । स्त्राहा सुहुतं चैतद्धविभीवतु । रात्रिः केतुना । अधस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उवटकृतौ मञ्जभाष्ये सप्तत्रिंशौऽध्यायः ॥ ३७ ॥

म० 'अहः केतुनेति दक्षिण एं रोहिणं जुहोति' (का० २६। ४। १४)। उपस्थानगानयोः समाप्ती रौहणहवन्या सुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः । घमेदेवत्ये यजुषी सामानुष्ठुमौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा। केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीहशमहः। ज्योतिषा खकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्थस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् । खाहा एतद्धविः सुहुतमसु । रोहित खर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अश्यादित्यौ अहोरात्रे वा 'इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवन्यौ रौहिणौ चक्षुषी तत्र द्याति' (१४।२।१।१—५) इत्यादिरौहणप्रशंसा श्रुतौ ज्ञेया। 'रात्रिरिति सायम्' (का०२६।४।१४)। सायंकालीने प्रवन्यौ रात्रिरिति मन्त्रेण द्वाविष प्रवन्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः। केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम्। ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अभ्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७॥

अष्टित्रंशोऽध्यायः ।

तत्र प्रथमा।

देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसुवेऽश्विनीवृद्धिभया पूष्णो हस्ताभ्याम् । आद्देऽदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥

उ० अथ घर्मधुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते । देवस्यत्वेति व्या-ख्यातम् । आददे गृह्णामि । यतस्त्वम् अदित्ये रास्नासि ॥१॥

म॰ 'देवस्य लेति रज्जुसंदानमादायेड एहीति गामाहयति नाम्ना च त्रिरुचैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन्' (का॰ २६।
५।१)। अध्वर्युर्देवस्य लेति रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य
पश्चाद्रच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घमेंदुघां गामाह्यति
असावेहीति गोनीमा चोचैिस्त्रवारमाह्यतीति स्त्रार्थः। रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री। हे रज्जो, सवितुर्देवस्याज्ञायां
वर्तमानोऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां लामाददे गृह्णामि।
यतः लमदित्ये अदित्या देवमातुः राह्णा रसना मेखलासि
भवित । षष्ट्यर्थे चतुर्थी॥१॥

द्वितीया।

इड एहादित एहि सरस्वयेहि । असावेह्यसावे-

ज्जामाह्मयति । इड एहि । अतस्मिस्तच्छब्द्सद्ति-देशार्थः । हे इडे मानवि, आ इहि आगच्छ दोहाय । हे अदिते देवमातः, एहि । हे सरस्रति वाक्, एहि । असा-विति नामग्रहणं त्रिरुचैः । असौ धवले एहि । त्रिः । आम-ब्रितस्वेत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

मिं हे इंडे मानवि, एहि आगच्छ । हे अदिते देवमातः, एहि । हे सरस्रति वाक्, एहि । अतस्मिस्तच्छन्दस्तत्सा- एहि । हे सरस्रति वाक्, एहि । अतस्मिस्तच्छन्दस्तत्सा- हि । 'इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्रती हि गौः' (१४। हत्यार्थः । 'इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्रती हि गौः' (१४। हत्यार्थः । 'इति श्रुतेः । नाम्ना निरुचैराह्नयति असौ धविले, एहि एवं निः ॥ २॥

तृतीया।

अदित्ये रास्त्रसीन्द्राण्या उष्णीर्थः पूषासि घुर्मार्य दीव्व ॥ ३ ॥

उ० अदित्ये रास्नासीति गां पाशेन प्रतिमुञ्जति । अदित्ये रास्नासि । इन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः श्विरोवेष्टनं त्वमसि । वत्समुत्स्जति । पूपासि । यथा पूषा वायुः पुष्टिमाण्याययति एवं त्वमपि प्रस्नावनेन जगदुत्पत्ति-बीजं प्य आप्याययसि । वत्समुत्रयति । घर्माय दीष्व देहि । द्यां कुरु 'दो दाने द्यायां च', सर्वं पासीः ॥ ३ ॥

म० 'अदित्ये रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्धाः पूषासीति वत्समुत्स्जिति' (का॰ २६।५।३)। आगतां

गामदिला इति मन्त्रेण पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्मे बद्धा पूषा-सीति वत्सं मुझतील्यर्थः । हे रज्जुपाश, लमदिले रास्ना रसनासि । इन्द्राण्ये इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि । एतेन पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतील्यर्थः । 'तमेवैनमेतत्करोति' (१४। २ । १ । ८) इति श्रुतेः । वत्सं मुझति पूषासि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता । हे वत्स, लं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमा-प्याययति तथा लं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वेति भावः । 'अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीद्णं सर्व पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्यः' (१४।२।१।९) इति श्रुतेः । 'संदाय धर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति' (का० २६।५।४) धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपाद-योर्वद्धा वत्समपाकरोतील्यर्थः । देवी पङ्किः । वत्सो देवता । हे वत्स, धर्माय धर्मार्थं दीष्व देहि पयः । पयः शेषय मा सर्व पासीरिल्यर्थः । 'दो दाने' 'बहुलं छन्दिस' (पा०२।४। ७३) इति शपो छक् ॥३॥

चतुर्थी ।

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्ये पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रेवत्स्वाहेन्द्रेवत् ॥ ४ ॥

उ० पिन्वने दोग्धि । अश्विभ्यां पिन्वस्व अश्विभ्यामर्थाय पिन्वस्व ष्ठावयस्व । एवमेव सरस्वत्ये इन्द्राय च । विप्रुषा-भिमञ्जयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यहुद्यमानं स्कन्नं तत्सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तम् इति त्रिः ॥ ४ ॥

म० 'अश्विभ्यां पिन्वस्ति पिन्वने दोग्धि' (का० २६ । ५ । ५) । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धी स्तर्थः । अश्विभ्यां पिन्वस्त इन्द्राय पिन्वस्त यजुर्गायत्रयौ । सरस्वस्तै पिन्वस्त यजुरगुष्ठुप् । लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः, अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्त संप्रवस्त । सरस्वस्तै च पिन्वस्त । 'अश्विनौ वा एत- यज्ञस्य शिरः प्रस्थितां तावेवैतत्त्रीणाति' (१४ । २ । १ । १३) इति श्रुतिः । सरस्वसा वाचा कृता इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां संहितमिति तयोर्थे क्षरस्त्रेति भावः । 'खाहेन्द्रवदिति विप्रुषो- ऽभिमन्त्रयते' (का० २६ । ५ । ६) । पिन्वनपतितान्पयःकणानभिमन्त्रयत इस्तर्थः । यज्ञज्ञेगती विप्रुषो देवता । यहुद्यमाने स्कन्नं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु । इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

यस्ते सानीः शश्यो यो मयोभूयो रेख्नधा वेसु-विद्यः सुदर्तः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरे-स्वति तिमह धार्तवेऽकः । उर्वुन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५॥

 रमणीयानां धनानां धारियता। यश्च वसुवित् वसु विन्दति। यश्च सुदश्चः कल्याणदानः। धनवानि सन् कश्चित्रोत्सहते दातुम् अतएवं भिक्ष्यते। येन विश्वा येन च विश्वा विश्वानि पुष्यसि पुष्णासि वार्याणि वरणीयानि। हे सरस्वति, तं स्तनं इह। धातवे। 'धेद पाने' पानाय। अकः कुरु। गच्छति। उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम्॥ ५॥

म् 'यस्ते स्तन इति स्तनमालभते' (का० २६ । ५ ।) । गोस्तनानालभते । जातावेकवचनमित्यर्थः । वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदष्टा । हे सरस्वति, तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने थातवे 'धेद्र पाने' तुमर्थे तवेत्रत्ययः । पानार्थमकः कुरु । मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः । लोडर्थे लङ् शपि छुप्ते गुणः । तं कम् । यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः । शशयः शेते इति शशयः । अच्प्रत्यये द्वित्वं पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सप्त इवास्ते अन्यै-रनुपभुक्तलात् 'यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम्' (१४ । २ । ९ । १५) इति श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भाव-यति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः। यश्च रत्नधाः रत्नानि द्धाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् षमु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ट ददा-तीति सुदत्रः दाता । धनवानन्यो दातुं न शक्नोति लत्समसु धनवान् दाता चेति अन्यभ्य आधिक्यम् । किंच येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि लं पुष्यसि पुष्णासि । तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः । 'उपद्रव पय-सेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति' (का० २६ । ५ । ११) जपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपादा-र्ह<mark>पसं प्रति गच्छतीसर्थः । प्राजापसा गायत्री । विशालम</mark>-न्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥

षष्टी।

गायतं छन्दोऽसि त्रैष्टुंभं छन्दोऽसि द्यावीपृथि-वीभ्यो त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि । इन्द्री-श्विना मधेनः सार्वस्य द्यमे पात् वसवो यजेत् वाद्। स्वाह्य सूर्यस्य रदमये वृष्टिवनेये ॥ ६ ॥

उ० परीशासावाद्ते। गायत्रं छन्दोसि त्रेष्ठुमं छन्दोसि। ऋक्षु महावीरं गृह्णाति। द्यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामि। परीशासयोः द्यौश्र पृथिवी च अध्यास्तः महावीरे चादित्यः। उपयमन्या उपगृह्णाति। अन्तरिक्षेणोपयच्छामि। अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि। उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः। पयसा सिद्धति। इन्द्राश्विना। हे इन्द्र हे अश्विनौ। मधुनः सारवस्य। सरघा मधुकृतः अमरा इव ऋत्विजः तैः कृतस्य सारवस्य मधुनः धर्मं पात रसं पिवत। हे वसवः वासयिन्तारः, यजत च वाद वषद्वारेण। स्वाहा सुहुतमस्तु। सूर्यस्य रक्षमेथे। वृष्टिवनये वृष्टेः संभक्ते दान्ने वा । 'सूर्यस्य ह वा एको रिम्नर्वृष्टिवनिर्वाम' इति श्रुतिः॥ ६॥

म० 'परिशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ २६ । ५ । १२) गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः । यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे परीशास त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्रयेव गायत्रं स्वार्थेऽण् । गायत्रीच्छ-न्दोरूपोऽसि । त्रिष्टवेव त्रैष्टमं त्रिष्टप्छन्दोरूपोऽसीति द्वितीयम्। 'ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णा-मीति' (का० २६। ५। १४) ताभ्यां परीशासाभ्यां महा-वीरमादत्त इलर्थः । यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर-यावापृथिवीभ्यां द्यभूमिभ्यां कृत्वा ला त्वां परिगृह्णामि। परीशासयोदीवाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादिखोऽध्यस्तः। तथाच श्रुतिः 'इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादितः प्रवासीsमुं तदादिल्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति' (१४) २ । १ । १६) इति । 'उद्यम्य मुझवेदेनोपमुज्योपयमन्योपग्र-ह्रात्यन्तिरिक्षेणोपयच्छामि' इति । परिशासगृहीतं महावीरमृर्ध्व कृत्वा मुझकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या सुचा तं गृहातीत्यर्थः। यजुर्वृहती घर्मो देवता । हे घर्म, अन्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि । उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोद्रत्वेन च स्तूयते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेणः हीद ऐ सर्व मुपयतमथो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीद ऐ सर्वम-नाद्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामि' (१४ । २ । १ । १ ७) इति । 'अजापयसावासिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्चि-नेति' (का॰ २६। ५। १६)। अजादुग्धेन महावीरं तूच्णीं सिक्ता शान्ते क्षीणज्वाछे तत्र गोपयः सिम्नतीत्यर्थः । ब्राह्मी गायत्री विश्वेदेवा देवताः । हे इन्द्र, हे अश्विना अश्विनौ, हे वसवः वासयितारः, यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो धर्म रसं पात पिवत । पिवादेशाभावश्छान्दसः । कीदृशस्य मधुनः, सार-घस्य सरघा मधुमक्षिका। अत्र सरघा मधुकृतो अमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सार्घं तस्य । 'घर्मं पातेति रसं पातेसैवैत-दाह' (१४।२।१।२०) इति श्रुतिः। किंच हे इन्द्राद्यः, वाट् वषट्कारेण खाहा सुष्ठु हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रहमये किरणाय यूर्य यजत दत्त । यजतिर्दानार्थः । 'वषट्कृत ए हत-मेवमस्येतद्भवति' (१४।२।१।२०) इति श्रुतेः। किंभू-ताय ररमये । वृष्टिवनये वृष्टिं वनित ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रिमर्वृष्टिं दते तसी मधु दत्तेलर्थः । तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रिहमर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्त्रीणाति' (१४।२।१।२१) इति ॥ ६॥

सप्तमी।

समुद्रायं त्वा वार्ताय स्वाहां सिर्रायं त्वा वार्ताय स्वाहां । अनाधृष्यायं त्वा वार्ताय स्वाहां प्रतिधृष्यायं त्वा वार्ताय स्वाहां । अवस्यवे त्वा वार्ताय स्वाहोऽ-शिमिदायं त्वा वार्ताय स्वाहां ।। ७ ।।

उ० इतउत्तरं द्वादश वातनामानि यजत्यध्वर्थुः । समु-

द्वाय त्वेति। 'एतसाहै समुद्रात्सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति' इति समुद्रो वातः। समुद्राय त्वां हे प्रवर्ग्य, वाताय स्वाहा जुहोमि। इयमेवोत्तरत्रापि योजना। सरिराय। एतसात्स-रिरात्सर्वाणि भूतानि लब्धकार्याणि सन्ति। सह ईरते गच्छति। अनाष्ट्रप्याय अशक्याय आधर्षितुम्। अप्रतिष्ट्रस्याय अशक्याय अशक्याय अवस्यवे अवनशीलाय। अशिमिदाय। शिमीति कर्मनाम। हेशात्मकं चैतत्। अहेशदाय॥ ७॥

म॰ 'पैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय लेति वात-नामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्' (का० २६।६।१)। वेलिति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्राये-ह्यादीनि द्वादश वातनामानि खरेण जपतीलर्थः । द्वादश युर्जूषि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म, वाताय ला लां स्वाहा जुहोमि । कीदशाय वाताय । समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यसात् स समुद्रस्तसौ 'अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं जुहोति' (१४।२।२।२) इति श्रुतेः। सरिराय । सह ईरते यच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यसात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म, लां जुहोमि । 'अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतसाद्वे सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते' (१४।२।२।३) इति श्रुतेः। अनाधृष्याय न आध-र्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् 'अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवते' (१४।२।२।४) इति श्रुतेः । अवस्यवे । अवो रक्षणमिच्छति अवस्यति अव-स्यतीत्यवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' (पा॰ ३। २ 1 १७०) इत्युप्रखयः । अवनशीलाय । अशिमिदाय । क्केशात्मकं कर्म शिमि तन ददाती खशिमिदस्तस्म क्रेशनिवर्तकाय वाताय 'अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवते' (१४।२। २।५) इति श्रुतेः॥ ७॥

अष्टमी ।

इन्द्रीय त्वा वर्सुमते रुद्रवेते स्वाहेन्द्रीय त्वादि-त्यवेते स्वाहेन्द्रीय त्वाभिमातिष्ठे स्वाही । स्वित्रे त्वे ऋभुमते विभुमते वार्जवते स्वाहा बृह्स्पतेये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाही ॥ ८ ॥

उ० इन्द्राय त्वा। इन्द्राय त्वा वसुमते रद्भवते स्वाहा। इन्द्र्य त्वा आदित्यवते स्वाहा। इन्द्राय त्वा अभिमातिन्ने। सपत्नो वा अभिमातिः सिवन्ने त्वा ऋसुमते विसुमते वाजवते स्वाहा। ऋसुर्विभुवाज इति सुधन्वन आङ्गरसस्य त्रयः पुत्रा बभूबुस्तेषामयं संस्तवः। बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा॥ ८॥

म० वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य

रुद्रवान् तस्मे वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म, लां खाहा जुहोमि 'अयं वा इन्द्रो योऽयं पवते' (१४।२।२।६) इति श्रुतेः। आदिला विद्यन्ते यस्य स आदिल्यवान् तसौ आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय खाहा । अभिमातीन्सपत्नान् हन्तीत्यभिमातिहा। 'सपत्नो वा अभिमातिः' (१४।२। २ । ८) इति श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय लां जुहोिन । सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय लां जुहोमि। 'अयं वै सविता योऽयं पवते' (१४।२।२।९) इति श्रुतेः। कीदशाय । ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभु-मान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् । आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तद्युक्ताय वाताय । बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तमे 'अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते' (१४।२। २ । १०) इति श्रुतेः । कीदशाय । विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ' (पा०६।३।१३१) इति दीर्घः । सर्वदैवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

नवमी।

युमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाही । स्वाही घुमीय स्वाही घुमीः पित्रे ॥ ९॥

उ० यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपय-मन्या आसिञ्जति । स्वाहा घर्माय सुहुतो घर्माय चैतत्स्यात् । स्वाहा घर्मः सुहुतो घर्मः पित्रे स्यादिति शेषः ॥ ९ ॥

म० यमाय वायवे हे घर्म, लां जुहोमि 'अयं वै यमो
योऽयं पवते' (१४।२।२।११) इति श्रुतेः। कीहशाय
यमाय। अङ्गरखते अङ्गरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गरखान्
'अयस्मयादीनि छन्दिस' (पा०१।४।२०) इति भसंज्ञायां
सस्य विसर्गामावः। पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान्
अङ्गरःपितृयुताय वातायेल्यधः। वातनामानि समाप्तानि।
'खाहा घर्मायेल्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे' (का०२६।६।
२)। उपयमन्या सुचा सुक्स्यं घृतं घर्मे सिञ्चतील्यधः।
घर्माय खाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु। 'खाहा घर्मः पित्र' इति
'जिपलातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य ययेति' (का०२६।६।३)।
अपसव्यवान् दक्षिणास्यः खाहेति मन्त्रं खरेण जिपला सव्येन
जलं स्पृष्ट्वा घर्मह्तोऽतिक्रम्याशाव्य घर्मस्य यजेल्याहेल्यधः।
खाहा घर्मः पित्रे पित्रथायास्तु॥ ९॥

दशमी।

विश्वा आशा दक्षिणसिद्धश्चीन्द्वानयाहिह । स्वाहाकृतस्य घुमस्य मधीः पिनतमिश्चना ॥ १०॥ उ० वषदकृते जहोति। विश्वा आशाः। अनुष्टुवाश्विनी। विश्वाः सर्वाः आशाः काष्टाः । दक्षिणसत् दक्षिणसद् इति वचनद्यस्यः । दक्षिणसां सीदन्ति । कसात् । यतः

विश्वान् सर्वान्देवान् अयाद् । यजतेरेतद्र्पम् । अयाक्षीत् इष्टवान् इह स्थितः । दक्षिणतो हि स्थित आहुतीर्जुहोति । आहुतिश्च यज्ञः । यत एवमतो व्रवीमि । दक्षिणतोऽप्तेर-साभिः स्वाहाकृतस्य वपद्गरानन्तरं स्वाहाकृतस्य वर्मस्य मधोः पिवतं मध्वास्वादस्य पिवतम् अश्विनौ ॥ १० ॥

म॰ 'वषदकृते जुहोति विश्वा आशा इति' (का॰ २६। ६। ४)। वषदकृते सति वर्म जुहोतीखर्थः। अश्विदेवलागृष्टुप्। इह यन्ने दक्षिणसत् दक्षिणसां दिश्वि सीदिति तिष्ठति दक्षिणसत्। सर्वनाम्नो वृत्रिमात्रे पुंवद्भावः। दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाद् अयाक्षीत्। यजेर्छि च्छेर्छोपे रूपम्। इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति। अतो व्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ, साहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्म युवां पिवतम्। कर्मणि षष्ठी॥ १०॥

एकादशी।

दिवि धा इमं युज्ञमिमं युज्ञं दिवि धाः । स्वाहा-मये युज्ञियाय शं युज्जैभ्येः ॥ ११ ॥

उ० त्रिरुकम्पयति । दिवि धाः द्युलोके स्थापय इमं यज्ञं । इमं यज्ञं दिविधाः । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' अनुवपदकृते जुहोति । स्वाहाम्मये सुहुतमस्तु अम्रये । यज्ञि-याय यज्ञहिताय । शं सुखं च यज्ञभर्यः सकाशात् अस्माक-मस्त्विति शेषः । यहा शं यज्ञभ्यों देहि ॥ ११ ॥

म० 'दिवि धा इति त्रिरुक्तम्पयति' (का० २६।६। ५)। महावीरं त्रिरुर्धं कम्पयति सक्तन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति स्त्रार्थः। यजुर्धमेदेवत्यं सामोष्णिक् । हे महावीर, इमं मदीयं यज्ञं लं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय । इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरक्तिरादरार्था। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०।४२) इति वचनात्। 'खाहामय इत्यनुवषद्कृते' (का० २६।६।६)। अनुवषद् खाहेति मन्त्रेण धर्म जुहोतीत्यर्थः। यज्ञियाय यज्ञहितायामये खाहा सुहुतमस्तु। यज्ञभ्येः सकाज्ञात् अस्माकं ग्रं सुखमस्तु॥ १९॥

द्वादशी।

अधिना घर्मे पातु इहिं नुमहर्दिवामिक तिभिः। तत्रु विशेष मा वार्वाप्य विशेष । १२ ॥

उ० बह्यानुमञ्जयते । अश्विना वर्मम् । उष्णिगाश्विनी । हे अश्विनो, वर्मं पातं पिबतम् । हार्हानं हृद्यस्य प्रियम् । हृद्यं वा योऽनुवर्तते अहर्दिवाभिः । अहःशब्दः पूर्वाह्व-वचनः दिवाशब्दस्तु सायाह्ववचनः । स हि प्रवर्ग्ययं कालः । एतत्कालोपलक्षिताभिः अतिभिः अवनिर्निमित्त भूतैः। तञ्जायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् । तञ्जायिणे लोके ये प्रसारिताः तन्तवः तुरीश्चलाकाप्रोताः ते तञ्जमित्युच्यन्ते ।

तन्तुनालिरिव सूत्रपूरणाय एति त्रींछोकान् स तन्नाथी आदित्यः तस्मै नमः । उत्तरत्राप्यनुपङ्गः । द्यावापृथिवीस्यां नमः अस्तु ॥ १२ ॥

म० 'अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते' (का० २६। ६।७)। ब्रह्मा घर्ममिभमन्त्रयत इत्यर्थः । खराडुिष्णक । अश्विनावादिलो वावावृथियौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ युवां घर्मं पातं पिवतम् । काभिः । ऊतिभिरवनैर्निमित्तैः । अवनं कृला पिवतमित्यर्थः । कीहशीभिरूतिभिः । अहर्दिवाभिः । अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः । प्रातःसायंका-लोपलक्षिताभिः। प्रवर्ग्यकालः स एव यतः। कीद्दशं घर्मम्। हार्द्वानम् 'वा गतिगन्धनयोः' त्युट् । हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्वानः हृद्वान एव हार्द्वानस्तम् । स्वार्थेऽण् । हृदयप्रियमित्यर्थः। एवं घर्मपानायाश्विनौ संप्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीनमति । तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशलाकाप्रोता-स्तन्तवसान्त्रमुच्यते तद्वन्नभिं कालचकमि तन्त्रमुच्यते । तथा चाभिधानम् 'तन्त्रे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः । अगदे कुटुम्ब-कुले तन्तुवाने परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे हार्थ-साधके । इतिकर्तव्यतातन्त्वोः' इति । तन्त्रे कालचके एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु 'एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमाँ हो कांस्तन्त्र मिवानु संचरति' (१४। २। २। २२) इति श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तद्धिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

अपीताम् श्विनी घुर्ममनु द्यावीष्टश्<u>वि</u>वी अम्थू-साताम् । इहैव रातयीः सन्तु ॥ १३ ॥

उ० यजमानोऽनुमत्रयते। अपाताम्। आश्विनी ककुप्। अपातां पीतवन्तो अश्विनौ वर्मम्। अनु वावापृथिवी अमं-साताम्। तच वर्मपानमश्विनोः वावापृथिवी अपि अमं-साताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति। यतप्वमतो बवीमि। इह एव अवस्थितानामसाकं रातयः धनानि सन्तु॥ १३॥

म० 'अपातामिति यजमानः' (का॰ २६ । ६ । ८)।
यजमानः धर्ममिमिनन्त्रयत इत्यर्थः । ककुवुष्णिक् अश्विदेवला
मध्यमः पादो द्वादशाणः आद्यन्तावष्टाणौं सा ककुप् । मध्यमश्वेत्ककुवित्युक्तेः । अश्विना धर्ममपातामपिवतां छङ् । द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवल्यौ । साधु कृतमिति अनुमेनाते
इत्यर्थः । अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानामसाकं रातयो धनानि सन्तु 'इहैव रातयः सन्त्वतीहैव नो
धनानि सन्त्विलेवैतदाह' (१४।२।२। २६) इति
श्रुतेः ॥१३॥

चतुर्दशी ।

हुषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षुत्रार्थ पिन्वस्व द्यावीपृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मीसि सुधर्माऽमेन्युसे नृम्णानि धारय ब्रह्मं धारय क्षुत्रं धारय विशे धारय ॥ १४ ॥

उ० पिन्वमानमनुमञ्जयते । इषे पिन्वस्त । वृष्टितर्पणाय विष्ठुपो मुञ्ज। एवं ऊर्जे अन्नाय। ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः। क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति । उत्क्रामत्युत्तरपू-र्वार्धम् । धर्मासि सुधर्म । धर्मासि धारणं समस्तस्य जगतोsस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हे सुधर्म साधुधारणशील, खरे साद्यति । अमेनि । 'मीङ् हिंसायाम्' । अहिंसन् अक्र-ध्यन् । असो असासु । नृम्णानि । नृत्रमयन्तीति नृम्णानि धनानि । धारय स्थापय । ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय त्रैवर्णिकानसासु स्थापय ॥ १४ ॥

म ('इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते' (का २६ । ६ । ९) । पिन्वमानमतितप्तं धर्ममभिमन्त्रयत इस्रर्थः । ऋचां पङ्किः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म, इषे वृष्ट्ये पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् । ऊर्जेऽनाय पिन्वस्व अनं वर्धय । ब्रह्मणे त्राह्मणेभ्यः पिन्वस्र क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्य द्यावापृथि-वीभ्यां पिन्वस्व । ब्राह्मणक्षत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः । <mark>'</mark>धर्मासीत्युत्कामत्युत्तरपूर्वार्धम्' (का० २६ । ६ । १०) । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्कामतीलर्थः। यजुर्गायत्री धर्मदेवला। हे धर्म, हे सुधर्म, सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील, लं धर्मः असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्व धरसीत्यर्थः । 'अमेन्यस्मे इति खरे करोति' (का० २६ । ६ । ११) । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः । ऋग्वृहती धर्मदेवत्या । हे धर्म, अमेनि 'मिन् हिंसायां' मिनोति हिन-स्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः 'सुपां सुछक्' (पा०७। १। ३९) सुलोपः । अमेनिः अहिंसन् अकुध्यन् सन् असे अस्पासु नुम्णानि धनानि धारय स्थापय । नॄत्रमयतीति नूम्णम् 'अकु-ध्यन्नो धनानि धारय' (१४।२।२।३०) इति श्रुतिः। ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय । विप्रादीनसम्बर्शान्कुर्वित्यर्थः ॥१४॥

पञ्चदशी।

स्वाही पृष्णे शरेसे स्वाहा प्रावभ्यः स्वाही प्रति-रवेभ्यः । स्वाहा पित्रभ्यं अध्वेबिहिभ्यों घर्मपा-वंभ्यः खाह्य द्यावापृथिवीभ्याप् खाह्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५॥

उ० शकलैर्जुहोति । स्वाहा पूर्ण । 'अयं वै पूषा योयं पवत एव हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवासिन्नि-द्धाति' इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्ति शरःशब्दः काण्ड-वचनः अस्ति च सान्तः । द्रश्ल उपरि स्नेहः शर इति यजमानाः प्राहुस्तद्भिप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहा प्रावभ्यः प्राणिभ्यः विषयग्रहणशीलेभ्यः । स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । भवति ज्योतिरितरस्याम्' इति श्रुतिः । अहः केतुना रान्निः

ऊर्ध्वविहिभ्यः । ऊर्ध्वं प्रागमं बिहुर्येषां त एवमच्यन्ते । सोमपा होत इत्यर्थः । धर्मपावभ्यः धर्मपातभ्यः । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः। प्राणो वै विश्वेदेवाः॥ १५॥

म० 'विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ २६। ६। १२)। घर्मे नितरामक्ला विकङ्कतशकलैर्घमीज्यं जुहोति खाहा पूण इति प्रतिमन्त्रमिल्यर्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यज्ंषि । शरःशब्दो दध्यपरिस्थहेहवाचकः अत्र तु हेहमात्रवाची । शरसे हेहकर्त्र पूष्णे वाताय प्राणरूपाय खाहा सुहुतमस्तु । 'अवर् ए खाहा-कारं करोति परां देवताम्' (१४। २। २। ३२) इति श्रुते-रादी खाहाकारस्ततो देवतापदानि । 'अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीद्ं सर्व पुष्यसेष उ प्राणः प्राणमेवास्मिनेतह-धाति' (१४।२।२।३२) इति श्रुतिः। गृह्णन्ति ते मा-वाणः प्राणा विषयमहणशीलाः तेभ्यः खाहा 'प्राणा वै मावाणः प्राणानेवास्मिनेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३३) इति श्रुतिः । प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा यान् प्राप्येति प्रति-रवाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीद् कं सर्व प्रतिरतम्' (१४।२।२।३४) इति श्रुतिः । 'चतुर्थमहत-मुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति' (का॰ २६। ६। १४)। चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीचीं पर्यन् वेदेः दक्षिण-भागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः । पितृभ्यः खाहा । कीहरोभ्यः । ऊर्ध्वबर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागमं बर्हियेषां ते ऊर्ध्वब-हिंवः तेभ्यः । सोमपाभ्य इत्यर्थः । तथा घर्मपावभ्यः घर्म पिबन्ति धर्मपावानः तेभ्यः खाहा । यावाप्टथिवीशाब्देन प्रा-णोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमसु । 'प्राणोदानौ वै यावापृथिवी प्राणोदानावेवार्स्सिनेतद्धाति' (१४।२।२।३६) इति श्रुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । 'प्राणा वै विश्वेदेवाः प्राणा-नेवास्मिन्नेतद्धाति' (१४ । २ । २ । ३७) इति श्रुतिः ॥ १५॥

षोडशी।

स्वाहां रुद्रायं रुद्रहूतये स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः । अहः केतुना जुषताष्ट् सुज्यो<u>ति</u>ज्योतिषा स्वाहां । रात्रिः केतुना जुषताक्षु सुज्योतिषा स्वाही । मर्धु हुतमिन्द्रतमे अमावश्याम ते देव धर्म नर्मस्ते अस्तु मा मा हिएसीः ॥ १६॥

उ० खाहा रुद्राय रुद्रहूतये । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोतृभिराहूयते स रुद्रहूतिः महावीरादुप-यमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा संगच्छतां ज्योतिषा ज्योतिः । ज्योतिर्वा इत्रस्मिन्वायौ प्राणाः प्रतिरवाः तान्त्राच्य सर्वं जगद्रमते । स्वाहा पितृभ्यः केतुना इति च व्याख्यातम्। अक्षयति मधु हुतम् यस्मान्मधु

उत्कटरसं हुतम् । क । इन्द्रतमे इन्द्रियवत्तमे वीर्यवत्तमे । अयौ तवासाभिः अतएव शिष्टम् अश्याम व्याप्रयाम भक्ष-गामः । ते तवांशम् । हे देव वर्म, सर्वथा नमस्ते अस्तु । मामाहिंसीरिल्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १६ ॥

म् । 'सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति' (का॰ २६। ६। १५)। मूलाग्राविध धर्मेष्टता-भ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं परयन्त्रतित्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः । रद इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयत इति रुद्रहृतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुहृतमस्तु । एवं सप्त-यजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलै-राज्यहोमः (का॰ २६।६। १७)। स्वाहा संज्योतिषेत्युप-यमन्यामासिञ्चति घर्म्यं घर्मसंबन्धि वृतमुपयमन्यामासिञ्चति । पूर्वं सुक्स्यं घर्में नीतमधुना घर्मस्यं सुचि नयतीत्यर्थः। पयोदेवत्यं यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः घमस्यं वृतं ज्योतिषोपयमनी-स्थ्रेन घृतेन सङ्गच्छतां खाहा सुहृतमस्तु । ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्यतदुमे ज्योतिषी सङ्गच्छेते, (१४ । २ । २ । ४०) इति श्रुतेः पयो देवता । 'मन्त्रकमे-णोत्तर्ं रेहिणं जुहोति' (का॰ २६।६। १८) । उत्तरं राहिणं मन्त्रक्रमेण संज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः । अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी (अ०३०।क० २१)। 'अप्तिहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुत-मिति' (का० २६। ६। २०)। उपयमन्यामानीतं घर्मा-ज्यमिमहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थ-नपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युबद्धाप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीयजमानाः । घर्मदेवत्यम् ऋग्बृहती । अयौ मधु मधुरं घर्माज्यं हुतम-साभिः । कीद्दशेऽमौ । इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अखन्तिमिन्द्रवानिन्द्रतमः । वत्प्रखये लोपः वीर्यवत्तमे इखर्थः । <mark>'मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽमावित्येवैतदाह' (१४ । २ । २ । ४</mark>२) इति श्रुतेः । हे घर्म हे देव, ते तव हुतशेषमंशं वयमस्याम भक्षयाम । अश्रोतेर्विकरणव्यत्ययेन 'बहुलं छुन्दिस' (पा०२ । ४। ७३) इति शपो छुक्। लिङि उत्तमबहुवचने। ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

सप्तदशी।

अभीमं महिमा दिवं विशे बभूव सप्रथाः। उत अवसा पृथिवीए सएसीदस महाँ २॥ असि रोचेस्व देव्वीतमः । वि धूममेप्ने अरुषं मियेध्य सूज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

उ० महावीरमासंद्यां करोति । अभीमम् गायत्रीबृहत्यौ । नच गायत्र्या अवसानमस्ति अतिशकरी वा आग्नेयी अभि-बभूव अभिभवति इमं दिवं महिमा यस तव। कथंभूतः। विप्रः मेधावी। सप्रथाः सर्वतः पृथुः। महिस्रो विशेषणद्वयम्।

<mark>तं त्वां ब्रवीमि उत श्रवसा अपिच धनेन श्रवणीयेन वा</mark> यशसा । पृथिवीम् अभिवभूवेत्यनुपङ्गः । संसीद्स्वेति व्याख्यातम् । रोचस्व दीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥

[अष्टत्रिंशोऽध्यायः ३८]

मृ 'अभीममिति महावीरम्' (का० २६। ६। २५)। प्रचरणीयं घर्ममासन्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः । गायत्रीवृहत्यौ मध्येऽवसानहीने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशक्तरी षष्ट्यक्ष-रामिदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्द्वयं वेत्यर्थः । हे अमे, तव महिमा इमं दिवमभिवभूव अभिभवति 'छन्दिस छुङ्किङ्किटः' (पा॰ ३। ४। ६) दिवशब्दः पुंलिङ्गः अर्धर्चादिलात् । कीदशो महिमा । विप्रः विशेषेण प्राति पूर्यति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा पृथिवीमिभवतीत्यनुषङ्गः । संसीद्खेति व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तत्रिंशी कण्डिका । तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १० ॥

अष्टादशी।

या ते घर्म दिव्या शुग्या गायुच्याए हिविधाने सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते वर्मान्तरिक्षे ग्रुग्या त्रिष्टुदभ्याग्नीघ्रे । सा <u>त</u> आप्या<mark>-</mark> यतां निष्टयायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्म पृथि-व्याक् शुग्या जर्गत्याक्षद्रस्या । सा त आप्यायता निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहां ॥ १८ ॥

उ० इत उत्तरे उत्सादनमञ्जाः । शालाकेषु जहोति। या ते तव हे वर्म, दिव्या दिविभवा द्युलोकं प्रविष्टा गुक् दीक्षिः । या च गायन्यां प्रविष्टा । या च हविर्धाने प्रविष्टा। सा ते तव आप्यायतां वर्धताम् । निष्ट्यायताम् 'स्त्यै ध्ये शब्दसंघातयोः' । निष्ट्याना संहता भवता तस्यै ग्रुचे तुभ्यं च हे घर्म, स्वाहा । या ते अन्तिरिक्षे त्रिष्टुमि आसीध्रे। समानमन्यत् । या ते पृथिव्याम् जग-त्याम् । सदस्या सदसि भवा सदस्या । सदसि प्रविद्या। समानमन्यत् ॥ १८ ॥

मo 'चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या ग्रुगिति प्रतिमन्त्रम्' (का॰ २६। ७। ४)। अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्रहीतं कृला तेन जुहोति अमीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु राला-कात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविरयेखर्थः । त्रीणि यज्ंिष घर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्कयः । हे घर्म, या ते तव दिव्या दिवि भवा ग्रुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दिस प्रविष्टा या हिवधीने यज्ञग्रहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् । निष्ट्या-यतां संहता हुढा भवत । 'ध्ये स्त्ये शब्दसङ्घातयोः' लोद । तस्य शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा । हे धर्म, याते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्ट्रभिः छन्दसि अमीध्रसदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत्।

या ते हे घर्म, पृथिव्यां ग्रुक् जगत्यां छन्दिस प्रविष्टा । कीह्शी । सदस्या सदिस प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८॥

एकोनविंशी ।

क्षत्रस्यं त्वा पुरस्पाय ब्रह्मणस्तुन्वं पाहि । विशेरत्वा-धर्मणा व्यमनुकामाम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

उ० निष्कामित । क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते वृहत्या । क्षत्रस्य संबन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय । हे महावीर, अनुकामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह संबन्धः । अनुकामाम । किंच ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि गोपाय । किंच विशः । यज्ञो वै विशः । यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तभूतेन त्वा त्वाम् हे महावीर, वयम् अनुकामाम अनुगच्छेम । सुविताय सुगताय सुप्रसूताय वा । नत्यसे नवतराय च कर्मणे अनुकामाम ॥ १९ ॥

म० 'क्षत्राय त्वेति निष्कमणं पुरस्तात्पलीमन्तर्धाय'
(का॰ २६। ७।६)। होमानन्तरमध्यपुः पलीममे कला
शालाया निष्कामतील्यधः । उपरिष्ठाद्वृहती घमेदेवला। हे
धमें, वयं ला लामनुकामाम अनुगच्छाम। त्वं ब्रह्मणः तन्वं
श्वरीरं पाहि पालय। किमर्थमनुगमनम्। क्षत्रस्य क्षत्रियस्य
देवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय। परःशब्दोऽव्ययम्।
पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यत इति परस्पं तस्मे। 'एतद् वै दैवं क्षत्रं
य एव तपति' (१४।३।१।९) इति श्रुतेः। किंच विशः
यज्ञस्य धमेणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुकामाम 'यज्ञो वै
विद्वत्तस्य त्वारिष्ट्ये' (१४।३।१।९) इति श्रुतेः। किमधम्। नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रस्ताय
कर्मणे कर्मसिख्यर्थ त्वामनुगच्छामेल्यर्थः। सुष्ठु इतं सुवितम्
'इण् गतौ' कः उपसर्गस्योवङादेशः। यद्वा 'ष्रू प्रेरणे' सूयते
प्रिर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ्॥ १९॥

विंशी ।

चर्तुःस्रक्तिनीभिर्ऋतस्य सप्तथाः स नी विश्वायुः सप्तथाः स नेः सर्वायुः सप्तथाः । अप द्वेषो अप् ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २०॥

उ० महावीरं निद्धाति । चतुःस्रक्तिः । दिशो महावी-रस्य स्वक्तयः कोणः । यः चतुःस्रक्तिः । यश्च नाभिः नहनम् ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा । एवं सप्तथाः सर्वतः पृथुः । सः नः अस्माकम् विश्वायुः सर्वस्यायुषः दाता । सप्तथाः सर्वतश्च प्रथयिता अस्तु । स नः सर्वायुः सप्तथाः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । त्वत्प्रसादाच्च अपद्वेषः अपगच्छतु द्वेषः अस्मतः । वीतरागाः स्यामेत्यभिप्रायः । अपह्वरः । 'ह्वर ह्यल चलने' । अपगच्छतु ह्वरः चलनम् अस्मतः । जनित्वा च्रियते मृत्वा जायते इत्येतचलनमभिष्रेतम् । अन्यवतस्य सश्चिम अन्यत् वतं कमे यस्य मनुष्यकर्मणः सकाशाज्ञग- दनुप्रहात्मकं यस्य स तथोक्तः । तस्य कर्म वयं सेवामहे सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः ॥ २० ॥

म० 'नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निद्धाति चतुःस्रक्तिरिति'। (का० २६। ४। १४) प्रवृज्ञनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभि-लगं स्थापयतीत्यर्थः । महाबृहती धर्मदेवत्या । स धर्मो नोऽ-स्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः । पूर्णायुःप्रदो-Sिस्त्वत्यर्थः । पुनक्तिरादरार्था । कीह्रशः सः । चतुःस्रक्तिः चतसः सक्तयः कोणा दिप्रपा यस्य सः । 'एष वै चतुःस्रक्तिर्थ एष तपति दिशो ह्येतस्य स्नक्तयः' (१४।३।१।१७) इति श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च । हे घर्म, त्वत्प्रसादात् द्वेषः अपगच्छत्विति शेषः । अस्मती द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः। 'ह्वर चलने' ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनु-यहरूपं यस्य सोऽन्यवतः परमात्मा तस्य । कर्मणि षष्ठी । 'सश्च सेवने' धातुः । अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नम इति भावः । 'अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणाम्' (१४। ३ । १ । १९) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एकविंशी।

घमैंतत्ते पुरीषं तेन वधस्व चा च प्यायस्य। वर्धिषीमहि च व्यमा च प्यासिषीमहि ॥ २१॥

उ० पयसा पूरयति । घमैंतत् । अनुष्टुप् । घमै उच्यते । हे घमै, एतत् पयः ते तव पुरीषं पूरियतः । तेन वर्धस्वे-त्यादिव्याल्यातम् ॥ २१ ॥

म्० 'आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घमैतत्त इति' (का॰ २६। ७। ३२)। आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनो खुवश्वे- खर्थः। अनुष्ठुप् घमैदेवला। हे घमें, एतत्पयः ते तव पुरीष्म पृणाति पूरयति पुरीषं पूरियतृ अन्नम् 'अन्नं वै पुरीषमन्न- मेवास्मिन्नेतद्द्धाति' (१४।३।१।२३) इति श्रुतेः। तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च। भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि आप्या- सिषीमहि चेति व्याख्यातम् (अ०२।क०१४)॥ २१॥

द्वाविंशी।

अचिकदुढूषा हरिर्महान्मित्रो न देश्तः । स्थ-

उ० परिषिञ्चति । अचिकदत् परोष्णिक् । घर्मात्मना-दित्यः स्तूयते । योऽयं महावीरः प्रवृष्यमानः अचिकदत् । क्रन्दतिः शब्दार्थः । पुनःपुनः शब्दमकरोत् । वृषा वर्षिता आहुतिपरिणामद्वारेण । हरिः हरितवर्णः हर्ता वा रसानाम्

महान् प्रभावतः । मित्रोन दर्शतः मित्रइव दर्शनीयः। मित्रो हि सर्वस्येव मित्रम् । संसूर्येण दिद्यतत् संगत्य सर्वेण सह द्योतते समानइव । उद्धिः उदक्धारणः । निधिश्च सुखानाम् ॥ २२ ॥

म० 'त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति' (का० २६। ७। १२)। सामगानान्तरमत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः । परोष्णिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आह-तिद्वारेण बृष्टिकर्ता धर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिकदत् 'कदि शब्दे' पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीद्यः । हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा 'एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य:' (१४।३।१।२६) इति श्रुतिः। महान् प्रभावान्। मित्रो न दर्शतः। न उपमार्थः। मित्र इव दर्शनीयः । अतएव सूर्येण सह स दिद्युतत् सूर्येतुल्यो द्योतते । द्युतेर्छि णिजन्तस्य रूपमडभावः । सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः । उद्धिः उदकं धीयते यस्मिन् । जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः । सुखनिधिः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशी।

सुमित्रिया न आप ओर्बधयः सन्तु दुर्मित्रिया-स्तस्म सन्त योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥२३॥ उ० सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसीति व्याख्यातास्त्रयो मञ्जाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म् 'चात्वां मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति' (का॰ २६। ७। ३७)। सपत्नीका ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्या अपि मन्त्रपाठः व्याख्याता (अ० ६ । क० २२)॥ २३॥

चतुर्विशी।

उद्वयं तर्मसुस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

म् जद्वयमित्युत्कामत्युत्तरपूर्वीर्धम्' (का० २६। ७। ३८) । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः। व्याख्याता (अ०२०। क०२१) ॥ २४॥

पञ्जविंशी।

एघोऽस्वेधिषीमहि । सुमिद्सि तेजोऽसि तेजो मयि घेहि ॥ २५ ॥

म० 'अन्पेक्षमे सैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्या-द्धाति समिदसीति' (का० २६। ७।३५)। यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेखेघोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं यहीत्वा समिद्सीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीलर्थः । मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् (अ०२०। क०२३)॥ २५॥

यानेती यावापृथिवी यावच सप्त सिन्धेवी वित-

स्थिरे । तार्वन्तमिन्द्र ते प्रहमूर्जी गृह्णाम्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

उ० दिधिवर्मग्रहणम् । यावती द्यावापृथिवी । महावृ-<mark>हती ऐन्द्री । यावती यावत्परिमाणे द्यावापृथिच्यो । यावच</mark> क्षेत्रं सप्तसिन्धवः सप्तसमुद्राः वितस्थिरे व्याप्तवन्ति । ताव-न्तम् हे इन्द्र, ते तव ग्रहम् ऊर्जा अन्नेन सह गृह्वामि। अक्षितमनुपक्षीणं मयि गृह्णामि । मयीत्यधिकरणनिर्देशः । <mark>विज्ञानायेति दोषः ।</mark> गृह्णामीत्यादिव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

म० 'यावती द्यावापृथिवी इति दिधिघर्मे प्रहणम्' (का॰ २ । ६ । ७ । ५४) । सपवित्रायामि शिहोत्रहवण्यां दिधिघर्म गृहातीसर्थः । ब्राह्मी उण्णिक् दिधमिदेवसा इन्द्रदेवसा च । हे इन्द्र, ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृहामि । मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृहामि। त्व प्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं किय-न्तम् । द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी यत्परिमाणे । च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दिधिघर्म गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६॥

सप्तविंशी।

मयि त्यदिनिद्वयं बृहन्मयि दक्षो मयि कर्तुः। घर्मस्त्रिशुग्विराजित विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्म<mark>णा</mark> तेर्जसा सह।। २७॥

उ० भक्षयति । मयि त्यत् पङ्किः यजमानाशीः । मयि त्यत् तत् इन्द्रियं वीर्थम् बृहत् महत् अस्तु । मयि च दक्षः संकल्पसंपत्तिः अस्तु । मयि च कतुः संकल्पः विशि-ष्टोऽस्तु । मयि च घर्मः त्रिशुक् तिस्नः शुचोऽस्येति त्रिशुक् । ताश्च व्याख्याताः शाकलमञ्जेषु । विराजति विराजिवति लकारव्यत्ययः । विराजा आदित्याख्येन ज्योतिषा सह ब्रह्मणा त्रय्याख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

मः 'मिय खदिति भक्षणम्' (का० २६। ७। ५५)। हुतशेषं द्धिघर्मं यजमानित्वजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः। पङ्किः अष्टाक्षरपञ्चपादा दिधघर्मदेवत्या यजमानाशिर्देवतेति केचित्। वृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मिथ विराजित विराजतु लकारव्यत्ययः। दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । ऋतुः सत्संकल्पो मिथ विराजतु । विशेषेण राजते विराद् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मी मिय विराजतु । कीट्शो धर्मः । त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिसः शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादस्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

अष्टविंशी।

पयसो रेत आर्थतं तस्य दोहमशीमहात्तरामु-

त्राष्ट्रं समीम् । त्विषः संवृक् कत्वे दक्षस्य ते सुषु-ग्लरपते सुषुम्णामिहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभ-श्लितस्य मधुमत् उपहूत् उपहूतस्य भक्षयामि ॥२८॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

अष्टित्रंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

उ० किंच। पयसो रेतः पयसः यत् रेतः जगदुत्पतिबीजम्। आभृतमाहृतम् तस्य दोहं प्रपूरणम्। अशीमहि
व्याप्नुयाम । उत्तरामुत्तरां समाम् । उत्तरामुत्तरामिति वीस्मावचनम्। समाशब्दः संवत्सरवचनः। प्रतिसंवत्सरं च
अशीमहि । सदाकालं यायज्काः स्मामेत्यर्थः। त्विषः संवृक्
महावतीये भक्षणं द्धिवर्मस्य । यस्त्वं त्विषः दीप्तेः
संवृक् । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणे वर्तते। दीप्तेः स्वीकरणः।
तस्य तव । कत्वे कत्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधुकतुभूतस्य । दक्षस्य संकर्षिति भूतस्य च । सुषुम्णस्य साधुसुखभृतस्य । हे सुषुमण सुसुखस्वभाव, ते सुषुम्णानिहृतः।
पद्यन्तमेतत्। अभौ हूयत इत्यमिहृत् तस्यामिहृतः। अपिच
हन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । मधुमतः रसवतः उपहृतः
उपहृतस्य प्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

हति उवटकृती मन्नमाष्येऽष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८॥

म० गायत्र्यवसानहीना दिधघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता। प्यसो रेतो वीर्य सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आमृतमाहृतम् द्धिधर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्त-रोत्तरस्मिन् वर्षे अशीमहि व्याप्तुयाम 'कालाध्वनोः-' (पा॰ ३।३।५) इति द्वितीया। वयं सर्वदा यायज्ञाः स्थामेलर्थः। 'ল্লিড: संदृगिति महावतीये' (কা০ २६। ৩। ५६) महा-व्रतीयेऽह्नि लिष इति मन्त्रेण हुतशेषद्धिघर्मभक्षणं कार्यमि-त्यर्थः । अतिजगती दिधिधर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्ता । संपूर्वी वृजिः स्वीकरणार्थः । हे लिषः संवृक् कान्तेः स्त्रीकर्तः, हे सुषुम्ण, शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुबुम्णः तत्संबोधनम् हे सुखदातः, हे दिधिघर्म, अहसुप-हुतः कृतीपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी वा । लां भक्षयामि । एकस्तेशब्दः पादपूरणः । कीदशस्य ते । कले दक्षस्य । चतुर्थी पष्ट्यर्थे । क्रतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः । कतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्धः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निहृतः अग्नौ ह्यत इत्यमिहुत् तस्य अमी हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भिक्षतस्य । प्रजापतिभिक्षितस्य प्रजापतिना भिक्षतस्य । मधुमतः मधुरखादोपेतस्य । उपहूतस्य कृतोपहवस्य । एवंवि-धस्य तवांशं हे दिधि भी, अहं भक्षयामी खर्थः । समाप्ता घर्मे-तिकर्तव्यता॥ २८॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः ।

( ) अष्टत्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

तत्र प्रथमा।

स्वाह् प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्ये स्वाह्यस्ये स्वाह्यन्तिरिक्षाय स्वाह्यं वायवे स्वाह्यं। दिवे स्वाह्य सूर्याय स्वाह्यं ॥ १॥

उ० इतउत्तरं प्रवर्गभेदं प्रायश्चित्तं स्वाहाप्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुति यावत् जहोति । स्वाहा प्रान् णेभ्यः मनो वे प्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु प्राणेभ्यः मनसा सहितेभ्यः। पृथिव्ये स्वाहेत्यादिस्पष्टम्॥ १॥ २॥ ३॥

म० प्रवर्गे घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र 'खाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकून् तिमिति' (का॰ २६ । ७ । ४९) । तद्योंऽयम् अध्वर्युः भूमिभूमिम् य ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भमं घर्ममिभमृश्य पर-मेछ्यादिचतुन्निश्चराहुतीर्हुला खाहा प्राणेभ्य इखाद्यां पूर्णाहुतिं हुला पृथिव्ये खाहेखाहुतिविशतिं सकृद्गृहीतेन हुला मनस इखन्खां पूर्णाहुतिं करोतीति । मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिन् केभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः खाहा सुहुतमस्त इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विशतिः सप्टा मन्त्राः । पृथिव्ये सुहुतमस्त । एवमभेऽपि अभये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

द्वितीया।

दिग्भ्यः स्वाही चुन्द्रायु स्वाहा नक्षेत्रेभ्यः स्वाहाद्रयः स्वाहा वर्षणायु स्वाही। नाभ्ये स्वाही पूतायु स्वाही॥२॥

म० दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अज्ञः वहणाय नाभ्ये देवताये पूताय शोधकाय । पुनातीति पूतः देवस्तस्म ॥ २ ॥

तृतीया।

वाचे खाहा प्राणाय खाहा प्राणाय खाहा । चक्षेषे खाहा चक्षेषे खाहा श्रोत्राय खाहा श्रोत्राय खाहा ॥ ३ ॥

म० वाचे वागिधष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रिया-धिष्ठात्रे । प्राणादीनां द्विलानमन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तद्धिष्ठात्रे । श्रोत्राय ॥ ३ ॥

चतुर्थी ।

मनसः काममाक्ति वाचः स्टामशीय। पशू-नाथ् ह्रपमत्रस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मिय् स्वाही॥ ४॥ उ० मनसः कामम् । पूर्णाहुतिहोमः अनुष्टुप् श्रीदेवत्या यजमानाशीः । मनसः कामं कामश्राप्तिः । आकृतिं आक-वनम् । आत्मनो धर्मो मनसः संयोगे सति जायते । वाचः सत्यम् । यष्ट्रव्यं मयेत्यादि । अशीय प्राप्तुयाम् । अनया पूर्णाहुत्या । किंच । पश्चनां रूपं पश्चपकारः । अन्नस्य रसः । यशश्च श्रीश्च श्रयतां आश्रयन्तु । मिय मामिति विभ-किव्यत्ययो वा । यन्महावीरभेदनेनापचितं तत्सर्वमुपचीय-तामित्यर्थः ॥ ४ ॥

म्० द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्तः । अहं मनसः काममिना-षम् । आकुञ्चनमाकूतिः प्रयल्ञस्तं चाशीय प्रामुयाम् । वाचः सत्यं चाशीय मद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु । प्रयुत्तां रूपं पृशुसंविन्धनी शोभा अन्नस्य रसः खादुलम् यशः कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

पञ्चमी।

प्रजापितिः संश्वियमीणः सम्राट् संभृतो वैश्वदेवः संक्ष्मन्नो घृमेः प्रष्टृक्तिज् उद्यंत आश्विनः पर्य-स्यानीयमनि पौष्णो विष्युन्दमनि मारुतः इर्थन् । मैतः शर्रसि संताय्यमनि वायुव्यो ध्रियमणि आग्नेयो हूयमनि वायुतः ॥ ५ ॥

स्त्र प्रजापतिः संश्रियमाण इति महावीरावस्थानप्रति-पादिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

्म o 'प्रजापतिः संश्रियमाण इति यथाकालमिति' (का॰ २६। ७। ५०)। संश्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरमेदे प्रजा-पत्ये खाहेलाचा यथाकालमाहृतयो होतव्या इति सूत्रार्थः। तद्यथा मन्त्रो दर्शयति । संभ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । प्रजापतये खाहेति प्राय-श्विताहुतिहीतव्येत्यर्थः । प्रजापतिः संभ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्वित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु० ४। ८)। निष्ठिताभि-मर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं संश्रियमाणः । सम्राद्ध संभृतः प्रयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् संभृत इत्युच्यते । तत्र भेदे सम्राद् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे खाहेति।वैश्वदेवः संसन्नः। आसादनादारभ्य मुजप्रलवेष्वधिश्रयणात् प्राक् संसन्नः। तत्र मेदे विश्वदेवदैवतः विश्वभयो देवेभ्यः खाहेति । घर्मः प्रवृक्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां प्रहणात्प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति । तत्र भेदे घर्माय खाहेति । तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः । तत्र भेदे तेजसे खाहेति । आश्विनः पयस्यानीयमाने । अजापयस्या-सिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवलो घर्मः अश्विभ्यां खाहेति जुहोति । पौष्णी विष्यन्दमाने 'स्यन्दू प्रस्रवणे' विशे-वेण स्यन्दमाने घृते बहिनिं:सरित सित मेदे घर्मः पौष्णः पूप-देवत्यः पूष्णे साहेति जुहोति । मारुतः ऋथन् । ऋथनं मध्ये

ष्टतस्यावर्तनम् तदा मरुद्देवलः तत्र मेदे मरुद्धः खाहेति जहोति। मैत्रः शरिष संताय्यमाने पयोऽवसेके योपिर तरिका जायते सा शरःशच्देनोच्यते तस्मिन् संताय्यमाने मथ्य-माने मैत्रो मित्रदेवलः 'तायृ पालनसंतलोः' कर्मणि यकि शानचि रूपम्। तत्र शरआदिहरणात् प्राक् मेदे मित्राय खाहेति जहोति। वायच्यो हियमाणः। आहवनीयं हियमाणो होमात्पाक् वायुदेवतः तत्र मेदे वायवे खाहेति जहोति। आग्नेयो हूयमानः। हूयमानो घर्मोऽन्निदैवतः तत्र तद्भेदे अन्नये खाहेति जहोति। वाग्युतः हुतो हुतहोमाद्ध्वं प्रागुत्त-रघर्मारम्भात् वाक् वाग्दैवतः तत्र मेदे वाचे खाहेति जहोति। एता आहुतयः सकृद्वहीताज्यैः॥ ५॥

पष्टी।

स्विता प्रथमेऽहेत्रमिद्धितीये वायुस्तृतीये आदि-त्यश्चेतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः ष्रष्ठे मुरुतः सप्तमे बृहुस्पतिरष्ट्रमे मित्रो नेवमे वर्रणो दशुम इन्द्रे एका-दशे विश्वेदेवा द्वांदशे ॥ ६॥

अतिः ॥ ६ ॥ महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

म० 'सविता प्रथमेऽहिन्ति च प्रस्तहिमिति' (का॰ २६। ७। ५१)। प्रथमे अहन् दिने घर्ममेदे सविता देवता सवित्रे खाहेति जुहोति । एवमप्रेऽपि । अप्तिर्द्धितीये द्वितीयेऽहिन घर्ममेदेऽप्तिर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहिन वायुर्देवता । चतुर्थं आदिस्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽहि । ऋतुः षष्ठेऽहि । महतः सप्तमेऽहि । वृहस्पतिरष्टमेऽहि । मित्रो नवमेऽहि । वृहस्पतिरष्टमेऽहि । विश्वदेवाः द्वादरोऽहि देवता । तत्र मेदे विश्वभ्यो देवेभ्यः खाहेति जुहोति । उपस-द्रप्रदृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्श्वन्ते ॥ ६ ॥ महावीरप्रायिश्वत्तानि समाप्तानि ॥

सप्तमी ।

चुप्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सामुहाँश्ची-भियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

उत्रश्च। अग्निकण्डिका । अरण्याध्ययनसामान्यादिह् पाठः। मारुती गायत्री विमुखाख्या। भीमश्च । ध्वान्तश्च । धु-निश्च । सासह्रांश्च । अभियुग्वा च । विक्षिपश्च । अन्नापि चकारः समुच्चयार्थीयः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

म० 'विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति' (का० १८। ४। २४)।
चयने माहतान् षद पुरोडाशान् शुक्तज्योतिश्चेत्यादिवण्माहतमन्त्रैः (१७। ८०—८५) हुत्वारण्येऽनूच्यसंग्नं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंग्नेनोयश्चेति मन्त्रेण जुहुयात्। तथाचानुक्रमणी
'उप्रश्च माहती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽप्रौ विनियुक्तस्तस्मादाप्तिक एवास्यिषः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति' (४।८।)
आप्तिकः प्रजापतिर्कृषिः। अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठ-

योग्यलात् । अथ मन्त्रार्थः । य एते उप्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः खाहा सुहुतमस्तु । उप्रः उत्कृष्टः । विभेत्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति कम्पयति शृतृनिति धुनिः । सहते शत्रृनिभभवति ससहान् 'सहतेः क्षमुश्व' (पा० ३ । २ । ९००) इति क्षमुप्रत्ययः । संहिताया-मभ्यासदीर्घरद्यान्दसः । अभियुनिक अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा । 'अन्यभ्योऽपि दश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति युजेः कनिप्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिप्निति विक्षिपः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ॥०॥

अष्टमी।

अग्निए हर्दयेनाशानिए हर्द्यामेण पशुपति कत्स्न-हृद्येन भवं युका । शर्व मतस्त्राभ्यामीशानं मृन्युनी महादेवमन्तः पशुव्येनोमं देवं विनिष्ठुनी वसिष्टहनुः शिक्षीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८॥

उ० अप्तिं हृदयेन । आश्वमेधिकं आ अध्यायसमाप्तेः । अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । द्वे कण्डिके श्रुतिर्देवताश्वावयव-संबन्धविधानात् ॥ ८॥

Ho 'विमुखाच परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवा-काभ्यामन्त्यां यावाष्ट्रियवीयामिति' (का० २०१८।६—८)। अस्यार्थः-उमश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताश्वाङ्गे-भ्योऽमि हदयेने लादिभ्यश्वतुर्गृहीतमाज्यं गृहीला जुहोति । तत्रापि पक्षद्रयम् । अग्रये खाहा हदयाय खाहा अश-नये खाहा हदयाप्राय खाहा इलादि कालायनादीनामिन-प्रायः । अप्तिं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः । ततश्चामि हद्येनेत्यादीन् विश्वभ्यो देवेभ्यः स्वाहे-स्यन्तान्होमान्कुला मा न इस्यनुवाकाभ्यां (२५। २४—३९) बोडशाहुतीर्हुला यावापृथिवीभ्यां खाहेति चरमामाहुति जुहो-तीति सूत्रार्थः । 'अरण्येऽनूच्यान्हुला वावापृथिव्यामुत्तमामा-हतिं जुहोती'ति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानिमं हृद्ये-ने सादीन्विश्वभयो देवेभ्यः खाहे खेवमन्तान्होमान्कुला यावा-पृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुकमणी कामिएं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिलीमभ्यः खाहेति प्रायश्चिताहुतयो द्विचलारि एंशत्' (४।८)। तत्राप्तिं हृदयेन उम्रं होहितेन दे कण्डिके बाह्मणरूपे देवताश्वावयवसंबन्धवि-धानात् । अरण्येऽभ्येयलादिह पाठः । लोमादीन्यज्ञान्येव पठिः तानि । आयासाद्यो देवता एव । अथ मन्त्रार्थः । हृद्येनाङ्गे-नामि देवं श्रीणामि । हृद्यस्यात्रभागेनाशनि देवं श्रीणामि । समग्रहृद्येन पशुपति देवं श्रीणामि । यक्ता यक्तता कालखण्डेन भवं प्रीणामि । 'पद्देश-' (पा० ६ । १ । ६३) इत्यादिना यकुच्छब्दस्य यकनादेशः । मतस्रे हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्व देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसंबन्धिकोधेन ईशानं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसंबन्धिना मांसेन

महादेवं देवं प्रीणामि । पर्शवः पार्श्वास्थीनि । वनिष्ठः स्थूलात्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहतुः वसिष्ठस्य देवस्य हतुः कपो-लैकदेशो ज्ञातव्यः । यद्वा वसिष्ठा या हतुः कपोलाधोदेशः 'तत्परा हतुः' इत्यमरः । तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहार-मिति हतुः लिज्जव्यत्ययः । वसिष्ठहन्वा कोशाभ्यां कोशो हृदय-कोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

नवमी ।

च्यं लोहितेन मित्रण् सौत्रेत्येन रुद्रं दौत्रेत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मुरुतो बलेन साध्यान्यमुद्रा । भवस्य कण्ड्यण् रुद्रस्यान्तःपार्ध्यं महादेवस्य यक्टेच्छ्वस्य विनुष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

उ० उम्रेति स्पष्टार्थः ॥ ९॥

म् ठोहितेनास्जा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्म यस स सुव्रतस्य भावः सौव्रसं शोभनगसादिकर्मकर्तृसं तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्वतः तस्य भावो दौर्वसम् तेन रुदं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं कीडनं प्रकीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्त्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा सुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्या-न्देवान्त्रीणामि । भवस्य कण्यम् अत्र षष्ट्यन्तो देवः अत्रं प्रथमा-न्तम् कण्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु । विभक्तिव्यस्यो वा । कण्येन भवं देवं प्रीणामि । एवमप्रेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्वयं तद्वदस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादे-वस्यास्तु । वनिष्टुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छी-दकमन्त्रं पञ्चपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

दशमी।

लो मेम्यः खाहा लो मेम्यः खाहा त्वचे खाहा त्वचे खाहा लोहिताय खाहा लोहिताय खाहा मेदोभ्यः खाहा । मार्थसभ्यः खाहा मार्थसभ्यः खाहा स्नावभ्यः खाहा मजभ्यः खाहा स्नावभ्यः खाहा स्नावभ्यः खाहा स्नावभ्यः खाहा मजभ्यः खाहा मजभ्यः खाहा मजभ्यः खाहा पायवे खाहा ॥ १०॥

उ० तथाचानुक्रमणी 'अग्निएं हृदयेनाश्वमेधिका तत्रत्य एवर्षिलीमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चिताहुतयो द्विचत्वारिंशत् १०

म० लोमभ्यः खाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचलारिशत्। लोमादीन्यङ्गानि । लोमभ्यः खाहा लोमानि जुहोमील्यर्थः। २, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मसिभ्यः १०, सावभ्यः सावानः सायवो नसा १२, अस्यभ्यः 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा॰ ७।१।७६) इत्यस्थिशब्दस्य इलादिविभक्तावप्यनङादेशः १४, मजभ्यः मजा षष्टी घातुः १६, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८॥ १०॥

एकादशी।

शुर्यासाय स्वाही प्रायासाय स्वाही संयासाय स्वाही वियासाय स्वाही । शुने स्वाहा शोचेते स्वाहा शोचेमानाय स्वाहा शोकाय स्वाही ॥ ११ ॥

स्० आयासायेत्याद्यः स्पष्टार्थाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्० आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९, प्रायासाय २०, संयासाय २१, विवासाय २२, उद्यासाय २३, छुचे २४, शोचते २५, शोचमानाय २६, शोकाय २० ॥ ११ ॥

द्वादशी।

तपंसे खाहा तप्येते खाहा तप्येमानाय खाहा तिप्ताय खाहा घुमीय खाहा । निष्कृत्ये खाहा प्राय-श्चित्त्ये खाहा भेषजाय खाहा ॥ १२ ॥

म० तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय ३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्वित्त्यै ३४, नेषजाय ३५॥ १२॥

न्यादशी।

युमायु खाहान्तेकायु खाही मृत्यवे खाहा ब्रह्मणे खाही ब्रह्महत्याये खाही। विश्वेभयो देवेभया खाहा धार्वाप्टथिवीभ्याक् खाही॥ १३॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९॥

<mark>इति उवटकृती सुत्रमाध्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥</mark>

म्० यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्महत्याये ४०, विश्वभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एता आहुतीहुँखा द्यावापृथिवीभ्यः स्वाहेत्यन्त्या-माहुति जुहुयात् ४२। एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ १३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेद्दीपे मनोहरे । गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तघमीदिनिष्कृतिः ॥ ३९॥

चत्वारिंद्योऽध्यायः । तत्र प्रथमा ।

हैशा वास्यमिद्धं सर्वे यत्किच् जगत्यां जगत्। तेने त्यक्तेने भुक्षीया मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥ इ० समाप्तं कर्मकाण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्त्यते ।

<mark>ईशावास्यम् । तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्</mark>चाथर्वणऋषिः स्वशिष्यं पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदसु-रपादितपुत्रं यथाशक्ति अनुष्टितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनि-यमवन्तमतिथिपूजापनीतिकिल्विषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षय-न्नाह । ईशा वास्यम् । इदं सर्वम् ईशा 'ईश ऐश्वर्ये' तृती-<mark>यान्तस्येतद्वपम् । यदीक्षानेन । वास्यं वसनीयम् ममेदमि-</mark> <mark>त्यनया भावनया आच्छादनीयम् । इदं सर्वमिति प्रत्यक्षत</mark>ो निर्दिश्यत इति । यत्किंच यत्किंचशब्दो भिन्नकमः। किंच । यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धाभिल-क्षितं स्यात्। तेनानेन सर्वेण। त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंब-न्धेन । भोगान्भुञ्जीथाः अनुभावयस्व । मा गृधः । 'गृध अभिकाङ्कायाम्'। माभिकाङ्कीः ममेदमिति धियं त्यज। कस्यस्विद्धनम् । स्विन्निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिद्पीत्यभिप्रायः। सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्युः त्पद्यन्ते । तद्यथा । स्त्रियमिति अन्यथा भुक्के अन्यथा पुत्र अन्यथा प्राघूर्णकः । तथा कटककेयूरादीन्यलंकरणानि अन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि द्दयनते । अतः सर्वार्थस्य यस्य स्वस्वामिसंबन्धः सा त्वविद्या । निःस्पृहस्य योगेऽधि-कार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

> गणेशनरहरिलक्ष्मीर्नत्वा तत्कृपया मया। संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्यते॥

म० एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् । इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशावास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां ग्रुद्धत्वैकलापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वेगतत्वाद्यात्मयाथात्मय-प्रतिपादनात् । तच कर्मणा विरुध्यते । नहीदगात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् । तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्व-पापविद्धत्वायङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि । यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गार्दिना कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्मा-धिकारः । तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमो-हादिसाधनमज्ञानं विनिवर्खात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसंबन्ध-प्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मवेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः। गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृत-यहं निष्पापं निःस्टृहं यमनियमोपेतं मुमुखुमुपसनं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह । 'ईश ऐश्वर्ये' किंप् ईष्ट इतीद ईिशता परमेश्वरः । स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे । तेन खेना-रमनेशा इदं प्रत्यक्षतो दर्यमानं सर्वं वास्यम् 'वस आच्छाः दने' 'ऋहलोण्यंत्' (पा॰ ३।१।१२४) इति ण्यत्प्रत्ययः। आच्छाद्नीयं परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणा-त्मना सर्विमिद्मनृतमाच्छादनीयम् । परमात्माहमेवास्मि नान्य- दस्तीति चिन्तयेदिखर्थः। यत् किंचेति भिन्नकमः। किंच यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसंबन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भुङ्गीथाः भोग-मनुभवेः। मा गृधः 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' आकाङ्क्षां मा कृथाः। ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः। किमिति। स्विदिति विवातौ वितर्के। धनं कस्य स्वित्। न कस्यापीत्यर्थः। सर्वाणि द्व्याण्यन्योन्यमुपगच्छन्ति दश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धि-दिवद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः॥ १॥

द्वितीया ।

कुर्वञ्चेवेह कमीणि जिजीविषेच्छत्र समीः । पृवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कमी लिप्यते नरे ॥२॥

उ० निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इस्रोतमर्थमाह । कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि । इह होके जिजीविषेत्। जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः। र्मस्यक्षकृतत्वानमञ्रस्य । जीवितुमिच्छेः पश्यहितमितभक्ष-हेत्व । शतं समाः इत्युपलक्षणार्थम् । यावदायुःपर्यवसानः मिलार्थः । एवम् त्विय तवेति विभक्तित्रात्याः । मुक्तिर-क्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्ति-र्क्सा एतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फलेन अवितव्यमथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्कवाह । न कर्म क्रिध्यते नरे । नहि मुत्तयर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते । मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथाच ब्रह-द्वारण्यकम् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति । विविदिषन्ति वेदित-मिच्छन्ति । अनेनैतद्रशयित यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्म-स्वधिकार इति ॥ २॥

में शास्त्रानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माण अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वजेवेह लोके शतं
समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् । पुरुषव्यस्यः । लं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः । पुरुषायुषः शतवर्षेलाच्छतप्रहणम् । ल्यीति विभक्तिव्यस्यः । तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिनिस्ति । अयमर्थः । स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । निष्कामकर्मानुष्ठानेन ग्रुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरिस्ति । मुक्तियर्थं कियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न संबध्यते । मुक्तिकारणान्तःकरणग्रुद्धापादकत्वेनोपक्षीणशक्ति-स्वात् याविद्यद्धा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्वात् याविद्यद्धा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्वात्रं वा । एवंप्रकारे लिय जिजीविषति नरे नरमात्राः समानिनि इतः एतसात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाद्धमं कर्म न लिप्यते । अतः शास्त्रविहितं कर्म

कुर्वनेव जीवितुमिच्छेत् प्रखवायपरिहारायेखर्थः । तदुक्तम् 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः' इति ॥ २ ॥

तृतीया।

असुर्या नाम ते छोका अन्धेन तमसार्र्यताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चौत्महनो जनाः ॥३॥

उ० इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कु-विन्ति ते निन्द्यन्ते । असुर्या नामेति । असुर्याः । पर-मात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवा अप्यसुराः । असुराणां स्व-भूता असुर्याः एवंसंज्ञकास्ते लोकाः अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा आवृताः सर्वतोवृताः । तान् लो-कान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपिगच्छन्ति । ये केचात्महनो जनाः आत्मानं घन्ति ये जनाः ते आत्महनः । आत्मानं च ते प्रान्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेत्नि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जनित्वा स्रियन्ते मृत्वा च जायन्ते । एवमहर्निशं नाशं प्राप्तु-वन्ति ॥ ३ ॥

म० अथ काम्यकर्मपराजिन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महनः आत्मानं झन्तीत्मात्महनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिर-स्करणादात्महन्तारः । ते प्रेस्य मृला देहं स्वक्ला तान् लोकान् जन्मानि स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धम् । ते ये यत्तदोर्व्यस्यः । ये लोकाः लोक्यन्ते हर्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि । असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः, असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोष-णपराः । अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीहशा लोकाः । अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते स्रियन्ते चेस्पर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थी।

अनेज्देकं मर्नसो जवीयो नैनेह्वा आप्रुवन्पू-र्वमशीत । तद्धार्वतोऽन्यानसेति तिष्ट्रतसिन्नपो मीत्रिश्चां द्धाति ॥ ४॥

उ० इदानीमधलनयमनियमवतां मुमुक्षूणां यथामूतं परव्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह । उक्तंच 'अहं ब्रह्मास्मि संरुध्य इदं सर्वं च मन्मयम् । इयं विद्या समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यक्षिवन्धनी' इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुप् । यत् अनेजत् अचलत् तत्वमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानधनरूपेण । मनसी जवीयः । मनस्तावच्लीघं भवति ततोऽपि शीघतरं प्रसवदानेनेन कारणभूतत्वात् । नैनदेवा आप्रुवन् नचैतत्तत्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः । सूक्षमत्वात् पूर्वम् अर्शत् । रिशतिहिसाकमी अविनश्यदास्ते।अनादिनिधनमिस्रर्थः। तद्धावतः तदः स्थाने यदो वृत्तिरुदेश्यत्वात् । यच धावतः अन्यान्पुरुषादीनस्रिति

अतिक्रम्य गच्छति । तथाच तिष्ठत् सर्वत्र स्थितम् । सर्वश-कित्वं सर्वगत्तं चानेन व्यख्यायते । तस्मिन्नपः । अत्रापि यदो वृत्तिः आसिश्चापः कर्माणि मातिरश्चा वायुः दधाति स्था-पयति । सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयज्ंपि वायौ स्थाप्यन्ते । स्वाहा वातेधा इति वायोः प्रतिष्ठत्वाभि-धानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्क-माणि स्थापयति । यागहोमादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ॥

म० मुमुखुभिर्यादशं ब्रह्मात्मलेनोपासं यस्याज्ञानात्संसार-स्तदात्मखरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् 'एज कम्पने' न एजती सनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्यतिः कम्पनं तद्रहितम् । सदैकरूपमित्यर्थः । एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्ञवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः । ईयसुनि कृते 'विन्मतोर्छक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति मतुपो छक्। नन्वनेजद्वेगवतोविरोधः । मैवम् निरुपाधिलेनानेजत् संकल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधरन्वर्तनाजविष्टम् । देह-दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भव-तीति मर्नो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूरं गच्छ-त्यात्मचैतन्यावभासः प्रथमप्राप्तं इव गृह्यते अतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवां योतनात्मकाश्रश्चरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नामुवन् न प्राप्तवन्तः । चश्चरादिभ्यो मनो जवीयः । अतो मनोव्यापारे व्यवहितलादात्मन आभासमान त्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः । यतः पूर्वमर्शत् वेगव-नमनसोऽपि प्रथममेव गच्छत्। 'ऋश गतौ' व्योमवद्यापिलात्स-र्वसंसार्धमवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन खरूपेणाविकिय-मेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसार्विकिया अनुभवतीवेखविवे-किनां प्रतिदेह्मनेकमिव प्रतिभासत इति भावः। यद्वा पूर्व पूर्वमपि विद्यमानम् । अर्शत् 'रिश हिंसायां' रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किंच तत् । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । यदात्मतत्त्वं धावतो द्वतं गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतील गच्छतीव । कीहराम । तिष्ठत खयमविकियमेव सद-च्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा षायुः तस्मित्रित्यचैतन्यस्त्रभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि द्धाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृतिकयात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अप्तिरविमेघादीनां ज्वल-नदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कमीणि यस्मिन् ब्रह्मणि सस्य-व द्धाति विभज्ञति धार्यति वा । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषो-देति सूर्यः' (तै॰ आर॰ ८।८) इत्यादिश्रुतेः। सर्वा हि कार्यकारणादिकियाः सर्वासपदे निस्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सस्येव भवन्तीलर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माण आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि 'आप्नोतेर्हस्वश्र' (उणा २ । ५९) इति किप् धातोईस्थ । तानि कर्माण

यज्ञहोमादीनि यस्मिन् द्याति स्थापयति 'साहा वाते धाः' (८।२१) इति समिष्टयज्ञिष वायुस्थत्वोक्तः कर्माणि ताव-द्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिह्पोऽसौ वायुरिप यस्मिन्कर्माणि स्थाप-यति । यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४॥

पञ्चमी।

तद्विति तन्नैजेति तद्दूरे तद्देन्तिके । तद्दन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्थास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

उ० एवं कारणरूपमात्मानमुहिदय अथेदानीं कार्यरूपेणोहिशति। तदेजति अनुष्टुभिस्तिसः। तदेव सर्वप्राणिरूपेणाविश्यतं सत् एजति कमपवद्भवति क्रियावद्भवति। तन्नै-जित तदेव च न चलित स्थावररूपाविश्यतं सत्। तद्देरे तदेव च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणाविश्यतम्। तत् उ अन्तिके। उः समुचये। तदेव च अन्तिके पृथिव्यादिरूपेणाविश्यतम्। 'सर्व खिल्वदं वह्मे'त्येतदर्शनार्थो प्रन्थः। तदेव च अत्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानधनरूपेणाविश्यतं सत् अन्तर्भध्यत आस्ते। तदु सर्वस्यास्य वाह्यतः। तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः। तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जनरूपेणाविश्यतमास्ते। चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगं व्रव्हेस्यर्थः। अस्या उपासनाया अर्चिराद्यनुचिन्तनं नास्तीत्येवं केचिदाहुः इहेव बह्यप्राप्तेः॥ ५॥

म० रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थ पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति । तदेव च न एजति खतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवे-त्यर्थः । किंच तत् दूरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यलाद् दुरे इवेल्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे । विदुषामात्मलेन भासमानलाच केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामकप-कियात्मकजगतोऽन्तरभयन्तरे तदेव। अस्य सर्वस्य बाह्यतः वहिरपि तदु तदेव बह्म नभोवद्यापकलात् । अस्य मन्त्रस्यार्था-न्तरम् । यथा पूर्वमन्त्रेण कारणहपमात्मानमुद्दिर्य कार्यहपमु हिशति—तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजनतुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति । तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रा-दिरूपेण स्थितलात् । तदु अन्तिके समीपे घरादिरूपलात् 'सर्व खिन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य श्राणिजातस्यान्तर्भध्ये तदेवास्ते विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तद् तदेव जडह्रपलात् । चेतनाचेतनहरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः । एतद्पासिः तुरिंदादिमार्गेण गर्मनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः । न तस्य प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्चतेः प

षष्टी।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मञ्जेवानुपदयति । सर्वे-भूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥ उ० यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि
भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मन्नेव अनुपद्म्यति । मरुपेव
सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्मतिरिक्तानि । अहमेव परं
ब्रह्मेति । सर्वभूतेषु चात्मानं अवस्थितं तद्मतिरिक्तं पर्मित ।
ततो न विचिकित्सिति न संशेते । एवं पर्मितो योगिनः
परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति अतो विचारान्न विनिवर्तते ॥ ६ ॥

म् अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् । सप्तम्या छक् । आत्मनि एवानुपर्यति मय्येव सर्वभूतानि स्थातानि न मद्यतिरिक्तानीति पर्यति । आत्मव्यतिरिक्तानि न पर्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पर्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पर्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रव्ययाक्षिभूतश्वतियता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेनवात्मति सर्वेषु चात्मानं निर्वेशेषं पर्यति । ततस्तस्माह्शेनाच विचिकत्सति न संशेते 'कित रोगापनयने संशये च' इति धातोः 'गुप्तिज्किन्यः सन्' (पा॰ ३ । १ । ५) इति स्वार्थे सन्प्रत्ययः । आत्मनोऽन्यत्पर्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं छदं निरन्तरं पर्यतो न संदेहावकाश इति भावः । अत आत्मज्ञस्य विचारनियृत्तः ॥ ६ ॥

सप्तमी । यस्मिन्सवीणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानुतः । तत्र को मोद्दः कः शोक एक्त्वमनुपद्यतः ॥ ७॥

उ० किंच। यसिन् अवस्थाविशेषे। सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि। आत्मैव अभूत् संभवन्ति। विजानतः आत्मैवेदं सर्वे'। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्येवमादिवाक्यविचारेण विध्तविज्ञानस्य। तत्र अवस्थाविशेषे कृतचेतसो योगिनः कः मोहः कश्च शोकः न कश्चिद्पीत्यभिप्रायः। शोकमोहौ ह्यपरिज्ञाततत्वस्य भवतः। हेतुगर्भं विशेषणमाह। एकत्वम-नुपद्यतः सर्वाणि भूतानि ध्यायतः॥ ७॥

म० इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विज्ञानतः 'आत्मैवेदम्' 'सर्वं खिल्वदं ब्रह्मे' खादिवाक्यविचारेणा-वधृतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादानेव संवृत्तः । तत्र तस्यामवस्थायामेकलं विद्युदं गगनो-पममात्मैकलं पर्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च । अवि-वाकार्ययोः शोकमोहयोरसंभवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमु-च्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

अष्टमी।

स पर्यगाच्छुकमकायमे व्रणमस्ताविर ए शुद्धमपी-पविद्धम् । कृविभैनीषी परिभः स्वयंभूयीयातथ्यतो-ऽर्थोन्व्यद्धाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८॥

उ० स पर्यगात्। जगती। य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यश-क्तिम् । अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोकः। अवणं कायरहितत्वादेव । अस्नाविरं स्नायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाश-यैरसंस्पृष्टम् । अकायमञ्जामस्त्राविरमिति पुनरुकान्यभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यदोषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह । यश्च कविः क्रान्तद्शेनः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाइसरूपेण भविता सः याथातथ्यतोऽर्था-न्यद्घाद्यास्यस्पमर्थानिवहितवान् सक्तस्वस्वामिसंबन्धर-र्थेश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्याह्रोकः कर्मवान्भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्थात् । तस्मात्सोपि गच्छति शुक्रम-कायं ब्रह्म इति ॥ ८॥

म० एवंभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पर्यति स ई हरां ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीलर्थः। की हराम्। शुकं शुदं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायं न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायलादेवावणमक्षतम् । अस्नाविरं न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुरहितम् । अकान यलादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापै-र्विद्धं क्रेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम् । अकायमत्रणसम्नाविरमिति पुनरुक्तिरथीतिशयद्योतनाय । 'अभ्यासे भूयांसमर्थ मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तः । ईटशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रति-पद्यत इत्थर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह । य ईदश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरमनन्तवर्षभ्योऽर्थाय अनन्त-वर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथा-खरूपमर्थान् व्यद्धाद्विहितवान् । त्यक्तख्खामिसंबन्धैश्वेतना-चेतनैरथैंरपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदशः । कविः क्रान्तद्शीं । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्स-र्वरूपः । खयं भवतीति खयंभूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईरशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। एतस्या ऋचोऽर्थान्तरं यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति । व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्तव्यपदार्थान् व्यद्धात्। यथानुरूषं व्यमजदित्यर्थः। स कीद्राः। गुक्रमि-त्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुंलिङ्गे नेतव्यानि । युकः युद्धो दीप्तिमान् । अकायोऽशरीरः । लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अत्र-णोऽश्रतः । असाविरः ज्ञिरारहितः । अवणोऽस्नाविर इति विज्ञे-वणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः । छुद्धो निर्मलः । अपापविद्धोऽध-मीदिवर्जितः । कविः सर्वेटक् 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु' इति श्रुतेः ।

मनीषी मनस इषिता सर्वेज्ञः । परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः । खयंभूः खयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स खयमेव भवतीति खयंभूः । स निख ईश्वरः सर्व कृतवानिखर्यः ॥ ८ ॥

नवमी।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूयं इव ते तमो य उ संभूताक्ष् रताः ॥ ९॥

पुठ इत उत्तरमुपासनामन्नाः प्रोच्यन्ते । अन्धं तमः पडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्वन्ते । लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्वन्ते । जल्बुहुद्वजीवाः । मदशक्तिवहिज्ञानमिति । अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । मृतस्य सतः पुनः संभवो नास्ति । अतः शरीरप्रहणादसाकं मुक्तिरेव । निह विज्ञानास्मा कश्चिद्नुच्छित्तिधर्मास्ति यो यमनियमेः संवध्यते । एवं ये उपासते ते अन्धं अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ततो भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति ये उ । उकारः कर्मोपसंप्रहार्थीयः । ये संभूत्यामेव रताः । आत्मवास्मि नान्यिकंचिदस्तीत्ययमभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखाय तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्ययम-भिप्रत्य स्वनुद्धिमञ्ज्ञतां विभावयन्तः आत्मज्ञान एव रताः ॥ ९ ॥

म० अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते षडनुष्टुभः। यमनि-यमसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चित्रास्ति जलबुद्धदवजीवाः मदश-क्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्यन्ते । ये नराः असंभूतिमसंभवमुपासते मृतस्य पुनः संभवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति। ये उ ये च संभूत्यामेव रताः संभवत्यस्या इति <mark>संभृतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपरा</mark>ङ्मुखाः स्ववुद्धिलाघवमजा-नाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्म-काण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव । इवशब्दोऽनर्थकः । बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुचिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । संभवनं संभूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृति कारण मविद्याकामकर्मबीजभूतामद्शनात्मिकां ये उपासते ते तद्तु-रूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये संभूत्यां कार्यवद्याणि हिरण्यगर्भाक्ये रताः ते ततस्तसादि भूयो बहु-तरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

दशमी।

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदीहुरसंभवात् । इति शुश्रुमु धीराणां ये नुसाहिचचित्रुरे ॥ १०॥ उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलं आहुः संभवात् संभव-परिज्ञानात् । अन्यच आहुः फलम् संभवपरिज्ञानात् । इति एवं ग्रुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् धीराणां वचांसि । ये धीराः नः अस्माकम् । तत् ब्रह्म विचचक्षिरे आख्यातवन्तः ॥ १० ॥

म् अथोभयोहपासनयोः समुचयकारणमवयववलभेदमाह । संभवात्संभूतेः कार्यव्रद्योपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्येश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असंभवात् असंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव वलमुक्तम् ।
अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः इत्यवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः ।
ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं संभूत्यसंभूत्युपासनाफलं
विचचिक्षरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

एकादशी।

संभूति च विनाशं च यस्तहेदोभयेथ् सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमक्षते॥ ११॥

पुठ संभूति च समस्तस जगतः संभवेकहेतुं च परं वहा । विनाशं च विनाशिशरीरं च । यः योगी तदुभयं वेद जानाति । सह एकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्ति-हेतूनि कर्माणि करोति । सः विनाशेन । विनाशिना शरी-रेण। मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृ-तमश्चते । अमृतत्वमश्चातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म्० संभूति सर्वजगत्संभवेकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशं शोऽस्यास्तीति विनाशः अर्शआदिलादच्प्रत्ययः । विनाशधर्मकं शिरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति । देहभिन्नोऽहं देहीवासे कर्मवशादिति ज्ञाला शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्लान्तःकरणशुद्धं संपाय संभूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्रुते मुक्तं प्राप्नोति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । संभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थलात्समुचय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्ट्रवः पृषो-दरादिलात् । अन्यदाहुरसंभवादित्युक्तेः । संभूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद । उभयमुपास्त इत्यर्थः । स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्थमधर्मकान्मादिदोषजातं च तीर्लातिकम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनान्मतं प्रकृतिलयलक्षणमश्रुते ॥ ११ ॥

द्वादशी।

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासेते । ततो भूयं इव ते तमो य उ विद्यायां ए रताः ॥ १२ ॥ उ अन्धं तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये

अविद्यां स्वर्गाद्यर्थानि कर्माणि उपासतेऽनुतिष्ठन्ति । ततो भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति । ये उ ये पुनः । विद्यायामेव रताः आत्म-**ज्ञान एवाकृतकर्माणो रता नराः ॥ १२ ॥**

म ० ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति तान्त्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुचिचीषया प्रत्येकं निन्दो-च्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामित्र-होत्रादिलक्षणां केवलामुपासते खर्गार्थानि कर्माणि केवलमनु-तिष्ठन्ति ते अन्धमद्रशनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति । संसार-प्रम्परामनुभवन्तील्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति । ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने द्विवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हिला कर्मीकरणे प्रत्यवायोत्प-_{त्यान्त}ःकरणग्रुद्धभावेन ज्ञानानुद्यादिति भावः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी।

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः । इति शुश्रम् धीराणां ये नुस्ति चिचिक्षरे ॥ १३॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः । आत्म-ज्ञानादन्यच आहुः अविद्यायाः । कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि-व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म विद्याया आत्मज्ञानस्य फलम-न्यदेवाहुरमृतरूपम् । अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूप-मन्यदेवाहुः । धीराः । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इति अतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचिक्षरे व्याचख्युः । तदुक्तमिसेवं धीराणां वचः ग्रुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

चतुदेशी।

विद्यां चाविद्यां च यसहेदोभय ए सह । अवि-

द्यया मृत्युं तीत्वी विद्ययामृतमश्रुते ॥ १४॥ उ० विद्यां च आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदु-भयं वेद जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतम् अथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्यया

कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्थ कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्रुते प्राप्नोति ॥ १४॥

स् समुचयमाह । विद्यां देवताज्ञानं अविद्यां कर्म च तदु-भयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्टेयं जानाति । कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः। सोऽविद्ययामिहोत्रादिकर्मणा मृत्युं खाभाविककर्मज्ञानं मृत्युज्ञ-द्धवाच्यं तीर्लोत्तार्थान्तः शुद्धा कृतकृत्यो भूला विद्यया देवता-ज्ञानेनामृतं देवतात्मभावम् अते प्राप्नोति 'तद्धि अमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम्' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

पञ्चदशी।

वायुरनिलम्मतमथेदं भस्मान्त्र् शरीरम् । ओ ३म् कतो सार क्विबे सार कृत्र सार ॥ १५ ॥ दानादिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वाक्षानानः युयोधि ७७ य० उ०

उ० इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपा-तोत्तरकाले यद्भवति तदाह । वायुरनिलम् । वायुप्रहणमि-न्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मैकः एवं सप्तदश-कलिङ्गोपलक्षणार्थं । वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमा-पद्यते अमृतं परं ब्रह्म तिद्ध तिह्यज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदशं तदा भवति । भसान्तं भसौव भवति कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते । ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीम-न्तकाले योगी सारणं करोति । ऋतो सार । योऽग्निर्वहा-चर्यादारभ्य परिचरितः सः मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबो-ध्यते । हे कतो, मां स्पर इदानीसुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः। ऋतुर्वा यज्ञः संबोध्यते। ऋतो सर क्तिने सार कृप्ताय लोकाय सर। कृतं सार मया यत्कृतं तत्सार ॥ १५ ॥

Ho अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यज्ञ् । अथेदानीं परोष्यतो मम वायुः प्राणः । वायुप्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम् । सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणी-Sध्यात्मपरिच्छेदं हिलाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं स्त्रात्मानम-निलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः । 'वायुर्वाव गौतम सूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणेद एं सर्व एं संहब्धम्' (बृह • माध्य • ३। ५। ६) इति श्रुतेः ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिज्जमुत्कामिल्यर्थः। अथ इदं स्थूलं शरीरमप्ती हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात्। भसान्तः खरूपं यस्य तत्कृतप्रयोजनलात् । अथ योगिनोऽव-लम्बभूतमक्षरमुच्यते । ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा। अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता वेदारमभे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनि-योगः । ओंप्रतीकात्मकलात्सत्यात्मकमश्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते । हे ओम्, हे कतो संकल्पात्मक, स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्रत्यपस्थितोऽतः स्मर । यस्लं ब्रह्मचर्ये गाईपत्ये च मया परिचरितस्तत् सर । क्रिबे सर कल्प्यते भोगायेति क्रप् लोकः तसी सार । जशादेश आर्थः 'छन्दस्युभयथा' इति पदान्त-लात्। मयासौ अयं लोको दातव्यस्तसौ ऋपाय लोकाय सार। कृतं सार यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कमं तच सार । सारेला स्यावृत्तिरादरार्था । 'कतो इत्यादि त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयति' (अनु॰ ४। ९) इति काल्यायनः ॥ १५ ॥

षोडशी।

अमे नय सुपर्था राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यसाजुंहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमंडिंक विधेम ॥ १६॥

उ० अझे नय । हे अझे, नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राये मुक्तिलक्षणाय धनायासान् विश्वानि सर्वाणि । देव पृथक्कुरु च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं प्रतिवन्धकमेनः पापम्। यतो भूयिष्टां ते नमडाक्तं विधेम बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मः। व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६॥

म् पुनरन्येन मन्त्रेणाध्याख्यं ब्रह्मप्रति योगी मार्ग याचते । अगस्त्यदृष्टाभयी त्रिष्टुप् (अ०५। क०३६)। व्याख्यातापि विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त हे अमे, अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय। सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विष्टोऽहम् अतोऽम्ने, त्वां याचे पुनर्गमनागम-नवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टात्रय । किमर्थम् । राये धनाय मुक्तिलक्षणाय । कर्मफलभोगायेल्यर्थः । किंविध-स्लम् । विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् । किंच जुहुराणं । 'हुर्च्छा कौटिल्ये' शानचि जुहोत्या-दिलेन रूपम् । कुटिलं प्रतिवन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथकुरु वियोजय । नाशयेत्यर्थः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' हादिलारुङ्लोपद्विले छान्दसं हेर्धिलम्। ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां वहुतरां नमउक्ति नमस्का-रवचनं विधेम कुर्याम । इदानीं सपापलात्तव परिचर्या कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्रया पापनाशे कृते ग्रुद्धा वयं नमस्कारेण लां परिचरेमेल्यर्थः ॥ १६॥

सप्तदशी।

हिर्ण्मयेन पात्रेण स्टास्यापिहितं मुखेम्। योऽसा-वादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ १७ ॥ ओ३म् खं त्रह्म ॥

> इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चलादिंशोऽध्यायः ॥ ४०॥

उ० इदानीमादिखोपासनमाह । हिरण्मयेन । यद्यपि हिरण्मयरूपेण पात्रेण येन रौष्यमयेन पात्रेण । पिबन्खस्मि-न्निबस्थितान् रसान् रइमय इति पात्रं मण्डलं तेन पात्रेण मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितमन्तर्हितम् । मुखं शरीरम् । तथापि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभि-रुपलक्ष्यते । सः असौ अहम् अस्मि । एतां चोपासनां कुर्यात् ॥ १७ ॥ ॐ खं बह्म । ओमिति नामनिर्देशः । आकाश-स्वरूपं ब्रह्म ध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन आकाशः चेतन आत्मा । तद्यथा 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति तत्रानन्दप्र-तिपादकं वाक्यम् । 'स यो मनुष्याणां राद्यः समृद्धो भवति'

१ दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया। शतं दशानु वाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ सप्तपष्टिश्चितौ श्चेयाः सौत्रे दाविश्चितिस्तथा । अश्व एकोनपञ्चाशत्पञ्चित्रिश्चिते स्मृताः ॥ शक्षियेषु तु विश्चेया एकादश मनीषिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्र्यथिकं मतम् ॥

इत्युपकम्य 'अथ ये शतं प्रजापित लोक आनन्दाः स एको बह्मलोक आनन्दः' इति । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयित 'एतस्य
वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी' त्युपक्रम्य 'द्यावाप्रथिवी विष्टते
तिष्टतः' इत्यादि । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयित । 'यद्वा एतमक्षरं गार्गि अदृष्टं दृष्टु' इत्यादि । तथा सत्यसंकल्पादयोऽस्य
गुणाः श्रूयन्ते 'सत्यसंकल्पः सत्यष्टि' रित्यादि । यद्येवं
तिर्हि एतद्दे तदक्षरं गार्गि अस्मिन्वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ओतप्रोतसामान्यात् आकाशनैवेतद्वृपं ब्रह्माभिहितं
स्यादिति । अयमेव च ब्रह्माभिहितं स्यादिति अयमेव च
ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥

इति उवटकृतौ मन्नभाष्ये चःवारिंशोऽध्यायः समाप्तः॥४०॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना । उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥ ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुवटोऽवसन् । मन्नाणां कृतवानभाष्यं महीं भोजे प्रशासित ॥ २ ॥

म० पुनरादिखोपासनमाह । उष्णिक् यर्जुईयान्ता 'उष्णिक् त्रिपादान्खो द्वादशक' इति वचनात् । हिरण्मयमिव हिर्ण्यमं ज्योतिर्मयं यत् पात्रम् पिवन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सल्यस्यादिल्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्तते । तथापि यः असौ प्रलक्षः आदिल्ये रिवमण्डले पुरुषः पुरुषाकारलात् पूर्णमनेन प्राणवुद्धात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रलक्षः कार्यन्कारणसंघातप्रविद्योऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादिल्यशः । ओम् खं ब्रह्मति यज्ञपी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् (अनु०४।९)। यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशरूलचेतनस्तथाप्येकदेशे सादश्यम् । नभोवब्रापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदिल्यशः । सूर्यमण्डलस्थः पुरुष्येऽहमेवेल्यमेदेन चिन्तयेत् ॥ १०॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा । अमृतमश्लुत इत्यत्र अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभय एं सहेति समुच्चयानुपपत्तेस्त-योविरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः । विह्वरुष्णः प्रका-शश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरश्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न संभ-वित नापि संशयोऽज्ञानं वा 'यस्मिन्सर्वाणि भृतान्यात्मैवाभृद्वि-जानतः । तत्र को मोहः कः शोकः' इत्युक्तलात् । किंच विद्या-शब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नयेति सुपथयाचनमनुपप-श्वम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षित्तमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यरमचरमोऽध्यायः परमात्मनिहपकः ॥ ४० ॥ ग्रुक्रयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ।

सभाष्यशुक्कयजुर्वेदपरिशिष्टानि।

वेदपारायणविधिः।

श्रीवेदपुरुपाय नमः ॥ स्थण्डिलं कल्पयित्वाप्तिसुपसमा-धाय संपरिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अमये सोमायेन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यः ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुभ्र्यः सामभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै मेधायै धारणायै श्रियै हियै साविज्ये सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषये असये काण्डऋषये विश्वेभ्योदेवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः संहि-ताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्धो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनि-पद्मी बारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिपन्नो हव्यवाहाय विश्वभ्य ऋगाणेभ्योऽनुमत्ये स्विष्टकृते च पृथक्स्वाहाकारेण हत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिज्ञति । समाप्ते चैता यजुषा तर्प-<mark>। एवसृग्वेदस्य काण्डब्योदिवज्यमास्विष्टकृतस्तेषां</mark> शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय मित्राय वामदेवायाऽत्रये भरहाजाय जामदस्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यो देवताभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीतेत्याह भगवान्बौधायनः । इति वेदपाराय-णीपक्रमविधिः॥॥ अथ वेदपारायणे क्लशप्रतिष्ठापनादि-प्रकारः ॥ तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सद्दं तत्र सुनिणिक्तं विभूषितम् । पुष्पपञ्चवमालाभिश्र-न्द्नैः कुङ्कमादिभिः । मृत्तिकाभिश्च संमिश्रवेदिमध्ये न्यसे-त्ततः। पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखस्थितः। स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः । वत्सजान्वाकृतिं दण्डमुत्तराग्रेः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने दस्वा तं ततः स्व-स्त्ययनं पठेत्। प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्वयमथोच्यते। यज्ञोपवीतनैवेद्यवस्रचन्द्कुङ्कुमैः । स्राध्रपदीपताम्ब्लेरक्ष-तेश्च पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायन्या वा प्रपू-जयेत् । उपध्यायश्च संपूज्यो यथापाठं पठेत्ततः। इति वेटपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः॥

अनश्रत्पारायणविधिः।

श्रीः॥ अथातोऽनश्चत्पारायणिविधि व्याख्यास्याम आसमासेर्नाश्चीयात् यथाशक्ति वापः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमहपं भुक्त्वा तदा शेषमधीयीत । ग्रामात्प्राचीमुदीचीं
वा दिशसुपगम्याभिमुपसमाधाय परिस्तीर्येष्मं प्रदायाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जहोति अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये
बृहस्पतये विश्वभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यज्ञभ्रयः

श्रद्धाये मेधाये प्रज्ञाये धारणाये सदसस्पतये अनुमतये श्रिये हिये साविज्ये सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्ड-ऋषंये विश्वेभ्योदेवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः संहिताभ्यो देव-ताभ्य उपनिषच्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषच्यो वारु-णीभ्यो देवताभ्य उपनिषच्यो हव्यवाहाय विश्वभ्य ऋगाणेभ्य भनुमत्ये स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा ब्याहृति-भिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यज्जुषा तर्पयति । एव-मृग्वेदिनां काण्डर्घादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने श-तर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवाया-त्रये भरद्वाजाय जामद्दश्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानिभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्त्रीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्यान्तरानध्यायो नास्यान्तरा जननमरणे अशुची नान्तरा व्याहरेन्नान्तरा विरमेद्या-वन्तमधीयीत । यद्यन्तरा विरमेत्रीन्त्राणायामानायम्य प्रणवं वा प्रणिधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वे निशो निशान्तरं संग्रामारण्यसिळळं प्रलोप्य परिद्ध्यात्। आदावनते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादानं च दद्यात् । परातेन विधिना वेदमधीयीत स ततः पूतो वेदो भवति मनःशुद्ध भवति द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्च भोजन इहाधीते अनृतेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्बहुभ्यः पातकोपपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः-सिक्त्वा गङ्गासु निमजंश्च भवति । चतुभ्यः शूद्रान्नभो-पञ्चभिरयाज्ययाजनात्पूतो जनात्तत्सेवनात्तत्स्रीसेवनाच भवति । अग्राह्मग्रहणाद्राह्माग्रहणाद्रभ्यासोपासनाच पङ्मिर्वा-ह्मणस्य लोहितकरणात्छीलोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेया-त्पतिसंप्रयोगाच सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचरणात् । य-ज्ञोपवेधनाच अष्टभिश्चान्द्रायणस्यान्तरानाचरणाद्भुरुतल्पगम-नाद्गजस्वलागमनाच नवभिः सुरापानाच दशभिरश्रोत्रियया-जनात् असोमपानात् अन्यायतश्च एकादशभिन्नीहाणहनना-द्गर्भहननाद्वादशभिः पूर्वजनमहजनमङ्गतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गलोकं गच्छति पितृनस्वर्गलोकं गमयति अग्निष्टोमादी-न्क्रतून्यजित तैः क्रतुभिरिष्टं भवति । वेद्राध्यायी सदैव स्याद्यथा हि सत्यवाक् शुचिः। यं यं कामयते कामं तं तं वेदेन साधयेत्। असाध्यं नास्ति यिंकचिद्रहाणो हि फलं महत् ब्रह्मणो हि फलं महदिति । समाप्तौ यजुषा तर्पय-तीति । वेदपारायणे समाप्ते एता देवताः पूर्वोक्ता अग्निसोमाद्यायजुषा तर्पयति यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य प्राधान्यमुच्यते । अथवा भ्रादिव्याहृतिचतुष्ट्यात्मकं यज्ञ:-शब्देन गृद्यते तेनैतदुक्तं भवति । भूदेवांस्तर्पयासीत्यनेन प्रकारेण तर्पयित्वा अग्निसोमादीं स्तर्पयेदिति । नास्यान्तरा जननमरणे अशुची इति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा व्याहरेदिति । उपक्रान्तवेदपारायणमध्ये न व्याहरेक्नाध्याप-येत् तथा लौकिकवचनमपि न ब्रूयात् । विहितं नित्यनैमि-त्तिकं कर्मानुपयुक्तवा वक्तिं न कुर्यादित्यर्थः । निशोनिशान्तरं संप्रामारण्यसिललं लोप्य परिदध्यादिति लोप्य लिक्ता परि-हार्यं वर्जयित्वेत्यर्थं इति यावत् । परिध्यात् समापयेत् । निशा-न्तरं निशीथः संध्या वा । सिललं वृष्टिरुदकसमीपभूमिका वा । निशादिकालान्देशांश्च वर्जयित्वा समापयेदित्यर्थः ।

सततः पूतो वेदो भवतीति । वेदो भवति वेदात्मको भवति उत्कृष्टज्ञानवान्भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भि-श्चेति । ऋग्भिः पावमानीभिः पारायणद्वयं पावमान्यश्च मिलित्वोक्तफलाय कल्प्येते इत्यर्थः । एवमुक्तरत्र पारायणत्रयं गङ्गास्नानं च मिलित्वा साधनम् । निमजंश्च भवति पूतो भवतीत्यर्थः । प्राजापत्यानाचरणं प्रकान्तप्राजापत्यानामननु-ष्टानं एवं चान्द्रायणस्थानाचरणं । यज्ञोपवेधनं यज्ञविनाशः । इत्यनश्चत्पारायणविधिः ॥

याज्ञवल्क्यशिक्षा।

श्रीः ॥ अथातस्त्रेस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः । उदात्तश्रानु-दात्तश्च खरितश्च तथैव च। लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव च ॥ १ ॥ ग्रुक्रमुचं विजानीयात्रीचं लोहितमु-च्यते । इयामं तु स्वरितं विन्द्यादिममुचस्य दैवतम् ॥ २ ॥ नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्तं बाह्मणं विन्द्यान्तीचं क्षत्रियमुच्यते ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं विन्धाद्वारद्वाजमुदात्तकम् । नीचं गौतमित्यादुर्गाग्यं च स्वरितं विदुः ॥ ४ ॥ विन्दादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रेष्टुभमु-च्यते । जागतं स्वरितं विन्द्यादत एवं नियोगतः ॥ ५ ॥ गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त पङ्जादयः स्वराः। त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उचाद्यः स्वराः॥ ६॥ उचौ निपादगा-न्धारौ नीचौ ऋषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः पड्-जमध्यमपञ्चमाः॥ ७॥ षड्जो वेदे शिखण्डिः स्याद्यभः स्यादजामुखे । गवा रम्भन्ति गान्धारं कौञ्चाश्चेव तु मध्य-मम् ॥ ८ ॥ कौकिलः पञ्चमो ज्ञेयो निपादं त बदेदुजः । आश्रश्च धैवतो ज्ञेयः स्वराः सप्त विधीयते ॥ ९ ॥ निमे-पमात्रः कालः स्याद्विद्यत्कालस्तथापरे । अक्षरात्तुत्ययोगाच मतिः स्यात्सोमरार्मणः ॥ १० ॥ सूर्यरिश्मप्रतीकाशात्क-णिका यत्र दृश्यते । अणवस्य तु सा मात्रा मात्रा च चतु-राणवा ॥ ११ ॥ मानसे चाणवं विन्द्यात्कण्ठे विन्द्याद्वि-रावणम्। त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे निःसतं मात्रिकं विदुः॥१२॥ अवग्रहे तु कालः स्यादर्धमात्रा विधीयते । पदयोरन्तरे काल एकमात्रा विधीयते ॥ १३ ॥ ऋचोर्धे त द्विमात्रः स्यात्रिमात्रः स्याद्दगन्तके । रिक्तं तु पाणिमुस्क्षिप्य हे मात्रे धारयेद्धधः ॥ १४ ॥ एकमात्रो भवेद्धस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु धुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥१५॥ विवृतौ चावसाने च ऋचोर्धे च तथापरे। पदे च पादसं-स्थाने शून्यहस्तं विधीयते । प्रणवं तु हुतं कुर्याद्याहृतीर्मा-रका विदुः ॥ १६ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वाय-सोऽबबीत्। शिखी बद्ति त्रिमात्रां मात्राणामिति संस्थितिः ॥ १७ ॥ वर्णो जातिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च दैवतम्। एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवहक्येन धीमता ॥ १८ ॥ हस्तौ

त संयतौ धार्यौ जानभ्यामुपरि स्थितौ । गुरोरनुमतं कु-र्यात्पठनान्यमतिभवेत् ॥ १९ ॥ जरुभागे तृतीये त करं विन्यस्य दक्षिणम् । प्रसन्नमानसो भूत्वा किंचिन्निम्नमधो-मुखम् ॥ २० ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुक्षीत व्याहतीस्तद्नन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्वेण ततो वेदान्समारभेत् ॥ २१॥ कुर्मीऽङ्गानीव संहत्य चेष्टां दृष्टि दृढं मनः । स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीको वर्णानुचारयेहुधः ॥ २२ ॥ नाभ्याहन्यान्न निर्ह-न्यान्न गायेन्नेव कम्पयेत् । यथैवोचारयेद्वर्णास्तथैवैतान्स-मापयेत् ॥ २३ ॥ निवेइय दृष्टिं हस्ताये शास्त्रार्थमनुचिन्त-येत् । समसुचारयेद्वर्णान्हस्तेन च मुखेन च ॥ २४ ॥ स्वरश्चेत्र तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत्। हस्तश्रष्टः स्वरश्रष्टो न वेदः फलमश्रुते ॥२५॥ न करालो न लम्बोष्टो नाव्यक्तो नानुना-सिकः। गद्गदो बद्धजिह्नश्च न वर्णान्वक्तमईति ॥ २६॥ प्रक्र-तिर्यस्य कल्याणी दन्तष्टी यस्य शोभनौ । प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान्वकुमईति ॥ २७ ॥ शक्कितं भीतमुद्रुष्टमव्यक्तम-चुनासिकम् । काकस्वरं मूर्झिगतं तथा स्थानविवार्जितम् ॥ २८ ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्विष्टं विषमाहतम् । व्या-कुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥ संहितासार-बहुलः पदसंज्ञासमाकुलः। क्रमसंधिसमाकीर्णो मञ्जसागरः ॥ ३० ॥ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यां च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३१॥ संहिता नयते सौर्यं पदं च शशिनः पदम्। क्रमश्च नयते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम् ॥ ३२ ॥ कालिन्दी संहिता ज्ञेया पद्युक्ता सरस्वती । क्रमेणावर्तयेदुङ्गा शंभोर्वाणी तु ना-न्यथा ॥ ३३ ॥ यथा महाहदं प्राप्य क्षिप्तो लोष्टो विन-इयति । एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मजाति ॥ ३४ ॥ आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः । वाग्यतः प्रातरु-त्थाय अक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३५ ॥ खदिरश्च कद्मवश्च करवी-रकरञ्जकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु यशस्त्रिनः ॥ ३६॥ तेनास्यकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफला <mark>ळवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा। क्षीणमेघाजनन्येषा स्व-</mark> रवर्णकरी तथा ॥ ३७ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते मन्नं वेद-

विदो विदुः । न साधयति यज््रंपि भुक्तमव्यक्षनं यथा ॥३८॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ३९॥ ऋचो यज््ंषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत् । अनुचो बाह्मणस्तावद्याव-त्स्वारं न विन्दति॥ ४०॥ ज्ञातव्यश्च तथैवार्थी वेदानां कर्मसिद्धये । पठन्मात्रापपाठातु पङ्के गौरिव सीद्ति ॥४१॥ स्वरवर्णप्रयुक्षानो हस्तेनाधीतमाचरन् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवा<u>प्</u>मयात् ॥ ४२ ॥ न कुर्वीत पदं दीर्घ न कुर्वीत विलम्बितम् । पदस्य ग्रहमोक्षो च यथा शीघ्रगति-ह्यः ॥ ४३ ॥ आगमं कुरु यत्नेन कारणं हि तदात्मकम् । आस्थेन च शयं कुर्यात्परन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥ न चास्य मृष्टिबन्धी स्यान चात्युत्तममाचरेत्। चुछुनौंका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिराकृतिः। एते वे हस्तदोषाः स्युः परशुश्चेव सप्तमः ॥४५॥ यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत्। यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥ यथा धनुष्यावितते हारे क्षिप्ते पुनर्गुणः । स्वस्थानं प्रतिपद्येत तहुद्धस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उत्तानं सोन्नतं किंचित्सुव्यक्ता-ङ्क्रितिस् । स्वरविद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोदेशगामिनम् ॥ ४८ ॥ अङ्कष्टस्योत्तरे पर्वे तर्जन्योपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य ... तु सोदेशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ ४९ ॥ मनुष्यतीर्थोचं कृत्वा पितृतीर्थोंदकं वजेत्। नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्ग-िलमोक्षणम् ॥ ५०॥ स्वरिते व्यङ्गलं विन्दान्निपाते तु पड-ङ्कलम् । उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वरस्य रुक्षणम् ॥ ५३ ॥ अभ्यासार्थे द्वतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् । शिष्याणा-मपदेशार्थं कुर्योद्वृत्ति विलम्बिताम् ॥५२॥ ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तः प्राजापत्या विलम्बिता । अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वेशा-स्रेषु निन्दिता ॥५३॥ मुख्याकृतिर्मकारे तु नकारे तु नखा-यतः । अनुस्वारेऽङ्गप्रक्षेप जन्मान्तेऽङ्गिलिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥ उदात्तं भुवि पातेन प्रचयं नोग्र एव च । शेषं पडङ्गळं विन्द्यानिचितं तु विधीयते ॥ ५५ ॥ पड्डूछं तु जात्यस्य इस्तस्यानुपथस्य च । तज्ञतुर्भागमात्रं तु हस्तस्तेनैव वर्तयेत् ॥५६॥ ककारान्ते टकारान्ते ङणे चाङ्गलि नामयेत्। पञ्चा-ङ्गत्यमकारे च तकारे कुण्डलाकृतिः॥ ५७॥ उर्ध्वक्षेपाच योष्मा च अधःक्षेपाच यो भवेत्। एकैकमुत्सजेद्धीरः स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लब्धौ अनुस्तारे त्वपा-ं एरसम्। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्तितः ॥५९॥ तर्जन्यक्कष्ठयोः स्पर्शेऽष्युदात्तं प्रतिविद्यते । नीचं तु मध्यमं कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ६० ॥ स्वरितं यद्भवेक्विंवद्व-कारसहसंयुतम् । जन्माणं तद्विजानीयानिक्षिपेदुभयोरपि ॥ ६१ ॥ स्वरिते च विनिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते । द्विमा-त्रिके भवेदेकमात्रिके तुभयं क्षिपेत् ॥६२॥ जात्ये च स्वरिते चैव वकारो यत्र दृश्यते । कर्तव्यस्तूभयोः क्षेपो वायव्य इति दुर्शनम् ॥ ६३ ॥ शृङ्गबह्वाथ वत्सस्य कुमारीकुचयुगमवत् ।

उभक्षेपस्वरो यत्र स विसर्ग उदाहतः ॥६४॥ विसर्गान्तस्वरो यत्र स्वरितो यत्र दश्यते । दीर्घश्चेव तुकारश्च तत्रोमक्षेप उच्यते ॥ ६५ ॥ त्रिविधस्तु भवेदूष्मा प्रचिता बलकान्तरा । स्वरिते प्रचितां विद्यान्निपाते बलकां विदुः ॥ ६६ ॥ उत्थाने तु तथा तारा एताभिखिभिरूष्मभिः । मात्रामात्रां विदित्वा त ततः क्षेपं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥ अक्षरं भजते काचित्का-चिद्वित्ते प्रतिष्ठिता। समाने जातिका काचित्काचिद्वध्माप्रदा-यिका ॥ ६८ ॥ यथा बालस्य सर्पस्य उच्छासो लघुचेतसः । एवमन्मा प्रयोक्तव्यो हकारः परिवर्जितः॥ ६९॥ विवृतिं प्रत्यया ऊष्मां प्रवदन्ति मनीषिणः । तामेव प्रतिषेधन्ति आईऊए इति निदर्शनम् ॥ ७० ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवध्यामि तेपामेव तु लक्षणम् । जात्योऽभिनिहितः क्षेप्रः प्रश्लिष्टश्च तथापरः ॥ ७१ ॥ पादवृत्तस्तथा भाव्य इतिस्वराः । एकपदे नीचपर्वः सयवो जात्यः एकपद इत्याह ॥ ७२ ॥ नीचपूर्वः सयकारवकारौ वा जात्यः स्वरितो भवति । यथाजात्यं मनु-ष्यानिति सुद्येति चम्बीव धान्यम् कन्या इव स्वः वीर्य एव ऐह्याह यानि चान्यानीदग्लक्षणानि पदानि भवन्ति। एओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः। अकारो यत्र लुप्येत तं चाभिनिहितं विदुः ॥७३॥ यथा कुक्कुटः-असि कुक्क्टोसि । वेदः-असि वेदोसि । भागः-असि भागोसि । मारुतः-असि मारुतोसि । श्वात्र:-असि श्वात्रोसि । ते-अप्सरसाम् तेप्सर-साम् । ते-अवन्तु तेवन्तु । कः-असि कोसि । सः-अहं सोहं। एव ऐहि यानि चान्यानी दग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । इउवणों यदोदात्तावापद्येते यवौ कचित् । अनुदात्ते पदे नित्यं विन्द्यात्क्षेप्रस्य लक्षणम् ॥ ७४ ॥ यथा त्रि-अम्बकम् व्यम्बकम् । द्र-अन्नः द्वनः । वीड्-अङ्गः वीड्रङ्गः । वाजी-अर्वन् वाज्यर्वन् । एव ऐ्ह्याह यानि । इकारो यत्र दश्येत इकारेणेव संयुतः। उदात्तश्चानुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः ॥ ७५ ॥ अभि-इन्धताम् अभीन्धताम् । अभि-इमं अभी-मम् । वि-इहि वीहि । सुचि-इव सुचीव । चम्बी-इव चम्बीवेति । एव एं ह्याह यानि चान्यानि । उदात्तपूर्वे यिंकचिच्छन्दिस स्वरितं पदम् । एष सर्वं बहस्वारसैरो व्यञ्जन उच्यते ॥ ७६ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते अदिति सरस्वति महि विश्वतीति भवन्ति । एवं एहारि यानि० भवन्ति । अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्वादनन्तरम् । तैरो विरामं तं विन्दादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥७७॥ यथा गोम-दिति गो-मत्। गोपताविति गो-पतौ । प्रप्रेति प्र-प्र। विततेति वि-तता । समिद्ध इति सम्-इद्धः । एव एं ह्याह यानि० भवन्ति । स्वरेति स्वरिते चैव विवृतिर्यत्र दश्यते । पादवृत्तो भवेत्स्वारः श्वित्र आदिस्रोति निदर्शनम् । श्वित्रः-आदित्यानाम् श्वित्र आदित्यानां। पुत्र:-ईघे-पुत्रईघे। दात्रे-एधि दात्रएधि । कः-ईम् कईम् । ताः-अस्य ताअस्य । एव ऐहाह यानि । उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेसी चस्त्ववग्रहः। तथा भाव्यं भवेत्कम्पस्तन् नष्त्रेति निद्र्शनम् ॥ ७८ ॥ यथा तन् नष्त्र इति तन् नष्त्रे । तन् नपादिति तन् नपात् । तन् नपातमिति तन् नपातम् । एव ् द्याह यानि पदानि रूक्षणानि भवन्ति । इत्यष्टपदसमाम्नाये वैद्रोपिके याज्ञ-वल्क्यवचनानां पदानां पाठः समाप्तः ॥

माध्यंदिनविरोधि स्थात्तथा भाव्यस्तु यः स्मृतः। स्वरो नैवात्र दृश्येत भिन्नोदात्तानुदात्तको ॥ १ ॥ स्वराः स्पर्शान्तः-स्थोष्माणः । कण्ट्यजिह्वामूळीयताळच्यमूर्धन्यदुन्त्योद्ययमा विसर्जनीयनिपाताद्याश्च किंवर्णदैवत्यिङ्गाः स्वराः ग्रुकाः नानादैवत्याः । स्पर्शाः कृष्णाः । कपिला अन्तस्थाः । ऊष्मा-णोऽरुणाः । नीला यमाः । हरिता नासिक्याः । पीतोऽनु-स्वारः । रक्तो जिह्वामृलीयः । पीत उपध्मानीयः । श्वेतो विसर्जनीयः । शबलो रङ्गः । नीलोऽनुनासिक्यः । इत्य-न्तर्मध्यमयोर्नासिक्यं विद्यात् । द्विरुदात्ताख्या इति स्मृतः । उदमनुद्रिनपाते आद्ये चोपसर्गे नामाख्याते चोपसर्गनिपा-ताश्चेति किंदैवत्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः काः खियः कानि नपुंसकानीत्यत्र ब्र्मः । कण्छा आग्नेया अकारादयः । जिह्नामूलीया नैर्ऋत्याः ककारादयः। तालच्याः सौम्याश्रका-राद्यः । वायव्या मूर्धन्याष्टकाराद्यः । रोद्रा दन्त्यास्तकारा-दयः । औष्ट्या आश्विन्याः पकारादयः । रोषा वैश्वदेवाः अं इसेवमाद्यः । स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये । द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः॥ २ ॥ वर्गाणां पञ्चमा वैद्या अन्तस्थाश्च तथैव च । ऊष्माणश्च हकारश्च रादा एव प्रकीर्तिताः ॥३॥ शुक्कवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता मताः। कपिञ्जलास्तूपसर्गाः कृष्णाश्चेत्र निपातकाः <mark>॥ ४ ॥ भार्गवगोत्राणि नामानि भारद्वाजा आख्याताः ।</mark> वासिष्टा उपसर्गास्तु निपाताः काइयपाः स्मृताः । पीतवर्ण-श्रोपसर्गो निपातः कृष्णवर्णकः । सर्वं तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यं दृश्यते । आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्पृतः ॥५॥ प्रथमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्तिताः। रोषाक्षराणि पण्डानि प्राहुर्लिङ्गविवेचकाः॥ ६॥ नाम्ना-मिन्द्रो देवता वरुणः उपसर्गाणामादित्यः सर्वस्याक्षरगणस्य स्वरा विसर्जनीयो यमाश्च पुँछिङ्गाः । ङज्णनमा यरलवाः स्वीलिङ्गाः । शेषाण्यक्षराणि नपुंसकलिङ्गानीति । संधिश्च-उर्विधो भवति छोपागमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति । तद्यथा-तत्र लोपो भवति अयक्षमाः-मा अयक्षमामा । शत-वेजाः-वायुः शततेजावायुः । तिग्मतेजाः-द्विषतः तिग्म-तेजाद्विषतः ॥ इति छोपः ॥ आगमो भवति-यथा प्रत्यक् सोमः प्रलङ् सोमः प्राक्सोमः प्राइसोमः अस्मान् सीते अस्मान्त्सीते ॥ त्रीन् समुद्रान् त्रीन्त्समुद्रान् । इति आगमः। विकारो भवति आ-इदम् एदम् । आ-इसे एमे । आ-इष्यः एष्टयः । प्र-इषितः प्रेषितः इति विकारः प्रकृति-भावः यथा-आग्रुः शिशानः । युक्षानः प्रथमम् । अदितिः

पोडशाक्षरेण । देवो वः सविता । इति प्रकृतिभावः॥ आकाशस्था यथा विद्युत्स्फुटितं मणिसूत्रवत् । एप च्छेदो विवृतीनां यथा वालेषु कर्तरी ॥ ७ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोर्भध्ये संधिर्यत्र न दृश्यते । विवृतिस्तत्र विज्ञेया यईशेति निद्र्श-नम् ॥ ८ ॥ पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी । वत्सानुसंसता चैव चतस्रस्तु विवृत्तयः ॥ ९॥ पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातविज्ञणः । अहरप्रहरो ज्ञेय अइउऋओ-इति निद्र्शनम् ॥ १० ॥ पिपीलिका आद्यन्तदीर्घा नाभ्या आसीदिति निदर्शनम् । पाकवत्युभयोर्हस्या विन इन्द्रेति निद्रश्नम् ॥ ११ ॥ अन्ते च वत्सानुस्जतातानेत्यसौ आवी-डमिधनेति नि० । वत्सानुसारिणी चादौ दीर्घा ताअस्येति नि०॥ १२ ॥ करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च। तथाहंसपदा नाम पञ्जेताः स्वरभक्तयः ॥ १३ ॥ करिणी रहयोयोंगे कुर्विणी लहकारयोः । हरिणी रपयोयोंगे हारितं ऋपकारयोः ॥ १४ ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफप-कारयोः । हरिणी हरयोर्विद्यात्कुर्विणी छहकारयोः ॥ १५॥ देवं वर्हिरिति करिणी उपह्नरेति कुर्विणी । हरिणी अरेपस इत्याहुर्हारिणी शतवल्हेति च ॥ १६ ॥ वर्षीवर्षीयतेसीति तथा हंसपदेति च । स्वरभक्ति प्रयुक्षानस्वीनदोषान्परिच-र्जवेत् ॥ १७ ॥ इकारं चाप्युकारं च प्रस्तदोषं तथैव च । एतल्लक्षणमाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ सम्यक् पाठस्य सिद्धर्थं शिष्याणां हितकास्यया । अर्धमात्रास्तरं किंचित्पृथङ्न्युनमिवोचरन् । ऋकारे च हकारे च हत्कण्ठ-मनसानि च ॥ १९ ॥ नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथंचन । न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते ॥२०॥ पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम् । उभयार्घार्धसंयोगे स्वारं कुर्याद्विचक्षणः ॥२१॥ संयोगे तु परं स्वार्थं परं संयोगनाम-कम् । संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ २२ ॥ उदात्तेप्यनुदात्ते तु वामाया भ्रव आरभेत् । उदात्तात्स्विरितो-दात्तौ क्रमाद्क्षिणतो न्यसेत् ॥ २३ ॥ स्वरितादनुदात्ता थे प्रचयांस्तान्प्रचक्षते । एकस्वरंरापिचाता(१)नाहुस्तत्वार्थ-चिन्तिकाः ॥ २४ ॥ प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात्स्वरं बुधः । स्वरितः केवलो यत्र मृदुस्तत्र निपातयेत् ॥ २५॥ दुर्बेलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवाकृपः । एवं व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् ॥ २६ ॥ उचादुचतरं नास्ति नीचा-न्नीचतरं तथा । अक्षरातुत्ययोगाच नीचे नीचगतानि च ॥ २७ ॥ स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च स्वरप्रधानेस्तैः स्वार्यं व्यक्षनं तेन सस्वरम् ॥ २८ ॥ व्यक्ष-नान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः । स्वरप्रधानं त्रेस्वर्य-माचार्याः प्रवद्तित हि ॥२९॥ मणिवद्यक्षनं विद्यातसूत्रवच स्वरं विदुः। आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ॥ ३०॥ स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जनाः । उदात्तं नानुवर्तन्ते नीचं न स्वरितं तथा ॥ ३१ ॥ विस्वरं तं विजा-

नीयादीर्घहस्वविवर्जितम् । हरिवरुणवरेण्येषु धारापुरुषेषु च । स्वरिते रेफवैश्वानरो नकारः शेषाकारः स्वरिता नकाराः ॥ ३२ ॥ द्वी वरुणौ च स्वरितौ । उदुत्तमं वरुणधारयंवरी-हधारा उरुधारा च होइते(?)। मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वरितं यदिहाक्षरम् । तस्यादितोऽर्धमात्रा वै शेषं च परतो भवेत ॥ ३३ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वे इमश्रुभिः परतः स्थिते । छकारं न प्रयुक्षीत जशसंधि समुचरेत् ॥ ३४ ॥ ओकारं छतविज्ञेयं द्भतमन्ना द्वितीयकम्। लाजीं छाचीं तृतीयं च विवेशेति चतु-र्थकम् ॥ ३५ ॥ अधःस्विदासीत्पञ्चमं चोपरिस्विदासीच वष्टकम् । सप्तमं तु अवोः सार अष्टमं नैव विद्यते ॥ ३६॥ उच्चस्थानगते हस्ते स्वरितं नोपपद्यते । अधस्था तु यदा गच्छेत्स्वरितं न तदा भवेत्। कचटतपा दृश्यन्ते संधिस्था-त्रेषु नित्यशः। स्ववर्गेणैव संयुक्ता मोक्षं तत्र न कारयेत्। तकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते। प्रतारम्भं न कुर्वीत वापाविति निदर्शनम् । ककारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थित । खसवर्णं विजानीयात् भिखनसेति निदर्शनम्। तका-रान्ते पदे पूर्वे चवर्गे परतः स्थिते । मोक्षं तत्र च कुर्वीत यच पापो निदर्शनम्। ङकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते। क्रसवर्णं विजानीयात्प्राङ्सोमेति निदर्शनम् । टकारान्ते पदे वर्वं सकारे परतः स्थिते । टसवर्णं विजानीयात्संम्राद् संभृ-विति निदर्शनम्। तकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते। इसवर्णं विजानीयात् तत्सवितुरिति निदर्शनम् । नकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । तसवर्णं विजानीयात्रीन्त्समुद्रे-ति निदर्शनम् । पकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः स्थिते । ह्यासवर्णं विजानीयादनुष्टुण्छारदीति निदर्शनम् । मकारान्ते पदे पूर्वे सवर्णे परतः स्थिते । मसवर्णे विजानीयादिमंसेति तिदर्शनम् । वर्णे तु मात्रिके पूर्वे अनुस्वारो हिमात्रकः। हिमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संयोगाद्यस्य यो भवेत्। अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्दवर्णव्यक्षनादिगः। हस्त्राद्वा यदि वा दीर्घाद्दे-बाना ऐहदयेभ्य इति। अनुस्वारस्योपरिष्टात्संवृतं यत्र दश्यते। द्वीर्धं तं तु विजानीयाच्छ्रोतायावाणेति निदर्शनम्। अनु-स्वारस्योपरिष्टात्संयोगो यत्र दृश्यते । हस्वं तं तु विजानीया-हम् ं स्थेति निदर्शनम् । अनुस्वास्थ यो दीर्घादक्षराच भवे-हपरः। स तु हस्व इति ज्ञेयो मन्नेष्वेव विभाषया । ओभावश्र विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च । जिह्वामूलसुपध्मा च गतिर-हृविघोष्मणः । यथा भावप्रसंघानमुकारादिपरं पदम् । स्व-रान्तं तादृशं विद्याद्यन्यद्यक्तमूष्मणः । उभावादुत्थितश्चोष्मा तां तु केलिं विनिर्दिशेत्। विवृतं प्रति या जन्मा विज्ञेया विकटानना । लीढातिलीढविद्युच शषसेषु प्रकीर्तिताः। जिह्नामूले च रेफे च विज्ञेया विठकाशठा । उपध्मानीयस-हिता पुष्पिणीं तां विनिर्दिशेत्। अन्यत्र यो भवेद्षमा सुल-भां तां विनिर्दिशेत । पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावप्रहकालिः कम् । ईषस्पृष्टं विजानीयात्तस्मिन्काले तु कारयेत् । पादादी

च पदादौ च संयोगावप्रहेषु च। यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः। उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते। ईषत्स्पृष्टं यथा विद्युत्पदच्छन्दात्परं भवेत् । त्वदर्थवाचिनौ वोवां वावे यदि निपातजो । आदेराजविकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः । विभाषायामेकारः स्यात्तथा नेतैः पदात्परः । भवनते सपि पूर्वेव तथा च स पदादिप । यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तज्जवेत् । यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स स कथ्यते । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघुत्तरः । आदी गुरुर्छघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूतरः । उपांशु त्वरितं चैव योऽधीते हृदि संज्ञकः । अपि रूपसहस्रेषु सदेहेषु प्रवर्तते । पञ्जविद्यां न गृह्णन्ति जडाः स्तब्धाश्च ये नराः । आलस्याश्चेव रोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः। अहिरिव गुणाङ्गीतः संमा-नाजरकादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छ-ति । न भोजनविलम्बी स्यान च नारीनिबन्धनः । सुदूर-मि विद्यार्थी व्रजेद्गरुडहंसवत् । यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां ग्रुश्रूषुरिधगच्छति । सुखार्थी चेत्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्यजेत्सुखम् । सुखिनस्तु कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः । गुणिता शतशो विद्या सहस्रावर्तिता पुनः । आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलनिम्नमिवो-दकम् । शतेन गुणिता विद्या सहस्रेण च तिष्ठति । शतानां च सहस्रेण प्रसञ्चद्वतिष्ठति । जलमभ्यासयोगेन शिलायाः कुरुते क्षयम् । कर्कार्णामृदुतस्तस्य किमभ्यासान्न साध्यते । गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा। अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते । ग्रुश्रूपारहिता विद्या ह्यल्पमेधाः गुणैः सह। वन्ध्या च यौवनी तस्या न विद्या फलिनी भवेत्। हयानामिव जात्यानामर्धमात्रार्धशायिनाम् । न हि विद्या-र्थिनां निदा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति । यथा पिपीलिकाभिः पांसुभिर्वरमीकं क्रियते महत्। न तत्र बलसामर्थमुद्यम-स्तत्र कारणम् । अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु संचयम्। अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु । अन्नव्यञ्जनयोर्भा-गस्तृतीयमुद्कस्य च । वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमुपकल्प-येत्। हकारं पञ्जमैर्युक्तमन्तस्थैश्वापि संयुतम्। औरस्यं तं विजानीत्कण्ह्यमाहुरसंयुतम् । हकारो यत्र पूर्वस्थो ह्यन्त-स्थाद्यो भवेत्परः। पदकाले वियुज्येत संहितायां स औरसः। मेघदुन्दु भिनिर्घोषो ज्ञायते पयसो हदात् । एवं नादं प्रयो-क्तव्यं सिंहस्य रुदितं यथा। मासे भाद्रपदे मेघाः शब्दं क्रवंन्ति यादशम्। एवं गह्नरमासाय ग्रुकं दुदुहेति दर्शनम्। शेषाणां वानरा युद्धमुत्पतन्ति पतन्ति च। एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इहेहैयां निदर्शनम्। यथा पुत्रवती स्नेहाचुम्बते निजमीरसस् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या युक्षानेति निदर्शनम्। दुर्दरो जयदेशे च प्रफतेषुर्नयाप्यया(?)। एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपां फेनेति निदर्शनम् । थथा भारभराकान्ता निश्वसन्ति नरा सुवि । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अन्त्रः संस्तत इत्यपि । कुक्टः कामल-

व्यश्च ककारद्वयमुचरेत् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्रदोसीति दर्शनम्। वडवा च हयं दृष्ट्वा योनि विकुरुते यथा । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सदुन्दुभेति दर्शनम् । रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो प्रसेत्पूर्वमक्षरम् । स्वरं दीर्वं प्रयुक्षीत पश्चान्नासिक्यमाचरेत् । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इसिभाषते । एवं रङ्गः प्रवक्तव्यो ङकारः परिवर्जितः । द्विसात्रिको मात्रिको वा नासामूछं समाश्रितः। अन्ते प्रयु-अते रङ्गः पञ्चमैः सानुनासिकः । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गं विजानीयात् ङकारपरिवर्जि-तम् । अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र रङ्ग्यते । सर्वानुनासिकं विन्दादेषा मध्योपधानिका । यरलवशपसहरज्यन्ते चोप-धानिका । गर्वान्ते रङ्गते यस्तु सर्वेः सर्वानुनासिका । नासादुत्पद्यते रङ्गः कांस्येन समनिःस्वनः । मृदुश्चेव द्विमात्रः स्यादृष्टिमान्स्यान्निदर्शनम्। यथा व्याची हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत्। मधुरं च न चाव्यक्तं व्यक्तं चापि न पीडितम् । सनाथस्यैक-देशस्य न वर्णाः शंकरं गताः । यथा सुमत्तनागेन्दः पदा-त्पदं निधापयेत्। एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक् पृथक्। गीती शीघी शिरःकस्पी यथा लिखितपाठकः। अनर्थज्ञो-<mark>टपकण्ठश्च पडेते पाठकाधमाः। माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छे-</mark> दस्तु सुस्तरः । धेर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणाः । चतुरक्षरपद्धं च निवर्तेत पुनःपुनः । आवर्तते पदं यच द्विस्त्रिराम्रेडितं हि तत् । यथा धाम्ने धाम्नेति यजुषे यजुषेति निदर्शनस् । हीयते वर्धते चापि पदं यत्र कृशोदरस् । उपचारः स विज्ञेय उभे सुश्चनदेति निदर्शनम् ॥

अथ सप्तविधाः संयोगिषण्डाः । अयःषिण्डो दारुषिण्ड ऊर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रिषण्ड-श्चेति । यमान्विद्यादयःपिण्डान् सान्तस्थं दारुषिण्डवत् । अन्तस्थं यमवर्जं तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् । अन्तस्थं यम-संयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अशरीरं यमं विन्द्यादन्तस्थः पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान्सनासिक्यान्सानुस्वारांस्तु मृन्मयान् । सोपध्मा वायुपिण्डाश्च जिह्वामूले तु विज्ञणः । अयःषिण्डो नाम यथा । अश्वीः पक्तीः नातनिक्म।दारुषिण्डो नाम यथा । अश्वः सूर्यः विश्वाजतीति भवति । तत्र ऊर्णा-पिण्डो नाम यथा । यस्मिन् अस्यस्मिन् अमुिक्मन् इति

भवति । तत्र ज्वालापिण्डो नाम यथा । ब्रह्मा विद्वः गृह्णामीति भवति । तत्र मृत्पिण्डो नाम यथा । सार््स्था स्ंस्कर्तारः स्ंस्वर्तं इति । तत्र वायुपिण्डो नाम यथा । देव सवितः । युक्षानः प्रथमम् । प्रादिवः ककुत्सुप्तमिति भवति । तत्र वज्रिपिण्डो नाम यथा । इष्कृतिः निष्कृतिः ऋक्साम इति भवति । प्रथममेव पकारेण सकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वात्ता निदर्शनम् । प्रथमेन ठकारेण थकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अधिष्ठाननिद्र्शनम्। प्रथममेव णकारेण नकारेणेव संयुतम्। एतत्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्रयस्त्रि एंशाविति निदर्शनम्। प्रथममेव रङ्गेण नकारेणैव संयुतम् । एतद्रिक्षितमासाद्य वृष्टिमानिति निदर्शनम् । एते ककारादयो मकारपर्यव-सानाः कृष्णा व्याख्याताः शनैश्वरदैवत्याः । चत्वार्यन्तस्था यरलवाः कपिलवर्णा अभिदेवत्याः । चत्वार्यूष्माणः शपसहा अरुगवर्णा आदिलदैवलाः । त्रयस्त्रि एंशस्त्र अनानि स्पर्शा अन्तस्था जन्माणश्चेति । चतुर्विधं करणं स्पृष्टमस्पृष्टं संवृतं विवृतं चेति । संवृतो घोषा विवृता अघोषाः । विभृशति-र्घोषास्ते गजहदवा घझढधमा ङजगनमाः यरलवाश्चेति । त्रयोदश अघोपास्ते कचटतपाः खछठथफाः शपसाश्चेति । अष्टौ वर्णस्थानानि भवन्ति । उरःकण्ट्यमूर्धन्यतालुदन्यजिह्वामूल-यमानुनासिक्याश्चेति । हो औरस्यो हहा इति । अआआ ३ त्रयः कण्ड्याः । पदमूर्धन्याः ऋटठडढणष इति । दश तालव्याः चळजझजयशहईई ३ इति । अष्ट दन्त्याः तथद्ध-नऌलसाः। एकादश ओछाः पफवभममाउऊऊ ३ छउप-ध्माचेत्यादयः । एको दन्तमूलीयो रेफः । जिह्नामूलीयाः पञ्च कुंखुंगुंबुंडुंइति । वमस्मग्मध्मकुंखुंगुंबुंइति यमाश्रत्वारः। रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक् इत्यपरो भवेत्। तृतीयः सद्म इत्या-हुरुपध्मेति चतुर्थकः । प्रथमो चौष्टनासिक्यावोष्टनासे उपा-श्रितौ । द्वितीयः कण्ट्यदन्त्यश्च नासाम् लमुपाश्रितः । तृतीयः कण्ट्यजिह्वाग्रे नासायामेव निर्दिशेत्। चतुर्थो हृदि नासिक्यः कण्ठे चाभिहिता यमाः । आपञ्चमैश्वैकपादः संयुक्तं पञ्चमा-क्षरम् । यसात्तत्र निवर्तन्ते इमशानादिव बान्धवाः । यत्कि-चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितं सर्वमत्र प्रतिष्ठितमिति । ऋवर्णे तित्परे सादावनुस्वारो हिमात्रकः । संयोगे परभूतेष हुस्त एवोच्यते बुधैः ॥ इति श्रीयाज्ञवल्कयशिक्षा समाप्ता ॥

प्रतिज्ञासूत्रम्।

श्रीवेदपुरुषाय नमः। अथ प्रतिज्ञा मञ्ज्ञाह्मणयोर्वेदनाम-धेयं तिसम्बद्धके याज्ञषाद्वायं माध्यन्दिनीयके मन्ने स्वरप्रक्रिया ह्यनुदात्तो मृझ्युंदात्तः श्रुतिमृले स्वरितः एवं जात्यादयोऽ-भिहिता बाह्मणे तृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारी तानस्व-राणि छन्दोवत्स्व्रुज्ञाणि॥ १॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदा- दिस्थसान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोप्मान्त्याभ्याम्-कारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूचारणे जकारोचारणं द्विभावेऽप्येवमथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलसंयुक्तस्योप्मऽऋ-कारेरेकारसहितोचारणमेवं तृतीयान्तस्थस्य कचिद्दकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमथान्तस्थानां पदा- दिमध्यान्तस्थस त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुचारणमथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुमृते संयुक्तस्य च खकारोचारण-मध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २॥ अथानुस्वारस्य एं इत्यादेशः शपसहरेषेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । हस्वदीर्ध- गुरुभेदेदींघीत्परो हस्बो हस्वात्परो दीघी गुरौ परे गुरुः पर-सवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयु-काकारस्थेषदीर्घता च भवतीषदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥ इति कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रं समाप्तम् ॥

सर्वानुक्रमसूत्रम्।

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐमण्डलं दक्षिणमक्षि हृद्यं चाधिष्ठितं येन ग्रुकानि यज््षेष भगवान्याज्ञवल्कयो यतः प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिध्याय माध्यन्दि-नीये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रियऋषि-देवतच्छन्दा एं स्यनुक्रमिष्यामो यज्ञषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते द्रष्टारो ऋषयः स्पर्तारः परमेख्याद्यो देवता मझान्तर्भूताध्यादिका हविभीजः स्तुतिभाजो वाऽनःशाखो-स्वाशम्योपवेषकपालेध्मोल्खलाद्यश्च प्रतिमाभूताञ्चन्दार् सि गायज्यादीन्येतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुबूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य बहा निर्वीर्धे यातयामं भवत्य-जुहारा भारत वा पद्यते स्थाणुं वच्छेति प्रभीयते वा पाधी-या अवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद्थ योऽर्थ-विश्वस्य वीर्थवत्तरं भवति जिपत्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते । १॥ इषेत्वादि खंब्रह्मान्तं विवस्त्रानपश्यत्ततः प्रतिकर्मवि-भागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजा-पत्यो दर्शपूर्णमासमञ्जाणामृषिदेवा वा प्राजापत्या इषेत्वा भाखानुष्टु विविधागः कल्पकारोक्त एवम् जेत्वा वायवे वायव्यं हावाव ऐन्द्रं यजमानस्य शाखा वसोर्वायव्यं द्योमीतरिश्वन उखा वसोवीयव्यं देवस्त्वापयः कामधुक्षः प्रश्नः सा विश्वायु-द्या विष्णोः पयः ॥ २ ॥ यो अस इद-मामेये कस्त्वा प्राजापत्यं कर्मणे सुक्रूप् प्रत्युष्टं हे राक्षसे उरब्रह्म रक्षोन्न प्रसर्वत्र धूरिस धूर्देवानां विष्णुस्त्वान प्रदर हिविद्या अपहत प्रक्षो यच्छन्ता एं हिविद्या देवस्य त्वा सावि-हावण्या स्वासीये लिङ्गोक्ते भ्ताय त्वा हिवः स्वः सूर्यो इप्-हुहतां गृहाः पृथिव्यास्त्वा हव्यं पवित्रे लिङ्गोक्त एंसवितुर्वेवीः हत्ता थटा प्रसावतुर्वीः प्रोक्षिता आपान्यसये लिङ्गोक्ते देव्याय पात्राणि ॥३॥ शर्मास्य-द्वित्याः कृष्णाजिनमवधूत ऐराक्षसमिद्गिर्भावोत्स्वले अभेहीव-र्बृहत्स इमं मीसले हविष्कृद्धिदैवतं वाग्धियज्ञं पती कुक्रुटो बृहत्त रे... वाज्यस्य प्रतित्वाहिवः प्राप्तमपहत ऐराक्षसे वायु-वी देवी वस्तण्डुलाप्षष्टिरपवेषोऽपाम आदेवयजमाभेये ध्रुवम-सिषण्णां कपालान्यमें ब्रह्माभ्रेयं धिषणासि दार्षदं दिवः शस्या-अध्यवणोपलं धान्यमसि षण्णा एं हविमेहीनामाज्यम् ॥४॥ डायपमि हविः समाप आपं जनयस्य त्वेद्श्ंहविरिषेत्वाज्यं सवपाप वर्णां पुरोडाशस्त्रिताय त्रयाणां त्रितो हितः क्रमेणा-दुद इन्द्रस्य स्पयः पृथिवी वेदिर्भेजं पुरीषं वर्षेतु वेदिर्बधान-७८ य० उ०

सावित्रमपारस्मररो आसुरे द्रप्सस्ते वेदिगायत्रेण त्रीणि वैष्णवानि सूक्ष्मा त्रयाणां वेदिः पुराघश्ंसोऽपश्यचान्द्रमसी त्रिष्ठुमं प्रोक्षणीः प्रैषो द्विषतः आभिचारिकमनिशितः सुवो निशिता सुगदित्ये विष्णोर्थोक्रमूर्जे त्रयाणामाज्य्ंसवितुरापं तेजोसि धामाज्यम् ॥५॥ इति० संहितायां प्रथमोऽध्यायः।

कृष्णोसीध्मो वेदिर्विहिं छिङ्गोक्ते अदित्या आपं विष्णोः प्रास्तरमूर्णमद्सं वेदिर्भुवपतये त्रीण्याग्नेयानि गन्धर्वस्रयाणां परिधयो वीतिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयीं गायत्री ऐसिमदाग्नेय ऐ सूर्यस्त्वालिङ्गोक्त शुंसवितुर्विधती ऊर्णम्रदसमात्वाप्रास्तरे घृ-ताच्यसि त्रयाणां जुहूपभृद्भुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्धुवा अस-दन्पाहि मां वैष्णवे अमेवाजजिदामेयं नमोदैव एं स्वधापि-व्य ऐसुयमे सुचावङ्गिणा वैष्णवं वसुमतीमाग्नेयमित ऐन्द्र ऐ संज्योतिषाज्यं मयीद्माशीः प्रतिप्रहणसुपहृता द्यावापृथिव्यम् ॥६॥ ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपद्यद्येषुा प्राशि-त्रमेतं ते वैश्वदेवमेषा तेनुष्टुबाग्नेय्यमे वाजजिदाग्नेयमग्नीषो-मयोश्रवारि लिङ्गोक्तानि वसुभ्यस्रयाणां परिधयः संजानाथा व्यन्तु प्रास्तरे मरुतां किपर्वृहतीं प्रास्तरीमन्त्यः पाद आग्नेयो यं परिधिं देवल आग्नेयीं त्रिष्टुमं विराड्णा यजुरन्तामग्नेः प्रियं यजुः स्रभुसवभागाः सोमस्क्ष्मो वैश्वदेवीं त्रिष्टुमं यजुरन्ता एं स्वाहा वाड्यजुर्धृताची सुचौ यज्ञनमः शूर्षं यवमान्कृषिरुद्धा-लवान्धानान्तर्वानिति पञ्जार्षेयो यज्ञो देवतामेदुब्धा योगाईपलोऽप्रये दक्षिणाग्निः सरस्वत्ये लिङ्गोक्तं वेदोसि वेदो देवा मनसस्पतिवातदेवसा विराज एसंबहिर्छिङ्गोक्ता त्रिष्टु-विवराड्रपा कस्त्वा प्राजापत्य ऐ रक्षसा ऐराक्षसम् ॥७॥ अथ याजमान ऐसंवर्चसा त्वाष्ट्री त्रिष्टु हिद्विविष्णुस्त्रीण वैष्णवा-न्यसाद्वागोऽस्यै भूमिरगन्म देवं एं संज्योतिषाहवनीयः स्वयंभूः सूर्यस्य सौरे अञ्च गृहपतेगाईपत्यः सूर्यस्य सौरमञ्च इ्दमाग्नेये ॥८॥ पितृयज्ञः प्रजापतेरार्षमञ्जये सोमाय हे दैवे स्वाहाकारयश्चतेरपहता असुरं ये रूपाणि कव्यवाहनोऽग्नि-खिष्टुबत्रामीमदन्त विश्व नमी वः षड्लिङ्गोक्तानि परे पित्र्ये आधत्त पित्र्या गायब्युर्जमापि विराह ॥ ९ ॥ इति० संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अझ्याधेयं प्रजापतेरार्षं देवानामग्नेर्गन्धर्वाणां वा समिधा-ग्नेय्यश्चतस्रो गायज्यः समिधाविरूप आङ्गरसः सुसमिद्धाय वसुश्चतस्रां ता भरद्वाजो भूर्भुवःस्वस्तिस्रो महाद्याहतयोऽग्नि-

वायुस्यदेवत्याः क्रमेण द्यौरिव यजमानाशीर्छिङ्गोक्तदेवतायं गौः सार्पराज्यस्तृचो गायत्रोऽग्निः परावररूपेण देवता ॥ १०॥ अग्निहोत्रं प्रजापतेरार्पमग्निज्योंतिः सप्त छिङ्गोक्तदेवता गायच्य आद्याः पञ्चेकपदा अग्निर्वचीं हे तक्षापर्यत्परा जीवलश्चेलिकः ॥११॥ यजमानाऱ्युपस्थानं बृहद्देवानामार्ष उपप्रयन्त इत्य-चुवाक आद्ये हे आझेरयी गायज्यावुपवत्या गोतमो राहूगणो मूर्धन्वला विरूप उभा वां भरद्वाज ऐन्द्रामीं त्रिष्टुभमयं ते देवश्रवा देववातश्च भारतावाभ्नेयीमनुष्टुभमयमिह वामदेवो जगतीमस प्रसामवत्सारी गव्या वाग्नेयी वा पयोदेवत्या वा गायत्री तन्पा आग्नेयानीन्धाना आग्नेयीं महापङ्किस्यवसाना ॥ १२ ॥ चित्रावसोरात्रिदेवत्यमृषयोऽपर्यन्त्संत्वमाग्नेयम-न्यस्थ रेवतीः सभ्हितेति त्रीणि गव्यान्युपत्वाग्नेयं तृचं गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रोऽसे त्वं चतस्रो द्विपदा आसे-यीर्वन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रवन्धुरेकैकश इंडे काम्या गव्ये सोमानं ब्राह्मणस्पत्यं तृचं गायत्रं ब्रह्मणस्पतिर्मेधातिथिर्वा महित्रीणाएं सत्यप्टतिर्वारुणिरादित्यदैवतं तृचं गायत्रं पथि स्वस्त्ययनं कदाचनैन्द्रीं पथ्याबृहतीं मधुच्छन्दासत्सवितुर्वि-श्वामित्रः सावित्रीं गायत्री परिते वामदेव आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीम् ॥ १३ ॥ श्रुल्लकोपस्थानमासुरेरार्षं भूर्भुवः स्वः <mark>अवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्सस्यार्षं नर्यगार्हपत्यः</mark> राएं स्याहवनीयोऽथर्वद्क्षिणाग्निरागनमाहवनीयोऽनुष्टुवयम-मिन्यं द्भसारिणीवृहती गाईपत्योऽयमिसरन्वाहार्यपचनोऽनुष्टु-व्गृहामा त्रिष्टुब्विराड्पा येषामानुष्टुबुपहूता महापङ्किस्यव-सानास्तिखोपि वास्तवीः शंयुर्वाहस्पत्यः॥१४॥ चातुर्मास्यानि प्रजापतेरार्षं प्रवासिनो मारुती गायत्री यद्राममारुलनुष्टुव-निरुक्ता मोषूणोऽगस्त्य ऐन्द्रामारुतीं विराजमकं न निरुक्ता-भेरयनुष्टुबवभृथ यज्ञदैवतं पूर्णाद्वि हे और्णवाभ ऐन्द्यावनु-ष्टुभावक्षं द्वे गोतम ऐन्द्यौ पङ्की मनोनुमानसं तृचं बन्धुर्गा-यत्रं वय ऐं सौभीं गायत्रीं बन्धुरेष ते हे रौहे अवरुद्ध ऐं रौद्यावेकापङ्किरपरा ककुप् ज्यम्बकं द्वे अनुष्टुभौ पूर्वस्या वसिष्ठ आस्तारपङ्किस्यायुषं नारायण उष्णिहं यजमानाशीः शिवो-नाम क्षीरं निवर्तयामि लिङ्गोक्तदैवतमाशीःप्रायम् ॥ १५ ॥ इति० संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेरार्षमेदं हे अत्यष्टी ज्यवसाने आद्याव-र्धचौं देवयजनदेवत्याविमा आप ओषधे कुशतरूण एं स्वधिते क्षौरमापो अस्मानापं दीक्षातपसोर्वासो महीनां नवनीतं वृत्रस्याजनं चित्पतिहें प्राजापत्ये देवो मा सावित्रमावोदैव्य-जुष्टुबाशीःस्वाहायज्ञं चतुर्णां यज्ञ आकृत्ये चतुर्णामौद्रभणा-नामग्निरापोदेवीर्लिङ्गोक्तदेवता विराह ॥१६॥ विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रेयः सावित्रीमनुष्टुभमृक्सामयोः कृष्णाजिने शर्मासि कृष्णाजिनमूर्गस्याङ्गरोभिर्दष्टं मैखल ऐसोमस्य नीविर्विष्णो-वीस इन्द्रस्य सुसस्याः कृष्णविषाणोच्छ्यस्य दण्डो वतं यज्ञो देवीं धीर्वे देवा वाक्प्राणोदानौ चक्षुःश्रोत्रमध्यात्मम-

मिमित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा अधिदेवत एं शात्रा आपो जगतीयं ते लोष्टमपो मूत्रं पृथिव्या लोष्टमसे त्वमाभ्रेय्यनु-ष्टुपुनर्मन आग्नेयं त्वमग्ने वत्स आग्नेयीं गायत्रीप् रास्वेय-रसौम्यमेषा ते हिरण्याज्यदेवतं जूरिस वाग्दैवत् क् शुक्रमिस हिरण्यं चिद्सि गौः सोमक्रयणी वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया ॥ १७॥ वस्त्र्यस्यनुष्टुव्बृहती सोमक्रयण्याः स्तुतिरदित्या आज्यमसो पण्णां लिङ्गोक्ता देवताः समख्ये प्रत्याशीरास्ता-रपङ्किरेप ते लिङ्गोक्तदेवतमास्माकोऽसि सौम्यमभित्यण् साविज्यष्टिः प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रं त्वा सौम्यानि सग्मेऽसो लिङ्गोक्ते तपसोर्धेजार्धे सोमो मित्रो न इन्द्रस्य साम्ये स्वानादीनि घिष्ण्यानामानि परिमाशेयी पुरस्ताद्वृहती प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्यादित्याः कृष्णाजिनमदित्ये सौम्य-मस्तभात्रिष्टुभौ वारुण्यो सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजिनमुस्रावृर्ध्व-बृहत्यान हुही भद्रों में सीम्यं नमो मित्रस्याभितपनः सूर्यः सौरीं जगतीं वरुणस्य पञ्च वारुणानि या ते सौमीं त्रिष्ट्रभं गौतमः॥ १८॥ इति० संहितायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

अग्नेस्तनूरसि पञ्च वैष्णवान्यग्नेः शकलं वृषणा दर्भत-रुणैके उर्वश्यसि त्रयाणां लिङ्गोक्ता देवता गायत्रेण त्रीण्या-सेयानि भवतं नः पङ्कीरम्नावमिविंराडेतयोर्निर्भथ्याहवनीया-वशी देवते आपतये वायव्यमनाध्रष्टमाज्यमसेवतपा आसे-यम् शुरु शुरु प्रकृतिश्चतुरवसाना सौम्यन्लोर्धची लिङ्गो-कदैवतो याते त्रीण्याम्नेयानि तप्तायनी चत्वारि पार्थिवानि विदेदाग्नेयमग्ने अङ्गिरोऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि सि््ह्यसि त्रयाणां वेदिरिन्द्रघोषश्चतुर्णामुत्तरवेदिरिदमहमाप् सिक्ष ह्यसि पञ्चानां वाग्भूतेभ्यः सुग्धुवोऽसि परिधयस्रयाणा-मग्नेः संभारा गुल्गुल्वादयः ॥ १९॥ युक्षते स्यावाश्वः सावित्रीं जगतीमिदं विष्णुर्मधातिथिवैष्णवीं गायत्रीमिरा-वती वसिष्टसिष्टुमं देवश्रुतावक्षधुरौ प्राचीस्वं गोष्टमत्र हविर्घाने विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये हे यंजुरन्ते विष्णोर्नु प्रदीर्घतमा ओतथ्यो विष्णोरराटं पञ्च वैष्णवान्या-ददेऽश्रिरिदमह्णुरक्षोन्नं बृहन्नी पर्वाणीदमहं पञ्च लिङ्गो-क्तानि स्वराडस्यौपर्वाणि चत्वारि रक्षोहणो वः सप्त वैष्ण-वानि यवोऽसि यवो दिवेत्वौदुम्बरी शुन्धन्तां पित्र्ये उद्दिवं पञ्चानामोदुम्बरी घृतेन् द्यावापृथिव्यमिनद्रस्थैनद्रं परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रीमनुष्टुभिमन्द्रस्थैन्द्राणि त्रीणि चतुर्थं वैश्वदेवम् ॥ २०॥ विभूरस्यष्टानां धिष्ण्या अग्नयः सम्राडाहवनीयः परिषद्यो बहिष्पवमानदेशो नमो-ऽसि चात्वालो मृष्टोऽसि शामित्र ऋतधामौदुम्बरी सस-द्रोऽसि ब्रह्मासनमजोऽसि शालाद्वार्योऽहिरसि प्राजहितो वागिस सद ऋतस्य द्वार्ये अध्वनाष्ट्र सूर्यो मित्रसिव-जोऽमयो धिष्ण्याः ॥ २१ ॥ ज्योतिरसि वैश्वदेवं त्वकु सोमकतुर्भार्गवः सौमीं गायत्रीमनवसानां जुषाणो असुदे-वत्येकपदा विराड्यज्ञरन्तामेनयाऽगस्त्य आमेर्यी त्रिष्टभमयं- निस्त्रष्टुव्यज्ञरन्ताभ्रेय्युरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुव्यज्ञरन्ता देवस-वितः सावित्रमेतन्व एं सौम्य एं स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतामभ्ने वतपा आभ्रेयमत्यन्यान्वनस्पतिरोषधे कुशतरुण एं स्वधिते परज्ञुर्धा मातस्त्वं वनस्पतिः ॥ २२ ॥ इति० संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्रेणीः शकलं देवस्त्वा यूपः सुपिष्पलाभ्यश्च बालंदा-मग्रेण यूपो याते दीर्घतमा यूपदेवत्या त्रिष्ट्रभं ब्रह्म इंएह युपदेवत्ये विष्णोः कर्माणि हे मेधातिथिवैष्णत्यौ गायत्र्यौ परिवीर्युपो दिवस्वरुरेप ते यूप उपावीस्तृणमुपदेवा लिङ्गो-क्तमृतस्य त्वा पशुरग्नीषोमाभ्यां लिङ्गोक्तमन्त्रोऽपां पशुरापो-देवीराप ऐसं ते पशुर्धतेन स्वरुशासी रेवती वाग्वर्षो तुण ऐ स्वाहा देवे ॥ २३ ॥ माहिर्भूरजुर्नमस्ते यज्ञो देवीरापोर्ध-मापमर्धमाशीर्वाचं ते मनस्ते पशुशं लिङ्गोक्तमोषधे तृण् स्वधितेऽसी रक्षसां लिङ्गोक्तं निरस्तमिदमह एं रक्षोहणी घृतेन द्यावापृथिव्यं वायो वायव्यमित्रराज्यस्याभ्रेय एं स्वाहा-कते वपाश्रपण्याविद्माप आपी महापङ्किस्यवसाना पाव-मानश्चान्तः पादः सं ते हृदय एं रेडिस वसाप्रयुतं लिङ्गोक्तं वृतं वेश्वदेवं दिशः पञ्चदिश्यान्येन्द्रः प्राणः पश्चङ्गः प्राण-दानं लिङ्गोक्तं देवत्वाष्ट्री त्रिष्टुप् ॥ २४ ॥ समुदं लिङ्गो-क्तानि द्वादश दिवं ते स्वरुमांपो हद्यशूलं धाम्नो वारुणं यदाहुर्वाह्णी गायज्यनवसाना सुमित्रिया न आप एं हवि-हमतीर्छिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबम्नेर्वश्चत्वार्थपां न्यमूरापीं मेधातिथिईदे त्वा सौम्यनुष्टुप् सोमराजन्त्सौम्ये श्रणोतु लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुब्देवीराप आपी पङ्किः कार्षिराज्यमनुष्ट-प्समुद्रस्य समाप आपो यमग्ने मधुच्छन्दा आग्नेथीं गायत्री-माद्दे प्रावा निग्राभ्या आपिमन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि यन्ते सौमी विपरीता बृहती श्वात्राः पथ्याबृहती माभेः सीम्यमर्घं द्यावापृथिव्यमर्धं प्रागपाक्सौम्युष्णिक् त्वमङ्ग गोतम ऐन्द्रीं पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥ इति० संहितायां षष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराद्द मधुमतीलिङ्गोक्तं यक्ते स्मेम्यक्ष्स्वाहोरुयज्ञुषी लिङ्गोक्ते स्वांकृतोस्युपाक्ष् शुद्देवेअयस्वा देवं देवाक्षो लिङ्गोक्तमाभिचारिकं प्राणायप्रहो व्यानाय उपाक्ष् श्रुसवन उपयामगृहीतोस्यन्तरेन्द्रमन्तस्ते मघवदेवत्या त्रिष्ठुबुदानाय प्रह आवायो वसिष्ठो वायव्यां त्रिष्ठुभमिन्द्रवाय् मधुच्छन्दा ऐन्द्रवायवीं गायत्रीमयं वा गृत्समदो मैत्रावरूणीक्ष् रायावयं त्रसद्स्युस्त्रिष्ठुभं यावां मेधा-तिथिराश्विनीं गायत्रीं तं प्रत्यावत्सारः काइयपो वैश्वदेवीं जगतीमच्छिन्नस्य सौम्यक्ष् सा प्रथमेन्द्री त्रिष्ठुप्तृपं त्वयाद्यी लिङ्गोक्ते ॥ २६॥ अयं वेनो वेनस्य त्रिष्ठुप् सोमस्तुतिरिषद्वे-वतमध्यत्रं च मनोन त्रिष्ठुप्सोमस्तुतिरिध्यज्ञानुवादिन्यप्मष्टः शण्डोऽपमृष्टो मर्क आभिचारिके देवास्त्वा ग्रुकामन्थिन्वनाधृष्टास दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यो सुवीरः सुप्रजाः ग्रुकान

विष्णो वैष्णवं कदाचनादिखदेवसे बृहसौ यज्ञो देवानां कुत्सिख्रिष्टुमं विवस्तन्यजुः श्रदसौ जगत्याशीर्वाममद्य भर-द्वाजो बाईस्पत्यः सावित्रीं त्रिष्टुम्णं सावित्रोऽसि सावित्र्णं सुशर्मासि वैश्वदेवं बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तमहं प्रजापतिरू-पेणात्मादेवतात्रिष्टुबझाँ ३ इ पत्नीवन्नासेयं प्रजापतिः प्राजा-पत्य एं हरिरस्यृक्सामे हर्योर्यस्ते लिङ्गोक्ते देवकृतस्याभेयानि षद ॥ ३० ॥ समिन्द्रात्रिवेंश्वदेवीं त्रिष्टुभं धाता लिङ्गोक्तब-हुदेवत्या सुगावो देवीयाँ २ आवहो वयमाग्नेय्यौ यज्ञायज्ञ-मेष ते लिङ्गोक्ते यजुषी उरुशृहि छुनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुमं नमो वारुणमग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् समुद्रे ते सौमी विराइ-देवीरापः पङ्किबृहती वा पूर्वीऽर्धर्च आप उत्तरः सौम्यो देवानामाग्नेयमेजतु व्यवसाना महापङ्किर्यस्य ते वशा पुरुद्-स्रोगर्भो मरुतो यस गोतमो मारुतीं गायत्रीं महीद्यौर्मेधा-तिथिद्यावापृथिव्यामित्यग्निष्टोमः ॥ ३१ ॥ अथ षोडश्यातिष्ठ गोतम ऐन्द्रीमनुष्टुमं युक्ष्वाहि मधुच्छन्दा इन्द्रमिद्रोतमो यसान्नेन्द्री त्रिष्ट्रप्परब्रह्मरूपेण षोडशिनस्तुरिन्द्रश्चेन्द्रावारुणी षोडशिदेवत्या वा यजुरन्तामेपवस्य वैखानस आम्मेयीं गाय-त्रीमुत्तिष्ठन्कुरुस्तुतिरैन्द्रीमदृश्यं प्रस्कण्यः सौरीं तिस्रोऽपि यजुरन्ता उदुत्यं देवानामार्षमाजिघेडे कुसुरुबिन्दुर्गव्ये महा-पङ्किप्रस्तारपङ्की विनः शासी भारहाज ऐन्द्रीमनुष्टुभं वाच-स्पतिं वैश्वकर्मणीं त्रिष्टुमं विश्वकर्मन्द्री वेश्वकर्मण्यसये त्वा देवार्षाण्यदाभ्यदेवत्यानि वेशीनां त्वा सौम्यानि ॥३२॥ सत्रो-त्थानं देवानामार्षमिह रतिः पशुदैवतसुपसजबुष्णिगाञ्चेयी सत्रस्य बृहती यजमानानामात्मस्तुतिर्धुवन्तं परुच्छेप ऐन्द्री-मत्यधि त्र्यवसानामाद्योऽर्धर्च ऐन्द्रापार्वतः परमेष्ठी नैमित्ति-कान्याध्यायाद्वसिष्ठस्यार्षे लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिश्रशययो-वेंदणववारणीं त्रिष्ठब्देवा दिवमाशीलिंङ्गोक्तदेवताश्चतुस्त्रिः -शहर्मदेवत्या पङ्किस्त्रष्टुब्बा यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्ट्रबापवस्य

सौर्मी गायत्रीं नेश्वविः कस्यपः ॥ ३३ ॥ इति ० संहिताया-मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ वाजपेयो वृहस्पतेरार्षमिन्दस्य च देवसवितः सावित्री त्रिष्टुप् ध्रुवसद्मैन्द्राणि त्रीण्यपाध्रसद्वत्यानुष्टुव् यहा लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्संपृचौ यजुपीन्द्रस्य रथो वाजस्य पार्थि-व्यतिजगत्यन्त्यः पादः सावित्रोऽप्स्वन्तरश्वदेवत्यानवसाना पुरउष्णिग्वातो वा तिस्रोऽश्वस्तुतय उष्णिक्त्रिष्टुङ्गगत्यो वाजिनोऽश्वा देवस्याहं लिङ्गोक्तानि वाजिनोऽश्वा एपस्य हे दिधिकावावामदेव्योक्तदेवत्ये जगत्यो शंनो वसिष्टो विराजं तेनो नाभानेदिष्टो जगतीं वाजेवाजे वसिष्टस्त्रिष्ट्रभमामा याजापत्यां वाजिनोक्ताः ॥३४॥ आपय आयुर्यज्ञेन याजाप-त्यानि प्रजापतेः स्वरमृता यजमानोस्मे दिशो नमः पृथिवी-यमासंदीयं तासुन्वन्वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्ट्रभुष्टं सोमं तृचं तापस आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्तानुष्टुव्दितीया लिङ्गोक्तदे-वता तृतीयाग्नेयी प्रनो लिङ्गोक्ता गायत्री सरस्वत्ये सुन्वन्नग्निः सप्तद्श लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ ३५ ॥ अथ राजसूयो वरुणस्या-र्षमेष ते पार्थिवमितनेत्रेभ्यो देवार्षाण्याध्यायादशाद्यानि द<mark>ैवान्यग्ने सहस्त्र देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभ</mark>-मुपाकुशोस्त्रीणि रक्षोन्नानि सविता हे यजमानः ॥ ३६॥ इति० संहितायां नवमोध्यायः॥ ९॥

अपोदेवा आपस्त्रिष्टुप् वृष्ण किंमिलिङ्गोक्तानि मधुमतीर-नाष्ट्रष्टा आपः सोमस्य चर्माप्तये लिङ्गोक्तान्यनिभृष्टमापस-धमादो वारुणी त्रिष्टुप् क्षरस्य चतुर्णां तार्प्यपाण्ड्वाधीवा-सोष्णीपाणीन्द्रस्य धनुर्मित्रस्य बाहू त्वयायं धनुर्देवातिसृणा-मिषव आविः प्राजापत्यं पराणि लिङ्गोक्तानि ॥३७॥ अवेष्टा मृत्युनाशनं प्राचीं पञ्चानां यजमानः प्रत्यस्तमासुरं मृत्यो-रोजोऽसि रुक्मो हिरण्यरूपौ मैत्रावारूणी त्रिष्टुव्यजुरन्ता सोमस्य सुन्वन्प्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुब् विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि सुन्वन्प्रजापतेन प्राजापत्या त्रिष्टुब्यजुर्मध्योयममुष्यजू रुद्रय-दौद्रम् ॥३८॥ इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि मा ते संवरणः प्राजापत्य ऐन्द्रीं त्रिष्ट्रभमञ्जये लिङ्गोक्तानि पृथिवि मातर्भूमिई एसो वामदेवः सौरीकु सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीमि-यच्छतमानावूर्गसि शाखेन्द्रस बाहू स्योनास्यासंदी क्षत्र-साधीवासकु स्रोनाकु सुन्वन्निषसाद शुनःशेषो वास्णी गायत्रीमभिभूरस्यक्षा यजमानो वा ब्रह्मशुस्वमामञ्जणानि पञ्च लिङ्गोक्तानीन्द्रस्य स्पयोऽग्निः पृथुराग्नेयकृस्वाहाकृता अक्षाः सवित्रा लिङ्गोक्तदैवतम् ॥ ३९ ॥ अथ चरकसौत्रा-मण्यश्विनोरार्षमश्विभ्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि वायुः सीमी गायत्री कुवित्तृच् सुकीतिः काक्षीवत आद्या सौम्यनि-रुक्ता त्रिष्टुब्युवमनुष्टुप् पुत्रसिव त्रिष्टुबश्चिसरस्वतीन्द्रदेवत्ये अश्विसरस्वतीनद्भदेवत्थे ॥ ४० ॥ इति० संहितायां दश-मोऽध्यायः ॥ ३० ॥

्र इति सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथान्नि प्रजापतिरपश्यत्साध्या वापश्यन्तसोऽन्निः पञ्चचि-तिकः प्रथमा चितिः प्रजापतेर्द्वितीया देवानां तृतीयेन्द्राध्यो-विश्वकर्मणश्चतुर्थ्युषीणां पञ्चमी परमेष्ठिनोऽथ प्रतिकर्मदर्शिनो युआनोष्टौ सावित्राणि सवितापश्यदाचा तृतीया चानुष्टुप् चतुर्थीपष्ट्यौ जगत्यौ द्वितीया गायत्री पञ्चमी त्रिष्टविमं नो यज्ञरन्ता गायन्यनवसानाददेऽभिर्हस्तेऽजुष्ट्व्यज्ञरन्ता ॥ १ ॥ पतुर्तं नाभानेदिष्ट आश्वीमास्तारपङ्किर्युञ्जायां कुश्रिगीर्द्भीं गायत्रीं योगेयोगे ग्रुनःशेप आजीं प्रतृर्वैस्त्रष्टुव्विराड्णा यजुर्गभीरुयज्ञः पृथिव्यास्त्रीण्यासेयान्यन्वसिरासेयीं त्रिष्टभं पुरोधस आगत्य मयोभव आश्वीनमनुष्टभमाक्रम्यानुष्टप् द्यौस्ते वृहत्युत्काम विराद्धदक्रमीत्रिष्ट्वात्वा हे गृत्समद आग्नेरयौ परिसोमको गायत्रीं परित्वा पायुरानुष्ट्रभं त्वमग्ने गृत्समदो जगतीम् ॥२॥ पृथिव्या आग्नेयमपां पुष्करपर्णेश स्वराद्विः शर्म हे अनुष्टमी कृष्णाजिनपुष्करपर्णे पुरीष्योऽझिस्त्वा-समें तुचं भारद्वाज आग्नेयं गायत्रकु सीद होतर्देवश्रवा देववातश्च त्रिष्टुभं निहोता गृत्समदः सक्ष्सीदस्व प्रस्कण्वो बृहतीम् ॥ ३ ॥ अपोदेवीः सिन्धुद्वीप आपीं न्यङ्कसारि-णीक्षसंते त्रिष्टुप्पार्थिवोऽर्घो वायव्योऽर्धः सुजातोऽनुष्टुबाग्ने-रयुद्तिष्ठ विश्वमनाः पथ्याबृहतीमूर्ध्वः कण्व उपरिष्टाद्ध-हतीक सजातस्वितस्विष्टुभक् स्थिरो रासभेच्यनुष्टुबुिषणग्वा शिवोभवाजी पथ्याबृहती प्रेतु लिङ्गोक्तमहापङ्किस्यवसा-नाञ्चेगायच्येकपदाञ्चेय्यं तमन्निमाञ्चेये ओषधयस्त्रिष्टबनुष्ट्रभा-वोषधिदेवत्ये व्यस्पन्नाप्तेयोऽर्धर्ची विपानसोत्कीलः कात्य आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ ४ ॥ आपो ह्याप्कृ सिन्धुद्वीपस्तृचं गायत्रं मित्र उपरिष्टाइहती मैत्री रुद्रा अनुष्टुक् रोद्री सर्थु-सृष्टां हे सिनीवालीदेवत्ये उखामादित्या मखत्य मृतिपण्डो वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्रादिसै रास्नादितिरौषं कृत्वा-यादिलोणिगदितिरावटं देवानां पञ्जोखानि मित्रस्य विश्वा-मित्रो मैत्रीं देवस्त्वा सावित्री बृहत्युत्थाय पूर्वोर्धर्च औप उत्तरो मैत्रः ॥५॥ आकृति लिङ्गोक्तान्यौद्रभणानि मास्बौख्यौ गायत्रीत्रिष्टुभावश्चिश्च पाद आग्नेयो द्वंनः सोमाहृतिराग्नेयीं गायत्रीं परस्या विरूप आङ्गिरसः परमस्या आरुणिरनुष्ट्रभं यद्भे हे जमद्भिरहरहर्नाभानेदिष्टस्त्रिष्ट्भौ याः सेना अनु-ष्ट्रभः सर्वा आग्नेय्योऽन्त्योपरिष्टाद्वृहती ॥ इति० संहितायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दशानो वत्सत्री त्रिष्टुमण् रोक्मीं नक्तोषासा कृत्स आग्नेयीं विश्वा क्यावाश्वः सावित्रीं जगतीण् सुपणः कृतिश्व-तुरवसाना गारुत्मती विषन्नी विष्णोर्लिङ्गोक्ता न्यकन्दद्वत्स-त्रीराग्नेयीं त्रिष्टुभमन्न कर्ध्ववृहती पुनर्गायक्यावात्वाश्चवोऽतु-ष्टुभमुदुक्तमण् श्चनःशेषो वारुणीं त्रिष्टुभमन्ने त्रित आग्नेयीण् हण्स उक्ता जगतीह यज्ञरन्तान्ते बृहद्यज्ञः सीद्व्वमान्नेयी त्रिष्टुभमन्तरग्नेऽनुष्टुभौ ॥ ७ ॥ दिवस्पर्याग्नेयं त्रेष्टुभं द्वादशर्चं वत्सत्रीभीलन्दनः समिन्नान्नि विरूपाक्ष आङ्गरस्य आग्नेयं

गायत्रमुदुरवा तापसोऽनुष्टुभं प्रेदनुष्टुप्प्रप्रायमाग्नेयीं वसिष्टस्य त्रिष्टुभमापोदेवीराप्यप्स्वग्ने विरूप आग्नेयीं गायत्री गर्भो असि तिस्रोऽनुष्टुभो बोधा मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभक्ष सबोधि सोमाहु-तिरामेयीं यजुरन्ता गायत्री यजुवेंश्वकर्मणं पुनस्त्वा त्रिष्ट्-बाग्नेयी ॥ ८॥ अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या संज्ञानमूपदेव-त्यमझेः सिकताश्चितः परिश्रितोऽयथुसः पञ्चर्चमाझेयं त्रेष्टुमं विश्वामित्रश्चतुर्ध्येनुष्टुवयं तेऽनुष्टुप्चिदैष्टके लोकं लिङ्गो-कानुष्टुप् ता अस्यापीन्द्रियमेध ऐन्द्र इन्द्रं जेतामाधुच्छ-हदुस ऐन्द्रीकृ समितंचतस्रो द्यप्तिदेवत्या उष्णिगुपरि-ष्टाहृहत्युष्णिकपङ्कयो मातेवोखास्तुतिस्त्रिष्टुप् ॥ ९ ॥ असु-स्वन्तं नैर्क्ततं तृचं त्रेष्ठभं यं ते यजमानदेवत्या नमोविराङ्गति-देवत्येकपदा निवेशन आग्नेयीं त्रिष्टुमं विश्वावसुर्देवगन्धर्वः सीरा हे सीरदेवत्ये बुधः सौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनं चतस्रः मीतादेवत्याः कुमारहरितो हे त्रिष्टुभो तृतीयापङ्किश्चतुर्थ्यनुष्ट्-हिवसुच्यध्वमान हुही गायत्री सज् र्छिङ्गोक्तदेवतम् ॥ १०॥ या ओषधीः सप्तविध्शतिरनुष्टुभ ओषधिस्तुतिमाथर्वणो भिष-ब्युब्बन्तु बन्धुर्द्वादशानारभ्याधीतामामाहिरण्यगर्भः कार्यी त्रिष्टुभमभ्यावर्तस्वोष्णिगाग्नेय्यग्नेयद्गायत्रीयं त्रिष्टुबग्नेतव पाव-कोऽग्निराग्नेयण्षडृचं प्रथमे विष्टारपङ्की तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्योतिः प्रशाप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री त्रिष्ट्-बुढिणह आतेऽवत्सारस्तुभ्यंता हे विरूपस्तिस्रो गायज्य आग्नेय्यः ॥ ११ ॥ इति० संहितायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२ ॥

मयिककुवासेयी ब्रह्मादिखदेवत्या त्रिष्टु िभरण्यगर्भः कार्यी त्रिष्टुमं द्रप्सो देवश्रवा आदित्यो नमोस्तु सार्पं तृचमानु-ष्ट्रभं कृणुष्वपञ्चप्रतिसरा राक्षोच्चा देवानामार्षेषु सर्वास्त्रिष्ट्रभ आग्नेयीर्वामदेवश्चापश्यद्भेष्ट्वा यजुराग्नेयमिन्द्रस्थेन्द्रं भुविध-शिरा आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ १२ ॥ ध्रुवास्यूर्ध्ववृहती प्रजाप-तिरनुष्टुप् भूरसि प्रस्तारपङ्किरसार् स्वयमातृण्णादेवता विश्वस्मा इत्येतस्य च यजुषः काण्डात्काण्डादानुष्टुभं द्युचम-क्षिना दृष्टं दूर्वेष्टुकादैवतं यास्त आक्षेयं द्युचमानुष्टुभमिन्द्रा-न्निभ्यां दृष्टं विराड्यं लोकः स्वराडसौ लोकः प्रजापतिष्<mark>द्वा विश्व-</mark> उयोतिषं मधुश्रतुर्देवतमषाढासि सवितापश्यद्देवावापश्यन्निष्ट-कादैवतम् ॥ १३ ॥ मधुवाता वैश्वदेवं तृचं गायत्रं गोतमोपां गम्भन्पङ्किस्वीन्त्ससुद्रांस्त्रिष्टुप्कोम्यं द्युचं ध्रुवासि त्रिष्टुबिषे-बृहत्योरवं द्युचमग्ने युक्ष्वाग्नेयं द्युचं गायत्रमाद्यायां भरद्दाजो द्वितीयस्यां विरूपः सम्यक्त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवतर्चेत्वाबृहत्यग्नि-उर्योतिपोष्णिगादित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रेष्टुममिमंमा पञ्चर्च-माप्तेयं त्रेष्टुभमेव द्वेद्वेचाते यजुषी त्वंयविष्ठोशनाः काव्य आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीमपात्वा विक्थृशतिरैष्टकान्ययं पुरः पञ्चाशस्त्राणभृद्देवस्यानि लोकं ता इन्द्रं तिस्वः प्रतीकोक्ता एवर् सर्वत्र ॥१४॥ इति० संहितायां त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

अथ द्वितीयाचितिः । ध्रुवक्षितिः पञ्चाधिन्यस्तासां प्रथ-मा विराद्भतस्रसिष्टुमो यज्ञरन्ताः शुक्रश्चर्तस्राष्ट्रं सज्, पञ्च विश्वेषां देवानामार्षं ता एव देवताः प्राणं मे पञ्च वायव्या-न्यपः पञ्चापानि मूर्धावय एकोनविश्वातिर्छिङ्गोक्तदेवतानि ॥१५॥ अथ तृतीयेन्द्रामी अनुष्टुप् पूर्वोर्धर्च ऐन्द्राम उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतो विश्वकर्मा वायव्यश् राज्यसि पञ्च दिग्दे-वलानि विश्वकर्मा वायव्यं नभश्चेषश्चर्तव्ये आयुर्मे दश लिङ्गो-कदेवतानि माच्छन्दश्च षदत्रिश्वान्मूर्धानुष्टुच्यत्री परोष्णि-कचतुर्दश यज् श्वि प्राणदेवत्यानि ॥१६॥ अथ चतुर्थ्याग्रर-ष्टादशामेद्शैकया सप्तदश सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि सहश्चर्त-व्यम् ॥ १७ ॥ इति० संहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चस्यभेजातानाभेरयौ त्रिष्टभौ षोडशीचतुश्रत्वारिएं-शिक्षक्रोक्ते अमेखिष्टुप् एवश्रत्वारिक्षशद्भिनैकान्नत्रिक्शा-द्राज्यसि पञ्चायंपुरः पञ्चैतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ १८ ॥ अग्निर्मूर्घाप्तेयोऽनुवाकः प्रथमस्तृचो गायत्रो द्विती-यस्त्रेष्ट्रभो भुवस्तृतीयो जागतोऽयमिह चतुर्थ आनुष्टुभः सखायः सं पञ्चमः प्रगाथ एनावस्तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्यु-त्तरा ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः संपादिताः पष्ठ औष्णिहोऽग्नेवा-जस्य गोतमः सप्तमः प्रनः ककुभः प्रगाथो भद्गो नस्तत्र पूर्वा ककुप्सतोबृहत्युत्तराभ्यां तिस्तः ककुभः संपादिता अष्टमः पाङ्कोऽभिं तं पद्पाङ्को नवमोऽभे तमभिछ होतारतिछन्दा-रुयवसानाग्नेत्वं द्वैपद्स्तृचः ॥ १९ ॥ अयमग्निर्विरूपोऽबोधि-बुधगविष्ठिरो जनस्य सुतंभरः सखाय इषः स्कुसमित्संवन-नस्त्वां प्रस्कण्व एनावो वसिष्ठोऽग्नेवाजस्य गोतमो भद्रो नः सौभिरिरिंग्नें तं कुमारवृषौ येनाष्टावाग्नेय्यः षद्त्रिष्ट्रभो हे अनु-ष्ट्रभौ तद्श्वर्तव्यं परमेष्ठी सौरं प्रोथद्श्वी वसिष्ठस्त्रिष्टुभमाग्ने-यीमायोर्हे स्वयमानण्णदेवत्ये सहस्रस्य पञ्चाश्चेयानि ॥ २०॥ इति ॰ संहितायां पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

रौद्रोध्यायः। परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वाद्योऽनु-वाकः षोडशर्च एकरुद्धदेवत्यः प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभ-स्तिसः पक्ष्यः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ मानो द्वे कुत्सः ॥२१॥ अन्त्यानुवाके सप्तैकरुद्धस्तुतिराद्योपरिष्टाद्वृहती द्वितीया जगती कुत्सस्य तृतीयानुष्टुब्द्वे त्रिष्टुभौ द्वे अनुष्टुभावसंख्याता बहुरुद्धदेवत्या दशानुष्टुभो मन्ना अवतानसंज्ञकास्ततोऽन्त्यानि त्रीणि यज््ष्यि बहुरुद्धदेवत्यानि प्रत्यवरोहसंज्ञका मन्नाः ॥२२॥ मध्ये सर्वाणि यज्र्ष्यि हिरण्यबाहव इति तिस्रो-ऽशीतयो रुद्धाणां तेषामुभयतोनमस्कारा अन्येऽन्यतरतोनम-स्कारा अपरे जातानामरुद्धाः सभाभ्य इत्यादयो नमो वः किरिकेभ्य इत्यम्निवायुसूर्यहृदयभूताः पञ्च व्याहतयो बहुरु-द्वदेवत्याः ॥२३॥ इति० संहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६॥

अइमन्मारुतमर्म्भ् स्तेऽरमा मय्याशीर्यं द्विष्म आभिचारि-किममाम आग्नेयमृतवो बृहती पङ्किर्वा समुद्रस्य द्वे गायण्या-बुपन्मं जगती त्रिष्ठुव्वापामिदं बृहत्यग्ने पावक व स्यवः स नो मेधातिथिराग्नेय्यो गायण्यो पावकया जगतीं भरद्वाजो नमस्ते बृहतीमाग्नेयीमृषिसुता लोपामुद्दा ॥ २४ ॥ कृषदे

पञ्चाभ्रयानि ये देवा जगत्या प्राणदेवत्ये प्राणदा बृहती पङ्कि-वाँग्नेटयाग्निस्तिग्मेनाग्नेयीं गायत्रीं भरहाजो य इमा वैश्वक-र्मणीस्त्रिष्ट्रभो विश्वकर्मा भौवनः ॥ २५ ॥ आग्रुरेन्द्रीद्वीद्श त्रिष्टभोऽप्रतिरथोऽवस्षष्टानुष्ट्विपुदेवला प्रेतायोद्ध-स्सौत्यनुष्ट्-वसौ या मारुती त्रिष्ट्व्यत्र लिङ्गोक्तदेवता पङ्किर्ममीण लिङ्गोक्तेव त्रिष्टुबुदेनं तिस्रोऽनुष्ट्रभ आद्याग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता पञ्चदिशः पञ्चयज्ञाग्निसाधनवादिन्य आद्ये द्वे त्रिष्ट्रभौ तृतीया पङ्किर्वृहती वा चतुर्थी वृहत्येवान्त्या-त्रिष्ट्विमानो हे आदिखदेवसे आद्या विश्वावसोहिंतीयाऽप्र-तिरथस्य देवहूर्विधतिरनुष्टुब्यज्ञदेवत्या वाजस्यैन्द्यनुष्टुबुद्वाभ-मेन्द्राग्न्यनुष्टुवेव ॥ २६ ॥ क्रमध्वं पञ्चासेच्य आद्यानुष्टुप् ततस्त्रष्ट्रप् ततो बृहतीपिपीलिकमध्या ततोऽनुष्ट्रप्त्रिष्ट्रबन्त्या-भेसहस्राक्ष विराडाग्नेयी सुपर्णों हे पङ्कित्रिष्ट्रभौ ता ऐसवितुः सावित्रीं त्रिष्ट्रभं पुरस्ताज्योतिषं कण्वो ददर्श विधेमासेथीं गृत्समद्खिष्ट्रभमस्याखिस्थानोऽभिर्देवता प्रेद्धो विराडाभेथी वसिष्ठस्य चित्तिं वैश्वकर्मण्यतिजगती सप्तत आग्नेयीत्रिष्टुप्स-सऋषीणाम् ॥ २७ ॥ शुक्रज्योतिः षण्मारुत्य आद्या चतुर्थी चोष्णिग्दितीया तृतीया च गायत्री पञ्चमी जगती पष्टी गायत्र्याज्याचेन्द्रं देवीर्मारुतिसमं त्रयोद्शर्च आश्चेयश्चेष्टभो-ऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्धृतस्तुतिर्वा वसोर्धाराभिवादिनी वा घृतं मिमिक्षे गृत्समदः समुद्राद्वामदेवश्रवारिशृङ्गा यज्ञपुरुष-देवत्य ऋषभो मन्नः ॥ २८ ॥ इति । संहितायां सप्तदशो-ऽध्यायः ॥ १७॥

वाजश्रमे देवानामार्षमेतैर्यज्ञभिर्यजमानोऽझेः कामान्या-चते वाजप्रसवीय एं सप्तर्चं विश्वेत्रैष्टुमं वैश्वदेवं छुशोधानाको वाजोनिस्तिसोऽन्नदेवत्या आद्यानुष्टुब्हे त्रिष्टुभौ संमा विराजा-वाग्नेय्यो सरस्वत्ये लिङ्गोक्तदेवतम् ॥ २९ ॥ ऋताषाङ्गन्धर्वा-प्सरसः सनः प्राजापत्या प्रस्तारपङ्किः समुद्रोऽसि वायव्यानि त्रीणि रुचमाझेरयनुष्टुप्तत्त्वा वारुणीं त्रिष्टुभं् ग्रुनःशेपः स्वर्णा-सेयानि पञ्चासि युनज्ज्यासेय्यस्तिस्र आद्ये हे त्रिष्टुभौ पङ्कि-स्तृतीया दिवो हे आग्नेय्यो परोष्णिक्षहापदपङ्की इष्टो यज्ञो द्यं यजमानाञ्चिदेवत्यं गालव आद्योष्णिग्द्वितीया गायत्री ॥ ३०॥ यदाकृतादृष्टचैमाग्नेयं विश्वकर्मणस्तृतीया दैवी वाद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतस्रोऽनुष्टुभोऽग्निरस्म्यद्वैतवादिनीं त्रिष्टुमं देवश्रवा देववातश्च भारतावृचो यजुर्ये अग्नयोऽनु-ष्टुबासेयी ॥ ३१ ॥ वार्त्रहत्याय सप्तर्चीमन्द्रोऽपश्यदाद्ये द्वे वार्त्रहयौ गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च विनोऽनुष्टुम्मृगो न त्रिष्टुष्प्रथमा भूशासी भारहाजी हितीयां जय ऐन्द्रो हे वैश्वानयीं गायत्रीत्रिष्ट्रभी पृष्टोदिवि क्रसस्य चाइयाम हे त्रिष्टुभावाझेरयौ कामवत्यावइयाम भरहाजस्य च वंय ते कालस्योत्कीलस्य च धामच्छद्नुष्टुव् वैश्वदेवी ॥३२॥ इति० संहितायामष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

अथ सौत्रामणी प्रजापतेरार्धमिधनोः सरस्वलाश्च स्वाही-अथ सात्रामणा प्रजानमा सोमोऽसि चत्वारि सौराणि परितो त्वानुष्टुप्सुरासामद्वत्या तारास्ति गायत्रः सौम्य आभू-भारद्वाजः सामा वृष्ट्या नाना हि जगती सुरा-तेर्वहा क्षत्रं त्रिष्टुप्सुरासोमदेवत्या नाना हि जगती सुरा-तबहा क्षत्र व्यष्टित्या विज्ञासि प्रयोदेवत्यान्योजोसि सुरादेवत्यानि सामदेवत्या तजास प्याप्त स्वास्त्र विर्यदा पिपेषाभेयी ह-याव्याप्रशृहमवचर १९६१ विप्रचस्य सुराप्रहा देवा यज्ञं हता सपृचस्य प्यात्रस्य सोमसंपत् ॥ ३३॥ युन् बाह्मणानुवाको विश्वातरनुष्टुभः सोमसंपत् ॥ ३३॥ युन् बाह्मणानुवाका विश्व सार्वे अवस्थित स्वतीन्द्र देवत्यं पितृभ्यः सप्त वन्त चतुऋच त्रहुतात स्वमानमाद्ये हे पित्र्ये अनु-पित्र्याणि पुनन्तुमा नवर्चे पवमानमाद्ये हे पित्र्ये अनु-पत्र्याण पुनन्तुमा वेखानस आग्नेयीं गायत्रीं चतुर्थी पृभी प्रजापतिस्तृतीया वेखानस आग्नेयीं गायत्रीं चतुर्थी ष्टुमा प्रजापात्रकृष्य । प्रशासियी गायत्री पष्ट्यासेयी बाह्मी च गायत्री ब्राह्मस्तृतीयः पादः सौमी साविज्यष्टमी नवमी त्रिष्टुट्वैश्वदेवी ये समाना अनुष्टुभौ पित्र्याद्या हितीया यज-अष्टुब्ब्रखद्वा व जारा प्रमान प्रमानी प्रमानी अवीती-मानाशीर्द्वे स्ति त्रिष्टुब्द्वयानिषतृयाणी पन्थानी अवीती-द्भृहविस्यवसानाष्टिर्यंजमानाशीः ॥ ३४ ॥ उदीरतां त्रयो-द्श्वं पैत्र्यं त्रेष्टुभ् शङ्ख एकादशी तु जगत्याच्याजानु दशच पत्थ बहुम १ वर्षा दशस्यैन्द्री गायत्री तृतीयाचतु-दशचाञ्जुवाका पुत्र । र्थानवम्योऽनुष्टुभिद्धिष्टुभ इतराः सोमो राजाष्टर्चमिश्वसरस्व-वानवन्याञ्च हुना उत्तर सहावृहत्य उपान्त्या च चतुर्ध्यन्ते अतिजगत्यौ होषे अतिशक्यौं ज्यवसाने सीसेन तत्रमिस-रस्वतीन्द्रदेवत्याः घोडश जगत्यः ॥३५॥ इति० संहिताया-मेकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

क्षत्रस्य योनिर्द्धिपदा गायत्री आसन्दीदेवतका मात्वा कृष्णाजिनं मृत्योरुक्मावश्चिनोभैंषज्येन लिङ्गोक्तदेवतानि त्रीणि कोऽसि प्राजापत्या गायत्री शिरो मे पञ्चर्चमिन्द्रशः रीरावयवदेवताकं तृतीया गायच्यन्त्या महापक्किस्यवसाना-नुष्टुभोन्त्याः प्रतिक्षत्रे वैश्वदेवं त्रया देवा दैवीपङ्किष्यवसाना प्रथमा द्वितीयैवें श्वदेवमाशीर्लिङ्गं लोमान्यनुष्टु व्लिङ्गोक्तदेवता ॥ ३६॥ यद्देवास्तिस्रोऽग्निवायुसूर्यदेवत्या अनुष्टुभः कूष्माः ण्डीर्यद्वामे लिङ्गोक्तदेवत्थ् समुद्रेते द्विपदा विराडापी दुपदादिवानुष्टुवाप्युद्वय्भ्सौर्यनुष्टुप्प्रस्कण्वस्याप आद्यामेथी पङ्किरेघोसि समिद्देवत्ये यजुषी समाववर्त्यनिरुक्ता गायत्री वैश्वानरज्योतिर्यजुरभ्यादध्याञ्चेयं तृचमानुष्टुभमाश्वतराश्वि-रकुं शुना सौर्थनुष्टुप् सिञ्चन्ति परि सौर्थेन्द्री चानुष्टुब्धाना-वन्तमैन्द्री गायत्री विश्वामित्रस्य च बृहदिन्द्राय बृहती नृमेधपुरुमेधयोरध्वर्यो गायत्री ॥ ३७ ॥ यो भूतानामात्म-प्रवादा पङ्किनीरायणीया कौण्डिन्यस्य प्राणपा मे हे अनु-ष्टुबुपरिष्टाद्वहत्यो लिङ्गोक्तदेवते समिद्ध इन्द्र एकादशाधी-त्रिष्टुम आङ्गिरस इध्मस्तन् नपान्नराश्थ्स इडो बहिंद्वार उपासानका दैव्या होतारा तिस्रो देवीस्त्वष्टा वनस्पति: स्वाहाकृतय इत्येता आप्रीदेवता आयातु सप्त त्रिष्टुभ ऐन्ह्य आमन्द्रैर्बृह्त्यायातु वामदेवस्त्रातारं गर्ग आमन्द्रैर्विश्वामित्र

णुवेह सिष्टः ॥ ३८॥ अथ होत्रं त्रिपशोः समिद्धो अग्निराशीहाँदश विद्भिरिश्वसरस्वतीन्द्रदेवत्या अनुष्टुभोऽश्विना हविसिस्तोऽनुष्टुभ एकेकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या य इन्द्र सिवतृवहणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽविश्वना गोभिस्तिस्रोऽनुष्टुभो युवं
पुत्रमिवानुष्टुप्तिष्टुभो यस्मित्रश्वास आग्नेय्यो जगतीत्रिष्टुभावश्विनातेजसेकादशर्चेण्शस्त्रं गोमद्गृत्समदस्तृचमाश्विनं
गायत्रं पावका नो मधुच्छन्दाः सारस्वतमिन्द्रायाद्यैन्द्रं मधुच्छन्दा एवानुक्ततमानुष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥ ३९ ॥
इति० संहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमंमे गायत्रीत्रिष्ठभौ वारुण्यौ ग्रुनःशेपस्वंनिखष्ठभावात्विवारुण्यौ वामदेवो महीमूषु त्रिष्ठवादिला सुत्रामाणं गयःत्रातः सुनावत्रैस्वर्णा गायत्र्यानो मैत्रावरुणीं गायत्रीं विश्वात्वितः प्रवाहवा विष्ठिस्तिष्ठुभ्ण् समिद्धो अग्निरेकादशाप्रमानुष्ठभण् स्वस्त्यात्रेयसार्षं वयोधा इन्द्रो देवता वसन्तेन
ऋतुना षट्ट्यमानुष्ठभं लिङ्गोक्तदेवतण् होता यश्चद्वादशाधीः
त्रेवा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अश्विनौ छागस्य सप्त लिङ्गोकः
देवताः प्रेषा वनस्पतिमिभयूपोऽग्निण् स्विष्टकृद्ग्निदेवं बिहरकादशानुयाजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अग्निमद्य स्कवाकप्रेषो लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदेवतः ॥ ४० ॥ इति०
संहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ अथाश्वमेधश्रत्ररोऽध्यायान्प्रजापितरपश्यत्तेजोसि सौवर्ण निष्किममामगृभ्णनसंवत्सरो यज्ञपुरुषित्रष्टुभमिधा
छिङ्गोक्तानि यो अर्वन्तं गायत्र्यर्धेनाश्वस्तुतिः परोधे छिङ्गोक्तोऽम्नये छिङ्गोक्तान्येव हिंकारायेखश्वस्यैकान्नपञ्चाश्चेष्टितानि
हिरण्यपाणि पञ्चर्चेश्च सावित्रं गायत्रमाद्या मेधातिथिरिम्नश्चस्तोमेनाभ्नेयं तृचं गायत्रश्च सुतंभरो विश्वामित्रो विरूपो यथासंख्यमजीजनो हि पावमानीं कृतिं पिपीछिकमध्यामनुष्टुभं
व्यर्णत्रसदस्यू विभूरश्वदेवतं देवा दैविमहरन्तिराभ्नेयानि
चत्वारि कायौद्रभणानि छिङ्गोक्तान्याब्रह्म छिङ्गोक्तान्येवाध्यायात् ॥ १ ॥ इति० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

होत्रादीनां प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतमाद्याश्वतस्रोऽनुष्टुभः कास्वि-दाद्याश्वतस्रश्नान्त्या दश त्रिष्टुभः सुभूरनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता होतायक्षत्प्राजापत्यः प्रैषः प्रजापतेर्हिरण्यगभैः प्राजापत्या त्रिष्टुभम् ॥४॥ इति० संहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ अश्वस्तूपर इत्याद्यः पश्चवोऽध्याये नोक्ता देवता वा पर्यङ्ग्यास्तथा रोहितादयो गुणयुक्ता आरण्याश्च कपिञ्जला-दय आध्यायाच्छादं दिन्निरित्यादित्वगित्येतदन्तं द्रव्यदैवत-सुक्तमश्वस्तूपरो बाह्मणोऽध्यायः ॥ ४ ॥ इति० संहितायां चनुविंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शादं दिन्नस्त्वचान्तश्च जुम्बकाय वारुणीं द्विपदां मुण्डिस ओदन्य एषा चाघनाशन्यन्तर्जले यस्प्रेमे काव्यो त्रिष्टुमो हिरण्यगर्भः प्राजापत्य आनो दशर्चं जागतं वैश्वदेवं गोतमः स्वस्तिनो विरादस्थाना भदंकणीभस्तृचं त्रेष्टुमं मानोऽश्वस्तो-मीयं दीर्घतमास्रेष्टुमं द्वाविष्श्रात्यृचमश्वस्तुतिस्तृतीयाषष्ट्रो जगत्याविमानु द्वैपदं वैश्वदेवं तृचं भौवन आस्यो वा साधन-भौवनो वा ॥५॥ इति० संहितायां पञ्जविंशोऽध्यायः ॥२५॥

अग्निश्च सस लिङ्गोक्तानि प्रियो देवानां लोगाक्षिरनुष्टुममनवसानां बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मीं त्रिष्टुमिनिन्द्रगोमक्षेन्द्यो गायच्यो रम्याक्षिर्कतावानं प्रादुराक्षिर्वेश्वानरीयां
वैश्वानरस्य त्रिष्टुमं कुत्सोऽग्निर्कषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्टमरहाजो महां २० इन्द्रो माहेन्द्री वसिष्ठस्तंव ऐन्द्रीं पथ्याबृहतीं नोधा गोतमो यहाहिष्ठं वस्यव आग्नेयीमनुष्टुममेहि
भरद्वाजो गायत्रीमृतवस्ते बृहत्युपह्वरे वत्सो गायत्रीम् ॥ ६ ॥
उचा ते गायत्रं तृच्ष्. सौम्यमामहीयवोऽनुवीरैर्मुद्रलो
यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमग्नेपत्नीर्मधातिथिराग्नेयीं गायत्रीमिन्यज्ञं
ब्यूचमृतुदैवतं मेधातिथिस्तवायमैन्द्री त्रिष्टुमं विश्वामित्रोऽमेवनो जगतीं गृत्समदः स्वादिष्टया मधुच्छन्दाः सौम्यावजुकानां गायत्रम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां षाञ्चंशोऽध्यायः॥ २६ ॥

समास्त्वाशिकोऽध्यायः प्रजापतेरार्ष्ण् सामिधेन्यो नवाग्नेय्यस्तिष्टुभोऽशिना दृष्टा अशिक्रीषः कर्माङ्गभूतमिशिण्
स्तौत्यूध्वां द्वादशर्चमाप्रियमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमाग्नेयमग्निरपश्यदिशिर्हि प्रजापितत्वेन संस्त्यते तेन प्राजापः
त्यम् ॥८॥ पीवो अन्नां द्वे वायव्ये त्रिष्टुभौ विसष्ट आपोह द्वे
प्राजापत्ये हिरण्यगर्भः प्राजापतः प्रयाभिद्वे वायव्ये विसष्टो
नियुत्वान्वायव्याः षड्वायोग्चक्रोऽनुष्टुबेक्या च त्रिष्टुबन्त्या
गायग्यो नियुत्वान्वायो गृत्समदो वायो ग्रुकः पुरुमीढाजमीढो तववायो व्यश्व आङ्गिरसोऽभित्वा विसष्ट ऐन्द्रं प्रगाथं
प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती व्वामिदेवण् शंयुर्वाईस्पत्यः कयान ऐन्द्रं तृचं गायत्रं वामदेवोऽन्त्या तु पादनिच्ग्रागाथमाग्नेयं द्वे बृहत्यो तृतीया सतोबृहती संवत्सरोऽस्थाग्नेयम् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां सप्तिवंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय एकादश प्रयाजप्रैषा ऐन्द्रा आप्रीदेवत्या आद्येऽनुवाके देवंबर्हिरनुयाजप्रैषा ऐन्द्रा एकादशैवाग्निमद्येन्द्रः सूक्तवाकप्रेषस्वामद्य प्रतीक उभय-त्रापि समिधानं महद्वायोधस आप्रिय एकादश प्रयाजप्रैषा-स्त्रथैव देवंबर्हिरनुयाजप्रेषा अग्निमद्य वायोधसः सूक्तवाक-प्रैषः॥ १०॥ इति० संहितायामष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

समिद्धो अञ्जनाश्वमेधिकोऽध्याय आद्या आप्रीस्तिष्टुम एकादशाश्वस्तुतिर्बृहदुक्यो वामदेव्यो ददर्शाश्वो वा सामुद्धि-यंदकन्द्ख्योदशाश्वस्तुतिस्तिष्टुमो भागवो जमद्ग्निर्दृद्रश्च दीर्वतमाश्च समिद्धो अद्य द्वादशाप्रीस्तिष्टुभो जमद्ग्निः ॥११॥ केतुं कृण्वन्नाञ्चेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दा जीमृतस्येव पायुर्भारद्वाजः संप्रामाङ्गान्यृक्षोस्तोषीत्सन्नाहं कार्मुकं गुणमा-र्वातूणं जगत्यर्थेन सार्यमर्थेन रश्मीन्हरीन्रथगोपायित्तृन्ज-गत्या छिङ्गोकदेवता द्वाभ्यां त्रिष्टुवनुष्टृद्वभ्यामिष्ठमनुष्टुभा कशां ततो हस्तव्नं ततस्तृन्त्रौ रथदुन्दुभिदेवत्यावेन्द्रोऽर्धर्चोन्त्याः सर्वास्त्रिष्टुभोऽनुक्ता आग्नेय्यः कृष्णप्रीव इत्याद्या एकादशि-न्योर्द्वयोः पद्यदेवता अग्नये गायत्रायेति दश हविषोवेष्टेर्दे-वता ॥१२॥ इति० संहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितर्हावध्यायौ पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो ददर्श विश्वानि देवगायत्रीष्ट् सावित्रीष्ट् इयावाश्वो विभक्तारं मेधातिथिर्वह्मणे ब्राह्मणिमिति हे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ इति० संहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सहस्रशीर्षा षोडशर्चमानुष्टुभं त्रिष्टुवन्तं पुरुषो जगद्वीज-मञ्जदेवताच्यः षड्डूच उत्तरनारायणो मञ्ज आद्यास्तिसस्तिष्टुभो द्वे अनुष्टुभावन्त्या त्रिष्टुप् ॥ १४ ॥ इति० संहितायामेकत्रि-शोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्याय आत्मदैवतः सप्तमेहिन सर्वहोमे
विनियुक्तः सर्वमेधं ब्रह्म स्वयंभ्वेक्षत तदीयं मञ्जगणं प्रवायुमच्छेत्येतसादाधे द्वे अनुष्टुभौ नतस्य द्विपदागायत्री हिरण्यगर्भश्चतस्त्रो मामाहिश्रुसीधसाबद्वे एताः प्रतीकचोदिता
ब्रह्मयज्ञे ध्येयाः सर्वत्रैवमेषोह चतस्रसिष्टुभ आपोह यश्चिस्प्रतीकचोदिते ॥१५॥ वेनस्तत्पञ्च त्रिष्टुभः सदसस्पतिं तृचेन
सेधाकामो मेधां याचते प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता द्वितीयाग्नेच्यनुष्टुप् तृतीया लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबिदं मे माञ्चविणक्यनुष्टुबेतया देवेभ्यः श्रीकामो याचते श्रियम् ॥ १६ ॥
इति० संहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अस्याजरासः सप्तदशाग्निष्ठत्याग्निष्टोमिके प्रथमेहिन पुरो-हव आग्नेच्य आद्ये हे ऐन्द्रवायवस्यास्याजरासो वत्सप्रीर्हरयो धूमकेतवो विरूपो यजमानो हे मैत्रावरूणस्य यजमानो गोतमो हे विरूपे शुक्रस्य कुत्सोऽयमिह मन्थिनो वैश्वदेव-श्रह्महणे त्रीणि शता विश्वामित्र ऐन्द्राग्नस्याग्निर्वृत्राणि भर-हाजो वेश्वदेवस्य विश्वेभिः सोम्यं मेधातिथिरायनम्हत्वती-ययोर्हे आयत्पराश्चरः शाक्त्योऽग्नेशर्घाऽत्रिद्धहिता विश्ववारा

त्वाफुंहि भरद्वाजस्त्वे अमे हे बृहत्यावादित्यस्य त्वे अमे वसिष्टः श्रुधि प्रस्कण्व आदित्यप्रहग्रहणे विश्वेपामदितिवी-मदेवो गोतमो महो अग्नेः सावित्रस्य लुशो धानाकोऽनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १७ ॥ इन्द्रस्तुत्युक्थ्ये द्वितीयेहिन ऐन्द्यः पुरोरुचो द्वादश प्रतीकचोदिते च हे तिस्रश्चापश्चिहिसहो गाव उप पुरुमीढाजमीढो यद्य वसिष्ठ आसुते सुनीतिरा-तिष्टतं विश्वामित्रः प्रवः सुचीको वृहन्नित्रिशोक इन्द्रेहि मधुः च्छन्दा इन्द्रो वृत्रविश्वामित्रः कुतस्त्वमगस्य आतद्गोरिचीतिः शास्य इमांते कुत्सो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रेष्टुभम् ॥ १८॥ सूर्यस्तुत्युक्थ्ये तृतीयेहिन सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचिस्तस्त्रश्च मती-कोक्ता विभाइबृहज्जगतीं विभाइसीर्य उदुसं तिस्नः प्रस्कण्य आनोऽगस्त्यो यदद्य श्रुतकक्षः सुतकक्षौ तरणिः प्रस्कण्वस्त-त्सूर्यस हे कुत्सो वण्महाँ २८हे जमद्भिर्वृहतीसतो वहती श्रायन्त इव नृमेधो बृहती मलाद्या (१) देवाः कुत्स आकृष्णेन हिरण्यस्तूप आङ्गिरसोऽनाख्यात् ए सौर्यं गायत्रं त्रेष्ट्रभम् ॥ १९ ॥ वैश्वदेवस्तुतिश्चतुर्थेह्नि वैश्वदेव्यः पुरोरुच एकादश पद च प्रतीकोक्ताः प्रवावृजे वसिष्टश्चिष्टभिम्द्रवाय वृहस्पति हे मेघातिथिरधिनः कुसीदीकाण्वोऽम्रइन्द्रप्रतिक्षत्र इन्द्राञ्ची मित्रावरुणा जगतीं काश्यपोऽवत्सारोऽस्पेरुद्राः प्रगाथोऽवांचो अद्य कूर्मों गार्त्समदो विश्वे अद्य छुरो धानाको विश्वेदेवाः सुहोत्रो देवेभ्यो हि वामदेवो जगती-मनुकं गायत्रं त्रेष्टुभम् ॥२०॥ अथानारभ्याधीतं मन्नगणम-र्वाक्षिपतृमेधादादित्ययाज्ञवल्कयौ ददशतुः प्रवायुं पञ्चदशर्भः पुरोह्मगणो द्वे च प्रतीकोक्ते प्रवायुमुजिश्वो मित्र्ण् हुने हुने मधुच्छन्दा मित्रं लिङ्गोक्ता दस्रायुवाकव आश्विनीं विद्या द्येन्द्रीं कुशिको नहिस्पशं विश्वामित्रो वैश्वानरीमुग्राविवनि ऐन्द्राझीं भरद्वाज उपासी सौमीं देवलोसितो वा ये त्वा विश्वामित्रो जनिष्ठा उग्रो गौरिवीतिरातु वामदेवस्तृचमैन्द्रं त्विमन्द्रेन्द्रौ नुमेधः पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ यज्ञो देवानां कुरसोऽदुव्धेभिः सावित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥२१॥ प्रवीरया पञ्चदशर्चः पुरोरुगणो द्वेच प्रतीकोक्ते प्रवीरया वसिष्ठी वायव्याकाव्ययोराजानेषु दक्षस्तिरश्चीनः परमेष्ठीं प्रजापति-भीववृत्तं तृचमारोदसीं जगतीं विश्वामित्र उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा वसिष्ठ उपनः सुहोत्रो वैश्वदेवीं ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो हे इन्द्र-मरुत्संवादे तदिदाथर्वणो बृहदिव इमाउत्वा हे बुहत्यो मेधातिथिरयशुसहस्रं मेधातिथिः सतोबुहतीम् ॥ २२ ॥ आनस्त्रयोदशर्चः पुरोरुगणश्चतुर्ऋचं प्रतीकचोदितं चानो वायव्यां जमद्गिरिन्द्रवायू सुसंदर्शेन्द्रवायव्या तापस ऋध-गित्था मैत्रावरुणीं जमद्शिरायातमाश्विनीं वसिष्टः प्रेतु वैश्व-देवीं कण्वश्चन्द्रमा अप्स्वैन्द्रीमारुती परिणामवादिनीं त्रित आह्यो देवंदेवं वो मनुवैवस्वतो वैश्वदेवीं दिविष्ट्रहो मृध ऐन्द्र इन्द्रामी अपात्सुहोत्रो देवासो हि मनुरपाधम हे नृसे-धोऽस्येन्मेधातिथिर्दशस्येकादस्यन्त्या च सतोब्रहत्यः होषा

बृहत्यः शेषा बृहत्यः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां त्रयस्त्रिशो-ऽध्यायः॥३३॥ इति०सर्वोनुक्रमणिकायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

यजायतः षड्टं मानसं त्रेष्टुभ्ः शिवसंकल्पः पितुं नूष्णि-हमगस्त्योऽन्नस्तुतिमन्विचतुर्भः चमानुष्टुमं द्वयोरनुमितिर्द्वयोः सिनीवालीसरस्वत्यौ सिनीवालिपृथुष्टुके हे गृत्समदस्त्वमझे हे आग्नेच्यौ जगत्यौ हिरण्यस्तूप आङ्गरस उत्तानायां द्वे देव-श्रवा देववातश्च भारतावाद्या त्रिष्टुब्द्वितीयानुष्टुप्प्रमन्महे नो-धा द्यचमैन्द्रं त्रेष्टुभिमच्छिन्तित्वा द्यचमैन्द्रं त्रेष्टुभमेव देवश्रवा देववातश्च भारतौ ॥ १॥ अषाढं युत्सु गोतमश्चतुर्ऋचं त्रेष्टु-भक्ष सीम्यमष्टीव्यख्यचतुर्ऋचं त्रेष्टुभक्ष् सावित्रमाङ्गिरसो हिरण्यस्तूपो द्वितीया जगत्युभाषिवतमाश्विनं तृचसुभाषिवतं प्रस्क⁰वो गायत्रीममस्वतीमश्विनात्रिष्टुभौ कुत्स आरात्रि प-ध्याबृहती ए रात्रिदेवत्या कशिपा भरद्वाजदुहितोषस्तदुषस्या परो दिणहं गोतमः प्रातरित्रं वसिष्ठः सप्तर्चमाद्या जगती बहु-देवत्या पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽन्त्योषस्याः ॥ २ ॥ पूषन्तव पुराति सुहोत्रः पथस्पथः परिपतिमृजिश्वेते पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ जीणिपदा वैष्णव्यौ गायण्यौ मेघातिथिष्टतवती भुवनानां भरहाजी द्यावापृथिव्यां जगतीं येनो लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुमं विह्न आनासत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीमेष वो मारुतीं त्रिष्ट्-भमगस्यः सहस्तोमा ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुमं यज्ञः माजापत्य आयुष्यं वर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्शकरीत्रिष्टुभो हिरण्यस्तुतिरुतन ऋत्विजो बहुदेवत्या त्रिष्टुमिमागिरः कूर्मी गार्त्समद आदित्यदेवत्यां त्रिष्टुभ् सप्तऋषयोऽध्यात्म-वादिनी जगत्युत्तिष्ठं तृचो बाह्मणस्पत्य आद्ये बृहत्यौ कण्वो द्योरोऽन्त्यां त्रिष्टुमं गृत्समदो यद्दमा चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् ॥ ३॥ इति० संहितायां चतुर्श्चिशोऽध्यायः ॥ ३४॥

अपेतोऽध्यायः पित्रय आदित्यस्य देवानां वाद्यागायत्री परं चक्कः सविताते गायत्री वायुः पुनातु चत्वारि लिङ्गोक्तानि सविताते गायत्री परंमृत्यो संकसुकिष्ठष्ठभं मृत्युदेवत्याण् द्वांवातोऽनुष्ठुव्वृहत्ये। वैश्वदेव्यावइमन्वतीं सुचीकिष्ठिष्ठभं वैश्व-देवीमपाघं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्ठुभण् ग्रुनःशेपो दुःस्वमना-द्वांमनङ्गाहमानडु स्वनुष्ठु विमं जीवेभ्यः संकसुको मृत्युदेवत्यां त्रिष्ठुभमायुष्मानम् आग्नेयीं त्रिष्ठुभं वैखानसः परीमेऽनुष्ठुभ-मैन्द्रीं भारद्वाजः शिरिबिठः क्रव्यादमाग्ने त्रिष्ठुभमाग्नेयीं दमनो वहवपांजातवेदसी त्रिष्ठुप् स्थोनाष्ट्रिथवी मेघातिथिः पार्थिवीं गायत्रीमस्मात्त्वमाग्नेयी गायत्र्यनिक्का ॥ ४ ॥ इति० संहितायां पञ्चित्रंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

क्रसंवाचं पञ्चाध्यायीं दृध्यङ्घाथर्वणो दृद्शीमिकाश्वमेधि-कवर्जमाद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव आद्यानि यजूर्श्वि यन्मे बार्हस्पत्या पङ्किः क्यात्वमैन्द्यनिरुक्ता गायन्नीन्द्रोवि-श्वस्य विराद्घ द्विपदा शंनो द्वे अनुष्टुभावहानि द्विपदागा-यत्री शंनद्दनद्वामी त्रिष्टुब्गायच्यावन्त्याशीर्थीः शान्तिर्थजूर्थ् षि नमस्ते अस्त्वनुष्टुमौ तचक्षुः. पुरउष्मिक्सौरी ॥ ५ ॥ इति० षट्टिंशोऽध्यायः॥ ३६ ॥

आददे नारिरस्यश्रिदैवतं देवी द्यावापृथिव्यं देव्यो वश्यो वल्मीकवपेयत्यभेवराहिवहतमिन्द्रस्थोज आदाराः प्रेतु मख-स्याश्वस्यर्जवे यमाय देवस्त्वार्चिरसि घमंदेवत्यानि यो घमः स आदित्यो य एष तपत्यनाष्ट्रष्टा पुरस्तात्सप्त पार्थिवानि यजमा-नाशीमंधुप्राणदेवत्यानि गर्भो देवानामवकाशा मामाहिध्सी-रित्येतदन्ता घमंदेवत्या घतादिव जर्भ्ववृहत्यपश्यंगोपां त्रिष्टुमं दीर्घतमा हदेत्वा परोष्णिक्तवष्ट्रमन्तः पत्थाशीरहःकेतुना यज्ञ-षी घमंदेवत्ये॥ ६॥ इति० संहितायां सप्तत्रिंशोध्यायः॥३०॥

आददेऽदित्ये रज्जुरिडएहि गौर्यस्ते त्रिष्टुमं दीर्घतमा इन्द्रा-श्विना वैश्वदेवानि समुद्रायत्वा वातनामानि स्वाहाधर्माय धर्मदेवत्ये विश्वाआशा आश्विन्यनुष्टुब् दिविधा धर्मदेवत्यमश्वि-ना धर्ममुष्णिगपातां ककुबमेन्यसे खरः स्वाहापूष्णे सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि स्वाहासं पयोदेवत्यं मधुहुतं धर्मो भीमं गाय-त्रीबृहत्यावनवसाने अतिशकरी वाश्चेयी समस्ता त्र्यवसाना या ते धर्म क्षत्रस्य बृहती चतुःसक्तिमहाबृहती धर्मेतदनुष्टु-बचिकदत्परोष्णिग्यावती द्यावापृथिवी दिधिधर्मो मियत्यत्प-ङ्किर्यजमानाशीः पयसोरेतो गायन्यनवसाना त्विषः संवृग्द-धिधर्मोऽनुक्तं धर्मदैवतम् ॥ ७॥ इति० संहितायां अष्टत्रिं-शोध्यायः ॥ ३८॥

स्वाहा प्राणेभ्यो माञ्रवणिक्यो देवता मनसःकाममनुष्टु-ब्यजमानाशीः श्रीदेवता प्रजापितः संश्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवताः सविता प्रथमेऽहन्त्यहं क्रमेणोग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मञ्जोऽग्नो विनियुक्तस्तसादाग्निक एवास्य ऋषिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वाग्निशृहद्येनाश्वमेधिकानि त्रीणि तत्रोक्त एव ऋषिलीमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विच-व्वारिशृशत् ॥८॥ इति० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥

ईशावास्यमात्मदेवत्य आनुष्टुभोऽध्याय अनेजदेकं त्रिष्टुप् सपिर जगती वायुरिनलं यज्ञधी ॐ३मिति परमाक्षरस्य योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्यास्थूलादि-गुणयुक्तस्य ब्रह्मक्षिश्चन्दोगायत्रं परमात्मा देवता ब्रह्मा-रम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपृष्टिकमेसु चान्येध्विप काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्य क्रतो त्रिभिर्यज्ञ-भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयत्यभेनयान्तनमस्कारोक्तिर्हिरण्म-येनादित्योपासनमो ३ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खंब्रह्मे-त्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ९॥ इति० चत्वारिंशोऽ-ध्यायः॥ ४०॥

अथातरछन्दोदेवता गायण्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्केर्वरुणिसष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे-देवा विराजो मित्रः स्वराजोऽरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छ-न्द्रसो वायुर्द्धिपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा सर्वो ऋच आग्ने-च्यः सर्वाणि यज्ञूभूषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च स्वाहाकारस्यामिर्वषङ्कारस्य विश्वेदेवाः कमीरम्भे मञ्जाणां देवता वेदितच्याः संन्यस्तमनसि देवतां ततो हिवर्द्वयते देवतामविज्ञाय यो जहोति देवास्तस्य हिवर्न ज्ञपन्ते स्वाध्यायमिष योऽधीते मञ्जदेवतज्ञः सोमुध्मिहोके देवरपीक्यते तस्माच देवता वेद्या मञ्जे मञ्जे प्रयत्नतो मञ्जाणां देवताज्ञानानमञ्जार्थमधिगच्छति मञ्जार्थज्ञानात्तु विधृतपाप्मा नाकमभ्येति नहि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन देवताः श्रौतानां कर्मणां विष्ठः स्मार्तानां चाश्चते फलम् ॥ १०॥

अनादिष्टमध्वरादो सर्वान्तकर्मणि परिभाषितं मञ्जगणं वक्ष्यामः सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयप् सर्वप् सावित्र-मौष्णिहं भारहाजीयप् सर्वप् सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकप् सर्वं वार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसप् सर्वं वारुणं पाङ्कमालम्बाय-नीयप् सर्वमैन्द्रं त्रेष्टुभं याज्ञवल्कीयप् सर्वमादित्यदेवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रमृति वक्ष्यामो दीक्षायां मृगुरमाविष्ण गायत्री प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिकत्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुबातिथ्ये वसिष्टो विष्णुर्वृहती प्रवर्ग्ये कर्यप आदित्यपङ्किरुपसन्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुवसीषोमीयेऽग-स्त्योऽभ्रीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेदयोऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्वि शृशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शकर्थ-भिष्ठवे पडहे सौपर्णोर्धमासा मासाश्चातिशकरी पृथ्वे पडहे सांयकायन ऋतवोष्टिरभिजितिप्रियष्टतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसा-मसु सरस्वत्यापोष्टितिर्विषुवति रौहिणायन आदित्योऽति-धितिर्विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिर्गो आयुषो बाष्किलिमि-त्रावरुणौ प्रकृतिर्देशराम्र आचार्यौ विश्वेदेवा आकृतिर्द्वादश-रात्रिके पृथ्ये पडहे भाछवेयो दिशो विकृतिरछन्दोमेषु शौल्वायन इसे लोकाः संकृतिर्देशमेऽहनि पराशरः संवत्स-रोऽभिकृतिर्महावते शैलिनः प्रजापतिरुक्तृतिरुदयनीयेऽति-रात्रे भौवायनो वायुरछन्दाकृति सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषि-भिरुपलक्षितं वाक्यं ऋषयइछन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्न-वर्णाद्ययज्ञवोर्विनियोगतश्च विज्ञेया सर्वमेतच्छन्दोदैवतमार्ष घ विज्ञाय यिंकचिजापहोमादि करोति तस्य फलमश्रुते बह्मयज्ञारमभे यथाविधि सात्वा छन्दः पुरुषमेनोनिर्णोदन् ए शरीरं न्यसेत्तिर्थग्बिलश्चमस ऊर्ध्वब्रप्तस्याक्षिणी गोतमभर-द्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमद्भी नासिके वसिष्ठकद्रयपौ वाग-त्रिगीयत्रीं छन्दोऽग्निर्देवताथु शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्ट्रिणहुथु सवितारं ग्रीवास्त्रनुके बृहतीं बृहस्पतिं बाह्रोर्बहद्वथन्तरे <mark>द्यावापृथिवीमध्ये त्रिष्टुभिनद्र्भ श्रोण्योर्जगतीमादिलं</mark> मेहें ऽतिच्छन्दसं प्रजापतिं पायौं यज्ञायज्ञियं वैश्वानरमुर्वोरनु-ष्टुमं विश्वान्देवानष्ठीवतोः पिक्कं मरुतः पादयोर्द्विपदाविष्णुं शाणेषु विच्छन्दसं वायुं न्यूनातिरिक्तेष्वक्षेषु न्यूनाक्षरं छन्द आपोदेवतेत्येव १५ सर्वाङ्गेषु योजियत्वा वेदमयः संपद्यते शापानुम्रहसम्थी भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्धयं विन्द्ते ऋद्ययो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽसृ-तमयः संभूय ब्रह्मैवाभ्येति तसादेतनाष्ट्रह्मचारिणे नातपः

स्विने नासंवत्सरोपिताय नाप्रवक्रेऽनुवृयादनेनाधीतेन चा-न्द्रायणाब्द्फलमवामोत्यनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः न्द्रायणाब्द्फलमवामोत्यनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यपूसलोकतामामोत्यामोति॥ १३ ॥ इति सर्वा-सायुज्यपूसलोकतामामोत्यामोति॥ १॥ नुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ १॥

अय छन्दार्थ्स गायम्यु किंगानु हुट बृहतीपङ्कि त्रिहु ब्लाग-यय छन्दाशास गायण्य । स्वतिज्ञातीशक्षयंतिशक्यंष्ट्यस्य छी स्ट्यति स्तयः कृतिमक्त्या-लातजगतीशक्यंतिशकयष्ट्यल्डः कृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विण्शत्यक्षरादीनि चतु-रत्तराण्यूनाधिकेनैकेननिचृद्धिरिजी हाभ्यां विराहस्तराजी पादप्रणार्थं तु क्षेप्रसंयोगेकाक्षरीभावान्व्यूहेदाचे तु सप्तवर्गे पाद्विशेषात्संज्ञाविशेषास्ताननुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो वि-राइरूपा विराद्धानाश्च बहुनामिष त्रिष्टुभ एवेत्यु देशस्तत्र दशैकादशहादशाक्षराणां वैराजत्रेष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्द्-अनादश्राध्यस्याः पादाश्चतुः पदः यङ्गश्चेकश्चतुर्थश्चतुरको वा स्विपदागायत्री पञ्चकाश्चरवारः यङ्गश्चेकश्चतुर्थश्चतुरको वा पद्पङ्किः पद्सरीकाद्शा उद्यागमास्त्रयः सप्तकाः पादनि-पद्भाक्षः पद्सप्तकाद्शा उप्तानः चुन्मध्यमः पद्मश्चेद्रतिनिचृद्शकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु पद्ग-सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा होपद्दी सप्त-कश्चेति हसीयसी ॥ २ ॥ हितीयमु व्यक्तिपदान्त्यो हाद्शक आद्यश्चेत्पुरउष्णिझ्रध्यमश्चेत्ककृप्त्रेष्टुभजागतचतुष्काः ककुः इयङ्क शिरेकाद्शिनोः परः घह्नस्तनुशिरा मध्ये चेतिपपीलिक. मध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुटगर्भा चतुःसप्तको दिग्-गेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप्चतुष्पद्दाथ पञ्चपञ्चकाः पह्नश्चेको महापद्पक्किंगतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेद्ष्टकः पिपीछिक-मध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविराण्नववैराजत्रयोद्देशन्ष्ट-रूपादेकास्त्रयोविराष्ठेकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरस्ताद्वृहती द्वितीयश्चेत्रयङ्कसारि-ण्युरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वान्त्यश्चेदुपरिष्टाबृहत्यष्टिनोर्भध्ये द्शको विष्टारबृहती त्रिजागतोध्वेबृहती त्रयोद्शिनोर्भध्येऽ-ष्टकः पिपीलिकमध्या नवकाष्टकेकादशाष्टिनो चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५॥ पञ्चमं पङ्किः पञ्चपदाथ चतुष्पदा विराददशका अयुजी जागती सतीबृहती युजी चेद्विपरीताद्यौ चेत्र्यस्तारपङ्किरन्स्यौ चेदास्तारपङ्किराद्यान्स्यौ चेत्संस्तारपङ्किमध्यमो चेद्विष्टारपङ्किः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रेष्टुभपदा द्वी तु जागती यस्याः सा जागते जगती त्रिष्ट्रभे-त्रिष्टुब्वैराजी जागती चाभिसारिणी नवकी वैराजिस्त्रष्टुमश्च हो वा वैराजी नवकस्त्रेष्टुमश्च विराहस्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्ट-कश्च विराड्पा द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्ट-कस्ततो उयोतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती मध्ये जागतश्चेद्यवमध्याद्यौ दुशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्षयुत्तरा विराद्ध-पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती जागतपदाष्टिनस्वयः स्वी च हो सहासतोबृहत्यष्टको सप्तकः पद्गो दशको नवकश्च पड़ुका वा महापङ्किमाध्यंदिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रम-णिकैषा कृतिभगवतः कात्यायनस्येषा कृतिभगवतः कात्या-यनस्य ॥ ८ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥ कृष्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥ समाप्ता सर्वानुकमणी ॥

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐअधानुवाकान्वध्यामि ब्रह्मणा निर्मितान्पुरा । शिष्याणामुपदेशाय यज्ञसंस्कार एव च। विप्राणां यज्ञकालेषु जपहोमार्चनादिषु ॥ १ ॥ इषेत्वैका वसोः पवित्र्यं तिस्रोऽग्नेवतपते सप्त पवित्रेखो हे शमांसि तिस्रो धृष्टिरसि शर्मासि द्विकौ देवस्यत्वा तिस्रो देवस्यत्वा पद्म प्रत्युष्ट्प्रक्षिस्ता दशैकत्रिप्शत्॥ १०॥ ३१॥ १॥ कृष्णोसि पडमेवाजजितिस्रो मयीदमझीषोमयोः पञ्चकाव-ने द्वोऽद्रव्धायो चतस्रः संवर्चसा पद्धाप्तये कव्यवाहनाय पद्गस-चतुच्चिथ्रात्॥ ७ ॥ ३४ ॥ २ ॥ समिधाप्तिं सूर्भुवः स्वश्चतुब्कावप्रिज्योतिहें उपप्रयन्तः षड्विध्शतिर्भूर्भुवः-स्वध्यतस्त्रो गृहामा तिस्तः प्रघासिनः पञ्च पूर्णाद्वि द्वेऽक्षन-मीमदन्त पडेप ते सप्तदशत्रिपष्टिः ॥ १० ॥ ६३ ॥ ३ ॥ एवं हे महीनां पयश्चतस्र आकृत्या ऋक्सामयोर्हिकौ वतं कृणुत यहेवाते चतस्रो वस्व्यसि तिस्र एष ते हे शुकंत्वा चत-स्रोऽदित्यास्त्वगृष्टौ दशसप्तित्र्थशत् ॥ १०॥ ३०॥ १॥ अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ तप्तायनी हे इन्द्रघोषस्तिस्रो युञ्ज-ते उद्यो देवस्यत्वा चतस्रो देवस्यत्वा पञ्च विभूरसि चतस्रो ड्योतिरसि षडुरुविष्णो तिस्रो दशत्रिचत्वारिक्शत्॥ १०॥ ॥ ४३ ॥ ५ ॥ देवस्यत्वा षडुपावीरसि पञ्च माहिः षद्-... संते तिमः समुदंगच्छ हविष्मतीर्दिकौ हदेत्वा पञ्च देवस्य स्वाष्टावष्टो सप्तत्रिष्ट्रशत्॥ ८॥ ३७॥ ६॥ वाचस्पतय उप-यामगृहीतोसि त्रिकावावायोयं वा द्विको यावामेका तंप्र-तथा चतस्रोऽयंवेनो येदेवासिस्त्रकाविन्दाय मूर्धानं द्विको यस्त एका प्राणाय तिस्रो मघव इन्द्राप्ती आगतमाघौमास-अर्थणी धतो विश्वेदेवास आगतेन्द्रमरुत्वो मरुत्वन्तं वृषभं महता त्वौजसे सजोषा इन्द्रमहत्वाँ २ इन्द्रमहाँ २ इन्द्रो महाँ २ इन्द्रमेकैकोदुत्यमष्टौ पञ्चविश्वातिरष्टाचःवारिश्वात् ॥ २५॥ ४८॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः पञ्च वाममद्य हे सुशर्मास्येका बृहस्पतिसुतस्य हे हरिरसि चतस्रः समिन्द्रणेऽष्टौ माहिरेजतु दशमास्यः पञ्चकावातिष्ठयुक्ष्वा-हीन्द्रमिदेकैका यसान हेऽप्रेपवस्वोत्तिष्टन्नदश्रमुदुत्यमेकैका-जिब्र हे विनइन्द्रवाचस्पतिं विश्वकर्मनेकैकाम्रयेत्वा चतस ब्रुहरतिस्तिस्तः परमेष्ठी दशत्रयोविक्शातिस्त्रिषष्टिः ॥ २३ ॥ ॥ ६३ ॥ ८ ॥ देवसवितश्चतस्त्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च देवस्याहं द्शापये तिस्रो वाजस्येममष्टावित्ररेकाक्षरेणैषते चतुष्कौ सविता द्वे अष्टी चत्वारिक्शात्॥ ८॥ ४०॥ ९॥ अपो देवाश्चतस्रः सोमस्य विषिः पञ्चावेष्टाः सप्त सोमस्य वा चतस्र इन्द्रस्यवज्रः पञ्च स्योनासि चतस्रः सवित्रेकाश्विभ्यां चतुस्त्रिपृशत् ॥ ८ ॥ ३४ ॥ १० ॥ युञ्जान एकाद्श प्रतूर्तं **कृषोडश देवस्यत्वा दशापोदेवीर्द्वादशापो**द्धेकादशादि-तिष्ट्वा पञ्चाकृतिमष्टादश सप्तत्र्यशीतिः॥ ७॥ ८३ ॥ ११॥

दशानः सप्तदश दिवस्परि द्वादश सिमधामि पञ्चदशापेत सप्तदशासुन्वन्तं त्रयोदश या ओषधीः सप्तविध्शतिर्मामा षोडश सप्तससदश्र्भशतम् ॥ ७ ॥ ११७ ॥ १२ ॥ मयि-गृह्णामि पञ्चदश दश ध्रुवासि मधुवाता एकादशको सम्यक्-स्रवन्ति नवेमंमा पडपात्वैकाऽयं पुरः पञ्च सप्ताष्टापञ्चाशत् ॥ ७ ॥ ५८ ॥ १३ ॥ ध्रुविक्षितिः षद् सजूर्ऋतुभिर्मूर्धावयो द्विकाविन्द्राञ्ची आयुर्मे पङ्गावाद्युस्त्रिवृदेकाग्नेभागोस्येकया चतुष्कावष्टावेकत्रिष्ट्रशत् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ १४ ॥ अम्रेजाता-न्पञ्च रिमनासत्याय चतस्रो राज्यस्ययं पुरः पञ्चकाविप्तर्भू-धेंकोनत्रिष्ध्राद्येनऋषयोऽष्टौ तपश्च नवसप्तपञ्चषष्टिः॥ ७॥ ॥६५॥१५॥ नमस्ते घोडश हिरण्यबाहव उष्णीषिणे तक्षभ्यो उयेष्टाय पञ्चकाः स्नुत्याय चतस्तः शंभवायैका पार्यायपञ्च द्रापे अन्धसो विक्शातिर्नवषद्दषष्टिः ॥ ९ ॥ ६६ ॥ १६ ॥ अश्मनूर्जं दश नमस्ते पञ्चाझिस्तिग्मेन नव चक्षुषः पिताष्टा-वाद्यः शिशानः सप्तद्शोदेनं क्रमध्वमिना पञ्चद्शकौ युक्रज्योतिः सप्तमेथ्र्स्तनं त्रयोदश नवैकोनशतम् ॥ ९ ॥ ९९ ॥ १७ ॥ वाजः सप्तमूक्चेतुष्का अइमामिस्निकाव्यूशुः पञ्चेका चतस्रो वाजाय हे वाजस्य त्वष्टावृताषाइ त्रयोद्-शामि युनिन सप्त यदाकूताद्वात्रीहत्याय दशको त्रयोदशः सप्तसप्तितः ॥ १३ ॥ ७७ ॥ १८ ॥ स्वाद्वींत्वैकाद्श देवा-यज्ञं विश्वातिः सुरावन्तश्रं सप्तद्शोदीरतां त्रयोदशाच्या-जानुर्दश सोमोराजाष्टों सीसेन तन्न्र्ण्षोदश सप्तपञ्चनवतिः ॥ ७ ॥ ९५ ॥ १९ ॥ क्षत्रस्य योनिस्त्रयोदश यहेवा दशा-भ्यादधाम्यष्टौ योसमिद्धो अग्निर्द्वाद्याश्विनाहविस्त्रयोदशा-श्विनातेजसैकादश नवनवतिः ॥ ९ ॥ ९० ॥ २० ॥ इमंमे समिद्धो अग्निरेकादशको वसन्तेन ऋतुना पह्नोतायक्षत्स-मिधामिं द्वादशाऽश्विनौ छागस्य सप्त देवंबर्हिश्चतुर्दश पढे-काष्टिः ॥ ६ ॥ ६ १ ॥ तेजोसि पञ्चाप्तय एका हिंकाराय हे तत्सवितुर्दश विभूमात्रिका काय हे आवसँख-योद्य शेषादेकैकान्नविशृंशतिश्चतुस्त्रिशृंशत्॥ १९॥ ३४॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भो यः प्राणतो द्विकौ युञ्जन्त्रष्टौ वायुष्ट्रा पञ्च प्राणाय तिस्त उत्सक्थ्या ह्रादश गायत्री कस्त्वा पद्गी कःस्विद्ष्ये कास्विद्श सुभूः स्वयंभूस्तिस एकाद्शपञ्च-षष्टिः ॥ ११ ॥ ६५ ॥ २३ ॥ अश्वस्तूपरो धूम्रान्वसन्ताय समुद्राय शिशुमारान्मयुः प्राजापत्यो दशकाश्रत्वारश्रत्वा-रिष्शत्॥ ४॥ ४०॥ २४॥ शादंदद्भिनेवैकैका हिरण्य-गर्भश्रतस्र आनो दश मानोमित्रो यदश्वस्याष्टको यत्ते विडिमानुकं हे पञ्चदश सप्तचत्वारिष्ध्यत् ॥१५॥४७॥२५॥ अग्निश्च पञ्चदशोचात एकादश द्वौ पड्विक्शितः॥ २॥ २६॥ २६॥ समास्त्वा दृशोर्घा अस्य पीवोअन्ना द्वादशका-विभित्वैकादश चत्वारः पञ्चचत्वारिक्ष्शत् ॥ ४ ॥ ४५ ॥ २७ ॥ होतायक्षदेकाद्श देवंबर्हिर्इादश पुनरप्येवं चत्वारः पदच-त्वारिक्ष्यत् ॥४॥४६॥२८॥ सिमिद्धोअञ्जल्लेकादश यदकन्द-द्धयोदश सिमद्धो अद्य द्वादश केतुंकुण्वॅश्चतुर्विक्ष्शतिश्चत्वारः पष्टिः ॥ ४ ॥ ६० ॥ २९ ॥ देवसवितः पद तपसे कौला-ळक्ष् पोडश द्वौद्वाविक्षशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३० ॥ सहस्र-शीर्षा पोडशाद्यः संस्तुतः पद द्वौद्वाविक्षशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ॥३१॥ तदेव सस्र वेनस्तन्व द्वौ पोडश ॥ २ ॥ १६ ॥ ३२ ॥ अस्याजरासः समदशापश्चिद्वादश विश्वाद चतुर्दश प्रवावृज्ञ प्रवादश प्रवायुप्रवीरया पञ्चदशकावानस्रयोदश सप्तसप्तन-वतिः ॥ ७ ॥ ९७ ॥ ३३ ॥ यज्ञाप्रतः पञ्च नद्यः सोमोधेनु-माकृष्णेन पूपन्तव दशका नतदृष्टी पडष्टापञ्चाशत् ॥ ६ ॥ ५८ ॥ ३४ ॥ अपेतो दशाद्यं द्वादश द्वौद्वाविक्षशतिः ॥ २ ॥२२॥३५ ॥ ऋचं वाच्छ्षोडश द्याः शान्तिरही द्वाचतु-विंछ्शतिः ॥ २ ॥२४॥३६॥ देवस्यत्वा दश यमायत्वेकादश-द्वावेकविछ्शतिः ॥ २ ॥ २१ ॥ ३० ॥ देवस्यत्वाष्टी यमा-यत्वा क्षत्रस्यत्वा दशको त्रयोऽष्टाविङ्शतिः ॥३॥२८॥३८॥ स्वाहाप्राणेभ्यः पद्धप्रश्च सप्त द्वौ त्रयोदश ॥ २॥१६॥३९॥ ईशावास्यमष्टावन्धं तमो नव द्वौ सप्तदश ॥ २॥१०॥४०॥ दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशा-तुशाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ सप्तपष्टिश्चितो ज्या सौत्रेद्वीवंशतिस्तथा । अध एकोनपञ्चाशत्पञ्चत्रिंश-त्त्विछे स्मृताः ॥ २ ॥ ग्रुक्रियेषु तु विज्ञेया एकादश मनी-षिभिः। एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्रयधिकं मतम् ॥ ३ ॥ इत्यत्वाकस्त्राध्यायः संपूर्णः ॥

शुक्रयजुर्वेदसंहितागतमत्रकोशः।

- १८०० विकास स्थानिक

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~	~~~	·····					~~~~	~~~~
मन्त्रप्र॰	अ•	कं०	मन्त्रप्र॰	अ०	कं०	मन्त्रप्र•	अ०	कं०
অ.	1.49	59-1	अभिर्वृत्राणि जङ्घन्त	३३	9	अभरनीकमुप आ विवेश		28
अक्रुन्कमी कर्मेकृतीः	R	४७	अग्निश्च पृथिवी च संनेते	२६	9	अमेर्जुनित्रमसि वृषणीस्थ	ų	2
अफ्रन्दद्धिः स्तनयन्	35	ξ	अग्निश्च मु आपश्च मे	36	38	अम्रोमागोऽसि दीक्षाया	38	28
अक्रन्दद्शिः स्तनयन्	35	23	अभिश्च म इन्द्रश्च में	38	38	अभेवांऽपन्नगृहस्य सदसि	Ę	28
अकन्दद्गि स्तनयं शिव्	35	33	अग्निश्च में घुर्मश्च में	38	25	अभे वाजजिद्वाजं त्वा	2	. 9
अश्वमीमदन्त हार्व	३	43	अग्निष्वात्तानृतुमती हवा	38	€3	अमे वाजस्य गोमतः	94	34
व्ययाजायं कितवं कृता	३०	36	अभिष्वात्ताः पितर् एह	38	43	अमे वेहींत्रं वेदत्य	7	3
अयुशिषे पवस	38	३८	अग्नि स्तिग्मेर्न शोचिषा	30	38	अझे वतपते वृते चरि	8	11 6
ज्या आयुंशांष पवस	३५	98	अग्निएं स्तोमेन बोधय	55	30	असे वतपते वृतमंचारिष्	२	25
अस इन्द्र वरुण मित्र देवाः		28	अमिए हदयेनाशनिए	३९	6	अमें वतपारुवे वतपा	y	Ę
अस्य कन्यवाहेनाय	3	२९	अ्झिण् होतारं मन्ये	34	80	अमे वतपास्त्वे वतपा	y	80
नार्थे कटरूनालभत	85	२३	अमीवोमयोरु जितिमनु	- 7	30	असे राध महते सौभंगाय	३३	35
नामे गायत्राय त्रिवृत	२९	६०	अमे अङ्गिरः श्वतं ते	35	6	अमें सहस्राक्ष शतम्धेन	90	9
गर्ये गहपत्य स्वाहा	80	२३	असे अच्छा वदेह नः	8	२८	असे सहस्य प्रतना	9	३७
्याये त्वा मह्य वसवा	O	80	अम्ने गृहपते सुगृहपति	7	20	अभेस्तनूरंसि वाचो	9	94
असमें इनीकवते प्रथम्जान्	58	१६	अम्रे जातान्प्रणुदानः	34	3	अभेस्तनूरंसि विष्णंवे त्वा	ч	9
असयेऽनीकवते रोहितान्	२९	५९	अम्रे तमुद्याश्चं न स्तोमुः	30	88	अमे स्वाहा कृणुहि जात	20	22
असमें पीवनं पृथिये पीठ	३०	२१	अमे तम्बाश्वं न स्तोमैः	30	७७	अ्ग्रेणीरंसि स्वावेश	६	7
अग्नये स्वाहा सोमाय	25	६	अम्रे तब अबो वयो	35	308	अप्रे बृहतुषसामूध्वी अस्था	135	12
असर्ये स्वाहा सोमाय	२२	२७	अभ्रे त्वं नो अन्तम उत	. 3	२५	अङ्गान्यात्मिन्भूषजा	98	९३
अयावसिश्चरित प्रावेष्ट	Ŋ	8	अम्रे त्वं नो अन्तम उत	94	28	अङ्गिरसो नः पितरो नर्व	99	40
व्यक्तिं तं मन्ये यो वसु	34	83	अधे त्वं नो अन्तम उत	२५	80	अचिकदृदृषा हरिर्महान्	36	- 22
असि दतं पुरो दंधे	२२	30	अम्रे त्वं पुरीष्यो रिय	35	49	अच्छ्यमेति शवंसा घृत	२७	93
अग्निः पशुरासात्तनाज	२३	30	अमे त्वर् सुजागृहि	8	38	अधिजनस्य ते देवसोम	9	38
अझिः पृथुर्धमेण् स्पतिः	30	२९	अग्नेऽदब्धायोऽशीतम्	- 3	20	अजस्त्रमिन्दुमरुषं भुर	93	85
असिः प्रियेषु धार्मसु	35	330	अम्ने दिवो अर्णमच्छा	35	88	अजारे पिशंगिला श्वा	23	पह
अग्निमद्य होतारमवृणीता	53	५९		d	३६	अजीजनो हि पर्वमान	22	96
अग्निमद्य होतारमवृ	२८	४६		છ	83	अजो ह्यप्नेरजनिष्ट शोकात	93	43
अग्निमद्य होतारमवृ	२८	२३		80	98			
अधि युनिष्म शर्वसा	96	પ્યુવ		२५	. 8		92	82
अग्निरस्मि जन्मना जात	96	६६	अग्ने पत्नीरिहा वंह	२६	20	अत्युन्याँ २८अगां नान्याँ	પ	85
अग्निरेकांक्षरेण प्राणमुद	९			6	३८		3	33
अञ्चिक्तिष्टः पर्वमानः पाः	र्घ २६	९	2/2		C		२९	96
अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मा	न् १३	80			11		३०	. २२
अग्निज्यों तिज्यों तिर्गिः	ર	٩		9	. 35	- 0	३३	६९
अग्निर्देवता वातो देवता	18	२०			O	- 0	३३	82
अग्निर्मूर्घा दिवः कुकुत्पा			असे यत्ते दिवि वर्चैः	95			२५	- 23
अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुत्	12		असे यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं	35	308	अदितिष्ट्वा देवी विश्व	- 33	६१
अग्निर्मूर्धा दिवः क्कुत्				13	- ३६	अदित्यास्त्वगुस्यदित्य	- 8	30
								1

								*	The same
	मन्त्रप्र०	अ॰	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰	अ०	市。
	अदिखास्त्वा पृष्ठे साद	38	ų	अन्विद्नुमते स्वं मन्या	38	6	अयं ते योनिर्ऋत्वियो	313	पद
	अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघारे	र्घ ४	२२	अर्पश्यं गोपामनिपद्यमान	३७	90	अयं दक्षिणा विश्वकंमा	33	44
	अदित्यै रास्त्रांसि विष्णों	9	३०	अयां गम्भंनसीद मा खा	13	રૂ ૦	अयं दक्षिणा विश्वकंमा	30	36
	अदित्यै रास्रासीन्द्राण्या	36	३	अपुाचमपुकिल्विषमु	રૂપ	33	व्यां नो अधिर्वरिव	d	३७
*	अदित्यै राखास्यदिति	99	५९	अपातामश्विनां घुमं	36	93	अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणातु	O	88
	अदित्यै ब्युद्नमिस	2	२	अपां त्वेमं साधयाम्यपां	93	2	अयं पश्चाद्विश्वव्यचा	15	५६
	अद्देशमस्य केतवो विर्	6	80	अपांधमदुभिशंस्तीर	३३	९५	अयं पश्चाहिश्वव्यचा	303	96
	अ्द्यः श्वीरं व्यपिवृत्	19	७३	अपां पृष्टमंसि योनिरुग्नेः	99	२९	व्ययं परो भवस्तस्यं	33	48
	अद्यः संभृतः पृथियौ	33	30	अपां पृष्टमंसि योनि	93	५३	अयं परो हरिकेशः सूय	3 18	34
	अ्चः स्वाहा वाभ्यः	२२	२५	अपां पेस्रुस्यापो देवीः	ξ	30	अयम् सिर्गृहपंतिगाहि	3	33
	अ्वा देवा उदिता स्येख	३३	85	अपां फेर्नेन नर्सुचेः	93	ত গু	अयम्भिः पुरीष्या	ş	80
	अधा यथा नः पितरः परा	99	६९	अपामिदं न्यर्यनं समुद्रस्य	90	v	अयम् मिर्वीरतमा वयोधाः	313	45
	अधा हांग्ने कतीर्भद्रस्य	94	४५	अपारर पृथिये देव	9	२६	अयम्भिः संहस्रिणी	34	53
	अधि न इन्द्रेषां विष्णों सजुा	33	80	अपार्रसुद्वंयसुर्स्यु	g,	3	अयमिह प्रथमोऽधायि	3	34
	अधिपच्यसि बृह्ती	94	38	अपि तेषु त्रिषु पदेष्य	२३	५०	अयमिह प्रथमोऽधायि	313	38
	अध्यवीचद्धिवृक्ता	96	ષ	अपेत वीत वि चे सर्पतातो	92	४५	अयमिह प्रथमोऽधाय	३३	Ę
	अध्वयों अद्गिभिः सुत्र्	20	33	अपेतो यन्तु पणयोसुं स	રૂપ	9	अयम्तरात्संयद्वसुस्तस्य	34	36
	अनुद्वान्वयः पुङ्किश्छन्दो	18	90	अपो देवी मर्धुमती	20	9	अयमुपर्यु वीग्वसु सास्य	94	33
	अनु द्वाहं मन्वारं भामहे	३५	93	अपो देवीरुपं सजु मधुं	99	३८	अयं वां मित्रावरुणा	O	9
	अनाध्या पुरस्तीत्	३७	93	अमस्वतीमश्विना वार्च	३४	२९	अयं वेनश्चीद्यापृक्षिगर्भा	O	38
	अन्।धृष्यो जातवेदा	२७	9	अप्सुमे सधिष्टव सौषंधी	92	३६	अय्भू सहस्र सृषिभिः	३३	53
	अनु ते शुष्मं तुरयन्तमी	३३	(O	अप्खुन्तरमृतमप्सु भेषुजं	g	६	अ्यक्सो अप्तर्यसम्ब	35	80
	अनुत्तमा ते मघवनिक्री	३३	७९	अबोध्युग्निः सुमिधा	94	२४	अर्थेतं स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं	30	R
	अनु त्वा माता मन्यतां	8	20	अभि गोत्राणि सहसा गाह	90	३९	अुर्धुऽऋचेषुक्थानिष्	38	24
	अनु त्वा रथो अनु मयो	२९	313	अभि त्यं देव ११ संवितारं	૪	२५	अर्धमासाः पर्रूष	२३	83
	अर्जुनोद्यार्जुमतिर्युः न	३४	९	अभि त्वां शूरनोनुमो	२७	34	अमेंभ्यो हस्तिपं जुवाया	३०	33
1	अनुं वीरैरनुं पुष्यासा	२६	99	1_	२२	ર	अर्थमणं बृह्स्पतिमिन्हं	९	20
5	निजुदेकं मनसो जवीयः	80	8	अभि प्रवन्त समनेव यो	90	९६	अवीञ्ची अधा भवता यज	३६	48
9	नुन्तरंग्ने रुचा त्वमुखा	35	98	अभिभूरस्येतास्ते पञ्च	30	२८	अवतत्य धनुद्व एसह	3 €	33
	नुन्तुरा मित्रावरुणा	२९	Ę	अभि युज्ञं गृंणीहि नः	२६	२१	अव्पतंन्तीरवदन्दिव	35	33
	भुन्तश्चरित रोचुनास्य	3	v	अभीमं मंहिमा दिवं	३८	90	अवंभृथ निचुम्पुण	6	२७
	मुन्तस्ते द्यावीपृथिवी	•	4	अभी षु णुः सखीनां	२७	83	अवंभृथ निचुम्पुण	\$	86
	नुम्धं तमुः प्रविशनित	80	9		३६	Ę	अवं रुद्रमंदीमुह्यवं	३	45
	नुन्धं तमः प्रविशनित	80	35	- L	90	36	अवस्रष्टा परापत् शर्वे	30	84
	नम् स्थानधी वोर्भक्षीय	३	20	अभ्याद्धामि समिध्मभे	२०	२४	अविर्न मेषोन्सि	33	90
	निप्तेऽन्नस्य नो देह्य	33	८३	अभ्यावर्तस्य पृथिवी	35	१०३	अवेष्टा दन्दुश्काः प्राची	30	90
	नित्परिसुतो रसं	18	७५		33	30	अवीचास क्वये मेध्यीय	3,3	२५
3	9 –	80	33		30	88	अ्थ्युन ते अ्थ्युः	२०	२७
3		80	30	-2	२७	9	अ्थ् ग्रुरं थ् ग्रुष्टे देव	B	G
3, 1	<u>न्युवापोऽर्धमासाना</u>	२४	३७		२ ६	२४	अशुश्चर्य मे रहिमश्च मे	35	99
, 4	गुन्या वी अन्यामेवस्वन्या	35	66	अयं ते योनिर्ऋतिवयो	ર	38	अरमुकूर्जुं पर्वते शिक्षि	90	- 3
9	गन्वु मिरुषसामग्रम ख्यत्	99	90	अयं ते योनिई वियो	35	45	अर्मन्वतीरीयते सप्	३५	90
					-				

मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मञ्जप्र॰	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰	अ०	कं०
अइमा च में मृतिका च में	96	93	अहं: केतुनां जुपताशृसु	३७	53	आ न इन्द्रों दूरादा न	20	86
ज्याम तं काममधे	96	७४	अहरहरप्रयावं भरन्तो	99	७५	आ न इन्द्रो हरिभिया	20	88
- व्यथेवा निपदन	92	00	अहानि शं भेवन्तु नः	३६	33	आ ने एतु मनः पुनः	3	48
्लस्थेवा निपद्न	३५	ક	अहांच्यसे हुविरास्ये ते	२०	७९	आ नांसत्या ब्रिभिरेंका	38	80
- अध्तूपरागामुगस्ते	58	9	अहिरिव भोगैः पर्यति बाहुं	२९	49	आ नो नियुद्धिः श्वतिनी		26
्यस्य त्वा वृष्णेः श	३७	٩	अहुंतमसि हविधीन	3	9	आ नो मित्रावरुणा घृते	23	6
अर्थावतीर्गोमतीने उपासी	38	80	अहे पारावंतानालंभते	58	२५	आनो यज्ञं दिविसपृश्ं	33	८५
अधावती एसो मावतीं	35	63	आ.		30	आनो युक्तं भारती तूर्य	२९	33
्यकतस्य त सर	२०	३५	आकृतिमुझि प्रयुज्ध्	33	६६	आन्नाणि स्थलीर्मधु	99	३६
व्या गाभिरान्द्रय	२०	७३	आकृत्ये प्रयुजे अस्ये	8	0	आपंतये त्वा परिपतये	4	ų
ित्या द्यम पात्रभ	३८	35	- 22		83	आपये स्वाही स्वापये	9	२०
अधिना तेजसा चक्षेः	20	60	आ कुष्णेन रर्जसा वर्त	38	38	आपवस्य हिरण्यव	6	६३
्या तमचः लगण	20	पुष	आक्रम्यं वाजिनपृथिवी	33	38	आपश्चित्पप्युस्त्युीं न	33	35
अधिना पिष्या मध	20	90	आर्त्रन्दयु बलुमोजी नु आ आगत्ये बाज्यध्वीनुष्	53	प्रह	आपो अद्यान्वंचारिष्णू	20	२२
अधिना भेपूज मधु	२0 २0	£8	आगंन्म विश्ववेदसं	33	38	आपो अस्मान्मातरः शुन्ध	8	2
अधिन। ड्राप्टरसत	98	६७	आग्ना३॥इ पतिवस्सुजू	34	36	आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत	35	इप
अधिभ्यां चक्षुर्मतं अधिभ्यां पच्यस्व सरस्वसे	30	33	आग्नेयः कृष्णग्रीवः सार	<u>د</u> २९	30	आपो ह्यहुंहुतीर्विश्व	२७	53
	2.4		आग्रयणश्च मे वैश्वदेव		38	आपो हि ष्ठा मेयोभुवस्ता	33	40
अधिभयां पिन्तस्य सरस्रस्य	३८	8	आ घा ये अग्निमिन्धते	38	50	आपो हि हा मयोसुव ३	३६	3.8
Canall Allinia	1,	२६	आच्या जाने दक्षिणतो	38	35	आप्यायस्व समीतु ते	35 3	92 .
क्ते वतन त्मन्या तम	28	30	आच्छा जास पासम्पता	30	६२	आप्यायस्व मदिन्तम्	35 3	38
अपाढं युत्सु प्रतेनासु प्रि	३४	२०	आजिङ्कन्दिः अवकर्णायः आजिङ्कन्दिः सान्वेषां ज्ञधन्	53	५०	आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्म	22	23
अवाढासि सहमाना	35	२६	आजिन्न कलशे मुह्या	3	3.	आ मुन्द्रेरिनद्व हरिभियाहि	20	43
अही ह्यंच्यत्ककुभः पृथि	38	58	आजिम्र कुछरा नुसा आजुह्वान ईड्यो वन्युश्चा	२९	82 25	आ मा वाजस्य प्रसुवो	۹.	98
असंख्याता सहस्राणि	98	48	आजहाना सरस्वती	20	46	आमूर्रज प्रत्यावर्तयेमाः	29	40
असवे स्वाहा वसवे स्वाही	22	३०	आजहानः सुप्रतीकः	90	25	आयं गौः पृश्लिरक्रमी	3	Ę
असि युमो अस्यदित्यो	२९	38	आ तं भेज सौश्रवसे	35	20	आ यदिषे नृपतिं तेज	22	33
असुन्वन्तमयजमानमिच्छ	35	६२	आ तर्त्त इन्द्रायवः पनन्त	33	२८	आयंन्तु नः पितरेः सोम्या	99	46
असुर्या नाम ते छोका	80	Ą	आतिध्यकृपं मासरं	39	38	आयात्मुपं भूषत्	33	22
असी यस्ताम्रो अंहण	98	६	आतिष्ठंन्तुं परि विश्वं अभू	33	22	आयात्विनद्रोऽवंस उपं नः	20	80
असी या सेना मुस्तः	90	४७	आतिष्ठ वृत्रहुत्रथं	४५		आयासाय स्वाहा प्राया	33	33
असी योडव्सपैति	9 &	v	आ तू ने इन्द्र वृत्रहनुस्मा	33	33	आयुर्में पाहि प्राणं में	18	90
अस्कं जम् इ देवेभ्य	7	6	आते वृत्सो मनीयमत्	32	द्ध ११५	आयुर्येज्ञेन कल्पतां माणो	9	23
अस्तान्य्थ् युर्नराष्ट्र सुरोवो		२९	आत बुल्ला संरापना रू	9	२८	आयुर्युज्ञेन कल्पतां प्राणी	96	23
असाक् मिन्द्रः समृतेषु	30	83	आत्मनुपस्थे न वृकस्य	99	97	आयुर्यज्ञेन कल्पताध्	२२	३३
असारवमधिजातोसि	30	२२	आत्मश्रुपस्य न व्यन्त्र आत्मान ते मनसारादंजान		30	आयुंष्मानमे हिवषा वृ	३५	90
अस्मिन्महत्यणेवेऽन्तार	१६	५५	आत्मान त मनसाराद्यान			आयुष्यं वर्चस्यशृराय	58	40
असो रुद्धा मेहना पर्वतास	दिइ.	40	आ त्वाहार्षम्नतरंभूत्	52	33		94	६३
असो वो अस्विन्द्रयं	९	२२	आदित्यं गर्भं पर्यसा	33	88	आयोष्ट्रा सद्ने साद्या		
अस्य प्रतामनुद्यतं ११	३	38	आदित्येनों भारती वष्टु	२९	6	आरात्रि पार्थिव् ए रजेः	38	\$ 5
अस्याजरासी दुमामारत्रा	३३	9	आधंत पितरो गर्भ	3	33	the succession of the party of	३३	७५
अस्येदिन्द्री वावृधे वृष्ण्यं	इइ	90	आ न इडामिर्विद्धे सुशु सि	त ३३	38	आ वाची मध्यम्रह्छर्	30	49

मन्त्रप्र०	अ० कं	O The state of the					······································
आवायो भूष शुचिपा		1 440	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ	, कं॰
ञाविमयां आवित्तो	-	 इन्द्रश्च मुरुतंश्च क्रयायो 		પુષ	इमा नुकं भुवना सीष	२५	४६
भा विश्वतः प्रत्यञ्च		९ इन्द्रश्च सम्राइवरणश्च		३७	इमा रुद्रायं तुवसं कपुर्दिन		
आवी देवास ईमहे	99 21	क र र जिल्लाका वृद्ध पार	नस्यं २५	Č	इ्मामगृभ्णत्रशानामृतस्य	२२	
शाया द्वास इमह	8 ,	उ इन्द्रंस्य रूपमृषभो	0.0	99	इमा ते वाजिन्नव्मार्ज	२९	-2
ञाञ्च विद्याना वृष्मा	१७ ३		30	२१	इमा उ त्वा पुरुवसो गिरं		
आश्रावयिति स्तोत्रियाः	18 5		ा ९	ч	इमा ते पुक्षावुजरी	96	५२
आसुन्दी हुप्पूरांजा	38 38	ं - ' राजा मरतासना	कं २९	પ્ષ	इयुत्यम्रं आसीनमुखस्यं	રૂહ	ų
22-01-2	98 98	इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य	90	83	इ्यंद्सायुंर्सायुर्भियं	90	२५
37F -2 01 0	१९ ६३	्र क्ष्यं हर्यं	99	64	इयमुपरि मृतिस्तस्यै	93	46
577 C	३३ २१	प्रमुख्या स्वया स	। अ २०	પુર	इ्यं वेद्धिः परो अन्तः पृथि	२३	६२
अपनं विकासिक विकास	१९ ३१	इन्दंस्य स्युरसीन्द्रस्य	પુ	३०	इर्ज्यन्नेझे प्रथयस्व	92	909
	१९ ५६	इन्द्रस्थोजस्य मुखस्य वो	३७	` c	इरांवती धेनुमती हि भूत	ړه ي	9 ६
इ.		इन्द्रांसी अपादियं पूर्वा	३३	९३	इहरतिरिह रमध्य	6	49
<u>इ</u> च्छन्ति त्वा सोम्यासः ३	8 38	इन्द्रां श्री अव्यथमाना	3.8	99	इहैवासे अधिधारया	२७	8
इड एहादित एहि काम्या	३ २७	इन्द्रांमी आगंत्रक्षुतं	o	39	इयं ते युज्ञियां तुनूः	ક	93
इड एहादित एहि सर ३	د	इन्द्राभी मित्रावरुणादिति	३३	४९	इप्मूर्जमहिम्त आद	92	904
इडाभिर्प्तिरीड्यः सोमी २	3 38	इन्द्रास्योः पश्चतिः सरस्य	त्यै २५	પ્	इपश्चोर्जश्च शार्दावृत्	38	98
इडाभिभेक्षानामोति १	९ २९	इन्द्राय खा वसुमते रुद्रव	त ६	३२	इपश्चोर्जश्च शार्दावृत्	38	9 &
इडाममे पुरुद्ध्सं सुनि १	२ ५३	इन्द्रांय त्वा वसंमते रुट्ट	ि ३८°	6	इपिरो विश्वर्यचा वाती	96	83
इडायास्त्वा पदे वयं ३१	३ १५	इन्द्रायांहि चित्रभानो	२०	८७	इपे राये रमस्य सहसे	93	३५
इडे रन्ते हन्ये काम्ये	इ ४३	इन्द्रायांहि तृतुंजान	२०	69	हुपे पिनवस्वोर्जे पिनवस्व	३८	38
इदमापः प्रवहतावृद्यं च	30	इन्द्रायाहि ध्रियेषितो	२०	66	द्वे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ	3	9
इद्मुं चरात्स्वसास्य श्रोत्रं १३	६ ५७	इन्द्रायाहि वृत्रहुन्पिबासो	२ ६	ų,	इष्टा अग्निराहृतः पिपर्छ	96	५७
इदं पितृभ्यो नमोऽस्व १०	६८	इन्द्रायेन्दु्धस्स्वती	98 2007	५७	इष्क्रंतिनीमं वो माताथीं	97	८३
इदं में बहा च क्षत्रं चोभे ३२	१६	इन्द्रेमं प्रतुरां नय राजा	30	પુર	इष्कृतीरमध्वरस्य प्रचे	9 3	330
इदं विष्णुर्विचेक्रमे ५	94	इन्द्रेहि मस्यन्धंसो विश्वे	३३	२५	इष्टो यज्ञो भृगंभिराशी	96	प्रद
इदं हुविः युजननं मे अस्तु १९	28	इन्द्रो विश्वंस्य राजित	३६	6	र्क.		
इन्दुर्दक्षः इयेन ऋतावा १८	५३	इन्द्रों बुत्रमंवृणोच्छर्धनीति	३३			२०	3.6
इन्द्रं आसां नेता बृह्स्पतिः १७	80	इन्धानास्त्वा शुत्रुंहिमां			ई डितो देवेहीरीवाँ२॥अ	90	68
इन्द्र गोमंश्चिहायाहि पिबा २६	8	इमं जीवेभ्यः परिधि दं		3	हुँदक्षांस ए <u>ता</u> दक्षांस	90	69
इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः ५	33	इमं नो देव सवितर्यज्ञं	99	3	र्ट्टेंट्स्चन्याट्स् च स्ट्स	२९	3
इन्द्रं दुरः कव्ष्यो धार्व २०	80	द्रमं देवा असपुत्रकृ		80 3	हुँड्यश्चासि वन्द्यश्च कर्मा किस्तिमध्य	२९	२१
इन्द्वं दैवीर्विशो मुस्तोऽनु १७	८६	इमं देवा असपुत्रपू	*	96	दुर्मान्तांसः सिर्लिकमध्य	२४	26
इन्द्र मरुख इह पाहि सोमं ७	३५	इमं मा हिंथ्सी द्विपादं		3	इशोनाय परस्वत आले	80	9
इन्द्रमिद्धशी वहुतोऽप्रति ८	३५	इमं मा हिं पृसीरेक शकं	100	36	र् <mark>देशावास्यमिद्धसर्वे</mark>		
इन्द्रवायू बृह्स्पति मित्राप्ति ३३	813	इममूर्णायुं वरुणस्य नाभि	33 0	30	उ.		0.13
इन्द्रवायू हुमे सुता ७	6	<mark>इम्</mark> भ्सन्मूर्जस्वन्तं धया		७ इ	क्ताः संचुरा एता ऐन्द्रा	२४	9 vs 9 vs
इन्द्रवायू हुमे सुता उप ३३		इमं में वरण श्रुधीहव	29	9 3	रकाः संचुरा एता ऐन्द्रा	२४	98
इन्द्रवायू सुसंदर्शा ३३		इम् १ साहुस १ शत्रातधार	35 A	39 3	रकाः सं <mark>चरा एता</mark> शुना	२४	७६
इन्द्रं विश्वां अवीवृधन् १२		हुमा गिरं आदित्येभ्यों	३ ४ ५	8 3	प् ^{वथेभिर्वृ} त्रहन्तंमा याम	इ३	g o
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् १५		हुमा में अग्न इष्टंका 🎺	30	२ ड	क्षा समुद्रो अंहणः	g o	
इन्द्रं विश्वां अवीव्धन् १७	ह १	मां ते धियं प्रभरे महो	३३ २	3 3	उखां क्रेणोतु शत्तया	3.3	५७
		· A ·					

मन्त्रप्र०	अ॰	कं॰	मन्त्रप्र॰	अ	० कं	• मन्त्रप्र•	अ	० कं•
उम्रं लोहितेन मित्रण्	३९	Ŝ	उपप्रयन्ती अध्वरं मन्नी	3	33	के.	TV SER	是数
उप्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च	90	८६	उप प्रागात्पर्मं यत्सुध	२९	. 38	उर्क् च मे स्नृता च मे	96	9
द्रमश्च भीमश्च ध्वान्तश्च	३९	v	उप प्रागत्सुमन्मेऽधायि	54	३०	जगैस्याङ्गिर् स्यूणीम्रदा	8	90
उत्रा विघनिना सर्ध इन्द्र	T 33	६३	उपयाम गृहीतोऽस्यन्तयी		8	ऊर्जे वहन्तीर्मतं घृतं	7	38
उचा ते जातमन्धसो	२६	98	<u>उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणो</u>	v	२०	ऊर्जो नपाजातवेदः	35	306
उच्छुष्मा ओषंधीनां	35	68	उपयामगृहीतोसीन्द्राय ल	या ७	25	कर्जो नपात्र्भ हिनाय	२७	88
उत नोऽहिर्बुझ्यः श्रृणोतु	38	पर	उपयामगृहीतोसि ध्रवोसि		50	अध्वे अ षु णे अतये	99	४२
उत सांख द्रवंतस्तुर	9	34	उपयामगृहीतोऽसि मधवे	ø	30	<u>जध्वीमेनमुच्छ्यतादिरौ</u>	२३	20
उतेदानीं भगवन्तः स्याम	38	३७	<u>उपयामगृहीतोऽस्यादि</u> से	6	3	ज्धा अस्य समिधी	२७	99
उत्क्रीम महुते सौभगाय	33	23	उपयामगृहीतोऽसि सावि		O	जध्वीमारोह पुक्किस्त्वा	90	38
उत्तानायामवंभरा चि	38	18	उपयामगृहीतोऽसि सुप्र		6	<u>जध्वीमेनामुच्छ्रीपय</u>	२३	२६
उत्तिष्टकोजसा सह	6	३९	उपयामगृहीतोऽसि बृह	6	8	कुर्ध्वो भव प्रतिविध्या	93	93
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव	38	पद	उपयामगृहीतोऽसि हरि	2	33	汞.		A TOTAL
द्रत्थाय बृह्ती भ्वोदु	33.	६४	उपयामगृहीतोऽस्यमये	6	80		8	٩
उत्संक्थ्या अवगुदं धेहि	२३	53	<u>उपयामगृहीतोऽस्याश्वि</u>	38	2	ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ	38	9
ब्रत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे	30	30	<u>उपयामगृहीतोऽस्यश्वि</u>	20	३३	ऋचुं वाचुं प्रपद्ये मनो	93	39
उद्क्रमीद्रविणोदा वाज्यवी	33	22	उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	53	?	ऋचे त्वां रुचे त्वां भासे		ξ 9
उद्मे तिष्ठ प्रत्यातं नुष्व	38	35	उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	23	8	ऋचो नामास्य यज्र्षृष्	30	90
उदी चीमारोहानु ष्टुस्वा	30	33	उप प्रागाच्छसनं वाज्यवी	28	२३	ऋजवे त्वा साधवे त्वा		88
उदीरतामवर् उत्परास	34	४९	उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां	79	ष्प	ऋजीते परिवृङ्ग्धि नोरम	36	६९
उदु तिष्ठ स्वध्वरावानी	33	83	उपहूता इह गाव उप	३	80	ऋतं चं मेु मृतं च मे	90	८३
उदुं तमं वरुणपारीम्सात्	35	92	उपहूताः पितरः सोम्यासो	30	40	ऋतुजिर्च सत्युजिर्च सेन्	30	13
उदु त्यं जातवेदसं देवं	9	83	उपहूतो द्यौष्प्तोप मां	5	99	ऋतये स्तेनहद्यं वैरह	23	80
उदु त्यं जातवेदसं देवं	6	83	उपहरे गिरीणा थ्संगुमे	२६	94	ऋतवस्त ऋतुथा पर्वे		1 1001
उदु त्यं जातवेदसं देवं	33	33	उपावसिज त्मन्या समुक्ष	२९	३५	ऋतवंस्ते युज्ञं वितन्वन्तु	२६	38
उदुं त्वा विश्वेदेवा	92	39	उपावीर्स्युपं देवान्देवी	ξ	ø	ऋतवेः स्थ ऋतावृधेः	99	३ ८२
उदु त्वा विश्वेदेवा अग्रे	90	प३	उपसि गायता नरः पर्व	33	६२	ऋतश्च स्त्यश्च धुवश्च		80
उदेनमुत्तरां न्यामे	30	40	उभा पिंबतमिधनोभा	3.8	25	ऋत्रभुस्त्यमृत्रभुस्यं	33	333
उदेषां बाहू अतिर्मुद्र	33	८२	उभाभ्यां देव सवितः	99	83	ऋतावानं महिषं विश्व	2 र	Ę
उद्घाभं चे नियाभं च	90	६४	उभा वामिन्द्राप्ती आहु	3	33	ऋतावानं वैश्वानुरमृतस्य	96	36
उद्दिवं प्रस्तभानान्तरिक्षं	ч	२७	उमे सुश्चन्द्र सुर्पिषो	94	83	ऋताषाड्वधामामिगीन्ध्वः	20	६५
उद्धेर्षय मघवुन्नायुधान्य	90	82	उरु विष्णो विक्रमस्वोरु	ų	36	ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः		20
उन्नत ऋषभो वामुनः	२४	9	उरु विष्णो विकस्बोर	પ	83	ऋधिगुत्था स मत्यैः	44	La
उद्घेध्यस्वाभ्रे प्रतिजागृहि	94	48	उशन्तरत्वा निधीमह्युश	99	90	Ų.		
उद्घेध्यस्वाभ्रे प्रतिजागृहि	96	E9	उशिक्तं देव सोमाग्नेः		40	एकया च द्रशिश्व	Carlotte Service Control	33
उद्वयं तमस्तरपरि स्तुः	20	23	च शिक्पां <mark>चको अं</mark> रतिः	38	88	एक्या स्तुवत प्रजा	1000	२८
उद्धयं तमस्परि स्युः	२७	90	उशिगंसि क्विरङ्घारिरसि	4	३२	एकस्त्वष्टुरश्चस्या विश्वस्ता	२५	४२
उद्वयं तमसस्परि स्तुः	३५	West Land		38	38	एकसी स्वाहा द्वाभ्याप्		इ४
उद्वयं तमंसस्परि ज्योति	36		उषासानक्तंमिश्वना	२०	६१	एका च में तिस्रश्चे में	96	58
उपु जमन्नुषं वेतुसेव	30			२०	88	एजत दर्शमास्यो गभी	6	२८
उप त्वाझे हुविष्मतीर्धृता	3	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH	- उषे यह्वी सुपेशसा	29	90	एण्यह्यो मण्डूको मूर्षिका	२४	३६
	33		उस्रावेतं धूर्णाहो युज्येथा	8	23	एतं जानीथ पर्मे	36	ξo
८० य० उ०		THE PARTY	. , , ,		100			
								0 3 1 22

						***************************************	अ०	कं०
सम्ब्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰		२९
पुतं ते देव सवितर्युज्ञं	2	92	कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र	6	ર	कोंडिस कत्मोडिस कस्मी	20	8
पुतर्त्ते रुद्रावसं तेन	3	Ęg	कुन्या इव वहुतुमेत्वा ड	90	९७	क्लंदिय कतमाअल गर्	२३	४४
पुत्रशृसंधस्थं परि ते	96	49	कर्या नश्चित्र आर्भुवदृती	२७	३९	कः स्विदेकाका चराप		9
पुता अर्थनित हचारसमुद्रात	1 47 7 1	९३	कर्या नश्चित्र आर्भुव	३६	ક	कः स्विदेकाकी चरित	२३	६५
पुता ई वः सुभगी विश्व	२९	ч	कया त्वं ने ऊत्याभिप्र	३६	v	स्वाधिना नाक	90	99
एता ऐन्द्रामा द्विरूपा	२४	6	करुपेन्तां ते दिशुस्तुभ्य	३५	g	कव्यादमित प्रहिणाम	34	99
पुतार्वद्वं युज्ञस्य	99	39	कुवृष्युो न व्यचंखतीर्	20	६०	न्त्रा परस्पाय	३८	9
पुतावनिस्य महिमातो	33	3	कस्त्वा युनक्ति स त्वां	9	Ę	क्याम गोनिरास क्रान	२०	6
पुदमगनम देवयर्जनं	8	9	कस्त्वाऽऽच्छर्यति कस्त्वा	२३	३९	धनस्योल्वंमसि क्षत्रस	30	ч
एधोस्येधिषीमहि सुमिदसि	२०	२३	कस्त्वा सत्यो मदीनां	२७	80	ध्वनेणामें स्वायुः सप्	२७	30
एधेस्यिधिषीमहि सुमि	३८	२५	कस्त्वा सत्यो मदाना	३६	પ	क्षपो राजबुत त्मनामे	34	
पुना विश्वान्यर्थ आ	२६	96	कस्त्वा विमुञ्जिति स त्वा	2	२३	हार इ		
पुना वी अग्निं नमसो	94	३२	का ईमरे पिशंगिला का	२३	५५		২ ৪	80
पुभिनों अर्केभवानो	94	४६	काण्डोत्काण्डात्प्ररोहंन्ती	93	२०	खुङ्गी वैश्वदेवः श्वां कृष्णः		
प्वश्छन्द्रो वरिवश्छन्दः	94	8	का त्वी जिवर्धि मनसा	33	२३	ग.		- View
प्वेदिन्द्वं वृषणं वर्ज्ञवाहुं	२०	48	कान्ययोराजानेषु ऋवा	३३	७२	गुणानी त्वा गुणपंतिध्	२३	13
पुष छार्गः पुरो अश्वेन	२५	२६	कामं कामदुवे घुक्ष्व	35	७२	गुन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः	2	3
एष ते गायुत्रो भाग इति	8	२४	काय स्वाहा कसी स्वाहा	२२	२०	गमी अस्योवधीनां गमी	93	30
पुष ते निर्ऋते भागक्तं	9	३५	कार्षिरसि समुद्रस्य त्वा	દ્	२८	गभी देवानी पिता में	३७	38
पुष ते रुद्र भागः	3	५७	का स्विदासीत्पूर्वचित्तः	२३	33	गुमा द्वाना १५००	३८	Ę
पुष वः स्तोमो मस्त	58	86	का स्विदासीत्पूर्वचित्तः	२३	५३	गायुत्री त्रिष्टुब्जगत्यनु	२३	३३
प्रुषस्य बाजी क्षिपुणि	9	38	किथ् स्विदासीद धिष्ठान	90	38	गायुत्रा । श्रृष्टु व्यापा	9	२७
पुषा ते अप्ने समित्तया	2	88	किथ्सिद्धनं क उ स	90	२०	गायुत्रेण त्वा छन्दंसा	३३	99
पुषा ते ग्रुक तुनूः	8	90	किथ्स्वित्स्यीसम् ज्योतिः	२३	80	गाव उपावतावृतं मही	33	99
पुषा वः सा सुत्या संवा	9	92	कुकुद्वोसि मध्जिह्न	9	98	गाव उपावतावृतं मही गृह्या मा विभीत मा	3	83
पुषो ह देवः प्रदिशो नु	३२	8	कुत्रस्विमन्द्र माहिनः	३३	२७	गृह्या मा विभाग ग	30	36
पृद्धुषु व्रवाणि तेऽस	२६	१३	कुम्भो वंनिष्ठुजैनिता	98	८७	गोत्रभिदं गोविदं वर्जवाहं	२०	६६
Ù.	i.	I	कुर्वन्नेवेह कमीण जि	80	2	गोभिने सोममश्चिना	20	69
पुन्द शाणो अङ्गे अङ्गे	६	२०	कुळायिनी घृतवती	18	3	गोर्मदूषुणास्त्याश्वा	9	8
औ.	1	32.	कुविदङ्ग यवमन्तो यव	18	દ્	ग्रह्म ऊर्जाहुतयो व्यन्तो	२१	28
ओजंश्र में सहंश्र म	36	13	कुविदुङ्ग यर्वमन्तो यर्व	90	३२	ग्रीक्मेण ऋतुना देवा		17 14
ओमांसश्चर्षणी धृतो	9	३३	कुविदुङ्ग यवमन्तो यव	२३	३८	घ		
ओषंघयुः प्रतिगृभ्णीत्	99	28	कृणुष्व पाजः प्रसितिं न	93	ુ લ	धमेंतने पुरीषं तेन	३८	29
ओषंघयुः समेवदन्त	92	९६	कृष्णग्रीवा आग्नेयाः कृष्णग्रीवा आग्नेया वुञ्र	२४ २४	98	घतं घृतपावनः पिबत्	Ę	38
ओषधीः प्रतिमोदध्वं	92	७७	कृष्णप्रीवा आग्नेया	28	9	घतं मिमिक्षे घृतमस्य	30	66
ओषंधीरिति मातरः	92	50	कृष्णा भौमा धूम्रा अ	28	30	घतवती भवनानामाभ	38	84
क.	NE 4	4	कृष्णीसाखरेष्ठोऽसये	2	9	घृताची स्थो धुयी पातपू	2	38
ककुभ्रक्षं वृष्मस्	6	89	केतं कृण्वन्नं केतवे पेशो	29	३७	वृताच्यंसि जुहूनीमा	2	Ę
कलस्य विष्टाः कल्यक्षरा	२३	40	केष्वन्तः पुरुष आविवेश	23	५३	घृतेन सीता मधुना सम	85	90
कदाच्न प्रयुच्छस्युभे	6	3	को अस्य वेंद्र भुवंनस्य	23	49	घृतेनाको प्राक्ष्यायेथा	હ્	9.3
कुदाचुन स्तरीरसि	સ	38	कांडदात्कसां अदात्कामी	9	86	घतेनाञ्जनसं पृथो देव	29	
Z Z Z		1 10	MaZivani with some					

मन्त्रप्र०	अ•	कं०	मन्त्रप्र॰	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰	अ•	कं०
ਚ.			तद्विप्रांसो विपुन्यवी जा	38	88	तिस्रखेधा सरस्वत्य	२०	६३
बक्षुयः पिता मनसा हि	90	२५	तद्विष्णोः पर्मं पुद्	Ę	ष		२०	85
चर्तस्रश्च में ऽधी चं मे	36	२५	तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपा	53	33		२७	93
चतुंखिएंश्चनतेवो ये	4	£9	तन्नपादसुरो विश्ववदा	२७	35	तीबान्घोषान्कुण्वते वृष	२९	88
चतुं सि प्राह्माजिनी देव	24	83	तर्नुनपात्पथ ऋतस्य याना	२९	२६	तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम्	7 1	336
वतुं:स्रिक्तिनीभिर्कत	86	20	तुनूपा भिषजां सुतेऽ	२०	पुह	तुवृद्धि तुवृते त्वा	30	3
चत्वारि राष्ट्रा त्रयो अस्य	90	33	तनूपा अग्नेऽसि तुन्वं मे	3	30	ते अस्य योषणे दिव्ये	२७	30
चन्द्रमा अप्सुन्तरासु	33	90	तन्तुना रायस्पोषेण	30	0	ते आचरन्ती समनेव	२९	88
चन्द्रमा मनेसो जातश्च	33	92	तन्नस्तुरीप्मद्धतं पुरुक्ष	२७	२०	तेजीऽसि तेजो मिय धेहि	38	९
चित्तं जहोमि मनसा	90	30	तन्त्रो वाती मयोभु वातु	२५	30	तेजोऽसि शुक्रमुमृतमा	22	9
चित्रं देवानामुदेगादनीकं	0	85	तिम्मत्रस्य वर्रणस्याभिचक्षे	३३	BC	तेर्जः पश्चनाक् ह्विरिन्द्र	13	९५
चित्रं देवानामुद्गादनीकं	93	84	तपेश्च तपस्यश्च शैशि	34	40	ते नो अवन्तो हवन	९	30
चित्पतिमी पुनातु वाक्पति	8	8	तपेसे कौलालं मायाये कुमरि	30	O	ते हि पुत्रासो अदितेः	₹	33
चिदंसि तया देवतया	95	पद	तपसे स्वाहा तप्यते	38	135	तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः	₹	२६
चिदंसि मुनोसि धीरसि	8	98	त्रुप्तायनी मेऽसि वित्तायनी	y	9	तं त्वां सुमिद्धिरङ्गिरो	ş	3
चोद्रियती सूनृतानां	२०	64	तमिद्रभी प्रथमं द्ध	30	30	तं पत्निभिरनुगच्छेम देवा	30	do
ज.		liko i	तमिन्द्रं पुशवुः सचा	२०	६९	तं प्रतथा पूर्वथा विश्वथे	9	92
	5)	Hale I	तमीशांनं जगतस्तस्थुष्रपति	1 २५	36	तं युज्ञं बहिष् प्रौक्षुन्	33	3
जनयस्य त्वा संयोमीद	3	55	तमु त्वा द्ध्यङृषिः	33	23	तं वो दसमृतीषहं वसी	२६	3.3
जर्नस्य गोपा अजनिष्ट	34	२७	तमु त्वा पाथ्यो वृषा	99	38	त्रया देवा एकदिश	20	3.3
जिनिष्ठा उमः सहसे तुराय	३३	६४	तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योति	33	३६	त्रातार्मिन्द्र मवितार्मिन्द्रं	२०	40
ज्वो यस्ते वाजिन्निहितो	8	९	तर्व भ्रमास आशुया	93	90	त्रिधा हितं पणिभिर्गुद्ध	30	९२
जिह्वा में भन्नं वाकाहो	२०	35	तर्व वायवृतस्पते व्वष्टु	२७	38	त्रिप्राद्धाम विराजित	३	1. 6
जीमूर्तस्येव भवति प्रतीकं	२९	३८	तव शरीरं पतियुष्णवृवेन्	२९	22	त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धे	53	94
जुषाणो बहिंहीरिवान इन्द्रः	20	33	तवायथु सोमस्त्वेमेद्य	२६	23	त्रीणि पदा विचेकमे विष्णु	38	8.5
ज्येष्ठं च म आधिपत्यं	36	8	तस्मा अरं गमाम वो	३६	98	त्रीणि शता त्री सहस्राण्य	33	
ज्योतिरसि विश्वरूपं	ч	३५	तस्मा अरं गमाम वो	99	५२	त्रिपादूर्ध्वं उद्देत्पुरुषुः पादो	33	. 8
त.			तसादश्वा अजायन्त	33	6	त्रीन्संमुद्रान्समंस्पृत्	13	. इ १
त आयंजन्तु दविणुष्ट्स	30	26	तसां च्यात्सर्वेहुतः संस्र	33	ફ	ज्यम्बकं यजामहे	इ	₹ 0
तचक्षेद्वहितं पुरस्तात्	३६	28	1 10	39	9	ज्यवयो गायज्यै पञ्चा 🔧		45
तती विराडंजायत विराजी		. 4	तस्य व्यक्षुमृतौ युज्ञिय	20	पर	ज्यविश्व मे ज्युवी चे मे		. 38
तस्वा यामि ब्रह्मणा वन्द	96	88	तस्यस्ति स्त्यस्वसः	8	90	ज्यायुषं जमदेशेः	43	६२
तस्वा यामि ब्रह्मणा वन्द			ता अस्य सूदंदोहसः	92	y	· N N N N	38	. 93
तत्संवितुर्वरेण्यं भगी	23	2	ता अंख सूर्दरोहसः	94		A SI N I DESCRIPTION	23	- 3
तत्सं वितुर्वरेण्यं भगी	३०	3	ता अल्व सूददाहलः		20		98	६६
	£	इप	ता उभी चुतुरः पुदः संप्र ता न आवीदमधिना	20	63		38	98
तस्सवितुर्वरेण्यं भर्गी देव तस्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्व	22	3	ता नासंत्या सुपेशंसा	20	08		8	38
	36 OS		0 00 1	२५	9 8	स्वमंग्रे द्यभिस्त्वमाञ्जू	99	20
तद्धिनां भिषजां रुद्रवर्त	99		0 1 0	20	(g)	स्वमङ प्रशिक्षिषो देवः		30
तदंस्य रूपमुसृतु्र्शची	99		10 001	90	৩৪	त्विमन्द्र प्रतूर्तिष्वभिविश्वा	३३	६६
The state of the s	33		विप्रशीको विचको पश्चिमे	1 3 3	৩৪	त्वसिमा ओषधीः सोम	38	25
तदेवाग्निसद्दित्यस	33	9	विस्त दहा सम्बद्ध आर्थ	29	90	त्वमु चुमास्योषध्रे तर्व	98	909
तदेजित तन्नेजीत त	80	in the same	ातुल इडा सरस्वता मार	F. 198 .			4	

**************************************				-		· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	mm	-
मन्त्रप्र॰	अ०	कं०	मन्त्रप्र०	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰	্ ও ে	कं
वं यविष्ठ दाशुपो नूः	98	45	देवं देवं वोवसे देवं	३३	99	देवी उपासाविश्वनी	23	40
त्वं यविष्ठ दाशुषो नुः	96	99	देवं वहिंरिन्द्रं भु सुदेवं	26	92	देवी उपासानक्तां देव	२८	20
त्वया हि नः पितरः सोम	199	पुत्र	देवं वर्हिवयोधसं देव	26	રૂપ	देवी उपासानकेन्द्र यूरो	२८	98
वर्ष तुरीपे अद्भुत इन्द्रा	23	20	देवं वहिंवारितीनां	26	88	देवी ऊजांहुती दुवे सुदु	२८	96
वर्षा द्यच्छुष्ममिनद्रीय	20	88	देवं वृहिंबीरितीनां देव	126	२१	देवी ऊर्जाहुती दुवे	53	45
त्वष्टी बीरं देवकामं जजान	त २९	9	देवं वहिंवारितीनामध्वरे	23	५७	देवी ऊर्जाहुती दुघे	२८	39
व्वर्भोम् प्रचिकितो मनी	पा १९	पर	देवं वृहिः सरस्वती	29	28	देवी द्यावाष्ट्रियवी मुख	३७	3
विश्सोम पितृभिः सं	99	48	देवश्वती देवेष्वाघीपतं	N. Co.	30	देवी जोष्ट्री वसुधिती	२८	३८
त्वां गेन्ध्वी अखनन्	92	36	देव सवितरेष ते सोम	4	39	देवी जोष्ट्री वसुंधिती	२८	94
स्वां चित्रश्रवस्तम्	9	39	देवं सवितः प्रसुव युज्ञं	9	4 3	देवी जोष्टी सरस्वत्य	23	49
त्वामंग्रे पुष्कराद्धि	94	22	देवं सवितः प्रसुव युज्ञं	99	· ·	देवीद्वार इन्द्रं एसंघाते	२८	33
त्वामंसे वृणते ब्राह्मणा	20	1 3	देवं सवितः प्रसुव युज्ञं	30	9	देवीद्वारी वयोधस्थ	२८	३६
त्वामं से अङ्गिरसो गृहा	94	26	देवस्य चेततो मुहीं प्र	22	99	देवीद्वारी अधिना भिष	23	83
त्वामंध्रे यजमाना अनु	93	36	देवस्य त्वा सिवतः प्रसिवे			देवीरापः शुद्धा बोंबु्	Ę	
वामुद्य ऋष आर्थय	29	६३	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसिवृ	3	30	देवीराप पुष बो गर्भः		33
त्वाथृहि मन्दर्तममर्कशोकै		93		9	23	देवीरापो अपानपाद्यो व	Ę	38
त्वामिद्धि हवामहे सातौ	20	30	देवस्य त्वा सिवतुः प्रसिवे	9	२४	देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः	२८	30
देवे अप्ने स्वाहुत प्रियासः	३३	18	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसिवृ	d	22	द्वासुलाहुला द्वाः द्वीस्तुस्रस्तिस्रो द्वीः	२८	96
	44	10	देवस्य त्वा सिवतः प्रसुवे	4	२६	द्वासिस्राह्मका देवीः	23	83
द्. दक्षिणामारोह त्रिष्ठस्वी	90	. 0.0	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसुवु	દ્	3	द्वास्तुला दुवरा देवसोम	38	48
दुधिकावणी अकारिषं	-	33	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसुवे	દ્	9	द्वन ना मनसा उपरास	33	53
द्श्ष्ट्राभ्यां मुलिम्लून्	२३	32	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसिवु	દ્	३०	देवेभ्यो हि प्रथमं युच्चिये	26	48
दस्रा युवाकवः सुता ना	99	20	द्वेवस्य त्वा सचितुः प्रसुवे	9	३०	देवो अग्निः स्विष्ट्कद्देवा	23	55
दिग्भ्यः स्वाहां चन्द्राय	33	46	देवस्य त्वा सिव्तुः प्रसिव्	3	३८	देवो अग्निः स्विष्टुकृहेवा	25	40
द्विवस्परि प्रथमं जेज्ञे	39	3	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसुवु	33	3	देवो अग्निः स्विष्ट्कृद्वेवा		84
दिवः पृथिच्याः पर्योज उद्भ	35	36	देवस्य त्वा सिव्वतुः प्रसुवे	33	२८	देवो देवेर्वनस्पतिहिं	२ ९	36
दिविधां इमं यज्ञमिमं		५३	देवस्य त्वा सवितः प्रसवे	30	३७	देवो देवैर्वनस्पतिहिं		50
द्विव पृष्टो अरोचता	३८	99	देवस्य त्वा सिवृतुः प्रसिवु	२०	= 3	देवो नराश्य से देव	26	85
दिवि विष्णुर्व्यक्रथ्स	३३	९२	देवस्य त्वा सिवितुः प्रसिवे	३७	9	देवो वनस्पतिदेवमन्द्री	२८	83
दिवो मुधासि पृथिव्या	. 3	24	देवस्य त्वा सिव्तुः प्रसिव्हे	३८	9	देव्यो वस्यो भूतस्य प्रथ	३७	. 8
दिवो व विष्ण उत व	36	48	देवस्य सवितुर्मितिमासुवं	22	38	देहि मे दद्मि ते	3	40
दीक्षायै रूप्रश्राब्पंणि	ч	38	देवस्याह्रभ्संवितः स्वे	9	30	दैव्या अध्वर्यवस्त्वा	23	85
दुरों देवीविंशों महीर्भक्षा	98	93	द्वस्याह्रथ्संवितुः स्वे	3	93	दैव्या मिमाना मर्नुषः	20	85
इते दृष्हमा ज्योक्ते	29	98	द्वेवस्त्वा सिव्तोद्वपतु	33	६३	दैव्याय धुर्त्रे जोष्ट्रे	30	५६,
हते ह्र्ण्हमा मित्रस्य	३६	38	देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्	30	६२	दैव्यविध्वर्यू आगत्र्	३३	65
ह्यानो हुक्म दुर्वा व्य	३६	36	देवा गातुविदो गातुं विस्व		53	दैव्यावध्वर्यू आगंत्र प्रथेन	३३	33
ह्यानो हुनम डुट्या व्य	38	. 9	देवा देवानां भिषजा	23	पद	देव्या होतारा कुर्ध्वमध्वरं	२७	36
इस्रा परिस्के स्था थ	92	54	देवा देव्या होतारा	25	80	दैच्या होतारा भिषजेन्द्रेण	29	98
हुष्ट्वा पे <u>रिस्नुतो</u> रसंध् हुष्ट्वा <u>रू</u> पे व्याकरोत्	93	७९	देवा देव्या होतारा देव	२८	30	दैच्या होतारा प्रथमा सुवाचा		35
देव स्टब्से न्याकरात्	99	99	देवानी भद्रा सुमिति श्रेजू	२५	94	द्यां मालेखीर्न्तरिक्षं	ď	85
देव इन्द्रो नराश्यसः	23	पुष	देवा युज्ञमतन्वत भेषुजं	38	35	द्युभिरुक्तुभिः परिपात	38	30
देव इन्द्रो नराज्ञ भूसंख्रि देवकृत्स्यनसोऽव्यजन	२८	33	देवान्दिवमगन्यज्ञस्तती	6	Ęo	द्यारासीत्पूर्वचित्तिः	२३	35
-= जनलाऽव्यजन	6	931	देवासो हि ब्मा मनवे	३३	38	द्यौरांसीत्पूर्वचित्त्रिरश्च	२३	48
	5						-	

· vvvvvvvvvvvv			ten ti tratta				-0000	~~~
म न्त्रप्र ॰	अ॰	कं०		DT =	कं०		अ॰	कं॰
द्यौः शान्तिर्न्तिरेश्व			मञ्जप्र॰	अ०		मन्त्रप्र॰	93	Ę
द्यौस्ते पृथिब्युन्तरिक्षं	३६	90	न्दीभ्यः पौञ्जिष्टमृक्षीकाभ्यो		6	नमास्तु सपम्या ज कर	98	90
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सुध	53	83	नमेश्च नमुस्युश्च वार्षि	38	34	नमो हिर्ण्यबाहवे	98	30
द्रप्सश्रम्बन्द पृथिवीमन्	33	30	नमं आशवें चाजिरायं	98	33	नमी हस्वायं च वामना	20	८२
द्वनः सर्पिरासितः मुलो	33	ď	नमं उच्छीषिणे गिरिच	3 €	22	न यत्परो नान्तर आद	20	३७
द्विणोदाः पिपीपति	33	90	नर्मः कप्रदिने च ब्युप्त	98	२९	नर्ाश्र्सः प्रतिशरो	29	२७
द्रापे अन्धंसस्पते दरि	36	25	नमः कूप्याय चाव्ट्याय	98	36	नराश्यसंस्य महिमान	30	20
द्रुपदादिव मुमुचानः	20	80	नमः कृत्स्नायतया	3 €	50	नुमीय पुंश्चल्ए हसाय	98	30
द्वारों देवीरन्वंस्य विश्वे	20	20	नर्मः पूर्णायं च पर्णश्रदायं	3 €	४६	नवद्रशभिरस्तुवत	38	२९
द्विपंदायाश्चर्तुंष्पद्वा	23	38	नमः पार्याय चावायीय	38	85	नुवभिरस्तुवत पितरो	98	33
द्वे विरूपे चरतः स्वधे		38	नर्मः श्रांगवे च पशुपतिये	3 €	80	नवंविध्शासा स्तुवत	२३	98
द्वे सुती अंश्रणवं पितृणां	33	d	नमः शंभवायं च मयो	38	83	न वा उ एतन्त्रियसे	२५	88
a market and		88	नमः श्वस्यः श्वपंतिभ्यः	98	२८	न वा उ एतन्त्रियसे न	3	32
ਬ.		2,54	नमः शुष्कयाय हरित्या	96	84	नुहि तेषाममा चन नुहि स्पशुमविद्जनयम्	३३	80
धन्वेना गा धन्वेनाजि जेये	२९	३९	नमः सुभाभ्यः सुभा	38	58	नाना हि वा देवहित्ध	98	9
धूर्ता दिवो विभाति त	३७	98	नमः सिक्तत्याय च प्रवा	18	83	नाना हि वा द्वाह्यार्	99	७६
धाता रातिः संवितेदं	6	90	नमः सु ते निर्ऋते तिगम	35	६३	नाभा पृथिच्याः संमिधाने	20	g.
धानाः कर्म्भः सक्तेवः	38	23	नमः सेनाभ्यः सेनानि	38	२६	नाभिमें चित्तं विज्ञानं	3.9	93
धानानी ए रूपं क्वेलं	99	22	नमः सोभ्याय च प्रति	98	33	नाभ्या आसीदन्तरिक्षध्	23	३६
धानावन्तं कर्मिभणे	२९	29	नमंस्त आयुंधायानां	98	38	नार्थस्ते पत्यो लोम	92	90
धान्यमसि धिनुहि	9	२०	नमुस्तक्षंभ्यो रथकारे	98	२७	नाश्चित्री बुलासस्या निष्कर्मणं निषदेनं विव	२५	36
धामुच्छदुग्निरिन्द्री बुह्या	36	७६	नमस्ते अस्तु विद्युते	३६	23		२७	२९
धामं ते विश्वं सुवन्मधि	90	99	नमस्ते रुद्ध मुन्यवं उतो	98	9	नियुत्वनिवायवागह्ययथ्	92	६६
धूम्रा बुभुनीकाशाः पि	88	36	नमस्ते हरसे शोचिषे	90	33	निवेशनः संगमनो वस्नां	90	२७
धूम्रान्वं सुन्तायालं भते	88	99	नमस्ते हरसे शोचिषे	३६	२०	निषसाद धृतवेतो वरुणः	20	2
धूरेसि धूर्व धूर्वन्तं	9		नमः सुत्याय च पथ्याय	98	३७	निषसाद धृतवतो	99	३६
धृष्टिरुस्यपन्नि अग्निमा	9	30	नमी गुणेभ्यो गुणपति	30	54	निहोता होतृषद्ने	38	पद
ध्रुवक्षितिध्रुर्वयोनिः	38	9	नमों ज्येष्ठार्य च कनिष्ठार्य	98	३२	नीलंग्रीवाः शितिकण्ठा	38	५७
ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनुः	Q	3	नमी धृष्णवे च प्रमृशाय	38	३६	नीलंग्रीवाः शितिकण्ठाः		ξ
ध्रुवासि ध्रुणास्तृता	93	98	नमो बभ्छुशाय व्याधि	98	36	नृत्तार्य सूतं गीतार्य शैलूषं	20	- 35
ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे	93	38	नमों बिलिमने च कव्चिने	१६	३५	नुषदे वेडेप्सुषदे वेडे	40	
ध्रुवासि ध्रुवोयं यजमानो	- 4	२८	नमी मित्रस्य वरुणस्य	8	३५	1 		
ध्रुवोऽसि पृथिवीं हेपूह	ų	33	नमो रोहिताय स्थपत्ये	98	38	पञ्च दिशो दैवीर्युज्ञ	90	48
			नमो वज्जते पर्विवर्ञ्चते	36	53	पर्ञ नुद्यः सरस्वती	इ४	33
The state of the s	200		नमो वन्याय च कक्ष्याय	38	38	पुञ्चस्त्रन्तः पुरुष आवि	२३	पर
नक्तोषासा सर्मनसा	92	7	नमों वः पितरो रसाय	२	32	प्थस्पेथः परिपतिं प्थ	38	४२
	90	90	नमो वालाय च रेष्म्या	98	३९	पर्यः पृथिच्यां प्य ओषधी	96	३६
नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्ष	22	२८	नमी विसुजन्त्रो विध्य	98	२३	पर्यसा शुक्रम्मृतं जुनित्र	98	82
न तद्रक्षांशृसि न पिशाचा		49	नमो वज्याय च गोह्य	98	88	पर्यसो रूपं यद्यवी	38	२३
	32	13	नमोऽस्तु नीलंग्रीवाय	98		पर्यसो रेत आर्श्वतं	36	25
न तं विदाथ य हुमा		39	नमीऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि	98	68		33	७२
न ते दूरे पर्मा चिद्र	38	98	नमीऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथि		६६		३५	. 0
न त्याचाँ अन्यो दिख्यो	1	.	10 22 2 10		६५		94	The state of
म स्माना श्रुत्या द्वार्था ू	408				4	, testing and		

मन्त्रप्र॰ अ॰ वं	॰ मन्त्रप्र॰ अ॰ कं॰	मन्त्रप्र॰ अ॰ कं॰
परमेष्ठी त्वा सादयतु १७ ६	४ पुनाति ते प <u>रिस्रुत</u> ्र १९ ४	मित् स्पशो विसंज १३ ११
प्रमेछ्युभिधीतः प्रजा ८ ५	४ पुरा कूरस्य विस्तरी १ २८	O O O O
परस्या अधि संवतोऽवराँ ११	THE RESERVE OF THE PARTY OF THE	प्रतृतं वाजिसादव ११ १२
परि ते दूडमो रथो ३ ३		मृत्वें से संवक्ताम् नशी ११ १५
परि ते धन्वनी हेति १६ १	२ पुरुद्रस्रो विषुरूपः ८ ३०	प्रस्युष्ट्प् रक्षः प्रत्युष्टा १ २९
परि त्वा गिर्वणो गिर इमा ५ २	९ पुरुममृगश्चन्द्रमसो गोधा २४ ३५	प्रत्युष्ट् ए रक्षः प्रत्युष्टा
परि त्वामे पुरं व्यं ११ २	६ पुरुष प्वेद्रश्सर्व यद्भुतं ३१ २	प्रथमा द्वितीयेद्वितीया २० १२
परि द्याचापृथिवी सुद्य ३२ १	२ पूर्णा दिन् परापत ३ ४९	प्रथमा वार्थसर्थिना २९ ७
परि नो सुदस्य हेति १६ ५		प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्ने ३४ ५७
परि माम्ने दुर्श्वरिताद्वाध्यस्य ४ २		प्रनो यच्छत्वर्यमा प्र पूषा ९ २९
परि वाजपतिः कविः ११ २		प्रपर्वतस्य वृष्भस्य १० १९
परिवरिसि परि त्वा देवी ६	पुच्छामि त्वा चितये देव २३ ४९	त्र प्रायम्प्रिभेर्तस्य १२ ३४
परीतो पिञ्चता सुत्र १९	पूच्छामि त्वा पर्मन्तं पृथि २३ ६१	प्रबाह्य सिसतं जीवसं २१ ९
पुरीत्यं भुतानि परीत्यं ३२ ०	-010 7	प्रमन्महे शवसानाय ३४ १६
पर्रीमे गामनेषत पर्य ३५ १	-6-2-1	प्रमुख्य धन्वनस्त्वमुभ १६ ९
परो दिवा पर एना पृ	-c-3-7-V.	प्र याभियासि दाश्वार्षस् २० २०
पर्वमानः सो अद्य नः १९ ४३		प्रवृह्निय बृह्ते मस्तो ३३ ९६
प्वित्रेण पुनीहि मा १९ ४०	-0 0	प्रवायुमच्छा बृह्ती मनीषा ३३ ५५
प्वित्रें स्थो वैष्णव्यो १ ००	-c	प्रवास का रहे ।
प्रवित्रे स्थो वैष्णुच्यौ १० ६	~ ~ ~ ~	1 79190 (32 1 = -
पुरुक्तिः पुरुक्तिमिति १९ २०		441(41 3
पृष्ठवाद च मे पृष्टीही च मे १८ २७	<u>-1</u>	241 116 11 3 1 -
पष्टवाही विराज उक्षाणी २४ १३	l oxt	771 116 11.6
पातं नो अश्विना दिवां २० ६२	-1.00 1 0	अत्य गलाम मा
पानुकया यश्चितयं न्या १७ १०		प्रस्तुरेण परिधिना १८ ६३ प्रागपागुदंगधराक्सवतस्त्वा ६ ३६
पावकवर्चाः शुक्रवर्चा १२ १०७		मार्गागुद्रगुद्दरावस्य प्र २९ २९
पावका नः सरस्तती		प्राचीमनं प्रदिशं प्रेहि १७ ६६
पाहि नो अम् एकया ३७ ४३		प्राच्ये दिशे स्वाह्यर्वाच्ये २२ २४
पिता नोसि पिता नो बोधि ३७ २०		माणुदा अपानुदा व्यनि १७ १५
पितुं न स्तोषं महो घ ३४ ७	10 00 1 0 01	प्राणुपा में अपानुपाः २० ३४
पितृभ्यः स्वधायिभ्यः १९ ३६	प्रजापतिविश्वकंसी मनी १८ ४३ प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ३१ १९	प्राणश्चे मेऽपानश्च मे १८ २
पीवाअन्ना रियुव्धः २७ २३	मुजापंतिष्ट्वा सादयत्व्यां १३ १७	प्राणं में पाह्यपानं में १४ ८
पुत्रमिव पितराविश्विनो १० ३४	प्रजापते न त्वदेतान्युन्यो १० २०	माणार्य मे वचींदा वचेंसे ७ २७
पुत्रमिव पितरांवश्चिनो २० ७७	प्रजापते न त्वदेतान्युन्यो २३ ६५	श्राणाय स्वाहा अपानाय २३ १८
पुनन्तुं मा देवजनाः १९ ३९	मुजापेतेस्तर्यसा वावृधानः २९ ११	याणाय स्वाहापानाय २३ २३
पुनन्तुं मा पितरः सोम्यासं:१९ ३७	मुजापती त्वा देवता ३५ ६	श्रातर्भि श्रातरिन्द्रेश्ह ३४ ३४
पुनर्नः पितरो मन्। ३ ५५	म तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ५ २०	मातुर्जितं भगमुप्रक् ३४ ३५
प्रनेरासद्य सर्दनमपश्च १२ ३९	मतद्वीचेद्मृतं नु विद्वा ३२ ९	प्रेता जयता नर इन्हों १७ ४६
पुनेस्कों निवर्तस्य १२ ९	मिति क्षेत्रे प्रतितिष्ठामि २० १०	प्रदेशे ज्योतिष्मान्याहि १२ ३२
पुनेकुर्जा निवर्तस्य पुनं १२ ४०	मृतिपदंसि प्रतिपदं १५ ८	प्रेद्धी अझे दीदिहि पुरो १७ ७६
युन्मेनः पुनरायुनि आगन ४ १५	मित पन्थामपद्महि ४ २९	प्रेतु ब्रह्मणुस्पतिः प्र देव्ये ३३ ८९
पुनस्त्वा रुद्रा वसवः साम १२ ४४	प्रतिश्रुतका वा अर्तुनं घोषा ३० १९	मैतु ब्रह्मणस्पतिः प्रदेव्ये ३७ ७
	man and the second of the second	

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~	······	
मन्त्रप्र॰ अ॰ कं॰	मन्त्रप्र• अ॰ कं॰	मन्त्रप्र॰ अ॰ कं॰
प्रेतु वाजी कनिकद्त् ११ ४६	भूरसि भूमिर्स्यदिति १३ १८	मुहो अर्णुः सरस्वती २० ८६
प्रैयोभीः प्रैयानां भोति १९ १९	भूर्भुवःस्वःतत्संवितः ३६ ३	मा छन्देः प्रमा छन्देः १४ १८
प्रोथदश्वो न यवसे १५ ६२	भूर्भुवःस्वद्यौरिव भूमा ३ ५	मा ते इन्द्र ते व्यं तुरा १० २२
ष्रोद्यमाणः सोम आगतो ८ ५६	भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः ३ ३७	माता चं ते पिता च ते २३ २४
a	भेषुजर्मसि भेषुजं ३ ५९	माता चं ते पिता च ते २३ २५
बदसूर्य श्रवंसा महाँ र॥ अ ३३ ४०		मातेवं पुत्रं पृथिवी पुरी १२ ६१
बद्भुय अवसा महारा। अ ३३ ४० वण्महाँ रा। असि सूर्य बडी ३३ ३९	#.	मा खाद्मिध्वनयीद्भम २५ ३७
बहिषदः पितर कुत्युर्वा १९ ५५	मुखस्य शिरोसि मुखार्य ३७ ८	मा त्वा तपत्प्रिय शुक्ता २५ ४३
बृलुविज्ञायः स्थिविरुः प्रवीरुः १७ ३७	मर्धवे स्वाहा मार्धवाय २२ ३१	मा नः श्र्भुसो अरंख्यो ३ ३०
बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रः २९ ४२	मधु नक्तमुतोषसो १३ २८	मा नस्तोके तर्नये मा १६ १६
बाहू में बर्लमिन्द्रियुक् २० ७	मधुमतीर्ने इषंस्कृधि ७ २	मा नी महान्तमुत मा नी १६ १५
बीभात्साय पोल्कुसं वणीय ३० १७	मधु वार्ता ऋतायते १३ २७	मा नो मिन्नो वर्रणो अर्युमा २५ २४
बृहान्निदिध्म एषां भूरि ३४ २४	मधुंश्च मार्घवश्च वास १३ २६	मापो मौषंधीर्हिं भूसीर्धां से २२
ब्रह्मस्पते अति यद्यों अही २६ ३	मर्धुमान्नो वनुस्पति १३ २९	मा भेर्मा संविक्धा ऊर्ज १ २३
बृहंस्पते परिदीया रथेन १७ ३६	मध्वा युर्ज्ञ नक्षसे प्रीणानो २७ १३	मा भेमी संविक्था ऊर्ज ६ ३५
बृहंस्पते वाज जय बृह	मनस्त आप्यायतां वाक्त ६ १५	मा मा हिथ्सीजनिता २१ १०२
बृहंस्पते सवितर्बोध २७ ८	मनी जूतिर्श्विषतामाज्यस्य २ १३	मा वो रिषत्खनिता १२ ९५
बोधीमे अस्य वर्चसो १२ ४२	मनसः काममाकृतिं ३९ ४	मा सु भित्था मा सु रिषो ११ ६८
ब्रह्म भूत्रं पवते तेज १९ ५	मनो न येषु हर्वनेषु 💛 😘 😘	माहि भूमी पृदाकुर्नमस्त ६ १२
झर्द्यां जज्ञानं प्रथमं पुर १३ ३	मनो न्वाह्ममहे नारा ३ ५३	मा हि भूमी पृद्धिः ८ २३
ब्रह्मणस्पते स्वमस्य युन्ता ३४ ५८	मनों में तर्पयत वार्च में ६ ३१	मित्रश्च म इन्द्रश्च मे १८ १७
ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्रायं ३० ५	मुन्यवेऽयस्तापं कोघाय ३० १४	मित्रस्य मा चक्षुंबेक्षध्व ५ ३४
ब्रह्म सूर्यंस <u>मं</u> ज्योतिः २३ ४८	मियं गृह्णाम्यमे अमिथ् १३ १	मित्रस्य चर्षणीधतो वी ११ ६२
ब्रह्मणि में मृतयुः श्र्थ ३३ ७८	मिय सिदिन्द्रियं बुहत् ३८ २७	मित्र ए हुवे पूतर्दक्षं वर्रण ३३ ५७
ब्राह्मणमुद्य विदेयं ७ ४६	मयीदमिन्द्र इन्द्रियं २ १०	मित्रः स्र्एस्डयं पृथिवी ११ ५३
ब्राह्मणोऽस्य सुर्वमासीत् ३१ ११	म्युः प्रांजापुत्य उलो हुलि २४ ३१	मित्रावर्रणाभ्यां त्वा देवा ७ २३
4.	मुस्तार्थ्स्कुन्धा विश्वेषां २५ ६	मित्रो न एहि सुमित्रध ४ २७
	मरुतो यस्य हि क्षये ८ ३१	मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत् ९ ३३
भग एव भगवाँ र॥ अस्तु ३४ ३८	मुरुत्वन्तं वृष्भं वावृधानं ७ ३६	मीद्धंष्टम शिवंतम शिवो १६ ५१
भग प्रणेत्भग सत्यराष्ट्रो ३४ ३६	मुरुखी २॥ इन्द्र वृषुभी रणीय७ ३८	मुखु प्सदस्य शिर् १९ ८८
भद्रं कर्णेभिः ग्रणुयाम देवा २५ २१	ममीणि ते ममीणा छाद १७ ४९	मुञ्जनतुं मा शप्थ्या १२ ९०
भुद्रा जुत प्रशस्त्रयो १५ ३९	मुशकान्केशैरिन्द्रभूखपसा २५ ३	मूर्धानं दिवो अर्रितं पृथि ७ २४
भुद्रो नी अधिराहुती १५ ३८	महाँ शाइनद्री नुवदाचर्षणिया ७ ३९	मूर्धांन दिवो अर्ितं ३३ ८
मुद्रो मेऽसि प्रच्यवस्य ४ ३४	मुहाँशाइन्द्रो य ओजंसा ७ ४०	मूर्धा वर्यः प्रजापंतिः १४ ९
भवतं नः समनसौ ५ ३	मुहाँ २॥इन्द्रो वर्ष्महस्तः षोडु२६ १०	मूर्धासि राइ ध्रुवासि १४ २१
भवंतं नुः समनसी १२ ६०	महानां इयो रेवत्यो २३ ३५	मृंगो न भीमः कुचुरो १८ ७१
भाये दार्वाहारं प्रभायो ३० १२	महानां हुयो ट्रेवत्यो २३ ३५ महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं ३ ३१	मेधां में वर्रणो ददातु मेधां ३२ १५
भुज्युः सुपूर्णी युज्ञो गन्ध १८ ४२	मही हो। पृथिवी चन ८ ३२	मो पू र्ण इन्द्रात्रं पृत्सु 📁 ३ । ४६
भुवी युज्ञस्य रजसश्च १३ १५	मही द्यौः पृथिबी चन १३ ३२	य.
भुवी युज्ञस्य रजसश्च १५ २३	महीना पर्याऽसि वचादा ४ ३	य भौत्मदा बेलुदा यस्य २५ १३
भूतायं खा नारातये १ ११	महीमूषु मातरं शुसुब २१ ५	य इन्द्रं इन्द्रियं दुधुः २० ७०
भूम्या आख्नालंभते २४ २६	मुहो अप्रोः संमिधानस्य ३३ १७	य हुमा विश्वा भुवनानि १७ १७

	~~~	~~~		अ०	
मन्त्रप्र॰	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰ अ॰ कं॰ मन्त्रप्र॰		कैं०
य हुमे द्यावीपृथिवी	२९	३४	यदापो अध्या इति २० १८ यस्मिन्दसर्वाणि भूता	४० ३४	4
य पुतावन्तश्च भूयां प्रसश्च	98	६३	यदि जागहादि साम ३० ०० यस्मित्रचः साम् यज्राप्		d
युकाऽसुकौ शंकुन्तिका	२३	22	यदि दिवा यदि नक्तं २० १५ यस्य कुर्मी गृह हु।वः	30	45
युकोऽसुकी शंकुन्तुकः	२३	२३	यहिमा वाज्यबर्द ६३ ८५ यस प्रयाणमन्वन्य	33	Ę
यं कन्दंसी अवसा तस्त	32	9	गरनभगानम्मागनि ।। ३३ गर्मायं विश्व आया	३३	55
यजी नो मित्रावरुणा यजी		ર	— जे जोव आसर्	35	६४
यर्जुभिराप्यन्ते ब्रह्य ब्रहेः	99	२८	गरामे गरामो गरा र का गरामे हिमवन्ता माह्या	२५	35
यजाग्रतो दूरमुदैति देवं	३४	9	गडनं मधारायां ०० ६० मसी ते यशियां गमा	C	56
यर्च यूज्ञं गेच्छ युज्ञपंति	6	22	मुन्द्र के हैं।	35	द६
युज्ञस्य दोहो वितंतः	6	6 2	महिना प्य	२७	२६
युज्ञायज्ञावो अग्नये	२७	85	गर्वानां भागोस्ययंवान्।	38	२६
युज्ञेन युज्ञमयजनत देवाः	39	98	च नम्तो यतिधानाप	93	O
युज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नं	8		े के पत्रों जाता	35	७५
युज्ञो देवानां प्रत्येति सुन्नं		8	71.D. ministi	35	92
यं ते देवी निर्मतिराव	३३	६८	मामराजाः	35	93
	12	६५	्रनेत्यात्राया तनः	Ŋ	è
यते साहा धावते साही	२२	6	्राष्ट्र प्रसान हैं।	36	36
यतो यतः सुमीहसे ततो	३६	22	े जिल्लामा या		23
यत्र धारा अनेपेता	96	६५	- निया	8	३७
यत्रं बाणाः सुंपत्तेन्ति	30	28	यन्नीक्षणं मांस्पर्चन्या २५ ३६ या ते धामानि ह्विषा	Ę	
यत्र ब्रह्म च क्षुत्रं चे स	२०	54	यब्री राइयुद्ध्यसि यम १४ २२ या ते धार्मान्युइमसि	96	* **
यत्तें सादे महंसा ग्रहित	२५	80	यन्में छिदं चक्कुंपो ३६ २ या ते इद शिवा तुन्:		, 5
यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यंत्	a de elle	३३	यं परिधि पर्वधंत्था २ १७ या ते रह शिवा तुनः	96	83
यत्पुरुषं व्यद्धः कतिधा	33	30	यः प्राण्नतो निमिष्तो २३ ३ या ते हेतिर्मी दुष्टम	96	33
यत्पुरुषेण हुविषा देवा	33	38	यः प्राण्तो निमिष्तो महि २५ ११ याँ २० आर्वह उरातो देव	2	38
यत्र्रज्ञानमुत चेत्रो	\$8	3	यमम् कव्यवाहन त्वं १९ ६४ याः फुलिनीयां अफुला	35	53
यते गात्राद्क्षिना पुच्य	54	38	यमंग्ने पृत्सु मत्र्यम्बा ६ २९ यामिषुं गिरिशन्त हस्ते	१६	3
यत्ते प्वित्रम्चिंद्यश्चे	38	83	यमुश्चिना नर्सचेरासुरा १९ ३४ यां मेधां देवगुणाः पितरं	३२	38
यत्रेन्द्रंश्च वृायुश्चं सुम्य	20	२६	यम् श्रिना सरस्तिती हुवि २० ६८ यावती द्यावापृथिवी	३८	२६
यत्रौषधीः सुमग्मतु	93	60	युमाय यमुसूमर्थर्वभ्यो ३० १५ यावां कशा मधुमुत्य	O	3 3.
यथेमां वाचे कल्याणीं	२६	२	युमाय स्वाहान्तकाय ३९ १३ या वी देवाः सूर्ये रुचो	93	२३
यदक्रेन्दः प्रथमं जार्यमान	२९	92	युमार्य त्वा मुखार्य त्वा ३७ ११ या वो देवाः सूर्ये रुचो	38	80
यद्ग्रे कानि कानि चिदा	99	७३	युमाय त्वाङ्गिरस्वते पि ३८ ९ या ब्याघ्रं विष्चिकोभी	99	90
यद्त्युप्जिह्निका यद्व	9.9	७४	युमेन दुत्तं त्रित एनमायु २९ १३ या शतेन प्रतनोषि	93	29
यदत्रं रिप्तक्रुरिसनः	38	३५	यस्तु सर्वाणि भूतान्या ४० ६ याश्चेदमुपशृण्वन्ति	35	38
यद्य कर्च वृत्रहत्रुदगा	३३	३५	यस्ते अद्य कृणवेद्रद्र १२, २६ याः सेना अभीत्वरीरा	33	७७
यद्द्य सूर् उद्वितेऽनागा	३३	20	यस्ते अश्रुसर्निर्भक्षो यो ८ १२ यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो	93	
यदश्वस्य ऋविषो निक्ष	२५	३२	यस्ते द्वप्तः स्कन्दिति यस्ते ७ २६ यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो	38	४६
यदश्वीय वासं उपस्तृण	२५	३९	यस्ते रसः संभृत ओषे १९ ३३ युक्तेन मनसा वयं	99	२
यदंखा अध्हुभेद्याः	२३	२८	यस्ते स्तर्नः शशुयो यो मं ३८ ५ युक्तेन मनसा वयं	99	33
यदाबभ्रन्दाक्षायुणा हि	38	45	यसाजातं न पुरा किंच ३२ ५ युक्तायं सिवता देवान्	99	3
यदाक्तात्समसुस्रोत् 🍍	96	46	यस्मान्न जातः परी मन्यो ८ ३६ युक्ष्वा हि केशिना हरी	3	1 1 1 1
यदां प्रिषेषं मातरं पुत्रः	99	99	यस्मिन्नश्वांस ऋष्मासं २० ७८ युक्ष्वा हि देव हूर्तमाँ	93	1
2			नियमा अन्य पर १० । विवस ति अन् हैं तमा	14	

	min	min	2022					
मन्त्रप्र॰	अ०	कं०		77-	कं॰	TETT	~~~	•
युक्ष्वा हि देव हत्तमाँ शाभ	95			अ•	d) o	मन्त्रप्र॰ ।	अ•	कं०
युजे वां बहां पर्व्य नमी		8	ये वृक्षेषु शाब्प अरा	38	38	as as gains	THE	1,2
युक्षते मन उत युक्षते	33	4	येषामुध्येति प्रवसुन्	3	85	व्धयन्ती वेदार्गनीगन्ति	28	80
युअते मन उत युअते	4	38	ये समानाः समनसः पि	98	84	वनस्पतिरवस्ष्ट्रो न पारौः	29	84
युंअते मन उत युंअते	33	8	ये समानाः समनसो जी	98	8६	वर्नस्पतेऽवंसजा रर्गण	२७	28
युअन्ति ब्रह्मम्ह्षं	३७	3	यो अप्तिः केन्युवाहंनः	38	६५	वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया	२०	45
युअन्त्यस्य काम्या हरी	53	4	यो अधिरुप्तेरुध्यजायत्	93	84	वनेषु ब्युन्तिरक्षं ततान	8	39
युआयाध् रासमं युव	53	Ę	यो असम्यमरातीयात्	99	60	व्यं ते अद्य रिमा हि	36	99
युक्षानः प्रथमं मनः	33	35	योगे योगे त्वस्तरं	33	38	व्यं नाम प्रव्रवामा घृत	90	९०
गतक भीम नियम	33	3	यो नेः पिता जीनता यो	90	२७	व्यक्षांम वृते तव	3	पद
युनक्त सीरा वियुगा तेनुध	135	६८	यो भूतानामधिपति	20	32	व्यक्षहि त्वा प्रयति युज्ञे	6	20
यूपवस्का उत ये यूपवाहा	50	23	यो रेवान्यो अमीवहा	3	29	वर्रणः क्षत्रमिन्द्रियं	20	७२
युवं तमिन्द्रापर्वता पुरो	C	43	यो वेः शिवतंमो रसस्त	99	49	वर्रण प्राविताभुवनिमुत्रो	33	8६
युव् १ सुराममिश्वना	२०	७६	यो वंः शिवतंमो रसः	३६	94	वर्रणस्योत्तमभनमसि	8	३६
युव् भू सुराममिश्वना	30	33	10 apr. 7.99		12.19	वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य	93	88
युष्मा इन्द्री वृणीत वृत्र	3	93	रक्षसां भागोसि निरंस्तुष्	Ę	98	वर्षाभिक्रितुनिद्याः स्तोमी	23	२५
ये अग्निष्वात्ता ये अने	99	Ęo	रुख़ोहणं वलगृहनं वैष्णुवी	ч	२३	वर्षाह् ऋत्नामाखः कशो	२४	36
ये चेह पितरो ये च नेह	99	80	रुक्षोहणी वो वलगृहनः	ч	२५	वसन्तायं कृपिअलाना	28	20
ये जनेषु मुलिम्लवः	33	99	रक्षोहा विश्वचंषीण	२६	२६	वसन्तेनं ऋतुनां देवा	29	23
ये तीर्थानि प्रचरन्ति	98	Ęg	र्जुता हरिणीः सीसा	२३	३७	वसंव्खयोदशाक्षरेण	g	38
ये ते पन्थाः सवितः पूर्वा	38	20	र्थवाह ण्रुह्विरस्य नाम	29	84	वसंवस्त्वा कृण्वन्तु	99	46
ये त्वीहिहत्ये मघवुन्नवं	33	६३	रथे तिष्ठं न्नयति वाजिनः	29	83	वस्वस्ता छून्दन्तु गाय	99	६५
ये देवा अग्निनेत्राः पुरुः	Ę	3,5	र्यिश्च मे रायश्च मे	96	90	वसंवस्त्वाञ्जन्तु गायुत्रेण	२३	6
ये देवा देवानां युज्ञियां	30	93	र्शिमन सत्याय सत्यं	94	ξ	वसंवस्त्वा धूपयन्तु	99	ξο
ये देवा देवेष्वधि देव्तव	30	38	राजन्तमध्वराणी गोपामृत	3	२३	वसुं च मे वस्तिश्चं मे	96	94
ये देवासो दिव्येकदिशस्य	9	39	राज्यंसि प्राची द्विग्वसं	94	90	वसुभ्य ऋस्यानालभते	28	20
यो देवेभ्यं आतपति यो दे	39		राज्यंसि प्राची दिग्वरा	38	93	वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वा	2	3 €
येन ऋष्युस्तपसा सुत्र	94	20	रातिकृसत्पतिं महे संवि	22	93	वसूनां भागोसि रुद्राणा	18	२५
9 10 10	38	86	राये नु यं जुज्ञतू रोदसी	२७	२४	वसोः प्वित्रमसि द्यौर	9	₹.
7 7 6		3	राया व्यक्षंस्वाक्सी	9	30	वसोः पुवित्रमिस शातं	9	3
ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासो	₹ २	६	रुचं ब्राह्मं जुनयन्तो देवा	33	23	वस्व्यस्यदितिरस्यादित्या	8	28
येन वहसि सहस्रं	the other	43	रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु	96	98	वहं वृपां जातवेदः	100	
येन वहंसि सहस्तं येना	96	६२	रुद्राः सुप्रसुच्यं पृथिवीं	99	48	वाचे ते शुन्धामि प्राणं	व्यु <i>ष</i>	२० १४
में ने प्रतास सहस्र येगा	30	da	क्ष्पेण वो कृषमभ्यागां			वाचस्पतये पवस्व वृष्णी	9	3
ये नेः सुपबा अप ते	इष्ट	४६	वेतो गर्न किर्न	9	84	वाचस्पतिं विश्वकर्माण	Mary Mary	
येन पावक चक्षसा भुर	३३	33	रेतो मूत्रं विजहिति रेवती रमध्वमस्मिन्योना	19	96	वाचस्पति विश्वकर्माणं	3	84
वेनां समत्सुं सासहो	34	80	रेवती रमध्वं बृहंस्पते	ર	53		99	२३
	३४	8	गोहिनो प्रमानिक	ξ 20	S	वाचे स्वाहा प्राणाय	39	3
ये <mark>ऽन्नेषु विविध्यन्ति</mark>	9 ह	६२	रोहितो धूम्ररोहितः	२४	2	वार्जः पुरस्तादुत मध्यतो	36	38
	18		ला क्षेत्र प्रवीस्वत्सुशेवी	4 2	100	वाजश्च मे प्रसुवश्च मे प्रय	36	3
	98	•	लोकं प्रेम किं -	12	99	वार्जस्य नु प्रस्तव आर्ब	3	२५
A	2	41-	लोकं प्रण छिदं पूणाथी	92	48	वार्जस्य च प्रसुवे मातर	36	30
		34	लोकं पूण छिद्रं पूणाथी	94	48	वार्जस्य मा प्रसुव उद्घा	30	६३
	and the second	200	लोमभ्यः खाह्य लोमभ्यः	३९	30	वार्जस्येमां प्रस्तवः	9	58
८१ य॰ उ॰	-4 .	6	लोमानि प्रयंतिर्मम	२०	13	वार्जस्येमं प्रस्तवः सुंधुवे	9	२३
214-4-				9-			TSAR	

				0				कं०
ं सन्त्रप्र० वि		कं०	ां मन्त्रप्र∘	अ०	कं०	मन्त्रप्र॰	010	
	BI-0						२९	30 98
वाजीय स्वाही प्रस्वाय	36	२८	विश्वकर्मन्द्रविषा वावृधानः	30	२२	<u></u> केणतासिबेद्यास	૪	
वाजीय स्वाही प्रस्वाय	23	३२	विश्वकर्मा द्यजनिष्ट देव	90	३२	न म ऋतवश्र भ	36	२३
वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो		33	विश्वकर्मी विमना आहि	90	२६	- भेरी ही श्रामां माति	98	30
वाजे वाजेऽवत वाजिनो	3	36	विश्वकर्मी त्वा सादय	38	92	ब्रीहर्यश्च मे यवश्चि मे	96	35
वाजी नः सप्त मृदिशः	36	३२	विश्वकर्मी त्वा सादय	3.8	88	ब्रेशीनां त्वा पत्मन्नाध्नोमि	6	86
वाजों नो अय प्रसुवाति	36	23	विश्वतश्रक्षुरुत विश्वती	90	38	व्रशाना (पा राज्य प		
वार्त याणेनापानेन नासिके		3	विश्वसा याणायापानाय	१३	38	शं च में मयश्च में प्रियं	96	6
वातरभूहा भव वाजिन्	3	6	विश्वस्य केतुर्भवनस्य	35	२३	श्चातमञ्जू शारदो अन्ति देवा		२२
वातस्य जूति वरुणस्य	93	४२	विश्वस दूतम् मृतं	94	३३	श्रातमिसु श्रारदा जाता पुन	32	७६
वाताय स्वाह धूमाय	22	२६	विश्वंस्य मूर्धेन्नधितिष्ठ	38	५५	शतं वो अम्ब धामानि	२३	88
वातों वा मनी वा गन्ध्रवीः	9	9	विश्वा आशी दक्षिणस	३८	30	शं ते परेभ्यो गात्रभ्यः	34	93
वाममुद्य संवितर्वामम		६	विश्वानि देव सवितर्दु	३०	३	हां नी देवीर्भिष्य	3	98
वायुव्येर्वायुव्यान्यामोति	99	२७	विश्वी कुपाणि प्रतिमुखते	35	३	शं नी भवनतु वाजिन्।		90
वायुः पुनातु सविता पुना	३५	3	विश्वासां भुवां पते	३७	36	शं नो भवन्तु वाजिनो	२१	90
वायुरंभ्रेगा यज्ञ्रीः साकं	२७	29	विश्वे अ्य मुख्तो विश्व	96	33	शं नो वातः पत्रताष्ट्	3 &	9
वायुरनिलम्मस्तम	80	94	विश्वे अद्य मुस्तो	३३	43	🚅 जो मित्रः शं वरुणः	३६	29
बायुष्ट्वी पचतेरवत्वसि	23	93	विश्वेदेवास आगंत राणुता	₉	३४	निता नो वनस्पतिः	२१	6
वायोः पूतः प्वित्रेण	99	3	विश्वेंदेवा अुध्युपु	6	५७	ं चारः श्राशिहि त	३५	
वायो ये ते सहस्रिणो	20	32	विश्वेदेवाश्चमसेपृज्ञीतो ।	4	46	अमी च स्था वम च स्था	33	30
वायो शुक्रो अयामि ते	२७	30	विश्वेदेवाः शृणुतेमपृहवं	33	पद	रामीस्यवंधत्र ११ स्था	3	38
वात्रहत्याय शर्वसे	96	६८	विश्वेभिः सोम्यं मध्यम् .	3 3	30	चार्यस्थवधत ७ रक्षाव	9	33
विकिरिद्ध विलेहित	98	पुर	विश्वेषामदितिर्यु ज्ञियानां	३३	9 द	शादं दक्षिरवंकां दन्तमूले	२५	3
विद्यां चाविद्यां च	80	38	विश्वी देवस्य नेतुर्मते।	. 8	. 4	शापुदेन ऋतुना देवा	२१	२६
विज्यं धर्तुः कपुर्दिनो	98	90	विश्वी देवस्य नेतुः	33	६७	शिरों में श्रीयशो सुखं	20	ربع
विसं चं में वेद्यं च मे	36	99	विश्वी देवस्य नेतुः	22	23	शिरा चैश्वदेव्युरेराहि	२४	d
विद्यदी सरमा रूग	33	पुषु	विष्णोः कर्माणि पश्यत	ફ	8	शिवेन वर्चसा खा	98	8
	32		विष्णोः कमीणि पश्यत	33	३३	शिवो नामासि स्वधितिसे	इ	६३
विष्टितिं नाभ्यां वृत्र्युसं		Q	विष्णोः क्रमोऽसि सपबुहा	92	પુ	शिवो भव प्रजाभ्यो	99	84
विधेमं ते परमे जन्मं	90	હાય	विष्णोर्नु के वीयाणि प्रवीन		96	शिवा भव अजारना	92	30
	6	88	विष्णी रुरारंमसि विष्णो		. २१	शुक्रज्योतिश्च चित्रज्यो	30	60
विन इन्द्र मधी जहि	96	90	बीतक्षुहुबिः शंमितक्	99	. ५७	शुक्रं त्या शुक्रेण कीणामि	8	२६
the second secon		83	वीतिहोत्रं त्वा कवे	7	8	कुक त्वा शुक्रण नगराम	98	Ę
वि पाजसा पृथुना शोर्छ	33	8	वृष्णं क्रिंमरेसि राष्ट्रदा	90	2	शुक्रश्च शुचिश्च ग्रेष्मा शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो	28	. 3
विभक्तार्थ्हवामहे वसी			वेदाहमस्य भुवनस्य नाभि			शुद्धवालः स्वयुध्यमाला	12	
विभूमात्रा प्रभूः पित्रा	22	98	वेदाहमेतं पुरुषं महान्ते	39	96	शुन्धुपाळा विक्रपातु	23	२८
विभूरसि प्रवाहणो	uş.	39 30	वेदेन छुपे व्यपिबत	90		र्रोडारण अधुना पुना	33	89
विश्राइवृहत्पिवतु सोम्यं	३३	पुष	वेदोसि येन त्वं देव	२		श्रायंन्त इव सूर्य विश्व	92	101
विमानं एष दिवो मध्यं	30		वेद्या वेदिः समाप्यते	99	9 0	श्रीणामुदारो ध्रुक्णे रयी		-
विमुच्यध्वमह्या देव्याना	92	७३	वेनस्तत्पेश्युनिहितं गुहुा	32		श्रीश्रेते लुक्ष्मीश्च पत्या	31	
विराइसि दक्षिणा दियु	94	33	वेश्वदेवी पुनती देव्या	99			३३	30
विराइज्योतिरधारयत्	33	२४	वैश्वान् स्य सुमतौ स्याम	२.६		to the second se	६	38
विवस्तनादित्यैष ते सोम	. 6	. ч	विश्वानस्य वित्या भाष	२६		श्वात्राः पिता भवत युय	૪	92
विश्वकर्मन्द्विषा वधीनेन		४६	वैश्वान्से न ऊत्य आप्र	96		C L	२४	
विध्वमीन्द्विषा वधीनेन	99	28	बैश्वानुरो नं ऊतय 💄	4 9			-	
200	Ared							

	mum		~~~~					
मन्त्रप्र॰	ं स॰	कं०	मन्त्रप्र॰	अ०	कं०	सन्त्रप्र॰	अ•	कं०
व.	PERMIT	loria.	-01-212					
पर्डस्य विष्ठाः शतमक्षर	1 23	96	समिद्धो अद्य मर्नुषो दुर		54	सहस्रंशीर्षा पुरुषः सह	₹3	3
षोड्शी स्तोम ओजो	94	3	सुमिधाप्तिं दुवस्यत	3	1 3	सहस्राणि सहस्रशो	400	45
ी, ३१ स	To Table	3	स्मिधामिं दुवस्यत	. 35	३०	स्थृहितासि विश्वरूप्यूर्जा	13	25
स इंधानो वसुष्क्रवि	94	Lors	समुदं गच्छ स्वाह्यन्तरिक	तं ६	53	स्थृहितो विश्वसामा	36	38
स इषुहस्तैः स निष्क्रि	30	३६	स्मुदस्य त्वावक्यामे	30	8	संक्रन्दंनेनाऽनिमिषेणं -	30	38
सखायः संवः सम्यञ्च	1	३५	समुदाद्भिर्मधुमाँ २॥ उ	30	68	सं चेंबस्वाये प्रच	२७	2
स जातो गर्भी असि	34	58	समुद्राय त्वा वाताय	36	w	संज्ञानंमसि कामुधरणं	92	38
सजूरब्दो अर्थवोभिः	33	83	समुद्रायं शिशुमारानालं	28	53	सं ते पर्याकृति समु	92 9	93
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधा	35	68	समुद्रे ते हद्यम्पस्युन्तः	२०	99	सं ते मनो मनसा सं प्राण		96
सजूर्देवेन सिवत्रा सजू	38	0	स्मुद्रे ते हृद्यम्प्स्तुन्तः		२५	सं ते वायुमीतरिश्वा		३९
यश्चित्रम् सावश्चा सजू	3	90	समुद्रे त्वां नृमणां अप्सु	. 95	20	सं त्वमंभे सूर्यस्य वर्षसा		98
सजीपां इन्द्र सर्गणो म	रुझि: ७	३७	समुद्रोऽसि नर्भस्वानाई	96	84	संधये जारं गृहायोपपति	30	9
स्यं चं मे श्रद्धाचं में	36	4	समुद्रोऽसि विश्वयंचा	· ·	33	संप्रच्यंवध्वसुपं संप्रयाता		1.50
स्त्रस्य ऋदिरसगन्म		45	सम्यक्तवन्ति सरितो न	93	36	संब्रिंर्ङ्काफ्ट्विषां		43
स त्वं निश्चित्र वज्रहस्त	२७	३८	सुम्यक्स्रविन्त सरितो न	30	38	संभूतिं च विनाशं च		२२
स रवं नी अप्ने व्मोर्भ	29	8	सम्राडंसि प्रतीची दि	94	35	संस्था प विनाश च		3.8
सद्सरपितमञ्जतं प्रिय	35	93	स यक्षदस्य महिमानम		94	सं मा सजामि पर्यसा	36	३५
स दुद्रवृत्स्वाहुतः	94	38	सरस्वती योन्या गर्भ	20	ALMAN T	सं वर्चसा पर्यसा सं तुनू	3	२४
सुची जाती व्यमिमीत य	ज्ञ २९	36	सरस्वती मनसा पेश्वलं	38	88	सं वर्षसा पर्यसा सं तनू		38
सुधमादी द्युन्निनीराप	90	9	सरवता मनसा पश्चल	38	८३	सं वर्धसा पर्यसा सं तन्	6	3 €
स न इन्द्रीय यज्येवे		30	सरोभ्यो धैवरमुप्स्थाव	३०	3 €	संवत्स्रोऽसि परिवत्स्रो	20 8	84
स नः पावक दीदिवो	. 90	3	सर्वे निमेषा जीज़रे विद्युत		5	संवसाथा १ स्वर्विदा	99 . 3	39
स नः पितेवं सूनवेडमे		28	स्विता ते शरीराणि	३५	d	सं वां मना एसि संवता	35 0	36
स नो बन्धुंर्जनिता स			स्विता ते शरीरेभ्यः	३५	2		97 6	:0
स नो भुवनस्य पते		215	सिवता त्वा सवानां क्	9	39	सा विश्वायुः सा विश्व	9	8
सन्नः सिन्धंरवभथायो			स्विता प्रथमेहन्निम	३९	६	सिञ्जन्ति परिषिञ्चन्त्य	२० २	35
सपर्यगाच्छुकमकाय	80		सुविता वरुणो द्ध्य	२०	109	सिनीवाली सुकपुदी	9 4	
सुप्त ऋषेयुः प्रतिहिता	5		स्वितुस्वा प्रसव उत्पं	9	30	सिनीवालि पृथ्यष्टके	8 9	•
सुप्त ते असे सुमिर्धः			सावत्रा प्रसिवित्रा सर	90	30	सिन्धोरिव प्राध्वने शू	9 9	Le.
सुप्तास्यांसन्पर्धियः			स्थिति में बहा स्थितिं	99	69 1	सि ए इसि स्वाहा सि ए इ	4 9	
स प्रथमो बहस्पतिः	75.4 L	3	पुर्शशितो रहिमना रथः		18 1	सु्धृह्यसि सपत्रसाही	4 9	o i
स बोधि सूरिर्मेघवा	. 1 15	3 3			३० र		2 9	
समेख्ये देव्या धिया संद	1 12 1	8 4			३७ र		१ ३	
सम्बिर्क्षिनागत सं		€ ₹		11400	३५ र	गीरा युझन्ति कवयो युगा १	र इ।	
सर्मध्वरायोषसी नमनत	12 a . 17	1 7	न्ध्रम्बन्भागा स्थेषा		3		3 6	
समास्त्वास ऋतवी व	२७ ३	8 5	the state of the s	Jan Carl		गर्यं नो वाजी स्वश्यं २		
समित्र् सं केल्पेथा क्	37272	4 5			0		6 96	
सुमिदंसि सूर्यस्ता पुर	VANCTO IN	0 Z			-	विश्व मे चमुसार्श्व मे १	- 2.	2
समिद्ध इन्द्रं उषसामनीके	ELIST I					जातो ज्योतिषा सह १		
समिद्धे अप्रावधि माम	1018 11	· ₹		TW	-	त्रामाणं पृथिवीं द्याम २	te to the	
लाग्य प्रशापाय माम	30 4	4	T ESTERATE C		3 5	नावमारुहेयमस्रवन्ती २		1
समिद्धे अग्निः समिधा	53 3	5 4	हिंश सन्दर्भक्षे उतिग्		E 2	पूर्णं वस्ते मृगो अस्यादन्तो २	S. 16.72	100
समिद्धो अग्निरंश्विना	30 W	५ स		- ?			4	
तमिद्रो अञ्जनकृदंरं	39	३ स्प	हिसा जातान्त्रणुदा नः			पूर्णं पर्जिन्य अतिवीहसो २१	3 38	3
		73	हिस्त यमासि सहस्र	१५ ह	के व	पुर्णोऽसि गुरूतमान् १	9 9	3
							- 1.7%	total)

	*****	~~~~					ा० वं	0
मन्त्रप्र॰	अ॰	कं०	मन्त्रप्र॰	प्र•	कं०	मन्त्रश्र :	G	2
सुपुणोंऽसि गुरुतमांखि	92	8	स्वर्णवर्मः स्वाहा स्तुर्णा	16	40	हाता यक्षत्रनुगरायपूर	6	C
सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्	9	96	स्वतंवांश्च प्रघासी चे	90	64	हाता यक्षापुष्पा अगा		(o
सुबहिंरुग्निः पूष्णवान्स्ती	23	94	स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ	30	६८	होता यक्षापुष्ता दुवान		£ 3
सुभूः खयुंभूः प्रथमुो	२३	६३	स्वयंभूरिस श्रेष्टी रुदिमः	3	२६	होता यक्षरपरास्त्रप		३०
सुमित्रिया न आपुओषं	३५	92	277 71117 22 2	२३	38	होता यक्षत्र वर्षाता होता यक्षत्र जापिति ए	१३	६४
सुमित्रिया न आपुओष	३६	२३	स्वराडसि सपबुहा स्वराडस्युदीची दिखा	94	93	होता यक्षत्रुजाराज्य होता यक्षत्र्वर्षार्मिन्द्रं	२८	9
सुमित्रिया न आपुओष	३८	२३	स्वांकृतोसि विश्वेम्य	9	3	होता यक्षापटार्गान्य		२४
सुसमिद्धाय शोचिषे	3	2	स्वाकृतोसि विश्वेम्य इन्द्रि	9	Ę	होता यक्षत्सम्धामिष	२ १	२९
सुरावन्तं वर्ह्धिपदेश्	33	३२		२६	२५	होता यक्षत्समिधेन्द्रमिड	२८	9
सुवीरों वीरान्यजनयुन्	9	93	स्वादुपुष्ट्रसद्ः पितरी वयो	२९	४६	होता यक्षत्सरस्वतीं मेप	२१	88
सुपार्थिरश्वानिव्य	\$8	६	स्वाद्वीं त्वां स्वादुनां तीवां	99	. 9	होता यक्षत्सुपेशंसा	२८	२८
सुष्टुतिथ्सुमतीवृधी राति		92	स्त्राह्यं पूर्णे शरसे स्त्राह्य	३८	94		२१ .	३५
सुषुरणः सूर्यरिमश्रनद	96	80	स्वाहा प्राणेभ्यः साधि	39	3	होता यक्षत्सुवहिषं	२८	२७
सुसंदर्भ त्वा व्यं	3	५२	स्वाहां मुरुद्धिः परिश्रीय	३७	१३	होता यक्षत्सुरेतसमृष्मं	२१	36
सूप्स्था अद्य देवी वन्	39	६०	स्वाहा यूज्ञं मनसः स्वाहा	8	દ્	होता यक्षत्सुरेतसं	२८	३२
सूर्य एकाकी चरति	. २३	30	स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्ष	28	25	होतां यक्षत्स्वाहांकृती	२८	38
सूर्य एकाकी चरित	33	४६ ४	स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये	३८	9 €	होता यक्षद्विक्ष्साहा	28	80
सूर्यत्वचसः स्थ राष्ट्रदा	30		स्वैर्देश्वेर्दक्षपितेह सीदं	18	3	होतां यक्षद्विः प्रस्यष्ट्क	२१	80
सूर्यरिम्हिरिकेशः पुर	90	46	ह.			होता यक्षद्धिनौ छागस्य	२१	88
सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेः	8	३२ ४२	हुक्सः ग्रुचिषद्वसुरन्त	.90	5.8	होता यक्षद्धिनी छागस्य	२१	४३
सो अग्नियों वसुर्गृणे	94	23	हु सः श्रुचिषद्वसुरन्त	35	38	होतां यक्षदुधिनौ सरस्वती	२१	85
सोमः पवते सोमः पवते सोम् पवते सोम्थराजीन्मवसेशि	9	२६	हरेयो धूमकेतवो वात	३३	3	होतां यक्ष्रदिडांभिरिन्द्रं	२८	3
सोम राज्ञिनवश्वास्त्वं प्रजा		२६	हुविधीनं यद्श्विना	93	36	होता यक्षद्विडेडित आ	२१	३२
सोममुद्यो व्यपिबृत्	99	७४	हविष्मंतीरिमा आपौ होव	દ્	२३	होता यक्षदिडेन्यमीडि	२८	२६
सोमंस्य त्विषिरसि तवेव	90	પ	हस्त आधार्य सिवता	33	33	होत्। यक्षदिन्द्रथंस्वाहा	२८	99
	90	90	हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय	२२	و	होता यक्षदिन्द्रमूषभस्य	२१	84
सोमस्य त्वा चुन्नेना सोमस्य रूपं क्रीतस्य	99	94	हिमस्य त्वा जुरायुणा	10	Ŋ	होतां यक्षद्रघे इन्द्रस्य	२८	Ę
सामस्य हुप कृतिस	30	94	हिरणमंथेन पात्रेण	80	90	होता यक्षदोजो न वीर्थि थ		ų
सोमस्य त्विषिरसि सोमानुश्रस्वरणं कृणुहि	ą	26	हिरण्यगर्भः समवत्ता	13	8	होता यश्रहुरो दिशः कव	23	38
सोमाय कुळुङ्ग आर्ण्यो	28	३२	क्रियमध्येः समवतेत	२३	9	होता गथहरूमा होतांग	२८	90
सोमाय छुवानार्छभते	28	28	हिरण्यगभेः समवत्ततात्र	३५	90	नोनां मध्यतिहास होनाम	29	३६
सोमाय हु्थ्सानालभते	24	22	हिर्णयपाणिम्तयं सर्व	२२	30	नेन् यश्यतिम्योमस	23	33
सोमी धेनुथ्सोमो अवैन		23	हिरंण्यपाणिः सावृताव	38	30	नोचा मध्यस्थिति वंगरि	26	8
सामा व्युष्ट्रसामा वर्ग	98	७२	हिरण्यरूपा उषसो	30	3 8	चेन् ग्रथसमानिश्व	२८	
सोमो राजामृत्र्भ्युत		33	हिर्णयशङ्गोऽथी अख्	२८	₹ 4	3-1	२८	10
सौरी बुलाको शार्कः संज्			हिरंण्यहस्तो अस्र स	इष्ठ	२६	होता वक्षक्रमस्यात पू		33
स्तोकानामिन्दुं प्रतिशूर	२० २९	8	हदे त्वा मनसे त्वा द्व	Ę	२५	होतां यक्षुद्वनस्पतिमभि	23	४६
सीर्ण बहिः सुष्टरीमा	33	88	हुदे खा मनसे त्वा दिवे	३७	30	होता यक्षद्वनस्पतिक्श	23	
स्थिरो भव वीड्रंड		93	हेमन्तेन ऋतुना देवा	२१	3	होतां यक्ष्यचस्त्रतीः	२८	
खोना पृथिवि नो भवा	३६	-	होतांध्वयुरावया अग्निम्	२५	20	होता यक्षत्रराश्र्सं	२१	
स्योना पृथिवि नो भवा	३६	33	होता यक्ष्रतन्तपति	२१	7.	इक्हस्य देवि पृथिवि	3.3	- 1. 1.
स्योनासिं सुपदांसि	30	२६	होता यक्ष्रसन्तिम्	29	30	बृहदिन्द्राय गायत	30	30
स्त्रुगा त्वा देवेभ्यः प्रजापत	23	8	, श्वाता तत्त्रामान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्यान्य			end,		

